

କାହାଣୀକାରୀ ଶ୍ରୀ "ଶାବରୀର ଲୁହାଣିଆ" ଲିଙ୍ଗିତ ଶ୍ରୀମାତା
ବରାହ ଦେବୀଙ୍କ ଉପାସନା କରନ୍ତୁ.

નિવેદન.

૦૦

‘બૃહદ્ અંથમાળા’ નીકળવાની શરૂઆત સંવત ૧૯૬૮ ની આખરથી થઇ હતી. અત્યાર સુધીમાં તે દ્વારા નીકળેલા ચાર અંથોમાં પહેલો અંથ (જ્ઞાનેશ્વરી) વેદાન્તનો, બીજો (ભાગવત) પુરાણનો, ત્રીજો (શ્રી શિવાજી છત્રપતિ) જીવનચરિત્રનો અને ચોથો (રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ અંથ ૧ લો) ઐતિહાસિક હતો. આજે પાંચમા અંથ તરીકે આ ‘આર્યભિષદ્’ નામક વૈદિક વિષયનો અંથ પ્રકટ થાય છે. આ અંથની યોજના ઇત્યાદિ હકીકત અંથકર્તાની આ પછી આપેલી પ્રસ્તાવનામાં જણાશે.

આ અંથને મૂળ મરાઠીમાં ૨મી પ્રકટ કરનાર સ્વર્ગસ્થ શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે; એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ અને દેશભક્ત હતા. જેમનું સચિત્ર જીવનચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપેલું જણાશે. આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવનાર તેમજ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓજ હતા. તેમની માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી આમાં ભાષા, શૈલી અને જોડણી જોડાએ તેવી સરળ, સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ જણાશે નહિ; છતાં આ વાત પણ કહેવીજ નોંધાએ કે સામાન્ય ગુર્જર વાચકો સમજી શકે નહિ એવી તો તે નથીજ; એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦) હોવા છતાં પણ તે ખર્ચો જ નહ તેની ખીજી આવૃત્તિ નીકળવી, તેમજ તે પણ ઉપડી જઇને અધિક માગણી જારી રહી ત્રીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ આવેલો, એ વાત પણ ગુર્જર વાચકવર્ગમાં તે કેટલું ઉપયોગી અને આદરને પાત્ર થઇ પડ્યું છે, એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપજ છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ડીમી અષ્ટપત્રીના આકારમાં પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધરૂપે બે અંથોમાં નીકળી શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને સમર્પિત થઇ હતી. ખીજી આવૃત્તિ રોયલ અષ્ટપત્રી કદમાં એકજ પુસ્તકના રૂપમાં રૂ. ૫)ના મૂલ્યથી ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં નીકળી હતી, અને તે ‘રામ કંપની ચુરત’ તરફથી ત્યાંના રાંદેર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં છપાઇ દેશાઇ મોટાભાઇ મોતીલાલને સમર્પિત થઇ હતી; પરંતુ પછી કેટલાંક કારણોથી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાએ પોતાના ધોરણને અનુસરતી રૂ. ૧૫ ની કિંમત રખાવીને સ્વીકારી હતી.

આ પ્રકારે ખીજી આવૃત્તિનો નિકાલ થઇ ગયા પછી પણ અનેક સ્થળેથી તેની માગણી ચાલુ રહેવાથી આ ત્રીજી આવૃત્તિનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. જે યથાસાધ્ય સુધારા વધારા સહિત છપાઇ તૈયાર થતાં ગુણ્ય વાચકોના કરકમળમાં સાદર થાય છે.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સમ્મતિ સ્વં વૈદશાસ્ત્રી શંકર દાજીના બંધુ મુનંદનિવાસી શ્રીયુત્તમ રામકૃષ્ણ દાજી જોશી પદે, એમણે પૂર્ણ નિષ્કામતાથી આપવા બદલ ગુર્જર વાચકવર્ગ તરફથી તેમનો અત્યંત આભાર માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીના ચિત્રનો બ્લૉક વાપરવા આપીને તેમજ તેમનું હૃદયમાં પ્રકટ થએલું ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવાનો સુયોગ આપીને, દારાગંજ-પ્રયાગ નિવાસી શ્રીયુત્તમ જગન્નાથ-પ્રસાદ શુક્લ કે જેઓ ‘સુધાનિધિ’ નામે હિંદીમાં નીકળતા વૈદિક વિષયના માસિકપત્રના તંત્રી છે; તેમણે કરેલું ઉપકારનું પણ આ સ્થળે સ્મરણ કરવું જોઇએ.

ખીજી આવૃત્તિમાં કેટલીક ભૂલો થએલી હોવાથી પહેલી આવૃત્તિ સાથે તેને સરખાવરાવી સુધારા-વામાં આવી છે. તેમજ કોઇ કોઇ રહી ગએલી આવશ્યક બાબતો ઉમેરવામાં આવી છે. ભાષા ઇત્યાદિના સંશોધનની જે આવશ્યકતા હજી રહેલી છે તે પણ બવિષ્યત આવૃત્તિ નીકળવાનો-સુયોગ આવતાં દૂર કરી શકાવા આશા છે. આ પુસ્તકની પુરૂ તપાસણી ઈંગ્લેન્ડ કાર્ય ઉત્તમ થવા માટે એકને બદલે બે મંત્રણા તે ખાતે રોકવા છતાં શોકની વાત છે કે કોઈ કોઈ સ્થળે પૂઠો તેમજ અત્યુક્તના આંકડાઓ જેવી દોષાતી બાબતોમાં પણ ભૂલો આવી ગઇ છે. આશા છે કે તે તેમજ ખીજી મુખ્ય ભૂલોનું જે શુદ્ધિપત્ર આ પુસ્તકમાં આપેલું છે તે પ્રમાણેનો સુધારો વધારો પ્રથમથીજ કરી લેવા દરેક વાચક બંધુ તરફી લેશે. વૈદકનો વિષય રહ્યો, એટલે તેમ કરવું અધિક આવશ્યક છે.

૧૦૦) પૂર્વ સોનેરી તથા અસ્તર પ્રત ૨૩૦૦ નાં.

૭૨) પેશીઝ ખર્ચ પ્રત દીઠ અર્ધા આનાને હિસાબે.

૭૮) સુમારે અરખાં પુસ્તકો, મુગમ્મા કાચકાચ વગેરે તરફ મોકલવાનો રેમ્બેન્ડો તથા હાર્ડ આનાને ખર્ચ.

૧. ૨૦૩૦) કુલ.

ઉપર પ્રમાણે અનુવી પઠતરનો અડસદો દર પ્રત દીઠ સવા સોળ આના આબો. હવે પુસ્તક વેચા અર્તા સુધીની કુલ અવસરનો ખર્ચ તેની હાથેલી કિંમતપર આ પ્રમાણેનો અણાવ છે. મુકસેબર કમીઠ નાબ ૧૨૫ દહા, બહેર ખમર નાબ ૧૨૫ દહા, સર્વે પુસ્તકો બેબી ખર્ચ વર્ષ સુધીયાં અપી રહે ત સુધીને વિમાનો, મહાન આનાનો તથા નળવણી વગેરેનો ખર્ચ આને તે, તથા વેચાણની અવસર નાબનો ખર્ચ મળીને ૧૨૫ દહા, એ પ્રમાણે કુલ ૩૭૫ દહા થવા.

આ પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧૫ છે તેમાંથી ઉપરના ૩૭૫ દહા નાબ અર્તા ચોખા આજી ઉપજવાની અણાવ. તે ભેંતાં સવા આનાની કપડે કસર આને, તેના આધાર કસર અને મહેનતવડે ઉપરના રોકે જરૂરોમાં જમવા કરવા ઉપર રહેલો અણાવમાં આવે છે.

પુસ્તકો ખરીદનાર ઉપર ઉપરના સર્વે ખર્ચો સર્વાંતો ચડાવવાની જરૂર નથી, એમ ખરીદને તેમને યોદને નામે સવા રૂ. ૫૦ આ પુસ્તક આપવા યોદવણ રાખી છે.

મહાનઆકુ, ખમર, વગેરેના ખાસ ખર્ચો ઉઠાવવા ન પડતાં માત્ર ભલે પહેંની વળાવ તેમજામ કમ કસરથી, ભલે મહેનતથી અને પુરતી અણાવ તથા રેખરેખી કરી લાનાર અન્ય કસરકે સમજાવ ને ખારે તે આનાં પુસ્તકો આ કરતાં જલ્લ કપક સસ્તા મુખે પ્રકટ કરી રોકે તેમ છે; અને તે દાસ રવમ્મના નાબ તથા નાણુની રોમણ નાબ કસરકે નાબો મેજરી સારી સ્વાઈ સામે પરાધાર પણ રોક સાધી રોકે એ રવમ્મ છે.

જેઓ આનાં કારો આ સંસ્થાની સંમતિ તથા સહાયતા સાથે આ સંસ્થાની નામનીએ તેના એવંદા ના તેના કોઇ સમજ પૂરક કરવા હમ્મ, તેમનાં પુસ્તકોના વેચાણની તેમજા બહેર ખમરોની અવસરનાં કારે માત્ર સામાન્ય ધિરણ પૂરક આ સંસ્થા ખુશીથી સ્વીકારશે.

મીમહ સામવત્ત લાખાંતરું કારે એવ ધિરણની ઉઠારી લેનાર રા. અનેરનાઇ ઉમેરનાઇ પટેલ નીજા આનાં તેમની તે આજી નહ આનાં અને ઉપરના સાથે સ્વીકારવામાં આવી હતી; અને વાળો. અણુને ખુશી થશે કે તેની પાંચઢનાર પ્રવતી આજી માત્ર એક વર્ષમાં ખાસ વધ અણાવી તેની બીજા આજીતું કારે પણ તેમજા ઉઠાવું છે.

ઉપરના પ્રમારે કારે માત્ર તે ઉપર પુસ્તકો કરતાં હેવાવણું કારે પણ સરજતાથી, સસ્તાવણી અને પણ પ્રમાણમાં વધ રોકે એ રેખીતું છે; કારણકે પ્રથમ તે અનેક પુસ્તકો હવાવવા ખાતે આ સંસ્થા જાસે નાણુની જે મોટી સમજા નેખજી તેની પુરોથી છે. બીજું એ કે સંસ્થાની રીતે માત્ર લેવામાં અને તેમથી કસર કરવા અર્તા એકાદ આનાની આસાની કરતાં રોકે પ્રમારે નહેલો ખર્ચ કારે જરૂર છે, અને તેમાં જલ્લ ને કારેને કસ વધારવામાં આવે તે આજી પ્રમાણ દાબ કરતાં જલ્લ વધી જાય અને તેથી પુસ્તકોની કિંમતું પ્રમાણ કસ જલ્લ પણ રાખવું પડે. આ પરિણામ નાખે જસક ન હેવાથી ઉપર અણાવેલા પ્રમારે જુદે જુદે દાથે જુદાં મળે માત્ર એ વધારે જરૂરું છે; અને તેથી ને જુદે જુદે દાથે, જુદી જુદી રાંચમાગાઓ નીજાવતી ને કોઇ કસવત વતી લેવામાં અને છે, તેને અવધારવાક સમજ, તેવીજ રીતે જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં પુસ્તકો પણ સારી હવાવ અને સસ્તી કિંમતે કસવાનાં જુદાં જુદાં સમજાવે નીજા આને એમ અને હમ્મજીએ હમ્મ.

અને કોઇ કોઇ સમજાવે હમ્મજી કે આજી ખરચો જલ્લ ન ચડાવતાં માત્ર માત્ર હવાવ તથા પૂર્ણ નેહીજા કિંમતે પુસ્તકો આપવા તે રોક. તેમને અને સુચવીશું કે એવા ખરચો ઉઠારી લેવા

તેમણે પોતે તૈયાર થવું અથવા તો ખીજેથી મેળવી પુરા પાડવા. આવા ગુરૂ મહારાજે ધણીખરાઓ માત્ર વાણીનાંજ વડાં કરી જાણનારા હોવાથી તરતજ દ્વરમાવી દેવાના કે, આમ કરીને ને તેમ કરીને તેવા ખરચો ખીજાઓ પાસેથી મેળવી લ્યો !! તેમને નમ્રતાથી ઝેટલુંજ અમે કહી શકીશું કે, અમને તે આવડતું નથી; અને તેની સાથે કંઈક પણ તેમના હૃદયમાં હરિદાષનો કે એવો કાંઈક કાંટો આવીને કંઈક પણ કાર્યપ્રદેશમાં પ્રેરાવા તેઓ લલચાય ઝેટલા માટે, અને તેમનામાં કાંઈ પણ ખૂંડ સત્ત્વ હોય તો જગી ઉઠે તેટલા માટે, ઝેટલું પણ કહી દઈશું કે, પોતે આમ કે તેમ કર્યુંજ કરવા તૈયાર ન છતાં કોઈ માણસ ખનતી રીતે જે કાંઈ જરાતરા કરતો હોય તેનેજ પોતાના તરંગો પ્રમાણે ચાલવાની આજ્ઞા કર- માવનારા સત્વહિન ગુરૂદાસોનો એક પણ શબ્દ કે સલાહ અમારે મન કોડીની કિંમતનો પણ નથી. આના ઉત્તરમાં ગમે તેવા હલકા શબ્દો અમને ભલે પહેરાવવામાં આવે, પણ તેમ કરીને પણ કાર્યપ્રદે- શમાં ઉતારનારૂં ખૂંડ સત્ત્વ તેમનામાં થોડું ઘણું પણ જગશે તો ધ્રુવરનો અમે ઉપકારજ માનીશું. અમે તો ધણીએ ઇચ્છીએ છીએ કે વાંચવાની ઇચ્છાનેજ કિંમત ગણીને મુક્ત પુસ્તકો પુરાં પાડનારા ઉદા- રાત્માઓ ભારતમાંથી નીકળે; પરંતુ તેમ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યવસ્થા વગેરેના તમામ ખરચો પરોપકાર કૃતિથી ઉઠાવી લઇને માત્ર કાગળ, છપાઇ અને પૂંકા જોગીજ કિંમતથી ઉત્તમ પુસ્તકો સારા રૂપમાં પ્રકટ કરનારા નીકળી આવે, તોપણ આ ધોરણ કરતાં પોણી કે અર્ધા કિંમતે હિંદની પ્રજાને પુસ્તકો મળી શકે. તેવા ઉદારાત્માઓ નીકળી આવીને ભારતમાતાના પવિત્ર અંકને દીપાવે નાહ ત્યાં સુધી ઉપલા ધોરણે કાર્ય કરનારા અધિક સંજ્જનો નીકળી આવે તો તે પણ કાંઈ ઓછા સૌભાગ્યની વાત નથી.

સર્વત્ર વિરાજમાન, સર્વના પરમ હિતસ્વી “વૈદ્યોનારાયણો હરિઃ” ના સર્વોત્તમ કલ્યાણમય સ્વરૂપને સર્વ વાચકો અને માનવજાતીએ ઇચ્છે, મેળવે અને આધિવ્યાધિ તથા ઉપાધિ માત્રથી સર્વ કાળ માટે મુક્ત થઈ પરમાત્મની નિત્ય પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ તે મહાન મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય, એ ભાવના સહિત ૐ તત્સત્ ॥

ચૈત્ર શુક્લ પૂર્ણિમા સંવત ૧૯૭૦.
એપ્રિલ ૫. સ. ૧૯૧૪.

}

લિધુ-અખડાનંદ.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

—o—o—o—

હિંદુસ્તાનમાં કોઇ પણ વિષયના અધીકારી નથી. અને એટલા વધુ એટલા એકે હાથ તેની નામની ટીપ પણ અને બંધુવાને અવગત થઇ બેઠેલા બીજે અગ્રણી સામ્ય થઇ તેમની વિદ્યા સામ્યપ્રવર્ધનથી ઉત્તરે થવા પામી; તેથી તો અમારા પૂર્વેના કેટલાક અધીકારી તથા તેમની ભૂદી ભૂદી વિદ્યાઓ નાબુદ થઇ ગય છે. કારણ વિદ્યાસતિષ્ઠિતિકલ્પી કાર્યવ્યવસ્થાનિ વિદ્યા આવી આ માનવ ઉદ્ધારનક માત્ર પચાસે થોડાના મોંમાંથી નિકળે છે, એનું કારણ એવું છે. અને ને અમારો સુવિચિતરત્વ છે, એની સુધિ વિદ્યાજન થઇ છે, ને માનવાને પામેલા છે, અથવા ઉધિરે નેને અનુકૂળતા આપેલી છે, એવા સ્વપ્રત્યક્ષ, આ ઉદ્ધારનક જાનવાને નાક થવા માટે પ્રવલ્ન કરવાની પ્રણી અમલ છે.

આથી તનુ, મન અને મન એવી અલ્પ સંકાપરતે ને પ્રવલ્ન કેટલાક વરસથી આવેલા છે, અને તેમાં એ આરંભકરતો ઉત્તરે થવા માટે ને થોડું થવું કર્યું છે, તેમાં 'આરંભિક' નામના માસિક પુસ્તક દ્વારા મરાઠીભાષામાં વેપકની અધીકાર પાડવાનું એક મોડું કામ છે. પરમેશ્વર આશ પ્રવલ્નને ઉત્તિભન આપે છે, અને મને આ કામમાં સહાય કરે છે. આ માનવ કું આત્મંત નમ્રતાથી તેવું જિંતન કરી આભાર માલું છું. આથી ઉચ્છલ્લસાર પરમેશ્વર આશમાં વામત ઉત્તમ કરે એવી આશા રાખી, કું ને કઇ પ્રવલ્ન કું છું તેથીજ આ 'આરંભિક' પુસ્તકનું, આશા અત્યંત પ્રેમાળ કુલરતપી જમુએ આરે કુલરતપીમાં આધાર કરવાનું કામ એ પણ એક એક મોડું કામ જાણેલું હતું. આસ વિદ્યાન કુલર-નકુ અને હાથ થી મસીનિવાસી, વેરાન-વિદ્યા ઉધિરવિંતનથીજ સત્પરજ હરિદુષ્ક વસવાનલાથી આસ એમના અનુભવથી તથા આધાર કરવાનું જોજન તેઓએ પોતાના હિર ઉપર થઇ આધાર કરી આપ્યાથી, આ કામ કું કરી શકે. એ અજ્ઞાપવાની મને જકુ પ્રુદાથી ઉપને છે. સહવિચાર તથા સંપ્રસન્નિથી કેટલાં મોડાં કામો જાની આવે છે, તેનું આ પુસ્તક એક પ્રમુદ્ધ કાલકરણ છે; એમ કું સમજું છું. કમકે આશ આ પ્રવલ્નમાં જમતોવજત ને ને આશા મિત્રોએ અને ને સંકાપ કરેલી છે, તે જોઇ અને તેમનું સમજવું થવા વચર રહેલું નથી.

હાથ આરંભકરતો ઉત્તરે થવા માટે પ્રવલ્ન થવો કેટલો જરૂરી છે, એ વિષે અને વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, પણ પ્રસન્ન માનવાથી એટલું તો કહ્યા વિના થાકતું નથી કે આનો પ્રવલ્ન થવો હાથ અત્યંત જરૂરી છે; અને તે માટે આશા સ્વેચ્છનકુએ અને તથા આશા જેવા ને કાંઇ આ માનવ પ્રવલ્ન કરનાર હશે તેમને મદદ આપ્યા વચર રહેશે નહિ. એકબીજાને મદદ આપી ખુદ કેટલી ઉપયોગી વિદ્યા સારી હાથતમી લાવી શકી; એજ સુખન પ્રાપ્તું બી કહેવું છે.

આ પુસ્તક તેવાર કરવા માટે અને કેટલી મહેનત થઇ હતી તથા આશ મિત્રો કેટલી મહેનતમાં પડ્યા હશે એનો વિચાર કરી આશા સ્વેચ્છનકુએ આ મકનો આજ કરશે, અને આશાથી અમમાં ને કુલરતપી થઇ મક હશે, તે સુધારવા માટે પ્રેમાળ મનથી અને સ્વચ્છના કરશે, તથા માફ આ કામ નિર્ધારિત જાનવશે, એથી કું થવું જાણી રાખુ છું.

કું જાણા મકારાઇ કોવાથી સુવર આપા તીકે મસી કુલરતપી થઇ હશે તે માનવ કામ કરીને મસી ઉપી વિનંતિને આશા વિદ્યાન જમુએ માન આપી, આશા પ્રવલ્નમાં સંકાપજાત થશે, એવી કું વિનંત પૂર્વે માનવા કું છું. પ્રસ્તાવનામાં વિરોધ પ્રુદાસો કરી જાનવાનો આશા વિચાર કોતો, પણ હાથ તે માનવ જમત કરતો, કરેલો પ્રવલ્ન સમજનોની આજ્ઞા રાખવો અને તેજ તે માનવ વિચાર કરશે તે આશ, એમ આશ મત થવાથી, ઉપલે વિચાર મે કુલરતપી રાખશે છે.

તથા તેમાં ને માનવ ધોડાકમાં પણ સમજાવવાની જરૂરની છે, તેથી સમજાવી કું હાથ રખ થવા માલું છું.

આરંભકરમાં વેપક માનવનું સમજી રીતે વિવેચન કરેલું છે, પણ તે જાણ વિષયો વાચકની આજ્ઞા આ પુસ્તકમાં પ્રુદાવ એ જાનવા એનું નથી, આરે તેમાંની કોએક માનવો સંજોગમાં એ અને મિત્રોની

છે. વનસ્પતિ આ એક આર્યવૈદ્યકમાં મોટી મહત્વની બાબત છે; અને તે માટે વનૌપધી ગુણાદર્શનું આ આર્યભિષક્કના પહેલા ભાગમાં બનતાં સુધી સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે. તેમજ રોગનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપચાર, પથ્યાપથ્ય વગેરે બાબત અનુક્રમવાર વિવેચન ‘સુભોધ વૈદ્યક’માં કરેલું છે. રસાયણ અને ખનીજ પદાર્થો બાબત રોગના ઉપચાર સહિત અનુક્રમવાર વિવેચન થવા માટે ‘રસવૈદ્યક’ આ એક સ્વતંત્ર ભાગ છે. તેમજ અનેક જાતના પાક, અવલેહ, મુરખ્યા, શિરકા વગેરે બાબતનું ખુદ્ધું વિવેચન, ‘બૃહત્પાક સંગ્રહ’ એવો જુદોજ ભાગ પાડીને તેમાં કરેલું છે. તેમજ ‘ગોવૈદ્યક’, ‘પ્રાણીજ ઔષધી’, ‘અશ્વરોગ-પરિચ્છાન’ આ ત્રણ વિષયોનાં પણ જુદાં જુદાં પ્રકરણો છે.

તે સિવાય ઠઠિન શબ્દનું જ્ઞાન થવા માટે કોશ, અને વૈદ્યકની પરિભાષા, આઠ જાતની નાડી વગેરે પરીક્ષા,—આવી રીતે સ્ફુટ વિવેચન કરી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ રીતે સુલભ થાય એવી ગોઠવણ કરેલી છે.

તે છતાં પણ એમાં કરવા જેવું ધણુંજ છે એમ મને લાગે છે. પણ તે થવું એ કેવળ મારા દેશબંધુઓના આશ્રય ઉપર રહેલું છે. માટે તે આશ્રય જેમ જેમ મળી જશે તેમ તેમ મહારો આગળનો પ્રયત્ન સફળ થશે એમ કહી, તેની રાહ જોઉં છું.

પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે મારા મિત્ર દરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલે ભાષાંતર કરવાનો, તથા સ્વર્ગવાસી શેઠ કમળશી પ્રેમજી એઓએ આ પ્રયત્ન આગળ ચલાવવા માટે યોગ્ય સલાહ આપી ઉત્તેજન માટે આશ્રય આપ્યો, તે બાબત તેમનો ઉપકાર માનવાને હું ધણો આતુર થાઉં છું.

આટલુંજ નહિ, પણ શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડ-રાજ્ય વડોદરા, એમની તરફથી મને મહારા પ્રયત્નમાં આરંભથી જે આશ્રય મળતો જાય છે અને જે યકી હું આગળ પ્રયત્ન ચલાવવાને સશક્ત થાઉં છું, તે માટે મહારાજ સરકારનો હું અત્યંત આભારી છું. તેમજ મહારા આશ્રયદાતાઓ કે જેમાં કચ્છના અધિપતિ મહારાજ શ્રીખેંગારજી સવાઈ બહાદુર; ધરમપુરના મહારાજ શ્રીમોહનદેવજી; મુંબઈના પ્રસિદ્ધ ઉદાર શેઠ સરનાયટ દીનશા માણેજી પિટિટ તથા બાઈ દીનબાઈ નસરવાનજી પિટિટ વગેરે છે તેમનો તથા ડી. લક્ષ્મીદાસની કંપની જેવા ઉત્સાહવર્ધક બુકસેલરનો આભાર માની, અને પરમેશ્વર એમના જેવા સજ્જનોને એવોજ ઉત્સાહ આપે એવી પ્રાર્થના કરી, આ ટૂંકી પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરું છું.

બીજી આવૃત્તિ છપાવનારની પ્રસ્તાવના.

પ્રિય આર્ય સહજ્જનો, અભિનવોન્નતિમાં વિદ્યા એ મુખ્ય છે, વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે વિશેષમાં સર્વ કરતાં આરોગ્યની ખાસ જરૂર છે. એજ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને, ઉક્ત ગ્રંથમાં રંકથી રાજ સુધી યોગ્ય એવા ઉપચારો સાથે રોગ તથા તેની ચિકિત્સા આદિક સરળ પ્રકારે આપવા ઉપરાંત તેનું પૂર્વરૂપ, પ્રામરૂપ અને ઉત્તરરૂપનું પરિપૂર્ણ વિવેચન કરેલું છે. પરંતુ તેનું રહસ્ય વાંચનપૂર્વક મનન કરનારજ જાણે, નાહ તો અમારી આજે એવી સ્થિતિ છે કે કોઈ પણ પુસ્તક ખરિદું અને તે પુસ્તકમાં દોષ શું છે ? એજ જેવા ઉપર લક્ષ રહેવું ? અથવા પુસ્તક ખરીદી તેનો ઉપયોગજ ન કરવો; અને કોઈ શંકા કે જરૂર જણાય તે વખતે “એમાં કંઈ નથી” કે “વાંચવા કુરસદ મળી નથી” એવો જવાબ વાળવો એ શું ? એથી અમારી ઉન્નતિ થશે કે ? કદિ નહિ. માટે પ્રીતિપૂર્વક પુસ્તકનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી દોષનો પરિત્યાગ કરી ગુણ ગ્રહણ કરશો એવી નમ્ર વિનંતિ છે. પુસ્તકના વિષયોનું વર્ણન પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આપેલું છે. તે ઉપરાંત મજકુર પુસ્તકમાં જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં વનસ્પતિઓનાં નામ તથા મહારી યથામતિ ગુર્જર ભાષામાં સુધારણા કરી છે. છતાં તેમાં દૃષ્ટિદાય અથવા હસ્તદોષ આવેલા હોય તેની સુસ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશો. એ પુસ્તક મહારી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી આ. મ. શંકરદાજી શાસ્ત્રી-પટેએ મને દ્વિતીયાવૃત્તિ છપાવવા આપી ઉપકૃત કર્યો છે, તેથી તેઓના દેશાત્કર્ષી કાર્યમાં જગન્નિયંતા પ્રજા યશ્ન આપે એવી નમ્ર પ્રાર્થના કરી વાંચક વર્ગની રજા લઉં છું. અસ્તુ !

વૈદ્યકની પરિભાષા.

૧. ઔષધી પ્રકાર—સર્વે ઔષધોમાં નવા ઔષધિનીજ ચોખ્ખા કરવી. ૧૨૦ ગ્રામકિમ, પીપર, ગોળ, માણા, મધ, ધી જે ૭ પદાર્થ જૂના (જેક વર્ષ પછીના) ભેદજે. એક કાની બલ, અરુણે, મેશુ, ચતાવરી, આસપ, કાંઠાસરીઓ, વરીઆળા, ચંદનેલ જે નવ ઔષધો સર્વે કાળ તાજાંજે હોવાં. ધીજાં ઔષધો સર્માં હોઈ નવાં હોવાં; અને વાળાં હોય તેા નમણાં હોવાં. પ્રયોગમાં વખત કહેશે નથી તે પ્રયોગમાં પ્રાતઃકાળ હોય. જે ઔષધોમાં અંજ કહેયું નથી તેનાં જૂનાં હોવાં. જે પ્રયોગમાં જાજ કહેશે નથી ત્યાં તે સમભાગ હોય. જે પ્રયોગમાં એક ઔષધ જે વજ કહેયું હોય ત્યાં નમણું આપવું. જૂલો, તેલ, ધી, પ્રત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થ તથા અવલેક જેમાં થઈ જરી જે અંજનજ ચોખવું. કાંઠા અને લેપ જેમાં અંજનજ ચોખવું. એક વર્ષ પછી ઔષધોનું તેજ અને કુણુ કમી થાય તેમાં જૂલું તેા જે મહિને હીનવીરે થાય છે; ધી તેવાદિક જે આર મહિને હીનવીરે થાય છે. ઔષધો અંજલકા પાક જે એક વર્ષ પછી હીનવીરે થાય છે. સોનું આદિક સર્વે માટની ભરખો, રસમણો, નેરજાં જૂનાં થાય છે તેટલો કુણુ વિશેષ થાય છે. ધી અને મધ જે સમાન હોવું નહિ. ધીધું હોય તે વિષ્ણુજ થાય છે. રાક, જાંબુ અને મધ, જેમાં દૂધ જાવાથી સર્પની પેઠે માણસને મારે છે. કુણુતો મ આજ તે ઉપર થાન ખાવાથી તે વિષવત્ મારે છે. દૂધ કાઢવા પછી કંઠ મડી થઈ હોય તેા તે વિર થાય છે, અને તેજ દૂધ વીસ થડી પછી વિષ જેવું થઈ, પ્રાણન કરનારને થલો ઉપદ્રવ કરે છે. અંજ કહેયું દૂધ વીસ થડી પર્વત કિતાવક હોય છે. રાત્રિનું દૂધ વિષે પીવું નહિ.

૨. ઔષધી લાવવાનો પ્રકાર—ઔષધી હોવા પ્રાતઃકાળમાં જવું. ઉપમ જગ્યા ઉપરની કનરજ ભેદ તેનાં જૂનાં અથવા કાસ જે હોવાનું હોય તે હોવાં ઉઠરા ઉપરની, ખરાબ જગ્યા ઉપરનાં જગમજ જગ્યાનો આગળ કરી રહે છે તે, સખાનમાં થનારી, જે જગ્યાપર થાસ નથી તે જગ્યા ઉપરનાં મોઢાં ઉપરની, કાંઠા ભાજેલી, અગ્નિજે ભાજેલી, કિમળી દરસાવલી, એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવ નહિ. આજે અને મર્તિક જે મહિનાઓમાં સર્વે ઔષધો રસમરી હોય છે, એટલા યાર સર્વે માં મારે તે જે મહિનામાં વનસ્પતિ લાવી રાખવી રજ થવા માટેની અને ઉઠરી થવા માટેની ઔષધો વેલા અને નેક જે જે મહિનામાં લાવવી. જે જાણાં મૂળાંમાં મોટાં હોય તે જાણાં મૂળાંની બંધ લેવ જે વનસ્પતિનાં મૂળાંનાં નાનાં છે તેનાં જૂનાં હોવાં.

૩. સ્વચ્છતા પાંચ પ્રકારના કાઠાં—સ્વચ્છ એટલે અંજરસ, સારી તાજા વનસ્પતિ લાવી, તે વખતે ફરી, કપામાં લાવી તેને પીથી જે રસનીક જે છે તે. જીળે પ્રકાર—સુશાંકેલાં ઔષધો સોળ તેા લાવી જૂલું કરી, તેવાથી નમણુ પાણી માટલામાં નાખી તે જૂલું આઠ પંદર બીજવી રાખવું. પછી બધે વિષે બાજ તે જણી આપવું. તીળે પ્રકાર—સુશાંકેલી વનસ્પતિ લાવી તેમાં આઠમણુ પાણી રાખ ચોષા કિસ્સો પાણી રહે તે પર્વત કાઢે કરી આપવો. તે અંજરસ જડ છે, એટલે હોયો તેા જે તેા હોયો; અને યાને જલાળ રાખી તેના સવારે કાઢે કમી હોય તે તે જ તોથા અંજરો. મધ, સાકર મોઢ સર્વે કાર, છર, ધી, તેલ અને જૂલોદિક, જે અંજરસમાં નાંખવાં હોય તેા, અંધો અંધો તોથો નાંખવ.

૪. કાઠાનો પ્રકાર—કાઠામાં સર્વે ઔષધો મળે રાજ ૪ તોથા ઔષધો થઈ કુટવાં. તેમાં ૬ તોથા જણી નાખી મહામિએ માટલામાં અથવા ધીજ વાસણમાં ઉઠાવવું. પછી અજમાંજ એટલે અંજ તોથા કાઢે રાખવો અને તે આપવો. નાના માળાને કાઢે ૩ માસાથી એક તોથા સધી પાવો. કાઠાં દૂધ, ધી, તેલ, મેળ, જૂલું જે પદાર્થ નાંખવા હોય તેા ૧૦ માસા નાંખવા.

૫. જૂલું—સુષુ એટલે સુશાંકેયું દૂધ થઈ ફરી વજમળ કરવું. તેને જૂલું કહે છે. તે મોઢ માણસને ૧ માસાથી ૧ તોથા પર્વત, અને નાના માળાને ૧ માસાથી ૩ માસા પર્વત અંજાં જૂલુંમાં મેળ સમભાગ નાખવો. સાકર નમણી નાખવી. મૂતાદિક જાણીમાં જૂલું માટલાનું હોય તે જૂલુંથી નમણું મૂતાદિક ભેદજે. એકાદ જૂલુંને લીજુના રસ પંચેની ભાવના (૫૬) રેવાની હોય તે નેરજાં દૂધથી જે સર્વે જૂલું બીજવ તેટલું હોય ભેદજે.

૬. વડિકા (ગીતીઓ)—સાકરમાં કરવી હોય તેા જૂલુંથી મોઢાંજી કાઢવો પાક કરી તેમાં જ નાખ મોઢાં કરવી હોય તેા નમણું મેળ હોય. મધ અને કુણુમાં કરવી હોય તેા તે સમભાગ થઈ કરવી

૭. ઉકાળો કરવાનો પ્રકાર: ૪ તોલા ઔષધ લાવી સાંઈ કુટી રાખવું. એક માટલામાં ૧૬ ॥ પાણી નાખી, સાંઈ ગરમ થયા પછી તેમાં તે ઔષધ નાખી સાંઈ ઉકાળી ગાળી લેવું. આ જો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો.

૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર: ૪ તોલા ઔષધ લાવી કુટી માટલામાં ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તે ઔષધ મેળવી, રાત્રિએ બીજીવી રાખવું અને સવારમાં ગાળી લેવું. એને હિમ અને શીતકષાય છે. તેનું પીવાનું માપ ઉકાળા જેવુંજ છે.

૯. કલ્કનો પ્રકાર:—તાળાં ઔષધ લાવી ચટણી જેવાં ઝીણાં વાટવાં અને સૂકાં હોય તો પાણી ખી વાટવાં. તેને આપવાનું માપ ૧૦ માસા. કલ્કમાં મધ, ઘી, તેલ નાખવું હોય તો કલ્કથી દુધપટ ખવું. સાકર સમાન નાખવી. દૂધ, પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાંખવા.

૧૦. ઔષધ સેવનકાળ: કાઠો, અંગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાતઃકાળે, અરુચિ અને અગ્નિમાંધ હોય ભોજન સાથે, સ્વરભંગને માટે રાત્રે ભોજન સાથે, ધાતુપુષ્ટિને માટે પ્રાતઃકાળે અને સાંજના ભોજન પી; કાંતમાં તૈલાદિક નાંખવાનું હોય તે રાત્રે સુતી વેળા; કાઠા, ચૂર્ણો, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાનાં ૩, ૭, ૧૪, ૨૧, કિંવા ૪૨ દિવસ પર્યંત; એક અથવા અને વખત કાઠો અથવા નિકાઠો આપવો. નો સારો વિચાર કરી અને રોગનું અનુમાન સારી રીતે ધ્યાનમાં લાવી તે પ્રમાણે ચાલુ કરવો.

પરીક્ષા પ્રકરણ.

૧. નાડી પરીક્ષા:—પ્રાતઃકાળે ઉડી ધડીભર જે સ્વરચ ખેડેલો હોય તેની નાડી જોવી. એટલે શરી સમજશે. પુરૂષનો જન્મણો હાથ અને સ્ત્રીનો ડાબો હાથ લાંબો સિધો કરી, અંગુઠાના મૂળ પાસે શેરા ઉપર તર્જની, મધ્યમા, અનામિકા આંગળી રાખી, વાત, પિત્ત, કફ, એ દોષ અનુક્રમે જાણવા.

વાંકી અને સર્પ તયા જળોતી ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી; દેડકા, કાગડા અને ચકલીના જેવી તરાએ ચાલે તે પિત્તનાડી; હંસ, કચુતર અને મોરના જેવી મંદ મંદ ચાલે તે કફનાડી; લઉઆ અને તિતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાત નાડી; હળવી અને સરસર ચાલવા લાગે તે દ્વિદોષની નાડી. જે સ્વરચાનથી છુટે, રહી રહીને ચાલે, ઘણી ક્ષીણ અને ઠંડી, એવી ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણ નાશક છે.

સામાન્ય જ્વરનો કોપ થવાથી નાડી ગરમ હોઈ મોટા વેગથી ચાલે છે. ચિંતાએ અને ભયે ક્ષીણ ચાલે છે. રક્તનો કોપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઈ પાપાણુ જેવી જડ થાય છે; અને આમ યુક્ત હોય તો ઘણીજ જડ થાય છે. ગર્ભિણીની નાડી ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે. મંદાગ્નિ, ક્ષીણ ધાતુ, ઉષ્ણ, આળસ, સુખી અને ઉંઘી ઉઠેલા એમની સ્થિર ચાલે છે. જૂળ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. મેળ, મૂત્ર પ્રાપ્ત હોવાથી જ્વર પ્રમાણે ચાલે છે. દુટક, દુટક અતિવરાએ, કાષ્ટ પ્રમાણે કઠિન, વાંકી, ક્ષણમાં હળવી, ક્ષણમાં જલદી, અતિ ઉજ્જ, મોટા વેગ હોઈ જ્વરે વ્યાપ્ત; ગુંથાતી જડ સ્વસ્થજ છોડે તે, ક્ષણમાં સ્થાનપર આવે અને અકસ્માત જાય, એ સર્વ નાડીઓ પ્રાણાંતની જાણવી.

૨. મૂત્ર પરીક્ષા:—કાચના અથવા કાંસાની વાસણમાં રોગીનું મૂત્ર, પહેલી અને છેવટની ધાર છોડી મધ્યથી ઝીલવું. તેમાં તેલનું બિંદુ જરના સાંકાથી નાખવું. બિંદુ નાંખતાંજ પ્રસરે તો સાધ્ય; બિંદુ તેમજ રહે તો કષ્ટસાધ્ય; તેમજ તળે જઈ ઉપર આવે અને હિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળું, રાતું, અથવા બિંદુ તળેજ જઈ એસે, કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. વાતાધિક્યમાં બિંદુ નાંખતાંજ પ્રસરે છે અને મૂત્રનો પીળોવર્ણ તયા ગરમ હોય છે. કષ્ટ અધિક હોય તો મૂત્ર ઘાળું દેખાય છે. સન્નિપાતનું મિશ્રવર્ણ, ઘાતું અને ધિદ્રવરોગનું તેલ જેવું. ત્રિદોષનું કાળાશ ઉપર અને મિશ્રવર્ણ હોય છે. તૈલબિંદુ નાંખતાંજ માણસ, સર્પ, વાંદર, વીંછી અને બિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય, કિંવા દક્ષિણ, અગ્નિય, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને મધ્યાન્ય એ દિશાઓ તરફ બિંદુ વધે તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં બિંદુ વધે તો રોગી મૃત્યુશે. પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદરરોગ જાણવો. મૂત્ર ઘીની કણીઓ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવો.

૩. મળ પરીક્ષા: વાયુનો કોપ થવાથી મળ રીણયુક્ત, રક્ષ, ધૂન્નવર્ણ અને ચોથો ભાગ પાણી જેવો હોય છે. પિત્તનો કોપ થયો હોય તો લીલો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને ઉજ્જ એવો હોય

સ્વર્ગસ્થ બા. મં. કૃષ્ણ દાસ શાસ્ત્રી પર.
'આર્ચકિયક' મળના કાળ.

આ ગ્રંથના કર્તા, આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય,

સ્વર્ગસ્થ પં. શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેનું જીવન.*

ગુણિ ગણ ગણનારન્મે ન પતતિ કઠિની સુસમ્પ્રમા યસ્ય ।

તસ્યાન્વાં યદિ સુતની વદ વન્ધ્યા સ્ત્રી કીદૃશીં સવતિ ॥ ૧ ॥

સંસારમાં એવા અસંખ્ય મનુષ્યો જીવેલા છે કે જેઓનો પોતાનાં થોડાંક કુટુંબીજનો અને ઇષ્ટ મિત્રોને છોડીને સર્વ સાધારણ જનસમાજની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ હોતો નથી. જે વિચારશીલ પુરુષો રાત્રિદિવસ દેશની દશાનો વિચાર કર્યો કરે છે, અને જેઓ ચાહે છે કે દેશમાં પુરુષસિંહોની હિંસક જંગલી સિંહો નહિ, પણ પરાક્રમી, સાહસી, પુરુષાર્થી નરસિંહોની-ઉત્પત્તિ થાય, અને દેશમાં ધર્મનિષ્ઠ સપૂતોની સંખ્યા વધે, એવા પુરુષોના-હૃદયમાંથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઈને તેમાં એકાદ બાળકના જન્મથી વધારો થતો જોઈતો નિરાશાની સાથે એવાજ ઉદ્ગારો નીકળે છે કે ઓગણત્રીસ કરોડ મુદ્દાઓમાં પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વ પુરુષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચડાવવા અર્થે એક મુદ્દલ જીવની સંખ્યા વધી. એજ પ્રમાણે કોઈ શિરોદર પરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન ખોલી ઉઠે છે કે, ચાલો, દીક યયુ! પીડા ટળી, પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતાં અન્નનો એટલો અંશે ખચાવ થયો. આ સ્થળે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે ત્યારે તે વિચારશીલ પુરુષ ચાહે છે કોને, અને કોની કામના કરે છે? ઉપરજ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે પુરુષસિંહ છે, સાચો સપૂત છે, અને ખરેખરી રીતે પોતાના ગુણોવડે પોતાની માતાની કુંખને દીપાવે એવો છે, તેજ સાધારણ જનસમાજનાં આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે-જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્રજ-શું કામનો? જે ગુણી પોતાના ગુણોવડે સર્વ સાધારણને લાભ ન પહોંચાડે તે ગુણી શું કામનો? જે મનુષ્ય સમાજનાં સુખ દુઃખને પોતાનાં સુખ દુઃખ ન સમજે તે મનુષ્ય શું કામનો? જે સપૂતની કોઈ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમાં ગણત્રી ન થાય તે સપૂત શું કામનો? કોઈ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઉઠતાંની સાથેજ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણત્રીમાં જેતું નામ ગણવામાં આવતું નથી, તેવા મનુષ્યોને મયાળે ટાંકેલો શ્લોક બનાવનાર કવિ સપૂત ગણતો નથી, અને તેની માતાને પુત્રવતી તરીકે કબૂલ કરવાને ઇચ્છતો નથી. તે મોટા સંશયમાં પડી પ્રશ્ન કરે છે કે જો તેની માને પુત્રવતી કહેવામાં આવે, તોપણ વધ્યા-વાંઝણી સ્ત્રી કોને કહેવી? સારાંશ કે જેને પુત્ર નથી હોતા તેજ વાંઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઈ પડતા નથી, અને જેના ગુણોથી સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાંઝણી સમાનજ છે, અને તેના પુત્રો, પુત્રપદ્ધિને લાયક ગણાતા નથી. આજે અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનું જીવન ચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરવા ચાહીએ છીએ, તે ભારતવર્ષના સપૂતોમાંના એક હતા, પોતાની માતાના-જનની જન્મભૂમિના સાચા સપૂત કહેવડાવવાને તેઓ અધિકારી હતા.

આ ગ્રંથના કર્તા સ્વં શાસ્ત્રીજી શંકર દાજી પદે એમનાં બધાં કાર્યોથી અમે સંપૂર્ણ રીતે વાકેફ-ગાર નથી, અને જે વાત જાણીએ છીએ તેને પણ વિસ્તારથી લખવા માટે અહીં સ્થાન નથી; તેથી તેમનાં જીવનચરિત્રને સંક્ષિપ્તમાં આપી, તેમનાં કાર્યોના આભાસ માત્ર અહીં રજુ કર્યો છે.

પંડિત શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેના પૂર્વ પુરુષ પૂના જિલ્લાના નારાયણ ગામમાં રહેતા હતા. કિન્તુ તેમના પિતા શ્રીયુત દાજી શાસ્ત્રી જોશી સહકુટુંબ મુખ્યમાં આવીને રહ્યા હતા, અને ત્યાંજ પોતાની જ્યોતિષ

* પ્રયાગ નિવાસી શ્રીયુત જગન્નાથ પ્રસાદ શુક્લ વૈદ્ય, એમણે સવંત ૧૯૬૭ માં હિંદીમાં પ્રકટ કરેલા ચરિત્ર ઉપરથી શ. રા. કનેયાલાલ ગીરધરલાલ કોહારી બી. એ., એમની પાસે તૈયાર કરાવેલા અનુવાદના રૂપે અહીં આ ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

મંત્રી. અ. સી.

વિધાના પ્રભાવનો મોટા મોટા લોકોને પોતાના જનારી સારી નામના મેળવવાની સાથે જામ જવું ઠીક માન્યા હતા. અત્યુત્તર સંસ્કૃત સાહિત્યનો જન્મ યુગપ્રમાણ સાથે ૧૭૮૮, સંવત ૧૮૨૩ ના વૈશાખ ૧૧ (મહારાષ્ટ્રીઆના કિસાને શામલ વર્ષ ૧૦) અર્થાત્ ત્યાં ૩૦ મી વર્ષ સને ૧૮૫૭ ના ચૈત્ર વરો હતો. મહારાષ્ટ્ર આકાશોમાં કરકોર, કોઠકુચ, દેશરથ આદિ સામાજ્યોમયિ તેમના વડિલો દેશરથ શુદ્ધ થયુંવેદી હતા; અને “પો” તેમના કુલ “ઉપાધ” અથવા “આરણ” છે. એવું માલુમ પડે છે કે તેમના પૂર્વે પ્રથમ પેઢાઓના ચાલકનારામાં વેદના પદપાઠ કરી પુરસ્કાર મેળવતા હતા, અને તેથી તેમનાં આનંદાનને તે ઉપાધ—અર્થ પ્રાપ્ત થઈ છે. હજુ સુધી પણ તેમના આનંદાનનાં લોકો મેટ્રે સાથે વિદાન થવા કરે છે. સામાન્ય રીતે દેશરથ આકાશો કાન્ત, નિષ્કપટ, ધાર્મિક અને સાદુ દલિતના હોય છે, અને તેથી આ બધા કુલો તેમનામાં પૂર્ણરૂપે વિશ્વધાન હતા. મહારાષ્ટ્રમાં આજ સુધીમાં જેટલા સાદુઓ થયા છે તે સર્વે દેશરથ છે, અને જેટલા ચાલકનારાં પ્રથમ થયા છે તે પ્રાચ: કોઠકુચ હતા અને છે. દેશરથોના સ્વાખ્યાયિક કુલો ઉપરાંત બેવકારનાં જે બીજા કુલોની અવસ્થા હતા, તે પણ તેમનામાં હતા. તેઓ તેમના સિવાના વચ્ચા પુત્ર હતા. તેમના મોટાભાઈ બેલિતિરિલક્ષ્મ પંડિત રામકૃષ્ણ ભેટી આ સમયે મુખ્યમાં વિશ્વધાન છે અને આના નામપરિવર્તિ અને પ્રતિષ્ઠિત બેલિતિરિલક્ષ્મ અર્થ છે. તેમના નાના ભાઈ મીરુલ દિગ્દશવનો થઈ વર્ષો વર્ષો પરલોકવાસ થયો છે; તેમણે નાની ઉંમરમાંજ બેલિતિરિલક્ષ્મ વિશ્વધાન વિશ્વધાન અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. સંસ્કૃત સાહિત્ય મોટા ભાગની જેટલી અજ્ઞાન જાગૃતતા હતા તેલેલો નાના ભાઈ ઉપર પૂર્ણ રીતે રાખતા હતા, અને અધારે પણ તેમનું રમતું કરતા હતા ત્યારે તેમની અધિકારીઓ આજુ દરકારી હતા.

“પુત્રનાં સમગ્ર પારલુભાંથી નર્તન” એ કહેવત મુખ્ય આ ગરિમનાં નામક સંસ્કારનાં વિશ્વધાન કુલિનો પરિચય તેમની નાની ઉંમરમાંથીજ થવા લાગ્યો હતો. તેમણે રાત્રી આઠ વર્ષની અવસ્થામાંજ મહારાષ્ટ્રીઆના પૂર્ણ કરીને સુપ્રસિદ્ધ પ્રવાસી આરત—આટ, સાહિત્યાચાર્ય રવિવર્માની પંડિત મુખ્યધાન મહારાષ્ટ્રીઆના પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ન્યાય, ભારતીય, મોખાંસા આદિ” અને પંડિત પ્રવાસી દાસ વાહકની પાસે વેદનું અભ્યાસ કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. પારલુભાં તેઓ “નામ” હોયથી “સેલ” રહેતું હતું. નાની ઉંમરમાં વિદ્યાર્થી હોવામાંજ તેમના અંતઃકરણમાં સાવેનરિક કાર્યોની બીજાં કુરચ લાગ્યાં હતાં, અને તેથીજ પછે અવસ્થામાં તેણે “સેલ” રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સર્વ કોઈ વખતે પારલુભાંસા પોતાની સાથે ભજનારાઓ તથા અન્ય જાજોને ઝિંકર કરીને પોતે આજ્ઞાન આપતા હતા; અને જાજોના આપણ આપણના અધ્યામિનો પોતેજ નિશાલ લાવતા હતા. સાથે ભજનારા સહાધ્યાયી હોય “તેઓએ ઝિંકર પછે જાજો” હતું, અને નિશાલ કર્યો હતો કે જાજોમાં અધિક મહિ જે અધ્યાય અથવા તેની અધ્યાપકો કે માળાપો પાસે રીજાવ નહિ થઈ જતા, તેનો ધર મેલ—જાજોના પેઢાવાલ હોય લાવેલ જામાવારમાં તેઓનો કોષ સંસ્કરના જેવાજ હોય હતો, તથાપિ સાવેનરિક કાર્યો પોતાના કોષને દેવાની રીતે તેઓએ ઝિંકર વેલ અભ્યાસ કર્યો હતો કે લાગ્યો લાગ્યો પોતેજ તેઓએ કોષને પી અર્થમાં અને ઉદ્ધિ—સામ્ય દેવ પાર પાડી લેવામાં સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. ગાર વસ્ત્રી ઉંમરમાંજ તેમનામાં સાવેનરિક કાર્યોનો ઝિંકરો તો ભેદ પ્રકારી નીચીય કે પોતાના મોટા ભાઈ અને જેટલા મિત્રોની સહાયતા વડે “જાજો” નામક પાંચિક કહારાજી તેઓએ વડ કરી રીજી, તેના અર્થને મારે કોષી પાસે માળના નહિ કરતા, તેઓએ જે પ્રત્યક્ષ કર્યો હતો, તે ઉપરથી તેમના પુરુષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો ભજુવા જેવો પરિચય થયો છે. પોતાના પિતા તરફથી જે બીજા અર્થ (મોટા આદિને મારે) તેમને મળતું હતું, તેમાંથી તેઓ ઉત્તર જવનું દાણ અર્થે તથા ખજ અવધાર આદિ વસ્તુઓ અર્થે નિશાલતા હતા; અને જવની લગ્નમણીને મારે તેઓએ “અર્થાવર” પ્રેમના મહિ મીરુલ નાના સાહેબની સાથે જેવો પ્રત્યક્ષ કર્યો હતો કે અધ્યામિના જાજોમાં તેઓએ પ્રેમનું મુંદા વાંચી આપણ. તેની પેઢામાં “વિદ્યાપ્રાસ”માં પોતે હોય લાવતા હતા તે પણ આજ રીતેજ હતા. આવી રીતે હવે તેમની મહારી હોય તરીકે અજુરી થવા લાગી; અને વડારથી (હવે મુખ્યધી) પ્રત્યક્ષ થતા મહારી “અધ્યામિ” થવાના અધિકારીએ તેમને પોતાના જવના અધ્યામિ મારે મારે મારે

ખેલાવ્યા. તે પત્રને હાથમાં લઇને તેમણે ધીરે ધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યું; પરંતુ પિતાના ગાંઠ ખેમને લીધે ખેચાર વર્ષમાં તેમને ફરી મુશ્કેલ જવું પડ્યું. તેઓ મુશ્કેલ તો ચાલ્યા ગયા, પણ તેટલા વખતના અભ્યાસ, તથા અનુશીલન-મનનને પરિણામે તેઓ એક ચુનન્દ મરાઠી લેખક બની ગયા હતા. ત્યાર પછી તેઓએ ખીજની માલેકીના કોષ પત્રના સંપાદક યવાનો બાર ઉપાડ્યો નહોતો, તોપણ “શંકર” “પિનાકી” “ભ્રમર” આદિ ઉપનામોવડે સમય સમયપર હેવટ સુધી મરાઠી પત્રોમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. “નેટીવ ઓપીનીયન” નામના પત્રમાં “સ્ટિ સંચાર” ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષયોપર છુટા છવાયા અને કોષ વખતે તથા કેટલીકવાર તો નિયમસર પ્રગટ થયા કરતા હતા. કેટલીક વખત મરાઠી સંસારમાં તેમના લેખોથી બારે હલચલ પેદા થતી હતી. ચાર પાંચ વર્ષ પહેલાં “ભારત ધર્મ મહામંડળ” અને “થીઓસોફી” ને લગતા તેમના લેખોથી બારે ધૂમ મચી ગઇ હતી. બધાં મરાઠી અને ઘણાં ખરાં હિન્દી પત્રોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું, અને થીઓસોફીકલ સોસાયટી સંબંધી ધામધુમ દેખીને ખુદ “કેસરી” ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનું સમર્થન કરવાનું છોડી દઇ, ચૂપ રહેવું પડ્યું હતું. આ તરફ વિકટ અને ગંભીર ચર્ચાના વિષયો લખતાં પણ તેમની કલમ રોકાતી નહોતી, અને વિશેષતા તો એ હતી કે તેમનો લખવાનો કોષ મોક્ષ-નિશ્ચય સમય નહોતો. અમે જાતે જોયું છે કે તેઓ રાત્રે લખવા બેસતા તો એ ત્રણ વાગી જતા, અને રાતના એ વાગે આંખ ઉઘડી જતી તો અર્ધે નિદ્રિત અવસ્થામાં લખતાં લખતાં સવાર પાડી દેતા. એવી રીતે જાહેર કામ કરવાની સાથે, “સયાજીવિજય” માંથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસો સુધી તેઓએ જગદીશ્વર પ્રેસનાં વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ બજાવ્યું હતું; અને સારી વ્યવસ્થાવડે પ્રેસની ઉન્નતિ કરી નોકરવર્ગને હમ્મેશાં પ્રસન્ન રાખ્યો હતો, જેથી તે હમ્મેશાં તેમની બરોબર આજ્ઞા પાળતો હતો. તે વખતે તેઓની એવી ઇચ્છા થઇ હતી કે પોતાના વડાઓના ગામમાં માછ ગવર્નરનાં સ્વગવાસી પત્ની લેડી ક્લાર્કનાં નામથી એક “આદર્શ કૃષિકેત્ર” એક અનાયાદ્ય અને એક વ્યવહારિક શિક્ષણાળા ખોલવાં. આ બંન્નેમાં નામદાર ગવર્નરની સાથે તેઓએ પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. આમાં બે લાભ યવાનું તેઓએ ધાર્યું હતું. એક તો એ કે સરકારી નામ હોવાથી બ્યર્થ શંકા કરનારા ઓફીસરો તેમજ અમલદારોને ખોટા બહેમો લાવવાનું કે નકામા અડગા લગાવવાનું બની શકે નહિ; અને બીજું એ કે પ્રજાને તો જે લાભ હોંચાડવાનો ધાર્યો હોય તે પહોંચી શકે. જે કે તેઓ રાજનૈતિક મામલામાં કદિ પણ પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતા નહોતા, તોપણ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે તેઓ ગૂઢ રાજનૈતિક વિષયો સમજતા નહોતા. તેમની સાથે વાતચિત્ત કરનારો મનુષ્ય સહજજ સમજી શકતો કે તેઓએ રાજનૈતિક વિષયો ઉપર પણ ધારી રીતે મનન કર્યું છે. તેઓ પોતાને કોષ પણ રાજ્યદારી પક્ષના મનુષ્ય તરીકે ગણાવતા નહોતા, પરંતુ પોતાની અંતિમ ખીમારીના વખતમાં કેટલીક વખત “તિલક મહારાજની જય” કહીને ઉછળી ઉઠતા હતા, અને એક દિવસ વાયુના આવેગમાં આવીને કહેવા લાગ્યા હતા કે “તિલકને તમે સાધારણ મનુષ્ય સમજતા નહિ, તે સાચા મહાત્મા છે.” આ ઉપરથી તેમને માટે ગમે તેવું અનુમાન કરવામાં આવે; પણ વ્યવહારમાં તો તે અતિ પક્ષકા સ્વદેશી અને સ્વધર્માભિમાની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને અમે હવે તેમના વૈદ્યકતા વિષયને હાથ ધરીશું. યદ્યપિ તેમના પિતાના કુળનાં લોકો જ્યોતિષી હતા, તથાપિ માત્ર કુલમાં વૈદ્યકની ચર્ચા અધિક થતી હતી, અને તેમની માતા પણ બ્યાવહારિક વૈદ્યક વિષયોનું સારૂ જ્ઞાન ધરાવતાં હતાં, તે સિવાય તેમના પડોશમાં શ્રીયુત બાનુ વૈદ્ય કુલકર્ણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા, જેમનો તેમના ઉપર વિશેષ રસ હોતો અને શાસ્ત્રીજી પણ તેમની પાસે ઘણો વખત બેસતા હતા, જેથી તેમના હૃદયપટ્ટ ઉપર વૈદ્યક વિષયનું સરસ પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું. તેમનું વલણ વૈદ્યકની તરફ જોઇને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદ્યકતા અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપી, જેથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષા અનુભવમાં ઘણા પાવરધા હતા; જેથી અનુભવજન્ય વૈદ્યક જ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસને માટે બીજા માર્ગ અપભ્યાર કરવામાં આવ્યો હતો. વૈદ્યકતા અભ્યાસની સાથે તેઓએ પોતાનો વેદાભ્યાસ અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા બ્યાખ્યાન દેવાં, સાંભળવાં અને વખત મળે ત્યારે

કોતેન આદિમાં જન્મીને કમ પણ આશુ રાખ્યો હતો. આ જમી માળતોથી ધરનાં માણસો તેમનાથી ધણું પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. આ વખતે તેઓએ “રાજવેશ” નામનું વૈદ્યનું મરાઠી માસિકપત્ર કઢાવ્યું, અને તેને જ્યાં ૭ વર્ષ ચલાવ્યા ત્યાં “આર્યભિષેક” જત કઢાવી તેમાં ઉક્ત માસિકપત્ર સંમિશ્રિત કરી રીધું.

મરાઠીમાં મહાત્મા ગુહાવામણની એક કવિતા (અનંત) છે કે—

“સિદ્ધવાલે વણ । “ગુહા” કાણે તેથી પછા ।”

તેનો અર્થ એવો છે કે જે મનુષ્યમાં પોતાના કરેલા નિશ્ચયનું જળ કોણ છે, અર્થાત્ તે પોતાનું કામ કિંમત હાતાં વગર કદાચ પૂર્વેક કંઈ જાણ છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. સાક્ષીઓને આ કવિતા ઉપર જાણ વિશ્વાસ હતો, અને કોઈ મનુષ્ય કિંમત હારી જતો તો તેને તેઓ આ કવિતા સંભવાની કિંમત આપતા હતા. આવા નિશ્ચયનજનનાં કારણસરનાં તેઓ એકલે હાથે પણ ધણું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા. “રાજવેશ” કઢાવ્યા પેઠેમાં અને આશુવેંશનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયું કે આપણા શબ્દાન પ્રાચીન, શોષણર અને શોષણહારી આશુવેંશ સાક્ષીનાં બારે અવશ્યના વણ રહી છે, અને તે જાણ નહીં કાલકર્તામાં આવી પાડ્યું છે, આ વિશ્વાસથી તેમનામાં એક પ્રકારની દૈવી સૂતિ ઉત્પન્ન થઈ, અને આશુવેંશના પદને પાઠનનો પ્રચાર વધારવા માટે સ્વયં સ્વયં સામાજીક યોજનાની આવશ્યકતા વિચારી, આશુવેંશનું રક્ષણ શોધે બરોબર સમજે તેમના માટે જાણી પ્રવૃત્તિ પ્રાચીન કાલથી શોધખોળ કરીને તેને પ્રાપ્તિ કરવાનાં તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે વર્તમાન વૈદ્યાનાં જિવામાં પોતાની ઉત્પત્તિ કરવાની ઉચિત્તા પેઠે જાણ એ પાતળી થઈ જઈ જતી છે, તેથી જાણે જાણે વેશ સમાજો સ્થાપવાની તરફ તેઓએ શોધનું ધ્યાન બેસ્યું. જેમ આજકાલ વેશ ઉપર સુનિશ્ચયની ક્ષમ નેહા છે અને કોઈક શોધ તેમનાં હાથે કુળથી રેવા માટે રીપોને જોડા છે, તેમ તે વખતે પણ મુનકં કાળકર્તાનાં વૈદ્યાની સામે શૈવ આનોબન માણી રહ્યું હતું. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું આનોબન એવી કિંમતની સાથે શરૂ કર્યું કે જેથી કરીને કોઈકની સાથે વિરોધ ન થાય અને તેમની તરફથી પોતાના કામમાં ખર્ચ પણ નથે. તેમની આ પાલીસીનું કાલકર્તા વેશ સમાજોની સહિ પેઠે થઈ છે. અર્થાત્ સમાજોનાં વૈદ્યાની સાથે કોઈકે પણ એકમ થઈને વેશ વિશ્વાસી ઉત્પત્તિના વિચાર કરવા લાગ્યા, અને આવા સંસર્ગથી તેઓ આશુવેંશનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા, તથા તેમનામાં જોયો પણ વિશ્વાસ પેઠે થયો કે જે વૈદ્યોને અને અવેશ સમજાએ જાણે તેઓ પોતાની વિધામાં પૂરા કુશળ છે. સાક્ષીઓએ પોતાના આ જાણ વિચારોને કાઠનાં રૂપમાં પ્રક્ષિત કર્યા પછે, મુનકં કાળકર્તાનાં વાઙમયીન વિધાન અને શોધ પુરોની યાચે તે નિરેશન કર્યા હતા, અને પોતાના સાધાજીવીની સાથે તેના ઉપર મસક્ત ચલાવી તેને પાર પાડવા માટે તેઓની સહાયતા માગી હતી; પરંતુ સારી સહાયતા આપવાને માટે કોઈ પણ તેવાર થયું નહિ. કેટલાકોએ કમળીબા અને ઉપાસનું યાચું કરી પોતાની સહાયનુશ્ચિત પ્રક્ટ કરી, અને કેટલાકોએ તો તેમના વિચારો સંભળી તેમને શૈવસભીની ઉપમા આપી તેમની જુગ મળતી ઉઠાવી? અર્થાત્ આ ધરના વિશે જ્યાં જ્યાં જઈએ, કારણ કે અસરકારક કારણોનાં કારણે પણ અસરકારકોનાં કારણોનાં કારણે અને આ વિષયોને અને પોતે ભવિષ્યના મેનરેથી છે. અર્થાત્ સાક્ષીઓ નિશ્ચયના પક્ષે હતા તેથી ઉત્સાહ માગી જ્યાં તેના સંલેશો શોધ કર્યા પણ તેઓએ પોતાના કમાવને બાંધ વણ રીપો નહિ, અને “રાજવેશ”ની પછી “આર્યભિષેક” ને બરોબર આશુ રાખ્યું. તેઓએ ધાર્યું કે જે વિચારો અદારા મમળને વારંવાર ડોલાવવાનું જાણે છે, તે વિચારો આપણા બારણાની સાથે થઈ શક્યા સપૂતના મમળમાં પણ રું નહિ આવતા હોય? જરૂર આવતા હશે. અથવા કદિ એમ નહિ પણ જાનનું હોય, તેમજ એ કું અદારા વિચારોને શોધની સામે વચરિત કરી તો શોધ થઈ શકે શોધ પણ પોતાની સહાયનુશ્ચિત પ્રક્ટિત કરી અદારા સહાયક નહિ અને એમ કમ કરી શકાય? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો અજાણ્ય માટે તથા શોધના વિચારો અજાણ્ય માટે એક માસિકપત્રને તેઓએ અશુભ સાધન આપ્યું હતું. માસિકપત્ર આશુ સંજવામાં તેમને

એવો પણ ઉદ્દેશ હતો કે લોકોમાં એવા વિચારોની ઉત્પત્તિ હજી થઈ નથી એમ ધારવામાં આવે તો પણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તો તૈયાર થશેજ. પોતાની કલમરૂપી હળ ચલાવીને લોકોનાં હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને વિચારરૂપી ખીજ ઉગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી. સામાન્ય લોકોમાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત નહિ થવાની અને ખીજનો ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નજરે પડે છે, તેને આવા સાધનવડે પરિવર્તિત કરી શકાશે-બદલી નાંખી શકાશે એવી તેમની માન્યતા હતી. આવું મહત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન-પોતાનું પત્ર-ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષ સુધી તો તેમને “પ્રાલભિત્ર” ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડ્યા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખીરસા ખર્ચને બદલે એક ખીજ સગવડ પ્રાપ્ત થઈ હતી. પોતાના વૈદ્યકના ધંધામાં જે કાંઈ થોડું ક્ષણ પ્રાપ્ત થતું હતું તેનો ઉપયોગ પત્ર ચલાવવામાં કરવામાં આવતો હતો. અંતે આવી હિંમતથી પોતાના કાર્યમાં તેમને કેવી સફળતા મળી તે કહી બતાવવાની જરૂર નથી; કમકે તે વખતથી તે છેક તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી “આર્યભિષક” બરોબર ચાલુ રહ્યું, તે વાત સર્વેના જાણવામાં છે. આઠ વર્ષ પહેલાં તેમના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારથી તેને તેમનું સ્મારક બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું; અને તેજ વખતે નામદાર વડોદરા નરેશના નામથી મુખ્યમાં એક “શ્રી સયાજી ઔષધાલય” ખોલવામાં આવ્યું હતું. શાસ્ત્રીજીના પત્રથી વૈદ્યકના પ્રેમી મરાઠી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજ સુધીમાં તેમને હાથે લગભગ પોણોસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સંપાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયાં હશે. શાસ્ત્રીજીના મૃત્યુ પછી એક વર્ષ સુધી “આર્યભિષક” બંધ રહ્યું હતું, પણ હવે તેમના સુયોગ્ય ભત્રીજા પંડિત ગોવિન્દરાજ દિનકર ખેડેના વખાણવા યોગ્ય પ્રયત્ન, ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમવડે તે પત્ર પુનઃ શાસ્ત્રીજીના સ્મારક તરીકે પ્રગટ થવા લાગ્યું છે. અન્ય કેટલાંક વાચકોની માફક મરાઠી વાચકો નિર્ભય, નિઃસ્વાહી અને અકૃતજ નહિ હોવાના કારણસર તે પત્ર હવે બરોબર રીતે ચાલુ રહેશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદ્યકનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વૈદ્યક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રંથોનું સુચીપત્ર બનાવ્યું હતું, અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ ગ્રંથ તેમજ અભ્યાસના ક્રમાનુસાર કોષ્ટકો બનાવીને, કદ રીતિથી વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચડીઆતા પ્રકારનો વૈદ્ય બની શકે તે બતાવી આપ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષો સુધી વૈદ્યકનું એક માસિક ચલાવ્યું હતું; પરંતુ પાછળથી કોષ્ટક કારણસર તે પત્રને બંધ કરી દેવામાં આવ્યું હતું. પોતાનાજ ઉદ્દેશનું પોષણ કરીને ખીજો મનુષ્ય જો કાંઈ કામ કરતો તો શાસ્ત્રીજી તેને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી કે શત્રુ સમજતા નહિ, પણ તેને પોતાના એક મિત્ર અને સહાયક સમાન ગણતા હતા. તેને તે વિભાગમાં પ્રયત્ન કરતા રહેવા માટે ઉત્સાહિત કરી, પોતે અન્ય કાર્યનો વિસ્તાર વધારવામાં પ્રવૃત્ત થતા હતા; અને તેથીજ તેઓ પોતાના મિત્રના ગુજરાતી વૈદ્યક માસિક પત્રને હસ્તેમાં પોતાનુંજ પત્ર કહી તેનાં ગ્રાહકો વધારવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરતા હતા. વળી કાર્ય-વિસ્તાર કરવા માટે પોતાના વૈદ્યક જ્ઞાનનો લાભ હિન્દી વાચકોને થોડાં વર્ષ પહેલાં નહોતો મળતો તોટલા સાહુ, સને ૧૯૦૩ અર્થાત્ સંવત ૧૯૬૦ માં પોતે “સદૈવ કૌસ્તુભ” નામનું હિન્દી માસિક પત્ર કહાડવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિકદ્વારા હિન્દી ભાષામાં પાંચ-સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વૈદ્યક સંબંધી ઉદ્યોગ આટલાખીજ સમાપ્ત થયો હતો નહિ. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ડૉક્ટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુખ્યમાં “આયુર્વેદ વિદ્યાલય” સ્થાપન કર્યું હતું. ખુબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માટે જબરદસ્ત સહાયતા એકત્રિત કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ જ્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે આયુર્વેદને નામે તે ખાતું બિલકુલ અંગ્રેજી કોટ-પાટલું પહેરવા લાગ્યું છે, ત્યારે તેઓએ વ્યવસ્થાપકસભામાંથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાંખ્યું, અને ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં સ્વતંત્રરૂપથી નાસિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનું મૂળ નાંખ્યું તથા નાસિક તથા નાગપુરમાં વૈદ્યક વિદ્યાલયો પણ ખોલી દીધાં. નાગપુરમાં વિદ્યાલય ઉપરાંત એક ઔષધાલય પણ છે; અને ત્યાંના બધી સ્વતંત્ર ભાર હવે આયુર્વેદ પંચાનન પંડિત લક્ષ્મણ ખાલકુષ્ણ ધ્રુણસીકરને સોંપવામાં આવ્યો છે. આ મહાશય તે સંસ્થાદ્વારાજ તૈયાર થયા છે, અને વર્ષો થયાં તેના સહયોગી અને સહાયક તરીકે.

કામ મળવા લેવાથી, અને વૈદ્યજ્ઞ કાર્ય નેમો પછી સરજાની સાથે કરે છે. વેદાની ઉત્તિ મહાવ
 વાળા વેદ, હકીમ તથા યુક્તરોને ઉત્પાદિત કરવા માટે જલુ વર્ષ વર્ષા દળરો રૂપીઆ ખરખોને તેઓ
 તમામ ખારતવરોના વેદોત્ત જેક રાષ્ટ્રીય સમ્મેલન દરવર્ષે કરવા હતા, તેમાં અનેક વેદક વિષયોની અર્થ
 આલેખના તથા પ્રત્યક્ષોઆ યથા કરતી હતી. વેદોની પરીક્ષા થઈને તેમને યથાયોગ ઉપાધિયો જુ
 આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે આખા હિન્દુસ્તાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપાધિયો વિશુદ્ધિત મજેલા
 વેદો વિષયમાં છે. રાષ્ટ્રીય વેદક સમ્મેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાન્તિક સમ્મેલનની પણ તેઓ યોજાવ
 કરતા હતા. આ પ્રાન્તિક સમ્મેલનોની અન્ધાર સુધીમાં રૂઝા મુખ્ય પ્રાન્તમાં જોડાવલુ મધ થઈ હતી,
 અને તેનાં જલુ અધિવેશનો જલુ મધ ગયા હતાં. અન્ય પ્રાન્તોમાં જલુ એવી ભવરચા કરવાના ઉપર-
 નનાં તેઓ હતા. સવત ૧૮૬૧ ની સાલમાં અમીની મોહમમ્મદ પંજાબમાં જઈ ત્યાં રૂઝા પ્રાન્તિક કાર્ય-
 ક્ષવ યોજવાનો પ્રયત્ન કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સમ્મેલન આદિ કાર્યમાં નામદાર વડોદરા-
 નરેશ, મહારાજા મેઠાપુર, મહારાજા દરબચા, ભરવાંધીસ રાવજીરાજ શીમાન રાવજીરાજ નાથ-
 મજીસિંહ, શૈક જેમરાજ ભી રૂપજીરાજ પ્રભતિ વપતિમજી તથા અન્ય ધણા ઉત્સાહી યત્નવાન સભ્યોને
 તરફથી સંપૂર્ણ સહાયતા મળતી હતી. દિન પ્રાન્તમાં વેદક સમ્મેલનો ઉદ્દેશોને પ્રચાર કરવા ખરે,
 ભરવાંધીસ શીમાન રાવ રાવજીરાજ નાથમજીસિંહ જીરાજ તરફથી તેમને મળી સહાયતા મળ-
 વાની આશા હતી, અને તેથીજ તેઓ સહુકત પ્રયત્ને ખરે "આધ્યત્મિક કાર્ય" ના નામથી
 એક પ્રાન્તિક કાર્યક્રમ યોજવા, પ્રયાગરાજ ભોજપાલના નામથી એક ભોજપાલ સ્થાપિત
 કરવા, પ્રયાગમાં એક વેદક વિદ્યાલયનો જાણે નામવા તથા સવત ૧૮૬૧ ના કાર્યિક માસમાં
 કાશીમાં "અદ્યત્મ રાષ્ટ્રીય વેદક સમ્મેલન"ની ભવરચા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યો હતા. અહીંના
 તેમના હિન્દી વિદ્યાપ્રમુ સંપૂર્ણ કામ થઈ હતું જણિ મુજબથી આલવી વખતે તેમના મેટા આપ્તિ
 તેમને કહ્યું હતું કે કાલમાં તમારી યદ્યોગા સારી નથી, ખરે વેદાખ માસ સુધી તમે કમ્પે મહાર
 ન જશે પણ આપને જેમ તેમ સમજાવી તે કાર્ય આરંભ કરવાના ઉત્સાહમાં તેઓ પ્રયાગ આવી
 પહોંચ્યા હતા. મધી ભવરચાત કામ આલવી રહ્યું હતું, અને વર્ષ પ્રતિવર્ષના વર્ષે પ્રથમ દિવસે
 ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થવાનો હતો તે દરમિયાનમાં તેઓ ભીમાર પડ્યા, જેથી તમા વર્ષેને દિવસે
 મેટા ધણા પૂજ્ય આદિ કાર્ય સિવાય બીજુ કંઈ પણ કામ મધ થઈ નહિ તેમની ખીમારી થઈ
 નહિ; અને તેરમે દિવસે જી રાખજખીના પવિત્ર વર્ષેને દિને જયોરના સાકાખાર વાગતે તેમને
 સ્વયંવાસ થયો. ખીમારીનો વાર મળ્યો ત્યારે તેમના મેટા આપ્તિ લખ્યું હતું કે તમને રાખજખી સુધી
 કહ્યું છે. એમજ જલુ, રાખજખીને દિવસેજ સર્વ કષ્ટોથી તેમને છુટકો થયો. આપ્તિને ઉદ્ધાર
 કરવા મળનાર આ કહેમનિશ આકાલુ આજે મન્મથિનારે અમરે વિલીન મધ ગયા. ખારતવરોના
 વેદક આકાલને એક અમરો સિવારે અસ્ત થઈ ગયો! ભારતીય વેદોનો એક સજ્જ સુખ થયો!
 હિન્દી વાચકોને એક પ્રીતિ આપે! અથે!

વડિલ વહાર વાજી કાચી ખેનું નામ હિન્દી વાચકોમાં વેદક ઉપરાંત ધાર્મિક આન્દોલનને લીધે
 જલુ વખારે જલુદિત મજેલું છે. હિન્દુ આખા ઝપાઓને તેઓ એકથી હર સુધી વધવા હતા નહિ કે
 જોથી એકતા અપવા રાષ્ટ્રીયતને ખરે પહેલવાનો કામ રહે. જળથી પ્રકરજ તથા સ્વામીનારાયણ પ્ર-
 રજ આ વાતનાં ઉદ્ધરજ રજ છે. મુખ્ય પ્રાન્તમાં જળથી નામની એક ભવિ છે, જે આદ્યજ દેવધો
 વોપો કી છે, જલુ મુખ્ય પ્રાન્તના આકાલો તે અનિના મોહોનો ચેતાની કાચેના અવહારમાં રાખજ
 કરવા ખરે સહમત નથી. અનેક વર્ષો વર્ષા આ વાતનો ઝમોઝા આલ્યા કરે છે. સમ્મેલન પ્રથમ તેમની
 વિરુદ્ધ પડવા હતા, જલુ અમારે નિર્ણય કરવાને જાણે મામલો હેવું રજ પડવા વાજી ત્યારે આ આન્દો-
 લનથી ઉદયસન જતી પોને દર ખસી ગયા હતા તેજ પ્રયાજે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયને હારકના કહ-
 રાખર્ષ અરેદિક કહેતા હતા; જલુ તેને વેદિક અલવા વેધવ્ય લેવાનું સિદ્ધ કરવામાં આવતું હતું. અ
 અપોએ મજે મજીના કમોઝ થયો. વધી પાચો હતો, જલુ આજ સમજી છે તે પેઠેમજ તે મન્મથોને
 રાખી રેવામાં આપ્યો હતો. ચારતાખના પેઠેલા કોઝાખર્ષે જલુસનેખર મહારાજા અને

વડોદરા રાજ્યના કર્મચારીઓ વચ્ચે અણુબનાવ રહ્યા કરતો હતો; જેથી તેઓ દારકાંમાં નહિ રહેતાં; હમ્મેશાં ભ્રમણુજ કર્યા કરતા હતા. તેમના પછી જગદ્ગુરની ગાદીના સંબંધમાં પણ મોટી ગડબડ થવાનો સંભવ હતો. હાલના શંકરાચાર્ય જગદ્ગુર માધવતીર્થને ગાદીનો અધિકાર મળવાનું કામ પણ કઠિન થઇ પડ્યું હતું; પરંતુ શંકર શાસ્ત્રીજીએ લોકોમાં ધાર્મિક ઉત્તેજનાનો ફેલાવો કરીને વડોદરા સરકારને પણ અનુકૂળ કરી લીધી, જેથી જગદ્ગુર મહારાજને બધા અધિકાર પ્રાપ્ત થયા.

આજ સુધી સિંહસ્થ સમયે (દર બાર વરસે નાસિક-ત્ર્યંબકનો મેળો ભરાય છે તે વરસમાં) નાગા લોકોને અન્ય સ્થળોની માફક ત્ર્યંબકેશ્વરમાં નગ્ન સ્નાન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નહોતો, તેથી ભારે ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ હતો; પણ શંકર શાસ્ત્રીજીએ કલેક્ટર આદિને મળી, તેમની સાથે વાતચિત કરીને નાગા લોકોને સ્નાન કરવાની આજ્ઞા અપાવી હતી. સિંહસ્થ સમયે તેઓએ નાસિકમાં બ્રહ્મસત્ર શરૂ કર્યું હતું. તેમની પછી પણ નિયમિત કમીટી દ્વારા આ સત્ર ચાલુ રહ્યું હતું અને તેની મારફત શાસ્ત્રાલોચના ધોરે ધણાં ધાર્મિક કાર્યો થયાં હતાં-મહારાષ્ટ્રમાં શિક્ષિત વર્ગની ધર્મભાવના ઢીલી થવા લાગી છે, પણ તેમની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ પ્રશંસનીય હતી. તેઓ હમ્મેશાં ત્રિકાલ સંધ્યા અને શિવલિંગ બનાવીને તેની પૂજા કર્યા કરતા હતા; દર મહિને સત્યનારાયણની કથા સાંભળતા હતા. ત્ર્યંબકેશ્વર ઉપર તેમની અટલ ભક્તિ હતી અને તેમની કૃપાનો તેમણે ધણી વખત અનુભવ પણ કર્યો હતો. તેઓ તેને જગતપિતા અને ગોદાવરી ગંગાને પોતાની માતા કહ્યા કરતા હતા. બિમાર પડતાંની સાથેજ તેઓએ નાસિકથી બે ઘડા ગોદાવરીજીનું જળ મંગાવ્યું હતું અને છેક મરણના સમય સુધી તે પાણીજ પીધા કર્યું હતું. સન્નિપાતના ઉન્માદમાં પણ તેઓ ગોદાવરી અને ત્ર્યંબકેશ્વરને બૂલ્યા હતા નહિ. તેમના ઉપર તેમની એટલી બધી ભક્તિ હતી, છતાં તેઓ કોઇ પણ સંપ્રદાયને અથવા તો અન્ય દેવની ઉપાસના કરનારને પોતાથી ઉતરતા સમજતા નહોતા અને કોઇની સાથે દ્વેષ રાખતા નહોતા. મરવાને દિવસે તેમનામાં કાંઇક વિચિત્રતા નજરે પડી હતી. સવારમાંજ તેઓએ કહ્યું કે: “રઘુનાથ ! આવી ગયા. ઠીક, મ્હારી પણ તૈયારી છે. હું પણ સાથે આવું છું.” “રામ રામ !”* ફરી કહ્યું કે:—“ઠીક, ત્યારે હું વિષ્ણુ બનું કે ત્ર્યંબકેશ્વર બનું? ખેર, વિષ્ણુજ બનીશ.” પાછું પાસે બેઠેલા લોકોને કહ્યું કે:—“આલો, છોડો, જવા દો; જે થવાનું હતું તે થઇ ચૂક્યું છે; નાટક સમાપ્ત થયું છે.”

હિન્દીના હિતનું તેમનું ત્રીજું કામ હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપીને ભારતવ્યાપી બનાવવાનું હતું. તેને માટે તેમણે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ ભારત-ધર્મ પત્રને ત્રણ ભાષામાં કોઇ વખત માસિક, કોઇ વખત પાસિક અને કોઇ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમાં કહાડ્યા કર્યું હતું. આવા પત્રને બોધએ તેટલાં ગ્રાહકો મળવાં મુશ્કેલ છે, છતાં ખોટ ઉપર ખોટ સહન કરીને, અને તેની મદદ બહેંચણી કરીને પણ છેક અંતની ઘડી સુધી તેઓએ તે પત્ર ચલાવ્યું હતું. મરતી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને બૂલ્યા નહોતા. મરવાના બે દિવસ પહેલાં તેઓએ લથડતી જીભે કહ્યું હતું કે: “હે અખિલ ભારતના નિવાસિઓ, સાંભળો ! મ્હેં ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ.....હવે તમે તેને સંભાળો.” ત્યાર પછી તેઓ જે કાંઈ બોલ્યા તે સમજી શકાયું નહિ. ત્રીસ વરસ પહેલાં મેળાવડાના જલસા કરવા એટલા લાભદાયક માનવામાં આવતા નહોતા; પણ તે વખતેજ તેઓ સમજી શક્યા હતા કે તેવા જલસા મારફતે રાષ્ટ્રીય ભગૃતિનું કામ ધણું સોઈ થઇ શકે છે. તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં “આર્ય મિત્ર મેળા” ની સ્થાપના કરી, ત્રીસ વર્ષ સુધી તે કાર્ય કર્યું, અને જ્યારે

* જે ત્રણ દિવસ પહેલાંજ તેમની બિમારીએ વિકટ ઉન્માદનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, જેથી તેઓ કોઇને જોળખી શકતા નહોતા, તેમજ કોઇ એવી વાત પણ નહોતા કરતા કે જેનાવડે તેમનું મગજ ઠંડાણે છે એમ નાણી શકાય. તેમની માનુષી બુદ્ધિને માટે તેથી આજે રામનવમી અર્થાત્ રઘુનાથ જન્મન્તિ છે એમ નાણી શકેલું મુશ્કેલ હતું. આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે અન્ત સમયની કોઈ ઈશ્વરી શક્તિ અથવા તો દિવ્ય દૃષ્ટિના પ્રભાવેજ તેમના મુખમાંથી એવા રાષ્ટ્રો નીકળ્યા હતા આ વાત બેડી કહાડેલી વાતના સમાન છે એમ પણ નથી; કારણ કે આ ચરિત્રના મૂળ હિંદીમાં લખનાર એક અઠવાડિયા સુધી તેમનીજ પાસે તેમની સેવા કરવા માટે રહ્યા હતા, જેથી બધી વાતો તેમની આંખોએ જોએલી અને જતે અનુભવેલી છે.

તે કામ કાઢે વધુ ત્યારે તેની અવસ્થાનો આર બીજાઓને સોંપી દીધો. દાકણ તે મેથા મહુપતિ બન્યા અને સ્વર્ગ સમાન મહાન છે મહુપતિ ઉત્સવ, હોરા આદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ રાષ્ટ્રીય તેજ્ય ધાર્મિક ભૂતિ કરવામાં કદિ પણ ચૂક્યા નહોતા; તેમ જ્યાં તેઓ ધાર્મિક ઉત્સવોને વર્તમાન રાજાનેતિક સ્વરૂપ આપવાવાળા પદ્ધતી તરફથી કરતા નહિ. તેઓ કહ્યા કરતા હતા કે આવી રીતે કાર્ય ચલાવી સામયિક-તારાશિક ભૂતિ બધે વાળ જતી હતી, પણ તેનું પરિણામ એવું આવશે કે તેણે આપણાં ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ સરકારને હસ્તાધેય કરવાનો અવસર મળશે. થોડાં વર્ષો પછી મુખ્ય પ્રાન્તને મહુપતિ ઉત્સવના સભ્યમાં જે સરકારી આદ્ય પ્રકાશિત થઈ છે, તે ઉપરથી તેમના અવનવી સત્ત્વ સિદ્ધ થઈ જતી છે. તેમના સ્વભાવમાં એક એવી વિચિત્રતા હતી કે કાંઈ અને તેની આલોચના તેમની સાથે અવધાર કરે, તોપણ તેઓ કોઈ સ્થિતિમાં કદાચ કાંઈ ફરજમાં તેની જાણેથી પોતાનું કામ કદાચ કોઈ દેવા હતા, અને પોતાનો કદિય સિદ્ધ કરવાનો તારી કદાચી કહ્યા હતા. તેઓ પોતાના વર્તનમાં કાંઈ વિચલ કદાચ દીવ કુખ્યાવતા નહિ, અને તોફારોને પણ કદિ કુખ્ય હતા નહિ; તેમના વિચારસ્થર સ્વભાવ અને સૌથી વાણી પ્રકાશનીય હતી. કોઈની અને પરિણમી તે તેઓ એકલા જાણ હતા કે તેમને કાર્યોના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં આજે કલ્પના વાળ છે કે કોઈને હાથે આજેનાં નર્મ કાર્યો કામ થઈને તેઓ કદી રીતે ખર ઉતારી કહ્યા હશે! ચર્ચાં કાર્યોના ચોખ્ખને લીધેજ તેમનું આર્થિક પલ્લવ વધુ જવાન છે; કારણ કે જ્યારે મસ્તિશ્ક અવર (સેન ધીર) થી કેવળ ૪૨ વર્ષની વયેજ તેમને કોઈના વધ મળે. તેઓ જો કે અત્ય સ્વભાવના હતા, જ્યાં જેના ઉપર કુદ-કેસાવવાન થતી અને મહા પ્રવલ કરવા છતાં પણ જેને સિદ્ધિ માર્ગ ઉપર લાવી કહ્યા નહિ, તેને નીચે લાવી કદિ પણ કોઈએ કાંઈ વખત રહેતા નહિ. જેની સાથે વિનમ્ર થતી, તેની સાથે પછી ઉચ્ચ નીચ માવની માવના વિચારુક રાખતા નહિ. તેઓએ એકલા જાણ ઉદાગ કાર્યો, એકલા એકલા રાજા મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા, જ્યાં પોતાને ખાતે કાંઈ પણ કુદાચ એકા ક્યાં નહિ. તેઓને જે મળતું તેમણે પ્રથમ સાધે-જાનક કામમાંજ વાળી દેવા હતા. જરીનો ઉપર તેમની હાથેજ સ્પષ્ટ રહેતી હતી; તેમને ખરત કાંઈ આવતા હતા અને તેમની સાથે જાવાગુજાર વર્તતા હતા. તેઓ હાથેજ કહ્યા કરતા હતા કે આપણી સ્ત્રી કદિથી પણ જરીને ખરત કાંઈ આવવામાં આવે તો તમે જાતી નથી, કારણ કે તેઓને અંદર કોઈથી તેઓ તપાસી કાઢતી જાહેરખબર નહિ કામ જાળવશે, કારણ તપાસ કુજોનું યાન કરશે અને તેથી જ્યારે તો તમનેજ કામ પહેલવશે અને તપાસી આવવાર વધશે.

તેઓનું એકપત્નીયત્વ પણ વખાણવા જેવું હતું. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમનો વિવાહ થયો હતો કાંઈ નિષ્કારી વખતે અસ્થિત કાર્યોમાં બીજાં આપણી તેમની કોનું સ્વસ્થ જમીન મળું હતું આવી રીતે જનવાથી જેને કોઈ સાંકારિક ધુન કહે છે, તેવાથી સહને ખાતે તેઓ વાંચિત-નેતરીય રહ્યા હતા; સન્તાન વધતી આજા રહી નહિ તો પણ જનવાઓના લાગેજ આમક થવા જ્યાં તેઓએ બીજે વિવાહ કર્યો નહિ; તેમજ કામચલ-કેમનાં પણ કદિ નૂનતા આવવા દીધી નહિ. જેના પ્રેમથી તેઓ પોતાની કોને કહાતા હતા તેવાજ પ્રેમ અને આજ્ઞા ભક્તિથી તેમનાં જતી તેમને કહાત હતાં અને હજી પણ તેમની પૂત પતિ પ્રત્યે તેવીજ સ્નેહની લાચણી અને આજ્ઞા થતા છે. આ સમયે તે પતિવિહીન પતિહત્યારી કહ્યા જેઓ જોઈ તેઓને તેનો કોઈ અનુભવ થશે. યાત્રીઓનાં મુજબને કાર્યે જે તરી થવા આજ્યાં છે જ્યાં પતિવિરોધી કુખ્ય હતા જ્યાંને વિચારી કહ્યાં નથી. કેવળ પોતાના શિવ ભરીબના સમભવના મુજાવવાથી અને માત્ર પોતાના પુત્ર સમાન શિવ ભરીબને કુખી નહિ થવા તેવાના સ્થિતસ્થિત તેઓ પોતાના મુજબને કારણે જી રહ્યાં છે. તેમને જો કે સન્તાન નહોતું તોપણ તેમનાં કામ વાંચિત-કેમનાં સમાન નહોતું. નાના આજ્ઞા એકના એક દીકરા (જેને આજ્ઞા વાંચે માત્ર આ એકા પુત્ર સન્તાન છે.) માતાપિતા વખતના આજા સાહેબ કોઈ કોવિન્દના સિનકરને તે અને પતિ પત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતી હતાં. સહર કાંઈ ક્યાં આર કિરકને ખાતે પણ જ્યાં તો ત્યાં જી તમા ભરીબને સાથે કાંઈ જતા હતા.

જેથી પ્રથમ જો થતો હતો કે કાંઈકાં આરમ કર્યાં કાર્યોની કહ્યા થા પછી? બીજા વિષયોને બાદ રાખે, તોપણ તેમના ઉદારને ખાતે, કોઈકાં વિશિષ્ટ વૈદ્યા તેવાર કરવાને ખાતે, તેમના મુક

વિષયોની મીમાંસા કરવાને માટે તથા સારા સમ્પાદકોને હાથે વૈદ્યકના ગ્રન્થો પ્રકાશિત કરવાને માટે શાસ્ત્રીજીએ જે ઉદ્યોગ આરંભ્યો હતો તે કેવી રીતે ચાલુ રહેશે ? શું તે બધાની તેમના મૃત્યુની સાથેજ સમાપ્તિ થઈ જશે ? આ બાગ્યહીન દેશમાં એવું ઘણી વખત જોવામાં આવે છે કે જો કોઈ મહાપુરુષ કોઈ મહાન કાર્ય આરંભે છે તો તે કાર્ય તેમનાં ઉદ્યોગ, પરિશ્રમ અને સહાયતા ઝોલાં થવા છતાં પણ, હિંમત નહિ હારીને વખતો વખત પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી, તેમના જીવન પર્યન્ત તો જન્મ તેમ ચાલે છે; પરંતુ તેમનો સ્વર્ગવાસ થાય ત્યારે તો તે કાર્ય જ્યાંતું સાંજ શિથિલ થઈ જાય છે. જે શાસ્ત્રીજીનાં કાર્યોની પણ આવીજ દશા થઈ હોત તો અમે તો શું, પણ સહૃદય દેશહિતૈષી માત્રને ભારે દુઃખ થયા વગર રહેત નહિ. કિન્તુ બાલા સાહેબના ઉદ્યોગ અને શાસ્ત્રીજીનાં કામો ચાલુ રાખવાને માટે નિમ્નાંએલી સુપ્રસિદ્ધ લોકોની કમીટી તંત્ર જોતાં, સંપૂર્ણ રૂપમાં નહિ તો કોઈ ને કોઈ અંશમાં પણ શાસ્ત્રીજીનાં કાર્યો ચાલુ રહેવાની આશા બાંધવાને કારણ મળે છે. પરમાત્મા તેમના સહાયક બનો । શાસ્ત્રીજીએ પોતાની પાછળ પોતે આરંભેલાં કામોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પંડિત લક્ષ્મણરાવ ધણુશીકર વૈદ્ય જેવા યોગ્ય કાર્યકર્તાઓને તૈયાર કર્યા છે; કેટલાક રાજ મહારાજોએ સહાયક બનાવ્યા છે, રાયબહાદુર રાધવપ્રસાદ નારાયણસિંહ જેવા તેમના સુહૃદ છે; આખા ભારત વર્ષના સેંકડો વૈદ્યોને તેઓએ પોતાના મિત્રો બનાવ્યા છે; તેથીજ એવી આશા રહે છે કે તેઓ સર્વે સાથે મળીને શાસ્ત્રીજીએ શરૂ કરેલાં કામોને ચાલુ રાખવા માટે બની શકે તેટલો ઉદ્યોગ કરતા રહેશે. માંદગી સમયે શાસ્ત્રીજી, સ્વામી જ્ઞાનાનંદ, રા. બા. રાધવપ્રસાદ, પંડિત લક્ષ્મણરાવ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ, પંડિત રામકૃષ્ણ (ભાઈ), નાસિકના શ્રીયુત્ત ગોપાળરાવ વિવલકર વગેરેનાં નામો વખતો વખત લેતા હતા; અને વધારે બોલી શકાતું નહોતું તો પણ કહેતા હતા કે:-“ આ બધાની મદદે જરૂર છે; તેમને કહો, તમે બધું સંભાળો. ” જે આ મહાશયોદ્ધાર તેમની અન્તિમ ઇચ્છાઓ પૂરી થશે તો તેમના આત્માને સુખ થશે અને દેશને પણ લાભ પહોંચશે; કારણ કે તેમનાં કાર્યો પોતાને માટે નહિ પણ અધિકાંશમાં દેશના બલાને માટેજ કરવામાં આવતાં હતાં. પોતાના “ ત્રિભાષી ભારત ધર્મ ” ને શાસ્ત્રીજી જીવનકાળમાંજ પ્રયાગ આવતા પહેલાં મુંબઈમાં ભારત ધર્મ મહામંડળને માટે સ્વામી જ્ઞાનાનંદજીને સોંપી આવ્યા હતા. આ વખતે મહામંડળની મહારાષ્ટ્ર શાખાના મુખ્ય પત્ર તરીકે તે મરાઠી ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે.

શાસ્ત્રીજીનું “ સદૈવ કૌસ્તુભ ” હિન્દી ભાષાનું એક વૈદ્યક માસિક હતું અને તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તે બંધ થયું છે. તે પત્ર સ્વર્ગવાસી બરાવાંધીશ શ્રીમાન રાય મહાવીરપ્રસાદ નારાયણસિંહ મહાદુરના સ્મારક તરીકે નીકળતું હતું; પ્રયાગનું “ પ્રયાગરાજ મહોષધાલય ” તેઓએ હિન્દીઓ ઉપર કરેલા ઉપકારોનું તથા તેમના અનેક ગુણોનું હિન્દીવાળાઓને સ્મરણ કરાવનારું સાદું સાધન છે. શાસ્ત્રીજી પ્રયાગમાં ઉક્ત નામનું ઔષધાલય ખોલવા માટે આવ્યા હતા, પણ પોતાના જીવનકાળમાં તે કાર્યને પૂર્ણ કરી શક્યા હતા નહિ; જેથી કોઈક અંશે તેમની અન્તિમ આકાંક્ષા પૂરી કરવાના ધરાદાયી તેમના સ્મારકરૂપેજ તે ઔષધાલય ખોલવામાં આવ્યું છે અને તેનું કામકાજ પણ તેમની ઉદાર ઇચ્છાનુકૂળજ ચલાવવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રીજી પોતાનું કર્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ અર્તાવી ગયા છે, અને હવે તો તેમના મિત્રો અને દેશહિતૈષિઓનું કામ છે કે તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે. પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરશાન્તિનું પ્રદાન કરે, અને તેમના કાર્યને આગળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા ઉદ્યોગી જનોને સહાયતા તેમજ સફળતા આપે !

અનુક્રમણિકા.

૧ વનોપધિ ગુણાદર્શી.

નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.
અક્ષત્રો ✓	૧	અગ્રા	૧૭	ઉદ (બોખાન) ✓	૫૬
અકોશ	૧	અગ્રા	૧૭	ઉદગાની	૫૭
અનરો ✓	૨	અગ્રી (અગ્ર)	૧૮	ઉધરસી	૫૮
અનરો ✓	૩	" (વમદાઈ)	૨૧૭	ઉધરલાલ	૫૯
અપ્પ	૩	અગ્રસી	૧૮	ઉનરો (ઉનરો)	૬૦
અપ્પો ✓	૪	અગ્રાન (સાદાન)	૧૯	ઉનુલી	૬૧
અનસી	૫	અકોશ	૧૯	ઉપી	૬૨
અનન	૫	અગ્રી	૨૧	એનરો ✓	૬૩
અનની	૫	અગ્ર	૨૧	એરો (એરો)	૬૪
અનરો	૬	અનલીવેલ (અનનુના)	૨૮	એરો	૬૫
" વમદાઈ	૨૧૭	અનપાકવર	૩૨	એરો	૬૬
અનરો (બોપી) ✓	૧	અનિ	૨૮	એરો	૬૭
અનપા	૧	અનલી	૨૮	એરો	૬૮
અંકર ✓	૧૨	અનપાકવર	૨૮	એરો	૬૯
અંકર ✓	૭	અપ	૨૪	એરો	૭૦
અસિવિવ ✓	૮	અપાકવર	૨૪	એરો	૭૧
અનવ	૮	અપા	૨૪	એરો	૭૨
અનનસ ✓	૯	અપી	૩૧	એરો	૭૩
અનપ (અનુનો)	૧૦	અપી	૩૧	એરો	૭૪
અનપી	૧૦	અપા	૩૧	એરો	૭૫
અનપો	૯	અપાન (અપાન)	૩૧	એરો	૭૬
અનરો	૧૦	અપાદરો (અપાદ)	૨૧	એરો	૭૭
અનરો	૧૦	અપોપાલ	૨૧	એરો	૭૮
અરસી	૧૧	અપી	૩૧	એરો	૭૯
અરસો	૧૨	અપી	૩૧	એરો	૮૦
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૮૧
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૮૨
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૮૩
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૮૪
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૮૫
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૮૬
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૮૭
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૮૮
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૮૯
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૯૦
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૯૧
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૯૨
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૯૩
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૯૪
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૯૫
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૯૬
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૯૭
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૯૮
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૯૯
અરુ	૧૩	અપી	૩૧	એરો	૧૦૦

નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.
કસુખી (કરડાઇ, કસમ)	૫૫	કુબો	૭૧	ગંગાવતી	૧૦૪
કકોડી (કટોલી)	૫૭	કુરકલા	૭૧	ગહુ	૯૩
કકોલ	૫૮	કુરકુ (લાંબડી)	૭૨	ગહુલા	૯૩
કાંકડ	૬૭	કુલિત્ય (કળથી)	૭૨	ગરણી	૯૨
કાકડાશિંગી	૫૯	કુવા	૭૨	ગરમાળો	૯૨
કાકડી	૫૮	કુવાડીઓ	૭૪	ગરવેલ	૯૩
કાકમાચી	૬૪	કુવાર	૭૩	ગલકી (ધોસાળો)	૧૦૭
કાંગ (ધાન્ય)	૫૯	કુસર	૭૩	" કડવી	૪૯
" (પાપડી)	૬૦	કુળમ	૭૫	ગલતુરો	૯૨
કાંચકી	૬૭	કેતકી	૭૫	ગળજીભી	૯૪
કાંજળ	૬૮	કેવડાનું ઝાડ	૭૫	ગળા	૯૪
કાળુ	૬૦	કેસર	૭૫	ગળો	૯૪
કાંટાસરીઓ	૬૮	કેળ	૭૬	ગાંજર	૬
કાંટરીટીયા	૬૮	કોકમ	૭૮	ગાંજો (ભાંગ)	૯૭
કાંટેશવતી (શુલકાવરી)	૬૯	કોઠી	૭૯	ગુગળ	૯૭
કાંડવેલ	૬૯	કોચમીર	૭૯	ગુરમળી	૧૦૦
કાંડોળી	૭૦	કોદરા	૮૦	શુલકા (શુલકાડી)	૧૦૦
કાંતરવેલ	૬૧	કોરલા (ચંપાકારી)	૮૦	શુલકાવરી	૧૦૦
કાંતફાડી	૬૧	કોળકંદ	૮૦	શુલભાશી	૧૦૦
કાધી (પુદ)	૬૧	કોલિંગન	૮૧	શુલાય	૧૦૦
કાચળ	૬૨	કોશિય	૮૧	ગોખર (કાંટાળો)	૬૯
કારવી (કેર, કેરડી)	૬૩	કોચ (કંવચ)	૮૧	" (ખોડા)	૧૦૧
કારિંદા	૬૩	ખજુરી	૮૨	ગોકમડી (કોકમડી)	૧૦૨
કારિવણા (લઘુખાલી)	૬૩	ખટખટી	૮૩	ગોંડળ	૧૦૨
કારેલી	૬૨	ખડખડુ	૮૩	ગોધણી (ગુદી)	૧૦૨
કાવળ	૬૫	ખપાટ (ખરેટી)	૮૪	ગોમેટો	૧૦૩
કાસ	૬૬	ખરશીંગી	૮૩	ગોરખઆંમલી	૧૦૩
કાસાળુ	૬૫	ખરસાંણી (ડી)	૮૫	ગોરખમુડી	૧૦૩
કામુંદરો	૬૫	ખસખસ વાને આક્રીણ	૮૫	ગોરાકુ (રતાળ)	૧૦૨
કાળી ખજુરી	૬૬	ખાખરો	૮૭	ગોળ	૧૦૪
કાળાજીરી (કડુજીર)	૪૯	ખાજકાલતી	૮૮	ગોરાણી	૧૦૪
કાળાવેલ	૬૬	ખિલખિલા	૮૮	ગોરીનો ફણો	૧૦૪
કાળો ઉમરડો	૬૬	ખીજડી (સમડી)	૮૮	ગોલણ	૧૦૫
કાંજળી	૬૬	ખુરાસાની અળમે	૮૯	ધણસરી	૧૦૫
કાંડામારી	૭૦	ખુળખુળા	૮૯	ધાપાન	૧૦૫
કાંકડપાડાનો વેલો (કાંકડવેલ)	૭૦	ખેર	૮૯	ધામારી	૧૦૫
કાંદ (કાગડો)	૬૨	ખોરેતી	૯૦	ધાસ પિત્તપાપડો	૧૦૫
કાંખી	૭૧	ગળકંથી	૯૧	ધેવડો (વાલોળ)	૧૦૫
				ધોટી	૧૦૬

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
ચોડાવેલ	૧૦૧	કિંજલ	૧૨૦	કુવેર (મજા ધારીએ)	૧૩૧
ચોક્કસી (ચોતસી)	૧૦૧	કેરકોમવાનું ગાંધ	૧૨૦	,, ચોર (કોઈકું હાંથે)	૧૩૧
ચોચિમ (કુણીની બાઇ)	૧૦૭	કીંગર	૧૨૧	ચોર (ચોધારો)	૧૩૧
ચોલી (ચિલોડી)	૧૦૬	કમરો	૧૨૧	કવચા મરવા	૧૩૧
ચળા મોડા	૧૦૮	કાંચર (કાણુ)	૧૨૨	કાકમ	૧૩૭
ચણેલી	૧૦૮	કાંચર (બાત)	૧૨૨	કાંડી	૧૪૦
ચપો (કિમ્લી, ચંચા)	૭૧	કાભ	૧૨૨	કાંડી	૧૩૮
,, (કિચા)	૧૪૧	કાપર	૧૨૨	કાંકળત	૧૩૮
,, (લીચો)	૨૧૧	કીમતમાળા	૧૨૩	કાનકા મોરમ	૧૩૮
ચાંદન નાચો	૧૦૬	કુચર કંઈ	૧૨૩	કિંડા	૧૪૦
ચન્દુસ	૧૦૬	કુચી (કાંઠા, ખાખ)	૧૨૪	કીચખાળ (મજામોડા)	૧૪૦
ચમેલી	૧૦૬	કોર ચાંચો	૧૨૪	કુરચી	૧૪૧
ચમેલી	૧૧૦	તચર	૧૨૪	કુધી	૧૪૦
ચાંચવ	૧૧૦	તચર મોડાં	૧૨૪	,, કાચી (કાંચી)	૧૪૮
ચાંચેલ	૧૧૩	તચ	૧૨૪	કુધી	૧૪૧
ચાંચેલીનું ગાંધ	૧૧૦	તચાક	૧૨૫	કેચર	૧૪૨
ચિમ્કા	૧૧૧	તચાકચક	૧૨૭	કેચન	૧૪૧
ચિમ્કા	૧૧૨	તચી	૧૨૭	કેચાકાળાં	૧૪૨
ચિમ્કું	૧૧૨	તચુચ	૧૨૬	કાંક	૧૩૮
ચિત્તિ	૧૧૧	તચ	૧૨૭	કાંડો	૧૪૩
ચૂંકા	૧૧૨	,, કાગા	૧૨	કાંચો	૧૪૨
ચેર	૧૧૨	તચાંચીર કાં	૧૨૬	કાંચો (કોઈ)	૧૪૩
ચોપચિપી	૧૧૩	તાં	૧૨૬	કાંચુ	૧૪૪
ચોળા	૧૧૩	તાંચળો (ચોળાકાં)	૧૩૦	કાંચી	૧૪૫
કાંધારી	૧૧૩	તાંચીસ	૧૩૧	કાંચી	૧૪૫
નમ્મકોડી	૧૧૩	તિપાની	૧૩૧	કાંચી કાંચી	૧૪૫
નવ	૧૧૩	તિપર	૧૩૧	નચોડ	૧૪૫
નવવેલ	૧૧૪	તિપસ	૧૩૧	નરવેલ	૧૪૭
નળ	૧૧૪	ટુચીઆ	૧૩૧	નરંગા	૧૪૭
નળુ	૧૧૪	,, કાંચા	૪૬	નચોડર	૧૪૭
નમ્મકોડ (નમ્મકોડ)	૧૧૪	,, નચાંચ	૨૧૭	નાકલ	૧૪૭
નમ્મકોડ	૧૧૪	ટુચી	૧૩૨	નામ્મકોડી	૧૪૭
કાંચેલી	૧૧૬	ટુચીકોળ	૧૩૨	નામ્મકોડર	૧૪૭
કાંચાચોત	૧૧૭	ટુચી	૧૩૨	નામ્મકોડો	૧૪૮
કાં	૧૧૭	,, નમ્મકો, ચાં, ચાં	૨૦૪	નામ્મકો	૧૪૮
કાંચ	૧૧૭	તેલમાળ	૧૩૪	નામ્મકોની	૧૪૮
કાંચાર	૧૧૮	તેલકુ	૧૩૪	નામ્મકો	૧૪૭
નગીમ્મ	૧૧૮	ચાંચાકુ	૧૩૦	નામ્મકો	૧૪૭
કાંચી	૧૧૬				
નાં કોચાલ	૧૨૦				

નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.
નાગલી	૧૪૯	પીપર	૧૬૧	ઘોરસળી	૧૭૧
નાંચા	૧૫૨	પીંપળો (સ્રહ)	૧૬૧	ઘોળ (હીરાઘોળ)	૧૭૯
નાંદરૂખ	૧૫૨	,, (પારસ)	૧૫૯	ઘણદંડી (ઢટ્કટો)	૧૬૯
નારંગીનું ઝાડ	૧૫૦	પીલુ	૧૬૩	ઘાઘી	૧૭૩
નારી (કીડામારી)	૧૫૦	પીલુડી (કંગોણી)	૬૦	બમરડીનો વેલો	૧૭૯
નાલ	૧૫૦	પાળો ધંતુરો	૧૬૪	બારંગી	૧૮૦
નાળાંચેરી	૧૫૦	પુંગળવેલ	૧૬૪	બાંગરો	૧૮૦
નિંબારા	૧૫૨	પુષ્કરમૂળ	૧૬૪	બીંડી	૧૮૧
નિર્મળા	૧૫૩	પેટારી	૧૬૪	,, શાકની	૧૮૪
નીપાણી	૧૪૬	પેંડકુળી	૧૬૫	બીલામો	૧૮૨
નેતર	૧૪૭	પેંદુર	૧૬૫	બુયાશિરડ	૧૮૪
નેપાળો	૧૪૮	પોઠળો	૧૬૫	બૂતાકશીશી	૧૮૪
નેવરી	૧૪૮	પોપૈયો	૧૬૫	બોંકર (મોટી ગુંદી, વડગુંદી)	૧૮૪
નેવારી (નીમાળા)	૧૪૮	ફણસ	૧૬૬	બોંચ આમલી	૧૮૪
પેટાળ કડ્ડ (કડવા પેટાળ)	૧૪૯	ફાંગળો	૧૬૭	બોંચકાળું	૧૮૫
પેટાળો	૧૫૬	ફાંછ	૧૬૭	બોંચચંપો	૧૮૬
પતંગ	૧૫૫	ફાલંસા	૧૬૭	બોંચતરવડ (સોનામુખી,	
પતુર	૧૫૫	ફિરંગીમૂળ	૧૬૭	બીંદીઆવળ)	૧૮૫
પમકાદ	૧૫૫	કુદિનો	૧૬૮	બોંચમગ (મગફળી)	૧૮૪
પપનસ	૧૫૬	બકાંમ લીંબડી	૧૬૮	મકામ	૧૮૭
પરવળ	૧૫૬	બટાટા	૧૬૮	મખમલી	૧૮૭
પરળ	૧૫૬	બદામ	૧૬૮	મગ	૧૮૭
પરિપાઠ	૧૫૬	બપોરી	૧૬૯	મજાડ	૧૮૭
પળશી	૧૫૬	બર	૧૭૯	મયાળ (પોષ)	૧૮૮
પાપાણુબેદ	૧૫૭	બહેકળ	૧૭૮	મંદાર	૧૮૧
પાટલા	૧૫૭	બહેડાં	૧૭૦	મરડાશિંગ	૧૮૮
પાટલી	૧૫૮	બાજરી	૧૭૦	મરચી	૧૮૦
પાટિરવો (પારિભદ્ર)	૧૫૯	બાફળી (હીંગોત્રી)	૧૭૧	મરવો	૧૮૯
પાડ (કાળીપાડ)	૧૫૮	બાંબ	૧૭૧	મરી	૧૮૯
પાંચુકાંદા	૧૬૦	બાવચી	૧૭૧	મરેદી	૧૮૯
પાંચુકુંબર	૧૬૦	બાવળ	૧૭૨	મર્યાદવેલ	૧૯૦
પાંદડી	૧૬૦	બિચવા	૧૭૩	મસૂર	૧૯૦
પાન અબમો	૧૫૮	બિંવલી	૧૭૫	મહૂડો	૧૯૧
પારિજાતક	૧૫૯	બિહી	૧૭૩	મોંકડી	૧૯૨
પાલખ (બાછ)	૧૫૯	બીજોર	૧૭૫	માચોલ (મચીઅણ)	૧૯૨
પિંકવણ (નાનો સમેરતો)	૧૬૦	બીવમો	૧૭૫	માઠ	૧૯૨
પિત્તપાપડો	૧૬૧	બીલી	૧૭૪	માયફળ (માયાં)	૧૯૨
પિસા	૧૬૩	ઘોરડી	૧૭૮	માયમૂળ (ગરમેલ)	૧૯૩
પિસ્તાં	૧૬૩			માલકાંધણી	૧૯૩

નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.
ખાલેખ (ખાલે)	૧૬૩	રાસા	૨૦૬	વિષ્ણુકાન્તા	
ખાલુલી	૧૬૩	રાણ	૨૦૬	વેલુર	
ખિરગેળી	૧૬૪	રાણા	૨૦૬	સલાકરી	
ખીકું લીલુ (ખાલખી)	૧૬૪	રામચી (કમી)	૪૨	સરપુખા	
ખીલ્લું માં	૧૬૪	= (ખાસાચી-ખેડી)	૧૭૭	સરસો (ખરસાડિયો)	
ખુરેલ	૧૬૫	રીસામચી	૨૦૭	સળા	
ખુરુદ	૧૬૫	રુલંતી	૨૦૭	સલાઈ	
ખુરુર (કમર)	૧૬૫	રુલિ	૨૦૭	સખાળી	
ખુલગી	૧૬૫	રેલુ (રેલુમી)	૨૦૭	સિંમી	
ખુલ	૧૬૫	રેવંચી	૨૦૮	સિમી	
ખેંદાલિંગ (ખરલિંગ)-વેલ	૧૨૮	રોમલ	૨૦૮	સિસોડી (ખરલે)	
ખેંદાલિંગ	૧૬૭	રોડીચી	૨૦૮	સિસરં	
ખેલી	૧૬૭	રોડીસ (ખાસ)	૨૦૮	સિચી	
ખેડી	૧૬૭	લવંગ	૨૦૮	સીવાલ	
ખેડાલકી	૧૬૮	લસણ	૨૦૮	સેતુર	
ખેડાચો	૧૬૮	લોડી/પાલ	૨૧૦	સેલડ (કુદ)	
ખેડાલી કિરડો	૧૬૮	લોખડો (કડવો)	૨૧૦	સેખ	
ખેડ	૧૬૮	" (ખીડી)	૧૬૪	સેતુચી	
ખેરલેલ	૨૦૦	લીપુડી	૨૧૧	સેલડી	
ખેરલિયા	૨૦૦	લેડી	૨૧૧	ભાલ	
ખેસ	૧૬૫	લેખર	૨૧૭	સળ	
ખેરલ કી	૧૬૦	લજનામ	૨૧૮	સલાખા	
ખેલડીચો	૨૦૧	લજ	૨૧૮	સરલ	
ખેલડ	૨૦૧	લડ	૨૧૮	સરલમ	
રમતોલિડો	૨૦૧	લરખાસ	૨૨૦	સરુલ	
રતનલેલ (લસુડી)	૨૦૨	લી (ખેડી)	૨૨૦	સરુલમ	
રતાંલી	૨૦૧	લીલાલ	૨૨૧	સરેલો	
રતાણ	૨૦૨	લતાલકી (લેલચી)	૨૨૧	સરખો	
રત	૨૦૩	લખાળી (લી)	૨૨૧	સરસવ	
રતખો	૨૦૩	લાખાડી	૨૨૨	સરમી (લખા લખી)	
રતખોસ	૨૦૩	લાવળી	૨૨૨	લખાળા	
રત (સામ) રણ	૨૦૪	લાવડી	૨૨૩	સરડોલી (સામેલ)	
રતખીડા	૨૦૪	લાવલ	૨૨૪	લખા (લખા)	
રામલ	૨૦૫	લાસનલેલ	૨૨૪	સંખા	
રામલાલ (રામલાલચી)	૨૦૫	લાલો	૨૨૪	સામ	
રામેલ	૨૦૫	લાંતી	૨૨૫	સાંડી (લેડી)	
રામલાલ	૨૦૫	લાંસ	૨૨૫	" " લખાલ	
-રમલ	૨૦૫	લિખાલ	૨૨૫	સાંડી	
		લિખી (લખી)	૨૨૫	સાંડી	

નામ.	પૃષ્ઠ.
સાણુદાણા	૨૪૨
સારણ	૨૪૨
સાલમ	૨૪૨
સાંભો	૨૪૩
સાંધરખ	૨૪૩
સાંગોડા (શિંગોડી)	૨૪૩
સિવણુ	૨૪૪
સુખડ	૨૪૪
સુગંધી (લીલી) = હા	૨૪૫
સુગ્રીણુ	૨૪૫
સુરપીણુ	૨૪૬
સુરણુ	૨૪૬

અજીણુ	૨૫૭-૪૬૮
અંડવૃદ્ધિ	૨૫૭-૪૬૮
અતિસાર (હંગામણુ- ઝાડો.)	૨૫૮-૪૬૮
અપરમાર (મૃગી, ફેફસે, ગોતુ, વાધ.)	૨૬૦-૪૬૮
અમ્લપિત્ત	૨૬૦-૪૬૯
અરોચકરોગ	૨૬૧-૪૬૯
અર્શ (મૂળવ્યાધિ, હરસ)	૨૬૨-૪૬૯
અસ્થિભંગ	૨૬૩-૪૬૯
આનાહ (આફરો, બંધકોશ ધૃં)	૨૬૩-૪૬૯
આમવાત	૨૬૪-૪૬૯
ઉચ્છ્રી (હેડકી)	૨૬૫-૪૬૯
ઉદર (પેટની અંદરના) રોગ	૨૬૫-૪૬૯
ઉદાવર્ત	૨૬૭-૪૭૦
ઉન્માદ રોગ	૨૬૮-૪૭૦
ઉપદંશ (ગરમી, આંદી)	૨૬૮-૪૭૦
કમળો	૨૭૨-૪૭૧
કર્ણરોગ	૨૭૧-૪૭૧
કાસ (ઉધરસ)	૨૭૩-૪૭૧
કેકરોગ (કાઠ)	૨૭૩-૪૭૨
કૃમિ	૨૭૫-૪૭૨
ગંઠમાલા (કંઠમાળ)	૨૭૬-૪૭૨
ગુલ્મરોગ	૨૭૭-૪૭૨
અંધિ અને અધ્ધિરોગ	૨૭૭-૪૭૩

નામ.	પૃષ્ઠ.
સુરણુ (વગડાઉ)	૨૧૮
સુરખંધ	૨૪૬
સુર	૨૪૭
સૂર્યકૂલ (સુરજમુખી)	૨૪૭
સોનવેલ	૨૪૮
સોનારવેલ	૨૪૭
સોપારી	૨૪૮
સોરંગી	૨૪૯
સોમવલ્લી (સોમલતા)	૨૪૯
સ્થળ કમલિની	૨૪૦
હરડે	૨૪૯
હરણુવેલ (ખરખોડી)	૨૫૨

૨. સુબોધ વૈધક.

જવર (તાવ)	૨૭૮-૪૭૩
સન્નિપાત જવર	૨૮૩-૪૭૪
તૃષ્ણારોગ (તરસ)	૨૮૪-૪૭૪
દાહ રોગ	૨૮૪-૪૭૪
નાસા (નાકના) રોગ	૨૮૧-૪૭૪
નેત્રરોગ	૨૮૨-૪૭૫
પથરી (પાણુવી, અશ્મરી)	૩૧૦-૪૭૯
પાંડુ	૨૮૭-૪૭૫
પ્રમેહ (પરમીઓ, પરમે)	૨૮૯-૪૭૫
ખાળરોગ	૩૦૦-૪૭૬
ભગંદર રોગ	૩૦૫-૪૭૭
ભસ્મક (ભૂખ ધણી લાગવાનો) રોગ	૩૦૬-૪૭૭
મુખરોગ	૩૦૬-૪૭૭
મૂર્ચ્છા	૩૦૭-૪૭૮
મૂતકૃમ્મ	૩૦૯
મૂત્રાધાત	૩૦૯-૪૭૯
મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો	૩૧૧-૪૭૯
મેદો (ઝડાધ-સ્થૂલ- તાનો) રોગ	૩૧૧-૪૭૯
રક્તપિત્ત	૩૧૨-૪૭૯
રેચની આવશ્યકતા અને ઔષધો	૩૧૨-૪૭૯
વમનની આવશ્યકતા અને ઔષધો	૩૧૩-૪૮૦

નામ.	પૃષ્ઠ.
હરણુસુરી	૨૫૨
હળદર	૨૫૨
હંસરાજ	૨૫૩
હાડસાંખળ	૨૫૩
હાડસંધી	૨૫૪
હાશા	૨૫૪
હિલુર	૨૫૫
હોંગ	૨૫૪
હુરા	૨૫૫
હેદ	૨૫૬
હેળુ	૨૫૭

વાતરક્ત (રક્તપિત્ત) ૩૧૭-૪૮૦	
વાતરોગ (૮૦ પ્રકારના) ૩૧૮-૪૮૦	
વાંતિ (ઉલટી)	૩૨૫-૪૮૧
વાળો (સ્નાયુક)	૨૮૯
વિદ્રધિ રોગ	૩૨૫-૪૮૧
વિપરોગ	૩૨૬-૪૮૧
સર્પવિષ	૩૨૭-૪૮૧
શ્વાનવિષ	૩૩૦-૪૮૨
લૂતાવિષ	૩૩૧-૪૮૨
ઉદરનું વિષ	૩૩૧-૪૮૨
ભમરી અને માખીનું વિષ	૩૩૧-૪૮૨
સોમલનું વિષ	૩૩૨-૪૮૨
તાંબાનો કાટ	૩૩૨
જંગાલનું વિષ	૩૩૨-૪૮૨
હડતાલ અને મન- શીલનું વિષ	૩૩૨-૪૮૨
રસકપૂરનું વિષ	૩૩૩-૪૮૨
કાચેની જુકી	૩૩૩-૪૮૨
વજનાગનું વિષ	૩૩૩-૪૮૨
સુરદાડશિંગનું વિષ	૩૩૩-૪૮૨
સિંદૂરનું વિષ	૩૩૩-૪૮૨
મોરથુયાનું વિષ	૩૩૩-૪૮૨
હિંગળોકનું વિષ	૩૩૩-૪૮૨
પારાનું વિષ	૩૩૪-૪૮૩
ગંધકનું વિષ	૩૩૪

નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.
અરીજીનું વિષ	૩૩૪-૪૮૩	કુચીલીનું વિષ	૩૩૭	આસ (કમ) રોમ	૩૪૧-૪૮
નેપાળીનું વિષ	૩૩૪-૪૮૩	ભીલામા ઉપર	૩૩૭-૪૮૩	મીપદ રોમ	૩૪૮-૪૮
શંકરનું વિષ	૩૩૪-૪૮૩	અલોડીનું	૩૩૭-૪૮૩	સ મહાવી રોમ	૩૪૬-૪૮
કરેજનું વિષ	૩૩૪	આકાશનું	૩૩૭-૪૮૩	ભી રોમ	૩૪૬-૪૮
ઝેર ક્રેવથાનું વિષ	૩૩૪-૪૮૩	ખરસાળીનું	૩૩૭	પ્રદર રોમ	૩૪૬-૪૮
ચતુરાનું વિષ	૩૩૪-૪૮૩	કોસીન (ખાસકેડ) તેલ	-	રોમરોમ	૩૪૧-૪૮
મધ (દાઢ) ની ક્રે	૩૩૪-૪૮૩	પેટમાં અનુ લેવ તો	૩૩૭	ચેનિરોમ	૩૪૨-૪૮
નળ-જલ-વિષ	૩૩૪-૪૮૩	વિષ્ણિકા (કાલેરા)	૩૩૮-૪૮૪	ચેનિકા	૩૪૩-૪૮
અર્યાનું વિષ	૩૩૪-૪૮૩	વિષ્ણુરોમ	૩૩૬-૪૮૪	અભિષેકી રોમ	૩૪૩-૪૮
વિંછીનું વિષ	૩૩૪-૪૮૩	વિષ્ણુકાંઠ (શાસ્ત્ર) નો	-	અર્ધઅલન	૩૪૪-૪૮
કાળા વિષ્ણુનું વિષ	૩૩૬	રોમ	૩૪૦-૪૮૪	અર્ધઅલન અને	-
દેડાનું વિષ	૩૩૬-૪૮૩	મલુરોમ	૩૪૩-૪૮૦	અર્ધઅલન	૩૪૪-૪૮
ખાજીનું વિષ	૩૩૬-૪૮૩	શીતપિત્ત (પિત્ત)	-	અર્ધઅલન	૩૪૬-૪૮
મરોચીનું વિષ	૩૩૬-૪૮૩	ઉપાનું,	૩૪૩-૪૮૪	સુલિકા (સુધા) રોમ	૩૪૬-૪૮
કલકા (મખા) નું વિષ	૩૩૬-૪૮૩	શીતલા અને મેવડી	૨૮૬-૪૭૪	સ્તનરોમ	૩૬૦-૪૮
મહા (કાંધ) નું વિષ	૩૩૬-૪૮૩	કિરોરોમ	૩૪૦-૪૮૪	કોરોમ	૩૬૧-૪૮
મેલ્લા-કેકાનું વિષ	૩૩૬-૪૮૩	ચળરોમ	૩૪૪-૪૮૪	કમરોમ	૩૬૨-૪૮
સોપારી બાને તો	૩૩૭	કોપરોમ (ચોળ)	૩૪૪-૪૮૪	કુદરોમ (શાસ્ત્ર -	-
કુરીઆનું વિષ	૩૩૭-૪૮૩	કોપરોમ	૩૪૬-૪૮૪	શાસ્ત્રીએ વચેરે)	૩૬૪-૪૮

ઔષધ, મૂર્ચ, યુટિકા ઇત્યાદિ.

વાલકરનું લઘા પાનુ		પાચક મૂર્ચ	૩૭૧	અવાચક મૂર્ચ	
મુદ્ધ ભેજરો	૩૬૮-૪૮૮	પાચક અને રેવક મૂર્ચ	૩૭૧	સુદિકા	
મુદ્ધન અને વાનના		વિષ્ણુકાંઠ મૂર્ચ	૩૭૧	કુદાવિ કુરીકા	
ઉપરો	૩૬૬-૪૮૬	મળાદિબિલ મૂર્ચ ૨	૩૭૧	ખરીઆતિ કુરીકા	
મૂર્ચો	૩૭૦	પદ્માપાંડવ મૂર્ચ	૩૭૨	આનલકાપાતિ કુરીકા	
અભ્યોદાતિ મૂર્ચ	૩૭૦	વવાદી પાંડવ મૂર્ચ	૩૭૨	કુદાવિ કુરીકા	
અધવોદાતિ મૂર્ચ	૩૭૦	લગુ મ આધર મૂર્ચ	૩૭૨	લવ ગાદિ વરિકા	
અલકાપાતિ મૂર્ચ	૩૭૦	લવ ગાદિ મૂર્ચ	૩૭૨	કલકાર મોઢક	
આનલકાપાતિ મૂર્ચ	૩૭૦	વવાનલ મૂર્ચ	૩૭૨	પાચારિ મોઢક	
એવાતિ મૂર્ચ	૩૭૦	વૈધાનલ મૂર્ચ	૩૭૨	લગુન વરિકા	
મંદાપાતિ મૂર્ચ	૩૭૦	કુંભારિ મૂર્ચ	૩૭૨	કાપાકાંડી ચોળાંચો	
મોખાતિ મૂર્ચ	૩૭૦	શુંભારિ મૂર્ચ	૩૭૨	અતિરિકાતિ વરી	
અભિસારિ મૂર્ચ	૩૭૦	સામુદારિ મૂર્ચ	૩૭૨	બીપારિ વરી	
વિદગ મૂર્ચ	૩૭૦	સિતોખાતિ મૂર્ચ	૩૭૨	અભ્યોદાતિ વરી	
વિદગ પીપ્પ મૂર્ચ	૩૭૧	લગુ સાર્વન મૂર્ચ	૩૭૨	કાપાકાંડી ચોળાંચો	
વિદગારિ મૂર્ચ	૩૭૧	કિંચાક મૂર્ચ	૩૭૩	કેમન વરી	
દાદિપાક મૂર્ચ	૩૭૧	કિંચાતિ મૂર્ચ	૩૭૩	એવાતિ કુદિકા	
દાદારિ મૂર્ચ ૨	૩૭૧	મીઝું લવ ગાદિ મૂર્ચ	૩૭૩	દાદારિ કુદિકા	
પાચારિ મૂર્ચ	૩૭૧	મીઝું શુંભારિ મૂર્ચ	૩૭૩	બીપારિ પ્રતિનિધિ	
નાચનલ મૂર્ચ	૩૭૧	ખરીઆતિ મૂર્ચ	૩૭૩	સર્વ સાધારણ અનુપાનો	

૩ ગોવૈધક.

નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.
ઉપોદ્ધાત	૩૭૬	ગાયતું માખણ	૩૭૮	ગોમૃત	૩૮૦
ગાયતું દૂધ	૩૭૭	ગાયતી છાસ	૩૭૯	ગાયતું છાણ	૩૮૧
ગાયતું દહીં	૩૭૮	ગાયતું ધી	૩૭૯	છાણતી રાખ	૩૮૧

૪ પ્રાણિજ ઔષધિ.

અરિય (હાડકાં)	૩૮૨	ગેટાના દાંત	૩૮૫	મૃતવર્ગ	૩૮૮
ઉદરની લોડીઓ	૩૮૨	ઘોડાની લીંદ	૩૮૫	મીણ	૩૮૮
કસ્તૂરી	૩૮૨	ઘોડાનો ખાલ	૩૮૫	ગેરનાં પીંછાં	૩૮૮
કણ્ઠતરની હગાર	૩૮૩	છાસ	૩૮૫	વાધની ચરખી	૩૮૯
કોતણી (કરોળીઆ) નું ધર	૩૮૩	દહીં	૩૮૫	સમુદ્રીણ	૩૮૯
કૂકડીની વિષ્ટા (હમાર)	૩૮૩	દૂધ	૩૮૬	સર્પની કાંચળા	૩૮૯
કેચ	૩૮૩	પેદુ બાળર	૩૮૬	સસલાતું લોહી	૩૮૯
ગાંડુજ (અળશીઆં)	૩૮૩	ખીર બહોટી (ગાંકળ ગાય)	૩૮૬	સાખરસિંગ	૩૮૯
મધેડાની લીંદ	૩૮૪	ભેંચતું છાણ	૩૮૭	દરિણ્યુગ	૩૯૦
ગોરોચન	૩૮૪	મધ	૩૮૭	દસ્તિદંત	૩૯૦
ધૃતવર્ગ	૩૮૪	માખણ	૩૮૭		

૫. રસવૈધ.

અમ્બક	૪૮૧	તાંબુ (તામ્ર)	૪૦૦	લુણાર ખાર	૪૧૬
અંબર	૪૮૨	દગડીપાપાણભેદ	૪૦૧	લોહકાટ	૪૧૬
કપીલો	૪૮૨	ધૂવાસ	૪૦૧	લોહચુખક	૪૧૬
કલ્પ	૪૮૩	નવસાગર	૪૦૧	શિરજોળ (વજરાભ)	૪૧૭
કાચલવણ	૪૮૪	પરવાળાં	૪૦૨	શિલાજીત.	૪૧૭
કાડીખાર	૪૮૪	પાણીશોક	૪૦૩	શંખ	૪૧૮
કાંતી લોહું (કાંતલોહ)	૪૮૪	પાપડીઓખારો	૪૦૩	શંખજીર	૪૧૮
કાંચુ	૪૮૫	પારો	૪૦૩	સાજખાર	૪૧૯
કોડી	૪૮૫	પીતળ	૪૧૦	સીકું	૪૧૯
ખડી	૪૮૬	પોલાદ	૪૧૦	સુરમો	૪૨૦
ખાપરીયું	૪૮૬	ફટકડી	૪૧૨	સુરોખાર	૪૨૦
ગેર	૪૮૬	ખીડલુણ	૪૧૨	સુવર્ણમાક્ષિક	૪૨૦
ગોપીચંદન	૪૮૬	મનશીળ	૪૧૨	સોતું	૪૨૧
ગંધક	૪૮૬	મીઠું	૪૧૩	સોમલ	૪૨૨
ચૂનો	૪૮૭	મુરદારસિંગ	૪૧૩	સચળ	૪૨૨
છીપ	૪૮૮	મુલતાની માટી	૪૧૩	સાંખરલુણ	૪૨૨
જવખાર	૪૮૮	મોતી	૪૧૪	સિંદૂર	૪૨૨
જસત	૪૮૮	મોતીની છીપ	૪૧૪	સિંધાલુણ	૪૨૩
ટંકણખાર	૪૮૯	ગેરચુચુ	૪૧૪	હરતાલ	૪૨૩
તેલીઓ ટંકણખાર (કુલા- મેલો).	૪૮૯	રસકપૂર	૪૧૫	હિરાકચી	૪૨૫
		રૂપું	૪૧૫	હિંગળોક	૪૨૫
		શાખમાક્ષિક	૪૧૬		

૬ બુદ્ધેત્પાઠ સંગ્રહ.

નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.
અસત્ કરિતકાવચેદ	૪૨૬	ચોપચિની પાઠ	૪૪૧	લક્ષ્મી પાઠ	૪૪૨
અમૃત ભસ્માતકાવચેદ	૪૨૭	જાલીપન્નવચેદ	૪૪૧	લક્ષ્મીવિદ્યાસાવચેદ	૪૪૨
અધ્યમધેપાઠ	૪૨૮	જાતિશ્ચ પાઠ	૪૪૨	વાસા ખંડ	૪૪૩
અકિરોનપાઠ	૪૨૯	કુરુકાવચેદ	૪૪૨	વિભવા પાઠ	૪૪૪
અમલકાવચેદ	૪૨૯	નિરધાવચેદ	૪૪૨	વિદારી પાઠ	૪૪૪
અમિપાઠ	૪૨૯	દાક્ષપાઠ	૪૪૨	બ્યામી કરીત્તી અવચેદ	૪૪૪
આર્દ્રક ખંડ	૪૩૦	ધારી પાઠ	૪૪૩	સતાવરી પાઠ	૪૪૪
આર્દ્રકાવચેદ	૪૩૦	નરીશ્ચ ખંડ પાઠ	૪૪૩	સાલ પાઠ	૪૪૪
આર્દ્રકપાઠ	૪૩૦	પન્થક પાઠ	૪૪૪	શુદ્ધવચેદ	૪૪૪
ઝેરકપાઠ	૪૩૧	પાપાસ પાઠ	૪૪૪	સુગી ખંડ	૪૪૪
કંડાપાવચેદ	૪૩૧	પાપાસુલેદ પાઠ	૪૪૪	સુગી પાઠ	૪૪૪
કલ્યાણકાવચેદ	૪૩૨	ખંડવિખમ્બવચેદ	૪૪૪	સેવંતીપાઠ	૪૪૪
કિમપાઠ	૪૩૨	વિખમ્બાવચેદ	૪૪૪	શીલપાઠ	૪૪૪
કંડ કરીતકાવચેદ	૪૩૩	વિખલી પાઠ	૪૪૪	શ્લેષ્માતકાવચેદ	૪૪૪
કસેર પાઠ	૪૩૩	પીલુપાઠ	૪૪૭	સુસ્વપાઠ	૪૪૪
કામસુત્રપાઠ	૪૩૩	પુનનવાવચેદ	૪૪૭	સુભાગ્ય સુગી પાઠ	૪૪૪
કામાલિ સંદીપ્ત મોઢ	૪૩૩	પૂન પાઠ	૪૪૭	હસિખંડ	૪૪૭
કામેશ્વર પાઠ	૪૩૪	મહાકામેશ્વર પાઠ	૪૪૮	કરીત્તી પાઠ	૪૪૭
કુબુ કામેશ્વર પાઠ	૪૩૪	ભસ્માતક પાઠ	૪૪૮	આમ્બાતો કુરબ્બો	૪૪૭
કુનેર પાઠ	૪૩૪	ભસ્માતકાવચેદ	૪૪૮	ક્રિતિ કુરબ્બો	૪૪૭
કુમારી પાઠ	૪૩૪	મહાભસ્માતકપાઠ	૪૪૮	કુરબ્બોતો કુરબ્બો	૪૪૮
કુમ્ભાકાવચેદ	૪૩૪	ભારગી કરીતકાવચેદ	૪૪૮	સુલકે	૪૪૮
કેસરકાવચેદ	૪૩૮	મન્નવધન પાઠ	૪૪૮	ગાડી	૪૪૮
ખંડકાવચેદ	૪૩૮	મ્હુલકા કરીત્તી	૪૪૮	દામનો સરજો	૪૪૮
ખર્જૂર પાઠ	૪૩૯	સુલબી પાઠ	૪૪૯	નામ્બાજેરનો સરજો	૪૪૮
કુલ્લી મોઢ (ખોના પાઠ)	૪૩૯	ગુલ-ગુલબી પાઠ	૪૪૯	જ્ઞાપી સસ્તવ	૪૪૮
ગોખા પાઠ	૪૩૯	મેથી પાઠ	૪૪૯	જ્ઞાપીનું સસ્તવ	૪૪૮
લવણ પ્રસ્તાવચેદ	૪૪૦	મેથી મોઢ	૪૪૯	જ્ઞાપી જ્ઞાપી સસ્તવ	૪૪૮
વિત્તાવચેદ	૪૪૧	લવણ પાઠ	૪૪૯	જ્ઞાપી જ્ઞાપી સસ્તવ	૪૪૮

૭ અધ્યરોગ-પરિચાન.

કિરોબવા	૪૪૦	લવર (વાવ) સનિપાત લવર	૪૪૦	વક્ત્રિ રોગ	૪૪૦
કુખરોગ	૪૪૦	લવર સનિપી રોગ	૪૪૧	અગ્નિમાધ	૪૪૦
નામના પાપાંથી મોઢી		અગ્નિમાધ	૪૪૨	વિષ્ણુપા	૪૪૦
વલ્લુ	૪૪૦	પાઠ (પગના) રોગ	૪૪૨	ચોરો લેધાની (કમલ)	૪૪૧
તેરોગ	૪૪૦	ખંડકાવ (ખંડ કલ્યાણ)	૪૪૨	ખરીનો કેરો નવા મારી	૪૪૧
		પૂરોગ	૪૪૨		

કલિન શબ્દનો કોષ

પરિશિષ્ટ-૧.

પરિશિષ્ટ-૨-પારિભાષિક શબ્દાર્થ...

શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્ર.....

૪૬૪

૪૬૮

૪૬૦

૪૬૪

આ સંસ્થાનાં સર્વ પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

સુખાઇ ચસ્તુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય, ઠે. કાલખાદેવીરોડ, ભાંગવાડીને નાકે, હાથી
ગિલ્ડીંગમાં ત્રીજે દાદરે.

અમદાવાદ ચસ્તુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલયની શાખા, ઠે. ખમાસા ચોટી નજીક
જમાલપુરને રસ્તે ઘર નં. ૫૫૭૫.

અમદાવાદ બુકસેલર ઝવેરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ તથા સર્વ લાઘીતા બુકસેલરો પાસેથી.
ભાવનગર બુકસેલર અબ્દુલહુસેન આદમજી.

નંડીયાદ માસ્તર ચુનીલાલ બોધાભાઈ, ઠે. અમદાવાદી દરવાજે.

ભરૂચ બુકસેલર દેશાઈબ્રધર્સ અને કુંપની, ઠે. કતોપોર દરવાજે.

વડોદરા બુકસેલર મોહનલાલ મનાસુખરામ શાહ, ઠે. લહેરીપુરા.

સુરત મનુ અને નાનુ-સ્વદેશી વસ્તુઓના વ્યાપારી ઠે. કણ્ઠીપીઠ.

રાજકોટ બુકસેલર ખડેચર મેઘજી, ઠે. પરાબજાર.

ડાકોર બુકસેલર જેઠાલાલ મનાસુખરામ તથા લોગીલાલ લલ્લુભાઈ.

જુલુહ એ યજ્ઞાભાદ્રાના નીકળેલા અને નીકળનારા ઉત્તમ
એકાદશી અને ચતુર્થી થયેલા.

(નીચલા ક્રમાં તેવાનું છે)

- ૧ સ્ત્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભક્તચક્ર સ્ત્રીતા. ૧ ૨)
- ૨ સ્ત્રીમહા ભાગવત ભાગવતર ૧ ૨)
- ૩ સ્ત્રી શિવાજી ભક્તચક્ર. ૧ ૨), ૧, ૧૧
- ૪ રાજકુમારનો ઇતિહાસ કથા ૧ ૨, ૧૧, ૧૨
- ૫ આર્યભટ્ટ ૧ ૧૧

જ્યાં પ્રજ્ઞા વિશે વધુ માહિતી મળે જુઓ પુસ્તકને
ઉપર આપેલી બહેન ભક્તો.

(નીચલા ક્રમાં વાંચુ રસબદ્ધ વર્ણના પ્રકાર થશે)

- ૬ સ્ત્રીમહા રાજકુમાર ભાગ ૧ થી ૨ ૧ ૨)
- ૭ સ્ત્રીમહા ૧ થી (મહાભારત) ૧ ૧૧

(જો આને જાણતા વર્ણના પ્રકાર જાણ થશે)

- ૮ રાજકુમાર (રાજકુમાર ભાગ) ૧ ૨)

૯ ભક્ત ભક્તિ મહાભારત

- ૧૦ સ્ત્રી વાસિષ્ઠ મહા રાજકુમાર (જો પ્રકાર)

એકાદશી થી આગળ ૧ થી ૨)

- ૧૧ રાજકુમારનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ થી ૨ ૨)

- ૧૨ સ્ત્રી વાસિષ્ઠી રાજકુમાર એકાદશી ભાગના

૧ ૨ થી ૩.

(જાણતા વર્ણના નીચલા)

- ૧૩ મહાભારત (જાણતા ભાગ) ૧ ૧)

- ૧૪ મહાભારત. ૧ ૧૧

- ૧૫ મહાભારત. ૧ ૧)

૧૧

જુલુહ એ વાંચુ છે એવું, ભવિષ્ય માટે એ—

જ આને જાણતી વાંચુ મળાતે જિં મળિયતિ

આયર્ષમિષક

અથવા

હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ.

—o—o—o—

વનોષધી ગુણાદર્શ.

—o—o—o—

✕ ૧. અક્ષલકરો. સંં આકલ્. મં અક્ષલાલા-કારા. હિંં કરહા. કં આકળ કરી. અં આકર કરહા. ઇં પેલેટરી રૂ. લાં એનેસાધકલસ પેરેથમ.

અક્ષલકરાનો ઝાડ નાનાં હોય છે. એની ઉચાઇ સુમારે એક હાથ હોય છે. એ બંગાલ, અરબ-સ્તાન, અને મિસર; એ દેશમાં થાય છે. ત્યાંથી આ વનસ્પતિનાં મૂળ તથા ડાંખળી અહીં આવે છે. અહીં કવચિત્ એ ઝાડો થાય છે. આ ઝાડને પીળાં ફુલો આવે છે, તે ખાવાથી અક્ષલકરાની ડાંખળી પ્રમાણે જીમને રવરવ થાય છે. એ ફુલો ઉધરસ ઉપર પાનમાં ખવાય છે. અક્ષલકરો એ ઉષ્ણવીર્ય, બળકટ, તીખો છે; અને સહેકમ, સોજા અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. (૧) દાંત દુખતા હોય તો અક્ષલ-કરો અને ફટકડીની ભૂધી એકઠાં વાટી દાંતની નીચે રાખવી. (૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે-અક્ષલકરો દાઢની નીચે રાખવો. (૩) સિંદુરના વિષ ઉપર-અક્ષલકરો અને વજ પાણીમાં ધસી પાવાં. અક્ષલ-કરાદિ ચૂર્ણ-અક્ષલકરો, સિંધાલુચ, ચિત્રા, આંબળકટી, મરી, પીપર, અન્મો, હરીતકી, એ એકેક ભાગ અને સુંક બે ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેને ખીજોરાના રસની ભાવના આપી, ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. આ ચૂર્ણને વૈદકશાસ્ત્રમાં અક્ષલકરાદિ ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રભા એવું નામ આપેલું છે. આ ચૂર્ણ મંદાશ્મિ, અરુચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સહેકમ, પીનસ, ફેફડે, ઉન્માદ અને સન્નિપાત, એ રોગો ઉપર દિતકારક છે. (૪) અક્ષલકરાદિ કાઢો, મૂત્રખડા (પથરી) ઉપર-અક્ષલકરો, ગોખરનાં મૂળ, તુળ-સીનો રસ, પાપાણુબેદ, એરંડાનું મૂળ, પીપર, જેઠીમધ, કાશમૂળ, નગોડ, લવંગ, સુંક, એ સર્વનો કાઢો કરી, તેમાં એળચીની ભૂધી નાંખી, તે સાત દિવસ પીવો. એટલે મોટો પીડાકારક મૂત્રખડો અને પેશાબ સાથે જે વીર્ય પડતું હશે તે પણ દૂર થઈ જશે. અપરમાર ઉપર-અક્ષલકરાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવું અને નસ્ય પણ કરવું. (૫) જીભનો રોગ અને મુખમાધુર્ય ઉપર-અક્ષલકરો ચાંતી મોમાં રાખવો અને લાળ ગળી જવી; અથવા ઠંડા પાણીમાં અક્ષલકરો ધસી મોમાં ચોપડવો અને લાળ ગળી જવી. આ પ્રમાણે દિવસમાં બે ત્રણ વખત કરવું.

✕ ૨. અંકોલ. સંં અંકલ. મં અંકલ. હિંં ઢેરા, ટેરા. બંં આંકડ, ધલા આંકાર. કં અંકુલે. તેં અંકલમુ. તાં અંકલ. તું અંકોલેડા. મલાં અંકલ. લાં એલનજીયમ લમારકી.

એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં વધે છે. એનાં પાંદડાં, આંગળ બે આંગળ પહોળાં હોઈ કચેરીનાં પાંત્રાં પ્રમાણે લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાં ઉપર રેશા હોય છે. એ ઝાડો કાંટાવાળો અને કાંટા રહિત પણ હોય છે. એ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એને ચણા જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. એના પીંચાંનું તેલ નીકળે છે. અંકોલસ ઉર્ક, કડવું, પારદશુદ્ધિકર, લઘુ, થોડું તીખું, સારક, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રક્ષ એવું છે. એનો રસ ઉચી કરાવનાર; અને વિષ, કષ્ઠ, વાયુ, શ્લેષ્મ, કૃમિ (કરમ), સોજો, આમ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિસર્પ, અને કંતરો, ઉદર અને બિલાડી એમનું વિષ, કટિશ્લેષ્મ, અતિસાર, એમનો નાશ કરે છે. એનાં ખીજાં ઠંડાં,

૪૪. અગર સં અગર. મં અગર. હિં અં હં તેં અગર. તું હાગદગધ. મલાં
૧. ૧૦ કસળેખવા અં ઉદગરકી. ઇં મગલવુડ, લાં અક્ષીવેરિયા એગેલોદા.

કૃષ્ણાગર, દાહાગર, કાષાગર, સ્વાદાગર અને મંગલ્યાગર, એવા એના પાંચ પ્રકાર છે. એ વૃક્ષ
સર પાસે થાય છે. અગર ચંદન એ મોટો સુગંધી પદાર્થ છે. અગરવત્તી કરવાના અને શરીરને
વાના કાગમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધૂપોપયોગી છે. એના ધૂપથી મનને ધણો આનંદ થાય છે.
૧૩—સુગંધી, ઉષ્ણ, કડવું, તીખું, સ્નિગ્ધ, મંગલકારક, રૂચ્ય, ધૂપવિપયમાં યોગ્ય, પિત્તકર અને
શુ છે. અને વાયુ, કફ, કર્ણુરોગ, અને કાંઠ એનો નાશક છે. અને લેપ માટે અથવા શરીરે મદન
માટે ઉત્તમ છે. કૃષ્ણાગર તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમાં ગયાથી પિત્તનાશક,
દેક અને લઘુ છે; અને એતું ચૂર્ણ પિત્તકારક છે. અને કર્ણુરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાંડ, ત્વગ્દોષ,
અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. દાહાગર—કિંચિદુષ્ણ, સુગંધી-તીખું, કૃશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાંતિ-
ક અને કેશશોધક છે. કાષાગર—તીખું, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રક્ષ, કફનાશક એવું છે; અને સુખરોગ
કા, વાયુ, એનો નાશ કરે છે. સ્વાદાગર તુઈ અને ઉષ્ણ છે, અને નસ્યથી વાનો નાશ કરે છે.
ગલ્યાગર—શીતલ, સુગંધીદાર અને યોગવાહક છે. (૧) ત્વગ્દોષ ઉપર અગરનો લેપ કરવો.
(૨) દાહ ઉપર અગર ચંદનની ભૂખી શરીરપર યોગની ઝેટલે દાઢ સમશે. (૩) વદ્ધીકા ઉપર
ગર, ચંદન, એલચી, ચઘના પાન, લીંમડાંની છાલ, ભીલામો, મનશીળ, હરતાલ, એ ચીજોને કુટી
નાથી ચારધણું તલતું તેલ લેધ તેમાં પકવી તે તેલ ચોપડવું; એટલે વદ્ધીક રોગ દૂર થશે. (૪) તા-
થી ઘણાં પરસેવો આવે છે તેને માટે-અગર, વાળો, ચંદન, નાગકેશર (કાળા રંગતું), એતું ચૂર્ણ
રી ખોરડીની અંતરછાલના પાણીમાં કાલની શરીરને લેપ કરવો, એટલે ગરમી લાગી આવેલો પરસેવો
જતો રહે છે. (૫) સુવાસિક ભૂકી અગર, કપૂર, કેશર, લોખાન, લોખ, વાળો, કાળો વાળો, નાગર-
શોષ, એ સમભાગ લેધ તેની ભૂખી કરી શરીરે યોગવાથી શરીર સુવાસિત થાય છે. (૬) વસ્ત્રને સુ-
ગંધ આવવા માટે અગરતું પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાંટે છે. (૭) શરીરે ઘણી આગ બળતી
હોય તો કૃષ્ણાગર ચંદન ઘસી લેપ કરવો.

૪૫. અગથીઓ સં અગરત્ય. મં અગરયા-સ્તા હિં અગરસ્તા.

એ ઝાડ ધણાંજ મોટાં થાય છે અને બાગાયતમાં (બગીચો વગેરે કેળવેલી જમીનમાં) ઉગે છે.
ઘોળાં અને રાતાં એવાં ફુલોની બે જાતિ છે. એનાં પાંત્રાં આંખલીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે, એને ફૂલો
અને શીંગા આવે છે. ફૂલનાં વડાં અને શાક થાય છે. શીંગાતું પણ શાક થાય છે. એના પાલાની પણ
બાજ કરે છે. એ ઝાડ સાત આઠ વર્ષથી વધુ રહેતાં નથી. અગથીઓ રક્ષ, શીતળ, મધુર, વાતલ,
અને ત્રિદોષનાશક છે; તેમજ વૈવર્ણ્ય, કફ, શ્રમ, ઉધરસ, ગુમઠાં, પિશાચબાધા, પિત્ત અને ચોથીઓ તાવ,
એનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—તુરાં, કડવાં, કિંચિત્ ઠંડાં, પાક વખતે તીખાં, અને વાતકારક છે.
સ્તાંધળાપણું, સળેખમ, ચોથીઓ તાવ, કફ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. એની શીંગા—સારક, બુદ્ધિપ્રદ,
રચિકારક, લઘુ, પાક વખતે મધુર, કડવી અને સ્મૃતિપ્રદ છે; અને ત્રિદોષ, શ્વળ, કફ, પાંડુરોગ, વિષ,
શોષ, શુભ્ન, એનો નાશ કરે છે. એની બાજ લુખી અને પિત્તકારક છે. એનાં પાંત્રાં તીખાં, કડવાં,
મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ અને સ્વચ્છ છે. અને કૃમિ, કફ, કંડુ, વિષ, રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે.
(૧) શરદી, મસ્તકશૂળ અને ચોથીઓ તાવ ઉપર—અગથીઆનાં પાંત્રાંના રસનાં ટીપાં નાકમાં
પાડવાં. (૨) આધાશીશી ઉપર—જ્યાં કપાળ દુઃખતું હોય તેની વિષમ બાજૂના નાકમાં અગથી-
આનાં પાંત્રાંનો, અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો, એટલે કફ પડી આધાશીશી મટી જાય છે. (૩) ચિત્ત-
વિભ્રમ ઉપર—અગથીઆના પાલાના રસમાં ગોળ, સુંક અને પીપર, એ આપધો મેળની નસ્ય કરવું.
(૪) કુરશાના વિષથી પેટમાં ગાંઠ-બધાઈ હોય તો ઘોળા અગથીઆની છાલ અરોઠાના પાણીમાં
ઘસી પાવી. રોગ હલકા થયા પછી ચોખ્ખોના ઓવણમાં ધી નાખી તે સુમારે અધશેર આપવી. (૫)
કેવિકાર ઉપર—રાતા અગથીઆના મૂળનો અથવા છાલનો અંગરસ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા

પ્રતી રક્તિ પ્રમાણે આપવો. એ આપખં ઓઠારંગિને આપવું હોય તો, કદા પાવાનો રસ પંચ દી માં મધ નોખી પાવો. ઉત્તર—ખડીસાકરવું પાણી પીવું. (૬) સોજા ઉપર—સતા અમથીઆનાં પ અને કાળા મંદુરાનાં મળ, એ બેને ઝરમ પાણીમાં એકત્ર મસી કરી ભેષ કરવો એટલે સર્વ પ્રકારે સોજા તાગડોતળ નહિ જેવો થશે. (૭) વાધુમ્બક શરીર હોય તો—સતા અમથીઆના રસ ૬ રની હાલ માર ચણેડી મુખી ભેષ પાનના ઘીડામાં દરોજ ખાતી એટલે વાતવિહાર કમી થશે. (૮) ઓઠારંગિની શરદી ઉપર—ઠોઠું જન્મે ત્યારે શરીરમાં કદની અસર પ્રકરેલી હોય તો તેને અમથીઆ પાવાનો રસ બે દીપાં કાઢી, તેમાં થોડું મધ નોખી તે મિશ્રણ આંગળાદારા તે ઓઠારંગ તાળવામાં રાખે આડતાં જ સર્વ કદ નીકળી પડે છે અને ઠોઠું કુસિઆર થાય છે; આ વખતે સુખાણી (ઘાઘાણી) યાવવેલી શખરી લેખજે. (૯) અપરમાર ઉપર—અમથીઆનાં પાનના રસ, મોમ્બ અને કદ મરીની સુખી નોખી આપવો. (૧૦) કાષ્ઠ જલ્મ અસરને રાતો રાત્રી (વધારાજ જેવો) આપવા મરિ એ પાવાનો રસ કાઢી તેના પુક આપે છે.

૧. અર્ધેડા—સ. અપાપામ. મ. અપાપા. ડિ. અરખીરી. એમ છાપા. પં. પુઠાંદા. પા. અમીચા. શ. અપાદેલી. જ. અપાપ. ક. ઉત્તરવે. તે. ઉત્તરેની દુઝીવડી. તા. નીપુરની. મ. કાલાડી. કા. અપાપાસેનો. અ. અપા. ઇ. રા. આદંડી. લા. એપરેયીસ એરિપરા.

પરમેશ્વરે વનસ્પતિમાં અષ્ટાશુ રાખેલા છે. તે શુભોનો શોધ કરનાર પ્રાચીન યજુર્વેદે અરણ્યમાં રહી, પોતાના બુદ્ધિશક્તિથી અનેક વનસ્પતિના શુભોની શોધ કરી રાખેલી, અને કાળાં વનારી સતતિની તે વનસ્પતિ વિશે કેમેલ પુસ્તક બુદ્ધિ રહે, એટલા માટે તેઓએ ઠોઠું કાષ્ઠ, વનસ્પતિ દેવતાઓની પૂજામાં ઉપયોગી કરી લીધી, એ જાનતામાં તેઓએ જ્વલિત દુરદર્શિત્વ જણાવ્યું છે. જા. અમથી ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉપર અને ધૈર્યિક તથા કુણ્ણવલ ખાવ, પેષ ઉપર આપણે વિશ્વાસ છે. આપણા પૈત્રી કદ ભોજા પરચીમના મુશામ થવા છે; એટલે જો પરચીમનું ઉચ્છેદન થશે, તો તે તેઓને વિશ્વાસ જણાવ્યું છે. આ દુનિઆમાં કદ જેવો ધૈર્યિક પદાર્થ બીજો કોઈ જ નથી, તેના પિત્તર કદ રક્તિ આપવા મરિ “કાલીન્દર એકાદ” (મળું તેજ) તેઓને સાદું અને ધૈર્યિક જણાવ્યું છે. એ તો કદ, પરંતુ નકાતી નકાતી ઓઠારંગિને લેખજો કદ જેવો ધૈર્યિક પદાર્થ નહિ આપનાં સવારમાં આકલ્પ રક્તિકારક ઝરમ પાણી આપવાનો પદ્ધતિએ સ્થિત પાડેલો છે. આકા. ૧૧૫૦ છે, આપણા ભોજની આ વાણુજ્વાલી રૂપિને. આવા વિષીત અપરમારનું પરિણામ જલ્મ વિષીત અપરમાર છે, જેમાં કદેવું નું પંડુ કદ જલ્મ ભોજની આંખો ઉપાલી નથી એ આશ્ચર્ય કદેવું આ તેમના વિષીત અપરમારથી બીજા થવા ભોજનું મન જલ્મ પરચીમ વસ્તુ ઉપર વળી મેલું જણાવ્યું છે, જે પરચીમ જામ અને દેહને કુળમાં મેલવી નોખનારી થાય છે. કોહાનું કુવિત મન સ્વચ્છ કદ મરિ આ અપાપામ (સ્વચ્છ કરનાર)નું વર્ણન પરિણામે થવું કિતાર થશે એમ સમજવું. અર્ધેડા—સોજા રાતો અને જલ્મ અર્ધેડા (નદી, તજાવને કિનારે અથવા પાણીની બેજાણી જગ્યામાં થનારો), એકે જલ્મ પ્રકારને છે. એ કદ સર્વેમ થાય છે; અર્ધેડાનું જાડ કંતપાવન (કલ્પ) માટે પરચીમ ઉપયોગી છે. અર્ધેડાનો આર થાય છે; તેને “અપાપામસ્થાર” કહે છે. આ કારણમાં કદમાં કાર કરવાનો કલ્પ છે, એટલે તેનું “અપાપામ” (સ્વચ્છ કરનાર) એવું સસ્તુતમાં નામ છે. પૂર્વે પાણી ભેષ આ કારને ઉપયોગ કરતા હતા. પાણી અર્ધેડા—કાનો, ઉચ્છ, સારક, માદક, કિમિત્વ લીધો, કંતિમારક, પાસ અને અન્નિદીપક છે; તથા નરમ, ઉઘડી એ જાનતામાં પ્રકરત, અને કદ, કંદુ ઉદર, અર્ધ, રાતોત્રા, એ રોગ, વાકુ, સિન્ધી, અપચી, કદ, ઉઘડી અને આમ, એનો નાશ કરે છે. રાતો અર્ધેડા—કિમિત્વ લીધો, કીત્ત, મજાવોમક, ઉઘડીકર, અને વાકુનો વિષ્ણ કરનાર તથા કદ છે; અને જલ્મ, વસ્ત્ર, કદ, કંદુ, એઓનો નાશ કરે છે. એનાં બી—રસમાં કુર્નર, મીઠા, કીત્ત, મજાવનામ, તે ઉઘડી કરાવનાર અને પિત્તનાશક છે, તથા ઉપરસને નાશ કરે છે. પાણુ અર્ધેડા—(બેજાણી નામાં થનારો) લીધો છે, એ સોજો, વાકુ, કદ, ઉપરસ, શોષ, એનો નાશ કરે છે. (૧) વીંછીનું કંદુ ઉપર—અર્ધેડાની હાલ અથવા મળ પાણીમાં મસી કંદુ ઉપર એપાકનાં અથવા અર્ધેડાનાં રા

પ્રિમાં ધસી, તે પાણી ગાળી, એ પાણી કડવું લાગે ત્યાં સુધી થોકું થોકું પીવાને આપવું. પાણી કડવું
 કે, વિષ ઉતર્યું એમ સમજવું. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર: અધેડાની અંતરછાલનો રસ કાઢી
 મધમાં સાત દિવસ ચાટવું. અથવા અધેડાનાં ખીયાં મધમાં ચાટવાં. (૩) કુતરાના વિષ ઉપર
 ડોડાનાં મૂળ ૧ તોલા વાટી મધ સાથે ચાટવાં અને કુંવરનું લાળુ અને સિંધવ, દંશ ઉપર બાંધવું.
 (૪) કૃષ્ણનાદ ઉપર: અધેડાનો રસ ચોપડવો. (૫) કૃષ્ણનાદ
 ૧૨—અધેડાના ક્ષારનું પાણી અને અધેડાનો કલ્ક, (ચટણી) એમાં તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે કા-
 નાં નાખવાથી કૃષ્ણનાદ અને બહિરતા નય છે. (૬) આંખો દુઃખવા આવે છે તે ઉપર: અધેડાનાં
 ખીયાંનું ચૂર્ણ અને થોડો સિંધવ, તાંબાના વાસણમાં ઘાલી દહિની અંદર ખલ કરવું અને તેનું
 જન કરવું. (૭) આંખમાં કુલ પડે છે તે ઉપર: અધેડાનાં મૂળ મધમાં ધસી અંજન કરવું.
 (૮) રતાંધળાપણા ઉપર: સંધ્યાકાળે ભોજન કર્યા પછી અધેડાનાં મૂળ, સુમારે ૧ તોલા સુધી સૂતી વખતે
 લાપવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. (૯) પિત્ત ઉપર: અધેડાનાં ખીયાં રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી, સવારે
 ૧૨ પીવામાં ઉપયોગ કરવો, એટલે પિત્ત નીકળશે અથવા શમશે. ઉપર ભાત અને ધી ખાતું. (૧૦)
 ૬ ઉપર:—અધેડાનું ઝાડ મૂળસુદ્ધાં બાળી તેની રાખ કરી, એક તોલાથી બે તોલા સુધી મધમાં
 માલી; એટલે કડનો નાશ થાય છે. એજ રાખ પાણી અને ગોળમાં આપવાથી, જળોદર અથવા ખીજો
 પ્રંગમાં થએલો સોજો ઉતરશે. (૧૧) ચોથીઆ તાવ ઉપર: કુમારિકાએ કાંતેલા સૂતરે રવિવારે
 અધેડાનું મૂળ ચોથીઆ તાવથી પીડિત માણસના હાથે બાંધવું. (૧૨) રક્તાર્શ ઉપર: અધેડાનાં
 ખીયાં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં એટલે રક્તાર્શ વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૩) મસ્તક રોગ
 ઉપર: અધેડાનાં ખીયાંની દૂધમાં ખીર કરી ખાવા આપવી. એટલે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે.
 એ ખીર ખાવાથી ઘણા દિવસ ભૂખ લાગતી નથી. (૧૪) મોરચી ઉપર: અધેડાનાં મૂળ પાણીમાં
 ઉકાળી પાવાં અથવા ખીયાંનો કલ્ક કરી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવો. (૧૫) કામીણ રોગ ઉપર:
 અધેડાનાં મૂળ છાશમાં ઉકાળી પાવાં. (૧૬) પુષ્પાવરોધ ઉપર: અધેડાનાં મૂળ જનને દ્રિયમાં ધારણ
 કરવાથી પુષ્પાવરોધ, ચેનિચળ, એનો નાશ થાય છે. (૧૭) કરોળીઆ ઉપર: અધેડાના ક્ષારના પાણીમાં
 મીઠકાગણીનું તેલ મેળવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું અને પ્રહી ચોપડવું. (૧૮) ઉપદંશ ઉપર: અધેડાના
 મૂળનો રસ ૪ તોલા કાઢવો. અને તેમાં જીરાની બૂટી પોણો તોલો નાંખી તે પીવા આપવું. પથ્થ; મીઠા તથા
 ગુણપણ વગરનો મેળો ખોરાક આપવો એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. એનો ઉતાર-ખોરડીના અ-
 થવા જનસુસના પાલાનો રસ આપવો, એટલે આગતું શમન થશે. (૧૯) પેટ દુઃખતું હોય તે ઉ-
 પર: અધેડાનાં ચાર પાંચ પાંત્રાં ચાવી ખાવાં અથવા તેનો રસ પીવો. (૨૦) જલદીથી પ્રસવ ન
 થતો હોય તો:—રવિવારે પુષ્પ તક્ષત્રમાં સ્નાન કરી અધેડાનાં મૂળ કાઢી લાવવાં, અને તે ઉધાં ટાંગી
 મૂકવાં. એ મૂળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તેના અંબોડે બાંધવાથી જલદી પ્રસવ થાય
 છે. પ્રસવ થયા પછી તાખડતોખ તે કાઢી લેધ વહેતા પાણીમાં નાંખી દેવાં. વાર કરવાથી ગર્ભાશય
 બહાર પડવાનો સંભવ છે. ધોળા અધેડાનાં મૂળ કંમરે બાંધવાં. એનો પણ ગુણ છે. (૨૧) કંઠ-
 કુખ્જ સન્નિપાત ઉપર: અધેડાનો રસ અને પીપર એનું નસ્ય આપવું. (૨૨) ઉદરસ ઉપર:—
 અધેડાનું ચૂર્ણ એક ટાંક અને મરી એક ટાંક, એ એકત્ર કરી મધમાં ચાટવાં. (૨૩) કંઠજવર ઉ-
 પર: અધેડાનાં પંચાંગનો કાઠો, ત્રણ માસ પર્યંત મધ નાંખી આપવો. (૨૪) ચોથીઆ તાવ
 ઉપર: રવિવારે અધેડાનો પાલો લાવી ગોળમાં વાટી ગોળીઆ કરી રાખવી. ગોળી તાવ આવ્યાના પૂર્વે
 આપવી. (૨૫) નાસાર્શ ઉપર: અધેડાનાં ખીયાં સિંધવ અને ચુલા ઉપરનો ધુમાસ, એ તેલમાં
 નાંખી તે તેલ પાકું કરવું. અને ગાળી લેધ નાકમાં ટીપાં પાડવાં. (૨૬) અપામાર્ગે ક્ષાર: અધેડાના
 ઝાડને બાળી રાખ કરી માટીના વાસણમાં ઘાલી. તેમાં રાખથી ચોગણું પાણી નાખી ઘુબ હલાવવી.
 પછી તે આખી રાત રાખી, પ્રાતઃકાળમાં તે ઉપરનું નીતર્યું પાણી લોખંડની કઢાઈમાં કાઢી, કઢાઈ
 નીચે તાપ કરવો; તેથી તેમાંનું પાણી બળી જઈ કઢાઈના તળીએ ધોળો ક્ષાર વળગી રહેશે તે કાઢી
 લેવો. આ રીતે એ ખીજા ક્ષાર વહેનો ક્ષાર કરવો. (૨૭) પાનથરી ઉપર: અધેડાનો ક્ષાર ગો-
 ળમાં કાલવી ખોવો.

૭. સ્વામી—૫. મુ. મ. સ્વામી.

પારો જાહેવા વિશે જે ચોસક વાંચી કરેલી છે તેમાંની આ એક છે. એના અંત ઉપર મંડળ દેખ
છે, અને એ અત્યંત નામક સર્પ જેવી દેખાય છે. આ નેચાની લંબાઈ ૫-૬ ફાટ છે. તે રસમરિત
દેખ છે, અને એના ઉપર પંડાં પાક્યા દેખ છે. ઉપપીચ—એ નેચો કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાના ત્રિષે
વારી તેના કુદા કરા. અને તે કુખર્ષ નાંખી ઉઠાળી તે કુખ પ્રાપ્ત કરવું અને પરેષ પાગલી એટલે
એના સેવનથી સારીર નાગરૂ થાય છે, કાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આયુષ્ય વધે છે; એવું સમુદાયમાં
કહેણું છે.

૪૮. અંજન—અંજનનાં જાડ મોઢાણું પ્રતિમાં ધર્મજી વાચ છે. જ્યાં જાડ સાધારણ દેશનાર કાચ વજાળનાં હોય છે. એની માથેજોને થોડાં જાણી મુર જાણુઆ રંગનાં ફુલો જાણે છે; એનાં પાંડામાંથી પીટા રંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૪૯ અંગની—જે ગાડ રૂઝ ખાતેલખાંજ નેવામાં આવે છે. જે ગાડ મફત મેણાં થામ છે. એની પાંડાં સરજયાનાં પાંડાં નેવાં જરૂર તે કરતાં નકાતાં હોય છે. એને કીચી ઠાંચી આવે છે. એનું લાકડું હમારવ ખાંડયામાં સાફ છે. આ ગાડનાં પંજાં ઘેરોને ખાચરે ઉપયોગી છે. પાસતો દમગ પડે છે ત્યારે, આ પાંડાં ખાખ ઘેર રહે છે, એરો આ દમગ મેણાં ઉપયોગ છે. તેમજ તેની ખાખ જલ ઉપયોગી છે. તેની દોરડાં થાય છે. (૧) પ્રસિદ્ધ ઉપર—અંગનીનાં મૂળનું દમ અથવા પાંડાંનો રસ કાઢી આપવો. અંગનીનાં પાંડાંનો અભિનાય રાજક ઉપયોગ થાય છે એવું કહે છે.

१०. अक्षमिह—स. म. ३. अक्षमिह. दि. अक्षमिह. न. वनव्यापी. त. अक्षमिह.
 य. अक्षमिह. अ. अक्षमिह. अ. अक्षमिह. अ. अक्षमिह. अ. अक्षमिह. अ. अक्षमिह.

આ એક જાનમાની ભાતિ છે. એ ઝાડ સંવત્સરિક છે. એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં થયે ઠેકાણે થાય છે. જાંબામાં એની ફરવિ થયેલી છે. એની ઉંચાઇ મુજબે દોઢ ઘાસ થાય છે. એને પિણા રત્નાં નામિક કહેવાય છે. અલ્પમાદ—ફિલિફ, દીપક, વીનો, રસ, ગરમ, વિષકક, હણ, રજ, ગરમ, લઘુ, રક્ત મલત્તભાક, માદક, અને પાચક છે, તેમજ તે આંધ્યાન, વજ, રસ, વાયુ, આગ્નિ, ઉત્તરોચ, કૃમિ, ઉચ્છાદ, નેત્રોચ, નસિલચ, હંતરોચ, મુખ્ય અને મુદોચ એવા નામ કરે છે. (૧) મધુશ ઉપર—અલ્પમાદ કુલું કરી તે મધમાં ડાબવી આવડુ (૨) શુળા એકલે પેર રુખડું હોય તે ઉપર—અલ્પમાદ એમ પાણીમાં હેવન કરી. (૩) ભાતિસાર ઉપર—અલ્પમાદ, યોગરસ, અર્ધ, ધાવડીમાં કુચ, એનું કુલું કરી, જામનેલા જળના દહીમાં આવડુ: એકલે પાણી નેવો અને પિણા પ્રવાહ ને અસિસારનો હોય છે તે જલ નમ થાય છે. (૪) વાતવિહાર ઉપર—અલ્પમાદ, પીપર, યાસ્ત, મેઝા, ઝુંડ, વરિગાળી, અલ્પમાદ અને લાલગી, એએલું કુલું કરી ધીમાં આવડુ. એકલે હાલ, કુચ, દાદ અને દાદ એવાના વાતવિહારનો પલા નેત્રથી નાલ કરી. (૫) અલ્પમાદ અને શુળા ઉપર—અલ્પમાદ, હરીનારી, પદામ્બા, ઝુંડ, ખરી, પીપર, એનું કુલું કરી તે ગરમ પાણી સાથે આવડુ. (૬) અલ્પમાદનો અરપાકિ પ્રીમિ જવા માટે—અલ્પમાદ, ઝુંડ, પીપર અને રજ એનું કુલું મધમાં આવડુ. (૭) અલ્પમાદાકિવડી સર્વ વાયુ ઉપર—અલ્પમાદ, ધાવડી, પીપર, વરિગાળી, તામરોચ, ખરી અને સિપ્પ, એ આંક સામ, હરીવાડી ૫ ભાગ, પુદ ૧૦ ભાગ, રહાર ૧૦ ભાગ અને આરંગદા ૩૬ ભાગ, એ પ્રમાણે સંસ્કૃત કુલું કરવું અને કુલુંમાં જમજો યોગ લેઈ, તેના પાંદમાં યોળાઓ, નોસ્તા ડાળા નેવડી કરવી. એ યોળા ગરમ પાણી સાથે આવડી. એકલે સર્વ પ્રકારના વાયુને નાલ થાય છે. (૮) અલ્પમાદ, રાસરી અને રાસરીમાં ઝાડ આવે છે તે ઉપર—અલ્પમાદ ચર માસા નિત્ર પ્રાકાસે અને સપમત્રે ૫૫૫ પાણી સાથે, આબા ધીવાળ એમ ને એમ મળા જવી.

११. अथपक्षा—सं० अथपक्षा, सुप्रवर्णितः, अनेके म० अथपक्षा हे० भाषागुप्त. दि०
अथपक्षा ३० अनेके ते० भाषागुप्ता. रा० पञ्चम्युक्त. अ० इत्यनुक्त. वा० आशीर्वरभेदीतिवत्.

એનો ઘોળા અને કાળો, એ બે પ્રકાર છે. તેમાં ઘોળા અન્નવધાને “ માલી તુલસ ” અને કાળા વધાને “ કાળો માલી તુલસ ” કહે છે. એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચું વધે છે. એનાં ડાં તુળસીનાં પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે અને માંજર લાંબી આવે છે. અન્નવધા-તીખો, ગરમ, ૧, દાહકર, પ્રિય, રૂક્ષ, રૂચ્ય, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, સુખે પ્રસવ કરનાર, વિષે હિતકર; અને વાયુ, ક્ષ, નેત્રરોગ, મૂત્રકૃમ્મ, અરિચિ, વિપરોગ, કમળો, કુંભકમળો, વાયુ, ૧, અગ્નિમાંધ, ત્વગ્રોગ, વિષ રોગ, કૃમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, ક્ષુ, હ્રોગ, પાર્શ્વશ્વળ, જ્વર, ૧, કુષ્ઠ અને ઉલટી એનો નાશ કરે છે. (૧) પેટ દુઃખતું હોય તે ઉપર; અન્નવધાનો રસ પીવો. (૨) છાકરાંની ઉલટી ઉપર-અન્નવધાનાં ખીયાં વાટી મધમાં આપવાં. (૩) પ્રદર ઉપર-અન્ન-ધાના પાંદડાંનો રસ ચોખાના ધોવણમાં આપવો.

૧૨ અન્નમો—સં. યવાની, યયાની. મં. ઝોંવા. હિં. અન્નવાધન. અન્નમાધન. ધં. વમાની. યોયાન. ૦ અન્નવાન. ઝોમુ. ઝોહુ. તૈ. ઝોમામુ. ઝોગમી. તા. મલાં. ઝોમં. અમન. તુ. ઝોમા. ૧૦ નાતુખા. અ. ઝમૂન સુલૂકી. ઇ. ગિશપ્સવિડસીડ લા. કેરમ કાપ્રીકમ.

અન્નમો ખેતરમાં થાય છે. એનો છોડ આશરે હાથ દોઢ હાથ ઉંચો વધે છે. અન્નમો પ્રસિદ્ધ ૧. એનો ઓપધમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. અન્નમામાંથી એક પ્રકારનું સત્ત્વ કાઢે છે, તેને અન્નમાનાં લ કહે છે. એ મધ્ય હિંદુસ્થાનના ઉજ્જયિની શહેરમાં બને છે. અન્નમો તીખો, કડવો, રિચકર, ઉષ્ણ, મરિતદીપક, પાચક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હૃદય, સારક, અને વૃષ્ય છે; તથા વાતાશ્લેષ, ક્ષ, શ્વળ, આ-આન, વાંતિ, કૃમિ, શુક્રોપ, ઉદર, આનાક, હ્રોગ, પ્લીહા, ગુદમ, દ્વંદ્વરોગ અને આમવાત એનો નાશ કરે છે. (૧) પેટપીડ, નળ, ઉધરસ અને અજીર્ણ ઉપર.—અન્નમો ખાઇ ઉપર ગરમ પા-ણીનો છુટકો પીવો. (૨) શીતપિત્ત ઉપર. અન્નમો ખાવો. (૩) સળેકમ અને મસ્તક શ્વળ ઉપર.—અન્નમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી ઉધતી વેળાએ સુંઘવું અથવા અન્નમાની ખીડી ફરી નાકે પીવી. (૪) ઝહુ મૂત્ર ઉપર.—અન્નમો અને તલ એકત્ર કરી આપવા. (૫) ગરમી ઉપર. અન્નમો સાકરમાં ખાવો. (૬) ઉધરસ ફાસ અને કંફજ્વર એ ઉપર. અન્નમો, પીપર, અરડુસો અને ખસખસ એનો કાઢો આપવો. (૭) કંફગુદમ ઉપર.—અન્નમાનું ચૂર્ણ અને બિડલોણુ છાશમાં નાંખી આપવું.

૧૩ અડદ. રાં. માપ. મં. ઉડદ. હિં. ઉરદ. કં. ઉર્દુ. તૈ. મીતુઉલુ-સુલુ તા. ઉલંદુ. મલાં. ઉલ્લુ. તુ. ઉર્દુ. કાં. અ. માપ. ઇ. કિડતી ખીત. લાં. ફેસીઓલસ. રેડીએટસ. ફેસીઓલસ રોકસ પુર્ધાઆઇ.

આ એક દ્વિલ્લ ધાન્ય છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં કામી જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. એનો છોડ સુ-મારે હાથબર ઉંચો વધે છે. અડદનાં પાંત્રાં ખીલીના જેવાં ત્રિલ્લ અને સહજ નાનાં હોઇ ગોળ હોય છે. એની ડાળીને કુલ્લ આવી શગિા લાગે છે. શગિા જૂની થયા પછી એ ઝાડ કાપી સુકાવવા નાંખે છે. દાણા સારા સુકાયા પછી તે એકઠા કરે છે. અડદનો રંગ કાળો છે; પરંતુ તેની દાળ ઘોળી હોય છે. માત્ર ઉપરની છાલ કાળી હોય છે. અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. એના પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. અડદ ઢોરને ખવરાવવાથી તે પ્રુષ્ઠ થાય છે. દાણા કાઢી લીધા પછી ઝાડનો અને ડાંખળીનો શુક્રો ઢોરો ધણા આનંદથી ખાય છે. દૂધાણી ગાય અથવા ભેંસને અડદ ખવરાવવાથી વધારે દૂધ દે છે. અડદ—સ્તિગ્ધ, શોષક, ઉષ્ણ, કફકારક, વૃષ્ય, પિત્તને કોષાવનાર, રેચક, જડ, ખલકર, સંતર્પણ, સ્વાદુ પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શુક્લ, મલબેદક, દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર, માંસને વધારનાર, મેદવર્ધક, અને દમ, શ્રમ, પરિશ્રામશ્વળ, આદિતવાયુ, અને અર્ચ એનો નાશ કરે છે. (૧) અડદનાં વડાં—અડદની દાળ પાણીમાં પલાળી રાખી વાટવી અને તેમાં મીઠું, મરી, હાંગ, જીરું એ પદાર્થ નાખી, તે વાટેલી દાળનાં વડાં કરવાં. તે ધીમાં અથવા તેલમાં તળીને ખાવાં, એટલે વાયુ, આદિત વાયુ [મોહું વાંકું યધ જવું], અરિચિ, દુર્બલપણ, ક્ષય, અન્ન અને દ્રવ શ્વળ એનો નાશ થાય છે. અડદની દાળ વાટી દહીંમાં મેળવી વડાં કરી તળવાં;

તે સેવન કરવાથી, તે પુરજને દિવાર, બગીચા અને માનવરથ છે. (૨) પુષ્પતા ઉપર આડના લાડ—
આડની ઘનના લોડ, પડના લોડ, ચોખાનો લોડ અને પાંખનું જૂલું, એ ચાર ચાર તોલ્ય પ્રમાણે છે
એક કરવું, તેથી આડું થી તેમાં નાંખવું. પછી સારી રીતે ઘોડા, પછી બધાના સમમાન સાર અને
સાદરથી બાંધવું પાણી નાંખી, પાક કરી, તેના લાડ, ચાર ચાર તોલ્ય વગનના નાંખી, તે લાડ કરે
ઉઘલી નેગાએ ખાઈ, તે ઉપર ૧૧ તોલ્ય દૂધ પીવું અને આડા, આડા, તેલચાગા, વજેરે વધારે કર્મ
કરવા; એટલે પુષ્પતા આવે છે અને નવ ધીલુ થવું નથી. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—આડનો ઘોડો
અને રેલથી વચની રાખ પાણીમાં મેળવી ભરતો લેવ કરવો. (૪) ઉચ્ચકી ઉપર:—આડ અને હાથ
એવું જૂલું અને તામ્ર સિંજાના કુમારો પ્રાચન કરવાથી તે ઉચ્ચકીનો નાશ કરે છે. (૫) વાળા ઉપર—
વાળાના ફાંસો થઈ આવ્યાં હોય તો તે ઉપર આડના લોડમાં પાણી નાંખી તે લોડ કરમ કરી ?
ફાંસા ઉપર ચોપડવો. તે ઉપર લોડ કે સગીયા ધોડું ભેંજી તે પર કરમ તેવું એક પછી એક રીત
પાડવા; એટલે તરતજ તે ફાંસો પુરી વાંધા એક થઈ બહાર પડે છે અને ફાંસો સારો થાય છે. (૬)
ખાત બાંધ તેને ઘોડો:—આડની ઘનના લોડ ૪ પૈસાઆર; ગાયના દૂધમાં બાંધી તેમાં ધોડું થી નાંખ
કરમ કરમ આપવો. દિવસ ૭. (૭) પુષ્પતાને ઘોડો:—આડની ધોમર ઘનને આવના તામ્ર દૂધ
અથવા ઘીથી રોડીના રસના ૨૧ પુદ દેઈ, પછી તે ઘન જી લોડ કરી રાખવો અને પ્રાતઃકાળ
ગાયનું દૂધ પાણી લેઈ, તેમાં તે લોડ એક તોલ્ય અથવા દોઢ તોલ્ય મેળવી તે દૂધ સાથે લખજી, બં
લખવા મારે એટલે તેમાં બીજી સાદર એ તોલ્ય સુધી અને લાડું થી, નવમ, ચારોળી, અવશ, એ
લખી, વિચેરે મસાલો નાંખી સેવન કરવું. (૮) નાસારોગ ઉપર:—આડનો લોડ, અને કપૂર બં
ચતા રેલથી કપડાની રાખ પાણીમાં મેળવી ભરતો લેવ કરવો.

૧૪ અતિવિષ. —સં. અતિવિષ. મં. અતિવિષ. દિં. અતિવિષ. બં. આલક્ય અતિવિષ. તે.
અતિવાસ. લાં. એકાદીક્ય દિં. રોશક્ય.

અતિવિષનાં ત્રણ દિવાલના ઉપર અને એવી આલકાસના પ્રવેશમાં કુમરો ઉપર થાય છે. એ
કાંડનાં મુળમાં અથવા કંઈ કાંઈ લાગે છે; તેને અતિવિષ કહે છે. એમાં ઘોળો, કાળો, અને પીળો
એવા ત્રણ પ્રકાર છે. એવી અલ કપડાં રંજનાના કાપમાં ઉતરેલી છે. આર્યશાંતિ ઘોળાનો ઉપયોગ
થાય છે. અતિવિષ વલુંબ કાડું લેવ છે. અતિવિષ, સર્વ પ્રકારના અવરો ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે.
એ નકાનાં બાળકોના ઔષધમાં વલુંબ આવે છે. બાળકોના ઘેમાં અતિવિષ ઔષધ મુખ્ય છે. અતિ-
વિષ. —કિંચિત્ કુલુ, વીકલ, અગ્નિદીપક, આકિ, ત્રિરોપ, પચાનનાર, કદ, પિત્ત, અવર, આમાતિ-
સાર, કાષ, વિષ, મલ, ઉવરી, તપા, કૃમિ, અકે, સચેકમ, પિત્તર, અતિસાર, એ સર્વ આપિચ્છેદો
નાશ કરનાર છે. (૧) બાળકોની ઉપરસ, કમ, લાલ તથા ઉલટી ઉપર. —અતિવિષનું જૂલું લા-
તમ નેઈ મધમાં આપવું. (૨) નાનાં બાળકોના તાવ અને ઉલટી ઉપર. —અતિવિષ, અને
નામરોગ એક જૂલું મધમાં આપવું. (૩) પિત્તતિસાર ઉપર. —અતિવિષ, કાંડી અલ અને કાંઈ
અલ, એવું જૂલું ચોખાના ધોવરામળમાં મધ નાંખી પાવું. (૪) કમ અને ઉપરસ ઉપર. —અતિ-
વિષનું જૂલું ત્રણ અથવા ચાર માસા લઈ, મધમાં મેળવી રાત્રિમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત ગરમ
પાણી અને ઉપરસ આપ. (૫) રોશક્ય, અર્ધ, અવર, અર્ધ, અર્ધ, અર્ધ, એ ઉપર અર્ધ
વિષનો કાંડો. —અતિવિષ, નામરોગ, વાંધા, માંડીનાં કુલ, કાંડી અલ, લોડ અને પદાર્થ
એના કાંડો કરી આપવો. એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થઈ માનવી રહી થાય છે. (૬) તપા ઉપર—
અતિવિષ અને નેપંડ (પાનની અડ) એના કાંડો આપવો. (૭) બાળકોના આમાતિસાર ઉપર—
મુઠ, અતિવિષ અને નામરોગ એના કાંડો આપવો. (૮) બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉ-
પર. —અતિવિષનું જૂલું મેળમાં અથવા મધમાં આપવું. (૯) મુવરોગ ઉપર. —અતિવિષ મધમાં
આપવું. (૧૦) સંમહલી ઉપર. —અતિવિષ, મુઠ અને એના એના કાંડો કરી આપવો.

૧૫ અનંત. —એ આ પદાર્થ મોટાં વધે છે. એ ત્રણ કાંડો પ્રાંતમાં થઈ મળે છે. એ

લાંબાં અને જડાં હોય છે. એ જાડ ધણુંજ શોભાવત દેખાય છે. આ જાડને ગ્રાવણ મસમાં ના કુસો જેવાં જુમખાદાર કુસો આવે છે. એ કુસો ધણુંજ શોભાવાળાં દેખાય છે. એના વાસ સિક, મધુર આવે છે. એમાં ધોળો અને કાળો એની બે જાત છે. એ જાડ તગરની જાતનું છે. નંદ વાયુ ઉપર (અનંત વાતપર) જે સ્ત્રીઓ પૂરા મહિના યયા પહેલાં પ્રસૂત થાય છે, તેમને કે વખતે નંદ નામક વાયુ મસ્તકે ચઢે છે, જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવો લાવવાથી નું નથી; આંખો આગળ અંધારાં આવે, દાંત ચોટી જાય, માથું ધુંધુવા લાગે, તેને અનંતના જા-ઉત્તર દિશામણીની મૂળાડી (મુળોઉ) કાઢી, ઠંડા પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ધસી, સર્વ મસ્તકને કરવો, અને તાળવા ઉપર ચોળતાં રહેવું. અને મૂળની એક કકડી અંગોડામાં તાણી બાંધવી. શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમાં મૂળ ધસી પાવું. પથ્થ-કળથી ખારી તેનું પાણી પીવાને માટે આપવું. જળુવા પછી ધી ભાત આપવાં. (૨) સર્પના વિષ ઉપર અનંતના મૂળ અને ચરીકા, પાણીમાં પી પાવા. (૩) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ ઉપર અનંતમૂળ અને ભારંગમૂળ, ગરમ પાણીમાં ધી ચોપડવાથી તરત ગુણ થાય છે; એવો વનૌપધિ-પ્રકાશકારોનો મત છે.

૧૬. અનનસ અનનસના જાડને કેવડાના જાડ જેવાં પાંદડાં હોય છે. એ જાડો ધણું કરી વા-ની બાજુએ ઉગે છે. કારણ કે એ જાડનાં પાંદડાંને દાંટા હોય છે તેથી જનાવરોનો તેમાં નિભાવ થતો થી. આ જાડને મધ્ય ભાગમાં ફળ આવે છે અને એ ફળને અનનસ કહે છે. એના સર્વ અંગે કાંટા હોય છે. એની ડાળીઓ કાપી જમીનમાં વાવવાથી ચોટી જઈ, તેનું જાડ થાય છે. એ ફળનો રંગ લો તો અથવા પીળો હોય છે. અનનસનો મુરખો થાય છે. અનનસ ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે. એની અંદરનો કઠણ ભાગ કઢાડી નાંખવો. તે ખાવાને ઉપયોગી નથી. પણ અવગુણકારક છે. છતાં ખાવામાં ખાવો હોય, તો તે ઉપર કાંદા, દહીં અને સાકર ખાવી એટલે બાધ થતો નથી. અનનસનાં પાંદડાંનાં કેતમ દોરડાં થાય છે. અનનસ, જૂખા હોય એ સારે કોષ્ટ દિવસ ખાવું નહિ. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે. અનનસ ગર્ભિણીને વર્જ્ય છે. અનનસ—શીલું હોય સારે રચિકર, હૃદય, ગુરૂ, કકર, પિત્તકારક અને શ્રમનાશક છે; તેજ પાકવાથી મીઠું, પિત્તનાશક, તથા રસવિકાર, આતપવિકારનું નાશકર છે. (૧) અજીર્ણ ઉપર—સારા પાકેલા અનનસના ખારીક કકડા કરી તે ઉપર મરી અને સિંધવની ભૂટી નાંખી ખાવું. (૨) જંતુ-કૃમિ ઉપર અનનસ એકલુંજ ખાવું, એટલે જંતુ (કૃમિ) નું પાણી થશે. (૩) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર—પાકેલા અનનસની છાત્ર અને એમાંના કઠિન ગાભા કઢાડી નાંખી ખાઈના ભાગનો રસ કાઢવો. તે રસમાં અંબર, જીરું, જમણ, પીપર, અને સંચળની ભૂટી કરી નાંખવી. અંબર કમતી નાંખવું, એ શક્તિ પ્રમાણે આપવું. અથવા અનનસના કુકડા પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી ખાવા. (૪) પેટમાં વાળ ગયો હોય તો પાકેલું અનનસ ખાવું, એટલે કેશ જવાથી થનારી પીડાં ફરે થાય છે.

૧૭. અંબાડો શં અંબાતક મં અંબાડા. કિં અંબારી. મોખઆ. તૈં પુડીકરા. કં પુડી. પુડીબીજ. પુડીયનાઈ. બં માચીકા. પં નુંસુકડા.

અંબાડાનું જાડ મોટું થાય છે. કાકણ અને કર્નાટક, એ દેશોમાં આ જાડ ધણુંજ થાય છે. એનાં પાંદડાં રામકળીનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનું લાકડું છમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એનાં ફળ ધણું ખાટાં અને લીલી સોપારી જેવાં મોટાં વધે છે. તેમાં આંખા જેવી ગોટલી હોય છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે. ખટાસ માટે આમલીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. કાચાં ફળોને મીઠામાં આથે છે. અંબાડાને આંખા જેવોજ મોર આવે છે. એકજ પદાર્થ સર્વકાળ ખાવાને માણસને ચીડ આવે, માટે તેના સુખ માટે દયાળુ પરમેશ્વરે બીજાં ખાટાં પદાર્થ આમલી, લીંચુ, આંખા (કેરી), કોઠાં, દ્રાક્ષ, કાકમ, ખીસો, દરમદાં ઇલાદિ, ઉત્પન્ન કરી રાખેલાં છે. અંબાડો—ગુરૂ, ઉષ્ણ, તુરો, ખાટો, રચિકારક, સારક, કંઠને હિતકર, પિત્ત, કફ અને રક્તનો વર્ધક, અને આમવાયુ તથા આમનો નાશ કરનાર છે. તે પાકવાથી તુરો, શીત, જડ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તુમિકર, દરકર, સિંગધ, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંબક; અને વાયુ, કફ, આંબ સિં ર.

૨૨. અરડુસી—સં' અટરૂપ. મં અડુગસા. હિં' અંરસા. અડુસા. વાંસા. વિસોંટા. બં' માસક. કં આડસોગે. તેં આડાસારં. આડાપાકુ. તાં આડાડોડામ. તું ચેડુ મદ્ડ ડીતધ્યું. મલાં અટા લોટકં. લાં આધાટોડવાસીકા.

અરડુસીનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ધોળી અને કાળી, એવી બે જાત છે. ધોળી અરડુસીનો રંગ ધોળો અને કાળી અરડુસીનાં ઝાડનો રંગ કાળો હોય છે. કાળી અરડુસીનાં પાંદડાં કુડાનાં પાંદડાં જેવાં, પરંતુ મૃદુ હોય છે. આ પાંદડાં ઉપર ધોળા અથવા કોષ્ટ પણ પ્રકારના ડાઘ હોતા નથી. આ અરડુસી ધોળી અરડુસી કરતાં ઘણીજ ઉષ્ણ અને કફનાશક છે. ધોળી અરડુસીનાં પાંદડાંનો રંગ લીલાશ ઉપર હોય, તે ઉપર ધોળા રંગનાં ચાંદાં હોય છે. અરડુસીનાં કુલો ધોળાં હોય છે. અરડુસીનું ઝાડ ૧-૨ માથેડાં ઉંચું વધે છે. એનાં લાકડાં હલકાં હોનાથી એના કોલસા દારૂમાં નાંખવાના કામમાં આવે છે. અરડુસી-શીતલીય, હૃદય, લઘુ, તીખી, કડવી અને સ્વર્થ છે. તે ઉધરસ, કમળો, શૈત્યપિત્ત, વિષ, જવર, કફ, શ્વાસ, મેહ, ક્ષય, તૃષા, અરચિ, કુષ્ટ અને ઉલટી, એઓનો નાશ કરે છે. (૧) શ્વાસ, કાસ, રક્ત-પિત્ત અને કફક્ષય ઉપર અરડુસીનાં પાંદડાંનો ટુલો-સહિત રસ કાઢી મધમાં આપવો. કેટલાએક દિવસનો દમ, ઉધરસ હોય તો તે અને કફક્ષય દૂર થાય છે, (૨) કફપિત્ત, જવર, રક્તપિત્ત અને કમળો એ ઉપર અરડુસીનાં પાંદડાંનો કુલોસહિત રસ કાઢી, તેમાં સાકર અને મધ નાંખી આપવો. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર—અરડુસીના રસની સાત ભાવના હરડેને દેઇ તે સેવન કરવી. અથવા મધ અને અરડુસીનો રસ સમ ભાગ લેઇ તે સેવન કરવો. (૪) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે અરડુસીનાં મૂળ ઉકાળી, નામ્મિ અને ગુમ્ફર્યાને લેપ કરવો. તથા કેળનો કાંદો કંમરે બાંધવો. (૫) શ્વાસ ઉપર. અરડુસીનો રસ અને ગાયનું માંખણ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિકળાનું ચૂર્ણ નાંખવું અને તે આપવું. (૬) ખસ ઉપર—અરડુસીનાં કુમળાં પાંદડાં અને આંબાહળદર, એ ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી, તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો. કિંવા પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળી તેથી સ્નાન કરવું. (૭) પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર—અરડુસીના રસમાં મધ નાંખી આપવું. (૮) શ્વેત પ્રદર ઉપર. અરડુસીનાં મૂળોનો રસ મધમાં આપવો. એટલે સહેલાં ખાત જતી બધી યશ. (૯) બાળકના કફવિકાર ઉપર—અરડુસીનાં તાળાં પાંદડાં લાવી, તેનો પુટપાકથી રસ કાઢવો. પુટપાકની કૃતિ અરડુસીનાં પાંદડાં કેળનાં પાંદડાંમાં બાંધી ઉપર માટીનો લપેટો દેઇ અંગારામાં સેકી પછી બહાર કાઢી, ઉપરનાં કેળનાં પાંત્રાં કાઢી નાખી અરડુસીનાં પાંત્રાં હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો. આ રસ સુમારે ૧૦ ટીપાં અને તેલીઆ ટંકણખારની કૂલાવેલી બૂકી બે ચણેડી-ભાર અને મધ ચાર માસા, એ સર્વ એકઠું કરી ચાટવા જેવું કરી રાખવું. એ ચાટણ, દિવસમાં ચાર પાંચ વખત છોકરાંની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવું; તેથી કફનો નાશ થઇ બાળક હુશિઆર બને છે. (૧૦) ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર—અરડુસીનાં પાંદડાંને બાફ આપી હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢવો. તેમાં સાકર નાખી, મધ જેવું બાફુ થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. પછી તેમાં બહેડાનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવું. અને તે ઉપર પ્રમાણે ચટાડતા જવું. (૧૧) કફ ઘણો બડો હોય તે ઉપર ગરમ આમાં અરડુસીનો રસ, સાકર, મધ, અને બે ચણેડીભાર સંચળ, એ નાંખી આપવું. (૧૨) કાસ, શ્વાસ ઉપર અરડુસીના કાદામાં સાકર અને મધ નાંખી આપવું અથવા અરડુસીના રસમાં મધ અને સિંધવ નાંખી આપવું. (૧૩) કફજવર ઉપર અરડુસી, નાગરઓય, ધમાસો, સુક, બારંગમૂળ, એનો કાઠો આપવો. અરડુસીનાં અને કુસરીનાં પાંદડાં એનો કાઠો મધ નાંખી આપવો. (૧૪) વિંછીના વિષ ઉપર—કાળી અરડુસીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી ચોપડવાં. (૧૫) શીતળાનો આજ્ઞર ન આવવા માટે—અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ આપવાં, એટલે શીતળાનો આજ્ઞર આવતો નથી. (૧૬) ઉધરસ ઉપર—અરડુસીના રસમાં તેલીઓ ટંકણખાર કૂલાવેલો તથા મધ નાંખી આપવો. (૧૭) ક્ષયાદિક ઉપર અરડુસીનાં પાંદડાંનો કાઠો, મધ અને ખડી સાકર નાંખી આપવો, એટલે ક્ષય, રક્ત-પિત્ત, કાસ, કફ અને પિત્તજન્ય જવર દૂર થાય છે. (૧૮) ત્રિકોષ ઉપર—અરડુસીનાં પાંદડાંને બાફી, તેનો રસ કાઢી તે અને આદુનો રસ એકત્ર કરી, તેમાં થોડો તુળસીનો રસ નાંખી, મધ અને જેઠીમધ ધસી આપવો. (૧૯) રક્તપિત્ત ઉપર અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. (૨૦) સુખ-

પેશા ઉપર—અરુણીના રૂપમાં મધ નિષ્ક કરી, તેમાં, ઉપરજામનાં મૂળ લગતી લેવ કરેલો. (૧૧) કંદુવર અને ઉપરસ ઉપર—અરુણી, ગળા અને રીંગણી એના કાંઠે મધ નાંખી આવેલો. (૧૨) રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ, અને કાસ, ઉપર—અરુણી, દાઢા અને દરીતકી એના કાંઠે મધ નાંખી આવેલો. (૧૩) મૂત્રાધાત ઉપર—અરુણીના કાંઠે આવેલો. (૧૪) કુર્ષ્ણ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, અને ઉશ્કેટી ઉપર—અરુણી, ગળા, ડોરલી, એના કાંઠે મધ નાંખી આવેલો.

૨૩. અંજીર.—દિ. રામોદનરિકાં ૧૬. ઈ. શીખ મ. અંજીર.

અંજીરનાં જાડ પહોળું કરી ગરમ પ્રેસમાં વાલ છે. અરગસ્તાન, ઈરાન, તુર્કસ્તાન, મીસ અને આફ્રિકા દક્ષિણ ભાગમાં અંજીરનાં જાડ પુષ્કળ વાલ છે. એ એક ઉત્તરની ભૂતિ છે. કસબ એના રંગની ભૂતિ અને એમનાં ખર્ચ, ઉત્તરના રંગના જેવો છે. ઉત્તરની પેઠે એને કુદ જલ આવતું નથી. એની ઉત્કર્ષ સ્વદાશ કરતાં વધારે હોતી નથી. અંજીરનાં પંદર પ્રકાર મોટાં હોય છે. અંજીરનાં કાંઠે રંગોત્તર લાક વાલ છે એ સ્વાદમાં સાઈ વર્ણ નથી; પરંતુ ગાંધક નથી. પાકેલ અંજીરનો મુરબ્બો કરે છે તે પિત્તલાક અને રક્તરક્ત કરનાર છે. અંજીરના અંજામાં રક્તરક્ત કરવાની, સક્રિય હોય છે; એટલે અલગ લોક એ સ્વાદમાં વાલ છે. સિલિર જલમાં ઠંડીના થોડે જ્યારે છામ અને મીઠા હાડી ભલ છે, ત્યારે રંગના લોક અંજીરનાં પંદરની રાખ તેને પસે છે. મુઠાં અંજીર અરગસ્તાનમાંથી આવે છે. અંજીરની લાખલે અંગતો સ્વેદક્રિયા વાલ છે. અંજીર—શીંગા, સ્વાદ અને ગુરુ છે. રક્તરક્ત, દાઢ, તથા વાલુ અને પિત્તો નાશ કરે છે. (૧) શરીરમાંથી ગરમી જલ રક્તરક્તિ સ્વાદ મરુ-પાકેલાં અંજીર, રાતે ઊંચી સાથ સાથા મે કાપ મૂકી તે કાપમાં સાકર ભરી કાળમાં મૂકવા અને સવારના પેશાવમાં ખાવા; આ પ્રમાણે જાડ પંદર સ્વિસ કમ કાપવો. (૨) પુષ્ટિને મરુ-મુઠાં અંજીરના કાંઠે અને નમનનો મધ્યમ મરુ પાણીમાં વાળવા તથા ઉપરથી રોગોત્તરો કાંઠે મુઠાંની મૂકી આંધની મૂકી, એકબીજાની મૂકી, ફેરવે, જ્યારે, પીત્ત, નળજલ, એ સમગ્રાજ લેઈ, ગળના મીઠાં જાડ સ્વિસ ભીંતી મૂકી. પછી નિત સવારમાં તે મિશ્રણ ૨ તોલા પર્વત ખાવું. જાડ વર્ષ ઉપરજામો એકરા અને રક્તકીલ્મને સાદ કિતારક લેઈ, ૬ કાંઠ, માલુદિ અને રક્તરક્ત કરનાર આ ઉત્કર્ષ મીલવ છે. (૩) કમ ઉપર—અંજીરનાં મોરબાંમજાનું ૬૬, નિત પ્રાતાઃકાલમાં ૧ માસ પ્રમાણે સતત લેવન કરવું. (૪) બગામાં અને છામ પાસે મુછ આંજીર હોય તો—મુઠાં અંજીરનો કાંઠે કરી તેનો લેવ કરવો. (૫) પેશાસ—અંજીર લાવી કરી, મુઠાં, નાં વગેરે ઉપર નાંખવું.

૨૪ અરુણી—(મ. મહાશ.) આ જલ મોટું વર્ષ છે. એનાં જાડ સલાકિ પર્વત ઉપર પહોળું વાલ છે. કડવા લીંબાનાં પંજાં કરતાં એનાં પંજાં મોટાં હોય છે. એની સળા કાંઠે લોક કાંઠે લીંબી હોય છે. એની જલનો તાલ્પા જેવો વાલ આવે છે, એ જાલ વાળનાં કરતાં નાંડી હોય છે. અને રંગનાં ગળા લોક વાળને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે. એના અંજામાં ઉત્કર્ષવાત કરવું કરવાની સક્રિય છે. એનું જાડું હલકું છે એ ઉત્તરના ઉત્કર્ષમાં આવતું નથી. એના કાંઠામાં લેવમાં, મુઠાં વગેરે નાં છે ઉપયોગ—(૧) પ્રસૂતિવાત ઉપર (સુવરોગ ઉપર)—અરુણીનાં જલના રૂપમાં તેલકોન નાંજી કરના અંજાસ અને પેશા મોજ નાંખી આવેલો. પછી તજુ સ્વિસ પર્વત અરુણીનાં જલ, પીંપર, પીંપર, રાગ, મુઠાં અને મરી, એના કાંઠે મધ નાંખી આવેલો. (૨) નળજલ વાલુ ઉપર—અરુણીનાં જલનો રસ ગળના કુપમાં લગાવે તથા મુઠાંની મૂકી નાંખી આવેલો. (૩) આભાસિસાર, સંમહલ્લી, સ્વિસ જ્વર અને કંદુ ઉપર—અરુણીનાં જલનો કાંઠે કરી આવેલો. (૪) વાળા ઉપર—અરુણીનાં પંદર વાલી તેનો થોડો નાંખેલો, (૫) પાકી કાંઠેલો નો ઉપદ્રવ ન થવા મરુ—અરુણીનાં જલ ગળીક ન કરતાં પાણીમાં નાંખી તે પાણી પીવું. (૬) વાલુ ઉપર—અરુણીનાં જાળનો રસ કાંઠે, તે લીંબાં આવેલો. (૭) મુજરોગ ઉપર—અરુણીનાં પંજાં પાણી નાંખી વાળનાં, ને તેનો રસ કાંઠે આવેલો. (૮) વિષ ઉપર—અરુણીનાં પંદરના રસ કાંઠે તેજી-આપલી મોજી આવેલો. (૯) મુજ પાક ઉપર—અરુણીનાં પંદરના રસ લીંબાં આવેલો. (૧૦) મુજપાંત ઉપર—અરુણીનાં પંદરનાં નાંજી આવેલો એટલે મુજપાંત તરિત દૂર વાલ છે.

૨૫. અરાટી. (સં. આરી.) અરાટીનાં ઝાડ કંટકયુક્ત હોય છે. અને એ વેલ પ્રમાણે પસરે છે, એનું “વલ્લીખદિર” એવું પણ સંસ્કૃતમાં નામ છે. ખેરનાં ઝાડ જેવાંજ એનાં પાંદડાં થાય છે. અરાટીનો વાડ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે. અરાટી કડવી, તીખી, તુરી, ઉષ્ણ, રસ વખતે અને પાકવખતે ખાટી અને રક્ત કોપન છે. વાયુ, કાસ, પિત્તરોગ એનો નાશ કરે છે.

૨૬. અરણી. સં. અગ્નિમંથ મં. ટાકળી. હિં. અરની, અગેથુ, મણીઆરી, કં. નરવેલ, તૈ. નેલીવેલ, લાં. દરેડેન્ડ મ. લ્લોમોઇડન.

અરણીને અરણુ પણ કહે છે. અરણીમાં નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે. તથા ઘોળા અને કાળા, એવી પણ બે જાતિ છે. નાની જાતિનાં ઝાડ, માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચા વધે છે. મોટી જાતિનાં ઝાડ ધણાંજ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં કાલાદાર હોય તે નરવેલાનાં પાંત્રાં કરતાં નાનાં હોય છે. અરણીને ફૂલોની બહાર આવે છે. તે સમયે એ ફૂલોઉપર યથા આવેલી વાયુની લહેર સુગંધિદાર હોઈ મનને આ-હ્વાદ આપે છે, ગામડાંઓમાં ખેતરની વાડ વિગેરે ઠેકાણે આ ઝાડ ધણાં થાય છે. કાળા અરણીનાં મૂળ તુલેલ કાઢે છે. દશ મૂળોમાં એનાં મૂળ આવે છે. મોટી અરણી—તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, કડવી, લ, અને અગ્નિદીપક, છે; વાયુ, સળેકમ, કફ, સોળ, અર્ચ, આમવાત, મલાવરોધ, અગ્નિમાંધ, પાંડુ-ગ, વિષદોષ, આમ; તથા મેદોરોગનો નાશ કરે છે. લઘુ અરણીનાં મૂળ મોટી અરણીના જેવાંજ ગુણુ-જાં છે. પરંતુ વિશેષ કરી લેપ, પાટો બાંધવો, એ વિષે હિતકર અને સોજનો નાશ કરે છે. ઉપ-ગ—(૧) સોજ-ઉપર અરણીના પાલાનો પાટો બાંધવો. (૨) શીતજ્વર ઉપર અરણીનાં જા મસ્તકે બાંધવાં. (૩) વાંધ કરડયો હોય તો અરણીનો પાલો મીઠું નાંખી વાટી બાંધવો. (૪) ઈંડ ઉતર્યા હોય તો અરણીનો પાલો વાટી ગરમ કરી અડે પાટો બાંધવો અને તાંબાની સળીવડે ગતી અનામિકાના નખ ઉપર કામ દેવો (૫) જીર્ણ જ્વર ઉપર ઘોળા અરણીનાં મૂળ વિધિયુક્ત યોટલીએ બાંધવાં. (૬) ત્રિદોષ-ગુદમ ઉપર નાની અથવા મોટી અરણીનાં મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમાંજ ગોળ નાંખી પાવો. (૭) વસામેહ ઉપર—અરણીનાં મૂળનો કાઢો પાવો (૮) શીત-પિત્ત ઉપર—અરણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ધીમા નાંખી પ્રાશનાર્થે આપવું. (૯) પક્ષાઘાત, સંધિવાયુ અને સોજ ઉપર—કાળા અરણીનાં મૂળનું તેલ કાઢી, તે તેલ દરોજ લેપ કરતા જવું અને શેકતા જવું.

૨૭. અરલુ.—સં. સ્યોનાક. મં. ડીડા, ટેટું. કાં. ટેટવે, જગદળા જગદળા, હિં. સોનાપાકા. અરલુ-ટેટું. બં. સોના. કં. શોડીલમર. તિગડુમર, હેંગુગટીમર. તૈ. પેદામાતુ. લાં. કેલેસાન્યેસ ઈંડીકા.

અરલુનાં ઝાડ ધણાં મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંત્રાં કાંઈક મરીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. અને પપ્પનાં ઝાડ જેવાં પોચાં હોય છે. એને શિંગો આવે છે તે ચાર આંગળ પોહળા અને હાથ બે હાથ લાંબી હોય છે. એમાં સુમારે બસો અઢીસો ગિયાં હોય છે ને તે કપાસના જેવાં હોય છે. જ્યારે એની શિંગો કુમળી હોય છે, ત્યારે તેનું શાક અને આયુર્ણ કરે છે. એ શિંગોનો આકાર આમેહુમ તરવાર જેવો હોય છે. અરલુનાં મૂળોની અંતરજાલ લીલા રંગની હોય છે. દશ મૂળોમાં અરલુનાં મૂળ આવે છે. એને “ટેટવે” એમ પણ કોઈ કહે છે. અરલુ—તુર્ક, કડવું, તીખું, અગ્નિદીપક, આહક, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ; અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત, જ્વર, કફ, ત્રિદોષ, અર્ચિ, આમવાત, કૃમિ, કિલટી, ઉષ-રસ, અતિસાર; તૃષા, કાઢ, એનો નાશ કરે છે. પુટપાક કૃતિએ એનો રસ-કાઢો ભક્ષણ કરનાથી ધણા દિવ-સનો અતિસાર હોય, તો પણ તેનો નાશ થાય છે. એનાં કુમળાં ફળ તુરાં, મધુર, લઘુ, ઉદ, રૂચ્ય, પાચક, ઠંઠને વિષે હિતાવહ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તીખાં, અને ખારાં છે, એ ગુદમ, વાયુ, કફ, અર્ચ, અર્ચિ અને કૃમિ, એઓનો નાશ કરે છે; એનાં જૂનાં ફળ ગુરુ, અને વાયુને કોપવનારાં છે. ઉપયોગ (૧) કર્ણશૂળ ઉપર અરલુનાં મૂળ લાવી ખારીક વાટી, તેનાથી ચોગણું તલનું તેલ લઈ અને તેમાં તલના તેલ જટલું પાણી નાંખી ચૂલા ઉપર મૂકી થોડો થોડો દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લેષ કાનમાં પાડવું; એટલે ત્રિદોષોત્પન્ન કર્ણશૂળ દૂર થાય છે. (૨) સર્વા-

શ્રમ છે. જુઓ, દયાળુ પરમેશ્વરે આપણને એ કેટલી મોટી બક્ષિસ આપેલી છે, કે આપણને કોની પેઠે સાખૂ તૈયાર કરવાને કદી પણ શ્રમ પડે નહિ. અરિઠા મળે તેટલા વગડામાંથી લાવ્યા શો સાખૂ તૈયાર થયોજ. તે પ્રમાણે શિકેકાઇ વૃક્ષ પણ સમજવું. આ ઈશ્વરનિર્મિત સાખૂ, પર-ચર્ચામિશ્રિત નિષિદ્ધ સાખૂ કરતાં સોગણો સોંધો તથા ગુણોમાં પણ અતિશય ઉત્તમ છે. પરંતુ શ્વરની અમૂલ્ય બક્ષિસનો આપણે ઉપયોગ ન કરતાં, તેને “કૂચ બિશાત” સમજી, ચર્ચા ક્ષાર મોટા પ્રેમથી આપણે મોંએ ધસી, મોં ચોળતા બેશીયે છીયે; એને શું કહેવું? અરિઠાના યોગે વચ્ચ થતું નથી કે શું? ના, તેમ નથી. કેટલોએ ઉચો તથા સુગંધિ સાખૂ હોય તો પણ તેની અરિઠા અને શિકેકાઇ સાથે કદી પણ બરોબરી થશે નહિ. ખસ, ચાંદીયો ઇત્યાદિ ચામડીના વાને, સાખૂ કરતાં અરિઠા જ ઉત્તમ છે. આમ છતાં પણ અરિઠાનો ઉપયોગ ન કરતાં, વધારે ! અને અપવિત્ર સાખૂ આપણે નિત્ય શરીરે ચોળીયે છીયે, આ કેવું; વિપરીત આચરણ છે? કેવળ ધીજ આપણે આડે માર્ગે ચાલ્યા છીએ.

અરિઠાના ફળની અંદર જે કઠિન અને કાળાં બી હોય છે, એના, નાના બાળકોને નજર લાગે માટે વજરબુટ્ટા કરે છે. અરિઠાનાં બી પલાળી રાખી તેઓને છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શોભા ધોડાના ગળામાં બાંધે છે. અરિઠાનાં પાંત્રોના રસમાં પારો ઘૂંટવાથી તેની હાથમાં લેવા જેવી ગોળી છે. સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકો (ગિલ્ટ) બેસે ગિના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમાં પણ સોની લોકોને અરિઠાનો દરોજ ખપ પડે છે. અરિઠા ચોપડી સ્નાન કરવાથી અંગ ઉપરનો મેલ નીકળી જઈ અંગ અને કેશ નિર્મળ થાય છે. મેલાં પણ અરિઠાના પાણીમાં ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે? સાખૂ જેવા અશુદ્ધ અને મોઢા પદાર્થોના આ માં ઉપયોગ ન કરતાં, સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન થનારા અરિઠાનોજ ઉપયોગ કરવો, એટલે સ્વકીય વસ્તુ નું આપણું અભિમાન કાયમ રહી, એકંદર બધાઓનું હિતજ થશે. અરિઠા તીખો, પાક કાળે જી ઉજી, લેખન, ગર્ભપાતકારક. લઘુ સ્નિગ્ધ; અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાહ, થળ, એઓનો નાશ છે. ઉપયોગ (૧) અરિઠા એ મોટો વિષનાશક પદાર્થ છે. સર્પદંશ થાય તો અરિઠાનું પાણી તેનું આંખોમાં અંજન કરવું એટલે વિષ ઉતરે છે. વિષનું જોર ધણુંજ વધારે હોય તો અરિઠાનું ઘી કરી તે પાવું, એટલે ઉઘટી થઈ વિષ ત્વરિત ઉતરે છે. અફિણ, વજનાગ, સોમલ, મોરથુથુ, તાલ ઇલાદિ કાષ્ઠ પણ વિષ પેટમાં ગયું હોય તો અરિઠાનું પાણી કરી પાવું, એટલે વમન થઈ પ્રકારનાં વિષ ઉતરે છે; અંજન કર્યા પછી અરિઠાનાં પાંત્રોના રસને પણ સર્વાંગે ચોળવો. અરિઠાના જનથી વિષ ઉતર્યા પછી આંખોમાં આગ (બળતરા) થાય છે અને આંખો લાલ થાય છે, તે નાશ માને—તુરતજ આંખોમાં માંખણ કિંવા તાનું ધી બે ત્રણ દિવસ આંજવું એટલે આંખો સારી થાય છે. ઇ પણ રોગ ઉપર અરિઠાનું અંજન કર્યાથી રોગ ઉતર્યા પછી તુરતજ આંખોમાં ધી ચોપડવું એટલે ક્રાંતરા થશે નહિ. (૨) વિંછીના વિષ ઉપર એક અરિઠાના ફોતરાની ગોળમાં ત્રણ ગોળાઓ રી, પ્રથમ એક ગોળા ખાઈ ઉપર થોડું ઠંડું પાણી પીવું. પછી થોડીવાર બાદ બીજી ગોળા ખાઈ ઠંડું ગરમ પાણી પીવું એટલે વિષ ઉતરે છે. ત્યાં પીવાની ટેવ હોય તો તે ત્યાં પીતી પેઠે અરિઠા લેમમાં નાખી ધુત્રપાન કરવું, એટલે તેથી પણ વિંછીનું વિષ તત્કાળ ઉતરે છે. (૩) કંફ જડો થઈ ગતી ચેરાઈ જાય તો અરિઠાની છાલ ખાવી એટલે કંફ પાતળો થઈ, પડશે. (૪) નળવાયુ ઉપર—અરિઠાનું પાણી કરી તે પાવું અને શીણ પેટે ચોળવું. (૫) મસ્તકરોગ ઉપર અરિઠાનાં પોંદાંના રસમાં મરી ધસી તે રસ નાકમાં પાડવો એટલે મસ્તકચળ, આદાશીશી, વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. (૬) પ્રસૂત સ્ત્રીએ એકાએક મસ્તકમાં વાયુ થઈ મસ્તક જડ થાય છે અને ફેરે છે, આંખોએ અંધારાં આવે છે, દાંત ચોટી જાય છે, વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાયુને નંદવાયુ (અનંતવાત) કહે છે એ ઉપર—અરિઠાના શીણનું અંજન કરવું એટલે વાયુના ઝાટકા બંધ થાય છે. પછી આંખોમાં માંખણ અગર ધી બે ત્રણ દિવસ ચોપડવું. (૭) ઉબ્સતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને પેસરનારાં દરાજ જેવાં આઠાં થાય છે તે ઉપર અરિઠાનું શીણ

અસાળીઆનાં ઝાડ ખાનદેશમાં નદીના અથવા ઝરાના કિનારાપર વાવે છે. એ ઝાડ નાનાં થાય છે. સાળીઆનો રંગ રાતો હોય છે. તે બારીક અને ચપટાં હોય છે. તે ઉષ્ણ, કડવાં, અને પુષ્ટિદાયક છે. ત્વના દોષ, વાયુ અને શુદ્ધ, એનો નાશ કરનાર છે. (૧) અસાળીઆની ખીર: પ્રથમ દૂધ ઉકાળી માં અસાળીઓ નાંખવો; અને તે ખીર સરખું થાય એટલે તેમાં ગોળ અથવા સાકર નાંખવી; એટલે ખીર થાય છે. એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે. અને કમરને નોરાવર અને ધાતુપુષ્ટિ કરે છે. આ ખીર બાળક છોકરાંની માતાએને વધારે દૂધ આવવાને આપે છે. (૨) વાંચુના યોગથી જીલાખ થવા લાગે તો: અસાળીઆનું ચૂર્ણ ખાંડમાં આપવું; એટલે બંધ થાય છે. (૩) અસાળીઆનો લેપ: ચામડીનો દોષ અથવા લોહી બંધ થયું હોય તો, કિંવા વાયુએ કરી સાંધામાં કળતર થતું હોય તો, અસાળીઓ પાણીમાં મેળવી લેપ કરવો. એટલે તે ચોંટી નહીં સાડું થાય છે. (૪) કટીશૂળ અને શુદ્ધસી વાયુ ઉપર: અસાળીઆની ખીર ગોળ અથવા સાકરમાં બનાવી આપવી. (૫) ઉચ્ચકી ઉપર:—અસાળીઓ વાટી પાણીમાં પલાળી રાખી ગાળીને આપવો. (૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે અસાળીઆના લાડુ: નવું નાળીએર લેઈ તેના બોપરાને ઝીણું કરી તેમાં બોપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળીઓ નાખી, ગોળ મળી જળ લાંસુધી તેનો પાક કરી, પછી થંડું થયા બાદ તેના લાડુ વાળી ખાવા. બીજો પ્રકાર: ૧૦ તોલા અસાળીઓ લઈ ધીમાં શેકવો. પછી ઘઉંનો રવો પાકો શેર એક તથા અડધનો લોટ પાકો ૦૧ શેર લઈ ધીમાં શેકવો. પછી ધી પાકો શેર એક લઈ, ધી અને સાકરનો પાક કરી, તેમાં તે લોટ અને બેદાણા, (લાલ દરાખ) બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, એલચી, જમરણ, જવંત્રી, પીપળીમૂળ, એ નાખી ચોસલાં પાડવાં અથવા લાડુ કરવા. ચોસલાં પાડવા માટે અસાળીઓ નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક રેડી પાડવાં. આ પાક ઠંડી ઋતુમાં ખાવો. એ સારો પૌષ્ટિક છે.

૩૨. અળખા.—એ ઝાડ હંગારાળ પ્રદેશમાં પ્રુષ્કળ થાય છે. કોકણમાં પણ ધણું છે. એ ઝાડ સુમારે માથોડું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં ધણું મોટાં નથી હોતાં. એ પાંદડાંનો આકાર કાંઈક કુંવાડીઆનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. અળખાની છાલ ઘણીજ થંડી છે. અળખાને “ઝોની” એમ પણ કહે છે. (૧) કાંઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર: અળખાનાં મૂળ ધસી તેનો લેપ કરવો એટલે ત્રણ દિવસમાં ગાંઠ ખેસી જશે. (૨) મુખરોગ ઉપર:—અળખાના ઝાડની છાલ મ્હોંમાં રાખવી, અને મ્હોં ગળતું રાખવું. (૩) ઇન્દ્રિયના અંદરના લાગમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર: અળખાની છાલનો રસ બે તોલા કાઢી તેમાં છૂંદે અને ખડીસાકર નાંખી આપવું. (૪) મધુમેહ ઉપર: અળખાની છાલનો કાઠો કરી હમેશાં રાત્ર સૂતી વખતે પી જવો. (૫) આંખ-રક્તચુક્ત અતિસાર ઉપર: અળખાની છાલ વાટી આપવી. બીજો પ્રકાર—અળખાના ઝાડને કોવાડેથી ધા કરી તેમાંથી જે રસ નીકળે તે બાટલીમાં ભરવો. પછી એ રસ નિલ સાકર સાથે આપવો. અથવા એની છાલનો કાઠો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો.

૩૩. અળખા. રાં. જૂજન, હિં. છતોના. છાતા સાંખડીજત્રી, બં. કોડકછાતા, બ્યાંગેરછાતા, કં. આળખી. નાઈછત્તરિંગે, ઇં. મશરમ, લાં. કંગાઈ.

એ મોટી ચમત્કારિક વનસ્પતિ છે. એ વનસ્પતિની રચનાથી પરમેશ્વરનું પૂર્ણ ચાતુર્ય દેખાઈ આવે છે. અળખાનું છત્ર ઉકરડા ઉપર, સડેલા પદાર્થ ઉપર, કાઢેલાં છાણાં ઉપર, અને ફેટસેક ટેકાણે સારી જમીનમાં પણ થાય છે. એમાં સાત આઠ જાત છે. અને તેમાં પણ બે પ્રકાર છે. એક વિષારી અને બીજો સારો. વિષારી અળખા ખાવાથી મોટું અનર્થકર પરિણામ થાય છે. કેક ચઢે છે, પેટ દુકે છે, ઉલટી થાય છે, અને મન ભ્રમિત થાય છે, એટલા માટે માહિતી શિવાય તે ખાવું નહિ. સારા અળખા પણ ઉત્તમ પાચનીય પદાર્થ નથી. તે ધણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી. અળખામાં પ્રસિદ્ધ જાતિ નીચે પ્રમાણે છે:—ચુડા, ચીતળા, ગવતા, કુમળા, કુરડી, તેલંગી, ભુયંદાડ અને મોઝાળા. ચુડા એક હાથ ઉંચા હોઈ તેના ઉપરનું છત્ર નાતું થાય છે. ચીતળા સાધારણ હોય છે. ગવતા બારીક હોય છે. કુમળા ઝીણી આંગળી જેવડા હોય છે. કુરડી એથી પણ નહાના હોય છે. તેલંગી સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે; એના છત્રનો વાસ હાથ—દોઢ હાથ હોય છે. ભુયંદાડ ગોળ હોય છે એને છત્ર હોતું નથી,

રક, પાકકાળે તીખી, ગુરુ, વાતકર, ક્ષકારક, ઉષ્ણ; અને દદિ, શુક્રોગ, શુક્રોપ, પૃથક્ક, અને એઓનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાંનું શાકઃ વાત, કાસ, ક્ષ એ ઉપર હિતકારક છે. (૧) ઉંઘ આવતી હોય તો: અળશીનું અને ઓરડાનું તેલ સમભાગ એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમાં કાંસાના ડે ખલી તેનું અંજન કરવું એટલે ઉંઘ આવે છે. (૨) ખદ કિંવા ગુમડું વગેરે પાકવા : અળશીનો લોટ કરી દૂધમાં કાલવી તેમાં થોડી હળદરની ભૂટી નાખવી અથવા પાણીમાં કાલવી રતી ભૂટી નાખી સાઈ ખાશી સહેવાય તેટલું ગરમ પોટીસ ગાંઠ ઉપર બાંધવું. એ પ્રમાણે ૫-૭ વાર ચારે ગરમ બાંધવું. એ પોટીસ ઉપર ખાવાનું પાન બાંધવું. એજ પ્રમાણે શણનાં બી અને ઘઉંની ભસ થાય છે. (૩) અગ્નિદગ્ધ પ્રશુ ઉપર:—અળશીનું તેલ અને ચૂનાનું નિતર્યું પાણી એકત્ર કરી ભડવું. (૪) મૂત્રદાહ ઉપર: અળશી ચાર તોલા લેઈ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારી રીતે બી ખાવા આપવી.

૩૬. આઈન (સાડજન) રાં. રક્તાર્ણવ. હિં. ઐન. કં. કેંપ્રપતિ. તેં. દર્શમદી. લાં. મિનેટમેષા.

આઈનનાં વૃક્ષો મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં લાકડાં મન્યપ્રત હોય છે. વહાણુ ખતાવવામાં યા ધમારતમાં આ લાકડાંનો ઉપયોગ થાય છે. આઈનનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. આઈનમાં ઘોળા ને કાળા એવી બે જાત છે. ઘોળા આઈનનો રંગ ઘોળો હોય છે. આઈનની કુમળા છાલ જતા કામમાં આવે છે. એને “સાંદડા” પણ કહે છે. (૧) આગાંતુક જખંમ ઉપર:—ઘોળા આઈનની છાલની થેપલી કરી તે જખંમ ઉપર બાંધવી એટલે તરિત ભરાઈ આવે છે. (૨) નાંત્રાં વાંછડાંને (દૂધના યોગથી પેટમાં) રોગ થાય છે તે ઉપર: આઈનની કુમળા ગાંજર ખવરાવવી. (૩) જળવાત ઉપર:—આઈનની માંજર, જોરડીનો પાલો, અને આમળાં, એ એકત્ર વાટી, તેનો રસ, હાથ અને પગને તળીએ મર્દન કરવો. (૪) ફેરફારો કુટવાને માટે: આઈનની છાલનો અને કાળી તુળશીનો રસ કાઢવો, (એને રાખ કહે છે.) એમાં ચોખાના કુથકા નાખી એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૫) પેશાબાત ઉપર:—આઈનની રાખ ઉપર બાંધવી. એટલે તે ભાગ ઉષ્ણ થઈ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે. (૬) કફ ઉપર:—એજ રાખ મધમાં આપવી.

૩૭. આકડો. રાં. અક. મં. ર્હ. હિં. આકડા. બં. આકંદ. કં. ચકંક. તાં. અક. તું. ચેક્કમેલ. મલાં. ચેરિક. તેં. નિલાહલીડી. કાં. ખુદ. અં. ઉપર. ઇં. બહેગેરિક સ્વોલોવર્ડ.

આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંત્રાં જાડાં અને વડનાં પાંત્રાં જોડાં મોટાં હોય છે. આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાંહિનું એક દ્રવ્ય છે. આકડાને કુદ અને ફળ આવે છે. ફળ પાકવાથી અંદરથી રેશમ જેવું મૃદુ ર નીકળે છે. તે ઉપયોગમાં આવે છે. એના લાકડાના કાલસા ઘણા હલકા હોવાથી દારૂ ખતાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સાધારણ અંગ દુખતું હોય તો આકડાનું દૂધ ચોપડે છે. એનાં પાંત્રાં મૃદુ હોવાથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાં એ પાંત્રાં મોડી અક્ષરો ચીતરવાના કામમાં લેતા હતા; પરંતુ હમણા કાળજી વિપુલતા હોવાથી તેનો ઉપયોગ કાઢ કરવું નથી. આકડો—સારક છે, અને વાંચ, કાડ, કંડ, વિષ, ખીહો, શુદ્ધ, અર્થ, ચક્રત, શ્વેબોદર, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) વાયુથી અંગમાં સજીકા આવતા હોય તો:—આકડાનાં પાંત્રાંનો શેક કરવો (૨) ઉધરસ અને ધાસ ઉપર: આકડાનાં કુલમાંના કોટા, અને મરી, એકત્ર વાટી ગોળીયો કરવી અને તે આપવી. અથવા આકડાની કૃમિ અને કુદ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમાં પાક કરી ખવરાવવો. (૩) કમળા ઉપર:—આકડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવારામણમાં ઘસી નાકમાં તેનું ટીપું પાડવું. (૪) આકડાના વિષ ઉપર: આમલીનો પાલો વાટી થેપ કરવો. (૫) મસ્તક-વાયુ ઉપર: આકડાનાં પાકેલાં પાંત્રાં માથે બાંધવાં. (૬) આદાશીશી ઉપર:—આકડાનાં મૂળનો ધૂમાડો નાકે સુધવો. (૭) અપસ્માર અને ચઢેલું મસ્તક ઉતરવા માટે: આકડાના દૂધમાં વગાડે છાણાની (અડાયાની) રાખ ભીજવી સૂકવવી, અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુધવી; એટલે હિકા આવી મસ્તક ઉતરે.

દ્રુષ, ચોગ અને તેવનો રેષ કરવો. (૯) સોભા ઉપર—ચોગદાર અને આકાશનાં પંખાં મેંઠના પ વારી સોભા ઉપર રેષ કરવો. (૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર—આકાશનાં મૂળ પંખાં પાણીનાં પાણી આકાશનાં મૂળમાં પંખાં ૬-૭ બેઠાં તેનો રસ કાઢી થી નાંખી જાવો. (૧૧) મુરેણ રહી ૩ હોય તો—આકાશનું દ્રુષ મૂળ વિવિધ ચોગદાર. (૧૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર—આકાશનાં અને અન્ય આકાશનાં અગ્નિ કરી તે ઉપર અગ્નિના નાખી તેની પૂણી મણાને આપવી. (૧૩) તાડીયા ઉપર—આકાશનાં મૂળમાં પંખાં પાનમાં આપવી. (૧૪) કર્ણુશૂળ ઉપર—આકાશનાં પાંચમાં પંચને ચોગદાર રેષવા ઉપર ચોગદાર અને તેનો રસ કાઢી તે માનમાં પાડવો. (૧૫) મંદમાગા ઉપર—આકાશનાં દ્રુષમાં ચીસકલી પછી રેષ કરવો. (૧૬) શુક્રી ઉપર—આકાશનું દ્રુષ ચોગદાર. (૧૭) રહી (૫૫ કિંવા ૬૫ નામ ચાવ તે) ચોગ ઉપર—આકાશનાં મૂળ કોળમાં વારી રેષ કરવો. (૧૮) વિહીના વિષ ઉપર—આકાશનું મૂળ પછીને ચોગદાર (૧૯) એક ઉપર મગોરા હોય ઉપર સેપ—આકાશનાં દ્રુષમાં હજાર વારી, તેનો રેષ કરવો. (૨૦) કર્ણુશૂળ ઉપર—આકાશનાં કાંઠા વારી લીમડાના રસમાં વારી તેમાં ચોગદાર તથા તેને સિંચવ નાખી ચોગ કરવો. (૨૧) મુરિયાનું લાકું પોકું કાઢી તેમાં તે ચોગદાર વારી તેની આસપાસ મુરિયાનાં પંખાં લીંદાથી તે ચોગદાર વારી ચોગદાર પુરવાદ્વિધે હજારા અગ્નિ રેષો. પછી તે ચોગદાર મગર કાઢી પંખાં દૂર કરી ૩ મુકાં પીલી રસ કાઢી તે કિંમિત્ત જરમ કરીને પછી માનમાં પાડવો. એકે કર્ણુશૂળ દૂર થશે. (૨૨) સર્પના વિષ ઉપર—આકાશનાં આકાશનાં પંખાં આકાશનાં દ્રુષમાં વારી ચોગદાર કરવી. અને તેને પ્રત્યેક પડીના અંતરે આપવી. અથવા મૂળ પછી પાણી. (૨૩) રહી પ્રમૂતિને મોટું—આકાશનાં મૂળ આકાશનાં પંખાંમાં લીંદાથી અગ્નિમાં ચોગદાર. પ્રસૂત વગર પછી કાઢી નાખવી. (૨૪) મૂળમાં ઉપર—આકાશનાં દ્રુષમાં નાવગની અગ્નિ પોકું મૂકી ભાંસિત કરી, તે મિત્તે કુટીની આસપાસ પેકુને ચોગદાર એ ચોગદાર આર પડીમાં મૂળમાં ચોગદાર થશે. (૨૫) બે ઉપર અને હજાર ઉપર અનુસવસિદ્ધ ઉપર—આકાશનાં દ્રુષમાં કાંધા અને રેષમાંના ચોગદાર વારી અગ્નિ ને નાંખી, મંદ ઉપર વિવિધમાં ચોગદાર; એ પ્રમાણે મૂળ વિવિધ રેષ કરવો, એકે ચોગદાર તે પછી ચોગદાર. (૨૬) આસપાસ ઉપર—આકાશનાં પંખાંના રસ એક તોથો કિંવા એ તોથા પાં એકે ઉકલી થઈ ૬૬, વિષ પાકે કાઢી થી અથવા મી અને માન. (૨૭) વાગા ઉપર—આકાશનાં દ્રુષનો રેષ કરવો, (૨૮) સોભા, વાગુ અને વિદોષ ઉપર—આકાશનાં પંખાં અને ચોગદાર મેંઠના પંખાં વારી સોભા ઉપર રેષ કરવો. (૨૯) રહા મુકમ ઉપર—આકાશનાં મૂળ તેમાં તળી પાણી એકે મુકમ ચોગદાર, રજામાં જ નીકળી નાંખી. (૩૦) અર્ધકિ કચાષ, વાતરો ઉપર—આકાશનાં મૂળ, મગસો, કરીવાનું, કેવલ રાત્રા, નવોડ, વજ, મેરુ, સરખો, પીપર, પીપર મૂળ, મગસ, મિત્તે, મુંડ, અવિવિધ, મુંડ, એકે કાંધે કરી જાવો; એકે લીવ વિદોષ, વાગુ, ઉ નાંખી વજ નાંખી, અર્ધમાંનું કીલ, આસ, કાષ, સ્વતિરોચ અને વાતરોચ એકે તામગ નાસ ચાવ તે પ્રકાર બીજો—ઉપર આપેલા મગસમાંના અવિવિધ, મગસો અને મુંડ, એ કાંધે નાંખી કરી આકાશનાં પંખાં તેમાં સડાડી, મગસો, કાંધે કરી જાવો. તે સુતવાવ, (સુતરોચ), નવા પ્રકારના વાગુ, કીલ અપરધર, એકેકાં નાસ કરે છે. ત્રીજો પ્રકાર—આકાશનાં મૂળ, છૂંદ, મુંડ, મરી, પીપર, મારમગ રાજીશુ, કાકાલિંગ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ સમમાન વજ ચોગદારમાં કાંધે કરી જાવો, એ કાંધે અગ્નિ માન, સન્નિવાવ, મેક, આસ, કાકાલિ, ઉપરસ, એકેકાં નાસ કરે છે. (૩૧) અર્ધકિ સેપ સોભા ઉપર—આકાશનાં મૂળ, સડાડી, અને કાંધે લીમડાની અગ્નિ, એકેકાં પછી રેષ કરવો. અથવા એકે કાંધે જાવો અને મગસ પાણીને વારંવાર સોભા પાવો. (૩૨) વાતવિધર ઉપર—વાગુમાં મંદાઈ એકે અગ્નિ આકાશનાં દ્રુષનો રેષ કરી તે ઉપર ચોગદાર આસપાસ તથા ઉપર એ પોકું મૂકી ચોગદાર કાકાલિ પાંચે મળવું નાંખવો. આ પ્રયોગથી વાગુનક પંચે મુંડ સરીર તરિત થઈ જાય છે. (૩૩) ઉરેત્તર ઉપર—આકાશનાં મૂળ પછી જરમ કરી રેષ કરવો. (૩૪) નવોડ ઉપર—આકાશનાં એક પાંચમાં પાંચમાં રસ લીધાં જાવો, વિવિધ ૩. ૫૫ દ્રુષ અને અન્ય

- ૧) પ્લીહોદર ઉપર: આકડાનાં પાંત્રાં અને સિંધવ માટલામાં ધાત્રી, મોં બંધ કરી નીચે અ-
સળગાવવો. પછી તે ખાર દહીંનાં પાણી સાથે પાવો. (૩૫) શ્વાસ ઉપર:—આકડાનાં મૂળીયાં,
અને લીંડીપીપર, એમને ખલ કરી મધમાં ખોરના ઠળાઆ જેવડી ગોળીયો કરી ખાવી.
૬) ઘાટ સર્પ ઉપર: આકડાનાં લીલાં મૂળોની છાલ લાવી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમાં
૧ તેની ખીડી કરી ખાવી. અથવા તે પાનના ખીડાને રસ પીવો.

૩૮. આગીયો શંઠ તીક્ષ્ણભા હિં. દાદમારી. કંઠ યુર્થાગિડ. લાઠ એમાનિયાવેસી કુટારીઆ.
આગીયાનાં ઝાડ સુમારે હાય દોઢ હાય ઉચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં જામનાં પાંદડાં જેવડાં અને
૧૩રે પથુ તેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર સફેદ રંગનાં નાનાં ડીઠાં આવે છે, તે શરીરને અડકે, તો
શીરે આગ ઉઠે છે. નાગલી, કાદરા વગેરે ધાત્યોના ખેતરમાં એ ઝાડો ધણાં થાય તો તે આખું ખેતર
જાળ નય છે. એટલી આ ઝાડની આગ હોય છે. એ ઉપરથી એનું “આગીયો” એવું નામ યોગ્ય
આગીયો:—ખલકર, કડવો, તીખો, વિખંધ નાશક, હ્રદય, ઉષ્ણ, ખંસ્તિશુદ્ધિકારક, અને રક્તપિત્ત,
રોચક, વગેરેનો નાશ કરે છે: (૧) કોદરાના વિષ ઉપર:—આગીયાના ઝાડનો, પાણી નાંખી રસ
પીવો; અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો. ઢોરને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો. ઝાડવાં
કાચલાં હોય તો તેને ખાંડી તેની ભૂછી કરી પાણીમાં ઉકાળી તે પાણી પાવું. (૨) જવર ઉપર:
માગીયાનાં ઝાડ, નાગરમોથ અને સુંઠ, એનો કાઢો આપવો. (૩) હુતિ ઉપર: આગીયાનાં સુકાયલાં
પાંદડાં તોલો, ૧, કાજળીનાં સુકાયેલાં પાંદડાં તોલો ૧, અધેડાનાં પાંત્રાં તોલો ૧ લઈ, તેની કાળી રાખ
ખાવવી. અને તે કરડીના તેલમાં ખલ કરી લગાડવી.

૩૯ આદુ—સંઠ આદ્રક. હિંઠ અદ્રક-ખ. આદા. કંઠ અદ્વ. ૧૧૦ જાંજીખીલવર. અંઠ જાંજીખી-
લખતખ. ઇંઠ જાંજી.

આદુનું ઝાડ સુમારે એક હાય ઉંચું વધે છે. તે વધવા માંડ્યું એટલે તેને એકલાં પથરાયલાં
મૂળીયાં આવે છે. આદુ સુકવી તેની સુંઠ કરે છે. સુંઠનું તેલ નીકળે છે. બંગાલા, મદ્રાસ અને જામેકા
ખેટ વિગેરે ઠેકાણેથી પુષ્કળ સુંઠ અહીં આવે છે. આદુ સુંઠ કરતાં સૌમ્ય છે. આદાનો પાક કરે છે. તેને
“આદાપાક” કહે છે. આદુ પાચક, સારક, અગ્નિદીપક, શ્વિપ્રદ, અને કંઠને હિતકર છે. અને સુંજ,
કફવાયુ, કંઠરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાહ, વાયુ, મલબંધ, વાંતિ અને શ્વળ, એમનો નાશ કરે છે.
(૧) આદાપાક:—આદાનો રસ કાઢી તેમાં પાણી નાખવું, પછી સાકર નાખી પાક કરવો; તેમાં કેસર,
એલચી, જાયફળ, જવંત્રી, અને લવંગ નાખી તે ભરી રાખવો, આ પાક શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંધ,
અશ્વિ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૨) અજીર્ણાદિક ઉપર:—આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી
પ્રાશન કરવું એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અને વાયુ, મલબદ્ધતા, આમવાતનો નાશ
કરે છે. (૩) મૂચ્છા વાયુનો ઝાટકો આવે છે તે ઉપર:—સુંઠ ધસી અંજન કરવું. (૪) યોનિ-
શૂળ ઉપર: સુંઠની ભૂછી એરંડીઆ તેલમાં કાલવી લેપ કરવો. અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળનો લેપ
કરવો. (૫) અજીર્ણ ઉપર:—સુંઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ધીમાં અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું.
(૬) આમવાત ઉપર: એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળા કરી તે ઉપર એરંડાનું
પાદુ વીંટળી ઉપર કપડાટા કરી પુટપાક કૃતિ પ્રમાણે તે ગોળા દેવતામાં પકવી પછી
ખાહેર કાઢી પીધી, રસ કાઢી, તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) આમવાત અને પેટશૂળ
ઉપર: સુંઠના કાઠામાં દીલેલ નાખી આપવું તેથી આમવાત, કંઠર, પીક, એ ઠેકાણાનું
શ્વળ, તેમજ સર્વાગશ્વળ અને પેટશ્વળ સારાં થાય છે. (૮) સંઘ્રહણી, આમરહીહા,
આમવાતાદિક ઉપર: સુંઠની ભૂછી કરી, તેમાં ધી નાંખી ચટાડવું. તે ધી સેવન કરવાથી પ્લીહા,
આમવાત વગેરે દૂર થાય છે. વાયુનો નાશ થાય છે, અને સંઘ્રહણી રોગ સત્વર જાય છે. (૯) કાસ-
શ્વાસ ઉપર:—આદુનો રસ મધમાં નાખી પાવો. અથવા સુંઠ, અને ખાલીનો કાઢો, મધ સાકર
નાખી પાવો. (૧૦) વૃષણવાયુ ઉપર: આદુનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને સળે-

ખમ ૫૫ વાવ છે (૧૧) અતિસાર ઉપર—આફનો રસ નાનિએ (કુટીએ) ચોપાએ
 દુઃસ્વાખ અતિસાર ખલ નાચ પામે છે (૧૨) ઉઠર રોગ ઉપર—ચણી અને આદતો સ
 સમ ભામે પાવે. (૧૩) અગ્નિમાંથી ઉપર—આફનો રસ અને લીંબુનો રસ સમ ભાગ છે
 તેમાં તેરબો સિંધવ મિશ્ર કરી, બોળન પહેલાં પ્રાચન કરવું. એટલે અગ્નિમાંથી દૂર પાવ છે ભોજનમાં
 એ ત્રણે અર્થ પ્રાચન કરવાથી, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ, છન્દુ કંઠ, અને કલ્પની શુદ્ધિ થાય છે. સ્ત્રાવે
 સોળો, મધાચરુ, આદ, ઉપરસ, વાવુ નમેરેનો નાચ કરે છે, અને માતુશ્ચિ વાવ છે (૧૪)
 અર્ધિલીના વિષમ જ્વર ઉપર—એ અથવા તથા ગાસા મુંઠ, ખરીના દુધમાં થાવી આદ
 (૧૫) બૂખ ન લાગતી હોય તે ઉપર—મુંઠુ મૂલ્ય ૧ માણ, એ તોથા ચણી સાથે આદ
 (૧૬) ઉપરસ ઉપર—આફનો રસ, લીંબુનો રસ અને મધ સમભાગ કરી, તેમાં પાંચ નાંખી સિંધવ
 એ તથા વખત તે મિશ્રણ આપવું. (૧૭) છન્દુ જ્વરને માટે—અઠતી પરાસમાં મુંઠ મેળવી થાવી સિંધ
 (૧૮) અભેષપિત્તને માટે—મુંઠ, અંજાતો, અને ખડીસાદર સારી રીતે આદિ ખલ કરી સચારમાં આદ
 (૧૯) કોદોગ અગ્નિમાંથી, ચાસ, મસ, આદિ, સળેખા, ઉઠરપાણી થકી મૂળ, એ ઉપર—મુંઠ
 કોદો આપવો એથી શિત, ત્રિષ, અને તેજ પ્રસન્ન છે છે (૨૦) મૂળ વ્યાધિ ઉપર—મુંઠુ ત
 ખલમાં નાંખી આપવું. (૨૧) નોસા રોગ ઉપર—મુંઠ એ તોથા લેઈ, તે અંધો દોર ચણીમાં નાંખ
 ઉઠાવવી અને તે એ વખત પાવો. (૨૨) સળેખા ઉપર—આદ જ્વર મુંઠ, તજ, ખડીસાદર એ
 મોઠે આપવો. (૨૩) અભેષપિત્ત ઉપર—મુંઠુ મૂલ્ય ૧ માણ, મેર ૨ તોથો, એ નાગરેલેલ
 તથા રસમાં ખલ કરી, વડાલા જેવી યોગ્યો કરી—દરોચ એ મોઠાએ સળેખા-પ્રવાર દુધ માં
 પતાંધામાં ખાવી. (૨૪) પરિશ્રામ રોગ ઉપર—મુંઠ, તજ, અને યોગ્ય એકમ કુદી મધના દુધમાં નાંખી
 આપવું. (૨૫) બળકોની આમ સંજલણી ઉપર—મુંઠ, વડા ચણીમાં જલ સરખી થસી, તે
 મુંઠુ થી અને યોગ્ય અથવા ખડીસાદર નાંખી રીંચવી, આદુ-તેવાર કરવું અને થાક મીઠુ વખતે
 વખતે આદુ એ પ્રદી મીઠુસને પણ આપવું. (૨૬) જ્વર પ્રદર ઉપર—દરોચ પ્રાદ્યાએ આ
 સને સુખની વખતે, પ્રત્યેક ૧૪ તોથા મધની દુધમાં ૨૧ તોથા ચણી અને ૪ માણ મુંઠ નાંખી તે
 વડા ઉપર લગવી, ચણી નળી ૧૪ તોથા અથવા તેથી થાક કમી દુધ જ્વરકષ્ટ રહ્યા પછી તેમને
 મુંઠુ કમી મધી નાંખી, તેથી ૪ અથવા ૫ આદ ખડીસાદરની જાડી મિશ્ર કરી આપવું. આ પ્રકારે
 રૂઝ સિંધ સેવન કરવાથી જ્વરદાર એત પ્રદર જલુ નહીં નાચ થશે. (૨૭) વીર્યક્રિયા માટે—
 તોથો મુંઠની આદિ થાવી કરી, એક વાસણ તેવા ઉપર મૂકી, તેમાં ને—તોથા સુધી-થી નાંખવું. તે
 થી થાક તપ્પા પછી તેમાં આ મુંઠની જાડી નાંખી, થાક વાવ આ સુધી લગવી, અને ૧ તોથો મેલ
 ૧ તોથા ચણીમાં મેળવી, તે ચણી તેમાં નાંખી, ચણી નળી ૪૪ થીરા જેવુ થાક ત્યાં સુધી અથવા
 થાક થાવ ત્યાં સુધી લવાવતા રહી થાક કરવું. એ દરોચ પ્રાદ્યાએ એક વખત ૧૪ સિંધ આપવું
 એટલે જીરમતિ વાતસંચાર, જીરોને કળાર થવું, અગ્નિમાંથી, અતિસાર, આખંડ અને પિત્ત-વિઘ્ન
 એ સળેખા રોગ દૂર થાય છે. (૨૮) અંધિયા દુખવા આવે છે તે ઉપર—મુંઠ અને કંઠા લીંબામાં
 પંદર એકાં થાવી, તેમાં થોડો સિંધવ નાંખી તેની થિત્તી કરી, તે થાકી ભરત કરી, અગ્નિ ઉપ
 ખાધી. એટલે સોળે અને દુખ દૂર થાય છે (૨૯) આકાશીથી ઉપર—ચણીમાં જલ દુધમાં
 મુંઠ મેળવી તેનું તરલ કરાવવું અને જેવું કરવું. અથવા આદ અને યોગ્ય એકમ કુદી તેની પાટલી કરી
 નાખી તે રસ પીતો એટલે ત્વરિત કુલુ આવે છે. (૩૦) મૂળ ઉપર—મુંઠની જાડીની મોળમાં મોઠ
 કરી રાડીના રસમાં અથવા કાઠામાં આપવી. (૩૧) કંઠ, ઉઠ, પૂઠ, ત્રિષ (નરાતું કાઠ) એ
 એમની વાવુ, છન્દુ, રાગ, સુખમી, ઉઠાવત, અને હંતુમલ, ઉપર—આફનો રસમાં અથવા
 અથવા અથવા અથવા અથવા અથવા—(૩૨) કંઠ-રોગ ઉપર—મુંઠ અને તેવા આદ ચણી ખડીસાદર
 મેળવી તેને મોઠે કરી આપવો. (આ કોદોગ ઉપર પણ આપવો) અથવા આફનો રસમાં નમળું
 ખડીસાદર અથવા મેળ નાંખી આદુ કરી આપવું (આથી વરદિના યોગ્ય ને રોગ થાય છે તે દૂ
 થાય છે.) અથવા આતો રસ, મધ અને યાદ એકમ કરી આપવું. (૩૩) લાંબ પડ ઉપર—

દૂધમાં સુંઠ આપવી અથવા સાત વખત થંડા પાણીમાં ૧ તોલો સુધી સુંઠ મેળવી આપવી. આંખોમાં સ્વેત કુલ પડે છે તે ઉપર: ગાયના દૂધમાં સુંઠ મેળવી અંનન કરવું. (૩૫) તત ઉપર: ગાયનું ધી ૨૮ તોલા લાઇ તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા નાંખવું. પછી તેમાં છો-સણની કળાઓ ૨૮ તોલા નાંખી, જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે બેધ એક તોલા સુધી આપવું. એ સાધાત, હનુસ્તંભ, કઠીબંગ, આહુપીડા વગેરે દૂર થાય છે. (૩૬) વાતશૂળ ઉપર: મને એરડ-મૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં ખાંડેલી હીંગ અને સંચળ નાંખી આપવો. (૩૭) આમા-ર ઉપર: ૧ તોલો સુંઠ પાણીમાં મેળવી, તેમાં ધી અને ગોળ તોલો તોલો નાખી, એ મિ-સાડ પાકું કરી ચાટણુ ખનાવી આપવું. (૩૮) ઉલ્લટી ઉપર: આદુનો અને કાંદાનો રસ એક તોલો મિશ્ર કરી આપવો. (૩૯) પિત્ત રિકાર ઉપર:—અર્ધો તોલો સુંઠની ભૂખી, તેમાં ૪ ઊંઘાર સિંધવની ભૂખી મિશ્ર કરી, નિલ સૂર્યોદય પહેલાં પાણીના ઘુંટડામાં ગળાવવી. (૪૦) બહુ રોગ ઉપર: આદુનો રસ, અને ખડીસાકર મેળવી નિલ જે વખત આપવો. (૪૧) પિત્ત-ર ઉપર:—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લેઇ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુંઠ મેળવવી. તે દૂધ બાળા માવા જેવી ગોળી કરી સાકર નાંખી દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળા તે ગોળી ખાવી. પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવું. (૪૨) ભ્રમચુકત પિત્ત ઉપર: આદુનો જે તોલા અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી, અડધું બાળવું અને ખડીસાકરની ભૂખી નાખી તે વખતે આપવું. (૪૩) ભ્રમચુકત પિત્ત ઉપર: આદુનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ જે કા, ને ખાંડ જે તોલા, અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા, એ એકત્ર કરી અડધું બળે લાં સુધી ઉકાળી હ-માં પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે આપતાં જવું. (૪૪) વાતભ્રમ ઉપર:—સુંઠ અથવા અન્યમાના ચૂર્ણની ભ્રમ આપવી. (તખ્તીર પ્રમાણે નાકમાં સુંધવી). (૪૫) આમાંશ ઉપર:—સુંઠ, વરીઆળી, ખસખસ તે ખારેક, એ ઔષધો સમ ભાગ લઇ પ્રત્યેકના જે ભાગ કરવા. તેમાંનો એક ધીમાં તળી પુનઃ સર્વ ઔષધો એકઠાં કરી, કુટી, બારીક ચૂર્ણ કરવું અને સર્વ ચૂર્ણ બરોગર ખાંડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્ર-ત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૪૬) આમનાત ઉપર: સુંઠ ૪ ભાગ મને વરીઆળી એક ભાગ એકત્ર કરી, તેમાંથી અડધું ધીમાં તળી, પછી બધાનું ચૂર્ણ કરવું. એ ગો-માં મેળવી હમેશાં સેવન કરવું. (૪૭) અરૂચિ ઉપર: આદુ અને સિંધવ આપવો. (૪૮) કંત શૂળ ઉપર:—સુંઠની ભૂખી ૧ ભાગ અને ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી, દિવસમાં ૨-૩ વખત દાંતે સેવી. એટલે જલદીથી શૂળ બંધ થઇ જાય છે. (૪૯) સન્નિપાત-જ્વરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉ-પર: સુંઠ, મરી, અને પીપર એનું ચૂર્ણ સુધવું. (૫૦) હર્જલ જ્વર ઉપર:—સુંઠ, અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫૧) સર્વ શૂળ ઉપર: સુંઠ, સાજખાર અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. એટલે ક્ષણમાં સર્વ શૂળનો નાશ થાય છે. (૫૨) ધાત પડે છે તે ઉપર: સુંઠના કાઠામાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાશન કરવું. (૫૩) અગ્નિમાંદ અને કૃમિ ઉપર: સુંઠ અને વેડોંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૦ આમલી: સંં ચિંચા. મંં ચિંચ. હિંં ઇમલી. આંબલી. ખંંં આમર. તેકલ. કંં હુ-સે. હુણસી. હુલીમારા. તૈંં ચિંતાએકુ. તાંં પુલિયામારં. તુંં પુકેમારા. મલાંં આમલં. ચિંચાં. ૧૦ તમર હિંદી. ઇંં ટેમેરીક ડી. લા. ટેમેરીડસ ઇડીક્સ.

આમલી અમેરીકા, આફ્રિકા અને એશિયા ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે. હિંદુસ્થાનના ઘણા મોટામાં એ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ મોટાં વધે છે. એને આડમે વર્ષે ફળ આવે છે. આમલી, મહા અને ફાગણ મહિનાઓમાં પાંકી તૈયાર થાય છે. આમલીમાં જે ફળો આ હોય છે તેને કચુકા કહે છે. આમલી ધરખરચ માટે રાખી મેલવાની હોય, તે તેની અંદરના કચુકા કાઢી તેમાં મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે. આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે. આમલીના અંગે ખટાસ હોય છે, તે કારણથી તે રીતસર ખાવાથી સ્વચ્છ કરે છે. ભાતમાં ખાવાને આમલીનું પત્તુ કરે છે. નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પચ્ચકારક છે. કચુકા ગરિષ લોક શોકાને ખાય છે. તેમાંથી

ઉત્તમ પ્રમાણનું તેમ નીચે છે. જરૂર એવું તેમ કલ્પનાને બેઠા ફક્ત કરે છે, એ કલ્પ જરૂર છે. આવધાર અને પનવર બેઠા કનુભની બેઠા કરે છે. આમલીના કલા પાથનું લાક કરે છે, અને જે નટલી કરે છે, આમલીનું લાકું નીચેનું લેવા છે. આરે તેના કુદાડી કોરેના લાવા પલ કરે છે. આ લીના લાવાના કલ્પના પાડે છે. આમલીનું ઝાડ:—સુર, ઉષ્ણ, ખાડું, વિષકર, કપાલ, રક્તોત્તમ ન પાવનાચક છે. આમલીનાં ફુલ:—પુર્ણ, સ્વાદુ, ખાડું, રુચિર, વિષક, અગ્નિવિષક, લઘુ છે અને વ્યંજક, પ્રતેકનો નાચ કરે છે. આમલીનાં પાંચાં:—સોળે અને રક્તોત્તમનો નાચ કરે છે. ફુલ આમલી:—અતિ ખાડી, કાઠક, ઉષ્ણ, રુચિર, અગ્નિવિષક; અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કપ, અને કાં કોષાવનાર, અને વાતનાચક છે. છુની આમલી:—વાતક; અને કપ, પિત્તને કરનાર છે. પાકી આમલી:—મધુર, સારક, ખાડી, કપ, કોષ, મધુરનાચ, ધિવન, રુચિર, ઉષ્ણ, રક્ત, અગ્નિવિષક છે અને કોષ દોષ, કપ, વાત, કૃમિ એવો નાચ કરે છે. સૂક્ષ્મ આમલી:—કપ, લઘુ, છે અને કોષ કાંતિ, વધા, ક્ષય અને કૃમિનો નાચ કરે છે. નવી આમલી:—વાત અને કપ કરનારી છે. તે જે વર્ષેની કોષ તે વાતપિત્તનાચક લેવા છે. આમલીની સૂક્ષ્મલી કાંતનો ખાર:—અગ્નિવિષક, કપ, નાચ કરે છે. પાકેલી આમલીનો રસ એકલે ગર:—ખાડો, મધુર, રુચિર, મલનાચક અને તે કરવાથી સોળ, અને પંકિતકરનો નાચક છે, આમલીનું પનુ:—કાક, કરને કરનાર, કં ખાડું, વાતનાચક છે તેજ સમભાવ સાર નાખી કરેલ કોષ તે તે કાક, પિત્ત અને કં નાચ કરે છે. ઉપદેશ:—(૧) રક્ત મૂળઆધિ ઉપર:—આમલીની ઉપરની પાંચમલી કાંતનું કાંતી, તે કપાડી આગી સુતારે અને સંખ્યાએ આવના અપમર્શ કાંતી સાથે ખાડું. (૨) કૃમિ મેલ (પરમા) ઉપર:—આમલીના કપાડા કાંતની રાખ ૧ માસ નીચીએરના નવરોષ અંતર મેળવી વિવરમાં ને વખત આવવી. આ કપાડે ૫ વિવર આવતું. ૫મ મેળુ. (૩) પાંકેરોષ:—આમલીની કાંતની કાંતી રાખ કરી, ૪ લેવા પૈત્ત નકરીના પુત્રમાં એક લેવા પૈત્ત રાખ નાખ આવતું. (૪) પાંકલ ઉપર:—કનુમા કંઠા પાણીમાં પાકી લાગવા ઉપર લેવ કરવાથી પાંકલ ની જે ઉપરસ કલ્પના વાચ છે તે નાખ વાચ છે. (૫) વિષેના કંઠા ઉપર:—આમલીના કાં (કનુમા) કાંત, અવર એમને એક કાંત વાચ લાં મુખી થઈ કાક ઉપર ચોડાવવા. તે લેવા કાં લેવ પછી પોતાની મેલ નીચે પડે છે. (૬) કાંતકાચ એકલે વાચ ઉપરમાં કાંતી કરી રક્તકાંતી કાંત પાડે છે તે ઉપર:—કનુમા કાંત કાંતી ઉપરથી કાંત કાંતી નાંખતો તેની કાંતી ખસ નાં વાલ કાંત નાંખી અવરવવી. (૭) કાંત ઉપર:—આમલીની કાંતની ગરમ, ગરમ પાણીમાં નાંખ વાવી, અપમ આમલીની કાંતનું કાંત ગરમ પાણીમાં નાંખી પાડું. (૮) કાંતકાંતો આમલી આપવા મરિ:—કનુમાનું અને કાંતનું કાંત કાંત: પાણીમાં નાંખી પાડું. (૯) ઉપરના વિષ ઉપર:—આમલી લેવા ૪, કુવાસર લેવા, એ બંને કનુમા કાંતમાં ખસ કરી ૭ વિવર પાડું. (૧૦) અતિસાર ઉપર:—આમલીના પાંચે એક લેવા, ચોખાના પીત્તપામળમાં તપાવેથી કાંતી કાંતી તેમાં તે નાંખને આવતું. (૧૧) કાંતો આપે છે તે ઉપર:—આમલીના કાંતો પાંચે એકલના પાંચે કાંતો નાંખી, માંતિને કાંતી નરકાંતમાં ગરમે. ગરમ પાંચે લેવા રક્ત કાંતી તેમાં કુચાવેથી કાંત અને કાંતોનાર કાંતી નાંખી, તથા ઉપર લાંબાના વાસણની ખસ કરી આગી રાખતું. અને તે કાંત બીજાની તેની પડી કરી, તે આંતો ઉપર રાખવી. અગ્નિ પાચન થતું ન હોય તે:—આમલીના ઉપરની કાંતી કાંતી પાંચે એક (ખાંધા) ખં આગી રાખ કરવી અને કાંત રક્તોત્તમ સુતારે ૧ માસ પૈત્ત ખાંધ અગ્નિ પાણી પીવું. (૧૩) કુષ્ઠ કમી થવા માટે:—આમલીના પાંચની મલ્લી ખાવી. (૧૪) કિંગડોના વિષ ઉપર:—ખાંધી ધીર કનુમા માર ધીર પાંચે લેવા તે પાંચેના મેળવા કરવા. (૧૫) કુષ્ઠીઆના વિષ ઉપર:—આમલીના પાંચે લેવા લેવ કરવે. (૧૬) અગ્નિનો ખગ કુષ્ઠો લેવા તે:—આમલીના પાંચે અને રાંધાની ખાંધી પાંચે લેવા તેની પોતની કાંતી તેનો કાંત. (૧૭) કાંતકાંત ઉપર:—આમલીના પાંચે આંતો લેવા તે નાંખ ઉપર તપવી ખાંતો અને કાંતી ઉપર કાંતી લેવા તેનો કાંત લેવા તેનો લેવા કરે.

આકાશના વિષ ઉપર: આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૯) બાળકોની રક્ત સંઘડણી આમલીની છાલનું ચૂર્ણ ત્રણ માસાથી ૫ માસા પર્યંત જે તોલા અધમ્યાં દિવિમાં નાખી દિવસમાં ૧૮, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૨૦) ભાંગનો ઉતાર:—આમલી પલાળી તેનું પાણી પાઈ ૨૧) માડશી (મૂઝી) કાલેરા ઉપર: આમલી ૯ ભાગ, મિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી કાંદાના રસમાં કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવો. એટલે ઉઘડી, એળો બંધ થાય છે, તથા જે જંતુ હોય છે તે પણ મરી જાય છે. (૨૨) અરુચિ અને પિત્ત ઉપર:—અંદરથી પાકેલી દળદાર એવી આમલી લેઈ તે યંડા પાણીમાં મસળી સાકર નાખી આપવી. પછી તેમાં એલચી લવંગ, કપૂર અને મરી નાંખી, તે મિશ્રણના કાગળા વારંવાર કરવા; એટલે અરુચિનો નાશ મધ શમે છે. (૨૩) પિત્ત અને બંધકોશ ઉપર આમલીનું સરખત: એક શેર આમલી, બેશેર માં ચાર પ્રહર મિંજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અર્ધ બાળવું. અને તેમાં ૨ શેર સા- આસણી કરી નાખી, તે દરેક ૨ તોલાથી ૬ તોલા પર્યંત આપવું. બંધકોશવાળાએ રાત્રે અને વાળાએ સવારે સેવન કરવું.

૪૧. આલ્પ રાં મં અચ્યુતવૃક્ષ. હિં મં આલ.

એ જાડને મુસલમાની ભાષામાં “સુરંજ” કહે છે. એ જાડ ધણું વર્ષ રવાથી, હશીઆના જાડ હું થાય છે. એનાં પાંત્રાં હશીઆનાં, અથવા મહુડાનાં પાંત્રા જેવાં હોય છે. એને બારે માસ ધોળા નાં અને મધુર વાસવાળાં ફૂલ આવે છે. એનાં ફળો હશીઆનાં ફૂલ જેવાં હોય છે; તેને કોઈ કોઈ ામાં આપે છે. આ જાડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વરાડ પ્રાંતમાં ધણી થાય છે. એનાં મૂળીઆંને ૧ નીકળે છે. આલ્પનાં જાડ રંગ માટે તૈયાર કરતાં ત્રણ વર્ષ લાગે છે. વરાડમાં એનાં મોટાં મોટાં તોરો હોય છે. એનાં મૂળમાં જેટલાં બારીક મૂળો હોય છે, તેટલો તેનો રંગ સારો નીકળે છે. એ જાડનો પાકો ખારવી રંગ થાય છે. શેત્રંજ, પછેડી વગેરે એના રંગમાં રંગાય છે.

૪૨. આલુપ્તુખાર—સં ૪૦ આરક. મં હિં આલુ-પ્તુખાર. હાં આલુસ્યા. અં ૫૪૪૪૪. ૧૦ ચેરિખમ. લાં પ્રુનસ બોખેરિયનસિસ.

આલુપ્તુખારના જાડની ઉચાઈ સુમારે ૧૦ હાથ હોય છે. એ જાડો પર્શિયા, અરબસ્તાન અને ગ્રીસ, કેકાશ્વે થાય છે. ત્યાંથી એ ફળો અહીં આવે છે. એ ફળનો આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઈ, તે એક મુએ કુલેલો હોય છે. તેનો રંગ બાહરથી રાતો કાળો હોય છે. અંદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે. એનાં ખરેખર બદામ જેવી આકૃતિનાં હોય છે. એ ફળ સાફ પરિપક્વ થયાથી એનો સ્વાદ ખાટો, સારક, ચેકર અને ચરીરને હિતાવહ છે; પરંતુ એ ફળ ધણું ખાવાથી પેટમાં વાયુ, મરડો થઈ સંઘડણી થાય છે. આલુપ્તુખાર: આરક, ટુફ, હંધ, શીત, જડ, મલસ્તંબક, ગ્રાહી, બેદક, ઉષ્ણ અને કફ, તા, એનો નાશ કરનાર; પાચક, ખાડું, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે; અને મેઠ, ગુદમ, સ્ત્રી, રક્તવાત, એઓનું નાશક છે. તે પાકવા થકી મધુર, અને જડ છે; અને કફ, તથા પિત્ત કરનાર, ઉષ્ણ, ચિકર, ધાતુ વર્ધક, પ્રિય છે અને મેઠ, અર્થ, જરૂર, વાયુ, એમનો નાશ કરે છે, (૧) મસખદ્વતા ઉપર: આલુપ્તુખાર પાણીમાં ધસીને પાણી પાવાથી, પેટ સાફ આવે છે. (૨) રેચ થવા માટે: આલુપ્તુખાર પીમા તાપે ચાર કલાક સુધી પાણીમાં બાંધી, પછી તેને જે ચારણીઓ વચ્ચે દબાવી તમામ પાણી કાઢી મૂકવું. પછી તે કુચા વાસણમાં રાખી મંદ અગ્નિપરબળે નહીં તેમ સૂકવવા, પછી ખાંડીને રાખવા અને રેચ માટે આપવા (૩) શોષ ઉપર: આલુપ્તુખાર મુખમાં રાખવું.

૪૩. આવળ.—સં અર્જર, શરતુષ્પ. મં તરવડ.

આવળનાં જાડ સાધારણ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં કુમાડીયાનાં પાંત્રાં જેવાં થાય છે. એને પીળા રંગનાં કુલેલા ગુચ્છા આવે છે એની શીંગા ચપટી હોઈ વેંતમર લાંબી હોય છે. કાક- જીમાં આવળ જેવામાં આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં એને “ચાંબાર તરવડ” પણ કહે

આવળ:—કાળી, શીતળ, અને આંબોને ઠિતકારક છે. તે પિત્ત, લઘુ, મુખરોગ, માઝ, વંદ (ક) અતિસાર, સોજો, યજ, વજુ અને તાવનો - નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અર્ચિણીની ઉપર ઉપર:—આવળનાં દૂધ ૧ તોલો, આવળા દૂધમાં વાડી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાંખી તે પાનું (૨) ૫ કિંવા ઢીંચણ મોચવાધો હોય તે ઉપર તથા સીબ ઉપર:—આવળનાં અને રાજકીનાં ફળે ખવ મસી પાવી. (૩) વામ કર્કષો હોય તે:—આવળનો પાકો અને સોમવ, એનો મુઝાં નવ ૬ લેવ કરવો (૫) ઉપર:—આવળનો પાકો ૧ મુઝી અને ખાંડાનો પાકો ૧ મુઝી વાં તેમાં પોદું છાં અને પાણી નાંખી, ૧૦ દિવસ પાવે. (૬) આંબોમાં કુસ પડે છે તે તથા જાં વળે છે તે ઉપર:—આવળનાં ખી મોમથી એરડાના દૂધમાં મસી અંગન કરવું. (૭) મૂત્રાશ ઉપર:—આવળનાં ખીજ પાણીમાં વાડી પાવું અને દૂધી ઉપર લેવ કરવો.

૪૬. આસોપાચવ. —સં. અઠોઠ. મં. ડિં. જં. અઠોઠ. કં. અઠોઠ. તેં. અઠોઠ. મલાં. અઠોઠ. થાં. એનેસીયા અસોઠા.

જે આઠ આંખનાં કાઠ નેવડાં મોઢાં વાવ છે. એનાં પંદ્યાં આંખનાં પંદ્યાં કરતાં મઢાં થાં અને કળીદાર કોઈ, બરાવદાર અને સુશોભિત હોય છે. એની હાવા મઢુ હોય છે. જે આઠ શોભાવર હોય છે; એકલા માટે એને નામમાં અને રેવશામાં વાવે છે. એનાં કુલ ચત્ત રંગનાં હોય છે. ૩ શોઠ:—મધુર, શીત, અસ્થિને સ્થિત્યાર, પ્રિય, મુખપિ, કૃમિકારક, દુરો, ઉષ્ણ, શરીરની ક્ષતિ નષ્ટ નાર, અંજીઆ શોઠનો નાશ કરનાર, માકક, પિત્તર; અને લઘુ, મુશ્મ, ઉષ્ણ, યજ, આખ્યાન, સિ ભટ્ટ (કરક), વજુ, સંપૂર્ણ, વધા, શોષ, અસ્થન અને રક્તરોગ એજોનો નાશ કરે છે. (૧) શ્રેષ્ઠ પ્રકર ઉપર:—આસોપાચવની ખવને દૂધ અને પાણીમાં મેળવી, દૂધ ખાધી રહે જાં મુધી મદો મં તે શીત થવા પછી અપનો; એકલે વીમ રકા-મરનો પજુ નાશ થશે. (૨) સર્વ પ્રકર ઉપર:—આસોપાચવની ખવ વાડી, તેમાં રસાંજન નાંખી ચોખાના શિવાચમણમાં મધ નાંખી આપવું.

૪૫. આસુદરોઃ (સાજક) —જં. સં. અનુન. મં. અનુન સાઠા, પંદ્યા આઠન. ડિં કાઠા. મક. કં. તેરિમતી. મતી. શોઠોને. કિવિનમયા. તેં. મળિયકુ. થાં. યારાં. મલાં. ખર મોં. મતીક. થાં. રકરકુલિયા મુરેન્સ. રરમિનેલિયા. રોમેન્સા.

આ એક અરણ્યનું વૃક્ષ છે. જેનાં એનાં કાઠ હોય છે, તેવાંજ એનાં હોય છે. એનાં “સાઠ એનાં જવુ નામ છે, જે ઉપરથી અને રક્ષે જરાગર રક્ષર્થ આવશે. એનાં પંદ્યાં પ્રવાલેન જે પંદ્યાં હોય છે. જે પંદ્યાંની ખજેળાધ સુમારે ૫ આંખ કોઈ, તે વેતલર લાંબુ હોય છે, એને કોં સફેદ એકર આને છે. એની ખવ જવુ સફેદ હોય છે. ધોળા એનાની ખવ જવુ માકરથી ધોળા હોય છે. પરંતુ તે નીચલી માલુએ લાલ હોય છે; તેનીજ આ ખવ નીચલી માલુએ લાલ ન હોતાં ધોળાજ છે. આ વૃક્ષ મધુન મોડું વાવ છે. આ કાઠ કાલુમાં અને રેલાવરમાં જવુ થાય છે. એને ધોળાં ક આને છે. એનાં લાઠાં પ્રમાસી કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. મોપધીમાં એની અંતરખવનો ઉત્તો કરવો. ‘સારથોળ’ કિંવા ‘કાંજી’ જે રક્ષેને કાઈ કાઈએ આજ વૃક્ષનું નામ આપેલું છે. પરંતુ વૃક્ષ લુપ્ત છે. આસુદરોઃ—દુરો, મધુર, શીતળ, ક્ષતિકારક, તેમજ નવકર, લઘુ, અને મધુરોગ ૬ અસ્થિમ, સંધિમ, ક, પિત્ત, જમ, વધા, લઘુ, મેક, વાપુ, ક્રોગ, પંદ્રોગ, વિષ્ણાપા, કવલ મેકરક, રક્તોષ, પામ, કમ, ક્ષત અને ભસ્મક, આ રોગોના તે નાશ કરે છે. (૧) વિલાયી ઉંઠ છે તેને મટિ:—આસુદરોની ખવ અને પંદ્યાં કુદી ભિલાગો જે નજાએ લઘો હોય ત્યાં લેવ કરવો. (૨) મધુ વરધા અવળા મટિ:—આસુદરોની ખવના કાઠથી મુઝાં પાવું, એકલે તે નજી બરાઈ આ છે. અને તેમાં નંદુ વમી પડતા નથી. અપના એની ખવનું ચૂર્ણ મધમાં ભરવું, એકલે મધ અને અગ્નિદમ મધ જે નજી બરાઈ આવે છે. (૩) અર્ચિણી ઉપર:—આસુદરોનું ચૂર્ણ દૂધમાં વાં અપના ખવ કુદી ઉપર નાંખવી; કિંવા ખવનું ચૂર્ણ, થી ચોપરી તે ઉપર નાંખવું અને પડો નાંખે. (૪) પિત્ત અને ક્રોગ ઉપર:—આસુદરોની ખવનો કાઠો કરી તેમાં માવડું દૂધ નાંખી ખીર જે

નહીં કરી સાકર નાખી પાવું, એથી રોગ જઈ શકિત આવે છે. (૫) હૃદ્રોગ ઉપર: આસુંદરાનું યૂર્ણ અને ધઉતો રવો સમ ભાગે લઈ, તેમાં ગાય અંગર બકરીનું દૂધ નાખી બાફવું, અને તેમાં પ્રમાણસર ગાયનું ધી બાફતી વેળાએ નાંખવું. અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું. (૬) ક્ષય, કાસ અને પિત્તરોગ ઉપર: આસુંદરાની છાલના ચૂર્ણને અરડુસાના રસની ૨૧ ભાવના આપી, તે ચૂર્ણ મધ, ધી અને ખડીસાકરમાં આપવું. (૭) હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત અને જીર્ણવર ઉપર: આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ, ધી, દૂધ, મધ અથવા ગોળનું પાણી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુપાત સાથે આપવું એટલે ઉપરના રોગ દૂર થઈ, તે ખાનાર ધણી દિવસો સુધી સુખી રહે છે. (૮) હૃદ્રોગ ઉપર:—આસુંદરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ કરી, તેથી ચોગણું ધી, અને ધીથી ચોગણો આસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ તેમાં નાખી, ધી શેષ રહે ત્યાં સુધી મદાગ્રિ ઉપર ઉકાળવું અને તે સેવન કરવું. મસ્તકથળ ઉપર લેપ કરવાને એ ધી ઉત્તમ છે. (૯) મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર: આસુંદરાની અંતરછાલનો કાઢો કરી આપવો. (૧૦) કૃમિ ઉપર:—આસુંદરાના વૃક્ષનાં પુલ, વાવડાંગ, પિઠવણ, ભિલામો, વાળો, સુંડનો ગુંદ, રાળ, ચંદન અને કોષ, એઓનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી, તેની ધૂણી એકવાર લીધાથી કૃમિ નાશ થાય છે. આ ધૂણી પચાસીને આપવાથી માંકણ અને ચાંચડ મરે છે. (૧૧) રક્તાતિસાર ઉપર: આસુંદરાની છાલ દૂધમાં વાડી મધ નાખી પાવી. (૧૨) વાતરોગ ઉપર: આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણમાં એળવી લેપ કરવો. અથવા આસુંદરાની છાલ, મજક અને અરડુસો, એઓને મધમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૩) હૃદ્રોગ ઉપર: ઘઉં અને આસુંદરાનું ચૂર્ણ, બકરીના દૂધમાં ગાયનું ધી નાખી સીજવું, અને સાકર એ સાથે સમભાગે ખાવું. તેથી માણસનો ઉદ્ધત હૃદ્રોગ શાંત થશે. (૧૪) તાંડુલ્ય પિટ્તકાલિલ ઉપર: આસુંદરાની છાલને દૂધમાં વાડી લેપ કરવો.

૪૬. આશેત્રી. રાંઠ અશ્મતક. મંઠ આય. કોંઠ સિદ્ધ. હિંઠ સિરહટા. અસિમિલૌશ. કંઠ સ્મર. આરી. આસુ. લાંઠ મિલાઇના આખોરિયા.

આ જંગલી ઝાડ છે. આનાં પાંત્રાં કાંચનનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. પરંતુ આનાં પાંદડાં તે પાંદડાં રતાં જાડાં અને મોટાં હોય છે. એને લાંબી શીંગો આવે છે. એનું લાકડું બાળવા માટે ઘણું ઉપયોગી કંતુ નથી. એનાં પાંદડાં તંબાકુની ખીડી બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એ નિરર્થક અને નિર્લજ્જ યસનથી લોકોને અતિશય નુકસાન થાય છે; પરંતુ આ પ્રચાર હમણું ઘણું ભાગે વધી ગયો છે. આ વ્યસન જ્યારે આપણા લોકોમાંથી નાશ પામશે ત્યારેજ આપણા સંદિન પ્રાપ્ત થયો, એમ સમજવું જોઈએ. એની અંતરછાલના મધુકનાં ટોટા થાય છે, તે, આ છાલ સારી બાધી પીછવાળી કૂટીને કરે છે. એની અંતરછાલનાં મજાત અને ટકાઉ દોરડાં પણ થાય છે. એની શીંગ બાળગુડીમાં મેળવી આપે છે. આશેત્રી: તુંડ, ખાંડ, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, મેહ, દાહ, તૃપા, વિષરોગ, વાંતિ, પિશાચમાંધા, ગંડમાંળ, ત્રણ, વિષમ જ્વર, કંઠરોગ, રક્તાવકાર, ગલગંડ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૧) વાતગુદ્ધ અને શૂળ ઉપર: આશેત્રીના પાલાના રસમાં મરીની જૂકી અને તલનું તેલ સાત રીપાં નાખી આપવું. (૨) પરમીઆ (પરમા) ઉપર:—આશેત્રીના પાલો રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવો: અને સવારમાં તેનો ચાર પૈસાનાર રસ કાઢી તેમાં બે પૈસાનાર ખડીસાકર નાખી આપવો. (૩) પ્રસૂતિ જલદીથી ન થતી હોય તો: એક ન્હાના છોકરાને નસ કરી સ્નાન કરાવવું, અને તેની પાસે આશેત્રીના ઝાડની છાલ, તે ઝાડ ઉપર તેની છાયા પડવા ન દેતો દંતોથી ઉખડાવવી. તે છાલ તેણે તેવીજ મુખમાં રાખી લાવી પ્રસૂત થનારી સ્ત્રીના માયા ઉપર થુકી નાંખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે. (૪) નળગુદ્ધને માટે: આશેત્રીના પાલો, કારેલીનો પાલો, અને ભાંગરો, એ ત્રણે સમભાગ લેઈ, વાડી રસ કાઢવો. અને તેમાં રાદડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ધસી તે પાછ દેવાં એટલે નળગુદ્ધ સારા થશે. (૫) ધાત પડે છે તે ઉપર: આશેત્રીની કુમળા ડાળોઓનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. (૬) તાંવમાં કપાળ (માથું) દુઃખે છે તે ઉપર:—આશેત્રીનાં પાંદડાં વાડી લેપ કરવો. (૭) ખીજ મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો:—આશેત્રીની છાલ, કાળા તલ, મજક, અને શતાવરીનું

મુલ્યે દૂધમાં આપતું (૮) નળગુદા ઉપર:—આકેશી, કારેલી, ભાંજુડી ને ભાંજરો, એમનાં પંદર રસ કાઢી તેમાં મરીની જૂની અને થી નાખી આપતું દિ. ૩ ઉત્તાર થી અને ભાત આપવો. વિચાર નાગોના પેદામાં આદરના ભાગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. (૯) સોના ઉપર આકેશીનાં પંદરનાં રસ દૂધમાં આપવો.

૪૭. આંબલીવેલ. (ખાદ્યપદ્ધતિ) —સ. આમ, અમ્લપર્ણી, મ. આંબલી, દિ. રાગ ૩. દેવેલી. બા. વિષ્ણુવેદાધિપત્ય.

આ વેલાને દરેક દેહલે “કડમ્બ વેલ” પણ કહે છે. જોરની હાથમણી આ વેલાના જ કુરે છે. એ વેલ ધોળા હેઠ ટિપ્પિત કાંચના કુમળા અંકુરો જેવી દેખાય છે. એનાં પાંદાં પણ ભાંડાં હોય છે એની બાહ્ય અતિલવ ખાટી હોય છે. એની ખડાસ, અંબલી કરતાં પણ વધારે હોય એ સારક, અન્નિદીપક અને મરને કરેલું કરનાર છે.

૪૮. આંબો—સ. આમ, દિ. આમ, ૩. ખાવિનખાસ, માવિએસ્ક, તે. ખામિદિં મરી, આમ, તા. મામર, ટું. કડે, મલા. ખાડુ કા. મ. આંબા, બ. અમ્બ, ઇ. મેઝી મી. મેમોદિય ઇડીકા.

આ રજુ કર્યું કરી મરમ દેવમાં થાય છે. હિંદુસ્થાનમાં એટલા આંબા થાય છે તેટલા ૧ પણ દેવમાં થતા નથી. આંબાનુ ઝાડ ધર્મજ્ઞ મોડું થાય છે. રાતમાં અને કુંજરોમાં પણ એ ૪ વાવવાથી ઉગે છે. રાતમાં ઉગેલા આંબાને રાત્રી આંબા કહે છે. ખેતરમાં અને ને ઉગી ન્હા આંબા હોય છે તેને “કરસાવ આંબા” કહે છે. આંબાની કબોટા કરી ને આંબા ઉગાવવાને છે તેને “કબી આંબા” કહે છે. કબી આંબાનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. આંબાના આંબા રૂપ અને મુલ્ય ઉપરથી આંબાને અનેક નામે આપવામાં આવેલાં છે. આંબામાં મુખ્ય બે ભવિ છે : મોરવાની, તથા બીજી રસની. આંબાનુ ઝાડ એકઠો વર્ષ ટીને છે. આંબો ૪૨ વર્ષ એકવાર રહે આંબાનુ રજા અતિલવ મ્હુર અને સાર છે. ગરીબથી થાંડી થીપવ સુધી સર્વ પ્રકારે એનો ઉપયોગ કરે છે. અને ગરીબ લોક તેા ફરીના કિસ્સામાં આંબા ઉપરના ધોળાની બાહ્યવિમ અમારે છે. ઉત્કલ વ્યંગ્યું લોક, તાવથી અજગ્ય અને ચાકતાં ચાકી નળાથી આંબાની ધડા નીચે આવી વિશ્વાસી લે અને ફરીએ ખાધ તમ પણ થાય છે. આંબાની અવા ધીવળ અને ધણીજ આરામ આપનારી થાંડીને લોચ લઈ મથેલા લોક આંબાની ડાઘાનીને ભેસી આરામ પામે છે. આંબાનાં થાકાં કમ્બલ કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. આંબાના દૂધનો મુઠા થઈ તેની યાગ બને છે અને તે લગ્ન કામમાં જ છે. આંબાના રજના ધણી પાસેથી થાય છે. સારી ફરીએનો મુરખો થાય છે. એ મુરખો રજાદિ છે. ફરીનુ મેળવું, મેધાઈ, મેળા વગેરે ધણી પ્રકારનું આપણું થાય છે. કાચી ફરીએમાં મેળ ના તેની મેળકરી કરે છે. કાચી ફરીએ ડાઘી કાચી સુખવાથી તેનાં આંબોનામાં બને છે. એનો ઉપયોગ આંબલીને દેહલે ખડાસ આરે કરે છે. આંબલી કરતાં એ વધારે અને રુચિને પ્રવસ્ત છે. રમરેલ લે તેને રમમાં નાંખે છે. તેમજ કાચી ફરીએનો મેળ અથવા સાર નાંખેલા સાર (વનુ) ધણીજ સાં પાય છે. ખાટી ફરીએનુ રાવણું બને છે. આંબાના મોટલા ભાગવાથી ને મોટલી જરૂરથી નીચે તે ટીપને આવાથી સારી થાય છે. કોંજીમાં સંકેદી કળુની લોક, ઉત્કાળામાં અને મેળામાંમાં કામ પામ થાય ત્યાં સુધી આ મોટલી ઉપરના નિર્વાહ કરે છે. તે લોક આ મોટલીમાંના મરની ભાગ બનાવી ખાય છે. એ મોટલીના મોટલા બીજા પાસેથી પણ બને છે. આંબાના મોટલામાંની મોટલી અમાર લોક આંબાને કમ્બા રમ દેવા આરે વસે છે. મોટલીનું તેજ નીકળે છે તે આંબાથી છે. કમ્બામાં મોડાને મુખ થવા આરે જરૂરેથી એ જાણમાં આવાં રસભરિત અને મ્હુર રહેા ઉત્તમ કરે છે. જરૂરેથીની મુખ ઉપર દેહલી રૂપ છે, તેના વિચાર કરો! કુમળી ફેરી (મરવા) ઈ ઉપ્પ મરખી, ખાટી, સારના સંયોજના રુચિર, માલક, રસ, અને કાંતિર છે, સિંધ, માત, કા, રા, રોષને ઉત્તમ કરનાર, અને કારીજ, પ્રયેક, મેનિદોષ, વધુ, તથા અતિસારને નાશ કરનારી છે. અધ્યમ

પદ્મવેલી કેરી: મધુર, શીતળ, જડ, બલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, નિદ્રાપનાશક, ક્ષકર, પક, વૃષ્ય, મલસ્તંબક, પ્રિય, સિન્ધ, દુરી, સુખકારક, અને કાંતિવર્ધક છે; અને વાયુ, તૃપા, પત્ત, શ્વાસ, શ્રમ અને અશ્વિનો નાશ કરનાર છે. (૧) આમાતિસાર અને મૂર્છા ઉપર: ગોટલી દહોમાં વાટી આપવી. (૨) કરમ ઉપર: આંખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું. (૩) શીના અતિસાર ઉપર: આંખાની ગોટલી ભાગી ખાવા આપવી. (૪) રક્તાર્શ અને એ ઉપર: આંખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે રક્તમૂળવ્યાધિ અને દુષ્પણીનો નાશ છે. (૫) પરસ્વેદો છુટતો હોય તો: ગોટલી ભાગી તેનો બૂકા શરીરે લગાવવો. (૬) ને લીધે પગ ચોટી જાય છે તે ઉપર: આંખાનો ચીક લગાવવો. (૭) રાંઝણ (આંગણી) : આંખાની ડાંખણીનો અગર આંખાનાં પાંત્રાં તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૮) ના પ્રમેહ ઉપર: આંખાની અંતર છાલનો રસ તોલા ૪ અને ચુનાનું નીતરું પાણી તો ૧, એ નું મિશ્રણ કરી તે તાખડતોખ આપવું. એ ૭ દિવસ આપવું. (૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે પર: આંખાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકે પીવો. (૧૦) ઉષ્ણ જ્વર (ઉંઘો તાવ) ઉપર: આંખાનાં મૂળ અથવા હાથે બાંધવાં. (૧૧) દાહ અને અતિસાર ઉપર: આંખાની અંતરછાલ દહોમાં વાટી ૧ તોલા આપવી. (૧૨) રક્તાતિસાર ઉપર: આંખાનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલા, ધી ૦૫ તોલા ૧ દૂધ ૧ તોલા મેળવી આપવું. (૧૩) અતિસાર ઉપર: આંખાના ચીક યકી રાજ યાંચ છે. ચૂર્ણ સાકર અને ધી સાથે આપવું. (૧૪) ઉપદંશ ઉપર: આંખાની છાલનો અંગરસ બકરીના માં મિશ્ર કરી આપવો. એટલે ઉપદંશ અને તત્સંબંધી મળુની પીડા દૂર થાય છે. (૧૫) રક્તાતિ-ર ઉપર: આંખાની ગોટલી છાલ અગર ચોખાના ધોવરામળમાં વાટી આપવી. અથવા કેરીની છાલ માં વાટી, મધ મેળવીને આપવી. (૧૬) લોહીની ઉલટી ઉપર: આંખાની ગોટલીનો રસ કાઢી કમાં ટીપાં પાડવાં. (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર: આંખાનાં સુકાયેલાં પાંત્રાંનું ચૂર્ણ કરી તેનું ધત્રપાન લે. (૧૮) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર: આંખાની અંતર છાલ, ઉમરના મૂળ ઉપરની છાલ અને ડની વડવાઈનો રસ કાઢી, તેમાં જીરું અને ખડીસાકર નાંખી આપવું. (૧૯) રક્તાતિસાર ઉપર: આંખાની અંતરછાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવો. (૨૦) કાનના દુખાવા ઉપર: આંખાનો મોર ટાટી દોલેલમાં સિદ્ધ કરી તે ગાળી કાનમાં નાંખવો. (૨૧) માથામાં દાઝણ રોગ થાય છે તે ઉ-પર: આંખાની ગોટલી અને બાલહરડાં (હીમજી હરડે), એનું ચૂર્ણ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૨૨) કંઠહણી ઉપર: આમ્રાદિયવાણુ: આંખો, આંખાડો અને જાંબુઓ, એ ત્રણેની છાલ ૧૬ તોલા લેઈ તેમાં રંપડ તોલા પાણી નાંખી, અર્ધ પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી તેમાં ૧૬ તોલા ચોખા નાંખી પુન: ઉકાળી તૈયાર કરવું; તેને “આમ્રાદિયવાણુ” કહે છે. એ ખાવાથી સંઘ્રહણી દૂર થાય છે. (૨૩) રક્તાતિસાર ઉપર: આંખો, જાંબુઓ અને આમુંદરો એની છાલ ૪ તોલા લેઈ તેને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી ૨૪ તોલા પાણી માટીના વાસણમાં ભરી, તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી, આખી રાત્રી બાંજવી, પ્રાતઃકાળમાં તે પાણી ગાળી તેમાં મધ નાંખી પીવું. (૨૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર: આંખાના જાડ ઉપરની ગાંઠ ગોમૂત્રમાં ધસી લેપ કરવો. અને શેકવું. (૨૫) કુપણી ઉપર: કાપવાના આંખાનો સુકાયેલો મોર ટીમાં તળી, સાકર નાંખી તેની ગાળી કરી આપવી. (૨૬) સ્વરભંગ ઉપર: આંખાનાં પાંત્રાંનો કાઠો મધ નાંખી આપવો. (૨૭) મૂર્છા ઉપર: એ અઢી તોલા મરવા દહિમાં વાટી આપવા.

૪૯. આંખાંનું જાડ.—સં ૦ જં ૦ આમલકી. મં ૦ આંવળે. હિં ૦ આમલ. આમરો. કં ૦ તું ૦ નેલીમારો. તૈં ૦ ઉસરકાય, વેલી, તાં. નેલીમાર. મલાં ૦ આમલક, નેલી. ફાં ૦ આમલક. અં ૦ અમલજ. ૫૦ ૦ એળીક મિરોબેલન. લાં ૦ ફિલેયસ એળીકા.

મરતખંડમાં આમળાંનાં જાડ ધણે ઠંકણે થાય છે. એ જાડ સાધારણ ધણાં ઉંચાં હોય છે. એનાં પાંત્રાં ખીજડાનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એને કાર્તક માસમાં ફળો આવે છે. આમળાં સાધારણ સોપારી જેવડાં મોટાં હોય છે. આંખાંમાં એ જ્વલિ છે. રાત્ર આંખાં અને ધોળાં આંખાં. આંખાંનો સુરજ્યો કરે છે. તે પિત્ત ઉપર સારો છે. તેનું અચાણું પણ થાય છે. આમળાં સુકાઈ જાય એટલે આવળકટી

નને છે. આમજાના લાકાથી ધોલા કાપો પાવ છે, આવજાંદી વારી સરીરે ચોપડે છે. આવજાંદી રાવતું જુવુ નને છે. વેદમાં જોને ત્રિજ્ઞા કહે છે, તેમાં આવજાંદી પણ આવે છે. હરમ્, મે અને આવજાંદી (આમજા) આ ત્રણ પદ્ધતિને "ત્રિજ્ઞા" એવી મંદા આપેલી છે. આમજાંદી કિંચિત્ તીખાં, સારક, કાપાં, ખાટાં, ટુરાં, સીતે છે. જલ્દા અને આધિનાં નાસક, જુવ, કેસ, કિંદ આધિનાસક છે; અને રજાવિત, પ્રમેહ, જ્વર, વંતિ, આધ્માન, નાથ કોલ, સુખ, શોષ, વજ, આ વિહાર અને ત્રિશોખનો નાસ કરે છે. આવજાંદી—કડવી, લીંબી, ખાટી, મધુર, ટુરી, કેસ, બંધસકે કર, ખાવુવધક અને નેત્રને કિલકર છે; તથા સરીરે બગાડવાથી ક્રોધિહારક છે અને પિત્ત, કષ્ઠ, વર્ન, મે વિષ, અને તિરોપતો નાસ કરે છે. (૧) ધોળી કુપણી ઉપર—આવજાંદીનાં બી પાણીમાં વાડી તેમજ સા અને મધ નાખી આપવાં. દિ. ૩. (૨) સર્વ જ્વર ઉપર આમસકેમાદિ મૂર્ચ્છા અને આમસકેમાદિ ક્રવાલ—આવજાંદી, ચિત્રાનાં મૂળ, માળકરડા (હીમચ ૬૨૩), પીપર, અને સિંધવ, એ પાંચ પદ્ધતિ સમ મામ કોઈ જુલું કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાસ પામે છે. તેમજ આવજાંદી, ચિત્રાનાં મૂળ, ના ૬૨૩ અને પીપરનો કાંસે કરી લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે. (૩) પિત્ત ઉપર આમજાંદી મુરખે—એક ટોર આમજાને સોવથી પાસે પાસે, ટંચા ખારી, મુનાના નિતવાં પાણીમાં ક્રમીનાં નાંખવાં. એટલે તેમની લાલ નીકળી જાય છે. પછી આમજા આવેલા જલેર પાણીમાં નાખી ૧ કલાકનાં અને જાહેર કાઢી કપડાથી છુટી કાંસે કરવાં. પછી ખાંડ જલવા ખડીસામની ખાર લ આસણી કરી તેમાં તે આમજાંદી મુદાપી રાખવાં. આ મુરખોનાં ચાર પાંચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે. એ મુરખોનાં આપાથી પિત્ત રમન થઈ કુપણ પણ આવે છે. (૪) આમજાંદીની ધોળીએ (કે કાંકર) —સારાં આમજાને ધોળાં નાખી તેને નારીક વાટવાં. પછી તેમાં છાશ, મરી, પીપર, મુંઝ, ખસ તજ, સિંધવ, સંજગ, હાથાં, મીઠું, એ સમજાને નારીક વાડી નાંખવાં અને તેની ઉપથી કિંચા ધોળાં કરી મુકવવી. આ ધોળીએ મધથી રચિત અને પાવા છે. (૫) ખસ ઉપર—આવજાંદી નાખી તેમાં ખસ કરી સરીરે ચોપવા. (૬) સ્વરસેક ઉપર—અવળા કુખમાં આવજાંદીનું જુલું આવ (૭) અમુક અમુક લોકલોક કરવાથી યનારા વિહાર ઉપર—આમજાને રસ અવળા મજાં પાણીમાં પલાળી રાખી જલ્દા પાવાં એટલે સર્વ વિહાર દૂર થાય. (૮) ઉલ્કા અને શ્વાસ ઉપર—આમજાને અમરક, મધ અને પીપર નાંખી આપવે. (૯) રજાવિત ઉપર—આવજાંદી, જિરંદેલમાં લગી સાકર સાથે સાંજ સવારે મરમ પાણીના મુદા સાથે રાખવી. (૧૦) ઉલ્કા ઉપર—આવજાંદીનું જુલું ચંદનાં મેળવી આપવું. (૧૧) પ્રમેહ ઉપર—આમજાને કાઢી જલવા આવજાંદીનો કાંસે કરી, તેમાં ને માલ્દા લગતની જુગી અને મધ નાંખી તે આવ (૧૨) જરા ન આવવા માટે—આવજાંદી પાણીમાં વાડી સરીરે બગાડી ધોળી પાસે લગવું. એ પ્રમાણે નિલ કમ રાખવાથી વાંધાય (૧૩) આમજાંદીની આમ શાંત થવા માટે—આવજાંદી અને તજ રાત્રે પાણીમાં ભીજવી રાં સવારે વાડી આંખે ચોપવાં. પછી એક કલાકે સ્નાન કરવું એટલે આંખો કહેવાં વંડી સ્ત્રી આવ નહિ. (૧૪) પિત્ત ઉપર આવજાંદીનું જુલું—આવજાંદીથી જલથી સાકર અને તેથી જલવું લા ધી એકા કરી આપવું. (૧૫) તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર—આવજાંદી અને કાસ વાડી થી મેજની મોખાં મેળવી અને મુખમાં રાખવી. એટલે છામ, તાજવું, જગુ, વધેરનો શોષ કાંત થાય (૧૬) તાવમાં અરોચક થાય છે તે ઉપર—આવજાંદી, કાસ અને સામને કાસ કરી તે કુખમાં રાખવે. (૧૭) મુરખે એટલે ગરમી ઉપર—આમજાને અને શેલડીનો રસ એકા કરી આપવે. (૧૮) અમરક ઉપર—આવજાંદીનું જુલું કેળા કોથળા રસમાં આપવું. (૧૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—ધીમાં આવજાંદી મેળવી કાંસમાં વાટવી અને તેનો મસ્તકે લેવ મસ્તકે (૨૦) શાંતિશાંત ઉપર—આમજાને રસ સાકર નાંખી પાસે. (૨૧) અમુક ઉપર—આમજાને પાણીને રસ પાટી કાઢી તેમાં પ્રદલતર મેળવવી અને તેમાં ખડીસાકર કાંસ ૧ નાંખ વાવું. (૨૨) પ્રમેહ ઉપર—આમજાનાં જાંવિયા રસ પાટી અને અલ્ક જલેર એકા કરી

(૨૩) દેયકઃ આંખળીની છાલતા રસમાં મરીની ભૂખી, પાંચ લવંગ, અને વેળા વાટી ઉતાર ધી અને ભાત. (૨૪) શરીર ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:—આંખળકંટી ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી મેલવી અને સવારે વાટી તેમાં નાળીએરનો અંગરસ મેળવી શરીરે ઝું. (૨૫) શરીરની કાંતિ સારી થવા માટે: આવળકંટી અથવા વાટલાં આમળાં અને તલ એકત્ર ખારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવાં. અને થોડી વાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન (૨૬) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર: આંખળાનો રસ અને ધી એકત્ર મેળવી આપવું. (૨૭) વૃદ્ધપણ્ય થવા માટે:—આંખળકંટીનું ચૂર્ણ અને તલનું ચૂર્ણ સમભાગે એકત્ર કરી ધી અને મધમાં ૨૦ પ્રાતઃકાળમાં આપવું. (૨૮) દિવ્ય દેહ થવા માટે: આવળકંટીનું ચૂર્ણ અને આરકંદનું ચૂર્ણ મળે, ધી અને મધ સાથે શિશિર ઋતુમાં આપવું. (૨૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર: ખળકંટી ધીમાં પલાળી કાંજમાં વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩૦) મસ્તકશૂળ ઉપર: આમળીનું ધી અને સાકર એકકં કરી પ્રાતઃકાળમાં ખાવું. (૩૧) પિત્તશૂળ ઉપર: આંખળીનું ચૂર્ણ મધમાં મળવું. (૩૨) સૂચ્છા ઉપર: આંખળાનો રસ ધી નાખી પાવો. (૩૩) રક્તપિત્ત ઉપર: આંખળ- નું ચૂર્ણ, સાકર અને ધીમાં આપવું, વા આંખળાનો અથવા હરીતકી (હરે) નો મુરખ્ખો આપવો. (૩૪) કૃ લાલ થઇ હોય તો: આંખળકંટી માસા ૩, સંચળ માસા ૨, સિધવ તોલા ૨, એનું ચૂર્ણ તે પાણેર પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું, (૩૫) રક્તાતિસાર ઉપર: આંખળકંટીના અંગરસમાં ૧, ધી અને દૂધ મેળવી આપવું. (૩૬) આશ્મપિત્ત ઉપર:—આંખળકંટી ૧ તોલા રાત્રે પાણીમાં ભેળવી રાખવી. બીજે દિવસે સવારમાં તેમાં ૩ માસા સુક અને એક માસો જીરું નાંખી ખારીક વાટી ચોળવી. તે ચોળી સાત તોલા દૂધમાં મેળવી, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર નાંખી તે દૂધ પાવું (૩૭) બાળ- ના અતિસાર ઉપર:—આંખળકંટી, ચિત્રો, બાળહરડાં, ખીંપર અને સંચળ એનું ચૂર્ણ કરી તે હમેશાં સવારે અને રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણીમાં શક્યતુસાર આપવું. (૩૮) પિત્તવિકાર ઉપર: આવળકંટી તોલા આખી રાત કલ્પના વાસણમાં પલાળી રાખી, સવારે વાટી, ગાયના સાત તોલા દૂધમાં મેળવી તે પાવું. એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઇ શક્તિ વધે છે. (૩૯) કમળાના રોગ ઉપર: આવળકંટી, હળદર અને ગેરૂ મેળવી એનું અંજન કરવું. (૪૦) ધાતુપુષ્ટિને માટે: આવળકંટી અને ગોખરૂ એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ બે માસા અને ગળાનું સત્વ ૧ માસો, એ ધી અને સાકરમાં નાંખી રોજ સવારે ખાવું. એટલે ધાતુરચાનની ઉજ્જ્વલતા જન્મ તે પ્રુષ્ઠ થાય છે. (૪૧) ઘોળી ધૂપણી ઉપર: આંખળાનો રસ અથવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૫૦. આશા:—એ ઝાડો કોકણમાં અને ખંગાળા પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. ત્રાવણકોર, પ્રાંતમાં જુનાં ઝાડોના ગર્ભમાંના લાકડાંમાંથી તામીલ લોકો એક જાતનો રંગ તૈયાર કરે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ધણેજ કહેવો છે. (૧) બાળકોની ખીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—એનાં પાંદડાંનો રસ એક ચમચો ભરી લેઇ તેમાં થોડું કેસર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો; એટલે મલશુદ્ધિ થઇ બાળકોને અન સારી રીતે પચી મોંપર લાલી આવે છે.

૫૧. આસંધ:—સં ૦ બં ૦ અશ્વગંધા મં ૦ આરકંધ હિં ૦ અસગંધ. દે ૦ દોરશુંજ કં ૦ અંગર- ખેર, હિરેખર, આભાકિરે, હિરેમદીનખેર, તૈ ૦ પિલ્લીઆંડા પેન્નેર, અશ્વગંધી. તાં ૦ અશ્વગંડી; મલાં ૦ અમુકિર, પિવટે. કાં ૦ બે (મે) હેમનૂપરરી. ધં ૦ વિટરએરી. લાં ૦ શાઇસેનિસ્ સોમ્નિકેરા.

એને ‘આસંધ’ ‘અજગંધ’ પણ કહે છે. કંટલેક ડેકાણે એને ‘દોરશુંજ’ પણ કહે છે, એ ઝાડ ખાનદેશ, તાશિક, વરાડ, અને ઘાટ ઉપર ધણેક ડેકાણે મળી આવે છે. એની ઉચ્ચાઈ સુમારે બે હાથ-હોથ છે એ ઝાડ સાચવે તો ૪-૫ વર્ષ રહે છે. એનાં પાંદડાં આકારે કારાંટી (કાંટાસરીઆં) જેવાં હોય તેના કરતાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવાં ચણોડી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે. એમાં રીંગણીનાં બી પ્રમાણે બી હોય છે. એનાં મૂળોને આસંધ કહે છે. આસંધનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે. આસંધ:— રસાયન, તુરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિંચિત્ તીજો, ખલકર, કાંતિકર, મધુગંધ, શરીરને પ્રુષ્ટિ આપનાર, વખ

જન્મ, તેમજ બધુ છે; અને વાત, શન, કમ, ઉપરસ મજ, સ્વેતક્ર, કમ, વિષ, મિત્ર, સુત્ર, સંસ્કાર જે
કહેવા નામ કરે છે. (૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—આસપનું જૂલું, ધી અને મધ વિષમ માટે ૧૦૦, તે
સામકાલે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. (૨) ગર્ભિણીને પ્રુદિગ્ધ થાય:—આસપને કાંચે કરી આપવે
એકઠે અર્ધિણીને પ્રુદિ થાય છે. અને નાળા સવળા ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) વૃદ્ધપણું દૂર થાય
માટે:—આસપનું જૂલું દૂધમાં આપવું. (૪) નાનાં બાળકોને શક્તિ આપવા માટે:—આસપ
જૂલું દૂધમાં આપવું, અથવા આસપ ૧ ગ્રામ, દૂધ ૮ ગ્રામ એમાં ધી નાંખી ખન કરવું. તે બાળકને
આપવાથી મળ વધે છે. (૫) દુધિ સ્વચ્છ થવા માટે:—આસપનું જૂલું, આંતરજોતે ૨૪ બે
નેડીમધનું જૂલું એમાં આપવું. (૬) સર્વે રોગ દૂર થવા માટે:—આસપનું જૂલું ૧ તોલો, એક
જૂલું ૧ તોલો અથવા અર્ધનું સ્વચ્છ માટે ૧, મધમાં આપવું. (૭) આમીના રોગને કાઢે:
આસપનું જૂલું તેમાં નાંખી સરીરે ચોપાવું. (૮) ગર્ભધારણને માટે:—આસપને કાંચે દૂધ નાંખ
કરેા અને તેમાં ધી નાંખી તે જાણવાવા અર્થે આપવા માટે આપવું. (૯) પ્રદર અને ધાતુવિક્ષ
ઉપર:—આસપનું જૂલું ૩ માસ. અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એ સચરે અથવા દૂધમાં નાંખી આપવું
આ પ્રમાણે સારું જન્મ આપવું. એકઠે ઉપચાર વિહારે દૂર વર્ષ ધાતુવિક્ષ થાય છે. અને સર્વ
જાણે છે. (૧૦) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભનને માટે:—આસપ તોલ ૧૦ અને વરંધા
તોલ ૧૦, એ બંને બોલથી સમમાન રીતે જૂલું કરવું. અને ધીના નીવડેલા (રીડ) વાસ
જુનાં તે બંને પછી તેમનું જૂલું ૧ તોલો એક જાવના તાલ દૂધમાં નાંખી તે આપવું. (૧૧)
ધાતુશ્લેષ ઉપર:—આસપ, સાકર, ધી, મધ એકત્ર કરી આપવું. ૪૫ દૂધ અને માત્ર. (૧૨)
શ્લીષ્મિને દૂધ આપવા માટે:—આસપ, બેળોતળું અને નેડીમધ, એના કાંચે અર્ધનું ૬
નાંખી આપવે. (૧૩) સોજો, અસમર્થિ ઉપર તથા શુભક, પશ્વવાને અને ફોડવાને—
આસપનાં તાલ ૫૦ માં માસમાં વાડી લેવ કરેા. અથવા પાણીમાં વાડી, મરમ કરી લેવ કરેા. (૧૪)
વાકુ ઉપર:—આસપનાં જૂલું નાંખી યોગી કરી આપવું. (૧૫) કોરને વિષ અક્રમ કાઢે
તે:—આસપનાં તાલ ૫૦ મૂળ જલમાં વાડી પાઈ રેવા. (૧૬) ઉદરસ્તંભ ઉપર:—આસપ વાડી વા
કરી લેવ કરેા. (૧૭) વાકુને માટે:—આસપ અને સત્તારીનું જૂલું મધ અને ધીમાં આપવું. (૧૮)
આઠાસીટી ઉપર:—આસપનું જૂલું ધસવું. (૧૯) વાળ ઉપર:—આસપ તેમાં કિંચા જલમ
વાડી લેવ કરેા. (૨૦) કદિસુળ એકઠે કમર દુખે છે, તે ઉપર:—આસપ અને ખડીસાકર એક
જૂલું ધીમાં આપવું. (૨૧) બળકને કંઈ દુ:ખ થયું હોય તે:—આસપનાં તાલ ૫૦ મૂળ જલમાં
એકઠે મળા સાથે પી.

પર, આંબાહળદર:—સં. આ(૨૩)મનિસા મં. અનિર્લગ્ન જ (મા) ગાંડરી. ૩૦ કદિ
અરવલ્લ કાનરસિલું, તાં. કાપી મંજલ. મથાં. કપુરનાથ. તેં. શરપાધુ, અરિયાધુ. ૬૦
મેઘાજાનર. થાં. કરકુમા એરિમેરિશ.

એ કાઠ યાત્રા થાય છે. એનાં કાઠ હળદરના કાઠ એવાં વાવે છે. આ હળદરને
ખીંચી એકા લેવ છે અને તે જલ કમ્બ લેવ છે. એ હળદર ખીંચી આપવા વિવામ નસાવા
ઉપરોમમાં આપવી નથી. આંબાહળદર રક્તવિહારની નાચ છે. કરીને ચોપાવાના મણકામાં તેને નાંખે
છે, એ કરી ચોપાવાથી કહેતો નાચ થાય છે. આંબાહળદર:—કાળી, ખાડી રમિષક, બધુ, અતિ-
રિપા, જીવ, ટ્રી, સારા અને તે કમ, ઉપરસ, કમ, કમળી, તાવ, સનિષ્ઠાત, બર, સમ
વાકુ, કદિ મજ અને સુપરોમનો નાચ કરે છે. રક્તોત્પત્તિ જન્મ નાચ કરે છે. (૧) કદિ અને જલ
ઉપર:—આંબાહળદર અને કાળ કરી એકત્ર વાડી કરી ચોપાવું એકઠે કદિ દૂર થાય છે. આંબાહળ-
દર અને કાળ કરીનાં ગાળી: જૂલું કરી ધીમાં ખરલ કરી અધને ચોપાવું: એકઠે જલ દૂર થાય. (૨)
કેસ વાગી પાવાથી અથવા કોઈ જન્મ આપાત થઈ હોય તે:—આંબાહળદર અને
કોપાને: એ પાણીમાં ધસી મરમ કરી દૂધના ગાળ ઉપર ચોપાવું, એકઠે જલની કમ્બ થાય છે.
૧ ધી અને મધ સમન થાયે અથવાથી વિષ દુર થાય છે; માટે વિષ થાયેા થવાં એકમ.

તિળા અથવા ગોવરાથી શરીર ઉપર કાંટા ઉઠે છે તે ઉપર: આંખાદળદર, કાળીચરી, કુવાડીઆનાં બી; અને આંખાં, એમને ગોમૂત્રમાં બાંજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન (૪) કૃમિ (કરમ) ઉપર: આંખાદળદર અને સિંધવ એકઠાં વાટી શક્તિ પ્રમાણે આપવાં પર ગરમ પાણી આપવું. અથવા કાચકીના પાલાના રસમાં આંખાદળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપ- (૫) બાળકોને વાંગ (બાળક જનન્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર ફાટ્યા ને ફાંખ થાય છે તે ઉપર) આવે ત્યારે-આંખાદળદર, જામના રસમાં ઘુંટી ચોપાડવી.

પ૩. ઇડલીંબુ. (ગંધડલીંબુ) —સં જંબીર. મં ઇડલીંબુ. કાં ચોરનિંબુ. હિં. જંબીરી. ગોડાલિંબુ, કં કંચિલે, દોડુલિકાથી, કાડલિંબે, મલાં કદકુ કરનું. તેં જંબીર, અડવિંની. કટ્ટેલુ મિચ્ચે. તું કપેરીપુલી. લાં આટલાંડિઆ મોનાદ્રાધ્યા.

આ એક લીંબુનીજ જાતિ છે. હિંદુસ્થાનના સર્વ પ્રદેશોમાં આ જાડ થાય છે. એ ફળ નારંગી લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એની છાલ ખરખચી હોય છે. પાક્યા પછી છાલનો રંગ સ્વચ્છ થાય છે. અને તેનો વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. તેનાં અને પુલ એકસરખાં હોય છે. પરંતુ જે નાની જાતિ છે, તેનાં ફળની છાલ કંઈક પાતળી હોય અને જે મોટી જાતિ છે, તેની છાલ જાડી હોય છે. એનું ઉત્તમ તરેહનું સ્વાદિષ્ટ અથાણું થાય છે. તે રસનો “લેમોનેટ” કરે છે. ઇંડ (મોટું) લીંબુ ખાડું, છરું, કડવું, સારક અને ઉષ્ણ છે. તે પિત્ત, એ રોગોનું નાશ કરનાર છે. (૧) મોરણ્યુના વિષ ઉપર: ઇડલીંબુનો રસ, સાકર સાથે પાવો. (૨) અસ્ત્રપિત્ત ઉપર:—સાચકાળે લઘુ ઇડલીંબુનો રસ પાવો.

પ૪. ઇંગોરીયાં. યં ઇંગુદી. મં. હિંગણી. હિંગણુમેટ. હિં. હિંગોટ, ગોંડી. કં. ઇંગળ-ડ, ઇંગળા. હિંગુલ. તેં ગરા. અં. હિલેલજે. ઇં. ડેડિલ. લાં. બેલેનાઇટ્સ રોકસખર્ધીઆઈ.

દક્ષિણમહિના રાત્રમાં ઇંગોરાનાં જાડ જ્યાં ત્યાં થાય છે. એ જાડ ઘણાંજ ઉંચાં વધે છે. એ જાડ ઉપર કાંટા હોય છે. એના ફળને હિંગણુમેટ કહે છે. હાંગણાં કારી તેમાં દારૂ ભરી તે આતસખાજમાં રાંડે છે. ફકાળની વખતે આ ફળોમહિના ધોળો ગરમ લોટમાં મસળી તેની બાખરી ખાધ ગરીબ લોક પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પ્રસંગ આવે તો લાકડાં સુકાં ખાધને પોતાનો બચાવ કરે છે. ઇંગોરીયાં:—મહાંધિ, તીખાં, લઘુ, કડવાં, ઉષ્ણ, ફેનિલ, રસાયન છે, અને કૃમિ, વાયુ, વિષ, શ્લેષ્મ, કાંડ, મથુ, કફ, ગ્રહપીડા, ભૂતખાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલો: મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવાં છે અને વાધુ, કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:—ઇંગોરાના મૂળ ઉપરની છાલ અને હિંગને એકત્ર ખાંડી તેનો પાટો વાળા ઉપર બાંધવો અને તે ચોથે દિવસે છોડવો એટલે વાળો બળી જાય છે. (૨) તાડણ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર:—ઇંગોરાનો મગજ યંડા પાણીમાં ધસી મુખ ઉપર લેપ કરવો એટલે ખીલ મટી જાય એાં નિર્મળ થાય છે. (૩) સ્તનરોગ ઉપર:—ઇંગોરાનાં મૂળ ધસી ગરમ પાણી ઉપર લેપ કરવો. (૪) નેત્રસ્થાવ ઉપર:—ઇંગોરાનાં ફળ પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૫) શૂળ ઉપર:—ઇંગોરાનાં મૂળ ધસી પાવાં. (૬) કર્ણમૂળ ઉપર:—ઇંગોરીયાં, હળદર, કોંડળ, સિંધવ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ એનો લેપ વારંવાર કરવો, એટલે કર્ણમૂળ સાફ થાય છે. (૭) કુતરાના વિષ ઉપર:—પ્રથમ ગોળ ખવરાવી તે ઉપર ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ હાથમાં નાંખી પાવું. (૮) મૂર્છા ઉપર:—ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ દહીંમાં આપવું. (૯) ઉધરસ ઉપર:—ઇંગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાવી.

પ૫. ઇંદ્રજવતું જાડ. યં કુટળ. મં કુડાં. હિં કુડા, કુરેયા. અં કુડચી. કં કોડશિંગે. કોડચુરક. તેં કોડિશયરક. કુટળચુ. અંકેલુ. અંગલકુષ્ઠ. તાં વેખાલે. તું કોડંજ. મલાં વેનપાલા. અં તિરાજ. ઇં આવલુલીન્ડરોજ. લાં રાષ્ટિઆ એટિડિસનટરિકા. આ વગડાવિંજાડ છે, અને તે છ સાત હાથ કરતાં ઉંચું થતું નથી. એનાં પાંત્રાં પંદમતાં પાંત્રાં જેવાં લાંબાં હોય છે. કોષ્ઠ્યમાં એ પાંત્રાંનો ધણો ઉપયોગ થાય છે. એનો ફૂલો શાક થાય છે. એની આ. લિ. ૫

વિધિ મારીક અને ધાંખા દેવ છે; એ સાક અથવા અથાતું કરવાના ઉપચોદ્ધર્મ આવે છે; -
 જ્યની આકૃતિનાં ધાંખાં નિર્ધારીત નીકળે છે. તેને ઉદ્ધવ કહે છે, તે નિર્ધાર કરવાં દેવ છે. એની
 પશુ કરવાં દેવ છે. મૂળનો પાક માથ છે, તેને મારીકમાં કોપાક કહે છે. ઉદ્ધવના ઝાડમાં ધોળી
 મળી એવી બે ભૂતિ છે. ધોળું ઉદ્ધવનું ઝાડ—કડું, તીખું, ઉચ્ચ, અગ્નિદીપક, પાક, ઘેર
 કાઢે છે અને રક્તોષ, કોદ, અતિસાર, પિત્તાદી, ક્ષર, વધા, કૃમિ, જ્વર, આમ અને સ્ત્રવનો વધ
 છે. કાળું ઉદ્ધવનું ઝાડ—રક્તોષ, અતીરોષ, ત્વડોષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. જીવ્ય કુલ છે
 નેવા છે. ઉપચોદ્ધર્મ—(૧) કૃમિ ઉપર—ઉદ્ધવનાં મૂળ ધસી એકઠાં અથવા વાવડિંની જમીનમાં
 ધાવું. (૨) અતિસાર ઉપર—ઉદ્ધવના ઝાડની કાલનો અમરસ મરી તે પાચે. અથવા જાં
 પુરપાકાંસિએ રસ મરી તે મધમાં પાચે. (૩) પથરી ઉપર—ઉદ્ધવ અને નસોતરનું કુલું કાં
 હિંચા ચોખાના ધોવરાખળમાં પાવું. (૪) કુરુશાના વિષ ઉપર—ઝાડનાં મૂળ ધસી તેમાં કિંચ
 કુલું અડધા ખાસો નાંખી પાવું. અથવા જાંબો રસ મરી પાચે. (૫) યોગા ઉપર—ઉદ્ધવની
 અને સિંધવ ગ્રેહસ્થમાં પાકી લેવ કરેલ. (૬) કમળી અને સર્વે વિષ ઉપર—ઝાડ ઉદ્ધવના કા
 અંકુરોને રસ મરી આર પેસાભાર પાચે. વિષ ૩. ૫થ ધી અને ભાત. (૭) નળ કુલું
 તે—ઉદ્ધવ શેડી તેની જમી પેસાભાર, મધ પેસાભાર, અને ધી પેસાભાર, એ એકમ મરી ૫
 વિષ ૩. (૮) છર્ણુજ્વર ઉપર—ઉદ્ધવનાં મૂળની જાંબ અને મૂળનો કાંચે પાચે. (૯) મનમાં
 પડે વડે છે તે ઉપર—ઉદ્ધવના ઝાડની કાલનું કુલું વજ્રમણ મરી મનમાં નાંખવું. અને
 મનમણીના પાસાને રસ પાચે. (૧૦) લુખ કાચે છે તે ઉપર અને મુનકુમ્ભ ઉપર—ઉદ્ધવ
 ઝાડની કાલ અથવા કુખમાં પાકી પાચી એકઠે કાંચે મુનકુમ્ભને પશુ નાશ થશે. (૧૧) પરિકામ ર
 ઉપર—ઉદ્ધવનું કુલું મરખ પાણીમાં આપવું. (૧૨) બાળકની કગામણ ઉપર—ઉદ્ધવ
 મૂળ કાલના નિર્ધાર પાણીમાં ધસી, ધોળી કાંચ નાંખી પાચે. (૧૩) બાળકની મુખમાં ઉપર
 ઉદ્ધવનાં મૂળ અને મોખલી એરડાનાં મૂળ કાલના પાણીમાં ધસી ધોળી કાંચ નાંખી ૫
 (૧૪) વાતશુળ ઉપર—ઉદ્ધવનો કાંચે મરી તેમાં સમજ અને સોડી કાંચ નાંખી પાચે. (૧
 કોરોના કુંદરીંગ (ઘેર કાંચે) કાચે કહે છે તે ઉપર—ઉદ્ધવના તેલ (મોલર) મારીક ૫
 પોરેર રસ કાઢે, તેમાં તેલોળ નાખેરશે રસ અને નવકાંચે તેલ નાંખી સાત દિવસ પ્રતેક બે વ
 આપવું. (૧૬) સર્વે પ્રકારનો અતિસાર, સંક્રમણ, પાંક, છર્ણુજ્વર ઉપર કુદાપાક
 ઉદ્ધવના ઝાડનાં મૂળ ધોળ કુલુંને રસ કાઢે, તે રસ તેલ ઉપર જમી ઉઠાવવા રહેવું. સાધારણ
 એકઠે તેમાં કુંક, ખરી, પીવર, અવરણ, વાવરણ (માયા), જ્વરંતી, લેબં, વાવડી, મરડાંકાં, ન
 બીલાં, મેહાંકાં, અને નામકેર, એનું કુલું એકઠે તે પ્રમાણે નાખી, સરખું નિમ્બુ-ચવા પછી અલ્પ
 મેહાંકાં કરવી. એ મેહાં અતિસાર અને સંક્રમણ ઉપર કાલના પાણીમાં કિંચિત કાંચું કુલું નાં
 તેમાં મીઠા અથવા કાંચે; અથવા કુંકના કાંચામાં ધી નાંખી આપવી. નાના બાળકને પશુ આ
 વધ મુલાવક છે. પાંકરોષ ઉપર કાંચે આ મેહાં મોખરમાં ધસી પાચી. (૧૭) વાતજ્વર ઉપર
 ઉદ્ધવનાં મૂળની જાંબ ૧ તોલે કાંચે મારીક વાડની અને ૫ તોલે પાણીમાં મેળવી તે પાણી વધ
 માળી પાવું અથવા તેમાં ધોળા અળોળો મારીક પાકી મેળવી, ઘેરનો કાંચે તપાવી કમ્પારી તે ૫
 (૧૮) નળકુલ ઉપર—વાડાંકાં ઉદ્ધવના ઝાડનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી વિષમાં મેળ
 પ્રમાણે ૧૪ અમર ૨૧ વિષ પાવું. (૧૯) સર્વાતિસાર ઉપર—ઉદ્ધવના ઝાડની કાલનો
 અમરસ મરી તેમાં અતિરિક્ત જમી નાંખી તે પાચે અથવા ઉદ્ધવનાં મૂળની કાલનું અને અતિરિક્ત
 કુલું મધમાં આપવું. (૨૦) પથરી ઉપર—ઉદ્ધવની જાંબ કાંચે ધસી પાચી. (૨૧) કુરુશા
 વડે: ઉદ્ધવનાં મૂળની જાંબ લીલી, વજ્રમણ શેર પાંચ લેવ તેને ૧૧ શેર પાણીમાં કાંચે મને
 અલ્પોષ રસ રહે એકઠે વજ્રમણ માળી પુર ઉઠાવે. ૫૪ માથ એકઠે તેમાં બીવડા નાંખવી; તે બીવડા
 કાળાપાટ, મેખરસ, વાવડીનાં કુલ, નામરોષ, અતિરિક્ત, અળમણી, નાંચે મીઠા, એમોનું કુલું આ
 તેલ તેમાં નાંખી અવરેક તેવા કરવો. અને પછી તેને પાણી, આપડું કુલ, મારીડું કુલ, ચોખાની મેહ

કાષ્ઠ અનુપાનમાં આપવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળ વ્યાધિનું રક્ત, એ ધ યાય છે. (૨૨) વાતગુદમ, વાયુ, ક્ષય, કંઠૂ (ખરજ), તાપ ઉપર: ઈંદ્રવરુના મૂળોની હાલ લાવી તેનો પુટપ્રાકૃતિએ રસ કાઢી આપવો.

૫૬. ઈંદ્રવરુણા. રાંઠ બૃહત્કલા, ઈંદ્રવાણી. મંઠ ઇંદ્રાવરુ. કાંઠ કંવડળ. હિંઠ ઈંદ્રલા, ઈંદ્રા-
મંઠ રાખાલશશા, બડવાકાલ. કંઠ હિરિય, હામેકકે. તૈંઠ એતિપુચ્છા. ક્ષાં ખુર્જનતલ્લખ. અંઠ
. ઇંઠ કાલોસિંચ. લાંઠ સિટ્લસ. કાલોસિંચિસુ.

એને “કડવી ઈંદ્રવરુણી” પણ કહે છે. ઈંદ્રવરુણીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રાં કાળીંગડી
(મુજ)નાં પાંત્રાં જેવાં હોય, તેના કરતાં ખારીક હોય છે. પાકેલાં ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. એમાં
ક છે. જે ફળ સુમારે ફેરી જેવડાં હોય છે, તેને “ઘોડ ઈંદ્રવરુણા,” કહે છે. ખીજી જાતનાં ફળ
જેવડાં યાય છે. એ ફળો અતિશય કડવાં હોય છે. આ દેશમાં ઈંદ્રવરુણીના વેલા પુષ્કળ યાય
ઈંદ્રવરુણા એ તીવ્ર રેચક પદાર્થ છે. ઈંદ્રવરુણા: પાક વખતે તીખા, કઠવા, શીત, સારક, ઉષ્ણ-
અને લઘુ છે. તથા ગુદમ, પિત્ત, ઉદર, કફ, કૃમિ, કેક, (કોઠ), જવર, વણ, શ્વાસ, કાસ, ગ્રંથી,
, મૃદગભે, કમળો, પ્લીહા, શુષ્ક ગર્ભ, ગલગંડ, વિષ, આનાહવાયુ, અજીર્ણ, આમદોષ, દૂષ્યોત્તર
ઉદરરોગ, અને ક્ષીપદ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એ કંવડળા કરતાં ગુણોએ અધિક છે. (૧)

૬૬. ઈંદ્રવરુણા ઉપર:—ઈંદ્રવરુણીનાં મૂળ નાગરવેલના પાનમાં આપવાં. (૨) ઉધરસ ઉપર: ઈંદ્રવરુણામાં
ભરી તે છાપરા ઉપર મૂકી સૂકવવું, પછી તેમાંથી નિત્ય સાત ભરી, મધ અને પીંપર સાથે ખાવાં.

(૩) કંઠકૃમિ ઉપર:—ઈંદ્રવરુણાનાં પાકેલાં ફળ તપાવેલા તવા ઉપર નાંખી, તેની ધૂણી ઘાંતોને આ-
પી. એટલે ઘાંતમાંના કીડા ખરી પડે છે. (૪) પેટના કુલાવા ઉપર:—ઈંદ્રવરુણાં ભેંસના દૂધમાં
ભી તે ચોડું ચોડું પીવું. અથવા ભેંસના મૂત્રમાં રાંધી તે મૂત્ર મુઢાં ખરલ કરી, તેમાંથી એક વાલ, અને

ચોરો ૧ ચણોહી ભાર, એ બંને ઔષધો સાત દિવસ મધમાં આપવાં. (૫) ઝડતુ આવવા માટે:—

કડવી ઈંદ્રવરુણીનાં મૂળ ગુપ્તેદ્રિયમાં રાખવાં. અથવા એનાં ફળો મીઠામાં ખાવાં. (૬) રક્તરોગ
ઉપર:—કડવી ઈંદ્રવરુણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૭) શૂળ ઉપર: ઈંદ્રવરુણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી

તેમાં મુક, ભરી અને પીંપર એકેક માસો નાંખી આપવું. (૮) સંધિવાત ઉપર: ઈંદ્રવરુણીનાં મૂળ,
પીંપર અને એનાથી ચોગણો ગોળ એકત્ર કરી, તે એક તોલો રોજ ખાતાં જવું. (૯) અંડવૃદ્ધિ

ઉપર: ઈંદ્રવરુણીનાં મૂળ એરંડતેલમાં ઘસી ગાયના દૂધમાં મેળવી તે ૩ દિવસ આપવાં. (૧૦) ગાંઠ
અથવા ફેલ્ડાનો દાહ થતો હોય તો:—ઈંદ્રવરુણીનાં ફળ અને મૂળ થંડા પાણીમાં એકત્ર કરી

ઘસી ઉપરા ઉપરી લેપ કરતાં જવું. (૧૧) નખવિષ ઉપર:—ઈંદ્રવરુણીનાં મૂળ અને કુલ તથા એર
ક્યુરો વાટી ગોમૂત્રમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૨) ચોનિશૂળ ઉપર:—ઈંદ્રવરુણીનાં મૂળ બકરીના ધીમાં

અથવા દૂધમાં મેળવી લેપ કરવો. અને ખાવાં પણ ખરાં. (૧૩) બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો
હોય તો:—ઈંદ્રવરુણીનાં મૂળ ઘસી તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવો, અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ઘસી

શક્તિ પ્રમાણે આપવું; એટલે ઉલટી થશે તેથી, તથા મલદારે સર્વ ભાર નીકળી જશે. (૧૪) ગંડ-
માળ ઉપર:—ઈંદ્રવરુણીનાં મૂળની હાલ અને કડવા સરગવાની હાલ, સમભાગે એકત્ર કરી તે ગુમડાં

ઉપર ચોળવી. (૧૫) ઠાંસ અને ઉમાસા ઉપર: ઈંદ્રવરુણી કાચી તેમાં અર્ધો તોલો બાળકરડાની
મૂકી દસ દિવસ ભરી રાખવી. તેના અગિયારમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૬)

શીખ પ્રસૂતિને માટે:—ઈંદ્રવરુણીનું મૂળ ચોટલે ખાંધવું. (૧૭) રક્તગુદમ ઉપર: અરીઠાના પાણીમાં
ઈંદ્રવરુણીનું મૂળ ઘસી આપવું. અથવા ઈંદ્રવરુણીનું મૂળ ચોનિમાં રાખવું. (૧૮) પાંઠું અને સર્વ પ્રકા-
રના ફેલ્ડા ઉપર: કડવી ઈંદ્રવરુણીનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો.

૫૭. ઈંદ્રી. સમુદ્રની ખાડીમાં જે ઢેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે યુડી
બપ છે, તે ઢેકાણે દેખાતાં મોટાં ઝાડો હોય છે. તે ત્રણ ચાર પ્રતીનાં હોય છે. તેમાં કાજળ અને

ઈંદ્રી એજ માત્ર લોકોના જાણવામાં છે. ઈંદ્રીનું ઝાડ જ સાત હાથ કરતાં બહુધા ઉંચું થતું નથી,

હોય છે. ઉન્હાળામાં એ ઝાડો સુકાર્ધ ગયાં એટલે ફરી યોગાસામાં તેજ જગ્યા ઉપર ઉગે છે. વનસ્પતિનાં મૂળ અને બીજ મોટી આપધી છે. એનું “બ્રહ્મદંડી” એવું નામ પણ છે. ઉટ-
તી:—રૂચિદાયક, ઉષ્ણ, કડવી અને વૃષ્ય છે. તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, વાયુ, મેહ, તૃષ્ણા, ઉદ્વેગ, વિ-
ક્રો નાશ કરે છે. એનાં બીજ: શીતળ, વૃષ્ય, તૃષ્ણિકર અને મધુર છે. (૧) બાળકને ખાલી
સ થાય છે તે ઉપર:—ઉટકટારીનાં મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતાં, શનિવારે અથવા રવિવારે કાઢી લાવી
કને ગળે બાંધવાં. (૨) પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર: ઉટકટારીના મૂળની છાલ સુકવી,
વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને રાત્રે મોગલી એ દાણા ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૨ તોલા મેળવી
૨ પાણીમાં બીજની રાખી, પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. ખંજી તેમાં તે છાલતું ૬
ગ્રા ચૂર્ણ નાખી ખાવું. એટલે ધણા દિવસનો પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ધાત મૂત્ર સાથે જાય છે તે બંધ કરે
અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. (૩) સુખે પ્રસવ થવા માટે: ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં;
૧૫ થએ તુરત છોડી નાંખવાં. (૪) સર્પ અને વીંછી એના વિપ ઉપર: ઉટકટીનાં મૂળ, ઉકાળી
કરવાં. અને તે પીવાં પણ ખરાં. (૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે ઉટકટીનાં મૂળ, ગોખર અને કૌચબીજનો
માં પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉટકટીનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાંખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરુષત્વ
વે છે. (૬) ઉધરસ ઉપર: ઉટકટીનાં મૂળ વાટી પાવાં અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૬૧. ઉંડણ. યં હિં બં પુનાગ મં ઉડી. તાં પુન્ને, પુન્નાગં. તેં નમેરૂ, પોન્ના. કં
સુરિગે, નમેરૂમારા. લાં એકોઠાકર્ષસ લોઠ્ઠકલિયમ્. મલાં પોન્નાક. ઈ. અલેકઝાન્ડ્રિયનલૉરલ.

ઉંડણનાં ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાત્રાં સોરગીનાં પાત્રાં જેવાં હોય છે. પરંતુ તે કરતાં
રા મોટાં હોય છે. પાંત્રાંની ઉપરની બાજુ સુવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાંત્રાંની પત્રાળી કરે છે.
ઉંડણનાં ફલ ઘોળાં હોય મધુર અને સુવાસિક હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે.
તે ઉપર કંઠણ છાલ હોય છે. એ ફળોનું તેલ કાઢે છે, તે બાળવાને માટે એરંડતેલ કરતાં સાફ હોય
છે. એ કડવું હોય છે. એને ઉડેલ કહે છે. ઉંડણીનાં લાકડાં ઇમારતમાં અને વહાણ બાંધવામાં
ધણીજ ઉપયોગી છે. એ ઝાડનાં મૂળમાંથી રાજજેવો શુદ્ધ થાય છે. ઉંડણ: મધુર, શીતળ, સુગંધી,
રક્તહોષનાશક, દેવપ્રસાદકારક; અને રક્તહોષ, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધનો નાશ કરે છે. એનાં
ફળો વૃષ્ય; વાત, શ્વેત અને કફહોષનો નાશ કરે છે. (૧) પગ અથવા ઘુંટણ મરડાઇ જવા ઉપર
ઉંડણીની છાલ બારીક વાટી ગરમ કરી પાટો બાંધવો. (૨) ઉઠાણું માટે: ઉંડણીના ફળનો ગર્ભ કાઢી
તેમાં પીંજર નાંખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. (૩) ખસ ઉપર: ઉંડણીનું તેલ ચોપડવું.
(૪) ફેલલા ઉપર: ઉંડણ અને કડવી કોઠીનું તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવું. નાનાં બાળકોને
ગરમથી આંખોમાં જે ફેલલા થાય છે, તે ઉપર પણ આ આપધ ચોપડવું. (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:
ઉંડણના ઝાડની અંતરજાલ બારીક કુટી ગરમ કરી વધેલા અંડ ઉપર સતત ૮-૧૦ દિવસ પાટો
બાંધવો. (૬) મૂળવ્યાધિપર: શબડીના દેવતામાં ઉંડણીનાં ફળો નાંખી ધુત્રપાન કરવું. એટલે ધણા
દિવસનો અર્થરોગ પણ દૂર થઇ જશે.

૬૨. ઉતરણ. (અમારુ દુધેલી નાગલા દુધી) —સં હરીવરા. મં ઉતરણી, ઉતરંડ. હિં
ઉતરણ. કં કુરંટગે, કંટિગ, તળવારનખળી, યુગરસુ-તુખળી, હાલકારેટિગા. તાં વેલિપોરિત્તિ, ઉતમની.
તેં શુરંટિયેકુ, જસ્તુપુ. મલાં વેલિપોરિત્તિ ઈં હેઅરિક્ષવાર્ધસિનાનકમ્. લાં ડેમિઆએક્સટેસા.

આ વેલાને “ઉતરંડ” એમ પણ કહે છે. ઉતરણીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે, એ વાડ ઉપર ક
ઝાડ ઉપર ચઢેલો હોય છે, એ વેલાની ડાળી જમીનમાં ઉભી પુરવાથી તેને મૂળો કુટી વેલો લાગુ થાય
છે. ઉતરણીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે. જે વેલા ઉંચા થઈ ડાખી બાજુએ ફરી, વૃક્ષ ધ્યાદિ ઉપર ચઢે છે તે
વર્ષામર ટકે છે. અને જે જમણી બાજુએ ચઢે છે, તે કંધક વર્ષોસુધી ટકે છે. એ યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામાં
મોટી ચતુરાઇથી રાખેલી છે. ઉતરણી: તીખી, શ્વેત, આંખોને હિતાવહ, લઘુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સારક,
દુરી, અને મધુરોપય છે; તે ઉધરસ, ત્રણ, કૃમિ, ઇમ, જવર, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, કુષ્ઠ, પ્રલાપ, વાયુ, તંદ્રા,

સાલ, કાચ, કાચ, મરુદ્ધ, મોનિરોમ અને સુખનો નાશ કરે છે. અને સુખે પ્રસન્ન કરનારી છે. એનું શાક—ઉચ્ચની અને કાનું છે, અને કૃમિ, અંક, કુદ, કાચાનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—ખરો કાનું, ઉચ્ચ, વીખી, લુપ્ત, અગ્નિશીખ, પિત્તકાન, નિષક, તથા વિનાશક છે. (૧) વિષમજ્વ ઉપર—કરણીના મગ અને કરેનું ચૂર્ણ, સાકર કિવા મેળ નાંખી ગરમ પાણીમાં પાવું. એ પાન અને રેષા છે. (૨) કાનમાં જગાઈ ગયા ઉપર—કરણીના પાથાનો રસ કાનમાં ત્રણ દિવસ નાખવો, એટલે જગાઈ મરશે. (૩) યુગ્મક વધેરે પાકી કુકવાને ખાંડ—કરણીના પાથે વાઈ નાંખવો. (૪) જળવાત અને કુદ (કોક) ઉપર—કરણીનું દૂધ ચોપાવું. (૫) નળચૂરને ખાંડ—કરણીના પાથાનો રસ કાનમાં રાખો. (૬) કુક (અસક) ભરે છે તેને ખાંડ—કરણીના પાથાનો રસ ચોખવો.

૧૩. ઉંઢરકની.—૫૦ ગ્રામુપર્ણ. ૫૦ ઉંઢરકની. ૬૦ મુસાકની. ૫૦ ઉંઢરકનીના ૫૦ કરામ. ૩૦ વરિદકલ્પે તે. એલિએવિદુ. ૬૦ ઝીરોલુપ, સતર. ૫૦ આલ્પનુશાર. ૬૦ આલ્પનિશા રેનિશિસ.

ઉંઢરકનીના નાના નાના વેલા હોય છે. એને નાના પુષ્પા જેવાં દેખા જાય છે. એનાં પંદાં ઉંઢરકનીના નેનાં હોય છે. આ વેલી ઘણા પ્રાંતોમાં વાપ છે. એનાં કુદાં મુશાખી રંગનાં હોય છે. એ વનસ્પતિ શુદ્ધ ઉચ્ચ છે. ઉંઢરકની આ વનસ્પતિની ને જાતિ છે. એ જામમાં ઉંઢરકની છે, અને ખીજ રાનમાં ઉંઢરકની છે. તેને ગુનાની આપમાં “સપસીની” કહે છે. એ જાક કાનની જગામાં અથવા પડી અથવા ઉપરસ્થામાં વાપ છે. એની કાળ અને કાળાં વીધારી (મધુ પાસ્થાથ) હોય છે. એનાં પાંદાં કાચે મેળા, તેના વાસ લેવાથી કાકી જેવા સુગંધ જાય છે. એ જાક કુદે પાંદ છે. એનું દૂધ પચન કરનાર છે. ઘીડી ઉંઢરકની—અળ, અળ, વળ, કૃમિ અને ઉંઢરકની વિષ એનો નાશ કરે છે. સુપુ ઉંઢરકની—વીખ, કાચ, ઉચ્ચ, કીટક, રસાન, સાકર, લુપ્ત અને કુદી છે. અને કા, નિષ, કાળ, અળ, કૃમિ, અગ્નિરોમ, મરુદ્ધ, ક્રોક, આનાક, ઉંઢર, કોમ, વિષ, પંક, અમલ, અને કુદો નાશ કરે છે. (૧) મધામાંથી મરગી દૂધ જવા ખાંડ—એ કાનું ચૂર્ણ નાખી ચૂંચવું. (૨) મરગીથી કાન ઉપર અથવા સર્પિશ ઉપર એનો આલે ત્યારે—એનું ચૂર્ણ તથા અપનો લેઈ પાણીમાં મેળવી તેના લેપ કરવો. (૩) કાન કુદે અથવા કાનમાં ફોલ્ડે જવા હોય તે—એનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) પેદામાંથી મરગી, કૃમિ અને મૂર્છા ઉપર—એનો રસ પાવો. વન કાનમાં થનારી ને ઉંઢરકની છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં મુશાખી ને કોક ઉંઢરકની છે, તે બધા હોય જારી હોય છે. અને તેની ઝોયે તે વાપ હોય છે. એનાં પંદાં ગામમાં થનારી ઉંઢરકની કરત્તી હોય અને નાચુક હોય છે. એના દૂધ ઉપર ચાલા, પાણા, પીળા ઉત્પાદિ અનેક રંગોના જાસ વાપ છે. ખીજને ને દૂધ જાય છે તે પીળાં હોય છે. પાંખાં નાચુક હોય આંખમાં નેનાં હોય છે. એ કુદોએ સમીપીતોય છે. અને એની ઉત્પતિ રેલીવાળાં જાનમાં વાપ છે. (૧) સિરોરોમ, અપસ્થાર અને શરીર વાંકુ થાય તે ઉપર—એનો રસ આપવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપર—એનો રસ આપવો. (૩) મસ્તકશૂળ ઉપર—એને સરમાં વાડી તેના મસ્તકે લેપ કરવો. (૪) અમલ સ્થાં જવા ખાંડ અને ઉંઢરકની ઉપર—એના રસ, મગ અને પાણી એકત્ર કરી તેને મધિ અથવા અમલ સાથે પાવ છે. અને તેને બસવાથી કાંતમાંના કીડા મરે છે. તેમજ કાંત જગવાન થાય છે. (૫) અંધાની આંખમાં થનારા નામુર ઉપર—એનાં પાણીમાં થસી તેના લેપ કરવો. (૬) સોના ઉપર—અપનો લેપ અને એના મુગનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમાં મેળવી સોના ઉપર અથવા અપનો લેપ કરે છે. (૭) શરીરમાંથી મરગી નીકળી જવા ખાંડ—એનાં ગીળાં વસ્ત્ર કરી આપવું. (૮) પેદા કુદે છે તે ઉપર—એનાં મુશને પાણીમાં વાડી પેદા લેપ કરવો. (૯) વીરને અમલવાળાં અથવા કોરા શરીરમાં પેદા અથવા હોય તે ઉપર—એનો લેપ કરવો. એલે તે આપો. આપ નહાર પડે છે. (૧૦) શિશુલુપ દૂધ જવાને અને મુશત્વ અથવા અપનો—એનો રસ અમલ એને પાણીમાં વાડી મસ્તકે વીરે તેમજ લેપ કરવાથી મુશત્વ કાંત થાય છે. એના લેપને કાનની આપમાં “પાંદા”

એમ કહે છે. અથવા એનાં પાંદડાં સુકાપલાં દિંવા પાકાં લાવી, તેની ધઉના લોટમાં ભાખરી કરવી, અને ૨૧ દિવસ ખાવી; અને પડદામાં બેસવું. દૂધ અને ઘઉંનું અન્ન ખાવું; એટલે પુરુષત્વ આવે છે. પીછા જાતની ઉદરકનીનાં પાંત્રાં પારીક હોઇ, જાડને ઘોળા કાંઠા આવે છે. આ જાડની કુખ ભાગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેલા જમીનપર પથરાય છે. એની ઉત્પત્તિ પાણી થઈ દૂર પાય છે. એનાં પાંદડાં હાય ઉપર ચોળી બેવાથી રાતાં સુરખીદાર જણાય છે. આ જાડ ગુણોએ ગરમ છે. એને ઘોળાં કુલો આવે છે. તેમાં કાંઈક રાતા રંગનાં હોય છે. આ જાડનાં પી રાતુલસીનાં પી પ્રમાણે હોય છે. (૧૧) ગોળા કૃમિ ઉપર: એ જાડનો રસ માસા ૧૦, કુદીનાનો રસ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવું. ઉદરકનીની અનેક જાતો છે જે જાતિના જાડનાં પાંત્રાં પીળા રંગનાં હોઇ કિંચિત્ આસ-માની રંગની ઝાંખ હોય, એવું જણાય, તે જાડો ઘણાંજ સારાં છે એમ જાણવું. ઉદરકનીના જાડનો વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તો, તત્કાળ અતિશય છોંકા આવી ગર્ભપતનની ભીતિ ઉત્પન્ન પાય છે; કવચિત્ પતન પણ થાય છે. ઉદરકનીનો સર્વસાધારણ ઉપયોગ: (૧) કૃમિ ઉપર: ઉદરકનીનાં પાંત્રાં કુદી ચૂર્ણ કરી, તેમાં લોટ-મિથ્ર કરી તેની પુરી કરી ખાની; અને ઉપર સાત્રની કાંચ પીવી. (૨) જવર ઉપર:—ઉદરકનીનાં પાંદડાંનો રસ ૪ માસા મધમાં આપવો. (૩) વીર્યસ્નાય અને પથરી ઉપર:—ઉદરકનીનાં પાંત્રાંની ભાજ ખાની. (૪) શરદીથી શરીરને ટાઢ આવે છે તે ઉપર: તેનાં લીલાં પાંત્રાંનો રસ આપવો. (૫) શિરોરોગ ઉપર:—ઉદરકનીનું સરખત કરી આપવું. (૬) અપસ્માર અને વાયુએ શરીર વાંકું થાય છે તે ઉપર: ઉદરકનીનું ચૂર્ણ સુધવું અને ચોળવું. (૭) ઉદરકનીના વિષ ઉપર:—ઉદરકનીના પાલાનો અંગરસ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત પીવો. અને શરીરે પણ ચોપડવો. દિવસ ૭.

૬૪. ઉદ. (લોખાન).—(સં ૦ તરૂક.) ઉદને “લોખાન” પણ કહે છે. લોખાનનાં વૃક્ષ તુર્કિસ્તાન, આફ્રિકાખંડનાં પૂર્વ કીનારા ઉપરના પ્રદેશ, જવા બેટ, સુમાત્રા, આ પ્રદેશમાં થાય છે. એ વૃક્ષના રસથી લોખાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોખાન મુગંધિ છે. ધૂપ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોખાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે, તેને ઉદેલ કહે છે. લોખાનનાં જે ફૂલ થાય છે, તેને “લોખાન ફૂલ” કહે છે, લોખાન:—વાતહર, કફનાશક, વર્ણપ્રસાદક અને કંઠ તથા કુદનાશક છે. (૧) લોખાનનું તેલ જેને ઉદેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિ:—ઘોળો સફેદ લોખાન અને તેટલીજ રાળ લાવી તેની ભૂટી કરવી. પછી એક માટલું કે જેમાં શેરભર પાણી રહે એવું લેઈ તેની નીચેના ભાગને ઝીણું કાણું પાડી તેમાં તાંખાની અથવા પીતળની આંગળી જેવડી નળી બેસાડવી. તે માટલું ચૂસા ઉપર ઉતરતું રાખી, તેના મોં ઉપર કાંચાવાળું ઢાંકણું બેસાડી, તેના છિદ્રવાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂટી હળવે હળવે નાંખવી અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામાં છાણ અને માટી બાંધી, તેની આફ બાહર જઈ ન શકે એવું પાકું બંધ કરવું અને ચૂસા નીચે મંદાગિન કરવો. અને તે માટલાને બેસાડેલી નળી નીચે વાડકી રાખવી. એ પ્રમાણે સર્વ ક્રમ થયા પછી કેટલીક વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે. તે તેલ નળી નીચે રાખેલી વાડકીમાં જમે છે. પછી તે તેલ ખાટલીમાં ભરી રાખવું. ઉદેલનો વાસ ઘણો ઉગ્ર છે. એ તેલ ક્રેશને લગાવે છે. શરદીથી કપાળ દુખતું હોય તો ઉદેલ ચોળવું, એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે. (૨) લોખાનનાં ફૂલ તૈયાર કરવાની કૃતિ: લોખાન લાવી તેની ભૂટી લોખંડની તવી ઉપર નાંખવી અને તે લોઢીને સઘડી ઉપર ભૂટી નીચે મંદ અગ્નિ કરવો. લોખાન પાતળો થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો ઉમેરો ઢાંકવો; અને દેવતાની આંચ કિંચિત્ વધારવી, કેટલીક વારે તે લોખાનની વરાળ યષ્ઠિઆલા તળીયે જઈ જમશે. એ જમેલી વરાળ શુદ્ધ અને તુલ્યકીનાં કુલો જેવી હોય છે, તેને લોખાનનાં ફૂલ કહે છે. (૩) દોરોને સજોખમ થાય છે તે ઉપર:—(દોરોના નાકમાંથી ગળકા લીંટ વગેરે નીકળે છે.) કાળા લોખાનની નાકમાં ઘુણી દેવી.

૬૫. ઉધરસી.—એનાં જાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. સલાદિ પર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ પાય છે. એ જાડનાં પાંત્રાં:હરડેનાં પાંત્રાં જેવડાં મોટાં થાય છે. એની-છાલ-તેજબળના જાડ જેવી જડી

કેઈ પીળા રંગની હોય છે. એ જાડ ઉપર મળ્યા નેવાં હોય છે. એ જાડની છત અને ૧ મળી વીળાં હોય છે. ઉપરસીના જાડને ચિખળાના નેવાં કાઢી હોય છે. ઉપરસી (૧) ઉપરસી ઉપર-ઉપરસી અર્થે રજ અથવા ઘોડી બન્ધ વારી મધમાં કાઢવી ખાવી, ખર જાડનો કાઢો કરી પાને એકઠે ઘોડાના દિવસમાં ઉપરસ, રમ અને વાણવિહાર એ દર વાળ છે.

૬૬. ઉપરસાહ.—સં. સ્વામા, સાસ્વા. મં. ઉપરસાહ. ડિં. ધૈરીસર, કલીસર. જં. અંતર જા. મં. કરીમંદ, સોઅરે. તે. જ્ઞાનચપી, મયા. નાનારી. તુ. કનાવેહ. ઇ. ઇન્દિયનસારસાપરિલા. હેમિટેસમકૃદિશ્ચ.

એનો વેલો કાળાસ પડતા રાતા રંગનો હોય છે. એનાં પંજાં આંખરે તરવાર નેવાં, અર્ધી અજા પહોળાં હોય, મલુ આંખ જાંબાં હોય છે. એ વેલા કુંજરાળ જાંબાંમાં વાળ છે. એને બારી અને જાંબાં રંગ આને છે. અને તેમાંથી ૧ નીચે છે. એની કળી અને ઘોળી એવી ને નતિ છે. એકબીજી એ વેલાની ઉપરિ પક્ષી વાળ છે. એના મળનો સારો વાસ આવે છે. એને ઉપરસી ઉપરસી, નાની મળી, સેતકાળી, રોગવેલ, સ્વામા. વગેરે છે. ઘોળી ઉપરસાહ—કીતલ મધુર, યુક્ત, જડ, સિન્ધ, કંઠ્ય મુગધિ છે. અને કંઠ, કંઠ, જ્વર, કરીરની કૃષી, અર્ધિ માંબ, ઘડ, ઉપરસ, અર્ધિ, આંખર, ગિરોધ, વિષ, રાતરાજ, ધર, અને કરો નાક કરે છે. કાઢી ઉપરસાહ—કીતલ, જ્વ, મધુર અને કંઠાસ છે; બીજા મુલ ઘોળી ઉપરસાહ નેવાળ છે. (૧) ઘોળીની કુપણી ઉપર અને રાષીરમાં ધમ્મિલ બરમી ઉપર—ઉપરસાહનાં મૂળ સ્વચ્છ મેટા જોનાં પાંચમાં વિદ્યાજી કુંજરમાં બાધી કાઢવાં. જી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યમજામાં ને નર (રિષ) હોય છે તે કાઢી નાંખી, છાં મહિસાહર અને નાથેલા ધોળા કાઢો એ જાંબ એકાં કરી નારીક વાઢવાં તેમાં સર્વ જોપસના વજન એકસુ થી નાંખી, પ્રત્યેક ને વજન પ્રમાણે સાત દિવસ આપું. એ જોવાં ૪૨ દિવસ લેવાથી કરીરમાં જોલી નરખી નીકળી નાં કરીરપર પડેલાં લાકડાં સાત વધ, મટુ સ્થાન અને લોકો વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે. (૨) આંખમાં કુલ પડે છે. તે ઉપર—ઉપરસાહનાં પંજાં તોડી, ઉપર ને આંખો રસ આવે તે આંખમાં આંખને. (૩) બરમી ઉપર—યુગામહિસિ ઉપરસાહનાં મૂળ પામવી તેમાં છાં અને આંખમાં નાંખી, વારી, એળી કરી, તેમાં વાળું થી નાંખ સાંભ—સવાર આપું. (૪) મલુ ઉપર—ઉપરસાહનાં મૂળ વારી ઉપર નાંખવાં એકઠે મુખામુલ લેવાં થાય છે. (૫) આંખરી ઉપર—ઉપરસાહનાં મૂળ પાળીમાં અથવા જાડસાળમાં રીત પ્રમાણે બાધી થઈ નાંખે કાઢી મધ્યમાંની રેવા કાઢી નાંખી તેમાં ઘોડી કાઢી નાંખી નારીક વારી થી મિલ કરી પ્રાતઃમળમાં તે એક વજન આપું; એકઠે ઉપર લોકોની ગંધ થાય છે. (૬) કંઠરોજ ઉપર—ઉપરસાહનાં પંજાં અને આંખ કુનાં પાંચ સમખાજ કાઢ, નારીક વારી, મોળી કરી કીતલ મળવી; એકઠે વેદના અને મુધિ નાક વધ કંઠ મળવુ થાય છે. (૭) પિત્તજ્વર ઉપર—ઉપરસાહ અને કળાકંડ એનો કાઢો થાય કરી સાંભ નાંખી આપને. (૮) સર્વ વિષ ઉપર—ઉપરસાહનાં મૂળ થસી પાળીમાં મેળવી તે અંતર. (૯) મસ્તકશૂળા ઉપર—ઉપરસાહનાં મૂળ થસી તેના લેપ કરે. (૧૦) પેદના કુંજા ઉપર—ઉપરસાહનાં મૂળ થસી પાવા.

૬૭. ઉપરસી (ઉપરસી).—સં. ઉપર. મં. ઉપર. ડિં. ઉપર, મુસ્તર. જં. વજનસા. રા. પ્ર. ઉપર. કં. મહા. અતિ. તે. અતિમાન. તા. અતિમાર. તુ. અતિમાર. ઇ. અંતર, આરમ. જં. જાંબ. ઇ. ડિં. ફી. લા. રાહસ્ય એમિરેયા.

ઉપરનાં જાડ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે. એને અંતરની આકૃતિની રંગ આવે છે. તે પાંચ એકઠે રાહ કાઢ થાય છે. કાઢી હોય છે સારે કાઢ તેવું કાઢ જુદું કરે છે. ઉપરનાં જાડા કીતલ કેઈ મુખકાર છે. ઉપરનાં કાઢાં અતિશય મીઠાં હોય છે. તેના તળા (પાટિયાં) પાડે છે, તે એકઠા મળવાળ હોય છે, કુનાડિના પાલ જાડવાથી જુદું એકઠું બાજવા નથી. ને તેમણે ઉપરનાં જાડ હોય, તેની આંખની પાળને અથવા જાડ નીચે થઈ કરી જાળીને કીતલ કરે છે. ઉપરનાં જાડ નીચે રહેલું પાળી

પીવા માટે સાફ-નિરોગી છે. ઉંખરો: શીતળ, ગર્ભસંધાનકારક, વ્રણરોપક, રક્ત, મધુર, તુરો, ગુર, અસ્થિસંધાનકારક અને વર્ણકર છે; અને કદ, પિત્ત, અતિસાર, તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. એની છાલ: શીતળ, દુઃખપ્રદ, તુરો, ગર્ભને હિતાવહ અને વ્રણનાશક છે. એનાં કાચાં ફળ: સ્તંભક, તુરો, અને હિતકર છે; એ તૃષા, પિત્ત, કદ, અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. મધ્યમ કાચાં ફળ: સારાં, શીતળ, તુરો છે; અને પિત્ત, તૃષા તથા મોહ કરનારાં છે. અને રક્તસ્ત્રાવ, વાંતિ, તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. એનાં જૂનાં ફળ: તુરો, રૂચિકર, ખાટાં, દીપન, માંસવૃદ્ધિકર, રક્તરોપકારક, દોષલ અને જડ છે. પાકેલાં ફળ: તુરો, મધુર, રૂચિકર, જડ, રૂચિકર, અતિ શીતળ અને કદકર છે. તથા રક્તરોપ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ, પ્રમેહ, શોષ, અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે. (૧) વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય તે ઉપર: ઉંખરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર ૩ ચોંટાડવું; (૨) રક્તપિત્ત ઉપર: ઉંખરાનાં પાકેલાં ફળો ગોળમાં અથવા મધમાં ખાવાં; અથવા મૂળ ધસી તેમાં સાકર નાંખી તે આપવાં. (૩) વછનાગના વિષ ઉપર:—ઉંખરાની છાલનો રસ ધીમાં મેળવી ગરમ કરી આપવો. (૪) સોમલ ઉપર: ઉંખરાનાં પાંત્રોનો અથવા છાલનો રસ અચ્છેર સુધી આપવો. ઢારને પણ એજ ઔષધ આપવું. (૫) આંખો આવે છે તે ઉપર: ઉંખરાના દૂધનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગાલકુળી (ચાથર) ઉપર: ઉંખરાનું દૂધ ચોપડવું. (૭) વાળો તથા બદ ઉપર: ઉંખરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળો કાગળ લગાવવો. (૮) સોજા ઉપર:—ઉંખરો, વડ, પીપળો, પીપળી, નાંદરૂખ અને વેતસ, એ પંચ વલ્કલની છાલ ધસી, ધી નાંખી તેનો લેપ કરવો. (૯) અતિસાર ઉપર:—પતાસામાં ઉંખરાના દૂધનાં ૪-૫ ટીકાં પાડી આપવું. એટલે જે આમરક્ત પડે છે તે હગામણ સારી થશે. (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર: ઉંખરાના મૂળનું પાણી આપવું. (૧૧) પથરી ઉપર: ઉંખરાનાં મૂળનો રસ ૫ તોલા કાઢી, તેમાં સાકર નાંખી આપવો. એજ મૂળો ગાયનાં દૂધમાં ધસી તેનો શિશ્ન (લિંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૨) ઉચ્છ્રુતા ઉપર: પાકાં અને જેમાં ઝીડા નહિ હોય એવાં ઉંખરાનાં ફળ લેઈ, તેમાં ખડી-સાકરની ભૂટી નાંખી તે ફળ રોજ સવારમાં ખાવાં. (૧૩) સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર: ઉંખરાના ઝાડનાં મૂળ માટીમાંથી સાફ કરી કરવતીએ તે મૂળ બેરી; તેની નીચે એક વાસણ રાખવું. તેમાં ચાર પ્રહર સુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની બાટલી ભરી રાખી. એ શક્તિ પ્રમાણે ૧ તોલો પર્યંત લેઈ જઈ અને ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૧૪) ન્હાના બાળકોના શરીરમાં શીતળાની અથવા ગોવરાની ગરમી થઈ આવી હોય તો:—ઉંખરાનો દ્રવ, ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૧૫) ગરમીએ જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો: ઉંખરાનાં પાંત્રાં ઉપરની ફાડ (લાખ જેવાં ચાકાં થાય છે તે) અને ખડીસાકર, એ વાટી આપવાં. (૧૬) ગાંઠિણીના અતિસાર ઉપર: ઉંખરાં મધમાં આપવાં. (૧૭) ભસ્મક રોગ ઉપર: ઉંખરાની છાલ ઓંટના દૂધમાં વાટી આપવી અથવા ઉંખરાનાં મૂળોમાંનું પાણી તાડી પ્રમાણે કાઢી આપવું. બીજું પાણી આપવું નહિ, એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૧૮) શીતળા હલકા થવા:—ઉંખરાનાં પાંત્રાં ઉપરની લાખ ગાયનાં તાજાં દૂધમાં વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં થોડું મધ નાંખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. આ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવતાંજ આપવું. (૧૯) પિત્ત વિકાર ઉપર:—ઉંખરાનાં મૂળનો દ્રવ સાકર નાંખી આપવો. (૨૦) વિંછીના વિષ ઉપર:—ઉંખરાનો પાલો વાટી દંશ ઉપર ચોપડવો. (૨૧) મોડશી ઉપર: ઉંખરાનો દ્રવ આપવો. (૨૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—ઉંખરાનાં મૂળ થંડા પાણીમાં ધસી, તેમાં દાંતવણ મેળવવું, અને તેનો લેપ કરવો. (૨૩) કર્ણમૂળ ઉપર:—ઉંખરાનું અને કપાસનું દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૨૪) મોંઢાલાં ઉપર:—ઉંખરાનાં પાંત્રાં ઉપરની ફાડ, સારા દહીંમાં વાટી સાકર નાંખી નિસ એક વખત આપતા જવું. (૨૫) મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો: ઉંખરાના પાકેલા ફળમાં સાકર ઘાલી ધીમાં તળી તેમાં એલચીઘણાની ભૂટી અને ચરીની ભૂટી અર્ધો અર્ધો માસો નાંખી એજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવું, અને રોગણીના ફળનો રસ ડોકે ચોળવો; એટલે નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે. (૨૬) દાહ ઉપર:—ઉંખરાનું દૂધ સાકર નાંખી આપવું.

૧ ભસ્મક રોગનાં દારણો અને લક્ષણો વિગેરે ‘સુગ્રામ વેદક’ માં જોવાં.

આ. ભિ. ૬

૬૮. ઉલ્લી સોરિંગલી.—સં. જુદલી. વાતોડી મં. ડોરલી, રાનચંબી, રિં. બડીધાઈ, નર-
દંડા. નં. જુદલી. આડા, વિતવેચન. ૩૦ ઠેચુચુ. તે. પેલમુચી, કુખાચી. તા. કાંતમહારી,
ચેચુચુ ૮૦. મુચા. મલા. નેચે. ટપાચોરિયા. ૨૦. ગાઈલનજંબલી, ઉત્તરચાર. ૨૦. ગાધુનન
જંબલી થા. સોલેનમ્ ઉડીકમ.

ઉલી સોરિંગલીનાં ઝાડ આનેકુજ વંતાકીનાં ઝાડ જેવાંજ વાવ છે. એને “ જંબલી રિંગલી ”
પણ કહે છે. એ ઝાડ કંમરપૂર ઉચાં વધે છે. ઉલી સોરિંગલીનાં ફળ મેળા હોય સોપારી જેવાં મોટાં
હોય છે. એ ફળોને રંબ પીચા હોય છે. જીન લોક એ ફળોનું સાક કરે છે. ઉલી સોરિંગલીની ક્રિ-
ત્તિ કાઠમીમાં વાવ છે. તેને “ મોત રિંગલી ” ક્રિયા “ ચિંચુરીવાંગી ” પણ કહે છે. મોત
રિંગલીમાં ફળો ઉલી સોરિંગલી કરતાં નારીક હોય છે. એ ફળોનું સાક સાફ વાવ છે. ઉલી સોરિંગ-
લીનાં મૂળ દસ મુળમાં આવે છે. મોટી સોરિંગલી:—લીખી, ઉચ્ચ, કાચી, કાચ, પાચક, ચાકી,
અંતિપાક; અને કાં, વાચ, વાચ, કાં, અરોચક, ઉચી, કાં, ઉપરક, કાં, મુખવેરસ કાં (ખરત),
ચા, અમરોચ, કાં, અંતિપાક, એમનો નાચ કરે છે. કાં સોરિંગલી:—વાચ, કાં, ચા, કાં,
અંતિપાક, વાચ, કાં, કાં, અને અમરો નાચ કરે છે. પાંચીસોરિંગલી:—કાં, કાં, કાં, અને
વાચનો તથા અંતિપાક નેતરોમનો નાચ કરે છે. ખીખ મુળ મોટી જેવાં છે. મોટી રિંગલી:—કાં, લીખી,
લીખી, ઉચ્ચ, પિચક, કાં, કાં, કાં, પાચક, અંતિપાક; અને કાંવાતવાચક છે. ઉપરક (૧) ઉપરક
ઉપર:—ઉલી સોરિંગલીનો કાંચો પીપર નાંખી પાચો, એકે ઉપરક નક્કી કરે છે. (૨) ડોરને
કાંચ પણ પ્રકારનું વિષ ચક્રનું હોય તો તે ઉપર:—ઉલી સોરિંગલીનાં મૂળમાં ખડી, પાંચી નાંખી
તેમાંથી રસ કાઢે. અને પાચે. (૩) આરકત (રાતબિગ) નેત્ર કરતાં હોય તો:—ઉલી સોરિંગ-
લીનાં નિર્ધાનું અંતિપાક અંતિપાકમાં કાચવાથી અંતિપાક કાચવેગ વાવ છે. પૂર્વે કિપાઈ હોયમાં પેલમુ-
ચી સોરિંગ અવધા કાંચ હોઈને નવાવચને આ રીત અવધી હતી. (૪) વાળા ઉપર:—ઉલી સોરિંગલીનાં
મૂળ પુરના મૂળમાં અવધા આસોપાચવનાં વગોમાં વાડી તેને ફાંચા ઉપર પાચો નાંખે.

૬૯. ઉંચુલી.—આ ઝાડ મોર્તાક ધોતમાં વાવ છે. એ એક કુંવારીના જેવીજ બાલ છે. પરંતુ
ઉંચુલીનાં ઝાડનાં પાનાં લાંબાં હોય, ઉપર કાંતર કરતાં હોય છે. એ ઝાડ બે બીજા હાથ ઉચું વધે
છે. ઉંચુલીનાં પ્રધાનું અને કુખાચી કાંચીનું સાક વાવ છે.

૭૦. ઉંદી.—(સં. એત વાતોડી)

ઉંદીનાં મોટાં મોટાં ઝાડ કુંખાગ બીજાનાં વાવ છે. ઉંદીનાં પંદરાં ન્દાનાં હોય, તે સુધારે ૪
અંખા લાંબાં હોય છે. આ પંદરાં પડ હોય છે. અને ઉંદીનાં ફળો અમાર સીનાર જેવો હોય છે.
(૧) નળ-વાચુ ઉપર:—ઉંદીનાં જાથોના રસ નરકાં પાચે. (૨) મળુ ઉપર:—ઉંદીનાં ફળ કર્ત
હોતાં નધા ચારે અંખા હોય નધા. કાંથી લાવી ફળમાં બારી, રાખી ચક્રાં. એ ફળ અને ખાંજીનાં
મૂળ મળમાં ધસી નિત ૪-૫ વખત લેવ કરે. (૩) પાંકુરોચ ઉપર:—ઉંદીનાં ફળનું મૂળ, અંતિ-
પાક, અંતિ, વાંચ, એકાં, તાં, કાં, અને અંતિપાક, એકાંનું મૂળ બે પાચા, મળમાં નાંખી
રોજ સવાર સાંજ બોરખ બાવડું, એકે પાંકુરોચ ફર વાવ છે. (૪) કુરશાના ક્રિયા વાંચુચાના
વિષધી સોરિંગ આવે છે તે ઉપર:—ઉંદીનાં મૂળ અને મળુચાનીનાં પાંચે ચોખ્ખાં ધસી ચોખ્ખાં ઉપર
લેવ કરે. (૫) અંતિપાક મળુ ઉપર:—ઉંદીનાં ફળની રાખોડી તેમાં નાંખી મોખાચી. (૬)
બાગકાંને કુંડીચું આવે છે તે ઉપર:—કુંડીચાનાં લખોડી એમાં છે કે, લીંચમાં વાવ આવી હોઈ
મુખર છે અને ફળ પ્રાચાન થઈ હાથ પાંચ ખાંચાં લેવ છે, તેને માટે ઉચ્ચ:—ઉંદીનાં ફળ સાધારણ
મોટી સુધારાં વગી તેને મેખરના કાંચ પુર આપી, આજી, કાંચી રાખોડી નવાવચી તે રાખને અંતિ-
પાચા સાંચ ૩૬, અને નધીના મૂળના મળુ પુર, અને બીજેચાના રસના સાંચ પુર આપી, આની વખતે
બે મુંજી ૪ મુંજ (અંતિપાચ) વર્ત લાંબી પ્રમાણે મળમાં ખાંચ કરી ચાંચા માટે આપી.

૭૧. એખરો.—સં. કાંચાક. મં. કાંચાક. રિં. તાંબિખાના.

એખરા કોકણમાં અને ખીજે સ્થળે ખેતરની ખાલુએ અને વડેખાના કિનારા ઉપર હોય છે; ત્યાં ઘેર પણ તેને ખાતાં નથી. એ ઝાડ સુમારે બે અઢીજ હાથ ઉચું વધે છે. એના કુમળા પાલાતું કેટલાક લોકો શાક કરે છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય દરેક પાંત્રા નીચે એક એક ઠાંટો હોય છે. આ ઝાડને મરાઠીમાં કોલિસ્તા, એખરા, કોલસા એમ પણ કહે છે. એને જે ખી આવે છે તેને 'તાલિમખાનું' કહે છે. એ ખી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે. ઉપયોગ: (૧) અતિસાર ઉપર: તાલિમખાનાં દહીંમાં વાટી આપવાં.

(૨) ક્ષત-કાસ ઉપર: તાલિમખાનાં ચૂર્ણ, મધ અને તાજા ધીમાં આપવું. (૩) ક્ષાત્પુષ્ટતાને માટે:—તાલિમખાનાં ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોપણ દૂધ પીવું. અથવા તાલિમખાનાં, મુસળી અને ગોખર, એમનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી તેમાં પ્રાવું. (૪) પ્રમેહ ઉપર: તાલિમખાનાં દૂધમાં ખાંડી આપવાં. (૫) યોનિસંકોચ થવા માટે: તાલિમખાનાના કાઠામાં તેનું ચૂર્ણ નાંખી અંદર લેપ કરવો. (૬) પુષ્ટિદાયક પાક:—તાલિમખાનાં, ગોખર, કૈયખીજ, બળખીજ, કાળી મુસળી, શતાવરી, સાલમભિથી, પંજખી મિશ્રી, ઘોળી શુભખાશીનો કાંદો અથવા ચોપચીનીની ભૂંડી કરી, ધીમાં સા-

ધારણ તળી, સાકરનો પાક તૈયાર કરી તેમાં નાંખવી; અને સારી રીતે ઘુંટી એકત્ર કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પિસ્તાં, ખસખસ, અખોડ, એલચી, કેસર, લવંગ, બયદળ, બવંત્રી, તજ અને ગળોતું સત્વ નાંખી થેપકાં કરી રાખવાં. એ દરરોજ બે તોલા ખાધ ઉપર ગાયનું તાલું દૂધ પીવું.

૭૨. એરંડા. (હીવેલી).—અં. સં. એરંડ. હિં. અરંડ, અડ. કં. ઐંડલ, હરળગીડ. તેં. અમુડાલ, તાં. આમણકક. તું. અલણુડ. મલાં. ચિત્તામણકક. ફાં. ખેદજર. અં. ખિરવા. તું. કચ્ચેક. કેસરએઈલ પ્લેંટ. લાં. રિસિનકોમ્પુનિસ.

આ આર્યભૂમિમાં પરમેશ્વરે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી છે, પરંતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું સામર્થ્ય આપણાંથી નષ્ટ થયું. એ આપણા ઉપર કાળચક્રનો ફેરોજ આવ્યો કહેવાય! આપણે આ કાળચક્રના ફેરામાં પવવાથી આપણા આગળ વધી આવેલું ખેતરોમાંનું અન્ન આપણા પેટમાં ન જતાં, પરદેશમાંજ તણાઈ ય છે! ઉત્તમોત્તમ પર્યાયદ્રષ્ટિ યદ્દિ બરપૂર પાક દર સાલ આવે; તથાપિ આપણા ખેડુતોના ઘરમાં હિના બે મહિનાનો ખોરાક પણ શિલ્પક રહેતો નથી! આવી જ્યારે સર્વત્ર સ્થિતિ યદ્ય છે, ત્યારે આપણી શક્તિ ક્યાંથી વધારવી? તથા આપણો લાગ્યોદય ક્યાંથી થાય? તથા આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો સફળ થવા જેવી પુષ્કળ રીતો છતાં, તે આપણે કરીએ છીએ ક્યારે? દર સાલ હજારો ખાંડી રંડી આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ, તે પરદેશમાં રવાના થાય છે. અને ત્યાં તેનું યત્રમાં તેલ કાઢી, તમ નીલવર્ણ ખાટલીઓમાં, ઉપર સચિત્ર વિહાયતી નામ છાપી, પાછું તે આપણા લોકોના ઘરમાં પડવા માટે મોકલાય છે. ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવું! કે આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના મૂર્ખપણાને ન્ય કહેવું! વળી બાળવાના સર્વ તેલમાં સ્થિર બળનાર, હમેશાં દીવાપાસે બેસીએ તોપણ આંખોને ધન્ય કરનાર, અને સસ્તું પડનાર, એવું એ “અલ્પ કિંમતી અને ઘણું શુણ્ણી” તેલ છતાં એ તેલપર માપણી ભક્તિ ન બેસતાં, પરદેશનું ધાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભયંકર તથા પ્રસંગે પ્રાણનાશક, મેવું જે ધાસલેટ (સાક આઈલ) તેલ, તેજ આપણને હિતકર જણાવા લાગ્યું છે! આ ઉપરથી માપણો સારાસાર વિચાર, તથા દૂરદ્રષ્ટિ વ્યક્ત થાય છેજ! આ એરંડ વૃક્ષનું વર્ણન “એરંડાનો કચરો” એ પ્રમાણે ન સમજતાં, એરંડ તેલ પ્રમાણેજ પરિણામે હિતકર સમજવું. એરંડામાં ઘોળી અને રાતી બે જાતિ હોય છે. તથા એક મળ એરંડ અને ખીજે જરાયતમાં થનાર વર્ષાશુ એરંડ, એવી પણ બે જાતિ છે. મળ એરંડ પાંચ દસ વર્ષ સુધી ટકે છે. જરાયતિ એરંડનાં ખી (એરંડીયા) બારીક હોય છે પરંતુ મળ એરંડના એરંડીયા કરતાં તેનું તેલ વધારે નીકળે છે. એરંડેલ તેલ રેચક હોઈ ખીજા રેચક પ્રમાણે તીવ્ર ન છતાં ન્હાનાં બાળકને આપવાને પણ હરકત નથી. ઘણા રોગોપર આરંભમાં આ રેચ અપાય છે. ઘોળો એરંડા:—તીખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુર, મધુર, કઠુ, વૃષ્ય, ગડ, સ્વાદુ છે. અને વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉધરસ, ઉદરોગ, સોજો, શ્લેષ્મ, અને કંમર, ખસ્તિ, મસ્તક, એમાંનું શ્લેષ્મ, દમ, આનાહવાયુ, કોઠ, વર્ધરોગ, શુભ, પ્લીહા, આમપિત્ત, પ્રમેહ, ઉષ્ણતા, વાત-

રક્ત, એ અને અતઃકિનો નાથ હરે ॥ એનો ભેડ, પ્રિયો પીળો એરડો—રક્તમાં અને વાહન
 તેમાં થયો વધારે ॥ રક્તો એરડો—પ્રિય, રક્તમાં તીવ્રો, લુપ્ત અને કાવો ॥ તથા વાયુ, મર, ૬
 ઉપરસ, કૃમિ, અર્ધ, વધારે, રક્તોષ, પાંડુ, શ્રાંતિ, અશ્વિનો નાથ હરે ॥ બીજા કુલ પેળા એરડો
 એવા ॥ બન્નેનાં પાદમાં—ચાતપિત્તને વધારનાર, અને ચતુષ્કુલ વાયુ, ૬૨ તથા કૃમિનો નાથ હરે ॥ એ
 કુમળા અંકુર—યુક્ત, અસ્તિયજ, ૬૨, કૃમિ વાયુ, અને સાત પ્રકારના કૃદિ રાત્રીનો નાથ હરે ॥ એને
 રક્ત—વાયુ, કશ્વિત, મુરુકુઓ નાથ હરે ॥ અને રક્તોષ, પિત્તને વધારે ॥ એના બીધાના થાળ
 (મગજ):—અગ્નિદાક, અતિ ઉષ્ણ, તીવ્ર, મીઠા, ખારા, સિન્ધુ, સારક, મલેસ અને લુપ્ત ॥ તથા
 યુક્ત, યજ, ૬૨, ૬૩, ચાનોદ, પીઠા, તથા ચાતારનો નાથ હરે ॥ એરડો તેલ (એરડીયું)—
 મધુર, સારક, ઉષ્ણ, યુર, શ્વિત, સિન્ધુ અને કાવું ॥ તથા બર્ષ, ઉરશોષ, મુલ, વાયુ, ૬૨
 યોગે, વિભ ભર, અને કમર, પીઠ, પેડ, યુગ, એર્ષના યજનો નાથ હરે ॥ (૧) શૂળ ઉપર—
 એરડમૂળનો મરો, દોઝ અને સજગ નાંખી આપવો. (૨) કુશિશૂળ ઉપર—એરડમૂળના કાઠમાં
 જળનાર નાંખી આપવો. એરડે કુશિયજ, કશ્વજ, ૬૨ અને પીઠમાં યજ મરે ॥ (૩) અમિલી
 ઉપર—એરડાનો રસ અને પીંચણુ મૂળ મુલવા આપવો. (૪) આંધ્રો આવે ॥ તે ઉપર—એરડો તેલને
 જુલવા આપવો. (૫) થાડ થાડ ॥ તે ઉપર—એરડમૂળ વાડી તેલમાં જળવા થીમાં કાઠથી મર
 કરી લેવ કરવો. (૬) વિસર્પ અને ડરાજ ઉપર—એરડો તેલ થીમાં આપવું. (૭) ન્હાના બાળકો
 તાળવું ઉઠતો ॥ તેને—એરડાનું પાંચ થી ચોપડી તાળવા ઉપર મેળવું. (૮) રેખ થવા મરે
 સાથે એરડો તેલ ૨ તોલા સુધી મરમ પાણીમાં અથવા મુલના અથવા વિદ્યુતના કાઠમાં આપવું. (૯)
 શરીરમાંની મરમી ઉપર—આ તેલ તાળવા ઉપર મેળવું. એરડે મસ્તકની મરમી નીચા જાંબોમાં
 તેજ આવે ॥ ઠાંચ પગમાં જળના અથવા આડા પોથી ઢાંચ તે ઉપર જલ એરડો તેલ ૬૬ પાણીમાં
 નાંખી મેળવું. મસ્તકની મરમી જાંબો મરે એરડાની પાંચ થી મળજી અથવા મેળવું. થી ચોપડીને તે તાળવા
 થર નાંખવો. (૧૦) મંત્રુશના વિષ ઉપર—ઘાલ એરડાનાં મૂળ પાણીમાં વાડી આપવો. એરડે મંત્રુ
 વિષ ઉપર, અને જમ નાથ મરે. (૧૧) સંધિગત ઉપર—એરડો તેલ મેળવું. (૧૨) કુલ
 જળા મરે—ઘાલ એરડાનું દૂધ આંખમાં આપવું. (૧૩) વૃષકરોમ ઉપર—એરડો તેલ દૂધમાં
 અથવા ચોપડમાં આપવું અને લેવ જલ કરે. (૧૪) રક્તપિત્ત ઉપર—એરડો અરુસો અને
 મરો, એનો કાઠો કરી તેમાં એરડો તેલ નાંખી આપવો. (૧૫) પેડમાંના વાયુ ઉપર—એરડો તેલ
 મુલના કાઠમાં આપવું. (૧૬) આમચાત ઉપર અને અમસી વાયુ એરડો પીઠ, કમર, જભા,
 પેડ, પગ, એ ઉઠતો શૂળ અને પીઠ થાડ ॥ તે ઉપર—એરડો તેલ દૂધમાં મેળવી માંચે
 કરી આવા મરે આપવો, અથવા એરડો તેલ એર્ષના ચોપડમાં આપવું. (૧૭) બાળકોની સસણી
 ઉપર—પાચવેલના પાંચ થી એરડો તેલ ચોપડી થી, તે સહેવા પેડ ઉપર મળવું અને તેવા
 પાંચ થી પેડ થી (૧૮) બાળકોને કૃમિ અને જલ ઉપર—એરડો તેલ મરમ પાણીમાં આપવું
 અથવા એરડાનો રસ જમમાં આપવો. (૧૯) વીંછીના વિષ ઉપર—એરડાનાં પાંચ થી રસ
 કાઠી તે એ જાંબો બાજમાં કલ થયો લેવ તેવા વિદ્યુત જાંબો માનમાં નાંખવો અને કાંચી વળત
 તેજલ રહેવા હેતુ એ પ્રમાણે ૨-૩ વળત કરવું એરડે વિષ ઉપર નથી. (૨૦) ઉરમક વૈષ
 ઉપર—દૂધમાં અથવા થીમાં એરડો તેલ આપવું. (૨૧) કમ ઉપર—૨૫ તોલા એરડો તેલ, પંચ
 તોલા જમમાં વિષ કરી રાખવું. તેમાંથી સવાર સાંજ એરડો જમવો લેવા જવું. (૨૨) સર્પ ડરા
 ઉપર—એરડાનાં પાંચ થી રસ ૪ જમવા ૨ જમવો પાણી નાંખી આપવો, અને ૬૬ ઉપર
 પાંચ થી વાડી આપવો એવી ઉઠતી થાડ વિષ ઉપર. (૨૩) ઉંચ ન આવતી કાંચ તો—એરડો
 બારીક વાડી. પીઠક દૂધ નાંખી કાંચે અને માન પાસે મેળવા થાડા થવા નહિ. (૨૪) મરમાલ
 ઉપર—એરડમૂળ અને આખાનાં મૂળ ચોખાના ધોવામળમાં થાડી લેવ કરે. (૨૫) મુખે
 પ્રસૂતિ થવા મરે—એરડમૂળ થીમાં થાડી થીમાં, અને મુલ જમ ઉપર ૫૬ લેવ કરે. (૨૬)
 અમિલી ઉપર—જમ એરડાની થાડી થાડીમાં વાડી આપવી. વિષ ૩-૪, એવી જાંબો ઉપર આપવી.

એમ નહિ તો એરંડમૂળ મધમાં આપવાં. એટલે કાયદો થશે. (૨૭) પીનસ રોગ ઉપર: એરંડતેલ કઢવી રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમાં ધણીવાર સુંઘવું. (૨૮) ચોનિશૂળ ઉપર:—એરંડમૂળ અને સુંઠ ધસી ચોનિ ઉપર લેપ કરવો. (૨૯) નળ કુલ્યા હોય તો: એરંડતેલ ૨ ચમચા, સિંધવ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો અને ગાયતું દૂધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવાં. (૩૦) ઉરસ્તંભ અને શ્વેત્રસી વાયુ ઉપર:—એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાંખી આપવું. (૩૧) બાળકોને રેચ માટે:—એરંડા અને ઉદરની લીંદીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી, તેનો બાળકની ગુદા ઉપર અને હુટી ઉપર લેપ કરવો. (૩૨) કાચની ભુકી પેટમાં ગંધ હોય તો: ત્રણ તોલા એરંડતેલ પીવા આપવું. (૩૩) પિત્તરોગ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં એરંડતેલ આપવું. (૩૪) મસ્તક શૂળ ઉપર:—એરંડમૂળ ભાંગરાના રસમાં ધસી નાકમાં ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું એટલે જીંકા આવશે. (૩૫) કામિણી ઉપર: એરંડાના ઝાડની છાલ જે તોલા કાઢી, ગાયતું તાબું દૂધ ૪ તોલા છાંટી તેનો રસ કાઢવો, અને નિત્ય એક વખત પ્રમાણે ૫ દિવસ લેવાથી કાષ્ઠ પણ બારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે. અથવા કુંભળી ડુંગોનો રસ ૬ માસા દૂધમાં આપવો. પથ ત્રણ દિવસ મોળું ખાવું. (૩૬) હોઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપર: રાત્રે ઝોઠને તેલ ચોપડવું. (૩૭) આમવાત ઉપર:—એરંડામાંનું મગજ અને સુંઠ સમભાગ લેઈ એકત્ર કુટી તેમાં તેટલીજ ખાંડ નાંખી ગોળીઓ કરી રાખવી. એ ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી. અથવા એરંડતેલ સુંકેના કાઢામાં આપવું. (૩૮) કટિશૂળ અને હૃદયોગ ઉપર: એરંડમૂળનો કાઢો જવખાર નાંખી આપવો એટલે હૃદય, અને કમરના શળનો નાશ થાય છે. (૩૯) કાનમાં બગાઈ વગેરે ગચું હોય તો:—જાડું જાડું થયેલ એરંડતેલ ૧-૨ દિવસ કાનમાં નાખવું; એટલે જીવડું મરે છે. પછી તે યુક્તિએ બાહર કાઢવું. (૪૦) ગુદમરોગ ઉપર:—તાજ દૂધમાં એરંડતેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવું. (૪૧) તાવની અતિશય બળતરા થતી હોય તો:—એરંડાનાં પાંત્રાં ચોખ્ખી જમીન ઉપર પાથરી રાખવાં અને તે રોગીના અંગ ઉપર રાખવાં. તેથી તાવ શાંત થાય છે. અને દાઢ શાંત થવા પછી થંડી લાગે છે, તે યુક્તિથી વિવારણ કરવી. (૪૨) પ્લીહોદર ઉપર: મૂળ અને પાંત્રાં સુકાં એરંડાનાં ઝાડ માટીના વાસણમાં ભરી, મેં બંધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે કુટી તે ભસ્મ ૧ તોલો લઈ ચાર તોલા ગોમૂત્રમાં ખાવું. (૪૩) ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે:—એરંડમૂળ, સુંઠ અને સવાનો કાઢો આપવો.

૭૩. એરોદસ: એને 'મીઠો અજમો' પણ કહે છે. આ અજમો ખાવાથી મીઠો લાગે છે, એનો આકાર અજમા જેવો હોય છે. આ અજમો પર્શ્યા દેશથી આવે છે. એનો ઉપયોગ આજકાલ ધણીજ યવાં લાગ્યો છે. (૧) કૃમિ ઉપર: એરોદસનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળકોના તાવ અને ઉદરસ ઉપર: એરોદસ ટાંક ૧, વરીયાળી ટાંક ૧, એની ભુકી કરી કુંવરમાં નાંખી ગરમ પાણી, તેનો બળક કાઢી તે મધમાં ચાટવું.

૭૪. એલચી: રાં એલા. મં વેલોડે. હિંમં ધલાયચી. બં એલાયચ. કં યાલકરી તૈં તું એલા, એલાકી. તાં એલ, ધલાયચી. મલાં એલુ, એલાતરી. કાં હૈલ, હાલ. અં કાકીલેસિગાર. ઈં કાંઈમમ્ લાં ધલેટરિઆ કાઈમિમં.

એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્થાનમાં અને એની આસપાસના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડ થંડા દેશમાં થતાં નથી. એલચી મલબાર, કોચીન, મંગલોર, મહીમુર, અને ઘણું કરી આખા કર્નાટક દેશમાં થાય છે. એ ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે. એલચીનાં ઝાડ મલબાર પ્રાંતમાં આપો-આપ ઉત્પન્ન થાય છે, એલચી ભોંયમગની શિંગોની પેઠે જમીનમાં મૂળીયાંને લાગેલી હોય છે. મલબારમાંથી પ્રતિ વર્ષે સેંકડો ખાંડો એલચી ઇંગ્લંડમાં અને બીજા દેશોમાં વેચાવા જાય છે. એલચી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તે ઘણું કરી ખાવાના પદાર્થોમાં નંખાય છે. 'જંગલી એલચી' કરીને એની એક મોટી જાતિ ડુંગરોમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એના એલચીદાણા કાઢી, બાહર વેચવા મોકલે છે એને "નર એલચી."

પણ કહે છે. એ વસણુ જેવી મોટી મોટી હોય છે. બારિષ એકચર્ચીકાઠાઃ—કાવા, સીતળ, રસ તીખા, લણુ, સુમધિ, પિત્તકર, યુખ અને મસ્તકનું શોષન કરનાર, ગર્ભપાતકારક, ફૂલ, અને વાણુ, ૧ ક્ર, ઉપરસ, અર્ધ, શય, વિષદોષ, નસ્તિરોમ, કકરોમ, મુતકૃમ્મ, અરમરી, વણુ, અને કંદુ (ખરબ) નાશ કરે છે. ઘોડા એકચર્ચીકાઠાઃ—તીખા, ફૂલ, રસિકર, લણુ, રસકાષી અને પાકકાષી તીખા, મુ શુદ્ધિકર, સુમધિ, પાચક, સીત, અને અગ્નિદીપક છે. એ ક્ર, હમ, પિત, કંદુ (ખરબ), રક્તરોમ, ઉપર ક્રોમ, વિષદોષ, વણુ; અને નસ્તિ, યુખ, અને મસ્તક, એ ડેઠાણાનાં ઘણ તથા વીંતનો નાશ કરે છે. ઉપરોચ (૧) સૂતરોમ અને શુક્રોચ (પેશાન સાથે થાત નબ છે તે) ઉપર—એકચી અને કૌ દિ ક્યું ૩ જુન જુલું દૂધ અને ધી સાથે આપવું. (૨) વિંડીના વિષ ઉપર—એકચીકાઠા ધારી મન નેરથી કુંડુ. (૩) લેપાળાના વિષ ઉપર—એકચીકાઠા કઠિમાં વાટી આપવા. (૪) આંખોમાં બળત થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય તો તે ઉપર—એકચીકાઠા અને સાકર સમભાગ લેઇ એ આંખી તે આર માસા બૂધી લેઇ તેમાં ૪ માસા જિરંગાની મોખ નાંખી સચરે ઘાતણુ કર્યા પછી લે નવું; એટલે મસ્તક મસ્તિ બરમી મડી મનજ વાંકુ લઇ આંખોમાંની બરમી નબ છે; અને જ્યે તેજ આવે છે. (૫) રક્તપ્રદર, રક્તમૂળબાધિ, રક્તમિશ્ર ઉપર—એકચીકાઠા મણુ, કેકર, ભા રજ, વંદલોચન (વાંસકપૂર), નામરોચર, લંબલ, એ ૭ બોવણનું સમભાગ ચૂલું કરી રાખ અને દરોજ પ્રાતઃકાલે ૨ માસા ચૂલું, બે માસા મધ, ૭ માસા ગાવનુ ધી અને ત્રણ માસા છા જે મિશ્રણમાં સેવન કરવું. એ પ્રમાણે સાવંકાલે જણુ આપવું દિવસ ૧૪. એ બોવધને દરોજ ૩૦ સુવધની વેળાએ સક્તિ પ્રમાણે ગાવનુ દૂધ ભવિષ્ઠીર તથાથી અંદર ઘેડી ખાંડ નાંખી પીવું, તથા જેન મેવતી વેરે અમ પદાર્થ અને તેજવાળા તથા તીખા પદાર્થ વળેલા. (૬) કંદુરોમ ઉપર—એકચી-કાઠા, સિધવ, ધી, મધ, એ એકત્ર કરી પાવા. (૭) થાતપુષ્ટિને માટે—એકચીકાઠા, ભવન નામનના મનજ, ગાવનું માખણ, અને સાકર એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સતારે ખાવું, એથી વીરેણી વાય છે. (૮) સૂતકૃમ્મ ઉપર—એકચીકાઠાનું ચૂલું મધમાં મેગથી આટવું. (૯) ઉંઘાવતે રોઁ ઉપર—(કુધા, તિહા, હમ, ઉલ્કી, આસાદિક એએના ભેગા વેગના નિરોધ કરવાથી આ, રોઁ વાય છે.) એકચી લેઇ તેમાંથી આઠધી ધીના દિવા ઉપર ટેકી પછી નખાવું ચૂલું કરી તે મ સાથે ખાવું. (૧૦) યુખ રોમ ઉપર—એકચી કોણનું ચૂલું અને કુકારેલી રાડાડીનું ચૂલું એક કરી તે મિશ્રણ મોમાં રાખી બાજ પાવા દેવી, પછી મો સ્વચ્છ પાવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪-૫ વા કરવું. (૧૧) સર્વ શૂળ ઉપર—એકચીકાઠા, કિંજ, નવખાર, સિધવ એનો મરો, જોરંડેવ નાંખ આપવો. એટલે કમર, હલ, ઉર, નાભિ, પીઠ, કૃષિ, મસ્તક, કંડુ અને તેજ એ ડેઠાણાનું ઘણ મણીન તરાથી ખરે છે. (૧૨) છર્ણવર અને સર્વજ્વર ઉપર—એકચીકાઠા, બીધાં, ઘોડોડી, દૂધ અને પાણુ એકત્ર કરી દૂધ રોપ રહે નાં સુધી ઉકાળા પીવું; એટલે તેથી સર્વ પ્રકારના તાવ નબ છે. (૧૩) કંદુ મુતકૃમ્મ ઉપર—ગામન, મધ, જીનો રસ એમાંથી કાઠ પણુ એક સાથે એકચીનું ચૂલું પાવું. (૧૪) ઉંઘાડી ઉપર—એકચીનાં ફાવતી ગાળા તે રાખ મધમાં મળાડવી.

જપ. જોડા.—સં. લગ્ન. મં. જોડા. હિં. નકર, નકારણ. કં. અંબલ. નં. માદર. લાં. ગોડાં કારણ લગ્ન.

આ ગાડ કાંઈક અને ગોમતક પ્રતોમાં થવું કરી વાય છે. મીન ડેઠાણું કાંઈ નડતી નથી. જોડાની ગાડ મોટી વાય છે. એનાં જોડાં કાના પતી કરતાં કંઈક મોટાં હોય છે. એને મર્તિક માસમાં રજા આવવા લાગે છે, તેને 'જોડાખા' કહે છે. એ રજા બુનાં વર્ષા એટલે તેના નાના કામ કરી સુને છે, તેને 'જોડાની જાલ' એવું કહે છે. તેનો આંખથી ભરવા કામ નાલ ઉપરોમ વાય છે. જોડાની જાલ પખને ઉપરોગી ખરે છે; કારણ, તે પિત્તવાયક છે. એ કામ કરતાં જણુ પચ્ચારક છે. કામ રક્તરોમ છે. વરણુ ખાતો રક્તરક્ત કરનાર છે. જોડાની લાકડાં ધમારવ કામમાં ઉપયોગમાં આવતાં નથી. પાંચાં જોડાં રાવનું અને અષાઢું થણુ મધુર વાય છે. પાંચ જોડાં પાણી

કાંઠી, તેમાં ખાંડ, જીરૂ, અને મરીની બૂધી નાંખી પીએ તો તે પિત્તચાગક, પથ્થકર, રૂચિદાયક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને ઝાંટનો સાર પથ્થકર છે.

૭૬, કચ્છરો.—સં ૦ કચ્છર, શુક્રકંદ. મં ૦ કચ્છરા, દુરડીએ મળ; કસેર, કેચુક ચિચોડ. બં ૦ કેસુર. કં ૦ સેદ્ધિનગડે. લાં ૦ રિકરપસુકૈચર.

તળાવની આસપાસ બેબે વેંત ઉડા કાદવમાં એક જાતના છોડ ઉગેલા હોય છે; એને 'લબ્હા' કહે છે. એ છોડોનાં મૂળોને કચ્છરો વળગે છે. ઘાસ સૂકાવા લાગે એટલે કાદવમાં ચાર ચાર પહોર ઉભા રહી તે કાઢી લે છે. કચ્છરાં શેકી અથવા છોલીને ખંચાય છે. તે છોલી ચીરા કરી, દૂધમાં સેલડીના રસ સાથે બદાય છે. તે 'દૂધ કચ્છરો' જાણીએ. બીજી રીતીએ, કચ્છરાં વાટી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધસાકર નાંખી તેનું ખાવાનું થાય છે. કચ્છરો:—મધુર, શીત, તુરો, ગુરુ, આહક, શુક્રવર્ધક, વાતકર, સ્તન્યવર્ધક, મલસ્તંભક, રૂચિકર, વૃષ્ય, કફકારક, કૃમિકર છે. અને રક્તપિત્ત, દાહ, શ્રમ, તૃષ્ણા, રક્તદોષ, નેત્રરોગ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં કુલ કમળો અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

૭૭, કચ્છરો. રાં ૦ કચ્છર. મં ૦ કચ્છરા. કાવરી. હિં ૦ કચ્છર, કાલીહળદી, બં ૦ એકાંગી. તેં ૦ કચ્છરમુ. તાં ૦ કપુરિમંજલ. મલાં ૦ અડવિકચ્છોલા. શાં ૦ જરંગાદ. અં ૦ એરકુલ કાકુર. ઇં ૦ લોંગ-એડોઆરી. લાં ૦ કરક્યુમ એરંબેટ.

—કચ્છરનાં ઝાડો હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે. પાંત્રાં અને ઝાડ હળદરના ઝાડ પ્રમાણે હોય છે. પાંત્રાં કિંચિત્ કાળાશ ઉપર હોય છે. એ પાંત્રાંની લંગાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. હળદર પ્રમાણેજ એના કંદ જમીનમાં થાય છે. એ કંદનો કચ્છરો કાઢી નાંખી તેને મીઠામાં આથે છે. (અથાણું કરે છે.) કોડણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. કચ્છરો-સુગંધી પદાર્થોમાં નાખે છે. એનો સુવાસ સારો હોવાથી, સુગંધી મસાલામાં વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે. એને 'પદ્મકચ્છરો' પણ કહે છે. “કપુરકા-છેલી” એ એક કચ્છરાની જાતિ છે, એને પણ કચ્છરો કહે છે. કપુરકાછલીમાં સુગંધ ઘણી હોય છે. કચ્છરા કરતાં એ વધારે સુગંધિદાર છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. કચ્છરો: કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અભિદીપક, સુગંધી, રૂચિકર, લઘુ, સુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોપાવે છે; તથા ગલગંડ, ગંડમાળા, કુષ (કોઠ), અર્થવણ, ઉધરસ, દમ, શુદ્ધ, કફ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. કપુરકાછલી:—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તુરી, શીતલી, કિંચિત્ પિત્તકર અને કાસ, શ્વાસ, જ્વર, શ્વળ, હિક્કા, શુદ્ધ, રક્તરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, સુખવિરસતા, કુર્મી, વણ, આમ, ઉલટી અને હિંદમ રોગનો નાશ કરે છે.

ત્રિદોષ, સુવારોગ (સુવાવડનો રોગ,) વિષમ અને જીર્ણ જ્વર ઉપર કાઢો: ૫૨ કચ્છરો, પિત્તપાપેડો, દેવદાર, સુંઠ, કરીયાતું, ધમાસો, કહે, નાગરમોથ, ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ, એઓનો કાઠો, એજ અને પીપરતું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. (૨) જીલ ઉપર જુખાર (જારી) આવે છે તેને માટે:—તિલ સવારે ઉઠી ઉઠતાંજ કચ્છરાના તાજા કંદ ચાવી થુકી નાખવા પછી મોં ઘોલું, એટલે ઉઘમાં લાળ ગળી જવાથી થયેલા વિકાર વગેરે શમન થશે. (૩) કૃમિ ઉપર:—કચ્છરાના કાંઠાનો રસ કાઢી પાવો. (૪) થાક ઉતરના માટે:—કચ્છરાનો પાલો અને અરણીનો પાલો પાણીમાં નાંખી તે ગરમ કરી તે પાણીથી સ્નાન કરવું. (૫) કાલેરા (વિષુચિકા) ઉપર:—કચ્છરાના કંદનો રસ; કાંઠા (કુંગળી)ના રસમાં નાંખી આપવો. (૬) કૃમિ ઉપર:—કચ્છરાના કંદની માળા કરી તે ગળામાં આંધવી.

૭૮, કઠં.—સં ૦ કઠં. હિં ૦ કોષ્ટ. મં ૦ કોષ્ટ. કાશ્મીર દેશમાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુષ્કરમૂળ નામની જે ઓષધિ છે; તે આનોજ પ્રકાર છે. કઠં:—ઉષ્ણ, તીખી, કડવી, વૃષ્ય, શુક્લ, રંસાયન, મોતિકારક, લઘુ, વાતકફનાશક; અને કોઠ, વિષ, વિસર્પ, કંદૂ, દરાજ, ત્રિદોષ, ખસ, રક્તદોષ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષ્ણા, એઓનો નાશ કરે છે. એનો લેપ કરવાથી વાત વ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મસ્તક સંબંધી પીડા ઉપર:—કોષ્ટ (કઠં) અને એરંડાળ કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) શુદ્ધમરોગ

ઉપર:—હા, સાચાનર, કેતકીના આર એ તેમનાં નિષ્ઠા કરી આપવું. (૩) બોલો ઉપર:—હાનું. આજીવાનાં રોકી તેમનાં કાલથી લેવ કરો. (૪) વાતબાધિ ઉપર:—હાં બસી બસે લેવ કરો.

ॐ हवी इधी (पुण्या) — सं० शुक पुण्या, इन्द्रिया. म० शुक गोप्या. वि० हवी तो
 तिवयो. नं० तिवयो. ३० हवीसारे. वा० कृष्ण. ते० अथाशुभ पुराणा. ६० शुकपरे. म० ३०
 पुर. ३० कृष्णा. अ० शुकपरे. ४० गोप्या. ५० शुकपरे. ६० शुकपरे. ७० शुकपरे.

કુધીના જેવા વેણા થામ છે, તેવાજ કાળી તુળડીના પણ મોઝા મોઝા વેણા થામ છે. કુધી પ્રાણીને વેણા ઉપર રહેવા માટે છે. આ રીતે પક્ષીઓ કાળાં કોળાં છે. તુળડીનો તરવાના કામમાં વેણા ઉપયોગ થામ છે. એમાંનાં કાળાં તુળડી સરખાં કોળાં છે, તેનાં તુળડાં કરે છે. કાળાંના તુળડાં કરે છે એવો એવો પ્રયત્ન ઉપયોગ થામ છે. કાળી કુધી રસ વખતે અને પાક વખતે તિબી, શીંટ કાળી, વામકાં અને રમ, ઉપરસળી નાચક તથા સોપનકારક છે અને વાલુ, સોભો, મજા, નિશાળ, વિવસ્વર, એકાંતો નાચ કરે છે. એનાં પાંચાં, પાક કાળે ખુર, મૂળ સોપક, વિવસ્વાપક । એ પ્રમાણે કુળના પ્રજા પક્ષી છે. (૧) ગરબુમકાં ઉપર:—પાકલી કાળી તુળડીમાં ૭ વિવસ્વાપક મરી રાખવું તે પીવાથી ગરબુમકાંના નાચ થામ છે. (૨) સર્પ પ્રકારના વિષ ઉપર:—કાળી કુધી મૂળ અથવા ખાંચાં પાકીમાં વાંદાં પાવાં એકઠે ઉપરથી વાપ સર્પ નિષ્ક્રિય કરે છે. (૩) રતાંબાપાક અથવા કસી જેવા મોટાં:—કાળી કુધીના જોડી રાત્રી મધમાં મેળવી અંખમાં આંખડી. (૪) જાંઘાં ઉપર:—કાળી કુધીના રસ અને સરસેલ એકઠા કરી આંખ ઉપર કાચવડું. રસ જળી અંધ તેજ સિ થામ એકઠે તે તેજ ચોપકવાના ઉપયોગમાં થેવું. (૫) કાનિણી ઉપર:—કાળી કુધીનાં પંદરમાં મોઝા કરી આંખડી. (૬) થાનિ સકોષન મોટાં:—કાળી કુધીનાં જી અને ચર જે પાકીમાં વાંદાં પાવડીની અંધ કોળાં કરે. (૭) કાનિણી ઉપર:—કાળી કુધીનાં જી પાકીમાં મરી નસ અંધ.

૮૦. કાચી કપડાં.—‘ખણ, ખેડ’ એમ મરાઠીમાં કહે છે. કાચી કપડાંનાં ગાંઠ દરિયામાં ઠેકાં
મજબૂત, મોવા વગેરે પ્રકારનાં થાય છે. એ ગાંઠનાં પંતરાં સીવાઈથી જેવાં પરતું તે કસતાં મોંઠાં હો
છે. એનાં રંગ પણ સીવાઈથી જેવાં હોય છે. એ રંગનો રંગ થયો હોય છે. એમાંનાં નિર્માણમાં હો
છે. એ નિર્માણે ગાંઠો તેવું તેજ કાઢે છે. આ તેજ કાણું અને કાણું છે. એ તેજ ગાળવાના કાચામાં જ
છે તથા તે રક્તચુરિ કરે છે. એ તેજને ‘ખણેસ’, ‘ખેડેસ’ એમ કહે છે. (૧) અરમીના આજ્ઞા
શહીદમાં જામવાથી સરીર ઉપર આડાં પડે છે તે ઉપર—કાચી કપડાંનાં નિર્માણ અને ખસેલીનાં
નિર્માણ સમભાવે સાધારણ ફરી, અમરના અમરમાં નવું સ્વિષ બીજાની રાખમાં, અને મોવા સ્વિષે
ખાસીક વાડી મોજા કરી રાખવો. એ નિત્ય કાળના તેજમાં અપવાદ રાખવાના નવા તેજમાં કાચી મો-
વામાંથી સરીર ઉપર લી આનેલા શેષમાં કાચી જાય છે. એવમ મોવામાં પછી એક પ્રકારે જ્ઞાન કરવું.
(૨) ખોડો, ખસ નિર્ણય ઉપર—કાચી કપડાંનાં નિર્માણ તેજ અને મોવાથી એકરંગનું તેજ, એ
જાને એક જ રીતે તેમાં મજા, કપડ, સિંદૂર અને લીજુના રસ નાંખી ખસ કરવો. આ એવમ જમાન
વાળી જાંઠી ઘણ વાય છે. અપવાદ નવું ખણેસ મોવાનું કિંવા નિર્માણ મોજામાં વાડી મોવામાં. (૩)
નાના વાળકોના આજ્ઞામાં અરમીથી ફાંફા જાય છે તે ઉપર—કાચી કપડાંના તેજમાં કાણુ-
નાની જાણ (કાંઈ અવેશ જુના ઉપર) નિર્ણય પાણી, નાખી સાંકામાં હવામાં રહેવું; એટલે, કાચી
વારે તે તેજ મોડા જેવું સોઢે થશે. એ કારણે ને આર વખત મોવાનું; એટલે નવું સ્વિષમાં મુજ
થશે. (૪) મહાકુશ ઉપર—કાચી કપડાંનાં તેજ નિત્ય મોજામાં કાંઈ જાં ૧૦-૨૦ દીપ્ત મજા મોડીના
કાંઈ ખાણું અને કાંઈ પણ મોજાનું. એટલે શેષમાં નાવ થશે.

८१. ४४वर्षी—सं. ३० ४४वर्षी. दि. ३१वर्षी. आ. मे.मे.दि.म. ज.म.सा.मि.प.

કાચબીના રેલા હેપ છે. એનાં ખર્ના નાનાકાં દોષ છે. કાચબીના રેલા પહે ડોલે થાય છે. બનાબના ખેતોમાં એની વ્યવસ્થિ પછી થાય છે. એ રેલાના થળમાં કાંઈ હેપ છે. રેલો સુધર્મ થયા પછી કુદ નીબા વર્ષે એના કાંધાને આડે કડી તેના રેલો થાય છે. એ રેલા ઘર નાની છે અને સા-

વેલી દ્રાક્ષ જેવડાં ફળો આવે છે. એનો આકાર કારેલા જેવો હોય છે. એ ફળનો રંગ લીલો હોય છે. એને 'કડવંચા' કહે છે. એ ફળમાં ખારીક બિયાં હોય છે. કડવંચાની બાજી થાય છે. એ બાજી સોડો મોટા ઉમંગથી ખાય છે. કડવંચીના કંદ ઉજી છે. એ કંદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમાં કરે છે. **ક્ષુદ્ર કારેલી (૧) કડવંચી:**—ઉજી, તીખી, રચિકર, અગ્નિદીપક, રક્તવાતકોષન, કડુ, વૃષ્ય અને સારક છે. એનાં ફળા:—પિત્તકર તથા રચિકારક છે. એના કંદ અર્થ, મલરોગ, મલગ્રંથિ અને યોનિદોષનો નાશ કરે છે તેમજ ગર્ભનો સ્ત્રાવ કરે છે.

૮૨. કડુછરં. (કાળીછરી) સં. અરણ્યછરક. મં. કડુછરણે (છરે) હિં. કાલાછરા, ખનછરા. કં. કાડછરગે. તાં. કડુચિરાંગં. તૈં. અડવીછલાહરી. તુ. કાલાછદરી. મલાં. કાલાછરાક. અં. કમૂત-ખહરી, કમૂતરસી, ઇં. પરપદ્ધલામેન. લાં. બ્હરનોનિયા અથેલમિંટીકા.

એના છોડ મુમારે બે ત્રણ હાથ સુધી ઉંચા વધે છે. એ સીધા વધે છે. એ છોડનો ઘોંડો કિંચિત્ ખારીક હોય છે. એને ને છોડવાં આવે છે તેમાં એ છોડ હોય છે. કડુ છોડ કૃમિનાશક છે. **કડુ છરં:**—ઉજી, છુડું, સ્તંભક છે અને વાયુ, ક્ષ્, તથા ત્રણનો નાશ કરે છે. (૧) મધમાખીના વિષથી અંગ ઉપર ગાંઠ થઈ હોય તો: કાળીછરીનો પાલો ગરમ કરી વિષવાળા અંગ ઉપર પાટો ખાંધવો. અગર એનોજ રસ શરીરે ચોળવો. (૨) નળ કુદમા હોય તો: કાળીછરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧, એ બન્ને પાશેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસ સવારમાં તે પાણી ગાળી લેઈ ઠીકરી ગરમ કરી છમકારી તે પાણી પાવું. (૩) કમળી ઉપર: કાળીછરી પૈસામાર વારી દરેક વખતે ઠંડા પાણી સાથે આપવી. (૪) બાળકોની સસણી ઉપર:—કાળીછરી ખાઈ તેનો કાગળો, થોડી હળદર નાખી કરવો, ને તે પીવું. (૫) ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:—કાળીછરી, છોડ, અને કડુનો કાઢો આપવો. (૬) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—કાળીછરીનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) શરીરમાં કોઈ પથ્થ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પીડ ઉપર: કડુછરાનું ખારીક ચૂર્ણ કરી આપવું. અને ઉપર પાણીનો છુટ્ટો પીવો. (૮) ઉઠરી ઉપર:—કડુછરું વાસણમાં ઘાલી બાળવું અને કામલા જેવું કરવું. પછી તેલમાં ખરલ કરવું અને ચોપડવું. (૯) વાહણંઓને ધાવણ રોગ થાય છે તે ઉપર:—કડુછરાના પાલાનો રસ પાશેર સુધી કાઢી, તેમાં કાચકાનો ગર અને થોડી મરીની ભૂટી નાખી આપવો અથવા કડુછરું ૧ તોલો લેઈ કિંચિત્ ફટી તેનો કાઢો કરવો. તેમાં કાચકાનો ગર અને ખેરની છાલ ધસી તે પાવો. (૧૦) બાળકોને કાંટા આવે છે તે ઉપર: કડુછરું અને ખડી સાકર એનો કાઢો કરી દિવસમાં બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૧૧) સર્વ જ્વર ઉપર: મારીના વાસણમાં કડુછરું ત્રણ માસા નાંખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું અને તપી ફુટવા લાગે એટલે તેમાં ૧૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું અને ૪ તોલા શેષ રહે ત્યાં સુધી બાળી પછી થોડું મધ નાખી આપવું.

૮૩. કડવી ગલકી. ગલકાં ને તુરીયાનાં નામો એકકાં છે.

સં. કોશાતકી. મં. કડુદોડકી. ગીલકી, હિં. ગ્રીમનીતોરક. કડવીતોરક બં. ગ્રીંગા. કં. કાહિરે. રૈવહિરી, નાગાડાળીબળી. તૈં. ચેટુ બિકાયા, ચેટીબિરા. તાં. પે ખીરકમ. ઉં. ૧૧૦ તુરિચેતકખ. ઇં. બિટરક્યુકા. લાં. દ્યુકા અમેરા.

ગલકીના વેલા પ્રમાણેજ કડવી ગલકીના પથ્થ વેલા હોય છે. એ વેલાને ને ફળો (ગલકાં) આવે છે, તે ઘણાં કડવાં હોય છે. (૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર: કડવી ગલકીનાં મૂળોનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાંખી પાવો; એટલે વમન યથ સર્વ વિષ ઉતરે છે. (૨) પથરી અને સોજા ઉપર:—કડવી ગલકીનાં પાંત્રાનો રસ સાકર નાંખી આપવો.

૮૪. કડવાં તુરીયાં. રં. મહાનલી. મં. કડુદોડકી.

કડવાં તુરીયાંનો વેલો તુરીયાંનો વેલો જેવો હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રાં, ફૂલ અને ફળ તુરીયા કરતાં નાનાં હોય છે. આ ફળો ઘણાંજ કડવાં હોય છે. આ વેલો વર્ષાઋતુમાં આપોઆપ ઉગે છે. એનાં ફળોને 'દિવાળા' પથ્થ કહે છે. કડવાં તુરીયાં થીત, કિંચિત્ તીખાં, છુરાં અને કડવાં છે, એ પકવાશય, આધ્માન આ. લિ. ૭

વાયુ અને મહાકવચની મુદિ કરનાર તથા વાયુ, અને રક્ત છે, તેમજ વાયુ, કષ, પિત્ત, કંકુ, વિદ્યોત, મધુર, ક્રુદ્ધ, અર્ધ, સ્વપ્ન, ઉપરચ, ઉત્તરોચ, કમ્બો અને મુશ્મળો નાચ કરે છે. એનાં ફળાઃ—મેઠ, લીન્ન, કાચું, સિન્ધ, હણ, તેમજ દીપન છે અને કાષ, ચાસ, આમિ, મેઠ, અપર, ક્રુદ્ધ, કષ, પિત્ત, અને વાયુની નાચા છે. બીજી, મસ્તકમુદિ કરનાર છે. (૧) કમળી ઉપરઃ—કાચું તુરીયની નારીક જૂની કી નાચમાં મુપવી; એટલે હાથ આવે છે અને પીગું લીંટ વડે છે. ધણી હાથ આવશે મારે તે બી નાચમાં મુપવું. એવું ૩ દિવસ કરવું. અથવા કાચા તુરીયામાં પીપર અને રાઈ કરી રાખવું, અને તે વાડી તેવું નચ કરવું. (૨) હાંતમ્બાના કુતરાના વિષ ઉપરઃ—તુરીયની. અંતની તંદુરબ નળ વાડી; પાંદર પાણીમાં એક મડી સુધી પચાજી રાખી, પછી ચોળી, માગી મડી સર્તિ પ્રવાલે પાંચ દિવસ સત્તરમાં આપવી. એથી ઉઘડી વાઈ, જુલાન લાગી-વિષ નીકળી જાય છે. પચ્ચ ચોખાએ જતા સુધી રાખવું. એજ પાણી, કોઈ જલ વિષ ઉપર આપવાથી મુલ્ય આવે છે. (૩) હાંતમ્બા કીડા થયા હોય તેડ—કાચાં તુરીયની અથવા રાંત તથા રાખવી. (૪) આધારીશી ઉપરઃ—કાચાં તુરીયનું જૂલું કરી પીકું, અને સારવાળીથી નાચમાં મુપવું; એટલે નાચમાંથી પાણીની માર પડે છે અને રોગ મડી જુલુ વાય છે. (૫) મુળઆધિ ઉપરઃ—(મસા) કાચાં તુરીયનું જૂલું મધાને મધવું; એટલે તેના મોર્મથી લાગ પડી ત્વરિત અર્થ મડી જાય છે. (૬) વિષ ઉપરઃ—કાચાં તુરીયાના કામે થી નાખી પાચા; એટલે વનન વધ સર્વે વિષ ઉતરે છે.

૮૫. કમ્બી (કરંજ.)—સં. ૧૦ કરંજ. ડિં. ૩૦, કાંકરંજ. ૨૦. કમ્બા—સં. ૧૦ કરંજ. કરંજ, ૨૦ કમ્બલી; હેંગ, કાન્થાનેનિલા. તેં. ૩૦ કરંજ. તા. ૫૦ મેપાર. મલાં પોનાં ૬૦ રમ્ પચિથ પોત્તેનિયા. લા. ૫૦ નેનિયાં લેલા.

આ જાંબલી કાઠ છે. એ કાઠ જાંબ મારે રસ્તાની ગાણુએ વાને છે. એનો જાંબ ધણી પડી હોઈ હોંઘને ધણી પ્રિય છે. જાંબ ધણી થઈ હોય છે. એનું બિચું તેણે નીચે છે; તે જાંબવાના કમળમાં આવે છે. કરંજ—જાંબ વખતે લીપું, નેજ, ઉચ્ચ રસ કાઠે કાવું, અને રાંડ છે. અને કરંજ વતે, વાયુ, ચેનિયો, વાત્સુર, અર્ધ, વલુ, કંકુ, કષ, વિષ, વિચ્છિન્ન, પિત્ત, કૃષિ, ત્વચોપ, ઉત્તરોચ, મેઠ, અને પીકાકો નાચ કરે છે. એનાં ફળાઃ—કમ્બ અને વલુ છે. અને મસ્તકોચ, વાયુ, કષ, કૃષિ, ક્રુદ્ધ, અર્ધ, તથા મેઠનો નાચ કરે છે. એનું તેજઃ—વાત્સાચ, કૃષિ-વાચ, અને અતિ સિન્ધ છે અને રોગો માનવા મારે થઈ છે. એ ક્રુદ્ધ, કમ્બ, મુખાને જરવાર; અને નેરોચ, વિચ્છિન્ન, વાયુ, ક્રુદ્ધ, વલુ, કંકુ, કમ્બ, કાચવે, ચેનિયો, અર્ધોચ અને લેરથી અનેક ત્વચોપનો નાચ કરે છે. (૧) ઉંદરાઃ રિકના વિષ ઉપરઃ—કરંજની જાંબ અને બી મડી તેના લેપ કરે, એટલે વિષ ઉતરે છે. (૨) જાસ ઉપરઃ—કરંજનું તેજ અને કપૂર જાંબવા લીખુનો રસ એકત્ર કરી જાસ ઉપર ચોખાવે; એટલે જાંબ, કંકુ જાંબાદિ દૂર વાય છે. (૩) અંકુરજી અને જંઠાળા ઉપરઃ—જોતના યોગજાંબની કરંજની રસ થડી લેપ કરે. (૪) માહરી, એટલે હાથે પચે આધી અરે છે તે ઉપરઃ—કમ્બા તેજમાં કાચા મુસળો જર નાંખી તે તેજ કરવું અને આથી મેઠા. જાંબર ચોખવું. (૫) પિત્ત પાદવાને મારેઃ—કમ્બની જાંબ આવાને આપવી અથવા જાંબનો રસ આપવો. (૬) મુશ્મળથી કૃષિ દૂર થવા મારેઃ—કમ્બ, કાચો લીંગો અને નેજાનાં જાંબ વાડી લેપ કરે. (૭) નેજાનાં કૃષિ મુશ્મળથી કમ્બાદિ ઉપરઃ—કમ્બની બિચું જૂલું કરી, આખરાની કાંચોના રસ કાચી, તે જૂલુંને રસના ધણી વાર કાંચે જારીક ખસ કરી કાંચે જેના લીંગી મોળામાં નાંખવી તે લેવા પાણીમાં થઈ જાંબન કરવું. એટલે ઉપજા સર્વે નેરોચ કાંચી કાચી કાચા જેવા દૂર વાય છે. (૮) આધારીશી ઉપરઃ—કમ્બની બિચાં જરમ પાણીમાં થડી તેમાં થોડો મોળ મેળવે અને તેવું નચ આપવું. (૯) નેજાને મારેઃ—જાંબના પાચાએ થોડો પાંચ નાંખવો અને કમ્બનું તેજ, લીખુનો રસ, અને કાચી કાંચીના બિચાં તેજ, એકત્ર કરી મસ્તક ચોખવા જવું. (૧૦) ઉંદરાં ઉપરઃ—કમ્બની રસ અથવા જાંબ થડી જરમ કરી લેપ કરે. (૧૧) આધારી ઉપરઃ—કમ્બની થાં કિચિંટ થાં કરી ખાવાં.

૮૬. કનક. — સં ૦ મં હિં ૦ ત્રિપર્ણી કંદ, કનક. કં ૦ સુરેગલ.

કનક, આ કંદ છે. એના વેલા ઘણા મોટા થતા નથી. વેલી જીણી થઈ પાંત્રાં ગોળ હોય છે. તેનાં પાંત્રાં નાગરવેલાનાં પાન જેવડાં હોય છે. પાંત્રાને અણી હોય છે. વેલાને બટાટા પ્રમાણે જમીનમાં કનકો આવે છે. આ કંદ સફરીઆં કરતાં બડો હોય છે. લાંબો તેટલોજ હોય છે. કનકને કાષ મરાઠીમાં 'કળુગર' કળુગી, 'કાંટે કળુયાં', પણ કહે છે. કનકો બાણી અથવા શેડી ખાય છે. આ ફરાળમાં ઉપયોગી છે. 'કારંદ' અને 'કાણ' એ કરતાં આ મીઠું છે. અને પૌષ્ટિક છે. (૧) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:—કનક બાણી ધી સાકરમાં સવારમાં ખાવા આપવું.

૮૭. કદંબ. રાં ૦ હિં ૦ અં ૦ કદંબ. મં ૦ કળંબ. તાં ૦ કદંબ. મલાં ૦ કદમ્બ તૈં ૦ કદમ્બેટુ. લાં ૦ એથોસીશાલ્સ. કડંબા.

કદંબનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંત્રાં મોટાં, અને પહોળાં હોય છે. એ ઝાડને શુદ્ધ આવે છે. કદંબ: તીખું, કડવું તુફ, ખાઈ, શુક્રવર્ધક, શીતળ, શુક્ર, વિષ્ણુબકારક, રક્ષ, સ્તન્યપ્રદ, ગ્રાહક, અને વર્ણકર છે. એ રક્તરોગ, પિત્ત ક્ષ, ત્રણ, દાહ, વિષ, મૂત્રક્રૂં તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) નાના બાળકોને તાન પડે છે તે ઉપર: તાનનાં લક્ષણો એવાં થાય છે કે, બાળકને તાવ આવે છે. કાનની કિનાર અને નસકોરાં ઘણા લવ લવ થાય છે. ઉપરાઉપરી મલદ્વારે બાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાલુચ્યાંન ઉછળે છે; એવો પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર ઉપાય:—કદંબની છાલમાં, થોડું થોડું પાણી નાંખી તેનો રસ કાઢવો અને તેમાં જીંદ અને ખડી-સાકર નાખી પાવો. અને આજ રસ તાળવા ઉપર ૫-૬ વખત ચોળવો, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. પછી ચોથે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કારેલીનું તેલ ચોપડવું. કદંબની છાલ બાણીમાં ઘસી તેનું સ્નાન પણ કરાવવું. (૨) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર: કદંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં અરીણ અને ફટકડી નાંખી લીંચુના રસમાં ખલ કરી, ગરમ કરી આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) મુખરોગ ઉપર:—કદંબની છાલના કાઠોનો કાગળો કરવો.

૮૮. કપાસ. ડં ૦ કાપાંસી, મં ૦ દેવકાપસી, કાં ૦ બાળકાપસી, હિં ૦ કપાસ, રક્તકપાસ, કં ૦ કંપુહતિ તૈં ૦ ધરંપતિચેટ્ટુ, બોટલાવત્તિચેટ્ટુ, લાં ૦ ગાસિવિયમમ્ચરખેશ્ય.

કપાસનાં બે પ્રકાર છે. કપાસ અને નરમો. બાગમાં કિંવા ઘેર વાવેલો તેને 'નરમો' કહે છે. આ ઝાડ કેટલાંક વર્ષો સુધી ટકે છે. ખેતરમાં વાવેલાને 'કપાસ' કહે છે. એ કપાસનાં ઝાડ વર્ષાયુ હોય છે. નરમાનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું જેવાં વધે છે. નરમાનાં પણ બે ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં બી કપાસ જેવાંજ હોય છે. અને બીજાનાં બી લાંબાં અને કાળાં હોય છે. કપાસના ઝાડમાંથી ૩ ઉત્પન્ન થાય છે. ર્જા ઉપયોગ આખા જગતમાં છે, ર્જાં વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનું સંરક્ષણ થાય છે. આપણા હિંદુસ્થાન દેશમાં ૩ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં કપડાં માટે આપણને પરદેશ તરફ જવું પડે છે, એ કેટલી દીલગિરીની વાત છે? ર્જા બીયાનું (કપાસીયાનું) તેલ કાઢે છે. કપાસ: મધુર, શીતળ, સ્તન્ય વર્ધક, કિચિત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂરો અને લઘુ છે. અને ક્ષ, પિત્ત, તૃષ, દાહ, જમ, ગ્રમ, ઉલ્લી અને મૂત્રજાતો નાશ કરે છે. કપાસીનાં જીડવાં: મૂત્રવર્ધક, અને વાયુ, રક્તવિકાર, કાનનાં ફાલ્લા; કંથોનાં ફાલ્લા નાશ કરે છે. કપાસીયા: સ્તન્યવર્ધક, શુક્ર, વૃષ્ય, કક્ષર, અને સ્તન્ય છે. ૩:—કિચિત્ ઉષ્ણ, વાતાનાશક, લઘુ, અને મધુર છે. (૧) ધૂપણી (એના રક્તસ્રાવ ઉપર) ઉપર: કપાસનાં પાંદડાંનો રસ આપવો અથવા કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી બે વખત આપવાં. (૨) અપચો થાય તે ઉપર: નરમાનાં કુમળાં જીડવાં ખાવાં; એટલે બે ત્રણ દિવસમાં અપચો મૂળે તાવ પણ દૂર થાય છે. (૩) સર્પદંશ ઉપર: નરમાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી તે સુમારે ૪-૫ તોલા આપવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો. કિંવા પિચ-કારીથી દંશમાં નાખવો. (૪) ગંડમાલા અને અપચી (ગંડમાલનો બેદ છે) રોગ ઉપર: કપાસનાં મળીયાનું ચૂર્ણ ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની બાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી.

(૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે—કપાસનાં યુગ અને શેઠડીનાં યુગ એકા સંજ્ઞામાં વા
આવવાં (૬) સ્તનમાં ઉપર—કપાસનાં યુગ અને ફૂંદી, મઠની સંજ્ઞામાં વાડી લેવ અને
(૭) ઝીલોડીના ડંશ ઉપર—કપાસનાં પોંદાં, વજનાય અને રાઈ વાડી લેવ કરવો, અવ
નરમાંનાં યુગ, માવસના યુગમાં થતી ઉત્તરમાં લેવ કરવો, કિંવા કપાસનું લાકડું થતી લેવ કરવે
(૮) ટાવવા શરીરે ખરજ ઉઠે તે ઉપર—નરમાંના રસમાં કાંઈ કરેલાં વાડી કરી લેવ આ
મર્દન કરવું અને આર થતી પડી સ્નાન કરવું (૯) જળમ લશાઈ આવવા માટે—પાનડીનો જા
રસ કરી તેમાં નરમાંનાં યુગ થતી ચોપાવો. અથવા નરમાંના તોરા અને પાનડી ગારીક વાડી, થ
કરી જળમ ઉપર ચડતી. એથી જળમ જલની ભાગ્ય આવે છે (૧૦) વીંછીના ડંશ ઉપર—કપા
સનાં પોંદાં અને રાઈ એકા વાડી લેવ કરવો, કિંવા કપાસનાં યુગ રવિચારે થાવી રાખવો, તે ચા
આવાથી વિષ ઉતરે છે. (૧૧) અડીલ ઉપર ઉતાર—કપાસનાં નિર્ધન ચૂર્ણ અને દરડીનું ચૂર્ણ એક
કરી ખાવું અને નરમાંના પાકાનો રસ અથવા (૧૨) ઇંદિમાંથી ધાતુ પર છે તે ઉપર—નરમાંનાં
ત્રણ પત્તાં અને ખડિયાસર એકા કરી પ્રયોગાથે ખાવો. (૧૩) નાક અને ગ્રામાંથી ટોડી પર છે તે
ઉપર—જૂના કપાસની પૂણી નાકે સુધવી. પછી ને તેમાં કપાસનાં પોંદાંના રસમાં એક તોરો ખડ
સાકર નાખી તે પીવું (૧૪) શિથિના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર એટલે અલ્કાવ યોગ્ય વખતે અને
બરોબર થયો ન હોય તો—કપાસીવાના તેલમાં એલગીદાસ, છાં, હળદર, સિંધવ, એ એકા થયો
લેઈ ઝીઝા કપાસનાં જાંબી તેની પોણથી ચોપા દિવસથી, પેનિમાં રાખવી (૧૫) કામીલ શેઠ ઉપર
નરમાંનાં છાંકાનો રસ નાકે પીવો. (૧૬) મંદુરના વિષ ઉપર—કપાસનાં નિર્ધન અને કુલેના મધ
અથવા (૧૭) જાળકના અતિસાર ઉપર—નરમાંનાં લાલ છાંકાં ગારી તેના રસ કરવો. અને
તે ગાળકને પાવો. અથવા ગાળકની માએ તે છાંકું ચાવી તેનો રસ ગાળકના મોમાં નાખવો. (૧૮)
મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકશૂળ ઉપર—કપાસીવાનું તેલ માથા ઉપર મેળવું ત્રિસ ૩
અથવા ૭ (૧૯) મૂત્ર અથિ ઉપર—નરમાંના પાકાનો રસ ગાળક દૂધમાં ત્રણ તોરો પર્વત જ
વો. (૨૦) આમંદુકે જર ઉપર—નરમાંનાં પોંદાં ગાળક દૂધમાં વાડી ગરમ કરી કરી લેવ કરવો.

૮૯ કપૂરલેહ. —આ જાને 'લેહ' એવી કથા છે. પરંતુ એનાં કાઠ વાવ છે. એ કાઠ ત્રણ
કાવ લેવાં થયે છે એનાં પાંચાં લાંબાં લેવાં છે એ પાસે લેવાથી થવું અપારાધિક અથવા છે એ
લેવામાં થવું અપારાધિક છે, ત્રણ કાવને સુચાર્ય લેવાં છે. એનો વાસ થવું કરી કપૂરના લેવા
આવે છે, માટે એવું 'કપૂરલેહ' એવું નામ પડેલું છે એનેજ કાઠ 'કપૂરલેહ' એવું કહે છે.
એ જાને ક્રેવાલ પિંગા રમ્ય તોરા (મીંચર) આવે છે તેમાં ત્રણ પાંચ પ્રમાણે વાસ આવે છે.
એજ આ કાઠની દૂધ છે. એ તોરા અથવા એનાં પાંચાં ગીળા હોવા સુચાર્યમાં થાયાં લેવાં તો તેમાં
તરલ તરલતા વાસ આવે છે. (૧) ખીર ઉપર—કપૂરલેહનાં પોંદાંનો રસ મધી આવવો.

૯૦. કપૂર. —ક. જ. કપૂર મ. શ. કપૂર લિ. કપૂર. ક. કપૂર. તે. કપૂરમુ અ. જ. જ.
કાપૂરકીલી. ઉ. કપૂર લા. કપૂરમારિચિનેરમ.

કપૂરની રક્ષા નીન રેલમાં અને આ રેલમાં ત્રણ કાઠ જાળ અથવા મેળી આવે છે. પંચ દસ પ્રમાણમાં
કાઠમાંથી કપૂર નીચે છે. કિંદુરલાનમાં કાઠની અતિવું એક કાઠ છે; તેમાંથી કપૂર માટે છે તે કાઠને
'કપૂરકેળ' કહે છે. કપૂર નાનપણની કૃતિ જૂઠા જૂઠા રેલમાં જૂડી જૂડી લેવા છે. કપૂરમાં ત્રણ પ્રમાણ છે.
લીમસેની (નરમ કપૂર), પત્રી કપૂર અને ચિનાઈ કપૂર. કપૂર ત્રણમાં અને પુરતમાં રાખવાથી
તેને ઉચ્ચ લાગતી નથી. કપૂર ઉપાકું રાખવાથી ઉડી જાય છે માટે કપાસનાં બધી રાખવું એકા
'કપૂર પંચ ત્રણ ઉપર માટે છે' એવું એક ઉપદેશ વેળું મળે છે, કપૂરના પાણીમાં કાઠનાં બધી રાખવી
રાખવાથી રેલમાં રિસોએ નાકે મધીએ તો તે જાળકનાં થાવા નરોબર ઉડી નીચે છે. કપૂર
સાધારણ:—મકેર, કાડુ, લીલગ, સમખપુત્ર થુ, નેજ, લેખન, જાવ, લીલુ, પ્રીતિમર, પા, મકર
છ. અને ક. લ. ૬૬, ૧૫, અપિત, કારોમ, નેરોમ, વિષ, પિત, યુગની વિરસા, કુર્મ, હલ, મુખામુ.

પ્રમેહ અને મળનાં ગંધનો નાશ કરે છે. એ તાળુ હોય ત્યારે સ્તિગ્ધ, કઠુ, ઉષ્ણ, અને દાહકર છે, અને જૂતું યજું હોય તો:-દાહ, શોષનો નાશ કરે છે. તેજ સ્વચ્છ કરવાથી શુશ્રુષાળું બને છે. લીમ-સેની કપૂર:-મીઠું, શીતળ, વૃષ્ય, કઠુ, તીખું છે. અને તૃપા, દાહ, રક્તપિત્ત, તથા કફનો નાશ કરે છે. (૧) વીંછીના વિષ ઉપર: પાનમાં ચીચુડા જેટલું કપૂર નાંખી ખાવું. (૨) જનાવરના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તેને માટે:-ક્ષતમાં કપૂર ભરવું. (૩) ખરજવાના રોગ ઉપર: કપૂર તોલો ૧, ઘોળા કાથો તોલો ૧, અને સિંદુર અડધો તોલો, એકત્ર ખરલ કરી કાંસાના વાસણમાં નાંખી તેમાં ધી દસ તોલા નાંખવું. તેને હાથે મદન કરી, ૧૨૧ વખત પાણીએ ઘોવું. આ મલમ જખમ, ગરમીનાં ચાઠાં, બળેલા સડેલા અથવા બીજા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે. અને એ ધસખને સારો કરે છે. (૪) વછનાગના વિષ ઉપર: કપૂર પાણીમાં મેળવી આપવું. (૫) પાપીણી થયેલી હોય તો:-કપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૬) ગરમીનાં ચાઠાં ઉપર:-કપૂર ખાળી રહેલો શેષ ભાગ ધીમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ખાલી ઉપર: કપૂરનું તેલ ખાલી ચઢે તે જગાએ ચોળવું. (૮) જંતુ ઉપર:-ખાળકને કિંચિત્ કપૂર ગોળમાં નાંખી આપવું. (૯) દાંત દુખે છે, તેને માટે તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટે: કપૂર દાદ નીચે રાખવું. (૧૦) આંખોમાં ફૂલ પડ્યું હોય તો: કપૂર વડના દૂધમાં વાટી અંજન કરવું, એટલે જો એ મહિનાનું ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે. (૧૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:-કપૂરના ચૂર્ણની કપડામાં સળી (દીવેટ) કરી હળવે હળવે શેષદ્વારમાં ચલાવવી અને રોખવી એટલે મૂત્રાઘાત જશે. (૧૨) દુઃખવા આવેલા ભાગની વેદના પ્રમન થવા કપૂરનું તેલ: કપૂર ખલમાં નાંખી બારીક થાય ત્યાં સુધી ઘુટવું અને તેમાં ચોગણું તેલ નાંખી પુનઃ ઘુટવું એટલે સર્વ કપૂર ઓગળી જશે. આ તૈયાર થયેલું તેલ થોડીવાર ચોળી ચોપડવું. (૧૩) વાળા ઉપર: કપૂર ધીમાં ખાવા આપવું.

૯૧. કપૂરભેંડી:-કપૂરભેંડીનાં ઝાડ હુગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે માથોડુ બે માંથોડાં હોય છે. કપૂરભેંડીનાં પાંત્રાં નરમાનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એનાં ફૂલ ઘોળા રંગનાં હોય છે. કપૂરભેંડીનાં ઝાડ ધણું કરી હુગરની કિનારીપર અવક જગોએ હોય છે. કપૂરભેંડીના મૂળનો ઉત્તમ સુવાસ આવે છે. કપૂરભેંડી એ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. (૧) સર્પદંશ ઉપર: કપૂરભેંડીનાં મૂળ ધસી આશરે ૪ તોલા પાવાં. (૨) આગંતુક જખમ ઉપર:-કપૂરભેંડીનાં મૂળ ધસી જખમ ઉપર ચોપડવાં; એટલે જખમનું શોધન યથ જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૩) ભગંદર ઉપર: કપૂરભેંડીનાં મૂળ ચંદન પ્રમાણે ધસી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોપડવાં અને નિત્ય એક વખત પાવાં. (૪) મ્રણ ઉપર: કપૂરભેંડીનાં મૂળ, થંડા પાણીમાં ધસી છ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવાં તથા મૂળ ઉપરની છાલતું ચૂર્ણ ચલમમાં નાંખી ખીવું. અને મૂળનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. (૫) રક્તપિત્તી ઉપર:-કપૂરભેંડીનાં મૂળ ૧ તોલો, થંડા પાણીમાં ધસી નિત્ય બે વખત પાવાં. એમ ૬ મહિના સુધી આપવાં. (૬) ગંડમાદા અને અંધિરોગ ઉપર: કપૂરભેંડીનાં મૂળ થંડા પાણીમાં ધસી નિત્ય લેપ કરવો.

૯૨. કપુરીમધુરી: રાંઠ સ્પષ્ટા. મંઠ કપુરીમધુરી. કર્પુરવલ્લી પિંડિકા. હિંઠ અસવરગ, લઢા-કપુરી. બંઠ સ્પષ્ટા શાક, ગંધપિંડી. કંઠ હિલ્લે. તાંઠ કારિતુળા. લાંઠ સાલવિયા બેંગાલેનસિસ, એનિ-સોમેલાસ મદેબારીકા.

આ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંત્રાં તુલસીનાં પાંત્રાં પ્રમાણે હોઈ તે ઘોળાશ ઉપર હોય છે. એને તુલસી પ્રમાણે તોરા (માજર) આવે છે. આ ઝાડ પુના અને નાશિક જીલ્લામાં કેળાના બાગમાં પુષ્કળ થાય છે. કપુરીમધુરી: તીખી, કડવી, તૂરી, સ્વાદુ, શીતળ, વૃષ્ય, અને સુગંધી છે; ઉપરસ, તૃપા, મેહ, કંઠુ, ત્રિદોષ, કુષ્ઠ, વિષદોષ, જ્વર, કફ, સ્વેદ, દાહ, રક્તદોષ, હુર્ગધ, અશ્મરી, મત્તકૃચ્છ, અને શળનો નાશ કરે છે. (૧) પડપરમિઆ ઉપર:-કપુરીમધુરીના પાલાનો અંગરસ ૭ દિવસ આપવો. (૨) મધુરા અને વિષમ જ્વર ઉપર: કપુરીમધુરીના પાલાનો કાઢો આપવો.

(૨) ખસં માટે:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં અથવા મીઠા તેલમાં ઘસી ચોપડવાં. (૩) ક્ષતમાંના મિં મરવાને માટે:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી લેપ કરવો અને થોડું પાણી મીં ક્ષતમાં નાંખવું એટલે જલદી કૃમિ નહિ જેવા યાય છે. (૪) સર્પ દંશ ઉપર: કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) વિષમ જ્વર ઉપર:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી અગે લેપ કરવો. (૬) નળગુદને માટે: કડવી કરમદીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં.

૯૫. કરેણા (કણેર). રાં. કરવીર. મં. કરેર. હિં. કરેણા.

ઓ ફલઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની ઉચાઇ સુમારે માથોડું જે માથોડાં હોય છે. એમાં ઘોળી, રાતી, ગુલાબી અને પીળા એવી ચાર જાતિ છે, તેમાં ઘોળી કરણુ ઔષધના કામમાં વધારે ગુણુવદ્ છે. એનાં મૂળ ઘણાં વિષારી છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે. 'એ ઝાડ પાસે સર્પ આવતો નથી' એમ કહે છે. ઘોળી કરણુ:—તીખી, કડવી, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, આહક, છે, અને મેહ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, અર્થ તથા વાયુનો નાશ કરે છે, ખાવામાં આવી હોય તો વિષ છે અને તેને હિતાવદ્, લઘુ, અને વિપવિસ્ફોટ, કુષ્ઠ, કૃમિ, કંઠ, વ્રણ, કંઠ, જ્વર, નેત્ર રોગનો નાશ કરે છે. રાતી કરણુ: શોષક, તિખી, પાકવખતે કડ્ડ, અને લેપ કરવાથી કોડ નાશક છે. પાટલવર્ણુ કરણુ: મસ્તકશળ, કંઠ, વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) સર્પ, વીંછી વગેરેના વિષ ઉપર:—ઘોળા કરણુનાં મૂળ ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પીવાં અથવા પાંત્રાં રસ પી જવો. કદાપિ એ ઔષધથી ઝાનિ આવે તો ઘી પીવું. (૨) ઉપદંશ ઉપર:—કરણુનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. એટલે અસાધ્ય પીડા પણ દૂર યાય છે. (૩) વિષમ જ્વર ઉપર:—ઘોળા કરણુનાં મૂળ આદિતવારે કાને ખાંધવાં. આ યોગ સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૪) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—કરણુનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૫) ધાવરા ઉપર: રાતી કરણુનાં ફૂલ અને ચોખા સમભાગ લઇ રાત્રે થંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, તે વાસણ ઉધાડું રાખવું. સ્ત્રી જે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખા અને ફૂલ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) શિરોરોગ ઉપર:—ઘોળા કરણુનાં મૂળ સુકવી ઘસી મસ્તકના વેદનાયુક્ત ભાગ ઉપર ચોપડવું. (૭) સર્પના વિષ ઉપર: ઘોળા કરણુનાં ફૂલ સુકવી, તેના સમભાગે કડક તંબાકુ મસળી, તેમાં એલચીદોડાની થોડી બૂકી નાંખી તે ચૂર્ણ વચ્ચેગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સુધવું.

૯૬. કરડાઈ (કરુખી કરુમ). રાં. કં. કરુમ. મં. કરડાઈ. હિં. કરુમ, તાં. ચેકુરકં, તે. લતરક, લક, ખંગારા, મલાં કયમપતર. ફાં. ગુલેમાસ્કર, તુખમકાયસા. અં. અખરીન, હયુલ-અસ્કર. ઇં. ઓદ્રિસિનલકાયેમસ. લાં. કેસિયાઓરકયુલેટા.

કરડાઈનાં ઝાડ કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે તેને ખારીક કાતરા હોય છે. કરડાઈને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. તેમાં કેસર પ્રમાણે તંતુ હોય છે. એ ફૂલમાંથી પછી મોટી સોપારી જેવડું જીંડવું આવે છે. તેને ડીટું હોય છે. એ જીંડવામાં કરડાઈના દાણાં હોય છે. ઝાડ અને જીંડવા ઉપર કાંટા હોય છે. કરડાઈ દક્ષિણમાં ઘણીજ પાકે છે કરડાઈમાં જે જાત છે. કાંટાની અને બીજાં કાંટાવિનાની, કરડાઈનાં ફૂલો વીણી લેઈ સુકવે છે. અને તેનો કચ્છો કરે છે. તેનો રંગમાં ઉપયોગ થાય છે. એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કરડાઈના પાક વેધતો નથી. કરડાઈનાં બીયાં તો તેલ કાઢે છે; તે ખાવાના તથા ખાળવાના કામમાં આવે છે. જોળ દોરોને ખાવા મૂકે છે. કુમળી કરડાઈના પાલોની ભાંજી પણ કરે છે. કરડાઈનું તેલ બળકટ અને વીર્યવર્ધક છે. કરડાઈ: વાતુલ, રક્ત, વિદાહી, તીખી છે. અને મુતકૃચ્છ, કંઠ, તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. કરડાઈનાં ફૂલો:—સ્વાદ, ત્રિદોષનાશક, બેદક, રક્ત, ઉષ્ણ, પિત્તકર, કેશરજનકારક, કંઠનાશક અને લઘુ છે. કરડાઈની લાંબા: મધુર, તેજ્ય, ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, અતિશ્ચિકર, રક્ત, ગુરુ સારક, પિત્તકર ખાટી, ગુદરોગકારક છે. અને કંઠ, મળ, મૂત્ર અને મેદનો નાશ કરે છે. કરડાઈનું તેલ: બળકર, ખાંડ, કડવું, વિદાહી, અચક્ષુષ્ય, ગુરુ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મલસ્તબક, કંઠપિત્તકારક, ખાંડ, ત્રિદોષકારક, અને કૃમિ તથા વાયુનું નાશક છે.

૬૭. કર્મજાગ.—(સં. જાગ.) કર્મજાગની જાડ મેઢાં મેઢાં વાવ છે. જે જાડ કામજાગમાં ઉપ
છે એ જાડનાં પાંત્રાં મેઢાં હોઈ, હાથ સવા હાથ હાંત્રાં વાવ છે. એનાં જણ પાંત્રાં એક જ એકવા
એક મેઢી પવાળી તેવાર વાવ છે. (૧) ગર્ભમાંની અર્ધમીથી વાળાકાના અર્ધમી વાળાથી જા
છે તે ઉપર—કર્મજાગની અર્ધમી રસ તોવા ૨, જાળાના પાવાનો રસ તોવા ૨, પોલા કાપો તોવા
૨, અર્ધમી તોવા ૧, સિંદૂર માસ ૧, નેત્રીમધનો દીપ્તિ માસ ૧, અને અર્ધમી માખણ તોવા ૮, એ ૨
એક જ અર્ધ કરી તેવાર વાવ જાગી જા કાપર અર્ધમી રસી વાળાકાના અર્ધ મોપાડું. આ સર્વ
લિપ્ત સુધી ને વાર મોપાડું. મોપા લિપ્તે ૬૫ અને થી એક કરી વાળાકાના અર્ધ મોપાડી સ્નાન કરાવ
(૨) પગ પગે છે તેને ખોટું—કર્મજાગની અર્ધમી રસ માટી તેમાં કાળાં મરી ગારી પાટી ૫૩ રે
કરવે, અને ઉપર કર્મજાગની પાંત્રાં મૂકી તે ઉપર કાપાડું કાંચ કરવું. એ પ્રમાણે એક ને વખત કરવ
એકલે કુલ આવે છે. (૩) અતિસાર ઉપર—કર્મજાગની અર્ધ દહિંબં મધી આપવી.

૬૮. કર્મજાગ.—(સં. કર્મજા. જ. નેત્રી.) કર્મજાગે આપેલ, મારવાડ અને ઉપર કિંદુસ્થાન
“કર” કહે છે. એ કર્મજાગ જાડ છે. એને પાંત્રાં આવતી નથી એને આપા જાં ઉપર મેઢીના જેવ
મીઠા હોય છે. એ માખણ ને મધિયાં ઉમેરે વધે છે. એને ચાતી દુધે આવે છે. અને નાનાં નોર નેપા
રજા આવે છે. એ રસેલુ ચાક કરે છે; કાંઈ કાંઈ એ રસેલે અર્ધમાં મીઠું નાંખી તેમાં જણ દિવસ તે
જાગી જાગી, સારી, રાત્રી તેનું ચાક કરે છે. એનાં પાંત્રાં રંગેલા રંગ લાલ હોય છે. એ જાડ પુષ્ક
વાવ છે. કર્મજાગ—કુચ, દૂધ, તીખો, આખ્યાનકરક, રવિકર, ભેલ, તથા સ્વાદ છે અને કર, લાલ
આમ, વિપ, સોલે, મલકામ, કુમિ, મરજ, અર્ધિ, સર્વ લગ, અને આસપો નાસા છે. એનાં ફળ—
તીખાં, કાંવાં, ઉચ્ચ, દૂધાં, વિશાલી, મરુ, કાકા, યુગ્મે સ્વાદ કરનારાં, લગ, તેમજ કાંઈ છે અને કર
નેક, અર્ધમી નાસ કરે છે. એનાં ફળ—વાલકા, દૂધાં, અને કર, પિત્તનાં નાસ છે. ઉપર—
(૧) કંઈકાગ ઉપર—કર્મજાગની જાડ આવી આવે, એકલે લગ તાજાંલોગ નાસ પામે છે.

૬૯. કર્મજાગી.—અ. જાગવાળી. કિં. કર્મજાગી. અર્ધમીનાં જાડ પ્રથમ બાડા માસનાં એક વધ
વેલી પ્રમાણે પ્રસરે છે. એનાં પાંત્રાં આપનાં પાંત્રાં પ્રમાણે હોય છે. એ જાડવા વાડાના આવે વાવ છે.
અર્ધમીના અર્ધ કાંઈ નાડા અર્ધમીના એક એકી વાવ છે. આ જાડ ઉપરજાગી સુધાં અને કિ
એનાં ફળો પીએલા લોખી હોઈ અર્ધમીનાં ફળ એકી વાવ છે. આ ફળ ચાતી, પીળાં, લમણ, મોળાં,
એમ રંગેલાં હોય છે. એ ફળના મોળાં જાડ ફળો મોળાંલગુ રંગેલા છે. એનાં કર વિષયી છે.
એને મરજીમાં ‘અર્ધમી’ ‘અર્ધમી’ પણ કહે છે. કાંઈકાંઈ કાંઈ એને ‘કાંઈ’ ‘કાંઈ’ પણ
કહે છે. કર્મજાગી—સાર, કાંવાં, તીખી, આરી, પિત્તકર, તીખી, ઉચ્ચ, દૂધી, અને લગુ છે, તથા
કર, લાલ, કુમિ, અર્ધિ, વિપ, કર, અર્ધ, કર, જાલ, સોલે, રાવ, લગ, યુગ્મજાં અને અર્ધમી
નાસ કરે છે. (૧) કાંઈકાંઈ (કાંઈકાંઈ) અને વાળા અર્ધ—અર્ધમીનાં કર મધી મોપાડે
નાં ફળ મધી કંઈ તરત જ ઉપર કરવે. (૨) અર્ધમી (અર્ધમીનાં એક) લોખ ઉપર—અર્ધમી
નાં કર કરી કરી તેમાં મોખણ તેજ અને તેજ નેત્રીનાં નિર્મીતો રમ નાખી તેજ લિપ કરી, તેજ
નાસ કરવું અને લેવ પણ કરવે. (૩) મળાંકાળા, કાળાંકાળી, જાડ, સોલે, અર્ધ વગેરે ઉપર—
અર્ધમીનાં કરી પાટી મોપાડે. (અર્ધમી). (૪) મળે પ્રસવ થવા મળે—અર્ધમીનાં કર જાગીમાં
મધી આપનાં હાથે લેવ કરી ને એને ફળ વર્તુ હોય તેના હાથને આપનાં હાથને સ્પર્શ કરવે. એકલે
સત્તર પ્રસવ થઈ. અર્ધમી અર્ધમીનાં કરને તાંત્રી નાંખી તે હાથ પગે નાંખવે. (૫) કોઈકાંઈ અર્ધ
જાડવા આવે છે તે ઉપર—અર્ધમીનાં લોખ હાથે મોળી તે જાંજ પાડે અને હાથ લાવવા એકલે
જાંજ જાંજ જાંજ છે. ન જાંજ તો તે અર્ધને હાથને સ્પર્શ કરવે, અને જાંજ હાથ મોળાં આપનાં હાથ
રંગેલા. એકલે જાંજ જાંજ રંગે છે પુત્ર નાડે આવતું નથી. (૬) કાંઈકાંઈ ઉપર—અર્ધમી
નાં પાંત્રાં જાંજ જાંજ આવે. (૭) મોળાંકાળા અને મળાંકાળા ઉપર—અર્ધમી નાં કર કર
વાં એનાં જાંજ મોળાં સખાં. (૮) કુમિ (કાંઈકાંઈ કુમિ આપ છે) ઉપર—અર્ધમીનાં કરી

વાટી તેના રસ કાનમાં નાંખવો. (૯) સર્પદંશ ઉપર: કલગારીના કંદ પાણીમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૦) ખરજવા ઉપર: કલગારીના અને કડવીના કંદ ધસી ૪-૫ દિવસ ચોપડવા.

૧૦૦. કલૌણ જીરું. (સં ૦ ઉપકુંચિકા. મં ૦ કલૌણ.) કલૌણ જીરું પથ્થુ કાળીજરી પ્રમાણે જ હોય છે. ઝાડ પથ્થુ તેવડાંજ મોટાં થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ છોડ યાગમાં વાંધવાથી થાય છે. આ જીરું કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, અજીર્ણનાશક, અને ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે, તેમજ આધ્માનવાયુ, ગુદમ, રક્તપિત્ત, કૃમિ, પિત્ત, આગદોષ, વાયુ, તથા શ્વળનો નાશ કરે છે. (૧) અજીર્ણ, અગ્નિમાંંધ, આમ અને શૂળ ઉપર: કલૌણ જીરોનો કાઢો કરી તેમાં સંચળનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું.

૧૦૧. કવલા. —(સં ૦ કલાય.) કવલાની ભાજી કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ છોડ સુમારે વેતેક ઉચો વધે છે. આ છોડ રાતમાં પોતાની મેળે થાય છે. આવળુ માસના સોમવારને દિવસે કટલાક લોક એની ભાજી અવશ્ય ખાય છે. એનું શાક કાંદા નાખી કરવાથી બહુજ સાઈ થાય છે. કવલાની ભાજી: મેહક, ઉષ્ણ, કડવી અને ત્રિદોષક છે.

૧૦૨. કંકોડી. (કંટોલી) —સં ૦ કર્કોટકી. મં ૦ કર્કોલી, કર્કોલી. કાકલી. હિં ૦ ખેકસા, કંકોડા. ખં ૦ કાકરોલ. કં ૦ મહુવાગાલ, માડાહાગાલ, કાર્ચી, કર્કોટકી. તેં ૦ આગાકર. તાં ૦ ધિગારવલ્લી. તું ૦ કાડકંચાલા. મલાં ૦ વેપાવલ. લાં ૦ મોમોડિકાડાયોષકા.

કંકોડીના વેલા ચોમાસામાં રાતમાં થાય છે. એ વાડના આશ્રયે રહે છે એના વેલો પાંચ દસ ફાંચ લાંબો પ્રસરે છે. એના કાંદા જમીનમાં થાય છે. વરસાદ પડ્યો એટલે તેને અંદર કુટી, તેના વેલા થાય છે. એ વેલાને આપાઠ મહિનાના અરસામાં ફળો આવે છે. આ ફળો રંગે લીલાં હોય તે ઉપર સુરેખ કાંટા હોય છે. એનું શાક સાઈ થાય છે. આ શાક પથ્થકર છતાં સ્વાદિષ્ટ છે. જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલોજ આવે છે, પથ્થુ ફળ આવતાં નથી; તે વેલાને “વાંઝણી કંકોડી” કહે છે. કંકોડીના વેલા ઘણું કરી હુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. કંકોડી રચિકર, તીખી, અગ્નિદીપક, કડવી અને ગરમ છે, તથા વાયુ, કફ, વિષ, અને પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખાં તથા અગ્નિદીપક છે. તેમજ ગુદમ, શ્વળ, પિત્ત, ત્રિદોષ, કફ, કુષ્ઠ, ઉધરસ, મેહ, દમ, જ્વર, કિલાસ કુષ્ઠ, લાલાત્રાવ, અરૂચિ અને હરોગનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાં—રચિકર, વૃષ્ય, અને ત્રિદોષનાશક છે. અને કૃમિ, જ્વર, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, હિક્કા, અને અર્શનો નાશ કરે છે. એનો કંદ:—મધમાં મસ્તકરોગ ઉપર પ્રયત્ન છે. વાંઝણી કંકોડી:—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, લઘુ, રસાયન, અને શોધન છે. એ સ્થાવરાદિ વિષ, કફ, નેત્રોગ, શિરોગ, વ્રણ, વિસર્પ, ઉધરસ, રક્તદોષ અને સર્પવિષનો નાશ કરે છે. (૧) પલ્લી (ગરોડી) ના વિષ ઉપર:—કંકોડીના કાંદા પાણીમાં ધસી આપવા, દિવસ સાત. (૨) મૂત્રકૃમ્મ તથા ધાતુ પડે છે તે ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા એક તોલો મધ સાથે આપવો. (૩) આગી મણિયારીના વિષ ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા મધમાં ધસી અંજન કરવું અથવા તે કાંદો ધસી પી જવો. (૪) સ્તનરોગ ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૫) સર્પના વિષ ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા પાણીમાં ધસી પાવો અને લેપ કરવો; એટલે સર્પ, વીંછી, બિલાડી, હર, એનું વિષ ઉતરે છે. અથવા વાંઝણી કંકોડીના કાંદાને બકરીના મૂત્રની ભાવના આપવી અને તે કાંજમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું એટલે વિષ ઉતરશે. (૬) સર્વ વિષાર ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને ધાતુરાનાં મૂળ, ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી પીવાં અને ચોપડવાં. (૭) વીંછીના વિષ ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને કાળા કોળાની કુંખો પાણીમાં ધસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૮) ઉઠાણને માટે: કંકોડીના કાંદા, કડવી ઈન્દ્રિવરણીનાં મૂળ, અને કવંડળીનાં મૂળ, એ ત્રણે ઠંડા પાણીમાં ધસી વારંવાર લેપ કરવો. (૯) રક્તાશી ઉપર:—કંકોડીના કંદનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૧૦) અપસ્માર ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ધીમાં ધસી તેમાં સાકર નાંખી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૧) વાતજ મસ્તક શૂળ ઉપર:—કંકોડીના કાંદા મધમાં ધસી લેપ કરવો. (૧૨) ખરોળ ઉપર: આદિતવારે કંકોડીના કાંદા લાવી રોગી પાસે તે ચૂલા ઉપર બંધાવવા; જેમ જેમ સૂકાશે તેમ તેમ પાન-ધરી (ખરોળ) પથ્થુ ગળી જશે.

૧૦૩. ઠંઠાણ:-સં. કઠોલ. મં. કઠોળ, કાપૂરચિની. ઢિં. કવાળચિની, સિલકચીની નં. કાંઠા. કં. કપૂરચિની તે. કવાળચિની તા. વાથમિશેડુ. મઘા. ચિત્રમુલક. ગાં. અરુનેનક. શં. કપા. મદ. જા. કપાસ, કપાવા, હળુચક્રિય. ઉં. કપુનેનપેપર. ળાં. કપુનેનાઝાદિસિનેલિસ.

કોઠાબના વેલા હોય છે. કોઠાબને 'કપુરચીની' 'કમોળચીની' પણ કહે છે. એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમાં વાપ છે. કોઠાબ ખરી જેમાં વાપ છે. કોઠાબ રણ સુખથી અને મલું મલું છે. જોતો બોવધમાં અને સુખથી પદપોમાં ઘણો ઉપયોગ વાપ છે. કોઠાબ—તીપુ, કડું, ઉચ્ચ, હીપન, પામન, રનિ, કર, હવ, સુખથી, સધુ, અને કમનાતક છે. એ સુખગામ, વાતરાય, સુખરાય, રૂમિ, અખલ, સુખાર્જન, આમ, અને અમિર્માધનો નામ કરે છે. (૧) સુખરાય ઉપર—કોઠાબ અને ખડીસાકર દાદનીએ રાખી રસ મળવો. (૨) પ્રમિદ ઉપર—કોઠાબ વૂલે હરી સાકર સાથે આપવું. (૩) રક્તજીવી સહિપાત, એકઠે લે સહિ-પાતમાં લોહીની ઉલટી આપ છે, તે ઉપર—કોઠાબના વૂલું નત્ર આપવું. (૪) પ્રમિદ અને અમ ગાંઠક મરમી ઉપર—કોઠાબ અરધો તોલો લઈ સાધારણ ફરી અજમાવ કાઢે કરવો. તેમાં ઉત્તમ અંતનું તેજ હથી બાર દીપાં સુધી નાંખવું, અને કાઠમાં મેળવી તે કાઢે પાવે. આ પ્રયોગથી વિશાળ સાકર થાય છે. અને અંતનું તેજ અંદરના નજમ ઉપર મેલી, એ બાર દિવસમાં નજમ બરાબ કુલ આવે છે. આ બોવધ દરોજ પ્રાતઃકાલે નરોરના બોજન પછી અને સાંધાએ, એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લેખ રક્ત ધરતી ચેતલી અને થી, સાકર, એજ પદાર્થ ખાવા; એકઠે અમી મુલ આવે છે. (૫) સંગ્રહણી ઉપર—કોઠાબ ૧ તોલો, એલચીદાસ ૧ તોલો, સોનાચેર ૧ તોલો, એમનું વૂલે હરી કપાસના પાલાના રસમાં ખરસ કરી બોર જેવી બોળાએ કરવી; તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતાં જીવી. (૬) સુખમાધુર્ય ઉપર—કોઠાબ, કપુર અને ખરી સાધારણ ચાવી ઘટમાં રાખનાં અને તેમાં ઉત્તમ જવું કુંક સુંકી નાંખવું.

૧૦૪. કંઠ્યનારુઃ—પ્ર. કંઠ્યનારુ. મ. કંઠ્યનારુ. દિ. કંઠ્યનારુ.

આ કદાચ મલ્લિકા મોકલે વાત છે, એ મલ્લિકા ગાયે આશીર્વાદ એવું જણાય છે. એના પત્ની આશીર્વાદની પત્રાં જેવાં હોય છે; જરૂર આશીર્વાદની પત્રાં કરતાં આ પત્રાં મોટાં અને પાતળાં હોય છે. એમાં ધિમા, કાલા, અને પીયા, એવી ત્રણ ભૂતિ છે. એવા કુલની સાધારણ સુચક આવે છે. એને મરડી સિંહાસન સરખી સિંચો આવે છે. એના લાકડાનો રંગ ચોટો હોય છે. અને એ રંગના કામમાં આવે છે. એ લાકડાં જલ્દાં ખીલ્યાં હોય છે, ખાટે એની લાકડીઓ કઠે છે. સતો કંચનાર—દીપ્ત, સારક, અભિરૂપ, દુરો અને માલક છે, તે કદ, પિત્ત, વજ્ર, કૃમિ, મંદમાલ, રક્તપિત્ત, કોષ, વાતુ તથા મુખાંતો નાસ કરે છે. અને એનાં કૃષ્ણ દીપ્ત, દુરો, રક્ત, માલક, મધુર અને વજ્ર છે. તથા પિત્ત, કૃમિ, પ્રત્ત, ઉપરક અને રક્ત-વિકારનો નાસ કરે છે. ધીમો કંચનાર—માલક, દુરો, મધુર, રૂપિર અને રક્ત છે. તે કદ, ઉપરક, પિત્ત, રક્તવિકાર, કૃમિ, તથા પ્રત્તનો નાસ કરે છે. પીમો કંચનાર—માલક, રૂપ, મધુરોત્તમ તથા દુરો છે. અને મધુરોત્તમ, કદ તથા વાતુનો નાસ કરે છે. (૧) મંદમાલ ઉપર—કંચનારની બહુ મોટાં મોટાં ધીવરામલ્લમાં મહી તે ૨ થી ૪ તોલા પર્વત આપવી; અથવા કંચનારની બહુના કાશમાં સંકેત મૂકે નીચી દિવસ ૪૨ મુદી આપવું. (૨) કૃષ્ણી ચપેલા વાળા ઉપર—કંચનારની બહુના કદનો લેવ કરવો. (૩) કાકુ ઉપર—કંચનારની બહુના રક્ત, છારાનું મૂલું અને મધુર નીચી આપવો. (૪) મંદમાલ કુટવા માટે—કંચનારની મૂળ, મિત્રા અને અરુણો, એ સર્વને વાણીમાં વાડી સાત દિવસ લેવ કરવાથી, સર્વ રોગથી ચપેલી મંદમાલ કુટે છે, આ લેવ દોઢલા ઉપર જુવ કરવો.

૧૦૫. કાકડી:—સં. કકડી. મ. કાકડી. વિં. કાકડી, કકડી. જં. કાંટુલ. ક. યુગ્મવતિ. તે.
કોસમવા. કા. પાટળાજી. જા. વિરસાકરસ ઈ. કકજર. લા. કમુ કુમિલસેરિસ.

કાકડીના નેચા ટેપ છે. ખિર, કાકડી, બીજાં, બ્રજાદિ રસો એક જાતિનાં છે. તેમાં કોરો દર એક છે. સર્વમાં કાકડી સારી થાજે છે. કાકડીમાં સાદી, સાતપાની, રસકાકડી અને નારંગી એવી જાતિઓ છે. કાકડીનું સાક, રામનું અને વડી થાપ છે. કાકડી ઝેલી, ઉભી ચીરી તેમાં ખરીબી થઈ

અને મીઠું નાખી ચોળી, તેમાંનું પાણી કાઢી નોખ્યા પછી ખાવાથી સારી લાગે છે. કાકડી યંડી છે. ધણી ખાવાથી બાધક છે. પલાળા દુપેલી દળકમાં કાકડીનું પાણી પુડે તો તે ચીટપણું નહિ જેવું થાય છે, આ મોટા ચમત્કાર છે. કાકડી: મધુર, શીત, રૂચિર, લઘુ મૂત્રલ, છાલને ઠેકાણે તીખી, કડવી, પાચક, અસિદ્ધીપક, અવૃથ અને અલિપ્તી છે, તથા મૂત્રરોધ, અરમરી, મૂત્રકૃચ્છ, વમન, દાદ અને શ્રગનો નાશ કરે છે. એ પાકવાથી રક્તદોષકર, ઉષ્ણ અને બલકર છે. (૧) મૂત્રાધાત ઉપર: કાકડીનાં બી ૧ તોલો વાટી પાશર પાણીમાં નાંખી ઉકાળી પાવાં. અથવા કાકડીનાં બી, છૂં અને સાકર, એ પાણીમાં નાંખી આપવાં. (૨) ગુડધી અને માંડ થયા હોય તે ઉપર:—કાકડીને લગાર કૂટી ગરમ કરી બાંધવી, કિંવા કાકડીની જડી છાલ બાંધવી અને ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરવું. એ પ્રમાણે ૨-૩ દિવસ કરવું. (૩) મધ ઉપર ઉતાર: કાકડી ખાવી એટલે તદ્દાળ દારૂનો ગદ ઉત્તરશે. (૪) પથરી ઉપર: કાકડીનાં બી અને કણ્ઠતરની હગાર, એ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૫) ગલગંડ ઉપર: જૂની કાકડીનાં રસમાં બિંડસોણ અને સિંધવ નાંખી નસ્ય કરાવવું. (૬) ઘોળા સ્નાય ઉપર: કાકડીનાં બિયાંમાંનું મગજ એક તોલો અને ઘોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો, બારીક વાટી તેમાં છરાની અને ખડીસાકરની ભૂટ્ટી નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૭) ગરમી ઉપર: કાકડી ચીરી તેમાં ખડીસાકરની ભૂટ્ટી અને લીંબુનો રસ નાંખી ખાવી. (૮) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર: કાકડીનાં બિયાંમાંનો મગજ, જેઠીમધ અને દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૯) મૂત્રરચન માટે: અચ્છેર દૂધમાં પાણી મિશ્ર કરી, કાકડીનાં બી ૦૧ તોલો અને મુરોખાર દોઢ માસો, આ બંને એકત્ર બારીક વાટી કાલવવાં તથા ઉભા ઉભા એકદમ પીવું; અને ફરતા રહેવું; એના યોગથી મૂત્રાશયમાંની ગરમી નીકળી જાય છે અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:—કાકડીનાં બી, ગુલાબકળી, અને ઘોળા કમળની કળી, એકત્ર વાટી વસ્ત્રગાળ પાણી કરી, તેમાં સાકર નાંખી પીવા આપવું. (૧૧) શીતજ્વર ઉપર:—કાકડી ખાધ ઉપર ખાટી છાશ પીવી તથા શેક કરેલો કિંવા તડકામાં ઓઢીને બેસવું; એટલે સર્વજિ પરસેવો આવે છે. અને શીતજ્વર નાશ પામે છે.

૧૦૬. કાકડાશિંગી:—સં ૬૦ કર્કટશુંગી. મં ૬૦ કાકડશિંગી. હિં ૦ બં ૦ કાકડાશુંગી. લાં ૦ પિરે-શિયા ધટેગિરિમાં.

કાકડીશિંગીનાં વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ વૃક્ષના ડાળાને કીડાની કૃતિએ ઉત્પન્ન થયેલો રસ જામી તેની ફલાકાર ગ્રંથિ થાય છે. તેને “કાકડાશિંગી” કહે છે. કાકડાશિંગી કડવી, ઉષ્ણ, તુરી, અને જડ છે. એ વાયુ, ઉચકી, તથા અતિસારનો નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉધરસ, રક્તદોષ, પિત્ત, જ્વર, કફ ક્ષય, હિંમા, બર્ધવાત, કૃમિ, તપા, ક્ષતક્ષય અને અશ્વિનો નાશ કરે છે. (૧) શુંગ્યાદિ ચૂર્ણ:—બાળકોની ઉધરસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર: કાકડાશિંગી, નાગરમોય, અને અતિવિષતું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળકોની ઉધરસ ઉપર:—કાકડાશિંગી અને મળાનાં બીજ એનું ચૂર્ણ ધી અને મધમાં આપવું. (૩) અતિસાર ઉપર:—કાકડાશિંગીનું ચૂર્ણ માસો દોઢ માસો મધમાં આપવું.

૧૦૭. કાંગ. (ધાન્ય):—સં ૬૦ કંચુ. મં ૬૦ કાંગ, રાળા. હિં ૦ કાંગંગની. બં ૦ કાંગની. ૬૦ નવણી, કાંગો, ગિડ. ૬૦ ગલ. લાં ૦ પેનિકમ્બલીએશિયમ.

આ ધાન્ય (વરી) મોરીઆનોજ એક પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમાં પુષ્કળ તદ્દાવત છે. વરી ઉપર છાલ ધણી પાતળી હોય છે, અને રંગ પીળો હોય છે; પરંતુ કાંગની છાલ જડી હોય છે, અને તે રાતી, પીળી, કાંળી, એવા ત્રણ ચાર પ્રકારના રંગની હોય છે. તેનો ભાત, ખીચડી ઇં ૦ પદાર્થ કરે છે. તેનો લોટ કરવાને તે છડયા વગરની સારી શેકવી જોઈએ. કાંગના રોપ, એ અઢી હાથજ ઉંચા હોય તેને જે કણસલાં આવે છે તે બાંજરીનાં કણસલાં પ્રમાણે લાંબાં અને અને બારીક હોય છે. કાંગનાં પાંદડાં પહોળાં હોતાં નથી. કાંગ: શીતળ, વાતકરક, રક્ષ, વૃથ, તુરી, ઘાતુવર્ષક, સ્નાઈ, ચુર, ઘોડાને હિતાવક, બાંગેલા હાડકાને સાંધ-

૧ આ ઉપાયે કરતી વખતે દેશ, કાળ અને દરદીની સ્થિતિનો ધરાબર તપાસ કરવો.

નાર, અર્જુનપતના અદ્યક્ષવર્ગ દિવાલવડ, અને કદ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. આ પાન મધુ, લાલ, અમ્લ અને પિત્ત, એ જોડે ચાર પ્રકારનું, અને યુક્તોમાં એક કરતાં એક અધિક છે. (૧) અમ્લદંડવશ્ય ઉપર:—કાંચની ખીર ખાવી.

૧૦૮. કંઝિણી. (પિત્તુદી.)—સં. કાકામાચિ. મં. કંઝિ (ચો) લૂ. ડિં. મકેલ, કનેલા. જં. કાકામાચી, મુકામાપ મદનમધુની. કાં. તાં. કારે. તે. નમુસ. ટં. મકેલ. મલાં. કાંડનગરી. કાં. ચેનાત્તીજ. અં. એનપુષ્પાશ્વ. ઇં. નામ્લસેક. લાં. સેલેન્નીવમ્લ.

આ ગ્રાહ ચોમાસામાં થાય છે. એ સુખાર ને લાલ અને તેથી જલુ ઉર્ધ્વ વધે છે. એને લાલ અને ક્ષોદી જેવાં બારીક રંગે આવે છે. તે સ્વાદથી થોડો ખાખ છે. એનાં પર્વાના રસવડે મનગર લખેલું લીલા રંગની યાદી પ્રમાણે દેખાય છે. (૧) નળયુક ઉપર:—એનાં પર્વાનો રસ ચોપડવો. એટલે નળયુક્તો ચોખે ઉતારે. (૨) પિત્ત ઉપર:—એનાં પર્વાની ભાજી કરી ખાવી, એટલે પિત્ત સ્થન થશે. (૩) અક્ષરો ઉપર:—પર્વાનો રસ કાઢી પીવો. (૪) કાનમાં લુપ્ત વધેરે ગાઈ હોય તો:—પર્વાનો રસ કાનમાં નાંખવો.

૧૦૯. કંઝ. (પાપદી.)—સં. ડિં. માન્વા. મં. કંઝ. ટં. માવમડી. જં. કાંડનગરી. કાં. મુકામાચી. કં. વિલેચ. તે. નામ્લમિચિલે. લાં. લીલાકિડાં.

એનાં પર્વાં અપેક્ષાનાં પર્વાં જેવાં હોય છે. ગ્રાહ જલુ તેવડું એટલે કમરપુર ઉચું હોય છે. કંઝનાં પર્વાં વર્ષા યુગનાં હોય છે. કંઝને હિલિષ્માં “માવમડી” જલુ કરે છે. કંઝ ટુરી, લીખી, ઉચ્ચ, કાઠી અને નજાર છે. તથા કદ, મલુ, કુમિ, બધિરતા, વિવમન્વર, અક્ષરો, રક્તપિત્ત, જ્વર, કંક, ક્રુષ, પિત્ત અને વિપતો નાશ કરે છે. (૧) મલુ ઉપર:—કંઝનો પાલો નાળાં થીમાં અથવા તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. (૨) કાનમાં લુપ્ત ગાઈ હોય તો:—કંઝનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૩) પેશાને નાળ પડે છે તે ઉપર:—કંઝનો પાલો નાળાં તેલમાં ખરલ કરી તેની પડી બગાવવી. (૪) ક્ષેત્રનાં અને જલેશપલુ ઉપર:—કંઝનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૫) ખરલવા, કાંડર અને ચક્રાંને મટિ:—કંઝના ગ્રાહની રાત તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) નિદ્રા આવવા મટિ:—કંઝનાં જળ મસ્તકે પારણ કરવાં. (૭) એલ પ્રકર ઉપર:—કંઝનાં પર્વાનો રસ, લોખનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો.

૧૧૦. કાન્નુ. (સં. કાન્નુત; અન્નિયુત.) આ ગ્રાહ અક્ષિમ પર્વામાં અને ડિંદુવાનમાં થાય છે. મધ્યાર, ચોખાંત અને કાંઈક વધેરે દેખાયે એ ગ્રાહની સપ્તરિ વર્ણ છે. એની ઉર્ધ્વ સામાન્ય હોય છે. આ ગ્રાહ રાતમાં અને કુમરમાં વધે આવે હોય છે. એમાં પિણ અને મળ એવી બે ભવિ છે. એ ગ્રાહથી વરિમાર્ગ થોડોને આરામ થાય છે. તે એવી રીતે કે, રસ્તે ગાળી થાકે એટલે બંધારે એ ગ્રાહની જગ્યામાં જઈ બેસે છે અને તેનાં રંગે આપ રોગની ખરી જાણ કરાવે છે. કાન્નુનાં રંગ હોય છે, અને તેની આકાર તેનાં જી હોય છે. તેની જલ કંચ હોય છે, અને અંત વિશિષ્ટ હોય છે. તે સરિ લાગી હોય તો લી નીચે (લી) છે. જલની અંત ને ચોળા હોય છે તેને કાન્નુ (ચોળા) કહે છે. આ શિળા સ્વાદિલ લાગે છે. પરંતુ વધુ આપા હોય તો તેથી વિપ્રતિ (વિહાર) થાય છે. ને તેમાં કાન્નુનાં ગ્રાહ થતાં નથી, કાં તે શિળા વેળવા જન છે. કાન્નુનાં પર્વામાં રંગે આવાના ઉચ્ચેમાં આવે છે. સુખારમાં નિર્મા સાકરના પાકમાં નાખી હલાવી તેની મીઠાં કરે છે. કાન્નુનાં નિર્માનુ દુધ વડાકુનાં તળેબની ચોપડે છે, તેથી તેને સપ્તરિ કરાવ થતી નથી. કાન્નુનાં પર્વાં રંગ નળવિહારનાલ છે. કાન્નુ:—ટુંદ, મધુર, ઉચ્ચ, વધુ અને પાનુવર્ધ છે. એ વાળ, કદ, કુમ્ભ, કંઠ, જ્વર, કુમિ, વર્ણ, અન્નિમાષ, કાં, એલ કાં, સંચકલુ, અંત અને આનકનો નાશ કરે છે. (૧) પચે કોસાર જાણ તે ઉપર:—કાન્નુનાં નિર્માનુ દુધ ચોપડવું. (૨) કોરોને ‘સામ’ નાથે એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય છે; તેથી કરી પચ મુલ તેનાથી અસાદ નથી તે ઉપર:—કાન્નુનાં દુધ ચોપડવું એટલે કુલુ આવે છે. (૩) મલિ-ચારીના વિપ ઉપર:—કેનારની કઞ્જિ પ્રમાણે કાન્નુની જલને રસ, પાંચેથી અલેશ ખર્લ પાં

તે ઉપર દરોહનો રસ આપવો, એટલે વિષ ઉતરશે. ઘણું વ્યાકુળ થવાય તો તેજ રસ તાળવાને ધસવો, અને પછી પાછો પાવો. (૪) બદ જલદી ફુટવાને માટે:-કાનૂનો ગર કાચો તથા તિવરાનાં ફંગ, યડા પાણીમાં એકત્ર ધસી લેપ કરવો. એથી ગાંઠ ફુટે છે. (૫) નળવિકાર ઉપર: નિત્ય પ્રાતઃકાળે કાનૂનાં પાકેલાં ડીંટાં ફુંખ સુઢાં કાપી, મરી અને મીઠું નાંખી ત્રણ અંગર ચાર દિવસ ખાવાં.

૧૧૧. કાતરવેલ. એને 'કાતરી' પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. કાતરવેલનાં પાનાં કાતર નિર્ગુડીનાં જેવાં હોય છે. એ વેલા ઝાડ ઉપર ધણા હોય છે. કાતર નિર્ગુડીનાં પાંત્રાંતો ઉઘ્ર વાસ આવે છે, તેવો એનો આવતો નથી. આ ગુણોમાં ઘણી યંડી છે. (૧) ગરમી ઉપર: કાતરવેલનાં મૂળી-આં ફૂટી તેનું આસરે ૬ માસા ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં બે વખત ૭ દિવસ સુધી આપવું.

૧૧૨. કાનફોડી. રાંઠ કર્ણુસ્ફોટા. મં તિલવણ. ક. કન (કપાળ) ફોડી. બં હિં કાનફોડી. કં હિડિબિડિક, એકીનતરકુગિડ.

એનું મરાઠીમાં "ભાટવણ" એવું પણ નામ છે, હિંદુસ્થાનીમાં એને "હુરહુરા" કહે છે. એ ઝાડો ચોમાસામાં ઉગે છે. લીલી જમીનમાં એ બારે માસ થાય છે. એ સુમારે બે હાથ ઉંચી વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કુંવાડિયાની શિંગો જેવી બારીક અને આઠ આંગળ પર્યંત લંબાઈની શિંગો આવે છે. કાનફોડી: તીખી, કડવી અને શીતળ છે. એ વિષ, સંપૂર્ણ વ્યાધિ, પિશાચપીડા, અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) કર્ણુરોગ ઉપર:-કાનફોડીનો પાલો હાથે ચોળી તેનો રસ દરરોજ ત્રણ વાર કાનમાં પાડતા જવું; એટલે કર્ણુચળ, કાન વહેવો, વગેરે વ્યાધિ સારા થાય છે. (૨) ઠોરના કર્ણુરોગ ઉપર: કાનફોડીના પાલાનો અંગરસ અને માખણની પરાસ, એ એકત્ર કરી કાનમાં રેડવાં. તથા નતની અણીઓ અસ્થિથી તપવી, જે પ્રમાણે પડીકું બાધે છે તે પ્રમાણે અંદર ભરેલું ઔષધ પડે નહિ એવી રીતે બાંધવો. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં ભરેલું ઔષધ સાંજે કાઢી નાંખી કાન સાફ ધોઈ પુનઃ ઔષધ ભરવું તે પ્રાતઃકાળે કાઢવું, એવી રીતે આ ઔષધ બે દિવસ ભર્યા પછી કાળી તુળસીનો પાલો અને ભાંગરાનો અંગરસ કાનમાં નાંખી એક દિવસ વીસા પછી કાન છોડવો; એટલે કાન સારો થાય છે. (૩) તાવ ઉપર: તાવ આવવાની સંધિમાં કાનફોડીનાં પાંત્રાંતો રસ કાનમાં પાડવો. (૪) વીંછીના વિષ ઉપર:-કાનફોડીનો રસ જે બાળુએ વીંછી કરડ્યો હોય તે બાળુના કાનમાં પાડવો. (૫) દુઃખતા ભાગ ઉપર: પાંત્રાં વાટી ચોપડવાં એટલે તે જગા લાલ યષ્ઠ દુઃખ મટી જાય છે. (૬) બગઈ વિગેરે કાનમાં ગઈ હોય તો:-કાનફોડીનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૭) અંડ-વૃદ્ધિ ઉપર:-કાનફોડીનો રસ ચણાના કાઢમાં પાવો. (૮) નળગુદ ઉપર: કાનફોડીનો રસ અમઆ ભર પાવો; દિવસ ૩ અથવા ૭.

૧૧૩. કાફી. (યુદ્ધ.)—અંરબસ્થાન, હિંદુસ્થાન, હિંદીમહાસાગરમાંફેના એટ અને વેસ્ટ ઇન્ડિઝ એટમાં એ ઝાડો ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. અધિક વધવાથી તે ઉખડી પડે છે. એ ઝાડનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે. તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ ઝાડનાં ફૂલ ઘોળા ચંબેલી જેવાં હોય છે. અને તેનો વાસ મધુર આવે છે; પરંતુ તે ઘણો વખત ટકતો નથી. ફૂલ આવ્યા પછી આઠ મહિને કાશીનાં ફળ પાકી તૈયાર થાય છે. એ ફળ લગારેક લાંબાં હોય છે. અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે રાતો થાય છે. ફળ પાકે એટલે યુદ્ધ કાઢી સુકવે છે. અકેકા ફળમાં ઘણું કરી બે બે યુદ્ધ હોય છે અને અકેકા ઝાડ ઉપર સુમારે અષ્વશર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. એને કોષ 'કાશી' કોષ 'કાવો' એમ કહે છે. આરબ અને મોગલ, એ લોકોમાં કાશી પીવાની રીત ધણી છે. કાશી તૈયાર કરવાની કૃતિ એવી છે કે, તેને પહેલાં ધીમાં શેકી ખાંડે છે; પછી તે ચાહે પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમાં દૂધ અને સાકર નાખી પીએ છે. કાશીનો ગુણ એવો છે કે, તે પીવાથી શરીરમાંની સુસ્તી અને આળસ જમ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે. જગરણ થાય તો પણ નેના ચોગથી અન્નપચન યષ્ઠ કષ્ઠ ઉપદ્રવ યતો નથી. હિંદુ લોકોમાં અહો કાશી પીવાનો પરિપાઠ પડેલો છે; પરંતુ ચાહે અને કાશી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ દવામાં આપણા

લોકોને આદાશી નિત્ય પીવી કરી પણ કિતબર વનાર નથી, એટલા માટે જુર પડે તો કી । મશીનું સેવન કરવું, નિત્ય સેવન કરવું નહિ.

૧૧૪. કુંદ (કાગરો)—(સ = કિ = કુંદ. ક = કુરંગી) કુંદના વેલા હેમ છે. એ વેલા અનેલી. વેલા નેપ હેમ છે. એને આસો, કાર્તિક માસમાં ફર આપવા માટે છે. એ ફળ રાત્રીમાંથી જે હેમ છે એ કિમિત્ત લાગ્યાં હેમ છે. એનો યેન વેલાખમાં થયો જર માથ છે. એનો થયોજ વાઝ આવે છે, પરંતુ તે સ્થેન ઉપ હેમ છે.

૧૧૫. કાપડોળ.—સ = કટકળ મ = કુંદા કાપડોળ. કિ = કાપડર જ = કટકળ. મળાવ. કા = કસિવની. કાપેમાર મહાક. ટું = કુંદ. મયા = વિષ. આશ. કા = કાસીસવાન. આ = કુલક. લા = મિસારિશા સાપીલા (અથ), મિસેરિકા પ્રેસેરેરિકા (ફળ), કારેષ આર્થોર્થ (કા)

કાપડોળમાં કાઠ કાપડોળમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંચાં લાંબાં હેમ છે, તે ખાનાં કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે એનાં ફળ બીજાની પેઠે પ્રાણ હેમ છે. એમાં પીળી અને કાળી એવી બે ભતિ છે. એની કાળના નામ સારા માથ છે રાત્રી કાપડોળમાં કાઠ બોજખમાં થયું ઉપયોગી છે. એની કાળને કાપડોળ કહે છે. કાપડોળ—લીપુ, ઉચ્ચ, ઘૂંઈ તથા કાઠ છે; અને પાત, પિત્ત, જ્વર, કફ, ક્ષ, રક્તાતિસાર, યોનિરોગ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ (૧) સાપના વિષ ઉપર—રાત્રી કાપડોળમાં કાઠની કાળનો રસ પાણી અને ઘોઠા કાળી વેલનો રસ કાઠી અને એકત્ર કરી તેમાં મરીની જૂની નાખી પાતું ઉતાર કાળી ટુગીનો રસ પાવે. (૨) ઉષ્ણ ઉપર—કાપડોળમાં કાઠની કાળનો રસ, કિંઈ એકત્ર કરી કિવસ ૩ સુધી પાવે. (૩) કુખ ઉપર—કાપડોળની કાળનો રસ સાકર નાખી પાવે. (૪) કમ ઉપર—કાપડોળના કાઠની કાળના રસમાં રાષ વારી પાવી. (૫) કાતુપરનીયા ઉપર—કાપડોળના કાઠની કાળનો અને નાળાએરનો રસ એકત્ર કરી કિવસ ૩ સુધી પાવે. (૬) આળ કાઠકું હેમ તેડ—રાત્રી કાપડોળમાં કાઠની કાળનો રસ ઉપર ચોપાવે. (૭) મૂર્ચા ઉપર—કાપડોળ મરી પાતું (૮) અતિસાર ઉપર—કાપડોળના કાઠની કાળનો મહે કરી પાવે. (૯) અસ્તક શૂળ ઉપર—કાપડોળની જૂની નાખે મુખની. (૧૦) મુક શુદ્ધિને માટે—કાપડોળના કાઠની કાળનો મહે કરી તેથી વજ પાવે. (૧૧) કતરોળ ઉપર—કાપડોળના કાઠની કાળનો મહે કરી તેના કાળના કરવા, એટલે કતર યજ નામ વધ હંત મળજી માથ છે

૧૧૬ કારેલી.—સ = કારેલી. મ = કારી કિ = કારેલા. જ = કરવા. તે = કરીલા, કાપડોળમાં. આ = પ્રેમોર્થાકાપરેરિકા. કા = કરિલાક = ઉ = કેન્સીમોર્થાકા

કારેલીના વેલા હેમ છે એને જે ફળ આવે છે તેને 'કારેલી' કહે છે. કારેલી થયું કાપડોળ હેમ છે, કોઠા એવુ વાક થયી પ્રીતિથી ખાથ છે. કારેલી સાધારણ રીતે રેતબર લાંબાં હેમ છે. એમાં પ્રાણ અને કીમી, એવી બે ભતિ છે. લામુ કારેલી—ભતિ કાવા, અમિરીયક લમુ, મરમ, કીમ, ગેરેરે સ્વાદ અને પચ્છર છે. તે આશ્મિ, ક્ષ, વાયુ, રક્તોગ, જ્વર, કૃમિ, પિત્ત, પાંડુ તથા કોઠાનો નાશ કરે છે. કારેલી કારેલી.—તિષ્ઠ, કાવા, અમિરીયક, આશ્મ, ગેરેરેરેરે, આર્થ, લમુ, પાતક અને પિત્તનાશ છે. તથા રક્તોગ, પાંડુ, આશ્મિ, ક્ષ, વાયુ, મલ, કાસ, કૃમિ, કોરોગ, કુંદ જ્વર, ક્રોધ, આશ્માન અને કમળાને નાશ કરે છે (૧) પિત્તનો વિકાર થયા હેમ તેડ—કારેલીના પાંદાનો રસ આપવો, એટલે વમન થઈ પિત્ત પાડે. ઉચી ન થાય તો એક કિંવા બે રેમ થઈ પિત્ત નાશ થાય છે. ઉતાર થી અને ભાત. (૨) રીતપૂર્વક કહેપિત્ત જ્વર ઉપર—કારેલીનાં પાંદાનિ રસ, ક્ષ નાંખી આપવો. (૩) રક્તોગનાપચ્છ ઉપર—કારેલીનાં પાંદાના રસમાં મરી થયી તેનુ સાથ મહે આપવન કરવું, એવી ૩ કિવસમાં મુક આવે છે. (૪) પારો સારીરમાં કુડી નીકળ્યા હેમ તેડ—કારેલીનાં જૂન પસી પાવા. (૫) આળકેને પેડ જડ છે તે ઉપર—કારેલીનાં પાંદાનિ રસ ૧ પેસામાર કાઠી તેમાં ઘોડી કળજર નાંખી પાવો, એટલે ઉચી અને મલશુદ્ધિ થઈ પેડ સાક થશે. (૬) વિપુલિકા (ગોડલી) ઉપર—કારેલીના રસ તથા તેજ સાથે આપવો. (૭) રક્તારી ઉપર—કારેલીનાં પાંદાનિ રસ આપવા રીતો રસ

નાના ચમચાભાર કાઢી સાકરમાં આપવો. (૮) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કારેલીના પાલાનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં હાંગ ૧ પૈસાભાર નાંખી આપવો. (૯) બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપર: કારેલીનાં પાંદડાં, અરકુસાનાં પાંદડાં, પાકેલાં ખાવાનાં પાન, અને જ્યવફળીની છાલ, એમનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં વેખંડ (ધોડાવજ) ઘસી, એ સર્વ પાવું. દિવસ ૭ પથ્ય કરવું. (૧૦) જંતુ ઉપર: કારેલીનાં પાંત્રોનો અથવા ફળનો રસ આપવો.

૧૧૭. કારવી (કેર કેરડી.)—સં કરીર. મં નેપ (બ)તી. હિં કરેલ. કં નિષ્પતિગે, નિષ્ટી, મરગણિગિલ. તૈં કબર, કુરાક. ફાં કખાર. ઇં કેપર. લાં કેપેરિસસ્વાધનોઝા.

આ ઝાડ કોકળમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કારવી પાંચ છ હાથ ઉંચી સીધી વધે છે. એનો ઉપયોગ ટ્પી અને વાડ માટે થાય છે. કારવીના ફૂલમાં મકરંદ પુષ્કળ હોય છે. તેને લઈ મધમાખો તેનું મધ બનાવે છે. (૧) બાળંત (સુવા) રોગ ઉપર: કારવીનાં બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવાં.

૧૧૮. કારિંદા. કારિંદાના વેલા હોય છે. એને 'કારાંદા' પણ કહે છે. કારિંદાનાં પાંત્રાં કિં-ચિત્ ગોળ હોષ કોનાનાં પાંત્રાં કરતાં બમણાં મોટાં હોય છે. એનો વેલો માંડ જેટલો ઉંચો વધે છે. એની વૃદ્ધિ એટલી જલદ છે કે, તે એક દિવસમાં હાથ દોઢ હાથ વધે છે. એ વેલાને દોઢ દોઢ વેંતના મંતરે ગાંઠો હોય છે, ત્યાં પાંદડાં આવે છે. તે ગાંઠપર ફળુગો કુટી તેના ફાંટા પસરે છે; તે ગાંઠની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાનાં કારિંદાં લાગે છે. તે વધી સુમારે ફરી જેવડાં મોટાં થાય છે. વેલો સુકાયો એટલે તે લેઈ લે છે. કારિંદામાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાતિ છે. મીઠા કારિંદાની છાલ કાળી હોય છે. અને કડવાની છાલ કુમળાપણામાં ધોળી હોય છે. જૂનું થયા પછી એમાં કાંઈ ફેર દેખાતો નથી. કડવાં કારિંદાં કોકળમાંના રાતમાં ચોમાસામાં આપોઆપ ઉપનંત થાય છે. મીઠાં કારિંદાં બાફીને ખાય છે. એ ઉપવાસને માટે ફરાળતા ઉપયોગમાં આવે છે. એની ખીર, છીલ, કાપટા-જગેરે પદાર્થ કરે છે. એનો સ્વાદ સારો હોય છે. કડવાં કારિંદાં ખાવાથી ઉઘટી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે; તથાપિ ગરીબ લોક તે લાવી ખાય છે. અને તેથી ઉપદ્રવ થાય નહિ, તે માટે એવી રીત કરે છે કે, તે છોલી તેની પાતળી ચીરી કરે છે અને તેને રાખ ચોળી તે પાણીમાં ધોઈ, પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમાં ધોઈ, નાપમાં સુકવે છે, પછી તેલમાં તળી ખાય છે. આ તળેલી ચીરો ધોળી-ગુણ દેખાય છે. (૧) મુખપાક ઉપર: કારિંદાનો સુકવેલો પાલો અને કોળાની સુકવેલી છાલ એનું ધુત્રપાન કરાવવું. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કારિંદા બાફી ઉપલી છાલ કાઢી નાંખી અંદરના મગજમાં ખડીસાકરની ભૂકી અને ગાયતું ધી, એ બન્ને પદાર્થ કારિંદાના મગજથી બમણા નાંખી તેનું પણ સાફ મર્દન કરી નાની ફેરી જેવડી ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે શુષ્ક આવે ત્યાં સુધી સતત ઔષધ આપવું, એટલે રોગ જતો રહી ધાતુવૃદ્ધિ અને શરીર પુષ્ટ થશે. (૩) ઉપદંશ ઉપર: કડવા કારિંદાનો જમીનમાંનો પાંચ વર્ષ કરતાં અધિક દિવસનો કંદ લાવી તે ઉપરનાં મૂળ અને કાળી છાલ છોલી નાંખવી, પછી સુકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ગાયતું તાણુ દૂધ પાશેર લેઈ તેમાં ચાર માસા નાખવું, તથા જીરાની ભૂકી ૪ ગુંજ, અને ખડીસાકરની ભૂકી બે તોલા નાંખી આપવું. (૪) પીડ તથા અતિસાર ઉપર:—ઉપર કહેલા કડવા કારિંદાનું ચૂર્ણ ધીમાં મેળવી ગોળી કરી આપવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—કડવું કારિંદું બાફી છોલી બારીક વાટવું તથા તેમાં જીરાની ભૂકી, અને ઝીણી ખાંડ તથા ધી નાંખી આપવું.

૧૧૯. કારિવણા- (લઘુ બ્રાહ્મી): રાં લઘુ-બ્રહ્મી. મં કરિવણા. બ્રહ્મી. એકપાતી. હિં બં બ્રહ્મી. કં ઝાદિલગ. તાં વલ્લારી. તૈં બ્રાહ્મીચિદ. ત્વં તિમારે. મલાં સુતલ. ફાં જરનવ. ઇં ઉડિયનપેનિવટ. લાં હરપેરિસમોનિરા.

આ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. અને તે પાણીવાળી જમીનમાં ઘણા મહિના સુધી રહે છે. એ ખાગમાં અને ઘેર પણ કુંડામાં વાવે છે. લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંત્રાં ઉંદરના કાન પ્રમાણે હોય છે. એ પાંત્રાં બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડો કુંડામાં વાવવાથી મૂળ કુટી તેનો ઘણોજ વિસ્તાર થાય છે.

જેનાં પાંચાંતી અણી પણ હરે છે. બાકી પ્રમાણે જોના યુગ હોય છે. (૧) લામરી આવે છે તે મારિઃ—લઘુ બાકીનાં પાંચાંતી રસ મસ્તકે ચોગવે. (૨) નાનાં બાળકોનો સ્ખંડોઆર સ્પર્શવા મારિઃ—નિત્ય પ્રાતઃકાલે લઘુ બાકીનાં તાળાં પાંચાંતી આવ્યા આવ્યાં, એટલે છન્દાલું નહત્ય કંઈ વહેંચિયાર સ્પર્શ થવા મારિ છે. (૩) પિતાપરસ્માર ઉપર—લઘુ બાકીનાં પાંચાંતી રસ બંધી, એક જ હરી લમણા, થી સિદ્ધ કરવું અને તે સેવન કરવું (૪) ઉચ્છ્વતા અને ઝરમી ઉપર—લઘુ બાકીના પાચાંતી રસ, છાંઈ અને ખડીસાકર નાંખી આવવે, અને હંડી ઉપર લઘુ બાકીના રસન કપડું બાંધી થડી વાગી મૂકવું. અગામી ઝરમી હોય તો આ રસ તાગરે ચોગવે. (૫) ઝરમીઈ બાળકોના અંગમાં અંદોઝ આવે છે તે ઉપર—લઘુ બાકીના રસ અને કાનની બાજોના રસ કાંઈ તેમાં ઝાવવું થી અને સંજલઈ નાંખી ખસેડી સરીરે ચોગવું. (૬) સોજા ઉપર—લઘુ બાકીના પાચાંતી રસ કરવે. (૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર—લઘુ બાકીના પાચાંતી રસ આવવે. (૮) બાળકોના તુષાના આબર ઉપર—લઘુ બાકીના પાચાંતી રસ કાંઈ તેમાં છત્તની જુઈ અને ખાંડ નાંખી આવવે. (૯) ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમ અપરસ્માર ઉપર—લઘુ બાકીના રસ ૧ તોલો લેઈ તેમાં કાંઈ જાંબુનું અથવા અલકાશરનું ચૂર્ણ ૩ ગ્રામ આને તેડકું જાંબુ નાંખી દરોજ ને વજન આવતાં જવું. જે વસ્તુનિતિ એ રોગ ઉપર અત્યંત પ્રસસ્ત છે. (૧૦) શીતગળાના આબર ઉપર—લઘુ બાકીના રસ મધમાં આવવે. (૧૧) બાકીકુત—બાકીના રસ ૪ સેડ, થી ૪ સેડ, વેખડ (ધામવળ), કોથ, કાજુગળી આ ચણેનું ચૂર્ણ અપર, એ જુપુ એક જ હરી થી સિદ્ધ કરવું. એ સેવન કરવાથી ઉપરથી થરેથો સુધિચાત, વિરોધક, ઝાંડા ઇત્યાદિ રોગ; વાતરજા, ઉન્માદ અને અપરસ્માર દૂર થાય છે. સારકું રોગો ઉપર આ થીનો ઉપર જુપુ રેષ કરવે, તેથી હરી કોથ વગેરે રોગ દૂર થાય છે, અને મજા સાર થાય છે. (૧૨) સ્વરભંગ ઉપર—સાચકવત ચૂર્ણ—બાકી, વેખડ, કોથ, અલકાશર અને પીપર, એનું ચૂર્ણ હરી મધમાં આવવું.

૧૨૦. કળા તલ—(૫૦ કુચ્છવિષ) આ એક ધાન્યની ભવિ છેવાથી 'કળા તલ' નામ આવ્યું છે. એને 'પુરાસણી' પણ કહે છે. કળા તલનો રોગો સુખારે રોગ ને હાથ ઉઘે વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે ફૂલો એના બેતરની સીમ્મ મણી અભકારિઃ દેખાય છે. એનો રંગ કાંચો હોય છે. એનું તેલ કાઢે છે તે માગવાને તથા ગાવાને ઉપયોગમાં આવે છે. એને બોળ દોરને ગણાયે છે. (૧) નેત્રરોગ ઉપર—કળા તલનું તાલું તેલ સ્ત્રી વખતે આંખમાં આંખવું.

૧૨૧. કાકાચામી—૬૦ કાકાચામી. ૩૦ કાચી પાંદડી. ૬૦ તે. એવલગવા.

કાકાચામીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંચાંતી ત્રિજા હોઈ તેને કાચા હોય છે. વેલાનો રંગ પ્રથમ રાતો હોઈ પછી પીચો થાય છે. એ વેલો થણે દેશણે પાડ ઉપર થાય છે. કાકાચામી—રસ વખતે ઉન્માદ, કાનની વીખા, રસાવન, કબ્જ, સિન્ધ, સ્વર્ણ, કબ્જ, માતુલપર, નેબ, રશિક, કારક અને લઘુ છે. તે કા, યમ, અત્રે, સોને, ગિરોપ, કોર, કંડ, કાંઈકા, અતિસાર, ઉન્માદ, ઉલ્કા, કમ, ઉપરસ, અવર, હોમ અને મેદનો નાશ કરે છે. (૧) સુખપ્રસવ થવા મારિઃ—કાકાચામીનાં પાંચાંતી મધમાં. (૨) પ્રકર ઉપર—કાકાચામીનાં મૂળ ચોખાના પાવરામણમાં થડી આવવા. (૩) અવાજ છુરવા મારિઃ—કાકાચામી અને પીળી જ્યોત્કીનાં પાંચાંતી, ધોડાવળ અને કોથ, એ સમયમાં લઘુ કાનની ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં થોડી પીપરની જુડી નાંખી મધમાં કાકાચી સોષારી નેચડી ચોગી કરવી. આ ચોગી મોમાં રાખી રસ મળી જવો, એના ચોખાંતી અવાજ પુરશે. (૪) ઉત્કટી ઉપર—કાકાચામીનાં પાંચાંતી અને કાંચ એક જ આવવા. (૫) અસ્તપિત્ત ઉપર—કાકાચામીનાં સ્વેદનો કાંચે અથવા સ્વરસ લેઈ, તેમાં પીડી રોકેલી કાંચ નાંખી આવવી. (૬) માતુલસ્થાનની કાકી ઉપર—કાકાચામીનાં જ્યોત્કા પાંચાંતી કિંચ અથવા તાલુ દૂધમાં થડી તેમાં ખડીસાકરની જુડી નાંખી તમિ પ્રમાણે

આપવું. (૭) ભૂત જવર ઉપર: પુષ્પાર્કમાં મોટી શ્વેત કાકભાચીનાં મૂળ લાવવાં, અને તે લાલ સૂતરે હાથે અથવા ગળે, અગર તો મસ્તકે બાંધવાં.

૧૨૨. કાવળે:—ગોમાંતક પ્રાંતમાં માથેડું દોઢ માથેડું ઉચું એવું એ જાડ થાય છે. તેને આંબલી જેવો પાંત્રો હોઈ લીલા વટાણા જેવડો જમલી રંગનાં ગોળ ફળો આવે છે. તે બાળકો ખાય છે.

૧૨૩. કાસુંદરો:—સં કાસમદં. મં કાસવિંદા. હિં કસોદી, અગૌય. ખં કાલકાસુદા. કં એકકુરી, અવરરી. તૈં પેડિતાંગેડુ. કસવીંદ્યેટ્ટુ. મલાં પોત્રાવીર. છું અનેટજંક. ઇં રાઉડ પોટ્ટ કશિયા. લાં કશિયાસોદેરા.

આ જાડો કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં સાધારણ છે. એને પીળાં ફૂલો આવે છે. અને શીંગો નીડી અને લાંબી આવે છે. આ જાડ વાડની નજીકમાં અને બીજી ખાલી જગ્યામાં પુષ્કળ ઉગે છે. કાસુંદરો:—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, રચિકર, પાચક, દીપક, કંઠશુદ્ધિકર, ગ્રાહી, લઘુ અને રક્ષ છે. તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ કાસ, પિત્ત, વિષ, કૃમિ અને વિપ્રચિતો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાં પાકકાળે તીખાં, વૃષ્ય, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તે દમ, ઉવરસ અને અરચિતો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—કાસ, શ્વાસ અને બિર્ધવાતનો નાશ કરે છે. (૧) દાદર ઉપર: કાસુંદરાનાં મૂળ ધસી ચોપડવાં. અથવા પાલાનો રસ લીંચુના રસમાં મેળવી ચોપડવો. (૨) ઉચ્ચકી અને શ્વાસ ઉપર: કાસુંદરાનાં પાંત્રાંનો કાદો આપવો. (૩) સોજાં ઉપર:—કાસુંદરાનો પાલો બકરીના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) પારાના ઉતારપર: કાસુંદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાવો. (૫) શીશ પ્રસૂતિ થવા માટે: કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૬) બગઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તો: કાસુંદરાનો રસ કાનમાં પાડવો. (૭) દંદુ, કિટિલ, અને કુષ્ઠો ઉપર:—કાસુંદરાનાં મૂળ કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૮) ઝરો મૂત્રે છે તે ઉપર: કાસુંદરાનાં પાંત્રાં વાટી ચોપડવાં.

— ૧૨૪. કાસાળું: સં કાસાળું. મં કાસાળું, ખંબરે. હિં કાસાળું. કં બાળરકકાસ.

કાસાળુંમાં કાળી અને ધોળી, એવી બે જાતિ છે. કાસાળુંનાં પાંત્રાં અને ડોંટાં અળવીના કરતાં મોટાં હોય છે. કાસાળું:—મીઠું, પથ્યકારક, દીપક, તથા રચિપ્રદ છે; અને કફ, તથા વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) પાઠા ઉપર:—જાડ ઉપરના કાસાળુંના કાંદા પાણીમાં ધસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય-મીઠું ખાવું નહિ. (૨) ગાંઠીઓ વાયુ થાય છે તે ઉપર: કાળા કાસાળુંના કાંદા અને બદરીના વેલાના કાંદા, એ બન્નેને એકત્ર કચરી તેની ચોર પોટલીઓ બાંધવી, અને તપાવેલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી સોસાય તેટલો શરીરે શેક કરવો. (૩) સંધિવાયુ ઉપર:—કાળા કાસાળુંનું ડોંટું સાધારણ અગ્નિ ઉપર શેકી તેનો રસ છ માસા ગાયના હડોમાં નાંખી ગરમ કરી પીવો, દિવસ ૭. એથી કફ અને લાળ નીકળી જશે. ઉતાર ધી અને ભાત. (૪) બદ જલદી ફુટવા માટે:—જંગલી કાસાળુંના કાંદા યંડા પાણીમાં ધસી તેનાં ટપકાં કરવાં. અને તે સૂકાયા પછી પુનઃ તેજ જગો ઉપર તેજ ઔષધનાં ટપકાં કરવાં, એ ઔષધો ત્રણ ચાર વાર ટપકાં કરવાં એટલે છિદ્ર યદ્યદ્દ નીકળી જશે. (૫) ઉદરરોગ ઉપર: કાળા કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલા જેટલો પીસી કાપરાના રસમાં નાંખી, થોડા ચોખ્ખા નાંખી બાણીને ખીર કરવી. અને તે ગોળ નાંખી ખાવી. આ ઔષધથી રોગ કાટી મળમાર્ગે રચ યદ્યદ્દ પડે છે. ઔષધ એક કિંવા બે દિવસ લેવું. ઉતાર ભાતની કાંજમાં ધી નાંખી પાવું. મ્હોમાં એજ થાય તો કાકમના અથવા આંબલીની પાણીનો કાગળો કરવો. (૬) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર: કાળા કાસાળુંનાં ડોંટાં અંગારામાં શેકી રસ કાઢવો. અને પાંચ શેરે પર્યંત નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં અધશેર પર્યંત માલકાંગણીનાં બીયાં વાટી કાંલવવાં. પછી તે સર્વ એકઠું કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પ્રધુ પાણી બળે ત્યાં સુધી ઉકાળવું; ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે; તે કાઢી લેવું. એ તેલ આંખ અને ગળાની નસ, એ જગોએ દિવસમાં બેવાર ચોળી ચોળીને ઝરવું. (૭) પાંડુરોગ ઉપર: સમૂળ કાસાળું લેઈ તેનું ૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમાં આપવું. (૮) જલોદર ઉપર:—કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલા છારમાં વાટી પાવો. (૯) પડછંલ ફુલવાથી ખારસી ઉપજે છે તે ઉપર:—કાસાળુંનાં ડોંટાંની ભસ્મ કરી લગાડની. (૧૦) અનંતવાત—શિરો-

શેઠા ઉપર:—મગા માસાગુના કાંતા પીસી, તેની પોદલી કરવી, અને તથા ઉપર જરમ કરી માથે ઠેક કરવો, ને છેલ્લી વારે પોદલીમાંથી ચૂર્ણ જરમ કરી માથા ઉપર જરી પાડી જાંખવો. (૧૧) સર્વ પ્રકારના વાતવિકાર ઉપર:—માસાગુના કાંતા ૧ તોથો પીસી રસ કાઢી, નાળીએરનો રસ અને દૂધ એવાં ખીર કરી ખાવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉરરોગ નાશ પામે છે. (૧૨) બંદ (કુમિ) ઉપર:—માસાગુના કાંતાની ૨-૪ ગુળ રાખ મધમાં ભળવા પાણીમાં આપવી.

૧૨૫. કાળી ખજૂરી:—આ એક કાલા લીંબાની ભવિર્તુ ગ્રાહ છે. એનાં ગ્રાહ સલાદિ પર્વત ઉપર છે એનાં પાંચાં એક પૂર જમાઈનાં ને જામવાળાં છે. એનાં દૂધ સહેત રતનાં અને ઉષ્ણપી છે છે. કાળી ખજૂરીનું રજ ખજૂરના આકારે કોઈ મળું કાઢવું હોય છે ઉપચાર (૧) પિત્ત પદ્ધતિ મારે:—કાળી ખજૂરી ધસી આઠગુ આપવું. (૨) તાવના પાણી છઠ્ઠા ભગલી હોય તે ઉપ તથા ધ્રુવપાક ઉપર:—કાળી ખજૂરી ધસી ચોપાવી. (૩) જગાણ કરી હોય તો:—કાળી ખજૂરી તેમાં ધસી લેવ રેવો. (૪) પેદશૂળ ઉપર:—કાળી ખજૂરી ધસી પાવી.

૧૨૬. કાળીવેલ:—કાળીવેલ મળું કરી વાડો ઉપર વાળ છે. એનાં પાંચાં આકાર મંદકિ જેર કાનાં પાંચાં જેવો હોય છે. એ પાંચાં જેરકાનાં પાંચાં કરતાં લાંબાં હોય છે. (૧) ક્ષયમૂળ, એટલે સ્તનરોગ અને રક્તબાહ ઉપર:—કાળીવેલનાં પૂળ થકા પાણીમાં ધસી લેવ મરે. (૨) કુરચાન વિષ ઉપર:—કાળીવેલનાં કુખમાં પાંચાં અને ચણા કુખની ભલ, એટલે રસ સહિત પ્રમાણે આપવો આ ઔષધ તથા સ્વિસ દરોગ ને વાર પ્રમાણે આપવું ઉત્તર, કાળી દુગ્ધસિત્તા અથવા ચણા ભરેલી આનેા રસ આપવો. વિષથી સોજે આખો હોય તો તે ઉપર કાળીવેલનો કાંટો ખરી જાંખવો. (૩) બુઝો મરવા મારે:—કાળીવેલનાં પાંચાંના રસમાં કપૂર નાંખી ખલ કરી તેમાં પાણી નાંખી કુઈ તે મિલકુ રાત્રે સુઈ રહેલી વેળાએ કેસમાં ચોપાડવું ઉપર કાળીવેલનાં પાંચાં જાંખવાં અને તે ઉપર ચોખ્ખું વજા જાંખવું એટલે બીજે રિવસે સવારે બુઝો મરી જાય છે.

૧૨૭ કિન્જળી:—કિન્જળીનું ગ્રાહ મોડું વાળ છે. એનાં પાંચાં લાંબાં હોય છે. કિન્જળીનું લાંબું ખખરવી મમમાં સાફ ઉપચોગી છે. બહુ-રખા વચેરે ચાલે નહિ થારે કિન્જળીની લાંબી માર્ગ જાણ પડે રાત્રે છે ઉપચાર:—(૧) અધીક ઉપર:—કિન્જળીનાં પાંચાંના રસ પાવો. (૨) પદ્ધતિ (કેસરી) ઉપર:—કિન્જળીનાં પાંચાંના રસ આઠરે પાંચર પર્વત પાવો. (૩) ક્ષયમૂળ ઉપર:—કિન્જળીનાં પાંચાંના રસમાં ભેસનું થી નાંખી અને તેમાં સિંધાપાક ધસી પ્રતિ રિવસે ચાર પાંચ વાર મનમાં પાડવું. (૪) ક્ષયમૂળ ઉપર:—કિન્જળીનાં કુખમાં તોરાગે અને જાલનો રસ એકજ કરી મનમાં પાડવો. (૫) વિસર્પ અને વિસ્ફોલકરોગ ઉપર:—કિન્જળીની જાલનો રસ કાઢી તેમાં કુખની ધરો તથા ચોખા વાધી તેના લેવ કરવો.

૧૨૮ કાસ (કાંસરો):—સ. કમિલ્લ મલ. દિ. મલ. મ. કસથ કસા. મ. કેટ. ક. કાન્થ, મધમિનકુસુ. લા. કાન્થકાન્થરોગ.

કાસને મરાઠીમાં 'કાસ' વળુ કહે છે. કાસનાં જાણ નેવા નેટો હોય છે. એટલે કદી જાળવવામાં ઉપચોગ વાળ છે. એને 'કાસે મનત' એમ વળુ કહે છે. એનાં બીજાકારે કરી પ્રમાણે અને કોઈ તથા કાંજ હોય છે કાસ:—તંબુ, શીત, જાંબ, રિંધા, જાંબકા, ખજૂર રાખ કરે, પાક મરે મધુર, સારક અને સિન્ધા છે. તથા પિત્ત, શક મૂત્રક્રમ, ક્ષય, મૂત્રાસરી, રક્તપિત્ત, ક્ષયક્રમ, અને પિત્ત રોગનો નાશ કરે છે. (૧) મૂત્રક્રમ, મૂત્રાસરી ઉપર:—કાસનાં પૂળનો કાંટો મધ નાંખી આપવો.

૧૨૯. કાળો ઉપરદા (કે-જોડા-ઉપર):—સ. કુષ્ઠ-કાઠ-ઉપરદા. મ. કાળા ચોખાડા, કુષ્ઠવનર. દિ. કુન્જરી. મ. કુન્જર. ક. ગ્રાહ અતિ, કથાતિ તે. કાળી, નાગાચે. લા. કાંતાલી. ટા. કાંતાઅર્ધાશા. મલા. કાંતાતિ. શા. અંજીરવટી. જા. વખર્ણાં લા. સાંધાસુદિસિંધા.

કાળા ઉપરદાનાં ગ્રાહ મળું મોટાં વાળ છે. એ ગ્રાહ મોરેલીનાં ગ્રાહ નેવાં હોય એને રજ વળુ મોરેલીનાં રજા પ્રમાણે આપવો છે. મોરેલીનાં પાંચાંના પાંચાં હોય છે તેવો આ પાંચાંના હોટો નથી, અને

પાંત્રાં પશુ મોટાં હોષ જરા ખડખડાં હોય છે. આ ઝાડ કોમળપ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે. કાળો ઉંખરોઃ શીત, કડવો, ખારો, મલસ્તંભક, તીવ્રો, તુરો, ગ્રાહક તથા ઇદ્રિયપ્રસાદક છે. અને ત્વગ્દોષ, કમ્બો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ઘોળો કોદ, વ્રણ, પાંડુરોગ, રક્તદોષ, સોજો, અર્થ અને ઊર્ધ્વગતદોષનો નાશ કરે છે. ઝોનાં ફળોઃ—મીઠાં, તુરાં, શીતળ, વૃદ્ધિકારક, ગુર, ધાતુવૃદ્ધિકર, પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, ગલરતંબક, પૌષ્ટિક, ગ્રાહક તથા વાતકર છે અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા વિપદોષનો નાશ કરે છે. ઝેની છાલઃ અતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) કૂતરાના વિષ ઉપરઃ—કાળા ઉંખરડાનાં મૂળ અને ધંતૂરાનાં ફળો ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૨) નળશુદ્ધ ઉપરઃ કાળા ઉંખરાનાં ફળોનો રસ ૪ પૈસાભાર, જરાની શૂદ્રી નાંખી પાવો. અને કુરી ઉપર લેપ કરવો. (૩) કફપ્રદર અને રક્તપ્રદર ઉપરઃ કાળા ઉંખરાનાં ફળોનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. (૪) બદ, ગુમકુ, વગેરેને પકવવા માટેઃ—કાળા ઉંખરાનાં લીલાં ફળો લાવી ખારીક વાટવાં; અને એક વાસણમાં નાંખી તે ઉપર થોડું પાણી છાંટવું. તથા ખીજ એક વાસણમાં તે ફળો નાખી તેની અંદર પાણી ભરી તે વાસણ ઉપર દાંઠી સાધારણ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવું. પછી તે ફળો ગરમ સહેવાય એટલો પાટો બદ ઉપર ખાંધવો. એ પ્રમાણે બે બે ઘડીએ તાજે ગરમ ગરમ પાટો બાંધતા રહેવું. એટલે બદ ત્વરિત પાકે છે. (૫) સોજા ઉપરઃ કાળા ઉંખરાનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો.

૧૩૦ કાંકડ. (કરપટા.) રાં મં કંકટક. મં કાંકડ, કુડક, હિં કાંકડ, ગંગેશ્ચા. કં વાલિગે. લાં ગેશ્ગાપિનાટા.

કાંકડનું વૃક્ષ મોટું હોષ તેનાં પાંત્રાં સાધારણ મોટાં અને રજા લાંબાં હોય છે. કાંકડનું ફળ આંબળા જેવું દેખાય છે; પરંતુ તેમાં આંબળા જેવા મોટા ઠળાંઆ હોતા નથી. તેમાં બે ત્રણ નાનાં બિયાં હોય છે. આ ફળો જેઠ મહિનાના અરસામાં આવે છે. તે રચિકર અને પિત્તશાયક છે. એવું અથાણું સાફ થાય છે. આ ફળો જૂનાં થવાથી ઉપયોગમાં આવતાં નથી. મોટા કાંકડનાં ફળોઃ—તુરાં, અગ્નિદીપક, ખારાં, શીતળ, લઘુ, ઉષ્ણ તેમજ નેત્રને હિતાવહ છે, અને રક્તપિત્ત, કફનાં કરનાર, તથા વાતનાશક છે. તે ફળ પાકવાથી શીતળ, રચિકારક તથા જડ છે, અને પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. નાના કાંકડનાં ફળોઃ—ગ્રાહક, ખારાં, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તથા તે પાકવાથી મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, વાતનાશક અને કફ પિત્તકારક છે. (૧) મણ (ગુમકુ) ઉપરઃ કાંકડના ઝાડની છાલ વાટી બાંધવી. (૨) આંખમાંનું કુલ જવા માટેઃ—કાંકડના ઝાડનો એક હાથ લંબાઈનો ખારીક કકડો તોડી ઝોંમાં રાખી કુકે મારવી. અને તેમાંથી જે રસ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આંખોમાં નાંખવો. (૩) પ્રમેહ ઉપરઃ—કાંકડના પાલાનો રસ, જલ અને ખડિસાકરમાં આપવો.

૧૩૧. કાંચકી. રાં તોયપુષ્પી. લતાકરંજ. મં સાગરગોટા, ગનગા. ગજરા. હિં કંકડકરંજ. કરંજવા. તાં કલારકોડી. ટું ગજગેકાષ. કં ગજગ. ગહુ. તૈં શુર્યેપિક્ષા, કચકોષ, ગચ્ચા. શાં ખાયકબ્દીશ. અં અક્તમકત. ઇં બોંડકનટ. લાં સિસાલપિનિયા બોંડુસેલા.

એ ઝાડને કાંટા હોય છે. એને ન્હાની શિંગો આવે છે. તેમાં કાચકાં હોય છે. તેની છાલ ઘણી કઠિન હોય છે. અંદરનું મગજ ઔષધોના કામમાં આવે છે. કાચકાં મંદ દેવતામાં શેષી પછી અંદરનું મગજ કાઢી તેની ઔષધમાં યોજના કરવી. કાંચકીઃ તુરી, કડવી, ઉષ્ણ અને શોષક છે તથા કફ, પિત્તાર્શ, શ્લ, સોજો, આધ્માન, વ્રણ, પ્રમેહ, કાઠ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતાર્શ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ક્ષય, સુવારોગ, અને પેશુશૂળ એટલે પીઠ ઉપરઃ—કાચકાં શેષી તેનું ચૂર્ણ કરી ધીમાં ખાવું. અથવા કાચકાંનું ચૂર્ણ, લસણ, હિંગ અને સિંધવ સાથે ખાવું. (૨) સોજા ઉપરઃ—કાંચકીનાં, આકડાનાં અને ઝેરડાનાં પાંત્રાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજો ઉતરશે. (૩) ઉપકંશન્યાધિ ઉપરઃ—કાંચકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી, ધી નાંખી સાત દિવસ પર્યંત સેવન કરવો. પથ્ય ધી અને માત. (૪) જંતુ (કૃમિ, કરમ) પડવા ઉપરઃ કાંચકીનાં પાંદડાંના રસમાં આંબા-હળદર અને પિત્તપાપડો ધસી પાવો. અથવા કાચકાં અને હિંગ શેષી તેમાં મીઠું નાંખી ધીમાં ખરલ કરી

ખરાતવું. (૫) વાણના યાગા ઉપર—અગ્રમાં સેડી તેની જુડી કરી યેળમાં ખાલી. (૬) તાન વાજરમાંની થંદી અને કુમિ ઉપર—અગ્રમાં, અગ્રનો અને સસજનો એકમ કરી પાણી કરી થવું. (૭) જવર ઉપર—અંધાની પોહાનો રસ ચાર તોલા ખર્ચ કરી, તેમાં દિગ્ર જે મુલ ખર્ચ મેળવ પાવે. આ બોધક વિષય જવર સિવાય નથા પ્રકારના તાવ ઉપર જવરના પાનાથી મુલ અજાવા થા છે. (૮) આમ ઉપર—અગ્રમાં અર્ધી અગ્ર સેડી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસનાર ચૂર્ણ સાકરમાં નીખ ખાવું. (૯) બાળકના પેશમાં સોડીની ગંદકી અને છે તે ઉપર—અંધાની પાનાનો રસ ૧ માસા અને દિગ્ર માસો ૧ સેડી પાણીમાં સ્વાદ વિષય ખાવું. આગે વિષયે કુશાવેલું મોરચું અર્ધ માસનાર, ૭ માસ પાણીમાં નીખી ખાવું; એટલે કાળા પીળા ફરતો વધ માંડ સાર થઈ જશે. (૧૦) છાસે કાતરા થાય છે તે ઉપર—અંધાની પાનાના રસમાં છાસની જુડી નીખી પાણી. (૧૧) ભાર ઉપર—અંધાની પોહા, વાંસનો પાલો અને નકરીની કોડિએ એકમ કરી થોડા મમાં ખાણી થવાનું થવા જણી તેના પેટ ઉપર પાલો નીખવે. (૧૨) જવર (તાવ) ઉપર—અગ્રમાં સેડી ચૂર્ણ કરી તે ખરી સાથે ખાવું. (૧૩) જવર (કુમિ) ઉપર—અગ્રમાં સેડી તેવું ચૂર્ણ નીખ ખાવું અને સુદારે કોમરની ફાતરાં (બાલના બચા) ની જુડી રેડી; એટલે રોગનસ્ત જવર થશે.

૧૩૨. કાંબળ.—આ કામ ખાડીમાં અથવા પાણીના ખાણાથી થઈ શકે છે. કાંબળની કાંડ થઈ કરી જવર જેવજ વાપ છે, જરવું તેવજાં જિહ્વ અને નજર કોતાં નથી. કામ બાળકના કામમાં આવે છે. એને મકુલકાનાં કૂચો જેવાં નાનાં અને સુવાસિક કૂચો આવે છે.

૧૩૩. કાંટેરી કાંબળ.—સાનમાં એક પ્રકારનો કાંટેરી કામ વાપ છે, તે પાંચ ૭ ગદિના રહે છે. એનાં કાંડ જુલું માથે કાંચે કોષ તેને અગ્ર કાંચ છે એવું સાકર કરે છે, પણ તેનો સ્વાદ આમારજુ કોષ છે.

૧૩૪. કાંડાસરીઆ.—સાં ૩૨૪૪. ૫૦ કારાડી. દિં ૭૪૨૦૫

આ કુશાલ મલુ ચાર કાચ ઉર્ધ્વ વધે છે; એના સરીએ કાંડા કોષ છે. એના કાંડાના કોષાવ ઉપરનાં કોષા, પોષા, સુરા અને શત્રો, એવા કોષ છે. કુશોનો વાસ કોતો નથી. ધિગા કાંડાસરીઆ—કાંડા, કાંડ, સિન્ધ, ચણ, તીજો, ઉજ્જ તથા કાંતિને કિતાવક છે, અને વધિવિવ, કોડ, ચાત, રત્નકોષ, કાંડ, કાંડ (ખરજ), વિષ, અને વાજરનો નાસ કરે છે. શત્રો કાંડાસરીઆ—કાંડા, વર્ણમશ, કાંડ અને તીજો છે. એ સોળે, તાવ, ચાતરાય, કાંડ, રત્નકોષ, વિષ, આધ્યાત, કાંડ, કાંડ, અને ઉપરસનો નાસ કરે છે. ધિગા કાંડાસરીઆ—ઉજ્જ, કાંડા, સુરા તથા અગ્રિયક છે. અને વાણ, કાંડ, કાંડ (ખરજ), સોળે, રત્નકોષ તેમજ ત્ર્યકોષનો નાસ કરે છે. જુરે કાંડાસરીઆ—તીજો અને ચાત, કાંડ, સોળે, કાંડ, કાંડ, કોડ, મલુ તથા ત્ર્યકોષ (ચામડીના શેરો)નો નાસ કરે છે. ઉપરોક્ત—(૧) બાળકોને સલેકમ અને ઉપરસ થાય તેડ—કાંડાસરીઆનાં પાંચાણ રસ કરી મધમાં પાવે. (૨) વીરે પુનઃ ઉપર—ધિગા કાંડાસરીઆનાં ખર્ચનો રસ કાંડ નીખી આવે. વિષ ૭. (૩) પિત્ત ઉપર—કાંડાસરીઆનો, કાંડી ઉગ્રાસીનો અને અંધારાનો પાલો એકમ વાડી જાવના કુખમાં મેળવી પાવે. (૪) કાંડ કુખની કોષ તેડ ઉપર—ધિગા કાંડાસરીઆનો પાલો અને આક્રમરો એકમ ખાંડી કાંડ નીચે મળવે. (૫) કાંડો આબજુર કોષ તેડ ઉપર—ધિગા કાંડાસરીઆનો પાલો, અંધારીની અથ અને અવગાડીનો કાંડ કરી કામગી કરવા. (૬) ગર્ભપારજને આટે—કાંડાસરીઆનાં જુલું જાવના ધીમાં થઈ મળવે થાવે. (૭) કાંડમાંથી સોડી આપવું કોષ તેડ—કાંડાસરીઆનો રસ અને મધ રાંધે એવાનું. (૮) કાંડકુમિ ઉપર—કાંડાસરીઆનાં પાંચાં જાવનાં. (૯) વાતરોગ ઉપર—ધિગા કાંડાસરીઆ, રેવર અને કાંડ, એમને મારો કરી તેમાં એકતેલ મિશ્ર કરી, તે પાવે; એટલે થરી વાણને આક્રમ થવું કાંડ તેડે થશે. (૧૦) સોળા ઉપર—કાંડાસરીઆના પાલોનો રસ મેલવે. (૧૧) વીંછીના કાંડા ઉપર—કાંડાસરીઆના પાલોનો રસ કાંડી વિષ આણના નાસમાં પાવે. (૧૨) મુખરોગ ઉપર—કાંડાસરીઆનો કાંડ કરી તેમાં પીત્તનું ચૂર્ણ નીખી તે પાવે. અથવા કાંડાસરીઆનાં જુલું વાડી આપે; વિષ એનો કાંડ કરી શતભર સખી તે કાચે પીવે.

૧૩૫. કાંટાવાળા ગોખરૂં: સં. વનશૃંગાટક. મં. સરાટે. ધાકટેગોખરૂં. હિં. છોટેગોખરૂં. કં. તેણિલુ. તૈ. ચિરિપાક્ષેરૂં. તાં. નેરંજલ. તુ. નેગિલુમુલ્લુ. મલાં. નેરિનિલ. ક્રાં. તુરેંખારખરૂં. અં. ખલ્લતલ ખારખરૂં. લાં. ટિપ્પુલસટેરેરિટ્સ.

આ એક ગોખરૂંની જાતિ છે. એના વેલા યાય છે. એ વેલાનાં પાંત્રાં ખારીક હોય છે. એ પાંત્રાંનું શાક યાય છે. આ વેલા કાળી જમીનમાં યાય છે. ચોમાસામાં તે પુષ્કળ યાય છે. આ ગોખરૂંને ધણી કાંટા હોય છે, તે સુકાય એટલે વગડામાં જવાને માણસોને ધણી અડચણ પડે છે. ખોડા ગોખરૂંને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એના ગુણ ખોડા ગોખરૂં જેવાજ છે. ઉપયોગ: (૧) ભ્રમચિત્ત ઉપર: ગોખરૂંને ને કોઠીના પાલાનો રસ ૪ પૈસાભાર, ગાયના તાળ દૂધમાં પાવો. (૨) ગાંભીણીની ધુપણી ઉપર: ગોખરૂંનું ચૂર્ણ ૬ માસા, ખડીસાકર અને ધીમાં લેવું. (૩) શરીરમાં થયેલી ગરમી ઉપર: ગોખરૂં સાધારણ ખાંડવા, તથા તેમાં ખડકમાં ઉત્પન્ન થનારી ગળોતો કંદ છ માસા નાંખવો તથા ૪૦ તોલા પાણી નાંખી અષ્ટમાંશ બાકી રાખી કાઢો કરી તે પ્રાતઃકાળે પાવો અને તેજ ઔષધો શિષ્ટક રાખી તેમાં એક તોલો સાકર નાંખી સાયંકાળે પૂર્વવત અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો, અને ચાંદીઆ ઉપર પારસ પ્રીણનાં મૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરતા જવું. આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ, એ ઔષધ આપવું. પથ્ય પાળવું. (૪) ગરમીનો આગળ શરીરમાં જમ્યાથી શરીરપર ઢીમણાં ઉઠે છે. તે ઉપર:—ગોખરૂં તોલો ૧, કાકળ ૦૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો. એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો. (૫) તંતુપ્રમેહ, ધાતુસ્થાનની કંડકી, ધાતુવિકાર, પ્રદર અને બાળકનાં પેટમાં શીતળા અને ગોખરૂં એની ચોટ બેસે છે તે ઉપર:—ગોખરૂં ધીમાં તળવા તથા તેની ભૂકી કરી રાખવી. પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ૧ તોલો ગાયનું ધી લેધ તેમાં અર્ધો તોલો ગોખરૂંની ભૂકી અને અર્ધો તોલો ખાંડ કિવા સાકર નાંખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવું. બાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર: ગોખરૂંનો છોડ મૂળસુઢાં ઉપાડી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી, સાકર અને મધ નાંખી પાવો. (૭) મુતરખડા (પથરી) ઉપર: ગોખરૂંનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી મેંઢીના દૂધમાં સાત દિવસ આપવું.

૧૪૬. કાંટે શેવતી. (ગુલાબવૃક્ષ): સં. બદ્રતરણી. મં. કાટે-ગુલાબશેવતી. હિં. શેવતી-ગુલાબ. કં. એંબડે. મુલ્લ. શેવતીગે.

એને 'ધોળા શેવતી' 'ગુલાબ શેવતી' અને 'શેવતી ગુલાબ' પણ કહે છે. એના ઝાડને ગુલાબ પ્રમાણે કાંટા હોય એનાં પાંત્રાં પણ ગુલાબનાં પાંત્રાં પ્રમાણેજ કાત્રાદાર હોય છે. એને રાખોડીના રંગે જેવા ધોળા રંગનાં સફેદ ફુલ આવે છે. આ ઝાડ બગીચામાં વાવે છે. કાંટે શેવતીનો પાક, તથા ગુલ-કંદ કરે છે. તે પિત્ત અને દાહશામક છે. ધોળી કાંટે શેવતી:—સારક, શીતળ, હથ; શુક્રકર, લઘુ, તુરી, સ્વાદ, સુરભિ, ગ્રાહક, વર્ધ્ય, તીખટ, કડવી, રચિકર તથા અમિદીપક છે; એ ત્રિદોષ, સુખપાક, રક્ત-પિત્ત, કંદ, પિત્ત, રક્તવિકાર, અને દાહનો નાશ કરે છે. એનાં પુષ્પ:—શીતળ તથા વર્ધ્યકર છે અને વાત, પિત્ત, દાહનો નાશ કરે છે. રાતી કાંટે શેવતી:—રક્તવિકૃતિ, વીંછીનું વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ખીજ ગુણ ધોળા શેવતી જેવાજ છે.

૧૩૭. કાંડવેલ. સં. કોડીર. મં. હિં. કાંડવેલ. બં. હાડબાંગા. કં. મણીગુરબળી. સાંડબળી. મંગરબળી. તૈ. નાલ્સેરૂં. તાં. આરગણી. સાંડવેરૂં. મલાં. ચણારખલડા. ગાં. સાડાબળી. લાં. વિટિસ કોડિગુલારિસ.

કાંડવેલ એ શુરીઆ જેવી હોય છે અને તેના કરતાં ધણી ખારીક હોય છે. એને નાનાં નાનાં પેરીઆ હોય છે. કાંડવેલમાં ત્રિધારી કાંડવેલ, ચોધારી કાંડવેલ, એવી જાતો છે. કાંડવેલીનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. ત્રિધારી કાંડવેલને 'હાડ સંધિ' કહે છે. તેનું વર્ણન, 'હાડસંધિ', એ શબ્દમાં આપેલું છે. કાંડવેલ સાધારણ: તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, સારક, અને પિત્તલ છે. તથા કંદ, ગુદમ, લૂતા, ફેલ મથ, પ્લીહા, ઉદર, અગ્નિમાંધ, શૂળ, વાયુ અને મલસ્તંભનો નાશ કરે છે. ચોધારી કાંડવેલ બેતોપદ્રવ

તથા ઘણો નાશ કરે છે. અને ઉપર આશ્રિત વાણી, વિગર, વાતરક, અપરમાર તથા વાતરોત્રો નાશ કરે છે. (૧) શરીરમાં અભિચી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:—કાનેલ નરસાળમાં સેડી, પીલી, ને તોલાથી મજ તોલા સુધી રસ મરવો; તેમાં એટલું જ આવું થી નાંખી કિલ્લ ૭ મુધી એક વખત અથવા ને વખત આપવો. ૫મ મોજી ખાતું. જેથી માંદી, કાના, કાવ, કાલાઈ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. (૨) સ્ત્રીઓના રોગોપર ઉપર:—કાનેલ નરસાળમાં સેડી ૨ તોલા રસ મરી તેમાં તેટલું જ થી તથા ગોળીમાંથી થી ૧ તોલા, અને ખડીમાંથી થી ૧ તોલા નાંખી આવવું.

૧૩૮. કોડોળી:—કોડોળીને 'સારંગોળ' પણ કહે છે. આ રસ મોડું થાય છે. કોડોળીના કાને રંજ થાય છે એવું કહે છે. કોડોળીનાં પાંચાં ગોળાં કોળ છે. એનાં કુચે કાલ કોળ છે. એ કાને આંખ પ્રમાણે વધતોડામાં મોઢેર આપી રહેવા આવે છે. એ વખતે લુનાં પાંચાં સર્વ ખરી પોલાં કોળ છે. ફળો આપર નવમ નેવો કોળ છે. એ પોલાં કોળ છે. આ પોલાં ફળ જગ્યામાં કાલે છે એટલે તેં ફાલ ફાલ આવ છે. જાંબી કોળે એ ફળમાંથી ફળની દીથી ફળ કરી આવ છે. એની કાલે એ મોઢાં એવું નેવો થાય છે. કોડોળીનાં પોલાં રંજ કાલ કોળ છે. આ પોલાં કાં છે. કોડોળીના કાને સો કુચ આવે છે તે ઉપરોક્ત છે. તેને 'કપલા યોગ' કહે છે. આ કાલ ઉપરતના ઉપરોક્ત નથી. એની કાલ ફળ કાંબી મારે ફાલ મળે છે. અને એ કાલ ઉપર કાંબ મંજ થઈ આવે છે. આમાંથી આવે છે. કોડોળીનાં કાલ ફળ તેમજ રેસા મરે છે. (૧) નાના વાળકોને તથા મોટા અપરમારે સુખારથી થાય છે તે ઉપર:—કોડોળીનાં મૂળ, પાંચાંનાં મૂળ, કોડોળીનાં મૂળ અને ઉપરનાં મૂળ, એ સર્વેને પસી તે આવવું. (૨) અતિસાર ઉપર:—કોડોળીની કાલ પસી આવવી. (૩) પરમા અને કાલુવિકાર ઉપર:—કોડોળીની કાલ, પાણી નાંખી રસ કાને અને તે કાલ નાંખી આવવો. અથવા કોડોળીનાં મૂળ પસી ખડીમાંથી નાંખી પાવાં. કોડોળીનાં મૂળ પણ કાલુવિકાર ઉપર આવવો. (૪) ગરમી, પ્રમેહ, અને સ્ત્રીના રોગોપર ઉપર:—અથવા મૂળ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખડીમાંથી નાંખી આવવો. (૫) રીંછ અને વાહ ઉપર:—કોડોળીની કાલ પાણીમાં નાંખી તે પાણી ઉકાળી તેને સ્નાન કરવું.

૧૩૯. કીડામારી:—મં. જિંઘાન. આ વનસ્પતિ વર્ણવે છે. એને ખડીમાં 'ખડી' પણ કહે છે. એના રેસા કોળ છે. કીડામારી કીડામારીનાં એ નીચીનાંસાર કાળી જાંબીનાં આવજા માસમાં છે. એનાં પંચાં રસ મળે કાને અને ઉપર છે. ઉપરોક્ત:—(૧) જાંબીનાં કીડા પાંચ છે તે ઉપર:—કીડામારીનાં રસ અથવા પાણી વાડી કાલ ઉપર મોઢાં, એટલે કાલ મરે છે. (૨) કાલ ઉપર:—કીડામારીનાં પંચાં રસ, એટલે તેવું મેળવી મોઢાં. (૩) પીડ ઉપર:—એનાં ને પંચાં પાણીમાં મસાળા પાવાં. (૪) નાના વાળકોનાં મળ સાથે થવા પાડે:—એનાં પંચાં ફળે આવવું. (૫) રીંછવર અને સ્ત્રીનાં કાલ ઉપર:—એનાં પંચાં રસ જારી મોળવો, એટલે વાલ વાલ આવ છે; અથવા તેના કીડા રસ સેવન કરવાથી પણ આવ છે. (૬) કીડા ઉપર:—કીડામારીનાં રસ કાલ પાણે. અથવા નીનાં કાલની રાખી આવવી. (૭) સોળ ઉપર:—કીડામારીનાં સુકાઈ, માલકાંબી, અને ખરી, એ વાડી કોળ કરવો.

૧૪૦. કુરપાડાના રેસા. (કુરપેસ):—મં. રેવણી. મં. રેવણીની કાલુવિકાર. કિં. સોનેયા, જાલ, અપરમાર, મિથલી. મં. રેવણી. ઉં. જિંઘાલીમુદ. માં. સુરુએમીનેડા. કં. રેવણી. રેવણી. તેં કાનેમાં.

કુરપાડાના રેસા કોળ છે. એ રેસાનાં જાંબી કાલોનાં પંચાં નેવાં કોળ છે. મળે જોનાં લુનાં રેસાની જાંબીનાં કાં નેવો કોળ છે. કુરપાડાના ફળો આપર કાલોનાં નેવો કોળ છે અને તે ઉપર તેવાં કાં કોળ છે. એ રેસા કાંબી આવજાથી અપરમાર નીનાં વરે નીચી જાંબી નેવો રેસા. નીચે છે. એ કાંબી કરી કોળ છે. ખડીમાં કુરપાડાને 'કાલુવિકાર' પણ કહે છે. કુરપાડાના રેસા:—અતિસાર, ઉપર, વીજો તથા વીજ છે અને પાંચ, કા, કા, ઉપર, અપરમાર, સર્વ, કાંબા, કાંબા,

કૃમિ, હેડકી, તાવ, સોજો, વિષદોષ, ભૂતબાધા, અરિચિ તથા ઉદરનું વિષ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ: સારક, કુડવાં અને ગુદમ, કૃમિ, કફ, શ્વા, અર્શ અને કમળો, એનાં નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—કુકરપાડો પાણીમાં વાટી તે પાણી ગાળી તે રસ, વિષનું જોર તથા પીનારની શક્તિ બેધ પાવે. ઉતાર ધી. આ ઔપધ જૂદી જાતિના સર્પના વિષ ઉપર પણ ચાલે છે. બીજો પ્રકાર: મુકેલા ફળની રેષાઓ એક ગુંજામાં બે ગુંજા પર્યંત પાણીમાં મેળવી, તે પાણી બે તોલા પર્યંત પાવું. ઉતાર ધી. (૨) કમળીના રોગ ઉપર:—કુકરપાડાના વેલાનો રસ નાકમાં પાડવો. અથવા કુકરપાડાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખ્ખાભાર લેધ નાકે સુધવું; એટલે નાકમાંથી પીળો આવ યદ્ય જે પ્રકરમાં કમળીનો રોગ ઉતરશે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કુકરપાડાનાં બીજ અને ગોળ, એ કાવળીના રસમાં વાટી ગુદા ઉપર લેપ કરવો; એટલે સણકા તત્કાળ બંધ પાવે છે. (૪) ગંડમાલા ઉપર:—કુકરપાડાનાં બીજ વાટી તેનું એક દીપું અને માણસના મૂત્રનાં ચાર દીપાં એકત્ર કરી કાનમાં પાડવાં. (૫) મધુરા ઉપર: કુકર-પાડાની જળ પાણીમાં મસળી તે પાણી શરીરે ચોપડવું. (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર: સિંધવ અને કુકરપાડાનાં બીજ કાંજમાં વાટી મસા ઉપર લેપ કરવો. અથવા કુકરપાડાના કાઠાથી ગુદપ્રક્ષાલન કરવું, અને ચૂર્ણ કરી ધુંણી આપવી; કિંવા કુકરપાડાનો દિમ કરી પીવાથી તેને ગુદાકુર થશે નહિ. (૭) રાત્રિના તાવ ઉપર:—કુકરપાડાનાં મૂળ કાને બાંધવાં. (૮) પાંડુરોગ ઉપર:—કુકરપાડાનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં અથવા પાણીમાં ચાર માસા આપવું, એટલે એક મહિનામાં પાંડુરોગનો નાશ થશે.

૧૪૧. કુખો: (સં. દ્રોણપુષ્પી. મં. દ્વં. ગૂ. મા.) આ જાડ નાનાં હોઈ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં બારીક અને લાંબાં હોય છે. એનાં કૂલો શિવને ચડાવે છે. એ જાડ પડતર જમી-નમાં અને જૂનાં ખંડેરોમાં પણ ઉગે છે, એ ગુણમાં ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર અકસીર છે. કુખો: રૂચિકર, તીખો, બેદક, પથ્થકર, મીઠો, સારક, રક્ષ, ગુર, ખારો તથા વાત પિત્તકર છે અને વાત, કફ, અ-શ્નિમાંધ, આમ, સોજો, કમળો, તમકશ્વાસ, કૃમિ તથા શ્વાનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાં:—સ્વાદુ, રક્ષ, પિત્તક, ગુર, બેદક તથા તીખાં છે. એ કમળો, મેહ, તાવ, અને સોજોનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમગ્ધર ઉપર:—કુખાનાં પાંત્રાંના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૨) પીડ અને નળ કુદો તે ઉપર:—કુખાનાં પાંત્રાંનો અંગરસ ખારેકમાં નાંખી પાવો. (૩) વાયુએ અતિશય જોર કર્યું હોય તે:—કુખાનો અંગરસ મધ નાંખી શક્તિ પ્રમાણે છ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો. ઉતાર ધી અને ભાત. (૪) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:—કુખાનો રસ ત્રણ માસા, કુલાવેલા તેલીયા ટંકણ-ખારની ભૂકી બે ગુંજાભાર, અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરત કરી ચાટણ કરી આપવું. (૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—કુખાના રસનું અંજન કરવું. (૬) કમળીના રોગ ઉપર: કુખાના રસનું કિંવા કુખાના રસમાં હિંગ ધસી તેનું અંજન કરવું. (૭) સોજા ઉપર:—કુખો અને કડવો લીમડો એનાં પાંત્રાં પાણીમાં ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરસેવો વળી સોજો ઉતરે છે. (૮) આદારીશી ઉપર:—કુખાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૪૨. કુખી:—(સં. પેલી.) એ બાળ યુરોપિયન લોકોએ યુરોપથી આ દેશમાં આણેલી છે. એ પહેલાં અહિંના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી એમ કહે છે. કુખીમાં ત્રણ ચાર જાતિ છે. જેનો ગઠો ધાય છે તે ઉત્તમ હોય છે. આ બાળ ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. કુખી કે કુખી:—જેને કંદ ધાય છે. તે મધુર, રક્ષ, સ્વચ્છ, શીતલ, બેદક, ગ્રાહક, રૂચિકર તથા ગુર છે, અને પિત્ત, કફ તેમજ વાયુનો નાશ કરે છે. એના કંદના પણ તેજ ગુણો છે. કુખી, જેના પાંત્રાંનો ગઠો ધાય છે તે—મધુર, વૃધ્, પાકકાળે તીખી, કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અગ્નિદીપક, હૃદય અને વાતકર છે; તે કફ, પિત્ત, જ્વર પ્રમેહ, કોડ, ઉષરસ, રક્તદોષ અને પિત્તજન્ય બ્રમ્હનો નાશ કરે છે.

૧૪૩. કુરકુલા: કુરકુલા ઉકરડામાં અને બીની જમીનમાં થનારા રોપો છે. એની આકૃતિ અળવી જેવી છે. એની ઉચાઇ વેંત કરતાં વધારે યતી નથી. પાંત્રાં, કારંદાનાં પાંત્રાં જેવાં હોઈ ગોળ અને ધણાં

નકાનાં હોય છે. કુરુવાનું એક જ પીત્તુ ઉપર આવે છે એટલે તેને કાંઈક સુકાં તોડી મારે છે. એનું શાક બગાડી નેતું, પરંતુ સ્વાદ વગરનું બાક છે. એમાં મધુનાની ઘણ નાંખવી જોઈએ.

૧૪૪. કુરુ (લાંબડી) :—સં. કુરુડી સિતિવાર. મં. કુરુ. દિં. સિતિઆંરી. જં. મુનિવાક. શેન્ગાલા. કં. કુરુ. ખડતીરા. માં. ઉકારકા. તેં. કુરુએદ્. ક. લાં. સિતોસિયા, અરનેદ્રિયા.

આ માછ ધોળા માંડ જેવી છે. પરંતુ તે રાતમાછ હોવાથી, કોષ વાવડું નથી. એમાસાઈ એ પોતની મેળે જાય છે. એની ઉમાધ સુમારે ૨ હાથ હોય છે. એની પાંચ પાત્રાં હોય છે અને બી ચક્ક જેવાં આવે છે. એના હાથ ઉપર ધોળા રંગનાં કુપર્ણાં આવે છે. તેમાં એનાં બી હોય છે. એ બી કંડા છે. ચાલી બતિનાં હોય છે. કુરુ ઉપર આવે છે, તેને “દેવ કુરુ” કહે છે. કુરુ:—પુર, કાકા, ઉચ્ચ તેમજ રસાવન છે. અને મેષા તથા હિને કરનાર, છીવ, ફક્, અગ્નિપ્રક, અવિઘ્નહી, લખું, સ્વાદ, હવ, અને હખ છે. તે ત્રિશય જ્વર, મેક, પાક, ઘક, મેક, કોડ, બમ તથા અરખિનો નાક કરે છે. દેવ કુરુ:—છીન તથા હખ છે. અને મૂત્રરોમ તથા અરખિનો નાક કરે છે. ઉપધોમ:—(૧) મુતરખંડ (પથરી) અને મૂત્રાધાત ઉપર:—કુરુનાં બી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપ્ત. મૂત્ર બંધ થયું હોય તો આ બોપમ બે ચક્ક વાર આપ્તું એટલે મૂત્ર છૂટશે. (૨) લાંમ અને આંખ ઉપર ઉતાર:—કુરુનાં મૂત્ર કંડા પાણીમાં ધરી તે લક્ષ્મીવાર પાવું. (૩) મૂત્રકુષ્ઠ ઉપર:—અલ સાથે કુરુનાં બી ખાંડી પાવું.

૧૪૫. કુસિલ્લ (કળાશી):—સં. કુસિલ્લ. મં. કુગાપ, કુલમે. દિં. કુલપી. જં. કુલંપ, કલાપ કર્ણી. કં. વુલ-વુલ. વું. કુલ્ વાં. કુલ્ મલાં. મુતિરા. ધાં. કુસિલ્લ. કાં. કિલ્લુપ. કિંદી. બં. અલ્લુલિ-લત. ઇં. કુસિલ્લો ડોલીકોમ્. લાં. કોલિલેમ-માવરેયારક.

જેમ વલ્લુ ધાનમાં ફરીક કેવળ સ્ત્રીમ ધાન છે, તેમ કિલ્લ ધાનમાં કોલિલ છે. એ ધાન સર્વેત્ર થાય છે. એનાં કાક નકાનાં હોય છે, એની ઉમાધ એક હાથને સુમારે થાય છે. એ કાકાની આકૃતિ અને પાંચ કંધકિ આકારનાં પાંકાને મળતાં આવે છે. એની સિંચ કિલિલ પાંચી અને જપરી હોય છે. કુસિલ્લનો રંગ શાંતો હોય છે. અવલે આંધ કાળા અને ધોળા રંગની જલ્લ કુસિલ્લ થાય છે. કુસિલ્લ ધોળા અને કુલ્લો ડોરોને ખાવા મટે છે. કુસિલ્લને ઉશળે, તેના ઉપરનું પાણી કાઢી તેનો સાર કરે છે, તેને ‘કાક’ કહે છે. મલું કરી રોગી પાલુકને આ પ્રકારના સાર સાથે ભાત ખાવા અથવા અથવા કુસિલ્લ:—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તમરક, સારક, ધર્મને સોપલ કરનાર, ઉચ્ચ, પાકાને ખાવું, ઘીનું તથા વિવહી છે; અને કસ, વાત, અરમરી, કિરિયામ, પીનક, આવાક, શુક, મુલમ, અર્ચ, જ્વર, મેક, હિમ તથા સોળનો નાક કરે છે. ઉપધોમ:—(૧) વાકુને વિઘર દૂર થવાને:—કુસિલ્લને કાઢી કરી પાવે, એટલે રોગી પાલુકને વાકુને વિઘર થશે નથી. (૨) બંધમાલો ઉપર:—કુસિલ્લ અને ખીતો કાઢે પાવે. (૩) અતિસાર ઉપર:—કુસિલ્લનાં કાકાં કરી તેનો રસ તોલો ૧ અને અર્ણ ૦ તોલો, એ એકત્ર કરી કિલ્લમાં ચક્ક નેત્રા પાવે. (૪) પથરીનો બંધ થયે માટે:—તોલો કુસિલ્લનો લોહ કરીરે ચોળવે. (૫) ઉર્ધ્વાશ્લી અને પેદર્ધાશ્લી સોહી પર ઉંતે ઉપર:—પાતેર કુસિલ્લ બાપી તેમાં પાંચ ભિલામાંના કદા કરી નાંખવા અને તે કદા પ્રત્યેક કિલ્લે પાવે. (૬) મૂળ ઉપર:—કુસિલ્લને કાઢે કરી કિંચ, નીકોલુ અને મુંડ એનું મૂળ નાંખી પાવે. (૭) મુતરખંડ (પથરી) ઉપર:—કુસિલ્લને કાઢે, ઉકાળાનું મૂળ અને સિંધવ ૨ આસ નાંખી પાવે.

૧૪૬. કુવા:—આ કાકને નાનિલ્લું વક્ક એમ પણ કહે છે. એ કાકો સલાદિના નીચેના પ્રકારમાં પર્ણ થાય છે. એનાથી પર્ણી હળવા મળતી નથી, કારણ એ ૧-૧૦ હાથ લંબું થાય છે; અને ૨-૨૫ હાથ પર્ણ હોય છે તથા ઉપરના ભાગમાં પણ મલું વિસ્તારવાનું નથી હોતું. એ કાકનું કાકું કદિન અને કાણું હોય છે. એ કાક તેની રોલકાથી કહે છે. એમાંથી અને કદિલમાં અને ‘કુવા’ કહે છે. એને નાનની રણી જેવી સત્તા હોય છે. એટલે એને ‘નાનિલ્લું કાક’ એમ પણ કહે છે. એનું કાક રોલકાથી

તેનો વિવક્ષણ વાસ આવે છે તથા તેમાં બે કાળાં બી હોય છે; એની અંદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે.

૧૪૭. કુસર. સં ૦ મં માધવી. હિં ૦ મોતિયા. કં ૦ હંદ્રિગોચે. ઈં ૦ કલસટડે હિંપેજ. લાં ૦ હિંપેજ મેડેબોટા.

કુસરીના વેલાને 'કસ્તુરી મોગરો' 'મધુમાધવી' એમ પણ કહે છે. એનાં પાંત્રાં મોટાં હોય છે. તથા ફૂલો ઘોળાં-શુભ હોષ મોટાં હોય છે. એ વેલી જંગલમાં ઘણી થાય છે. ફૂલોની બાહાર વસંતઋતુમાં હોય છે. એ ફૂલો ખાંસે એટલે એનો ચારે તરફ મધુર સુવાસ આવે છે. માધવી: તીખી, કડવી, તુરી, મદગંધિ, મધુર, શીતલ, તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કાસ, વ્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) આંખોમાં ટળી હોય તો: કુસરીના પાલાના બે પૈસાનાર રસમાં તેટલુંજ ધી નાંખી પાવું. દિવસ ત્રણ. (૨) કફ વિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો: કુસરીનાં પાંત્રાં સાત લઘુ તેમાં મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સરગવાની છાલ ૪ માસા, અને રાતી હસાણીની છાલ ચાર માસા, એ સર્વ એકત્ર કરી ઠંડા પાણીમાં વાટવું. અને વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલા પર્યંત રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એકવાર પાવાથી, ઉલટી કિંવા રેચ ચઢ વિકાર સમી જાય છે. (૩) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:—કુસરીનું પાંત્રું અર્ધું, રાતા અગ્નિયાનાં પાંત્રાં ચાર, અને મરીના ઘણા બે, વાટી તેનો રસ કાઢવો, તેમાં અડધી ઘણ જેટલો ફૂલાવેલો ટંકણખાર અને રસ જેટલુંજ મધ નાંખી ચાટણ કરી આપવું.

૧૪૮. કુવાંર. સં ૦ કુમારી. ગૃહકન્યા. મં ૦ કોરકડ. કાં ૦ કુવારકાંડે. હિં ૦ ધી ગુવાંર. કુવારપટ્ટા. ઈં ૦ ધૃતકુમારી. કં ૦ લોષસર. કટાલિગિડ. તાં ૦ કટાલે. તૈં ૦ કાલાખાંડા. પિત્તગોરિંટકલવંદ. વિરજળતોજે. તું ૦ લલિસરા. મલાં ૦ કટાવાલા. કાં ૦ દરખતેસિન્ન. અં ૦ મુસખર. ઈં ૦ બાળેડોઝ આલોઝ. લાં ૦ આલોષ બાળેડેન્સ.

કુવાંર હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાંત્રાં જાડાં હોષ તેમાં રસદાર ગર્ભ હોય છે. તે ઘણો કડવો હોય છે. એ પાકું અંગારામાં શેડી તેનો પાતળો રસ કાઢી, તેમાં થોડો ગોળ નાંખી નવા જન્મેલા તુરતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ ગળથુથી કરી પાય છે; પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે. કુવાંરને કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના અરસામાં મધ્યમાંથી દાંડા કુટી ઉપર તોરા આવે છે. એ દાંડાને મરાઠીમાં 'શેલારે' કહે છે. એ છોલી એનું શાક કરે છે તે ઉત્તમ થાય છે. તેના તોરા ધીમાં તળી ખાય છે. એ બાજુ ફરમાશી હોષ મોંધી મળે છે. ગુજરાતી લોકો કુવાંરનું અથાણું કરે છે. કુવાંરના ઉપરનાં પાંદડાં સુકાય કે અંદરથી નવાં પાંદડાં કુટી એ વનસ્પતિ હમેશાં તાજી રહે છે. એ વનસ્પતિમાં મોટા અમલકાર છે. એનાં ડાંટાંમાંથી અંકુર ફૂટી એની વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કુવાંરનાં મોટાં વનો હોય છે. કુવાંરના રસમાંથી "ચેળોચો" એટલે 'કાળો બોળ' તૈયાર કરે છે. એ બોળ: ચારક તથા રેચક છે અને આતેવશુદ્ધિ કરે છે. કુવાંર: શીતળ, કડવી, મદગંધિ, રસાયન, અગ્નિદીપક, બેદક, મધુર, પુષ્ટિકર, બલકર તથા વૃષ્ણ છે અને વિષદોષ, કફ, પિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા, કોડ, ગુદમવાત, યકૃત, જ્વર, ગ્રંથિ, ત્વગ્દોષ (આમડીના દોષ), વિસ્ફોટક, રક્તવિકાર, અગ્નિદમ્બ વ્રણ, તથા રક્ત-પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફલ: ગુરુ છે. તે વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ. (૧) વિષમજ્વર ઉપર:—કુવાંરનો કાંદો દશ માસા પર્યંત લેઈ તે કોરવર્ણા પાણીમાં આપવો; એટલે ઉલટી ચઢ કફાશયનું શોષણ થાય છે, અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. (૨) પૃથ્વી અને અપૃથ્વી ઉપર: કુવાંરના રસમાં હળદર નાંખી પાવી. (૩) ઉધરસ ઉપર:—કુવાંર અંગારામાં શેડી તેનો રસ અને અરકુસીનો રસ અથવા મધ, એમાં પીપર અને લવીંગની બૂધી નાંખી તે પાવું. (૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:—કુવાંરનો ગર્ભ મધ અથવા સિંધવ, અને હળદર નાંખી આપવો. (૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર: કુવાંરનું પાકું ચીરી તે પાણીમાં ઘોષ, તે પાણીમાં ફૂલાવેલી ષટકડીની બૂધી અને અરીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આંખો ઉપર ચોપડતા જવું, અથવા કુવાંર અને ચિત્રાનાં પાંત્રાં એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) સ્તનરોગ ઉપર:—કુવાંરનો કાંદો ઘસી તેમાં હળદરની બૂધી નાંખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો. (૭) વાહ કરડયો હોય તો—કુવાંરનું પાકું હળદર ઘાલી ગરમ કરી ખાંધવું. (૮) અંગમાં જામેલી ગરમી,

પ્રમિલ, કમ્પી, હાડીયા તથા અને રસાયનો ઉપર—કુવારના પાઠાભાગે રસ સુખાર આર માણવી એક તોથા પર્વત જેઈ તેમાં જીવાની જુદી આર સુખ અને મરીતી જુદી ને મુલ્ય પર્વત નાંખી તે પાડું. (૯) અગ્નિકાંડે મજુ ઉપર—કુવારનો અર્ધે મોપાડવો; એટલે તરિત શક સખન વાવ છે. અમરા કુવારનો અર્ધે કપામાં નાંખી આળી લાઈ, તે નવકાંઈ પીઠાડું પાછી નાંખીને પીંજણી કરીને મોપાડવો. (૧૦) કિત (મકી) માંહેના કુમિ મરવા મારે—કુવારનો કંઈ એમનામાં પ્રસી વિરમમાં ને મજુ વાર મોપાડવું. (૧૧) કુવારનો પાક—કુવારનો મર્મ-વસ્ત્રાના પાંજાના રાખી-વજી-વિષ-વસ્ત્રાના પહેરો કરવો. પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો; એટલે જીર મરિની ખરી, અન્નપિત તમા કામનો નાચ મજ પાડુ પુષ વામ છે. (૧૨) કાનમાં અતિશય શાક થતો હોય તો—કુવારનો અન્ન વજી માણુએ કાન ઉપર રાખવો, અને વસ્ત્રાણ કરેલું થાકું નાંખું જાણી કાનમાં પાડું. (૧૩) કમળી ઉપર—કુવારના કાંઠાનો રસ કમ્પી તેમાં થી નાંખી નસ્ય કરવું. એટલે કમળાંથી અગ્નિ પીગા વચ્ચેથી હરી તે કમળાનો નાચ થશે. (૧૪) બાર ઉપર—કાંઠા મેળ અને કિમખાલી એકમ કરી તે પાડું.

૧૪૯૦ કુવાડીઓ—સં. ચક્રમર્. મં. તરોડા, કાળકાં. હિં. જવાહર, અન્ન. નં. ગ્રામિ આપ્ત, આકાશ. કં. યસી, કુસલજિ, તમચે. તે. તારમજુ, તમિરિહ. લાં. તમરે વિંદુ. વૃં. વંળા અલાં. તમર. ગ્રાં. તેકિયો. કાં. સંહસ, વોવા. ઉં. જોવલ્લીન કેમ્પ. લાં. કેમ્પાસ.

અમલી લાકમાં કુવાડીઓ એ અન્નપિત છે. વરસાદ પાવાને પહર વિવસ થતોજ કુવાડીઓ લાક કરવાના કામમાં આવે છે. એ ગાઠ સુખાર કમરપૂર લેવાં વપે છે. એને પીગા રમ્યાં કુદો આર બારીક કિચો આવે છે. એ કિચોમાં મેથાનાં એવાં નિર્મા આવે છે. અગ્નિ લોક કુવાડીઆની ભાણ ઉપરનું કાંચાં વિવસ મરે છે. કુવાડીઓ—મીઠા, રસ, લજુ, કમ્પી, જીતળ, તથા આરો છે; અને વાધુ, પિત્ત મર, કાંદ, કુમિ, જમ, મરતકજળ, મજુ, મેદારોજ, પ્રમેક, વિરોષ, અગ્નિ, લાવ, મજ-મજ-સ્વંન, મેક તથા ઉપરસનો નાક કરે છે. એનાં બીજા—માકાં, ઉજુ, તીખાં, અને મર, કાંદ, જમ, ઉપરસ, કંદુ, વિષ સોમ્પે, સુજમ, અને વાતકાતોજ નાચ કરે છે. એના પાલાની ભાણ—લજુ, પિત્તર, ખાદી, તેમજ ઉપ છે. અને મર, વાધુ, કાંચ, કાંદ, પ્રમેક, કંદુ, ઉપરસ અને જમનો નાક કરે છે. ઉપરોચ્ચ—(૧) કાંદા ઉપર—કુવાડીઆનાં મૂળ મરી મોપાડવાં (૨) કાળપુળી (પાકા) ઉપર—મીઠા કુવાડીઆના પાંદે ૭ વિવસ મોપાડવો. (૩) કાંદર ઉપર—કુવાડીઆના પાલાનો રસ, લીમકાના રસમાં મિલ કરી મોપ કરો. (૪) સોમરોજ એટલે અન્નપિત ઉપર—કુવાડીઆનાં જલમોનાના પિવચમ્પાનાં વાદી પ્રા લન કરવાં. (૫) પુષ્કાને જાડે તથા અગ્નિમાં મરમી જમ સોહી રહેલું નથી તે ઉપર—કુવાડીઆનાં મૂળ લાવી કોઈ સ્વચ્છ કરી સુખરથી અને તેની વસ્ત્રાણ જુદી કરી રાખવી. પ્રતિ વિવસ પ્રાતઃકાલે થી ૨ તોથા, સાંજની જુદી ૧ તોથો, એમાં એ કુલ ૪ માણાથી ૧ તોથા પર્વત માલવી આપડું. એના મોખથી લોકી શુદ્ધ વધ તકિત પણ વપે છે. (૬) આકાશીરીની ઉપર—કુવાડીઆનાં બી કાંઠાનાં વાદી લેપ કરવો. (૭) અન્નપિત ઉપર—કુવાડીઆનાં બીનાં ૧ ભાગ, આરવો ૪ ભાગ અને ગાંધર્વનાં બી ૨ ભાગ, એનું કુલ માપનામાં વાદી ગાંધર્વનાં ૬ વિવસ પલાળી રાખીને પછી મોપાડવું. એ બોધપ સુખાના ન દીપુ લેવ તો વર્તમાન ઉપરોચ્ચમાં આવે છે. (૮) વસ્ત્રામેલ ઉપર—કુવાડીઆનાં મૂળનો કાંદ પાવો. (૯) લેજ કુદવા મારે—કુવાડીઆનો પાંદે બારીક વાદી તેની મેળાં કરી નેજ ઉપર મેણાવી, એ પ્રમાણે એકેક પિરે તાણ લેળી મેણાવી; એટલે નેજ કુદ છે. (૧૦) વાઙ્મયે કિંવા રોરોને કમ્પ પડવા હોય તે ઉપર—કુવાડીઆનાં પાલાનો રસ કમ્પી તેમાં તેલીલ અન્ન નાંખવી અને અન્ન ૧ તોથો અને કિંવા ૪ તોથા પર્વત લાઈ, અનેની જુદી કરી તેમાં મિલ કરી પાવી. વાઙ્મયે અન્નપાડું લેવ તો રસ નવકાંઈ અને બોધપી અપીલ નેકલે. એમાં રોરોને અન્નપિતી કોર પર્વત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે બોધપી એકલે. (૧૧) સોતપિત ઉપર—કુવાડીઆનાં મૂળ કુલ થીમાં કમ્પી પાડું.

૧૫૦. કુળધઃ—(સં. સુધવી, મં. ક્રોડણી.) જઠ મહિતાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે ત્યારે આ ભાજી રાતમાં જ્યાં ત્યાં ઉગી નીકળે છે. રાત્રી માટીની જમીનમાં અને ડુંગરી પ્રદેશમાં એ પુષ્કળ થાય છે. એ ભાજીના કાંદા ઘોળા હોઈ તે જમીનમાં હોય છે. એ ભાજી કેવળ લીસાતરી જવો છે. કુળધની કુમળા ભાજી માત્ર ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એને ઝીણું ઘોળાં ફૂલ આવે છે. એ ભાજી સ્વાદે સારી છે. તેને ખાકીને અથવા પેડેલાં મીઠું લંગાવી ખુબ મસળી પાણી કાઢી નાખીને પછી વધારે છે. કુળધઃ શીતળ, સ્વાદ, વાતકર, કફકર અને ગુરુ છે.

૧૫૧. કેતકીઃ—ધાપારીનાં પાંત્રાં જવાંજ કેતકીનાં પાંત્રાં હોય છે, પરંતુ તે કરતાં તે થોડાં પહોળાં હોય છે. એ પાંત્રાંને છેડે કરવતી જેવા કાંટા હોય છે. એ ઝાડો સર્વત્ર થાય છે. કેતકીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી તેનાં દોરડાં વણે છે. તે મજબુત હોય છે. કેતકીનાં પાંત્રાંના મધ્ય ભાગમાંથી ઉભી અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે. એ લાકડી અળદાગિરીની ઘાંડી કરવાના કામમાં આવે છે. એને કાષ “ધાયાળ” કહે છે. ઉપયોગઃ (૧) કંઠ ઉપરઃ—કેતકીનાં પાંત્રાંના રસ કાઢી શરીરે ચોળવેા. એથી બળતરા થાય છે. ઘણી આગ યવા લાગે તો હાથ ચોળી ઠંડા પાણી વડે સ્નાન કરવું. (૨) મુસળ્યા રોગ ઉપરઃ—કેતકીના કાંદાનો રસ પાવેા.

૧૫૨. કેસરઃ—સં. કેસર. ખં. કં. તાં. મલાં. ગોં. કુકમ. કેશર. હિં. કેસર. તૈં. કુંકમપુત્ર હોં. લરહીમાસ. અં. જાદરાન, કુરકુમ. ઇં. સેકન. લાં. કૉસિસ્ટએટા, કોસસસેટિવસ.

કેસર નેપાળ અને ઇંગ્લાંડ દેશમાં થાય છે. કેસરનાં ઝાડ ન્હાનાં હોય છે. તેના કાંદા બેબે હાથના અંતરે હાર પ્રમાણે વાવે છે. તેને વાળ્યા પછી બેત્રણ માસને અંતરે ઝાડ થઇ તેને ફૂલો આવે છે. તેને ત્રણ પાંખડીયો હોય છે તથા અંદર તંતુ હોય છે, તેજ કેસર, કેસરનો રંગ રાતો હોઇ તંતુ લાંબા હોય તો તે ઉચ્ચ પ્રતીતું છે, એમ જાણવું. કેસર એક વર્ષ ઉપર રહેવાથી બગડે છે. એ રંગના અને ચોપધના કામમાં આવેછે. કેસરઃ—સુગંધી, કડવું, તીખું, રચિકર, આનંદકારક, ઉષ્ણ, ક્રાંતિકર, તુર તથા સ્નિગ્ધ છે અને કંઠરોગ, વાયુ, કફ, ઉધરસ, મસ્તકશ્લ, વિપ, ઉલટી, ત્રણ, વ્યંગ, ક્રામ, હેડકી, ત્રિદોષ તથા કાઠનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) રક્તાપત્ત ઉપરઃ—બકરીના દૂધમાં કેસર શીજવી પાવું અને બકરીના દૂધમાં ભાત ખાવો. (૨) શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તોઃ મધ સાથે કેસર ખાવું. (૩) પીનસ રોગ ઉપરઃ કેસર ધીમાં ખલી નરમ આપવું. (૪) આદાશીશી ઉપરઃ કેસર અને ધી એકત્ર ખરલ કરી નાકે મુઢવું. (૫) માદશી ઉપરઃ કેસર લીમડાના રસમાં આપવું. (૬) મૃતિકા જન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) પાંડુરોગ ઉપરઃ કેસર, જીરમધ, પીપર અને નસોતરનો કાઠો કરી, તેના ૪ પટ્ટાં માટીને દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થશે. (૭) મસ્તક રોગ ઉપરઃ—કેસર અને બદામને ગાળના ધીમાં ખરલ કરી તેને નાકે મુઢવું. (૮) અહિરા ઉપરઃ—કેસર મધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. (૯) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—રાત્રે પાણીમાં કેસર મીઠવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાંખી હલાવી પીવું. (૧૦) ખર (ઘાત) પડે છે તે ઉપરઃ જૂના ધીમાં કેસર ખરલ કરી ત્રણ દિવસ પીવું. (૧૧) કૃમિ ઉપરઃ—કેસર અને કપૂર દૂધમાં પાવું. (૧૨) ગાંધિણીના રક્તસ્રાવ અને પીડ ઉપરઃ—ગાયનું માંજણ (તેમાંના પાણીનો અંશ કાઢી), કેસર બે માસા નાંખી ૧ તોલો આપવું.

૧૫૩. કેવડાનું ઝાડઃ—સં. કેતકી. મં. કેવડા. હિં. કેવરા-ડા, ગગનધૂલ. કં. બિલેકેજે-મુદિગે. તૈં. મુગલીપુત્ર. ગાગજ. કેતકી. તાં. કેલ્લે. તું. કેલ્લ. મુદિલ. મલાં. કેતા, કેતકી. ગોં. કેલ્લ, ગોડધ. કાં. કરજ. અં. કાદી. લાં. પેડેનસ. ઓડોરા. ટિસીમસ.

કેવડાનું ઝાડ બે ચોથોડાં ઉંચું વધે છે. એના લાંબા લાંબા બેટાં થાય છે. એ ઝાડ ધણેક ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાંને કાંટા હોય છે. કેવડાનાં વનો ઘણાં ધારડાં હોય છે. એમાં ઘોળા અને પીળા એવી બે જાતિ છે. ઘોળા જાતિને કેવડો અને પીળાને કેતકી કહે છે. કેતકીનો ઘણો વાસ આવે છે,

જાને તેનાં પાંદડાં મળી સુક્રમાર હોય છે. આવશ્ય પાસખાં કેવડાનો ભર હોય છે. કેટલી, માથા અને હાથજી એ મહિનામાં વાળ છે. ધોળા કેવડા બોરભાસી વાળ છે. કેવડાનાં વનોમાં સર્પ રહે છે. કનડીકમાં આ કાકનાં પાંદડાંની જાતીઓ અને રોપ કરે છે. કેવડાનું તેજ કાઢે છે; તે મલું સુવાસિત હોય છે. કેવડાનાં જંગમમાં કરેલી કાષાશોણોએ મણી સુવાસિત હોય છે. કેવડાની જાંઘર ને મંજર હોય છે તેનું જાક કરે છે. સ્વેતકેતકી—લીખી, મીઠી, કાચી, તેમજ લઘુ છે; અને વિષ તથા કર્ણો નાક મરતારી છે. એનાં ફુલ—લઘુ, લીખાં, કાચાં, કઠિતાર તથા લઘુ છે; અને તે વાડુ, કર તથા કેવડા કુર્ચપનો નાક કરે છે. તેનું કેસર, કિમ્બીનું નાક અને કિમ્બિલ લઘુ છે. એનાં ફળ—મીઠાં છે અને વાડુ, ચેક તથા કર્ણો નાક કરે છે. મુખર્ણ કેતકી—કાચી, નેત્રોને કિતાવક, લઘુ, લઘુ, લીખી તથા મધુર છે; અને વિષોપ તથા કર્ણો નાક કરે છે. એનાં ફુલ—સુખાર, કામોદીપન, કિમ્બિલ લઘુ, કાચાં, લીખાં અને નેત્રને કિતાવક તથા મુખમી છે. એના ફળ—અતિ કઠકા, દેહને દહ કરનાર, લીખા, અચર તથા રસાયન છે અને વિષ તથા કર્ણો નાક કરે છે. એના ફળના અને કેસરના મુખ—અનેકેતકીનાં ફળ અને કેસરના મુખ નેવાળ છે. ઉપશોમ—(૧) રક્ષાપ્રદર ઉપર—કેવડાનાં મૂળ પાણીમાં થસી સાકર નાં પાવાં. (૨) અપરમ્પર ઉપર—કેવડાનાં કમ્બલમાં ઉપરની જાડી અને કેટલીનાં ફલ, સમભાગ ૬ ભોજન ખાંડવાં, અને તે ચૂર્ણ બાંધવાની પેઠે મુખર્ણ. (૩) ઉષ્ણતાવરે કપાળ કુન્દિ છે તે ઉપર—કેવડાનું પાણી અને ધોળું ચંદન મસી એક કાચની બાટલીમાં નાંખી તે બાટલીના મૂળ ઉપર બારીક કા વીરી તે બાટલી ઉપરાઉપરી કલાવી મુખર્ણ ભરું; એટલે કપાળ કુન્દિ પડશે. (૪) પ્રેમિક ઉપર—કેટલીનાં મૂળ બાડી તેના રસ ટોચા એ અને સાકર એ પેશબાર એકત્ર કરી જાવું. (૫) સર્પ પ્રકરની ઉષ્ણતા ઉપર—કેવડાનાં પાંદડાંના રસમાં છાંય વાડી સાકર નાંખી તે ૭ વિષ સુધી પાને પચ્ચ-કાક અને ભાત ખીંકા વગર. (૬) કંઠરોગ ઉપર—કેવડાની મર્મરની ખીંકી કરી પીવી; એનાં કંઠરોગી રોગ દૂર વાળ છે. (૭) મુશળમા રોગ ઉપર—કેવડાના કર્ણોના રસ પાવે.

૧૫૪. કેસરી (પીળા) અપા—સં. મુખર્ણ ચંપક. મં. સોનચંપક. કિં. અંપ. કં. સં. પં. તે. અંપાગીપુમ્પ. અંપામ્. લાં. અંપા. ટું. સપેકા-મારા. પચાં. અંપા. ચો. અંપા. થાં. મિલેલિવાઅંપા.

આ બાંડ મલું મોઢું વાળ છે. તેને ચમ્પા પછી આંદ દહ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે. એનું ફૂલો પીળાં હોય છે. એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર, ઉદાસમાં અને મેઘાસામાં આવે છે. એ ફૂલો નેવાળ મળી મુદર હોય છે. એ ફૂલોનો વાસ મલો ઉઘ હોવાથી તે કંવામાં બારે તરફ પ્રસરે છે. તથા લઘુ ખરણ હોય તેા તેમાં તે મળી તે કવાને સારી જનાવે છે. એનું લાકડું મલું કળીયાળું હોય છે. કેસરીયા અપા—કાચો, લીખો, સીવળ, દૂરો, મધુર, લઘુ, લઘુ, મુખર્ણ તથા અમરનો નાક મરનાર છે; અને દાક, વિષ, કર, રક્ષોષ, રક્ષાક, વાત કોડ, વિષ, ફૂમિ, કંઠ તથા મલ્લો નાક કરે છે. ઉપશોમ (૧) પ્રદર ઉપર—પીળા અંપાની અબનો રસ પાવે અથવા અબનો કાઠો કરી તે પાવે. (૨) બાળકની ગરમણી ઉપર—વાનગ રસમાં કેસરીયા અંપાના ફૂલમણિની કળા અને મુદ કરેલી સાકરખાર નાંખી તે પાવે. (૩) વિષમ અવર ઉપર—કેસરીયા અંપાનાં ફૂલોના કાઠો પાવે.

૧૫૫. કેળ—સં. કલ્લી. રંબા મં. કેળ. કિં. કેળ-૨. કં. બાળી. લાં. પાલે. ટું. બારે. મબાં. વાગા. તે. મકાકેલી. આસડિલા. મારાલી. હાં. મોઝ. અ. લના. ઉં. પચરેલ. લાં. મુશાસેલિવેડ.

કેળનાં કાઠો મલું કરી સર્વ દેવર્થ વાળ છે. એનાં મૂળમાંથી ને રક્ષા ફૂરે છે તે કાલી બીજે સ્થળે વાળે છે; એટલે તેની કેળ વાળ છે. કેળની અમલમ વીસ ભાતિ છે. યોમકાંઠ, કનડીક અને વસા, એ પ્રાંતમાં કેળનો પાક થલો વાળ છે. વસા પ્રાંતમાં આગાલી આમર્થ કેળને સુખી પછી તે બારે તરફ શાકે છે. વસામાં વરસાદથી ને કેળ પોતાની મેલે પાકે છે તેને 'વસાદ કેળ' કહે છે. મર્થ કેળનું તે કેળોમાં વાક વાળ છે. શીખની રાજ રંબા કામમાં આવે છે. સુતર રંબાના રંબોળ અને અતરી ચોત્રો એનો થલો ઉપશોમ કરે છે. પાકેલાં કેળનું મધુનું સાઈ વાળ છે. કેળના ચેડાં લેવારોને પાણી

અદાવવામાં આવે છે. કેળનાં પાંત્રાંના દાંડાને સુકવી બાળવાથી તેમાંથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે; કાકણમાં ઘોખી લોક સાણને બદલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડા ગામમાં જે ગરીબ લોકોને 'મલમ' એ પદાર્થ શું છે, તેની ખબર પણ નથી અને જેમને ઔષધ આપવાને વૈદ પણ નથી હોતા; તે લોક કેળની અંદરના રસની, મલમની જેટલે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે અને તેમનો જખમ સારો થાય છે. પાકેલાં કેળાંનો ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે. વગડાઉ કેળાં કોઈ ખાતું નથી. તેનાં કાંચાં કેળાંનું, કેળદોડાનું શાક કરે છે, અને પાંત્રાં પત્રાળી કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. બીજ, કાળી, કાકરડા વગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાંથી વગડાઉ કેળના કંદ કાઢી તેને દળી, લોટ કરી તેની બાખરીઓ બનાવી ખાય છે. કેળ: શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય, સિંગ્ધ તથા મધુર છે. અને પિત્ત, રક્તવિકાર, યોનિદોષ, અક્ષમરી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. પાકેલાં કેળાં:—બળકર, તુરાં, મધુર, ગુરુ, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સંતર્પણ છે, અને માંસ, કાંતિ તથા રૂચિને વધારનાર, ફર્નર તથા કફકારક છે. એ તૃપા, ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેહ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે; અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે એવો માણસ ખાય તો તેથી વિકાર થાય છે. કેળદોડા સિંગ્ધ, મધુર, તુરાં, ગુરુ, ગ્રાહક, કડવા, અગ્નિદીપક, વાતનાશક તથા કિંચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે. અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત, તથા કફનો નાશ કરે છે. કદલીસાર: (કેળમાંનો ગામો)—ગ્રાહક, અપ્રિય, ગુરુ તથા શીત છે; અને તૃપા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. કદલીકંદ:—રક્ષ, વાતલ, તુરાં, ગુરુ, શીત, બલકર, મધુર અને કૈસ્ય છે તથા અગ્નિમાંધ કરે છે. અને કશ્યુથ્ય, આમપિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રક્તદોષ, કૃમિ અને કોરને નાશ કરે છે. કેળનું પાણી: શીતલ અને ગ્રાહક છે. અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, તૃપા, કશ્યુરોગ, અતિસાર, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને દાહનો નાશ કરે છે. વગડાઉ કેળ:—શીતલ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રૂચ્ય, ફર્નર તથા જડ છે; અને તૃપા, દાહ, શોષ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ: તુરાં, મધુર અને ગુરુ છે. ઉપયોગ:—(૧) પેટમાં વિષ ગયું હોય તો તે ઉપર: કેળના ગામોનો રસ કાઢી પાવો. (૨) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર: પાકેલા વગડાઉ કેળાંની ખી ખાવા આપવાં અને દંશ ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૩) શ્વાસ ઉપર:—કેળાંની અંદરનો કેસરચુક્ત ભાગ કોરી, તેમાં મરીતું ચૂર્ણ રાત્રે ભરી રાખવું, પ્રાતઃકાળે તે કેવળ ધીમા તાપ ઉપર શેકી ખાતું; એટલે શ્વાસરોગ જલદી દૂર થાય છે. (૪) સુખપ્રસૂતિ થવા માટે:—કેળનો કાંદો કંમરે બાંધવો. પ્રસવ થયા પછી છોડી નાંખવો. (૫) હેડકી ઉપર:—રાત્રીકેળનાં પાંત્રાંની રાખ માસો એક અને મધ તોલો એક, એકત્ર કરી પાવું. (૬) સોજા ઉપર: ઘઉંની કણક અને પાકેલાં કેળાં પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી સોજા ઉપર બાંધવાં. (૭) સોમલના વિષ ઉપર:—કેળના રોપાનો રસ પાશેર પાવો. (૮) જીભે કાતરા પડે છે તે ઉપર: પાકેલાં કેળાં ગાયના દહીં સાથે સૂર્યોદયપૂર્વે ખાવાં. (૯) કાંમિણી ઉપર:—પાકેલાં કેળાં મધમાં મેળવી ખાવાં. (૧૦) ભસ્મકરોગ ઉપર: કેળાં ધી સાથે ખાવાં; અથવા કેળના સારતું પાણી કાઢી પીવું. (૧૧) છુપણી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર:—પાકેલાં કેળાં, આમળાનો રસ અને સાકર બે ભાગ એકત્ર કરી પાવું. (૧૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર: ગાયના મૂત્રમાં કેળના કાંદાનો રસ નાંખી પાવો. (૧૩) દાહ શમન થવા માટે:—કેળનાં અને કમળનાં પાંત્રાં ઉપર સુષ્પ રહેવું. (૧૪) બાળકને દાંત ફુટે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર:—કેળ દોડામાંહેના જે ખારીક ફળગા (બાળકેળ) ગરી પડે છે. તે ખારીક વાટી રસ કાઢવો. તેમાં થોડી જીરાની બૂકા અને સાકર નાંખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એકવાર-ચાર માસાથી છ માસા પર્યંત એ કમપ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવું; અને ફક્ત એકલો આજ રસ દસ વીસ વાર દાઢો વગેરે ઠેકાણે ચોપડવો; એટલે વાત વગેરે જલદી શમે છે. (૧૫) શીતળા હલકા આવવા માટે:—વગડાઉ કેળનાં ખીયાં બેસના દૂધમાં વાટી કપડાણ કરી તે દૂધમાં પાવું. (૧૬) મૂત્રાધાત ઉપર એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર:—કેળનું પાણી ૪-૫ તોલા લેઈ તેમાં પાતળું ધી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવું. એનો એવો ચમત્કાર છે કે, કેળના ખાણીમાં કીનો મંચોગ યદ્ય પેટમાં અચેદ્ધ ધી મત્તદારે ઘણું જલદી નીકળે જાય.

છે અને તે યોગથી દાર યોગજીં થાય છે તથા પેશાજીં હુરે છે. પુરો કરતાં ઓછોને તે કલેજીં નજીં થાય પડે છે. (૧૭) પેશાજીંમાં થાતુ જતી હોય તે ઉપર અને થાતુવિહાર ઉપર:—પાકેમ્ જો કેજીં અર્થાં તોથા થી સાધે દરોજ સંચારે અને સાંચે ખાતા જતું. એ પ્રમાણે સત્ત જ્યાં દિવસ સેવન કરવાથી ઉપચા વિહારો સમે છે. આ ઓપચથી કાળી કડી આને એજીં નજીં થાય તે એજીંમ્ મપનાં ૪ રીત્ત નીચી આ ઓપચ ખાતા જતું. (૧૮) દોરના ખાવામાં સોમસ આપેા હોય તે:—એજીં રસ એક ઠોર કાઠી દરકાં તોથા ૧૦ અને પોથાકાથી તોથો ૧ નીચી તે મિજલ્ ૩ દિવસ થાય. (૧૯) પિત્તરોજ ઉપર:—પાકેમ્ કેજીં અને થી ખાય. (૨૦) દોરના મુત્રાવરોજ ઉપર:—કેજીં પાણી એક ઠોર પર્વત કાઠી તેમાં એ એક તોથો ધસવો અને પીકું મીઠું અને મરીની જૂજી ૪ જલોડીનાર નીચી થાય. (૨૧) કેજીં ખાવાથી અલ્હજીં થાય તે:—એજીંમ્દિસા ખાલ. (૨૨) કેજીં જલોડી પકવવા માટે:—એજીં ઘી ૧-૧ અંજળ રાખી નાખીને કાપી નીચા પછી તેને ખીલાવે મલ્લ જાડી તેમાં એજીંમ્ની જૂજી ભરી; એજીં કેજીં જલોડી પાકે છે. કપૂર ભરવાથી જલ્ કેજીં નજીં પાકે છે. જલ્ કેજીંમ્ને એ પોડી એજીંમ્દિસાની જૂજી નીચી તે તે કેજીંમ્ નાલ થાય છે, એવો એજીંમ્દિસામ્ મુલ છે. (૨૩) કુપલ્લી (પ્રકર) ઉપર:—કેજીંમાં પાંચાં જારીક વાડી તેની દુધમાં ખસે કી એ જલ્ દિવસ ખાવી. (૨૪) ઉલ્લી ઉપર:—કેજીંમાં કાંઠાનો રસ મધ સાધે પાને. (૨૫) રાડીરમાં જમીડી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપર:—કેજીંમાં ગમેા જવામાં સુકી જૂજી કી, તે સાદર અને જલ્લીમાં થાય.

૧૫૧. કૅકમ્.—સં. રાગપૂરક, રક્ષામ્, મં. અમ્મુલ. કાં. કૅકમ્, રાતાંમ્. કિં. નિરંજન. મ્હાતા. કં. તિત્કી. સોથે, મરજિન, કુગીમ્, બે. મહાદા. રાં. કાષ્ઠા. શીં. વિદ્યામ્. ટું. પુકી. પુજી મો. નિરં. કં. કૅકમ્, માર કી. લાં. અરસિનિય પરપુરીમ્.

એ જાડ મેદાં થાય છે. તે કૅકમ્, અને કૅકમ્ કેજીંમાં થાય થાય છે. એનાં રોજને 'કૅકમ્' કહે છે. કૅકમ્નો રંજ રાનો અને આકૃતિ નારંગી જેવી હોય છે. એને રાતાંમ્ કહે છે. રાતાંમ્નો મમ્જ ખવાય છે, અને જાંઘ પાણી હોય છે, તે કાઠી પીએ છે. એનાં નિર્વામ્થી ને તેજ નીચે છે તે ખીજના જેવું અને પીકું થાય છે; તે ખાવાના તથા ઓપચના કામમાં અને છે. એને 'નિરંજન' અથવા 'કૅકમ્ને તેજ' કહે છે. કૅકમ્ને અને નાલવલ્ પ્રતિભાંથી સેકેડો ખાડી કૅકમ્ મહાર વેગવા જાય છે. રાતાંમ્ ઉપરની કાલ સુકી તેનાં કૅકમ્ કરે છે. એ આપલી કરતાં વધારાક છે. એની કી અને ચલ્લી થાય છે. કાંઈ કેજીં:—દુરં, રિચિસ, ખાડા, કલ્, અન્નિપ, રિચર, લુ, કૅકર તથા લીનાં છે. અને વાગેસ, મલ્, થાય તથા અતિસારનો નાલ કરે છે. તેનાં પાકાં કેજીં:—મ્હાર, રમ્, કાલ, લીનાં, કલ્, કલ્, ખાડા, દુરં, કૅક તથા અન્નિપ છે. અને કૅ, થાય, વરસ, આખાવિસાર, કાંકલ્લી, આખાવ, રાતોજ, પિય, અર્ક, લગ, કુલ્, જલ્, કૅકમ્ તથા થાલે દરો નાલ કરે છે. એ રક્ષના મુલો જલ્ ઉપર પ્રમાણે છે. ઉપરોક્ત:—(૧) હાલ દુધમાં હોય તે ઉપર:—કૅકમ્ના જાડનો પાકો વાડી મરમ કી તેનો પાકો જાંઘો. (૨) રક્તદોષ આમાં ઉપર:—વાડના ઉપલવ્, કિના કોઈ જલ્ મરમથી રાગપૂરક આમાં થાય છે તે ઉપર એડી, કેજીં કેજીંમાં સુખ પાંડામાં નીચાળી અંગારામાં રોજી, પછી જારીક વાડી મેળો કરી. તે કૅકમ્ માવના તાલ દુધમાં મેળો ને દુધ થલ્ જલોડીથી પી જતું. અથવા કૅકમ્ને તેજ મરમ કી તે કી મધ પહેલાં થાય. એ પ્રતેક વેળા એ તોથા થાય. (૩) રીત્તપિત્ત અને પિત્તરોજ ઉપર:—કૅકમ્ના પાણીમ્ કૅક અને ખાંડ નીચી પાકેર થાય. (૪) અન્નપિત્ત ઉપર:—કૅકમ્, એજીં અને સાદર એની ચલ્લી કી ખાવી. (૫) કૅકમ્ને હોલ કરે છે તે ઉપર:—કૅકમ્ને તેજ યોગજીં. (૬) હાલનાં અને પંચનાં તર્જીયાંમાં કાલ થતો હોય તે:—કૅકમ્ને તેજ યોગજીં. (૭) મૂળઆધિ ઉપર:—કૅકમ્નાં વર્માજ જલ્ આગ, નિલાથાનું મમ્ ૧ જામ અને મરી ૧ જામ, એનું જલ્ કી, તે ૧૦ માસા ખાય એજીં અન્નના અને મહારના મલ્ નાલ થાય. (૮) થી ખાવાથી અલ્હજીં થાય હોય તે:—કૅકમ્નો કાંઠો પાને. (૯) મૂળઆધિની ચલ્લી આગ થતી હોય તે:—કૅકમ્ના તેજમાં કોઈ અન્નિય લેવ કરવો.

૧૫૭. કોઠી. સં. કપિત્થ. મં. દૃવક. દિવં કંપ, કપીટ. પાં. કપેતખેત. કં. વેલ્લુ, ખેલડા. તેં
અથવાગાકાયા.

કોઠીનાં આઠ દક્ષિણમાં તંબા ગુજરાતમાં ધાતુ ધાય છે. આ જલ્દ ગોઠું ધાય છે. એ જલ્દના
ફળને કોઠું કહે છે. તે ગેળ, અને કરી જવડું હોય છે. પાકેલાં કોઠાં કોઠાં અથવા તેમાં ગેળ કિંવા
સાકર નાંખી ખાય છે. લીલા કોઠાના ગરતો સાર અને ચટણી થાય છે. પાકેલાં કોઠાંનો મુરખો પથ્થ
ધાય-એ-કોઠીનું આઠઃ મધુર, આદુ, તુરં, આદક, શીત, વૃષ્ય, અને કડવું છે. તથા પિત્તવાયુ, અને
મણનો નાશ કરે છે. એનાં કાચાં ફળઃ--આદી, ઉષ્ણ, રક્ત, લઘુ, ખારાં, તુરં તથા લેખન છે અને વાયુ,
પિત્ત તથા જીર્ણાન્નક્રમને કરનાર અને રચિકર છે. તથા વિપ, જ્વર અને કફનો નાશ કરે છે. પાકે
કોઠાંઃ--રચિકર, ખારાં, તુરં, આદક, મધુર, દંડશુદ્ધિકર, શીતળ, શુર, વૃષ્ય અને કુન્દર છે. તથા
શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, ઉલટી, વાયુ, શ્રમ, દિવ્ધા, વિપ, જ્વાનિ, તૃપ્તા, ત્રિદોષ, ઉચ્છ્રી તથા ક્ષયરક્તનો
નાશ કરે છે. એનાં બિયાંઃ-- હ્રોગ, મસ્તકચ્છન, વિપ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. બિયાંનું તેલઃ
તુરં, આદક તથા મીઠું છે. અને પિત્ત, ઉદરનું વિપ, કફ, ઉચ્છ્રી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૧) પિત્ત
શમન થવા માટેઃ--કોઠાનો ગર સાકર નાંખી ખાવો, અથવા કોઠીના પાલાનો રસ દૂધમાં મેળવી
પાવાથી ભયંદર અને પ્રગલ યજ્ઞેલા પિત્તનું શમન થાય છે. (૨) કમળા ઉપરઃ કોઠીના પાલાનો
રસ ગાયનું દૂધ નાંખી પાંચ તોલાં કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસે એકવાર આપવો. (૩) પ્રદર (અથવા
પેશાબમાં ધાતુનું જવડું તે) ઉપરઃ કોઠી અને વાંસનો પાલો ખારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો.
(૪) શરીરમાંની ગરમી, વગેરે નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટેઃ કોઠીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં
ખડીસાકર નાંખી આપવું. (૫) ઉદરના વિપ ઉપરઃ--કોઠીનાં બિયાંનું તેલ ચોપડવું. (૬) શરીર
ઉપર પિત્તનાં ટીંમણાં ઉઠે છે તે ઉપરઃ--કોઠીનો પાલો ખારીક વાટી તેનો ટીંમણાં પર લેપ
કરવો; કિંવા વાટેલો પાલો દહીંમાં મેળવી શરીર ચોળવો, અને પાલાનો રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે
પાલો, એટલે થોડીક વારમાં શમન થાય છે. (૭) શરીરમાં જામેલું રસાયન નીકળવા માટેઃ--કોઠીનો
પાલો, તાંદુલજની બાજીનો પાલો અને કેળદોડામાંથી ગરી પોલાં ફૂલ, તે સર્વ સમભાગ લઈ, તેનો અષ્ટ-
માંશ કાઢો નિત્ય એ વખત પ્રમાણે ૧૪ દિવસ ચુધી આપવો. એ વખત ઔષધો તાજાં જોઈએ. તેલવાળું,
આદુ, મીઠું (લુણ), તીષ્ણ, એ પદાર્થ ખાવા નહિ. અને સ્નાન પથ્થ કરવું નહિ. પંદરમે દિવસે સર્વોગે
ખડીની લીંદીઓ ગોમૂતમાં વાટી તેનો ચાર ધડી લેપ રાખવો, પછી સ્નાન, ભોજન કરવું. (૮) ઉચ્છ્રી
અને શ્વાસ ઉપરઃ--કોઠાનો અંગરસ મધ અને પીપર સાથે આપવો. (૯) અન્નદ્વેષ ઉપરઃ--કોઠાના
ગળામાં સુંકે, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ મધ અને સાકર મેળવી આટવું.

૧૫૮. કોથમીર. સં. ધાન્યાક, કુસ્તુંબરી. મં. કાંધીંગીર ધણે. દિવં ધનિયા. પાં. ધને. કં. હલ્લી
જ, કોતખરીકાળ. નં. કોથમીલું ધણિઆલું. તાં. ઉત્તખરી. તું. કોતખરી કોતુમલ્લી. મલાં. કોતમ-
પાલરી. કાં. તુખમેદસ્મીઝ. અં. કન્થુરા. ઇં. કોરીયંડર સીડ. લાં. કોરીયંડસ સેટાઇવસ.

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રસોષ કરવામાં નિત્ય ઉપયોગ થાય છે. એ જાડને ખી આવે
છે તેને ધાણા કહે છે. ધાણા મસાલામાં નાંખે છે. આ પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ, થડો અને પિત્તશામક છે. ધાણા
જરડોને વાવવાથી થોડા દિવસમાં જરૂર પુરતી કોથમી તૈયાર થાય છે. કોથમીની વડી ઉત્તમ થાય છે.
કોથમીની ચટણી પથ્થ થાય છે. ધાણાઃ--મધુર, લઘુ, તુરં, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવા, કિંમિત્ત ઉષ્ણ, અવૃષ્ય,
મૂલ, લઘુ, પાચક, આદક, તેમજ રચિકર છે; અને તથા, દાહ, અતિસાર, ઉષ્ણરસ, પિત્તજ્વર, ઉલટી, કફ, દમ,
ત્રિદોષ, અર્થ, કૃમિ, અને વિશેષ કરી પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ--(૧) લિલાઓ ઉઠી નીકળ્યો હોય
તોઃ--કોથમી વાટી ચોપડવી. (૨) શરીરમાંથી શીતળાની જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટેઃ
શીતળા સારી રીતે મટ્યા પછી રાત્રે ધાણા અને જીંડ ચોગણા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળા
ગાળા તેમાં સાકર નાંખી પાવું. એટલે કોઠા મોંઢીની ગરમી શાંત થાય છે. આ પ્રયોગ ચાર-પાંચ દિવસ
કરવો. (૩) આમ થાય છે તે ઉપરઃ--ધાણા અને સુંકે એના કાઢામાં એરડમળનું ચૂર્ણ નાંખી તે પાવું.
(૪) અરુચિ ઉપરઃ ધાણા, એલચી અને મરી, એનું ચૂર્ણ ધી અને સાકર સાથે આપવું. (૫) દાહ

અને તુષા ઉપર:—ખાણ, અરકુસો, આંખળાં, માળા દાણ, અને પિત્તપાપો, એ સર્વ જોરે સમારણ ખંડી એકમ કરી તેમાં પાણી નાંખવું. અને બીજે દિવસે તે પાણું. (૧) અગ્નિમાંથી, ચૈત્ર વિષમ જ્વર અને અલ્પજી ઉપર ખાણાવું. ચૂર્ણ:—ખાણ, સર્વજ, નસોતર, અને મુંઠ, એનું મું કરી ગરમ પાણીમાં પાણું. (૭) તાવ ઉપર પાચન:—ખાણ, દેવદાર, સુંઠ, મોરિંગળી, ડોરલી (વાલેલી), એનો ઢાંચે પાવે. (૮) પિત્તજ્વર અને અંતઃકાંઠા ઉપર:—ખાણ અને ચોખા રાત્રે પાણીમાં પલાળ રાખવા. બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં તે બાણી પાતળા કાંઠા કરી સારી ઠંડી થવા પછી તે ગ્રાપરો (૯) કાંઠા ઉપર:—ખાણ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી માળા જેવું તેમાં કાઠાં તોલો નાંખી પાણું. (૧૦) મૂત્રાધાત ઉપર:—ખાણ અને ચોખાનો ઢાંચે થી નાંખી પાવે. (૧૧) નેપાળાના વિષ ઉપર:—ખાણાવું ચૂર્ણ, સાકર અને રહી, એ એકમ કરી આપવું. (૧૨) ઘર્ષિ છીની ઉસડી ઉપર:—ખાણાવું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૧ તોલો, એ ચોખાના ધોવરામળમાં નાંખ આણું. અથવા ખાણનો ૬૦૦ ચોખાના ધોવરામળમાં સાકર નાંખી પાવે. (૧૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—ખાણ, દાણ, અને મેલણનો ઢાંચે કરી પાવે. (૧૪) વાળકર્નાં શૂળ, આમ અને અલ્પજી ઉપર:—ખાણ અને મુંઠ એનો ઢાંચે પાવે. (૧૫) વાળકર્નાની આંખિ અથવા ઉ તે ઉપર:—ખાણની પોચાં બાંધી પાણીમાં પલાળી રાખી તે ચારંવાર આંખે ઉપર દેવવી. (૧૬) તામની અરમીની ઉ ન લાગવા માટે:—ખાણ પાણીમાં પલાળી મસળી તેમાં સાકર નાંખી તે પાણી પાણું. (૧૭) વાળ કર્ના ઉપર:—સાકર અને ખાણ ચોખાના ધોવરામળમાં વાડી તેનું પાણી વાળ કરી પાણું. (૧૮) તુષારોજ ઉપર:—ખાણ પાણીમાં પલાળી રાખી પછી મસળી તે પાણીમાં મધ અને ખાંડ નાંખી તે ચારંવાર પાણું.

૧૫૯. કોરસા:—સં. અ. કોરસ. મ. કોર, હરિક. ડિં. કોરો, કોરવ. નં. જો. ૬. હરિક તે. આસુવાસુ. ઉં. પશુખર્જાસપેષ. લા. પાસનેલ રોગીક્રમકિમ્બ.

સર્વ પ્રકારનાં પાન્યોમાં મણીજ દહણી પ્રતીનું પાન્ય કોરસા છે. આ પાન્યને મણું કરી મીઠાં થોડાં શિવાય કોષ્ટ પાણું નથી. એમાં માર ભવિ છે. રોગેષ્ટી, કિરેષ્ટી, હરકણી અને માંતર (મેણ કોરસા), મેણ કોરસા એ ભવિ મણીજ અપારમરક છે, મેણ કોરસાનો ખાવામાં ઉપયોગ કરે તે તેથી ઉચ્છી, લુબાજ, એવા વિષો વાળ છે. કોરસા થી આવે છે, મન અમિત વાળ છે; આંખિ અવધી કરે થઈ છે, અને સુખે પ્રાણ પશુ ભવ છે, એ ને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવા હેતુ તે. એક દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણ એક એ દિવસ તમામાં સુખવા; એમ કરવાથી તેનો રોગ થઈ તે ખાવાને ચોખ વાળ છે. કોરસાનો ભાવ, થેંસ તથા વડાં પશુ કરે છે. કોરસાની ઉચ્છી કાંઠા નામણી નેપી હોય છે. કોરસા મોટી રાધ નેવડા જેવું તેનો રમ રતો ક પોચા પશુ હેતુ છે. કોરસ મણા સીતળ છે. એ અલગ ખાણે કરી પશુ ખાવા નહિ. કોરસા:—મધુર, સીવ, આક, છદ, કાણ, મણને કિતકર તથા રક્ષ છે, અને કદ, પિત્ત, વિષ, તથા ગ્રાહ્યનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શૂળ ઉપર:—કોરસાની ખીર ખાવી, કિંવા કોરસાનો ભાવ કરી સાથે ખાવો.

૧૬૦. કોરસા (અપામણી):—સં. કોરસ. મ. કોરસ. ડિં. પીલાકમનાર નં. પીલામના. ૬. કોરસા. તા. રોમાંકાર. વિષખર્જાસપેષ તે. કલકમનયુ. મથા. કોરસાર. લા. મોહનિયા ધેરિયાર્થ કોરસા આ એક શાનવસ કોષ્ટ, તે કમન્યારની ભવિતિ છે, એનાં પર્વાં કમન્યારનાં પર્વાં નેપાં રોગ છે. નેક-આપક માસને મુખારે એ આંખે કુખર્જા પાંચાં આવે છે; તે લેઈ કોરો વેમે છે. એ બાળ નિર્મલ કોષ્ટ ખાવાને રક્ષિત છે. કોરસા:—દીપ, દુરો, મણરોપણ, સંભાલક, સાકર તથા સ્વાદુ છે. અને અલ્પપામાં તે ઉત્તમ છે. તથા મૂત્રાધાત, નિરોધ, રોગ, કાંઠા, કર તથા પાણનો નાશ કરે છે. એમાં કોરો મુખ રક્ત કમન્યાર નેપાં છે.

૧૬૧. કોરકાંઠા:—સં. કોરકાં. મ. કોરકાં. સાપર્જા. કા. ખાણ પંચકુર્જા. કોરકાં. ડિં. અંતીપાન. કોલીમં. ૬. સુપ્રેમિડ કાંચેસુ સિમિ. તા. કુરેલેલપિત્તમ. તે. અપિતેલ્લામ. ઉં. નાપુમ્બી. મથા. કોરેના. કા. નસુલ્લાર. ઉં. કાંડીવન સિવલ. લા. સિલાકારિ સિનેલિસ.

આમેહુય ડુંગળીના કાંદા જેવાજ આ કંદ રાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉચ્ચ, તીક્ષ્ણ અને અતિથય ખરજવાળા હોય છે. કુલ્લની બાજુ જેવાં એનાં પાંદડાં હોય છે. એ કાંદા ડુંગરાળ જમીનમાં પાય છે. કોલકંદ: તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને વિષ, ઉલટી, તથા કૃમિના નાશક છે. ઉપયોગ: (૧) કૃમિ ઉપર:—કોલકંદના રસમાં થોડો લોટ મેળવી તે શેષીને ખાવો અથવા ચણુના લોટમાં મેળવી તેનાં ભજ્યાં કરી ખાવાં. બીજો પ્રકાર: કોલકંદનો કંદ અને કળથી એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૬૨. કોલિંજન: રાં. કુલંજન. મં. કોળિંજન. હિં. કુલિંજન. કં. કોળંજન. કાં. ખિરદાર. અં. ઇર્કખોલિંજન. ઇં. ગ્રેટરગેલંગાલ. લાં. આલ્પિનિયા આદિસિનેરમ.

કોલિંજનનાં ઝાડ આંબાહળદરનાં ઝાડ જેવાંજ થાય છે; એ ઝાડ આંબાહળદર કરતાં કિંચિત્ મોટાં હોય છે. એનાં પાંત્રાંતો વાસ મધુર હોષ મંડળનો રંગ ધોળો અને તીખો હોય છે. ગોમાંતક અને મલખાર પ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એની ગાંઠો સુકવી રાંખે છે, તેને 'કોલિંજન' કહે છે. કોલિંજનની ગાંઠોના કકડાં કરી તેને અયાણમાં નાંખે છે. કોલિંજન કાંધક તીખું લાગે છે; તેને 'કોષ્ટ-કોલિંજન' પણ કહે છે. કોલિંજન: તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, રચિકર, સ્વયં તથા હૃદય છે; અને મુખ, તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમજ મુખદોષ, કફ, ઉધરસ, અને વાયુનું નાશક છે. મોટું એનાથી ઓછું 'ખુવાળું' છે. ઉપયોગ: (૧) ખાલી ઉધરસ ઉપર: એનાં છોગલાંની કઢી કરી ખાવી. અથવા તેનો સ કાઢી પીવો. (૨) માથું ચઢ્યું હોય તે ઉતરવા માટે: કોલિંજનનું ખારીક ચૂર્ણ કરી તે નાકે ધૂધવું; એટલે છાંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. (૩) વાયુએ કરી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપર:—કોલિંજનનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. (૪) સ્વરલોઠ ઉપર:—કોલિંજન મ્હોંમાં રાખી રસ ગળવો. (૫) મોંઢશી (અપચન) ઉપર: કોલિંજન અને સિંધવ કોકમના તેલમાં કાલવી જરા ગરમ કરી શરીરે ચોપડવું; એટલે અપચન, ખલ્લીશળ-હાય, પગ, પેદું, અને ખભા, એમાં થનાર શળ) નો નાશ થાય છે. (૬) ઉલટી ઉપર:—કોલિંજનનો એક તોલો રસ કાઢી, તેમાં લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો નાંખી દોઢ તોલો સાકર નાંખવી અને તે શીજવી રાખવું; એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધા તોલો પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું. (૭) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર: કોલિંજનનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી બે વખત પાવો. (૮) બાળકોના અતિસાર ઉપર: કોલિંજન છાશમાં ઘસી થોડી હિંગ નાંખી કઢી કરી પાવી. (૯) મુખદુર્ગંધી દૂર થવા માટે: કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી દાંતને ચોપડવાનો નિયમ રાખવો. (૧૦) દંતરોગ ઉપર: કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી તેથી દાંત ઘસવો.

૧૬૩. કોશિંબ:—સં. કોશાત્ર. મં. કોશિંબ. હિં. કોશમ. બં. કેઓડાફલ. કં. જુરીમાચુ. લાં. સ્લીયરાટ્રીજગા.

કોશિંબનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કોકથુપ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું ચીકણું હોય છે. એના લાકડાનો ગામો રાતા રંગનો હોય છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે તે કડવું, મધુર, બલ્ય, પથ્ય, રચિકર, પાચક તથા સારક છે અને કૃમિ, કોડ, તથા વળનું નાશક છે. કોશિંબ: ખાટું, ગુરૂ, શોષકર, પિત્તલ, કફકર તથા કોષ્ણશોષક છે; અને વાયુ, કોડ, અર્થ, સોજો, પિત્તવળ, રક્તપિત્ત, અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ: લઘુ, અગ્નિદીપક, રચિકર, સિન્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, હૃદય તથા વૃષ્ય છે અને કફવાતનાં વિનાશક છે. (૧) જીલ્લાખ માટે: કોશિંબનું તેલ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૨) ખસ, વળ અને કોડ ઉપર: કોશિંબનું તેલ ચોપડવું. (૩) ચોળ આવતી હોય તો:—કોશિંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં સમુદ્રજળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૬૪. કૌચ (કંવચ):—સં. મર્કટી, સ્વયંગુમા. મં. ખાનકુહિરી. હિં. કૌંઘ, કિંવાચ. બં. આલ્કુશી, ધુનારચુંડ. ધ્યા. શુપાશિંબી. કં. નસુકુગુરી, નસુકુમ્બી, કાદકરે. તેં. પિલ્લીયદયુ. તાં. પુતે-કાલિ. તું. નાષસોણું. મલાં. નાયિકરશ્યા. ચોરિવલ્લિ, ગોં. ખવલ્યાવાલી. ઇં. કૌડેજ. લાં. મ્યુક્યુનાપ્શરિયેન્સ.

કોમળા રોષ વચ્ચામાં મુનશીરનો વરસાદ પડેલો મોડે કે બાજબી ચોતરફ છે. રજી તેલો મોડા વેલા વધુ ઝાડ ઉપર અને નાક ઉપર મટે છે. કોમળા વેલાને પંખાની નાણાએ લાંબું ઠાકું દૂરી તેને દૂરોનો મુખનો આવે છે. એક મુખનામાં વીજ વચીત દૂરો હોય છે. આ દૂરોનાં એક એક અંગના લાંબા અને તેજશાળી નાકા વિગેનાં મુખના આવે છે. દરેક મુખનામાં પંખાની દરેક-મુખી, વિગેનાં હોય છે, એ વિગેનાં ઉપર નારીક કંઠા હોય છે. એ કંઠાં છરીરે લાગે છે, છરીરે વિશ્વસ્ય આજ વધ તે આજ મુને છે. કોમળો હાલવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વિગેનાંમાં નિયત કોમળીને કહે છે. કોમળાં ને નાતિ છે. 'રેડકોમ' અને 'મેડકોમ' અથવા 'મોડી કોમ' એમાંથી મોડી કોમની વિગે કિમિત મોડી અને નાણાં હોઈ ઉપરના કંઠા મુખનાનારક હોવા નથી. એ વિગે ઉપરના કંઠાં છરીરે હોઈ નાંખી તેનું સાક કરે છે. એ સાક લીધાં કોમળાં સાક જેનું લાવ છે. કોમળાં—મુદર, રખ, સીવ, માવવેક, નવર, ગુર તથા કઠી છે અને કુચ, માવ, સીવવિત, રાતોવ, વલ, મોતેના રાતવિતનો નાક કરે છે. એનાં બીજાં—માવવેક, રખ, સીવગ, રવાડ તથા મુર છે અને વાત, કુચવલ તથા રાતવિતનો નાક કરે છે. બીજાં મુલો આઠ નેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કુમિ ઉપર:—કોમળી વિગેનાં ઉપરના મોડા કંઠાં કુમિમાં વિગેનાં મોળમાં નાંખી તે નાનાં નાગને આવડું. આ બોલમ પલું આવડું નહિ. એથી કરમનો ઉદ્ધવ તરિત દૂર લાવ છે. આ મોડું રામનાલ બોલમ છે (૨) કોમળા વિગે ઉપર:—ધી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાનું. (૩) નાનાં વાહરમાં કરમ લવા હોય તે:—કોમળાં વર પાણીમાં થસી પાનાં અથવા કોમળાં કંઠાં હાલમાં પાવા. (૪) ગર્ભધારણ માટે:—ધી કોમળાં મુલો અને કોમળો મર દુધમાં લાગી પાનું. (૫) માવપુષ્ટતાને માટે: કોમળીના તથા લાલીવ-આનાનું મુલું સાકર સાથે આવડું, અને ઉપર પાચેલું દુધ પીનું. (૬) સોમકોના વિગે ઉપર:—ખરનલાગી કોમળી હાલ અને મોલો કાપો એકત્ર કરી, પાણીમાં લાગી મોડું મોડું પાણી વડુ. (૭) મૂર્છા દૂર લવા માટે:—કોમળાં છરીરે: મોડાવી. (૮) ત્રાસ ઉપર:—કોમળાં નિયત મુલું પ્રાકશાલે મધ અને ધી સાથે માંડુ. (૯) ગાંઠ, બક, અને મોંજરી ઉપર:—કોમળાં બી થસી, વિગેનાં ને ત્રણ વાર લેવ કરેલા.

૧૬૫. ખજૂરી:—સ. ખજૂર. મ. ખજૂર, ખારિક ઢિ. પાંખજૂર, લુધારાં નં. સોહારાં. ૩૦ ખજૂર, ઉત્તરી. તે. ખજૂરમુખુક શ. પ્રાંતર, પ્રાંતુક જ. તવરતવ. ઈ. દેડ જમ. લા. વિનિમ્મ મેરના.

ખજૂરીનાં કાંઠાં વિગેનાં લેવાં લેવાં લેવાં છે. ખજૂરીનાં કાંઠાં આ દેશમાં પુખ્ત લાવ છે, વરદ તેનાથી ખજૂર ઉત્તર વડું નથી. તેઓને ખજૂર લેવાં રજા આવે છે, વલ લોકોને પહેલવાની પાકીવી નહિ હોવાને લીધે વિગેનાં બહાની હવા મોજ નહિ હોવાથી તે પાકતુ નથી. અત્તમતાન અને ક્યાન દેશમાં ખજૂર પુખ્ત પાકે છે. ને રજા અપાકવર્ષ સામે છે તેને ખારેકા કરે છે. અત્તમ લોક ખજૂર આકર્ષિત થકુ વિવસ મટે છે. ખજૂર એ પાવા અને પાલિક છે. ખજૂરનાં રીઝાનું તેલ મટે છે; તે નાગવનાં તથા બોલપીના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો મોજ દેશને ખજૂરને છે. ખજૂરનાં કાંઠાં પંક કંઠી કાપણીમાં બેરે અને છે. કાંકું પાકામના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉદાગમાં લોકો ખજૂરનું સરખતું કરી પીએ છે. તેમાં પાણી મેજામાંથી તે સમસીતોલુ લાવ છે. ખારેકાં બી નાગકોને નાગામેજામાં લસીને લાવ છે. ખજૂર:—રખ, રવાડ, સીવ તથા મુર છે; અને અસ્તિમધ, કુમિ, માવરક, તમિ તથા કુલિને કરનાર, કવ, નમ, કુર્નર, રિતમ, રસકાલે અને પાકાલે મુદર છે. અને રાતવિત, વિત, વલ, આસ, મર, જમ, કાવકર, વિષ, તખ્ત, શીવ અને આમવિતનો નાક કરે છે. મુલોમાંની ખારેક:—અસ્તિ, જમ, મરનાં, રાતવિત તથા કાકોના નાક કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રજા લવા માટે:—ખજૂર રાને ખજૂરીમાં રજાથી રાખી સવારે મોળી તથા આંચને તે પાણી પાનું એટલે રજા લાવ છે. (૨) મુજ-આધિ ઉપર:—ખારેકાં બી નારીક લાગી તેની મુલો આવડી. (૩) ઉંઠરી ઉપર:—ખારેકાં બી નાગને તેની રાખ, કપૂર અને ધી, એ ખજ કરીને લેવ કરેલા. (૪) કપાળાં (દુઃખ) હોય તે તે ઉપર:—ખારેકાં બી થસી થાવા ઉપર મોવડાં. (૫) પોમાને રાસી લખ હોય તે તે ઉપર:—

ખારેકનાં ખીનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં નાખી આપવું. (૬) આમવાતે ઉપર:—પાણેર ખજૂર પલાળીને પાવું. (૭) ઘાતુપુષ્ટિને માટે તથા પિત્તરાશન થવા માટે:—ખારેકની અંદરનાં ગિયાં કાઢી સાધારણ ખાંડી તેમાં બદામ, બેદાણા, પિસ્તાં, ચારોળી, સાકરની ભૂખી વગેરે મસાલો એકત્ર કરી તે સર્વેનું ગિચ્છણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અયાય એટલા ધીમાં પલાળી રાખવું, અને રાત્રત આઠ દિવસ સારી રીતે અયાયા પછી નિત્ય સવારે ૨ તોલા સેવન કરવું. (૮) ટાઢીયા તાવ ઉપર:—ખારેકનું ખી અને અંધાડીના મૂળને ઠંડા પાણીમાં ચંદન જેવું બહુ ધસી, ખાવાના પાનને ચાર ગુંઝાનાર જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવંગ, એલચી, કાચો વગેરે સાથે તૈયાર કરવાં, અને તાવ આળ્યા પહેલાં એકેક ઘડીના અંતરે એકેક ખીકું ખાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે ટાઢીયા આવનારો તાવ નય છે. (૯) જીર્ણવર ઉપર:—ખારેક, સુંક, દ્રાક્ષ, સાકર અને ધી, એ દૂધમાં નાખી તે દૂધ ઘડીને પાવું. (૧૦) દાહ થવા લાગ્યો હોય તો:—નવટાંક ખજૂર પાણીમાં મસળી પાવું. (૧૧) ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટે:—માખણ અને ખારેકો ખાતાં જવું. (૧૨) ધતુર્વાત અને રક્તપિત્ત ઉપર:—ખજૂરનો કલ્ક કરી તેમાં એરડતેલ નાખી પાવું. (૧૩) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક: ઉત્તમ ખજૂર છ માંસાથી ૩ તોલા પર્યંત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લઘુ સ્વચ્છ પાણીથી ઘોઈ, લુછી નાંખવું અને માંહેના કળીયા કાઢી થોડું દૂધ લઘુ તેમાં તે મસળી કંપડાથી ગાળી તે રસ દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો; એ ભક્ષ્ય એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા લાયક છે, માત્ર દરેક ભેળાએ રસ કાઢીને પાતાં જવું. (૧૪) ઠંડી હવા હોય કિંવા શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ખોરાક:—સારી ખારેક લઈ તેમાં ખી દૂધમાં ઉકાળી ધસીને બાળકોને અવરાવવું; તેમાં જ ખીનું દૂધ નાખી પાતળું કરી પાવું. આ ઔષધ નાનાં બાળકોને આપવું નહિ, મોટાને આપવું નાનાં બાળકને આપવાથી પેટમાં જળું બંધાય છે, અને કોઠામાં ગરમી થાય છે. (૧૫) મધ ઉપર ઉતાર:—ખજૂર પલાળી ગાળીને પાવું. (૧૬) પ્રદર ઉપર: ખારેકનાં ખીયાં ખાંડી ધીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂખી નાખીને આપવું. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર: ખજૂર મધમાં ખાવું.

૧૬૬. ખટખટી: ખટખટીનાં ઝાડ બે ત્રણ માથેડાં હયાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં આકારે ધામણીનાં પાંત્રાં જેવાં અને તે કરતાં ઝીણાં હોય છે. એ ઝાડને ચાર પાંચ ફૂલોનો એક તોરો એવાં ફૂલો આવે છે. ખટખટીનાં ફૂલો ખાવાથી ગળચટાં લાગે છે. ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે: ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૨) આમરક્ત પડે છે તે ઉપર:—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૩) વાતરક્ત ઉપર: રોગીએ ખટખટીનાં મૂળ હમેશાં પાસે રાખવાં; ખટખટીની લાકડી હાથમાં રાખવી, સોજા ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ખટખટીનાં મૂળ ધસીને ચોપડવાં, અને દરરોજ સાંજ સવાર ગાયના પાશેર દૂધમાં ખટખટીનાં મૂળ ૩ માસા, ઘોળી ગુલબાશીનો કંદ બે તોલા, અને ચોમેરીનાં મૂળ ૬ માસા ધસીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવાં. એટલે વાતરક્ત દૂર થાય છે. (૪) અતિસાર ઉપર:—ખટખટીનાં મૂળ છાશમાં વાટી પાવાં.

૧૬૭. ખડખડુ (સકરેટી):—સં પડ્મજ, મધુપાકા. મં અરયુજ. હિં અરયુજ. ખં અરયુજ. કં પડ્મજ, સૌતે. કાં ખુરપુજ. અં ખિત્તીખ. ઇં મેલન લાં કુચુમિસમેલો.

કાલીંગડા જેવોજ એનો વેલો થાય છે. ખડખડુ, એ ફળ ગોળ છે અને તેનો બહારનો રંગ રોતો હોય છે. ખડખડુ ખાવાથી સાડે લાગે છે. એનું શાક પણુ કરે છે. જે ખડખડુનો અંદરનો રંગ લીલો હોય છે તેને મરાઠીમાં “તરટી” કહે છે. એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે. ખડખડુનાં વધારે ખાવામાં આલ્મથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) તાપની ઝાળ લાગી હોય તો: ખડખડુનાં ગિયાં વાટી માથા ઉપર ચોપડવાં અને તેનો રસ શરીરે ચોપડવો.

૧૬૮. ખરશીંગી (મેદાસીંગ):—સં મેષશીંગી, ખરશીંગી. મં મેદાસીંગી, ખરશીંગી. હિં ખં મેદાસીંગી. કં હરીય, ઉઠીમારા. તાં ઝાડિયમાર. તેં ઝાલીમાનુ. મંલાં ઝાલી, ઉટી. લાં હસઝાલિની. આ ઝાડ ધણુજ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રાં આકારે ટેટૂનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એને હાથ સવા-

હાથ લાંબી અને ખંખડા જેવી જડી સિંચા આને છે. એ સિંચાને ખાસિચો કહે છે. એનો ઉપયોગ છે. એના કાંઠા કરી અવાણમાં નાંખે છે. એ સિંચાનું સાક પંજુ થાય છે. ઉપયોગ (૧) ખસ ઉપર:—ખાસિચીના ઝાડની અણતું પાલાળવંતરે તેવ કાઠી તે ચોપાડું.

૧૬૯ અપાર (ખરેડી):—સં. જ્યોત્ષ્ઠા. મં. ચિત્તુ, ધોરલા. કાં. ચિત્તુ. ખા. ધોરલા. નં. ચેતરેલા. કાં. નેવેજેતરનેદ. ઉં. હાંચિંગસિદા. લાં. સિદાકાંદિસિદા.

અપારની ઝાડ ઝીંકુનાં ઝાડ કરતાં મોટાં થાય છે. અપારનાં પંખાં કાનાદાર હોય છે, એ પ્રત્યેક પંખાને એ અંખા હોય છે. આ ઝાડ ઉપર ગારીક યોગાકૃતિ રહ્યા આને છે, તેને થોડો ખાવ એ રહ્યા કિંચિત્ દુર્ગા, મધુર, મધુર શુદ્ધિકારક અને મુખરોગનાશક છે એ રહ્યોને રજ નારગી જે હોય છે. અને તે રહ્યા પાખા પછી ઝીંકા દ્રાક્ષ જેવાં અણુય છે. અપાર મધુર પ્રતિનામાં થાય છે. અપારને ધોળા રંગનાં ફૂલો આને છે. એનાં નિર્વાને "જાગણુક કે જાગળી" કહે છે. એ આપ કંઠામાં નિર્વા જેવાં હોય છે. અપાર, સહેલી, પેટારી અને તુપકડી જેવાં લેવો, એ આરોગ સમુદાય "જાગણુક" કહે છે. બસાચુદક:—સીત, મધુર, નમ્બ, કંદિશરક, સિન્ધવ તથા કાઠી છે; જ થાય, રક્તપિત્ત તથા કૃતનો નાશ કરે છે. અપારનાં મૂળોની અણતું વૃક્ષ દુધ અને સાકર સાથે સેવન કરવાથી બહુમુરોગ દૂર થાય છે. મહાબસા:—મૂળાણુક અને વાતનું હોષન કરનાર છે. અપાર બસા:—દુધસાકરમાં સેવન કરવાથી પ્રત્યેકનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિદ્યધી, પ્રજા, મુખરોગ, પાણી, ધૃત્યાદિ ઉપર:—અપારનાં સાત રંગનાં મુખમાં પંખાં ગારીક વારીને ચેરવી કે નેસાડવી, અને તે ઉપર અપારનાં આખનાં કરી તેના ઉપર કુંડુ પાણી નીખતા રહેવું. આ યોગ તે માંડ અણી પાકે છે અને ફૂટે છે. તેપર કાંઈ પણ પ્રકારે લઈ લેવો કદી કિંવા સજ્જા થત કદી તે તે ત્વરિત નષ્ટ થઈ. અથવા અપારનો ચાથો વાડી મહિ લરંગ નીખી ઉપર નીખરે. (૨) બરફીલી ચપેલાં માંડાં મુકવવા માટે:—અપારની અણ અને જુનાં પંખાં એકજ ખાંડી તેમાં ખજ નીખી અણમાં કાઠે કરે અને તે કાઠાથી માંડાં પોતાં એવી અંડીએ અણી સાદી થાય છે. (૩) ભૂતબળ ઉપર:—અપારનાં મૂળ વિવિધરંગ અણમાં નીખવં. (૪) યોગીલા તાપ ઉપર:—અપારનાં ઘણા પુખ નાકરમાં કાષે નીખવં, અપારના અથવા મુક, એનો કાઠે આપરે, તે સીત કર અને લકુણ વાળો એ વજુ વિવિધમાં નાશ કરે છે. (૫) મુરોગ અને મુકોગ ઉપર:—જાગણુક, કિન્, દુધ, લી, એ સાથે એકજ કરી પાવું. (૬) અંદરુદિ ઉપર:—જાગણુકના કાઠાને ભરતેલ નીખી પાવું. (૭) વીંછીના દંડ ઉપર:—અપારનાં મૂળ થતીને ચોપાડવં.

૧૭૦. ખરસાંડીયા (શરસો):—સં. કિરીય. મં. કિરિય. ડિં. કિરીય.

આ રક્ષ મોટું થાય છે. એનાં પંખાં આંખળીનાં પંખાં જેવાં અને તે કરતાં વજુ મોટાં હોય છે એને મોટી લાંબી સિંચા આને છે. તેમાં અપાર ની હોય છે. એનાં ફૂલો પીળા રંગનાં હોય છે. એ રક્ષ સર્વ થાય છે. મર્યાદામાં રાખવું નામ વજુ "કિરસ" છે, પરંતુ એ નામે નામે બિન અણુ. ખરસાંડીયા:—મધુર, પ્રત્યેક, સીત, મધુર, નમ્બ, કંદિશરક, સિન્ધવ તથા કાઠી છે; જ થાય, રક્તપિત્ત તથા કૃતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્વરોગ ઉપર:—ખરસાંડીયાનાં ફૂલોના રસમાં મર્યાદા સાત કિલો અણ કરી સાત ભાવનાએ આ પરી. તેનું સેવન અને અણ કરવાથી સર્વ વિષ ઉતરે છે. (૨) રક્તના વિષ ઉપર:—ખરસાંડીયાનાં ની મુખરોગ દુધમાં વાડી તેના લેવ કરે. (૩) સર્વ વિષ ઉપર:—ખરસાંડીયાનાં પંખાં અણમાં વાડી લેવ કરે. (૪) મધુર ઉપર:—ખરસાંડીયાની અણના રસ સખાચ, આપનું લી નીખી પાવે. (૫) વિષરોગ, વિષરોગ, વિષરોગ, સાંભો અને દુષ્ટ પ્રજા એ ઉપર કરાંચ ઉપર:—ખરસાંડીયા, નેરિય, વન, રત્નાંગી, એકલી, અણની. કાઠા, કાંદા, કાંદા, કાંદા, કાંદા, એને સખાચન લઈ લેવું કરી, પંખાંમાં લી લઈ તેમાં ખજ કરી અણમાં અણવી રોમસજન ઉપર લેવ કરે.

(૬) ગરમીનાં ચાઠાં (ચાંદી), વ્રણ ઇત્યાદિને રૂઝ આવવા માટે:—ખરસાંડીયાની છાલ, રસાંજન અને હરડાં, એતું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) સન્નિપાત જવરમાં તંદ્રા (મૂઝી) આવે છે તે ઉપર: ખરસાંડીયાનાં ખી, પીંપર, મરી અને સિંધવ, એ ગોમૂતમાં ઘસી અંજન કરવું; અથવા ખરસાંડીયાનાં ખી અને મરી સમભાગ લૂછ ખકરાના મૂતમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) ચોથીઆ તાવ ઉપર: ખરસાંડીયાનાં ફૂલ, હળદર અને દારૂહળદર એકત્ર વાટી તેનો કદક ધીમાં આપવો. તે કદક ચોથીયા તાવનો નાશ કરે છે. (૯) કર્દમ વિસર્પ ઉપર: ખરસાંડીયાની છાલતું ચૂર્ણ સો વખત ઘોચેલા ધીમાં નાંખી લેપ કરવો. (૧૦) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર: ખરસાંડીયાનાં મૂળાની કિંવા ફળોની પોટલી સુંઘાડવી.

૧૭૧. ખરસાંણી (ડી): રાં બદ્રચૂડ, પત્રગુપ્ત. મં શેર.

આ ઝાડ જંગલી છે. વાડ કરવામાં એનો ધણો ઉપયોગ થાય છે. એતું દૂધ ધણું ઉષ્ણ છે, તે હારી લગાડવાથી ફાલેલો ઉઠે છે. (૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—ખરસાંણીનું દૂધ ચોપડવું. (૨) કેધરસ ઉપર:—ખરસાંણીનું દૂધ માખણમાં રોગીની શક્તિ જોષ એક, બે, કિંવા ત્રણ માસા આપવું; તેથી ઉલ્લી થાય છે અને રોગ પછી થાય છે. ઉપર દહીં અને ભાત આપવાં. (૩) ખરસાંણીના વિષ ઉપર:—ખાણીમાં મધ નાંખી પાવું; કાળી નાડનો પાલો વાટી લેપ કરવો; માખણ ખાવું તથા લેપ પણ કરવો. (૪) આંખોડ ખસી હોય તો: કુટ્ટીની આસપાસ ખરસાંણીના દૂધનો લેપ કરવો. (૫) ખસ ઉપર: ખરસાંણીની સુકાધને નીચે પડેલી કુખો બાળી તેલમાં ખલ કરી લેપ કરવો. (૬) કર્ણશૂળ ઉપર:—ખરસાંણીની કુખો અંગારામાં શેકી રસ કાઢીને તે કાનમાં પાડવો. અથવા તે રસમાં તેટલુંજ ખકરીતું ધી ગરમ કરી નાંખી તે કાનમાં પાડવું. (૭) વિષમજ્જવર ઉપર: ખરસાંણીની પાકેલી કુખો કેળનાં પાંત્રામાં વીંટી અંગારામાં શેકી, તથા બાફી તેનો રસ કાઢી તેમાં ઠીકરી છમકારી હિંગતી શુદ્ધ નાંખી તે રસ સુમારે ૪ તોલા પર્યંત આપવો. (૮) કુરશાના વિષ ઉપર:—ખરસાંણીની કુખો અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો અને તે તાળવા ઉપર અને કંઈ સ્થાને ચોળવો તથા બે આયમની પાવો પણ ખરો.

૧૭૨. ખસખસ, અદ્રીણ: રાં ખાખસ. મં હિં કં ખસખસ. બં પોસ્તદાનાં. તેં તાં ગસગસ. તું કસકસે. મલાં કશકશ. શાં તુખેકોકનાર. અં હયુલ કોકનાર. ઇં પોપીસીડસ. લાં પાપાવર સોમ્નિકેરમ.

અદ્રીણ, સં અફેન. હિં બં કં અ-આફેમ. શાં અફેયુને તિયોંક. અં લખતુલ ખસખાસ. ઇં ઓપીયમ. લાં પેપેવેરી, સોમ્નિકેરમ.

ખસખસનાં ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એને લાલ રંગનાં ફૂલો અને જીંડવાં આવે છે. જીંડવામાં ખી થાય છે તેને ખસખસ કહે છે. ખસખસના જીંડવાને શસ્ત્રથી ચીરો પાડવાથી તેમાંથી જે રસ નીકળે છે તેવું અદ્રીણ (અફેન) થાય છે. અદ્રીણ એ માદક પદાર્થ છે. એની ગળુના ઉપ-વિષેમાં છે. અદ્રીણ ધણું ખાવામાં આવે તો પ્રાણ નાશ થાય છે; પરંતુ એ રીતસર આપવાથી સારા ઉપયોગમાં આવે છે; ખસખસના છોડમાંથી અદ્રીણ થાય છે. પરંતુ ખસખસના અંગે માદકપણું નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને “પોસ્ત” કહે છે. ખસખસ એ પૌષ્ટિક છે. એનો પક્ષાતોમાં અને બીજા પદાર્થોમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કુણી હોય ત્યારે ખસખસનાં પાંદડાંની એકલી અથવા ભેગવાળી બાજી સારી થાય છે. ખસખસનું ઝાડ: આહક, ખલકર, શુર, વૃષ્ય, કદપ્રદ, પાકકાળે મધુર, વીર્યપ્રદ, ક્રાંતિકારક તથા ખલકર છે, અને વાત, પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ: આહક, રક્ષ અને રક્તશોષક છે. ફળની છાલ: શીતળ, લઘુ, કડવી, આહક, ટૂરી, વાતકારક, રૂચ્ય, સમષાટ-શોષક, પુસ્તવનાશક, રક્ષ, મદકર, અગ્નિવર્ધક અને મોહક છે. ખસખસ:—કદકારક, ખલ્ય, વૃષ્ય, શુર, મધુર, આહક અને વાતનાશક છે. અદ્રીણ:—જરણ, મારણ, ધારણ અને સારણ, એવા ચાર પ્રકારે તું છે. તે વૃષ્ય, ખલકર, અહિણી, સાત ધાતુનો શોષ કરનાર, વાતપિત્તકર, આનંદકારક, માદક, વીર્યસ્તંભક,

કર્તુ, અને મધુર છે, તથા સનિપાત, કૃમિ, કફ, પેશુ, ક્ષય, મેહ, ઘમ, ઉપરસ, ખીંદા અને માલસાને નાશ કરે છે. જે અરીસુ ધોળા રમતુ અને જાનને પચાવનાર છે, તેને જાતે જ છે; અને કમળું છે તેને મત્સ્યારાજ એટલે ખાતર છે. જે અરીસુ પીતુ હોય છે તે જરાનો નાશ કરનાર છે ખાતે તે ખાતર છે; અને જે ચિત્તવર્તુ હોય છે, તે મનનું સારવું કરે છે, ખાતે તેને સારવું કરે છે ઉપચોદા—

(૧) વ્યાખ્યાતિસાર ઉપર:—અસખસ કદામાં વારી પાવી. (૨) વ્યાખ્યાતિને જામ પડે છે તે ઉપર:—અસખસનો કસાર અપવા સુધુ કરી અવશવર્તુ (૩) સાંધા કુએ છે તે ઉપર:—અસખસને (પાશ્વોદાના) કાઢમાં કલાએ ને કલાએ સાંધા કોલવ. (૪) સોજો, પેશતુ જાવું અને શરીરમાં વાજુ કર્ષો હોય તે ઉપર:—અસખસનો દૂધ અને કાંઈવાં પાણીમાં લઠાળી તે પાણીને કો કરો. (૫) પ્રુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે:—અસખસ, નદમતીર અને ચારોળી સમજાને લઈ નારીઃ વારીને જાવના દુધમાં મેળવી લઠાળી ખીર કરવી. તેમાં ઉતારવી વેળાએ ને લોલા લાગુ થી અને તેટલોજ સાકર નાંખી, તે મળી જલ એટલે ને માસા પર્વત ઝેણનું સાર નાંખી સેવન કરવું એ પ્રમાણે સત્ત્વ દેવતા દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પ્રુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બીજા સક્રિયની જાળાને જલ આવવાને—અથ ઉત્તમ છે. (૬) કાણુ (કેવમકેવિની જાળીને કાણુ થઈ કાણી દાખાવે. જાવ છે તે) થોડા ઉપર:—અસખસ દુધમાં વારી પાવા ઉપર લેવ કરો. (૭) જાળકો ખાતે શક્તિવર્ધક એટલે:—અસખસ, જમના દુધમાં મારીક વારીને તેમાં નીચુ દુધ અને થોડો મેલ દિવા સાકર નાંખી લઠાળીને રાખી તેવાર કરવી, અને સારી-રીતે કઠી થયા પ્રજી ખાંડ નાંખવી. આ બોસક ને મહિ નાથી અધિક વળના જાળકને આવવા થોડા છે; અને જે જાળકને કયામકુનો ઉપદ્રવ હોય તેઓને એક પલોન કિતારક છે. (૮) અર્ધિન વાજુ ઉપર:—અસખસુ તેજ કોપરાના તેજ સાથે કરીર થોડું અડીલુને ઉપચોદા:—(૧) અતિસાર અને મૂર્ચ્છા ઉપર:—જારીસુ અને કેસર સમજામ લઈ ખરથ કરી અર્ધા મુજ્જાનાથી થોળી મળમાં પાવી, તેજનુ મુજ્જાનાર જારીસુ નકરીના દુધમાં આવવાથી જલ મૂર્ચ્છા અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૨) મૂર્ચ્છા ઉપર:—કોપરાના કદામાં જિંદ કરી, તેમાં ને મુજ્જાનાર અડીસુ નાંખી તે કદાએ જાવા ઉપર કોલો અને જાવા આવશે. એટલે ખાલુ સકસા એમણે જલ નહિ (૩) સળેકમ ઉપર:—મળમાં થોડું જારીસુ થોડી તેની નીચી મળાથી નામે તેની મુજ્જા મુખની. (૪) માજુ કુખડું હોય તે:—માવા ઉપર જારીસુ લેવ કરો. (૫) સરીરે ખ રજ થતી હોય તે:—તેજ, મીસુ અને જારીસુ એક કરી થોડાડુ, (૬) આજો આવે છે તે ઉપર:—જારીસુ અને ઘંતજુ, જે જેને લોખડના વાસણમાં લીપકાના રસમાં ખરથ કરી ફેર કરો. (૭) અતિસાર પરસેવો આવતા હોય તે તે ઉપર:—કિમિર જારીસુ જાવા આવવું (૮) જારીસુ એ સ્તમક છે. સ્વખમને ખાતે એને જલજળમાં ધાલી તે ઉતરાના, વડના દિવા નાખવાના કાઢમાં જિંદ જાળીને તેમાં મૂકે છે, અને તે જિંદ જાળ કરી દેવતા દિવસ પેળી તે નદાર કઠી તેની મેળાએ કરી શક્તિ એકમિ તે આવે છે સાકર સાથે જલ જારીસુ ખાવ છે, અને ઉપર દુધ પ્રાપ્ત કરે છે. તેજનુ અસખસના કાંઈવાં અને મુઠા એનો સોળેમો બીજ પાણી કોપ રહે તેનો કાઢો કરી તેમાં થોડા નાંખી પીએ છે. (૯) પકવાતિસાર ઉપર:—જાણીઆમાં મઠા અમિ ઉપર જારીસુ લીંને જાવાથી પલોન થોડો અતિસાર હોય તો જલ કરે છે. (૧૦) નાના જાળકોને સળેકમ અને શરદી થવું થઈ હોય તે:—માવા ઉપર અને નાક ઉપર જારીસુ લેવ કરો. પેટમાં વિપ્રતિ હોય તો પેટ ઉપર જલ લેવ કરો. (૧૧) અતિસાર ઉપર:—કાંધા (કુમળી) ના રસમાં જારીસુ મેળવી પાવું (૧૨) જલ ઉપર:—એક જલો મુજાવી લોડી કદાવું અને કદાવા લીપકાનો પાથો નાંખશે. જલો બીજ દિવસથી જારીસુના કાંઈવાનો કાઢો કરી તેમાં કમળું બીજની જલુ ચાર દિવસ લેવું, એટલે કામ જલો નાક પામે છે. (૧૩) વાજુ ઉપર:—સર્વેની કાંજી અને જારીસુની થેવજી કરી ઉપર નાખવી. (૧૪) નાક ઉપર:—માલસના નજ જાળી તે રાજમાં જારીસુ એક વાલ મેળવી તે મિલકુ નાકમાં મરવું (૧૫) વ્યાખ્યાતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર:—જારીસુ લીંનના રસમાં મેળવી તે દુધમાં નાંખી જલ દિવસ પાવું અડીસુ ઉપર ઉતાર:—(૧) સાંધો કોલ વગેરે ઉપરી જનારાં થોડાપી આવવું.

(૨) અરીઠાતું પાણી કરી પાવું. અધીણના પાશેર ગોળા ઉપર અરીઠાના પ્રાણીનાં ૫-૭ ટીપાં પીવાથી તે ધણુંજ નિઃસત્ત્વ થાય છે. (૩) ત્રણ કિંવા ચાર મારાં હિંગ છાશમાં અથવા પાણીમાં ઘાલી પાવી, કિંવા એકલી હિંગ ખવડાવવી. (અધીણની ડાબડીમાં હિંગનો ગાંગોડો રાખવાથી અધીણ નિઃસત્ત્વ થાય છે.) (૪) ધીમાં ટંકણખાર અને મોરથુથુ અથવા એકલો ટંકણખાર નાંખી પાવો. એટલે ઉલટી થઈ અધીણ નીકળી જશે. (૫) કંટકડીતું ચૂર્ણ અને નરમાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખાવાથી અધીણ ઉતરે છે. (૬) કાંકણીના વેલાનાં પત્રાંતો રસ પાવો. (૭) ઉભી ભોરીંગણીનો રસ દૂધ નાંખી પાવો. (૮) વજ અને સિંધવ એકત્ર કરી પાવાં. (૯) પીપર અને મીઠળ આપવું. (૧૦) જેડૂના (ગદગોટાના) પાલાંતો રસ કાઢી પાવો. (૧૧) થોડું મોરથુથુ શેકી લીમોળીમાં ઘાલી ચૂસવું. (૧૨) તાંદળજળનાં મૂળીયાં પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૩) ઉંટકટારીનાં મૂળીયાં પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૪) ગળોની સળીયાંનો રસ કાઢી પાવો. (૧૫) કિંજળીના ઝાડનો રસ કાઢી પાવો. (૧૬) કપાસનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૧૭) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો અર્ક કાઢી પાવો. (૧૮) અખાડાનાં પત્રાંતો રસ પાવો. (૧૯) આમલીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૨૦) શીતાફળીનાં બિયાં મોહેતું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. (૨૧) નાના બાળકને અધીણ ચઢ્યું હોય તે ઉપર: ફુગળી ભાંગી તેનો વાસ લેવરાવવો કિંવા કોરા દેશી કાગળ પાણીમાં મસળી પાવા. ગર્ભિણીએ અધીણતું કિંવા અધીણ મિશ્રિત ઔષધનું સેવન કરવું નહિ.

૧૭૩. ખાખરો:—સં. તે. કં. પલાશ: મં. પળસ. હિં. ખાખર. કેસડા. કો. પળશી.

એ ઝાડ ધણેક ઠેકાણે થાય છે. ખાખરાનાં ઝાડ ધણાં ઉંચાં વધતાં નથી. એતું લોકડું સુતારના કાંમમાં આવતું નથી. એનાં પત્રાં અને ફૂલો ઉપયોગમાં આવે છે: પાંદડાંનાં પત્રાંનાં કરે છે. ફલનો રંગ રાતો હોય છે. કવચિત્ત ધોળા ફલનો પંચ ખાખરો હોય છે. રંગને માટે ફલનો પુચ્કળ ઉપયોગ થાય છે. ખાખરાને ચપટાં રાતો રંગનાં બીજ આવે છે. તેને પળસપાપડી (પિત્તપ્રાપડો) કહે છે. રંગ તથા સફેદી દેવાને માટે ખાખરાનાં મૂળનો કુચો કરે છે. ખાખરાને ગુદ (લાખ) આવે છે. તે સ્તંભક છે. ખાખરો: ઉષ્ણ, તુરો, વૃષ્ણ, અમિદીપક, સારક, કડવો, સિંગ્ધ, ગ્રાહક તથા મગનસંધાનકારક છે. અને ત્રણ, શુદ્ધ, કૃમિ, પ્લીહા (ખરાળ), સંગ્રહણી તથા અર્શ, વાયુ, કફ, યોનિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. એ રક્ત (રાતો), પીળો, શુભ, ધોળો, અને નીલ (લીલો), એ બેદવડે ચાર પ્રકારનો થાય છે. એનાં ફલ: સ્વાદુ, કડવાં, ઉષ્ણ, તુરો, વાતુળ, ગ્રાહક, શીતળ તથા તીખાં છે. અને તૃષા, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કોડ, અને મૂત્રકૃછ્નો નાશ કરે છે. એનાં ફળ: રક્ષ, લઘુ. ઉષ્ણ તથા પાકકાળે તીખાં છે. અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, કોડ, શુદ્ધ, પ્રમેહ, અર્શ, તથા ચળનો નાશ કરે છે. એનાં ફળોમાંનાં બિયાં:—સિંગ્ધ, ઉષ્ણ તથા તીખાં છે. અને કફ. તથા કૃમિ (કરમ)નો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં પાંદડાં: કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. (૧) નહાના બાળકના કૃમિ ઉપર:—પિત્તપાપડો દૂધમાં ઘસી પાવો, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, અથવા પિત્તપાપડો અધી કાચો શેકી મંગતી દાળ જટલો ધીમાં આપવો. (૨) દાદર ઉપર:—પિત્તપાપડો લીધુના રસમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩) વંછયા (વાંઝણી)ને ગર્ભધારણ થવા માટે:—પિત્તપાપડાને બાળા તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે ખાવાથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે. (૪) કંઠમાંથી અથવા ગરુગુમડાં ઉપર: ખાખરાનાં મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામંથમાં વાટી તેનો કાંનની બાજુ પર અને ઝીનારી ઉપર લેપ કરવો. (૫) અડકાવ (ઝટુસાવ) બંધ થવા માટે:—પિત્તપાપડો અને શેવતીનાં ફલ પાણીમાં અથવા ધીમાં ભક્ષણ કરવાં, અને ફટફડીની પોટલી યોનિમાં રાખવી. એટલે અડકાવ (ઝટુસાવ) બંધ થાય છે. (૬) પુરુષત્વ આવવા માટે:—ખાખરાના મૂળને ચીરી તે નીચે રીઢું માટલું મૂકી ઉપર આંધ્ર કરવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડે છે, તે અર્ક ખાવાના પાનમાં ચોપડીને તે પાનમાં મરાકીતું જાડવું એક મૂકી તે પાન ખાવું એટલે એકજ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર સ્ત્રીસંગ કરવો. (૭) ખરજવા ઉપર:—પિત્તપાપડો, હડતાલ અને વછનાગ એ જાના ધીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૮) કૃમિ ઉપર: ખાખરાનાં બી અને

વાલીન એ મળુ મળુ માસા લઈ જુલું કરતું. એ જુલું મળુ માસા લીંચુના રસમાં ભજવા મધ નાંખી માટલું. (૯) પ્રમેહ ઉપર:—આખરાનાં હૂં તોલા બદી રાત્રે પાણીમાં નીંબની રાખ સવારે તે માથેલા પાણીમાં સુરોખાર બર્ષી તોલો અને સાકર રોઠ તોલો નાખી તે પાણી ખા ભજવા આખરાના હૂંનો કાઠો મધ નાંખીને ખાવો. (૧૦) પગના સાંધા પકાઈ જવા કોથ ઉપર:—જાલપાપડો મધમાં વાટી લેવ કરવો. (૧૧) પેશાબના રોગ ઉપર:—જાલપાપડો ખરુ લીના રસમાં વાટી, ખરી જેવડી યોગીએ કરીને ખાવી તેથી જોડાકાર આવશે. કાકર થી અને જા ભજવા આખરાનાં હૂં બાદી પેઠ ઉપર મળુ દિવસ સુધી નાંખવાં. (૧૨) બાળકોને ઝોડરી (જા હાલીએ) બર્ષ આવે છે તે ઉપર:—વિતપાપડો લીપાના, રસમાં બરી ચોપડવે. (૧૩) કૂં ઉપર:—આખરાનાં બી કમરીને નીંબની રાખમાં અને પાણી માળા લઈ તેમાં મધ નાંખી આવ (૧૪) વાળા ઉપર:—આખરાનાં હૂં વાટીને યોગમાં સાવ યોગીએ કરી રોજ એક યોગી ખાઈ (૧૫) મૂત્રરેખનને મોટે તથા મૂત્રાપાત ઉપર:—આખરાનાં સુમરમાં હૂં ૧૦ તોલા પર્વત લઈ ઘાંત અને તેમાં થોડું પાણી નાંખી ઉપર લઈતું જા તે લઈતું થોડું પાણી રેડીને મઠાંજી લા વરણ આવે ત્યાં સુધી નાખવાં. પછી તે હૂં પીથી તેમાંજા ને પાણી આવે તે કાંતિ પ્રમાણે પછે પર્વત ગાળી લઈ તેમાં જે માસા પર્વત સુરોખાર નાંખીને પ્રાકન કરતું. અને ગાળી ને પાણી રહે તેમ તે ગોળમાં હૂં મેળવી પેટપર નાંખવાં. (૧૬) ધોનિકાં ઉપર:—વિતપાપડો કમરીને કમ્પમાં મેળવી કથેળી જેવડી પુરી કરીને તે કા ઉપર નાંખવી. બગેલી રાખવી; તેથી કરી તે માંસનો ચોથો ઈ ભરે; ભજવા આખરાના ખારના ચોથે કરી પૂત. સિંક કરી તે પાડું. (૧૭) અતિસાર ઉપર:—આ ખરનો મુક ૫-૧૦ ઝોડીબાર સાકર સાથે ખાવો. (૧૮) ઉપરસ તથા મુખરોગ ઉપર:—આ ખરાનાં પાંખાંની ડાંમાં સાધારણ ચાવી ખેંચી રાખીને તેના દબ (૧૯) નાળાં નડું, એકલે ઉપર તરિત હૂં આવ છે તથા મુખરોગ મળુ દૂર આવ છે. (૧૯) જમણ વચેરે મનમાં અઘ કોથ તે ઉપર:—આખરાનાં અંટોરોનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨૦) સર્પના વિષ ઉપર:—આખરાનાં જૂં પાણીમાં બરી પાવાં અને લેવ મળુ કરવો.

૧૭૪. ખાલકોલતી:—સ. જમિ. મુખપા. મ. ખાલકોલતી. વિંચુવા. હિ. નીંબા. ન. વિષાલી. વિહુરી. ક. ઉકલે. માસસાહેબ. અગિયા. તા. કાલમેરી. તે. કલોડી. ઘ. પચ્ચીર. મ. મથા. કોટકવા. ચા. ખાલકોલતી. ચા. દેવળા. ક. કલોડી.

ખાલકોલતીનાં કાઠ નામકાં લેવ છે. એ ચોખાસામાં ઉમે છે. ખાલકોલતીનાં પાંખ મોટાં લેવ છે. એ પાંખ કરીરે લાગવાથી અતિશય આવ આવ છે. એ પાંખ ઉપર નાળીક મુઝા આવે છે. એ પાંખ મળા રખત લેવ છે. ઉપચોગ:—(૧) કોલકા(શિયાળ)ના વિષ ઉપર:—ખાલકોલતીનાં જૂં પાણીમાં બરી પાવાં (૨) વાળા ઉપર:—ખાલકોલતીનાં જૂં જરમ પાણીમાં બરી પાવાં ઉપર લેવ કરવે. પાંચ નકાર આવવા લાગે એકલે ડોરેમાં વીડાળવે. પછી બીજે દિવસે એકલે નકાર આવે તે ઉપર ખાલકોલતીનાં જૂં જર પાંચ વાર ચોપડવું પછી તરુ ઉપર વીંધીને કાંચી નોરવે, એકલે દુરત મધી પાંખો નાકેર આવશે. (૩) કાકર ઉપર:—ખાલકોલતીનાં જૂં ટળાંનીના રસમાં બરી ચોપડવાં.

૧૭૫. ખિસખિસા:—આ કાઠ સુપારે માથેથી ઉંચુ વધે છે. એની પાંખ કાંચા લીંચાનાં પાંખો નેનાં લેવ છે. પાંખો ૨૫ લીંચો લેવ છે. ખિસખિસાનાં કાઠ વિશેષ કરી કૂંરાના પ્રોડમાં ઉપન આવ છે. કાંચામાં એની ઉપરિત બધી આવ છે ઉપચોગ:—(૧) મહારોગ અને જૂતગાધા ઉપર:—ખિસખિસાના પાવાની કરીરે ખૂણી આવવી.

૧૭૬. ખીલડી (સમડી):—સ. મ. હિ. સમી. ર. સંવદ. ન. કાકિપાનવા. ક. નાંબી. તે. સમીવેડક. નમીવેડક. ઈ. રાજડી. ચા. પ્રોડોપિસ રાખસિસેસ.

ખીલડીને 'સમી' પણ કહે છે. સમીનાં કાઠ મોટાં ખાવ છે. કાંચાનાં પાંખાં આવવીનાં પાંખાં નેનાં લેવ છે. કાંચી એ એક કાળીન કાળ છે. વિનવાસગીને દિવસે કાંચીકાળ કરવાનો પ્રચાર છે.

શમી:—તુરી, રક્ષ, શીતળ, લઘુ, કડવી, તીખી, તથા રચક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કોડ, અર્શ, દમ, ઉષ્મ, કફ, બ્રમ, કૃમિ; કંપ, તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો:** તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધાકારક, ગુરુ, સ્વાદ, રક્ષ, ઉષ્ણ, તથા કેશનાશક છે. **લઘુ શમી:**—તુરી, રક્ષ, શીત તથા લઘુ છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કોડ, શ્વાસ, કફ, તથા શ્વેતકોઢનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો:** ગુરુ, સ્વાદ, રક્ષ, પિત્તલ, મેધાકારક, તથા ઉષ્ણ છે. અને વ્રણ, કેશ તથા કંઈનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:** (૧) ઉંદરી ઉપર: શમીનો પાલો (પાંદડાં) ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) નખદંત વિષ ઉપર: શમી, કડવો લીમડો અને વડ, એની છાલ વાટી લેપ કરવો. (૩) પ્રમેહ અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર:—શમીના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ, તેમાં ત્રણ માસા જીરું મિશ્ર કરી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં કઢવી કપડાથી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ઘોળાં જમ્બુદીનાં ફૂલ અર્ધો તોલો ધસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાંખી દરરોજ પ્રાતઃકાળે એકવાર પ્રમાણે સાત કિંવા ચૌદ દિવસ (ગુણુ આવતાં) સુધી આપવું. (૪) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર: શમીના કુમળા તોરા અને દેવઆવળીયાના કુમળા તોરા સમભાગ લઈ એકત્ર કરી તેમાં થોડું જીરું નાંખી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાંખી પાવું. (૫) લુખ લાગે છે તે ઉપર:—શમીના તોરા ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાંખી પાવું. (૬) મૂત્રમાં ધાતુ અથવા ખર પડતું હોય તો તે ઉપર: શમીના તોરાનો રસ ગાયના દૂધમાં કાઢી રાંધે અને સાકર નાંખી પાવો. (૭) ગરમી ઉપર: શમીના તોરાનો અથવા પાલાનો રસ જીરું અને ાકર નાંખી ૧૪ દિવસ પાવો.

૧૭૭. પુરાસાની અન્નમો:—સં પુરાસાના. મં પુરાસનીઓંવા. હિં પુરાસાની અન્નવાહન.

‘પુરાસાની અન્નમો’ એ પર્શિયા દેશમાંહેના પુરાસાન અને યર્માન, પ્રાંતમાં પાકે છે તે ઉપરથી એનું એવું નામ પડેલું છે. એ ખીજ ચપટાં અને બારીક હોય છે. એ ખીજ અન્નમાના નેટલાં તીખાં થી હોતાં કિંચિત્ તીખાં હોય છે. એ ખીજ પર્શિયામાંથી અહીં આવે છે. એનો વૈદકમાં ઘણોજ ઉપયોગ કહેલો છે. **પુરાસાની અન્નમો:** તીખો, રક્ષ, પાચક, માદક, ઉષ્ણ, માદક, ગુરુ, વાતકર અને ક્ષનાશક છે. ખીજ ગુણુ અન્નમાના નેવાજ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) વિષમન્નવર ઉપર:—ત્રણ માસા પુરાસાની અન્નમો અને નવ માસા જેડીમધ, એનો કાઢો કરી તે તાવ આવતાં પહેલાં પીવો.

૧૭૮. ખુળખુળા: યં શણુખુળી. મં ખુળખળા, રાનતાગ. હિં શણુહલી, શણુષ, જુનજુનિયા, પટસણ. ખં વનશણુષ, શોણોરગાછ. કં ગિલુગિચિ. તૈં શણુમતુવેક્ષ, જેનપનર, રેક્ષએટ્ટુ. તાં જેનખનર. જ્ઞં પન. ક્ષાં લાદના. લાં કોટાશેરિઆવેઈકાસા.

જેવાં શણુનાં ઝાડો હોય છે; તેવાંજ ખુળખુળાનાં ઝાડ થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ખુળખુળાનાં ઝાડ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એને શણુનાં ફળ નેવાંજ ફળો આવે છે, અને તે સુદાયા પછી ખડખડ વાગે છે, માટે મરાઠીમાં તેનું ‘ખુળખુળા’ (નાના છોકરાને રમવાનો ઘૂંચરો) નામ સાર્યક છે. ખુળખુળા એ કડવા, વાંતિકર, તથા રસબંધક છે, અને અપસ્માર, ભૂતબાધા, કંકરોગ, કાસરોગ, હિકા, તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. એને જંગલી લોક મરાઠીમાં “ઘાંટસર્પ” કહે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) અપસ્માર તથા ભૂતબાધા ઉપર:—ખુળખુળાનાં ફળોનો કાઢો અથવા તેની ધૂણી આપવી. (૨) ઘાંટસર્પ ઉપર:—ખુળખુળાનાં ફળો ચલમમાં નાંખી પીવાં, એટલે તાગડતોય ગળામાં ભરેલો કંદ જૂદો પડી ગુણુ આવે છે. પીવાની શક્તિ ન હોય તો ખીજએ પી તેના નાકમાં તથા મોંમાં ધૂણી ધાલવી. (૩) નાકમાં પીનસ કિંવા વ્રણ થયું હોય તો:—ખુળખુળાનાં પાંત્રાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૭૯. ખેર:—સં ખદિર. મં હિં કં ખેર. તૈં ખાસ, ખદિરમુ. મલાં કરિનિલિ. તું કાચુ. તાં વોડાલે. લાં એકેશિઆકેટચુ.

આ અરણ્યવૃક્ષ છે. સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં એનાં વન ઘણાં છે. એને બારિક અને કઠિણ કાંટા હોય છે. એનો પાંત્રાં શમીનાં, પાંત્રાં જેવાં હોય છે. ખેરનું લાઠડું ધમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે.

ખેરના ઝાડમાંથી કાપી ઉત્પન્ન થાય છે. એનું લાકડું ગાદીમાં ફરલાંચિક વર્ષ રહે તો પણ કચી; નહીં ખેરના લાકડાની વળીયો, સોટીયો, તંબુની મેચો વગેરે બનાવે છે. ખેરના લાકડાનો ઘાસે મલ્લો કઠિણ હોય છે, આરે છુદાર તથા છુદાર લોક તેમના હાથીવારના હાથા ઝરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. શેઢીતિા રસ કાઢવાને મજબુર હોય પણ તેનોજ બનાવે છે. ખેરમાંથી કાપી બનાવવાના પીત એવી છે કે, જુનો કપેથો સારો ખેર જોઈ તે કાપે છે. પછી એની ઉપરની બલ મદી નાંખે છે અને મધના ગામના નારીક કડા કરી એક વાસજુમાં ભરે છે, પછી મદી સજાવી તેને ઉઠાવી ઠરતું રાખવાથી વાસજુમાં કાપી ઠરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે. હાથરત વગેરે નાંખે છે ત્યારે મહાવડ પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનું લીકું લાકડું હાલ સાપે નારીક કાપી, ગાદી, આંક કાદી તે આંક જુનો કપો હોય તેમાં નાંખવાથી જુનાને એટલી મજબુતી આવે છે કે, તેમનો કાપો પણ તેના ઉપર એકાએક લાકડું થતો નથી. ખેર—પાચ, ચીત, રસકાંચે કાચો, દ્રોણ, રસપુદિમાર, તથા ઘંતને કિલ્લક છે અને કા, પિત્ત, કૃષિ, મલ્લ, કોદ, કંક, લાવ, સોળે, ઉપરક, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અરોચ, ખંડ અને રક્તોપતો નાક કરે છે. ખેરનો છુંદર—અધુર, નલકર, તથા પાણવર્ધક છે. ખેરનો સાદર—વજ તથા વિજ છે અને રક્તોપ, કા તથા મુખરોમનો નાક કરે છે. ઉપધાગ—(૧) ઉપદર (મરમી) ઉપર—ખેર અને અસંખ્યાનો કાચો ત્રિણાજુલું નાંખી પ્રાસનાઈ આવેલો; એટલે સુધે પ્રાસરો ઉપર રોય ભય છે. (૨) કોદ રોય ઉપર—ખેરના પર્વત (મૂળ, પાન, ફલ, બલ અને રસ) એ કાચો કરી રાખવો. અને તેનાથી સ્નાન, પાને, ચોળન, અને લેવ કરવો, એટલે સુધે કોદ દૂર થાય છે. તેમજ કોદ ઉપર ખેરનો કાપો મસી મોપડવો. (૩) કમર ઉપર—મિસબ અને મિત્તળી કાચો કરી તેમાં બેસ્ટનું થી અને વાવડીનું જુલું નાંખી પાવું. (૪) સોમકન્યા વિષ ઉપર—ગવત દુધમાં કાપી મસી પાવો. (૫) બાળકોને મુખારકી રોગ થાય છે તે ઉપર—એ રોગના લક્ષણો જોવાં છે કે, અછલું વધ પેટમાં ફિલિત મળતી આંક વધ આવ ઉપર સોભની બધા અજાય છે, એ કુલેલું લજાય છે, મૂત પીડું થાય છે, અને કઠિત કીણ વધ ભય છે; એ ઉપર ખેરની અંતરબલ સુમારે ત્રણ માસા પર્વત ગાળના દુધમાં મસી, તેમાં આંક નેચું ચોરોચન મસી અને પ્રાસરો એક વજત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) તિલીક પ્રમેહ ઉપર—ખેર, ગાવત અને લપા, એ મલ્લે કાચોના કમળા તોરા (અંકર) એક તોલા પર્વત સમભાગ મિશ્ર કરી ગાવત લાભ દુધમાં વાડી સુમારે ૫ તોલા પર્વત રસ મદી તેમાં કપાની બહી ચાર મુળભાર અને સાકરની બહી જાણી તોલો નાંખી દરરોજ એ વજત પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. (૭) તોડાની કપેથો થોડો સાદર કપા આંક—તેને રોય પા-તોલો કાપો આપવો. (૮) માલુસને કીણ વધ કોદ તો—ખેરની કાચો રસ કિંમ નાંખી પાવો. (૯) પ્રમેહ અને ઉંનવા ઉપર—ખેરના અંકર ૪ પેસાભાર લેઈ, વાડી ગાવત દુધમાં મેળવી વજતમાં કરી તેમાં સાકર નાંખી તે આપવું. આ બોધને વજત આપવું. (૧૦) ઉપરક ઉપર—ખેરની અંતરબલ ૪ ભાગ, મહોળા ૨ ભાગ, અને લવંજ ૧ ભાગ લઈ તેનું જુલું કરી તે મધમાં આપવું. (૧૧) કાન પાકેથો કોવ તે ઉપર—પીળા મધાની વજતમાં બહી કરી અમ પાણીમાં કાવવડી અને તેની પીંચારી જેવો મળમાં સેર પાણી. પછી કાન સ્વચ્છ પાવો. (૧૨) પિત્ત વિષર ઉપર—ખેરના કમળા તોરા ૧ તોલો લેઈ તેમાં ત્રણ માસા મુઠ નાંખી નારીક વાડી તે ચોળી કાવના લાભ દુધમાં કાવવી, પ્રતિ દિવસે પ્રાસરો, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી. (૧૩) કોદ ઉપર—ખેરની બલ, અને અવળાકાંતો કાચો, ગાવતનું જુલું નાંખી પાવો, એટલે થત કોદ દૂર થાય છે.

૧૮૦. ખોરેલી—સં ૧૬૪. એ કાચો “અરવત” પણ કહે છે. એ કાચ મલ્લે રોગો થાય છે. એનાં પર્વત ઉપર અરવત જેવા અરવત કાંચ હોય છે. કાચજુમાં છુદાર લોક એનાં પર્વતને લોકામ સાદર કાવના ઉપયોગમાં લે છે. તેથી લાકડું સ્વાધાર નવે છે. એનાં પર્વત અને કાચો મોખાડાનાં પર્વત અને રોય જેવાં હોય છે. ઉપધાગ—(૧) નળાકુદા ઉપર—ખોરેલીની અલ્પો રસ ૪ પેસા ભાર ગાવત દુધમાં ૩ દિવસ પાવો. અથવા બલ મોખરમાં મસી પાવો. (૨) કમળા ઉપર—ખોરેલીની રસ મોખરમાં મસી પાવો. ઉતાર થી અને જાત. અથવા ખોરેલીનાં કાચની બહી નાચિરેલા

અંગરસમાં આપવી. (૩) બાળકોના પેટમાંહેના ભાર ઉપર:—ખોરેતીની હાલ, ચિત્રાનાં મૂળો અને અધેડાનાં મૂળો ગોમૂત્રમાં ધસી પાવાં. રેચ થાય તો ઉતાર દહીં અને માત. (૪) ભાર ઉપર અને પથરી ઉપર: ખોરેતીની હાલ, પાણીશોક અને નાળિયેરની કાચલી, એ સમભાગે ગોમૂત્રમાં ધસી દરોજ બે વખત પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું. (૫) ગળા ઉપરના ભાગમાં વ્રણ થયું હોય તે ઉપર:—ખોરેતીની હાલના રસમાં કપડું ભીંજવી તેની ધડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી; અને ઉપર એક કપડું આખા માથા ઉપર વીંટાળી તે ઉપર તે રસ વારંવાર નાખતાં રહેવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ એ ધડી સતત રાખવી અને પથ્ય પાળવું. (૬) ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે: મહિનામાં બે વાર ખોરેતીની હાલ ગોમૂત્રમાં ધસી પાવી. (૭) ગુદમરોગ ઉપર:—ખોરેતીનાં સુકાયેલાં ફળો અથવા હાલ અને નાળિયેરની કાચલી, એ પાંચ તોલા ગોમૂત્રમાં અર્ધા તોલા પ્રમાણે ધસી તે પ્રાશન કરવું. (૮) દંતશૂળ અને દાંત હાલતા હોય તે ઉપર: ખોરેતીના દાતણવડે દાંત ધસવા, એટલે ૩ દિવસમાં દાંત મજબૂત થાય છે, અને દુખતા બંધ થાય છે. (૯) અટકાવ આવવા માટે: ખોરેતીનાં ફળોનું ચૂર્ણ નાળિયેરના અંગરસમાં આપવું. દિવસ ૩ અથવા ૭.

૧૮૧. ગળકર્ણી: ગળકર્ણીનાં ઝાડ નાનાં હોય છે, એનાં પાંત્રાં ભાંગરાનાં પાંત્રાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર જે ફૂલ આવે છે, તે શરીર ઉપર ધનારાં દાદરનાં ચાઠાં જેવાં રાતા રંગનાં અને ચપટાં હોય છે. ગળકર્ણીના રસ નીકળે છે. ગળકર્ણી: પાકકળે સ્વાડ, કડવી તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, શીતજ્વર, તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનો કંદ પાંડરોગ, સોજો, અર્થ, કૃમિ, ગુદમ, ઉદર, આનાહવાસુ, પ્લીહા અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ચાઠાં ઉપર:—ગળકર્ણીના ઝાડનો રસ ચોપડવો. (૨) દાદર ઉપર:—ગળકર્ણીના પાલો કિંવા મૂળની હાલ વાટી ચોપડવી. અથવા ગળકર્ણીનું મૂળસૂકાં ઝાડ, ગરમાળાનો પાલો અને પળશપાપડી, એ એકત્ર વાટી ચોપડવું. (૩) ખાલી અંડ છે તે ઉપર: ગળકર્ણીના પાલાના રસમાં નવસાર ધસી ચોપડવો. (૪) અંગની ખસ દૂર થવા માટે: ગળકર્ણીના પાલો વાટી શરીરે ચોળવો અને થોડી વારે સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાર કરવું.

૧૮૨. ગરણી:—(સં. ગોકર્ણી. હિં. અપરાજતા.) ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે, ગરણીમાં ઘોળી અને કાળી, એવી બે જાતિ છે. ગરણીને લાંબી શિંગો આવે છે. એનાં ફૂલ આકારે ગરણી જેવાં હોય છે, ફૂલનો પૂળના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ઘોળી ગરણી વધારે ગુણવાળી છે. ગરણીને મરાઠીમાં “સુપલી” “કાળજી”. એમ પણ કહે છે. ઘોળી ગરણી: તીખી, શીત, કડવી, બુદ્ધિપ્રદ, ચક્ષુષ્ય, તુરી, સારક તથા વિષનાશક છે અને ત્રિદોષ, મસ્તકશૂળ, દાહ, કોઠ, શૂળ, આમ, પિત્તોપદ્રવ, સોજો, કૃમિ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા, શીથિરોગ તથા સર્વ વિષનો નાશ કરે છે. કાળી ગરણી: કડવી, સ્નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતવીર્ય છે અને વાયુ, પિત્ત, કફ, જ્વર, દાહ, શ્રમ, પિશાચબાધા, રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિક્રાસ, દમ, કફ, કોઠ, જંતુ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ખીજ ગુણ ઘોળી ગરણીના જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કોઠ ઉપર: ઘોળી ગરણીનાં મૂળ, પાણીમાં ધસી લેપ કરવો એટલે ઘોળો કોઠ એક મહિનામાં જાય છે. (૨) રેચ થવા માટે:—ગરણીનાં બિયાં ધીમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૩) મસ્તકશૂળ ઉપર અને આદારશીશી ઉપર: ઘોળી ગરણીનું મૂળ પાણીમાં ધસી તે નાકે સુંધવું. (૪) તણખીયા પરમા ઉપર: ઘોળી ગરણીનાં મૂળો કંઠા પાણીમાં ધસી સાત દિવસ સુધી પાવાં. (૫) હડતાલના વિષ ઉપર: ઘોળી ગરણીના પાલાનો રસ પાવો. (૬) આદારશીશી ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં બિયાં તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ઘોળી ગરણીનાં મૂળ કાને બાંધવાં. (૭) કફ વિકાર ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળોનો રસ શક્તિપ્રમાણે બે તોલા પચૈત ગાયના તાળાં દૂધમાં પાવો. (૮) નળગુદ ઉપર: ઘોળી ગરણીના વેલો કંઠે બાંધવો. (૯) એકાહિદ વિષમ જ્વર ઉપર: ગરણીના રસનું નસ્ય આપવું. (૧૦) ગર્ભપાત ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં ધસી પાવાં. એટલે પંડનોરા ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે. (૧૧) ધાળા ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૨) ચક્રત, પ્લીહા, અને જલોદર ઉપર: ગરણીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ માસો ગરમ પાણી સાથે પાવું.

૧૮૮. મહાવરેડા—(સં. લખાઈથી મં. મહાવરેડા.) એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે, એનાં પં વચ્ચેથી આવતાં પંખાં એનાં હોય છે, અને જે ફૂલો આવે છે તેને 'લંકરનાં ફૂલો' એવું કહે છે. પશુકા મહાઓમાં એનાં મૂલ્ય ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું ધણું મજબૂત હોય. એની ખુરીઓ સારી થાય છે. મેઘાં ઝાડ ડાળામાંથી જામવાથી તેને પ્રતઃ સ્વચ્છ ખુરી તેની પ્રજા થતા થાય છે. એની બે ભૂતિ છે. એક પીળાં ફૂલોની અને બીજી શાલાં ફૂલોની. એ ઝાડનો વિસ્તાર સર્વ જાણીએ સરખો પ્રસરી ડાળીઓ જરા નીચે નમે છે. એની જાંબા ધૂં હોય છે. એને અંજલિ નેવડી ભડી, અડી અને ચાર પાંચ અંજલિ લંબાઈની થંજિ આવે છે. તેમાં સાત જાંબા હોય છે. એ ડાળા ડોહડોહા પ્રેમથી થાય છે એ ઘણાં ધણાં સ્વાસ્થિ લાવે છે. જાંબાને મેઘ હોય છે. એનાં બી રોખાથી કે ડાળાથી ઝાડ થાય છે. એનાં ફૂલોનો વાસ નથી હોતો. ફૂલોનું જુમખા તે જુમખા આવે છે. ફૂલો આવવાનો વખત આવ્યા, આવ્યું, ભાદરવ, એ મહિનામાં હોય છે એને ચાર મહિને ફૂલો આવે છે. એ ઝાડ શેષા મારે જામ્યાં વાવે છે; વળી જાંબા 'લંકર', 'કાંકર' વિગેરે નામે પણ જોવાયા છે. એ જણુ છે અને મે, વાણ, રાજ તથા જામવાકુનો નામ મે છે. ઉપયોગ—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર: અંબાની 'મેઘાઈ' મરોના રસને ધસી નાકે મુકવી, અને મહાવરેડાના પાંચાનો રસ, અલો અને મધ, એ પીવાં.

૧૮૯. મરમાળો—સં. આરગવ, મં. જાલાવા, હિં. અમલતા, ડં. હેમકે. ટું. કોં મરિ સાથા. મલાં. કડકોળા.

એ ઝાડ મેઘાં થાય છે. એનાં પંખાં સ્વચ્છનાં પંખાં એનાં નાનાં હોય છે. એનાં વરખાનાં ફૂલો એનાં પીળાં ફૂલો આવે છે. એને કાચમર લંબાઈની થિજી આવે છે. એની અંજલિ મજબૂત મજબૂત અને બીજાવવાનું હોય છે. તે બીજાવના ઉપયોગમાં આવે છે. મજબૂત મજબૂત હોય છે તેને કિંમિત્ત વામ કરવી એટલે તે તરિત નીચે છે. અમાળાનાં ફૂલોનું લાકડું કહે છે. અરમાળો—અતિ મધુર, લીલો, પદ્મ, રેખા, લીલો, મેઘ, છાં તથા અંસન છે અને લગ્ન, જવર, કાઠ, કંઠ, મેઘ, મે, વાણ, ઉત્તર, ઉદય, અષાઠ્ય, હિં, મજબૂત, મજબૂત તથા મુશ્કેલી નામ મે છે. એનાં પંખાં—રેખા અને મે, મેઘાં નામ છે એનાં ફૂલો—રેખા, કંઠ, કંઠ, કંઠ, કંઠ તથા કંઠ છે. એની થિજી—પાંચાને લીલો, મધુર, મજબૂત, અંસનમર, રેખા, અષાઠ્ય તથા કાંકરિકારક છે અને મે, વિષ, મજબૂત તથા યાવનો નામ મે છે. એની ડાળા—પાંચાને મધુર, સિંચ, અષાઠ્ય તથા રેખા છે અને વિષ તથા યાકુની નામ છે. ઉપયોગ—સાથ, કંઠ, લીલો તથા જણુ છે અને મે, લગ્ન, ઉત્તર, મેઘ, મજબૂત તથા મુશ્કેલી નામ મે છે. ઉપયોગ—(૧) કાંકર, કાંક, કાં, અસ, તથા વિષાઈનાં જાંબાં ઉપર—અમાળાનાં પંખાં વાડી તેનાં કંઠ નાંખી તેનો લેપ કરવો; અથવા જાંકુરોનો અંજલિ લેવાનો. (૨) જાંબાં ઉપર—અમાળાનો કુખો જલો વાડી ઉપર ઝોળવો. જાંબાં ઉપર—અમાળાનાં મૂળ અલગ પડી તેનું જવર લેપ કરવો, અને નિવતીનાં મૂળ કુખમાં ધસી થાવો. (૩) જાળકોને જાંબાં (જાળકે અંજા) પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંજા અંજા ઉપર મેઘાઈથી થક તેમાં વાળ થાય છે તે જ ઉપર—અમાળાનો પાંચો જાળા. કુખમાં વાડી, અંજા લેવાનો. (૪) શરીરપત્તી. અંજા દૂર, અંજા આરે—અમાળાનો પાંચો અંજા વાડી અંજા ઝોળવો અને કંઠીક વાર થવા પછી સ્નાન કરવું. (૫) હરિદ્રા મેઘ (પીળા પ્રમેહ) ઉપર—અમાળાની થિજીની અંજાના મજબૂત અંજાનાં મેઘો થાવો. (૬) મેઘ રેખા ઉપર—અમાળાની થિજીની અંજાનો અંજા તથા જાળાં અંજા મેઘ મેઘાઈ નેખી મેળા મેઘ મરખ પાણીમાં થાવો. (૭) રક્તપિત્ત ઉપર—અમાળા અને આવળ કરી (અંજા) નો મેઘ મધ અને સાથ નાખી થાવો, એટલે રેખા મેઘ રક્તપિત્ત નષ્ટ થાય છે. (૮) અંજાના ઉપર—અમાળાનાં મૂળ જોવાના પાંચામાંથી વાડી તેનું નસ આવવું, કિંચ લેપ કરવો. (૯) બીજામાં ઉપર—અમાળાના પાંચાનો રસ લેવાનો. (૧૦) શુક્રમાં ઉપર—અમાળાના પાંચાનો રસ લેવાનો. (૧૧) શુક્રમાં રેખા આરે—સોના મુખી, જાળકાનાં અંજા અમાળાનો અંજા, એનો મેઘ મેઘ મેઘ.

૧૮૫. ગરવેલ:—આ આડની ઉગાધ સુમારે જો હાય હોય છે. આ આડ ડમરા જેવું હોય છે. એનાં પાંત્રાં અને મૂળો ધણાં કડવાં હોય છે. આ આડો માહુલી કિલ્લા ઉપર પુષ્કળ પાય છે. ઉપચોગ:—(૧) કોલેરા ઉપર: ગરવેલનાં મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કાંદો ત્રણ માસા, એ પાણીમાં વાટી પાવું એટલે તાપડતોપ કોલેરાનો આગર દૂર પાય છે.

૧૮૬. ગહુલા: સં અખ્દય. બં પ્રિથિયુ. મં ગહુલા. હિં કૂલપ્રિયંશુ. કં નેપીલયુ ગૌલ. લાં પૂનસમહા લિખ.

ગહુલાનાં આડ ધણાં મોટાં થતાં નથી. એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પાય છે. ગહુલા:—તુરા, કડવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશોને હિતાવહ છે અને ઉલ્લી, શ્રાંતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ, મોહ, ધર્મ, કોઠ, મુખમડય, તપા, વાત, ગુસ્મ, વિષ, મેહ, મેહ તથા રક્તમિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ: તુરાં, મધુર, શીતળ, રૂક્ષ, આકક, મલસ્તંબક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્માનવાયુધારક છે. સુગંધ-ગહુલા: શીતળ તથા સુગંધિ છે અને કોઠ, તાવ, તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ: (૧) ગાલિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર: ગહુલા; કમળકંદ, કુમળાં ઉગરાં, એ દૂધમાં બાપી તે દૂધ પાવું; પછી સાકર સાથે રાતી ડાંગરનો ભાત ખવડાવવો. (૨) અસ્ત્રપિત્ત ઉપર: ગહુલાનું ચૂર્ણ સાકરમાં ખાવું.

૧૮૭. ગહુ (ધઉં):—સં ગોધૂમ. મં હિં ગહુ. કં ગોધી. તાં ગોદુમે. તું ગોદી. મલાં ૨૫. તૈં ગોદૂમ. ગોધુમલુ. ફાં ગંદુમ. અં હિતા. ઇં ઝીટ. લાં ટ્રિટિક્મ વલગેરી.

સર્વ પ્રકારના ધાન્યમાં ગહુ શ્રેષ્ઠ છે, એટલે તેને 'ધાન્યરાજ' એમ કહે છે. ગહુ હિંદુસ્થાનમાં ધિત્ર પાકે છે. બીજ સર્વ ખંડોમાં પણ ગહુ પાકે છે. ગહુનો રોપો બે હાય ઉચો વધે છે. અબ્બલ ણી જમીનમાં ગહુનો પાક સારો થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ગહુ પુષ્કળ પાકે છે એટલે ત્યાંનો લોકતું માણું ગહુનું છે. ગહુનું ધાન્ય ખરોખર સાચવીને રાખવાથી ચાર પાંચ વર્ષેપર્યંત ટકે છે. ગહુ એક ઉચ્ચ તીવ્રું ધાન્ય હોઈ એના ખાવાના પદાર્થો માણસની પ્રકૃતિને માદક માનવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય કરતાં ગહુમાં પૌષ્ટિકપણું વિશેષ છે. ગહુમાં રાતડા, વાળ્યા, કાઠા, બન્સી, પુનેમીયા, દાઉ:ખાની, એવી ધણીક જાતિયો છે. તેમાં બન્સી ગહુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતીના છે. ગહુની કુમળી ઉબીએને શેફી તેના પોષ્ય કરી ખાય છે. ગહુના જેટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઈ પણ ધાન્યના બનતા નથી. ગહુના લોટનાં બેખર, જલેબી, શીરો, પુરી, કણસાર, લાડુ, એવાં અનેક પકવાન્નો બને છે. એ પકવાન્નોમાં ધી, ખાંડ, ગોળ કે સાકર અવશ્ય જોઈએ. પાંચ છ દિવસ ગહુ પલાળી રાખી તેના સત્વનો એક પદાર્થ કરે છે; તેને 'બદામી હલવો' કહે છે. તે પૌષ્ટિક છે. ગહુની થુલી કરે છે. તે પણ પૌષ્ટિક છે; તે અશક્ત માણસોને શક્તિ આવવા માટે આપે છે. ગહુનું પરાળ અને ઘાસ દોરને ખવડાવે છે. કાગળો ચોટાડવાને એના લોટની લાહી ધણી સારી પાય છે. મોટા ગહુ: સિંગધ, મધુર, શીત, ચુર, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ણ, રૂચ્ય, જીવન, ભગંસંધાનકારક, મણને હિતકર, સ્થિર-તાકારક તથા આમ કરનાર છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઝીણા ગહુ:—સિંગધ, વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે; બીજ ગુણ મોટા ગહુ જેવાજ છે. ઉપચોગ:—(૧) બદ ઉપર: ગહુની કણકતું પોટીસ સાત આઠ વાર બાંધવું; એટલે બદ પાકીને ફુટશે. પછી મણોક્ત ચિકિંસા કરવી. કોષ પણ પ્રકારતું-ગુમકું ફાટવાને માટે આજ પોટીસ બાંધવાથી તે પાકીને ફાટે છે. (૨) કમળીના રોગ ઉપર: ગહુ લઈ, તે ઉપર દેવતામાં લાલ કરેલી કંકણી દબાવવી અને તેને જે ઘઉંનો બાફ લાગે તે આંખોમાં આંજવો. (૩) શીઘ્રપ્રસૂતિ થવા માટે:—ગહુની સેવો આધણમાં બાપી તે પાણી વસ્ત્રાગળ કરી સુમારે અચ્છેર પર્યંત લેધ તેમાં સોજું ધી નવટાંક પર્યંત નાંખી પાવું. આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા-લાગે કે તુરંત પાવું. પછી પાવું નહિ. (૪) અસ્થિભંગ ઉપર:—કિંચિત શેકેલા ગહુનું ચૂર્ણ મધમાં નાંખી આપવું; તે કંમર અને સોંધા ફૂંખતા હોય તો તે ઉપર ઉત્તમ છે. (૫) વાળા ઉપર: ગહુ અને સણનાં બીયાનું ચૂર્ણ ધીમાં શેફી ગોળા કરી આપવી, અને ચૂનો તથા બીડલોણ પાણીમાં વાટી લેપ દેવો. (૬) નાકમાંથી લોહી નીકળે છે તે ઉપર: સાકર અને

૬૫ નીચી મનુનો ઘોડ આપવો. (૭) પ્રસિદ્ધ ઉપર:-નવચંદ્ર મધુ રાત્રે પાણીમાં જમાવે રાખી સવા વાડી વજાગળ કરી તેમાં સાકર ૧ તોલા નીચી તે સાત દિવસ આપવું.

૧૮૮. ગળાછાલી:-સં. ગોળાદા. મં. મુઘ-આપરી દિં. ગોળી. ગોળા. નં. ઘડીયા ૩૦. મધુનાચને હકરિદે. એવિગળાસિચે. તેં. મેડુનાચિચેદક. ૩૦. હલમદમી. લાં. એચિ-ગેવસુરોગર

એ ખાકવાળી, કાતવાળી, અને પદતર ભીનનાં માથ છે. એ કુખળી હોય છે ત્યારે તેને જલ મુખમાં ઉપાડી લે છે. ભીનની સાથેજ તે બહેલી હોય છે. સીંગ ચોક એનું સાક કરે છે. ગજાછાલી એડવો ભૂનો થવો પછી તેના ઉપર વેતલાર ઉપાડી તોરો આપે છે. એનાં નિખાને કિંદુલાત્રીજ “ગોળાના” કહે છે. એનું સાક પચકર છે. ભેંધને ખવરાવવાથી તેનું ૬૫ જણારે નીકળે છે. મળા છાલી:-લીખડ, કડવી, કીતવ, તથા મધુરાવજ્ય છે અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારનાં તિરો, ઉપરસ અને આચિતો નાશ કરે છે. ઉપચોગ:-(૧) પાશ ઉપર ઉતાર:-ગજાછાલીનાં જુઓનો રસ પામે, અને દરિરે જલ મોળવો. ગજાછાલીનું સાક કરી ખાવું. (૨) અહિર અને આંધિ આપે છે તે ઉપર:-ગજાછાલીનાં પાંદાના રસનું અંબન કરવું. (૩) સર્પદંશ ઉપર:-ગજાછાલીનાં જલ વાડી પાવું. (૪) શીતજ્વર (લાલીઆ તાવ) ઉપર:-ગજાછાલી અને ભેરજનાં જલ ગોળાના પિવસમજવું વાડી પાવું. (૫) શ્વાનાવિષ ઉપર:-ગજાછાલીનો કાદો થી નીચી પાવો. (૬) ત્વષ્ઠાપ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:-ગજાછાલીનો રસ કાદી સાકર નીચી ૭ દિવસ પાવો. (૭) શૂરશુદ્ધિ તથા આંધિમાંની અરમી નીકળી જવા માટે:-ગજાછાલીનો રસ પાવો.

૧૮૯. ગળી:-સં. લાં. ઘં. નીચી. મં. નીચ-મુળા. દિં. નીચ-લીલ. નં. નીચ-મમી. તેં. નીચીચેદક. મલાં. અચારી. ઈં. ઈંડીયા. લાં. ઈંડીયાદેરા. માદિશીવા.

મળીના એક કરખાના એક એવા માથ છે. પાંચાં જલ તેજાબ હોય છે. નાનાસ અને આઠામ પ્રાંતમાં મળીની વાવણી મણી માથ છે. તે પ્રાંતોમાં મળીની વાવણી કરવાનું મથ મુરોપિનન મેળુનો કરે છે. મળીના એકમણી ને રંમ તેવાર કરે છે તેને “નીલ” અથવા “મળીનો રંમ” કહે છે. ગળી:-લીખી, કડવી, કેકને દિતાવક, ઉજ્જ તથા સાક છે અને વાંચ, ભોષ, ઉદર, મેહ, હોડાચ, બમ, તાવરજા, હલવર્ત, આમવાત, કદ, જા, ઉપરસ, પિત્ત, મુખ, તાવ, કોષ, કૃપિ તથા ઉદર, પીડાનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ:-(૧) તાવ ઉપર:-મળીના ગાદનાં જલ અને હળાજનું સેવન કરવું; એકલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ માથ છે. (૨) મૂળાવિષ ઉપર:-ગળી, સિંધવ, મથ અને થી એકથ કરી પાવું.

૧૯૦. બળી:-સં. મધુની. અપ્પતા મં. મુળવેલ. કાં. ગરદેલ, ગરીબ. નં. મુવંચ. લાં. ૩૦. અપરદવલી. તેં. તિપતિયા. લાં. કિંકિલોદી. કાં. ગિલાઈ. દિં. જાં. ગિલોચ. કુર્વે, ઈં. લિન્દા મુન્સી. મુર્લાયા. ઘં. અપત્તુર. મલાં. સિવાજ્વલ.

બળીના વેલા મજાખસ પ્રાણીમાં માથ છે. એને વળા “મુર્વેલ” અને “ગરીબ” જલ કહે છે. એ વેલા કાંડના આમને માથ છે. કેચેકે કેકાલે ખાકના આમને જલ માથ છે. તેને “ખાકા બો” કહે છે. બળીની અરમી તથા કીકા રંમની હોય છે. એને ગારીક કોળાના મુખ્ય આપે છે. મજા સિલ્કોડ ભૂની બળીના વેલા મુખ્ય નાશ હોય છે. બળા અને રોચોનો નાશ કરવાર છે. એ કાવી છે, જલ એના છુલો ઉપરથી એને બળા એકલે માવાનું મળા જલ કહે છે. બળાનું સવ કહે છે. તે જલ અને રોચોગર આપે છે. એ સવ ઘણું કાલિરવક છે. બળીમાં ખરસંજી વરે. ગિલારી નામે ઉપરની બળા લેવી નહિ. બળાને ઉપર પાવે અને અંદર કીલી કાલ હોય છે; (બળાનાં કાંડ અથવા કીન કરવાના અમમાં કીલી તપ્પનેક અપેચ કરે છે એજ અવારો અનુભવ છે.) તે કાદી નીચી, ઉપરોચનાં લેવમી કરી ૩-૪ તથા માથ છે. બળી:-ત્રી, કડવી, ગીરવે ઉજ્જ, લીખી, માકક, રસમન, અકર, અંબુર, અગિરીવક, અંબુ, હલ તથા આપુપા છે અને અવર, કાક, વંક, રસમોચ, વળી, વાતલમ, પંડુરોચ, પ્રસિદ્ધ તથા ગિલો, અમલો, અમ, ઉપરસ, કોષ, કૃપિ, રસમ, અવસવ, કંદુ મેહ, પિત્ત, પિત્ત અને કરોચ નાશ કરે છે.

એ ધીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગોળસાથે લેવાથી મધ્યધનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધસાથે લેવાથી કફનો, એર'ડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને સુંઠ સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. ગળોના પાલાતું શાકઃ તુરં, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખું, કડવું, પાકકાળે મધુર, રસાયન, અગ્નિદીપક, બલકર તથા ગ્રાહક છે અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, મેહ, કોઢ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. ગળોનો કંદઃ ઉષ્ણ, તેમજ તીખો છે અને જવર, સનિપાત, વિષ, વલીપલિત અને પિશાય્યાધાનો નાશક છે. ગળોનું સત્ત્વઃ સ્વાદુ, પથ્ય, લઘુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેઘ્ય, વયઃસ્થાપક છે અને વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાંડુ, તીવ્ર જવર, વમી, છર્ણુજવર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરિચિ, દમ, ઉધરસ, ઉચ્છ્રી (હેઝકી), અર્શ તથા ક્ષય, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ (૧) વિષમ જવર વગેરે સર્વ રોગો ઉપરઃ—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગોળ અને મધ સોળ ભાગ, અને ધી વીસ ભાગ લેઈ એકત્ર કરવું તથા અગ્નિબલ જોઈ બક્ષણ કરવું અને હિતકારક તથા પરિમિત એવાં અન્ય બક્ષણ કરતાં એટલે કોઈ પણ વ્યાધિ થતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ કેશોની ધોળાશ, વૃદ્ધપર્ણુ, તાવ, વિષમજવર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરાવસ્થા દૂર કરનાર, બુદ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક, એવું હોઈ એના સેવનથી પુરુષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે. અને દૈન્ય જોવો બલવાન થાય છે, એને કોઈ 'અમૃતરસ' પણ કહે છે. એના આગળ અન્ય વસ્તુ, રસાયન તુચ્છ છે. (૨) સપદંશ ઉપરઃ—ખડક ઉપર થનારી ગળોનો કંદ લાવી દૂધમાં બાપી રાખી મેલવો. એ સર્પના વિષ ઉપર ઠંડા ળાણીમાં ઘસી તેમાં અરીઠા ઘસી તે પાછ દેવું. (૩) સર્વપ્રકારના પ્રમેહ ઉપરઃ ગળોનો અંગરસ મીઠી તેમાં પાપાણુમેદનું ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલું મધ નાંખી તે પાવો. (૪) કમળીરોગ ઉપરઃ ગળોના રસમાં અથવા કાઠામાં મધ નાંખી પાવું. અથવા પાંત્રાંતો કદક છાશમાં પાવો. (૫) તિભિરાદિક નેત્રરોગ ઉપરઃ ગળોનો અંગરસ ૧૦ માસા લેઈ એમાં મધ અને સિંધવ અકેક માસો નાંખી સાફ મહંત કરી થોડું થોડું અંજન કરવું; એટલે તિભિર, કાચબિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કીકી ઉપરના રોગ, એ સર્વ દૂર થાય છે. (૬) આમવાત ઉપરઃ ગળો અને સુંઠનો કાઠો પાવો; કિંવા ગળોના કાઠામાં એર'ડતેલ નાંખી પાવું. (૭) પિત્તરોગ ઉપરઃ ગળોનો રસ અને સાકર એકત્ર કરી તે બક્ષણ કરવું એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે. (૮) કફરોગ ઉપરઃ ગળોના કાઠામાં મધ નાંખી તે પાવો. (૯) અમૃતાદિક કાઠોઃ—ગળો, અરડુસી તથા એર'ડમૂળનો કાઠો કરી તેમાં એર'ડતેલ નાંખી પીવાથી સર્વ અંગમાં સંચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ કરે છે. પ્રકાર પીળોઃ—ગળો અને ત્રિકળાંતો કાઠો મધ અને પીંપરનું ચૂર્ણ નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. પ્રકાર ત્રીજોઃ—ગળો, સુંઠ, આવળકંટી, અશ્વગંધી તથા ગોખરનો કાઠો પાવો. તેથી કરી શ્વળયુક્ત વાંતિ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. પ્રકાર ચોથોઃ—ગળો, અરડુસી, કડવાં પંડોલાં, નાગરમોચ, સાતવણ, ખેર, કાળો ખર, કડવા લીમકાનાં પાંત્રાં, હળદર તથા દારહળદરનો કાઠો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારનાં વિષો, વિસર્પ, કોડ, વિસ્ફોટક, કંફ, મસૂરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. પ્રકાર પાંચમોઃ—ગળો, સુંઠ, નાગરમોચ, હળદર તથા ધમાસનો કાઠો પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. વાતજવર ઉપર પ્રકાર છઠોઃ—ગળો અને દશ મૂળનો કાઠો પાવો; એટલે તેર પ્રકારના સનિપાતનો નાશ થાય છે. પ્રકાર સાતમોઃ—ગળો, સુંઠ, ભારંગમૂળ તથા વ્યાધપર્ણાનો કાઠો પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. આ કાઠો કાસ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. પ્રકાર આઠમોઃ—ગળો, સુંઠ, કાંઠાસરીયો બળદાણા, ઉત્કટારી, પંચમૂળ તથા નાગરમોચનો કાઠો કરી તે ઠંડા થયા પછી મધ નાંખી પાવો; એટલે તત્કાળ સ્તિકા (સુવા) રોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ ગળોના રસમાં મધ નાંખી તે રસ પાવો. (૧૧) મધુરજવર ઉપરઃ ગળોનો કાઠો મધ નાંખી પાવો. (૧૨) રત્નમાં દૂધ આવવા માટેઃ ગળોનો કાઠો કરી તેમાં દૂધ નાંખી પાવો. (૧૩) કૃમિ ઉપરઃ ગળો અને ભેસો શુગળ, એ એર'ડાનાં પાંત્રાંતો રસમાં ઘસી પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૪) છર્ણુજવર ઉપરઃ ગળોના કાઠામાં ચતુર્થાશ મધ કિંવા પીંપરનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નાંખી તે પાવો. અથવા ગળોનું હિમ આપવું. (૧૫) વાતરક્ત ઉપરઃ ગળો, ગોખર અને આવળકંટી (આમળી), એના કાઠામાં એર'ડતેલ અથવા મધ તોડી નાંખી તે પાવો. અથવા ગળોના કાઠામાં એર'ડમૂળ નાંખી પાવો; કિંવા એકલો કાઠો પાવો. (૧૬)

પિત્ત પ્રકર ઉપર:—એના રસ મધ નાંબી પાવે. (૧૭) સર્પના વિષ ઉપર:—લીમ્બા ઉપર એના લાવી પાટર પાણીમાં વાટી પાતી. એટલે ઉલટી પા વેષ ઉતરી જશે. (૧૮) અમૃતાદિ માં સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:—એના, ધાણા, કાચા લીમ્બાની બચ, કમળું લાકડું તથા રત્ન ચક્ર, (રતાંઈ) એના મદો પાવે; એટલે તે જલદાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે. અને ઘડ તથા લા પડે છે તે, વધા, એકારી (ઉઘડી), અરેચકા, એ રોગો જલદૂર પાવે છે. (૧૯) ત્રિદોષજનિત ઉર્ધ્વ ઉપર:—એના મદો મધ નાંબી પાવે. (૨૦) શીતપિત્ત ઉપર:—એના મદો પાવે. (૨૧) દુઃસ્વશ્ન અને વાતશ્ન ઉપર:—એના અને ખરીનું મૂતું ગરમ પાણીમાં નાંબી પાવું. (૨૨) અમૃતાદિ મદો સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર:—એના, એરંદમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાત્રા, હરીતકી (હરે), એના મદો પ્રાતઃકાલે પાવે. (૨૩) શ્વાથીઆ તાવ ઉપર:—એના, આળાકંડી, અને નંદરમોષનો મદો કરી પાવે. (૨૪) છત્ત્વજ્વર, કફ, પ્લીહા, કાસ અને અરુચિ ઉપર:—એના સ્ત્રામાં પીપર અને મધ નાંબી તે રસ પાવે. (૨૫) સર્પ કંદા ઉપર:—એના મદિત્રાષ એના મદો સ્વપ્ન (ધોડા) પ્રયત્નથી મળે છે તે લાવી તેના કકડા કરી દુધમાં ગાળી રાખવા. લાવ કરે ત્યારે તે ધરતી પાવા. શુદ્ધિ રહે નહિ તો લાવવા ઉપર વસી યોગવા. ઘોરને સર્વ કંદા મદો લેવ તો છત્ત્વ ઉપર યોગવા, એટલે વિષ ઉતરે છે. અંગેનું સત્ત્વ કાઢવાની કૃતિ:—એના ઉપરની અથવા લીમ્બા ઉપરની સારી અને ભડી એના લાવી, તેના ચાર ચાર અંગૂળ લાંબા કકડા કરી તે પાણી વડે ઘસી નાંખવા. પછી લગ્ગાર કરી કઠાળા પાસણમાં ચાર પ્રકર પથ્થરો રાખવા. અને ભર પછી તે કાંચ વડે સારા મસળી અથવા રવેથી વઘેલી તે મહિના ક્રયા સર્વ પીણી કરી, તે પાણી અગ્નિ લેઈ બહાર રાખવું. કઠલીકવારે તે મહિના સત્ત્વ લગ્ગાએ કરે એટલે તે ઉપરનું પાણી મદી નાંખવું. પછી તેમાં ૭ કાવ વાર પાણી નાંબી તે ઉપરનું નિનરું પાણી મદી નાંખવા બુવું. એટલે તે સત્ત્વ શુદ્ધ અને સ્વેદ પાવે છે. તથા તેનું સર્વ કઠાવાઈ જાય છે. એ પછી તે કુચી ગાઢલીમાં કરી રાખવું. એ-લેવાનું પ્રયાગ:—આપાધી ને માસા નર્વત છે. એ વજાક રોગો ઉપર લાગે છે, એનાં અનુપાનો નીચે પ્રમાણે લખ્યાં: (૧) પ્રમેહ ઉપર:—આવળ પાટર દુધમાં ને માસા નાંબી પાવું અથવા ત્રિજા અને સાકરમાં આપવું. (૨) છત્ત્વજ્વર ઉપર:—ધી-સાકર સાથે, કિંચ મધ પીપર સાથે અથવા ઝોળ અને લકાણના મૂત્તે સાથે. (૩) પાંડુરોગ ઉપર:—ધી અને મખમાં અથવા દુધમાં. (૪) કાક રોગ ઉપર:—છાં અને સાકર સાથે. (૫) લાકુ ઉપર:—ધી સાથે આપવું. (૬) પિત્તજ્વર અને પિત્તમ ઉપર:—સાકરમાં આપવું. (૭) કફરોગ ઉપર:—મધમાં. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—એરંદતેવળાં. (૯) આમળાકુ અને ઉર્ધ્વરોગ ઉપર:—સુંઠ સાથે આપવું. (૧૦) તાવ ઉપર:—મખમાં. (૧૧) શકિત અથવા ખાટ:—જવના ખારોષ્ય દુધમાં સાકર લેવાનાર નાંબી તેમાં માસા ને માસા સત્ત્વ નાંબી પાવું. (૧૨) ઉંઘડી ઉપર:—કાંચરની પાણી સાથે. (૧૩) અરુચિ ઉપર:—લામની સાથે. (૧૪) મળઆધિ ઉપર:—આમળામાં. (૧૫) કમગાના રોગ ઉપર:—લાક સાથે. (૧૬) શ્વાસકાસ ઉપર:—સુંઠ, ખરી, પીપર અને મધ સાથે. ઉઘડી (ઘેડડી) ઉપર:—મખમાં. (૧૮) કાચ ઉપર:—ધી, સાકર અને મખમાં. (૧૯) મૂત્રક્રમ ઉપર:—દુધમાં. (૨૦) પેશાબમાં થાવ જતી લોચ તે ઉપર:—સાર (૧૬) મૂત્રક્રમ ઉપર:—દુધમાં. (૨૦) પેશાબમાં થાવ જતી લોચ તે ઉપર:—સાર સાથે. (૨૧) સર્વ મર્મસ્થાનના રોગો ઉપર:—અલખાં. (૨૨) સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ ઉપર:—કંદા પાણીમાં. (૨૩) કુષ્ઠ (કોઠ) ઉપર:—વગાડી દુધમાં પાવના રસમાં. (૨૪) શુક્રમ ઉપર:—સુંઠની સાથે. (૨૫) સર્વ નેત્ર રોગ ઉપર:—એસના તાલ પી સાથે. (૨૬) મળા વાળ જવા મટિ:—અંજરના રસમાં. (૨૭) અગ્નિમાં ઉપર:—ગરખનું સાથે. (૨૮) વસીપસિત (શરીરે કચળાગીએ પડી કેસા ધોળા થાય તે) રોગ ઉપર:—એનાનું સત્ત્વ ને માસા આપવું. (૨૯) લાવસ્તંભન ઉપર:—એનાનાં પાંચાનું ૧ લેલો મૂત્તું કરી મધમાં આપવું.

૧૬૧. આજર:—સં. આજર. મં. ૬૦. આજર ૬૦. અર્જી. ૧૦. નર્જી મજર. અ. અજરનાર. ઉં. આજર. ૬૦. કાકા હેરલા.

આજર કંઈ પો નાંબીમાં પાવે છે. એ લાંબુ લોચ તેનો રંગ પડો લોચ છે. આજરના છે.

હાય સવા હાય વધે છે. દિલ્લીની ખાસે જે ગાજર થાય છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ગાજર લીલાં, રોટલી સાથે ખવાય છે. દુધકાળમાં ગરીબ લોક ગાજર ઉપરજ દિવસ કાઢે છે. ગાય-મેંશ વગેરે ઢોરને ગાજર ખવરાવવાંથી તે ઘુષ્ટ યષ્ઠ ધણું દૂધ દે છે. ગાજરનાં બી ગર્ભપાતકારક છે. ગાજર: મધુર, રૂચ્ય, આહક, કડવું, તીખું; રક્તપિત્તકારક, ઉષ્ણ, હ્રદય, અગ્નિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રૂક્ષ તથા પિત્તકર છે; અને આધ્માન, શૂળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સંગ્રહણી, વાત, કફ, તપા તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ: ઉષ્ણ, વૃષ્ય, તથા ગર્ભપાતકારક છે. ઉપયોગ (૧) ખરજવા ઉપર: ગાજર પીલી તેમાં થોડું મીઠું નાંખવું. અને પાણી ન રેડતાં તેને ખાશી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું. એથી ત્વરિત શુભ આવે છે. (૨) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે: ગાજરનાં બી પાણીમાં વાટી પાંચ દિવસ પાવો.

૧૯૨. ગાંજે (ભાંગ): રાંડ વિજયા. મંડ હિંડ ગાંજ.

ગાંજનાં ઝાડ સુમારે ૩ હાય પર્યંત ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં અંબાડીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે; તેને ગાંજે કહે છે. તે તોરા કાઢી સુકવે છે. ગાંજની જે ભૂકી તેને 'ભાંગ' કહે છે. એ ભાંગ વાટી લોક પીએ છે. ગાંજે પીવાથી અને ભાંગ પીવાથી માણસને નિશા ચઢે છે, તેથી કાળજી કપાઈ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, તથા તેથી માણસને એક પ્રકારનો તોર આવી તે તોરમાં માણસ ધણીજ ધુંધ યષ્ઠ જાય છે; જેમ તેમ બકે છે. એ એક કુવ્યસન છે. એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યું હોય તેને 'ગંજરી' કહે છે. ભાંગ: પિત્તલ, આહક, તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્ષણકારક, મગ્નિદીપક, રૂચિકર, આહક, વાણીવર્ધક તથા મોહકારક છે અને કફ તથા વાયુની નાશક છે. ઉપયોગ: (૧) લુપ્ત ઉપર: ગાંજ પીવી. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર: ભાંગ અને ઢોરના શિંગડાની ધૂણી ખાંખવી. (૩) બળકે કિંવા પાકા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર: ભાંગ, વરીયાળી અને એલચી એકત્ર કરી, વાટી શક્તિ પ્રમાણે પાવું, અથવા ભાંગ વાટી પાવી. (૪) અતિસાર ઉપર: ગાંજનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા સાકરમાં આપવું. (૫) શ્વાસ ઉપર: ગાંજની રાખ મધમાં આપવી. (૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંધ ઉપર: ભાંગ રોટી તેવું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) ચોથીયા તાવ ઉપર: ગોળમાં ભાંગ મેળવી, ખોર જેવડી ગોળાઓ કરવી; અને તાવ આવ્યા પહેલાં ચાર ધડી ઉપર એક ગોળા આપવી. (૮) ભૂતજ્વર ઉપર: પ્રાતઃકાળે ભાંગના ઝાડનાં મૂળીયાં કાઢી માથે બાંધવાં.

૧૯૩. ગુગળ: રાંડ કંડ ગુગુલ. મંડ ગુગળ. હિંડ ગુગળ. બંડ ગુગુલ. તેંડ માહિપાહી. શાંડ બોએજહુદાન. અંડ મુષ્કિએઅર્જક. ઇંડ ઇડીયનડેલિયમ. લાંડ બાલસમોડેન્ડ્રા રોક્ષિસબુર્ધિઆષ.

ગુગળનાં ઝાડ મારવાડ અને સિંધ દેશમાં થાય છે. એ ઝાડ શિંગાપૂર બેઠમાં ધણું થાય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તાપને લીધે આ ઝાડમાંથી જે રસ ઝરે છે તેને 'ગુગળ' કહે છે. ધૂપ કરવાનાં કામમાં એનો ધણો ઉપયોગ થાય છે. એનો ધૂપ કરવાથી હવાં શુદ્ધ યષ્ઠ હવામાંહિનાં રોગકારક દ્રવ્યો નાશ પામે છે; એ એનાથી મોટા ફાયદો છે. દેવની આગળ નિવ્ય ધૂપ કરવાનું કહ્યું છે તેવું મળ કારણ તો આજ હોવું જોઈએ. ગુગળ: મહિપાક્ષ, મહાનીલ, કુમુદ, પદ્મ અને હિરણ્ય, એ રીતે પાંચ પ્રકારનો છે. તે કડવો, તીખો, રસાયન, ઉષ્ણ, વિશદ, પિત્તલ, સારક, તૂરો, લઘુ, પાર્યક વૃષ્ય, ભાંગેલા હાડકાનું સંધાન કરનાર, સુક્ષ્મ, સ્વયં, અગ્નિદીપક, બીનો, મધુર, બંધ્ય, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, પૌષ્ટિક, કંતિકર તથા મેદક છે; અને કફ, વાયુ, કાંસ, કૃમિ, વાતોદર, ગ્રેષ્મ, સોજો, અર્ચ, પ્રમેહ, મેદોરોગ, વાતરક્ત, રક્તદોષ, અધિરોગ, ગંઢમાલા, ત્રણ, અપચી, પિટ્ટકા, આંખ, કંઠ, કોટ, શંદી, આમવાયુ તથા અસ્મરીનો નાશ કરે છે. એ નવો હોય તો ધાતુવર્ધક અને વૃષ્ય છે, અને જુનો હોય તો અતિ રોષન છે. મહિપાક્ષ અને મહાનીલ, એ બે હાથીને ઉપયોગી; અને કુમુદ તથા પદ્મ એ ઘોડાને ઉપયોગી; અને હિરણ્ય, એ માણસના ઉપયોગનો છે. કાંઈ વખત મહિપાક્ષ પણ માણસના ઉપયોગમાં આવે છે. ગુગળ મધુર છે તેથી વાંતશમન અને તૂરો છે તેથી પિત્તનાશક, તથા કડવો છે માટે કફનાશક છે. એ પ્રકારે એ સર્વ દોષનાશક છે, કહ્યું ગુગળ:—એ તીખો, ઉષ્ણ, સુરભિ તથા

રસાવન છે અને વાણ, યજ્ઞ, મુશ્મ, ઉર, આશ્માન વાણ તથા કર્નો નાક છે. ભૂમિજ મુખઃ—
 વીખો કર્નો તથા ઉપ્પ છે; અને કા, વાત તથા પિસાગાધાને દૂર કરે છે. મુખગની મુદ્ધિઃ—
 કમ્પર્ધ તેમજ લેપ તેમાં વિશ્વ અને વાણી સમભામે નીખનું; અને તે ઉપર એક કર્ક ના
 પછી તે ઉપર મુખઃ મૂલું નીખી ઉપર કાંઈક રેઈ તે મુખ કિલ્લવે; એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉ
 યામઃ—(૧) કપાળ દુખે છે તે ઉપર—મુખ વાણીમાં થસી તેનો કપાળ ઉપર લેપ કરવે; એ
 કપાળ દુખર્તુ નખ વાય છે. (૨) વાંઝસાથ ઉપર—મુખ અને આગળના કમુક વાણીમાં ફર
 લેપ કરવો. (૩) શક દુખે છે તે ઉપર—મુખ અને સોતો મોળ થસી ઘટે મોળાનો. (૪)
 શરીરથી શરીરમાં સજ્જા થતા હોય તે—મુખ અને મુંઝ ભેળમાં થસી લેપ કરવો અને કમ
 (૫) અમ્મ કસી હોય તે—મુખગની પૂણી આગળ યામસાથ મુખઃ—વાર્ધાચ, ખજ
 કિંચ, અન્વીયર, કાળાપાક, છાં, અતિવિષ, પીપર, પીપળામૂળ, મવક, વિનાનાં મૂંઝ, મુંઝ, અન્નો
 મોરવેલ, વલ, રેણુખીજ, કપિથો, આરમ્બજ, ઉલ્લવ, મીથા સરસો તથા કક્ર એ સર્વે મોરવેલની નખ
 વિશ્વળ; તથા મમ્બુ શુદ્ધ મુખગ નીખી યોગીએ કરવી તે મોળા મધમાં અવરાવવી એટલે તે સજ્જા
 વાણ, રક્ત, શુદ્ધવેદીય, પંક્રોસ, અભિર્મંથ, હોમ, ત્વચ્ચ, રજ, પ્રમેક, વજ, મુળાધિ, અગ્નિ
 વાતરકા, ઉપરસ, અપરમાર તથા રાજ્યકતાનો નાક કરે છે. આ મોળા વળું કરી રાજ્યના મધ્ય
 આવવાનો રીવાજ છે. એ પ્રમાણે મોળાવાથી આમવાત ઉપર વળું કુલ્હારી અસર થાય છે. આ કેવ
 ઘાપદિય શાતકમાં કહેલી છે. બીજી યામસાથ યોગીએ—મુંઝ, પીપળામૂળ, મવક, વિના, મરી, કોઈ
 કિંચ, અન્નો, સરસવ, છાં, કદાછાં, રેણુખીજ, ઉલ્લવ, કાળાપાક, વાર્ધાચ, અન્વીયર, કક્ર
 અતિવિષ, આરમ્બજ, વલ, મોરવેલ, તમાલવન રેવણ, પીપર, કાક, રાસ, નામરોષ, સિંધવ, એલ્લી
 મોખર, વિશ્વળ, ધાણ, તલ, વાલો, નખાર તથા તલ, એ પ્રત્યેક સમભામે મૂલું કરી, એ મૂલું
 નેટલો શુદ્ધ મુખગ નીખી થીમાં મરજ કરવું. સર્વે મૂલું એકસ વધા પછી મીથા કરી થીના વાસણમાં
 કરી રાખવો. તેમાંથી અર્ધી તોલો મળવું કરવું. આ યામસાથ મુખઃ મુખને કરી નવા અને
 આધિનો નાક કરે છે. એ સેવન કરવાથી મેલન, મોળા અને પાન એવી પરેશ નથી. આ યામસાથ
 મુખગ સર્વે વાતરોચ, અપરમાર, અપરમાર, વાતરકા, કાક, દુળવ, અઠોરાય, ખીલા, મુશ્મ, ઉર,
 અનાક, અભિર્મંથ, આસ, કાસ, અગ્નિ, પ્રમેક, નાનિકજ, કૃષિ, કવ, હોમ, મુકોચ, કાવર્ત અને
 બજરનો નાક કરે છે. આ મુખગ નજ મધમાંથી સાત સાત દિવસે તોલો મૂળી વધારવો. એ સર્વ
 પ્રકારના વાતરોચ ઉપર રાજ્યના મધમાં, મેઢોચ ઉપર કાકજરના મધમાં, વાતરકા ઉપર મોળા
 મધમાં, પંક્રોચ ઉપર મોખરમાં, મેઢાકિ ઉપર મધમાં, કાક ઉપર લીખાના મધમાં, યજ ઉપર મુશ્મ
 ના મધમાં, ઉલ્લવ વિષ ઉપર વલક જાળા મધમાં, ઉર નેચરોચ ઉપર વિશ્વળના મધમાં, તથા સર્વે
 ઉપર રોચ ઉપર પુનનવા (સાકાડી)ના મધમાં આવવો. દૈશારક મુખઃ—મધ ૨ ટોર, અને મુખ ૧
 ટોર. તે બંનેમાં ૧૧ ટોર વાણી નીખી કાઢે કરવો. તથા આઠેર વાણી રહે એટલે બાળી પુનઃ કાળવો.
 તે બાકે થયા આને એટલે તેમાં નીચેનાં બેવધી નીખનું. મરી, પીપર, વાર્ધાચ, મુંઝ તથા વિશ્વળ, કો
 અને તોલો મૂલું કરી નીખવું અને તોલોર તથા કવીજા, એ એક તોલો નીખવું. મધ ૪ તોલો બારીક
 કરી નીખવી તે સર્વે ધાક થાય એટલે નજ નજ માસની યોગીએ કરવી. આ દૈશારક મુખગ સોમે,
 મવ, મુશ્મ, કાક, ઉરોચ, વાતરકા, ઉપરસ, અભિર્મંથ, પાક તથા પ્રમેકને ૫ કરે છે. દ્વાપિર શક
 મુખઃ—વિના, વિશ્વળ, નામરોષ, વાર્ધાચ, મવક, વિના, તલ, એલ્લી, પીપળામૂળ, કોરલી,
 રેવણ, વિના, પુષ્કરજા, કોળિલ્લવ, અતિવિષ, કાકજર, હળાર, અપરમાર, છાં, વરીવાળ, મધાસો,
 સમજ, અપરમાર, કંજાપર, અન્વીયર અને સિંધવ એ એક એક જાત એ નખ મોરવેલના નખાર
 મુખગ લેપ રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરી મોર નેચરી મોળીએ કરી મધ સાથે કિંચ થી સાથે પ્રાતઃકાલે
 મળવું કરવી, એટલે આમ, ઉપવર્ત તથા અગ્નિક અને મુશ્મિનો નાક થાય છે; અને મધાપર વી
 પીડિત, જાનાના થયેલા, અનાક, ઉનાક, કાક, વાર્ધાચ, હોમ, મુકોચ, કોરલી, કોરલી, પાકાપાક, અપરમાર,
 કાક, ખીલા, કપો અને અપરો એ રીતે બનેલા માલુસને કિલ્લારક છે. ધનવતીજ આ મોળી

યોગ સર્વ રોગોતો નાશ કરનારો છે. વિશ્વાધ ગુગળઃ શતાવરી, એરંડમૂળ, સુંક, દાંડેળદર, કોષ્ઠ, સિંધવ, રાસ્ના તથા ગળો, એ સર્વેના ચૂર્ણથી બમણો શુદ્ધ ગુગળ એકત્ર કરી તેની ગોળીઓ કરી અકેક આપવી, તથા પથ્ય પળાવવું; એટલે બ્રમવાત નાશ પામે છે. બીજો પ્રકારઃ સુંક, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સિંધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમો, મરી, કોષ્ઠ, તથા હરડે, એ સમભાગ; અને બમણો ગુગળ એકત્ર કરી તે આપવું; એટલે વાયુ, મૂર્ચ્છા, શુદ્ધ, શૂળ, કંપ અને ગુંધસીતો નાશ થાય છે. રાસ્નાદિ ગુગળઃ—રાસ્ના, ગળોતું સત્ત્વ, એરંડમૂળ, દેવદાર અને સુંક, એ એકેક ભાગ તથા એ બધાના બરાબર ગુગળ લઘુ એકત્ર ખરલ કરી તે ખાવું; એટલે વાયુ, શિરોરોગ, નાડીવ્રણ તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. કાંચનાર ગુગળઃ—કાંચન વૃક્ષની છાલ ૪૦ તોલા; અને હરડાં, બેહડાં, આવળકંટી એ ત્રણ ઔષધ ચાર ચાર તોલા; અને વાયવર્ણા ૪ તોલા; તથા ધલાયત્તી, અને તજ એકેક તોલા લેવાં; પછી બધાં ઔષધો ખાંડી ચૂર્ણ કરી, તેના સમભાગ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ લઘુ વાટી તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળીઓ ૪ માસા પ્રમાણની કરી, પ્રાતઃકાળે સુંકતા કાઢામાં અથવા ખેરની અંતરછાલના કાઢામાં, અથવા હરી-તકીના કાઢામાં અથવા ગરમ પાણીમાં એકેક ગોળી આપવી; તેથી કરી બયંકર ગંડમાલા અને ગંડમાલાનો મેદ, અપચ્છી રોગ, અર્થુદ, ફાકકીયો, વ્રણ, શુદ્ધ, તથા ભગંદર, એ રોગો દૂર થાય છે. ત્રિક્ષણ ગુગળઃ હરડાં, બેહડાં, આવળકંટી અને પીપર, એ ચાર ચાર તોલા લઘુ ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઘુ સારો વાટી તેમાં તે ચૂર્ણ મેળવી ખાંડી ગોળીઓ કરી, રોગીના જઠરાગ્નિબળનું તારતમ્ય જોઈ આપવી. તેથી કરી વિદ્રધિ, નાડીવ્રણ, ગંડમાલા, ભગંદર, સોજો, શુદ્ધ તથા મૂળવ્યાધિ, એ રોગો દૂર થાય છે. ગોક્ષુરાદિ ગુગળઃ—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોખરુ લાવી થોડા ખાંડી તેમાં ૬ ગણ પાણી નાંખી અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી તે કાઢો કઢવેલો પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ સાત પળ (૨૮ તોલા) જેટલો લઘુ સારો ખાંડી અથવા વાટી તે કાઢામાં નાંખી, કરી ગોળના પાક જેવો ધક થાય ત્યાં સુધી કઢવેલો. પછી તેમાં નીચે પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાંખવું. સુંક, મરી, પીપર, હરડાં, આંબળાં તથા નાગરમોઘ, એ સાત ઔષધો ચાર ચાર તોલા લેઈ ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી તેની ગોળીઓ કરી આપવી. તેથી પરમે, મૂત્રકૃમ્મ, પ્રદર, મૂત્રાધાત, વાતરકત, વાતરોગ, ધાતુ વિકાર, તથા મૂત્રખંડો, એ રોગોતો નાશ થાય છે. લોક્ષાદિ ગુગળઃ લાખ, હાડસધિ, આસુંદરો, આસંધ, નાગબલા અને ગુગળ એનું ચૂર્ણ અસ્થિભંગ અને મુક્તારિયને શાયદો કરે છે, અને શરીર વજન જેવું થાય છે. આલ્માદિ ગુગળઃ આવળીયાનાં ખી ૧ ભાગ, ત્રિક્ષણ ૩ ભાગ તથા ત્રિકટુ ૩ ભાગ, એ બધાંની બરાબર ગુગળ નાંખી તે ભાગેલા હાડકાને સાંધવા માટે વાપરવો. એ ધી અને મધમાં સેવન કરવા આપવો. શુદ્ધ અને શૂળ ઉપરઃ શુદ્ધ ગુગળ ગોમૂત્રમાં આપવો. વિડંગાદિ ગુગળઃ વાવડીંગ, હરડાં, બેહડાં, આંબળાં, સુંક, મરી તથા પીપર એના બરાબર ગુગળ લેષ એ સર્વે ધીમાં ખરલ કરી ગોળી કરી ખાવી; પથ્ય પાળવી; એટલે દુષ્ટ વ્રણ, નાડીવ્રણ, અપચ્છી, મેહ તથા કાઠ, એ સર્વે નાશ થાય છે. શુગ્રુદાદિ લેપઃ—ગુગળ, ત્રિક્ષણ, સુંક, મરી તથા પીપર, એ સમભાગ વાટી લેપ કરવો; તેથી દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. અમૃતાદિ ગુગળઃ—કઠવી ગળો, પડોળાનાં મૂળ, સુંક, મરી, પીપર, ત્રિક્ષણ તથા વાવડીંગ, એના સમભાગ ગુગળ નાંખી અકેક તોલાની ગોળી કરવી. તે દરરોજ એક ખાવી. તેથી વ્રણ, વાતરકત, શુદ્ધ, ઉદર-રોગ, માંડુ, અને સોજનો નાશ કરે છે. પથ્યા ગુગળઃ હરડાં ૧૦૦, બેહડાં ૨૦૦, આંબળાં ૪૦૦, અને ગુગળ ૬૪ તોલા, એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી પ્રાતઃકાળે કઠવી અર્ધું શેષ રહે એટલે ગાળી લઘુ કરી લોખંડના વાસણમાં કઢવવું; તથા ઉતાર્યા પછી તેમાં વાવડીંગ, દાંડીમૂળ, ત્રિક્ષણ, ગળો, પીપર, નસોત્તર, સુંક તથા મરી, એ દરેકનું ચૂર્ણ બે તોલા પ્રમાણે નાંખવું. જ્યાં આ ગુગળ તૈયાર થાય છે. આ ગુગળ યથેષ્ટ ભોજન અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવું જ્યાં દરેક રોગનો નાશ થશે. એ ગુંધસી, નવી ખંજતા, ખીહા, ઉમ્મજર, પંચુતા, પાંડુલ, કંડૂ (ખરજ), વમી, અને વાતરકતનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ સેવન કરવાથી માણસને અપ્રતિભ સામર્થ્યવાન તથા બળમાં હાથી જેવો અને વેગમાં ઘોડા જેવો કરે છે, અને આયુષ્ય, ચક્ષુર્બલ, અને

પુષ્ટિ આપે છે. વળી તે વિનાશક અને અંતીએને સારો કરનારો છે. ખારે પોતેને અને સર્વ શત્રુઓ પોતેને છે. બુદ્ધિની અપખ્યા—ખાદુ, વીણ, પલ્લુ ખાવું, પિયુડ, જામ, તાંબે, મધ, અને કૌપ.

૧૬૪. ગુરુગુણી—મં. ઉપગી. ગુરુગુણોને નેરો ને બીજા વેત પહેલાં હેતુ ને સો વચ્ચે હાય ઉપો ભવ છે એ નેરો દક્ષિણ કોણના રાત્રીમાં થાય છે. આ નેરો ૨૫-૩૦ સર્વ પર્વત છે એ. દેવાની આકૃતિ ભંજુ જેવી હોય કિન્નિર હાંની હોય છે, આ શ્વેત મીઠા હોય છે અને કિન્નિર જેવું જેમ થાય છે. રાત્રી પલ્લુ ખાવામાં આભાષી ઉપદય થાય છે.

૧૬૫. ગુરુગુણી—(સં. વિવલ્લભા. મં. ઉપગી.) આ શ્વેતીનાં જાડ વેત હોય વેત હાંની વરે છે એનાં પંચાં નામીયાર હોય છે. પંચમાં પલ્લુ, કૌપ, કાપાની પંચ હોય છે. એ પંચને વાસ પહેલાં આપે છે. જમીન ભત્તિનું એકાદ વાવેતર ન કરેલાં જાડનાં પંચાં નાનાં હોય છે. ૧૨૬ જાડમાં વારેલાં જાડનાં જાન હવેળા જેવાં હોય છે. ૧૨૬ એ પંચની વાસ નાની ભત્તિનું પંચ કરતાં સ્ત્રી હોય છે. નાનાં પંચની વાસ પહેલાં હોય છે. એમાં પીળી અને પોળી એવી ને ભત્તિ છે અને ભત્તિનાં પૂર રાખેલી જેવાં અથવા મેલા જેવાં હોય છે. જમીન ભત્તિનાં પૂરો નાનાં હોય છે એને “શ્વેતી” એમ પણ કહે છે. કિન્નિરનાં અને કુલકાની કહે છે.

૧૬૬. ગુરુગુણી (ગુરુગુણી) :—મં. મરહમ, નવિહા. કિન્નિ. મં. ગુરુગુણી.

ગુરુગુણનાં જાડ નાનાં હોય છે. એના કદ પાંચ છે. તેમાંથી એવી ભત્તિ થાય છે, આ જાડે કાંઈ જેવાં પંચાં આપે છે. તેમાંથી એક કાંઈ ને બીજી હાથ લગાડીને ઉપયોગ પાડે તેને તોડા આપે છે અને તે તોડામાંથી પૂરો આપે છે. એ પૂરો બીજી જાડનાં અને કાંઈ હોય છે. એના વાસ પહેલાં જાડ અને ગુરુગુણ હોય છે. ગુરુગુણ—પૂર, સિન્નિર તથા લવુ છે અને કાંઈ તથા મરહમના નામ કરે છે ઉપધામ—(૧) નાના બાળકને આર કવચની અંદર રાત્રી કૌપીયો થઈ આવે છે તે ઉપર—ગુરુગુણનાં જાડ અને કાંઈ પાણીમાં થઈ, તેમાં પેલાં જાંબુ નાંથી કરી મોલ્લુ, એકાદ કૌપીયો ભરી થઈ ભવ છે. (૨) નેળ ઉપર—ગુરુગુણનાં પૂરો થયેલાં રસમાં મેલાની પંચ થઈ હોય કરેલા.

૧૬૭. ગુરુગુણી—(સં. વક્ત્રા). એને “સાવંશી” પણ કહે છે. એનાં જાડ નાનાં હોય છે, પંચાં નાનાં હોઈ કાંઈ અને પાંચ હોય છે. ગુરુગુણીમાં પીળી, ગુરુગુણી, પીળી તથા રાત્રી, કૌપીયો અને રાત્રી ભત્તિ છે. ગુરુગુણીમાં પીળી ગુરુગુણી વધારે ગુરુગુણ છે. ગુરુગુણી—વાત્સ, શીત, અને મરહમની નામ તથા અપખ્યા ભત્તિને રાખવાનારી છે. ઉપધામ—(૧) મેલાને ગુરુગુણ ઉપર—ગુરુગુણનાં પંચાંની પી ઓપી સૌથી માથા ઉપર ગુરુગુણી ભરવું ગુરુગુણ હોઈ નીચી ભવ છે; કિન્નિર ગુરુગુણીના કદ પાણીમાં થઈ તેના વારવાર હોય કરેલા. (૨) પુષ્ટિ ઉપર—પીળી ગુરુગુણીના કદ થાવી ભત્તિ પીળી થઈ તેનું પૂરું કરી તે પીળી કિન્નિર સૌથી તેમાં મરહમ, કિન્નિર, કાંઈની કૌપીયો મસાલો નાંખી, સાકરના પાકમાં મિલ કરી મેલાં, કરનાં આ પાક નિવ, તોડા ને તોડા, ખાડ ઉપર મેલાં લાવું કૌપ પીળું. એકાદ પાણીનાની કાંઈ દૂર મધ પાણી થઈ થાય છે અને કરીર પૂર થાય છે. (૩) મેલા કરે છે તે ઉપર—પીળી ગુરુગુણીનાં કાંઈ સાકરના પાકમાં થઈ કૌપીયો થઈ (૪) રાત્રીમાં કૌપીયો મરહમ નીચીની જગ્યા ખારે અને રાત્રીમાં થઈ થાય ખારે—પીળી ગુરુગુણીના કદ મરહમના તાલ દૂધમાં ૧ તોડા પર્વત થઈ તેમાં સાકર ૧ તોડા અને છતાંની થઈ ૧ કૌપીયો નાંખી ને વખત આવતું અને પંચ થાય. એકાદ ભત્તિ થાય આપે છે. (૫) નિર્ધોમક—ગુરુગુણીના કાંઈ પાણીમાં થઈ તેના હોય કરેલા; એકાદ કરી પંચ છે.

૧૬૮. ગુરુગુણી—ગુરુગુણનાં જાડ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે એ નાનાં હોય છે. અને એને કાંઈ આપે છે. એમાં ગુરુગુણી, પીળી, પીળી, રાત્રી કૌપીયો ભત્તિ છે. ઉપર ગુરુગુણનાં જાડ મરહમના અને કૌપીયોના રાત્રી થાય છે. ગુરુગુણનાં પૂરો અંદર અને ગુરુગુણનાં થાય છે. ગુરુગુણનાં

ફૂલોનો વાસ ધણો સુવાસિક આવે છે. શુદ્ધાખની કળીઓ સારક છે. શુદ્ધાખજળ ઠંડુ છે. ફૂલોની પાંખડીઓનો શુલકંદ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે: થોડી સુકાયેલી શુદ્ધાખની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડું પાણી પીવું એટલે રેચ યાય છે. અથવા કળીઓ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી પીવું. બીજો પ્રકાર: સુકાયેલી શુદ્ધાખની કળીઓ ખાતમાં બાંધી તે નાત ધી સાકર નાંખી ખાવો, એટલે જલદી રેચ થવા લાગે છે. એથી ગ્લાનિ વગેરે કાંઈ પણ ન થતાં રેચ પણ સાફ આવે છે. (૨) શુલકંદ બનાવવાની રીત: હંથા શુદ્ધાખનાં ફૂલો લેઈ પાંખડીઓ કાઢવી, તે પાંખડીઓથી અમુણી સાકર લઈ બરણીમાં કિંવા લોટામાં પાંખડીઓ અને સાકરના ચરપર ચેર લેવા, અને તેનું મોં બંધ કરી આઠ દિવસ તાપમાં ટાંચી રાખવું, એટલે શુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ શુલકંદ દાહશામક, પિત્તશામક, અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૩) શુદ્ધાખનું અત્તર કાઢવાની રીત:—ધણું ફૂલો એક વાસણમાં નાંખી ઉકાળવાં અને તેને ઉમરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાંખવું. પછી તે ઠંડુ થયા પછી અત્તરની તોર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લઈ શીશીમાં ભરવું. એક મણું ફૂલોમાંથી ૧ તોલા ભાર અત્તર પણ નીકળતું નથી એટલે એ મોંઘુ વેચાય છે. તોરની નીચે જે પાણી રહે છે તેને 'શુદ્ધાખજળ' કહે છે. (૪) શુદ્ધાખનું સરખત: શુદ્ધાખજળમાં સાકર નાંખી સરખતી પાક કરવાથી સુવાસિત સરખત થાય છે. એ સરખત ગરમીનો નાશ કરનાર, તથા ઠંડુ હોવાથી ઉન્હાળાના દિવસોમાં એવન કરવાને યોગ્ય છે. (૫) આંખોમાં બળતરા થતી હોય કિંવા તેજ કમી થયું હોય તો: શુદ્ધાખજળ આંખોમાં આંખવું. (૬) આંકડી ઉપર:—નાક, કપાળ, અને આંખોએ રેના પુનઃકાથી શુદ્ધાખજળ ચોપડવું. (૭) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, પિત્તવિકાર, ઇત્યાદિક ઉપર: સવારે અને સાયંકાળે શુદ્ધાખનાં તાજાં ફૂલો દર વખતે પાંચ લઈ, તે ૩ માસા સાકર સાથે ખાવાં અને ઉપર થોડું ગાયતું દૂધ દિવસ ૧૪ પીવું. એટલે ઉપરના સર્વ વિકારો દૂર થાય છે. તથા મંજ-શુદ્ધિ થાય છે. મૂત્રસ્થાનેનો દાહ, સળકા, મૂત્રની આરક્તતા, તથા પીળાપણું ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર પણ આ અપ્રતિમ ઔષધ છે. (૮) ખસ, દાંદર, વગેરે ત્વગદોષ ઉપર: શુદ્ધાખકળીનો રેચ આપવો, એટલે સારો ફાયદો થશે. (૯) ત્વગદોષ ઉપર: શુલકંદ ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઈ શરીર માંહેની ગરમી નીકળી જાય છે. (૧૦) આંખો માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે: ચુરમાને શુદ્ધાખજળની ૨૧ ભાવનાઓ આપી તે ચુરમા આંખોમાં આંખવો. (૧૧) ત્વગદોષ ઉપર: કપૂર, ટંકણખાર, ગંધક અને વિશેષ ધૂપ, એને શુદ્ધાખજળમાં ખરલ કરી ચેપલી કરવી, એ ચેપલી પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. ૧૬૯. ગોખરૂ બોડા: ૧૦ ગોખરૂક. મં હિં ગોખરૂ. કં દોડું તેગિલ. તૈં પેદા પાંદેર. તાં અનેનેરિજલ. મલાં કાકમુલ્લા. કતુનેરિલ. કાં તુખેખાર ખરક. અં બજરલ ખરક. લાં પેડે-લિયમ ચુરેકસ.

ગોખરૂની ઝાડ નાનાં થાય છે. એનાં પાંત્રાં તલનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે, એ ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણીખેર જેવડાં ફૂલો આવે છે, તેને 'બોડા-ગોખરૂ' કહે છે. એજળ ઉપર ચાર બાજુએ ચાર કાંટા હોય છે. ગોખરૂની ખીજ એક નાની બળતી છે, તેને "કાંટાવાળા ગોખરૂ" કહે છે. તેનું વર્ણન મૂક કરેલું છે. બોડા ગોખરૂન મળે તો, તેનો ઉપયોગ પણ થાય છે. દશ મૂળોમાં ગોખરૂનાં મૂળ આવે છે. ગોખરૂ એ પૌષ્ટિક છે. ગોખરૂ: શીતળ, બલકારક, મધુર, ખંડણુ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, અગ્નિદીપક, તથા સ્વાદુ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ, અસ્મરી, દાહ, મેહ, દમ, ઉધરસ, હ્રોગ, અર્થ, બસ્તિવાત, ત્રિદોષ, કાદ, શળ, અને વાયુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમાં એનાં પંચાંગ અને ફળો પણ આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) પાંડરોગ ઉપર: ગોખરૂનો કાદો મધ અને સાકર નાંખી ખાવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર: ગોખરૂનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું. (૩) મૂત્રકૃચ્છ અને ઉષ્ણ વ્યાથુ ઉપર: ગોખરૂના ઝાડનો અથવા ગોખરૂનો કાદો મેષ અને સાકરની મૂકી નાંખી ખાવો. (૪) યુષ્ઠતા ઉપર: ગોખરૂની મૂકી કરી રોજ દૂધ પાશેર, ધી ૪ તોલા, અને સાકર ૧ તોલા, એકત્ર કરી એમાંથી દરરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવું. એથી શરીરમાં ભરેલી ગરમીના વિકારો નાશ પામે છે. (૫) ઉષ્ણ પ્રમેહ, તિડિક પ્રમેહ અને મૂત્રાધાત ઉપર: ગોખરૂના લીનાં ઝાડ સાચી પાણીમાં બોળા સુકવ્યાં, થોડી તાર

આ જાડ કોષ્ઠમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કોષ્ઠમાંની જાતિનું જાડ છે. એ જાડ ધર્મનું જાડું વધે છે એ લાલ રંગનાં ફળો આવે છે તે કોષ્ઠમાં કરતાં ગીઠાં લાગે છે. લોકો એનાં ફળો ગ્રેમથી ખાય છે. એ જો પૌષ્ટિક છે. એ ફળો માંહેનો રસ ગુદરની જેમ ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું ચીકણું દોષ હુતાર કામમાં પણ ઉપયોગી છે. ગોંધળી:—વાતકારક, મધુર, કિંચિત્ શીતલ, દુર્નિવાસક અને સુવર્ણ-આરક છે. ઉપયોગ:—(૧) દાંત દુઃખે છે તે ઉપર:—ગોંધળીની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૨) પૌષ્ટિક લાડ: એનાં ફળો સુકરી તેનું ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમાં લાડ કરવા; એ પૌષ્ટિક છે અને એનું સેવન કરવાથી કમરમાં જોર આવે છે.

૨૦૪. ગોમેટા: (સં વનતુડી) ફળા ઉપર અને વાડો ઉપર ગોમેટાના વેલા આપોઆપ ધાય છે. એ વેલા કોષ્ઠમાં પુષ્કળ ધાય છે. એનાં પાંત્રાં કિંચિત્ લાંબાં અને સદૃશ જાડાં હોય છે. એને રાત-પડોળા જેવાં આંગળખર લાંબાં અને સોનેરી ફળો જેવાં અને ડોટા ખાસેની બાજુએ કિંચિત્ જાડાં ફળ આવે છે. એ શાક કોષ્ઠમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગોમેટાનાં ફળ ગળવ્યાં હોય છે. એ ફળોને કમળની વગેરે લોકો ખાય છે. ગોમેટા:—મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દાંતપીડનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) આંગણુંક ગરમી ઉપર:—ગોમેટાનાં જૂળ તથા ગાયનું ધી સુમારે ત્રણ તોલા પર્યંત લેધ તેમાં એક તોલા પર્યંત ધસી તથા થોડી સાકર નાંખી પ્રત્યેક બે વખત સાત દિવસ પાવું. (૨) ઘાત પડતી હોય તો: ગોમેટાનાં જૂળ કુદી રસ કાઢવો. તેમાં ગાયનું તાજું દૂધ, સાકર અને જીરાની બૂટી નાંખી આપવું. એ ઔષધ બેવાર આપવું એટલે ત્રણ દિવસમાં શુધ્ધ આવે છે. (૩) જિહ્વામે ઉઠયો હોય તો: ગોમેટાનાં પાંત્રાં રસ ચોપડવો. (૪) પુષ્ટતા ઉપર:—રોટલા ઘોળા દાંધ, ગોમેટાનાં જૂળ, જીર અને સાકર એકત્ર બારીક વાટી તેમાં ધી નાંખી પાવું. આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પણ ફરકત નથી. બીજો પ્રકાર: ગોમેટાનાં જૂળ ગાયના દૂધમાં ધસી તેમાં ધી અને સાકર નાંખી પાવું. (૫) પિત્ત ઉપર: ગોમેટાનાં ફૂલોનું ચૂર્ણ ધી સાકરમાં આપવું.

૨૦૫. ગોરખ આમલી: યં ગોરક્ષી. મં ગોરખચીચ-ચોરીચીચ. હિં ગોરખમલી. કં ગોરક્ષહુલ્લી, ગાગિમાવું, મ્હામ્લિકા. દાં તાં પપ્પારખુલી, તોદી. અં લળકથુ. લાં એક-સોનિયા ડિજેટો.

એ જાડ મોટાં મોટાં ધાય છે. ગોરખ આમલીનાં જાડનાં પાંત્રાં દાંધક શીમળાનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એ જાડ ઉપર વેંતખર લંબાઈનાં ફળોનાં જેવાં ફળો આવે છે. એ ફળોની બાહરની છાલ કઠિણ હોય છે. એ ફળમાં લોટના ગોળા હોય છે. એ લોટ ઘણો ખાટો છે. એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એ લોટ પિત્તશામક, શ્વિતર તથા પથ્થકારક છે. આ વૃક્ષને “ગોર આમલી” પણ કહે છે. ગોરખ આમલી: મધુર, કઠવી તથા શીત છે. એ દાહ, જ્વર, પિત્ત, વગિ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દમ ઉપર:—ગોરખ આમલીનો લોટ ત્રણ માસા લેધ, તે લીલા અથવા સુકાયેલા અંજીરમાં ભરી સેવન કરવો. (૨) આમલિપિત્ત ઉપર: ગોરખ આમલી માંહેના ગરનો અષ્ટાંશ કાઢો કરી પાવો; અથવા ગોરખ આમલીના ગરનું સરખત કરી તેમાં જીરાની બૂટી અને સાકરની બૂટી નાંખી પાવું. (૩) અતિસાર અને પ્રદર ઉપર: ગોરખ આમલીના ગરનું સરખત કરી સાકર નાંખી પાવું. (૪) ઢોરોને મુસલ રોગ થાય છે તે ઉપર: ગોરખ આમલીનું મગજ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૫) ગરમીની આંદોઆ, ખાંડક અને સર્વ પ્રકારના જખમો ઉપર: ગોરખ આમલીનાં બિયાંની કાળી રાખ કરી માખણમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવું.

૨૦૬. ગોરખમુંડી:—(સં ગોરક્ષ મુંડી. હિં મુંડી.) ગોરખ મુંડીમાં બે જાતિ છે. નાની અને મોટી. નાનાં જાડ સુમારે વેંતખર જેવાં વધે છે. મોટાં હાથ ભર જેવાં વધે છે. એ જાડ ઉપર નાની સોપારી જેવાં અફીળુનાં જાડવાં સરખાં શુલાળી રંગનાં ફળો આવે છે. એ જાડનાં પાંત્રાં બારીક હોય તે લાંબાં હોય છે. આ જાડનો વાસ ઘણો ઉચ્ચ આવે છે. એ જાડો લીલી જમીનમાં ધાય છે. ગોરખમુંડી: તુરી, જખુ, પાકાળે તીક્ષ્ણ, કઠવી, મધુર, બેદક, લઘુ, મેઘાકારક, બલકર તથા રસાયન છે; અને ગંધમંદા, ગંડાવાદા, અપચી, કદ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપરમાર, શ્લીષક, પાંડુરોગ, પિત્ત, આમરોગ,

કૃષિ, કમ, કોમ, વિદ્યોત, અતિસાર તથા ઉલ્કીનો નાશ કરે છે. આદ્યાર્થ—મધુર, કાચી, લઘુ, રસા
શુભ તથા સ્વર્ણ છે અને પ્રમેહ તથા વાતુનો નાશ કરે છે. ગ્રીન બુલ્બો ચોરખતુડી જેવાળ છે. ઉપશોધ
(૧) અંદાશા અને કમળી ઉપર—ચોરખતુડીનો અવરસ કાઢી પાવો; અને અંદાશા ૬
ચોરખતુડીનાં મૂળ તેનાજ રસમાં ઘસી લેવ કરવો. (૨) ચર્મ પ્રકારના વાતુ ઉપર—ચોરખતુડી
રસ કાઢી અરમ કરી સાકર નાંખી પાવો. (૩) જળમ ઉપર—ચોરખતુડીનો રસ 'ચોપાનો', એ
વા દુરતમ સારો માન છે. (૪) બારીક આંધા માથ છે તે જવા માટે—ચોરખતુડીનાં જાડું ૬
ધરમાં નાંખવું એટલે તેના ઉપ વાસથી આંધા જતા રહે છે. (૫) સંધિવાત ઉપર—ચોરખતુડીનાં કાં
બારીક વાડી તેનો લેવ કરવો. (૬) ત્રિશોષ બુલ્બ ઉપર—ચોરખતુડીનાં મૂળ પાણીમાં વીંટી ૭
નાંખી તે તોથા બાર પાવો. (૭) વૈપારિક કોઠ (જેના યોગથી હાથ' પગ ફાટી ચીરા ૧
છે તે) ઉપર—ચોરખતુડીના રસમાં થી સિદ્ધ કરી ચોપાડવું. (૮) મૂળ આંધિ ઉપર—ચોરખતુડી
પેશાંજી મુશ્કે અવરવી.

૨૦૭. ચૌરાણી—ચૌરાણીનાં આઠ જે નવુ હાથ ઉપાં વધે છે. ચૌરાણીનાં પાંચ, 'કુમળ' જે
તોરે તેની બાજુ સરસ માન છે. જુની ચૌરાણી સુધી તેમાંનાં નિર્ધાં કાઢી ધોરેને ખવડાવે છે. ચૌ
ણીની વિષે કાઢ માટે કુમળી'નવુ રાખે છે. ચૌરાજ કીજોએ કિંવા જે કીજોને માળકે સ્તનપાન
છે તેમણે ચૌરાણીની બાજુ ખાવી નહિ. કાસકે તેજોના માળકેને આંધીનો ચોમ લગાવી ખાસતી રહે.
ચૌરાણીની શીષા—કમ, વાતર, મધુર, ધુર, સારક, કમર, અગ્નિદોષક, અને પિત્તનાશક છે. ઉ
પશોધ—(૧) કાસ ઉપર—ચૌરાણીના પાથાનો રસ અને લસુના રસનો મેલ કરવો. (૨) નાક
મુશ્કે ઉપર—ચૌરાણીના પાથાના રસમાં કાઢી નિર્ભરી મુક્તિથી નવુલ' માલતા બનું.

૨૦૮. ગાળા—આ રસ ચોખાંક પ્રતિમાં માન છે. એ અવા રસ છે, એને વાનાં જેવી વાવ
કો ફુડી એ વધે છે. એનાં પાંચાં કાંઈક જાણીનાં પાંચાં જેવાં લેવ છે. કમ સુધારે ખંભે' છાં
વર્ષે ખંભે રહે છે.

૨૦૯. ગૈાડીનો કુશ્મ—એ નાના નાના વેલા પાણીના આયવે, જાંત ઉપર તથા કુવા અને વાવ
ખવુ માન છે. એ વેલાનાં પાંચાં કાલતળાવાની આકૃતિ જેવાં લેવ છે. એની લંકી કાળી લેવ છે. ઉપશોધ
(૧) ધાંવરા ઉપર—એ વેલાનાં પાંચાં વાડી લેવ કરવો; એટલે વલગ ધાંવડી સાડું માન છે. (૨)
ઉકરી ઉપર—એ વેલા સુધી તેની કાળા રંગની (કાંચી) રાખ કરવી. એ તેવમાં ખરજ કરી ચોપાડવી, એટલે કા
કમન લાક ઉકરી બાર સિંચમાં મરે છે. (૩) આંધીમાં ધાળા અંકુર લાંબુ આવે છે તે ઉપર—
આ વેલાની રાખ, અગ્નિનો અને ચિત્રાનાં મૂળ ઘસી, અકારને ગુડી કાઢી તેપાર લેવેલું આ બોલ
વરતમ તે ઉપર ચોપાડવું. (૪) મર ઉપર—આ વેલાનો રસ સવના કુખમાં આપવો.

૨૧૦. અંજાવતી—સં. અંજાવતી. મં. કિં. અંજાવતી. કાં. જાંજાં. કં. કં. અંજાવતી.
એમાં નાની અને મોટી જે જાતિ છે. મોટી સુધારે હાથ જે હાથ ઉપાં વધે છે. એનાં પાંચ
મોટાં કોઈ તે ઉપર જારીક કુશ્મ લેવ છે. એ મળવાળી જાંજાંમાં માન છે, અને માળમાં જુ ગીનાક
વાળી જાંજાંમાં માન છે. એ આઠ મણક પ્રતિમાં માન છે. એ આંતે પીળા રંગનાં બારીક-કોઠે આવે
છે. એનાં ખંભેના વાસ સારો છે. અંજાવતી ઉશ્ક છે. એનું "અંજાવતી" એનું જવુ નામ છે.
અંજાવતી—લીંબી, કમ, વાતનાશક અને નવુરોપ કરનારી છે. ઉપશોધ—(૧) આંજાંકુ જળમ
ઉપર—અંજાવતીનો પાથો હાથ ઉપર લસળી તે જળમ ઉપર પાડવો; એટલે જાંજી લોહી લાક લા
જળમ મરાઈ જતવે છે. (૨) આંજાંકુ જવા માટે—આંજાંકુ લાક લેવ ત્યાં અંજાવતીનાં લીંબાં
આ લાવી તે જાંજી ઉપર પાથરી રાખવો; એટલે એના વાસથી આંધા નાસી જવ છે. (૩) મૂળ
આંધિ ઉપર—અંજાવતીનો રસ તેથી એક અને થી તેથી એક એક કરી 'પાડવું. (૪) આદ્યાર્થી
ઉપર—અંજાવતીનો રસ અલોકે મીઠવો, અને તાપમાં લેસવું. એક એક જે ચાર કરવાથી આદ્યાર્થી
જાંજી લાંબ માન છે.

૨૧૧. ગૌલણ: એ જાડ ધાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એનાં પાંત્રાં ખારીક હોય છે અને તેનું થડ સાત આઠ આંગળ લંબાઈનું થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ધાંટ સર્પ ઉપર: ગૌલણનાં ફળ બિંબોં સુદાં અધકચરાં ખાંડી ચલમમાં નાંખી પાવાં, અથવા ગૌલણનાં ખીજ એકલાં પાણીમાં ધસી પાવાં.

૨૧૨. ધણસરી:—એ જાડ ધણાં મોટાં થાય છે. એને “ માનસુરી ” પણ કહે છે. ધણસરીનાં પાંત્રાં બિલાંમાનાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એ પાંત્રાંનો વાસ ધણો આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) બોણસ (બોયડા) નાં અને દુરશાના વિષ ઉપર: ધણસરીનાં મૂળ ધસી તેમાં સુક ધસી પાણી; તેથી રેચ થશે અને ઉલટી પણ થશે. વિષથી શરીરમાં ગાંઠો થાય તો તેજ મૂળ ધસી શરીર ઉપર ચોપડવું. (૨) રેચન: ધણસરીનાં મૂળ ધસી પાવાં, ઉતાર ધી અને ભાત આપવાં. (૩) ફાડકી, ખરજ બગેરે ઉપર: ધણસરીનાં મૂળ અને વાંકરીનું બોથું પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૪) ગરોળી બગેરેના વિષ ઉપર:—ધણસરીની ભાજમાં ગોમૂત નાંખી રસ કાઢી તેમાં ધણસરીનાં મૂળ ધસી શરીરે મઠન કરવું. (૫) દારને બોયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપર: ધણસરીની ભાજમાં પાણી નાંખી એક શેર પર્યંત રસ કાઢવો અને તેમાં ધણસરીનાંજ મૂળ ૧ તોલો ધસીને પાવી, એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવી; તથા અરી-કાના પાણીમાં ધણસરીનાં મૂળ ધસી સુજેલી જગોએ વારંવાર લેપ કરવો.

૨૧૩. ધાપાન:—અનસના જાડ જેવાં ધાપાનનાં જાડ હોય છે. એનાં પાંત્રાં અનસના પાંત્રાં કરતાં પહોળાં હોય છે. તેના છેડે વાંક અને કરવત જેવા કાંટા હોય છે. ધાપાનનાં પાંત્રાં પલાળી રાખી, ક્યારે તેનું સુતર કાઢી પછી દોરકું વણે છે. એ મજાસુત થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) મુસલ રોગ (દોરોને અને માણસોને મૂઝા જેવો રોગ થાય છે તે) ઉપર: ધાપાનના કાંદાનો રસ પાવો. (૨) જખમ ઉપર: ધાપાનના પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૨૧૪. ધાસપિત્તપાપડો: યાં પર્યંતક. આ જાડ જમીન ખરોખર પ્રસરે છે. એનાં પાંત્રાં ખારીક હોય છે. એ જાડ ધણું કરીને માળ જમીન ઉપર થાય છે. એ જાડ ઉપર ખારીક જાડવા જેવા તોરા આવે છે. એ જાડ પ્રસિદ્ધ છે. પિત્તપાપડાનાં જાડ વધારે ગુણુકારી છે. ધાસપિત્તપાપડાનું શાક સાઈ થાય છે. પિત્તપાપડો: શીતળ, કડવો, આહક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જવર, રક્તદોષ, અગ્નિ, દાહ, ઝ્વાનિ, બ્રમ, મદ, પ્રમેહ, આકારી (ઉલટી), તૃપા તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનું શાક: યાંઝડી, શીતલ, વાતકારક, લઘુ તથા કડવું છે; અને રક્તવિકાર, પિત્ત-જવર, તૃપા, કફ, બ્રમ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પિત્તથી ચકરી આવે છે તે ઉપર:—ધાસપિત્તપાપડાની વજ્રગાળ જૂકી કરી કોપરાના તેલમાં કાલવી માથા ઉપર જોડા લેપ કરવો. (૨) પિત્તજવર ઉપર:—ધાસ પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. (૩) સાધારણ તાવ ઉપર:—ધાસપિત્ત-પાપડાનો કાઢો કરી તેમાં ગારગોટી (ધોળો અને કંડો પથ્થર) દેવતામાં લાલ કરાં છમકારી તે કાઢો પાવો. (૪) ઉલટી ઉપર: ધાસપિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો.

૨૧૫. ધામારી: યાં અસ્થિબક્ષા. ધામારીનાં જાડ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એ જાડની ઉંચાઈ સુમારે એ હાથ હોય છે. એનાં પાંત્રાંનો આકાર પર્યંખીજનાં પાંત્રાં જેવો થાય છે. ધામારીને તોરા આવી તેને ફળો આવે છે. તેનો આકાર લાંબો હોય છે. એ ફળોનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને પછી રાતો થઈ જાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ધા ઝૂલવા માટે:—ધામારીની ભાજનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો; એટલે જખમ જલદી ઇજાઈ જાય છે. (૨) બાળકોના રક્તાતિસાર ઉપર: ધામારીનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ધી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો. એ આપધ મોટાં માણસને પણ આપવું.

૨૧૬. ઘેવડો (વલોળ): યાં નિષ્પાવી. ઘેવડાનો વેલો ધણોજ મોટો વધે છે. એ ચાર પાંચ વર્ષ ટકે છે. ઘેવડાને ત્રિદળ પાંત્રાં હોય છે. તેની શિંગોનું શાક સાઈ થાય છે. અંદરના દાણાનું પણ શાક કરે છે. ઘેવડામાં ચોધારી ઘેવડો, વોટ ઘેવડો, ગવો, ધોળો અને કાળો; એવી અનેક જાતો છે. ઘેવડો: વાતકર, રુચ્ય, ઘુરો, મધુર, મુખને પ્રિય, કંકશુદ્ધિકારક, આહક તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ આ. ભિ. ૧૪

તથા પિતૃનો નાશ કરે છે. મોટા ઘેવડો—શ્વિકર, વાતલ તથા અગ્નિદીપક છે અને મુખને શિવ છે. કાળો ઘેવડો—કૌંચ, મેધ, અગ્નિદીપક, ટુરો, રસકાળે ખંધુર, શ્વિકર અને માલક છે. પાળો ઘેવડો—વાત તથા કરને કરનાર અને વિષનાશક છે. બીજા મુખ કાળા ઘેવડા જેવા છે. ખંધુ ઘેવડો એ કરત વધારે મુખવાળો છે. ઉપધાગ—(૧) વિંછીના વિષ ઉપર—ધેવડાની બાજનો રસ ચોષાવે (૨) પાકા ઉપર—સાતવર્ષી ધેવડાના મૂળના અગ્નિની અંદરની ઝાંઝા ધાવતા તાજા દૂધમાં પ્રગ્રા પાવી, અને તેનાજ ઉપર લેપ કરવો. (૩) પગ કિંવા પુટી બરડાક બાજ છે તે ઉપર—ધેવડાની બાજ અને બીજાંત્રો એકત્ર વાટી મરખ કરી ઉપર નાંખવું. (૪) વિષમન્થર ઉપર—સાતવર્ષી ધેવડાની મૂળ કાઢી કાને નાંખવું; એકલે વિષમન્થર દૂર થાય છે.

૨૧૭. ઘોંટી—સં. મુખપરિકા. ઘોંટીને—“ઘોટ” “ઘોટગોર” “રાતગોર” એમ મતંકમાં કહે છે. ઘોંટીનાં માંસ હોય છે અને મોરડીનાં જેવાં ભારીક ફળ આવે છે. ઘેલેલો “મગીલી” કહેતે એ બોધક આવે છે તેમાં એ ફળ હોય છે. ઘોંટી એ ખંધુર, લીખી, ઉચ્ચ, અગ્નિદીપક તથા પાચક છે; અને કમ્બો, રક્તોષ, સોળે, કદ, વાચુ, પિત્ત, મલ, મેઠ તથા ખરબતો નાશ કરે છે.

૨૧૮. ઘોડીવેલ—ઘોડીવેલ ચોખાધામાં ઉત્પન્ન થઈ કદ ઉપર પ્રસરે છે. એનો કલો તિલ્લાર થાય છે. ઘોડીવેલનાં ખંડાં મોટાં હોય છે અને તે ઉપર ભીડી રથાજો હોય છે. એ, વેલને ભારીક કદ હોય છે. એને અણુ જેવા ફળના મુખા આવે છે. ઉપધાગ—પાકાને રેલ થાય છે તે ઉપર—ઘોડીવેલનાં લીલાં અથવા સુખવળાં રથો અને મેથી ભારીક વાટી કાઢીમાં કાઢવી, તેમાં ઘોડી કિંબી ભૂંડી નાંખી તે યાવું; એકલે રેલ ભલ્લી ભાથ થાય છે.

૨૧૯. ઘોલુશી (માનશી)—ઘોલુશીના વેલા હોય છે. એ વેલાની બાજ પચત અંકુશા જેવી હોય છે અને આકાર ઘોલુસધર્ જેવી હોય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એનાં ખંડાં આકાર પાંખાનાં ખંડાં જેવાં હોય છે, પણ તેના કરતાં મોનળાં મોટાં થાય છે. એ ખંડાંને એક એક અંકુશ પહેલાવ્યા ખંડાં હોય છે. ઘોલુશી—લીલગ અને ધૂર છે; તથા કળ, હેમ્પ, કર્ક, વિષ, સર્વવિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. ઉપધાગ—(૧) કારને ઘોલુશી વિષ અંકુશ હોય તો—ઘોલુશીનો રસ એક ટોર થાયો. (૨) આલુસને ઘોલુશી વિષ અંકુશ હોય તો—ઘોલુશીના રસમાં મલસીનાં મૂળ, અરિકા અને મળાલ્પી વાટી, યોમ્મ નાંખી કંઈ ઉપર લેપ કરવો.

૨૨૦. ઘોલી (ગિસોલી)—સં. તુલિકા, મં. તાલે. ઘોલીનો વેલો અંકુશ કદ વર્ષ મુખી રહે છે. ઘોલી ભારખાથી થાય છે. ઘોલીનાં ફળ એ અધિભાંગના લાંબાં હોઈ અંકુશા જેવાં બાજ હોય છે. ઘોલીના એ પ્રકાર છે કાવી અને મોટી. કાવી ઘોલી કાષ ખાવું નથી. ઘોલીની બાજ સ્વાદે સારી હોઈ રધકાર છે. ઘોલીના અતિ સેવનથી કળે બલત આવે છે. ઘોલી—ખંધુર તથા લીલગ છે. કદ, અને ઉબડીને કરનારી; તેમજ કળ, થાસ, કમ્બો, પિત્ત, શ્વાસ, રક્તવિહાર, વિષોષ, ઉપરધ, રક્તપિત તથા તાવનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—સુર, સ્વાદ, લીલગ, લેખન, મલસાંબક, સ્તનકોરક, પેશાં વાતસંખ્ય કરનાર તથા શ્વિકર છે; અને પિત્ત, રક્તોષ, વાચુ, કળ, સોળે, મુકિ, કદ તથા ઉપરસનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલો—ખરબ, પિત્ત તથા કમ્બોનો નાશ કરે છે. એની બાજ—લીલગ, ખંધુર, માલક, ટુરો, કાળી, પાકાકાળે લીખી તથા વાતુળ છે; અને કદ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળ—કિમ, મેઠનાકક, તથા યાતુવર્ષક છે અને કાષયમો કાઢ, અતિ તથા ઉબડીનો નાશ કરે છે. કાળી ઘોલી—વંતિમારક છે અને રક્તવિહાર, કદ તથા ખંડોનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—સુર, કાંઈ, વંતિમાર તથા વાચુને કોષાયનાર છે; અને સોળે, વિષ, પિત્ત, રક્તવિહાર, તથા કરને નાશ કરે છે. ઉપધાગ—(૧) કાનમાં જમખ થયેરે જમ હોય તો—ઘોલીની બાજનો રસ અને તેવ એકત્ર કરી યાવું. (૨) અધિષ્ઠીને અધુરા ખાસે રક્તોર્ધન થાય તથા મર્મજનન થાય તે ઉપર—ઘોલીનો વેલો અંકુશા જેવો બાજ લઈ, મર્મને જે ખાસ આવડે હોય તેમથી મઠિા તે વેલાની બાજ કાંઈ પાણી નાંખી ખાંડની અને પાણી સ્વેદ રસ કાઢી તેમાં કળાની ભૂંડી મલ્લ થાય તથા પાકાર

એ તોલા નાંખી દરરોજ એ વાર પ્રમાણે રજસ્ત્રાવ થયેલા દિવસથી ચાર દિવસ આપવું. આ ઔષધ ગર્ભધારણ થઈ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રકાર થાય તો આપવું. તે પહેલાં આપવું નહિ. (૩) કુરશાના વિષ ઉપર:—ઘોલીનાં પાંત્રાંના રસમાં સમુદ્રજળ છ માસા ધસી સુમારે નવ-ટાંક રસ પાવો. આ રસ અડકે કલાકને અંતરે પાવો; એટલે ઉઘટી થઈ વિષ ઉતરે છે. (૪) સલ્ફ વધવા ઉપર:—ઘોલીનાં મૂળોનો રસ, દેવદાર, જીરું અને સાકરનું ચૂર્ણ, એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ઝાડ-કાળે ત્રણ દિવસ આપવું.

૨૨૧. બોલિકા (લુણીની ભાજી): સં ઘોલિ. કાં મં ઘોળાં હિં બીડીનાનિઆ-શાક, કુલ્લા. કં ગોલિ. તેં અધલકુરા. કાં ખુરશા. અં બકલતુલ, હુમકા. ઇં પર્સ લેન. લાં પોન્ધુલેકા, ક્વાડિદિડા.

ઘોલિકાનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી, એનાં પાંત્રાં કાંઈક ગોળ થઈ જરા રાતા રંગનાં હોય છે. ઘોલિકાને ધણું ન્હાનાં જીંડવાં આવી તેમાં કાળા રંગનાં ખી હોય છે. ઘોલિકાની બે જાત છે. એકને 'ન્હાતી' અથવા 'જંગલી ઘોલિકા' તથા બીજીને 'મોટી' અથવા 'રાજઘોલિકા' કહે છે. જંગલી ઘોલિકાનાં પાંત્રાં રંગે ધણું રાતાં અને રાજઘોલિકા કરતા ન્હાનાં પરંતુ ખડખડાં હોય છે. એ ઝાડનાં જીંડાં થાય છે. રાજઘોલિકાનાં પાંત્રાં અને ઝાડ કાંઈક મોટાં હોય છે અને કામળ હોય છે. ઘોલિકાની ટીલી ભાજી કરે એનો ગરીબ લોક ધણું ઉપયોગ કરે છે. એ ભાજી ઠંડી હોઈ ધણી ખાવામાં આવે તો હગમણ, માંશાદિ ઉપદ્રવો થાય છે. **બોલિકા:**—ચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કફર તથા ઉષ્ણ છે; તે વાયુ, ત્વચ્છેદ, શુદ્ધ, ત્રણ, શ્વાસ, કાસ, નેત્રરોગ, મેહ તથા સોજનો નાશ કરે છે. **મોટી બોલિકા:**—ખાટી, ખારી, ચિકર, તીખી, શુક્ર, અગ્નિદીપક તથા કફનાશક છે; અને વાયુ, અર્શ, અગ્નિમાંદ, વિષ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. **દુર્ધ્વબોલિકા:**—પિત્તલ, સારક, કફર તથા તીખી છે અને જીર્ણીકર, શ્વાસ, કાસ, શુદ્ધ, મેહ તથા શોયનો નાશ કરનારી તથા રસાયન, વાતનાશક, ઉષ્ણ, તથા ખાટી છે; તેમજ ત્રિરોગ, અર્શોષ તથા ત્રણની નાશક છે. **ઉપયોગ:** (૧) પેશાબે ધણી બળતરા થતી હોય તે તથા ઉનવા ઉપર: ઘોલિકાની ભાજીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી તે રસ સવાર સાંજ બે વખત પાવો. જેથી ત્રણ દિવસમાં બળતરા શાંત થાય છે.

૨૨૨. ઘોસાળી (ગલકી): સં હસ્તિકાશાતકી, ઘોશકી. મં ઘોસાળે. હિં નેતુઆ, તોરક. મં હુધલ. કં અરહીરે, તુખીરી. તેં પુછાખીરકાયા. કાં ખિયાર. લાં લ્યુકપેટંડા.

ઘોસાળીનો વેલો ધણેજ વધે છે. એનાં ફળોને 'ગલકાં' કહે છે. એમાં બે જાત છે. માઠ અને સાતપુતી. માઠને ફક્ત એક જ ફલ અને ફળ આવે છે. સાતપુતીને વધારે ફળ ફલો આવે છે અને તોરા આવે છે. માઠનાં ગલકાં પોચાં હોય છે. ગલકાં એ એક ટુરીઆની જ જાત છે. ગલકાનું શાક અને ભજ્યાં ધણું ઉત્તમ થાય છે. એ ટુરીઆ કરતાં સારાં થાય છે. ધણીખરી ભાજીઓ કરતાં એ ધણી મીઠી લાગે છે. ગલકાને "પારોસ" પણ કહે છે. **મોટાં ગલકાં:** શીતલ, મધુર, વાતલ, અગ્નિ-દીપક, કફર તથા પિત્તલ છે; અને કમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **સાતપુતી:** શીતળ, લઘ, પાકકાળે તીખી તથા કડવી છે; અને પિત્ત, વિષ, ઉધરસ, તાવ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:** (૧) બાળકની છાતીમાં દરદ થયું હોય તે ઉપર:—ગલકાં શેકી તેનો રસ એક પૈસામાર પાવો. (૨) સોજ ઉપર: ઘોસાળીનાં પાંત્રાંનો રસ ગોમૂતમાં નાંખી ગરમ કરી ચોપડવો. (૩) નળજી ઉપર: ઘોસાળીનાં પાંત્રાંનો રસ ૨ તોલા પાવો અને પાંદો વાટી સોજ ઉપર ચોપડવો. (૪) બદ, શુમકાં, ગરમીની ચાંદીઓ વગેરે સારાં થવા માટે અનુભવી મલમ: ઘોસાળીના વેલાનાં લીલાં પાંત્રાં ખાંડી તેનો અંગરસ એક શેર કાઢવો. તે રસમાં ગાયનું કિંવા બકરીનું ઘણું જીંડું ધી એક શેર નાંખવું અને કલઘના વાસણમાં દેવતા ઉપર શીજવવા મૂકી તેમાંનો બધો રસ બાળી નાંખવો. પછી જે ધી બાકી રહે તેમાં શુદ્ધ મીણ ૫ તોલા નાંખવું; તે ઝોગળી ધી સાથે એકત્ર થયા પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી એક કપરોટમાં પાણી ભરી લેઈ તે પાણીમાં તે ઔષધ ગાળી નાંખવું; અને એક પ્રકર

પછી કચેરામાંના પાણી ઉપર ભાખતી જેવું જમી રહેલું બીજા બેઠ પાતળા ચોપડી કપા ઉપર યુ તે ઉપર લાંબુ પડુ તેવું જ પાતળું ચોપડી કપડું મૂકી લલમ લાપથી જાગતું. એ ચોપડી તેમાં રહે પાણીનો દબ નીકળી જતો. પછી આ મથમ એક દળામાં ભરી રાખવો, અને જમન ઉપર ચોપડાને એટલે જમન જલદીથી ભરાઈ આવે છે.

૨૨૩. ચણા મીઠા—સ. હરિમથ, ચણા. મ. હરમથ. દિ. મના. જ. ચણા. તે. મના. મનામુલુ. ઘ. લા. ૩૦ કાંદો. મથા. ૩૦ કાંદો. ૧૦ નાનુ. જ. હરમથ. ઈ. આમ. લા. સીધર એતીએતીન

આજ તથા દિવસમાં એવા ધાનના એ પ્રકાર છે. જેમ આજ ધાનમાં 'પડ' એ મુખ્ય છે તે દિવસ ધાનમાં 'ચણા' એ મુખ્ય છે. ચણાની ઉત્પત્તિ થઈ શકી આ બદમાં છે. ચણા ખાસો ખદિનાં વારે છે; અને માલખાસની બાજુએ અને કાશ્તુનમાં તેવાર વાવ છે. ચણાના ઊંડાની ઉચ્ચાઈને તેને કોમ છે. ચણાના ઊંડાને જલદીથી પચાસ પોષાક આવે છે. પોષાકમાં એક અંશને શાકા કોમ છે. જલદીથી, દક્ષિણ સિંધ, કાશુલ તથા અરબસ્તાન એ તેમણે ચણા પુષ્કળ પાડે છે. બીજાં ચણાના પેષાકા દેશી લોક જા છે, અને તેમાંના જણા મુખ્ય એટલે તે સૌથી જાવ છે. ઘડીની પેઠે ચણાના જલ પુષ્કળ પડેથી જ છે. ચણાની જલ શરી તેનાં મુદી, ચોપડી, પુષ્કળ, વેલજાના લાક તથા મેસડ એવાં અને તરેલનાં પાવાનો વાવ છે. ચણા સૌથી તેની પાણી (સૌથી ચણા) છે એ તેના ઉપરથી દેશી મદી બારે છે એટલે તેની જલ જાવ છે. એ જાળ વડેના કદમાં જલ અધિક પાણિક છે. એવા થઈ જલ વાવ છે. સૌથી ચણા હરીરને મહાજલ દિવાલ છે એ પાણિક છે અને જાળને ખોટ મહાજલ કોમ છે. પ્રવાસમાં એ ચણા ઉપરથી મધ પડે છે. એ ચણા ખાઈ રસે આવડા થતાં એ જલથી મધ નહિ તે એના ચોપડી તરસ જલદી થામવી નથી. જરૂર પડે ચણા સૌથી જાવસ જાવો એવો ને નિવન છે, તે તેના અતિલવ ઉપરથી જાવસને લીધે છે. ચણાની પાણી જાવ પડુ મહાજલ પાણિક છે. ચણાના ઊંડા ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે મહાજલ ઉપરથી છે. કમળા ઊંડાની બાજુમાં લાક કરે છે. ચણાના ખારમાં પચાણા ને જી રાવવામાં આવે તે મહાજલ જલ નીકળે છે. ચણા—ચાલ, કીલ, લાલ, રૂઝ, ઘા, સિંધાબાર, મધુર, રૂઝિર, વર્ણર, જલાર, જલ-ઘાલ તથા જા-ઘાલમાં છે; અને રાત્રિય, મર, રાત્રિય તથા વિવેના નાક કરે છે. સૌથી ચણા—જલ, રૂઝિર, રાત્રિય, લાલ, જલ-કર, રૂઝ તથા હરીરને તેજ જાવવાર છે; અને રૂઝ, કીલ, જાવ, મર, લાલ તથા જલમાં નાક કરે છે. ચણાનો ફેર—અતિલવ, રૂઝ, ખાર, અતિ પાણી અને ઘડીને અંગાવવાર છે; તથા ઘડી, અતિલવ તથા અતિલવના નાક કરે છે. ઉપરથી—(૧) કમળા ઉપર—ચણાની જાવમાં જલાર મેળ નમિલ પુષ્કળ (જાવવા) જલ કોમ જાવ, તરસ થાવે તે જાવજાવ પાણી પીવું (૨), મરવક વાજ ઉપર—જાવો જલ ચણાનો લોક અને તેમજ રાખી જાવ ચણાના ખારમાં નાંખી માથા ઉપર લેવ કરવો. (૩) પડેલો અંધ જાવ માટે—સૌથી ચણા, અંધો અને વર્ણ મૂલ્ય કરી મેળવું (૪) સુગંધ ઉપર—જાવ જલ રહેલી વેળાએ તાલ સૌથી ચણા જાવ અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૫) માત્રપુષ્કળ માટે—જાવ અને સાકર પેષાબાર રાત્રે જલ રહેલી વેળાએ એક મહીના સુધી જાવ ને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૬) પેદાશી ઉપર—ચણાનો ખાર એક ને તેવા પીવો. (૭) પચાણી ઉપર—ચણાનો ખાર, સિંધાબાર અને જાવખાર એ એક જાવ પીવું, જાવના સૌથી દિવ, મર, મરી, પીર, રૂઝિર, જાવખાર, સિંધાબાર એ ૩ માથા મૂલ્ય ચણાના ને તેવા ખારમાં નાંખી પીવું

૨૨૪. ચણાની—સ. દિ. જા. મ. જા. ચણાની નેલા કોમ છે એ નેલાનાં પાંખ જાવ અને લાંબાં કોમ છે ચણાનીમાં પાણી, કાણી અને રાત્રી એવી જલ જાવ છે. જલે નેલા હરખાજ કોમ છે ચણાની સોનાતુ જાવ (તાલ) કરવાના ઉપરથી આવે છે. એ એક તેવા જાવની જાવ (જા) ચણાનીમાં જાવ છે. ચણાનીની ચણા ઉપરથી છે. ચણાની—ચાલ, કીલ, જલ, મરી, જાવને દિવાલ, રૂઝ, રૂઝ, કીલ તથા જલ છે; અને નેરોમ, વિવ, વિવ, રૂઝિર, જલ, રૂઝિર, રૂઝિર, મર, મરી, પીર, રૂઝિર, જાવખાર, સિંધાબાર એ ૩ માથા મૂલ્ય ચણાના ને તેવા ખારમાં નાંખી પીવું

નાશ કરે છે. એનાં ખીજઃ ચંતિકારક અને ચળનાશક છે. એનાં પાંત્રાં વિપનાશક છે. ઘોળી ચણોડી ધણું કરીને વરીકરણના ઉપયોગમાં લે છે. બાષ્પી ગુણો ચણોડી જેવાજ છે. ઉપયોગઃ—(૧) અર્ધશિશી ઉપરઃ ચણોડીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી નસ્ય આપવું; એટલે આદાશીથી તત્કાળ દૂર થાય છે. (૨) શીતળાથી આંખમાં કુલ પડયું હોય તે ઉપરઃ મોગલી એરંડના રસમાં ઘોળી ચણોડી ધસી અંજન કરવું. (૩) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુ પડતી હોય તે ઉપરઃ ચણોડીનાં મૂળ દૂધમાં બાષ્પી સાકર સાથે ખાવાં. (૪) માથે ચળ આવતી હોય તે ઉપરઃ ચણોડીનાં મૂળ અથવા રણ ભિલાં માના રસમાં ધસી તેનો લેપ કરવો; અથવા ચણોડી મધમાં અગર ધીમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૫) અવાજ સાફ થવા માટેઃ—ઘોળી ચણોડીની ભાજી ચાવી મોંમાં રાખી રસ ગળતા જવું, અથવા ચાવવી. (૬) ગરમીથી મોંમાં ફાદલા વગેરે થાય તે ઉપરઃ—ઘોળી ચણોડીની ભાજી, કકોલ અને સાકર એ મ્હોંમાં રાખી રસ ગળતા જવું, અથવા મૂળ ચાવવાં. (૭) લાલામેહ ઉપરઃ ઘોળી ચણોડીની ભાજી અને મેંદીની ભાજી સમભાગ લેષ તેનો રસ કાઢવો. તેમાં દુદરલીનાં મૂળ ધસી જીં અને સાકર નાંખી પાવું. આ ઔષધનું સાત દિવસ દરરોજ બે વખત સેવન કરવું. (૮) ધાંવરા ઉપરઃ—ઘોળી ચણોડીની ભાજીનો લેપ કરવો. (૯) પ્રમેહ ઉપરઃ ચણોડીની ભાજીનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશર દૂધમાં મેળવી પાવો. (૧૦) ખાલી ચડે છે તે ઉપરઃ—ઘોળી ચણોડીના પાંત્રાંના રસમાં જીરાની ભૂટી નાંખી પાવું. (૧૧) લુખ લાગે છે તે ઉપરઃ—ઘોળી ચણોડીની ભાજીનો રસ સાકર અને જીં નાંખી પાવો. (૧૨) તાવથી માથું દુઃખતું હોય તે ઉપરઃ—ઘોળી ચણોડીનાં મૂળ સ્વચ્છ ઘોષ ધસવાં અને કપડામાં ઘાલી તે ૭ દિવસ સુધવાં. (૧૩) ગરમી ઉપરઃ લાલ ચણોડીની ભાજીના રસમાં જીરાની ભૂટી અને ખડીસાકર નાંખી સાત દીવસ લેવું. (૧૪) સીંદુરના વિષ ઉપરઃ ચણોડીની ભાજી ૭ દિવસ ખાવી. (૧૫) શિરોરોગ ઉપરઃ ચણોડીનાં મૂળ ધસી નાકે સુંઘાડવાં, એટલે આંખોમાં ચક્ર આવે છે તે તથા રતાંધળા, આંખનાં પડોળ, આદાશીથી અને મસ્તકચળનો નાશ થાય છે. (૧૬) વાયુરોગ ઉપર લેપઃ શરીરના જે ભાગમાં વાયુનો કોપ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દેવતાથી બાળી નાંખી તે ઉપર ચણોડી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. તેથી કરી અપબાહુક, વિશ્વામ્બી, ગૃધ્રસી, અને ખીજ વાયુસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૧૭) ગ્રંથી (એટલે ગાંઠ) ઉપરઃ રાત્રી ચણોડીની ઘાળ, આંખલીનો કચુકો અને ગેર એ ઠંડા પાણીમાં ધસી તેનો લેપ કરવો, અને તે સુકાયા પછી ફરી ખીજે લેપ કરવો. (૧૮) ઉપદંશ ઉપરઃ—ઘોળી ચણોડીનાં મૂળ અને ઘોળી જાંઘડીનાં મૂળ ધસી પાવાં અને ગરમીની ચાંદી ઉપર પણ એનો લેપ કરવો. (૧૯) ઉધરસ ઉપરઃ—ઘોળી ચણોડીનાં મૂળ ધસી પાવાં. (૨૦) પાંપણમાં થનારા રોગ ઉપરઃ ચણોડી પાણીમાં બાષ્પી તે પાણી પાંપણે ચોપડવું, એટલે પર નીકળી જઈ પાંપણનો દાહ અને સોજો નાશ પામે છે.

૨૨૫. ચંદનખટવોઃ—(સં. ચંડિલ.) ચંદનખટવાનાં ઝાડ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં નાજુક હોય છે; તે નીચેની બાજુએ કાંધક રાતાં અથવા ગુલાબી રંગનાં હોય છે. એની ભાજી જલદીથી સુકાઈ જાય છે. ગુજરાત, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને ખીજ ભાગોમાં એની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે. ચંદનખટવાની ભાજી કરે છે; એ ભાજીનો ગરિય લોકમાંજ ઉપયોગ થાય છે. ચંદનખટવોઃ ખારો, પાકકાળે સ્ત્રાફ, ખલપ્રદ અને વિશેષ કરીને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગઃ (૧) દોરના રોગ ઉપરઃ ચંદનખટવાનાં લોકકાળો કાલસો ધીમાં વાટી અઠેક ઘુટડો ૩ દિવસ પાવો.

૨૨૬. ચંદુસઃ ચંદુસનાં ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પાપ છે. એ ધૂપની જાતનું વૃક્ષ છે. ચંદુસનાં ઝાડો આફ્રિકાખંડમાં ધણાં પાપ છે, એ વૃક્ષનો જે રસ નીકળે છે તેને ચંદુસ કહે છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે. ચંદુસનો “વાર્નિશ” કરે છે; તેમજ એનો મલમ પણ થાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને “સફેદ ડામર” કહે છે. ચંદુસઃ તીખી, સ્વાદ, સ્તિગ્ધ, ઉષ્ણ, શુકલ, લઘુ, વૃષ્ય તથા ક્રાંતિકારક છે; અને કંઠ (ખરજ), તાવ, ચેહપીડા, કોહ તથા દાહનો નાશ કરે છે.

૨૨૭. ચમેલીઃ સં. સુરપિયા. ચમેલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંત્રાં જૂંકાં જેવાં ઘોળાં અને ન્હાનાં હોય છે. એ ફૂલોનો તાસ મધુર આવે છે. એ ફૂલો શ્રાવણ, મહિનામાં ધણાં પાપ છે. એનું તેલ નીકળે છે.

૧૨૮. અંગેશી:—સં. જાતી, માણી. હિં. અંગેશી. ગ. જાતી. કં. અંગેશી. ને. =
પુષ્પ. વૃ. અંગેશી. મલા. અંગેશી. માણી. શા. અંગેશી. હોશી. અંગેશી.

જાનેલીના વેશે મોટા વધે છે. દરેકે ડોઝે મોટા મોટા જ્યો ઉપર ચડેલા જાનેલીના મુના પંજાજ મોટા હોય છે. એ વેશ ઉપરથી માણસે સહજ ઉપર મરી લઈ એટલા તે પંજાજ હોય જાનેલીનાં પંજાં પોતાં હોય છે તથા સુકામર અને સુવાસિક હોય છે. જાનેલીનાં પંજાંના રસ મજાકે છે. જાનેલીઃ—મૂડી, કાચી, લઘુ, કજી તથા વીંળી છે; અને મુખપાક, કદ, વાડુ, મુખરોચ, કંઠે ભરતક રોચ, નેત્રરોચ, વિષ, કોક, રક્તોત્પ, મજુ, પિત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કળીએઃ—મજુ, વિરોધક, નેત્રરોચ તથા કાંઠો નાશ કરે છે. કુષઃ—મુખપિ અને મનોચ છે તે કદ તથા પિત્ત ન કરે છે. ઉપધાઃ—(૧) લઘને અર આપે (મત્રા પદ) છે તે ઉપર—જાનેલીની ભાષ રસ મનો. (૨) કાદર અને આંદીએ ઉપર—જાનેલીની મુખ મસી ચોપાવાં. (૩) જામ ઉપર—જાનેલીની ભાષની ધેવલી કરી જામ ઉપર જામી. (૪) કૃષ્ણ ઉપર—તથા તેનાં જાનેલી પંજાંના જામરસ નાંખી તે તેજ સાદું મલવું અને સર્વ રાજ નાળા નાખવો. એ પ્રમાણે ૭ સ પુરા જે તેજ તેવાર કરી શકવું. એ તેજ કાનમાં નાંખવું, એટલે ત્યાંજે કાવો થાય છે. (૫) એ કાચી (ઉંચડી) ઉપર—જાનેલીનાં પંજાંના જામરસ મરી તેમાં જરી અને, પાંજરતું મૂલું સામની જ નાંખી શકવું. (૬) લઘુજવશદિ તીમજવરો ઉપર—કુપમાં જામનાં મૂલોત્પ, મોડે કરી સર્વે (૭) ઉપક્રમે ઉપર—જાનેલીની કુખી ભાષનો રસ ૨ તોથા, મલવું થી ૨ તોથા અને કિમિ સળ નાંખી પ્રાતઃકાલે સેવન કરવું; એટલે ૭ પ્રકારના ઉપક્રમે નાશ વાય છે. એ ઉપર પદ જા ધીનું થયે કરવું. (૮) મુખપાક ઉપર—જાનેલીની ભાષ ચાવવી, જાવવા, જાનેલીની ભાષ, ઘર જાવ તથા ત્રિશળોના મોડે કરી તેના કમળા કરવા; એટલે ત્વરિત કુખ આવે છે.

२३६ व्यासवतः—सं० आचरिनी, वास्तुक. म० व्यासवत. द्वि० लघुवा. त्रि० वेदवा, रा० वि
बरो. क० व्यासवत, जामेवपत्न्य. शो० कुसेवेष्टा. ण० शैलशृङ्गमन्त्रेण. उ० न्यायिकमुद्रा. धा. इने
पाणिग्रन्थप्रमाण.

આ શાક પશુ ડેમણે માવ છે. આ શાક મુખાર કાપનાર ઉર્ધ્વ વધે છે, એના પાંખાં મધુર્ણ મેદા હોતાં નથી. તે દેખાલ દેખ છે. આગવતાની બાજુ પાશ્વિક છે. એ બાજુમાં જાણની ઘણ જામર મંદ માન્ય નાંખવાથી તે વણી સારી થાય છે. આગવતામાં આ એક મુલ્ય છે કે જે ઘણુ નારવા કમિ દેખ છે, તેમાં દેહલાંક આગવતાનાં પાંખાં નાંખવાથી તે જલદી નરણ છે. આગવતા—પાંદર, સીવ, ખારી શ્વિકર, સારક તથા પાચક છે અને મલ ખત્રને શુદ્ધ કરનાર, આગિદીપક, લઘુ, મુકપદ, મલાર, હવ તમ જ્વરનાશક છે; તેમજ પિદાવ, અર્ધ, કુમિ, પીઠાક, રાતવિકાર, ક્રેક, રિવ, હામવે તથા વાપુને નાશ કરે છે.

[illegible]

આરોળીનું કાંઠ મોઢું વાવ છે. કોઠકુ, નાગપુર અને મહમ્મદ મોતીમાં એનાં કાંઠ મળ્યાં વાવ છે. એનાં પંજાં લાંબાં હોય છે અને તે મહુડાનાં પંજાં જેવાં મોટાં હોય છે. તેની પગાળાં ઠરે છે. એની બાજુ ધણી ઠંડી છે. એનું લાકડું ઉપારતના કષખમાં આવતું નથી. એ બાદને નેનાનાં ફણાં આવે છે, તેની ઉપર જેવાં થતા રંગના થણાં હોય છે. તેને આરોળી કહે છે. આરોળી મોટામાં અને પાવનામાં નાંખે છે. આરોળીનું તેજ નીચે છે. તે જમખના તેજ જેવું ઠંડું છે. આરોળીના પંજાં જાળો રંગ બાંજો હોય છે. એ ફણાં સ્પર્શે મધુર લાગે છે. આરોળીના ઝાઝાનાં મૂળાં—પૂડાં; અને શરોર, એ તથા પિત્તો નાચ કરે છે. આરોળીના ઝાઝાની મળખા—મધુર, જખ, સિન્ધ, કીતખ, ખલતખ, આમખંક, ફાંર, હથ, શાકલ તથા પાવપિત્તાક છે. આરોળી—મધુર, જખ, માલી, પૂર, શાકલ, ખલતખ, સિન્ધ, કીતખ, પાવખંક, કમરક, ફાંર, જખક તથા પ્રિય છે; અને પાવ,

પિત્ત, દાહ, તાવ, તૃષ્ણા, ક્ષતરોગ, રક્તદોશ તથા ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. કૃણ માંહેનો ગર્ભ: મધુર તથા વૃષ્ણ છે; અને દાહ, પિત્તનો નાશ કરે છે. આરોગીનું તેલ:—મધુર, જડ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કંકરક, અને પિત્તવાતનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) રક્તાતિસાર ઉપર:—આરોગીના ઝાડની છાલ રૂપમાં વાટી મધ નાંખી પાવી. (૨) શીતપિત્ત ઉપર: આરોગી દુધમાં વાટી શરીરે ચોપડવી.

૨૩૧. ચિત્રક: રાં મં ચિત્રક. હિં મં ચિત્રક, ચીતા. ખં ચિતેગાહ. કં ચિત્રમૂલ. તેં ચિત્રમૂલમુ. તા. કોદિવેલ્લ. તું બોલડુ, ચિત્રમુલ. મલાં ટંપકોડુવેલી. ફાં બેખખરંદા. અં શિતરજ લાં ખખેગોઝિલેનિકા.

એ ઝાડ નાનાં હોય છે અને ખીજાં ઝાડવાંના આગ્રયે થાય છે. એનાં પાંત્રાં જડાશ પડતો દળવાળો હોય છે. એ પાંત્રાંનું શાક થાય છે. એ ઝાડને જે કંદ કુટે છે તેમાં પેર હોય છે. ચિત્રકમાં ફૂલોની ઘોળી અને રાત્રી એવી બે જાતિ છે. ચિત્રકની લીલી છાલ ધસી અગર કચરી શરીરે લગાવવાથી હુખસને બાળી નાંખે છે. ચિત્રક: પાયક, રૂક્ષ, લઘુ, અગ્નિદીપક, પાકકાળે તીખો, ગ્રાહક, કડવો, ઉષ્ણ, શ્વેત, રસાયન તથા અગ્નિ જેવો પરાક્રમી છે; અને સોજો, કાઠ, અર્થ, ઉષ્ન, કૃમિ, વાતોદર, કંડૂ, યકૃત, સંઘ્રહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરોગનો નાશ કરે છે. એ તીખો છે એટલે પિત્તનો નાશ કરે છે, અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર: ચિત્રકના મુળોની છાલ ખારીક વાટી માખણમાં કાલવી, તેનો ગોળો એક કચરોટમાં મૂકી તે કચરોટ તાપમાં વાંટી કરી રાખવી; એટલે જો એાળી નીચે નીતરશે. તે ધી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે. તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે. (૨) રક્તનું કચું કિંવા ખીજે ઠંડાણે સોજો આવેલી ગાંઠ થાય છે તે ઉપર: ચિત્રકનાં મુળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૩) સર્પકંડા ઉપર: ચિત્રકનાં મુળ, કાળીવેલીના કાંદા અને બોખાડાનાં મુળ એ સર્વ એકત્ર ધસી થોડા થોડા સમયના અંતરે ત્રણવાર પાંચ અને વિષ ચડેલા માણસને હાણીની પાસે એસાડી અંગ ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી. એટલે બે પ્રહરમાં વિષ ઉતરશે. એનો ઉતાર ધી અધોશિર પાવું. (૪) ઉદરનાં વિષ ઉપર:—ચિત્રકનાં મુળાંનું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું: અને તે ચૂર્ણ શસ્ત્રવડે બહારંધ ઉપર કિંચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું. (૫) સર્વ પ્રકારના ઉદર રોગ ઉપર: ચિત્રકનાં મુળ અને દેવદાર એનો કલ્ક દૂધમાં આપવો. (૬) વેળ ઉપર:—ચિત્રકનાં મુળ લીમડાનાં રસમાં ધસી ઉપર ચોપડવી. (૭) ખસ ઉપર:—ચિત્રકનાં મુળાંમાં ખાંડી તેનો રસ નાળીએરના રસમાં નાંખી તેલ કાઢવું અને ઉપર ચોપડવું. (૮) ચિત્રધૂત:—ચિત્રકનો કાઠો અને કલ્ક એમાં સિદ્ધ કરેલું ધી સેવન કરવાથી ગુલ્મ, સોજો, ઉદર, ખીજા, થળ, મૂળવ્યાધિ અને સંઘ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૯) પાંડુરોગ ઉપર:—ચિત્રકનાં ચૂર્ણને આવળકંટીના કાદાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી. પછી તે ગાયના ધીમાં રાત્રે લેતા જવું. (૧૦) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૧૧) મંદલ કાઠ ઉપર:—ચિત્રકનાં મુળનો લેપ કરવો, પછી નગોડના બિયાંનો લેપ કરવો. (૧૨) તિડિક પ્રમેહ ઉપર:—ચિત્રકનું ચૂર્ણ તેલના તેલમાં આપવું; નિદ્રા આવવા માટે ગોળમાં; અજીર્ણ, સંઘ્રહણી, અતિસાર એ ઉપર હાશના પાણી સાથે પાવું. (૧૩) કંડૂ (ખરજ) ઉપર:—ચિત્રકનાં મુળનો કાઠો કરી એનો. (૧૪) યકૃત અને પ્લીહોદર ઉપર:—ચિત્રકનો ક્ષાર કાઢી તે પાવો. (ક્ષાર કાઢવાની રીતિ અધેડાના વર્ણનમાં આપેલી છે.) (૧૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રક, ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગે લઘુ વાટી લેપ કરવો. (૧૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રકનાં મુળની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રકનાં મુળાંમાં ચૂર્ણનો એક કોરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમાં રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં ખાવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૨૩૨. ચીત્રા: રાં ચીત્રા. મં કવંડળ. ચીત્રાના વેલા હોય છે, તેને દળ આવે છે તેનો પ્રથમ લીલો રંગ હોય છે, અને પાક્યા પછી તેનો સુશોભિત રાતો રંગ થાય છે. તે દળ ધણાંજ કડવો હોય છે. શોભા માટે તેને દેવમંદિરમાં લટકાવે છે. ચીત્રાના ગુણ ઇંદ્રવરણી જેવા છે. (૧) કંકસર્પ વગેરે કંકરોગ ઉપર: ચીત્રાનો દળની છાલ દિવસ ૩ ચલમમાં નાખી પીવી. (૨) કંક પાતળો

થવા માટે:—ત્રીજાનાં ફળની છાસ અથવામાં નાખી પીતી, એવી ઉઘટી થઈ છે પાતળા થાન કે (૩) પાકાં ઉપર:—ત્રીજાનાં મૂળ અને કડવી જંઘાવનીનાં મુગ કંઠા પાણીમાં ધસી ચારવાર લે કરેલો. (૪) પ્રમેહ ઉપર:—ચીંચા, ત્રિફળાં અને દળદારનો કાચ કરી મધ તીંચી આપેલો. (૫) અંદુલિ ઉપર:—લઘુ ત્રીજાનાં મુળપત્તુ ચૂર્ણે એરડતેશમાં ખરણ કરી વિવશમાં બે ત્રણવાર ચોષા અને તેજ ચૂર્ણે બે માસા પ્રમાણે સવાર અને સાંજ માથના કુપમાં ભેતું આપી ત્રણ વિવશમાં આપે છે. (૬) સ્તનરોગ ઉપર:—ત્રીજાનાં મુળનો લેપ કરેલો. (૭) ખસ ઉપર:—સામવા ચીરં નાળી, તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરણ કરી ચોષાવી.

૨૩૩. ચિમ્બા:—સ. અરવલકિલ્લક. મ. ધવળા, રાનકુત્રીષ, રાનકુચે. દિ. મ. મનાવધી ૩૦ કણકુટીનીનીલ ૨૦ અબા અ. અરિંકેક, તરિંલ ૬૦ ફોરલીન્કકેલીલા. લા. કસીના એનલક

ચિમ્બા મુખ્યત્વે પ્રસિદ્ધ છે. એનાં કાઠ કાસવા જેવાં હોય છે. એનાં બી કાળાં અને થાં હોય છે. એ પીથિ છે. ઉપચાર:—(૧) આંખે આવે છે તે ઉપર:—ચિમ્બાનું મધ્ય વાંટ તેનું અન્ન કરું.

૨૩૪. ચિલકુ:—સ. ચિર્મિદિસ. મ. રેંઠાડ, ચિલકુ દિ. ફોરખાકડી. ૩૦ અરોડો, ફિરિ મેકે, ફોફુમેકે, અકિનાલ, જએકકમિ. તે. સુરરવકુ લા. વખડીસવ. ૬૦ અમ્બાદે ૩૦ ખુન્ડીસેન્, કુન્ડર. લા. કુન્ડુનિસ ખુન્ડીસેન્, કુન્ડુમકા પ્રધિવસ.

ચિમ્બાના વેશ કાઠીયા વેશ જેવાજ હોય છે. એમાં 'ચોળ' અને 'કાંચ' એવી બે ભવ છે. પોંથમાં ત્રીજાનાં ખાવાના ઉપચારમાં આવે છે એ વાતુ છે, પરંતુ તમાકુ પીનારને વર્ણ દિવાલ છે ચિલકુ:—કીચ, માકે ગુર મુર, મહત્તમ છે, અને પિલ, જલકુચ, અમરી, ઘડ, પ્રમેહ, લઘુ અને રોષને નાશ કરે છે તે કુમળ હોય ત્યારે પાતળ છે અને કડ, પિલનું નાશ છે; અને પાકું પિલર હવ છે. ઉપચાર:—(૧) પથરી ઉપર: ચિમ્બાનાં મૂળ કંઠા પાણીમાં ધસી પ્રાતઃએ એવાર એ પ્રમાણે ૩ વિવશ થવાં.

૨૩૫. ચુકેડ:—સ. ચુક મ. દિ. ચુમ. ૩૦ કુલિમોડ. જ. ચુમ, જલ ૨૦ દુરલમ્બા અ. કુમા અનુલે.

ચુમનાં કાઠ વેત દોઢ વેત વધે છે, કલિકામાં અને મુખ્યત્વે અપ બાકેનો પ્રકોળ પાક થાય છે અપ બાકેનાં જંઘાં કાંઈક આડાં હોય છે એને કોણ પિળાં કુલે આવે છે એ બાક નારવાસી થાય છે ચુમનું લાક કરે છે, એમાં ત્રણની ઘણ અમર બીજ દોઢ ભેજવણીથી તે ચાક સાઈ થાય છે. ચુકેડ:—અકિનાલ કલુ રિચર, લઘુ, વિષ, સંક, જમ્બાર, ખીરા તથા અતિ ખાંડા છે; અને કાળ, સુખ, અનિર્વાય, કલપીડા નદિચાત્રા, અમવાન, તખ્લા, ઉઘટી કર, વાન, મુળ તથા પેલુનો નાશ કરે છે. ઉપચાર:—(૧) કંઠ, ઉર (નખા) પીક, કોરેડ એ સુખથી પાકુ, પુલક, મુળ, મુખસી, ઊઘાવતી, ખાંડી, કુલકલ વગેરે રોગો ઉપર:—ચુમના રસમાં, એજ તીંચી આપેલો. (૨) આંખેની પુત (ધી) મુકાંડા ઉપર:—ચુમ, મોર, કાં, અખાલ અને મુંડ, એના કાંઈમાં થી નાંખી અન્ન કરું અને તે ખાવા આણું. (૩) બીજે પ્રકાર:—પીર, પીંગીર, વવક, મુંડ, વિર, અખાલ, પાકુ, ખાંડામુગ (કાળપાક) નાળેલા તથા રેવરનો કાક કરી ચુમનો રસ તથા રહિ એ થીથી આંજલું લેવ તેમાં થી નાખી સિદ કરું એ થી મુલકુચ, મળખાધિ, સમકુલી, કર, વાટુ અને મુળો ઉપર દિવાલ છે. (૪) કંઠરાના વિષ ઉપર:—ચુમનો રસ કાંઈ પાવે. આ રસથી તથા કાંઈ થાય છે અને કારીમાં કંઠા આવે છે. (૫) આંજુ અતિશય દુઃખે છે તે ઉપર:—ચુમનો અને કાંઈ (કુળી)નો રસ એજ કરી મસ્તક ઉપર લેવ કરેલો.

૨૩૬. ચેર:—એ કાઠ મોટું થાય છે એનાં જંઘાં કાઠીનીય અથવા એરડાનાં જંઘાં-એનાં મેલાં હોય છે. એ કાઠ કાંઈ પ્રકારનાં મુખ્ય થાય છે એનું લાકુ સાધારણ કામમાં આવે છે. ઉપચાર:—

(૧) અતિસાર ઉપર: ચેરની છાલનો રસ ૨ તોલા દહિંમાં મિશ્ર કરી તેમાં અર્ધો તોલો વરી (મોરીઆ) નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ તુરત ખાવું.

૨૩૭. ચોપચિની: (સં ૦ વ્યાધિનાશન. મં ૦ હિં ૦ ચોપચિની.) ચોપચિનીના વેદા ચીન, બલદેશ અને ગ્યારો પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચિનીના કંદનો ઔષધમાં ઉપયોગ થાય છે. ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચિની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ઘોળી ગુલબારીનું કંદ પણ ચોપચિનીના ગુણ જેવાજ ગુણવાળું છે. ચોપચિની:—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિપ્રેરક, ધાતુવર્ધક, બલકર, મલ અને મૂત્રનું શોધન કરનારી, તાદૃશ્યદાયક, પુષ્ટિકર, વૃધ્ધ, રસાયન તથા ગર્ભપ્રદ છે; અને બદ્ધવિદ્કતા, આધ્માન, ઉન્માદ વાયુ, શ્વળ, અપ-સ્માર, ધાતુક્ષય, અંગગ્રહ, ફિરંગોપદંશ, અગ્નિમાંધ, કટિગ્રહ, પક્ષાઘાત, ઉસ્તંભ, ક્ષય, ત્રણ ગંડમાળ, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોષિત (લોહી)ના દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કંપવાત અને કુંખળવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શરીરમાં ભરેલી ગરમી ઉપર ચોપચિનીનું ચૂર્ણ: ચોપચિની ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્લકરો, ખુરાસાની અન્મો, સુંક, વાવડીંગ અને તજ, એ અકેક તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંનું ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ઉપદંશ રોગ, ઉપદંશના પરિણામી દોષ (ચામડીના રોગ, સંધિવાત, અરિયશોષ અને શ્લ્લાદિ થાય તે) પ્રમેહ, ક્ષીણતા તથા ફિરંગોપ-દંશનો નાશ કરે છે. (૨) ચોપચિનીનો પાક:—ચોપચિની ૪૮ તોલા, પીપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંક, તજ, અક્લકરો તથા લવંગ, એ અકેક તોલો અને તેમાં ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાંખી એનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો સવારે અને એક તોલો સાંજે લેવો એથી ઉપદંશ, ત્રણ, કાંઠ, વાતરોગ, બગદર, ક્ષમ, ગંસ, સળેકમ વગેરે રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૩૮. ચૌધારી:—એ ઝાડ હાયબર ઉચું વધે છે. એને ચૌધારી કાંડવેલ જેવી ચાર ધારાઓ હોય છે. એનું શાક થાય છે. એના પાકા ઝાડનો રંગ લાલ હોય છે. એ ઝાડ ધણું કરીને ખાનદેશમાં થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ચૌધારીના તાવ ઉપર: ચૌધારીનો કાઢો પાવો.

૨૩૯. ચોળા:—સં ૦ રાજમાષ, સવ. મં ૦ ચવળ્યા. હિં ૦ ચવરા, ચોરા, વોડાલોખિયા. અન્મ કરીકા. ઈં ૦ આધનીસ્ટોલિકોસ. લાં ૦ ડોલિકોસસિનેંસીસી.

ચોળાના વેલા હોય છે. એ વેલાને વેંતભર લખાઈની શિંગો આવે છે. ચોળાના વેલાના ડીંટાનું અને કુમળી શિંગોનું અને જુની શિંગો માંહેના દાણાનું શાક કરે છે. ચોળા એ ધાન્ય વાતુળ છે. દાર ચોળા કરીને એક ચોળાની ભત છે, એના છોડ અડદના જેવા થાય છે. ચોળાના જેવુંજ એ ધાન્ય છે. ચોળા:—સ્વાદ, રક્ષ, તુરા, તર્પણ, ગુરુ તથા ગ્રાહક છે; અને વાયુ, કદ, દુગ્ધ તથા વર્ચસને વધારનાર છે; તેમજ શીતલ, પિત્તકારક, વૃધ્ધ, સારક, આધ્માનકારક અને શ્રમહરણ કરે છે. ચોળા એ ઘોળા, કાળા, અને રાતા એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે. તેમાં મોટી શિંગોના ચોળા વધારે ગુણવાળા છે. દાર ચોળા:—સ્વાદ, રચિકર, તુરા, મધુર, તર્પણ અને સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે. એ તુરા છે મોટું મૂત્ર અને કદને વધારતા નથી.

૨૪૦. ચાંબેલ:—(સં. મહાપ્રમલ પત્રક) ચાંબેલનાં ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં થાય છે. એનાં પાન મંચનારનાં પાન જેવાં થાય છે. તે માહુલીનાં પાન જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં પત્રાળાં થાય છે. ચાંબેલનું લાકડું ઇમારતના કામમાં આવે છે.

૨૪૧. જટામાંસી:—સં ૦ જટામાંસી. મં ૦ ખં ૦ કં ૦ તૈં ૦ મલાં ૦ જટામાંસી હિં ૦ છડ. તાં ૦ નામાત. શં ૦ સુપુલ. અં ૦ સુપુલતીવ. ઇં ૦ સ્પાષકાનાઈ. લાં ૦ નારોસ્ટ્રેપ્સીસ.

જટામાંસી એ ધાસના જેવી હોય છે, અને એનાં ઝાડવાં નદીને કિનારે ધણું કરીને થાય છે. એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને “જટાંશંકર” પણ કહે છે.

૨૪૨. જવ:—સં ૦ ચવ. મં ૦ ફાં ૦ જવ. હિં ૦ જૈં. કં ૦ જવગોધી, મુંડજ્યો. તૈં ૦ ચવધાન્ય. અં ૦ શંકર. ઇં ૦ ખીદર—પર્લ, ખાર્લી. લાં ૦ હોર્ડિયમ હેગ્સ.

સુદર દેખાય છે. એનાં શ્વેત પાત્રી તૈયાર થાય એટલે જ્યક્ષણ થાય છે. જ્યક્ષણની આસપાસ જવંત્રી હોય છે, તેનો રંગ રાતો હોય છે. ક્ષણના ઉપરની છાલ નાળીયેરના છોડા જેવી હોય છે. જેમ નાળીયેરને બહાર કાઢવાની હોય છે તેમ જ્યક્ષણને પણ બહારથી પાતળું કવચ હોય છે; તે કાઢી નાંખવાથી જ્યક્ષણ નીકળે છે. જ્યક્ષણ અને જવંત્રી એ પાનમાં ખવાય છે, અને જામુંદ્રી વગેરે પકવાનોમાં તથા પાક વિગેરે ઔષધોમાં પણ તે નાંખે છે. જ્યક્ષણનું તેલ નીકળે છે. જ્યક્ષણ સાધારણ માદક હોય છે. વીર્ય વૃદ્ધિકર અને વાતાત્તશક છે. જ્યક્ષણ ધીમાં નાંખી રાખવાથી ઘણાં વર્ગો સુધી જેમનાં તેમ રહે છે. જ્યક્ષણ: તુર, તીખું, વૃષ્ય, દીપન, રસકાળે કડવું, લઘુ, ગ્રાહક, હૃષ્ય, ઉષ્ણ તથા સ્વર માટે હિતકર છે; અને કંઠરોગ, કફ, વાયુ, મેહ, વાતાતિસાર, સ્વ તથા હર્ગધનું શામક અને મુખવૈરસ્યકારક છે, તથા કાળાપણું, કૃમિ, ઉધરસ, ઉલટી, દમ, પીનસ, હ્રોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે. જવંત્રી: તીખી, કડવી, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, કાંતિકર, રચિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને અંગત્વડના, કફ, રક્ત-દોષ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃપા, વિષ, વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) માથું દુખતું હોય તો:—જ્યક્ષણ ધસી લેપ કરવો. (૨) ઉંઘ ન આવતી હોય તો: જ્યક્ષણ ધીમાં ધસી આંખો ઉપર ચોપડવું અથવા જ્યક્ષણ ખાવા આપવું. (૩) બાળકોને શરદીથી હુગામણ થાય છે તે ઉપર: ગાયના ધીમાં જ્યક્ષણ અને સુંઠ ધસી ચટાડવું. (૪) સળેકમ ઉપર: ગાયના દૂધમાં અશ્વિ મેળવી તેમાં જ્યક્ષણ ચંદનની પેડે ધસી નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો; અથવા જ્યક્ષણ દૂધમાં ધસી ગરમ કરી મસ્તકે લેપ કરવો. (૫) ઉચકી અને ઉલટી ઉપર: જ્યક્ષણ ચોખાના શોવરામણમાં ધસી પાવું. (૬) વિષચિકા (કેલેરા) ઉપર:—૩ માસા જવંત્રી દૂધમાં વાટી પાવી. (૭) તાણ્ણયપીટિકા (ખીંડ) ઉપર:—જ્યક્ષણ દૂધમાં ધસી ચોપડવું. (૮) મોહશી (કેલેરા) ઉપર:—જ્યક્ષણનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ત્રણ માસાની ગોળી કરી આપવી. ગોળી અર્ધા અર્ધા કલાકને અંતરે આપવી, અને ઉપર ચોડું ગરમ પાણી પાવું; એટલે જીલ્લાળ બંધ થશે. (૯) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર: જવંત્રીનું જે અઢી માસા ચૂર્ણ દહિની પરાશમાં અથવા ગાયના દહીંમાં કાલવી સાત દિવસ આપવું. એટલે અસાધ્ય રોગ હશે તોપણ તે મટશે. (૧૦) પેટ ચડે છે અને ઝાડો થતો નથી તે ઉપર: કીચુના રસમાં જ્યક્ષણ ધસી પાવું. એટલે ઝાડો થઈ પેટ ઉતરે છે. (૧૧) કેલેરા થાય ત્યારે હાથપગ વગેરે જગાપર ગોળા અઢી આવે છે તે ઉપાય:—એક જ્યક્ષણ લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. તે પાશેર મીઠા તેલમાં કાલવવું. પછી તે વાસણમાં નાંખી કઢવવું. સાઈ કઢાયા પછી નીચે ઉતારી બરાબર ઠંડું પડ્યા પછી શીશીમાં ભરી બંધ કરી રાખવી. જરૂરની વેળાએ જ્યાં ગોટલા ચડતા હોય તે ભાગ ઉપર તે ચોળવું, એટલે ગોટલા તુરત બંધ થાય છે.

૨૪૬. જંબુ:—કેટલેક ઠેકાણે જ્યક્ષણને અને કાજુના ક્ષણને જ્યક્ષણ કહે છે. પરંતુ એ ઝાડ તે સ્વરૂપે જુદું છે. જંબુની જે જાત છે. એકને “ખાટાં જંબુ” અને બીજાને “મલાખી જંબુ” એમ કહે છે. ખાટાં જંબુનાં ઝાડ ઉંચાં હોય છે. તેનાં ફૂલ રાતાં હોય છે; ક્ષણ ઘોળાં અને મોટાં હોય છે. તેને માગશર અને પૌષ માસમાં ક્ષણ આવે છે. મલાખી જંબુનાં ઝાડ ઘણું કરીને મલાકા એટલાંથી આવેલાં હોવાં જોઈએ. એ ઝાડ ઉંચાં વધતાં નથી; એને ઘોળાં ફૂલ આવે છે. એના શ્વેત રંગ પીળો હોય છે. એના અંગમાં મધુરતા હોય છે, અને વાસ સારો આવે છે. જંબુ વર્ષમાં જે વાર પાકે છે.

૨૪૭. જંબુ:—સં જંબુ. મં જંબુ. સિં જંબુ. બં જંબુ. તાં જંબુનાવલ. તું જંબુ. નેરોજ. કં નીરલ, કેંપુજનીરલ. તેં નેરેડ. મલાં નેતુજંબલ, નાવલ. ઈં જંબુલટી. લાં જંબોલેનમ, સિંજિજ્યમ.

જંબુડીનું ઝાડ ઘણું ઉંચું વધે છે, એનાં પાંત્રાં (જોરસળી) નાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. જંબુડીના ઝાડને વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ માસમાં ક્ષણ આવે છે. એનો રંગ બહારથી કાળો હોય અંદરથી રાતો હોય છે. રાત્રીમાં જે ઝાડ થાય છે તેનાં ક્ષણ નાનાં અને ખાટાં લાગે છે. પરંતુ બાગમાં જે ઝાડ થાય છે તેનાં

૧૪ મોડા અને મીઠા વાળ છે. જામમાં વાવેલાં જાંબુડીના ફળને "રામજાંબુ" કહે છે. જાંબુ એટલા આવામાં આવે તોષણ વિકૃતિ ન થતાં ધરીરને રામજામરૂઢ છે. જાંબુડીની જાવા મળી છે અને સુખદાયક છે. જાંબુડી થાકું મળું ત્રીકણું હોઇ પાણીમાં કહેતું નથી. એ થાકું પરમામ ઉપરોક્તમાં જલુ આવે છે. જાંબુડીના ઝાડમાં પાણી સ્વચ્છ કરવાનો મોડો મુલ્ય છે. તજાવમાં સેવ પચેરે વધુ હોય તો તેમાં જાંબુડીનાં ડાળાં નાંખવાથી સર્વ રોગાળ મરી જાય પાણી સ્વચ્છ થાય. જાંબુનો સરકા કરે છે તે પેઠામાંનાં દુધ, ઉદર, અતિસાર અને વિષુલિષ્ટ ઉપર ઉપરોક્તમાં જલુ છે. જાંબુડી:—દુરી, આઠક, મધુર, જામક, મહસ્તંબક, રફ તથા રજિર છે; અને પિત્ત, શકની નાસક, જા તથા કંઠને હિનાવદ છે; તેમજ હિમિ, આયુ, શૌણ, અતિસાર, કાસ, રક્તોષ્ણ, ક્રે તથા મલ્લુકક જે એનાં ફળ:—દુરી, આયુ, મધુર, શીતળ, રજ, રફ, આઠક, લેખન, કંઠફલ, મહસ્તંબક તથા વાટમર છે; અને ક્રે, પિત્ત તથા આપ્માનવાળુનો નાસ કરે છે. રામજાંબુડી:—મધુર, ઉષ્ણ, દુરી, સ્વર્ષ, તથા મહસ્તંબક છે; અને આયુ, શૌણ, જમ, મુખનાંજ, અતિસાર, ક્રે તથા ઉપરસનો નાસ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર રજિર, સ્તંબક, ઝર, રોપનાયક અને સ્વાદ છે. જાંબુજાંબુ:—દુરી, શીત, કંઠા, મુદ, જામજાંબુ, મધુર, આયુ, પુષ્ટિકર, આઠક, વિરેદહિકર, તથા જલકર છે, અને જમ, લઢ, અતિસાર, રક્તોષ્ણ, ક્રે, પિત્ત તથા મલ્લુકો નાસ કરે છે. જુલજાંબુ:—દુર, મિથ, મધુર, વીર્યપ્રદ, આઠક તથા પુષ્ટિકર છે; અને ક્રે, ક્રોચ તથા કંઠોજનો નાસ કરે છે. એનાં ફળનાં જુલ રામજાંબુડીના ફળ જેવાજ છે. ઉપરોક્ત:—(૧) ઝરમીલી થતી ભજાઈ ઉપર:—જાંબુની જાંબુની બી મસી ચોપાઈ, એટલે વરસેનો જાંબુ જાંબુ સ્વચ્છ થાય છે. (૨) રક્તોષ્ણ ઉપર:—જાંબુડીની જાંબુ ફૂલમાં વાડી મધ નાંખી પાવી, જામવા જાંબુડીની પંખાના રસમાં મધ, બી અને ફૂલ મેળવી પાવું. (૩) વિંછીના કંઠ ઉપર:—જાંબુડીનાં જાંબુ રસ ચોપાઈ. (૪) પિત્ત ઉપર:—જાંબુડીનાં જાંબુના રસ તોલો ૧ અને જાળ તોલો ૧ એ એક કરી વાપમાં ઝુડી ઉપર તોર આવે તે પાવી. (૫) ગરિસલીના અતિસાર ઉપર:—જાંબુડીની અને જાંબુની જાંબુ લેઈ તેને કાઠો કરી તેમાં ૧ તોલો પાણીનો અને ૧ તોલો જાંબુનો કાંઠ નાંખી જાંબુ આવે; જામવા પાંચમાં જાંબુ આવે આવે. (૬) મધુર ઉપર:—જાંબુડીની જાંબુ જાંબુ જાંબુ સુકી ગારી કરી કરોજ એ તોલો આવું; જામવા જાંબુ મધે તે ૧૫ દિવસ આવું. (૭) મુખરોગ ઉપર:—જાંબુડી, જાંબુ, જોર, મધુર એ પાંચના કાંઠ જાંબુ કાંઠનાં જાંબુડીનાં કાંઠ પાણી કાંઠી તેના મેળા કરવા, અને એની કોડીથી કરોજ વાતલુ કરું એટલે કરી પણ મુખરોગ થતો નથી, અને ઘાંત પણ નળવુ થાય છે. (૮) અતિસાર ઉપર:—જાંબુડીની જાંબુ રસ પાવે. (૯) વજનામના વિષ ઉપર:—જાંબુડીની અતરજાંબુ રસ નવાંક કાંઠી તેમાં તેલથી ૧૦ (કાંઠ) નાંખી તે આવું. (૧૦) પિત્તવિકાર ઉપર:—જાંબુડીની જાંબુ રસ ફૂલમાં મેળવી પાવે. એ પ્રયોજી કાંઠી પણ પિત્ત પાડે. ઉપર બી અને જાંબુ આવે. (૧૧) પેડમાં જાંબુ જાંબુ કાંઠાનો જાંબુ બધો કાંઠ તોડ:—જાંબુ આવું. (૧૨) ઉલટી ઉપર:—જાંબુડીની જાંબુ રામ મધમાં આવવી. (૧૩) જાંબુનો સરકા:—જાંબુનો રસ કાંઠી માળી જાંબુમાં કરી પાંચને જેમ જેમ તે રસ જાંબુ થતો જાંબુ તેમ તેમ તેમાં વિષેય જાંબુ આવે જાંબુ છે. એ અતિસાર, જાંબુ અને કંઠરોગ ઉપર મળે ઉપરોક્ત છે.

૨૪૮. છતેશી:—(૬) નામજારી) આ કાઠાની કંચાઈ રોડ કાપવા પુનઃ હેમ છે. છતેશીનાં ખંડાં નાનાં અને ખાનપાં હેમ છે. એ કાંડ ઉપર નારીક મોઝાકૃતિ હજી આવે છે. એ હજી ઉપર કુસો (પ્રમ) હેમ છે એ હજી આગળ આગળ વસી ચોરે છે. છતેશીને સંસ્કૃતમાં "અશિષી" જ્યુ કરે છે. છતેશી:—કાચી, મધુર, મજાર, ચીરંદ, હલ્લ કીટણ તથા સિન્ધ છે; અને વિષ, કદ, અતિમાર, સત વાપ, રકાવિત તથા મોઝાકો નાહ કરે છે. એનાં પુણીવર્તી બજારૂં જુલું હાથ અને સામ સાથે લેવાથી જ્વાલિસારનો નાહ કરે છે. ઉપશોઝ:—(૧) માંડ, હોઠોય, જુમકાં વિષેરે જાણી દૂરવા માટે—છતેશીનાં પુણીનાં પાણીનાં મસી તેમાં કામડાનાં કમાર મેળવ્યાં મોખાવવી. (૨) રાસનો પા પાસો હેમ તે ઉપર—દારવ છતેશીનો રસ તે ઉપર મોખાવો, એટલે જાળમ સાથે થાય છે. (૩)

દેહોગ, દમ, ઉધરસ ઉપર: જીતેલીનાં મૂળીયાં ગાયના દૂધમાં પચત કરી તે દૂધ પાવું.

૨૪૯. જ્યાપોતો:-સં મં તૈં કં પુત્રજવક. હિં જ્યાપોતા, પુતજ્યા. અં પુતંજવા. લાં પુત્રજવારોક્ષ યુધિઆમ.

આ જાડ મોટું વધે છે. જ્યાપોતાનાં જાડ કોકણમાં તથા ઘાટ ઉપર થાય છે. એને 'પુત્રવંતી' પણ કહે છે. મ્હેસુરમાં આ જાડ ધણું થાય છે. એનાં બિયાંની માળાઓ કરી તે સ્ત્રીઓ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ગળે બાંધે છે. જ્યાપોતો જાડ:-કફકારક, ચક્ષુષ્ય, ગર્ભપ્રદ, હિમ, વૃષ્ય, વાતકારક, રક્ષ, સ્વાદુ, ખાર્, તીક્ષ્ણ, મૂત્રલ તથા મલસ્તંબક છે; અને પિત્ત, કાક તથા તૃપાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) ગંડમાળ, ગલગંડ, કાળપૂળી (પાકું), વિષના ફેણી અને કાખમાંજરી (ખાંબલી) વગેરે ઉપર: જ્યાપોતાના જાડની અંતરછાલ પાણીમાં ધસા ચોપડવી. (૨) શ્લીપદ રોગ ઉપર: જ્યાપોતાના જાડનાં પાંત્રાંનો રસ શક્તિતારતમ્ય જોઈ આપવો. (૩) દૂધી વિષ ઉપર:-જ્યાપોતાના જાડની અંતરછાલ ચારમાસા, ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી, એટલે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલાં અતિ ઉગ્ર વિષોનો નાશ થશે.

૨૫૦. જીરું: સં જીરક. મં અં જીરે. હિં કાં જીરા. કં જીરીગે, તૈં જીરકં, કર્. તાં મલાં ચીરકં. તું જીરડરી. યું ખામુન. અં કમુન. ઈં ક્યુમ્બીનસીડ. લાં ક્યુમ્બિનંસિમિનં.

જીરાનાં જાડ અજમાના છોડ જેવાં હોય છે. અજમાની પેઠેજ જીરાના છોડ ઉપર જીરું આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણાક પ્રાંતોમાં જીરું ઉત્પન્ન થાય છે. જીરાનો ઉપયોગ મસાલામાં અને ઔષધોમાં ઘણો થાય છે. જીરું એ વાતકર, ક્ષુધા પ્રદિષ્ટ કરનારું, રચિકારક અને ઠંડું છે. શરીરમાંની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જીરું એ ઉત્તમ ઔષધ છે. જીરાવિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે કે "ઠંડીકું જીરા ચૌર ગરમીકું હીરા". ધોળુજીરું: તીખું, આકક, પાચક, દીપન, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, ચક્ષુને હિતાવહ, રચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનારું, શુદ્ધ, બલકર, સુગંધી તથા કડવું છે; અને ઉલટી, ક્ષય, આધ્માનવાયુ, કોઠ, વિષદોષ, જવર (તાવ), અશ્મિ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત, તથા ગુદ્મનો નાશ કરે છે. પીળુ જીરું: દીપન, તીખું, તથા ઉષ્ણ છે, અને અતિસાર, આધ્માનવાત, ગુદ્મ, સંઘ્રહણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) ફેલ્ડો ઉઠે છે તે ઉપર:-જીરું પાણીમાં વાટી ચોપડવું. (૨) રતાં-ધળા ઉપર:-જીરું, આવળકંટી અને કપાસનાં પાંત્રાં ઠંડા પાણીમાં સમભાગે વાટી ડોઝી ઉપર ૨૧ દિવસ પાટો બાંધવો. (૩) જીર્ણજવર ઉપર: જીરાની ભૂટી એક પૈસામાર પ્રાંતઃકાળે અગર રાત્રે જીના ગોળમાં ૨૧ દિવસ ખાવી. (૪) પ્રઠર (સ્ત્રીઓને ધોળું કે લાલ પાણી જવું તે) ઉપર: જીરું અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૫) પરિણામ શૂળ ઉપર:-જીરું, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધ તથા ધીમાં નાંખી પાવું. (૬) હરતાળના વિષ ઉપર: જીરું અને સાકર ૭ દિવસ પાવાં. (૭) જીર્ણજવર ઉપર:-જીરું ગાયના દૂધમાં શીજવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે સંકર સાથે પાવું; એટલે શરીરમાંહેતી કડકાનીકળી જઈ શરીરમાં શક્તિ પણ આવે છે. (૮) મુખરોગ ઉપર:-જીરું ખાંડી, તેના પાણીમાં ચંદન ધસી, તેમાં એલચીની ભૂટી અને ૧૪કડીની ફાલેલી ભૂટી નાંખી કોગળા કરવા. (૯) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:-જીરું, કારેલીના એક તોલા રસમાં પાવું, અથવા રાત્રે જીના ગોળમાં આપવું. (૧૦) સામાન્ય જવર ઉપર:-જીરાનું ચૂર્ણ જીના ગોળમાં કાલવી ૧ તોલા વજનની ગોળા કરી સૂતી વેળાએ આપવી એટલે પરસેવો આવી તાવ ઉતરી જાય છે. (૧૧) જીર્ણ જવર ઉપર:-જીરું અને તેનો આક્રમે ભાગ શાહજીરું; ધીમાં સાધાગણ શેડી બારીક ભૂટી કરવી, અને સાકર અથવા જીના ગોળનો પાક કરી તેમાં નાંખી ચેપલી અગર ગોળાઓ કરવી. આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો ૪૨ દિવસ આપવું. (૧૨) ઉલટી ઉપર:-પીતાંબરના કકડામાં જીરું ઘાલી તેની બીડી સળગાવી નાકે પીવી.

૨૫૧. જીરું:-સં ચૂધિકા. મં જીરકં હિં જીરડી. કં મલ્લિગે. તૈં જીરકપુષ્પાણુ. લાં જીરકમ્બીનં. નમ્ જીરકમ્બીનં.

જુહના વચાને નિદ્રા પોતાં આવે છે. ભાઈનાં ફોલો જુહનાં ફોલો સુપાસિ હેવ જુહ—કાવી, ચીતળ, સ્વાહ, તીખી, જધુ, મધુર, હાથ, પુરી, તથા સુમધિ છે; અને વાહુ, કરનારી તથા પિત, ઘઠ, વૃષા, ચૂલાસ્મરી, તન્વોવ મણ, દંતરોમ, મુખરોમ, કિરોરોમ, તિ નવનવરનો નાથ કરે છે.

૨૫૨. જુવાર—સં. માવનાથ. મં. ભેંધલે, ભવારી, યાજુ, હિં. બ્યાર, જુપરી, ચોર્ડા ભેજ. તેં. ભેન્સુ. તાં. માગ, ચોન્ન. પું. ભેળા, મલાં. ચોળ. ફાં. જુરેમ. બં. હંભર. અં. ઝેમિયે. ઈં. ઝેમિયે. થાં. હેલકસ વધેરી.

જુહનાં, માગવા, મુજરાત, ખાન્દેસ, વરાહ, કુશ્મિરી, ગાદેયાદ, કારવાહ અને મારા, પ્રાનાના દેશકા ભાગેમાં એ ખાન્ન થલું પાકે છે. ખરીદના પાકમાં 'જુવાર' અને રમીયા જ 'યાજુ' એમ કહે છે. જુવાર એ ખાન્ન જગત્ કોઈ ચીતળ છે. જુવારના સંક્રાંતિ મધુ માર હાથ નધે છે. જુવારનાં લીલાં કલસમાં રોજીને ખાવ છે, તેને 'પુખ' કહે છે. તે મીઠા અને પેશિઝી ઝમઝામીમાં એ મેલા પ્રતિબિંબવત્તાથી ઈશ્વિત્રો સાથે ખાવ છે. માગનાં લોકોને પુખ એ એમ કહે છે. તેઓને પુખ ખાવા મલે એકે રોડયાની પલ્લ પછી નરર રહે નહિ, જુવારના લીલાં સંક્રાંતિની એવા મીઠા લાગે છે. જુવારના લીલાં સંક્રાંતિ દોરોને મજાન બારે છે. એના સુધાવવા સંક્રાંતિ બીજા માસ કરતાં સાચ છે. જુવાર નાદ કસ વર્ષ સુધી સડવા વગર રહી શકે છે. થલે ખરે તે પ્રથમ જુવારનાં કરમજાં અને કોડીઓ ભરી રાખતા હતા. પલ્લ હમણાં રવખામાં પલ્લ જુવારનાં દુધાર ભેવામાં આવતા નથી. મારજ કે લોક એકલા કંજાલ અને ભિખારી મનેલા છે કે તેઓને મહિનું ખાન્ન થરમાં આવ્યું કે, પહેલાં સરકાસી અને પછી વાણીયા લોકોની ભરતી કરવી પડે છે. તે આખા પછી જાગી યાજુ થલું ને રહે તેમાં ઈશ્વરજી પ્રથમ ભોગવેરો ભેજા. લાગે લોકો ભાઈ બધ રહે છે. આ બેઠવ લોકોની કોઈ મધી વિચ્છાવરવા મનેલી છે, કે એમણે રાત્રિ નિવસ સ હોવાન કરી ને ખાન્ન કપન કરેલું છે તે પલ્લ તેઓને પેદા કરીને ખાવા મળતું નથી. પહેલાંના કાં લોકો યાસે ખાન્નતા મડાર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી કુમોરેવી એવા ન્યાર ન્યાર વર્ષ સુધી સતત નારા દુઃખગ પડતા, તેમજ તેમાં લોક નિખારી લેતાં. વર્ષ હમણાં સપ્તાહ દુઃખ પડે તેમજ હમણે લોકો બન્ન ન મજવાથી જુહના મારા મરજી સરજી થાય છે. પલ્લ અને યાજી તથા દુરાઈ લોકો આ રિતિ સુધારવા માટે કાં પલ્લ પ્રથમ કરવો ભેજા કે લોકો મજાદરો દેશાન્તિ મજામાં નિવસ થાય નહિ. સાધારજી જુવાર—ચીતળ, રસ, મુર, માહક, જખ, રમિર, સ્વાહ, તથા મજસાન અને કાં રજારોમ તથા પિતનો નાથ કરે છે. યાજી જુવાર—જખ, ભવમ, તથા પધમર છે; મ બર્ડ, મજ, મોધ, મુખ, તથા ભાવિનો નાથ કરે છે. કમળપર જુવાર—કાશર, પિરમ, ક ચીતળ, મધુર, જખ, નહર, પુદિમર અને નિરોજાસક છે. ઉપરોક્ત—પરોક્તો આવવા અર્થે જુવારના રોજી લોકોને મારો કરી પાવે.

૨૫૩. જોડીમધ—સં. બં. ક. મજા, ભેખામજ, મ. ભેખમજ. હિં. મુખકી. મં. ક. કાશ. તેં. મળીનપુખ. ફાં. મેનેરેકપુખ. બં. ભસુજ, મહસર. ઈં. લિમીસર. થાં. ગિમિરિઝાએમ

જોડીમધના વેલા હિંદુસ્તાનમાં પલ્લે કોઈએ ખાવ છે. કાંતિજી પુરોષમાં પલ્લ આ વનસ્પતિ થાય છે. આ વનસ્પતિ ઉપરનાની ભળીન કુમળા અને લીલાંનીયાની ભેજા અને લપાનું ખાન જખુ એ. જોડીમધની બીજા જાત છે, તેને જુપ હેવ છે. એ જુપની લપાઈ સુધરે ને લાવ હેવ છે એનાં પંડાં કુપડીયાના પાંડાં જેવાં લાંબાં થાય છે. એને પાંચ પાંચ આંગળી કર નસો હેવ છે. લાલ છમ્મમાં માફીના કમર વગર એ માડ પળાન થાય છે. એ ઉપરનામાં પળાન સુધાન છે. વાણીય મનારી એ જોડીમધની જાત છે. તેનું "મુખિકા" એનું પડોન ભાગમાં ના છે. એ વનસ્પતિનું પડોનને 'જોડીમધ' કહે છે. જોડીમધ મીઠું હેવ છે. પડોની લોકો આ વનસ્પતિનું મુખિકાને બંધી બંધી તેની જાજો વેવાર કરી અઠા મોઠા છે. એ તેને તે કમળા મા

વાથી પ્રેમથી ખાધએ છીએ, પરંતુ જેમીમધ અર્થો ધણુંજ પાકતાં છતાં તેના અર્કની સળીઓ
રૂવામાં હળુ અર્કોના લોકનું લક્ષ જતું નથી. એ મોટી શોચનીય વાત છે. મધુવદ્દતી જે પ્રકારની:
જમીનમાં અને જળમાં યતારી):—વૃષ્ય, મધુર, રૂચ્ય, બલ્ય, ગુરુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ણકર, સ્વર્ણ,
મિઠુ, કુશોને હિતાવહ, શુકલ, રક્તપિત્તાશક તથા પ્રણયુદ્ધિ કરનારી છે; અને સોજો, વિપ, વાતરક્ત,
વૃક્ષ, ઉલટી, તૃપા, ગ્લાનિ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, સંધોમ્રણ તથા વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. મધુયષ્ઠિ
(જેમીમધ);—મધુર, કિંચિત્ કડવી, શિતળ, ચક્ષુષ્ય તથા રચિકર છે; અને શોષ, પિત્ત, તૃપા તથા પ્રણયો નાશ
કરે છે. ખીજ ગુણ મધુવદ્દતી જેવાજ છે. ઉપયોગ: (૧) જેમીમધનો શિરો તૈયાર કરવાની
રીત: જેમીમધનું મૂળાંચું ચાર પાંચ વર્ષનું થયા સિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતું નથી. સુમારે સો
પૌંડ વજનના મૂળાંચાંથી ૧૬ પૌંડ અર્ક નીકળે છે. જેમીમધનાં મૂળાંચાં લાવી તેના બેચાર આંગળ
લંબાઈના કકડા કરી તે પાણીમાં નાંખી સારી રીતે ધોવા. પછી તે ખાંડણીમાં ઉપર નીચે ખાંડવા. એ લોટ
થયેલાં મૂળાંચાં એક મોટા વાસણમાં નાંખી ૨૪ કલાક સુધી મંદ અગ્નિ ઉપર બાફવાં. પછી તે એકાદ
ચંત્રના દાખ નીચે મૂકી તેમાંનો સર્વ રસ કાઢી લેવો. એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળાંચાં
ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે, અને જે રસ નીકળે તે ગાળી પુનઃ ચૂલા ઉપર ચડાવવો અને ઉપર
ઉપર હલાવવો. એ હલાવવાનું તે રસ ધદ યાય ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવું. પછી ક્યારેક ચૂલા ઉપરથી નીચે
ઉતારી તેની સળીઓ એક સંચામાં ધાલી પાડવી એટલે તેમાર ધરો; એવી આ સળીઓ બનાવવાની અલ્પરીત
છે. આ સળી ઉધરસ ઉપર દાઢ નીચે રાખવાથી ઉધરસ રહે છે, અને તૃપા પણ શ્રમન યાય છે. (૨) તૃપા
(તરસ) શમન થવા માટે:—જેમીમધનાં મૂળ દાઢ નીચે રાખી રસ ગળતા જવું, અથવા જેમીમધનો કાઢો કરી
પાવો. (૩) આંગતુક જખમ થયો હોય તે ઉપર: જેમીમધનું ચૂર્ણ ધીમાં ખરલ કરી કિંચિત્ ગરમ કરી
લેપ કરવો. (૪) હેડકી ઉપર: જેમીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૫) ઉલટી થવા માટે:
જેમીમધના કાઢામાં ૩ માસા રાખવું ચૂર્ણ નાંખી પાવો, એટલે ઉલટી થઈ વિપદોષ, અશ્વર્ણ અને કફ,
વિજેરે રોગો મટે છે. (૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે:—જેમીમધનું ચૂર્ણ ધી અને મધમાં
મેળવી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. (૭) મુખમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—રાત્રે સાકર
અને કંકોલ દાઢ નીચે રાખવાં અને સવારે જેમીમધનો કાઢો સાકર અને ધી નાંખી પાવો. (૮)
પિત્તપ્રદર ઉપર:—જેમીમધ ૧ તોલો વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં કલ્ક કરી, સાકર ૪ તોલા નાખી
તે કલ્ક આપવો. (૯) બાળકોના ચામડીના રોગ ઉપર:—ગાયનું માખણ જરા ગરમ કરી પાતળું
યાય એટલે તેમાં જેમીમધનો શીરો ધસવો. અને તેમાંજ થોડો ધોળો કાથો નાંખી ખરલ કરવો, અને
તે મિશ્રણ શરીર ઉપરની ચાંદીઓએ ચોપડવું. (૧૦) ઉચ્છ્વાતાના કારણથી છાતીમાં કફ સુકો થઈ
ગયો હોય તે તથા ઉધરસ ઉપર: જેમીમધનો કાઢો કરી તેમાં સાકર નાંખી પાવો. (૧૧) ઉર-
ક્ષતક્ષય ઉપર:—જેમીમધ અને ચીકણામૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં પીપર અને વંશલોચન એનું ચૂર્ણ
નાંખી પાવો. (૧૨) અપસ્માર ઉપર:—કાળાના ગર્ભમાં જેમીમધ ધસી પાવું. (૧૩) કફરોગ
ઉપર:—જેમીમધનો કાઢો, મધ અથવા સાકર નાંખી પાવો, અથવા ગોમૂત્રમાં જેમીમધ અને બહેડા
ધસી ચાટણ કરી આપવું. (૧૪) ત્રિદોષ ઉપર:—આદાના અને તુળસીના રસમાં જેમીમધ ધસી તેમાં
મધ નાંખી તે પાવું. (૧૫) અહિરા ઉપર:—જેમીમધ મધમાં ધસી આંખોમાં અંજન કરવું. (૧૬)
કફરોગથી દૂધ દૂષિત થયું હોય તે ઉપર:—જેમીમધ અને સિંધવ નાંખી ધી આપવું અને આરો-
પાલવનાં ફૂલ વાટી સ્તનને અને બાળકના હોઠોએ લેપ કરવો, એટલે બાળકને સુખથી ઉલટી ધાય છે,
અને કફરોગ શાંત ધાય છે. (૧૭) ગરુડમડા ઉપર: જેમીમધનો શીરો બીના દુધમાં ધસી લેપ
કરવો. (૧૮) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર: જેમીમધનું બારીક ચૂર્ણ કરી દુધમાં કાલવી પાવું. (૧૯) હૃદ્રોગ-
ઉપર:—જેમીમધ અને કહુ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૨૦) કોલેરા ઉપર: જેમીમધનો કાઢો
પાવો. (૨૧) રક્તજનિત ઉલટી (ઉલટીમાં લોહી પડતું હોય તે) ઉપર: જેમીમધ અને ધોળું ચંદન
દૂધમાં ધસી પાવું. (૨૨) સ્વરભંગ ઉપર:—જેમીમધનું ચૂર્ણ ધી અને સાકરમાં નાંખી આપવું.
રંપજ, ઝરસી:—ઝરસીનાં ઝાડ હરીયાળી જેવાં બેતરની જમીનમાં અને ખાડીમાં જ્યાં શરદી.

ની જગ્યા હોય છે તે કોઈએ માન છે. આ બાજુ વૈજ્ઞાનિકો માસમાં મણી માન છે. તે જમીન ઉપર તેતમર પથરાયેલી હોય છે. તેના કોઈ અડધા તકડા પથરાયેલા હોય છે અરસીનાં જ્યાં પારીક મેંદી જેવી હોય છે તે મણી કાઢનાં હોય છે. આ બાજુ વાયુનાયક છે; માટે હોય નહીં આશ્વકથી માન છે. તેમાં કુમળા નીંખી માન છે. આગામત જમીનમાં મનાર અરસીમાં કાવાપણું કિમિલ કમી હોય છે.

૨૫૫. ઝાડોવાલસાં—ઝાડોવાલસાં ઝાડ વહેળામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એની ઉચાઈ મુખારે જો કોઈ હોય છે. આ ઝાડને કાંઠા (કુમળા) નાં જેવાં પાંત્રાં હોય છે, પણ તે પહેળાં હોય છે. એ આ વણક પ્રાંતોમાં માન છે એ નારે માસ મળે છે ઉપધોમઃ—(૧) જાડ કુડવા માટે—ઝાડોવાલનાં મૂળીસંજનની પેઠે પાણીમાં મણી ટુનેરની ઘણ જેવાં ટપકાં કરવાં. એ પ્રમાણે મળુ મારે વખત ચોપડવાથી અને તેમાં મોંડ હોય તોપણ તે જાણી કુટે છે. માલુસને કોઈ જણ પ્રકારની આંક સહ હોય તે ઉપર તથા કોઈ વજરેને ને મરિા માન છે તે ઉપર ચોપડવાથી ને પહેરમાં કિયા એક દિવસમાં કિંક કરી હાં મલકાઈ આ ચોપડમ અતિ ઉત્તમ છે.

૨૫૬. કિંકરૂડાં—સં. જુદામાનવા, કિંકરિયા. મં. કિંકરૂડાં, કિંકરૂડાં. કિં. કિંકરૂડાં. મં. જોડો, વડવરી, કાવાલિ. લાં. કુરિયાએ એવા.

એ ઝાડ મળુ મારે કાચ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં નાનાં હોય છે તે કોઈક જોરડાના પાંત્રાં જેવી હોય છે, એને મુલાખી રમનાં પારીક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર પ્રખવરે વાંઝાએલાં અપાં મોલામુલિ ફળ આવે છે. તેમાં માર પાંખડીઓ હોય છે. એ ફળ જુનાં થઈ મુલાવા લાવે એટલે તે પાંખડીઓ જુદી જુદી થાય છે. એ ફળ ટુપકડી (જાવાણી) ના ફળની પેઠે કપડે ચોટે છે. એને “બેન્ડી” પણ કહે છે. કિંકરૂડાં—સૂરી, લીખી, લાતળ, જામ, જામખંડ, કીમોલુ, ફૂલ વધારનારી, રજાતિસારની નાચક અને વસિહર છે. ઉપધોમઃ—(૧) કાંઠી પાસે ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર—કિંકરૂડાંની જાળીમાં મણી કુડી ઉપર ટપકાં કરવાં અને મૂળીમાં કાંઈ નાંખવાં. (૨) ઉપધોમઃ ઉપર—કિંકરૂડાંની બાજુ મૂળીમાં વાડી તેમાં પાંડું છાંં અને પાણી નાંખી ૭ દિવસ આપણું અને ચાંડીઓ ઉપર આ ઝાડની કુણી આપવી. (૩) કુતશાના વિષ ઉપર—કિંકરૂડાંની ની. કાંડું કોણુ, જુનો ઝીંગ અને કોમનો કીલ એ સવળું મણી જાવું. (૪) બળાની આંધ મુલે છે તે ઉપર—કિંકરૂડાંની પાળીમાંની કાચ જાવી ચોપડવી.

૨૫૭. ઝેરકોચલાનું ઝાડ—સં. વિષગ્રાહકારકાર. મં. કિં. કુમળા કો. મનરા. કં. મનરામનાચાર, કંજીવાર, હેમુધી તાં. એટ્ટેમર કોમોડી. ટાં. મરેશમારા. તેં. મુરોડી, મુલીચેટકું. અથા. કનીચા. લાં. દિવનોસનદા, બોનિશ. ઉં. બોનિશદ.

સહ્યારિ પર્વતના પ્રદેશમાં એ ઝાડ મળી માન છે. એ ઝાડનાં ફળાં, પાંત્રાં તથા મૂળમાં માન વિવિધ છે. એનાં પાંત્રાં ઉપર કાંઈ પસર્વ આવાથી વિહાર થાય છે. એના ફળને “જાડકામળા” પણ કહે છે. આનું આ વિપરીત કાંઈ નાંચક છે, એવું કોઈ કહેશે. પણ એ ઝાડનો માલુસને પ્રખવર ઉપધોમઃ જાણી એવા એમાં પરીધેરે મળુ મુલો છે. ઝેરકોચલાનું ઝાડ—મહાર, ઘર, માલક, તિલુ, કાંડું, મુલુ તથા મરમ છે; અને કોલ, રજાતિસાર, કાં. કાં. વાતરોમ, વણ. અર્ધ તથા અવરનો નાચક કરે છે. એનાં ફીસાં ફળ—કાલક, ઘર, વાતર, વણ અને સિતળ છે. પાંકેલાં ફળ—જિં, ધર તથા યાડાએ મહાર છે; અને કાં, વાનુ, પ્રોલ, મિલ તથા રજાતિસારનો નાચક કરે છે. ઉપધોમઃ—(૧) જંનાવરોને કાંઈ વિષઆધા થઈ હોય તે ઉપર—ઝેરકોચલાનાં બી અનર મૂળામાં મણી ચોપડવી. એટલે વિહાર દૂર થાય છે. (૨) કુતશાના વિષ ઉપર—ઝેરકોચલાનાં મિનાં લીનાં કોઈ, તે રોગ દિવે એવન કરવાં, અથવા ઝેરકોચલાનાં બી ૧ વાલ નિલ આવાં (૩) મૂળીમાં વાળો મથો હોય તે ઉપર—ઝેરકોચલાનાં બી ૫મી ચોપડવી. (૪) કાંડું ઉપર—ઝેરકોચલાનાં બી અને સમુદાય મણી ઉપર ચોપડવી. (૫) નગમુર ઉપર—ઝેરકોચલાનાં કાંડું અને સિયોનો કાચ કાંડી માનવનાં માંથી કાંડી આપવી. (૬) કોળ, ઉંદર વગેરે કાંડી થઈ માટે—ઝેરકોચલાનાં મિનાં મળું કરી તે કો-માં મથવું અને તે કોલ ઉપર માન તેથી જાણે પાંચેલાં આ કોલ મળો વિહારી છે. (૭) ઘડી-

યો તાવ, મુવારોગ, અજીર્ણ, શૂળ અને મંદાગ્નિ ઉપર:—ઝેરકાયલાનાં બી ભાંગી જવા ન દેતાં
ધીમાં તળી કાઢવાં, ઐટલે તે શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કર્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧-૨ ગુંળ, મધમાં આપવું.
(૮) વાળા ઉપર: ઝેરકાયલાનાં બી અને સોમલ પાણીમાં ઘસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૯)
શીતજ્વર, આમ, શૂળ અને સંઘ્રહણી ઉપર: શુદ્ધ ઝેરકાયલાં ત્રણ ભાગ અને લવંગ એક ભાગ,
આદાના-રસમાં ખરલ કરી ચણેડી જેવડી ગોળાઓ કરી તે મધમાં આપવી. (૧૦) શૂળ ઉપર: ઝેર-
કાયલાનાં બિયાંનું પાતાળ ચત્રે તેલ કઠાડી તે પાનમાં ચોપડી આપવું.

૨૫૮. દીંબરૂ: સં તિંદુકી. મં ટંશુરણી. હિં તંદુ. કં તુંમરી, જગળમર. ક્ષાં અખતુસ.
ઈં એખની. લાં ડાયોસ્પાઇરોસ, એંબીઓપ્ટેરિસ.

દીંબરૂનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંત્રાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને ખેર જેવડાં
ફળ આવે છે, અને તે લોકો ખાય છે. એનાં પાંત્રાંની તંબાકુની બીડીઓ કરે છે. એ બીડીઓ પીવાથી
કાળજી ખવાઈ જાય છે, હૃદયમાં પીળા ડાઘ પડે છે, કંઠશોષ થાય છે, અને કફ વધે છે. એવું છતાં
પણ હાલમાં એ વ્યસનનો ફેલાવો વધતો જાય છે. એ વ્યસન સાધારણ જણાય છે, પરંતુ એથી
ધણુંજ તુકસાન થાય છે. દ્રવ્યનાશ થાય છે, શક્તિ જતી રહે છે તથા આંખોનું તેજ મંદ થાય છે.
આવી હાનિ થતી હોવાથી આવા દુષ્ટ અને હલકા વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવું એ બહુજ સાફ છે.
દીંબરૂ: ટુરી, કડવી, રિનગ્ધ, ઉષ્ણ તથા મધુર છે; અને વાયુ તથા ત્રણુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:
ટુરાં, લેખન, આહક, શીત, સ્વાદુ, રક્ષ, લઘુ, મલસ્તંભક, અરૂચિકારક, વાતકારક તથા કડવાં છે. પાકાં
ફળ: ગુરુ, સ્વાદુ, મધુર, રિનગ્ધ, ફર્જર તથા કફકર છે; અને મેહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તથા વાયુનો
નાશ કરે છે. દીંબરૂનો નાર પિત્તરોગનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) જૂઓ મરવા માટે:—દીંબરૂની
છાલને ગોમૂતમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) દમ ઉપર: દીંબરૂના ફળની છાલ સુકવી પા તોલો
અથવા મધમાં નાંખી પીવી.

૨૫૯. ડમરો:—સં વેધી, દમનક. મં સખ્ખ, દવણા. હિં કં દવના. તૈં સાવિત્રચેદુ. ક્ષાં
ખરંજશીપ, અદ્ધસંતીન્. અં સકુસૂમી. ઈં વર્મકુક. લાં આર્ટિમિશિયાઈડીકા.

ડમરનાં ઝાડ જંગલી તુલસીનાં ઝાડ જેવાં હોય છે. એની ઉંચાઈ સુમારે બે ત્રણ હાથ હોય છે.
પાંત્રાં પણ જંગલી તુલસી જેવાંજ હોય છે. એનાં પાંત્રાંને કાત્રા હોય છે. સુસલમાન લોક એ ઝાડનો
ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એને તુલસીના ઝાડ જેવા મોટા તોરા આવે છે. તેમાં કાળા રંગનાં બિયાં હોય
છે. એ બિયાંને મરાઠીમાં “તુકમરાઈ” કહે છે. ડમરનાં છોડનાં વાંસથી ઘણું ભાગે સર્પ એ ઝાડ પાસે
જઈ શકતો નથી. તુકમરાઈ એ જંગલી તુલસીનાં બીજ કરતાં વધારે ઠંડી છે. ડમરો:—પાકકાળે
સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અગ્નિમાંધકર અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:
ડમરનાં પાંત્રાંને રસ ધડી ધડીના અંતરે બે ત્રણ વાર પાવો. (૨) દાહ ઉપર:—ડમરનાં બી
પલાળી રાખી તે કુલે ઐટલે તેમાં ગાયનું દૂધ અને સાકર નાંખી પાવું. (૩) ખોડા ઉપર: ડમરની
ભાજીનો રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો. (૪) વીંછીના દંશ ઉપર:—ડમરની
ભાજીનો રસ ચોપડવો. (૫) બેહેરાપણું અને કાન ફુટવો હોય તે ઉપર:—ડમરની ભાજી હાથપર
ચોળી કાનમાં રસ પાડવો. (૬) પીનસ રોગ ઉપર:—ડમરનો રસ એક તોલો અને કપૂર એક
માસો એકત્ર ઘુંટી દરરોજ સવારે અને સાંજે એનાં પાંચ પાંચ ટીપાં નાકમાં નાંખવાં; ઐટલે
પાણી તથા લોહી વિગેરે પડવું બંધ થઈ સાફ થાય છે. (૭) કૃમિ ઉપર:—ડમરનો રસ અને
ફીનાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૮) ચાંદીમાંના કીડા મરવા માટે:—ડમરો અને ધતૂરાનો રસ
ક્ષત ઉપર ચોપડવો. (૯) આગંતુક ગરમી ઉપર: ડમરનાં બિયાં એક તોલો ઠંડા પાણીમાં રાત્રે
પલાળી રાખી સવારે તેમાં ૫-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાંખી તે સવારે અને સાંજે ૭ દિવસ
પાવું. (૧૦) પીડ ઉપર:—ડમરનો રસ સાકર સાથે પાવો. (૧૧) બળદ કે પાડો લોહી મૂતરે
છે તે ઉપર:—ડમરનાં બી તોલો

તેમાં બીજી બીજી પાણી નાંખી સરળત કરવું તેમાં અર્થો તોલો છૂંદે અને સાકર નાંખી પાવું એ નિત સવારે ૫ દિવસ સુધી પાવું (૧૨) અભિદંબ્ય પ્રજા ઉપર—કમચાલ પાણીનો રસ ચોપાનેલ

૨૬૦. કામર—(સ. ૫૦ રોડ, કુશ. હિ. ૩૦ કામ. ૩૦ ઉચ્ચાલી.) કામ એ એક ચોખ્ખી નળિયું પાસ છે અને વેંતભર લગાવ્યા તોરા અને છે એ તોરા ચોખ્ખા તોરા કરતાં મોટા હોય છે, અને દક્ષિણમાં ફેરવાતો મોટો “મજુ” કહે છે એ ને બહી હાથ ઉઠી વધે છે એ અણકમાંથી જરિયાં લોવાથી સર્વે પ્રસિદ્ધ છે કામનાં ભોળાં નીચે કિનારે કિંવા વજેગાને કિનારે લાય છે કામર—ચીત્ત, રશિર, મજુર, વોરા, સિન્ધ, મરુર, શુક્રશુદ્ધિકારક તથા રજા-શાધક છે, અને મરુ, રજા, રજાવિ, વિદ્ય, રમ, વણ, મુલમુલ, નસિતચળ, કમચો, પ્રર, રજાદોષ, નિસરે, લારી, મુર્ચા તથા મરુચીનો નામ કરે છે એનાં મુળીયાં—ચીત્ત, રશિર તથા મજુર છે; અને લોહી, વાવ, વણ, રમ, ઉપસ, કમચો તથા વિવેનો નામ કરે છે ઉપધાન—(૧) પ્રકર ઉપર—કામનાં મૂળ ચોખ્ખાની કિલ્લ મજુરમાં લાડી તે પાણીમાં છતાની જુડી અને સાકર નાંખી પાવું (૨) મૂળશુદ્ધિ ઉપર—કામનાં મૂળમાં પાણીમાં ઉકાળી પાવો. તેથી મૂળ નષ્ટ થવું હોય તો પજુ છુટે છે વાતનવર ઉપર—કામનાં મૂળ, મીઠાણીનાં મૂળ, અને ચોખ્ખાનો કાંદો સાકર અને મધ નાંખી પાવો.

૨૬૧. કાંચર (કોણ) :—સ. ૬ મરી. ૫૦ કાંચર, બાંધણ. ૬૦ મસીરણ. હિ. ૬૪૩૧૫૫, પેલા ૩૦ કાંચર, કુળકાળી. તો. પુલ્લી, અનિયુદે. તો. વિષેકેખા. અથા. મજુર કુલ્લ. ૬૦ કાંચર. તે. કુમ્મીકાળી. ૩૦ આરમ. ૬૦ પી. કાં. ૬૦ કુમ્મીકાળી મેસિયા.

આ એક ચોખ્ખી નળ છે કાંચરના વેલા પચીસ હાથ લાંબા વધે છે જ નેલાને ત્રીસ ગળીસ ફળ આને છે ફેરવાતો ચોળ અને ફેરવાતો લાંબા હોય છે તેના નકારનો રસ પાણી હોય છે એની અંત રોતા કોળાના નેચાં અર્ધાં ભરાં હોય છે તે કોલી ખાન છે એ ભિયાં વળાં પીણી છે એનાં લાડ, પજુ કરે છે કાંચરને પીણાં જુલો આને છે તેવું તથા કુમળી જાણવું અને વેલાનું લાક કરે છે કાંચર શીવ આંક મહિના ૩૦ છે.

૨૬૨. કામર—કામરનાં કામ મજુરનાં વેનાં લાય છે એ મોટાં લાય છે એમણી ને રસ નીકળે છે તેને કામર કહે છે રસ મજુરની રીત એવી છે કે એ કામની મોટી મોટી કાળાં તોડી તેને નાના નાના કુકા કરે છે તેને બહીમાં લાંબા પછી તેમાં ને રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે, તે મહી લે છે પછી તે મ્હ લાય છે કામર વારનાં રોડાંને અને જલ્લ કામને ચોખ્ખાવથી તેને મજુરની અંતે છે

૨૬૩. કાંચર (કામર) :—સ. હિ. ચાલિ. ૫૦ સાળ. ૩૦ ભત. ૬૦ રીડી. ૧. જમનામાં આ પાનનો સર્વ વરલીમાં ધોડો પછો ઉપયોગ લાય છે એની ઉત્પત્તિ થવું મરી જલ્લ દેશમાં લાય છે આ દેશમાં એ પાન સર્વે લાય છે જાળામાં ઉપ્ય પ્રતિપા પજુ ઝીણાં ચોખ્ખા પાણી છે ઉચ્ચાંમાં અને કુરોપામાં જાળામાં સેકોડો ખાંડી ચોખ્ખા નળ છે એ પાન કાંચી તે પાંચાં ઉપ્ય વધે છે એને સર્વે પાંચાં હોય છે એ પાંચાં પાંચે એકઠે તેને “વરાળ” કહે છે એ જમનામાં મોટું પોલી એક સળી નીકળે છે તે સળીના ઉપર કાંચરની જાંબી નામે છે એમાં કાંચર લાય છે એમાં ને શણા હોય છે તેને “ચોખ્ખા” કહે છે કાંચરમાં નેચી નળ છે/તેથી કાંચર પાનનાં નથી જાણવું દેશમાં કાંચરની ઉત્પત્તિ થવું થતી નથી, તેથી મરી ખાંડી એની થવું નળ પજુ થતી નથી. ને કાંચર મજુરની ચાર સાકાર મહિનામાં પાંચે છે, તેને મરાડીમાં “કળી” કહે છે, અને ને પાંચાં ૭ મહિના સુધીમાં પાંચે છે, તેને “મરુ” કહે છે. મરુની કાંચર પહેલા નાંચરની જાંબીનાં લાય છે કમોલ, નાચી કમોલ, પચ્ચણ, આંખામોર, રાજોમ, કાશાણ, કાળકાળ, ચાલીકાળ, ચેરકાળ, મીરેકુસળ, વાંસાળ, કાંધાળી, રાળવળ તથા કાંચાળી કાંચાળી નળિયી કાંચર ઉત્પન્ન લાય છે ચોખ્ખા એ લીતળ અને કાંચર ત્યાં જાળ છે થવું લોહનો મુખ્ય ચોખ્ખા ચોખ્ખા છે કાંચરનાં જુલુ જુલુ કાંચર પ્રકર છે તેના ચોખ્ખા મરી નાચી નળ કરે છે જાતનું ચોખ્ખા થવું કાંચર અને પીણી છે ચોખ્ખાનો લોહ મરી

તેની દશમીઓ, બાખરીઓ, પુરીઓ તથા રોટલા વિગેરે પદાર્થો કરે છે. ચોખાની ખીર સારી થાય છે. ચોખાનું ઉત્તમ પકવાન કેસરી ભાત થાય છે. ચોખાના લાડુ વિગેરે બીજાં પકવાનો પણ થાય છે. ચોખાની કૃણ્ણીની ઘેંસ કરે છે. નાનાં બાળક, રોગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેંસ બહુ ઉપયોગી છે. ચોખામાં વેરની કે મગની દાળ નાંખી તેની ખીચડી કરે છે. એ સાદા ભાત કરતાં પૌષ્ટિક છે. ચોખાના પુંવા કરે છે, તેમજ સુરમરા પણ બનાવે છે. પરાળ ઢોરને ખાવાના કામમાં આવે છે. ડાંગરના તુસનો પણ વર્ણોપયોગ થાય છે. રાયભોગ ડાંગર:—ધોળા, કાળા અને રાતી, એવા ત્રણ પ્રકારની થાય છે. તે સ્તિગ્ધ, મધુર, અગ્નિદીપક, બલકર, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્યકારક, ત્રિદોષનાશક તથા લઘુ છે. એ એક કરતાં એક ગુણથી અધિક છે. રાતી ડાંગર:—મધુ, સ્તિગ્ધ, મધુર, પથ્યકારક, રૂચિકારક, બલકારક, વર્ણકર, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, મૂત્રલ, શુક્લ, સ્વર્થ, હ્રદય તથા પુષ્ટિકારક છે; અને ત્રિદોષ, રક્તરોગ, દાહ, તપા, પ્રભુ, વાયુ, વિષ, પિત્ત, આસ, કાસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ધોળા સાદી ચોખા: રૂચિકર, શીતલ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, આહક, દીપન તથા મીઠા છે; અને તાવ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. કાળા સાદી ચોખા ગુણમાં અધિક છે. દેવડાંગર: એ કૃણ્ણ, પાટલ, શાલાયુષ, કુકુટાંક અને જંતુમેદ, એવા પાંચ પ્રકારની છે. તે પાકકાળે મધુર, શીતલ, મલસ્તંબક તથા અભિષ્પંદકારક છે. એમાં કાળા વધારે ગુણુવાળા છે. ઉપયોગ: (૧) ચોખાસામાં પગે ચોસાર થાય છે તે ઉપર: ડાંગરનું પરાળ બાળી પગે કાળો રંગ આવે ત્યાં મુઘી ધૂણી દેવી. (૨) અષ્ટગુણમંડ જ્વર ઉપર: કિંચિત્ શેકેલા ચોખા અને મગ એ સમાન લેઈ તેમાં ચોદગર્જ પાણી નાંખી બાફવા. બાફતી વખતે તેમાં હોંગ, સિંધવ, આથુ, સુંઠ, મરી તથા ખીપર નાખી પછી તેમાંની વરાળ બહુ નીકળવા ન દેતાં તે ઘેંસ ખાવી. આ મંડ જ્વર તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને તે લોહીને તથા જૂખને વધારનાર, બલકર અને બસ્તિશોધક છે. ૩) શરદગર્મી ઉપર:—ખારીક ચોખા સાંજે ખાઈ તેનું ચોસામણ કોરા માટલામાં ઘાલી મોં ખાંધી તે ઝાકળમાં મૂકી સવારે તેમાં સાકર નાંખીને ૭ દિવસ આપવું. (૪) મૂત્રરેચન માટે:—ધોળા ચોખાના પ્રવરામણમાં સાકર અને સુરોખાર નાંખીને પાવું. (૫) લાંગ ઉપર ઉતાર:—ચોખાનું ધોવરામણ પાવું. (૬) શોષરોગ ઉપર: ડાંગરની ધાણીનો કાઠો કરી પાવો. તુષારોગ ઉપર: ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાંખી પાવું.

૨૬૪. ડીકામાલી:—(સં ૦ હિંચુદ્ધા. મં ૦ ડિકમાલી.) ડીકામાલીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઘણું ફરી ફુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કાકળમાં અને બીજે ઘણેક ઠેકાણે એ ઝાડ થાય છે. એનાં પાંત્રાં જમ્બુળીનાં પાંત્રાં જેવડાં અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એને ગીણેડાં જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળ અથાણમાં નાંખે છે. એ ઝાડની કુંબોમાંથી શિયાળામાં લીલા અને પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. તેને “ડીકામાલી” કહે છે. જંગલી લોક એ દ્રવ્યની ચેપલી કરી લેવે છે. એ રસમાં કુંબોનો પણ ભેગ કરે છે. ડીકામાલી:—તીખા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, મલખેષ, મનનો મોહ તથા આમનો નાશ કરે છે. (૧) પેટપીડ ઉપર:—એક લીંચુ ચીરી તેની એક ચીર ઝાડ-ડીકામાલી બરી ખીજ ચીરનો રસ તે ઉપર પાડી ડીકામાલી નાંખેલી દાડ અંગારા ઉપર મૂકી બદખદાવી, પછી કાઢી ચૂસી લેવી. (૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર: ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં નાંખી આપવું. (૩) મૂત્રર્ચા તથા શીષ્ણ વા તાવ ઉપર:—ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૪) જના-વરની ચાંદીમાં કીડા પડયા હોય તો: ચાંદીમાં ડીકામાલી ભરવી. (૫) ભાર ઉપર:—ડીકામાલી અને કાળો બોળ પાવો. (૬) બાળકની સંસણી ઉપર:—ડીકામાલી, રેવંચી અને કાળો બોળ, ગરમ પાણીમાં વાટી પેટ ઉપર ફુંટીનાં જગ્યા બાદ કરી બીજાં સર્વ ઠેકાણે લેપ કરવો.

૨૬૫. કુકરકંદ:—(સં ૦ વારાહી.) કુકરકંદના વેલા હોય છે. એ વેલાના કાંદાનો આકાર કુકર (સુવર) ના જેવો હોય છે, અને સુવરના અંગ ઉપર જેવા વાળ હોય છે તેવા એના ઉપર પણ હોય છે. કુકરકંદ એ મોટું તીવ્ર ગુણુવાળું ઔષધ છે. કુકરકંદ: તીખો, કટવો, બલકર, પિત્તલ, રસાયન, શુક્લ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, મધુર, ઉષ્ણ, વર્ણકર, સ્વર્થ તથા આયુષ્યવર્ધક છે; અને કાઠ, મેહ, ત્રિદોષ, કફ, વાત; કૃમિ તથા મૂત્રક્રમ્હનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: કાંડરાના વિષ ઉપર: કુકરકંદ એ તોલા

પાણીમાં ધસી પાવે. આ બોમ્બ જલુ ટીન છે. કાંડરાનું વિષ ન હોય તો તે સહન થતું નથી, પણ મનું મળી જન છે. આ બોમ્બ ઉપર ઉતાર મી પાણુ. (૨) કોકાંતરીઆ ટાવ ઉપર—કાંડરાનાં બલ અથવા મૂળ, પચરંગી સુતરે હાથે કિંવા મળામાં બાંધવું.

૨૧૬. કુંભળી (કાંદા) :—સં. પલાંડ. મ. કાંદા. ઢિં. ૧૦. પાખ. મં. પેપાખ. ૩૦. ઠ તે. નિશ્ચા. મલા. ધૂણી. આ. બસળ. ઠ. ઝોનિવન. લાં. ઝેલીવસસેપા.

કુળજી સર્વે પ્રસિદ્ધ છે. એનો રાણો હાથ સવાહાન ઉગે વધે છે. તે સીધા અને તેનો પો
જારીક નથી એવો હોય છે. મંદાને જે બી જાણે છે તે માળી હોઈ જાંદના ઘા પ્રમાણે હોય
મંદાના મંદામાં જે રેશ નીચે છે તેને ' નથા ' કહે છે. જે કુળજી હોય તારે તેનું સાક મેં
મંદામાં ને જત છે; ધાળો અને રાતો. ધાળો કાઠો બોધામાં ધણો ઉપયોગી છે. મંદામાં ' ભ
સાદિપવું છે. જોઈયા મારે જોઈ એવત છે કે " મડિા જે મડિા બધા. " સર્વ પ્રકારના કામ
કુળજી નાંખી હોય તે તેમાં સ્વાદ જાણે છે. ધાળી કુળજી:—નથા, લીખ, રખ, કુર, પં
શ્ચિકર, સિન્ધ, કશર, પશુવધે, નિરાધર તથા દીપક છે; અને સુવ, કુદામ, ઉઘડી, જાલિ, ર
વિષ, વાત, વાતપિત, કશી, વાવાઈ, પરસેવો, યોગે તથા રાતોપાતો નાશ કરે છે. લીલી કુળજી:
(હરિતપદ્મ) એના મુક ધાળો મંદા પ્રમાણે જ છે. રાતી કુળજી:—(રાતો કાઠો) સીળ, સિન્ધ
ભાંસિદીપક, કુર, લીખી, મકુર, કિમિત્ ઉખ, પિત્તર, રખ અને નથામક છે; તથા મર, વાત, યોગે
ભર અને કુમિતો નાશ કરે છે. મંદાનાં બીજ:—રખ છે, અને સંતમાંના કુમિ તથા કોઈકો ના
કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકોની આંકડી ઉપર:—ધાળો કાઠો માગી મુખમાં જાણે. (૨) ઉખ
રોગ ઉપર:—ધાળી કુળજીના રસનું જાળન કરવું. (૩) બરમીએ કપાળ કુલે તે ઉપર:—કુળ
જીના મુખની, અને કપાળ ઉપર મંદામાં કપૂર ધણી તેના લેવ કરવે. (૪) નાકમાંથી યોડી પ
છે તે ઉપર:—કુળજીના રસનું નરવ જાણવું. (૫) મહામારી (કાસેરા) ઉપર:—જે ને પડે
કંદાનો રસ પાતા જવું. (૬) કાસેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—રાતે જાળન કર્યા પછી કુળજીના
રસમાં જળા જેઠી કિમ ધણી તેમાં લીજાળી ૧ માસે અને ધાણ ૧ માસે નાંખી તે ચરે. (૭)
બાળકોને ધાંસી (સૂચી) અને કુમિ થવા હોય તે ઉપર:—કુળજીના રસ પાતે. (૮) વીંછીન
કેસ ઉપર:—કુળજીના ને કામ કરી જોગવા. (૯) બરમીની આંજ ન જામવા માટે:—જો
કુળજીને પાસે રાખવી. એકલે કાળ લાગતી નથી. (૧૦) તંબાકુ સાગી હોય તે:—કુળજીના ર
પાતે. (૧૧) બરમી ઉપર:—ખોલી કુળજી, છાં અને ખડીસાર એકત્ર વાડી તેમાં મગનું થી ને
તેમાં નાંખી જાણવું. (૧૨) અગ્નિપિત્તથી બળામાં બળતરા થતી હોય તે:—ધાળો કાઠો
જારીક ચીરી, કુખરે નથાં અથમ્યાં ખીડા કાંઈમાં મેળવવો અને તેમાં ખાંડ નાંખી જાણવે. (૧૩)
લીંબૂવૃદ્ધિ ઉપર:—કુળજીના રસ મધ સાથે જાણવે. (૧૪) બરમીના કેસ ઉપર:—કુળ
જીના રસ જોગવા. (૧૫) બાળક જલદી વધવા માટે:—કુળજી અને મેળુ હવેમાં જાણવી
જાળક જલદી ઉગુ ઉગે છે. (૧૬) આમરકાંતને માટે:—કુળજી જારીક ચીરી ચર પંથ વખતે સિંધ
નાંખવી અને તે મહાદર રહી સાથે જાણવા જાણવી. (૧૭) અતિસાર ઉપર:—કુળજીના રસમાં
જાણી મેળવી જાણવું. (૧૮) બરમીને માટે:—કુળજી કાપી, પાંચ રહી સાથે જાણી અને તેના
કામ જાણવા કુળજી જારીક વાડી તેમાં થી નાંખી ધાળો કરી કુદી ઉપર જાણવે. એકલી કુળજી
જાણવાથી જળ મરમી રહે છે. (૧૯) આંખે દુખ લાગ્યું હોય તે:—કુળજીના રસમાં ખડીસાર
ધણી રાતે જાળમાં પાણી તથા રાત્રાંજન (રત્તોળી) થણી આંખે ઉપર જોગવી. (૨૦) પુરપલ
અગ્નિ હોય તે:—ધાળી કુળજીના રસ, મધ, જાંદના રસ અને થી, જે જોગુ કરી પ્રતિદિ
૨૧ રિપ્સ જાણવું, જેથી પ્રપલ જાણવે. (૨૧) જળમિ કુળ જવું હોય તે:—કુળજી મધ થી
તણી મરમ મરમ જાળમ ઉપર જાણવી. (૨૨) લીંબૂવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરસત દુખ ઉપર:—
કુળજીના રસ ૭ માસા, થી જળ માસા અને મધ જળ માસા, એકત્ર કરી રોગ સવાર સાંજ ને
વખત લેવું, અને રાત્રે જાણી સેર મરમ કરેલા દુધ સાથે નાંખી પીવું. જે પ્રમાણે મહિના ને મહિના

આપવું. (૨૩) અપસ્માર ઉપર:—ઘોળી ડુંગળીનો રસ નાકે પીવો. (૨૪) કામીષ્ટ રોગ ઉપર:—ઘોળી ડુંગળી, ગોળ અને તેમાં થોડી હળદર નાંખી સવારે અથવા સાંજે ઊંઘવાની વખતે ખાવી. (૨૫) સળેકમ ઉપર:—ઘોળી ડુંગળી કાપી નાકનાં બંને છિદ્રથી સુધવી. (૨૬) બાળકોને તાનનો આબર થાય છે તે ઉપર: ઘોળી ડુંગળી બાણી બારીક વાટી તેમાં ગાયનું ધી નાંખી વડી કરી તાળવાપર મૂકી ઉપર ઐરડનાં કુમળાં પાંત્રાં મૂકી કપડાથી ૩ દિવસ બાંધવું. દરરોજ સાયંકાળે ડુંગળીની ચેપલી કાઢી નાંખી માથું સ્વચ્છ ધોવું અને તાળવાપર ગાયનું ધી ચોપડવું તથા ઘોળી ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં થોડું જીરું અને ખડીસાકરની મૂકી નાંખી તે પાવું. (૨૭) ગરમીની લુપ્ત લાગે છે તે ઉપર:—એક ઘોળી ડુંગળી બાણી અને બીજી લીલી ડુંગળી લેઈ તે બંને બારીક વાટી તેમાં જીરૂની મૂકી બે માસા અને ખડીસાકર બે તોલા એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવું. (૨૮) ઘેળ, બદ, ગાંઠ વગેરે પકવવા માટે:—ડુંગળી બાણી વાટવી અને તેમાં ધી અને હળદરની મૂકી નાંખી ગરમ કરી સહેવાય તેટલું ગરમ પોટીસ બાંધવું. આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે. (૨૯) આંખો આવે છે તે ઉપર: ડુંગળીનો રસ આંખોમાં નાંખવો. (૩૦) ઢોરોને શે'બારોગ (ઢોરોના નાકમાંથી શ્લેષ્મ (લોટ) પડવા લાગે છે તે) થાય છે તે ઉપર:—ઘોળી ડુંગળીના કાંદા સાત અને ગોળ પાશર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારે ખવરાવવું, અને ધણા દિવસનું જીનું કપાસિયા કાઢી નાંખેલું ૩ લેઈ સ્વચ્છ પહોળું કરી એક વાસણમાં અગ્નિ લાવવો અને તેમાંથી નીકળનારી ધૂળી તે ઢોરના શ્વાસોચ્છ્વાસે મસ્તકમાં જઈ શકે એવી રીતે તે દેવતામાં નાંખેલું ૩ ઢોરના નાક આગળ ત્રણ દિવસ ધરવું. (૩૧) મૂળબ્યાધિ ઉપર: ડુંગળી ઝીણી ચીરી છાખડીમાં સૂકવવી પછી તેમાં તલની મૂકી ૧ માસો, અને ખાંડ બે તોલા મિશ્ર કરી નિત્ય સેવન કરવું. (૩૨) પિત્તવિકાર ઉપર:—ઘોળી ડુંગળી ઝીણી ચીરી મીઠા દહીંમાં મેળવી તેમાં થોડી સાકર નાંખી ખાવી. (૩૩) દાઢ દુખતી હોય તે ઉપર: ડુંગળીનાં બી અલમમાં નાંખી પીવાં અથવા એકલાંજ દાઢમાં રાખવાં. (૩૪) મૂળબ્યાધિ ઉપર: ડુંગળીનો રસ, સાકર અને ધી નાંખી આપવો.

૨૬૭. ઢોર આંખો:—ગોમાંતક પ્રાંતના રાનમાં અનેક તરેહનાં ઝાડ છે. તેમાં 'ઢોર આંખો' કરીને એક સાધારણ ઝાડ થાય છે. તેને માર્ગદર્શક મહિનાને સુમારે આંખા જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. તેની છેવટે નાની અણી હોય છે. એ જળ પાકે એટલે ગળચટાં થાય છે. કેટલાક લોક એનાં રાચતાં કરે છે.

૨૬૮. તગર:—(સં તગર. મં હિં તગર.) તગરનાં ઝાડ ધણાંજ મોટાં થાય છે. તગરનાં પાંત્રાં લાંબાં હોઈ તેને છેડે અણી હોય છે. એનો વિસ્તાર ધણાંજ મોટો થાય છે. તગરમાં 'એકેરી ઘોળી' અને 'ફુલેરી ઘોળી' એવી બે જાત છે. ફુલેરી તગરનાં પાંત્રાં જરા કાળા રંગનાં હોય છે. એને 'મીઠી તગર' કહે છે. એકેરી તગરનાં ફૂલ પારિજાતકનાં ફૂલ કરતાં કાંઈક મોટાં હોય છે. તેને પાંચ ૭ પાંખડીઓ હોય છે. એ ફૂલને લાંબી દાંડી હોય છે, એનાં ફૂલનો માત્ર સવારે કાંઈક વાસ આવે છે, પછી આવતો નથી. તગરના ગુણ ગાંઠી તગરના જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) મસ્તકશૂળ ઉપર: તગરનાં મૂળીઆં ધસી લેપ કરવો.

૨૬૯. તગરગાંઠાડા: (સં તગર.) તગરનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત અને આલમોરાના પહાડ ઉપર થાય છે. એનાં મૂળીઆં "તગરમૂળ" કહે છે. તગર એ ધણું સુવાસિક હોય છે. એનો ધુપમાં ઉપયોગ કરે છે. તગરમૂળનો રંગ કાંઈક-છીંકણી જેવો હોય છે. સુવાસિક છીંકણી અને સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ધણો ઉપયોગ થાય છે. તગર: શીતળ, પચ્ચકર, કડવું, અધુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, પાકકાળે તીવ્ર, વૃષ્ટ તથા વિષનાશક છે; અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તદોષ, જૂનોઆદ, અપસ્માર તથા જૂતબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—પ્રલપક સન્નિપાત ઉપર તગરગાંઠાડા: તગર, આસોદ, કુંબ, શંખાકુલી, દેવદાર, કંક, આલ્હી, જટામંત્રી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.

૨૭૦. તજ: રાં તવ્યા. બં દારૂચિની. મં હિં કં તેં તજ, દાહચિની. તાં કશ્વાપતે. વૃં ધંજન. મલાં કશ્વા. કાં દારૂચિની. અં આલ્હી. ઈં સિનામન બાર્ક. આં સિનામન ત્રિભાનિકમ.

સિંદુરદીપમાં તળાઈ જાડની ઉપરિ મણી થાય છે. આ જાડનાં મોઢાં જરણેા છે. તલ જાડ ત્રણ વર્ષનાં થાય એટલે તેની જાડ માંડી તાકમાં સાથે છે, તેને 'તલ' કહે છે. તેની કુટિરિ આવી રહે છે. આ જાડનાં મળીવાળું, તળુ અને જળુ તેજ કાઢે છે; પરંતુ જળુ તેજ સાદ કોવ. તલ મણામાં બહુ આવે છે. તલ વાવનાસક છે. તલ નાંખ્યાથી પદાર્થોમાં મણો સ્વાદ આવે. (તલ:—લીળી, પિત્ત, મીઠી, કઠમુદિશારક, લઘુ, રસ, કઠી, નસ્તિરોગક, તેવા ઉચ્ચ છે; અને ક ઉષ્ણી, વાયુ, ઉષ્ણ, ખરબ, ક્રોધ, આમ, નસ્તિરોગ, પીનક, વિષ, શુક્ર, અર્ધ તથા કૃમિનાં કી કરે છે. ધાતળી છાંસની તલ:—મીઠી, કઠી, સ્વાદ, નજર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા મુખોત્પન્ન નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—તલુ તેજ મોળવું. (૨) પિત્ત થઈ ઉષ્ણી થતી હોય તે ઉપર:—તળનો કાઢે પાવે. (૩) શરીરથી માણું મણું કુખલ હોય તે ઉપર:—તલ જરૂર ગરમ કરી લેપ કરવો. અથવા તળનો અર્ધ માંડી મોળવો. (૪) અર્ધ કાઢવા ની, રીત:—એ વાઘી ઉપર કપડું નાંખી તે ઉપર તળની થણી નાંખવી, તે ઉપર અથડાઈ પર્તી થઈ તે ઉપર દેવવા મળે, એટલે વાઘીમાં તળનો અર્ધ પડે છે. (૫) વાતગુણ ઉપર:—તલ, લી આળી, એરોસ અને ક્યોઈ, એ સમમાને લેપ તેનો કાઢે કરી પાવે. (૬) શૂનકુલ આમાતિસા ઉપર:—તલ, રોઠ માસો, ગીયાનો મળે ત્રણ માસા અને જાળ રોઠ માસો, એવું કુલ્લે કાંઈમાં આવું એટલે જાડી કુલ્લ થાય છે.

૨૭૧. તરણુ:—સ. કાવિ. મ. ક્ષીઝ, તરણુ. ડિ. તરણુ. ન. તરણુ. ક. નામનાઈ, કાલેષુ, તે. તરણુ, પુલભવા, હરણુ. શા. દોહવાના. અ. જલી. ટું. નામને. મલા. વચક. ટા. કામડી ઈ. વૈદ્યરમેશ. શા. વચ્ચેરીશુ સાધુશ્ર્વ.

તરણુના વેળ થાય છે. એમાં ને જાત છે. એક કાલો રોષ જોળ અને જીલ પોળ અને રાત્રી રોષ છે. પોળ જાતનાં તરણુ એને 'મળીયા' કહે છે, તે મોઢાં અને મીઠાં રોષ છે. એનાં પાંચને પાંચ પુણ્ય રોષ છે. તેક પુણ્યની વચમાં રોઠ આવે જાણી રોષ છે, તરણુ રોળા જેવાં થાય છે. તરણુ કાઢે છે. કુખળ તરણુનું કાક સાઈ થાય છે. ખરવાક, પછરા, હામ વગેરે સ્વભે ઉચ્ચ તરણુ થાય છે. એને 'કરણુ' પણ કહે છે. તરણુ:—લીળી, નજર, અર્ધ, વસિર, લઘુ, કુદિર, મહસ્તકાવક કાક છે, અને પિત્ત, શુક્ર તથા ધાતુનો નાશ કરે છે. એનાં પાંચ કાવો અને રક્તક્રિશારક છે. ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટવાને ખાઈ:—તરણુનાં નિર્મા વાડી તેના મળનું અર્ધી લોલો અને કુદિસારુ અર્ધી લોલો, એક કરી ખાવું. (૨) કાક ઉપર:—તરણુ ખાવાં. (૩) જરૂરી ઉપર:—તરણુનાં જાળે પાણી પાટીર કાઢી તેમાં મડિસાર અને જળુ કુલ્લ નાંખી આવું. (૪) કુદિસારુ અર્ધી પડે છે તે ઉપર:—તરણુની જોળી કમળી મળી કાઢી, તેમાં પાટીર અર્ધ નાંખી, તે ઉપર પ્રથમ, કાલેથી કમળ પૂર્વવત મેસાડી તે કાળમાં રાખવું, અને સવારે તેમાં પાણી, પાણું. એટલે કુદિની માંડી, રોઠી અને પેલાવ વખતે થવી જાતરા, એ વિશારતુ સમન થાય છે.

૨૭૨. તંબાકુ:—સ. તામકુ. ન. તંબાકુ. ડિ. તંબાકુ. ઈ. રોળેશ.

તંબાકુનાં કાક ધમારે કાથેક જાંબો વધે છે. એને વેત વેત વળાપનું પાંચ આવે છે. તંબાકુ મળી લીધા પછી ને કાકા રહે છે તેને જળ પાંચ કુટી ની આવે છે. એ પછી આવેલાં પાંચ નિરુ-ચોગી રોષ છે. તંબાકુ થવું કરી સર્વ પ્રણાઈ થાય છે તંબાકુ એ એક કાચી ભત્તી જે છે; પરંતુ તેનો પ્રતિવર્ષ થાયો રૂપીઆનો ઉપયોગ નાક સરકારને-મણેાનું કાચો થવા થાયો છે. તંબાકુ આરવનાં ઉત્તેજનાં આવે છે, પરંતુ માણેાએ મીલનના માટે તેનો અનેક પ્રકારનો નિરર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ખર્ચ વધારે છે. કેટલાક કીંમતી કરી મુષે છે, કેટલાક ખાવ છે, અને કેટલાક કુખળ કરે છે. પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા ઘોઘાળ મળે. એ બચનથી માણેાને થવું પુષ્ટવાન થાય છે, જળ તે ખાનમાં આવતું નથી. તંબાકુ ખાવાથી ગોળાં કુદિષ આવે છે, કાંતે પુષ્ટવાન થાય છે, મર થાય છે, અતિરે, કાકાન થાય છે, અને પ્રિય થાય છે. એ પ્રથમેાન પીપથી. અતિમાં કરે.

વિપ્રજ યાય છે, અને કાળજી બળી જાય છે. તંબાકુ ખાનારો ક્યાં થૂંકશે, તેનો નિયમ નથી. એ ઉપર એક કહેવત છે કે “હગનારની ગાંડ અને તંબાકુ ખાનારનું મોં એનો નિયમજ નહિ.” એટલું એ અમંગળ અને ગંદુ વ્યસન છતાં આધુનિક કાળમાં એ વ્યસનની નિરર્થક ખડાઈ ચાલી રહી છે. એ વ્યસન બ્યારે બધા માણસો છોડશે ત્યારે દેશનું ધણું હિત થશે. તંબાકુ: પિત્તલ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અસ્તિશોષક, મંદકર, બ્રામક, કડવી, દ્રષ્ટિમાંધકારક, સારક, વામક, તીખી, રચિકર તથા વાતાતુલોભન છે; અને કફ, ઉધરસ, દમ, વાયુ, કાઠવાયુ, કૃમિ, દંતરોગ, શુક્રોગ, દ્રષ્ટિરોગ, લીખ, જૂ વીંછીનું વિષ તથા સોજનાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) જનાવરેના કીડા દૂર થવા માટે: તંબાકુ ઝીણી કરી ચાંદામાં ભરવી. (૨) અંદવૃદ્ધિ ઉપર:—તંબાકુનાં પાંત્રાને શિલારસ ચોપડી બાંધવાં કેવા કાચકીમાંનું મગજ એરડતેલમાં ખરલ કરી તંબાકુનાં પાંત્રા ઉપર ચોપડી તે પાંત્રા બાંધવાં. એ યોગથી સર્વોગે ચર ચર થઈ ઉલટી યાય છે. ધણીજ તરફી પડે તો તે છોડી નાંખવાં અને વળી ફરીથી બાંધવાં. એથી કરી બે દિવસમાં અંડ ડેકાણે આવે છે. તંબાકુનાં પાંત્રાં એકલાં પણ બાંધવાં. (૩) મધમાખી વિગેરેના ડંખ ઉપર: છીંકણી કેવા ઝીણી કરેલી તંબાકુ ચોપડવી. (૪) પીનસ રોગ ઉપર: જુની છીંકણી મુકવી. (૫) આદારશીશી ઉપર:—તંબાકુમાં પાણી નાંખી કપડાણુ કરી તેનાં બે ટીપાં નાકમાં ધાડવાં; અને તાળવા ઉપર પણ થોડું પાણી ચોળવું. (૬) સર્પના વિષ ઉપર:—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી અધોશિર પાણી વચ્ચગાળ કરી રાખવું અને ઘડી ઘડીના આંતરે દર વખતે સાત સાત તોલા એમ બે ત્રણ વાર આપી ઉલટી કરાવવી; આ ઔષધ પાંચ છ વાર આપવાથી સોરો ફાયદો યાય છે. (૭) વીંછીના વિષ ઉપર: તંબાકુ પીવાની ચલમમાંનો કીલ ખાવાના પાનના ખીડામાં થોડો ખવરાવવો. (૮) જુ મરવા માટે: તંબાકુ પાણીમાં મેળવી તે પાણી માથે ચોપડી ઉપર પાટો બાંધવો; બે પ્રહર પછી પાટો છોડી અરીઠાનું શીણ ચોપડી સ્નાન કરવું; એટલે બંધી જુ મરે છે.

૨૭૩. તમાલવૃક્ષ: રાં. મં. તમાલપત્ર. હિં. તેજપાત. બં. તેજપાતા. કં. પત્રક. તેં. આકપત્રી. અં. સામીજ, ઈં. ફાલિઆંભાલાખાથી. લાં. સિનામોમનંટમાલ.

જેવાં તજનાં ઝાડ હોય છે તેજ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ યાય છે. તમાલવૃક્ષ સિંહલદ્વીપમાં ઘણું યાય છે. એનાં પાંત્રાને ‘તમાલપત્ર’ કેવા ‘તેજપત્ર’ કહે છે. તમાલપત્રનો મસાલામાં તેમજ ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ યાય છે, તમાલપત્ર તસુકર બેડોળાં હોય છે, અને ચાર પાંચ આંગળ લાંબાં હોય છે. તમાલવૃક્ષ:—મધુર, ખલકર, વૃષ્ય, શુર, ધાતુવર્ધક તથા શીતળ છે; અને અમ, દાહ, કફ, પિત્ત, શોષ તથા વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે.

૨૭૪. તરટી:—(સં. રક્તાખીજકા. મં. તરટી. હિં. તરટી. કં. રેઉડે.) તરટીનાં ઝાડ બે માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં ખીડાએલાં અને લાંબાં હોય છે. તરટીને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડને કાંટા હોય છે. તરટીનાં ઝાડ સોલાપુર પ્રાંતમાં પુષ્કળ યાય છે. તરટી: મધુર, કડવી, શુર, ખલકર અને કફનાશક છે. ઉપયોગ: કફ ઉપર: તરટીની છાલનો કાઢો મધ નાંખી પાવો.

૨૭૫. તલ: રાં. હિં. તિલ. મં. તીળ. કં. એલુ. તેં. નોખલુ. તાં. એલ, તુણુ. છું. ઉર, એન્. મલાં કારેલ્લુ. ફાં. કુન્દ. અં. સીમસીમ. ઈં. સિસેમનેજર સીડસુ. લાં. સિસેમેદીક.

તલનાં ઝાડ સુમારે બે હાથ લંબાં વધે છે. એનો રોપો વેત દાઢ વેત ઉચો વધે છે, તેનાં પાંત્રાંની ભાજી કરે છે. તલમાંથી તેલ કાઢે છે; તેનો ખાળે માણસોને અને દોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તેલ પૌષ્ટિક છે. તલનું તેલ ખાવાનાં સર્વ તેલોમાં ઉત્તમ છે. જંગલી અંડ, જંગલી મગ, અને જંગલી ચણા (ફરવંતી) પ્રમાણે જંગલી તલ કરીને જંગલમાં એક ઝાડ તલનાં ઝાડ જેવું યાય છે. એ જંગલી ઝાડ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. તલમાં કાળા અને ઘાળા એવી બે જાત છે. તલ: ખલકર, સ્નિગ્ધ, શુર, અગ્નિદીપક, સ્તનમાં દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કફનો દિતાવલ,

અવધારા, વળુ વિશે અવધારા, આકાશ, દુધ, ગધુર, કાકા, પાકાણે લીધા, રસત વો શી મતિપર, ઈતિને દિવસાર, વર્ણકર તથા કાકારા છે; અને વળુ તથા વળુનો નાક કરે । કાળા તથા—પ્રત્યેક અધિક છે. ધાળા તથા—હીન ગુણ છે, અને સાત તથા અસ્તુ ત ગુણોમાં હીન છે. તથા તેવ અવધારા કરે છે. ઉપધારા—(૧) મૂત્રાધાર (મૂત્ર વધે થવું અને કાકા ઉપર—તથાની સેધાનોની અવધારા મોળની રાખ માનના દુધમાં મેળવી તેમાં થવું) અવધારા પાવું. (૨) તાદૃશ્યપિરકા ઉપર લેપ—ગોધરમાં તથાનો ગુણે મોળ માલવી લેપ કરે. (૩) આંજીકાંચ પ્રકાર ઉપર—તથા તેવ ગુણના નિર્વાળ પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પરી નાખે અને વારંવાર તે પરી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેવનાં રીત પાકતા થવું; એટલે તથાનો રોગે સુખ નાખે. અવધારા મિશ્રણને મોરના પીંજા વડે લેપ કરે. (૪) આકાશ અવધારા મોર—તથા મુદાં અને વરીઆળાનો કાકો કાકા કરી મોળ નાંખી વળુ દિવસ પાને, અવધારા કાકા તથાનો મોરે મોળ નાખી પાને. (૫) મુખપાકના ધોધથી કાંત હાસે છે તે ઉપર—સિંધવ અને તથાનો તેવો મેળના મોળ રાખવા. (૬) અવધારા ઉપર—તથા તેવમાં મોળ (કાનખજીરો) તળી કાકો અને તે તેવ અકે રીતે નાખે અને કાનમાં પાડવું. એટલે પાકા મિશ્રણ કાકા નીકળી જાય રાત્રી થાય છે. (૭) આકાશીયા ઉપર—મોળ અને પી મોળ કરી ખાવા અને દુધમાં તથા અવધારા તેવ અને વાવડીય વાડી તેવો લેપ મતલ ઉપર કરે, એટલે વળુ કિરકમાં આકાશીયા જાય થાય છે. (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર—તથા તેવ, મોળ, મોળ અને આકાશીયા દુધ, એ સમસ્તને લેઈ મોળ કરી પાકાથી વિષ ઉતરી જાય છે. (૯) મંત્રુરાના વિષ ઉપર—તથા તેવ અને અમ પાણી મોળ કરી પાવું. (૧૦) પિત્તથી આકાશીયા ઉપર કોઈકા ઉકે છે તે ઉપર—તથા તેવ ને પેલાભાર અધીસ ૧ પેલાભાર, અને પાંચ રાખના ઘણા નેટલો સાથે, એ સર્વે રસ જરમ કરી રેલા ઉપર મોળવા અવધારા સર્વે કાંતગોની રાખ તથાનો તેવમાં ખસ કરી રેલા ઉપર મોળવા. (૧૧) પ્રમેહ અને વીર્યપતન ઉપર—તથા પંખા પાણીમાં પચાળો, મોળ તે પાણી સાથે નાંખી અકાશીયા પાક રેવું. વાર જાય તે તે પાણીના મોળ થઈ જાય છે. (૧૨) બર્ધકાવ ઘણાની એક કોણ તેડ—તથા અને પચાળ સમભાગ થઈ મોળ વાડી સાકરમાં ખાવું. (૧૩) રક્ત-મૂળઆધિ ઉપર—તથા વાડી માનજીમાં મેળવી ખાવા. (૧૪) ગર્ભીણી અને મુલાવડીના રક્તકાવ ઉપર—તથા, જવ અને સાકરનું જુલું મધમાં ખાવું. (૧૫) અરમરી અને સુમરમરી (કાકો અવધારા કરવાથી ને મતરમોડા થાય છે તે) ઉપર—તથાની સેધાનોની રાખ મધમાં નાંખી અવધારા (૧૬) વાળકની રક્તકાવહણી ઉપર—અવધારામાં થોડી તથાની જાડી અને સાકર નાંખી ખાવું. (૧૭) તિલક પ્રમેહ (મૂત્રાધાર તથા ગરમી) ઉપર—તથાનાં વાળાં ફોડે સાંજે લાવી અર્ધા રાત્રી પાણીમાં સુધારે ૧૦ ફોડે પલાળી રાખવાં. સુધારે તે ફોડે સળાવડે કાકાવડાં, એટલે પાણીનાં બોડા મોળ થશે. પછી તેવ મિશ્રિત ફોડે કાકી નાંખી તે મોળ મુખારે ૪ તોલા લેઈ, તેમાં સાકર નાંખી પાને. એ પ્રમાણે ને વખત તાલે મોળ વેધાર કરી સાવ કિરક પાને. (૧૮) તિલક પ્રમેહ ઉપર—અવધારા તથાની માલુ સળાવી રાખવી અને રોજ રાત્રે એક પેલાં બાર કાકાના વાલજીમાં પલાળી રાખી બીજે કિરકે પ્રાતઃકાળમાં તેવ પાણીમાં તે માલુ મસલી વજરને કરી સુધારે વાર પેલાભાર પાણી થઈ તેમાં છાં અને સાકરની જાડી નાંખી એક વખત એ પ્રમાણે સાવ કિરક પાવું. (૧૯) માંકાનો નાશ થવા મોર—તથાનાં કાકા ઉપર એક અવધારા રજા લેવ છે, તેને ‘માળા’ કહે છે તે સુધાં કાકા નાંખી લાવી થઈમાં પાડવું તે માંકાને ખાઈ જાય છે. માલુને કાકા ઇલા કરતા નથી (૨૦) રક્ત ગુણ ઉપર તથા આકાશ અવધારા મોર—તથાનો કાકો કરી તેમાં મુદાં, મરી, પાંચ, કિંજ અને બારમજીનું જુલું નાંખી તે કાકો પાને. (૨૧) રક્તપિસાર ઉપર—વાડેલા કાકા તથા એક ભાગ, સાકર ને ભાગ અને ગરમી દુધ વાર ભાગ, એક કરી તે પાવું. (૨૨) મૂત્રપ્રમા (પથરી) ઉપર—તથાનાં દુધનો ખાર, મધ તથા દુધ એક કરી તે વળુ વિષ પાવું. (૨૩) વાળા ઉપર—તથાનો મોળ કાકામાં વાડી લેપ કરે.

૨૭૬. તવખીર વૃક્ષઃ રાં ૦ કં તવક્ષીર. મં તવખીર. હિં ૦ તવાખીર. ક્ષાં તવાશીર. ઇં ૦ આરોશ્ટ. લાં ૦ ક્કર્યુમા ઓગસ્ટિફેલિયા.

આ ઝાડ મલબાર પ્રાંતમાં થાય છે. એ વધારેમાં વધારે એક માંચીકું ઉંચું વધે છે, અને સાધારણ રીતે બે હાથ ઉંચું હોય છે. એનાં પાંત્રાં હળદરનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે અને ઝાડ પશુ તેવું જ દેખાય છે. તથા તેના જેવીજ તેને મુડીઓ થાય છે. તેને ચુંડી કાઢી પાણીમાં ધોયા પછી જરા કચરી, ચાર પાંચવાર ધોઈ તાપમાં સૂકવે છે. પછી તેને દળી તેની બારીક ભૂટી કરે છે. તે શુભ્ર (ધોળા) રંગની હોય છે. તેને 'તવખીર' કહે છે, એને દૂધમાં બાંધી ખાય છે. એવો જે એનો પદાર્થ કરે છે તેને 'લાપશી' કહે છે. નાના બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે. એ પદાર્થ શીતળ અને પૌષ્ટિક છે. તવખીર પાંચ છ જાતના ઝાડના કંદમાંથી થાય છે. મહાબળેશ્વરના હુંગર ઉપર પશુ તવખીર ઉત્પન્ન કરનારાં ઝાડ થાય છે. અમેરિકા ખંડમાં આ ઝાડ પ્રખ્યાત છે. અમેરિકન લોક, બાલુથી કિંવા બીજા શસ્ત્રથી જખમ થયા હોય તો એ ઝાડનું દૂધ ચોપડે છે; માટે તેને "આરોશ્ટ" એવું નામ આપેલું છે. ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં આરો એટલે "તીર" અને "શ્ટ" એટલે મૂળ એવો અર્થ થાય છે. હુમ્મ્યા માણસો તવખીરના ચોગે તેલનું ધી કરે છે. તે આઠ દિવસ માત્ર સાઈ રહે છે. પછી તેનો તેલવાળો વાસ આવે છે, તવખીરઃ મધુર, શુભ્ર, શીત, સુગંધિ, બલકર, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ક્ષય, પિત્ત, ક્ષત, પિત્તદાહ, અગ્નિ, ઉષ્ન, દમ, તાવ, તૃષ્ણ, કમળો, પાંડુ, કોઠ, મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, વ્રણ, તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગરમીથી મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપરઃ તવખીર ચોપડવી. (૨) પિત્ત ઉપરઃ તવખીર ધીમાં નાંખી ખાવી. (૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્યઃ તવખીર ઠંડા પાણીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં નાંખી બારી પાતળી રાખડી કરી તેમાં થોડી સાકર નાંખી ખાવી. (૪) રક્તપ્રદર (સ્ત્રીઓને ધાતુ જાય છે તે) ઉપરઃ તવખીર, રાજ અને ગેરનું ચૂર્ણ ધીમાં આપવું.

૨૭૭. તાડઃ રાં ૦ બં ૦ ક્ષાં તાલ. મં ૦ ખરતાડ, તાડવૃક્ષ. હિં ૦ તાડ. કં ૦ તાળીમારા. તૈં ૦ પનેમારં, તાતી. તું ૦ તારી. મલાં ૦ માલં, પના. અં ૦ તારગો, તળટમાડો. ઇં ૦ પાલમાયરા, પામ. લાં ૦ ખોરેસસ, ફલેબેલીફોર્મિસ.

તાડ, માઠ, સોપારી, સુરમાડ શીંદી એ સર્વેનાં ઝાડ એકજ જાતનાં છે. એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમાં થાય છે. તાડનાં ઝાડ હુંગર ઉપર અને રાતમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. એ દશબાર વર્ષે ફળે છે. તાડનું ઝાડ ધણુંજ ઉંચું વધે છે. તેનો સોટો ૪૦-૫૦ હાથ ઉંચો અને સરળ હોય છે. એ ઝાડમાંથી તાડી કાઢે છે. એના ફળને 'તાડગોળા' 'તાળણ' કહે છે. એ ગોળા ધણુ ઠંડા છે, માટે કેટલાક લોક ગરમી થવાથી ખાય છે. તાડનું ઝાડ ધણુંજ ઉપયોગી છે. તેની ઝાવલી ધરનાં છાપરાંપર નાંખે છે. તેનાં પાંત્રાંમાંથી છત્રીઓ વિગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તાડપત્રવૃક્ષ કરીને તેની એક જાત સિંહલદ્વીપમાં થાય છે એની ઉંચાઈ સવાસો હાથ હોઈ એની ઝાવલી પંદર વીસ હાથ લાંબી હોય છે. એ એક ઝાવલીથી વીસ પચીસ માણસનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે. આ તાડપત્ર વૃક્ષ સુમારે ૮૦ વર્ષે ટકે છે. એટલા વખતમાં તે એકજ વખત ફળે છે. એનાં ફળ હાથીના મસ્તક જેવડાં હોઈ તેમાં તાળગોળા જેવો ગીરો હોય છે. તે લોટા ખાય છે. એ વૃક્ષનાં પાંત્રાંને પુસ્તક લખવામાં પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો. સિંહલદ્વીપ, કનાટક, એ દેશોમાં અથાપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે. લખવાના કામમાં લીધા પહેલાં એ પાંત્રાં દૂધપાણીમાં ઉકાળી કઠાડે છે. એ પાંત્રાં ઉપર ભોખંડના ખીલાથી લખે છે. એ પાંત્રાં કાગળ કરતાં ધણું વર્ષો સુધી ટકે છે. બ્યન્નતાડ કરીને એક તાડની જાત છે; તેનાં ઝાડ દક્ષિણ અમેરિકામાં ધણું છે. એ સાદીઓ તથા પંખા કરવાના કામમાં આવે છે. તાડગોળા કુમળા હોય ત્યારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. જુના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે. તાડગોળાની અંદર નાળીએરની પેઠે પાણી હોય છે. તે પીવાય છે. તાડવૃક્ષઃ—મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિકર, શુક્રં, કષ્કર, બલકર, મેદારક, વૃષ્ય, આ. બિ. ૧૭.

તથા સારક છે અને પિત્ત, શુક્ર, શેષ, વિષ, મગ, કાક, કૃમિ, રક્તોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં કૃમળાં કૃમળાં—સ્ત્રિમ, સ્વાદુ, ઘૂર, મથાવરોષક, નયાર, શીતલ, માતૃવર્ધક, વૃષ્ણ, વસિકારક, ખાસ તથા ક્રોધર છે, અને વાયુ, આસ, રક્તપિત્ત, મજા, શુક્ર, શીત, પિત્ત, શેષ તથા રક્તોષનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં કૃમળાં—ફુલર, તથા મૂત્રક છે અને શુક્ર, પિત્ત, ક્રોધ, નેત્રાભિભ્રંશ તથા રક્તને મનાશે છે. એનું લીલું રોપણ—મૂત્રક શીતળ, રસાયણ અને પાકાયે મધુર, તથા સારક છે અને વાત, તથા કિંતુ નાશક છે. તાકના મસ્તકમાંનું આંજન—માતૃવર્ધક, અને વાતપિત્તનું નાશક તથા અસ્તિશુક કરનાં છે. તાકી—અતિ માદક, સ્ત્રિમ, ઘૂર તથા વૃષ્ણ છે. તેનું ખાદી થઈ શેષ તેા વિતરે અને વાતનાશક છે. તાકનાં મૂળાં—પાકાયે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. ઉપધોગ—(૧) અરમીલી પેશાબે બગતો થાય છે તે ઉપર—કૃમળા તાકોળા ખાવા એકલે પેશાબ સાર થાય છે. અથવા તાકનાં મૂળાં એખાના ધિવરામજાં વાદી સાર નાંખી પાવાં.

૨૭૮. તાંડળજો. (યોગાર્થ)—સં. તદુલીક. મં. તાંડળજ, કિં. યોગાર્થ નં. હુનર, ક્રોધ, નેત્રાભિભ્રંશ, કોરોષોષુ તેં. યોગાર્થ. તાં. મુદ્ધકાર્થ. મથા. ચિન્નિદા. શં. સુ. નમ્બાલ નં. મુદ્ધકાર્થમાનીમ. ઉં. ક્રોધોદાહ્ય એમેરેષ. થાં. એમેરેયીક રેન્નુદ્ય દોલીકમ.

આ બાજુ ગારપાસી થાય છે. એનાં પાંખાં નાનાં અને રાપો બે વે તથા અધિક જોડો થતો નથી. આ બાજુ સ્વાદે મધુર સારી અને પચકર છે. તાંડળજો—મધુર, શીતળ, રુચિર, અતિદીપક, વધુ, ક્રોધ, મૂત્રક, પચકારક તથા સારક છે, અને વિષ, પિત્ત, મગ, શુક્ર, રક્તોષ, ક્રોધ, રક્તપિત્ત, શીત, પિત્ત, શિષ, તત્ત્વ, ક્રોધ, ઉપરસ તથા અતિધારનો નાશ કરે છે. તાંડળજનાં પાંખાં—શીત છે; તથા પિત્ત, રક્તપિત્ત, વિષ, તથા ઉપરસનો નાશ કરનાર અને રુચિર છે. આજતાંડળજો—ક્રોધ, રક્તપિત્તનો નાશક, ક્રોધો અને લઘુ છે. ઉપધોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર—તાંડળજનાં મૂળાં અને ખરી, યોગના ધિવરામજાં વાદી પાવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના પ્રદરો ઉપર—તાંડળજનાં મૂળાં વાદી તેઓ ક્રોધ કરી તેમાં રક્તોષને મેળવી, તેમાં મગ અને યોગનું ધિવરામજાં યોગનું નાંખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે. (૩) અર્ધ કિંચર જવા માટે—સપ્તમથે તાંડળજનાં મૂળાં યોગના ધિવરામજાં વાદી પાવાં. (૪) વિષમજ્જવર ઉપર—તાંડળજનાં મૂળાં માથા ઉપર નાંખવાથી વિષમજ્જવર ન્ય ને. (૫) આગીલા મહીધારના વિષ ઉપર—તાંડળજનાં મૂળાં અને ખરી, યોગના ધિવરામજાં મસી પાવાં. (૬) ગાંઠોળી અને મુલાવરીના રક્તોષો ઉપર—તાંડળજનાં મૂળાં વાદી યોગના ધિવરામજાં પાવાં. (૭) વીંછીના વિષ ઉપર તથા યોગના ઉપર ઉપર—તાંડળજનો રસ સાર નાંખી પાવે. (૮) વજનામના વિષ ઉપર—મૂળ મૂકાં તાંડળજના રસમાં લાવડું ફેંક નાંખી પાવું. (૯) મધુલીના વિષ ઉપર—તાંડળજનો રસ અને સાર નાંખી પાવાં. (૧૦) કોરના ખાવામાં સોમક આપેલા કોષ તેા—તાંડળજનાં મૂળાં, ખીલીનાં મૂળાં અને કોડીનાં મૂળાં લગના ધીમાં મસી પાવાં. (૧૧) આઠારીરી ઉપર—તાંડળજો અને જામાંસીત્ર ક્રોધમાં થી સિદ કરી એનું નસકેવું. (૧૨) અધેશા કેશ આવવા માટે—તાંડળજની બાજુ ભજી કરવી. (૧૩) અતિદીપક પ્રજા ઉપર—તાંડળજનો રસ યોગનો. (૧૪) ઉપર રોગ ઉપર—તાંડળજની બાજુનો રસ માદી પાવો અથવા તાંડળજની બાજુ નિલ ખાવી. (૧૫) પારો વજરે શરીરમાં મરેલાં સર્વ રસાયણો નીકળી જવા માટે—તાંડળજનો રસ ધીમાં ૮ દિવસ ખાવે. (૧૬) કૃમિમ વિષ ઉપર—મૂળાસ અને તાંડળજનાં મૂળાં, અને સપાન ભાગે પાણીમાં વાદી તેમાં તેથી યોગનું થી નાંખી, અને ધીથી યોગનું ફેંક નાંખી, થી શેષ રહે ત્યાં મધી ઉઠાવડું તથા પાવું એકલે સર્વ કૃમિમ નિતોનો નાશ થશે.

૨૭૯. વાપમાજા. —સં. મં. કિં. કં. તેં. વાપમાજા. થા. નં. નવાકુસર, વતમાકુલીયા. શં. અત્રાક. થાં. યેચિરુમ દોલિવાયોગમ.

૧ રક્તોષ નાશકે થા હવરનો અઘાસ કાઢો કરી તેમાં તેમજ નાંખીનું ફેંક મેલકે લાગી પાવો કરી ખાદી મૂલું મૂલું તે.

આ વનસ્પતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાંના રાંતમાં થાય છે. પર્શ્યા દેશમાં પણ એની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રાયમાણ કડવું, રેચક અને તાવનાશક છે. એની સળીઓ અને ડુલો, રેશમી કપડાં રંગવાના મામમાં આવે છે. ત્રાયમાણુ:—તુરું, શીતળ, મધુર, સારક તથા કડવું છે; અને પિત્તરોગ, ઉલ્લી, જ્વર, ગુલ્મ, કફ, વિષ, શૂળ, બ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, ઝાંઝા, તૃષા, હ્રોગ, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—વિષમજ્જવર ઉપર: ત્રાયમાણુ, કડું, ધમાસો, અને ઉપલસરીનો કાઢો પાવો.

૨૮૦. તાલીસ:—સં ૦ મં ૦ બં ૦ હિં ૦ તાલીસપત્ર. કં ૦ ચરીચલી-ચંચલી-મારા. તેં ૦ તાં ૦ તાલીસ-પતીરી-પત્રી. મલાં ૦ તાલેસપત્ર. કાં ૦ જરનલ. અં ૦ તાલીસકર. લાં ૦ ટેકસસુએકેટા.

એની ઉત્પત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં પાંત્રાંને 'તાલીસપત્ર' કહે છે. તાલીસપત્રનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તાલીસ પત્ર: મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ચ, હૃદય તથા અગ્નિદીપક છે અને દમ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, ક્ષય, ગુલ્મ, અશ્ચિ, રક્તદોષ, ઉલ્લી, આમદોષ, અગ્નિમાંધ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. તાલીસાદી ચૂર્ણ તાલીસપત્ર ૧, મરી ૨, સુંકે ૩, પીપર ૨, વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૨, એલચીડોડા ૦.૧, તજ ૦.૧; અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસા આપવું. એટલે અશ્ચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, ઉલ્લી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવું, પથરી, પાંડુ, તથા સંગ્રહણી વિગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૨૮૧. તિપાની:—(સં ૦ ત્રિપર્ણી) તિપાનીના નાના નાના વેલા થાય છે. એ વેલા વાડો ઉપર અને ઘણું કરી ભોંયમગના ખેતરોમાં ઘણા થાય છે. એનાં પાંત્રાં ખારીક અને આકરે ભોંયમગના પાલા જવાં હોય છે. એ વેલાને ત્રિલ પાંત્રાં આવે છે. એ વેલો શ્વાસ, કાસ, વ્રણ અને વિષનો નાશક છે. તિપાની:—મધુર, તથા શીત છે અને દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શીતપિત્ત, તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ ઉપર:—તિપાનીનાં પાંત્રાં સુંકવી ખાળી રાખ કરવી. અને ધીમાં ખરલ કરી ચોપડવી. એટલે જે મધુ તરતજ ભરાઈ આવે છે. આ મોટા-અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ છે.

૨૮૨. તિવર:—તિવરનાં ઝાડ ખાડીમાં થાય છે. એ ઝાડ માથેડુ બેમાંથોડાં ઉંચાં વધે છે. એને કાંટા હોય છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે. ઘણું કરીને એનો ખાળવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. દેવતા સળગાવવાને એની છાલ ઘણી ઉપયોગમાં આવે છે.

૨૮૩. તિવસ:—(સં ૦ તિનિશ.) તિવસનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. તિવસ તુરું છે અને કફ, રક્તપિત્ત, મેદ, કોદ, પ્રમેહ, દાહ, વ્રણ, પાંડુ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે.

૨૮૪. તુરીયાં:—સં ૦ ધારાકાશાતકી. મં ૦ દોડકી, શીરાળા. હિં ૦ તોરધ, ધીસોડા. બં ૦ ઝીગા. કં ૦ ધારવીરે. તેં ૦ ખીરકાયા. તાં ૦ ખીરક. તું ૦ ખીરે. મલાં ૦ પિચ્ચકં. ઇં ૦ એકચુટેંગલડ કકંબર. લાં ૦ લ્યુરાએકચુટેંગુલા.

તુરીયાંનો વેલો ઘણોજ પ્રસરે છે. તુરીયાંને પીળાં ફૂલો આવે છે. એ વેલો વાળ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે. એ ફળ હાથ હાથ લાંબાઈ સુધી વધે છે. તુરીયાંનું શાક થાય છે. એ આમાંશ કરનાર છે.

તુરીયાં:—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, શ્વિકર, ગુર, તથા પથ્યકર છે; અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ, તથા મલખંધનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વેળ ઉપર:—તુરીયાંનાં મૂળીયાં કંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં ફિંવા તુરીયાંની ભાજી ખારીક વાટી વેળ ઉપર ચોપડવાથી ચાર પ્રહરમાં વેળની ગાંઠ ખેસે છે. (૨) શરીરમાં ગરમીનો આજર મરવાથી કાખમાં ફિંવા બાંધના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—તુરીયાંના વેલાનાં મૂળીયાં ગાયના માંખણમાં ફિંવા એરડતેલમાં ઘસી બે ત્રણ વાર ચોપડવાં; એટલે ચાંદીઓ મટી જાય છે. (૩) મૂતરખંડા (પથરી) ઉપર:—તુરીયાંના વેલાનાં મૂળીયાં પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવાં.

૨૮૫ તુવરૂંજી:—સં ૦ હિં ૦ બં ૦ કં ૦ તુમરૂં—ફળ. મં ૦ તી-ચીરફળ. કાં ૦ તીસળી. લાં ૦ કસાયોક્સીલન અવાટા.

આ કોરી જાડ યોગ્યતાકે અને કન્યાકે પ્રાપ્ત થઈ પડ્યાં વાળ છે. એ જાડ સીમગાનાં જાડ વાળ છે, એને મરાઠીમાં "તીયગી" જણાવે છે. એનું વાઙ્કુ પડ્યું પીઠવું અને કનિઠ હોય છે પર જાપવાના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એ જાડના કાઠ કાપેલી નેચા પડેલા હોય છે તે સુતર કાઠના ચારે તેની ચઢીએ કરે છે કાઠી ઢિયા કાચુ છીલુવાને છીલુ ન હોય ત્યારે આ ઉપર કામ જવાની શે છે. એનાં ફળ અથવા નેચાં હોય છે, એ ગુણમાં પડ્યાં જાય છે. એ ફલ-એકસે તેની કાઠ મધ્યાસામાં નાંખે છે. એ ફળનું તેજ પળ નીકળે છે ઉપરફળ:—મધુર, તીક્ષ્ણ, કનિઠ, રીપક, ઉચ્છ્રીરે, કુચ્છનાચક, રણ, તીજુ, રમિર, વધુ, વિદાલી, તથા હવ છે; અને કદ, વાહુ, મુલતયજ, પેદ ચાવું, કૃમિ, તેજોમ, કર્મરોમ, મસ્તકરોમ, કારોમ, ઉચ્છી, કદ, પીઠા, શાષ, આ તથા અવતમકવાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) શૂન, પેદવું ચાવું, ગુલ્મ, અને ઉકારે ઉપર:—પુરણજ, સિખર, સખેજ, બીડોજ, વાવડી, અન્ધોદ, એરકાનાં મળ, અવધાર, નાદરે, રોડી ઢિમ, એ સખમાને લેવાં અને નસોતર મળુ બામ લેવાં એ બધાનું કુર્મુ કરી તે જા પાણીમાં અમર જવાના કાઠમાં પાડું (૨) વાહુથી અંગમાં કંગતર થાય છે તે ઉપર:—પુરણજનું કુર્મુ ૧-૨ મુળ મધમાં આપવું. (૩) અલ્પજ ઉપર:—પુરણજની જૂડી કરી મેળમાં કાચુ જોડીને નેચી યોગ્ય કરી તે યોગી ધીમાં આપવી. (૪) વાતજન ઉપર:—પુરણજની જા અને મરીની જૂડી એકજ કરી કોજાના તેજમાં કાચવું અને મસ્તક, તથા અને અંગે ઉપર એ યોગ્ય કરવું.

૨૮૬ ઉવેર.—સ. ૦. ગુરુ, આઠી. મ. ૦. ગુરુ. કિ. ૦. અરકર, રહરી. ૦. તોમરી. તા. ૦. અન્ધ ઉવેર, ૦. તોમરી. મધા. ૦. આઠા, ઉવર શા. ૦. ચાપુર ૦. પીટખમ્પી.

ઉવેરની વાવણી સુગંધાળ અને કસિલુ દેવમાં પડી વાળ છે. ઉવેર, અક્રિયા, અમેરિકા એ જ રીતમાં આ ધાનનું નામ કાઠ અલ્પનું નથી. ઉવેરનાં જાડ ને પ્રકરનાં વાળ છે એક પ્રતિવર્ષે જનારી ને બીજી ત્રણ ચાર વર્ષે દેખારી. પ્રતિવર્ષે જનારાં જાડ ને જનીલ હાથ ઉપર વરે છે. ને જાડ ને જ વર્ષે રહે છે, તે પાંચ છે હાથ ઉપર વર્ષે તેના ઉપર પડેલીના કરતાં બધા હોય છે. ઉવેરનાં ને જા છે. રાત્રી અને ધોળા. સુત્રી ઉવેરની ઘણ સર્વેકજ હોય છે. ઉવેરની ઘણનો કિંદુલેખમાં પ્રજો ઉપરો થાય છે. ઉવેરની ઘણનું ફલ, તેના પાણીની કદી વડેર પાણી કરે છે, એ ધાન ચકાષી અર્ધું રહે છે. ઉવેર સાધારણ:—કિમિલ મધુર, વાતજ, ગુરી, ગુરુ, રમિર, માલક, રણ, વજીર તથા સીલ છે; અને કદ, વિલ્લવર, વિજ, રજોર, મુલ્મ, વાહુ તથા અન્ધોદ નાશ કરે છે એ ધીમાં સેવવાથી વાહુને તથા ત્રિફાળો, લેખનથી કર-વિષનો અને રેખનથી કર અને મેઘો નાશ કરે છે ઉવેરની ઘણ:—ચમ્પર, તથા કિમિલ વાતજ છે અને કૃમિ, તેજા-ત્રિફાળો નાશ કરે છે ધોળી ઉવેર:—ગુરુ છે અને વાહુ વિલ્, અન્ધવિલ અને અન્ધાનને કરનારી છે, તે માલક અને ચમ્પર છે રાત્રી ઉવેર:—રમિર, નવર, રમ તથા અવરનાચક છે, અને વિલ્, સતાપાદિ નાના રોષોનો નાશ કરે છે કાળી ઉવેર:—ગજર, તથા અન્ધાવિલ છે અને વિલ્ તથા ઘલો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) લાંબ ઉપર ઉકાર:—ઉવેરની ઘણવારી પાત્રી (૨) ખસ ઉપર:—ઉવેરની ઘણ અથવા બાજી પાત્રી રહીનાં જાય કરી યોગ્ય. (૩) નાકીમ્પ ઉપર:—ધોળી ઉવેરનાં પાંખોને અમરસ પાણી કરી તેમાં જામનું ધી ૨-૧ વર્ષ પોએમુ મેજવું અને તેના ત્રણ ઉપર લેખ કરવો. અથવા પાલો બાજી તે ધીમાં જાય કરી યોગ્ય. (૪) કંતરોમ ઉપર અને કાંત મજાનુત થવા માટે:—ઉવેરની સુમવથી બાજી અથવા ઉવેરની ઘણ, કંતરોમના મુખમાં અને ગિલાયો એકજ કાંતમાં નાંખી તથા મધા રહી એક અન્ધરા નાંખી કાંતમાં વધાનેમ બોલવી નજ એકસે ઉપર કાંતવું કાંતવું અને અન્ધર મીઠું નાંખી વારી તે મરી રોમ કરી યોગ્ય થત પડવા. (૫) જન અને મુખ ઉપર:—ઉવેરની ઘણ ઘસી તેનું અન્ધર મસ્તક (૬) આઠાપીરી ઉપર:—ઉવેરનાં પંખાં અને પંથોનો રસ એકજ કરી તેનું નાશ આપવું.

૨૮૭ ઉવેસી.—સ. ૦. મ. ૦. કિ. ૦. તે. ૦. મા. ૦. તા. ૦. મધા. ૦. ઉવેસી. શા. ૦. રેકાન. ૦. બીજાવડ, ૦. અન્ધાવેજી. ૦. આ. ૦. એસીપમ. આ. ૦. ૫

તુળસીનાં ઝાડ સુમારે હાથ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એમાં કાળી અને ધોળી, એવી બે જાત છે. તુળસીને માંજરો આવે છે. અને તેમાં તેનાં ખીયાં હોય છે. એ માંજરોનો અને તુળસીદળનો દેવની પૂજામાં ઉપયોગ થાય છે. કાળી તુળસીનાં ઝાડ કાળા રંગનાં હોય છે. કાળી તુળસી ધોળી કરતાં વધારે શુભ્રાળી છે. તુળસીના ઝાડમાં અનેક અપૂર્વ ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના ઋષિવર્યોએ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ઘેર તુળસીનાં ઝાડ ભેંધએ એવી યોજના કરી રાખેલી છે. એ યોજના ઉપરથી તેઓનું પૂર્ણ હઠાપણ અને દૂરદર્શિપણું વ્યક્ત થાય છે. તુળસીનું ઝાડ ધરના આંગણમાં વાવવાથી આરોગ્ય વધે છે. તુળસીના ઝાડમાંથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઈ તે આસપાસની રોગકારક હવાનો નાશ કરી તે હવાને ચોખ્ખી કરે છે. એવા અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુળસીના ઝાડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવો જ આપણા ધર્મમાં નિત્ય નિયમ કહેલો છે, એથી કરી આપણને ધણો જ ફાયદો છે. એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુળસીનાં ઝાડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્થાનમાં જ છે; તુળસીના ઝાડ જેવી અપૂર્વ ગુણુકારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિંદુસ્થાન દેશમાં આપણા લોકોના સુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે. એ આપણા ઉપર ધૃષ્ટિરની ખીજ સર્વ દેશમાંના લોકો કરતાં ઘણીજ મોટી બક્ષીસ છે; પરંતુ આ બક્ષીસનો ધિક્કાર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ ભેંધએ તો, લો “કાંડલીવર ઔષધ (મહાનું તેલ),” એ ભેંધએ તો લો રક્તશોષણ કરનારી ચિનાઈ એકા, અને તે વળી હાડકાંના ખાલામાં આ ફેટલું ખરાબ છે? આવા આપણા લોકમાંહેના જે કૃતદન, દેશ પુરાડનાર અને મહા અજ્ઞાન લોક છે, તેઓને આ વાતની કાંઈ શરમ જણાતી નથી! ગાયના દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સુદૃઢમાં બીજો કોઈ પણ નથી. છતાં તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતું નથી કે શું? તુલસી જેવી અનેક રોગહારક અને પૌષ્ટિક એકા મોટા જગ્યામાં અને ફેકટ મળવા છતાં તે તેઓએ કેમ ગ્રહણ કરતી નહિ? એનો વિચાર કરવા માંડયાથી એવું જણાય છે કે, તેઓની આંખો ઉપર અજ્ઞાનનાં ડાળ ચઢેલાં છે. અસ્તુ હમણાં કાળચક્રના ફેરામાં આપણો હિંદુસ્થાન દેશ પડેલો છે, તેથી એવી રીતીત શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયજ; ત્યાં બીજો કાંઈ ઉપાય નથી. આપણા ધરમાંની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે ૫૫ ઝાડો કુંડામાં વાવવાં ભેંધએ, અને તેમાંથી એક બે કુંડાં ધરમાંના વપરાશવાળા પ્રત્યેક ભાગમાં મને ઝોરડીઓમાં દિવસે રાખવાંજ ભેંધએ. તે કુંડાં સંધ્યાકાળે ખુલ્લા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવાં, અને પાંજ આખી રાત્રી રહેવા દે, બીજે દિવસે સવારમાં ધરમાં લઈ ઉપર કઢા પ્રમાણે મૂકતા જવું. એમ કરવાથી પ્રકૃતિ સારી રહી અનેક વિકાર, અને વાયુ વગેરેના વિકારો યતા નથી. તુળસી સાધારણ:—કંડવી, ઉચ્ચ, તીખી, સુગંધી, દાહકર, પિત્તકર હૃદય, તુરી, અગ્નિદીપક, તથા લઘુ છે; અને શયુ શ્વાસ, કાસ, ઉચ્છ્રી, કૃમિ, ઉલટી દૌર્ગંધ, કાઠ, પાર્શ્વશ્વળ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તદોષ, જૂતબાધા, શ્વળ, તાવ તથા ઉચ્છ્રી (હેડકા) નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) તુળસીના એક તોલો કિંવા તેથી વધારે લેઈ અર્ધશર પાણીમાં નાંખી તે પાણી અર્ધું અગર ચતુર્થાશ બાળવું અને પછી પીવું; એટલે ઉપલા સર્વ રોગો દૂર થાય છે. બીજો પ્રકાર:—ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમાં તેટલુંજ દૂધ, એક કિંવા બે તોલા સાલમમિશ્રી, અને એક બે એલચીદાંડાંનું ચૂર્ણ કરી તે નાંખી તે કાઢો પાવો. એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં સ્વાદ આવે છે. અને અનેક રોગો દૂર થાય છે. એવી આ “તુળસી એકા” પરદેશી નિઃસત્વ અને રક્તશોષક એકા કરતાં ગુણોમાં હજારગણી શ્રેષ્ઠ છે, એટલા માટે તુળસીની એકાજ નિત્ય પીવી. એ આપણા આર્ય લોકને ઘણુંજ હિતકારક છે. (૨) મણી-ચારીના વિષ ઉપર:—કાળી તુળસીનાં પાંત્રાંનો રસ નવટંક પાવો. અથવા પાંત્રાં ચાવી આવાં. દાંત ચોટી જાય તો આજ રસ નાકના છિદ્રમાં પાડવો અને તાળવું અને હાથતળીએ અને પગ-તળાએ બે ધડી સુધી ચોળવો. (૩) ત્રિષમ જવર ઉપર:—કાળી તુળસીનાં પાંત્રાંના રસમાં મરીની ભૂધી નાંખી તે રસ પાવો. (૪) વાયુહારક ચૂર્ણ:—કાળી તુળસી ૭ ભાગ, નગોડ ચોર ભાગ, ભાંગરો ૭ ભાગ, અને વાયવરણા એક ભાગ, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી રોજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમાં આપવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—તુલસીનાં બી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે ચોળી પાવો.

(૬) બાળકની ઓઝારી ઉપર:—તુલસીના રસમાં મધ નાખી સવારે પાવું. (૭) બાળકની ઉંચાણને અતિશય ઉપર:—મળી અમર ધોળી તુલસીનાં પાંખ વાડી ગાયના દૂધમાં પાવું. (૮) કા ઉપર:—અંદાની માની, અને તુલસીનાં પાંખાં ભેગાં વાડી દાદર ઉપર ચોપાડવું. (૯) વીંછીના કા ઉપર:—તુલસીનાં રસ ચોપાડવો. (૧૦) વાઝુ ઉપર:—તુલસીનો રસ અને અમરનો રસ મધ નાંખી ભાવે. અથવા તુલસીનો રસ મરીની લૂગી અને ધી, અથવા મધ નાંખી પાવે; જેથી કાઢેને નળરૂ વાતરોમ કઢે તે દૂર પડે. (૧૧) રતાંધળા ઉપર:—મળી તુલસીનાં પાંખાં રસ ૧૪ વિંધ યૌ અને દીપ આંખમાં પાડવો. (૧૨) કુખ-મંદુર જ્વર ઉપર:—મળી તુલસી, જાંબલી તુલસી નાં કુદીનો, જે તલેનો રસ મધ કિંવા સાત વિંધ પાવો. (૧૩) શીતપિત્ત ઉપર:—તુલસીનાં અંચાં કરીરે ચોળવો. (૧૪) હાલ્સ ઉપર:—તુલસીનાં પાંખાં ચોળવાં અથવા તુલસીનાં પાંખાં રસ, ગાય ધી અને મુનો, જે કંઠાના વાઝણમાં ખરજ કરી તે મિમલુ દિવસમાં બે વાર ચોપાડવું. (૧૫) બાળકની શીબી ઉપર:—તુલસીનો રસ પાવો. (૧૬) વિષમ જ્વર ઉપર:—તુલસીનાં અંચાં પાંખ ની ચોળમાં ચોળી કરી ખાવી. (૧૭) ઉંઠરના વિષ ઉપર:—તુલસીના રસમાં અંચીલુ ખરજ નાં ચોપાડવું. (૧૮) આમનું ઉંઠ જ્વર ઉપર:—મળી તુલસીનાં પાંખાં, કુક અને સાકરનો મધો પાવો. (૧૯) કાન પાકે છે તે ઉપર:—મળી તુલસીના તથા અંચાંના રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. (૨૦) જાંબમમાંથી રક્તઆવ થતો હોય તે ઉપર:—તુલસીનાં પાંખાં વાડી લેપ કરવો. ત્રિદોષ જ્વર ઉંઠરી ઉપર:—તુલસીના રસમાં એકબીજું મૂલું નાંખી પાવું. (૨૧) ધતુર્વાત ઉપર:—મળી તુલસી, લીલું લસણ અને કુંભળીનો રસ, એકત્ર કરી મધ માધા પાવો અને તેમની થોડે રસ કરીરે જી ચોળવો. (૨૨) વાતરોમ (સોળ) ઉપર:—તુલસીના રસમાં મરીની લૂગી અને ધી નાંખી તે રસ પાવો.

૨૮૮ તેજસ્વિ:—(સં તેજસ્વિ.) વિશાલવના પ્રિયમાં, હરહર અને ગંગોત્રી જ્વરોમાં જ કાક થાય છે જે તેજસ્વિ ઓપના ઉપચોમાં આવે છે. તે જાડની એક જાત છે. જે જાડની આ મરવાના જેવી લીંબી હોવાથી તે દેહના લોક મરવાને નહોતે એનો ઉપચોમ કરે છે. તેજસ્વિ:—લીંબુ, કચ્છ, કાપુ, અગ્નિદીપક, પાચક, આગિકર, કાંને કિતર તથા કંઈકુદિકારક છે; અને કા, વાઝુ, પિત્ત ઉપર, કચ્છ, વિષ, કચ્છ, અગ્નિમાં, કાંકે તથા ગુમરોમનો નાશ કરે છે.

૨૮૯ તોરણ:—તોરણનાં જાડ કરમાં જેવાં હોય છે. જે કુંમરાળ પ્રિયમાં થાય છે. જે જાડને ફળના તોરા આવે છે. અને નાનાં તથા પીળા રંગનાં હોય આવે છે. જે ફળ ખાવાથી કાર થાય છે. તોરણ:—કાક, ખાક, લખુ, કચ્છ, અગ્નિદીપક અને પિત્ત છે. એનાં પાકાં ફળ:—મંદુર, સિન્ધ તથા દુધ છે અને કર તથા વાઝુનો નાશ કરવામાં છે. ધાંચિક (બીજા પ્રકાર તોરણ):—દી, ખાક, કચ્છ, ગુર અને રક્તપિત્ત તથા કરને કરનાર, કારક અને વાતનાશક છે. પાકેલું ગાંધિક તોરણ:—અગ્નિકર, ગુર, વાતરજનાશક અને પિત્તનાશક છે. ઉપચોમ:—(૧) મુખવિહાર ઉપર:—એના ફળ ખાવાં, એકે કાંને કાતરા વધે વાસ છે તે મુખવિહાર દૂર થાય છે. (૨) પ્રકર (બીજાને પાતનું જુવું તે) ઉપર:—તોરણના તોરા, ખાવાના પાતના રીંયાના મરોનર લેઈ, તેમાં એક તોલાએ મધ માધા પ્રમાણે કળામુનો ભેગો વાડી અથવા જેવી પ્રાણને કરવી. ધોળા પ્રકર ઉપર કાક પાણીમાં અને રાના પ્રકર ઉપર ધીમાં નિલ સવારે અને સાંજે એકે એક ખાવવા જતા જે દિવસે તાવ આવે, તે વેળાએ ઓપ મધ કરી કાંકમાં ધી નાંખી જે દિવસ ખાવું. (૩) પાદસર્પ ઉપર:—તોરણનાં પાંખાં જૂરો કરી એમાં રાખવો, અને રસ મરવો, એકે કર પડી જુવું કાર થાય છે. (૪) શીતળા હાલ્સ આવવા માટે:—તોરણનાં તામ જા મેંસના તાલ દૂધમાં પસી પાવું, (૫) કાશરું પુન: હાલ્સ અનાવવાની રીત:—મરગ લોક દૂધનું કાંકે કરી તેમાં થોડું પાણી નાંખી અલ કરે છે, અને માંખુ કાંકે લે છે. પછી અલમાં તોરણનાં જુવ પસી કિમ્તિ અજાળા પાડે મૂકે છે અને તે વાસનું ઉપર પાંચેલું કાંકે વીંચાણે તે ઉપર અંચાંની રાખોડી નખે છે. તે થોડાં જાકમાં પાણીનો રહેલો અલ ઉપર આવે છે. તે સખી આવેલું વધ નીચે રહેલી

છાશ દહીંના જેવી ધૃત યાય છે. એ પ્રમાણે છાશનું દર્શી યાય છે. (૬) ચાંદી અને ધ્રુણ ધોવા માટે:—તોરણીના પાલો બારીક ખાંડી તેમાં પાણી નાંખી કાઢો કરવો અને તેથી ધ્રુણ (ગુમકું) ધોવું એટલે જલદી રૂઝ આવે છે.

૨૮૯. ચોર (ચોધારો.): સં રતુહી, સેંહુક. મં સાંખર, નીવડુંગ. હિંં યુદર, સેહુક. બંં સોજકુ. કં ઠળી, મુંકુળી. મલાં તીરુળી. તૈં જેમકું. કાં લાદના. અં જકુમ. ઈં મીલકસુ હેજ. લાં યુદોલીયા દ્રાયગોના.

ચોર ગોળ હોય છે. એના ઉપર બારીક ચોખા જેવડા લાંબા કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રાં બે આંગળ પહોળાઈનાં લાંબાં હોય છે. એ પાંત્રાંનું અયાણું કરે છે. વાડ કરવા માટે એનો ઉપયોગ યાય છે. એ ઝાડ સુમારે માંચોડુ બે માંચોડાં ઉચું વધે છે. એમાંથી ધોળું દૂધ પુષ્કળ આવે છે. એ દૂધમાં કેટલાંક રસાયનો અને સોમલતી શુદ્ધિ યાય છે. ચોર: તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, સારક, ગુરુ તથા વાંતિકર છે, અને કોડ, ઉદર, પ્લીહા, વાયુ, ગુદમ, અષ્ટિલા, આધ્માન, પાંડુ, કફ, ઉદરવ્રણ, જવર, ઉન્માદ વાયુ, મેદ, વીંછીનું વિષ, દૂધીવિષ, અર્થ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ચોરનું દૂધ: ઉષ્ણ-વીર્ય, સ્તિગ્ધ, તીખું, સારક તથા લઘુ છે; અને કાઠવાળા, ગુદમી તથા ઉદરરોગવાળાઓને રેચ વિષે ઉત્તમ છે. એ આધ્માન વાયુ તથા ગુદમનો નાશ કરે છે. ચોરનાં પાંત્રાં:—રચિકર, તીખાં તથા અગ્નિદીપન છે અને કોઢ, અષ્ટિલા, આધ્માન, વાતચળ શોથોદર અને સર્વ ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ ધ્રુણ ઉપર: ચોરીઆનું દૂધ ચોપડવું એટલે ફેલ્લો ઉઠતો નથી. (૨) ઠોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે લાંબું હોય તો:—ચોરના દૂધમાં ગુણપાટની રાખ ખરલ કરી લેપ કરી પાટો બાંધવો. (૩) નિદ્રા ન આવવાને: ચોરનાં મૂળ ગોળમાં ખાવાં. (૪) કમળી ઉપર: ચોરનું ડીંદું શેકી તેનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ ૧ પૈસાભાર અને ધી ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. (૫) શરીર-આંત્રી ગરમી કાઢવા માટે:—ચોરીઆના કકડા કરી પાણીમાં નાંખી તે પાણી આધણુ આવે ત્યાં સુધી કઢવું, અને માણસને ખાટલા ઉપર સુવાડી નીચે તે ઉકળતા પાણીનું વાસણ મૂકી અંગને બાજુ આવે, અને ઉપર પીછોડી ઓઢવી; એટલે પરસેવો છુટી અંગ છુટું થશે. પછી શરીરે વગડાડ છાણાંની રાખ ચોળવી. ઠંડું પાણી અને વાયરો, એથી વિશેષ સંબંધ રાખવો નહિ. ધી અને ભાત ખાવો. એટલે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જશે. (૬) ભ્રમરવિષ ઉપર:—ચોર અને પીપર વાટી લેપ કરવો. (૭) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કંઈથી બંધાઈ ગયું હોય તો: ચોરીઆ કેળના લીલાં પાંત્રાંમાં વીંટાળી અંગારામાં ખાશી કાઢવો તથા સાધારણ ઠંડો યયા પછી બે ત્રણ ટીપાં રસ કાઢવો. તેમાં ૬ ટીપાં મધ મિશ્ર કરી તેનું થોડું મિશ્રણ હાથની આંગળી વડે બાળકના તાળવામાં ચોપડવું અને જીભે ચોળવું; એટલે કફ ઉપર આવી ગળું ખુલ્લું યાય છે. (૮) બાળકોની સસણી ઉપર: ચોધારી ચોરનાં પાંત્રાં લાવી શેકી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં કાળો બોળ (એળીયો), હરડે અથવા રેવંચીનો શિરો ખદખદવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો. ફાટી ઉપર લેપ કરવો નહિ. (૯) નાસુર અને નાડીવ્રણ ઉપર: ધ્રુણનું હિદ્ર યુક્તિથી મોટું કરી, ચોરનું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર કરી તેની વાટ ધ્રુણમાં ધાલવી. (૧૦) સોજ ઉપર:—ચોર અંગારામાં ખાશી અંદરના ગરનો સોજ ઉપર લેપ કરવો. (૧૧) કફ ઉપર:—ચોર અને દક્ષિણી ચોર અંગારામાં શેકી, અર્ધો તોલો રસ કાઢવો. અને તેમાં કુલાવેશો તેલીયો ટંકણખાર બે ગુન્જ તથા મધ ૫ તોલા મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો, એટલે કફ પાતળો યધ પડે છે. (૧૨) નળવિકાર ઉપર: ગોળ ચોરનાં પાંત્રાંને એરડ-તેલ ચોપડી શેકવાં અને તેમાં શહાજૂં, લસણ, હાંગ, મરી અને પીપર નાંખી, બારીક વાટી સોપારી જેવડી ગોળાઓ કરવી અને તે એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી. (૧૩) કાસ, થાસ, ક્ષય અને દ્વેદેશ ઉપર: બે વાલ ચોરનું દૂધ લેધ ગોળમાં ખાવું.

૨૯૧. યુવેર (૨) ત્રણધારીઓ: રાં ત્રિધાર. મં તીધારી. નીવડુંગ. હિંં તીધારાથુદર. કં મૂરેલુકળી.

એને ત્રણ શબ્દો અને દરેક શબ્દ ઉપર શબ્દો હોય છે. એ ધોરીઆનાં મોટાં મોટાં વન હોય છે. માંથી ધોળુ દૂધ પલું નીચે છે. મુગધ પાસે દિવાળીના તહેવારોમાં એના કઠ્ઠા કરી તેમાં જતી સજન છે. એના દૂધમાં સોમરની શુદ્ધિ થાય છે. ધોર:—પારદમધ અને રંજન વિષે સિદ્ધિ આપનારો છે. નીચ મુ સર્વે ધોરના સરખા છે. ઉપયોગ:—(૧) સંધિવાત ઉપર:—નિધારી ધોરીઆનું દૂધ લોખાળનાં સાથે મિશ્ર કરી લેવ કરવો; એટલે દરદ મરે છે; અને સોજે ઉતરે છે. (૨) સોજો, માંડ વચેરે ભાજુ. તે ઉપર:—નિધારી ધોરીઆના દૂધનો લેવ કરવો. (૩) વ્યાજકના દૂધરોમ ઉપર:—નિધારી ધોરીએ નારી ૩ માસ રસ કાઢવો, તેમાં મુચાસ નળી માસો અને કિંમિત્ કપૂરી નાંખી જાવ કરી કમિ પ્રમાણે આપવું. (૪) વ્યાજકના કમ્પિસર ઉપર:—નિધારી ધોરીઆના કઠ્ઠા જાંઘરામાં ઠોડા તેને રસ કાઢવો. તેમાં કુવાનેશ તેલીયા દંડગુચ્છરની જાણ અને મધ નાંખી તેનું કાઢવું આપવું. એ મોટાં માંડવસને પણ આપવું. ૧૦ મહિનાનું બાળક હોય તો એક સ્વેદીબાર આપવું. (૫) દમ ઉપર:—આકાનાં દૂધ, અપેડાનાં મૂત્રાં અને ચોક્લીનાં મૂત્રાં; એને નિધારી ધોરીઆના રસના ૧૪ પુરોતે ભરમ કરી રાખવી; અને રોજ ત્રણ માસ મધમાં નહેડો ધસી તેમથી બે છાંન પ્રમાણે આપવું. (૬) કાંચર ઉપર:—નિધારી ધોરીઆના દૂધનો લેવ કરવો. (૭) બદ ઉપર:—નિધારી ધોરનાં દૂધનો રસ ચોખડી, ઉપર તેજ કાઢવી માટી ચોખડી; એટલે ૩ દિવસમાં શુભ થાય છે.

૨૬૨. ફલ્ગુ મરવાડ:—(સં. જનક.) આ એક કમરાની ભત છે. ફલ્ગુનાં કાઢે નેત દોડ વેંવ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંખાં કાંઠક જાળરનાં પાંખાં જેવાં હોય છે. પરંતુ ફલ્ગુનાં પાંખાં કાંઠક ધોડા પહેળે હોય છે. ફલ્ગુનાં કાઢેના વાસ ધણે જાણ આવે છે. દુરથી વાસ આવે સારો લાગે છે. એને તેજ આવે છે તેજા પણ કાંઠકો વાસ આવે છે. ફલ્ગુનો સુગંધિ પદાર્થમાં ધણે ઉપયોગ થાય છે. ફલ્ગુનાં કાંઠક થરની આસપાસ વાવવાથી થરમાં સાથ આવેના નથી. ફલ્ગુ:—લીંગ, લીંગ, કાંચો, દરે, દમ, હવ તથા સુગંધિ છે અને કાંઠ, વિરોધક, કંદુ (ખરબ), કિંમિ, કિંમિ, વિષ, ક્ષેત્ર, અર્ધ, જાંઘા, સંકલ્પી તથા કાંઠામાં નાક કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—ફલ્ગુનાં મૂત્રાં અને તેનાં પાંખાં આવડ; અથવા રસ કાઢી તે પાવે. રોગને પણ તે આપવાથી શુભ આવે છે. (૨) મરમી ઉપર:—ફલ્ગુ મરવાનો રસ કાઢી તે રસ પાવે.

૨૬૩. કાંચળી કુરીઆ (ધોર) કંઠાંગ:—સં. કંઠારી મં. ફલ્ગુનીવદ્ધ. કિં. નામરતિલક. કં. કાંચળી. તે. નામરતિલક. તા. મથા. નામરતિલક. ઉં. પ્રીત્વીપર. લા. આધિનિધારીનાં.

એનાં પાંખાં કાંચળીઆથી મોટાં અને એક ઉપર એક ઉગી તેનું કાંઠ મોટું થાય છે. એ કુરીઆની વાડો ધણી ઉંચી વધે છે. એને કાંઠા ને જાંઘા લાંબો અને ધણે જાંઘા લીધું હોય છે. એ કાંઠા જાંઘાથી મોટો જાંઘા થાય છે. એ ધોર ઉપર કાંચળીનાં છોડાં આવે છે. તે સ્વતંત્ર પોંડાં હોવાથી કાંચળાં હોય તેને જાણ છે. એ છોડાં તેડી, કાંચળાં નાંખી, પીલી તેનો રસ કાઢી કાંચળાં લખવાથી રાત્રી કાંચી પ્રમાણે જાંઘા છે. આ ધોર સર્વે થાય છે. એ કુરીઆનું પાન ખાંડપર ને પોંડો ત્યાં તે ઉગે છે એવો એમાં નિશાણ શુભ છે. આ ધોરની વાડોમાં સર્વેની ઉત્પત્તિ થતી થાય છે. કાંચળી ધોર:—લીંગ, કિંમિ, લીંગ, હવ તથા કાંચો; અને રાત્રી, કાં, વાજુ, મંચિરમ, સ્વામુ રેખ: તથા સોજાને નાક કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વ્યાજકની ઉપર:—કાંચળી કુરીઆનું કાંચળું લાગી, રેખામાં ભરમ કરી ઉગી જાવ કાંચી કુરી, પછી કાંચળાં લાવી પીલી, રસ કાઢી તેમાં સંકર નાંખી પાવે. (૨) જાંઘા વ્યાજકને ગળુએ લાગે છે તે ઉપર:—પ્રથમ મંદન ચોખડી પછી કાંચળી કુરીઆનાં મૂત્રાં ધસી ચોખડાં. (૩) ગુડાં ઉપર:—કાંચળી ધોરીઆનાં પાંખાં જાંઘામાં ઠોડા, પાંચ ભરમ થયા પછી કાંચી તેની ને ચીર કરી, તે ઉપર કાંચળાં નાંખી, તે ભરમ ભરમ નાંખી. (૪) મૂગઆધિ ઉપર:—કાંચળી કુરીઆના સુગંધેનાં પાંખાં પૂલી આપવી. (૫) નિદ્રા આવજા આડે:—ધોરનાં મૂત્રાંમાં મોગમાં સેવન કરવાં. (૬) વાતવકી ઉપર:—કાંચળી ધોરીઆનાં મૂત્રાં અને મોગનાં કાંચળાં લેવ કરવો.

૨૮૪. દાડમઃ સં દાડિમ. મં ૬૦ ડાળીંબ. હિં ૦ અનાર. રાં દાંડયુ વાડીમ. ૬૦ તું દાલીંબ. તેં દાલીંબકાયા. તાં માડળે. કાં આતારશીરી, અનારતુરશઃ અં રમાનહમીન, રમાહલ્લુ. ઇં. પોગી-ગ્રેનેટ. લાં પ્યુનીકાગ્રાનેટમ.

દાડમનાં ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. અરબસ્તાનમાં મસ્કત પાસે જે દાડમો પાકે છે તે ઉત્તમ હોય છે. તેમાં ઘણાં બી હોતાં નથી. દાડમનાં ઝાડ બે અઢી માંથોડાં સુધી ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડમાં પશુ બે પ્રકાર છે. એકને ફૂલો માલ આવે છે, એને “ગુલનાર” કહે છે; બીજને ફૂલ અને ફળ બે આવે છે. દાડમનાં ફૂલો કચુંબી રંગનાં હોઈ, તેમાં થોડીક પીળી ઝળખી હોય છે. એ રંગ જેવા રંગને “દાડીમી રંગ” કહે છે. દાડમ, એ ફળ ખાવાને રૂચિદાયક અને શરીરને દિતકારક છે. એના યોગથી શરીરમાં હુશિયારી આવી તૃપા (તરસ) શમે છે. આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પણ હરકત નથી. આ ઝાડનાં મૂળાં, પાંત્રાં, હાલ, ફૂલ અને ફળની હાલ, એ સર્વ ઔષધનાં ઉપયોગમાં આવે છે. દાડમના રસનો ઉત્તમ પાક થાય છે. તેને “દાડમપાક” કહે છે. દાડમનો રસ પિત્ત-શમક છે. દાડમઃ દુર્લ્ભ, ખાદ્ય, મધુર, તૃપ્તિકારક, સ્નિગ્ધ, દીપન, આલિ, હૃદય, ઉષ્ણ, રૂચિકર, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, ઉધરસ, શ્રમ, સુખરોગ, કંઠરોગ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠાં દાડમઃ—તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, લઘુ, તુરં, આહક, સ્નિગ્ધ, મેઘાકર, બલપ્રદ, મધુર તથા પથ્યકર છે; અને ત્રિદોષ, તૃપા, દાહ, જ્વર, હ્રોગ, સુખરોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. મધુરખાટાં દાડમઃ—રૂચિકર, દીપન તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ખાટાં દાડમઃ—પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનારાં છે; અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. કુમળાં સૂકાએલાં દાડમઃ રૂચિકર, હૃદય અને વાયુને અનુલોભન કરનારાં છે. ઉપયોગઃ—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપરઃ—દાડમની હાલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનું આટણું કરી આપવું. (૨) બાળકના અતિસાર અને સંઘ્રહણી ઉપરઃ—દાડમની હાલ ધસી પાવી. (૩) કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપરઃ—દાડમના ઝાડની અને મૂળાંની હાલનો કાઢો કરી પાવો, અથવા દાડમની હાલનો કાઢો કરી તલનું તેલ નાંખી ૩ દિવસ પાવો. (૪) ઉષ્ણપિત્ત ઉપર દાડમનું શરબતઃ સાકરનો પાક કરી તેમાં દાડમના દાણાનો રસ કાઢી નાંખવો અને તુરતજ વસ્ત્રથી ગાળી નાંખવું. જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત ૨ તોલા અને તેટલુંજ પાણી નાંખી પાવું એટલે ઉષ્ણપિત્ત જલદી શમે છે. (૫) આંખોની ગરમી શમવા માટેઃ દાડમના દાણાનો રસ આંખોમાં પાડવો. (૬) બાળકની સંઘ્રહણી ઉપરઃ લીલાં દાડમ કચરી રસ કાઢવો. તેમાં માયફળ, લવંગ અને સુંક ધસી થોડું મધ નાંખી પાવો. દાડમ ન મળે તો દાડમની હાલ ધસી પાવી. (૭) ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે અને રક્તપીવી સન્નિપાત ઉપરઃ—દાડમનાં ફૂલ અને ધરોનાં મૂળાંઓનો રસ કાઢી અથવા એકલાં દાડમનાં ફૂલનો રસ નાકમાં પાડવો અને તાળવા ઉપર ચોળવો; એટલે તુરત લોહી પડતું બંધ થશે. (૮) છાતીમાં દુઃખનું હોય તે ઉપરઃ—દાડમના દાણાના રસમાં સોનામખીનું ચૂર્ણ ૧ માસો નાંખી પાવું. (૯) ઘોડાના વિષ ઉપરઃ દાડમનીનાં પાંત્રાં, તલ, હરતાલ અને ગોળ, એકત્ર કરી વાટી કરડેલે ડેકાણે ચોપડવું. (૧૦) બોદાર-શિંગના વિષ ઉપરઃ—દાડમનો રસ પાવો. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપરઃ—દાડમનીનાં પાંત્રાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) પિત્તરોગ ઉપરઃ—પાકેલાં દાડમનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી તે રસ પાવો. (૧૩) શોષ અને સુખની વિરસતા ઉપરઃ—સાકર તથા દાડમ અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કલક સેવન કરવો. (૧૪) રક્તાતિસાર ઉપરઃ—દાડમની હાલ અને ઈંદ્રજવની હાલનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૧૫) ઉપદંશ-પ્રશ્ન ઉપરઃ—દાડમની હાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૬) ત્રિદોષોત્પન્ન ઉલટી ઉપરઃ—મસૂર શેકી તેના લોટમાં દાડમના રસથી તે લોટ પલાળી તેમાં થોડું મધ નાંખી તે ખાવો. (૧૭) દાડમ પાકઃ—ધાણા, સુંક, નાગરમોય, વાળો, બીલીનો ગર, આવળકંટી, મોચરસ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધ્ર, ઈંદ્રજવની હાલ, જ્યારફળ, અતિવિષ, ખેરની હાલ, અન્નમોહ, પુરાસાની અન્નમો, એરડાનાં મૂળાં, જીરું, લવંગ, પીપર, કાકડાશિંગી, એ પૈસા પૈસાનાર લેખ ચૂર્ણ કરી દાડમમાં ભરી ઉપર કણકથી ડાટો કરી ચૂલામાં બોંધી પછી ઉપરની કણક કાઢી નાંખવી. પછી દાડમ સૂકાં ખરલ કરી ગોળાઓ બોર જેવડી કરવી. તે ગોળા રોજ એક એક ખવરાવવી; એટલે અતિસાર, સંઘ્રહણી, મંદાસિ, અરૂચિ તથા શળનો નાશ થાય છે.

૨૯૫. કાચુ દળદર—સ. ૦ ન. ૦ દારદરિયા. મ. ૦ દારદર. દિ. ૦ દારદર. ૦ મરદવત્તવ
પોખિલી. તે. ૦ કુમુમ, પામુમ. મથા. ૦ નાણામાર. મો. ૦ ૧૩૩૩ નેલી. વા. ૦ તુનામાર. ૧૦. ૦ દરબોમ. લા.
નરમરીસુ એરિયેમ, મોરિડા અમેસ્તેડા.

દારદરના વેશ હોય છે. એ વેશ દિગામ્ય પવેત ઉપર અને અપામીત્યનમ્ વાય છે. એ
વેશનું વાકું દળદરના કુર્નું પીળા રંગનું હોય છે. રસામ્ય અપામીત્યવત્તી રીતિ—એ જ મો. ૦ ૧૩૩૩
દળદરને કાચે કરી તેમાંથી બનાવે છે. એ કાચે અપામીત્ય કરી તેમાં નક્કીનું દુધ સમખાતે નીચી પામુ
ચકું કરવું એટલે રસામ્ય તેવાર વાય છે. કાચુદળદર—તીખી, કડવી, રસ, ઉચ્ચ તથા વચ્ચે
છે અને પ્રમેક, કુર્નુરોમ, નેમરોમ, કુમરોમ, કડુ, વિષમ, આમડીના દોર તથા વિરતો નાચ કરે છે.
શીમ્ય કુમુ દળદર નેચાળ છે. રસામ્યન—તીખુ, ઉચ્ચ, રસામ્ય તથા કડવું છે; અને કા, વિષ, નેમ
વિકાર તથા વચ્ચેપનો નાચ કરે છે. ઉપધામ—(૧) કમળી ઉપર—દારદરના અપરધામ
દળદર નીચી પાવી. (૨) મરદ ઉપર—દારદરના મરદામાં ૩ માસા સિવાજન નીચી કાચ
દિવસ પાવું. (૩) આમંતુક મલુ એટલે રાસામિકથી લયેલા મલુ ઉપર—દારદરની કાચો
કાચ, તથા તેમ, કપિયે અને પરાતો અપરસ, એમ કરી મંગામિથી કડવી તેમ સિદ્ધ થાય એટલે
મોપાવું. (૪) અંદરુદિ ઉપર—દારદરનું કુર્નું મોપરમાં દોઢ ને પાસા આપવું. (૫) ભરંદર
અને નાકીમલુ ઉપર—સીરિયા અને આમડાનું દુધ એમ કરી દારદરની રીતે તે દુધમાં વચ્ચે
જિરમાં પાલવી. (૬) પિત્તામિપ્પદ એટલે આંખે આપે છે તે ઉપર—રસામ્ય દુધમાં કડવી
તેના આંખે ઉપર લેપ કરવો. (૭) કાનમાંથી પાંચ વલેટું હોય તે ઉપર—રસામ્ય કાન દુધમાં
પસી, તે અપમાં નીચી કાનમાં પાડવું. (૮) વાતપિત્ત મરદ ઉપર—રસામ્ય અને લાજ નાકીના
દુધમાં પાડી, તે પાવું.

૨૯૬. કાચી—સ. ૦ પડુખી, સ્વર્ણકરી. મ. ૦ પીસોળા, કટિપીચા. કો. ૦ કંઈ. દિ. ૦ વેષ,
સુનાવાસી, પીસોળા. મ. ૦ સીનાબ મીઠા, સોલખીપી. ૦ નિષ્કલ્પી. વા. ૦ કુડીનાવી. મથા. ૦ પોખમવ.
૦. ૦ એમેલ વીસક. લા. ૦ આર્થિકની એમિસેડા.

કાચીનાં ન્હાનાં ન્હાનાં કાચ હોય છે. એની ઉપાધિ સુધારે લાય દોઢ લાય હોય છે. પર્માં ન્હાનાં
હોય છે. પીળા મલુસ પ્રમાણે એના કાચમાંથી જલુ દુધ (રસ) નીચે છે. એનાં મળામિ “ચોમ” એ
છે. આ વનસ્પતિ રેમક, લીમ, કડવી તથા લાચ છે અને કડુ, વાતરક, કુમિ, વિષ, કા, મુરદુમ્
નવર, અપરિ, સોમ, કાક તથા કાકનો નાચ કરે છે. એનાં મળામિનાં જલુ એવાજ મુલુ છે. ઉપ-
ધામ—(૧) રેમક—કાચીનાં મળામિનું કુર્નું લગિત પ્રમાણે મરમ પાણીમાં પાવું. (૨) અપેલુ
પુરુષત્વ આપવા અરિ—કાચીની કાચ ૧ માસો અને વડનું દુધ મરમ કરી, તેની અપા નેવડી મોલ
કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમાં પાવી. (૩) શુભકું કુરુષ અરિ—કાચીનાં મળામિને લેપ કરવો.

૨૯૭. કાવલામીરસ—(સ. ૦ સમુદ્રકા. મ. ૦ મોરસ. દિ. ૦ મોરમ, ખારીયા.) આ આમિયો.
કોપો વેત દોઢ વેત લાંબો હોય છે, અને નીચી ઉપર પથરાયેલો હોય છે. એના કાચો ૨૦ મળામિ
આજ નેવો હોય છે તથા તેનાં પર્માં સુધારે દોઢ આંખ લાંબાં હોય છે. તે કુર્નુંનાં પર્માં કરવાં નજીવ
અપા આજ હોય ઉપરે અપા તસુ એટલે પ્રમેક હોય છે. અપાની કળ નીચી એનું કાક કરે છે.
એનું રાધિનું જલુ વાય છે અને અપાનાં જલુ વાય છે. આ આજ સમુદ્રતીરે થાય છે, એટલે તે ખારી
હોય છે એમાં મીઠું રીતસર નીચવું નોંધજો.

૨૯૮. કાક. (કરામ) —સ. ૦ ન. ૦ તે. ૦ કાકા. દિ. ૦ કાચ ૦ કાચો. ૧૦. ૦ અપર. અ. ૦ કીષ
પીસ, એનમનમી. ૦. ૦ મેષ લા. ૦ ન્હામીસુ નીનીકિયા.

કાકના વેશ હોય છે. એ વેશ લાંબા પછી મલુ વર્ષ દુધ છે. કાક મલુ કરીને બધા ખડામાં
લાય છે. કિ દુધનામાં ને કાક વાય છે, તેમાં નજીવ અત છે. લીલી, કાચ અને મોળા. સર્વેનાં કાક
મલુ કરીને પછી અપર અપર મોળી હોય છે. આ કાકનાં ને કાક વાય છે, તે લીલી ને લીલી અપર અપર

છે. અરબસ્તાન, પર્શિયા, અને મસ્કત, એ સ્થળોમાં ઘણીજ દ્રાક્ષ પાકે છે, એટલા માટે તેને સૂકી બહાર ગામ ખાતે વેચવા મોકલવામાં આવે છે. બેદાણા, મનુકા, ખીસમીસ એવાં સૂકી દ્રાક્ષનાં નામો હોય છે. બેદાણા કિચિત્ ઘોળા હોય છે, અને તેમાં ખી હોતાં નથી. મનુકાદ્રાક્ષ ધાંધક કાળી હોય છે, અને ખીસમીસ ઘણું કઠી બેદાણા જેવી પરંતુ નાની હોય છે. દ્રાક્ષ ઉષ્ણ દેશમાં લોકોની જૂખ અને તરસનું શમન કરવાને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા રક્તવૃદ્ધિ કરનારી છે. દ્રાક્ષના રસને આસવ, કોલેરા ઉપર ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષનાં પાંચાં જનાવરોને ખવરાવે છે. અને લોકકાને કોષ કોષ કાળો રંગ કરે છે. પાકી દ્રાક્ષ: સ્વરને ક્ષિતકારક, મધુર, તુમ્હિર, પાકકાળે સ્નિગ્ધ, અતિ-શ્ચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રલ, ગુરુ, તુરી, સારક, ખાટી, વૃષ્ય તથા શ્રમનાશક છે; અને પિત્ત, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી, સોજો, ભ્રમ, જ્વર, દાહ, મદાત્મય, વાતપિત્ત, ક્ષતક્ષય, કમળી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત તથા આ-ધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે. લીલી દ્રાક્ષ: ક્ષકારક, ગુરુ, ખાટી, પિત્તલ, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, શ્ચિક-કારક, દીપન અને વાતનાશક છે. કાળી દ્રાક્ષ: વિશદ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તપ્રપકારક છે. પાકી સૂકાયેલી દ્રાક્ષ: વૃષ્ય, સંતર્પણ, બલકર અને પૌષ્ટિક છે. કાળી દ્રાક્ષ: (ખીજવાળી) શીત, હૃદય, વૃષ્ય, ગુરુ, વાતાતુલોમન, સ્નિગ્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમનાશક છે, અને દાહ, મૂર્છા, દમ, ઉધરસ, કષ, પિત્ત, તાવ, રક્તદોષ, તૃપા, ઉલટી તથા હૃદયવ્યથાનો નાશ કરે છે. લઘુ દ્રાક્ષ (બેદાણા, નીર્ભંજ): મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, શ્ચિકર, ખાટી, તથા રસાળ છે; અને દમ, ઉધરસ, તાવ, હૃદયવ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, સ્વરભેદ, તૃપા, વાયુ, પિત્ત અને મુખ માંહેની કડવાશનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અમ્લપિત્ત ઉપર: દ્રાક્ષ તથા બાળકંડરો સમભાગે, અને તેના બરોબર સાકર નાંખી એક તોલા જેટલી ગોળા આપતાં જવી; એટલે અમ્લપિત્ત, ગળું અને હૃદય એ સ્થળની બળતરા, તરસ, ભ્રમ, મદાત્મિ તથા આમત્રાતનો નાશ થાય છે. (૨) ધાતુરોના વિષ ઉપર:—દૂધમાં દ્રાક્ષનો સરકો નાંખી પાવો. (૩) હૃડકાલ અને જંગાલના વિષ ઉપર:—ઉલટી કરાવી પછી પાણી દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલા નાંખી તે પાવો. (૪) ધાતુક્ષય ઉપર: દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને પીપર આપવી. (૫) તૃપા રોગ ઉપર: કાળી દ્રાક્ષ અને જોડીમધનો કાઢો પાવો. (૬) મૂર્છા રોગ ઉપર: દ્રાક્ષ અને આમળાં બાણી વાટવાં તથા તે મધમાં આપવાં. (૭) સન્નિપાત જ્વરમાં જીસે કાતરા થઈ આવે છે તે ઉપર:—મધમાં દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીસે ચોપડવી. (૮) મૂત્રરેચન માટે: કાળી દ્રાક્ષ ચાર તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી નાંખી તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂડી નાંખી એક શેર સુધી શક્તિઅનુસાર પ્રાશન કરવાથી મૂત્રકારે ગરમી નીકળે છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કોષને એથી રેચ પણ થઈ જાય છે. (૯) ક્ષતકાસ ઉપર: બિયાં કાઢેલી કાળી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, તાળું ધી ૧ ભાગ, અને મધ ૧ ભાગ; એ સર્વ ઔપધો એક બરણીમાં ઘાલી તે બરણી ડોંગરનાં દગલામાં ઘાલવી. પંદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તે માંહેનું ઔપધ રોજ સવાર સાંજ મળી દોઢ તોલા સુધી રોગીએ ખાવું. (૧૦) શૂળ ઉપર: દ્રાક્ષ અને અરડુસાનો કાઢો પાવો. (૧૧) જીલ્મ, તાળવું અને ગળું, એનો શોષ શાંત થઈ મહોદામાં શ્ચિ આવવા માટે: દ્રાક્ષ અને આવળકંટી, એ ધીમાં મેળવી મુખની અંદર ચોળવી. અને એજ ઔપધની ગોળી કરી મહોદામાં રાખવી. (૧૨) પિત્તજ્વર ઉપર:—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઢો પાવો. (૧૩) શીતળા અને ગોવરુ, એથી બાળકોના અંગમાં મરેલી ગરમી નીકળવા માટે:—૮ ભાગ બેદાણા દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ ગજોનું સત્ત, ૨ ભાગ ખાંડ, તથા ૧ ભાગ જીરું, એ પ્રમાણે મેળું કરી નીવડેલા માટલામાં ભરી તે મિશ્રણ પથળે એટલું ગાયતું ધી નાંખી આથી રાખવું; અને રોજ સવારે અર્ધા તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપતા જવું. (૧૪) માથામાંહેની ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઈ મગજ સુધરવા માટે:—ગાયના અર્ધો શેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાંખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ સૂતી વેળાએ પીવું. (૧૫) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—ઠંડા પાણીમાં કાળી દ્રાક્ષ પલાળી તેમાં સાકર નાંખી પાવી. (૧૬) પિત્તવિકાર ઉપર:—કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં મસળી કુચા કાઢી નાંખી તે રસમાં જીરાની ભૂડી અને સાકર નાંખી પાવો; એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરે શમન

વાચ ૭ (૧૭) રક્ષાપિતૃ ઉપર—કાશ મધમાં ખાતી. (૧૮) મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર—
કાશનો ઘોઠો કરી પાનો.

૨૬૯. દાંતી—સં. જં. દિં. ૧૦ દંતી. મં. દંતી. શાં. દં. અં. હનુમણ. લાં. મેઘન
દિગ્વિવર. ચાં. દાનુષી.

દંતીનાં ત્રણ કોષણ પ્રાંતમાં થઈ વાચ છે. એ ત્રણ સુધારે મળુ ચાર હાથ જેમાં વધે છે એના
પ્રાંત કાશાશ્મર, લાંબા અને હાથ તળાઈ જેવાં હોય છે. એનાં ફળ આશરે પુષ્પ (પાંડુઆ) જેવા
અને તે જળાશ્મ જેવાં મોટાં હોય છે. એ રણમાંથી નેપાળના જેવાં ગિર્ગા નીચે છે, તે રક્ષાશ્મ
છે. એનાં મૂળાખાને “દંતીમૂળ” કહે છે. દંતીમૂળનો મધમાં પલો ઉપયોગ વાચ છે. એને “લુપ્ત દંતી”
કહે છે. લુપ્ત દંતી—ઉષ્ણ, લીળી, અગ્નિદીપક, લઘુરોષ, સારક, લીક્ષ્ણ, પાચક લુપ્ત તથા લેપ
છે, અને આમોચ, ત્વચોચ, જળ, ગર્ભ, મલ, અશ્મરી, કફ, ઉદર, પિત્ત, આનાકવાતુ, સોળ, કુદાર,
ઘટ, પંક, રક્તદોષ, કોષ, મુશ્મ, કૃમિ, કાચ, વાયુ, મૃદુલ, તથા ખરબોનો નાશ કરે છે. નામ દંતી
(મિટ્ટી દંતી) :—સારક, ઉષ્ણ, લીળી તથા કૃમિનાશક છે; અને જળ, કોષ, આમોચ, મેઘોચ, અ
શ્મરી તથા મુખરોમનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ લુપ્ત દંતી જેવાળ છે. ઉપયોગ—(૧) લુપ્ત દંતી
મોઢે—દંતીમૂળાખાનું મલ માસા મૂલે ગરમ પાણીમાં આપવું, અથવા લીલાં દંતીમૂળ પાણીમાં લઈ
તેને પાણીમાં મેળવી, આળી તે પાણી પાવું. (૨) કફ-કાશ ઉપર—દંતીમૂળનું પૂત્રપાન મધ.

૩૦૦. દિંદા—(સં. મદુરપલ્લે.) આ એક જાતની ઝાડ છે. એમાં જે જલ છે તે ઝાડની મી
જીવી ન હોતાં જામીન મેળવર હોય છે તેને દિંદી કહે છે; અને જે ઝાડની કાઠી જીવી હોય છે તેને
“દિંદા” કહે છે. દિંદાની મી ૨૬ હાથ લાંબાઈ હોય છે. એ મીનીનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે
અને મીની સુખવા પછી કાશ વાચ છે. આ ઝાડ કંઈક કારવી જેવું હોય છે. એને પૂત્ર-કાશનો વર-
સાર પાયા પછી નવા રક્તમુદ્રે છે; તે લેપ તેની બુદ્ધિમાં બાંધી લેવે છે. આ સાથે બીંદાના કાષ
જેવું સ્પષ્ટ હોય છે. એ પાંચ છે. દિંદામાં મળી અને પાંચ એવી જે જલ છે. દિંદા—ગુણ
તથા સ્થિતિ છે અને રક્તવિકાર, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગુમ્મ ઉપર—
દિંદાના કાશ બારીક વાડી તેની ઘેસી મલ ઉપર મૂકવી. (૨) બક ઉપર—દિંદાનાં પૂત્રાખાં કાશ
કિંવા કુંભાનાં પંચમાં વીંટી, અગ્રામાં બાંધી, પછી તેના ઉપર જે પાવળી અથવા હોય છે તે કાઠી તોળી
જાવળી બારીક વાડી જે મેળ વાચ તેનો લેપ કરી તે ઉપર ફરી પડી કરી મૂકવી. (૩) મળાખાણ
ઉપર—દિંદાનાં કાશ ૧ તોલા, અવગળી અથવા અર્ધી તોલા, અને ઉગરાનાં પંચ ઉપરનો ફાંડ અર્ધ
તોલા, એ ત્રણ બારીક વાડી ૫ તોલા થીમી કાશમાં મેળવી, મીઠી સાકર નાંખી રસોળ જે વાર ખાવું.

૩૦૧. લીપમણ (અલમણ) :—સં. દિં. ૫૦ જેડું. કં. લેપમેડું. લાં. લીપમણીસ,
નેપેશિલિખા.

આ ઝાડ લીપુ હોય છે. મુખારે મણિકું જેવું વધે છે. એનાં પ્રાંત કાશાશ્મર હોય છે એને હાથસ-
કિંવા લેવનાં જાતે જળ કાસેલી એક ઉપર એક એનાં કુંડ વાચે છે. તે કુંડ બારીક પુષ્પી અથવા હોય
છે. એ કુંડ ઉપર બારીક રાત્ત રંગનાં કુશ આરે છે. કુંડમાં મળી બારીક બી હોય છે. એ સર્વેસ
વાચ છે. ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર—કુંડનાં બીજાં ફળમાં વાડી પાવળી. (૨) અગ્ર
ઉપર અથવા અગ્ર વાચ છે તે ઉપર—કુંડને આળી તેની રાજ તેલમાં ખાલ કરી મેળવવી. (૩)
પાંડુરપ ઉપર—કુંડ હોખમાં નાંખી પીવું.

૩૦૨. કૃપી—સં. અવાજ, કૃપાક, કૃમ્પતી. મં. કૃપાનોવળા. દિં. મીઠી કૃપી. જં. લાં.
કૃ. કં. હાથકૃમ્પ, કિસોરે. તે. લીપા, કૃપીકાવા. શાં. કૃપીકીન, કૃમ્પેરોચ. અં. પાંડુનેકૃમ્પ
કં. બાંધા કૃ. લાં. કૃપાક, લાંબોચી.

“એને પાંચ કૃપી” પણ કહે છે. એનો લેપ લેવો લાંબા પ્રસારે છે. એમાં બાંધી કૃપી,
અથવા, કૃપા જેવી કિંવા અને જલ છે. કૃપાનો લેપો મલુ સાથે વાચ છે. એની બાંધી સાથે

યાય છે. દુધી પાકીને જુની થાય એટલે જે ગોળ આકૃતિની હોય છે તેનાં તુબડાં કરે છે. તરતાં શીખનારાઓ, એનાં સૂકાએલાં તુબડાં કમરે બાંધી તરવાને શીખે છે. દુધીની એક ખીજ જાત છે તેને “મગીયા દુધી” કહે છે. એમાં ઘોળા અને રાતી એવી પશુ ખીજ બે જાત છે. દુધી જેવુંજ તેવું શાક થાય છે, અને તરવાના કામમાં એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે. **લાંબી દુધી:** તીખી તથા ઉષ્ણ છે; એને સન્નિપાત, દંતાર્ગલરોગ, દાંત ખીલી તથા ધનુર્વાતો નાશ કરે છે. **જળના ગુણ પશુ એના જેવાજ છે. ગોળ મોટી દુધીનો વેલો:** મધુર, શીતળ, તર્પણકારક, ગુરુ, રચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, બળપ્રદ, પિત્તનાશક અને ગર્ભપોષક છે. **જળના ગુણ પશુ એના જેવાજ છે. દુધીયા દુધી:** મધુર, સ્નિગ્ધ, ગર્ભેતુ પોષણ કરનારી, વૃષ્ય, વાતકારક, બલકર, પૌષ્ટિક, રચિકર, શીતળ, મલસ્તંભક, રક્ષ, ભેદક, ગુરુ, પિત્તનાશક તથા કફપ્રદ છે. એનાં ફળ: ગુરુ, રક્ષ, શીતળ, હૃદય, કફકારક, ગ્રાહક, રચિકારક, ધાતુવર્ધક, તથા પૌષ્ટિક છે અને કલ્ક, વિષ, શ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એના વેલાની સળીઓ: મધુર, વાતલ, કફકારક સ્નિગ્ધ, શીતળ, ભેદક અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:** મૂળવ્યાધિ ઉપર: દુધીઆ દુધીનાં પાંત્રાનો રસ કાઢી લેપ કરવો.

૩૦૩. દુધેલી: (સં. દુધિકા. મં. હિં. દુધી.) દુધેલીનાં નાનાં ઝાડ પ્રથમ હાથમર ઉંચાં હોય છે. પછી તેના વેલા થાય છે. એનાં પાંત્રાં ભાંગરાનાં પાંત્રાં જેવાં પરંતુ કિંચિત્ દિકા લીલા રંગનાં અને ન્હાનાં હોય છે. એ વેલો તોડવાથી તેમાંથી દૂધના જેવો ઘોળો રસ નીકળે છે. વેલાનો રંગ કિંચિત્ લાલસર જેવો રંગનો હોય છે. એને ભાંગરાના જેવાંજ દૂધ આવે છે. ઘરની આજુબાજુએ પશુ આ છોડો વાવે છે. એને લાંબી શિંગો આવે છે. **દુધેલી:** મધુર, વૃષ્ય, રક્ષ, ગ્રાહક, કડવી, વાતલ, ગર્ભસ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, હૃદય, ઉષ્ણ, પારદ્યધક તથા મલસ્તંભક છે; અને મેહ, કફ, કોઢ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:** (૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દુધેલીના પાલાનો રસ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાજું ધી ૧ તોલો, એ સર્વને ભેજું કરી સતત ચાર પાંચ દિવસ આપવું; એટલે બળતરા અને લોહી બંધ થાય છે. (૨) સુખારકી રોગ ઉપર:—(બાળકને દૂધના ચોગથી તેના ચીકાશથી પેટમાં ગાંઠો થઈ મળની ગાંઠ બાંધે છે તે ઉપર): દુધેલીનાં મૂળીયાં ગાયના તાજા દૂધમાં ધસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં; એટલે બે ત્રણ દિવસમાં મળદારે રોગ નીકળી જાય છે. (૩) વિષમજ્જવર ઉપર: દુધેલીનાં મૂળીયાં કાનમાં રાખવાં એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે. (૪) વાહરડાંને દૂધીયો રોગ થાય છે તે ઉપર:—દુધેલીનાં મૂળીયાં ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલો સુધી ધસી દરરોજ એકવાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાંનો સર્વ બાર નીકળી જઈ રોગ ઘણેજ હલકો થાય છે.

૩૦૪. દુદરલી:—દુદરલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંત્રાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. એ પાંત્રાં ગળચટાં લાગે છે. એનાં મૂળીયાં આવવાથી કિંવા ખારીક બૂટી કરવાથી ખારીક કણ થાય છે. એને આકડાનાં દૂધ જેવાં દૂધ આવે છે. **ઉપયોગ:** (૧) તંતુમેહ અને સ્વભાવસ્થા વિગેરે ધાતુવિકારો ઉપર:—દુદરલીનાં મૂળીયાં અને ઘોળા શેમળતું કંઈ ખાંડી ખારીક બૂટી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાંખી તથા સાકર નાંખી, એ ઔષધ બે વખત ૭ દિવસ આપવું. (૨) મધુમેહ અને તિડક પ્રમેહ ઉપર:—દુદરલીનાં મૂળીની બૂટી, કિંવા દુદરલીનાં મૂળીયાં ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી, એ ઔષધ દર વખત નવટાંક પ્રમાણે દરરોજ બે વાર ચોદ દિવસ આપવું. (૩) ધાવરા ઉપર: દુદરલીનાં મૂળીયાં દૂધમાં વાટી પાવાં અને લેપ પશુ કરવો.

૩૦૫. દેવનળ: રાં. દેવનળ. બં. નલ. મં. દેવનળ. હિં. નરસવ. કચ્છી. આંચી. કં. ઉચ્ચગોળિવે. તૈ. જુ. જુ. કુ. ઇં. ઇંડીયત ટાંખેકા. લાં. લોખીલીયા—નીકાટીઆનીફીલીઆ.

દેવનળનાં બરના જેવાં ખેટાં થાય છે. અને બરની માફજ એની સોટીમાં પોલ હોઈ ગાંઠો હોય છે. એનાં પાંત્રાં વાંસનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એની નળીઓ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. **દેવનળ:** શીતળ, રૂચ, તુરી, મધુર, વીર્યવર્ધક, કડવી, દીપન, તથા મૂત્રશોષક છે; અને વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હૃદ્રોગ, અસ્તિશ્વળ, યોનિરોગ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧)

અનંદ ઉત્તરી અથા હેત્ય તોઃ—નાગપેરના અંતરસમાં દેવનગનાં મૂળ પૈસામાર પડી જ્યાં. ધનનાં જુવારની સળી દિવસ ૧૪ થાવી રાખતી. (૧) મૂળામાર ઉપરઃ—દેવનગનાં મૂળામાં, ઠામ મૂળામાં, ઠામનાં મૂળામાં અને શેષડીનાં મૂળામાં; એ સર્વે સમગ્રાયે લઈ, અસ્તમાર માટે કરી દેશે. ૫ પછી તેમાં સાકર નાંખી પાવે. માદસર્પ ઉપરઃ—દેવનગના તોરા મળનામાં નાંખી પાવે.

૩૦૬. દેવનાવળીઓઃ—સ. કિંકિઠ, નીળમ્બુમિઠ. મ. કાર, કોઈ, દેવનામજી. તે શીર નં. નામધા. ક. નીલી. તે. બાહુરમુ. તા. મથા. કર્ણેગ. હા. અ. અ. ગુપીયા. ઉ. લ. એકીયા રી, અ. એરેનિક.

આ એક બાવળીઆની જાત બના, બાવળીઆ જેવું મોડું ઝાડ થતું નથી. એને કંઈ તથા પલ્લુ નાકળા જેવું નાંખી ૨૪નાં બાવે છે. એ ઝાડને લાખ બાવે છે. દેવનાવળીઓઃ—તુરો, કારે શીતલ તથા ઉખ છે અને ક્ર, પિવ, વૃષા, રક્તોષ, કાક, તાવ, ઉલ્લી, મેઠ તથા વિષેના નાક છે. ઉપધોઃ—(૧) હાંસરેયેશ કૃતરાના વિષ ઉપરઃ—દેવનાવળીઆનાં તાળાં મૂળામાં પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી પછી તેમાં થોડું પાણી નાંખી તે પાવું. એ દરોશ ને વળ એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. ૫૫૫ કરવી.

૩૦૭. દેવકારઃ—ધ. કિં. ક. તા. મથા. તુ. દેવકાર. મ. શા. દેવકાર. ક. દેવકાર. તે દેવકાર, મેઠુ. અ. સ્વસ્તુલ્લ, સ્વસ્તુલ્લ. બા. સિદ્ધકેવાર.

દિમાલ્ય પવૈત, કાકરેક, જાગળ અને પિનાંજ, એ દેમલે દેવકારનાં ઝાડ પછાં લાખ છે. એ એકે એકએ તેની અખીન મળી હોય તો તે પાણી ઉત્તુ વધે છે. બીસ ચાળીસ વર્ષનું લાખ એકે તેને ૧૦ બાવલા લાગે છે. આ ક્રમો સો દોઢસો વર્ષ સુધી રહે છે. જેમ જેમ એ ઝાડ જુનું લાખ છે તેમ તે મળજીત થઈ તેના ઉપરેય મળી લાખ છે. સામના કરતાં આ લાકડું થઈ હવા છે. એકે અને પ્રાંતી વસ્તુઓ બનાવે છે. રાજ્ય લોક માટે એ લાકડાની કાંચી, અજાત વગેરે બનાવે છે. દેવકારે મૂળ કરવામાં જુલ ઉપરેય લાખ છે. દેવકારના લાકડામાંથી ઈપિન-લાકડા તેલ બને છે. તેથીએ દેવકારે પાકાએ લીએ, સિંચ, ઉખ, કાવો તથા લુપુ છે, અને ક્ર, વાલ, પ્રમેક, અર્ધ, મથરવં, બાવ દોષ, તાવ, બાંધાન, ક્ર, ઉપર, સોળે, ખરલ, હોશી, તલા (મૂળા), રક્તોષ તથા પીનસને નાક કરે છે. કાક દેવકાર—ઉખ, કાવો તથા રક છે; અને ક્ર, વાલ, અંતમાથા તથા લેપ કરવામાં તે ઉપરના અંતમા નાક કરે છે. સરળ દેવકાર—લીએ, કાવો, ખરલ, ઉખ, લુપુ, કાકરેયથા તથા સિંચ છે, અને લવડોષ, વાલ, કાકરેયથા, મલ, સોળે, કંદુ (ખરલ), કાકરેય, નેતરોય, ઉપરલ થરસેયે, યક્ષકપીડા તથા જુનો નાક કરે છે. ઉપધોઃ—(૧) ઉરકાંઠા ઉપરઃ—દેવકાર વાડી કરે કરી લેપ કરેલ. (૨) ક્રે અસરકંદ ઉપરઃ—દેવકાર અને કવડળજીત પાણીમાં વાડી લેપ કરેલ. (૩) અપચી (મંદમાલોને એક છે તે) રોગ ઉપરઃ—દેવકાર અને સરજાની જાલ કંદુમાં મળે કરી લેપ કરેલ. (૪) દેવકારકિ કાકોઃ—દેવકાર, વલ, કાક, પીપર, મુંદ, કાપાળ, નામરોષલ કરીવડું, ક્ર, માલ, કરે, અખીવર, એકી રીંચળી, એકાઈ, મથાસે, ઉલી એકીચળી, અવિનિષ એક, બીરી અને કાકરેક, એ બધાનો કાકે કરી તેમાં સિંચ અને હાંમ નાંખી સુવાવડીને પાવે. એકે અજ, કાક, તાવ, માસ, મૂળા, ક્ર, અસ્તકપીડા, બાંધા, વૃષા, કાક, તંદા, અવિચાર તથા ઉલ્લી; એકા ઉપરવુજ અને નિલોપાત્મક સુતિમા રોગનો નાક લાખ છે.

૩૦૮. મથાસોઃ—સ. નં. કૃતજાયા મન્તવાસુ. મ. મથાસા. કિ મુમુક. કિ. કાંકુ. ક. વલિદારને, નેલરેન. તે. પિલેરમટિ, કૃતકોડી. હા. બાંધાન. અ. મુમુક. બા. રચીનાય અરેનિક.

મથાસામાં ને મજ પ્રકાર છે એ ઝાડના અંત ઉપર રીંચળીના ઝાડ. જેમાં સુમારે અંતરમાર લાંબાના કંઈ એક છે એની ઉપર સુમારે એક લાખ હોય છે એનાં પંચ બીમરાકનાં તથા લોખ હોય છે. એ પંચ એકો જુનો લાખ ત્યાં સુધી એક ઉપર રહે છે. કાંતિક માલના અરસામાં સર્વે પંચ કરી પડે છે, અને ઝાડનો રંગ પીળા લવા લાગે છે. અપાકાને પણ મળેલો ક્રે છે. એ ઝાડ

ઉપર ઉન્હાળામાં તેના દીઠામાંથી તાપના થોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે તેને દ્વારશી ભાષામાં "તુર્ગ્ગી" કહે છે. એ સાકર આ દેશમાં અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. એ સાકર યુનાની વૈદો બાળ-કાને રેચ આપવાના કામમાં દૂધમાં આપે છે. ધમાસો:—જવાસો શરપુંખાના જવો (મથુરામાં થાય છે તે) મધુર, કડવો, બલકર, અગ્નિદીપક, સાન્ન, શીતળ, લઘુ તથા તુરો છે; અને કદ, પિત્ત, રાતો-રાતો, વીસર્પ, મેદ, શ્રમ, મદ, વાતરક્ત, તૃષા, ઉલટી, ઉધરસ, દાહ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ધમાસો રાતો: તીખો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે, અને વિસર્પ, વિપમજ્જવર, તૃષા, ઉલટી, મોહ, રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કફ, કોઠ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર: ધમાસાનું અથવા તેના મૂળીઆનું ધુત્રપાન કરવું. (૨) તાળવામાં કાત્રા પડે છે તે ઉપર:—ધમાસાના લીલા છોડ કચરી તેનો અંગરસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી સારી પેઠે કઢવી ચાટણુ તૈયાર કરવું. એ ચાટણુ વારંવાર દીપું દીપું તાળવામાં પાડતાં જવું, તેથી કરી એક દિવસમાં ક્રાંધ જાય છે. (૩) જખમ ઉપર: આગંતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અંગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૪) હેડકી ઉપર:—ધમાસાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૫) ભ્રમ મૂર્છા વગેરે ઉપર:—ધમાસાનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ધી નાંખી તે પાવો. (૬) મૂતરખંડ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર: ધમાસો, ડાબ અને કાસનાં મૂળીઆનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાંખી પાવો. (૭) શીતપિત્ત ઉપર:—ધમાસાનો કાઢો પાવો. (૮) હરતાલનું વિષ તથા મૂત્રાધાત અંતરવિદ્ધિ ઉપર:—ધમાસાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી મધ નાંખી પાવો.

૩૦૯. ધરો (દરોધ):—સં દૂર્વા. મં હરળી. હિંં દૂય. કં હસુગરકે. તૈં દૂર્વાલુ. તાં અરણ્ય. ૩૦ કડીકેપતી. મલાં કચ્કપુલ્લુ. ગોં જર્યાંકુર. ઈં કિપિંગ સાધનોડન. લાં સાધનોડન, ડેકિલન.

ધરો એક જાતિનું તૃણ છે. ધરોના ખેટ લીલાશ્રમ અને સુશોભિત દેખાય છે. આ તૃણની અંદર એવો એક વિલક્ષણ ગુણ છે કે, કેટલીક મુદત સુધી વરસાદ ન પડે ત્યારે સર્વ વનસ્પતિ સુકાઈ જાય, તોપણ ધરોનાં મૂળીઆં લીલાંજ હોય છે. ફુલમાં ઢોરોને ચારો સમુજાગો મળતો નથી; ત્યારે ધરોનાં મૂળીઆં ખોદી લાવી ખવરાવે છે. ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજામાં પણ થાય છે. ગણપતિપૂજનમાં તો ધરો અવશ્ય જોઈએ. ધરો ઘોડાને ઘણી સારી લાગે છે. ધરો સાધારણ:—તુરી, શીતળ, મધુર તથા તૃપ્તિકારક છે, અને પિત્ત, તૃષા, ઉલટી, દાહ, રક્તદોષ, શ્રમ, કદ, મૂર્છા, અશ્મિ, વિસર્પ, તથા મૂત્રાધાનો નાશ કરે છે. ધોળી ધરો:—મધુર, શ્વેતકર, તુરી, કડવી તથા શીતળ છે; અને ઉલટી, વિસર્પ, તૃષા, કદ, પિત્ત, દાહ, આમાતિસાર, રક્તપિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. લીલી ધરો: અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, શયકર, સંજવન, તુરી તથા રક્તશોષક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, તાવ, પિત્ત, ઉલટી, કદ, રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃષા, દાહ તથા ચર્મદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—ધરોના રસ નાકમાં પાડવો. (૨) હેડકી ઉપર:—ધરોનાં મૂળીઆનો રસ માસો ૧ અને મધ ૧ તોલો એકત્ર કરી પાવું. (૩) ઉંદરી ઉપર:—ધોળી ધરોના રસમાં ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવો. (૪) ખાલી ચડે છે તે ઉપર:—ધરોનાં મૂળીઆં, ધોળા કાચો, ઉંચરાનાં પાંત્રાં ઉપરની કોડ અને ગોવરાનાં ખી વાટી ચોપડવાં. (૫) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—ધોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી ઢોળા વાટી તે રસ કંડી કાંજમાં સાત દિવસ પાવો, એટલે જેને વસતે આવ્યા પછી ક્રાંધ દોષથી ઋતુપ્રાપ્ત થતું નથી તે આવશે, અને જેનો અટકાવ બંધ થયો હશે તે પણ આવશે. (૬) મરોડ રોગ ઉપર:—ધરોના રસમાં ચોખા વાટી લેપ કરવો. (૭) ઉલટી ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં ધરો વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાંખી તે રસ પાવો. (૮) સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર: ધરોનાં મૂળીઆં સૂતરથી વીંટી હાથે બાંધવાં, એટલે સર્વ પ્રકારનો તાવ શમી જાય છે. (૯) આગંતુક મધુ ઉપર:—ધરોના રસમાં અથવા દારૂદળદરની છાલના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૧૦. ધંતૂરો:—સં ધતૂર. મં ધોત્રા. હિંં ધં ધતૂરા. કં બિલીય, મદંશુષ્ક. તૈ. તેલ્લાઉ. મિતે. તાં ઉમ્માતે. તું અંબે મલાં અમ્માતં દાં અં જોજમાશીલ, તાતુરાં ઇ. ધાંનંઅપલ. લાં ડાતુરા રૂપોમનિય.

આંક ઉતરી અથા છેલ્લે તે—નાગોવેરના અંકરસમાં દેવનગની મૂળ પૈમાનાર વસી પર્વા. અંક માનમાં જ્યુવારની સગી દિવસ ૧૪ પાની રાખવી. (૨) મૂળાખાત ઉપર—દેવનગની મૂળાખા, માનન મૂળાખા, કાસની મૂળાખા અને શેવડીની મૂળાખા; એ સર્વે સમજાએ બધ, અષ્ટમાંક કાઢે કરી દેડા થવ પછી તેમાં સાકર નાંખી જાયો. આઠસર્વ ઉપર—દેવનગના લેરા મલમમાં નાંખી પીશ.

૩૦૬. દેવબાવળીઝિદ—સ. કિંકિદ, નીળમ્બુચિદ, મ. કકર, કોકર, દેવનાભજ. જિંક શીકર મં. બાનવા. ક. નીલી. તે. બાહુરમુ. તા. મયા. કર્વેગ. શા. અ. અ. પુષીયા. ઉ. લા. એકીયા રૂ. અ. એરેનિક.

આ એક બાવળીઆની ભલે જાત, બાવળીઆ જેવું થોડું જાડ થતું નથી. એને કંઠા તથા મૂળ પશુ બાવળ જેવું નીચા રમનાં આવે છે. એ જાડને લાખ આવે છે. દેવબાવળીઝિદ—તુરો, કમ્બ, શીતલ તથા ઉખ્ત છે અને કશ, પિત, વૃષા, રત્નદોષ, ઘઠ, તાવ, લંબી, મેક તથા વિષતે નાશ કરે છે. ઉપશામ—(૧) હાંકાપેશા કૃતરાના વિષ ઉપર—દેવબાવળીઆનાં તાળાં મૂળાખાં દેડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી થસી તેમાં થોડું પાણી નાંખી તે પાડું. એ દરોજ ને થવત એ પ્રભાણે ૭ દિવસ પાડું. પશુ કરવી.

૩૦૭. દેવદાર—કં. કિં. કં. તા. મયા. તુ. દેવદાર. મ. યા. દેવદાર. કં. દેવદાર. તે. દેવદાર. મેકુ. અ. સમસ્તુલ્લખ, સમસ્તુલ્લખ. લા. સિદ્ધેવદાર.

કિમાલક વૈવત, અલ્લેર, નાંજાળ અને પિનાંજ, એ તેમણે દેવદારનાં જાડ થઈને થાય છે. એ એને ભેળજે તેવી જાળીન મગી લેવા તો તે થવુંજ ઉત્તુ થયે છે. બીજા યાળીસ વર્ષનું થાય એટલે તેને જાળ વાવવા લાગે છે. આ રૂક સાં દોડસો વર્ષ થઈ રહે છે. જેમ જેમ એ જાડ જુડું થાય છે તેમ તેમ મનજીવ થઈ તેને ઉપયોગ થયેલા થાય છે. સામના કરતાં આ લાકડું થવું હલકું છે. એની અને પ્રાંતી વસ્તુઓ મનાવે છે. રાજા લોક મારે એ લાકડાની રખાણી, મજબત વગેરે મનાવે છે. દેવદારને મૂળ કરવામાં પશુ ઉપયોગ થાય છે. દેવદારના લાકડામાંથી ટર્પેન-સાબન તેલ બને છે. તેલીઓ દેવદાર-પાકમાં લીંગા, સિન્ધ, ઉખ્ત, કાવો તથા થુ છે, અને કશ, વાત, પ્રમેક, અર્ક, મલતંબ, અલ્લેર, તાવ, આખ્યાન, જા, ઉપરસ, સોળે, ખરજ, કોકી, તથા (મૂળાખા), રત્નદોષ તથા પીનસતે નાશ કરે છે. કાંઈ દેવદાર—ઉખ્ત, કાવો તથા રાં છે, અને કશ, થાડ, જાળાયા તથા લેપ કરવાની મોં ઉપરના અન્યો નાશ કરે છે. સરખ દેવદાર—લીંગા, કાવો, મધુર, ઉખ્ત, થુ, કોકીયા તથા સિન્ધ છે, અને લવંગદોષ, વાગુ, કાંચોય, મલક સોળે, કાં (ખરજ), કાંચોય, નેતરોય, ઉપરસ, પરસેવો, ચાકાપીડા તથા જુનો નાશ કરે છે. ઉપશામ—(૧) ઉર્સ્ટાંક ઉપર—દેવદાર વાદી મરત કરી લેપ કરે. (૨) કાંચ અઠસર્વ ઉપર—દેવદાર અને અવલખુલ પાણીમાં વાદી લેપ કરે. (૩) અપચી (જડમાલો ભેડ છે તે) રોજ ઉપર—દેવદાર અને સરખવાની જાળ કાંઈમાં મરત કરી લેપ કરે. (૪) દેવદારાક કાઢો—દેવદાર, વજ, કોક, પીંચર, મુક, મજબ, નામરોય, કરીમાડું, કાં, પાણા, કરે, અખીયર, મેડી રીંગણી, જોખડી, પામસે, ઉબી ભોરીંગણી, અલિવિષ, મેડા, બીલી અને કાંઈકાં, એ બધાનો કાંઈ કરી તેમાં સિંધવ અને હાંચ નાંખી મુચાલીને પાડે. એટલે લા, કાં, તાવ, આંક, મૂળાખા, કા, પાતકપીડા, અખાડ, વૃષ, ઘઠ, વડા, અલિસાર તથા ઉપર; એટલા ઉપદ્રવજા અને કિંદાપાતક સુધિકા રોજો નાશ થાય છે.

૩૦૮. મમાસીદ—સ. નં. દુરામયા, મનવાસ. મ. મમાસા, કિં. મુજુર. કિં. કાંકુલ. મ. વસિલ્લે, નેલ્લે. તે. વિલેરેવડી, દુલ્લે. શા. જાલમી. અ. મુકાઈ. લા. રોજાના અરેનિક.

મમાસામાં ને મજ પ્રકાર છે. એ જાડના અંક ઉપર રીંગણીના જાડ જેવું જુમારે અંકનખર લખાઈના કંઠા લેવ છે. એની ઉપર મુમારે એક લાખ લેવા છે. એનાં પાંચાં અંકરસમાં તથા લાંબાં લેવ છે. એ પાંચાં જાડો જુનો થાય ત્યાં સુધી જાડ ઉપર રહે છે. કાર્તિક માસના અરસામાં સર્વ પાંચાં જરી પડે છે, અને જાડો રજ જોવા થવા લાગે છે. બધાજાને પશુ થવડો કરે છે. એ જાડ

ચિત્ત ઉષ્ણ તથા વ્રણરોપણ છે, અને કફ, વાત, દાહ, શોષ, કંઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ તથા પિત્તસતો નાશ કરે છે. એનાં ફળાઃ સ્વાદુ, શીતળ તથા તુરો છે, તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) અતિસાર ઉપરઃ ધામણની છાલમાં પાણી નાંખી, રસ કાઢી, તેમાં શેકલી ધીની (મેરીઆનો) લોટ ચોડા કાલથી પાવો.

૩૧૨. ધાવડીઃ ચં ૬૦ ધાતકી. મં ૬૦ ધાવડી. કાં ૬૦ ધાવડી. હિં ૬૦ ધાવડી ધાય. ખં ૬૦ ધાવડી. લાં ૬૦ વુડ ફાડિયા, ફોરીયાંડા.

ધાવડીનાં ઝાડ સુમારે માંચોડું બે માંચોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં ફલ લવંગ જેવાં અને રાતા રંગનાં હોય છે. પાંત્રાં શેલડીનાં પાંત્રાં જેવાં અને તે કરતાં રંગે ધણું લીલાં હોય છે. ફલનો આપધોમાં તથા રંગના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધાવડીનાં ઝાડ કોકણમાં અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ધાવડીઃ તીખી, શીતળ, તુરી, માદક, કડવી, લઘુ તથા ગર્ભસ્થાપક છે, અને રક્તપ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃષા, વિસર્પ, વ્રણ, કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ફલ સ્વાદુ તથા રુક્ષ છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ (૧) શુભડા ઉપરઃ ધાવડીનાં ફલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખંરલ કરી ચોપડવું, એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, કીટ વ્રણ, લૂતા વ્રણ અને ધણુ દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ મટી જાય છે. (૨) ગાલિણીના અતિસાર ઉપરઃ—ધાવડીનાં ફલ, મેચરસ, ઇંદ્રજવ એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી, તે બે માસ પાણીમાં આપવું. (૩) બાળકની દાંતપીડા ઉપરઃ—તે આવવાની વેળાએ ધાવડીનાં ફલ, પીપર અને આંબળાંનો રસ, એમાં મધ નાંખી દાંતના નવેલામાં આપવું. (૪) પ્રદર ઉપરઃ—ધાવડીનાં ફલનો કાદો ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા ધાવડીના પાલાનો સં શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાંડ નાંખી પાવો. (૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપરઃ ધાવડીનાં પાંત્રાં અને મુંઠનો કાદો સાંકર નાંખી પાવો. (૬) ધાવરા ઉપરઃ કાળા કાવળીની રાખ અને ધાવડીનાં ફલની રાખ મધમાં કાલથી લેપ કરવો. (૭) મજ્જારીના વિષ ઉપરઃ—ધાવડીના પાલાનો રસ પાવો અને શરીરે પથ્રુ ચોળવો.

૩૧૩. ધોળી ફળીઃ—(સં ૩લી, ધુસરી.) ધોળી ફળીનાં ઝાડ ન્હાનાં હોય છે. એ ઝાડના ઉંચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એ ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાખ કરતાં મોટાં ખીયાં આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ ખીયાં દોરોનો ખોરાક છે. દુષ્કાળમાં લોકો ધોળી ફળીનાં ખિયાંનો લોટ કરી ભાખરી બનાવી ખાય છે, કુદ વનસ્પતિ પણ માણસને કેટલી ઉપયોગી છે, એ આ ઉપરથી પૂર્ણ ખાતરી થાય છે. ધોળી ફળીઃ—મધુર, ખલકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે, અને મૂત્રાધાત, ત્વચ્છરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે.

૩૧૪. ધોળીઃ—ધોળીનાં ઝાડ કુગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. ધોળીનાં પાંત્રાં લીંબડીનાં જેવાં હોય છે. ધોળીનાં ફળાં હોય છે. ધોળીનું લાકડું જાડું અને કઠિન હોય છે. એ લાકડાનો રસ સફેદ ધોળો હોય છે. ધોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો જૂતળાધા થતી નથી અને સર્પ અંગ ઉપર ધસી આવતો નથી, એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી. ધોળીવેલ કરીને એક ધોળીની જાત છે. એના વેલા થાય છે. એ ધોળીનાં લાકડાં પણ હસ્તિદંત પ્રમાણે મજબૂત હોય છે.

૩૧૫. ધોળો ચંપાઃ—(સં ૨વેત ચંપક. મં ૫૦ પોદરા ચંપા. હિં ૫૦ ચંપા.) એને “ખડયપો” પણ કહે છે. આ ઝાડ ધણાક પ્રાંતમાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે અને તેનાં ફલ ધોળાં હોય છે. એ ઝાડ ધણુજ મોટું થાય છે. આ ઝાડ ધણુજ પોચું છે. એ ચંપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે, તે શરીરે લાગવાથી ફેલ્સો થાય છે. જુના ઝાડને ક્યાંક ક્યાંક શીંગા આવે છે. ચંપાનાં ફલનું શાક પણ કરે છે. ચંપાઃ—સારક, કડવો, તીખો, તુરો તથા ઉષ્ણ છે, અને કોઠ, કંડૂ (ખરજ), વ્રણ, થળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) વાયુના યોગે અંગ ખડેર થયું હોય તે ઉપરઃ ચંપાનો રસ ચોપડવો, અથવા પાંત્રાંનો શેક કરવો. (૨) શુભડાં વગેરે ગોઠા બેસી જવા માટેઃ ચંપાના ફલનો લેપ કરવો. (૩) સર્પદંશ ઉપરઃ ચંપાની શીંગ આ. જિ. ૧૪

ધંત્રાનાં યાદ્ય સુમારે જે હાથ લેખાં વરે છે. એમાં જે જાત છે. કાળા અને પાંચા; કાચા પૂરા ભોલિયો છે. ધંત્રો પછો માલ છે. ધંત્રો પેશમાં જવાથી કે જે મટે છે. કાળા ધંત્રાનાં યાદ્ય ૩૫ માળાં હોય છે. ધંત્રો સ્વેતાદિ કોઈ પાંચ પ્રકારનાં:—કાંતિકર, ઉચ્ચ, તીવ્ર, અભિદીપક, ટું મધુર, કાચો, મધારક, ચીતિકર, મુર તથા વલ્લેર છે, અને કાંડ, વલુ, કંદ (ખરબ) હિમ, ભૂંડે લીંગો, જમ, વિષ, જામા તથા ત્વચોપતો નાશ કરે છે. કાચો ધંત્રો જેમ સુલ્પતથો છે. ૮

(૧) યસદેહાં મધુ ઢોલ તેડ—ધંત્રાનાં પંચગિ રસ, જૂનો અને યોગ એક કરી તેનો લેખ કરો.
(૨) ઉષરસ ઉપર:—કાળા ધંત્રાનાં પંચમ (મળ, ખવ, પુખ, ફળ, બલ) લેઈ તેનું કુકરણ કરવું.
(૩) સર્પદેશ ઉપર:—કાળા ધંત્રાનાં મૂળ, કાંડાડિના કાંડો, અને કાંડાડિનું મૂળ, એક પસી પાંડુ અને સ્ત્રીપાંડુ અન્નન કરવું. ઉત્તર થી પાંડુ. (૪) ધંત્રાના વિષ ઉપર:—અન્નના દૂધમાં સાક નાંખી પીવું. સાક એરંદાનું મૂળ પાણીમાં વાટી પાવું. રીમણીનો રસ ૪ તોલા કરી પાવો; કપડાં બીજા અને ફળનો કાચો પાવો; પી પાંડુ; કંડા પાણીમાં તેલ પાંડુ. લીંબુના રસમાં કાળાનાં મૂળનાં પાંડુ પાવું. (૫) વાળા ઉપર:—કાળા ધંત્રાનાં પંચગિ રસ ૧ માણ અને પી ૨ તોલા એક કરી પાંડુ આપો. વિષ કાંઈ જમ પાંડુ નહિ. સંજે ખાત અને કાંઈ ખાવું. વાળાની જગાએ હાલો લગાવે તેને ફાડી તે ઉપર ધંત્રાનાં ફળ બારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ૩ વિષ નાંખવી. તેમ નથી વડી નેસારવી જિવા ધંત્રાનાં પંચાં રાગ પાનમાં ખાવું. (૬) સેજા ઉપર:—ધંત્રાનાં પંચગિ રસ અને કાચો જૂનો મરમ કરી લેખ કરવો. અથવા ધંત્રાનાં પંચગિ રસમાં મુરગ નાંખી મરમ કરી ચોપડવો, જિવા કાળા ધંત્રાનાં મૂળ એકરમાં પસી મરમ કરી લેખ કરવો. (૭) વાળા ઉપર:—ધંત્રાનાં બી, અખાડાની બાલ, રળ અને મીચુની ચાટી થીમાં ખરવ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી એકલે વાલો ઉપર નીખાવો. (૮) વીંછીના વિષ ઉપર:—ધંત્રાનાં પંચાં કામ ઉપર ચોલો ફાંડે ૪ ચોપડવાં. (૯) બસંતક અને બાંક ઉપર:—ચોખી જળીન ઉપર વચાડે બાણ વાળ આકારે ચાકરી આડિ કરવો અને તે બધાં બાણ નળી રાખ સાથે એકલે તે બધા ઉપરની સર્વ રાગ કાંઈ નાંખી તે બધા મરમ રહે ત્યાં સુધી પેળા ધંત્રાનો રસ પછી ત્વચથી તે બધા ઉપર પાડવો. તે રસ કાપ વરોળા આલ્ય પછી તે સાધારણ કાંડો સાથે એકલે તેનો લેખ કરવો. (૧૦) ઉચ્ચ ઉપર:—ધંત્રાનાં બાર ગિયાં નવકાંક થી સાથે આપવાં. (૧૧) ચેરનશુળ ઉપર:—કાળા ધંત્રાનાં જે રસ પંચાં બારીક વાટી, સિંધવ અને પી નાંખી, વજમાં પાટવી કરી ચોનિયાં રાખવી. એકલે સર્વ પ્રકારું ચોનિયન લખ પડે છે. (૧૨) કાંચ પાંચ ફાડી બીજા પડે છે તે ઉપર:—ધંત્રાનાં ગિયાં અને સિંધવ પાણીમાં વાટી મેલો કરી તેમાં ચોપડ પાણી નાંખી પાણીનો ચોપડો ભાગ ધરસીવું નાંખી ખવન કરવું. તેલ લેખ રજા પછી ઉત્તરી તે ચોપડવું. (૧૩) અસ ઉપર:—કાળા ધંત્રાનાં ગિયાંનું જુલું કરી તેમાં ખરવ કરી ચોપડવું. (૧૪) અધીઅ વાલુ ઉપર:—ધંત્રાનાં ગિયાંનું તેલ કરી ચોપડવું. (૧૫) ચોખીએ કાંચાદિ સર્વ વિષમ જ્વરાદિક તાવ ઉપર:—ધંત્રાનાં પંચગિ રસ ૫ તોલાથી જ્યાં તોલા વધત, બાર તોલા કાંઈ તાવ આલ્ય ખેલો એક કલાક આપવો. (૧૬) કાંચાવ ઉપર:—ધંત્રાની બાજનો રસ કાનમાં વાટી તે ઉપર થોડું કાંડ નાંખવું. (૧૭) નળજુડ ઉપર:—કાળા ધંત્રાનાં પંચગિ રસ ચોપડવો, એકલે સોળે ઉતરો. (૧૮) નયુસકેત જૂર જાડ વીર્યવૃદ્ધિ થવા અર્થ:—એક જાવનું ફેરી તેમાં અરીસો ભરવું, અને તે ભવરળ કાળા ધંત્રાનાં છંડવામાં પાવી, ઉપર કલક લગાવી, તેને અંજારમાં બાંધી, પછી ઉપરની કલક ફેર કરી, ધંત્રાનાં છંડવાં સહાં ખલીને તેની જગ્યા નેપી, મેલોએ કરવી અને રાત્ર એક ગેળી ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે આ બીજા ૨૧ વિષ લેખ એકલે નયુસકેત જૂર પડે.

૩૧૧. ધામજુ:—સં. કવન. મં. પામજ. કિં. પામિન. જં. પામની. કં. કાંડે.

ધામજુનાં યાદ્ય મલ્લજ યોદાં સાથ છે. ધામજુનાં પંચાં કાચલગાળાં એવાં હોય તે ઉપર રેશાઓ લેખ છે, અને પેશાનું એક બાંધે બીજા બાંધે કરતાં લેખું અને હોય છે. ધામજુનાં યાદ્ય નીચેનાં અને ઉપરનાં કાચા ઉપરોળાં આને છે. ધામજુ:—પૂરા, રખ, મધુર, તીવ્ર, અભર, રસ, વધુ, પાણીમાં,

ક્રિયિત ઉષ્ણ તથા મૃણુરોપણ છે, અને દૃઢ, વાત, દાહ, શોષ, કંઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. એનાં ફળાઃ સ્વાદુ, શીતળ તથા તુરાં છે, તે દૃઢ અને વાનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) અતિસાર ઉપરઃ ધામણની હાલમાં પાણી નાંખી, રસ દાદી, તેમાં શેકેલી જીંભી (મોરીઆનો) લોટ થોડો કાલની પાવો.

૨—૩૧૨. ધાવડીઃ રાં ૪૦ ધાતકી. મં ૧૦ ધાવડી. કાં ૧૦ ધાવડી. દિં ૦ ધાવડી ધાય. બં ૦ ધાવડી. તૈ. ધાવડી. લાં ૦ વુડ ફેડિયા, ફેડેરીખંડા.

ધાવડીનાં ઝાડ સુમારે માંથોડું જે માંથોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં ફૂલ લવંગ જેવાં અને રાતા રંગનાં હોય છે. પાંત્રાં શેલડીનાં પાંત્રાં જેવાં અને તે કરતાં રંગે ધણું લીલાં હોય છે. ફૂલનો આપધોમાં તથા રંગના કામમાં ઉપયોગ યાય છે. ધાવડીનાં ઝાડ કોકળમાં અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ધાવડીઃ તીખી, શીતળ, તુરી, માદક, કડવી, લઘુ તથા ગર્ભસ્થાપક છે, અને રક્તપ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃષ્ણ, વિસર્પ, મૃણુ, કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તહોષનો નાશ કરે છે. કુલ સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ (૧) શુભઝા ઉપરઃ—ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું, એટલે અમિદગ્ધ મૃણુ, વિસર્પ, કીટ મૃણુ, લૂતા મૃણુ અને ધણુ દિવસનું દૃઢ નાદીમૃણુ મરી જાય છે. (૨) ગાલિહીના અનિસાર ઉપરઃ ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ, ઇંદ્રજવ એ સર્વે સમમાત્રે લઈ ચૂર્ણ કરી, તે એ માસા પાણીમાં આપવું. (૩) બાળકની દાંતપીડા ઉપરઃ—ફાલ-આવવાની વેળાએ ધાવડીનાં ફૂલ, પીપર અને આંખનાં રસ, એમાં મધ નાંખી દાંતના નવેલામાં ચોપડવું. (૪) પ્રદર ઉપરઃ—ધાવડીનાં ફૂલનો કાઠો મૃણુ દિવસ પાવો, અથવા ધાવડીના પાલાનો રસ સ્થિત પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાંડ નાંખી પાવો. (૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપરઃ ધાવડીનાં પાંત્રાં અને સુંકેના-કાંઠો-સાકર નાંખી પાવો. (૬) ધાવડી ઉપરઃ કાળી કાવળીની રાખ અને ધાવડીનાં ફૂલની રાખ મધમાં કાલની લેપ કરવો. (૭) મળ્યારીના વિષ ઉપરઃ—ધાવડીના પાલાનો રસ પાવો અને શરીરે પથ્રુ ચોળવો.

૩૧૩. ધોળી ફળીઃ—(સં ૧૦ ફેલી, ધુસરી.) ધોળી ફળીનાં ઝાડ ન્હાનાં હોય છે. એ ઝાડના ઉચ્છાદ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એ ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાષ કરતાં મોટાં બીયાં આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ બીયાં ઢોરોનો બોરાક છે. દુષ્કાળમાં લોકો ધોળી ફળીનાં બિયાંનો લોટ કરી ભાખરી બનાવી ખાય છે, હૃદય વનસ્પતિ પણ માણ્યને કેટલી ઉપયોગી છે, એ આ ઉપરથી પૂર્ણ ખાત્રી થાય છે. ધોળી ફળીઃ મધુર, બલકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે, અને મૂત્રાધાત, પિત્તરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તહોષનો નાશ કરે છે.

૩૧૪. ધોળીઃ—ધોળીનાં ઝાડ કુગરાળ પ્રદેશમાં યાય છે. ધોળીનાં પાંત્રાં લીંબડીનાં જેવાં હોય છે. જાવળાં હોય છે. ધોળીનું લાકડું જાડું અને કડિન હોય છે. એ લાકડાનો રસ સફેદ ધોળો હોય છે. ધોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો ભૂતળાધા થતી નથી અને સર્પ અંગ ઉપર ધસી આવતો નથી, એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી. ધોળાવેલ કરીને એક ધોળીની જાત છે. એના વેલા યાય છે. એ ધોળીનાં લાકડાં પણ હસ્તિહત પ્રમાણે મળ્યુત હોય છે.

૩૧૫. ધોળાં ચંપાઃ—(સં ૦ સ્વેત ચંપક. મં ૦ પાંદરા ચંપા. હિં ૦ ચંપા.) એને “ખડચંપો” પણ કહે છે. આ ઝાડ ધણાક પ્રાંતમાં યાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે અને તેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એ ઝાડ ધણું જ મોટું થાય છે. આ ઝાડ ધણું જ પોચું છે. એ ચંપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે, તે શરીરે લાગવાથી કોલેરા થાય છે. જુના ઝાડને ક્યાંક ક્યાંક શીંગા આવે છે. ચંપાનાં ફૂલનું શાક પણ કરે છેઃ ચંપાઃ સારક, કડવો, તીખો, તુરો તથા ઉષ્ણ છે, અને કોઠ, કંઠુ (ખરજ), મણ, શળ, કક, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) વાયુના ચોગે અંગ બહેકે થયું હોય તે ઉપરઃ ચંપાનો રસ ચોપડવો, અથવા પાંત્રાંનો શેક કરવો. (૨) શુભઝા વગેરે ગાંઠો ખેસી જવા માટેઃ ચંપાના ફૂલનો લેપ કરવો. (૩) સર્પદંશ ઉપરઃ ચંપાની શીંગ

ચરી પાવી, મુખપટ્ટી સીંગ જણ ચાહે, માથ તે કુખમાં ઉઠાવે રાખેલી નોછમે. (૪) મેચકા-
મજની જાલ કોપણ સાથે ખાવી. ઉતાર, થી. અને જાત અપણા મજની જાલનો રસ અને જાતનો
રસ, એજા કરી પાવે. (૫) ટાલીવા તાવ ઉપર—મજની જાલનો રસ. સુધા તાવમાં મૂકી જા
ખીડા કરવાં. તાવ આખા પહેલાં જાલ પડીને જાંતરે જાલ પીડું જાવડાવું. (૬) સર્પકા ઉપર—
મજની જાલ અને જીંદીની જાલ એજા ખાવી તેનો રસ. અર્ધા-કેર સુધી પાવેલ નીચે
સઢાવથી વિશે ઉપર એનો સાથે ઉપયોગ વાવ છે. (૭) અણા ઉપર—મજની જાલ, મજની તે
અણા કોપણ તેવ, અને કપર એજા જાલ કરી ચોપણું.

૩૧૬. નચોડ—૪૦ મં. નિર્મુલી કા. નિગા, વજ્ર. કિં. સાંકાલુ, મેડી. જં. મજી. ૪૦
૪૦ વજા. ૪૦ નિષેદકા. જી-કાનીનેકા. તે. તેમ્બા, નાનિલી, તેમ્બા. તા. નોખી. ૫૦ તેડી મલ.
ઉપરથી, નેનોની. ૪૦ પાંચુર. ૪૦ જાલુક, કપુક કુકા. ૫૦ રાખાલુપેરારી. ૬૦ વાલકામિતરી.

નચોડનાં જાલ સુધારે દોર ને ખાણાં ઉપર વધે છે. એ જાલ સુધારે પ્રસિદ્ધ છે. નચોડમાં જાલી
અને કાલા નચોડ, એવા ને નોડ છે. કાલા નચોડની જાલ લીધા રંજત દોષ છે અને પંચાં મલેલા જેવું
દોષ છે. જાલી નચોડને પીળા રંજત નાલી જાલ આવે છે. ને નચોડની જાલમાં જાલ મજારની
દોષ છે અને જાલ કાળાં આવે છે. તેને 'ન' મળી નચોડ 'કહે' છે. તે અર્ધા. કુકુવાળ છે. નચોડ ને
વાવનાક છે. જાલી નચોડ કરતાં કોવરા નચોડ વધારે મજા છે. જાલી નચોડનાં જાલને જાલીને
'જાલુ' કહે છે. પીળા કુકુની નચોડ—લીખી, કાપી, રસ, લેવું, દૂરી, રસપ્રદ, તેજાને કિન્
મર, કૌશને કિતાર, લુપ્ત, અમિતીક, મેખામર તથા વર્તુલ છે, અને મુલ્યાત, રસ, અલિપ્ત,
વાવ, સોળે, જામ, કુપિ, કાલ, કા, વજા. ખીડા, મુખવાલુ, કાલ, સોળે, અર્ધા તથા મોરોય,
મજી, વાલુ, સ્વેદ, ઉપર, જા તથા પિત્તે નાક કરે છે. નચોડનાં પંચાં લુપ્ત અને કુખિલકા છે.
નીલ નચોડ—ગાવી, રસ, લેવું, તીખી; અને આખાત વાલુ, પ્રત, ઉપર, સોળે, જા તથા વાલુ
નાક કરે છે. મજે નચોડ—લગર, અને વિત, તાવ, વિત, મજી વાલુની નાક તથા વર્તુલ છે.
એનાં પંચાં—લીખી, અમિતીક, લુપ્ત; અને કુપિ, રસ, તથા વાલુને નાક કરે છે. એનાં કુકુ—લીખી,
લુપ્ત તથા કાપી છે અને કુપિ, કા, વાલુ, ખીડા, મુખવાલુ, કાલ, સોળે, અર્ધા તથા જાલનો નાક
કરે છે. ઉપર—(૧) પેરમાં વાલુનો સંજલ જાલે કોવર તે ઉપર—જાલી નચોડનાં પંચાં
અર્ધા ૪ માલ, થી ૪ માલ અને મરીની લુપ્ત ૪ મળે એજા કરી અર્ધા, અર્ધા નચોડનો
કુખા પાલો જાવી રસ મજી નચો. (૨) વાલુને કરી અર્ધા અર્ધા જાલ તે તથા સીધેવાવ
ઉપર—નચોડનાં પંચાં અને વાવર ની પંચાં કિંવા સરખવાની જાલ એજા કરી, પેરથી મોખી
અને તથા ઉપર મજા કરી કૌશીવાર રોડું જાલી તેજા પાલો નાંખે. (૩) ખીડેકર ઉપર—
જાલી નચોડનો રસ ૨ તોલ અને મોખ ૨ તોલ એજા કરી રસોજ સુધારે એ વાર ને પ્રવાલે સાવ
જાવસ જાવડું. રસ; જા જાત ખાવાં. જાલે વિષે કાંઈમાં નચોડ થી નોખી વાલુ. (૪) વાલુની
પેર જાલુ; કારીરમાં સુધા જાલ, અને જાલે જાલુ એ ઉપર—જાલી નચોડ, જીંદી,
અને કાળી તુમરીનો રસ કાલે, અને સ્વેદ જાલે દોષ તેને ને રસની સાવ, મોલ, કિંવા એજાની
જાવનાએ જાળી સાવી રાખવું. જા જાલે કોવર ૧ માલ સુધી જાલ જાલુ સાથે મજા,
જાવનો નાક (૫) સોળે અને જાલ ઉપર—જાલના પાલના વાર જાલી તે નાંખે. (૬)
જાલ, નાસુર અને જાલ ઉપર—જાલનાં પંચાં ૪૪ અને રસ એનાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપણું.

૩૧૭. નીપાળી—એની ઉપાધી સુધારે મોલુ કોવર છે. જા જાલો જાલેતમાં લુપ્ત વાવ છે.
નીપાળીને જેવ જેવું જાલ આવે છે, અને એનાં થી કાંઈ જેવું દોષ છે. ઉપર—(૧) મુખ-
લીને મારે કોડે—નીપાળીને મારે કરી કાલર નોખી જાલો; એજા સુધારવાની પેરમાં રોડું ની-
કા કરી તેની મુતિ સાથે વાવ છે. (૨) વાળા ઉપર—નીપાળીનાં જાલે જાલ વર્તુલ મોખમાં ને વિષ
જાવવાં, એજા કરીરમાં કોવરેતવામાં કરી જાલ છે.

૩૧૮. નરાંખા: એ જાડ ગોરાં યાય છે. એ જાડની પાંચાં કોષ્ટ નાંખાના પાંચાં જેવાં યાય છે. એ જાડ ઉપર ગોળાકૃતિ કાળના ગુચ્છ આવે છે. નરાંખાનું લાકડું કમ્બારતના કામમાં આફ ઉપયોગી છે. અંધમાં આ જાડ ઘસી હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) ઘડ પાકવાને માટે: નરાંખાનાં કૃમળાં પાંચાં અધે ભાગ અને જુનાં પાંચાં અધે ભાગ લઈ એકત્રી કરી બારીક વાટવાં તથા તેનો ગોળો કરી ગાંઠ ઉપર બાંધવો અને તેને પાંચાંનો જે તોલા સુધી અંગરસ કાઢી પાવો. આ ઔષધ ગરમી છાંટી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૧૯. નાગરણી:—(સં. સર્પિણી.) એના અંગ ઉપર સરેના અંગ જેવા લીસોટા હોય છે. એ જાડ નાના યાય છે, અને નાગની કણી જેવા. એ જાડના ઉપરના છેદાનો આકાર હોય છે. નાગરણી: વિષનાયક, અને રતનમાં દૂધ વધારનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પ વિષ ઉપર: નાગરણીનાં પાંચાંનો રસ પાવો અથવા ગૂંથીઆં ધરી પાવો. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર: નાગરણીના જાડના ગૂંથીઆં ગાયના દૂધમાં ધરી નિત્ય એ વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવાં: પથ્ય મીઠું ખાવું નહિ.

૩૨૦. નરવેલ: યં. તકરી. અગ્નિમંથ. મં. નરવેલ: દિં. અરની. ૬૦ નરવેલપથ્ય. તે. તેલ ચેટ્ટુ. લાં. દરેરાડેડન ખોમોષડિસ.

નરવેલનું જાડ મોટું યાય છે. એનાં પાંચાં નાનાં અને લાંબાં હોય છે. એને કાચા હોય છે. એ પાંચાંનો સુગંધયુક્ત વાસ આવે છે. એ જાડની ડાળીઓ વેલાની પેઠે પાંગરે છે. એનાં પાંચાંની ગરબ કરે છે. કોષ કોષ એનાં પાંચાંનું ચાક પથ્ય કરે છે. જેને કમનો આગર છે તેણે આ બાજુ નિત્ય ખાઈ લેવાય છે. નરવેલ:—એના ગુણ અરણી જેવાળ છે. પરંતુ વિશેષ કરી વાનફોદનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ: (૧) રક્તપ્રદર, નાના બાળકની પીડ તથા કૃમિ ઉપર: નરવેલના પાંચાંનો રસ ક્ષિત અનુસાર ૪ તોલા સુધી પાવો. (૨) રતાનમાં દૂધ આવવા માટે: નરવેલની બાજુ કરી ખાવ.

૩૨૧. નાઉળ: યં. નાકલી. મં. ગુગુસકાંઠા. દિં. સં. નકલકંઠ. ૬૦ વિષમુગરી. લાં. રા. આલ્થીયા સરપેન્ટિના.

નાઉળના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં લે છે. એનાં પાંચાંને આણીઓ હોય છે. પાંચાંની નીચે ખાણુએ કુસો (પુમ) હોય છે. નાઉળના પાંચાંનું ચાક કરે છે. એ શાક કંડુ અને પથ્યકર છે. ગર વાળા આણુસને એ શાક પથ્યકર છે. ઉપયોગ (૧) મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્રાધાત ઉપર: નાઉળી પાલાનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૨) આંખો આવે છે તે ઉપર: નાઉળીના પાલાનો અંગરસ લીંબુનો રસ, એ એકેક ભાગ, અરીસુ અર્ધો ભાગ, મીઠીરા પ્રા ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો સા ખરસ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૩) ઉપકંશ ઉપર: નાઉળીના પાલાનો રસ, દૂધ અને સા સાથે ૨ વખત આપવો.

૩૨૨. નાકછીંકણી:—(યં. હિંદીપત્રા મં. ૬૦. બૂતકાશી. ઈં. ઇલીએડિ-ડ્રાનગ્લાકમ.) એને મ. કોમો "બૂતકાશી" પણ કહે છે. એનાં નાનાં નાનાં ગુમમાં હોય છે. એ કોષલમાં અને બીજે રથજે ધણી યાય છે. નાકછીંકણી:—તીખી, રચિકર, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તુરી તથા ઉચ્ચગંધ અને ત્વચ્છેદન, કઠ, વાયુ, શ્વેતકૃષ્ણ, કૃમિરોગ, રક્તવિકાર, ગ્રંથપીડા, બૂતખાધા તથા દષ્ટિરોગનો નાશ કરે. ઉપયોગ:—(૧) ચઢેડું માથું ઉતરવા માટે: નાકછીંકણીના પાલાનો અથવા બીયાનો રસ નાકમાં કિન્નિ પાડવો, કિન્નિ બી સુંઘવાં એટલે કીકા આની મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર બી નાકમાં પાડવું. (૨) આંખો નકપુષ્પ ઉપર: નાકછીંકણીના પાલાનું થણે સાકર નાંખી ૭ દિવસ આપવું, અને તેને પાલો તેલ ખરસ કરી અતુ સમયે ત્રણ દિવસ સુધી યોનિમાં ગોળી કરી રાખવો. (૩) ગુદમ અને રક્ષવાત ઉપર: નાકછીંકણીના જાડનો કાઠો આપવો. (૪) કતરૂણ ઉપર: નાકછીંકણીના બાનો વાટી હાંત નીચે રાખ.

૩૨૩. નાગકેસર:—સં. મં. હિં. ૬૦. તે. નાગકેસ-શર. અં. નારસુક. લાં. આકોકા. મોઘાશીલયમ.

નાગકેસરનાં જાડ યાય છે. એમાં કાંજી અને રાતી એવી બે ભેદ છે. નાગકેસર એ લં.

જેવું હોય છે. કાળું નામકેસર રંગા મુલ્યવાળું છે. અને એનો ખસાખામાં ઉપયોગ થાય છે. રાત્રી નેસર ઉપર મુલ્યવાળું છે. નામકેસર—કાતું, ઘાં, આપવામાં, કિમ્બી, લગુ તથા રૂઝ છે; અને કિ ઉઘી, કદ, પુષ્પાત, રસતોય, વાતુ, ખરબ, લલખખા, સ્નેહ, દુર્નર્મ, વિષ, તથા, કોદ, વિષર્પ, નર્મ પીકા, વાતરકા, કદોય, અને મસ્તકથળનો નામ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાળકન્યા રક્તઃ વ્યધિ ઉપર—નામકેસર અને મધ આપવું. (૨) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર—ગ્રામઃ જાઘમાં વાડી મજૂ વિવસ આપવું. અને તે ઉપર જલ અને જાત આપે. (૩) આખાંશ બાજમ રક્ત સંમંદણી ઉપર—નામકેસરની જૂકી રાત્રે જાઘમાં પથાળી રાખી સવારે મોળી આપવી. એજ કમ પ્રમાણે સીજે મજૂ વિવસ ૩ રૂંધી આપવી. (૪) રક્ત પ્રમેહ ઉપર—ગ્રામઃ અને કોળા એ મજૂ મજૂ પાસા લેઈ જાઘમાંય કાઠો કરી તે કાઠો વધા પછી ઘણે. (૫) મર્મરે રક્ત મોટ—નામકેસરનું ચૂર્ણ ધીમાં નાંખી આપવું. (૬) રક્તશ્યાવ ઉપર—નામકેસરનું ચૂર્ણ ધીમાં આપવું. (૭) પ્રદર ઉપર—નામકેસરનું ચૂર્ણ ધીમાં પથાળી રાખવું. અને રોજ સવારે અને સંધ સોપારી એવી મોળી કરી આપવી, એટલે રક્તપ્રદરનો જાઘી નાશ થાય છે. (૮) સ્વરભંગ ઉપર—નામકેસર, એજબી અને સાકર એ મોઢામાં રાખવું. (૯) અતિશય પરસેવો આવે છે એવે તે ઉપર—નામકેસરનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું.

७२४. नाभस्येति—सं० भवा० न० नाभस्येति. भ० नाभस्येति. वि० नाभस्येति. १० नाभ
 स्येति, संप्रति. ता० नाभस्येति. नाभस्येति. ते० नाभस्येति. भवा० नाभस्येति. वि० नाभस्येति. १०
 नाभस्येति. नाभस्येति. नाभस्येति. नाभस्येति. नाभस्येति. नाभस्येति. नाभस्येति. नाभस्येति.

નામજવાનાં કાઠા કાઠા અને કાઠાક પ્રાંતનાં વાવ છે. આ કાઠા ધોળું વાવ છે. એનાં પંચાંગો તથા કાઠાનું મનુષ્યન હોય છે. એને ફૂલ સાવળ આઠ વરે આરે છે. એનાં ફૂલ દેખારે સુર, રવિ વાસવળાં અને મનને સંતોષકારક હોય છે. એ ફૂલ કાપેલી જેવાં હોય છે. એ ફૂલ સાચી રીતે થઈ છે. ફૂલની આકૃતિ નામની ફૂલ જેવી હોય છે. આરે આ કાઠાનું નામ નામજવા પોઈ છે. નામજવા—પર્યે, કચ્છ, તીંગો, મહારોજી તથા મનુષ્ય છે અને મર તથા વાવુનો નામ મર છે; જાં બીજા વસ્તુના સંપોરે અનિસ્તમ છે. ઉપરોક્ત—(૧) વિષમંદર ઉપર—નામજવાની કાઠાને મરો કરી પાવો. (૨) મુગબાદિ ઉપર—નામજવાનાં ફૂલની ઘણી આપવી. (૩) ખરજ, આ અને ફોલ્લી વગેરે ઉપર—નામજવાના ની કાપેલકાં પત્તી લેવ કરવો. (૪) મુશી ઉપર—નામ જવાના પાથાનો રસ પાવો. (૫) કાઠા અંદાં પાઠવા આરે—નામજવાની મુશીનાં પત્તી લેવાપાં

કરપ. નાગજન્ય:—(સં. જન્. નામદંતી. દિં. નામદંતી. ૫. ૫૨.) એને "નામદંત" એ
 નામ મહારાજ બાપાએ કહ્યું છે. એ આ નામજન્યનાં આ નેપાં અને જાણેલાં તેથી નેપાં જોવા છે. પંચ
 કોળ નેપાં હોય છે. કળવાનીના નેપાં નામજન્યનાં કંઈ હોય છે. એમાં નામજન્ય તેથીના નેપાં કંઈ
 વાતે છે તે કાંઈ કાંઈ ખાત છે. નામજન્ય, એ લીખું, રસ, રુચિ, લીકા તથા ઉપર છે, અને વાત
 કંઈ, પિત્ત, મુત્ત, કળ, ઉર, પોષિતો, પિત્ત, ઉર, કંઈ તથા રુચિના નામ કરે છે. (૧) રુચિ
 ઉપર:—તેથી પ્રમાણે નામજન્ય જાણી તેના રસ ખાવો.

३२६. नागदम्बनीः—अ. ६. नागदम्बनी. अ. नागदम्ब. वि. नागदम्बनी, इय. अ. नागदम्बनी.
 ना. नागदम्बनी. ने. विनायात. वा. नागदम्बनी, वज्रेश्वरि.

નામદમનીના આઠ જનનસનાં આઠ જેઠા થાય છે. નામદમનીનાં પંચાં એક વેત જેઠાં પંજેઠાં છતાં પણ રજે પેઠાં હોય છે. એ આઠનાં મધ્ય ભાગે મધ્ય કાષ્ય વર્ણાશ્રમિ એક ઘી આવે છે, અને તે ઉપર લાંબાં અને પેઠાં રૂબ આવે છે. એ રૂબનાં વચ્ચેની ભાગ જેઠાં લાંબાં નિર્ધાં હોય છે. નામદમની:—વજ્ર, અગ્નિ ઠાવી, વજુ, હિરિય, કોટકાગ્નિય, વીરજી તથા વીળી છે; અને વેદાંગિય, કુના તથા સર્વેનું વિષ, વાજુ, કદ, વાતિ, હિદિ, મલુ, ચરુમ્મુ, કાગ, નિરોધ, પ્રમેહ, ઉપરસ, કટોચ, રાજ, મુખ, અંગિય, તલ, સર્વ પ્રકારનાં વિષ, આશ્વત્થ અને મહાકાંતો નાક કરે છે. ઉપરોક્ત—

(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર: નાગદમનીનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં ધસી પાવાં. એટલે ઉલટી યથા વિષ ઉતરી જાય છે. (૨) વાળા ઉપર: નાગદમનીનાં પાંત્રાં તેલ ચોપડી શેષી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર આંધવાં. (૩) દાદર ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંત્રાંના રસમાં મીઠું નાંખી ગરમીમાં મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૪) સ્ત્રીઓની કંઠેરે કનવટ થાય છે તે ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંત્રાંને ગોળ લગાવી તે પાંત્રાં કંઠેરે આંધવાં. (૫) નાના બાળકના કફવિકાર ઉપર: નાગદમનીનાં પાંદડાં ગરમ કરી રસ કાઢી મધમાં નાંખી પાવાં; એટલે ઉલટી યથા કફવિકાર દૂર થાય છે.

૩૨૭. નાગરવેલ: રાં નાગવલ્લી. મં નાગ પાનવેલ. હિં નાગરવેલ. કં યલીબળી. તૈં તામલપાક. તાં તાંબુલી. તું બાચરે. મલા, વેતિલા. ફાં બર્ગતંબોલ. અં કાન. ઇં બિટલલીફ. લાં પાષપરબિટફ.

નાગરવેલનાં પાંત્રાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાંજ આવના પાનની ઉત્પત્તિ છે. આવના પાનમાં 'કાળાં પાન' અને 'ડોંટાં પાન' એવી બે જાત છે. કાળાં પાન ચરચરીત અને ધણાં ગરમ હોય છે. રેચ આપવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે, ડોંટાં પાન કે જે કપુરી કહેવાય છે તે મૃદુ અને સૌમ્ય હોય છે, રામટેક પાસે પાન ધણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ધણાં દિવસ રહે તો પણ સૂકાતાં નથી. લીલાં પાન કરતાં પાકેલાં પાન આવમાં સારાં તેમજ ગુણવાળાં પણ વધારે છે. પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે. એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાનું કારણ નથી. તાંબુલ (પાન)—એ વિવેકદિકર, કામોદિપક, રૂચિકર અને કાંતિકર છે. તાંબુલના આત સેવનથી પિત્ત, દંતદૈર્બલ્ય, નેત્રરોગ, બલહાય, અને મુખરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભિણી અને બાળકને પાન આપવું નહિ. પાન ખાવું તે સ્નાન કર્યા પહેલાં, અને જમવાની સાથે લાગણુંજ ખાવું નહિ. બે ઘડી પછી ખાવું. એટલે તે હિતકર થાય છે. નાગરવેલ: તીખી, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, કડવી, અગ્નિદીપક, દાહકારક, કામોદીપક, સારક, ઉષ્ણ, તુરી, ખારી, વિશદ, વસ્પકારક, રક્તપિત્ત-કારક, બલકર, લઘુ, રૂક્ષ, સ્વરપ્રદ, મુખશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી તથા અંસિની છે; અને પીનસ, ઉધરસ, કફ, વાત, શ્રમ, કૃમિ, વાતરક્ત, શ્રમ તથા ક્ષેદ, કંડૂ (ખરજ) નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) સર્પદંશ ઉપર: નાગરવેલનાં મૂળીઆં પાનમાં ધાલી ખાવાં, એટલે ઉલટી યથા વિષ ઉતરે છે. પ્રથમ પાનથી ઉલટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવાં; એટલે ઉલટી થશે. (૨) નળ કુલ્પા હોય તે ઉપર: આવનાં પાકેલાં પાન અને સરગવાની છાલનો ભેગો રસ કાઢી ૩ દિવસ પાવો, (૩) કૂતરાના વિષ ઉપર: કાળા નાગરવેલના પાનનાં ડોંટાંનો રસ પાશેર સુધી ૩ દિવસ પાવો. (૪) પોરો અંગે કુટ્ટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર: નાગરવેલનો, માંગરાનો તથા તુળસીનો રસ, અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખા અંગે બે પહોર સુધી મર્દન કરવું; અને ઠંડા પાણી વડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું (૫) કોલ્હાના વિષ ઉપર: નાગરવેલનાં મૂળીઆં પાણીમાં ખારીક વાટી પાવાં, એટલે ઉલટી યથા વિષ ઉતરે છે. (૬) શરદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર: નાગરવેલની શીંગોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૩૨૮. નાગલી: રાં અહલ્લ. મં નાયણી. કાં નાગલી. હિં નાયની. કં તું રાગી તાબી-ડેક્કુ ચોલ. તાં ધરાગી, મલા, કોરા, મદારી. ફાં નંડવા. ઇં શિક. સ્પાષકફ એસ્થુનીન. લાં એસ્થુનીન કોરકાના.

નાગલી એ પાન્યનો કોઠણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખંડના કેટલાક ભાગોમાં કનિષ્ઠ પ્રતિના લોકોમાં ઉપયોગ થાય છે. એના ઘણા ખારીક રાષ્ટ્ર જેવા હોય છે. અને રંગ પણ તેવોજ હોય છે. નાગલી દળી, તેની ભાખરી બનાવે છે. નાગલી: તુરી, કડવી મધુર, તર્પણ, લઘુ, બલકર, તથા શીતલ છે અને પિત્ત, તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આપવાને નાગલીનું સત્વ: નાગલી રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે કાઢી ખારીક વાટવી, પછી એનું દૂધ જેવું ઘોળું પાણી નીકળે છે, તે પાણી વજ્રગાળ કરી કવચના વાસણમાં બે ચાર ઘડી રાખી મેલવું, એટલે તેમાંનું સત્વ તે વાસણની તળે જામે છે. એટલે ઉપરનું પાણી નાંખી દેખ જે સત્વ જામેલું હોય છે તે કાંસી મધ સ્વચ્છ વજ્રની ચોષડી ધડી કરી તે ઉપર પાચરવું. પછી પાંચ ૭ ધડીએ ચીકણી માટી

જેવું ૫૬ વથા ૫૭ની તેની સોપારી જેવી મેળાઓ કરી-તાવમાં-સારી, રાખરી ૫૭ની નોંધે. તેમાંની એક મેળા પાણીમાં ખાલી મેળ નોંધી ૬૬ વથા ૫૭ની નાવજોને-ચાલુ પેલું ખાવા છા (૨) રીતળા દક્ષિણ આગવા મોઢે-નમ્મી વારી અંત ઉપર મોપારી (૩) ખાળો શક્તિરર્થક ભરેલ-કુંઠરી નમ્મી અપીરાર સુખી-વથ, સારી પોષ સુચી, જાલી-સારી કડી જે કાઠી નોંધવું ૫૭ની અમરની નામની નૈઋ સવારે, પીસામર લેખ-આવના દુધમાં નારીક વારી અને વચ્ચે કરી દુધમાં ધીનવી મુલક જેવું તેવાર કરી આપવું. આ ૭ મહિના કરતાં અધિક વચ્ચા નાવાને ૫૬ અને કાઠી પ્રમાણે વિહાર થામન કરી રાત્રિકાકિ કરનાર અને નમ્મપુલિસવક ઉત્તમ ભેષ્ય છે. (૪) શુદ્ધી ઉપર-મેંસના બચ્ચામાં નામનીનો અને કળાનીનો લોડ કાઠવી, નમ્મણ, નોડો પાસે છે તે સોધામ તેરશે મરમ બાંધી ઉપર પાસે આપશે.

કરક નારી (દીકામારી):-૪૦ કુખવના ૫૦ ઢિં. કીકામારી. ૧૦ મીચી. તે અંદીરિયાપાયા તા. અમુરિયા પાલાઈ. મેલા. અમુરિયાપાલી. ૭૦ મેંસીમેંસવર્થ. ૬૦ મેંસી મેંસિયાપાલી.

જોઆધામાં નારીના પૂજન વેશાઓ કરે છે. કિતોં પામાં અર્ધમંગલ પહેળાં અને ને વથ અર્ધ કાંતાં હોય છે. જે પાંત્રને અધવશાતિ એક મેળો ખંચો હોય છે. તે કારકુથી કંતેલ તા. ૩ વેશાનું સાધક હોવું નોંધે. એને કારકુથી ૫૬ આરે છે. એને પસાઈમાં " રામનવા " વથ ૭૬૭ કંતેલ એ શુર, ઉચ્ચ, કાપી, નગર તથા સરક છે અને બાએવા-કાસને સપનસી, કિંદી તથા પાણરર્થક છે; અને વાતારી સોએ, ૪૪, વાનરજ તથા નિલેતેના નાસ કરે છે. અને, વાતારી છે ઉપયોગ:- (૧) વાતારિકાર ઉપર:-અંદેરની ભાણ ખાલી. (૨) નમ્મણ ઉપર-નારીનો રસ કાઠી નામેલીમાં ભરી રાખવો. આ રસ એક મળવાબાર લેખ તેમાં કુંડીની ઉપર સંજે પાણી નોંધી તે પાસે, અને એના લેખ વથ કરવો. એલે નમ્મણ રોચી તામડોતમ કારો વા. છે

'૩૩૦. નારીનીનું કાક:-૪૦ તા. ૬૦ નારજ ૫૦ નારિજ ૬૦ નારીજ, ૬૦ કીકા અથવા અમુરનારક. ૬૦ નારજ ૬૦ અ. નારજ. ૭૦ અંદેર. ૬૦ સંકુપ્ત મોરિયા, નારજીની કાક વથ કરીને સરે-લેલમાં-વાય છે. તેની પાંચ ૭ નવ છે. એમાંની એક મેંસીને નારીની કાકી અરે છે તે વથી વચાલિ અને પાલિ હોય છે. તેને લેખ હોય " અમુરુ" એ છે. આલેક નમ્મ, કુંમિયા અને પુલા, એ રસલેએ એ નારીની વા. છે તે તેવી જેવી નથી. એ કાકાની દુધનો વા અમુર આરે છે. નારીની વા. અને તેની વા. વથ વથી ઉપરેથી છે. નારજ:-૪૪, ઉપર અ. આપને કંતેવાર, અને કુંડેર, સારક, અતિ ખાડું, વાતારક, અતિ કાચ તથા મુર છે તેવું તપાસે. તે " કાચ, ખાડું, નમ્મણ, વિલક, શુર, સમિર, સારક, ઉચ્ચ, સુખપિ તથા રવા. છે અને આમ, કિંદી વા. થય તથા કાકનો નાસ કરે છે. ઉપયોગ:-કુંમિ (કરમ) અને કાઠીવા તથા ઉપર-આર. કાઠીની કાકનું કોપન નનાવી આપવામાં આવે છે. એ કાકનું તેવ મરે છે. કાકાપત્રા નવર કરતાં નારીનીનું મેલે કેલકોને ભાઈ કાને છે. નારીની એ પાસે આપમાં પીડી, કેમકર્મમાં મુર, વાતાર મુર, અને સર્ત કરવાથી લીતજ કાકે છે તારે જુઓ. ૧૧ ઉપર કેવ દુધનું અને અપવર્ક, કુંમિ-વિવારવાની નમરે કાકી નમ્મણી.

"૩૩૧. નારી:-આ ભાણ તળાવની આપાલક-લીલેલીમાં પાવ છે. એ કાક સુપારે એ કાક કાચ-વાય છે એનાં કાંતો નુમારે એક અંકજ પ્રમેળાં હોય છે. અને તેને ને ખુલા હોય છે અને કાકી-વથ-એક અંકજ-આનુ હોય છે. આ ભાણ વેશાવની આપાલક તથા એક આપમાં મુરુલ મરે છે. આપની ભાણને કિંદીય નારીન લોકાવન વિશેષ થાય છે.

૩૩૨. નારીનીચેરી:-૪૦ નારીક. ૫૦ નારજ ૬૦ કાક ૬૦ નીકા. એન-અંત. ૬૦ રમિયા. તે. ૨૬મા. તા. ૭૬મા. તા. ૬૦ વારે. અથા. ૭૬મા. તા. ૬૦ નેલકિડી. ૫૦ તારક. ૬૦ નારીનામાન-અંત. એક-અંકિડે.

નાળીએરીનાં ઝાડ ચાળીસ પચાસ હાથ સરળ ઉંચાં વધે છે, તેના છેડાએ માત્ર આવળી આવે છે. નાળીએરીને દક્ષિણના કુટલાક ભાગમાં “માઠ” પણ કહે છે. ગોમાંતક, કનાટક, કલીકાટ અને સેલ્લિ પર્વત પાસેના પ્રદેશમાં નાળીએરીનાં ઝાડ ઘણાં ધાય છે. નાળીએરી વાળ્યા પછી સાત વર્ષ સુધી રહે છે. નાળીએરીનાં જે જુમળાં ઝાડ ઉપર લખે છે. તેને મરાઠીમાં ‘પીડ’ કહે છે. નાળીએરીને બાર માસી ફલ આવે છે. અવલ પ્રતિની જમીન હોય તો દર નારીએળીને દર વર્ષે સુમારે પાંચસો નાળીએરી આવે છે. નાળીએરીના ઝાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડના સોરા, મોખ, મારોડીયાં, વાંસ, વળીઆ, દોરડાં વગેરે બને છે. ટાયનો અને મૂળનો કુટલાક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કાચલીના કાચલા બનાવે છે, કોપરૂ ખવાય છે, અને તેમાંનું મીઠું અને ઠંડું પાણી લોક પીએ છે. કોપરૂ ખાવાના તથા રસોઇના અનેક પદાર્થોમાં નાંખવાના કામમાં આવે છે. કોપરાનું તેલ ખાવાના, દીવો બાળવાના, તથા માયામાં ધાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમાં આવે છે. નાળીએરીમાંથી કાચી નીકળે છે, તેના ગાદી, તાંબીઆ, દોરડાં, શીંકાં, ધાખલી વગેરે ઘણા પદાર્થો બનાવે છે. સાચુ કરવાના કામમાં પણ તેના તેલનો ઉપયોગ થાય છે. નાળીએરીના બોળ દોરને ખવરાવે છે. નાળીએરીની આંખમાં છિદ્ર પાડી અંદરનો ગીર કાઢી નાંખી તેના હોઠ્ઠા બનાવે છે. કાચલીનું તેલ નીકળે તે ચોષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એવો આ ઝાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. નાળીએરી: શુક્ર, સિંગ્ગ, શીત, વૃષ્ય, દુર્ગ, અસ્તિશોષક, બલકર, બુઢણ, કચકર, સ્વાડ તથા વિષભગારક અને શોષ, તથા, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાહ અને ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. નાળીએરીના તેના ગુણ: (૧) નાળીએરીનાં સુકાયેલાં કોપરાં પાણીમાં નાંખી તેલ કાઢે છે. આ તેલ ઠંડું હોય. કાઢાં આવવા માટે તેને માથે ચોળે છે. (૨) લીલાં નાળીએરીમાંના કોપરાનો સ કાઢી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે; તે તેલ વાયુહારક છે. વાયુએ પકડાઇ થેલે અંગે આ તેલ મરીની બૂઢી નાંખી ચોળવું. (૩) મુઠેલ: પારા સુકાયેલા નાળીએરીને ખાંડીને પ્રેશ સુકવેલો. એ સુકાઇ સારો ખરો થયા પછી તેમાં આમલીના કચ્છાની છાલની બૂઢી બે પૈસાનાર નાંખી તે કોપરાનો બૂઢા સારો મસળવો, પછી તે કોપરૂ બળવાન માણસ પાસે પીલાવવું, એટલે તેમાંથી જે તેલ નીકળે તેને મુઠેલ કહે છે. એ તેલ વાગેલા અંગમાંનું લોહી સાફ કરવાના સર્વ ગુણ અને જખમ શ્રાપ આવવાના કામમાં સાફ ઉપયોગી થઇ પડે છે. (૪) આયુર્વેદ: રાત્રી છાલવું નાળીએરી સાફ જીવું અને પાકું થયેલું લેવું. તે ભાગી ટોપરાનો બૂઢા કરવો. તે બૂઢા પીલી રસ કાઢવો. એ રસ સુમારે કાચો પાશેર લઇ એક કલકના વાસણમાં નાંખી દેવતા ઉપર ઉકાળવો; અને ઉકળે એટલે તેમાં ચાર ગુંળાં, પચેત મીઠું અને એ માસા સુધી હળદરની બૂઢી નાંખી બધો રસ ઉકાળવો; એટલે રસનો થયેલો પાક વાસણના તળીએ ચોટ છે, અને ફક્ત તેલ માત્ર ઉપર રહે છે. એ પ્રમાણે તેલ તૈયાર થયા પછી ઉતારી લેઈ બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તાજું હોય છે ત્યારે સાફ સુવાસિક હોય છે. કુટલાક દિવસ પછી તેનો ખોરા વાસ આવે છે; પરંતુ ગુણ કદી પણ કમી થતો નથી. આ તેલમાં ફના ઘડી પલાળી ગરમી વગેરેની આંદોઆ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ પણ શ્રાપ છે. (૫) વાળા ઉપર:—નાળીએરીને કોરી તેમાં નવસારની બૂઢી રાત્રે નાંખવી. સવારે તેમાંનું પાણી પીવું અને કોપરૂ ખાવું. અને સાયંકાળ પચેત ઉપવાસ કરવો, અને રાત્રે સ્નાન કરી દહીં અને ભાત ખાવો. (૬) સિલોમો, વસ્તરા વગેરે ઉઠે છે તે ઉપર:—કોપરૂ ઘસી અગર બાળી ચોપડવું. (૭) સરડાના વિષ ઉપર: નાળીએરીના કુમળા તોરા પાણીમાં ઘસી તેમાં કાકમ નાંખી ગરમ કરી કે અંધ ઉપર ચોપડવું. (૮) ઉંદરના વિષ ઉપર:—કોપરૂ મૂળના રસમાં ઘસી લેખ કરવો. (૯) ઉચ્ચક અને ઉલટી ઉપર:—નાળીએરીનું છોડું હોઠ્ઠામાં નાંખી તેની કુણી પીવી અંધના નાળીએરીના છોડાની રાખ મધમાં આપવી. (૧૦) ખસ, દાંદર ઉપર:—નાળીએરીની કાચલીનું પાતાળયત્ર વડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવું. કાચલી સળગાવી યાળામાં પણ તેલ નીકળે છે. (૧૧) ખસ ઉપર: નાળીએરીનો રસ કાઢી તેમાં થોડો આમલસારો ગળક નાંખી બધો રસ આટવી, તેલ ધામ ત્યાં સુધી કઢવી, ઉતારી નાંખવું. નીચે ઉતારેલા રસના એ કુચા બાકી રહે; તે થોડા ખાવા, અને થોડા ચોળી શરીરે ચોપડવા અને રોગ રાત્રે એ તેલ શરીરે ચોપડવું એટલે કંડુ (ખરબ), અને

જુમાં ખરલ કરી તેના લેપ કરવો. (૨) પાડાના વાળમાં જૂઓ પડી હોય તે ઉપર: નિખરાનાં શૂળનો રસ કાઢી તેમાં છાશ નાંખી પાવો.

૩૩૬. નિર્મળી:—સં. કંતુક. મં. નિર્મ-વળી. હિં. નિર્મલી. ખં. નિર્મલા. કં. ચિલ્લિ કાચી. તાં. મલાં. દેદાંભાર. તેં. ચિલ્લિચેદ. ગોં. ચીલવી. ઈં. એનટ વુધય કલીન વોટર. લાં. ટિક્કોસ પોટ્ટરમ.

નિર્મળીનાં ઝાડ થાય છે. એનાં ખી ચપટાં અને ગોળ હોય છે. નિર્મળીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ મેલા પાણીમાં નાંખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. નિર્મળી વૃક્ષ: તીખું, કડવું, લેખન, રચિકર, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, ઉર, શીત, વિશદ, વિકાસી, છેદન તથા મધુર છે; અને તૃપ્તા, દાહ, વિષ, ગુલ્મ, શૂળ, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાંના મેલનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં ફળ: ચક્ષુષ્ય, વાતકારક, તથા શીત છે, અને રક્તપિત્ત, તૃપ્તા, વિષ તથા મેહનો નાશ કરે છે. જુનાં ફળ: દુર્બર તથા રચિકર છે, અને કદ, તેમજ પિત્તનાં નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાતિકારક તથા ધર્મજનક છે; અને સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, પ્રતિશ્વાય તથા કુમળાનો નાશ કરે છે. નિર્મળીનાં બિયાં: આંખોને હિતાવહ, તુરાં તથા શુર છે, અને પાણીને સ્વચ્છ કરનારાં તથા મધુર છે, અને અરમરી, વાયુ, કદ, મૂત્રકૃચ્છ, તૃપ્તા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. નિર્મળીનાં મળીઆં સંપૂર્ણ કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) નેત્ર પ્રસન્ન થવા માટે: નિર્મળીનાં ફળ ચૂદનમાં ધસી તેમાં ચોડું કપૂર નાંખી અન્ન કરવું; એટલે આંખો સ્વચ્છ થાય છે. (૨) અધિત્વ દૂર થવા માટે: નિર્મળીનાં બિયાં, શખ અને કાળા સપેતી કાંચળી, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી અન્ન કરવું. (૩) ગંદ પાણી ચોખ્ખું કરવા માટે: નિર્મળીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી ગંદ પાણીમાં નાંખવું. એટલે કેટલીક વારે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. (૪) આંખો આવે છે તે ઉપર: નિર્મળીનાં બિયાં મધમાં ધસી તેમાં ચોડું કપૂર નાંખી અન્ન કરવું. (૫) અહિરા ઉપર: નિર્મળીનાં બિયાં અને સિંધવ ધસી અન્ન કરવું. (૬) ઉદકમેહ તથા પ્રમેહ ઉપર: નિર્મળીનાં બિયાં એક તોલો છાશમાં વાટી તેમાં મધ નાંખી પાવો. (૭) આંખોમાં કુલાં પડે છે તે ઉપર: નિર્મળીનાં બિયાં, શખચૂર્ણ, સિંધવ અને સમુદ્રકળ, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળીઓ કરી તે ધસી અન્ન કરવું.

૩૩૭. નસોતર: રાં. નિશાતર. મં. તેડ. હિં. નિશાય, પતીલર. ખં. તેડડી. કં. ખીજે-નાગ-દત્તી. તેં. તેલ્લા તે ગડા. તાં. ચિવડે. મલાં. ગોં. તીગડે. અં. તુરખુદ. ઈં. ટરખીયરૂ. લાં. આમ ઓમિયાટરપીયમ.

નસોતરના વેલા હોય છે. એમાં ધોળી, કાળી અને રાતી, એવી ત્રણ જાત છે, અને તે ફલ ઉપરથી યથેલી છે. આ વનસ્પતિ ખડું રેચક છે. ધોળી કરતાં કાળી અધિક તીવ્ર છે. આ વનસ્પતિનાં મળીઆં નસોતર કહે છે. ધોળું નસોતર: મધુર, રક્ષ, તુર, સ્વાદ, રેચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું તથા વાતકારક છે, અને કદ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, ત્રણ, પાંડુરોગ, શોફાદર, પિત્તોદર તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. કાળું નસોતર: તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, તથા રેચન. વિષ પ્રશસ્ત છે, અને મૂર્ચ્છા, દાહ, મદ, બ્રાંતિ, કોઠ, કંદ, કદ, ત્રણ, કંઠરોગ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ ધોળા નસોતર કરતાં ઓછા શુભવાળું છે. રાતું નસોતર: મધુર, રક્ષ, વાતકારક, તુર, રસકાળે કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, રેચક, હિતકારક તથા મલસ્તંબક છે, અને સંયદ્ધી, કફોદર, સોજો, પાંડુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કદ, વાતરક્ત, ઉદોર્વત તથા હૃદયરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જૂઓ મરવા માટે: ધોળું નસોતર કાંચમાં વાટી ચોખ્ખું કરવું. (૨) મૂત્રરોગ ઉપર: નસોતર અને ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૩) રેચક: નસોતરનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું, અને પિત્તપ્રધાન હોય તો ક્રોશના કાઢમાં પાવું. (૪) ભસ્મરોગ ઉપર: દૂધમાં પાવું. (૫) વિદ્રવી રોગ અને ગરુખાં થાય છે તે ઉપર: નિર્મળીનાં કાઢમાં નસોતર નાંખી પાવું. (૬) પિત્તગુલ્મ ઉપર: નસોતર અને ત્રિફળોનો કોઢો પાવો.

૩૩૮. નેતર: રાં. વેતસ-મં. વેત. હિં. એત. કં. એતા. મલાં. ચુરલવળી. તેં. પીપાશ્વી. શાં. વેત. અં. ખલાદ. ઈં. કંઠ લોં. કેલેમસ રોટગ. તાં. પિરખુ. તું. સુરોલ્મેતા. આ. સિ. ૨૦.

ખસતો નામ વાવ છે. (૧૨) અમરપિત્ત, પેશુજા અને પથરી ઉપર—નાગોને ખંડુ વાવ
 ૬૫ થી ૮૦ મી મપ જેનું થતાં સુધી ઉમાળું. બી તેમાં નવરત્ન, ઝૂંક, ખરી, પાંચર, નાગની એન
 થોડી ભૂખી નાંખી બાકીમાં બરી રાખવું, તથા દરરોજ સવાર સાંજ એક તેલથી ટોઠ તેલ
 પર્વત ૧૪ દિવસ પાવું. (૧૩) સર્વ પ્રકારના વાગુ ઉપર—એ નાગોને રસ કાઢી તેમાં
 ૧૦ થી ૧૨ સુધી નાંખી રાખવું. એટલે ઉપર તેલ આપી તથા કાચા હોય
 છે તે તેલ હેઠ વાગુજાદ બજેલા માલુસના સરિરે પાંચ કરવું અને નીચે સ્થેથી રાત્રી આપા
 આ આપ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ આપથી મળેને તે દુર્બરવાગુ હશે તે વગુ તેના નાક પર
 અથવા નાગોને રસ ૭ તેલથી કાઢી તેમાં બિજાની ભૂખી વગુ ખાસા, અને ખરીની ભૂખી ને
 ખાસા અથવા એકથી ખરીની ભૂખી નાંખી રાજ ને વાર પ્રમાણે આપવું. (૧૪) ઉરોમક અને
 હૃદય ઉપર—લીલા નાગોને રાણી નાખા સિવાય રસ કાઢી તે રસ ૫ તેલથી હેઠ તેમાં કોઠે
 હળદરો, આંબી, પથરો અને એ તેલથી બિજા કરી તે પાવું. અથવા નાગોને રસમાં મિલ
 ખાના તેલમાં રીપા ૧૦ થી ૧૨ સુધી નાંખી રાખવું. (૧૫) રક્ત પ્રમેહ ઉપર—ખંડુ, નાગો
 લાવી તેને બિંદુ પાડી પાંચર પાણી તેમાં રાખવું. તેમાં રક્તમિત્તુ જુલું ૩-૪ વાલ નાંખી ઉપર મુલ નેલ
 આપણીમાં કાઢવું. સવારે તે પાણી લવાયી પાવું. (૧૬) શુગ્ર ઉપર (નારિકેલકાંઠા):—
 પાણી સુકાં આપું નાગોને હેઠ યુગમાં બિંદુ પાડી તેમાં ખંડુ બરી નાકાર પાડી ચોપડી સુકાં અથવા
 દેવતામાં રાખવું. ૧-૨ બારી જુલું કરી પાંચર વાલ જુલું સાથે તે જુલું સજિત પ્રમાણે આપવું. એટલે પ્રતિ
 લાખવા, વાલ, પિત્ત, કફ અને સ્થિતિથી કફ વચેલા વગુનો નાક કરે છે. (૧૭) મૂત્રપ્રવાહ અને
 રક્તપિત્ત ઉપર—ચાલ નાગોને રાણી પાણી, નિવળીમાં બી, સાદર અને એકથી રાસ, એક કરી પાવ
 તે મૂત્રપ્રવાહ છે. અથવા નાગોને રાણી પાણી તથા મોલ પાણીમાં મેગરી તે પાણી પાવું. તે વાલસિવ
 મૂત્રપ્રવાહ અને રક્તપિત્ત નાક કરશે.

૩૩૩. નાગુ:—આ નાગી કાઢ છે. એનાં પંચાં કિલ્લાનીય પંચાં એવાં મોટાં વાલ છે.
 નાગાનું વાલું ક્યારેક ક્યારેક કાચા ઉપરોગ આવે છે. એકલું પ્રકારમાં એ કાઢ કુપ્રકાર છે.

૩૩૪. નાંદુજા:—(સં. ૬૦ મં. ૩૦ નંદુજા. લા. ૬૦ સિંદુવાદુ. નાંદુજાની કાઢ મોટાં વાલ
 છે. એ કાઢનાં પંચાં પીપડાંનાં પંચાં એવાં પર્વત વ કરતાં કિલ્લા નાંદુજા હોય છે. એ કાઢની કાઢ
 પાણી ૬૫ થી ૮૦ છે. એ કાઢ અથવા મોટાં સાદાની ને બાલુએ રાપે છે. નાંદુજાની:—લીલી, કાચી, કુર્કિ
 કર, લીલા, લાલ, પીપડા, મધુર, છુલી, કાઢક, કાચ તથા નિરોગનાક છે. અને વાલ, કાઢ, કાલિય, સિંદ
 કાઢ, સીંદ્રી, કાંઠ (નાજ), પિત્ત, કાલોજ, અને કાઢનો નાક કરે છે. ઉપરોક્ત—(૧) સિંદ્રી
 કાંઠ ઉપર—નાંદુજાની કાઢ અને પીપડાં લોપર એ ખાંડી આંખથી સાથે પાંચર લેપ કરેલ. (૨) કાંઠ
 વાગુ અકાંઠ હોય તે ઉપર—નાંદુજાની પંચાં અને અંતરજાલ એક જાડી નાજ અથવા, અને
 સેવાય તેથી મરમ પડે નાખે. (૩) અંકુરકિને તિલક લામતી હોય તે ઉપર—નાંદુજાની
 પાણી રસ અને કાચી છાગીના પાણી રસ કાઢી તેમાં તેલજાં થી નાંખી અગ્નિ ઉપર સર્વ રાત્રી
 પાણી થી નાજી રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૨ પુર હેઠ થી સિંદ્રી કરવું. આ થી વિવધમાં પાંચર ચોપડી
 છપવું. અને જુની થી તથા કાઢમાં નીંદાની તેજી કરી રાખવું. એટલે કલિયોમ (નાંદુજા) ના
 વાલ છે. (૪) મૂત્રકાં ઉપર—નાંદુજાની પંચાં રસ પાવે.

૩૩૫. નિંબારા. (મ):—નિંબારાની કાઢ વિશેષે કરી કાઢ ઉપર વાલ છે. એ સીંદ્રી અને કાંઠ
 વાલ છે. નિંબારાની કાઢ વાલું મોટું થતું નથી. કાચા લીલાના એવાં એનાં પંચાં હોય છે. એને રાત્રી જાલ
 લીલાના એવાં આવે છે. પર્વત તેમાં લાંબાં નથી હોતાં. એના વાલકાને ક્યારેક કાચમાં ઉપરોગ વાલ
 છે. એ લાંબાં સીંદ્રી અને લાંબુ લોપડાં એના વાંસ સાથે વાલ છે. નિંબારાનો રસ નિષારી છે. મોટ
 આપનાં આપના રોગ નહિ. ઉપરોક્ત—(૧) અસ ઉપર—નિંબારાની નીંબારાનો વાડી ચોપડી
 કિંચા લીલી નીંબારાની ખાંડી તેના રસ કાઢી તેમાં આખસાર મળવું જુલું નાંખી તાનાના વાલમાં

૩૪૨. પટાલ કટુ. (કડવાં પંડોળાં) :—સં કટુ પટાલીં મં સોત-કટુ પડવળ. હિં. કડવે પડવળ. ખં પલતાલતા. કં કહી પડવળ. તેં અડવી પોટલા. તાં કાણુપુડલે. તું કટુ પટલાકાયા. મલાં કટુ પટાલ. લાં ટિકોસેન્થીસક કુમેરિના.

એ વેલાનાં પાંત્રાં અને ક્ષણ બહુજ કડવાં છે. કાઢામાં એ વેલાનાં પંચાંગમાં ઉપયોગ થાય છે. પટાલકટુ: (કડવી પંડોળી) કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, બેદક, પાયક તથા અગ્નિદીપક છે, અને પિત્ત, ક્ષ્, કંડુ, કાઢ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષ્ણ, કોષ્ટરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે. એનાં ક્ષણ: તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોભન એટલે વાયુ, પિત્ત અને ક્ષત્રે યથાસ્થાને રાખનાર, તથા સારક છે; અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાં પિત્તનાશક, તથા મૂળીઆં અને વેલો કફનાશક છે. તેમજ તેનું તેલ, ક્ષ્ અને એશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ (ગુમડું) ધોવા માટે કાઢો: કટુ પડવળાં અને કડવાં લીમડાનાં કાઢાથી ગુમડું ધોવું. એટલે ગુમડાનું શોષન થશે. (૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર: પટાલ કટુનો કાઢો, કલ્ક અને ચિરસતું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણકા, સ્નાવ, દાહ અને ફાલ્લાને હઠાવી નાશ કરે છે. (૩) સર્પ જ્વર ઉપર કાઢો: પટાલ કટુ તથા સુંકતો કાઢો અને નિકાઢો આપવો. શોષ જવા માટે ખડીસાકર નાખવી. શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ વ્રણ માસા સુધી નાખવું. (૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર:—પટાલ કટુનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી પ્રથમ કાળજી ઉપર ચોપડવો; પછી સર્વાંગે લેપ કરવો. (૫) ઇંદ્રલુપ્ત અથવા આધનલ ઉપર: પટાલ કટુનાં પાંત્રાંનો રસ ચોળવો. એટલે ક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. (૬) વમન થવા માટે: પટાલ કટુ, કડવો લીમડો, અને અરડુસાનાં પાંત્રાંનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં આપવું. એટલે વમન થઈ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે. (૭) કૃમિ ઉપર: પટાલ કટુનાં પાંત્રાં ૧ તોલો અને ધાણાં ૧ તોલો લઈ રાત્રે પાંચેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં મધ નાંખી તે પાણી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૮) પિત્તજ્વર ઉપર:—પટાલ કટુનાં મૂળીઆંનું પાણી સાકરમાં આપવું. અથવા કટુ અને જવનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તથા અને દાહનો નાશ કરે છે. (૯) ભ્રમ ઉપર: પટાલ કટુનાં પાંત્રાં અને શેકડીનાં પાંત્રાં બોપરાનું તેલ નાખી તળવાં, અને દૂધમાં એકત્ર વાટી શિંજવાં તથા તેનો સેહેવાય તેટલો અરમ પાટો માથાપર બાંધવો. (૧૦) વિષાર ઉપર: પટાલ કટુ ધસી પાવું. એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે.

૩૪૩. પતુર:—(મં પાચુદા:) આ વૃક્ષ ધણજ નોટું થાય છે. એને આરીક કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રાં ખીલીનાં પાંત્રાંના આકારનાં હોય છે, એનું લાકડું હલકું છે. એને સફત ક્રેશરયુક્ત ફૂલ આવે છે, અને તે ફૂલ આરીક હોય છે. પતુર-તિખો, નેત્રવિકાર-નાશક તથા શીતોષ્ણ છે અને પિત્ત તથા જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જીર્ણજ્વર ઉપર: પતુરનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી સાકર નાંખી પાવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપર:—પતુરનાં લાકડાંનો મણિ કરી હાથે બાંધવો.

૩૪૪. પતંગ: રાં રક્તકાષ. પતંગ, મં હિં કં તૈં પતંગ. તાં આરતાંગી. તું અપ્પનંગ. મલાં અપ્પન. કાં અં બક. ઈં સેપ્પનવુડ. લાં સિસાલવે નિયાસેપ્પન.

એ ઝાડ મલખાર અને બંગાળા પ્રાંતમાં થાય છે, તેનાં લાકડાંનો રંગ રાતો હોય છે. એ કોરજુથી તે ઝાડનો અંગથી ગુલાલ બને છે. રંગસિવાય એ ઝાડનો ખીજો ઉપયોગ થતો નથી. પતંગનું લાકડું, અને હરડેને લખવાની સાઢીમાં નાંખે છે. એ ઝાડ પાકું થવાને આશરે ચાદ વર્ષો લાગે છે. પતંગ મુગંધ:—કડવું, રક્ષ, આટું, શીત તથા માદક છે; અને વાત, પિત્તજ્વર, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, ક્ષ્, અક્ષરી (પથરી), રક્તદોષ તથા ભૂત બાધાનો નાશ કરે છે.

૩૪૫. પદ્મકાષ: રાં કં પદ્મક. મં જં પદ્મકાષ. હિં પદ્માળ. તૈં પદ્મપુમેદવા. લાં પુતસપડમ. પદ્મકાષનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. ત્યાંથી એ ઝાડનું લાકડું અહીં આવે છે. પદ્મકાષ: કટુ અને શક્તિવર્ધક છે; તેમજ તૃકે, કડવું, શીતલ, વાતુલ તથા લઘુ છે, અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, કાઢ, ક્ષ્, તથા રક્તપિત્તનું નાશક, અને ગર્ભની સ્થિતિ કરનાર તથા રચિકારક છે, અને ઉલટી, વ્રણ તથા

૩૪૨. પટોલ કટુ. (કડવાં પંડોળાં) : રાં કટુ પટોલીં મં સોન-કટુ પડવળ. હિં. કડવે પડવળ. બં પલતાલતા. કં કહી પડવળ. તૈં અડવી પોટલા. તાં કાચુપુડલે. તું કટુ પટલાકાયા. મલાં કટુ પટોલ. લાં ટ્રિકોસેન્થીસક કુમેરિના.

એ વેલાનાં પાંત્રાં અને કળ બહુજ કડવાં છે. કાઠામાં એ વેલાનાં પંચાંગનો ઉપયોગ થાય છે. પટોલકટુ : (કડવી પંડોળી) કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, બેદક, પાચક તથા અગ્નિદીપક છે, અને પિત્ત, કફ, કંઠ, કોઢ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષ્ણ, કોષરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે. એનાં કળ : તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાર્થાને રાખનાર, તથા સારક છે; અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાં પિત્તનાશક, તથા મૂળીઆં અને વેલો કફનાશક છે. તેમજ તેનું તેલ, કફ અને એંશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ :—(૧) વ્રણ (ગુમડું) ધોવા માટે કાઠો :—કટુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાઠાથી ગુમડું ધોવું. એટલે ગુમડાનું શોધન થશે. (૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર : પટોલ કટુનો કાઠો, કલ્ક અને શિરસનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણુકા, આવ, દાહ અને ફેલાવાને હઠાવી નાશ કરે છે. (૩) સર્વ જ્વર ઉપર કાઠો : પટોલ કટુ તથા સુંકેનો કાઠો અને નિકાઠો આપવો. શોષ જવા માટે ખડીસાકર નાખવી. શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ ત્રણ માસા સુધી નાખવું. (૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર :—પટોલ કટુનાં પાંત્રાંનો રસ કાઠી પ્રથમ ગળળ ઉપર ચોપડવો; પછી સર્વાંગે લેપ કરવો. (૫) ઇંદ્રલુપ્ત અથવા આઘાતલ ઉપર : પટોલ કટુનાં પાંત્રાંનો રસ ચોળવો. એટલે કેશ ઉત્પન્ન થાય છે. (૬) વમન થવા માટે : પટોલ કટુ, કડવો લીમડો, અને અરકુસાનાં પાંત્રાંનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં આપવું. એટલે વમન થઈ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે. (૭) કૃમિ ઉપર : પટોલ કટુનાં પાંત્રાં ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઈ રાત્રે પાંશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં મધ નાંખી તે પાણી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૮) પિત્તજ્વર ઉપર : પટોલ કટુનાં મૂળીઆંનું પાણી સાકરમાં આપવું. અથવા કટુ અને જવનો કાઠો મધ નાંખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તૃષ્ણ અને દાહનો નાશ કરે છે. (૯) ભ્રમ ઉપર : પટોલ કટુનાં પાંત્રાં અને શેકટોનાં પાંત્રાં બોપરાનું તેલ નાખી તળવીં, અને દૂધમાં એકત્ર વાટી શિજવવાં તથા તેનો સેહેવાંય તેટલો ગરમ પાટો માથાપર બાંધવો. (૧૦) વિષાર ઉપર : પટોલ કટુ ધસી પાવું. એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે.

૩૪૩. પતુર : (મં પાચુદા.) આ વૃક્ષ ઘણું જ મોટું થાય છે. એને ખારીક કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રાં ખીલીનાં પાંત્રાંના આકારનાં હોય છે, એનું લાકડું હલકું છે. એને સફત કેશરચુક્ત ફૂલ આવે છે, અને તે ફૂલ ખારીક હોય છે. પતુર-તિળો, નેત્રવિકાર-નાશક તથા શીતોષ્ણ છે અને પિત્ત તથા જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) જીર્ણજ્વર ઉપર : પતુરનાં પાંત્રાંનો રસ કાઠી સાકર નાખી પોવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપર :—પતુરનાં લાકડાંનો મણિ કરી હાથે બાંધવો.

૩૪૪. પતંગ : રાં રક્તકાષ. પતંગ, મં હિં, કં તૈં પતંગ. તાં બોરતાંગી. તું અપ્પનંગ. મલાં અપ્પન. ફાં અં બક. ઇં સેપ્પનપુડ. લાં સિસાલવે નિયાસેપ્પન.

એ ઝાડ મલખાર અને બંગાળા પ્રાંતમાં થાય છે, તેના લાકડાંનો રંગ રાતો હોય છે. એ કારણથી તે ઝાડના અંગથી ગુલાલ બને છે. રંગસિવાંય એ ઝાડનો બીજો ઉપયોગ થતો નથી. પતંગનું લાકડું, અને હરડેને લખવાની સાઠીમાં નાંખે છે. એ ઝાડ પાકું થવાને આશરે ચૌદ વર્ષો લાગે છે. પતંગ મુગધ :—કડવું, રૂક્ષ, ખાટું, શીત તથા માદક છે; અને વાત, પિત્તજ્વર, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, કફ, અશ્મરી (પથરી), રક્તદોષ તથા શૂત બાધાનો નાશ કરે છે.

૩૪૫. પક્ષકાષ : રાં કં પક્ષક. મં બં પક્ષકાષ. હિં પક્ષાબ. તૈં પક્ષપુચ્ચેવં. લાં પિત્તસપડમ્. પક્ષકાષનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. ત્યાંથી એ ઝાડનું લાકડું અહીં આવે છે. પક્ષકાષ : કંડું અને શક્તિવર્ધક છે; તેમજ તુરં, કડવું, શીતલ, વાણ્ણ તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, કોઢ, કફ, તથા રક્તપિત્તનું નાશક, અને ગર્ભની સ્થિતિ કરનાર તથા રચિકારક છે, અને ઉલટી, મજા તથા

તરફનું નાશ છે. ઉપરાંત:—(૧) શાહ, ઉશ્મી, ઉશ્મ અને રહેતપિત્ત, ઉપર:—પદ્માર્જુન, ઉશ્મી, અને (૨) વિષમજ્જવર ઉપર:—પદ્માર્જુન અને પીશાનું ચૂર્ણ થી ત્રિવા પદ્માર્જુન અંશથી એક કરી નવસું.

૪૪૬ પપનસા—એ આ લાંબોળા નેપાનુ દેવ છે. એને ગાર-માસી, રાજા અને જાતે વાસ પણ થયો અને છે. એનાં રાજ નાનકડાં હોવા નેપાં દેખાય છે. પાંદડાં જ્યોત્સના પુષ્પા, ફોન, એની અંતરનો ઝીર રશ્મિર અને તેનો રંગ રાતો દેવ છે. એ રશ્મિ પક્ષી ખાંડાં ફોલે નથી, તેણે મોઢાં પણ નથી ફોલે. રાજા ઉપરની ત્વચા કાચેળી નેટલી ખરી, દેવ છે. ઉપરોક્ત—(૧) અગ્નિ ઉપર—પપનસા ઊભી તેની આંધા, ખાંડી અને તે ઉપર ખાંડાં અને સિંધવની શૂળા, નીચી સેવન મસ્તક, પ્રયોગથી અગ્નિ અને વણા કાળે છે. (૨) રાત્રિવડે મસ્તકાં જડે છે તે ઉપર—પપનસાની ગાંધાં જાલમાં ને રંગે તેવ દેવ છે તે મહી માથે યોગ્ય.

[illegible]

૭૪૮. પરવળ—(શં. પર્વ. મ. ન. જા. વરવર.) પરવળનાં આ ફક્ત દિવસોમાં જ વાન. જે પરવળને તેથી કહેવામાં આવે છે. પરવળનાં આ ફક્ત દિવસોમાં જ વાન. જે પરવળને તેથી કહેવામાં આવે છે. પરવળનાં આ ફક્ત દિવસોમાં જ વાન. જે પરવળને તેથી કહેવામાં આવે છે.

[illegible]

અપર, પળારી:—સં. ૩૦ તે. પલાલી (નાચલેલા પ્રસિદ્ધ) નં. ૧૦૦.

४५१. पदार्थाः—सं. स्वार्थपदार्थाः, गुं. पदार्थाः, वि. पदार्थाः, क. पदार्थाः, च. पदार्थाः.
 त. पदार्थाः. त. पदार्थाः. म. पदार्थाः. वा. पदार्थाः.

પરોક્ષના નેતા શ્રીજીવ નર્મી ઉ. જોને સુધારે ને મળુ હાથ લખાઈનાં છું, અને ઉ. પરોક્ષનાં
શાહ મનુ પચ્ચાર ઉ. તે વધારે જાણથી અણુ, ભૂતપિ, કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, તથા, જે સાથે મળે તે નિયમો કે
પરોક્ષનાં-સ્વાદ, વિવેક, શ્રમિક, અવરનાશક, રમ્ય, દીપન, પાચન તથા પ્રકાર ઉ. અને વાંચ

શાય તથા નિદ્રાપત્તે નાશ કરે છે. પ'રાણીનાં ક્ષણ: ત્રિદોષનાશક અને ઉપકાં ગુણવાળાં છે. એનાં પાંચાં પિત્તનાશક, વેલો કફનાશક અને મૂળીઆં રચક છે.

ઉપર. પાપાણુભેદ:—સં ૦ પાપાણુભેદ. મં ૦ હિં ૦ કં ૦ પાપાણુભેદ. ળં ૦ પાપરચૂર. તેં ૦ તેલ્લાં-શાંડી. ઈં ૦ આયરિસ્થ. લાં ૦ કાલિયસુએરોમેટિકમ.

એને મહારાષ્ટ્રમાં “ પાપરદોડ ” પણ કહે છે. એ વનસ્પતિ નાની અને રીંગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને ખેરડી જેવા કાંટા હોય છે. એને ખડક ઉપર ઉગાડે છે, અને એનાં મૂળીઆં ખડક ફેંડી અંદર નંચે છે; એટલે એ નામ એને મંચાર્ય મળેલું છે. એને રીંગણીના ક્ષણ જેવડાં ક્ષણ થાય છે. એનાં ફૂલ ઘોળાં હોઈ તેમાં લાલ કસર હોય છે. એનાં કુમળાં પાંખાં શાક કરે છે. એનાં મૂળી-આંને “ લઠકયા પાપાણુભેદ ” કહે છે. એ મૂળીઆં કડવાં હોય છે. પાપાણુભેદ:—શીતળ, મધુર, તથા કંડુ છે; અને મેહ, તૃષ્ણ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તથા અશ્મરી (પથરી) નો નાશ કરે છે. ખીજ વટપંત્રી પાપાણુભેદની જાત છે તે—શીતલ, તથા મદકર છે, અને પ્રમેહ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રની નાશક, ગલકર, મૂત્ર-નોશક અને દિગ્ધિત દોષન છે. ત્રીજ એક શિલાવલક નામની જાત છે, તે—શીતલ તથા સ્વાદુ છે, અને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શ્વેત, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ચોથી એક ક્ષુદ્ર પાપાણુ-ભેદી નામની જાત છે, તે—મધુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીનો નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ-(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—પાપાણુભેદનાં મૂળીઆં, ગરમાળાં મગજ, ધમાસો, બાળદરીતટ્ટી અને ગોખરનો કાઢો મધ નાંખી લેવા, એટલે તિડિક તથા આગથી યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે; અથવા પાપાણુભેદનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ બાખાના ધોવરામણમાં પાવું; કિંવા પાપાણુભેદનાં મૂળીઆં, શિલાનિત, લીડીપીપર અને એલચીદોડાનું ચૂર્ણ બાખાના અથવા ગોળમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૨) પ્રમેહ ઉપર:—પાપાણુભેદનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) શુક્રાશ્મરી ઉપર:—પાપાણુભેદનો કાઢો પાવો. (૪) મૂત્રરખડા ઉપર:—પાપાણુભેદનાં મૂળીઆંનો કાઢો, શિલાનિત અથવા સુરોખાર અને સાકર નાંખી પાવો. (૫) અશ્મરી (પથરી) જન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર: પાપાણુભેદનાં મૂળીઆંનો કાઢો પાવો. (૬) કંતકૃમિ ઉપર:—પાપાણુભેદના ક્ષણનો છુમાડો દાંતને આપવો.

ઉપર. પારલા:—(મં ૦ પારણ. હિં ૦ પારડી.) પારલામાં વેલ પારલા અને વૃક્ષ પારલા, એ બે જાતિ છે. વેલ પારલાના વેલા હોય છે, અને વૃક્ષ પારલાનાં ઝાડ હોય છે. “ પારલી, પારલા, અમાધા, મધુદૂતી, ફેલેરેહા, કૃષ્ણવંતા, કુખેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુષ્પી, એ વેલ પારલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. પારલા, સીતા, મુષ્કક, મોક્ષક, ધંટા પારલિ, કાંડપારલા, એ વૃક્ષ પારલાનાં અથવા શ્વેત પારલાનાં નામ છે. વેલ પારલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચડેલા હોય છે, અને એનાં પાંચાં વાસનવેલનાં પાંચાં જેવાં હોય છે, પણ તે કરતાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને ક્ષણનો ગુચ્છો આવે છે. જો વાસનવેલનાં પાંચાંના રસની ધટ થેપલી બને છે, તેવીજ વેલ પારલાનાં પાંચાંના રસની પણ આવે છે. પારલાનાં ક્ષણ ગોળ અને ન્હાના મોટાં જેવડાં અને ઘોળાં હોય છે. એ વેલનાં મૂળ વાસનવેલનાં મૂળ જેવાં કડવાં હોય છે. વૃક્ષ પારલાનાં પાંચાં ખડકીનાં પાંચાં જેવાં હોય છે. વેલ પારલાને “ મોટી તાંત્રીની ” વેલ પણ કહે છે. પારલા: રસકાળે કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, વાત, સોજા, આધ્માન, ઉલટી, ઉધરસ તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનારી છે. ખીજ સિતપારલિકો:—(ધોળી પારલા) નામની જાતિ છે, તે—કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાતદોષ, ઉલટી, ઉધરસ, કફ, શ્રમ તથા તિરસનો નાશ કરનારી છે. વલ્લીપારલા: ઉષ્ણ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોજા, કરિચંક તથા વાયુનો નાશ કરે છે. રક્તપારલા:—(તીમ્રપુ-ષ્પી—) કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, ઉલટી, તથા સોજાનો નાશ કરે છે. ક્ષુદ્રશ્વેતપારલા:—સ્નિગ્ધ તથા મૃણશીલ છે, અને કફ, વિષ, કાઠ તથા નાચંદાનો નાશક છે. બીજ પારલા: તીખી, ઉષ્ણ, અલકર તથા વીર્યવર્ધક છે, અને ખીજ ગુચ્છ રક્તપારલા જેવાં છે. પારલાનાં ફૂલ “ તુશી, સ્વાદ, શીત તથા હિંચ છે; અને કફ, રક્તદોષ, કાઠ, પિત્ત તથા પિત્તતિસારનો

નાસ કરે છે. પાદસાનાં કુળઃ—કડવાં, ચીનસ, મુર, વૃથ તથા મધુર છે; અને યવકુશુ, રત્નાવિત, વા તથા હેડાની નાસ કરે છે. ઉપશોભઃ—(૧) હેડાની ઉપરઃ—પાદસાની રજનો રસ મધમાં પાનો. (૨) કુરસાના વિષ ઉપરઃ—પાદસાનાં મુગ મસી પાવાં. (૩) બેરમી ઉપરઃ—પાદસાનાં પાંચાત રસની ધેવથી નાભિ ઉપર રાખવી. અને એજ ધેવથી માથા ઉપર ઉચ્છ્વા મધ દેવ તો લાગત ઉપર મૂકવી. (૪) તાવ, કોસેરા અને પેટ દુઃખદુઃ કોષય તે ઉપરઃ—પાદસાનાં મુગ કાઠા પાણી મસી પાવાં તથા કુદી ઉપર લેવ કરવો, અને એ મૂગીઆનો એક કકોડા મધમાં રાખવો તથા તે દરેક આમાંથી એ દ્રવ આને તે ગળી જવો. (૫) નળગુડા ઉપરઃ—પાદસાનાં મુગ આવના કુશળી બદલ પાણીમાં મસી એ વખત પાવાં ૧૫૫ અમુણી. એજ મુગ કમરે આસપાસ બાંધવાં. (૬) નાના આગમની પીડ ઉપરઃ—પાદસાનાં મુગ, કમકમ અને અતિવિષ કિંવા બીજા પાણીમાં મસી પાવાં. (૭) પિત્તવિમ્બર ઉપરઃ—પાદસાનાં પાંચાત રસમાં મુંદુનું કુર્કુ ૩ માસા અને સાકર ૨ તેલા નાંબી પાવું. (૮) શીત મેહ ઉપરઃ—પાદસાનાં મુગ અને ગોખરનો મધો પાવો. (૯) અગ્નિપિત્ત ઉપરઃ—પાદસાનાં પાંચાત રસ મદી તેમાં મુંદની સુપી ૧ માસા અને સાકર ૨ તેલા નાંબી પાવો. (૧૦) આગકેને તુપાનો આખર થાવ છે એટલે તાગવું પડે છે તે ઉપરઃ—નેજ પાદસાનાં પાંચાત રસની ધેવથી મરી તે લાગવા ઉપર રાખવી. એ વિશેષે કીને કીડાની તાગવા ઉપર રાખવી. કોષાય તાગવા ઉપર વાસનવેશ લેવાનો વધારે રીવાજ છે.

ઉપદઃ. પાદસીઃ—સં. શુદ્ધાથી. મં. શુદ્ધ પાદ. ડિં. પાદથી શુદ્ધપાદ. ૩૦ તેલવારી. પાદસીનું કાઠ મોડું વધે છે. એ કાઠ મલુંજ દુર્લભ છે. પારવ્યાં છત્તવામાં ૧૬મી કીને મધમે, ત્યાં એક પાદસીનું કાઠ છે. એ કાઠ વાળ્યા પછી એને ક-સાત વર્ષે દૂધ આવવા થવે છે. એવું દૂધ થઈને શુદ્ધમાર અને મલું મુવાસિહ કોવ છે. એ લાખના રંગનાં કોવ છે. પાદસીને સરિખાથે જેવાં જાડા દૂધ આવે છે.

ઉપપ. પાદ (કાળીપાદ) :—સં. પાદ, વનતિજિમ. ડિં. પાદ, પાદ. ૨૦ પાદ. અગ્નિપિત્ત તે. પાદ્યેક. લાં. પાદ. વૃં. વિષ, મધાં. પાદકિમ્બલુ લાં. સેરપિનિથા કેનીકિમિથા.

કાળીપાદનો વેશ કોવ છે. એ વેશનાં પંચાં અનાં પાંચાં જેવા અને મુદ્ડ કોવ છે. કાળીપાદનો વેશને ભારત્રી મરી જેવાં રસ આવે છે. નિશ્ચય કરી કાળીપાદના વેશ કુનડાગ પ્રદેશમાં થાવ છે. કાળીપાદનાં આ વેશા પુષ્કળ થાવ છે. એનાં પૂળને “પદામુજ” પણ કહે છે. પદામુજનાં વાંજુ, કડુ, ઉચ્છ, અનન્યપાનકાર, વીકલ, તથા લુપ્ત છે; અને વિષ, દાહ, અતિસાર, શ્વે, વાદ, પિત્ત, ક્વર, વિપ્લોષ, અગ્નિ, ત્રિભાવ, ઉમી, કોષ, કોષ, કંદ, થાસ, દુષિ, કુશ, મલુ, મર તથા વાસુનો નાસ કરે છે. ઉપશોભઃ—(૧) ગરુડોજ ઉપરઃ—પદામુજ (કાળીપાદ), અતિવિષ, દેવદા, ઉચ્છ, કુ અને નામરોપાનો મધો મધ આપવા યોગ્ય નાંબી પાવો. (૨) પીનસ (સગમ જેવો રોગ થાવ છે તે) રોજ ઉપરઃ—પદામુજ તૈસઃ—પદામુજ, કજાર, વાકજાર, મોરનેલ, લાંબીપાદ, અપાં પાંચાં, અને કાંડીનાં પાણ, એ સર્વે સમગ્રાવ લેખ તેના કાંક કરી, તે કાંકથી ચોખ્ખું તુલસી તેજ નાખવું; અને કાંકનો સારો જાક થવા માટે તેમથી ચોખ્ખું પાણી નાંબી તેજ લેવ રહે ત્યાં ઉપર ઉમળાને તેજ મળી લેવું, અને નાકમાં રેવું, એટલે મોટો પીનસ રોગ જલુ દૂર થાવ છે. (૩) શીત્તુ ક્વર (કાંડીયા તાવ) ઉપરઃ—પદામુજનો મધો મરીની સુપી નાંબી પાવો. (૪) અતિસાર અને દાહ ઉપરઃ—પદામુજ કિંવા આંખની અંતરકાલ કાંઈમાં વાડી અવરાવવી. (૫) શીતમેહ ઉપરઃ—પદામુજ અને મોખરનો મધો આપવો. (૬) સોનાં ઉપરઃ—પદામુજ અથવા પાણી વાડી પાવાં, અને સોના ઉપર લેવ કરવો. (૭) આગનેશમાં આગકેને સોણે ઉત્પન્ન થયો કોવ તે ઉપરઃ—પદામુજ વાડી પાધે રવાં.

ઉપદઃ. પાન અજમાઃ—અજમામાં મલુ મેલ છે, એ કાંક ઉપર નીખાં જવતું નથી તેને પાન અજમા કહે છે. એનો કાંક પચરાએલો કોવ છે, અને કાવ દોઢ કાવ થયો વધે છે. એનાં પંચાં આમાં કોવ છે. એ પંચાંના વાસ અજમા એવો આવે છે. ચોખાસાની કાવમાં એના મેલ વાળાથી

એ છોડ થાય છે. એના ઉપર ફળ કિંવા બિયાં આવતાં નથી. આ પાંત્રાંનાં ભજ્યાં ધણાં સુસ્વાદુ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) કરમ ઉપર: એનાં પાંત્રાંનો રસ આપવો. (૨) ભમરીના દંશ ઉપર:—એનાં પાંત્રાં મસળી દંશ સ્થાને ચોળવાં એટલે જરા ચટકો લાગ્યાં જેવું થઈ વેગ જલદી બંધ થાય છે.

ઉપા. પારસ પીંપળો: રાં. પારિસ, તૂલ. મં. પારસપિંપળ. હિં. ગંજદડ, પુરવસુ. મલા. અં. અંગરળી. તેં. ગંગારખી. તાં. પૂવરાયુ. મલાં. પૂરવાસુ. ફં. યલાસખેલ્ય. ઇં. હિખિકસસ. લાં. વીસધિસિયા પોપલનિયા.

આ એક પીંપળા જેવું ઝાડ છે, એનાં કોણ પ્રાંતમાં “અષ્ટ” “મથુર” “કરોપાધર” એવાં નામ છે. એનાં પાંત્રાં પીંપળાનાં પાંત્રાં જેવાં ને તે કરતાં મોટાં હોય છે. એને ઘોળો રસ (દૂધ) આવે છે. એ ઝાડ હુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એના ગુણ પીંપર જેવા છે. એને ભીંડીના છોડના જેવાં ફળ આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગુમડા માંહેના કૃમિ (જીવડા) મરવા માટે: પારસ પીંપળાનું દૂધ ચોપડવું. (૨) મહ્યારીના (સર્પની એક જાતિ છે તેના) વિષ ઉપર: પારસ પીંપળાની છોડનો રસ અર્ધાં તોલાથી એક તોલા સુધી પાવો. (૩) શ્વાસ ઉપર: પારસ પીંપળાનાં દૂધમાં મરી અને હળદર અથવા બહેકાંનું ચૂર્ણ નાંખી બે ચણોડીમારની ગોળીઓ કરી ખાવી. ગોળી ખાધા પછી કેટલીક વારે હલદી થઈ કફ પડે છે. ઉતાર થી અને ભાત. (૪) કફરોગ ઉપર: પારસ પીંપળાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બાળકને ત્રણ ટીપાં પર્યંત ગોળમાં કાલવી આપવો, એટલે કફ પાતળો થઈ પડે છે. (૫) આદાશીશી ઉપર: પારસ પીંપળાનાં ફળ પાણીમાં ધસી તેવું નશ્ય આપવું.

ઉપા. પાલખ (લાજ): રાં. મધુસૂદની. કં. પાલકય. હિં. અં. પાલેક. મં. પાલખ. ફાં. ધરુપનાખ. લાં. રૂપાઇનેસિયા ઓલેરિયા. ઇં. રૂપાઇનોખ.)

આ ભાજનો છોડ વેંતબર વધે છે, એનાં પાંત્રાં ધણાં કામળ અને પાતળાં હોય છે. પાલખનાં પાંત્રાંને થોડા કાંત્રાં હોય છે. હિંદુસ્થાનમાં એની ઉત્પત્તિ ધણી છે. પાલખનું શાક સાફ થાય છે. પાલખ:—કિંચિત્ તીખું; મધુર, પથ્થકર, શીતળ, રક્ષ, આઈ, વાતલ, આહક, ભેદક, તર્પણ, પિત્ત, ગુર; વિષ્ઠભ. કારક તથા સ્વાદુ છે; અને રક્તપિત્ત, મદ, શ્વાસ, તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે.

ઉપા. પારિજાતક:—(સં. મં. પારિજાતક. હિં. હારસીંગાર.) એ ઝાડ ધણું મોટું હોતું નથી. એને ગોળ બિયાં આવે છે. પારિજાતકનાં ફૂલ ધણાંજ સુકુમાર હોય છે. એ ફૂલ ધણાં સુવાસિક છે. ઝાડ હલાવીએ એટલે એનાં ફૂલ નીચે ગરી પડે છે. પારિજાતકનાં ફૂલનો દરથી પવન સાથે વાસ આવે છે ત્યારે તે મનને ધણું જ આનંદિત કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કાદરાના વિષ ઉપર: પારિજાતકનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી દોરને પાછ દેવો એટલે કાદરાનું વિષ ઉતરે છે. (૨) માથામાં ઉંદરી થઈ હોય તે ઉપર:—પારિજાતકનાં પાંત્રાં અને નાચણીનો લોટ એકત્ર વાટી ચોપડવો, અને દહીંમાં સોનાગેર ધસી પાવો. અથવા પારિજાતકનાં પાંત્રાં દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) ગડગુમડ ઉપર: પારિજાતકનાં પાંત્રાં, વાંસનાં પાંત્રાં અને ખોરેતીનાં પાંત્રાંને બેગાં વાટી સાત દિવસ સુધી લેપ કરવો. (૪) ઉદકંમેહ ઉપર:—પારિજાતકની અંતર છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો. (૫) ખોડા ઉપર: પારિજાતકનાં બિયાં વાટી લેપ કરવો. (૬) સર્પદંશ ઉપર:—પારિજાતકનાં પાંત્રાંનો અગર છાલનો રસ કાઢી પાવો.

ઉપા. પાંડરેવો (પારિભદ્ર): રાં. રક્તકેસર, પારિભદ્ર. મં. પાંગારા. ફાં. પારિંગા. હિં. ફરહરદ, જલનીમ. અં. પાલિદમાર. કં. હાલીવાળ, પાંગારા. તાં. કલ્યાણપુરકંક. તું. પાંગારેડા. મલાં. મુળ. મુરાકા. તેં. મુળમોતિચેદુ. લાં. એરીથ્રોનાઇડીકા.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એમાં ઘોળી અને રાતી, એવી બે જાત છે. ઘોળી જાતે કિંચિત્ જળાય છે. એનું લાકડું ધણું હલકું હોય છે. એ ઝાડપર કાંટા આવે છે, માટે તેની વાડ કરે છે. એના લોક-કાંની સાંગડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનારા તરતાં શીખે છે. એ લાકડાંનાં તરવારનાં મ્યાન અને બાળકને માટે રમકડાં વગેરે ધણી જગ્યાએ થાય છે. ઘોળા પારિભદ્ર ગુણમાં સારો છે. પારિભદ્ર:—તીખો, ઉષ્ણ, પથ્ય

૩૬૫. પિત્તપાપડો: ચાંં પર્યટ. મંં પિત્તપાપડા. દેંં ખડશેપુ. બંં હિંં પિત્ત-દ્વલ્યુ-ક્ષેત-પાપડા. કંં પર્યાટક. તૈંં પાર્પાટકમ્. ક્ષાંં શાહતરા, ગરમતર. અંં શાહતરજ, બકલતલમલક. ઔંં બદ્ધાંંપુડા. લા. ગ્લેસાકારિયા બોસ વેલિયા.

પિત્તપાપડાના બે પ્રકાર છે. તે પૈકી ધાસ પિત્તપાપડો એ ધાસ જેવો હોય છે, અને તે ઉપર કણસલાં પણ હોય છે. પિત્તપાપડાનાં ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ સુમારે ત્રણ ચાર હાથ ઉંચો વધે છે, એનાં પાંત્રાં ખારીક હોય છે અને એના ઉપર ખારીક ફૂલ આવે છે. પિત્તપાપડો:—શીતલ, કડવો, સંગ્રહી, વાતલ, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, દાહ, અશ્ચિ, ગ્લાનિ, બ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઉલટી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પિત્ત જ્વર ઉપર:—પિત્તપાપડાનો કાઢો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. (૨) પિત્ત ઉપર: પિત્તપાપડાનાં પાંત્રાંનો રસ અને ગાયનું ચોખું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાંખી પાવું, અથવા પિત્તપાપડો અને સુંકનો કાઢો પાવો. (૩) માથું ચઢતું હોય તે ઉપર: પિત્તપાપડાનો રસ અને કારેલીનાં પાંત્રાંનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ગાયનું ધી નાંખી માથે મર્દન કરવાથી પિત્તાંશવડે ચઢેલું માથું જલદી કિતરે છે. (૪) શોષરોગ ઉપર:—પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. (૫) મરતકનો તાપ, આંખોની બળતરા અને ઉલટી ઉપર:—પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૬) મૂતરખડા ઉપર:—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની હાશમાં પાવો. તાજે હોય તો પિત્તપાપડાનો રસ હાશમાં પાવો. (૭) સલની વૃદ્ધિ કરવી હોય તે ઉપર:—પિત્તપાપડાનો કાઢો સાકર નાંખી પાવો.

૩૬૬. પીંપર: ચાંં તેંં પિખ્ખલી. મંં લેંડી પીંપળા. હિંં પીંપર-લ. બંં પિપુલ. કંં ગાંં હીખ્ખલી. તાંં મલાંં તિખ્ખલી. તુંં ઇખ્ખલી. ક્ષાંં પિલપિલદરાજ. અંં દારશીલરીલ. ઇંં લોંગ ચેપ્પર. લાંં પાપપર લોંગમ્.

પીંપરનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે, પીંપરનાં પાંત્રાં નાંદરખીનાં પાંત્રાં જેવાં અને તે કરતાં મોટાં હોય છે. આ હાયાવૃક્ષ છે. પીંપરની હાયા ઘણી ઘટ્ટ અને ઠંડી છે. હાયા માટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડો વાવે છે. પીંપરને પીંપળા જેવાં ફળ આવે છે. બાળકો એ ફળને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. પીંપરનું લાકડું કમરતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે. પંચવટકમાં એની હાલ લેવામાં આવે છે. પીંપર: તીખી, કડવી, ટુરી તથા શીતલ છે, અને ત્રણ, ચોનિદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોરોગ, શોષ, મૂર્છા, બ્રમ, પ્રલાપ, સોજો તથા રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે. લાડી પીંપર ગુણોમાં અધિક છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉદાવર્ત અને વાતગુલ્મ ઉપર:—પીંપરનો ચૂપ- (૧૮ ગણું પાણી નાખી ચતુર્થાંશ શેષ રહે તે) ધી નાંખી પાવો. (૨) ખોડા ઉપર:—પીંપરનું દૂધ ચોપડવું.

૩૬૭. પીંપળો: ચાંં અશ્વત્થ. મંં પીંપળ. હિંં પીંપળવૃક્ષ. કંં અરળામારા. તૈંં રાવીચેટ. ક્ષાંં દરખતલરજ. તાંં અરાકમર. તુંં અત્તાસામારા. મલાંં અરાયલ. ઇંં પોપલરલિન્ડકિશ્ટ્રી. લાંં ક્ષાંંકસરિલિજ્યોઝા.

એ ઝાડ ભરતખંડ સિવાય બીજા દેશમાં થતું નથી. આ ઝાડ, ગામમાં, રાનમાં તથા અરણ્યમાં પ્રસરે રથળે થાય છે, અને તે અતિશય ઉંચું વધી ઘણું શલે છે. કાષ્ઠ કાષ્ઠ ઠેકાણે એનો વિસ્તાર એટલો વધે છે કે, એની હાયામાં ત્રણસો ચારસો માણસો સહેજ બેસી શકે છે. આ ઝાડ ઘણાં વર્ષ સુધી રહે છે. પીંપળામાં અનેક અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ ઝાડ હિંદુ લોકોમાં ઘણું પવિત્ર મનાયતું છે. ઘણાક પરોપકારી ગૃહસ્થો પીંપળાનાં ઝાડની આસપાસ ઝાટસો કે પાળ બાંધે છે. પીંપળાનું લાકડું બાળવાના કામમાં લેવું નહિ, એવો હિંદુ લોકોમાં નિયમ છે. પીંપળાને ખારીક ફળ આવે છે. પીંપળાની લાખ અને છે, તે રંગમાં તથા બીજા ઘણા કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખી રંગ થાય છે. એ ઝાડ પરોપકારાર્થે હાયા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર રોપે છે. એ ઝાડના થોડે આસપાસની હવા સ્વચ્છ થઈ લોકોને ઘણું સુખ થાય છે. એ ઝાડમાં અતિશય ગુણ છે,

૧ આ લીડીપીપર કરતાં જલે મોટી પીંપર આવે છે તેને “ પીંપળા ” કહે છે.

અને તે આપણા પૂર્વજો પૂર્ણજો જાણના હતા. પીપ્પિદિ—મહાર, કાવ, ચીત, કંઈ, શુ
 ક્ષ, વર્ણકર, ચોનિ શુદ્ધિકારક તથા કંઈક છે. અને કદ, પિત, ઘડ તથા તલ્લો નાથ કરે છે. એ-
 પાકો ફળ—ફળ તથા સીતળ છે. અને કદ, પિત, રક્તોષ, વિષોષ, કાંક, કોરી, કોષ, લા
 નારશિનો નાથ કરે છે. સાધન—કુરી, કુરી, સિન્ધ, વધુ, નથકર, શુભસંચારક, વર્ણ, તા
 સીતળ છે. અને કદ, પિત, ચોષ, વિષ, રક્તવિહાર, વિષનવર, કમળ (દોહા). ઉપર, ૦૭
 ઉપર, નાસારાશ, વિષક, કુમિ, કુમ, નથ, તલ્લોષ તથા ઘડનો નાથ કરે છે ઉપરોક્ત—(૧)
 ઉપર, એકે બરમીની આંદીઓ ઉપર—પીપ્પાની સુખોષી અથવા રાજ મંત્રોનો ઉપર ન
 પાયા નથી, એકે મંત્રી કરી પડી પડી જાય છે. (૨) બાળકોની બાળકી વાચા શુદ્ધ થક
 મારે—પીપ્પાનાં પાંચ હજુ આવા આપણ. (૩) ઉપર (દોહા) અને ઉપર ઉપર—પીપ્પાનાં
 કુરી કાળની રાખ પાણીમાં મિલની ફરવીકારે તે પાણી ગળા પાવાથી ઉપર અને ઉપર
 તલ્લો નાથ થાય છે. (૪) ઉપર સાંચક થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા મારે—પીપ્પાની કાળકોષ
 પંચાં અને કુનો લેખ તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાંખી પાવે. (૫) બસ ઉપર—પીપ્પાનાં એક
 મંત્રની રાખ અને કુનો માખણમાં ખરસ કરી ચોપાવડે કિવા બસ પાણીમાં મસી ચોપાવી. (૬) નાથ
 બાળકના અંત ઉપર ફેરવીઓ (એકી) થાય છે તે ઉપર—પીપ્પાનાં એકી અને પો
 એક થઈ લેપ કરે. (૭) નાથ બાળકનું મોં આવી મોંમાં આંદીઓ પડે છે તે ઉપર—
 પીપ્પાનાં તાલ પંચાં અને બસ મારીક વાડી તેમાં મધ મેળવી વિષમાં મધુવાર થોડું થોડું મળાડે
 (૮) આંદીઓ ઉપર—પીપ્પાની અથવા કાંઈક કરી પાવે, એકે બાળકનું વિષ કરે છે. (૯)
 કાલકોષ અને ઉપર તલ્લોષ ઉપર—પીપ્પાની લાખનું જૂલું નથ અને થી સાથે મળે (૧૦)
 કાલકોષ ઉપર—પીપ્પાની કાલ અને કદ પાડી અને લેપ કરે. (૧૧) અનિદાન મધુ ઉપર—
 પીપ્પાના સુખ કોડીખાનું જૂલું મીમાં મધવી ઉપર ચોપાવડું (૧૨) કુરેલું બસ કાલકોષ આપણ
 મારે—પીપ્પાનાં કુપ અને અપાનિરાજ એક થઈ કરી પડી મારવી એકે તૈરિલ થક અને છે. (૧૩)
 અનિદાન કરવાની રીત—એક કોર પાણી, ૭ પેસાભાર પીપ્પાની લાખ, બે ટોથા શુદ્ધ કરે. કા
 કુપાર, (કાલકોષના કાકા કપડામાં નાંખી બેસાડે અથવા પોળવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી વિષ
 એકે તે અંતરો પોષા શુભ થાય છે) અને કોર ૭ પાસા. આ સર્વે એક વાસણમાં નાંખી
 પછેર સુધી રાખના. એકે લાખનો રસ ઉતરી અથવા તેવાર થાય છે. કિવા મુઠા ઉપર નાથે. એકે
 તેવાર પાક છે. આ તેવાર વચ્ચે અથવા ૨ બીજીની રેખાઓ કરી સુખી રાખવી. બરર વખતે
 રેખાઓનાં ખજાને ૨ પાણીમાં પચાળી રજ કાઢી લેવે. એના રમથી અને છે તેને રાવી કાઢી
 છે. અથવા મળા શુદ્ધિ પ્રસાદે. અથવા લાખી કાઢી (પાણી સાથે) કરે છે. (૧૪) સ્વનિદાન
 ઉપર—પીપ્પાની અથવા નાથ પાણીમાં નાંખવી. અને તેમાં લેખકાં કાકા વાર વાર તથા કાંક મારે.
 તે પાણી ગળા સવાર સાંજ પીવા આપવું, અને કાલકોષની સુખોષી પાણીમાં મસી લેપ કરે. (૧૫)
 ઉપર (દોહા) ઉપર—પીપ્પાની અથવા નાથ પાણીમાં અથવા પાણીમાં વાડી કરવી ઉપર લેપ
 કરે. (૧૬) રક્તવિહાર ઉપર—પીપ્પાની કુખી કુનો, પાણી અને સાકર સમભાગ લેખ મોંમાં
 રાખી ઉતારે ચાવી તેનો રસ મળે. (૧૭) અનિદાન આપવા મારે—પીપ્પાની અને આંદીની
 અથવા પાણીમાં વાડી પાડી. (૧૮) કાલ ઉપર—પીપ્પાની લાખનું જૂલું, થી અને મધ સમભાગ લેખ
 તેમાં પાડું (૧૯) બસ ઉપર—પીપ્પાનાં કુપ અને અપાનિરાજ એક થઈ ખરસ કરી ચોપાવડે.
 (૨૦) બાળકને રાશીકે ફેરવીઓ થાય છે તે ઉપર—પીપ્પાની કાલ અને કદ પાણીમાં એક
 મસી લેપ કરે. (૨૧) નીલમિદાન ઉપર—પીપ્પાની અથવા કાંઈક કરી પાવે. (૨૨) કોરોને કદ અ-
 ખમ થઈ કાઢી પડે છે તે ઉપર—પીપ્પાની અથવા રોડામાં નાંખી ખવરાવવી. (૨૩) કુરેલું
 (એકે અથવા કિવા બીજા ર નહિ તે) વાસુ ઉપર—પીપ્પાની અથવા અથવા પાણી નાંખી રસ
 કાઢી તેમાં બીજીપાણનું જૂલું નાંખી તે પાવે. (૨૪) રક્તપિત ઉપર—પીપ્પાનાં સંત્રિ અને સ-
 ૧ બાજ, કિસામેળ ૧ બાજ અને તેથી અથવા મધ એક થઈ પાડું, એકે સુખોષી પ્રસાદ કિવા

હૃદયમાં સંચય થયેલા લોહીનો નાશ થાય છે. (૨૫) પ્રદર ઉપર: પીપળાની લાખ એક તોલો છાશના પાણીમાં ઉકાળી સાકર નાંખી પાવી. (૨૬) દમ અને ઉધરસ ઉપર: પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ ધી સાકરમાં આપવું.

૩૬૮. પીલુ:—સંઠ કાકમાયિકા. મઠ કાંગાણી. હિં મકાય કવેયા. ખં ગુડકા માષ, મદન મધની. રાં ચિર પોટન. કં છાકે. તાં કારે. તૈં બલસુ. તું કાંકે ડેલ. મલાં કાંડનગરી. કાં રોખાતરીખ. અં અનવસુ સાલ્વ ઈં નાધદ સેડ. લાં સોલેન નાધગ્રમ.

પીલુમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. પીલુનાં ઝાડ ઝાળવાળાં હોય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણું થાય છે. પીલુનાં પાંત્રાં ખાવડીના પાંત્રાં જેવાં તથા તે કરતાં મોટાં અને જડાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ફળ તોરણ પ્રમાણે આવે છે. એ પાકેલાં ફળનો રંગ લાલ હોય છે, એ ફળ અકેક ખાવાથી ગળું સૂજી જમ્બ ગળામાં ખરજ થાય છે; પરંતુ એકદમ ઘણું ફળ ખાવાથી કોષ પશુ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી. પીલુને કોકણ પ્રાંતમાં “સારી” અને “કિંકણ” પણ કહે છે. એના ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને “કિંકણેલ” કહે છે. એ તેલ વાયુ ઉપર શરીરે મસજે છે. મોટી જાતનાં ઝાડ કેટલાક સુસલમાન લોક પિરોની કળરો પાસે શોભા માટે વાવે છે. એની છાયા ધણીજ થકે છે. લઘુ પીલુ: મધુર, તીખું, તુર, ખાદું, રચિકર, સારક, કડવું, તીક્ષ્ણ, ભેદક, દીપન, રક્તપિત્ત-કારક, સ્તિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વિદાહી છે; અને અર્થ, ગુલ્મ, કફ, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, વાયુ તથા વિપ્રાધાનો નાશ કરે છે. મોટું પીલુ: મધુર, વૃષ્ય, રચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને વિપ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે. એનું તેલ-લઘુ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:

(૧) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ અને સંઘ્રહણી ઉપર: પીલુનાં તાજાં પાંત્રાં ભક્ષણ કરવાં. (૨) વાયુહારક પોટા: પીલુનાં પાંત્રાં અને નગોડનાં પાંત્રાં કિંવા એકલાં પીલુનાં પાંત્રાં કચરી લોહી ગરમ કરી પોટલી બાંધી-ચોડી વાર તેનો શેક કરવો, પછી તે પોટલીમાંના પાંત્રાંનોજ પોટો બાંધી ઉપર કપડાનું વેષ્ટણ દઈ ૪ પહોર રહેવા દેવો. એટલે પગ વળવા, ફાટ થવી, કંમર, પીઠ, હાથ ઇત્યાદિ ને વાયુ વિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણ્ય આવશે. (૩) કૂતરાના વિષ ઉપર: પીલુનાં પાંત્રાંનો રસ પાવો અંગર મૂળીઆં ધસી પાવાં. (૪) મોઢાંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—પીલુનાં પાંત્રાંનો રસ ૧ તોલો અને ગાયનું ધી ૧૫ તોલો એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૫) સંધિવાત ઉપર:—પીલુનાં પાંત્રાંનો રસ અને કડવી ઘોસાળીનો રસ એકત્ર કરી અંગે ચોળવો, અથવા કિંકણેલ ચોળવું. (૬) કંઠુ (ખરજ) ગંડમાલા, અંડવૃદ્ધિ અને ક્ષત ઉપર: કિંકણેલ તેલ ચોળવું.

૩૬૯. પિસ્તાં:—(સંઠ નિકાયક.) પિસ્તાંનું ઝાડ મોટું થાય છે. આ ઝાડ પર્શિયા, યુખારા અને અફગાનીસ્તાન, એ દેશના જંગલની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણાના પોપટો જેવાં ફળ આવે છે. એના ઉપર પાતળી અને થકે છાલ હોય છે. ફળની અંદરના ગરનો રંગ લીલો હોય-છે, અને તે પર લાલ ટપકો હોય છે. તેને પીસ્તાં કહે છે. એનું છાલ સૂઝાં ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે. પિસ્તાં ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એને પક્વાન્તમાં તથા મીઠાઈમાં નાખે છે. એ બળકર તથા પુષ્ટાદાયક છે. એનું તેલ નીકળે છે. તે માથે ચોળવાથી પિત્તશ્મિન થાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ રેશ્મ અને કીરમજી રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવે છે. પિસ્તાં ગુર, સ્તિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, સ્વાદ, ધાતુવર્ધક, રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, ભેદક, કડવાં તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા ત્રિ-દોષનાં નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) પૌષ્ટિક ક્ષીર:—પિસ્તાં, બદામનો મગજ, ચારોળી અને ખસખસ ખારીક વાટી દૂધમાં નાંખી આટવી ખીર કરવી તથા તેમાં ગાયનું ધી અને સાકર નાંખી સેવન કરવું.

૩૭૦. પિસા:—એ ઝાડ મોટું થાય છે. તે મહાબળશ્વર, માયેરાંન અને બીજાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર:—પિસ્તાંનાં પાંત્રાંની ભૂકી કરવી, અને તેમાં કૂંચ તથા સાકર નાંખી આપવી, એટલે ઉપયુક્ત વિકાર દૂર થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. લીલાં પાંત્રાં હોય તો તેમને તેમજ ચાવી, ખાવાં. (૨) પાંકરોગ ઉપર:—પિસ્તાંનાં પાંત્રાંની ભૂકી ગરમ પાણીમાં આપવી.

૩૭૧. પીળા ધંત્રો (એખરો)—સં પીત્તધત્ત. મં પિત્તપીત્ત. ડિં પીત્તધત્ત. • પીત્તધત્ત. ૩૦ હળદીયદ્ધુવિં.

એને " પીળા ધંત્રો " " વિષમતી ધંત્રો " વગેરે કહે છે. એ સુખારે હાથ ને હાથ વધે છે. એના સર્વજે નારીક કાંઠા હોય છે. એને ને નિર્વાં આવે છે તે નંદુઆ યા નેવાં મળી છે. એ નિર્વાં કામળ નીંખી ઘાડવાથી તડ તડ વાગે છે. આ કાઠ પડતર નીંખીમાં વળું વાળ આડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં નિર્વાંનું તેજ કહે છે. એનાં યુગ્મજીવિ પિત્તોગ્નના મૂત્રીનાં રસ " ચેદ " કહે છે. એના મુલ પિત્તોગ્ન પ્રમાણે છે ઉપયોગઃ—(૧) વીંછીના વિષ અને ઘીઃ સ્વામાન્ન વિષ ઉપર—પીળા ધંત્રાના મૂત્રીઆંબી હાથ પાનમાં ખાવા ખાવતી. (૨) કાઠીયા તા ઉપર—પીળા ધંત્રાના મૂત્રીઆંબી હાથ પાનમાં ખાવતી. (૩) ગરમીનાં ઘાડાં અને મસ ઉપર—પીળા ધંત્રાની કૂનો સુંદવાથી ને રસ નીકલે છે તે ચોપાવે. જમર મૂત્રીમાં થતી ચોપાદ. (૪) આંખમાં કુસાં પડે છે તથા સાર આવે છે તે ઉપર—પીળા ધંત્રાનું ઘીઃ (૬૫ એવો મોલે વઘવે) આંખમાં અંદાળે. (૫) આંખો આવી હોય તે ઉપર—પીળા ધંત્રાનાં કૂનો અને સડો રસ અથવા ઘીઃ અંદાળમાં પાડવે. (૬) દેશ અથવા માટે—પીળા ધંત્રાના મૂત્રીઆંબું વૂલું કાઠીયામાં જમર પાણીમાં ખાવતું. (૭) પ્રમેહ ઉપર—પીળા ધંત્રાનાં પાંખને રાત્રે ને તેના સુધી મરી તેજ છે કુંજ ધી નીંખી દરોજ એક વખત પ્રમાણે પાંચ દાવસ ખાવતું, (૮) રક્તપિત્ત ઉપર—પીળા ધંત્રાનાં પાંખનો રસ જમના કૂમાં ૧ મહિના સુધી લેવાથી આદિ નક્કી થઈ છે. (૯) ખસ ઉપર—પીળા ધંત્રો નાળી તેજમાં જમર કરી ચોપાવે.

૩૭૨. પુંચળવેદઃ—સં ઉપચિત્ત, વસ્તંતી. મં ડિં• ચેદી, પુંચળી. ૩૦ કસિત્તે ભેદ માહારાષ્ટ્રમાં એને " પુંચળી, " " ચેદી " પણ કહે છે. એનાં પાંખાં મુલનાસીમાં પંખાં એ હોય છે. તે વેદ વાડે ઉપર વણી વાળ છે. આ વેદ પ્રસિદ્ધ છે. પુંચળવેદઃ—કપી, સ્તંભ, ધર વર્ધક, મર્મેદપિત્તમરઃ, લઘુ, ઘી, સીતલ, મધુર, રસાલે અને પાકાલે વીંછી તથા વાતલ છે; જ ઉપરસ તથા મુલની તાકા અને રજિર છે, તથા કૂંજ, કદ, પિત્ત, ક્ષોદ્ર, અને વિષનો તાક છે. ઉપયોગઃ—(૧) યુમક કૂંજા માટે—પુનગરેલનાં પંખાં વાડી નાંખનાં એટલે યુમક તરફ કહે છે. (૨) જળપુત્રી (પાકાં જેવું યુમક) જેમાં જળવરણ વિશેષ થાય છે તે) અને તે પછી પ્રકરના યુમક ઉપર—પુનગરેલનાં પંખાં વાડી નાંખનાં એટલે જામ કપી વાળ છે, એ યુમક કહે છે અમર નેહી જાય છે.

૩૭૩. પુષ્કરમૂળઃ—સં ૩૦ પુષ્કરમૂળ. ડિં• પીઠકરમૂળ. મલા• જવાહવા. લા• કસરપેલીઆસવ પુષ્કરમૂળની ઉપર કામધીર કેશમાં વાળ છે. પુષ્કરમૂળ એ એક કાપડો ભેદ છે. એને પાંખાં રમૂળ પણ કહે છે. પુષ્કરમૂળઃ—કડું, લીંડું, ઉષ્ણ તથા ભેદ છે; અને વાકુ, મં, જ્વર, સોષા આદિ, ઉપરસ, કોષી તથા પંડના અને વિશેષે કરી પાચકરણે તાક કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ક્રોધ, ચાસ, માસ, અને કોષી ઉપર—પુષ્કરમૂળ વૂલે મધ સાથે ખાવતું. (૨) સ્વરભંગ ઉપર—પુષ્કરમૂળ મેંમાં રાષ્ટ્રી રસ નળી ન્તો.

૩૭૪. પેદારીઃ—સં અતિનથા. મં મુદિત્ત, ચામેદી, માસલી. ડાં મુરે, ભારે, વં કમ્પ ડિં• કમ્પ. નં પીત્તરેલ્યા. ૩૦ મુદિત્તરેલ્યા. કાક ને કા. ડાં કસિત્તરેલ્યા. લાં એન્ડિલર ટીરિય. આ કાકને " મુદિત્તરેલ્યા " કાક " " મુદિત્ત " " મુદિત્તરેલ્યા " " મકની ચામેદી " એ વગેરે નીના નામે પણ જોગખવ છે. એ કાક મલ વાર કાચ પર્વત ઉપર વધે છે. એ ચોમાસામાં ઉજ્જવ વાળ છે. તે મલ્લ પ્રકારમાં વાળ છે. એનાં પંખાં લંબાં ગિમિલ દોડ પાડી પડેજાવામાં અને અણીએ અણીગાળ મનેથી તથા એક અંદાળ પડેજાવા અને વાર આંખની લંબાપદમાં હોય છે. આ કાક ઉપર પંખાંની ડીડી પામે રજ આવે છે, એ નાની ચોપારી નેવાં હોય છે. એના આકાર સ્વાતિ

હોય છે. નાનાં બાળકો એ ફળની વીંટીઓ પહેરે છે. એ ફળ લીલાં હોય છે ત્યારે ચીકણાં હોય છે. એ ફળનાં બિયાં બળદાણાનાં બિયાં પ્રમાણે લીલાં હોય ત્યારે મીઠાં લાગે છે. આ બિયાંનો પણ બળદાણા પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે. સુદ્રિકાનાં ઝાડની જાતનું “ફટાકડી” કરીને વેંતબર ઉંચાણનું કાકળું પ્રાંતમાં નદી કીનારે થનારું એક ઝાડ છે. એને રાતા રંગની સુદ્રિકા આવે છે. બાળકો એ ફળને જળકંડમાં નાંખી ફટાકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે. પેટારીનું એક જંગલી ઝાડ છે તે આથી જૂડું પડે છે. પેટારીના શુભ બળદાણા જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—પેટારીનાં મૂળાં આવી ખાવાં દિંવા પાંત્રાંનો રસ કાઢી પીવો. (૨) ગર્ભપાત ન થવા માટે: પેટારીનાં મૂળાં કુંવારી છોકરીએ કાલેલા સુતરના સમાન દોરડા લેખ તેમાં ગાંડી કંભરે બાંધવાં. (૩) મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે:—પેટારીનાં મૂળાંમાંનો ફાંટ કરી આપવો એટલે તે મૂળાંમાં ૧૬ તોલા પાણીમાં સારાં ઉઠાળી તે પાણી આઠ તોલા પર્યંત આપવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—પેટારીનાં મૂળાંમાં પાણીમાં વાટી સાકર નાંખી પાવાં; અથવા પેટારીનાં પાંત્રાંનો રસ નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૫) રૈત્ય, કફ અને દાહયુક્ત એવા વિષ-મજ્જર ઉપર: પેટારીનાં મૂળાં અને મુદનો કાઢો જે અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

ઉગ્ગ પેંડકુળી: પેંડકુળીના વેલા હોય છે. આ વેલો મોટો અને વિરતીયું થાય છે. એનાં પાંત્રાં અળખનાં ઝાડ જેવાં થાય છે. છાલ ઉપરથી કાળા રંગની હોય છે, પરંતુ અંદરથી રાતા રંગની હોય છે. એને રાતા રંગનો રસ આવે છે. અને તેની લાખ થાય છે. ઉપયોગ: (૧) ઉંઢરી ઉપર:—પેંડકુળીનાં પાંત્રાંનો રસ પાવો અને તેજ પાંત્રાં વાટી ઉપર ચોપડવાં. (૨) ફોદસા ઉપર:—પેંડકુળીના વેલાનો રસ અથવા છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી.

ઉગ્ગ. પેંડુર: રાં મહાપીડીતર. મં પેંડે, પેંડૂર. હિંં પેડીરાષ્ટ. કં ઝોંધ્યમાડુવરનું. શાં રેંડીયા, સિલિનીનોસા.

પેંડારનાં ઝાડ કાકળુમાં થાય છે. તેને જેઠ અને અપાઠ માસમાં ફળ આવે છે. એ ફળ જમરખ જેવડાં હોય છે. અને તેનો રંગ લીલો હોય છે. તેનું શાક કરે છે. પેંડુર: છૂં, આદક, વાતનાશક, શીતળ, બલકર, રચિકર, મધુર તથા રક્ષ છે; અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તો નાશ કરે છે.

ઉગ્ગ. પોઠળો:—(સંં બિંદુપત્રક.) પોઠળાની ભાજીનું કીડું રાતું અને માઠ જેવુંજ હોય છે, પરંતુ પાંત્રાં કંઠક તાંદળજના પાંત્રાં જેવાં હોય છે. આ ભાજીમાં કિંચિત ખટાશ હોય છે. પોઠળાની ભાજી નરમ કરવાથી સારી થાય છે, પરંતુ એને બિયાં આવે છે એટલે તે ઉપયોગમાં આવતી નથી. એનો રોપો સુમોરે હાથમર ઉચો વધે છે. ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ પ્રજા ઉપર:—પોઠળાનાં પાંત્રાંનો રસ જમીન ઉપર રેડવાથી નીકળનારો ભોંયરસો મેળવી તેનો લેપ કરવો.

ઉગ્ગ. પોપૈયો: રાં વાતકુંભદલ, મધુકર્કટી. મં પપ્પ. વં એરંડપપ્પ. હિંં અંડકાકડી. બંં જતાવિલેષુ. તેંં બોખ્યધ. તાંં પખ્યાં. છુંં બધ્યાંગાધ. મલાંં પખ્યાં. કંં પોખ્યલસ. ઈંં પપાવ. લાંં કારિકા પાપૈયા.

આ ઝાડ ધણીખરા પ્રાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ જે ત્રણ માંચોડું ઉંચું વધે છે. તેને આઠા અવળા ફાંટા ધણી ફટતા નથી. એના ફળને “પોપૈયો” કહે છે. એ ફળ નાળાએરની પેઠે પાંત્રાંની નીચે થાય છે. લીલાં ફળનો રંગ બહારથી લીલો હોય છે. લીલા ફળનું શાક કરે છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે, પરંતુ તે ધણી ખાવામાં આવે તો શરીરે વિકૃતિ થાય છે. એ ફળ ધણીજ વાતળ, જખમ રૂઝવનાર અને પ્રમેહાદિક બ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ ઝાડનું લાકડું ધણીજ પોચું હોય છે. તેના પાંત્રાંના ફાંટા લાંબા અને પોચા હોય છે. પોપૈયો: માદક છે; અને કફ તથા વાયુને કાપવનાર છે. પાકેલો પોપૈયો:—મધુર, જડ, રચિકર, પિત્તનાશક અને શુદ્ધ છે. ઉપયોગ: (૧) કીડવાત અને દાહર વગેરે રોગ ઉપર:—પોપૈયાના કાચા ફળને ચાકી ચીરીને જે રસ નીકળે તે ચોપડવો. (૨) મૂળ બ્યાધિ ઉપર:—પોપૈયાનાં કાચા ફળનો રસ મૂળબ્યાધિને ત્રણ દિવસ ચોપડવો, એટલે મૂળ બળી જાય છે અગર ગરી પડે છે. (૩) પ્લીહા (પેટમાં ગાંઠ થાય છે તે) રોગ ઉપર:—પોપૈયાના ફળનું પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધવું, અને પેટમાં પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચો બરી સાકર સાથે

લિપિમાં જલ્પ વાર પાવું (૪) કૃતિ ઉપર—પોપિવાતુ દૂધ એક અપવાદાર સાર સાથે જ
આપને આપવું હેમ તે એક બે ત્રીજાં આપવું (૫) જળવાત ઉપર—લીલા પોપિવાતો પુ
ત્રેલામાં નાંખી તેને બાપી હાલતળાએ તથા પમળાએ પાંચ લિપિ ભાવે.

૭૭૯. ફલ્ગુ—સ = પનસુ. મ = ફલ્ગુ. કિ = ૪૨૬૨. જ = ૪૨૬૨. ૬ = ૬૨૬૨. તે
પનસમર્થ. તા = પસાસુ, ગિરા. ટા = પેલા, મલા = પિલાવુ. લા = આર્યભટ્ટ. ઉપરિલિપિ.
ઉપરિલિપિ.

ફલ્ગુમાં આ મોડું થાય છે એ આ વાળા પછી પાંચ ૬ વર્ગ ફલ્ગુ છે. એનાં પાંચ ત્રીજાં બે
લાંબાં હેમ છે. પાંચ હરી ફલ્ગુ. કુતરાળ પ્રદેશમાં જલ્પ થાય છે. ફલ્ગુ ઉપર જાડા મંડા હેમ છે. એ
મોડું જાડા હેમ તે પુષ્કારે ૫૦૦ પર્વત તેને ફલ્ગુમાં જાય છે. આ જાડાને જમીનમાં પલ્લુ જાડા કરે છે.
ફલ્ગુમાં કાપા અને રસાળ જેવી બે ભાત છે. રસાળ ફલ્ગુમાં ફળ પાણુ હેમ છે. ફલ્ગુ જલ્પ જા
મોડામાં આવે છે. લીલા ફલ્ગુમાં સાકા કરે છે. પાકે જોડાએ બદરનો અર્ધ અવાળ છે. લાલીજેરી, વંજેર
અને જોમતક, એ દેશાંજે ફલ્ગુ પાકવાના વખતે થોડા સવારના પહેરમાં બનાબને નાંચે ફલ્ગુને
અર્ધજા થાય છે. અર્ધની બદર નિર્ધાર હેમ છે, તે પલ્લુ આવના ઉપરોચમાં આવે છે. એ લીલું હેમ છે.
જ્યારે તેને ચીંટી થાક કરે છે, અને સીંચીને કે બાપીને ખાખ છે. કળાવા સીંચા પહેલાં તેને લગ્ન કરી
પાણું નહિ તે તે મોડા અવાળથી ઉઠે છે તેને સુકવાને પાકે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે.
જોનાલામાં તેને સીંચીને ખાખ છે. ફલ્ગુમાં જાડામાં ફલ્ગુની થોડા જલ્પ વાર મહીના પર્વત પલ્લુ હરી જી-
જોની પેઠે ફલ્ગુ ઉપર નિર્ધાર કરે છે. ફલ્ગુમાં વખત મધ્યે જોડાએ મોડાથી ખાખ છે. ફલ્ગુમાં અર્ધ
સાકાની રાખી, બદર વખતે તેના ઉપરોચ કરે છે. ફલ્ગુ ઉપરનાં ફલ્ગુમાં થોડાને અવાળ છે, તેથી ફળ પુખ્ત
ઉપર થાય છે. અર્ધ વાડી તેની પાલસી થોડાથી કે પૂરી હરી ખાખ છે તેને ફલ્ગુ પોષ્ટા કરે છે. અર્ધની
ખાખ અને હરી પલ્લુ કરે છે. એનાં લાકડું પીણુ અને કાપામાં સામળા જેવું જ છે, તેથી ઉપરોચના કાપા
આવે છે. એ જાડાની પેડીજો, પુરસીજો, કૌરજ પર્વત ધિયાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફલ્ગુની જલ્પ
જલ્પ એક પાત (પાત) ફલ્ગુ હરીને જાડા થાય છે, તેનાં પાંચ મોડાં હેમ છે, અને તેનાં રજ આવના
ઉપરોચમાં આવતાં નથી. એનાં લાકડું પલ્લુ ઉપરોચમાં આવે છે. તે જીવન ફલ્ગુ. કસ્ટાં કાકા, રાવ
તેના રજ સાથે થોડો નથી. તેની હેડીજો અને કાવાળ (વાસ્કી) કરે છે. ફલ્ગુમાં અર્ધ ખાખ જા
પાત ન આવું, ખાવાથી પેટ ચીડી થાય છે અને લીલું તથા લુપ્ત ફલ્ગુ—મલાવકાંમક, પંડે,
જાકર, દોષલ દુર, ધુર અને વાળા છે. કુમળુ ફલ્ગુ—ખુર, જડ, જર, તથા મેલ્લેક છે; અને
કાક, વાણ, પિત્ત, કલસન તથા કલપિતનો નાક કરે છે. પાકેલું ફલ્ગુ—જાક વખતે લીલું, કાક
લિપિ, વાલિમક, પાલવક, ફિલ્લર માલવક, જર, જાકર, પાલિ, જાલમક, જાલ તથા કાક
છે; અને કલપિત, કલસન તથા વાણનો નાક કરે છે. ફલ્ગુની જાડાથી—ખુર, જાલ, જડ, અને
લિપિ છે. ફલ્ગુની જિલ્લા—કાલા, યુગલિકાર અને જાલ છે એનાં પાણી—જાલ તથા ખુર અને
જિલ્લાનાક છે. ઉપરોચ—(૧) મોડા ફલ્ગુ હેમ તે ઉપર—ફલ્ગુમાં ઉપર એ જાડાની
થાય છે તેને 'ફલ્ગુ જાળી' કહે છે, તે પસી ચોપડી. (૨) જળાળ ઉપર—જાલ ફલ્ગુ
ખાકર અને ખરતીની જાલ એક જાડી પાણી નાખી તેના રસ પાકાર કાઢી જાય. રજ પાણી
(૩) જાળાળનાં આમસ મહાણી ઉપર—જાળા ફલ્ગુની તથા જાળા જાળાની જાલ અવરજા
જાલ પાણી નાખી રસ કાઢે. આ રસ જાળાની કલિત પ્રમાણે એક તોલાથી જલ્પ તોલા પછી, જા
તોમાં જાળા પાણી ને થાસા પર્વત નાંખી જાલ કરે. (૪) કાકાળ ઉપર—ફલ્ગુની
જાકા ફાળાના જેવોને માથે જાળીવાર કળાજો હેમ છે તે જાલીક વાડી રસ કાઢી તે થોડો થોડો
પાણી રહેલું, અથવા વાડેલી કળાજોની ચોળા હરી ખોળાં રાખી. (૫) કલપિતસાર અને અર્ધ
ઉપર—જાલ અને ફલ્ગુની જાકાનો રસ કાઢી તેમાં જાળા નિર્ધાર પાણી નાંખી તે થાય. (૬)
ફલ્ગુમાં ખાવાથી જાલજી જાલ હેમ તે.—જાલ પાણું (૭) ફલ્ગુ ઉપર જાલ ખાવાથી થાય
અને છે તે ઉપર—લિપિ, જાલવાળાં જોર ખાવાં.

૩૮૦. ફાલસા:—સં ૦ પશ્ચ. મં ૦ અં ૦ શલસા. હિં ૦ ફાલસે. કં ૦ બેટલા. ફાં ૦ પાલસા. એશિયાટીક ગ્રેવિયા. લાં ૦ ગ્રેવીયા. એશિયાટીકા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ બંગીઆમાં વાવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એની પાકાં ફળ પીંપરનાં ફળ જેવાં અને તેના રંગ જાણુઓ હોય છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ બિયાં સુકાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ બિયાંનું સરખત કરી પીએ છે. ફાલસા:—ખાટાં, તુરાં તથા લઘુ છે; અને કદ તથા વાયુનાં નાશક અને પિત્તકર છે. લીલાં ફળ:—પિત્તલ, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરાં તથા વાંતનાશક છે. પાકાં ફળ:—મધુર, સ્વાદુ, રચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલખદ્તાકારક, હૃદય, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોષ તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મહગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર:—ફાલસાનો મૂળીઆનો લેપ, હુંટી, બસ્તી અને ભગ, એ ઠંડાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નિકળી જાય છે. (૨) દાહ શમન થવા માટે:—ફાલસાનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવાં. (૩) પિત્ત વિકાર અને હૃદ્રોગ ઉપર:—ફાલસાનાં પાકાં ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરખત કરી તેમાં થોડી ચુંકની ભૂટી અને સાકર નાંખી પાવું.

૩૮૧. ફાંગળો:—(સં ૦ ફાંગળજક.) એ ઝાડ તથા એનાં પાંત્રાં પણ રાત્રિનિદ્રાની જેવાં હોય છે, પરંતુ પાંત્રાંમાં કાચા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ઘોળો, રાતો અને કાળો એવી ત્રણ જાત છે. ફાંગળો:—લઘુ, કડવો, રક્ષ, હૃદય, અનિદ્રાપક, પિત્તલ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખો, રચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કદવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, હર્ષ, વીંછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કુરશાના વિષ ઉપર:—ફાંગળાનાં મૂળીઆં અગર ઘોટવેલીનાં મૂળીઆં ધસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. પછી કમી જરતી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા. માથું ચઢે તો કાળા કડાનાં મૂળીઆં ધસી માંચે ને કપાળે ધસવાં, પેટમાં કદ આવે તો તેજ મૂળીઆં ધસી પાવાં, હલકી થવા જેવું જણાય તો, ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુટી ગોળી કરી ખવરાવવી, શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી, સોજાં આવે તો ધતૂરાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં મેથીનો લોટ નાંખી સોજા ઉપર લેપ કરવો. કિંવા પક્ષીનાં મૂળીઆં ગૌમૂત્રમાં ધસી ઉપર ચોપડવાં. (૨) ક્ષતમાંના કૃમી મરવા માટે:—ફાંગળાનાં લીલાં પાંત્રાં હાથ પર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો, અને તેજ પાંત્રાંની ચેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાજાડતાજ મરે છે. એ પ્રમાણે એક બે વાર ચોટ પથ ચોપડવું. (૩) મૂત્રાત્ત ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ હૃદયે ચોપડવો, અને એક ટીપું મૂત્ર-કાર ઉપર પાડવું. (૪) જંતુ ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી પાવો. (૫) દોરના જઘમ ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ચોપડવો. (૬) વાયુથી અંગમાં સણકા થતાં હોય તે ઉપર:—ફાંગળાના પાંત્રાંનો રસનો લેપ કરવો.

૩૮૨. ફાંજ:—સં ૦ જાંજાંજાં. મં ૦ ફાંજ, ફાંજ, ફાંજ, વરધારા લેદ. હિં ૦ ફાંજ, કાલાવિધારા. કં ૦ ફિરિયમુષ્ટ. લાં ૦ રિન્હિયા ઓનાટા.

ફાંજના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંત્રાં અળુનાં પાંત્રાં જેવાં પરંતુ ઘણાં નાનાં હોય છે. પાંત્રાંનું શાક અળવીનાં પાંત્રાં પ્રમાણે કરે છે. એ શાક સાફ થાય છે. ફાંજનો વેલો મોટો થઈ તે એકાદ ઝાડના આશ્રયે રહે છે, એને “ફાંજ” પણ કહે છે. ફાંજ:—શીતલ, આહક, વૃષ્ય, કડવી, તુરી, તીખી, મધુર, બલકર, કદકારક, વિષજનકારક તથા ગુરુ છે; અને વાત, પિત્ત, હૃદ્રોગ, ઉષ્ણ, આમદોષ, તથા ક્લેશનું શમન કરે છે. (૧) કુરશાના વિષ ઉપર:—ફાંજનાં વેલાનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ધસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દીવસે પાવાં. પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે; હૃદય પસમાં બે વાર પાવાં.

૩૮૩. ફિરંગીમૂળ:—એને “ફિરંગી” પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને ઝીણા કાંટા હોય છે, એના કાંદા સૂરના ઝાડ જેવા દેખાય છે. એને ધારિકશિંગો આવે છે, ફિરંગીની

દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—પોપેપાનુ દૂધ એક, ચમચાભાર સાકર સાથે પાનખાકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. (૫) જળવાત ઉપર:—લીંઘા પોપેપાનો દૂધ તપેલામાં નાંખી તેને બાષ્પી દાષ્ટતળીએ તથા પમળગીએ પાંચ દિવસ બાંધવો.

૭૭૮. કૃષ્ણસ:—સં પનસ. મં કૃષ્ણસ. હિં ૬૮૬૨. જં ૦ કાંદાં. કં ૬૬૨૧૧મારા. પનસકાયાં. તાં ૦ પચાયુ, ચિરા. તું ૦ પેવા, મવાં ૦ પિવાતુ. લાં ૦ આટાકાપંસુ ઉન્નિશિદિશિયા. ઈડીયન નૈકરી.

કૃષ્ણસનું જાડ મોટું થાય છે. એ જાડ વાળા પછી પાંચ છ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાંત્રાં લીંઘાં બાંધાં હોય છે. ધણું કરી કૃષ્ણસ કુમરાળ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે. કૃષ્ણસ ઉપર જાડા કાંટા હોય છે. મોટું જાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્વત તેને કૃષ્ણસો થાય છે. આ જાડને જમીનમાં પથ્થુ ફળ લાગે છે. કૃષ્ણસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે. રસાળ કૃષ્ણસનું ફળ ધોળું હોય છે. કૃષ્ણસ ઘણા જ મોગમાં આવે છે. લીના કૃષ્ણસનું ચાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાથીચેરી, જમશેડ અને ગોમતક, એ ઠેકાણે કૃષ્ણસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમાં અનાજને બદલે કૃષ્ણસનો ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની અંદર મિયાં હોય છે, તે પથ્થુ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીંધું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી ચાક કરે છે, અને રોડીને કે બાષ્પીને ખાય છે. કળાયા રોમ્યા પહેનાં તેને લગાર છીં પાડવું, નહિ તો તે મોટા અવાજથી ઉડે છે. તેને સૂકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે. ચોમાસામાં તેને રોડીને ખાય છે. દક્ષિણ કોક્ષજ્વા કણ્વી લોક ત્રણ ચાર મહીના પર્વત ધણું કરી ફળે, એનાં પેડે કૃષ્ણસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. કૃષ્ણસનો વખત મયો એટલે મોટલી ખાય છે. કૃષ્ણસનો સૂકવે રાખી, જરૂર વખતે તેના ઉપયોગ કરે છે. કૃષ્ણસ ઉપરનાં ફોતરાં ઢોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ ધુબા ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભ વાગી તેની પાતળી ચોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે. તેને કૃષ્ણસ પોગા કહે છે. ગર્ભન ખીર અને કઢી પથ્થુ કરે છે. એનું લાકડું પીળું અને ટકવામાં સામના જેવુંજ છે, તેથી ધમારતના કામમાં આવે છે. લાકડાની પેગિઓ, ખુરસીઓ, ચોરંગ, પગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. કૃષ્ણસની જાડ તુંજ એક પાત (પાત્ર) કૃષ્ણમ કરીને જાડ થાય છે, તેનાં પાંત્રાં મોટાં હોય છે, અને તેનાં ફળ ખાવાનું ઉપયોગમાં આવતાં નથી. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજા કૃષ્ણસ-કરતાં ટાકડ, પરા તેના રંગ સારા હોતા નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણી) કરે છે. કૃષ્ણસનો ગર્ભ ખાઈ ઉપ પાન ન ખાવું; ખાવાથી પેટ ચડી માથુસ મરે છે. લીંધું તથા ઘુનું કૃષ્ણસ:—મવાવધંબક, મધુર બલકર, દોષધ, ટુર, ચુર અને વાતળ છે. કૃષ્ણસ:—મધુર, જડ, કઠકર, તથા મેલવધંક છે; અંદાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતશય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. પાકેલું કૃષ્ણસ:—પાક વખતે શીતન, દાહક સ્નિગ્ધ, વૃક્ષિકારક, કાષ્ઠવધંક, રચિકર, માસવધંક, કઠકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જનકારક, રૂષ્ય તથા કંઈ છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતશય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. કૃષ્ણસની ચોટલી:—મધુર, રૂષ્ય, જડ, અંદાહ વિષ્ણુબક છે. કૃષ્ણસના મિયાં:—કડવા, મુખશુદ્ધિકર અને ચુર છે. એનું પાણી:—રૂષ્ય તથા મધુર અંદાહ ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) મ્હોં ફાટ્યું હોય તે ઉપર:—કૃષ્ણસના ઉપર જે અંગૂઠા થાય તે “કૃષ્ણસ અંગૂઠી” કહે છે, તે ઘસી ચોપડવી. (૨) નળેચુદ ઉપર:—પાકા કૃષ્ણસ અંકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કરચી, પાણી નાખી તેનો રસ ખારી કાઢી પાવો. પથ્થુ પાળવું (૩) બાળકના આમસંઘહણી ઉપર:—કાપ્યા કૃષ્ણસની તથા કાપ્યા આખાની છાલ સમભાગ સ્થાં પાણી નાખી રસ કાઢવો. આ રસ બાળકની ચક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ-તોલા સુધી તેમાં ચૂનાનું પાણી બે માસા પર્વત નાખી જલદી પાછું દેવો. (૪) કંઠરોગ ઉપર:—કૃષ્ણસ વ્હરેક કાળીના છેવટને ભાગે અણીદાર કળાઓ હોય છે તે બારીક વાડી રસ કાઢી તે ચોડા ચોડે પાડતાં રહેવું, અથવા વાટેલી કળાઓની ગોળી કરી મ્હોળાં રાખવી. (૫) રક્તાતિસાર અને મમ્હા ઉપર:—આડ અને કૃષ્ણસની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચૂનાનું નિત્યું પાણી નાંખી તે પાવો. (૬) કૃષ્ણસ ખાવાથી અસ્થુરૂ થયું હોય તો:—કાપડ ખાવું. (૭) કૃષ્ણસ ઉપર પાન ખાવાથી મ્હા થયે છે તે ઉપર:—કિચિત ખદાસવાળાં ભોર ખાવાં.

૩૮૦. ફાલસા:—સં ૦ પદ્મક. મં ૦ યં ૦ અં ૦ શલસા. દિં ૦ દ્વાલસે. કં ૦ બેદુદા. કાં ૦ પાલસા.
કં ૦ એશિયાદીક ગ્રેવિયા. લાં ૦ ગ્રેવીયા. એશિયાદીકા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ બગીચામાં આવે છે. ઉત્તર દિગ્દશાનામાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એના પાકાં ફળ પીપરનાં ફળ જેવાં અને તેનો રંગ જાંબુજો હોય છે. એ ફળ ખાવાથી ગીકાં લાગે છે. એ બિયાં મુકાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ ગિયાંનું સરખત કરી પીએ છે. ફાલસા:—ખાટાં, તુરાં તથા વધુ છે; અને કદ તથા વાચુનાં નાશક અને પિત્તકર છે. લીલાં ફળ:—પિત્તલ, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરાં તથા વાતનાશક છે. પાકાં ફળ:—મધુર, સ્વાદુ, રગિકર, તર્પણ, શીતળ, મલખદનાકરક, લઘુ, ઘાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તપા, દાહ, ક્ષતદાય, શોષ તથા પિત્તવરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મુદગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર:—ફાલસાનો મૂળીઓનો લેપ, કુંડી, અસ્તી અને ભગ, એ ઠંડાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નિકળી જાય છે. (૨) દાહ રામન થવા માટે:—ફાલસાનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવાં. (૩) પિત્ત વિકાર અને દ્વેદોગ ઉપર:—ફાલસાનાં પાકાં ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરખત કરી તેમાં થોડી મુકીની ભૂષી અને સાકર નાંખી પાવું.

૩૮૧. ફાંગળો:—(સં ૦ ફળિજનક.) એ ઝાડ તથા એનાં પાંત્રાં વધુ રાતજીવડી જેવાં હોય છે, પરંતુ પાંત્રાંમાં કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રોતો હોય છે. એમાં ધોળો, રોતો અને કાળો એવી ત્રણ વસ્તુ વત છે. ફાંગળો:—લઘુ, કડવો, રક્ત, હેઠ, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે અને રસકાળે તીળો, રચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કદવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, હર્ષ, વીંછી અને સર્પના વિપનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દુરશાના વિષ ઉપર:—ફાંગળાનાં મૂળીઓ અગર ઘેટવેલીનાં મૂળીઓ ધસી ૩ નોલા પર્યંત પાવાં. પછી કમી જવરતી પ્રકાર ૧૫ તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા. માથું ચઢે તો કાળા કડાનાં મૂળીઓ ધસી ગાંધે ને કપાળે ધસવાં, પેટમાં કાંઈ આવે તો તેજ મૂળીઓ ધસી પાવાં, કિડની થવા જેવું જણાય તો, ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુંડી ગોળી કરી ખવરાવવી, શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી, સોજ આવે તો ધંતૂરાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં મેથીનો લોટ નાંખી સોજ ઉપર લેપ કરવો. કિવા પક્ષીનાં મૂળીઓ ગાયૂતમાં ધસી ઉપર ચોપડવાં. (૨) ક્ષતમાંના કૃમી મરવા માટે:—ફાંગળાનાં લીલાં પાંત્રાં હાથ પર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો, અને તેજ પાંત્રાંની ચેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાજડતાજ મરે છે. એ પ્રમાણે એક બે વાર ચોપડવું. (૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ઘડિયે ચોપડવો, અને એક દીપું મૂત્રદાર ઉપર પાડવું. (૪) જંતુ ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી પાવો. (૫) ઠારના જખમ ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ચોપડવો. (૬) વાયુથી અંગમાં સણકા થતા હોય તે ઉપર:—ફાંગળાના પાંત્રાંનો રસનો લેપ કરવો.

૩૮૨. ફાંછ:—સં ૦ જીર્ણપ્રજ. મં ૦ ફાંજ, ફાંછ, ફાંદ, વરધારા બેદ. દિં ૦ ફાંછ, કાલાવિધારા. કં ૦ કિરિયમુષ્ટ. લાં ૦ રિન્દિયા ઝોનારા.

ફાંછના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંત્રાં અણુનાં પાંત્રાં જેવાંજ પરંતુ ધણાંજ નાનાં હોય છે. પાંત્રાંનું શાક અગવીનાં પાંત્રાં પ્રમાણેજ કરે છે. એ શાક સાફ થાય છે. ફાંછનો વેલો મોટો થઈ તે એકાદ ઝાડના આશ્રયે રહે છે, એને “ફાંદ” પણ કહે છે. ફાંછ:—શીતલ, આહક, વૃષ્ય, કડવી, તુરી, તીખી, મધુર, બલકર, કદકારક, વિષ્ઠ્ભકારક તથા શુર છે; અને વાત, પિત્ત, હેઠોગ, ઉષ્ણ, આમદોષ, તથા કલેશનું શમન કરે છે. (૧) દુરશાના વિષ ઉપર:—ફાંછનાં વેલાનાં મૂળીઓ ગરમ પાણીમાં ધસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દીવસે પાવાં. પછી બીજા અને ત્રીજા દિવસે; પછી વસમાં બે વાર પાવાં.

૩૮૩. ફિરંગીમૂળ:—એને “ફિરંગી” પણ કહે છે. એ ઝાડ ધણાંજ મોટાં થાય છે. એને ઝીણા કોટા હોય છે, એના કાંદા સૂકા ઝાડ જેવા દેખાય છે. એને આંરિક શિંગો આવે છે. ફિરંગીની

દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—ગોપૈવાનુ દૂધ એક ચમચાભાર સાકર સાથે પાનખાકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. (૫) જળવાત ઉપર:—લીલા ગોપૈવાનો છું તપેલામાં નાંખી તેને બાણી હાથતળાએ તથા પગતળાએ પાંચ દિવસ બાંધવે.

૭૭૨. ફૂલસ:—સં ૫૧સ. મં ૧૫સ. કિં ૬૮૬૨. જં ૦ દાઠાં. ૬૦ દહસીનમાસ. તે પતસકાચો. તાં ૫લાયુ, ચિરા. ૮૦ પેલા, મવાં ૫વાયુ. લાં આટાકાપેસુ ઉન્નેશિદાધિયા. ૧ ઇડીયન બેકટી.

ફૂલસનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ વાળા પછી પાંચ છ વર્ષ ફલે છે. એનાં પાંખાં લીલાં અને લાંબાં હોય છે. ઘણું કરી ફૂલસ કુંગરાગ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે. ફૂલસ ઉપર જાડા કાંટા હોય છે. એ મોટું ઝાડ હોય તો મુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફલસો થાય છે. આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ લાગે છે. ફૂલસમાં કાપા અને રસાગ એવી બે જાત છે. રસાગ ફળમનું ફળ ઘોળું હોય છે. ફૂલસ ઘણું જ મોગમાં આવે છે. લીલા ફૂલસનું સાકર કરે છે. પાકે એટલે બંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાલીમેરી, જમ્બોર અને ગોમતક, એ ઠેકાણે ફૂલસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમાં બનાજને બદલે ફૂલસનો ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની અંદર ગિયાં હોય છે, તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીધું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી સાકર કરે છે, અને રોજીને કે બાણીને ખાય છે. કળાયા શેક્યા પહેલાં તેને લગાર છીંક પાડવું, નહિ તો તે મોટા બચાજથી ઉડે છે. તેને સૂકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે. ચોખાલામાં તેને રોજીને ખાય છે. દક્ષિણ કાકજીમાં કણ્વી લોક ત્રણ ત્રાર મહીના પર્યંત ઘણું કરી ફૂલસની પેઠે ફૂલસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ફૂલસનો વખત મધો એટલે ગોઠલી ખાય છે. ફૂલસનો ગર્ભ સૂકવી રાખી, જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફૂલસ ઉપરનાં ફોતરાં ઘોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભ વાડી તેની પાતળા શેટલી કે પૂરી કરી ખાય છે. તેને ફૂલસ પોગા કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઢી પણ કરે છે. એનું લાકડું પીળું અને ટકવામાં સાગના જેવુંજ છે, તેથી ધમારવના કામમાં આવે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચોરમ, પદ્મગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફૂલસની જાત તુંજ એક પાત (પાન) ફળમ કરીને ઝાડ થાય છે, તેનાં પાંખાં મોટાં હોય છે, અને તેનાં ફળ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતાં નથી. એનું લાકડું ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજા ફૂલસ કરતાં ટકા, પરંતુ તેનો રંગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (ગારણી) કરે છે. ફૂલસનો ગર્ભ ખાઈ ઉપર પાન ન ખાવું; ખાવાથી પેટ ચડી માથુસ મરે છે. લીલું તથા લુનું ફૂલસ:—મધાવદ્બંધક, મધુર, બલકર, દોષક, ઘર, ગુર અને વાતળ છે. કુમળું ફૂલસ:—મધુર, જડ, કઠકર, તથા મેદવર્ધક છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્રમ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. પાકેલું ફૂલસ:—પાક વખતે હીતક, દાહક, સ્નિગ્ધ, વૃક્ષિકારક, ધાતુવર્ધક, શ્વેતકર, માંસવર્ધક, કઠકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જંતુકારક, રૂબ તથા ફળ છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્રમ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ફૂલસની ગોટલી:—મધુર, રૂબ, જડ, અને વિષ્બંધક છે. ફૂલસના બિયાં:—કડવાં, સુખચુદિકર અને ગુર છે. એનું પાણી:—રૂબ તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) મ્હોં ફાટ્યું હોય તે ઉપર:—ફૂલસના ઉપર જે અર્ચન થાય છે તેને "ફૂલસ આજી" કહે છે, તે ઘસી ચોપડવી. (૨) નળેચુદ ઉપર:—પાકા ફૂલસનાં અંકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કરી, પાણી નાખી તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવે. પથ્થ પાગલું (૩) બાળકના આમસંઘલણી ઉપર:—કાપ્યા ફૂલસની તથા કાપ્યા આંખાની છાલ સળગાવ લઈ પાણી નાખી રસ કાઢે. આ રસ બાળકની સક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઈ તેમાં ચૂનાનું પાણી બે માસા પર્યંત નાંખી જલદી પાછું રહે. (૪) કંઠરોગ ઉપર:—ફૂલસની દરેક કાળાના છેવટને બાજે અણીદાર કળાઓ હોય છે, તે બારીક વાડી રસ કાઢી તે ઘોડો ઘોડા પાકતાં રહેવું, અથવા વાટેલી કળાઓની ગોળા કરી મ્હોંમાં રાખવી. (૫) રક્તાતિસાર અને મન્દાં ઉપર:—આદ અને ફૂલસની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચૂનાનું નિતરું પાણી નાંખી તે પાંવે. (૬) ફૂલસ આવાથી અણર્જ્ય થયું હોય તો:—કાપું ખાવું. (૭) ફૂલસ ઉપર પાન ખાવાથી મેદવર્ધક છે, તે ઉપર:—કિચિત ખદાસવાળાં ભેર ખાવા.

૩૮૦. ફાલસા:—સં ૦ પૃષ્ઠક. મં ૦ બં ૦ અં ૦ શલસા. હિં ૦ ફાલસે. કં ૦ બેટલા. ફાં ૦ પાલસા. ઓશિયાટીક ટ્રેવિયા. લાં ૦ ટ્રેવીયા. ઓશિયાટીકા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ બંગીયામાં વાવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એની પાકાં ફળ પીપરનાં ફળ જેવાં અને તેનો રંગ જાંબુઓ હોય છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ બિયાં સુકાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ બિયાંનું સરખત કરી પીએ છે. ફાલસા:—ખાટાં, તુરાં તથા લઘુ છે; અને કદ તથા વાયુનાં નાશક અને પિત્તકર છે. લીલાં ફળ:—પિત્તક, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરાં તથા વાંતનાશક છે. પાકાં ફળ:—મધુર, સ્વાદ, રચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલખદ્ધતોષકર, હૃદય, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રંકટદોષ, તૃષ્ણ, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોષ તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂઠગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર:—ફાલસાનો મૂળીઆનો લેપ, કુટી, બસ્તી અને ભગ, એ કોણે કરવો; એટલે ગર્ભ નિકળી જાય છે. (૨) દાહ શમન થવા માટે:—ફાલસાનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવાં. (૩) પિત્ત વિકાર અને દુદ્દોગ ઉપર:—ફાલસાનાં પાકાં ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરખત કરી તેમાં થોડી સુંકની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવું.

૩૮૧. ફાંગળો:—(સં ૦ ફલિજ્જનક.) એ ઝાડ તથા એનાં પાંત્રાં પણ રાત્રિનિદ્રામાં જેવાં હોય છે, પરંતુ પાંત્રાંમાં કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં કાળો, રાતો અને કાળો એવી ત્રણ જાત છે. ફાંગળો:—લઘુ, કડવો, રક્ત, હૃદય, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખો, રચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કદવાંત, કૃમિ, કુષ્ઠ, હર્ષ, વીંછી અને સર્પનાં વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કુરશાના વિષ ઉપર:—ફાંગળાનાં મૂળીઆં અગર ઘોટવેલીનાં મૂળીઆં ધસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. પછી કમી જમ્બી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા. માથું ચઢે તો કાળા કડાનાં મૂળીઆં ધસી માંથે ને કપાળે ધસવાં, પેટમાં કડા આવે તો તેજ મૂળીઆં ધસી પાવાં, ઉઘટી થવા જેવું જણાય તો, ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુટી ગોળી કરી અવરાવવી, શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી, સોજાં આવે તો ધંતૂરાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં મેથીના લોટ નાંખી સોજાં ઉપર લેપ કરવો. કિંવા પક્ષીનાં મૂળીઆં ગૌમૂતમાં ધસી ઉપર ચોપડવાં. (૨) ક્ષતમાંના કૃમી મરવા માટે:—ફાંગળાનાં લીલાં પાંત્રાં હાથ પર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો, અને તેજ પાંત્રાંની ચેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાબડતોબ મરે છે. એ પ્રમાણે એક બે વાર ચોપડવું. (૩) મૂત્રામ્નાત ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ઘંદિયે ચોપડવો; અને એક દીપું મૂત્રના દાર ઉપર પાડવું. (૪) જંતુ ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી પાવો. (૫) હારના જખમ ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ચોપડવો. (૬) વાયુથી અંગમાં સજીક થતો હોય તો ઉપર:—ફાંગળાના પાંત્રાંનો રસનો લેપ કરવો.

૩૮૨. ફાંજ:—સં ૦ જીર્ણાંજ. મં ૦ ફાંજ, ફાંજ, ફાંદ, વરધારા ભેદ. હિં. ફાંજ, કાલાવિધારા. કં ૦ કિરિયમુળ. લાં ૦ રિલ્હિયા ઝોનારા.

ફાંજના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંત્રાં અળુનાં પાંત્રાં જેવાં પરંતુ ધણાંજ નાનાં હોય છે. પાંત્રાંનું શાક અળવીનાં પાંત્રાં પ્રમાણેજ કરે છે. એ શાક સાદું થાય છે. ફાંજનો વેલો મોટો યદ્ય તે એકાદ ઝાડના આશ્રયે રહે છે, એને “ફાંદ” પણ કહે છે. ફાંજ:—શીતલ, આહક, વૃષ્ય, કડવી, તુરી, તીખી, મધુર, બલકર, કદકારક, વિષ્ટબકારક તથા ગુરુ છે; અને વાત, પિત્ત, હૃદોગ, હૃદય, આમદોષ, તથા કલેશનું શમન કરે છે. (૧) કુરશાના વિષ ઉપર:—ફાંજનાં વેલાંનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ધસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દીવસે પાવાં. પછી બીજા અને ત્રીજા દિવસે, પચ્ચે પચ્ચે બે વાર પાવાં.

૩૮૩. ફિરંગી મૂળ:—એને “ફિરંગી” પણ કહે છે. એ ઝાડ ધણાંજ મોટાં થાય છે; એને ઝીણા કાંઠા હોય છે, એના કાંઠા સૂઝના ઝાડ જેવા દેખાય છે. એને ખારિડોશિંગો આવે છે. ફિરંગીની

દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—પોપૈવાનુ દૂધ એક ગમયામાર સાકર સાથે પા
ખાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. (૫) જળવાત ઉપર:—લીલા પોપૈવાનો છું
તપેલામાં નાંખી નેને આશી દાષતગીએ તથા પગતગીએ પાંચ દિવસ બાંધવો.

ॐ७५. इष्टुसः—सं० पनस्. म० इष्टुस. दि० ३८६२. ज० मांज. ३० दधसीनभारा. ।
पनसकायां. ता० पचायु, गिरा. दु० पेवा, भवा० पित्रायु. धा० आटोकापेसु ४८२मिश्राविद्या.
छडीपन न्कडरी.

શ્રીકૃષ્ણનું જાડ મોટું થાય છે. એ જાડ વાળા પછી પાંચ વર્ષ ફલે છે. એનાં પાંત્રાં લીલાં લાંબાં હોય છે. થલું કરી કૃષ્ણ કુંભરાગ પ્રદેશમાં જલુજ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જાડા કાંટા હોય છે. જો મોટું જાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને શ્રીકૃષ્ણ થાય છે. આ જાડને જમીનમાં પચ્છ ફળ લાવે છે. શ્રીકૃષ્ણમાં કાપા અને રસાગ એવી બે જાત છે. રસાગ શ્રીકૃષ્ણનું ફળ ધોળું હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ મધ્ય જાત મોમમાં આવે છે. લીલા શ્રીકૃષ્ણનું ચાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખુલાય છે. તાલીયેરી, મજેર અને જોમતક, એ ઠંકણે શ્રીકૃષ્ણ પાકવાના વખતે લોક સત્તારના પહેરમાં અનાજને મલે શ્રીકૃષ્ણનો ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની અંદર નિપાં હોય છે, તે પચ્છ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે, અને શેડીને કે બારીને ખાય છે. કળાયા શેડ્યા પહેમાં તેને લગાર છીક પાકવું, નહિ તો તે મોઠા અવાજથી ઉડે છે. તેને સુકવવાને માટે તેના ઉપર માડી ચોપડી રાખે છે. જોમાસામાં તેને શેડીને ખાય છે. દક્ષિણ કોક્ષમાં કણી લોક ત્રણ ચાર મહીના પર્યંત થલું કરી ફીડે એની પેટે શ્રીકૃષ્ણ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણનો વખત ગયો એટલે ચોટલી ખાય છે. શ્રીકૃષ્ણનો મજે સૂકવી રાખી, જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ ઉપરનાં ફાતરાં દોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભ વાડી તેની પાતળી શેટલી કે પૂરી કરી ખાય છે. તેને શ્રીકૃષ્ણ ચોળી કહે છે. ગર્ભનું ખીર અને કઠી પચ્છ કરે છે એવું લોકો પીળું અને ટકવામાં સામના જેવુંજ છે, તેથી કમારતના કામમાં આવે છે. એ લોકોની પેડીઓ, ખુરસીઓ, ચૌરંગ, પથંગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની જાત તુલજ એક પાત (પાત્ર) શ્રીકૃષ્ણ કરીને જાડ થાય છે, તેનાં પાંત્રાં મોઠાં હોય છે, અને તેનાં જળ ખાવાને ઉપયોગમાં આવતાં નથી. એવું લોકો કહ્યા ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજા શ્રીકૃષ્ણ-કરતાં ટકાક, પરંતુ તેના રંગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને ફરવાળ (બારણી) કરે છે. શ્રીકૃષ્ણનો ગર્ભ ખાઈ ઉપર પાન ન ખાવું; ખાવાથી પેટ ચડી માખુસ મરે છે. લીલું તથા જુલું શ્રીકૃષ્ણ:—મવાવજાંબક, મધુર, બદામ, દોષધ, દુર, ગુર અને વાતળ છે. કુંભળું શ્રીકૃષ્ણ:—મધુર, જડ, કઠકર, તથા મેઢવધંક છે; અંબ, દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્રમ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. પાકેલું શ્રીકૃષ્ણ:—પાક વખતે શીતલ, કઠક, સિન્ધ, વૃષિકારક, ધાતુવધંક, શ્વિકર, માંસવધંક, કઠકર, બળકર, પોષિક, જંતુકારક, વૃષ્ય તથા ફીડે છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્રમ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણની જાડલી:—મધુર, વૃષ્ય, જડ, અને વિષબક છે. શ્રીકૃષ્ણનાં બિયાં:—કડવાં, મુખમુદિકર અને ગુર છે. એવું પાણી:—વૃષ્ય તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) મોઠાં ફાટ્યું હોય તે ઉપર:—શ્રીકૃષ્ણનાં ઉપર ને અંગાંગ સાય છે તેને "શ્રીકૃષ્ણ અંગાંગી" કહે છે, તે ઘસી ચોષકની. (૨) નળેયું ઉપર:—પાકા શ્રીકૃષ્ણ અંકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કરી, પાણી નાખી તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવો. પથ પાળે (૩) બાળકનાં આમસંઘલણી ઉપર:—કાપ્યા શ્રીકૃષ્ણની તથા, કાપ્યા, આંખાની છાલ સમજાઈ સ્વ પાણી નાખી-રસ કાઢવો. આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોવાથી ત્રણ તોલા સુધી લે. તેમાં ચૂનાનું પાણી બે માસા પર્યંત નાંખી જલદી પાકે, દેવો. (૪) કંઠરોગ ઉપર:—શ્રીકૃષ્ણની જરૂર કાળીના છેવટે જાગે અણીદાર કળાઓ હોય છે, તે બારીક વાડી રસ કાઢી તે ચોડો ચોડો પાડતાં રહેવું, અથવા વાટેલી કળાઓની જાળા કરી ઝોંઝાં રાખવી. (૫) રક્તાતિસાર અને મમ્મો ઉપર:—આડ અને શ્રીકૃષ્ણની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચૂનાનું નિત્યું પાણી નાંખી તે પાવો. (૬) શ્રીકૃષ્ણ ખાવાથી અશુભ થયું હોય તો:—કાપું, ખાવું; (૭) શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પાન ખાવાથી મેઢ થઈ છે તે ઉપર:—કિંમિત ખટાચવાળાં જોર, ખાઈ.

તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન રાતાં અને નાનાં હોય છે. એમાં બે જાત છે. કડવી અને મીઠી. બદામ ખાવાથી મીઠી અને પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કાઢે છે. કડવી બદામ અપકારક છે, માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. બદામ:—સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, તુરી, શુક્લ, વાતનાશક અને ઉષ્ણ વીર્ય છે. એનાં લીલાં ફળ:—સારક, ગુરુ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળ:—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, વૃત્તિનાશક, શુક્લ, જડ તથા કફકારક છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ફળમાંનો ગર:—મધુર, વૃધ્ધ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાતપિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત થયું હોય તેને અપાયકારક છે. ઉપયોગ:—(૧) યંત્ર સિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકાર:—બદામનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં થોડો વખત બિંજવી રાખવાં, એટલે ઉપરનાં ફેતરાં નીકળે છે. પછી તે બિયાં ખાંડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી, અને બારિક થયા પછી તે ગોળો હાથમાં લેખ. પીલવે એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાશેર બદામનું પણ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કર્ણરોગ ઉપર કાનમાં નાખવું, એટલે કર્ણરોગ સારો થાય છે; માંથે ચોળવાથી મગજ ઠંડું અને હલકું થઇ જાય છે. (૨) બિલાભો ઉઠે તે ઉપર:—બદામ ઘસી ચોપડવી. (૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીર:—બદામનાં બિયાંને ગરમ પાણીમાં નાંખી છોલવાં, પછી તેને બારિક વાટી દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર અને ઘી નાંખવું અને ઉનારી ઠંડી થયા પછી ખાવી. (૪) કાનખજૂરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપર:—બદામનું તેલ ચોળવું. (૫) દાંત મજબૂત થવા માટે:—બદામનાં ફેતરાં બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. (૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર:—બદામ અને કેસર ગાયના ધીમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું, અથવા બદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી, કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૭) મગજ તર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે:—ગાયનું તાંબું ધ્રુ દાઢ તોલો લઈ તેમાં ગાયનું માખણ અથવા દૂધનો તાળો માવો એક તોલો મેળવી તેમાં સાકર, બદામનું મગજ, કંકોલ, મધ અને એલચીદાણા, એ દરોજ નવીન મિશ્ર કરી સવારસાંજ ૭ દિવસ આપવું. (૮) મગજ તર થવા માટે:—બદામ છાલી અંગારા ઉપર શેકવી, અને સાકર સાથે ખાવી ખાવી. પછી એક કલાકે માંખણ અને સાકર એકત્ર કરી ખાવું, તથા માથા ઉપર દિવસમાં ત્રણ વાર બદામનું તેલ ચોળી ભરવું.

૩૮૮. અહદંડી (ઉરુકંદો):—સં ૦ મં ૬૦ અહદંડી, ઉરુકંદારી. હિં ૦ ઉરુકંદારાં. અં ૦ હાગલ-વામન-દાડી. ઈં ૦ થીસલ. લાં ૦ ટ્રિકાલેપિસ એથીના, એકિનાપસ એકિનેટસ.

એનું “અધ:પુષ્પી” એવું પણ નામ છે. એના કંદને શુદ્ધ આવે છે. અહદંડી પારદનું બંધન કરનારી છે. અહદંડી:—કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, સોજો તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપ-યોગ:—(૧) એકાદિક વિષમજ્વર ઉપર:—અહદંડીના રસનું નસ્ય આપવું. (૨) ગંડમાલા ઉપર:—અહદંડીનાં મૂળાંમાં ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં, તથા લેપ કરવો એટલે ફાટેલી ગંડમાલાનો નાશ થશે.

૩૮૯. બયોરી:—સં ૦ બંધૂક. મં ૦ હુપારી. હિં ૦ હુપહરીયા, ગન્ડુનયા. કં ૦ બંડુવે, મધ્યાન્હ-મલ્લિગે. તં ૦ નિતિમલ્લી. લાં ૦ પેન્ટેપિટિસેફિનિશ્યા.

આ ઝાડ સાધારણ કમરપૂર ઉંચાં વધે છે; પરંતુ એ કોઈ કોઈ ઠેકાણે માયોડું સુધી પણ ઉંચાં વધે છે. એનાં ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતાં ખીલે છે, માટે એને “બયોરી” કહે છે. એના ફૂલનો વાસ ઘણો આવડો નથી. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે, અને તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે. તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે. એમાં કાળી, ઘોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે. તે ફળ ફૂલ ઉપરથી માત્ર ચોળખવામાં આવે છે. ઝાડમાં કંઈ ફેરફાર હોતો નથી. બયોરી:—મનને પ્રસન્નતા આપનારી, ગાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ગુરુ તથા કફકર છે; અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાયબાધા તથા અહપીડાનો નાશ કરે છે.

છાલ મુલાસિક છે એ જાણ થવાક પ્રતોના ઉત્પત્તિ થાય છે ઉપયોગઃ—(૧) આમવાત આ વાયુએ સજીક થાય છે તે ઉપરઃ—શિરગીનાં પાત્રોના રસ કાઢી તેના ધી નાખી પાવે

૩૪. કુદિનોઃ—(સં પુદીન મં પુદીના હિં કુદીના) કુદિનાના નાના નાના છોડ હોય. એ એક ટુળસીની જાત છે એવું કહીએ તો ચાલે કુદિનાના પાત્રાં કંઈક ટુળસીના પાત્રા જેવા પડે તે કરતા નાના અને જોળ હોય છે કુદિનાની ચટણી કરે છે કુદિનો એ અશુભનાશક પાચક. મોઢામાં અમી ઉત્પન્ન કરે છે કુદિનાનો અર્ક કાઢે છે, તે અશુભ ઉપર સાકરસાથે આપે છે કુદિનાનું ઉત્પત્તિ મીન દેશમાં થઈ ચાય છે કુદિનોઃ—સ્વાદ, ગુરુ, રુચિકર, હવ તથા સુખાવહ છે, અને મગ મૂત્રનો રસ બ કરે છે તથા કફ, ઉષ્ણરસ, મદ, અગ્નિમાદ, વિષુચિકા સમ્રહણી અતિસાર, શુભ્રજ્વર અં કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર—કુદિનો અં આફનો કાઢો અથવા રસ પાવે. (૨) મધુર જ્વર ઉપર—કુદિનો, રાનટુગસી અથવા કાળાટુગસી નો રસ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસા નાખી પાવે. (૩) વાયુ તથા કૃમિ ઉપર—કુદિનાનો રસ આપવો. (૪) પીનસ (સજેકમ જેવો થાય છે તે) રોગ ઉપર—કુદિનાનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) આકાં ઉપર—કુદિનાનો રસ ચોપડવો. (૬) અતિસાર, ઉષ્ણરસ અને મૂર્ચ્છા ઉપર—કુદિનાના રસ પાવે. (૭) પેટમાં શૂળ આવવું હોય તે ઉપર—કુદિનાનો રસ અર્ધો તેનો અને એટલેજ આદાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ માસો સિંધવ નાખી પાવે. (૮) વીછીના વિષ ઉપર—કુદિનાનો રસ અગર પાત્રા પાનમાં ખાવા. (૯) રુચિદાયક ચટણી—કુદિનો, ખારેક, મરી સિંધવ, હિંગ કાગી દ્રાક્ષ, અને શર્ક, એની ચટણીમાં લીધુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરુચિ મગી મોઢા સારી રીતે અમી આવે છે

૩૫. બકામલીબીઃ—સં મહાનિબ મં બકામલીબ હિં બકામલીબ મં મોઢાનીમ મં મહાબેલુ અરબેલુ તેં પેદાવેવા તાં મલાઈવલુ ફાં અગ્નિદરખત. અં બાન શીં ટુળનકેતાઈ લાં નેલિયા એકેરક

આ જાણ મોઢું થાય છે એના પાત્રા કડવા લીબડાનાં પાત્રાં જેવાં અને ઠંડિત મોઢા હોય છે આ જાણાઈ છે એને કડવા લીબડા જેવાજ રજા આવે છે બકામલીબીડીનું લાકડું હમારતના કામમાં મલુંજ ઉપયોગી છે. એને કીડા લાગતા નથી એની જાણ થઈજ ઉત્તમ છે એ જાણ જાણે રસ્તાની બાજુ ઉપર વાવે છે ખાનદેશમાં એ જાણ થવા હોય છે એને ‘કડવો લીબડો’ પણ કહે છે બકામલીબીઃ—શીતળ, કપાચ, તીખી, કડવી, ટૂરી, આકક તથા વૃષ્ણ અને દાઢ, કો મલું વિષમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ હૃદયબંધા, સર્વ પ્રકારના કોઠ ઉલટી, પ્રમેહ, વિષુચિકા, ઉર્ધ્વરુ વિષ શુદ્ધ શીત પિત્ત, કફરોગ, અર્ધ તથા દમનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) કૂતરાના વિષ ઉપર—બકામલીબીડીના મૂળાંઆનો રસ મઢી પીવા આપવો. (૨) મુદ્રસી વાયુ ઉપર—બકામલીબીડી અતરછાલનો અથવા મૂળાંઆનો કલ્ક કરી પાવો. (૩) પિત્તથી આંખે દુખવા આવે છે તે ઉપર—બકામલીબીડીનાં ફળ વાગી ચેપની કરી તે આંખો ઉપર બાંધવી. (૪) કોસની ઝાર એર પાડવા માટે—બકામલીબીડીના પાત્રા વાટી પાવા. (૫) પ્રમેહ ઉપર—બકામલીબીડીનાં ફળ ચોખાનું મેવરામજુમાં વાગી ધી નાખી ખાવા એટલે ટુરત પ્રમેહનો નાશ થશે

૩૬. બટાટાઃ—એવું ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરીકા છે, ત્યાંથી તેનાં મિયા યુરોપમાં ગયાં અને ત્યાંથી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યાં છે નીલગિરી, સુરત, મહાબલેશ્વર, ખાનદેશ, પુણા, એ રજા બટાટાનો પાક થઈ થાય છે મહાબલેશ્વરના બટાટા મોઢા અને તેનો રંગ લાલ હોય છે તે બજા પૈથિક છે બટાટાનું શાક, કીર (ખીર), મસાલાદાર ભાત ઇત્યાદિ પદાર્થો થાય છે બટાટા વાવવ અને પૈથિક છે આબરી માણસને બટાટા બાંધક છે, માટે તેઓએ તે ખાવા નહિ

૩૭. બદામઃ—(સં વાર્તાશુદ્ધ મં બદામ હિં અં બાદામ, એશિયા ખડમાં મરકત, આરામન, ધરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ, એ ઠેકાણે બદામ થઈ પાકે છે હિન્દુસ્તાનના બાજોમાં પણ

તેની વાંવણી થવા લાગી છે. બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન રાતાં અને નાનાં હોય છે. એમાં બે જાત છે. કડવી અને મીઠી. બદામ ખાવાથી મીઠી અને પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કઢે છે. કડવી બદામ અપકારક છે, માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. બદામ:—સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્તિગ્ધ, તુરી, શુક્લ, વાતનાશક અને ઉષ્ણ વીર્ય છે. એનાં લીલાં ફળ:—સારક, ગુરુ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળ:—ઉષ્ણ, સ્તિગ્ધ, વાતનાશક, શુક્લ, જડ તથા કફકારક છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ફળમાંનો ગરમ:—મધુર, વૃધ્ધ, સ્તિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક; વાતપિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત યથું હોય તેને અપાયકારક છે. ઉપયોગ:—(૧) યંત્ર સિવાય બદામનું તેલ કઢવાનો પ્રકાર:—બદામનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં થોડો વખત ભિંજવી રાખવાં, એટલે ઉપરનાં ફેતરાં નીકળે છે. પછી તે બિયાં ખાંડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી, અને ખારિક થયા પછી તે ગોળો હાથમાં લેધ. પીલવો એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાશેર બદામનું પણ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કર્ણુરોગ ઉપર કાનમાં નાખવું, એટલે કર્ણુરોગ સારો થાય છે; માથે ચોળવાથી મગજ ઠંડું અને હલકું થઇ જાય છે. (૨) બિલામો ઉઠે તે ઉપર:—બદામ ઘસી ચોપડવી. (૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઇ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીર:—બદામનાં બિયાંને ગરમ પાણીમાં નાખી છોલવાં, પછી તેને ખારિક વાટી દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જડી ખીર તૈયાર થવા આવે. એટલે તેમાં સાકર અને ધી નાખવું અને ઉતારી ઠંડી થયા પછી ખાવી. (૪) કાનખજૂરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપર:—બદામનું તેલ ચોળવું. (૫) દાંત મજબૂત થવા માટે:—બદામનાં ફેતરાં ખાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવાં. (૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર:—બદામ અને કેસર ગાયંત્રા ધીમાં ખરલ કરી તેનું નરય આપવું. અથવા બદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી, કિંવા બદામ અને કેપૂર દૂધમાં ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૭) મગજ તર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે:—ગાયનું તાંબું ખી દોઢ તોલો લઈ તેમાં ગાયનું માખણ અથવા દૂધનો તાંબો માવો એક તોલો મેળવી તેમાં સાકર, બદામનું મગજ, કંકોલ, મધ અને એલચીદાણા, એ દરોજન નવીન મિશ્ર કરી સવારસાંજ ૭ દિવસ આપવું. (૮) મગજ તર થવા માટે:—બદામ છોલી અંગારા ઉપર શેકવી, અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી. પછી એક કલાકે માંખણ અને સાકર એકત્ર કરી ખાવું, તથા માથા ઉપર દિવસમાં ત્રણ વાર બદામનું તેલ ચોળી છરવવું.

૩૮૮. અહાદંડી (ઉટકટો):—સં ૦ મં ૬૦ અહાદંડી, ઉટકટારી. હિં ૦ ઉટકટારાં. બં ૦ હાગલ-વામન-દાડી. ઈં ૦ થીસલ. લાં ૦ ટ્રિકાલેપિસ ગ્લેચીના, એકિતોપસ એકીનેટસ.

એનું “અધ:પુષ્પી” એવું પણ નામ છે. એના કંદને શુંદર આવે છે. અહાદંડી પારદનું અધન કરનારી છે. અહાદંડી:—કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, સોખે તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપ-યોગ:—(૧) એકાહિક વિષમજનર ઉપર:—અહાદંડીના રસનું નરય આપવું. (૨) ગંડમાલા ઉપર:—અહાદંડીનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં, તથા લેપ કરવો એટલે ફાટેલી ગંડમાલાનો નાશ થશે.

૩૮૯. બપોરી:—સં ૦ અંધક. મં ૦ દુયારી. હિં ૦ દુપહરીયા, ગજુનયા. કં ૦ બંદુવે, મધ્યાન્હ. મલિંગે: તેં ૦ નિતિમલ્લી. લાં ૦ પેટેપિટિસિનિશ્યા.

આ ઝાડ સાધારણ કમરપૂર ઉંચાં વધે છે; પરંતુ એ કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે માથોડું સુધી પણ ઉંચાં વધે છે. એનાં ફલ બપોરે એટલે દિવસના ખાર વાગતાં ખીલે છે, માટે એને “બપોરી” કહે છે. એના ફલનો વાસ ધણો આવતો નથી. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે, અને તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે. તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે. એમાં કાળી, ધોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે. તે ફળ ફલ ઉપરથી માત્ર ઓળખવામાં આવે છે. ઝાડમાં કંઈ ફેશ્કાર હોતો નથી. બપોરી:—મનને પ્રસન્નતા આપનારી, ગ્રાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ગુરુ તથા કફકર છે; અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

આ. ભિ. રંર

૩૬૦. બેહેડાં:—સં. બિબીતક. મં. બેવડા. જં. હિં. કં. તારીકાથી. મલાં તાનિ. અક્રનડ. ઠં. દાડીમારા. જો. જોતિજ. તેં. બલ્લા. હાં. બલેલે. અં. બલેલેજ. લાં. ટરમિનેલિ. બેલિરિકા. ઈં. માયેરાંબેલન બેલિરિક.

આ ઝાડ ધલુજ ઉચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર જોળ આવે છે, તેને “બેહેડાં” કહે છે. કોઇ કોઇ એ ફળને ટિંબનાં ફળ કિંવા દોડાનાં ફળ કહે છે. ૫ થયેલાં ફળ ખરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે દગલે દગલા થાય છે. બેહેડાંના ફળની અંદર ધોળું મળ હોય છે, તે ખાવાથી નિશો આવે છે. બેહેડાં:—સ્વાદ, કપાચ, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, બેદક, રક્ત, ચક્ષુ તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, દમ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હોઝગનો નાશ કરે છે. ફળનો ગર્ભ:—લઘુ, કપાચ તથા આદક છે; અને તૃષા, ઉલ્હી, કફ, વાયુ, તથા ઉચકનો નાશ કરે છે. એના જેવોજ આંમળાના ફળમાંના ગર્ભનો શુષ્ક છે. ઉપયોગ:—(૧) પીચાદી ટળી હોય તે ઉપર:—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨) શ્વાસ, કાસ ઉપર:—મકરીના ચૂરમાં ૧ બેહેડાંની જોળી કરી મધમાં ખવરાવવી. (૩) દાહસંબંધી પીડા ઉપર:—બેહેડાંના ફળની અંદરનું મગજ બારિક વાડી અંગ્રે-લેપ કરવાથી દાહસંબંધી પીડા થાય છે. (૪) કફ રોગ ઉપર:—બેહેડાંનું ફળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઠો કરી પાવો. (૫) ઉધરસ ઉપર:—બેહેડાંની છાલ મ્હોંમાં રાખી રસ ગળી જવો એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. (૬) ધાટસ્પર્ષ ઉપર:—બેહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાડી ને પાણી પાવું. આ બોલ રોરોને ધાટસ્પર્ષ થાય તો તેઓને પણ પાવું. (૭) દોરોને વાગી જમ્મ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:—બેહેડાંની છાલ બાખરીમાં ખવરાવવી, એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) ઉધરસ ઉપર બેહેડાંનો મુરખ્ખો:—બેહેડાંની અંદર પાણી રેડી અંબ બરોળર પાણી રહે ત્યાં સુધી બારી પછી પાણીમાં સાકર નાખી જડા પાક તેંધાર કરવો તથા તે પાકમાં બાફેલાં બેહેડાં અને થોડી પીપરની જૂ નાંખી નીવડેલા ધાટકામાં આ મુરખ્ખો ભરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો થતો જશે, તેમ તેમ તે વિશેષ શુષ્ક છે. (૯) લીલાઓ ઉઠે છે તે ઉપર:—બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ ધસી ચોપડવું, અથવા બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જેડીમધ, નાગરોગ અને અંદરનો લેપ કરવો.

૩૬૧. બાજરી:—(સં. સાનંક. મં. બાજરી. હિં. બજરી. ઉં. મિલિટ.) એને મહારાજ બાપામાં “સનથરા” પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ જુનની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જડી, પાષ્ટિક તથા શીકાચવાળી છે. હંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસનું પ્રકૃતિને માફક છે. બાજરીની માફક બાજરીનો પણ પોંક ખાય છે. બાજરી દોરોને પણ ખવરાવે છે. બાજરી:—લઘુ, બલકર, કંઠિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, અને પિત્તને કોષાપનારી, રક્ત, શીઝોં કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા ફર્નર છે; અને પ્રસ્ત તથા બુદ્ધિનો ઉતાર કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) શોડાની પીડ ઉપર પીડ પડે છે તે ઉપર:—જૂનાં બાજરીનાં બાળા તેની રાખ કરી અથવા હુંડ બાળા તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટી લગાવવી.

૩૬૨. બાવચી:—સં. બાકુચી. મં. બાવચી. હિં. બાવચી. જં. સોમરાજ, હાક્ય, બાઉચિરે તેં. નેલવપલિયે, તિપ્પતોયે. તાં. વોગી, વિટ્લુ. ઈં. એસુલાઈટ્કલાકુસ્મા. લાં. સોરેલિવાકોરિલિલિવા

બાવચીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ઝાડ સુખારે બે હાર્થ-ઉચાં વધે છે. એન પાન સાધારણ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગનાં મર કરતાં પણ બારિક એવાં જિવાં આવે છે. તેને “બાવચી” કહે છે. બાવચીનું તેલ કાઢે છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં તથા અંગે યોગવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી ઘરિરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. બાવચી:—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, શ્વિપ્રદ, રક્ત, લઘુ, અગ્નિદીપન, બલકર, ટુગી, લઘુ, તથા મેદા છે; અને કૃમિ, કાદ, કફ, તવ્વદોષ, વિષ, કંઠ,

રક્તાપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, મણુ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—તીખાં, કડવાં, કૃશ્ય, ત્યગ્યાને હિતાવક, સારક તથા પિત્તક છે; અને કફ, વાયુ, પાંડુ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ઠ, તથા કૃચ્છનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—આવચી અને કડવાં કારેલાં ગોમુત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) ખસ, સોજો વગેરે આમડીના રોગો ઉપર:—આવચીનું તેલ ચોપડવું.

૩૮૩. ખાફળી (હીંગાત્રી):—(સં. હિં. કં. હિં.ગુપત્રી. મં. ખાફળી. જં. રાંદુની.) ખાફળી એ ઝાડ નાનું હોય છે. ખાફળીનાં ખાંડાં કળથી જેવડાં અને ચપટાં હોય છે. ખાફળી એ વાતહારક છે. ભાજી સંભારી તેમાં પલારેલી ચણાની દાળ ભેળી મીઠું મરચું નાંખી વધારવાથી ભાજી સારી થાય છે. ખાફળીનાં લીલાં ખિયાં વાટી છાશની કઢીમાં નાંખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે. ખાફળીનાં ખિયાંનું અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે. ખાફળી:—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, કૃશ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, હઘ, સુગંધવાળી તથા તુરી છે; અને કફ, વાયુ, આમ, બસ્તિપીડા, મલબદ્ધતા, અર્થ, ગુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેહરોગ તથા વિપત્તિ નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ખાળકોને સુશી વગેરે પેશમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:—ખાફળીનાં ખિયાં દૂધમાં અગર નાગરેલીના રસમાં કિંવા પાણીમાં ધસી પાવાં એટલે સુશી, પીડ, આદિ રોગ સારા થાય છે. (૨) વાયુરોગ ઉપર:—ખાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) જંતુ ઉપર:—ખાફળીનાં ખિયાં દૂધમાં પાવાં. નાના વાહરડાને છાસમાં વાટી પાવાં. (૪) ઉધરસ, અજીર્ણ અને પીડ ઉપર:—ખાફળીના તેલનાં સુમારે પાંચ છ ટીપાં સાકરમાં પાવાં. (૫) પીડ ઉપર:—ખાફળીનાં ખિયાં અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૩૮૪. ખાંબ:—સં. હિં. જલપ્રાહી. મં. ખાંબ. જં. ખિંતી. કં. નિરપ્રાહી, નીરજોદેલગ. તાં. મલાં. નરપ્રાહી. લાં. હરપેરિસગોનીરા.

ખાંબ જેવળાળી જમીનમાં થાય છે. એનાં ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાંત ધણાંજ ખારીક અને કડવાં હોય છે, ખાંબનો રંગ રાતો હોય છે. ખાંબ:—ઉષ્ણ, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઢ તથા મણુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુએ સાંધા હુંખતા હોય તે ઉપર:—ખાંબનો રસ કિંચિત્ પાવો.

૩૮૫. ખેરસળી:—સં. જં. કં. ખડલ. મં. ખડલી. હિં. ખો-ખેરસળી. તું. જીરમારાં. મલાં. મકુરાએલની. તૈં. ખાગડા. ઇં. સુરીનામ્મેડલર. લાં. માધસુસેખસધલેજી.

આ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાંના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કોષ એને “ જોવારી ” પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. ખેરસળીનાં પાન આંગાનાં પાન જેવાં થાય છે. એનાં ફૂલ ઘોળાં અને ચકાકૃતિ હોય છે, અને તેના મધ્ય ભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. ખેરસળીનાં ફળ પદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે સીંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તુરાં હોવાથી કોષ ખાતું નથી. ખેરસળીનાં ફૂલનો વાસ હવામાં મળે છે, તેથી હવા શુદ્ધ થાય છે. જોતું અત્તર કાઢે છે. એવું લોકકું મન્યૂત હોય છે, પરંતુ તેનો ધરકામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લોકકું સમુદ્રમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે; તે ખારા પાણીમાં ઘણું ટકે છે. ખેરસળી:—શીતળ, હઘ, મધુર, તુરી, હર્ષપ્રદ, મદાદ્ય, પાકકાળે આહક, તીખી, જલપ્રદ તથા શુર છે; અને વિષદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, એતક્રક, (ઘેળો કોઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, શીત, વાતલ, આહક, તથા દંતહિતકારક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફલ:—રચિકારક, ક્ષીરાદ્ય, સુગંધિ, શીતલ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, મલસંયદકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. મોટી ખેરસળી (પુષ્પ)—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, કાઠ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૃચ્છ, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—ખેરસળીનાં ખિયાં કંડા પાણીમાં ધસી પાવાં. (૨) દાંત કઠિન થવા માટે:—ખેરસળીની છાલ દાંતે ચાવવી, એટલે દાંત મન્યૂત થાય છે. અથવા ખેરસળીની છાલ, ઘોળા કોરાંટાનાં મૂળીઆં, પદામનાં ફેતરાં અને રીંગણીને ખાળી રાખ કરી દાંતે ધસવી. (૩) દ્વેદોગ ઉપર:—ખેરસળીના ઝાડના ફૂલનો હાર અને

૩૬૦. બેહેડાં:—સં બિભીતક. મં બેયડા. જં હિં કં તારીકાપી. મલાં તાનિ. ત અક્રનડં. ટું દાંડીમારા. જોં જોતિંગ. તેં બલ્લા. ફાં બલેલે. અં બલેલે. લાં ઇરમિનેલિ બેલિરિકા. ઈં માપેરોબેલન બેલિરિક.

આ ઝાડ ધણુજ ઉચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળા આવે છે, તેને “બેહેડાં” કહે છે. કોઈ કોઈ એ ફળને ટિંગનાં ફળ કિંવા હેડાનાં ફળ કહે છે. ધયેલાં ફળ ગરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે ઢગલે ઢગલા થાય છે. બેહેડાંના ફળની અંદર ધોળું મગ્ગ હોય છે, તે ખાવાથી નિશો આવે છે. બેહેડાં:—સ્વાદ, કપાય, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, બેદક, રક્ત, ચક્ષુ તથા ક્રેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, દમ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હ્રોગનો નાશ કરે છે. ફળનો ગર્ભ:—લઘુ, કપાય તથા માદક છે; અને તૃષ્ણ, ઉલટી, કફ, વાતુ, તથા ઉચ્છીનો નાશ કરે છે. એના જેવોજ આમળાના ફળમાં ગર્ભનો ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) પીચાટી ટળી હોય તે ઉપર:—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨) શ્વાસ, કાસ ઉપર:—મકરીના મૂત્રમાં ૧ બેહેડાંની ગોળી કરી મધમાં ખવરાવવી. (૩) દાહસંબંધ પીડા ઉપર:—બેહેડાંના ફળની અંદરનું મગ્ગ બારિક વાટી અંગે-લેપ કરવાથી દાહસંબંધ પીડા ધાય છે. (૪) કંઠ રોગ ઉપર:—બેહેડાંનું ફળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઠો કરી પાવો. (૫) ઉધરસ ઉપર:—બેહેડાંની છાલ મ્હેમાં રાખી રસ ગળી જવો એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. (૬) ઘાટસર્પ ઉપર:—બેહેડાંના ઝાડની અંતરજાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું. આ બોલે દોરોને ઘાટસર્પ ધાય તો તેઓને ખજ પાવું. (૭) દોરોને વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:—બેહેડાંની છાલ બાખરીમાં ખવરાવવી, એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) ઉધરસ ઉપર બેહેડાંના મુરખ્ખો:—બેહેડાંની અંદર પાણી રેડી અંજ બરોળર પાણી રહે ત્યાં સૂધી ખાશી પછી તે પાણીમાં સાકર નાખી જડો પાકે તેવાર કરવો તથા તે પાકમાં બાફ્યાં બેહેડાં અને થોડી ધીપરની બજ નાંખી નીવડેલા માટલામાં આ મુરખ્ખો ભરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો થતો જશે, તેમ તેમ તેને વિશેષ ગુણ છે. (૯) લીલાઓ ઉઠે છે તે ઉપર:—બેહેડાંના ફળમાં મગ્ગ ધસી ચોપડું, અંગ બેહેડાંના ફળમાં મગ્ગ, જેડીમધ, નાગરોચ અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૩૬૧. બાજરી:—(સં સાન્ક. મં બાજરી. હિં બજરી. ઇં. મિહિટ.) એને મહારાષ બાયામાં “સજ્જરા” પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ધણુ પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જડી, પાષ્ટિક તથા મીઠાસવાળી છે. હંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસને પ્રકૃતિને માફ છે. જૂવારની માફ બાજરીનો પણ પેક ખાય છે. બાજરી દોરોને પણ ખવરાવે છે. બાજરી:—લઘુ, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, અને પિત્તને કોપાવનારી, રક્ત, શ્મીઓ કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્નર છે; અને પ્રસ્ત તથા બુદ્ધિનો ઉતાર કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) ઘોડાની પીડ ઉપર પીડ પડે તો તે ઉપર:—જૂનાં બાજરીમાં બાળા તેની રાખ કરી અથવા હંડ બાળા તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડી અને ઉપર ચીકણી ચાટીની પટી લગાવવી.

૩૬૨. બાવચી:—સં બાકચી. મં બાવચી. હિં બાવચી. જં સોમરાજ, હાકચ, બાકચિસે તેં નેલવચિયે, તિપ્પનોએ. તાં વોગી, વિટ્લુ. ઈં એસચાલંદકચાકચાં. લાં સોરેલિવાકોરિશિલિવા.

બાવચીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ઝાડ સુખારે બે હાંચ-ઉચાં વધે છે. એનાં પાન સાધારણ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગનાં મરી કરતાં પણ બારિક એવાં જિવાં આવે છે. તેને “બાવચી” કહે છે. બાવચીનું તેજ કાઠે છે. સુમંથિ પદાર્થોમાં તથા અંગે ચોળવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી ચરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. બાવચી:—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, રચિત, રક્ત, લઘુ, અગ્નિદીપક, બલકર, દુર્ગી, લઘુ, તથા મેધ્ય છે; અને કૃમિ, કાદ, કફ, ત્વગ્દોષ, વિષ, કંઠ.

તપિત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, પ્રણુ. ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—તીખાં, કંવાં, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, પાંકુ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ધરસ, કુષ્ઠ, તથા કૃચ્છનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—આવચી અને કડવાં કારેલાં મૂળમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) ખસ, સોજો વગેરે આમલીના રોગો ઉપર:—આવચીનું તેલ ચોપડવું.

૩૮૩. ખાફળી (હીંગાત્રી):—(સં ૦ હિં ૦ કં ૦ હિંગુત્રી. મં ૦ ખાફળી. ખં ૦ રાંડુની.) ખાફળી એ ઝાડ નાનું હોય છે. ખાફળીનાં ભિયાં કળથી જેવડાં અને ચપટાં હોય છે. ખાફળી એ વાતહારક છે. માછ સમારી તેમાં પલારેલી ચણાની દાળ ભેળી મીઠું મરચું નાંખી વધારવાથી ભાજી સારી થાય છે. ખાફળીનાં લીલાં ભિયાં વાટી છાશની કઢીમાં નાંખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે. ખાફળીનાં ભિયાંનું અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે. ખાફળી:—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, રુચ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, હ્રદય, સુગંધવાળી તથા તુરી છે; અને કફ, વાયુ, આમ, અસ્તિપીડા, મલમલતા, અર્શ, શુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેદોરોગ તથા વિપત્તિ નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકોને સુશી વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:—ખાફળીનાં ભિયાં દૂધમાં અગર નાગરવેલીના રસમાં કિંવા પાણીમાં ધસી પાવાં એટલે સુશી, પીડ, આદિ રોગ સારા થાય છે. (૨) વાયુરોગ ઉપર:—ખાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) જંતુ ઉપર:—ખાફળીનાં ભિયાં દૂધમાં પાવાં. નાનાં વાહરડાને છાસમાં વાટી પાવાં. (૪) ઉધરસ, અજીર્ણ અને પીડ ઉપર:—ખાફળીના તેલનાં સુમારે પાંચ છ ટીપાં સાકરમાં પાવાં. (૫) પીડ ઉપર:—ખાફળીનાં ભિયાં અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૩૮૪. બાંબ:—સં ૦ હિં ૦ જલપ્રાહી. મં ૦ બાંબ. ખં ૦ ગિંતી. કં ૦ નિરપ્રાહી, નીરઝોદલગ. ૧૦ મલાં નરપ્રાહી. લાં ૦ હરપેરિસમોનીરા.

બાંબ બેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એનાં ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાન ધણુંજ ખારીક અને કડવાં હોય છે, બાંબનો રંગ રાતો હોય છે. બાંબ:—ઉષ્ણ, સારક, કડવી તથા બેદક છે; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કાઠ તથા પ્રણુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુએ સાંધા દુઃખતા હોય તે ઉપર:—બાંબનો રસ કિંચિત પાવો.

૩૮૫. બોરસળી:—સં ૦ ખં ૦ કં ૦ બકુલ. મં ૦ બકુલી. હિં ૦ બો-બોરસળી. તું ૦ જીરમારાં મલાં મકુરાએલની. તૈં ૦ પાગડા. ઇં ૦ સુરીનામ્બેડલર. લાં ૦ માધુસોપ્સધલેજી.

આ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાંના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કાષ્ટ એને “ઝોવારી” પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટું થાય છે. બોરસળીનાં પાન આંખાનાં પાન જેવાં થાય છે. એનાં ફલ ઘોળાં અને ચક્રાકૃતિ હોય છે, અને તેના મધ્ય ભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફલનો વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળ બદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે સીંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તુરાં હોવાથી કાષ્ટ ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફલનો વાસ હવામાં મળે છે, તેથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે. એનું લાકડું મંજૂત હોય છે, પરંતુ તેનો ધરકામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ધણું ઉપયોગમાં આવે છે; તે ખારા પાણીમાં ધણું ટકે છે. બોરસળી:—શીતળ, હ્રદય, મધુર, તુરી, હૃદયપ્રદ, મદાદ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી, બલપ્રદ તથા ગુરુ છે; અને વિપદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેતકૃષ્ઠ, (ઘોળા કાઠ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, શીત, વાતલ, ગ્રાહક, તથા દંતહિતકારક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફલ:—રચિકારક, ક્ષીરાદ્ય, સુગંધિ, શીતલ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, મલસંગ્રહકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. મોટી બોરસળી (પુષ્પ)—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મરકચ્છ, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—બોરસળીનાં ભિયાં કંડા પાણીમાં ધસી પાવાં. (૨) દાંત કઠિન થવા માટે:—બોરસળીની છાલ દાંતે ચાવવી, એટલે દાંત મંજૂત થાય છે. અથવા બોરસળીની છાલ, ઘોળા કોરાંટાનાં મૂળાંઓ, બદામનાં ફેતરાં અને રીંગણીને આળા રાખ કરી દાંતે ધસવી. (૩) દુદ્ધોગ ઉપર:—બોરસળીના ઝાડના ફલનો હાર અને

૩૯૦. બેહેડાં:—સં. બિબીતક. મં. બેવડા. બં. હિં. કં. તારીમાયી. મલાં તાનિ. ત. અક્કનડ. ટું. દાંડીમારા. ગોં. ગોતિમ. તેં. બલ્લા. ફાં. બલેલે. અં. બલેલ. લાં. ટરમિનેલિ બેલિરિકા. ઈં. માયેરોબેલન બેલિરિક.

આ ઝાડ ધણું જ ઉંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળા આવે છે, તેને “બેહેડાં” કહે છે. કોઈ કોઈ એ ફળને ટિંબનાં ફળ કિંવા હેડાનાં ફળ કહે છે. જા થયેલાં ફળ મરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે ઢગલે ઢગલા થાય છે. બેહેડાંના ફળની અંદર ઘોળું મળે હોય છે, તે ખાવાથી નિશા આવે છે. બેહેડાં:—સ્વાદુ, કષાય, ઉષ્ણ, થીતરપઈ, બેદક, રૂક્ષ, ચક્ષુ તથા કેશવર્ધક છે; અને કષ્ટ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, દમ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હ્રોમનો નાશ કરે છે. ફળનો ગર્ભ:—લઘુ, કષાય તથા માદક છે; અને તૃષ્ણા, ઉલટી, કફ, વાતુ, તથા ઉચ્છ્રાનો નાશ કરે છે. એના જેવોજ આંખના ફળમાંના ગર્ભનો ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) પીચોટી ટળી હોય તે ઉપર:—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવે. (૨) શ્વાસ, કાસ ઉપર:—બકરીના મૂત્રમાં ૧ બેહેડાંની ગોળી કરી મધમાં ખવરાવવી. (૩) હાલસાબંધી પીકા ઉપર:—બેહેડાંના ફળની અંદરનું મગજ ખારિક વાડી અંગે-લેપ કરવાથી હાલસાબંધી પીકા દૂર થાય છે. (૪) કંઠ રોગ ઉપર:—બેહેડાંનું ફળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો ઢાઢો કરી પાવે. (૫) ઉધરસ ઉપર:—બેહેડાંની છાલ મ્હોંમાં રાખી રસ ગળી જવે. એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. (૬) ઘાટસર્પ ઉપર:—બેહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાડી ને પાણી પાવુ. આ બોળપ દોરોને ઘાટસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવુ. (૭) દોરોને વાગી જખમ પડી કીકા પડે છે તે ઉપર:—બેહેડાંની છાલ બાખરીમાં ખવરાવવી, એટલે કીકાનો નાશ થાય છે. (૮) ઉધરસ ઉપર બેહેડાંના મુરખો:—બેહેડાંની અંદર પાણી રેડી અંગ ખરોબર પાણી રહે ભાં સુધી ખાશી પછી તે પાણીમાં સાકર નાખી જાડો પાક તૈયાર કરવો તથા તે પાકમાં બાફેલાં બેહેડાં અને થોડી ધીપરની જૂની નાંખી નીવડેલા માટલામાં આ મુરખો ભરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો થતો જશે, તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ છે. (૯) લીલામો ઉટે છે તે ઉપર:—બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ ધસી ચોપડડું, અમર બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જેડીમધ, નાગરમેય અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૩૯૧. બાજરી:—(સં. સાન્ક. મં. બાજરી. હિં. બજરી. ઇં. મિહિટ.) એને મહારાષ્ટ્ર બાયામાં “સળશરા” પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ધણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ-જુનની બાજરી સર્વેકુષ્ટ, જડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાચવાળી છે. હંડા દેશમાં એ ખાન્ય માણસની પ્રકૃતિને આફ છે. જૂવારની માફક બાજરીનો પણ ચોંક ખાય છે બાજરી દોરોને પણ ખવરાવે છે. બાજરી:—લઘુ, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, અને પિત્તને કોષાવનારી, રૂક્ષ, બીજોને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા ફળર છે; અને પ્રેક્ષ્ય તથા બુદ્ધિનો ઉતાર કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) ઘાડાની પીક ઉપર પીક પડે છે તે ઉપર:—જૂનાં બાજરીમાં બાળી તેની રાખ કરી અથવા હુંકા બાળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડડી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી.

૩૯૨. બાવચી:—સં. બાકુંચી. મં. બાવચી. હિં. બાવચી. બં. સોમરાજ, હાકચ, બાઉચિયે તેં. નેલવચલિયે, તિખ્તોગે. તાં. વોગી, વિંધુ. ઇં. એસ્થુલાઈટલાકુર્યાં. લાં. સોરેલિમાકોરિલિલિલિયા.

બાવચીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે બે હાથ-ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન સાધારણ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગનાં મરી કરતાં પણ ખારિક એવાં બિયાં આવે છે. તેને “બાવચી” કહે છે. બાવચીનું તેલ ઢાઢે છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં તથા અંગે ચોળવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી યરિરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. બાવચી:—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, ખુદર, રૂચિપદ, રૂક્ષ, લઘુ, અગ્નિદીપન, બલકર, ઘ્રી, લઘુ, તથા ચોપડડું છે; અને કૃમિ, કાઢ, કફ, ત્વદોષ, વિષ, કંઠ,

રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, વ્રણ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળા:—તીખાં, કડવાં, કેરુ, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તક છે; અને કફ, વાયુ, પાંડુ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ઠ, તથા કૃમ્ચનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—આવચી અને કડવાં કારેલાં ગોમૂતમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:—આવચીનું તેલ ચોપડવું.

૩૮૩. બાદળી (હીંગોત્રી):—(સંં હિંં કંં હિંંગુપત્રી. મંં બાદળી. બંં રાંડુતી.) બાદળી એ ઝાડ નાતું હોય છે. બાદળીનાં પાંખાં કળથી જેવડાં અને ચપટાં હોય છે. બાદળી એ વાતહારક છે. ભાજી સમારી તેમાં પલારેલી ચણાની દાળ ભેળી ગીડું ગરચું નાંખી વધારવાથી ભાજી સારી થાય છે. બાદળીનાં લીલાં બિયાં વાટી છાસની કદીમાં નાંખવાથી કદીને સુવાસ આવે છે. બાદળીનાં બિયાંનું અથાણું ઉલ્લેપ થાય છે. એ ફળનું તેલ પચુ કાઢે છે. બાદળી:—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, રુચ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, હઘ, સુગંધવાળી તથા તુરી છે; અને કફ, વાયુ, આમ, અસ્તિપીડા, મલખદ્વતા, અર્શ, ગુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેહરોગ તથા ત્રિપની નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકોને સુશી વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:—બાદળીનાં બિયાં દૂધમાં અગર નાગરવેલીના રસમાં કિંવા પાણીમાં ધસી પાવાં એટલે સુશી, પીડ, આદિ રોગ સારા થાય છે. (૨) વાયુરોગ ઉપર:—બાદળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) જંતુ ઉપર:—બાદળીનાં બિયાં દૂધમાં પાવાં. નાના વાછરડાને છાસમાં વાટી પાવાં. (૪) ઉધરસ, અજીર્ણ અને પીડ ઉપર:—બાદળીના તેલનાં સુગારે પાંચ છ ટીપાં સાકરમાં પાનાં. (૫) પીડ ઉપર:—બાદળીનાં બિયાં અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૩૮૪. બાંબ:—સંં હિંં જલપ્રાહી. મંં બાંબ. બંં બિંંતી. કંં નિરપ્રાહી, નીરઝોદ્દલગ. તાં મલાં નરપ્રાહી. લાં હસ્તેરિસેમોનીરા.

બાંબ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એનાં ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાંખાં ધણાંજ બારીક અને કડવાં હોય છે, બાંબનો રંગ રાતો હોય છે. બાંબ:—ઉષ્ણ, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઢ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુએ સાંધા હુંખતા હોય તે ઉપર:—બાંબનો રસ કિંચિત્ પાવો.

૩૮૫. બોરસળી:—સંં બંં કંં બકુલ. મંં બકુલી. હિંં બો-મોરસળી. તું જીરમારાં મલાં મકુરાએલની. તૈં પ્રાગડા. ઇંં સુરીનામ્મેડલર. લાં માધસુસોપ્સધલેજી.

આ ઝાડ હિંંદુસ્તાનમાંના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કાષ એને “ઝાવારી” પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. બોરસળીનાં પાન આંખાનાં પાન જેવાં થાય છે. એનાં ફૂલ ધોળાં અને ચકાકૃતિ હોય છે, અને તેના મધ્ય ભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળ બદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે સીંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તુરાં હોવાથી કાષ ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફૂલનો વાસ હવામાં મળે છે, તેથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે, પરંતુ તેનો ધરકામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ધણું ઉપયોગમાં આવે છે; તે ખારા પાણીમાં ધણું ટકે છે. બોરસળી:—શીતળ, હઘ, મધુર, તુરી, હર્ષપ્રદ, મહાદ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી, બલપ્રદ તથા શુર છે; અને વિષદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેતકૃમ્હ, (ધોળો કોઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં ફળા:—મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, શીત, વાતલ, ગ્રાહક, તથા દંતહિતકારક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફલ:—શ્ચિકારક, ક્ષીરાદ્ય, સુગંધિ, શીતલ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, મલસંગ્રહકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. મોટી બોરસળી (પુખ) —અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂતકૃમ્ચ, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—બોરસળીનાં બિયાં કંડા પાણીમાં ધસી પાવાં. (૨) દાંત કઠિન થવા માટે:—બોરસળીની છાલ દાંતે ચાવવી, એટલે દાંત મજબૂત થાય છે. અથવા બોરસળીની છાલ, ધોળા કોરાંટાનાં મૂળીઆં, બદામનાં ફેાતરાં અને રીંગણીને ખાળી રાખ કરી દાંતે ધસવી. (૩) દેહરોગ ઉપર:—બોરસળીના ઝાડનો ફૂલનો હાર અને

૩૬૦. બેહેડાં:—સં. ગિનીતક. મં. બેપડા. જં. હિં. કં. તારીકાપી. મલાં. તાનિ. તાં. અક્રનાં. તું. દાંડીમારા. ગો. ગેલિંગ. તે. બરલા. ફાં. બલેવે. અં. બલેવે. લાં. ટરમિનેલિયા બેલિરિડા. ઈં. માપેરાબેલન બેલિરિક્.

આ ઝાડ ધણું જ ઉંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળ ફળ આવે છે, તેને “બેહેડાં” કહે છે. ઝાડ ઝાડ એ ફળને ટિંગનાં ફળ કિંવા દેડાનાં ફળ કહે છે. જામ થયેલાં ફળ મરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે દમરે દમલા થાય છે. બેહેડાંના ફળની અંદર ધાતું મગજ હોય છે, તે ખાવાપી નિશા આવે છે. બેહેડાં:—સ્વાદ, કપાય, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, બેદક, રક્ત, ચ્યુષ્ણ તથા કેસવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, ફૂમિ, દમ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હૃદયોગનો નાશ કરે છે. ફળનો ગર્ભ:—લઘુ, કપાય તથા માદક છે; અને તૃષ્ણ, ઉલ્હરી, કફ, વાયુ, દા તથા ઉચ્છ્રાનો નાશ કરે છે. એના જેવોજ આંબગાના ફળમાંના ગર્ભનો શુભ છે. ઉપયોગ:—(૧) પીચોદી ટળી હોય તે ઉપર:—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨) શ્વાસ, કાસ ઉપર:—મકરીના મૂત્રમાં ૧ બેહેડાંની ગોળા કરી મધમાં ખવરાવવી. (૩) કાઠંસંબંધી પીડા ઉપર:—બેહેડાંના ફળની અંદરનું મગજ બારિક વાડી અંગ્રે-લેપ કરવાથી કાઠંસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૪) કફ રોગ ઉપર:—બેહેડાંનું ફળ અને તેનાથી બનતી સાકરનો કાઠો કરી પાવો. (૫) ઉધરસ ઉપર:—બેહેડાંની છાલ મેંઘમાં રાખી રસ ગળી જવો એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. (૬) ઘાટસ્પર્શ ઉપર:—બેહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાડી ને પાણી પાવું. આ બોળે દોરોને ઘાટસ્પર્શ થાય તો તેઓને પણ પાવું. (૭) દોરોને વાગી જળમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:—બેહેડાંની છાલ બાખરીમાં ખવરાવવી, એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) ઉધરસ ઉપર બેહેડાંના મુરખો:—બેહેડાંની અંદર પાણી રેડી અંગ બરોબર પાણી રહે ત્યાં સુધી પાણી પછી તે પાણીમાં સાકર નાખી જડા પાકે તેમાર કરવો તથા તે પાકમાં બાફેલાં બેહેડાં અને થોડી ધીપરની મૂળો નાખી નીવડેલા માટલામાં આ મુરખો બરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો થતો જશે, તેમ તેમ તેનો વિશેષ શુભ છે. (૯) લીલાંબો ઉટે છે તે ઉપર:—બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ ધસી ચોપાડું, અમર બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જીમખ, નામરમોય અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૩૬૧. બાજરી:—(સં. સાનંક. મં. બાજરી. હિં. બજરી. ઇં. મિહિડ.) એને મહારાષ્ટ્ર બાપામાં “સનથરા” પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના થણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ જુનની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જડી, પૌષ્ટિક તથા શીઠાશવાળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફ છે. જૂવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક ખાય છે. બાજરી દોરોને પણ ખવરાવે છે. બાજરી:—હૃદય, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, અને પિત્તને કોપાવનારી, રક્ત, ઓઝોને કામ ઉત્તેજ કરનારી તથા ફૂંજર છે; અને યુસ્ત તથા બુદ્ધિનો ઉતાર કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) ઘાડાની પીડા ઉપર પીડા પડે છે તે ઉપર:—જૂનાં બાજરીમાં બાજરી તેની રાખ કરી અપવાદું બાજરી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપાડી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી.

૩૬૨. બાવડી:—સં. બાવડી. મં. બાવડી. હિં. બાવડી. જં. સેત્તરભ, કાટુષ, બાલિમો. તે. નેલવમલિયે, તિપ્પેત્રે. તાં. વેગી, વિલ્હ. ઇં. એસશુલંટકાકુર્મ. લાં. સોરેલિયાકોરિલિયાલિયા.

બાવડીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે બે હાથ-ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન સાધારણ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગનાં મરી કરતાં પણ બારિક એવાં બિયાં આવે છે. તેને “બાવડી” કહે છે. બાવડીનું તેલ કાઠે છે. સુમધિ પદાર્થોમાં તથા અંગે યોગવાના કામમાં બાવડીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવડી યરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. બાવડી:—કડવી, પાકકબે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, રશ્મિદ, રક્ત, હૃદય, અગ્નિદીપન, બલકર, ઘૂરી, લઘુ, તથા મેધક છે; અને ફૂમિ, કાદ, કફ, સ્વદોષ, વિષ, કંઠ.

આવ્યું હોય તે ઉપર:—આવળીઆના ગુદરતું નવટાંક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાશેર દૂધ પાવું, અને તેલ પેટમાં જતાંજ તુરત મીઠા તેલના કાગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મ્હોમાં ચાંદીઓ વગેરે થશે નહિ. (૧૩) આંખોમાંથી પાણીવહે છે તે ઉપર:—આવળીઆનાં પાનનો કાઢો કરી તેમાં થોડું મધ નાંખી અંજન કરવું. (૧૪) મુખરોગ ઉપર:—આવળીઆની અને જાંબુડીની અંતર-છાલનો કાઢો કરી તેમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાંખી કાગળા કરવા. (૧૫) રેચન:—આવળીઆની શિંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં માંચણતું ચૂર્ણ નાંખી પાવે. તે ઉપર જેટલાં પાનનાં ખીડાં ખાય તેટલા રેચ થાય છે. (૧૬) ક્રમેહ ઉપર:—આવળીઆનાં કુમળાં અંકુર ૧ તોલો લેષ તે સવાર સાંજ એક તોલો સાત દિવસ સાકરમાં ખાવાં. (૧૭) કર્ણસ્રાવ ઉપર:—આવળીઆની છાલનો કાઢો કરી તે પારીક ધારથી કાનમાં રેડવો, પછી પારીક વસ્ત્રથી કાનમાં કાકડી નાંખી ફેરવી કાઢવો, અને ગરમ પાણીમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાંખી તે પાણી થોડું થોડું કાનમાં નાંખવું. (૧૮) ઉપદંશપ્રણુ ઉપર:—આવળીઆના પાનતું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૯) પુષ્ટતા માટે:—ઘઉંનો રવો અને આવળીઆના ગુદરતું ચૂર્ણ કરી ધીમાં શેકવાં. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પીરતાં, બેદાણા તથા સાલમ મિશ્રી વગેરે મસાલો નાંખી લાડુ કરી ખાવા.

૩૯૩. આહ્તી:—સં મં હિં. બં આહ્તી. કાં કરીવણા, એકમાની. કં ઓદેલગત. તાં લ્હારી. તેં આંચ્લીચ્દે. તું તિમારે. મલાં મુંતંલ. ફાં જરનળા. ઇં ઇડીયન પેનીવર્ટ. લાં હાંયદ્રા કાંટાઇલ એશિયાટિકા.

આહ્તીનાં ‘આહ્તી, કપોતવંકા, સોમવદંતી, સરસ્વતી’ એવાં નામો છે. આહ્તીનો ભેદ આહ્તીકુરી નામે છે, તેના “મંડૂકપર્ણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યો, મહૌષધિ” એવાં નામો છે. આહ્તી શીતળ, તુરી તથા કડવી છે; અને બુદ્ધિ, પ્રતા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી છે, અને આંકર, સ્વાડ, લઘુ, કંઠશોષક, હૃદય, સ્મૃતિપ્રદ, રસાયન તથા હૃદય છે; અને મેહ, વિષૂચિકા, કોઠ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, તાવ, સોજો, કંડૂ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરચિ, દમ, શોષ, સંપૂર્ણ દોષ તથા ક્ષતો નાશ કરે છે. કારિવણા અથવા બદામકુરીનાં પણ એવાંજ ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉન્માદ ઉપર:—આહ્તીના રસમાં કોણે કોણિજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાંખી પાવું. (૨) મળમૂત્રવરે આબરૂ થયેલાને:—આહ્તીનો રસ નવટાંક, આવળકંટી બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો અને જીં એક તોલાનું ચૂર્ણ કરી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાંખી પાવું. (૩) દેવી (શીતળા) ના આબરૂ ઉપર:—આહ્તીનો રસ મધમાં પાવે.

૩૯૪. બિચવા:—સં નિવપા. મં હિં કં નિર્વિધિ, ખીચવા. ફાં જદવાર. લાં ડેલદિનિ યમહેનુડેટમ.

એ ઝાડ હંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે, અને એક હાથ ઉંચો વધે છે. એનાં પાન બે આંગળ પહોળાં અને કાનાદાર હોય છે. એના કુમળા પાનની ભાજી ઉતમ થાય છે. એનાં મૂળીઆં એક વેંત લાંબાં અને કાળા રંગનાં હોય છે. એનો આકાર વીંછીના જેવો હોય છે. એ ઝાડને ઠાકરડા લોકો “કાંબંડા” કહે છે. બિચવા:—તીખી, શીત તથા પ્રણુરોપણ છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, તથા અનેક વિષદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શસ્ત્રના જખમ અને પ્રણુ ઉપર:—બિચવાનાં મૂળીઆં વાટી ચોપડવાં, અથવા સૂકાયલા મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી ભરવું, અને ત્રણ દિવસ સુધી પોટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઇ આવે છે. (૨) બદ, મૂળબ્ધાધિ અને ગંડમાલા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપર:—બિચવાનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૩૯૫. બિહી:—એ ઝાડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. સતારા તથા પુણા, એ સ્થળોએ પણ કોઇક ઠેકાણે બિહીનાં ઝાડ ધરાય છે. ત્યાં તેને ફળ આવે છે. બિહીનાં ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે. એ ખટાસવાળાં હોય છે. એનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફળમાં જુવાર કરતાં મોટાં બિયાં હોય છે. તેને “મોગલી બેદાણા” કહે છે. બિહીનાં ફળનો મુરબ્બો પણ કરે છે. તે પિત્તશાયક છે.

દૂધ સુધવાં અને અંતરજાવનો કાઢો પાવો. (૪) 'મંદર' અને ધાતુવિહાર ઉપર:—રરોજ સવ સાંજે બોરસળીના ઝાડનાં તાજાં દૂધ ૧ તોલો લેઈ તેમાં ત્રણ બદામ નાંખી ત્રણ માસા સાકર ૨ ૩ દિવસ દર વેળાએ ખાઈ એક તોલો ઠંડું પાણી પીતું આ ઔષધના સેવનથી અકાળે હાથનારા દ સારા મજબૂત થાય છે. (૫) મૂત્રજા ઉપર:—બોરસળીના ઝાડનાં નિયાં અને અગુ (અગુ-રૂળ) માંતું બી પાણીમાં ઘસી પાવો. (૬) સુખરોગ અને ગળું સજે તે ઉપર:—બોરસળી આમલી અને બેરતી છાલનો કાઢો કરી રાખવો, અને દિવસમાં દમરીસ વખતે એ કાઢાના કોમળા કરે જવું. એટલે અનેક પ્રકારના સુખરોગ દુરત થમન થઈ, ઇંત મજબૂત થાય છે; અથવા બોરસળી નિયાંમાંનો ગર્ભ મ્હોંમાં યોગ્યે એટલે મ્હો મઢિની ચાંદીએ સારી થાય છે. (૭) બાળકની ઉધર ઉપર:—બોરસળીનાં તાજાં દૂધ બે તોલા, એક તોલા પાણીમાં રાત્રે પલારી મેલવો. બીજે દિ સવારમાં તે પાણી ગાળી પાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ અથવા સાત દિવસ કરવું. (૮) ઠંડરોગ ઉપર:—બોરસળીનાં પાકાં ફળમાંનો ગર્ભ ઇંતે ઘસવો. (૯) મસ્તક શૂળ ઉપર:—બોરસળીના સમાવ-દૂધનું ચૂર્ણ નાકે સુવવું.

૩૬૬. બાવળી:—સં. બબ્બુમ. મં. બાબૂમ. ડિ. બંગૂમ, કીકર, બામવા. કં. ભલી. તે બાર્યુરમ્. તાં. મધાં. કરેલ. હાં. મુગિયા. ઈં. એકસિયાદી, ગમઅરેનિક. લાં. એકસિયાઅરેનિકા.

બાવળનું ઝાક મોટું થાય છે. એને કાંટા હોય છે. એ લાકડું મજબૂત હોવાથી ઇમારતના કામને આવે છે. બાવળના ઝાડને ધોળો સફેદ શુદ્ધ થાય છે. એ પૌષ્ટિક છે, અને ઘણા કામોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. બાવળની છાલ રંગના કામમાં ઉપયોગી છે. એની કુમળા સિંગોનું અપાણું કરે છે, અં તેનું શાક પથ કરે છે. સુખરોગમાં તેની સિંગો કે જેને "પરડા" કહે છે તે ઢોરોને ખવરાવે છે તેથી દૂધ વધારે આવે છે. બાવળની લીલી સોડી કાતણના કામમાં સારી ઉપયોગી છે. બાવળ:—માઠક, કઢવો, મધુર, સિન્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા દુરો છે; અને આમ, રક્તવિહાર, કફ, કોઠ, કૃષિ ઉધરસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ, તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનેાં ખાન:—માઠક, રચિર તીખાં તથા ઉષ્ણ છે, અને ઉધરસ, અર્થ, કફ, વાયુ તથા પુસ્તવો નાશ કરે છે. લઘુ બાવળ:—દુરો, ઉષ્ણ, પિત્તક તથા દાહક છે; અને વાતરોગ તથા કરેનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મ્હોં આવે છે તે ઉપર:—બાવળીઆની અંતરજાલ કચરી પાણીમાં ઉઠાળી તેના કોમળા કરવા. (૨) આન્ધલગ ઉપર:—બાવળીઆનાં નિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ દિવસ મધમાં ખાવાથી અસ્થિભંગ થયેલો કા થઈ અસ્થિ (હાડકાં) વજ્ર જેવાં મજબૂત થાય છે. (૩) વાળા ઉપર:—બાવળીઆનાં નિયાં ગોખૂતમાં વાડી લેપ કરવો. (૪) અતિસાર ઉપર:—નિષ્કટક મોટા બાવળીઆનાં પાનનો અંગરસ કાઢી પાવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) ધાતુપુષ્ટતા અટિ:—એક હાથ લંબાઈનું અને તેટલીજ પડેલાઈનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું. પછી બાવળીઆની લીલી સિંગો (પરડા) લાવી તેને કચરી તેમો રસ કાઢી તેમાં કપડું પલાળી સૂકવવું, એ પ્રમાણે તે કપડાને ચૌદ પુટ દેવા. પછી તે કપડાનો ચૌદ ભાગ કરવા, અને રરોજ એક કઢો પાતોર દૂધમાં ઉઠાળી તેમાં સાકર નાંખી તે દૂધ પીવું, એટલે ધાતુપુષ્ટતા થાય છે. (૬) હેરકોચલાના વિષ ઉપર:—બાવળીઆના પાનના રસમાં માખડ ધી અને કસ્તુરી નાંખી ખાવા આપવું, અથવા બાવળીઆનાં પાનનો રસ ૪ પૈસામાર ૩ દિવસ પાવો. (૭) બદ ઉપર:—સર્પની કાંચળીને બાવળનો શુદ્ધ ચોપડી તેની બદ ઉપર પડી લગાડી. (૮) પીથાદી રૂળી હોય તે ઉપર:—બાવળની કુંબો તથા નાંદરૂળીની કુંબો એકત્ર કરી વાડી દહીં સાંધે પાવી. (૯) પીડ અને અતિસાર ઉપર:—બાવળીઆની છાલનો રસ દહીં સાંધે પાવો. (૧૦) અમ્લપિત્ત ઉપર:—સાંજે બાવળીઆના કુમળા પાનનો કાઢો કરી તેમાં આંખાનો અંગરસ એક આસો નાંખી કાઢો રાત્રે કરી રાખવો, અને ૭ દિવસ સવારે પાવો. (૧૧) રાતા મંદર ઉપર:—બાવળીઆની સિંગો, કેરીઆના અરવા, મોચરસના, ઝાડની છાલ અને કોમળીનાં નિયાં, એટું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું, એટલે રક્તપ્રદરનો દુરત નાશ થાય છે. (૧૨) કેરોસીન (આસેટ) તેલ પીવામાં

આવ્યું હોય તે ઉપર:—ખાવળીઆના શુદ્ધરતું નવટાંક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાશેર દૂધ પાવું, અને તેલ પેટમાં જતાંજ તુરત મીઠા તેલના કાગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મ્હોંમાં ચાંદીઓ વગેરે થશે નહિ. (૧૩) આંખોમાંથી પાણીવહે છે તે ઉપર:—ખાવળીઆનાં પાનનો કાઢો કરી તેમાં થોડું મધ નાંખી અન્ન કરવું. (૧૪) મુખરોગ ઉપર:—ખાવળીઆની અને જાંબુડીની અંતર-છાલનો કાઢો કરી તેમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાંખી કાગળા કરવા. (૧૫) રેચન:—ખાવળીઆની શિંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં માંચણતું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. તે ઉપર જેટલાં પાનનાં ખીડાં ખાય તેટલા રેચ થાય છે. (૧૬) પ્રમેહ ઉપર:—ખાવળીઆનાં કુમળાં અકુર ૧ તોલો લેઇ તે સવાર સાંજ એક તોલો સાત દિવસ સાકરમાં ખાવાં. (૧૭) કર્ણસ્ત્રાવ ઉપર:—ખાવળીઆની છાલનો કાઢો કરી તે બારીક ધારથી કાનમાં રેડવો, પછી બારીક વચ્ચથી કાનમાં કાકડી નાંખી ફેરવી કાઢવો, અને ગરમ પાણીમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાંખી તે પાણી થોડું થોડું કાનમાં નાંખવું. (૧૮) ઉપદંશપ્રણુ ઉપર:—ખાવળીઆના પાનતું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૯) પુષ્ટતા માટે:—ઘઉંનો રવો અને ખાવળીઆના શુદ્ધરતું ચૂર્ણ કરી ધીમાં શેકવાં. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં પ્રદાન, ચારોળા, ખીરતાં, બેદાણા તથા સાલમ મિશ્રી વગેરે મસાલો નાંખી લાડુ કરી ખાવા.

૩૯૩. બ્રાહ્મી:—સં મં હિં. બં બ્રાહ્મી: કાં કરીવણા, એકમાની. કં એદિલગત. તાં વલ્લારી. તેં બ્રાહ્મીચેદુ. તું તિમારે. મલાં મુતલ. કાં જરનખા. ઇં ઇંડીયન પેનીવદ. લાં હાયડો કોટાઇલ એશિયાટિકા.

બ્રાહ્મીનાં ‘બ્રાહ્મી, ક્યોતવંકા, સોમવલ્લી, સરસ્વતી’ એવાં નામો છે. બ્રાહ્મીનો ભેદ બ્રાહ્મીકુકી નામે છે, તેના “મંડૂકપર્ણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યો, મહોષધિ” એવાં નામો છે. બ્રાહ્મી શીતળ, તુરી તથા કડવી છે; અને યુદ્ધિ, પ્રજા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી છે, અને સારક, સ્વાદ, લઘુ, કંકશોધક, હૃદય, સ્મૃતિપ્રદ, રસાયન તથા હૃદય છે; અને મેહ, વિષૂચિકા, કોહ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, તાવ, સોજો, કફ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરચિ, દમ, શોષ, સંપૂર્ણ દોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. કારિવણા અથવા બ્રહ્મકુંડીના પણુ એવાજ ગુણુ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉન્માદ ઉપર:—બ્રાહ્મીના રસમાં કાંઈ કોળિંજનતું ચૂર્ણ અને મધ નાંખી પાવું. (૨) મળમૂત્રવંદે આજની થયેલાને:—બ્રાહ્મીનો રસ નવટાંક, આવળકંટી બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો અને જીંડ એક તોલાનું ચૂર્ણ કરી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાંખી પાવું. (૩) દેવી (શીતળા) ના આજર ઉપર:—બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં પાવો.

૩૯૪. બિચવા:—સં નિવવા. મં હિં કં નિર્વિધિ, ખીચવા. કાં જદવાર. લાં રેલકિનિ યમરેતુરેતમ.

એ જાડ હુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે, અને એક હાથ ઉચો વધે છે. એનાં પાન બે આંગળ પહોળાં અને કાંત્રાદાર હોય છે. એના કુમળા પાનની ભાજી ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળીઆં એક વેત લાંબાં અને કાળા રંગનાં હોય છે. એનો આકાર વીંછીના જેવો હોય છે. એ જાડને કાકરડા લોકો “કોળકા” કહે છે. બિચવા:—તીખી, શીત તથા પ્રણુરોપણુ છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, તથા અનેક વિષદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શસ્ત્રના જખમ અને પ્રણુ ઉપર:—બિચવાનાં મૂળીઆં વાટી ચોપડવાં, અથવા સુકાયેલા મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી ભરવું, અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઇ આવે છે. (૨) બદ, મૂળવ્ધાધિ અને ગંડમાલા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપર:—બિચવાનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૩૯૫. બિહી:—એ જાડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. સતારા તથા પુણા, એ રથજોએ પાંચ કોષક ટેકણે બિહીનાં જાડ વચાય છે. ત્યાં તેને ફળ આવે છે. બિહીનાં ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે. એ ખટાસવાળાં હોય છે. એનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફળમાં જુવાર કરતાં મોટાં બિયાં હોય છે. તેને “મોગલી બેદાણા” કહે છે. બિહીનાં ફળનો મુરખોં પેણુ કરે તેને પિત્તશામક છે.

ઉપયોગ:- (૧) પ્રમેહ, પ્રદર, મૂત્રકચ્છ અને મૂત્રાધાત ઉપર:- મોગની બેઠણા તોલો અથ
બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પનાળી રાખી સવારે તે પાણી ખાળી તેમાં ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાથન કર
(૨) મુખપાક ઉપર:- મોગલી બેઠણાના પાણીના કોગળા કરવા

૩૮૬. બીલી:- સં ૦ નિલ ૦ ૬૦ ૦ બેલ-ટક ૬૦ ૦ બેલનવનુ તેં મરિકુ-બેલુ તાં મ
બિલન. ૬૦ ૦ બેલ પત્રે અં ૦ અનાર હાંદી ઇં ૦ બેલદ્રી લાં ૦ ઇંગલમાર્ગેસુ

બીલીના ઝાડ મોટા યાવ છે એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર છે એને નિલ પાન આવે છે,
સિવપૂજના કામમાં આવે છે એ ઝાડને ગોળ કોડા જેવાં ફળ આવે છે એ ફળ કાચા હોય છે તો
તેનું શાક અને અપાલું કરે છે કુમળા બીલાને સૂકવી રાખે છે તેને મરાઠીમાં “બાળબેલ” કહે
પાકેલા બીલાનો સ્વાદ ગળચળે લાગે છે એ પાકેલા રળ ગરીબ લોકો ખાય છે કાચા બીલાને મીઠી
કકડા સૂકવી રાખે છે, તેને મરાઠીમાં બેલકાચરી કહે છે બીના સૂકાય એટલે તે કોરી, તેમાં અને
પદાર્થો ભરી રાખવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે બીલીના ઝાડની છાયા ધણીજ થીતળ તથા
આરોગ્યકારક છે બીલા પીત્ત રગ તૈવાર કરવાના કામમાં આવે છે બીલી:- મધુર, હલ, દુરી, ક્ષા
શ્લિષ્કર, દીપન, ઉષ્ણ શાકક, રક્ત કઠની, તીખી તથા પાચક છે, અને પિત્ત, કફ, જ્વરાતિસાર, તથા
જ્વર (તાવ) નો નાશ કરે છે બીલાનાં કુમળાં ફળ:- સ્નિગ્ધ, ગુરુ શાકક, દીપન, પાચન કરવા
ઉષ્ણ, તથા દુશ છે, અને થળ, આમવાત, સમહણી તથા ક્ષાતિસારનો નાશ કરે છે એનાં જૂનાં ફળ:-
મધુર, દુશ, જડ, તીખા, ઉષ્ણ, સમઘી, તીક્ષ્ણ, દીપન, પાચક તથા હલ છે, અને કફ તથા વાત
નાશક છે એનાં પાકાં ફળ:- શાકક, મધુર, દુશ, ગુરુ, વિષ્ણુકારક, કઠવાં, શાકક, તીખા, ઉષ્ણ
દુર્ગંધ તથા વાતન છે, અને અગ્નિમાદકારક છે બીલીનાં મૂળીઆં:- મધુર તથા હલ છે, અં
નિદ્રાદાય, વાતિ, થળ, કફ, વાયુ મૂત્રકચ્છ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એનાં પાન - શાકક અં
વાત નાશક છે ઉપયોગ:- (૧) બાળકોને આમ થથા હોય તે ઉપર:- બીલાની અદરે
ગર્ભ ખવરાવવો (૨) ગુલ્મ વાયુ વગેરે ઉપર:- કાચા કુમળા બીલા અને ગોળ સતત ખા
એટલે ગુલ્મવાયુ ચરીરની અદર જમેનો વાયુ અને પેશાબની ચરદી દૂર યાય છે (૩) સર્પન
કર ઉપર:- બીલીના મૂળીઆ, કોપીના મૂળીઆ અને લાલ્ગળના મૂળીઆનો રસ કાઢી પાવો
(૪) કૃમિ ઉપર:- બીલીના પાનનો રસ પાવો (૫) અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતર
બળે છે તે ઉપર:- બીલીના પાનનો રસ બે ત્રણ પૈસાભાર ૪-૫ વાર ખાળી આપવો (૬)
બહિરાપણા ઉપર:- ગોમૂત્રમાં બીલું વાગી, તે તેમાં નાખી તેન કઠાવવું અને પછી તે તેજ કાનમાં
પાડવું (૭) આમસંઘહણી ઉપર:- કાચા સૂકેલા બીલા, વરિયાળી અને સૂકેના કાઢો પાવો (૮)
ધાતુપુષ્ટતાને માટે:- ગાયના દૂધમાં બીલાની છાનનો રસ છરાની જુદી નાખી પાવો (૯) ગળામાં
દુઃખે છે તે ઉપર:- પાકેલા બીલાનો ગર્ભ આવો કિંવા પાનનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો (૧૦)
રક્તાતિસાર ઉપર:- કાચા સૂકાએલા બીલાનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવું (૧૧) સર્વ પ્રકારનું
અતિસાર ઉપર:- કુમળા બીલા અને આપાની ગોલ્લીનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો (૧૨)
મ્હેં આંચુ હોય તે ઉપર:- બીલું જાગી પાણીમાં નાખી કઠવી તેના કોગળા કરવા (૧૩) આમ
રક્ત ઉપર:- બીલું જરા જાગી રોકવું અને તેના અરમાં ગોળ નાખી વાગી ગરમ પાણીમાં સર્પ
કરી પીવા આપવું (૧૪) ગાંઠિણીની ઉલટી ઉપર:- બીલીનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એક
કરી પાવું (૧૫) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:- બીલીની અને આપાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં
મધ અને સાકર નાખી પાવો (૧૬) ઝોકારી અને અતિસાર ઉપર:- બીલા અને આપાની ગોલ
લીનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણ પાવું (૧૭) વિષમજ્વર ઉપર -
બીલીના પાનની ગોળમાં ગોળી કરી ખવરાવવી (૧૮) ધાતુ પડતી હોય છે ઉપર:- બીલીના પાન
પાશેર પાણીમાં વાગી રસ કાઢી તેમાં છૂંદ ૬ માસ અને સાકર ૧ તોલો નાખી તે ૭ દિવસ પાવો
(૧૯) ગાંઠિણીની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:- સુંક અને સૂકાયેલા કાચા બીલાનો કાઢો કરી
તેમાં જવનો લોટ નાખી ખાવા આપવો (૨૦) બાળકની સમહણી ઉપર:- બીલા અને સુંક

ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) મોડંશી ઉપર:—સૂકાયેલાં ખીંતોની અંદરના ગર્ભનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ૬ માસાની ગોળીઓ કરવી, અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી એટલે જૂલાય બંધ થાય છે. (૨૨) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:—ખીંતીની છાલનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૨૩) મેદોરોગ ઉપર:—તાની ખીંતીનાં મૂળીઆં, નરવેલનાં મૂળીઆં, ટેંટૂનાં મૂળીઆં, શિવલુનાં મૂળીઆં અને ઘાંટાનાં મૂળીઆં એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાંખી પીવાથી, આખા શરીરમાં મેદ વધી જે જડાપણું આવે છે તે દૂર થાય છે. (૨૪) ધાતુપુષ્ટતા ઉપર:—પાતાગ ચંત્રવડે ખીંતોનો અર્ક કાઢી તે પાવો. (૨૫) અંગની દુર્ગંધી જવા માટે:—ખીંતીના પાનના રસનો લેપ કરવો, એટલે શરીરની દુર્ગંધી દૂર થાય છે. (૨૬) સોજો, મલમલદતા, મૂળવ્યાધિ, વિષુચિકા અને કમળા ઉપર:—ખીંતીનાં પાનનો રસ પાવો. (૨૭) આતુર્થિક જ્વર ઉપર:—ખીંતો અને મધુમાધનીનું ચૂર્ણ કરી, પહેલાં વેતરની અને ઘોળા વાછરડાવાળી ગાયના દૂધમાં રવિવારના દિવસે પાવાથી ઘણા દિવસનો ચોથીઓ તાવ તાકીદે નાશ પામે છે. (૨૮) જીજ્ઞજ્વર ઉપર:—દૂધમાં ખીંતોનાં મૂળીઓનો કાઢો કરી પાવો. (૨૯) વિષુચિકા (કોલેરા) ઉપર:—ખીંતી અને સુઠેનો કાઢો, ઉલટી તથા વિષુચિકાનો નાશ કરે છે; અને ખીંતી, સૂકું તથા કાયદળનો કાઢો તે કરતાં અધિક ગુણકારી છે.

૩૮૭. બિંવલી:—બિંવલીનાં ઝાડની ઉંચાઇ સાત આઠ હાથની હોય છે. એ ઝાડ ગરમ દેશમાં થાય છે. તેનાં પાન હમેશાં લીલાં હોવાથી તેની આસપાસ ઠંડી હવા હોય છે. શરદ ઋતુમાં આ ઝાડનાં પાન ખીંતી ઝાડની પેઠે ખરી પડતાં નથી. જ્યારે ઉપરની ડાળીને નવાં પાન આવે છે, ત્યારે જૂનાં પીળાં થઈ પડી જાય છે. એનાં ફળ વર્ષમાં બે વાર આવે છે. એને દ્રાક્ષના જેવાં ફળનાં જુમખાં આવે છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે, તેને “બિંવલી” કહે છે. બિંવલાની ચાર ચીરો કરી સૂકવી રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના રસથી હળદરના ગાંઠીઆના રવા કરે છે. એના રસમાં હળદરના ગાંઠીઆ અને ટંકજીઆર નાખી તેને ગરમીમાં રાખે છે, એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાંઠીઓ રીંતો થાય છે. કપડે સાહીતો ડાંધ પડ્યો હોય તો તે બિંવલીના રસવડે જાય છે.

૩૮૮. ખીવલા:—(સં ખીજક. મં બિજલા.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન અસાણાનાં પાન જેવાં હોય છે, અને તે વધારે કાળાં હોય છે. એ પાન ઉપર અસાણાનાં પાન કરતાં વધારે રેષાઓ હોય છે. એને ખારિક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર કોવાડા વડે ઘા કરવાથી છાલમાંથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. એના અસાણા જેવાજ ગુણ છે, અને તેના કરતાં વધારે ગુણવત્ત છે. ખીવલા:—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર અને રસાયન છે, તથા કોહ, વિસર્પ, મેહ, ગુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર, સંઘ્રહણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર:—ખીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમાં પાવો. (૨) અતિસાર ઉપર:—ખીવલાની છાલનો રસ તાંદળાના પાણીમાં મેળવી પાવો. (૩) ધાતુપુષ્ટતા ઉપર:—ખીવલાની છાલ અગર રસ, સાકર અને દૂધમાં નાંખી પાવો. (૪) થાક ઉતરવા માટે તથા પેટમાંના ગુદમ રોગ ઉપર:—ખીવલાની છાલ દૂધમાં વાટી પાવી. (૫) ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઇ જવા અને અસ્થિભંગ ઉપર:—ખીવલાની છાલનો અંગરસ દૂધમાં નાંખી પાવો.

૩૮૯. ખીજેર:—સં ખિજૂર, માતુલુંગ. મં મહાળુંગ. હિં ખિજેરા. બં ટાવાલેયુ. કં માધવલ, મહાશલગિડ. તું માપલ. મથાં માદળાનારકં. તૈં દવાકાયા. ફાં તુરંજ. અં ઉતરંજ. લાં સાધટ્સએસિડા. સાધટ્સએસિડા. ઈં સાધટ્સ.

ખીજેરાનાં પાન લાંબાં અને મોટાં હોય છે. એ ઝાડ લીંચુની જાતનું છે, એ ઝાડ ઉપર સુમારે પોણા હાથની લંબાઇનાં ફળ આવે છે. તે ફળના અથ ભાગે નાનું બિંદુ (અણી) હોય છે. ખીજેર પથ્થર, રિંદાપક અને પિત્તશામક છે. એ ફળ જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલાં તેનામાં વધારે ગુણ હોય છે. અને વાસ પચુ સારો આવે છે. ખીજેરાનો રંગ પીળો હોય છે, અને તે માંનો ગર્ભ રાતો હોય

છે. તે સ્વાદમાં કિંચિત્ કડવાસત્તાનું લાગે છે. પરંતુ અંદર ધાળું જાડું મગજ હોય છે તે માંડું હોય એનો પાક કરે છે તે અણકનોને ખાવા આપવાથી ચક્રિત આવે છે. એનો ઉત્તમ મુરખો યાવ એના રસનું સરખાન કરે છે. મુરખામાં એનચી, જાંત્રી ઇત્યાદિ અનેક મઠાવા નાંખી તે ધણું વર્ષો સુ રાખી મૂકે છે. બીજેનું અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. બીજેરાનું ફળ:—ખાડું તીખું, ઉષ્ણ, પાચ કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, હૃદય, દીપન, શ્વેત, સ્વાદ, તથા જીરુ અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે તથા યા કાસ, વાયુ, કોષ્ઠ, તથા પિત્ત, ઉચ્છ્રી (હેક્ટી), અશ્વિ, અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. કુમળ ફળ:—પિત્ત, વાયુ, કફ, તથા રક્તદોષને ઉપર કરે છે. મધ્યમ પ્રકારના બીજેરાના પશુ કાચા બીજે જેવાજ ગુણો છે. પાકું બીજે:—ઉત્તમ વર્ણકારક, હૃદય, બલકર તથા પૌષ્ટિક છે, અને યજ્ઞ, અજ્ઞ વિખંધ, વાયુ, કફ, ક્ષમ, અગ્નિમાંધ, ઉષ્ણરસ, અશ્વિ, તથા સોજનો નાશ કરે છે. એના ફળનું છાલ:—કડવી, ડુર્લભ, સિંગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ગુરુ છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કષ્ટનો નાશ કરે છે. એનું છાલનો રસ:—સ્વાદ, શીતળ, ગુરુ ધાતુવર્ધક, સિંગ્ધ, કફકારક અને વાતપિત્ત નાશક છે. એનું છાલની અંદરનો ભાગ:—યજ્ઞ, પિત્ત, અરોચક, વાત, કમરના રોગ અને ઉદર, (પેટ) સંબંધ ધનારા રોગનો નાશ કરે છે. તથા ભેદક છે. બીજેરાની અંદરનું કેસર:—દીપન, ખાડું, મેઘ, લઘુ માઠી તથા શ્વેત છે; અને યુક્ત, ઉદર, શ્વાસ, કાચ, હેક્ટી, મદાત્મક, ઉન્માદ, શોષ, વિખંધ, અર્થ તથા ઉચ્છ્રીનો નાશ કરે છે. કેસરનો રસ:—પાર્થ, અસ્તિની અંદરની યજ્ઞ, કફ, અશ્વિ, વાયુ, ક્ષમ, ઉષ્ણરસ અને ઉચ્છ્રીનો નાશ કરે છે. બીજેરાનાં બિયાં:—કડવાં, પચ્ચ, દીપન, ગર્ભપ્રદ, ડુર્લભ, ગુરુ ઉષ્ણ, તથા બલકર છે; અને કફ, અર્થ, સોજ, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. બિયાંની અંદરનો મગજ:—ગુરુ, શીત, સ્વાદ, સિંગ્ધ તથા બલપ્રદ છે; અને વાયુ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. બીજેરાનાં મૂળીઆં:—અર્થ, કૃમિ, વિષુચ્છા, મધ્યખંધ, અને યજ્ઞનો નાશ કરે છે. બીજેરાનાં કુસ:—દીપન માઠક, શીતળ તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠું બીજે:—શીતળ, મધુર, ગુરુ, મધ્ય, ડુર્લભ, તથા સ્વાદિષ્ટ છે; અને ત્રિદોષ, પિત્ત, કાષ્ઠ, રક્તદોષ, મધ્યખંધ, ક્ષમ, ઉષ્ણરસ, હૃદય તથા હેક્ટીનો નાશ કરે છે. વગડાઉ બીજે:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, શ્વેત તથા ખાડું છે, અને વાયુ, આમ દોષ, કૃમિ, ક્ષમ તથા કષ્ટનો નાશ કરે છે. વનમાં ધનારો બીજેરાના ગુણ:—ખાડી, ઉષ્ણ, તીખી, શ્વેત તથા આમ દોષકર છે, અને વાત, કૃમિ, કફ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—બીજેરાની સકાયથી છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૨) મુખે પ્રસવ થવા ઉપર:—બીજેરાનાં મૂળીઆં અને મકુડાની છાલ અથવા જેઠીમધનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા મધ અને ધીમાં આપવું; એટલે સુખેથી અને પ્રસવ થાય છે. અથવા બીજેરાનાં મૂળીઆં કંઈરે બાંધવો. (૩) અપરમાર ઉપર:—બીજે, લીંબુનો રસ અને નગોડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમાં નસ્ય કરવું, એટલે અપરમાર જાય છે. (૪) બાળકોની ઉચ્છ્રી (નાનાં બાળકો વારંવાર હૃદય ઝોકે તે) ઉપર:—બીજેરાનાં મૂળીઆં કિંચિત્ દૂધમાં ધસી પાવાં અને એજ મૂળીઆંનો કકડો મગે બાંધવો. (૫) કાઠ અને પિત્તશામક સરખત:—બીજેરાના રસમાં સાકર, નાંખી પાક કરી રાખવો. એ પાક અને કંઈ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૬) ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા ઉપર:—ધોળી સોંતરી (ગેજરસ) નાં મૂળીઆં દૂધમાં ધસી તેમાં બીજેરાનાં બિયાં વાડી કપાથી ગાળવું તથા રત્નેર્ધન યમાના દિવસથી ચાર રોજ પાવું. (૭) હેક્ટી ઉપર:—બીજેરાનો રસ, મધ અને સંચળ નાંખી પાવો. કિંત્રા બીજેરાના રસમાં સુક, આવળકડી, પીપર અને મધ નાંખી તે ચાટવા જવું. (૮) શૂળ ઉપર:—બીજેરાના રસનો અથવા મૂળીઆંનો અંજરસ, મધ અને જવખાર નાંખી પાવો. એટલે કુશિયળ, હૃદય યજ્ઞ, અસ્તિયજ્ઞ, અને દારૂ વગેરે કાઠમાં વાયુ થાય છે તે રોજો દૂર થાય છે. (૯) ઉચ્છ્રી ઉપર:—બીજેરાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ધસી તેમાં મધ નાંખી પાવાં. (૧૦) ઉચ્છ્રી અને જાડાણ ઉપર:—બીજેરાનાં મૂળીઆં, કાઠમીનાં મૂળીઆં અને કેમર પાણીમાં વાડી પાવું. (૧૧) કર્ણશૂળ ઉપર:—બીજે, આંજો, અને આદુનો રસ કિંચિત્ મરમ કરી કાનમાં નાખવો. (૧૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા ઉપર:—બીજેરાનાં મૂળીઆં અને ધોળી મગોડીનાં મૂળીઆં ધીમાં ધસી પાવાં. (૧૩) હૃદયોગ, શૂળ અને ક્ષય

ઉપર:—ખીજોરાનાં રસમાં પીપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાંખી તે રસ પાવો અગર ઝેરડીયાં અને ખીજોરાનાં બિયાં વાટી ધીમાં આપવાં. અથવા પાકા એક ખીજોરાનાં તમામ બિયાં દૂધમાં વાટી ખાવા આપવાં. (૧૪) કર્ણુસ્ત્રાવ ઉપર:—ખીજોરાના રસમાં સાજીખારનું ચૂર્ણ નાંખી તે કાનમાં પાડવું. (૧૫) મધ ઉપર ઉતાર:—ખીજોરાની અંદરનું કેસર અને દાડમના દાણા ખવરાવવા. (૧૬) અરૂચિ ઉપર:—ખીજોરાનું કેસર મધ સાથે ખાવું. (૧૭) મુખ સંખ્યાધી કફવાત, રોગ, શોષ, જડપાણું અને અરૂચિ ઉપર:—ખીજોરાનું કેસર, સિંધવ તથા મરી એ એકત્ર ખરલ કરી ગોળી કરી મ્હોમાં રાખવી. (૧૮) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર ખીજોરાનો મુરખ્ખો:—ખીજોરું છોલી તેની ચીરો કરવી અને એક તપેલું પાણી ભરી તેના મ્હોં ઉપર એક કપડું બાંધી તે ઉપર ખીજોરાની ચીરો મૂકવી, અને દાંઢણું દેઇ તે તપેલું અગ્નિ ઉપર મૂકવું, તથા વરાળથી શીજવું. પછી કોરા વસ્ત્રમાં લેઇ સારી રીતે પીલી અંદરનું પાણી કાઢી નાંખવું, અને સાકરનો જડો પાક કરી તેમાં તે પીલેલો ભાગ નાંખવો એટલે ઉત્તમ મુરખ્ખો થાય છે. આ મુરખ્ખો ભ્રમ પિત્તશામક છે. (૧૯) ભ્રમપિત્ત વિકાર ઉપર ખીજોરાનો પાક:—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખીજોરું ખાશી, તૈયાર કરેલી ખીજોરાની ચીરો ફેટલીક વાર સૂકવી રાખ્યા પછી ધીમાં તળવી, અને વંશલોચન ૮ ભાગ, એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, લવંગ, જયફળ, જવત્રી, કેસર ઇત્યાદિ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાનું ચૂર્ણ કરવું, પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં આ સર્વ ઔષધો નાંખી હલાવી ભેળું થયા પછી એક કથરોટમાં કહાડી પહોળું કરી તેનાં ચોસલાં કરી રાખવાં. આ પાક રોજ સવાર સાંજ એકેક કિંવા બપો તોલા ખાવો ઉત્તમ શુભદાયક છે. (૨૦) મૂતરખડા ઉપર:—ખીજોરું અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવું. (૨૧) કવલુ ઉપર:—ખીજોરાનો ગર્ભ ૨ તોલા લઇ તેમાં સંચળ ૦૧ તોલો નાંખી રોજ બે વાર ખાવું.

૪૦૦. ખેંડી ભોરિંગણી.—સં ૦ બં ૦ કંટકારીકા મં ૦ રિંગણી. હિં ૦ કટેરી, લઘુકટાઇ. રા. કટારી. કં ૦ નેલગુલુ. તેં ૦ રેવટી, મુલંગા, ત્રાકૃડીચેટુ. તાં ૦ કરીમુલ્લી. તું ૦ કલ્લટ. મલાં ૦ ચેરવાંલુટિના ઓં ૦ રુટમારિય: લાં ૦ સોલેનમ્ ઝેંચોકાર્પમ.

ભોરિંગણીનાં ઝાક જમીન ખરોખર પસરે છે. એ ઝાડના સર્વ અંગ ઉપર ખારિક કાંટા હોય છે. ભોરિંગણીને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળ આવે છે, તેમાં ખી પૂંકળ હોય છે. એના ફલ ઉપરથી ત્રણ ભેદ છે. કાળા, લીલા અને ઘોળા. તેમાં ઘોળા ફલની ભોરિંગણી કવંચિત મળે છે. ઘોળા ભોરિંગણીને “લક્ષ્મણી” કહે છે. ભોરિંગણી:—તીખી, ઉષ્ણ; દીપન, ભેદક, રક્ષ, પાયક, લઘુ તથા સારક છે; અને દંભ, ઉધરસ, કફ, પીનસ, કફવાત, જવર, હ્રદ્રોગ, અરૂચિ, મૂત્રકૃમ્મ, પાર્શ્વશળ, આમ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ભેદક, રસકાળે અને પાકકાળે તીખાં, રૂચિકર, હૃદય, પિત્તલ; —કફવાં, —અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, કંઠ, જવર, કૃમિ, મેહ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. શ્વેત ભોરિંગણી:—રૂચિકર, તીખી, ઉષ્ણ, નેત્રને હિતકર, અગ્નિદીપક, પારદબંધક તથા ગર્ભરૂપાપક છે; અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. ખીજ શુભ સરખા છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—ભોરિંગણીના મૂળાંઆનો કાઠો કરી તેમાં મધ અને પીપર નાંખી તે પાવો; કિંવા ભોરિંગણી અને પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) માથામાં ચેળ થાય છે તે ઉપર:—ભોરિંગણીનો રસ અને મધનો લેપ કરવો. (૩) દાંઢમાં કીડા થાય છે તે ઉપર:—ભોરિંગણીનાં ફળ ચવ્રમમાં નાખી સુધવાં અથવા ફળની ભૂટી અગ્નિ ઉપર નાખવી તથા નળી લગાડી ઘુણી મ્હોંમાં લેવી અને ફેટલીકવાર તે ધૂમાડી મ્હોંમાં રાખી મેલી પછી મ્હોં ઉઘાડવું. અને લાળ પાંડવી, એમ ત્રણ દિવસ કરવું. એટલે કીડા ખરે છે. (૪) મૂત્રાઘાત ઉપર:—ભોરિંગણીનો રસ ૨ તોલા અને ઉપરસાલનો રસ એક તોલો, એકત્ર કરી તેમાં છાશ ઉપરનું પાંણી ૪ તોલા નાંખી પાવો; અથવા ભોરિંગણીનો અંગરસ છાંશમાં નાખી પાવો. (૫) સામાન્ય જવર ઉપર:—ભોરિંગણી-મૂળ, કરીયાતું તથા સુકનો કાઠો દરવેળા ત્રણ તોલાં સુધી દિવસમાં ત્રણવાર પાવાં તેથી શ્રમ કિંવા કાઠ પછ કારણથી આવેલો સામાન્ય જવર જલદી જાય છે. (૬) ભૂખ ન લાગે તો:—ભોરિંગણી ઝાક સહિત વાટી તેમાં ૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો જયફળ, અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો, પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક ગોળી પ્રમાણે ૪-૫ દિવસ આ. ભિ. રક.

આપવી. (૭) પેટમાં કોષ્ટ પશુ આખરની ગાંઠ હોય તો તે ઉપર:—ભોરિંગણી મૂળાઅ સંહિત સૂકવની. પછી તેની જૂજી કરી ગરમ પાણીમાં એક પૈસાભાર પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર દિવસ આપવી. (૮) ભાર ઉપર:—ભોરિંગણી અને ડોડીનો કાઢો કરી તેમા સયોરો નાંખી કાઢો પાવો. (૯) શ્વાસ-કાસાદિક ઉપર:—ભોરિંગણી, ગળા, ઝૂંક અને અજમાનો કાઢો, પીપરનું ચૂસ નાંખી પાવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, અર્ધિત વાયુ (મ્હોં વાંક થવું તે), સળેકમ, આયિ, સ્વરભંગ, શ્વ અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. (૧૦) કાનમાં કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપર:—ભોરિંગણી-ફળ ચીરી અંગારાપર નાંખવાં અને જે ધુણી નીકળે તેને નળી લગાડી કાનમાં ધાલવી. જ્યાં કૃમિ બહાર આવે છે. (૧૧) અજીર્ણ જ્વર ઉપર:—ભોરિંગણી અને પિત્તપાકાનો અષ્ટમાંઘ કાઢો કરી પાવો. (૧૨) જીર્ણજ્વર ઉપર:—ભોરિંગણીના મૂળામાં, ઝૂંક તથા ગળાનો કાઢો મધ અને પીપર નાંખી પાવો. (૧૩) મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:—ભોરિંગણીના સ્વરસ મધમાં આપવો. (૧૪) શ્વાસ ઉપર:—ભોરિંગણી, જીં અને આવળકંડીનું ચૂસું મધમાં આપવું, એટલે ઉર્ધ્વ, મહા અને તમક, શ્વાસ લાજીમાં દૂર થશે. (૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર:—ભોરિંગણીનો રસ ઘી નાંખી પાવો.

૪૦૧. બેહેકળ:—(સં. સ્વાકુંટક. મં. વેદકળ. હિં. ગદ્યગોટી) એ કમરની નજીક કાંઠાવાળું કાંઠ છે. એ માથોડું દોઢ માંધોડું હેતું વધે છે, અને બારિક અને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એના કાંઠા આર આંગળ લાંબા હોય છે. બેહેકળ:—ખાડું, મધુર, પાકવખતે અતિ મધુર, લઘુ, દીપન તથા પાચન છે; અને કાવીજ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:—બેહેકળનાં પાન સવારે ચાવી ખાવાં એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૨. બોરડી:—સં. બદરી. મં. બોર. હિં. બેર. બં. કુલ, યજ્ઞચે, બોમરી. તે. રજચે. તાં. કલ્પડે, કલ્પારી તુ. બોમરી. મલાં. કલ્પાંટા, કોલ. કાં. કુનાર. અં. સીંદરનખ. ઉં. જીજ્ઞા. કાં. ઝીઝીકસજીજીનાં.

એ કાંઠ સર્વ દેશમાં થાય છે. એની ડાળાઓને કાંઠા હોય છે. બોર એ ફળ સોપારી જેવાં હોય છે. કાંઠણીબોર, ચણીબોર ઇત્યાદિ બોરની ધણી જાત છે. બોરડીના કાંઠ ઉપર ઉત્તમ લાખ આવે છે. બોરડીમાં એક નાની જાત છે તેને મહારાષ્ટ્રમા “બોરડી” કહે છે, એનો વાડો કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. બોરડીનું કાંઠ:—શીતલ, રૂક્ષ તથા કડવું છે, અને પિત્ત તથા કર્નો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, ટુરાં તથા ખાટાં છે. પાકાં ફળ:—મધુર, ખાટાં, ઉષ્ણ, કદમરક, પાચન, લઘુ તથા શ્ચિકર છે; અને અતિસાર, રક્તરોપ, શ્રમ તથા શોષનો નાશ કરે છે. બોરડીના પાનનો લેપ:—જ્વર, તથા દાઢનો નાશ કરે છે. એની હાલનો લેપ વિરેકાકરનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંથી નેત્રરોગ શાંત થાય છે. રાજ (મોટા) બોર:—મધુર, શીતલ, વૃષ્ણ, વીર્યવૃદ્ધિકર, સ્વાદ, ગુરુ, કાંઠક, ભેખન, સ્નિગ્ધ, મલમલક તથા આર્ધમાનકારક છે; અને દાઢ, પિત્ત, વાયુ, શોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. સૂકાં બોર:—બેદક, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કદ, વાયુ, વૃષ્ણ, પિત્ત તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. કાંધાપુર પ્રાંતમાં બોયબોરડી (બૂબોર) નામની જાત પ્રસિદ્ધ છે. તેના જીવ:—મધુર, ખાટી, પથ્થ, દીપન, પાચક, કિંચિત્ રક્તપિત્તકારક તથા શ્ચિકર છે; અને કદ તથા વાતની નાશ કરે છે. લઘુખંડર (ઝીજી બોર):—મધુર તથા ખાટાં અને પાકેલાં હોય તો—સ્નિગ્ધ, કદ, વાતનાશ, શ્ચિકર તથા જંતુકારક છે; અને કિંચિત્ પિત્ત, દાઢ, કદ તથા વાતનો નાશ કરે છે. બોરડી અંદરનું અગ્ન:—ટુરું, મધુર, શુકલ, મધપ્રદ તથા વૃષ્ણ છે; અને કાસ, દમ, વૃષ્ણ, વાયુ, ઉલ્લી, દાઢ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કેશ ખરી પડવા માંડે તો:—બોરડીનાં પાન વાટી ચોપડવાં. (૨) સ્વર : ઉપર:—બોરડીનાં મૂળામાં મ્હોંમાં રાખવાં, અથવા બોરડીનાં પાન શેડી તેમાં સિધ્ધ નાખી ખાવાં. (૩) રક્તાતિસાર ઉપર:—બોરડીની જાન દૂધમાં વાટી મધ નાંખી પાવી. (૪) લુખ લાગે છે તે ઉપર:—બોરડીની કંમળા કુખો અને જીં એકત્ર કરી પાવું. (૫) કંઠસર્પ ઉપર:—વગાડા બોરડીની છાલ પસી બે વાર પાવી. (૬) લસ્મક રોગ ઉપર:—બોરના બિયાંમાંની મજ્જા અથવા બોરડીની અંતરછાલ ગ્રાણીમાં વાટી પાવી. (૭) શીતળા હલકા આવવા માટે:—બોરડીના પાનનો રસ બેસના

દૂધમાં પાવો. (૮) રક્તાતિસાર ઉપર:—ગોરડીનાં મૂળાઆં અને તેલનો કદક સમભાગે મેળવી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં પાનાથી રક્તાતિસાર દૂર યાય છે. (૯) રક્તક્ષય, ઉરોધાત (છાતીમાં દુખે છે તે) અને ક્ષય ઉપર:—ગોરડી અથવા પીંજાની ૨ તોલા લાખ પાણીમાં વાટી તે કદકથી મોઝાણા કાળાના રસમાં પાવો. (૧૦) વીંછીના વિષ ઉપર:—ગોરડીનાં પાન અને ઉંચરાનાં પાન ખારિક વાટી ગોળા કરી દંશસ્થાને લગાવી પાટો બાંધવો. (૧૧) હલદી ઉપર:—ગોરડા બિયાંમાંની મજ્જા, ભાતની ધાણી, વડના અંકુર અને જેલીમધનો કાદો, મધ અને સાકર નાંખી પાવો.

૪૦૩. ખરૂં:—(સં. વીરકાંડક.) એ નદીના કિંવા વહેજાના કીનારા ઉપર યાય છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં એનાં બિયાં હોય છે. એમાં ઘોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. આ દેશમાં દ્રક્ત ઘોળો ખરૂંની ઉત્પત્તિ યાય છે. ખરૂંની લેખણા ઉત્તમ યાય છે. પત્રાણું કરવામાં ખરૂંની સળીઓ આવે છે. ખરૂં:—શીતળ, મધુર, રૂચિકર, તુષિતર, જલકર તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે.

૪૦૪. બોળ (હીરાબોળ):—સં. બોલવૃક્ષ. ખં. ૬૦ દિં. બોલ, ગંધરસ. મં. બોળ, રક્તબોળ. તેં. વાલિનુ, ત્રોપોલમ્ તાં. વેલ્લ ઇપોલમ્. ઇં. માધરહા.

બોળનાં ઝાડ મોટાં યાય છે. એ ઝાડને જે રસ આવે છે તેને “બોળ” કહે છે. બોળનાં ઝાડ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં ધણાં યાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેકઠેકાણે બોળનાં ઝાડ યાય છે. બોળમાં ઘોળો બોળ, કાળો બોળ (ઝળિયો) અને હીરાબોળ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. બાળ-તબોળ કે ઘોળોબોળ, એ સુવાવડીને અને તુરતની વીઆઝેલી ગાય વગેરેને કાપા સાથે આપે છે. કાળા-બોળનો કેટલાક ઔષધોમાં ઉપયોગ યાય છે, અને રક્તબોળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમાં આવે છે. કાળોબોળ કિંવા ઝળિયો એ અતિશય કડવો છે. એને કડવો બોળ પણ કહે છે. રક્ત બોળ:—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તુરો, મેધાકર, પાચન, અગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર, તથા સુગંધિવાળો છે; અને રક્તદોષ, ક્ષ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું જવું.) અસ્મરી (પથરી), ચૌનિચળ, કોઠ, જવર (તાવ), અપસ્માર, શ્વેદ, રક્તાતિસાર, મૂત્રબાધ તથા પૌષ્પત્વનો નાશ કરે છે. કાળો બોળ (કુવેરમાંથી યાય છે તે)—શીત, કડવો, બેદક તથા રસશોધન છે; અને વાયુ, ક્ષ, શ્ળ, આધ્માન, શુભ્ર તથા કૃમિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:—કાળો બોળ ૧ તોલો તથા કપૂતરની દગાર ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમાં એક દિવસ રાખવું, અને બીજો દિવસે ગળકર્ણુ (દાદર) ઉપર પીછી વડે ચોપડવું. (૨) પથરી ઉપર:—કાળો બોળ બે ભાગ, મરી ૦૧ ભાગ, લવંગ ૦૧ ભાગ, ડીકામાલી ૦૧ ભાગ અને બદામ ૦૧ ભાગ લઈ પાણીમાં વાટી ભોરના કળાઆ જેવડી ગોળા કરી ખવરાવવી. (૩) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:—કાળો બોળ અને ડીકામાલી એકત્ર કરી દૂધમાં પાવી; કિંવા કાળો બોળ ગોમૂત્રમાં ધસી ગરમ કરી નાભિ-સ્થાન બાદ કરી આખા પેટપર લેપ કરવો. તે સૂકાયા પછી પુનઃ બીજો લેપ ઉપરને ઉપર કરવો. એથી કરી રેચ યદ્ય રોગ મલકારે પડે છે. ઉતાર ધી અને ભાત આપવાં. (૪) કંઠા પ્રમેહ ઉપર:—ઘોળો બોળ ૦૧ તોલો અને જૂનો ગોળ અર્ધો તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળાઓ કરવી. પછી સંવારે એક, બપોરે બોજન પછી એક અને સાંજે સૂવાની વખતે એક એ પ્રમાણે ચાદ અંગર ૨૧ દિવસ ગોળાઓ ખવરાવવી. (૫) દાહ દુઃખતી હોય તો:—રક્તબોળ અને ગુગળ ધસી દાદે લેપ કરવો. (૬) ઝડતુ ગ્રાસ તથા માટે:—રક્તબોળ અને કાળાબોળનું એક માસો ચૂર્ણ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૭) રક્ત પ્રમેહ અને પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું વારંવાર જવું.) ઉપર:—રક્તબોળનું ૧ માસો ચૂર્ણ ચોખ્ખા ઘોવરાંમણમાં મધ નાંખી પાવું.

૪૦૫. ભમરડીના વેલો:—(સં. બૃંગાન્હા. મં. ભોવરી.) વગડામાં ભમરડીના મોટા મોટાં વેલો હોય છે, મૃગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા લાગે એટલે એ વેલા જ્યાં ત્યાં યદ્ય વાડ ઉપર ચારે તરફ પ્રસરેલા હોય છે એને જાણુવા રંગનાં ફૂલ આવે છે; અને પાન કટિકણીની પાન જેવાં હોય છે. ફૂલમાંથી

આંગળ બે આંગળ લંબાઇનાં બીજામા જેવા તોરા આવી ઉપર સફેદ ભમરડો આવે છે. આ ભમરડો કાઠી નાખી તેના આગળ જે લીલા રંગના તોરા હોય છે તેનું સાક કરી ખાય છે. ધોળા ભમરડામાં ત્રણ કિંવા ચાર ત્રિપાં હોય છે; એ ખાવાથી ઉદ્વેગ થાય છે માટે તે નાખી દે છે, બાળકો તે ભમરડામાં ઝીણા કાંટા ભેંજી તેની ચકરડી કરી રમે છે. ભમરડીનો વેલોઃ—તીખો, ઉચ્ચ, કંઠવો, કૃષિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને કંઠરોગ તથા સર્વ દોષનો નાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) માકડ નિર્મૂળ કરવા માટેઃ—ભમરડીના વેલાનું દીપ્તુ નાખ્યું કે તરતજ માકડ મરે છે. અને એના વાસથી તરરડી તેનો લાગલોજ નાશ થાય છે. પવન વગેરેમાં માકડ યથા હોય તો તેને આ રસ ચોળવે એટલે માકડનો નાશ થાય છે. (૨) કુરશાના વિષ ઉપરઃ—ભમરડીનાં મૂળીઆં માણસના મૂત્રમાં ધસી પાવાં, અને દંઠ ઉપર લેપ કરવો તેથી અસાધ્ય વિષ હશે તો પણ ત્રણ દિવસમાં ઉતરી જશે. બીજે પ્રકારઃ—જો મૂત્રમાં ભમરડીનાં મૂળીઆં ધસી પાવાં, અને માણસના મૂત્રમાં ધસી દંઠ ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરે. (૩) વાળા ઉપરઃ—ભમરડીનાં પાન વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે વાલો જઠાર આવશે.

૪૦૬. ભારંગીઃ—સં. ભાર્ગી, ભારંગી. હિં. કં. ભારથી. મં. ભારંગ. જં. માયુનહાગિ. તાં. કંડુભારમગી. મલાં. ચરેટેકક. લાં. કંતોરાડેડુન. સિરેટમ્.

ભારંગીનાં ઝાડ સુમારે એક માથેકું ઉંચાં હોય છે, અને તેનો વિસ્તાર બે હાથ પહોળાનો તથા પાન મદદાનાં પાન જેવાં અને તેઓને બે બે આંગળને અંતરે કાઠા હોય છે. ભારંગીના કુળમાં પાનની બાજી (સાક) કરે છે. એ પથ્થ છે. એને મરાઠીમાં “જોહરાસતુરે” કહે છે. તેના રંગ શીતો, ધોળો, જાંબુડો તથા આસમાની એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. તેનું સાક પણ સુંદર થાય છે. ભારંગીઃ—તીખી, કંઠવો તુરો, લઘુ, દીપન, પાચન, રક્ત તથા ઉચ્ચ છે; અને ઉષ્ણરસ, દમ, સોળે, વંશ, કૃષિ, શાક જવર, વાયુ, રક્તશુદ્ધિ, વાતજ્વર, ક્ષય, શુદ્ધ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય તથા પીનસ કષ, વાંઘ, અશ્વિ, અર્થ અને રાજ્યક્રમાનો નાશ કરે છે. એનાં પાનઃ—તાવ, શાક, ઉચ્ચી (હોળી) તથા દોષત્રયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) શ્વાસ ઉપરઃ—ભારંગીનાં મૂળીઆં અને સુંકોના કાઠો પાવો અથવા એનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં સાકર નાંખી પાવું, એટલે શ્વાસને પણ નાશ થશે. (૨) ઘોષુસ (સર્પની એક જાત છે તે) ના વિષ ઉપરઃ—ભારંગીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ધસી પાવાં. (૩) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ—ભારંગીનાં મૂળીઆં પાણીમાં આસરે પાસેર ધસી પાવાં, અને ચરીરે પણ ચોળવાં, જો તે ચડે તો ગાયતુ તાલું પાસેર દૂધ યાવું. પથ્થ કળથી, અલણી અને ભાત ૭ દિવસ. (૪) અંદજુદિ અને ગંઢમાળા ઉપરઃ—ભારંગીનાં મૂળીઆં ચોખ્ખાના ધોવામથમાં ધસી લેપ કરવો. (૫) સર્પ હંશ ઉપરઃ—ભારંગીનાં અને અરીઠાનાં પાનનો રસ કાઠી તેમાં અરીઠા ધસી બેને ધડીના અંતરે પાવો, ઉનાર થી અને ભાત. (૬) આગંતુક મસ્તકશુળ ઉપરઃ—ભારંગીના તાળાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ધસી આખા મસ્તક લેપ કરવો, અને તાળવા ઉપર ચોળવા. (૭) કાનમાં પ્રજ્વલ્યું હોય તે ઉપરઃ—ભારંગીનાં મૂળીઆં મધમા ધસી કાનમાં નેત્ર દીપ્તુ પાડવું. (૮) ગાંઠિણીના શ્વાસ કાસ ઉપરઃ—ભારંગીનાં મૂળીઆં સુંક તથા પીપરનું ચૂર્ણ જૂના જોળમાં અથવા મધમા આપવું. (૯) હેડકી ઉપરઃ—ભારંગીનાં મૂળીઆં ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં આપવું. (૧૦) પ્રસતિના મસ્તક શુળ ઉપરઃ—ભારંગીનાં મૂળીઆં અને અનંતનાં મૂળીઆં, એ બન્ને લીલાં લાવી ગરમ પાણીમાં ચઢવી એટલે ધસી માથે, બે આખો અને રોડ ઉપર લેપ કરવો. (૧૧) કૃમિ ઉપરઃ—ભારંગીના પાનની બાજી બાધી, તેનું પાણી પાવું.

૪૦૭. ભાંગરોઃ—સં. માર્કેન, જૂઝીરાજ. મં. ગાકા. હિં. ભામરા-ડા. જં. બીમરાજ. કં. ગરક, કાઠી, ગેરગુ. ને. ગુટેકન, ગરેહુ. તાં. કરીચકલ કની. મલાં. કુનનિ. બ્રો. કલાક. જો. કાનલમ્બુ. શં. જમદર. સં. હજજ. ઇં. ટેલિંગ ઇમ્નીપ્ટા. લાં. ઇમ્નીપ્ટા. પ્રોસ્ટ્રેટા.

ખેતરમાં અને પાણીવાળી જમીનમાં એના રોપા થાય છે. એ વેત બે વેત લાગા અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે. એને ભારિક અને લાગા પાન આવે છે. બીનાચવાળી જમીન ઉપર ભાંગરાનાં ઝાડ બારે માસ રહે છે. ભાંગરો વાતકારક છે, ક્રોધમાં આદપણમાં તેનું રાખવું કરે છે. ભાંગરામાં કાળો

ભાંગરો કરીને એક જાત છે. એને કાળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ કવચિત્તજ નજરે પડે છે. એ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ભાંગરો:—આંખોને હિતાવહ, કડવો, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ આપનાર, વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રક્ત, તીક્ષ્ણ, દાંતને હિતાવહ, મેધાકારક તથા રસાયન છે; અને કફ, સોજો, વિષ, કામોત્પત્તિ, અંડવૃદ્ધિ, શિશોરોગ, નેત્રોરોગ, વાયુ, ઉધરસ, દમ, કોઠ, કૃમિ, આમદોષ, પાંડુ, હૃદયોગ, ત્વચોરોગ તથા કંડુ (ખરબ)નો નાશ કરે છે. લીલો ભાંગરો:—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, તીખો તથા રસાયન છે; અને કૃમિ, વાયુ, તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ પ્રણતી શુદ્ધિ થવા માટે:—ભાંગરાના રસવડે અથવા ભાંગરો અને જાંબના પાનનો રસ એકત્ર કરી તે વડે શુભકું ધોવું. (૨) સૂર્યાવર્ત અને આદાશીરૂપી ઉપર:—ભાંગરાનો રસ અને બકરીનું દૂધ સમભાગે તડકામાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું; અથવા ભાંગરાના રસમાં મરી વાટી બેવાર લેપ કરવો. (૩) બાળકની શરદી ઉપર:—બાળકને જન્મતાંજ કફનો દોર ગળામાં થયેલો હોય છે. ગળું ધુરધુરે છે, તેને ભાંગરાનો અંગરસ બે ટીપાં કાઢી તેમાં ચોગણું મધ નાંખી તે મિશ્રણ આંગળી વડે બાળકના તાળવામાં પહોંચાડતાંજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે; અને બાળક હુશિયાર થાય છે. એ વિષે સોયાણીએ સાંવધાની રાખવી જોઈએ. (૪) ધનુર્વાત ઉપર:—ભાંગરાનો રસ ૧ તોલો, તુબંડીનો રસ ૧ તોલો, આદાનો રસ ૨ તોલા, કાત્રે નંગો-ડનો રસ ૧ તોલો, અગથીયાના પાનનો રસ ૩ તોલા, એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમાં નાળી-એરનો અંગરસ ચોગણો નાંખવો; અને થોડા ચોખા નાંખી ખીર કરવી, અને ગોળ નાંખી શક્તિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી, અથવા ધીમાં શેકલી ફુંગળી ખાવા આપવી. (૫) કમળી ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂટી ૬ માસા નાંખી તે દહીં સાથે ૭ દિવસ પાવો. (૬) બાળકના પેટ-માંના લાર ઉપર:—ભાંગરાનો રસ, અને ધી એકત્ર કરી ૭ દિવસ પાવું. (૭) શરીરે પારો ફુટી નીકળે તે ઉપર:—ભાંગરાનો રસ, અગથીયાનો રસ અને સુરોખાર વાટી છાશમાં મેળવી તે છાશ ૪ તોલા પાની, એટલે સૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) સોજા ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂટી નાંખી તે રસ પાવો; અને અંગે પણ ચોળવો. (૯) મોડશી (કાલેરા) ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં સિંધવ નાંખી પાવો. મોઠા માંજસને અધોળ રસ પાવો. (૧૦) અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઉપર:—પ્રણુ (શુભકું) સાંઢ થવા લાગ્યા પછી તે જગાએ બે ત્રણવાર ભાંગરાનો અને કાળી તુળસીના પાનનો રસ ચોપડતાં જવું, એટલે તે જગા ઉપર કોઠ જેવો ધોળો ડાઘ ન પડતાં ખાસ અંગ જેવો વર્ણુ થાય છે. (૧૧) મેઢા રોગ ઉપર:—દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળાએ ભાંગરાનો અંગરસ સર્વોગ ચોળી જીરવવો તથા ઉધવું, એ પ્રમાણે સતત ૭ મહિના સુધી કરવાથી અતિશય વધેલા મેઢ તથા મેઢના યોગે શરીરમાં ઠંકાણે ઠંકાણે થયેલી ગાંડોનો નાશ કરે છે. (૧૨) મુખપાક ઉપર:—ભાંગરાના પાન અર્ધો તોલો લેધ તંબાકુની પેઠે વારંવાર આવી મ્હોંમાં રાખવાં અને ચુકતાં જવું. (૧૩) અગ્નિમાંદ, વિરૂપ્પેદ અને પાંડુરોગ ઉપર:—મૂળામાં સહિત ભાંગરો છાયામાં સૂકવી, તેનું ચૂણું; અને એ સર્વના જેટલી સાંકર એકત્ર કરી તે ચાર તોલા સુધી અંતુપાન સાથે આપવું. (૧૪) સ્વરભેદ ઉપર:—ભાંગરાનો રસ અને ધી એકત્ર કરી રસ ઉકાળી ગાળી તે પાવું.

૪૦૮. ભીંડી:—સં અંબળા. કાં ભેંડા. મં અંબાડી, ભેંડી. હિં ભીંડી. ક. તુ. ખેડેકાંથી. તોં મલાં ખેંડા તેં ખેડાકાયા. શાં બાભીયા. અં ઈં એસ્કયુલેટ. લાં હિખિ યુસ્ એસ્કયુલેટ. ભીંડી આ દેશમાં ધણી થાય છે. ભીંડીનાં ઝાડ ચાર પાંચ હાથ ઉંચાં હોય છે. એ સીધાં વધે છે. કેમળાં હોય ત્યારે એનાં પાનની બાજુ કરે છે. એનાં બિયાંનું તેલ નીકળે છે. એ તેલ કરડી અથવા ભોંયમગની સહાયથી કાઢે છે. ઝાડ સૂકાયા પછી તેને ભીંજવી રાખી તે ઉપરની છાલ કાઢી લે છે. તેના શુભપાટ, દોરડાં; અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ભીંડીનું સ્વતંત્ર ખેતર કોઈ ખેડતુ નથી. હાગળ વખતે ગરિખ ક્ષોક ભીંડીના રોટલા ઉપર શુજરાન ચલાવે છે. એમાં એક બીજા જાતની ભીંડી થાય છે. તેને “વિલાયતી ભીંડી” કહે છે. એનો ઉપર જે ફળ આવે છે, તેના ઉપર રાતો રાતની છાલ હોય છે; અને આમલી જેવી જરાક ખાટી હોવાથી, તે સૂકવી રાખી ઉપયોગમાં લે છે. એ ચોમક છે. ભીંડીનાં સળખડાં, ગંધકું પાણી કરી તેમાં ખેળે છે; અને દેવતા સળગાવવાના

ઉપયોગ કરે છે. લીંડી:—તુરી, ખાટી, મધુર, અગ્નિદીપક અને કંઠને હિતાવહ છે; તથા કફ, વાયુરોગ સ્થેકમ, અશ્મિ અને પક્વાતિસારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) પિતાંશ ઉપર:—રાત્રી વિનાશ પર્ત બીંડીનાં ફળ પાણીમાં બાંધી, તે પાણીમાં ગરીની બૂખી, હાંમ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) માથાના ખોડા ઉપર:—બીંડીના પાનમાં રસમાં આમળસારો મધક ખરલ કરી તે ચોપડવો. (૩) હાથને બળતરા થતી હોય તે ઉપર:—બીંડીના પાનમાં મીઠું નાંખી તેને બાંધવા; અને દીવર હાથ ઉપર ગરમ બાંધવાં. (૪) તેલથી થએલા અજીર્ણ ઉપર:—બીંડીની ભાજીમાં ચોખા નાખી બાંધીને ખાવી. (૫) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે:—બીંડી ભરડી બાંધીને તેમાં તેલ, ગોળ નાખી કચણ ઢોરને ખવરાવવાથી દૂધ વધારે આવે છે.

૪૦૯. લીલામો:—સં. બલ્લાતક. મં. ખીમા. હિં. બીલાવાં. મા. જં. ભેલા. તાં. કેગોટાર. તુ. તેરમારા. મં. ચેરમારા. કં. ગેરમાર. તે. નાલ્લજીડી. શાં. બિલાદુર. અં. હજુલકમ. ઈં. માંડી. ગનદ. લાં. સેમીકાપેસ એનેકાડિયમ.

એ ઝાડ મોડું થાય છે. એનાં પાન કુંભાનાં પાન જેવાં હોય છે. એને કાણુ જેવાં છંડવા આવે છે; તે ઉપર બિયાં પથ્રુ તેવાંજ આવે છે, તેજ બિલામો. બિલાંમાનાં છંડવાં પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે; તેને સૂકવી રાખે છે. બિલામામાંથી જે બિયાં નીકળે છે તેને મરડીમાં "ગોડખી" કહે છે. એ ગોડખી પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાંતને મજબૂતી આપનાર છે. બિલામો એ આ દેશમાં મેળી બીંધથી મનાયેલી છે. વાયુના થોડે અંગ પકડાઈ નવ્ય કિંવા કંઈક દુઃખવા સાથે અગર ટેસ સાથે તે બિલામો બધે છે; તેથી સજીકા દુરતજ નાશ પામે છે. કમલ, સુરત, એ ટેકાણે જે ખારવા લોક રહે છે તે તો કાંઈ પથ્રુ રોગ થયો કે દુરતજ બીલામો ઉપયોગમાં લે છે. બીલામો એ એક "હાલ્દી" ઉપર કરનાઈ પથ્રુ બીંધ છે. લીલામાનું ઝાડ:—કડવું, તીખુ, ટૂંકું, ઉચ્ચ, સુકકર, મધુર તથા લઘુ છે; અં. કફ, વાયુ, કૃમિ, અર્ચ, ઉદર, આનાક, મેહ, દર્બ, સંમહણી, કોદ, ધોળા કોદ, શુભ, અગ્નિમંદ મણ-વિકાર, રક્ત-વિકાર, તથા તાવનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ (લિલામા):—તુરી, ઘાટમંદ, મધુ, બલમંદ, લઘુ, મધુર, ઉચ્ચ, પાયક, સિંગમ, અગ્નિવર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક, ભેદક તથા મેધાકર છે; અને કફ, મથ, આસ, અમ, આનાક, આધ્માન, સંમહણી, મલમલતા, કૃમિ, ચળ, ઉદર, અર્ચ, કોદ, જ્વર શોષ, શુભ, તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એના ફળની છાલ:—મધુર, સિંગમ, રસ વખતે તીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉચ્ચ, છેદક, દીપન તથા મેધાકર છે; અને વાયુ, કોદ, મથ, ઉદર, કફ, અર્ચ, સંમહણી, શુભ, સોળે, આનાક, જ્વર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં:—મધુર, બલમ, વૃષ્ય, દીપન તથા તર્પણ છે; અને શોષ, અશ્મિ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળનાં છંડવાં:—સ્વાદુ, રેષ્ય અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. નદીભદ્રકાતક:—(પાણુબીવાળી) કડરી, તુરી, મધુર, શીત, માહક તથા વાતકર છે, અને રક્તપિત્ત, મથ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—બીલામો દહી સાથે કિંવા આમલી સાથે ખાવો અથવા તેનાં ફળ રોજ ખાવાં. (૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—ગામના જીભાસના જૂના ધીમાં જોઈએ એટલા બીલામો ધસી રાત્રે સૂઈ રહેલી વેળાએ ગુદાની અંદરના ભાગમાં નવ્ય એવી રીતે લેપ કરી દેવતાથી જયજોને તાજ ન લાગે એવી રીતે એક કલાક સુધી રોકવું. એટલે દરેક ઝાડાને વખતે યતો રક્તપ્રવાહ બીજે દિવસે બંધ થશે; અને સજીકા મૂડી રોગે નિદ્રા સારી આવે છે. (૩) લિલામો લાગવાથી ફાલેલા ઉઠે છે તે ઉપર:—તજ વાટી તેમાં કાળા માગી નાંખી અથવા માખણમાં તજ વાગી લેપ કરવો; અથવા જેડીમથ, તલ, માખણ, દૂધ, એકત્ર કરી લેપ કરવો; અથવા અર્જુન ઝાડની છાલ અને પાનડી કચરી તે અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું; અથવા જડેડાંના મગજનો લેપ કરવો; અથવા જેડીમથ, નાગરમોચ અને કોડીનાં પાનનો લેપ કરવો, અથવા કોપરી વાગી ચોપડવી; અથવા જોમેતીના પાનનો રસ એક બે વાર ચોપડવો; અથવા મલઈ ચોપડવી; અથવા રોપઈ ધસી ચોપડવું, અથવા બદામ ધસી ચોપડવી; અથવા સરસવ, તાંડળાં અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા તાળે ચુનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું; અથવા ગરી પડેલાં કુંભમાં નાજાએરના પાણીમાં રોપઈ ધસી ચોપડવું; અથવા કૃષ્ણાકાના પાનનો રસ ચોપડવો; અથવા જોપીચન ધસી

ચોપડવું. (૪) જંતુ ઉપર:—બિલાભાનો નાનો કકડો દૂધમાં કઢવી તે દૂધ પાવું. (૫) કાખમાં જરી (ખાંખલાઈ) ઉપર:—બિલાભાની કુલી કરવી એટલે મટી જાય છે. (૬) બદ ઉપર:—ચુનો અને બિલાભો એકત્ર ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૭) ગંડમાં લા ઉપર:—બિલાભો અને હીરાકસી માછલાના દૂધમાં ધસી લેપ કરવો. (૮) પડછલ અને ઉધરસ ઉપર:—ચોખ્ખું દૂધ પાશેર લઈ બિલાભો દીવા ઉપર ધરવો, અને તે બળવા લાગે એટલે તેમાંથી જે તેલતું ટીપું પડે તે દૂધમાં પાંડી, તે દૂધ પ્રાશન કરવું. (૯) અર્ધશીશી (આદાશીશી) ઉપર:—બિલાભાનું તેલ પારિક સળીપર લેઈ જે બાળુવું કપાળ દુઃખતું હોય, તેથી બીજી બાળુતી આંખના નાક પાસેના ખુણામાં, જ્યાં રાત્રી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપું પાડવું, તેથી કાંઈક આંખમાં ચરચરે છે, અને તેલનો અંશ જઈ પાણી બહાર આવે છે. તેમાંના તેલનો અંશ બહાર ચડે નહિ માટે આંખમાં તેલ પાડતાં જ બહારની બાળુએ ધી ચોપડવું. એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું. એટલે આદાશીશીનો નાશ થાય છે; અને પુનઃ કાદ થતી નથી. (૧૦) સોજ ઉપર:—બિલાભો ધસી લેપ કરવો. (૧૧) ગુમકું પાકવા માટે:—સાંધુમાં બિલાભાનું તેલ નાંખી લેપ કરવો. (૧૨) વેળ ઉપર:—કાચો અને ગોળમાં બિલાભાનું તેલ નાંખી ઉપર ચોપડવું; અને તે ઉપર ચુનો ધસવો એટલે વેળ ખેસી જઈ મટી જાય છે. (૧૩) કાનમાંથી પડ વહે છે તે ઉપર:—એ ચીચોડા જેટલું માંખણ પાન ઉપર મૂકી તે ઉપર બિલાભાના તેલનાં ઘણાં ટીપાં પાડવાં; અને તે માંખણ પાતળું કરી રૂવડે કાનમાં પાડવું. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું. (૧૪) છલ કાળી થઈ જાય છે તે ઉપર:—માંખણમાં બિલાભો નાંખી કઢવીને તે ધી ચોળવું. (૧૫) પડછલને માટે:—દૂધમાં બિલાભાનાં ફૂલ પાડી તે દૂધ પાવું. (૧૬) તીડીક-પરમા (પ્રમેહ) ઉપર:—ગાયના તાજ દૂધમાં બિલાભો ધસી તે દૂધ ૭ દિવસ પાવું. (૧૭) કવલુ, પથરી ઇત્યાદિ ઉપર ઠામ દેવો હોય તો:—બિલાભો મારવો અને ઉપર ઠંડું પાણી રેડવું. એટલે બિલાભો લાગી ફાલેલા આવશે. પછી માંખણ ચોપડી પાટો બાંધવો, એટલે વહેવા લાગશે. (૧૮) ઠંડીથી અંગે સજીક થતા હોય તે ઉપર:—બિલાભાનું તેલ ચોપડી ઉપર ચુનો ચોપડવો એટલે તે ઠંડાણની શરદી નીકળશે; અને બિલાભો પણ ઉકશે નહિ. (૧૯) છત્તરતંત્ર, બુદ્ધિજાડ, અને મૂકત્વ ઉપર:—બિલાભાનો ચતુર્થાશ કાઢો કરી તેમાં સાકર, ધી અને દૂધ એક તોલો; અને મરીની ભૂટી ૩ માસ નાખી પાવો. (૨૦) સીંદુર ખાવામાં આવ્યાથી ગળું ખેસી જાય છે તે ઉપર:—પાનમાં ચતુર્થાશ બિલાભો સવાર સાંજ ખાવો. (૨૧) ખરજવા ઉપર:—બિલાભો અને રાજ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૨૨) ખોડા અને ચાકાં ઉપર:—બિલાભો તેલમાં ધસી ચોપડવો. (૨૩) પગ ફાટ તે ઉપર:—બિલાભો અને રાજ તેલમાં કઢવી તે મલમ ચોપડવો. (૨૪) આંખો દુઃખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાય:—સોષની ટાય ઉપર બિલાભાનું તેલ લેઈ, નાક ઉપરની આંખની બાળુના ખુણામાં તેનું ટીપું પાડવું; અથવા બન્ને આંખો ઉપર બિલાભાનાં પારિક ફૂલ ધાલવાં; અથવા ધીમાં બિલાભો ધસી તેનું અંજન કરવું. આથી આંખમાંથી પાણી નીકળવાથી બિલાભો બાહરે લાગે નહિ માટે બાહરના ભાગ ઉપર કિંચિત ધી ચોપડવું. (૨૫) ભાર ઉપર:—નાભીના ઉપર ત્રણ આંગળ જગા રાખી એમાં ફૂલ કાઢવું; અને હાંડીની બન્ને બાળુએ અઢી અઢી આંગળને અંતરે બે ફૂલ કરવાં. બિલાભો લેવા માટે કેળનાં પાનને એરંડીયું તેલ ચોપડી ઉપર બાંધવું. (૨૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—બિલાભો એટલે હળદર એકત્ર ધસી તેનો લેપ કરવો; અને હાંણના દેવતાથી શેઠ કરવો. (૨૭) મૂઝાં ઉપર:—પગના તળીયાના મધ્ય ભાગમાં બળતો બિલાભો દબાવવો, એથી પણ શુદ્ધિ ઉપર ન આવે તો ગળાની બન્ને નશો ઉપર બિલાભાનો ઠામ દેવો. (૨૮) ટક્કલ પડે તે ઉપર:—બિલાભાના પાનના રસમાં મધ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨૯) સંધિવાયુ, પક્ષાઘાત વગેરે વાત વિકારો ઉપર:—બિલાભાનાં ફળ (ગોડખી), છલ કાઢેલા લુંજેલા ચણા, કોપરું, ગોળ અને ધી સમભાગે લેઈ તેને એકત્ર કુટી આશરે પાંચ તોલા વજનના લાડુ કરવા, અને રોજ સવારે એકેક લાડુ ખાવો. ધાવ તેલ:—બિલાભો, લસણ, ડુંગળીની પાંખડીઓ અને અજીરો, એ તેલમાં કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું; એ તેલ ચોપડવાથી શરીરમાં થયેલા જખમ બે ત્રણ દિવસમાં જ સારા થાય છે.

સૂચના:—જેને બિલામો ગાફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવામાં વિચાર કરવો જોઈએ

૪૧૦. જૂતાકશીશી:—(સં જૂતાકશી:—જૂતાકશીશીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં યાય છે. એ ઝાડ કોઠા પ્રાંતમાં ધેણું યાય છે. એના પાન હરકાના પાન જેવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ રીતે ક્યારેક કામમાં આવે છે. જૂતાકશીશી:—તીવ્ર ગંધવાળો, ઘુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદોષક તથા તીવ્ર છે; જૂતાકશીશી, અઘંપીડા, કંઈ, વાયુ, ત્વચ્છેદ, કોઠ, કૃમિ, ત્વચ્છાત તથા ધોળા કાઠનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) માથું ચઢ્યું હોય તે ઉપર:—જૂતાકશીશીના પાન હાથમાં મસળી મુકવાં, એમાં છીકા આવી માથું ડુબવું મટે છે.

૪૧૧. જુયાશિરડ:—(સં જુમિશિરડ: મં કાંઈનીની કાંઈ.) જુયાશિરડનું ઝાડ ધણું જ નાનું હોય છે; અને એને જમીનથી વેંતબર ઉંચાં પાન આવે છે. એનો કાંઠો વેંતબર કિંવા હાથબર લાંબો અંધોળો હોય છે. એને દૂધ આવે છે. એ દૂધ જીવામાંની પેટે હોય છે. એને કંઈદી પલ્લુ મળે છે. જુયાશિરડ:—તીવ્ર, ઉષ્ણ, કુષ્ઠપ્રદ, લઘુ તથા સારક છે; અને સર્વ વાતવિગ્નાશક છે. એના મોંઘા તામ્રભરમ યાય છે. ઉપયોગ:—(૧) દોરોની આંખોને ખૂલ આવે અને કુલ પડે છે તે ઉપર:—જુયાશિરડના દૂધનું આંખમાં ટપકું પાડવું. (૨) આંખસની પોંદીમાં વિકાર, ધાયસ્તે ઉપર:—જુયાશિરડનું કંઈ સૂકવી તેની હોઠાની અલમમાં ધુણી, પીવી. (૩) બંધમાલા ઉપર:—જુયાશિરડનાં વિંધાં વાદી ત્રોપડવાં એટલે મંડમાલા ભેસી જાય છે.

૪૧૨. બીંડી (શાક):—(સં બિંડીનક. ચુખામંડ. મં બેડે.) બીંડીનું ઝાડ સુમરે ત્રણ ફૂંટ ઉંચું વધે છે. એ સીધું હોય છે. એને ફૂલ આવીને દરેક ફૂલ આગળ બિંડો આવે છે. બિંડામાં છધારી અને અધધારી એવી બે જાત છે. બિંડો મલો પૌષ્ટિક છે. બિંડાનું સાક, વડી વજો અનેક પાણી બને છે. એ સાક ઉત્તમ અને પથ્ય છે. બિંડાની અંદરનો રસ રંગમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. બિંડા:—રસ વખતે ખારો, ઉષ્ણ, ક્રાંદક, રુચિકર અને વૃષ્ણ છે. ઉપયોગ:—(૧) હાલ પુષ્ટતા અને શક્તિ આવવા માટે:—સવારે કુમળા બિંડા ૨૦-૨૫ ખાવા. (૨) આમવાત ઉપર:—બિંડાની જળામાં સાકરમાં ખાવાં.

૪૧૩. ભોંકર (મોટી જુંદી):—(સં જ્યેષ્ઠાતક.) ભોંકરનાં બે ત્રણ પ્રકાર છે. આ ઝાડ માત્રમાં અને રાતમાં યાય છે. ભોંકરનાં ફળ પાકે એટલે રાતમાં યાય છે. એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાચાં ફળોના લીલો રંગ હોય છે. ફળની બહર ચુંકરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનું અપાવું કરે છે, તે પથ્યકારક છે. એનું સાક પલ્લુ યાય છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ પૌષ્ટિક છે. એ ફળપણી ખાવાથી જંતુ (કૃમિ) અને કંધરસ યાય છે. ભોંકરના કુમળા મોરનું સાક બહુ સરસ યાય છે ભોંકર એ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે. એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમાં આવતું નથી. ભોંકરને ધોળો ઘુંદ આવે છે. ભોંકરનું ઝાડ:—તીવ્ર, શીતળ, મધુર, તુર, પાચક, કેસ્થ, સ્નિગ્ધ તથા કશ્મરક છે; અને કૃમિ, યજ્ઞ, આમદોષ, રક્તવિકાર, મલ્લ, વિરોધક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સંપૂર્ણ વિરોધો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, શીત, કડવાં, વાતક, લઘુ, તુર, પિત્તશામક, મલસંબાક અને રુચિકર છે. એનાં પાકાં ફળ:—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, કશ્મર, બંધ, વિષ્ણકારક, રક્ત તથા ગુરુ છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—ભોંકરની જાલ પાણીમાં ધસી પાવી. (૨) કાંઠેરો ઉપર:—ભોંકરની જાલ ચણાના દારમાં ધસી પાવી.

૪૧૪. ભોંયમગ. (મગફળી):—(સં તેલકંદ. મં જ્યેષ્ઠાતક.) એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ભોંયમગનાં વેલાનાં પાનનો આકાર કચડીયાનાં પાનના જેવો હોય છે. એને પીળાં ફૂલ આવે છે. એને કાંઠેરો જમીનમાં ધિંગા આવે છે. તેને મોટી કાંઠે છે ભોંયમગના વેલા સૂકવા લાગે એટલે ધિંગા પાડી એમ સમજવું. એની લીલી ધિંગા પજુ રોડીને ખાવાથી મળી જ સ્વાસ્થિ લાગે છે. સજાવલા દાણાનું તેલ કાંઠે છે, તે ખાવાનાં તથા જાગવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે. દાણાની અધ્ધો, આમદો, વજો પદાર્થો યાય છે. દાણા રોડી તેમાં જાળ અથર સાકર નાંખી તેના લાડુ કરે છે. ભોંયમગ જ્યે તેા મળી પૌષ્ટિક છે,

ભોંયમગના દાણા પિત્તકર, વાંતુલ અને ઉષ્ણ છે. ભોંયમગના વેલા ખોળ જેવા ઢોરોને ધણા પૌષ્ટિક છે. દુઝણાં ઢોરોનું એથી ધણું દૂધ વધે છે.

૪૧૫. ભોંયતરવડ (સોનામુખી):—સં ભુમ્યાહુવી. મં ભુયતરવડ. હિં સોનામુખી. શું મેદીઆવળ. કં નેલદાવરેગિડ. તૈં નેલતાંધેડી. નેલપોના. તાં નિલાવિરે. મલાં નિલવાક. ક્ષાં અં સેના. ઇં અલેક્ષાંડીયનસના. લાં કેશિયાઓખોવેટા.

ભોંયતરવડમાં પાન ઉપરથી બે ત્રણ પ્રકાર છે, એકનાં પાન કુવાડીઆ જેવાં હોય છે; અને બીજી જાતનાં લાંબાં હોય છે. લાંબાં પાનની જાતને “સોનામુખી” કહે છે. એ જાડ જમીન ખરોખર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શિંગો આવે છે. ભોંયતરવડ રેચક છે. ભોંયતરવડ:—તીખી, કડવી, અગ્નિ-દીપક, મૃદ, રેચક તથા દેહશોષક છે; અને આનાહ, કૃમિ, આમ, સોજો, જ્વર, કોઢ, હિંમ, વાયુ, આમ-શૂળ, વિષ, દૂર્ગંધ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળીઆં:—તુરાં, અગ્નિદીપક, વર્ણકર તથા પાકકાળે સ્વાદુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, યકૃત, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બંદરી સોનામુખી (ફૂલ અને પાન રાતાં હોય છે તે):—તુરી, ખાટી, શીત, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને પિત્ત, ગુલ્મ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કોઢ, જ્વર, શ્વાસ, આનાહ, કૃમિ, રક્તરોગ, તૃષા તથા દાહનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ:—કાંતિકર અને મેહનાશક છે. એનાં કુમળાં ફળ:—તુરાં, રચિકર તથા દુર્બર છે; અને ઉલટી, કૃમિ, તૃષા, મેહ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બિયાં:—મધુમેહ, રક્તાતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. મૂળીઆં:—મધુર તથા ઉષ્ણ છે; અને શુક્ષ્મ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ તથા મેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:—ભોંયતરવડના પાન રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી પાવાં, એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઇ કોઠામાંની ગરમી નીકળી જાય છે. અથવા પાનનો કાઢો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે. (૨) કાન ફળવા માટે તે ઉપર:—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ ૧ માસો ગરમ પાણીમાં ધોવું. (૩) દાદર ઉપર:—ભોંયતરવડનાં બિયાં અને ગરમાણાની શિંગોમાંનું મગજ દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) પરસેવો ઘણું આવતો હોય તે ઉપર:—ભોંયતરવડની મૂળી અર્ધો તોલો ગાયત્રી છાશમાં નાખી પાવી. (૫) ગર્ભ ધારણને માટે:—ભોંયતરવડનાં પાન સૂકવી ચૂર્ણ કરવું; અને ગોખરના પાનના રસમાં અથવા સાકરમાં ૨૧ દિવસ આપવું. (૬) પાંડરોગ ઉપર:—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ પૈસાભાર, આંખાની પાકેલી ફેરીના રસમાં આપવું. (૭) સર્પદંશ ઉપર:—કરડીના તેલમાં ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાંખી આપવું એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. (૮) અતિસાર ઉપર:—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ છાશમાં પાવું. (૯) શૂળ ઉપર:—ભોંયતરવડનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૧૦) મસ્તકરોગ ઉપર:—ભોંયતરવડનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં. (૧૧) કષ્ટસાધ્ય ત્વઘોષ ઉપર:—ભોંયતરવડ રાત્રે ગોમૂત્રમાં ભીંજવી રાખી સવારે સૂકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ ભાવના આપી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ૭ માસાથી ૧ તોલો સૂધી ગરમ પાણીમાં પાવું. એટલે બે ત્રણ રેચ થઇ રોગ સત્વર દૂર થાય છે.

૪૧૬. ભોંયકોળુ:—સં વિદારીકંદ. મં ભુયકોહોળા, હળકાંદા. હિં દુધવિદારી. કં ક્ષીરકંદ, શુગેણસુ. તાં ફલમોડીર. તૈં ભુચકગડી. તું નેલકુખડ મોટલકાંત. લાં બટાટાસ પોનિયકુવેટા.

ભોંયકોળામાં બે જાત હોય છે. સાદુ ભોંયકોળુ અને દૂધ ભોંયકોળુ (ક્ષીરવિદારીકંદ). દુધ ભોંયકોળાનાં પાન કાંઇએક કાલીંગડીનાં પાન જેવાં હોય છે. સાદા ભોંયકોળાના વેલાને કાકણમાં “ખેદીનો વેલો” કહે છે. એનાં પાન ધેવડાના વેલીગપાન જેવાં ત્રિદળ હોય છે. એ વેલ ધોડાને ખાવાના ઉપ-યોગમાં આવે છે. એટલા માટે એને “ધોડવેલ” કહે છે. ક્ષીરવિદારી કંદને કાકણમાં “હળદાકાંદા” પણ કહે છે. સાદુ ભોંયકોળુ એ ઉષ્ણ છે. ભોંયકોળુ પૌષ્ટિક છે; અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે. ધોળા ભોંયકોળાના વેલાને શિંગો આવે છે. તેનું શાક થાય છે; અને કંદનું પણ શાક થાય છે. એનાં બારિક કંદ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એ કંદનો હલવો પણ કરે છે, ધોળું કોળુ અથવા દુધી ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ધોળું ભોંયકોળુ કે દુધી:—મધુર, ખાટી, તુરી, પ્રણ, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટિક, દુગ્ધપ્રદ, આ. બિ. ૨૪

શીત, તીખી, રસાયન, કઠી, મૂત્રલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ણ છે; અને પિત્ત, રક્ત દોષ, પિત્તવાયુ, શળ, મૂત્રમેહ તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાંદાના ગુણ પશુ વેદીના નેવાજ **ભોંયકોળું**—મધુર, શીતલ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, પૌષ્ટિક, બલકર, કફકારક, કુમ્ભીપાદક, રસાય વૃધ્ધ, મૂત્રલ, સ્વર્ણ, સ્વાદુ, રક્ષા તથા ગર્ભપ્રદ છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા ઉલ્લીનું ના છે. એ ગુણ કંદના જળણવા. એનાં ફલ—વૃધ્ધ, શીત, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકા વાતલ, ગુરુ તથા પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે—ફળીનું ચૂર્ણ દરો ૧ તોલો ધીમાં ખાવું; અને ઉપર દૂધ પીવું, એટલે વૃદ્ધ પશુ તરણુ નેવો થશે. (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર—ભોંયકોળું અને તલ એની જૂડી મધ અને ઘી સાથે ખાવી. (૩) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે—ફળી ફળ વાટી તેના રસમાં સાકર નાંખી તે પાવો. (૪) પ્રમેહ ઉપર—ભોંયકોળાના પાનનો રસ પાશેર અ ભોંયતરવડની જૂડી ૬ માસા એકત્ર કરી ખાવી, અથવા ભોંયકોળાનો રસ પાશેર, ખડીસાકર અને જીર ની જૂડી ખાવી. (૫) મસ્તકરૂઢ ઉપર—ભોંયકોળાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાંખી પાવો. (૬) બ મૂત્રરોગ ઉપર—રાતા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ ધીમાં ખરલ કરી તેમાં લવંગ, એલચી, જમ્બૂ, જવમ અને પીપરીમૂળના મઠોડા તથા તળની સમભાજે જૂડી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેના ચૂર્ણકા સુંકની જૂડી નાંખી બધા ઔષધો સમાન ખાંડ ભેઈ તેમાં બધા ઔષધો મેળવી ધી નાખી એક ડિવ જે તોલાની ગોળા કરી તે એક સવારે અને એક સપ્તિવેળાએ એ પ્રમાણે ખાવી. (૭) પુષ્ટતાને માં પાક—ફળીનું ચૂર્ણ ધીમાં તળવું અને તેમાં બેદાણા, બદામનો મગજ, ચારાણી, પિસ્તા, લવંગ, એલચી, જમ્બૂ, જોખર, કૌચબીજ, શતાવરી તથા મૂસળી વગેરે નાખી સાકરનો પાક કરી તેની ચેપલીએ ૬ રાત્ર ૨ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. (૮) મસ્ત કરૂઢ ઉપર—સાદું ભોંયકોળું ઘસી માથે લેપ કરવો. (૯) પટ્ટકી (કાસેરા) ઉપર—ફળી ૪ વિંસે ખાવી. (૧૦) અંગે કળ અડે છે તે ઉપર—ફળીનો રસ સાકર નાંખી પાવો. ફળી એનાં દુધિયું ભોંયકોળું.

૪૧૭. ભોંયથપા—(સં. જૂમિયપક. મ. જુધ્ધાશ.) એ જાડ નાનાં હોય છે. ફળના ને એના રોપા હોય છે. એનો કંદ હોય છે. તેમાંથી જાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જાડ દેવજાળના જાડ ને થાય છે. એ જાડ ઉંઠાળામાં સુકાઈ જાય તો ચોમાસામાં પુનઃ ઉગી નીકળે છે એનાં ફલ—મધુર અં સુવાસિક હોય છે. ભોંયથપા—ઉષ્ણ તથા તીખો છે; અને સોળો, મધગંડ તથા ત્રણનો નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) કર્ણમૂળ, ગંડમાળ, સ્તન રોગ અને ગુમડાં ઉપર—ભોંયથપાનાં જૂળાં પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૨) ઉઠાણું અને વેળ બેસવા માટે—ભોંયથપાનાં જૂળાંમાં, ગુગ અને મરી એકત્ર ઘસી ઉપર લેપ કરવો.

૪૧૮. ભોંય આમલી—(સં. જૂમ્યામલી. આફ્રી. મ. જૂપઆવળી. તરવડ. આ. ચાંભાવ આંવળી. હિં. રંગ. કં. હોનાવરી. તૈ. તાંધેડ. તા. અવડરાઇ. મલા. અવિરામ. ઇ. ટેનસં કેકિ. લા. કાસિયા ઓરિકપુલેટા.

ભોંય આમલીનાં પાન રીસામણીનાં પાન જેવાં બારિક હોય છે. એ જાડની ઉચાઇ વેંત જે દે હોય છે. ચોમાસામાં એ જાડ ઉત્પન્ન થાય છે એ જાડની ડાળીએ નાયણી નેવડાં બારિક ફળ આ છે. એના રંગ લીલો હોય છે. એ ફળનો સ્વાદ કિચિત્ ખાટો અને કડવો હોય છે. એ જાડ તપ્ત, મોક્ષમાં સુકાઈ જાય છે. માટે કાર્તિક માસના અરસામાં એ ઔષધિનો સંગ્રહ કરી રાખવો. ભોં આમલી—તુરી, ખાટી, શીત, કઠી, મધુર, રચિકર, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને પિત્તમેહ, મેહ, કા પાંડુરોગ, મૂત્રોગ, દર્દિરોગ, ત્વષા, ઉષરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, ક્ષયશય, જ્વા તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર—ભોં આમલીનાં જૂળાંમાં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી રસ માં તેમાં ધી નાખી ત્રણ દિવસ આપવાં. એટલે દુઃસાધ્ય પ્રદરનો પશુ નાશ થાય છે. (૨) કર્ણમૂળ ઉપર—ભોં આમલીનાં પંચાંગ વાટી પાવો. (૩) પ્રમેહ ઉપર—ભોં આમલી, તજ, એલચીદાંડા

તમાલપત્ર અને ૨૦ ગરી એકત્ર વાટી પાવાં; એટલે સાત દિવસમાં અસાધ્ય પ્રમેહનો પથ્થુ નાશ થશે. (૪) કમળો, છર્જુનવર અને પાંડુરોગ ઉપર:—ગોંચઆમલીનાં મુડીબર પાન, એરંડાનાં ત્રણ પાન, મિંચ લવંગ, ચીચોડાના કરતાં પંચુ નાનો એક રાખ, સાત ગરી, છઠ્ઠે અને થોડાં કાંકરનાં પાન; એ સર્વ વાટી ગોળા કરી તે દૂધમાં પાવી. (૫) પાંડુ, છર્જુનવર, ઉધરસ અને શૂળા ઉપર:—પીંચુના રસમાં રોજ મુડીબર દાડમડીનાં પાન અને મુડીબર ગોંચઆમલીનાં પાન પલાળી રાખી, સવારે મસળા લેઇ, તેમાં કાડીની બરમ નાંખી તે રસ સવારસાંજ ગાળી ૭ દિવસ પાવો.

૪૨૯. મકાઈ:—(સં. માહાયાવનાલ. મ. મકા.) મકાઈ એ હુંગરી પ્રદેશમાં સારી થતી નથી. એના છોડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. એ છોડ ઘણું કરીને જરના છોડ જેવા હોય છે. એ છોડના ગાંઠામાંથી દરેક છોડને ત્રણ સુધી કણસલાં આવે છે. છોડની ટાચે તોરો આવે છે. જો એ તોરો પક્ષી ખાઇ જાય કે ભાગી નાખે તો કણસલાં દાણા વગર પોલાં રહે છે. મકાઈના દાણાનો રંગ પીળો હોય છે. કવચિત્ રાતા રંગનાં કણસલાં પણ હોય છે. લોક મકાઈના લીલા ડોડા શેષી ખાય છે. તે ઘણા સારા લાગે છે. મકાઈ એ ધાન્ય ઘણું જ પૌષ્ટિક દંડી તથા વાતુલ છે. એ ધાન્ય વહેલું સડે છે. એનો ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:—મકાઈના દાણા કાઢેલાં કણસલાં બાળી, તેની રાખ કરી તે મધમાં વાલ દોઢ વાલ આપવી એટલે ઉલટી તુરત બંધ થાય છે.

૪૨૦. મખમલી:—(સં. વિરજની. મં. મખમાલ.) મખમલીનાં ઝાડ સુમારે ૬' ૮' મુઠ્ઠી ઉંચાં હોય છે. મખમલીમાં પીળી, રાતી, એકરી, મુખખાદાર વગેરે જાત છે. મખમલીનાં પાન વળાગળેલાં, લાંબાં અને કાનાદાર હોય છે, એનાં ફૂલો વાસ હોતો નથી. એનો શોભા માટે ફૂલની માળા વગેરેમાં ઉપયોગ કરે છે. મખમલીનાં ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) આંખમાંની લાલી ઉપર:—મખમલીનાં ફૂલ એક તોલો બાળી તેમાં ગાયનું ધી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું. (૨) રક્તમૂળવ્યાધિ (કોઈ પણ કારણથી લોહી પડે છે તે) ઉપર:—એકરી મખમલીનાં ફૂલ સુમારે ૪૦ લખ, તેમાંની લીલી રેષાઓ કાઢી, પારિક વાટી રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલો સુધી કાઢી, તેમાં તેટલું જ ગાયનું ધી નાંખી થોડો ગરમ કરી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ ખાવા આપવું. (૩) ગુમડામાંથી રસી વહેતી હોય તે ઉપર:—મખમલીના પાનના રસમાં કડાની છાલતું ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપડવું. (૪) માંડપુળી (ગુમડા) ઉપર:—મખમલીનાં પાન અને ઘોળા કાળી (દૂધી)ના પાનમાં ચીઠું નાખી એકત્ર વાટી ગુમડા ઉપર પાંધવું.

૪૨૧. મગ:—સં. મદ્દગ. મં. હિં. મૂંગ. કં. પચ્ચે-હેસર. તૈં. પચ્ચા પેસલુ. તાં. પચ્ચો-પાયર. તું. પદેંગી. મલાં. ચેષ્પાયક. કાં. બુતુમાપ. અં. મજ. ઇં. ગ્રીન ચેન. લાં. ફેસી ઓસસુચો. મગ હિંદુસ્તાનમાં બંધે પાકે છે. એ ઝાડ સુમારે હાથબર ઉંચું વધે છે. એ ઝાડની આકૃતિ મગ, શિંગ એ સર્વ અડદના જેવાં જ હોય છે. મગની શિંગ લીલી દેખાય છે. કેટલાક મગનો રંગ કાળો, કેટલાકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે. એની દાળ કરવાથી તે પીળી થાય છે. મગની ખીચડી, દાળ, મગદળ વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે. મગ એ શીતલ છે; અને તેમાં અડદ કરતાં વાયુનો ભાગ થોડો છે. મગ:—લઘુ, શીત, ગ્રાહક, સ્વાદુ, કિચિત્ વાતકારક તથા નેત્રોને હિતાવહ છે; અને કફ, પિત્ત તથા જ્વરના નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) મગના લાડુ:—મગને શેષીને તેનો લોટ કરી તે લોટના જેટલું ધી લખ તે કઢઈમાં નાખી નીચે મંદાગ્નિ કરી તાવેતાથી હલાવતાં જવું, તથા કિચિત્ લાલ યવા લાગે એટલે વચમાં વચમાં તે ઉપર દૂધ છાંટતાં જવું. એમ કરતાં કરતાં દાણા પડે એટલે નીચે ઉતારી તેમાં સાકર, ખદામ, પિસ્તાં, એલચી, લવંગ અને મરીતું ચૂર્ણ નાખી લાડુ કરવા. એ શીતલ, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા વાતપિત્તનાશક છે. (૨) ઓઠારી, અતિસાર, દાહ અને જ્વર ઉપર:—શેકલા મગનો કાઢો, ઘાણી, મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૨૨. મજ્જા:—સં. બં. મંજ્જા. મં. બં. કં. મંજ્જા. હિં. મજ્જા. તૈં. તામરવલ્લી. તાં. માંદીદી. કાં. રનાસ. અં. કુપહ તુસીયગ, ઉરુસ્તુયાગિન. ઇં. મેડરડ, બેંગોલમેડર. લાં. રૂખીયા-કુડકિલિયા-મંજ્જા.

મજાના વેલા હોય છે, એનાં મૂળીઆને મજા કહે છે. એના રંગ રાતો હોય છે. મજાની ઉંઝ માલવા, નેપાલ, અફઘાનિસ્તાન અને પર્શિયા દેશોમાં થાય છે. મજાનો ઉપયોગ કાં રંગવામાં પણ થાય છે. મજાકે—મુરી, ઉચ્ચ, ગુર, સ્વર્ણ, વર્ણકારક, કડવી, મધુર તથા લઘુ છે; પ્રજી, મેઠ, જ્વર, કફ, વિષ, નેત્રરોગ, સોજો, ચેનિદોષ, શળ, કર્ણરોગ, વિસર્પ, કોઠ, રક્તાતિસાર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એના પાનનું શાક—સ્વાદ, લઘુ, સિંગ્ગ તથા દીપન છે; વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર—મજા, મેં સોધર, એ એકેક તોલો લેધ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ધમાસા ને સાકરના પાકમાં નોંખી આપવું એ જ્વરાતિસાર અને રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર—મજા, ધુવાસ, હળ અને મીઠું એનો લેપ કરવો. (૩) વાંગ અને શિશ્યારોગ ઉપર—મજાનું ચૂર્ણ, મધ અને માખ જેળવી લેપ કરવો. (૪) મંજીષ્ઠમેહ ઉપર—મજા અને ધોળું ચંદન (સખડ)નો કાઠો પાવો. (૫) આત્મવદાષ ઉપર—મજા ૨૫ તોલા લધ તેનો કાંટ કરી પાવો. (૬) સર્વ પ્રકારના કૈક આંવાતસારક ઉપર—મજા, ત્રિફળા, દારૂહળદર, ગજો, કડૂ, વજ અને કડવા લીંમડાની હાથ, એને કાઠો ૪૨ દિવસ આપવો. (૭) અસ્થિભંગ ઉપર—મજા, મહુડાની હાથ અને આમલીનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવાં; અથવા મજા અને જેડીમધ, લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં શતધોષ દૂત (સો વખત ધોએલું ધી) અને ચોખાનો લોટ નોંખી લેપ કરવો.

૪૨૩. મયાળ (પાઈ) :—(સં ઉપોતકી.) મયાળના વેલા હોય છે. એમાં બે ભાગ છે. એકો નેવાળ અને બીજોને ગંગાવળી કહે છે, નેવાળનાં મૂળીઆને હમેશાં પાણી મળે તો એ વેલો વર્ષ પર્વત ટકે છે, અને પચાસ સાઠ હાથ આસપાસ પ્રસરે છે. એ વેલાના કાંટા અશુભા નેટલા નાકા અને પાન ગોળ મુઠીનાં પાન જેવાં મોટાં હોય છે; અને રાટલી જેવાં નાકાં હોય છે. એ વેલનો કાંટો તોડી બીજા ઠેકાણે વાવવાથી તેને ફજુગા ફૂટી તેની વેલ થાય છે. એ બાજુ ત્રણ ચાર દિવસે વીણી લે છે. ગંગાવળીનાં પાન બારિક અને આકવતના પાન જેવાં નાનાં અને પાતળાં હોય છે. એ બે પ્રકારનાં છે. એક રાતી અને બીજી ધોળી. આ વેલો વર્ષ, છ મહિના ટકે છે. એનું શાક ધણું શીતળ અને પિત્તશામક છે. માટે કેટલાક લોક તે ધણા પ્રેમથી ખાય છે. મયાળને કાળા મરી જેવાં નાનાં ફળ આવે છે. તેનો રંગ જાંબુડો હોય છે. મહિનો રસ કીરમજા રંગ જેવો હોય છે. કેટલાક મરીબ લોક રાતી સાઠી બદમે એનો ઉપયોગ કરે છે. એનું શાક, બજારમાં, પતવડાં વગેરે પસાર્યો બને છે. મયાળ—મધુર, કડવું, ટુરું તથા ખાઈ છે; અને નિદ્રા, આળસ, મલાવજાનક, અરિષિ, કફર, પૌષ્ટિક, પચ્ચકર, શીતળ, અતિસિંગ્ગ, બસકર તથા કંઠને અહિતકારક છે; અને વાયુ, પિત્ત, મદ તથા રક્તપિત્તનો નાશક છે. રાન મયાળ—કડવી, તીખી અને શ્વિષ્કર છે. લોચમયાળ—કડવી, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફર, વજ, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે. આળાઉપરની મયાળ—પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, શ્વિષ્કર, બસકર, અગ્નિદીપક, લઘુ અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) અર્ધુદ રોગ ઉપર—મર્ચરથાન ઉપર અર્ધુદરોગ થાય તો મયાળ, કાંજી અને હાથ, એમાં વાટી તેમાં મીઠું નોંખી રાત્રે અને દિવસે લેપ કરવો.

૪૨૪. મેંદાશિંગી. (ખરશીંગી) :—(નામ નંબર ૧૬૮ પ્રમાણે) એનો વેલો હોય છે. એનાં પાન તોડવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનાં ફળ પેટાના જિગડા જેવાં હોય છે. એ કાંટાવાળું હોય છે. આંખોના આંધળોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. મેંદાશિંગી—કડવી, વાતકારક, રક્ત અને તીખી છે તથા આસ, ઉષરસ, પ્રજી, કફ અને નેત્રશળનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—કડવાં, અગ્નિદીપક તથા સંસન છે; અને કાંઠ, મેઠ, કફ, કાસ, ક્રામ, પ્રજી તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૪૨૫. મરડાશિંગી :—(સં જાદિ, વાગાવર્નકલા, મં મુરડાશિંગી, કવજી) એનાં જાડ સાધારણ માથોડું ઉપર વધે છે. એનાં પાન ધણા મોટાં હોતાં નથી. એને અખળાખ અલેલી જિંગો આવે છે. એથી એને મરડાશિંગી કહે છે. મરડાશિંગી—મધુર, સિંગ્ગ, શીતલ તથા મેધાકર છે, અને કફ, ટુરું વધારનારી, પ્રાણકારક, અર્ધચકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને ગુર છે; તથા કાંઠ, કૃમિદોષ, મૂરછા, રક્તપિત્ત, તથા ક્ષય, પિત્ત, વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરે છે. (૧) નાના બાળકને પેટમાં મરડા

વિગેરે ન થવ માટે:—આળાગોળી સાથે મરડાશિંગો ધસી પાવી. (૨) કાનમાં બગાઇ થઇ હોય તે ઉપર:—મરડાશિંગીનાં મૂળીઆં એરંડતેલમાં ધસી ૫-૧૦ વાર કાનમાં પાડવાં; એટલે બગાઇ મરી જઇ ફૂલી ઉપર આવે છે. (૩) મરડો થાય તે ઉપર:—મરડાશિંગીનાં મૂળીઆં છાશમાં ધસી પાવાં. (૪) ખાંડક અને જખમ ઉપર:—મરડાશિંગીનાં મૂળીઆં ધસી ચોપડવાં.

૪૨૬. મરવો:—(સં મં મં મં. મં મરવા.) મરવો સુમારે વેંતબર ઉચો વધે છે. કોઇ ઠેકાણે જરા મોટો થાય છે, પરંતુ તેને મોટો થવા દેતા નથી. એનાં પાન મેથીનાં પાન જેવાં હોય છે. એ પાનનો વાસ ઘણો સારો આવે છે. એને તોરા આવે છે. કોઇ પણ ફૂલનો ગુચ્છો કરી તેમાં મરવો ઘાલવાથી વાસ સારો આવે છે. મરવો:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, હ્રદય, પિત્તકર, રૂચિપ્રદ, રૂક્ષ તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, કોદ, મલમલતા, પેટ ચડવું, શ્વેત, કફ, રક્તદોષ, વિષમજ્વર, અગ્નિમાંધ, ત્વઘ્નોષ (ખરજ), અરૂચિ, વાયુ, દમ, સોજો, હ્રોગ તથા વીંછીના વિષનો નાશ કરે છે. એના શ્વેત અને કૃષ્ણ એવા બે ભેદ છે. તેમાં ધોળોજ ઔષધોમાં લેવાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમી ઉપર:—મરવાનો રસ કાઢી પાવો.

૪૨૭. મરેઠી:—સં મં મં મં. મં મરેઠી. હિં મં મરેઠી. વં પિપ્પળાકાવળા. કં હોસુચુલું, અં કલખાર. કાં બાલુનેગાઉ. અં ઉઠ્ઠોવાનુ. ઈં પેનીરોયલ. લાં મેંચ્યુલેશ્યમ.

એ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે, એને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો અક્ષતકરાને બદલે ઉપયોગ કરે છે. અક્ષતકરાની પેઠેજ એ ફૂલથી જીભે પાણી છુટે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—એનાં જીંડવાં પાનમાં મૂકી ખાવાં. (૨) જીભની નીચેનો ભાગ સૂન્યો હોય તે ઉપર:—મરેઠીનાં જીંડવાં અને મીઠું એકત્ર કરી ચોળવું એટલે લાળ ગળી જઇ સોજો ઉતરે છે.

૪૨૮. મરી:—સં મં મં મં. મં મરિય. હિં મં કાલીમરિય. કં કમ્પમેલુસુ. તૈં મરિપાલુ. તાં સેન્વિયં. મિલાયુ. તું ચેકેમંચી. મલાં કુરુકાશુ. કાં પિલ્લપિલ્લેચરવદ. ઈં પ્લેકપેપ્પર. લાં પાંચપરનાયગમ.

મરીના વેલાની પાનના વેલા જેવીજ વાવણી થાય છે. એ વેલા મલખાર પ્રાંતમાં અને કોકણ પ્રાંતમાં થાય છે. મરીના વેલાનાં પાન નાગર વેલાનાં પાન જેવડાં થાય છે. મરીના વેલાને ફળના ગુચ્છો આવે છે. એ ફળને મરી કહે છે. મરીમાં ધોળાં અને કાળાં મરી એવા બે પ્રકાર છે. સારાં પાકાં થયા પછી જે મરી કાઢે છે તેને “ધોળાં મરી” કહે છે. મરીના વેલા ઉપરજે શિંગો આવે છે તેને “ગાજ પીંપર” કહે છે. મરીના ઔષધોમાં અને રસોઇમાં તથા પાકમાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એનાં મૂળીઆં અને ચરક કહે છે. કાળાં મરી:—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ અતૃપ્ય, હ્રદય, શોષક તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શ્વેત, હ્રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. લીલાં મરી:—પાકકાળે અને રસકાળે મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીખાં, ગુરુ, અપિત્તક, અગ્નિદીપક, રોચક, સ્વાદુ તથા કડવાં છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હ્રોગનો નાશ કરે છે. ધોળાં મરી:—તીખાં, ઉષ્ણ, રસાયન, અતૃપ્ય, કિંચિત્ રૂક્ષ તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, વિશેષે કરી નેત્રરોગ, વિષ તથા ભૂતપ્રાદાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—

(૧) અંગ જકડાઇ જતું હોય તે ઉપર લેપ:—મરી કંડા પાણીમાં બારિક વાટી બચિત જગાએ જોડા લેપ કરવો, અને તે ઉપર ફળનાં લીલાં પાન મૂકી કપડાથી બાંધવું; અને બે પહોર સુધી રાખવું એટલે દુઃખ નાશ પામે છે. (૨) ખરજ (ખસ) ઉપર:—મરી અને આમલસારો ગંધક બારિક વાટી ધીમાં ખરલ કરી તે શરીરે ચોળવો અને તાપમાં બેસી અંગ શેકવું એટલે ખસ જાય છે. (૩) શીતપિત્ત ઉપર:—ધીમાં મરી વાટી લેપ કરવો અને ખાવું. (૪) ઉધરસ ઉપર:—બે માસા મરીનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં આપવું. (૫) વિષમજ્વર ઉપર:—મરીનું ચૂર્ણ, તુળસીરસ અને મધમાં આપવું. (૬) માથું દુઃખે છે તે ઉપર:—મરી કરંજતેલમાં વાટી ચોપડવાં. (૭) પટકી (કોલેરા) ઉપર:—ગરમ પાણીમાં મરીની ભૂકી નાંખી પાવી. કિંવા મરી ૧૦ ગુન્ન, હિંગ શેકલી ૧૦ ગુન્ન, અને અફિણુ ૮ ગુન્ન, એકત્ર મેળવી બાર ગોળીઓ કરવી; અને દરેક કલાકે એક એક ગોળી ખાવી. એ ગોળી ત્રણ કિંવા ચાર વખત કરતાં વધારે વાર લેવી નહિ. (૮) ઉધરસ ઉપર:—

મરી દૂધમાં ઢીકાળી તે દૂધ પાવું. (૯) હરતાલના વિષ ઉપર:—મરીની બૂટી પાણીમાં મેળવી ખું
હલાવી તે સરીરે મેળવું. (૧૦) સોમક ઉપર:—નવટાંક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ આપવું
(૧૧) સળેખમ ઉપર:—દૂધ ગરમ કરી, તેમાં મરીની બૂટી અને સાકર નાંખી પાવું. (૧૨) મૂત્ર
ઘાત ઉપર:—ધોળાં મરી પાંચદસ લેછ કાઝગ જેવાં બારિક કરવાં, પછી તે બૂટી એક આડના ઘણ
જેટલી લઘ પાતળા કરેલા થોડા ધીમાં કાલવવી; અને સિંચનું મુખ ઉપર કરી તેના દાર ઉપર એક કિંવ
બે ટીપાં નાખવાં. એ થોડે પેદુમાં પહોંતી પેચાળ જલ્દી સાફ થાય છે. પ્રસંગ વિશેષ હોય તો બે
ચાર વખત પણ આપધનાં ટીપાં નાખવા પડે છે. ઇદ્રિ સાફ થયા પછી કદાપિ ઇદ્રિમાં બળત્રા થતી હોય
તો દક્ત ધી પાતળું કરી તેનાં વારંવાર ઇદ્રિવદારે ટીપાં પાડી અંદરથી પાણું આવેલું ધી છુટી કાઢી
પુનઃ નવું ટીપું નાંખતાં રહેવું. આ ઉપાય દક્ત પુરોએજ કરવો. (૧૩) સંમહણી, મુળવ્યાધિ,
ઉદરરોગ, કપલુ, મંદાગ્નિ અને શુભ રોગ ઉપર:—મરી, ચીત્રા, સંચળ, એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ
કરી હાથમાં નાંખી પાવું. (૧૪) આદારિશી ઉપર:—મરી અને ચોખ્ખા, ભાંગરાના રસમાં વાડી
તેના ભેષ કરવો અથવા નિચુંડીના રસમાં મરી ઘસી નસ્ય આપવું. (૧૫) સાધારણ સર્વ જ્વર
ઉપર:—મરી પા તોલાથી અર્ધા તોલા સુધી સાધારણ કુટી, તેમાં ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા
સાકર નાંખી અષ્ટમાસ કાઠો કરીને પાવો. (૧૬) વાયુના વિકાર કદી પણ ન થવા ઉપર:—
મરીની બૂટી અને લસણ બારિક વાટી ભોજન સમયે ધી ભાતના પ્રથમ આસમાં સતત સેવન કરનારને
કદી પણ વાયુવિકાર થતો નથી. (૧૭) સ્વરભંગ ઉપર:—ભોજન કર્યા પછી મરીની બૂટીમાં ધી
નાંખીને તે પાવું.

૪૨૯. મર્ધાંદેલ. —(સં. મારવલ્લી.) આ વેલ ધણે બાગે સમુદ્રકાંઠે થાય છે. એનાં પાન આમુ-
દરાના પાન જેવાં અને જડાં તથા સીધાં હોય છે. એમાં ધોળા અને રાતી. એવી બે જાત છે.
ધોળા શુભોમાં અધિક છે. મર્ધાંદેલ:—લીનલ, માલક, પાકકાળે તીખી, સારક, વાણ, શુદ્ધ તથા
ગર્ભને સુકવનારી છે; અને ઉષ્ણી, વિષ્ણિકા, યજ તથા આમતો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) માંડપુળી
અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠ ઉપર:—મર્ધાંદેલનાં પાન અથવા મૂળાં કુટી ગાંઠ ઉપર બાંધવાં. પાન
ન મળે તો ફળ વાટી બાંધવાં. (૨) મસ્તકશૂળ ઉપર:—મર્ધાંદેલનાં મૂળાં અગર પાન વાટી
મસ્તકે ભેષ કરવો. (૩) ઉદરરોગ ઉપર:—મર્ધાંદેલની કાઠો કરી પાવો.

૪૩૦. મરચી:—(સં. મરીચ. મં. મીરચી.) મરચીનાં ઝાડ કંમરપુર ઉપર વધે છે. મરચાનો
રંગન્ટે પાકે ત્યારે લાલ ઢિંગળોઝ જેવો થાય છે. પાક્યા પછી તેઓને સુટી સુકવે છે. મરચાંમાં ત્રણ
ચાર પ્રકાર છે. લવંગી મરચાં:—નાનાં અને તીખાં હોય છે. એ ખાવાથી દુરતજ ધર્મ થાય છે.
કાલહાડપુરી મરચાં:—બારિક અને વેત અર્ધાં વેત લાંબાં હોય છે. આમંતકી મરચાં:—મોટાં અને
ગોળ હોય છે. અને તેની હાલ જડી હોય છે. મરચાંનો ભોજનમાં રોગ ઉપયોગ થાય છે. ભોજનમાં
મરચું અને મીઠું ન હોય તો તે ભોજન ધણું જ નેસ્વાદ લાગે છે. લીલાં મરચાંની ચટણી, પંચામૃત
વજેરે થાય છે. સિવાય તેનું અપાણું પણ કરે છે. મરચાં રક્તવૃદ્ધિર અને પાચક છે. મરચાંનો
ગરીબથી શ્રીમંત સુધી સર્વને એક સરખી જરૂર પડે છે. મરીમ લોકને મીઠું મરચું અને રોટલો મળે
એટલે તેઓના અંગમાં સારી સક્રિય આવી તે જોરદાર બને છે. મરચી:—પિત્ત, વિદાહિ, રક્ત તથા
દીપક છે; અને કફ, આમ તથા યજનો નાશ કરે છે. મરીથી એના ગુણ જોખ છે. ઉપયોગ:—(૧)
ખીંડ ઉપર:—મરચાંનાં બિયાં ઉના પાણી સાથે ગળવાં. (૨) પટકી (કાલેરા) ઉપર:—એક ચમચા-
બર મરચાંની જડી બૂટી અને એક ચમચાબર મીઠું ઉના આપણું આવેતા પાણીમાં નાંખી કંઠની તે
પાણી ગરમ ગરમ પ્રાચન કરવું. (૩) માકડનો નાશ થવા માટે:—મરચાં બારી કાઠો કરવો, અને
જ્યાં માકડ હોય ત્યાં કંઈ પણ ચીજવડે પાણી મોપડવું એટલે ત્યાં પુનઃ માકડ થતા નથી.

૪૩૧. મસૂર:—સં. મં. હિં. તે. મસૂર. કં. ચનંગી. હાં. જુનોસખે. અં. અદ્. ઈં.
મંડીલ. હાં. ધરવેલેન્સ.

મસૂર એ દ્વિદલ ધાન્ય છે. એનાં જાડ હાય દોટ હાય ઉંચાં વધે છે. મસૂરનો રંગ બહારથી કાળો હોય છે. એની દાળનો રંગ રાતો હોય છે. મસૂર એ ધાન્ય વાતુલ છે. ગરિય લોકોમાં આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસૂરની દાળ કરે છે. ગુજરાતમાં મસૂરનો પાક પ્રુષ્કળ થાય છે. મસૂર લાલ અને ઘોળા એવી બે જાતની છે. બેકિના ગુણ સરખાજ છે મસૂર:—મધુર, શીતલ, ગ્રાહક, વાતકર, લઘુ, રક્ત, વર્ણકર, બલકર તથા બૃહલ્લુ છે; અને કષ્ઠ, રક્તદોષ, જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તપિત્તની નાશક છે. એના પાનની લાઘુ:—કડવી અને હલકી છે. ઉપયોગ:—(૧) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:—મસૂર શેકી લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમાં તે લોટ મેળવી પાવો. (૨) સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર:—મસૂરની સળીઓનો ધૂપ કરવો, તે સર્વ જ્વરનાશક છે.

૪૩૨. મહૂડા:—સં મં મધુક. મં મોહાચાવૃક્ષ. કાં મોહટી. હિં મહુવા. બં મોલ. કં તું ધ્યેમારા. તૈં ધ્યેપસ. તાં મધુકં. મલાં ધ્યેપા. કાં ચકા. ઈં છલુપાટી. લાં એસિયાલાટીદ્રાલિયા.

એ જાડ મોટાં મોટાં થાય છે. અને સર્વત્ર હોય છે, પરંતુ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાન હાથેલી જેવડાં અને જડાં હોય છે. એ પાન પત્રાળાં કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. મહૂડાતું લાકડું વનનદાર અને ટકાઉ હોય છે. તે ઇમારતના કામમાં આવે છે. મહૂડાના જાડ ઉપર આવે છે. એ ફૂલ મીઠાં હોવાથી તેનો ગરીબ લોક ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે. જે જીડવાં જેવાં આવે છે. ફળતું તેલ કાઢે છે, તેને ડોળિયું કહે છે; અને દીવો બાળવાના કામમાં આવે છે. એ લ ધીમાં મિશ્ર કરી કેટલાક દગલખાજ વેપારીઓ વેચે છે, તે ધીમાં મળી જાય છે; અને ધી જેવું જ હીદાર દેખાય છે. એના ફૂલનો (મહૂડાનો) દારૂ કરે છે. એ દારૂ પી લોક મોહકા જેવા મોહનમત થાય તથા અનેક અનાચાર અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે; અને આપણા ઉત્પન્ન કર્તા પરમેશ્વરને વિસરી જઈ માતેજ ચોતાનો નાશ કરી નાંખે છે. પરમેશ્વરે સારી અને નહારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ દેલી છે. પરંતુ માણસે નહારી વસ્તુનો લાગ કરી સારી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું, એથીજ કલ્યાણ થશે. એવો ધર્મશ્રીય આંતરીક હેતુ છે. મહૂડા:—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક, પૌષ્ટિક, તુરા તથા કડવા છે; અને દુર્મિ, પિત્ત, દાહ, શ્રમ, તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ:—મધુર, વૃષ્ય, હૃદય, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ, સ્તિગ્ધ તથા વિકાશિ છે; અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરે કરે છે. એનાં ફળ:—શીત, શુકલ, ગુરૂ, સ્તિગ્ધ, રક્ષક અને પાંકકાળે મધુર, મલસ્તંભક, બલકર, તથા ધાતુવર્ધક છે; અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, તૃષા, ઉધરસ, ક્ષતક્ષય તથા રાજ્યક્ષમાનો નાશ કરે છે. તેજ પાકવાથી જળકારક છે; અને પિત્ત, વાયુનો નાશક છે. ખાણુ-મહૂડા(ખાણીમાં થનારી જાત છે તે):—મધુર, વૃષ્ય, શીત, બલકર તથા રસાયન છે; અને વ્રણ ઉલટીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અપસ્માર, ઉન્માદ, સન્નિપાત, અપતંત્રક વાયુ ઉપર:—મહૂડાની અંતરછાલ, પીંપર, વજ, મરી અને સિંધવ એ કોકરવરણા પાણીમાં વાટી નસ્ય આપવું. (૨) ઘાંટ સર્પ ઉપર:—મહૂડાના ફળમાંનાં ગિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૩) ધાતુ પુષ્ટ થઈ કામોત્તેજન આવવા માટે:—મહૂડાની અંતરછાલતું ચૂર્ણ દિવસમાં બે વાર સવાર સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા જેટલું, ગાયતું ધી અને મધ સાથે આપવું. ઉપર ગાયતું ધારોણુ અથવા તપાવેલું દૂધ, ધી સાકર સાથે ફાવું. (૪) સર્પના વિષ ઉપર:—મહૂડાના ફળમાંનાં ગિયાં પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું.

૪૩૩. મંદાર:—સં મં હિં બં મંદાર. કં મંદારતું. તાં કોકકુમંદારે. મલાં વેળુતા-મંદાર. લાં કેલોટ્રોપિસ પ્રોસિરા.

એને “આકડીઓ મંદાર” પણ કહે છે. મંદારનાં જાડ આકડાનાં જાડને ઘણાંજ મળતાં છે; ફક્ત ફૂલમાં અને જાડના રંગમાં ફેર જણાય છે. મંદારતું જાડ ઘોળું અને લુચું હોય છે. એ જાડ રાતમાં આંધોઆંધ હોય છે. એનાં ફૂલ ઘોળાં હોય છે. એના ઉપર ભમરા ઘણા બેસે છે. એક વર્ષની અંદર એને ફૂલ આવે છે, એનો કાચલો દારૂના કામમાં આવે છે. એનું દૂધ ઉકાળી જાડું કરવાથી તેનો ગુંદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ, (ગટ્ટાપર્ચા Guttaparcha) તૈયાર થાય છે. મંદાર:—તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે; અને કષ્ઠ, મેદ, વિષ, વાયુ, કોહ, વ્રણ, સોજો, કંડૂ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. ઘોળો

મંદાર:—અતિ ઉષ્ણ, ઠંડો, તથા મધ્યશીત છે; અને મૃત્યુમુદ્ર, મજ્જા, કૃમિ અને અત્યંત દારૂ વ્યાપિ નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમ જ્વર ઉપર:—મંદારનાં મૂળાંમાં રવિવારે દાને બાંધવાં. એ વિષમ જ્વર જાય છે. (૨) આમત્રાત, રક્તાતિસાર, ઉપદંશ અને રક્ત કુષ્ઠ (કેડ) ઉપર:—મંદારનાં મૂળાંની છાલનું ચૂર્ણ દોઢ માસો દિવસમાં ત્રણવાર સાકર સાથે આપવું. (૩) વાતશુ ઉપર:—મંદારનાં મૂળાંનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું.

૪૩૪. માંકડી:—એ લીંબુડીની જાતનું વનઝાડ ઝાડ છે. એનાં પાન લીંબુડીના પાન જેવાં જ હોય છે. એ લીંબુડી જેવાં જ ખારિક ફળ આપે છે. તે સોપારી જેવાં હોય છે. એ ઝાડ રાખડ કિસ્મા જ વાય છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુ બદ્ધ શરીર હોય તો:—માંકડીનાં સુખાંચેનાં પાન તજાડીની પે મધમાં નાખી ૭ દિવસ પાવું, એટલે શરીરમાંના વાયુ નીકળી જાય છે. (૨) વાયુ ઉપર:—માંકડીનાં પાનનો રસ અમર કાઢો પાવો. (૩) સંધિવાયુ અને સુવારોગ ઉપર:—એકાદ ઈ અથવા માટી તપાવી, તે ઉપર માંકડીનાં પાન નાંખી તે વડે અંમ રીકવું. અથવા પાન પાણીમાં કાંઈ તે વડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવું; અને શરીરે પવન લાગવા દેવો નહિ. (૪) ડોરોના ક્ષત ઉપર:—માંકડીનાં પાન વાટી તે ક્ષત ઉપર ચોપડવાં.

૪૩૫. માચોલ. (મચીયલ):—એ ઝાડ ધલું તો એક દાય વધે છે. તેની ડાળીએને બહુ છાલ જેવો નરમ લીધો રમ્મો ગર હોય છે, તથા માચોલ વનઝાડ ખારી જમીનમાં વાય છે, એટલે ધલું જ ખાઈ હોય છે. એ બાજનાં ઝાડ ધોઈ નાંખી તેના ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તેને સુધારે લીંબુ વધારી શકે છે. માચોલનું રાખનું પજુ કરે છે. એમાં ગુખ્તને ખારાશ હોવાથી તેનું શાક કે રાખનું કરતી વેળાએ તેમાં બીડું નાખવું પડતું નથી.

૪૩૬. માઠ:—(સં. મારિય.) માંકડું શાક સર્વજન અને સર્વકાળે મળે છે. એમાં રાતો અને ધોળે એવા બે પ્રકાર છે. માંકડી બાજ વાંચા પછી ત્રણ અડવાડીઆમાં મોટી બધ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. માંકડી બાજ નિર્મળ અને ખાવામાં સારી લાગે છે. કીટાની પાન ચુટી કાઢી બાજ કરે છે. અંબિયાં આંચા પછી કીટાની પજુ બાજ કરે છે. ધોળો માઠ:—મધુર, રક્ષ ખારો, શીતળ, ગુરુ, સાર, કટકર તથા વાતકારક છે; અને રક્તપિત્ત, મઠ, પિત્ત તથા રસદોષનો નાશ કરે છે. રાતા માઠ:—કિંચિત્ ગુરુ, ખારો, મધુર, સાર, કટકર, પાકકાળે તીવ્રો અને અપ્પહોષ લેખન કરનારો છે. મિમ્બર્વ માઠ:—ખારો, સ્વાદ અને પિત્તકર છે. ખારો માઠ:—ખારો, ખારો તથા મધુર છે અને દોષને કાપવા નાર છે. પાણી માંકડેનો માઠ:—વિશેષકરી રક્તાર્થનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ખાંડક (ગુમક) જલદી કુટવા માટે:—માંકડીની બાજનું સુખાંચેનું કીડું બાળી; તેની રાખ અને ચૂનો એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો. (૨) મધ ઉપર ઉતાર:—રાતા માંકડીની ઘોંટીનો રસ ૪ તોલા સુધી પાવો.

૪૩૭. માયફળ (માયાં)—સં. માવાફળ. મં. તુરે. માવફળ. કિં. માલુફળ. કં. માપધકાં-મી. ફાં. માલુસ. અં. આવસુ. સમરતુવ. તુરશ. ઈં. માલનક. લાં. કારકસુ ઇન ફેડોરિયા.

માયફળનું ઝાડ મોટું વાય છે. એનાં ફળ સાધારણ સોપારી જેવાં અને તે કરતાં ખારિક પજુ હોય છે. માયફળ:—તીખાં, ઉષ્ણ, યૈવિલ્ચને સક્રિય કરનાર, પ્રચસ્ત અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) નાસારોગ ઉપર:—માયફળની બહુ સુંધરી. (૨) બાળકોના રક્ત સંમંદુણી ઉપર:—માયના દૂધમાં કિંવા ધીમા માયફળ ૪ ઘસી પાવું. (૩) બાળકોના અતિસાર અને સંમંદુણી ઉપર:—માયફળ અને સુંક ધીમા ઘસી ચટાડવાં. (૪) યોનિસક્રિયાન થવા માટે:—માયફળ અને દૂધાવેલી ફટકડીના ચૂર્ણની પેટલી યોનીમાં રાખવા આપવી; અથવા માયફળ અને કપૂર મધમાં ખરવ કરી અંદર લેવ કરવો. (૫) દાંત છાંડતા હોય તે ઉપર:—માયફળ ૧ તોલા, ફટકડી ૧ તોલા અને ધોળો કાથો ૧ તોલા, એવું વસ્ત્રાગ ચૂર્ણ કરી તે દરોજ દાંત ઘસી લાગે અથવા દેવી એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર કરવું. આપધ ત્રણ કિંવા ચાર દિવસ આપવું ગુણપદ ધશે. (૬) બાળકોના જીર્ણજ્વર ઉપર:—

રેક માયદ્રળ એ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખવાં; અને બીજે દિવસે સવારમાં તે માયદ્રળ ત્રણ મા ગાયના દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવાં. (૭) આમાંશ ઉપર:—માયદ્રળ ગાયના માખણના ભાં પાણીમાં ઘસી ચાટણ કરવું. (૮) લાલાસ્રાવ ઉપર:—માયદ્રળના કાઠામાં ફટકડી અને કાયાતું નાખી તેના કાગળા કરવા.

૪૩૮. માયમૂળ. (ગરમેલ):—સં માયિની, માકંદી. મં માધિમૂળ. હિં માયમૂલ. કં ગિણી. લાં કોલે-સમોર્થેન્ટસ.

એ ઝાડ નાના અજમાના જેવાં થાય છે. એનાં પાન અજમાનાં પાન જેવાં થાય છે. એનાં મૂળીને 'માયમૂળ' કહે છે. એનાં મૂળીઆં ખોદી લાવી તેતું અચાણું કરે છે. માયમૂળની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં થી થાય છે. એ મૂળીઆં ઔષધિ હોવાને લીધે રોગી લોકોને એતું અચાણું આપે છે. એથી અપકાર નો ભય નથી. માયમૂળનું ઝાડ:—તીખું, કડવું, મધુર, અગ્નિદીપક, રચિકર તથા બલકર છે; અને યુ, કફ, કવલુ, ગુદમ, ઉદર, આનાહ તથા શીતજ્વરનો નાશ કરે છે. એના કંદ:—પાકકાળે મધુર અને કાસી છે; તથા પાંડુ, સોજો, કૃમિ, પ્લીહા, ગુદમ, આનાહ, ઉદર, સંગ્રહણી અને અર્શનો નાશ કરે છે.

૪૩૯. માલેળધ. (મ):—(સં સંધિની.) આ ઝાડની ઉંચાઈ એક વેંતથી એક હાથ જેવડી થાય છે. એનાં પાન એક આંગળ લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ દક્ષિણ કાકળમાં થાય છે. એ ઝાડમાં એવો મુતકાર છે કે એનાં પાન ઉપરથી અર્ધજ તોડી પુનઃ મેળવી દેવાથી લાગલોજ તેનો સાંધો મળી જાય. આ પાનમાં ચીકાશ બહુ હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર:—તત્કાળ માલેળધ વાટી વડી કરી, જખમ ઉપર લગાવી પાટો ઢિવો. ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તોપણ રક્તપ્રવાહ તુરંતજ બંધ થઈ ત્રણ દિવસમાં જખમ ભરાઈ જાય છે. પાન સૂકાં હશે તોપણ ચાલશે.

૪૪૦. માલકાંગણી:—સં જ્યોતિષ્મતી. મં માલકાંગણી. મલાં કરડકાંગણી. હિં માલગણી. બં લતાફટકી. કં કૈગ્યેરડુ. તૈં વાવંછ, બેકકુંડોતોગે. તાં વલુ લુવઘ. અતિપરિચ્ચમ્. ૧૦ કાલ. ૬૦ સ્ટાફ્ટ્રી લાં સિલેસ્ટ્રસ પેનિક્યુલેટા.

માલકાંગણીના વેલા થાય છે. એ વેલાને ચોમાસામાં બારિક ફળની મોટી મોટી લુમ આવે છે. હેલાં એ ફળનો લીલો રંગ થાય છે. એ ફળમાંનાં બિયાંતું તેલ કાઢે છે. લઘુ માલકાંગણી:—દીપક, મેધાકર, બુદ્ધિવર્ધક અને હર્ષર છે. માલકાંગણી:—રસકાળે કડવી, રક્ષ, કિંચિત્ તીખી, દાહકર, અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, મેધા, પ્રજા તથા પુષ્ટિને કરનારી, વૃષ્ય, વાંતિકર, તીક્ષ્ણ, વર્ણકર અને તુરિ છે; તથા કફ, વાત, ત્રણ, પાંડુ, વિસર્પ અને ઉદરપીડાનો નાશ કરે છે. માલકાંગણીનું તેલ:—કડવું, વાંતિકારક, અતિ ઉષ્ણ, સારક, તીક્ષ્ણ, પિત્તલ, રમ્પતિ, બુદ્ધિ, મેધાને કરનારું, લેખન, રસાયન તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, ત્રિદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અક્ષીણના વિષ ઉપર:—માલકાંગણીના પાનનો રસ પાવો. (૨) ખસ ઉપર:—માલકાંગણીનાં બિયાંતું તેલ ચોપડવું. (૩) સર્વ વાયુ ઉપર:—માલકાંગણીનાં બિયાં, સુંક અને અજમે, એ સમભાગે અને એથી બમણો જૂનો ગોળ, એ એકઠાં કરી ખાંડી અર્ધાં તોલા જેવડી ગોળીઓ કરવી; અને રોજ એક ગોળી ધી સાથે ખાવી. (૪) અટકાવ બંધ થયો હોય તે ઉપર:—માલકાંગણીના પાનનો રસ પાવો. (૫) રક્તમૂળવ્યાધિ ઉપર:—માલકાંગણીનાં બિયાં વાટી લેપ કરવો. (૬) ઉદરરોગ ઉપર:—માલકાંગણીનું તેલ દરરોજ દૂધ સાથે ખીવું. (૭) સર્પના વિષ ઉપર:—માલકાંગણીનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૪૪૧. માહુલી:—(સં મહાયમલપત્રક.) માહુલીનો વેલો હોય છે. કંચનારનાં કિંવા આમળાનાં પાન જેવાં એનાં જોડપાન હોય છે. એ પાન કંચનારના પાન કરતાં ત્રમણાં ચોગણાં મોટાં હોય છે. માહુલીના વેલા ગલીચપુરના રાનમાં અને કનકેશ્વરના હુગરમાં ઘણા થાય છે. બીજા ઠેકાણે હોવાતું સાંભળવામાં નથી. એનાં પાનનાં પત્રાળાં ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ઘણા દિવસનાં હોય તો પણ પાણી સીંચવાથી પુનઃ નરમ થાય છે. એ પાનમાં રાખેલી વસ્તુ બગડતી નથી.

૪૪૨. મિરન્નેળી:—મિરન્નેળીના પેલા ઝાડની બેઠમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં મૂળીઆં ઝાડમાં હોય છે. એનાં પાન મોટાં હોય છે. એ પાનનો વાસ ધણી આવે છે. એ પાન મિરન્નેળીનાં પાન જે હોય છે. પાનનું ડાંડું જે આંગળાં લાંબું હોય છે. મિરન્નેળીનો રસ નાકમાં નાખે તો ઊંઝા આવે. મિરન્નેળીનો રસ ઉષ્ણ અને વાયુનાયક છે. ઉપયોગ:—(૧) બદ જલદી કટવાં માટે:—મિરન્નેળી પાન ખારક વાદી તેની નાની વડી ગાંઠ ઉપર લગાવવી, જેથી ગાંઠ જલદી ફટશે; પછી એ ઓપધ ચોપડવાથી અંદરનું સર્વે હાં દુરત નીકળી જશે. (૨) અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:—મિરન્નેળીનાં કુમળાં પાનનો અંગરસ કાઢવો; અને જુનાં પાનનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ બાંધે જુનાં પાનનો રસ કાઢવો. પછી એ રસમાં નાળીએરનો અંગરસ એક ચતુર્ધાશ મેળવી તેમાં ઝીણી વાટેલ મરીની બૂધી નાંખી તે મિશ્રણ બંધે મૂકવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગર પાણી વડે સ્નાન કરવું. એટલે અંગમાંનું કળતર નાશ પામશે. (૩) સન્નિપાત જવર ઉપર:—મિરન્નેળીનાં પંચાંગનો કાદો કરી પીંચરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૪) શુદ્ધમરોગ ઉપર:—મિરન્નેળીનાં મૂળીઆં નાળીએરના રસમાં ધસી ઘોડો ગાળ નાંખી પાવો.

૪૪૩. મીઠા લીંબડા:—(સં. દેટથે. મં. કદીનિંબ.) આ ઝાડ ધણું મોટું થતાં નથી. આ ઝાડ ખાગમાં વાવે છે. એ ઝાડને ખારિક કાંટા હોય છે. એનાં પાન સુગંધી છે. એ પાન મસાલામાં નાખે છે, તથા ધી ચોપડી દેવતાની ઝાળમાં શેકી કદીમાં નાંખે છે. તેથી કદી સુવાસિક થાય છે. મીઠા લીંબડા:—શીતળ, કડવો, તિખટ, ઘુરટ તથા લઘુ છે; અને દાહ, અર્ધ, કૃમિ, ચળ, સંતાપ, સોજા, કાંઠા, જૂતખાધા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૪૪૪. મીઠું લીંબુ (માસંબી):—સં. મધુજળીય. મં. સાખરલીંબુ. હિં. મીઠું લીંબુ. બં. કમલાલેખુ. કં. કીતિલે, સકરેગંબી. કાં. લેખનશીરી. અં. લીંબુ નેલુ. ઉં. સ્વીટ લેમન.

આ એક લીંબુનીજ જાત છે. પરંતુ એનાં ફળ ખાટાં લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળ નાળીએ જેવડું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડ ધણાંજ ઉંચાં વધી એનો વિસ્તાર પણ ધણું મોટો થાય છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. પાકા ફળનો રંગ રાતો હોય છે. ઉષ્ણ મધુમાં એ ફળ ધણું સાંધાયે છે. મીઠું લીંબુ:—મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્યણ, વૃષ્ણ, દૃષ્ણ, પુષ્ટિકારક, જડ, વાયુવધક અને કાષ્ઠક છે; તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલટી, શોષ, વિષરોગ, કતરોગ, અરુચિ અને શ્મતો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:—સુકાએલા મીઠા લીંબુની રાખ મધમાં આપવી.

૪૪૫. મીઠળતું ઝાડ:—(સં. મદન. મં. હિં. એળ.) આ ઝાડ ધણું મોટું થતું નથી. એ જે આંગળા જેવડી લંબાઈના નાના અને મોટા કાંટા હોય છે. એનાં પાન વડાં પાન જેવાં હોય છે. એ સોપારી જેવડાં ફળ આવે છે; તે પાકે એટલે પીંગાં થાય છે. એ ફળને 'મીઠળ' કહે છે. એ ઝાડ ગંગાના પ્રદેશમાં જલ્દી થાય છે. એની બૂધી કરી કાળી લોક નદીમાં નાંખે છે; તેથી કરી માછલ તેમાં લુપ્ત થઈ ત્યાંનાં ત્યાંજ રહે છે. ચોખાસાને માટે જે ધાન્ય સંગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમાં લીધાં મીઠળ નાંખવાં એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી. ચાલેલી રાખમાં પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમાં નાખે છે, તે કરતાં અ થોડાં ઉત્તમ છે. મીઠળ:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન, લઘુ, રક્ષ, વાંતિકારક, કડવું અને બસ્તિ કામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે; અને કફ, વાયુ, મજા, શોષ, અનાહ, સોજા, વિદ્રધિ, વિષ, શુદ્ધ, સજેલ કોટ, અર્ધ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક પેટશૂળ ઉપર:—મીઠળ કાંટા ધસી તેનો દિવસમાં નવ દસ વખત નાભિ (કુંડી) ઉપર લેપ કરવો. (૨) પિત્ત પડવા માટે:—મીઠળનો રસ બે પૈસા બાર કાઢી તેમાં મધ નાંખી પાવો. સુકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપ. એટલે ઉલટી યથા પિત્ત પડશે. (૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—જનનેદિષ (ચેનિ) ને મીઠળનું ઘૂણી આપવી અને કળવાતીના મૂળીઆનો દોરો બાધી તે હાથે પગે બાંધવાં. (૪) કફવાત ઉપર:—મીઠળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેળવી પાવું. એટલે ઉલટી યથા કફ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે. (૫) આદારીશી ઉપર:—સૂર્યોદય પહેલાં મીઠળ તથા સાકર ગાળના દૂધમાં ઘસી તેનું નરખ આપવું. (૬) ગડગુમ્મ

મને ધાવરા ઉપર:—મીઠળ લીંબડાનાં રસમાં ઘસી ચોપડવું. (૭) જૂ મરવાને માટે:—મીઠળનો સ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમાં જૂઓ મરે છે. (૮) સ્તનરોગ ઉપર:—મીઠળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) ઉલટી થઈ કફ પડવા માટે:—મીઠળ ૧ તોલો, સિંધવ ૧૦ તોલો અને પીપર દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું.

૪૪૬. મુચકંદ (સં ૦ કં ૦ હિં ૦ મં ૦):—લાંબા પેરો સ્પર્શન, (મુચકંદશીલીપમ.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડનાં પાન ખાખરાનાં પાન જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વેંત લંબાઈનું એક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે. ફૂલનો સુવાસ સાધારણ હોય છે. ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચોર આમલીનાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું કમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. મુચકંદ:—તીખું, કડવું તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉધરસ, કંઠોષ, ત્વઘોષ, સોજો, વ્રણ, ખરજ, ગસ્તકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાંચુ સંબંધી મસ્તક પીડા ઉપર:—મુચકંદનાં ફૂલ અને એરંડાનાં મૂળીઆં કાંઈમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) આદાશિશી ઉપર:—મુચકંદનાં ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૩) ઢોરોના કુંદ રોગ (ઢોર સૂઝી લીંડીઓ હોય છે, દિવસે દિવસ શક્તિ ક્ષીણ થઈ સૂકાઈ જાય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) ઉપર:—મુચકંદની છાલનો રસ કાચો અર્ધો શેર કાઢી તેમાં તેટલોજ નાળાએરનો રસ નાંખી તે મિશ્રણમાં ૬ તોલા સૂઝી ગોળ નાખી દરરોજ એકવાર, એમ સાત દિવસ સૂધી ઔષધ પાવું. (૪) મલદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપર:—મુચકંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૪૪૭. મુદ્ગર (કમરખ):—સં ૦ કમર. મં ૦ કં ૦ કમર. હિં ૦ કમરખ, બં ૦ કામરંગ.

એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદ્ગરનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી. એનાં પાન પાતળાં અને છાયા પાણી ઠંડી હોય છે. આ ઝાડ સર્વ કાગ લીલું હોય છે; અને તેને ફળ પુષ્કળ આવે છે. મુદ્ગરનું અચારું અને મુરખો સારો થાય છે. મુદ્ગર ગળચટાં હોય છે. મરી, છકે અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ રુચિ આવે છે. કોષ કોષ પાંકેલાં મુદ્ગર એમના એમ ખાય છે. તેનો રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજુએ રેખા હોય છે, આ ફળ પાકે ત્યારે સુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને “કમક” પણ કહે છે. મુદ્ગર લીલાં:—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને હિતકારક છે. પાકેલાં મુદ્ગર:—મધુર, ખાટાં, બલકર, પુષ્ટિપ્રદ અને રુચિકારક છે.

૪૪૮. મુસળી:—(સં ૦ મુસલી. મં ૦ મુસળકંદ. હિં ૦ મુસલીકંદ.) મુસળીનાં નાનાં નાનાં ઝાડ ચોમાસામાં વગડામાં હોય છે. એનાં પાન ખારેકના નાના રોપાનાં પાન જેવાં, પરંતુ તે કરતાં પાતળાં અને પહોળાં હોય છે. એના કંદ થાય છે એ મોટાં અને પાંચ છ આંગળ લાંબા હોય છે; એનો વર્ણ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મુસળકંદને “કાળી મુસળી” પણ કહે છે. મુસળી:—મધુર, શીતલ, શ્લેષ્મ, ધાતુપુષ્ટ, બલને આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્તલ તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. કાળીમુસળી અધિક ગુણવાળી અને રસાયનિક છે. ઉપયોગ:—(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:—મુસળકંદના ઝાડના કંદ સ્વચ્છ ધોઈ છોલી સારી પેઠે સૂકવવા અને તેની પારિક ભૂટી કરી રાખવી. પછી રોજ સવારમાં ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લેઈ તેમાં ઉપર કહેલી ભૂટી જે તોલા સૂધી નાંખી, મેળની અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું. ઉકાળતાં અર્ધ રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી જે તોલા નાંખી પાકું કરવું. પછી તેમાં જયફળ, એલચી, કેસરની ભૂટી નાંખી બદામ, ચારોળી નાંખવી તથા તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી યથેલી ધાતુ ધૃદ્ધ થઈ ધાતુ વૃદ્ધિ થાય છે. (૨) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—મુસળી આવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ધી અને સાકર નાંખી પાવું. (૩) મૂતરખડા ઉપર:—મુસળકંદ ખાવા, એટલે ખડો ગળી જાય છે. (૪) પ્રદર ઉપર:—મુસળી અને જસુંદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. (૫) સંગ્રહણી ઉપર:—મુસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી. પથ્ય છાશ અને ભાત ખાવાં.

૪૪૨. મિરજેળી:—મિરજેળીના વેલા ઝાડની જોડમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં મૂળીયાં ઝાડમાં હોય છે. એનાં પાન મોટાં હોય છે. એ પાનનો વાસ ધણું આવે છે. એ પાન મિરવેલીનાં પાન જે હોય છે. પાનનું કાંટું બે આંગળ લાંબું હોય છે. મિરજેળીનો રસ નાકમાં નાખે તો છાંકો આવે છે. મિરજેળીનો રસ ઉષ્ણ અને વાયુનાયક છે. ઉપયોગ:—(૧) બદ જલદી કરવા માટે:—મિરજેળી પાન બારક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી, જેથી ગાંઠ જલદી ફૂટે, પછી એ ઔષધ ચોપડવાથી અદસ્તું સર્વે દંડ તુરત નીકળી જશે. (૨) અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:—મિરજેળીનાં કુમળાં પાનનો અગરસ કાઢવો; અને જુનાં પાનનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ છાંટી જુનાં પાનનો રસ કાઢવો. પછી એ રસમાં નાળીએરનો અગરસ એક ચતુર્ધાશ મેગવી તેમાં ઝીણી વાટક મરીની જુદી નાખી તે મિશ્રણ અંગે મર્દન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોરે દિવસે ગરમ પાણી વડે સ્નાન કરવું. એટલે અંગમાંનું કળતર નાશ પામશે. (૩) સન્નિપાત જવર ઉપર:—મિરજેળીનાં પંચાંગનો કાઠો કરી પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૪) શુદ્ધમેદા ઉપર:—મિરજેળીનાં મૂળીમાં નાળીએરના રસમાં ધસી યોડો ગોળ નાંખી પાવો.

૪૪૩. મીઠો લીંબુડો:—(સં. કેટલે. મં. કદીનિબ.) આ ઝાડ ધણું મોટું થતું નથી. આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે. એ ઝાડને બારિક કાંટો હોય છે. એનાં પાન સુમધી છે. એ પાન ખસાણામાં નાખે છે, તથા ધી ચોપડી દેવતાની ઝાળમાં ચોટી કદીમાં નાખે છે. તેથી કદી સુવાસિક થાય છે. મીઠો લીંબુડો:—શીતળ, કડવો, તિખટ, તુરટ તથા લઘુ છે; અને દાહ, અર્ચ, ફગિ, શ્વે, સંતાપ, સોનો, કોદ, જૂતખાધા તથા વિપનો નાશ કરે છે.

૪૪૪. મીઠું લીંબુ (મીસંબી):—સં. મધુજંબીર. મં. સાખરલીંબુ. હિં. મીઠાં લીંબુ. બં. કમલાલેખુ. કં. કોતિલે, સફરેગચી. ફાં. લેખનશીરી. અં. લીંબુ નેલુલુ. ઈં. સ્પીટ લેખન.

આ એક લીંબુનીજ જાત છે. પરંતુ એનાં ફળ ખાટાં લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળ નાળાએ જેવડું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડ ધણુંજ ઉંચું વધી એનો વિસ્તાર પણ ધણું મોટો થાય છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટો હોય છે. પાકા ફળનો રંગ રાતો હોય છે. ઉષ્ણ ક્ષત્રુમાં એ ફળ ધણું સારું લાગે છે. મીઠું લીંબુ:—મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્પણ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, જડ, પાત્રવધક અને શાહક-છે, તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલ્હી, શોષ, વિપરોગ, રક્તરોગ, અશ્મિ અને અન્ય નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉલ્હી ઉપર:—સુશાએલા મીઠા લીંબુની રાખ મધમાં આપવી.

૪૪૫. મીઠળનું છાંડ:—(સં. મદન. મં. હિં. એળ.) આ ઝાડ ધણું મોટું થતું નથી. એ બે આંગળ જેવડી લંબાઈના નાના અને મોટા કાંટો હોય છે. એનાં પાન વડનાં પાન જેવાં હોય છે. એ સોપારી જેવડાં ફળ આવે છે; તે પાકે એટલે પીળાં થાય છે. એ ફળને 'મીઠળ' કહે છે. એ કાંડુંગરાળ પ્રેયમાં બહુ થાય છે. એની જુદી કરી કોળી લોક નદીમાં નાંખે છે; તેથી કરી માણસ તેમાં કુખ્ય યજ્ઞ ત્યાં ત્યાજ રહે છે. ચોખાસાને માટે જો ધાન્ય સંગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમાં લીંબાં મીઠળ નાંખતાં એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી. ચાળેલી રાખમાં પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યના નાખે છે, તે કરતાં અ યોગ ઉત્તમ છે. મીઠળ:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન, લઘુ, રક્ષ, વાતિકારક, કડવું અને ખરિત કામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે, અને કફ, વાયુ, મજા, શોષ, અનાહ, સોનો, વિદધિ, વિષ, શુભ, સળેજ કોદ, અર્ચ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) આગતુક પેટરાળ ઉપર:—મીઠળ કાઠમ ધસી તેનો દિવસમાં ત્રણ વખત નાભિ (કુટી) ઉપર લેપ કરવો. (૨) પિત્ત પડેલા માટે:—મીઠળનો રસ બે પેસા બાર કાઢી તેમાં મધ નાંખી પાવો. સૂકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઉગી યજ્ઞ પિત્ત પડશે. (૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—જનનેદિય (ચોનિ) ને મીઠળનું ઘૂણી આપવી અને કળ્યાનીના મૂળીઆનો દોરો બાધી તે દાયે પગે જાંધવો. (૪) કફવાત ઉપર:—મીઠળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેગવી પાવું. એટલે ઉગી યજ્ઞ કફ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે. (૫) આદાશીરી ઉપર:—પ્રતોષ્ય પડેલાં મીઠળ તથા સાકર માખના દૂધમાં ધસી તેનું નરમ આપવું. (૬) ગરબમાં

ને ધાવરા ઉપર:—મીઠળ લીંબડાનાં રસમાં ઘસી ચોપડવું. (૭) જૂ મરવાને માટે:—મીઠળનો ૧ કાઠી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ધડીમાં જૂઓ મરે છે. (૮) સ્તનરોગ ઉપર:—મીઠળ ઠંડાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) ઉલટી થઇ કફ પડવા માટે:—મીઠળ ૧ તોલો, સિંધવ ૧૦ તોલો ને પીપર દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું.

૪૪૬. મુચકંદ (સં ૦ કં ૦ હિં ૦ મં ૦):—લાંબા પેરો સ્પરમન, (સુખરીશિલીપમ્) આ ઝાડ હું થાય છે. એ ઝાડનાં પાન ખાખરાનાં પાન જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વેંત લંબાઇનું ક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે. ફૂલનો સુવાસ સાધારણ હોય છે. ફૂલને ચાર પાંખ-ઓ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચોર આમલીનાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું મારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. મુચકંદ:—તીખું, કડવું તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉધરસ, કંઠદોષ, કંઠદોષ, સોજો, મળ, ખરજ, મસ્તકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપ-યોગ:—(૧) વાંચુ સંબંધી મસ્તક પીડા ઉપર:—મુચકંદનાં ફૂલ અને એરંડાનાં મૂળાં કાંજમાં ઘાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) આદાશિશી ઉપર:—મુચકંદનાં ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૩) દોરોના કંદ રોગ (દોર સૂકી લીંડીઓ હોય છે, દિવસે દિવસ શક્તિ ક્ષીણ થઇ સૂકાઇ જાય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) ઉપર:—મુચકંદની છાલનો રસ કાચો અર્ધો શેર કાઢી તેમાં તેટલોજ નાળીએરનો રસ નાંખી તે મિશ્રણમાં ૬ તોલા સૂકી ગોળ નાખી દરરોજ એકવાર, એમ સાત દિવસ સૂકી ઔષધ પાવું. (૪) મલદ્વાર ખહાર આવે છે તે ઉપર:—મુચકંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૪૪૭. મુદ્ગર (કમરખ):—સં ૦ કમર. મં ૦ કં ૦ કમર. હિં ૦ કમરખ. ખં ૦ કમરંગ. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદ્ગરનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી. એનાં પાન પાતળાં અને છાયા જેવાં ઠંડી હોય છે. આ ઝાડ સર્વ કાગ લીલું હોય છે; અને તેને ફળ પુષ્કળ આવે છે. મુદ્ગરનું અથાણું અને મુરખો સારો થાય છે. મુદ્ગર ગળચટાં હોય છે. મરી, જીરું અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ રુચિ આવે છે. કોષ કોષ પાકેલાં મુદ્ગર એમના એમ ખાય છે. તેનો રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજુએ રેખા હોય છે, આ ફળ પાકે ત્યારે સુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને “કમક” પણ કહે છે. મુદ્ગર લીલાં:—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને હિતકારક છે. પાકેલાં મુદ્ગર:—મધુર, ખાટાં, બંધકર, પુષ્ટિપ્રદ અને રુચિકારક છે.

૪૪૮. મુસળી:—(સં ૦ મુસલી. મં ૦ મુસળકંદ. હિં ૦ મુસલીકંદ.) મુસળીનાં નાનાં નાનાં ઝાડ ચોમાસામાં વગડામાં હોય છે. એનાં પાન ખારેકના નાના રોપાનાં પાન જેવાં, પરંતુ તે કરતાં પાતળાં અને પહોળાં હોય છે. એના કંદ થાય છે એ મોટાં અને પાંચ છ આંગળ લાંબા હોય છે; એનો વર્ણ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મુસળકંદને “ કાળી મુસળી ” પણ કહે છે. મુસળી:—મધુર, શીતલ, ધાતુપુષ્ટ, બલને આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્ત તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. કાળીમુસળી અધિક ગુણવાળી અને રસાયનિક છે. ઉપયોગ:—(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:—મુસળકંદના ઝાડના કંદ સ્વચ્છ ધોઇ છોલી સારી પેઠે સૂકવવા અને તેની બારિક ભૂકી કરી રાખવી. પછી રોજ સવારમાં ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લેઇ તેમાં ઉપર કહેલી ભૂકી એ તોલા સૂકી નાંખી, મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું. ઉકાળતાં અર્ધ રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી એ તોલા નાંખી પાકું કરવું. પછી તેમાં જમણ, એલચી, કેસરની ભૂકી નાંખી બદામ, ચારોળી નાંખવી તથા તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ધક યઇ ધાતુ વૃદ્ધિ થાય છે. (૨) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—મુસળી ચાવી ખાત્રી અથવા એનું ચૂર્ણ ધી અને સાકર નાંખી પાવું. (૩) મૂતરખડા ઉપર:—મુસળ-કંદ ખાવા, એટલે ખડો ગળા જાય છે. (૪) પ્રદર ઉપર:—મુસળી અને જમુંડીની કળાઓ સાકર સાથે ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું. (૫) સંગ્રહણી ઉપર:—મુસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી. પથ્ય છાશ અને ભાંત ખાવાં.

૪૮૯. મુળા:—સં મૂલક મં મુળા દિં મુની કં ગો તાં ઘં મુલ્લગી તેં મુલ્લી: મનાં કંતકપાવ કાં દુરમ્ અં બન્નરૂવ-રૂવં ઇં રેડીય લાં રેતનમૂમેગરમ્

મુળા એ એક જાતનું યાક છે. જમીન સારી હોય તો અંકક મુળા પાકા બશેર વળતનો થ છે. મુળાના મિયાં વાની તેના છોક વાપ એટલે તે ઉપર સિંચો આવે છે, અને તેમા મુળાનાં મિયાં દે છે. મુળાનું, તેના પાનનું અને તેની સિંચોનું યાક વાપ છે. મુળાનું રાવનું ઘણું સારૂ વાપ છે. મુળ એકલા પણ ખાય છે. રુજો એ પાયક અને કડો છે. મુળાનો રમ ધોળો મરદ હોય છે. મુળાનાં બિં માખજુમા નાખી ધોળવા એવે માખજુ જેવામ્ મુદ્દ મુળા વાપ છે, અને પાક પણ સારો વાપ છે. સાધારણ મુળા:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, આદક, અગ્નિદીપક, ગુરુ, શ્વિકારક તથા પાયક છે અને અર્થ, ગુલ્મ, મંદોગ, વાયુ કષ્ટ, જ્વર, દમ, નાભારોમ તથા કંઠોરગનો નાશ કરે છે. કૃમી મુળા:—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, શ્વિકર, અગ્નિપક, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ સારક, પાયક, મધુર, આદક તથા બલકારક છે, અને મૂલદોષ, દમ ઉધરસ, અર્થ, ગુલ્મ, શ્વ, નેત્રોમ, નાભિયગ, કષ્ટ, વાયુ, કંઠોમ ત્રિદોષ, દમ, ગ્રમ, આમ, ઉલ્લાસ તે પીનમ તથા મળનો નાશ કરે છે. રઘૂલ (ગડો) મુળા:—ઉષ્ણ તીખા, શ્વિકર, આદક તથા દીપક છે, અને કષ્ટ, વાત, કરમ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. જુના મુળા:—શોષકારક તથા ઉષ્ણ વીર્ય છે, અને દાદ, પિત્ત તથા રમ્પકાપનો નાશ કરે છે. પાકા મુળા:—તીખા, ઉષ્ણ તથા અગ્નિકારક છે. બોજન પડેના ખાવાથી પિત્ત તથા દાદને કાપારે છે, અને બોજન વખતે ખાવાથી દિતકર તથા બલકારક છે. આ મુળા મીઠું ચોળી ખાવાથી અર્થ, શ્વ અને ઉદોમને નાશ કરે છે. મુળાની શિ ગો (બોગરીઓ) —કિમિત ઉષ્ણ છે, અને કષ્ટ તથા વાયુની નાશક છે. મુળાનું ફેલ:—કંઠકારક તથા પિત્તકારક છે. મુક્કાએસા મુળા:—લઘુ છે, અને સોને, વિરોધ તથા ત્રિદોષને નાશ કરે છે. ગાગર જેવા એક લાલ રંગના મુળાને મરાઠીમા “શેડી મુળા” કહે છે જેને સં સમૂનમા ‘શૂનન’ કહે છે, અને ગુજરાતીમા “ગાગર” કહે છે તે—તીખા, ઉષ્ણ, રાગક, અગ્નિ દીપક તથા લઘુ છે, અને કષ્ટ, વાયુ, ગુલ્મ તથા રૂમ્પીનો નાશ કરે છે. ગોળમુળા:—તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને કષ્ટ, વાયુ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉચ્ચક ઉપર:—સુકાપેશા મુળા નો કાઠો પાવો (૨) બોહારશિંગના વિષ ઉપર:—મુળા અને સુવા ખાવા (૩) મૂતરખડા ઉપર:—મુળાના મિયાં તોલા ૪ અર્ધાં, શેર પાણીમા લગ્ગી પાણી પાસેર રહે ત્યારે પાણી (૪) મૂળા બ્યાધિ ઉપર:—૨૦ મુળા લઘ પાન સાથે સમારી પાનની નીચે રહેવા ગોળ પેમા જેવડો લીટો બાંધ લેખ તે સર્વનો રક્ષ કાઢી તેમા ત્રણ તોલા ધી નાખી સાત દિવસ પાવો (૫) નળવાયુ ઉપર:—મુળા નો રક્ષ ૪ પેસામાર કાઢી તેમાં તેલુજી અથ નાખી ૩ દિવસ પાવો (૬) અર્થક ઉપર:—મુળાના પાનમા કાપા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરડી મસળી ફેલીક વાર એમને એમ રાખવા પડી જોરડી મસળી તેમાં પાણી પીતી કાઢી તે પીના ચારી ખાવા એવે દુરત અજીર્ણચિકાર નાશ પામે છે. (૭) અરેસપિત્ત ઉપર:—મુળા અને સાકર બેગા ચીને ખાવાં. (૮) મૂળબ્યાધિ ઉપર:—મુળા ૧૬૦ તેના રમ્પ એક તોલો કાઢવો, અને ગાયનું ધી એક તોલો નાખી તે પાણી, અથવા મુળાના કાપા ધીમ તળી સાકર સાથે ખાવા (૯) શિષ્ણા ઉપર:—મુળાનાં મિયાં અરેસાના પાનના રસમાં વાગી તેને લેપ કરવો. (૧૦) ગંડાઆવા અને ગંડાગંડ ઉપર:—મુળાના મિયાં, સળના મિયાં, સરગવનો મિયાં, સરસવ, માવુ અને જવસ, તેને છાશમા વાગી લેપ કરવો. (૧૧) શુક્રારમરી (પથરી) ઉપર:—મુળાના પાનના રસમા મરોખાર નાખી પાવો. (૧૨) વાત-કંઈ જ્વર ઉપર:—મુક્કાએસા મુળાનો રસ પાવો. (૧૩) મૂત્રાધાત ઉપર:—કૃમીમા મુળાના પાનના રસમા મરોખાર નાખી કુંડી ઉપર લેપ કરવો.

૪૯૦ મુગરેવ:—એ “મુખજુલેવ” પણ કહે છે એ વેલી ઝાડ ઉપર ચઢેલી હોય છે. જે વેલીની જગાઈ પગના નળા જેવડી મેલ છે એ વેલી દમિયન મઠક અને ગોલા, એ પ્રાનોમાં લળી વાપ છે એ વેલીની દાવમા પડડવા લગત સાધારણ લાકડીઓ પણ વાપ છે. એ વેલીની સિંચોને

ગાની આકૃતિ જેવાં બિયાં આવે છે. એનાં પાન લાંબાં હોય છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. ઉપ-
ગા:—(૧) કંડૂ (ખરજ), ખસ, ઇત્યાદિ ઉપર:—મુગવેલીનાં બિયાં ગોમૂતમાં એક દિવસ
ખાળી રાખી બીજા દિવસે તેમાંજ બીજા ગોમૂત રેડી ખારિક વાટી શરીરે મંદન કરવું. (૨)
દંશનન્ય ત્વગવિકાર, કંડૂ, ખોડો, ખસ, ઇત્યાદિ ઉપર:—મુગવેલીનાં બિયાંનું તેલ દિવસે
તે રાત્રે રોજ શરીરે ચોળવું.

૪૫૧. મેઢાશિંગ:—(સં મેષશૃંગી.) મેઢાશિંગનાં ઝાડને ‘ખરશિંગ’ પણ કહે છે. આ ઝાડ મોટું
ય છે. કોકણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ ઘણે સ્થળે થાય છે. એનાં પાન કડવા લીંબડાનાં પાન જેવાં પણ
થી લાંબાં હોય છે. એને ચપટી અને એક આંગળ પહોળી તથા આશરે પોણા હાથ લાંબી શિંગો
પાવે છે. એ ઝાડનાં પંચાંગ અને શિંગો કડવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં ઉપયોગી છે.
તેનાં લાકડાનાં મૃદંગ સારાં થાય છે. મેઢાશિંગ:—રસકાળે કડવી, રક્ષ, પાકકાળે તીખી, સ્વાદ, શી-
લ, અલુખ, મેદક, બલકર, રસાયન તથા તુરી છે; અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, શ્વાસ, ઉધરસ,
જી, વિષદોષ, કૃમિ, અર્થ, શળ, સોજા, હ્રોગ, કોઢ, રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનું
ગુણ:—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, હૃદય, રચિકર, ખાંડ, ખાટું તથા સ્તંભન છે; અને કોઢ, મેદ,
કફ, કૃમિ, ઉધરસ, ત્રણ, વિષદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પેટશૂળ તથા નળ
કુલ્યા હોય તે ઉપર:—મેઢાશિંગીનાં પાન અથવા છાલ કચરી તેનો રસ પાવો. (૨) કૃમિ ઉપર:—
મેઢાશિંગનાં પાન વા છાલનો કાઢો પાવો. (૩) ખસ અને ખોડા ઉપર:—મેઢાશિંગનાં લાકડાનું
પાતાળ યંત્રવડે તેલ કાઢી તે તેલ ચોપડવું.

૪૫૨. મેથી:—સં મેથિકા, અશ્વખલા. મં હિં મેથી. કં મેથય. તેં મેતુલ. તાં વેકાયમં.
મલાં ઉળવા. કાં તુખ્મે શંપીત. અં બજશ્લ હુક્યા. ઈં ફેનું ગ્રીક. લાં દ્રીગો નેલા, ફેનું ગ્રેસીય.
મેથી સુમારે વેંત દોઢ વેંત ઉંચી વધે છે. મેથીની ભાજ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. મેથીનાં જુનાં છોડ
ઉપર જે શિંગો આવે છે તેમાં મેથી હોય છે. મેથીની ભાજ રચિકારક, પથ્યકારક અને શરીરને હિતા-
વદ્ધ છે. મેથીનો ધણો ઉપયોગ છે. મેથી વાતનાશક છે. મેથીની ભાજ:—તીખી, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તને
કોપાપનારી, દીપન, લઘુ, રસકાળે કડવી, રક્ષ, મલાવળ્ભક, હૃદય તથા બલકારક છે; અને જવર,
અરોચક, ઉલટી, ઉધરસ, વાતરક્ત, કફ, વાયુ, અર્થ, કૃમિ, ક્ષય તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. ઉપ-
યોગ:—(૧) વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે ઉપર:—મેથી ધીમાં શેડી તેનો લોટ કરવો.
પછી ગોળપાપડીના લાડુ પ્રમાણે તેનાં લાડુ કરી દરરોજ એક લાડુ ખાવો, એટલે આઠ દિવસમાં કળતરનો
નાશ થશે. (૨) આમ ઉપર:—મેથીની ભાજનો રસ ૫ તોલા કાઢી તેમાં ૬ માસાં સાંકર
નાખી તે પાવો. કિંવા મેથીનો લોટ દહીંમાં ફાલવી ખાવો. (૩) બહુમૂત્ર ઉપર:—મેથીની ભાજનો
રસ પાશેર કાઢી તેમાં અર્ધા પૈસાભાર કાચો અને ૧ પૈસાભાર સાંકર નાંખી પાવો. (૪) રક્તાતિ-
સાર ઉપર:—મેથીની ભાજના રસમાં કાળી દ્રાક્ષ નાંખી પાવો. (૫) પ્રસૂતાને દૂધ આવવા માટે:—
મેથીનો લોટ ૩ તોલા, રાત્રે અર્ધાશિર દૂધમાં પલાળી રાખવો. બીજા દિવસે સવારમાં એક વાસણ નીચે
દેવતાં કરી; તેમાં નવટાંક ધી નાંખવું. તે ધી સાંડે તથા પછી બીજેથો મેથીનો લોટ તેમાં નાંખી શેડ્યા
પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં રાત્રી શેડીનો રસ જે તોલા સુધી નાંખી ૨૧ દિવસ પાવો. (૬)
તાપથી ગરમી (લુખ) લાગે છે તે ઉપર:—મેથીની સૂકાએલી ભાજ ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી
સારી પલળ્યા પછી મસળા તે પાણી ગાળી લેવું. અને તેમાં મધ મિશ્ર કરી એકવાર પાવું.

૪૫૩. મેંદી:—(સં મેથિકા, ચંચનશા.) મેંદીનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં હોય
છે. પાન ખારિક હોય છે. એ પાન જીઓના હાથનાં આંગળાં અને નખો રંગવાના કામમાં લે છે. એ
ઝાડ ઉપર જે ફળના ગુચ્છા આવે છે તેને મરાડીમાં “ધસખંધ” કહે છે. ખાળકોની નજર બાંધ-
વામાં એને લે છે. ધસખંધ ઠંડું અને ગુણકારક છે. મેંદીના ફળનું અતર પણ થાય છે. મેંદી:—વાંતિકર
છે; અને દાહ, કોઢ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. એનાં બિયાં:—શોષક તથા ગ્રાહક છે; અને ગ્રહદોષ,

બૂતખાધા તથા જવરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) તાપમાં અડવાણે પગે ચાલવાથી તળી આમાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપર—મેદીના તાજ પાન પાણીમા બારિક વાગી તેમા લીબુનો રસ નાખી પગ તળીઆને જાડો લેપ કરવો ક્રિવા એ પાન ચુગી તળીએ યોગ્ય (૨) સર્પ પ્રકારના ઉખ્જ પ્રમેહ અને તંતુ પ્રમેહ ઉપર—મેદીના પાન ઠંડા પાણીમા બારિક વાગી તે પાણી સુખ્મ પાશેર ગળી લઇ તેમા સાકરની બૂધી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમા બે વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવો અથવા મેદીના રમખા ગાયનું દૂધ નાખી પાવો (૩) ઉખ્જતાને લીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર—મેદીના પાન બારિક વાગી તેની ચેપરી કરી આઠ ઉપર લગાવવી (૪) શરદ—ગરમી ઉપર—મેદીના પાનનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા તેટલુંજ ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ નાખી પાવો ઉખ્જતાનું જોર ધણું હોય તે સાકર અને જીરૂ નાખવું (૫) રક્તાતિસાર ઉપર—મેદીના ગિયા બારિક વાદી ધીમા પવાળી રાખવા રોજ સવાર સાજા ચોપારી નેવડી ગોળી કરી ખાતી એટલે તુરત શુષ્ક આવે છે (૬) પ્રમેહ ઉપર—મેદીના પાનનો રસ પાશેર અને ગાયનું દૂધ પાશેર એકત્ર કરી પાવું (૭) ખેડા ઉપર—મેદીના પાન બારિક વાગી, તેનો એક આંગળા જડાધનો ખેડા ઉપર લેપ કરવો, અને ચાર પહોર પગી તે લેપ ધોઈ, તનના તેનમા નાળાંએરના છોડાની રાખ કાઢવી ચોપાકવી

૪૫૪. મૈદાવકડી—મૈદાવકડીનું જાડ મોટું થાય છે એના જાડની હાથ રાતા રંગની હોય છે “મૈદા” એ વનસ્પતિના અખાવે કાંઈ કાંઈ મૈદાવકડી લે છે ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતાને માટે—મૈદાવકડીનું છ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમા નાખી એક મહિનો ખાવું (૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર—મૈદાવકડી બે માસા ઠંડા પાણીમા વાગી પારી (૩) ઠેસ લાગેલા ભાગ ઉપર—મૈદાવકડી, સાજીખાર અને આળાદળદરનો લેપ કરવો અને રોકવું, એટલે મહાધ ગમદું સોઢી છુકે થાય છે

૪૫૫. મોગરો—સં. મુદ્ગર મં. મોગરો ઢિં. મોતીઆ કં. રૂવતીગે, મસ્તીને તેં. મસ્તે તાં. ધરવાડી વું. મસ્તીગે મધાં. મસ્તીકા, નાનામસ્તી ધ્રિં. નેસ્મિન્ લાં. નેસ્મિનમસ્તેખાઠ

મોગરાના વેશા હોય છે મોગરામા બે જાત છે જે મોગરાનાં દૂધ જીમખાદાર આવે છે, અને પુષ્કળ પાખીના એક ઉપર એક ચાર પાચ થર હોય છે તેને “જટ મોગરો” કહે છે જે દૂધ એકથી પાચ પાખીના હોય છે તેને “મોગરો” કહે છે મોગરાનો વેશે લાભો વધેનો નથી જે મોગરાના જાડની કસમ કરે છે તે કમરપૂર ઈંચો હોય છે પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેશે મોટો થાય છે મોગરાના દૂધનો રંગ ધોળો હોય છે એનો વાસ સારો આવે છે એનું અતર નીકળે છે મોગરો—મધુર, શીત, સુગંધિ મુખપ્રદ તથા મનવર્ધક છે અને પિત્તશામક છે મોગરી (સં. મલિકા)—તીખી, કઠરી, લઘુ ઉખ્જ શુક્ર તથા અમુખ્ય છે, અને મુખરોગ કાઢ, વિરોધક, કફ, વિરોધ, મજા વાણુ પિત્ત, રક્તરોગ, હ્રોમ, અશ્મિ તથા અર્શનો નાશ કરે છે બ્રહ્મ મોગરો—(સં. રત્નપલ્લિ) તીખો, ઉખ્જ તથા અતિ સુગંધીવાળો છે, અને ઘણું મુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે વનમોગરી—(સં. વાલ્મીકી) શીતલ, લવ, કઠરી તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કફ, વિપ્રતોષ વિરોધક, કૃમિ હર્ષરોગ નેત્રરોગ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે એના તેવના પજુ એવાજ શુષ્ક છે ઉપયોગ—(૧) પીથોઈ ટળી હોય તે ઉપર—મોગરાના પાનનો રસ ગાયના દૂધમા પાવો ઉવગી થાય તો ઉતાર દૂધ એ બાળ (૨) ગર્ભિણીના પેદર ઉપર—મોગરાનાં પાન, કુબારના ચાકની માગી રીસામણી, ધાત્રીન દૂધ, એર, રચાજન, રાજ, એવાથી ગમે તે પદાર્થો લેઈ, ચૂર્ણ કરી મધમાં ખરરાવવું

૪૫૬. મોગરી એરડા—(સં. નિતેરડ) મોગરી એરડાના જાડ નાનાંજ હોય છે જે મુખારે માથોડું દોઢ મરિડું ઉચા વધે છે એના પાન આકારે એરડાનાં પાન જેવાં પણ તે કરતાં નાનાં હોય છે એવાડો કરવાને વાવે છે એનું લાકડું ધણુંજ દલકે છે એ જાડને ગીઠ થયે છે એની સોગીએ ઘાતજી કરવાના ઉપયોગમાં કંઈકે રથને લે છે એના ઘાતજીની ઘાત મળતી વખતે એના નિપાંડું તેજ કાઢે છે એના ગિયા—રસાકાં અને પાકાકાં શર, સિન્ધ, રેમક, રખ, મધુર નુદળ, બલપદ, કાકર, પિવચ તથા વાનિજારક છે, અને વાણુ, દાઢ, મુદ્ગ, વિદ, ઉપરમ, રક્તરોગ, યોનિ,

સ્ય તથા વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉલટી અને જૂલાખ ખંધ ઉપરઃ—
લી એરંડાનાં મૂળીઆં છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં સુમારે એક તોલો ધસી પાવાં. (૨)
કેરા ઉપરઃ—મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆં, આસુંદરાનો અને ઉક્ષીના પાનનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં
ળીનાં બિયાં ધસી પાવાં; અથવા મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆં છાશમાં વાટી તેમાં હિંગ અને સિંધવ
ખી પાવાં. (૩) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—મોગલી એરંડાનું દૂધ કાઢી, હાથે ચોળી ઘટ થાય એટલે
પ વાર દંશ ઉપર ચોપડવું. (૪) કુટેલા બદના ક્ષતો રૂઝાઈ જવા માટેઃ—મોગલી એરંડાનાં
યાંનું તેલ નેટલું જીવું મળે તેટલું લમ્પ તેમાં રૂની ધડી કરી ભોંજવવી અને તે ધડી ક્ષતો ઉપર મૂકી
ઉપર વારંવાર તે તેલનાં ટીપાં પાડતાં રહેવું. એ પ્રમાણે સવારે મૂકેલી ધડી સાંજે કાઢવી, અને
૧ નવી મૂકવી એ પ્રમાણે ચાલુ રાખવું એટલે વ્રણ રૂઝાઈ જશે. (૫) ગરમીની ચાંદીઓ,
શુ, ઈત્યાદિને રૂઝા આવવા ઉપરઃ—મોગલી એરંડાનો રસ લોખંડની તવી ઉપર કાઢવો, અને
માં વાસી મ્હોંતું થુક નાખી તે મિશ્રણમાં રસ કપૂરનો ગાંગડો ધસી લેપ કરવો, એથી બે દિવસમાંજ
શુ આવે છે. (૬) અંગમાં મરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર સૂકી ચાંદીઓ પડે છે તે
પરઃ—અરિકાના પાણી વડે ચાંદીઓ ધોઈ નાંખવી અને મોગલી એરંડાનાં ઝાડનો રાતા રંગનો રસ
ને થોડું માખણ એકત્ર ખરલ કરી લેપ-કરવો. (૭) પીડ ઉપરઃ—મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆં
છાશના પાણીમાં ધસી તેમાં થોડી હિંગ નાંખી નાના અને મોટા બાળકને પાવાં. (૮) ઢોરોને હરિક
રાગે તે ઉપરઃ—મોગલી એરંડાનાં પાનનો પાણી નાંખી કાઢેલો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢશેર સુધી પાવાથી
પેક પહોરમાં રોગ જાય છે. (૯) દાઢ સૂજી હોય તે ઉપરઃ—મોગલી એરંડાનો રાતો રસ દિવસમાં બે
વાર સૂજેલી દાઢે ચોપડવો. (૧૦) રક્તપિત્તિ, લગ્નદર વગેરે ભારે વ્રણ ઉપર એરંડાનું તેલઃ—
મોગલી એરંડામાંનો ગર્ભ કાઢી બારિક વાટવો; અને પાણીમાં મેળવી તે વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી
મળી જાય ત્યાં સુધી કઢવવું એટલે તેલ ઉપર આવશે. તે બાટલીમાં રાખવું. એ તેલમાં રૂની ધડી ભોંજવી
રૂ વ્રણ ઉપર મૂકવી. રક્તપિત્તિ ઉપર એ તેલ અંગે ૪-૫ વાર ચોપડવું. (૧૧) દંતરોગ ઉપરઃ—
મોગલી એરંડાની ડાળીઓનો રાતા રંગનો રસ કાઢી તે ચાર પાંચ વાર ચોપડવો એટલે દંતરોગ શમે છે.

૪૫૭. મોરસકાંદોઃ—આ નામનાં ઝાડ માહુલી કિલ્લા ઉપર ધણું થાય છે. એ ઝાડ એક હાથ
ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન બારિક હોય છે. એનાં લોથામાં હુંગળીના જેવા કંદ થાય છે. ઉપયોગઃ—
(૧) કોલેરા અને પીડ ઉપરઃ—મોરસકાંદા સુમારે ત્રણ માસા અને તેટલાંજ ગરવેલીનાં મૂળીઆં
પાણીમાં વાટી પાવાં; અથવા એમાંજ કિંચિત્ શુદ્ધ કરેલાં એરંકાચકાનાં ભયાં અને કાંચકાનાં બિયાં ધસી પાવાં.

૪૫૮. મોરસઃ—મોરસનાં ઝાડ નાનાં અને જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. તેને બારિક ડાંગરના
જેવાં પાન હોય છે. તેનો રંગ કિંચિત્ લીલો, રાતો, અને આસ્માની; એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. એનાં
ફક્ત પાન કાઢી લઈ તેનું શાક, રાયતું, ભાખરી, ભજીયાં વગેરે થાય છે. એ સમુદ્ર કિનારે થતું હોવાથી
એમાં ખારાશ હોય છે. એ પિત્તશામક અને રેચક છે.

૪૫૯. મોથઃ—સં જલવણ, નાગરમુસ્તા. મં લહૂવાળા હિં નાગરમોથા. ઇં સાધપેરસૂરોટડસ.
કાબના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના કિંવા વહેણાના કિનારે થાય છે; મોથની સળી હાથની આંગળી
જેવી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે. મોથનાં મૂળીઆં “નાગરમોથ” કહે છે. નાગરમોથનો ઔષધોમાં
અતિશય ઉપયોગ થાય છે. એને સુગંધી પદાર્થોમાં પણ નાખે છે. મોથની સળીઓની ચટાઈઓ થાય
છે. એ જાતની નાગરમોથને ‘ભદ્રમુસ્તા’ અથવા ‘ગાંગેય’ કહે છે. ખીજી નાની જાત છે. તે ઉપર
ચોમાસાના વખતમાં ચૌધાર નળ આવે છે; અને તે ઉપર બારિક ફૂલ આવે છે. બંને નાગરમોથ ગુણમાં
સરખી છે. ભદ્રમોથઃ—તુરી, કડવી, શીતલ, પાયક, આહક, અગ્નિદીપક, તીખી તથા ખાટી છે; અને
પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરૂચિ તથા વૃષાનો નાશ કરે છે. નાગરમોથઃ—તીખી,
તુરી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિસાર, અરૂચિ, વૃષા, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે.
શુદ્રમોથઃ—તીખી, સુગંધી, મેઘ, કાંતિકર, કડવી, તુરી તથા શીતલ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, જ્વર,

અતિસાર, કૃમિ, વાયુત્રય દાદ, આમ, યમ, પશ્ચિનો તથા કડુનો નાશ કરે છે જલમોચન:—કડી તીખી, ટૂરી, કાતિકર, સીતન તથા મેઘ્ય છે અને વાયુ, આધ્માનવાયુ, વિષર્પ, કડૂ, કોદ તથા વિષ્ણુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) આધાશીશો ઉપર:—નાની જાનની નાગ-મોચના લીં પાન ૩ લઘ દાય ઉપર ચોળી મજાનૂત ચોળી કરી જેને આદોષી થતી હોય તેને મિતને ટેકલે બેસાડે જો ભાગમાં બધા હોય તે ભાગની બમર ઉપર જે ચોળી સીરા (નમ) હોય તે સીરા ઉપર ચેપલી મૂકી દાધના અણુકા વડે જોર દેઈ લગાવવી. પછી તેને ભાન અને દહીં ખાવા આપે. કથાક ઉધવાને કહેવું એ પ્રમાણે બે દિવસ મગુ (૨) સ્તનરોગ ઉપર:—નાનીમોચ તથા કાંરી જંદાવની, એ બંને ઝાડ યુગીઆ સાથે લાવી પેજમાં વાગી લેપ કરવો, એમને સર્વ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે (૩) ઉચ્છ્રી ઉપર:—નાગમોચના જિયાં લેઈ તે આઠપાં પાણીમાં પલાળી રાખતા નમ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વાગવા પ્રાચન કરવું (૪) આંખમાંનાં કુપાં, અધારાં અને રતાંધળા ઉપર:—અદ્રમોચને બોલકાના મૂત્રમાં ધમી અળવ કરવું (૫) ચોર્ધાઆ તાવ ઉપર:—નાગરમોચ, પડાકમજ અને આવગક ટીનો કાઢો પાવો (૬) મનિપાત અને સંમંદલી ઉપર:—નાગરમોચ, અતિવિષ, ખીરા અને ઇન્જનું ચૂર્ણ મધમાં પાવું (૭) કામીલરોગ ઉપર:—નાગરમોચનો રસ નાખ્યા નાખવો (૮) અપરમાર ઉપર:—નાગરમોચનું ચૂર્ણ એમ્બલી ગાળ્યા દૂધમાં પાવું. (૯) પિત્તમંબધી બ્રમ, જવગ, દાહ, ઉલ્લટી અને મંથ-જવર એમણે મકુરા ઉપર:—નાગરમોચ, પિત્તપાપડો, જીરમધ તથા કાગી-પાશોનો અભાસ મૂકો કરી મધ નાખી પાવો. (૧૦) અપરમાર ઉપર:—નાગરમોચના મૂગીઆ ઉત્તર બાગુના પુષ્પ નક્ષત્રમાં એકલઈ માથે દૂધમાં પાવો (૧૧) કંડુજવર ઉપર:—નાગરમોચ, ધમાસો તથા મુંકનો કાઢો પાવો (૧૨) આંખ અને શાળયુક્ત અતિસાર ઉપર:—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ, અને નાગરમોચ વીસ ભાગ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ થીન એકે તે પાવું (૧૩) કંડુ અને ઉવરસ ઉપર:—નાગરમોચ અને પીપર એનું સમભાગે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૪) દાહ અને સન્નિપાત જવગ ઉપર:—નાગરમોચ રતાદળી, મુંક, કાળોવાગો, વાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો.

૪૬૦. મોગવેવ:—સં મૂર્વા મં મોગવેવ, યુદુરથી હિં મુરલુકા કાં મોગરી, જં મુર્ગા, મુદર કં મોગવત્તી તેં સામા-યા (ના) મેપેડ તાં મરવ ઈં બેસિરોપે લાં કિબે કીસ દ્રાહનોઆ

મોગવેવ એ વેતો ■ ચોમાસામાં એ વેતો જમવમાં દ્રવ્યન થાય છે એના પાન નાગરોચની પાન જેવા પાનળા અને બે આમળ પડોળા તથા સાન અમળ લાગ્યા હોય છે દરેક પાન ઉપર ત્રણ રેવાઓ દેખાય ■ છેડે એ પાન બારિક હોય છે એ પાન તીખા હોય છે મોગવેવ:—કડી, ટૂરી, જીલ્લુ રવાદુ ગુર, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે, અને વિદોષ, કોદ, રાજોષ, મેદ ઉલ્લી જવર, મુખરોષ, બમ, કડૂ, તપા, હેનમ, કંચ, વાયુ તથા વિષમજ્જવરનો નાશ કરે છે એના કાંદા:—મૂર્ષિ, કીલ્કરોગ તથા વિલોપનો નાશ કરે છે ક્ષીર મોગવેવ:—મધુર, ટૂરી, જવ તથા બધકર છે, દાહ, જવર, તપા, કંચ તથા પિત્તની નાશક છે એની લાઝ—ખારી, રવાદુ રસકાને અને પાકકાળે સીન, જડ, મવજદક, વાતકર તથા રૂંધ અને દરપિત્તનાશક છે લઘુ મોગવેવ:—કવ અને સમંદુર વાયુ, તથા મુદમની નાશક ■ ઉપયોગ:—(૧) ગરમીની ચાદીએ, કડૂ તથા ખમ ઉપર:—મોગવેવની પાન વાટી લેપ કરવો (૨) વાયુ ઉપર:—મોગવેવ વાટી લેપ કરવો અને મોગવેવનો રસ મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૩) નળાબંધ વાયુ, શગ્લી, કવજુ અને વાયુના ગોળા ઉપર:—મોગવેવનો રસ લસણ નાખી પાવો

૪૬૧. મોગિખા:—મં મુરલિખા બર્દિચુડા મં મુલુવારિખા, મોરશંડા મધુરિખા હિ મોગીખા લાનમુર્ગા ક મધુરસીખે ■ જમનાને અસવાન લા સિમેસિવા કિરટાડા

એ ઝાડ એક વેતમગ ઉચ્ચ વધે છે એ ઉપર મોરની સિખા જેવા તોચ આવે છે. મધુરિખા:—

સકાળે સ્વાદુ, વશ્યકર્મવિષે પ્રશસ્ત તથા હલકી છે; અને મૂત્રક્રમ, બાલગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિ-
પારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રરખડા ઉપર:—ગયૂરશિખાનાં મૂળીઆં ચોખાના
ગોવરામણમાં વાટી પાવાં.

૪૬૨. મોહડી ઘોટ:—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાન ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. એની
અંદરની છાલ ઘોળી અને તુરી લાગે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—મોહડી ઘોટની છાલ
સીને પાવી અથવા છાલનો રસ ધસીને પાવે.

૪૬૩. મ્હોંદ:—આ કંદ દક્ષિણ કોણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઘણાજ કંગાલ લોક એને ખાય છે. એનો
વેલો નવ-દશ વર્ષ ટકે છે. એનાં પાન કપાસનાં પાન જેવાં અને કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. ઉપયોગ:—
(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—આ કંદો ખવરાવવો.

૪૬૪. રગતરોહિડો:—સં ૦ રક્તરોહીતક. મં ૦ રક્તરોહી-ડા. હિં ૦ રોહિડા. કં ૦ મુળમુતલગિડ.
લાં ૦ ટેકોમા અંડયુ લેટા. બં ૦ રોહા.

આ ઝાડ ઘણાજ મોટું થાય છે. એનાં પાન શુંદીનાં પાન જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર મરીથી
મોટાં, ગોળ અને રાતા રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડ હુંગરાળ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે. રગતરોહિડો:—
તીખો, સ્નિગ્ધ, તુરો તથા શીતલ છે; અને કૃમિ, વ્રણ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશ કરે
છે. સફેત રોહિડાના શુણ એવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) પથરી વગેરે ઉપર:—રગતરોહિડો અને
હરીતકીનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં પ્રાશન કરવો; એથી પ્લીહા, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને શુદ્ધમતો પણ નાશ
થાય છે. (૨) છાતીમાં દુઃખતું હોય અગર છાતીની અંદરનું લોહી ખગડેલું હોય તે
ઉપર:—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ કરી તે તાજા ધીમાં આપવું. (૩) શ્વેત પ્રદર ઉપર:—રગતરોહિડાનાં
મૂળીઆંતો કલ્ક મધમાં આપવો. (૪) રોહિતાશિષ્ટ:—રગતરોહિડાની છાલ ૪૦૦ તોલા લઈ, થોડી
ખાંડી, તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાંખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી, ગાળી ઠંડા
થયા પછી તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી, અને ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પંચ કાલ (પીપર, ચવક,
પીપળીમૂળ, ચિત્રો, સુંઠ) ૨૦ તોલા, ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિકળાં ૧૨
તોલા, એ સર્વ તે કાઢામાં મેળવી, સારા માટલામાં નાખી તેના મ્હોંતે બધ કરી એક મહિના સૂધી
એમને એમ રાખી પછી મ્હોં છોડવું. આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પાંડુ, હરોગ, પથરી,
શુદ્ધ, ઉદર, કોદ અને સોજો દૂર થાય છે. (૫) માર પડવાથી બંધાઈ ગયેલા લોહી ઉપર:—
રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ તાજા ધીમાં આપવું; અને પાણીમાં ધસી લેપ પણ કરવો.

૪૬૫. રતાંદળી:—સં ૦ મં ૦ તૈ ૦ કં ૦ રક્તચંદન. હિં ૦ લાલચંદન. ક્ષાં ૦ સંદેસુર્ષ. અં ૦
સંદેસ્યહમર. ઈં ૦ રેડસેન્ડલ હડ. લાં ૦ ટેરોકાપેસધુંડેભ.

રતાંદળીનાં ઝાડ કારવાર, જૈસુર, ત્રાવણકોર અને મલખાર પ્રાંતમાં થાય છે. જેવાં ઘોળા
ચંદનનાં ઝાડ થાય છે, તેવાંજ રક્તચંદનનાં ઝાડ પણ થાય છે. એના લાકડાનો રંગ લાલ, રક્ત જેવો
હોય છે. રતાંદળીના લાકડાની રમવાની ચીજો વગેરે બને છે. રતાંદળી શીતલ છે, ઔષધોમાં લેપ કર-
વાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. રક્તચંદન:—અતિ શીતલ, કડવું, ગુરૂ, વૃષ્ય તથા વર્ણકર
છે; અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઉલટી, બ્રાંતિ, તપા, દાહ, વ્રણ, કૃમિ, વિષ, વ્યંગ, ભૂતબાધા,
વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉધરસ તથા રાક્ષસબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) હેડકી ઉપર:—
ચીના દૂધમાં રતાંદળી ધસી કિંચિત્ ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાંખી પાવું. કિંવા પાણીમાં મેળવી-તેનું
નસ્ય આપવું. (૨) અંગ ઉપર અગ્નિએ દાગ્યા જેવા ફેલેલા થાય તે ઉપર:—રતાંદળી, મજ્જા,
કડવા લીંબડાનાં પાન, એ સર્વનો દૂધ, માખણ અગર ઠંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) તારૂણ્ય-
પિટકા ઉપર:—રક્તચંદન અને હળદર, ભેસના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા)
વ્રણ ઉપર:—રક્તચંદન, વશ્લોચન, પાંદડી, ગેરૂ તથા ગળાનું ચૂર્ણ ધીમાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) બાળકના
પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર:—રતાંદળી અને સમુદ્રફળ પાણીમાં ધસી પાવું. (૬) દાહરોગ

ઉપર:—સાત માસા રતાંદળી ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી ખાવી. (૭) બાળકોના અંગે ઉપર ફેદફેદીઓ નીકળે તે ઉપર:—રતાંદળી ઘસી લેખ કરવો. (૮) ઉંદરી ઉપર:—રતાંદળી ગોપીચંદન અને ગેરનો ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેખ કરવો. (૯) મધુર તાવ ઉપર:—રતાંદળી, વાળા ધાણા, કાળાવાળા, પિત્તપાષાંડો, નાગરભોષ અને સુંકનો કાઢો કરી પાવો. (૧૦) પિત્ત, કફગવર, દાહ તુષા, અગ્નિમાંધ અને ઉલટી ઉપર:—રતાંદળી, પદ્મકાષ, ધાણા, ગળા, અને લીંબુનાં છાલનો કાઢો પાવો.

૪૬૬. રતનજોત (જસુદી):—સં જ્યા, બૃહધન્તી. મં જસવદ. હિં જોડાકુલ, શુક્ર. કં દાસનલ, દાશાલ. તાં કેબરતે. તેં દાસનચેદુ. ધ્રું દાસનપુ. મલાં ચેપરિતિ. ગોં દાસનેકુલ. ઈં શુકલાવર. લાં હિંચરકરોઝા, સાધનેસિસ.

આ જાડ સુમારે માયેકું ઉર્ચા વધે છે. જસુદીમાં ધોળી, રાતી, ભગવી એવી ધણી જાત છે: પરંતુ ધોળા જસુદી અત્યંત ગુણાવહ છે. રાતી જસુદીનાં ફૂલનો રસ ચાકુના પાનાએ ચોપી તેથી લીંબુ કાપવાથી અંદરથી લોહી જેવું રાતુ પાણી નીકળે છે. જસુદી:—તીખી, શીત, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિકારક, સૂચેની આરાધના કરવાને ચોખ્ખ, ગર્ભવ્રદિને કરનારી, ગ્રાહક, કેશ્ય, કૃમિ તથા ઉષ્ણદીને કરનારી છે; અને દાહ, અર્થ, ધાતુરોગ, પ્રમેહ, પ્રદર તથા ઇન્દ્રિયનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલ:—ગ્રાહક, લઘુ, કડવા અને કેશને વધારનારાં છે ઉપયોગ:—(૧) વાચુના ગોળા ઉપર:—જસુદીનાં પાનનો રસ દરરોજ નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો. (૨) પિત્તશમન થવા ઉપર:—ધોળા જસુદીના પાનનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) ગર્ભધારણ માટે:—ધોળા જસુદીનાં મૂળીઆં, એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ઘસી, તેમાં ખીજોરના બિયાં બારિક વાટી નાંખવાં; અને તે ઝડતુકાળે પાવો. (૪) ગર્ભસ્ત્રાવ થવાની ટેવ હોય તે ઉપર:—ધોળા જસુદીનાં મૂળીઆં, કુંભારના ચાકડાની માટી; અને ગોપીચંદન દૂધમાં ઘસી પાવું. (૫) ઠંડક પડે તે ઉપર:—જસુદીનાં ફૂલ અગર પાન ત્યાં ચોળવાં. (૬) પ્રદર તથા પુષ્ટિ ઉપર:—ધોળા જસુદીની ૪-૫ કળીઓ ધીમાં તળી સાકર સાથે સધ્યાકાળે ખાવી; અને ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ પાવું ૭ દિવસ. (૭) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:—ધોળા જસુદીની કળીઓ ધીમાં તળી, સાકર અને નાગકેસર નાખી, ધીમાં ગોળા કરી બે વખત આપવી. (૮) ધાતુવિકાર અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—ધોળા જસુદીનાં મૂળીઆં તથા ગામેદીનાં મૂળીઆં, એ બન્ને મૂળીઆં સમભાગે ગાયના ધીમાં ઘસી પાવો. (૯) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, ઉપદ્રવ અને પ્રમેહ ઉપર:—ધોળા જસુદીનાં મૂળીઆં ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી અંદર પોડી સાકર નાંખી સવારે અને સાંજે એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ સેવન કરવાં; અને તેવં વાળા, તીખા તથા ઉષ્ણ પદાર્થ વર્જ્ય કરવા આ ઔષધ સેવન કરવાથી પુટતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦) ઉદરમેહ ઉપર:—જસુદીનાં પાન અથવા ફૂલ સાકર સાથે ખાવા. (૧૧) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—ધોળા જસુદીનાં મૂળીઆં, કમળકંદ, ધોળી સીમળાં કંદ અથવા હાલ, એની-૪ માસા વસ્ત્રાગળ બૂટી રોજ સવાર સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. (૧૨) બાલતોડાને થવા માટે:—દરરોજ જસુદીની કળીઓ ૫ લઘુ સાકર સાથે ચૌદ દિવસ ખાવી.

૪૬૭. રતાળુ:—સં રતાણ, પિંડાણ. હિં રતાળું, પિંડાળું, કાફ, ચક્રકંદી, ખં લાલપિંડાણ. જાલઆણ, ચુવડીઆણ મં રતાળે, ગૌડ રતાળે. કં કેપિંડેકવ, વિવમદેકવ તેં ચિરગેક. તાં ચામરકોલ્લ. ઈં સિવટપાટા. લાં નટાટાસુ એસ કુલેલેસુ. શાં જરદાક્યાલોરી.

આ કંદ ધણે બાજે હિંદુસ્થાનમાં ધણે ઠેકાણે થાય છે. તેમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. રાતી જાત મીઠી છે. રતાળુની પુરીઓ બજારમાં, ખીર, ચાક, કરજ, ઇલાદિ અનેક પદાર્થો અને છે. ઉપવાસનાં દિવસે તેનો ફલાહારમાં ઉપયોગ થાય છે. રતાળુ મીઠું, અને જૂખ્યાને બજાર છે તથા વાતુ છે. રતાળુનાં લેવાનાં પાનતુ ચાક પચુ થાય છે. ચાક કરતાં પહેલાં પાન પ્રથમ તથા ઉપર રોકવા. ધોળું રતાળું:—મધુર, શીત, ઉષ્ણ, સત્પેણ તથા ગુરુ છે, અને મૂરખ, પ્રમેહ, દાહ તથા ચોપનો નાશ કરે છે. રાહું

બ્રુ:—મધુર, શીત, ખાદું, વૃષ્ય, બલકર, ગુરુ તથા પૌષ્ટિક છે; અને શ્રમ, પિત્ત તથા દાહનો નાશ છે. ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના દંશ ઉપર:—રતાળુના વેલાનાં પાન વાટી દંશ ઉપર ચોપડવું, વા સુકાએલું રતાળુ ધસી ચોપડવું.

૪૬૮. રાધ:—સં મં રાજકા. મં મોહરી. હિં મં રાધ. બં મં સારિયા. કં મં સાસીરાધ. તેં મં બર્ણાલુ. ખરદલ. ઇં મં મરડીસીડસ. લાં મં સિનાપિસ નાયગ્રા.

રાધના છોડ સુમારે હાથભર ઉંચાઇના હોય છે. એ છોડના પાનનું શાક થાય છે. એ બાજુ ક, પિત્તકર અને વાયુહારક છે. રાધમાં ઘોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે. રાતી કરતાં તે રાધ મોટી હોય છે. રાધના આકાર જેવાજ સરસવ થાય છે. માટે તેનો વાણીઆ લોક રાધમાં કદિ ભેળ કરી દે છે. રાધને પીળાં ફૂલ આવે છે. એની શિંગો તસુ દોઢ તસુ લંબાઇની હોય છે, તે રાધ હોય છે. રાધનો અચાણા તથા રસોઇમાં વધારના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. રાતી તથા પી રાધ:—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહકારક, તાળી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે; તે વાયુ, ખીહા, ગુલ્મ, કફ, શ્વળ, વ્રણ, કૃમિ, કંડૂ તથા કોઢની નાશક છે. કાળી રાધ:—ગુણ ઉપર રાણેજ છે, પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે. રાધની ભાજ:—તીખી, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળી, રચિકર તથા તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષ ઉપર વમન થા માટે:—એક ચમચાભાર રાધનો લોટ પાણીમાં નાંખી પાવો એટલે ઉઘટી યથ વિષ ઉતરે છે. (૨) યુએ અંગ પકડાઈ જાય તે ઉપર:—રાધનું પોટીસ કરી ખાંધવું, અથવા ખ્વાસ્ટર મારવું. (૩) હેડ અને અજીર્ણ ઉપર:—રાધનું ૩ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘુંટકા સાથે પાવું. (૪) શરદી દૂર થા માટે:—રાધ મધમાં મેળવી ખાવી. શરદીથી પગ વગેરે કંડા યથ જાય તો રાધનો પગ ઉપર લેપ થા. (૫) કર્ણમૂળ ઉપર:—જેતુનના તેલમાં રાધ વાટી કર્ણમૂળ ઉપર ચોપડવી. (૬) પથરી અને યકૃત ઉપર:—સિંધવ અને રાધ સમભાગે એકત્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે ૧ તોલો પાવી. (૭) પેતથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર:—રાધના પાનનો થોડો અંગરસ, મેઠું ઉંચું કરી તાળવે પાડવો તેથી પિત્ત બળી જશે. (૮) મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:—રાધ અને હિંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંચમાં આપવું. (૯) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:—રાધનું તેલ ચોપડવું. (૧૦) નળવિકાર ઉપર:—ચૂ માસા રાધ લઇ તેમાં થોડો કળીચૂનો મેળવવો, અને ગરમ પાણીમાં મેળવી ગળવો. એ પ્રમાણે ચૂ દિવસ કરવું. (૧૧) કાખમંજરી (ખાંચલાઇ) ઉપર:—રાધ અને કાચ એકત્ર વાટી તેની મુઠી ઉપર ખાંધતી એટલે કાખમંજરી જલદી કુટશે. (૧૨) સોજા ઉપર:—સંચળ અને રાધ એકત્ર વાટી લેપ કરવો.

૪૬૯. રાજગરો:—સં મં રાજગિરા. હિં મં કલમાંધાસ. કં મં રાજગિરી. કાં મં અંગોઝા. અં મં કમાહમ. લાં મં એમેરેયસ પેનિક્યુલેટસ.

રાજગરો હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રાંતમાં થાય છે. એના છોડ કંમરપૂર ઉંચા વધે છે. એને ધણું સુંદર રાતાં મખમલ જેવાં ફૂલ આવે છે. એનાં બિયાંને રાજગરો કહે છે. રાજગરાનો રંગ ઘોળો હોય છે. કાળા રંગનો પણ રાજગરો થાય છે. રાજગરાનો ઉપવાસને દિવસે રજાહારને માટે ધાણી, ખીર કિંવા પુરીઆ વગેરે કરવામાં ઉપયોગ કરે છે. રાજગરો એકલો કોઇ વાવતું નથી. ખીજાં ધાન્યો ભેગો થોડો વાવે છે. રાજગરાના પાનની ભાજ થાય છે. રાજગરાનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે. રાજગરાની ભાજ:—ગુરુ, કફકર તથા સારક છે; અને નિદ્રા તથા આલસ્યને કરનાર, અપથ્ય, મલાવટભંક, શીત, રચિકર તથા પિત્તનાશક છે. મોટા રાજગરાની ભાજ:—અતિ ગુરુ, અપથ્ય, સારક, મલાવટભંક, અતિ શીતળ તથા રચિકર છે; અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ખાંડક (એક પ્રકારનું શુભકું) જલદી કુટવા માટે:—રાજગરાનું ડીંકુ ધસી ચોપડવું.

૪૭૦. રાજહંસ:—આ ઝાડ નાનાં અને મોંઘા બરોબર થાય છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને જૂની ભીતો ઉપર પણ થાય છે. એનાં પાન ખારિક અને જોડાયલાં હોય છે. એને રાતાં રંગનાં ખારિક

ફૂલ આવે છે એ જાડને બારિક સિંચો આવે કે, તેમા તેમા મિથા હોય છે ઉપયોગ—(૧) ન બાળકોની ઉપર રસ ઉપર—રાજહ સના પાન ખાવાના પાનમાં ઘાલી ખાવા આપવા (૨) હરતાદ વિષ ઉપર—રાજહ સના પાનનો રસ કાઢી પાવો (૩) સ્ત્રીના દૂધનિકાર ઉપર—રાજહ પાન સૂકવી તેની ખીર ગ્રાપના દૂધમા કરી તેમા સાકર નાખી તે પાત્રી એથી નવું દૂધ આવે છે.

૪૭૧. રાતુ (સાકર) કોળુ—(સં મહામધુદ્યા) રાતા કોળાના વેલા ધણાજ લાગ્યા વધે એને પીળા ફૂલ આવે છે એ વેલાને દૂગ પછુ પુષ્કળ લાગે છે એક એક કોળુ આશરે ૫૬ હોય છે એ કોળાનો રંગ બહારથી અને અંદરથી રાતો હોય છે આ કોળુ પૌષ્ટિક છે એનું રસ દહાવો, બજાયા વગેરે ધણુ પદાર્થ બને છે રાતા કોળાના વેલા—મધુર, શીતલ, રુચિકર ત તુષિકારક છે, અને દાહ, બાક, મૂત્રરોધ રક્તદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે કુમળાં કૂળાં—મધુર, શીતલ, રુચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક વીર્યકારક તથા બળપ્રદ છે, અને શ્રમ તથા ભ તિનો નાશ કરે પાકાં કૂળાં—ઠંદ કરનાર, ગુરૂ તથા મધુર છે, અને રક્તવિકાર, દાહ તથા વૃધાનો નાશ કરે છે

૪૭૨. રાન (જગડી) તુળસી—(સં વૈજયંતી) જેવા તુળસીના જાડ હોય છે તેવ રાનતુળસીના જાડ હોય છે રાન તુળસીનાં પાન તુળસીના પાન કરતા મોટા હોય છે એનો સારો વ આવે છે એ જાડ ઉપર તેરા પછુ મોટા આવે છે રાન તુળસીના મિથા કાગ રંગના અને કિચિત ર તથા ખસખસના જેવડા મોટા હોય છે એ પાણીમા નાખનાથી ફૂટે છે રાન તુળસી—કષુ સુખા વાળી તથા તીખી છે, અને પિશાચનામા, ઉલ્લી, વાયુ, તગ્દોષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે ઉપયોગ—(૧) રાતા આમાંશ ઉપર—રાન તુળસીના મિથા કાગ પાણીમા પલાળી રાખી તે ખાડ નાખી દિવસમા બે વાર પાવા (૨) બાળકોની ઓકારી ઉપર—રાન તુળસીનો રસ પાં (૩) કોઠામાંની ઉચ્ચતા અને મત્રદાહ ઉપર—રાન તુળસીના મિથા રાત્રે કાગ પાણીમા પલાળી રા સવારે તેમા ગાયતું તાલુ દૂધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અંદર દાખ નહિ ધાનતો લાકડી દલાવી પીવું. (૪) પ્રજા ઉપર—રાન તુળસી અને રાનતલના મૂળીઆ ગ્રાપના દૂધમા ધસી ૨૧ વિન પાવા પથ્થ અનળી, ધર્લ અને ઘેરે સિવાય કાષ ખાવું નહિ (૫) કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદા અને અતિસાર ઉપર—રાન તુળસીનાં મિથા ૧ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ અને ઝાંચમી છૂંકે ભાગ, એનુ ચૂર્ણ કરી તેમા સમાન ભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલા દૂધમા અથવા પાણી પાવું (૬) મત્રદાહ ઉપર—રાત્રે કાગ પાણીમા રાન તુળસીના મિથા પલાળી રાખી બીજા દિવસવારે તેમા ઘોડી સાકર નાખી પાવા

૪૭૩. રાનલીડા—એમા બે ત્રણ જન છે એકના જાડ માથેકુ લેવા વધે છે, અને બીજા કક જમિન ઉપરજ પ્રસરે છે એના જાડ લેવા વધતા નથી રાનલીડીનાં જાડ સર્વત્ર થાય છે એ જાડ જે બીડા આવે છે તે કુમળા હોય છે ત્યારે તેનુ કોષ કોષ સાક કરે છે, અને જુના થવા પછી અંદરના દાણાની કઠી કરે છે એ જાડ સૂકવી તે ઉપરની હાવ કાઢી, પછી ખાડી તેનાવી જે સોદ નીકળે છે તેના લાડુ કરી પુટલા આવવા માટે કોષ કોષ ખાય છે એ જાડનુ સત્ત્વ પચુ કોષ કાઢે છે એ જાડના મૂળીઆ રંગના કામમા ઉપયોગી છે ચોખ્ખાતક, કનાઈક, વેચુર્વો, સાન તવાડી, વગેરે સ્થલ એનાં મૂળીઆ છુદી નેનો રંગ કાઢે છે આ રસ ગુરૂના જેવો જડો અને ચીકણો હોય છે. એનો રંગ કરનાની રીત—બીડાની બારિક જાડી અને રંગ એમા નાંખી છુટે છે એ રંગને અમ્રા કહે છે ઉપયોગ—(૧) ગરુડનુ પુરુષત્વ આવવા માટે—રાનલીડાના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ ૧ તોલા પાશેર દૂધમાં નાખી પાડુ (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર—રાનલીડાના મૂળીઆ દૂધમા ધસી, મા અને સાકર નાખી પાવા, અથવા રાનલીડાના મૂળીઆ, લીલા ગોખર અને ધોળી જાડીના મૂળીઆ, એ દરેકનો અંકેક તોલો રસ કાઢી તેમા સજ્જનના મિથા ત્રણ માસા નાખી વાટવા અને તેમાં એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાડુ, એવે ત્રણ દિવસમા પ્રમેહ મગી રક્તપ્રદિ થાય છે અને ધાતુવિકાર નાશ થાય છે

૪૭૪. રામકૃષ્ણ:—એ ઝાડ ધણાંજ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન અશોકનાં પાન જેવાં લાંબાં હોય છે. એની છાયા ઠંડી હોય છે. રામકૃષ્ણ એ ફળ મોટાં અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એનાં બિયાં સીતાફળીનાં બિયાં જેવાં હોય છે. એ ફળ સીતાફળ જેટલાં ઠંડાં નથી. એતું લાકડું ધમારતના કામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. રામકૃષ્ણ:—સ્વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફકર, ખાટું તથા ઉલ્લીને અહિતકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, તૃષ્ણ, શ્રમ, તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે.

૪૭૫. રામેઠા:—(સંં દમ્બરુદા. મં રામેઠા. કં કુરુદક્ષ. લાં નીડીઆડીપ્યુની.) એનાં પાન ત્રણ પાર આંગળ લાંબાં હોય છે. પરંતુ તેટલાં પહોળાં હોતાં નથી. એ ઝાડ ધણાંજ મોટાં થાય છે. એને મીઠાં અને ઘોળાં ફૂલ આવે છે. એનો રસ આંખોને લાગે તો ઘણું નુકસાન થાય છે. માટે આ રસ આંખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડ હંગરાળ પ્રદેશમાં ધણું થાય છે.

૪૭૬. રામબાણ (પાનબાજરીયું): સંં અપર્વદંડ. મં રામબાણ. હિંં તૈં રામશર. કં રામસપ્ત, સરગોલું. લાં સેખેરમસર.

વહેળામાં કિંવા જળાશયમાં ઢીંચણુબર પાણીમાં પાનના ઝાડ જેવા કિંવા બાજરીના છોડ જેવા માથોડું ઉંચાધના છોડ થાય છે. એનાં પાન બાજરીનાં પાન જેવાં થાય છે. બાજરીની માફક એને બાજરીઆં આવે છે, તેને પાનબાજરીયું કહે છે. એ પાનબાજરીયું સૂકની તે ઉપરતું ૩ ચક્રમક સળગાવવા ઉપયોગમાં લેતા હતા. એ પાનબાજરીઆં તેલમાં ખોળી સળગાવવાથી કાકડાની પેઠે બળે છે. મોટું પાનબાજરીયું:—મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, કિંચિત્ વાતુલ, બલકર તથા વીર્યપ્રદ છે; અને કફ, પિત્ત, ક્ષય, બ્રાંતિ તથા મદનો નાશ કરે છે. લઘુ રામબાણ એને સંં “અપર્વદંડ” અને મં “વાટોળા (મોળ) લબ્હા” એમ કહે છે. ઉપરના ગુણ જેવા એના થોડાક ગુણ છતાં કિંચિત્ ઉષ્ણ, રૂચિકર, રસ વખતે ખાટું, તુરું તથા પિત્તલ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જખમ ઉપર:—પાન બાજરીઆની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૨) લગંદર ઉપર:—પાનબાજરીઆમાંતું ૩ હિંદ્રમાં નિત્ય ભરતા જવું એટલે જલદી ગુણુ આવે છે.

૪૭૭. રાયઆમળી:—(સંં મહત્વાંસુ.) આ ઝાડને “હરપરવડી” પણ કહે છે. આ ઝાડ સાધારણ રીતે મોટાં થાય છે. એનાં પાન ગરમાળાનાં પાન જેવડાં અને લાંબાં હોય છે. એ ઝાડના અંગ ઉપર ફળના ગુચ્છઓ આવે છે, એતું અથાણું પણ કરે છે. રાયઆમળી:—તુરી, ખાટી, કડવી, રૂચિકર, પ્રિય, રક્ષ, સ્વાદિષ્ઠ, વાતુલ, લઘુ, વિશદ તથા મુગંધિવાળી છે; અને કિંચિત્ મધુર છતાં, કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી તથા અર્થનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જીલાખ થવા માટે:—રાયઆમળીની છાલનો રસમાં મરીની મૂકી, પાંચ લવંગ અને ખીલી વાટી તે રસ પાવો. ઉતાર ધી અને ભાત. (૨) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપર:—રાયઆમળીનાં પાનનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમાં ધી અને મરીની ભૂટી નાંખી સારી રીતે કઢતી તેનો સર્વીંગ લેપ કરવો. (૩) નાડીત્રણ ઉપર:—રાયઆમળીની છાલનો રસ ૨ તોલા તથા આમળીની છાલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમાં પાંચ તોલા ગાયતું ધી નાંખી ૭ દિવસ પાવું.

૪૭૮. રાયણ:—સંં રાખદની. મં ખીરણી, રાંજણી. હિંં ખીરની. બંં કશીરની, ક્ષીરખેબૂર. કં ખીરણીમારા. ઈંં ઓખરયુસલીન્હડમાષ્ણસોખ્સ. લાં માધુસોખ્સેહેરાજંડૂ.

રાયણનાં ઝાડ ગુજરાત પ્રાંતમાં ધણું થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. રાયણનાં પાન બકલીનાં પાન જેવડાં હોય છે; અને ફળ કડવા લીંબડાની લીંબોળીઓ જેવાં હોય છે. એ ફળમાં દૂધ હોય છે. તેનાં લીંબાં ફળને “રાયણ” અને સૂકેલાંને “કાકડી” કહે છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે; પરંતુ ધણું ઉષ્ણ છે. રાયણનું લાકડું કઠિન અને ચીકણું હોય છે. માટે રંગારી લોક રંગેલાં કાપડ વણવા માટે તેની સોટીઓ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અપરમાર ઉપર:—રાયણના ઝાડ ઉપરની ગાંઠો અંગારામાં મૂકી તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. (૨) વાતપિત્ત પ્રદર

ફલ આવે છે એ જાડને બારિક સિંગો આવે કે, તેમા તેના મિયા હોય છે ઉપયોગ—(૧) ના બાળકોની ઉંદરસ ઉપર—રાજહ સના પાન ખાવાના પાનમા ઘાલી આવતા આપવા (૨) હરતાલ વિષ ઉપર—રાજહ સના પાનનો રસ કાઢી પાવો (૩) સ્ત્રીના દૂધનિકાર ઉપર—રાજહ ર પાન સૂકવી તેની ખીર આપના દૂધમા કરી તેમા સાકર નાખી તે પાવી એથી નવુ દૂધ આવે છે

૪૭૧. રાતુ (સાકર) કોણુ—(સં મહામધુકા) રાતા કોણાના વેલા ધણાજ લાના વધે એને પીળા ફલ આવે છે એ વેલાને ફળ પશુ પુષ્કળ લાગે છે એક એક કોણુ આશરે પદર ર હોય છે એ કોણાનો રમ બહારથી અને અદરથી રાનો હોય છે આ કોણુ પૌષ્ટિક છે એનું શા હલવો, બજાઆ વગેરે ધણુ પદાર્થ બને છે રાતા કોણાના વેલા—મધુર, શીતન, રચિકર ત તમિકારક છે, અને દાહ, જડય, મૂત્રરોધ રક્તોષ તથા રોષનો નાશ કરે છે કૃમિમાં ફળ—અ મધુર, શીતન, રચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક વીર્યકારક તથા બળપ્રદ છે, અને શ્રમ તથા ભ્રાતિનો નાશ કરે । પાકાં ફળ—કષ કરનાર, ગુર તથા મધુર છે, અને રક્તવિકાર, દાહ તથા વૃષાનો નાશ કરે છે

૪૭૨. રાન (જંગલી) તુળસી—(સં વૈજયંતી) જેવા તુળસીના જાડ હોય છે તેવા રાનતુળસીના જાડ હોય છે રાન તુળસીના પાન તુળસીના પાન કરતા મોટા હોય છે એનો સારો વા આવે છે. એ જાડ ઉપર તોરા પશુ મોટા આવે છે રાન તુળસીના મિયા કાગા રગના અને કિચિત રાન તથા ખસખસના જેવડા મોટા હોય ॥ એ પાણીમા નાખવાથી ફૂટે છે રાન તુળસી—કૃષ્ણ સુગંધ વાળા તથા તીખી છે, અને પિશાચનાથા, ઉર્વળી, વાચુ, ત્વજોષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે । ઉપયોગ—(૧) રાતા આમાંશ ઉપર—રાન તુળસીના મિયા ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી તે ખાડ નાખી દિવસમા બે વાર પાવા (૨) બાળકોની એકાકારી ઉપર—રાન તુળસીના રસ પાવે (૩) કોઠામાંની ઉષ્ણતા અને મત્રદાહ ઉપર—રાન તુળસીના મિયા રાત્રે ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખ સવારે તેમા ગાયનું તાલું દૂધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અદર હાથ નહિ ધાનતા લાકડી હલાવી પીવું. (૪) મધુ ઉપર—રાન તુળસી અને રાનતસના મૂળીઆ ગાયના દૂધમા ધસી ૨૧ દિવ પાવા પ્રથમ અવશી, ધઉ અને તુવેર સિવાય કાંઈ ખાવું નહિ (૫) કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર—રાન તુળસીના મિયા ૧ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ અને આયથી છૂં ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તેમા સમાન ભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમા અથવા પાણી પાવું (૬) મત્રાધાત ઉપર—રાત્રે ઠંડા પાણીમા રાન તુળસીના મિયા પલાળી રાખી ખીન્ને દિવ સવારે તેમા ઘોડી સાકર નાખી પાવા

૪૭૩. રાનભીડા—એમા બે ત્રણ જાન છે એકના જાડ માથેડું ઉંચા વધે છે, અને ખીજી કાં જાન ઉપરજ પ્રસરે ॥ એના જાડ ઉંચા વધતા નથી રાનભીડીના જાડ સર્વેન ધાય છે એ જાડ ને ભીડા આવે છે તે કૃમિજા હોય છે ત્યારે તેનું કોઈ કોઈ યાક કરે છે, અને જુના થયા પછી અંદરના દાણાની કઠી કરે છે એ જાડ સૂકવી તે ઉપરની હાથ કાઢી, પછી ખાકી તેનાવી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડું કરી પુછતા આવવા ગાટે કોઈ કોઈ ખાવ છે એ જાડનું સત્વ પશુ કોઈ કાંડે છે એ જાડના મૂળીઆ રગના કામમા ઉપયોગી છે ગોઆતક, કર્નાટક, વેંચુર્ષા, સાય તવાડી, વગેરે સ્થળે એનાં મૂળીઆ છુટી તેનો રસ કાઢે છે આ રસ ગુદરના જેવો જડો અને ચીકણો હોય છે. એનો રંગ કરવાની રીત—ભીડાની બારિક બૂધી અને રગ એમાં નાખી છુટે ॥ એ રગને અન્ન કહે છે ઉપયોગ—(૧) ગયેતુ પુરુષત્વ આનના માટે—રાનભીડાના મૂળીઆનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમા નાખી પાવું (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર—રાનભીડાના મૂળીઆ દૂધમાં ધસી, ધી અને સાકર નાખી પાવા, અથવા રાનભીડાના મૂળીઆ, લીના જોખર અને ઘોળી જાસુદીના મૂળીઆ એ દરેકનો એક તોલો રસ કાઢી તેમા સળજના મિયા ત્રણ માસા નાખી વાટવા અને તેમાં એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવું, એને ત્રણ દિવસમા પ્રમેહ જગી રક્તગુદિ યાવ છે અને ધાતુવિકાર નાશ યાવ છે

(૫) અતિસાર ઉપર:—રાળનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું, એટલે ઘણા દિવસનો અતિસાર પણ દૂર છે. (૪) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—રાળ, મીણ અને માંખણ, એ એકત્ર કઢવી ચોપડવાં. (૫) વાધિક વાતરકત ઉપર:—રાળ અને ધી કઢવી, તેનો લેપ કરતાં જવું. (૬) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—રાળ આરિક વસ્ત્રાગળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાંખી ખરલ કરવું, અને તે પીંછી વડા રૂના પુમડા વડે ચોપડવું. (૭) કાન દુટ્ટે છે તે ઉપર:—ત્રણ ભાગ તલના તેલમાં ૧ ભાગ પાતી ભૂખી નાખી, રાળનો રસ થઈ તેલમાં મળી જાય ત્યાં સુધી કઢવવું. આ મિશ્રણ ગાળી ખાટલીમાં પડવું; અને દિવસમાં ત્રણવાર કાનમાં નાખવું. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—રાળનું ચૂર્ણ અને સરસવનું (સરસીયું) એકત્ર કરી ઘૂંપ દેવાથી અર્થ અને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે.

૪૮૧. રીસામણી:—(સં લગ્નમધુ. મં લાગળુ.) એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એમાં નાની ને મોટી એવી બે જાત હોય છે. મોટી જાતનાં ઝાડને આરિક કાંટા હોય છે. રીસામણીનાં પાન પાતળીમાં પાંત જેવાં હોય છે. એ પાનને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલાંજ સંક્રાંતિ જાય છે. આ એ ઝાડમાં પોતા ચમત્કાર છે. રીસામણી (લાગળુ)—તીખી, શીતલ, કડવી, તુરી, સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, ચોનિદોષ, અતિસાર, સોજો, દાહ, શ્રમ, વ્રણ તથા કાઠનો નાશ કરે છે. પાતળી રીસામણી:—તીખી, ઉષ્ણ, પારદનિયામક અને અનેક વિગ્નાનકારક તથા આમદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાળા, અપચી, ગડગુમડાં અને કમળા ઉપર:—રીસામણીનો અથવા પ્રારબ્ધકાળનો સ્વરસ ૨ થી ૮ તોલા સુધી ખાવા આપવો. (૨) અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:—રીસામણીનાં પાન વાટી ગરમ કરી અંડે બાંધવાં. (૩) સ્ત્રીઓનું ચોનિદોષ અંગ બહાર પડે છે તે ઉપર:—રીસામણીના પાનનો રસ અથવા મૂળીઆં ઘસી હાથે ચોળી તે હાથે અંદર બેસારવું. આ ઔષધ સ્ત્રીઓએ કરવું. (૪) આંખની કાળી કીકી ઉપર પડળ (પડદા) આવે છે તે ઉપર:—રીસામણીનાં પાનનો રસ અને ઘોડાનું મૂત્ર સમભાગે એકત્ર કરી અંજન કરવું. (૫) ખાલી ઉઘરસ ઉપર:—રીસામણીના મૂળીઆંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—રીસામણીના પાનનો રસ દિવસમાં બે ત્રણ વાર મૂળવ્યાધિને ચોપડવો.

૪૮૩. રૂદ્રવંતી:—સં રૂદંતી. મં રૂદવંતી, રાનહરખરા. હિં લાણા. કં અલુગણી, અડીવે-કરોળ. લાં કેસાકેટિકા.

રૂદ્રવંતીના છોડ ચણાના જેવા હોય છે. રૂદ્રવંતીને “રાનચણા” પણ કહે છે. રૂદ્રવંતી:—તુરી, રસાયન, તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કૃમિ, રક્તપિત્ત, કફ, ઉઘરસ તથા મેહનો નાશ કરે છે.

૪૮૪. રૂદ્રાક્ષ:—રૂદ્રાક્ષનાં મોટાં મોટાં ઝાડ થાય છે. કોકણના કેટલાક ભાગમાં એ ઝાડ થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. રૂદ્રાક્ષની માળા કરી તે ગળામાં પહેરે છે. કોઈ કોઈ એ માળા રૂપામાં કે સોનામાં ગંઠાવે છે. મહેસુરમાં તથા તેની આસપાસ પણ એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. રૂદ્રાક્ષ:—ખાટી, ઉષ્ણ તથા રચિકર છે; અને વાયુ, કફ, શિરઃપીડા, ભૂત તથા ગ્રહબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મધુરા ઉપર:—રૂદ્રાક્ષ મધમાં ઘસી પાવી.

૪૮૫. રેણુકા (રેણુકળીજ):—સં હિં બં કં રેણુકા. મં રેણુકળીજ. લાં બહાયટકસ સ્પેસીઓસા.

આ વેલો મેવાડ પ્રાંતમાં થાય છે. એનાં બિયાંને “રેણુકળીજ” કહે છે. આ વેલ નાગરવેલ જેવી હોય છે. રેણુકળીજ:—એ કંકાળી જેવાં અને તે કરતાં થોડાં મોટાં હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. રેણુક:—તીખી, શીત, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અગ્નિકર, મેઘ્ય, પાયક, તથા ગર્ભપાતકારક છે; અને ખુન્ની, કંઠ, તૃષા, દાહ, વિષ, કફ, વાયુ, નર્પુસકત્વ, દુર્બલતા તથા યુક્તમનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંના પણ એવાજ ગુણો છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:—રેણુકળીજ તથા પીપરનો કાઢો કરી તેમાં શેકેલી હિંગ નાખી પાવો એટલે પાંચ પ્રકારની ઉચકી દૂર થાય છે. (૨) પક્ષાઘાત ઉપર:—રેણુકળીજનો કાઢો પાવો. (૩) પિત્તયુક્ત ઉપર:—રેણુકળીજનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી પાવું.

અને રક્તપિત્ત ઉપર:—ગાયત્રી અને ઝીન પાન ધીમા રોગ તેમજ મ્દા આપવો (૩) ઋતુપ્રા
ઉપર:—ગાયત્રી મીઠા કાઠી તેની પોલી યોનિમા ધાગ્યુ મરી

૪૭૮. રાસના:—મં ૦ ૫૦ ૬૦ તેં ગમ્ના ૬૦ રામન, રડમની ૬૦ રામન અં ૦ ૪
નિવશાથી લાં વેડાદોમ્યુર્ણા

રાસનામા ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે ધોળી ગમ્ના યુગ્મરાતમા યામ છે એનાં મૂળાં
જાડા રોપા જેવા બાહ્યિક દેવ છે રાસના એ વાયુદાગક છે રાસના:—ગુર, કાઠી, ઉષ્ણ તપ
આમપાયક છે, અને નિર, વાનરજન, દમ, ઉષ્ણ, વિષમજ્વર મોલો, ઉચી, કષ, ઉદર, આમન
કષ, શ્વ, તાવ તથા સર્વ વાયુગમ્નો નાશ કરે છે રાસનાની એક જાતને નાર્ધ, નારથી, એમ પદ્ય
છે ઉપયોગ:—(૧) પક્ષાણુ, કર્ણના, અર્ધિ વાયુ (મ્દા વાક યતુ) મન્યાર્દન-રોગ
રહી જતુ; એ ઉપર:—રાસના, એડમ્બ, રોડીસ ઘાસ, આસોદર, જગતજાતા મૂળા આકાં
કુદિલીના મૂળાઓ કાઠો કરી તેમા સિધવ અને દિગ નાખી પાવો (૨) અડદુદ્ધિ ઉપર:—રાસ
મો, જગતજાતા મૂળા, જેદીમ, જોખર અને એડમ્બનો મરો એડનેન નાખી પાવો (૩)
મર્મ પ્રમાણના વાયુ ઉપર:—ગમ્ના, મગ્મગ્મો, નામગ્મો, અગ્મો, મોખર, વન, દેવર
દીનગી, ક્વાગ મું, પીપર, મરી, મી મધી ધાગ્ના, અનિરિ કનાવગી, જગતજાતા મૂળા, એડમ્બ
નુવા, સાગીડી, ચક્ક અને રોડીનો કાઠો કરી તેમા મુંડની જૂની નાખી પાવો (૪) આક્ષેપક
મસવાનુમનવાન, આમનાત અને મર્મગનાત ઉપર:—રાસના, મો, દેવદાર, મું અને એરડ
મૂળો મરો વિવશમા બેવા આપવો (૫) મર્મ વાયુ ઉપર:—રાસના મોખર, એડમ્બ, દેવતા
સાગીડી, મો અને ગમ્માગાતુ મગ્મ, એ સર્વના કાઠા એક ખાસો મુંડનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો
નિસચવ સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ યાવ છે (૬) શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંંધ અને શીતજન
ઉપર:—રાસના, મું અને પીપરનો કક્ક મરી ગમ્મ પાળીમા પાવો

૪૮૦. રાગા:—(સં ૦ ત્રિયય) એ ધાન્ય નુત્તા, મગ, એજ જનનું છે મામકાતા ગરીમ ખેડો
એતાજ ઉપર નિર્વાદ મે છે (વગી) મોગીઆની સગાઓ નેરી એની સગાઓ યાવ છે એના કલ્પક
નાના હોય છે એ ધાન્યના બાન વગેરે પદાર્થો કરે છે રાગાનો બાન દૂધમા સારો લાગે છે રાગાનો
શુદ્ધ કામના જેવાજ છે ઉપયોગ:—(૧) અતિમાર ઉપર:—રાગાનાં ચોખા રોગ નેના હોડ કરો
અને તે હોડ છાશમા નાખી પાવો

૪૮૧. રાગા:—મં ૦ ૬૦ સર્જરસ, રાવ ૬૦ નવ મં ૦ રાગ, જં ૦ કુના ૬૦ રાજેમરેથી
અં ૦ કિન્દર ૬૦ યનોગ્રીન લાં રેડિનારેવા ૬૦ નાશ

એ જાડ જંગાળી, આમુના પહાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં યાવ ૥ રાગ એ ચાર જાતના
જાડમાંથી ઉત્પન્ન યાવ છે એ જાડમાંથી જે રસ નીજે છે તેની ગમ યાવ છે ગળાનું જાડ:—
લીપુ, કંકુ, ઉષ્ણ, શીત, ગુર, મધુરોપક, વર્ણકાક નથા રૂપ છે, અને અતિમાર, પિત્ત, રક્તોષ્ણ,
મદ, કક્, કક્, (ખરજ) વિદોષ, વાયુ, પચેનો, વજ, કુમિ, વધેરોગ, વિ.વિ, બેરોપક, ચોનિ,
શ્વ, કર્ણગ તથા પ્રમેદનો નાશ કરે છે મોટું રાગાનું જાડ:—રક્ષ, કાતિકર, લીપુ, ઉષ્ણ તપ
સિત્ત છે, અને કક્, પાડ, પિત્ત, મધુરોગ, મળોગ, મેડ, કોડ, વજ, વિદોષ, ઉરજન, કક્, વાન
તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે એના દુગ્ધ:—મુર, રૂપ, શીત, સ્તબક, ગુર, છરા, લેખન તથા
મવાન બક છે, અને શ્વ, વાયુ, આધ્યાત્મને કરનાર, પિત્ત, મળોગ દાઢ, કાન હાવ તથા તમાનો
નાશ કરે છે ગળા:—લીન, સિત્ત, છરી, કાઠી, ગુર, માવક, વાડ, સ્તબન મધુરોપક બમ
સંધાનકારક તથા મધુર છે, અને વાન, પિત્ત ત્રોષ રક્તોષ્ણ, વિદોષ, કક્, વજ શ્વ રોડ,
જન (નાવ), વિષ, મદગાધા, અગ્નિમંધ વજ નિષાદિન વિર જૂનામા, તમા અતિમારનો નાશ
કરે છે ઉપયોગ:—(૧) સમુદ્ધી ઉપર:—ગ ધીમા તથા નાગકેસરી સાથે ખવરાવવી (૨)
બાગકેના અતિમાર અને રક્તપિત્ત ઉપર:—ગ્રાહર અને માખનુમા રાગ નિશ કરી આપવી

અને કફ, પિશાચ, ગ્રહપીડા, ઉપદંશ, વ્રણ, વાયુ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુએ સાંધા અગર અંગ દુઃખતું હોય તે ઉપર:—રોહિસતેજ ચોળવું એટલે અંગ દુઃખતું મટે છે. (૨) રસકપૂરના વિષ ઉપર:—રોહિસ સાકર નાખી આપવું તથા અંગે ચોળવું.

૪૮૦. લવંગ:—સં ૦ મં ૦ ૦ કં ૦ લવંગ. હિં ૦ લોંગ. તેં ૦ લવગાલ. કા. દરખતેમેહક. અં. મિષકર્ત્તે કુલ. ઈં ૦ ક્યોન્હ. લાં ૦ કારેયાકાષ્ઠલસએરોટીક્સ.

મલાકા અને આંખાયાના, એ દેશોમાં આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવંગનાં ઝાડ રોપવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાંથી સારાં લવંગ ઉત્પન્ન થતાં નથી. એ ઝાડ મોટાં થાય છે; અને આઠ નવ વર્ષે ફળે છે. મસાલામાં અને સુગંધિ પદાર્થોમાં લવંગનો ઉપયોગ ધણો જ થાય છે. લવંગનું તેલ કાઢે છે. લવંગ:—લઘુ, કડું, ચક્ષુષ્ય, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકકાળે મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, હૃદય, વૃષ્ય તથા વિશદ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ક્ષય, ઉધરસ, શ્વેત, આનાહ વાયુ, શ્વાસ, ઉચ્છ્રી, વાંતિ, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનસ, રક્તદોષ તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શરદી ઉપર:—લવંગનો કાઢો કરી પાવો. (૨) મૂર્ચ્છા અને વાયુનો ઝટકો થાય તે ઉપર:—લવંગ ઘસી અંજન કરવું. (૩) રતાંધળા ઉપર:—લવંગ બકરીના સૂતમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:—ઠીંકફ દેવતામાં તપાવી લાલ થયા પછી બહાર કાઢી, એક વાસણમાં મૂકી તે ઉપર સાત લવંગ નાખવાં. તે સેકાયા પછી ઠીકરા ઉપર ઘોળી ગરણીના પાનનો રસ નાખવો, તથા ઠીંકફ કાઢી લઈ તે રસમાં લવંગ વાટી તે આપવાં. ગરમી થાય તો ઘોળી ચણેલીનાં પાન મ્હોંમાં રાખવાં. (૫) દાંત દુઃખતા હોય તે ઉપર:—લવંગનો અર્ક રૂપર નાંખી દાંત ઉપર મૂકવું. (૬) અગ્નિમાંધ, અભૂચ્છ અને વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:—લવંગનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. (૭) ઉધરસ ઉપર લવંગાદિ-વટી:—લવંગ, મરી, બહેડાંનું ફળ, એ સમાન અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અંતરછાલ કિંવા ઘોળા કાચો નાંખી બાવળીઆની અંતરછાલના કાઢામાં ત્રણ માસા વજનની ગોળાઓ કરી રોજ એ ત્રણવાર ગોળી મ્હોંમાં રાખવી, એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર થાય છે. (૮) કાસાદિક ઉપર લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, જળદળ અને પીપર, એ અર્ધો તોલો, મરી ૨ તોલા, અને સુંક ૧૬ તોલા લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ચૂર્ણ જેટલી સાકર, નાંખી આપવું, એટલે પ્રબળરોગ, ઉધરસ, જવર, અરૂચિ, મેહ, ગુદમ. શ્વાસ, અગ્નિમાંધ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૯) વિષૂચિકામાં તૃષ્ણા કિંવા શોષ થાય તે ઉપર:—લવંગ કિંવા જળદળ અથવા નાગર-મોયતું પાણી તપાવી ઠંડું કરીને પાવું. (૧૦) ઉધરસ, જવર, અરૂચિ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી અને ગુદમ ઉપર:—લવંગ, જળદળ, પીપર એ એક ભાગ, બહેડાં ૩ ભાગ, મરી એ ભાગ, અને સુંક ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેના જેટલી તેમાં સાકર નાંખી તે ૬ માસા સૂધી ખાવું.

૪૮૧. લસણ:—સં ૦ લથુન. મં ૦ લસણ. હિં ૦ લહસન. પું ૦ કાળુવા. બં ૦ રસુન. કં ૦ ખીલીય બેળું. તેં ૦ બેળું. તેલ્લાગફ. શાં ૦ સરી. અં ૦ સુમધસ્કર્દીપૂત. સુમલ હેયાર. ઈં ૦ ગાર્લિક્કટ. લાં ૦ એલીયમ્ સેડીયમ્.

લસણના છોડ કુંગળી (કાંદા)ના જેવા જ થાય છે. એનાં કંદમાં આઠ દસ કળીઓ હોય છે, એને કુંગળી જેવાં બિયાં આવતાં નથી. એની કળીઓ વાવવાના કામમાં આવે છે. લસણ સ્વાદને માટે ખીજ પદાર્થોમાં નાખે છે. એની ચટણી કરે છે, તેમ કોંઈ અચાણું પણ કરે છે. લસણનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમાં વાયુ નાશ કરવાની શક્તિ છે. લસણમાં ઘોળી તથા રાત્રી એવી બે જાત છે, પણ તે ગુણમાં તો ઘણે ભાગે સરખી જ છે. એક કળીનું લસણ ગુણમાં વધારે છે. લસણ:—ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, વીર્યપ્રદ, પાકકાળે અને રસકાળે તીષ્ણ. રસાયન, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, પાચક, મધુર, ભગ્ન-સંધાનકારક, કંક્રપ્રિય, પિત્તલ, રક્તકોપન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકારક, ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, સારક, અગ્નિદીપક તથા કેશ્ય છે; અને અરૂચિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હેઢ્રોગ, સોજા, હેડકી, દર્મ, જવર (તાવ), કાંદ, આમ,

૧ અષ્ટમાંશ કાઢો એટલે હકાળતાં આઠમા ભાગનું પાણી રહે છે તે.

૪૮૬. રેવંચી:—(સં રેવંચી. મં રેવાચી) રેવંચીનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશ થાય છે. ચીન અને ચીનાઇ તાર્તરી એ દેશમાં રેવંચીની ઉત્પત્તિ ઘણીજ થાય છે. રેવંચીનાં ઝાડ મનમાં નાવલુકેર, ખંડાળાનો ઘાટ અને બોલધાટ, એ બાગોમાં પણ થાય છે. રેવંચીનાં ઝાડમાં એક પ્રકાર પીળું રાજમય દ્રવ્ય રહે છે, તેને લોક “રેવંચીના શિરો” કહે છે એમાં રેવંચી ગુણ હોવાથી તે રેવંચી આપવાને માટે ઉપયોગ થાય છે. એના રમખાંડે ઉપયોગ થાય છે એ ઝાડ સુમારે છ સાત હ ઉચું વધે છે તથા તેના ઉપર કાકડા જેવડા ફળ આવે છે દક્ષિણમાં કેટલેક સ્થળે તેને “તાચીર” કહે છે રેવંચીના મૂળીઓના ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે ઉપયોગ:—(૧) રેવંચી:—રેવંચીના શિરો માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમાં, સાકરમાં અથવા મધમાં આપવું. એટલે રેવંચી ઉતાર થી અને ભાત (૨) મુરરેચન:—રેવંચી, સુરોખાર, ચીની, કળાળ, તથા એનથી, એ સમમાં લઈ, ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસો ચૂર્ણ પાંચેર પાણી અને પાંચેર દૂધ એકત્ર કરી ભાગની માફક બે વાસજી ઉપદાવી ઉલટાવીને પાણી (૩) બાળકને ફેાદડીઓ થાય છે તે ઉપર:—રેવંચીનું લાકડું પાણીમાં ધસી લેપ કરવો (૪) નાના બાળકોને રેવંચી માટે:—રેવંચી ૧૬વા રેવંચીના શિરો દૂધમાં ધસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો (૫) કંઠખી ઉપર:—રેવંચી દૂધમાં ધસી ૩ દિવસ પાવી.

૪૮૭. રોમહણ:—સં ભવ મં નહીત, ઝોટદળ હિં રોમહણ કં નીરે. શં ચી સા ગારસાનીઆ એથેચામસુ

એ ઝાડ દક્ષિણ કાકડીમાં ઘણા થાય છે એ ઝાડ મોટા થાય છે અને ગોળ ફળ આવે છે એના પાકેના ફળ ગળ્યા લાગે છે એ ફળ ઉપર જેમ ફળુસ ઉપર કાઠા હોય છે, તેવા ઝીણા કાઠા હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) મસૂ ધોવાને માટે કાઠો:—રોમહણની છાલ, બાવળીઆની છાલ, કિન્નણીની છાલ, કુભાની છાલ, કડવા લીમડાની છાલ અને પાન, એ સર્વ ખાદી તેમાં પાણી નાખી અઘમાં ઉઘોળો કરવો આ કાઠાથી માણસને અથવા જનાવરને ઘણું મસૂ ધોવાથી જનની રજાઈ જાય છે (૨) ઉપદેશ (ગરમી) ના મસૂ ઉપર:—કપડા કાઠાથી દરરોજ મસૂ સ્વચ્છ ધોઈ કપડા સાફ છુટી, તે ઉપર માવના માખણમાં ચીકણી સોપારી અને સખજી ધસી ચોપડવું એમાં મુખ જનની રજાઈ જાય છે (૩) અતિસાર ઉપર:—રોમહણની છાલ વાગી પાવી

૪૮૮. રોહિણી:—સં કં હિં મં માસરોહિણી જં આમારકલા ઈં રેડુડદ્રી લા સોયમીકાઈષી હયુગા

રોહિણીના ઝાડ આનંદેશ અને નાગપુર, એ પ્રાંતમાં ઘણા થાય છે આ ઝાડ ધણુંજ મોડું થાય છે એના પાન નાદરખીના પાન જેવડાં મોટાં થાય છે એના પાન કડવા લીમડાના ઝાડની જે કાળાને લાગેલા હોય છે રોહિણીને કેરી જેવડા મોટા ફળ આવે છે રોહિણીનું લાકડું કપાસતં કામના ઉપયોગમાં આવે છે એની છાલનો પાકો શિકારી કિંવા સામરી રમ થાય છે જનજનો અંગરખા વગેરે એ રંગવડે રંગે છે રોહિણી અને માંસરોહિણી:—નલકર, રક્તપિત પ્રસાદન, પેશિક, શીતળ, ઘુરી, કંકશુદિકર, રચિકર, સારક, વૃષ્ય તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કપડાંએને શિકારી રંગ અઢાવવાની કૃતિ:—રોહિણીની છાલ લારી તેન બારિક ઢુકડા કરવા તે ૪ દિવસ પાણીમાં પડાળી રાખી પછી તે મઝા વખત બારી તે પાણી બાળ વાસજીમાં ઠાંડી લેવું અને તેમાં કપડા બીજરી સૂકવવા એ પ્રમાણે ચોથીવાર સાધારણ સૂરી પછી માગીની ગાર કરી તેમાં તે કપડા એક રાત્રિભર પડાળી રાખવું પછી તેમાંની ઠાંડી તે પાણીમાં ચોળી તારવી ધોઈ સૂકવવું એટલે તે પાકા શિકારી રંગનું થાય

૪૮૯. રોહિમ (ધામ):—સં રોહિમ કંવલુ મં રોહીસ, સુમધરોહિય હિં સોધીઆ, મયે જ્યાસે જં રોમકપૂર કં કીરમજળી, કીરુ લાં એ રોહિમજળીને ઘસ

રોહિસ ધામના જેવુંજ છે એ કમરબર ઉચું વધે છે આ ધામનાં સુગંધ આવે છે. એને નિર્વાં પણ આવે છે આ ધામનું તેલ માટે જો, તેને “રોહિસ તેન” કહે છે રોહિમ:—કચ, તથા કડુ છે,

શિંગા આવે છે. તેને “પીપરો” કહે છે. પીપરમાં જાડી અને બારિક એવા બે પ્રકાર છે. બારિક પીપરને “લીલીપીપર” કહે છે. કોકળમાં કેટલેક દેશોને દુરાણ પ્રદેશમાં પીપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે. પીપર વાત-નાશક અને ઉષ્ણ છે. પીપરનાં મૂળાંને “પીપળામૂળ” કહે છે. તાજી લીલી પીપરોનું અપાણું દરે છે. પીપર:—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, રૂષ્ય, તીષ્ણ, કડવી, અગ્નિદીપત, રસાયન, બેદક, લઘુ, વધ્યને પ્રિય, પચનકારક, પિત્તકર્તા, તથા તીક્ષ્ણ છે; અને વાત, દમ, ઉષ્નસ, કફ, કાષ, તાવ, અરચિ, કોઠ, ગુદમ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેદ, કવચુ, ઉદર, ત્રિદોષ, તપા, આગાંશ, કૃમિ, અજીર્ણ, પાંડુરોગ, કમળો તથા ચળની નાશક છે. એ તાજી હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, શીત કરનાર, મધુર, શુર તથા કફકર છે; અને પિત્તનાશક છે. સૈદ્ધાંતી પીપર:—તીષ્ણ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, કોષ તથા શુદ્ધિકારક છે; અને કૃમિ, કફ, વાન તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. વાનર પીપર:—કડવી, તુરી તથા મીઠી છે; અને મૂત્રકૃમ્મ, અસ્મરી, નિરોદાક તથા યોનિચક્રનો નાશ કરે છે. રાત્રી પીપર:—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રચિકર અને દીપન છે. એ લીલી હોય ત્યારે વધારે શુભ્રાળી હોય છે. મુદ્રી અસ્થમુખી; અને અનિતીક્ષ્ણ છે. પીપરીમૂળ:—અગ્નિદીપક, રચિકર, પિત્તવ, પાચક, રક્ષ, બેદક, તીક્ષ્ણ, તીખાં, ઉષ્ણ, તથા લઘુ છે; અને આમ, પ્લીહા, શ્વ, ગુદમ, ઉદર, વાયુ, કફ, દમ, ઉષ્નસ, આનાદ, કૃમિ, કાષ, કફાદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસ કાસ ઉપર ચૌસાટી પીપર:—પીપરનો એક સરખો ચોસક પડોર ખરલ કરવો એને “ચૌસાટી પીપર” કહે છે. એ પીપર ધાણીન તીવ્ર થાય છે. એ ચોખાભાર નેટલી મધમાં ખાવી. એથી ધણીન દાદ વગેરે થાય તેા ઉતાર થી અને ભાત આપનો. (૨) અપરમાર અને વાયુગોળા ઉપર:—(આ વાયુનો ગોળો એકએક ઉત્પન્ન થઇ કાળજી મૂકી આવે છે, અને નાના ગોળા જેવડો એકજ દેશો દેખાય છે.) પીપર બે ભાગ, મરી ત્રણ ભાગ, અને સિંધવ ૧ ભાગ, એની ભૂટી કરી તે છાશના પાણીમાં ૭ માસા સૂકો આપવી. (૩) પીપરનું ચૂર્ણ:—પીપરનું ચૂર્ણ કરી તે ગોળમાં ખાવું એટલે અરચિ, ઉષ્નરોગ, શ્વાસ, કાસ, કાષ, કમળો, અગ્નિમાંધ, પાંડુરોગ અને જીર્ણ જ્વરનો નાશ થાય છે. પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. (૪) નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપર:—પીપળામૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૫) શ્વાસ ઉપર:—પીપરીમૂળનો આઠ પડોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:—ગરમ કરેલા દૂધમાં બે માસા પીપરનું ચૂર્ણ નાખી ખાવું. (૭) ઉંઝડી, કાસ, અને હેઝડી ઉપર:—પીપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પિછાની રાખ મધમાં કાલની વારંવાર આટવું. (૮) આમાતિસારમાં શૂળ થાય તે ઉપર:—પીપર અને હરીતકીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં ખાવું એટલે સુખ-રેય થઇ શ્વ મરી જશે. (૯) રતાંધળા ઉપર:—ગોમૂત્રમાં પીપર ઘસી અંજન કરવું, અને રોજ અગધીઆની ભાજી ખાવી. (૧૦) પથરી ઉપર:—પીપર અને મધ નાખી છાશ પીવી. (૧૧) સર્વ ઉદરોગ ઉપર:—ગોમૂત્રની અથવા શુરીઆના દૂધની સહસ્ર ભાવનાઓ આપેલી પીપર ખવરાવવી; અથવા વર્ષમાન પીપર આપવી. કિંવા શુરીઆના દૂધમાં પીપરનો ૭ દિવસ ખરલ કરી તે શક્તિ પ્રમાણે આપવી અને તેનોજ પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૨) વર્ષમાન પીપર:—ગાયનું દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને પીપર ત્રણથી ચાર એ સર્વ એકજ કરી કલાષના વાસણમાં કઢવી પાણી બગી ન્ય એટલે તેમાંની પીપર આવી ઉપર દૂધ પીવું. બીજો પ્રકાર:—પીપર પાંચથી વીસ સુધી ચલાવવી. પછી ઉતરતાં ઉતરતાં પાંચ સુધી આવવું. પરંતુ દૂધમાં પાણી ન નાંખતાં એકલું દૂધજ અર્ધુ બાળવું: અને પીપર ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું; અથવા પીપર ન ખાતાં એકલું દૂધજ પીવું. દોષતારતમ્ય એક યોજના કરવી; એટલે જીર્ણજ્વર, કાસ, પાંડુ, ગુદમ, અરચિ, પ્રમેદ, ઉદર, અગ્નિમાંધ અને વાતરોગ દૂર થાય છે. (૧૩) અન્ન ન પચતું હોય તો:—જમ્યા પછી લાગલીજ પીપરની ભૂટી મધમાં ખાવી. (૧૪) ગુદમ રોગ ઉપર:—પીપર અને જવખારનું ૩ માસા ચૂર્ણ આદનો રસ તથા મધમાં આપવું. (૧૫) વમન થવા માટે:—પીપર, મીઠળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૬) આમશૂળ, અજીર્ણ અને સોજા ઉપર:—પીપર અને સુંકનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૧૭) કફરોગ ઉપર:—પીપરના ચૂર્ણમાં થી અને મધ સ

પીનમ, પિત્ત, કૃષ્ણ, મુક્ત, રુદ્ર, કૃત્તિમ્બ, મચ્છાવર્ણ, ઉપરમ, રાજ્યમ (સમ), તથા કૃષિમળો નામ કરે છે. એનાં મૂળીઆં—તીખાં; પાન—કચાં; હોડાં—નુરો; ફાંડાંનો અપ્રમાણ ખારો; અને બિયાં મધુર છે. લક્ષણ—અતિસારી, મેઢી, અભિષ્ણી, રક્ષાપિત્તી, યૌવની તથા ઉચ્ચીસાગાએનો વ્યાપકું નહિ. એ ઉપર ખાંચાં, મરુ, મલ્લ એ પદાર્થ દિવસારૂં વાપરે છે; તથા બ્યાયમ, કૃષ્ણ, કોષ, ધણું પાણી, તાકા અને ચોળું દેવન કરવાથી ચિકિત્સા વાપરે છે. ઉપયોગ—(૧) કાન કદરો અને સમુદ્ધા થતા હોય તે ઉપર—તેવમાં લક્ષણ કરી તે તેવ કાનમાં પાડવું. (૨) નવા પ્રસૂતી ગાંડ, ઉંઘણું, ગળું; કાખમાંજરૂરી વજેરે ઉપર—લક્ષણ ચોળું એટલે તે કરે છે અથવા લક્ષણ અને મીના લેપ કરવો કેવા એકલા મીના પણ લેપ કરવો. (૩) શીતગાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે—લક્ષણ, રાગ અને હિંગી ધૂણી આપવી, એથી કીડા પડવા દરો તોપણ તેનો અર્થ ની નામ થશે. (૪) આંધારીશી ઉપર—લક્ષણનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) પથરી ઉપર—લક્ષણ, પીપ્પીર, અને કડમાં, એકત્ર ખાંડી ખાવું; અને ઉપર ચોળુંનો ધુટો પીવો. (૬) આમ, રક્ષા અને મરુદા ઉપર—લક્ષણ ૪ તોષા, અને ચોડાં શીરખાં કુખમાં પાન એકત્ર વાડી તેનો રસ ચામ કરી પાવો. (૭) સર્વ વાયુ ઉપર—૪ તોષા લક્ષણ ઊંઘી તેમાંની મેળ કાઢી નાખી કિંમ, છાં, સિંધવ, સંચળ, કુદા, મરી અને પીપ્પીર ચૂર્ણ એકત્ર ખાસો નાંખી તેની ચોળીએ કરી ખાવી અને તે ઉપર એરડાનો કાંચો પીવો. તેથી પચાપાન, સર્વામ વાયુ, ઉત્તમ, કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, કૃષ્ણ તથા પેટમાંના વાયુ વજેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર વાપરે છે. (૮) જલસંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે—લક્ષણ વાડી લેપ કરવો. (૯) કૂટરાના વિષ ઉપર—જામ પાણીવડે ધોઈ, પછી લક્ષણ વાડી લેપ કરવો; તથા નવદંત પાણીમાં લક્ષણ કરી ૭ પૈસાનાર પાણી ગાડી રહે એટલે ઉતારી પાડું. અને મોખનમાં લક્ષણ વધારે ખાડું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું. (૧૦) આગકોના આમ અને સંપ્રદહણી ઉપર—લક્ષણની કળી લઈ કળી ચીરી તેમાં બે તલ ભારથી, અર્ધા આદના ઘણું નેટું અંધેલું ભરી, તે કળી કિંચિત્ રોટી ખાવા આપવી. એ નિયમ પ્રમાણે રોજ દિવસમાં બે વાર પ્રમાણે બે દિવસ ખવરાવવાથી રોજ મરી નષ્ટ થવું આવે છે. મોટા બાલકને અંધેલું આડ કરતાં કિંચિત્ કરી આપવું. (૧૧) અપરમાર અને અર્ધિત વાયુ (મોંઠાં વાંકું થવું તે) ઉપર—લક્ષણ વાડી તલના તેલમાં તળી સાથે ખવરાવવું; અથવા લક્ષણ નાંખી કરેલાં આદનાં. વડાં તલના તેલમાં તળી માખણમાં ખાવું. (૧૨) શારદીએ કાનમાં કંઈ થઈ હોય તે ઉપર—લક્ષણની કળી ઊંઘી કરી અંદર વીંગળી કાનમાં રાખવી. (૧૩) આમવાત ઉપર—લક્ષણની કળીએ અર્ધાં તોષા માખનાં થીમાં તળી એમન સુખે પ્રથમ કોળીઆમાં રોજ ખાવી. (૧૪) અસ્થિભંગ ઉપર લઘુનોદિ કેસ—લક્ષણ, મધ, લાખ અને સાકરનો કંઈ થી નાખી આપવો એટલે બાજેલા કે ઉતરી ગએલા હાડાંનું થઈ નવનીતી રૂપાંત વાપરે છે. (૧૫) ઉરરોગ ઉપર—મુકું કરેલું લક્ષણ (ઊંઘી એક રાત્રી ઊઠમાં પલાળી રાખી—પેલી અંદરની મેળ કાઢી નાખવી તે) એક બામ, સિંધવ અર્ધાં બામ, કિંમ રોટી પાંચમ; અને બધાએના બરોગર આદનો રસ લઈ તેમાં ખરવ કરી ચાર કુંબ (ચણેલી) બાર પ્રમેણે ચોળીએ કરવી. તેમાંથી એક અથવા બે ચોળીએ ખાવવી જાણમાં અથવા આદના રક્ષમાં આપવી એટલે દુગ્ધ મુલ આવે છે, અને મોટું લક્ષણ પેટ જલ્પ નવનીતી નાનું લક્ષણ મળ્યુંકિ વાપરે છે. (૧૬) વાળા ઉપર—લક્ષણ, ચિત્રો અને રાકને પાણીમાં વાગી તેની થેપલી કરી નાશ ઉપર નખવી. (૧૭) વિષમજ્જર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ ઉપર—લક્ષણના કકમાં તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સવારે ચેતન કરવાથી તે નિયમજ્જર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને દરેલું કરે છે. (૧૮) રાગ ઉપર—લક્ષણ થીમાં પાડવું. (૧૯) શરીરમાંની ગરમીથી અંગ ઉપર પ્રસરનારાં લાલે ચાંદાં અને હાલર ઉપર—લક્ષણ ઊંઘી, વાડી તેનો રસ તથા દિવસ ચોળવો એટલે એ વિધાર દૂર થશે, અથવા લક્ષણ અને ચેતારીના પાણીના રસ એકત્ર કરી ચોળવો.

૪૨૦. લાંડીપીપર. (પીપર)—(નામ નંબર ૩૬૬ પ્રમાણે વંચાં) લાંડીપીપરના લેલા દોષ છે. એનો પાન નાખરેલો પાન જેવો તથા ચોળ અને લીખાં હોય છે. આ લેવા ઉપર બારવા માસના અરસામાં

અન્યો, આમલી અને ગોળ એમાં શુચિર્ભૂત થઇ સર્વેએ ભક્ષણ કરવું, એવો પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ એક નિયમજ કરાવી આપેલો છે. એ નિયમે કરી વર્ષમાં એકવાર પણ એ સર્વરોગ-પરિહારક ઝાડનાં પાન આપણા ખાવામાં આવે છે. એ દૂરદર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે, એમ સમજવું જોઈએ. એ ઝાડનાં એકલાં પાનજ ખાઈ રહેનાર તેજ:પુંજ તથા શક્તિમાન એવા કેટલાક વિરક્ત પુરુષો કદિ-કદિ આપણી નજરે પડે છે, તેથી કરી એ ઝાડના અલૌકિક ગુણ જ્ઞાનમાં આવી આપણને ઘણું આશ્ચર્ય જણાય છે. આ દેશમાં સ્ત્રીઓ પ્રસૂતા થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સૂધી ભોજનના પહેલાં લીમડાના પાનનો રસ આપે છે. આ ચોજના ઘણીજ ઉત્તમ છે. જે સ્ત્રીઓ આ રસ મનયકી છે એ તેને દૂધ વધારે આવી તે જલદી નિરોગી થાય છે. તેને પછી સુવારોગ જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની ખીક રહેતી નથી. પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાની હા ના કરે છે, તેઓને ઘણું કરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. હમણાના કાળમાં એવી, દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થઈ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ઘણીજ સંખ્યા નજરે આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ પણ એજ હોય એમ જણાય છે. વિચારેલી (સુવાવડી) ગાયને પણ જો આ પાન ખાવાને નાંખે, તો તેને પંજુ વધારે દૂધ આવી તે નિરોગી અને સશક્ત થાય છે. એ ઝાડની છાયા શીતળ તેમજ ઘણી નિરોગી છે. ઉનાળામાં એ ઝાડની છાયાથી ઘણો આરામ મળે છે. સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળા, રસ્તા ઇત્યાદિ ઘણેક ઠેકાણે આ ઝાડ ફક્ત છાયા માટે અને સ્વચ્છ હવા માટે વાવે છે. જેના ધર આગળ લીમડાનું ઝાડ છે તેના ધરમાંની હવા સર્વકાળ નિરોગી હોય છે તે ધરમાં રહેનાર માણસોને આ ઝાડના યોગે કરી ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ લીમડાનું ઝાડ ઘણું જીવંત થાય એટલે એના લાકડામાંથી શુદ્ધ ચંદન જેવો સુવાસ આવે છે. એનાં લાકડાં ધમારતી કામમાં ઉત્તમ છે. એના અંગની કડવાશથી એને કાડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકી લોકોને તેનાથી સેંકડો ફાયદા થાય છે. આ ઝાડ એક વખત કાપ્યું હોય તો પુનઃ એનાં મૂળીઆં ફરી એનું કેટલેક વર્ષો મોટું ઝાડ બને છે; એવી રીતે કેટલીકવાર કાપ્યા પછી પુનઃ વધેલાં એવાં પુષ્કળ ઝાડ આપણી નજરે આવે છે. આ પણ એનામાં એક મોટો ગુણ છે. પીપળો અને લીમડો એ બંનેની ઘણીજ મૈત્રી છે. જ્યાં જ્યાં પીપળાનો છોડ હોય છે ત્યાં લીમડાનો પણ હોય છે, એવો સાધારણ નિયમ છે. લીમડા પ્રમાણે પીપળાનું ઝાડ પણ ઘણું ઉપયોગી છે. વડ, પીપળો, ઉંમરો, નાંદ-રૂખ, ખીલી, તુળસી ઇત્યાદિ ઝાડને ઘણાં પવિત્ર માનેલાં છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટેજ માનેલાં છે એવું જણાય છે. આવાં ઉપયોગી ઝાડના અલૌકિક ગુણ સાચું ન જોતાં અને તેનો આપણા શરીર-રક્ષણાર્થે ઉપયોગ ન કરતાં; સારાસાર વિચારનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું નિષિદ્ધ પાણી, પવિત્ર ગંગોદક સમજી નિઃશંકપણે પીવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ થએલી જ્યારે આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે, ત્યારે ધિક્કાર છે એવા જીવવાને !! જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્થાનવાસી આર્યજનોના શરીર-રક્ષણાર્થે હજારો આયુષ્ય અને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેનો ઉપયોગ અને શોધ ન કરતાં તે પરમેશ્વરી પદ્ધતિનો ધિક્કાર કરી પરકીયોનું, પરકીય હવામાંનું, નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવું આયુષ્ય પીવું એના જેવી શરમની, લજ્જાવનારી, અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કોઈ પણ વાત નથી !!! “ગોળ સેવનાર રીતો લીમડો સેવનાર સારો થાય છે.” એ કહેવત પૂર્ણપણે લક્ષમાં લાવો. આ નિવૃત્તજીવન પ્રથમ કડવું લાગનાર પરંતુ પરિણામે નિરંતર સારું લાગનાર છે, એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુષ્યમાં વર્તન રાખો; એટલે નિઃખરસ-પ્રમાણેજ તેનું પરિણામ સાફ આવશે. ખેતરના છોડા ઉપર આવળનું ઝાડ હોય તો તે જમીનમાંનો પૌષ્ટિક અંશ ખાઈ જઈ તે જમીન કેસ વિનાની કરી નાખે છે, પરંતુ લીમડાના ઝાડની તેવી વાત નથી. એ ઝાડ ખેતરના છોડા ઉપર હોવાથી ખેતરને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકશાન થતું નથી એટલા માટે ખેડૂતોએ એ ઝાડને અવશ્ય છેડા ઉપર વાવવું જોઈએ. કડવો લીમડો:—કડો, કડવો, લઘુ, ગ્રાહક, તીળો, અગ્નિમાં ઘકારક, સોજાને મટાડનાર, વ્રણશોધક, બાળકોને હિતકર તથા હંધા છે; અને કફ, ત્રણ, સોજા, કૃમિ, ઉલટી, પિત્ત, હૃદયદાહ, વાયુ, કોહ, શ્રમ, તૃષા, અરુચિ, રક્તદોષ, ઉધરસ, તાવ અને મેહનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં પાન:—ગ્રાહક તથા વાતકર છે; અને રક્તપિત્ત, કોહ, તથા નેત્રરોગનાં નાશક છે. જૂનાં પાન:—ત્રણનાશક છે.

(૧૮) અપરમાર ઉપર:—પીપર વીમડાના રમમાં ધસી નરમ આપવું. (૧૯) અમરપિત ઉપર:—પીપળીમૂળના ગડોડાનું ચૂર્ણ દર વેળા પાત્રોના માકરમાં ખાવું આ ઔષધ દરોજ ને વખત પ્રમાણે એક મલિને આપવું. (૨૦) આળકેના તાવ, ઉધરસ, અતિસાર અને ઉલટી ઉપર:—પીપ મજક, નાગમેધ, અને કાકડાસિંચી મામાંથી ને મામા સુધી ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૧) ઉલટી ઉપર:—પીપળીમૂળના ગડોડાનું ચૂર્ણ વજ્રગાગ કરી તેમાં તેટલુંજ સુંકવું ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું, તથા દરે વેળા ૭ માસા મધમાં ત્રણ માસા ખરલ કરી લેવું. (૨૨) તાત કંઠજ્વર ઉપર:—પીપરનો માથે મધ નાખી પાત્રો. (૨૩) હૃદયોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષય ઉપર:—૯૬ તોલા માયનું દૂધ મદાગિ ઉપર અર્ધુ બાળી ઠંડું થયા પછી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી બને તોલા; અને પીપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલે નાખી તે દૂધ પીવું. (૨૪) બાળકોને આયનેર (ગર્ભિણી-માતાનું દૂધ પીતાથી બાળકને ઉધરસ, અગ્નિમાંંધ, ઉલટી, ઝાંખડ, અરુચિ અને ભ્રમ થાય છે, તે રોતું રહે છે; અને તેનું પેટ મોડું થઈ તાતડિત દેખાય છે.) કાય તે ઉપર:—પીપરની બૂપી મધમાં ખરલ કરી એક આઠથી ચૌદી સુધી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવું. (૨૫) ખૂબઈ ઉપર:—પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી તેનું ચાટણુ આપવું. (૨૬) આમવાત ઉપર:—માયનું દૂધ ૧ રોર લઈ તેમાં પીપર એક અને બીડામે ચાર કાતરી કરી નાંખી દૂધ પાશેર રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં સાકર નાંખી પાવું. (૨૭) ઉકાવતે અને શુદ્ધ રોગ ઉપર:—૪ પીપર લઈ તથા ચૂર્ણ કરી તે ને તોલા પાણીમાં મેળવી તેને વજ્રગાગ કરી તેમાં તોલો કિંવા ને તોલા માયનું ધી નાંખી પાવું. (૨૮) ઉધરસ ઉપર:—પીપળીમૂળના ગડોડા, સુંક, અને બહેડાદગનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે ઉધરમ જલ્દી મડી જાય છે. (૨૯) હંત રોગ ઉપર:—પીપર, અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી દાંતનાં મૂળમાં ધમવું એટલે સલ્કા, સોળે, દાંતનું ઢાલવું વગેરે વિકારો થયે છે (૩૦) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—પીપરનું ચૂર્ણ હાલમાં આપવું. (૩૧) વાતવિકાર ઉપર:—૧૦ તોલા દૂધ ગરમ કરી ઉકાળ્યા પછી તેમાં પીપળીમૂળના ગડોડાનું વજ્રગાગ ચૂર્ણ એક તોલા સુધી નાંખવું; તથા સાંધે ઉકાળતાં સુધી તે હલાવી ઉકાળવું. પછી તેમાં સાકરની બૂપી એક તોલા સુધી મિશ્ર કરી દરોજ સવારે એક વાર આપવું. (૩૨) પરિણામ શૂન્ય ઉપર:—પીપરનું ચૂર્ણ ૪ તોલા, જોગ ૧૬ તોલા, અને માયનું ધી, ૧૪ તોલા, એ પદાર્થો ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પકવ કરી તેમાંથી; રોજ સવારે, ૪ તોલા સુધી આપવું. (૩૩) સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર:—પીપર તથા સિંધવ, પાણીમાં ધસી, તેનાં બે. ત્રણ, ત્રીણ નાકમાં પાડવાં એટલે તરત શુદ્ધ આવશે. (૩૪) વિષમજ્વર, હૃદયોગ, ઉધરસ, કમ અને ક્ષય ઉપર:—પૃથ્વસાર (મધ, ઘી, દૂધ, પીપર, ઘોળી સાકર એ પાંચ.) એકત્ર કરી મસળી ખવરાવવું. (૩૫) ધાતુગમ, જ્વર, કમ, ઉધરસ, પાંડુ, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાંંધ ઉપર:—મધ એક ભાગ ધી બે ભાગ, પીપર ચાર ભાગ, સાકર આઠ ભાગ, દૂધ બત્રીસ ભાગ, તથા ચાતુર્ગત (તંજ, તમાલ, પખ, એલચી, નાગકેસર) ૬ ભાગ, એ પ્રમાણે નાંખી પચન કરી તેના મોદક, કરવા; અને તેમાંથી રોજ એક ખાવો. (૩૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—પીપર મધમાં ચાટવી. (૩૭) પાચક પીપર:—પીપર લીંબુના રસમાં બીજવી રાખી તેમાં સિંધવનું ચૂર્ણ નાંખવું. બે ચાર દિવસ ભિંજવા પછી સૂકવી રાખી તેમાંથી બે ચાર પીપર દરોજ ખાતાં જવી. એટલે અળ્પભૂતિકાર, વગેરે મડી મેંઠમાં રચિ, આવે છે; અને અત્ર પાચન થાય છે. (૩૮) વાળા ઉપર:—પીપળીમૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી ખાવું.

૪૮૩. લીમડા (કલેક):—સં નિંબ, પ્રભદ. મં કુડનિંબ. બાળતલ્લીબ. લિંબં બં. નીબં તાં ૮૦ ૩૦ મેવુ. તેં વેખા. અલાં વેખુ. ગો. બેવારકુ. કાં નેનબ, નીમદરખતલ. ૬૦ નીબટી. લાં એકાદિકેટાઉડીકા.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે; અને તે હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાન કાચાદાર હોય છે. એને ઘોળા રંગનાં બારિક ફૂલ આવે છે. એના અનેક યુગ્લો ઉપરથી એ ઝાડ આબૂસોકમાંનું કષ્પતરજ છે, એમ કહેવાને કાંઈ બાધ આવતો નથી. પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્ણોએ એના અલોકિત યુગ્લોનો શોધ કરી એને મોટું શ્રેષ્ઠ પદ આપેલું છે. એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મૂળ થાય છે. એટલાં માટે વર્ષાપ્રતિપદા (ચૈત્ર સદ ૧) ના દિવસે એમાં કુંમળાં પાન અને કલક: મરી, લિંગ, સિંધવ, અને

ભીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરી તથા તેમાં ચોડું કુલાવેલું મોરચુ નાંખી તે મલમ મૂળને પાપડવું; એટલે મોડ ગરી પડે છે, અને દંદ પથ્થુ ગરી પડે છે. (૧૮) સર્પનું વિષ કદિ પણ ન ચઢવા માટે:—લીમડાનાં પાન રોજ સવારે ખાવાં; એટલે કદિ સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી. (૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાનાં ૨ પાન બારિક વાટી મગની પલાળેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને પાણી ગોળના ધીમાં તળી રોગીને ૨૧ દિવસ ખવડાવવું; એટલે શુદ્ધિમાંના સર્વ મસા ગરી પડશે. આ મોષધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠું ન ખાતાં સિંધવ ખાવો. (૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ થતો ન હોય તો:—લીમડાનાં મૂળીઆં કંભરે બાંધવાથી જલદી છુટકો થાય છે. પ્રસૂતિ થયા પછી મૂળીઆં છોડી નાંખવાં. (૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર:—લીમડાનાં પાનનો રમ આપવો. (૨૨) અશ્લીષ્ણના વિષ ઉપર:—કડવા લીમડાના પાનનો યંત્રવડે અર્ક કાઢી આપવો. (૨૩) કુષ્ઠાદિક ઉપર પંચનિંબ ચૂર્ણ:—મૂળીઆં, પાન, ફલ, ફળ અને છાલ, એ પાંચ અંગો લઈ તેનું ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરી આપવું. પછી લોહબરમ, બાળહરડાં, અરણીનાં બિયાં, ત્રિફળાં, બીલામો, વાવડીંગ, સાકર, આમળાં, હળદર, પીપર, મરી, મુંઠ, બાવચો, ગરમાળાની શિંગોમાંનું મગજ, અને ગોખરૂ, એ પંદર આપધી ચાર ચાર તોલા લઈ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું. પછી લીમડાનું તથા તે ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને બાંગરાના રસનો એક પુટ આપવો. પછી ખેરની છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે સ્વકવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલા ખેરની છાલના કાદામાં અથવા ધીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં આપવું; તેથી કરી એક મહિનામાં બધા કોટ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૨૪) પિત્ત ઉપર:—લીમડાની કુખો, ધાણા, મુંઠ અને ખડીસાકરનો કાઢો આપવો. (૨૫) ચેનિશૂળ ઉપર:—લીમડાની લીમોળીઓ અને એરંડીઆ, લીમડાના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે ચેનિમાં રાખવા આપવી, કિંવા એનો ચેનિએ લેપ કરવો. (૨૬) કૃમિ ઉપર:—લીમડાનાં પાન હિંગ સાથે ખાવાં. (૨૭) અંગ ઉપર પિત્ત ક્રોધે તે ઉપર:—લીમડાનાં પાન વાટી ધી અથવા આવળકંટી સાથે ખાવાં અને મિરપુડ ધીમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવી અથવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો આપવો; એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કંઠ, વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨૮) સ્થાવર, જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:—સિંધવ અને મરી સમભાગ, અને એ બન્નેના ખરોખર લીમોળીઓ લેઈ, તે વાટી મધ અને ધીમાં આપવી. (૨૯) સર્વ વ્રણ ઉપર:—લીમડાનાં પાન, દારૂહળદર અને જેઠીમધના ચૂર્ણમાં ધી અને મધ નાંખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડતાં જવું; એટલે જખમ તુરત બરાઈ આવે છે. (૩૦) રક્તસ્રાવ અને પ્રદર ઉપર:—લીમડાની છાલના રસમાં જીરું નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૩૧) કામિષ્ણ રોગ ઉપર:—લીમડાનાં પાન પાણીમાં વાટી તેનો રસ પાશેર કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાંખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો. (૩૨) સિક્તામેહ અને ઇષ્ટુમેહ ઉપર:—લીમડાની કુંખનો કિંવા અંતરછાલનો કાઢો આપવો. (૩૩) કોષ્ઠ પણ રોગ કદિ ન થવા માટે:—લીમડાનાં પાન એક તોલા લઈ તેમાં ગુંબમાર કપૂર અને તેટલીજ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી; પછી તે ગોળી ૬ માસ ગોળમાં મેળવી દરરોજ રાત્રે ઉધવાની પહેલાં આપવી. ગામમાં જ્યાં સૂધી કોલેરાનો આજર હોય, ત્યાં સૂધી આ મોષધ દરેકે સેવન કરવાથી તેને કોંઈ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ. (૩૪) ઓઝારી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કંઈ સંબંધી જંતુ ઉપર:—લીમડાનાં પાન ઝીણું માંડી કલક કરી પાવો. (૩૫) ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઈ ઠંડાઈ આવવા તથા જીવાળા બંધ થવા માટે:—લીમડાનાં પાન વાટી સરખત કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૩૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાની પાકેલી લીમોળીનો ગર દરરોજ સવારે ત્રણ માસા લઈ તેમાં ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળી ૭ દિવસ ખાવા આપવી. (૩૭) વાળા ઉપર:—લીમડાનાં પાન વાટી લેપ કરવો. (૩૮) ઉર્સ્તલ ઉપર:—લીમડાનાં મૂળીઆં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩૯) પ્રમેહ, ઉપદંશ, બદ, આઠાં ઇત્યાદિ ઉપર:—પાશેર લીમડાની છાલ લઈ તે કાચપાત્રમાં નાંખી અથવા માટીના વાસણમાં ધાલી, તેમાં આધણુ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાંકણું દેઈ રાતભર તેમજ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર, દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું; એટલે ઉપલો ઉપદંશજન્ય રોગ એક બે અઠવાડીયામાં સારો થાય છે. પથ્થ ધી, સાકર,

લીમડાની કુંખા:—કાસ, શ્વાસ, ગુદમ, અર્ચ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં કુંખાં (કાં
ફળા:—ભેદક, સ્નિગ્ધ તથા ગરમ ॥ અને મેહ તથા કોદનાં નાશક છે. પાકેલાં ફળા:—મધુર, કડવાં, સ્નિ:
ગુરુ તથા પિચ્છ છે; અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંમાં:
મીંજ:—કુદ્ર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. નિંબપંચાંગ:—પિત્ત, રક્તદોષ, કંડુ, દાહ, વલ્લ અને
નાશ કરે છે. બિયાંનું તેજ:—કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા કડવું છે; અને કૃમિ, કોદ, કફ, વલ્લ, વાતપિત્ત, પિત્ત
અર્ચ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફાદર, તાવ, જરા, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. કડવા લીમડાની છાલને
ઉપયોગ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કાદામાં અનેક ઠેકાણે આવેલો છે; પરંતુ તેનું વર્ણન અહીં નહિ કરતાં જુદા જુદા
સ્થળે ઉપયોગ કરેલો છે. ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાન વ્રણ (ગુમડા
ઉપર મોટા ઉસ્તાદ છે. નાદીજ્વાલિ. અથકર વ્રણને દરોજ લીમડાનાં પાન પાણીમાં સાં
ઉકાળી તે પાણીએ ઘોષ નાંખવાં; એટલે તેનું શાધન યથ તેને રૂઝ આવે છે. (૨) કૃમિ
વ્રણ (ગુમડું) કુદી રસી નીકળે તે મટવા ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાન વાદી મથમાં મેળવ
ચોપડતા જવું, એટલે તે સાફ થાય છે. (૩) ખસ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાન ખાળી જીર
તેલમાં અથવા કરજેલ તેલમાં ખસ કરી ચોપડવાં. (૪) સર્પના વિષ ઉપર:—કડવા લીમડા
પાન મોઢું ઉસ્તાદ ઓપધ છે સર્પનું વિષ ચડવાની પરીક્ષા એવી છે કે વિષાર યજ્ઞલા માણસને કડ
લીમડાના પાન અથવા મીઠું અમર મરચાં ખાવા આપવાં; તેને જો કડવું, ખાર અગર તીવ્ર મથ
જવામાં આવે નહિ, તો વિષ ચડ્યું અથવા દંડ થયો છે એમ સમજવું. પછી તેને વિષ ઉતર
મૂંધી લીમડાનાં પાન ખાવા આપવાં, કિંવા પાનનો અથવા છાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઉતર
(૫) પિત્ત પડવા માટે:—લીમડાના પાનનો રસ પાણી નાંખી તે પીવા આપવો; એટલે ઉલટી યથ પિ
પડશે. (૬) ગરમી ઉપર:—લીમડાના પાનનો રસ ખડીસાકર નાંખી સવાર સાંજ ૭ દિવસ પીવો
કોષ પશુ પ્રકારની ગરમી હોય તો તે નક્કી સારી થાય છે. (૭) મહારોગ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પ
ધણું સાફ ઓપધ છે. ન્હાવાના પાણીમાં આ પાન કઢવી તેણે સ્નાન કરવું; અને એનો અંગરસ કિં
પાન ગામના દૂધમાં વાદી તે રસ સેવન કરવો; એટલે ૨-૩ મહિનામાં રક્તપિત્ત અને કુર્ષર કુર્ષો
નો નક્કી નાશ થાય છે. પથ્ય પાળવું. તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાલમાં સવાર
રીવાજ રાખવો. (૮) દાહયુક્ત સોજા ઉપર:—પાન વાદી ચોપડવાં એટલે દાહ કમી થાય છે
અને રક્તદોષ નહિ જેનો થાય છે. (૯) પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર:
લીમડાના પાનનો રસ સરીરે ચોળવો, તેથી જળતરા કમી થાય છે. (૧૦) ઉષ્ણ જ્વર ઉપર:
કડવા લીમડાની ડાંખલી, કુડકી અને કરીઆતાનો કાદો મથ નાંખી આપવો. (૧૧) કમી
રોગ ઉપર:—લીમડાની અંતરછાલનો રસ કાઢી, તેમાં મથ અને થોડું સુંકવું ચૂર્ણ નાંખી આપવું
(૧૨) ખસ ઉપર:—જુના લીમડાનું સૂકાએલું લાકડું પાણીમાં ધસી ચોપડવું. (૧૩) વિષમ
જ્વર ઉપર:—કડવા લીમડાની છાલના કાદામાં ઘાણા અને સુંકવું ચૂર્ણ નાંખી તે આપવો; એટ
જલદી ગુણ આવે છે. આ ઓપધ “કામનેત્ર” કરતાં ઘણું ઉત્તમ હોષ ગુણોમાં પણ તે કરતાં એ
છે. (૧૪) મૂળબ્યાધિ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર:—લીમડાની કાચી લાંબોળીએ ખાવી. (૧૫)
ખસ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં નિયાં વાદી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. અને ઉલટી જવા માં
પણ એ નિયાં વાદી માંચે ચોપડવાં. (૧૬) મુવારોગ ઉપર:—જુના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી
તેના ખારિક કુકડા કરી તે હાંલવીમાં ઘાવવા, અને દાહવું દેવું. એવું મથ દેગડા પાણી સાફ ઓપધ
આવે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી જે આંત્ર સુચરોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ
એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાંને બાદ (વરાળ) કમી થયા પછી ખીએ દેગડો લાવી
માથા નીચે રાખવો, અને પ્રથમનો દેગડો કંમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના દેગડાની બાદ કમી થયા
પછી તે કંમર નીચે રાખવો અને કંમર નીચેના પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક
નીચે રાખવો તેની બાદ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાદ આપવો; એટલે
ખરસેવાના રૂપે સરીરમાંથી સર્વ બ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ સારો થાય છે. (૧૭) મૂળબ્યાધિ ઉપર:—

લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરી તથા તેમાં ચોક્કું પુલાવેલું મોરચુથું નાંખી તે મલમ મૂળને ચોપડવું; એટલે મોડ ગરી પડે છે, અને કંદ પણ ગરી પડે છે. (૧૮) સર્પતું વિષ કદિ પણ ન ચઢવા માટે:—લીમડાનાં પાન રોજ સવારે ખાવાં; એટલે કદિ સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી. (૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાનાં ૨ પાન બારિક વાટી મગની પલાળેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને બાંખડી ગાયના ધીમાં તળી રોગીને ૨૧ દિવસ ખવરાવવું; એટલે ગુદામાંના સર્વ મસા ગરી પડશે. આ ઔષધ લેનારે સસુદ્રતું મીઠું ન ખાતાં સિધવ આવે. (૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ થતો ન હોય તો:—લીમડાનાં મૂળીઓ કંમરે બાંધવાથી જલદી છુટકો થાય છે. પ્રસુતિ થયા પછી મૂળીઓ છોડી નાંખવાં. (૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર:—લીમડાનાં પાનનો રસ આપવો. (૨૨) અશ્લીણના વિષ ઉપર:—કડવા લીમડાના પાનનો ચંત્રવડે ચર્ક કાઢી આપવો. (૨૩) કુષ્ઠાદિક ઉપર પંચનિબ્યૂર્ણ:—મૂળીઓ, પાન, ફૂલ, ફળ અને છાલ, એ પાંચ અંગો લઈ તેનું ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરી આપવું. પછી કોહલસ્મ, બાળહરડાં, અરણીનાં બિયાં, ત્રિકળાં, ભીલામો, વાવડીંગ, સાકર, આમળાં, હળદર, પીપર, મરી, સુંક, બાવચો, ગરમાળાની શિંગોમાંનું મગજ, અને ગોખર, એ પંદર ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઈ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું. પછી લીમડાનું તથા તે ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને બાંગરાના રસનો એક પુટ આપવો. પછી ખેરની છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે સુકવવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલા ખેરની છાલના કાઢામાં અથવા ધીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં આપવું; તેથી કરી એક મહિનામાં બધા કોઠ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૨૪) પિત્ત ઉપર:—લીમડાની કુંખો, ધાણા, સુંક અને ખડીસાકરનો કાઢો આપવો. (૨૫) યોનિશૂળ ઉપર:—લીમડાની લીંબોળીઓ અને એરડીઓ, લીમડાના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે યોનિમાં રાખવા આપવી, કિંવા એનો યોનિએ લેપ કરવો. (૨૬) કૃમિ ઉપર:—લીમડાનાં પાન હિંગ સાથે ખાવાં. (૨૭) અંગ ઉપર પિત્ત હિંડે તે ઉપર:—લીમડાનાં પાન વાટી ધી અથવા આવળકંટી સાથે ખાવાં અને મિરપુડ ધીમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવી અથવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો આપવો; એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કફ, વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨૮) સ્થાવર, જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:—સિધવ અને મરી સમભાગ, અને એ બન્નેના ખરોખર લીંબોળીઓ લેઈ, તે વાટી મધ અને ધીમાં આપવી. (૨૯) સર્વ વ્રણ ઉપર:—લીમડાનાં પાન, દાડહળદર અને જેઠીમધના ચૂર્ણમાં ધી અને મધ નાંખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડતાં જવું; એટલે જખમ તુરત ભરાઈ આવે છે. (૩૦) રક્તસ્રાવ અને પ્રદર ઉપર:—લીમડાની છાલના રસમાં જીરું નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૩૧) કામિણ રોગ ઉપર:—લીમડાનાં પાન પાણીમાં વાટી તેનો રસ પાશેર કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાંખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો. (૩૨) સિક્તામેહ અને ઘ્રુમેહ ઉપર:—લીમડાની કુંખનો કિંવા અંતરછાલનો કાઢો આપવો. (૩૩) કોષ્ઠ પણ રોગ કદિ ન થવા માટે:—લીમડાનાં પાન એક તોલા લઈ તેમાં ચુંબભાર કપૂર અને તેટલીજ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી; પછી તે ગોળી ૬ માસા ગોળમાં મેળવી દરરોજ રાત્રે ઉઘવાની પહેલાં આપવી. ગામમાં જ્યાં સૂધી કોલેરાનો આબર હોય, ત્યાં સૂધી આ ઔષધ દરેક સેવન કરવાથી તેને કોષ્ઠ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ. (૩૪) આકારી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કફ સંબંધી જંતુ ઉપર:—લીમડાનાં પાન ઝીણાં વાટી કલક કરી પાવો. (૩૫) ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઈ ઠંડાઈ આવવા તથા જૂલાબ બંધ થવા માટે:—લીમડાનાં પાન વાટી સરખત કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૩૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાની પાકેલી લીંબોળીનો ગર દરરોજ સવારે ત્રણ માસા લઈ તેમાં ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળી ૭ દિવસ ખાવા આપવી. (૩૭) વાળા ઉપર:—લીમડાનાં પાન વાટી લેપ કરવો. (૩૮) ઉસ્તેલ ઉપર:—લીમડાનાં મૂળીઓ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩૯) પ્રમેહ, ઉપદંશ, બદ, ચાડાં ઇત્યાદિ ઉપર:—પાશેર લીમડાની છાલ લઈ તે કાંચપાંચમાં નાંખી અથવા માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આધણ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાંકણુ દેઈ રાતભર તેમજ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અંગર બે વાર, દરેક વખતે ૪૮ તોલા પાણી આપવું; એટલે ઉપલો ઉપદંશજન્ય રોગ એક બે અઠવાડીયામાં સારો થાય છે. પચ્ચ

લીમડાની ડુંગ્રો:—કામ, શ્વાસ, શુક્રમ, અર્ચ, કૃમિ અને પ્રમેદનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં (કાચ ફળો:—મેદક, સિન્ધુ તથા ગરમ અને મેદ તથા કાદનાં નાશક છે. પાકેલાં ફળો:—મધુર, કડવાં, સિન્ધુ ગુર તથા પિન્ધુ છે; અને નેત્રરોગ, કંઠરોગ, ક્ષત્ત્વ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંમાં મીઠા:—કુર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. નિન્ધુપંચાંગ:—પિત્ત, રક્તરોગ, કંઠ, દાહ, મણ અને કોર નાશ કરે છે. બિયાંનું તેલ:—કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા કડવું છે; અને કૃમિ, કોર, કંઠ, મણ, વાતપિત્ત, પિત્ત અર્ચ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફાદર, તાવ, જ્વર, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. કડવા લીમડાની જાડને ઉપયોગ વેદકશાસ્ત્રમાં કાદામાં અનેક ઠેકાણે આવેલો છે; પરંતુ તેનું વર્ણન અહીં નહિ કરતા જુદા જુદા સ્થળે ઉપયોગ કરેલો છે. ઉપયોગ:—(૧) મણ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાન મણ (ગુમડા) ઉપર મોટા ઉત્તાદ છે. નાડીવૃણાદિ. બપોરે મણને દરરોજ લીમડાનાં પાન પાણીમાં સાર ઉકાળી તે પાણીએ ધોઈ નાંખવાં; એટલે તેનું શોધન થઈ તેને રૂઝ આવે છે. (૨) જો મણ (ગુમડા) ધુઈ રસી નીકળે તે મટવા ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાન વાડી મધમાં રેળવ ચોપડતા જવું, એટલે તે સાર થાય છે. (૩) ખમ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાન ખાજી જીન તેલમાં અથવા કરંજેલ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૪) સર્પના વિષ ઉપર:—કડવા લીમડાના પાન મોટું ઉત્તાદ ઓપધ છે સર્પનું વિષ ચડવાની પરીક્ષા એવી છે કે વિષાર ધમેલા માણસને કડવ લીમડાના પાન અથવા મીઠું અગર મરચા ખાવા આપવા; તેને જો કડવું, ખાઈ અગર તીવ્ર કષ્ણ જવામાં આવે નહિ, તો વિષ ચડ્યું અથવા દય થયો છે એમ સમજવું. પછી તેને વિષ ઉતરે સુધી લીમડાના પાન ખાવા આપવાં, કિંવા પાનનો અથવા જાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઉતરે (૫) પિત્ત પડવા માટે:—લીમડાના પાનનો રસ પાણી નાંખી તે પીવા આપવો; એટલે ઉપડી થઈ પિ પડશે. (૬) ગરમી ઉપર:—લીમડાના પાનનો રસ ખડીસાકર નાંખી સવાર સાંજ ૭ દિવસ પીવા કોષ્ટ પથ્થુ પ્રકારની ગરમી હોય તો તે નક્કી સારી થાય છે (૭) મહારોગ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પા ધણુ સાર ઓપધ છે. ન્હાવાના પાણીમાં આ પાન કઢવી તેણે સ્નાન કરવું; અને એનો અંગરસ કિંપ પાન ગાયના દૂધમાં વાગી તે રસ સેવન કરવો; એટલે ૨-૩ મહિનામાં રક્તપિત્ત અને ડુંધર કુશોરો નો નક્કી નાશ થાય છે. પથ્થ પાળવું. તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની જાયામાં સુવાને રીવાજ રાખવો. (૮) દાહયુક્ત સોજા ઉપર:—પાન વાડી ચોપડવાં એટલે દાહ કમી થાય છે અને રક્તરોગ નહિ જેવો થાય છે (૯) પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર:—લીમડાના પાનનો રસ સરીરે ચોળવો, તેથી બળતરા કમી થાય છે. (૧૦) ઉષ્ણ જ્વર ઉપર:—કડવા લીમડાની કાંપલી, કડકી અને કરીઆતાનો કાદો મધ નાંખી આપવો. (૧૧) કામીષ રોગ ઉપર:—લીમડાની અતરજાલનો રસ કાઢી, તેમાં મધ અને ચોડું સુંઠું ચૂણું નાંખી આપડ (૧૨) ખસ ઉપર:—જુના લીમડાનું સકાએજ લાકડું પાણીમાં ધસી ચોપડવું. (૧૩) વિષમ જ્વર ઉપર:—કડવા લીમડાની જાડના કાદામાં ધણુ અને સુંઠું ચૂણું નાંખી તે આપવો; એટલે જલદી શુધ્ધ આવે છે. આ ઓપધ “કાપનેન” કરતા ધણું ઉત્તમ હોઈ શુદ્ધોમાં પણ તે કરતાં મો છે. (૧૪) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર:—લીમડાની કાચી લીમોળાએ ખાવી. (૧૫) ખસ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં ગિવા વાડી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. અને ઉદરી જવા માટે પણ એ બિયાં વાડી માથે ચોપડવાં. (૧૬) સુવારોગ ઉપર:—જુના લીમડાની અતરજાલ કાઢી, તેના આરિક દુકડા કરી તે હાલ્લીમાં ઘાલવા, અને હાલ્લી દેવું. જેવું મણ દેગડા પાણી સારું આપણુ આવે ત્યા સુધી ઉકાળવું. પછી જે, એને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેખનો ખાદ (વરાળ) કમી થવા પછી બીજો દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો, અને પ્રથમનો દેગડો કમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના દેગડાની ખાદ કમી થવા પછી તે કમર નીચે રાખવો અને કમર નીચેનો પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે મકવો તેની ખાદ કમી થવા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે મણ દિવસ ખાદ આપવો; એટલે પરસેવાના રૂપે સરીરમાંથી સર્વ બ્વાધિ નીકળી જઈ રોગ સારો થાય છે. (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—

૪૯૭. લોધર:—સં ૦ મં ૦ લોધર ૦ મં ૦ હિં ૦ કં ૦ લોધર-૨-પઠાણી. અં ૦ મુગામ. લાં ૦ સિપ્તો. કાસરેસીમુસા.

લોધરનાં ઝાડ કોકણ, મહાખલેશ્વર, ખંગાળા અને નેપાળ, એ પ્રદેશમાં થાય છે. એનાં પાન બેઝનાં પાન જેવડાં મોટાં હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા ઔષધમાં થયો થાય છે. અળતો ફેર છે તેમાં લોધર નાખે છે. એમાં ઘોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. થાણા જીલ્લામાં અળ પવેત ઉપર ઘોળા લોધરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. લોધર બે પ્રકારનો છે:—તે તુરો, શીત, નેત્રને હિતાવહ, ગ્રાહક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરૂચિ, વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ:—પાકાળે તીખાં, તુરાં, મધુર, શીત, કડવાં તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—લોધરનો કાઢો આપવો; અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આફના રસમાં અથવા કેળતા કાંદાના રસમાં પાવું. (૨) તારૂણ્યપિટ્કા ઉપર:—લોધર, ધાણા અને વજનો ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૩) દંતરોગ ઉપર:—લોધર, સાટોડી અને ફુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી કોળા કરવા. (૪) જીર્ણવર ઉપર:—લોધર, અંદન, પીપળીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ધી, મધ તથા દૂધમાં પાવું.

૪૯૮. વગડાઉ અળવી:—(સં ૦ વનાલુક.) એ અળવી ચોખાસામાં ઉગે છે. એનો રંગ ઘોળો હોય છે. એ ધણીજ ઠંડી છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરી ખાય છે. વગડાઉ અળવી-(૧) દોરોના મગને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર:—વગડાઉ અળવીના કાંદા ધાસ સાથે ખવરાવવા. (૨) ક્ષત ઉપર માખ બેસી જીવડા ન પડવા માટે:—દોરોને વગડાઉ અળવીના કાંદા ખાવા નાખવા; અને કિચિત ધસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમાં કીડો ઉત્પન્ન થતા નથી.

૪૯૯. વગડાઉ અળમો:—(સં ૦ અરણ્યાનમોદા.) અળમોની વગડામાં થનારી એક જાત છે. એ ઓડ આમેલ્ય અળમાના ઓડ જેવા હોય છે. ફુગરાળ પ્રદેશમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એને ફલ અળમા જેવાંજ હોય, અળમાના જેવાજ એનાં ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર:—વગડાઉ અળમો મધમાં ખાવો અથવા એનાં પંચાંગનો કાઢો કરી મધ નાખી આપવો.

૫૦૦. વગડાઉ ઘેટુળી (સાટોડી):—એ ઝાડ સુમારે બે ત્રણ હાથ લંબુ હોય છે, એનાં પાન મોળલી એરડાનાં પાન જેવડાં થાય છે. એ ઝાડનો રંગ ઘોળો હોય એનું લાકડું ધણીજ હલકું હોય છે. એ બાળવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી નથી. ઘેટુળીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં ધણીજ થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળાંઓનાં રંગ પશુ ઘોળો હોય છે. એને મરી જેવાં પારિક અને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) સોજો ઉપર:—કાંઈ પશુ જાતનો સોજો હોય તો તે ઉપર ઘેટુળીનાં મૂળાંઓનાં પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. એટલે સોજો ઉતરે છે. (૨) દોરના ગુમડામાં કીડા પડે તે ઉપર:—ઘેટુળીનાં મૂળાંઓ વાટી ચોપડવાં અથવા મૂળાંઓનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

૫૦૧. વગડાઉ તુરીયુ:—(મં ૦ રાનદોડકી) આ તુરીયાનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ વેલો પ્રમાણે વધે છે. એનાં પાન હાથેળા જેવડાં મોટાં અને સાધારણ ગોળ હોય અણીદાર હોય છે. વગડાઉ તુરીયાની દરેક ડુંખને બે ફળ આવે છે; એ લોખંડો હોય છે. એની બજાઈ પગના અંગુઠા જેવડી હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) તંતુમેહ એટલે લાલમેહ (પ્રમેહ) ઉપર:—વગડાઉ તુરીયાનાં મૂળાંઓ અંદનની પેઠે અંધાં તોલા સુધી ઠંડા પાણીમાં ધસી તેમાં સાકર નાખી બે વખત પાવાં અથવા વગડાઉ તુરીયાનાં મૂળાંઓ, ઘોળા જાસુદીનાં મૂળાંઓ, અને ઉપરસાધનાં મૂળાંઓ સમભાગે ગાયના દૂધમાં દોઢ તોલા સુધી ધસી તેમાં જીં અને સાકરની ભૂંડી નાખી બે વખત પાવાં. આ ઔષધ ૧૪ દિવસ પાવું. પથ્થ પોળવું. પંદરમે દિવસે ગાયના દૂધમાં અર્ધ લોણ પીલી તુરત તે દૂધ પાવું. પછી પથ્થ ઓડવું. (૨) દોરોને ખાંધ પડે તે ઉપર:—સુન્ધા ભોગને ચુકાને ચોળા પછી વગડાઉ તુરીયાનાં પાનનો રસ ચોપડવો. (૩) કંઈકાવ ઉપર:—વગડાઉ તુરીયાનાં પાન અંગારામાં નાખી તેને બાફી રસ કાઢી આ. સિ. ૨૮

પોળી, બાકી વર્ગ્ય. (૪૦) નખુડી અને ઘેરા ઉપર:—લીમડાનાં પાન થોડું મીઠું નાંખી વાટા અને ધીમાં થોડી તેની પિડી કરી ઉપર બાવળી. (૪૧) વિષમન્વર ઉપર:—લીમડાનાં પાન ૪ તોલા; સુક, મરી, પીપર ૧૨ તોલા; ત્રિફળાં ૧૨ તોલા; લવણ (સિંધવ, બીડ અને કાચ) ૧ તોલા; બે ક્ષાર (જરખાર અને સાજખાર) ૮ તોલા; અને અન્નમો ૨૦ તોલા, એ સર્વેનું ચૂક્ર એકત્ર કરી સવારે આપવું (૪૨) વિષમન્વર ઉપર ધૂપ:—કડવા લીમડાનાં પાન, વેખંડ, કોઠ, દરડે, ચિરસ, પી અને મુગમોના ધૂપ વિષમન્વર-નાશક છે. (૪૩) આગ-તુક પ્રભુ અને પ્રસુ મગવા ઉપર:—કડખમાં તેલ નાખી તેમાં લીમડાનાં પાન બાળી ખરલ કરી ચોખડવાં. (૪૪) વીંછીના ફેરા ઉપર:—લીમડાનાં પાન અમર ફૂલ ચુંબાડવાં; અથવા પાન ચાવી મ્હેમાંની ખાઈ જવા ન દેતાં ફેરા વિષમ ભાગમાંના કાનમાં તે ડુંકવું.

૪૫૪. લીંબુડી.—સં નિંબુક. મં હિં નિં—સિંબુ. જં પાતિલેબુ. કં નિલે. સિંબુ-હરણ તાં એલુમિચ્ચે. ઘં ચિનેકામાર. મલાં એશનારકં. તેં નિમ્બપંડુ. શાં સિમુનેતુક. જં સિમુનેહાબીજ. ઇં લેમન્ લાં લેમનએસીમ્

લીંબુ, નારંગી, ચકોનાં, સંતંગાં, મોમાંથી, જપનસ, મન્ડુ લીંબુ, બીન્નેફ, વમડાડ લીંબુ ઇત્યાદિ લીંબુનીજ જાત છે. લીંબુડીનાં ઝાડ વિષાંભાથી અથવા ક્ષમ ક્યાંથી થાય છે. આ ઝાડ બે ત્રણ માથોડાં ઉંચાં વધે છે. લીંબુડીનાં ઝાડ વાંચ્યા પછી ત્રીજે કિવા ચોથે વર્ષે ૧૫ આવે છે. લીંબુડી ઉપયોગ ધણાં કામોમાં થાય છે. લીંબુના રસમાં ધણુંક રસાવન ઔષધો તેવાર થાય છે. લીંબુ શ્મિ-કર અને પાચક હોવાથી ધણુંક લોક ભોજનમાં ખાત તથા સાક ઉપર નીચોવી ખાય છે, તેથી કરી તે પદાર્થમાં મારો સ્વાદ આવે છે. કામદી લીંબુ:—ખાડું, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક, લઘુ, અગ્નિને દિતકર, અતિ શાયકર, તીષ્ણ તથા ઘૃઈ છે; અને કર, વાયુ, ઉષ્ણ, ઉલ્લી, કારોમ, પિત્ત, યજ્ઞ, ત્રિદોષ, ક્ષય, મલસંતોષ, બદ્ધબુદ્ધિ, વિપ્રચિક્ષા, ગુલ્મ, આમવાત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. એ પાકેલાં હોય તો વધારે ગુણવાળા છે ઉપયોગ:—(૧) અશ્મરુ ઉપર:—ભોજનના પહેલાં લીંબુ, ખાઈ અને સિંધવનું સેવન કરવું. એટલે અશ્મરુ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ થાય છે. તથા વાયુ, કર, મલમલતા અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨) વિપ્રચિક્ષા (કાસેરા) નો આશ્રય ન થવા ઉપર:—રસોળ બે લીંબુનો ૩૫ ભોજનમાં અથવા સાકર સાથે સેવન કરવો. એટલે કાસેરાની દહેશત રહેતી નથી. (૩) પાચક લીંબુ:—લીંબુ અને મીઠું થર ઉપર થર કરી માલમાં દાખી રાખવાં અને તે સારાં આયર્ષ પછી તેમાંથી એક એક લીંબુ ખાવા આપવું. એટલે અશ્મરુવિકાર વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ થાય છે, અને મ્હેમાં સ્વાદ આવે છે. (૪) કાસેરા ઉપર:—લીંબુના રસમાં સાકર નાખી સરખતી પાક કરી રાખવો; અથવા કાંદા (કુંમળી) ના રસમાં લીંબુનો રસ મેળવી તેનો સરખતી પાક કરી રાખી તેનું સેવન કરવું. (૫) આંખો આવે તો ઉપર:—દાંતવણ અને અશ્મરુને લીંબુના રસમાં લોખંડના તથા ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો, લોખંડનો વેર તથા દાંતવણ એકત્ર કરી લીંબુની ચીર ઉપર બજરાવી પીળા કપડામાં પોટલી બાંધી તે આંખોપર ફેરવવી, એટલે આંખોમાં ચોગ આવે છે તે અને ખરજ, સ્નાયુ વગેરે સર્વ નેત્રવિકારો દૂર થાય છે. (૬) પિત્ત રામન્ડુ થવા માટે:—લીંબુનો રસ અને સાકરનું સેવન કરવું.

૪૫૫. લીસો ચપો:—(સં હરિત્યકક) આ ઝાડ ધણું મોટું થતું નથી. એનાં પાન ઘાંતો અને લીલા હોય છે. એ ઝાડને મોનોની પેઠે આંકડીઆ હોય છે. કાળી લોક એ કાંડાનો ઉપયોગ કરે છે. આ ઝાડ રામકાળીની જાતનું છે. એને લીલા રંગનાં ફૂલ આવે છે એની ધણીજ મુગધ આવે છે. એ ઝાડને વાંચ્યા પછી ૨-૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે. ક્ષમથી તથા ગિલાથી એના રોષા ઉમે છે.

૪૫૬. લેંડી:—એ ઝાડ ધણુંજ મોટું થાય છે. એમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાન ઉજરાનાં પાન જેવા હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રભુ ઉપર:—કાળી લેંડીની ડાંધનું અમર પાનનું વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી ચોખડવું. એટલે પ્રભુ જલદી રજાઈ જાય છે.

૪૯૭. લોધર:—સં મં લોધ્રં મં હિં. કં લોધ-૨-પડાણી. અં મુગામ. લાં સિપ્તો-કાસરેસીમુસા.

લોધરનાં ઝાડ કોકણ, મહાબલેશ્વર, બંગાળા અને નેપાળ, એ પ્રદેશમાં થાય છે. એનાં પાન બુકુલનાં પાન જેવડાં મોટાં હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા ઔષધમાં ધણો થાય છે. અળતો કરે છે તેમાં લોધર નાંખે છે. એમાં ઘોળા અને રાતો એવી બે જાત છે. યાજ્ઞા જલ્લામાં અજા પવત ઉપર ઘોળા લોધરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. લોધર બે પ્રકારનો છે:—તે તુરો, શીત, નેત્રને હિતાવહ, ગ્રાહક તથા લઘુ છે; અને વાયુ કફ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજા, અતિસાર, પ્રદર, અરુચિ, વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ:—પાકકાળે તીખાં, તુરાં, મધુર, શીત, કડવાં તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—લોધરનો કાઢો આપવો; અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આકુંના રસમાં અથવા કેળતા કાંદાના રસમાં પાવું. (૨) તાડહૃયપિટ્કા ઉપર:—લોધર, ધાણા અને વજનો કંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૩) દંતરોગ ઉપર:—લોધર, સારાડી અને ફુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી કોગળા કરવા. (૪) જીર્ણવર ઉપર:—લોધર, ચંદન, પીપળીમૂળ અને અતિવિષનું, ચૂર્ણ સાકર, ઘી, મધ તથા દૂધમાં પાવું.

૪૯૮. વગડાઉ અળવી:—(સં વનાલુક.) એ અળવી ચોમાસામાં ઉગે છે. એનો રંગ ઘોળા હોય છે. એ ધણીજ કંડી છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરી ખાય છે. વગડાઉ અળવી-(૧) દોરોના ઝાડને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર:—વગડાઉ અળવીના કાંદા ઘાસ સાથે ખવરાવવા. (૨) ક્ષત ઉપર માખ બેસી જીવડા ન પડવા માટે:—દોરોને વગડાઉ અળવીના કાંદા ખાવો નાંખવો; અને કિંચિત ઘસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમાં કીડા ઉત્પન્ન થતા નથી.

૪૯૯. વગડાઉ અળમો:—(સં અરણ્યાનમોદા.) અળમોની વગડામાં થનારી એક જાત છે. એ છોડ આબેહુમ અળમાના છોડ જેવા હોય છે. કુગરાળ પ્રદેશમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એને ફલ અળમા જેવાંજ હોય, અળમાના જેવાંજ એનાં શુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર:—વગડાઉ અળમો મધમાં ખાવો અથવા એનાં પંચાંગનો કાઢો કરી મધ નાંખી આપવો.

૫૦૦. વગડાઉ ઘેટુળી (સારાડી):—એ ઝાડ સુમારે બે ત્રણ હાથ ઉંચું હોય છે, એનાં પાન મોળલી ઝેરડાનાં પાન જેવડાં થાય છે. એ ઝાડનો રંગ ઘોળા હોય એનું લાકડું ધણુંજ હલકું હોય છે. એ ખાળવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી નથી. ઘેટુળીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં ધણુંજ થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળાંઓનો રંગ પશુ ઘોળા હોય છે. એને મરી જેવાં બારિક અને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) સોજા ઉપર:—કાષ્ટ પ્રશુ જાતનો સોજો હોય તો તે ઉપર ઘેટુળીનાં મૂળાંઓના પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. એટલે સોજો ઉતરે છે. (૨) દોરના શુમડામાં કીડા પડે તે ઉપર:—ઘેટુળીનાં મૂળાંઓ વાટી ચોપડવાં અથવા મૂળાંઓનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

૫૦૧. વગડાઉ તુરીયુ:—(મં રાનદોડકી) આ તુરીયાનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. એનાં પાન હાથેળા જેવડાં મોટાં અને સાધારણ ગોળ હોય અણીદાર હોય છે. વગડાઉ તુરીયાની દરેક ડુંબને બે ફળ આવે છે; એ લાંબાં હોય છે. એની જાડાઈ પગના અંગુઠા જેવી હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) તંતુમેહ એટલે લાલમેહ (પ્રમેહ) ઉપર:—વગડાઉ તુરીયાનાં મૂળાંઓ ચંદનની પેઠે અંધાં તોલાં સુધી કંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાંખી બે વખત પાવાં અથવા વગડાઉ તુરીયાનાં મૂળાંઓ, ઘોળા જાસુદીનાં મૂળાંઓ, અને ઉપરસાધનાં મૂળાંઓ સમમાત્રે ગાયના દૂધમાં દોહ તોલાં સુધી ઘસી તેમાં જીરું અને સાકરની ભૂંડી નાંખી બે વખત પાવાં. આ ઔષધ ૧૪ દિવસ પાવું. પથ્થ પાળવું. પંદરમે દિવસે ગાયના દૂધમાં અર્ધું લીંણ પીલી તુરત તે દૂધ પાવું. પછી પથ્થ છોડવું. (૨) દોરોને ખાંધ પડે તે ઉપર:—સુન્દેહા ભોગમે થુકીને ચોળા પછી વગડાઉ તુરીયાનાં પાનનો રસ ચોપડવો. (૩) કર્ણશ્વાવ ઉપર:—વગડાઉ તુરીયાનાં પાન અગારામાં નાખી તેને બાફી રસ કાઢી આ. સિ. ૨૮

કાનમાં નાખવે; અથવા મૂળીમાં ગરમ પાણીમાં ધસી તે પાણી કપડાણુ કરી કાનમાં નાખવું. (૨) વાતચિહાર ઉપર:—વગડાઉં તુરીઆનાં લીલાં મૂળીમાં કુટી, દોઢ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમા અં તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવું. (૫) સોજા ઉપર:—વગડાઉં તુ આનાં મૂળીમાં ધસી ચોપડવાં. (૬) નાડીમણુ ઉપર —વગડાઉં તુરીઆનાં મૂળીમાં, કડવી ૮૦ મૂળીમાં અને નાટકનાર (પાન તીખાં છે.) નાં મૂળીમાં ધસી ચોપડવાં, અને દૂધમાં ધસી પાવાં. —

૫૦૨. વગડાઉં સુરણુ:—સં ૦ અરણ્ય સુરણુ, વજ્રમુટ્ટી. મં ૦ કો ૦ ભૂત. ખાનરા-રાન-સુરણુ હિં ૦ જંગલી સુરણુ. ૬૦ તે ૦ આડવી સુરણુ, યેસુરણુ. તા ૦ કડું કવરવિ. તુ ૦ કડુંકેજે. મલા ૦ કડુંકેજેના સા ૦ એમોફોફેલસ, ક પેન્યુલેટસ, સાપન ઘેરિપસ, સાપલ્વટિકા.

આ શાક કોકળમાં પ્રસિદ્ધ છે. મૂળ નક્ષત્રને એકદો વરસાદ વરસ્યો એટલે સુરણુના કંઈ જાની નમથી ઉપર નીકળે છે, તે લાવી તે ઉપરની છાલ કાઢી નાખી અંદરનો બામ બારિક સમારી શા કરે છે. જૂનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સુરણુ પલ્લુ એક સુરણુની જ ભત છે, પરંતુ આ ઝાડ સુરણુ કરતાં નાનાં થાય છે. એનાં પાન અને આકૃતિ સુરણુના જેવી જ હોય છે. જ્યારે ફરે જુના કોઈ નવીન બહાર નીકળે છે ત્યારે હાથીની સુંઠ જેવા સરળ ધોળા અને રાતા ફેખાય છે; તેના ઉપરની છાલ જાડી અને મજબૂત હોય છે. એ શાક સાઈ બાકવું બોધ્યે. અને તેમાં માથેકમાં આમલી નાખવી; નહિ તો તેથી ગળામાં ખરજ થાય છે. છુતીનાં મૂળીમાં જોગ સુરણુ જેવાં જ હોય છે, પરંતુ એ નાનાં હોય છે. એ ઝાડના ઘાંડાની ઉપરની આજીને ફસ આંગળ સુધી લંબાઈની, મકાઈના ડોડા જેવી એક મૂંઠ આવે છે. એ મૂળને વજ્રમુટ્ટિ કહે છે. એ મૂળને લાંબા અને ખીચેખીચ ફાણા હોય છે. એ પાકા થાય એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. છુતીનું શાક ક્યાં પહેલાં આ ક છાલી તેની ચીરો કરી ધરમાં બે ત્રણ-દિવસ સુધી રાખવું; પાણી સૂકાઈ જાય એટલે તેનું શાક કડું એ કદને કડવું સુરણુ પલ્લુ કહે છે. એ કંઈ પિત્તકારક અને કઠનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) નાં કુંદયા હોય તે ઉપર:—રાન સુરણુની ફાડ સૂકવી તેની વજ્રમાળ બૂધી કરવી અને પાણેર ગાયન દૂધમાં એક તોલા સાકર અને ૬ માસા સુરણુની બૂધી નાખી તેનો ખાવો કરી ખાવો. (૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—રાન સુરણુના કાંદાનું ચૂર્ણ ધીમાં તળી તેની ગોળાઓ મૂળાના રસમાં બાંધવી અને બે વખત આંકે ગોળા ખાવી. (૩) કર્ણમૂળ ઉપર:—છુતીના કાંદા ધસી ચોપડવા એટલે સોળે જલદી દૂર થશે

૫૦૩. વછનાગ:—સં ૦ વત્સનાભ. મં ૦ બચનાગ. હિં ૦ બચનાગ, સિંગીયાવિષ. ૬૦ વત્સનાની સા ૦ આકાનીટમ્નેપલસ.

વછનાગનાં ઝાડ નાનાંનાનાં ઝાડવાં જેવાં હોય છે. કુંગરાળ પ્રદેશમાં તે પુષ્કળ થાય છે. વછનાગનાં ઝાડ ખાનદેશમાં અને સાતપુડા પર્વતનાં જંગલોમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડનાં મૂળીમાં બહુ વિષવાળું છે. તેને વછનાગ કહે છે. આ ઝાડના પાસે ખીજાં ઝાડ ઉગતાં નથી એટલે એ વિષારી છે વછનાગને રંગ કાળાસ પડતો હોય છે. જે મૂળીમાં વજ્રનદાર હોય છે તે સારાં સમજવાં. વછનાગ શુદ્ધ કરે પુષ્કળ રસાયનોમાં નાંખે છે. વછનાગનો લેપ થણા રોગો ઉપર કરે છે. વછનાગમાં કાંગો અને ધોલે અથવા લાહેરી વછનાગ એવી બે ભત છે. લાહેરી વછનાગ મોલો મળે છે. વછનાગ:—ઉજ્જ, સંતાઈ કારક, મદકારી, તીખું, કડવું, ઘૂર, સુખકર તથા જવાબિ છે. અને વાયુ, શ્લેષ્મવિકાર, કંઠરોગ, સર્જિ પાત, કુષ, વાતરક્ત, અગ્નિમાંઘ, કાસ, આસ, ઉદર, પ્લીહા, ગુસ્થ, પાંડુ, વજ્ર અને બમદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કર્ણમૂળ, ગાડયુમ્હાં, સંધિવાયુ અને સોજા ઉપર:—વછનાગ લીંબાડાન રસમાં ધસી લેપ કરવો. (૨) વીંછીના દંશ-ઉપર:—વછનાગનો લેપ કરવો. (૩) કાનમાં જો બેસવાથી થતા દુઃખ ઉપર:—વછનાગ અને વજ્ર સગબાને લઈ તલના તેલમાં કડવી કાનમાં પાડવો (૪) સોજા ઉપર:—વછનાગ, સુંઠ અને સાંડોડીનાં મૂળીમાં ગોમુતમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) વિસર્પ અને આંદીઓ ઉપર:—વછનાગ, ઝેરકાચલાં અને ગેરયુથુ દહામાં ધસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. (૬) બદ બેસી જવા માટે:—વછનાગ અને ઝેરકાચલાંનાં ગિર્થા એકત્ર ધસી લેપ કરવો; અને તે ઉપર

કાળ જોડી ભૂતી ઇંદનો દેડો તપાવી કપડામાં વીંટી સોસાય તેટલો શેક કરવો. (૭) કાળ-
માંગરી (ખાંભાણ) ઉપર:—વજનાગ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો.

૫૦૪. વજ:—સં વયા, ઉચ્ચાંધા. મં વેખંડ. દિં વં વય. કં બનિગિડ, નારખેડ, બને,
કેમણુગે. તેં વાસા, વાડન. તાં વશુંબુ. તું બનિ. મલાં સોસનનદ, અગરતુરકી. અં ઉદલખુન.
ઈં સ્વીડકલેગર. લાં એકોરસુ કેલેમસુ.

વજનાં ઝાડ પાન બાનરીઆના ઝાડ જેવાં યાય છે. એની ઉચ્ચાઈ માથોડું હોય છે. એનાં મૂળી-
આને વજ કહે છે. એની એક ઘોળી બન ધરાનમાં યાય છે, તેને ખુરાસાની વજ કહે છે; એના
શુભ વજના જેવાજ હોઈ વિશેષ હરી કતમ શુભકારી છે. વજ:—તીક્ષ્ણ, તીખી, ઉચ્ચ, કડવી, વાંતિ-
કારક, દીપન; તથા કંદ, અને મલમલની શોધક, વાણીપ્રદ તથા મેધાકારક છે; અને કષ, આધિ, સોળે,
વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતખાધા, અપસ્માર, રાક્ષસપીડા, કૃમિ, યજ્ઞ, મલસતંબ અને આધ્મા-
નનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રાજેકમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર:—વજનું ચૂર્ણ કરી તે કપ-
ડામાં બાંધી ઝુંધાડવું. (૨) અપસ્માર ઉપર:—વજનું ચૂર્ણ દૂધ સાથે આપવું. પથ્ય દૂધ બાત ખાવાં.
અથવા વજના કદડા કરી સાત દિવસ ધીમાં પર્વાળી રાખવા. પછી તેનું પાતાળ-ચંત્રવડે તેલ કાઢી જેવી
છોક આપે તેવોજ તેનો નાકમાં વાસ લેવો એટલે છોકા બંધ યાય છે. (૩) સૂર્યાવર્ત અને આદા-
રીશી ઉપર:—વજ અને પીપરીની પોટલી કરી નાકે ઝુંધવી અથવા ચૂર્ણ ઝુંધવું. (૪) ઉન્માદ ઉપર:—
વજના રસમાં કોષ્ટકોળીજનનું ચૂર્ણ, અને મધ નાંખી આપવું. (૫) કાળા ધંતુરાના વિષ ઉપર:—દહીં બાત
અને વજ ખાવી. (૬) કાન ફુટે તે ઉપર:—વજ અને કપૂર તલના તેલમાં કદવી તે તેલ કાનમાં પાડવું.
(૭) ગર્ભિણીના આનાહ વાયુ ઉપર:—વજ અને લસણ નાંખી દૂધ તપાવવું. તેમાં હોંગ તથા સંચળ
નાંખી ખાવા આપવું. એટલે આનાહ વાયુનો નાશ થઈ ગર્ભિણી સુખી યાય છે. (૮) સુખે પ્રસવ
થેવા ઉપર:—વજ પાણીમાં વાટી તેમાં ઝેરડતેલ નાંખી તેનો નાબી ઉપર લેપ કરવો. (૯) અંડવૃધિ
ઉપર:—વજ અને કિંચિત્ રાષ્ટ્ર એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૧૦) આમાતિસાર, રક્તાતિસાર
અને ઉધરસ ઉપર:—વજ, ધાણા, તથા જીરાનો કાઠો ખાવો. (૧૧) બાળકને તાળવું પડે
તે ઉપર:—વજ અને જાયફળ, દૂધમાં કિંવા ધીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો; અને ગાયના દૂધમાં
સાબરશિંગ ધસી પાડવું. (૧૨) બાળકને વાયગમન (છાતીમાં કદના યોગે ડચુરો બાઝવા જેવું થઈ
કદનો ગઠો બંધાય છે તે યોગથી શ્વાસોશ્વાસનો અવરોધ થઈ વારંવાર જીવ ગભરાય છે તે) થાય તે
ઉપર:—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમાં વજ ધસી ચોળી ચોળી
જીવવી. (૧૩) વિષમજ્વર ઉપર:—વજ, હરડે અને ધીનો ધૂપ આપવો.

૫૦૫. વડ:—સં વં વટ. મં વડ. દિં વડ-૨. કં આદલ-ગોલીમારા. તેં મરિંચેટુ. તાં
અલામારામ. તું ગોલિડામારા. મલાં પેરાલ. કાં દરખતરેશા, વડવાઈ, એબર્ગદ. અં જતુ, દવાઈ-
વથઆબ. ઇં બનિયનટ્રી. લાં શવકસઈડીકસુ.

એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ ઝાડ મોડું યાય છે; અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે. આ
છાયાદક્ષ છે. પીપળાના ઝાડની પેઠે વડનું ઝાડ દેવળ પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે. હિંદુ લોકોમાં વડનું
ઝાડ મોડું પૂજ્ય મનાએલું છે. એની હાથ નીચે હજારો માણસો એસે એવડો એનો વિસ્તાર વધે છે.
એને દરસાલ નવી વડવઈઓ ફૂટી તે જમીનમાં જઈ તેને મૂળીઆં કુટે છે, અને એવીજ રીતે ત્રિનાર
વધનો જાય છે. એનાં પાન પત્રાળાં કરવાના કામમાં આવે છે. કેટલાક લોક એના દૂધનો મલમલી પેડે
ઉપયોગ કરે છે. શુભરાતમાં નર્મદાના મુખપાસે કપીરવડ નામનો અતિશય મોટો એક વટ-
વૃક્ષ છે, તેને સાડી ત્રણસો મોટી વડવાઈઓ છે; અને હમેશાં નવી ફૂટતી જાય છે. તેનો પરિઘ સાડી
ત્રીસો હાથનો છે. તેની વડવાઈઓને નાનાં નાનાં ત્રણ હજાર ડાળાં ફૂટેલાં છે; તથા તેને હજારો ડાળાં
લાં છે. એ વડની નીચે પાંચ હજાર માણસો સદજ એવી શકે છે. આ ઝાડને દૂરથી જોઈએ તો
મોડું અરણ્ય હોય એવો ભાસાય છે. વડનું લાકડું સુતાર કામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ

જાતનાં મોટાં ઝાડ હમરો વર્ષ સુધી ટકે છે વડઃ—તુરો, મધુર, શીત, ગુર, માકક, વણ, સં તથા રૂઠા છે; અને કક, પિત્ત, ચેનિદોષ, જ્વર, દાહ, તથા, ઉવડી, મૂર્છા, રક્તપિત્ત, મણ, રોક, વિસર્પનો નાશ કરે છે. નદીવડઃ—તુરો, મધુર, શીત અને ગુર છે; તથા પિત્ત, દાહ, તથા, જ્વર, આસ અને ઉવડીનો નાશ કરે છે. વટપત્રી (વટપતી) (વડનો ભેદ)—તુરો તથા ઉણ છે; ચેનિદોષ તથા મૂરદોષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળઃ—મધુર, રસ, તુર, સ્તંભન, શીતળ, લેખન; વિચંધ, આધ્માન વાધુને કરનારો છે; અને કક તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) નાખાં વિષ ઉપરઃ—વડ, સમી અને કડવા લીમડાની ઊલ વાગી લેપ કરવો (૨) પ્રમેહ ઉપરઃ—વડ વડવાઈએનો કાઠો કરી મધ નાખી પાવો. (૩) વીંછીનું ત્રિષ, આગતુક જખમ, કાખમાંજે મૂને ઉદરના દર્શ ઉપરઃ—વડનું દૂધ ચોપડવું. (૪) મર્લીધારણને માટેઃ—વડ પાકો છે લેગાએ છળા જેવા અંકુર આવે છે તેમાંનાં બારિક પાન વાગી ભેરના જેવડી ૨૧ ગોળાઓ કરી અને દરેક ત્રણ ગોળાઓ ધીમાં ખાતી (૫) જંતુ ઉપરઃ—વડની વડવાઈએના કુંભગા અંકુર કરી તેનો રસ પાવો. (૬) ક્ષાતુપુષ્ટિ માટેઃ—વડનું દૂધ સ્ત્રીસાધુ ધાત્રી ખાવું. (૭) જ્વરમાં દાહ થયે તે ઉપરઃ—વડની વડવાઈએનો રસ પાવો. (૮) પરસ્પેશ આવવા માટેઃ—કામરતો અને ધાણી લોટ પાણીમાં પલાળી તેમાં વડનાં પીળાં પાન ત્રણ નાંખી તેનો વડાંસ (છઠ્ઠો ભાગ) કાઠો કરી ચાવે (૯) મધુર જ્વર ઉપરઃ—વડનાં પાન અને બાજરીના લોટનો કાઠો પાવો. (૧૦) કુષ્ઠ, ક્ષય, ક્ષત્યાદિ ઉપરઃ—વડના દૂધમાં કપૂર વાડી અંજન કરવું. (૧૧) અતિમાર ઉપરઃ—વડની વડવાઈએ ચોખાના ધોવરામણમાં વાડી તેમાં ઊંચ નાંખી પાત્રી. (૧૨) રક્તપિત્ત ઉપરઃ—વડની વડવાઈએના કકમાં મધ અને સાકર નાખી ખાવો. (૧૩) મુખરોગ ઉપરઃ—વડ, ઉવડી, પીપળા, જાંબુઓ, અને નાંદીપીનાં પાનનો કાઠો કરી તેનાં કોમળા કરવા. (૧૪) ખરજવા અને મૂળબાંધા ઉપરઃ—વડનાં પાકેલાં પાન બાળી તેની રાખ તથા તેલમાં ખરજ કરી લેપ કરવો. (૧૫) મસમુખ્ય થયાં હોય તે ઉપરઃ—વડનાં પાકેલાં મુકાઈ મએલા પાન લાવી તેનો કાઠો કરી ખવો. (૧૬) રક્તજ્વર દેનાયુક (રક્તજન્ય વાળા) ઉપરઃ—વડ તથા આમલીની ઊલના કફનો કોષ કરવો.

પ૦૬. વરધારાઃ—૪૦ જલાર. ૫૦ વરધારા. ૬૦ મ્હેસવેલ. ૭૦ સાંતરવેલ. ૮૦ ગોરે હિં. વિધારા. ૯૦ વિતારક, જલદારક. ૧૦ કચેરકુમુદે, કિરગી ચક્રિ. ૧૦ ચંદ્રપુડી. ૧૦ રોરિ સેટબોહીડી.

વરધારાના વેલાનો વિસ્તાર બહુ ધાય છે. એનાં પાન હાથેળા જેવડાં મોટાં, આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. આપધમાં એ વેલાના કકડા કરી, તેનો ઉપયોગ કરે છે. વરધારાનાં પાનનાં વડાંમાં શાક કરે છે. સાધા વરધારાઃ—તીખો, કડવો, ઉણ, તુરો, રસાયન, મધુર, મેધાકર, સાકર, દીપ્ત, સ્વર્ણ, કાંતિકર, ક્ષાતુવર્ધક, જલકર, વૃષ્ણ તથા લઘુ છે; અને ઉપદંષ, પાકુરોગ, ઉવરસ, દાહ, પ્રમેહ, આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કક તથા સોષનો નાશ કરે છે આપા જે મોટો વરધારો તે વિશેષ પ્રશિષ્ટ છે. તેને મરાઠીમાં 'કાળી મ્હેસવેલ' કહે છે ઉપયોગઃ—(૧) વડીપદ રોગ ઉપરઃ—વરધારાનું જોખન કિવા કાંચ સાથે ખાવું (૨) ગુણક મર્લીવૃદ્ધિ માટેઃ—વરધારો અને ધાત્રી જાંબુડીનાં ફળ ખાવના દૂધમાં વાડી તેમાં સાકર નાખી સવારે ખાવા. આ પ્રયોગ દરેક ત્રણ પ્રાત્ર પછી ચોથે દિવસ સાત દિવસ સુધી કરવો, એટલે જ્વરસ યજ્ઞ આવે છે.

પ૦૭. વરી (સોરિઓ) :—૪૦ વરક, પ્રિયંજ. ૫૦ વરી, ધાનોનાં. હિં. ૬૦ પ્રિયંજ ટેનોગિ. ૮૦ દિને. ૯૦ કોરંજ. ૧૦૦ ટિના. ૧૦૦ છટાચિત્તનિલેટ. ૧૦૦ પેનિક્કાલીક.

એ ધાનની આગુનિ નાચળી જેવી છે, પરંતુ રંગના માત્ર ફેર છે. ધાનોના વરીનો રંગ પીળે હોય છે. વરીનું ધાન સદાદિના પ્રેષમાં ઘણું થાય છે. ઘણુંકરીને નર્મ નાચળી પાકે છે ત્યાં વરી પાકે છે. ઉપોજનમાં એ ધાનનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધાનનો બાત, ધાણી, લોટ, અને બીજા પ્રકાર કરી દહી દૂધ સાથે લોક ખાય છે. મરીચ લોક વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે. એ

પુષ્ટિકારક છે. વરીમાં પણ પાંચ છ જાત છે. વરી:—તુરી, વાતુલ અને પિત્તકર છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—વરીના ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં ઉદરની લીંડીઓ વાટી પાવી.

૫૦૮. વરીઆળી.—સં. મિથ્રેયા. ૧૬૦ મં. બડીશોપ-સૌંદ. બં. મૌરી. ૬૦ દોડુસખ્ખસિંગે. તેં પેદજલકુરર. તાં સોહીકીરે. ફાં બાદિઆન. અં અસખ્ખુવએજીઆનલ. ઈં ફેનલસીડ. લાં ફેની-મ્બુલમવલગેરીસુ.

જેવાં સુવાનાં ઝાડ હોય છે તેવાંજ વરીઆળીનાં ઝાડ હોય છે. એ જે હાય ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન બારિક કાચમી જેવાં હોય છે. એ ઝાડને તોરા આવે છે. તેમાં વરીઆળીના દાણા હોય છે. એનો પાક ગુજરાત દેશમાં ધણો થાય છે. વરીઆળી મસાદા વગેરેના ધણા ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઠંડી, આમ-નાશક અને રૂચિદાયક છે. ગુજરાતમાં લીલી વરીઆળી એ એક મેવો મનાય છે. વરીઆળી:—તીખી, કડવી, સિંગધ, લઘુ, ઉચ્ચ, મેધ્ય તથા અસ્તિકર્મ વિષે પ્રશસ્ત છે; અને કફ, વાયુ, જ્વર, શ્વળ, દાહ, નેત્રરોગ, તૃપા, ઉલટી, ત્રણ, આમ તથા અતિસારની નાશક છે. એનાં પાનની ભાજી:—મધુર, અગ્નિદીપન, દૂધ વધારનારી, વૃષ્ય, રૂચ્ય, ઉચ્ચ તથા પથ્ય છે; અને વાયુ, જ્વર, ગુદમ તથા શ્વળની નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર ઉપર:—વરીઆળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સુંઠ તથા વરીઆળી ધીમાં તળી બારિક કુટવી અને તેની ફાફી લેવી. (૨) મુખવિકાર ઉપર:—વરીઆળી મ્હોંમાં રાખી રસ ગળી જવો. (૩) ઉચ્ચતાએ આવનારી ઉધરસ ઉપર:—વરીઆળી અને સાકરનું ચૂર્ણ વારંવાર મ્હોંમાં રાખવું. (૪) પિત્તજ્વર ઉપર:—વરીઆળી તથા સાકરનો કાઢો પાવો.

૫૦૯. વૃક્ષાદની (વાંદો):—સં. વંદાક. મં. બાંડગુળ, કામરૂપ. હિં. બાદા. બં. પરગાહા, મોંદા. ૬૦ બંદનીક. તેં બાજીનીફ. લાં લોરેંયસુલોંગિશંલિયમ્.

આત્રાદિ ઝાડની ઉપર બીજા પ્રકારના વેલા જેવાં ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણુંકરી જૂનાં ઝાડ પર થાય છે. એનાં પાનનો આકાર ઘણુંકરી કરમદીનાં પાનને મળતો છે. એનાં ફળ પીળાં, ગુલાબી અથવા સિંદુરી રંગનાં હોય છે. તે નાની રાચેણુ જેવડાં થઇ તેના કરતાં લાંબાં હોય છે. એ જે ઝાડને ચડે છે તે ઝાડનાં ફળ નાશ પામે છે એટલે જે ડાળાને તે લાગેલી હોય છે તે ડાળાને તોડી પાડે છે. એનાં ફળ બાળકો ધણા પ્રેમથી ખાય છે. તે કિચિત્ પ્રરોપાટાવાળાં હોય છે. એ શીતલ, કડવાં, તુરાં, રસકાળે મધુર, મંગલકારક, કિચિત્ તીખાં, વૃષ્ય, રસાયન, શાહક તથા ત્રણરોપણ છે; અને કફ, ઉલટી, શ્વેદપીડા, રક્તદોષ, વિષ, ત્રણ, તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કણ્ઠશૂળ અને કાનમાં ફેફડાં થએલી હોય તે ઉપર:—કાંઈ પણ ઝાડપરના વાંદાનાં પાન લાવી કેળનાં પાનમાં તેની પડીકી બાંધી અંગારામાં શેકી કાઢવી. પછી તે પાનને હાથપર ચોળી તેનો રસ કાઢવો. પછી તેમાં થોડું મધ મિશ્ર કરી તે કાનમાં નાંખવો. (૨) શીતળા હલકા થવા માટે:—સરગવાની ઝાડ ઉપરની વેલનાં મૂળીઆં અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો. તેમાં ઉંમરાનાં પાન ઉપરના ફેડાનો રસ મિશ્ર કરવો, અને તેમાં ગોરોચન સુમારે અડદની દાળ જેટલું ઘસી મધ નાંખી પાવો. એ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવે છે તેજ દિવસે જો આપવામાં આવે તો જેટલાં ટીપાં આપવામાં આવે તેથી અંગ ઉપર માત્ર ત્રમણા ફેફલા થાય છે. (૩) ગર્ભ ધારણ માટે:—વડના ઝાડ ઉપરના વાંદાનો રસ કાઢી તે ચોયા દિવસંથી ત્રણ દિવસ પાવો. (૪) સોજા ઉપર:—વાંદાનાં ફૂલ અને પાન વાટી ગરમ કરી બાંધવાં. (૫) સાધારણ તાવ ઉપર:—મોટાં પાનના વાંદાનો રસ કાઢી પાવો. (૬) વિષમજ્વર ઉપર:—વિષદક્ષ ઉપરનો વાંદો છાંશમાં, ધીમાં, કુચામાં અથવા હિંગમાં આપવો. (૭) તાવ ઉપર:—અનુરાધા કિંચા ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્ર ઉપર આંખો, કરેણુ અને ખાખરા ઉપરના વાંદા લઇ હાથે બાંધવાથી તાવ જાય છે. (૮) વીંછીના વિષ ઉપર:—વાંદો ઘસી લેપ કરવો.

૫૧૦. વંતાકડી (વેંગાણી):—સં. વાર્તાકી. મં. વાંગી. હિં. બૈંગન, બટારા. બં. બેગુન. ૬૦ બદનેકાઇ, કાચીગીડ. તાં કદારી. તું બદને. મલાં વાળુતિના. તેં અંકાઇં ફાં બાદગાન. અં બાદગાન. ઈં. બિંજલ. લા. સોલેનબેબજીના.

વતાકડીના ઝાડ કમરપુર ઉચા વધે છે વતાકડીના મે આર જાત છે કાળી વતાકડી, ધોળી વતાકડી ઇત્યાદિ વેનવતાકડીના ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે, અને તેને વર્ષમાં ત્રણ ચાર વાર ફળ આવે. વતાકડીના છોડને કાગ હોય છે વતાકડી શાક સાઈ પાય. વતાકડી એ કિમિત વાતુષ છે પાકેના વતાક વિકાર કરનારા છે, તેથી ખાવા નહિ. વંતાકડી:—તીખા, રચિકર, મધુર, બલકર, પૌષ્ટિક, હૃદય, ગુર કડવી, ઉષ્ણ, અપિત્તલ, દીપન, ખારી તથા શુકલ છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અપચી, કૃમિ, પીડા તથા ઉરનો નાશ કરે છે વંતાકડ:—(ફળ) સ્વાદ, તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ, પાકાને તીખા, દીપન, શુકારક, લઘુ, અપિત્ત તથા ખારી છે, અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. કુમળાં વંતાકડ:—પથ્થ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા રચિકર છે, અને જ્વર, ત્રિદોષ, પિત્ત, કફ તથા અચોત નાશ કરે છે મ યમ વંતાકડ:—પિત્તકર અને લઘુ છે પાકાં વંતાકડ:—વાયુને કોપાવ નારા અને લઘુ છે મોગાં વંતાકડ:—કફકર, મૂત્રન, શીતલ, ગુર, વૃષ્ણ, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે ધોળા વંતાકડ:—અચોતનાશક છે ખીજા શુભ સાધારણ વતાકડી મોઝા. જુ ભરેડમાં શેકેલાં વતાકડ:—કિમિત પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા દીપન છે, અને કફ, મેદ, વાયુ તથા આમ નાશક છે મીઠું લગાડી તેના તળેના વતાકડ:—ગુર અને સિન્ધવ છે ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:—વતાકડી શેકી તેનું દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવસ વાળ ઉપર બાધવુ (૨) ઘોડાને કુરકુરી થાય તે ઉપર:—કુમળા વતાકડી ખાવા આપવા કિંવા વતાકડીના રસ કાઢી પાવો (૩) છુત્તી ઉપર:—લીલી કાળજીના ઝાડ તથા સૂકાએના વતાકડી બાળી તેની રાખ કરી કોપરેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૪) પુટમાં ભારે રહે તે ઉપર:—વતાકડી તેમાં સાજાખાર નાખી પેટ ઉપર બાધવા (૫) ધ તુરના વિષ ઉપર:—વતાકડીના રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો (૬) અડધું ઉપર:—વતાકડીના મૂળીઆ ધસી લેપ કરવો (૭) નિદ્રા ન આવતી હોય તો:—સાજરે વંતાકડી શેકી મધમાં કાલવી ખાવા, એટલે તુરત નિદ્રા આવશે

૫૧૧. વાધાદી:—સં વાધી મં વાધાગી, ગોવીદી, કીડીણી ઇ ચાંનિકંથ લા કોર્પેરીન બેન્ડીસ્થાધુના

આ વેતો મોટા વધે છે એના પાન કરમદીનાં પાન જેવા નાનાં હોય છે એના ઉપર કાઠા હોય છે ફળ ગોળ હોય છે, તેને વાધાગી કહે છે એનું શાક કરી ખાય છે વાધાદી:—ઉષ્ણ પિત્તલ તથા રચિકર છે, અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે એના ફળ:—કૃષ્ણ તથા કડવા છે, અને વિપૂચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે લઘુ વાધાદી (સં કડુદરી,) કડવી તથા ઉષ્ણ છે અને વિપૂચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) અડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:—વાધાદીનાં પાનનો પાણી નાખી ૪ પૈસા ભાર રસ કાઢવો, અને તેમાં ૪ માસા મરી વાગી તે પાવો (૨) ગરુ શુભડા ઉપર:—વાધાગીના મૂળીઆ કંડા પાણીના ધસી તેનો લેપ કરવો (૩) વાધ કરકરો હોય તે ઉપર:—વાધાગીના પાન વાગી બાધવ (૪) બાગકેને લાળ પડે તે ઉપર:—વાધાગીના મૂળીઆ ધસી પાવ

૫૧૨. વાયવર્ણ:—સં બં વરણ મં વાયવર્ણ, ભાટવર્ણ. દેં વાયાવર્ણ હિં બરનો કં મહવસલે લાં કંટિવા-રોક્ષસ્યુર્ધિઆઇ-રોલેજાસા

એ સાધારણ ઝાડ છે કોઠણ પ્રાંતમાં એના ઝાડ ધણું ઘાય છે એનાં પાન ત્રિદોષ ખીજીનાં પાન જેવા હોય. એ પાનને એરડાના જેવું લામુ ડીડું હોય છે એ પાનનો ઉત્તરવસ આવે છે વાયવર્ણને વેશાખ જેઠના સુમારે નવા પાન આવે છે તે કાઢી લઇ વેચવા લઇ જાય. એ ભાજમાં કડ વાય ધણી હોય. માટે તેમાં કુમળા ધણી નાપે છે એના ફળનું શાક પચ્ચ ઘાય છે એને સખી જેવી ગડિ આવે છે, અને ગોળ બોર જેવડા ફળ આવે છે વાયવર્ણ વાતદારક છે વાયવર્ણ:—તીખા, ઉષ્ણ સિન્ધવ, દીપન, મધુર, કડવો, તુરો લઘુ પિત્તલ તથા મેદક છે, અને નિદ્રાધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રવૃદ્ધ અસમરી, ગુરમ, વાતરક્ત કૃમિ, રક્તદોષ, શોષિત મૂત્રાધાત, હરોગ તથા ઉદરદીનો નાશ કરે છે એના ફળ:—માહક, અને પિત્ત તથા રક્તોપના નાશક. એ તં ફળ:—સિન્ધવ, સારક, ગુર, સ્વાદ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે મધુર છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારો.

ઉપયોગઃ—(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તે ઉપર:—વાયવર્ણનાં મૂળાંમાં ધસી વાયુ ઉઠ્યો હોય તે જગોએ ચોપડવાં. (૨) ત્રિદોષ-શુદ્ધ ઉપર:—વાયવર્ણની છાલનો કાઢો પાવો. (૩) ગંડ-માલા, અપચી અને ગડશુમડાં ઉપર:—વાયવર્ણની છાલના કાઢામાં મધ નાંખી પાવો. (૪) વિદ્રધિ રોગ ઉપર:—વાયવર્ણની છાલ તથા પુનર્નવા (સાટોડી) નો કાઢો પાવો; અથવા છાલ કુટી શુમડા ઉપર બાંધવી; એથી સોને ઉતરી શુમડું જલદી પાકે છે અને ફાટે છે (૫) નીલિકા રોગ (શરીર ઉપર કાળા ડાઘ પડે છે તે) ઉપર:—વાયવર્ણનો રસ એકથો અથવા દહીં નાખી ચોપડવો. (૬) મૂતર-ખડો, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશર્કરા ઉપર:—વાયવર્ણ, ગોખર અને સુકનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાંખી પાવો. (૭) વિપ્રમન્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તે ઉપર:—વાયવર્ણનાં પાન વાટી સાધારણ ગરમ કરી તેનો પાટો માથા ઉપર બાંધવો. (૮) પથરી ઉપર:—વાયવર્ણનાં પાન હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢી તે પથરીની જગા ઉપર રોજ ચોળી છુરવવો; એટલે કેટલાક દિવસે પથરીનો નાશ થાય છે. (૯) વાતભ્રમ ઉપર:—વાયવર્ણનાં પાન ખારક વાટી લેપ કરી ચોવડા વસ્ત્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાંધવો; એટલે જ્યાં સુધી મસ્તકમાં વાયુનો વિકાર હશે ત્યાં સુધી બળતરા થતી નથી. વાયુવિકાર બંધ થાય એટલે આગ વધા લાગે છે. જેથી પાટો છોડી તે જગોએ કાપરાતું તેલ ચોપડવું. (૧૦) મૂતરખડા ઉપર:—વાયવર્ણનાં મૂળાંમાંનો કાઢો તેના મૂળાંમાંનો કઢક નાખી પાવો. (૧૧) વાંગરોગ ઉપર:—વાયવર્ણના કાઢાએ મહોં ઘોવું એટલે વાંગનો નાશ થશે. (૧૨) વાયુ રોગ ઉપર:—વાયવર્ણના પાનનો રસ કાઢી તે શક્તિ પ્રમાણે ધી નાખી પાવો. અથવા વાયવર્ણની છાલ અને પાન એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની પોટલી વડે શેક કરવો. (૧૩) મસ્તકમાંના વ્રણ ઉપર:—સૂકાયલા વાયવર્ણના પાનતું ધુન્નપાન કરી ધૂણી નાકે કાઢવી; એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવાથી નાકમાં સડેલું હાડકું હોય તે પણ સાફ થાય છે. (૧૪) ગંડમાલા ઉપર:—વાયવર્ણ અને કંચનારની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૫૧૩. વાવળા:—વાવળાતું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન લાંબાં અને નાંજાનાં પાન જેવાં હોય છે. એ પાનનો ઘણો વાસ આવે છે. એ ઝાડતું લાકડું ખેરના લાકડા જેવું મજબુત હોય છે. એ ધમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની છાલના લેપથી ચિત્રાની છાલના લેપની પેઠે બળતરા થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) શુમડાં, વાયુની ગાંઠો, બદ વગેરે ખેસી જવા માટે:—વાવળાના પાનને ધી ચોપડી તે ગરમ કરી બદ ઉપર બાંધવાં એટલે કેટલીકવારે ફાલ્લીગો થાય છે, અને બદ, ગાંઠ વગેરે ખેસી જાય છે. (૨) વાળા ઉપર:—વાવળાની છાલ અને ચંપાની છાલ કચરી બાંધવી એટલે નાફું બળી જાય છે.

૫૧૪. વાવડીંગ:—સં વિડંગ. મં વાવડીંગ. હિં વાયવિડંગ. કં વાયુવિલંગ, તં વાયુ-વિડંગ. ફાં સં બરં-ગ-જ, કાબલી. ઈં બેબેંગ. લાં એબેલી, રીબીસ.

વાવડીંગનાં ઝાડ માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન પાંચ આંગળ લાંબાં તથા ત્રણ આંગળ પહોળાં હોય છે. વાવડીંગના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છા આવે છે. તેને વાવડીંગાં કહે છે. વાવડીંગ એ કૃમિનાશક છે. વાવડીંગ:—તીખાં, ઉષ્ણ, લઘુ, કડવાં, દીપન તથા રૂચ્ય છે; અને વાયુ, કફ, અગ્નિમાંધ, અરૂચિ, બ્રાંતિ, કૃમિ, શ્લેષ્મ, આધ્માન, ઉદર, ખીલકા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષ-દોષ, મલાવજ્વલ, આમ, મેદ તથા મેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) કૃમિ ઉપર:—વાવડીંગનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો; અથવા વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળક નિરોગી થવા ઉપર:—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાં સુધી એક વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એમ દરેક મહિને એક એક વાવડીંગ વધારી ખવરાવવું એટલે બાળકને કદિ પણ રોગ થશે નહિ. (૩) અરૂચિ અને જ્વર ઉપર:—વાવડીંગ અથવા મધની ગોળા મહોંમાં રાખવી એટલે અરૂચિ અને જ્વર (તાવ) અસાધ્ય હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ભમરી આવે તે ઉપર:—વાવડીંગની માળા કરી કાને બાંધવી. (૫) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:—વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) હૃદ્રોગ ઉપર:—વાવડીંગ અને કાળિંજનનું ચૂર્ણ ૪ માસા, ગોમુતમાં નાખી પાવું. એટલે હૃદય માંહેના અસાધ્ય કૃમિ

પડો. (૭) મલશુદ્ધિ થવા માટે:—વાતીમ અને અજમાન ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પીવું એટલે વિષ્ણુ નાશ થશે.

પ૨૫. વાસનવેલ:—સં વસાદની, પાતાલમડી. મં વાસનવેલ. કાં તાન, બુધપાણ. કિં છિરેટા છિરદટા. જં શિવિંદા. કં છુડી, દાગડીમળી. તેં કષરતોમે. તાં કાન્તુકાદી. શં ફરીદ છુડી. લાં કાન્તુચસનિલોસસુ.

એનો વેલો બે વર્ષ પછી ધણેજ ઉચો વધે છે. એ વેલાનાં પાન બારિક હોય છે. એ વેલાનાં નાનાં ટાપવા સારા થાય છે. બેસને વાસનવેલ ખરગવવાથી તેને પુષ્કળ દૂધ આવે છે. પાડળમૂળીઆનાં અભાવે એના મૂળીઆં લે છે. વાસનવેલ—વીરકર, રક્તરોધક, કંજુ બલકર તથા તીખી છે; અને તાવ, કંઠરોમ, પિત્ત તથા ઉષ્ણવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કંઠસર્પ ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળીઆં વાટી પાવાં. (૨) પાણીનાં ખડખાં ખાજવાળેતું કરવા માટે:—કેટલાક ભેદ, વિરોધાત્મક મુસલમાન ફિરસ્તા વેલો માત્ર પ્રશ્નિ ઉત્તમ ઔષધ કહી ભોળા લોકોને આ અમરકાર દેખાડી પૈમા કાઢી લે છે. ઉત્તમ પ્રશ્ના આવશે એમ કહી વાસનવેલની મૂળી નાખી પૈસા લે છે. એ અમરકાર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલનાં પાન સુકાવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી તેની એક કપડામાં પોટલી બાંધી રાખી તે એક વાડકીમાં પાણી ભેંષ તેમાં યોગ્યરી એટલે તે પાણી જડું થવા લાગી કેટલીક વારે ચાકું વડે કુકડા કરવા જેવું થઈ થાય છે. (૩) છર્ણુજ્વર ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળીઆં કકડા કરી તેને પલાળી યોગ્ય પાવાં. અર્થાં રક્તશુદ્ધિ થાય છે. (૪) પીડ ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળીઆં પાણીમાં ધસી પાવાં, અથવા વાસનવેલનાં મૂળીઆં, કાચકાં, અને અતિવિષ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૫) પિત્તવિકાર ઉપર:—વાસનવેલનાં પાનના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવાં. (૬) બાળકનું તાળવું થયે તે ઉપર:—વાસનવેલનાં પાન વાટી ચેપલી કરી તાળવા ઉપર લગાવવી. (૭) વાળા ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પાવાં. (૮) સંધિવાત અને ઉપદંશ વ્યાધિએ સારા પકડાય તે ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળીઆં બકરીના દૂધમાં ઉઘાળી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું.

પ૨૬. વાળો:—સં વાલક. મં વાળા. કિં વાલા. અસ. કં મુડિવાળ. તેં વાલીવેલ. તાં વલીવેર. ઘં મુડપાલ. લાં એન્દ્રેપાંગનમ્પરિકેટસ. ઇં કસ્તેસમાસ.

વાળો ધાસના જેવો થાય છે. એનાં મૂળીઆં વાસ આવે છે. એનાં ભોજાં હોય છે. તે વાલ્યા પછી વર્ષે બે વર્ષે પુષ્કળ મેટા થઈ આરે તજ પ્રસારે છે. તે મૂળીઆં બે વર્ષ પછી તેઓને કચરો અને માટીનો અંશ બીજકુલ ન રહે એમ ધોવા પછી સૂકવે છે. વાળાની ગાંઠો બાળમાં ઠંડાએ ઠંડાએ વાવવાથી ધણી શાભા આવે છે. એ ગાંઠો બહુધા વાડની આસપાસ વાવે છે. વાળો સુગંધિક હોવાને લીધે સુગંધિવાળા પદાર્થો કરવામાં એનો પુષ્કળ અપ થાય છે. વાળો ધણે ઠંડો અને દાદરામક છે. વાળાના પડદા, પંખા ઇત્યાદિ પદાર્થો કરે છે. પાણીમાં સુવાસ આવવા માટે તે પાણીમાં નાખે છે. વાળામાં કાળો અને પીળો એવા બે પ્રકાર છે. વાળો:—દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંભન, લઘુ કડવો, મધુર, કેસ્ય તથા રક્ષ છે; અને જ્વર, ઉલટી, મદ, કફપિત્ત, તથા, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાદ, મૂત્રકૃમ્મ, કોદ, અતિસાર, શ્વાસ, ક્ષોભ, અરુચિ, મણ, લાસાસ્ત્રાવ, રક્તપિત્ત, તથા કડવો નાશ કરે છે. ફળો વાળો:—શીત, કડવો, સુગંધિ, પાચન, સ્તંભન, લેધુ, મધુર તથા રક્ષ છે; અને દાદ, અમ, પિત્તજ્વર, તથા, રક્તરોધ, ઉલટી, પિત્ત, કફ, વિષ, રોગધ્વ, મૂત્રકૃમ્મ, કોદ, જ્વર, મદ, વિસર્પ તથા મજૂનો નાશ કરે છે. પીળો વાળો:—(સં લામજ્જક.) શીત, કડવો, મધુર, પાચક, લઘુ તથા સ્તંભન છે; અને વામ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તથા, દાદ, અમ, મૂત્રજ, રક્તચળ, જ્વર, રક્તરોધ, રવેદ, કૃમ્મ, ઉલટી, મદ, કફ, વિષ, વિસર્પ તથા મજૂનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પરસેવો બહુ છુટે તે ઉપર:—વાળો, નાગરોધ અને ધાણનો ઠંડો પાણીમાં લેવ કરવો. (૨) દાંહરોગ ઉપર:—વાળો, મુખામળી, કચોરા અને સાકરનું ચૂર્ણ યોગ્યતા પાવરાનજીમાં અમર દૂધમાં આપવું. (૩) બાળકોના રક્તાતિસાર અને બીજાં સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉધરસ, કમ અને ઉલટી ઉપર:—વાળો, સાકર, અને મધ, એ યોગ્યતા

મોરચુથુ, હરીતકી, મનશીળ, કડવા લીમડાનાં પાન, સાગરમીઠું, સ્ફટિક અને શંખની ભસ્મ; અને કપૂરનું વસ્ત્રગાળ બારિક ચૂર્ણ લોહના વાસણમાં વાડકીથી મધ નાંખી ઘુટવું. એ નયનશાણુ નામક અંજન તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિશ્ચય નાશ કરે છે. (૧૩) શંખ ૪ ભાગ, મનશીળ ૨ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, અને પીપર અર્ધો ભાગ, એ પ્રમાણે એકત્ર કરી તેની ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાંછમાં અર્બુદ રોગ, મધમાં પિચ્ચટ રોગ તથા સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી અર્બુદ રોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) અંદ્રોદય વર્તી:—રસાંજન, શિલાજીત, કેસર, મનશીળ, શંખ, ઘોળાં મરી અને સાકર ગાયના દૂધમાં ઘુટી ગોળી કરવી, એ વિદેહ રાજાએ નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળી પિલ્લ, કંડૂ, શુક્ર, તિમિર અને અર્બુદનો નાશ કરે છે. (૧૫) બીજ અંદ્રોદય વર્તી:—હરીતકી, વજ, કોષ, પીપર, મરી, બહેડાંનો ગર, શંખ અને મનશીળ, એ સર્વ સમભાગ એકત્ર કરી, ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં ઘુટવું; અને તેની ગોળી કરવી, એ તિમિર, કંડૂ, પટલો, અર્બુદ અને ત્રણ વર્ષના ફૂલનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે. અને અધિક વધેલું માંસ, રતાંધળો, વડસ અને અહિરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૬) નયનામૃત:—પારો અને સીસાની ભસ્મ સમભાગ, એ બન્નેના દુધપટ સુરમો, અને પારાનો ચતુર્થાંશ બીમસેની કપૂર, એનો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાંચ, શુક્ર, અર્ચ અને અર્બુદનો પથ્ય કરવાથી નાશ કરે છે; અને બીજા નેત્રરોગોનો પણ નાશ કરે છે. (૧૭) શશિકલાવર્તી:—કલખાપરી, શંખ, રક્તબોળ અને મોરચુથુ, એ સમભાગ લઘુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ઘુટી તેની ગોળી કરવી, તે તિમિર, કંડૂ, સાવ, અર્ચ અને પિલ્લરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) કુસુમિકાવર્તી:—તલનાં ફૂલ ૮૦, પીંપળીના ચોખા ૬૦, જાંબનાં ફૂલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઘુ પાણીમાં બારિક વાટી ગોળી કરવી; એ ગોળી તિમિર, અર્બુદ, શુક્ર અને માંસવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. (૧૯) અંદ્રપ્રભાવર્તી:—કળદર, કડવા લીમડાનાં પાન, પીપર, મરી, વાવડીંગ, નાગરમોચ, અને હરીતકી તે બકરીના મૂત્રમાં ઘુટી પેંડી કરી છાંયે સૂકવવી. એનું પાણીમાં અંજન કરવું; એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે. ગોમૂત્રમાં અંજન કરવાથી પિષ્ટિકનો નાશ કરે છે; મધમાં અંજન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે, અને સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે. (૨૦) રસકેશ્વરવટી:—કલખાપરી, સિંધવ, મોરચુથુનાં ફૂલ, ટંકણખારનાં ફૂલ, સુંક, મરી અને પીપર, એ ઔષધો કુટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો; પછી ગોળીઓ કરી છાંયામાં સૂકવવી. એ ગોળી મધમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨૧) સિંદુર ૪ ભાગ, કપૂર ૩ ભાગ, મોરચુથુનાં ફૂલ ૧ ભાગ, ઘોળો કાંચો ૩ ભાગ, મુરદાડસિંગ, ભાંગ, ગાયના માખણમાં ખરલ કરી તે ઉપર ભીલામાના તેલનાં ૧૦-૧૨ ટીપાં પાડવાં તથા તાંબાની કથરોટમાં તાંબાને વાસણે ખરલ કરી વીસ પચ્ચીસ વખત પાણીએ ઘોષ પછી ડાબામાં ભરી રાખવું, અને નિત્ય રાત્રે આંખોમાં આંજવું, એટલે પીઆ, રતાશ, કંડૂ, ગળતી, ફૂલ, કાંચ ઇત્યાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે, અને દષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરી ઘસી અંજન કરવું. તેથી કરી અતિ નિદ્રાનું શમન થાય છે. (૨૩) જાંબનાં ફૂલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિંધવ વગેરે બોકડાનાં મૂત્રમાં ખરલ કરી અંજન કરવું, એટલે તંદ્રાનો નાશ થાય છે.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, કુલિત્ય, લસણ, પંડોળાં, તાંદળાં, કારેલાં, મધ, દૂધ, ઘી, કડવા પદાર્થ અપથ્ય:—ક્રોધ, શોક, મૈથુન, તકંકો, દહીં, છાશ, ભાજપાચો, કાલંગડુ, અડદ, મધ, તાંબુલ, ખારા, તીક્ષ્ણ, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૩૧-પાંડુ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—અતિ મૈથુન, અત્યમ્લ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મધપાન, મૃતિકાભક્ષણ, દિવસે ઉઘવું, અત્યંત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અડદ, મિથુન, માછલાનું અતિ ભક્ષણ, એ પદાર્થો સેવન કરનારાઓનું લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઇ, શરીરની ત્વચા આ. જ

પાંડુરોગ યાવ છે. એ રોગને પાંડુરોગ કહે છે, વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃત્તિકામશ્નજન્ય, પ્રાચ પ્રકારનો પાંડુરોગ યાવ છે.

પૂર્વરૂપ:—આમડી કાટવી, મ્હોને શીકાય, ચરીર ગળવું, મૃત્તિકા-મશ્નજ, નેત્ર અને માલોએ રંગ મળ, મૂત્રવું પીળાપણું, અનનુ પાચન ન થવું, એ લક્ષણો પાંડુરોગ થવાના પહેલાં માણસને યાવ

વાતપાંડુ:—આમડી, મૂત્ર, આંખો ધિત્યાદિને રક્ષતા, કાળાપણું, રાતાપણું, યાવ છે. કફ, સોયો ભેંકવા જેવી પીડા, પેટનું ફૂપવું, જામ છલાદિ યાવ છે. **પિત્તપાંડુ:**—મૂત્ર, આંખો, પીળાં યાવ છે; દાઢ, વધા, અને જરે પીડિત હોય છે. મળ પાતળો યાવ છે, શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી યાવ છે. **કફપાંડુ:**—મુખમાથી કફનો ત્રાવ, સોળો, ડોઢાં, આંખો ચરીર ભાર; ત્વચા, આંખો અને મ્હોએ સ્નેહત્વ, એ પ્રમાણે યાવ છે. **સન્નિપાત પાંડુ:**—કહેવાં ત્રણ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. મૃત્તિકામશ્નજન્ય પાંડુ:—માગી ખાવાની જેને ટેવ પડે છે, તેનો વાતાદિકા પૈકી એકાદા હોય કુપિત યાવ છે; માદી દુરા રમની હોય તો વાપુ કુપિત યાવ ખાદી હોય તો પિત કાપે છે; મીડી હોય તો કફ કુપિત યાવ છે, તે માગી પેટમાં ગયા પછી રસાં પાત્રને ફક્ત કરે છે. અને રોક્ષ શુભ પ્રબળ થયો એટલે ને અન્ન ખાવામાં આવે તે ફક્ત થઈ ન છે. તે માદી કાષ્ઠાદિકાના અગ્નિએ પચન થવા મિત્રાય, રમ વહન કરનાર માર્ગમાં જામે છે, અને તેનો રોધ કરે છે. તેથી કરી ઉદિવોનું બળ એટલે સ્વનિષ્પન્નકચ્ચગતિ નહ યાવ છે; ચરીરની શક્તિ અને જોજ એટલે સર્વ ધાત્રોના સાર (હૃદયમાં હોય છે તે) એને ક્ષીણ કરી પાંડુરોગ ઉત્પન્ન યાવ છે. તેમાં, બળ, અગ્નિ અને વર્ણનો નાશ યાવ છે. વિશેષ લક્ષણ:—નેત્ર, ગાંધ, બકુદિ, પાંખાં, શિશ્ન એ ઠંકાણે સોળો, કાકામાં ફૂમિ અને રક્તકદ્દમિશ્રિત રંગ, એ લક્ષણો યાવ છે, પ્રકારને કાષ્ઠ “ ફૂમિપાંડુ ” પણ કહે છે. અસાધ્ય લક્ષણો:—વધુ દિવસનો પાંડુરોગ, વધુ મળ વધારી જડ યાવ એટલે સાધ્ય થતો નથી, બધા સર્ગે સોળો આવેલો હોય ને રોગી સર્વ પદાર્થ પીત્ર જૂએ છે તે, ને માણસનો બધામલો થોડો મળ લીધા રંગનો કદ્દ મિશ્રિત પડે તે, ને પુરુષ દીન એટલું જીવી યાવ છે અને ઘોળો પ્રુણી જેવો યાવ છે અને જોઠારી, મૂત્રાં અને તૃધાની પીડા પામે છે તે રક્તક્ષયથી ને પાંડુરોગી ઘોળો યાવ છે તે, જેના દાત, નખ, આંખો પીળાં થએલાં છે તે, ને પાંડુ વર્ણના પદાર્થસમૂહ જુએ છે તે, અને દાઢ, પગ, ડોઢ, એ ઠંકાણે સોળ, મધ્યદેહ જેના શુષ્ક થયો છે તે અસાધ્ય, એથી ઉપરી સાધ્ય જાણવો. મધ્ય દેહને સોળ; દાઢ, પગ, ડોઢ એ શુષ્ક થએલાં; ઘા અને શિશ્ન એ ઠંકાણે સોળ; મૂત્રપ્રાપ થએલો, તેમજ અતિસાર અને તાવે કરી પીડાએવો રોગી વૈધોએ ઊડવો. પાંડુરોગમાં કમળો યાવ છે:—ને પાંડુરોગી અત્યંત પીળાં દ્રવ્યો સેવન કરે છે. તેનાં પિત્ત રક્તમાંસને ખાળી કુદ કરી કમળારૂપ રોગ કરવાને સમર્થ યાવ છે. તેની આંખો અત્યંત પીળી યાવ છે. ઉદિવોની શક્તિ નહ યાવ છે. ત્વચા, નખ, મુખ, એ અત્યંત પીળાં યાવ છે; મૂત્ર, પુરુષ, દાઢ અને મીળાં યાવ છે; તે પુરુષ જોખામામાંના દેહમાં જેવો પીળો યાવ છે; દાઢ, અન્ન ન પચવું, ફૂર્ણતા, અંગઝાનિ અને અગદેવે તે રોગી પીડિત યાવ છે; જેમાં પિત્તન આવાં એ કમળો એક કાષ્ઠાશય, તથા બીજી યાખા—(રક્તાદિધાતુ)—જિત હોય છે. જેવો રાજ્યદક્ષા સ્વતંત્ર હોય છે તેમ એ સ્વતંત્ર હોય છે. એનીજ બીજી અવસ્થા કુંભકમળો:—કાળ તરે જડ થએલો ને કુંભકમળો તે કદ્દસાધ્ય યાવ છે. કુંભ એટલે કાષ્ઠ, તદ્દત્ત ને કમળો તે કુંભકમળો. પાંડુરોગમાં હૃદયોમક રોગ યાવ છે:—ને વખતે પાંડુરોગનો વર્ણ લીધો, નીચ કિંવા પીળો યાવ છે, અને બળ તથા ઉત્સાહનો નાશ; ઉપ, અગ્નિમાંય, ખારિક જ્વર, સ્ત્રોતોગની છઠ્ઠાનો અગ્રાવ, અગ્ર મરડાઈ આવવું, દાઢ, વધુ, અન્નદેય, જમ, એ ઉપદ્રવ યાવ છે, ત્યારે વાતપિત્તથી રોગીને, કલ્પીત રોગ થયો છે એમ જાણવું.

ઉપચાર:—(૧) સોડના વાસળમાં તપાસી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય કરી, એટલે પાંડુરોગ, શય અને સંમદબળી રોગ દૂર યાવ છે. (૨) દસમૂળ અને સુદનો કારો આપવો; એટલે કદ્દયુક્ત પાંડુ, જ્વર, અગ્નિસાર, સોળો, સંમદબળી, ઉપરમ, આશિ, કંકરોગ અને હૃદયોગનો નાશ યાવ છે. (૩) ચિત્રાં, ગેહા, અરડોસ, કટકી, કરિઆત અને કડવા લીમ્બાનો કારો મધ નાખી પાવો;

ઐટલે પાંડુરોગ અને કમળો નાશ થાય છે. (૪) સાટોડી, કડવો લીનડો, કડવાં પડોળાં, સુંક, કુટકી, ગળો, દારૂદળદર અને હરડેનો કાઢો-સર્વાંગના સોજા, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂંચના, સુખમાં હમ્મેશાં ગમ્યા આવવાં અને કમ્પોગનો નાશ કરે છે. (૫) અરકુડો, ગળો, કડવો લીનડો, કરીઆતુ અને કુટકીનો કાઢો મધ અને ધી નાખી આપવો; ઐટલે કમળો, પાંડુ, રક્તપિત્ત, હલીમક અને કશાદિક વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૬) શિલાજિત, મધ વાવડીંગ, હરીતકી અને સાકરનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી ગધમાં આપવું; ઐટલે પંદર દિવસમાં દેહ બળવાન થાય છે. (૭) ચિત્રચૂર્ણને આવળકંટીના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી, પછી તે ગાયના ધીમાં રાત્રે લેવું. (૮) દેવદારનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા પાણીમાં ૪ માસ લેતા જવું; ઐટલે એક મહિનાની અંદર પાંડુરોગનો નાશ થશે. (૯) હરીતકી ગોમૂતમાં ૨૧ દિવસ ભીંજવી રાખવી, અને તેમાંની એકેક ભજાય કરવી. (૧૦) ચૂળીમાં સહિત કાંસાણુ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું. (૧૧) માટીને નાગકેસર, નેડીમધ, પીંપર અને નસોનરનો કાઢો કરી તેની ભાવના આપવી; પછી તે ભાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી; ઐટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૨) હરીતકીનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમાં આપવું. (૧૩) ગોખરનો કાઢો મધ અને સાકર નાંખી પાવો. (૧૪) ગળોનું સત્ત, મધ અને ધીમાં આપવું. (૧૫) હાંગાટક ચૂર્ણ ચારગણા ધીમાં પ્રથમ ગ્રાસમાં ભોજનની અંદર આપવું ઐટલે અગ્નિ વધે છે. (૧૬) પ્રવાળ ભરખ, દૂધ સાકરમાં આપવી. (૧૭) સુંક, મરી, પીંપર, ચિત્રકમૂળ અને બાળહરીતકીનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બગણો ગોળ નાંખી ત્રણ ત્રણ માસની ગોળાઓ કરવી અને તે પાણીમાં આપવી; ઐટલે પાંડુરોગ અને ચૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૮) વંકે-રીનું બોથું ઠંડા પાણીમાં અગર દૂધમાં ધસી દરેક બે વખત પ્રમાણે સતત ત્રણ મહિના આપવું; ઐટલે પાંડુરોગ, જીહ્વાજ્વર, નાડીજ્વલ, ભગંદર, ગંડમાળ, કચડી, ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે.

પથ્ય:—જીનું જવ, ઘઉં, ખાત, મગ, તુવર અને મસૂરની દાળ; પરવળ, જીનું કોળાં, જીનું કોળાં, ગળો, કાળી શેલડી, તાંદળાં, પુનર્નવા, વંતાક, કાંદા, લસણ, પાકી ફેરીઓ, ધીસોડાં, આમળાં, ગ્રાસ, ધી, તેલ, જવ અને ઘઉંની કાંજી, માખણ, હળદર, તુરા પદાર્થ અને કેસર. અપથ્ય:—રક્તસ્રાવ, ધૂમ્રપાન, ઉલટી, મળમૂત્રાદિકાના વેગનું ધારણ, પરોષો, મૈથુન, શિંગો અને પાનની ભાજી, હાંગ, અકક, પેડ, તાંબુલ, સરસવ, મધ, ખાટા પદાર્થ, ચિરદાન, જડ અને વિદાહી અન્ન.

૩૨—પ્રમેહ. (પરમીઓ)

કારણ:—એક ઠંડાણે નિશ્ચેષ્ટ બેસવું, નિદ્રા, દધિમક્ષણ, ગામમાંના અને પાણીમાંના અતુષ માંસના રસ, અને દૂધ, નવું અન્ન, નવોદકનું સેવન; ગોળાદિકના પદાર્થ અને કષ્કારક પદાર્થ, એ પ્રમેહ થવાનું કારણ જાણવું.

સામાન્ય લક્ષણ:—મૂત્ર ઘણું હોષ ડોળાયલા જેવું હોય છે. મૂત્ર વર્ણમેટ કરી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ જણાવેલા છે. વ્યવહારમાં પેસાળની વખતે જે પ્રમેહમાં અતિશય આગ થાય છે તેને તિડક પ્રમેહ કહે છે. પેસાળના વખતે આગ યતી નથી તેને ઠંડા પ્રમેહ કહે છે. પેસાળના આરંભે તંતુ કિંવા ગોળી પડે છે અને તે સળીથી ઉઘડીએ તો હાય બે હાય લંબાઈતો તાર થાય છે, તેને તંતુમેહ તારમેહ કિંવા લાલામેહ કહે છે. જે પ્રમેહમાં ઘાત પડે છે તેને ઘાતુ પ્રમેહ કહે છે. જેમાં પડ પડે છે તેને પુ પ્રમેહ કહે છે. કંઈક તુરો અને મધુર એવો જે પ્રમેહ પેસાળ સાથે પડે છે તેને મધુમેહ કહે છે. મધુમેહી પુરુષ જે ઠંડાણે પેસાળ કરે છે તે ઠંડાણે ઘાત જમે છે. અર્ધાંમાં પ્રમેહ રોગનો ધણો જ પ્રાદુર્ભાવ થએલો છે. પ્રમેહનો રોગ પુરુષોને જ થાય છે. સ્ત્રીઓને પ્રતિભાસે રજઃપ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી કરી સ્ત્રી સંબંધી સર્વ દોષ શુદ્ધ થાય છે; ઐટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

ઉપચાર—તિડક પ્રમેહ ઉપર:—(૧) ઘોળી ગોક્ષૂર્ણ (ગરણી) નાં ચૂળીમાં ઠંડા પાણીમાં ધસી આપવાં. (૨) ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં બીલામો ધસી પાવો. (૩) આમલીની છાલનો રસ બે તોલા પર્યંત કાંઠી તેમાં કિચિત્ હળદર અને મધ નાંખી તે આપવો. (૪) ઉચરોનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઈ

તેમા કિંચિત્ જરાનું ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે એ વખત આપવો મહુમેહ ઉપ ઉપચાર:—(૧) જાણુડીની છાન નિત્ય ૨ તોલા પર્યંત ખાતી કિવા પામ જલુ અથવા જાણુડીની જૂ ખાતી (૨) કઠાના મૂળીઅ ઉપરની છાવ અમાણુની છાવ નાગરમોચ અને ત્રિકાનો કાઢો કરી આપવે બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર:—ત્રિકા, વેણુના પાન નાગરમોચ અને પકાડમૂળનો કાઠો મધ નાખ આપવો, એટલે તે દુસ્તર બહુમૂત્રનો નાશ કરશે (૩) આદુનો રમ, ખડીસાકર નાખી એ વખત આપ જલુ (૪) કળકીના સુકાયના પાનનો કાઠો મે વખત આપવો સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગોનો અગરસ મધમા આપવો (૨) ત્રિકા, દેવદાર, દારુદળદર અને નાગરમોચનો કાઠો મધ નાખી આપવો (૩) ખાખરાના ફૂનો કાઠો સાકર નાખી આપવો (૪) વાવડીંગ, હળદર, જેળી મધ, સુંક અને ગોખડનો કાઠો મધમા આપવો તે દુસ્તર પ્રમેહનો પચુ નાશ કરશે (૬) ભોવઆવળી, તજ, એલચીદાણા, તમાનપત્ર, કંકોળ ૨૦ અને મરી એકત્ર વાગી ખાવા, એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પચુ નાશ થશે (૭) નિર્મળીનાં મિયા અકેક તોલો છાયામા વાગી પાવા (૮) બકમ લીમડીની લીંગો ળોઓ ચોખાના ધોવશમજુમા વાગી ધી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેહનો તારિત નાશ થશે (૯) ગરમાગા અથવા શમીના કુમળા પાા, યોડુ જીરું બારિક વાગી ગાવના ચોખ્ખા દૂધમાં મેળવી, તેમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવારસાન આપવા (૧૦) કનાનચની ૧ તોલો સખ કાઠો કરી તેમા ચંદનના તેલનાં આર દીરા નાખી તે આપવો (૧૧) વચ્ચેચ ૧ તોલો, અને એલચીદાણા ૧ તોલો, કંકોળ ૧ તોલો, ધોળો કાથો ૧ તોલો અને ચાવડ ૧ તોલો લધ, ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પવને એટલુ તેમાં મુખડનું તેન નાખી, નાની બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી પછી તે ગોળી સવાર સાન જે તોલો કઠા પાણીમા મેળવી તેમા ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાખી તે પાણી પાવુ એ ઔષધથી પ્રદર પચુ નાશ છે (૧૨) ત્રિકાજાત ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, એ સધળું મધમા આપવુ, એટલે સાત દિવસમા દુસ્તર પ્રમેહનો પચુ નાશ થાય છે (૧૩) નવગક ધડ રાત્રે પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારે વાગી વજાગાગ કરી તે પાણીમા ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવુ પ્રમેહ પિટકા:—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ હાડકી થાય છે તે સર્વ સધિના ઠેકાણે થાય છે ત્થા, શ્વાસ, શ્વાસનો સંકોચ મેહ, હેડકી, મદ, વિસર્પ, મર્મસરોષ (મર્મસ્થાનની પીડા) એ પિટકાના ઉપ દ્રવ જલુવા પ્રમેહ પિટકા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉમરાના દૂધનો લેપ કરવો (૨) જાવચો વાગી લેપ કરવો (૩) જલુ ઉપરની ચિંતિત્સા કરવી

પ્રથમ:—ચોખા, જન સામો મઠ, ધડ, કલિત્થ, મગ, દુવર અને ચણીની દાળ, સરગવો, પડેળા, લસણ અપ્રથમ:—મૂત્રરોગનો અવરોધ ધૂતપાન, દિવાનિદા, મૈથુન, વાષ, મિથાન, તેલ, ઊંચ, મગપચુ, કુંધી, ઠેાડુ, શેલકી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ.

૩૩—ખાલરોગ.

કારણ:—ખાતાનું જડાજાદિ બસણુ, વિષભાજન અને દોષકારક અન્નમણુએ કરી દેહમાં પ્રકોપ થઈ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે તે કારણોએ બાળકને બાધિ કૃત્રિજ થાય છે, તેમજ ખાતપિનાની ઉત્પત્તિ રચાતો બ્યધિત દોષ, બાળકોનો અનિયમિત આહાર, ધર્મીજ વખત ઉનાડુ, ધર્મીજ વખત પાણી પાવુ, ગરમીમા જહાર લધ જલુ, દુઝાદિ પદાર્થે જરાડા રાખવાથી વિકૃત થએલા એવા રેવ પાવા વગેરે કારણોએ ખાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે દૂધ પીનારા, દૂધ અને અન્ન ખાનારા, અને ટવગ અન્ન ખાનારા એવાં ત્રણ પ્રકારનાં બાળકો દોષ છે તે જન અને દૂધ દુધ ન દોષ તો બાળક નિરોગી હોય છે દત્તોદ્ભવ એ સર્વ ખાલરોગોનું કારણ છે પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જવર, વિશ્લેષ, કૃષ્ણ, ઉદળી, કપાળ દુખતુ, અભિજ્ઞદ, શોષ અને વિસર્પ એ ઉપાદય થાય છે

બાળકોની અતર્ગન વેદના જાણુચાનો ઉપાધ:—બાળકના રડવા ઉપરથી તેની કમી ભલ્લી પીડા સમજાતી તે બાળક વારવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યાં આપણને હાથ અડાડવા

દે નહિ તે ઠેકાણે તેને કંઈ પણ દુઃખે છે એવું સમજવું. આંખો મીંચાવા ઉપરથી મસ્તક દુઃખે છે એવું સમજવું; મલાવરોધ, ઉલટી, સ્તન ચાટવા અને પેટમાં ગડગડવું, પેટનું ચડવું અને પેટનું ઉંચું થવું, એ લક્ષણોએ તેના ઠેકાણમાં પીડા છે એમ સમજવું. મળમૂત્ર બંધ થવું, કસકાશ તથા ચારે તરફ જોવું એણે કરી તેની બસ્તીમાં તથા ગુલ સ્થાને પીડા થાય છે એમ સમજવું. વેદોએ તેની સોતસો (નાક, મુખ, કાન વગેરે દારો); હાથ પગ વગેરે અવયવ તથા સાંધા વારંવાર જોવા. બાળકને ઔષધ આપવાનું પ્રમાણ:—બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવડીંગના ફળ જેટલું અથવા ગુંબના પ્રમાણમાં ઔષધ આપવું; તેમજ બાળક મોટું થતું જાય તેમ વધારતા જવું. એકેક વર્ષે એકેક માસો વધારતા જવું. કુકુલુક (બાળપુપ્પા) —આ રોગ દૂધના દોષે કરી થાય છે. તે યોગે બાળકની આંખો દુઃખે છે અને પીઆ લાગે છે. તે આંખોને ખુબ લાગે એટલે બાળક કપાળ, નાક તથા આંખો ચોળે છે, અને તેને ગરમીમાં જોવાતું નથી; અને આંખો ઉધડતી નથી. પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ:—ગર્ભિણી માતાનું દૂધ, બાળકને પાવાથી, તેને ઉધરસ, અગ્નિમાંંધ, ઉલટી, ઝાંપડ, અરૂચિ તથા ભ્રમ થાય છે; તે રોતું થાય છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તગતગતું દેખાય છે; આ રોગને પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ કહે છે. એ ઉપર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવાં. તાલુકંટક (તાળવું પડવું.) —તાળવાના માંસમાં કંઈ કુપિત થઈ તાલુકંટક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળુને ખાડો પડે છે; અને તાળવું નીચે લબડે છે; બાળક ધાન લેતું નથી, મહા કષ્ટે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તૃષ્ણા લાગે છે, આંખો ગળું અને મ્હોં દુઃખે છે, ગળું ચોખ્ખું રહેતું નથી તથા જે દૂધ પીએ તે ઝોકી કાઢે છે. મહાપક્ષ વિસર્પ:—બાળકની ઠોકને કિંવા બસ્તીને ધાવડ થાય છે, તેથી કરી બાળક જગતું નથી, તે ધાવડ, રાતા કમળના પાન પ્રમાણે લાલ હોય છે. આ મહાપક્ષ રોગ ત્રિદોષજ છે. એ આંખો ઉપર ઉત્પન્ન થઈ ઉર પર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઈ શુદ્ધ પર્યંત જાય છે. સસણી:—નાના બાળકની પ્રકૃતિ કષ્ટપ્રધાન હોય છે, તે કારણથી તેને પ્રાયઃ ક્ષાત્રયના રોગ થાય છે. પેટમાં કંઈનું જળું થઈ તે વાયુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે, અને તે ઉપર ચડતું ચડતું કાળજીએ વ્યાપી આગળ કંઠાવરોધ થાય છે. પેટ એકસરખું ઉડતું હોય છે. એ સસણી જેવો અતિ સત્વર વર્ધિષ્ણુ એવો પ્રાણવાતક બીજો યોગ નથી. આંકડી:—માતાએ ઉષ્ણ અને વાતુક પદાર્થો સેવન કરવાથી તેનું દૂધ દૂષિત થાય છે; તે બાળકે પ્રાશન કરવાથી તેના મેંદુ તમ થઈ પ્રાણવાહક તંતુ (મજ્જાતંતુ) ક્ષુબ્ધ થાય છે; તેથી કરી હસ્તપાદાદિવયવ થરથર થઈ આંખો સૂકાઈ જાય છે, હાથ પગને વારંવાર આંચકા આવે છે, શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે, અને સ્તનપાનાદિક વ્યાપાર બંધ થાય છે. આંકડી એ મોટા ભયંકર અને પ્રાણનાશક રોગ છે. આ રોગમાં અપસ્મારનાં સર્વ લક્ષણો થાય છે. આ રોગવાળાં છોકરાં નભાવવાં ભારે કઠિન હોય છે. જે બાળકના મસ્તકમાં ઉષ્ણતા ધણી હોય છે. તેને પ્રાયઃ આંકડીનો રોગ થાય છે. ભાર:—આ રોગ દૂધની મલાઈ કિંવા એવા પ્રકારના પદાર્થોનું સેવન થવાથી પેટમાં મલાઈ જેવો કિંવા દેડકા જેવો આકાર થઈ આંતરડામાં ચિકટાઈ રહે છે, પછી ઉત્તરોત્તર તે ઉપર મલાઈ જેવા પુટ ચડી ચડી તે વધતો જાય છે, પછી તેનો આકાર દુધ્યા જેવો જામે છે. તેને નીચે કિંવા બાજુએ અથવા ઉપર છિંક હોય છે, તે તેનું મુખ. તેમાં જે ઉર્ધ્વમુખ હોય તે સાધ્ય, બાજુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટસાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય. આ રોગ છ મહિનાની ઉપરના બાળકને થાય છે. કંવલુ:—આ રોગ પાનયરી જેવો પેટમાં ડાખી બાજુએ ઠીકરાના કકડા જેવો થાય છે. ઉત્કુલિકા:—જેમાં પેટ ફૂલે છે, અને દમ, સોજો એણે યુક્ત એવી બાળકની જમણી કુખમાં ઉત્કુલિકા થાય છે.

બાળપુપ્પા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિકાં, લોધ, પુનર્નવા, આદુ, રીંગણી અને ઉમી ભોંયરીંગણી એ વાટી કઢવી, તે કલ્કનો સુખોષુ લેપ કરવો. (૨) જસતનાં ફૂલ આંખોમાં આંજવાં. (૩) કુંદના પથ્થર ઉપર ચોખ્ખું ઘસી તે ભૂકી વજ્રગાળ કરી, ખુપરાપર નાંખવી. પારિગર્ભિક ઉપર ઉપચાર:—(૧) પીપર મધમાં નાખી ચાટવા આપવી. બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચડાડવું. (૨) સુરવારી હરેડે અને તજ કંડા પાણીમાં ઘસી આપવી. (૩) અજમો, મોથ, જીરું, શહાજીરું અને સુંકેતું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) પ્રવાળ ભસ્મ ગુલકંદમાં

તેમા કિચિત્ જરાજી ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે મે વખત આપવો મધુમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જામુડીની છાન નિત્ય ૨ તોના પર્વત ખાલી કિના પામ જાણુ અથવા જાણુડાની જૂથ ખાલી (૨) કડાના મૂળીઅ ઉપર ઠી છાવ ગામાખાની છાન નાગરમેદા અને ત્રિફળાનો કાઠો કરી આપવો બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર:—ત્રિફળા, વેણના પાન નાગરમેદા અને પડાકમૂળનો કાઠો મધ નાખ આપવો, એટલે તે તુરત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે (૩) આદુનો રમ, ખડીસાકર નાખી એ વખત આપન જવુ. (૪) કાકીના સુખાપના પાનનો કાઠો મે વખત આપવો મર્ચ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગોળાનો અગરસ મધમા આપવો (૨) ત્રિફળા, દેવદાર, દારુદગ્ધર અને નાગરમેદાનો કાઠો મધ નાખી આપવો (૩) ખાખરાના ફૂંતનો કાઠો સાકર નાખી આપવો (૪) વાવડીંગ, હાવર, જેળી મધ, મુક અને ગોખરનો કાઠો મધમા આપવો તે દુત્તર પ્રમેદનો પણ નાશ કરશે (૫) બેલઆરળી, તમ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, કકોળ ૨૦ અને મરી એકત્ર વાગી ખાવા, એટલે અસાધ્ય પ્રમેદનો પણ નાશ થશે (૬) નિર્મળીનો મિયા અકક તોતો છાશમા વાગી પાત્રા (૮) બકમ લીમડીની લીંગો જાણી ચોખાના ધોવરામજુમા વાગી ધી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેદનો તારિત નાશ થશે (૫) ગરમાળા અથવા શમીના કુમળાં પાત્ર, થોડું જીરું બાફિ વાગી ગાપના ચોખ્ખા દૂધમા મેળવી, તેમા ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવારમા આપવો (૧૦) કનામચની ૧ તોલો સહ કાઠો કરી તેમા અંદનના તેનનાં ચાર ગીરા નાખી તે આપવો (૧૧) વશતોચન ૧ તોલો, અને એલચીદાણા ૧ તોલો, કકોળ ૧ તોલો, ધોળો કાષો ૧ તોલો અને માવદળ ૧ તોલો લઇ, ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પડો એટલું તેમા સુખડનું તેન નાખી, નાની બેર જેવડી ગોળીઓ કરવી પછી તે ગોળી સવાર સાજાં કાં તોલો કડા પાણીમા મેળવી તેમ ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાખી તે પાણી પાત્ર એ ઓપધી પ્રદર પણ જલ્ય છે. (૧૨) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હાવરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, એ સહુ મધમા આપવું, એટલે સાત દિવસમા દુત્તર પ્રમેદનો પણ નાશ થાય છે (૧૩) નવદાક પડે રાત્રે પાણીમાં બાંજવી રાખી સવારે વાગી વજાગાગ કરી તે પાણીમા ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવું પ્રમેહ પિટકા:—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ દોડકી થાય છે તે સર્વ સંધિના ઠેકાણે થાય છે તદ્વાજ્ઞાસ, માસનો સકોચ મેહ, હેડકી, મદ, વિસર્પ, મર્મસરોષ (મર્મસ્થાનની પોડા) એ પિટકાના ઉપદ્રવ જાણવા પ્રમેહ પિટકા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉમરાના દૂધનો લેપ કરવો (૨) ખાવચો વાટી લેપ કરવો (૩) મજુ ઉપરની ચિમ્તિઆ કરવી

પૃથ્થ:—ચોખા, જવ, સાગો મઠ, ધર્લ, કુલિત્થ, મમ, તુવર અને ચણીની દાળ, સરગવો, પડોળા, લસણ અપૃથ્થ:—મૂત્રવેગનો અવરોધ કૂમ્ભપાન, દિવાનિદા, મૈથુન, વાન, મિષ્ટાન્ન, તેલ, છાશ, મળપણુ, કુધી, કોણુ, શેલકી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ.

૩૩—ખાલરોગ.

કારણ:—માતાનું જડાનાદિ બસણુ, વિષમાસન અને દોષકારક અનમમણે કરી દેહમા પ્રકોપ થઈ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે તે કારણેએ બાળકને બ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ માતાપિતાનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનો બ્યાધિત હોય, બાળકોનો અનિયમિત આહાર ઘણીજ વખત ઉઘાડવું, ઘણીજ વખત પાણી પાવું, ગરમીમા જહાર લઇ જવું, દુધાદિ પદાર્થ ઉઘાડા રાખવાથી વિકૃત થએલા એવા પેય પાવા વગેરે કારણેએ ખાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે દૂધ પીનારા, દૂધ અને અન્ન ખાનારા, અને કેવળ અન્ન ખાનારાં એવાં તથા પ્રકારનાં માગકો હોય છે તે અન્ન અને દૂધ દુધ ન હોય તો બાળક નિરોગી હોય છે દતોદ્ભવ એ સર્વ બાવરોગોનું કારણ છે પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જવર વિનુલ, કુચલ, ઉલ્લી, કપાળ દુખવું, અભિષ્પદ શોષ અને વિસર્પ એ ઉપદ્રવ થાય છે

ખાળકોની અતર્જિત વેદના જાણનાનો ઉપાય:—ખાળકના રડવા ઉપરથી તેની કમી જાણવી પડે સમજવી તે ખાળક વારવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યાં આંખનું હાથ આડકાડવા

ઉપચાર:—(૧) દાંત આવવાની વખતે ધાવડીનાં ફૂલ, પીંપર અને આમળાના રસમાં મધ નાંખી દાંતના માંસવાળા ભાગને યોળવું. એટલે બાળકને દાંતપીડા થતી નથી. (૨) દાંતની પીડા ઘણી યદ્ય હોય તો ઘોળા નિર્જીડીનાં પૂર્વે બાળકનાં મૂળીયાં લાવી ગળામાં બાંધ્યાં એટલે દાંત સંબંધી ઉપદ્રવ, કુરંડ; તથા એક અંડ ઉતરે છે તેનો નાશ થાય છે. બાળકના તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પદ્મ-કાષ્ઠ, કડવો લીમડો, ધાણા, ગળો અને રક્તચંદનનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) જ્ઞેહીમધ, વંશલોચન, ધાણી, અને રસાંજનનો લેહ બાળકને આપવો. તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) નાગરમોચ, પિત્તપાપડો, વાળો, કાળો વાળો અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો. તે દાહ, ઉલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) ભદ્રમોચ, હરીતકી, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં, અને જ્ઞેહીમધનો મંદોષ્ણ કાઢો આપવો. તે બાળકના નિઃશ્વેષ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૫) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો; તે મોહ ઝાંપડ તથા સાન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૬) નાગરમોચ, રક્તચંદન, અરકુસો, સુંઠ, જ્ઞેહીમધ અને ગળોનો કાઢો—પિત્ત, તૃપા, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૭) અરકુસો, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કરીઆતુનો કાઢો આપવો; તે ઉલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૮) પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા અગ્નિમાંદનો નાશ થાય છે. બાળકના અતિસાર ઉપર ઉપચાર:—(૧) પીપર, મજ્જ, કાકડા-શિંગી, અને નાગરમોચનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે જ્વર, ઉધરસ, ઉલટી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૨) દાહમપાક આપવો. (૩) કડાનાં મૂળીયાંના ઉપરની છાલ છાશમાં વાડી હોંગ નાંખી આપવી. (૪) કડાપાક આપવો એટલે સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૫) ધાણી, સિંધવ તથા આંખાની ગોટલીનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે ઉલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૬) પીપર, રસાંજન અને આંખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ, બીલાં, ધાણા, લોધ્ર, ઇંદ્રજીવ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધ્ર, પીપર અને વાળાનું ચૂર્ણ આપવું. (૯) વાવડીંગ, અજમોદ અને પીપરના તાંદુળનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આભાતિસાર ઉપર આપવું. (૧૦) સુંઠ, અતિવિષ, નાગરમોચ, વાળો, તથા ઇંદ્રજીવનો કાઢો સર્વાતિસારનો નાશ કરે છે. (૧૧) વાળો, માકર અને મધ, એ ચોખાના ઘોવરામણમાં આપવું એટલે રક્તાતસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. બાળકને આપવાના સૂક્ષ્મ રેચ:—(૧) સોનામુખીનો (મેંઢીઆવળનો) કાઢો ગોળ નાંખી શકિત પ્રમાણે આપવો. (૨) સુરવારી હરડે, ગરમ પાણીમાં ધસી પાતી. (૩) રેવંચીનો શિરો ચણેડીભાર અથવા એ ચણેડીભાર મધમાં અથવા ગોળમાં આપવો. (૪) ગુલાબ કળી, બાળહરડે અને સોનામુખીનો કાઢો આપવો. (૫) ઝેરંડા અને ઉંદરની લીડીઓનું ચૂર્ણ લીંચુના રસમાં ખરલ કરી ગુદા અને નાભિ ઉપર લેપ કરવો. બાળકોની સંગ્રહણી ઉપર ઉપચાર:—(૧) અજમો, જીરું, મરી, પીપર, ઇંદ્રજીવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) પીપર, ભાંગ તથા સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) પીપર, સુંઠ, બીલાં, નાગરમોચ તથા અજમાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૪) સુંઠ અને બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું, એથી ત્રિદોષ સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૫) નાગરમોચ, અતિવિષ, બીલાં અને ઇંદ્રજીવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. બાળકોના શ્વાસ કાસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધાણા અને ખડીસાકર ચોખાના ઘોવરામણમાં આપવું. (૨) ધમાસો, પીપર, દ્રાક્ષ, અને હરીતકીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) પીપર, ધમાંસો, દ્રાક્ષ, કાકડાશિંગી, અને ટાકળોનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં આપવું; એ શ્વાસ, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) કાકડાશિંગી, નાગરમોચ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉધરસ, જ્વર, અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૫) વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, ઉલટી અને સ્તનિકારોગનો નાશ કરે છે. (૭) ઘોળા અરકુસાનાં પાન ચોખાના કપડામાં વીંટાળી અંગારામાં શેરી રસ કાઢવો અને તેમાં મધ, પીપર અને તેલીઆ-ટંકણખારની લેલી ભખી નાંખી ચાટણ આપવું. (૮) અરકુસો, સુંઠ, રોંગણી અને ગળોનો

અથવા મધ અને ધીમા આપવી (૫) ખરી પાણીમા કઠાળી તેમા સાકર નાખી તે પાણી આપતાગજું પડે છે તે ઉપર ઉપચાર—(૧) હરીનગ, વજ અને ઉપરેટનો કચ કરો મધ નાખ તે માતાના દૂધમા પાવુ (૨) સાગરસિંગ આપના દૂધમા કિવા ધીમા ઘસી તાગવા ઉપર લેવ કરવે અને ગાયના દૂધમા સાગરસિંગ ઘસી પાવુ (૩) વજ અને જ્યેષ્ઠ દૂધમા અગર ધીમા ઘ: તાગવા ઉપર લેવ કરવો તથા સાગરસિંગ દૂધમા ઘસી પાવુ (૪) વાસનવેન અગર પડળીના વેલાં પાન આરિક વાગી પેડી કરો તે તાગવા ઉપર લગાવવી (૫) કડા કારેલા અને આમાહગરનું ચૂં માખણમા મેઘરી તેની પેડી તાગવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એરકાના પાન ૩ દિવસ માધવ (૬) કારીવજાના પાનનો અથવા કુંઘળીનો રસ કાઢી નેમા શરાની બૂગી અને ખીસાકર નાખી તે પાવો (૭) કુંઘળી શેરી વાગી તેનો લેવ કરવો, અને સાગ્રે તે કાઢી તાગવા ઉપર માધવ ધી યોપાડવુ (૮) જવખાર અને મધ આમળીપર લઈ તાગવા ઉપર યોગ્ય ધાંરના ઉપર ઉપચાર—(૧) રાત્રી કારેજના ફૂન તથા ચોખા અને તેના સમભાગ વજ લઈ રાત્રે કંડા પાણીમા બીંજરી રાખી, તે વામણ ઝાકળમા ઉઘાડું રાખવુ સવારે વાગી તેનો લેવ કરવો (૨) ધોળી ચણેલીનાં પાન વાગી તેનો લેવ કરવો (૩) ગુપામનુ મૂળીધુ પાણીમા ઘસી લેવ કરવો (૪) સાગના પાન અને કામગાના કઠડાની રાખ કરી તેલમા ખરડ કરી ચોપડવી (૫) ગોખીચદન ઘસી ચોપડવુ સરાણી ઉપર ઉપચાર—(૧) સુરવારી હરડે, બહેડા અને જીમીમધ, એ રૂચ્છેદકમા ઘસી તેમા લગાર સિધવ અને મધ નાખી તે ચડાડવુ (૨) નાગરવેનના પાકેના પાનને એરડનેન ચોપડી તે પે ઉપર મૂકી પેટ શેકવુ (૩) ગોળીમા ચણેલી દાળ કરતા પથુ કમી પાપડખાર અથવા સાજખાર નાખી તેમા થોડુ માતાનુ દૂધ નાખી પાષ દેવુ તેથી ઉનગી થશે (૪) ગોરોચન અને હગર નાગરવેલના પાનના રસમા આપવી (૫) પાન સાથે કુંડ, શર, અને હગર નાખી રસ કાઢી આપવો (૬) કારેલીના પાનનો રસ કાઢી તેમા હગર નાખી તે રસ પાવો (૭) ગરમાગાના મિયા નાગરવેનના પાનના રસમા, દૂધમા અગર પાણીમા ઘસી પાઈ દેવા (૮) સતાપાના પાનનો રસ મધ નાખો આપવો (૯) ગોમૂત એક બે વખત માગી હગર નાખી પાઈ દેવુ (૧૦) ડીકામાલી, રેવઝીનો સિરો અને એળીઓ ગરમ પાણીમા વાગી ડુગી છોડી પેટ ઉપર લેવ કરવો આકડી ઉપર ઉપચાર—(૧) ધોળી કુંઘળી લગારેક ચીરી નાકમા ધરી રાખવી, અને સુધાડવી (૨) ગુલામજી તાગવા સિવાય સર્વે ખરતકે, નાક આગળ અને કપાળ ઉપર તથા આખો ઉપર ચોપડવુ (૩) સુરવારી હરડે કંડા પાણીમા ઘસી, હેવાને, જીમ નીચે અને લગારેક જીમને પથુ ચોપડવુ એલાથી ઉપદશ ન થાય તો હરડે, આવગકંડી તથા ખડીસાકર ઘસી અજન કરવુ તથા કાંદાનો ઉપાચ આસ્ટે આસ્ટે ચાવુ રાખવો બ્યાર ઉપર ઉપચાર—(૧) કુંડ, રદાવન બેઘના મૂત્રમા બારી તે મૂત્ર સુકા ખરલ કરી પછી તે વાનખર લેઈ એક ચણેલીમાર સચોરો અથવા સચળની બૂડી સાથે મધમાં આપવા (૨) ગોમૂતમા સાકર તથા મીઠું સમભાગ નાખી તે પાવુ. (૩) કાળખેલ અને ડીકામાળી એકત્ર કરી પાવી (૪) કમુરતી અન્ય પારેવાની હગાર મધમા ચઠાડવી (૫) તોલાબાર પાપડખાર, એક મોઢું વતાક કનાઈના વાસણમા બારી તેનો જે મૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઈ પાણીમા પાવુ (૬) બેડી બોર્સીંગણી અને ઉમો બોર્સીંગણીના કાંદામાં તોલાબાર પાપડખાર ખરડ કરી બેએક આમળી ચગડવુ (૭) કડવી પ્રડોળીના મૂળીમાં પેળીના દૂધમા ઘસી મધ્ય રાત્રે પાવા (૮) જમતી શેડીનો રસ થોડા દૂધમા પાવો (૯) સર્વે કમગના ફૂતનો રસ દહા ગીધા શાકત અનુષાર દૂધમા આપવા (૧૦) બોરેતીની છાવ અને નાગબેરતી કાચલી ગોમૂતમા ઘસી કરોજ બે વખત સિલિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવો (૧૧) બોરેતીની છાવ, ચિત્રકના મૂળીઆ અને અંરેકાના મૂળીઆ, જે મૂત્રમા ઘસી આપવા ઉતાર દર્દી અને માત્ર કંચુ ઉપર ઉપચાર—માર ઉપરના ઉપચાર કરતા ઉત્કુલિપકા રોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) જો કામગી રાખ કડાવવુ અને કરોડાની, સુંક, નાગરમેાન, કડાગ તથા અતિરિપનું ચૂનું માતાને પાવુ એસે કુખરોવનુ નિચારણુ વાલ છે (૨) પેટ મેકવુ અને બીલીનાં મૂળીમાં નાગરમેાચ, પડાડમળ, મિરણાં, બેડી બોર્સીંગણી તથા ઉમો બોર્સીંગણીનો કાંદો એક નાખી પાઈ દેવો કંતોદમ ઉપર

પાનમાં ચમચાભર અજમો, અર્ધી મુઠી વરીઆળી, થોડી હરીતકી અને થોડો સંચળ નાંખી પાન સારી પેઠે ચાવી, સર્વે જલસોનું એકરૂપ થયા પછી તે રસ હથેળીમાં કઢાડી બે ત્રણ ચાંગળાં પાવો. આ કોળા આઠ દશ દિવસે આપવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે કફવાતજન્ય વગેરે વિકાર યથા શક્તા નથી. મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયના દૂધમાં ગોળ નાંખી તે ગરમ કરી આપવો. (૨) એરંડતેલમાં કિંવા ગોમૂત્રમાં દૂધ નાંખી તેમાં ગુગળ નાંખી તે પાવું; એટલે મૂત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. મૂત્રનિગ્રહ ઉપર ઉપચાર:—પીંપર, સુંક, મરી, એલચીદાણા અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી તેનો સાકરના પાકમાં લેહ કરી આપવો. ગંડમાળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વછતાગ અને ખડી-સાકરનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ કપાસનાં મૂળીઆં ચોખ્ખામાં મેળવી તેનો લોટ કરી રોટલી કરી ખાવી. અપસ્માર અને ઉન્માદ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરસ વૃક્ષ અને કરંજનાં બિયાં ઘસી આંખોમાં આંજવાં; એટલે ઉન્માદ, અપસ્માર અને અપતંત્રકનો નાશ થાય છે. (૨) કોળાના રસમાં જેડી-મધનું ચૂર્ણ નાંખી તે સાત દિવસ પ્રાશન કરવું. (૩) ગાયનું ધી, દૂધ, દહીં અને છાણના રસમાં ધી સિદ્ધ કરી આપવું; એટલે અપસ્માર, ઉન્માદ અને આતુર્થિક જ્વરનો પણ નાશ થાય છે. મૂચ્છા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ખીલાનો ગર, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, ચંદન અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) દ્રાક્ષ અને આંબળાં બાફીને વાટવાં તથા મધમાં આપવાં એટલે સંપૂર્ણ દોષથી ચએલી જ્વરયુક્ત મૂચ્છા પણ દૂર થાય છે. (૩) ધમાસાનો કાઢો ગાયનું ધી નાંખી પાવો. દાહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન અને વાળાનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૨) કપૂર, ચંદન, વાળો અને કાયદળનું ચૂર્ણ શરીરે લગાવી પછી પલ્લવ (પાન) ના બિજાના ઉપર ઉંધવું. શીતળા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘેટીનું દૂધ પાવું. કિંવા તુળસીના પાનનું ભક્ષણ કરાવવું. (૨) રક્તચંદન, અરડુસો, નાગરમોચ, ગળો અને દ્રાક્ષનો કાઢો કંડો કરી આપવો. (૩) કડવા લીમડાની છાલનો હિમ કરી આપવો, તેથી કરી અંતર્દાહક જ્વર, જીર્ણજ્વર, શીતળાના ચોગે શરીરમાં ભરેલી કડકી દૂર થાય છે. બાળકો માટી બાધ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:—માટીના બદલે સોનાગેર ખાવા આપવો; એટલે રેચ યથા માટી ખાવાથી ચએલા વિકાર દૂર થાય છે. બાળ ધુંટી ઉપર ઉપચાર:—સુરવારી હરડે, બહેડાં, અતિવિષ, નાગરમોચ, ઇંદ્રજવનો એક દાણો, વાવડીંગના ત્રણ દાણા, અક્ષતકરો, જેડીમધ, એ ઔષધો અરધી મુઠી, વરીઆળી અને સુવા ચમચાભાર, એ સર્વે લઘ અધકચરાં કુટી, કઢવી તે પાણીમાં ઉપલી જલસો ઘસી તેમાં થોડો સિંધવ અને મધ નાંખી તે ચાંગળાભર પાધ દેવું. એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનું થયા પછી નિત્ય ચાણ રાખવું. બાળક છ મહિનાનું થયા પછી ધુંટડો બે અઢી ચાંગળાં પર્યંત વધારવો. નાના બાળકને ખારેક ઘસી પાવી નહિ. કારણ કે તેથી પેટમાં જળું બંધાય છે અને કોઠામાં ગરમી થાય છે.

૩૪—ભગંદર રોગ.

કારણ:—મૂળબ્યાધિનું પરિણામ, ગરમી ભરેલી છતાં તેના ઉપશમાર્થ અતિ દુઃસહ ઔષધો સેવવાથી, તીખા પદાર્થોના અતિ ભક્ષણથી અને આત જગવાથી ભગંદર રોગ થાય છે.

લક્ષણ:—ગુંદાથી બે આંગળ ઉપર, વૃષણથી બે આંગળ પાછળ, પીડા કરનારી એવી ફોલ્લી ઉત્પન્ન યથા કુટી; ગુદા, બસ્તિ અને ભગતું વિદારણ કરે છે. કમ્મરના કપાલાસ્થિને ટોચની લાગે, આગ થાય, કંઠુ છુટે; સજીકા લાગે; એ લક્ષણો ભગંદર થવાનું હોય ત્યારે થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સોનાની સળી તપાવી છિદ્ર મોઢું કરવું; પછી અગ્નિત્રણ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) ખેર, હરડે, બહેડાં અને આવળકંટીનો કાઢો ભેંસનું ધી અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. (૩) ચિત્રક, રૂ, તેડ, પહાડમૂળ, બાવચી, કરેણ, નિવડુંગ, વેખંડ, કળલાવી, હરતાળ, સાજીખાર અને માલકાંકણી, એ ઔષધો નાંખી તેલ કઢવવું, એને સ્પંદન તેલ કહે છે. તે ભગંદર ઉપર ચોપડવું. એ શોષન, રોપણ અને ત્રણુદન છે. (૪) હળદર, કપાસનું દૂધ, સિંધવ, ચિત્રક, ઉન્માળા, મજીઠ અને કઠોમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ ભગંદરનાશક છે. એને નિશાદ તેલ કહે છે. (૫) કરંવીર તેલ:—ઘોળા

કાઠો મધ નાખી આપવો ઉચ્ચકી ઉપર ઉપચાર:—(૧) સોનાગેરનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) પીંપર અને રેણુકમીઝના કાઠામા દાઝિ અને મધ નાખી આપવું (૩) કુઝીનું ચૂર્ણ મધમા આપવું તે ઉચકી અને ધણા દિસસની ઉઘડીનો પથ્થ નાશ કરે છે. ઉચકી ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરીત ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) પીંપગાની છાનની રાખ પાણીમા નાખી તે પાત્રી (૩) આનાની ગોટડા ધાણી અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમા આપવું દૂધ પી લેવી કરનારા બાળકને પીંપર, પીંપગોરૂજ ચરક ચિત્રક અને સુંઠ, એ પચકોનનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૪) મહાગુગ (બીભેરા) ના મૂળીઆં દૂધમાં ધસી પાવા (૫) બાળ આગે, જેઠીમધ અને પીંપર, મધમા ધસી ચાટણુ આપવું તૃપા (તરસ), ઉપર ઉપચાર:—(૧) પીંપર, જેઠીમધ અને આનાના પાનનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) કાળ દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઠો આપવો. આનાહ વાણુ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સિંધવ સુંઠ, એવર અને બારમગુનું ચૂર્ણ ધીમા આપવું તે આનાહ અને વાતથળનો નાશ કરે છે રકતા બાળકને માટે:—ત્રિફળા અને પીંપરનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમા આપવું. બાળકની ક્રીચુના ઉપર ઉપચાર:—(૧) ભોયકોણુ, ધત અને જરનું ચૂર્ણ કરી તેમા ધી નાખી આપવું. અને પડીયા લાગુલું દૂધ સાકર અને મધ નાખી આપવું (૨) ઉમરફળ (ઉમરા)નું ચૂર્ણ ઉપર અને વળનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમા, કિવા કાવળી શખપુષ્પી તથા ઉમરાનું ચૂર્ણ મધ અને ધી નાખી આપવું, અથવા અકંડપુષ્પી તે ઉમરાનું ચૂર્ણ કાષ્ઠફળ અને ઘોળી ધરાનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમા આપવું એ ચાર પ્રાસ્ય બાળકનો રેક, બુદ્ધિ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે (૩) આસમધનો કઠક ૧ ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ એમો ધી નાખી પચન કરી તે બાળકને આપવું એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બાળને વધારે છે સોજા ઉપર ઉપચાર:—નાગરમોષ, કોગાના મિષા, દેવદાર અને ઇન્દ્રજનો પાણીમાં વાગી ભેપ કરવો (૨) સાટોડીના મૂળીઆ વાગી ભેપ કરવો (૩) કુટીને સોજા આળો હોય તો મારીટ રેણુ તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવું અને ગરમ હોય તેણે નાખિપર શેક કરવો નાખિપાક ઉપર ઉપચાર:—(૧) હળદર, ભોમ્ર, ગરુવા અને જેઠીમધના કાઠામા તેન સિદ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડનું અને એતુજ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવું (૨) બકરીની લીડીઓ દૂધમા વાગી ભેપ કરવો (૩) તજ તથા ચદન અથવા ક્ષીરજનું ચૂર્ણ ઉપર નાખવું શુદ્ધપાક ઉપર ઉપચાર:—(૧) પિત્તનાશક કિંચા કરવી બાળકને નિશેરે કરી પ્રાસન અને ભેપન એ વિષયમા રસાન્ન કિતકરક ૩ (૨) શખ, જેઠીમધ અને રસાન્નનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડનું ક્ષત, ફેલ્યા ઇત્યાદિકો ઉપર ઉપચાર:—કડા પડોળ, ત્રિશી, કડવા લીમકાની છાવ અને હળદરનો કાઠો આપવો, એટલે ક્ષત, ફેલ્યા અને જ્વર શાંત થાય છે (૨) પીંપગાની છાવ, રકતચદન (રતાદળી) અથવા રેવચીનું લાકડું પાણીમા ધસી ભેપ કરવો ખસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધ્રુમાસ, હળદર, ઉપલેટ, રાધ અને ઇન્દ્રજન, એ છાસમા વાગી ભેપ કરવો તે શિની, ખસ અને કોદનો નાશ કરે છે (૨) ગધક અને કપૂર પ્રપરેનમા ખરન કરી ભેપ કરવો (૩) રેચ આપવો મુખપાક ઉપર ઉપચાર:—(૧) બર્ધના પાન, દૂધ, દ્રાક્ષ, પડામૂળ અને ત્રિફળાના કાઠાએ મઝકારા બરસા (૨) પીંપગાની છાવ અને પાનના ચૂર્ણનો નેપ કરવો (૩) તપખીર લમાડવી ઉઘરી ઉપર ઉપચાર:—(૧) સખીના પાન ગાયના દહીમાં વાગી ભેપ કરવો (૨) ચોખાના દાણા ધરાના રસમા વાટી ભેપ કરવો (૩) કપીથો અગર સોનાગેર દહીં વાગી ભેપ કરવો (૪) ગોપીચદન ધસી ચોપડનું આદ્યા ઉપર ફેલેટીઓ અથ અવાદે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચદન અને અમર, શુલામળળમા વાટી ભેપ કરવો (૨) ગોપીચદનનો ભેપ કરવો (૩) સોનાગેર, રકતચદન, (રતાદળી) અને ગુનેઅરમાનીનો કડા પાણીમા અથવા ગુલામજ્જમાં વાગી ભેપ કરવો એનાથી ઉઘરી પથ્થ બળ અગ્રક્રિઓ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચદન, ધાણા, અને વાગોનો ગુલામજ્જમા ભેપ કરવો (૨) આવગકટી, ધાણા, વાગો અને નાગરમોષનો ભેપ કરવો (૩) ચણાનો લોટ કડા પાણીમા મેજરી ચોપડવો અને સુકાવા પડી રતાન કરવું પેટડખી (પીડ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) એક લીણ ચીરી તેની એક ફાડ ઉપર ડિકામાળી બરી બીજ ફાડનો રસ તે ઉપર નીચોની ડિકામાળી બરીની ફાડ અગારાપર રાખી ખદખદાવરી, પડી કાઠી લઇ ચૂસાડવી, એટલે પીડ બંધ થાય છે જઠરાગ્નિ પ્રવીણ થાય છે અને કોઠો શુદ્ધ થાય છે બાળકને ઠોગળાં-

ઐટલે દાંતમાંથી લોહી અને પડ વડે છે તે બંધ થઈ હાલનારા દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૩) અરણીનો રસ અને મધ દાંતે ધસવું; ઐટલે રક્તવિકાર બંધ થાય છે. (૪) તુવેરની દાળ, બિલામો, અને અરણીનાં મૂળી-આંને માટલામાં નાંખી રાખ કરી દાંતે લગાડતા રહેવાથી દાંતરોગ દૂર થાય છે. (૫) લોહચૂર, ઐલચી-દાણા, હિરાકરી અને માયકળનું ચૂર્ણ કરી રોજ દાંતે ધસવું. એથી કરી સર્વ દાંતરોગ શમે છે. (૬) ગોગલી ઐરંડાના તાજ દાંતે દાંત ધસવા અને તેનો રસ દાંતે ચોપડવો. (૭) છૂંદ, મીઠું, હરડે અને સાંવરીના કાંટાના ચૂર્ણવડે દાંત ધસવા; ઐટલે દાંતમૂળના ક્ષતો, ચીરા પડે છે તે, સણકા, રક્તસ્રાવ, દાંત હાલવા અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૮) પીંપર, સિંધવ અને છરાતું ચૂર્ણ દાંતમૂળને ધસવું. (૯) ફટકડીની ભૂટી, મધ ને ધીમાં દાલવી ચોપડવી; ઐટલે રક્ત બંધ થાય છે, અને સુખ-પાક દૂર થાય છે. (૧૦) જામનાં પાન, મીઠાળ, ગોખડ, વહેકળ, મણક, લોધ, ખેરની છાલ અને જેદીમધનો કાઠો કરી તેમાં તેજ નાંખી પચન કરવું અને તે લગાવવું; તે દાંત નાડીનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળા પાણીમાં વાટી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી કઢવવી; તેણે કરી દાંત ધસવા ઐટલે હાલનારા દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૧૨) જામનાં પાન, સાટાડી, ગળપીંપળી, કાંટાસરી અને વેખંડ, સુંઠ, અજમો, હરડે અને તલનું ચૂર્ણ મ્હોમાં રાખવાથી, હુર્મધ, દાંતના સણકા, દાંત હાલવા, વળુ, સોજા, કંઠુ, અને કૃમિનો નાશ થાય છે. દાંતકૃમિ ઉપર ઉપચાર:—

(૧) કપૂર અને સેકેલી હાંગ દાઢની નીચે રાખવી. (૨) અરણીનાં પાન અથવા મૂળીઆં ચાવવાં. (૩) અક્લકરો દાઢમાં રાખવો ઐટલે દાંતથળ બંધ થાય છે. (૪) સુંઠ ૧ ભાગ અને કુલાવેલી ફટકડી ૨ ભાગ લઈ એકત્ર કરી તે ૨-૩ વખત ચોપડવી; ઐટલે દાંતથળ તુરત બંધ થઈ જાય છે. (૫) રીંગણીનાં સુકાયલાં ફળ અંગારાપર નાંખી તે ઉપર નળીવાળું ઢાંકણ મૂકી નળી વડે મ્હોંમાં ધૂણી આપવી. ઐટલે કૃમિ દૂર થાય છે. કાનમાં પણ આ ધૂણી આપવાથી કર્ણકૃમિ દૂર થાય છે. (૬) લીલી નગોડ, કાકળંધા (કાંગ કિંવા કાવળી) અને કડવી તુમડી, એ દરેકનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી દાંતમાં રાખવું; ઐટલે કૃમિને પાડી નાખે છે. (૭) ઘોળા ઉપરસાળનાં પાન વાટી ગોળા કરી દાંતમાં રાખવી; ઐટલે કૃમિ પડી દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૮) હિરાકસી, હાંગ, ફટકડી અને દેવદાર, પાણીમાં વાટી ગોળા કરી દાંતમાં રાખવી. ઐટલે કૃમિજ દાંતથળનો નાશ થાય છે. દાંત બળવાન થવા માટે ઉપચાર:—

(૧) બકલીની અંતરછાલ રોજ ચાવવી, ઐટલે દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૨) બદામનાં છોડીઆં બાળા તેણે દાંત ધસવા. (૩) નાગરમોથ, હરડે, સુંઠ, મરી, પીંપર, વાવડાંગ અને કડવા લીંમડાનાં પાન, એ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળા કરી છાયામાં સૂકવી, તે રાત્રે મ્હોંમાં રાખી ઉધવું, ઐટલે દાંત વજ્રવૃદ્ધિ ધટ્ટ થાય છે. કંઠરોગ (ગાંડરોગ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) જવખાર, તેજબળ, પહાડમૂળ, રસાંજન, દાઢ-હળદર અને પીંપરના ચૂર્ણની મધમાં ગોળા કરી મ્હોંમાં રાખવી. (૨) દાઢહળદર, તજ, કડવો લીમડો, રસાંજન અને ઇંદ્રજવનો કાઠો આપવો કિંવા હરીતકીનો કાઠો મધ નાંખી આપવો. કંઠસર્પ—ગળામાં ક્ષે કરી ઉચી, લાંબી એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે, અન્નપાણી જતું નથી, બોલવાને ભારે કઠિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઈ પ્રાણાંતક સ્થિતિ થાય છે. એને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં “વલય-કંઠરોગ” એવું નામ આપેલું છે. એ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વગડાક બોર-ડીની છાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી. (૨) વાસનવેલીનાં મૂળીઆં વાટી પાવાં. (૩) મહુડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ધસી પાવાં. (૪) બહેડાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું. (૫) કંડવળ, શિસમના લાકડાનો વહેર કિંવા કડવું તુરીયું, હોકામાં નાખી પીવું. (૬) કરો-ળીઆતું ઘર અને મલીયાગઈ સમભાગ ચૂર્ણ કરી ચલમમાં નાખી પીવું. (૭) કેવડાનાં કણુસમાંનું ફૂલ ચલમમાં નાખી પીવું. (૮) તોરડીનાં પાન ચોળા મ્હોંમાં ભરી રાખવાં, અને ચાવીને થોડો રસ ગળામાં જવા દેવો. ઐટલે કફ પડી ગળુ મોકળું થાય છે. (૯) ખુળખુળાનું ફળ ચલમમાં નાખી પીવું. (૧૦) ખુળખુળા, સરસવની શિંગોની છાલ, અને પરિપાક (ધાણાના ઝાડ જેવું ઝાડ થાય છે), એ ચલમમાં નાખી પીવું. સુખપાક (મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) પંચવલ્કલો અથવા ગર-માળાની છાલ કિંવા ત્રિફળાના કાઠાના કોગળા કરવા. (૨) કુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના

કરેણના મૂળીઆ, હળદર, દાતીમૂળ, કળાવી મીઠું, ચિત્રક, ખીજોરાનો રસ તથા આકડાનું દૂધ નાખ તૈલ પચન કરી બગદર ઉપર ચોપડવુ (૬) ઉપરે, બર, તન, દાતીમૂળ, ધીંપર, સિધ્ધવ, મધ, હાદર, હરડે, ખજેડા, આવળકદી અને મોરચુથુનો લેપ કરવો (૭) ધોળો અજવનો, ઇંટ, સુંઠ, ગળો આ સાટોડીનો લેપ કરવો (૮) તન, તેડ, મોનીદાતી, મી તથા સિધ્ધવનો મધ નાખી લેપ કરવો (૯) તલ, હરીતકી, લોધ, કડવા લીમડાના પાન, હળદર, વજ, ઉપરેટ અને ધુવાસનો લેપ કરવો, તે બગદર, નોડીમધુ, ઉપદયવજ અને દુધ્નજુનો શીષક અને રોપજુ છે (૧૦) પાચુકજુસા (પાનમાઝરીક) ઉપરની કુસો રક્તમા બરવી, એટલે જખમ બરાધ આવે છે (૧૧) મોગલી એરડાના તેનમા ૩ બીજવ મધુ ઉપર લગાવવુ

પ્રથમ:—ગોખા, મગ, પડોળાં, સરગવો, સર્પ કડવાપદાર્થ, ધી, દૂધ અપ્રથમ:—આયામ, મૈથુન વાહન ઉપર ભેસવુ, જડાન્ન એક વર્ષ સુધી વર્જ્ય કરવુ

૩૫—ભસ્મક રોગ

જલરાગિનના પ્રકાર:—જલરાગિનના વિકાર ચાર પ્રકારના છે વાતદોષે કરી વિરમાગિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગિ, કફદોષે કરી મદાગિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાગિ, એનેજ તીક્ષ્ણાગિ પણ કહે છે જૂખ ધણી લાગે છે એટલે વારવાર અન્ન ભક્ષણ કરે છે અને તે પચન થાય છે પરંતુ શરીરને લાગે નહિ, અને શરીર કૃશ થાય તે ભસ્મકાગિ જણવો

ભસ્મક રોગનાં કારણ:—ગાળે, હાંઘ રાષ, મધક, ઇત્યાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને તામ્ર ભસ્મનું અતિ સેવન, અને કાકમાસ તથા માર્જરમાસના ભક્ષણથી પિત્ત અતિ કુપિત થાય છે, તેણે કરી તીક્ષ્ણાગિ થાય છે, તે કેટલુંક પણ ભક્ષણ કરવા છતાં તેનું પચન ન થતા, ભસ્મ ધણે દરોજ પ્રદીપ્ત હોય છે, તેજ ભસ્મક રોગ તે વાત પિત્ત અને કફે કરી વૃદ્ધ અતિ વૃદ્ધ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે ઉપચાર:—(૧) ભેસવુ દહીં, દૂધ અને ધીનું સેવન કરવુ (૨) વારવાર ખીર ખાવી (૩) કાજુ અથવા ધોળુ નસોતર નાખી ઉકાળેનું દૂધ રેચનાર્થ આપવુ (૪) મોરના કીનાના અદરેનું મગજ પાણીમા વાગી પાવુ (૫) કીના દૂધમા ઉભરાની છાલ વાગી પાવી (૬) ધોળા ગોખા, ધોળા કમળ અને બકરીના દૂધની ખીર કરી ધી નાખી ૧૨ દિવસ ખાવી (૭) ત્રિશળા, નાગર મોચ, વાવડાંગ, પીપર, સાકર અને ધોળા અથેડાના નિયાએ કરેલો લેહ આપવો (૮) અથેડાની નિયા સ્વચ્છ કરી તેની દૂધમાં ખીર કરી ખાવી (૯) ૪૮ દિવસ પર્વત સવારે ૨૪ તોલા પાકેલા કેળા ધીમાં ખાવા, એટલે તે અગ્નિની સપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભસ્મક રોગનો નાશ કરે છે (૧૦) ભોમ કોળાનો રસ દૂધ અને ધી નાખી આપવો (૧૧) કેળનું પાણી પાવુ (૧૨) ઉભરાના મૂળીઆનું પાણી પાવુ, એથી કરી રક્તવિકાર, અગમા જામેની ગરમી અને કડખી, એ વિકાર પણ દૂર થશે

પ્રથમાપ્રથમ:—અજીર્ણ પ્રમાણે

૩૬—મુખરોગ.

કારણ:—જળચર પ્રાણીનું માસ, દૂધ, દહીં, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કુપિત થએલા કશલિ દોષ મુખમા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ દાત ન ધસવા, ધૂમપાન, એ કારણોથી પણ આ રોગ થાય છે

મુખરોગની સંખ્યા:—દંતરોગ ૮, ઓખરોગ ૮, દંતમુશરોગ ૧૫, તાળવાના રોગ ૯, જીભનું રોગ ૫, કંઠરોગ ૧૭ તથા સર્વસર રોગ ૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ

દંતરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સુંઠ અને ધોળા સરસવના કિવા ત્રિશળાના કાદાએ ગવરોર બરવા, એટલે અવાળુમાથી લોહી નિકળે છે, માંસ બરેલું કાઢી નાખે છે, અને અવાળુ પાકે છે તેને મટાડે છે. (૨) લોધ, ખનજ, જીડીમધ અને ગાખનું ચૂર્ણ કરી તેમા મધ નાખી તેનો કાગળો કરવો,

ઐટલે દાંતમાંથી લોહી અને પડ વહે છે તે બંધ થઇ હાલનારા દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૩) અરણીનો રસ અને મધ દાંતે ધસવું; ઐટલે રક્તવિકાર બંધ થાય છે. (૪) તુવેરની દાળ, બિલામો, અને અરણીનાં મૂળી-આંને માટલામાં નાંખી રાખ કરી દાંતે લગાડતા રહેવાથી દંતરોગ દૂર થાય છે. (૫) લોહચૂર, એલચી-દાણા, હિરાકસી અને માચફળતું ચૂર્ણ કરી રોજ દાંતે ધસવું. ઐથી કરી સર્વ દંતરોગ શમે છે. (૬) મોગલી ઝેરડાના તાજ દાંતણે દાંત ધસવા અને તેનો રસ દાંતે ચોપડવો. (૭) છૂંદ, મીઠું, હરડે અને સાંવરીના કાંટાના ચૂર્ણવડે દાંત ધસવા; ઐટલે દંતમૂળના ક્ષતો, ચીરા પડે છે તે, સણકા, રક્તસ્રાવ, દાંત હાલવા અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૮) પીંપર, સિંધવ અને જીરાતું ચૂર્ણ દંતમૂળને ધસવું. (૯) ફટકડીની ભૂકી, મધ ને ધીમાં કાલવી ચોપડવી; ઐટલે રક્ત બંધ થાય છે, અને સુખ-પાક દૂર થાય છે. (૧૦) જાંબનાં પાન, મીઠણ, ગોખરુ, વહેકળ, મજી, લોધ, ખેરની છાલ અને જેડીમધનો કાઢો કરી તેમાં તેલ નાંખી પચન કરવું અને તે લગાવવું; તે દંત નાડીનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગજો પાણીમાં વાટી તેમાં આકડાતું દૂધ નાખી કઢવવી; તેણે કરી દાંત ધસવા ઐટલે હાલનારા દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૧૨) જાંબનાં પાન, સાટાડી, ગજપીપળી, કાંટાસરી અને વેખંડ, સુંઠ, અજમો, હરડે અને તલતું ચૂર્ણ મ્હોમાં રાખવાથી, દુર્ગંધ, દાંતના સણકા, દાંત હાલવા, પ્રણુ, સોજો, કંડૂ, અને કૃમિનો નાશ થાય છે. દંતકૃમિ ઉપર ઉપચાર:— (૧) કપૂર અને સેકેલી હોંગ દાઢતી નીચે રાખવી. (૨) અરણીનાં પાન અથવા મૂળીઆં ચાવવાં. (૩) અક્કલકરો દાઢમાં રાખવો ઐટલે દંતશ્લ બંધ થાય છે. (૪) સુંઠ ૧ ભાગ અને કુલાવેલી ફટકડી ૨ ભાગ લઈ એકત્ર કરી તે ૨-૩ વખત ચોપડવી; ઐટલે દંતશ્લ તુરત બંધ થઈ જાય છે. (૫) રોંગણીનાં સુકાયેલાં ફળ અંગારાપર નાંખી તે ઉપર નળીવાળું ઢાંકણ મૂકી નળી વડે મ્હોંમાં ધૂણી આપવી. ઐટલે કૃમિ દૂર થાય છે. કાનમાં પ્રણુ આ ધૂણી આપવાથી કણ્ઠકૃમિ દૂર થાય છે. (૬) લીલી નગોડ, કાકળંધા (કાંગ કિંવા કાવળી) અને કડવી તુમડી, એ દરેકનાં મૂળીઆંતું ચૂર્ણ કરી દાંતમાં રાખવું; ઐટલે કૃમિને પાડી નાખે છે. (૭) ઘોળા ઉપરસાળનાં પાન વાટી ગોળા કરી દાંતમાં રાખવી; ઐટલે કૃમિ પડી દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૮) હિરાકસી, હોંગ, ફટકડી અને દેવદાર, પાણીમાં વાટી ગોળા કરી દાંતમાં રાખવી. ઐટલે કૃમિજ દંતશ્લનો નાશ થાય છે. દાંત બળવાન થવા માટે ઉપચાર:— (૧) બકલીની અંતરછાલ રોજ ચાવવી, ઐટલે દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૨) બદામનાં છોડીઆં બાળા તેણે દાંત ધસવા. (૩) નાગરમેથ, હરડે, સુંઠ, મરી, પીંપર, વાવડોંગ અને કડવા લીમડાનાં પાન, એ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળા કરી છાયામાં સૂકવી, તે રાત્રે મ્હોંમાં રાખી ઉંધવું, ઐટલે દાંત વજ્રતુલ્ય ધટ્ટ થાય છે. કંઠરોગ (ગલરોગ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) જવખાર, તેજબળ, પહાડમૂળ, રસાંજન, દારૂ-હળદર અને પીંપરના ચૂર્ણની મધમાં ગોળા કરી મ્હોંમાં રાખવી. (૨) દારૂહળદર, તજ, કડવો લીમડો, રસાંજન અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો કિંવા હરીતકીનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. કંઠસર્પ—ગળામાં કંકે કરી ઉંચી, લાંબી એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે, અન્નપાણી જતું નથી, બોલવાને ભારે કઠિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઈ પ્રાણાંતક સ્થિતિ થાય છે. એને વૈદકશાસ્ત્રમાં “વલય-કંઠરોગ” એવું નામ આપેલું છે. એ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વગડાઉ ખોર-ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૨) વાસનવેલીનાં મૂળીઆં વાટી પાવાં. (૩) મહુડાના પાવું. (૪) કંડવળ, શિસમના લાકડાનો વહેર કિંવા કડવું તુરીયું, હોઝમાં નાખી પીવું. (૬) કરો-ચલમમાં નાખી પીવું. (૮) તોરડીનાં પાન ચોળા મ્હોંમાં ભરી રાખવાં, અને ચાવીને થોડો રસ ગળામાં જવા દેવો. ઐટલે કફ પડી જળુ મોકળું થાય છે. (૯) ખુળખુળાવું ફળ ચલમમાં નાખી પીવું. (૧૦) ખુળખુળા, સરસવતી શિંગોતી છાલ, અને પરિપાક (ધાણાના ઝાડ જેવું ઝાડ થાય છે), એ ચલમમાં નાખી પીવું. સુખપાક (મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) પંચતલ્લો અથવા ગર-માળાની છાલ કિંવા ત્રિફળાના કાઢાના કોગળા કરવા. (૨) કુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના

કોમળા કરવા (૩) જામના પાન રોજ ચાવવા (૪) કકોળ અને ખડીમાર દાદની નીચે રાખ
રસ ગળી જવો (૫) પુનાવેલી ફટકડી અને એનચીદાણાની બૂધી મ્હોમા નાંખી લાગ મગની (૬)
અક્ષવક્રાની બૂધી મ્હોમા જીમવને ફેરવવી (૭) ધોળી ચઝોળીના પાન ચાવવા (૮) અરકુસાના રસ
મધ નાખી તેમા ઉપરસાગનાં ચૂળીઆ ધસી તેનો મ્હોમા લેપ કરવો (૯) ચખ્ખઈ માખણમા કાઢ
તેનો મ્હોમા લેપ કરવો (૧૦) ભાગરાના અથવા ઘુવેરના પાન ચાવી લાગ પાકવી, એટલે તરિત ગુ
આવે છે (૧૧) પીંપર, મરી, કાળીજન અને ઇન્જનવુ ત્રણ દિવસ ચર્ચણ કરવું, એટલે મુખપાક
તથા દુર્ગંધની યાતિ ધાય છે તન ખાવા અને તવના તેના કોમળા કરવા (૧૨) ખેરની છાંટ ૪૦૦
તોલા લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોના પાણીમા અષ્ટમાઘ કાઢો કરી ગાળીને આપવો, તેમા જલધન, કપૂર
ચિકણી સોપારી, તજ, એનચી, તમાલપત્ર, નાગકેમર, કસ્તુરી, એ અઢેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી
તે કાઠમા મેળવવું, તેની અગ્રા જેવડી ગોળી કરી તે મ્હોમા રાખવાથી સર્વ મુખપાક રોગ, જિન્દા
રોગ, મોષ્ટરોગ, દત્તરોગ, ગનરોગ અને તાલુરોગનો નાશ ધાય છે

પ્રથમ:—ગોખા, જવ, મગ, કુનિત્પ, કારેલા, પડોળા, કુમળા મૂળા, પાન, તીખા અને કંઠવા
રસ. અપ્રથમ:—ખાદુ, દહીં, દૂધ, ગોળ, અડદ, રક્ષાળ, કઠિયાળ, જડ અને પૌષ્ટિક અન્ન, દિવસે નિદ્રા

૩૭—મૂર્છારોગ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—શીઘ્ર યજ્ઞેષા, પુષ્કળ દોષ સચવ યજ્ઞેષા, વિરૂદ્ધ આકાર સેવન કરનાર
એવા પુરૂષે મગમૂલાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અનિદ્રાતથી, અથવા જે પુરૂષનો સત્ત્વ શુદ્ધ શીઘ્ર યજ્ઞે
હોય એવા પુરૂષના બહારના ને અંદરના મનોવલ્લ સાતમેમા જ્યારે દોષ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મનુષ્યને
મૂર્છા આવે છે એટલે સઘા વહન કરનાર નાડી વાતાહિંકાએ આવૃત્ત યવાથી, સુખદ ખતુ યાન નહ
કરનાઈ એવું અચાન અકસ્માત પ્રાપ્ત ધાય છે સુખદ ખતુ યાન નહ યયુ એટલે મનુષ્ય કાજવત્ પો
છે આ રોગને મોહ કિવા મૂર્છા કહે છે:—મૂર્છામા પિત્ત એ વ્યાપક હોય છે

પૂર્વરૂપ:—હૃદયમા પીડા, જગાસા, ગ્નાનિ, ભ્રાતિ, મૂર્છા, જ્વર, તંદ્રા અને નિદ્રા, એના
લેહ:—મૂર્છામાં પિત્ત અને તન્મોગુણ અધિક, રક્તોગુણ, પિત્ત અને વાયુથી જ્વર ધાય છે
તન્મોગુણ વાયુ અને કંઠથી તંદ્રા તથા તન્મોગુણથી નિદ્રા ઉત્પન્ન ધાય છે મૂર્છાદિક કરતા સંન્યાસ
જોડો છે તે દોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્છાદિક પોને પોતાની મેળે યાત ધાય છે, પરંતુ સંન્યાસ
પોતે પોતાની મેળે યાત થતો નથી સંન્યાસે પીડાએલો મનુષ્ય કાજવત્ યદ્દ મરી ગયા જેવો પડે છે
તેને સોષો ભોક્ષી, કુહિલી લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમા આવે છે

ઉપચાર:—(૧) સરીરપર પાણી છાંટવું, સ્નાન કરવું, રત્નો તથા રત્નોનો હાર અને ઠંડો લેપ
એવું ધારણ થીઆગાનો વાધરો, સુગંધ અને થીત એવા પાન, એ ઉપચારોએ મૂર્છા દૂર ધાય છે
(૨) ધમાસાનો કાઠો ધી નાખી આપવો, અને જે જ્વરનાયક કપાય તે પજુ દોષ જોષ આપવો (૩)
રીંગણી, ગજો, પીંપળીમૂળ, સુંક અને વાયવલ્લનો કાઠો આપવો (૪) કાળીદાસ, સાકર દાડમની છાંટ,
લાન્નજી તથા રાતા, લીલાં અને ધોળા કમળનો કાઠો આપવો (૫) જોરના ઠીલામાનુ મગજ, પીંપર, વાજો
અને નાગકેસર પાણીમા વાગી પાવા અથવા મધમા પીંપર ખાવી (૬) રાત્રે મધમા નિષ્ણા આપવા
અને સવારે નવો ગોળ એકત્ર કરી નિષ્ણાનુ ચૂણ આપવું (૮) નાળીએરના પાણીમા સાતનો લોટ અને
સાકર નાખી પાવું, એટલે હૃદયમાનો ક્રોધ, તૃષ્ણા, મૂર્છા અને જ્વર, એ જો બલકર હશે તોપણ તેનો
નાશ થશે (૯) લસણ મનશીન અને જવનુ અન્નન કરવું

પ્રથમ:—રેયન, હલ્દી, લાલણુ શુદ્ધ, કડવો રસ, પાણીનો મઠ, જૂના જવ રાતી ડાંગર, મગ
અને વડાણની દાળ, દૂધ, સાકર, જીરું કોળું, પડોળા, દાડમ, નાળીએર અને તાંદળને અપ્રથમ:—
તામુક, બાજપાલો, દાત ધસવા, ગરમી લેવી, વિરૂદ્ધ ભક્ષણ, પ્રાચન, ચૈતુન, તીખા પદાર્થ, મગ
મૂત્રનો રોધ અને છાંટ

૩૮—મૂત્રકૃચ્છ્ર.

કારણુ:—વ્યાયામ, તીક્ષ્ણપથ, રક્ષપદાર્થ, દરોજ મધપાન, નિરંતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજદીક સંચાર કરનારાં પદ્ધ્યાદિકાનું માંસ, અને મત્સ્ય, જમ્યા ઉપર જમવું અને કાચા પદાર્થ ધ્યાદિકાના સેવને કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થાય છે. આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે.

સંપ્રાપ્તિ:—સ્વકારણોએ કુપિત થએલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષ ખરતીમાં કોષ પામી જ્યારે મૂત્રનો માર્ગ પાડિત કરે છે ત્યારે માણસને મોટા કષ્ટથી મૂત્રરવાનું બને છે.

ઉપચાર:—(૧) ગોખર, ગરમાળો, દર્ભ, કાશ, ધમાસો, આવળકંટી અને પાપાણુભેદનો કાઢો મધ નાંખી પાવો, એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કઠિન અશ્મરીનો પથ નાશ થશે. (૨) એલચીદાણા, પાપાણુભેદ, શિલાજીત, ગોખર, કાકડીનાં બિયાં, સિંધવ અને કેસરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણ સાથે પાવું એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૂત્ર્યુ હશે તો પથ તે ખચશે. (૩) દ્રાક્ષ, અને ખડીસાકર એકત્ર કુંટી તે દહીંના મંડ સાથે પાવી. (૪) દૂધ ઉષ્ય કરી ગોળ નાંખી પાવું, એટલે તે સર્વ મૂત્રકૃચ્છ્ર, શર્કરા અને વાતરોગને દૂર કરશે. (૫) નાળીએરનું પાણી ગોળ ધાણામાં મેળવી પાવું, તે દાહ સાથેના મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો પથ નાશ કરશે. (૬) શતાવરીનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. (૭) જવખાર પાંચ માસા, સાકરમાં આપવો. (૮) ગોખરના કાદામાં જવખાર નાંખી પાવો. (૯) આવળકંટીનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાંખી આપવો, તે રક્ત, દાહ તથા શળ એણે યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્રનો પથ નાશ કરશે. (૧૦) આમળાંના રસમાં એલચીદાણા ખાવા. (૧૧) કુરકુનાં બિયાં હાશ સાથે આપવાં (૧૨) ખજૂર, આવળકંટી, પીપર, શિલાજીત, એલચીદાણા, જેઠીમધ, પાપાણુભેદ, ચંદન, શેંદાડાનાં બિયાં અને ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર તથા જેઠીમધના કાદા સાથે પાવું, તે અંગ, લિંગ, ગુદા, વિદાણ, શુક્ર એ ઠેકાણાનો દાહ, શર્કરા, અશ્મરી અને શળનો નાશક, ખલ્ય તથા વૃધ્ય છે. (૧૩) ત્રિફળાં, વાયવરણાં, કંકોળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૧૪) શિલાજીત, પાપાણુભેદ, પીપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમાં પાવું. (૧૫) રીંગણીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૬) મૂળીઆં સુદાં ગોખરના ઝાડનો કાઢો સાકર અને મધ નાંખી પાવો; તેથી કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્યવાત દૂર થાય છે. (૧૭) ઉદરની લીડીઓ વાટી તેનો ખસ્તિ ઉપર ઢિંચિત્ ઉષ્ય લેપ કરવો. (૧૮) ગાયના દૂધમાં કડાની છાલ વાટી પાવી, તે ખચકર મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરશે. (૧૯) કાંટે સાવરી (મોચરસ) ની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું.

પથ્ય:—સ્નાન, શીતળ ઉપાટણું, જૂનો રાતો ભાત, હાશ, દૂધ, દહીં, મગની દાળ, સાકર, જૂનું કોળું, પડોળાં, આદુ, કાકડી, ખજૂર, નાળીએર તાંદળજો, શીતળ એવાં અન્ન અને પાન. અપથ્ય:—મધ, શ્રમ, મૈથુન, હાથી, ઘોડા ઉપર બેસવું; ત્રિપમાશન, ત્રિફલશન, તાંબુલ, મત્સ્ય, મીઠું, તૈલપકવ, પેંડ, હીંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, આદ, વાંસના કાંદા, અતિ તીક્ષ્ણ, ત્રિદાહી, રક્ષ, ખાટા પદાર્થ.

૩૯—મૂત્રાધાત. (મૂત્ર ખંધ થવું.)

કારણુ:—મૂત્રપુરીપાદિના વેગોના વિધાતને લીધે વાતાદિ દોષ કુપિત થવાથી વાતકુંડલીકાદિક ત્રયોદશ પ્રકારના મૂત્રાધાત થાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાધાત, એ ઉભયનો ભેદ એટલોજ કે, મૂત્રકૃચ્છ્રને ઠેકાણે કલેશ અધિક હોય નિયંધ અલ્પ હોય છે અને મૂત્રાધાતને ઠેકાણે નિયંધ હોઈ કલેશ અલ્પ હોય છે.

ઉપચાર:—મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી એ ઉપર જે ઔષધો કહેવાં છે, તે દેશ અને કાળ જોઇ સર્વ મૂત્રાધાત ઉપર ચોજવાં. (૧) સુંક, મરી, પીપર, ત્રિફળાં એ સમભાગ અને સર્વેના સમભાગ શુદ્ધ ગુણ લઈ, તેની ગોખરના કાદામાં ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવા છતાં કોષ પથ પ્રકારના ખાવા પીવાનો પ્રતિબંધ નથી. એ પ્રમેહ, વાતરોગ, વાતરક્ત, મૂત્રાધાત, મૂત્રદોષ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) તપાવી ઠંડુ થએલું દૂધ, જટામાંસી, ચંદન, ચોખાનું ધોવરામણ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી

રક્તસહિત ઉચ્ચવાતનો નાશ થાય છે (૩) ધમાસો કિના અરકુમાનો કાઢો આપવો (૪) દશમૂળનો કાઢો, ચિનાજીત અને સાકર નાખી આપવો (૫) ગોખરનો કાઢો, ચિનાજીત અને ગુગળ નાખી આપવો (૬) વાયવરજી, ગોખર અને સુંકનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી આપવો, એટલે કે મૂતરખડા, મૂત્રાધાત અને મૂત્રચક્રોનો નાશ કરે છે (૭) તાડના મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમા વાઈ તેમા સાકર નાખી આપવા (૮) કેસર રાત્રીએ પાણીમા બીંજની રાખી સવારે તેમા મધ નાખી હલાવી પાવુ (૯) શુદ્ધ ચિનાજીત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી પાવુ (૧૦) કાકડીના ત્રિધા સિંધવ અને ત્રિકળાનુ ચૂર્ણ અરમ પાણીમા પાવુ (૧૧) રાગે વાળે, તમાનપત્ર, ઉપરેટ, આવળકટી, ઘેણી મુસળી, એલચીદાણા, રેણુકમીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાનું કેમર, કપૂર, ચદન રક્તચદન ત્રિકટુ પીપળીમૂળ, આસમધ, ચતાવરી, ગોખર કાકડાસિંગી નાઈ, કકોળ અને ડાંગિરની ધાણી સમ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવુ, અને એક ભાગ ચૂર્ણ, બે ભાગ ધી અને સાકર, એ પ્રમાણે પાવુ અથવા ખડી સાકર અને મધની સાથે સવારે સેવન કરવાથી, તે ક્ષય, રક્તપિત્ત પાદ્મહ, અસગર, મૂત્રાધાત, મૂત્ર કૂચ રક્તભાવ વગેરે એ સી પ્રકારના વાયુ અને વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે (૧૨) એલચી, પાપાણભેદ, પીપર, ચિનાજીત, એ સર્વે એકત્ર કરી ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ

પૃથ્થઃ—રાત્રી કાગર, હાસ, દૂધ, દહીં, જૂનુ કોણુ પડોળાં, સેદાક, ખજૂર, નાગીએર, તાકેળ અપૃથ્થઃ—નિશ્ક અન્ન, માર્ગે ચાવવો, રક્ષ, પિંછલી, વિષ્ણી એવા પદાર્થ, મૈથુન, મૂત્રાક્રિડોને વેગ ધારણ કરવો, વેળુના અકુર, વમન

૪૦—અશ્મરી. (પથરી)

કારણઃ—વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રયક્રી અશ્મરી, ધણું કરી કદાચિત હોય ■ એની સારી ચિકિત્સા ન મળે તો તે પ્રાણુ હરણુ કરે છે

સંપ્રાપ્તિઃ—જે વખતે વાયુ બસ્તિમાનું શુક્રયુક્ત કિવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે, ત્યારે અશ્મરી થાય છે જેમ જામના પિત્તમા ગોરોચન એકઠું થાય છે, તેમ બસ્તીમા શુક્રાદિક એકઠું થઈ ગઠ્ઠો બધાય છે

પૂર્વદ્રષ્ટઃ—સર્વે અશ્મરી અનેક રોપાયિત ■ બસ્તિ કુનવી, બસ્તિની આસપાસ અત્યંત પીડા થવી, મૂત્રની ગંધ બોકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવવી, મૂત્રકૂચ, જવર તથા અરુચિ, એ અશ્મરીનું પૂર્વદ્રષ્ટ છે

સામાન્ય લક્ષણઃ—નાસિ, સિવણુ તથા બસ્તિ (છિક્રિ) ના આમળ, ચક્ર થાય ■ અશ્મરીના થોડે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ઠાં છે અશ્મરી મૂત્રમાર્ગયક્રી પેથી તરફ જાય એટલે મૂતરવાને ધગ થતી નથી, તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવું થાય છે અશ્મરીના થોડે બસ્તિમા ક્ષત થવાથી રક્તમિશ્રિત મૂત્ર થાય છે અને મૂતરતા જોરે કરે તો ધણે કસેશ અને પીડા થાય છે નિદોષજ અશ્મરી બહુધા બાળકોનેજ થાય છે શુક્રાશ્મરી માત્ર યોદા માણસનેજ થાય છે

ઉપચારઃ—(૧) કઠાની છાંવ દહીંમા ધમી આપવી (૨) ઘોળે એરડો, બેડી ભોયરીંગણી ઉભી ભોયરીંગણી, ગોખર અને કાળી શેવડીના મૂળીઆ દહીંમા વાગી પાવા (૩) ચિનાજીત મધમા પાવુ (૪) ગોખરના કાઢામા જવખાર નાખી આપવો (૫) હાંગ, એનચીદાણા દૂધ અને ધી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્રરોગ તથા શુક્રરોગનો નાશ કરે ■ (૬) આદુ, જવખાર, હરડે, દારુબગદર અને કાળે સરગવે, એ બકરીના દૂધમા વાગી પાવા, એટલે મૂત્રાશ્મરી કુગી જાય છે (૭) તથ અથોડા કોરેલી, સાતુની સળીઓ ખાખરણુ લાકડું એ સર્વે સમભાગ લઈ માટલામા નાખી પુટ દઈ બાળવં, પછી તેની ચાર માસા રાખ લઈ બકરીના મૂત્રમા ગોળી કરી ખાવી એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવાથી અશ્મરીનો નાશ થાય છે (૮) ગોખરનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેદીના દૂધમા નાખી સાત દિવસ પાવુ (૯) જૂના ધીમા કેસર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી ચક્રોનો નાશ થાય ■ (૧૦) તથા દૂધને ક્ષાર, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવુ અથવા સિંધવ અને બીજોરાનું સેવન કરવુ

(૧૧) ચિમડાનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં; એટલે તે ઔષધ ત્રણ દિવસમાં અશ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુષ્પી એટલે જીને શિરદોડી કહે છે, એનાં મૂળીઆં ગાયના દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવાં; એટલે દાહ્યુક્ત તીવ્ર અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૩) શતાવરીનાં મૂળીઆંનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો; એટલે ઘણા દિવસની અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવર્ણીની છાલ, સુંક, ગોખર, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી ઠંડો યથા પછી તે કાઢો પાવો. તે મૂત્રાશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ અને મૂત્રાઘાતનો નાશ કરે છે. (૧૫) વાયવર્ણીની છાલનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો. (૧૬) સરગવાનાં મૂળીઆંનો કાઢો તીખો, ઉષ્ણ અને અશ્મરીનો નાશ કરનાર છે. અથવા ગંડોડાનાં મૂળીઆં ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી પાવાં. દૂધ ભાત પાવો. (૧૭) તુષોદક (જવની કાંજ) માં હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું. (૧૮) મેંઢીતું દૂધ મધમાં મેળવી પાવું. (૧૯) નસોતર અને ઇન્દ્રજવ, એ બન્નેનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ઘોવરામણમાં આપવું. (૨૦) કલિત્યનો કાઢો ૮ તોલા, ઉન્હાળીતું ચૂર્ણ અને સિંધવ એ માસા નાંખી આપવો. (૨૧) કેળાનો રસ, હોંગ, અને જવખાર, એ એકત્ર કરી પાવું.

પથ્ય:—જવ, કલિત્ય, જુના ચોખા, જુનું કાળું, આદુ, વાંસનો કાઢો. અપથ્ય:—મૂત્ર, મળ અને શુક્રનો અવરોધ, તથા વિષ્ટંભકારક, જડઃએવાં અન્ન પાન તથા વિરુદ્ધાન્ન.

૪૧—મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જેને ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત વગેરે રોગ થએલા છે. તેને મૂત્રરેચન આપવું. મૂત્રરેચન આપવાનાં ઔષધો:—(૧) સૂરોખાર, કબાખચિની, એલચીદાણા, અને રેવંચી, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ, પાશેર દૂધ અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમાં આપવું. (૨) સોનામુખી (મેંઢીઆવળ) ૨ તોલા રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાંખી તે આપવી, એથી કરી રેચ પણ થાય છે. (૩) ગાયતું દૂધ ઉકળતું રાખી તેમાં લીંબોળાઓ પીલવી અને તેમાં સાકર નાખી ૭ ફેરા ગાળી તે પાણી સાતવાર ઉલટાપાલટી કરી પાવું. (૪) એક શેર દૂધમાં એક શેર પાણી મિશ્ર કરી તેમાં ૨ માસા સોરા અને ૬ માસા સોનામુખી નાંખી તે હવાતી ઉમા રહી પેટબર મીતું અને ફરતાં રહેવું, એટલે મૂત્રરેચ થાય છે. (૫) દૂધ બશેર સુધી લઈ કઢાઈના વાસણમાં સાઈ મરમ થાય એટલે તેમાં ફટકડીની ભૂટી ૨ માસા પર્યંત નાંખવી, એટલે તે દૂધ ફાટી જાય છે. પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી લઈ તેમાં એલચીદાણાની ભૂટી અને ખાંડ નાખી તે ઠંડું થયા પછી પ્રાશન કરવું. (૬) ખાખરાનાં સુકાએલાં ફૂલ સુમારે ૧૦ તોલા પર્યંત લઈ તે ઘોષ તેમાં પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દેઈ મંદાગ્નિ ઉપર વરાળ થાય ત્યાં સુધી બાકવાં. પછી તે પીવી તેનું પાણી પાશેર સુધી લઈ તેમાં ખારો નાખી તે પાવું અને બાકી રહેલા પાણીમાં તે બાકેલાં ફૂલ મેળવી પેટપર બાંધવાં. (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪ તોલા, રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે મસળી તેનું પાણી ગાળી લેવું અને તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂટી નાખી તે પાણી શક્તિ પ્રમાણે એક શેર પર્યંત પ્રાશન કરવું, એટલે મૂત્રરેચ શરીરમાંની ગરમી નિકળી જાય છે. એથી કાષ્ટને રેચ પણ થાય છે.

પથ્ય:—ચોખા, દૂધ, ધી, તુવેરતી દાળ, સાકર, ઘઉં. અપથ્ય:—ગોળ, તીખા, ખાટા, તેલકટ, વાયુ કરે એવા પદાર્થ.

૪૨—મેહોરોગ. (જડાક્ર-સ્થૂલતા.)

કારણ:—કફકારક પદાર્થ, મધુર અન્ન, મધુર રસ, સ્નેહઅન્ન એટલે ધૃતપક્વ, ખીચડી વગેરેનું સેવન કરવાથી મેહ વધે છે.

લક્ષણ:—મેહ વધવાથી અન્ય ઘાત જે અસ્થિ વગેરે તેનું પોષણ થતું નથી; તંયા મેહ વધવાથી સર્વ કાર્યને વિષે માણુમ અશક્ત થાય છે, તૃષ્ણા, અલ્પ શ્વાસ, મોહ, નિદ્રા, શ્વાસાવરોધ, નિદ્રા વખતે ઘણું ધોરવું, શરીરને વિષે ગ્જાનિ, હોંકા, ફર્જધ, પ્રસ્વેદ, અલ્પ મૈથુન ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે, અને તેના

ઉદરની પ્રાય શક્તિ યાચ છે વાયુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી આહારને શેષે છે તેથી ભક્ષણ કરેલું અન્ન જલદ પચી જઈ ખીજ આહારની ઇચ્છા કરે છે કદાપિ જમવાનો વખત ચૂરી જાય તો મોગા ધોર વિપદ, પ્રમેદ પિગ્ગા, જ્વર, બગદર, એખારી એકાદો રોગ યાચ છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુ ઉપદ્રવ કરતા મેદા-રોગીનું શરીર બાળે છે

ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાના કાઠાખા ૧ તોલો મધ નાખી ને પાવો (૨) મરારે ઠંડુ અને રવ: પાણી ૪ તોના લઈ મધ નાખી પાવું, અથવા ગરમ પાણી ઠંડુ કરી મધ નાખી પાવું એગ્રે ઠરી ફૂલ યાચ છે (૩) ચવક, જીરૂ, સુંક, મરી, પીપર, હીંગ, સચળ, અને ચિત્રાનું ચૂર્ણ મધમા ખાવું તે મેદનાશક અને અગ્નિદીપક છે

પ્રત્યે:—ચિતા, શ્રમ, જમરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, ચોખા, જવ, ચણા, મસૂર, કુગિત્થ, મગ દુરેર, તીખુ, હાથ, તેલ, બાજીખાનો. અપ્રત્યે:—ચક્ર, શેવડી, અડદ, દિવસે ઉધવું, મુગધી પદાર્થ મધુરાજ, વમન.

૪૩—રક્તપિત્ત.

કારણ અને સ્વરૂપ:—તાપ, અગ્નિનો રોક, પરિશ્રમ, રોક, મુમાશ્રી કરવી, મૈથુન ઇલાકિત્ત અતિ સેવને કરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખારા, તથા ખાટા એ પદાર્થોના અતિ સેવને કરી પિત્તજ્વર થઈ રક્તને કોપાવે છે. પત્રી મુખવાટે અને ગુદાવાટે રક્ત પડવા લાગે છે, તેને રક્તપિત્ત કહે છે

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ:—અન્ન પચન ન થવું, ઉત્તમ, તૃષ્ણા, શ્વાસ, ઉષ્મ, બલકાનિ; પાકુરતા; ભોજન કરવા છતાં પશુ દાહ, શ્રમ, માયાનું કષ્ટવૃત્ત, અતિસાર, ક્ષુધાનાશ ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ યાચ છે મુખવાટે લોહી પડે છે તે સ્પૃશ્ય; ગુદાવાટે પડે છે તે કષ્ટસ્પૃશ્ય; મુખવાટે અને ગુદાવાટે બન્ન ટેકાણેથી પડે છે તે અસ્પૃશ્ય જાણવો

ઉપચાર:—(૧) અરકુમાનો રસ અને મધ સમભાગ કરી આપવા (૨) બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર નાખી તે દૂધ આપવું (૩) અરકુમે, મનુષ અને બાગદરીતરીનો કાઠો આપવો. (૪) ગાયના દૂધમાં પાચપટ પાણી નાખી કઢવવું. પાણી બગી જાય એટલે તે દૂધ પીવું (૫) આમળાનો અર્ક હરોતરીનો મુરખો આપવો (૬) આવળકગીનું ચૂર્ણ સાકર અને ધી એકત્ર કરી આપવું, અથવા આવળકગી ધીમા શેડી તાળવા ઉપર તેની ચેપલી કરી ખૂકરી (૭) જેડીમધ, ધાણા, રક્તચંદન, અરકુમે અને વાળાનો કાઠો મધ અને સાકર નાખી આપવો, એગ્રે શોષ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ યાચ છે (૮) ચખ્ખજીરૂ, ધી અને સાકર એકત્ર કરી આપવું (૯) દૂધની મલાઈ આપવી (૧૦) દ્રાક્ષ, ખેદાણા અને ધાણાનો કાઠો સાકર નાખી આપવો (૧૧) ઉબરાના પાકેના રજા ગોળમાં કિચા મધમા ખાવા આપવા

પ્રત્યે:—જૂના સાઈ ચોખા, કાદરા, રાઈ, દેવડાગર, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, દુરેર મધ દુરેર પદાર્થ, દૂધ ધી, રણસ, કેળું, તાદળખે, પડોળા, જુનું કોણું, ઘોણું કોણું, કંધી, કાર્તીક, શેવડી તથા સાકર અપ્રત્યે:—વ્યાયામ, મુમાશ્રી કરવી, તાપ વેઠવો, મલમલના વેમનો અગ્રાવ, ઘોડા ઉપર બેસવું, બકારો, ધૂત્રપાન, મૈથુન, કષિત્થ, ગોળ, તન, અડદ, દહી, ખારા પદાર્થ, તાણુ, લસણ, ઠંડુ પાન, વિરહાસન, કકવા, ખાટા પદાર્થ, ગીરુ.

૪૪—રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જીર્ણ જ્વર, વળનાગદિ વિષદોષ, વાતરજન, બગદર, મૂળઆધિ પાકુરોગ, ઉદરોગ, લેપોષ પ્રમેદ, ગુળ્મ, ઉષ્મ, પ્લીહા, ત્રિપુષિકા, કાંઠ, ઉપદ્રવ, કૃમિ, વાતરોગ યજ, મૂત્રાપાત, એટલા માટે એકાદો રોગે કરી વ્યાખ ને માલુસ તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવું. અશક્ત, નાનું બાળક અને ગર્ભિણીને રેચ આપવો નહિ. રેચ આપવાનાં ઔષધો:—જેનો કાઠો મધ

છે તેને ત્રિક્ષણાના કાઢામાં કિંવા સુંઠના કાઢામાં ૧ તોલો ઝેરડતેલ આપવું કિંવા બાળહરીતકી અને સોનામુખી (મેઢીઆવળ) નું ૬ માસા ચૂર્ણ, થોડો ગોળ નાંખી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) મધ્યમ કોઠો જેનો છે તેને નસોતર અને સાકર, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં તોલાએ ૪ વાલ, એ પ્રમાણથી પીપરનું ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૬ માસા સુધી આપવું. (૩) ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણે જ દંતીમૂળનું ચૂર્ણ પણ આપવું. (૪) રેવંચીનો શીરો શક્તિ પ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમાં આપવો. (૫) જેનો કોઠો કોઠાર છે, તેને કાંટાવાળા ધંતૂરાનાં મૂળીઆંતું ચૂર્ણ ૧ તોલા પર્યંત ગરમ પાણીમાં સાકર નાંખી આપવું. (૬) સર્વ સાધારણ રેચકોઃ—ગરમાળાનું મગજ પાણીમાં કઢવી શક્તિપ્રમાણે તે પાણી પાવું. (૭) સુરવારી હરડે, બહેડાં, અને આવળકંટીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એનો કાઢો આપવો; એટલે રેચ થાય છે. (૮) સુખેથી ઝાડો થવા માટે અભયાર્દિક મોદકઃ—હરીતકી, મરી, સુંઠ, વાવડીંગ, આવળકંટી, પીપર, પીપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, નાગરમોચ, એ દશ ઔષધો સમભાગ; દંતીનાં મૂળીઆં ત્રણ ભાગ, નસોતર આઠ ભાગ અને સાકર છ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, મધમાં ૧૦ માસા વજનની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવારે ખાઈ ઉપર થોડું ઠંડું પાણી પીવું. જ્યાં સુધી ઝાડો થાય ત્યાં સુધી ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ; નિયમિત વર્તન કરવું, તેથી કરી વિપમજ્વર, અગ્નિમાંધ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, કોઢ, ગુલ્મ, અર્થ (હરસ), ગલગંડ, બ્રમ, ઉદર, વિદાહ, કવલુ, પ્રમેહ, રાજ્યક્ષમા, નેત્રરોગ, વાતરોગ. પેટ ચડવું, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અસ્મરીરોગ, અને પાશ્વ, પીઠ, કમ્બર, અને ઉદર એ ઠંકાણે જે પીડા થાય છે તે, સર્વરોગ દૂર થાય છે. આ અભયાર્દિક મોદક નિરંતર સેવન કરવાથી, ધોળા કશ કાળા થાય છે; અને આ મોદક ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે એમ જાણવું.

રેચ બંધ થવા માટે ઉપચારઃ—(૧) ખડીસાકર પાણીમાં ઝોગાળી પાવી. (૨) ઠંડું પાણીએ નહાવું. (૩) ચોખાના ધોવરામણમાં મધ મેળવી હલકી ઉલટી કરાવવી. (૪) આંખાની છાલ ગાયના દહીંમાં વાટી નાભિ ઉપર લેપ કરવો. (૫) બકરીનું દૂધ પાવું. (૬) દાઢમ વગેરે શીતળ પદાર્થોનું સેવન કરવું. ધી અને ભાત કિંવા દહીં અને ભાત ખાવો.

૪૫—વમનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

કારણઃ—કફ, વિષદોષ, અગ્નિમાંધ, હ્રોગ, કુષ્ઠ, (કોઢ,) વાતરક્ત, બ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર, અને અશ્મિ, એ રોગોમાંથી એકાદો રોગ કાઢી રોગીને હોય નો તેને વમન આપવું.

વમન (ઉલટી) થવા માટે ઉપચારઃ—(૧) કફ પડવાને—પીપર, મીઠળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કાકરવરણા પાણીમાં પાવું. (૨) પિત્ત પડવાને નાટઃ—પડોળાં, અરકુસો અને કડવા લીમડાનાં પાનનું ચૂર્ણ કરી ઠંડા પાણીમાં નાંખી પાવું. (૩) કફ-વાયુની પીડા હોય તોઃ—મીઠળના મગજનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાંખી પાવું. (૪) અજીર્ણ ઉપરઃ—કાકરવરણા પાણીમાં સિંધવ નાંખી પાવાથી, માણસને ઉલટી થઈ અજીર્ણ દૂર થાય છે. (૫) જેઠીમધનો કાઢો ૩ માસા રાખવું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ પડે છે. (૬) તોલો દોઢ તોલો રાખવું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૭) પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત કપાસનાં મૂળીઆંની છાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. એથી કરી થોડો રેચ પણ થાય છે. એક વર્ષની અંદરના બાળકને રાા થી ૪ ચણોહીભાર સુધી આપવું. (૮) કારેલીના કિંવા અરકુસાના પાનનો રસ આપવો. (૯) ગુંજ કિંવા અરધા ગુંજ પ્રમાણે મોરચુથુ કુલાવી તે ગરમ પાણીમાં આપી, ઉપર પેટભર પાણી પી જવું, એથી ઉલટી થઈ વિષદોષ આદિ મટે છે. (૧૦) ઉલટી બંધ થવાનેઃ—હલકો રેચ આપવો કિંવા મકાઈના કણસલાને દાણા સિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધા પૈસાભાર પાણીમાં આપવી. અથવા પીપળાનાં છોડીઆં બાળી પાણીમાં ઝામી તે પાણી પાવું.

૪૬—વજીરોગ.

કારણઃ—વજીરોગે પ્રકારનાં છે. શરીરજ અને આગંતુક. પહેલો રોગ શરીરદોષે થાય છે, બીજો સંઆદિકનો ધા લાગવાથી થાય છે. વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માંસ, આ. સિ. ૪૦

મેઢ, એએને દૂષિત કરી મણુને ઉપજ કરે ■ નાડીમણુ:—જે માણુમ પાકેલુ ગુમકુ અપાત્ર છે એ ધારી ફાડતો નથી કિવા પુષ્કળ પડે યએના મણુની ઉપેક્ષા કરે ■ તેનુ તે પડે (પાય-લોહી) ત્વયા માસ, નાડી ઇત્યાદિ વિદારણુ કરી માર્ગ પાડે છે અને અદર લાલુ થર કરે છે, તથા તે પડે નાડી ને: વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીમણુ (હાડમણુ) અથવા નાસુર કહે છે

ઉપચાર:—ગુમકાને પહેલાં વિમ્બાપન (નાકુ) કિવા કરવી, પછી અવસેચન (રક્ત કાઢવુ), ઉપનાહ (પાટા બાધવો), પાટન (ફાડવુ), શોધન, રોપણ (ભરાવવુ), અને સાતમે ઉપાય વિધિતિનો નાશ કરવો એવા સાત અનુક્રમે ઉપચાર કરવા વિમ્બાપન:—અમ્બગ મ્ત્રી તે જગ્યો કપડુ તપાવી તેણે શેકની અને અગ્રહારે તેન મોખડી ચોળતા જવુ રક્તાવસેચન:—જ્યારે મણુને ધણેજ સોળે તથા મણુકાના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવુ પ્રથમ રક્તને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તે સખ્ધી વિકાર રાત થાય છે એના માટે સપૂર્ણ કિવા કરતા રક્ત કાઢવુ એ કિવા સારી છે ઉપનાહ:—અગ્રથી, જવ, ધક, સજુ એ પૈકી એકના લોટમા થોડુ તેલ કિવા ધી નાખી ખદખદાવી તેની ચેપની કરી તે ગરમ ગરમ સોળપર બાધવી, એટલે સોળે નાશ પામે છે પાટન (ફાડવુ)—મણુના ગુમકા પડે થાય અથવા બાળુના ઠેકાણે પથુ પડે યએનુ માણુમ પડે અથવા બ્યાધિ પ્રસરવા લાગે કે તે ગુમકુ ફાડવુ (૧) કરજ, ચિત્રક અને ફાતીના મૂળાઓના કિવા પારેવાની હગારનો ભેપ કરવો એટલે ગુમકાનો મોળે ઉતરી તે પુટે છે (૨) જવખાર, સાજખાર ટકણખાર, ઇત્યાદિ ક્ષારોનો ભેપ કરવો એટલે ગુમકુ ફાટે છે (૩) પીસોળાના મૂળાઓનો ભેપ કરવો (૪) સજુ, મૂળા, સરગવાના બિયા, તલ, સરસવ, સાતુ અને અગ્રસીને એકત્ર વાડી તેનો ભેપ કરવો તે મણુશોધને ફાડનાર છે (૫) દત્તીમૂળ, અને ચિત્રકમૂળની હાલ, થોરનુ દૂધ, આકડાનુ દૂધ, ગોળ બિલા માનુ ચૂર્ણ, હિરાકસી અને સિધવનો ભેપ કરવો (૬) હરતીદત પાણીમા ઘસી સોળના ઝેરપર એક બિંદુ મૂકવુ, એટલે ઘણા કઠિન સોળને પકવીને ફાટે ■ (૭) જવ અગર ઘઉંના લોટમા ક્ષાર નાખી ભેપ કરવો, કિવા હળદરની રાખ અને ચુનો, અથવા બકરીની લીડીએની રાખનો ક્ષાર અને સાબરમીનુ એકત્ર કરી તેનો ભેપ કરવો તે ગુમકુ ફાડવા નિષે ઉત્તમ છે શોધન:—(૧) તન, સિધવ, જેઠીમધ, કડવા લીમડાના પાન, હળદર તથા નસોતરનુ ચૂર્ણ મધમા મુગી તેવડે ભેપ કરવો, તે મણુનુ શોધન કરનાર છે (૨) તલનો કલક, મીઠુ, હળદર, ફાફળદર, નસોતર, ધી જેઠીમધ તથા કડવા લીમડાના પાનનો ભેપ મણુને શુદ્ધ કરે છે (૩) કડવો લીમડો અને બોરડીના પાન વાગી ભેપ કરવો, કિવા લીમડાના પાન અને તનના કલકનો મધમા ભેપ કરવો, અથવા લીમડાના પાન, તન, દત્તીમૂળ, નસોતર, સિધવ તથા મધનો ભેપ કરવો (૪) હરીતકી, નસોતર, દત્તી, કમનાડી, મધ સિધવ, કારેલીના પાન, ધતૂરાના પાન, ગરમાળાના પાન તથા અજવનાનો પુષ્ક પુષ્ક ભેપ કરવાથી તે ગબીર મણુનુ પજુ શોધન કરે ■ (૫) કડવા લીમડાના પાન અને મધનો ભેપ મણુશોધન કરે છે, કિવા એકનો ઉપર સોળાના મૂળાઆ વાગી ભેપ કરવો, એટલે મણુની શુદ્ધિ થાય છે (૬) કડવા લીમડાના પાન, ધી મધ ફાફળદર અને જેઠીમધનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો ભેપ કરવો, અથવા તેની મત્તી કરી ધાલવી, એટલે તે શોધન કરી બરી લાવે છે રોપણ:—(૧) વડ, ઉચરો, પીપ્પો, કદળ, પીપર, વેતસ, કરેજ, કપાસ તથા કુટકીના કાઠાવડે મણુ ધોવુ, એટલે મણુ જનની રૂપાઈ આવે છે (૨) સાતવિજુની હાન દૂધમાં વાડી ભેપ કરવો તે કુષ્ટ મણુચામક છે (૩) ઉઠાળીના મૂળાઓનુ ચૂર્ણ મધમા ચોપડવુ તે સર્વે મણોને બરી લાવે છે (૪) મચરદંતુનુ ચૂર્ણ ઉપનો ચુનો, ધાવણીના દૂધ અને લોધનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ (૫) તલના કલકનો ભેપ કરવો (૬) તન તથા જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ (૭) કડવો લીમડો અને કડવા પડોળાના કાઠા વડે અથવા આમુંદરાના કાઠા વડે મણુ ધોવુ, એટલે જનની ભરાઈ આવે છે મણુમાંના કીડા નિકળી જવા માટે ઉપચાર:—(૧) કરજ, કડવો લીમડો તથા નજો ડનો રસ મણુમાંના કૃમિનો નાશ કરે છે (૨) લસણ વાગી તેનો ભેપ કરવો (૩) લીમડાના પાન, વજ, હીંગ, ધી, મીઠુ અને સિધવનો ધૂપ ગુમકાને આપવો એટલે તે કૃમિ, રાક્ષસમણુ તથા કડનો નાશ કરે છે. (૪) કમળાના પાનનો રસ મણુ ઉપર ચોળવો અને તેનાજ પાનની ચેપની કરી મણુ ઉપર

લગાવવી. (૫) કપૂરના પાણીવડે વ્રણ ધોવું. (૬) કડવો લીમડો, ગરમાળો, જાંઘ, કપાસ, સાતત્રિણ, ઘોળા કરેણ, તથા ગોમૂત્રવડે વ્રણ ધોવું. અગ્નિદંધ વ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરગોળા સેકી આરિક વાટી તેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવું. (૨) સાતુની સળાઓ બાળી તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) ડાંગરના કુશકાની રાખ ધીમાં ખરલ કરી તેના લેપ કરવો. (૪) કુંવેરનો ગર્ભ અથવા મધ ચોપડવું. એટલે આગ શાંત થાય છે. (૫) તેલમાં ચતુર્થાશ ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાખી હલાવવું, એટલે મલમ જેવું થશે, તે મોરના પીછાવડે વ્રણ ઉપર ચોપડવું. (૬) શંખજીં માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું એટલે અગ્નિદંધ વ્રણ વિસર્પે, કીટ વ્રણ, સણકા, લૂતાવ્રણ, ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ, એ જલદી સારાં થાય છે. (૮) કડવાં પડોળાંનો કોદો તથા કલ્કમાં સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું, તે અગ્નિદંધ, વ્રણ, સણકા, સ્ત્રાવ, દાઢ, તથા ફેડને હઠાવી નાશ કરે છે. (૯) ગાયનું ધી ચોપડવું. (૧૦) છંડવાં સુદાં ૩ વાટી તેના પાણીમાં લેપ કરવો. (૧૧) ત્રિકુળા અને રેશમની રાખ તેલમાં ચોપડવી. (૧૨) મીણ, જેડીમધ, લોખ, રાળ, મોરવેલ, ચંદન અને મજીકના કલ્કમાં ઘૂત સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૧૩) પીપળાની સુકાએલી છાલનું ચૂર્ણ ધીમાં મેળવી ચોપડવું. (૧૪) કેશ બાળી તેની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) રાળ આરિક વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીછાવડે કે રૂવડે ચોપડવું. (૧૬) શુંદીની છાલ, ત્રિકુળાં અને દારૂહળદરના કાદામાં ગોરોચન નાખી તેણે કરી આંખો ધોવી, પછી આંખોને ગાયનું ધી અથવા માખણ ચોપડવું; એટલે આંખો બળતી હશે તે તથા નીવડુંગ અને કપાસના રસવડે આંખ બગડેલી હોય તો સારી થાય છે. (૧૭) રસકપૂર તથા ઘોળો કાચો એક ભાગ, અને અર્ધો ભાગ સિંદુર, એ વ્રણ જણસોનો એકત્ર ખરલ કરી તેથી મોગણું ધી લઇ તેને ૨૧ વાર પાણીવડે ધોવું અને તે કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ખરલ કરેલું ઔપધ નાખી કાંસાની વાડકીવડે સારો ખરલ કરવો, અને તે મલમ દાઢેલા ભાગપર ચોપડવું એ મલમથી આગંતુક વ્રણ, ઉપદંશવ્રણ, કર્ણ સંખધી વ્રણ અને ખરજવાં, એ રોગ પણ સારા થાય છે. આગંતુકવ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આગંતુકવ્રણ ઉપર જેડીમધનું ચૂર્ણ અને ધીનો કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો. તથા શક્તિ અનુસાર કિંચિત્ પિત્તકારક, રક્ત શોષક અને ઉષ્ણ એવા પદાર્થો અને ધી તથા મધ રાત્રે સેવન કરવાં. (૨) છિન્ન ભિન્ન, તથા વિદ્ધ, એ પ્રકારના વ્રણને પ્રથમ રેશમવડે બાંધવું, તથા રોગી વારંવાર જેમ દુઃખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા. (૩) જાત્યાદિ તેલ:—જાંઘ, કડવો લીમડો, કડવાં પડોળાં અને કરંજનાં પાન, મીણ, જેડીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, મજીક, પક્ષકાક, લોખ, હરીતકી, નીલકમળ, મોરથુથુ, ઉપરસાળ, તથા કરંજનાં બિયાં સમભાગ લઈ તેના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. તે વિપવ્રણ, સંપૂર્ણ રેફાટ, ખસ, કંઠૂ, વિસર્પ, કૃમિનો દંશ, શસ્ત્રપ્રદાર; દંધ, વિદ્ધ, એવાં ક્ષતો; તથા નખ દંતથી થએલા ક્ષતો; માંસનું ધર્ષણ, ઇત્યાદિક ઉપર ભરાઇ આવવા વિષે આ તેલ હિતકારક છે. (૪) ધરોના રસમાં કિંવા ટેંટુના રસમાં કિંવા દારૂહળદરની છાલના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું, તે વ્રણ ભરાઇ આવવા વિષે ઉત્તમ છે. (૫) મોગલી એરંડાનાં બિયાંના તેલમાં ૩ ભીંજવી, તે વ્રણ ઉપર ખેસારતા જવું. એણે કરી સર્વ પ્રકારનાં વ્રણ ભરાઈ આવે છે. (૬) રાળ, મીણ, તલનું તેલ, એ સમભાગ લઇ તેમાં થોડું સિંદુર નાખી સર્વનો એક મેળાપ થાય ત્યાં સુધી કઢવું અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી. (૭) ઢોરનું શીંગડું લાગી ગયું હોય તે ઉપર:—તેલ, સિંદુર, માણસના વાળ, એ સર્વ એકત્ર કચરી બાંધવાં, અથવા થોરના ૧ શેર દૂધમાં ૪ તોલા સિંદુર નાખી શીંગડાને તેમાં મોળવું અને ઉપર કપડુ લપેટવું. (૮) બિયવા કરીને એક નાની વનસ્પતિ છે. તે વાટી ચોપડવી, કિંવા તેનું ચૂર્ણ ચોપડવું; એટલે જખમ તુરત સારો થાય છે. નાડીવ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાંઘ, કપાસ, ગરમાળો, કરંજ, દંતીમૂળ, સિંધવ, સંચળ, જવખાર, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી તે નાડીવ્રણમાં ઘાલવી. અથવા થોરનો રસ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી ઘાલવી; તેથી કરી નાડીવ્રણ સાફ થાય છે. (૨) મૂળીઆં અને પાન સુદાં નગોડનું ઝાડ ફૂટી તેનો રસ કાઢી તેના બરોબર તેલ લઈ એકત્ર કઢવી, તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૩) ગરમાળા, હળદર અને મોરડીની છાલનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ અને ધી નાખી તેમાં સૂતરની દીવેટ ભીંજવી તે વ્રણમાં ઘાલવી. (૪) યુગળ, ત્રિકુળાં, સુંઠ, મરી, પીપર, એ

સમભાગ વાગી એનો લેપ કરવો તે ફટ નાડીવણનો તથા ભગદરનો નાચ કરે છે (૫) શલ્ય નાડીવણ ઉપર:—તન, મજા, મધ તથા ધીનો વારવાર લેપ કરવો (૬) રસાનન, દારહગર, દાંદ, મજા, કડવા લીમડાના પાન, નમોતર, માવકાગણી અને દાતીમૂળના ચૂર્ણનો લેપ કરવો ભગદર ઉપર પણ આ ઉપાય ચોખ્ખો (૭) ત્રિફળા, વાતકીંગ અને પીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું એટ નાડીવણ, ભગદર, કોઠ ફૂગ અને પ્રમેહનો નાચ થાય છે સર્વ પ્રમરના પ્રજા ઉપર ઉપચાર:— (૧) પારદાદિ મયદુર ધૂત:—પારો અને ગંધમ્બી કળની, એ કળલી બરાબર મુરદાસિંગ, અને એ બધાના બરાબર કપીવો, કિમિત મોરથુયુ (કુવાવેનું) એ સર્વ એકત્ર ખરવ કરી તેમા ચારગણું શુદ્ધ ધી નાખી ખરવ કરવો, અને એ મધમ રૂની ગડી ઉપર નાખી ચોપડવું એટલે સપૂર્ણ વણ આ નાડીવણનો નાચ થાય છે જે વણ સે કડો આપધોએ ચાત થતા નથી તે એના યોગવડે અત્ય કાગમ સારા થાય છે (૨) પારો, મધક સિદુર, રાગ, કપિવો, મુરદાસિંગ, મોરથુયુ અને કાથો એ સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તેમા ચોગણું ધી નાખી તેનો ખરવ કરવો અને તે રૂની ગડી ઉપર ચોપડી તે વણ ઉપર લગાવવી, એટલે સપૂર્ણ વણોનો નાચ થાય છે (૩) શિષગ પાક ક્ષાવ અને ગધે યુક્ત અને મોહુ અને સજુકા તના સોજનએ વ્યામ જે વણ તે નાચ થવા માટે ત્રિફળાના કાઠામા ૩ માસા શુદ્ધ શુભ નાખી આપના જવુ, અથવા ત્રિફળાના ચૂર્ણ સમાન શુભગ લઈ તેની ગોળીઓ કરી તેમાથી એકે આપવી એટલે તે મવનકતાનો નાચ કરે છે અને વણને શુદ્ધ કરી રૂકરી નાખે છે (૪) જાત્યાદિ ધૂત:—મખા પાન, કડવા પડોગાના પાન અથવા ૧૬, કડવા લીમડાના પાન કડું, દારહગર, ઉપરસાગ મજા, કાથો વાળો, સિધવ, મોરથુયુ જેમમધ, અને કરજના ત્રિયાના કાઠામા ધી નાખી સિદ કરવું અને તેમાં ૩ જીંજની તેનો લેપ કરવો, એટલે તે ઝીણા મ્હોનુ, મર્મ ઉપરનું, વડેનાઈ, અદર ધર કરનાઈ, તથા પોડા કરનાઈ હરકોઈ વણને શુદ્ધ કરે છે, અને ભરી લાવે છે એ ધૂત સિદ કરતી વેળાએ તેમાં મીષ નાખવું એવો વણ પાઠ છે (૫) સ્વર્જિકાદિ ધૂત:—સાજપાર, જવપાર, કપિવો, રેણુક ખીજ, ટકણપાર, ધાળો કાથો, મોરથુયુ એ સર્વેનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ગાપના ધીમા એ પહોર સુધી ખરવ કરવું આ સ્વર્જિકાદિ ધૂત સપૂર્ણ વણનો નાચ કરે છે, વણને ભરી લાવે છે, તથા ફૂગ, કડૂનો નાચ કરી આમડીનો રગ સારો કરે છે (૬) સિદુરનું કાણું મયમ:—સિદુર ૧૨ તોલા મીણ ૧૦ તોલો અને તથા તેવ નવ તોલા એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ મીણ અને તેવ એક વાસણમા નાખી દેવના સગાની ચૂના ઉપર ચૂકવું અગ્નિ મદ સગાવવો મીણ જોગત્ય પછી તેમા થોડું થોડું સિદુર નાખી લાકડીવડે હવાવના જવુ એટલે સિદુર કાણુ થવા માટે છે, તથા ચાર ઉમરા આવ્યા પછી આમગીવડે તથાસવું ગોળી થવા જેવું થાય કે દુરત નીચે ઉતારવું પછી આ તૈયાર થએલા મવનની પટ્ટી વણ ઉપર લગાવવી (૭) તીપાનીના વેલાના પાન બાળી તેની રાખ કરી ધીમા ખરવ કરી તે ચોપડવી (૮) કામ (કાકજમા) ના પાન બાળી તેની રાખ કરી ધીમા ખરવ કરી તે ચોપડવી (૯) શુભડાને ધીનો લેપ કરી તે ઉપર આસુદરાની ડાઘનું ચૂર્ણ ચોપડવું (૧૦) મીણ ૧ તોલો સિદુર ૧ તોલો કામનો રસ ૪ તોલા અને ધી ૪ તોલા લેઈ ૫૫૫ કરી જાડું થવા પછી નીચે ઉતારવું અને મવનની પટ્ટી લગાવવી એવે ઉપદેશવું નાડીવણ, દાંડવણ અને સર્વ પ્રકારના વણ જવની સારા થાય છે (૧૧) સિદુર ૩ તોલા, જે ૧ તોલો, મુરદાસિંગ ૧ તોલો, મોરથુયુ ૧૦ તોલો અને મીણ ૧ તોલો લેવા પ્રથમ તરનું તેવ ૬ તોલા લઈ તેમા મીણ નાખવું તથા અગ્નિ ઉપર તે મૂકી, પાતળું થાય એવે તેમા સિદુર નાખવું, અને મદાગિન ઉપર રાખી ઉમરા આવવા દેવા ચીકડું થાય એવે બાકીના આપધો અદર નાખવાં એ મવનની પટ્ટી લગાવવાથી વણ મલોવણ, નાડીવણ મળુ ખાડુક, ખદ એ સર્વ સારા થાય છે (૧૨) વોકરીની સોની દૂધમા ધસી તે પીવું પથ્ય અવણી કરવી, એટલે નાડીવણ, ભગદર મૂળ્યાધિ, છૂંચું જવર, પાડું શય મડમાજ, છત્યાદિ રોગ દૂર થાય છે (૧૩) કડવા લીમડાના પાન વેપડ, દાંમ, ધી, મીડું અને સિધવની ધૂણી આપવી, એવે ફૂગ કડૂ અને વણનો નાચ થાય છે (૧૪) મનશીંગ શુભગ, સરસવ, દેવનાર, પુષ્કરમૂળ, કળવાતી, રાજ અને ધીની ધૂણી આપવી, એટલે અર્થ, ભગદર,

પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત વ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૫) વડની છાલ, પીંપર, અંબાડા, વેતસ અથવા પરાળ, ખેરડીની છાલ, નાંદરખ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો લોદ્ર, ઉંચરો, પાંપરાની છાલ, મહુડાની છાલ, આરસપીંપળો, સાળી, ટેંદું, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, ખાલકરડે, કદંબની છાલ, આસુંદરો, ભિલામો, એ ૨૩ ઔષધોમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી પાવાથી મળતો અવશ્ન કરનાર વાયુ દૂર થઈ, વ્રણરોગ અને અસ્થિભંગ દૂર થાય છે. અને ચોનિદોષ, દાહ, મેદારોગ અને વિષદોષનો પણ નાશ થાય છે.

પથ્ય:—જીનાચોખા, જવ, ધી, મસૂર, તુવેર, પંડોળાં, કારેલાં, ઘઉં, તાંદળજે, ચીલ, સિંધવ, મીઠા, કડવા, તુરા, એવા પદાર્થો, અને તપાવી ઠંડું કરેલું પાણી. અપથ્ય:—તવું ધાન્ય, તલ, વટાણા, અડદ, કુલિત્ય, ખીચડી, ઠંડું પાણી, દૂધ, શેલડી, ગોળ, ભાજપાલો, તીખા, ખાટા, ખારા, ઠંડા પદાર્થ, મૈથુન, શ્રમ, નિદ્રા, તાંબુલ.

૪૭—વાતરકંત. (રક્તપિતિ.)

કારણ:—ખાટા, તીખા, ક્ષાર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, અપકવ, ઉપાઈ ગએલા, શુષ્ક, એવા પદાર્થોનું સેવન તથા મત્સ્યાદિકોનું માંસ અને પેંડ, મૂળા, કુલિત્ય, વાલ આદિ ઠંડાં ધાન્યો, શાકાદિક. શેકેલા તલ, શેલડીનો રસ, દહીં, કાંજી, છાશ, મધ, વિરૂદ્ધઅન્ન, અધ્યશન, ઇત્યાદિ પદાર્થોનું સેવન; ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, એ કારણોએ તેમજ ઘણું કરી સુકુમાર પુરુષ અને મિથ્યા આહાર વિહાર કરનાર અને રથૂલ (જડા) અને સુખી એવા માણસનું વાતરકંત કુપિત થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—હાથી, અથ અને ઉંટ ઉપર ગમન કરનાર, અને વિદાહનનક અન્ન ભક્ષણ કરનાર, એવા માણસનું આખા શરીરમાંનું રક્ત દૂષિત થઈ પગમાં એકઠું થાય છે. પછી દુષ્ટ વાયુમાં મળે છે. આ રોગમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય છે, એટલા માટે એને વાતરકંત કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—ઘણો પરસેવો આવે છે, કિંવા સમૂળગો આવતોજ નથી, શરીર કાળાશપર જણાય છે, સ્પર્શનું અજ્ઞાનપણું, ક્ષતની અંદર ઘણાજ સણકા, આળસ, અંગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીરપર લીમણાં થવાં, ઢીંચણ, કહોણી, કુલા, કંમર, ખાંધ, હાથ, પગ, ઇત્યાદિકાની સંધિમાં શ્વળ; અંગનું સ્ફુરણ, સણકા, શરીરે બહેરાપણું, કંઠ, સંધિમધ્યે શ્વળ, વારંવાર દાહ થઈ નષ્ટ થાય છે, અને પુનઃ દાહ થાય છે, વર્ણ બદલાય છે અને અંગ ઉપર મંડળની ઉત્પત્તિ, એ વાતરકંતનાં પૂર્વ રૂપો જણાવાં.

અસાધ્ય લક્ષણ:—જે કુલા પર્યંત વ્યાપ્ત થએલો, સમૂહ થએલો, આવ થનાર; અને બલ, માંસ કે ક્ષયાદિ ઉપદ્રવથી યુક્ત જે વાતરકંત તે સાધ્ય, અને એક વર્ષ ઉપર થયેલો વાતરકંત એ અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ગળાના કાઢામાં શુદ્ધ કરેલું શિલાજીત નાંખી તે કાઢો પાવો. (૨) મંજીષ્ઠાદિ કાઢો:—મજ્જક, કડો, ગળો, નાગરમોષ, વજ, સુંક, હળદર, દારૂહળર, અરકુસો, પિત્તપાપડો, ઉપરસાળ, અતિવિષ, ધમાસો, કંવડળ, વાળો, રીંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પંડોળાં, ઉપલેટ, કડૂ, ભારંગ-મૂળ, વાવડીંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, ભાંગરો, પીંપર, મેંદી, પહાડમૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રિફળાં, કરિયાતુ, બકમ લીમડો, અસાણા, ગરમાળો, કાળુ નસોતર, ખાવચો, ચંદન, વાયવણી, કરંજ, અને સાગ, એ સર્વ સમભાગ ઔષધોનો કાઢો કરી નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અહાર પ્રકારના કોદ, વાતરકંત, સુતબદિરિ, વિસર્પ, વિદ્રધિ, અને સર્વ દોષનો જલદી નાશ થાય છે. (૩) લઘુ મજીષ્ઠાદિ કાઢો:—મજ્જક, ત્રિફળાં, કડુ, વજ, દારૂહળદર, ગળો અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો વાતરકંત, ખસ, કાપાલિક કુષ અને રક્તમંડળનો નાશક છે. (૪) અરકુસો, ગળો અને કડુનો કાઢો આપવો. (૫) ગળાના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી તે આપવો. (૬) સુરવારી હરડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી આપવું. (૭) મીથુ, મજ્જક, અને રાળના તેલવડે કિંવા રક્તમોળના તેલવડે અભ્યંગ કરવો; એટલે વાતરકંતની પીડા દૂર થશે. (૮) એરંડમૂળ, અરકુસો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૯) ખેરનો કાઢો બે વાર આપવો. ઉપર ધી ભાત ખાવાં તથા નિર્વાત સ્થળ એ પથ્ય કરવી; એટલે કુષાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય

છે. (૧૦) શુદ્ધ કરેલો કળતારીનો કદ, સુક, મરી, પાંચર અને મીઠાનું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું તે મધ અને ગાયના ધીમા ૧૦ માસા આપવું, એટલે અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પાદોપ, પગ ડું છે તે, માથાનું દુખ, અમાધ્ય વાતરકન અને કોદનો નાશ કરે છે (૧૧) ગોરખમુડી અને કઠનું ચૂર્ણ, મધ અને ધીમા આપવું (૧૨) કડવા લીમડાના પાનનો અગરસ કિંવા તેના પાન ગાયના દૂધમા વાગી રસ કાઢવો અને તે પાવો (૧૩) ખજૂરનો મનક કાઢી તેમા એરડતેન નાખી તે આપવાથી વાતરકન અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે. (૧૪) મોમળી એરડાના નિવાનું તેન, રોમઘરત એવી સર્વ જમાએ દિવસમા ચાર પાંચ વાર ચોપડતા જવું (૧૫) ધોળી ગૂંચનાથીનો કદ ૧ તેવો ગાયના તાજ દૂધમા દિવસમા ત્રણવાર લેવો. એ ઔષધ હરમેશા ૩ મહિના આપવું (૧૬) અમૃતા ધૂત:—મળો લાવી થોડી કુગી તેમા તેના ચોપડ પાણી નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી તેમા કાઠાના ચતુર્થાંશ જેટલું ધી નાખવું, અને ધીનો ચતુર્થાંશ મળોનો કદક કરી અને દૂધ ધીથી ચોમણું તેમા નાખી ધી શેષ રહે ત્યા સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લેઈ પીવું તેણે કરી વાતરકન અને કોદ જનવી દૂર થાય છે

પદ્ધતિ:—રાતાચોખા, ઘઉં, ચણા મગ, છુવેર, મકં, ખકરી, મેઠી, બેચ અને ગાયનું દૂધ, મયાળ, કાવળી, વેતના અકુરે, કુરેકું ચાકવત, કારેલા, તાલળાને, પરવળ (પડોળાં), આમળી, આંક, સુરણ સરમોલ, સાકર દ્રાક્ષ જીવું કોણું, માખણ તાજુ ધી, કડવા પદાર્થ. અપદ્ધતિ:—દિવસ નિંદ્રા, શોક લેવો, ક્રોધ, મૈથુન, આંદ, કુવિત્થ, નાવ વગણા, તેમજ મામ, વિરૂદ્ધ ભોજન, દહીં, શેલડી, ખૂંચા, મધ પાન, કાજી, તવ, તીખા, ઉષ્ણ દુરા, ચીકટા, મીઠું અને તોટના પદાર્થ

૪૮-વ.તરોગ.

કારણ:—રક્ત, શીત, અલ્પ પ્રમાણ, તથા લઘુ એવા અજ ભક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત જાગરણ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કષ, પિત્ત, મગ, ચૂત ઇલાદિ) તથા રક્તનો આવ કરવાથી, એકાદો ખાડો વગેરે ક્ષય ભારા ઝોગગવાથી, નદી વગેરેમા તરવાથી અત્યંત માર્ગ-ક્રમ કરવાથી, અત્યંત આપાસ કરવાથી, અત્યંત વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરવાથી, રસ રક્તનાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી, ઘણી ચિંતાથી શોક વગેરે કારણથી, કૃષ્ટત આપવાથી, મળમૂત્રાદિકોનો અભિપાત થવાથી, ઠાંધી, ઢંટ, થોડા ઇલાદિ શીઘ્રવાહન ઉપર બેસવાથી, કુપિત થએલો જલવાન વાયુ નકામો જ્ઞાતસોમા ભરાઈ સર્વાંગમા કિવા એકાગ્ર વ્યાપનારા નાના તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે

પૂર્વરૂપ:—એ કહી મળેલી વાતવ્યાધિનું જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ તેનેજ પૂર્વરૂપ કહે છે તે જ્વરાદિક પ્રમાણે વિચિત્ર નથી, તથા જે રૂપ વ્યક્ત થાય છે, એટલે દોષાદિ બેદિ કરી સારાં દેખાવામા આવે છે, તેજ તેનું લક્ષણ જણવું. અપાન એટલે વાયુના ચમત્કવ્યથી રત્ન, સકોચ, કપાદિકોના કદાપિ અભાવ થાય છે, તથા યરીરની લઘુતા, વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાવ લઘુતા એટલે સર્વે વાતવિકારોનો અપાવ કરીને અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા એટલે અસ્પષ્ટે કરી, સ્થિતિ નિરોધ નિષ્ક્રિય પતી નથી નાના પ્રકારની વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધિ:—સધિનો સકોચ તથા-સ્તબ્ધ, અસ્થિનો તથા સધિનો ભગ, એટલે હાડકું ભાંગ્યા જેવી પીડા, રોમાત્મ, અસખલ બાપણ, ઠાંચ, પગ તથા મસ્તક સ્તબ્ધ થવું, એટલે ડોક દાલતી ચાતલી રહી જવી, ખજીર પાગળાપણું, કુખડાપણું, અગે સોળે, નિદ્રાનાશ, મર્મધારણ ન થવો, શુક, તથા રજ (સ્ત્રીનું આર્તવ) નો નાશ, કપ, અગને સોળે, મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જનુ તથા ગરદન જે બહાર જવા જવું, કિવા વાકે થઈ જવું, બેદનપીડા સોયો ભોક્ષા પ્રમાણે પીડા થયે આશ્લેષ ભોદ, થમ કુપિત થએલો વાયુ એ પ્રમાણે લક્ષણ કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના બેદનને વિચિત્ર રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે જેમ કરે આદન પાંચ એટલે મન-વાસ્તવ કરનારો થાય છે પચાસપચાસ હેવ એટલે આનકુજનાદિ કરે છે

વાયુરોગ ૮૦ પ્રકારનો છે તેના નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલા છે.

૧ આશ્લેષક:—વાયુ કાપ કરી આખા યરીરમા પ્રસરી, ઠાંધીપર બેસવાથી જેમ માણસનું યરીર ડાલે છે તેમ વારંવાર કરીને જે વાયુ ડાલાવે છે તે

૨ હંતુસ્તંભ:—વાયુ કોપ કરી હંતુવટીનો સ્તંભ કરે છે, અને મ્હોં ફેરવી પકડી રાખે છે. અથવા મ્હોં વાંકા જેવું કરે છે તે.

૩ ઉચ્ચ સ્તંભ:—વાયુ, કદ તથા મેદમાં મળી, પગની ધુંટીઓમાં પ્રસરી, ધુંટીઓ જડ કરી સજ્જ પકડી રાખે છે, તેથી કરી ધુંટીઓ અચેતન થઈ ચાલવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી તે.

૪ શિરોમુલ:—જે વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ, મસ્તકને પકડનાર જે રેખાઓ, તેને નિસ્તેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આ વાયુ અસાધ્ય છે.

૫ બાહ્યાયામ:—જે વાયુ માણસને પીઠ આગળથી ધનુષ્ય જેવું વાળી દે છે તે.

૬ અભ્યંતરાયામ:—જે વાયુ ઉર પાસેથી માણસને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે છે તે.

૭ પાર્શ્વશૂળ:—જે વાયુ કોષ્ટને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૮ કટિમુલ:—જે વાયુ કમરનો સ્તંભ કરે છે તે.

૯ દંડાપતાનક:—જે વાયુ દંડની માફક ગાત્રોનો સ્તંભ કરે છે તે.

૧૦ ખલ્લી:—જે વાયુ પગ, પેટ, પેદુ, કૂલા, ધુંટીઓ અને હાથ એ ઠેકાણે ક્રમે કરી પ્રસરી, શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૧૧ જિહ્વાસ્તંભ:—જે વાયુ શબ્દવાહિની શિરા સુધી જઈ જીભનો સ્તંભ કરે છે, તેથી કરી અન્ન પાણી મોટા કષ્ટે કરી ગળામાં ઉતરે છે, અને ખોલાવું નથી તે.

૧૨ આર્દ્રિત:—જે માણસ ઉંચા પદાર્થોને હસ્તાદિકે કરી પકડી લે છે, ધણી કઠિન પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, ધણું હસે છે, અંગ ઉપર ધણો ભાર ઉંચકે છે, અને વિપ્રમ શયન કરે છે, એટલે ઉંઘમાં માણસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાંકું, ચુકું, નીચું રહી જાય; ઇત્યાદિ કારણે વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, જોષ્ટ, ગાલ, લલાટ અને આંખોની સંધિમાં મ્હોં વાંકું ફેરવી નાંખે છે. તેથી કરી ગળું પેશુ વાંકું થાય છે, મસ્તક કંપે છે. મ્હોમાંથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી. ભરો અને આંખો વાંકી થાય છે તે.

૧૩ પક્ષધાત:—વાયુ અર્ધા અંગમાં જઈ શિરા (રેખા), અને સ્નાયુનું શોષણ કરી, સંધિના બંધનો શિથિલ કરતો અર્ધું અંગ ચેતન રહિત કરે છે તે. તેને અર્ધાંગ વાયુ પણ કહે છે.

૧૪ કોષ્ટદુર્શિર્ષ:—વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ કૂલાઓમાં પ્રસરી, સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી કરી તે સોજાથી કૂલાઓ પાડાના મસ્તક જેવા મોટા થાય છે તથા એની બંદર વેદના ધણી થાય છે તે.

૧૫ મન્યાસ્તંભ:—જે વાયુ કદાશ્રિત થઈ ગળું સ્તંભ જેવું સ્તંભ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહીં તહીં ફેરવાતું નથી તે.

૧૬ પંચ વાયુ:—વાયુ કમરમાં પ્રસરી ધુંટીઓની મોટી શિરા સુધી જઈ, માણસના બન્ને પગ લુલા કરે છે તે.

૧૭ કલાયખંજ:—જે વાયુએ માણસ ચાલતી વેળાએ શરીરે કાંપે છે તથા ચાલતાં ચાલતાં પગ વાંકા ચૂકા કરી ચાલે છે તે.

૧૮ તૂની:—જે વાયુ વડે પક્વાશય અને મૂત્રાશયને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ ગુદા અને ઉપરથને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૧૯ પ્રતિ તૂની:—જે વાયુના યોગે ગુદા અને ઉપરથને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ પક્વાશય અને મૂત્રાશયના સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૨૦ ખંજ:—જે વાયુ પંચ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઈ માણસનો પગ લૂલો કરે છે તે.

૨૧ પાદદુર્ષ:—જે વાયુ કદાશ્રિતે કરી પગોમાં ઝઝળી થાય છે તે.

૨૨ શૂદ્રસી:—જે વાયુ પીઠ, કમર, ધુંટીઓ, કૂલા, પેદુ અને પગને સ્થળોએ અતુકપ્રેરણ કરી, આ સ્થાનમાંથી આ સ્થાનમાં એમ વારંવાર યોડો યોડો ફેરવે છેતાં, સ્તંભ શૂળ અને એકેશ કરે છે તે.

૨૩ વિદ્યાધીઃ—જે વાયુ હાથને ટેમજે હાથેથી પાસેની જે અમળી તે કંઈની મેળી શિગ મુધી પ્રવેશ મી, બહુ પર્યં તે શિગમા આપા વાયુના ક્રમનો સ્વ જોડેને હાથ કંઈનો થતો નથી વિશેરે કરે છે તે.

૨૪ અપખાનુઃ—જે વાયુ બાહ્યમાં જઈ બાહ્યમાંથી નસેલું આકાર લેતી, બહુને સ્થાન કં છે, જોડેને બાહ્યને ભેગથી પછી ગમે છે તે.

૨૫ અત્તાનઃ—જે વાયુ હ થયા જઈ દરિયા અથવા મી ગાન નજ કરે છે અને કંઈમાંથી વિદ્યુત્ત્વ સ્વ થાય છે, તથા તે વાયુ હત્યમાંથી નીકળવાથી માણસ સારથ થાય છે, ફરી હત્યમાં જવાથી પુનઃ માણસ મોડ પામે છે તે.

૨૬ પ્રજાપામઃ—જે વાયુ અનિવાન નિમિત્તે ફરી ઉત્પન્ન થએલા સ્વભા પ્રજા તેથી પીડા કરે છે તે.

૨૭ વાતકંઠઃ—માણસનો પત્ર ચાત્રના ચાલના કંઈનો નીચો અથવા વાંઘ વૂંઘે પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી, જે વાયુ પંચોની ધુળીમાં જઈ વેદના કરે છે તે.

૨૮ અપતત્રઃ—જે વાયુ વર્ધન મનિ થઈ, હત્ય, મસ્તક, શાખ તથા ગાત્રોને પીડિત ફરી, ધનુસની પેઠે ફરીને નમાવે છે અને તેથી ફરી દરિયા સ્વ થાય છે, મોડ થાય છે અને માણસ મોડવા જેવો સ્વ કરે છે તે.

૨૯ અગ્નેદઃ—જે વાયુ સર્વ અગ્ને પીડા કરે છે તે.

૩૦ અગ્રોતઃ—જે વાયુ આખા સર્ગનું શોધ કરે છે તે.

૩૧ મિલમિલઃ—જે વાયુએ માણસ નાખા (શુભર્તુ) બોલે છે તે.

૩૨ હલ્વતાઃ—જે વાયુએ મી મંદમ થી સ્વ સ્વ નીખતો નથી તે.

૩૩ અપીવિદ્યાઃ—જે વાયુએ મીડુગીના નીચલા ભાગમાં પાણી જેવી દોષ, ઉચી ભાગ અને સમાપ્ત કરનાર અથવા મિથ અને ધન જેવી મંદ હત્યના થાય છે, તે મગ, મૂત્ર અને વાયુનો નિરોધ કરે છે અને તે સ્થળેએ વેદના મંદ દોષ છે તે.

૩૪ પ્રત્યહીયાઃ—જે અપીવિદ્યા વાયુની મંદ વળી તિ મ્મ લાગી દોષ તેમ વેદના ધક્કી દોષ છે અને મગ મૂત્ર અને વાયુનો વિરોધ પજુ થાય છે તે.

૩૫ વામનતઃ—જે વાયુ દુઃ થઈ મનમાં મઝી મનને વિરૂતિ કરે છે, તેથી તે માણસ નારું હત્યના થાય છે તે.

૩૬ કુષ્ટાત્વઃ—શિગમન વાયુ દુઃ થઈ તેમાંથી પીડાને અથવા છાતીએ (પુષ્પ) આવે છે તે.

૩૭ અંગપીડઃ—જે વાયુએ ફરી સર્વાને શગ હત્યના કરે છે તે.

૩૮ અંગાશૂઃ—જે વાયુ સર્વાને શગ હત્યના કરે છે તે.

૩૯ સંક્રાન્તઃ—જે વાયુએ મી સર્વામનો સમય થાય છે, જોડે શિરાદિક શુષ્ક થાય છે તે.

૪૦ સ્તંભઃ—જે વાયુએ મી સરીર સ્તંભ થાય છે તે.

૪૧ રૂક્ષઃ—જે વાયુ સરીર નિસ્તેજ કરે છે તે.

૪૨ અંગમગઃ—જે વાયુની અમળા સજુથ થાય છે તે.

૪૩ અગ્નિમગઃ—જે વાયુએ સર્ગનોએ જોડાઈ અવશ્ય કાષ્ટ જેવો નેતન રહિત થાય છે તે.

૪૪ વિરમઃ—જે વાયુએ ફરી મગ સાધ થતો નથી તે.

૪૫ બદ્ધવિસ્તારઃ—અવશ્યમાં વાયુ ફરિને થઈ મગને ભોડી કરે છે તે.

૪૬ મૂકતઃ—જે વાયુએ ફરી કંઈમાંથી સ્વદ્યક્ષ મજી નીકળતો નથી (મજી) તે.

૪૭ અતિમૃતઃ—જે વાયુ દુષ્ક થઈ તે વિમરથી જમાસા આવે છે તે.

ધોવરામણમાં આપવાં. (૪) દાહ ઉપર:—વાળો અને ચંદન વાટી શરીર લેપ કરવો. (૫) મૂત્ર-કૃત્ઞ ઉપર:—વાળો, શેરડીનાં મૂળીઆં, ડાભનાં મૂળીઆં અને રતાદળી (રક્તચંદન) નો કાઢો કરી પાવો. (૬) દૃઢ્યશૂળ ઉપર:—વાળો અને પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી બે માસા ગાયના ધીમાં આપવું.

૫૧૭. વાંસ:—સં ૦ અં ૦ વંશ, વેણુ. મં ૦ વેણુ, બાંબુ. કાં ૦ કલક. હિં ૦ બાંસ. કં ૦ બીદીર, ગળાએજે. તૈં ૦ કીચક્ર. તાં ૦ મુગિય. તું ૦ ખેદર. મલાં ૦ ગોમ. ઇં ૦ બૈંકુકન. લાં ૦ બાંબુસાવલગેરીસ.

વાંસને મરાઠીમાં “બાંબુ, માણગા તથા ચિંવા” પણ કહે છે. કોકણમાં વાંસનાં બોથાં ઘણે ઠેકાણે છે. જેમ કળકીનાં બેટાં હોય છે તેવાંજ વાંસનાં બેટાં હોય છે. વાંસનાં પાન કળકીનાં પાન જેવાંજ પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. વાંસનાં ઝાડ કોઈ કોઈ સ્થળે પચાસ સાંઠ હાય ઉંચાં વધે છે. વાંસ પાતળો હોય તો તેને બાંબુ કહે છે. વાંસનાં બેટાં એવાં તો જળપરા હોય છે કે, તે ઉપર તોપના ગોળાનું પણ જોર જલદી લાગુ થતું નથી. વાંસને સાંઠ વર્ષે ચવર આવે છે, ત્યારે તેને કાંટા પુલ્લો એમ કહે છે. તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોડાને સુમારે ચાર ચાર આંગળે ગુચ્છા આવે છે, તથા અંદર ધઉંના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધાન્ય પાક એટલે વાંસ સુકાવા લાગે છે. એકાદને એ બિયાં આવવા લાગે કે વાંસનાં બોથાં ને બોથાં નાશ પામે છે; પછી નવાં બેટ તૈયાર થવાને વીસ પચીસ વર્ષ લાગે છે. જે વર્ષમાં એ બિયાં આવે છે તે વર્ષમાં ગરીબ લોક સુખી થાય છે. તે લોક એ ધાન્ય એકઠાં કરી સંઘરી રાખે છે. પછી જોઈએ ત્યારે છડી, દળાને તેની રોટલી, પુરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે. વાંસની અનેક વસ્તુઓ અને છે, ઘરનાં છાપરામાં તેનું સૈદ્ધ્ય લાલે છે. બીંતને બદલે તેની ખપાટી જડે છે, તેની ચટાઈઓ, ટોપલા, સુપડાં, પંખા, કરડીઆ ઇત્યાદિ નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. હોડીની ડોલકાડી વાંસની કરે છે. તેનાં છોગલાનું શાક અને અથાણું કરે છે. આ કંદ જ્યારે જમીનમાંથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તેના અંગમાં એટલું બધું જોર હોય છે કે તે એકાદા પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉચલાવી નાંખે છે; કિંવા તેને ફોડીને પણ બહાર નીકળે છે. વાંસના પાલખીના દાંડાં કરે છે. ચીન દેશમાં વાંસની ખુરસીઓ, કોચ, પલંગ વગેરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. મીકામાં નાંખેલા કંદ વર્ષ બે વર્ષ સુધી ટકે છે. વાંસમાં જે પાણી વળે છે તેમાંથી “વંશલોચન” (વાંસકપૂર) થાય છે. ભરેલો વાંસ:—ખાટો, તુરો, કડવો, શીતલ, સારક, સ્વાડ, અસ્તિશોષક, હેન તથા ભેદક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, કાઠ, સોજો, મ્રણ, મૂત્રકૃત્ઞ, પ્રમેહ, અર્શ તથા દાહનો નાશ કરે છે. પોલાવાંસ:—દીપત, રચિકારક, પાયક તથા લેપ છે; અને અંજીર્ણ, શૂળ તથા શુદ્ધનો નાશ કરે છે. કુમળાવાંસ તથા કંદ:—તીખા, કડવા, ખાટો, તુરો, લઘુ, શીતલ તથા રચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, મૂત્રકૃત્ઞ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. વાંસનાં બિયાં:—તુરો, મધુર, રક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્યકર તથા બલકર છે; તેમજ કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. વંશલોચન (વાંસકપૂર):—રક્ષ, તુર, મધુર, શીત, રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવહ, આહક, ધાતુ, વર્ધક, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, અરચિ, કાઠ, જવર, કુમળો, પાંડુરોગ, દાહ, તૃષા, મ્રણ, મૂત્રકૃત્ઞ, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનો જ ભેદ ગંધપાલા-શિકા છે. તેના એવાજ શુભો છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં વાંસની રાખ અને સાકર નાંખી પાવી. (૨) પારો શરીરમાં રહે તો:—વાંસના પાનના ૪ પૈસાભાર રસમાં સાકર નાંખી તે રસ પાવો. (૩) રક્તજન્ય દાહ ઉપર:—વાંસની છાલનો કાઢો ઠંડો થયા પછી મધ નાંખી પાવો. (૪) સર્વ પ્રમેહ ઉપર:—વાંસકપૂર, કંકોલ, નાગકેસર, અને એલચીનાં દાણા સમભાગ લેખ બારિક ખાંડી વચ્ચગાળ ભૂંડી કરવી, પછી તે ભૂંડી પલળે એટલું ઉત્તમ ચંદનનું તેલ લેખ તેમાં તે ભૂંડી સારી બીંજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળાઓ કરી રાખવી. રોજ સવારે સુમારે ૪ તોલા સુધી ઠંડું પાણી લઈ તેમાં એક ગોળા કાલવવી; અને અર્ધો તોલો સાકરની ભૂંડી નાંખી તે પ્રાશન કરવી. એજ ક્રમે સાંજે પણ આપવી. એ ઔષધ ખાધા પછી છ પહોરમાં આગ થતી બંધ થાય છે; અને દુસ્તર પ્રમેહનો સાત દિવસમાં નાશ થાય છે. પથ્થ—ઘઉંની રોટલી, તુવેરની દાળ,

ધી ઝંને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા. (૫) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર—વાંસનાં પાન મુકવાં. પાંચ વખતે અર્ધો તોલો પાન અને ૧ તોલો ઉપરસાગનાં મૂળીઆં લેઈ સાધારણ ખાંડી ૨૮ તોલા પ નાખી અષ્ટમાંસ કાઢો તેવાર કરવો. આ કાઢો તેવાર થવા આગ્યો એટલે તેમાં ૧ તોલો સાકર ન આગળ પાવો. (૬) બુદ્ધમુદ્રરોગ ઉપર—વાંસના લીલાં અથવા મુકાએવાં પાનનો કાઢો કરી ૬૨ વ પાવો. પાણી પાવાને બદલે પલુ આ કાઢોજ પાવો. (૭) બ્રાગ્મકની ઉપર—અને દમ ઉપર વંશસોયન (વાંસ કપૂર) નું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; અથવા વાંસની ગાંઠ પાણીમાં ધમી આપવી.

૫૨૮. વાકેરી:—જેવાં કાંકરનાં ઝાડ હોય છે, તેવાંજ વાકેરીનાં કાંડાવાળાં ઝાડ હોય છે. એ પાન કાચકાનાં પાન જેવાં હોય છે. વાકેરીને ભડી ચિગો આવે છે, અને લાલ તોરા આવે છે. એ ઝાડ ભડા બેઠ યાય છે. એના બેઠા રાખઠ કિશ્કા ઉપર થજા છે. એ ઝાડનાં મૂળીઆં પચીસથી પચાસ ક નીચે બોદવાથી તેની મીઠો મળે છે. એ ગાંઠને વાકેરીનું બોથું કહે છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતના કુમર વિશેષ છે. ચોમાસામાં સવારિ પર્વનની તોડામાં તે આપોઆપ નડરે પડે છે. એ ગાંઠો દુધમાં બા રાખવી એટલે થજા વર્ષ મુખી કામમાં આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી પીડી થાંડી અં પ્રજા ઉપર:—વાકેરીનું બોથું ધમી ઉપર ચોપડવું; અને ઠંડા પાણીમાં ધસી ૧ માંમા પર્વન પા (૨) જખમમાંથી કિરણ બહાર પડવા માટે:—વાકેરીનું બોથું ધસી ઉપર ચોપડવું તથા થો રોક કરવો એટલે કિંગ મુકાબ ગરી પડશે (૩) પાંક, છર્ણજવર, ગંડામાસા, કંધ, પ્રજા, અ ગરમીના આગર ઉપર:—માથના દુધમાં વાકેરીનું બોથું ધસી તેમાં ચોખ્ખું થી, સાકર અ છરાની ભૂરી નાખી ૪૨ દિવસ પાવું. એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી યાય છે. (૪) ફેરેલ બંદનું કાત કરાઈ આવવા માટે:—વાકેરીનું બોથું અને કપૂરએડીનાં મૂળીઆં ગાંધના મળખ પરાશમાં ધમી લેપ કરવો; એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪-૫ વાર લેપ કરવો; તથા વાકેરીનું બોથું ગાંધ તાળ દુધમાં ધસી પાવું એટલે ઉપદંશ સજથી સર્વ વિધારો નાશ પામે છે. (૫) પાંકા ઉપર:—વા રીનાં પાન બારિક વાડી થેપથી કરવી બાંધવી. (૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—વાકેરીનું બોથું ઠંડા પાણી ધમી ખાડ નાખી સતત સેવન કરવાથી કલટી તથા મગદારે પડનારાં રક્તપિત્ત ચમત્ત યાય છે. (૭) કેતનરોગ ઉપર:—વાકેરીનું બોથું પાણીમાં ધસી લેપ કરવો.

૫૨૯. વિખમોગરી:—(સં ૦ મં ૬૦ ડિં ૦ જં ૦ ટીસીમાં. લાં ૦ સિનાનયંઝોડારા.) વિખમોગરીનાં વેલા હોય છે. એનાં પાન લાંબાં અને પડોગાં હોઈ થજા કડવા હોય છે. એને એકરી મોગરી જેવાં હ આવે છે. એ વેલા ઉપર બારિક રંગ આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પ વગેરેના વિષ ઉપર:—વિખમોગરીના પાનનો રસ કાઢી ચક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૨) શરીરે વિષ કુટી નીકળ્યું હોય ઉપર:—વિખમોગરીનાં મૂળીઆં અને ઝેરકોચકાનાં ગિયાં ધમી અંમ ઉપર વિષ કુટી નીકળ્યું હોય તે ચોપડવાં. (૩) શરદી અને ગરમીએ થમ વળી ભય તે ઉપર:—વિખમોગરીના પાનના રસ મરીની ભૂરી નાખી દિવસમાં ૪-૫ વાર મરમ લેપ કરવો.

૫૨૦. વિખરી (વનગાઠ):—સં ૦ રોશિખ. મં ૦ રાનનિર્મુડી. ડિં ૦ બનનિર્મુડી. કં ૦ કાસોહિ એ ઝાડ બે ત્રણ હાથ લંબાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર ગુચ્છાવાળાં તોરાઓ ઝાડના સર્વ ખા ઉપર આવે છે. એ તોરાની છેવટના બાગમાં કાંડા જેવું હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) પગે ઝાસાર થા તે ઉપર:—વિખરીના પાનનો રસ કાઢી પગે ચોપવો.

૫૨૧. વિષ્ણુકાંતા:—સં ૦ મં ૬૦ ડિં ૦ જં ૦ વિષ્ણુકાંતા. કં ૦ વિષ્ણુ કાં. લાં ૦ વિષ્ણુ કાંતિ. તે વિષ્ણુકાંતમુ. મધાં વિષ્ણુ કાંતાલી. લાં ૦ હિવાલ્યુમ્દંભેટ્.

વિષ્ણુકાંતાનાં ઝાડ, વેલી જેવાં જમીન જરોગર યાય છે. એનો વિસ્તાર થલો મોટો થતો નથી એ ઝાડ ઉપર પાન બારિક અને લાંબાં આવે છે. વિષ્ણુકાંતાનાં ફળ કાગોચકાનાં, રાતારાનાં અને બારિ હોય છે. એનીજ એક સફેદ ફૂલવાળી જાત છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક રંગ આવે છે. વિષ્ણુકાંતા—તીખી, કઠી, ખાચન; મુખપ્રદ તથા ગુહિ, મેષા અને સ્થનિને આપનારી તથા મુરી છે; અને વિપ્રોત,

પ્રણ, કૃમિ, ક્ષ, અને વાયુરોગની નાશક છે. એનાં પાનની લાઘુ:—ગુરુ છે; અને વિષ, દાદ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગલગ્રોથ ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળાંઆનો રસ પાવો. એટલે ઉલ્લી થઈ સોજે ઉતરે છે. (૨) પરિણામશૂળ ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળાંઆનો ક્ષક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ધી નાખી પાવાથી ૭ દિવસમાં પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે. (૩) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળાંઆનો અંગરસ ધી નાખી પાવો. રક્તમૂળ વ્યાધિ હોય તો પાનની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટા બાંધવો. (૪) કાળપુળી (પાઠુ) અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં પાન અને પેટારીનાં પાન કાંઈમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કમળી ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળાંઆં છાશમાં નાખી પાવાં.

પર૨. વેલતુર:—સં. વેલતર. મં. એ—વેલતર. હિં. બરવેલ. કં. ઝોડઉં, ચેડાતરી. વાડાની, નગીડ. તાં. વિડાત્તર. તેં. બેલુતર. લાં. ડેરમાંયસુ સિનેરિયસ.

એને “વેલતર” પણ મરાઠીમાં કહે છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં ફૂલ કાળાં ગુલાબી અને લીલા રંગનાં થાય છે. એ પાન ઘણાં બારિક હોય છે. એ ઝાડ કંટકયુક્ત હોય છે. વેલતુર:—તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક; પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે કડવું તથા ગ્રાહક છે, અને વાયુરોગ, મૂત્રકૃમ્મ, અસ્ત્રી, સંધિશૂળ, મૂત્રાધાત તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—વેલતુરનો પાન છાશમાં વાટી પાવાં.

પર૩. શતાવરી:—સં. મલાં. શતાવરી, દિવસગાવળી. ગાયળી, અસ્ત્રલી. ખાં. જાવરી કાં. શીતાવરી. ખં. શતમૂલી. હિં. સતાવર. કં. બહત મુલગ્યા, શિપરી. તેં. પિલ્લા પિચ્ચર, એહુમ હીટિંડાં. તાં. ધેનીયનાક, તું. ઉતુરયુર. કાં. ગુર્જસ્તી. અં. શકાકુલગિત્રી. ઇં. એસ્પેરેગસ રેસીમોસસ. લાં. એસ્પેરેગસ સતાવર. એં. એડમેડેસ. ટામેટોસસ.

શતાવરીનાં ઝાડ સુમારે કંમરપુર ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક કાંટા હોય છે. શતાવરીનાં પાન બારિક અને સૂરનાં પાન જેવાં હોય છે. એ વેલીને સો સુધી મૂળાંઆં હોય છે. એ મૂળાંઆં લીલાં હોય છે ત્યારે છોલી સૂકવે છે. એ મૂળાંઆંને શતાવરી કહે છે. શતાવરી ધાતુપૌષ્ટિક છે. શતાવરી:—શીત, વૃષ્ય, મધુર, કડવી, રસાયન, રસાદ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, કુચ્વદ, બલ્ય, મેઘ્ય, અગ્નિદીપક, પૌષ્ટિક તથા અક્ષુષ્ય છે; અને પિત્ત, ક્ષ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, ગુદમ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. મહા શતાવરી:—હ્રદય, મેઘ્ય, અગ્નિદીપન બલ્ય, શુક્લ, શીત, રસાયન તથા વૃષ્ય છે; અને ત્રિદોષ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, સંઘ્રણી, અર્થ અને ક્ષયનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સ્તનમાં દૂધ વધારે આપવા માટે:—શતાવરીનાં મૂળાંઆં દૂધમાં વાટી પાવાં. એનાં મૂળાંઆં બેસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પ્રણુ વધારે દૂધ આવે છે. (૨) દાહ, પિત્તશૂળ ઉપર:—શતાવરીના કાઠામાં દૂધ અને ત્રણ તોલા સુધી મધ નાખી તે પાવો. (૩) ટાઢીયા તાવ ઉપર:—શતાવરી અને જીરાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા સુધી નેવટાંક પાણીમાં નાખી પાવું. (૪) કૃમિ, ક્ષય, અસ્તિ કિંવા પિત્તશૂળ, અને સર્વ પ્રકારનાં શૂળ ઉપર:—શતાવરીના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. (૫) કૂતરાના વિષ અને પથરી ઉપર:—શતાવરીનાં મૂળાંઆંનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકત્ર કરી પીવા આપવું. (૬) તાવ ઉપર:—ગાંધના દૂધમાં જીરાની બૂટી નાખી પાવું. (૭) પિત્તપ્રદર ઉપર:—શતાવરીનો રસ મધ નાખી પાવો. (૮) યુગ્ધતાને માટે અને ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:—શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલા ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તેમાં સાકર નાખી રોજ સંજે પીવું. (૯) અપસ્માર ઉપર:—દૂધમાં શતાવરી એક તોલા ઘસી પાવી. (૧૦) વાતગ્રવર ઉપર:—શતાવરી અને ગળાનો રસ ગોળ નાંખી પાવો. (૧૧) રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:—શતાવરીનાં લીલાં મૂળાંઆં લાવી તેની રેશાઓ કાઢી સોધા-રણ ખાંડમાં, અને ૨૦ તોલા લાઈ તેમાં પાક આઠ શેર પાણી નાંખી ઉકાળવું. પછી એક શેર પાણી ખાંડી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળવો, અને તેમાં એક શેર સાકર નાખી સરખત જેવો ખડો પાક કરવો; અને તેમાં ફેસર, જ્યક્ષળ, જાવરી, એલચી વગેરે મસાલો નાખી ખાંડલીમાં રાખવું. આ પાક રોજ

એકથી બે તોલા સુધી લઈ ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં નાખી બે વખત ૪૨ દિવસ સુધી પીતા જવું (૧૨) બીજો પ્રકાર:—શતાવરીના મૂળીઆ, કુવાડીઆના મૂળીઆ અને બગદાણાના મૂળીઆ એ ત્રણે મૂળીઆ સમ ભાગ લેઈ ખાડવા, અને ઝોરધાથી ૩૨ ગણું પાણી નાખી અષ્ટમાસ કાઢે કરી ગાળી લેઈ તેમાં કાઠાથી બમણી સાકરનાખી સરખત જેવો પાક કરી, તેમાં એકથીઘણાની થોડી બૂટી નાખી તે રાખી મૂકવો અને ઉપરની રીત પ્રમાણે બે વખત ખાવો (૧૩) ત્રીજો પ્રકાર:—ઉપલા ત્રણે ઔષધો સુકાએલા સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ધીમા તળી તેમાં તેનાથી દોઢો માવો સેકી મસળવો, અને સાકરનો નાસણીતર પાક કરી તેમાં તે મિશ્રણ અને લવંગ એનચી, બવણ, બવત્રી, બદામ, બેદાણ તથા ગોખરી બૂટી નાખી તે મિશ્રણ સરખુ હલાવી એક કચરાટમાં ધી રેડી તેમાં નાખી પકોણું કરવું, અને સુકાવા પછી ચોસના કરી રાખવા રોજ સવારે અને સાંજે બે તોલા પાક ખાઈ ઉપર સાત સાત તોલા સુધી ગાયનું તાણુ દૂધ પીવું આ પાક બવણુદિમરક અને લોહીની શુદ્ધિ કરનાર છે (૧૪) રક્તાતિ સાર ઉપર:—શતાવરીના રસમાં સાકર નાખી તે પાવો અથવા ધી નાખી રસ ઉઠાળી તે સિદ્ધ પચેડુ ધી પાવું, કિવા શતાવરીના મૂળીઆ વાગી દૂધ સાથે પાવા (૧૫) ત્રિદોષ અને મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—શતાવરીના મૂળીઆનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો (૧૬) અમ્બપિત્ત ઉપર શતાવરી-ધૂત:—શતાવરીનો કઠક ૬૪ તોલા, ધી ૬૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચવી ધી તૈયાર કરવું તે અમ્બપિત્ત, વાતપિત્ત સબધી વિકાર, રક્તપિત્ત, વૃષા, મૂત્રાઈ, શાસ અને સતાપનો નાશ કરે છે

પર૪. શરપુઆ:—સં શરપુઆ મં ઉઠાળી, રાતનીતીળ હિ સરદોઝા બં બનનીન કં કોગ્ગી તેં યાપારાચેડું તાં કોલ્લુકવડેત્તપિ ઈ પરપન ટેકોસિવા લાં ટેકોઝીયા પરપુરીઆ

શરપુઆનું ઝાડ સુમારે કમર પુર ઉચુ થાય છે એ ઝાડ થઈ કરી ખડકવાળી અને કંઠ્યુ જમી નમા થાય એ ઝાડ એટલું તે કંઠ્યુ હોય છે કે મોટા મોટા પહેનવાન પણ હાથથી બેચી કાઢવાને સમર્થ થતા નથી, એને લાન રંગના ફૂં આવે છે, અને એની સિંગો ચપ્પી હોય છે ચાન નાનાં હોઈ લાના હોય છે એ ધણીક પ્રાતમાં થાય છે બ્યા એ ઝાડ ધણા થાય છે, ત્યાં લોક એ ઝાડ સુકી તેનો બાળવા માટે ઉપયોગ કરે કનચિત્ ધોળા ફૂલની પણ શરપુઆ હોય છે ધોળી તથા લીલી શરપુઆ:—તીખી, ઉચ્ચ કડવી, ટુરી તથા લણુ છે, અને કૃમિ ચક્રત પ્લીહા, ગુદમ, ત્રણ, વિષ ઉધરસ, દમ, અર્ધ જવર, રક્તદોષ, કંઠ, હરોગ, વાણ, કોહર, મનકૃષ તથા વાગનો નાશ કરે છે ધોળી શરપુઆના ગુણ એનાથી કંઈ અધિક કંટકે શરપુઆ—તિખી તથા ઉચ્ચ છે, અને કૃમિ તથા ચાગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—શરપુઆના મૂળીઆ લીધા વાગી આપવા (૨) પ્રમેહ ઉપર:—શરપુઆના મૂળીઆનો કાઢો કરી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી આપવો (૩) ખરજવા ઉપર:—શરપુઆના શરપુઆના મૂળીઆનો કાઢો કરી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી આપવો (૪) ગંડમાળ ઉપર:—બિયાનું પાતાળ યત્રવડે તેમ કાઠી ચોપડવું (આ થઈ સરસ ઔષધ છે) (૫) ગંડમાળ ઉપર:—શરપુઆના મૂળીઆ ચોખ્ખા ધોવરામણના વાગી તેનું નરમ આપવું, અને લેપ કરવો, અથવા શરપુઆના મૂળીઆ અને હાદર, ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો (૫) ઉધરસ ઉપર:—શરપુઆનાં મૂળીઆ સુકવી ચનમમાં નાખી તેની ધમાકી પીવી (૬) સર્વ વ્રણ ઉપર:—શરપુઆનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું (૭) ગુદમ ઉપર:—શરપુઆનો ખાર અને હરીતકીનું ચૂર્ણ એ ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ખાવું (૮) રક્તોદર ઉપર:—શરપુઆના મૂળીઆ જાતમાં વાડી પાવા એટલે જલદી શુભે આવે છે (૯) અહૃદિ ઉપર:—શરપુઆના મૂળીઆનું ચૂર્ણ પાણીમાં ૧ મહિના સુધી આપવું

પર૫. શવળા:—(સં વજ્રમુદિ) એના છાંડ લૂતી જેવા હોય છે, પરંતુ તેમાં પાન આવવા માટે નાની પીળા રંગની ટોગી જેવી નળી નીકળે છે તે નીચે જાડી તથા છેડે પણ જાડી હોય છે છુતીની બાજુ અને આ બાજુ એકજ ઠેકાણે થાય છે અને જાવના આઝાદન ઉપરથી એ બન્ને સરખાંજ દેખાય છે એ બાજુ ધણી ખરજવાળી છે એને ફાવવાની હાથે ચેગ ચેગ થાય છે એ ચોખાના ધોવરામણમાં ખાંડેલી એકઝ અને તેમાં આમની, જોળ ટોપડું વગેરે પદાર્થો નાખવા બેઠઝ, નહિ તો મ્હોમાં આપો દિવસ ખરજ આવે છે

પર૬. શહાજીઃ—સં ૦ કૃષ્ણજીરક, લેદનિકા, વર્ષકાળી. મં ૦ શહાજીરે. હિં ૦ સ્યાહજીરા. બં ૦ કાલજીરે. કં ૦ શાજીરો. કાં ૦ જીરેસિયાહા. અં ૦ કમનકીરમાની ઇં ૦ જ્યેકકારાવેસીડસ. લાં ૦ કેરમ નાયગમ.

શહાજીરાની ઉત્પત્તિ લાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ રૂશિયા વગેરે યુરોપના દેશોમાં પણ થાય છે. શહાજીઃ એ જીરા કરતાં ખારિક હોય છે. એનો ગરમ મશાલામાં ઉપયોગ કરે છે. શહાજીઃ—તીખું, ઉષ્ણ, સુગંધિ, રૂચિકર, આંખને હિતકર, આદક, રક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, સોજા, જીર્ણવર, શિરોરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે.

પર૭. શંખાવલીઃ—સં ૦ શંખપુષ્પી. મં ૦ શંખાહલી. હિં ૦ કોડીયાલી. બં ૦ ડાનકુની. કં ૦ કડવલમર. લાં ૦ ધવોલ્વ્યુલસ ધરેકટા (ધોળી), આલસિનોઇડસ (લાલ), હર્સેટસ (કાળી).

એનાં ઝાડ સુમારે પોણા હાથ લંબાં વધે છે. એને ધોળાં—સફેદ શંખ જેવાં ફૂલ આવે છે. ફૂલ ઉપરથી એમાં ધોળી, લીલી અને નીળી, એવી ત્રણ જાત છે. શંખાવલીઃ—શીતળ, મેઘ્ય, સ્વર્થ, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસાયન, તુરી તથા કિંચિત્ ઉષ્ણ છે; અને રમૃતિ, કાંતિ, ખજ, તથા અગ્નિને વધારનારી; તીખી, આયુષ્યસ્થાપક, પાચક તથા લઘુ છે, અને માંગલ્યપ્રદ છે; તથા પિત્ત, વિષદોષ, અપરમાર, ભૂત-ખાધા, કૃમિ, કોઢ, લૂતા, ગ્રંહદોષ, ત્રિદોષ, અને સર્વોપદ્રવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉન્માદ અને અપરમાર ઉપરઃ—શંખાવલીના રસમાં કોષ્ટનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. (૨) ઉલટી ઉપરઃ—શંખાવલીના રસ ૨ તોલા મધ અને મરી નાંખી પાવો. (૩) સન્નિપાતોદર ઉપરઃ—સમૂળ શંખાવળીના રસમાં સિદ્ધ કરેલું ધી પાવું. તે રચક છે.

પર૮. શ્રાવડઃ—એ ઝાડને મરાઠીમાં “ “ શ્રાવડે, અમ્મૂક, આમલ ” વગેરે કહે છે. એ ઝાડ ઉપર કેટલાંક પાન ધોળાં અને કેટલાંક લીલા રંગનાં હોય છે. એના ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોઇ તેનો રંગ રાતો, અને પીળો હોય છે. ગુજરાત અને ત્રાવણકોરમાં કપડાં રંગવાના કામમાં એનો, એની છાલનો અને મૂળીઆનો ઉપયોગ કરે છે. શ્રાવડનાં પાન સ્ત્રીઓ શ્રાવણ માસમાં મંગળાગૌરીનાં પૂજન કરવા ઉપયોગમાં લે છે. ઉપયોગઃ—(૧) સંધિવાત ઉપરઃ—શ્રાવડના પાનનો રસ કાઢી ચોપડવો. (૨) કમળી ઉપરઃ—શ્રાવડના ૪ પૈમાભાર રસમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૩) પાંડુરોગ ઉપરઃ—શ્રાવડનાં મૂળીઆં ગોમૂતમાં અથવા મધમાં છ માસા સુધી ઘસી ૨૧ દિવસ રોજ એ વાર પાવાં. (૪) પ્લેહીહા, કાંસવી, કોઠાદર વગેરે પેટમાંના રોગ ઉપરઃ—શ્રાવડનાં મૂળીઆં ગોમૂતમાં ઘસી પાવાં.

પર૯. શિકેકાઇઃ—સં ૦ શ્રીવલ્લી. મં ૦ હિં ૦ શિકાકાઇ. કં ૦ શિંગીકાઇ, શીગેયવલ્લી. તાં ૦ કિયાકકે. તૈં ૦ ચિકાયા. તું ૦ સિગે. મલાં ૦ ચિકાકાઇ. લાં ૦ એકેશિયા કોનસિના.

એ ઝાડ ધણાંજ મોટાં હોઇ એનાં પાન ખારિક હોય છે. એને ચપટી તથા સુમારે ૭-૮ આંગળ લંબાઇની શિંગો આવે છે તેને શિકેકાઇ કહે છે. એ અરિકા જેવીજ મેલની શોધન કરનારી હોઇ એનો આપણા દેશમાં કેશ સાફ કરવામાં સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. શિકેકાઇ સારી ખાંડી તેને પાણીમાં કઢવી પછી તે પાણી શરીરે લગાવે છે. શિકેકાઇઃ—તીખી અને ખાટી છે; તથા વાયુ, કફ, અને સોજાનો નાશ કરે છે. એનાં ફળઃ—અતિ ખાટાં, રૂચિકર; અને તેલના ચીકટાનો નાશ કરે છે. એનો લેદ નિકુંજીકાઃ—તેના પશુ એવાજ ગુણ છે. ઉપયોગઃ—(૧) કફ પાતળો થવા માટે તથા મળશુદ્ધિ અને પેટમાંના ગુદમ નાશ થવા માટેઃ—શિકેકાઇનું પાણી કરી પાવું. (૨) ઢોરના ખાધામાં વિષ આવે તે ઉપરઃ—શિકેકાઇ બિયાં સુકાં જાશમાં વાટી તે જાશ પાવી. એટલે વિષ ઉતરે છે. (૩) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—શિકેકાઇ પાનમાં ખવરાવવી.

પ૩૦. શીતાફળઃ—સં ૦ મં ૦ સીતાફલ. હિં ૦ બં ૦ આય. અં ૦ સરીકા. કાં ૦ કાજ. ઇં ૦ કરેડે. ઈં ૦ એપલ. લાં ૦ અંતોનાસ્કવેગેસા.

એ જાડ આ દેશમાં સર્વત્ર યાવ છે. એ મુખારે જે માથેડાં હયાં વધે છે, એને વાઝા પડી ચાર પંચ વર્ષે ફગ આવવા લાગે છે. એ ફગ ચંદુર અને હંડાં છે. એની અંદરની ત્રિયાં કાગા રંગનાં હોય છે. શીતાદગ પાકવાનો વખત આવ્યો અને કાર્તિક મહિનામાં દોષ છે. એ ફગ ધણું હંડાં દોષ છે. એ ફગથી એમ લખાય છે કે એનું મૂળ નામ “શીતાદગ” હોયું; તેથીએ: પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઈ શીતાદગ નામ પડ્યું તેથીએ. શીતાદગ:—મધુર, શીતળ, ક્રૂર, જલકર, સ્વાદ, કષ્ટ, વાનસ્, તથા પાષ્ટિક છે; અને પિત્તશાયક છે. ઉપયોગ:—(૧) માથામાંની ઝાઝો અને લીંછો મારવા ઉપર:—શીતાદગનાં ત્રિયાં આરિક વાડી માથે ચોપડવાં; અને હવની વેળેએ તે ઉપર ધટ કપડું આંધવું. એમ કરવાથી ચોટલામાંની સર્વ જૂઝો અને લીંછો મરે છે; પરંતુ તે પાણી અંખમાં નવા દેવું નહિ, કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખગલ યાવ છે. (૨) મૂત્રાધાત ઉપર:—શીતાદગનાં મૂળાના ધણી પાયાં એટલે પેશાબ બધ યજેલો છૂટ્યો. (૩) દાહ શમન થવા માટે:—પાકેલાં શીતાદગ બામી કાકળમાં મૂકવાં અને બીજે દિવસે સવારે ખાવાં.

પડાર. શિરોહી (ખરબેર):—મું અંકુષા, કુંડુ બિની. મું પકારકુંબી. કાં શિરોહી, નાકાંડી, દેવભોંતરી. દિં બધીઆર, અંધાદૂધી. કું મરિજેવણીએવેદ. લાં હેલોરોમાડીઆઈ.

શિરોહીને “ગેહી કાવળી” પણ કહે છે. શિરોહીના વેશા હોય છે. એનાં પાન પીપરનાં પાન જેવાં જ્યાં દોષ છે. એનાં પાન તોડવાથી વેલીમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનો રંગ કાગા હોય છે. એ વેલીને બગીચી જેવાં અણીદાર લોહકા આવે છે. એ ફગમાંથી રક્તન જેવાં દૂધ હોય છે. તેને ખાગકો ટાંચી કહે છે. કુખમાં ફગનું ચાક યાવ છે. શિરોહીના ફગમાં રક્તન જેવું સ્તન હોય છે. મૂત્ર વજ્ર વણવા જેવું હોય છે. એની કળાઓ ખાવાથી મીઠી લાગે છે. શિરોહીની અંદર ૩ હડ છે. એની એક બીજી જાન છે તેનાં ફગ એના કળાં ચોપડ મોડાં દોષ છે. અને વેશાનો વિસ્તાર પડુ થયો દોષ છે. શિરોહીને કાકળમાં ‘વાંકાડી’ કહે છે. શિરોહી:—શીતલ, કઠી, લીંછી, પિત્તલ, રક્ત, આગી તથા ક્વિકર છે; અને કષ્ટ, વાયુ, ત્વચ, શીતળ, જૂનમાધા, મુદપીડા, મેઠ, ક્રિમી કાઠ તથા લગ્નપતો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરુડા ઉપર:—શિરોહીના પાનનો રક્ત કાઠી ચોપડવો એટલે રોમ સારો યાવ છે. (૨) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—શિરોહીના મૂળામાં મૂખમાં ધમી પાવાં. (૩) નાના બાળકની ઉવરસ ઉપર:—શિરોહીનાં મૂળામાં ધમી મધમા ચડાવવાં. (૪) વાંછીના વિષ ઉપર:—શિરોહીનાં મૂળામાં ધમી લેપ કરવો; અને ઘેલાં મૂળામાં ધમીને પાવાં. (૫) ખસ ઉપર:—શિરોહીનાં મૂળાઓનો કાંદો પાવો. અને દૂધ બધ ઉપર ચોપડવું. અથવા શિરોહીના પાનનો રક્ત અર્થે તોલો માપના દૂધમાં પાવો. (૬) મૂત્રરખસ ઉપર:—શિરોહી માપના દૂધમા વાડી સવારે ત્રણ દિવસ પાડી એટલે તે પોનાના સામથ્યરો અરમીનું વિભાગ કરી નાશ કરે છે. (૭) સર્પ વિષ ઉપર:—શિરોહીના મૂળામાં પાણીમાં વાડી પાવાં, અથવા પાનનો રક્ત પાવો; અને રક્ત ઉપર પણ લેપ કરવો. (૮) હાડકા આવવાને તથા સજોકમ ઉપર:—શિરોહીનાં પાન દાઘમાં મધમાં મુકવા એટલે હીમ આવશે. (૯) નાના બાળકનું તાગવું પડે તે ઉપર:—શિરોહીના કાકા કરી તે પાણીમાં નાખી તે પાણી કાકળી મહિનામાં ત્રણ વાર તે પાણીરો ખાગકને નવરાવવું અને તાગવા ઉપર તેલ ચોપડવું એટલે એ આગર દૂર યાવ છે. કાકળમાં આવી રીતે કરવાનો ધણો ગિવાજ છે. આ ઔષધથી જડની મુજ આવે છે. દરેક મહિનામા ત્રણવાર એ પાણીની નવરાવવાથી તાગવું થવાનો ભય મરેલો નથી. (૧૦) જંતુ ઉપર:—શિરોહીનાં પાન લઈ મરમ કરી પેટ ઉપર બાંધી એ પડેલ મુધી રાખવાં. એ પ્રયાગે જે ત્રણ વાર કરવું, એટલે ક્રિમી મારશે. (૧૧) આંખોમા બગતરા બગતી દોષ તે ઉપર:—શિરોહીનાં પાનનો રક્ત તાગવા ઉપર ચોપડવો; અને ધાવડીનાં પાનનો રક્ત વજ્રમાગ કરી તેની મટી આંખો ઉપર મુકવી. (૧૨) રક્તન અને પિત્તન શિરોહીના ઉપર:—તેજ શિરોહીનાં પાનનો રક્ત માથે ચોગવા જ્વેલ. (૧૩) જૂનમાધ ઉપર:—શિરોહીનાં મૂળામાં કાનમાં મગવાં.

પર. શિર્ષાદિ:—એને મરાઠીમાં “શિર્ષાદા” પશુ કહે છે. એ ઝાડ કચોરા જેવું જ થાય છે. કચોરાને ફૂલ આવતાં નથી, પરંતુ એને લાંબાં, પીળાં અને રાતાં મિશ્રવર્ણનાં સુવાસિક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ પૂજના કામમાં લે છે. ફૂલનો પાક શ્રાવણ માસમાં થાય છે. એના કંદ કચોરા ઢરતાં વધારે ઉષ્ણ છે. એ સ્વાદે તીખી છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉંઘરસ ઉપર:—શિર્ષાદના કાંદાનો કાઢો, અગર ઘૂંચું મધ નાખી પાવું (૨) કમળી ઉપર:—શિર્ષાદના કાંદા પાણીમાં ઝાડી, પાવા. (૩) તાવ ઉપર:—શિર્ષાદના કાંદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાખી પાવો. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્ર વિકાર ઉપર:—શિર્ષાદના કાંદા ધીમાં ધસી તેનું ૪-૫ દિવસ અંજન કરવું. એટલે ફૂલ, બૂર, વડસ, વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. એ અંજન ધણું તીક્ષ્ણ છે.

પર. શિમળો:—(સં. શાસ્ત્રી. ૩૦ સાવરી હિં. સેમઝ. ૬૦ સાંવરીકંદ, બૂરધમડે.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના સર્વોચ્ચે કાંટા હોય છે, માટે એને મરાઠીમાં “કાંટે સાંવર” પશુ કહે છે. એ બસે ત્રણસે વર્ષ સુધી કહે છે. એની બે જાત છે. એક ધોળી અને બીજી રાતી. એને કાર્નિક માગશર મહિનામાં ફૂલ આવી ચૈત્રના મુગારે ફળ આવે છે. તે લીલાં હોય ત્યારે જ તોડી લેષ ફાડી સૂકવે છે; અને અંદરનું ૩ કાઠી લે છે શિમળાનું ૩ ઘણું મૃદુ હોય છે માટે શ્રીમંત લોકો તેના ગાદી તરીકે વાપરે છે. તેને પીંજવાને મહેનત લાગતી નથી. એનું લાકડું ચીકણું અને કઠિન હોય છે, તે પાણીમાં જલદી કહેલું નથી તેથી તેની સોડીઓ કરે છે. શિમળાને લાલ રંગનો યુદર આવે છે તેને “મોચરસ” કહે છે. શિમળાનાં ફૂલનું શાક સિંધવ અને ધીમાં વધારી ખાવાયો કષ્ટસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. શિમળાનું ઝાડ:—શીતળ, પિચ્છ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, શુક્ર, સ્વેદન, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એની છાલનો રસ:—ગ્રાહક, તુરો અને કફનાશક છે. બાકીના ગુણ ઝાડ જેવા જ છે. એનાં ફૂલ:—સ્વાદુ, કડવાં, શીતળ, ગુરુ, રક્ષ, વાતક તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એને પ્રમાણે ફળના ગુણો છે. એના કાંદા:—મધુર તથા શીતળ છે; અને મલસ્તંભ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સંતાપનો નાશ કરે છે. કુટશાદમલી (શિમળાનો ભેદ):—કડવો, તીખો, ભેદ તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પ્લીહા, યકૃત, ગુલ્મ, વિપદોષ, ભૂતબાધા, મલસ્તંભ, રક્તદોષ, ભેદ તથા શ્વેતનો નાશ કરે છે. લીલી કરતાં ધોળી વધારે ગુણવાળો છે. મોચરસ:—લિપ્ત, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તુરો, વર્ણકારક, સુદ્ધિપ્રદ, વયસ્થાપક, ગુરુ, સ્વાદુ, કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાતનાશક છે; અને પ્રવાહિકા, અતિસાર, આમપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું. અથવા શિમળાના કાંટાનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાંખી પાવું. (૨) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ કરી સાકરમાં આપવું. (૩) વીંછીના દંશ ઉપર:—પુષ્પ નક્ષત્ર અને રવિવારના દિવસે પોતાની છાયા ઝાડપર ન પડે એવી રીતે ધોળા શિમળાની ઉત્તર બાજુનું મૂળીયું લાવી રાખવું. વીંછી જ્યાં સુધી ચઢ્યો હોય તે જગ્યાથી નીચે સુધી ત્રણવાર મૂળીયું ફેરવવું. અને થોડું ધસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૪) ગરમીના આજર ઉપર:—સાધારણ ધોળા નાના શિમળાનાં મૂળીયાં ખોદી તેના મૂળીયાંનો કંદ કાઢી સૂકવો અને તેનું ચૂર્ણ લેવું. રોજ ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ધસી તેમાં કંદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાંખી પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું, અને પથ્ય પાળવું, એટલે ઉપદેશનાં સર્વ વિકારો શમે છે. (૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર, એટલું એકત્ર કરી પાવું. અથવા કાંટાવાળા શિમળાનાં લીલાં મૂળીયાં ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુપુષ્ટ યજ્ઞ તીવ્રતન બંધ થાય છે. (૬) શરીર બળવાન થવા માટે:—મૂળીયાંની છાલનું ચૂર્ણ મધ સાકરમાં પાવું. (૭) અશિક્ષક પ્રણુ ઉપર:—શિમળાનું ૩ પાણીમાં વાડી લેષ કરવો. (૮) પથરી ઉપર:—શિમળાનાં ફૂલ બાકી રાત્રે કંડાં યથા પછી તેમાં રાખવું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) વીર્યપતન ઉપર:—ધોળી શિમળાના નાના કાંદાનું ચૂર્ણ કરી

સાકર સાથે ખાવા આપવું (૧૦) બદ પાકવા માટે:—કુમળા સિમળાનો કદ મની સ્વચ્છ છે અને તે ઉપગતી હાલ હોલી નાખી ખાડેનો એટલે જાડો ગુસ્સા આવશે, તે રસ ન ઉતરે એવામાં દાઢ સમન થઈ જાડો વૃત્ત પાકે છે (૧૧) મુગમેદ ઉપર:—સિમળાની હાલનો મોઢો કરી પાં (૧૨) કડા પ્રમેદ ઉપર:—ધોળા સિમળાનો કદ હોલી નેના પાનળા કડા કરી સારા દુધી લે કરી ગખવો દરોજ સવારે ગાવનું ધી ૧ તોલો લઈ તેમાં એ લો અર્થે તોલો અને ભણવની જુની જામ સુધી નાખી દરેક બે વખત આપવું સિમળાનો મદન મને તો હાવનું ચૂર્ણ આપવું (૧૩) અનિસા ઉપર: મોતરચનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સામગ્રી આપવું (૧૪) અનિસા ઉપર:—સિમળાની જાડ થવી ૧ થી અથવા હાલનો ગુસ્સા પાવો કિંવા મૂળીઆ થસી પાવા (૧૫) મૂળમાથી ધાતુ કિંવા ખર જીવ હોય તે ઉપર:—ધોળા સિમળાની હાલ ગાવના દુધમાં થસી છડે અને ખાડ નાખી રોન બે વાર થયે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) દુદોઝ ઉપર:—સિમળાની હાલ દુધમાં ખાડી એક મદિને ખાડથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, જાડર તથા વાનનાડક યાવ જે ને મેષ માલુમ એક વર્ષ સુધી ખાર લે એ વાળે છે (૧૭) ગીનગા ન થવા માટે:—સિમળાનો ગુસ્સા અને ધોળા નાન કિંવા મૂળમાથી રસ અને નેગીમથ અથવા જાડનો રસ અને નેગીમથ એમથી ખાર એ એક ભણવું કયાથી કિંવા શીતગાનો ઉપવ થશે નહિ

પ૩૪. શિસમ:—સ. ૦ શિસમ. મ. ૦ હિ. ૦ શિસમ. મ. ૦ શીમુ ૦. ૦ કીમીમળી બીજીમળ તા. ૦ નુન્ક મલા. ૦ વિદી તે. ૦ જીરેચુનેડુ જો. ૦ બીટિકુ ૦. ૦ સામુ. ૦. ૦ બનાડુક, સીમી. ૦. ૦ હાલવંચાવાદીશિલ્પા

આ જાડ મોડુ યાવ છે સદાદિ પર્વન ઉપર અને મલમા પ્રાપ્ત એવી ઉત્તિ વિશેષ યાવ છે શિસમ આશીસ પચાસ વર્ષનો થવા શિવાય તેનું લાંબુ મળતું વનુ નથી એ લાંબુ છે હોવાને લીધે ધર જાવવાના કામમાં થલું ઉપોચાત આવનું નથી એ લાંબાનો રત કાઢો હોય છે ઉપર કાંતરમ જોઈએ તેનું મગ છે, એને મોડા લામવા નથી એ લાંબુ સાર જીવ હોય તો પાડીઆ લોખંડ જેવા મળતું નીચે છે એ લાંબાની પેગીજો, કળા, પવન, હોળોગા ખાડી સીએ, એવી અને વસ્તુઓ યાવ છે ધોળો શિસમ. —કરો, ચીન, વર્ણ, જાડર તથા શિ છે, અને પિત્ત દાઢ, સોળે તથા વિષયનો નાચ કરે છે નીપચ શિસમ:—કરો ચીનસી, વર્ણન જા ઉચ્ચ તથા શિસમ છે, અને જામ, વાણ પિત્ત જાડ, ઉચી મોળે, હોળી, વિષય તથા દાઢનો નાચ કરે કાળો શિસમ:—અનિગીપ, કરો, લીખો, ઉચ્ચ તથા ત્રણ છે, અને કર, વાણ શીષ અનિસાર છે પિત્તકર, મે, કીમી અનિગીપ, ઉચી, મળેડ, ત્રિગ નેક, દીન, વલ્લ, રજોગ તથા અજી નાચ કરે છે ઉપધોગ. —(૧) પ્રમેદ ઉપર:—સિમળાના પાનળા ૫ ચાર પેસામાર કાઢી છાંયી નાખી પાવો. (૨) વસ્ત્રાપ્રમેદ ઉપર:—મળા શિસમની હાલનો મોઢો પાવો

પ૩૫. ચેટુર:—(૩૦ પૂર્વ. મ. ૦ હિ. ૦ વૃ.) આ જાડ ચીન દેશમાં થવા યાવ છે જાડની વાવણી આ દેશમાં મોડ મેષ કેમજે યાવ છે ચેટુરના જાડ થવન નોડા વરે છે એમ કાળી ધોળી, અને નાતી એવી તથા જાડ છે મળી અને લી રેતુ ને નેમામાર ૧૫ આવે છે ચેટુર ૧૫ ખાવાથી મી. લાગે છે એ ૧૫ ગળાદિ ગળાત છે મળી અને ધોળા એ બે જાડની ચેટુર જાડ રેશમના મીડાએના જીવનને અર્થે ઉપયોગના છે તે કાળા એક પાન ખાધ રેશમ જીવ કરે ચીન દેશમાં રેશમ થલું ઉત્પન્ન યાવ છે આ જાડને કુલાક લોમ 'ચેટુર' જવ કરે છે ધામ ચેટુર. —ચર સ્વાદ, શીતળ તથા માદક છે, અને પિત્ત, વાણ તથા સ્વતોરનો નાચ કરે છે કુલા ચેટુર. —ચર સારક, ખાડ, તથા ઉચ્ચ છે, અને લાપિતનો નાચ કરે છે

પ૩૬. ચેટાક. (૬૫) :—જોમળીના વેલા જેવા રોહાડના વેલા લેલ છે ચેટાકમાં મીડ અને કરી એવી નેજા છે સાધારણ ચેટાક નાચિયેર નેજાને ગ હોય છે ચેટાક ખાવાથી મીડા લાગે છે કાક કાક એવા કાળા જેવો શિખાવ કરી આવે છે ચેટાક ઉચ્ચ હોવને લીધે થવ ખાવામાં આવવાથી વિધિ કરે છે ચેટાકી. —ચર, સ્વાદ, બેદ, ઉચ્ચ, અનિગીપ, પિત્તક, લીખી, કરી, પાડાએ ખાડી

૫૩૨. શિળીદંઃ—એને મરાડીમાં “શિ”દાળા” પણ કહે છે. એ ઝાડ ક્યોરા જેવું જ થાય. ક્યોરાને ફૂલ આવતાં નથી, પરંતુ એને લાંબા, પીળાં અને રાતાં મિશ્રવર્ણનાં સુગંધિત ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ પૂળના કામમાં લે છે. ફૂલનો પાક શ્રાવણ માસમાં થાય છે. એના કંદ ક્યોરા કરતાં વધારે જુથ છે. એ સ્વાદે તીખી છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉત્તરસ ઉપરઃ—શિળીદંતા કાંદાનો કાઢો, અગર જે મધ નાખી પાવું. (૨) ક્રમળી ઉપરઃ—શિળીદંતા કાંદા પાણીમાં વાટી પાવા. (૩) તાવ પરઃ—શિળીદંતા કાંદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાખી પાવો. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્ર વિકાર પરઃ—શિળીદંતા કાંદા ધોમાં ઘસી તેનું ૪-૫ દિવસ અન્નન કરવું. એટલે ફૂલ, જૂર, યાંત્ર, વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. એ અન્નન ધણું તીક્ષ્ણ છે.

૫૩૩. શિમળાઃ—(સં. શાલ્મલી. મં. સાવરી. હિં. સેમલ. કં. સાવરીકંદ, ગુરુધગડું.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં સર્વોચ્ચ કાંટા હોય છે, મોટે એને મરાડીમાં “કાંટે સાવર” પણ કહે છે. એ ૫૦-૬૦ વર્ષ સુધી ટકે છે. એની બે જાત છે. એક ધોળી અને બીજી રાતી. એને દાર્નિક મારગશર મહિનામાં ફૂલ આવી ચૈત્રના સુમારે ફળ આવે છે. તે લીલાં હોય ત્યારે જ તોડી લેઈ ફાડી છુટકે છે; અને અંદરનું રૂ કાઢી લે છે. શિમળાનું રૂ ઘણું મૃદુ હોય છે મોટે શ્રીમત લોકો તેના ગાદી તરીકે વાપરે છે. તેને પીંજવાને મહેનત લાગતી નથી. એનું લાકડું ચીકણું અને કઠિન હોય છે, તે પાણી નાં જલદી કહોતું નથી તેથી તેની હોડીઓ કરે છે. શિમળાને લાલ રંગના યુદર આવે છે તેને “મોચર રસ” કહે છે. શિમળાનાં ફૂલનું શાક સિંધવ અને ધીમાં વધારી ખાવાથી કષ્ઠસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. શિમળાનું ઝાડઃ—શીતળ, પિચ્છલ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, ઉર, ધણુ, સ્નિગ્ધ, શુક્લ, શ્વેભ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એની છાલનો રસઃ—ગ્રાહક, તુરો અને કફનાશક છે. આડીના ગુણુ ઝાડ જેવાજ છે. એનાં ફૂલઃ—સ્વાદ, કડવા, શીતળ, ગુર, રક્ષ, વાતલ તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એને પ્રમાણે ફળના ગુણો છે. એના કાંદાઃ—મધુર તથા શીતલ છે; અને મજસ્તબ, પિત્ત, દાદ, શોક અને સંતાપનો નાશ કરે છે. કુંડશાલ્મલી (શિમળાનો ભેદ)ઃ—કડવા, તીખો, ભેદ તથા જુથ્ય છે; અને કફ, વાયુ, પીડા, યકૃત, ગુલ્મ, વિપ્લોય, ભૂતખાધા, મજસ્તબ, રક્તદોષ, મેદ તથા શ્વેતો નાશ કરે છે. લીલી કરતાં ધોળી વધારે ગુણુવાળી છે. મોચરસઃ—હિમ, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, નાશક છે; અને પ્રવાહિકા, અતિસાર, આમપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાંડનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) પ્રદર ઉપરઃ—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું. અથવા શિમળાના કાંટાનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાખી પાવું. (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ કરી સાકરમાં આપવું. (૩) વીંછીના દંશ ઉપરઃ—પુષ્પ નક્ત્ર અને રવિવારના દિવસે પોતાની હાથ ઝાડપર ન પડે એવી રીતે ધોળા શિમળાની ઉત્તર બાજુનું મૂળીયું લાવી રાખવું. વીંછી જ્યાં સુધી ચઢ્યો હોય તે જગ્યાથી નીચે સુધી ત્રણવાર મૂળીયું ફેરવવું. અને થોડું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૪) ગરમીના આગળ ઉપરઃ—સાકરનું ધોળા નાના શિમળાનાં મૂળીયાં ખોદી તેના મૂળીયાંનો કંદ કાઢી સૂકવવો અને તેનું ચૂર્ણ કાઢવું. રોજ ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં કંદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું, અને પથ્ય પાળવું, એટલે ઉપદંશનો સર્વ વિકારો શમે છે. (૫) ધાતુપુષ્ટતાને મારઃ—મોચરસનું ચૂર્ણ અંધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર, એટલું એકત્ર કરી પાવું. અથવા કાંટાવાળા શિમળાનાં લીલાં મૂળીયાં ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમાં રોજ પંચાંગી રાખી સવારે ગાળી તેમાં સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુપુષ્ટ થઈ વીર્યવત્તન બંધ થાય છે. (૬) શરીર અબળાન થવાં મારઃ—મૂળીયાંની છાલનું ચૂર્ણ મધ સાકરમાં પાવું. (૭) અગ્નિકંઠ પ્રણુ ઉપરઃ—શિમળાનું ૩ પાણીમાં વાટી લેઈ કરવે. (૮) વંચરી ઉપરઃ—શિમળાનાં ફૂલ પાણી રોજ ઠંડાં થયા પછી તેમાં રાખવું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) વીર્યવત્તન ઉપરઃ—ધોળી શિમળાના નાના કાંદાનું ચૂર્ણ કરી

સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૧૦) બદ પાકવા માટે:—કુમળા સિમળાનો કંદ કાઢી સ્વચ્છ ઘોરે અને તે ઉપરની છાલ છોલી નાખી ખાંડનો એટલે જોડે રસ આવશે, તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાઢ ચમન થઈ આંધ તુરત પાકે છે. (૧૧) મુરામેહ ઉપર:—સિમળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો (૧૨) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—ધોળા સિમળાનો કંદ છોલી તેના પાનગા કકડા કરી સારા સુકવી લોડ કરી રાખવો. દરોજ સવારે ખાવનું ધી ૧ તોલો લઈ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો અને જાયફળની બૂટી ૩ માસ સુધી નાખી દરેક બે વખત આપવું; સિમળાનો કંદ ન મળે તો છાલનું ચૂર્ણ આપવું (૧૩) અતિસાર ઉપર:—મોચરસનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમાં આપવું (૧૪) અતિસાર ઉપર:—સિમળાની છાલ ધસી પાવી અપવા છાલનો રસ પાવો. કિંવા મૂળીમાં ધસી પાવો. (૧૫) મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જીવું હોય તે ઉપર:—ધોળા સિમળાની છાલ ગાવના દૂધમાં ધસી છૂંદે અને ખાંડ નાખી રોજ બે વાર પ્રભાતે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) દ્વેદોગ ઉપર:—સિમળાની છાલ દૂધમાં બાંધી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન, ઉકુપ્ત, જયકર તથા વાનનાયક યાવ છે. જે કોઈ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાવ તો સો વર્ષ જીવે છે. (૧૭) રીતગા ન થવા માટે:—સિમળાનો રસ અને ધોળું ચંદન કિંવા અરુણીનો રસ અને જેડીમઘ અથવા જાંબનો રસ અને જેડીમઘ એમાંથી પ્રારંભે એક બક્ષણ કરવાથી કંઈ પણ રીતગાનો ઉપદ્રવ થશે નહિ.

પ૩૪. શિસમ:—સં. સિંચવા. મં. દિં. સિસવ-મ. જં. શીથુ. કં. કરીવધ/ખમ્મી, બીડીમાર. તાં. નુકકં. મધાં. વિટ્ટી. તેં. જીરેચુમેદ્દ, જો. બીટિકુ. અં. સાસમ. ઇં. બ્યાકડુડ, સીસરી. ઘાં. ડાલવજીયાધારીફિલિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. સદ્યોદિ પર્વત ઉપર અને મલખાર પ્રાંતમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. શિસમ આદીસ પચાસ વર્ષનો થયા મિત્રાય તેનું લાકડું મજબૂત થતું નથી. એ લાકડું મોટું હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે. એ ઉપર કોતરકામ જોઈએ તેવું કરાય છે, એને કોડા લાગતા નથી. એ લાકડું સારૂ જૂતું હોય તો તેનું પાટીઆં સોખંડ જેવાં મજબૂત નીકળે છે. એ લાકડાની પેડીઓ, કપાટ, પનંગ, હાંથોળા, ખારો, ખુરં સીઓ, એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ધોળો શિસમ:—કડવો, શીત, વર્ણકર, જયકર, તથા રૂમિર છે; અને પિત્ત, દાઢ, સોજો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. કંપસ શિસમ:—કડવો, શીતસર્પ, વર્ણકર, જયકર, ઉષ્ણ તથા રૂમિર છે; અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઉષ્ણી, સોજો, હેડકી, વિસર્પ તથા કાઢનો નાશ કરે છે. કાળો શિસમ:—અગ્નિદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તુરો છે; અને કફ, વાયુ શોષ, અતિસાર, કોં, પિત્તક્રુષ, મેહ, કૃમિ, અસ્તિરોમ, ઉષ્ણી, ગર્ભરોષ, ત્રિદોષ; મેહ, પીનસ, મધુ, રક્તરોષ, તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ ઉપર:—સિમળાના પાનનો રસ ચાર પૈસાનાર કાઢી છરાની બૂટી નાખી પાવો. (૨) વસાપ્રમેહ ઉપર:—કાળા શિસમની છાલનો કાઢો પાવો.

પ૩૫. ચેતુર:—(સં. પૂર્વ. મં. દિં. તૂત.) આ ઝાડ ચીન દેશમાં ઘણું થાય છે. એ ઝાડની વાવણી આ દેશમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે. ચેતુરનાં ઝાડ ઘણાં જ મોટાં વધે છે. એમાં કાળી ધોળી, અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે. કાળી અને રાતી ચેતુરને ચોમાસામાં રજા આવે છે ચેતુરનાં રજા ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ રજા રક્તરુદ્ધિ કરનારાં છે. કાળા અને ધોળા, એ બે જાતનાં ચેતુરનાં ઝાડ રેશમના દીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગમાં છે. તે કોડા એનાં પાન ખાઈ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચીન દેશમાં રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઝાડને કેટલાક લોકો 'ચેતુક' પણ કહે છે પાર્સી ચેતુર:—ગુર, સ્વાફ, શીતળ તથા માહક છે; અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્તરોષનો નાશ કરે છે. કુર્જા ચેતુર:—ગુર, સારક, ખાટાં, તથા ઉષ્ણ છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

પ૩૬. ચેંદાડ. (કુક):—ઝાડમીના વેશા જેવાજ ચેંદાડના વેશા હોય છે. ચેંદાડમાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાત છે. સાધારણ ચેંદાડ નાગિયેર જેવાં મોટાં હોય છે; ચેંદાડ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. કોઈ કોઈ એનાં કેળાં જેવો સિખરણ કરી ખાવ છે. ચેંદાડ ઉષ્ણ હોવાને લીધે ઘણું ખાવામાં આવવાથી વિકૃતિ કરે છે. ચેંદાડી:—લઘુ, સ્વાફ, બેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, તીખી, કડવી, પાકકાળે ખાઈ

ખારી તથા ઇચ્છિકર છે; અને વાયુ, પીનસ, અષ્ઠીવા. તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. કડવી શેદડી:—કિંચિત્ ખાટી, દીપન, ઇચ્છિકર તથા સ્વાદુ છે. તે સુકાવી તૈયાર કરેલી દીપન, ઇચ્છિકર તથા કડવી છે; અને કફ, મૂત્ર, અચ્ચિ તથા જડયનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) મનકુચ્છ ઉપર:—શેદડીનાં બિયાં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં રતાંદળી ધસી પાતી.

પ૩૩૭. શેમટ:—આ ઝાડ ધણુજ મોટું થાય છે. એનાં પાન આંખાનાં પાન જેવાં લાંબાં હોય છે. એને આમલીના કચુકા કરતાં નાનાં અને ચપટાં દ્રવ્ય આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) આતસાર ઉપર:—શેમટનાં મૂળીઆં પાણીમાં ધસી પાવાં.

પ૩૩૮. શેલડી:—સં ૦ ધણુ. મં ૦ ઉસ. હિં ૦ ગાંડા, પેંડા, ઇંખ, ઉખ. કં ૦ કચ્ચુ. તૈ ૦ ચિરકુ. તાં ૦ કરંચુ. મલાં ૦ કરીંચુ. ફાં ૦ નેશકર. અં ૦ કસ્યુસ્રાકર. ઈં ૦ શુગરકેદન. લાં ૦ સકેકરમ્ આલખમ.

શેલડી હિંદુસ્થાનમાં ધણુ કરી સર્વ ઠેકાણે પાકે છે. શેલડી જગત્પ્રસિદ્ધ છે. એ પાંચ છ હાય ઉંચી થાય છે. શેલડીમાં ધોળી, રાતી, કાળી, ભુખરી વગેરે અનેક જાતો છે. રાતી શેલડીનો રસ ઘણોજ સારો હોય છે. શેલડીના રસમાંથી સાકર, ખાંડ, ગોળ, કાકળ, એવા અનેક પદાર્થો કરે છે. સાકરનાં અને ગોળનાં નાના પ્રકારનાં પકવાનો કરે છે. શેલડીનો કોઈ પણ ભાગ વ્યર્થ જતો નથી. મૂળીઆં કડકા ઢોરોને ખાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. રસ કાઢી લીધા પછીના શેલડીના સાંઠા ખાળવાને કે ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે. શેલડી એ સમશીતોષ્ણ છે. આજ્ઞરી માણસને શેલડીના કડકા કરી ખાવા આપે છે. શેલડીનો રસ ઠંડા છે, પણ તે રસનો ગોળ થાય છે તે ઉષ્ણ છે. ખાંડ અને સાકર સમધાત છે. શેલડીમાં વગડાક શેલડી કરીને જાત છે, એ જાતની શેલડી દ્રવ્ય ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. સાધારણ શેલડી:—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાધા પછી વાતકર, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, મૂત્રલ, શીત, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને કફ, પુષ્ટિ, કૃમિ, તૃપ્તિ, આનંદ અને કાંતિને કરનાર તથા સારક છે; અને વાયુ, રક્તવિકાર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. શેલડીનાં મૂળીઆં:—અતિ મધુર, મધ્યે સાધારણ મધુર; ટ્રાયે અને સાંધામાં ઓછી મધુર અને ખારી છે. સફેદ શેલડી:—કઠણ, જડ, અગ્નિદીપક તથા ઇચ્છિકર છે; અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી; પાક વખતે કિંચિત્ ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, સારક તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ચિત્રવર્ણ શેલડી:—અતિ મધુર, શીત, કફકારક, રક્ષ તથા રસ વખતે તૃપ્તિકારક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે. રસાળી શેલડી:—મધુર, શીતલ, ઇચ્છિકર તથા વૃષ્ય છે; અને તેજ તથા બળને વધારનારી; અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનારી છે. કાળી શેલડી:—પાક વખતે મધુર, મીઠી, પ્રિય, તીખી, રસયુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. દાંતથી છોલી ખાધેલી શેલડી:—સ્નિગ્ધ, ઇચ્છિકર, વૃષ્ય, શીતલ, અવિદાહી, કિંચિત્ કફકર, પ્રિય, હર્ષપ્રદ, મૂત્રશુદ્ધિકારક, કાંતિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક, તથા તૃપ્તિકર છે; અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનારી છે. તેમજ એનો પ્રભાવ ખાંડ જેવો છે. કુમળી શેલડી:—કફ, મેદ, અને મેદને કરે છે. ભુની શેલડી:—મીઠી તથા કિંચિત્ તીક્ષ્ણ છે; અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે. ઘણી ભુની શેલડી:—બળકર તથા વીર્યવર્ધક છે; તથા રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. શેલડીનો વિશેષ ગુણ:—જમ્યા પહેલાં ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. જમ્યા પછી ખાવાથી વાયુને કોપાવે છે; અને જમવામાં ખાધાથી જડય ક્રિયન્ત કરે છે. શેલડીનો રસ:—(ચરકમાં નિકળેલો) ગુરુ, મલસ્તંબક, ખાટો, સ્વાદુ તથા ખારો છે; અને દાહનાશક છે. નાના યંત્રમાં નિકળેલો રસ:—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે. પકાવેલો રસ:—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિંચિત્ પિત્તકર છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે. તેને ઘણો પાકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને શોષને ક્રિયન્ત કરે છે. શેલડીનો બાસો રસ:—કફ, વાયુ, શૈત્ય અને જડય કરે છે. નવો ગોળ:—મધુર, ખારો, ગુરુ તથા ગરમ છે; અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર અને રક્તદોષને અહિતકારક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન તથા સારક છે; અને મેદ, કૃમિ, માંસ, મૂત્ર, લોહી અને શુક્ર ક્રિયન્ત કરનાર, અગ્નિદીપક, બેદક; અને વાત, કફ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ઘૈત ગોળ:—કિંચિત્

કકર, રક્તને દિતાવહ, સ્વાદુ, સિન્ધુ તથા મળમૂત્રને મધામાર્ગે મોક્ષનારો, અને વાતાગ્ર છે એ વરસનો જીવો ગોળા:—રચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્થ, મવમત્તરોષક, અતિ સ્વાદુ, હ્રદય, પૌષ્ટિક, રસાય સિન્ધુ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સતાપ, પાકુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનો નાશ અને સયોગથી જ્વરહારક છે ત્રણ વરસનો જીવો ગોળા:—લઘુ અને સર્વ-દોષહર છે આ અશિ દિક્ષા મેળવવાને પ્રયત્ન છે. કોષ કહે છે કે ત્રણ વા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમા લેવા જોવો નય પણ પચ પાચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કેટલાક આપધમા કરવા વિશે લખેલું તથા અનુભવેલું જણા છે માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી એટલુંજ કે તેના ગુણમા ફેરફાર થાય । ખરે, પરંતુ નવે તથા જીવો ગોળ આદિ સાથે ખાવાથી કક નાશક, દરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને ક્ષ સાથે વાતનાશક છે ખાંડ—મધુર, શીત, જાડ, વૃષ્ય, સારક, કકર તથા સિન્ધુ છે, અને ક્ષય, ઉષ્ણ સ્વભ, વિષદોષ, મદ, મોહ, મૂર્છા, તૃષ્ણ, ઉનગી, રક્તદોષ, પિત્ત, અતિમાર, વાયુ, અર્થ, કૃમિ, બાતિ, બળતરા, અને શ્રમનો નાશ કરે છે એ વધારે ધોઝેલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે । ખડી સાકર:—મધુર, શીત, સિન્ધુ, હ્રદય, મુખત્રિય, આખને કિતકર, ઘાતુવધક, વૃષ્ય, જાડ, સારક, ઉદ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી તથા લઘુ છે, અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ પિત્ત, કક, રોષ તથા શકનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કામિષ્ટી ઉપર:—રોનડી સવારમા હોલી ખાવી, અથવા રાત્રે હાપરા ઉપર રાખી સવારે તે ખાવી (૨) મધુર ઉપર:—જગથી રોનડી રોગીને ખાવા આપવી, કિવા રોક્ષીનો રક્ત આપવો (૩) દાહ્યુકમ મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—તપાવેલા દૂધમા સમભાત્રે રક્ત નાખી ધી સાથે આપવું (૪) મૂત્રકૃમ્મ અને ઘાત જાય તે ઉપર:—દૂધમા ગોળ નાખી કિચિત્ ગરમ કરી આપવું (૫) ઉચકી ઉપર:—રોક્ષીનો રક્ત પાવો (૬) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ (ઝટકે સૂર્યોદયથી મસ્તક દુખવા માડી જન્મ સુધે ચઢે તેમ અધિક યથ સૂર્યાસ્ત સમયે કમ થાય) તે ઉપર:—ગોળ ૧ તોલો અને ધી અધી તોલો એકત્ર કરી સવારમા આપવું, અને કપાળે કાળા તથ દૂધમા વાગી તેનો લેપ ૩ દિવસ કરવો (૭) ઘાત જતી હોય તે ઉપર:—ખડીસાકર ૩ તોલા અને કુલાવેલો ટકણખાર ૩ માસા એકત્ર કરી, તે ચૂર્ણ રોળ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું પથ્થ પાળવું (૮) કાચ, અગર કાંટો વાગ્યો હોય તે ઉપર:—ગોળ ગરમ કરી જ્યાં વાગ્યું હોય ત્યા લગાવવો (૯) આમેકા ઉપર—ગોળ ખાળી ઉપર લગાવવો (૧૦) નળને માટે:—લેસનું ધારોણ્ય દૂધ ગળ્યું થાય એટલે ગોળ નાખી ઉભા ઉભા પીવું, અને પહેર સુધી બેસવું નહિ (૧૧) ગરમીને માટે:—દહીમા સાકર નાખી આપવું (૧૨) ઉચકી ઉપર:—ગોળના પાણીમા કુંડ બસી નાકમા થોડે થોડે કુંડવી અને પછી હાથી જવું અથવા દૂધમા રક્તચદન (રતાદળી) બસી તેમા કિચિત્ ખીડું નાખી નાકે કુંડવું (૧૩) તૃષ્ણા ઉપર:—પાણીમા સાકર નાખી પાવી (૧૪) ધૂમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર:—ગોળ કિવા સાકર આખોમા આજવાથી પાણી ગળી જઈ આખો સારી થાય છે (૧૫) રેલ્લ બંધ થવા માટે:—સાકર પાણીમા ઓગાળી પાવી (૧૬) શુક્રાધી ઉપર:—કાળા ગોળનો લેપ કરવો

૫૩૯. શેરણી:—સં હડપા, મં શેરણી ઝાઝી હિં હાલે બં હડવા કં હારિદખે:

લાં યેવેગીયાનેવીશ્લીઆ
એ ઝાડ નદીના કિવા વહેણના કીનારાપર થાય છે એ સુમારે કમરપુર ઉચા વધે છે શેરણીના તોરા કાલક સુરના ઝાડ જેવા હોય છે ઝાડના લાકડાનો રંગ કાળો તથા રાતો હોય છે શેરણીના બેટા સુશોભિત દેખાય છે મોટા પાનની એક શેરણીની જાત કોકણમા થાય છે, તેના પાન આના કરતા મોટા હોય છે તેને ગોળી શેરણી કહે છે શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે તેને કોષ કોષ હાપમા રાખવા લે છે શેરણી:—કડવી, તીખી, લઘુ, યુર, દીપન તથા દુરી છે, અને સમદહી યગ, ગુદમ, અર્થ, વાયુ પિત્ત, ઉદર, કક, આમ, અગ્નિમાષ, કૃમિ, પ્રદર, મલાવટન તથા શેત્તનો નાશ કરે છે લઘુ શેરણી:—(સં સ્વસ્થ દલા)—મૂત્રકૃમ્મ, પ્લીહા, તથા વિષ તથા કકની નાશક છે, બાકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે ઉપયોગ:—(૧) શૂળકૃમ્મ પ્રદર ઉપર:—શેરણીના પાનનું ચૂર્ણ કરી ધીમા નાખી પાવું. (૨) બદ્ધશુક્રાદર ઉપર:—ગોળી શેરણી, અનમો, જંડ અને

પ્રધવતું ચૂર્ણુ સેવન કરવું. (૩) પ્રમેહ ઉપર:—શરણીનાં પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી માં છૂં પૈસાભાર અને સાકર પૈસાભાર નાંખી પાવે.

૫૪૦. સણુ (શણુ):—સં શણુ. મં તાગ. હિં સન. ગોં સોણુમે. કં સણુયુગિડ. તાં શણુલ. મલાં શણુાં, ચણુક. તૈં ગિલિગિમ્યાં, જનાપાનારા. ઇં સનહૈંપ દૈંડ, ફલાકસ હૈંપ. લાં ટોસેરીયાજ નસીઆ.

સણુ કોકણુ, દક્ષિણુ અને ગુજરાત દેશમાં ધણુ પાકે છે. એ ઝાડ ચાર પાંચ હાથ સુધી ડુંચાં વધે છે. સણુનાં બિયાં વાઘ્યા પછી તેને ચાર ધડીમાં ફણુગો ફૂટે છે. સણુની સોટીઓ કહોવરાવી તેના રેસા કાઢે છે; પછી તેના ગુણુપાટ, દોરડાં ધૃત્યાદિક જણુસો અને કાગળ બનાવે છે. એ કાગળો ના કાગળ કરતાં મજબૂત બને છે. સણુની સોટીઓની દીવાસળીઓ બનાવે છે. સણુનાં બિયાંનું તેલ ઔષધના તથા યંત્રને ચોપડવાના કામમાં આવે છે. સણુ હંચી પ્રતિનું, ખાટલો ભરવાનું વહાણ બનાવવાના કામમાં પણ આવે છે. એનું ઘાસ ઢોરોને ખાવાના કામમાં આવે છે. સણુનાં હંચી પ્રતિનાં વસ્ત્ર પણ બને છે. સાધારણુ સણુ:—ખાટું તથા તુરું છે; અને મલ, આમ, ગર્ભ અને રક્તનો પાત કરનાર, ઉલટીકારક તથા ઉષ્ણુ છે; અને કફ, વાયુ તથા અંગમોહનો નાશ કરે છે. એનાં દુલ:—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. લઘુ સણુ:—તીથું, વાંતિકર અને કફ તથા પિત્તનાશક છે. મોટું સણુ:—રસ વખતે કડવું, તુરું તથા ઉલટીકારક છે; અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંઠરોગ, હ્રોગ, મુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનું નાશક છે. સણુનાં બિયાં:—શીતળ, આહક, ગુરૂ તથા ખીજ ગુણુ ઉપર મુજબ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—સણુનાં બિયાંનો કાઢો કરી પાવે. (૨) બદ, શુમક, વેળ, વાળો ધૃત્યાદિક ઉપર:—સણુનાં બિયાં વાટી પોટીસ તૈયાર કરી આંધવું એટલે તે જલદી પાકે છે.

૫૪૧. સતાપા:—સં સર્પદંષ્ટા. વિષાપહા. હિં સીતાવ, અં હરમલ. ફાં ઇસ્પદ. ઇં કોમનર. લાં શટાગ્રાહોલેન્સ.

સતાપાનાં ઝાડ નાનાં હોષ તે ચણુના ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાન પણ ચણુનાં પાન જેવાં હોષ કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. એ પાનનો દર્પટ વાસ આવે છે. એની ઉચાષ બે હાથ હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામાં ઉપનં થાય છે. એ બગીચામાં વાવવાથી થાય છે. એનાં બિયાં ખસખસ કરતાં ખારિક અને કાળાં હોય છે. સતાપા—કડવાં, ઉષ્ણુ, સારક; અને વાતનાં નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—ધાણુના ખાણીમાં સતાપાનો રસ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) નાના બાળકોને શરદી થાય તે ઉપર:—કેળના પાનમાં સતાપાનાં પાનનું પડીકું વાળી તે પડીકું દોરે આંધી બાળકના ગળામાં આંધવું. એથી બાળકની શરદી દૂર થશે. (૩) બાળકની બગલો ઉડે તે ઉપર:—સતાપાનાં પાન દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું. (૪) બાળકોને શરદીનો વિકાર ન થવા માટે:—બાળાગોળી અવરાવતી વખતે સતાપાનાં ત્રણ પાન ધસી તે ગોળી તેમાં પાવી, એટલે શરદી વિકાર થતો નથી. (૫) ઉધરસ ઉપર:—સતાપાનાં પાન દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું; અને તે પાન કપડામાં આંધી ગળે આંધવાં. એટલે ગમે તેવી ઉધરસ દૂર થાય છે. (૬) બાળકની સસણી ઉપર:—સતાપાનાં પાનનો રસ અને બાવચીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવે. (૭) જ્વર ઉપર:—સતાપાનાં પાનનો રસ શરીરે ચોળવે. એટલે તાવ નીકળી જાય છે. (૮) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—સતાપાનાં પાનનો રસ અને સુરખીણનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં મધ અગર ગોળ નાખી તે પાવે; અને પાનનો ભાગ કપડામાં આંધી ગળે આંધવે; એથી કરી દુસ્તર ઉધરસ પણ જશે.

૫૪૨. સફરજન:—આ દેશમાં એનાં બિયાં ઇરાનમાંથી આવવાં બેઠાં; સફરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંનો મેવો છે. આ દેશમાં ધણુક મોટા મોટા લોકોના બાગમાં એનાં ઝાડ છે. સફરજન, એ ફળ નાની નારંગી જેવડાં હોય છે. ઉપરથી તે ચપટાં હોય છે. એના ઉપરની પાતળી છાલ છોલી એ ફળ

કરકર, રક્તને દિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગે મોકલનારો, અને વાતાત્મ છે એ વરસનો જીનો ગોળા:—ચ્ચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્થ, મધમૂત્રશોષક, અતિ સ્વાદુ હ્રદય, પૌષ્ટિક, રસાયન સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા દૃઢ છે, અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સતાપ, પાડુરોગ, પ્રમેહ તથા શમનો અને સયોગથી જ્વરહારક છે ત્રણ વરસનો જીનો ગોળા:—લઘુ અને સર્વ-દોષહર છે આ અરિષ્ટ દિક્ષા મેળવવાને પ્રયત્ન છે કોઇ કહે છે કે ત્રણ મા આર વરસનો ગોળ ઉપયોગમા લેવા જેવો નથી પણ ૫૨ પાંચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કેટલાક આપધર્મો કરવા વિશે લખેલું તથા અનુભવેલું જણાય છે માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી એટલું જ કે તેના ગુણમાં ફેરફાર થાય છે ખરો, પરંતુ નવો તથા જુનો ગોળ આદુ સાથે ખાવાથી કદ નાસક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને ક્ષી સાથે વાતાત્મક છે ખાંડ—મધુર, શીત, બલકર, દૃઢ, સારક, કરકર તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ક્ષય, ઉષ્ણ, દમ, વિપ્રદોષ, મદ, મોહ, મૂર્છા, તૃષ્ણા, ઉષ્ણ, રક્તદોષ, પિત્ત, અતિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ભાંતિ, બળતરા, અને શ્રમનો નાશ કરે છે એ વધારે ધોઝેલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે છે ખડી સાકર:—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હ્રદય, મુખપ્રિય, આખને કિતકર, શાતુરધક, દૃઢ, બળકર, સારક, ઉદ્વિગ્ને તૃપ્તિ આપનારી, તથા લઘુ છે, અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્છા, સંતપ્ત, રક્તપિત્ત, વાયુ પિત્ત, કદ, શોષ તથા કાકનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કામિષ્ટી ઉપર:—શેનડી સવારમાં હોલી ખાવી, અથવા રાત્રી જાગરા ઉપર રાખી સવારે તે ખાવી (૨) મધુર ઉપર:—જગવી શેનડી રોગીને ખાવા આપવી, કિના શેનડીને રસ આપવો (૩) કાલકૃષ્ણ મૂત્રકૃષ્ણ ઉપર:—તપાવેલા દૂધમા સમભાગે રસ નાખી પી સાથે આપવું (૪) મૂત્રકૃષ્ણ અને ધાત જાય તે ઉપર:—દૂધમા ગોળ નાખી ફિચિત્ત ગરમ કરી આપવું (૫) ઉચ્ચકી ઉપર:—શેનડીનો રસ ખાવો (૬) સૂર્યોવર્તે શિરોદોષ (એટલે સૂર્યોદયથી મસ્તક કુ બનવા માડી જેમ સૂર્ય ચડે તેમ અધિક યજ્ઞ સૂર્યાસ્ત સમયે કમ થાય) તે ઉપર:—ગોળ ૧ તોલો અને પી અર્ધો તોલો એકત કરી સવારમા આપવું, અને કપાળે કાળા તપ દૂધમાં વાગી તેનો લેપ ૩ દિવસ કરવો, (૭) ધાત જતી હોય તે ઉપર:—ખડીસાકર ૭ તોલા અને કુલાવેલો ટકજીખાર ૭ માસા એકત કરી, તે સૂર્ય રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું પથ્થ પાળવું (૮) કાથ, અગર કાંટા વાળ્યા હોય તે ઉપર:—ગોળ ગરમ કરી જ્યાં વાગ્યું હોય ત્યાં લગાવવો (૯) આમિઠા ઉપર:—ગોળ ખાળી ઉપર લગાવવો (૧૦) નળને માટે:—બેસડું ધારોણ્ય દૂધ ગળ્યું થાય એટલો ગોળ નખી ઉભા ઉભા પીવું અને પહેર સુધી બેસવું નહિ (૧૧) ગરમીને માટે:—દહીમા સાકર નાખી આપવું (૧૨) ઉચ્ચકી ઉપર:—ગોળના પાણીમાં સુંઠ ધસી નાકમાં ઘોડે ઘોડે મુલવી બો ૫થી ૭થી જવું અથવા દૂધમાં રજાયદન (રતાદળી) ધસી તેમાં ફિચિત્ત મીઠું નાખી નાક મુખ (૧૩) તૃષ્ણા ઉપર:—પાણીમાં સાકર નાખી પાવી (૧૪) ધૂમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર:—ગોળ કિવા સાકર આખોમા આજવાથી પાણી મગી જઈ આખો સારી થાય છે (૧૫) રેબ બંધ થવા માટે:—સાકર પાણીમા આગાળી પાવી (૧૬) શુક્રથી ઉપર:—કાળા ગોળનો લેપ કરવો

પડક. શેરજી:—સ. ૬ પુષા, મ. શેરજી કાજ દિ. ૬ હાઉએ જ. ૬ હવા ૩૦ દારોહખે-લા. ૦ ચેરેદીમાનેવીફાલીઆ

એ જાડ નદીના કિવા વહેવાના કીનારાપર થાય છે એ સુમારે ૩ મરપુર ઉમાં વધે છે શેરજીના તોરા કાષક સૂરના જાડ જેવા હોય છે જાડના લાકડાનો રંગ કાળો તથા રાતો હોય શેરજીના બેટા સંશોભિત દેખાય છે મોટા પાનની એક શેરજીની જાડ કોકજીમા થાય છે, તેના પાન આના કરતા મોટા હોય છે તેને મોગી શેરજી કહે શેરજીની લાકડી લીલી હોય તારે ચીખાં હોય છે તેને કોષ કોષ દાપમા રાખવા બે છે શેરજી:—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુરુ, દીપ્ત તથા ઘેરી છે, અને સમદણી યજ્ઞ, ગુરુ, અર્શ, વાયુ પિત્ત, ઉર, કદ, આમ, અગ્નિમંદ, કૃમિ, પ્રસ, મલાગદબ તથા શેત્રનો નાશ કરે છે લઘુ શેરજી:—(સ. ૨૨૫ હલા)—મૂત્રકૃષ્ણ, પીલા, તથા ત્રિપા કદની નાશક છે, માકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે ઉપયોગ:—(૧) સૂજકૃષ્ણ પ્રસ ઉપર:—શેરજીના પાનડું ચૂર્ણ કરી ધીમા નાખી પાવું (૨) બદથોહર ઉપર:—મોટી શેરજી, આખો, ગુરુ અને

સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. (૩) પ્રમેહ ઉપર:—શેરણીનાં પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી તેમાં છૂં પૈસાભાર અને સાકર પૈસાભાર નાંખી પાવો.

૫૪૦. સણ (શણ):—સં શણ. મં તાગ. હિં સન. ગો સોણુળે. કં સણુગિડ. તાં ચણુ. મલાં શણાં, ચણક. તેં ગિલિગિચ્યાં, જનાપાનારા. ઇં સનકેંપ દૃપ્ડ, દ્વાકસ હેંપ. લાં કોટોસેરીયાજ નસીઆ.

સણ કોકણ, દક્ષિણ અને શુજરાત દેશમાં ઘણું પાકે છે. એ જાડ ચાર પાંચ હાથ સુધી ઉંચાં વધે છે. સણનાં બિયાં વાઘ્યા પછી તેને ચાર ઘડીમાં ફણગો ફૂટે છે. સણની સોટીઓ કહોવરાવી તેના રેસા કાઢે છે; પછી તેના શુણપાટ, દોરડાં કૃત્યાદિક જણસો અને કાગળ બનાવે છે. એ કાગળો રૂના કાગળ કરતાં મજબૂત બને છે. સણની સોટીઓની દીવાસળીઓ બનાવે છે. સણનાં બિયાંનું તેલ ઔષધના તથા યંત્રને ઔપડવાના કામમાં આવે છે. સણ ઉંચી પ્રતિનું, ખાટલો બરવાનું વહાણ બનાવવાના કામમાં પણ આવે છે. એનું ઘાસ દોરોને ખાવાના કામમાં આવે છે. સણનાં ઉંચી પ્રતિનાં વસ્ત્ર પણ બને છે. સાધારણ સણુ:—ખાટું તથા તુઈ છે; અને મલ, આમ, ગર્ભ અને રક્તનો પાન કરનાર, ઉલટીકારક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ તથા અંગમોડનો નાશ કરે છે. એનાં કુલ:—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. લઘુ સણુ:—તીખું, વાંતિકર અને કફ તથા પિત્તનાશક છે. મોટું સણુ:—રસ વખતે કડવું, તુઈ તથા ઉલટીકારક છે; અને કફ, વાત, અશ્મરિ, રક્તદોષ, તાવ, કંઠરોગ, હ્રોગ, સુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનું નાશક છે. સણુનાં બિયાં:—શીતળ, ગ્રાહક, શુદ્ધ તથા બીજા શુણ ઉપર મુજબ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—સણુનાં બિયાંનો કાઢો કરી પાવો. (૨) બદ, શુભક, વેળ, વાળો કૃત્યાદિક ઉપર:—સણુનાં બિયાં વાટી પોટીસ તૈયાર કરી બાંધવું એટલે તે જલદી પાકે છે.

૫૪૧. સતાપા:—સં સર્પદંટા. વિષાપડા. હિં સીતાવ, અં હરમલ. કાં ઇરપદ. ઇં કામ. નક. લાં રૂઠાગ્રાન્હોલેન્સ.

ખાવામાં ધણી ઉત્કૃષ્ટ છે તે ધણા મીઠા હોતા નથી એનો સ્વાદ મધુર હોય છે એના કડકા સાકરમાં ધાલી રાખી ખાવાથી ધણાજ સારા લાગે છે

૫૪૩. સમુદ્રદ્રવ્ય:—સં નિર્વિષા મં સમુદ્રદ્રવ્ય, નેવરી, હીવરી હિં કૈમશ્મ કં સામુદ્રકરકા તેં ખ્યારગયેદુ મનાં સમુદ્રયુ લાં ખ્યારગટાનિયા, એકમુગ્યુના

સમુદ્રદ્રવ્યના ઝાડ મોટા મોટા ધાય છે એના પાન બદામના પાન જેવા હોય તે કમ્તા યોગી નાનાં હોય છે એ ઝાડ સમુદ્રકિનારા ઉપર ધાય છે એને નેદ્ર્ય આવે છે તે આકારે નમદ્રવ્ય જેવા હોય છે એનો રંગ કાળો હોય છે એ દ્રવ્ય ઉપર ઉભા સરકવા હોય એની છાલ પાતળી હોય છે સમુદ્રદ્રવ્ય અનેક રોગ ઉપર આવે છે **સમુદ્રદ્રવ્ય:**—તીષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે, અને ત્રિદોષ, બૂનબાધા દાવાનલદોષ કદ, બમ તથા શિરોરોમનો નાશ કરે છે. એ પાણીમાં ધસી પાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) બાળકના કંઈવિકાર ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય કડકા પાણીમાં ચાર કિલા બે મરોહી બાર શક્તિ પ્રમાણે ધસી તે પાણી ત્રણ માસાથી એક તોના સુધી પાવું તેથી કરી ઘૂરત ઉનગી થઈ કદ નીકળે છે ઉતાર આપવો પડે તો ધી આપવું (૨) હચુરો બાળે તે ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય લોખાંડાના રસમાં ધસી ચોપડવું (૩) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય ગાયના દૂધમાં ધમો પાવું (૪) આંખોના પડળ ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય ગાયના ધીમાં ધસી અન્નન કરવું (૫) કામિણી ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય ધસી અન્નન કરવું, અને તેલના તેલના કામળા કરવા (૬) આંધાશીશી ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય બકરીના મૂત્રમાં ધસી નાકે પાવું (૭) આંખના કુંબ ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય ડોડીના રસમાં ધસી અન્નન કરવું (૮) ઉધરસ ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય, મુંઠ તથા પીપરતું મૂળું ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું (૯) ધ તૂરાના વિષ ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય ગોમૂત્રમાં ધસી પાવું (૧૦) સન્નિપાત ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય પાણીમાં ધસી અન્નન કરવું (૧૧) સર્પક શ ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય લસણના રસમાં ધસી અન્નન કરવું (૧૨) કૃમિ ઉપર:—સમુદ્રદ્રવ્ય પાણીમાં ધસી પાવું

૫૪૪. સમુદ્રશોક:—સં સમુદ્રગોષ મં હિં સમુદ્રશોક લાં નરજુરીઆરપેસિએસા

એને સમુદ્રશોક પણ કહે છે સમુદ્રશોકના વેદા હોય છે એનો વિસ્તાર મોટા ધાય છે એના પાન મોટા હોય તે ઉપર મોગી રેસાઓ હોય છે પાન સાધારણ દાંધેળી જેવા મોટાં ધાય છે એના બિયા વીર્યસ્તબ્ધ છે એના કુમળા પાનનું શાક ધાય છે **સમુદ્રશોક:**—ગ્રાહક, વાતવ, અતિ પિત્ત અને કદકર છે **ઉપયોગ:**—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—અગ્રીના પાનના પતરવેલીઆ પ્રમાણે આના પતરવેલીઆ કરી ધીમાં તળી ખાવા (૨) શુભઠાં નિગેરે પાકી ધુટવાને માટે:—સમુદ્રશોકના પાન લાવી ગરમ કરી ખાંધવા

૫૪૫. સમેરવો:—સં શાલિપર્ણી મં સાલવચ્ચ રાનમાળ બુધશેવરા કાં કાવ હિં સારી-સાલવન બં સાલવાની કં ચુરુએને, ચુરેલેહોને, કાડમચ તેં શિયાકપના ઓં કારપાણી લાં કેરેહીવમ્જેન્ટિકમ

આ ઝાડને મરાઠીમાં રાનગજીને પણ કહે છે સમેરવાનાં ઝાડ જમ્બુદીના ઝાડ જેવા હોય છે એના પાન પારિજાતના પાન જેવા કાચાવાળા પરંતુ તે કરતાં લાંબા અને પહોળા હોય છે એનું ડાંડુ ચાર આંગળ સુધી મીઠા રંગનું હોય છે દશ મૂળીઆમાં સમેરવાના મૂળીઆં પણ આવે છે લઘુ પચમૂળ એ પિત્ત ઉપર ચોળવા અને મૂલત પચમૂળ એ વાયુ અને કદ ઉપર ચોળવા **સમેરવો:**—રસકાળે કડવો ધાતુવર્ધક, ગુરુ ઉષ્ણ રસાયન તથા સ્વાદુ છે, અને વાયુ, વિષમન્નવર, મેહ, અર્ધ સોળે સતાપ દમ શેષ, કૃમિ, ત્રિદોષ ઉલ્લી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે લઘુ પચમૂળ:—સ્વાદુ બલકર, લઘુ કિચિત્ત ઉષ્ણ ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા કડવા છે, અને કદ પિત્ત, વાયુ વાતપિત્ત, નવર, ઉધરસ, અસ્થરી, ત્રિદોષ દમ, શય અગ્નિમાધ તથા અગ્નિનો નાશ કરે **બુદ્ધ પચમૂળ:**—કડવા, ઘૂરા, મધુર, ઉષ્ણ અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકાએ લવું છે, અને મેદોરહિ, કદ, વાયુ દમ,

તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. દશ મૂળ:—ત્રિદોષ, દમ, ઉધરસ, સુરતી, સોજો, જ્વર, આનાદ, વાયુ, મસ્તકપીડા, પાર્શ્વપીડા, અરુચિ અપેત્રકવાયુ, હેડકી, અગ્નિમાંધ, શેત્ય તથા પરમેવાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દશમૂળદિ કાઢો, ગુદમ, શૂળ, હ્રદોગ અને શ્વાસ ઉપર:—સાલવણુ (સમે-રવો), પીઠવણુ (પીળડી, પોપટી), ભોરીંગણી, ઉભી ભોરીંગણી અને ગોખરૂં એ લઘુ પંચમૂળ. ખીલી, અરણી, આસોદરો, ઝાંગરીઝા, ખાખરો અને દીંખરવો એ બૃહત્ પંચમૂળ. એ દશ મૂળનો કાઢો કરી જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો. (૨) હ્રદયશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૩) મુચારોગ, માહુ, ઝોખો અને સત્રિપાત ઉપર:—દશમૂળના કાઢામાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૪) મૂકગર્ભ (આડુ આવે તે) તથા મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:—નાભ, અસ્તિ અને ભંગ એ સ્થળે સમેરવાનાં મૂળાંઓ લેવ કરવો. એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે. (૫) વાતગત્તંગ ઉપર:—દશમૂળ વાતી લેવ કરવો (૬) સત્રિપાત તથા યોનિશૂળ ઉપર:—દશમૂળ, ખીલાં અને ધાવડીનાં ફૂલના કાઢામાં ૩ ભીંજી યોનિમાં રાખવું. (૭) કર્ણશૂળ ઉપર:—બૃહત્ પંચમૂળ આઠ આંગળ પ્રમાણે લેધ તે મૂળીઓને ૩માં વીંટળી તેલમાં પલાળી દેવતાવી સળગાવવાં અને તે મૂળીઓ ઉમાં રાખી તેમાંથી જે તેલ નીચે પડે તે કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં રેડવું; એટલે કાનમાંનું શ્વેદ તુરત દૂર થાય છે. (૮) આદાશીશી ઉપર:—સમેરવાનો કાઢો કરી નાક પાવો. (૯) મેદોરોગ ઉપર:—બૃહત્ પંચમૂળનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૧૦) ગર્ભપાત થવા ઉપર:—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં શીખવેલી પેજ ધી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૧૧) તેલના દાઝેલા પ્રણુ ઉપર:—જૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ કરવી; અને તે પાણીમાં કાલવી ચોપડી (૧૨) અર્ધોગ વાયુ ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવો. (૧૩) ઘનુર્વાત ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો પાવો; અને સરસીયું અંગે ચોળવું. (૧૪) છર્ણુ જ્વર, શ્વાસકાસ, મસ્તકશૂળ અને સળેકમ ઉપર પંચમૂળી ક્ષાર:—લઘુ પંચમૂળનાં મૂળીઓ લાવી થોડાં કચરી તેમાં આઠગણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાંખી દૂધ રહે ત્યાં સુધી કઢી પાવું. સંપૂર્ણ છર્ણુ જ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે એમ જાણવું. (૧૫) કંફ, પાંડે, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંઘ્રહણી, ઉધરસ, અરુચી, કંઠરોગ અને હ્રદોગ ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) શ્વાસ, કાસ અને પાર્શ્વશૂળ ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડ-મૂળનું ચૂર્ણ નાખી ખાવા આપવો. (૧૭) પાઠાનું ફૂલનું અને શૂળ ઉપર:—દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ, હિંગ અને સંયગ નાખી પાવું. (૧૮) મત્રકૃચ્છ અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:—લઘુ પંચ-મૂળનો કાઢો પાવો. (૧૯) વાતકુંડાલેકા, વાતખાસ અને અષ્ટીલા વગેરે ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો શિલાનિત અને સાકર નાંખી પાવો. (૨૦) વાતોદર, સોજો અને શૂળ ઉપર:—એરંડતેલ દશ-મૂળના ચૂર્ણમાં મિશ્ર કરી પાવું અથવા દશમૂળનો કાઢો ગોમૂત્ર અથવા શિલાનિત અને દૂધ નાખી પાવો.

પૃષ્ઠ. સરસવ:—સં૦ સર્પપ. મં૦ સિરસવ. હિં૦ સરસો. કં૦ બિલીય સાસવેયતપ્પલુ.

એ એક રાષ્ટ્રની જાત છે. સરસવની ઉત્પાત ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે. એનાં બિયાં રાષ્ટ્રના જેવાંજ રાતા રંગનાં હોઈ રાષ્ટ્ર કરતાં કિંચિત્ મોટાં હોય છે. સરસવનું તેલ કાઢે છે. તેને સરસીયું કહે છે. એ ખાવાના અને વધાર કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. સરસવનું તેલ અથાણામાં નાખે છે. સાધારણ રાતા સરસવ:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, કિંચિત્ રુક્ષ, અગ્નિદીપક, રક્તપિત્તકર તથા પિત્તલ છે; અને કંફ, વાત, કંફ, કોઢ, શ્વેદ, કૃમિ, રાક્ષસપીડા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. એના પાનની લાભ:—શુક્ર, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ખાટી, પિત્તલ, સારક, તુરી તથા ખારી છે; અને કફનાશક છે. કાળા સરસવ:—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્ત તથા દાહક છે; અને ગુદમ, કંફ, કોઢ, પ્રણુ અને વાતશ્વળનો નાશ કરે છે. સિદ્ધાર્થ (ધોળા સરસવ):—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ તથા રુચ્ય છે; અને વાતરુક્ત, ગ્રહપીડા, અર્થ, સોજો, ત્ર્યંદોષ, વિષ તથા પ્રણુનો નાશ કરે છે. સરસવનું તેલ:—દીપન, લેપન, સ્વર્થ, તીક્ષ્ણ, કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, પિત્ત, રક્તરુપક તથા લઘુ છે; અને વાતનિકાર, કફનિકાર, કૃમિ, કોઢ, કર્ણશ્વળ, શિરોગ્રહ, કંફ, મેદોરોગ, અર્થ, કર્ણરોગ, કુદરોગ, શ્વિત્ર કોઢ તથા દુષ્ટ પ્રણુનો નાશ કરે છે. અને અસ્તિકર્મવિષે ઉત્તમ છે.

ઉપયોગ:—(૧) શ્વાસ ઉપર:—સરસવતું તેવ ગોળમાં આવતું. (૨) અપચી (ગંડમાળનો બેડ રોગ ઉપર:—સરસવ, કડવા લીંબાનાં પાન અને બિલામો, એ સમમાત્રે લઈ ખાળી રાખ કરી ખોડાના મૂત્રમાં કાચરી લેપ કરવો. (૩) કાનમાંના કીડા દૂર થવા ઉપર:—સરસીયું તેવ કાનમાં પાડવું એટલે કાનમાં ગમેલા કીડા મરણ પામે છે. પછી તેને મુક્તિએ બહાર કાઢવા. (૪) કંઠીના કંઠીશૂળ અને બાધિય ઉપર:—સરસવતું તેવ (સરસીયું) કાનમાં નાખનાં જવું.

પટલ. સરગવો:—સં. ક્રિયુ. મં. રોવમા. હિં. સહજના. કં. ગુગિમ. ઇં. હોસરેડીસૂડી લાં. મોરિ પેરીગારપેમાં.

સરગવાનાં ગ્રાંડ ધણુંજ મોટાં યાવ છે. એનું લાકડું ધમારતના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાન આરિક હોય છે. એનાં કુમળાં પાનતું, ફલતું, અને શિંગોનું ચાક કરે છે. સરગવો એ ઉચ્ચ હોષ વાતહારક વગડામાં પનારી એક સરગવાની જાત છે. એને વગડાકે સરગવો કહે છે. સરગવો:—તીખો, કડવો, ઉચ્ચ, તીક્ષ્ણ, રચિકર, અમિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, લઘ, ખારો તથા પિત્તકોષ્ઠ છે; અને કફ, વાયુ, સુખ્મજડય, મણુ, કૃમિ, આમ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, કવલુ, ગુસ્મ, સોળો, કંઠ, ઉપદ્રવ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, ગંડયુગ્મ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. એની શિંગો:—દુરી, અમિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે; અને કફ, પિત્ત, ચળ, કાંઠ, જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગુસ્મનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં:—તીખાં, ઉચ્ચ, ચક્ષુષ્ય તથા અટખ છે; અને કફ, વાયુ સોળો, વિદ્રધિ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, વિષદોષ, ગુસ્મ, મણુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં મસી નસ્ય કરવાયી મસ્તકથળ મરી જાય છે. એનાં ફુલ:—તીખાં ઉચ્ચ, તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે. અને સ્નાયુ રોગ, સોળો, કૃમિ, કફ, વાયુ, વિદ્રધિ, કવલુ તથા ગુસ્મનો નાશ કરે છે. એનાં પાન:—તીખાં ઉચ્ચ, રચિકર, અમિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે; અને વાયુ, કૃમિ, કફ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. કાળો સરગવો:—અતિ ઉચ્ચ, તીક્ષ્ણ, રચ્ય, અમિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાહી, માહક, અટખ, પિત્ત તથા રક્તકોષ્ઠ છે; અને કફ, કૃમિ, વાયુ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, ચળ, ગુસ્મ, તથા વાળાનો નાશ કરે છે. સફેદ સરગવો:—તીક્ષ્ણ, રચ્ય, અમિદીપન, કડવો, સારક તથા મધુર છે, અને સુખ્મજડય, સોળો, વાયુ તથા અગના દુઃખવાનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ:—શીત, સ્વર્ણ, દુરાં, લઘુ, માહક, ચક્ષુષ્ય, રક્તસિત્પ્રસાદન તથા માહક છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિરોબળ તથા કૃમિનાં નાશક છે. એનાં પાન:—ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, શીત, ચક્ષુ, સિન્ધુ તથા શુર છે; અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા કૃમિનાં નાશક છે. રાતો સરગવો:—મહાર્ચિયવાન, મધુર તથા રસાવન છે; અને સોળો, આક્રમાન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નેત્રરોગ ઉપર:—સરગવાનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી અજન કરવું, એટલે તિમિરાદિક સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨) સર્પકંશ ઉપર:—સરગવાની હાસ, કડવાં દુરીઆના ફળ; અને અરિકા એકત્ર વાટી રસ કાઢવો; અને તેમાં કાળાજીરી વાટી પાવો. (૩) હેઠકી ઉપર:—સરગવાનાં મૂળાઆનો કાઢો પાવો. (૪) કાન કુદરો હોય તે ઉપર:—સરગવાનાં ફલ સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે કાનમાં નાખવું. (૫) વાતગુસ્મ ઉપર:—સરગવાના પાનના રસમાં ૧ તોલો સાકર મેગડી ૩ દિવસ પાવો. (૬) મલમૂત્રથી બેઝર થયો હોય તે ઉપર:—સરગવાના પાનનો રસ પાણીર કાઢી તેમાં ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો. (૭) ગંડમાળ ઉપર:—સરગવાના અંગુળ દૂધ, ધોળા ગુલઆથીના કાંઠા અને મરીને ઠંડા પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૮) વાળા ઉપર:—સરગવાની હાવ અથવા મૂળામાં કુટી (ખાંડી) ઉપર બાધવાં. (૯) નળવાયુ ઉપર:—સરગવાની હાવનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ બે પૈસાભાર; અને મધ ૬ માસા, એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) છાશમાં કાત્રા પડે તે ઉપર:—સરગવાનાં પાન દરેક વખતે આવી તેનો રસ ગાળવો; અને ખરખરી થયા પછી કુવેર રોડી તેના ગર્ભમાં સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો. (૧૧) જલદીથી પ્રમંથ થવા સાર:—સરગવાના મૂળાઓનો રસ પાણી નાખી કઠકી પૂરે ચોપડવો. (૧૨) બાળકોના પેટના ભાર ઉપર:—વગડાકે સરગવાની હાવનો રસ એક ચમચાભાર કાઢી તેમાં તેલક જ ગાળવું થી નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૧૩) સોમકના વિષ ઉપર:—સરગવાની હાવનો રસ

૪ પંસામાર અને અર્ધોશિર દ્વિષ એકત્ર કરી પાવું. (૧૪) પથરી ઉપર:—સરગવાની છાત્રનો કાટો કરી તેમાં ખાંપર અને મરીની બૂણી નાખીને પાવો. (૧૫) કેક કાટો તે ઉપર:—સરગવાની છાલ કૃષ્ણી ગરગ કરી ખાંધવી. (૧૬) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:—વગડાકિ સરગવાનો કંદ લાવી તેનો રસ કાટી પાવો. એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે; અથવા સરગવાની છાલનો પાટો ખાંધવો. (૧૭) આંખો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:—સરગવાનાં પાનના રસમાં મધ નાખી અંજન કરવું. (૧૮) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:—સરગવાના કાટામાં દિંગનો કંદ નાખી પાવો. (૧૯) જોડા ઉપર:—સરગવાનાં પાનનો રસ ચોપડવો. (૨૦) વિષમજ્વર ઉપર:—કાળા સરગવાની છાલનું ચૂર્ણ, ગોળ અને ધાગુમાં આપવું. (૨૧) મૂતરખડા ઉપર:—સરગવાનાં મૂળીઆંનો કાટો કરી પાવો. (૨૨) મસ્તકશૂળ ઉપર:—સરગવાનાં પાનના રસમાં મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૨૩) ગળું ખેસી ગયું હોય તે ઉપર:—સરગવાની છાલ ધસી ચોપડવી. (૨૪) કંદજન્ય મસ્તકશૂળ ઉપર:—સરગવાનાં બિયાં પાણીમાં ધસી નાદમાં તેનું પાણી પાડવું.

૫૪૮. સર્પાદ્ધી:—સં નાકલી. મં મુશુસવેલ કાં નાવળી. દિં નકલકંદ. કં વિપમુંગરી. લાં રાકિઓદ્ધિયા, સર્પેડીના.

મરાઠીમાં એને “યોર મુશુસવેલ” પણ કહે છે. એનાં મૂળીઆંને “રાસ્ના” કહે છે. સર્પાદ્ધી:—તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કૃમિ, વ્યથા, વીંછી, સર્પ તથા ઉદરના વિપતો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પ, વીંછી, ઉદર વગેરેના વિષ ઉપર:—સર્પાદ્ધીનો રસ પાવો. (૨) હુરતાલના વિષ ઉપર:—સર્પાદ્ધીનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) વિષમજ્વર ઉપર:—ચંદ્ર ચંદ્રાબતી વખતે સર્પાદ્ધીને ઉખેડી તેનું મૂળીયું કાળા મુતરે ડાખે કાને ખાધવું; એટલે એકાદિક જ્વર જાય છે; અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને ખાંધવાં. રમશાનમાં યજ્ઞેલાં સર્પાદ્ધીનાં મૂળીઆં રવિવારે લાવી ત્રેને ધીમાં ધસી લલાટ ઉપર તિલક કરવું. એટલે એકાદિક જ્વર (તાવ) તુરત જાય છે.

૫૪૯. સુવા. (સુવા):—સં શનાબ્દા. મં બાળંતશેષ. દેં શેપુ. દિં સોયા. ખં શુદ્ધા. કં સખ્ખસંગિ, સાલુ કગિડ. તેં સદાપા, શતાકુપી. તાં શાકાકુપિ. કાં તુખ્ખેશ્વત. અં શીતજ્વત-ખજ્જલ. ઈં ડિલસીડ. મલાં આતુકુપ્યા. લાં એનિયમએવીયોલેન્સુ.

સુવાના છોડ સુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં તેનાં બિયાં હોય છે તેને સુવા કહે છે. સુવાનું શાક વાતદારક છે. જેના શરીરમાં વાયુ છે તેણે આ જાણ રોજ પાવી. સુવા:—કડવા, તીખા, સ્નિગ્ધ, મેઘ્ય, ઉષ્ણ, દીપન તથા બરિતવિષે પ્રશસ્ત છે; અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રરોગ, જ્વર, શ્વળ, ઉલટી, વ્રણ, અનિસાર, આમ તથા તરસનો નાશ કરે છે. એની લાઠ:—મધુર, કુશ્વર્ણક, ઉષ્ણ, દીપક, બળકર તથા પથ્થર છે; અને શુદ્ધ, શ્વળ, વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. વનસુવા:—મધુર, કડવા, સ્નિગ્ધ, તીખા, પાચન, હૃદય, સ્વાદુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર તથા ધાતુ-વર્ધક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, પ્લીહા, કૃમિ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, રક્તદોષ, અર્થ, યોનિ-શ્વળ, મલસ્તંભ, ઉધરસ, વાંતિ તથા અગ્નિમાંધનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાતચિકાર ઉપર:—સુવા, દેવદાર, હિંગ અને સિંધવતું ચૂર્ણ આકાના દ્વિષમાં બાણી તેનો લેપ કરવો, એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાતનો ત્રણ દિવસમાં નાશ થાય છે.

૫૫૦. સહદેવી:—સં મંડાબલા, સહદેવી, પીતપુષ્પી. મં સદદેવી. કાં તુપકડી. દિં સહદેવિ. ખં દંડોપલ. કં વેલ્યદુરે. તાં નેદિ. મલાં પરિના પુવાંકુરતલા. લાં સિડાહોળીફાલીયા.

સહદેવીને મરાઠીમાં “આસોડી” પણ કહે છે. સહદેવીનાં ઝાડ ચોમાસામાં સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઈ બે હાથ સુધી હોય છે. સહદેવીનાં પાન લીલાં હોય લાંબાં અને સુમારે બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર નાનાં નાનાં પીળાશ પડતા રંગનાં ફૂલ આવે છે. રાતમાં અને બીજે સ્થળે આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડનાં પાનનો અને ફૂલનો મુગંધિ વાસ આવે છે.

સહદેવી તાવનો નાસ કરનારી છે એના મુખ બગાળા જેવાજ છે ઉપયોગઃ—(૧) વિષમગ્ન ઉપરઃ—વિવારે સવારે સ્નાન કરી ઝાડ ઉપર પોનાની ધાવા પડવા ન દેતાં પૂર્વાનિમુખે ઉભા ર સહદેવીના મૂળાઆં ખોળી કાઢવા તે કાળા દોરાએ રોગીના હાથે કિવા ગળામાં બાંધવા (૨) અઃ બહાર આવે તે ઉપરઃ—સહદેવીના પાનનો રમ હાથ વધર મમળા અગ (મુદા અથવા ચોનિ) અઃ બેસાડવુ એટલે પુન બહાર આવતું નથી (૩) મુખરોગ ઉપર—સહદેવીના મૂળાઆંનો કાઢો કર તેના કાગળા કરવા (૪) પરસેવો પળવા માટેઃ—સહદેવીનાં મૂળાઆંનો કાઢો કરી પાવો (૫) ગંડમાળા ઉપરઃ—સહદેવીના મૂળાઆં પુખ્ત નક્ષત્રમાં હાથે બાંધવાં

૫૫૧. સ્થલકમ્બિનીઃ—સ. મ. દિ. ૧. સ્થલ-પાંક્તિની-કમ્બિની ક. કલ્પતાવર, ઓરિસે તામરેગિડ તા. મલાં. ઓરિએતેનામરે તે. મગનીનમુ ગો. પુરારત્ન લાં. આયેનિડિય સુકુટિકાસ

પાણીમાં થનારી જળકમ્બિની જેવી વનમાં સ્થલકમ્બિનીની જેવી થાય છે સ્થલકમ્બિનીઃ— શીત, તીખી, કડવી, ટુગી, લઘુ તથા સ્તનને ઘટ્ટ કરે છે, અને પિત્ત કરે વાયુ, મૂત્ર, પથરી, શ્વેત, શૂતનાશ, અતિસાર, મેહ, ઉનગી, દાહ, મોહ રક્તવિકાર, દમ, ઉધરસ, ફેફસે તથા વિષનો નાસ કરે છે

૫૫૨. સંત્રાંઃ—સત્રા (ધીંધુ)નાં ઝાડ ધીંધુડી જેવડાં હોય છે એના ફળ નારંગી જેવાજ હોય એનો રંગ લાલ હોય છે એ ધીંધુ ખાવાથી ખરખીટા લાગે છે એના ચોમળી મ્હોમાં સ્વાદ આવે છે એ ફળ લોહી સાફ કરનાર છે.

૫૫૩. સપ્તાયુઃ—સપ્તાયુની ઉત્પત્તિ સર્વ, ઉષ્ણ અને સમશીતોષ્ણ દેશમાં થાય છે. એ ફળ ધણી ઉત્તમ હોય સર્વને એનાપર પ્રેમ હોય છે આ દેશમાં એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે નથી પરંતુ બેઝએ તેટલા ધવાને હરકન પડતી નથી જે દેશમાંનો અર્જ ઘટ્ટ તથા પાતળી, જે બાબુ ઉપર હમેશા તાપ પડે છે, તેની ખીજ બાબુનું અગ રાતું ચોળ, અમમાં ગર્ભ પુષ્કળ હોય પીળા રંગનું અને વિપુલ હોય છે તે ફળ ઉત્તમ જલ્દુ

૫૫૪. સાગઃ—સ. શાક મ. સાગ, સાયા દિ. સાગવન ૧. શેમુન ક. તેગ, ભાગમતિ તે. તેક તા. ટેકમાર ટાં. ટેકિ ગો. તિકમરક શાં. રિયોરસ અ. ફિલએસ ઇ. ઈડિયન/કીરી લાં. રેશનાઆંડિસ

સાગનું ઝાડ મોટું થાય છે અવ્યબાર, ગુજરાત, બ્રહ્મદેશ, એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે એ ઝાડ પચામ હાથ ઉંચું વધે છે, અને તેનો પરિષ પથુ મોટો થાય છે આ ઝાડ ઘણું જૂનું થતાં સુધી તેનું લાકડું ઘણું ઉપયોગી થતું નથી પાકા માગના લાકડાની ચોખ્ખતા સિસમના લાકડા બરાબર છે એનાં પાન મોટા હોય એને ચોળવાથી રક્ત જેવો રાનો રંગ નીકળે છે સાગનું લાકડું સર્વ પ્રકારના લાકડામાં વધારે ટકાઉ છે એ પાણીમાં કઢાતું નથી, અને કડવું હોવાથી તેને કીકા લાગતા નથી ધમારતી અને ખીખ સુનારકામતી બહાર આ લાકડાનો નેટલો ખપ છે નેટલો ખીખ લાકડાનો નથી સાગનું ઝાડઃ—શીત ટુર, મગમધાન તથા સ્થેરકર છે, અને રક્તપિત્ત, અર્થ, વાયુ પિત્ત અતિસાર તથા કોહ નાસ કરે છે એનાં ફળઃ—ટુરા, કડવા વિષદ, લઘુ રક્ષ તથા વાનકોપન છે, અને પ્રમેહ, કર તથા પિત્તનો નાસ કરે છે એની ધન્યઃ—મધુર રક્ષ તથા ટુરી છે અને કર્ને નાસ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) મુત્રાધાત અને પથરી ઉપરઃ—સાગનું વિષુ આચરે અર્ધું કંડા પાણીમાં ઘસી પાડ, અને કૂટી ઉપર તેને લેપ કરવો (૨) સર્પદંશ ઉપરઃ—સાગના મૂળાઆં ઘસી પાવા (૩) રક્તખાઉ કિંવા શિયો થાય તે ઉપરઃ—સાગનાં સૂત્ર પાન અને કામળાના કડકા બાળી તેની રાખ કરવી અને તે તેવમાં ખરલ કરી લેપ કરવો અથવા સામના લીના પાનનો રસ કાઢી ઉકાળવો તથા રાખડી જેવી નાડી થયા પછી લેપ કરવો (૪) અગંતુક ગરમી અને ધાતુસ્થાનની કંકડી ઉપરઃ—સાગનાં ગિયાં શક્તિ પ્રમાણે અને રેમું જોર દેખાય તે રાખાલ એકથી ત્રણ સુધી કંડા પાણીમાં ચઢતી પેઠે ઘસી તેમાં જીરાની અને સાકરની બૂધી નાખી તે ચઢાડવા (૫) ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા તથા લુખ

ઉપર:—પાશર દૂધ અને તેટલુંજ પાણી એકત્ર કરી તેમાં સાગનાં બિયાંતું ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાવું. (૬) શ્લીપદ, વલ્મીક અને મેદારોગ ઉપર:—સાગની છાલનો કાઢો કરી તેમાં ગોમૂત નાખી તે પાવો. (૭) કુરસાનો વિષાર ઉભળી લોહી વહેવા લાગે તે. ઉપર:—સાગના કુમળા અંકુર ખારિક વાટી પાણીમાં કાઢવી તે પાણી સાત તોલા સુધી પાવું, એટલે જલદી શુભ આવે છે. (૮) શીતપિત્ત ઉપર:—સાગનાં લીલાં પાન પાણીમાં ઉકાળી સ્નાન કરવું. (૯) લુપ્ત ઉપર:—ગોખાના ધોવરામણમાં સાગનાં બિયાં એક અથવા બે ધસી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું.

પપ્પ. સાટોડી:—સં. પુનર્નવા. મં. ઘેટુળી. કાં. ખાપરી, સાંઠ. પં. ઇટસિંઠ. હિં. વિષખ. પરા. બં. શ્વેતપુષ્પા. કં. બિજેબેલ્લકિલુ, સનાડિકા. તૈ. તેલ્લાચટાતામામિડી. તાં. મુકિરાટ. મલાં. તાલુતામા, તામિળામા. અં. હંદ્રકુશી. ઇં. સ્ટ્રેડિંગહોગવીડ. લાં. ગોરહાવિયાડિયૂતી.

દક્ષિણમાં કેટલેક ઠેકાણે સાટોડીને “ઘેટુળી” પણ કહે છે. એ ઝાડ જમીન ખરોખર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એમાં બે જાત છે. રાતી અને ઘોળી. ઘોળી સાટોડીને ઘોળાં ફૂલ આવે છે; અને ઝાડનાં સર્વ અંગ ઘોળાં હોય છે. રાતીને રાતાં ફૂલ આવે છે, એનું શાક કરે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને ગામમાં પણ થાય છે. ઘોળી વધારે શુભવાળી છે, એને કોકણમાં “ખાપરી” કહે છે. ઘોળી સાટોડી:—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તુરી, રૂચ્ય, અગ્નિદીપક, રક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા હલ્લ છે; અને વાયુ, કફ, સોજો, ઉધરસ, અર્શ, વ્રણ, પાંડુરોગ, વિષદોષ તથા ચળોનો નાશ કરે છે. આના પાનનો શુભ ઉષ્ણવીર્ય છે. આના જવાબ રાતી સાટોડીના પણ શુભ છે. ઉપયોગ:—(૧) કુલ્લ ઉતરવા માટે:—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળાંમાં ઘસી અંજન કરવું. (૨) નેત્રની કંઠૂ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર:—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળાંમાં મધમાં અથવા દૂધમાં કિંવા માકા (ભાંગરા) ના રસમાં ઘસી આંજવાં એટલે કંઠૂ દૂર થાય છે. મધમાં ઘસી આંજવાથી આંખ ગળતી મટે છે. (૩) પડળ દૂર થવા માટે:—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળાંમાં પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) રતાંધળો થયો હોય તે ઉપર:—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળાંમાં કાંજમાં ઘસી ચોપડવાં. (૫) નળગુદ અને સોજા ઉપર:—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળાંમાં કાઢો કરી પાવો, અને સોજા ઉપર લેપ કરવો, અથવા સાટોડી અને સુંકનો કલ્ક કરી પાવો. (૬) રક્તાશ ઉપર:—સાટોડીનાં મૂળાંમાં હળદરના કાઢામાં આપવાં. (૭) શુદ્ધમરોગ અને શ્લીષ્ઠા ઉપર:—સાટોડીનાં પંચાંગતું, ચૂર્ણ, ગોમૂત અને સિંધવમાં આપવું. (૮) કમળી ઉપર:—સાટોડીનું પંચાંગ ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમાં ખાવું; અથવા કાઢો કરી કિંવા રસ કાઢી પાવો. (૯) મસ્તકરોગ અને જ્વરરોગ ઉપર:—સાટોડીનું પંચાંગ, ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૦) રોગ ન થવા માટે:—સાટોડીનું પંચાંગ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૧૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળાંમાં રવિવારે લાવી રાખવાં, તે ચાવી ખાવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરે છે. અથવા સાટોડીનાં મૂળાંમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૨) દંતરોગ ઉપર:—સાટોડીનાં મૂળાંમાં, લોધર અને કુઝાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) અંતર્વિદ્રવી ઉપર:—સાટોડીનાં મૂળાંમાં અને વાયવર્ણીની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) અમ્લપિત્ત ઉપર:—રોજ સવારે ઘોળી સાટોડીનાં તાજાં બે મૂળાંમાં ચાવી ખાવાં. તે ઉપર બે પહોર સુધી કાંધ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. (૧૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળાંમાં દૂધમાં પ્રાશન કરવાં, અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવાં. (૧૬) સોજા ઉપર:—સાટોડી, દેવદાર, સુંક, અને વાળાનો કાઢો ગાયનું મૂત નાખી પ્રાશન કરવો. (૧૭) શુદ્ધ અને જલોદર ઉપર:—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળાંમાં સમભાગ સિંધવ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરવો; અને તેમાં ઘી નાખી તે શુદ્ધ ઉપર આપવો, તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો. અથવા જલોદર ઉપર ઘોળી સાટોડીનાં મૂળાંમાં ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. (૧૮) આંખમાં ધુલ પડે તે ઉપર:—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળાંમાં રવિવારે લાવી ઘૂપ દેઈ તે કાને ખાંધવાં. (૧૯) સર્વાંગ સોજો, ઉદર, પાંડ, સ્થૂલતા અને કફ ઉપર:—સાટોડી, કડવો, લીમડો, કડવાં પંડોળાં, સુંક, કફ, દારૂળદર, ગળા અને ખાળદરકાનો કાઢો પાવો. (૨૦) કૂતરાના વિષ ઉપર:—સાટોડીનો રસ પાવો.

પપક, સાતવીન:—સં સમપર્ણ. મં સાંતરીણ. હિં છી સતવન, સછતોના. જં છાતીમ
કં એલેસેમ. લાં આલસ્યોનયા રકોલેરિસ.

સાતીનનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ કાકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમ
ધણું ઉપયોગી નથી. સાતીનની એક કુંખને સાત પાન હોઈ એના આકાર સાંતરીના પાન જેવો
લાખો હોય છે. સાતીનની છાંદ અતિગ્રમ કઠોરી છે. સાતીન:—મડવું, ઉચ્ચ, અમિટીપક, મદમધી,
તુરી, રિંગમ, સારક, હથ તથા સુગધિ છે; અને વજુ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કોડ, શુદ્ધ તથા
શ્વળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નળત્રાય ઉપર:—સાતીનની છાંદ કોપરા સાથે ૭ દિવસ
ખાવી; અને પથ્થ પાળવું. (૨) લુપ્ત ઉપર:—સાતીનની કુંખોનો રસ સાકર નાંખી પાવો. ઉત્તર
ધી અને ભાત. (૩) સાંદ્રમેહ, જ્વર, શૂળ અને શુદ્ધ ઉપર:—સાતીનની છાંદનો કોડો પાવો.
(૪) વ્રજુ હસર્ધ આપવા માટે:—સાતીનની છાંદ દૂધમાં વાડી લેપ કરવો.

પપક. સાપસન:—(સં અહિમધા. મં સાપસદ. હિં ઉચ્ચરમુખ.) સાપસનના વેળા હોય
છે, એમાં કાળી અને ઘોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાન નાગરવેલ જેવાં ડોટાની પાસે પડેલાં હોય
છે. કાળી સાપસન વધારે ગુણવાળી છે. સાપસન ધણી કઠોરી છે. સાપસનની શૂષી સર્પના મોંમાં નાખ-
વાથી તે હતવીય થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—કાળી સાપસનનાં શૂળાં
અને અરિહા કડા પાણીમાં ધસી તે પાણી ઘોડી ઘોડી વારે પાવું. કિંચા એકલાં સાપસનનાં શૂળાં
પાવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—કાળી સાપસનનાં શૂળાં પાણીમાં ધસી તેના મરી વાડી
પાવાં. પથ્થ થી અને ભાત. (૩) મટકી (કોવેગ) અને પીડ ઉપર:—સાપસનનાં શૂળાં કડા
પાણીમાં ધસી પાવાં. (૪) બાળકના કૃમિ ઉપર:—સાપસનનાં શૂળાં દૂધમાં ધસી પાતાં નંદ
અથવા નિત્ય બાળાગોળી ધસી પાવી; એટલે કૃમિવિકાર થશે નહિ.

પપક. સામુદાણ:—એ ઝાડ માડશની એક જાત છે. એની ઉચાઈ ત્રીસ ચાલીસ હાપ હોય
છે. એ ઝાડ જૂનું થયા પછી કાપી તેનો વચ્ચો ભાગ કાઢી લે છે. પછી તેને ખાંડી તેનો મોઢ ધોય
એટલે તેને પાણીનો છમકો મારે છે. પછી તે આળણીમાં નાખી છલે છે, તેથી કરી તેની બારિક ગોળી
થાય છે તેને સામુદાણા કહે છે. સામુદાણા પાચક હોઈ પૌષ્ટિક છે. જલ્દ, બાળક અને રોગીને આ
દાણા ધણા હિતકર છે.

પપક. સારશ્વજી:—(સં સદ્વજી, સાવજ્ઞ. મં સાવાઈ.) એ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝા
ધણું કરી કુગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એના પાન અગ્નિઆના પાન જેવાં થાય છે. એને ત્રિકાણ અં
ઓચોડા જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળનું અથાણું સાર થાય છે. સારશ્વજી લાકડું ઇમારતના ઉપયો
ગમાં આવતું નથી. એ ઝાડને ગુગળા જેવો ઘોળો રસ આવે છે. એ ગુગળા જેવો દૂષ છે. એ
મરાઠીમાં “કુંડર” પણ કહે છે. આ ઝાડ ખાનદેશમાં રાજ્યખાટ ઉપર ધણું થાય છે. આ ઝાડને
રંગ લીલો દેખાય છે એના લાકડાના નીકડાં વગેરે થાય છે. સારશ્વજી:—શીતલીર, પૌષ્ટિક, કડવું, મધુ
દ્રૂં તથા ગ્રાહી છે; અને કોડ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ, પિત્ત, અર્સ, વ્રજુદોષ, પત્ત્રાતિસાર તથા રક્તપિત્તો ના
કરે છે. એનાં ફુલ:—કફ, વાયુ, અર્સ, કોડ તથા અરોચકતાં નાશક છે. એનો શુદ્ધ:—મધુર, કડવે
તીક્ષ્ણ, તીખો, રિંગમ, ઉચ્ચ તથા તત્માને હિતાવક છે; અને જ્વર, પ્રસેદ, કફ, શુષ્કરોગ, વા
પ્રદર, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, અવદમી, રક્તાતિસાર, અને જંતુ એ સર્વનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧)
આખો આવે તે તથા આંખોમાંની બળતરા શાંત થવા ઉપર:—સારશ્વજીનાં પાન વાડી રા
ખાખો ઉપર પાટો બાંધવો. (૨) સંધિવાત વગેરે ઉપર:—સારશ્વજીનાં પાન વાડી તેનો પાં
ખાંધવો. (૩) પ્રદર અને રક્તાતિસાર ઉપર:—સારશ્વજીનો શુદ્ધ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખ
સવારે મસળા તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—સારશ્વજીની છાંદ દૂધ
વાડી મધ નાંખી પાવી.

પપક. સાલમ: (સં સાલીમકંદ) તુર્કિસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન વગેરે દેશમાં સાલમ
ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એ કદની બે ત્રણ જાત મળે છે. એ ઝાડ કાં

નાગદમણીના અથવા હળદરના ઝાડ જેવું છે. એને નિષ્પ્રતીતી નમીન લેખજો. તેનાં મળાઆમાંથી દ્રણગા ફૂટી ઝાડ થાય છે તે જુદાં હોય છે; તથા જેમાંથી સોલમ થાય છે તે જુદાં હોય છે. એ મળાઆં કાઢી લાવી ગરમ પાણીમાં ધુવો છે. પછી જાડા ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની છાલ યોળી નાંખે છે; સેથી કરી તે ધોળી શુભ્ર દેખાય છે. મછી તાંગાના તથા ઉપર નાખી તેને દેવતાની આંચ આપે છે. એજ સાલમ યધ-સાલમ ધણીજ પૌષ્ટિક છે. ધણખરા તુક અને આરબ એતુંજ અન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમાં ધણુ દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને “નાવિક રક્તપિત્તરોગ” થાય છે, તેઓને સાલમના લોટની કાંઠા કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ કમી થઈ તે નિરોગી બને છે. સાલમમાં ધોળી ચરાખ, લસણીઆ, પંઝાદાર અને દૂધમૂસળી, એવી પાંચ છ જાત છે. સાલમ:—ઉષ્ણવીર્ય, બળકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કઠવી, ગુરુ, રસાયન તથા પૌષ્ટિક છે; અને હ્રય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુલ-કમળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જવું અને ધાતુવિકાર ઉપર:—દરરોજ સવારે અને સાંજે ધડી દિવસે સાલમ, સફેદ મૂસળી અને પંજળી મિશ્રી, એ સમ-ભાગ લઈ ત્રણે જણસેતું ધણું ખારિક ૩ માસા ચૂર્ણ, ત્રણ માસા સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમાં મેળવી આપવું; એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઈ પુષ્ટતા પશુ આવે છે. (૨) પુષ્ટતાને માટે:—સાલમનો પાક કરી ખાવો કિંવા સાલમમિશ્રીતું ચૂર્ણ કરી, પાણી અને દૂધમાં ખાશી તેમાં સાકર નાખી તે સેવન કરવું. (૩) સંથલુણી રોગ ઉપર:—મૂસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ૧ તોલો આપવી; અને પથ્યને માટે છાશ ભાત ખાવા આપવાં. (૪) પુષ્ટતા અને મળશુદ્ધિ થવા ઉપર:—સાલમનાં ૧૫ (એ મોટી રિંગણીનાં ૧૫ જેવાં હોઈ અંદરનાં ગિયાં અતિશય કઠિન હોય છે.) ૪ તોલા, પાંચશેર દૂધમાં નાખી ખાવો કરવો; તે તેમને તેમજ એક રાત્રી રાખવો. પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલા દિવસે પાવું; અને બીજા દિવસથી માવામાં સાકર ૪૦ તોલા અને ધી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ ૨ તોલા ખાવું.

પદ૧. સામો:—(સં. શ્યામાક. હિં. કં. બં. તુલ્યાન્ય. મં. સાંવા.) સામો એ ધાન્ય ધણેક ઠેકાણે થાય છે. એના રોપા દીંચણથી કંમર જેવડા થાય છે. સામો, આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ) ને ધણુંજ મળતું છે. પરંતુ એ વરી કરતાં કિંચિત્ મોટું હોય છે. સામો કોકણમાં થતો નથી. સામામાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. સામાનો ભાત ગરિય લોકના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉપયોગ ધણું કરી હલકી પ્રતીના લોકમાં થાય છે. દુઃખ ઉપર એના તાંદળાનો ભાત ખાવા આવે છે. સામો:—મધુર, સીતળ, શોષક, રક્ષ, તુરો, લઘુ, વાતકર તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિપ્લોપનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અજદ્રવ શૂળ ઉપર:—સામો અથવા કોદરા હિતકારક છે.

પદ૨. સાંધરૂખ:—(સં. સંધિરૂક્ષ.) એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાન વેંતભર લાંબાં હોઈ, આકારે કડાનાં પાન જેવાં હોય છે. એની છાલ અસ્થિભંગ ઉપર ધણીજ ઉત્તમ છે. એમાં જે અવલ પ્રતીનાં ઝાડ છે તેને “લવંગી સાંધરૂખ” કહે છે. એનો એવો ચમત્કાર છે કે એનું પાન વચોવચથી ચીરી નાખ્યા પછી ફેટલીકવારે જેમજે તો તેના સાંધા મળી જઈ પૂર્વવત્ પાન જેવું પાન થાય છે. એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે. આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ છે એવી વનૌપધી ઈશ્વરે આ અર્ચભૂમિમાં ઉત્પન્ન કરવાથી, આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણું રક્ષણ કર્યું અને પોતાનું સામર્થ્ય પરદેશીને ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડ્યું; તેમના વંશ-જેએ હમણાના કાળમાં, એવી ઉપયોગી વનૌપધિનો ઉપયોગ ન કરતાં, પરદેશી મોહક વસ્તુમાં લુબ્ધ થઈ, સર્વ જગતને આપણી નમણાઈ શા માટે બતાવવી? ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:—સાંધરૂખની છાલ કચરી ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી.

પદ૩. શિંગોડાં (શિંગોડી):—સં. શૃંગાટક. મં. શિંગોડા. કં. શિંગોડે. હિં. સિંધાડાં. શં. સરંજન. ઈ. વોટરકેલટ્રોપ. લાં. ટ્રાપાનિસ્પિનોઆ.

સિંગોડા તળાવના આયોડું દોઢ મંથોડું પાણીમાં ધાપ છે એના વેળા લાખા હોઇ તેને કોરેલ પાન જેવા પાન આવે છે સિંગોડાનો આમર મોટો ગમતારિક દેખાય છે એને કાઠા જેવી અણી આવે છે સિંગોડાનું શાક ધાપ છે એને 'સુઝની લોટ' કરી લાપથી, પુરીઓ, લાડુ એવા અનેક પદાર્થ કરે છે અને તે ઉપરાસના દિવસે ખાપ છે સિંગોડા પૌષ્ટિક છે સિંગોડા:—અતિરુચ્ચ, લઘુ રચિત મેદાદાર્યકારક, કઠકર, આઠક, શુકન, વાતવ, ઘુર, મધુર, ગુર, શીતળ, તર્પણ તથા સ્વાદ છે, અપિત, દાઢ રક્તરોગ, મેહ, ગ્રમ, ત્રિદોષ, સોજો તથા સતપનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—

(૧) ગાંધિણીના રક્તરોગ ઉપર:—સિંગોડા અને કચ્છાની લાપથી કરી દૂધમાં આપવી

પૃષ્ઠ: સિવજી:—સં. કાશ્મીરી મં. સિવજી હિં. જં. બહારી, ખુમેર કં. સિવલિ તા. પેરુમિલ મયાં ક્રમય તેં સાસ્વાગુણીએદું લાં મિયાધનાઆયોરીઆ

સિવજીનાં જાડ મોટાં મોટાં ધાપ છે એ જાડનાં પાન મોટા હોઇ તે સાધારણ ગોળ હોય છે સિવજીનું લાખું સુતાર કામમાં સાફ ઉપયોગી છે સિવજીને પીળા રંગનાં ફળ આવે છે એને જે ફળ આવે છે તે નાના જાણુ જેવાં હોઇ લાખાં હોય છે એના મૂળીઆ દસ મૂળમાં આવે છે સિવજી:—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, ઘુરી, જડ, દીપન, પાચન, મેધાકર, બેદક તથા લઘુ છે, અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોક, આમયજ, સોજો, વિદ, દાઢ, જ્વર, રક્તદોષ અર્થ અને લખનો નાશ કરે છે એના ફળ:—શીતળ, ગુર, બળકર, ધાતુવર્ધક, કેસ્ય, સ્વાદ, ખાટા, ઘુરા, રસાયન, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિપ્રદ, ગુર તથા મૂળન છે, અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, રક્તરોગ, આમ, વાયુ વાતરક્ત, તંબા, દાઢ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રક્રમ્હ, પ્રસર તથા પેશાનમાં ધાતુના જવાનો નાશ કરે છે ફળની અદરેનો ગર્ભ:—મધુર, આઠક, કડવો, શીતળ વાતકર, ઘુરો, પુષ્ટિકારક તથા બળકર છે, અને કફ પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રસરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઉંદરી ઉપર:—સિવજીની કુંબોનો અથવા પાનનો રસ નવટાક સાકર તાપી પાવો અને ધોળા એનની છાવ ધસી ૩ દિવસ ચોપડવી (૨) અરુચિપિત્ત ઉપર:—સિવજીના પાન, અપેડાનાં મૂળીઆ, મોચરસનો કઢ, એ ગાંધના તાળ દૂધમાં વર્ગી ૧૪ દિવસ પારું (૩) પિત્તજ્વર ઉપર:—સિવજીનાં મૂળીઆનો રસ આપવો (૪) મૂત્રાધાર ઉપર:—સિવજીના મૂળીઆ કંડા પાણીમાં ધસી પાવો (૫) રક્તપિત્તરોગ ઉપર:—સિવજીના પાકા ફળ એક કિલા એ મધમાં ખાવાં (૬) શીતપિત્ત ઉપર:—સિવજીના સૂકા ફળ સીજવી તેનો કઢ દૂધમાં આપવો, અને પથ્ય પાળવું (૭) દાઢ ઉપર:—સિવજીના પાનનો રસ અગે ચોળવો

પૃષ્ઠ: મુખડ:—સં. મં. હિં. ચદન કં. શ્રીમધભારા તેં ચદનમુ તાં મલાં ચદનમાર ગાં. શ્રીગધ યું. દાં. સદય અં. સદયેઅનામદ ઇં. સેડલવુડ લાં. સેટેલમ્બોલમ્બ

મુખડનાં જાડ મોટાં ધાપ છે એ જાડ મહાભારા પ્રાતમાં વિશેષ ધાપ છે એનાં પાન કડવા લીનડાના પાન જેવા હોઇ નાના અને સુનાળા હોય છે ચદનને ખારિક અને કાળા રંગનાં ફળ આવે છે આ જાડ જૂનું ધાપ એટલે તે કાપી તેના કડકા કરી તે જમીનમાં ફાંટી રાખે છે પછી તે કેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસુક કરે છે ચદનના કડકા ઉપયોગી છે એની પેગીઓ, કરડીઓ, પખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે ચદનનું જે તેલ કાઢે છે તેને ચદની અત્તર કહે છે એ સુવાસિક હોય છે ધોળું ચદન:—કડવું, તીખું, શીતળ, ઘુર, રુચ, કાતિકારક, કામજનક, સુરભિ, રક્ત, આનંદકર લઘુ તથા હૃદયને સાફ છે, અને પિત્ત ગ્રમ ઉત્તરી, તાવ, કૃમિ, તંબા, સતાપ, મુખરોગ, દાઢ ગ્રમ, શોષ વિદ કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે જે ચદન ગાંધાવાળું, હિર પડેલું જડ, ઉખર શ્વેતચર્મ કાપવાથી દેખાતો રોગો વર્જી, લસવાથી પીળું, સ્વાદે કડવું, અતિ સુગંધ અને શીતલ તે ઉત્તમ જાણવું અને જે આમાથી ચોડાક લક્ષણોએ મુકત તે મધ્યમ, તથા એ લક્ષણો જેમાં મૂળજ નથી તે અધમ જાણવું શીતચદન—મધ્યચાગર ચદન:—શીતળ, કડવું તથા કાતિકારક છે, અને કફ, કોઠ કંડુ વિપૂગિકા દુઃ કૃમિ રક્તપિત્ત વિષ પિત્ત, તંબા, દાઢ અને જ્વરનો નાશ કરે છે કુંકુમાગર—હરિચદન (પીળા—રોતો વર્જી)—કડવું તથા શીતળ છે, અને પિત્ત, ગ્રમ, શોષ તથા જ્વરનો

નાશ કરે છે. એ દેવોને ભોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને ફલભજાણવું. ધર્મર ચંદન, (ધોળા અને રાતા વર્ણુતું) શીતળ, તથા કડવું છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, ક્રોધ, કંદૂ, વ્રણ તથા રક્તદોષતું નાશક છે. શબર ચંદન ક્રિચિત્ પીળા વર્ણુતું):—શીતળ તથા કડવું છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, ફેલ્લા, ખરજ, કંદૂ, દાહ, ગળકર્ણ, લૂત, ક્રોધ, તરસ તથા ગાંડપણું નાશક છે. સુખડ (એ ઝાડ ઉપર આપથી સુકેલી હોય તે):—કડવી, સુગંધીવાળી તથા શીતલ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે. જે ચંદન લીલાં હોય તે વખતે તોડીને સુકાવેલું તથા મલયપર્વત ઉપર ન થએલું હોય તે સુગંધમાં કમતી હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) દાહ શમન થવા માટે:—ચંદન અને કપૂર અથવા વાળા ધસી તેના સર્વાંગે લેપ કરવો. (૨) ખસ ઉપર:—ચંદની અત્તર (સુખડનું તેલ) એકલું કિંવા લીંણુના રસમાં ચોપડવું. (૩) ગરમી ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં ચંદન ધસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે રક્તાતિસાર, તૃષ્ણા, દાહ અને મોહનો નાશ થાય છે. (૪) બાળકોને અળાઈ થાય તે ઉપર:—ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો. અથવા ચંદનનો લેપ કરવો. (૫) પડવાળા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—ચંદનનો કલ્ક કરી તે પાવો. (૬) પ્રમેહ અને પ્રદર (પેશાબમાં પડે જવું જવું તે) ઉપર રામબાણ ઉપચાર:—વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૧ તોલો, એલચીદાડા માંતા દાણા ૧ તોલો, એ બન્ને ઔષધો બારિક ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂટી કરવી. પછી તે ભૂટી પલળે એટલું ઉત્તમ સુખડનું તેલ લેધ તેમાં તે ભૂટી ભીજવી, નાની સોપારી જેવડી ગોળાઓ કરવી. પછી દરરોજ સવારે ૪ તોલા સુધી કંડુ પાણી લધ તેમાં એક ગોળી કાલવવી; અને તેમાં અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે પ્રાશન કરવું. એજ પ્રમાણે સાંજે લેવું. આ ઔષધ ખાવાથી પ્રમેહની આગ છ પહોરમાં ધણીજ ઓછી થઇ, ૭ દિવસમાં પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ થાય છે. પથ્થ—ધર્મની રોટલી, તુવેરની દાળ, ધી અને સાકર. (૭) આગંતુક ગરમી ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં ઘોળું ચંદન ધસી ખાંડ નાખી આપવું. (૮) ઉચ્ચકી (હડકી) ઉપર:—જીના દૂધમાં ચંદન ધસી નસ્ય આપવું.

૫૬૬. સુગંધી (લીલી) ચ્હા:—(સં હિં સુગંધીતૃણ. મં ગવતી ચાહ.) ગવતી ચ્હાના બેટા દાબના બેટ જેવા મોટા મોટા વધે છે. એને પાંદડાંની ચ્હા પણ કહે છે. બાગમાં પણ એને વાવે છે. એની ઉંચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એનું તેલ નીકળે છે તે પણ ઔષધ છે. એ ચ્હાનાં પાન કઢીમાં નાખે છે. ઉપયોગ:—(૧) તાવમાં પરસેવો નીકળવા માટે:—એની ચ્હા કરી પાવી, એટલે પરસેવો નીકળી તાવ કમી થાય છે. (૨) પીડ ઉપર:—એનું તેલ પાવું. પટકી (કોલેરા) ઉપર પણ એ ગુણવલ્લ છે. (૩) શરદી, સળેકમ, શૈત્યજવર, જડત્વઅને આગંતુકજવર ઉપર:—સુગંધી ચ્હા, સુંક અને સાકરનો અષ્ટમાંશ કાઢો ગરમ ગરમ પાવો; અને પથારીમાં ગરમ કપડું ઓઢી સૂઇ રહેવું. એ યોગથી પરસેવો આવી શરીરમાંની શરદી નીકળી જઇ હુશિયારી આવે છે. આ કાઢો ઉષ્ણ છે. સમઘાત થવા માટે એમાંજ દૂધ નાખી કોષ કોષ પીએ છે. (૪) પરસેવો આવવા માટે બફારો:—એક મોટા વાસણમાં સુગંધી ચ્હાની ભૂટી નાખી તે ઉપર ઢાંકણું મૂકી આધણુ આવે ત્યાં સુધી તે પાણી કઢવવું. પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સુવારી આ પાણીનો બાફ આપવો એટલે પરસેવો છુટે છે. (૫) સળેકમ ઉપર:—સુગંધી ચ્હા, કુદીનો, કિંવા તજ અને આદુનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી રાત્રે પીવાની વેળાએ પીવો અને ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી સૂઇ રહેવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પીવું.

૫૬૭. સુગ્રીણ:—(મં ચેરલામાલેખં.) એનાં પાન ઈંદ્રજવનાં પાન જેવાં હોઇ જાડાં હોય છે. એ પાન ધણાં ચીકણાં હોય છે. સુગ્રીણને ખાવળીઆના જેવાં પીળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એની છાલ ધોળા રંગની હોય છે; પરંતુ તે સુકાયા પછી કાળો રંગની થાય છે. એની છાલના ચૂર્ણની ચુંદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉંદરી ઉપર:—સુગ્રીણના પાનના રસમાં જીરું અને સાકર નાખી પાવાં. અને તેજ રસ ૭ દિવસ તે ઉપર ચોળવો. પથ્થ—ચીકું ખાવું નહિ. અથવા સુગ્રીણની છાલ ધસી ચોપડવી. (૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:—સુગ્રીણની છાલ તાવીતમાં ભરી તે ગળે ખાંધવી. (૩) અસ્થિભંગ ઉપર:—સુગ્રીણની છાલ લાવી બારિક ખાંડવી, અથવા તેમાંજ ચતુર્થાશ નાચણીનો ભોટ નાખી થોડું પાણી છાંટી બાફ આપવી; અને તે મિશ્રણનો, હાડ ફૂપતાં હોય

કિંવા હાડકું બાંધુ હોય તે સ્થળે દોઢ આંગળ બાંધાનું લેપ કરવું, તથા તે ઉપર ગુણપાત્રું બાંધી ઘટ પાટો બાંધવો. તથા સાત દિવસ ગયા પછી એક વાર છોડી બેઠા વ્યથિત (કુંખી) જગ આપધનો લેપ કરી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રભાણે પાટો બાંધવો. આ યોગથી કાષ્ઠ પ્રકારનો અસ્થિભંગ થયો હશે તો જલદી ગુણ આપે છે.

૫૬૮. સુરખીણુ:—સં મં સુરખીણુ. તાં કં તૈં મંચ-ખાચી-ખતી. અં અરસંત પં હુયમદારન. લાં આઝોમોસેવા. ઈડીકા. મવાં આરામશીનલ.

આ એક શીખળાની જાત છે. એનાં પાન શીખળાનાં પાન જેવાં કાનાદાર હોઈ નાનાં હોય છે. ઝાડ જે હાથ ઉંચાં વધે છે. એને ઘોળા અગર પીળાં ફૂલ આવે છે. સુરખીણુ સ્વાદે કઠ્ઠી અને તીવ્ર હોઈ પાચક પણ છે. ઉપયોગ:—(૧) કાન પાક્યો હોય તે ઉપર:—સુરખીણુનાં પાનનો રસ કાન પાકવો એટલે કુંખ બધ થાય છે. (૨) બાળકની હુગામણ ઉપર:—સુરખીણુનાં પાન આપ તાળ દૂધમાં ધસી પાવાં. (૩) બાળકની ઉધરસ, સળેકમ અને કૂમિરોગ ઉપર:—સુરખીણુ મૂળામાં મધમાં પાવાં. અથવા પાનનો રસ મધમાં પાવો. (૪) દમ ઉપર:—સુરખીણુનાં પાનનો રસ કૂલનો રસ પાવો. (૫) નળવિકાર ઉપર:—સુરખીણુનાં લીલાં પાનનો રસ ૧ તોલો કાદી તેમાં ઘેલ મરીની ભૂકી નાંખી પાવો.

૫૬૯. સુરણ:—સં મં જં સુરણ. હિં જમીકંદ. તૈં મયાન્દોલ-કંદા. કાં એલ. લાં એમેદિર્જોનમ પેનિકુયેટ્સ.

સુરણ હિંદુસ્તાનના ધણીક પ્રાંતોમાં થાય છે; પરંતુ મહાબારમાં એનો પાક વિશેષ થાય છે આ કદ ચેત્ર વૈશાખમાં વાવે છે; અને માગશર પોષમાં તે ખેડી કાઢે છે. કાષ્ઠ કાષ્ઠ મોટું થવા ત્ર વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે. એ જમીનમાં રહેલું સુરણ એક મણ કે તેથી વધારે વજનનું હોય તો સુરણની આકૃતિ ગોળ ચક્ર જેવી હોય છે. સાધારણ સુરણનું વજન મણ પોણો મણ હોય છે. એમાં જાત છે. એક ખુજલીવાળી અને બીજી મીઠી. ખુજલીવાળું સુરણ આવાથી મોં સુત્રે છે; અને આં વિકારો થાય છે. પરંતુ તે આપધના ઉપયોગમાં આવે છે. એ સુરણ પાંચ છ વર્ષ જમીનમાં રહે તો દક્ષિણમાં સુરણની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી. સુરણના ઝાડનો 'સેરો' હાથના કાંડા જેવડો હોઈ તે ઉપ વિસ્તીર્ણ હતી જેવાં પાન હોય છે. એના કાંડાનો રંગ ઘોળો હોઈ તે ઉપર શુભ રંગનાં ટપકાં અને ચાં ઠેકાણે ઠેકાણે હોય છે. સુરણ એ અર્ધરોમનાયક છે. માટે એનું "અર્ધરોમન" એવું નામ છે. સુરણ ફૂલનું શાક સરસ થાય છે. એનાં કુમળાં પાનનું પચ્ચ શાક કરી ખાય છે, અને જીરું ચણા પછી વચે કાંડાનું શાક કરી ખાય છે. સુરણનું શાક સરસ થાય છે. એ શાકને ધીને વધાર કરે છે. સુરણ ઉપ અને પૌષ્ટિક છે. મીઠું અને ઘોળું સુરણ:—શ્વિકર, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉદક, લઘુ, રૂક્ષ, વાં મલાવલંબક, વિશદ, પાચક તથા રક્તપિત્તકોપન છે; અને કૂમિ, ગુલમ, ચ્વગ, અર્ધ, કષ, મેદ, વાં અરોચક, દમ, ઉધરસ, ઉવડી તથા ક્વલુનો નાશ કરે છે. આ સુરણ હરોગી, રક્તપિત્ત અને કૂંઈ હિતકારક થતું નથી. એના કાંદા:—રૂચ, લઘુ તથા દીપન છે; અને કષ, વાયુ તથા અર્ધનો નાશ છે. ખાજર અને રક્તવર્ણ સુરણ:—દ્રષ, લઘુ, વિષ્ણી, રૂક્ષ, વિશદ, તીખું, શ્વિકર, દીપન, પાચક પિત્ત તથા દાદક છે; અને કૂમિ, કષ, વાયુ, દમ, ઉધરમ, ઉવડી, ચ્વગ, ગુલમ તથા નાશનું નથી. છે. ખારો રાન સુરણ:—વિષ્ણ, રક્તકર અને ક્ષ-નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સુરણના કડકા ધીમાં તળી ખાવા આપવા. (૨) અગ્નિ ઉપર:—સુરણના કાંદા મુઠ્ઠી ચૂર્ણ કરવું. આ ધીમાં શેરી કિંવા તળી સાકર નાખી ખોવા આપવું. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સુરણ વટકું:—સુર મુઠ્ઠી કરેલું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, વિત્રા ૧૬ તોલા, મુકે ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, એ સર્વે આપધાનું ચૂર્ણ તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળાઓ કરી આપવી; એટલે છ પ્રકારના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે.

૫૭૦. સુરખચ:—(સં મંચખતી.) એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. શીવ જમીનમાં આ ઝાડ શુભક થાય છે. એનાં પાન શેવલીનાં પાન જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને પહોળાં

હોય છે; એ પાનને પુષ્કળ ખાંચા હોય છે. એ સુવાસિક હોઇ ધણાંજ કડવાં હોય છે. આ ઝાડને કાષ્ઠમીરના જેવા ફૂલના ગુચ્છ આવે છે. એનો રંગ ગુલાબી હોય છે. એ ફૂલ કડવાં હોય છે. આ ઝાડ કીરમાણી અન્નમાની જાતનું છે. એનાં ફૂલનો ઉપયોગ કીરમાણી અન્નમાની પેઠે થાય છે. એને સાંધી પ્રાંતમાં ‘મારખેટી’ કહે છે. સૂરખધઃ—કડવું, ઉષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, વિપદોષ, દમ, ઉધરસ, જ્વર, કૃમિ, તથા હુર્ગધીનો નાશ કરે છે.

પૃ૭૧. સુરઃ—સં સરલ. મં સરળદેવદાર, શુર. હિં ધૂપસરલ. ખં સરલકાષ્ઠ. કં સરલદેવદાર. ઇં લૌગલીઠ્ઠકપાષ્ઠ. લાં પાષ્ઠનસૌંગીશિલિયા.

આ ઝાડ બહુ સુંદર દેખાય છે; તે સીધું ઉંચું વધે છે. એનું થડ ખારિક અને આખું હોય છે. ઝાડ નિરંતર લીલું હમ રહે છે. શાભા માટે એ ઝાડ ખાગમાં વાવે છે. આ ઝાડનું લાકડું ધણું મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે. એ ઝાડમાંથી દૂધ નીકળે છે તેને ગિરોજા કહે છે. તે તંતુવાદના તારને ચોપડવાને ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ દૂધ અગ્નિ ઉપર નાખવાથી તેનો ધૂપ જેવો સુગંધ આવે છે. સુરઃ—ઝાડ—મધુર, કડવું, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, રાક્ષસખાધા, કફ, વાયુ, પરસેવો, જૂ, ઉધરસ, તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગએલા કેશ આપવા માટેઃ—સૂરનાં પાન પાણીમાં વાડી તેનો લેપ કરવો.

પૃ૭૨. સૂર્યકુલ (સૂરજમુખી) :—સં આદિત્યભક્તાં. મં આદિતા, સૂર્યકુલવંશી ગોખરદોડી. હિં હુરછેજ, સૌંચલી. તૈં સૂર્યકાંતીપુ. તાં તું કં સૂર્યકાંતી. કાં ગુલેઆશ્વતોષપરરત. અં અરદ્યુનઃ ઈં સનકલાવર, સહેલીએંચ. લાં એન્યુઅસ.

સૂરજમુખી ફૂલના છોડ નાના નાના હોઇ તે સુમારે અઢી ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે. એ ઝાડનાં પાન મોટાં અને કાનાદાર હોય છે. એ છોડને જે ફૂલ આવે છે તે હથેળા જેવડાં પહોળાં હોય છે. એ ફૂલનો એવો ચમત્કાર છે કે એનું મ્હોં હમેશા સૂર્યની તરફ રહે છે; એટલે સવારે પૂર્વમાં હોય છે, બપોરે સીધું હોય છે; અને સાંજે પશ્ચિમ તરફ મુખ હોય છે. એ ફૂલમાં ઝીણાં બિયાં હોય છે. એ બિયાંનું તેલ વિશેષ ઉપયોગી અને દિતાવહ છે. એ છોડ વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી જોઇએ. ફૂલમાંનાં બિયાં તથા પરાળ ઢોરો પ્રેમથી ખાય છે. એ ઝાડથી ખીજે એક મોટા ફાયદો છે. જેનાં ધરમાં હમેશાં ભેજ આવે છે અને તેથી કરી ધરમાંની હવા બગડી રોગવાળી થાય છે, તેજુ પોતાના ધરની આસપાસ સૂર્યમુખી ફૂલનાં ઝાડ અવશ્ય વાવવાં. એ છોડના અંગે, રોગ ઉત્પન્ન કરનારી અને ભેજવાળી તથા બગડેલી સર્વ બાધ શાપી લેવાની શક્તિ છે. તેથી તાવ, સંધિવાયુ, વગેરે શરદીયી થનારા આજ્ઞરો ત્યાંથી સત્વર નાસે છે. આ છોડને સૂર્યકમળ પણ કહે છે. સૂરજમુખી ફૂલનું ઝાડઃ—તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, સંદીપન, સ્વયં, રસાયનોપયોગી, કડવું, તુરૂં, લઘુ, રક્તિ તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, અરુચિ, તાવ, વિરક્ષાટક, કોઢ, મેહ, અશ્મરી, યોનિશ્લેષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ખાંડ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ભૂતજ્વર ઉપરઃ—સૂર્યફૂલનાં મૂળીઆં કાનમાં રાખવાં. (૨) પ્રસૂતિ જલદી થવા માટેઃ—સૂર્યફૂલનાં મૂળીઆં ચોટલે બાંધવાં. (૩) છોડરોના પેટના ભાર ઉપરઃ—સૂર્યફૂલનો રસ દસ ટીપાં સુધી શક્તિ અનુસાર દૂધમાં પાવો. પેટું કુલેલું હોય તો આંગળી જેવડી ખારિક છિદ્રની નળી લેઇ તે નળીમાં સૂર્યફૂલનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ ભરવું; અને તે નળીનું એક મ્હોં મળદારમાં ઘાલી ખીજ મુખથી જોરથી ફુંકવું; એટલે આંધળ રોગ ઉપર પડેલો છે; અને રોગ નીકળી જાય છે. (૪) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—સૂર્યફૂલનાં પાનનું નસ્ય આપવું; અને લેપ કરવો. (૫) જીલ્મખ થવા માટેઃ—સૂર્યફૂલનાં તેલનું કુડી ઉપર ટપક પાડવું; અને જીલ્મખ બંધ થવાં એ તેલ વાંસાની સાટવડે ચોપડવું.

પૃ૭૩. સોનારવેલઃ—આ વેલનાં પાન પીંપળાનાં પાન જેવાં હોઇ એની પહોળાઇ એક વેત અને લંબાઇ સવા વેત હોય છે. એ વેલાની બડાઇ હાથની આંગળી જેટલી હોય છે. એનો રંગ રાતો અને ધોળો પણ હોય છે. પ્રથમ એનાં પાનનો રંગ રાતો હોઇ પછી લીલો થાય છે. એ પાન જૂનાં થયા પછી તે ઉપર રાતો રંગનાં આંદાં હોય છે. ઉપયોગઃ—(૧) કાલેશ અને સર્પાદિકનાં વિષ

ઉપર:—સોનારવેલના પાનનો રસ પાવો, કિંવા મૂળીમાં પાણીમાં ઘસી આપવાં કિવા ચાવી ખવડાવવાં.
(૨) ગરમીના આગ્નરથી શરીર ઉપર ચાંદીએ થાય તે ઉપર:—સોનારવેલનાં મૂળીમાં સુકવી રોજ માવતું દૂધ ૫ તોલા લઈ તેમા ચંદનની પેડે તે મૂળીઆ ઘસી, તે ઘસેલું સુમારે ૬ માસા પર્યંત દૂધમાં મેળવી તેમાં સાકરની મૂઝી ૧ તોલા અને છરાની મૂઝી બે ગુંજભાર નાંખી દરરોજ એક વખત ખાવાથી દોઢ વખત યકારની શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જઈ પ્રતિ નિસ્તોષ સુધરે છે. આ ઔષધ ઘણું ઉત્તમ છે. પચ્ચ પાળજું.

૫૭૪. સોનવેલ:—(સં. સ્વર્ણવલ્લી) એને આકાશવેલ પણ કહે છે. સોનવેલ દામણ જેવી જાડી હોય છે, એ જાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનાં મૂળીઆ જાડ ઉપરજ દોઢ તે મૂળીઆ ક્યાં હોય છે તે સમજાતું નથી. એ વેળેને સોના જેવા પીળા રંગની ખારિક દોરી હોય છે. આપણે અહીં ઘણું કરીને એ વેલ ખરસાવીનાં જાડ ઉપર અને વાડો ઉપર હોય છે એને આ દેશમા નાગરવેલના નામથી જાણે છે પણ તેનું ખરૂં નામ તો સોનવેલજ છે સોનવેલ:—દુષ્પ્રક છે. એ ત્રિદોષ અને મત્તક પીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ગરબણી ઉપર:—સોનવેલનો રસ મધમાં પાવો.

૫૭૫. સોપારી:—સં. પૂ. મં. પોદળ. હિં. કં. સુપારી. કં. અડિકે-મારા તે. પોદળવા, કમખુ. પૂ. કં. મહા. તા. કં. મુકે, પૂ. મ. હા. મોપીવ. અ. શેદિલ. ઉં. બિલ્લનટપામ. લા. એશિયોટેમુ.

એ જાડની ઉંચાઈ ત્રીસ ચાલીસ હાપ હોય છે એને તાડના જેવી જાવળીઆ આવે છે. સોપારી સદાદિ પર્વતના સર્વ પ્રદેશમાં પાકે છે, પરંતુ માંગસોર, તાલીચેરી, કોચીન, હુબળી, ગામાંતક, શીવર્ધન અને વસક એ ઠેકાણે પ્રુષ્ઠ થાય છે. શીવર્ધનથી જે પોળી સોપારી આવે છે, તે ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ છે. સોપારીનું જાડ ખીંચ્યું હોય છે. સોપારી છાલી ખાદ્યવાથી રાત્રી સોપારી બને છે. ખાદ્ય સિવાય છાલી સુકવેલી હોય તે પોળી સોપારી થાય છે; અને કુખળી સોપારી ખાદ્યવાથી શીકણી સોપારી થાય છે. સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાખી ખાય છે. સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે શીકણા હોય છે, તે રસ લાકડાએ અને વડાણેને ચોપડે છે. સોપારી ખાદ્ય પછી જે પાણી રહે છે, તેને લગળીને ગૂંઠા કરી રાખે છે, તેને સોપારીનાં દૂધ કહે છે. સુવાવડી સ્ત્રીએને મારે મલાશની જે સોપારી ખનાવે છે તેમા તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. અહીં સોપારી આવે એવી એક સોપારીની જાત છે. સોપારી સાધારણ:—મોઢક, ટૂરી, સ્વાદ, રચ્ચ, સારક, મધુર, ઘુર. ત્રિવિત્ત તીખી, પચ્ચ તથા દીપન છે; અને મુખવેરચ્ચ, ત્રિદોષ, હાડી, ક્ષેદ, મગ, કષ, વાયુ, પિત્ત તથા કુર્મખોગ નાશ કરે છે. લીલી સોપારી:—અભિષ્પદી, ઘુર, ટૂરી, શુદ્ધિકારક તથા સારક છે, અને રહિ તથા અગ્નિખાવકારક, અને મુખમય, રક્તરોધ, પિત્ત, કષ, ઉદર અને આધ્માનનો નાશ કરે છે. સુદી સોપારી:—શ્ચિકર, પાયક, રેચક, વાતક તથા રિનચ છે, અને ત્રિદોષ, તથા કંઠરાગનો નાશ કરે છે. એ પાન સિવાય ઘણી બજાણ કરવાથી પાંડુરોગ અને સોનું આણે છે પોકેલા લીલી સોપારી:—વાતક, રિનચ અને ત્રિદોષનાશક છે. ચિકણી સોપારી:—સર્વ રોષ દૂર કરે છે. તેલંગળ આશિષર્જ. ધ્વજેલી સોપારી:—ટૂરી, પાક વખતે મધુર તથા ત્રિવિત્ત ખાડી છે, અને કષ, વાયુ, તથા મુખખંજરી નાશક છે. કોંજમા ચાંદા થીત છે ત્યાંની સોપારી:—અગ્નિદીપક, પાચન, બળકર, રસાદય, અને કષનાશક છે. રેઠી (જે મજબૂત હોય છે એની) સોપારી:—તીખી, ટૂરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, રચિત તથા પિત્તક છે; અને મલાવજબની નાશક છે. બલગુલી સોપારી:—શ્ચિકર, પાચન તથા દીપન છે અને ત્રિદોષ, આમ, મલાવજબ તથા મેદની નાશક છે ચંદાપુરી સોપારી:—રસ તખને મધુર, તીખી, સ્વાદ, ટૂરી, રચિકર, અગ્નિદીપન તથા પાચન છે, અને કષની નાશક છે. ગુદામરી સોપારી:—મધુર, ટૂરી, તીખી, પાયક, દાવક, લઘુ. વિષદ તથા મલાવજબ છે; અને આધ્માનવાડની નાશક છે. નેલવતી સોપારી:—મધુર, રચિકર, કંકશુદ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાંતિર તથા રસાદય છે; અને ત્રિદોષનાશક છે સોપારીના આડનો ચિક:—શીતલ, સમોદન, ઘુર, પાકરખને ઉષ્ણ, ખારો, ખારો તથા પિત્તક છે, અને વાયુનો નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉલ્લી ઉપર:—સોપારીની પીરી (પ્રતેક જાવળી

નીચે જડા કાગળ જેવો ભાગ હોય છે તે) ની રાખ કરી તે રેશમની. અને સુકા લીંઝડાની રાખમાં મેળવી તે પાણીમાં કાલવી તેમાં ખીજેરાનાં મૂળીઆં ધસી પાવાં. (૨) ઢોરોના ખાણમાં કીડા સાગવાથી રેચ થાય તે ઉપર:—સોપારીનાં ફૂલ આરિક કરી તે લોટમાં મસળી પાણી નાંખી તેનો ગોળો કરી ખવરાવવો. (૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—સોપારીની વીરીની રાખ કરી પાણીમાં કાલવી તેનો ખસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. (૪) આમવાત ઉપર:—સારી સોપારી લઈ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી તે સવારે વાટવી; અને જીની આમલીનો જડો કલ્ક કરી તેમાં તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી; અને ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના ઘુંટડા પીવા. આ યોગથી સાફ રેચ થઈ આમવાત દૂર થાય છે. (૫) આદાશીશી ઉપર:—અર્ધાં સોપારી આવે છે તે ધસી લેપ કરવો. (૬) વિસર્પ અને ચાઠાં ઉપર:—કંડા પાણીમાં ચીકણી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રોજ ચોપડવું અથવા ચીકણી સોપારી ધસી ચોપડવી. (૭) કૃમિ ઉપર:—સોપારીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૮) ખસ ઉપર:—સુકાએલી સોપારી ઉપરની છાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) ગડગુમડાં ઉપર:—ચીકણી સોપારી, આમલીના ઠળીયા તથા ગુગળ એ ઉના પાણીમાં ધસી ગુમડાને દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

પ૭૬. સોરંગી:—(સં. સુરપુનાગ.) આ ઝાડ ઉંડણીના જેવું હોષ પાન પણ ઉંડણીના જેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ વિશેષ કરી કોકણ પ્રાંતમાંજ થાય છે. કોકણમાં સોરંગીને “મીડી ઉંડણ” કહે છે. સોરંગીના ફૂલનો ભરાવો માહ કે ફાગણ માસમાં થાય છે. એનો વાસ ઘણો આવે છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ છ વર્ષે ફૂલ આવવા માટે છે. એનું લાકડું ધમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. સોરંગીને ફોલ્કા સિવાય કળિયો સુકતી તે દેશાવર રંગને માટે જાય છે, એ કળિયોનો રંગ રેશમ, મલમલ વિગેરે ઉંચાં કપડાં રંગવાના ઉપયોગમાં ઘણો આવે છે. સોરંગીનાં ઝાડ કડવાં છે અને એના ગુણ ઉંડણી કરતાં વધારે છે.

પ૭૭. સોમવલ્લી (સોમલતા):—(બધી ભાષાઓમાં—લાં. સારકારેમાત્રેવિસ્તિમા) સોમવલ્લીમાં જોતી અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુકલ પક્ષનાં ૧૫ પાન આવે છે; અને તે કૃષ્ણ પક્ષમાં ખરી પડે છે. સોમવલ્લી દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એને “અપત્રવાલકા” અને “બ્રહ્મી” પણ કહે છે. ઝગ્ગેદમાં સોમવલ્લીનું મહત્વ ધણુંજ વર્ણવેલું છે. સોમવલ્લીના રસમાં યુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના ડીંઠામાંથી પ્રાચીન કાળમાં એક પ્રકારનું મધ તૈયાર કરતા હતા. **સોમવલ્લી:**—તીખી, શીતલ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે; અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ તથા ત્રિદોષની નાશક છે. **લઘુ સોમવલ્લી** (જેને મરાઠીમાં રાનશેર કહે છે તે):—રસ, વીર્ય અને ગુણમાં ઉપર જેવી જાણવી. **ઉપયોગ:**—(૧) યકૃતવિકાર ઉપર:—સોમવલ્લીનું ડીંડું સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૨) તાવ ઉપર:—કુંભળાં પાનનો કાઢો પાવો.

પ૭૮. હરડે:—સં. જાં. હરિતકી. મં. હિરડા. હિં. હરડ. કં. અણિલેકાધી. તૈ. કરકકાય. તાં. અંકેન, કુંકુમારા. તુ. અણિલેમારા. મલાં. કટુકકમારં. ફાં. હલિલે. અં. એહલીલન. ઇં. માય-રોખેલ-સ. લાં. ટરમિનેલિયા, કેયુલા.

હરડેનાં ઝાડ કોકણ અને ગુજરાત દેશમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાન ધાવડીનાં પાન જેવાં હોય છે. એનું લાકડું ધમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. હરડે રંગના કામમાં આવે છે. જે હરડે કુંભળા લઈ સુકવે છે તેને બાળહરડે કહે છે. જે હરડે કઠિન કુવાડીથી પણ ન ભાંગનારી, જડી, લાંબી, અણીદાર, પાણીમાં યુગ્ધનાર તથા એક કે બે કરતાં વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને સુરવારી હરડે કહે છે. અસલ સુરવારી હરડેની જાતનાં ઝાડ ઘણાં થોડાં હોય છે. મુંબઈમાં કેટલાક લમાડી બાપારી બનાવડી સુરવારી હરડે કરી વેચે છે. હરડે અતિશય ઉપયોગી છે, તે નીચલા વચનથી જાણવામાં આવશે.

“નાસ્તિ યસ્ય ગૃહે માતા તસ્ય માતા હરીતકી”

વૈદકશાસ્ત્રમાં હરડેની સાત જાત કહેલી છે; વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અલયા, છપંતી તથા ચેતકી. જે તુબડી જેવી ગોળ હોય છે તે વિજયા; સાધારણ ગોળ હોય છે તે આ. જિ. ૩૨

રેહિણી; જેમા મેગી આગી હોઇ જે પાતળી હોય છે તે પૂતના; જેની આગી ખારિક હોઇ જે માસાળ હોય છે તે અમૃતા; જેનો રંગ સુચરુ જેવો પીળો હોય છે તે જીવંતી; તથા જેના અખ ઉપર પાચ રેખાઓ હોય છે તેને ચેતકી કહે છે વિન્યા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે, રેહિણી પ્રચુરોપ છે, પૂતના લેપના કામમા ઉત્તમ છે, અમૃતા રેચ આપવામા ઉત્તમ છે, અમયા નેત્રોગો ઉપર ઉત્તમ છે, જીવંતી સર્વ રોગની પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમા ઉત્તમ છે કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતની ચેતકી હોય છે ઘોળી ૬ આગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળી એક આગળ વિસ્તારની હોય છે. કેટલીક દરડે ખાવાથી, કેટલીકનો વાસ લેવાથી, કેટલીકનો સ્પર્શ કરવાથી તથા કેટલીકના દર્દન થીજ રેચ થાય છે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કાંઇ પણ પ્રાણી ચેતકીની છાયા નીચે સુષ્ણ જાય તો તેને તત્કાળ રેચ થવા લાગે છે ચેતકીને જટલીવાર હાથમા પકડે તે/લીવાર સુધી નિશ્ચે રેચ થાય છે રાત્ર, સુક્રમાર, ચક્રિતક્ષીણ અને જેને ઔષધોની અરૂચ પ્રાપ્ત થએલી છે તેઓને ચેતકીનો રેચ થયે સુખકર અને હિત કરનારો છે દરડેની સાત જાતમાં વિન્યા મુખ્ય છે, કારણુ તે સહજ મળી શકે છે હરડે:—રક્ત, ઉષ્ણ, અમિદીપક, યુક્તિવર્ધક, મધુર, રસાયન, નેત્રોને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક, શરીર માના તત્વોની વૃદ્ધિ કરનાર તથા વાયુનું અનુભોગન કરનાર છે, અને શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોષ્ઠ સોજો, કૃમિ, ઉદર, સ્વરભંગ, મલમદતા વિષમજ્વર ગુદમ, આધ્માન, તૃષા, શરદી, હેઝકી, ખરજ, હ્રોગ, કમગો, ચ્ઘા, ખ્લીકા, ચક્ર, મૃતકૃચ્છ તથા મૂત્રાસાતનો નાશ કરનારી છે દરડેમા મધુર, તીખો અને કષાય રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે છે, તીખો, કડવો અને કષાય રસ હોવાથી કદ નાશ કરે છે તથા મધુર અને ખાટા રસના ચોરે વાયુનો નાશ કરે છે દરડેની મજ્જામા મધુર રસ, શિરામાં ખાટો રસ, કંઠામા તીખો રસ, હાલમા કડવો રસ તથા ગ્રાહનીમા કષાય (દુરો) રસ છે દરડે આવી ખાવાથી અમિ પ્રદીપ્ત કરે છે ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેચ થાય છે પક્ષી ખાવાથી મધસ્તબ્ધ થાય છે અને શીશી ખાધેની દરડે ત્રિદોષશામક છે ભોજન સાથે દરડે ખાવામા આવે તો યુક્તિ, બળ અને ઉદિયોને તેજ આપે છે અને વાન, પિત્ત અને કદનો નાશ કરે છે, મનયુક્તિ થાય છે જન્મ પછી દરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કદથી થએલી પીડા દૂર થાય છે દરડે સિધવ સાથે ખાવાથી તે કદનો નાશ કરે છે, સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે, ધીની સાથે ખાવાથી વાયુ રોગનો નાશ કરે છે, તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે દરડે મીઠા જાતમા મેળમા, વર્ષાઋતુમા સિધવમા, શરદ ઋતુમા સાકર સાથ, હેમત ઋતુમા સુંઠ સાથ, શશીર ઋતુમા પીપર સાથે અને વસંત ઋતુમા મધ સાથે ખાવાથી હિતકારક છે હરડેનો નિષેધ—આવામાં અમિત ધ્યેન, કુર્મગ, કૃચ, જેને ધણી તરસ લાગતી હોય, જ્ઞાન પ્રીયેષો, હનુરુપ મ થએના, ગુપ્તકાંઈ ગએના, શોષયુક્ત, નવજ્વરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણસને દરડે આપવી નહિ હરડેના વિયાનાં મગજ—અધુષ્ય તથા ગુરૂ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ત્રિદોષ (દરડે, બરડો, આનળા) —દીપન, રમીકર, અધુને હિતાવહ, રસાયન, વજવરચાપક, રૂચ, સારક, હૃદય તથા બસકર છે, અને પિત્ત, કદ, ત્રિદોષ, કોઠ મેહ નેત્રોગ, રક્તદોષ, મેદ કદેદ, જ્વર તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) વાતરક્ત ઉપર:—સુરવારી દરડેનું અથવા જાળ દરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ગોળા કરી આપવી (૨) દમ અને ઉચકી (હેઝકી) ઉપર:—દરીતકી અને સુંઠનો કદ કરી તે ગરમ પાણીમા પ્રાચન કરવાથી દમ અને ઉચકી ચાલ થાય છે. (૩) આંખ ઉપર:—દરડેનું ચુંક તથા ગોળ સમભાગે લઇ તેમા સમાય તેટલો લીમડાનો રસ નાળી ગોળી કરી ખાવી, અથવા જે ત્રણ બાગ દરીતકી નવટાક ગાંધના દૂધમા ઘસી ઠીલી (૪) કદિ કોષ્ઠપજ્વરોગ ન થવા ઉપર:—સાંજે સુષ રહેતી વખતે બે દરડેની છુટી ખાઇ ઉપર ગરમ કરેલું પાણેર દૂધ પીવું આ ઔષધ અં વાડીઆમાં એક વખત ત્રણ આપવું (૫) પિત્તથી શરીર ફીણ થાય તે ઉપર:—દરડેનું દાળ મે પેસાભાર ખાડી સાંજે ગાંધની હાથમા પધારી રાખી સવારે તે હાથ પાડી એ પ્રમાણે ત્રણ ચારવાર કરવું રેચ થાય તો ઉનાર થી અને ખાત આપવા (૬) આમ્લપિત્ત ઉપર:—દરીતકી ૧ ભાગ દાંડ ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ એની ગોળાઓ તોલાભારની કરી સવાર સાંજ એક એક ગોળા ખવરાવવી (૭) આંખો આવે તે ઉપર—દરડે અને રક્તકી પાણીમા ઘસી અજન કરવું (૮) પાંકરોગ ઉપર:—

હરીતકીનું ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને ધી બે પૈસાભાર મેળવી પાવું; અથવા હરીતકી ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ પલારી રાખી તેમાંથી એકેક ખાવી. (૯) બાળકને આંકડી આવે તે ઉપર:— મોટી હરડે ધસી ચોપડવી. એનાથી શમન ન થાય તો હરડે, આંવળકટી અને સાકરને પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૧૦) મૂર્ચ્છા ઉપર:—બાળ હરીતકીનો કાઢો ધી નાખી પાવો. (૧૧) પિત્ત ગુદમ ઉપર:—હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો. (૧૨) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર:—હરીતકી એરંડતેલમાં તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં આપવી. (૧૩) બાળકને તાળવું પડે તે ઉપર:—હરડે, વળ, તથા કોષ્ઠનો કદક કરી તેમાં મધ નાંખી તે માતાના દૂધમાં આપવો એટલે ફાયદો કરે છે. (૧૪) આકારી વગેરે ઉપર:—હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે કફ, રક્તપિત્ત, શળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૧૫) અજીર્ણ ઉપર:—સુરવારી હરડેનું દળ અને સુંક એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલવી પાણીમાં પાવું, એથી કરી ધણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે અને લુપ્ત લાગી અન્ન પાચન થાય છે. (૧૬) બદ્ધકોષ્ટ એટલે શૌચ (કાંડો) સાફ ન થતો હોય તે ઉપર:—બાળહરડે, મીઠીઆવળ, વરીઆળી અને સંચળ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૧૭) નાના બાળકને રેચ થવા ઉપર:—સુરવારી હરડે કંડા પાણીમાં ધસી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાણીમાં નાખી પાવું. (૧૮) ગરમીનાં આંદાં, ત્રણ ઇંચાદિ ઉપર:—ત્રિફળાં (હરડે, બહેડાં, આંબળાં) લોઢાની કઢાઈમાં બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી એટલે ત્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:—ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ હળ દર અને સાકર નાંખી આપવું. (૨૦) શનૈર્મેહ ઉપર:—ત્રિફળાં અને ગળાનો કાઢો પાવો. (૨૧) સુખ જુલાબ:—બાળહરડે, ડીંદું કાઢેલી ગુલાબકળી અને મીઠીઆવળનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાત્રે કોકરવરણા (સ્કેજ ગરમ) પાણીમાં પલારી રાખી ત્રણ માસા આપવું; એટલે સવારે જુલાબ થઈ કોઠામાંની ગરમી વગેરે દૂર થાય થાય છે. (૨૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—બાળહરડેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં અથવા એરંડતેલમાં સવારે આપવું અગર ત્રિફળાં દૂધમાં આપવાં. (૨૩) કાસ, શ્વાસ ઉપર:—હરડે તથા બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૪) શૂળ ઉપર:—હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળ અને ધીમાં પાવું. (૨૫) મેદોરોગ ઉપર:—ત્રિફળાંનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૬) સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:—ત્રિફળાંનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવાં અથવા ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ રાત્રે મધ અને ધીમાં આપવું; કિંવા ત્રિફળાં ધસી મહિનામાં ચાર ગ્રાંચ વાર અંજન કરવું એટલે નેત્રાને વિકાર કદિ પણ થતો નથી અને દષ્ટી નિર્મળ રહે છે. (૨૭) પથરી વગેરે ઉપર:—બાળ હરીતકી અને રગતરોહિડાનો કાઢો, પીપરનું ચૂર્ણ અને જવખાર, કિંવા હીંગ, બીહોણ અને સિંધવ મેળવી પાવો તેથી પથરી, યકૃત તથા ગુદમ દૂર થાય છે. (૨૮) વૃષણના સોજા ઉપર:—ત્રિફળાંના કાઢામાં ગોમૂત્ર નાખી પાવું. (૨૯) ભગંદર રોગ ઉપર:—ત્રિફળાં અને ખેરછાંલનો કાઢો એશનું ધી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૩૦) મલશુદ્ધિ થવા ઉપર:—બાળ હરીતકી એરંડતેલમાં તળી ભૂકી કરવી અને તેમાં તેટલીજ સંચળની ભૂકી મેળવી તે ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવી. (૩૧) બાળકને આંચનેર થાય તે ઉપર:—સુરવારી હરડે અને તળ કંડા પાણીમાં ધસી શક્તિ અનુસાર પાવું. (૩૨) આમ્લપિત્ત ઉપર:—હરડેદળ અને ગજપીપર સમભાગ લઈ ખારિક ભૂકી કરી જેટલાં તે આપધો લીધેલાં હોય તેટલોજ તેમાં ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી, તથા રોજ સાંજ સવારે એક એક ગોળી આપતાં જવું. એ યોગથી અગ્નિનું દીપન થઈ કફ તથા પિત્તવિકાર શમન થાય છે. (૩૩) સંધિગત સન્નિપાત (સાંધે સાંધે સોજા અને શળ, શરીરમાં વાયુની પીડા, નિરંતર અંગ પાક્યા જેવું હુંમે, નિદ્રા નાશના લક્ષણો થાય તે) ઉપર:—ત્રિફળાંનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૩૪) ત્રિફળાં ચૂર્ણ-પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપર:—હરડે, બહેડાં, અને આવળકટી એ સર્વ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું એને ત્રિફળાં કહે છે. એ ત્રિફળાં ખાવાથી પ્રમેહ, સોજા, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કોઢ દૂર થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. આ ત્રિફળાં રસાયણી છે. ધી અને મધમાં ત્રિફળાં મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૩૫) પરસેવો ન આવવા ઉપર:—હરીતકી પાણીમાં વાટી શરીરે ચોળવી અને સ્નાન કરવું એટલે પરસેવો વળશે નહિ.

(૩૬) સર્વ પ્રકારના મસ્તકશૂળ ઉપર:—ત્રિશૂળ, કરિયાતું, હળદર, કડવો લીંબડો અને ગળોનો કડકરી તેમાં પાંચ ગોળ નાખી પાવો; એટલે ભુકુટિ, આંખ, કાન, એ ઠેકાણાની યજ્ઞ તુરત બંધ થાય છે તથા આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, જાંબક, દત્તજ્ય, રતાંધળો અને નેત્રજ્યનો પણ જલદીથી નાશ થાય છે. (૩૭) અંતક સન્નિપાત ઉપર પચ્યાદિ કાઢો:—હરડે, અરડુસી, ફાળણ, દેવદાર, કડૂ, રાસગોળા અને કાષ્ઠકોળિ જનનો કાઢો, ઉપદ્રવસહિત પુરવ્વે “અંતકજ્વરથી” મુક્ત કરે છે. (૩૮) ઉધર આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ, શ્વાસ, ઉલટી ઉપર:—હરીતકીનું ચૂર્ણ, તેલ ધી, કિંવા મખાં આપવું (૩૯) શીતજ્વર ઉપર—હરીતકી અને ઇદ્રજવનું એક તોલો ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવાથી તુરં શીતજ્વરનો નાશ કરશે. (૪૦) ત્રિદોષ, આમાતિસાર, આનાહ, વિષબંધ અને વિપુચિ ઉપર:—હરડે, સુંક, નાગરોષા અને ગોળ એ સમભાગ લઈ ગોળી કરી આપવી. (૪૧) આમવાત અંદુલિ અને શુદ્ધસી ઉપર:—એરડેવમાં હરીતકી ખાવી. (૪૨) સોજો, પ્રમેહ, નાડીવા અને ભગંદર ઉપર:—ત્રિશૂળનો કાઢો બે સતું ધી નાખી પાવો. (૪૩) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:—હરડે સિધવ, ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ, મધ અને ધીમાં આપવું. (૪૪) અશ્મશ્લુ, શુદ્ધ, વાત, ઉદર, ધત્યા સર્વ રોગ ઉપર:—લીંબુના રસમાં સિધવ અને સંજળ નાંખી તેમાં બાળહરડે પહારી રાખવી અને સુકાયા પછી સેવન કરવી. (૪૫) કુલ, છારી આંખો આવવી ધત્યાદિ નેત્ર રોગ ઉપર:—સુરવારી હરડે અને સાકર એ પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવા. (૪૬) આખી-ભમરી વગેરેના કશા ઉપર:—રાકડાની માટી તથા ત્રિશૂળનો ગોમ્તમાં ભેપ કરવો.

પૃષ્ઠ. હરણ્ડુસી:—આ જાડ નાનાં અને જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાન કાઠાદાર હોય ખારિક હોય છે. આ જાડ હરણ્ડેને ધણાં સારાં લાગે છે. માટે આ જાડને “હરણ્ડુસી” નામ આપેલું છે. હરણ્ડુસી એ પૌષ્ઠિક છે. ઉપયોગ:—(૧) ધાતુશ્લેષ ઉપર:—હરણ્ડુસીના જાડનું વજ્રમાળ ચૂર કરી તે પા તોલો, પાંચદ્રૂષ અને બે તોલા સાકર એકત્ર કરી હરણ્ડુ સવારના ૭ દિવસ સુધી પાવું. (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટતા આવવા ઉપર:—હરણ્ડુસી દૂધમાં વાડી સાકર નાંખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી.

પૃષ્ઠ. હરણ્ડુવેલ (અરખોડી):—સં. હેમજવંતીદા. મં. સોન-હરણ્ડુ વેલ હિં. પીલી-મુનહરી-જવતી. બં. સ્વચ્છ જવતી. કં. હોવણ્ડોલ. લાં. રેણુઆ, વેશ્યુ બિલીસ.

આ વેલોના પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. હરણ્ડુવેલીનાં પાન રતાણુના વેલા જેવાં હોય છે. એને નેત્રજ્યો આવે છે, તેમાંથી રોગ જોડું પુષ્કળ રીતીકે છે. હરણ્ડુવેલી બાજુ ધાય છે. લઘુ અને મોટી હરણ્ડુવેલ:—શીતલ, સ્વાદ, મધુર, સિન્ધ, રસાયન, બલકર, યસ્તુષ્પ, ગ્રાહક, લઘુ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ણ, કશકર તથા પારદમધક છે; અને વાયુ, ક્ષય, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ તથા જીવત્યાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, ધાતુવર્ધક અને ગુરુ છે. સોન હરણ્ડુવેલ:—નેત્રોને હિતાવક, મધુર, બલકર, પ્રતિકર તથા શીતલ છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાહ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—હરણ્ડુવેલનાં પાન વાડી દૂધમાં પાવા. (૨) યોનિકંક ઉપર:—હરણ્ડુવેલના મૂળોમાં પાણીમાં વાગી ભેપ કરવો.

પૃષ્ઠ. હળદર:—સં. જં. હરિદા. મં. હળદ. હિં. હરદી. કં. અરણ્ડુ તેં. પાસુપુ. તાં. મં. જલકાંચની. તું. મં. જલકાંચ. મલાં. મનમ. ફાં. જરદ્યોળ. અં. હરેરશુકર. ઇં. દરેરેરિક. લાં. કરકમુખાશોમા.

હળદરનાં જાડ કેડ સુધી વધે છે. એ કઈંળીના જાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાન કઈંળી જેવાં અને તેટલાંજ પહોળાં હોય છે. એને જમીનમાં આદાની રેંડેજ વાગે છે અને કાટે છે. હળદરના ગાંડીઓના રંગ પીળો હોય છે. એના પાનનો હળદરના જેવોજ વાસ આવે છે. હળદરનો રસોષ, શાક વગેરેમાં તથા ખીજ પુષ્કળ પદાર્થોમાં ઉપયોગ ધાય છે. હળદરના યોગથી પદાર્થને સારો રંગ અને સ્વાદ આવે છે. હળદરના અંગે લોકી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે. પડવાથી અથવા ખીજ રીતે વાગેલા શરીરના ભાગપર હળદર ચોપડવામાં આવે છે. હળદરનું બંધન કરવાના રવા કરે છે, અને તેમાંથી કંકે પણ ધાય છે. એના

એના અનેક ઉપયોગ થાય છે. હળદર:—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ કરનારી, સ્ત્રીઓને પ્રય, રક્ત તથા શોષન છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, કોઠ, પ્રમેદ, કંઠ, વણ, ત્વઘેદોષ, સોજો, પાંડુરોગ, વિપ, શ્વેત, પીનસ, અરુચિ, પિત્ત તથા અપચાનો નાશ કરે છે. કપૂરી હળદર:—શીતલ, વાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત તથા સર્વ પ્રકારની ખરબચો નાશ કરે છે. રાત્રી હળદર:—તીખી, મધુર, રુચિકર, કડવી તથા અગ્નિદીપક છે; અને કોઠ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, વિષ, ઉચકી, શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—ઉધવાની વખતે હળદર શેકી તે આવી ખાવી. (૨) સ્ત્રીપદ (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર:—હળદરનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમૂતમાં મેળવી પાવાં એટલે એક વર્ષનો સ્ત્રીપદ હશે તોપણ તે દૂર થઈ ખસ, કોઠનો નાશ કરે છે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—હળદર તુવેરની દાળમાં ખાશી હાંપડે સૂકવવી. પછી ગાયના ધીમાં ધસી મૂળીઆં ઉપર લેપ કરવો એટલે મૂળીઆં નરમ પડી સણુકા તાબડતોબ બંધ થાય છે. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહીરા ઉપર:—ઉપલા ગાંડીઆ પાણીમાં ધસી દિવસમાં બે વાર સૂર્યાસ્ત પહેલાં અંજન કરવું એટલે જામર, ઘોળાં ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે. (૫) સ્તન રોગ ઉપર:—હળદર અને લોધર પાણીમાં ધસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા કુંવેરનાં મૂળીઆં પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૬) આંખનો ભાગ લાલ થઈ બળતરા થાય તે ઉપર:—હળદર, ફટકડી અને આમલીનાં પાન સમભાગ વાટી તેની થેપલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આંખો શેકવી. પછી આંખની આસપાસ હળદર અને શટકડીનો લેપ કરવો. (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—હળદર શેકી તેની ભૂકી કુંવેરના ગર્ભમાં મેળવી તે ૭ દિવસ ખાવું. (૮) બાળકનો સસણી રોગ ઉપર:—ગોમૂત એક બે વાર ગાળી તેમાં હળદર નાંખી તે પાવું. (૯) સળેકમ અને ઉધરસ ઉપર:—ગરમ કરેલા દૂધમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૧૦) સસણી રોગ ઉપર:—હળદર અને ગોરોચન પાનના રસમાં પાવું. (૧૧) સ્વેદ ઉપર:—રાત્રે કઢેલા દૂધમાં ચપટી હળદર નાખી પાવું. (૧૨) વિષમેહ ઉપર:—હળદર અને દારૂ-હળદરનો કાઢો પાવો. (૧૩) મૂર્ચ્છા ઉપર:—હળદર અને સાકર પાણીમાં નાંખી પાવાં. (૧૪) મૂતર-અડા ઉપર:—કાંજમાં હળદર અને ગોળ નાંખી તે પાવો. (૧૫) કંફરોગ ઉપર:—ગોમૂતમાં હળદર નાંખી પાવી. (૧૬) નેત્ર રોગ ઉપર:—અકરીના માખણમાં હળદરનો ગાંડીઓ ધસી એક સળીની અણીવડે તે અડદ જેટલું નાકની પાસેના આંખના ખુણામાં નાખવું. (૧૭) નાના બાળકને કાંટા આવે તે ઉપર:—કાંટા પાણીમાં હળદરનો ગાંડીઓ ધસી માખણ મેળવવું અને તે મિશ્રણ બન્ને ખુણા ઉપર અને ગળાની નીચે પીકના હાડકા ઉપર તથા બન્ને કાન આગળનાં ગાંઠફારનાં ઉપર ચોળવાથી કાંટા બહાર આવે છે અને વિકાર કમી થાય છે. એ રીતે દરરોજ બે વખત ૩ દિવસ કરવું. (૧૮) વીંછીના વિષ ઉપર:—હળદરની ભૂકી અંગારાપર નાખી દંશસ્થાને ધૂણી કરવી; અને ચઢમમાં નાખી તમાકુ પ્રમાણે ધૂણી પીવી. (૧૯) હૃર્જલ જ્વર ઉપર:—હળદર અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૨૦) કમળી ઉપર:—હળદરનું ચૂર્ણ ૧ તોલા અને દહીં ૪ તોલા સવારે સેવન કરવું. (૨૧) પરસામાં ખડો બંધાઈ જાય તે ઉપર:—અકરીના મૂતમાં હળદર નાંખી પાવી. (૨૨) વાળા ઉપર:—પુરૂષના મૂતમાં હળદર વાટી લેપ કરવો.

૫૮૦. હંસરાજ:—સં હંસપાદી, હંસપદી, કીટમાતા, ત્રિપાદિકા. હિં હંસપાદી. મં હાલ-હંહાજળ. બં ગોચાલેક્ષતા. કં નવિલડી. તાં શેરૂપ્યાદી. ક્ષા પરસ્પાઉશાન. અં શારૂલજનશા, અર્દ. ઇં મેડનહેઅર. લાં એડીએટમ્સ્યુ-ચુલેટમ્.

રાત્રી રીસામણીના ઝાડને હંસપાદી કે હંસરાજ કહે છે. હંસરાજ:—તીખું, ઉષ્ણ તથા રસાયન છે; અને વિષદોષ, ભૂતખાધા, ભ્રમ તથા અપસ્મારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—વીંછીના વિષ ઉપર:—હંસરાજનાં મૂળીઆં રવિવારે સવારે કાઢી તે ખંડોમાં રાખવાં તથા કાનમાં કુંક મારવી.

૫૮૧. હાડસાંખળ:—(સં. અસ્થિસંહારી. મં હાડસંધી હિં. હારસિંગાર.) હાડસાંખળનાં “ અધિમાન, અસ્થિસંહારી, જરાંગી, અસ્થિશૃંખલાલિકા, અસ્થિસંહારક, અસ્થિસંધાનજનની, અસ્થિ-સંધિ, વધવલ્લરી ” એવાં સંસ્કૃત શાષામાં નામો છે.

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એના વેલાની બહારથી કાંડવેલ કરતાં વધારે હોય. નિષ્ક્રિયપ્રકાર “તિધારી કાંડવેલ” ને જ હાડસાંખળ કહે છે. એ વેલાનો કોટો કુઠામાં વાવી તે વેલો જ ઉપર ચડાવવાથી તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો થાય છે. માથામાં આ વેલા ઘણે ઠેકાણે વાવેલા નજરે પડે. આવા વિલક્ષણ પ્રમાણનો વેલો વાવવાની રીત પહેલાંના લોકમાં મળી હતી. પરંતુ હમણાંના કાળમાં પરદે વિદ્યાના પ્રસારવડે એ રીવાજનો નાશ થઈ, એની વિલક્ષણ વનસ્પતિને બદલે નિર્ધિક વિલાયતી કાંડની મ ઉપાસના કરવામાં લોકોત્તર લક્ષ થઈ વધી ગયું છે એ કાળ માહાત્મ્ય જાણી જોઈએ. હાડસાંખળ-લક્ષ, સારક, રક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, મધુર તથા અસ્થિષ્ઠાનકારક છે; અને કૃમિ, અર્ધ, વાત તથા કર્મ નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિલગ્ન ઉપર:—હાડસાંખળ ખાંડી તથા દિવસ બાજે હાડકા ઉપર ખાંધી. તિધારી કાંડવેલ ન મળે તો ચોધારી કાંડવેલ લેવી. ઢોરોને માટે પણ એ જ ઉપયોગ કરવો. (૨) સર્પ વાતરોગ ઉપર:—હાડસાંખળની ઉપલી છાલ કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરી અડની દાળન લોટમાં મેળવી તથા તેણમાં તેનાં વડાં કરી ખાવાં એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૫૮૨. હાડસંધી:—(સં. સંધિની.) હાડસંધી એ કાંડઉપર વાંદાની પેઠે થાય છે. એ ખર સાંધીની પેઠે કાંડચુકત હોઈ લીધી હોય છે. એ દૂરથી ખરસાંધીના જેવી દેખાય છે. બન્ને આંગળ ઉપર એને ચપટી ડીરીઓ હોય છે. એનો પુષ્કળ વિસ્તાર થાય છે. કોઠામાં એની ઉત્પતિ થઈ થાય છે. એને ખરી જેવડાં અને રંગે મોટી જેવાં મોળ ફળ છે. એ ફળ મીઠાં લાગે છે. બાળકો એ ફળ ધણા પ્રેમથી ખાય છે. એને પાન સમુગમાં આવતાં નથી. ધામના કાંડ ઉપરની હાડસંધી વધારે મુલ્યવાળી છે. ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિલગ્ન ઉપર:—હાડસંધી લાવી લગાર કચરી બાળેલા હાડકા ઉપર તથા દિવસ બાજે એટલે બાજે હાડકાં સાફ થાય છે અથવા હાડસંધી તથા રત્નરોહિણી છાલ કચરી હાડકા ઉપર ખાંધી, ઢોરોને પણ આ જ ઉપયોગ કરવો તથા તેઓને ચારામાં હાડસંધિ ખવડાવવી. (૨) વાળા ઉપર:—હાડસંધી બારિક કચરી તેનો પાટો બાંધવો. (૩) સંધિવાત ઉપર:—હાડસંધી, સુંક, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, હરે, બેડાં, આવળકંઠી અને તળનો કોઠો પાકે એટલે સંધિવાત દુરત દૂર થાય છે.

૫૮૩. હાશા:—(સં. વિઠક. મં. હાથી. હિં. હશીઆ. કં. મોલચ.) એ કાંડ ઘણું મોટું થતું નથી. એનાં પાન ચાર આંગળ પહોળાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને પુષ્કળ મુખો હોય છે. એ કાંડ કોઠામાં અને બીજાં ઠેકાણે પણ પુષ્કળ થાય છે. એના મૂળ આંખમાં પીગા રંગ હોય છે. તે પીગા રંગના વસ્ત્રો રંગે છે. એને ‘હશિયા’, ‘હશી’, પણ કહે છે. કોઈ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં એને ‘બારતોડી’ એટલે બારમુખી કહે છે. હાશાવૃક્ષ:—પ્રૈ, તીર્થ, રક્ષ, રમિપ્રદ, અગ્નિદીપક તથા વચ્ચરજન છે; અને કર્મ નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) મધુ પાકવા ઉપર:—હાશાના ફળનો લેપ કરવો, એટલે મધુ પાકી પડે છે. (૨) મધુ બેસી જવા ઉપર:—મધુની ગાંઠ ઉપર હાશાનાં કુમળાં પાન બારિક વાડી અથવા આંગળ બહારનો લેપ કરવો, અને તે ઉપર વારંવાર બીડું કપડું ફેરવતા જતું એટલે ગાંઠ બેસે છે. (૩) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—હાશાનાં મૂળીઆં અથવા લાકડું રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં છાર અને સાકર નાખી દિવસ પાતું એટલે પ્રમેહ બંધ થાય છે.

૫૮૪. હોંગ:—સં. જં. હિં. મં. હિં. હોંગ. કં. હિંગલદ, ઇમીન. તે. ઇમુવા. તા. પેરંગાવ. ટું. ઇમુ. મલાં પેરંગાવ. શં. હર્મને, અચુક ખાલીમુ. અં. હિલતી-ત-સ. ઇં. આરસા ફાટિકા. સાં. ફેરવાનાયેકસ

હોંગનાં કાંડ હિરાત, ઘોરસન અને બહુ એ પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં પાનથી કંઈ (મળને) ટાંચા મારી જે દુધ (રક્ત) મળવામાં આવે છે તેને હોંગ કહે છે. ઉપર કથા એ પ્રાંતોમાંથી એ પંખખમાં તથા મુખમાં આવે છે. હોંગનો આ દેશમાં અતિથય થયેલ છે. એને આપણા દેશમાં “વધારણી” પણ કહે છે. હોંગ એ અનેક રોગની નાશક છે. હોંગ:—તીખી, હવ,

જ્યુ, પિત્તલ, સારક, રક્તદૂષક, કડવી, પાચક, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા સ્તિગ્ધ છે; અને
 લક્ષ્મણ, આનાહ, આધ્માન, શળ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, ઉદર, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, કફ, વાયુ તથા હૃદયગતો
 કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ અને વાયુના ગોળા ઉપર:—હીંગની ચણા જેવડી ગોળા
 કરી ગળાવવી. (૨) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડે તે ઉપર:—ચાંદીમાં હીંગ ભરવી. (૩)
 અપરમાર ઉપર:—ધી, સિંધવ અને હીંગ અકેકે તોલો લઈ બાર તોલા ગોમૂતમાં નાંખી બાકવું અને
 મૂત્ર બળી ન્ય એટલે ધી સિદ્ધ થયું એમ સમજવું. તે ધી પીનારની પ્રકૃતિ જોઈને પાવું. (૪) ઉચ્ચકી
 (હેડકી) ઉપર:—ધુમાડી રહિત અંગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધુમાડી મ્હોંમાં
 ભેળવી. (૫) અક્ષિણ ઉપર ઉતાર:—હીંગ પાણીમાં અથવા છાશમાં મેળવી પાવી. (૬) પેટમાં શૂળ
 થતું હોય તે ઉપર:—ઘોડાના અથવા ઘેટાનાં લીંડાનો રસ ૬ માસા કાઢી તેમાં ૧ માસો હીંગ
 નાંખી તે રસ પાવો. (૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:—હીંગ માસા ત્રણ, કોષ માસા ત્રણ,
 વાવડિંગ માસા ત્રણ એ સર્વ એકત્ર કરી જે તોલા ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૮) ચોથીઆ
 તાવ ઉપર:—હીંગ અને જીરું ધી એકઠું કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમાં નાંખવું. (૯) ખુપરા
 ઉપર:—અર્ધો રતિ હીંગ દહીમાં મેળવી ખુપરા ઉપર ચોળવી. (૧૦) અજીર્ણાદિક ઉપર:—હીંગાદિક
 ચૂર્ણ:—સુંક, મરી, પીપર, અજમો, સિંધવ, જીરું, શહાજીરું અને શેકેલી હીંગ, એ સમભાગ લઈ
 તેનું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચોળણા ધીમાં અગર ભોજન સમયે ધી ભાત સાથે ખાવું; એટલે અજીર્ણ,
 અગ્નિમાંધ, મૂત્રઝા, પાંડુ, આમ, અને ગુલ્મનો નાશ પાવે. (૧૧) પ્રસૂતીની ચક્કર અને શૂળ ઉપર:—
 હીંગ શેકી ધીમાં મેળવી ખવરાવવી. (૧૨) વીંછીના વિષ ઉપર:—હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ
 કરવો. (૧૩) ઘણું સંભંધી કીડા દૂર થવા ઉપર:—હીંગ અને કડવા લીંબડાનાં પાન વાટી લેપ
 રવો. (૧૪) પટકી (કોલેરા) ઉપર:—શેકેલી હીંગ, કપૂર અને આંખાની ગોટલીમાંનું મગજ સમભાગ લઈ
 દીનાના રસમાં એકત્ર ખરલ કરી ગોળીઓ વાળી સુકવવી. અકેક કલાકને અંતરે અકેક ગોળી ચાવી ખાવી.
 અથવા હીંગ અર્ધો ભાગ, અક્ષિણ ૧ ભાગ, મરચાંની વજ્રગાળ ભૂકી ૧ ભાગ એ જણસો એકત્ર કરી તેની
 દીનાના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. ઝાડો થવાનો આરંભ થયા પછી દરેક વખતે એક એક
 ગોળી ધડી ધડીના અંતરે આપવી. પાંચની અંદર ને એક વર્ષની ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અરધી
 ગોળી આપવી. (૧૫) આઠાશીશી ઉપર:—હીંગનું પાણી કરી નાકમાં નાંખવું. (૧૬) કર્ણનાદ
 (બહેરાપણ) ઉપર:—હીંગ, ચીરકળ અને સુંક; એ સરસીઆમાં નાખી કઢવી તે કાનમાં પાડવું. (૧૭)
 વાળા ઉપર:—હીંગનું ચૂર્ણ ૪ માસા પાશેર દહીમાં નાખી ૩ દિવસ ખાવું. (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ,
 મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ ઉપર:—હીંગ શેકેલી અને એલચીદોડાનું ચૂર્ણ ૧ શુંળભાર દૂધ-ધીમાં
 ખવરાવવું. (૧૯) શરદી વડે કાનના ઢાંક બેઠા હોય તે ઉપર:—ઉત્તમ હીંગ ૩માં વાટી કાનમાં
 ધાલી રાખવી. (૨૦) પરિણામશૂળ ઉપર:—હીંગ, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમાં
 નાખી આપવું. (૨૧) દાઢ દુઃખતી હોય તો અને દાંતમાંના કીડા ઉપર:—શેકેલી હીંગ દાઢ નીચે
 રાખવી. (૨૨) વછનાગના વિષ ઉપર:—ગાયના ધીમાં ૪ શુંળ હીંગ ખવરાવવી.

૫૮૫. હિવર:—સં અરિમેદ. મં હિં હીવર-ગંધી. કં કર્થવેલુ, બ્યાલદગીડ, કરિબલી.
 તાં પિકાડવેલ. મલાં ખેલ. લાં અકેસિયાકારનેસિયાના.

આ એક ખેરની જાત છે. એનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને કાંટા હોય છે. ખેરનાં ઝાડના
 જેવાંજ એનાં પાન હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સાધારણ રીતે ઉપયોગી થાય છે. હિવરના
 ઝાડની છાલ તુરો હોય છે. હિવરની છાલનો પલ્લ કાપો કરે છે. એને “ગંધિ હિવર” પણ કહે છે.
 હિવર:—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, તુરો, તીક્ષ્ણ, ખાટો તથા રૂક્ષ છે; અને કૃમિ, કફ, મુખરોગ, દંતરોગ,
 રક્તદોષ, પ્રમેહ, કંફ, મદ, વિસર્પ, વિપ, અસ્તિરોગ, જ્વર, કોષ, ઉન્માદ, પિશાચખાધા, મળ, દાઢ
 અને આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—કડવાં, મધુર, સ્તિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કંફ,
 તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—પીડ ઉપર:—હિવરાની છાલનો રસ પાવો.

૫૮૬. હુરા:—(સં તીક્ષ્ણદુઃખા.) હુરાનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાન ઈંદ્રજવના પાન

જેવાં યાય છે. એ પાનનાં ડીંચાં લીંચાં હોઇ રાતાં હોય છે. આ ઝાડનું ફૂલ જલ્દી તીક્ષ્ણ છે. આ ઝાડઃ લાકડું ધોળા રંગનું અને નરમ હોય છે. એ ઝાડ કોઠણ પ્રાંતમાં પ્રુઝળ યાય છે. દુરાના દૂધાં આંખને ધ્રુજ પાય છે, એ ઉપર ઉતાર દહીંની આથ આંખ ઉપર રાખવી એટલે ધ્રુજ યશે નહિ ઉપયોગઃ—(૧) સર્પદંશ ઉપરઃ—દુરાનો રસ પાથેર કાઢી તેમાં ૭ મરી વાટી તે પાવે; કિં દુરાની છાલ અરિકાના પાણીમાં ધસી પાવી. (૨) ઘોણસના વિષ ઉપરઃ—દુરાનો રસ પાવે; કિં ગુંદીની છાલ, ૩૫ તથા અળાડાની છાલ સમભાગ લઇ પાણી છાંટી બારિક વાટી રસ કાઢે અને તેમાં દુરાની છાલ ધસી ચક્તિ અનુસાર અને વિષનું જોર હોય તે પ્રમાણે બે ત્રણ વાર તે ઔષધ આપવું. (૩) વીંછીના દંશ ઉપરઃ—દુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનું ફૂલ દંડ ઉપર લગાડવું. (૪) નળ ઉપરઃ—દુરાની કુખેરો અને નળી વડવાળાઓના અંકુર કેળનાં પાનમાં માંધી મંદ અગ્નિમાં શેકી તેનો અંગરસ ચાવી મળી જવો. (૫) રેચકઃ—દુરાનું ફૂલ ચણેડીમાર ચણાના લોટમાં ધાધી તે લોટની ગોળી કરી આપવી. ઉતાર ધી અને ખાત તથા ધણે રેચ યાય તો ધી પાડું. (૬) રક્ત-ખાઉ ઉપરઃ—દુરાના લાકડાંની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો, અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો એટલે લેપ બેસશે અને રક્તખાઉ દૂર યશે. (૭) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ—દુરાની સળીઓ તેનાજ દૂધમાં વાટી દંડ ઉપર લેપ કરવો.

૫૮૭. હેંડઃ—સં યાગોઠ. નં સામસોહિડા હેટી. હિં સહોડા. સ. બં સ્વાઓડા. કં આપોદમરતુ.

હેનાં ઝાડ મોટાં મોટાં યાય છે. કોઠણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ ધણું યાય છે. એ ઝાડનાં પાન મોટાં હોઇ તે અણીદાર હોય છે. આ ઝાડનું લાકડું ધમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ધણે યાય છે. આ ઝાડ સાગના એક પ્રકારનો ભેદ છે. એનાં પાનના રસથી જીવાન યાય છે. હેંડઃ—કાવી, ઉષ્ણ, પિત્તક અને વાયુનાશક છે. હેંડનું ઝાડઃ—પિત્તમારક, ઉષ્ણ, કડવું અને વાત-નાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ—હેના અંકુરનો રસ ૪ પૈસામાર અને ધી બે પૈસામાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. ૫થ્થ કળીની રાખ અને અથણીમાત. (૨) દોરના ક્ષતમાંનાં કીડા મરવા ઉપરઃ—હેના તોરા અને ખાંગરાના તોરા એકત્ર ખાંડી રસ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો; તથા કુઆ રહે તે ક્ષત ઉપર પાંચવા. (૩) ધાર, ચક્ત અને કુલ્લ ઉપરઃ—ગોળ ખાંડને તે ઉપર હેના પાનનો રસ પીવો અને ૩ દિવસ પગ ઉંચા કરી રાખવા. ઔષધ કાગે તો ઉતાર નાચણાની ખીચડી કરી ખાવી કિંવા ધી પીવું. (૪) નળચાણ અને નળગુહા ઉપરઃ—હેના પાનનો રસ ચાર પૈસામાર લઇ મરીની ભૂટી નાંખી પાવો. હપડી યાય તો સોપારી ખવડાવવી. ઉતાર ધી અને ખાત. (૫) કમળી ઉપરઃ—હેની અંકુરોનો રસ ગાયના દૂધમાં ચક્તિ અનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો એથી તુરંત શુષ્ક આવે છે. (૬) આદારીરી ઉપરઃ—હેના બોરોનો રસ નાકે સુધવો. (૭) વાળા ઉપરઃ—હેના તોરા વાટી ચોપડવા અને બે દિવસ છોડવા નહિ.

૫૮૮. હેળુઃ—આ એક જંગલી ઝાડ છે. તે સુમારે ૨૫ હાથ ઉંચું હોઇ તેનો વિસ્તાર આઠ હાથ હોય છે. એનાં પાન ઉર્જળવના ઝાડનાં પાન કરતાં નાનાં હોય છે. એને સુમારે જમણે જ નેવડાં ૧૫ આવે છે. એ ફળને મરાડીમાં “અગવે” કહે છે. એનું શાક પચુ કરે છે. એ ચાક કાંક લીલ કેળા જેવું સ્વાદે કાગે છે. એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જાંઘાસની આખરે આવે છે. અગ્નિ લોક એક બે દિવસ એ બાજુ ઉપરજ કાઢે છે. ઉપયોગઃ—(૧) લેળ, બદ, વગેરે પકવવા ઉપરઃ—હેળુનાં લીંચાં પાન લાવી ચોડા પાણીમાં વરાળ આવે ત્યાં સુધી બાફવો. પછી બારિક વાટી તેની ચપડી ચેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર બને લીંચાં કંકુ પાણી નાખનાં રહેવું. (૨) બાળકના કંસા ઉપરઃ—હેળુનાં પાન ૩૫ ખવરાવવાં. (૩) મૂર્ચ્છા ઉપરઃ—હેળુનાં નિર્વાં મધમાં ધસી પાવો અથવા હેળુનાં મળીમાં પાણીમાં ધસી પાવો. (૪) કમ અને ઉધરસ ઉપરઃ—હેળુનાં પાન ચઢમમાં નાખી પાવો. (૫) આંખમાંનાં કુસાં વગેરે જવા મારેઃ—હેળુનાં નિર્વાં ધસી અંજન કરવું.

વનોપધી-ગુણાદર્શ સમાસ.

સુબોધ વૈદ્યક.

૧-અજીર્ણ રોગ.

કારણ:—ધણું પાણી પીવું, અકાળે ભોજન કરવું, મલમૂત્રાદિકનો અવરોધ કરવો, નિદ્રાનો નિયમ ન હોવો, થોડું કિંવા ઘણું ખાવું; અને અપકવ, જડ, શુષ્ક, ઠંડું, ક્રેશ વગેરે પદાર્થ મળેલું, નજર પડેલું, અશુદ્ધ, ન ગમતું અથવા વાશી ઇત્યાદિ અત્યાદિકનું સેવન કરવું, ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવું, ઇત્યાદિ કારણોએ અજીર્ણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં સાધારણ લક્ષણો:—શળ, પેટનું ફૂલવું, ઓડકાર, બેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જ્વર, મળ, તથા વાયુનો અવધંભ વગેરે. એ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોષ પણ ઔષધ આપવા પહેલાં વમન અને રેચન આપવું. લાંઘણ કરાવવી અને હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૨) પાકેલા અનનસના ઝીણા ઝીણા કડકા કરી, તેમાં રી અને સિંધવની ભૂકી નાંખી તે આપવું. (૩) લીંબુની શાડ કરી તેની બન્ને ફાડોમાં સંચળ, સિંધવ, સુંઠ અને થોડી હીંગ ભરી અંગારા ઉપર મૂકવું. અને સાંઈ પાકું થાય એટલે નીચે ઉતારી ગાર ઠંડું થાય એટલે ચૂસી જવું. (૪) પીંપર, સિંધવ, બાળહરડે અને સુંઠનું ચૂર્ણ, ગરમ પાણીમાં પાપવું. (૫) ચણાનો ક્ષાર છાશમાં, પાણીમાં કિંવા સાકરમાં નાંખી આપવો. (૬) સુંઠ ને ગોળ અથવા ડુંઠ ને સાકર આપવી. (૭) ભોજન પહેલાં આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાંખી તે ભાશન કરવું. એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અને વાયુ, ક્ષ, મલમૂત્ર તથા આમ-ભાતનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગ અને બાળહરડેનો કાઢો, સિંધવ નાંખી આપવો. એટલે સૂક્ષ્મ રેચ પ્રધ અજીર્ણનો નાશ થશે. (૧૦) મૂળાના કંદના પાતળા પીતા કરી, તે ઉપર મીઠું નાંખી જોરથી મસળી થોડી વાર રહેવા દેવા, પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી પીલી કાઢી નાંખી તે પીતા ચાવી ખાવા; એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે. (૧૧) બાળહરડે, સિંધવ અને સુંઠનો કલ્ક કરી પાવો. (૧૨) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો. એટલે અજીર્ણ, આમ, શળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૧૩) સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અન્નમો, હરડે, પીંપર, સુંઠ, મરી, શેકેલી હીંગ, અને વાવડીંગનું વજ્રગાળ ૪ માસા ચૂર્ણ ધીમાં કરમોલી ભોજન સમયે પ્રથમ પાંચ કાળીઆ સાથે ખાવું. એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાન, ગુદમવાત, વાતપ્રમેહ, વિપમવાત, વિષૂચિકા (કાંસેરા), કમળો, પાંડુ, દમ, અને ઉધરસનો નાશ થાય છે. (૧૪) ચિત્રક, અન્નમો, સિંધવ, સુંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ છાશમાં ૭ દિવસ આપવું. એટલે અજીર્ણ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ ૫ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ, અન્નમોદ ૩ ભાગ, અન્નમો ૨ ભાગ, અને બાળ હરડે ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણ કરી આપવું. એટલે અજીર્ણ, આમ, ગુદમ તથા મલાવધંભનો નાશ થાય છે. **પચ્ય:**—અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને હલકા પદાર્થ, જૂતા મગ, રાતા ચોખા, ચુકો, ચાકવાત, કુણો મૂળો, લસણ, જૂનું કોટણું, શેકટો, પડવળ, વેંગણ, આમળાં, નારંગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણ, ધી, છાશ, મીઠું, દહીં, હીંગ, આદુ, અન્નમો, એથી, ધાણા, ખાવાનાં પાન, ઉષ્ણોદક, કડવું, તીખું, ખાટું એવા રસ ઇત્યાદિકનું સેવન સાંઈ છે. **અપચ્ય:**—મલ, મૂત્ર, વાયુનો અવરોધ, ઘણું ખાવું, નગરણ, મિષ્ટાન્ન, ઠંડું ધાન્ય, જાંબુ, અળવી, જડ પદાર્થ, વિરૂદ્ધ અન્ન-પાન, ઇત્યાદિ વર્જ્ય.

૨-અંડવૃદ્ધિ.

કારણ:—વાયુને કુપિત કરનારા એવા જે આહાર તેણે કરી, શીતોદકમાં ડુબાડી મારી જે સ્નાન કરવું તેથી કરી, મૂત્રાદિકનો પ્રાપ્ત થએલો વેગ અટકાવ્યાથી, શરીરપર ઘણો ભાર લેવો, ઘણો માર્ગ આલવો, ચંદ્ર ઉતર કરવાથી, અવધડ જગાની શિરાને ઉપદ્રવ થઈ તે સરી જવાથી, અને બળવંતથી અંગયુદ્ધ કરવાથી, અતિ સ્ત્રીસંગ ઇત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમાં પાણી સાંઈ ન

હોય હવા ખરાબ અને નમળી હોય છે તે પ્રેક્ષામાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ ધણે થાય છે સપ્રાપ્તિ-વાયુ કષ્ટ કારણે કુપિત થઈ સોજે, શ્વેત, એને ઉપત્ત કરતો છતાં અધોભાગી થઈ, અડધાંધિના ૬ વૃષ્ટિ સુધી જઈ, વૃષ્ટિવાદિની ચિરાને દ્વિત કરી, વૃષ્ટિના ગોળીઓ અને કોણ-એટલે તે ઉપર ચામડીની વૃદ્ધિ કરે છે, તે રોગને વૃદ્ધિ એમ કહે છે અત્યદ્ધિ (આતરગઠ) વગેરે આ રોગનાં નામ છે ઉપચાર:- (૧) પગના અંગુઠાને અપાં બેમે એવી વાંગીઓ પહેરી (૨) વૃષ્ટિ ઉપર એરડતેવ નિત્ય ચોપડવું (૩) એરડતેવના બાળદરડેનું ચૂર્ણ આપવું. (૪) દૂધ અને એરડતે એકત્ર કરી એક મદિના સુધી આપવું. (૫) દારૂદગદરનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં દોઢ બે માસા આપવું (૬) રાસના, ગંગો, ચિકણ નેલીનથ, ગોખર અને એરડમૂતના કાદામાં એરડતેવ નાખી આપવું (૭) લઘુ ચિત્રાના મૂળીઆનું ચૂર્ણ કરી એરડતેવમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં આપવું એટલે નથુ દિવસમાં રોગી સારો થાય છે (૮) વેખડ અને રાઈ એકત્ર વાગી લેપ કરવો (૯) તળાકુના પાંચ એકલા કિવા શિનારસ ચોપડી બાંધવા ધણી ખરજ થાય તો હોડી નાખવાં (૧૦) ઉડીના ઝાડની અત્ત છાત આરિક કુળી વધેલા બાગપર બાધી સતત ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો એટલે શુષ્ક જણાય છે, પછી નક્કી શુષ્ક આવતાં સુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાંધવો (૧૧) ઉગી છીંકણી અને કળીનો નવો ચૂને એકત્ર કરી અગર ગોમૂતમાં લેપ કરવો અને સહેવાય તેટલો શેક કરવો, એટલે ઉલ્લી થઈ ચિરામર્થ પાણી પડશે પછી ઉકણીની અતરડાવનું ચૂર્ણ લગાવી સતત ત્રણ દિવસ પાટો બાંધવો (૧૨) નીશામે અને હળદરનો ગડીઓ એકત્ર ધસી તેના લેપ કરવો અને છાણાના દેવનાએ શેકવું. (૧૩) વેગળીના મૂળીઆ ધસી લેપ કરવો (૧૪) ત્રિશા (હરડે, બહેડા, આમળા) દૂધમાં આપવા (૧૫) નાદખીના અને કાળી દુનસીના પાનનો રસ કાઢી, તે રસમાં તેટલું જ ધી નાખવું, અને અમિર મૂકી સર્થ ૨૨ બાળી ધી શેપ રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટો આપી ધી તૈયાર કરવું. આ ધી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોળી છોરવવું, અને જૂની ઈંટ, કાળો પથ્થર, અગર નળિયું તપાવી, કપડામાં વીંટાળી સહેવાય તેટલો શેક કરવો આ ઉપાયથી વૃદ્ધિમાંનું કુંભ તરત બંધ થાય છે (૧૬) લાળજીના પાન વાગી ગરમ કરી બાંધવા (૧૭) ગાયના ધીમાં સિંધવ નાખી વૃષ્ટિપર વારવાર લેપ કરવો (૧૮) બીનામાંના ઝાડના પાન થોડાક ચુગી, તેમાં થોડી હળદર નાખી, ગરમ કરી વૃષ્ટિ ઉપર ૭ દિવસ બાંધવા પદ્ધતિ:-ગોખર ધર્લ, મગ, વડાણા, ધી, દૂધ, પરવળ, લસણ શેકડો અપદ્ધતિ:-દહો, અડદ, ખરાબ અળ, ઘણું જમવું ઉપવાસ, જડ અળ, વેગનો અવરોધ, મિથાન, મૈથુન એ વર્ગ

૩-અતિસાર (હગામણ-ઝાડો.)

કારણ:-પ્રમાણ કરતા અધિક ખાવું, જડ પદાર્થનું સેવન કરવું, અતિ રિનક, અતિ તીક્ષ્ણ અતિ રક્ષ, અત્યંત પાતણું, એવા પદાર્થ ખાવા, વિરુદ્ધાશન, અળ પાચન થયા સિવાય તે ઉપર પુન ભોગ્યન કરવું, અપકવ અન્ન ખાવું, અતિ મધ્યપાન કરવું, કુખ પછી અથરા કૃતિને ગમે નહિ એવા પદાર્થનું બહુલ કરવું, મનમૂતનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો કોષ ધત્વાદિ કારણોએ અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે લક્ષણો:-હૃદય, નાભિ, ગુદા, ઉર, કુક્ષિ એને વ્યથા થતી, કાષ્ઠપર્ણનું ગળતું અપાનવાયુનો અને મલને અવરોધ થવો, પેટનું કુલ્લવું, અન્ન સાઈ પાચન ન થવું છત્વાદિ લક્ષણો થાય છે જે અતિસારમાં આપ પડે છે, તેને આભાતિસાર અને જે અતિસારમાં લોહી પડે છે તેને રક્તાતિસાર કહે છે. ઉપદ્રવ:-કુદર્તી મૂત્રાઈ ઉચ્છ્રી, સોજો, શ્વેત, દમ, ઉધરસ અને અજઘેવ એ ઉપદ્રવ સ પૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે આભાતિસાર ઉપદ્ર:-કોષ પથ્ય અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાના હોય તો પ્રથમ આમ પાક થએલા છે કે નહિ એની ચોક્કસી કરી, આમ પાકા થયા કોષ તો દોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી (૧) બાળદરડે અને પીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, કિવા આમનો ઝાડો થવા માટે એરડતે અથવા ધી ગરમ પાણીમાં આપવું (૨) સુંકડ ચૂર્ણ કરી તેમાં લગારેક ધી નાખી ગોળો કરવો અને તે એરડાના પાન વીંટાળી ઉપર છાણાગીએ લોપી અગારા અને રાખોડીમાં બાંધવું માગી બળવા લાગે એટલે બહાર કાઢી, અદરતું આપધ કાઢી લેવું અને તે સાંકર સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી ૬ માસો

પર્યંત આપવું; એટલે આમાતિસાર બંધ થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૩) સુંક, ગોળ અને ધીની ગોળા કરી આપવી, તેથી કરી આમનું પાણી થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. (૪) કુમળા ચીમડામાં સિંધવ અને યોડીક હીંગ ભરી, એરડાનાં પાનમાં વીંટાળી ભુંભરેટમાં શેકી તે ખાવાં; તેથી આમનું પાણી થઈ આમાતિસાર બંધ થાય છે. (૫) સુંક, વરીઆળી અને ખસખસ, અથવા સુંક અને વરીઆળી ધીમાં શેકી જીણી વાટવી, અને તેની ફાટી લેવી. (૬) ધાણા અને મુંકને કાઢે આપવો. (૭) સુંક, અતિવિપ, શેકેલી હીંગ, નાગરભોય, ઈન્દ્રજવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી તે યોગણ પાણીમાં આપવું. (૮) બાળહરીતકી, અતિવિપ, સિંધવ, સંયળ, ઘોડાવજ અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૯) સુરણને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ધીમાં તળી આપવું. (૧૦) જયફળ, સુંક, રાળ, માયશળ (માપા) અને ખજૂર, એ દરેક છ છ માંસા લઈ ચૂર્ણ કરવું. અને તે ચૂર્ણના વજન જેટલી તેમાં વગડાઉં છાંણની રાખ મેળવી, ચોખાના ધોવરામણમાં દરેક વખત દોઢ માંસા, પ્રમાણે બે વખત આપવાથી છણાતિસાર અને શળ દૂર થાય છે. (૧૧) લસણની કળીમાં અડદના દાણા જેટલું અશીણ ભરવું, અને અંગારા ઉપર શેકી ખાવી. એટલે આમાતિસાર તુરંત દૂર થાય છે. રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર:— (૧) જાંબુ, કરી અને આમલીનાં પાનનો અંગરસ કાઢી તેમાં મધ, ધી અને દૂધ નાંખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણ ૪ તોલા અને યોડાં કપાસનાં કુમળાં પાન એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો. (૩) બેલફળ જરા ભાંગી બાફવાં અને તેના ગરમાં ગોળ ધાલી વાટી ગરમ પાણીમાં સરખત કરી પાવું. (૪) કાંદા બારિક ચીરી ચાર પાંચ વખત ઘોષ નાંખવા અને તે ગઠાદાર ચોખ્ખા દહીં સાથે ખાવા આપવા. (૫) ગાયના માખણમાં તલની બૂટ્ટી મિશ્ર કરી ઉંચરાના પાન ઉપરની ૫ ફેડ અને સાકર નાંખી આપવું. (૬) કડાની છાલ, અતિવિપ, બેલકાયરી, વાળા અને નાગર-ભોયનો કાઢો આપવો. (૭) દાડમની છાલ, કડાની છાલ અને બાળબેલનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં ચોખ્ખું ચંદન ધસી તેમાં મધ અને સાકર નાંખી આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે. (૯) બાળબેલનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર અને પેટથળ દૂર થાય છે. (૧૦) આંખાની ગોટલી છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી આપવી. (૧૧) શતાવરીનો રસ સાકર નાંખી આપવો. સર્વાતિસાર ઉપર ઉપચાર:— (૧) અશીણ અને કેસર સમભાગ લઈ ખરલ કરી અર્ધો ગુંજ (ચણેડી) ભારના પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી. (૨) હીંબુ કાપી અંદર રાઈ ભરી ગરમ કરી આપવું. (૩) કાંદાના રસમાં અશીણ મેળવી આપવું. (૪) નિષ્કટક મોટા બાવળીઆના પાનનો અથવા છાલનો રસ કિંવા ટેંદુની છાલનો રસ અથવા કડાની છાલનો રસ; એમાંનો કોઈ પણ અંગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) અજમોદ, મોચરસ, સુંક અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ ગાયના દહીંમાં આપવું એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળો, કાળોવાળો, નાગરભોય, ધાણા, મજી, બાળબેલ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર અને સુંકનો કાઢો આપવો. (૭) કુમળાં બેલફળ અને આંખાની ગોટલીનો કાઢો અથવા બેલફળનો ગર અને ગોટલીમાંનું મગજ, સાકર અને મધ નાંખી આપવું. (૮) આમલીની અંતર્ગત અથવા ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી. એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) જયફળ, અશીણ અને ખારેક, સમભાગ લઈ નાગરબેલના રસમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી નવટાંક છાશમાં આપવી. (૧૦) અંકાલના મૂળીઆની છાલ, ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી મધ નાંખી આપવી; એટલે દુર્ધર અતિસારનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) વડની વડવાઈઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટવી અને તેમાં છાશ નાંખી તે આપવી. (૧૨) રાળ, સાકરમાં નાંખી આપવી. (૧૩) પકાડમૂળ દહીંમાં વાટી આપવાં. (૧૪) અશીણ શેકી પાવું. (૧૫) કાયશળ મધમાં ધસી આપવું. (૧૬) સોળ તોલા કડાની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ગોળીઓ કરવી, તે પછી જાંબુડીના પાનમાં વીંટાળી તેને સૂતરથી બાંધી, ઉપર ઘઉંના લોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાની ઉપર છાંણ મૂકી દેવતા સળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. પછી ગોળો મહાર કાઢી પાન અને માટી દૂર કરી પીલી, રસ કાઢી તે કંડો થયા પછી તે મધ મેળવી પાવો. આ કૃતિને પુટપાક કહે છે. (૧૭) ટેંદુની છાલનો

પુટપાકવડે રસ કાઢી, તેમા મધ અને મેગરસનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું (૧૮) પાકા દાડમનો પુપ્પાક રમ કાઢી મધ નાખી આપવો (૧૯) છાશ મેવડાનું મગજ અને અરીસું, એ સમઝાએ ૯ દહોના નિતર્પાં માણીમાં ખરત કરી વાલ મરોતર ગોળી મધમા આપવી (૨૦) આર્દ્રકુળવરદ-૩૩ મૂળીઆની હાથ તાણ એકાદા (૪૦૦ તોલા) રમાખુમા લાવી તેમાં પ્રણી એક દોણ (૧૦૨૪ તો- પ્રમાણમા નાખી, ચોથો દિરસો પાણીનો રહે ત્યા સુધી કાઢે કરી ગાળી, પછી લાગળી, પાવડીના કુંમળા બેઘડળા, પદાડમળા, મેગરસ, નાગમેઘા અને અતિવિષ એ સાત ઔષધો પદ (૪ તોલા) પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાક મા નાખી દસાતી લેપ થાય એવું કઠડી ધડ કરવું પછી આ અવરોધ પાણીમાં અથવા બકરીના દૂધમા આપવો તેથી કરી વેદનાયુક્ત અને નીવડિતાદિક નાના પ્રકારના વર્ણ જે અતિ સારમા હોય તે અને યોરરૂપ એવા સપ્તરૂપ અતિસાર દૂર થાય છે અને સ્ત્રીઓને સપ્તરૂપ પ્રકારની ધૂપણી (આવ) થાય છે તે અને સપ્તરૂપ મળવ્યાધિ તથા પ્રવાહિત રોમ કરીને અતિસારનો ભેદ છે તે, બધા રોગ દૂર થાય છે પદ્યથઃ—કન્યા, લાલચુ નિના, જૂના ચોખ્ખા, મસૂર મુરેર થી મધ દહો, તેપ દૂધ ઊણ, માપણ, કેમ્પેલ, જાણુ આડુ કોળી, ઘોર દોપન અને લખુ એવા અન્ન અને ચેપ પદાર્થ અપદ્યથઃ—મેયુન, મધમવાવરોધ ઘઉં, અડદ, બજ, ચાકવત લાલ, ફેરી દૂધી, ગોળ, પાલેભાણ, રાતી દૂધી, જડ અને સિન્ધવ મોગન, બ્યાયામ, પાન, કાકડી, મીઠું અને ખાટા પદાર્થ

૪-અપરમાર (ફેફડું).

સ્વરૂપઃ—વાતાદિ દોષ દૂર થઈ આખો આગળ અધારા આરી સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન અને અનુભવ નવ્ય જ્ઞાન નહ થાય છે તેજ અને હાથ પગ વિકલ થાય છે હૃદયને કષ, શરીર પરસેવો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે એનો કોષ કદિ દશ દિસે કદિ પદર દિવમે, કિવા મહિના મે મહિના દોવસ થય થઈ રહે છે ઉપચારઃ—(૧) યુરીઆના પાનને કપાસના દૂધના ૨૧ પ્રોગ આપી સુકવી ચૂર્ણ કરવું અને તે હાંકણી પ્રમાણે સુષુતુ એટલે નાકમાના કીડા ગરી પડી રોગી સારો થશે (૨) કેવડાગરનો રસ અને યુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી નરમ આપવું (૩) માલકાકણ્થી, ખુરાસની અજમે, અકલ કરો, જાલફળ લવંગ, એલચીદોડા, અજમે, વાવડીઝ અને નામકસર, સમભાગ લઈ બાગરાની રસમા ઘોર જેવડી દરરોજ એક ગોળી પાણી સાથે આપવી એટલે અપરમાર, ચિત્તભ્રમ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે (૪) અગધીઆના પાનના રસમા ગોમૂત્ર અને મરીની જૂઝી નાખી તેનું નરમ આપવું (૫) વાઝકટાળીના મૂળીઆ થીમાં ઘસી તેમા સાકર નાખી તેનું નરમ આપવું (૬) જીરીમધ લીંગ, શેડા વજ, તમર, શિરીષ અને લસણ એ પદાર્થો બકરીના દૂધમાં અથવા મૂત્રમા ઘસી અજન કરવું (૭) શેડાવજનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમા આપવું (૮) નિર્જીનીના રસમા અખોડ ઘસી તેનું નરમ કિવા અજન કરવું (૯) રાઇ ગોમૂત્રમા વાદી તેનો છરીરે લેપ કરવો (૧૦) ધોળા કાદાનો રસ નાકે સુષુતુ અને અજન કરવું (૧૧) વમડાકે જાજુની રાખ કપાસના દૂધમા ભીજવી, સુકામા પછી તપખી પ્રમાણે સુષુતુ (૧૨) અરીકા કાંજુના રસમા ઘસી તેનું નરમ આપવું (૧૩) ગઘકની ધૂણી નાકમ બેવી (૧૪) કાંચીનું મૂત્ર અને નાકના છિદ્રોમા નાખવું, એટલે માયામાના કીડા ગરી પડી રોગ સારો થાય છે (૧૫) શેડાવજ, ગોળ, સુક, મરી પાંપર, મોહનોમુદ, રૂકાશ, સિંધવ, રીંગણીના ફળ, સમુદ્રફળ અને લસણ, એ સર્વ એકત્ર વાગી નાકે સુષુતુ એટલે અપરમાર, વાણુ કફ, મરતકચળ બકળક, મોહ, સાન્નાપાત અને પીનસ દૂર થાય છે પદ્યથઃ—મગ, ઘઉં, ધી, મધ, ધરવજ, જૂનું કોણુ, દાડમ, ચાકવત શેકડો, કાક, આમળા, ચોખ્ખા અપદ્યથઃ—અરમ પદાર્થ, વિરૂદ્ધ, અતિ મેયુન, ઘમ, પાલેભાણ, મિલોડાં, ઉજ્જુ અને જડ એવા બોજન

૫-અમ્લપિત્ત

કારણઃ—તામી ઉપાદ મજેલું અથવા તપ્તાદિક વિકારવાળુ એવું અજ અને પિત્તપ્રકોપી અન્ન, વિરૂદ્ધ, દાહકારક પદાર્થોનું અજીવ ઇત્યાદિના સેવને કરી પિત્ત દુષ્ઠ થઈ સચિત થાય છે, તેને

અમ્લપિત એમ કહે છે. લક્ષણ:—અન્ન ન પચતું, મહેનત કર્યા સિવાય શ્રમ થવો, જીવ સુધાવો, કડવા ખાટા ઝોડકાર આવવા, શરીરે જડપણું આવવું, હૃદય અને કંઠમાં દાહ, અનદ્રેષ થવો, એ સાધારણ લક્ષણો છે. આ રોગ જૂનો થયા પછી કષ્ટસાધ્ય છે. ઉપચાર:—(૧) પ્રથમ વમન થવાને બેળદળનું ૪-૫ માસા ચૂર્ણ મધમાં આપવું. પછી સૂક્ષ્મ રેય આપવા. (૨) આવળકંઠી અથવા ત્રિકળાના કાઠામાં નસોતરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે કાઠે રેય થવા માટે આપવો. (૩) સુંઠ અને કડવાં પરવળનો કાઠો આપવો; એ કશ્, પિત્ત, ઉલટી, કંઠ, જ્વર અને વિરેદાટકનો નાશ કરે છે; અને એ લેવાથી અન્નનું પાચન થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) સુંઠ એક ભાગ અને ગેરૂ બે ભાગ, એનો ખાવાના પાનના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સાંજ-સવાર દૂધ અને પતાસાં સાથે ખાવી. (૫) દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, હરિતકી અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ બંધે વાલની કરી સાંજ સવાર આપવી. (૬) જવનો કાઠો આંબળાંનો રસ અને મધ નાંખી આપવો. (૭) કરિઆતુ, નાગરમોય, સુંઠ, અને ગળોનો કાઠો આપવાથી, અમ્લપિતનો તત્કાળ નાશ થાય છે. (૮) અરકુસો, ગળો અને ડોરલીનો કાઠો મધ નાખી આપવાથી, અમ્લપિત, કંઠ, શ્વાસ, જ્વર અને ઝોકારીનો નાશ થાય છે. (૯) પીંપર મધમાં આપવી. (૧૦) હરિતકી, પીંપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર, ધાણા અને ધમાસાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવાથી, ગળામાંની બગતરા, પિત્ત અને કંઠ નો નાશ થાય છે. (૧૧) કડવા લીમડાનાં પાન અથવા આવળકંઠીનો કાઠો આપવો. (૧૨) રાત્રે ધાણા અને સુંઠનો કલ્ક આપવો, (૧૩) ચોર આમલીનું સરખત કરી તેમાં જીરાની અને ખડી-સાકરની ભૂટી નાંખી તે આપવું. (૧૪) આવળકંઠી ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૨ ભાગ લઈ, તે ભીંજવ એટલું તાબું ધી નાખી આપવું. (૧૫) કેળના કાંદાના રસમાં આવળકંઠીનું ચૂર્ણ ૧ તોલો આપવું (૧૬) આમસુત્ર, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી. (૧૭) નારિકેલખંડપાક:—ઝીણું વાટેલું ૧૬ તોલા ખોપડું લઈ, તે ૪ તોલા ધીમાં સાફ શેકી, તેમાં સમભાગે સાકર અને ૬૪ ભાગ નાળીએરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમાં ધાણા, પીંપર, નાગરમોય, વૈશલોચન, જીરું, શહાજીરું, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર માસા લઈ કુંડુ થયા પછી આ પાક સેવન કરવો. એટલે અમ્લપિત, અગ્નિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વળ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. આ પાક ધાતુવૃદ્ધિકારક છે. (૧૮) અનિપત્યકર ચૂર્ણ:—સુંઠ, મરી, પીંપર, ત્રિકળાં, નાગરમોય, વાવડીંગ, એલચીદોડા અને તમાલપત્ર, એ સર્વ સમભાગ લઈ સર્વના બરોબર લવંગ લઈ જે ચૂર્ણ થાય તેનું દુધપટ તેડનું ચૂર્ણ લઈ, સઘળા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લઈ, નિવડેલા માટલામાં રાખી બોજન પહેલાં આઠ માસા પ્રમાણે ખાવું. ઉપર કુંડુ પાણી કિંવા નાળીએરનું પાણી પીવું; એટલે અમ્લપિત, શ્વળ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, મૂત્રાધાત અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરું અને ગહુલા સમભાગ લઈ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૨૦) ચોરઆમલીનું મગજ, શેકડાનો રસ ૪ ભાગ, બંગરાનો રસ ૪ ભાગ, કોકાનો ગર ૮ ભાગ, અને આદુનો રસ ૧૮ ભાગ એકત્ર ખરલ કરી, બોરના ઠીસા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. નિત્ય એક ગોળી, આદુનો રસ અને ખડીસાકરમાં અથવા નાળીએરના પાણીમાં આપવી પદ્ધત્ય:—ચોખ્ખા, ધઈ, મગ, જવ, સાકર, કારેલાં, કંટોલા, પડવલ, ચાકતત, જીરું કોળુ, કેળદૂધ, ઉજીયુ પદાર્થ, અને કુંદ-પિત્તહારક એવાં અન્નપાન. અપદ્ધત્ય:—મીઠું, તેલ, તીણું, ખાટું, તલ, કલિત્ય, મેઢીનું (ધેડીનું) દૂધ.

૬-અરોચક રોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—વાત, પિત્ત અને કફને કોપવનાર પદાર્થોનું ભક્ષણ, શોક, ભય, ક્રોધ, અતિ લોભ, મનને ચીડ ઉત્પન્ન કરનારું અન્ન, રૂપ અને ગંધથી કરી અરોચક રોગ થાય છે. એથી કરી મ્હોંમાં અન્ન વગેરે પદાર્થની રૂચિ (સ્વાદ) થું છે તે જણાતું નથી. ઉપચાર:—(૧) પીંપર, ચવક, સુંઠ, પીંપળીમૂળ, અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મ્હોંમાં રૂચિ આવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પાચન થાય છે; અને મલમલ્લતા કવલુ, ગુલ્મ, શ્વળ તથા કફોદર રોગ દૂર થાય છે. (૨) સંચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરું, જાહજીરું, વરીઆળી, કોકમ અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાંખી ભક્ષણ કરવું. (૩) એલચી, દાલચની, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું એટલે અગ્નિ, પિત્ત તથા કફસંબંધી

રોગ દૂર થાય છે. (૪) કાકમ, જોગ કિંવા સાકર અને એવચીદાસુની ચટણી કરી ખાવી. (૫) યંવાની ખંડવ ચૂર્ણ આપવું. (૬) ભોજન પહેલાં આદુ અને સિધવ બસાયુ કરવાથી તે રચિકર, અગ્નિ પ્રતીમ કરના અને જીર્ણ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૭) સાકર, સુંક, મરી અને કાંઠની મધમાં ગોળી કરી મહોમાં રાખવી એટલે સર્વ પ્રકારના અરોચકની શાંતિ થાય છે. (૮) દાડમ ખાવાં. (૯) પાકા અન્નસન ત્રીણા કઠકા કરી, તે ઉપર જીરું અને સિંધેરની ચૂર્ણ નાખી ખાવું. (૧૦) તાવિમાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) અક્ષતકરાવું ચૂર્ણ આપવું. (૧૨) બીભેરીનું કેસર, ધી ચોપડીને મરી અને સિધવ નાખી આપવું. **પ્રથમ:**—પલ્લ, મગ, તુરેર, સાંડી ચોખા, રાતી દુધી, કાકડી, કુમળા મૂળા, વેમણ, શેકડાની સિંગે, ફળો, પડવળ, દૂધ, ધી, લસણ, કરી, દરી, હાચ, કોહું, કારેલાં, કુંમળી, રાઇ, ચાકવત, રોષ, અપકથ:—તરસ, ઝોડકાર તથા કુધાના વેગનુ ધારણ; અધિક અન્ન, રક્તમેહ, કોષ, લોભ, ભય, અનેક દુર્ગંધી અને વિદૂષ પદાર્થનું દર્શન, એ વર્ણ.

૭—અર્શ:—(મૂળવ્યાધિ, હરસ.)

હારણ:—વાતાદિ દોષ તથા, માંસ તથા મેદના અને તે ઠેકાણાના રક્તને દૂષિત કરી, શુદ્ધિયાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માંસના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે; ને અંકુરને અર્શ (મૂળવ્યાધિ) કહે છે. અર્શના બે ભેદ છે. એક સહજ એટલે દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનાર; બીજો ઉત્તર જન્મ એટલે જન્મ થયા પછી બિદ્યા આકાર વિકારાદિકે કરી વાતાદિકે કૃષિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે. તેમજ શુક્ર અને આર્દ્ર એવા પદ્ય એ પદાર છે. શુદ્ધાકારની બહાર હોનાર રક્તસ્થાવ રહિત જે અર્શ તે શુક્ર. એને લોકો ‘મૂળવ્યાધિ’ કહે છે. બીજા શુદ્ધાકારની અંદરની બાજુએ ઈંચ દોઢ ઈંચ ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી. પરંતુ યૌવની વખતે કોષણીએ તે કદિ કદિ બહાર પડે છે. ત્યારે માત્ર દ્રષ્ટિએ પડે છે. રક્તસ્થાવ રહિત અર્શ, શુદ્ધાની બહારની મામૂએ હોઇ તે ભાડા અને કઠિન હોય છે. તે લગારેક આમખિય જેવાજ લેાય છે. **પૂર્વ રૂપ:**—સોળે, અગ્નિમાધ, અન્ન ન પચવું, કુલાતું કુખવું, અરુપ પુરીતન, સંયદણી, પાંડુરોગની પીડા, વરરોગની અશંકા, રક્તનાસ, બલકાનિ, પેટમાં ગડગડ શબ્દ, ઝોડકાર, એ પૂર્વરૂપનાં લક્ષણો જાણવાં. **ઉપચાર:**—(૧) ગગાવતીનો રસ ૧ તોલો અને ધી ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવો. (૨) મૂળાનો કંઈ પીલી તેનું પાણી ૨ તોલા કાઠવું, અને તેમાં ગાયનું ધી ૧ તોલો નાખી આપવું. (૩) ઉન્નાળીનાં મૂળીઆં ફદ્દામાં આપવાં. (૪) દરીતકી, સુંક, અને ચિત્રકના કાદામા દાલચની અને જવખારનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) દરીતકી, મરી, વાવડીંગ અજમેા, અને સુંકનો કાઠો આપવો. (૬) ટેંકુ, ચિત્રકમૂળ, ઇંદળવ, કરંજ, સિધવ અને સુંકનું ચૂર્ણ સાત દિવસ પર્વત પ્રાચન કરવાથી શુદ્ધમાનો અર્શ મરી પડે છે. (૭) કડવા લીમડાની ૨૧ પાન બારિક વાટી ચોખા મગની વાટેલી દાળખા મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયત્રી ધીમાં શેકી તે ૨૧ દિવસ ખાતું એટલે સર્વ અર્શ મરી પડે છે. શીડું ખાતું નહિ. સિધવ ઘોડા ખાવો. (૮) બાજદરડે, તલ અને બિયામાના ચૂર્ણમાં દુધ ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરવી. તે અનુપાન લેઈ આપવી. એટલે મૂળવ્યાધિ, જ્વર, કંઠ, કાસ, શ્વાસ અને પથરી વગેરે રોગો દૂર થાય છે. (૯) મલાવપ્થએ થયેા હોય તો અજમેા અને બીડખારમુખ હાચ પીવાથી શુદ્ધમાનો રોગ દૂર થાય છે તે કદિ ઉત્પન્ન પડેા નથી. હાચ પીવાથી વાદિનીખાતું લોહી શુક્ર યદ રસ, જલ, પુષ્ટિ અને વર્ણ. સાચું થાય છે, અને આર્દ્ર પણ થાય છે. તથા ‘વાત, કંઠના લેકડો વિકારો નાસ પામે છે. (૧૦) સુરબી ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુંક ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેના મમાન જોગ લઈ ગોળીઓ કરી આપવી. (૧૧) સુરબીના કંઠને ખાટીનો લેપ કરી પુટપાક રીતે અગ્નિમાં શેકી તેમાં તણનું તેલ અને સિધવ નાખી ખાતું. (૧૨) સિધવ, ઇંદળવ કરંજ અને કડવા લીમડાની હાથ, એ ઓપયો વાટી આપવાં. (૧૩) વરધારો, બીલામો, અને સુંક, એ ત્રણ ઓપયો સમાન લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તેનાથી જમજો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરીને ખાવી. (૧૪) પીપરનું ચૂર્ણ હાથમાં આપવું રેકતાર્શ ઉપર ઉપચાર:—(૧) અથેડાનાં બિયાનાં કંક કરી તે ચોખાના ધોવરામણમાં પાચવો. (૨) તલ વાટી બાખણમાં વેગવી ખાવા. (૩) નામકેસર, વાટી માખણ અને ખડીસાકર

મેળવી આપવું. (૪) એકરી મંખમલીનાં સુમારે ૪૦ ફૂલ લીવી ફૂલના નીચેની લીલી રંગ કાઢી નાંખી વાટીને રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલા અને તેમાં તેટલું જ ગાયતું ધી નાખી થોડું ગરમ કરી તે આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લીધા પછી સર્વ પ્રકારનો રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. (૫) વિષ્ણુકાંતાનાં પાન વાટી તેની વડી ગુદા ઉપર બાંધવી. (૬) તાન્તુ માખણ ખાવું. (૭) ઇસબગોળ રાત્રે પાણીમાં ભિજવી રાખી સવારે હાથે ચોળી તે ગાળી લેઈ તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. સર્વ પ્રકારના રક્ત-સ્રાવ, જ્વર અને દાહ, એથી શમી જાય છે. (૮) ધી ૪ તોલા લેઈ તેટલા જ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૯) ગાયતું માખણ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીસાકર ૨ તોલા, એકત્ર કઢવી ધી સિદ્ધ કરી આપવું. લેપ અને ઘૂણી:—(૧) કડવા લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાં જીરૂ કરવાં અને તેમાં થોડી મોરચુથાની ભૂકી નાંખી તે મલમ અર્થેને ચોપડવું તેથી બળત્રા થશે. (૨) સિંધવ અને દેવડાંગરનાં બિયાં કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) શંખજીરૂ, કલાઈ, સફેતો, સોનાગેર, ફટફેટીની લાહી, મરડાશીંગ, મીણુ અને હળદર, એ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) સોરા અને રસકપૂરનો માખણમાં લેપ કરવો. (૫) મોરચુથુ લાવી લીંબુના રસમાં ધસી તેમાં માખણ મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૬) બિલામાના તોડાનો લેપ કરવો. (૭) શેકટાનાં મૂળાઆંના રસમાં સોમલ ધસી તેનો લેપ કરવો. (૮) નિવડુંગાના અને કાર-જના રસમાં હરતાલ ધસી લેપ કરવો. (૯) મનુષ્યકેશ, સર્પની કાંચળી, વાવડીંગ કપાસનાં મૂળાઆં, મીનાં પાન, શિંગોની મોડ, અને હોંગની ઘૂણી આપવી. (૧૦) શિળાતું ચૂર્ણ, શિરસ અને તેલ એકત્ર કરી ધુણી આપવી. (૧૧) ખારેકનાં બિયાં ઝીણું કરી તેની ઘૂણી આપવી. (૧૨) કડવી દોડકીનાં બિયાં અને આમલીની છાલની ઘૂણી આપવી. (૧૩) શ્વેત કરેણુ અને જટામાંસીનો લેપ કરવો. (૧૪) વાનરની વિષ્ટા, અજમાનાં ફૂલ અને કળીચુનાની ઘૂણી ૭ દિવસ આપવી. એથી અર્થ ગરી પડે છે. પથ્ય:—સાઠી ચોખા, મગ, કુલિચ, તુવેર, ચાકવત, વીલ, ગીલોડાં, કોળું, પરવળ, કારેલાં, સુરણ, રાધ, હાશ, ધી, કુમળો મૂળો અને કુમળાં વેંગણુ. અપથ્ય:—ચણા, મઠ, મસુર, પાવટા, ચોળી, શેલડી, ફેળ, ઘુસનો ગર અને શાક, જડ પદાર્થ, સવા, દૂધ અને ગોળ.

સૂચના:—જેને બિલામો ઉપડતો હોય, તેણે બિલામાના ઉપાય કરવા નહિ. બીજાઓએ કરવા.

૮-અસ્થિભંગ.

કંઈએક નિમિત્તથી, હાડકું મરડાવાથી 'કિંવા ઠોકરાવાથી, પ્રથમ ઠંડું પાણી છીપી હળવે હળવે થાપડવું. પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો. ઉપચાર:—(૧) શતધૌત ધી અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાંધવો. (૨) બાવળાઓની છાલનું અથવા બિયાંનું ચૂર્ણ ૬ માસા કિંવા ૧ તોલા મધમાં ૩ દિવસ આપવું. (૩) સાંધાની કિંવા હાડકાંની છાલ ફટી મરડાએલા અથવા આગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૪) મજ્જા, મોરાની છાલ, અને આમલીનાં પાન; એ સમભાગ લઈ એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૫) પંચવલ્કલ (વડ, પીપળો, નાંદરૂપ, કુંબરો અને પીપળા)ના પાનથી શેકવું. (૬) આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું, અને છાલનું ચૂર્ણ ધીમાં મેળવી તેનો ઘટ લેપ કરવો. (૭) હાડમોટી કરીને શેરા જેવો વેલો થાય છે, તે લાવી કુટી ઉપર બાંધવો. (૮) કિંચિત શેકેલું ઘડનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવા આપવું. (૯) મજ્જા અને જેઠીમધને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેમાં સો વખત પાણીએ ઘોળેલું ધી અને ચોખાનો લોટ નાંખી ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) લસણ, મધ, અને પીપળાની લાખ વાટી, તેમાં ધી અને સાકર નાંખી આપવું. એટલે તુરત સાંધો બેસી જાય છે. (૧૧) પ્રવાલભસ્મ મધમાં આપવી. પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ધી, દૂધ, પરવળ; લસણ અને શેકટો. અપથ્ય:—મીઠું, તીખા, ખારા, ખાટા; ગરમ પદાર્થ અને મૈથુન.

૯-આનાહ અથવા બંધકોષ.

કારણ:—આમ કિંવા મલ પેટમાં ઘણા દિવસ સુધો ભેંગો થઈ વાયુએ શુષ્ક થઈ ગડો બાઝે છે, અને ગડો સાફ ઉતરતો નથી, એ વિકારને આનાહ રોગ કહે છે. લક્ષણ:—આમથી આનાહ થયા

હોય તો તરસ, સળેકમ, માયાનો દાહ, અવશ્ય મધે યજ્ઞ, જડપણું, હૃદયને પીડા, ઝોડકારનો પ્રતિગઢ, કમર, પીડ તથા મળમૂલનું સ્તબન, યજ્ઞ, મૂર્છા, મળની ઉત્તરી અને ધાસ, એ લક્ષણો યાવ છે. પકવાણયમા આનાહ થયો હોય તો આધ્માન અને તાતરોગાદિક લક્ષણો યાવ છે અસાધ્ય લક્ષણુ:—તરસે પીડિત, કટેશ પામેલો, ફીચુ યજ્ઞની પીડાનો તરા મળ ઝોડનાર, એવા રોગીને છોડ દેવો. ઉપચાર:—(૧) હાંમ ૧ ભાગ, વેપક ૨ ભાગ, કોઠ ૫ ભાગ, સાંજીખાર ૭ ભાગ, અને પાવડાંગ ૯ ભાગ લેઈ, તેનું ચૂર્ણ ઉશાયવા પાણીમાં આપવું એટલે આનાહ, ત્રિભૂચકા, હ્રોમ, ગુરુ અને અર્ધાગવાયુનો નાશ યાવ છે (૨) નસોતર ૨ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ, અને હરડે ૫ ભાગ લઈ, ચૂર્ણ કરી તેના સમભાગ ગોળ નાખી ખાવું એ દારણુ આનાહનું નાશક છે પૃથ્વિ:—ધી, ભાત અભ્યત, કુમળા મૂળા, બીજાંરે અપચ્ચ:—ઉત્તરી, મલમૂલના વેમનો રોગ, સર્વ પ્રકારની દાઝ, ભથ્થા કાકડી, અગતી, દુરા પ્રદાર્ય અને જડાન્ન.

૧૦ આમવાત.

કારણુ:—વિરૂદ્ધ આદારનું ભક્ષણ કરનાર, અથવા વિરૂદ્ધ યોગ કરનાર, મદાગ્નિ, આગમ સ્તિગ્ધ, અન્ન ખાધ લાગતીજ મેહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટમાના અપાવ પદાર્થ) વાયુથી કદરવાને ભય છે, અને ત્યાં તે કદથી દુધિન ચર્મ મસ્તકે ભય છે ત્યાં કદ, વાન, મિત, એમા કદ, અનેક વર્ણનો અને ચિકગે થઈ ઓતસને કપિત કરી, વાયુ, કરને એક વખતે કોપારી તે ત્રિકસંધિમા (કેડના ભાગમાં) પ્રવેશ કરી ગાત્રાને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત કહે ॥ લક્ષણુ:—મળ મરડાઈ જવું, અગ્નિ, તરસ, આગમ, સરીરને જડત્વ, જ્વર, અન્ન ન પચવું, સરીરે સોળે આવવો એ ચિહ્નો યાવ છે અને અધિક થયો હોય તો હાંચ, પગ, માથું ધુટી, કટિભાગ, કૂચા અને સંધિમા સોળે અને પીડા ઉત્પન્ન યાવ છે વાયુના યોગે ને ઠંડાણે આમ ભય છે તે અગ્નિ વીંછી ચઢવા પ્રમાણે વેદના ધામ છે અગ્નિમાધ, મ્હોમાધી પાણી છુટવું, અગ્નિ, સરીરને જડત્વ ભમ, મૂર્છા, હૃદયથા, મલમૂલ, જડત્વ, આતરડામા ચઢ થવો, પેટ ફૂલવું ઇત્યાદિ લક્ષણો યાવ છે ઉપચાર:—(૧) સુંઠ અને ગળાનો કાઠો રોજ લેવાથી લઘુ દિવસનો આમવાત પછુ દૂર યાવ છે (૨) સુંઠ અને ગોખરનો કાઠો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિથગ, પૃષ્ઠિથગનો નાશ યાવ છે એજ પાયક અને પીડાનાશક છે (૩) રાત્રના, દેવદાર, મરમાળાનો ગોળ, સુંઠ, મરી, પીપર, એરડ મૂળ, પુનર્નવા (ચેડળી) અને ગળાના કાઠામા સુંઠનો કદક અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ કિના એરડતેલ નાખી તે આપવું (૪) સુંઠના કાઠામા એરડતેલ નાખી આપવું, એટલે આમવાત કમર, અને કસિ, એ ઠંડાણાનું યજ્ઞ તથા પેથગ સારા યાવ છે (૫) દશમળના કાઠામા એરડતેલ નાખી આપવું (૬) એરડમૂળના રસમા સુંઠનું ચૂર્ણ મેળવી ગોળા કરી તે ઉપર એરડાના પાન વાંગી ઉપર વીંછીથી માગીતો લેપ કરી પુટપાકકૃતિએ અમારામા શેરી રસ કાઢી તેમા મધ નાખી આપવું (૭) લઘુ પચ્ચ મૂળના કાઠામા એરડતેલ નાખી આપવું (૮) જુહારાચમૂળના કાઠામા એરડતેલ નાખી આપવું (૯) ગળા, સુંઠ, એરડમૂળ અને આસમધનો કાઠો આપવો (૧૦) ગળાના કાઠામા એરડતેલ આપવું (૧૧) પાશેર ખજૂર ફાંધી પનાળી પી જવું (૧૨) ચિત્રક, કુન્દી, પહાડમૂળ, ઈદજવ, અતિવિષ, ગોળ દેવદાર, નાગરમોય, સુંઠ અને ગાલ હમિતકીનું ચૂર્ણ ઉષ્ણોદકમા આપવું (૧૩) રાત્રે ત્રણ માસ કરિયાતામા બે તોલા પાણી નાખી પનાળી રાખવું. સવારે વસ્ત્રમાળ કરી તેમા બે ગુલ કપૂર, બે ગુલ સિંધાજીત અને અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે દરરોજ સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારનો સરીરમાં ભમેલો મરમીનો રોગ ૭ દિવસમા દૂર થઈ સારી યજ્ઞિત આવે ॥ પૃથ્વિ:—રૂક્ષ પદાર્થ, પરસેવો કાઠો લાપણ, રનેહપાન, ભૂના નોખા, જવ, કુલિય, સાવ, વાતકર એવા પદાર્થ, ઊંચ, લસણ, પરવત, કારેલા, વેગણ, શેકડો, ગરમ પાણી, કડવા, તીખા એવા પદાર્થ અપચ્ચ:—કર્દો, ક્ષાર પદાર્થ, મપાળ, આડનો લોટ, વિરૂદ્ધાન, મલમૂલાદિકનો રોધ, ભમરણુ, વિષમાશન, જડ અને કદકારક પદાર્થ.

૧૧-ઉચ્છ્રી અથવા હેડકી.

કારણ:—જડ અને ગજગદ્ધ કરનારા પદાર્થોનું સેવન, ઠંડું પાણી પીવું, ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, ઠંડું અન્ન ખાવું, ધૂમાડી અને ધૂળ નાકમાં જવી, ગરમી અને વાયુનું અતિ સેવન, ઉપોષણ કરવું, ધ્યાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે.

ઉપચાર:—પીંપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પીંછાની ભસ્મ મધમાં કાલવી વારંવાર ચટાડવાં; એટલે ઉચ્છ્રી અને ઉચ્છ્રીનો તુરત નાશ થાય છે. (૨) જેહીગધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) નિર્જીડીનાં ગિયાં અને પીંપરના કાઢામાં, ચેકેલી હોંગ એક માસામારે નાંખી તે આપવું. (૪) અલીત્યનું નશ્વ આપવું. (૫) બીજોરાના રસમાં મધ અને સંચય નાખી આપવું. (૬) ધમાસાના કાઢામાં મધ નાંખી આપવું. (૭) સોનાના વરણ, માંખણમાં આપવા. (૮) નાગરમોચનાં ગિયાં લઈ તે આઠગણા પાણીમાં ભિંજવી રાખવાં; અને મૃદુ થાય એટલે વચ્ચી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાશન કરવું. (૯) આવળકટી, પીંપર અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાંખી લેવાથી પ્રાણુનો નાશ કરનારી ઉચ્છ્રીનો નાશ થાય છે. (૧૦) કોઠીનો કિંવા આંબળાનો અંગરસ, મધ અને પીંપર સહિત લેવાથી, તે હેડકી અને શ્વાસને નિવારણ કરે છે. (૧૧) ધૂણી વગરના અંગારા ઉપર હોંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાંખી તેની ધૂણી કરવી. (૧૨) કઢેલું દૂધ યથા શેલકીનો રસ પાવો. (૧૩) ઉધરસ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના સર્વ ઉપચાર, વાત, ઉધરસ, ઉચ્છ્રી યા શ્વાસ ઉપર યોજવા.

પથ્ય:—ઘઉં, ગજુલા, ચોખા, જવ, લસણ, પરવળ અને ચૂના. **અપથ્ય:**—વાલ, અડદ, પેંદ, ઈંદીનું દૂધ. ખાટા પદાર્થ અને દુધી.

૧૨-ઉદરરોગ.

કારણ:—અગ્નિમાંધ (અગ્નિમાંધથીજ સર્વ રોગ થાય છે. તથા ઉદરરોગ તો વિશેષ કરી તેનાથીજ પાંચ છે), અજીર્ણ, વિશ્લેષકાર, મલાવરોધ, એ કારણોથી ઉદરરોગ થાય છે.

લક્ષણો:—આધમાન (વાયુ રોકાઈ રહેવો), આવવા માટે અસામર્થ્ય, ઈર્ષ્યતા, અગ્નિમાંધ, સોજો, ગ્લાનિ, દાહ, તંદ્રા, એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

ઉદરરોગની સંખ્યા:—જુદા જુદા દોષે કરી (વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત,) પ્તીહોદર, બદ્ધ ગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર મળી ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ થાય છે. **વાતોદર:**—વાતોદરમાં હાય, પગ, નાભિ તથા કૂખ, એ ઠેકાણે સોજો, સાંધા તુટવા, ખાલી ઉધરસ, શરીર મરડાઈ જવું, કમ્બરથી નીચે જડપણું જણાવું, મળનો સંચય થવો; ત્વચા, નખ, નેત્રાદિક કાળાં રાતાં થવાં, પેટનું અઘરમાત મોટું કુલવું, નાનું ઘઈ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશાએ ઝીણી કાળી શિરાઓનું ઉપડવું, પેટ ઉપર ટુકાર મારવાથી કુલેલી પખાલ જેવો શબ્દ થાય છે. એ ઉદરમાં વાયુ ચોદિશ કરી રાખ કરે છે, અને ગગડે છે. કોઈ શોથોદર કરીને ઉદરરોગનો એક જુદો પ્રકાર માને છે. તેમાં પેટ મોટું થાય છે. સર્વોગે મોટા સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે. એ લક્ષણો થાય છે. **પિત્તોદર:**—જવર, મૂર્ચ્છા, દાહ, તૃપ્તિ, મ્હોંમાં કડવાશ, બ્રમ, અતિસાર, નખ, નેત્રામાં પીળાશ, પેટ લીલી, પીળી રાતી રેષાઓથી વ્યાપ્ત, પરસેવાથી બીજાંએથી, કઠવાથી જળ જળીત થાય, અંદર ધૂણી નીકળ્યા જેવું જણાય, હાથને મૃદુ લાગે, જલદી પાક થાય, એટલે જલોદર નામ પામે છે, અને તેને ધૂણી વ્યથા થાય, એ લક્ષણો થાય છે. **કફોદર:**—કફોદરમાં હાય પગનાં ડાળાં પડે છે, સ્પર્શ જણાતો નથી, સોજો આવે છે, અંગ જડ થાય, ઉંધ આવે, ઉચ્છ્રી યથે એમ જણાય, અરુચિ થાય, શ્વાસ થાય, ઉધરસ આવે, ત્વચાદિક ઘોળાં થાય છે, પેટ નિશ્વળ, તડતડતું; ઘોળાં રેષાએ વ્યાપ્ત અને મોટું થાય છે, તેની વૃદ્ધિ લોભે વળતે થાય છે; કઠિન અને ઠંડું લાગે છે, તેમજ જડ અને સ્થિર હોય છે. **સન્નિપાતોદર:**—

અથવા જેને યતુ વિપ્રયોગ કરે છે તેને, કિંવા દુષ્ટાંશુ (જેમાં સન્ધિ પ્રાણી; મેલું, પાન કોઢેલાં હોય એવું પાણી) તથા દૂધી વિષ (મંદ વિષ) એવું સેવન યવાથી, તે યોગે રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલ્પી કુપિત યત્ર, અત્યંત બળંકર ત્રિદોષાત્મક ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે, તે શીતકાળે કિંવા વાવરોળ પુરે છે. વખતે અથવા જે દિવસોમાં ખાખરાનાં ઝાડ હોય છે તે દિવસોમાં ત્રિશેષ' કરી કાપ પામે છે તથા બળં છે, "કારણ તે વખતે દૂધી વિષનો કાપ હોય છે." તે રોગી નિરંતર વિષયોગે મૂઝાં પામે છે, પાંડુર વર્ણ અને કૃશ થાય છે, તથા આવાય કરવાથી શોષ લાગે છે. એને "દૂષ્ણોદર" કહે છે. પ્લીહોદર—વિદાદિ (વંચકરીરાદી) એટલે દાદ કરનારી તથા અભિષ્વદિ (દધ્માદિ), શ્રોતઃશ્રાવક, એવાં યત્નો નિરંતર સેવન કરનારા પુરુષાં અત્યંત દુષ્ટ યજ્ઞેષુ લોહી તથા કષ્ઠ વધી પ્લીહા (મોંડ)ની શક્તિ કરે છે, એ ઉદરને "પાણ્ડુર" કહે છે, એ ડાથી બાજુએ વધે છે. જે અવસ્થામાં રોગી ધણેજ ગળી જાય છે, શરીરમાં ઝીઝો તાવ હોય છે, અગ્નિ મંદ હોય છે, તથા કષ્ઠ પિત્તોદર એમાં હોય છે. મગ્ન ક્ષીણ યત્ર રોગી ઘોળા દેખવામાં આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણેજ યત્કૃત્તર પશુ થાય છે. જમણી બાજુએ જે યત્કૃત્તર એટલે કાગળું હોય છે તે દુષ્ટ એટલે રોગયુક્ત યવાથી પ્લીહોદર જેવુંજ ઉદર થાય છે. તેને યત્કૃત્તર કહે છે. બદ્ધ શુદ્ધોદર—જે પુરુષનાં આંતરડાં ઉપસેલાં એટલે યદ્ અન્યની (શોઠાદિક) અથવા બારિક બારિક આંગડાએ ડટાતાં જાય છે, તે પુરુષનો દોષયુક્ત મગ્ન હળવે હળવે અંદર, તેની નળીમાં જેવો સાવરણીએ લાગેલો કચેરો ખુલ્લુમાં સંચય થાય છે તેવો સંચય થાય છે. તેની શુદ્ધમાં તે મગ્ન યુધાય છે, તે મોટા કષ્ઠથી થોડો થોડો બહાર આવે છે. તે ઉદર, હલ્લ તથા નાભિ, એમાં મોટું થાય છે. તેના તે ઉદરને બદ્ધશુદ્ધોદર કહે છે. શુદ્ધની ઉપર આંતરડા બંધાયાં જેવાં થાય એટલે બદ્ધ શુદ્ધ થાય એવું ચરકે કહેવું છે. ક્ષતોદર—કટકાદિ ચક્ષ, અનમાં મળી પેટમાં જાય એટલે પક્વાસપમાં વિશેષ (વક્રં ચુકં) જવાથી આંતરડામાં કાણું પડે છે. તે સીધાં જાય તો કાણું પડતો નથી, અથવા બગાડ્યું, અત્યશન કરવાથી આંતરડાં ફાટે છે. તે આંતરડાંથી ગળેલા પાણી જેવો શ્રાવ યુનઃ શુદ્ધ વારે ઝરે છે, પેટ કુંડીનાં ઉપર મોટું થાય છે, ટોરા જેવું અને બેદવત્પીડે અત્યંત બળિત થાય છે, એને "પરિશ્રાવિ ઉદર" પણ કહે છે. જયોદર—સ્નેહપાન કરેલો, અનુવાસન બસ્તી લીધેલો, વમન લીધેલો, ઢાળક લીધેલો, અથવા નિરૂક બસ્તી લીધેલો, એવો પુરુષ ઠંડું પાણી પીએ તો તેની તે ઉદર વહન કરે નારી સ્રોતસો દ્વરત દુષ્ટ થાય છે. તે પાણી અને સ્રોતસો સ્નેહે ઉપશિષ્ટ યવાથી પડેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ ઉપરનેહ ન્યાયે) જયોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે.), થાય છે તે ઉપર તમતમનું દેખાય છે, મોટું થાય છે, કુંડી પાસે ઘણું ઉચું થાય છે, ચારે તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સપથું ભરાં જેવું જણાય છે. જેની પાણીએ ભરેલી પખાવ ડબડબે છે, હાલે છે, ડબડબક વાગે છે, તેવું પેટ થાય છે, તેનેજ જયોદર કહે છે. સાધ્ય લક્ષણ—સર્વ પ્રકારનાં ઉદર જન્મતઃ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. બળવાન પુરુષને નવીન યજ્ઞેષુ, અંદર પાણી યજ્ઞેષુ ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણ—જેની આંખોને અધારી આવેલી હોય, શિશ્ન વાંકું યજ્ઞેષુ હોય, પેટની ત્વચા કલેલુક્ત અને પાતળી યજ્ઞેલી હોય, બળ, રક્ત, માંસ અને અગ્નિ, એ જેનાં ક્ષીણ યજ્ઞેલાં હોય તે રોગીને છોડવો. તેમજ કાંટા કુટવા, અનદેષ, શોષ અને અતિસારથી પીડાએલો, તથા રેચ આપવા છતાં જેવું પેટ યુનઃ બરાબ છે, એવા રોગીને, પણ વેદોએ છોડવો.

ઉપચાર—શોષોદર ઉપર—(૧) સર્વ ઉદરોપર રેચ એક મુખ્ય ઔષધ છે તે પહેલાં આપવું ત્રિશનુ ચૂર્ણ ગોમૂતમાં આપવું. (૨) પીપર અને સુંઠ, ગોળમાં આપવું. (૩) બાળકરડે, સુંઠ, દેવદાર, યુનનવા અને ગંગોતો કાઠો ગુગ્ગુ અને ગોમૂત નાંખી આપવો. સન્નિપાતોદર ઉપર—(૧) બાળકરડે અને નિર્ઝુંડીનાં પાન ગોમૂતમાં એકત્ર વાટી તેના રસ બરાબર ભેળે આપવો. (૨) ત્રિકંડ, જવખાર, અને સિંધવ નાંખી છાસ પાવી. (૩) ઘેરોસા અને તાંદાળનાં મૂળીમાં પાણીમાં વાટી તેમાં ચોગળું પી નાંખી, પીથી ચોગળું દૂધ નાંખી થી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉઠાવવું. તથા પછી પાવું. એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિયોગો નાશ થશે. પ્લીહોદર—(૧) નિર્ઝુંડીનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું. (૨) રોતો રોલકો અને હરીતકોનો કષ્ઠ ગોમૂતમાં અથવા ભેસના મૂતમાં આપવો.

ઐટલે પ્લીહા અને સર્વ ઉદરો, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, અને શુદ્ધમનો નાશ થાય છે. (૩) લસણ, પીપળીમૂળ, અને હરડે, એકત્ર કુટી ખાવાં, અને ઉપર ગોમૂતનો ઘુંટડો પીવો. (૪) શેકટાના રસમાં સિંધવ, ચિત્રકમૂળ, પીપર, ખાખરાનો ફાર અને જવખારતું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૫) કાળાં ખોર ૨ ભાગ, મરી ૦૧ ભાગ, લવંગ ૦૧ ભાગ, દિકામાળી ૦૧ ભાગ, બદામ ૦૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઘ પાણીમાં ખોરના ઠળાઆ જેવડી ગોળાઓ કરવી; અને તે આપવી. (૬) વેળુના પાન છાશમાં વાટી સિંધવ નાંખી આપવાં. (૭) કુંવરનો રસ હળદર નાંખી આપવો. (૮) પીપર અને મધ નાંખી છાશ પીવી. (૯) કપાસનાં પાન અને સિંધવ માટલામાં, મ્હોં બંધ કરી, ગજપુટ પ્રમાણે બાળવાં અને તે રાખ દહીંમાં આપવી. (૧૦) શેકટાની છાલના કાઢામાં પીપર અને મરીની ભૂકી નાંખી તે આપવો. યકૃત ઉદર ઉપર પણ એજ ઉપાય કરવો. બદ્ધગુદોદર ઉપર:—(૧) ખરસાણી (થોર સેરણી), અજમો, જીરું અને સિંધવનું ચૂર્ણ આપવું. (૨) જલોદર ઉપર:—સુંક, મરી, પીપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાંખી છાશનું પાન કરવું. (૩) સિંધવ અને રાઇ સમભાગ એકત્ર કુટી ગાયના મૂત્રમાં આપવી. (૪) ઘોળા બચનાં મૂળાઆંતું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૫) દેવદાર, ખાખરાનાં ફૂલ, કપાસનાં મૂળાઆં, ગજપીપર, શેકટાની છાલ અને આસગંધ ગોમૂતમાં વાટી પેટ ઉપર લેપ કરવો. ઐટલે સર્વ ઉદરરોગનો નાશ થાય છે. (૫) ૪૫ તોલા કાંદાનાં બિયાં વાટી ચૂર્ણ કરવું, અને ૫ તોલા જૂના કામળાની રાખ વસ્ત્રગાળ કરી તે દરેકમાંથી છ છ માસા લઘ એકત્ર કરી, એક તોલાની પડીકી બાંધવી. દરરોજ એક પડીકી પાણીમાં લેતાં જવી, ઐટલે સંચય થએલું જલોદરનું પાણી ઇંદ્રિયારો રોજ ઝરી જઇ રોગીને આરામ જણાશે અને ત્રણ મહિનામાં રોગી સારો થશે. પેટને નસ્તર મૂકી પાણી કાઢવાથી કેટલાક રોગીઓને આરામ જણાય છે; પરંતુ પુષ્ટ રોગીને નસ્તર મૂકવાથી કાળજી જલદી સડી જઈ તે મરણ પામે છે. ઐટલા માટે પાણી કાઢવું તે મોટા વિચારથી કાઢવું. સર્વ ઉદર રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) દેવદાર અને ચિત્રકનો કાઢો આપવો. (૨) ચવક અને નાગરમોયનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, શેકટો, સૂર અને અશ્વગંધ, ગોમૂતમાં વાટી પ્રાશનાથે આપવું; ઐટલે સર્વ ઉદર, કૃમિ, અને સોજનો જલદી નાશ થાય છે. (૪) ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સુંક ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગ, એના કાઢામાં ગોમૂત અને નસોતરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. (૫) હરીતકી અને નિર્ગુંડીનાં પાન ગોમૂતમાં વાટી તેનો રસ શક્તિ અનુસાર આપવો, ઐટલે સર્વ ઉદર રોગ, મેહ, અર્શ, કૃમિ અને શુદ્ધમનો નાશ થાય છે. (૬) ઉંટડીનું દૂધ પાવું. (૭) મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, પીપર, ચિત્રકમૂળ, સુંક, હીંગ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ ધી ભાત સાથે આપવું. ઐટલે વાતોદર, શુદ્ધ, અજીર્ણ, વાયુનો પ્રકોપ, સંગ્રહણી, પાંડુ, ભગંદર અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૮) વાવડીંગ, સાણખાર અને બાળહરડે એ સમભાગ, અને એમાંના એક ઔષધનો ચતુર્થાંશ કફ, નીવડુંગતું ચીક, એ એકત્ર ખરલ કરી બલાબલ જેમ ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૯) કડવી ઇંદ્રવરણીનું ફળ ભેંશના મૂત્રમાં બાફી તેમાંના ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો, અને તે ઉપર મૂત્ર પાવું. (૧૦) ખોપરાની એક કરચ લઘ બન્ને દાઢે તે થોડી આવી ખાવી. પછી તે ઉપર એક બિલામો ખાવો. પછી પાછો થોડો કડકો ખાઈ, તે ઉપર ખીજે બિલામો ખાવો, અને તે ઉપર રહેલી કડકી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી કરવું. ગરમ પાણી પીવા આપવું, અને આઠમે દિવસે ઉતાર ચણાની દાળ.

પથ્ય:—હલગા, મગ, જવ, ચોખા, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલાં, શેકટો, દૂધ, પાન. અપથ્ય:—તળેલા પદાર્થ, માછપાલો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારાં એવાં ભોજનો અને દિવસે નિદ્રા.

૧૩—ઉદાવર્ત રોગ.

કારણ:—ભૂધા, તૃષા, નિદ્રા, શ્વાસ, ઉલટી, છીંક, બગાસું, ઝોડકાર, નેત્રસંબંધી જલ, શુક્ર-ધાતુ, મલમૂત્ર, વાયુ, એ તેરના પ્રાપ્ત થએલા જે વેગ તેનો વિરોધ કરવાથી વાયુ બંધ ગતિ યદ્ય તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મધ્યે મલ, મૂત્ર તથા વાયુ એ ત્રણેના નિગ્રહે કરી જે ઉદાવર્ત થાય છે તે મોટું-ધોર પ્રાણસંકટ ઉત્પન્ન કરે છે.

સામાન્ય લક્ષણુ:—અનિ શોષ, ઝાનિ, અતિ ક્ષીણતા, યગ, વિદ્યાયુક્ત હૃદયી, એવાં લક્ષણો ઉદાવર્તનાં હોય છે તે અપ્રાધ્ય જાણવો.

ઉદાવર્ત રોગ ઉ ૧૨ ઉપચાર:—નવમાસ અને સાકર એક જ કરી આપવી. (૨) ચોમણું પાદ નંબી દૂધ પ્રાચન કરવું. (૩) ધમાસાનો સ્વરસ, કિંવા કેસરનો કાકો; કિંવા કાકડીનાં નિર્ગાં વાડી તેના પાણીમાં કેસર મિશ્ર કરી આપવું. (૪) ચોમણમાં જવાસાનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૫) એલમીનું ચૂર્ણ દૂધમાં પ્રાચન કરવું. (૬) આમળાનો સ્વરસ અથવા કાકો તથા દિવસ પ્રાચન કરવો. (૭) અપીડી લીંદોનો રસ આપવો. (૮) સુકાએલા મૂળા, આદુ, પુનર્નવા, પંચમૂળ અને ગરમાગામાં ધી કિંમ કરી પ્રાચન કરવું. (૯) તથાની સાંડીએની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ મામો, દૂધમાં ચોગ ૧ તોરે નાંખી આપવો.

પદ્ધતિ:—ચોખા, દૂધ, લોપન, પાચન, એ કિતાવક. અપદ્ધતિ:—વમન, અને મહામૂતના વેશને રોધ, દિવસ ખાન્યો, કમકંઈ, જાંજી, કાકડી, અગતી, વાંસના કાંઠા, ગુરા પાન્ય અને નડ અન્ન.

૧૪—ઉન્માદ રોગ.

કારણુ:—મધ, શોક, કામ, ઇચ્છિત સ્ત્રી અગર પુરુષ એમની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરહ ભોજન, મદ્ય વાન પુરુષાદિકાથી મસ્તી કરવી, અથ સત્તચુષ્ટી પુરુષના વાનાદિ દોષ કુપિત વર્ષ, આપજો નિભેતો માર્ગ છોડી અન્ય મનોવ કિતી, તે નાડી ત્યાં સુધી જઈ જવારે ચિત્તો નિમગ્ન કરે છે, સારે તે રોગને ઉન્માદ કહે છે.

લક્ષણુ:—વિષય ન છતાં દસવું, ગાવું, નાચવું, પ્રીતિ કરવી, લગ્ન છોડવી, ખુદિ-વિપર્યય થવો, રોવું, ઉવનો નાચ, એકાંતે જઈ કંઈ કંઈ કહેવાથી હંમેશ કરવો, બળ એ લક્ષણો હોય છે. અપ્રાધ્ય લક્ષણુ:—જે રોગી મ્હોં ઉપર કિંવા નીચે રાખી રહે છે, સર્વશય જાગૃત રહે છે, એને ક્ષીણ એવું અપ્રાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) અપરમાર ઉપરનાં ઓપવો આપવાં. (૨) નવમાસ અને ચુનો એક જ દામડીમાં જરી તે સુધવાને આપવું. (૩) ધોળા કોંઠાના રસનું અન્નન કરવું. (૪) સૂકા, મરી, ધીપર દોળ, સિંધવ, વેખંડ, કુટકી, સરસા, કરંજી, ધોળા ચિરસ, એ સમમાગ લઈ ચોમણમાં વાડી ચોગ કરી તેનું અન્નન કરવું. એટલે ચોગીએ તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત્ત વાણ), અને અપરમાર દૂર થાય છે. (૫) રોગીને જાંધી રાખવો. સર્વ ક્ષમાદિ ભવંકર જ્વારો દેખાડી બીરસાવો અને સરીરે સરસવર્ણ તેજ ચોપડી ગરમીમાં બેસાડવો અથવા જમીનપર સુવાડવો. ગરમ પાણી તેના સરીરપર ફેંકવું, કિંવા લોહાદિ તપાવી કામ દેવાનો બળ દેખાડવો. (૬) ખાણી, કોળું, વેખંડ અને ચમપુષ્પીનો અંધારસ, જુદો જુદો કાડી તેમાં મધ અને કોળું ચૂર્ણ એગતી પાચાથી બંધા ઉન્માદ રોગ દૂર થાય છે. (૭) પંતુરાના પાનનો રસ, અથવા નિર્ગાં ૪ અથવા ૫ ધીમાં આપવો. (૮) ધમાસાનો અથવા જાંજી ઉરડેનો કાકો ધી નાંખી આપવો. (૯) દસ મૂળીએનો કાકો ધી નાંખી આપવો.

પદ્ધતિ:—પડ, મજ, ચોખા, કારોખલ દૂધ, ધી, જુડું કોળું, પરવળ, ચાકવન, તાંતળો, નાગિ એર, કોળું અને કુસુમ. અપદ્ધતિ:—ગરમ ભોજન, મધ, વિરહાચન, નિંદા, ક્રુધા અને તપાનો રોધ કરવો, આવામ કરવો, કારેલાં અને જાજી પાવો.

૧૫—ઉપદંશ (ગરમી).

કારણુ:—જે સ્ત્રીએ યજ્ઞ પ્રાપ્તોથી સંગ કરે છે એવી સ્ત્રીએનો સંગ થવાથી; મેયુઃ પત્ની વિષ ન પીવાથી; રજસ્રવ, સુરાવડી અને રોગી એવી સ્ત્રીએનો સંગ કરવાથી, અથવા વિષ જમીને દાપ, નખ અને ઘાંત એવા કોર રસો થવાથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણો:—ઈદ્રિ ઉપર અને અંદરની બાજુએ ચાંદી પડવી, અને મણીનો કડો સૂજવો, બન્ને બાજુના જઘાના મૂળોમાંના નળની મુખ નીચેની ગાંઠ સુજી મોટી થવી, એટલે જેને બદ કહે છે તે થવું, અને તે પકવ દશાએ આવી કુટ્યા પછી સર્વ શરીરમાં લોહીનું દુર્ગંધિયુક્ત થઇ વહી જવું, ધાતુસ્થાન બગડવું તથા તે યોગે બધા શરીરમાંનું દૂષિત થઇ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અંડ અને મુખ ઉપર નાયટાં જેવી ચાંદીઓ પડી તેનું પરિણામ દુસ્તર વ્યાધિ જેવું (મહો રોગ જેવું) થવું; અને અતિશય દુઃખે (ગરમીએ) લિંગનાથ, કૃમિ, મૂત્રસંક્રોચ, મૂત્રનું ઝરવું, ગાંઠ, ઇલાદિ વિકાર થવા; અને પરમેા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. ઉપદંશથી થનારાં પરિણામ:—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા. ઉપદંશના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાંનું શુક્ર અને શોણિત (ધાતું અને લોહી) બગડી પહેલાં સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે; પછી લોહી શોષણ થાય છે; સંતતિનો અભાવ થાય છે. શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી અર્થાત્ શરીર ઘોળું નિસ્તેજ થાય છે. અરૂચિ, અત્યાહાર એ લક્ષણો થઇ શરીરમાં તાવનો સંચાર થાય છે, તેમજ ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને સર્વ હાડકાંમાંનું તેજ નષ્ટ થઇ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. બદ થએલું હોય તેજ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઇ ન બેસી જાય અથવા કુટી તેમાંનો દમ નીકળી જઇ તેનો ઉપશમ ન થાય, તો ગરમી શરીરમાં મરી બધું અંગ, વૃષણ, ઇદ્રિએ ચાંદી પડી, તે કુલવા લાગી તેમાંથી દુર્ગંધિયુક્ત પદ્મ અને પાચનો સ્ત્રાવ થાય છે. તે યોગે શરીરમાંનું સર્વ લોહી બળી જઇ શોષણ થાય છે. શરીરને દુર્ગંધી આવવા લાગે છે. દાંતો ઉપર મળ ચોટાં છે. પેટમાં કીડા સંચય થાય છે. જવરોહભવ પાય છે. પગે સોજી આવે છે, અને તેવાંજ પરિણામ થાય છે. પ્રસંગે કરી ફિરંગોપદંશની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો:—ફિરંગ નામના દેશમાં એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ફિરંગી લોક આ દેશમાં આવ્યાથી એ રોગનો ધણો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ રોગ જે સ્ત્રીને અથવા જે પુરૂષને થયો તેનો અતિ સહવાસ કરનારાં જે માણસ તેમને પણ એ થાય છે. તેના પ્રકાર:—ખાહાફિરંગ-અંદરના અંગ ઉપર ફેડ અને તેને ઠેકાણે વેદના મંદ, તે ફેડલા કુટવાથી વ્રણ જેવા જણાય છે. એ સુખસાધ્ય છે. અભ્યંતર ફિરંગ એમાં શરીરની અંદર સંધીને ઠેકાણે ફેડલા થઇ કુટી વ્રણ થાય છે, અને તે ધણી દિવસ રહે છે. તેથી વેદના ધણી થાય છે. આ રોગ કષ્ટસાધ્ય જણવો. એ બન્નેનાં લક્ષણો જે યુક્ત હોય છે તે ખાહાભ્યંતર જણવો. ફિરંગોપદંશના સાધારણ ઉપદ્રવ:—કૃશપર્ણ, બલક્ષય, અગ્નિમાંઘ, કુર્ધર વ્રણ, નાકનું ઝરવું અને હાડતું વાંકું થવું, એ ઉપદ્રવો જણવા.

ઉપદંશ ઉપર ઉપચાર:—પહેલાં રચ આપવો. (૧) વરધારા, બિલામો, સુંઠે, બાલ હરીતકી, આસગંધ, અને ગોખરૂં ચૂર્ણ કરી ૧ તોલા હાશમાં નાંખવું, અને તેમાં ૧ તોલા ગોળ મેળવી આપવું. (૨) કાચકીના પાનનો રસ કાઢી તેમાં ધી નાંખી તે ૭ દિવસ આપવો. (૩) રાત્રી ચણેડીના પાનના રસમાં જરાની બૂઝી અને ખડીસાકર નાંખી તે ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય ધઉની રોટલી અને તુવેરની દાળ અણુણી. (૪) કડવા લીંબડાનાં પાન અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવાં આપવાં. પથ્ય ઉપર કહેલી. (૫) અંધેડાનાં ઝાડ મૂળીઆંસુદાં ઉપાડી લાવી પછી તેનાં મૂળીઆં કાપી નાંખવાં, અને ફેડલા છોડનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં જરાની બૂઝી પૈસાભાર નાંખી તે ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય ઉપર કહેલી. ઉતાર:—જસ્વદ (જસુદી) અથવા ભોરના પાનનો રસ આપવો એટલે આગ મટશે. (૬) જિંઝરીનાં પાન એક સુડી વાટી તેમાં થોડું જીરું અને ધાણા નાંખી ૭ દિવસ આપવાં. (૭) શીવ-લીંગીના વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમાં જીરું, અને સાકર નાંખી આપવો. (૮) કડવાં પરવળ, કડવો લીમડો, હરડે, આવળકટી અને કરિયાતોનો કાઠો આપવો, કિંવા ખેર અને અસાણનો કાઠો ત્રિકળાં સહિત, કિંવા ગુગળ સાથે પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. (૯) આંબાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઇ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમાં નાંખી ૭ દિવસ પ્રાશન કરવો. તે ઉપદંશ-વ્રણને હિતકારક થાય છે. (૧૦) જાંબનાં કુમળાં પાનનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયતું ધી જે તોલા અને કિંચિત્ રાળ નાંખી, તે સવારે સેવન કરવું એટલે પાંચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ધઉ અને ધીની પથ્ય કરવી. (૧૧) કપાસનાં અને રિંગણીનાં મૂળીઆંની છાલ, હિંગેલોક, હરતાલ અથવા બિલામો, એકત્ર કુટી ચલમમાં નાંખી હોંકામાં પીવા આપવી. એટલે મ્હોં આવશે પછી રાગ

સારો થયા પછી કૃતકડી અથવા ખેરની છાન અને વાવળીઆની છાન ઇલાદિકનો કાઢો કરી તેને :
પાવો શરીરમાં નખેની ગરમી નીકળી જવા માટે—(૧) ગોખર ૧ તોલો કડાવ ૦૧ તોલો ૨
ખડીસાકર ૧ તોલો, એનો અષ્ઠમાઘ કાઢો આપવો (૨) સત્તન એક ગરે પર્વત વડેરવ બોલુ માપ
દૂધમાં ધસી દરરોજ એક વખત સેનન કરવાથી, સરીર ઉપર હોઠા કાવ અને સાધારણ ચાદીઓ સાર
રીને સારા થઈ શરીરમાંનું ભેદી શુદ્ધ થાય ■ એટલું નહિ પણ કાવ, નાડીત્રણ ઇલાદિક વિકાર
ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે ને રોગીના શરીરપર ચડાવે હોય, તેને આજ ઔષધ કડા માણી
ધસી ઉપર ચોપડવું (૩) હજારના ઋણીઓ સાધારણ જવા જેવગા મોટા હોય, તે જગ્યા મોઢ
કરવાથી ચાર પહેર રાત્રિમાં તે વાસણમાં હજારનો દ્રવ કરશે તે વજગામ કરી બાટલીમાં ભરી રાખવો,
અને રોગીની યકિત અનુસાર ૪ તોલા પર્વત લઈ, તેમાં જરાની જુકી અને ખડીસાકર ૧૧ તોલા પર્વત
નાખી સૂર્ય ઉદય થયા પછી સવારે અને સૂર્યાસ્ત થયા પહેલાં બે ધડી દિવસ હોય તે વેળા સાંજે એ
પ્રમાણે એક અઠવાડિયું આપવાથી સારો થાય અને છે રોગી સચકત અને ઉજ્જ્વળ મૂર્તિનો હોય
તેને આ ઔષધ આપવું એ ઔષધથી પરમે પણ જાય છે પરંતુ-કેવલ ધડકની રોગી, ધી અને
સાકર (૪) ધોળા કમળનો કદ લાડી સ્વચ્છ ધોવો અને કુટવો એટલે તેમાંથી ને રસ આવે
તે શક્તિ અનુસાર પાશીર પર્વત લઈ તેમાં આદીરાજની અતરહાવતું ચૂર્ણ અને માપવું દૂધ નાખી સર્વ
નિમજ્જ સરખું કરવું પછી છૂંદે અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું (૫) ચોપડીનીતું ચૂર્ણ આપવું
(૬) ચોપડીનીતો પાક આપવો

ગરમીની ચાદી ઉપર ઉપચાર—(૧) કરેણના મૂળીઆ વાગી તેનો સિંચ ઉપર લેવ
કરવો એને ઉપલબ્ધ સળધી અસાધ્ય પીડા પછુ દરે થાય છે (૨) વિવાયતી ધડકાનું અથવા
કામળી એરંડાનું દૂધ (૨૫) ચડી ઉપર ચોપડવું, એટલે ચડી જવડી બરાબ આવે છે (૩) નિમળના
કાંઠાએ અથવા માકાને રસે મજા ધોવું (૪) મોચરસ, ચીરખી સોપારીની રાખ, ખોરાડીની છાવડ
ચૂર્ણ ચખાઈ એ ઔષધો ઝીણાં વાગી તેનું ચૂર્ણ હાત ઉપર લગાવી પાવવું (૫) ધોળા કાંપો
અને ચીરખી સોપારીની રાખનું ચૂર્ણ હાત ઉપર નાંખવું (૬) રસકપૂર, ધોળા કાંપો ધૂરાડકિમ,
ચખાઈ, માપાદન (માખાં) અને સોપારીના કેળસા, એ ઔષધો ઝીણાં કરી, પીમા ખરસ કરી
ચોપડવા (૭) મોઢગીર મીઠુ, સિદુર અને કામળો રસ, એક તોલો લેઈ આઠ તોલા ધીમાં કરી,
જાડું થયા પછી ઉતારવું એ મદ્ય ચોપડવાથી ગરમીની ચાદીઓ, મજા, નાડીત્રણ (હાડમજા) સાથે
થાય છે (૮) મોખીચકન અને મોરચુય પાણીમાં ખરસ કરી ચોપડવું (૯) સગછું લીંબુના રસમાં
વાડી ચોપડવું, અને મોખડની બૂંટની ધૂણી આપવી (૧૦) દિગંતોક, કપાસ અને રોંગળીનાં મૂળો
આની છાવડી ધૂણી આપવી અથવા ધૂમપાન કરાવવું એને સર્વે મજા ઉપરાંતજ પ્રમેદ અને
અઅપિતનો નાસ થાય ■ બદ —ગરમી અદર પણ સિંધની ઉપરની સિંધિયા લાખી ગઢી આવે છે
તેને બદ કહે છે તેની ઉપેક્ષા થવાથી મોટા કષ્ટ અને મજા કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ કસક
થાય છે બદ ઉપર ઉપચાર—(૧) સારી ગંડ જાંબ તોળ તેને પુષ્કળ જળો લગાડી ભેદી
કરાવવું અને કડવા લીમડાના પાન, ચોડું પાણી નાંખી વાડી તેમાં દગરર અને ધી નાખી ગરમ કરી
ઉપર જાવડું (૨) મુનો, કમડીપાણીમેદ અને બીનામે એકત્ર વાળી તેની પગી લગાવવી (૩)
લસણ બીજાં અને રીંડાની છાવ એકત્ર વાગી ઉપર નાંખવી (૪) મિત્રાના મૂળીઆ લીંબુના રસમાં
પસી ચોપડવા (૫) ધૂપ, યુમળ, બોળ, વજનાં અને ચળોડીની ઘાગ, પાણીમાં પસી ફિચિત્ત ગરમ
કરી લેવ લગાવી તે ઉપર અષ્ઠમાઘ ચોપડવો આ ઔષધ ધણુંજ આકાંજ કરનાર અને ગંડ વેરનાર
છે (૬) ચીરખી છાવડાં લાવજાંના કુમળાં પાન લાવી, ચકન પ્રમાણે બારિક વાગી તેનો મોઢ કરી
ખરસ લગાવી, ને મોળા ઉપર વારવાર કડુ પાણી નાંખવા રહેવું એ ઔષધથી કેટલીએક ગરમ મઠ
દોષ તોળવું તે દ્યન વાડી લેઈ થાય છે, અને તે ઉપર નરમાશ આવે છે (૭) મદ કપડી દોષ તોળ
તેને કાંચો અને રેવચોનો કિરો, કપાસના દૂધમાં ધસી દિવસમાં બે વખત, મજા દિવસ લેવ કરવો,

ઐટલે ગાંઠ બેસે છે. (૮) ત્રિધારી થોરીઆના ઝાડનાં મૂળીઆનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડનાં મૂળીઆં પાસેની માટી ચોપડવી. ઐટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૯) સાચુ, ચુંનો અને બિલામો ધસી લેપ કરવો. ઐટલે સર્વ પ્રકારની ગાંઠો બેસે છે.

પથ્ય:—વમન, રેચન, જવ, ચોખા, મગની કણકી, ધી, કારેલાં, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તુરા પદાર્થ, મધ, તલતુ તેલ. અપથ્ય:—દિવસે નિદ્રા, મૂત્રરોધ, જડ અન્ન, મૈથુન, ગોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ.

૧૬—કર્ણુ રોગ.

કારણ:—ઠંડી, જલમાં કીડા કરવી, કાન ખંજોળતાં દુખાવું, શસ્ત્રાદિકોનો મિથ્યા યોગ અને ખીખ દોષ કોપાવનાર હેતુ, એ દોષોનો કોપ યદ્ય, કર્ણુશિરામાં પ્રવેશ કરી, તેમાં ચળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કર્ણુરોગ ૨૮ પ્રકારના છે. કાનમાં રસાદિક નાંખવા તે ભોજનના પહેલાં નાંખવાં, અને તૈલાદિક અસ્તમાન પછી નાંખવાં.

કર્ણુશૂળ ઉપર:—(૧) આદુનો રસ, મધ, સિંધવ અને સરસવતું તેલ એકત્ર કરી, તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું; તે થોડું ગરમ થતાંજ કાનમાં નાંખવું. (૨) લસણ, આદુ, શેકટો, વાયવણનાં મૂળીઆં અને કેળનો રસ ગરમ કરી કાનમાં નાંખવો. (૩) કપાસનાં પાકેલાં પાનને ધી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકી તેનો રસ કાઢી કાનમાં નાંખવો. (૪) દિંડનાં મૂળીઆંનો કદક કરી તેમાં તેલ નાંખી પચન કરવું; તે કાનમાં નાંખવો ઐટલે ત્રિદોષ-જનિત કર્ણુશૂળનો નાશ થાય છે. (૫) હોંગ, સિંધવ અને સુંઠના કદકમાં તેલ નાંખી પચન કરી તે કાનમાં નાંખવું. (૬) શેરની ડીરીને અંગારામાં નાંખી રસ કાઢી તે કાનમાં નાંખવો. (૭) લીંબુના રસમાં કિંવા હોકામાંના પાણીમાં કોડીની ભસ્મ નાખી તે કાનમાં નાંખવી. (૮) ભાંગરાનો રસ, કુંવાડીઆના મૂળીઆંનો રસ, લસણનો રસ, કાંદાના પાનનો રસ અને આદુનો રસ, એકત્ર ગરમ કરીને કાનમાં નાંખવો. (૯) સમુદ્રશીણની વજ્રગાળ ભૂંડી કાનમાં નાંખી તે ઉપર લીંબુના રસનું ટીપું પાડવું. કર્ણુસ્ત્રાવ (કાનમાંથી પડે છે તેને માટે)—(૧) સિંદુર મધમાં મેળવી કાનમાં નાંખવું. (૨) મરેલો વીંછી તેલમાં કઢવી, તે તેલ કાનમાં નાંખવું; ઐટલે સર્વ જાતના કર્ણુરોગનો નાશ થાય છે. (૩) સુંઠ, સિંધવ, દેવદાર, હોંગ અને વેખંડના કાઢામાં તેલ નાંખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમાં નાંખવું; ઐટલે તણખ તથા સ્ત્રાવ બંધ થાય છે. (૪) સવાગી ફૂલની કાનમાં નાંખવી. (૫) બદામનું તેલ કાનમાં નાંખવું. (૬) દ્રુતકડીની લાહીની પીચકારી મારવી અથવા ભૂંડી કરી કાનમાં નાંખવી. (૭) રાળથી ત્રમણું તેલ લઈ એકત્ર કઢવી પછી ગાળી તે કાનમાં નાંખવું. (૮) કાળી તુળસીનો રસ અને ભાંગરાનો રસ દિવસમાં ચાર પાંચ વખત કાનમાં નાંખવો. (૯) શેકટાનાં સુકાએલાં ફૂલનું ચૂર્ણ અથવા તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાંખવું. (૧૦) કપાસનાં ફૂલનો અને ભુધ આવળીનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૧૧) મધ કાનમાં નાંખવું. (૧૨) બાવળીઆની છાલના કાઢાએ, તથા ત્રિફળાના કાઢાએ અથવા કાયાતું પાણી કરી તેણે કાન ધોવો. (૧૩) તલના તેલમાં લસણની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમાં નાંખવું. (૧૪) ખીજોરાના રસમાં સાજખાર નાંખી તે કાનમાં નાંખવો, ઐટલે સણકા અને સ્ત્રાવ દૂર થશે. (૧૫) સમુદ્રશીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાંખવું. તે સ્ત્રાવ, ત્રણ, અને સણકાનો નાશ કરે છે. (૧૬) ગોમૂત્ર મંદોષ્ણ કરી તેણે, ગરમાળાના કાઢાએ તથા તુળસીના રસે કાન ધોવો. (૧૭) રસાંજન સ્ત્રીનાં દૂધમાં ધસી તેમાં મધ નાંખી તે કાનમાં નાંખવું. (૧૮) જાંબના રસમાં તેલ પચવી તે કાનમાં નાંખવું. (૧૯) ડમરાનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨૦) વડ, આંબો, જાંબુ અને મહુડાનાં કુમળાં પાનના કદકમાં, તલતું તેલ ચોગાણું નાંખી, તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાંખવું. કૃમિકેણું (કાનમાં કીડા પડે છે કિંવા બગઈ ઇંડું મુકે છે તે ઉપર):—(૧) સરસવતું તેલ કાનમાં નાંખવું. (૨) રિંગણીનાં કેળની ધૂમાડી આપવી. (૩) નિર્જીડી, શેકટો કિંવા કળલાવીના કાંદા એ દરેકનો રસ કાનમાં નાંખવો. કપરતું પાણી કરી કાનમાં નાંખવું. (૪) કાંગણાનાં મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં ધસી કાનમાં નાંખવાં.

બગઈ, કીડા, ગોમ વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપર:—(૧) કાંગનો, ઉતરણીનો, અથવા તિલવણીનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨) કાસુંદરાનો અથવા શેકટાનો રસ કાનમાં નાંખવો.

(૩) ગીરોડીનાં પાનનો રસ અને તેવ કાનમાં નાંખવું. (૪) દીલીના નીચે જોડેલું તેલ કિંવા કિંવા એરંડનેલ કાનમાં નાંખવું. (૫) તમર અને ખાખરાનાં મૂળીમાં ઘોળે ચારી તેની લાગી-મૂળ નાંખવી, તે તુરત બગડેનો નાશ કરે છે. (૬) દળવાળી, લીનો બાંમરો, મુંક, મરી અને પીંપરને એકરી વજ્રમાં બાંધી તે પોટલી કાનમાં પીંચવી તેની કણ્ઠે જોડાક, કૃમિ, ખાલી વગેરેનો નાશ થાય છે. **કર્ણનાદ:**—એટલે વાયુની ગતિ ચઢવાદિની ચિરા (રેષા)માં જવાની નોમન, મુદંગ, ચંખ ઇલાદિકાના ચઠેલો ચઢ સામગ્રવામાં આવે છે તેને ખાટું—(૧) કાંમનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨) અંગેડીના કાસનું પાણી અને કક, એમાં તલનું તેલ નાંખી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાંખવું (૩) હાંગ, ત્રિશાં અને મુંક, સરસીવામાં નાંખી કકની તે કાનમાં નાંખવું. એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણનાદ અને બાધિયેનો નાશ કરશે. (૪) કિંવાદી તેલ:—દિંગ, નાગરમોષ, દેવદાડ, વરીઆળી, મૂળાની રાખ, ભોજપત્ર, ચવતાર, સિંધવ, સંચંગ, સોરા, સરમો, મુંક, સાજખાર, બિડલોજી, મુગમો, મદાળુંગ, કેળનો રસ અને મધુમુખ, (લીંમડાનો રસ ૧૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને પીંપર ૪ તોલા નાંખી, ધીના વામજીમાં બધ કરી, કાંગરની રાસમાં પુરી રાખવું. એક મઢિતો થવા પછી કાઢવું, તેને મધુમુખ કહે છે.) એમાં તલનું તેલ નાંખી સિદ્ધ કરવું; તે કર્ણરોગ, કર્ણનાદ બાધિયે, બાંભેર, મરતક, કાન, કાનની નળી, અને કાનના ચળનો નાશ કરે છે. આ ચરક અને સુગુન એને માન્ય છે. (૫) કપાસનાં છંડવાનો રસ રોજ કાનમાં નાંખવો. બહેરાપણા ઉપર:—જોખનમાં પીલાં વાટી તેમાં પાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાંખી પચવી સિદ્ધ કરવું, અને તે કાનમાં નાંખવું. (૨) બુદતપંચ મૂળીમાંની સાંકીઓ લાવી, તે આઠ આંગળ પ્રમાણે કાપી તેને ૩ વિંદાળી તેલમાં પલાળી સળગાવવી, તેમાંથી જે તેલ પડે તે સુખોષ્ણ કાનમાં નાંખવું. (૩) કાંજ, મદાળુંગનો રસ, મધુ એર્લ જોખન, કિંવા આડુનો રસ, મધ, સરગવાના કાંદાનો રસ અને કેળના કાંદાનો રસ એમાં; અથવા મુંક, કાણા, અને કિંગના કકમાં તેલ મિક્ષ કરી કાનમાં નાંખવું. (૪) નિર્મુડી, નળનાં પાન, ૧, મરોરો, કમ્બલ, કેળ, કપાસ, સરમો, તુલસી, આડુ અને કારેલાના રસમાં તલનું તેલ નાંખી, તેમાં વડનામ નાંખવો તથા પચન કરવું. તે કાનમાં નાંખવું એટલે બાધિયે, કર્ણનાદ, કૃમિ, સણકો અને પડનો નાશ થાય છે. (૫) મુંક, સિંધવ, પીંપર, નાગરમોષ, દિંગ, વેપંડ અને લમણના કકમાં તલનું તેલ નાંખી તેમાં કપાસનો અને ખાખરાનો રસ નાંખી સિદ્ધ કરવું; તે કર્ણરોગ, અને બહેરાઈનો પણ નાશ કરે છે.

કર્ણમૂળ:—સનિપાત જ્વરમાં કાનના મૂળને જે સોજે આવે છે તેને ‘કર્ણમૂળ કહે છે. આ સોજે આવ્યાથી રોગી ઘણું કરીને બચેલો બહુ કઠિન છે. આવો સોજે, તાવ આવવા પહેલાં કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ દોષ છે તે વખતે પણ આવે છે. આવો સોજે તાવની આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કષ્ટસાધ્ય અને પાછળથી આવે તો સાધ્ય ગણવો, એવું માધવનિદાનકારે મન છે. તેના ઉપર ઉપચાર:—(૧) વજનામ, લીંચુના રસમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ધંતુ રાનાં ગિયાં, રાઈ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૩) ઉગોરિયો, હળદર, સિંધાણુજી, દેવદાર, અને આકડાનું દૂધ, એ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપરાઉપરી કરવો. (૪) સરગવાની ઊલ અને રાઈ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો. (૫) પુષ્કરમૂળ, દાવચીની, ચિત્તક, ગોળ, કાષ્ઠ, ઉપદે, અને દીરાકસી એ બધી દવા આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૬) ઘંતીમૂળ, ચિત્તકમૂળ, સુવેરીઆનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, લીલામાના ગિયાંમાંનું મગજ અને દીરાકસી, એ બધું ખરલ કરીને લેપ કરવો. (૭) સુનો અને ગોળનો ઉપરા ઉપરી લેપ કરતાં રહેવું.

પથ્ય:—ધાત્ર, જોખા, મગ, જવ, ધી, પરવળ, સરમો, વાંગ, અને કારેલાં. **અપથ્ય:**—માવા ઉપરનું સ્નાન, વ્યાયામ, કષ્ટકારક અને જડ એવા પદાર્થ.

૧૭-કમળો.

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ પિત્તકારક પદાર્થોના સેવને કરી પિત્ત, લોહી અને માંસ એ કૃતિ ધર્મ સામગી, નખ અને મુખ એ દળદર જેવાં પીગાં થાય છે. મગ અને મૂત રક્તવર્ણ અને પીત્તવર્ણ થાય છે, અને તાદ, અભિમાંલ, દુર્મગધણ, અરોચક ઇલાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) એરડાનાં પાનનો અથવા કુંબોનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં ગાયતું દૂધ નાંખી આપવો. (૨) ઘઉં લઈ તેમાં લોખંડની કડછી અગ્નિમાં લાલ કરી દબાવી અને તેનો જે ધૂમાસ આવે તે આંખોમાં આંખવો. (૩) દૂધમાં સુંકવું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. (૪) નરમાના છાંડવાનો રસ નાકમાં નાંખવો. (૫) દેવડાંગરના ફળતું ચૂર્ણ ચોખ્ખાભાર નાકમાં સુંકવું, એટલે નાકમાંથી પીળો આવે ત્યારે પહેરે કમળો ઉતરશે. (૬) કડવા તુરીઆતું ચૂર્ણ ૧ ચોખ્ખાભાર નાકમાં સુંકવું. (૭) સવારમાં રાત્રી શેલડી ખાવી. (૮) કડવા લોખંડની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને કિંગિત સુંકી મૂકી નાંખી આપવો. (૯) એરડાનાં મૂળીઆં મધમાં ઘસી ચટાડવાં. (૧૦) ઘોળા ફૂંગળા અને ગોળ એકત્ર વાટી તેમાં થોડી હળદર નાંખી આપવી. (૧૧) ગળોનો રસ આપવો.

પથ્ય:—જવ, ઘઉં, ચોખા, મગ, મસૂર, તુવેર, પરવળ અને તાંદળાં. **અપથ્ય:**—ભાજપાલો, હોંગ, પેડ, પાન, તીખું, ખાટું અને ઉષ્ણ અન્ન.

૧૮—કાસરોગ (ઉધરસ).

કારણ:—મ્હેમાં અથવા નાકમાં ઘણી ધૂમાડી જવાથી, અતિ વ્યાયામથી, અથવા પદાર્થ ખાવાથી, સત્તર ભોજન કરવાથી; અને મળ, મૂત્ર, વાયુ અને છીંકાના અવરોધથી પ્રાણવાયુ દુષ્ટ થઈ ઉદાન વાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપચાર:—(૧) કપાસનાં ફૂલમાંની કળી લઈ, તેના સમભાગ મિરપૂડ (મરીની ભુકી) નાંખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને રોજ અઢેક ગોળી આપવી; એટલે કાસ થાસ (દમ) દૂર થાય છે. (૨) અરડાનાં રસ મધમાં આપવો. (૩) લવંગાદિ ત્રિકા આપવી. (૪) મરીઆદિની ગોળી આપવી. (૫) સુંક, ખાલહરીતકી અને નાગરમોધને કુટી તેમાં ખમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરીને અઢેક ગોળી મ્હેમાં રાખવી; એટલે કાસ તથા થાસ દૂર થાય છે. (૬) બહેડાંની છાલ મ્હેમાં રાખી તેતું પાણી ગળી જવું. (૭) હરડે અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) ખરડીના મૂત્રમાં બેહેડાંના ફળની ગોળીઓ કરવી અને મધમાં ગોળી આપવી. એટલે કાસ તથા થાસ જાય છે. (૯) આદુનો રસ મધમાં નાંખી આપવો. તેથી કરી કાસ, થાસ વગેરે દૂર થાય છે. (૧૦) રીંગણીનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી, તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાંખી આપવો. (૧૧) ડોરલીનો કાઢો, પીપર અને ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૧૨) ગરમાળાનાં મૂળીઆંનું ધૂત્રપાન કરાવવું. (૧૩) ખેરડીનાં પાન વાટી, સિંધવ અને ધી નાંખી તવીપર શેકી આપવાં. (૧૪) કાળા ધતૂરાનાં પંચાંગ સુકવાં. (૧૫) ધમાસાનાં મૂળીઆં સુકવાં. (૧૬) રીંગણી અને પીપળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૭) બહેડાં જે ભાગ અને પીપર એક ભાગ, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૮) પીપર, પીપળીમૂળ, સૂંક અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ, કુલિત્ય, ધી, દૂધ, આકવત, વેંગણ, મૂળા, લસણ, ગીશેડાં અને ગરમ પાણી. **અપથ્ય:**—દાહકારકપદાર્થ, કંદ, ફંધી, ઘણું ખાતું, જડ, શીતળ, ખાટાં અને દુષ્ટ, એવાં અન્નપાન.

૧૯—કુષ્ઠરોગ. (કાઠ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—વિરૂદ્ધ પદાર્થોનું સેવન, મલમૂત્રાદિ વેગેનું સંધારણ, અતિ સ્ત્રીસેવન, મધ, માંસ તથા દુષ્ટ પાણી, એનું અતિ સેવન; દહીં, મીઠું, ખાટું, અડદ, મૂળા, દિવસે ઉષ્ણ, અતિ વ્યાયામ, અતિ સંતાપ, ક્રત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, આમડી, રક્ત, માંસ અને પાણી એઓને દૂષિત કરી કુષ્ઠરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં, ક્રત્યાદિ એ દુષ્ટ રોગનાં ભેદ છે. હમણાંના કાળમાં દૂધ ધીનો અભાવ થતો જવાથી આ દેશમાં કુષ્ઠરોગનો ઘણો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી વારંવાર ઘોઢી કાઢવું. (૨) ખેરની અંતરછાલ, નિંદ્રણાં, કડવા આ. ભિ. ૩૫.

લીમડાની છાલ, કડવાં પરવળ (પડોળાં), ગળા, અને અરડુસાનાં પાનનો કાઢો કરી આપવો; એટલે સર્વ કોઠાં દૂર થાય છે. (૩) આવળકટી અને ખેરની અંતરછાવનો કાઢો કરી, તેમાં આવડીનું ચૂણું ૩ મ મેળવી પાવથી ધોળો કોઠાં દૂર થાય છે. (૪) ખેરનાં પંચામ (મૂળીઆં પાન, ફૂલ, છાવ, ફળ)નો કાઢો રાખવો. તેનાથી રનાન, પાન, બોજન, ઉદ્ભવેલ અને લેપ કરવો એટલે સર્વ કોઠાં દૂર થાય છે. (૫) ગંધક, પારો, મનશીળ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંબાદળદર, સિંદુર, મોરચુચુ, કુંવાડીઆનાં નિયાં, આવડું અને કડુજી, એ તેર ઔષધનુ આરિક ચૂણું કરી, તેમાં લીમડાનો રસ અને ધી નાંખી લોખંડ કઠાણમાં લોખંડના તાવેતાએ ૪ પકોર સુધી છુટવું. ૫મી ચોપડવું; એટલે દદુ, પામા, કંદુ ઇલાદિ રે સારા થાય છે. (૬) ધોળા ગોઝર્થાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ધસી લેપ કરવો, તેથી શ્વેત કોઠાં દૂર થાય છે. (૭) પીળા જ્વખ, હીરાકસી, વાવડીંગ, મનશીળ, મોરચુચુ અને સિંધવને ગોમૂતમાં વાડી લેપ કરવો, એટલે શ્વેત કોઠાં દૂર થઈ સુખ થશે. (૮) કાવળી, કુંવાડીઆનાં નિયાં, કોઠાં, અને પીપર, એ ગોઝાન મૂત્રમાં વાડી લેપ કરવો એટલે ધોળા કોઠાં દૂર થઈ સુખ થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધપ, કોઠાં, વિવ વાવડીંગ, હળદર, દારૂદળદર, ધોળા સરસવ, સુંક, મરી, પીપર, મૂળાનાં નિયાં, કુંવાડીઆનાં નિયાં, એ સમગ્રાગ લખ ચૂણું કરવું; અને કુઝ, શિખી, કિટિમકુઝ તથા ખરજવા ઉપર પાણી અથવા બોઝાનાં મૂત્રમાં લેપ કરવો. (૧૦) મનશીળ, હીરાકસી અને મોરચુચુ, ગોમૂતમાં વાડી લેપ કરવો. તે કિટિમ, વિસર્પ અને સર્વ કોઠાંનો નાશ કરે છે. (૧૧) ધતૂરાનાં નિયાં અને સિંધવને પાણીમાં ઠંક કરી, સરસવના તેલમાં પચન કરી, તે તેન વૈદ્યક કોઠાં એટલે જેના થોડે હાથ, ૫મ કાઠી સીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવું. (૧૨) કુંવાડીઆનાં નિયાં, આવળકટી, રાળ અને ધોરીઆનું દૂધ, એ કાંઈમાં વાડી તેના દદુ નાખના કોઠાં ઉપર લેપ કરવો. (૧૩) કિંગગોક, ગંધક, પારો પીપર, વજનાગ, વાવડીંગ, હળદર, ચિત્રક, મરી, હરીતાપી, સુંક, નાગરમોઘ, સચ્ચંદીચુ, આવડો, કટખી ગરમાળો અને કુંવાડીઆના નિયાં, એ પદાર્થો સમગ્રાગ લખ, તેના લીમડાના રસમાં ખરખ કરવો. તેને લેપ કરવાથી દદુ, કંદુ, વિસર્પ, લૂત, બગંદર અને મંડળકુઝ, એ સર્વનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪) પારો, ગંધક અને નાગકેસર સરસવના તેલમાં ખરખ કરી સરીરે ચોળવું; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૫) કરંજનાં નિયાં, કોઠાં, અને કુંવાડીઆના નિયાં, ગોમૂતમાં વાડી લેપ કરવો. તે કુઝ ઉપર પ્રથમ છે. (૧૬) ધોળા કરેલીનો રસ, વાવડીંગ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, એ તેલમાં નાંખી કઠી તે સરીરે ચોપડવું. (૧૭) નિર્ઘાં, વાવડીંગ અને પીપરનું ચૂણું મધમાં માટવું; એટલે કોઠાં, કૃમિ, પ્રતેહ, નાકી મજ્જુ અને બગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૮) પારો, ગંધક, એની કબ્બી સરસવના તેલમાં ખરખ કરી ૫મી બાંગરાના રસમાં ખરખ કરી લેપ કરવો; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૯) ધોળા કલેરનો મૂળીઆં, કોઠાં અને કરંજની છાલ, દારૂદળદર અને જાંબના પાનનો લેપ કરવો. (૨૦) શિવાગિત, કપીચો, જોહીમધ, હટકડી, રાળ અને મનશીળ, એ દરેક ૪ તોલા લખ, તેના ગીડામાં ત્રણ વાર કુઝ ઉપર લેપ કરવો. (૨૧) ખેરના ઝાડ નીચે ખાડો કરી તેમાં વાસણુ રાખી ખેરનું મૂળીયુ છુટી તે ઉપર અભિ કરવો; એટલે તેનો રમ જશે છે. તેમાં આમળાનો રસ અને મધ નાંખી આપવો. તે કોઠાંનો નાશ કરે છે અને રસાયન પશુ છે. (૨૨) લીમડાનાં ૧૦૦ પાન, લીંબોળીઓ, આમળાં, વાવડીંગ અને આવડીનો ઠંક પ્રાચન કરવો. (૨૩) મોરચુચુના પાણીમાં સાત વખત માથાકંકણીનું તેલ પચન કરવું. તે સરીરે ચોપડવાથી ધોળો કોઠાં નાશ છે. (૨૪) વર્તુલેસ—સાતરીજુ કરંજ, રે જ્વખ, કરેલ, ચુરીઓ, તથા સરસવના ઝાડનાં મૂળીઆં, તેમજ ચિત્રક અને રાનમોઘરીનાં મૂળીઆં, કરંજનાં નિયાં, દરેક, બજોડાં, આવળકટી, સુંક, મરી, પીપર, હળદર, દારૂદળદર, શ્વેત સરસવ, વાવડીંગ અને કુંવાડીઆનો ગોમૂતમાં ઠંક કરી તેમાં તેવ સિદ્ધ કરવું. એ સરીરે ચોપડવાથી કોઠાં, નાકીવજ, તથા કુષ્ઠજનો નાશ થાય છે.

૧. ખરજ, કંદુ, દારૂદળદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) પારો, ગંધક, કાપો, મોરચુચુ, પાણીજોલ અને યુરારસિંઝ એ સમગ્રાગ, અને એથી ચોમળું ધી લખ તોખાના વાસણમાં ખરખ કરી તે ચોપડવું. એટલે ખરજનાં, ગંધક, દારૂ, વિશેષક, નાખાં અને ઉલ્લી દૂર થાય છે. (૨) આમળાનો

ગંધક અને મરી, એનાથી ચોપટ ધી લઘ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેનો લેપ ત્રણ દિવસ કરવો, અને લેપ કર્યા પછી કેટલીક વાર તડકામાં બેસવું. (૩) નાળીએરની કાચલીનું તેલ પાડી લેપ કરવો; એટલે ખરજવું અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૪) ચંદનતેલ, લીંબુનો રસ તથા કપૂરનો ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૫) આમલસારો ગંધક, કપૂર, ટંકણખાર અને કિંચિત મીથુને કાપરેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવું; એટલે ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૬) મુરદારસિંગ અને કુલાવેલી ૧૮કડીને એકત્ર કરી શતધાત (સો વખત ધોએલા) ધીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૭) શતધાત ધીમાં રસ-કપૂર ખરલ કરીને ચોપડવું; એટલે ખરજવાં, ખસ, દાદર, ખોડો, નાયટાં અને ઉદરીનો નાશ થાય છે. (૮) પારો અને ગંધકની કન્ઝલી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કળાચણી, ગેર, કોષ, ગોરધુથુ, છૂં અને મરી, એ દરેક તોલો તોલો; મનશીલ, ગંધક અને પારો એ છ છ તોલા; તથા ધી ૨૦ તોલા લઘ તાંબાના વાસણમાં નાંખી ખરલ કરવો. એનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે તીવ્ર ગન્ઠર્ષુ-વ્યથા પણ દૂર થશે. (૧૦) ચણોડી, ચિત્રક, રાંખભસ્મ, હળદર, ધરો, હરિતકી, કળલાની, થુરીઓ, સિંધવ, કુંવેર, નાગરમોય, કપાસનું દૂધ, ઘેરોસા, પારો, આવચો, કુંવાડીઓ, વાવડીંગ અને મરીને મધમાં ઘુંટી લેપ કરવો. એટલે કંડૂ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૧૧) ધરો, હરિતકી, સિંધવ, કુંવાડીઆનાં ગિયાં, અન્નવલો અને કાંછ એકત્ર કરી વાટી લેપ કરવો, એટલે ત્રણ લેપોએ, બદ્ધમૂલ એવાં દર્દ અને કંડૂનો નાશ થાય છે. કુદ રોગ ઉપર લગાવેલાં અથવા ચોપડેલાં ઔષધો બીજે દિવસે અરિકા લગાવી સાદ્ર ધોષ નાંખવાં; અને પછી તેના ઉપર ઔષધો ચોપડવાં. (૧૨) ગંધક, માંચણ (માયાં) અને કપૂરને મેંઢીના દૂધમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૧૩) તરવાડનાં અથવા કુંવાડીઆનાં ગિયાં, લસણ અને કડવા લીમડાનાં પાનને તેલમાં શેકવાં, બળી નય એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવાં.

પથ્ય:—જવ, ઘઉં, ચોખા, ધી, મગ, તુવેર, મસૂર, પડવળ (પડોળાં), લસણ, આકવત, ગલકાં, કડવા પદાર્થ. અપથ્ય:—પરસેવો કાઢવો, મૈથુન, શેવડી, ગોળ, દડો, દૂધ, ખાટા પદાર્થ, તલ, અડદ, મધ.

૨૦—કૃમિરોગ.

કારણ:—ખાધેલું પચ્યું ન હોય ને બીજું ખાવું, રોજ મધુરામ્લ ખાવું, ખાવાના વખતનો નિયમ ન હોવો, દુગ્ધાદિક પીવાં, મિષ્ટાન્ન અને ગોળ, સાકર છત્તાદિ બહુલ કરવાં, આયામ ન કરવો, એ કૃમિરોગનાં સાધારણ કારણો બળવાં.

લક્ષણ:—તાવ, નિસ્તેજપણું, શ્વળ, હૃદયને પીડા, ઝોકારી, બ્રમ, અન્નદોષ, અતિસાર ઇલાદિ લક્ષણો બળવાં.

ઉપચાર:—(૧) કિરમાણી અન્નમો સવારે ઠંડા પાણીમાં લેવાથી કૃમિરોગ દૂર થાય છે. એજ કિરમાણી અન્નમાતું જે સત્ત્વ કઢાડવામાં આવે છે તેને ઇત્રેજી બાપમાં “સાંટાનાઇન” કહે છે. (૨) પળસપાપડી, અધકચરી શેડી, મગની દાળ જેટલી ધીમાં આપવી. કિંવા પળસપાપડી એક ફૂટી પલાળી રાંખની અને તે પાણી ગાળી લેષ શક્તિ પ્રમાણે મધ નાંખી આપવું. (૩) વાવડીંગનો કાઢો ગોળ નાંખી આપવો. (૪) સુંકે, વાવડીંગ અને બિલામાતું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૫) કૌચપરના કોટા મધમાં નાખી આપવા. ઘણાજ નાના બાળકને એ આપવું નહિ. (૬) કુદીનાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૭) મહાજીગાની છાતનો કાઢો આપવો. (૮) અવસ ખાવું; એટલે કૃમિનું પાણી યશે. (૯) કાચકીના પાનના રસમાં આંખાહેજર ઘસી પાવી. (૧૦) કાચકી અને હોંગ શેડી તેમો મીઠું નાંખી ધીમાં ખરલ કરી પીવું. (૧૧) વડની વડવાઇએનો કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરોદસ ખાવા આપવું. કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે. (૧૩) કિરમાણી અન્નમો ૧ તોલો, વાંચવણીની છાલ ૧ તોલો, અને ખડીસાકર ૩ તોલા, એનું ચૂર્ણ મોટા માથુંસને ૬ માસાંથી એક તોલા સુધી, અને નાના બાળકને ૨ કિંવા ત્રણ ગુન્ઠ સુધી આપવું. (૧૪) ઉદરકનીના પાનનો રસ ચાંગળું ભરી પાવે; કિંવા તેનાં સુકાં પાનનું ચૂર્ણ

અર્ધી માસો મધ સાથે આપવું. (૧૫) કપૂર અર્ધી ગુંળ અને થોડું કુંસર રાત્રે આપવાં. એટલે સવારમ કૃમિ પડે છે. (૧૬) ઇંદ્રજનનું ચૂર્ણ થોડી હીંગ નાંખી આપવું. (૧૭) એક ચણેડીમાર ૪૮કી મધમ આપવી. (૧૮) બક્રમ લીમડીની અથવા પાંગરાની અંતરછાનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમાં અથવા દૂધમ આપવું. (૧૯) વાયવર્ણની છાલ, એરોદસ, કિરમાની અગ્રમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને સંચળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) કપિલા ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) નાગરમોઘ, વાવડીંગ, પીપર, ઉંદરમાની ટેંકુમળ, દાડમની છાલ અને બીજાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

પદ્ધતિ:—ગોખા, ઘઉં, ધી, તુરેર, મધ, કુમળાં વેંગળ, કાડું. અપદ્ધતિ:—ગોળ, સાકર, દૂધ, કેળાં, ખેર, કાળું અને તેલ.

૨૧—ગંડમાલા.

ગંડમાલાની સંપ્રાપ્તિ:—નાના બોર જેવડી અને મોટા બોર જેવડી અને આમળા જેવડી ગાંઠો, કાખ, બાહુમૂળ, બોચી અને ગળું એવા ઠેકાણે, કદથી મેઘ દુષ્ટ વર્ષ જાય છે તેને ગંડમાલા કહે છે. તે ગંડમાલા ધણીક ગાંઠોએ યુક્ત હોય, ઘણા કાળે કરી દસકી પાકદયાપર જાય છે એવું જાણવું. પૂર્વોક્ત ગંડમાલાની ગાંઠો કેટલીક પાકો કુટી વહે છે, અને નહિ જેની વર્ષ દરી બીજા ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો સંબંધ ધણે હોય છે. એ રોગને અપચી કહે છે.

ગણગંડની સંપ્રાપ્તિ:—ગોચી, ગળું અને હડપચી, એની સંધિના ઠેકાણે થયેલ જેની પ્રવિષ્ટ સોળે થવા લાગે છે, અને તે સોળે નાનો અથવા મોટો હોય છે તેને ગણગંડ કહે છે. તે ગણગંડ વાયુ, અને કદ ગળાને ઠેકાણે દુષ્ટ થવાથી થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) હિરાકસી, કપાસના દૂધમાં ધસી લેપ કરવો. (૨) વજનાગ લીમડાના રસમાં ધસી લેપ કરવો. (૩) કડવી પાકેલી તુંગડીમાં પાણી નાંખી રાખી પછી તે પાણી પ્રાશન કરવું. (૪) ચિત્રક, બિલામો, હીરાકસી અને ધોરનાં મૂળીઆં કપાસના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કંચનારના ઝાડની છાલનો કાઠો કરી તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. (૬) વાયવર્ણની છાલનો કાઠો કરી તેમાં મધ નાંખી આપવો. (૭) એરંડમળ અને ખાખરાનાં મૂળીઆં, ગોખાના ધોવરામળમાં ધસી લેપ કરવો. એનાથી ગણગંડ પથ્થુ દૂર થાય છે. (૮) કડવી તુંગડીનો રસ તથા સરસિયું એકત્ર કરી દેવતાપર કદંબી રસ ખળી જાય એટલે તે તેલ લઈ ચોપડવું. (૯) ઉંઢાળીનાં મૂળીઆ અને હળદર ગાયના દૂધમાં ધસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની છાલ અને ઇંદ્રવરણનાં મૂળીઆંની છાલ સમભાગ એકત્ર ફટી તે બૂટી હોઠામાં પીવી. (૧૧) કપાસનું દૂધ, સિંધવ, સમુદ્રજળ અને ખાખરાનાં બિયાં, એ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૧૨) મૂળાનાં બિયા, સરસવ, સરગવાનાં બિયાં, યલુનાં બિયાં, સાત્ર અને જવસ, એ ખાટી છાલમાં વાટી ચોપડવાં; એટલે ગંડમાલા અને ગણગંડનો નાશ થાય છે. (૧૩) ભોંયચપાનાં મૂળીઆં, કાચધાનાં બિયાં અને વજનાગ, કંડા પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. આ લેપથી જેંચ લાગે છે. એથી કરી ગંડમાલા, ગણગંડ કિંવા કાઠ પથ્થુ ગાંઠ તુરત બેસે છે. કુટેલી ગાંઠો બરાબ્ર આવવા માટે મલમની પટીએ લગાવવી. (૧૪) ચંદન, હરીતકી, લાખ, થોડાવજ અને કુટીનું તેલ સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું, એટલે અપચીનો નાશ થાય છે. (૧૫) ગરમાળાનાં મૂળીઆં ગોખાના ધોવરામળમાં વાટી મુંધવાં તથા તેનો લેપ પથ્થુ કરવો. (૧૬) કુખિત્પ અને મરીનો કાઠો આપવો.

ગણગંડ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરતાલ ગોખરામાં ધસી લેપ કરવો. (૨) સુતો, ગોળ, અને ઘેરાસાં એકત્ર કરી લેપ કરવો, એથી કરી ગાલની સ્ત્રજ પથ્થુ દૂર થાય છે. (૩) ધંતુરાનાં પાન વાટી તેમાં સુતો મેળવી તે ઉપર ગાંધવો.

પદ્ધતિ:—જુની રાત્રી કાંચર, જવ, મગ, પંડોળાં, સરખેલો, કારેલી, શેલકી, રસ, તીખા, અને અમિટીપક પદાર્થો. અપદ્ધતિ:—દૂધ અને શેલકીથી જે પદાર્થ થાય છે તે: મિથુન, ખારી, મધુર, નડ અને કાકારક અન્ન.

૨૨—ગુલ્મ રોગ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—મિથ્યા આહાર તથા ત્રિકાર, એથી વાતાદિક દોષ ક્રુપિત થઈ પેટમાં ગ્રંથિરૂપ પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંઠો ગોટલા જેવી હોઈ, ચલ અથવા અચલ અને ગોળ હોય છે, અને કદિ મોટી અને કદિ નાની હોય છે. આ રોગને ગુલ્મ કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—ધણા ઝોડકાર, મલમલતા, અન્ન ઉપર અરચિ, આંતરડાં કડકડ વાગે તથા દુઃખે છે, પેટ ચડે છે અને અગ્નિમાંઘ, એ ગુલ્મ રોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.

ઉપચાર:—(૧) પીંપર અને જવખારનું ચૂર્ણ આફતા રસ અને મધમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ અને શ્વાસકાસ દૂર થાય છે. (૨) ચિરણ, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ, અન્નમોદ, એરંડમૂળ, જવખાર, ખાળહરડે, સેકેલી હોંગ અને વાવડોંગ, એ દશ ઔષધો સમભાગ લેવાં અને નસોતર ૩ ભાગ, બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ગુલ્મ, શળ, પેટનું ચડવું અને ઉદરના સર્વે રોગો દૂર થાય છે. (૩) હોંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૪) જાસુંદીનાં પાનનો રસ દરેક વખતે નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૫) આદીરાજના પાનના રસમાં મરીની ભૂફી અને તલનું તેલ ૭ ટીપાં નાંખી ૩ દિવસ આપવું. (૬) સરગવાના પાનનો રસ પા શેર, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો. આ ત્રણે ઉપચારોથી વાતગુલ્મ દૂર થાય છે. (૭) રિંગણી મૂળીઆં સહિત સુકવવી. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી રમ પાણીમાં રોજ ૧૦ માસા સુધી દિવસમાં બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવું; એટલે પેટમાં ઇષ્ટ પથુ આજરની ગાંઠ હશે તો તે દૂર થશે. (૮) કાચકું શેકી તેનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવાથી પ્રસૂતિને ઉત્પન્ન થએલો વાયુનો ગોળો શમે છે. (૯) દશમૂળના કાઢામાં જવખાર અને સિંધવ નાંખી આપવો. એટલે ગુલ્મ, શળ, હ્રોગ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૧૦) ઉન્હાળીનો ક્ષાર અને હરીતકી ચૂર્ણ એ બન્ને ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમાં આપવું.

રક્તગુલ્મનાં લક્ષણ:—જો નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપકવ ગર્ભપાત થવાથી કિંવા સ્તનકાળે અપથ્ય પદાર્થ સેવવાથી, વાયુ તેના ગર્ભાશયને ઠેકાણે લોહીને જમાવી શળ અને દાહ એણે કરી યુક્ત એવા ગુલ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગુલ્મ ધણા દિવસ પિંડીભૂત હોવા છતાં અવયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવાં દુખણાં કરે છે; શળયુક્ત હોય છે; ગર્ભનાં લક્ષણો, જેમકે આર્તવ પ્રતિબંધ, સ્તનની ડોટડી ઉપર કાળો વર્ણ, ઇત્યાદિથી યુક્ત હોય છે. એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી.

રક્તગુલ્મ ઉપર:—(૧) દંતીમૂળ, હોંગ, જવખાર, કડવી તુંબકીનાં બિયાં, પીંપર અને ગોળને થુરીઆના દૂધમાં ધસી તોલા પ્રમાણે ગોળી કરી ભક્ષણ કરવી. એટલે રક્તગુલ્મનો નાશ થાય છે, અને ગએલો અડકાવ પથુ આવે છે. (૨) ખાખરાના ક્ષારવડે ઘૂત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશન કરવું. (૩) શતાવરી, કારંજની છાલ, દારૂહળદર, ભારંગમૂળ અને પીંપરનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું. (૪) વ્રજનો કાઢો, ગોળ અને ધી, એમાં સુંક, મરી, પીંપર અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો; એટલે રક્તગુલ્મ અને નષ્ટાર્તવનો નાશ થાય છે. (૫) ભારંગમૂળ, પીંપર, કારંજની છાલ, પીંપળીમૂળ અને દેવદારનું ચૂર્ણ, તલના કાઢા સાથે પાવું. (૬) મુડી અને વંશલોચનનું ચૂર્ણ, સાકર અને મધમાં મેળવી રક્તગુલ્મ ઉપર રેચ માટે આપવું. (૭) અરીઠાના પાણીમાં કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં ધસી આપવાં.

પથ્ય:—જૂતા ચોખા, દૂધ, કુલિત્થ, દાડમ, આમળાં, લીંચુ, છાશ, લસણ, કુમળો મૂળો, ચાકવત, સરગવો, હોંગ, ગરમ અન્ન. અપથ્ય:—અડદ, જવ, મધુરકળ, વેંગણ, કોણું, મૂળા, દિલ્લ ધાન્ય, જડ અન્ન અને તેલવાળા પદાર્થ.

૨૩—ગ્રંથિરોગ અને અર્બુદ રોગ.

ગ્રંથિરોગની સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ રોગ, માંસ અને લોહી દુષ્ટ થઈ મેદ અને શિરાઓને દૂષિત કરી, ગોળ, હ્રોગ અને ગાંઠ જેવો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને ગ્રંથિ કહે છે.

અર્બુદ રોગની સંપ્રાપ્તિ:—ચરીરના ઠેકાણે વાતાદ દોષ કુપિત થઈ, લોહી અને માંસને દૂષિત કરી, ગોળ, રિપર, મંદબીડા મુખ, મોઠા, મગ મએથો, લાંબા કાળે વધનારો અને પાકનાર, એવો માંસરોગ ગોળા થઈ જાય છે; તેને અર્બુદ કહે છે.

અધિરોગ અને અર્બુદ રોગ ઉપચાર:—(૧) યજ્ઞ (ગુમ્ફા) ઉપર જે ઉપચાર કરેલા છે તે ચોખ્ખા. (૨) સાંજનાર, હાદર અથવા મૂળાનો ખાર અને અર્બુદને પાણીમાં વાડી લેવો. (૩) હાદર, લોખ, પતંગ અથવા રક્તચંદન, ઘેરોલા, ગોળ અને મનથીગરો મધમાં વાડી લેવો કરવો. (૪) કોષ અને તમાચપત્ર, વડના દૂધમાં વાડી લેવો અને ઉપર વડના પાન બાંધવાં; એટલે સાત દિવસમાં અર્બુદનો નાશ થાય છે. (૫) સરખાનાં નિયાં, મૂળાનાં નિયાં, સરસવ, ટુંગરી અને ઉદજવને ભેસની છાશમાં વાડી લેવો કરવો.

પથ્યા પથ્ય:—ગુલ્મ રોગ પ્રમાણે.

૨૪-જવર-તાવ.

કારણ:—નિધા આકાર તથા નિદા વિકારથી કુટ થએલા તાતાદિ દોષ, આભાષપતો આશ્પ કરી, કોષામિતે બદાર કાઢી રક્ષણાત્મે મળી જવર (તાવ) ઉત્પન્ન કરે છે. એ જવરના અનેક ભેદ વર્ણવેલા.

જવરત્તું પૂર્વરૂપ:—બગાસાં, અંગુતું કુખતું, ચિત્તનું અવ્યવસ્થિતપણું, નેત્રોતો દાઢ, જડતા, અશ્મિ, ચરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં રહેવાં, આંખો આગળ અધારાં, હસ્તપાદ કંડા, ચિત્તને આનંદ ન હોવો; ચીત, વાયુ તથા ગરમી, એ વિપ્રરોમાં વારંવાર ધ્રુજા તથા વારંવાર દોષ, અન્ન ન પચતું; બળ, ચરીર અને કાંતિની દાનિ, તથા વાયુનું પ્રાધાન્ય હોવાથી આંખોમાં ધણે દાઢ થાય છે. કર્નું પ્રાગલ્ભ્ય હોય તો અજ ઉપર આશિ હોય છે. દિરોળોતો કોષ હોય તો બન્ને લક્ષણો થાય છે. ત્રિદોષીનો કોષ ધવાથી સર્વ લક્ષણો થાય છે.

વાતજવરલક્ષણ:—ચરીરને કંપ; કંઠ, હોઠ શુષ્ક થવા; મલાવરોધ, ઊંઘા ન આવવી; માથું, પેટ, કમર, આંખો અને અંગ કુખવાં; ઉષ ન આવવી, તાવ કોષ વખત ધણે અને કોષ વખત થોડો થવો, અશ્મિ, બગાસાં આવવાં, પેટ ચડતું, અજીર્ણ. ભ્રમ, મોઢ, અને ચળ થતું; ચરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં થવાં, આંખો ઉપર આગસ, ખાલી, ઉધરસ, કાંત કડકડવા, વગેરે લક્ષણો થાય છે. પિત્તજવરનાં લક્ષણ:—ચરીર પીતલવર્ણ, સર્વ ચરીરનો દાઢ, તથા, મૂર્છા, અલ્પ નિદ્રા, મ્હો કંડું, એકાદારી, ચક્રી, બડબડતું, અનિસાર, જવરનો વેગ તીવ્ર; કંઠ, હોઠ, મુખ, અને નાક ઉપર ફાંના; ફર કપાં જેવું થતું, કંડા પડાયો ઉપર ધ્રુજા, મળ, મૂત્ર, નેત્ર, તથા ત્વચા, એ પીતલવર્ણ, એ લક્ષણો પિત્તજવરમાં થાય છે. કફજવરનાં લક્ષણ:—ચરીર જડપણું, ખાલી ઉગ્રા, મ્હોં મીઠું, સજેકમ, અશ્મિ, ઉધરસ, આગસ, તમિ, અંગ કંડું; મગ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુષ્ક વર્ણ; સ્વેરભંગ, ઉચકી, ચાક નડ, નાકમાંથી પાણી વહેતું, માથું કુખવું, ઉષ ધણી આવવી, ચરીરપર રોમાંચ, ધાપ, ડોહીપર દુઃખ અને એકેરાપર શીકાસ, એ લક્ષણો થાય છે. વાતપિત્તજવરનાં લક્ષણ:—તરસ, મૂર્છા, ભ્રમ, દાઢ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકથળે, અગ્નિ અને મુખનો રોષ; રોમાંચ, અશ્મિ, અકસ્માત અધારામાં પડવાજેવું ભામવું, સાધારે ઠેકાણે વેદના તથા બગાસાં એ લક્ષણો થાય છે. વાતકફજવરનાં લક્ષણ:—ચરીર બીને કષ્ટે ત્રિદોષજ જેવું ભાસતું; સાંધામાં કુટ, ઉષ ધણી આવવી, ચરીર જડ, માથાપર ભાર, સજેકમ, ઉધરસ, ટિચિત્ત પરસેવો આવવો, ચરીરનો દાઢ અને જવરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે. કફપિત્તજવરનાં લક્ષણ:—મ્હોં કંડું ને બીકણું, ઉષ, મોઢ, ઉધરસ, અશ્મિ, તરસ, વારંવાર દાઢ થવો અને વારંવાર કંડી આવવી, એ લક્ષણો થાય છે. વિષમજવર (ટાડીઓ તાવ) નાં કારણ અને લક્ષણ:—તાવે તરતજ 'હોરો' માણસને અપથ્ય સેવન થવાથી, તેનો દોષ પુનઃ થોડો કુપિત થઈ, રક્તક્રતાદિ ધાતુ માંની કોષવજ ધાતુ સામે જઈ વિપ્રમજવર ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા પહેલાંથી પણ વિષમજવર થાય છે. એમાં તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી. કોષ વખત કંડી સાથે મોટા વેગથી આવે છે, કોષ વખત ચરીરને દાઢ થઈ મોટા વેગથી આવે છે. એ લક્ષણો થાય છે. વિષમજવરનાં નામ અને સંખ્યા:—સંતત, સતત,

અન્યેષુ, તૃતીયક, (દ્વાદશિક) તથા (ચાતુર્થિક) ચોથીઓ, એવા પાંચ પ્રકારના વિપમજ્વર છે. મધુર જ્વરનાં લક્ષણા:—જ્વર, દાહ, મોહ, બ્રમ, અતિસાર, ઉલટી, તપા, નિદ્રાનાશ, મ્હોંપર લાલી, તોળવું અને જીભમાં શોષ, ટાલ ઉપર ઘોળી રેપાઓ. જેવાં પળીઆં આવનાં, આંખો ઉપર ઉધ, દાંત અને હોઠ સ્થામવર્ણ અને તાવ આવ્યાથી સાત દિવસ પછી તે પળીઆં આવવા માંડી ૨૧ દિવસ પર્યંતમાં પળીઆં પુરો થાય છે. મધુરોના કૃષ્ણ મધુરો કરીને એક ભેદ છે, તેમાં રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મ્હોં અને નાક એ સર્વ કૃષ્ણવર્ણ થાય છે. આગંતુકજ્વર:—શસ્ત્ર, માટીનું ઢેપું, સુકડી, લાકડી ઇત્યાદિકે કરી મારવાથી કિંવા સ્થેનાદિ યોગ કરવાથી અથવા ઉલટ સુલટ મંત્રાએ લોખંડની સ્ત્રુચીઓ સરસવાદિકેના હોમ કરવાથી, કિંવા ક્રામાદિક અને ભૂતાદિકેના ઉપદ્રવ થવાથી, એકાદી ઉચ્ચ ઔષધીના વાસથી; અથવા બ્રહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરુષ, એમના શાપથી આગંતુક જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે; તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જણાવે. વિષ જન્ય આગંતુક જ્વર:—સ્થાવર, જંગમ વિષ લક્ષણ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમાં મ્હોં સ્થામવર્ણ થાય છે; તથા થેન, અતિસાર, અન્તરોષ, તરસ, સોયા વાગ્યા પ્રમાણે પીડા તથા મૂર્ચ્છા, એ લક્ષણો થાય છે. કામજ્વર:—કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરૂષને અથવા પુરૂષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી કરી ચિત્તભ્રંશ, ઉધ, આળસ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમાં પીડા, એ લક્ષણો થાય છે, અને તે પુરૂષનું અથવા સ્ત્રીનું શરીર સુકાતું જાય છે. ભય, શોક તથા કોપથી થએલો તાવ:—ભયથી ઉત્પન્ન થએલા તાવમાં બડબડ ધણી હોય છે. શોકથી થએલા તાવમાં પણ બડબડ હોય છે. કોપથી થએલા તાવમાં કંપારો છૂટે છે. ભૂતાભિષંગ જ્વર (ભૂતાવેશ જ્વર):—ભૂતબાધાએ જ્વર આવે સારે ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થાય છે. હસવું, રડવું તથા કાંપવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. દુર્નિસર્જનિત જ્વર:—પ્રવાસમાં અનેક ઠેકાણાનાં પાણી પીવામાં આવે છે; તે પ્રકૃતને સમાન નહિ હોવાથી, તેથી જે જ્વર આવે છે તે. સસે ધાતુગત જ્વરોનાં નામ:—રસગત, રક્તગત, માંસગત, મેદાગત, ઋશિગત, મજ્જાગત અને શુક્રગત જ્વર. રસગતજ્વર:—બડપણું, હૃદયરય દોષ ઊલટીથી પડશે એવું જણાવું, ગ્લાનિ, ઉલટી, અન્તરોષ તથા દૈન્ય એટલે મનને ખેદ, વગેરે લક્ષણો થાય છે. રક્તગત જ્વર:—રક્તના એકકાર, દાહ, મોહ, ઉલટી, ભય, બડબડ, શરીરપર ગાંઠ, કિંવા ફેલલા અને તૃષા; એ લક્ષણો થાય છે. માંસગત જ્વર:—પેટનું સુકાવું, તરસ, મળમૂલનો વિસર્ગ થવો, તલખી, અંતર્દાહ, હાથ પગ તૂટવા અને ગ્લાનિ, એ લક્ષણો થાય છે. મેદાગત જ્વર:—અત્યંત પરસેવો થવો; તરસ, મૂર્ચ્છા, બડબડ, ઊલટી, શરીરે દુર્ગંધ, અન્ન ઉપર અરૂચિ, ગ્લાનિ અને વેદના સહન ન થવી, એ લક્ષણો થાય છે. ઋશિગત જ્વર:—હાડકાં તૂટ્યાં જેવાં જણાવાં, સુંધારો, શ્વાસ, રેચ, ઉલટી, હાથ પગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે. મજ્જાગત જ્વર:—અંધારામાં રેપાઓ પ્રમાણે ભાસવું, ઉચ્ચંચી, ઉધરસ, ઠંડી આવવી, ઉલટી, અંતર્દાહ, મહાશ્વાસ અને મર્મચ્છેદ (હૃદયભેદ), એ લક્ષણો થાય છે. શુક્રગત જ્વર:—રસાદિ ધાતુગત જ્વરો પૈકી શુક્રસ્થાને જ્વર જવાથી રોગી મરણ પામે છે. એ જ્વરમાં શિશ્નને તોટપણું હોય છે, શુક્રનો સ્ત્રાવ વિશેષ થાય છે. અને ખીજ રક્તાદિ પદાર્થોના પણ થોડો થોડો સ્ત્રાવ થાય છે. પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જ્વર:—વર્ષા ઋતુ, શરતઋતુ અને વસંતઋતુ, એમાં વાતાદિકાએ ક્રમે ઝી જે જ્વર આવે છે તે પ્રાકૃત જ્વર એટલે વર્ષાકાળે વાતજ્વર, શરતકાળે પિત્તજ્વર, અને વસંતકાળે કફજ્વર; એ સિવાય જે ખીજા જ્વર થાય છે તે વૈકૃત જ્વર. જેમ કે વર્ષાકાળે પૈત્તિક, શરતકાળે શ્લેષ્મિક અને વસંતકાળે વાતિક, આ વૈકૃત જ્વર દુઃસાધ્ય છે. જ્વરમાં ઋતુ અને દોષ એ તુલ્ય હોય છે. પ્રમેહમાં દૂધો તુલ્ય હોય તથા રક્ત ગુલ્મ જૂતા હોય, એ સુખસાધ્યનાં લક્ષણ છે. જીર્ણ જ્વરનાં કારણ અને લક્ષણ:—પૂર્વે મોટા તાવ આવવાથી તે તાવના ત્રણ અંશ ઔષધીઓથી ગએલા અને એક અંશ તેમજ શરીરમાં રહેલો તે આગળ હાડમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી, તેનું પરિણામ પાંડું અને ક્ષય, એ થાય છે. એ જીર્ણ જ્વરમાં ઉત્તરોત્તર મંદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે, અન્ન પચન થતું નથી, પાણ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે, મલશુદ્ધિ સાફ થતી નથી, હાડકાંમાં ધગારો રહે છે, અને મુખમાં પાણી છૂટે છે, એ લક્ષણો થાય છે. અજીર્ણ જ્વર:—પૂર્વ દિવસે ચણા, પુરા

પદાર્થ, વાલ, વાવડા, સિંગધ ધાન્ય, શાક, ફળ, કંદ, એના અતિ ભક્ષણથી અને બોજન કરવા છ લાગદુંજ અતિ બોજન કરવાથી, જડ અન્ન ખાવાથી, તથા અતિ મલપાન કરવાથી અશુભ જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાવમાં ઝોડકાર, ઉચ્છી, બ્રમ, મરતકમાં પીડા, કટી, ખરડા, મુદા, તથા : ફુખે છે. અને અન્ન ઉપર અરુચિ, રોષ, મોહ તથા ઉચ્છી, એ લક્ષણો થાય છે. ઉલ્ટેડો તાવ:—ત જતો રક્ષા પછી અપચ્ચથી પુનઃજ્વર આવી ત્રાસ આપવા લાગે છે તે. જ્વરના દશ ઉપદ્રવ થા છે તે:—શ્વાસ, મૂર્છા, અરુચિ, તૃષ્ણા, વાંતિ, અતિસાર, મગ્ગલતા, ઉચ્છી, ઉધરસ, શરીરને દાઢ કં

જ્વરના ઉપદ્રવ છે. ચિકિત્સા કરવા માટે આમ પચ્ચમાન, તથા નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:— લાળનો આવ, ઉચ્છી થાય એવું જણાવું, અરુચિ, ઉવ, આગસ અન્ન પાચન ન થવું, મ્હો બેચન, શરી જડપણું, શૂખ ન લાગવી, વારંવાર પેસાગ થવો, શરીર તાટ જેવું પછ જવું, શરીરમાં તાવ પુષ્પ હોવો; એ અપચ્ચ જ્વરનાં લક્ષણો જણાવ્યાં. એ તાવ ઉપર ઔષધ આપવું નહિ. અપચ્ચ દોષને ઔષધ આપવાથી તાવ વધે છે; શોધન કિંવા સખન ઔષધ આપવું તો વિષમ જ્વર ઉપર આપવું. પચ્ચજ્વર કિંવા નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:—શૂખ લાગવી, શરીર ફૂલ થવું, અંગ હલકું થવું, મંદ જ્વર, અધો વાયુની પ્રવૃત્તિ થવી, અને મનને ઉત્સાહ જણાવો, એ નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો છે. સાધ્ય જ્વર:—બળવાન પુરુષને દોષ અલ્પ હોય ને શ્વાસદિ ઉપદ્રવ રહિત જ્વર આવે છે તે સાધ્ય જણાવો. અસાધ્ય જ્વર:—જે જ્વર મહાંજ પ્રમગ કારણોએ યએલો અને જેમાં લક્ષણો મ્હો હોય છે, તે જ્વર પ્રાણીત કરનારો થાય છે; તથા જે જ્વર ઉત્પન્ન થતાંજ એકાદી અમુરારી ઈદ્રિયની શક્તિ નષ્ટ (એટલે આધિજ્ઞા બહેરો.) કરે છે, તે અસાધ્ય જણાવો. ક્ષીણ અને સોજ આવેલા પુરુષને જ્વર અસાધ્ય છે; તથા જે બળવાન અને જેના ચોરે વાળોમાં બંગ પડે છે, તે પણ અસાધ્ય જણાવો. અતર્કક, તરસ, એ દોષોએ અત્યંત તાટ જેવું દેખાવું, શ્વાસ, ઉધરસની ઉત્પત્તિ એ લક્ષણોએ ગંભીર જ્વર જણાવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ યએલો છે તે; જેનો તાવ ધણા દિવ સતો છે તે; તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રક્ષ પુરુષને ગંભીર જ્વર મૃત્યુકંદ હોય છે. જે જ્વરમાં પેસાચ્ચ થઇ મોહ પામે છે, તથા જે સર્વદા પાદરણાપર પડી રહે છે એટલે જેનાથી ઉઠાઈ નથી. બકારથી ટાઢ વાય અને અંદરથી દાઢ વાય. એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે. જેના શરીરપર રોમાંચ ઉભો રહે છે, આંખો લાલ થાય છે, હૃદયમાં એકાદી ગાંઠ થયા જેવી પીડા થાય અને કેવળ મ્હોંથીજ શ્વાસ કહારે છે, એવા પુરુષને તાવ મારે છે. ઉચ્છી, શ્વાસ, તૃષ્ણા, એવી વ્યાધિત યએલો, મોહ પામેલો, આંખો અઢી તઢી ફેરવનારો, નિરંતર શ્વાસે પીડાનારો, એવા માણસને જ્વર મારે છે. ઈદ્રિયોની શક્તિ નાશ થયેલો કિંવા શરીરમાંતિ નિસ્તેજ યએલો તથા ઈદ્રિયો નષ્ટ યએલો, મ્હો અને અનદ્રિયથી મણાજ પીડાએલો, તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત યએલો, એવા તાવવાળા પુરુષને વેગેજ છોડવો. જે સ્વપ્નોમાં પ્રેતો સાથે મલ પીએ છે, કિંવા જેને કૃતરા બેચી લે છે, તેને ભયંકર તાવ આવી મારે છે. જેને પૂર્વે પણ મોટા જ્વર આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે, તથા બલમાંથી નષ્ટ થાય છે તે પ્રેત સમાન જણાવો. જેને અપરાપ્તો જ્વર આવી કદ તથા ઉધરસ ઘણી હોય છે, અને મલ તથા માંસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જણાવો. અકરમાત જ્વરનો દાઢ, તૃષ્ણા, મૂર્છા તથા બલશૂન, સાંધા ડીલા પડવા, એ લક્ષણો આસનમરણનાં થાય. મજરકે જેના મ્હોંપરથી મણો પરસેવો નીકળે છે, અને જ્વરે વ્યાપ્ત હોય છે, તેનું જયવું આગેજ થાય છે. જેના કપાળપર ઠંડા માર જેવો પરસેવો આવે છે, ટાઢ ઘણી લાગે છે, શરીર બિનજુ રહે છે, તથા મજા પરનો પરસેવો ઉરઠયાનપર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જવડી જાય છે. જેને બિભાવ એવો પરસેવો ચારે તરફ સર્વત્ર આવે છે, તથા શરીર ઠંડુ થાય છે, ત્યારે તત્કષણ તે રોગીનું મરણ થશે એમ જણવું. જ્વરમુક્તિનું પૂર્વરૂપ:—દાઢ, પરસેવો, દમ, તરસ, બ્રમ, કંપારો, મગ પાતળો થવો, બેચકિ, ચુષ, શરીરે અત્યંત દુર્ગંધ, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે, એ ઉપર કોઇ એવી દંઠા કરશે કે દોષશૂન્ય થયા સિવાય વ્યાધિ કેમ જશે? તથા દોષશૂન્ય થયો તો એવા દાદાદિ લક્ષણો કેમ કરશે? તે ઉપર એવું સમાધાન છે કે કોઇ એકનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે ક્ષીણ હોતાં પણ વિનાશાયે

આપણી શક્તિ દેખાડવી. ઉદાહરણ—દીવામાંનું તેલ બળી જવા લાગે એટલે તેની ભેત પહેલા કરતાં ચાર પાંચ વખત મોટી થઇ પછી તે ઝોલવાય છે. આ વાત સર્વના જોવામાં છેજ. અથવા દોષોએ પીડેલો પાતુનો દોષ ગયા પછી ક્ષોભ થઇ દાહાદિક લક્ષણો થાય છે એમ જણવું. જ્વરમુક્તિ લક્ષણો:—પર-સેવો આવવો, શરીરને હલકાપણું, ગરદને ખંજવાળ, સુખપાક એટલે મઠો આવવું; છિ કો આવવી, તથા અન્ન ઉપર વાંચ્છના થવી, એ લક્ષણો યયાં એટલે તાવ જવા માંડયો એમ સમજવું. તાવ આવતાંજ પ્રથમ શું કરવું?—તાવવાળાએ પહેલાં લાંધણ કરવી, અને ભૂખ લાગે ત્યારેજ અન્ન ખાવું, પરંતુ વાતજવરી, ક્ષયી, ક્ષુધિત, ગર્ભિણી, દુર્બળ, બાળકો, તૃપિત, ઉચ્છવાસી એવા માણસોએ લાંધણ કરવી નહિ. મગ, મસૂર, ચણા, કુલિત્ય, મઠ એ પાંચ ધાન્યોનો યુષ કિંવા મંડ (કઢણ) કરી આપવો. અથવા ચોખાનું કિંવા ધઉતું થુલું (કંસાર) આપવું. તાવપર પાચન:—સુંક, દેવંદાર, ધાણા, રીંગણી તથા ડોરલી, એ પાંચ ઔષધોનો કાઢો કરી જ્વર આવ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ આપવો; એટલે આમજ્વરનું પાચન (અપકવ જ્વર હોય તે પકવ થવો.) થાય છે.

વાતજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, સુંક અને પીપળીમૂળનો કાઢો નિકાઢો તૈયાર કરી તેમાં મધ નાંખી તાવના સાતમા દિવસથી ત્રણ દિવસ, સવાર સાંજ આપતા જવું; એટલે જ્વરનું પચન થાય છે. (૨) ધમાસો, સુંક, નાગરમોચ અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું, કિંવા કાવળીનાં મૂળીઆં હાથે બાંધવાં. પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાયકળ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, કુટકી તથા નાગરમોચનો કાઢો દશ દિવસ પછી, જ્વર-પાચનાર્થ ત્રણ દિવસ આપવો. (૨) પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, ધાણા તથા સુંકનો અથવા એકલા પિત્તપાપડોનો કાઢો આપવો. (૩) ઉંચરનાં મૂળીઆંનું સ્નેહું પાણી સાકર નાંખી આપવું. કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) નાગરમોચ, સુંક, ધમાસો તથા અરડુસાનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો.

આ કાઢો તાવ, શ્વાસ, ઉધરસ, તથા શળનો નાશ કરે છે. (૨) નાગરમોચ, ધમાસો, સુંક, ભારંગમૂળ અને અરડુસાનાં પાનનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ (સુંક, મરી, પીપર)નું ચૂર્ણ, આડુનો રસ અને મધ આપવું. તે ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી, અરિચ, શૈલ, વાયુ અને કફજ્વરનો નાશ કરે છે. વાતપિત્ત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—

(૧) ગળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોચ, કરીઆતું તથા સુંકનો કાઢો આપવો. (૨) મનુકા, કરીઆતું, ગળો, અરડુસો તથા ષટકચોરાનો કાઢો આપવો. વાતકફ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી, સુંક, ગળો અને એરંડમૂળનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, અંજભો અને ગળોનો કાઢો પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવાથી કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શળ, સળેકમ, તથા ઉધરસનો નાશ થાય છે. પરસેવો અતિશય આવતો હોય તો કુલિત્ય શેકી, તેનો લોટ શરીરે લગાડવો; એટલે પરસેવો બંધ થાય છે. કફપિત્ત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી, ગળો, સુંક, કરીઆતું, પુષ્કરમૂળ અથવા કોંઈનો કાઢો આપવો. તે સર્વ જ્વરોને તત્કાળ દૂર કરે છે.

(૨) અરડુસાનાં પાનનો, ફૂલ સહિત રસ કાઢી, તેમાં સાકર અને મધ નાંખી આપવો; એટલે કફ, પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે. આ કાઢો સાકર નાંખી લેવાથી શ્વાસ અને કાંસ જાય છે.

વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ભુષ્ટરવડ, બાળકરડે, કાળીદ્રાક્ષ, અને જીરનાં કાઢો, વિષમ-જ્વરને પાચનાર્થે આપવો. (૨) કુવેરના કાંદા ૧૦ માસા સુધી લઇ, તે કોકરવરણા પાણીમાં આપવા એટલે ઉલટી થઇ કફાશયનું શોષન થાય છે, અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. (૩) નિંબાદિ ચૂર્ણ:—કડવા લીમડાનાં પાન ૪ તોલા; સુંક, મરી અને પીપર ૧૨ તોલા, જવખાર તથા સાજખાર એ આઠ તોલા, અને અંજભો ૨૦ તોલા એનું ચૂર્ણ કરવું. તે એકાહક, દ્વ્યાહક, ત્ર્યાહક, ચાતુર્થિક અને સંતતજ્વરવાળાને આપવો. (૪) અગથીઆનાં પાનનો રસ કાઢી નાકમાં નાખવો; એટલે ચાતુર્થિકજ્વર અને આદાંશિશી દૂર થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીનાં મૂળીઆં રોગીના હાથે અથવા ગળે બાંધવાં. (૬) ઘોળાં કરેલુંનાં મૂળીઆં રવિવારે કાને બાંધવાં. (૭) ઘોળા મંદાર, ઘોળા ગોકર્ણી અને સહદેવીનાં મૂળીઆંનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ઘોળા ચંપાની કળીઓ ડોઝા સુકાં નાંખી, ત્રણ બીડીઓ કરી તાવ આવતા પહેલાં એક એક ધડીના અવકાશે પાન ખાવું. (૯) જૂના ટાટની રાખ મધમાં અગર ધીમાં આપવી. (૧૦) ચીકણમૂળ અને સુંકનો કાઢો આપવો. (૧૧) બાળકરડે અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ ગોળમાં

આપવું. (૧૨) પડોથ, ઉદ્ધવ, દેવદાર, ત્રિશૂળાં, નાગરમોથ, મનુકા, જેડીમથ, ગંગા અને અરકુસાનો કાં
મથ નાખી આપવો; એટલે નવજન્મસાધક સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. મધુરો જ્વર ઉપર ઉપચાર:-
(૧) નાગરમોથ, પિત્ત પાપડો, જેડીમથ તથા કાળીદાસનો કાંદો મથ નાંખી આપવો. (૨) વડનાં પા
પાન અને બાજરીનાં ઘોટનો કાંદો કરી આપવો. (૩) કુટિનો, રાનગુગલી અને કાળી દુગ્ધસીનો અં:
રસ કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે ત્રણ કિંવા સાત દિવસ આપવો. (૪) ગરદન અને ગળા ઉપ
કેાલ્યા આવે છે, તેના પ્રતીકારાર્થે મોતીનો દાર ગળામાં નાંખવો. આ ઉપચાર અર્થેએ અડાં કો
પરંતુ મોતીને બદલે છીપો જુથ મગવાની હમણાં મારામાર છે; એટલી પડીઓએ આપણા હિં
સ્તાનમાંની સંપત્તિ લૂંટી અને ઘોઈ લીધી!! (૫) અજનોદનું ચૂર્ણ કરી મથમાં આપવું. (૬) અરકુસો,
દ્રાક્ષ અને હરીતકીનો કાંદો મથ અને સાકર નાંખી આપવાથી રક્તપિત જ્વર, દમ, ઉધરસ, અ
મંથરજ્વરને દમાવે છે. (૭) જંગલી શેલડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમોથ, કપુરી મધુરી, રાનગુગલી,
પિત્તપાપડો, અને સુંકનો કાંદો આપવો. શુદ્ધ જ્વર ઉપર ઉપચાર:- (૧) કુટી, કરીઆત, નાગરમોથ,
પિત્તપાપડો અને ગંગાનો કાંદો સનત સેવન કરવાથી, અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે. (૨) કાપળ,
નાગરમોથ, કુટી, કચોરા, કાકડાચિંગી, પુષ્કરમૂળ, અમરકાણું ચૂર્ણ મથમાં અથવા આદુના રસમાં
આપવું. તે શુદ્ધજ્વર, ઉધરસ, દમ, અરિચિ, વાયુ, થળ, જોઠારી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩)
તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) મથમાં પીપર આપવી. એટલે મેદ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને
પ્લીહાનો નાશ થાય છે. (૫) સાકર, ઘી, સુંક, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ, એ સર્વે ઔષધો ગાયન
દૂધમાં નાંખી ઉકાળી આપવાં એથી સંપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે, અને સક્રિય આવે છે. (૬) ગળાનું સત્વ
થી સાકર સાથે કિંવા મથ સાકર સાથે આપવું. (૭) છાશનું ચૂર્ણ, ભૂતા-ગોળમાં આપવું. (૮)
શુદ્ધ જ્વર ઉપર દુધપાન એ અમૃત સમાન છે, ગાયના દૂધમાં પીપરો ૪-૭ નાંખી, તે દૂધ ગરમ
કરી ૨૧ દિવસ આપવું. (૯) એકથીદાણા, બીધાં, યુનનેવા (વસુ), દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ
શેષ રહે ત્યાં સુધી કઠવી પ્રાશન કરવું એટલે તે સર્વ જ્વરનો પરિકાર કરે છે. (૧૦) દુગ્ધસીનો રસ
મરીની ભૂખી અને મથ નાંખી આપવો. (૧૧) દ્રાક્ષ, ગંગા અને સુંકના કાંદામાં પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું.
એટલે શ્વાસ, થળ, કાસ, અગ્નિમાંધ, શુદ્ધજ્વર અને તપાનો નાશ થાય છે. ભૂતાવેશ જ્વર ઉપર
ઉપચાર:- (૧) દુગ્ધસીનાં આઠ પાન લઈ તેના રસમાં થોડી ત્રિકકુની ભૂખી નાંખી તે રસ નાકમાં સૂંધાકરો.
(૨) ગંધક અને આવળકાંટીનું ચૂર્ણ ધીમાં આપવું. વિષજન્ય આંગતુક જ્વર ઉપર ઉપચાર:-
પિત્તચામક અને વિષ ઉપરના ઉપચાર કરવા. કામજ્વર ઉપર ઉપચાર:- સુરવરૂપ, યુગારિત, સુગંધચિત
રસિક, કામવડે રસરસેલી અને યુગારિક ભાષણ કરનારી એવી તણ્ણી ઓઝોનું આશિ ગન, સંભાષણ,
સ્પર્શાદિ કરવાથી, કામજ્વર શાંત થાય છે. નિર્ગળ રથળો, કમળો, સુગંધિ દૂધ ઉપરનો આવેલો વાક,
જલકીડા, સુંદર ખાગમાં ધરવું, સુરવરૂપ ઓઝોનો સમાગમ, એ ઉપચારોએ કામજ્વર ન્યૂં છે. કામજ્વરિત
પુરુષે ઓસંગ કરવો નહિ. દુર્જલજનિત જ્વર ઉપર ઉપચાર:- (૧) કડવાં પડોળાં, નાગરમોથ
ગંગા, અરકુસો, સુંક, ધાણા, કરીઆત અને કુટીનો કાંદો મથ નાંખી આપવો. (૨) સુંક અને જવખાર
અથવા હળદર અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૩) બાળહરડે, કડવા લીમડાનાં પાન, પીપર
સિંધવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. સ્તેષધાતુગત જ્વર ઉપર ઉપચાર:- ગળાનું સત્વ
આવળકાંટી, શર્ક, પીપર, ચિત્રકમૂળ, કવચાનિજ તથા હરીતકીનું ચૂર્ણ કરી મથમાં અથવા એક વર્ષન
ભૂતા ગોળમાં ગોળાઓ કરી તે ગાયના દૂધમાં આપવી. અશુદ્ધ જ્વર ઉપર ઉપચાર:- (૧) રાગણ
અને પિત્તપાપડાનો કાંદો આપવો. (૨) નાગરમોથ તથા સુંકનો કાંદો આપવો. (૩) કરીઆત, ગંગા
સુંક, સુરતા તથા પીપરનો કાંદો આપવો. (૪) અજનોદ, હરીતકી, કચોરા તથા સંચળનું ચૂર્ણ
અથવા (૫) આવળકાંટી, ચિત્રક, બાળહરડે, પીપર તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું
એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે અને મધાદિકનો બેદ થાય છે, રૂચિ આવે છે, કષ્ઠ દૂર થાય છે, અગ્નિ
પ્રદીપ્ત થઈ અન્ન પાચન થાય છે. ઉદરદેહા તાપ ઉપર ઉપચાર:- (૧) રાગી બલિષ્ઠ હોય તો લાલણ
કરવી. કુટી, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગંગાનો કાંદો આપવો. (૨) કુટી, પીપળીમૂળ, નાગરમોથ,

ખાળદરે અને ગરમાળાની શિર્ગોમાંના ગગળનો દાઢો આપવો. (૩) કુટકી, વાળો અને નાગરમોચનો દાઢો ૩ દિવસ આપવો. સર્વ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, પીંપળીમૂળ, પીંપર, હરીતકી, લવંગ, કડવા લીમડાની છાલ, શ્વેતચંદન, સુંક, કુટકી અને કરીઆતાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) આવળકંઠી, ચિત્રક, ખાળદરીતકી અને પીંપરનો દાઢો આપવો અથવા એ ચાર જલ્પસોમાં સિંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. (૩) સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું. (૪) પટોલ, સુંક અને કરીઆતાનો દાઢો મધ નાંખી આપવો. (૫) કરીઆત, સુંક અને ડીકમાલીનો દાઢો એકી વારે કરી રાખવો, અને રોજ સવારે, ત્રીજ પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે સાધારણ પ્રકારના સર્વ આંગતુક જ્વર અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. (૬) ગોરોચન, મરી, રાસ્ના, કોષ્ઠ અને પીંપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમોચ, સુંક, અને કુટકીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. એટલે તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. (૮) બારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, ચવક, તાલિસપત્ર, મરી અને પીંપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સુંક ૨૪ તોલા અને પીંપર, ચાતુર્જાત, વાળો અને સાકર ચાર ચાર તોલા; એ સર્વ ચૂર્ણો એકત્ર કરવાં. એ બારંગાદિ ચૂર્ણ આઠ પ્રકારના જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, સોજો, ઉદર, પેટનું ચડવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

પચ્ચ:—તાંદળજો, ચાકવત, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડો, પરવળ, વાયવરણા, ગળો, કાલશાક, માંક, પાયરી, ચુકો, વેંગણ, કંચુકશાક, તુરીયાં, પડોળાં, કટોલાં, એક વર્ષના જૂતા ચોખા. અપચ્ચ:—વિરૂદ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ, દુષ્ટાદક, દ્વાર, ખાટાં બાજીપાન, પાન, કાલીંગડું, કલ્પસ, નવું ધાન્ય, લોટનો પદાર્થ, અને પૌષ્ટિક પદાર્થ છોડવા. તેમજ મહેનત, સ્ત્રીસંગ, સ્નાન, કીડા ઇલાદિ જ્વરયુક્ત રોગીએ શક્તિ આવ્યા સિવાય કરવું નહિ.

સન્નિપાત જ્વર.

કારણ:—ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વિદાહી, તીખા, મધુર, અતિ રૂક્ષ અને જડ પદાર્થનું આકેષ્ણોજન, મધ, તડકો, શેક લેવો, કામ, ક્રોધ, માંસમદ્યજી, શીત પદાર્થનું સેવન, શોક, શ્રમ, ચિંતા, પિશાચપાષા, અતિ સ્ત્રીસંગ, એ કારણે ચેત્ર, વૈશાખ, આશ્વિન, કાર્તિક, શ્રાવણ, બાદ્રપદ, એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રાયઃ પ્રકોપ થાય છે. સન્નિપાત જ્વર એટલે ત્રિદોષ જ્વર; આ કેવળ મૃત્યુજ છે. સન્નિપાતને જે વેદ મટાડે છે, તેને મૃત્યુજન્ય એટલે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરજ સમજવો જોઈએ, તેના ઉપકારાર્થે સર્વસ્વ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ, કંઈ નિમિત્તે પ્રક્ષુબ્ધ થવાથી જ જ્વર આવે છે તે સન્નિપાત જ્વર. એ કષ્ટસાધ્ય છે. કારણ ત્રણેનો પ્રકોપ છે, એકના ઉપશમનાર્થે ઔષધ આપે તો ખીળ અધિક થાય છે.

સન્નિપાતજ્વરનું લક્ષણ:—ક્ષયમાં દાહ અને ક્ષયમાં શીત, હાડ, સંધિ અને મસ્તક, એ ઠેકાણે શ્વળ, આંખોમાં પાણી આવવું, અને તે ડાઘાયલું લાંબ, અને આંખ કાટલી હોય છે, કાનમાં શબ્દ થાય છે અને શ્વળ થાય છે. ગળામાં ડાંગરનું ફેતરું ભરાય રહે તેમ દુષ્ણે, ડોલાં, મોઢ, બડખડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરિચિ, શ્રમ અને જીભ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગના પાન જેવી ખરખરી, અત્યંત શરીર ગળવું, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઝોડકાર આવવા અને માથાનું ડાલવું. તરસ, ઉધ ન આવવી, ઉરમાં દુખવું, પરસેવો, મૂત્ર, ઘણીવારે થોડાં થાય છે. ગાત્રો અત્યંત કૃશ થતાં જાય છે, નિરંતર ગળુ ધુરધુર વાગે છે, મધમાખ આવવા સરખી ગંધ આવે છે, કાળાં અને રાતાં ચક્રદંડાં ઉડે છે, અને વાચા તોતડી થાય છે. કાન, નાક અને મોં, એ ઠેકાણે ફેલવા થાય છે, અને પેટ જડ થાય છે, વાત, પિત્ત અને કફનો પાક કાળેકરી થાય છે. એ સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો જાણવાં. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદા જુદા પ્રકારના વર્ણવેલા છે.

સન્નિપાતનાં નામો:—સંધિક, અંતક, રૂદાહ, ચિત્તવિભ્રમ, શીતાંગ, તંદ્રિક, કંઠકુબ્જ, કર્ણક, ભુગનેત્ર, રક્તપ્લીવી, પ્રલાપક, જીહ્વક અને અભિન્યાસ.

તેમની દિનમર્યાદા:—સંધિકને ૭, અંતકને ૧૦, રૂઢાદને ૨૦, ચિતવિશ્રમને ૨૪, શીતાંબ ૧૫, તદ્રિકને ૨૫, કંઠકુબ્જને ૧૩, કર્ણકને ૯૦ (ત્રણ મહિના), ભુગ્નને ૮૦, રક્તપીવીને ૧૫ પ્રધાપકને ૧૪, છન્દકને ૧૬, અને અભિન્યાસને ૧૬ દિવસ, આ આયુષ્યની પરમાવધિ કહેવી છે પરંતુ રોગી તત્કાલે મરે છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—સંધિક, તદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુબ્જ, છન્દક, ચિતવિશ્રમ, એ ૭ સાધ્ય બાળના રહેલા સાત તે મારક છે. સંધિક:—જેના પૂર્વ રૂપમાં યજ્ઞ, શોષ, વાયુની ધણી વેદના, સ્વેદમોદ્રિક, સંતાપ, બલહાનિ, અને જનરણ્ય એ લક્ષણો યાય છે. તેને સંધિક સન્નિપાત કહેવો. અંતક:—દાહ કરે છે, સંતાપને વધારે છે, મોઢ કરે છે, ઘિર કંપાવે છે, ઉચ્છ્રી કરે તથા કાસ વધારે છે. સન્નિપાત વેતમાંથી છુટો એવો આ અંતક સન્નિપાત જણવો. રૂઢાદ:—બડબડ, સંતાપ, ધણી મોઢ, મંદત્વ, અનાયાસે શ્રમ, ચક્રી, એ વેદનાએ યુક્ત, કંઠ, ગરદન, હડપચી, એ ઠેકાણે વેદના, નિરંતર તપા લાગવી, શ્વાસ, કાસ, તથા ઉચ્છ્રી, એ લક્ષણોએ વ્યાપ્ત એવો આ રૂઢાદ કષ્ટસાધ્ય છે. આ સન્નિપાત મારે છે ચિતવિશ્રમ:—કાષ પચ પ્રકારે ચરીરે પીડા યતી હોય એવો બમ, ધત્તરી ખાવા જેવી અવસ્થા, સંતાપ, મોઢ, વિકળપણું, આંખો વ્યાકુળ થવી, હસવું, ગાવું, નાચવું, તથા બડબડ કરવું, એ લક્ષણો યાય છે. આ સન્નિપાતને કાષ અસાધ્ય કહે છે. શીતાંબ:—ચરીર ખર જેવું કંઠ, કંપ, શ્વાસ, ઉચ્છ્રી, સપૂર્ણ અંગ દીલું થવું, સ્વર યોખરી થવો, અભ્યંતરે ઉગ્ર સંતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સંતાપ, ઉધરસ, ઉચ્છ્રી, અતિસાર, એ લક્ષણોએ યુક્ત યએલા સન્નિપાતને શીતગ્રાસ કહેવો; એ પ્રાણનો દુરત નાશ કરે છે. તદ્રિક:—તદ્રિક સન્નિપાતમાં ઉષ ધણી હોય છે. યજ્ઞ, જ્વર, કફ, તરસ, એથી રોગી ધણી પીડિત યાય છે, જીમ સ્વામવળું, જાડી, કફિત તથા કંઠાવાળી હોય છે, અને અતિસાર, શ્વાસ, ગ્યાનિ, તપખી, કર્ણક, ગળામાં જડત્વ, તથા રાત દિવસ ઉષ, એ લક્ષણો યાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. કંઠકુબ્જ:—કપાળ દુખવું, ગળું દુખવું, દાહ, બેસાવધપણું, કંપ, જ્વર, રક્તવાત સંબંધી પીડા, હડપચી જખડી, સંતાપ, બડબડ તથા મૂઝાઈ, એ લક્ષણોએ યુક્ત યએલા સન્નિપાતને કંઠકુબ્જ કહેવો, આ કષ્ટસાધ્ય છે. કર્ણક:—બડબડ, બહેરાપણું, ગળું પકડવું, ચરીરમાં તિડક, શ્વાસ, ઉધરસ, લાનાશ્વાસ, જ્વર, સંતાપ, કાન અને માથ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોએ યુક્ત તેને કર્ણક કહે છે. ભુગ્નનેત્ર:—તાવ, બલસપ, સ્મૃતિનાશ, વક્રદંટિ, બેસાવધપણું, બડબડ, બમ, કંપ, તથા સોળે, એ લક્ષણો ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતમાં યાય છે. આ રોગી જલદી મરે છે. રક્ત છીવી:—રક્તની ઢનડી, જ્વર, ઉતડી, તપા, મૂઝાઈ, યજ્ઞ, અતિસાર, ઉચ્છ્રી, પેટ ચડવું, ચક્ત્રા શ્રમણ જેવું બમવું, તપખી, શ્વાસ, સંઘાનાસ, જીમ કાળા કિંવા લાલ હોય છે, અને તેના પર મડસો લે છે, એ લક્ષણોએ યુક્ત જે સન્નિપાત, તેને રક્તપીવી કહે છે. એ પ્રાણનો નાશક છે પ્રધાપક:—કંપ, બડબડ, સંતાપ, કપાળ દુખવું, પ્રેદ વાતો કહેવી, તથા રોગી સ્વચ્છપણા વિષે આસક્ત, બીજની કાળજી કરનાર, બુદ્ધિ નાશ યએતો, વિકળ તથા પુષ્કળ બડબડ કરનાર, એવો આ પ્રનાપક સન્નિપાતરોગી યમસદને જાય છે. છન્દક:—ઉધરસ, દમ, સંતાપ તથા વિબ્હળ, કફિત અને કંઠાએ વ્યાપ્ત યએલી જીડી, બહેરાપણું, મુગાપણું તથા બલહાનિ એ લક્ષણોએ યુક્ત એવો છન્દક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે. અભિન્યાસ:—ત્રિદોષના કેપે મેહાવ તુળતુળિપણું, નિદ્રા, વિકળપણું, નિદ્રેષ્ટ પડવું, મોટા પ્રવાસે એકાદો શબ્દ બોલવો; અવનાશ, શ્વાસાદિકાનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્યાસ સન્નિપાતમાં યાય છે. આ રોગ કેવળ બપોર મૃત્યુપ્રલય છે. હારિદ્રિક:—દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ, પગ એ હળદર ચોપડયા જેવા પીળા હોય, જ્વર, યુક તથા ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રિક સન્નિપાત ઝોળખવો. આ જ્વરરૂપી કાળજી છે, એ વેદોને સાધ્ય યતોજ નથી. આ “હારિદ્રિક” ત્રયોદશ સન્નિપાત સિવાયનો છે, એ વિરલ જોવામાં આવે છે સન્નિપાત થયા પછી તત્કાલ ત્રણ, પાંચ, સાત, દસ, તથા બાર કે એકવીસ દિવસ યદ જાય એટલે ચુદ યદ સન્નિપાત રોગી જાય છે.

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ મર્યાદા:—ત્રિદોષ યથેવા દિવસથી ૭ કિવા ૧૪ તથા ૯ કિવા ૧૮ તેમજ ૧૧ કિવા ૨૨ દિવસ પૂર્વે એ ત્રિદોષની મર્યાદા જણવી. એ પછી જ્વર જાય છે કિવા

મૃત્યુ આવે છે. ૭-૮ કિંવા ૧૧ એમ્યાદિ વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કૃશાધિક સન્નિપાતની અતુકમે જાણવી; પિત્ત, કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે, તથા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે.

ધાતુપાકનાં લક્ષણુ:—નિદ્રા નાશ, હૃદય ટાટ જેવું થવું, મૂત્ર તથા ઝાડાનો અવબંધ, શરીરને જડપણું, અન્નરૂપ, અસ્વસ્થપણું તથા બળનો નાશ, એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે. ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગીની વૃદ્ધિ તથા બળની હાનિ થઈ શુક્રાદિ ધાતુ સહિત મૂત્રાદિકાને જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે. મળપાકનાં લક્ષણુ:—દોષોનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો, ઇદ્રિયોની નિર્બળતા એ મળપાકનાં લક્ષણો જાણવાં. ધાતુપાક તથા મલપાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે. આ વિષયમાં બીજો કંઈ હેતુ દેખાતો નથી. **સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણુ:**—મળાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બદ્ધ થવાથી તથા અગ્નિ શાંત થવાથી, સન્નિપાત જવર અસાધ્ય થાય છે, તથા એની ઉલટી એટલે દોષ પ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ લગારેક પ્રદીપ્ત થઈ, સર્વનાં લક્ષણો થોડાં થોડાં થવાથી સન્નિપાત જવર કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, સુંક, ગળો, કાંટાસરીઓ, નાગરમોથ, શતાવરી, હરીતકી, દેવદાર, કટુકી, કયોરા, અરડુસો, એરંડમૂળ અને દશમૂળનો કાઢો, સંધિક સન્નિપાત મન્યા સ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, સર્વ પ્રકારના જવર, પીઠ, કંમર અને સંધિ એમાંનું શ્વેદન તથા સર્વાંગમાંના સણકાનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કયોરા, ગળો, રાસ્ના અને સુંકનો કાઢો ગુગળ નાંખી આપવો; એટલે સંધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે. (૩) ઘોડાવજ, ધમાસો, ગળો, બારંગમૂળ, કાંટાસરીઓ, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંક, વરધારો, રાસ્ના, ગુગળ, અશ્વગંધ, એરંડમૂળ અને શતાવરીનો કાઢો આપવાથી સંધિક સન્નિપાત, જડતા, ગ્લાનિ, ચક્રી અને પક્ષધાતનો નાશ કરે છે. (૪) ગળો, એરંડમૂળ, સુંક, દેવદાર, રાસ્ના અને હરીતકીનો કાઢો સવારે આપવાથી સર્વ વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૫) નિર્ગુંડી, ગુગળ, રાઇ, કડવા લીમડાનાં પાન અને રાળનો ધૂપ સંધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. **અંતક સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) નાચણાનો લોટ લસણના રસમાં મેળવી, તે બાખરી તેલમાં કિંવા ધીમાં અથવા એરંડતેલમાં શેકી, તે ગરમ ગરમ મસ્તક ઉપર બાંધવી. (૨) હરડે, અરડુસો, ફાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગળો, કુટકી અને કોષ્ઠનો કાઢો આપવો. **ફગાહ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) નાગરમોથ, રક્તચંદન, સુંક, વાળો, કાળોવાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો. (૨) હરીતકી, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કુટકી, ગરમાળાનું મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો. (૩) નાગરમોથ, કુટકી, વેખંડ, વાળો, ગરમાળો, કુટકી, ત્રિફળો, ચીકણ, કડવો લીમડો, કડવું તુરીયું, દશમૂળ અને કરીઆતાનો કાઢો સકલ વાતવ્યાધિ અને ફગાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. (૪) કૃષ્ણાગર, કપૂર, સાલધ, નખલા, તગર, વાળો, ચંદન અને રાળનો ધૂપ આપવો. (૫) ભોરડીનાં પાન દહીંમાં મેળવી શરીરે લેપ કરવો; અથવા કપૂર, ચંદન અને લીમડાના પાનને હાથમાં વાટી તેનો લેપ કરવો એટલે દાહ શમે છે. (૬) દાહ અને જાલડીએ કરી કૃશ થએલો, અને આલે નહિ અને તૃષાર એવા રોગીને ધાણીનો લોટ, સાકર અને મધ નાંખી આપવો. (૭) સુરૂપ, અને પીનસ્તની, વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું: એટલે ફગાહ શમે છે. મૈથુન વર્ગ્ય. (૮) હરીતકીનું ચૂર્ણ ધી અથવા મધમાં આપવું, એટલે દાહ, જવર, કાંસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ અને જાલડીનો નાશ થાય છે. **ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) મહુડાની છાલ, નખલા, સાંવરીની છાલ, પીપર, આચુદ્રાની છાલ, હરીતકી, એકાંગી, મૂળા, અગર, અને રક્તચંદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આવળકંડી, ગળો, હરીતકી, ગરમાળાનો મગજ, કરીઆતું, પિત્તપાપડો, અને કડવાં પડોળાંનો કાઢો આપવો. (૩) આહી, દ્રાક્ષ, કડવાં પડોળાં, વાળો, હરીતકી, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનું મગજ, કુટકી અને શંખપુષ્પીનો કાઢો ચિત્તભ્રમ રાખાવે છે. (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શંખપુષ્પી, કુટકી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનું મગજ અને આહીનો કાઢો આપવો. (૫) પીપર, મરી, સિંધવ, વેખંડ, કરંજનાં બિયાં, હળદર, આવળકંડી, હરીતકી, બહેડાં, રાઇ, સુંક અને હિંગનાં ચૂર્ણને બકરાના મૂત્રમાં ખરેલ કરી ગોળાઓ કરી રાખવી. એનું આખોમાં અંજન કરવાથી ચેતન આવે છે, અને ચિત્તભ્રમ, અપરમાર, ઉન્માદ, ભૂતપ્રાધા, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. (૬) અગથીઆનાં

પાનનો રસ ગોળ, સુંક અને પીપર નાખી આપવો. (૭) એકાંગી, જેઠીમધ, ચંદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, અગર, પીતવાળો, અને એલચીદાણાનો ધૂપ ચિત્તમ્રમ, સનિપાત અને મહાદોષનો નાશક, લક્ષ્મીકારક અને કાંતિપ્રદ છે. શીતાંગ સનિપાત ઉપર:—(૧) કંપાસનાં મૂળાં, છૂંક, ત્રિકુટ, બારંગમૂળ, રિંગણી, કાકડાચિંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઠો ગોમૂતમાં સિદ્ધ કરી આપવો અગર પાણીમાં સિદ્ધ કરી ગોમૂત નાખી આપવો. (૨) બીજેકું, કરીઆતુ, પીપળીમૂળ, દેવદાર, દસમૂળ, અન્નોદ અને સુંકનો કાઠો આપવો. (૩) કટાપીના કાંઠા, પિત્તપાપડો, કુનિત્ય, પીપર, વેખંડ, કાયશળ, ઘઠાછટ્ટ, કરીઆતુ, ચિત્તક, કડરી દુધી અને હરડેનું ચૂર્ણ ચીરિ ચોળાચાથી, શીતાંગ માત્ર સનિપાતનો નાથ થાય છે. તંદ્રિક સનિપાત ઉપર:—(૧) બારંગમૂળ, ગંગા, નાગરમોચ, રિંગણી, હરીતકી, પુષ્કરમૂળ અને સુંકનો કાઠો આપવો. (૨) ગંગા, કંડવાં પડોળાં, અરુગંગા, અને ત્રિકુટનો કાઠો આપવો. (૩) પીપર, મનથીળ, અને હરતાલનું અન્નન કરવું. (૪) ગંગા, અને કંડવાં પડોળાંનો કાઠો ત્રિકુટનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. કંઠકુખ્જ સનિપાત ઉપર:—(૧) ત્રિકુટ, ઉદન્નવ, કુટકી, ત્રિજાં, દારૂળજર અને હળદરનો કાઠો આપવો. (૨) પીપર અને અધેડાનો રસ, કિંવા ત્રિકુટ અને કડરી દુધીનાં બિયાં પાણીમાં ધસી તેનું નસ્ય આપવું. (૩) કરીઆતુ, કુટકી, પીપર, ઉદન્નવ, રીંગણી, કચોરા, બેડોં, દેવદાર, હરીતકી, મરી, કાયશળ, નાગરમોચ, અતિવિષ, આવગકટી, પુષ્કરમૂળ, ચિત્તક, કાકડાચિંગી, અરુડસો અને સુંકનો કાઠો આપવો. કર્ણક સનિપાત ઉપર:—(૧) રાસ્ના, આસગંધ, નાગરમોચ, રીંગણી, બારંગમૂળ, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, કુટકી, કાકડાચિંગી, હરીતકી અને મરીનો કાઠો આપવો. (૨) દસમૂળ, કુટકી, પીપર, ત્રિજાં, સુંક અને કરીઆતાનો કાઠો આપવો. (૩) ગરમ પાણીમાં મરી, પીપર, અને સિંધવં ધસી તેનું નસ્ય આપવું. છુમ્મનેત્ર સનિપાત ઉપર:—(૧) દારૂળજર, નાગરમોચ, કંડવાં પડોળાં, કુટકી, હળદર, કંડેલા લીમડો અને ત્રિજાંનો કાઠો આપવો. (૨) પીપર, કંડવાં પડોળાં, નાગરમોચ, કુટકી, રીંગણી, કંડેલા લીમડો અને દેવદારનો કાઠો, પિત્તજ્વર અને ઉષ્મસનિપાત જ્વરનો નાથ કરે છે. (૩) કરીઆતુ, પીપર, વેખંડ, મરી, લસણ અને રાષ્ટિનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તથા સિંધવં અને પીપરનું અન્નન કરવું. રક્તકીલી સનિપાત ઉપર:—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરુડસો અને સુગંધ ચેદિસનુજનો કાઠો સાકર નોખી આપવો, તથા ત્રિજાંના કાઠાનું નસ્ય આપવું. (૨) નાગરમોચ, પદ્મકાષ્ઠ, પિત્તપાપડો, ચંદન, નર્મ, ચતાવરી, જેઠીમધ, મધ, કંડેલા લીમડો, વાળો, ચિત્તક, અને રક્તચંદન (રત્નાવળી) નો કાઠો આપવો. (૩) દુર્વાના રસનું, કાંઠા (કુમળી)ના રસનું કિંવા દાકમના રસનું નસ્ય આપવું. પ્રક્ષાપક સનિપાત ઉપર:—(૧) નાગરમોચ, વાળો, દસમૂળ, સુંક, પિત્તપાપડો, રક્તચંદન, ધાવણીની છાલ, અને અરુડસાનો કાઠો આપવો. (૨) તગર, આસગંધ, કુબાની છાલ, ચંપપુષ્પી, દેવદાર, આહી, જટામાંસી, નાગરમોચ, મરમાળી, કાજો, અને દ્રાક્ષનો કાઠો આપવો. છુલ્લક સનિપાત ઉપર:—(૧) ઘોડાવજ, રીંગણી, ધમાસો, ગંગા, સુંક, કુટકી, કાકડાચિંગી, પુષ્કરમૂળ, આહી, બારંગમૂળ, કરીઆતુ, અરુડસો અને કચોરાનો કાઠો આપવો. (૨) રીંગણી, સુંક, પુષ્કરમૂળ, કુટકી, રાસ્ના, ગંગા, બારંગમૂળ, કાકડાચિંગી, કચોરા, ધમાસો, અરુડસો, નાગરમોચ, આહી, વેખંડ અને કરીઆતાનો કાઠો આપવો. (૩) દેવદાર, કંડેલા લીમડો, બેડોં, હરડે, કંડવાં પડોળાં, હળદર, દારૂળજર, સુંક, રીંગણી, પુષ્કરમૂળ, નાગરમોચ, ગંગા, અને અરુડસાનો કાઠો આપવો. અભિન્યાસ સનિપાત ઉપર:—(૧) રીંગણી, ડોરલી, ગંગા, દ્રાક્ષ, છૂંક, સુંક, મરી, પીપર, કાકડાચિંગી અને વાવડીનો કાઠો કરી, તે કાઠાને ચોખ્ખા થીમાં સેકી તેની પેન કરવી, અને તે ગરમ ગરમ પાવી, ઐટલે શાસ, કાસ, ઉચકી, અભિન્યાસ, સનિપાત તથા વાયુ અને મળમૂતનો અવરોધ દૂર થાય છે. (૨) કંડવાં પડોળાં, ત્રિજાં, કુટકી અને ગરમાળાના મગજનો કાઠો જ્વખાર નાખી આપવો. તે રેચક અને સર્વ જ્વરનાશક છે. (૩) રીંગણી, ધમાસો, બારંગમૂળ, કચોરા, કાકડાચિંગી, અને પુષ્કરમૂળનો કાઠો આપવો; ઐટલે કદ, પેટનું દુઃખનું અને અભિન્યાસ સનિપાત, દૂર થાય છે. (૪) કાકડાચિંગી, બારંગમૂળ, હરડે, છૂંક, પીપર, કરીઆતુ, પિત્તપાપડો, દેવદાર, વેખંડ, કાષ, ધમાસો, કાયશળ, સુંક, નાગરમોચ, ધાણા, કુટકી, ઉદન્નવ, પદ્મકાષ્ઠ, રેણુકાખીજ, ગજપીપળી, અધેડો, પીપળીમૂળ, ચિત્તક, કંડવું ઉદવરણ, ગરમાળાનું મગજ, કંડેલા લીમડો, કચોરા, આવચાનાં બિયાં, વાવડીજ,

હળદર, દારૂહળદર, અજમો અને કિરમાણી અજમાનો કાઢો કરી, તેમાં હોંગ અને આદુનો રસ નાખી તે સેવાથી, તેર પ્રકારના સન્નિપાત, ઝાંપડ, મોહ, ક્ષુભ્રૂજ, ઉચકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે. તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાત ઉપર પહેલાં ક્ષુભ્રૂજ ઔષધ આપવાં, પછી પિત્ત શમાવવાં. દેવદાર, કાયકળ, ત્રિફળાં, રતાંદળી, ફાલસા, કુટકી, પદ્માકાષ્ઠ અને વાળાનો કાઢો આપવો. તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃપ્તિ શમાવે છે અને દીર્ઘકાળ તાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે. (૨) મધ, ધી અને દ્રાક્ષ એકત્રં ખરલ કરી તેનો લેપ જીમને કરવો, એટલે જીમ સારી મૃદુ થાય છે. (૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાનાં રસમાં ગોળીઓ કરી મ્હોંમાં રાખવી એટલે ગળામાં દબાએલો કફ બહાર પડી જઈ શરીરને હલકાપણું આવે છે અને જ્વર, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ, ગલરોગ તથા મ્હોંમાંથી પાણી છૂટવું, એ વ્યાધિ દૂર થાય છે. (૪) કાયકળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અજમોદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું જેથી દારૂજ સન્નિપાત, ઉચકી, શ્વાસ, કાસ અને કંઠરોગનો નાશ કરે છે. (૫) સમુદ્ર-કળ પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ નાખી આપવો, તે જો નિર્વિઘ્નપણે પચે તો રોગી નિશ્ચય બચશે. એકલો ધાણીનો લોટ ઠંડો છે. તે સન્નિપાત ઉપર કોષ દિવસ આપવો નહિ; તેમજ ઠંડું પાણી પણ આપવું નહિ. (૭) કરીઆતુ, કુટકી, કોષ, અજમો, ઇંદ્રજવ અને કચોરાંનું ચૂર્ણ શરીર ચોળવું અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ ચોળવું, એટલે થએલો કંઠાવરોષ અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) ધમાસો, ગોખરૂ અને રોંગણીના કાઠામાં સિદ્ધ કરેલો આદાર આપવો; તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે, તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે અને ત્રિદોષી રોગીને તે હિતકારક છે. (૯) શિરસાની છાલ, પીંપર, મરી અને સિંધવને ગોમૂતમાં ધસી અંજન કરવું, અથવા મનશીળ અને વેખંડનું લસણના રસમાં અંજન કરવું. (૧૦) કાયકળ, નાગરમોચ, વેખંડ, પહાડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, જીરું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરીતકી, કાકડાશિંગી, પીંપર, કરીઆતુ, સુંઠ, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ કુટકી, કચોરાં, રોહિસતૃણ અને ધાણીનો કાઢો કરી, તેમાં હોંગ અને આદુનો રસ કાઢી તે આપવો. એટલે ક્ષુભ્રૂજ, ગરદન અને ગળા સંબંધી સોજો, કફ, વાત, જ્વર, શ્વાસ, કાસ, ઉચકી, હનુગ્રહ, ગલગંડ, ગંડાલા, ક્ષયી થએલો સ્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કફ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ-પ્રકારના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યાસ, તથા સંજ્ઞાનાશનો નાશ થાય છે. (૧૧) કચોરાં, પુષ્કરમૂળ, રોંગણી, કાકડાશિંગી, ધમાસો, ઇંદ્રજવ, કડવાં પડોળાં અને કુટકીનો કાઢો આપવો. તે સન્નિપાત જ્વર, દમ, ઉધરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧૨) ભારંગમૂળ, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, નાગરમોચ, કુટકી, વેખંડ, ત્રિકટુ, અરકુસો, કડવાં ઇંદ્રવરણાં, રાસ્ના, ધમાસો, કડવાં પડોળાં, દેવદાર, હળદર, પહાડમૂળ, કુચલાં, ખાલી, દારૂહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, રોંગણી, ડોરલી, ઇંદ્રજવ, ત્રિફળાં અને કચોરાંનો કાઢો કરવો. એનું નામ બત્રિશી કાઢો. એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, થળ, ઉધરસ ઉચકી, દમ, પેટ ચડવું, ઉસ્તંબ, અંત્રવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અરચિ અને સંધિગ્રહને જેમ હાથીની પંકિતનો સિંહ નાશ કરે છે, તે પ્રમાણે આ કાઢો નાશ કરે છે. (૧૩) કરીઆતુ, દેવદાર, દશમૂળ, સુંઠ, નાગરમોચ, કુટકી, ઇંદ્રજવ, ધાણા અને ગળપીપળીનો કાઢો કરી આપવો. આ અષ્ટ-દશાંગ કાઢો ઝાંપડ, બડબડ, ઉધરસ, અરચિ, દાહ, મોહ, દમ, એણે યુક્ત સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. આ કાઢો મૃત્યુતુલ્ય જ્વરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ, અને પીંપરનો કિંવા એકલાં દશમૂળનો અથવા દશમૂળ અને ગળોનો કાઢો આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ, દેવદાર, કચોરાં, પિત્તપાપડો, રોંગણી, કુટકી, કરીઆતુ, નાગરમોચ અને ધમાસાનો કાઢો પીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો. એટલે તે સન્નિપાત, જીર્ણજ્વર અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૧૬) કપાસનાં મૂળીઆં, ધમાસો, કરીઆતુ, દેવદાર, રાસ્ના, નિર્જીડો, વેખંડ, એરણ, સરગવો, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, અતિવિષ તથા ભાંગરાનો કાઢો આપવો. આ અર્કાદિ કાઢો તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ દાંત ચોટી જાય છે તે, તથા શરીરમાંની ઠંડાઇ, શ્વાસ, ઉધરસ અને સ્વારોગનો નાશ કરે છે. (૧૭) દેવદાર, સુંઠ, કરીઆતુ, ધાણા, કુટકી, ઇંદ્રજવ, ગળપીપળી, દશમૂળ અને નાગર-મોચ, એ આદર ઔષધોનો કાઢો આપવો. આ દેવદારાદિ કાઢો અત્યંત કઠિન, મૃત્યુ જેવો જ્વર,

સન્નિપાત જવર, ઉધરસ, હૃદયચળ, વાર્ધવપીડા, દમ, ઉચકી તથા ઉવટીનો નાશ કરે છે. (૧૮) પીપળામૃદ ઈંદ્રજવ, ગુગળ, વાવડીંગ, બારમખ, બોંગરો, ચિત્રક, કાપરળ, પુષ્કરમળ, રાતના, હરીતકી, રોંગળું ડોરલી, અન્નમો, નિર્ગુડી, કરીઆતુ, ચવક અને પકાડ મૂળીઓને કાઢે બધા સન્નિપાત, બુદ્ધિબંધ, પર સેવો, શૈત્ય, બડબડ, પેટ ચડવુ, વિદ્રવિ, કફવાત, વાતરોગ અને સ્તિકારોગનો નાશ કરે છે.

૨૫—તૃષ્ણારોગ (તરસ.)

કારણ:—અવ, ગ્રમ, બલહાનિ, એણે કરી અને તીખા, ખાટા પદાર્થોના યોગે, કિંવા કોષાપવા-સાદિકે કરી વાયુસહવર્તમાન ને પિત, તે કુપિત થઈ તાલુસ્થાન પ્રતિ જઈ તૃષ્ણાને ઉત્પન્ન કરે છે.

તૃષ્ણાનું સ્વરૂપ:—મનુષ્યને ઘણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે, તથા પાણી પીતાં છતાં પણ તરસ છીપતી નથી, યુન ઇચ્છા થાય છે; તેને તૃષ્ણા કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) આવળકટી, કમળ, કોષ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઓની કુંબોતું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી ગોળાઓ કરી ઝેરમા રાખવાથી તૃષ્ણા ઘણી લાગે છે તે અને ગળુ સુકાવું, એ બંને દૂર થાય છે. (૨) શીખંડ:—પૂર્વે દિવસે જમાવેલું સુંદર ચઢતાવાળું દહીં ૨ શેર, ઘોળા શુભ ખડીસાકર ૧ શેર, ધી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, ખરી ૨ તોલા, સુક ૨ તોલા, એલચી-દાણા ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ જારિક કરી સ્વચ્છ કપડામાં નાખી કપૂરના ચૂર્ણ કરી સુગંધિત એવા પાત્રમાં છણવા; એને શીખંડ કહે છે. એ સેવન કરવાથી તૃષ્ણા દૂર થાય છે. (૩) સોલું, શુક્ર, શોઠું તપાવી પાણીમાં ભોળા તે પાણી પીવા આપવું. (૪) પાણીના સાકર કિવા મધ નાખી આપવું. (૫) કાળા દ્રાક્ષ અને નેદીમધનો કાઢો કરી આપવો. (૬) ચોખાનું ઘોવરામણ મધ નાખી આપવું. (૭) કંકુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેરબર પાવું. ઉલટી થશે. પડી તૃષ્ણા અને દાહ સમરો. (૮) ધી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવું. (૯) નાના પ્રકારનાં સરખતો પાવાં. (૧૦) જવ શેકી શોટ કરી કાઢા પાણીમાં-ધણું પાતળું નહિ અને ઘણું જાડું નહીં એવી રીતે તે મેળવી તેમાં ધી મેળવી પાવાથી તૃષ્ણા દાહ તથા રક્તપિત્ત દૂર થાય છે.

પ્રથમ:—કાંદરા, પાન, ધાણીનો શોટ, શેકેલા મગ અને ચણા, કાંદોડા, કાંક, બેર, આમલી, કોણ, મયાળ, કરોળો, આમળા, જંગલી લીંસુ, કરમદા, બીએફ, માવનું દૂધ, કકવા અને મીઠા પદાર્થ, ચંદનનું પાણી. અપ્રથમ:—પરસેવો કાંદવો, અન્ન, તેનાબમ, ધુત્રપાન, આપામ, નસ્થ, મરખી લેવી, કંકાક, જડામ, આમ્લ, લવણ, તુરા, અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થ, નિકટ.

૨૬—દાહ રોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, પિત્તકારક પદાર્થોનું ભક્ષણ, મર્માભિપાદ, મહા સ્થાલિકોનો પ્રકાર, એ કારણોએ આ રોગ થાય છે. શરીર શુષ્ક અને તપ્ત થવું, નેત્ર આરળ કિંવા પીતવર્ણ, એ દાહ રોગનાં લક્ષણો જાણવાં.

ઉપચાર:—(૧) પાણી અથવા ધાણા અને ચરીઆળી અધકચરી કુરી રાત્રે ૨૪ તોલા પાણીમાં પલાળા રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી પાવી. (૨) સો વખત ધોએણું ધી શરીરે ચોપડવું. (૩) ચરીઆળું શીણ કિવા કકવા લીમડાનાં પાન વાટી તેનું શીણ શરીરે મેળવું. (૪) ચંદનાદિ ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. એટલે દાહ, પિત્ત અને મરખી દૂર થાય છે. (૫) કામરતી ધાણી અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી તે વારંવાર આપતાં જવું. (૬) અચુરનું સરખત કરી આપવું. (૭) ગળાનું સત્વ, છૂંક અને ખડીસાકરમાં આપવું. ગોવરુ અને શીતળાના રોગના દાહ ઉપર પણ એ આપવું. (૮) ચોખાના ઘોવરામણમાં રક્તચંદન (રત્નાદળા) ઘસી તેમાં થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવું.

પ્રથમ:—ચોખા, મગ, મસર, ચણા, જવ, સાકર, ધી, દૂધ, માખણ, કાંકડી, કોણું, દામ, પડોળાં, મીઠા રસ. અપ્રથમ:—રસ્તે ચાલવું, ખારા, પિત્તકર એવા પદાર્થ, મરખી લેવી, હાથ, પાન, હિંગ, મેયુન, કકવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૨૭—શીતળા અને ગોવર્ધ. (સં. મસૂરિકા.)

કારણ:—તીખું, ખાટું, ખારું, ઠંડું અને ઉષ્ણ ગરમી અન્ન અને વિષાદિકાએ દુષ્ટ થએલું અન્ન, એનું સેવન કરવાથી વાતાદિદોષ કુપિત થઈ, દુષ્ટ થએલા રક્ત (લોહી)માં મળી, શરીરને ઠંડાણે શીતળા જેવી અને અડદ જેવી ફેડકીઓ ઉત્પન્ન કરે છે તેને મસૂરિકા કિંવા શીતળા કહે છે. એ રોગમાં—તાવ, કંઠ, અંગ કુટવું, બ્રમ, ચામડીના ઠંડાણે સોળે એ લક્ષણો યાય છે. જેમ શીતળા આવે છે તેમ ગોવર્ધ પણ આવે છે. ગોવર્ધ એ ફક્ત ખાળકનેજ આવે છે. શીતળા મોટા માણસને પણ આવે છે. શીતળાના રોગોમાં સ્વચ્છતા રાખવી.

ઉપચાર:—(૧) કડવાં પડોળાં, કડવો લીમડો, કુટકી, નાગરમોચ અને અરડુસીનો કાઢો આપવો; એટલે અપકવ શીતળા હશે તો પાકા યષ્ઠ તેનું શોધન યાય છે. (૨) ખોરડીનાં પાનનો રસ ભેંશના દૂધમાં આપવો. (૩) ગોરોચન, ભેંશનું ધી અથવા ભેંશના દૂધમાં શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું; અથવા ઘેડીનું દૂધ પાવું; એટલે શીતળા સારા નીકળે છે. (૪) રાળ, હાંગ અને લસણની ધૂણી આપવી, એટલે ક્ષતમાં કીડા પડતા નથી. (૫) ગોવર્ધ અને શીતળાનો ખાળકના શરીરે દાઢ ઉઠે છે, તે નિકળી જવા માટે ગુલકંદ આપવો; ગોખરનું ચૂર્ણ ધી સાકરમાં આપવું; ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં ધી અને ખડીસાકર નાંખી તે આપવું, ગાયના માખણમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાંખી તે આપવું. (૬) ગોરાનું પાણી અથવા પોષ્ઠસરના પાન ઉપરનું પાણી આપવું. (૭) શીતળામાંના ફેલા કુટી દાઢ યાય છે તેના ઉપર છાણાની રાખ, વટાણા અને રાતા રોયડાનું ચૂર્ણ લગાવવું, એટલે સુકાય છે. (૮) કડવાં પડોળાં, ગળો, નાગરમોચ, અરડુસો, ધમાસો, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, કુટકી અને પત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. આ કાઢો આમમસૂરિકાને સમાવે છે, અને પાક થયો હોય તો તેનું શોધન કરે છે. તેમજ દાઢ, જ્વર, વિસર્પ, વ્રણ, અને પિત્તવ્રણ ઉપર પણ આપવો. શીતળાનો તાવ શાંત કરવા માટે આના જેવું ખીજું ઉત્તમ ઔષધ નથી. (૯) આંખોમાં શીતળા આવવાથી કસઇનાં બિયાં અને જેઠીમધના કાઢાએ આંખો ધોવી. (૧૦) કડવા લીમડાના પાનના કાઢાથી શીતળાનાં વ્રણ ધોવાં. (૧૧) વડ, ઉંખરો, પીંપળી, પીંપર અને નાંદરખીનું ચૂર્ણ, વહેનાર શીતળા ઉપર નાખવું. કિંવા છાણાની રાખ અથવા છાણાનું ચૂર્ણ નાંખવું. (૧૨) ચાકવત (ચીલ)નો અથવા આહીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૩) શીતળા એ આંખમાં ફૂલ પડ્યું હોય તો:—મોગલી એરંડાના રસમાં ઘોળી ચણોદી ધસી અંજન કરવું. (૧૪) આમલોના કચુકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ સમભાગે ઠંડા પાણીમાં, કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ, અથવા ચંચેલીનો રસ અને જેઠીમધ, એમાંનું એક ઔષધ શીતળાની વાત ગામમાં આવતાંજ આરંભે ત્રણ કિંવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવું; એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોષ દિવસ આવનાર નથી.

પૃથ્થ:—ચોખ્ખા, ચણા, મગ, મસૂર, જવ, પડોળાં, કારેલાં, સરગવો, દાડમ, ધાતુવર્ધક અન્નપાન, શેલડી અને ધી. **અપૃથ્થ:**—ગરમ, તીખું, ખાટું, શ્રમ, હવા.

૨૮—વાળો. (સં. સ્નાયુક.)

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ:—જેમાં ઘણું જીવતું પાણી નથી હોતું, જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમાં કપડાં વગેરે ધોવાતાં જાય છે, એવાં જે નાનાં તળાવ અથવા વહેણાનું અને ગંદકીવાળું પાણી પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમાં વાળો ઉત્પન્ન થાય છે. વાળાના ગોગે ગુમકું ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુટે છે અને તેમાંથી સ્તંત્ર જેવો લાંબો અને ધોળો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પેલા ક્ષતથી હળવે હળવે ખહાર નીકળે છે. અને તે તુટવાથી વધારે કોપ પામે છે. પુનઃ સ્થાનાંતરે ઉત્પન્ન થાય છે અને ખહાર નીકળવાથી સોજનની શાંતિ યાય છે. આ રોગને સ્નાયુક (વાળો) કહે છે. વાળો, હાથમાં કિંવા પગના ધક્કાએ ડુખાવી કિંવા તુટવાથી અંગ બગડે છે, કિંવા વધુ કરે છે. વાળો શરીરમાં ઉત્પન્ન આ. બિ. ૩૭

યવાનો હોય ત્યારે પહેલા કોઈ કોઈના અગ્ર ઉપર પિત્ત જેવી લાન ફાટી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પછી શરીરમાં ધણી આગ થાય છે.

રનાયુક્ત રૂપ:—વાતાધિક વાળો કાળો અને રક્ત હોય છે, તેમાં સજીવ આગ છે. પિત્ત કરી લીંગ અને પિત્તરૂપે હોઈ દાદયુક્ત હોય છે કંઈકરી જડા, મોળા, જડ એવો હોય છે દિગ્ધે ઉત્પન્ન થાય છે તે જે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે લોહીથી થાય છે તે આરકતવર્ણ હોય છે તેમાં દાઢ ધણે થાય છે તમા ત્રિપરપરી થાય છે તે ત્રણે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે વાળા ઉપર વિષય ઉપરના ઉપચાર કરવા.

ઉપચાર:—(૧) વાતજ વાળા ઉપર:—ત્રિપાત્રી ધોરના મૂળીઆ ગોમૂત્રમા વાગી તેનો લેપ કરવો (૨) પિત્તજ વાળા ઉપર:—વડ, ઉચરો, પીપ્પળો, નાદરૂ અને વાસની છાલનો કઠક કરી લેપ કરવો (૩) કંદુજ વાળા ઉપર:—કચનારની છાનનો કઠક કરી લેપ કરવો (૪) દ્વંદ્વજ (જે દિગ્ધેથી ઉત્પન્ન થાય છે તે) વાળા ઉપર:—પૂર્વ કંદેશમાંથી જે ઔષધનો લેપ કરવો અને ત્રિકોષજ ઉપર એ ત્રણે ઔષધનો લેપ કરવો (૫) રક્તજ વાળા ઉપર:—વડ અને આમલીની છાલનો લેપ કરવો (૬) કામ, હોમ મુંઠ, તથા સરગવાનુ ચૂર્ણ વાગી પાવુ, અને લેપ પશુ એનોજ કરવો (૭) સરગવાના મૂળીઆ અને ગિયા વાગી, સિંધવ કાજી સહિત એકત્ર ખરસ કરી લેપ કરવો, અથવા લસણ, ચિત્રક, અને રાહનો લેપ કરવો, તેથી રનાયુક્તપિડિકા એટલે સિરામતવાળો ઇત્યાદિક ચાત થાય છે (૮) ગરમાગાના ગિયા ગોમૂત્રમા વાગી તેનો લેપ કરવો (૯) ચૂનો અને બીડશેણુ પાણીમા મેળવી તેનો લેપ કરવો (૧૦) તાની (વાસનવેલી) ના મૂળીઆ પાણીમા વાગી પાવા (૧૧) છાશમા કિવા તેનમા આસગધનો, કિવા ધોળા ગોઠણનો કિવા સરગવાના મૂળીઆનો લેપ કરવો (૧૨) પુરુષના મૂત્રમા હળદર વાગી તેનો લેપ કરવો (૧૩) ઉભી બોર્વા મણીના મૂળીઆ પુરુષના મૂત્રમાં કિવા પીપ્પળાના પાનમા વાગી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો (૧૪) ગળોના રસમા ટંકણુપાર પાવો (૧૫) સજીવના ગિયા અને ધઉનો લોટ એકત્ર કરી ધોળા તળી ગોળ સાથે ત્રણ દિવસ ખાવો (૧૬) નગોડાના પાનનો રસ ૨ તોલા, તેમા ગાયત્રુ ધી ૨ તોલા નાખી ૭ દિવસ તે ખાવો (૧૭) હોમ અને ટંકણુપાર એ ફરેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સવાર સાંજ આપવું, એટલે નકીપણે મોટા વધવા વાળાનો પશુ નાશ થશે (૧૮) અતિવિષ, નામરમોષ પીપ્પર, બારમખૂળ અને ખડેકાતું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું (૧૯) પારેવાની હગાર અથવા મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી તે મોટા વધવા વાળાનો પશુ નાશ કરે છે (૨૦) વતાક શેકી દહીંમા ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાંધવું (૨૧) ધતૂરાના પાનનો રસ ૨ તોલા અને ધી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું કષ આપશે, તેનો બીજો દિવસે ઉતાર દહીં ભાત આપવો (૨૨) આકડાના દૂધનો લેપ કરવો (૨૩) ધતૂરાના પાન રાં, ખાવાના પાનમા આપવાં (૨૪) પાપડીઆ ખારાતું ચૂર્ણ ૩ માસા નવટાક દહીંમાં નાખી દિવસમા ત્રણયાર વખત આપવું દિવસે ભોજન વર્જ્ય, રાત્રે ભોજન કરવું આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું (૨૫) એક નાળીએર કાઢી તેના છિદ્રમાં નવસારની બૂધ ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ભરવી અને છિદ્ર બંધ કરી નાખવું બીજો દિવસે સવારે તેમાનું બધું પાણી પાવું અને ટોપડે ખાવા આપવું સાંજ સુધી પાણી ન પીતા ઉપોષિત રહેવું સ્થસ્ત પછી શરીરે હાજી ચોપડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું પછી દહીં ભાત ખાવો, એટલે અગમના સર્વ વાળા મરી જાય છે (૨૬) વાળાના ફાદવા ઉપર:—કળસાવીનો કઠો ધસી તેનાં ઝીણા ટપકા કરવા, એટલે ફાદવા કુટે છે પછી તેના છિદ્ર ઉપર સળી વડે ઉપવા ઔષધનું એક ટપક નાંખવું (૨૭) કૂકડાની હગાર, કમુતરની હગાર અને હોમ એ ત્રણે સમજાગ લઈ યેપલી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાંધવો (૨૮) પાનમા અથવા ગોળમા કરોળીઆનું ધર અથવા સપની કાચળી એ ત્રણ દિવસ ખાવી (૨૯) જેરકચોલાના ગિયા અથવા સોમલનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો (૩૦) સરગવાની છાલ કંઠી બાંધવી (૩૧) સજીવના ગિયા વાગી ગરમ કરી સહેવાય એટલા ગરમ ગરમ, વાળા ઉપર બાંધવા (૩૨) સામણ અને કાદાની કળાએ ધીમાં તળી વાળા ઉપર બાંધવી (૩૩) હોમણીના મૂળીઆ અને હોમને વાગી તેની

પેંડી કરી ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૩૪) વાળો કુટ્યા પછી અરીઠા અને ઘોળો કાચો સમભાગ લઈ પાણીમાં ધસી તેનો લેપ કરવો, અગર નાગરવેલનાં ચાર પાંચ પાન લઈ તે પાન એક ઉપર એક એવી રીતે વાળા ઉપર મૂકી બાંધવાં, અને ત્રણ દિવસ છોડવાં નહિ; એટલે વાળો મરી જાય છે. (૩૫) લસણ, ચિત્રક અને રાધને પાણીમાં વાટી તેની પેંડી કરી વાળા ઉપર બાંધવી. (૩૬) નવસારની ભૂટી અર્ધો તોલો, ધી અને ભાતમાં ખાવી. (૩૭) ૬ ગુંજ હોંગ અગ્નિપર શેકી, દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવા આપવી. (૩૮) ૩ માસા કુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં મેળવી ૩ દિવસ આપવી; એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા બળી જાય છે અને પુનઃ જન્મભર વાળો યવાની ધારતી રહેતી નથી. (૩૯) વાળો તુટે એટલે તે ઉપર રામેકાનાં તાજાં પાન વાટી બાંધવાં; એટલે વાળો ચાર પહોરમાં મરી બહાર આવે છે.

૨૯—નાસારોગ.

કારણ:—ધોકા, વાયુ, અતિ ભાપણ, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, નિર્વાતિક અને ઉંચા એવાં ઉપધાન, જલપ્રાશન, દુષ્ટ ઉદકતું પ્રાશન, જલક્રીડા, ઉલ્ટી અને રડવાનો નિગ્રહ તથા વાતપ્રધાન દોષોનો કોષ થઈ, તે નાસારોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એ નાસિકા રોગ ૩૪ પ્રકારના છે.

પૂતિનાસ:—ગળું અને તાળવું એમાં દુષ્ટ યજ્ઞેલા દોષોમાં વાયુ મિશ્રિત થઈ, નાક અને મ્હોં, એ માર્ગે દુર્ગંધયુક્ત શ્લેષ્મ બહાર નીકળે છે, તેને પૂતિનાસ કહે છે. નાસાપાક:—નાસિકાશ્રિત પિત્ત દુષ્ટ થઈ નાકમાં પ્રણુ (ગુમકું) ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાક અંદર પાકે છે, ગંધયુક્ત લીંટ વહે છે. તેને નાસાપાક કહે છે. પૂયરક્ત:—મસ્તકમાં વાતાદિદોષ પોતપોતાના કારણે કુપિત થવાથી, અથવા તે ઠંડાણે કાષ્ઠાદિકાનો અભિધાત થવાથી, નાકમાંથી પડ્ડેયુક્ત રક્ત વહે છે, તેને પૂયરક્ત કહે છે. પીનસ:—ક્ષત્રવાયુના કોષે કરી માણસનું નાક સુકાયા જેવું થઈ કોઈ પડી ફરી ફરી નિતરે છે. વળી બંધ થાય છે. સુગંધ દુર્ગંધનું જ્ઞાન રહેતું નથી, ધમાડા જેવો શ્વાસોશ્વાસ નીકળે છે, અને સળેકમના લક્ષણે ફેરી યુક્ત હોય છે; એ રોગને પીનસ રોગ કહે છે. નાસાપરિશોષ:—નાકનું દાર વાયુએ અત્યંત તપી સુકાવાથી માણસ મોટા કબે નીચે ઉપર શ્વાસ નાંખે છે, તેને નાસાપરિશોષ કહે છે.

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હમ્મેશાં કોઈ પણ પીનસ થવાથી, દહીંમાં મરીની ભૂટી અને ગોળ નાખી ભક્ષણ કરવું એટલે દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે. પથ્ય—ધીયુક્ત ધકેતું અન્ન. (૨) મરીની ભૂટી અને ધકેતું અન્ન ખાઈ ઉંઘતી વેળાએ કંડું પાણી પીવું; એટલે પીનસ દૂર થાય છે. (૩) કેસર ધીમાં ખરલ કરી નરય કરવું. એટલે પીનસ અને આદાશિશી વગેરે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે. (૪) જીની છીંકણી સુંઘવી. (૫) પાકારિતૈલ:—પહાડમૂળ (કાળીપાટ), હળદર, દાડ, હળદર, મેરવેલ, પીંપર, જાંઘનાં પાન, દાંતીનાં મૂળીયાં; એ સાત ઔષધો સમભાગ લઈ તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચોપટ તલનું તેલ લઈ તેમાં તે કલ્ક નાંખી ખાવો અને કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાંખી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવું; અને નાકમાં નાંખવું. તેથી ફેરી મોટા દુર્ધર પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે. (૬) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, સુંક, મરી, પીંપર, ધમાસો અને વરીઆળીનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ, આડના રસમાં આપવું. એટલે પીનસ, સ્વરભંગ, તમકશ્વાસ, હલીમક, સન્નિપાત, કફ, વાત, ઉધરસ, અને દમનો નાશ થાય છે. (૭) એરંડ તેલ દિવસમાં ઘણા વખત નાકે સુંઘવું. પૂતિનાસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વ્યાધોતૈલ:—રિંગણી, દંતીમૂળ, વજ, સરગવાની છાલ, તુળસીનાં પાન, રાસ્ના, સુંક, મરી, પીંપર અને સિંધવ સમભાગ લઈ કલ્ક કરી પાકારિતેલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકમાં નાખવું. (૨) શિયૈતૈલ:—સરગવાની છાલ, રીંગણી, નેપાળાનાં ગિયાં, સુંક, મરી, પીંપર અને બીલીનાં પાનના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમાં કાકડા પલાળી સળગાવવો. તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયું સમજવું.) નાકમાં નાખવું. નાસાપાક ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાજ, આસુંદરો, ઉંખરો અને કડાની છાલનો કાઢો કરી તેણે ફેરી નાસાપાકને ધોવો અને એના કાઢા અને કલ્કમાં ધૂત સિદ્ધ કરી નાકમાં નાખવું. પૂયરક્ત ઉપર ઉપચાર:—આંગરો, લવંગ, જીમ્બ, કોષ્ઠ

ના કાઢામાં ધી સિદ્ધ કરી તેનું નસ્ય કરવું, એટલે તે અસ્થિમત રોગ અને પીનસનો નાશ કરા. જી શિરોમત રોગોનો નાશ કરશે નાસાપરિચોષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સાકર નાખી દૂધ પ્રાચન કરવું નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડા પાણીમાં કપડું પલાળી તે તાગવાપર મૂકવું (૨) દાઢમના ફૂવનો, અથવા આગાની ગોટનીનો, કુમળોનો કે ધરોનો રસ, એમનો એક રસ નાખ્યા નાખવો (૪) ધીમા આવગકની ચોટી વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો (૫) કબા રના ચાકડા ઉપરની માગી લાવી પાણીમાં કાવવી માથા ઉપર લેપ કરવો સળેકમ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉધતી વેળાએ તાજાં વટાળા ખાવા ને ઉપર પાણી પીવું નહિ (૨) આવગકની, સુંક, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ ધી અને ગોળમાં આપવું (૩) અરીસુ ઘસી નાકપર લેપ કરવો (૪) સુંક તજ અને મરીનો ખડીમાંકર નાખી કાઢો કરી ઉધતી વેળાએ આપવો (૫) વાકાડી (વાસળી) કિવા નાક-છી કણીનાં પાન મુંધાડવા (૬) નવમાર અને યુનો દાઘપર ચોળા મુંધવો એટલે સળેકમ અને મસ્તક થળ દૂર થાય છે (૭) કડવા છુરીઆની ભૂટી મુંધાડવી (૮) આકાડાના દૂધમાં રાખ પલાળી તે સુંકની નાકે મુંધવી, એટલે છીકો આવી માથે દબક થાય છે (૯) જાવડની દૂધમાં મગી કિચિત્ ઉણું કરી માથે લેપ કરવું (૧૦) સુંક અને તજનો લેપ માથે કરવો (૧૧) લોહી મ્હા, આડું અને તજને કઠવી તેના મ્હા પાવો (૧૨) ધી, તેલ એણે મુકા સાતનો ધૂમાડો પ્રાચન કરવો તે સળેકમ, ઉધરસ અને ઉચકોનો નાશ કરે છે (૧૩) વજનું કિવા અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાધી મુંધવું (૧૪) એરકચોલુ બોલઆવળી, સુંક, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ ધી અને ગોળમાં આપવું તે મહા ઘોર સળેકમનો અને પીક, હલ્ય અને બસ્તિ, એ ઠેકાણેના યજ્ઞનો પચું નાશ કરે છે (૧૫) અરણીના પાનનો ઘુટપાક રીતે રસ કાઢી, તપવું તેલ અને સિંધવ નાખી સપૂણું પ્રતિસ્થાપ ઉપર ભક્ષણાર્થે આપવો આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે

૩૦—નેત્રરોગ.

કારણ:—અગ્ર સતપ્ત છનાં ચીતોદ્દે કરી સ્નાન કરવું દૂર દષ્ટિ કરી નિરતર જોવું, યથામાત્રે નિદ્રા ન કરવી, પરસેવો, ધૂળ તથા ધૂમાડાનો આખોએ સ્પર્શ થવો, ઉધળી યોભાવવી, અતિ ઉધડી, પાતળું અન્ન અને પાણીનું અતિ સેવન મલ મૂત્ર અને અપાન વાયુનો વેગ અટકાવવો, નિરતર રૂદન તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન અતિ મધપાન, જે ઝાતુમાં જે કરવાતું તે ન કરવું, ક્ષેષ, અભિધાત, અતિ મૈથુન, અધુનો વેગ રોકવો અતિસૂક્ષ્મ પદ્મોત્તુ નિરતર અવતોડન, ઇલાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે એ ૭૮ પ્રકારનો છે

અભિષ્પદ:—(આખો આવવી) નેત્રરોગને પ્રાપ્ત અભિષ્પદ કારણ છે એ વાત, પિત્ત, ક્ષ તથા શોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે અધિમથ:—અભિષ્પદ ઉપર કદ આપધોપચાર ન કરવાથી, તે વધી તેમાંથી ચાર પ્રકારનો અધિમથ રોગ અખોમાં થાય છે આ રોગથી આખોને તીવ્ર વેદના ધધ અર્ધા ઠોક મુધી બહુ દુઃખ થાય છે શુક (કુવ) :—જે સત્રજ અને અવજ, એવા જે પ્રકારના છે તિમિર:—દષ્ટિપાના કારણથી આખો આગળ નાના પ્રકારના રૂપો દેખાય તેને તિમિર કહે છે કાચ (માતી બિંદુ) :—નતીય પચમન દોષને કાચ કહે છે લિંગનાશ :—તેજ કાચ ચોધા પટલમાં જાય એટલે દષ્ટિનો રોધ કરે છે તેને લિંગનાશ કહે છે આ રોગ ધણો વધ્યા પહેલાં આકાશમાંના ચક્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વિજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય તેને અમરોગ:—આખમાં સફેદ ભાગપર પાતળું, વિસ્તીર્ણ કાળું, સ્વામવર્ણ અને રાતું, લાવ, ધોળું, કઠિન, એવું જે માસ વધે છે તેને 'વડસ' કહે છે અર્ધન:—(અધિર) આખોમાં ધોળા ભાગપર સસવાની શોહી જેવું એક બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'અધિર' કહે છે સ્થાવ કિવા નેત્રનાડી:—(લાંચર) :—વાતાદિ દોષ અધુના માર્ગે સધિમાં પ્રવેશ કરી તે પોતાના લક્ષણોએ મુકા એવો આવ ઉત્પન્ન કરે તેને નેત્રનાડી કહે છે અજનાર્થ શયાકા:—સીમ્મ તપાવી તે નિર્ણા, ભાગરો અને મુંઠના કાગમાં અને ધી, ગોમ્મ, મધ તથા બકરીના દૂધમાં ઉકાળી શુદ્ધ કરવું અથવા ત્રિશૂળના કાઠમાં

૧૦૦ વાર તપાવી બોળવું, તથા તેની શલાકા કરવી. એ શલાકા આઠ આંગળ લાંબી અને બે છેડેથી દિગ્વિત્ત પારિક્ષા હોવી જોઈએ. તેના છેવટે વટાણા જેવડી જડી હોવી જોઈએ. એ સળી એકલી આંખમાં ફેરવવાથી ગુણુકારી થાય છે. અંજન કરવું તે પ્રથમ ડાબી આંખમાં કરી પછી જમણી આંખમાં કરવું. આંખમાં ટીપું પાડવું તે કદિ પણ રાત્રે પાડવું નહિ. આલ્લખપદ (આંખો આવે છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) કપૂર, હળદર, લોધ, ફટકડી, કડવા લીમડાનાં મિયાં, અશીષુ અને રક્તપ્રાણોનો લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેનો આંખોપર લેપ કરવો. (૨) એક રસભરિત લીંબુ લઈ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખંડનો કાટ અને દાંતવણુ એકત્ર કરી નાંખવું; અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામાં વીટાળી તે મોટલી આંખ ઉપર વારંવાર ફેરવવી, એટલે કંઠૂ, રતાશ, ખુપરા વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાંજન, હરીતકી તથા આદાનાં પાનનો, અગર વજ, હળદર અને સુંકનો અથવા સુંક અને ગેરોનો લેપ કરવો; (૪) અરડુસી, હરીતકી, કડવો લીમડો, આવળકંટી, નાગરમોષ, અને સુકાએલા મૂળાનો કાઢો કરી આપવો. તેં રક્તસ્ત્રાવ તથા કદનો નાશ કરે છે. અને આંખોને હિતકારક છે. (૫) સુરવારી હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૬) દાંતવણુ અને અશીષુનો લીંબુના રસમાં લોખંડની તવી ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) હળદરનાં ભૂટ્ટી, ફટકડી અને અશીષુમાં લીમડાનો રસ નાંખી, તાંબાની કથરોટમાં એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૮) સિંધવ, દારૂહળદર, ગેર, સુરવારી હરડે અને રસાંજન, એ પાણીમાં ધસી તેનો આંખોપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) લોખ-આમલી અને સિંધવ તાંબાના વાસણમાં કંડા પાણીમાં ખરલ કરી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો; એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે. (૧૦) નીવળીનાં મિયાં મધમાં ધસી તેમાં થોડું કપૂર નાંખી તેનું અંજન કરવું. (૧૧) ત્રિકળાના કાઢાનાં કોકરવરણાં ટીપાં આંખોમાં નાંખવાં. (૧૨) આંખો આવે એવું જણાય એટલે તુરત બન્ને આંખો આગળ બીલામાનાં પારિક્ષ ફૂલ નાંખવાં. (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને ઘેરોસાની બન્ને આંખો આગળ પટો લગાવવી, એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે. (૧૪) પીળા ધતૂરાનો (વિલાયતી ધતૂરાનો) રસ આંખમાં નાંખવો. (૧૫) દાડમડીનાં પાન વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસતનાં ફૂલ ૧ ભાગ અને ૪ ભાગ ફટકડીનો સારો ખરલ કરી તે ભૂટ્ટી ૨ ગુંજ લઈ, તેમાં સવા તોલો પાણી નાંખી દિવસમાં બે વખત આંખોમાં નાંખવું: એટલે આવેલી આંખો, ગલ, પીઆ, અને રતાશની શાંતિ થાય છે. નેત્રશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાંછ, સિંધવ, તેલ અને મોરવેલીનાં મૂળીઆં એકત્ર કાંસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) મીઠું, સરસીયું અને કાંછ, કાંસાના વાસણમાં નાખી પથ્થરના કકડાએ છુટવું, તથા છાણાના દેવતા ઉપર તપાવી તેમાં બકરીનું દૂધ નાંખવું. તથા લેપ કરવો. એટલે નેત્રશૂળ, સ્ત્રાવ, સોળે, આરક્તતા, અભિષ્પદ અને અધિમંથનો નાશ થાય છે. (૩) સિંધવ અને લોખ એકત્ર કરી ધીમાં શેકવાં અને કાંછમાં વાટી ધોળા વસ્ત્રમાં બાંધવાં. તેનું બિંદુ નેત્રમાં નાખવું, એટલે કંઠૂ, દાહ તથા સણુકનો નાશ થાય છે. (૪) સિંધવ અને લોખને શેકી, મધ અને ધીમાં વાટી તેનો લેપ અને અંજન કરવું. તે તુરત નેત્રરોગને શમાવે છે. (૫) લીમડાનો રસ લોહપાત્રમાં નાંખી જોડા થાય ત્યાં સુધી છુટવો અને તેનો લેપ કરવો, તે નેત્રરોગને શાંત કરે છે. (૬) તુળસી અને બિલીપત્રનો સમભાગ રસ, અને બન્નેના બરાબર સ્ત્રીનું દૂધ, એ કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ગજળીપરતું ચૂર્ણ નાંખી તાંબાની વાડકીથી એક પહોર છુટી તેનું અંજન કરવું. આંખોમાં ફૂલ પડે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધોળી સાટાડીનાં મૂળીઆં ધીમાં ધસી અંજન કરવું, એટલે ફૂલ ઝડી જાય છે. મધમાં ધસી આંજવાથી આંખોને હમેશાં પીઆ લાગે તે દૂર થાય છે. એજ મૂળીઆં તલના તેલમાં ધસી અંજન કરવાથી તિમિરનો નાશ થશે; દૂધમાં ધસી અંજન કરવાથી કંઠૂનો નાશ થાય છે. પાણીમાં ધસી અંજન કરવાથી પડળ દૂર થાય છે: અને કાંછમાં ધસી આંજવાથી રતાંધળાપણું મટે છે. (૨) ગાયના હડીમાં સુંક ધસી અંજન કરવું. (૩) સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં ધસી અંજન કરવું. (૪) વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું; એટલે બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો પથુ દૂર થશે. (૫) કરંજ મિયાંના ચૂર્ણને ખાખરાના ફૂલના રસની અથવા કાઢાની પુષ્કળ ભાવનાઓ આપવી, અને

તેની લખી લખી ગોળીઓ કરી તેનું અન્ન કરવું એવી કરી આખમાની માસવૃદ્ધિ તથા ફૂનનો ન થાય છે (૬) સમુદ્રીયુ સિધવ થાખ અને સરમવાના ગિવાની લાખી ગોળી કરી તેનું અન્ન કર એવો શબ્દ મરી કાઢવા પમાણે શુદ્ધિકાનો નાથ થાય છે (૭) ઉપરસાગનો કાઠો મધ નાખ પ્રયુ-શુક્રપર આપવો (૮) ચદન, ગેર લાખ અને નામની કળીગો, વાગી તેની સળી કરી આન્ન તે પ્રયુ-શુક્રનો નાથ કરે છે અને લોહીને સાફ કરે છે (૯) કડવા પડોળા, કુખી, દારૂદાદર કડા લીમડો, અરુસી ત્રિફળા મમાસો પિત્તપાડો અને ત્રામચાણુ એ દરેક ૪ તોના, આમીનો ૨ ૬૪ તોના પાણી ૧૦૨૪ તોના, ધી ૬૪ તોના, કરીઆતુ કડો, નામરમોય, જેડીમધ મધ અને પીપળીનો એકેક તોલો કુક નાખી ધી સિદ્ધ કરવું તે શુક્રોગ ઉપર આપવું એટલે આખો દિત થાય છે અન નાકે કાન, નેત્રવર્ત્ત, નેત્રવચ્ચા, મુખરોગ, પ્રયુ કમગો જ્વર, વિસર્પ, અને કંઈ રોગનો નાથ કરે છે (૧૦) પીપર, સમુદ્રીયુ અને સિધવનું ચૂર્ણ અને મધ, કાસાના વાસલુમા નાખી ખરન કરવો, અને તેનું આખોમા અન્ન કરવું (૧૧) મહુડાની અતરછાલ અથવા બહેડાં કિવા સિધવ, એ મધમા ઘસી અન્ન કરવું (૧૨) નામના પાન અને જેડીમધ ધી ઉપર શેડી કાઢવણી પાણીમા, કિવા આના દૂધમા વાગી તેનું આખમા દીપું નાખવું (૧૩) આવગકટી, કડવો લીમડો અને કોહીના પાન, જેડીમધ, તોષ, ખેરની જાન અને તેવનો કાઠો કડો કરી આખમા નાખવો તે અનેક પ્રકારના નેત્રશુક્રનો નાથ કરે છે અજ્ઞકામત (આમના કાળા માગપર બકરીની સુમાવની લેડી જેવું અને ધણું કુખનાઈ, રાતું, ચીકળા એવા અશુ રક્ત કરનાઈ, એવું જે વધે છે તેને દીગ પણુ કહે છે તે) ઉપર:—સિધવ, ઘોડાની ખરીઓ અને ગોરાચન, એને શુદ્ધીની જાનના રમમા ઘસી તે આખોમા નાખવું એટલે તે અજ્ઞકામતનો નાથ કરે છે કાચબિંદુપર ઉપચાર:—(૧) મરી ૧૧ માસો પીપર ૦૧ તોળો, સમુદ્રીયુ ૦૧ તોળો સિધવ ૧૧ માસો, અને સુરમો ૨૧ તોના, એ એકત્ર કરી ખારિક ખરન કરવો, એને પૂર્ણાન્ન કહે છે એ કડું કાચ, મ્હ તરા મળનો નાથ કરે છે (૨) મેદાસિંગના પાન, સુરમો અને રાખનું અન્ન કરવું (૩) મનથીગ, સિધવ, દોરાકસી થાખ, સુક, મરી, પીપર અને રસાન્ન, એને મધમા ખરન કરી ગોળી કરી તેનું મધમા અન્ન કરવું તે કાચ, શુક, વડક અને તિમિરનો નાથ કરે છે (૪) નોડાના વામણુમા ત્રિફળાનો કાઠો ધી નાખી રાખવો અને સાંત્રે બોજન ૧૩ પ્રાગન કરવો એવો એક મહિનાના આધાગને પશુ દેખાવા લાગે છે. (૫) બાગરાનો રસ ૬૪ તોના, નેન ૧૬ તોના જેડીમધ ૧૬ તોના, દૂધ ૬૪ તોના, એ સમગ્ર એકત્ર કરી તેવ સિદ્ધ કરવું તે ગએલી આખોને ફરી સારી કરે છે તિમિર ઉપર ઉપચાર:—(૧) દશમૂળાએ સિદ્ધ કરવા ધીમા ચોપટ દૂધ અને ત્રિફળાનો કકક નાખી તે પ્રાચન કરવું એટલે વાતગતિમિરનો નાથ થાય છે (૨) ત્રિફળા અને દશમૂળાના કાઠામા દૂધ અને એરડનેલ નાખી રેચનાર્થ આપવું (૩) બજ દાણા, ચતાવરી, ઘોળુ અતિવિષ, રાચાજીત અને ત્રિફળાના કાઠામા ધૂન મિક્ક કરી આપવું એ ઉત્તમ તિમિરનાથક છે (૪) ઉપરમાગ, ત્રિફળા વાગો, ગોલી, ચદન અને પદ્મખંડની લાખી ગોળી કરી અન્ન કરવું, એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાથ થાય છે (૫) મરી, જેડીમધ વારાંગ અને દેવારંગી કકકવડે નચ કરવું (૬) તામ્ર, ત્રિફળા, થાખ, એલ્યીતણા, સુક, મરી પીપર એ સર્વે એકત્ર વાગી તેની ગોળી કરી અન્ન કરવું (૭) સરમવાના પાનના રસમા મધ નાખી નેત્રમા નાખવું એથી ત્રિંગ અને અનેક પ્રકારની નેત્રવચ્ચા દૂર થાય છે (૮) ત્રિફળાનો કાઠો અને કકક, તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમા ધી નાખી મિક્ક કરી તે રાત્રે પ્રાચન કરવું (૯) ચિત્રક, ત્રિફળા કડવા પડોળા અને જવનો કાઠો ધી નાખી રાત્રે પ્રાચાર્થ આપવો, આ કાઠો નેત્રોને દિતાવક છે પિત્તનિદર દૃષ્ટિ (પિત્ત કુષ્ટ ધર્મ વધવાળી બરા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) રસાન્ન ધી મધ તમાસપત્ર અને સોનાગેર, એને ગાયના જાણુના રસમા ખરન કરી અન્ન કરવું (૨) ચિત્તલીના દૂધ, જેડીમધ દારૂદાદર લોહ અને રમાજનનું મધમા અન્ન કરવું કંઈવિદગ્ધ દૃષ્ટિ (કેડી કરી સર્વ પદાર્થ ઘોળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—લેલુકમીજ, પીપળીના નિષા, બકરીની લાડીઓના રસમાં કિવા ગાયના જાણુના રસમા મેળી કરી અન્ન કરવું (૨) પીપર ગાયના જાણુના રસમા

અગર ગોમૂત્રમાં ઘસી તેનું અંજન કરવું અને અગધીઆની બાજી રોજ ખાતી. (૩) મરી દહીંમાં ઘસી તેનું રોજ અંજન કરવું. (૪) નદીમાંના કુદરાંખ, મુંક, મરી, પીંપર, રસાંજન, મનશીળ હળદર, દારૂદળદર અને અંદનની ટોપના છાણના રસમાં ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું, એટલે રાત્રીએ અને દિવાંધનો નાશ થાય છે. (૫) મુંક, મરી અને પીંપર, મધમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે રતાંધળાનો જલદી નાશ થશે. (૬) કરંજખીજ, કમળનો પરાગ, અંદન, કમળ અને ગેર એને ગાયના છાણના રસમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. (૭) રસાંજન, મનશીળ અને દેવદાર, એ જાંઘના પાનના રસમાં ખરલ કરી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું. (૮) સમુદ્રીણ અને કાલ્પીની ખડીસાકર સમભાગ લઈ કાળજી જેવું ચૂર્ણ કરી સવાર સાંજ આંખોમાં આંજવું, એટલે રતાંધળો, રતાશ, ગળ, અહીર અને કંડૂનો નાશ થાય છે. (૯) કાળી તુળસીના પાનનો રસ રોજ બે ટીપાં આંખોમાં નાખવો. (૧૦) નાગરમોય બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે શુક્ર અને તિમરનો પથ નાશ થાય છે. (૧૧) રક્તઅંદન (રતાંધળી) અને ખારેક નાખી લીમડાના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૧૨) કડવું કોળું ખાળી તેની રાખ મધમાં ખરલ કરી આંખોમાં આંજવી, એટલે રતાંધળો અને ફૂલાંનો નાશ થાય છે. નકુસાંધ્ય દાદિ (દાદિ દોષે કરી વ્યાપ થઈ મુંગસના પરપોટા જેવી ચમકે છે, અને તે માણસ દિવસમાં નાના તરેહનાં રૂપો જૂએ છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) વજ, નસોત્તર, અંદન, ગળો, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, હળદર અને અરડુસાનો કાઢો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો. યર્મરોગ (વડસ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) મરી અને બહેડાં, હળદરના રસમાં ખરલ કરી તેનો અર્ધ ઉપર લેપ કરવો. અર્ધુત (અહિર) રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ખડીસાકર, દહીંનું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનું આંખમાં ટીપું નાંખવું. (૨) મધમાં શંખ ઘસી અંજન કરવું. (૩) નિર્મળીનાં બિયાં અને સિંધવ કિંવા સમુદ્રીણ અને ખડીસાકરનું અંજન કરવું. (૪) હળકુંડ દાળમાં બારી તે ઉપરની છાલ કાઢી છાંયડીમાં સુકવી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે અહિર, ઘોળાં ફૂલ અને રતાશનો જલદી નાશ થાય છે. (૫) અહિરનો ગાંગડો આંખ ઉપર ફેરવવો. નેત્રનાડી કિંવા નાસૂર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિશળાનો કાઢો, મધ, ઘી કિંવા પીંપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) હરીતકી ૩ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આવળકંટી ૧ ભાગ એ પ્રમાણે એ ફળમાંનાં બિયાં લઈ તેની લાંબી ગોળીઓ કરવી અને તેનું આંખમાં અંજન કરવું. (૩) કપાસનાં છંડવાં અને રસાંજન, જાંબુ અથવા આંખાના કાઢામાં ઘસી, તેમાં મધ મિશ્ર કરી તે આંખમાં નાખવું. અંજનનામિકા (અંજુર્લી અથવા આંજણી) ઉપર ઉપચાર:—હાથ ઉપર અંગુલી ઘસી તેણે શેકવું અને જળો સુકવી બાજુનું લોહી કઢાવવું. (૨) આંખાનાં પાન તોડવાથી ચીકણો રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૩) આંજણી કુ યા પછી મનશીળ, એલચી, તગર અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) માટીના પાણીઆરા ઉપરના બહેડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો. (૫) ચૌચને માટે જઈ આત્રા પછી જ ચોખો હાથ હોય તે આંજણી ઉપર લગાવવો એટલે ખેસી જાય છે. (૬) રસાંજન, મુંક, મરી, પીંપર એકત્ર ઘુટી પેડી કરવી; તેનું અંજન કરવાથી કંઠ અને પાક એણે કરી યુક્ત આંજણીનો નાશ થાય છે. આંખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરડે, આવળકંટી અને ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવું. (૨) ત્રિશળાં ઘસી અંજન કરવું. ત્રિશળાનું અંજન માહનામાં ચાર પાંચ વખત કરવાથી નેત્રોને કદિ પણ રોગ યતો નથી અને દ્રષ્ટિ સાફ રહે છે. (૩) રસાંજન, રાળ, જાંઘનાં ફૂલ, મનશીળ, સમુદ્રીણ, સિંધવ અને મરી સમભાગ લઈ મધમાં ઘુટી તેનું અંજન કરવું એટલે આંખોનાં પોપચાની સૂજ, સ્રાવ અને કંડૂનો નાશ થાય છે. અને પાંપણોને કેશ આવે છે. તે પદ્મરોગ (એટલે વાયુએ કરી આંખોની પાંપણો ઉપડી જઈ તેના વાળ વારંવાર આંખના અંદરના ભાગમાં ઘસાય છે, તે કારણથી આંખમાંનો ઘોળો અને કાળો ભાગ સૂજે છે, તે કેશ મૂળથી ઉપડી જાય છે. એને લોકમાં “પડકશ” કહે છે તે) ઉપર:—નેત્રને સંભાળી લોહશલાકાએ (લોહાની ચીમટીએ) પદ્મ (પાંપણો) ને અંદર હોય તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રહી ચુટવી, એટલે પુનઃ ઉત્પન્ન થતી નથી અથવા લીલી હીરાકસી લઈ તેને તુળસીના રસવડે તાંબાના વાસણમાં ૧૦ દિવસ બાવના આપી તેનો લેપ કરવો. ખુપરા ઉપર ઉપચાર:—(૧) મોરચુયાની સળી ફેરવવી. (૨) કાઢીખાર પાણીમાં

જોગાળી તેનું ઠીપું આખમા પાડવું (૩) કુરદના પથ્થરપર લોહુ ધસી તે બૂધી વલ્લગાળ કરવી અ ખુપરા ઉપર આજની (૪) ખડીસાકર અને જસતના દૂધ, સમભાગ કાઢળ પ્રમાણે વાગી રાત્રે ઉપર વેળાએ આખમા આજવા એટલે ફાં, છારી અને ખુપરાનો નાચ થાય છે આંખોમાં બળતર થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) માખનું માખણ, એલનીદાણા, જલપત્ર (જલવતી) અને બદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવા (૨) ગુનાજળ આખોમાં નાખવું (૩) સીસાન બરમ, ખડીસાકર, સ્ત્રીના દૂધમા મેળવી તેનું અજન કરવું (૪) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ રાત્રે ધી અને મધ નાખી આપવું જસતના દૂધની ક્રિયા:—જસતની બસમને ગાયની છાંય, ત્રિફળાનો કાઠો, ઝોમર, લીમડાનો રસ અને પુન ત્રિફળા એમની સાત સાત ભાવના આપી, પછી કુવરના રક્તની ભાવના આપી પછી ગાળી રાખવી ધમાડાએ આંખોને ચિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:—જોગ કિવા સાકર આખમા આજની સર્વ નેત્રરોગો ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાગા તતના કઢકે કરી સ્નાન કરવાથી તે આખોને દિતકારક તથા વાતનાયક થાય છે જેમીમધ અને આવગકટીએ સ્નાન કરવાથી, તે પિત્ત અને તિમિરનો નાચ કરે છે વેખડાદિ આપવોએ સ્નાન કરવાથી તે કફ તથા તિમિરનો નાચ કરે છે દરરોજ આવગકટી વાગી ચરીરે લગાવી સ્નાન કરવાથી દષ્ટિને બળ આપે છે ત્રિફળાના કાઠોએ આખો ધોવાથી નેત્રરોગ નાચ પામે છે, અને તેના કાગળા મુખરોગનાયક છે અને ત્રિફળાનું પ્રાશન, કમળો અને પ્રમેહનાયક છે બોજન કર્યા પછી આચમન કરી એક હથેલીમા પાણી લઈ બીજા હાથે ધસી તે પાણી આખમાં છાટવું એટલે તે યોડા દિવસમા તિમિર રોગનો નાચ કરે (૨) ગળો અને ત્રિફળાનો કાઠો, મધ અને ધીપરતુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો તે સપૂર્ણ નેત્ર રોગનો નાચ કરે છે (૩) જેમીમધ, ગળો અને ત્રિફળાનો કાઠો પ્રાશન કરવો (૪) જેમીમધ, ગેર, સિધવ, દારૂદગદર અને રસાજન, એ સમભાગ લઈ પાણીમા વાગી આખોની બહાર લેપ કરવો તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાચ કરે છે (૫) ત્રિફળા, કડવા પડોળા, કડવો લીમડો અને અરકુસાના કાઠામા ધૂત સિદ્ધ કરવું અને પ્રાશનાર્થે આપવું તે સર્વ નેત્ર રોગનો નાચ કરે છે (૬) ચનાવરી ૧૨ તોલા, એચથી ૨૧ તોલા, વાવડીંગ ૮ તોલા, આમળાનું બિયા ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા પીપર ૩ તોલા અને રસાજન અર્ધો તોલો, એનું ચૂર્ણ મધમા આપવું એટલે કફ, તિમિર અર્મરોગ, કાચબિડ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વ નેત્રવિકારનો નાચ કરે છે (૭) ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ —ત્રિફળા, તજ, જેમીમધ, મહુડાના ફૂલ (મહુડા) એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ધી અને મધમા સાન્દરે આપવું એટલે તિમિર, અર્નુંદ, રક્તતા કફ રાત્ર્યધ દાઢ, યજ, સજ્જકા, પડળ શુક્લપડળ અને કાચનો નાચ કરે છે એ ચૂર્ણ ગરદન ઉપરના સર્વ રોગોનો નાચ કરે છે જલ્મીઓએ એ ચૂર્ણ સેવન કરવાથી તે તરણ થાય છે, એ પુરોએ લેવાથી રમૂતિ પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઈ સો વરમ સુધી જીવે છે તથા મૂળઆધિ બગદર, પ્રણુ પ્રમેહ, કાંઠ, હલીમક, ગિલાસકુષ (કાંઠાની એક જાત છે) અને પનિતનો નાચ કરે છે નધાગિનને વધારે છે, અને મુખનો કમળ જેવો વાસ, બમર જેવા કાગા કેસ અને ગ્રીષ્ઠ જેવી દષ્ટિ થાય છે (૮) અરકુસો, નાગ રમોથ, કડવો લીમડો અને કડવા પડોળામા પાન, કુટકી, ગળો ચદન, કડાની છાલ, ઉદગત્વ, દારૂદગદર, ચિત્રક, સુંક, કરિઆત્ત આવગકટી, હરડે જલેડા અને જવનો કાઠો કરી સવારે પ્રાશન કરવો, એટલે તિમિર, કફ પટલ, અર્નુંદ શુક્ર, પ્રણુશુક્ર નેત્રમણ, દાઢ, રક્તતા, સજ્જકા અને સર્વ નેત્રરોગનો નાચ થાય (૯) પીપર, ત્રિફળા, લાખ, લોધ સિધવ એ સમભાગ લઈ આગરાના રસમા ખરલ કરી જોળા કરવી, તેનું અજન કરવાથી અર્મરોગ, તિમિર, કાચ, કફ, નેત્રચક્ર, અર્નુંદ અને નેત્ર રોગનો નાચ થાય છે (૧૦) નીવળોનાં બિયા, જખ, સિધવ, સુંક, મરી, પીપર, સાકર, સમુદ્રીજી, રસાજન, મધ, વાવડીંગ અને મનશીંગ, એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમા ખરલ કરી તેનું અજન કરવું એટલે તિમિર, પટલ કાચબિડ અર્મ, નેત્રશુક્ર કફ, કલેદ, નેત્રનુંદ અને મગનો નાચ કરે છે (૧૧) ગળોનો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિધવ ૧ માસો એકત્ર ખરલ કરી અજન કરવું એટલે પિત્ત, અર્મ તિમિર, કાચબિડ, કફ, નિગનાચ, શુક્લગત અને કુષ્મગત રોગનો નાચ કરે છે (૧૨) પીપર, મીઠું, મરી, રસાજન, સરસો, સમુદ્રીજી, લોળા વસુના મૂળાઆ, હળદર, રક્તચદન, મધ,

૪૮ અત્યુદારઃ—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત યવાથી ઝોડકાર ધણું આવે છે તે.

૪૯ આંત્રકૂળનઃ—જે વાયુ પકવાશયમાં રહી આંતરડામાં જઈ શબ્દ કરે છે તે.

૫૦ વાતપ્રવૃત્તિઃ—જે વાયુ ગુદામાર્ગે ધણેજ નીકળે છે તે.

૫૧ સ્ફુરણઃ—જે વાયુથી અંગ ફરકયા કરે છે તે.

૫૨ શિરાપૂરણઃ—જે વાયુ શિરાગત થઈ નસોને કુલાવે છે તે.

૫૩ કંપ—જે વાયુ આખા શરીરને કંપાવ્યા કરે છે તે.

૫૪ કાર્શ્યઃ—જે વાયુ આખા શરીરને કૃશ કરે છે તે.

૫૫ શતાવતાઃ—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ કાળો થાય છે તે.

૫૬ પ્રલાપઃ—જે વાયુના યોગેકરી માણસ અસંબદ્ધ ભાષણ કરે છે તે.

૫૭ ક્ષિપ્ર મૂત્રતાઃ—જે વાયુથી માણસને પેસાળ ધણો અને વારંવાર થાય છે તે.

૫૮ નિદ્રાનાશઃ—જે વાયુ પ્રગટવાથી ઉઘ આવતી નથી તે.

૫૯ સ્વેદનાશઃ—જે વાયુથી શરીરને પરસેવો આવતો નથી તે.

૬૦ દુર્બલત્વઃ—જે વાયુના યોગે માણસ દુર્બળ ઝેટલે શક્તિહીન થાય છે તે.

૬૧ બલક્ષયઃ—જે વાયુના યોગે માણસ ધણેજ શક્તિહીન થાય છે તે.

૬૨ શુક્રાતિપ્રવૃત્તિઃ—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુ ગત થઈ ધાતુને ધણેજ પાતળી કરી નાખે છે તે.

૬૩ શુક્રકાર્શ્યઃ—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને કિંચિત્ ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૪ શુક્રનાશઃ—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ધણેજ ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૫ અનવસ્થિતચિત્તત્વઃ—જે વાયુના યોગે ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી તે.

૬૬ કાઠિન્યઃ—જે વાયુથી શરીર કઠિન થાય છે તે.

૬૭ વિરસાસ્થતાઃ—જે વાયુના યોગથી મુખમાંનો સ્વાદ જતો રહે છે તે.

૬૮ ક્ષાયવક્રત્રતાઃ—જે વાયુથી મ્હેં તુરં થાય છે તે.

૬૯ આદ્માનઃ—જે વાયુ પકવાશયમાં રહી ધમણના જેવું પેટ કુલાવી ગડગડ શબ્દ કરી પીડા કરે છે તે.

૭૦ પ્રત્યાદ્માનઃ—જે વાયુ આમાશયમાં જઈ કરને મળી પેટ કુલાવી પીડા કરે છે તે.

૭૧ શીતતાઃ—જે વાયુના યોગે શરીર ઠંડું થઈ જાય છે તે.

૭૨ રોમહર્ષઃ—જે વાયુ ત્વચાગત થઈ શરીરની અંદર રોમાંચ કરે છે તે.

૭૩ ભીરૂત્વઃ—જે વાયુના યોગે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૭૪ ભેદવાયુઃ—જે વાયુના યોગે સોય ભોંકવા જેવી પીડા થાય છે તે.

૭૫ કંઠૂઃ—જે વાયુ શરીરે કંઠૂ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૬ રસાજ્ઞતાઃ—જે વાયુથી રસાદિ પદાર્થોનો સ્વાદ સમજવામાં આવતો નથી તે.

૭૭ શબ્દાજ્ઞતાઃ—જે વાયુથી કાને શબ્દ સંભળાય નહિ તે.

૮ પ્રસુપ્તિઃ—જે વાયુથી આમડીપર સ્પર્શ કરવા છતાં સમજતું નથી તે.

૭૯ ગંધાજ્ઞતાઃ—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી તે.

૮૦ દષ્ટિક્ષયઃ—જે વાયુના યોગે દષ્ટિનો નાશ થાય છે તે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચારઃ—હનુસ્તંભ, અર્દિત, આક્ષેપક, પક્ષાધાત, અપતાનક એ વાત-વ્યાધિ, ધણા દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે, અથવા કદિ સાધ્ય થતાં પણ નથીજ; પરંતુ બળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવો થએલો હોઈ, ઉપદ્રવ રહિત હોય તો તે સાધ્ય બાણ્યો; એટલી ચિકિત્સા કરવી.

અસાધ્ય લક્ષણઃ—જે પક્ષાધાતાદિક વાયુની અંદર, વિસર્પ, દાહ, શૂળ, મૂચ્છા, અરૂચિ, અભિમાંધ, એ ઉપદ્રવથી માણસનું બળ અને માંસ ક્ષીણ થાય છે, તે વાયુ અસાધ્ય બાણ્યો. જે આ. સિ. ૪૧

વાતરોગોમાં સોજો, આમડીને સ્પર્શ ન સમજાય. નાના પ્રકારની પીડા; સરીરની વક્તા, કંપ, પેટ ચડું એ લક્ષણો થાય ■ તે આસાધ્ય જાણવા.

વાતરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પીળા કાંટાસરીઓ, દેવદાર અને સુકનો કાઠો ઝેરડતેલ નાખી આપવો; એટલે વાયુથી સરીર અકડાઇ ગએલું હશે તે સાફ થઇ જોઇએ તેમ આવશે. (૨) મહા રાસ્નાદિ કાઠે:—રાસ્ના, ઝેરડમૂળ, ગળા, વજ, પીળા કાંટાસરીઓ, ચવક, કરિયાણુ, નાગરમોચ, બારમૂળ, અન્નમો, રાતો ધમાસો, કિરમાણી અન્નમો, પદ્મામૂળ, દેવદાર. વાવડીંગ, કાકડાલિંગી સુંક, વીકલમૂળ, મોરવેલ, કડુ, મજક, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, કચોરાં, ત્રિફળાં, પીપર, જવખાર, રાન ચંદન (રતાંદળી) ગરમાળાની શંખિતું મગજ, કાચફળ, કડાનાં મૂળીઆંની છાલ, રાતી સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સુખભાગ લઇ તેનો અષ્ટમાંસ કાઠો કરવો; આ કાઠો સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, ધાસ, કાસ, પરસેવો, શેત્ય, અતિતંદ્રા, શૂળ, તૂની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વઅંગોની અંદર સજીકા, કંપવાત, ખલ્લીવાત, વિધાઓ, સ્લીપક, આમવાત, સંપૂર્ણ સુવારોગ, સુમિવાત, છન્દાસ્તંભ, અપતાનક, ડુખાવો, કલીબવાત, આક્ષેપક, કુખજવાત, સોજો, આરોપ, અપતાન, આર્દિત, ખુડવાત, હંતુઅછ, ગૃધ્રસી, પાદશૂળ અને વાતસ્તેષ્ઠ આધિનો નાશ કરે છે. (૩) બીજો પ્રકાર:—રાસ્ના ૨ ભાગ, ધમાસો ૧ ભાગ, જળદાખા, ઝેરડમૂળ, દેવદાર, કચોર, વજ, અરડુસો, સુંક, હરીતકી, ચવક, નાગરમોચ, સાટોડી, ગળા, વરધારા, સુવા, ગોખર, આસગંધ, અતિવિષ, ગરમાળો, શતાવરી, પીપર, અરણી, ધાણા, રીંગણી અને ઉભી બેય આસગંધ, અતિવિષ, ગરમાળો, શતાવરી, પીપર, અરણી, ધાણા, રીંગણી અને ઉભી બેય રીંગણી, એ સમભાગ નાખી અષ્ટમાંસ કાઠો કરી અંદર સુંકતું ચૂર્ણ કિવા પીપરનું ચૂર્ણ અથવા યોગરાજ શુગળ, અન્નમોદ, કિવા ઝેરડ તેલ નાખી આપવો. એટલે સર્વાંગવાત, કુખજવાત, પદ્માધાત, અપખાલુંક, ગૃધ્રસી, આમવાત, સ્લીપક, અપતાનક, અંત્રવૃદ્ધિ, આક્રમાન, જંધાવાત, જાતુવાત, આર્દિત, જનુદોષ, મેદવાત, વધ્યાના યોનિરોગ, એટલા રોગોનો આ કાઠો નાશ કરે છે. આ કાઠો ગર્ભધારક છે. (૪) મોટી વીકલનાં મૂળીઆં અને સુંકનો કાઠો, પીંપ કાઠો નાશ કરે છે. આ કાઠો શીતવાત, કંપવાત અને દાહનો ને દિવસમાં નાશ કરે છે. (૫) ૫૪મૂળનો અથવા દશમૂળનો કાઠો મન્યાસ્તંભ વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આસગંધ ચિકિ, મોટી ચિકિ, લઘુ ચિકિ, બોર, લઘુ બોર, રાસ્ના, એ ચીમ્નેનો કાઠો પાવો. તે વાતનાશક છે. (૭) બિલામાના કુકડા દોઢ તોલા અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાઠો ચતુર્ધાશ શેષ રહે એટલે ઉતારી તેમાં સાકર અર્ધો તોલો, ધી ૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૪ તોલા નાખી પાવું; એટલે સર્વ વાયુનો નાશ થાય છે. એ કાઠાનું સમીરદાવાનથી એવું નામ છે. (૮) કડવી છંદવરણી અથવા કંવડળીન નાશ થાય છે. એ કાઠાનું સમીરદાવાનથી એવું નામ છે. (૯) કડવી છંદવરણી અથવા કંવડળીન નાશ થાય છે. એ કાઠાનું સમીરદાવાનથી એવું નામ છે. (૧૦) ઝેરડમૂળ, મેદમૂળ, રીંગણી, ઉભી બોયરીંગણી, સંજળ, મરી, સુંક, પીપર, હોંગ બીજેરાનાં મૂળીઆં અને સિંધવનો કાઠો આપવો, એટલે ધનુર્વાતનો નાશ થાય ■ (૧૧) અડદ કુહિળીનાં મૂળીઆં, ઝેરડમૂળ અને લઘુવીકલમૂળ, એ સર્વનો કાઠો, હોંગ અને સિંધવ, અકેક ખાસો નાખી આપવો; એટલે પદ્માધાતનો નાશ થાય છે. (૧૨) અડદ, ચિકિમૂળ, કાલિધીનાં મૂળીઆં, કટવૃજ, રાસ્ના આસગંધ અને ઝેરડનો કાઠો, હોંગ અને સિંધવ નાખી સવારે આપવો તે પદ્માધાત, મન્યાસ્તંભ, કર્ણનાદ અને અર્દિતવાયુનો ઉદિવસમા નાશ કરે છે. (૧૩) રાળનું ચૂર્ણ કરી તેનું નલિકાપ ત્રવડે તેલ કડાડવું એ અને અર્દિતવાયુનો ઉદિવસમા નાશ કરે છે. (૧૪) કડવા ધોળા કાણાનાં બિયાં વાડી અંગે મંદન કરવું એટલે પદ્માધાત વાયુનો નાશ થાય છે. (૧૫) કડવા લીમડાનાં બિયાંના તેલનો લેપ કરવો; એટલે પદ્મવાયુનો નાશ થાય છે. (૧૬) તેનો, કિવા કડવા લીમડાનાં બિયાંના તેલનો લેપ કરવો; એટલે પદ્મવાયુનો નાશ થાય છે. (૧૭) સુંકનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ધીમાં શેકવું. ૫૫૧ લસણ છોલી વાડી ૨૮ તોલા તેમાં નાખવું અને અગ્નિજળ જોઇ તે આપવું; એટલે પદ્માધાત, હંતુસ્તંભ, કટિભંગ, ખાલુ પીડા અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૧૮) અડદનો લોટ કિવા વડાં માખણ સાથે ખાઇ દશમૂળનો કાઠો પાવો; (૧૯) લસણનો કાકડ તેલનું તેલ મેળવી પાવો. (૨૦) ત્રિફળાં, કડવા લીમડાની લીમોળાઓ, અરડુસો અને

કડવાં પડેાળાંનો કાઢો કરી, તેમાં ગુગળ નાંખી તે કાઢો આપવો; એ ત્રણે અર્દિતવાયુનો નાશ કરે છે. (૧૯) ચાર તોલા કિંવા બે તોલા લસણના રસમાં હોંગ, છર્ક, સિંધવ, સંચળ અને નિકકું, એ દરેક અઢેક માસો લઈ ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી યથાશક્તિ ભક્ષણ કરવું. એતું અનુપાન એરંડમૂળનો કાઢો. ઉપરનું ઔષધ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક મહિનો સેવન કરવાથી સામાન્ય વાતરોગ, અર્દિત, અપતંત્રક, એકાંગવાત, સર્વોગવાત, ઉરસ્તંભ, ગૃધ્રસી, શૂળ, દ્વંદ્વરોગ, કૃમિ, કટિરોગ, પૃષ્ઠિરોગ, અને પેટની અંદરના વાયુનો નાશ થશે. (૨૦) હેતુઅહ, હેતુસ્તંભ અને માન (ગળુ) નો સ્તંભ તથા અર્દિતવાયુ એ ઉપર દશમૂળ અને પીંપરનો કાઢો આપવો. કિંવા પીંપળાના રસમાં પીંપર નાખી તે રસ આપવો. (૨૧) લસણ ફાલી તેની કળીઓ તલના તેલમાં વાટી સિંધવ નાખી તે લસણ ખાવું; એટલે હેતુસ્તંભ દૂર થાય છે. (૨૨) એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાંખી એક મહિના પર્યંત સેવન કરવું, એટલે તે ગૃધ્રસી અને ઉરસ્તંભનો નાશ કરશે. (૨૩) તેલ કિંવા ધીમાં આદુ અને વગડાઉ લીંચુનો રસ પાવો. કિંવા ખાટી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવાં, એટલે છુટણ, પીઠ અને હાડ, એ ઠેકાણેનું શૂળ, ગુદમ, ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુનો નાશ થશે. (૨૪) એરંડીઆ છોલી કુટી તેની દૂધમાં લાપશી ખાશી સેવન કરવાથી કમ્ભરનું શૂળ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૫) યકમલીમડીનાં મૂળાંઓનો અથવા છાલનો કલ્ક કરી આપવો, એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૬) અરકુસો, દંતીમૂળ અને ગરમાળાનો કાઢો એરંડીયું મિશ્ર કરી પાવો; એટલે જ્વર આલણું મંથ થયું હોય, સ્પર્શ જણાતો નહિ હોય, એવો ગૃધ્રસી વાયુનો રોગી શીઘ્ર ગમન કરનારો થશે. (૨૭) મંદાગ્નિ ઉપર કહેલો કાળો નિર્ગુડીનાં પાનનો કાઢો પાવો; એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૮) આસગંધ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ ધીમાં આપવું; એટલે કટિશૂળનો નાશ થશે. (૨૯) ગળો અને ત્રિફળાના કાઢામાં ગુગળ નાંખી તે પાવો. અથવા ૪ તોલા દૂધમાં ૧ તોલા એરંડતેલ અથવા વરધાના રાતું ચૂર્ણ સેવન કરવું. એટલે કોષ્ટરિશિયનો નાશ થાય છે. (૩૦) દૂધ, તેલ, ધી, કિંવા સાડી ચોખાના ભાત સાથે બે બે લસણ ચઢવી, એ પ્રમાણે સાત દિવસ ભક્ષણ કરવાથી વાયુથી થએલો વ્યાધિ, વિષમજ્વર, શૂળ, ગુદમ, અગ્નિમાંધ, પ્લીહા અને હાથ, પાસુ તથા મસ્તકની અંદરનું શૂળ અને શુક્રકોષનો નાશ થાય છે. (૩૧) સુંક, એરંડમૂળ, દેવદાર અને ગળોનો કાઢો પીવાથી અસ્થિગત અને સંધિગત વાયુનો નાશ થાય છે. (૩૨) અસાળીઓ, ખસખસ, ખારેક, મેથી, તલ, સુવા, વરીઆળી, ગોડંબી, બદામ, ગુદર અને ચારોળી, એ દરેક ૪ તોલા, ગોળ અને ધી એ દરેક ૩૨ તોલા લઈ એના બંને તોલાના લાડુ કરવા. તેમાંથી સવારે એક ભક્ષણ કરવો તે કટિવાયુનો નાશ કરે છે. અને ધાતુનું સ્તંભન તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. (૩૩) પીંપળીમૂળ દૂધમાં વાટી તેમાં અરકુસાનો રસ નાખી આપવો, એટલે બિધ્વવાત (ધણા ઝોડાકાર આવવા) નાશ પામે છે. (૩૪) લઘુરાસ્નાદિ કાઢો:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, દેવદાર, વજ, સુંક ધમાસો, હરિતકી, અતિવિષ, નાગરમોચ, શતાવરી અને અરકુસાનો કાઢો પ્રાશનાર્થે આપવો, એટલે ઉધરસ, આમવાત, શ્લેષ્મવાત, સંધિવાત અને મજ્જાઅસ્થિ અને સ્નાયુનો વાયુ તથા સર્વોગ વાયુ એ નિશ્ચે નાશ પામે છે. (૩૫) અભાદિ ચૂર્ણ:—ગરમાળાનાં બિયાં, રાસ્ના, ગળો, શતાવરી, મહાશતાવરી, સુંક, વરીઆળી, આસગંધ, શેરણી, વરધારા, અજમો અને અજમોદ, એ સર્વ સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી યુષ, છાશ, ગરમ પાણી, ધી અને દહીંના કુચા એમાંના એક અનુપાનમાં ૨ તોલા પ્રમાણે ખાવું; એટલે અસ્થિ, સ્નાયુ, મજ્જા અને કમ્ભર, એ ઠેકાણાનો વાયુ, ગૃધ્રસી, મન્યાસ્તંભ, હેતુઅહ અને કોષ્ટગત રોગનો નાશ થશે. એ ચૂર્ણ સર્વ વ્યાધિનાશક છે. (૩૬) અજમોદાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૩૭) અજમોદાદિ ગોળી:—અજમો, પીંપર, વરીઆળી, નાગરમોચ, મરી અને સિંધવ, એ દરેક અઢેક ભાગ, હરીતકી ૫ ભાગ, સુંક ૧૦ ભાગ, વરધારા ૧૦ ભાગ, અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ. એ પ્રમાણે ઔષધોનાં ચૂર્ણો લઈ, ગોળના પાકમાં ગોળાઓ બનાવવી. તે ગરમ પાણીમાં ખાતી; એટલે સંધિવાત, આમવાત, સંપૂર્ણવાત, આઠચવાત, હેતુસ્તંભ, શિરોવાત, અપતાનકવાત અને ભકુટી, આંખ, કાન, નાક અને છાસનો સ્તંભ, પંચુવાત, સર્વોગવાત, એકાંગવાત, અર્દિત, પાદહર્ષ અને પક્ષાઘાતનો

નાચ થાય છે. (૩૮) મરીનું ચૂર્ણ, ધી તથા ગુણસીના રસને લઘુ મૃગાંક કહે છે. એ સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરે છે. (૩૯) લસણપાક:—લસણની કળાઓ છોલી ૬૪ તોલા લઈ ૧૦૨ તોલા દૂધ ૧૬ તોલા ધી લઈ તેમાં તે લસણ બાફવું, તેનો સારો પાક થઈ અધુરજ્વાળા થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા સાકર, સુંક, મરી, પીપર, તજ, એલ્યમી, તમાકુપત્ર, નામકેસર, પીપળામૂળ, વાવડીમ, ફાફળદાંડ શેરણી, વરધારા, પ્રખરમૂળ, અળખો, લવંગ, દેવદાર, સારોડી ગોખર, કડવો લીમડો, રારના, સુવા સતાવરી, કયોર, આસગંધ અને કોચનાં બીજ એ દરેકનાં તોલા તોલા પ્રમાણે ચૂર્ણ લઈ તેમાં નાખી તેથી કરવો. આ લસણપાક અગ્નિ અને બળ જોષ્ટ સેવન કરવો, એટલે સંપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર ઉરક્ષત, ઉદરરોગ, વાંતિ, પ્લીહા, અંતઃપ્લીહ, કૃમિ, મગ્ગમથ, આનાહવાત, સોએ, અમ્બિ માંધ, બલકાય, ઉચ્છ્રી, દમ, ઉધરસ, અપતન્નકવાયુ, ધતુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાધાત, અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાયુ, કુખ્જવાયુ, હંતુમહ, શિરોમહ, વિશ્વાચી, ખટ્વી, શુદ્ધસી, પંચુ, સંધિવાત, બધિરપણું અને સંપૂર્ણ શૂળ, એ સર્વ રોગોનો આ લસણપાક અતિ ત્વરાથી નાશ કરે છે. વળી આ લસણપાક વાતબ્યાધિષ્ઠ હાથીના સિંહની પેઠે નાચ કરે છે, તથા કફવ્યાધિને શાંત કરીને બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. (૪૦) વાતબ્યાધિ ઉપર નિર્ગુનીનાં પાનનો પાટો બાંધવો. (૪૧) ઉદ્ભવ, ચિત્રો અને સુંકનું ચૂર્ણ ધીમાં આપવું. તે સંપૂર્ણ વાતવિકારોનો નાશ કરે છે. (૪૨) દશમૂળના કાઢામાં કિંવા કફમાં તેલ મિશ્ર કરી તે અંગે ચોપડવું, એટલે અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૪૩) માલકંકણી, ચંદ્રસર (વગડાક મેથી), કાળીછરી, અળખો, મેથી અને તથનું ચૂર્ણ કરી, તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢવું અને અંગે ચોપડવું; એટલે સર્વ પ્રકારના વાત વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૪૪) નારાયણ તૈલ:—ચતાવરીનાં મૂળાંઓ રસ, તેલ અને દૂધ એ દરેક ૬૪ તોલા થાય છે. (૪૫) આકાના દૂધનો જાડો ભેપ કરી તે ઉપર રાઇની ઝીણી બૂખી લગાવી પાટો બાંધવાથી, સ્થમક થવો, અંગ પકડાઈ જવું વગેરે વાતવિકારો દૂર થાય છે. (૪૬) વાયવર્ણનાં પાન બારિક વાટી ભેપ કરવો અને ઉપર કેળનાં પાન બાંધવાં; એટલે કુસા, સાંધા વગેરે અકાષ્ઠ ગમેલો હોય તે છુટે છે. અને સ્થમક તથા બળતરણ પણ બંધ થાય છે. (૪૭) વિશેષધૂપ અને યુગળ એકત્ર વાટી પાણીમાં કાલવી ગરમ કરી ભેપ કરવો; અને તે ઉપર અસાગીઆ ચોંટાડવો; એટલે તેના ભેપવો અનેક પ્રકારની વાતવેદના અને સોએ, એ રોગો ત્વરિત દૂર થાય છે. (૪૮) માવળાંઆની અને સર ગવાની છાલ બારિક કટી, અંગતો જે ભાગ વાયુથી અકાષ્ઠ મયો હોય તે જગોએ તેનો પાટો બાંધવો એમ એ ત્રણવાર પાટો બાંધવાથી યુજ આવે છે. (૪૯) માપતૈલ:—અડદ ૬૪ તોલા લઈ તે ૨૫૧ તોલા પાણીમાં બાફવા, ચતુર્થાંશ રોષ રહે એટલે તેમાં તથનું તેલ ૬૪ તોલા અને છવનીય મણનું તોલા પાણીમાં બાફવા, ચતુર્થાંશ રોષ રહે એટલે તેમાં તથનું તેલ ૬૪ તોલા અને છવનીય મણનું તોલા આડપો (ઋક્ષિ, વૃક્ષિ, મેદ, મડામેદ, કોકાલી, દીરકોકાલી, વગડાક મગ, વગડાક અડદ) વરી આળા, સિધવ, રારના, કુઠિલીના નિયાં, જેડીમથ, બગદાણા, સુંક, મરી, પીપર અને ગોખર, એ પ્રત્યેક બીજો તોલો તોલો લઈ, તેનો કલ્ક કરી, તેવડે તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેવ પક્ષાધાત, અર્દિતવાયુ, કર્ણશૂળ, બાધિર્ય (બેહેરાપણું), તિમિરરોગ, સન્નિપાતજરોગ, હસ્તકંપ, શિરકંપ, બાહુ શોષ, અપબાહુક અને કંઠાયખજ એ રોગો ઉપર પીવું અથવા ચરીરે લગાવવું. ભસ્તિકર્મ એ વિષયમાં પણ ચોજવું. એ માપતેલ ઉર્ધ્વગત રોગ નાશ કરવામાં એક છે (૫૦) લઘુમાપતૈલ:—અડદ, સિધવ, ચિત્રમૂળ, દશમૂળ, હાંમ, વજ, ચતાવરી અને સુંક, એ પદાર્થો લઈ તેલ સિદ્ધ કરવું તે સર્વ વાતનાશક છે. (૫૧) કલ્યાણકાવલેહ:—હળદર, વેખંડ, ઉપચેટ, પીપર, સુંક, છંદ, અળખો, જેડીમથ અને ધીનો લેહ (ચાટણ), એક દિવસ સેવન કરવાથી તે બહેરાપણું, તોતપાપણું અને બોબડાપણુંનો નાશ કરી, નોખત જેવો મંબીર અથવા કોકિલ જેવો મંજુલ સ્વર કરે છે. (૫૨) આડનો રસ ૧ બાગ, સરગવાનો રસ ૧ બાગ, બારીનું દૂધ ૧ શેર, પાણી ૪ શેર, એ સર્વ

એકત્ર કરી તેલ એક શેર નાંખી કઢવવું. પાણી બળી જઇ તેલ શેષ રહે એટલે ગાળી નાંખવું. એ તેલ વાયુના દરદ ઉપર ધણુજ ગુણકારક છે.

પથ્ય:—દૂધ, ધી, તેલ, મીઠા રસ, નવા તલ, ધઉ, અડદ, એક વર્ષના જૂના સાડી ચોખા, કુલિત્યતું કઢણુ, પડેાળાં, સરગવેા, લસણુ, દાડમ, કેરી, સિન્ધવ અને ઉજ્જુ એવા ભક્ષ્ય પદાર્થ. **અપથ્ય:**—ચિંતા, જગરાણુ, મળમૂત્રનો અવરોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, દેવભાત, કાંગ, હરીક, ચોળા, મગ, જાંબુ, સોપારી, વાલ, તાડફળ, કારેલાં, ઠંડું ધાન્ય, પત્રશાક, ઉંચરાં, ઠંડું પાણી, વિરૂદ્ધાન્ન, ક્ષાર, શુષ્ક માંસ, રક્તસ્રાવ; તુરા, કડવા અને તીખા રસ; મૈથુન, વાહનપર ફરવું.

૪૯—વાંતિરોગ. (ઉલટી, ઓકારી.)

કારણ:—અતિ અછર્ણુ, અતિ ખારા, અતિ અપ્રિય પદાર્થોનું ભક્ષણુ; અને શીઘ્ર ભોજન કરવું. અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું; શ્રમ, ભય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચિન્તિ ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્શન કિંવા ભક્ષણુ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધ લેવી. એ કારણોથી ઉલટી ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) આવળકંટીનું ચૂર્ણ, ચંદન અને મધમાં આપવું. (૨) બાળહરીતકી, મધ, ધાણી, અને આવળકંટી, એ અકેક તોલો લઈ તેમાં ૧૦ તોલા પાણી નાંખી હાથવડે ચોળી તે ગાળી પાવું. (૩) સિંધવ ધીમાં આપવો. (૪) મધપુડાનું મીણુ મધમાં આપવું. (૫) કાવળીનાં મૂળીઆં અને હીંગ એકત્ર કરી આપવાં. (૬) હરીનકીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) વાવડીંગ, ત્રિફળાં અને સુંઠ, એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) પીંપરતું ઝાડ અને રાજ અંગારામાં બાળી પાણીમાં છમકારી, તે પાણી ગાળી પાવું; એટલે વાંતિ અને ઉચ્છીનો નાશ થાય છે. (૯) ખીલીની છાલ અથવા ગળોતો કાઢો, મધ નાંખી આપવો; એટલે ત્રિદોષજનિત વાંતિ (ઉલટી) દૂર થાય છે. (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૧૧) સુકાએલા લીમકાની રાખોડી મધમાં આપવી. (૧૨) મસૂર શેકી તેનો લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમના દાણાનું પાણી કરી તેમાં તે લોટ કાલવી ભક્ષણુ કરવો એટલે ત્રિદોષજન્ય વાંતિ (ઉલટી) દુરતજ દૂર થશે.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, વટાણા, ધઉ, જવ, આમળાં, ખેર, સાકર, કોહું, દાડમ, નાળીએર, લીંબુ. **અપથ્ય:**—ઉજ્જુ પદાર્થ, ધોળું કાળું, વ્યાયામ, દુષ્ટ અન્નપાન.

૫૦—વિદ્રધિ રોગ.

કારણો અને લક્ષણો:—પોતપોતાના દોષે કરી, વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદને દૂષિત કરી, અસ્થિ એટલે હાડકાં સુધી જઇ, હળવે હળવે મોટાં ઘેર અને જેનાં મૂળ ધણું ઉંડાં અને ઉત્પત્તિ-કાળથીજ પીડાયુક્ત અને ગોળ અથવા લાંબા એવા અગ્નિમય શોથ (સોજ) ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને વિદ્રધિ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) વડ, ઉંચરો, પીંપળો, પીંપર તથા બરૂ, એ પંચ વદકલની છાલ સરગવાના રસમાં ઘટી લેપ કરવો. (૨) હિરાકસી, સિંધવ, શિલાજિત અને હીંગના ચૂર્ણવડે મિશ્રિત વાયવર્ણાનો કાઢો, અંદરથી અપકવ અને મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. (૩) શ્વેત, સાટોડી અને વાયવર્ણાનાં મૂળીઆંનો કાઢો આપવો. (૪) ધમાસાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી મધ નાંખી તે પાવાં. (૫) હરે, સિંધવ અને કાવળીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ, મધ અને ધીમાં આપવું. (૬) સરગવાનો શુંદર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરતા જવું. (૭) સરગવાનું મૂળ પાણીમાં ધસી તેમાં મધ નાંખી તે આપવું. અને તેજ રસમાં વછનાગનું ચૂર્ણ નાંખી લેપ કરવો; એટલે અત્ત-વિદ્રધિનો નાશ થશે. (૮) વિદ્રધિ પાકવા માટે:—સાત, ધઉ, મગ, જવ, સણ, એમાંથી એકનો લોટ બાકી તેનું પોટીસ બાંધવું. એટલે ક્ષણ માત્રમાં અપકવ વિદ્રધિ પકવ થાય છે. (૯) ચિકણનાં પાન

વાગી ઉપર માધવા, એટલે વિદ્રધિ પાકીને કુશી (૧૦) મેરચુપુ અને ટકણપાર ધસી લેપ : એટલે પાકો યએતો સોજો કુશી (૧૧) પુગળેલીના પાન વાગી ઉપર માધવા, એટલે પાકો ય સોજો કણવારમા ઉતરશે

પદ્ય:—ગોખા, કુનિય લમગુ, વાન, કારેલા, ધી, તેન, મગ પડોળાં, તપાતી ઠંડુ કરેલુ પ અપદ્ય:—સુકાએલુ શાક, ગોળ, દહી, ખીચડી, ખાડુ, ધાણી, ધણું ખાવુ દાહક પદાર્થ, મૈયુત

૫૫-વિષરોગ.

વિષ ત્રણ પ્રકારનું છે સ્થાવર, જંગમ, તથા દુષિવિષ. મૂળાદિક વિષ તે સ્થાવર; ર દિક વિષ તે જંગમ, તથા વિનાશક ઔષધીઓના હૃતવીર્ય યએના વિષ કિવા ગરમી વગેરેથી થોપ ગએના, જે સ્વભાવે તથા ગુણે કરી કમી છે, અને જૂના યએનાં એવા સ્થાવર જંગમભાત્મક વિષ દુષિવિષ જાણવા વિષાદન કરીને એક પ્રકારનો ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એવી સદા. સ્થાવરવિષ:—મૂળ, પાન રંગ ફૂન, છાન, રસ, નાર, ચુદર, ધાતુ અને કદ એવી રીતે ૧૦ પ્રા રના સ્થાવર વિષ છે જંગમવિષ:—દષ્ટિ, નિશ્વાસ, દત્ત, મૂત્ર, પુરીષ શુક્ર, લાગ, કેશ, ચિમ પાદ્મ, ગુદા, અસ્થિ પિત્ત, શુક્ર તથા શવ, એવાં ૧૬ પ્રકારના જંગમ વિષ છે દુષિવિષ:—તે અત્ત અને દિવાનિદ્રા, એ વડે વારંવાર દ્વિત યએના ચિત્ર સરીસ્થાતુને દુષ્કરે છે તેને દ્વિત વિષ કહે એ બે પ્રકારનું છે, એક કૃત્રિમ અને બીજું ગરસજ્ઞકં અવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિ વિષ તથા નિર્વિદ્ર યએના સયોગથી જે વિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે તે ગરસજ્ઞકં વિષ જાણવું

વિષ પીનામાં આવ્યું છે તે જાણવાનાં લક્ષણ:—વાતયુક્ત અને ધૂવાસ જેવો મગ અતિસાર થાય છે તથા મ્હોવાટે શીજીની ઉનગી થાય છે, તે લક્ષણોનાગમે વિષ પીડુ છે એમ જાણ સ્થાવર વિષનાં સામાન્ય લક્ષણ:—સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેડકી, દાત બધાઈ જવા, ગડુ અકક જવુ, મ્હોભાથી શીજીનો આવ, ઉનગી, અશ્વિ, શ્વાસ, મૂર્છા ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે કદવિષ લક્ષણ:—ઉમનીયે એવાં કદવિષ તેર પ્રકારના છે એ સર્વે દશગુણ જાણવા જે સ્થાવર, જંગમ ત કૃત્રિમ, વિષદશનલક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તે તત્કાળ મરણ પામે છે જંગમ વિષનાં લક્ષણ:— જંગમ વિષના યોગથી ડોલા આવવા, મૂર્છા, ગાનિ, દાહ, અનનો અપાક, રોમાય ઉભા થવા, સો તથા અતિસાર, એ લક્ષણો થાય છે વિષના લક્ષણ:—રક્ત, ઉષ્ણ રીત, સ્પર્શ, આગુકારી, બવાયિ, વિશર વિશદ, લઘુ તથા અપાકી એ દશ વિષના ગુણ જાણના મૂળાદિક વિષનાં લક્ષણ:—મૂળોનાં વિષ હાયે પગે રેષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ખડમડે છે અને મોદ પામે છે પાદડાના વિષવડે ખગાસા, ક શ્વાસ, મોહ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે કુંઠીના વિષવડે મ્હો સૂચી જાય છે, દાદ, અન્નદ્રેષ, એ લક્ષ થાય છે, પુષ્પના વિષવડે ઉનગી, પેટ ચડવુ, શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે છાલ, નાર, ગુદ, એ ત પ્રકારના વિષથી મ્હોમા ફુર્ગી, અગને ખડખડાપલ્લુ, માયુ ફ ખવુ, મ્હોભાથી કદઆવ, એ લક્ષણો થા છે ક્ષીર—વિષથી મ્હોમા કીજુ આવે છે, તાગવુ અને જીમ જડ થાય છે ધાતુના વિષથી ઉર અદર દુખે છે, મૂર્છા આવે છે તથા તાળવાનો દાદ થાય છે દુષિવિષનાં લક્ષણ:—દુષિવિષ મે અદ્યવીર્ય છે એ તત્કાળ મારક થતું નથી દુષિવિષવડે પિડિત યએના માનુષને ખગાસા આવે છે તેનો રાગ (સાદ) મદનાય છે મ્હોને પરસેવો વળે છે, મુખમાં સ્નાદ રહેતો નથી, તરસ લાગે છે ગાડાના જેવા લમજો કરે છે તથા દુષિવિષગળા માનુષને કાષ પ્રકારનું ચેત પડતું નથી દુષિવિષનાં ખીજાં લક્ષણ:—દુષિવિષવડે ડોના, ખગાસા, જડપણ, અગે સિધિવંતા : રોમાય ઉભા થવા, અગ મરડાઈ જવુ, જેવુ થઈ જવા પછી લઈ વધરો, અન્ન પચન થવુ, અશ્વિ અગ ઉપર નાના પ્રકારના દીગજી ઉઠવા, માસમય હાયે પગે સોજો, મૂર્છા, ક્વચી, ખોડકાર, શ્વાસ તરસ, જ્વર, કંચરોગ, એ વગેરે વિકારો થાય છે, અને વળી એકદા વિષથી દાદ, એકદા વિષથી ઉન્નાદ એકદા વિષથી નપુમકત્વ ખેદ, કોદ, વિસર્પ, મોટા ફોદલા, એવા નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પ થાય છે પોતાના હાથમા સર્વે નિવૃત્ત કિવા અધિકાર આવે એ હેતુથી, અથવા પતિ પોતાની આયો

પ્રમાણે ચાલે એટલા માટે ખાઈડીઓ પોતાના પતિને વિપારી પ્રાણીનો પરસેવો, વિટાળ (રજ), શરીર ઉપરનો ઠેકઠેકાણોનો મળ અન્નમાં મસળી તે અન્ન ખાવા આપે છે તેથી, ઇંડા શનુ ગરવિપનો પ્રયોગ છે તે થોડે ફરી પુરુષ ઘોળો સફેદ અને કૃશ થાય છે; તેનો અગ્નિ મંદ થાય છે, તાવ આવે છે, મર્મ-સ્થાને પીડા થાય છે, પેટ ચડે છે, હાથે પગે સોજા આવે છે, ઉદરરોગ, ગ્રહણરોગ, રાજ્યક્ષમા, પાંડુ, મુંઝમ, ક્ષયજન્યજ્વર, એ વ્યાધિનાં તથા બીજા અનેક પ્રકારના વ્યાધિનાં લક્ષણો થાય છે.

સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર:—સિંધવ અને ગરી સમભાગ તથા એ અન્નેના ખરાખર લાંબાળીઓ લાવી વાટી મધ અને ઘી સાથે ખાવી; એટલે—સ્થાવર જંગમ વિધોનો નાશ થાય છે.

પર-સર્પવિષ.

સર્પની જાતિ અને તેનાં લક્ષણો:—ભોગી, રાજીલ, એઓ ભૂમાનપડે વાત, પિત્ત, ક્ષ્મ એવી પ્રકૃતિના છે. મંતર એટલે જન્મેનાં લક્ષણો જેમાં વિશેષ છે એવા. ઉદાહરણ—કાળા સર્પથી મંડળ કિંવા ઘોણસમાં ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, કિંવા ઘોણસાથી થએલા સર્પ, અથવા કાળી નાગિણીની મંદર ઘોણસાથી ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, એ પ્રમાણે બીજી ગિચ જાતિ કલ્પની, તે દ્વંદ્વપ્રકૃતિના સર્પ. ભોગીતાળ એટલે જે સર્પને ફેણ હોષ રંગે કાળો હોય છે તે. રાજીલ એટલે જે ઉપર ચિત્રવિચિત્ર પાઓ હોય છે તે. ચક્ર, નાંગર, છત્ર, સ્વસ્તિક, ચક્રશ એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણ-દર-નાર તથા શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને દર્વીકર (નાગ) કહે છે. સર્પોમાં અનેક જાત છે, પરંતુ તે બધા સર્પ વિપારી હોતા નથી. વિપારી સર્પને ઉપરના જડબાની અંદરની બાજુએ એક બિલાડીના નખ જેવી એક દાંતની દાઢ હોય છે. એ દાઢ હરમેશાં બંધ થએલી રહે છે; અને તે દાંતનો મધ્ય ભાગ પોસો હોય છે તથા આણીએ એક છિદ્ર હોય છે. દાંતની પાછળની બાજુએ તાળવામાં એક કાચળો હોય છે. તે કાચળાનું યુગ દાંતની સાથે જોડેલું હોય છે, એ કારણથી સાપ બ્યારે દંશ કરે છે, ત્યારે એ દાંત બહાર દાઢી, જોરથી માણસની નસપર દળાવે છે. તેની આણીવાળી દાઢવડે આમ-ડીમાં જખમ થાય છે, તથા વિપરી કાચળામાંનો પાતળો પદાર્થ દાંતમાંના છિદ્રની વાટે જખમમાં પડે છે, તેથી માણસના શરીરમાં વિષ પ્રવેશ કરે છે. ભોગી, રાજીલ, ઇંડો સર્પોએ કરેલા દંશનાં લક્ષણો:—કૃષ્ણ સર્પે કરેલો દંશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. મંડળનો દંશ પીંજો અને સોજાયુક્ત હોય છે; અને સર્વ પ્રકારના પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. તથા રાજીલ સર્પનો દંશ પરપોટાવાળો હોય છે અને તડતડતો હોય છે; તેનો સોજો સંયુક્તસહિત હોય છે, અને તે દંશથી બાકુ લોહી નીકળે છે તથા સર્વ પ્રકારના કંઠના વિકારો થાય છે. કુરસા (ખારેલો સાપ) એ સર્પ વેંત દોઢ વેંત લાંબો હોઈ અશુદ્ધ એટલો જડો હોય છે. એનો રંગ કાળો જાંબુડી રંગનો હોય છે. એ ખારેલા સર્પના દંશના વિકારો રાજીલાના દંશ પ્રમાણે જ થાય છે. કાંડરાને (કાંડરું) ફેણ હોતી નથી. એ સર્પના જોરો જોર હોય છે. એના દંશવડે આખા શરીરમાંના લોહીનો કંક થાય છે અને તે કંક ગળા પર્યંત આવી ગળાને ભરી નાંખે છે. ઘોણસ કરીને ચીત્રા જેવો સર્પ થાય છે તે લીલા રંગનો હોય છે. એમાં આગીઓ ઘોણસ અને કુસડો ઘોણસ એવી બે જાત છે. આગીઆ ઘોણસના દંશથી સવોગે અગ્નિ લગાડ્યા પ્રમાણે દાઢ થાય છે. શરીરપર મોટી મોટી ગાંઠો થઈ આવે છે, મૂત્રસ્થાને ઘણો જ સોજો આવે છે, અને વારંવાર ટીપું ટીપું પેસાળ થાય છે. કુસડાઘોણસના વિપરી પ્રથમ દંશસ્થાને ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ચાર પહોરમાં તે જગા ખરજવા જેવી થઈ, દિવસે દિવસે તે ફેલાતું જઈ, અંગ પથુ ફલી જાય છે. મણીઆર કરીને સર્પ થાય છે. તે એક વેંતથી બે વેંત પર્યંત લાંબો અને હાંપના અંશુદા જેવડો જડો હોય છે. તેનો રંગ લીલો જાંબુડી હોય છે. મણીઆર સર્પમાં ત્રણ ચાર જાત છે. એક જાતનો મણીઆર છે, તે રાત્રે શરીરપર ચમને જાય અથવા તેની હાથા શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવાની સંધિમાં અત્યુપ નિશ્ચેષ માંભૂમ પડે છે. બીજી જાતનો મણીઆર થાય છે, તેણે અંગ ચાટવાથી કિંવા કાંઈ પથુ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને તે પદાર્થ ખાવામાં

આવે અથવા તે લાગ શરીરના કોઈ ભાગપર લાગવાથીજ વિષ બાધ કરે છે એ વિષના થોડે જ આવે ॥ તે જાતના મણીઆર સર્પને દસ દિવસે યાવ તો રાત્રિ થયા પહેલાં અને રાત્રે યાવ તે સુયોદય થયા પહેલાં માણસને વિષ બાધ કરે છે

સર્પદંશ ઝોળાખવાની મુક્તિ—ખાવાનું એક પાન દંશ ઉપર ઘણી રાખવું, એટલે વિષા દંશ દશે તો પાન ઉપર દસ જેટલોજ ને અગ્નિએ સેકવાથી પહેલાં ચાકા પ્રમાણે ડાઘ પડશે, એ એજ પાન દસ ઉપર ઝોળાવાથી દસ કાળો થશે (વિષાર દંશ નહિ હોય તો ઉપર કહો તે પ્રમાણે થશે નહિ સર્પદંશ થએલા માણસને મરવાં, મીઠું અને કઠવા લીમડાનાં પાન ખાવા આપવાથી તે માણસ એ પદાર્થોના સ્વાદ જિવકુલ જાણે નથી, તેને એ પદાર્થો ધણી મીઠા લાગે છે એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો ॥ કે નહિ એ સમજાય છે વગી કાળી માટી, દસ થએના માણસને ખાવા આપવી, તે માટી જે તીખી લાગે તો મર્પદંશ અને મીઠી લાગે તો ઉંદરનું વિષ જાણવું કુરમદીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ધમી થોડાં પાંદળોનાં જે દસ વિષારી દશે તો વમન (ઉઠવી) થશે નહિ સર્પદંશ થએલા માણસને ઘોષધ આપી ઉનાર થવા સાથેજ તેને ઉપદા ત્રણ પદાર્થો ખવરાવવામાં આવે તેથી સ્વાદ સમજાય છે એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઝોળાવાથી મુજબ થયો કે નાદ તે અવસ્થા જેવું સર્પ કરડે કે ટુનન પાડેયો ઉપાય એ કરવો કે, તત્પણ સર્પ જેટલે ચડયો હોય તે જગ્યાથી ચાર આંગળે છેડે ઉપરની બાજુએ એક દારડી અથવા કપડું લઈ, જેથી તાણી બાંધવું, તેથી વિષવડે મિશ્રિત થએલું રક્ત (લોહી) ત્યાં ત્યાં રહે છે આખા શરીરના બાપી જતું નથી જખમને જરા છેદી, તેમાનું લોહી કાઢી નાખવું, એટલે માણસને વિષ ચડવાની બહુ બીજી રહેતી નથી લોહી સારી રીતે નીચી ગયા પછી તે જગ્યા અગારાવડે થોડી નાખવી એટલે ત્યાં લાગેલું વિષ બગી જાય છે

અસાધ્ય લક્ષણો—પીપ્પળાની નીચે, દેવગર્ભા, બામર્ભા, જુના વડેનામાં, વડ નીચે સુકાએરા ગાંઠ નીચે, સ્તમ્ભાનમાં, ઝાડ ઉપર, એ સ્થાનોએ, અને સધ્માકાગે, ચોક્કાના (ચાર રસ્તા જવા મળે છે તે) બરછી નક્ષત્રમાં તથા મહેરધાનમાં, સર્પદંશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય જાણવો આદી મપા, મૂળ કૃતિકા, બરછી, શ્રવણ વિશાખા, પૂર્વા, મિત્રા એ નક્ષત્રો, પચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા પૂર્ણિમા ચતુર્દશી એ તિથિમાં, મધ્યાહન, સાંજ, સવાર, મધ્યરાત્રિ, એ વખતે, તથા મહેરધાનના સ્થળમાં દંશ થયો હોય તો જ્યારે અન્ન મતુષ્યાદિની સદાખતા હોય તોજ મોગ કબજે બચી શકે છે અન્ન, પિત્ત, સૂર્ય અને સતપત્રવડે પીકા પામેલો, બાગ અને જૂદ, કૃષ્ણ થએલો વજીરોગી, મેદો કોલવાતો, રક્ત, નિર્બળ, તથા ગરોદર સ્ત્રી, એએને સર્પદંશ થવાથી તેએ તત્કાલ મરણ પામે છે એજ આખા અમર્ભા વિષ પ્રમરી મધું હોય તેને કાપવાથી લોહી નીકળતું નથી ખારવાથી તેને સોજ પડતા નથી તે રોગી સાધ્ય નથી એમ જાણવું જેવું મુખ વાક થઈ જાય છે, વાગ ગરી થો છે નાકનો અમ્મ ભાગ વાકો થઈ જાય છે, મુઠ્ઠા બાગી જવાથી ડોક સીધી રહેતી નથી, અને જે જોએ લાલ તથા કાળો સોજો આવે છે હાલતુ ચાલતું નથી એવા લગણોએ મુળ રોગીએને વેદોએ, ચિકિત્સા કરવાના કામથી તજવા જે માણસના મુખવાટે જાડી લાગી વડે છે, અને નાક, મોઢાં અને ગુદામાંથી રક્ત નીકળતું હોય અને ચારદાંત, જેએને દસરવાને લાગેલા હોય, તે માણસ અસાધ્ય જાણવો અત્યંત ઉન્મત્ત થએલો, અને જર, અનિમાર ઇત્યાદિ ઉપદેશોએ બાળ, બોલવાની શક્તિ ને નથી, એવો અને કાળો દીકરા જેવો વાકો થઈ કુપમજોએ મુળ થએલો અને જેનો વેગ તથા જોગો ડહાળો નથી, એવો વિષરોગી કિંવા મગમગાદિ વેગરહિત, એવો વિષરોગી માણસ અસાધ્ય જાણવો.

સર્પદંશ ઉપચાર—(૧) વાંઝળી કઠોડીના મૂળીઆ પાણીમાં ધમી પાવો તથા લો કરવો, એટલે સર્પ, ઉંદર, બિલાડી, વિંછી, ઇત્યાદિના વિષોનો નાશ થાય છે (૨) તાંજળનાં મૂળમાં, ચોખાનાં પાવરામળમાં ચાટી પાવો (૩) મી. મધ, માખણ, પીપર, અદ.

મરી અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવાં. (૪) શિરસ રક્ષનાં ફૂલના રસમાં મરીને સાત ભાવનાઓ આપી, તેનું સેવન અને અંજન કરવું. (૫) કરંજનાં ફળ, સુંઠ, મરી, પીપર, ખીચીનાં મૂળીયાં, હળદર, દાડ-
 હળદર, તુલસીનાં (તિરફળાનાં) ફૂલ અને બકરીના મૂતનું અંજન કરવું. (૬) કળલાવીનો કંદ
 પાણીમાં વાટી નસ્ય કરવું. (૭) આકડાનાં મૂળીયાં પાણીમાં ઘસી પ્રાશનાર્થે આપવાં. (૮) પાણીમાં
 ટુંકણખાર નાંખી પ્રાશનાર્થે આપવો. (૯) ફટકડીનો ગાંગડો આંખોમાં ફેરવવો અને પાણી કરી પાવું.
 (૧૦) અંરીઠાનું પાણી કરી પાવું, અને અંજન પણ કરવું. (૧૧) પારેવા (કચ્છતર)ની હગાર, માણસના કેશ,
 ગાયનું શીંગડું, મોરની પીઝીનું ચાંદલું, સાંતુની સળી, ધાણા, તુસ, કપામનું શુક્રુ અને શિખામાળાનો ધૂપ
 ધરમાં કરવો. તેથી કરી સર્પ અને ઉંદર ધરમાંથી જતા રહે છે. (૧૨) ઘોળી ચણોડીનાં મૂળીયાં પાણીમાં
 ઘસી પાવાં. (૧૩) સાપસદીનાં મૂળીયાં ઘસી પાવાં. (૧૪) નાગદમણીનાં મૂળીયાં ઘસી પાવાં. (૧૫)
 ઘોળા કરેણાનાં મૂળીયાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં. (૧૬) દેવડાંગરીનાં ફળ પાણીમાં વાટી પાવાં.
 (૧૭) નાગરવેલીનાં મૂળીયાં ખાવાના પાનમાં ઘાલી ૨-૩ ખીડાં કરી ખાવા આપવાં. (૧૮) કઢવી છંદ-
 વરેણીનાં મૂળીયાં પાનમાં ઘાલી ખાવાં. (૧૯) ગળો પાણીમાં વાટી પાવી; એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે
 છે; અથવા ગળોના કાંદા અગર મૂળીયાં સર્પવિપરી મૂર્ચ્છિત થએલા માણસના તાળવા ઉપર સારીપેડે યોળવાં
 એટલે વિષ ઉતરે છે. ઢોરને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીમ ઉપર તે યોળવાં. (૨૦) લસણના
 સમાં સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવું. (૨૧) ઘોળા ચંપાની અને ખીલીની છાલ એકત્ર કુટી તેનો રસ
 પાવો. (૨૨) એરંડાના પાનનો રસ કાઢી તેમાં થોડું પાણી નાંખી પાવો. (૨૩) દવણાનાં મૂળીયાંનો
 રસ પાવો. (૨૪) કડવા લીમડાનાં પાન કડવાં લાગતા સુધી ખવડાવવાં. **કુરશાના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—
 (૧) વાસનવેલનાં મૂળીયાં ઘસી પાવાં. (૨) રાતા કુંભાની છાલનો રસ, મરીની ભૂકી નાંખી આપવો,
 કેતાર-કાળી તુળસીનો રસ. (૩) ધાવડીનાં મૂળીયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં અને કંવડળીનાં મૂળીયાં
 ફસી, દંશ તથા અંગ ઉપર ચોપડવાં. (૪) ફાંગળાનાં અથવા ઘોટવેલીનાં મૂળીયાં ઘસી ૩ તોલા
 પર્યંત પાવાં. (૫) ફાંજનાં વેલાનાં મૂળીયાં ઘસી પાવાં. (૬) શેરાડીની હુખો પાનમાં વીંટાળી અંગારામાં
 ખાશી કઢવી તેનો રસ બે પળીઓ પર્યંત પીવા આપવો, અને થોડો તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને
 યોળવો. (૭) કાળા કડાનાં મૂળીયાં ઘસી પાવાં. (૮) સર્પાક્ષીનો રસ પાવો. (૯) સર્પદંશ ઉપરના
 ઉપચાર કરવા. **કુરશાના વિષથી મૂત્રાવરોધ થાય તો:**—ખાખરાનાં ફૂલ ખાશી હુંડી નીચે બાંધવાં.
 વિષ ઉકળી રક્ત વહેવા લાગે તો સાગના કુમળા અકુરો લાવી, તેને બારિક વાટી પાણીમાં મેળવી તે
 પાણી ૭ તોલા પર્યંત પીવા આપવું; અથવા ધાયડીના કુમળા અકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી
 કરી ખાવા આપવી. **સોજા આવે તો:**—ધંતુરાના પાનનો રસ કાઢી ગરમ કરી, એનાંજ મૂળીયાં
 ગોમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. **ડોક ઉપર ભાર લાગે તો:**—કાળા કડાનાં મૂળીયાં ઘસી ડોક ઉપર
 લેપ કરવો. **પેટ દુઃખતું હોય તો:**—નેજ મૂળીયાં પાવાં. **શોષ લાગે તો:**—નખુની છાલ ખાવા
 માટે આપવી. **પેટમાં વિષનો ગાળો થાય તો:**—અગથીઆના ઝાડની કત્તર બાજુની છાલ પાણીમાં
 ઘસી પાવી. **અંગ ઉપર વિષ ફુટે તો:**—કઢવી કારેલીનાં પાન ગરમ કરી અંગે પાટો બાંધવો, અથવા
 તેનોજ રસ અંગે યોળવો. **કોડીઆના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) અરીઠાનું પાણી કરી વારંવાર પાવું.
 (૨) બે ત્રણ ગુંજ મોરચુથુ કુલાવી દહીંમાં આપવું. **ચિત્રાના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઘોણસ-
 કાંડના રસમાં ઘણસરીનાં મૂળીયાં, અરીઠા અને કડવાં કારેલાં વાટી, ગોમૂત્ર નાંખી દંશ ઉપર લેપ કરવો.
 (૨) કુડકાનાં મૂળીયાં પાણીમાં ઘસી થોડી થોડી વારે પાવાં. (૩) ઘણસરીનાં મૂળીયાં અને સુંઠ ઘસી
 પાવી; અને ગોઠો વગેરે થઇ આવી હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો. (૪) ભારંગમૂત્ર પાણીમાં ઘસી પાવાં.
 (૫) ઢોરોને ઘોણસકાંદાનો રસ શેરભર પાવો. **મણીઆરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કાળા
 તુળસીનો રસ પીવા આપવો. અને મસ્તક ઉપર પણ તે રસનો લેપ કરવો, અને દંશ ઉપર પણ યોળવો.
 (૨) કાજુની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પાશેરથી અર્ધશિર પર્યંત પાવો, અને તે ઉપર દૂધનો (ધરોનો)
 રસ પાવો તથા તાળવા ઉપર તે રસ યોળવો. (૩) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

૫૩-જ્ઞાનવિષ.

કુતરાના કદાધિક દોષ, જ્ઞાન-વહન કરનારી નાડીમા રક્તી, જ્ઞાનનો નાશ કરે છે, તથા ધાતુઓ કરે છે. તે યોગથી મટોમાંથી લાળ પડે છે, તે અધ્યો અને બકેરો યજ્ઞ, અર્કો તહો દોડે છે, તેન પગ, ખાધ, ડોક, વિગેરે છુના થઈ જાય છે, અને ડોક નીચી નથી પડે છે, એ હડકાવના કુતરાન લક્ષણો જાણવા.

કુતરાના કંશનાં લક્ષણો:—હડકાચુ કુતરે જરૂરે એટલે મગનો ચકેરો ખદનાઈ જાય છે, કાણુ લોહી વહે છે તે યોગરૂં છાતીમા અને મસ્તકમા દુષ્ણ થાય છે, તાવ આવે છે, અમ ધૂને છે, તરસ લાગે છે, મૂઝાં આવે છે, યુદ્ધિજ્ઞ, સત્તાપ, શ્વાસ, કાસ, આખોમા પીગાશ, મૂત્રમાં ઝીડ, ઉન્માદ, કુતરાના જેવું બસલુ અને બીજાં માણસને કરડવા જેવું ઇત્યાદિ લક્ષણો યાય છે, તેના ઉપાયને કાળાતિક્રમ થયા પછી, ચોખાસાના પ્રારબધ તે રીશેષ વિકળ થાય છે અને અસાધ્ય પશુ થાય છે, તથા આ પ્રકારનું કુતરાનું વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઈ, સર્વ દોષમાત્રને કોપાવે છે જે રોગી, પાણીનો શખ્દ, સ્પર્શ અને અવસોકનના યોગથી બળગીત થાય છે તેને વૈદકમા “જલસન્નાસ” એવું નામ આપેલું છે. એ રોગ અસાધ્ય જાણવો ઉપર કહેના લક્ષણો ઉપરથી, કંપ્રમહાર કરનાર ખચ્ચર, ઘોડા, અસ્વલ, ચિત્તા, વાઘ, મિલાડી, ઇત્યાદિકોના દશના લક્ષણો જાણવા.

સાવધ અને નિર્વિષ કંતનાં લક્ષણો:—કૂડ (ખરજ), ચગ્ગા થયા રમ બનાવો, જવર, બમ, ફાફ, રતાશ, સણકા, સોળે, શુભડાં પાકવા, ગાડો ઉત્પન્ન થવી, શુભકું ફાટવું, ફોંના, કણકા હીમકા, એ લક્ષણો સવિધ દશના જાણવા એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તો નિર્વિષ છે એમ જાણવું હડકાવકુ કુતરે જેને કરડ્યું છે એવો રોગી નિરોગી માણસને કરડે તો તેને પણ તે દશ ઉપાધિ કરે છે.

અસાધ્ય લક્ષણો:—જે પ્રાણીનો દશ જોને થયો છે તે, તે પ્રાણી જો એકા કરે છે, બરાડા પાડે છે, અને આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમા તેનું પ્રતિબિંબ વારે વારે જોઈ ખુશી થાય તે રોગી નિશ્ચય નાશ પામશે એમ જાણવું.

કુતરાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉત્તરાના મૂળીઆ અને ધતૂરાના ફળ ચોખાના ધોવરામણમા વાગી આપવા (૨) એરકોચનાનાં મિયા ધીમા શેકી, તે દૂધમા ધસી સેવન કરવા અને એરકોચલાના મિયા ધસી દશ ઉપર અણુ લેપ કરવો (૩) અરેકાના મૂળીઆ એક તોનો વાગી મધ સાથે ખાવા અને દશ ઉપર કુવેરનું લાણુ અને સિધવ બાધવો એટલે ત્રણ દિવસમા કુતરાના વિષનો નાશ થાય છે (૪) ગરમાળીના પાનના રસમા કસ્ટુરી નાખી તે પ્રાણનાથ આપવી (૫) દેવવાણી અથવા ગરમાળીનાં તાજાં મૂળીઆ કંડા પાણીમા એક તોલાથી ચાર તોલા પર્વન ધસી, તેમા થોડું થોડું પાણી નાખી સત્તાર સાજ ૭ દિવસ પીવા આપવું (૬) કુવર કરડે કે ઉરતજ, કરડેલી જગો અમિરનું બાળી નાખવી, એટલે રોગીને તુકસાન થશે નહિ (૭) ચતારીના મૂળીઆનો રસ અને ગામડું ધી-એકત્ર કરી પ્રાણનાથ આપવું (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દૂધનો દશ ઉપર લેપ કરવો (૯) તલડું તેલ, ગોળ, ગોળ, આકડાનું દૂધ, એ સમમાગ લઈ એકત્ર કરી પાવું (૧૦) કાનરની હમારનો લેપ કરવો. (૧૧) બકમલીમડીના મૂળીઆનો રસ કાઢી તે રસ પાવો (૧૨) જુનો ગોળ, કડવું કોણુ, હોડાનું પાણી અને ઝીઝરીના મિયા એકત્ર કુંગી ૩ દિવસ પાર્વા (૧૩) કુકરમાડીના અદર કોકરવડું પાણી નાખી તે પાણી પીવા આપવું વિષનું જોર જોમ જોમ કમી થઈ જશે તેમ તેમ એ ઔષધથી ઉલટી થતી જશે (૧૪) પાકેના વગડાડ કેળાના મિયા વાગી પાણીમા મેગવી પાર્વા અને દશ ઉપર પણ લેપ કરવો (૧૫) અકલમૂળનો કાઠો ધી નાખી પાવો (૧૬) વોડાની લીંદે બે અને મરી અડી તોલા, પાંદેર પાણીમા મેગવી તે પાણી પાઈ દેવું (૧૭) ગરમાળીના પાનનો રસ ચાર ચાર પૈસા બાર, ત્રણ દિવસ સુધી આપવો (૧૮) સાંડોડીનો રસ આપવો (૧૯) રીંગળીનો રસ ધી નાખી આપવો (૨૦) પાવરીનો કાઠો ધી નાખી આપવો.

૫૪-લૂતા (કાંતરણ) વિષ.

લૂતા (કાંતરણ, કાંતણ) દંશનાં લક્ષણો:—લૂતાએ દંશ કરવાથી તે જગ્યા સહે છે; અને તેમાંથી રક્ત વહે છે, તથા જ્વર, દાહ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના કોદ, મોટાં મોટાં ગચાં અને મોટા, મુઠ્ઠા, રાતો, લીલો, નીલ અને ચંચળ એવો સોજો આવે છે. દૂષિવિષ લૂતાનાં દંશ લક્ષણો:—જે દંશનો મધ્યભાગ કાળો, રાતો, બળેલા જેવો, ઉપર ઉપસેલો, વારંવાર પાકનારો અને ૫૩ વહેનારો હોય છે, તેથી કરી અંગ ઉપર ઢોંચણાં અને તાવ આવે છે. પ્રાણહર લૂતાવિષ લક્ષણો:—સર્પના મળ મૂત્રમાંથી, કિંવા મરી ગયેલો સર્પ સડી કોહી જાય છે તેમાંથી દૂષિવિષ વાળા કીડા થાય છે, તે પ્રાણનાશનું કારણ છે; તેનો દંશ સૂજે છે, અને તે ઘોળો, કાળો, રાતો અને પીળો થાય છે, તે ઉપર ૫૩ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે. દાહ થઇ ઉચકી (હેડકી) થાય છે અને કપાળે શ્વળ થાય છે.

લૂતાવિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હળદર, દારૂહળદર, મજ્જા, પતંગ અને નાગકેસરને થોડા પાણીમાં વાટી, દંશ ઉપર લેપ કરવો. તે તત્કાળ લૂતાવિષનો નાશ કરે છે. (૨) કાળી અને ઘોળી ગોકર્ણી, ગુંદી, કાળીપાટ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી, કોઠ અને સરસવના છોડનાં બિયાંને વાટી લેપ કરવો. (૩) કાળી તુળસીના પાનના રસમાં ઘોળી ચણોડી અને ઘોળી ગરણીનાં મૂળીઆં ધસીને પાવાં.

૫૫-ઉંદરનું વિષ.

લક્ષણો:—વિષવાળો ઉંદર કરડ્યો હોય તો તેના દંશમાંથી લોહી વહે છે તે ઘોળું હોય છે, તે શરીરપર ગચીઆં થાય છે અને તાવ, અરુચિ, અને અંગે દાહ એ લક્ષણો થાય છે. પ્રાણહર મૂષક-
વિષ-લક્ષણો:—મૂચ્છા આવે છે, ઉંદરના અંગ જેવો સોજો આવે છે, રંગ બદલાય છે, ક્ષેદ, બહેરાપણું, જ્વર, માથાને જડત્વ અને મુખમાંથી લાળ તથા લોહીની ઉત્તરી, એવાં લક્ષણો થાય ત્યારે પ્રાણહર ઉંદરનો દંશ જાણવો. ઉંદરના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધુવાસ, મજ્જા, હળદર અને સિંધવ, એ જાણસો વાટી લેપ કરવો. (૨) ગજકીનાં પાન વાટી લેપ કરવો. (૩) સાપની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી; અને પથ્થ પાળવી. (૪) ચિત્રકના મૂળીઆંતું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું; અને શસ્ત્રવડે અક્ષરંધ્ર (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું; એટલે ઉંદરનું વિષ નાશ પામે છે. (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુવાસ એ તોલા, એ જૂના ધીમાં ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું. (૬) પારો, ગંધક, કપૂર, ધુવાસ અને સરસવ, એ સર્વ પદાર્થો આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તે સર્વ વિષોનો નાશ કરે છે. તેમાં વિશેષે ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. (૭) સુંઠ, મરી, પીપર, કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા સાકર અને મધમાં આપવું. (૮) ઉંદરકનીના પાનનો અંગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવો, અને અંગે પણ ચોળવો, અથવા ઉંદરકનીના કાંદા ગાયના દૂધમાં વાટી તે ૭ દિવસ પાવો. (૯) અધેડાના કુંભળા તોરાઓનો રસ કોહી તે મધમાં ૭ દિવસ ખાવો અથવા અધેડાનાં બિયાં મધમાં ખાવા આપવાં. (૧૦) મેંદીના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ધી એ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવાં. (૧૧) ભારંગમૂળ પાણીમાં ધસી પાશેર પર્યંત પાવાં, અને શરીરે ચોળવાં. તે ચઢે તો તાણુ ગાયનું દૂધ પાવું. (૧૨) કુકરપાડાનો લેપ કરવો. (૧૩) ખોઈ કોપડું મૂળાના રસમાં ધસી લેપ કરવો. (૧૪) તુળસીના રસમાં અરીણ ખરલ કરી તે શરીર તથા દંશ ઉપર ચોળવું.

૫૬-ભમરી અને માખીનું વિષ.

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—મરી, સુંઠ અને સંચળને પાનના રસમાં વાટી લેપ કરવો. માખી, વનમાખી, મધમાખી અને ભમરી એ સર્વના દંશ ઉપર રાફડાની કાળી માટી અને ત્રિફળોનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—ઘોડાબળ, મરી, સુંઠ, પીપર, હાંગ,

વાવડીંગ, સિંધવ, અર્ધીપળી, કાગીપાટ, અતિચિપ એ સર્વે આપણો કાઠો કરી પાવે મહિકા-નપટકા ઉપર ઉપચાર:—અરીઠા, લધુરાગનું ઝાડ પાપરી, હસપદી હગદર, દારૂહગદર અને ગેરનો લો માખાના દશ સબધી પિટકાનો નાચ કરે છે ભ્રમર નિષ ઉતર ઉપચાર:—(૧) સુક, ક્યુનરન વિથા, હરતાલ, અને સિંધવને પીએરાના રસમા ખરન કરી લેવ કરવો (૨) બેસનું માખણ ચોખ્ખુ (૩) ઘુરીઝા અને પીપર વાગી લેવ કરવો નિષ ઉપર નમન:—કડી ગવડીનો કાઠો, મધ અને ધી નાખી પાવે, અથવા કડવા કાઠાના મૂળીઆ ફિવા પાન પાણીમા વાગી પાવા, એટલે વિ નાચ પાવે છે પારેષક:—સપૂર્ણ જાતિનાં નિષ અત્યંત કઠિન અને તીક્ષ્ણ છે એવા માટે તે સર્વ પ્રકારનાં નિષ ઉપર કડા પાણીનો અભિષેક કરવો નિષની અદર તીક્ષ્ણતા તથા કઠિનતા છે, એટલે તે પિત્તને કાપાવે છે, માટે પ્રથમ વામક આપધો આપી પછી પાણી અગર રેડવું

૫૭—સોમલનું વિષ.

લક્ષણો:—સોમન પેટમા ગયા પડી અર્ધા કલાકમા ફિવા એક કલાકમા વિષરોગ પ્રાપ્ત થવાની લક્ષણો જણાય છે, ગ્લાન આવે છે, પેટમા આમ થવા મરિ છે, ઉનગી થવા લાગે છે, પેટમા અતિશય દુખવા લાગે છે, પછી જીવાળ થવા લાગે છે અને અતિશય તરસ લાગે છે પેસામ બરોમર નહિ થતા, બે ત્રણ ટીપાં પડે છે આખા શરીરે જાગનરા થઈ, આખરી ઉપર નીચે થઈ જાય છે, આખો લાલ થએલી હોય છે અને જીમ ધોળો થઈ જાય છે

સોમલના ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉનગી થવાના ઉપાય ચોખ્ખા એક અથવા બે તોલા રાઈની ભુકી અને થોડું મીઠું, પાશોર ગરમ પાણીમા નાખી તે પાણી પીવા આપવું એટલે ઉઘડી થવા લાગે છે સારી રીતે ઉપરા ઉપરી ઉનડી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવું પેટમાની જાગનરા કમી થવા માટે દૂધ ફિવા દહીં પીવા આપવું અને તે ઉનગીના થોળે પાછું કાઠી ન આવવું (૨) ઉઘડી થઈ પાણીના વાદી ગાળી તેમા બેદાણા, દહીં અને મુલામજાન મિથ કરી પાવું એટલે સોમલનું વિષ ઉતરે છે (૩) સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસામાર અને દૂધ અર્ધો ગેર એ બન્ને એકઠા કરી પાવા (૪) મલાનું પાણી કરી વારંવાર પાતા જવું (૫) તાંદાજાનો રસ સાકર નાખી પાવે (૬) કડવા લીમડાનાં પાનનો રસ પાવે (૭) નવટાક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું (૮) દોરને સોમ લઈ વિષ થકયુ હોય તો—દોરચણેડી (આસોડ)ના મૂળીઆ જાણમા વાદી તેમા શિકેકાઈના બે ચાર બિયાનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું (૯) કેળનો પાશોર રસ પાવે

૫૮—તાંબાનો કાઠ.

લક્ષણો:—જે તાંબાના વાસણને ક્યારે નથી હોતી તે વાસણમા અન રાખવાથી તે કઠાઈ જાય છે, અને તે અનાજ ખાધાથી જીમ સૂપી અને કઠેરી થઈ જાય છે, પેટમા થલુંજ દુખે છે, થોડોનો ઝાડો થાય છે, અને ઉનડી થાય છે એ ઉપર ઉઘડી થવાનો ઉપાય ચોખ્ખો

૫૯—જંગાલનું વિષ.

જંગાલ એ લીના રમતી ભુકી છે એમા સોમલ હોવાથી, તે પેટમા અઘ હોય તો સોમલના જીવો જ વિકારો થાય જંગાલના વિષ ઉપર:—સોમનનાજ ઉપચાર કરવા

૬૦—હડતાલ અને મનશીળનું વિષ.

આ બન્ને પદાર્થોમા સોમલ હોય છે એના વિષના લક્ષણ સોમનના વિષ પ્રમાણે થાય છે હડતાલ, મનશીળ અને જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૨) જીં અને સાકર ૮ દિવસ ખાવા આપવા (૩) કાઠાનો રસ આપવો (૪) ધમાસો, રાજકસ, જીંધ કરીઆનું એમાથી એકનો કાઠો પીવા આપવો (૫) સર્પાગ્નિનો રસ સાકરમા આપવો (૬) થોળી ગરધીના પાનનો રસ પીવા આપવો (૭) અગસીના નિષા અને ખનાજીનનાં નિષાને ઉગાળી મધ નાખી

પાવાં, એટલે ઉલટી થાય છે. ઉલટી થયા પછી દૂધ અને બેદાણાનો લુઆખ ખાવા આપવાં. (૮) નવ-ટાંક દૂધમાં ૫ તોલા ધી અને તેટલીજ સાકર નાંખી તે પાવું.

૬૧—રસકપૂરનું વિષ.

આ વિષથી સોમલના નેવાળ વિકારો થાય છે. વધારામાં જીલાખ માત્ર થાય છે, અને આન્ન-રીની જીભને ખાટાખારાનો સ્વાદ જણાય છે.

રસકપૂર ઉપર ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગે બહાર કાઢી નંખાવવું. ઉલટી થયા પછી માયફળનું કિંવા આવળકંટીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી તે પાવું. (૨) ધી પુષ્કળ પાવું.

૬૨—કાયની ભૂકી.

કાયની કીણી ભૂકી પેટમાં જવાથી વિષયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે. કાયના કકડાઓને ધણીજ તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે, તે પેટમાંનાં આંતરડામાં વાગવાથી તેને ઇજા થાય છે; ઉલટી, જીલાખ, પેટ ચડીને ફૂંખવું, તાવ, તરસ, દાહ, ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દહીં, દૂધ, આમલી વગેરે પાવાં અને તે ઉલટી કરી કાઢી નંખાવવું. (૨) એરંડાનાં મૂળીઆં પાવાં. (૩) નવસાર અથવા ગોપીચંદન ધસી પાવું.

૬૩—વછનાગનું વિષ.

વછનાગના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયતું દૂધ, ધી, માખણ અને બેદાણાનો લુઆખ (બેદાણા ઉકાળી ગાળી કાઢવા તે) એ જણસો ખવરાવવી. (૨) કપૂર પાણીમાં નાંખી તે પાણી પાવું. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવું. (૪) ઉંઝરાની છાલનો રસ દૂધમાં નાંખી ગરમ કરી પાવો. (૫) પિઠવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાંખી પાવો. (૬) મૂળીઆં સુદ્ધાં તાંદળજના રસમાં ગાયતું દૂધ નાંખી તે પાવો.

૬૪—મુરદાડશિંગ—(બોદારશિંગ)નું વિષ.

બોદારશિંગના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉલટી કરાવવી. (૨) જીલાખનાં ઔષધો આપવાં. (૩) મૂળા અને સુવા ખવાડવા. (૪) ગાયતું દૂધ સાકર નાંખી પાવું. (૫) દાડમનો રસ પાવો.

૬૫—સિંદુરનું વિષ.

સિંદુરના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) અક્કલગરો અને ઘોડાવજને પાણીમાં ધસી પાવી. (૨) લીંબુનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૩) ચણોડીનાં પાન ૭ દિવસ ચાવી ખાવાં. (૪) ગળું બેસી ગળું હોય તો માફક આવે તેણે પાનમાં સવાર સાંજ બિલામો ખાવો.

૬૬—મોરથુથુનું વિષ.

મોરથુથુના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) છઠ્ઠ લીંબુનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૨) ધાણીનો મંડ (ચૌદગણું પાણી નાંખી ખાશી, સાર કાઢી લેવાય છે તે), એલચીની છાલની રાખ અને સાકર નાંખી પીવા આપવું. (૩) વમન કરાવવું. (૪) કાયાતું પાણી કરી પાવું. (૫) બિલાડાની વિષ્ટા પાણીમાં મેળવી પાવી.

૬૭—હિંગળોડનું વિષ.

હિંગળોડના વિષ ઉપર ઉપચાર:—અર્ધો શેર આમલીને ચાર શેર પાણીમાં કઢવી, તેના ૭ દિવસ કોગળા કરાવવા.

૬૮-પારાનું વિષ.

અશુદ્ધ પારો ઉઠવેલો ઔષધમાં નાખી આપે છે, તે અંગ ઉપર કુદી નીકળી તેમાંથી કેટલાકના હાથ પગ રહી જાય છે, શરીરપર ચાંદીએ પડે છે; સોજે કૃત્તવ ધાય છે; શરીરમાં ઠંડાણે ઠંડાણે ચમકાટ દેખાય છે, કાળાં ચાંદાં ધાય છે, વગેરે ઘણાં નિશાનો કૃત્તવ ધાય છે.

પારાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સિદ્ધ ગંધક દૂધમાં નાંખી તે પાવું. (૨) નાગરવેલના પાનના રસમાં ગંધક નાંખી તે પાવે. (૩) ભોષીધરીના રસમાં ગંધક નાખી આપવો. (૪) નાગરવેલ, ભાંગરો અને દુળસીના રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મૂકવો; અને બે પહેર પછી સ્નાન કરવું ૩ દિવસ. (૫) વાંસના પાનનો રસ સાકર નાંખી પાવે. (૬) કરેલીનાં મૂળામાં પાણીમાં વાટી પ્રાચન કરવાં. (૭) આસોદનાં પાનનો રસ, ભાંગરાનો રસ અને સુરોખાર એ હાથમાં વાટી તે હાથ ૪ તોલા પાત્રી; એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) કાંસલાના પાનનો રસ કાઢી પાવે. (૯) ભોષાધરીનાં મૂળાઓનો રસ પાવે, શરીરે ચોપડવો અને ભોષાધરીની બાજી કરી ખાવી.

૬૯-ગંધકનું વિષ.

ગંધકના વિષ ઉપર ઉપચાર:—દૂધમાં ધી નાખી પાવું.

૭૦-અશ્મીભુનું વિષ.

અશ્મીભુ ઘણું ખાધામાં આવવાથી માણસ બેશુદ્ધ થઈ પડે છે; શ્વાસોશ્વાસ ધણીજ સાવકાથે અનુભવે એવવા મારે છે; આંખમાંની ધીમી સંકુચિત થઈ ધણીજ ઝીણી સુષ્કની અણી જેવી ખારિક થાય છે, હાંક મારી ઉઠાડવા છતાં માણસ કંઠતો નથી. એ વગેરે નિશાનો ધાય છે.

અશ્મીભુના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વમન આપવું. (૨) હઠકડીનું ચૂર્ણ અને કપાસીઆં ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાવું. (૩) હાંમ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાવું. (૪) માસકાંઠીના પાનનો રસ પાવે. (૫) નરમાના પાનનો રસ પાવે. (૬) અરીકાનું પાણી કરી પાવું.

૭૧-નેપાળાનું વિષ.

નેપાળાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) એકચીના ઘણા દહાંમાં વાટી આપવા. (૨) ધાણનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહાં એકત્ર કરી આપવું.

૭૨-ભાંગ.

ભાંગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) દહાં કિંવા હાથ પાત્રી. હાથ અને ભાત ખાવો. (૨) જમરણ ખાવાં. (૩) તુવેરતી દાળ વાટી ખાવી. (૪) ગાયનું દહાં, સુંકનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું.

૭૩-કરેલુનું વિષ.

કરેલુના સર્વ ભાગમાં વિષ હોય છે. કરેલુના વિષથી કાંઠેરાના આગર પ્રમાણે લક્ષણો ધાય છે. કરેલુના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) માંખલુની પરાચ આપવી. (૨) દૂધમાં અથવા દહાંમાં સાકર નાંખી તે પાવું.

૭૪-ઝેરકાચલાનું વિષ.

ઝેરકાચલાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—કાળી પાનવેલીના ડાંટાનો રસ પાશેર ૩ દિવસ પાવે.

૭૫-ધંતૂરાનું વિષ.

ધંતૂરાનાં પાન ૧૬વા નિર્ધારિત ગળામાં કારક પડે છે; આંખમાંની ધીમીએ મોટી થાય છે; રક્તિ નાથ થઈ માણસ બચકા કરે છે; દિવાનો પ્રકાશ જેવામાં આવે તો કદ વધારે મટે છે, એ લક્ષણો ધાય છે.

ધંતૂરાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સસુન્દર્ય ગોમુત્રમાં ઘસી આપવું. (૨) દહીં, જાન અને ઘોડાનજ ખાવા આપવાં. (૩) દૂધમાં સાકર નાંખી પાતી. (૪) તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી મેલવું. (૫) દૂધમાં દ્રાક્ષની ખીર કરી ને પાતી. (૬) હાથ ઝેરડાનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પાવાં. (૭) મી પાવું. (૮) રંગણીનો રસ ૪ તોલા કરી આપવો. (૯) કપાસનાં ગિયાં અને કૂદનો દારો આપવો.

૭૬—મધ—(દારૂ)—ની કેફ.

મધ ઉપર ઉપચાર:—(૧) મી અને સાકર ચાટવો. (૨) ચાપાપર કુંડું પાણી રેડવું. (૩) કાળાનો રસ ગોળ નાંખી પાવો. (૪) કાકાનો ગર્જ, કાકા, દાડમનો રસ અને દહીં, એ સમભાગ લઈ, તેમાં ધાણાની ભૂટી અને સાકર નાંખી તે આપવું. (૫) મધ, અચુર, દ્રાક્ષ, આમરુત, અને દાડમ એકત્ર કરી આપવું. (૬) કાકડી ખાવી.

૭૭—નખ—દંત—વિષ.

નખ—દંત—વિષ ઉપર ઉપચાર:—કરડો લીમડો, રામી અને વડની વડવામ્મજોના કદકમાં ગરમ પાણી નાંખી, તેનો દંડ ઉપર લેપ કરવો; એટલે નખ, દંતના કુસદ સંપૂર્ણ વિપતો નાશ પડે.

૭૮—સરડાનું વિષ.

સરડો કરડો હોય તો સરીરનો રંગ લીસો, કાળો, નીલ કિંવા અનેક પ્રકારનો થાય છે. અને તે રોગીને શંતિ, અતિસાર વગેરે થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) આકડાનાં મૂળીઆં કંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૨) નાળીએરનો કુમળો ગર્જ પાણીમાં ઘસી તેમાં આમળાં નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો.

૭૯—વીંછીનું વિષ.

ઉત્પત્તિ:—સર્પની વિષા, મૂત્ર અને મળ, ઉદરડા ઉપર અથવા બીજે ઠેકાણે પડી કોહી જવાથી, તેમાંથી (વૃશ્ચિક) વીંછી, કાળી વીંછણ પ્રત્યાદિક ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

વૃશ્ચિક વિષ લક્ષણ:—વીંછી કરડવાથી તે જગ્યાએ પહેલા પ્રથમ અગ્નિ આકાંક્ષા પ્રમાણે આગ લાય છે; પછી તે પીડા બદ્ધે ગતિએ સરીરમાં ભેદ કરે છે; પછી દંડ—રચાન પાસે આવી ચઢે છે. બ્રહ્માધ્ય વૃશ્ચિક—દંશ—લક્ષણ:—હૃદય, નાક અને જીભની જગ્યાએ વીંછી કરડવાથી તથા માંસ ગળી જઈ અત્યંત વેદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે.

વીંછીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આકડાનાં પાન અને રાઇ વાટી તેનો કિંવા વછનાગનો લેપ કરવો. (૨) ઘોળા વસુ કિંવા આકડાનાં મૂળીઆં રવિવારે કઢાડવાં. એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરી જાય છે. (૩) નેપાળો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૪) નવસાર અને હડતાલ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૫) મોરચુલ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું અને શેકવું. (૬) થોડા અરીઠા ગોળમાં ખાવા અથવા અરીઠાનું ધૂત્રપાન કરવું. (૭) લીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાંદળજનનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૯) ખરસાણીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) કડવા લીમડાનાં પાન ચાવી બાફ જવા ન દેતાં, દંશના વિષમ ભાગના કાનમાં ડુંક મારવી. અથવા કડવા લીમડાનાં પાનનું ધૂત્રપાન કરાવવું. (૧૧) હળદરની ભૂટી અને રાઇનાં પાન ચલમમાં નાંખી પીવાં, તે ધૂણી ગળી જવી; અને દંશરચાને પણ ધૂણી દેવી. (૧૨) આમલીનો કચુકો શેકી ઉપલી હાલ કાઢી નાંખવી, અને દંશના ઠેકાણે તે જોરથી દબાવવો. (૧૩) પાણીમાં કટકડીની ભૂટી નાંખી, તે પાણી આંખોમાં નાંખવું. (૧૪) ઘોળા સાવરીનાં મૂળીઆં પાણીમાં પલાળી રાખી, વીંછી ચઢવા માંડ્યો હોય તે ઠેકાણેથી એક આંગળના અંતરપર પકડી, તે વીંછી ચઢવા

ઠેકાણા પર્વત વારવાર ફેરવતા જવું એટલે વીંછીનો વેગ મૂળ સાથે ઘૂરતજ નીચે ઉતરે છે, અને ચઢેલા ઠેકાણેના એક આગળના અંતરે એ મૂળ પકડવું, એટલે વેદના કમી થતી જાય છે વેદના કમી ન થાય તો મૂળીયુ ધસી દશ ઉપર ચોપડવું (૧૫) ધતૂળના પાન હાથમા મસળી, દશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) અધેડાના મૂળીઆ ચાતો ખાવા, અને દશ ઉપર તેનો લેપ કરવો

૮૦-કાળી વીંછણનું વિષ.

લક્ષણુ:—કાળી વીંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાય ઉર્મા રહે છે, ઘિસ ફૂલી જાય છે ધણીજ વેદના થાય છે, અને સર્વાંગ ઉપર દિગ મડયા જેવું જણાય છે

કાળી વીંછણના દંશ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આકડાનું લાકડું ધસી લેપ કરવો અથવા આકડાના પાન, વજનાંગ અને રાઇ વાગી લેપ કરવો (૨) વગડાક હોરાનો રસ ચોપડવો

૮૧-હેડકાનું વિષ.

લક્ષણુ:—હેડક કરડવાથી તેનો એક ઘાત બેસી જાય છે, તે રક્ષણે ખીળો સોળે આવે છે, સણુકા, તૂપા ઉલગી અને નિદ્રા, એ લક્ષણો થાય છે

ઉપચાર:—સરસવના મિયા યુરીઆના દૂધમા વાગી લેપ કરવો

૮૨-માછલાનું વિષ.

લક્ષણુ:—વિષયુક્ત માછલું કરડવાથી દાઢ, સોળે અને થા, એ લક્ષણો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) કાળા ખડના કશ્કમા ધી નાખી ઠાઠો કરી તેનો લેપ કરવો (૨) મેરની પીંછીની ધૂણી આપવી.

૮૩-ગરોળીનું વિષ.

લક્ષણુ:—દાઢ થાય છે, સોળ આવે છે, સોયો બોમયા જેવું થાય છે, પરસેવો વળે છે અને શરીરપર રાતા રંગની ફોડકાઓ ધાર છે

ઉપચાર:—ઠોલીના કાઠા ખાણીમા ધસી ખાવા

૮૪-શતપદી (ખગઈ)-વિષ.

લક્ષણુ:—મગઈ કરડવાથી દશની જ્યોએ પરસેવો આવે છે, થા થાય છે અને અંગ બળે છે

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને ઠંડું કરી તેનો લેપ કરવો કિવા દારૂદળદર હળદર અને મન શીંગનો લેપ કરવો (૨) ગુમગની ધૂણી આપવી (૩) કાશુ ખચ્ચર તેલના ધસી તેનો લેપ કરવો (૪) ગોળ બાળી લગાવવો (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું

૮૫-મશક-(ડાંસ)નું વિષ.

લક્ષણુ:—સોળે આવે છે કડુ છુટે છે અને થોડી પીડા થાય છે કુમરોપર વિષારી ડાસ હોય છે, તે ડાસના દશનો કાંત અસાધ્ય કીડાના કાંત પ્રમાણેજ અસાધ્ય હોય છે સવિષ મક્ષિકા દંશના લક્ષણુ:—સવિષ માખી કરડવાથી તે ઠેકાણે કાણુ દીમણું થાય છે અને તે લામણું વધવા માડે છે અને તે જગ્યાએ આગ થાય છે તેના ચોગથી મૂર્છા અને જ્વર આવે છે આ માખીમા સ્થાયિક નામની જે માખ થાય છે તે પ્રાણ લેનારી છે

૮૬-મેણા-કોદ્રાનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) કાળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો (૨) ઠંડું દૂધ ખાવું (૩) જો દોરને વિષ ચડ્યું હોય તો, પારિજાતકના પાનનો રસ કાઢી, દોરને પાઈ દેવો

૮૭—સોપારી લાગે તો.

ઉપચાર:—(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકર પાણીમાં નાંખી ખાવી. (૨) ઠંડુ પાણી પીવું. (૩) નખલાનું ચૂર્ણ ચાવવા આપવું.

૮૮—થુરીઆનું વિષ.

ઉપચાર:—ઠંડા પાણીમાં સાકર નાંખી પાવી. (૨) આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

૮૯—કુહીલીનું વિષ.

ઉપચાર:—ધી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું.

૯૦—ભીલામા ઉપર.

ઉપચાર:—(૧) સરસવ, તાંદળજી અને માખણનો લેપ કરવો. (૨) દારૂળદાર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો. (૩) માખણ, તલ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૪) બકરીનું દૂધ અથવા ખોપરેલ ચોપડવું. (૫) કોથમી વાટી ચોપડવી. (૬) બદામ ધસી ચોપડવી. (૭) દૂધની મલાઈ અને સાકર ચોપડવી. (૮) તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાંખી, ફેલ્લો ઉઠેલી જગોએ લેપ કરવો. (૯) જેડીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦) આચુંદરાની છાલ અને પાન વાટી લેપ કરવો. (૧૧) બહેડાના મગજનો લેપ કરવો. (૧૨) જેડીમધ, નાગરમોથ અને કોહીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

૯૧—ચણોઠીનું વિષ.

ઉપચાર:—તાંદળજનો રસ સાકર નાંખી આપવો.

૯૨—આકડાનું વિષ.

ઉપચાર:—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

૯૩—ખરસાણીનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) પાણીમાં મધ નાંખી પાવું. (૨) માખણ ખાવું અને લેપ કરવો. (૩) દહીં કિંવા ખાટી છાશ પાવી.

૯૪—કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો.

ઉપચાર—ગરમાળાના ગ્રંથનું નવટાંક પાણી કરી પાવું, પક્ષી પાશેર દૂધ પાવું, અને મીઠા તેલના કાગળા, ઉપરાઉપરી કરાવવા; એટલે મ્હોંમાં ફેણા અને ચાંદીઓ યથે નહિ.

ચતુષ્પાદાદિકોનાં સાધારણ વિષલક્ષણ—વ્યાધાદિક ચતુષ્પાદ જન્તાવરો અને માણસ—વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનું અને દાંતોનું વિષ સૂઝે છે, વધે છે અને તાવ આવે છે.

વિષ ઉતરી ગયાનાં લક્ષણ:—જે પુરૂષના વાતાદિ દોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રક્તાદિ ધાતુ આરોગ્યાવસ્થામાં જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન ઉપર ધચ્છા થાય છે, મળ સાફ થાય છે, શરીરની કાંતિ, ઇન્દ્રિયો, મન, ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સારો થાય છે. તે રોગીનું વિષ ઉતરી ગયું છે એમ સમજવું.

વિષ ઉપર પથ્ય:—કુલત્ય, ચુકા, આમળાં, શાકભાજી, તાંદળજી, કાલશાક, લસણ, દાડમ, સિંધવ, એ વિષાર્ત ને પથ્યકારક છે. અપથ્ય:—સાદી ચોખા, કોદરા, રાળ, મગ, પટાણા, તેલ, ઘી, એ કોઈ દિવસ ભોજનમાં આપવાં નહિ; વિરુદ્ધાત્ન, ખાવા ઉપર તરતજ ખાવું, કોષ, કુષા, બધ, આમાસ, મૈથુન, દિવસે નિદ્રા, એ પદાર્થો વિષાર્ત થયેલા એ હોડવા.

૯૫—વિધૂચિકા. (કાંલેરા, કાગળીયુ).

કારણ:—વિધૂચિકા એ એક અજીર્ણરોગ પ્રકાર છે જે અજીર્ણની અદર શરીરે સુખે ભોગાય જેની વાયુની પીડા થાય છે, તે રોગને વિધૂચિકા કહે છે જેનો આહાર પરિમિત અને જેને વેદ-શાસ્ત્ર પ્રમેય જણાય છે, તેને એ રોગ થતો નથી જે અચાની છે અને જેની ઉદ્વિશે સ્વાધીન નથી તથા જે ખાવાનો લાભયુ હોય છે, એના માણુમને આ રોગ અવશ્ય થાય છે એ રોગ ધવાતુ મૂળ કારણ અજીર્ણ છે માસાદારી લોકોને ખાવાપીવાના નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમા આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે હમચુના કાગળા જેને “કુલેરા” કહે છે, તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમા સમૂગો નહતો સીતગાના રોગની પેઠે, કાંલેરાનો રોગ પ્રકટ થવાથી હજારો લોક મરણ પામે છે, અને જે ઠંડાણે અતિશય ધાડી વસ્તી અને ગદાતા પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ જમી રેલાય છે એ ઉપરથી યુરોપીઅન વૈદોનો એવો મત છે કે આ રોગનું મૂળ કારણ અસ્વચ્છતા છે, પરંતુ એ કેવળ તેમની બ્રાતિ છે અસ્વચ્છતાજ ન્યારે એ રોગનું કારણ છે, ત્યારે ભગી વગેરે, જે લોક હમેશાં અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધમાજ કામ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી? ન્યારે તેમને રોગ લાગ્ય પડતો નથી, ત્યારે એ કારણ ધણું જુલુ અને શુષ્ક છે એટલું માત્ર ખર્ક કે દુર્ગંધ અને સ્વચ્છતા સાક્ષ્ય થતા એનો જમી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. પરિમિત આહાર કરનારાઓને આ રોગનો ભય રાખવાઈ બીયકુલ કારણ નથી

વિધૂચિકા લક્ષણ:—મૂર્છા, ઉનગી, શોષ, ચળ, પગમા ગોટલા ચડવા, ભગાસાં, ઠાઠ, શરીરનો વળું બદલાવો, કપારી છુલી, હાથમા દુખનું અને મસ્તકચળ, એ લક્ષણો થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણ:—જેના દાત, ઝોઠ, નખ, કાળા થયા હોય, સક્રિય ધણીજ ક્ષીણ ધર્મ હોય, ઉનગીએ ધણીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉડા ગયા હોય, સ્વર પણ ધણો ઝીંગો ધર્મ મરો હોય, સર્વ સાધાઓ સિયિન થયા હોય, ઇલાદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અમાધ્ય જાણવો વિધૂચિકાનો ઉપદ્રવ—નિદ્રાનાશ, અરતિ, કષ, મૂત્રનિરોધ, અને મૂર્છા, એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) લીંચુ અજીર્ણનાશક છે, એટલા ખાતે તે સેવન કરવાથી વિધૂચિકાનો ઉપદ્રવ બાધક થતો નથી (૨) કેસર લીંચુના રસમાં પાવુ (૩) લસણ, જીરું, સિંધવ, સંમગ, સુંઠ, મરી, પીપર અને હોંગનુ ચૂર્ણ લીંમડાના રસમા કાનડી ખાવુ (૪) અપેકાના મૂળીઆ પાણીમા ધસી પાવો (૫) કોરેલીનો રસ તેન સાથે પાવો (૬) હાથમા સાતવુ ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી, જવખાર નાખી તે હાથ પીવા આપવી (૭) બીલી અને સુંકનો કાઠો, કિવા બીની, સુંઠ, અને કાચણનો કાઠો આપવો, એટલે ઝાઝારી (ઉનગી) વિધૂચિકાનો નાશ થાય છે (૮) લવંગાદિ ચૂર્ણ:—૮ મામા લવંગ, એનચી અને જવચણ એ અર્ધો વિધૂચિકાનો નાશ થાય છે (૯) લવંગાદિ ચૂર્ણ:—૮ મામા લવંગ, એનચી અને જવચણ એ અર્ધો વિધૂચિકાનો નાશ થાય છે (૧૦) લવંગાદિ ચૂર્ણ:—૮ મામા લવંગ, એનચી અને જવચણ એ અર્ધો વિધૂચિકાનો નાશ થાય છે (૧૧) લીંમડાના રસમા આખની મેળવી પાવી (૧૨) આદુનો રસ બે તોલા અને ઘોળા કુંમળ (કાંદા) નો રસ બે તોલા મિશ્ર કરી, થોડું ઘી નાખી પાવો પછી વારવાર બે તોલા કાંદા (કુંમળ) નો રસ પાના જવુ (૧૩) ૩ મામા જવત્રી દૂધમાં વાગી પાવી (૧૪) આખલી ૩ ભાગ અને મિ લામે ૮ ભાગ એકત્ર વાગી ઘોળા કુંમળના રસમા મેળવી ગળી તે રસ ૨ તોલા પાવો, એટલે ઉર્લ અને ઝાડો તત્કાલ બંધ થશે અને સવિન જત પણ મરી જાય છે. (૧૫) હોંગ, મિઝવણ, યોડાવન સુંઠ, અખમે અને બાગરીતકાનું ચૂર્ણ ૬ માસા લઈ, નવચાંક હાથમા નાખી તે પાવી તે મૂર્છા ચળ, મગજવાધ, અખિભાવ, મલાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧૬) મોગલી એરડાન મૂળીઆ હાથમાં ધસી, કોમ અને સિંધવ નાખી પાવો

૯૬—વિસર્પરોગ.

કારણ:—ખાઈ, ખાટું, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલાં શાક વગેરે પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી, વાતાદિદોષ ક્રુપિત થઈ, સાત પ્રકારના વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે. માટે તેને વિસર્પ કહે છે.

અગ્નિવિસર્પ:—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન યગ્નેશો વિસર્પરોગ-જ્વર, ઉલ્લી, મૂર્ચ્છા, અતિસાર, તૃષ્ણા, હાડ દુર્ગ્ધાં, અગ્નિમાંધ, અંધારાં, ભ્રમ, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. એનાથી આખું શરીર અંગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે, તે ઠેકાણે કોલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રંગ થઈ ત્વરિત સોજે આવે છે, અગ્નિથી દગાયા પ્રમાણે ઉપર ફેલાવા થાય છે; તેની શીઘ ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોંચી જઈ અત્યંત બળવાન થાય છે; એ શરીર વ્યથા કરે છે, સંજા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે, અને ઉલ્લી (હિડકી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણના કારણથી, પયારી ઉપર સુવાથી કિંવા જેસી રહેવાથી પણ સુખ થતું નથી, હાલ-ચાલ કરવાથી ક્લેશ થાય છે; મનને અને દેહને ક્લેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્ગ્ધાંશ નિદ્રા તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગ્નીઓરોગ) કહે છે.

ગ્રંથિવિસર્પ:—સ્વકારણે કોપેલા કદવડે વાયુનો રોધ થઈ, તે કદનો ભેદ કરી કિંવા વધેલા રક્તનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ, સુધી લાવી દુટ્ટ કરી લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી, ગાંઠોની માળા કરે છે. તે ગાંઠોમાં સજીકા થય્યા થાય છે, ઘણો કડક તોવ આવે છે; શ્વાસ, ઉદ્વેગ, અતિસાર, મોંમાં મુકાપણું, ઉલ્લી (હિડકી), ઉલ્લી, ભ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્ચ્છા, અંગ ભાંગી જવું, અગ્નિમાંધ, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને ગ્રંથિવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કદ વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજવિસર્પ:—ખાલ કારણોએ ક્ષત (ચાંદી) થઈ, તેથી વાયુ ક્રુપિત થઈ, તે રક્ત સહિત પિત્તને વળુમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ઉપર જ્વરના દાણા જેવી કાળી ફેલાકીઓ થાય છે, સોજે આવે છે, તોવ આવે છે, સજીકા થાય છે, તથા દાઢ થાય છે; તેનું લોહી કાળું હોય છે.

ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતઘૌત ઘૂતનો લેપ કરવો. (૨) સરસડાનાં ય અથવા હાલ, કિંવા મૂળીઆં, જેડીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારૂહળદર, ૧૪ તથા વાળો, એ દશ ઔષધોનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાંખી તેનો લેપ કરવો, તે વિસર્પ, કાઢ, જી, તથા સોજનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાંસી, રાધ, લોધ, જેડીમધ, રેણુકજીજ, મોરવેલ, લીલાં મળ અને સરસડાનાં ફૂલનો લેપ કરવો, તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે. (૪) વડ, ઉંચરો, પીપળો, પીપળી, અને વેતસ, એ પાંચેની હાલનો કલ્ક કરી તેમાં શતઘૌત ઘી નાંખી લેપ કરવો, તે દાહયુક્ત વેસર્પનો નાશ કરે છે. (૫) વડની વડવાછયો, ચણોડી, કેળનો ડોડો, એનો શતઘૌત ઘૂતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે. (૬) સરસડાના ઝાડની હાલનું ચૂર્ણ શતઘૌત ઘીમાં નાંખી તેનો લેપ કરવો; એટલે કર્દમ-વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરંજ અને સાતવિજીની હાલ, કળાવી, થુરીઓ અને આકડાનું દૂધ, ચિત્રો, ભાંગરો, હળદર અને વજતાગનો કલ્ક, તથા ગોમૂત્રમાં ઘી સેદ્ધ કરવું. તે ઘી વિસ્ફોટક, વિસર્પ, તથા વિષ્ણિકાનો નાશ કરે છે. (૮) પટોલ, અરુડસી, કરિયાતુ, કડવો લીમડો, કુટકી, હરડે, બહેડાં આવળકંડી અને ચંદનનો કાઠો શુગળ નાંખી આપવો; તે સંપૂર્ણ દોષોથી ઉત્પન્ન યગ્નેશો ઉગ્ર વિસર્પ, ઉલ્લી, દારૂ, જ્વર, સોજો, કંઠ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ, તથા તરસનો નાશ કરે છે. (૯) ધમાસો, પિત્તપાંપડો, ગળો, અને મુંઠને રાત્રે પલાળી રાખી વાટી કલ્ક કરી આપવો. તે તૃષ્ણા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે. (૧૦) એરડો, કડવું કાળું, કડવો લીમડો, કુંવાડીઆનાં બિયાં, આવલો અને અંકોલનાં બિયાં, એ સમભાગ લઈ પાતાળચંદ્રમાં તેલ કાઢી ચોળવું. તેથી વિસર્પદિકનો નાશ થાય છે. (૧૧) ચણોડીના પાનના રસનો લેપ કરવો.

૯૫-વિધૂચિકા. (કાનેરા, કામળીયુ)

કારણ:—વિધૂચિકા એ એક અજીર્ણના પ્રકાર ■ જે અજીર્ણની અદર શરીરે સુધરે લોકાય જેવી વાયુની પીડા થાય છે તે રોગને વિધૂચિકા કહે છે જેનો આહાર પરિમિત છે અને જેને વેદ શાસ્ત્ર પ્રમેય જણાય છે, તેને એ રોગ યતો નથી જે અત્યંતી છે અને જેની ઇતિયો સ્વાધીન નથી તથા જે ખાવાનો લાલચુ હોય છે એવા માણુમને આ રોગ અવસ્થ થાય છે એ રોગ થવાનું મૂળ કારણ અજીર્ણ છે મસાહારી લોકોને ખાવાપીવામાં નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમ આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે હમણાંના કાળમાં જેને “ફૂનેરા” કહે છે તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમાં સમૂહગો નહતો સીનગાના રોગની પેઠે, કાનેરાનો રોગ પ્રકટ થવાથી હજારો લોક મરણ પામે છે અને જે ઠેકાણે અતિશય ધાડી વસ્તી અને મધાતા પદાર્થો હોય ■ ત્યાં આ રોગ જલદી ફેલાય ■ એ ઉપરથી યુરોપીઅન વૈદોનો એવો મત છે કે આ રોગનું મૂળ કારણ અસ્વચ્છતા છે, પરંતુ એ કેવળ તેમની ખાતિ છે અસ્વચ્છતાજ જ્યારે એ રોગનું કારણ છે, ત્યારે ભગી વગેરે, જે લોક હાલેમાં અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધમાળ કામ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી? જ્યારે તેમને રોગ લાગુ પડતો નથી, ત્યારે એ કારણ ધર્ણજ હુનુ અને શુષ્ક છે એટલું માત્ર ખરૂં કે દુર્ગંધ અને સ્વચ્છતા સાલ્ભૂત થતા એનો જલદી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે પરિમિત આહાર કરનારાઓને આ રોગનો ભય રાખવાનું ખીલકુલ કારણ નથી

વિધૂચિકા લક્ષણ:—મૂર્છા, ઉનગી, શોષ, યાગ, પત્રમા ગોટલા ચડવા, બગાસાં, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કપારી છુતી હંદયમાં દુખનું અને મરતકચ્છા એ લક્ષણો થાય છે અસાધ્ય લક્ષણ—જેના દાત ઝોક, નખ, કાળા થયા હોય, શક્તિ બધીજ ક્ષીણ થઈ હોય, ઉનગીએ બધીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉડા ગયા હોય સ્વર પશુ બલો ઝીણો થઈ ગયો હોય, સર્વ સાધાઓ સિધિન થયા હોય, ઇલાદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અસાધ્ય જાણવો વિધૂચિકાનો ઉપદ્રવ —નિદ્રાનાશ, અરતિ, કષ, મૂત્રનિરોધ, અને મૂર્છા, એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) લીંણ અજીર્ણનાશક છે એટલા માટે તે સેવન કરવાથી વિધૂચિકાનો ઉપદ્રવ બાધક થતો નથી (૨) કેસર લીંણના રસમાં પાવુ (૩) લસણ છૂંક, સિંધવ, સચળ, સુંકે, ખરી, પીપર અને હોંગનુ ચૂર્ણ લીંણના રસમાં કાલવી પાવુ (૪) અલેકાના મૂળીઆ પાણીમાં ધસી પાવા (૫) કોરેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો (૬) હાથમાં સાવનું ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી, જવપાર નાખી તે હાથ પીવા આપવી (૭) ખીલી અને સુંકનો કાઠો, કિવા બીની સુંક અને કાયફળનો કાઠો આપવો, એટલે એકાદરી (ઉનગી) વિધૂચિકાનો નાશ થાય છે (૮) લેનગાદિ ચૂર્ણ:—૮ માસા લવગ, એનગી અને જવફળ એ અધીં તોલો, અધીં ૧ માસો એ બધો જલસેતુ ચૂકુ કરી, તે ગરમ પાણીમાં અધીં તોલો પાવુ એટલે દાણ્ય કાસેરા, યાગ, અતિસાર અને વાલિ (ઉનગી) નો નાશ થાય છે (૯) વિધૂચિકા અતિ વધી હોય તો હાથ કિવા દહી સમભાગ પાણી નાખી પાવુ (૧૦) ચલુનો દાર કડા પાણીમાં પાવો, (૧૦) તથા કિવા શોષ ઉપર લવગ કિવા કાયફળ અથવા નાગરમોચનું પાણી તપાવી ઠંડુ પાડીને પાવુ (૧૧) લીંણના રસમાં આમલી મેળવી પાવી (૧૨) આદુનો રસ એ તોલા અને ધોળા કુમળ (કાદા) નો રસ એ તોલા મિથ્ર કરી, ચોડુ બી નાખી પાવો પછી વારવાર એ તોલા કાદા (કુંગી) નો રસ પાના જલુ (૧૩) ૩ માસા જવત્રી દૂધમાં વાગી પાવી (૧૪) આમળી ૮ ભાગ અને મિ લામે ૮ ભાગ એકત્ર વાગી ધોળા કુંગીના રસમાં મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોના પાવો, એટલે હલ અને ઝાડો તત્કાળ જલ થશે અને સવિન જત પશુ મરી જાય છે (૧૫) હાંમ મિડલવજુ, ધોડાવજ સુંક અજમેા અને બાળદરીતકીનું ચૂર્ણ ૬ માસા લવ, નવચક હાથમાં નાખી તે પાવી તે મૂર્છા યાગ, મૂત્રઆધિ અગ્નિભાવ મલાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે (૧૫) મેળવી એરડાન મૂળીઆ હાથમાં ધસી, દોઝ અને સિંધવ નાખી પાવા

૯૬—વિસર્પરોગ.

કારણ:—ખાઈ, ખાઈ, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલાં શાક વગેરે પદાર્થો બહુ કરવાથી, વાતાદિદોષ કુપિત થઈ, સાત પ્રકારના વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે. માટે તેને વિસર્પ કહે છે.

અગ્નિવિસર્પ:—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થએલો વિસર્પરોગ-જ્વર, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, અતિસાર, તૃષ્ણા, હાડ કુટવાં, અગ્નિમાંધ, અંધારાં, ભ્રમ, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. એનાથી આખું શરીર અંગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે, તે ઠેકાણે કાલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રંગ થઈ ત્વરિત સોજે આવે છે, અગ્નિથી દગાયા પ્રમાણે ઉપર ફેલાય થાય છે; તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોંચી જઈ અત્યંત બળવાન થાય છે; એ શરીરે વ્યથા કરે છે, સંજા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે, અને ઉચકી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણના કારણથી, પયારી ઉપર સુવાથી કિંવા એસી રહેવાથી પણ સુખ થતું નથી, હાલ-આલ કરવાથી ક્લેશ થાય છે; મનને અને દેહને ક્લેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધ નિદ્રા તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગીઓરોગ) કહે છે.

ગ્રંથિવિસર્પ:—સ્વકારણે કોપેલા કફવટે વાયુનો રોધ થઈ, તે કફનો ભેદ કરી કિંવા વધેલા રક્તનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ, સુધી લાવી ફટ કરી લાંગી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી, ગાંઠોની માળા કરે છે. તે ગાંઠોમાં સણુકા ઘણા થાય છે, ઘણો કડક તાવ આવે છે; શ્વાસ, ઉદરસ, અતિસાર, મ્હોંમાં સુકાપણું, ઉચકી (હેડકી), ઉલટી, ભ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્ચ્છા, અંગ ભાંગી જવું, અગ્નિમાંધ, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને ગ્રંથિવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કફ વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજ વિસર્પ:—ખાલ કારણોએ ક્ષત (ચાંદી) થઈ, તેથી વાયુ કુપિત થઈ, તે રક્ત સહિત પિત્તને મળીને લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ઉપર જાનના દાણા જેવી કાળી ફેલાવીઓ થાય છે, સોજે આવે છે, તાવ આવે છે, સણુકા થાય છે, તથા દાઢ થાય છે; તેનું લોહી કાળું હોય છે.

ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતઘૌત ધૂતનો લેપ કરવો. (૨) સરસડાનાં ફૂલ અથવા ખાલ, કિંવા મૂળીઆં, જેઠીમંથ, તમર, ચંદન, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારૂહળદર, કોષ્ટ તથા વાળો, એ દશ ઔષધોનો કલ્ક કરી તેમાં ધી નાંખી તેનો લેપ કરવો, તે વિસર્પ, કોઢ, મળ, તથા સોજનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાંસી, રાઇ, લોધ્ર, જેઠીમંથ, રેણુકખીજ, મોરચેલ, લીલાં કમળ અને સરસડાનાં ફૂલનો લેપ કરવો, તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે. (૪) વડ, ઉંખરો, પીપળો, પીપળી, અને વેતસ, એ પાંચેની છાલનો કલ્ક કરી તેમાં શતઘૌત ધી નાંખી લેપ કરવો, તે દાહયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૫) વડની વડવાષ્ણો, ચણોહી, કેળનો ડોડો, એનો શતઘૌત ધૂતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે. (૬) સરસડાના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ શતઘૌત ધીમાં નાંખી તેનો લેપ કરવો; એટલે કર્દમ-વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરંજ અને સાતવિણીનાં છાલ, કળ-લાની, થુરીઓ અને આકડાનું ફૂલ, ચિત્રો, ભાંગરો, હળદર અને વછનાગનો કલ્ક, તથા ગોમૂત્રમાં ધી સિદ્ધ કરવું. તે ધી વિસ્ફોટક, વિસર્પ, તથા વિપૂચિકાનો નાશ કરે છે. (૮) પટોલ, અરડુસી, કરિયાતુ, કડવો લીમડો, કુટકી, હરડે, ખડેડાં આવળકંડી અને ચંદનનો કોઠો ગુગળ નાંખી આપવો; તે સંપૂર્ણ દોષોથી ઉત્પન્ન થએલો ઉગ્ર વિસર્પ, ઉલટી, દારૂ, જ્વર, સોજો, કંફ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ, તથા તરસનો નાશ કરે છે. (૯) ધમાસો, પિત્તપાપડો, ગળો, અને સુંકેને રાત્રે પલાળી રાખી વાટી કલ્ક કરી આપવો. તે તૃષ્ણા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે. (૧૦) એરડો, કડવું કોળું, કડવો લીમડો, કંવાડીઆનાં બિયાં, બાવળો અને અંકલનાં બિયાં, એ સમભાગ લઈ પાતાળચંદ્રમાં તેલ કાઢી ચોળવું. તેથી વિસર્પાદિકનો નાશ થાય છે. (૧૧) ચણોહીના પાનના રસનો લેપ કરવો.

પથ્ય—ધડ, સાંકીચોખા, મગ, મસૂર ચણા તુવેર, કારેલા પોલ, દાણ અપથ્ય—જડાન જડપાન, લસણ, કુન્દિત્ય, તલ અડદ, મીઠું ખાટા પદાર્થ, તીખુ, મધ

૯૭—વિસ્ફોટક રોગ. (ફાલ્ગા)

કારણ—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઈ વગેરે), ઉષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ અને ક્ષાર, એવા રસ સેવન કર્યાથી, અને અણુચું અધિક ભોજન, કંડુ, અણુચું એટલે ધીનોષ્ણુતિરોગ, અને અણુવિપર્યય (અણુ અદનાયુ), ઇલાદિ કારણોએ વાતાદિના કુપિત ધર્મ તત્ત્વોના આશ્રય કરી, રક્ત, માસ તથા અસ્થિ, એમને કુપિત કરી ભય કર વિસ્ફોટક (ફાલ્ગા) ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગ થવાના પહેલા, ભોરાવર તાવ આવે છે સન્નિપાતજ અને રક્તજ વિસ્ફોટક સે કડો અનુભવી ઔષધો કરે તો પશુ સ્થાય થતા નથી

સ્વરૂપ—રક્તપિત્તથી થએલા એવા, અગ્નિએ દગાએના જેવા ફાલ્ગાએ શરીરપર કાષ કાષ ટેકાણે કિવા આખા શરીરે પશુ ઘષ આવે છે, અને તે કારણથી તાવ આવે છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે

ઉપચાર—(૧) કરીઆતુ કડવો લીમડો, નેદીમધ, નાગરોધ, પિત્તપાપડો, પોલ અરડુસી, વાળો, ત્રિફળા અને ઇન્દ્રજવનો કાઠો આપવો, અને પથ્ય પાગરી, એટલે દ્વંદ્વજ, ત્રિદોષજ અને રક્તજ એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય ■ (૨) ગજો, અરડુસી પોટા, નાગરોધ, સાતવીણ, ખેરની છાશ, કાષાગર, કડવા લીમડાના પાન હળદર અને દારૂહળદરનો કાઠો—વિસર્પ, કાઠ, વિસ્ફોટક, કંઠ, મસૂરિમ અને પિત્તજવરનો નાશ કરે છે (૩) પગલ, ગજો, કરીઆતુ, અરડુસી કડવો લીમડો પિત્તપાપડો, ખેરની છાત, અને નાગરોધનો કાઠો, વિસ્ફોટક-જ્વર-નાશકાર્ય આપવો (૪) ધરો, વજ, ઉંચરો, જાણુઓ, આમુંદરો, સાતવીણ અને પીપળાનો કાઠો જાળી, તેમાં સિદ્ધ કરેલુ ધી મંદન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, ફાઠ, પાક, વિસ્ફોટક અને શોષનો નાશ કરે છે (૫) કડવા લીમડાની છાશ, ખેરની અતરછાત ગજો અને ઇન્દ્રજવનો કાઠો મધ નાખી પાવો, તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે. (૬) કરીઆતુ અરડુસી, કુટકો, પોટાલ, ત્રિફળા, ચંદન અને કડવા લીમડાનો કાઠો, વિસર્પ, ફાઠ, જ્વર, સોજો, કંઠ વિસ્ફોટક આતિ, તરસ તથા ઉનદીનો નાશ કરે છે (૭) ચંદન, નામકેસર, સરસકાની છાશ, જાળના પાન એને તાદગમ્યના રસમાં વાગી ભેપ કરવો, તે ફાઠનો નાશ કરે છે. (૮) ખોરડીના અને ખાવળીઆના કુમળા પાન પાણીમાં વાગી જુરૂ અને સાકર નાખી ખવરાવવા એટલે વિસ્ફોટક અને ફાઠનો નાશ થાય ■

પથ્ય—ભાત, જવ, મગ, તુવેર અને મસૂરના કાઠામાં મુંઠ નાખી તે, કુરડુ બરના અકુર, તાજળો, કોંઈ, પટળ, સતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાણા, કારેલા કડવા લીમડાના પાન, ખીરીના પાન તથા કડવા એવા યુષ્ણુ ભોજન કરાવવું અપથ્ય—તલ, અડદ, કુન્દિત્ય, મીઠું, ખાટા, તીખા, ફાઠ-કારક રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ

૯૮—શિરોરોગ.

કારણ—ધૂણી, તાપ, તુષાર, જળકીડા, અતિ નિદ્રા અતિ જાગરણ ઉચી જાગ્યોનો પૂર્વ દિશાનો વાષરો, વાયુનો નિગ્રહ, રડવું, અતિ જળ કિવા મધવું પ્રાચન કૃમિ, મગ-મસૂરના વેગનો અટકાવ, દોડવું, કંડવું, એકી નજરે ધણી વાર સુધી અવતોક્ત કરવું કુષ્ટ ગધ, કુષ્ટ અન્ન અને ઘાટો પાડી ખામણ કરવું એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે વાત, પિત્ત અને ક્રોધ કરી, સન્નિપાતવડે, રક્ત વડે, ક્ષયવડે, કૃમિવડે, સૂર્યવર્ત, અનતવાત, અર્ધાવબેદક, ચ ખક, એમ રૂપ પ્રકારના શિરોરોગ (મસ્તકરોગ) થાય છે

કૃમિજરોગ—માથામાં ભાવા મારવા જેવી પીડા થાય છે અતે માથામાં મગજ હીડા ખાય છે એવું જણાય છે નાકમાંથી પડે લોહી અને હીડા પડે છે, તેને કૃમિજ શિરોરોગ કહે છે આ મોટો ભયકર રોગ છે સૂર્યોદય—સૂર્યોદય સાથેજ કપાળ દુખવાનો હળવે હળવે આરંભ થઈ, જેમ

જેમ સૂર્ય ચઢે છે તેમ તેમ તે થળ, આંખો અને ભરોમાં અધિક થવા માંડે છે; તથા સૂર્ય નમ્યા પછી ઝોણું થવા માંડી, સૂર્ય આયમ્યા પછી સમૂળગુ' બંધ થાય છે, શીત કિંવા જ્વળ ઉપચારોવડે તોલુસને મુખ થાય છે. એ વિકારને સૂર્યાવર્ત કહે છે. અનંતવાતઃ—ત્રણે દોષ દુષ્ટ થઈ ગળાની પાછલી શિરાને પકડી, આંખો અને ભરોને ઠેકાણે રહી, અસંત તીવ્ર વેદના કરે છે; અને કાનના આગળના ભાગપર કંપ થાય છે; હનવત્રી પકડાઈ જાય છે, તેવરોગ થાય છે. આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તક-રોગને નંદવાયુ એમ પણ કહે છે. અર્ધાવભેદકઃ—રક્ષાન્ન, અતિ ભક્ષણ, અધ્યશન, પૂર્વ દિશા ભણીતો પવન, દવ, મૈથુન-વેગધારણ. આયાસ, વ્યાયામ, એ કારણોએ કુપિત થએલો કેવળ વાયુ, કિંવા કશ્યુક્ર વાયુ અર્ધુ મસ્તક પકડી, ગળાની શિરા (નસ), ભરો, આંખ, કાન, ડોળા, કપાળ એ સર્વ એક બાળુભણીનાં પકડી, કુહાડીવને ધા માર્યા જેવી વેદના કરે છે, તેને અર્ધાવભેદક (આદા-શીશી) કહે છે. આ રોગ વધવાથી તે બાળુની આંખ જાય છે, કિંવા કાન પણ બહેરા થાય છે. શંખકઃ—દુષ્ટ યએલાં પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ધણો વધી, ધણાજ સણુકા આવે છે, જળતરા બહુ બળે છે; તેનાથી તે ભાગ ધણો રાતો થાય છે; તે વેગ પ્રમાણે વધી ગળા સુધી જઈ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે; આ શંખક રોગવડે ત્રણ દિવસમાં પ્રાણ નાશ થાય છે.

વાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) કોષ્ટ, ઝેરંડાનાં મૂળીઆં અને સુંક, એ છાશમાં વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો. (૨) મુચકંદનાં ફૂલનો લેપ કરવો. (૩) સુંક અથવા તજ ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચુનો શીશોમાં નાંખી તે શીશી સુધવા આપવી. પિત્તજ રોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) સાકર, દૂધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિંચન કરવું. અથવા ઠંડા પાણીની ઘડી મૂકવી. (૨) ગાયતું ધો યોળવું અથવા શતઘૌત ધીનો લેપ કરવો. (૩) ચંદન, વાળો, કમળ, જેઠી-મધ, ચિદ્રુમળ, થુરીઆનાં મૂળીઆં, એ જળ્યોને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. કફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) ચંદનનો લેપ કરવો. (૨) રેણુકમીજ, શણ, શિલાનિત, નાગરમોથ, એલચી, કૃષ્ણાગર, દેવદાર, જટામાંસી અને ઝેરંડાનાં મૂળીઆંનો મંદોષ્ણ લેપ કરવો. (૩) સુંક, કોષ્ટ, કુવાડીઆનાં મૂળીઆં, દેવદાર અને ભેસાગળને ગોમૂતમાં વાટી ગરમ કરી સુખોષ્ણ લેપ કરવો. સન્નિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) મીંઢળ, તિલવણીનાં ગ્રિયાં, નાકછિંકણીનાં પાન એ સમભાગ; વડનાં ગ્રિયાં અને છાલતું ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લઈ, તેનું બારિક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સુંઘવાને આપવું; એટલે તત્કાળ મસ્તકથળ, પ્રલાપ, કફ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) શતઘૌત ઘૂત માથાપર ચોળવું. (૨) સુંકના કદકમાં દૂધ નાંખી તેનું નસ્ય આપવું, તે નાના દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર મસ્તકથળનો નાશ કરે છે. (૩) કમળ અને રાસના વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળ લઈ ધીમાં સાકર નાંખી તે સાથે પચાવવાં. તેમાં એત્રચી અને મરી નાંખી ભક્ષણને માટે આપવાં એટલે રક્તસ્ત્રાવની શાંતિ થાય છે. (૫) રીંગણીના ફળનો રસ કાઢી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો, તે મસ્તકથળનો નાશ કરે છે. કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) સુંક, મરી, પીંપર, કરંજની છાલ અને સરગવાની છાલ, એ સર્વેને બકરીના મૂત્રમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) વાવડીંગ, સાંછખાર, હંતીમૂળ અને હોંગને ગોમૂતમાં વાટી તે કદકમાં સરસવનું તેલ નાંખી પચન કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૩) કાંટાસરીઆનાં પાનનો રસ અને ધી એકત્ર કરી નાકમાં પાડવાં. (૪) રીંગણીના ફળની બીડી કરી નાકમાંથી ધુમાડી કહાડવી અને એ ત્રણ દિવસ થયા પછી કુકરપાડાતું ચૂર્ણ નાકે સુંઘવું, એટલે બધા કૃમિ પડશે. (૫) કડવા લીમડાનાં પાન અને મરી વાટી તે રસ નાકમાં નાખવો. સૂર્યાવર્ત રોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) ગોળ નાંખી ધી પાવું, અને તત્ત્વ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; આ ઔષધ ત્રણ દિવસમાં સૂર્યાવર્ત રોગને શાંત કરે છે. (૨) દૂધ તથા ધીતું ભજણ અને નસ્ય કરાવવું; અને તેનોજ રેચ આપવો. (૩) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં ધી અને સિંધવ નાંખી તેનું નસ્ય કરવું. તે આદાશિશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકથળનો નાશ કરે છે. (૪) ઉપરસાલ, નીલકમળ, કોષ્ટ, વજ, પીંપર અને જેઠીમધને કાંજમાં વાટી, તેમાં ધી અને તેલ નાંખી તેનો સૂર્યાવર્ત અને આદાશિશી ઉપર લેપ કરવો. (૫) ભાંગરાના રસમાં સમભાગ બકરીનું દૂધ નાંખી સૂર્યના કિરણોમાં તપાવવું. અને તેનું નસ્ય કરવું. (૬) સરસડાના ઝાડનાં મૂળીઆં કિંવા ફળોની અથવા જવ અને પીંપરની પોટલી સુંઘવાને આપવી.

(૭) ચણેાનીનુ મૂળાંયુ ધસી તેનુ નસ્ય આપતુ ઝેટલે સર્વાવર્ત, રતધતો, નેત્રમા પડળ આવે ઃ અને મસ્તકચૂળ એ રોગો દૂર થાય છે અનંતવાત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—સૂર્યાનર્ત ના: વિધિ કરવી (૨) મધ, દહીં ઉપરની તોર, ઘેનર, ધાં, પૂરી રંગેરે વાતપિત નાસક આદાર આપવો. (અનંતના ઝાડની ઉત્તર દિશાબજીવી મૂળાડી કાઢી ઠંડા પાણીમા ચઢન પ્રમાણે ધસી આખા મર લેપ કરવો, અને તાગવા ઉર ચોળના રહેતુ તથા મૂળાંઆનો એક કકડો વાલે પાધી રાખવો, અને ચાં પ્રમાણે ઠંડા પાણીમા મૂળીનુ ધાગી ૫ તુ (૪) કાળા કસાગુરા કાઢા પીસી, તેની પોળની તરીપર મ કરી તેનો મસ્તકે શેક કરવો ૫મી કેટલીકવારે તેજ પોળીમાના કાઢા મરમ કરી તેનો મસ્તકે ૫ બાધવો (૫) અરીકા હાથમા ચોળી તેના શીઝનું અજન કરવુ વાધુ ઉતરી ગયા પછી આખો માખણુ આગતુ આ અંગનની મહાન સર્પનુ ૫મુ વિષ ઉતરે છે (૬) તાદગાનો ભાત કરી ખાવ આપવો એ ભાત વિમજ્જવર અને વિષ વેઢલા માણસને ૫મુ હિતકર છે આદારશીશી ઉપા ઉપચાર:—(૧) બકરીના દૂધમા અથવા પાણીમા સુંકે ધસી તેનુ નસ્ય આપતુ તે મસ્તકશૂળનો નાસ કરે છે (૨) સરગવાના પાનના રસમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૩) પીપર, અને સિંધવ: ચૂર્ણુ તેલમા કિવા ધીમા પાચન કરવુ અને નસ્ય આપતુ, અથવા પાણીમા ધમી નસ્ય આપ: (૪) કોષ, એરડમ્બળ અને કુવાડીઆના મૂળીઆ કાજમા વાધી તેનો લેપ કરવો (૫) અગધીઆ પાનનો કિવા દૂધનો રસ, જે ભાગતુ કપાળ કુખતું હોય તેના બીજા ભાગના નાકમા પ્રથમ ઃ ટીપા વધારે નાખી, પછી બીજા નાકમા નાખવા એના યોગથી આતુચ્છિક જરૂરનો ૫મુ નાસ થા છે (૬) કેસર અને ધી એકત ખરન કરી તેનું નસ્ય આપતુ તે તત્ક્ષણ આદારશીશીનો નાસ કરે છે (૭) રીગણી તથા જઢાનાસીના કકડમાં ધી નાખી પચન કરવુ તેનુ નસ્ય આપવાની સાથે આદારશીશીનો નાસ થાય છે. (૮) સહેવાતું હોય તેણે બીનામાતુ તેન બારિક સગીપર લેધ જે બાજુ કપાળ કુખતું હોય તેની બીજા બાજુના ડોળાની પાસે જ્યા રાતી જગો હોય છે તે જગો ઉપર ઃ ચોપડતુ આ યોગવડે દુ:સહ આદારશીશી ૫મુ દૂર થાય છે (૯) તુરેરનાં પાન અને ધરોનો રસ એક કરી તેનુ નસ્ય આપવુ, તે તુરેન આદારશીશીનો નાસ કરે છે (૧૦) વાવડીંગ અને કાળા તલ, સમભાગ લધ વાગી તેનો લેપ કરવો અને નસ્ય આપવુ (૧૧) મરી અને ચોખ્ખા, ભાગરાના રસમા વાગી તેને લેપ કરવો (૧૨) મરછીના ફળ કિવા મૂળીઆ પાણીમાં વાગી તેનુ નસ્ય કરવુ, કિવા મૂળીઆ કાં બાધવા. (૧૩) દૂધ કિવા નાળીએરનુ પાણી સાકર નાખી પાવુ કિવા ઠંડુ પાણી પાવુ અથવા ધીનું નસ્ય આપવુ (૧૪) ખડીસાકર અને મીઠાગ ખાવના દૂધમા ધસી સર્પે ઉચ્ચ પહેના તેનુ નસ્ય આપવુ. (૧૫) કરળના નિર્ધો ધસી તેમાં ગોળ નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ (૧૬) રાસના, સુંકે, વાવડીંગ, એર: ડાના મૂળીઆં ત્રિદળા, દશમ્બળ અને હરીતકીનો કાઢો આપવો તે વાતરોમ, આદારશીશી, આદ્યવાધુ, અદિતવાધુ ખજવાધુ નેત્રોગ, મસ્તકચૂળ, જ્વર અને અપસ્મારનો નાસ કરે છે (૧૭) કુકરપાડાની બૂધી નાકે સુધરી, એલે રોગબાદિક ભાગ નીકળી જઈ આદારશીશી દૂર થાય છે (૧૮) મોટા પેરોડીએ બે કિવા ત્રણ નેપાળાના બિવામાતુ મગજ લધ લીંચુના રસમા ધસી, જે બાજુનુ મસ્તક કુખતું હોય તે બાજુની આખની બમર કપર સગીવડે ચોપડવુ, એટલે આદારશીશી જયગીરી દૂર થાય છે (૧૯) નગોડના રસમા મરી ધસી તેનુ નસ્ય આપવુ. (૨૦) આવગકટીનુ ચૂર્ણુ ધી અને સાકર સાથે ખાવા આપવુ (૨૧) દૂધથી મનાઈ સાકરમા ખાતી (૨૨) આકુ અને ગોળ એકત કુગી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમા પાડવો (૨૩) સવાર સાજા ગાયનુ ચોખુ તાઝુ દૂધ નાકમા નાખતુ એટલે સ્થાત દિવસમાં આદારશીશી દૂર થાય છે (૨૪) સમુદ્રજળ બકરીના મૂત્રમા ધસી તેનુ નસ્ય આપવુ (૨૫) નાકલોંખીનુ ચૂર્ણુ પ્રથમ વિષમ નાજુના નસકોરામા સુંધી પછી બીજા નસકોરામા સુંધવુ (૨૬) અરીકા ધીમા ધમી નસ્ય કરવુ શંખક શિરોરોગ ઉર ઉપચાર:—(૧) કેસર અને સાકર સમભાગ, અને બન્નેના મમાન ધી અને ધીથી યોગણું પાણી નાખી ધી શેષ રહે તે પર્વત તે સર્વેનુ પચન કરવુ, અને પછી તે ધીનુ નસ્ય આપવુ. એટલે શંખક, મસ્તક અને નેત્રની જગ્યાનુ યજ નાસ પામે છે (૨) ઠંડુ પાણી મગજપર સિચના જવુ (૩) દારદગદર, મછક, કડવો લીંમડો અને પદમકડનો લેપ કરવો

(૪) ચિકિત્સા, નીલાંકમળ, ધરો, કાળા તલ અને સાટોડીનો લેપ કરવો. તે શંખક, અનંતવા પ્રકારના મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૫) કરંજ અને સરગવાનાં બિયાં, તમાલપત્ર, સરસોડા, નસ્ય આપવું. તે સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૬) ગોળ, આદુનો રસ, પીપર અને સિંધવ, પાણીમાં ધસી તેનું નસ્ય આપવું. એટલે ભુજસ્તંભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ દૂર થાય છે. (૭) સાકર તથા કેસર ધીમાં તળી તેનું નસ્ય આપવું; તેથી વાયુ, અને રક્તથી ભરેલ, આંખ, કાન, ડોળા, એ ઠેકાણાનું શ્વળ, અર્ધમસ્તક શ્વળ અને સૂર્યાવર્ત, એ રોગો દૂર કરે છે. (૮) દેવદાર, તગર, કાષ્ટ, વાળો અને સુંક, એ કાંજમાં વાટી તેમાં તેલ નાંખી લેપ કરવો, એટલે મસ્તકશ્વળનો નાશ થાય છે. (૯) ઉન્દાળી અને નવસાર એકત્ર ખરલ કરી સુંધવા માટે આપવાં, એટલે મસ્તકની વાયુ-સંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે. (૧૦) સુંક, મરી, પીપર, પુષ્કરમૂળ, હળદર, રાસ્ના, દેવદાર અને વજનો કાઢો નાકવડે પ્રાશન કરવો. તે મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોળ અને સુંકના કલ્કમાં દૂધ નાંખી તેનું નસ્ય આપવું, તે નાના પ્રકારના દોષવડે થએલી મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. (૧૨) એરંડમૂળ, તગર, શતાવરી, જીવંતિ, રાસ્ના, સિંધવ, ભાંગરો, વાવડોંગ, જેડીમધ, સુંક, કાળા તલનું તેલ અને બકરીનું દૂધ, એ સધળું એકત્ર કરી તેમાં ભાંગરાનો રસ નાંખી પચન કરવું; આ સિદ્ધ થએલા તેલનાં છ ટીપાં નાકમાં નાખવાં. તે બધા પ્રકારના મસ્તકવિકારો દૂર કરશે; ગરી ગએલા કેશ અને હાલનારા દાંતને ધટ્ટ કરશે; તથા ગરૂડના જેવી દૃષ્ટિ કરી બાહુઓમાં અધિક બળ આપશે. (૧૩) ત્રિફળાં, કરીઆતુ, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો. તે ભ્રુકુટિ, આંખ, અને કાનના ઠેકાણાનું શ્વળ, આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશ્વળ, રતાંધળો, પડળ અને નેત્ર પીડાનો નાશ કરશે. (૧૪) કડવા લીમડાના પાનના રસમાં મરી નાંખી નસ્ય આપવું. તેથી મસ્તકશ્વળ અને અપસ્મારતા રોગો દૂર થાય છે. અને કૃમિ પણ પડે છે. ક્ષયજ્વ શિરોરોગ (મસ્તકમાંના મેંદુ શુષ્ક યદ્ય બચકર મસ્તક-શ્વળ થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગોળ, ધી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી; અને દૂધ, તથા ધીનું નસ્ય આપવું અને પાવું. (૨) દૂધમાં બદામ વાટી ખાર કરી ચોખ્ખું ધી અને સાકર નાંખી ખાવી તથા માથાપર બદામનું તેલ ચોપડતાં જવું.

પથ્ય:—ધી, દૂધ, ચોખા, પટોળ, સરગવો, ચાકવત, કારેલાં, કેરી, દાડમ, છુવેર, ઘઉં, મગ.
અપથ્ય:—મળમૂતનો અવરોધ, દુષ્ટ પાણી, વિરૂદ્ધાન્ન, દિવસે નિદ્રા.

૯૯—શીતપિત. (પિત્તનું ઉપશુલ્ક).

કારણ અને લક્ષણો:—શીતળ વાયુના સંપર્કે કરી કફ અને વાયુ દુષ્ટ યદ્ય પિત્તને મળી અમ્લતરમાં રક્તાદિ ધાતુને ઠેકાણે અને બહાર આમડીમાં, મધમાખીના દંશથી જેવું ઢીમણું થાય છે તેવા ઢીમણાં થાય છે. તેમાંથી કંઠૂ, પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સિંધવ ધીમાં વાટી ચોપડવો. (૨) ત્રિફળાંનું ૬ માસાં ચૂર્ણ એક તોલો મધમાં આપવું. (૩) મરીની ભૂકી ધીમાં મેળવી શરીરે ચોળવી. (૪) નગોડના પાનનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું ધી એક તોલો નાંખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) કોડીનાં પાન બારિક વાટી તેનો લેપ કરવો. અને કોડીના પાનનો રસ દૂધમાં પાવો. (૬) શિવણીનાં સુકાં ફળ બાફી, તે વાટી તેનો કલ્ક દૂધમાં આપવો; અને પથ્ય પાળવી. (૭) ગળો, હળદર, કડવો લીમડો અને ધમાસો, એ દરેકનો કાઢો શીત-પિત્ત ઉપર આપવો. તે પ્રાણનું સંરક્ષણ કરે છે. (૮) ગોળ તથા અજ્ઞેઓ એકત્ર કરી સાત દિવસ આપવું. (૯) કુંવાડીઆનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ ધીમાં પ્રાશનાર્થે આપવું. (૧૦) છુવેરનો રસ શરીરે ચોળવો. (૧૧) કડવા લીમડાનાં પાન વાટી ધી સાથે કિંવા આવળકાંટી સાથે ખાવાં, તેથી વિન્દ્રેટક, કોઢ, ક્ષત, શીતપિત્ત, કંઠૂ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે. (૧૨) ગલકીના પાનનો રસ ધીમાં નાંખી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ગરમાળાનાં મૂળીઆં દૂધમાં ધસી પાવાં, એટલે કંઠૂ અને શીતપિત્ત ત્રણ દિવસમાં દૂર થાય છે.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, કુંલિત્ય, કારેલાં, દાડમ, ગરમ પાણી, કફ, પિત્તહારક પદાર્થ. અપથ્ય:—
રત્નોન, ગરમ (તાપ), ખાદું તથા જડાન્ન.

૧૦૦—શૂળરોગ.

કારણ:—ફરમા વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હૃદય, કૃષિ, પીઠ, પાસળી, ધુગી, અને પેટની જગ્યા થઈ ઉત્પન્ન કરે છે

શૂળના પ્રકાર:—પ્રથમ દોષોવડે ત્રણ, સન્નિપાતવડે એક, આમવડે એક તથા ૬૬૪વડે ત્રણ બળી આઠ પ્રકારના થઈ થાય છે આ બધા થઈની અદર ધણુ કરી વાયુ પ્રમળ હોય છે થઈ પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળ એવા બીજાં પણ એક છે

શૂળના ઉપદ્રવ:—વેદના, તૃપા, મૂચ્છા, મલમલના, કષ, શાસ, ઉચકી, એ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર:—દશશૂળના કાઠામાં એરડતેન દાંઘ, અને સચળ નાખી પાવો, એટલે પેટનું ચક્ર અને થઈનો નાશ થાય છે (૨) સુંઠ અને એરડશૂળના કાઠામાં દાંઘ અને સચળ નાખી પાવો, એટલે તલકાળ થઈનો નાશ થાય છે (૩) સચળ, અન્નરેતસ મિડતોણુ સિધવ, અતિવિષ અને ત્રિકુટનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમાં આપવું એટલે ગુદમ અને થઈનો નાશ થાય છે. (૪) એરડશૂળ ધાણા, બીડતોણુ જવાસા હરીતકી અને દાંઘનું ચૂર્ણ પાણીમાં આપવું; એટલે થઈ અને ગુદમને નાશ થાય છે (૫) પચનવજ (બીડતોણુ કાચનવજ, સિધાલુજ, સચળ અને મીઠું) સમભાગ લઈ આદાના રસમાં ૫૬૨ દિવસ પચન કરવું ૫૪૧ તેની ચણા નેવડી ગોળી કરી તે વાતથા ઉપ આપવી (૬) દાંઘ, તેન અને સિધવને ગોમૂતમાં પચન કરી તેનો કુંડા ઉપર લેપ કરવો તે વેદના યુગ થઈનો નાશ કરે છે (૭) રાંગણી, ગોખર, એરડશૂળ, કુશ કાસ અને શેરડીના મૂળીઆનો કાઠો પાવો (૮) ત્રિશૂળ અને ગરમાળાના મગજનો કાઠો, સાકર અને મધ નાખી પાવો, તેથી કરી કાઠ પિત્તથા અને પ્રદર દૂર થાય છે (૯) બીજોરાના રસમાં ગોળ નાખી પાવો, તે કષ્થાન હોઠાગ, વાત થઈ અને ગુદમનો નાશ કરે છે (૧૦) કાચકળ, પોખરમૂળ, કાકડાસિંગ, નાગરમેધ, સુંઠ, મરી અને કચોડનું ચૂર્ણ આદુનો રસ કિવા મધમાં આપવું એટલે થઈ, વાયુ ઉત્તરી કાસ, શાસ, અંધ, એ રોગો દૂર થાય છે (૧૧) ચિત્રક, પીપળીમૂળ, એરડશૂળ સુંઠ અને ધાણાનો કાઠો, દાંઘ સિધવ અને બીડતોણુ નાખી આપવો (૧૨) રાધ અને ત્રિશૂળનું ચૂર્ણ મધ અને બીમાં આપવું એ સર્વ રોગનું નાશક છે (૧૩) અન્નનો, સિધવ, હરીતકી, અને સુંઠનું ચૂર્ણ આપવું તે તલકાળ થઈનો નાશ કરે છે (૧૪) ઘતાવરીનો રસ મધમાં આપવો (૧૫) એલચી દાંઘ, જવખાર, અને સિધવનો કાઠો એરડતેન નાખી આપવો તે કમર, હૃદય, ઉદર નાભિ, પીઠ, કૃષિ મરતક, અને કષ્થ એ ઠેકાણેનાં થઈનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે (૧૬) સુંઠના કાઠામાં એરડતેન, દાંઘ અને સચળ નાખી પાવો (૧૭) બહેડા ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ હરીતકી ૧ ભાગ, અને કાચકાનો મગજ ૩ ભાગ, એ ચૂર્ણ એરડતેનમાં ધુગી આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના થઈનો નાશ થશે (૧૮) નારાયણ ચૂર્ણ આપવું (૧૯) ક્ષાર યોગે ખાખરાના મૂળીઆ, આસુંચાની છાન, અરેડો, કેળનો ડેરડો, તલ હરબોડી, ધતૂરો, હાદર, કાઠગાનો વેદ, અરડનો, અંધ સુરણુ એકત્ર કરી માટનામાં ધાલી જમીનમાં ખાડો બોલી તેમ છાણાં મૂકી રાખ કરવી તે રાખ પાણીમાં મેળવી, પાણી ગોળી તે પ્રાસનાર્થ આપવું, એટલે થા આનાહવાયુ, મનમધ, ગુદમ, કષ્થમજથી રોગ, કમળો વિદધિ, હૃદયથા, પાડુ, સમદણી સોળે, થા, વાધિ, સજેકમ, અગ્નિમાધ, ઉદરરોગ, પીનસ, પીડા, અને મેહ, ઇલાકિકાનો નાશ થાય છે, નડ પથ્થર જેવું બજણુ કષ્થ હોય તથાપિ આ ક્ષાર બસ્ત્ર કરી નાંખે છે (૨૦) સુંઠ, સાજખાર, અને દાંઘ નું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, તે કષ્થમાં સર્વથા થઈનો નાશ કરે છે (૨૧) સચળ, દાંઘ અને સુંઠનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી ગરમ પાણીમાં આપવું. તે કષ, વાતથી હૃદય, કૃષ, પીઠ અને પેટમાં થએલ થા તથા વિષ્ણિકાનો નાશ કરે છે મગમધ, ઉપર જવના કાઠામાં આપવું (૨૨) ચિત્રકાદિ વૃદ્ધિ-ચિત્રમળ મીઠું ૫૬૬મૂળ, સુંઠ, મરી પીપર, કાચનવજ, સિધવ, મિડતોણુ, સચળ, શર, ધાણા, જામાસી અને અન્નનો સમભાગ લઈ તેનું સ્વપ્ન ચૂર્ણ કરવું તે એકત્ર કરી તેને લીજુના રસમાં ખરબ

કરી ગોળી કરવી. તે હૃદયશ્લેષ્મ, પાર્શ્વશ્લેષ્મ, આમશ્લેષ્મ, અરૂચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાયુના વ્યાધિ, એ સર્વનો તુરંત નાશ કરે છે. (૨૩) સુંઠ, તલ અને ગોળનો કટક દૂધમાં કરી પાવો; એટલે પરિણામશ્લેષ્મ, અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨૪) ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી તેમાં સુંઠ, મરી અને પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. એ અત્યંત દુઃસહ શ્લેષ્મનો નાશ કરે છે. (૨૫) એરંડમૂળ, ચિત્રો, નાનો શંખ, સાટોડી અને ગોખર, એ સમભાગ લઈ પુટમાં બાળી, તેની ભસ્મ કરી પાણી સાથે પાવી. (૨૬) પાણી ભરેલું નાળીએર લઈ તેના મુખપર કાણું પાડી તેમાં મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી મુકવી છાણાના દેવતામાં બાળવું. પછી બારિક ચૂર્ણ કરી પીંપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું; એટલે પરિણામશ્લેષ્મ, વાત, પિત્ત, કફ, અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થએલા શ્લેષ્મનો નાશ થાય છે. (૨૭) ક્ષુદ્ર શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી. તે તુરંત પંકિતશ્લેષ્મનો નાશ કરે છે. (૨૮) આમળાનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૨૯) મીઠળ અને કડુ પાણીમાં વાટી કિંચિત્ ગરમ કરી કુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૩૦) ૧ કાચકો, સિંધવ, લસણ અને હોંગુનું ચૂર્ણ, ત્રણસે' શ્લેષ્મનો નાશ કરે છે. (૩૧) અકદનાં વડાં, સિંધવચુક્ત, મુકું, તૈલપત્ર એવાં ધી સાથે ખાવાં; એટલે અન્નદ્રવશ્લેષ્મનો નાશ થાય છે. (૩૨) ઘોડીની લાદ પીલી તેનો રસ કઢાડી તેમાં હોંગ નાંખી તે રસ પાવો. કિંવા કુલિત્યના કાદામાં હોંગ, સુંઠ અને બિડલોણનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું; એટલે મહાન શ્લેષ્મનો નાશ થાય છે. (૩૩) સાંભો, કાદરા, અને કાંગના તાંદળાની ખીર કરી ખાવી. તે અન્નદ્રવ-શ્લેષ્મ ઉપર દિતકારક છે. (૩૪) ઘઉંના લોટનો, ગોળ અથવા સાકરનો શીરો દૂધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો; એટલે અન્નદ્રવશ્લેષ્મનો નાશ થાય છે. (૩૫) વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળીઆંનો કટક સાકર, મધ અને ધી નાંખી પાવો; એટલે પરિણામશ્લેષ્મ દૂર થાય છે. (૩૬) શંખભસ્મ અથવા આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પાવી.

પૃથ્થઃ—એક વર્ષના જૂના ચોખા, તપાવેલું દૂધ, પટાળ, સરગવો, કારેલાં, મીઠું, સુવા, લસણ, કુલિત્ય, કરી. અપૃથ્થઃ—વિરૂદ્ધ અન્નપાન, બગરણ, વિપમાશન; રૂક્ષ, કડવા, તુરા, ઠંડા, ગુરુ એ પદાર્થોનું સેવન; ઉદોગ, મૈથુન, મધ, દ્વિદલધાન્ય (તુવેર, વટાણા ઇત્યાદિ), તીખા પદાર્થ, શોક, અને ક્રોધ.

૧૦૧—શોથરોગ. (સોળ.)

કારણઃ—વમન વિરેચકાદિ શોધન, જ્વરાદિરોગ તથા ઉપવાસથી કૃશ અને દુર્બળ થએલાં માણસને ખાટા, ખારા, તીખા, ઉષ્ણ, તથા જડ એવા પદાર્થોનું સેવન; દહીં, અપકવ અન્ન, મૃતિકા, ભાજી, સમુદ્રમાંના મચ્છ; વિષવડે દૂષિત થએલા અન્નનું સેવન; મૂળવ્યાધિ, અવ્યાયામ, શોધન કરવા યોગ્ય દોષો થાય તો પણ તેનું શોધન નહિ કરવું; હૃદ્યાદિ મર્મસ્થાનને દોષોએ કરેલો ઉપધાત; આમ, ગર્ભપતનાદિ ખરાબ પ્રસૂતિ, વમનાદિ પંચ કર્મનો મિથ્યાયોગ, એ સર્વે દોષો સોળનાં કારણો છે.

લક્ષણઃ—અંગે જડપણું, ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોવું, સોળે, દાઢ; શિરા બારિક થવી, રોમાંચ ઉમાં થવાં, તથા અંગનો રંગ બદલાવો, એ સોળનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.

ઉપચારઃ—(૧) સાટોડી, દારૂહળદર, હળદર, સુંઠ, બાળહરડે, ગળો, ચિત્રો, ભારંગમૂળ અને દેવદારનો કાઠો સર્વાંગનો સોળે દૂર કરે છે. (૨) વજનાગ, સુંઠ અને સાટોડીનાં મૂળીઆંનો ગોમુત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) ગજકાની પાનનો રસ ગોમુત્રમાં નાંખી ગરમ કરી ચોપડવો. (૪) કાચકી, આકડો અને એરંડાનાં પાન વાટી ગરમ કરી સોળ ઉપર લેપ કરવો. એટલે ત્રણ દિવસમાં સોળ ઉતરે છે. (૫) આદુનો રસ કિંવા સુંઠનો કાઠો દૂધ નાંખી પાવો. તથા તે પચી ગયા પછી નિંદ્રાના કાઠો શિલાનિત નાંખી પાવો; એટલે નિદ્રોપજ સોળનો નાશ થશે. (૬) સંચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૭) કાળી નંગોડ, ચિત્રો, સુંઠ, નાગરમોચ, જીરું, રીંગણી, કાળી પાટ, હળદર, પીંપર, ગજાપીપળી અને જટામાંસીનું ચૂર્ણ, મદોષ્ણ પાણીમાં મેળવી આપવું. આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. (૮) ગોળ, પીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ, સોળે, આમાજીર્ણ, શ્લેષ્મનું નાશક તથા બસ્તિશોધક છે. (૯) નિંદ્રાના કાઠો બેંસનું ધી નાંખી પાવો; એટલે સોળે, પ્રમેહ, નાડીત્રણ અને બગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૦) અરહુસો

તથા ગજોનો કારો મધ નાંખી આપવો; એટલે દુર્ધર, સોજો, શ્વાસ, કાસ, તાવ અને ઓકારીનો નાશ થાય છે. (૧૧) સાગીડી, ચિત્રો, નગોડ, ગુમગ, એરંડાનાં પાન અને કાંઠાસરીઓ પાણીમાં નાંખી ઉઠાવવું અને તેની વરાળનો બાફ આપવો. (૧૨) હીકરાનો કકડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂત અને કારેલું તથા આંનાહળદરની બૂટી નાંખી, તેની સોજાને ધૂળી આપવી.

પ્રથમ:—રેચક, ઉચ્છેદકનો શેક, જુના ચોખા, કુવિંદ, જવ, મગ, કારેલાં, લસણ, ગાજર, પડેળાં, દૂધ, કડવા, અને આમ્રપદ્મિ કરનારા એવા પદાર્થ, ગરમ પાણી. અપ્રથમ:—નવું અગ્નિ, સુગંધિત શાક, ગોળ, શેદ, દહીં, ખીચડી; ખાટા, દાઝેલા, ઘડક એવા પદાર્થ, નૈયુન.

૧૦૨—શોષરોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—ક્ષયનોજ ભેદ શોષરોગ છે. ઓઝોના અતિ સેવનથી, શરીર વધુ કિંવા આમૃતક વ્રણથી, રસ્તે ધણું ચાપવાના અને કરી, ચરીરને ઘણી મહેનત પડવાથી, શરીર નર્મરીભૂત થવાથી અને ક્ષયનિત; આ પ્રકારે જ જાતનો શોષરોગ જાણવો. રસાદિ ધાતુનું શોષણ થઈ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) જેઠીમધ, આવળકંઠી, ખડીસાકર અને ધાણાનો કારો આપવો. (૨) ડાંગરની ધાણીનો કારો આપવો. (૩) વાવડીંગ, આવળકંઠી અને જેઠીમધનો કારો આપવો. (૪) પિત્તપાપકનો કારો આપવો. (૫) કોષ્ટ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની ફુગોતું ચૂર્ણ કરી મધ નાંખી ચાટણ કરી તે ઉપરાઉપરી ચાટતાં જવું, એટલે તૃપ્તિ થશે. (૬) આમલકાદિ ગુટિકા:—આવળકંઠી, કમળ, કોષ્ટ, ડાંગરની ધાણી અને વડની કમળી વડવાઈઓની ફુગોતું ચૂર્ણ મધમા મેળવી ગોળી કરી મ્હોંમાં રાખવાથી તરસ છીંપી મ્હોંમાં અગ્નિ રહે છે.

પ્રથમ:—ક્ષત રોગ ઉપર કલા પ્રમાણે કરવી.

૧૦૩—શ્વાસરોગ. (દમ.)

કારણ:—જે કારણે કાસ રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કહેવાં છે તેજ કારણે શ્વાસ રોગનાં પણ જાણનાં પૂર્વરૂપ:—હૃદયને પીડા, શ્વાસ, પેટ ચડવું, પેટ તણાઈ જવા જેવું થવું, મ્હોં, હડપચી તથા ગરજ, એ ઠેકાણે સોષો ભોળાવા જેવી પીડા, એ શ્વાસ રોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ મુકા થઈ પ્રાણાનોદક વહન કરનાર એતસોના માર્ગનો રોધ કરી, ચારે તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોષાતી ઉત્પન્ન કરે છે. અહ્યાશ્વાસ, ઊર્ધ્વ, હિન્ન, તમક અને ક્ષુદ્ર, એ બેઠાએ શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

ઉપચાર:—(૧) મૃંચાદિ ચૂર્ણ:—કાઠાકિંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફળા, રીંગણી, બારંગમળ, પોખરમળ, જટામાત્રી, સિંધવ, સચળ, ખીડવોણ, કાચકવણ, અને મીઠાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. એટલે તે હેડકી, શ્વાસ, ઊર્ધ્વવાત, ઉપરસ અને અશ્વિનો નાશ કરે છે. (૨) સુંઠ ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જરોજર સાકર નાંખી ખાવાથી, મૃંચાદિ, અશ્વિનાં, ઉપરસ, અશ્વિ, શ્વાસ, કઠોરોગ અને હેડોગનો નાશ થાય છે. (૩) કોવચનાં નિપાંતું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૪) બારંગમળ અને સુંઠનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં આપવું; એટલે કઠિન શ્વાસનો પણ નાશ થાય છે. (૫) વાવડીંગાદિ ચૂર્ણ:—વાવડીંગ, તજ, પીપર, એ એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તોલા, એ સર્વેના સમાન સાકર નાંખી, ૧ તોલો આપવું, તે શ્વાસ, કાસ, જવર, પીલકા અને પાડુરોમનો નાશ કરે છે. (૬) જલેડાં મ્હોંમાં રાખવાં; એટલે શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરકુતીનો રસ અને ગાવનુ આખણુ એકત્ર કરવી, તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાંખવું, અને તે પાવું. (૮) રીંગણી, જીરૂ, અને આવળકંઠીનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણમાં નાશ થાય છે. (૯) આદુનો સ્વરસ મધ નાંખી પ્રાશન કરવો;

ઐટલે શ્વાસ, કાસ, સળેકમ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦) ગહેડાંતું દળ ખરીના મૂત્રમાં પચન કરી, પછી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, ઐટલે શ્વાસ, કાસ પ્રત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળા દ્રાક્ષ, હરડે, નાગરમોચ, કાકડાશીંગ અને ધમાસાનો લેક મધ અને ઘી નાંખી કરવો. તે ખાવાથી મોટા બચકર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે. (૧૨) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં ઝોરડાનાં મૂળીઆંતું ચૂર્ણ નાંખી પ્રાશન કરવાથી, શ્વાસ અને પાર્શ્વચળ નાશ પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવનું તેલ ખાવું. (૧૪) કાકડાશીંગ, સુંક, પીંપર, નાગરમોચ, ઝોરડમૂળ, ક્યોઈ અને મરીતું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, ગળો, અરડુસી અને પંચમૂળનો કાઢો કરી, કાઠામાં ચૂર્ણ અને સાકર નાંખી પ્રાશન કરવાથી, મોટા ધોરણ શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૧૫) સુંક અને બારગમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) કોળાનાં મૂળીઆંતું ચૂર્ણ કાકરવરણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું. (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, પીંપર, રાસના, સુંક અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમાં આટવાથી, પ્રાણ નાશકારક એવો શ્વાસ પણ નાશ યશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંકનાં કાઠામાં પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું; ઐટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શ્વળ, અગ્નિમાંંધ, છાંયે-જ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. (૧૯) કુલિત્ય, સુંક, રીંગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરડુસી, હળદર, પીંપર, ગળો, બારગમૂળ, નાગરમોચ, સુંક અને રીંગણીનો કાઢો મરીતું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, પીંપર અને સુંકનું ચૂર્ણ ખીજેરાના રસમાં આપવું. (૨૨) વાસાધવલેહુઃ—અરડુસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઈ ચતુર્થીક કાઢો કરી, તેમાં હરી-તકીતું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાંખી પુનઃ પચન કરવું. જોકું થાય ઐટલે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, પંચલોચન ૮ તોલા, પીંપર ૨ તોલા, અને આતુર્જન ૪ તોલા નાંખી તેમાંથી એ તોલા દરરોજ લેતાં જવું; ઐટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સળેકમ, હેદ્રોગ, કૃશતા, વિદ્રધિ, ઉરક્ષત અને લોહીની ઉત્તરીનો નાશ થાય છે. (૨૩) લવંગાદિ વટીઃ—ત્રવંગ, મરી અને ત્રિફળાનું ચૂર્ણ સમભાગ, અને એ ત્રણેના સમાન ખડીગોખાર એકત્ર કરી ખાવળીઆની છાંયના કાઠામાં ગોળી કરવી. તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે. (૨૪) ત્રિફળાં અને કુકાવેલા તેલીઆ ટંકણખારનું ચૂર્ણ સમભાગ લઈ એકત્ર કરી, તેને ખાવાના પાનના રસમાં ઘુટી, મરી જેવડી ગોળી કરવી; અને તે આપવી. (૨૫) એ વાલ થુરીઆનું દૂધ લઈ ગોળમાં ખાવું; ઐટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હેદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૨૬) આકડાનાં ફૂલમાંની કળીઓ લઈ તેના સમભાગ મરીની ભૂટી નાંખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી આપવી; ઐટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૨૭) કાષ્ઠ, સિંધવ, નાગરમોચ, ધમાસો, છૂં, શહાછૂં, જવખાર, સાછખાર, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, અન્નમોહ, અન્નમો અને હરીતકી, એ બધાંથી બમણો જૂનો ગોળ લઈ એનો અવલેહ કરી મધ નાંખી આપવો. તેથી શ્વાસ, અગ્નિમાંંધ, કમળો, પાંડુ, શુદ્ધ, ઉચકી, રાન્યદુષ્મા, જ્વર, અંચી, બેધર્વવાત, અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે. (૨૮) સુંક, ખાળહરીતકી, નાગરમોચ, એ ઔષધો કુટી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરીને મ્હોમાં રાખવી. તેથી શ્વાસ, કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૯) અરડુસીનો કાઠો, સાકર અને મધ નાંખી પાવો. (૩૦) કેળાની અંદરનો કેસરચુક્ત ભાગ કાઢી તેમાં મરીતું ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ રાખી મેલવું. અને સવારે તે મંદાગિન ઉપર શેકી ખાવું, ઐટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૩૧) એ પૈસા-ભાર ગરમ પાણીમાં ચોખ્ખું ઘી, મધ, સાકર અને થોડો સિંધવ નાંખી પાવું. એ પ્રમાણે એ ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઈ પડે છે; અને શ્વાસ, કાસ, એ રોગ દૂર થાય છે. (૩૨) ધમાસો, કાળો ધતુરો, તમાકુ અને અન્નમો સમભાગ લઈ એનું ચૂર્ણ સાધારણ કુટી હોકામાં નાંખી પાવું અને ઘૂણી ગળી જવી. આ યોગવડે ત્વરિત શુણ આવે છે. (૩૩) પાશેર દૂધમાં છ માસા સમુદ્રજળ, અને તેટલાંજ ઘોળી ગરળીનાં મૂળીઆં ધસી તે પાવાં. એક ઉલડી કિંવા રેચ યંધ શ્વાસ ત્વરિત છુટો થાય છે. (૩૪) અરડુસીના રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં અધેડાંનાં મૂળીઆંની રાખ ૪ માસા અને મધ ૨ તોલા એકત્ર ઘુટી આટણ કરી રાખી, તે દિવસમાં ૨-૩ વાર આપવું. (૩૫) આકડાનાં ફૂલ, અધેડાંની અને ગરળીનાં મૂળીઆં, એમને ત્રિધારી થુરીઓ અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી, તે રસના ૧૪ પુટ આંખી ભરમ કરવી. અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમાં બહેડાં ધસી તેમાંથી એ શુભ પ્રમાણે આપવું. (૩૭)

તથા ગજોનો કાઠો મધ નાંખી આપવો; એટલે દુર્ધર, સોજો, શાસ, કાસ, તાવ અને ઓઝારીનો ન થાય છે. (૧૧) સાટાડી, ચિત્રો, નગોડ, ગુમળ, જોરકાનાં પાન અને કાંટાસરીઓ પાણીમાં નાંખી ઉઁળવું અને તેની વરાળનો બાફ આપવો. (૧૨) ઠીકરાનો કકડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂત અને કારેલું તં આંખાહળદરની બૂટ્ટી નાંખી, તેની સોજને ધૂળી આપવી.

પદ્ય:—રેચક, ઉચ્છેદકનો ચેક, જુના ચોખા, કલિત્ય, જવ, મગ, કારેલાં, લસણ, ગાજર, પડોળ દૂધ, કડવા, અને આમ્રપદ્ધિ કરનારા એવા પદાર્થ, ગરમ પાણી. અપદ્ય:—નવું અળ, સુકાએમાં ચાં ગોળ, લોટ, દહીં, ખીચડી; ખાટા, દાઝેલા, દાઢક એવા પદાર્થ, મેથુન.

૧૦૨—શોષરોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—ક્ષયનોજ બેદ શોષરોગ છે. ઓઝોના અતિ સેવનથી, શરીર મજૂ કિંબા આમંતુક મજૂથી, રસ્તે ધણું ચાપવાના અમે કરી, શરીરને ધણી મહેનત પડયાથી, શરીર જળીશૂત થવાથી અને ક્ષયજનિત; આ પ્રકારે જ જાતનો શોષરોગ જાણવો. રસાદિ ધાતુનું શોષણ થઇ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) જેઠીમધ, આવળકંટી, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઠો આપવો. (૨) ડાંગરની ધાણીનો કાઠો આપવો. (૩) વાવડીંગ, આવળકંટી અને જેઠીમધનો કાઠો આપવો. (૪) પિત્તપાપકનો કાઠો આપવો. (૫) કોણ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની કુંજોતું ચૂર્ણ કરી મધ નાંખી ચાટણ કરી તે ઉપરાઉપરી ચાટતાં જવું, એટલે તૃપા સાંત થશે. (૬) આમ્રસકાદિ ગુદિકા:—આવળકંટી, કમળ, કોણ, ડાંગરની ધાણી અને વડની કુંજોતું વડવાઇઓની કુંજોતું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળી કરી મ્હેંખી રાખવાથી તરસ છીધી મ્હેંખી અખી રહે છે.

પદ્ય:—ક્ષત રોગ ઉપર કલા પ્રમાણે કરવી.

૧૦૩—શ્વાસરોગ. (દમ.)

કારણ:—જે કારણે કાસ રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કહેવાં છે તેજ કારણે શ્વાસ રોગનાં પણ જાણવાં.

પૂર્વરૂપ:—હાથને પીડા, ચગ, પેટ ચડવું, પેટ તણાઇ જવા જેવું થવું, મ્હેં, હડપચી તથા મરદન, એ ઠેકાણે સોષો ભેંકાવા જેવી પીડા, એ શ્વાસ રોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ મુકત થઈ પ્રાણાનોદક વહન કરનાર સ્રોતસ્રોતા માર્ગનો રોધ કરી, ચારે તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોષાની ઉત્પન્ન કરે છે. અહ્યાશ્વાસ, ઉર્ધ્વ, ઊભ, તમક અને ક્ષુદ્ર, એ બેદોએ શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

ઉપચાર:—(૧) શુંઆદિ ચૂર્ણ:—કાકડાશિંગ, સુંક, મરી, પીપર, ત્રિફળા, રીંગણી, બારમખજ, પોખરમજ, જટામાંસી, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, કાચવલણ, અને પીઠાતું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. એટલે તે હેડકી, શાસ, ઉર્ધ્વવાત, ઉપરસ અને અરચિનો નાશ કરે છે. (૨) સુંક ૧ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ ખરોજર સાકર નાંખી ખાવાથી, મજાબિ, અગ્નિમાલ, ઉપરસ, અરચિ, શાસ, કંઠરોગ અને હેડોમનો નાશ થાય છે. (૩) કોવચનાં બિયાંતું ચૂર્ણ મધ અને ધી સાથે ચાટવું. (૪) બારમખજ અને સુંકનું ચૂર્ણ આદના રસમાં આપવું; એટલે ક્રિતિ શ્વામનો પણ નાશ થાય છે. (૫) વાવડીંગાદિ ચૂર્ણ:—વાવડીંગ, તજ, પીપર, એ એક તોલો, મરી ૨ તોલો અને સુંક ૧૬ તોલા, એ સર્વેના સમાન સાકર નાંખી, ૧ તોલો આપવું, તે શ્વાસ, કાસ, જવર, ખીડા અને પાંડુરોમનો નાશ કરે છે. (૬) જલેડાં મ્હેંખી રાખવાં; એટલે શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરુકસીના રસ અને માવતું માખણ એકત્ર કરી, તેમાં ત્રિફળાંતું ચૂર્ણ નાંખવું, અને તે પાવું. (૮) રીંગણી, છદ, અને આવળકંટીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ શણખાં નાશ થાય છે. (૯) આદના રસરસ મધ નાંખી પ્રાશન કરે:

ઐટલે શ્વાસ, કાસ, સળેકમ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦) બહેડાંનું દળ બકરીના મૂત્રમાં પચન કરી, પછી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, ઐટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ, હરદે, નાગરમોય, કાકડાશીંગ અને ધમાસાનો લેક મધ અને ધી નાંખી કરવો. તે જાવાથી મોટો બચકર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે. (૧૨) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડાનાં મૂળીઆંતું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી, શ્વાસ અને પાર્શ્વશ્વળ નાશ પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવતું તેલ ખાવું. (૧૪) કાકડાશીંગ, સુંક, પીંપર, નાગરમોય, એરંડમૂળ, ક્યોઈ અને મરીતું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, ગળો, અરડુસી અને પંચમૂળનો કાઢો કરી, કાઢામાં ચૂર્ણ અને સાકર નાંખી પ્રાશન કરવાથી, મોટો ધોરરૂપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૧૫) સુંક અને ભારંગમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) કાળાનાં મૂળીઆંતું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું. (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, પીંપર, રાસના, સુંક અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમાં ચાટવાથી, પ્રાણ નાશકારક એવો શ્વાસ પણ નાશ થશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંકના કાઢામાં પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; ઐટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શ્વળ, અગ્નિમાંંધ, શ્વેન્નવર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. (૧૯) કુલિત્ય, સુંક, રીંગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરડુસી, હળદર, પીંપર, ગળો, ભારંગમૂળ, નાગરમોય, સુંક અને રીંગણીનો કાઢો મરીતું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, પીંપર અને સુંકનું ચૂર્ણ પીત્તેરાના રસમાં આપવું. (૨૨) વાસાધવલેહુઃ—અરડુસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં હંરીતકીતું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાંખી પુનઃ પચન કરવું. જાડું થાય ઐટલે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વંશકોચન ૮ તોલા, પીંપર ૨ તોલા, અને ચાતુર્જન ૪ તોલા નાંખી તેમાંથી બે તોલા દરરોજ લેતાં જવું; ઐટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સળેકમ, હ્રોગ, કૃશતા, વિદ્રધિ, ઉરઃક્ષત અને લોહીની ઉત્તરીતો નાશ થાય છે. (૨૩) લવંગાદિ વટીઃ—લવંગ, મરી અને ત્રિફળાંતું ચૂર્ણ સમભાગ, અને એ ત્રણેના સમાન ખડીઓખાર એકત્ર કરી જાવળીઆની છાલના કાઢામાં ગોળી કરવી. તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે. (૨૪) ત્રિફળાં અને કુલાવેલા તેલીઆ ટંકણુખારનું ચૂર્ણ સમભાગ લઈ એકત્ર કરી, તેને જાવાના પાનના રસમાં ઘુંટી, મરી જેવડી ગોળી કરવી; અને તે આપવી. (૨૫) બે વાલ ધુરીઆતું દૂધ લઈ ગોળમાં ખાવું; ઐટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હ્રોગનો નાશ થાય છે. (૨૬) આકડાનાં ફૂલમાંની કળીઓ લઈ તેના સમભાગ મરીની ભૂટી નાંખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી આપવી; ઐટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૨૭) કાષ્ઠ, સિંધવ, નાગરમોય, ધમાસો, જીરું, શઠાજીરું, જવખાર, સાજખાર, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, અન્નમોદ, અન્નમો અને હરીતકી, એ બધાંથી બમણો જૂનો ગોળ લઈ એનો અવલેહ કરી મધ નાંખી આપવો. તેથી શ્વાસ, અગ્નિમાંંધ, કમળો, પાંડુ, ગુલ્મ, ઉચ્ચી, રાજ્યક્ષમા, જવર, અર્શ, બર્ધવાત, અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે. (૨૮) સુંક, જાળહરીતકી, નાગરમોય, એ ઔપધો કુટી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરીને મ્હોંમાં રાખવી. તેથી શ્વાસ, કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૯) અરડુસીનો કાઢો, સાકર અને મધ નાંખી પાવો. (૩૦) કાળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કાઢી તેમાં મરીતું ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ રાખી મેલવું. અને સવારે તે મંદાગ્નિ ઉપર શેકી ખાવું, ઐટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૩૧) બે પૈસા-ભાર ગરમ પાણીમાં ઔખખું ધી, મધ, સાકર અને થોડો સિંધવ નાંખી પાવું. એ પ્રમાણે બે ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઈ પડે છે; અને શ્વાસ, કાસ, એ રોગ દૂર થાય છે. (૩૨) ધમાસો, કાળો ધંતુરો, તમાકુ અને અન્નમો સમભાગ લઈ એનું ચૂર્ણ સાધારણ કુટી હોકામાં નાંખી પાવું અને ધૂણી ગળી જવી. આ યોગવડે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૩) પાશેર દૂધમાં છ માસા સમુદ્રજળ, અને તેટલાંજ ઘોળી ગરણીનાં મૂળીઆં ધસી તે પાવાં. એક ઉલટી કિંવા રેય થઈ શ્વાસ ત્વરિત છૂટો થાય છે. (૩૪) અરડુસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં અધેડાનાં મૂળીઆંની રાખ ૪ માસા અને મધ ૨ તોલા એકત્ર ઘુંટી ચાટણુ કરી રાખી, તે દિવસમાં ૨-૩ વાર આપવું. (૩૫) આકડાનાં ફૂલ, અધેડાનાં અને ગરણીનાં મૂળીઆં, એમને ત્રિધારી યુરીઓ અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી, તે રસના ૧૪ પુટ આંખી ભરમ કરવી. અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમાં બહેડાં ધસી તેમાંથી બે ગુંબ પ્રમાણે આપવું. (૩૬)

આકાશના કુંભગા તોરા અને કૂચ એકત્ર વાડી જોગમાં સારો પાક કરવો. તથા નિત સવારે સોપા જેટલો આ પાક સતત સેવન કરવો. (૩૮) પીપર ૬૪ પડાર ખરથ કરી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

પ્રથમ:—જૂના સાડી ચોખા, કુલિત્ર, ઘડે, જવ, દૂધ, પડોળાં, વતાક, લસણ, તાંદળાં, ગર પાણી. અપ્રથમ:—લોહી કાઢવું, જકરીનું દૂધ, ઘી, કંદ, રાઈ, રસ અને જડ અન્ન તથા પાન.

૧૦૪—સ્લીપદ રોગ. (પગ કિંવા હાથ જડા થવા.)

સંપ્રાપ્તિ:—જે રોગ સોળવાળો હોઈ હાડસંધિના ઢેકાણે પીડા કરી કમે કરી માણુમના પગો અને હાથો છે તે રોગને “સ્લીપદ” કહે છે. કાંઈ વારાગ પણ કહે છે. જે દેશમાં સર્વજાત ધણું પાણી એકઠું થઈ રહે છે તે દેશમાં અને જે દેશમાં જમીન ઝાડાઓમાં ઠંડીજ હોય છે તે દેશમાં ધણું કરી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લોહી કાઢવું. (૨) ધંતૂરો, એરંડમૂળ, નખોડ, સાટોડી, સરગવો, અને સર સવનો લેપ, ધણા વખત ઉપરનો સ્લીપદ હશે તો તેનો પણ નાચ કરશે. (૩) વરધારાનું ચૂર્ણ, કાંઈ કિંવા જોખન સાથે ભેરાથી મોટા કટસાધ્ય સ્લીપદ, વર્ષ ઉપરનો હશે તોપણ તેનો નાચ થશે. (૪) ખાખરાનાં મૂળોમાંથી અગરસ અને ધોળા સરસવનું તેલ, જનને સમાન લઈ પાવાં. (૫) ધોળા એરંડાના તેલ વડે હરીતશી તળી જોખન સાથે ૭ દિવસ ખાતી એટલે સ્લીપદનો નાચ થાય છે. (૬) સાગની છાંયનો કાંટો કરી જોખન નાંખી આપવો; એટલે સ્લીપદ અને એકારોગ દૂર થાય છે.

પ્રથમ:—ચોખા, જવ, કુલિત્ર, લસણ, પડોળાં, સરગવો, કારેલાં, કાલા, તીખા અને અગ્નિદીપન કરનારા પદાર્થ. અપ્રથમ:—વિપાન, ગોળ નાંખી જે દૂધના પદાર્થ ક્યાં હોય તે; મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને કંઈકારક પદાર્થ.

૧૦૫—સંઘ્રહણી રોગ. (મરડો.)

કારણ:—અતિસાર જમ થવા છતાં અગ્નિ મંદ હોય છે. તેમાં વિરક્ષાકાર થાય તો તેથી કરી આમાંથી ધણું અગ્નિનું સ્થાન ફેર થાય છે. એથી આમરૂપ મગ પડવા લાગે છે તેને સંઘ્રહણી કહે છે, અથવા અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારાદિકે કરી સંઘ્રહણી થાય છે. જે સંઘ્રહણી, પ્રતિ દિવસ આમનો સંઘ્રહ કરી વારંવાર યજ્ઞયુક્ત ક્ષુભિત ધર્મ આમ હોડે છે, તેનું નામ ન્યાસ સંઘ્રહણી.

લક્ષણ:—આમ પડે છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મરડો હોય છે, અને વાયુવડે કરી કાણે કાણે જમ પડે છે. પિત્તના યોગે કાણે કાણે પડવા લાગે છે. તે કાયા આમજ પડે છે. અથવા તે આમનો પાક થઈ પડે છે.

પૂર્વરૂપ:—તરસ, આગસ, સક્રિયશીલતા, એ લક્ષણો થાય છે. જડસાગિ મંદ થાય છે તેટલા માટે મન વિદગ્ધ થાય છે. એટલે કંઈકવા જેવું થાય છે. તેથી તે અન્નનો પાક જલદી થતો નથી અને યરીરને જડપણું ઇલાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કુંડના કચ્છમાં ઘી નાંખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું. તે વાયુનું અનુપોષન કરે છે. અને સંઘ્રહણી, પાંડુરોમ, પીડા, કામ અને જ્વરનો નાચ કરે છે. (૨) સંઘ્રહણીની સાથિના અર્થે કુંડનું ચૂર્ણ નાંખી હાથ પીડી; અન્ન દળને દળને કમી કરવું અને છારા વધારતાં જવું; એટલે સુધી કે છારાજ અન્ન સિવાય આહાર ધર્મ થકે. મૈથુન અને કૌંઘ એ વર્જનાં. (૩) ઢોંગ, ટાં અને સિંધવ એણે યુક્ત કેવળ દદો જાણેલી હાથ આપવી. તે સંઘ્રહણી, અર્થ, અતિસાર અને વાયુનો નાચ કરે છે. (૪) કુંભગા બીજાના કચ્છમાં કુંડનું ચૂર્ણ અને જોગ નાંખી આપવું અને છારા તથા કાસત પથ્થને માટે આપવાં. (૫) અન્નનો, પીંચગીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગેસર, રૂંધ, પાવતીનાં દૂધ, આમલી, પીપર તથા વાળો, એ આંકે તોશો અને સાકર ૭ મામ, જે બધાનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોશો આપવું. અને ઉપર જકરીનું દૂધ પાવું; એટલે સંઘ્રહણી, પિત્તસંઘ્રહણી અને

પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટવડે તથા કઠિન એવો મળ થાય છે તેને ધીમાં મીઠું નાંખી માવું. (૭) તાલીસાદીવટ્ટી:—તાલીસપત્ર, ચવક, મરી એ ચાર ચાર તોલા; પીંપર અને પીંપળીમૂળ એ આઠ આઠ તોલા; સુંક બાર તોલા; ચાતુર્જન અને વાળો એ એકેક તોલો, એ બધાંનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણ ગણો ગોળ, જોમાં એ તોલાની ગોળી કરવી. તે ભક્ષણ કરવાથી કષ્ટતર સંગ્રહણી, ઉલટી, ઉધરસ, દમ, જવર, અરિચિ, સોજો, ગુદમ, ઉદર અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૮) કાળી મૂસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્થને માટે છાશ અને ભાત આપવાં. (૯) શંખભસ્મ અને સિંધવ સમભાગ લઈ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં ચટાડવું. એટલે મોટા સંગ્રહણીરોગ પણ નાશ પામે છે. (૧૦) કંઠાયન ગુટી આપવી (૧૧) સાટોડીનાં મૂળીઆં, મરી, ઉન્હાળી, સુંક, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, બાળકરડે, કરંજની છાલ, અને બાળગીલાંનો કાઢો કરી પાવો; એટલે મૂળવ્યાધિ, ગુદમ અને સંગ્રહણી, એ બધાંનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિષ, નાગરમોચ, વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, કડાની છાલ, લોધ્ર અને પહાડમૂળનો કાઢો પાવો; એટલે સંગ્રહણી, સર્વ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અગ્નિ-માંધનો નાશ થાય છે. (૧૩) તાલીસાદિ ચૂર્ણ:—તાલીસપત્ર, વજ, હળદર, ત્રિકટુ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, આંબાહળદર, ખીલાં, અજમોદ, ક્યોરાં, ચાતુર્જન, લવંગ, ધાવડીનાં ફૂલ, અતિવિષ, જ્ય-ફળ, અજમો, પહાડમૂળ, મોચરસ, આમશળ, પંચલવણ (કાચલવણ, ખીડલોચ, સિંધાલુચ, સંચળ અને મીઠું), છરૂ, શકાછરૂ, વાવડીંગ, આચ્ચવેતસ, આમલી, ત્રિકળાં, પિત્તપાપડો, જટામાંસી, આવળ, વાળો, એલચી, બ્રાહ્મી, જવાસા, ભોંય આંબળી અને કોષ્ઠ, એ સમભાગ, અને એ બધાંની બરોબર હરીતકી અને તે સુદાં બધાંની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૧૫ દિવસ લેવાથી સંગ્રહણી, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, અરિચિ, પ્તીહા, મૂળવ્યાધિ, અતિસાર, જવર, વાયુ, સ્થૂળતા, પ્રમેહ, અપસ્માર, પાંડુ, ગુદમ, ઉદરરોગ, કંઠજ વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ઉન્માદ, પેટ ચડવું, ત્રિપૂ-ચિકા અને અગ્નિમાંધ અને સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. તથા પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ, કાંતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ધારણા અને વાચાને આપનાર છે. (૧૪) મસૂરના કાઢમાં ખીલાંનું મગજ બાશીને આપવું. તે સંપૂર્ણ કુક્ષિરોગ, સંગ્રહણી, પાંડુ અને કમળાનો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) દશમૂળ અને સુંકનો કાઢો સોજો અને આમસંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. (૧૬) ભક્ષીતકસાર:—ભિલામો, ત્રિકળાં, ત્રિકટુ, સિંધાલુચ, સંચળ, મીઠું અને ધુંવાસ, એ આઠ તોલા લઈ છાણના દેવતામાં બાળવું. તેનો ક્ષાર ધીમાં અથવા ભોજનમાં આપવો; એટલે દ્વેદોગ, પાંડુરોગ, સંગ્રહણી, ગુદમ, ઉદાવર્ત અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૧૭) ચવક, ચિત્રક, ખીલાં અને સુંકનું ચૂર્ણ છાશ સાથે આપવું. એટલે તે ધણી દુષ્ટ સંગ્રહણીનો નાશ કરશે. (૧૮) સંચળ, ચિત્રો અને મરીનું ચૂર્ણ છાશ સાથે સેવન કરવું. એટલે સંગ્રહણી, ઉદર, ગુદમ, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંધ અને પથરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) કપિત્થાષ્ઠક ચૂર્ણ:—કોઠું ૮ ભાગ, સાકર ૮ ભાગ, તથા દાડમની છાલ, આમલીની છાલ, કુંમળા ખીલાં, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, એ ત્રણ ભાગ, અને મરી, છરૂ, ધાણા, પીંપળીમૂળ, વાળો, સંચળ, અજમોદ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચિત્રો, સુંક, એ ૧૩ આપવો એક એક ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવું. એ ચૂર્ણ કંઠ રોગ, અતિસાર, ક્ષય, ગુદમ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે.

પથ્ય:—જૂતા સાડી ચોખા, મસૂર, તુવેર અને મગની દાળ; નિ:શેષ માખણ કાઢી લીચેલી છાશ, દૂધ, માંખણ, દહીં, તલનું તેલ, મધ, ફણમ, દાડમ, કેળફૂલ, જૂતાં કેળાં, કોઠું, જંબુ, ઘોળું કોળું (દુંધી), તુરા પદાર્થ. અપથ્ય:—વડ, વટાણા, અરદ, જવ, ચોખા, મયાળ, ચાકવત, કોળું, સરગવો, કંદ, પાન, શેલડી, બોર, કેરી, કાકડી, સોપારી, ગોળ, નાળીએર, ભાજપાલો, ખાર, ફાંક, ખાટું, મીઠું, જડાન્ન.

૧૦૬—સ્ત્રીરોગ. (પ્રદરોગ.)

કારણ:—વિરૂદ્ધ ભક્ષણ, મધ, અધ્યશન, વિરૂદ્ધાકાર, અજીર્ણ, ગર્ભપાત, અતિ મૈથુન, ઘણું ચાલવું, અતિ શોક, ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડભાર ખેંચવાથી, કાષ્ટાદિકના પ્રહારવડે, દિવસે સ્થ રહેવાથી,

એ સર્વ ઠારણીથી કદ, પિત્ત, વાયુ અને સન્નિપાત, એ ચાર ભેદોએ પ્રદરરોગ (પેશાનમાં ધાતુ) યાય છે

પ્રદરનો ઉપદ્રવ:—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમા અગ મરડાઇ જાય છે અને દાય પગ તોડાય છે પ્રત્ત અતિ વધવાની યક્તિ કમી યાય છે, ચક્રી આવે છે, ચૂર્જા આવે છે, તૃપા લાગે છે, અને દા યાય છે, રોગી સ્ત્રી બડમડ કરે છે, અગ ધોણુ સહેત યાય છે, આખે છારી વગે છે અને વાતમરો આલેપકારિક લાગે છે કંદુજ પ્રદર:—ખાટા ઘટ્ટ પરપોગવાગો, કિચિત્ ધોગો ચોખાના ધોવરામ જેવો ત્રાન ધાય છે એને ત્રેત પ્રદર કહે છે પિત્તજ પ્રદર:—કિચિત્ પીગો, નીલ, કાગો, રાં અને કાકા જેવો ત્વર વડે છે, તેમા, દાહ, ચચરણુ, ઇત્યાદિ પિત્તની પીડા યાય છે, અને તે પ્રદર વેગ ધમો હોય છે વાતજ પ્રદર:—શ્શ, રાતો, દીણુવાગો, યોડો યોડો, ગ્રાસ ધોએવા પાણી જેવે પ્રદર વડે છે, અને તેમા વાયુની પીડા યાય છે ત્રિદોષજ પ્રદર:—જે પ્રદર મધ, ધી, હરતાલ અં મળ્મળના રગ જેવો અને ફગથી યુક્ત હોય છે, તે ત્રિદોષજ જલજીવો, એ અમાધ્ય છે, લોકો આ રોગના ત્રેત ત્વર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે

ત્રેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાગા ઉત્તરાના ફળનો રસ કાઢી મધમા પાવો એટલે ધોળો અને રાતો પ્રદર દૂર યાય છે પચ્ચ દૂધ, બાત (૨) કાકજાના મૂત્રીઆનો રસ, લોક અને મધ નાખી આપવો (૩) અરડુમાનાં પાનનો કિવા ગંગાનો રસ મધમા આપવો (૪) રગરોડીકાના મૂત્રીઆનો કલ્ક મધમા આપવો (૫) કપાસના મૂત્રીઆ ચોખાના ધોવરામજીમાં એ વખત ધસી પાવા, અથવા મૂત્રીઆ આપના (૬) આમળાનો રસ કિવા ચૂર્ણ મધમા આપવું (૭) હરેશ સવારે અને રાત્રે ઉત્તરાની વખતે ગાયના ૧૪ તોના દૂધમા ૨૧ તોના પાણી અને ૪ મામા મુક નાખી કઢી, પાણી બાગી ફક્ત દૂધ શેર રાખવું અને તેમા ખીસાકર નાખી તે પાવું (૮) ખીસામર અને છરાનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામજીમાં આપવું (૯) કાકીનાં નિયામાનું મગજ ૧ તોનો અને ધોળા કરજીની કળીઓ ૧ તોનો બારિક વાગી તેમા છૂર અને ખીસાકર નાખી તે સાત દિવસ આપવું (૧૦) અડદનો લોટ, જેડીમધનું ચૂર્ણ, ભોયકોળાનું ચૂર્ણ મધ, સાકર અને ગાયનું દૂધ, એ એકત્ર કરી આપવા (૧૧) આવગઠી પાણીમા વાગી તેમા સાકર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવું (૧૨) નાગકેસર છાશમાં વાગી ત્રણ દિવસ આપવું અને છાશ બાત ખાવા રક્ત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) અશોભની છાલનો દૂધ અને પાણી મેગવી ફગાવશેર કાઢો કરી કંડો ચમા પઢી પાવો તે તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો નાશ કરે છે (૨) શુદ્ધ સ્થાન ઉપરની વાધાગીના ઉત્તર દિશામણીના મૂત્રીઆ, ઉત્તર દિશામાં નક્ષત્રમા કાઢી લેનાં અને તે કમરે બાધના (૩) કેવડાના મૂત્રીઆ ચોખાના ધોવરામજીમાં ધસી સાકર નાખી આપવા (૪) તનખીર, રાગ અને ગેરુનું ચૂર્ણ ધીમા આપવું (૫) નાગકેસરની મૂત્રી ધીમા પનાળી રાખી સોપારી જેવડી ગોળી કરી મે વખત આપવી (૬) મરમાળાની યાગો, બાળ કરી મોચરસના ગ્રાકની છાલ, અને મોષણીના નિયાનું ચૂર્ણ એ એકત્ર કરી દૂધમા આપવું (૭) ઉત્તરની લોડીઓ બલાબલ ભેધ દૂધમા મેગવી ૨-૩ દિવસ આપવી (૮) ખેરી શુદ્ધ રાત્રે પાણીમા ભિન્નની રાખી સવારે સાકર નાખી આપવો, એટલે રક્તપ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ યાય છે (૯) જૂની ઇટનું ચૂણ ૬ માસા ગાયદળ ૩ માસા અને ગાયનું ધી એક તોનો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું (૧૦) પેટારીનાં પાનનો રસ ૨ તોના કકાડી તેમા નાગકેસરનું ચૂણ મે માસા નાખી ૭ દિવસ આપવું (૧૧) કેસર એલચી જલધણ વચનોચન, નાગકેસર અને ચખછર, એ સર્વેનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા ચૂણ ૨ માસા મધ, ૬ માસા ગાયનું ધી અને ૩ માસા સાકરમા સેવન કરવું એટલે રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, રક્તાર્શ એ રોગો દૂર યાય છે આ ઝોપધ મે વખત લઇ ઉપર ગાયનું તપાવેલું દૂધ સાકર નાખી પાવું (૧૨) પાકેલું કેળું એક અર્ધાં નોલા ધીમા હરેશ સવાર સાજા ખાવું એ ખાવાથી કોઈને ટાકું પડે તો તુરતજ ફેગાની અદર મધ નાખી લેવું એટલે રક્તપ્ર ૨ અને ધાતુવિકાર દૂર યાય છે સાધરૂખના ફળ તલના તેનમાં ૩ માસા આપવા, એટલે સર્વ ત્વરના પ્રદરોનો નાશ યાય છે સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર:—(૧) નવા ચએવા પ્રદર ઉપર એરડ તેવનો રચ આપવો અને હરેશ

મુદ્ધ રહેતી વેળાએ ગાયના તપાવેલા દૂધમાં ખાંડ અને થોડી મુદ્ધની બૂટ્ટી નાંખી તે પાવું. (૨) ડામનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવું. (૩) ત્રિફળા, મુદ્ધ, દારૂદળદર અને લોદ્રનો ઝાટો; મધ અને લોદ્રનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો, તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૪) ઉંચરાનાં ફળનું ચૂર્ણ કરી, તેમાં સાકર અને મધ નાંખી મોદક કરી તે આપવા. (૫) દારૂદળદર, રસાંજન, અરકુરી, નાગરમોષ, કરીઆતુ, બેલદાગરી અને બિલામોનો ઝાટો મધ નાંખી પાવો. (૬) બોય-આમલીનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ત્રણ દિવસ પાવું, એટલે તે દુઃસાધ્ય પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનો ઝાટો ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા ખાનનો રસ સાકરમાં પાવો; (૮) ત્રિફળા, દેવદાર, વજ, અરકુરી, ધરો, પીડવાય અને જળદાણાનો ઝાટો મધ નાંખી પાવો. (૯) કાંઠાસરીઆનાં મૂળીઆં, મહુડાની છાલ, ધોળું ચંદન અને જેહીમધ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૧૦) કોડી અને વેળુનાં પાન વાટી તે કદક મધ નાંખી આપવો. (૧૧) તાંદળજનનાં મૂળીઆં અથવા અશોઢની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાંજન નાંખી તે આપવું. (૧૨) ઉંદરની લીંડીઓ, ધાવડીનાં ફૂલ અને રક્તપાત્રોગ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરબીનાં પાનનું ચૂર્ણ પીમાં આપવું; એટલે ચૂનચુક્ત પ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારૂદળદર, બિલામો, લામળુ, નવનાં ફૂલ અને રસાંજનનો ઝાટો આપવો. (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૧૬) દારૂદળદરના ઝાડામાં ૩ માસા શિલાઈન નાંખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૭) ખારેકો ભાગી ધીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની બૂટ્ટી નાંખી તે આપવી. (૧૮) જમ્બુદીનાં ફૂલની કળીઓ, સવાર સાંજ ચાર પાંગ લઈ ૬ માસા ખડીસાકરમાં આપવી. અને ઉપર ૭ તોલો દૂધ, સાકર નાંખી પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૯) આસોદનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી જે વખત આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ શક્તિ આવે છે. (૨૦) જમ્બુદીનાં મૂળીઆં ગાયના દૂધમાં ઘસી સાકર નાંખી સવાર સાંજ જે વખત આપવાં; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તાર્થ, એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૨૧) શુભાખનાં તાજાં ફૂલ સવારસાંજ ૫ લઈ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્ર-વિકાર, પિત્ત અને રક્તાર્થ એ દૂર થઈ શૈથ સાદ થાય છે. (૨૨) બકુલના ઝાડનાં તાજાં ફૂલ એક તોલો લઈ તેમાં ત્રણ ચાર બદામ નાંખી સાકર સાથે તે જે વખત ખાવા આપવાં, તે ઉપર ઠંડું પાણી ૧ તોલો પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૩) સવાર સાંજ સાલમગિશ્રી, સફેદ મુસળી અને પંજમી મિશ્રીનું સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લઈ દૂધમાં સાકર નાંખી આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૪) ઘોળી જમ્બુદીનાં મૂળીઆં, કમળકંદ, ઘોળી શેમળનો કંદ અથવા છાલ, એની ૭ માસા વજ્રગાળ બૂટ્ટી, નિલ સવાર સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી આપવી; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકારનો નાશ થાય છે. (૨૫) કુચડીમાં ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ ફટ્ટી નાંખી તેની બરમ કરવી. તે ચણેડી ભાર જેટલી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અથવા સાકર નાંખી આપવી.

પથ્ય:—શુભા, જવ, મગ, મસૂર, ધાણા, તુવેર, દૂધ, ધી, તાંદળજે, પંડોળાં, ધોળું કોળું, ઠંડું પાણી. અપથ્ય:—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તડકો, મૈથુન, કલિત્ય, ગોળ, તલ, અડક, દહીં, ક્ષાર-પદાર્થ, તાંબુલ, ઇંડાં, ધાન્ય, ખાટા પદાર્થ, મીઠું.

૧૦૭-સોમરોગ.

કારણ:—સ્ત્રીઓને મૈથુનનો અતિ પ્રસંગ, શોક, બ્રમ, અતિસાર, કિંવા વિપદોષે કરી સંપૂર્ણ સ્ત્રીરમાંનું ઉદક ક્ષોભ પામી તે મૂત્રમાર્ગ સુધી આવી મૂત્રદારે રહે છે. શ્વેત પ્રદર જેવોજ આ એક પ્રકારનો રોગ છે.

લક્ષણ અને નિરૂક્તિ:—તે વખતે તેના વેગનું ધારણ ન થવાથી કાંઈ પણ સુખ જણાતું નથી, અને તેનું મસ્તક શિથિલ થાય છે. અને મૂર્ચ્છા, બડબડ તથા શરીરની ચામડીને અતિ રૂક્ષતા આવે

છે અને ભોજન કે પ્રાણીય પદાર્થોએ કરી તેની વૃદ્ધિ થતી નથી ઉઠકો ચરીરનું ધારણ કરે છે એ તે ઉઠકને પણ સોમ સગા આપેલી છે, તે સોમનો ક્ષય થાય છે, એટલા માટે એ વાદિને સો રોગ કહે છે મુત્રાતિસાર-ને કદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે, તેથી રેહને ત્રિશ્રેણા આવે છે તે સો રોગ એ વખતે વેદનાયુક્ત સ્ત્રે ૩ તથા સોમનયત્રો યષ્ઠ ધણા દિવસ જાડ છે, તમા ને કાજ ને વારનાર મુત્રમાર્ગે સ્ત્રે છે ત્યારે નેને મુત્રાતિસાર કહે છે આ રોગ મનનાશ કરે છે સોમ લક્ષણ-ધણેજ સ્વચ્છ, ઠંડો, ગંધ તથા વેદનાથી રક્તિ, ધોળો એવો અતિસાર થાય છે તેમા તે સ્ત્રી અ દુષળ થાય છે

ઉપચાર:—(૧) કાળી મુસળી, ખારેકો, જેડીમધ તથા ભોયકાળાનું ચૂર્ણ, મધ અને સાકર આપવું (૨) કુનાડીઆના મૂળીઆ એખાના ધોવરામણમા વાગી સરારે પ્રાચન કરવાં (૩) પાકેલા કે અને આમળાનો રસ એકત્ર કરી તેમા સાકર નાખી તે આપવું

સ્નેહોપ:—કેટલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ હોય છે કે દરેક મહિનામાં એવાર રજસ્વલા થાય છે અને રજસ્વલા થયા પછી આઠ આઠ દિવસ પર્વત નિત્ય આવ થતો રહે છે તે કારણથી ક્ષીણતા બનાવે, હાથ પગનો દાહ, એ વિકારો થાય છે

શુદ્ધાર્ત્તવનાં લક્ષણો:—એ આર્તવ (અટકાવ) પરપોટાવાળો નથી હોતો, જેની અંદર દાહ, શુ ધત્યાદિ હોતા નથી જે મહિનામા પાચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે ધણે વધારે, નેમ ધણે યોગ પણ નાહ મધ્યમ સ્ત્રે છે તે શુદ્ધ એમ મનજનું તથા જે સમયના લોહી જેવો કિવા અગત જેવો લાલ હોય છે, અને જેમા વજર પગાળી ધોઈનાખવાથી ડાહ રહેતો નથી તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવે

ઉપચાર:—(૧) કાંડવેવ અગારામા શેષી ૨ તોલા પર્વત રમ કાઢી તેમા તેડકુંજ ધી, ગોર્ષ ચદનની બૂધી ૧ તોલો અને સાકરની બૂધી ૧ તોલો નાખી તે પાવે (૨) શખજી અને પાષાણ બેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું

૧૦૮—યોનિરોગ.

યોનિશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસના, આસોદ, અરકુસી, એ ચીને નાખી દૂધ સિંક કરવું અને તે પાવું (૨) ગળો, ત્રિશ્રેણ અને દત્તીમૂળના કાગવડે શેષ કરવો (૩) તમર, રિમચી કોણ, સિંધવ દેવદાર એ પદાર્થોના કાઠામા તેન મિક્ક કરી તેમા ૧ બિન્જી યોનિમા ધારણ કરવું (૪) ૬ લાઇ બીમ બોળી ને ૧૫૨ ચદનનું પાણી સીંચી યોનિમા ધારણ કરવું (૫) જૂની ઇંડી અથવા મીઠાની બૂધીની પોટલ વડે શેષ કરવો (૬) સુંક, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આટવા આપવું (૭) બીનીના પાન અથવા મચ્છી કનૈજ છૂંક, અરકુસી, સુંક, મરી, પીપર, પીપળીમૂળ, એ ઔષધો વાગી ગરમ પાણીમા મેળવી માળ તે પાવું (૮) સુંકની બૂધી એરડનેતમા કાલવી અથવા સુંક અને એરડચૂળ પાણીમા ધસી ભેષ કરવો (૯) સિંધાલુલ્ય અરીલ્ય રક્તામેળ અને આનાદળદર એ ઔષધો કુગી પાણીમા વાગી ગોળી કરી યોનિમા રાખવી (૧૦) કડવી ઇન્દવરણીના ચળીઆ મેદીના ધીમા કિવા દૂધમા ધસી અંદર ભેષ કરવો (૧૧) કાગા ધતૂરાના બે ત્રણ પાન બારિક વાગી સિંધવ અને ધી નાખી પોટલી કરી તે યોનિમા રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારનું ચળ બધ યષ્ઠ જલ્ય છે, (૧૨) નિડલોળ, બાવચો, અરકુસીનાં મૂળીઆ પીપર વજ, મરી, પીપળીમૂળ અને સુંકનો કદક મરી કાકરવણી પાણીમા આપવો (૧૩) કળવાઈ અરેડો કિવા કવડળીનાં મૂળીઆ યોનિમા ધારણ કરવા, એટલે યોનિચળ અને પુષ્પાવરોધનો નાશ થાય છે યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વડ, પીપળો ઉમરો, પીપળી બૂંડ, મડુડો અમાઠા, નાદરજ અને બોડીની ઢાલ જેડીમધ ચોરોળી રાતો અને ધોળો લોઢ સાગઈ ટેકુ નાના જાણુ મોટાં જાણુ કરી બાગદરરે અને અસાંજા એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઠો કરી આપવો, એટલે યોનિરોગ, યજ, અસ્થિરોગ, દાહ, મેદારોગ, પ્રમેહ અને ત્રિપદોષ દૂર થાય છે (૨) સિવજ ત્રિશ્રેણ દાહ કાસરો, આનાદળદર, દળદર, ગળો કારાગીના મૂળીઆ ચતાવરી, સાડી, ફાળસા એ ઔષધો તોલો

તોલો લઈ જો બધાંથી સોળગણુ પાણી નાંખવું. અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે એટલે તેમાં શેરબર ધી નાખી ઘૂત સિદ્ધ કરવું. તે નિત્ય ભક્ષણ કરવાથી યોનિ સંબંધી સર્વરોગ દૂર થાય છે, તથા ગર્ભ રહે છે. (૩) પીંપર, મરી, શતાવરી, અડદ, કોષ્ઠ અને સિંધવની આંગળી જેવી બીડી દીવેટ કરી યોનિમાં રાખવી. (૪) ગજો, ત્રિક્ષ્ણાં અને દંતીમૂળનો કાઢો કરી રોનાથી યોનિ ધોવી; એટલે કંકુની શાંતિ થાય છે. (૫) યોનિસ્નાય ઉપર:—મગનાં ફૂલ, કાથો, હરીતકી, બયફળ, પહાડમૂળ, તથા સોપારીનું વસ્ત્રગોળ ચૂર્ણ કરી યોનિમાં રાખવું; એટલે તે ઘટ્ટ યષ્ઠ તેમાંથી પાણી વહેશે નહિ. (૬) આમળાંનો રસ, સાકર નાંખી આપવો એટલે યોનિદાહ શાંત થશે. નષ્ટાર્તવ:—કોષ્ઠ કોષ્ઠ વખતે આ રોગને લીધે તરણ અવસ્થામાં તેમજ પાકી ઉમરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો નથી, ફરી અતિશય ક્ષીણતા પ્રાપ્ત થઈ પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે. રુદ્ધદર્શન ઉપાય:—(૧) કાળા તલના કાઢામાં ગોળ નાંખી ઠંડો કરી પાવો. (૨) તલ, ભોંકર, અને વરીઆળાનો કાઢો ઠંડો કરી ગોળ નાંખી પાવો. (૩) ધોળા ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળાઓ વાટી, તે રસ વાસી પેજમાં આપવો. (૪) કડવી દુધીનાં ગિયાં, દંતીબીજ, પીંપર, ગોળ, મીઠળ, દારૂ કરવા માટે તૈયાર કરે છે તે કિણ્વ, ચવકાર અને યુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં દીવટ તૈયાર કરી તે યોનિમાં ધારણ કરવી; એટલે રજને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કંછ, તેલ, અડદ, દહીંમાં પાણી નાંખ્યા સિવાયની કરેલી છાશ અને દહીંનું સેવન કરવું, તથા માલકાંકણીનાં પાન વાટી તે, તથા રાષ્ટ, તંજ, અસાણાનું ચૂર્ણ, દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીંપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં ધસી તે પાવી. (૭) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં યોનિમાં રાખવાં, અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળ માખણમાં ખાવાં. (૮) તલના કાઢામાં સુંક, મરી, પીંપર, હીંગ, અને ભારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાંખી તે આપવો; એટલે અટકાવ આવશે, અને રક્તગુદ્મ પણ દૂર થશે. (૯) ભારંગમૂળ, સુંક, મરી અને પીંપરનો કાઢો ગોળ નાંખી આપવો. (૧૦) રાયેણનાં ગિયાંમાંનું મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરનાં ગિયાં પાણીમાં વાટી પાંચ સાત દિવસ આપવાં.

૧૦૯—યોનિકંદ.

દિવસે ઉધવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ ઐયુનથી, યોનિમાં નખ દાંતવડે ક્ષત થવાથી, વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પડે અને રક્તના રંગ જેવા રંગનો, અંગુકા જેવો ગોળ એવો માંસનો ગોળો યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે; તેને યોનિકંદ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) ગેદ, આંખાની ગોટલીની અંદરનું મગજ, હળદર, સુરમો, અને માયાનું ચૂર્ણ મધમાં કાલંચી યોનિમાં ધારણ કરવું તથા ત્રિક્ષ્ણાંના કાઢામાં મધ નાંખી સેવન કરવું. (૨) ગજો, ત્રિક્ષ્ણાં અને દંતી-મૂળના કાઢામાં પીંપર, મરી અડદ, શતાવરી, કોષ્ઠ અને સિંધવ વાટી તેની દીવેટ આંગળી જેવડી કરી યોનિમાં રાખવી, એટલે તે યોનિમાંનું દર્દ કાઢી યોનિ સ્વચ્છ કરશે. (૩) નાંદરખી, પીત અને લોધને કુટી આમલી સાથે પકવ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) પિત્તપાપડો કુટી કણકમાં મેળવી, હાથેળી જેવડી પુરી કરી તે ગોળા ઉપર બાંધવી. (૫) કડવા લીમડાનાં ગિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરવાં, તથા તેમાં થોડી મોરચુયાની કુલાવેલી ભૂડી નાંખી તે મલમ કંદ ઉપર ચોપડવું; એટલે કંદ ગરી પડે છે. ૧ આ ઔષધ મૂળવ્યાધિના મુખ ઉપર પણ ચોપડવું; એટલે તેનો પણ નાશ થશે.

૧૧૦—ગર્ભિણીરોગ.

ગર્ભધારણ થએલી સ્ત્રીનાં લક્ષણ:—ગર્ભ ધારણ થવાની સાથેજ સ્ત્રીને તમિ અને આનંદ જણાય છે. કુટીર ઠંડું પાણી રેડવું, જે તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ સમજવું. રહેતે રહેતે તેના અંગે જડપણું આવે છે, સૂર્યકિરણ જેવાનો ભાસ જણાય છે, આળસ આવે છે, મુખમાં મેળાશ છુટે છે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, અન્ન પચન થતું નથી, હૃદય ધડકવા લાગે છે, ઝઘાનિ અને અંગ ઉપર પરસ્પેદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે. ગર્ભિણીનાં શરીર ઉપર સફેદાદ આવવા માંડે છે, અને તેના સ્તનનો અગ્ર ભાગ કાળાશ પકડતો જાય છે.

ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાનો ખોરાક સાત્વિક રાખવો. ઘણી મહેનત કરવી નહિ, તેમ ધર્મજી બેસી રાં પછી નહિ ચક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું એવે પ્રયત્નિપ્રમરે વધારે પીડા થશે નહિ. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ મદિના થતા પછી પુરુષમહાવાસ અને પ્રવાસ કરવો નહિ, તથા પાન ખાવાં નહિ.

ગર્ભિણીના દૈન્યમાં જાગતરો થાય તે ઉપર ઉપચાર:-(૧) આવગકટી અને કાપડું ચૂ ખડીસાગર સાથે આપવું (૨) ગાંધના દૂધમાં ખડીસાગર નાખી તેમાં મગોનું સત્ત્વ અથવા પ્રવાગ આપવી જરૂર ઉપર:-(૧) ચંદન, ઉપરસાગ, લેદ્ર, અને દાસનો દાદો સાકર નાખી ગર્ભિણીના તાવ ઉપર આપવો (૨) દૂધી, ઉપરસાગ, પદાકમળ, વાગે અને નામતોપનો મરો કડો કરી પાવો (૩) મટુલાં છાંવ, ચંદન, વાગે, ઉપરસાગ, જેળીમધ અને પદ્મકાષ્ઠનો મરો મધ નાખી આપવો પિત્તજનક ઉપર:- દાસી, પદ્મકાષ્ઠ, વાગે, માનવજી ચંદન, જેળીમધ, દૂધી ઉપરસાગ, અને આવકટીનો દાદો કરી પાવો વિપ્રમ જનક ઉપર:-સુંક, જાકરીના દૂધમાં વાગી પાત્રી જવગતિગાર ઉપર:-મજાડ, જેળીમધ અને લેદ્રનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં નાખી આપવું, એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાદિમ તથા રક્તપિત્તરોનો નાશ થાય છે સાધારણ અતિસાર ઉપર:-(૧) આગાની ગોળી સેળી ખાવા આપવી (૨) ભાગ્યવીડા, જાંબુ અને મરડાસિંગને પાણીમાં ધસી આપવા (૩) ધાવડીના ફૂલ, મેથરસ અને ઈન્જન, એ સર્વ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૨ ભાગ પાણીમાં આપવું (૪) પાકેલા ઉંચરા મધમાં આપવા, અથવા પાકેલા જાંબુ આપવા સંઘ્રહણી ઉપર:-આગે અને જાંબુઆની છાંવના મદામાં, કાંચરની ધાણી તથા સાતું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું ધાસદામ ઉપર:-(૧) પીવડું જાંબુઆ અને અરુણીનો રસ પ્રાચન કરવો, એવે શાક, કાક રક્તપિત્ત, કમળ સોળે અને જરૂરનો નાશ થાય છે (૨) ભારમ મળ, નુક અને પીપરનું ચૂર્ણ જોગમાં આપવું ઉપરી ઉપર:-(૧) ધાણાનો કંઈ અથવા કોથમીનો રસ ચોખાના ધાવરામધમાં પ્રાચનાર્થે આપવો (૨) બીડાની અદરનો ગમ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું (૩) તરવડાના ફૂલ ૧ તોલો, ગાંધના ૮ તોલા દૂધમાં વાગી તેમાં ખડીસાગર ૧ તોલો નાખી તે આપવું વાસુ ઉપર:-ગીના, કુવાડીએ ફિલા પાકાકમળ, તથા સુંક નાખી કાદો કરી તે કડો થતા પછી આપવો ગર્ભિણીના જોગ ઉપર:-(૧) ચંદન, જેળીમધ, વાગે, નામકેસર, તલ મેદાસિંગી, મજાડ, આકાના મૂળાઆ અને સાગડીનો લેપ સોળનો નાશ કરે છે તેમાં ગર્ભિણીના જોળનો વિનો કરી નાશ કરે છે (૨) સદાકર્ક, ધાણ ૭ અને શુક્ર એ વસ્તુઓનો કાદો ગર્ભિણીના જોળનો નાશ કરે છે (૩) અસોદના તાજા મૂળાઆ ગોમૂરમ અથવા પાણીમાં ધસી ગરમ કરી લેપ કરવેલ (૪) ધાણ સોડીના મૂળાઆ ધસી લેપ કરવો, અને એનો કાદો મરી પીવા માટે આપવો ગર્ભિણીના જઠરાગ્નિ પ્રતીક્ષ થવા માટે:-અન્નોદ સુંક, પીપર અને જીરાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી તે જોગ અને મધમાં આપવું ગર્ભિણીના શૂળ ઉપર:-(૧) લાખ, કાક (મક) એરડો અને ગોખરના મૂળાઆ લઈ તેનો દૂધમાં કાદો કરી સાકર નાખી આપવો (૨) ગોખર, જેળીમધ અને દાસ દૂધમાં વાગી તેમાં સાકર નાખી પાવું (૩) કચરા સિંગોડા, પદ્મકમળ, નીલકમળ, વગડાક મગ અને જેળીમધનો કાદો સાકર નાખી પાવો ખાત અને દૂધ જવડાવવું એટલે ગર્ભિણીનું યજ્ઞ અને અતિસારનો નાશ થાય ગર્ભિણીના પ્રર ઉપર:-(૧) કુભારના ધરની ગાગી, મોરનીના પાન, લાળગુ, ધાવડીના ફૂલ, ગેર, રસાજન અને રાજ, એજાળી મગે તે પાંચો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું (૨) વાગે, અતિવિષ, નાગમોય, મેથરસ અને ઈન્જનનો કાદો ગર્ભનું ચંદન, પ્રદર અને યજ્ઞ ઉપર આપવો ગર્ભિણીના આનાદ (મગમૂરમધ રોગ) વાસુ ઉપર:-જાં, અને લસણ નાખી દૂધ તથાવડું, તેમાં દાંડ અને સચળ નાખી પ્રાચનાર્થે આપવું, એટલે સુખી થશે ગર્ભિણીનું મૂર ભેદ થાય તે ઉપર:-(૧) સાગી, શેવડી, કામ કાક અને ચરવડું એ ત્રણ પચમળનો કંઈ નાખી દૂધ કંડવડું, અને તે પ્રાચન કરવું એટલે જવનધ તથા, દાદ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે (૨) ખાખરાના ફૂલ બારી પેટુપર ખાખરા (૩) સુરેખાર પાણીમાં વાગી કુળીપર લેપ કરવો ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:-(૧) વાગે, કમળ, રત્નગી અને દીરજસુપ-ન-(વડ, ઉંમરો, પીપળો, પીપળી, જાંબુઆ) ની છાંવ, એ આપવો પાણીમાં કુળી થી નાખી તેમાં ફટકડી પચાગી ચોળિયા રાખવી, અને

કુટી ઉપર પશુ લેપ કરવો. (૨) શતઘૌત ઘૂત શરીરે ચોળવું. (૩) ખડીસાકર, મધ, નીલકમળ, રાતું-કમળ અને નાગકેસરનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને મધ નાંખી આપવો. (૪) શીંગાડાં અને કચરાની દૂધમાં લાપસી કરી ખવરાવવી. (૫) ગહુલા, કગળકંદ અને કુંભળાં ઉચરાંને દૂધમાં ખારી તે દૂધ પાવું. (૬) તાંદળખનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૭) સાકર, તલ, જવ અથવા પદ્મકાષ્ઠું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) ધાણા, નાગરમેય, કાળો વાળો, લાજળુ, ગળો, વાવડીંગ, પિત્ત-પાપડો અને ધમાસાનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો; એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર પાય છે. (૯) કપ્પુતરની હગાર નાગરવેલીના રસમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં નાંખી પાવી. (૧૦) નીલકમળ, રાતાંકમળ, કલ્હાર, કુમુદ (પોયણી), સ્વેત કમળ, મહુડાનાં ફૂલ, જો ઉપલાદિ ગણુનો કાઢો કરી આપવો. એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તૃષ્ણા, હરોગ, રક્તપિત્ત, મસ્તી, ઉઘટી, અને અશ્વિનો નાશ પાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો:—આવળકટી ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે ધોવરામણ પાશેર સુધી પાવું. ગર્ભિણીના સ્તને ક્ષત અને દાહ થાય તે ઉપર:—(૧) કુવેરનાં મૂળીઆં, હળદર, માયકળ, અને ફટકડીને પાણીમાં ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) ફટકડીના પાણીપડે સ્તનની ડાંટડીઓ ધોવી અને હોળીઆનું પડ ધસી લેપ કરવો એટલે દાહ શમન પાય છે. ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસોદનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી આપવો એથી ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ ગાળક સુદૃઢ જન્મે છે.

૧૧૧-ગર્ભ ચલન.

સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ ચલન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કંમર, પીઠ, પેદુ દુઃખવા લાગે છે; પેટમાં ઝેલે છે, અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માંદી પડે છે, એકાદ વખતે બેથુદ્ધ થઈ પડે છે. ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર, ગર્ભિણીએ સહિત કરતાં ઘણું દામ કરવાથી કેવા ગર્ભાશયમાં ઉધ્ધુતા પ્રમાણ થવાથી, અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્જ્ય કહેલી છે તે કરવાથી પાય છે.

ઉપચાર—પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તો:—(૧) દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચંદન અને રતાંદળા ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ઘી નાંખી તે પ્રાશનાર્થે આપવું. એટલે ગર્ભ સ્થિર પાય છે. (૨) નીલકમળ, વાળો, શિંગાડાં અને કચરાને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં મેળવી પ્રાશનાર્થે આપવું. એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શયની શાન્તિ પાય છે. બીજા મહિનામાં:—ગર્ભ ચલન થવા લાગે તો કગળના તંતુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમાં પાવું. શયન થઈ હોય તો તગર, કમળ, બીધ અને કપૂરને બકરીના દૂધમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પાવું. ત્રીજા માસ માટે:—નાગકેસર વાટી દૂધમાં મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થે આપવું; અને શયન હોય તો પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન, વાળો, અને કમળની ડાંડીને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પ્રાશનાર્થે આપવું, એટલે ગર્ભ પડતો નથી, અને શયની શાન્તિ પાય છે. ચોથા માસ માટે:—ચલન, તૃષ્ણા, શયન, દાહ, તથા જવર થવાથી કેળના કાંદા, લીલાં કમળ અને વાળો વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થે આપવાં. પાંચમા માસ માટે:—દાહમની પાન તથા ચંદન વાટી તેમાં દૂધ અને દહીં નાખી પ્રાશનાર્થે આપવું; અને નીલકમળ, કમળીમાંનું કેસર, બેરડીનાં પાન, નાગકેસર તથા પદ્મકાષ્ઠને પાણીમાં વાટી દૂધમાં પીવા માટે આપવું. એટલે ગર્ભ સ્થિર થઈ શયની શાન્તિ પાય છે. છઠ્ઠા માસ માટે:—ગેર, ગાયના છાણાની રાખ, પીંપર અને ગોપીચંદનનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં દૂધ, સાકર અને ચંદન નાંખી આપવો. સાતમા માસ માટે:—વાળો, ગોખર, નાગરમેય, લાજળુકંદ, નાગકેસર અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો સાકર નાંખી પાવો. આઠમા માસ માટે:—લોધ્ર અને પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. નવમા માસમાં:—પ્રસૂતિ પાય છે.

૧૧૨-ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત.

ચોથા માસ સુધી ગર્ભ પાતળો હોય છે, એટલે વહન થવા લાગે છે તેને સ્રાવ કહે છે, તે પછી પાંચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના પર્વત કઠિન થઈ દેહરૂપ થવા માંડે છે, તે પડે તો તેને ગર્ભપાત કહે છે. સાતમા મહિનામાં પણ પ્રસૂતિ પાય છે.

ગર્ભસ્નાન અને પાતનાં લક્ષણો:—મય, અગ્નિધાત, વિષભાસન, ઉચેપી નીચે પાડુ, અતિશય મદ ઉત્તર કરવું, કોષ કરવો, આત્માનંદ જણાવવો, તીક્ષ્ણ અને ઉચ્છ્વ પદાર્થોનું સેવન ભાર ઉચકવો. અતિશય શ્રમ કરવો, તીવ્ર રેચક, ઇલાઈ કારણોએ આવ અથવા પાત યાવ છે. ગર્ભસ્નાન થવા લાગે એટલે દાહ, પાર્શ્વ (પાડુ) અને પીઠમા ચઠા, પ્રદર, આનાહ તથા મૂત્રમધ, એ ઉપરનો યાવ છે. ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકોષ્ટ કરવા તથા દુઃખ વિસારે પડવા માટે ઉપચાર:—(૧) બેઠી ભોરી ગણી, ઉભી ભોરીગણી, સાલવણ, પીઠવણ તથા ગોખરનો કાઢો કરી તેમા બાફેલી પેન ધી નાખ્યા સિવાય આપવી (૨) કૃત્તિધ બારી તેનું કંઠવું પીચા આપવું પહેલાં માસમાં ગર્ભસ્નાન થતો હોય તો—જેઠીમધ, સામનામિયા, ચતાવરી અને દેવદાર, એ આપવો દરેક તોતો તોવો લઈકડા પાણીમા વાગી ૪ તોલા દૂધમા નાખી પ્રાસન કરવા બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્નાન થતો હોય તો:—આસી-દરાની હાલ, કાળા તલ, તામ્રવસ્ત્રી (ચિત્રકૂટ ઉપર મળશે, ન મળે તો મળક લેવી) અને ચતાવરી ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્નાન થતો હોય તો:—ગજા, ચતાવરી ગહુલી અને ઉપર સાળનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું ચોથા માસમાં ગર્ભસ્નાન થતો હોય તો:—ધમાસો ઉપરસાગ રાસના, કમળનું ડીકું અને જેઠીમધનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું પાંચમા માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો:—બેઠી ભોરી ગણી, ઉભી ભોરીગણી, ચિવણ ક્ષીરદ્ધસેની હાલ (વડ, ઉમરો, પીપળો, પીપરી, જમુઓ,) કાકડાશિંગ, અને તળનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ધૃતયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું છઠ્ઠા મહિનામાં:—પીઠવણ, બળદાણા, સરગવો, ગોખર અને ચિવણનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ દૂધમા આપવું સાતમા મહિનામાં:—શિંગોડા, કમળતણ, દાંસ, કચરા અને જેઠીમધના ચૂર્ણની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી. આઠમા મહિનામાં:—કોઠીના મૂળીઆ, બીજા, કોડીના મૂળીઆ, પટોલ શેરડીના મૂળીઆ અને રીંગણીના કાઢો કરી તેમા દૂધ નાખી પુનઃ ઉઝાળી તે દૂધ પાવું નવમા મહિનામાં:—જેઠીમધ, ધમાસો, ચતાવરી અને ઉપરસાળનો કાઢો દૂધ નાખી દુગ્ધ રોષ રાખી પાવો દશમા મહિનામાં—સુંકેતો ચતાવરીનો અથવા સુંક, જેઠીમધ અને દેવદારનો દુગ્ધ રોષ કાઢો કરી પાવો અગીઆરમા મહિનામાં:—રાયણની હાલ, નીલકમળ, લાલજુના કાઠા અને આવળકડી (આમળા) ને દૂધમા વાગી પાવો, એટલે અગીઆરમા માસમા ચઠાની સાતિ યામ છે આરમા મહિનામાં:—ધોળી ભોલકોળી, આસોદ, ચતાવરી અને કમળના તણને વાગી બારમા માસમા ચઠાની સાતિને માટે આપવું, એટલે ગર્ભ પુષ્ટ યાવ છે, અને તીવ્ર ચઠા સાત યામ છે ગર્ભપાત ઉપર:—(૧) લાલજી ધાવડીના દૂધ, નીલકમળ, જેઠીમધ અને ભોમ્રેનો કાઢો બીજો પાણીમા બેસી પીવો, એટલે ગર્ભપાતનું નિવારણ યાવ છે. (૨) કુભારના હાથની નિરપણ માગી, બકરીના દૂધમા મેગરી મધ નાખી આપવી, કિવા ધોળી મોઢીનાં મૂળીઆ દૂધમા વાગી પાવો (૩) સાકર, કમળના તણ તથા તન, એ સમભાગ લઈ વાગી મધમાં બસણાર્થ આપવા (૪) અતિમળાના મૂળીઆ કુમારિકાએ કાનેલા સૂતમા વાગી કમરે બાંધવા (૫) કમળી ૧ ગુળ, જવત્રી ૩ ગુળ, જવણ ૩ ગુળ અને પીપળાના બીજ ૬ ગુળ પ્રમાણ લઈ ગોળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવું.

૧૧૩—ગર્ભજ રોગ.

શારંગધર વૈદ્ય અથવા ગર્ભજ રોગ આઠ પ્રકારના કહેલા છે તેમનાં નામો:—ઉપવિષક, નાગોદર, મકચ, મૂઠગર્ભ, વિષ્ણુ, ગૂઢગર્ભ, જરાયુદોષ, તથા ગભપાત.

ઉપવિષક:—ગર્ભિણીએ અત્યંત વિદાદી પદાર્થોનું બળણ કરવાથી રક્તઆવ પડે. યાવ છે તે કારણથી તે ગર્ભ આગળ વધે નહિ એવો યાવ છે નવે વાલચાવ માત્ર હોય છે. એવા ગર્ભને ઉપવિષક કહે છે આ એક મવનો ભેદ છે નાગોદર:—મ રોગગ્રસ્ત વાયુના યોગે કરી ગર્ભનો આકાર સંપન્ન થાય છે, તેને નાગોદર કહે છે મકચ:—આ રોગનો ત્રણ વાયુ ગોળા એવો હોય છે મૂઠગર્ભ:—

* નવમી બાર માસ તક પ્રયત્ન થવાના કેસમ મહિના છે નવ મહિના પછી પ્રયત્ન ન થાય તો નવ અને મહિનાનું રક્ત જવા મટે આ યોગ આવળ કહેવા છે

કુંઠિત ગતિ જેવો વાયુ ગર્ભને આડો કરે છે, અને યોનિ તથા પેટમાં શ્વળ ઉત્પન્ન કરે છે. અને મૂત્રાવરોધ કરે છે (વૃષ્ટ) (સલ):—ગર્ભિણીએ અઘણે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કૃપિત થઈ ગર્ભને શુષ્ક કરે છે. તેથી કરી તેનું ચલનવલન અને વૃદ્ધિ બંધ પડવા માંડે છે. તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઈ સલ થાય છે. મૂઠગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો, અસાધ્ય મૂઠગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીનાં લક્ષણો:—જેની ગરદનનો મેર તુટવા જેવો થઈ ગરદન બરોબર રહેતી નથી અને અંગ ઢીલું થઈ જાય છે, લાજ રહેતી નથી, જેની કુખો ઉપર કાળી લીલી એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગર્ભિણી અને ગર્ભ એક માસમાં મરે છે એમ જાણવું. પેટમાં ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો:—ગર્ભની હાલચાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બંધ થાય છે, અંગ કાળું અગર લીલું થાય છે, તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે દુર્ગંધ આવે છે; અને અંદર બાળક મરી નહીં ફૂલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે, માતાનાં માનસિક અને આગતુક દુઃખના કારણોએ કિંવા વ્યાધિએ કુખમાં ગર્ભ મરે છે. ગર્ભિણીનાં બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો:—વાયુના યોગે યોનિનો સંક્રાંત્ય થવો, કુખમાં ગર્ભ અડકી રહેવો, મુક્તશ્વળ, આક્ષેપક, કાસ, શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઠગર્ભ એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી. યોનિસંવરણ વ્યાધિ:—વાતકારક ખાનપાન, મૈથુન અને જગરણતું અતિ સેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમાં વાયુ કાપે છે, તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે. માર્ગ બંધ થયા પછી યોનિગત વાયુ ગર્ભાશય-દ્વાર રોકે છે, અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે. તેથી ગર્ભનું મ્હોં, નાક, બંધ થઈ શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઈ ગર્ભ નાશ પામે છે; આ કાળ જેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર ચિકિત્સાનો આરંભ કરવો નહિ.

મુખે પ્રસવ થવાને માટે ઉપચારો:—(૧) સર્પની કાંચળી કિંવા તગર અથવા માથાના કશની ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કળલાવીનાં મૂળીઆં, સૂતરમાં બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. (૩) સૂર્યવલ્લી, આકડો, કિંવા કડવા વૃદ્ધાવનનાં મૂળીઆં ધારણ કરવાં. (૪) પીંપર અને વજ પાંચીમાં વાટી તેમાં ઝેરંડતેલ નાંખી, તેનો હુંટી ઉપર લેપ કરવો. એટલે અનેક પ્રમાદોવડે ધૂણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને મુખેથી પ્રસવ થાય છે. (૫) બીજેરાનાં મૂળીઆં અને જેડીમધનું ચૂર્ણ ધીમાં નાંખી પાવું. અથવા બીજેરાનાં મૂળીઆં કંમરે બાંધવાં. (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુનાં મૂળીઆં લઈ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુનાં મૂળીઆં લઈ તે સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાંબા સૂતરવડે બાંધી કંમરે બાંધવાં. (૮) ઘોળો અથોડો અથવા કડવો લીમડો કિંવા કાકળંધાનાં મૂળીઆં કંમરે બાંધવાં. (૯) ઉંટકટારીનાં મૂળીઆં એટલે બાંધનાં, પ્રસવ થતાંની સાથે છોડી નાંખવાં. (૧૦) કેળના કાંદાનાં ફાતરાં નાભિ નીચે બાંધવાં. (૧૧) ગાયનું દૂધ પાકો પાશીર લઈ તેમાં ગાયનું છાણ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત મેળવવું, અને વસ્ત્રગાળ કરી તે આપવું. એટલે ત્વરિત છુટકો થાય છે. સલ વધારવા માટે:—(૧) ઘાણા, નાગરમોચ, વાળો, લાળજી, ગળો, વાવડીંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો આપવો. (૨) વરધારા અને ઘોળા જસુદીનાં ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે સવારે પાવાં. (૩) આમળાનાં બિયાં, આંખા હળદર અને કોડીનાં પાન ગાયના ધીમાં વાટી સાત દિવસ આપવાં. (૪) શિંગોડા અને કચરાની લાપશી દૂધમાં કરી ખાવી. (૫) ગહુવા, કમળકંદ અને ઉંચરાનાં કુંણાં ફળ દૂધમાં બાપી તે દૂધ પાવું. મૂઠગર્ભ ઉપર:—(૧) કળસાનાં મૂળીઆંનો અથવા સાલવણીનાં મૂળીઆંનો લેપ, નાભિ, બસિત અને ભગને ઠેકાણે કરવો. એટલે ગર્ભ સારો થાય છે. (૨) મોરવેલ, વજ, આસોદ, મજી, નીલી અને મોરડીનાં મૂળીઆંનો ચતુર્થાંશ કાઢો ૧ તોલા ગોળ નાંખી પાવો. મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:—(૧) દોઢ પાશીર પાણીમાં પાંચ તોલા ગાયનું છાણ મેળવી ગાળી તે પાવું. (૨) રાઈ અને હોંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજમાં નાંખી આપવું. ગર્ભપાતકારક ઔષધો:—(૧) ગાજરનાં બિયાં, કળલાવી, તગોડ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, દેવડાંગરનાં ફળ, કડવંચીનો કંદ, હોંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ, એ ગર્ભપાતકારક ઔષધો છે. (૨) ગાજરનાં બિયાં, કળાતલ અને અને કલોજ જીરું ગોળમાં ખાવાથી ગર્ભ પતન પામે છે પ્રસૂતા સ્ત્રીની ઝોર પડતી ન હોય તો:—(૧) ઝોર નહિ પડવાથી શ્વળ, પેટનું ચડવું અને અગ્નિમાંંધ, એ ઉપદ્રવો થાય છે. ઝોર પડવાને માટે આંગળીએ કેશ વીટાળી તેવડે તેનો કંઠ ધસવો તથા સર્પની કાંચળી, કડવું કોળું, નાગરમોચ તથા સરસડાનું ચૂર્ણ રાઈના તેલમાં ભિજવી તેની યોનિને ધૂણી આપવી. (૨)

કળનારીના કદનો કદક કરી તે હાથપગને ધસવો તથા લેા કરવો, એટલે એર પડે છે યોનિ ક્ષત રહિત થવા માટે:—કડના કાગાના અજસા ધોળા કાગાના પાન અને લોદ્ર, એ સમમાન લદ્ધ ખારિક વાટયુ આે તેનો લેપ ચે નિએ કરવો યોનિ ઘટ્ટ અને સંકુચિત થના માટે:—(૧) પિત્ત પાપડો અને ઉમરાના ફળ વાટી તન્ના તેનમા મેળવી તેનો યોનિમા લેપ કરવો (૨) માપદળું ચૂર્ણ અને કુનાવેની ફટકડી એકત્ર કરી, ખારિક વસ્ત્રમા પોટલી બાની અદર રાખવી (૩) માથા અને કપર મધમા ખરન કરી અદર લેા કરવો (૪) તાલીમખાનાના કાઠામા તેનું ચૂર્ણ નાખી અદર લેપ કરવો નિર્લોભ ઉપચાર:—(૧) હરતાન ૧ ભાગ રાગ તથા ચુનો ૪ ભાગ, એમા પાણી નાખી કિચિત ગરમ કરી લેપ કરવો (૨) હરતાન ૧ ભાગ, સખચૂર્ણ ૬ ભાગ, અને ખાખરાની ભરમ ૧ ભાગ સર્પ એકત્ર કરી યોગતુ. (૩) શુભનાશીના કાઠા પાણીમા ધસી તેનો લેપ કરવો એટલે કસ ગરી પડે છે

અક્કલશૂળ:—માળક જૂથી ઉપર પડયા જૂથી, યોનિને રગડી, અદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનું સરક્ષણ કરવું, નહિ તો યોનિગત વાયુ કોપી આવ ચતા રકતને અટકાવે છે અને સુવાવડીને હલક, મરતક તથા ખસ્તીમા શ્વળ ઉત્પન્ન કરે છે તેને અક્કલશૂળ કહે છે અક્કલ શૂળ ઉપર:—(૧) જવખારનું ચૂર્ણ કરી તે કોકરવણી પાણીમા અથવા ધી સાથે આપવું (૨) પિપ્પલાદિગણ:—પીપર, પીપળીમૂળ, મરી, ગજપીપર, સુકં, ચિત્રો, ચવક, રેણુધીજ, તજ, અજમોદ, સરસો, હોંગ, ભારગમ્બ, કાળીપાટ, ઇન્દ્રજવ, જીરું, જકખનીમંડી, મેરવેન, અતિવિહ, કેટલી (કડું) અને વાવકોંગ આ પીપલાદિગણ કંઠ, વાયુ, શુભ, શ્વળ, અને જ્વરનો નાશ કરે છે. આ ગણ દીપન પાચન એનો છે એનો કાઠો કરી તેમા મીઠું નાખી પ્રાશન કરવાથી મધ્યશ્વળ, ગુત્તમ અને કંઠવાતનો નાશ થાય છે (૩) સુદ, ગરી, પીપર, તજ, તમાજપન, એલચી, નાગકેમર, અને ધાણનું ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવા આપવું (૪) હોંગ સેડી ધીમા કાનની ખાની સુવાવડીને પથ્થ:—સૂતા સ્ત્રીએ પુક્ત એવો આહારનિકાર કરવો તથા વ્યાયામ મેથુન, કોષ અને કંડા પદાર્થ વર્જન કરવા પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપથ્થ કારક આહારોએ કરી કંઠસાધ્ય કિવા અસ્થાધ્ય વ્યાધિ થાય છે, એટલા માટે પથ્થ અવસ્થ કરી

ગર્ભધારણ ઉપાય:—ગર્ભ ધારણના ઉપચાર ક્યાં પડેના સરીરમાના ખીજ વ્યાધિ કાઢી નાખ વાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા સિર્વાલગીના ફળ ચોથા દિવસે ભક્ષ્ય કરવા નાગકેસરનું ચૂર્ણ ધીમા આપવું ગર્ભધારણ કરનારા ઉપચાર:—(૧) એરકાના તથા ખીજેસાના બિયા વાટી ધી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવા (૨) લક્ષમણામૂળ (સોળી નોંગણીના મૂળીઆ) ગજામા બાધવા તથા તે ધીમા અગર દૂધમા ધસી નાકે પાવા, એટલે અત્યંત વીધેવાનું પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અથવા લક્ષમણાના મૂળીઆ, પુષ્પ નક્ષત્રમા કાઢી તે કુમારિકાના હાથ વડે દૂધમા વડાચો ઋતુરનાત સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવા (૩) તનુ તેલ, દૂધ, કાકડી, ફદો, ધી, એ પદાર્થ એકત્ર કરી, હાથવડે ભક્ષણી એમા પીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું (૪) એક આખા ખીજેસાના બધા બિયા દૂધમા વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવા એટલે પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે (૫) આસોદનો કાઠો નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમા ધી નાખી, તે ઋતુરનાત સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવું. (૬) કાઠાસરીખાના મૂળીઆ, ધાવડીના દૂધ, વડની વડવાઇએ, તથા નીલકમળ એ વાગી દૂધમા પ્રાશનાર્થ આપવું (૭) પારસ પીપળા અને જીરાનું ચૂર્ણ ખાધ પથ્થ કરવી એટલે પુત્રોત્પત્તિ ખચીત થાય છે (૮) કેડીરીના મૂળીઆ તથા કાઠાનો ગર્ભ એ પદાર્થો દૂધમા પાવા અથવા સિર્વાલગીના બિયાની પત્ત કાનનું ચામ છે, કયા કંપ ન્ન ચતી નથી (૯) ખાખરાના બિયાની રાખ કરી તે પાણીમા પીવા માટે આપવી (૧૦) અજમો, રેમણી, પીપર, અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ માથના ધીમા આપવું (૧૧) કેળુ ૧ કપર ૧ લોલો અને વસોચન (વાસકપૂર) ૧ નોલો, એ ઔષ્ધો કેળના પાનમા વીટાળી આગને દિવસે સાંજે ઘનસીના કાંડ નીચે પુરી રાખવા ખીજ દિવસે સાંજે કાઢી ખરમ કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પર્વત રોજ અકેક ખાતી તથા સભોગ કરવો એટલે ગર્ભ રહેશે ગર્ભધારણને માટે ઔષધોપચાર કરનારને અજત્યની સૂચના—કોષએ કંઠ ઔષધ કહેતાજ કોષ સુદ માથુસ

૧ શોષ કરાવ્યા સિવાય તે કદિ પણ લેવું નહિ, કારણ કે કોઈ એકાદા દુષ્ટ હેતુએ કિંવા અજ્ઞાનમાં ત્યા પ્રકૃતિનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં ન લાવતાં તરતજ ઔષધ ખતાવે છે, અને તેથી કરી એકાદી વખતે તું તુકસાન થાય છે. એટલા માટે તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ કિંવા પૌષ્ટિક છતાં પણ શરીરપ્રકૃતિ તાદિ દોષે કરી વિશેષ દૂષિત થએલી હોય તો એમને એમ આવાં ઔષધો લેવાં નહિ. નીચેનાં ઔષ્ધો ગર્ભનિવારક છે એવો શોષ છે. (૧) પીપર, વાવડીંગ તથા ટંકણખારનું સમભાગ ગળે મધમાં તુકાને જે સ્ત્રી પ્રાશન કરશે તેને કદિ પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૨) જે રજસ્વલા સ્ત્રી ગર્ભધારણ કરી કાંઈમાં વારી પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલા બીને ગોળ ખાશે તેને ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૩) જે સિંધવતી દંડકા તેજમાં ગોળા થોળામાં ધારણ કરી, પછી પુરૂષની સાથે રમશે તો તેને કદિ પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૪) તાંદળખનાં મગીઆં ચોખાના ધોવરાગળામાં ઝૂંતરાત સ્ત્રી ત્રણ દિવસમાં પ્રાશન કરશે તો તે વાંકણી થશે. ઇત્યાદિ. માટે આવાં ઔષધો યોગ્ય ખગરદારી રાખી ઉપયોગમાં લેવાં.

૧૧૪—સૂતિકા રોગ. (સૂચરોગ)

લક્ષણ અને કારણ:—અંગ મરડાઈ જવું, જ્વર, કંધારી, તૃષ્ણ, અંગે જડપણું, સોજો, શ્વળ તથા મોડકાર, એ લક્ષણો યવાથી સૂતિકા રોગ થયો છે એમ જાણવું. સુત્રાવડીને સમજ્યા વિનાના ઉપચારોએ કંવા દોષજન્ય અન્નપાન સેવન કરવાથી, અથવા વિષમાશન, અશુભ ભોજનાદિકે કરી જે રોગ થાય છે તે આ પ્રમાણે:—જ્વર, મોડકાર, સોજો, શ્વળ, પેટનું ચડવું, તથા અશક્તતા અને કફવાતજન્ય ગોધકી ઉત્પન્ન થનાર તંદ્રા, અન્નદ્રોષ તથા મ્હેંમાં પાણી છુટવું, ઇત્યાદિ વિકાર, અશક્તતા અને મગ્નિમાંધ હોવાના કારણને લીધે કષ્ટસાધ્ય થાય છે, તે સર્વજ્વરાદિ રોગને સૂતિકા રોગ કહે છે, એ કાંઈ એકાદો રોગ પ્રધાન થઈ બાકીના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે. સૂતિકારોગ મટે નહિ તો તે અગિયાર નાસમાં રોગીને મારે છે.

સૂતિકા રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાતનાશક ક્રિયા કરવી. પાટા બાંધવો. (૨) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાંખી પાવો. (૩) અમૃતાદિ કાઢો—ગળો, મુંક, કોરાંટા, આંદેલ, ઉકટારી, પંચમૂળ અને નાગરમોચનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાંખી પાવો. (૪) દેવદાર્વાદિ કાઢો—દેવદાર, વજ, કોષ્ઠ, પીપર, મુંક, કાયફળ, નાગરમોચ, કરીઆતુ, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, રીંગણી, ગોખંડ, ધમાસો, ડોડી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શહાજરાનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હીંગ નાંખી સુત્રાવડીને પાવો. એટલે શ્વળ, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, મુચ્છા, કંપ, મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃષ્ણ, તંદ્રા, અતિસાર, ઉલટી એટલા ઉપદ્રવોએ યુક્ત આ ત્રિદોષત્તમક એવા સૂતિકા રોગનો નાશ થશે. (૫) કોરાંટા, કુલિત્ય, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, તથા વેતનો કાઢો હીંગ અને મીઠું નાંખી આપવો, એટલે સૂતિકાનાં શ્વળ, અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૬) પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં લોખંડ તપાવી છમકારી તે કાઢો પાવો. (૭) અતિવિષતું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) આકડાનાં મૂળામાં, ધમાસો, દેવદાર, કરીઆતુ, રાસ્ના, નંગોડનાં પાન, વજ, ટાકળીનાં મૂળામાં, સરગવાની છાલ, પીપર અને પીપળીમૂળ, જીરું, ચવક, મુંક, અતિવિષ અને ભાંગરાનો કાઢો પાવો; તેથી કરી સન્નિપાત, સુત્રાવાદિ વાતરોગ, વાતખીલી (હાંત ખીડાઈ જવા), અંગમાંતું શૈત્ય, શ્વાસ, કાસ, સૂચરોગ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૯) બાફ આપવાનો:—જુના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી લાવવી. તેના બારક ટુકડા કરી તે પાણીના માટલામાં નાંખવા, ઉપર ઢાંકણું બેસાડવું. એવું ત્રણ માટલાં પાણી આધણુ આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરવું. પછી જે સ્ત્રીને સૂચરોગ થએલો છે તેને એક ખાંટલા ઉપર સુવાડી, પ્રથમ એક માટલું લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવું. તેમાંથી વરાળ કમતી થયા પછી બીજું માટલું લાવી તે માથા નીચે મૂકવું અને પ્રથમનું માટલું કંમર નીચે મૂકવું; અને પછી ચૂલા ઉપરનું ત્રીજું માટલું મસ્તક નીચે મૂકવું. માથા તળેનું પ્રથમ કંમર નીચે ને કંમર નીચેનું પગ નીચે મૂકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે શરીરમાંથી પરસેવાના રૂપે સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે. (૧૦) દશમૂળ કુટી તેમાં પાણી નાંખી એક રાત્રી પલાળી રાખવાં, પછી બીજે દિવસે નલિકા ચંત્રવડે એનો ચર્ક કાઢી હમ્મેશાં બે વખત

ને તોલા પર્વત સેવન કરવો. (૧૧) પંચભરક પાક:—ભર, શકાભર, વરીઆળી, સુવા, અન્ન
અન્નમોદ, ધાણા, મેથી, સુક, પીપર, પીપ્પળીમૂળ, ચિત્રો, હપુષા (ચેરણી), કાળાનું ચૂર્ણ. કાષ્ટ અને રે.
એ દરેક ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તોલા અને ધી ૧૬ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે સુવ
રોગ, યોનિરોગ, જ્વર, ક્ષય, ઉષ્મરસ, દમ, પાંડુરોગ, કૃષ્ણતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) સૌભાગ્ય
ચુરુ:—સુક ૩૨ તોલા, ધી ૮૦ તોલા, મધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, શતાવરી, છૂંક, સુંક, મર
પીપર, તજ, એલચી, તમાવપત્ર, અન્નમો, વરીઆળી, સુવા, ચવક, ગિત્તક અને નાગરમોષ, એ પ્રત્યેક
ચૂર્ણ ૪ તોલા નાંખી પાક પચન કરવો. લેહ જેવો યામ એટલે સિદ્ધ થયો એમ સમજવું. તે ધીન
વાસણમાં ભરી રાખવો. તે અગ્નિ અને બળ બેધ આપવો. એ સુવાવડીને આપવો; એટલે બળ, વર્ધ
અને પ્રુદ્ધિને આપે છે, અને વશિષ્ઠિતનો નાશ કરે છે; તથા તે વયરયાપક, હૃદય, મંદાગ્નિ મટાડનાં
અને આમવાત, મક્રવચ્છા તથા સૂતારોગનો નાશ કરે છે. (૧૩) મહારાસનાદિ કાષ્ઠ—રાસના,
એરંડમૂળ, ગોળ, વજ, પીળો કોરોડો, ચવક, કૌચળીજ, નાગરમોષ, બારંગમૂળ, અન્નમો, કિરમાણી
અન્નમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડીંગ કાકડાશિંગી, સુક, બળદાણાનાં મૂળીઆં, મોરવેલ, કંક, મજી,
કાળું અને ઘાળું અતિવિષ, ક્યોરો, ત્રિશૂળ, પીપર, જવખાર, રક્તચંદન, ગરમાળો, માયાં, કંક, સાંડી
અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે સ્તિક્ષ્ણ રોગ, ૮૦ પ્રકારના વાયુ,
શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ત, અતિનદા, ચળ, ગરોગ, બધા અંગમાં થતા સજ્જકા, કંપ, સ્ત્રીપા, આમ-
વાત, નપુસકત્વ, અને સોજનો નાશ યામ છે. (૧૪) કોરાડનો કાઢો, પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો
અથવા કોરાડનાં મૂળીઆં ચાવી ખાવાં.

૧૧૫—સ્તનરોગ.

કારણ:—વાતાદિ દુષ્ટ દોષ, ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા બીને દૂધથી બરેલા અથવા ખાલી સ્તનો
કુધી આવી, તે ઠંડાણના મસિને અને રક્તને દુષિત કરી સ્તનરોગ—કંક, વાત, પિત્ત, સન્નિપાત અને
આગંધક એવા પાંચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પાંચેનાં લક્ષણો, રક્તવિદ્રવિ સિવાય કરી બાક
વિદ્રવિના સરખાં હોય છે; એટલે સ્તનના ઉપર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તે વેદના, દાહ, કંક, ક્ષત્તિ
લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. તથા વિદ્રવિ સરખી વેદના થઈ પછી કુટે છે. અથવા હલકો સોજો હોય ને
ઉપર કરે તો પામ્પા સિવાય બેસી જાય છે. એવું સમજવું.

સ્તનરોગ ઉપર ઉપચાર:—સ્તનને મોજો વગેરે આવવાથી વિદ્રવિ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી.
(૧) જો કાઠી રક્ત કઠાડવું અને પાટો બાંધવો. (૨) કંવડળ અથવા કંડની ઇદવરણીનાં મૂળીઆં ઘસી
લેપ કરવો. (૩) નરમાના ઓડનાં મૂળીઆં તથા દુધીયું કોળું, કાંજીનાં વાડી લેપ કરવો. (૪) હળર
તથા લોખંડના કંકનો લેપ કરવો. (૫) કંડની ઇદવરણીના-મૂળીઆં, કુવેરનાં મૂળીઆં અને હળદર, એ બંન્ની
ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) મસુદશૈલનાં પાન ગરમ કરી બાંધવાં. (૭) વાંજણી કાઠીના મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં
ઘસી લેપ કરવો. (૮) પીંજળાની હાલ સેકી પાણીમાં નાંખી અને તેમાં લોખંડનો ટુકડો વારંવાર
તપાવી હમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે પીવા આપવું. (૯) એરંડમૂળ, બીજેરાનાં
મૂળીઆં, ગોખરું, રોંગળી, મોતરંગળી અથવા ઉમી ભોરંગળી, લકડા પાપામુનેઃ અને બીજીનાં મૂળીઆં;
આ સાત ઔષધોનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી એરડીયું, અને શેકેલી દોળ, સિંધવ અને જવખારનું ચૂર્ણ
નાંખી તે પાવો. એટલે સ્તનરોગ, તથા કંબર, ખાંધ, સિન્ધ, હાતી, એ ઠંડાજે ને વાયુ સંબંધી પીડા
યામ છે તે દૂર યામ છે.

સ્તનચેરોગ:—જડ અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં અન્નોએ દુષ્ટ થઈ માનું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ
મારક આવવું ને દોષથી નાજકને નાના પ્રકારના રોગો યામ છે. વાનાદિકોએ દુષિત દૂધનાં લક્ષણો—
દૂધ ઘૂં અને પાણી ઉપર તરનાઈ હોય છે તે વાતદુષિત જનું; ને તીખું, ખાડું, તથા ખારે છેડ
જેવા ઉપર પીળા રંગાએ દેખાય છે તે પિત્તદુષિત સમજવું. ને દૂધ ઘૂં અને પરોપારાગ્ય દોષ
પાણીમાં નાંખવાથી તજાએ મેસે છે તે કદુષિત જનું; તથા જેમાં તજે દોરોનાં લક્ષણો હોય છે

તે ત્રિદોષકૃત જાણવું. શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો—જે દૂધ પાણીમાં નાંખવાથી તેમાં મળી જાય છે, અને ઘોળું તથા મધુર હોઈ ખેરંગી નથી હોતું તે શુદ્ધ દૂધ સમજવું. દુગ્ધશોધક કાઢો:—પહાડમૂળ, મોરવેલ, કરીઆતુ, દેવદાર, સુંઠ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, તગર તથા કડ્ડો કાઢો આપવો. તે સ્તન્યશોષન કરનારો છે. ઉપલા કાઢામાં તગર જેટલી ગળો નાંખી તે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધારે આવે છે. સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:—(૧) ભોંયકાળાં (વિદારી કંદ અથવા ક્ષીરવિદારી કંદ) નો રસ દૂધમાં સાકર નાંખી પાવો. (૨) શતાવરીનાં મૂળાંમાં દૂધમાં વાટી પાવો. (૩) મેદોષ્ય દૂધમાં પીંપર નાંખી તે દૂધ પાવું. (૪) નરમો તથા શેલડી, અથવા પિત્તપાપકાનાં મૂળાંમાં કાંજમાં વાટી પાવો. (૫) આસોદ, ભોંયકાળું અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ધી નાંખી પાવો. (૬) ગળોનાં મૂળાંમાંનો કાઢો દૂધ નાંખી ત્રણ દિવસ પાવો. (૭) દૂધમાં અસાળીઆની ખીર કરવી. તેમાં થોડું ધી અને સાકરની ભૂંડી નાંખી દરરોજ સવારે એક વખત, એ પ્રમાણે ચૌદ કિંવા ૨૧ દિવસ પર્યંત ખાવા આપવી. (૮) મેઘીની અથવા અળવીની ભાજી ખાની. (૯) સૂકું રહેતી વેળાએ પાનમાં અર્ધી મુકી સુવા ખાવાનો મહાવરો રાખવો અને સવારે પણ ખાવા, એટલે દૂધ નિર્વિકાર થાય છે. સ્તનવર્ધન:—(૧) શિવણીનો રસ અને કલકમાં તલતું તેલ સિદ્ધ કરવું; તે તેલ રૂની ગડી ઉપર સીંચી તે ગડી સ્તન ઉપર બાંધવી, એટલે ખેસી ગએલા સ્તન ઉપર તરી આવે છે. તથા હાથીના ગંડસ્થળ જેવા ઉચાછમાં જણાય છે. (૨) નાગખલાનાં મૂળાંમાં પાણીમાં વાટી સ્તનને ચોળવાં; એટલે સ્તન કઠિન, પુષ્ટ અને ઉંચા થાય છે. (૩) કમળાક્ષ વાટી, તે દૂધ અને સાકર સાથે પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે સ્ત્રીઓના સ્તન એક મહિનામાં કદ થાય છે.

પથ્ય:—રક્તપિત્ત ઉપર જે પથ્ય કિંવા અપથ્ય કહેલી છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવી; વાતવ્યાધિ ઉપર જે પથ્ય કહેલી છે તે, અને સાંકી ચોખ્ખા, ઘઉં, મગ, સાતુ, ધી, દૂધ, મધ, સાકર, ફણસ, કેળાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, આમ્લ (ખાટા), મીઠા, શીતળ એવા પદાર્થ, કર્સતૂરી, ચંદન, કપૂર, પ્રિય એવાં અન્નપાન. અપથ્ય:—શેક, ઉલટી, વાસી અન્ન, વિપમાશન, અતિમૈથુન, ક્ષાર પદાર્થ, આયાંસ, ભાર ઉચ્ચવે, તીખા, ખાટા, કડવા, તુરા અને વાતુક પદાર્થો ગર્ભિણીએ વર્જ્ય કરવા. કારણ વાતુક પદાર્થ બક્ષણ કરવાથી ગર્ભ જડ, ખુધો થાય છે. પિત્તલ પદાર્થો બક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માયું વાળ રહિત થાય છે. તે પીળા વર્ણનો થાય છે; અને ક્ષકારક પદાર્થો બક્ષણ કરવાથી, ગર્ભ શ્વેતકુષ્ઠી અને પાંકુરોગી થાય છે.

૧૧૬—હૃદ્રોગ.

કારણ:—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તુરા, કડવા પદાર્થોનાં અતિ સેવને કરીને શ્રમ, અભિધાત, અધ્યશન, મૈથુન, મળમૂત્રાદિ વેગોનું ધારણ, ચિંતા ઇત્યાદિ કારણોથી હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ દોષ કૃપિત થઈ સમ ધાતુને કૃપિત કરી, તે હૃદયને ઠેકાણે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, એ વ્યાધિને હૃદ્રોગ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) નસોતર, કચોરાં, બળદાણા, રાસ્ના, સુંઠ, હરડે અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાવું. (૨) વાવડોંગ અને કોષ્ઠનું ચૂર્ણ વાવડોંગના કાઢામાં આપવું. એથી હૃદય માંનાં અસાધ્ય કૃમિ પણ પડશે. (૩) ગાયનું દૂધ, ૯૬ તોલા મંદાણિ સળગાવી અર્ધું બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. અને ઠંડું થયા પછી સાકર, મધ, ધી, એ બધે તોલા નાંખવું. પીંપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલા નાંખી પાવું; તેથી કરી સર્વ પ્રકારના દોષોથી થએલો હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૪) દશમૂળનો કાઢો, જવખાર અને સિંધવ નાંખી પાવો. તેથી કરી હૃદ્રોગ, શુષ્ક, શળ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે. (૫) એરંડમૂળ ૮ તોલા, આઠગણાં પાણીમાં કંઢવી, તે કાઢો જવખાર સાથે પાવો. એટલે હૃદય, કુક્ષિ અને કમ્બરનાં ઠેકાણાંનું શ્વળ દૂર થાય છે. (૬) સુંકોનો ગરમ કાઢો પ્રાશન કરવો, તે અગ્નિવર્ધક છે; અને દમ, ઉધરસ, વાયુ, શળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. (૭) લેંચી અથવા તુપકડીનાં મૂળાંમાં ગાયના દૂધમાં પચન કરવાં; અને તે દૂધ પાવું, તે હૃદ્રોગ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ

કરે છે. (૮) મોચરસની છાલ દૂધમાં બાફી એક મદિનો આપવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બળકારક અને વાન નાશક છે. એજ એક વર્ષ પર્વત લાગવાગટ સેવન કરનાર સો વર્ષ પર્વત કોઈ પણ રોગનો ભોગ થતે નથી. (૯) પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હરોગ, દમ, ઉધરસ, ઉચ્છ્રી (હેડાઈ) નો જલદીથી નાશ થાય છે. (૧૦) ધી, મધ કે જોળનું પાણી, એમાંથી એક સાથે અર્જુનચૂરણની છાલનું ચૂર્ણ જે પીશે તે હરોગ, જીર્ણીજ્વર અને રક્તપિત્તને છતી ચિરંજીવી થશે. (૧૧) કકુ અને જેડીમધનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. તે જીર્ણીજ્વર, રક્તપિત્ત અને હરોગનો નાશ કરે છે (૧૨) હરીતકી, વજ, રાના, પીપર, સુંક, નાગરમોષ અને પોખરમૂળનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) ધર્ડ અને આયુર્ધરાનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ધી નાંખી બાફવું અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું; એટલે જળ, હરોગ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે.

પ્રથમ:—પ્રજાજ જીના રાતા ચોખા, પડોળાં, કેળાં, જીરું કેળું, કેરી, દાડમ, ગરમાચો, જીનો ગોળ, લસણ, ધાણા, મધ, પાન વગેરે. અપ્રથમ:—તુષા, વાંતિ, ચૂન, વાણુ, ઉધરસ અને ઝોઝાર, જમ, શ્વાસ, મળ અને રૂદનના વેગનું ધારણ, મેંદીનું દૂધ; તુરો, ખારો, રસ; અને રક્તમોક્ષ.

૧૧૭-ક્ષયરોગ.

કારણ:—અતિ ત્રેયુન, અતિ માર્ગ આલવો, અતિ શ્રમ કરવો, ત્રણ, શોક, જ્વર, વિષમાશન (આજીવે ઘોડું કિવા ધણું ખાવું). મળમૂત્રાદિ વેગોની અવરોધ એથી કરી કફ, વાત, પિત્ત, કૃપિત યથ તે રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ત્રિદોષમાં કફનું આધિમ્ય હોય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—કફ પ્રધાન, વાતદિ દોષોએ રસવાહની સંજ્ઞાથી સિરાઓ રૂધાઈ ગયાથી, બધા રસ એક ઠેકાણે સુખાય છે. પછી અનુક્રમે રસ, રક્ત, માંસ, ઇત્યાદિ સંપન્ન થાતું ક્ષીણ થાય છે, આ અનુશેષ ક્ષય જાણવો. અતિ ત્રેયુન કરનારા પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થવાથી વાચુનો કોષ થાય છે. તથા તત્સમીપરમ મળમદિ સર્વ ધાતુઓ ઉચ્છાદી ક્ષીણ થાય છે, તે કારણથી માણસ શુષ્ક થાય છે. આ રોગને 'શાળ્યક્રમ' પણ કહે છે.

પૂર્વકૃપ:—શ્વાસ, અંગગ્ધાનિ, તાણુશોષ, કફનો આવ, ઉચ્છ્રી, અગ્નિમાંધ, સજેકમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલાં થાય છે. રોગીની આંખોને ધોળાશપણું, કોષને માંસ બક્ષણની ઇચ્છા, સ્ત્રી સહવર્તમાન કીડાની ઇચ્છા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

લક્ષણ:—ખમા અને પડખાને ઠેકાણે કુખ; હાથે પગે આગ સર્વોએ જ્વર, એ લક્ષણો થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણો:—ઉધરસ, અતિસાર, પાશ્વેયજ, સ્વરભેદ, અરચિ, જ્વર, એ છ લક્ષણો જેમાં છે તે અસાધ્ય જાણવો. રક્તસ્રાવ, ઉધરસ, જ્વર, એ ત્રણજ લક્ષણો જેમાં છે, અને જેના બળ અને માંસનો ક્ષય થએલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીનાં નેત્ર શુક્લવર્ણ, અન્નરોષ કરનાર, ઊર્ધ્વ-શ્વાસી અને કષ્ટકર ધણું મતરનાર એવા રોગીને ક્ષય રોગ મારે છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થએલા રોગીનું એક લક્ષણ દિવસની અંદર મૃત્યુ થાય છે. સાધ્ય લક્ષણો:—જે રોગીને તાવ ન હોતાં બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર, વિચારવાન અને જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કુષ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા.

ક્ષયરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) બકરીનું દૂધ, ધી અને સાકર, એ સેવન કરવાં. (૨) માખણ, સાકર અને મધમાં એક ગણોડીભાર સોનાના વરખ સેવન કરવાથી નિશ્ચય ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૩) સીતાપત્રાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) લવંગાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૫) અથમધાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૬) એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નામકેસર અને લવંગોનો એક ભાગ, ખારેક એ ભાગ, કાળો દ્રાક્ષ, જેડીમધ, સાકર અને પીપરના ચાર ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂણ કરી મધમાં આપવું. (૭) દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળો દ્રાક્ષ, ડાંગરની કબૂત્રી, સાકર, જેડીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વંશશોયન, વાલો, આવળકાંટી, નાગરમોષ, ચંદન, તુર, કઠોળ, જમ્બુક, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નામકેસર, પીપર, અને ધાણા, એ સમભાગ, અને સર્વેના બરાબર સાકર નાંખી એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તઘ્ન, મૂત્રાં, ઉચ્છ્રી અને

અરુચિને શમાવે છે તથા શરીરને કંતિવાન કરે છે, અને પાંડુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદર, દાહ, અરુચિ, રાજ્યક્ષમા, રક્તમેહ, યોનિદોષ, રક્તાર્શ, અંતરિક્ષ અને વિદ્રષિનો નાશ કરે છે દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણોમાં અતિ ઉત્તમ છે. (૮) જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખાશે તેમાં ધી મધ અને સાકર નાંખી આપવું. (૯) કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ:—ભીમસેતી કપૂર, તજ, કકોળ, જયફળ અને જવત્રી, એ સમભાગ અને લવંગ ૧ ભાગ, જડામાંસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ અને સુંકે ૫ ભાગ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાંખી તે ચૂર્ણ આપવું. તે હિતાવહ છે; અને દાહ, ક્ષય, કાસ, વૈવર્ણ્ય, પીનસ, દમ, ઝોકારી અને કંકરોગ ઉપર અતુપાનમાં આપવું. (૧૦) પીપર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોદ, પીપર અને સાકરનો લેહ આપવો. (૧૨) અરડુસીનાં પાન, અશ્વગંધ, સરસડાનાં મૂળીયાં અને સાટોડીનો કાઢો આપવો. (૧૩) આમુંદરાની છાલ, સુંકે, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળીયાં, આવળકંટી અને ઝેરડાનું ચૂર્ણ ધી અને મધ નાંખી આપવું. તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧૪) આસોદ, ગળો, શતાવરી, દશમૂળ, બળદાણા, લેગ્ની, પુષ્કરમૂળ અને અતિબલાનું ચૂર્ણ આપવું અને પથ્થને માટે દુગ્ધાદિક આપવું. (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવું. કિંવા દૂધ, મધ અને ધી એકત્ર કરી આપવું, એટલે પુષ્ટિ આવે છે. (૧૭) પત્રીની સાકર, પીપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેઠીમધ, કાગદી એલચી, લવંગ, તમાલપત્ર, અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે બ્રમ, દાહ, મસ્તકશ્વળ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) પુટપાક કૃતિએ અરડુસીનાં પાનનો રસ કઢાડી તે મધમાં આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, શ્વાસ અને ક્ષય દૂર થાય છે. (૧૯) કોળાના ગીરનો રસ લઈ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો; એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે. (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, રાસના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને નાગરમેયનો કાઢો પાવો, એટલે કૃષ્ણ, ખાંધ અને ડોકના ઠેકાણાનું શ્વળ, ઉરક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ શાંત થાય છે. (૨૧) બળદાણા, ભોંયકોળું, શિવણ, કાંટેશવતી અને સાટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ સાથે પાવું; એટલે ઉરક્ષત ક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) એકાદિ ગુટિકા આપવી. (૨૩) ઉરક્ષત ક્ષયી માણસને દૂધ અને મધમાં ઘાણી ભક્ષણ કરવા આપવી. તે પચી ગયા પછી સાકર નાંખી દૂધ પાવું. (૨૪) ક્ષયથી ઉલટી થાય તે ઉપર:—લાખનું સાંઝે ખારિક ચૂર્ણ, મધ, ધી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું. (૨૫) ઈદવાદિ મોઢક:—ચણોડીનાં મૂળીયાં, શેલડીનો રસ, મધ અને વંશશેાચન, એ દરેક ૬૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, તથા કૌયમ્બીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાંખી રવીએ મધન કરી તેના ચાર તોલાના મોઢક કરી ભરી રાખવા. તેમાંથી બે વેળા અથવા એક વખત તે મોઢક અગ્નિ બળ બેઠા આપવા. એ ઉપર પથ્થ સારી રીતે પાળવી; જિતેન્દ્રિય અને બ્રહ્મચર્ય રહેવું, એટલે તે મોઢક સંગ્રહણી અને એકાદશ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે, તથા વૃદ્ધ, વ્યાકુલ થએલા અને ધાતુક્ષીણ થએલાને આ વાજકરણ છે; અને વાંઝણીને પુત્ર આપે છે. તથા યુક્ત, સ્ત્રી, મધ, અને ભારથી શ્રમિત થએલા પુરૂષોના બળને વધારે છે. તથા હિદ્રોગ, પ્તીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ, અપતંત્રક, અપરમાર, વિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. આ રસાયન છે. (૨૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને પીપર આપવું, કિંવા આસોદ, સાકર, મધ, ધી અને પીપર એકત્ર કરી આપવું. એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે. (૨૭) મુસળકંદનું ચૂર્ણ ધીમાં તળવું તથા તેમાં કૌયમ્બીજ, ગોખર અને શતાવરીનું સમભાગ ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું. અને એ બધા જેટલી સાકરની ભૂટી અને બકરીનું ધી નાંખી સવા તોલા પ્રમાણના લાડુ કરી રાખવા. નિત્ય સવારે એક લાડુ ખાવા આપવો તે ઉપર પાંચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાંખી પાવું. (૨૮) અગસ્ત્ય હરીતકી:—જવ એક આઠક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજનને લઈ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપટ નાંખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાંથી જવ કઢાડી નાંખી રાખવું પછી દશમૂળનાં ઔષધો ૧૦ યથને ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીપ્પળીમૂળ, અધેડો, ક્યોરા, કૌયમ્બીજ, શંખપુષ્પ, ભારંગજાલ, ગજપીપર, બળદાણા અને પુષ્કરમૂળ, એ દશ ઔષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઈ થોડાં થોડાં ખાંડી તેમાં પાણી છ આઠક (૧૫૩૬ તોલા) નાંખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તે જવના કાઠામાં મેળવી, તેમાં મોઢાં હરકાં ૧૦૦ નાંખી ધી અને તલનું તેલ બનીસ

કરે છે. (૮) મેયરસની હાલ દૂધમાં બાફી એક મદિનો આપવાથી તે રસાયન, કૃત્ય, બગદારક અને વાત નારાક છે. એજ એક વર્ષ પર્વત લાગનાગટ સેવન કરનાર સો વર્ષ પર્વત કાઈ પણ રોગનો ભોગ થતો નથી. (૯) પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હરોગ, દમ, ઉધરસ, ઉચ્છી (હેછી) નો જીવદીપ્તિ નાશ થાય છે. (૧૦) ધી, મધ કે ગોળનું પાણી, એમાંથી એક સાથે અર્ગુનદામની છાતનું ચૂર્ણ જે પીશે તે હરોગ, શ્વેતજ્વર અને રક્તપિત્તને છાતી ચિરંજીવી યશે. (૧૧) કફ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. તે શ્વેતજ્વર, રક્તપિત્ત અને હરોગનો નાશ કરે છે (૧૨) હરીતકી, વજ, રાસના, પોંપર, સુંક, નાગરમોષ અને પોષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) ઘઉં અને આસુદાનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાવનું ધી નાંખી બાફવું અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું; એટલે યજ્ઞ, હરોગ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે.

પૃથ્વી:—મણજ જુના રાતા ચોખા, પડોગાં, કેળાં, જુનું કાળું, કેરી, દાઝમ, ગરમાળો, જુનો ગોળ, લસણ, ધાણા, મધ, પાન વગેરે. અપૃથ્વી:—તુષા, વાતિ, મૂત્ર, વાતુ, ઉધરસ અને એડાદાર, મધ, શ્વાસ, મગ અને રૂદનના વેગનું ધારણ, મેદીનું દૂધ; તુરો, ખારો, રસ; અને રક્તમોક્ષ.

૧૧૭-ક્ષયરોગ.

કારણ:—અતિ મૈથુન, અતિ માર્ગ આવવો, અતિ શ્રમ કરવો, મજા, શોક, જ્વર, વિપ્રાશન (અકાળે યોગ ક્રિયા થઈ આવું). મગમૂસાદિ વેગોનો અવરોધ એથી કરી કર, વાત, પિત્ત, કૃપિત યધ તે રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ત્રિદોષમાં કદનું આધિજ્ય હોય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—કદ પ્રધાન, વાતદિ દોષોએ રસનાદની સંજયી શિરાઓ રૂંધાઈ ગયાથી, બધો રસ એક ઠેકાણે સુઘાય છે. પછી અતુકમે રસ, રક્ત, માંસ, ઇત્યાદિ સપન્ધાતુ ક્ષીણ થાય છે, આ અતુલોમ ક્ષય જાણવો. અતિ મૈથુન કરનારા પ્રુથ્વનું વર્ષ ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કોષ થાય છે. તથા તત્સમીપરય મજ્જાદિ સર્વ ધાતુઓ ઉલ્લટા ક્ષીણ થાય છે, તે કારણથી માણસ શુષ્ક થાય છે. આ રોગને ‘રાજ્યધક્ષમ’ પણ કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—શ્વાસ, અગવાનિ, તાજુરોષ, કદનો સ્વાવ, ઉવડી, અગ્નિમાંધ, સજેકમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલાં થાય છે. રોગીની આંખોને ધોળાસપાણું, કાંઈને માસ બજીયુની ઈંચા, સ્ત્રી સદ્વર્તમાન કીડાની ઈંચા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

લક્ષણ:—ખબા અને પડખાને ઠેકાણે કુખ; હાથે પગે આગ સર્વાંગે જ્વર, એ લક્ષણો થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણો:—ઉધરસ, અતિસાર, પાશ્વચળ, સ્વરભેદ, અગ્નિ, જ્વર, એ ૭ લક્ષણો જેમાં છે તે અસાધ્ય જાણવો. રક્તસ્રાવ, ઉધરસ, જ્વર, એ ત્રણજ લક્ષણો જેમાં છે, અને જેના બગ અને માંસનો ક્ષય થએલો તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીનાં નેત્ર શુકલવર્ણ, અન્દેષ કરનાર, કીર્ણ-શ્વાસી અને કદનું કાણું મૂત્રરનાર એવા રોગીને ક્ષય રોગ મારે છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થએલા રોગીનું એક જીવદિવસની અંદર મૃત્યુ થાય છે. સાધ્ય લક્ષણો:—જે રોગીને તાવ ન હોતાં બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર, વિચારવાન અને જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કુસ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા.

ક્ષયરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) બકરીનું દૂધ, ધી અને સાકર, એ સેવન કરવાં. (૨) માખણ સાકર અને મધમાં એક ચણીભાર સોનાના વરખ સેવન કરવાથી નિશ્ચય ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૩) સીતોપવાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) લવગાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૫) અશ્વગધાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૬) એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નામકેસર અને લવગનો એક ભાગ, ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સાકર અને પોંપરના ચાર ભાગ, એ સર્વ એકન કરી ચૂણ કરી મધમાં આપવું. (૭) દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, ડાંગરની કણકી, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વસંથોચન, વાલો, આવળકદી, નાગરમોષ, ચંદન, તગર, કંકોળ, જંબહજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નામકેસર, પોંપર, અને ધાણા, એ સમભાગ, અને સર્વેના બરોબર સાકર નાખી એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ, યુક્તો, ઉવડી અને

અરુચિને શમાવે છે તથા શરીરને ક્રાંતિવાન કરે છે, અને પાંડુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદર, દાહ, અરુચિ, રાજ્યક્ષમા, રક્તમેહ, યોનિદોષ, રક્તાર્શ, અંત્રવૃદ્ધિ અને વિદ્રવિતો નાશ કરે છે દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણુ સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણમાં અતિ ઉત્તમ છે. (૮) જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણુ દૂધમાં ખાંડી તેમાં ધી મધ અને સાકર નાંખી આપવું. (૯) કર્પૂરાદિ ચૂર્ણુ:—મીમસેતી કપૂર, તજ, કંકોળ, જ્યેષ્ઠા અને જવત્રી, એ સમભાગ અને લવંગ ૧ ભાગ, જટામાંસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ અને સુંક ૫ ભાગ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણુ કરી, ચૂર્ણુ જેટલી સાકર નાંખી તે ચૂર્ણુ આપવું. તે હિતોવક છે; અને દાહ, ક્ષય, કાંસ, વૈવર્ણ્ય, પીત્તસ, દમ, ઓઢારી અને કંકરોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવું. (૧૦) પીંપર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોદ, પીંપર અને સાકરનો લેહ આપવો. (૧૨) અરુડીનાં પાન, અશ્વગંધ, સરસડાનાં મૂળીયાં અને સાંટોડીનો કાઢો આપવો. (૧૩) આમુંદરાની છાલ, સુંક, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળીયાં, આવળકંટી અને એરંડાનું ચૂર્ણુ ધી અને મધ નાંખી આપવું. તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧૪) આસોદ, ગળો, શતાવરી, દશમૂળ, બળદાણા, લેચી, પુષ્કરમૂળ અને અતિબળાનું ચૂર્ણુ આપવું અને પથ્યને માટે દુગ્ધાદિક આપવું. (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણુ આપવું. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવું. કિંવા દૂધ, મધ અને ધી એકત્ર કરી આપવું, એટલે પુષ્ટિ આવે છે. (૧૭) પત્રીની સાકર, પીંપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેઠીમધ, કાગદી એલચી, લવંગ, તમાલપત્ર, અને નાગકેસરનું ચૂર્ણુ મધમાં આપવું; એટલે તે બ્રમ, દાહ, મસ્તકશ્વળ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) પુટપાક કૃતિએ અરુડીનાં પાનનો રસ કઢાડી તે મધમાં આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, રાસ અને ક્ષય દૂર થાય છે. (૧૯) કાળાના ગીરનો રસ લઈ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણુ નાંખી આપવો; એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે. (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, રાસના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને ગરમોષનો કાઢો પાવો, એટલે કૃષ્ણ, ખાંધ અને ડોકના ઠેકાણાનું શ્વળ, ઉરઃક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ પાંત થાય છે. (૨૧) બળદાણા, ભોંયદાણું, શિવણ, કાંટેશવતી અને સાંટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ સાથે પાવું; એટલે ઉરઃક્ષત ક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) એકાદિ ચુટિકા આપવી. (૨૩) ઉરઃક્ષત ક્ષયી પાણુસને દૂધ અને મધમાં ઘાણી ભક્ષણ કરવા આપવી. તે પચી ગયા પછી સાકર નાંખી દૂધ પાવું. (૨૪) મુયથી ઉલટી થાય તે ઉપર:—લાખનું સાંકું ખારિક ચૂર્ણુ, મધ, ધી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું. (૨૫) ઈક્ષ્વાદિ મોઢક:—ચણેડીનાં મૂળીયાં, શેલડીનો રસ, મધ અને વંશશેત્રાવન, એ દરેક ૬૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, તથા કૌયમીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણુ કરી તેમાં નાંખી રવીએ મચન કરી તેના ચાર તોલાના મોઢક કરી ભરી રાખવા. તેમાંથી બે વેળા અથવા એક વખત તે મોઢક અગ્નિ બળ જોઈ આપવા. એ ઉપર પથ્ય સારી રીતે પાળવી; જિતેન્દ્રિય અને બ્રહ્મચર્ય રહેવું, એટલે તે મોઢક સંગ્રહણી અને એકાદશ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે, તથા વૃદ્ધ, વ્યાકુલ થએલા અને ધાતુક્ષીણ થએલાને આ વાચકરણ છે; અને વાંઝણીને પુત્ર આપે છે. તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મધ, અને ભારથી શ્રમિત થએલા પુરુષોના બળને વધારે છે. તથા હૃદ્રોગ, પ્લીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ, અપતંત્રક, અપરમાર, વિપ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. આ રસાયન છે. (૨૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને પીંપર આપવું, કિંવા આસોદ, સાકર, મધ, ધી અને પીંપર એકત્ર કરી આપવું. એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે. (૨૭) મુસગકંદનું ચૂર્ણુ ધીમાં તળવું તથા તેમાં કૌયમીજ, ગોખર અને શતાવરીનું સમભાગ ચૂર્ણુ મિશ્ર કરવું. અને એ બધા જેટલી સાકરની ભૂટી અને બકરીનું ધી નાંખી સવા તોલા પ્રમાણના લાહુ કરી રાખવા. નિત્ય સવારે એક લાહુ ખાવા આપવો ને ઉપર પાંચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાંખી પાવું. (૨૮) અગસ્ત્ય હરીતકી:—જવ એક આઠક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજનને લઈ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપટ નાંખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાંથી જવ કઢાડી નાંખી રાખવું પછી દશમૂળનાં આપવો ૧૦ યધને ૮૦ તોલા, ત્રિવેણ, પીંપળીમૂળ, અથેડો, કચોરા, કૌયમીજ, શંખપુષ્પ, ભારંગલાલ, ગજપીંપર, બળદાણા અને પુષ્કરમૂળ, એ દશ ઓષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઈ થોડાં થોડાં ખાંડી તેમાં પાણી છ આઠક (૧૫૩૬ તોલા) નાંખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તે જવના કાશમાં મેળવી, તેમાં મોઢાં હરડાં ૧૦૦ નાંખી ધી અને તલનું તેલ બત્રીસ

બનીસ તોલા અને જોગ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાઠામાં નાંખી લયકો થાય ત્યાં સુધી પાક ૩ ઠંડુ થયા પછી પીપરનું ચૂર્ણ અને મધ, એ સોળ તોલા પ્રમાણે લઈ પાકમાં મેળવવું. : અવલેકનથી રોગીએ દરરોજ ૨ હરકાં લેક સાથે ખાવાં. તેથી કરી કાષ, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, ઉષ (હેડકો), મૂળઆધિ, પીનસ અને સંચકલ્પી, એ રોગો દૂર થાય છે. સરીરે કરચળીઓ પડે છે તે ને રહે છે, કેસ ધોળા હોય છે તે કાળા થાય છે તથા જગ અને કાંતિ આવે છે. આ અવરોક રસાય છે. એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે. આ અવરોક અમરસ્ય સંધિએ કહેલો છે.

પૃથ્વી:—ધડ, મગ, ચણા, માખણ, દૂધ, ધી, કેળાં, ફણસ, કેરી, આખળાં, નાળાંએર, સરગમે તાજ દાસ, સાકર, સરીરે સગધી તેવું અબ્બંગ, ઉત્તમ સુંદર અને મનોહર એવાં સ્થાનો અને યુકો માલાધારણ, ગાનું, કપા અને પુરાણનું શ્રવણ, ચૂડ અને શીત પવન, નાચ, ચાંદલ્લી, વીણાવાદન, ઓલુ દ્યૌન અને સુવર્ણ, મોતી તથા રત્નના અર્ધકારનું ધારણ. અપૃથ્વી:—ચિરેચન, મગમૂલાદિ વેશધારણ શ્રમ, સ્વેદન, અંજન, જાગરણ, સાકસકર્મ, રક્ષપાન, રક્ષાન્ન, વિષમાચન, પાન, કાર્વીમક, લસણ, ઢીંગ, ખાટા, તીખા, મુરા અને કડવા રસ, બાજપાષાં, ક્ષાર, વિદ્વાચન, અધ્યયન, કોકોડાં, દાકકારક પદાર્થ, શતી અને શ્વેત સારોડી.

૧૧૮—શુદ્ધરોગ. (ફેલ્લા, ફેલ્લીઓ વગેરે.)

શારંગધર મંથમાં શુદ્ધરોગ સાંક પ્રકારનો કહેલો છે. તે પૈકી જરૂર જણાઈ તેટલાનું જ અહીં વર્ણન કરેલું છે. વર્ણન:—ગળું, ખાંધ, હાથ, પગ અને સાધાને ઠોકણે મળે દોષોથી વાદળ જેવી ગંદ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે. તેને પુષ્કળ હિંદો પડે છે. તેમથી શ્વાસ થાય છે. શ્વેત કુરુ છે; અને તેનું મુખ ઉપર ઉપસી આવેલું હોઈ વિપ્રર્ણ પ્રમાણે પ્રધર છે. કક્ષા (કાખમાંજરી, ખાંધવાઈ,) ગાકુ, કાખ, ખાંધ અને જરડાની જગ્યાએ પિત કોષથી ધમેધી કાળા ફેલ્લાએ બ્યામ અને વેદનાયુક્ત મધિ થાય છે. અશિરોહલ્લી (રસોળ) :—કાખની આસુ બાલુએ માંમ ફાંડનારાં જે મુખકા થાય છે તેના યોગે અંતર્દાહ અને તાવ આવે છે; અને તે અંખારાં જેવા લાલ થાય છે; તેમાં વાયુ અધિક હોય તો સાત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે, અને ક્ષયિક્ષય હોય તો પદર દિવસે રોગી મરે છે. એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે. પાદ્માહી:—જે માણસ સ્વભાવતઃ ધલું ફરે છે, તેના પત્તા કુદી વાયુના યોગે અમત જગતરા થાય છે, તળીઆમાં ભગ પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે, અને હાથે પડે દાહ થાય છે; તેને પાદ્માહી અને હોડામાં જગવાત કહે છે. એ હાથને પણ થાય છે. ઝોસાર:—કોવાણનો કચરો પગની આંગળીઓમાં ભરા વાથી તે આંગળીઓની વચ્ચેની જગ્યામાં ચગ ઉત્પન્ન થાય છે, જગતરા થાય છે, ચાપડી સૂજ જાય છે, અને જગતરા ધર્ધ સણકા આવે છે એને ઝોસાર કહે છે. ફાંજણ-કાવાણના યોગે કચની જમીન અતિ કઠિન થઈ મેળ આવે છે, ચરગર થાય છે, અને ઝીણી ફેડાંઓ. ધધ પાક છે તેને ફાંજણ કિંવા ફાંજણ કહે છે. વ્યંગ (વાંગ) શ્રમ તથા કોષવડે કોષેલો વાયુ પિત સાથે મળી મુખ ઉપર આવે છે, તથા એક મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે, તે દુખનું નથી; અને પાતળું તથા સ્થામવર્ણ હોય છે. તેને વ્યંગ કિંવા વાંગ કહે છે. શુદ્ધરોગ (જુલ) :—રક્ત તથા અલક્ષ્ય પુરોની શુદ્ધ કથવવાથી કિંવા અતિસારના યોગથી જહાર આવે છે તેને શુદ્ધરોગ કહે છે. સુકરદંટુ:—દાહયુક્ત, કોરા લાલ, જેની ચાપડી પાકેલી, તીવ વેદનાયુક્ત, કંડુયુક્ત અને જ્વર કરનાર એવો સોજો કિંવા જણ થાય છે તેને સુકરદંટુ (કંકરદાહ) કહે છે.

વર્ણન ઉપર ઉપચાર:—મનસીગ, મિત્રામો, કામદો એલચી, અગર, ચંદન અને જાંબના પાનનો કલ્ક કરી તેમાં કડવા લીમડાની લાગોળીઓનું તેવ પચન કરવું, તે જડુજ હિંદોના અને મજુયુક્ત વર્ણોકનો નાચ કરે છે. કક્ષા (કાખમાંજરી) ઉપર:—(૧) વડના દૂધનો કિંવા વજનામોના વારંવાર લેપ કરવો. (૨) મુખકું ફાટવાને માટે મુખગેલીની પાન વાડી અથવા રાષ અને કાચ એક વાડી પાટા બાંધવો. (૩) મોળી કળવાળીનો કંદ પસી ઝોપડવો. કાળપુળી (પામ)

ઉપર:—(૧) કુંવાડીઆનાં પાન વાટી સાત દિવસ ખાંધવાં. (૨) કંવડળ અને કડની ઉદ્વરણીનાં મૂળીઆં કંડા પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૩) વગડાક સરગનાનાં મૂળીઆં, તાનવડીનાં મૂળીઆં અને કળલાનીના કાંદાને પાણીમાં એકત્ર ઘસી અથવા ફક્ત કળલાનીનો કાંદો ઘસી લેપ કરવો. (૪) ઝાડ ઉપરના કાંસાળુના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્થ અલણી. (૫) ગરમાળાનાં મૂળીઆં છાશમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો; અને તિતીનાં મૂળીઆં દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૬) સાત વર્ષી ધાવડીનાં મૂળીઆંની ભૂમિમાંની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવી; અને તેના ઉપર લેપ કરવો. (૭) પુત્રજીવ ઝાડની અંતરજાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી એટલે કાળપુળી (પાંદું), વિપના ફાલા, ગંડ-માળ, ગલંગંડ અને કાખમાંજરીનો નાશ થાય છે. (૮) વિષ્ણુકાંતા તથા પેટારી, એ બન્ને કાંજમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે કાળપુળી, સર્વ પ્રકારની ગાંઠો અને ગુમડાનો નાશ કરશે. આ ઔષધ કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટું સમર્થ ઔષધ છે. કાળપુળી જેવુંજ બીજા પ્રકારનું મોટું ભયંકર ગુમડું થાય છે. તેનાં લોકોમાં ચાલતાં નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલાં છે. **જળપુળી:—**જે ગુમડાથી અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે. **ચાળપુળી:—**જે ગુમડાથી ચાળણી પ્રમાણે છિદ્રો પડતાં જાય છે અને ફેટલાએક ઉપચારો કર્યા છતાં તે પોતાનો ક્રમ ન છોડતાં, ઉપરના ઉપર છિદ્રો પાડતુંજ જાય છે. **દેંદપુળી:—**ઉપર પ્રમાણે વિકાર યદ્ય શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેવી કઠિન ચામડી વધારતું જાય છે તે. **પાંદું:—**આ કાળપુળીનોજ પ્રકાર હોઈ એ બહુધા પીઠ ઉપર જે ઠેકાણે દષ્ટિ પહોંચતી નથી એવા કરોડના ભાગપર થાય છે. **ઉપચાર:—**(૧) કડવા લીમડાનાં પાન પાણીમાં વાટી ગુમડા ઉપર વારંવાર ખાંધતાં રહેવું એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) કાળપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારના ગુમડાં ઉપર કરવા. (૩) વાંકરીની જડ કંડા પાણીમાં ઘસી પાત્રી અને ગુગડા ઉપર લેપ કરવો. કિંવા વાંકરીનાં પાન પાણી નાંખ્યા સિવાય વાટી ઉપર ખાંધવાં. (૪) ત્રિધારી કાંડવેલનો રસ કાઢી તેમાં વાંકરીની જડ અને શંખજીર ઘસી તેનો ચાળપુળી ઉપર વારંવાર લેપ કરવો. જળવાત ઉપર ઉપ-ચાર:—(૧) ગાયના ધીતું હમ્મેશાં મર્દન કરવું, એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) આમળાનો રસ કહાડી તેમાં ગાયનું ધી નાંખી પકવ કરી તે સેવન કરવું; એટલે પિત્ત અને જળવાતનો નાશ થશે. (૩) જનના અંકુર, ખોરડીનાં પાન અને આવળકંટીને વાટી તેનો રસ હાથમાં અને પગતળાએ મર્દન કરવો. (૪) લીલા પપૈયા લાવી પીસી, તે પીસેલા પપૈયા પતરાળામાં વીટી તે પાણીથી ભરેલા ઢાંકણ દીધેલા વાસણમાં મુકી મંદાગ્નિવડે બાફ દઈ તે પીસેલા બદાએલા પપૈયા હાથતળાઆમાં અને પગતળાઆમાં ખાંધવાં. આ પ્રમાણે ચાર પાંચ વખત કરવું; એટલે એ વિકાર નાશ પામે છે. (૫) મીંઢળ, સિંધવ, ગુગળ, ગેરૂ અને વાળાનું ચૂર્ણ, મધ અને ધીમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો. (૬) મધ, મીણ, સિંધવ, ધી, ગોળ, ગુગળ, રાજ, તથા ગેરૂને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) મોટાં માયફળ, સર-સડો, કડવો લીમડો, મોચરસ, રાતું કોળું, કાકડી, રાખનું પાણી, તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું; એટલે જળવાતનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૮) છીપો બાળા તેની ભસ્મ કરી માખણમાં ખરસ કરી ચોપડવી. (૯) કડવી દૂધી ચીરી કોરી તેમાં કડવા લીમડાનાં પાન અને તેલ નાંખી કઢવી તે તેલ ચોપડવું. **ઝોસાર ઉપર:—**(૧) ડાંગરના કુસંકા બાળા પગને કાળો રંગ જણાઈ આવે ત્યાં મુઘી ધુણી કરવી. (૨) કરંજનાં બિયાં, હળદર, હિરાકસી, પંકાકાષ્ઠ, મધ, ગોરોચન અને હરતાલનો લેપ કરવો. તે હિતકારક છે. (૩) ઘોળા કાયાની અથવા શંખજીરાની ભૂડી ઉપર ચોપડવી. (૪) વૃક્ષ પડવળીના પાનનો રસ ચોપડવો. **દારૂણક ઉપર:—**(૧) દૂધમાં ખસખસ વાટી લેપ કરવો. (૨) રિંગ-ણીના રસમાં કિંવા જલસુંદીના ફૂલના રસમાં સમભાગ તેલ નાંખી પચન કરી, તે તેલનો લેપ કરવો. (૩) આંબાની ગોટલીનું અથવા હરીતકીનું ચૂર્ણ, સમભાગ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) **ભાંગરાંજ તૈલ:—**ભાંગરાનો રસ, લોહકાટ, ત્રિફળાં અને ઉપરસાળના કંદકમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો; એટલે દારૂણક, અકાળે વાળ ઘોળા થાય છે તે, પલિતરોગ, કંડૂ અને ઇંદ્રજીનો નાશ થાય છે. (૫) ભાંગરાનો રસ અને ચણેલીના કંદકમાં તેલ સિદ્ધ કરવું; તે કંડૂ, દારૂણક, કુષ્ઠ અને મસ્તક-વ્યાધિનો નાશ કરે છે. **વ્યંગરોગ ઉપર:—**(૧) વડની વડવાદળો અને મસૂરનો કિંવા મધમાં મજક

નાખી તેનો લેપ કરવો (૨) આગોતરાની છાવ, મજક, અરકુમી અને મધનો લેપ કરવો (૩) વાયવર્ણના કાદાથી મેકો ધોવુ, એગે વગરોમો નાશ થશે (૪) જાવડાનો લેપ કરવો, એગે મેકો કમનપત જેવુ થાય છે તાદ્ગુપ્તપિટકા એટલે મર્મસ્થાનના ગુમકા ઉપર:—(૧) બીજોતના મૂળોમાં, ધી, મનશીળ અને ગાયના છાવના રસનો લેપ કરવો, તે મર્મનો ઉત્તમ વર્ણ કરે છે અને તાદ્ગુપ્ત પિટકા, વાગ તથા કાગાપથનો નાશ કરે છે (૨) જાવડા, ચદન અને મરી, એકત્ર વાગી તેનો લેપ કરવો (૩) લોદ્ર, ધાણા અને વગરનો કિવા ગોરોચન અને મરીનો લેપ કરવો (૪) અર્જુનદત્તની છાવ દૂધમા વાગી લેપ કરવો (૫) મજક મધમા વાગી લેપ કરવો (૬) મોચરસના ઝાડના કાદા દૂધમા વાગી તેનો લેપ કરવો ગુદ્ગુદ્ગુ ઉપર:—(૧) કમગિનીનાં કુમળાં પાન શર્કરામુક્ત બસલ કરવા (૨) કચુકા, જોર, દડી, કેરી, શુક તથા ક્ષાર, એમા મી સિદ્ધ કરવુ અને લેપ કરવો, એટલે શુક બ્રશનો નાશ થશે (૩) કોમ્બ, ચિત્રો, આમનીના ચીચોડા, બીના, પકાડમૂળ અને જવખારને છાશમા વાગી પ્રાસન કરવા. (૪) ગાયત્રુ છાચુ ગરમ કરી તેવડે શેક કરવો સૂકરદંટ્ર ઉપર:—(૧) ભાગ રાના મૂળોમાં અને હાદરના કલ્કનો શેર કરવો (૨) રાતા કમળના મૂળોમાંનો કલ્ક ગાયના ધીમા પ્રાસન કરવો, તે નિયમવડે સુકરદંટ્રથી ધોર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પથુ નાશ કરે છે (૩) હાદર અને ભાગરાના મૂળોમાં પાણીમા વાગી તેનો લેપ કરવો, તેથી કરી વિમર્ષ અને દહનો નાશ થાય છે દિદિદુક્ષ એટલે માથા ઉપર ટાલ પાસે જે રોગ થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) રિગણુનો સ્વરસ, કિવા ચક્ષોદ્રીના મૂળોમાં અપના દળનો, કિવા બિનામાના રસનો મધમા લેપ કરવો (૨) હાથીદાંત શેકી તેની બૂટી, બકરીનું દૂધ અને રસાજન એકત્ર ખરન કરી લેપ કરવો. (૩) કઢવી પડોળીના પાનનો રસ મોળવો (૪) જોખર, તરના ફૂલ, મધ અને ધી, એ પર્વો સમાન લઈ મસ્તકે લેપ કરવો. (૫) જામ, કરજ, વાયવર્ણ અને કરેલુના રસમા તેન નાખી પચન કરવુ અને તે તેન ચોપડવુ (૬) રાતી જલ્મુનીના ફૂલ અથવા પાન ચોળવાં (૭) મોટા કમળ જેડીમધ, પીપર, ચદન, અને નાના કમળ એકેક ભાગ, તેન ૧૬ ભાગ, આમલીનો રસ ૩૨ ભાગ કઢવી તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવુ, એટલે સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગ અને વાગ વગેરે દૂર થશે તાદ્ગુપ્ત શાક બક્ષલુ કરવુ (૮) નેપાળે પાણીમા ધસી ચોપડવો (૯) પપૈવાનુ દૂધ ચોપડવુ નખોરીમા ઉપર:—(૧) હિપનો ચુનો અને સિદ્ધ માખણમા ખરવ કરી તેની પટો લગાવવી. (૨) શરૂવડે વધા થોડા કાપી મલોદાંત ચિકિત્સા કરવી (૩) ચિનણીના કુમળાં સાંત પાન લઈ આમળોએ બાધવા (૪) નખની બાજુએ ટકણખારનુ ચૂર્ણ કરવુ, એટલે ત્વરિત ગ્રથ આવે છે (૫) કદાએના મીણની છુમટી નખ ઉપર બાધવી (૬) કઢવા લીમડાના પાન મીઠું નાંખી વાગી ધીમા શેકી તેનો પાટો બાધવો (૭) રેવચીનો સિરો ધસી ચોપડવો એટલે સોળે ઉતરશે અરુ પિકા એટલે જોડા ઉપર:—(૧) જૂની પેડ અને કુકડાની હાગરને જોખરમા ખરલ કરી લેપ કરવો, એટલે જોડો ત્વરિત જશે (૨) લીધુનો રસ ઉપર મોળવો અને ઘોડાના મૂત્રમા અથવા લિલ્લા રસમા સિધવ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૩) જોર, કઢવો લીમડો, કડો અને જાણુઆના ઝાડની છાવ વાગી, જોખર અને સિધવમા મેળવી તેનો લેપ કરવો (૪) હળદર, દારૂહળદર, કરિયાતુ, ત્રિકળા, કઢવો લીમડો તથા ચદનના કાદામાં કિવા કંકણ તેન નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો (૫) બિનાગો તેવમા ધસી ચોપડવો (૬) કાગના ઝાડની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી (૭) મેદી વાગી તેનો એક આમળા જલો લેપ કરી ચાર પહોર પછી તે ઘોઘ તે ઉપર તલના તેલમા નાળાએરના છોડાની રાખ મેળવી તે ચોપડવી (૮) શંખજૂઈ, ચિત્રણી સોપારી અને ઘોળા કાયાનુ ચૂર્ણ માખણમાં ખરવ કરી ચોપડવુ (૯) નાપદીના કિવા ગરમાળાના પાન વાગી ઉપર મોળવા (૧૦) જેર અને કાળીપુળસીના પાન એકત્ર વાગી ચોળવા (૧૧) કળાચુનો અને હરતાલ પાણીમા વાગી તેનો લેપ કરવો (૧૨) તલના પાનની રાખ તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી અને એજ રાખ સુકા કઢુ ઉપર લીધુના રસમા ચોપડવી (૧૩) લીધુ અને સમજના પાનનો રસ ચોપડવો (૧૪) જોળને તલા ઉપર બાળી તેની રાખ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવી (૧૫) જોરચુધુ પાણીમા કાનવી તેમાં તેલ કઢવી તે ચોપડવુ પલિતરોગ (અકાળે કેશ ગળે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લોદ્રચૂર્ણ,

ભાંગરો, ત્રિફળાં અને કાળી માટીને શેલડીના રસમાં વાટી એક મહિનો લેપ કરવો; એટલે કેશ કાળા થાય છે. (૨) આંબળકંટી ૮ તોલા, બહેલાં ૪ તોલા; આંબાની ગોટલીમાંનું મગજ ૨૦ તોલા અને લોહચૂર્ણ ૧ તોલા, એકત્ર વાટી તે કટક લોહપાત્રમાં મૂકવો અને રાત્રે તેનો લેપ કરવો. (૩) કડવા લીમડાના બિયાંનું તેલ કઢાડી તે વાળને ચોપડવું, નરમ આપવું, તથા દૂધ અને ભાત જમવો; એટલે એક મહિનામાં બધા કેશ કાળા થાય છે. (૪) શિવણીનાં મૂળીયાં, કાંટામરીઆનાં ફૂલ, કેતકીનાં મૂળીયાં, લોહચૂર્ણ, ભાંગરો, એને ત્રિફળાંના કાઢામાં તેલ નાંખી પચત કરવું; તે એક મહિનો જમિનમાં પૂરી રાખવું; પછી લેપ કરવો; એટલે ઘોળા યજ્ઞેલા કેશ કાળા બ્રમર જેવા થશે. અલ્હિપૂતન એટલે બાળકની શુદ્ધ પાકે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) પહેલાં માતાના દૂધનું શોધન કરવું; પછી ખેર અને ત્રિફળાંના કાઢાવડે ત્રણ ઘોવું. (૨) શંખ, સુરમો અને જેડીમધનો લેપ કરવો. (૩) કડવા પડોળાનાં પાન, ત્રિફળાં અને રસાંજનના કટકમાં ઘૂત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશનાર્ય આપવું; એટલે કષ્ઠસાધ્ય રોગ પણ દૂર થાય છે. હાથના પાસાને સોજે આવે છે તે ઉપર:—(૧) અરણીના પાનમાં મીઠું નાંખી વાટી પાટો બાંધવો. (૨) કુંવેરનાં પાનને હળદર નાંખી ગરમ કરી બાંધવાં. (૩) દૂધમાં કચ્છ મેળવી તેનું પોટીસ બાંધવું. (૪) ઝેરકાચલાનાં બિયાં ઘસી ચોપડવાં. કુલાઓ ઉપર મોટો સોજે આવે છે તે ઉપર:—(૧) ફણી થુરીઆનાં પાન અંગારામાં શેકી તે ઉપર હળદર નાંખી ગરમ ગરમ બાંધવાં. (૨) આમળાનાં પાન તથા સોમલતે શુકમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે હાથનો સોજે પણ જાય છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) આકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૫) મોટી કાકડીની જડી છાલ બે ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૬) ભેંશના છાણમાં કુલિત્યનો લોટ મેળવી જડો રોટલો કરી શેકી ગરમ ગરમ બાંધવો. ખરજવા ઉપર ઉપચાર:—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉત્પન્ન થઈ, લોહી દૂષિત કરી ઉપરને ઉપર પ્રસરતો જાય છે. એમાં અતિશય દાહ અને ખરજ હોય છે. એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં “ ઇસબ ” કહે છે.)—(૧) ઘેટાની લાડીઓનું પાતાળચંત્રવડે તેલ પાડી ચોપડવું. (૨) મોરચું અને કળીચુંનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૩) ગાયના મૂત્રથી રોજ પગ ઘોષ નાંખવા. (૪) બિલામો અને રાજ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૫) શતઘૈત ઘૂતમાં મોરચું, સુરદારશિંગ અને કપીકો થોડું થોડું નાંખી તાંબાની કચરોટમાં તાંબાના વાસણવડે ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૬) શતઘૈત ધીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું; એટલે ખરજનું, ખસ, દાદર, આંદી, ખોડો, ફોલ્લા, ઉંઢરી વગેરેનો નાશ થાય છે. (૭) ગાજર પીસી કિચિત મીઠું નાંખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું. (૮) કુલાડીઆનાં બિયાં ૩ ભાગ, બાવચો ૨ ભાગ અને ગાજરનાં બિયાં ૧ ભાગ લઈ ગોમૂત્રમાં આઠ દિવસ પલાળી રાખવાં. પછી તેનો લેપ કરવો, એટલે ત્વરિત શુભ આવે છે. આ ઔષધમાં ઉપરા ઉપરી ગોમૂત્ર નાંખી સુકાવા ન દીધાથી વર્ષભર ટકે છે. (૯) પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વજનાગને સમભાગે જુના ધીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૧૦) મનશીળ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક, એ એકેક ભાગ, કુલાવેલું મોરચું અર્ધો ભાગ, તથા એ બધાં ઔષધોથી દુષ્પટ આકડાનું દૂધ અને દૂધથી બમણું માખણ લઈ કાંસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) વેંગણ શેકી લેપ કરવો. શોફોદર—(આ રોગમાં સોજતું પ્રાધાન્ય છે. તથા નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથે ને પગે સોજે આવી મ્હોં પર્યંત જાય છે. કિંવા મુખે પ્રથમ સોજે આવી હાથ પગ પર્યંત જાય છે. એવા એના બે પ્રકાર છે. આ રોગમાં આખા શરીરે સોજે આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે. રોગીના સોજનાં બળતરા હોઈ ગળદા પડે છે, તે રોગી અસાધ્ય જાય છે. બાળકને આ રોગ થવાથી તેમાંથી તે બચવું કઠિન છે તે.) ઉપર:—(૧) આસોદરો, ગંગાવતી, કારેલી અને ભાંગરાના પાનનો રસ એકત્ર કાઢી તેમાં મરીની મૂકી અને ધી નાંખી તે ૩ દિવસ પાવો. ઔષધ લાગે તો ઉતાર ધી અને ભાત કિંવા આસોદરો, કારેલી અને ભાંગરાના રસમાં અથવા પાણીમાં વાડ ઉપરના કડાનાં મૂળીયાં ઘસી પાવાં. (૨) ઘોળા વસુનો કાઢો સાત દિવસ આપવો. કિંવા વસુનાં મૂળીયાંનો લેપ કરવો. (૩) ગવડીનાં પાનનો રસ ૨ તોલા ધીમાં પાવો અને પાન સોજ ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૪) રતાળુનો કંદ કચરી મજબૂત કપડામાં ઘાલી જોરથી પીસવું તેનો જે રસ આવે તેમાં ઘોળા ગરણીનાં મૂળીયાં ઘસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો. આ યોગથી સોજે

ઉત્તરી જલ્ય છે. (૫) વાઙ્માના કડાનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીનાં ઘસી દરેકજ એ વખત પાવાં. (૬) રોગીની કંમરે ધોળી ગરમીનો વેશે બાંધવો. (૭) ખોરેલીની જાથનો રસ ૪ પૈસામાર ગાયના દૂધ ૩ દિવસ આપવો. (૮) ઝેરક્યોલાના ઝાડ ઉપરની શિંગોની ડાળ કપાડી કુલિયમાં નાંખી કાઢો પાવો. (૯) પાડળીનાં મૂળીઆં ગાયની જાથના નિતયાં પાણીમાં ઘસી એ વખત આપવાં. પૃથ્થ કળ તું કદળ અને મીઠા વગરનો ભાત. એજ વેલ કંમરે બાંધવો. (૧૦) મોખાડના ફળનો રસ ૪ પૈસા માટી તેમાં પીપરની બૂધી અને પૈસામાર મધ નાંખી તે પાવો. (૧૨) ત્રિફળાંતું ચૂર્ણ ગાયના દૂધ અથવા ગાયના મૂત્રમાં આપવું. (૧૩) સાટોડી, કડવા લીમડાની જાથ, કડવાં પંડોળાં, સુંક, કદ્દ, દહાદર, ગજો અને પાળહરનો કાંઠો આપવો. એટલે સર્વાંગસુજ, ઉદર, શંકુ, સ્પૃહતા અને જ્વ નાશ થાય છે.

૧૧૬-વાજકરણુ તથા ધાતુપુષ્ટ ઔષધો.

જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરોતે ઓઝો વિષે તથા સ્ત્રીઓને પુરોતે વિષે હર્ષ આવે છે વાજકરણુ ઔષધો જલજ્વાં. ધાતુપુષ્ટ ઔષધો:—(૧) ધોળા ભોંવડાળા (ફીરવિદારી) તું ચું કરી તે ધી અને સાકરમાં ખાવા આપવું અને ઉપર સાકર નાંખી દૂધ પાતું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. (૨) તાલીમખાતું અને કૌચખીજતું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવા આપવું અને ઉપર ધોળાજી (ઉર દોહેતું) દૂધ પાતું. (૩) મોચરસતું ચૂર્ણ અર્ધાં તોથો, સાકર ૪ તોથા અને ગાયનું દૂધ પાકો પારો એકત્ર કરી આપવું. (૪) ગાયના તપાવેલા દૂધમાં ગાયનું ધી અને સાકર નાંખી તે પાતું; આના ને પૃથ્થ, તેજ્યર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ ખીજે નથી. (૫) મોચરસના ઝાડનાં તાજાં મૂળીઆં ૪ તોથા કચરી ગાયના પારોર દૂધમાં રાત્રે પકાળી રાખી, સવારે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોથો નાંખી સાત દિવ પીવાથી ધાતુ પુષ્ટ થઈ વીર્યક્ષાવ બધ થાય છે. (૬) સાલમખિથી, ધોળામુસળી, કાળામુસળી, ગોખ તાલમખાતું, બજખીજ અથવા બગદાણાનાં પાન અને ખારેકના મગજનું ૬ માસા ચૂર્ણ. ૧ તોથો સાકર અ પારોર દૂધમાં પાતું એટલે ધાતુપુષ્ટિ થઈ સ્વખાવરમાં થતો વીર્યક્ષાવ બધ થાય છે. (૭) ઉત્કટારીનાં મૂત્ર આંની જાથ સુકવી ખાડી રાખવી. રાત્રે મોગથી બેઠાણા ૧ તોથો અને સાકર એ તોથા મળી પારોર પાણી ભીંજવી રાખી સવારે તેનો કષ્ઠ વજ્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે જાથનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી પાતું એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા થઈ થજા દિવસોનો પ્રમેદ, મૂત્રકૂચ્છ અને ધાતુ મૂત્ર સાથે જ હરી તો તે બધ પરી. (૮) આવગકંડી અને ગોખાંતું ૩ માસા ચૂર્ણ. ગજોતું સત્ત ૧ માસો, ૨ તોથા ધી અને ૨ તોથા સાકરમાં મેગરી આપવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારની ધાતુપુષ્ટિ થશે, અ અને ધોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે. (૯) સત્ત મુસળી, સાલમખિથી, કૌચખીજ, ગોખાં, સતાવ અને આવગકંડીનું ચૂર્ણ ૧ તોથો ગાયનું પારોર દૂધ અને ૧ તોથા ધીમાં પાતું. (૧૦) અડદનો કાં અને આવગકંડીનું ચૂર્ણ ૧ તોથો ગાયનું પારોર દૂધ અને ૧ તોથા ધીમાં પાવો. (૧૧) સતાવરી, બગદાણા, કૌચખીજ તાલીમખાતું, ગોખાં, તથા, અને અડદનું ચૂર્ણ ઉજોત્રા ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી પાતું. (૧૨) જીરમખનું ચૂર્ણ મધ અને ધી નાંખી આપવું. ઉપર દૂધ પાતું. (૧૩) મોખાડાના ચૂર્ણને તેના અં રસની સાત ભાવનાઝો આપી તે ચૂર્ણ ધી અને મધમાં આપવું. (૧૪) ઉત્કટારી, ગોખાં, અને કૌચ ખીજનો દૂધમાં પાક કરી પાવો. (૧૫) ઉત્કટારીનાં મૂળીઆંની જાથનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાંખી પકત કં તેમાં સાકર નાંખી પાતું. એટલે ઉત્કટ પુરુષપણ આવે છે. (૧૬) તાપીમખાતું, મુસળી, ગોખાં અને સાકર સાકરને ગાયના દૂધમાં આપવું. (૧૭) જોખમીજ ૨ ભાગ, એલચીદણા ૧ ભાગ, અને સાકર ભાગ, એ રાત્રે પાણીમાં પકાળી રાખી સવારે ખાવા આપવું; કિવા એવી ફાકી મારી ઉપર ગાયનું ચોડું દૂધ પાતું. (૧૮) માલકાગળી, સાકર અને એલચીદણા સમભાગ લઈ એકત્ર કૂટી પડી ૪ માસા તે બધ લઈ, ચાર માસા એરડખીજમાં વાડી સવારે દાતજી કર્યા પછી ખાવું. પ્રકૃતિનું પ્રમાણ જેવ વજન અધિક પણ વધારવું. એ લેવાથી મસ્તકની અને આંખોમાંની ગરમી જઈ આંખોનું તેજ વધે છે (૧૯) બદામ ૧ ભાગ, એરડખીજ ૨ ભાગ અને એલચીદણા ૧ ભાગ લઈ એકત્ર ખાંડી તેમાં ભાગ સાકર તથા ૪ ભાગ ગાયનું ચોખ્ખું ધી નાંખી તે સાઈ એકત્ર મેગરી, રાત્રે ચૂર્ણમાં

આંદરણમાં રાખી સવારે લાવવું. રોજ સવારે ૪ માસા કિંવા ૬ માસા ખાવું, એથી મગજમાંની ગરમી જાડ નેત્રવિકાર દૂર થઇ તેજ આવે છે. (૨૦) જવનો લોટ, ચોખ્ખું ધી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ઘોળાં મરી એક તોલો અને એકચીદાણાની ભૂખી ૨ તોલા, એ બધાં ઔષધો એકત્ર કરી, સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે કલાધના વાસણમાં તપાની પૂર્ણિમાની રાત્રીએ આંદરણમાં ભૂખી સવારે લેવું. રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવા આપવું; ઉપર ગાયના દૂધનો એક ઘુંટડો પાવો. (૨૧) આસોદપાક, કુખાંડપાક, ગોખરપાક, સાલમભિશ્રીપાક અને ભોંયકાળાપાક ખાવા આપવા. (૨૨) કાંદાનો રસ અને મધ એકત્ર કરી સેવન કરવું. (૨૩) ધી અને મધમાં આસોદતું ચૂર્ણ ખવરાવવું. (૨૪) ચણીધીનાં મૂળીઆં મધમાં ખાશી સાકરમાં ખાવા આપવાં. (૨૫) આગળાનો રસ અને ધી એકત્ર કરી પાવું. ધી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવું. (૨૭) ઘોળા સાંવરી (મોચરસના ઝાડના)ના નાના છોડવાનો કંદ સૂકવી બારિક ભૂખી કરવી તથા દરરોજ સવારે અર્ધો તોલો ભૂખી ધીમાં ગાયના દૂધમાં શીરો કરી તેમાં સાકર, ખેદાણા અને બદામ નાંખી નિત્ય સવારે ૧ વાર સેવન કરવાથી અનેક પ્રકારના ધાતુસંજ્ઞી રોગ શમી જઇ મગજ તર થાય છે અને સ્મરણશક્તિ વધે છે. (૨૮) ઘોળા ગુલબાશીના કાંદા ગાયના તાજ દૂધમાં ધસી ૮ દિવસ આપવા. (૨૯) કાળી મૂસળીતું ચૂર્ણ, દૂધ અને સાકર સાથે આપવું. (૩૦) આસોદ અને વરધારાતું ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, ગાયના અર્ધો શેર દૂધમાં ધી અને સાકર સાથે આપવું; એટલે વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. (૩૧) મહુડાની અંતર-છાલતું ચૂર્ણ સાંજ સવાર દર વખતે ૨-૩ માસા પ્રમાણે, ગાયના ધી અને મધમાં આપી, ઉપર પાશેર ગાયતું ગરમ દૂધ, ધી અને સાકર સાથે પાવું. એથી કરી કામોત્પત્તિ ધણીજ સરસ થાય છે. (૩૨) સફેદમુસળી, ગજોતું સત્ત, કૌચબીજ, ગોખર, ઘોળા સાવરીનો કંદ અથવા મૂળીઆં કિંવા છાલ, સાકર અને આવળકંટી, આ ઔષધોતું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, તેમાંથી અર્ધો તોલા પર્યંત, ગાયના ધારોણ્ય કિંવા તપાવેલા દૂધમાં ધી નાંખી આપવું, એટલે ધાતુની વૃદ્ધિ થઇ કામોદીપન થાય છે, અને પંદત્વ પણ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી કંમરમાં ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે. (૩૩) આવળકંટીના ચૂર્ણને આમળાના રસના ૨૭ પુટો દઈ છાયાશુષ્ક કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપી, ઉપર દૂધ પાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ કામોત્તેજન થાય છે. (૩૪) બળદાણાનું ઝાડ મૂળીઆં સુકાં લાવી ઘોષ પાણી નાંખી કચેરી રસ કાઢવો; તે વજ્રગાળ કરી સાકર નાંખી દરરોજ કાચા પાશેર પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો; એટલે વીર્યપતન બંધ થાય છે. (૩૫) ગોખર, વરીઆળા અને સાકરનો કાંદો કરી બે વખત આપવો; એટલે ૭ દિવસમાં વીર્યપતન બંધ થાય છે. સ્તંભક ઔષધોઃ—(૧) લવંગ, જવંત્રી, તજ, અરીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્રશોકનાં મિયાં, એ સર્વ ચૂર્ણો ગરાચર લઇ તે બધા જોટલી સાકરની ભૂખી નાંખી મધમાં ખરલ કરવો તથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી, તેમાંથી સાંજના ચાર વાગતાં એક ગોળી પાણીના અથવા દૂધના ઘુંટડામાં ગળવી. તથા એક કલાક પછી ગાયતું ધારોણ્ય દૂધ પીવું તથા મૈથુન, પહેલાં કંઈના તેલમાં આકડાનાં મૂળીઆંતું ચૂર્ણ ખરલ કરી, તેનો પગતળિયામાં લેપ કરવો; એટલે વીર્યતું પતન થતું નથી. ઉતાર લીંચુ ચૂસવું. (૨) કસ્તુરી, કેસર, જયદ્રઘ, લવંગ, અરીણ, ભાંગ, સુંક અને એલચી-દાણાની વજ્રગાળ ભૂખી એકત્ર કરી વાલ વાલ સત્તાર સાંજ મધમાં આપવું તથા ઉપર ધારોણ્ય દૂધ પાવું. (૩) કૌચબીજ, શતાવરી, ગોખર, લેયા, બળદાણા અને તાલમખાનાતું ચૂર્ણ તાજ દૂધમાં રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૪) જયદ્રઘ, ખુરાસાની અજમો, અજમોદ અને અરીણ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ સમાન ત્રણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી અર્ધો અર્ધો વાલતી ગોળીઓ કરી તે સાંજે ખાવા આપવી. ઉતાર લીંચુ.

૧૨૦—પુરુષત્વ આવવાના ઉપાયો.

(૧) ઘોળા ફુગળીના રસમાં અજમો પલાળી તે દરરોજ ૧ તોલો, ધી ૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલામાં ૨૧ દિવસ ખાવા આપવો એટલે પુરુષત્વ આવશે. (૨) ખાખરાનાં મૂળીઆંને ચીરી રીઠા માટલામાં ધાલી ઉપર અગ્નિ સળગાવવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડશે તે અર્ક ખાવાના પાનને ચોપડી, તે પાનમાં આ. લિ. ૪૭

મરીકીનું ૭૭૭૫ પાલી ખાવા આપવું, એટલે એકજ દિવસમા પુરુષત્વ આવશે ઉનાર સ્ત્રીસંગ (૩) કાળા ધતૂરાના મૂળીઆ બરીર, માલકામ્બીના મિલા બરીર, બ્રહ્મદડીના મૂળીઆ બરીર, એમનું પાતાળ્યત્રય તેન કાઢી, અર્ધો મામો પાનમા ૭-૧૪ અગર ૨૧ દિવસ ખાવા આપવું (૪) પથરાએલા મોઠા પાનમાં દારૂડીની ઊલ ૧ માસો અને વડનું દૂધ ઉમાળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમાં ખાવા આપવી પાનમા લવગ, જવફળ, જવત્રી વગેરે મૂળી સાજ સવાર પાનમા આપવું, એટલે સાત અથવા ચૌદ દિવસમા પુરુષત્વ આવશે (૫) વગડાક બેડીના મૂળીઆનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ખરીર દૂધમા પાડુ

૧૨૧-ચૂર્ણો.

અજમોદાદિ ચૂર્ણો:—અજમોદ, વાવડીંગ, સિંધવ, દેવદાર, ચિત્રો, મૂળા, વરિયાળા, પીપર અને મરી અંક તોલો, બાળકરડે ૫ તોના, વરધારો ૧૦ તોલા અને સુંઠ ૧૦ તોલા, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી ઉણ્ણેદકમા પાવાથી સોળે, આમવાયુ, સાધા દૂધે છે તે વાયુ, શ્રદ્ધાસી વાયુ અને ક્રોધ, પીક, ગુણ, પેટ એ ઠેકણે થાપ થાય છે તે, તૂટી વાયુ પ્રતિ તૂટી, વિચાચી વાયુ અને ક્રોધ વાયુનો વિકાર વગેરે તમામ વાયુરોગ દૂર કરે છે અશ્વિગ ધાદિ ચૂર્ણો:—આમોદ ૪૦ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોના, પીપર ૧૦ તોલા, મરી ૪ તોલા, ચાવડાંત (તજ, તમાનપત્ર, એન્ચી, નાગકેસર,) ૧ તોલો, ભારગમ્બ ૧ તોલો, તાલીસપત્ર ૧ તોલો, કચોરા ૧ તોલો, અજમો ૧ તોલો, માલા ૧ તોલો, જડામાસી ૧ તોલો, કકોળ ૧ તોલો, મોય ૧ તોલો, રાસના ૧ તોલો, કહુ ૧ તોલો ગળો ૧ તોલો અને કાષ્ઠ ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું બધા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી તે દરેકજ એક તોલો સવારે આપવું ક્ષય ઉપર ધી અને સાકરમાં આપવું પ્રમેદ ઉપર માખણમા, સિરોષમણ અને ૧૫તવાધિ ઉપર ગોખરમાં આપવું આ ચૂર્ણ જેનો દેહ ક્ષીણ થએલો છે તેના બગની જલ્દિ કરે છે અને મેદ, ઉર, મદાંત્રિ અને કુક્ષિચાતો તથા અનુપાનથી બધા રોગોનો નાશ કરે છે અક્ષયકરદિ ચૂર્ણ—અક્ષયકર, સિંધવ, ચિત્રો, આવગકટી, મરી, પીપર, અજમો અને હરીતકી અંકે ભાગ, અને સુંઠ ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળા કરવી એ મદાંત્રિ અશ્વિ, ઉદરરસ, ગંદરોગ, શુભ સળેકમ, પીનસ, દેશ્વર, ઉન્નાદ અને સનિપાત ઉપર દિતમારક છે આમલકયાદિ ચૂર્ણો:—આવગકટી, ચિત્રો, બાળકરડે, પીપર અને સિંધવ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું એ ભેવારી સં નકારના તાન દૂર થાય છે, મનાદિકનો ભેદ થાય છે, શ્વિ થાય છે, ક્રોધ દૂર થાય છે, અશ્વિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અન્નનું પચન થાય છે એલાદિ ચૂર્ણો:—એલચીદાણા, જડા માસી, લવગ, સુંઠ, પીપર, નાગરમોય, ચદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જેઠીમધ, કાળો વાળો, પીળો વાળો અને દાડમની ઊન, એ સમભાગ લઈ તે ૬ માસા ચૂર્ણ પાશેર દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમા આપવું, એટલે ઉચકી, કમળો, પાકુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેદનો નાશ પદ્ધિ ધાતુપ્રદ થાય છે એલાદિ ચૂર્ણો:—અગર ૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ વચ્ચેયન ૧ ભાગ, પોણ ચદન ૧ ભાગ વાળો અને સાકર ૬ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરીને ૩ અગર ૬ માસા પાશેર દૂધમાં પાડુ, એટલે દાદ, પિત્ત વાળો અને ગરમી, એ રોગો દૂર થાય છે ચોપચની ચૂર્ણો:—ચોપચની ૧૬ તોલા, ખાડ ૪ તોલા પીપર અને ગરમી, એ રોગો દૂર થાય છે ચોપચની ચૂર્ણો:—ચોપચની ૧૬ તોલા, ખાડ ૪ તોલા પીપર પીપળીમૂળ, મરી, લવગ, અક્ષયકર, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને એલચી, એ દરેક તોલો તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું એટલે પ્રમેદ, ઉપદ્રવ, ક્ષીણતા અને ગરમીએ સાધા પકડાય છે તે વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે તાલિસાદિ ચૂર્ણો:—તાલિસપત્ર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૩ તોલા, પીપર ૨ તોના, એલચીદાણા ૧૦ તોલો, તજ ૧૦ તોલો અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા આપવું એટલે અશ્વિ, અજળ ઉપરમ, ચાસ, જર, ઉગી, અતિમાર, શીત, પેટ ચડવું, પથરી, પાક અને સમદણી, એ રોગો દૂર થાય છે ત્રિફળા ચૂર્ણ—દરડાં, બડા અને આવગકટી, એ ત્રણ એકતો સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું એને ત્રિફળા કહે છે ત્રિફળાચૂર્ણ આપવાથી પ્રમેદ, સોળે, વિષમજ્વર, ક્રોધ, પિત્ત અને ક્રોધ રોગો દૂર થાય છે, અશ્વિ

પ્રદીપ્ત થાય છે, આ ત્રિક્ષ્ણા રસાયની છે. ધી અને મધમાં ત્રિક્ષ્ણા મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. ત્રિક્ષ્ણા પીપર ચૂર્ણુ:—હરડાં, ખહેડાં, આવળકંટી અને પીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવા આપવું. તેથી કરી મળનો બેઢ યથ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. શ્વાસ, કાસ અને તાવ દૂર થાય છે. ત્રિક્ષ્ણાદિ ચૂર્ણુ:—હરડાં, ખહેડાં, આંખળાં, તંજ, જેઠીમધ અને મહુડાનાં ફૂલ સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ ૬ માસાં, મધ ૧ તોલો અને ધી ૧૫ તોલામાં સાંજે આપવું. એટલે સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ, ગળા ઉપરના ભાગના સર્વરોગ, વલીપલિતરોગ, મૂળવ્યાધિ, ભગંદર, પ્રમેહ, કુષ્ઠ હલીમક, અને કિલાસકુષ્ઠ, એ રોગો દૂર યથ નવી દષ્ટિ આવે છે, કેશ કાળા થાય છે. દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણુ:—દાડમની છાલ ૮ તોલા, સાકર ૮ તોલા, પીપર, પીપળીમૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણું, જીરૂ અને સુંક, અકેક તોલો; વંશલોચન ૩ માસા; તંજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર દોઢ દોઢ માસા પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, ગુદમ, સંઘ્રહણી, કંઠરોગ, અગ્નિમાંધ, સળેકમ અને કાસરોગ દૂર થાય છે. દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણુ:—કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક અને પીપરનું એક તોલો ચૂર્ણ, મધ ૧ તોલો અને ધી દોઢ તોલામાં આપવું, એટલે જ્વર, ઉધરસ અને સોજનો નાશ થાય છે. ખીબુ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણુ:—કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ધોળું કમળ, શતાવરી, ખારેક, વંશલોચન, વાળો, આંખળાં, ગળોનું સત્ત, નાગરમોય, ધોળું ચંદન, તગર, કોષ્ઠ, કપૂરચીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તંજ, નાગકેસર, પીપર, ધાણું અને ગોખરનું ચૂર્ણ કરી, સમભાગ સાકર નાંખી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે ક્ષય રોગ, દાહ અને પિત્ત દૂર થાય છે. ધાન્યાદિ ચૂર્ણુ:—ધાણું, જીરૂ, અજમો, સંચળ, વાળો, તંજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંક, મરી, ચિત્રો અને પીપળીમૂળ અકેક ભાગ; દાડમની છાલ, પીપર, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, આમલી અને બાળખેલ ૩ ભાગ; સાકર ૬ ભાગ અને કોઠાનો ગર્ભ ૮ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે અગ્નિ, ગુદમ, ક્ષય, સળેકમ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંધ, ગ્રહણી, કંઠરોગ, શ્વાસ અને કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે. નારાયણ ચૂર્ણુ:—ચિત્રકમૂળ, ત્રિક્ષ્ણા, સુંક, મરી, પીપર, જીરૂ, શેરણી, વંજ, અજમોદ, પીપળીમૂળ, વરીઆળી, વગડાક તુલસી, અજમો, કચોરા, ધાણું, વાવડીંગ, કાળું જીરૂ, ચોખા, પોખરમૂળ, સાજખાર, સિંધવ, વરાગડું મીઠું, સંચળ, બિડલોણુ, સમુદ્રનું મીઠું અને કોષ્ઠ, એ ૨૭ ઔષધો અકેક ભાગ, પહેલા ઔષધનો એ ભાગ, કડવા ઘંટવર-ણીનાં ફળ ત્રણ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ, દાડમનાં મૂળીઆં ચાર ભાગ, પીળા થુરીઆનાં મૂળીઆં અથવા પાન, તે ન મળે તો તેના અભાવે થુરીઓ લેવો, તથા એ બધાં ઔષધો કચરી ચૂર્ણ કરવું પછી તે ચૂર્ણ પાચને કરી તથા સ્નેહાદિકે કરી જોતો કોઠો સિંગધ થયેલો છે, તેને સુખ થવા માટે આપવું. તેથી કરી તમામ રોગ દૂર થાય છે. હરોગ, પાંડુ, શ્વાસ, કાસ, ભગંદર, અને અગ્નિમાંધના રોગો ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યોજના કરી આપવું. પેટ ચડ્યું હોય તો મધમાં આપવું. ગુદમ રોગ ઉપર ખોરડીના કાઢામાં આપવું. ગુદાની અંદર કાતરા પડે છે. તેને આમલીની છાલના કાઢામાં આપવું. ઉદર રોગ ઉપર ઉટડીના દૂધમાં અથવા ગાયની છાશમાં આપવું. વાતરોગીને ધીમાં આપવું. મૂળવ્યાધિ ઉપર દાડમના રસમાં આપવું. આ ચૂર્ણ ધીમાં લેવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના હૃદયરોગ દૂર થાય છે. પાચક ચૂર્ણુ:—એલચીદાણા, ત્રિક્ષ્ણા, પીપળીમૂળ, ત્રિકુટ, ચિત્રો, એકેલી હોંગ, જીરૂ, વરીઆળી, અજમો, લવંગ, વાવડીંગ, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણુ અને વરાગડું મીઠું સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી લીમડાના રસની ભાવના આપી તે ૩ માસા આપવું; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોંમાં રૂચિ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચડ્યું હોય તે ઉતરી જાય છે. પાચક અને રેચક ચૂર્ણુ:—ખારેક ૧૦ ભાગ, પીપર ૨ ભાગ, જીરૂ ૧ ભાગ, સાકર ૧૦ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, સુંક ૨ ભાગ, જયફળ ૧ ભાગ અને તંજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે લીમડાના રસમાં કઢાઈમાં ગરમ કરી ગળી મેલવું. એ ત્રણ માસા આપવું. એટલે અતનું પચન થઈ મ્હોંમાં અમી આવે છે. પિચ્છપ્પાદિ ચૂર્ણુ:—પીપર, અતિવિષ, નાગરમોય અને કાકડાશિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તેથી કરી બાળકોનો જ્વરાતિસાર, શ્વાસ, કાસ અને ઉલટી, એ રોગો દૂર થાય છે. મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણુ:—સુરવારી હરડે એ ભાગ, સોનામુખી એ ભાગ, રેવંચી એ ભાગ, સિંધવ એક

ભાગ, સચળ ૦૧ ભાગ, મરી ૦૧ ભાગ, અને સુક ૦૧ ભાગ, એનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાત્રે ગરમ પાણીમાં
આપવું મનુશ્યદ્વિતું ચૂર્ણ ધીમ્નુઃ—સોનાગુખી, બાગદરે, પીપર અથવા વરીઆળી એકેક ભાગ
સિધવ અથવા સચળ અર્ધા ભાગ લઈ તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમાં પાવું
મહાખાંડવ ચૂર્ણ—મરી, નાગકેસર, તાત્રીસપત્ર, સિધવ, સચળ, બીકડોલ, સમુત્તું મીઠું અને બગી
ખાર, એકેક ભાગ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, તજ, પીપર, આમલીની છાં અને છર બમે ભાગ, આખ
વેતસ (ન મગે તો કચુકા અથવા ચણનો દાર), સુક, મોઠા એનચીદાણા, ચણીમોર, અજમોદ, અને
નાગરમોષ ત્રણ ત્રણ ભાગ, અને બધા ઔષધોનો ચોથો ભાગ દાઢમના ફળ લેવ પડી બધાનું ચૂર્ણ
કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધા સાકર લઈ મેળવવી. આ ચૂર્ણના સેવને કરી મ્હોમા અખી ઉત્પન્ન થાય છે
અમ્મિ પ્રદીપ્ત થાય છે એ ઉત્પન્ને કિતકારક અને કાસ, અતિસાર, હરોગ કંઠરોગ, ઉરોગ, મુખરોગ
મૂઠાં, પેટ ચરબુ, મૂળબાધિ, ગુમ, જઠુવિકાર, પ્રાય પ્રકારની ઉનગી અને શ્વાસ રોગ દૂર પાવ છે
ચલ્વાનીખાંડવ ચૂર્ણ—અજમોદ એક ભાગ, દાઢમની છાં ૨ ભાગ, સુક ૨ ભાગ, આમલીની છાં
૨ ભાગ, આન્નવેતસ ૨ ભાગ, ખાટા ખોર ૨ ભાગ, પીપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, વજ ૧ ભાગ,
સચળ ૧ ભાગ, ઘાણા ૧ ભાગ, છર ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા
સચળ ૧ ભાગ, ઘાણા ૧ ભાગ, છર ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા
આપવું, એટલે પાકુ હરોગ, સમકણી, જવર, ઉનગી, શ્વાસ, અતિસાર, પથરી, મનમંથ, શ્વા, મહામ્મિ,
મૂળબાધિ, જીમના રોગ અને કંઠરોગ, દૂર થાય છે ઠાણુમ ગાધરચૂર્ણ—નાગરમોષ, ઇન્નવ, કણી
બીલા, લોધ, મોચરસ અને ધાવડીના ફેનનું ચૂર્ણ કરી, તે છાસમાં મોળ નાખી આપવું તેથી અતિ
સાર દૂર થાય છે લનગાદિ ચૂર્ણ—વનગ, બીમસેની કપૂર, એનચીદાણા, તજ, નાગકેસર, ભવન, તમર અને
વાળો, સુક, શઢાછર ફેડાગર, વસનોચન, જટામાસી, નીનકમળ પીપર, ઘાણુ અદન, તમર અને
કંઠાળ સમનાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેનાથી અર્ધા સાકર લઈ એ સર્વ એકઠું કરવું એ ચૂર્ણ ખાસથી
અમ્મિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોમા અખી આવે છે, સરીર પુષ્ઠ થાય છે, અવિવશ પડેલા થાય છે,
શૈત્ત્વપિત્ત અને કફનો પ્રકોપ દૂર થાય છે, સકિત આવે છે, હરોગ, કંઠરોગ, શ્વાસ, હરોગ, સજેકમ કાસ
તમકશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમા કાચરોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરચિ, ગુલ્મ અને સમકણી રોગ દૂર
થાય છે વડવાનલ ચૂર્ણ—સિધવ ૧ ભાગ, પીપળીમૂળ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, ચવક ૪ ભાગ,
ચિત્રો ૫ ભાગ, સુક ૬ ભાગ અને બાળકરીતડી ૭ ભાગ, આ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું એ લેવાથી
અજીર્ણનો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે વૈશ્વાનર ચૂર્ણ—સિધવ ૨ ભાગ જવખાર ૨ ભાગ,
અજમોદ ૨ ભાગ, સુક ૫ ભાગ અને હરે ૧૦ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ દહીં, છાં
અથવા ઉના પાણીમાં આપવું એટલે આમવાત, ગુલ્મ, હરોગ, ઇન્નવખાત રોગ, પથરી, શ્વા, આનાક
અને મૂળબાધિનો નાશ થાય છે શુભાદિ ચૂર્ણ—અકકાસિગ, અતિવિષ અને પીપરનું ચૂર્ણ કરી તે
મદમાં આપવું, એટલે તાન, ઉધરસ, એ રોગો દૂર થાય છે અથવા એકઠું અતિવિષ મદમાં આપવું
તેથી કાસ, તાવ તથા ઉલ્લી, એ રોગો દૂર થાય છે શુક્રાદિ ચૂર્ણ—સુક, અતિવિષ, શેકલી હોમ,
મોથ, ઇન્નવ, ચિત્રો, એ છ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી મોળાણું ગરમ પાણી લઈ તેમાં પાવાથી
આમાતિસારનો નાશ થાય છે સામુદ્રાદિ ચૂર્ણ—મીઠું, સચળ, સિધવ, જવખાર, અજમોદ, હરે,
પીપર, સુક, હોંગ અને વાવડીંગ એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ બોજન સમયે પ્રથમ
પાચ માસ સાથે ખાવા આપવું, એટલે અજીર્ણવાત, ગુલ્મવાત ગુલ્મવાત વાતપ્રમેહ વિવશવાત, ચિન્મિદા,
કમળો, પાકુ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે શિતોપલાદિ ચૂર્ણ—સાકર ૧૬ ભાગ, વસોચન ૮
ભાગ, પીપર ૪ ભાગ એનચીદાણા ૨ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું આ ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬
માસા પર્વત ૬ માસા મધ અને ૧ તોલા ધીમા ખાવા આપવું એટલે કાસ, શ્વાસ કાસ તથા હાયેપને દાઢ
થાય છે તે અગ્નિમંદ, જીમ અન્ન પડે છે તે કુશિયળ, અરોચક, જવર, જીર્ણજવર, માધામા રજ
વિકાર થાય છે તે, અને મગજ ખાતી ધવાથી થનારા રોગ, અને પિત્તવિકાર તથા ઉપદય (ગરબી
વિકારથી થતા દિવસ પ્રમેહાદિ વિકાર સરીરમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થનારા બીજા વિકારો) એ પણ
અખી જઈ સર્વરોગ નાશ થાય છે લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ—ખોલ સત્ર, પીપર, ખડકાં, સરવારી હરે,

ધોળું ચંદન, કડુ, કડવા લીમડાની અંતરછાલ, સુંઠ અને દેવદાર, એ અકેક ભાગ, કરીઆતુ ૪૧૧ ભાગ, એ સર્વેતુ' ચૂર્ણ કરી તે ઠંડા પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ નાંચ છે. હિંગાપ્ટક ચૂર્ણ:- સુંઠ, મરી, પીપર, સિંધવ, અજમો, જીરું, કાળીજીરી અને સંચળ એ સમભાગ લઈ તેનો આઠમો હિરસો હિંગ લઈ બધાંઆતુ' ચૂર્ણ કરી, છાશમાં અથવા ભોજન સમયે પ્રથમ ધી અને ભાતમાં આપવું; એટલે ગુદમ, આમ, અગ્નિમાંધ અને મૂચ્છાનો નાશ થાય છે. હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ:- શેકેલી હિંગ, પહાડ-મૂળ, બાળહરડે, ધાણા, દાડમની છાલ, ચિત્રો, કચોરા, અજમોદ, સુંઠ, મરી, પીપર, શેરડી, અમ્લ-વેતસ, વગડાઉ તુળસી, આમલીની છાલ, જીરું, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચવક, સાજખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વરાગડું મીઠું અને સમુદ્રતું મીઠું, એતું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા ભોજનના પહેલાં અથવા ભોજનના મધ્યમાં આપવું. અથવા છાશમાં કિંવા ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ગુદમ, હદ્રોગ, અધીલા નામે પેટમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે, હૃદય, ઇન્દ્રિય અને કુક્ષિ, એ ઠંકાણાંતું શ્વળ, ગુદાશ્વળ, થોનિશ્વળ, મૂતકૃચ્છ્ર, મલમલ, પાંડુ, હેડકો, ચક્રત, પથરી, શ્વાસ, કાસ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ અને સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે. બીજી લવગાદિ ચૂર્ણ:- ૮ માસા લવંગ, એલચી અને અરીણ ૧ માસો; તે સર્વેતું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો માસો આપવું; એટલે દાડણ, તરસ, મૂચ્છા, શ્વળ, અતિસાર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. બીજી શુઠયાદિ ચૂર્ણ:- સુંઠ ૬ ભાગ, પીપર ૬ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, ખાવાનાં પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાંખી આપવું; એટલે મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંધ, ઉધરસ, અરિચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હદ્રોગનો નાશ કરે છે. મરીઆદિ ચૂર્ણ:- મરી, ચિત્રો અને સંચળતું ચૂર્ણ કરી તે નિત્ય છાશમાં પાવું; એટલે સંગ્રહણી, ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ગુદમ અને મૂળવ્યાધિ વગેરે રોગો દૂર થાય છે. કલ્યાણ ચૂર્ણ:- સુંઠ, મરી, પીપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફલા, બીડલોણ, સિંધવ, વાવડોંગ, કરંજ, અજમો, ધાણા અને જીરાતું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે વાત, કફ, અપરમાર, ઉન્માદ, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંધનો નાશ થાય છે.

૧૨૨-ગુટિકા.

ગુડાદિ ગુટિકા:- સુંઠ, બાળહરીતકી અને નાગરમોચના ચૂર્ણમાં હુપ્પટ ગોળ નાંખી ગોળાઓ કરવી; પછી એક ગોળા મ્હોંમાં રાખવાથી સર્વ પ્રકારના કાસ અને શ્વાસ રોગ દૂર થાય છે. મરીઆદિ ગુટિકા:- મરી ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, જવખાર ૧૦૧ ભાગ અને દાડમની છાલ ૨ ભાગ, એતું ચૂર્ણ કરી, ગોળ આઠ ભાગ લઈ તેમાં તે ચૂર્ણ નાંખી ૪ માસાની ગોળાઓ કરવી. તે ગોળા મ્હોંમાં રાખવી, એટલે બધા પ્રકારના કાસ રોગ દૂર થાય છે. આમલકયાદિ ગુટિકા:- આવળકંટી, કમળ, કોષ્ઠ અને વડની કુંમળી વડવાધ્યોની હુંખોતું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળાઓ કરી મ્હોંમાં રાખવાથી ઘણી તૃપ્તિ લાગે છે તેનો અને મ્હોં સૂકું રહે છે તેનો નાશ થાય છે. ગુડચતુષ્ટય વટિકા:- સુંઠતું ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ મેળવી ગોળા કરી આપવી. એટલે આમ દૂર થાય છે. અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને પીપરતું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવું. ગોળ અને જીરું એકત્ર કરી ખાવાથી મૂતકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. ગોળ અને બાળહરડે એકત્ર કરી લેવાથી મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે. લવંગાદિ વટિકા:- ત્રવંગ, બહેડાતું દલ અને મરી, એ સમાન અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અંતરછાલ, કિંવા ઘોળો કાચો નાંખી ગરમાળાની અંતરછાલના કાદામાં ગોળાઓ ત્રણ માસા વજનની કરી હમ્મેશાં ત્રણ ગોળાઓ મ્હોંમાં રાખવી, એટલે ઉધરસ અતિ તરાથી નાશ પામે છે. વૃદ્ધદાર્ઢ મોદક:- વરધારા, મિત્રામો, અન સુંઠ, મમાન ત્રણ ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ગોળાઓ કરી આપવી. એટલે છ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે. ધાતુપુષ્ટિને માટે માયાદિ મોદક:- અડદની દાળતું ચૂર્ણ, જવતું ચૂર્ણ, ઘઉંનું ચૂર્ણ, ચોખ્ખાતું ચૂર્ણ અને પીપરતું ચૂર્ણ સમભાગ લઈ તેનાથી અર્ધું ધી તેમાં નાંખી, સારી રીતે શેકી, પછી બધાના સમભાગ સાકર

અને સાકરથી બમણુ પાણી નાંખી, પાક કરી તેના લાડુ ૪ તોલા વજનના બાંધી, ૫ઠી રાત્રે લાડુ એક ખાવા આપવેર અને તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પાવુ અને ખાટા ખારા ૫ થિંઈ વજન કરવા, પ્રમાણે કરવાથી ધણી સ્ત્રીઓ બોગવે ત્રોણુ બગ ક્ષીણુ થતું નથી લશુનન વર્તિકા:—વસણુ, સયગ, છ સિંધવ અને ત્રિકટુ, લીમડાના રસમા ખરવ કરી ગોળીઓ બોરના કળીઆ જેવડી કરી આપવી, એટ અજીણુ અને મુઝાની રોગ દૂર થાય છે કડાપાકની ગોળીઓ:—કડાના મૂળીઆ ધોત તે ઉપર છાન કાઢવી તે બારિક વાગી પાણીમા કાનવી તે પાણી માગી લેતુ આ પ્રમાણે એ ક્રિયા ૬૬ વાર કરવી એટલે છાનનો ધણો ખરો અથ પાણીમા મળે છે ૫ઠી તે પાણી કાઢીના વામણુ નાખી જલુ પાપ ત્યા સુધી ઉકાળતુ અને નીચે ઉતારી તેમા સુકે, મરી, પીંપર, જલદી, માપડન પત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મરડાચિંગ, બાગમીના, મહેડાનુ દળ, અને નાગકેસરનુ ચૂર્ણ પ્રમાણુ નાખી કાપવી તેની વાત વાનવી ગોળીઓ કરવી સમ્રકણી અને અતિસાર ઉપર આ ગોળી દારાની પરાશમા કિચિત્ દહીંનુ ચૂર્ણુ નાખી તેમા અથવા મીઠા અથમ્વાં દહીંમા, મુંડા કાઠામા કિવા ધીમા આપવી ખાડુ અને જીર્ણવર ઉપર મધમા અથવા ગોમૂતમા આપવી નાની બાળકને પણ આ ઔષધ ધણુજ ગુણવત્ છે અતિદુષાદિ વર્તી:—જલદી, ખારેક અને અપ્રીણુ સમભાગ લઈ એની નાગવેલીના રસમા વાન વાનવી ગોળીઓ કરી છયમા ખાવ આપવી, એટલે કમિન અતિસારનો પણ નાશ થશે વ્યોષાદિ વર્તી:—મુંડ, મરી, પીંપર, ચિત્રાન મૂળીઆ, તાનિમપત્ર, આમલી, આમ્બેતસ, ચવક અને જીરૂ, એ સમભાગ, અને એવથી તજ તમાલપત્ર એ ચતુર્થાંશ, એનું ચૂર્ણુ કરી તેની જૂના ગોળમા ગોળીઓ કરી ખાના આપવી, તે સલેકમ સ્વરભંગ, શ્વાસ, કાસ અને અશ્વિનો નાશ કરે છે અજમોદાદિ વર્તી:—અજમોદ, પીંપર, વાવડીંગ, વરીઆળી, નાગરમોષ, મરી અને મિંધર, એ વ્યેકેક ભાગ, હરીતરી ૫ ભાગ, મુંડ ૧૦ ભાગ, વૃક્ષા ૧૦ ભાગ અને ભારગમૂગ ૩૬ ભાગ, આ પ્રમાણે બધાનું ચૂર્ણુ કરવુ, અને ચૂર્ણથી મમણો ગોળી થઈ તેના પાકમા બોરના કળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી મરમ પાણીમા આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે દાઢમપાકની ગોળીઓ:—જવત્રી ૩ માસા, ખસખસ ૧ તોભો, એનચીદાણુ ૩ માસા, વરીઆળી ૧ તોભો, અપ્રીણુ ૧ વાન, જવત્રી અને પીંપર અર્ધો માસો, એનું ચૂર્ણુ દાઢમની અદર ભરી, ઉપર એરડાના તાજ પાન વીંટાળી અજારામા પકવી, તે દાઢમમાના ઔષધી સુધા વાટવુ, તથા તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી તે ગોળી બાળકના અતિસાર ઉપર છાસમ અથવા ચોખાના ધોવરામણમા રોજ એકવાર અથવા સાજ સવાર આપવી કંકાધનનદી:—હરીતરી ૨૦ તોલા, અને જીરૂ, પોપળીમૂગ, ચવક, ચિત્રો, ત્રિકટુ એ દરેક ચાર ચાર તોલા, અને જવખાર ૮ તોલા, બિનામો ૩૨ નોના, સુરણુ ૬૪ તોના અને બધા ચૂર્ણુ ૧૧ બમણો ગોળ નાખી નેની વ્યેકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી અને સવારે એક ખાવા આપવી પાછળથી ખાગી છાસ પીવા આપવી, એટલે અગ્નિદીપન કરે છે અને સમ્રકણી તથા પાડુરોગનો નાશ કરે છે આ ગોળી કાકાધન નદિએ પોનાના સિંધોને સખકર્મ, કારકર્મ સિવાય મૂળવ્યાધિ અને ગુરોમ નાશ કરવા કહેતી ૩ એલાદિ ગુટિકા:—એનચીદાણુ, તમાસ પત્ર, તજ, દ્રાક્ષ અને પીંપર એ દરેક જબ્બે તોના, સાકર, જેડીમધ, ખોરેક, દ્રાક્ષ એ દરેક ચારચાર તોલા, લાઇ તેમા મધ નાખી ખરવ કરી ૧ તોલા પ્રમાણુની ગોળીઓ કરવી તેમાથી દરરોજ એક ખાવી, એટલે જરહતપથ, જ્વર, કાસ, શ્વાસ હેડગી, વમિ, બમ, મુઝા, મદ, તૃષા રોષ, પાંચથગ અરો ચક્ર ખીદા, આદ્યવાત, રક્તપિત્ત, જ્વર અને શવનો નાશ થશે એવીજ આ એલાદિ ગુટિકા કૃષ્ણ અને વર્તિકારક છે. દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા:—કાચી દ્રાક્ષ ૧૧૦ તોભો, એનચીદાણુ ૪ તોલા, સુરવારી હરે ૫ તોલા, સાકર ૪ તોલા, જવત્રી ૬ મામા અને કેમર ૩ મામા, એનું ચૂર્ણુ કરી ૭ માસાની જેવડી ગોળીઓ બાધવી, એથી કરી મગશુદ્ધિ અને મુદાગિન વાયુ, આમ્બપિત્ત, પિત્તવાયુ વગેરે વાયુ રોગો સારા થાય છે.

૧૨૩-ઔષધ પ્રતિનિધિ.

એક ઔષધિ ન મળે તો તેને બદલે બીજી જે ઔષધિ ચાલી શકે તેની યાદી.

અબ્જમોદ, અબ્જમો.

અતિવિષ, નાગરમોય.

અષ્ટમૂત્ર, ગોમૂત્ર.

અમ્લવેતસ, કચુકા, આંબલી;

આલુ-ખુખાર.

ઉત્પલ, કમળ.

ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, હુકરકંદ.

કંકોળ, એલચી, જવત્રી.

કંદ, સૂરણ.

કસ્તુરી, જવત્રી.

કોકોલી, આસોદ.

ક્ષીઁકાકોલી, શતાવરી.

કાંતલોહ, તીખું લોહું, પોલાદ.

કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન (રતાંદળી)

ઐરછાલ, કડવા લીંમડાની છાલ

ગજપીપર, પીપળીમૂળ.

ઘઉં, નાચણી.

ચંદન, વાળા, કપૂર.

ચવક, ગજપીપર.

ચિત્રક, દાંતી, તેપાળો.

જવત્રી, લવંગ.

જીરું, ધાણા.

જવક અને ઋષપલક, બોયકોળું

તગર, કોષ્ઠ.

ચોખા, સાડી ચોખા.

ધાવડીનાં ફુલ, મહુડાનાં ફૂલ.

નખલા, લવંગ.

નીલોત્પલ, કુમુદપુષ્પ.

પીપર, મરી.

પુષ્કરમૂળ, કોષ્ઠ.

ખાવચો, કુંવાડીયાનાં બિયાં.

લિલામો, ચિત્રો.

ભારંગમૂળ, રીંગણીનાં મૂળીયાં.

મધ, જૂનો ગોળ.

મેદા, મહામેદા, જેડી અને

આસોદ.

મોતી, મોતીની છીપ.

મોરવેલ, તળ.

રક્તચંદન, વાળા (વીરણના).

રસાંજન, દારૂહળદર.

આકડાતું દૂધ, આકડાના

પાનનો રસ.

તુવેર, કલિત્ય.

જીતું ઘી, સોભું ઘી.

દહીં, છાશ.

દારૂહળદર, હળદર.

ખકરીતું દૂધ, ઘેડીતું અને

ગાયતું દૂધ.

દ્રાક્ષ, ખજૂર, શીવણીનાં ફળ.

મરી, લવંગ.

સોતું, સુવર્ણ માલિકભસ્મ,

લોહભસ્મ.

હીરો, વૈકાંતમણિ.

હરીતકી, આવળકંડી(આંબળાં).

રૂપું, રોષ્ય માલિક, લોહભસ્મ.

લક્ષ્મણા, મયૂરશિખા.

વર્ચા, સાંવ.

વાળા, નાગરમોય.

વજ, મોરવેલ, કોળિંજન.

ક્ષારના અભાવે અધેડાનો ક્ષાર.

જે પદાર્થો મળતા નથી તેના ગુણદોષ બેઠ તેવાજ સમાન ગુણના જે પદાર્થ હોય તે પદાર્થ તે ઠેકાણે યોજવા.

૧૨૪-સર્વ સાધારણ અનુપાનો.*

(૧) સન્નિપાત ઉપર આદાનો રસ. (૨) કાસ, શ્વેભ વિકારો ઉપર અરડુસીનો રસ અને ત્રિકટુતું ચૂર્ણ. (૩) જવર ઉપર અને વિષમજ્વર ઉપર મધ અને પીપર. (૪) જામેલા તાવ ઉપર ક્રીઆતું, નાગરમોય અને પિત્તપાપડો. (૫) સંગ્રહણી ઉપર છાશ. (૬) જીર્ણજ્વર ઉપર મધ અને પીપર. (૭) કૃમિ ઉપર વાવડીંગ. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર ચિત્રો અને ભિલામો. (૯) પાંડુરોગ ઉપર મંડુર. (૧૦) ક્ષય ઉપર શિત્રાજીત. (૧૧) શ્વાસ ઉપર ભારંગમૂળ અને સુંઠ. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર આંબળાં, હળદર અને સાકરચુકત ત્રિકળાં. (૧૩) તૃષા ઉપર સોતું તપાવી પાણીમાં છમકારી તે પાણી પાવું. (૧૪) જ્વર અને તૃષા ઉપર લોખંડ તપાવી છમકારેલું પાણી. (૧૫) ત્રિદોષ ઉપર આદાનો રસ અને મધ. (૧૬) શ્વેભ ઉપર હીંગ અને ઘી. (૧૭) આમ ઉપર કરંજ ગોમૂત્ર, અને એરંડતેલ. (૧૮) પ્લીહા ઉપર ત્રિકળાં અને પીપર. (૧૯) વિષ ઉપર સરસડાતું ઝાડ અને સોતું. (૨૦) કાસ ઉપર રીંગણી અને ત્રિકટુ. (૨૧) વાતવ્યાધિ ઉપર ગુગળ, લસણ, અને ઘી. (૨૨) રક્તપિત્ત ઉપર અરડુસી.

* ઔષધ આપવા માટે જ્યાં અનુપાન લખેલું ન હોય ત્યાં રોગ પ્રમાણે સર્વ સાધારણ રીતને અનુસરી જે અનુપાનો છે તે અહીંયાં દર્શાવેલાં છે તે પ્રમાણે યોજના કરવી.

(૨૩) ફેફસા ઉપર અને વાણી સારી થવા માટે વજ, આક્રમકરો અને મધ (૨૪) ઉદરરોગ ઉપર ચેચન (૨૫) વાતરક્ત ઉપર ગળે અને એરડીયુ (૨૬) અર્ધિત વાયુ ઉપર અડદના વડા અને માખણ (૨૭) મેદોરોગ ઉપર મધ અને પાણી એકત્ર કરી (૨૮) પ્રદર ઉપર લોધ (૨૯) આંચિ ઉપર ખીન્ને અથવા દાડમ (૩૦) ઘસુ ઉપર ત્રિફળા અને યુગળ (૩૧) શોષ ઉપર મધ (૩૨) અખપિત ઉપર દ્રાક્ષ (૩૩) મુતકૃમ્ણ ઉપર શતાવરી અને કોળાનુ પાણી (૩૪) નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળા (૩૫) ઉન્માદ ઉપર જૂનુ ધી (૩૬) નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો બેસનુ દૂધ (૩૭) કુષ્ટ ઉપર ખેરની છાવનું પાણી (૩૮) ઘોળા કાઢ ઉપર આપલો અને ગોખાડો (૩૯) અગ્રણ્ય ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉપોષણ (૪૦) ઉવળી ઉપર ધાણી (૪૧) જનુ (ગળાને આરબ) થી ઉપર જોડતા રોગ યામ છે, તેઓને તીક્ષ્ણ ઔષધોનું નસ્ય (૪૨) પાચ્વેશ્વર ઉપર પુષ્કરમૂળ (૪૩) મૂર્ઝા રોગ ઉપર લીંગાપચાર (૪૪) શરીર કૃશ થાય એટલે માખણ, સાકર તથા સોનાના વરખ (૪૫) મૂતરખડા ઉપર શિદાઈત (૪૬) મૂત્ર બધ થયું હોય તો કુમળા મૂળાના પાનનો રસ અને સુરોપાર એકત્ર કરી (૪૭) યુક્તરોગ ઉપર વાયવર્જાની છાલ (૪૮) વિદ્રધિરોગ ઉપર રક્તઆવ (૪૯) હેડકી ઉપર લાખના રસનો અથવા નવસાર અને યુનો તથા લીજુનો રસ એકત્ર કરી વાસ આપવો, અથવા એક માસો પાણી સાથે પાવો (૫૦) ઠાઠ ઉપર શીતવિધિ (૫૧) બમદર ઉપર ફૂતરાના હાડકા ઘેગના લોહીમા ધસી શખપુષ્પીના રસમા મિશ્રિત કરી ચોપડાનું (૫૨) અનાજ ખુનવા માટે પુષ્કરમૂળ મધમા આપવા (૫૩) શીત અને શૈત્ય ઉપર નાગરવેલ અને ગરી

૧૨૫—ગોવૈદ્યક.

સુદ વાયક આપ જાણો છો કે સહિમા ગાયર અને અગ્રોચર બેજ વસ્તુ છે અને તેમાં (ગો) પૃથ્વી ગાયર અને (ગો) વાણી અગ્રોચર છે, તેજ ગુણો ગોમાતા (ગાય) ધારણ કરે છે જેવો સહિમા વિષય માયાવેશઘડી અસત્ય અને ખીન્નેવેશઘડી સત્ય લાગે છે તેવોજ વાણી એ ભાવથી અસત્ય-કૃતિત અને પ્રાચીન આર્યજન સશોધિત વિષયો યજ્ઞી આધારભૂત પરમશક્તિનું બાન કરાવે છે જેમ આકાર ઉપરથી વાણીનો મોઢ યનો નથી તેમજ ગોમાતા પણ એકવા રૂપથી દુર્ગોષ છે, પરંતુ એજ અગ્રોચર વાણી સ્વર્ગ મોક્ષાદિ સુખોને આપનારી યામ છે, તેનીજ રીતે સર્વજ્ઞ સદૃશ્યુદ્ભૂતિ ગોમાતા પણ અત્યંત સુખદાતા છે તેથીજ પ્રાચીન દેવ ઋષિઓએ તેનું પૂજન કરી આપણને તે પ્રધાએ જ્ઞાનવા આપ્યાં કરી અને એનાથીજ આપણું કલ્યાણ, લાભ, ભવહાર, અને આપણાં દરેક કૃત્યોને કારણરૂપ મરતકમોનો મેકુ વૃદ્ધિ મત ધરો

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક અને અત્યંત ગુણવાળો એવો ખીન્ને પદાર્થ નથી દૂધ એ આ મૃત્યુતોકનું અમૃત એ સર્વ દૂધમા પોતાની માતૃ દૂધ શ્રેષ્ઠ છે, અને માતૃ દૂધ ખુર્યું, ત્યાથી ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવું ખીજી કોષ પણ દૂધ મળનાર નથી માણસને બાગકચી તે વૃક્ષવૃક્ષા સુધી હમ્મેશ માયના દૂધની અત્યંત જરૂર છે માણસની શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવો ખીન્ને કોષ પદાર્થ ત્રિભુવનમાં મળનાર નથી ગોમાસ-ભક્ષક લોક આ દેશમા આબ્યાથી આ દેશમા ગાયનો ધર્મોજ સદાર ધર રહ્યો છે તેથી તેનો વધારો જોણો થયો અને જ્યા ત્યા ગાયનું દૂધ નહિ મળવાથી, લોકોમા બળ અને શક્તિ કમી થયા અને તેથી સાહજિક રીતે હતતીર્થપણું નાશ થયુ તેમજ જમીનનું ઉત્તમ ખાતર ને તેનું હાણ, તે બરપૂર મળવાનું કમી થવાથી, જમીનની અદર ધાન્ય થોડું અને હનકા કસતું ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું તેથી લોકોની શક્તિનું બાન કમી થઈ, બળનું બાન પણ કમી થયું પરંવાના વખતમા ધન ધાન્ય અને દૂધ ધીની વિશેષતા હોવાથી, અર્ધના લોકોને ખીજ દેશમાના લોકોના આગળ જવાનો પ્રસંગ કોષ દિવસ આવેતો નહિ, પરંતુ હમણાના કાળમા તે સર્વ વાતની અત્યંત ન્યૂનતા થવાથી પર દેશના લોક પામે જવાની (માગવાની) હીન રિયતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ દેશમા હમણાં ને હીન રિયતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેનું મુખ્ય કારણ ગાયનો હમ્મેશ યદ રહેતો સદાર, એજ છે એવધા માટે ખરા દેશ દિતચિતકોએ ગાયનો સદાર કમી થાય, એવા કામમા નિત્ય કાયા, વચન, મને કરી મડતુ, એટલે આ

દેશનો ઉદયકાળ આવશે. અને જો હાલ છે, એવી જ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશને કદિ પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી. અસ્તુ. (વિચારી જનો માટે આટલું બસ ધારી આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ.)

ગાયત્રું દૂધ:—સ્વાદવાળું, રૂચિકર, સ્તિગ્ધ, બળકર, અતિ પથ્ય, કાંતિકારક; બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધ, ક્ષ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીર્ય અને શુંકને વધારનાર; વયસ્થાપક, હૃદય, રસાયણ, ગુરુ, પુન્સ્વપ્રદ, મીઠું; અને વાત, પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત રક્તપિત્ત, દાહ, અતિસાર, ઉદાવર્ત, ભ્રમ, કાસ, મદ, શ્વાસ, મનોબ્યયા, છર્ણુજ્વર, હ્રોગ, પિપાસા, ઉદર, અપરમાર, મૂત્રકૃચ્છ, ગુલ્મ, અર્ચ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, શ્વળ, અભ્રુપિત્ત, ક્ષયરોગ, અતિશ્રમ, વિષભાગ્નિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. કાળી લાલ અને ચિત્ર વર્ણની ગાયત્રું દૂધ, વિશેષે કરી વાત નાશક છે. પીળી ગાયત્રું દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. રત્નેત (ધોળી) ગાયત્રું દૂધ વિશેષે કરી ક્ષ કરનાર છે. મરી ગએલા વાછરડાની અને બાળક વાછરડાની માતું દૂધ ત્રણે દોષ (વાત, પિત્ત, ક્ષ)નો નાશ કરનાર છે. બાપડી ગાયત્રું દૂધ જાડું, બળ વધારનાર, તર્પણ, ક્ષવર્ધક અને ત્રણ દોષનો નાશ કરનાર છે. બોળખાણુ ખાનારી ગાયત્રું દૂધ ક્ષ કરનાર છે; અને કડવું, ગળ્યું, ખાડું, ઇત્યાદિ ખાનારી ગાયત્રું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે. જીવાન ગાયત્રું દૂધ મધુર, રસાયણ અને ત્રિદોષનાશક છે. ઘરડી ગાયત્રું દૂધ દુર્બળ છે, અને ગાભણી ગાયત્રું ત્રણ મહિના ઉપરાંતનું દૂધ, પિત્તકારક, ખાડું, મધુર, અને શોષ કરનાર છે. પહેલીવાર વીઆએલી ગાયત્રું દૂધ નિઃસાર (સાર વિનાનું) અને ગુણહીન છે. નવી વીઆએલી ગાયત્રું દૂધ લુપ્ત, દાહકારક, રક્તદોષકારક અને પિત્તવાળું છે. વિચાએ ધણા દિવસ થઈ ગએલા હોય એવી ગાયત્રું દૂધ મધુર, દાહક, અને ખાડું છે. ધારોણ્ય—તરતનું દોહલું દૂધ વૃષ્ય, ધાતુ વધારનાર, નિદ્રાકારક, કાંતિકર, પથ્ય, સ્વાદવાળું, અગ્નિ પ્રદીપ કરનાર, અમૃત જેવું અને સર્વ રોગ દૂર કરનાર છે. ઠંડુ દૂધ (કાઠ્યાને એક પહોર ચએલું) ત્રિદોષકારક છે. તપ વી ઠંડુ પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે. ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી ક્ષનો નાશ કરે છે, અને તપાવ્યા વગરનું ઠંડુ દૂધ બળવૃદ્ધિકર, વૃષ્ય, દોષકર, અપાયક અને મલસ્તંભક છે. સવારમાં ગાયત્રું દૂધ, સાકર નાખી પીએ તો તે હિતકારક છે. દૂધની મલાઈ શીતળ, સ્તિગ્ધ, વૃષ્ય, બળકર, શુક્રવાળી, તર્પણ, રૂચિકર, ક્ષવર્ધક અને ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ, અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. ગાયના દૂધનો ઔષધિ ઉપયોગ:—(૧) આધાશીશી ઉપર—ગાયના દૂધની મલાઈ ખાવી, અથવા ગાયના દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમાં સાકર નાખી ખાવા આપવી. (૨) ધંતૂરા અથવા કરેણના વિષ ઉપર—પાશેર દૂધમાં સાકર એક તોલા નાખી પાવું. (૩) સોમલ, મોરથુથુ, વછનાગ, મુરદારશીંગ, ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર ઉલટી થાય ત્યાં સુધી દૂધ પાવું, અથવા દૂધમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) મનશીળના વિષ ઉપર—દૂધમાં મધ નાંખી ત્રણ દિવસ પાવું; (૫) કોદાના વિષ ઉપર—ઠંડુ દૂધ પાવું. (૬) કાચની ભૂટી અત્રની સાથે ખાધામાં આવી હોય તો તે ઉપર—દૂધ પાવું. (૭) ગંધકના વિષ ઉપર—દૂધમાં ધી નાખી પાવું. (૮) પુષ્ટિ, બળ, અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર—ગરમ કરેલા દૂધમાં ગાયત્રું ધી અને સાકર નાંખી પાવું. આના જેવો પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ બીજાને નથી. (૯) છર્ણુજ્વર ઉપર—દૂધમાં ગાયત્રું ધી, સુંક, ખારેક અને કાળીદ્રાક્ષ નાખી તે હલાવી પાવું. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ અને શર્કરા ઉપર—દૂધમાં ગોળ અથવા ધી સાકર નાખી તે ગરમ કરી પાવું. અથવા ગરમ કરેલું દૂધ ધી સહિત બરોબર સાકર નાખી પાવું. (૧૧) આંખો બળતી હોય તે ઉપર—ગાયના દૂધની ધડી કરી, ઉપર ફટકડીની ભૂટી નાંખી આંખો ઉપર આંધવી. (૧૨) પુષ્ટિ આવવાને માટે ગાયત્રું દૂધ, ધી અને મધ, એ એકઠું કરી પાવું. (૧૩) પિત્તવિકાર ઉપર—સાત તોલા દૂધ લઈ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુંક ઉકાળી માનો કરી સાકર નાખી, ગોળા કરી તે દર રાત્રે સૂતી વેળાએ ખાવા આપવી, ઉપર ખાણી પાવું નહિ. એ પ્રમાણે ધણા દિવસ એ ઔષધ આપવું. (૧૪) શીતળા અથવા શીળા આવવાથી છોકરાનાં શરીરમાં આવતા તાવ ઉપર—તુરતનું દોહલું દૂધ અને ધી એકઠું કરી તેમાં ખંડીસાકર નાંખી પાવું. (૧૫) છાતી અથવા હૃદય રોગ ઉપર—દૂધમાં ભીલામાતું તેલ ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં સુધી નાંખી તે પાવું. (૧૬) રક્તપિત્ત ઉપર—દૂધમાં પાંચગણું પાણી નાખી તે સારી પેટે ઉકાળવું અને પ્રાણી બળા એટલે તે દૂધ પાવું. (૧૭) હાડકું બાળ્યું હોય તે ઉપર—સવારમાં બાપડી ગાયત્રું

દૂધ, સાકર નાખી તપાવતું તેમાં ઘી અને લાખની બૂટી નાખી ઠંડુ થયા પછી પાવુ એટલે અસ્થિ ભંગ નાશ થશે બીજી પ્રકાર—લાખ, ઘઉં અને અર્ધનસાદીની છાલવાળા દૂધમાં, ઘી, નાખી તે છુગ પડેલા સાધા અથવા ભાગેલા દાડકા ઉપર ચોપાડવું (૧૮) સળેકમ ઉપર ગાયનું દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર અને મીરપુક નાખી પાવું (૧૯) માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપર—રૂની ભડી ચેપવી કરી તે ગાયના દૂધમાં પનાગી માખા ઉપર રાખી, તે ઉપર પાટો બાંધી રાખવો અને વારવાર દૂધ રેડતા રહેવું આ પ્રમાણે સત્વારથી સાજ સુધી રાખી સાગે માથુ ધીમ નાખી માખવું ચોગવું એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવું. (૨૦) પ્રવાહિક અને રક્તપિત્તાદિક ઉપર—અર્ધું પાણી અને અર્ધું દૂધ એકત્રી કરી, દૂધ એકત્રી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું, તે પેની અદર વાવું રહેતો હોય ત્યારે યાગ, પ્રવાહિકા, રક્તપિત્ત, તડાન વગેરે રોગો ઉપર પાવું, જેવું અમૃત તેવુંજ એ દૂધ છે એ સર્વ રક્તવિકારના રોગ ઉપર ઉપયોગમાં લેવું. (૨૧) ખાડુ રોગ, ક્ષય, અને સમઘણી ઉપર—તોડાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાન દિવસ પાવું અને પદ્મ પાગરાં, એટલે એ રોગ દૂર થશે (૨૨) હેડી ઉપર ઉકાળેલું દૂધ પાવું (૨૩) મૂત્રાવરોધથી યએલા ઉદાવર્ત વાવું ઉપર દૂધ પાણી એકત્રી કરી પાવું (૨૪) મહેનત કરી આવેલા યાકી મએના માથુસને ગરમ કરેલું દૂધ પાવું એટલે યાક જમ્મ કુચિયારી આવે છે યાકી ગએના માટે આ અપ્રતિભ ઔષધ છે (૨૫) માથુ કુખતું હોય તેપર ગાયના દૂધમાં મુંકે ધસી માખા ઉપર તેનો લેપ કરવો, અને ઉપર ૩ લગાવવું

ગાયનું દહીં—સ્વાદ, મગ વધારનાર, શ્વિકારક, તેજસ્વી, શોભિત, શૈષ્ઠિક, મીઠું, માઠક, ઠંડું અને વાતાચ્યું નાશક છે દહીં મદ, સ્વાદ, સ્વાદમ્લ, ખાડુ અને અતિ ખાડુ એમ પાંચ પ્રકાર છે મદ દહીં એ ભડું, શ્વિક એ દૂધ જેવું, મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર, સારક, દાઢક, અને વિદોષવાળું છે સ્વાદ દહીં ભડું, મીઠું, વૃધ્ધ, પાક કયાં પછી મધુર, અભિષ્પકારક, મેદ, વાવું કરેના નાશ કરનાર, ભોદીને સ્વચ્છ કરનાર અને પિત્તને સમાવનાર છે સ્વાદમ્લ દહીં ભડું, મીઠું, કિમિત ખાડુ અને ઘૂં છે બીજા શુભ, સ્વાદ દહીં જેવાળ છે ખાડુ દહીં—તોડી, પિત્ત કરેને બનાવનાર અને શોભિત છે અતિ ખાડુ દહીં દીપન, ગળામાં દાઢ કરનાર, શરીર કઠાર રૂપા ઉત્પા કરનાર, રક્તપિત્ત કરનાર અને કાતને ખટાવનાર તપાવેલા દૂધનું દહીં—શીતળ, લવુ, વિષ્ઠભકારક, વાતવ, માઠક, દીપન, મધુર, શ્વિકર અને યોડુ પિત્તકારક તપાવી જવાઈ કાઢી લીધેલા દૂધનું દહીં ઠંડું, લવુ વિષ્ઠભકારક, વાતવ, માઠક, દીપન, મધુર, શ્વિકર, અને યોડુ પિત્તકારક છે સાકરમિશ્રિત દહીં ખાવાથી પિત્ત, દાઢ, વૃધ્ધ અને રક્તહોડનો નાશ થાય છે ગોળમિશ્રિત દહીં—તર્પણ, ધાતુવર્ધક, શુર અને વાનો નાશ કરનાર છે, દહીં ઉપરની તોર બળ વધારનાર, તુરી, પિત્તકારક, સારક, ગરમ, શ્વિકર, ખાદી, લવુ, શ્રોતશોષક, અને પીઠોદર, વૃધ્ધ, ક્ષાર્થ, વાવું, વિષ્ઠભ, ખાડુરોગ, યાગ અને શ્વાસની નાશક છે દહીં ઉપરની તોર સારક, શુર અને રક્તપિત્ત કર અને વીધેને વધારનાર, અને જઠરાગ્નિ મદ કરનાર વાતનાશક એવી છે, બીજા શુભ દહીં જેવા છે (૧) અઠલું ઉપર—ગાયનું દહીં અથવા છાંય, સરખે ભાગે પાણી નાખી પાવું, એટલે અતિ વધી મએના અઠલુંથી જવનું રક્ષણ થશે, (૨) કાચની બૂટી અનાજ સાથે ખાવામાં આવી હોય તે ઉપર—ગાયનું દહીં પાવું (૩) વૃધ્ધ રોગ ઉપર—ચુની ઘઉં સ્વચ્છ ધોઈ, અગ્નિમાં નાખી લાલચોળ યાચ ત્યાં સુધી તપાવી, ગાયના દહીંમાં નાખવી અને તે યોડુ યોડું દહીં પાવું (૪) કરેલુના વિષ ઉપર—ગાયના દહીંમાં સાકર નાખી પાવું. (૧) સ્ત્રાવર્ત રોગ ઉપર—સૂર્યોદય થયા પહેલાં દહીં અને ભાત ૩ દિવસ જમવા આપવો

ગાયનું માલ્લજ—શીતળ, ધાતુવર્ધક, તેજસ્વર્ધક, વૃધ્ધ, કાતિ વધારનાર, માઠક, બળપ્રદ, બળક અને વૃદ્ધને માટે જડ, શ્વિકર, મધુર, સુખકારક, આખનું તેજ વધારનાર, પુષ્ટિકારક, અને વાત, પિત્ત કષ, અર્થે ક્ષય, રક્તવિકાર, અર્દિતવાયુ સર્વામથા મહેનત અને ઉધરસનો નાશ કરે ઠંડુ માખણ બળ વધારનાર, વીધકારક શુર, કષકર, મેદવર્ધક, આખોને કિતકર, ધાતુ વધારનાર, અપ્રિય, અનભિષ્પદિ, તેજ બે ત્રણ દિવસનું હોય તો ખાર, તીણુ, ખાડું, અને વાતિ, અર્થે, કાઢ, એ દોષ સિવાજ નેત્રોગ, અને બીજા સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે (૧) ક્ષય મગી શક્તિ આવવા માટે—ગાયનું માખણ

ખડીસાકર, મધ અને સોનાના વરક, એકઠું કરી ખાવા આપવું. (૨) આંખોએ દાદ ઘનો હોય તે ઉપર:—ગાયતું માખણ આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) શરીરમાંના જીણા તાવ ઉપર ગાયતું માખણ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં. (૪) શીતળા અથવા શીંગોના યોગથી થએલા છોટરાના જીણા તાવ ઉપર:—ગાયતું માખણ અને ખડીસાકર એકઠું કરી તેમાં જીરાની ભૂટી નાંખી, નાની સોપારી જેવડી ગોળી કરી દુધમાં સવારમાં આપવી. (૫) કાનમાં અનિશય બળતરા થતી હોય તો:—ગાયતું માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમાં નાંખવું. (૬) ખરસાણી, બિલામો કત્તાદિ અડયાં હોય અથવા આંખમાં પડયાં હોય તો ગાયતું માખણ ચોપડવું. ખરસાણી ભૂંડથી કદિ ખાવામાં આવવાથી શરીરમાં દાદ થાય તો ગાયતું માખણ પુષ્કળ ખાવા દેવું; (૭) કરેણુના વિષ ઉપર:—ગાયતું માખણ થોડું ઉતું કરી આપવું. (૮) રક્તાતિસાર ઉપર:—ગાયના દૂધનું માખણ કાઢી તેમાં મધ અને ખડીસાકર નાખી પાવું. (૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગાયતું માખણ અને તેલ ખાવા આપવું; એટલે દાંતને મજબુતી આવી, પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થશે.

ગાયત્રી છાશ:—જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, ત્રિદોષ તથા અર્શની નાશક છે. સાધારણ હાથ-સ્વાદુ, ગ્રાહી, ખાટી, તુરી, લઘુ, ગરમ, પાક વખતે મધુર, તીખી, લુખી, અત્રિષ્પ, બળપ્રદ, તૃપ્તિકર, હૃદય, વિકાશી, રૂચ્ય, શરીરને કૃશ કરનાર, અને કમળો, મેદ, મેદ, અર્ચ, પાંડુ, સંઘ્રકણી, મલ્લસ્તંભ, અતિસાર, અરિચિ, ભગંદર, ઉદર, પ્લીહા, શુદ્ધ, સોળે, કફ, ક્રોધ, કૃમિ, પરસેવો, ધીનું અજીર્ણ, વાયુ, ત્રિદોષ, વિપમજ્જર, અને શ્વપ્તો નાશ કરે છે. હાથ મધુર પાકી છે, એટલે પિત્તનો કોષ કરતી નથી; લુખી ગરમ (ઉષ્ણ) અને તુરી છે; એટલે કફનો નાશ કરે છે. ખાટી અને મધુર છે માટે વાનો નાશ કરે છે. મધુર (મીઠી) હાથ કફ કરનાર અને વાત અને પિત્તનાશક છે. ખાટી હાથ રક્તપિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ખાટી હાથ મીઠા સાથે પાઈ હોય તો વાનો નાશ કરે છે. મીઠા (મધુર) હાથ સાકર સાથે પાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠું અને સુંક, મરી, પીપરની સાથે મેળવી પાવાથી તે રૂક્ષ અને કફનાશક છે. પેટમાં વાયુ હોય તે ઉપર પીપર અને મીઠું નાખી આપવી. પિત્ત થએલાને સાકર અને મરી સાથે આપવી. કફ ઉપર ત્રિકટુ, સુત્રા, જીરૂ અને સિંધવ નાંખી આપવી, ત્રિકટુ, મીઠું (સિંધવ), જવખાર, વગેરે નાંખી, તે હાથ સન્નિપાત ઉપર આપવી. ક્ષત, દૌર્બલ્ય, મૂર્ચ્છા, બ્રમ; દાહ, તૃપ્તિ, અને રક્તપિત્ત ઉપર હાથ આપવી નહિ. મીઠા સહિત હાથ, હૃદય અને અંગ જાડું કરનાર અને જડ છે. માખણ કઢાડી લીધેલી હાથ લઘુ (હલ્લટી) અને પથ્યકર છે. જડી હાથ (મોડો) ઉષ્ણ અને ત્રિદોષનાશક છે. (૧) દાહ (બળતરા) ઉપર:—ગાયત્રી હાથથી કપડું ભીજવી તે વસ્ત્રથી રોગીને સ્પર્શ કરતાં રહેવું; એટલે દાહ નાશ થશે. (૨) સંઘ્રકણી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગાયત્રી હાથ પાત્રી, તેથી શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થઈ, રસ, બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણ (રંગ) સરસ થાય છે; આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત તથા કફના સેકડો રોગ નાશ થાય છે. (૩) મલાવષ્ટંભ (બદ્ધકોષ્ઠ) થાય તો—સુવા અને બિડલોણ નાંખી ગાયત્રી હાથ પાત્રી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—ચિત્રાની હાલ, વાટી તેના રસને એક વાસણમાં નાંખવો. અને તેમાં ગાયત્રી દડો અથવા હાથ નાખી પાવું. (૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર—સુંક, મરી, પીપર અને બિડલોણ, નાંખી ગાયત્રી હાથ પાત્રી. (૬) સંઘ્રકણી ઉપર:—ગાયત્રી હાથમાં એક તોલો ઘોળી મુસળી વાટી પાત્રી અને પથ્ય હાથ તથા ભાતની રાખની. (૭) ગાયત્રી હાથમાં સુંક અને પીપરની ભૂટી નાંખી પાત્રી. સંઘ્રકણી રોગને માટે હાથ-દીપત ગ્રાહક અને લઘુ છે. (૮) મગફળી ખાધા પછી હાથ પાત્રી, એટલે નડશે નહિ. તેમજ તેથી થંનાર અજીર્ણને માટે પણ હાથ કાયદો કરનાર છે.

ગાયત્રું ઘી:—રસ વખતે અને પાક વખતે સ્વાદુ, શીત, શુર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્તકારક, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, રસાયન, રૂચ્ય, નેચ્ય, કાંતિકારક, વૃષ્ય; અને મેધા, લાવણ્ય, તેજ તથા બળને આપવાવાળું; વયઃસ્થાપક, બુદ્ધિપ્રદ, શુક્લ, સ્વર્ણ, હૃદય, મનુષ્યને હિત કરનાર; અને બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષતકીણ, એમને જડ; અને અગ્નિદબ્ધ, શરીર, શસ્ત્રક્ષત, વાત, પિત્ત, કફ, બ્રમ, વિષ, અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ નિરામ-જ્વરને હિતકારક અને આમજ્વરવાળાને વિષ સગાન છે. માખણવાળું ઘી:—તૃપ્તિકારક, દુર્બળ માણસને

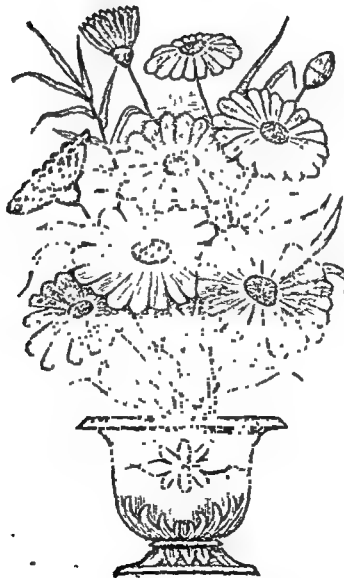
હિતકારક, ભોજનમા રવાદવાળુ, નેત્ર, પાડુ અને કમળા ઉપર પ્રચરત, છે અગ્નિમાવ, બાવ, વદ્ધ
 ક્ષયરોગ, આમબાધિ, કફરોગ, મદાત્મક, બદ્ધકોષ્ટ અને તાવમાં થોડુંજ આપવુ જૂનું થી—તીક્ષ્ણ,
 સારક, ખાડું, લઘુ, તીવ્ર, ઉષ્ણવીર્ય, રગ કરનાર, છેદક, લેખન, સામગ્રાની શક્તિને વધારનાર, અગ્નિ
 દીપક, મધુરોદાક, શરીરને સાધનાર, અને ગુલ્મ, યોનિરોગ, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, સોજો,
 અપરમાર, મદ, મૂર્છા, જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, સમ્પ્રદશ્મી, મૂળબાધિ, સંગ્રહક, કોઠ, ઉન્માદ, કૃમિ, વિષ,
 અવક્ષેપી અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે એ યોનિકર્મ અને નરવ વિરચમા પ્રચરત છે આ થી દશવર્ષ
 સુધીનું જીવન સમજવુ દસ વર્ષ ઉપરાત જીવન થએલું તે સો, હજાર વર્ષ સુધીનું કૌભ નામનું જીવન
 અગ્નીઆરસે વર્ષ ઉપરનું તે મહામૃત જીવનુ એ જેમ જીવનું હશે તેમ ગુણમા વધારે હશે એમ જીવન
 ચતુષ્ઠાત મૃત (સો વાર થોએલું થી) દાહ, મોહ અને જ્વરનો નાશ કરે ॥ ખીજ ગુણ દ્વષ જેવા
 માખજી, દહો, થી, ધ્તવાદિક ગાયના ધણીજ ઉત્તમ છે. અને બકરીના ધણીજ નિધ છે (૧) આદા
 શરીર ઉપર—ગાયનું ચોખ્ખુ થી સવાર સાગ નાકમા નાખવુ એટલે સાત દિવસમાં આદાથીથી તાન
 દૂર થઇ જશે (૨) નાકમાથી લોહી પડે છે તેના ઉપર—ગાયનું ચોખ્ખુ થી નાકમા નાખવુ (૩)
 પિત્ત મસ્તકે ચડી ગયા હોય તો ગાયનું ચોખ્ખુ થી માથે ચોળવુ, એટલે ચડેલુ માથુ તત્કાળ ઉતરી
 જશે (૪) હાથ પગમા દાહ (બળતરા) થતો હોય તો —ગાયનું ચોખ્ખુ થી ચોળવુ (૫) તાવ
 વગેરે કારણથી શરીર અતિશય બળતરા થતી હોય ત્યારે—ગાયનું સોવાર અથવા હજાર વાર થોએલું થી
 શરીરે ચોળવુ (૬) ધતૂરાના અથવા રસકપૂરના વિષ ઉપર—ગાયનું થી યુષ્કળ પાવુ (૭) દાર
 ઉતારવાને માટે—ગાયનું થી ૨ તોના અને સાકર ૨ તોલા એકઠા કરી પાવલ (૮) ગમ્ભીરતા રક્ત
 સ્નાય ઉપર—ગાયનું ચતુષ્ઠાત થી શરીરે ચોળવુ (૯) ચોથીએ તાવ, ઉન્માદ અને અપરમાર ઉપર—
 ગાયનું થી, દહો, દ્વષ અને હાણનો રસ, એમા થી સિદ્ધ કરી પાવુ (૧૦) દાઝેના શરીર ઉપર—
 ગાયનું થી ચોળવુ (૧૧) માથાના દરદ ઉપર—ગાયનું દ્વષ અને થી એકઠું કરી અનન કરવુ એટલે
 આખમા રાતો રગ દેખાય તો રોગ જતો રહો એમ જીવનુ (૧૨) છોકરાંઓની છાતીમા કફનો ગુફો
 બધાઈ ગયો હોય તે ઉપર—ગાયનું થી છાતી ઉપર ચોળી સાફ મૂકવું કરવુ (૧૩) શરીરમા ગરમી
 થયાથી લોહી ખરાબ થઇ શરીર ઉપર તાળા જેવા રમતા ચાહા થઇ પછી તે કાળા થઇ તેની ગંધી
 બની શરીર ઉપર કુળી નીકળે છે તે ઉપર—પહેલા જળો મકાવી લોહી કઠાવવુ પછી પિત્તજની કંથરોટમા
 ગાયનું થી તોલા ૧૦, અથવા અર્ધુ ગાયનું અને અર્ધુ બકરીનું લઇ, તેમા પાણી નાખી હાથથી ઘુમ
 ફેણવુ, અને પાણી કાઢી ખીજી પાણી નાખવુ એ પ્રમાણે સો વાર પાણીથી ધોઇ, તેમા દહકીની લા
 હીની બૂધી અઢી તોલા નાખી, ઘુટી, તે મિશ્રણ માગીના વાસણમા ભરી રાખવુ, એ નિત્ય સુતી વખતે
 ચાહા થએલી સર્વ જગાએ ચોળ્યાથી, જળી મએલી શરીરમાંની ગરમી ઝાઢી થઇ, કંઠલાક દિવસોમા
 શરીરમાંથી બળતરા મળી જઇ લોહી શુદ્ધ થાય છે, અને આ દુષ્ટ રોગ નહિ જેવો થાય ॥ (૧૪)
 તુષ્ણરોગ ઉપર—ગાયનું થી અને દ્વષ એકઠું કરી પાવુ (૧૫) દાહ (બળતરા) રોગ ઉપર—
 ગાયનું સો અથવા હજાર વાર થોએલું થી શરીરે ચોળવુ (૧૬) ઉષ્ણ ઉપર—ગાયનું કોઠવર્ણ થી
 પાવુ (૧૭) સનિપાત વિસર્પ ઉપર—ગાયના ચનપાત થીનો વારવાર લેપ કરવો (૧૮) જળવાત
 ઉપર—ગાયના થીમા છોપની બરમ નાખી તેનો ખરલ કરી લેપ કરવો

ગોમૂત્ર—ગ્રૈ, કડવુ, તીવ્ર, લઘુ, ખાર, ગરમ, તીક્ષ્ણ, પાચન, અગ્નિદીપન, ભેદક, પિત્તક
 મેધાકારક, કિન્નિત મધુર, સારક, લેખન, લુહિપદ, અને કફ, વાયુ કુષ્ટ, ગુલ્મ, ઉદર, પાક, કિલાસ
 કુષ્ટ, ચળ, અર્ચી, કફ, દમ, આમ, ભ્રમ, જ્વર, આનાહ વાયુ ઉધરસ, મવસ્તબ, સોજો, મુખરોગ,
 નેત્રરોગ, ત્વચારોગ, ક્ષીઓના અતિસાર અને મૂત્રરોધ, એ સવનો નાશ કરે છે સર્વ મૂત્રોમા આ મૂત્ર
 ગુણમાં અધિક છે (૧) કફ રોગ ઉપર—એકઠું ગોમૂત્ર પાવુ (૨) રેચ, થવા માટે—ગોમૂત્ર નેટલી
 વાર કપડામા ગળી પાવામાં આવે તેટલા રેચ થાય છે (૩) ઉદરરોગ અને કબ્બાપર—ગોમૂત્રમા સાકર
 અને મીઠું સમભાગ ઝીલું વાગી નાખી તે પાવુ અથવા ગોમૂત્રમા સિધવ અને રાઇની બૂધી નાખી તે
 આપવુ (૪) ક્ષયથી ઉપર—ગોમૂત્ર એક બે વખત ગળી તેમાં હજાર નાંખી પાવુ (૫) ઉદરરોગ અને

છોકરાંના પેટમાંના ડબ્બા-(ભાર) ઉપર:—ગાયતું મૂત્ર ૪ તોલા લઈ, તેમાં નાળીએરની ઠાયલી ૧ પૈસાભાર અને ખરવતીનાં સૂકાં પાન એક પૈસાભાર, ઘસી પાવાં એથી પેટમાંના સર્વરોગ જીવા પડી મલકારે તેનો નિકાલ થાય છે; છોકરાંઓને આ ઔષધ અષ્ટમાંશ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવું. (૬) પાંડુરોગ ઉપર:—હમ્મેશાં સવારમાં શક્તિ અનુસાર ગાયતું મૂત્ર વસ્ત્રમાંથી ગાળી રોગના ક્રમી જાસ્તી જોર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવું. (૭) કર્ણુસ્રાવ ઉપર:—ગોમૂત્ર થોડું ગરમ કરી, તેવડે કાન ધોવો.

ગાયતું છાણ:—દુર્ગંધ-નાશક, શોષક, સારક, શોષક, ખીજવર્ધક, પોષક, રસવાન, કાંતિકર, અને લેપને માટે સ્તિગ્ધલ, મળ વગેરે કઠાકનાર છે, (૧) મરેલ ગર્ભ બહાર પાડવો હોય તેને:—ગાયના છાણનો રસ સાત તોલા કાઢી તે ગાયના દૂધમાં પાવો, (૨) ગુદવ્રંશ (આમ) ઉપર:—ગાયતું છાણ લવું કરી તેનાથી શેક કરવો. (૩) પરેસેવો નહિ થવા માટે:—ગાયતું સુકાએલું છાણ અને મીઠાનું જીવું વાસણ એ બેનો ભૂકો કરી શરીરે ચોપડવો. (૪) ખરજ (ચેળ) જવા માટે:—છાણ શરીરે ચોળી ઉના પાણીથી સ્નાન કરવું.

છાણની રાક્ષ:—શોષક, છિદ્ર રોપણ કરવાવાળી, રેચક, દુર્ગંધનાશક, ધાન્યવર્ધક, કૃમિ-કીટકન, શોષક અને શીતનિવારક છે. (૧) શીતળા કુટી નીકળેલા ફેલ્લા ઉપર:—રાખને કપડાથી ચાળી તે ભરવી. આજ ઉપાય એ ઉપર મુખ્યત્વેકરી ઐશ છે. (૨) સાધારણ છિદ્ર ઉપર:—ધીમાં રાખ ભેળવી ચોપડવી. (૩) ધાન્ય રાખમાં ભરી રાખવાથી, ભુક, કીટકાં વગેરે પડતાં નથી.

૧૨૬—પ્રાણિજ ઔષધી.

૧—અસ્થિ. (હાડકાં).

(૧) નાડીમ્રણ અને ભગંદર ઉપર:—તરસનાં હાડકાં પાણીમાં ધસી પાવાં; અને લેપ કરે
(૨) પીનસરોગ ઉપર:—તરમનું હાડકું પાણીમાં ધસી નાકમાં નાખવું. (૩) જડોદર ઉપર:—માણસ
(કપાળ) ખોપરી પાણીમાં ધસી પાવી; એટલે, સ્વચ્છ જલની ઉત્તરે છે. (૪) હાડમ્રણ અને સોડકું
કુષ્ટ (કોદ) ઉપર:—માણસના હાડકાં ખારિક વાટી વજ્રમાળ કરી, તે ચાંદીઓપર ચોપડવું
એટલે ક્ષત જલદી ભરાઈ આવે છે. (૫) હાડકાંના કુતરાના વિષ ઉપર:—કુતરાનો અથવા વાપને
સુજોદાંત અને કપાળની ખોપરીનું હાડકું પાણીમાં ધસી આપવું. (૬) ઠોરના ગળામાં હાડકું અર
કથું હોય તો:—તરસના નાકનું હાડકું પાણીમાં ધસી, તે પાણી પાવું. (૮) ભગંદર ઉપર:—ત્રિ
ળાના કાઠામાં ગિલાડીનું હાડકું ધમી લેપ કરવો. (૯) નાસુર ઉપર:—ખવત્યા ગિલાડીનું હાડકું
કાચખાની ખોપરી, અને તરસનું હાડકું ધસી ચોપડવું. (૧૦) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:—
કાચખાના કપાળનું હાડકું ધસી પાવું. (૧૧) ભગંદર અને દુષ્ટ મ્રણ ઉપર:—ગિલાડાના અને કુતરા
હાડકાની ભરમ કરી, ધીમા ખરવ કરી લેપ કરવો. (૧૨) ઉઠરના વિષ ઉપર:—ખવત્યા ગિલાડી
હાડકું ધસી ચોપડવું.

૨—ઉંદરની લીંડીઓ.

(૧) બાળકની ઇંદ્રિ અને ઝાડો બંધ થયા હોય તો:—ઉંદરની લીંડી પાણીમાં કાલવી કે
ઉપર લેપ કરવો. (૨) પ્રદર ઉપર:—ઉંદરની લીંડીઓ ચોખાના પાવરામણમાં વાટી આપવી. (૩)
પ્રમેહ ઉપર:—ઉંદરની ૩-૪ લીંડીઓ દૂધમાં આપવી. (૪) નાના બાળકને રોચ થયા મોઢો:
ઉંદરની લીંડીઓ અને એરંકાનું ચૂર્ણ લીમડાના રસમાં ખરવ કરી તેનો ગુદા ઉપર અને કુદી ઉપર લે
કરવો. (૫) કુરોળીઓ શરીરપર મસળવાથી ઝીણી ઝીણી ફાદલીઓ થાય છે તે ઉપર તથ
ઉંદરના વિષ ઉપર:—ઉંદરની લીંડીઓ ધસી ચોપડવી.

૩—કંસ્ટૂરી.

કંસ્ટૂરીની ઉત્પતિ નેપાળ દેશમાં થાય છે. કંસ્ટૂરી હરણની તથા જવાદી ગિલાડાની કુખીમાંથી નીક
છે. ગિલાડાથી યનાર કંસ્ટૂરીને જવાદી કંસ્ટૂરી કહે છે; એ યુગ્મકંસ્ટૂરી કરતાં હલકી ગણાય છે. સુષ
સિક તથા ચોડી ઉત્પન્ન થવાથી મોઢી મળે છે. શુદ્ધ કંસ્ટૂરી મુંઘવાયી નાકમાંથી લોહી પડે છે. કંસ્ટૂરી—
ચક્ષુષ્ય, તીખી, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રપ્રદ, ગુરુ, વૃષ્ણ, ક્ષાર અને રસાયન છે. તે કિંવાસ, કુષ્ઠ, યુષ્મરોગ
કફ, ફૂગંધ, અવક્ષ્મી, મગ્ગ, વાયુ, તૃષ્ણ, ઉવગી, સોષ અને વિપતો નાશ કરે છે. તે કામર દેશમાં ઉત્પન્ન થએલ
કાચારગની તે ગતમ અને નેપાળમાં યનારી તામ્રચૂર્ણ તે મધ્યમ અને કાશ્મીરમાં યનારી કષિષ વર્ણવી
તે કનિષ્ઠ જલજીવી હતા કંસ્ટૂરી—સ્વાદુ, વૃષ્ણ, ચીત્તમ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ અને
આસ્તશુદ્ધિ કરનારી છે તથા અસ્તિરોગ, કફ, તૃષ્ણ, યુષ્મરોગ, લાવાસ્રાવ, ક્ષયી, વાયુ, ફૂગંધ, મેહ અને
અવક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. જવાદી કંસ્ટૂરી—ચક્ષુષ્ય, ઉષ્ણ, સુખાવક,
સુગંધી, સ્નિગ્ધ, વાયુ ઉપર પ્રચસ્ત, પુષ્ટિકર, અને શુક્રવૃદ્ધિકારક છે; તથા કફ, કિટિન, કુષ્ઠ, પરસેવો,
ફૂગંધ, વિષ, કંકરોગ, અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. (૧) કાન કુટે છે તે ઉપર:—ચોડી કંસ્ટૂરી કપાસમાં
વીંટાળી કાનમાં રાખવી (૨) નાક ઉપર:—૧ યુગ્મની ૨ યુગ્મ સુધી કંસ્ટૂરી ધીમા નાખી પ્રાચન
કરવી, એટલે વધેલા વાળો કશે તો તે પશુ સારો થશે. (૩) સંજિપાત જ્વરમાં તંદા (મૂર્ચ્છા)

આવે છે તે ઉપર:—કસ્તૂરી અને મરી, એ ઘોડાની લાળમાં ઘસી મધ નાખી આપવાં. (૪) જ્યરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી. (૫) શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:—કસ્તૂરી આપવી. (૬) કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા:—કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એક તોલો, લવંગ ૨ તોલા, મરી, ખીપર બહેડાં અને કાળાજંત, એ અર્ધો તોલો તથા દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ સર્વ કાયાના પાણીમાં ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળાઓ બાંધવી. એ મ્હોંમાં રાખવાથી કફ દૂર થાય છે. એના સેવનથી શ્વાસનું નિવારણ થાય છે. (૭) પુષ્પત્વ કસી થયું હોય તો:—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:—ત્રણ ભાર સુવર્ણ ભસ્મ અને એક ભાર કસ્તૂરીને એકત્ર કરી તેનું ૧ થી ૨ ગુન્ઠ પર્યંત ચૂર્ણ, મધ સાંકર અને ઘી સાથે સેવન કરવું. એથી શરીરમાં પ્રકૃષ્ટિતપણું આવી, કમરનું દુઃખનું વગેરે આગર પણ દૂર થાય છે. પુષ્કળ અમીર લોક એનું નિત્ય સેવન કરે છે. (૯) ઘણા દિવસનો નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે:—સ્ત્રીના અથવા ગાયના દૂધમાં કસ્તૂરી વાટી અંજન કરવું.

૪—કબુતરની હગાર.

(૧) પાકેલું ગુમડું કુટવા માટે:—કબુતરની હગાર લાવી લેપ કરવો. (૨) વાળા ઉપર:—૨ થી ૩ માસા સુધી કબુતરની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી, તે મોટા વયેલા વાળાને પણ નાશ કરે છે. (૩) પથરી ઉપર:—કબુતરની હગાર અને કાકડીનાં બિયાં, ચોખાનાં ઘોવરામણમાં વાટી આપવાં; એટલે પથરી ઝરી પડશે. (૪) હાર ઉપર:—કબુતરની હગાર મધમાં આપવી.

૫—કાંતણી (કરોળીઆ)નું ધર.

(૧) નાડ ઉપર:—કાંતણીનું ધર ખારિક કરી, શક્તિ અનુસાર પાનમાં અથવા ગોળમાં ખાવા આપવું. સાંજપર્યંત કંઈ ખાવું નહિ. સાંજે જમવું. પથ્ય—અલણી ત્રણ દિવસ. (૨) આગંતુક જખમો ઉપર:—કાંતણીનું ધર લગાવવું. (૩) ઢોરોને કાંઈ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:—કાંતણીનું ધર ભાખરીમાં આપવું, એટલે ચાર પાંચ દિવસમાં કીડા નાશ થઈ જખમ ભરાઈ આવે છે. (૪) બાળંતરોગ ઉપર:—કાંતણીનું ધર ખારિક કરી, તેને ગોળમાં કુટી ગોળા કરી સાત દિવસ આપવી, પથ્ય પાળવી. (૫) આતુર્થિક જર ઉપર:—કાંતણીનું ધર ગોળમાં મેળવી આપવું. (૬) કંઠસર્પ ઉપર:—કાંતણીનું ધર અને અગર્યંદન, એ સમમાગ ખારિક કરી ચલમમાં નાખી પાડું.

૬—કુકડીની વિષ્ટા (હગાર.)

(૧) પાકેલું ગુમડું કુટવા માટે:—કુકડીની અથવા કબુતરની વિષ્ટાનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. (૨) હઠકાયા કુતરાના વિષ ઉપર:—કુકડીની વિષ્ટાનો લેપ કરવો. (૩) સોમલના વિષ ઉપર:—કુકડીની હગાર પાણીમાં મેળવી પાવી; એટલે હલડી થઈ વિષ નીકળી પડશે.

૭—કેશ.

(૧) અગ્નિદગ્ધપ્રણુ ઉપર:—કેશ બાળા તેલમાં ખરલ કરી, મલમ કરી ચોપડવું. (૨) મુખપ્રસુતિને માટે:—જનનેદ્રિયને કેશની ધૂણી આપવી.

૮—ગાંડૂળ, (સં. ભૂનાગ. શ. અળસીઆ)

ચોમાસામાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનો રંગ તાંબા પ્રમાણે લાલ હોય એ વેંતમર લાંબા હોય છે. એના રંગમાં તાંબુ હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે. ભૂનાગ એટલે ગાંડૂળ—આ વિજ્ઞાનકારક છે. પારાની ખાખ કરવાના વિષયમાં એનું સત્ત્વ કહેલું છે. એના સત્ત્વથી જરા, વ્યાધિ દૂર થાય છે. એ સ્વંણીદિ ખનીજ બેઠ્ઠી ચાર પ્રકારનું છે. તેમાંનું સુવર્ણ—ખાણમાંનું દુર્લભ છે. ભૂનાગ સત્ત્વ:—

ગાડી, હળદર ગોળ, યુગળ, લાખ, લોકર, મચ્છ, પેડ, અને ટકુખાર એક કરી ખરલ કર અને હેલડીમાં ધાલી દેવતાપર કુકુ, એટલે તામા જેવું સત્ત નીકળે છે એ રીત છે અને સપૂર્ણ મધુ અને રથાવર જગમ વિષનો નાશ કરે છે એનો પાસામાં ચોમ કરવાથી, પારો અગ્નિમાં રિ થાય છે એના સત્તની રવિવારે વાંગી કરી, તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવાને આપવું, એટલે તલક વિષ નાશ થાય છે હુખી થતી સુવાવડીનો છુટકો જલદી થાય છે તેમજ પાણીમાં વાંગી ઘોઈ, આમ લખેલા મત્રે તે પાણી મત્રી આપવાથી મોટું રુખ, ત્રિદોષની પીડા, બૂતનાથા અને મહેલાથાનો ના થાય ॥ તથા સ્ત્રી જલદી પ્રસૂતા થાય છે યુગળને બરી કાઢે છે અને નેત્રોમાં માટે નેત્રમાં નાખવા દિત થાય છે એવું બાલુખીએ કહેવું છે મંત્ર.—“સમવત્સોમસેનાની મુદ્રિતેતિ તથાસ્રમ્ હિમાલયોચ્ચરે પામ્યે સ્વકર્ણશ્ચ મરુદ્ધમ્ । તત્ર શૂલ સમુત્પન્નં તથૈવ વિલયં ગતમ્ ॥” એ વાંગી તેનમાં નાખી તેન કઢવી, તે તેવ જ્યાં રુખ કિવા પીડા થતી હોય ત્યાં ચોપડવું, એટલે તલકાળ પીડા દૂર થાય છે નાઈ ઉપર:—ગડ્ડા સુકવી રાખી દરોજ સુમારે એક વાપમાર મોગમાં મોળી કરી તે આપવી એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પર્વત લઈ, પથ્થ અપણી કરવી, એટલે થરીરમાના સર્વે વાગ બળી જાય છે (૨) સર્ધના વિષ ઉપર:—ગાડ્ડા અને કાળા મરી એ પાણીમાં વાગી આપવા, એક તલકાળ વિષ દૂર થાય છે (૩) પુરુષત્વ આનવા માટે:—નશેર ગડ્ડા લાવી છાયામાં ઘોઈ પછી રોડી નલિકા પત્ર અર્ક કાઢવો, આ પાનના બીડામાં મિડુ માત્ર ચોપડી ૩ દિવસ ખાવા આપવો.

૯-ગધેડાની લીંદ.

(૧) ઘોળા ઉંદર અગ ઉપર પડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર:—ગાંઠ રાસે રોડી તે ઉપર ગધેડાની લીંદ ૮ દિવસ ખાધવી (૨) ઇસબ રોગ ઉપર:—ગધેડાની લીંદનો પાતાળપત્રવાં અર્ક કાઢી તે ઇસબ ઉપર ચોપડવો. (૩) કાચ, માટી અને ગેરૂ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર:—ગધેડાની લીંદનું પાણી પાવું (૪) મધુરા ઉપર:—ગધેડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પીવા આપવું.

૧૦-ગોરોચન.

ગાયના અથવા બગદના પાસાસયમાં એક જાતનો જ્યારણ જેવડો આગડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને “ગોરોચન” કહે છે ગોરોચન:—અતિ રીત, રવિકર, મગલદાયક, વસકર, કાતિકારક, રુખ, કંડુ અને પિઠાચનાથા, મહાપીડા વિશેષ, દોષ, કુષ્ઠ, કૃમિ, ઉન્નાદ, અર્જસાવ, ક્ષુત, રત્નવિકાર અને તેવ રોગનો નાશ કરે છે (૧) ઉલ્લટી, સસણી વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપર:—ગોરોચન અને હળદર, એ બન્ને ખાવાના પાનના રસમાં આપવા (૨) મધુરા ઉપર:—મધુરા યએલા માણુમને બીજ દિવસે રૂઠ એક વખત બે તોલા, બે સના દૂધમાં અડદ જેટલું ગોરોચન મેળવી આપવું આ યોગથી મધુરા પેટમાં ન પડતા બકાર પડે છે (૩) બાળકોને રીતળા લુલકા આનવા માટે—ગોરોચન, ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવું, એટલે રીતળા અગ ઉપર તલકાળ હોડે છે (૪) ખરજ ઉપર:—ગોરોચન અને ચાદન ઘસી લેપ કરવો.

૧૧-ધૂતવર્ગ.

સર્વ ધીમાં ગાયનું ધી એક છે ઔષધોમાં સર્વે તાજ ધીની ચોળના કરવી ધીના સેવનથી માણુસના અગમાં ધાતુની રૂદ્ધિ થઈ, ઇન્દ્રિય વધે છે, અને મગજ સાંત રહે છે ધીના સેવનથી થરીર મંદી અવગતના અને મરગી દૂર થાય છે, અને લોહી શુદ્ધ થાય છે અતિથય ચારીરિક ચમ કરનારાં એને ધીનું સેવન તો અત્યંત હિતકારક છે હમણાના વખતમાં દુર્દેવથી દૂધ ધીની ખાતલ ધવાથી મરણી જેવા નિરિદ પદાર્થની ધીમાં ભેગમેગ થવા લાગી છે ! એ ભેગમેગનું ધી સેવન કરવાથી અનેક રીતાર ધવાનો સમય છે, એટલા માટે સર્વેએ અવસ્થ સાવચેતી રાખવી ધી સનધે વિસ્તાર “સાવેય” આગમાં રહેશે છે તે જુઓ બકરીનું ધી—ચુખ્, દોષન, બાવચંક, રુખ, પાક વખતે તીવ્ર, અને

કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, અર્શ, અને રાજ્યક્ષમાનો નાશ કરનાર છે. **મેંદીનું ધી:**—તિખટ તથા ગરમ છે, ક્ષી ક્ષ, વાત, થોનિદોષ, પિત્ત અને શોષનું નાશક છે. **લેંસનું ધી:**—સૌખ્યદ, વર્ણુકારક, હૃદય, કાંતિકર, રૂચ્ય, ક્ષકર, મીઠું, શીતળ, વિષ્ણુકારક, બળપ્રદ, ધૈર્ય આપનાર તથા ગુરૂ છે; અને અર્શ, સંગ્રહણી, વાત, રક્તપિત્ત, ભ્રમ તથા પિત્તનું નાશ કરે છે. **હાથણીનું ધી:**—કડવું, લઘુ, તુરં તથા અગ્નિદીપક છે; અને ક્ષેષ, કૃમિનું નાશક તથા મળ અને મૂત્રનું સ્તંભક, કંદનાશક, પિત્તકારક અને વિષ તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું ધી:**—કિંચિત્ મધુર, અગ્નિદીપક, તુરં, તીખું, મળમૂત્રરોધક, કિંચિત્ વાતલ, ઉષ્ણ, પાકકાળે લઘુ તથા તુરં છે; અને ક્ષ, તથા મૂર્ચ્છાનું નાશક છે. **ઉંટણીનું ધી:**—અગ્નિદીપક, ખારું, પાક વખતે તીખું; અને વિષ, અર્શ, કૃમિ, સોજો, વાયુ, ક્ષ, કોઢ, ગુદમ, ઉન્માદ, મોઢ, મૂર્ચ્છા, અપરમાર અને બડબડનો નાશ કરે છે. **સ્ત્રીધૂત:**—રૂચિપ્રદ, નેત્ર્ય, પાક વખતે લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. (૧) અગ્નિદોષ પ્રણુ, હાથ પગોના દાઢ, શિરોભ્રમણ અને આંખોમાંની બળતરા ઉપર ગાયનું ધી ચોપડવું. (૨) ગર્ભિણીનો રક્તસ્રાવ, દાહયુક્ત વાતરક્ત, સન્નિપાતજ વિસર્પ અને દાહરોગ ઉપર:—ગાયનું શતઘૌત અથવા સંહસ્રઘૌત ધી ચોળવું. એથી કરી તાવથી થએલો દાહ પણ શાંત થાય છે. ધી જીનું હોય તો ઘણું ઉત્તમ. (૩) પ્રણુ તથા નાડી પ્રણુ ઉપર:—જીના ધીનો લેપ કરવો. (૪) આંખમાં ખુપરો નાખનો હોય તો સ્ત્રીધૂત આંજવું.

૧૨—ઘેટાંના દાંત.

ઉપયોગ:—(૧) શીતળાથી આંખમાં ફુલ પડ્યું હોય તો:—ઘેટાનો દાંત ધસી આંજન કરવું.

૧૩—ઘોડાની લીંદ.

ઉપયોગ:—(૧) શૂળ ઉપર:—ઘોડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી, તે પાણી ગાળી લઈ, તેમાં થોડી રોકલી હાંગનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું; એટલે કઠિન થળ પણ ત્વરિત શમશે. બીજો પ્રકાર—ઘોડાની લીંદનો ખર્ક કાઢી તે આપવો. (૨) ઉચ્ચકી ઉપર:—ઘોડાની સુદાએલી લીંદની ઘૂણી આપવી; એટલે કઠિન જેવી ઉચ્ચકીનો પણ નાશ થશે. **મોડશી (અપચન) ઉપર:**—ઘોડાની લીંદ છાશના પાણીમાં મેળવી રજગાળ કરી, અન્નમો છ માસા પર્યંત નાખી પુનઃ વજ્રગાળ કરી હમકારી પાવું.

૧૪—ઘોડાનો બાલ.

ઉપયોગ:—(૧) ચામખીલ થાય છે તે ઉપર:—ઘોડાના વાળથી તેને બાંધવો એટલે ગરી પડે છે.

૧૫—છાશ.

આ સંબંધે ગોવૈદ્યક ભાગમાં માહિતી છેજ તે સિવાયનો બાકીનો ભાગ અહીં લખ્યો છે. **લેંસની છાશ:**—ક્ષકર, સાંક્ર, શોકકારક તથા ગુરૂ છે; અને ગુદમ, અતિસાર, પ્લીહા, અર્શ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગની નાશક છે. **બકરીની છાશ:**—લઘુ તેમજ સ્તિગ્ધ છે; અને દાહ, ગુદમ, અર્શ, ત્રિદોષ, સોજો, સંગ્રહણી અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) સંગ્રહણી ઉપર:—ગાયની છાશમાં સુંક અને પીપરનું ચૂર્ણ આપવું.

૧૬—દહીં.

ગાયના દહીં સંબંધી વિચાર ગોવૈદ્યક ભાગમાં છે; બીજી માહિતી અહીં અપાય છે. **લેંસનું દહીં:**—રક્તપિત્ત પ્રમાદન, વૃષ્ય, સ્તિગ્ધ, મધુર, શોષક, ક્ષકારક, ગુરૂ, અભિષ્યદિ, બલકર, તથા શુક્રકારક છે, અને પિત્ત, વાત, તથા શ્રમનું નાશક છે. **બકરીનું દહીં:**—દીપન, પાચન, લઘુ, રૂચિકર, ગરમ તથા ગ્રાહક છે, અને નેત્રરોગ, ક્ષય, અર્શ, કાસ્થ, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુનું નાશક છે. **હાથણીનું દહીં:**—તુરં, કાંતિકારક, રૂચિકર, પાકવખતે તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, બળપ્રદ તથા વીર્યવર્ધક છે; અને આ. ભિ. ૪૬

નાચ કરે છે. ઘોડીનું દર્હી—મધુર, ઘૂંચું, કિંચિત્ વાતકર, રચિત
 ૧ છે; અને કદ, મુઝા, નેત્રોગ, કોદ, મુળવ્યાધિ, પેટમાંના કૃમિ, એ
 નાનું દર્હી—રસ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટું, રચિત, અને વાતનાચક
 ૨:—તીષ્ઠ, ખાટું, બેદક, રસ વખતે મધુર, તથા ખાટું છે, અને વાતાઈ, કૃમિ,
 ઉદરનો નાચ કરે છે. સ્ત્રીનું દર્હી—ગળકર, તર્પણ, જડ, પાક વખતે મધુર, ખાટું,
 ૩. તત્કારક, ઘૂંચું, પાકકાળે લઘુ, રસ, ઉષ્ણ તથા કફનાચક છે; અને પરિશ્રામશળ, મવરનબ,
 ત્રિદોષ અને મૂત્રોપતો નાચ કરે છે.

૧૭—દૂધ.

ભેંસનું દૂધ—મધુર, પૌષ્ટિક, સિન્ધ, ગળકર, યુર તથા વૃધ્ય છે; અને શુક્ર, નિદ્રા, કફ,
 આગસ તથા રચિત કરનારું; અને પિત્ત, ક્રોધ, શ્રમ તથા જઠરાગ્નિનું નાગક; અને મત્તગિને
 અપચ્છ છે. ગે તીવ્રાગ્નિવાળા પ્રશ્નોને તપાસી પાવાયી બળ, પુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે.
 બકરીનું દૂધ—ઘૂંચું, મધુર, આદક, લઘુ તથા શીતળ છે; અને જ્વર, ક્ષય, ઉષ્ણ, રક્તપિત્ત, સર્વવ્યાધિ
 અને અતિશયનો નાચ કરે છે. મેંદીનું દૂધ—મધુર, ગરમ, સિન્ધ, કેસ, પુષ્ટિકર, યુર વાતનાચક,
 કફકર, અને મેદવર્ધક છે. હાથણીનું દૂધ—મધુર, અગ્નિને મંદ કરનાર, શીતળ, વૃધ્ય, અક્ષુધ્ય, વીર્ય-
 વર્ધક, મેદવર્ધક, સિન્ધ, ઘૂંચું, ગળકર, કફકર, તૃકર અને પિત્તનાચક છે. ઘોડીનું દૂધ—ખાટું
 અમિદીપક, રક્ષ, ઉષ્ણ, કંતિકર, દેહરચેર્ધક, લઘુ, બળકર, ખાટું તથા સારક છે; અને સંધિવાત
 ત્રિદોષ, ઉદર, વાયુ, ક્રોધ, અને કમો નાચ કરે છે. ગધેડીનું દૂધ—મધુર, બળકર, રક્ષ, ખાટું, ક્ષીન
 બુદ્ધિભાગકારક, પચ્ચ, રચિત તથા ખાટું છે; અને કફ, વાયુ, બાળરોગ, કાસ અને કમો નાચ કરે
 છે. ઉંટણીનું દૂધ—મધુર, બળકર, રક્ષ, શોષક, કિંચિત્ ખાટું, દીપન, બેદક, સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ
 છે; અને સોળે, કફ, ક્રોધ, આનાહવાયુ, પ્રમેહ, નળવાત, કૃમિ, શુદ્ધ, કાસ, અર્ચ, ઉદર તથા શ્વાને
 નાચ કરે છે. માતૃલય દુધ—મધુર, શીતળ, લઘુ, અક્ષુધ્ય, ઘૂંચું, પચ્ચકર, દીપન, પાચક, ધાતુવર્ધક
 રચિત, જ્વર, અને રનેહન છે. એ રક્તપિત્ત ઉપર નસ્ય માટે અને શ્વા ઉપર આજોમાં નાખવા માં
 ઉત્તમ ઔષધ છે; અને નેત્રોગ, અભિયાત, વાત, તથા પિત્તનો નાચ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉદર
 રોગ ઉપર—ઉંટણીનું દૂધ પાત્ર (૨) કફ, ઉષ્ણ, ત્રાસ અને અંશક્રાંતિ વગેરે બાળરોગ
 ઉપર—ઘેડીનું દૂધ પાત્ર (૩) વીર્યસ્રાવ, ધાતુક્ષીણતા વગેરે ઉપર—દૂધ ગરમ કરી તે
 ખડીસાકર નાખી તે આપવું (૪) નાના બાળકને પાલુડો લાગે છે તે ઉપર—કતરીનું દૂધ
 સ્ત્રીના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવું

૧૮—પેદુબાળર.

પેદુબાળર—ગરમના પેટમાં એક જાતનો ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય, તેને “પેદુબાળર” કહે છે
 પેદુબાળર—ધાતુવર્ધક છે અને સંપૂર્ણ મેહ, વિષ, કફ, પિત્તરોગ, મેદોરોગ તથા વાતશળનો નાચ કરે
 છે એ કરતૂરી, કેસ, ધી, આક્રોશ રમ કિંવા મયોક્ત્ર અનુપાનમાં અવવા પીપર, જલપક્ષ અને મધ
 બાજુ કરવાથી, ધરડો માણસ તરફ પ્રશ્ન જેવો થશે ત્રાસ ઉપર—૧ ગુંજ પેદુબાળર, મધ અને
 પીપરમાં આપવો.

૧૯—બીરબહોટી. (સં. ઇન્દ્રોષ. શુ. ગોકળગાય.)

શુભ નક્ષત્રમાં રાત્રી રગતા ઝીલા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓને હૃદ બાષામાં બીરબહોટી કહે
 છે. ચોમાસામાં આ કીડાઓની હારોની હારો લાગેલી હોય છે. વૈદ વગેરે લોકો એ કીડાને એકકા કરી
 વેચે છે. ઉપયોગ—(૧) લાર ઉપર—કાળી તુલસીના પાનનો અંરસ ૪ માસા અને મધ ૪
 માસા એકન કરી, તેમાં બીરબહોટી એક અવના બે, બારિક ધસી આટણુ તૈયાર કરી, એ સર્વ

ચાટણુ પ્રયમારને ઝોકદમ ચટાડવું. એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપવું; પરંતુ જેમ જેમ રોગનું જ્વર કમી થતું જાય તેમ તેમ ઔષધનું પ્રમાણ પણ કમી કરતાં જવું. એનાથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ સમજાય છે. (૨) સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, ડહાળા (ભાર) અને નાના બાળકના પેટમાંના સર્વ રોગો ઉપર:—કાળા તુળસીના પાનનો રસ અને ભાંગરાનો અંગરસ ૧ તોલા પર્યંત લઇ, તેમાં ૪ તોલા પર્યંત ગિરજહોટી ધસી તથા અર્ધો ગુંજ ગોરોચન ધસી, મધ નાખી આપવું. બાળકને અર્ધા બીરજહોટી આપવી. (૩) દમ, ઉધરસ અને સુસી ઉપર:—બીરજહોટી પાનમાં આપવી. (૪) સૂળવ્યાધિ ઉપર:—બીરજહોટી અને ઘોળા કાથાની રાખનો મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) અર્ધોગ, પક્ષઘાત, અર્દિત અને ધીન વાયુ ઉપર:—બીરજહોટી પાનમાં આપવી. (૬) પેટના ઉપર:—નયકળ અને બીરજહોટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવું. (૭) સોજા ઉપર:—બીરજહોટી મીણમાં મેળવી લેપ કરવો. (૮) બેસી ગએલા રતન કઠિન થઇ ઉપર આવવા માટે:—બીરજહોટી દૂધમાં વાટી રતન ઉપર લેપ કરવો.

૨૦—ભેંસનું છાણુ.

ઉપયોગ:—(૧) નવેલો-નખ ઉખડ્યો હોય તો:—ભેંસનું તાબું છાણુ ગરમ કરી ખાંધવું. (૨) મધૂરા ઉપર:—ભેંસનું છાણુ પાણીમાં મેળવી દીવ્ય પર્યંત અને જંઘા પર્યંત પગે ચોળા ઘોષ નાખવું. (૩) તિડક પ્રમેહ ઉપર:—ભેંસનું છાણુ પાણીમાં ગાળી લઇ, તેમાં સાકર નાખી તે પાવું.

૨૧—મધ.

સામાન્ય મધ:—શીત, લઘુ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ગ્રાહક, નેત્રોને હિતાવક, અગ્નિદીપક, મનુશોધક, નાડીની શુદ્ધિ કરનાર, સૂક્ષ્મ, રોપણુ, મૃદુ, વર્ણકારક, મેધાકર, વિશદ, વૃધ્ય, રૂચિકારક, આનંદકારક અને તુરં છે તથા સહજ વાતકર, ક્રોધ, અર્શ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, કફ, મેહ, કૃમિ, મદ, વ્યાનિ, તૃષ્ણા, વાંતિ, આતિસાર, દાહ, ક્ષતક્ષય, મેદ, ક્ષય, કિચકી ત્રિદોષ, આધ્માનવાયુ, વિપ તથા મલગંધનો નાશ કરે છે: સર્વ જાતિનું મધ:—વ્રણરોપણુ, શોષક અને અસ્થિને સાંધનાર છે. મધ તપાવવાથી કિંવા ઉષ્ણ કાળમાં ઉષ્ણ પદાર્થોમાં બંધણુ કરવાથી, વિપ જેવું દુઃખ કરે છે. ઔષધોમાં જીવું મધ આપવું. જેમ જેમ જીવું થતું જાય તેમ તેમ તે ગુણકારી થાય છે. ધી અને મધ સરખે ભાગેલેનાં નહિ. એમ લેવાથી તે વિપસમાન થાય છે. રંગે ગાયના ધી જેવું, રૂચિકર, સુગંધી, જેવું મધ ઉત્તમ જાણવું. ઉપયોગ:—(૧) કાન પુટે છે તેને માટે:—મહુડાનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨) કાનમાં ખગઇ વગેરે ગઇ હોય તે ઉપર:—કાનમાં મધ નાંખવું. (૩) વીંછીના વિષ ઉપર:—દશ ઉપર મધ ચોપડવું. (૪) મેદોરોગ ઉપર:—સવારે ગરમ પાણી ૪ તોલા લઇ, તેમાં ૨ તોલા મધ નાખી તે પાવું. (૫) મુખરોગ ઉપર:—મધનો ગંડૂપ (મ્હોમાં મધ લઇ તે કટલીક વાર રાખી કાગળો કરી નાખવો.) ધારણુ કરવો; એટલે મ્હોમાંનાં વ્રણ, ચાંદી, તથા દાહ, તૃપા, વગેરે રોગ દૂર થઇ મુખને સ્વચ્છતા આવે છે; અથવા મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેના કાગળો કરવા. (૬) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—પોલા મહુડાનું મધ, પીછાએ ચોપડવું. (૭) ગેમ કાનમાં ગઇ હોય તો:—મધ અને તેલ કાનમાં નાંખવું. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—મધ અને સાકર, એ બંનેની દૂધમાં પાવું. (૯) તૃષ્ણારોગ ઉપર:—પાણીમાં સાકર અથવા મધ નાખી તે પાવું. ઠંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેરબર પાવું; ઉલટી યશ એટલે તૃષ્ણા અને દાહ શમશે. (૧૦) ખરસાણીના વિષ ઉપર:—પાણીમાં મધ નાંખી પાવું. (૧૧) ઝેરકચોલાના વિષ ઉપર:—મધ, ધી અને સાકર ખાવા આપનાં.

૨૨—માખણુ.

ભેંસનું માખણુ:—તુરં, વાતુલ, ગુર, કફકર, મેદવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃધ્ય, મધુર, શીત, ખળકર, દાહકારક તથા ગ્રાહક છે; અને ગ્રમ તથા પિત્તનું નાશક છે. એજ તાબું હોય તો ધાતુવર્ધક, બાળ તથા વૃદ્ધને હિતકારક અને ખળકર છે. બકરીનું માખણુ:—મધુર, તુરં, લઘુ, આંખોને

કિતકારક, દીપન, ખવકર તથા હિતકર છે; અને ક્ષય, ઉવરસ, ગુદમ, પ્રમેદ, ચળ, નેત્રરોગ, પાંડુરોગ અને શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) કાનનો દાહ થાય છે તે ઉપરઃ—મા કિચિત્તદેવતા ઉપર પીંગળાવી કાનમાં નાંખવું. (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપરઃ—માખણ અને તથા ખ આપવા અથવા માખણ, નાગકેસર અને ખડી સાકર ખાવા આપવા. (૩) રક્તાતિસાર ઉપરઃ માખણ, મધ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં.

૨૩—મૂત્રવર્ગ.

મૂત્રવર્ગમાં ગ્રામ્ય મુખ્ય છે. ઔષધોમાં એ સર્વ મૂત્રોના અગ્રાવે આપવું, ગ્રામ્યમાં રેચક યજ્ઞો ક્રમ છે. પુષ્કળ તેનો અને થી સિદ્ધ કરવાના કામમાં ગ્રામ્યનો ઉપયોગ યાય છે. નસ્યને મ ઉત્તરું મૂત્ર આપવું પ્રાસનાર્થે આપવું પ્રચરત, અને ઘેટાં, ઘોડાં, જકરાં, બેરોતું મૂત્ર તેલમાં ઉઘાળી કં કરવાથી દદુ, કંદુ, અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. કો'સનું મૂત્રઃ—ગુરૂં, કડવું, ખાઈ, પિત્તકર, ઉષ્ણ તથા તીષ્ણ છે; અને ચળ, અર્થ, ઉદર, કુષ્ઠ, મેહ, વિષ્ણિ, સોજો, આનાહ, પાંડુરોગ, ગુદમ તથા કંદુનો નાશ કરે છે. બકરીનું મૂત્રઃ—તીષ્ણ, લઘુ, ઉષ્ણ, કડવું, રક્ષ, સ્વાદુ, ગુરૂં, તીક્ષ્ણ, પથ્થકર તથા વાતુળ છે; અને ઉવરસ, સોજો, કમળો, ઉદર, પાંડુ, કંદુ, ગુદમ, પ્લીહા, નાડીવણ, વિષ અને કર્ણચળનો નાશ કરે છે. હાથણીનું મૂત્રઃ—ખાઈ, કડવું, મેહક, પિત્તક, ગુરૂં, તીક્ષ્ણ, સારક, તીષ્ણ તથા વિદારણ છે; અ ચળ, ઉચ્છી, હમ, વાયુ, કિંવાસકુષ્ઠ, કંદુ, મંડલકુષ્ઠ, કૃમિ, અર્થ, નિષ, ગુદમ અને કંદુનો નાશ કરે છે. ઘોડીનું મૂત્રઃ—ઉષ્ણવીર્ય, ખાઈ, તીષ્ણ, રક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કુષ્ઠ, ઉનાહ, કૃમિ, મેહ કંદુ, વાયુ, દદુ, ચળ, વિષ, કિંવાસકુષ્ઠ, અને મોહનો નાશ કરે છે. ઘેટાનું મૂત્રઃ—અગ્નિદીપક, કડવું ખાઈ, તીષ્ણ, તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કંદુ, વાયુ, સંમદણી, કૃમિ, જૂતખાધા, કંપ, ઉનાહ, અને નલ વિકારનો નાશ કરે છે. ઉંટનું મૂત્રઃ—તીષ્ણ, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન પિત્તલ, ખાઈ, તીક્ષ્ણ, તથા ખળ છે; અને કોઢ, અર્થ, ઉદર, કૃમિ, ઉનાહ, વાતરોગ, તથા મનોભ્રામિનો નાશ કરે છે, નરમૂત્રઃ—રેચક, ખાઈ, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવું તથા રક્ષ છે, અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, મળ, જૂતખાધા, ત્વઘોષ, વાયુ, મેહ, કંદુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) કંદુ, ક્ષય અને પાંડુરોગ ઉપરઃ—જુના લોહકાટને ગરમાળાના અગર બહેડાના લાકડાના કોલસામાં તપાવી, ગ્રામ્યમાં ૧૦૦ વાર બીજવી, પછી તેનો ખરસ કરી તેમાંથી ૧ વાલ ચૂર્ણ, મધ અને પીપરમાં આપવું. એ ચૂર્ણને “મંદુર” કહે છે. (૨) અપરમાર ઉપરઃ—માંકુના રક્તમાં ચિચક બીજવી સુકવી, તે ઘેટાના મૂત્રમાં બીજવી, તેનું મળ ૧૬વસ નરમ આપવું. એટલે ફેફસ દૂર યાય છે, (૩) વિષારી સર્પના દંડ ઉપરઃ—માખણ સનું મૂત્ર પાવું; એટલે ઉઘડી થઈ વિષ ઉતરશે.

૨૪—મીણ.

મીણઃ—પિચ્છક (ચિકટુ), સ્વાદુ, તીષ્ણ, રિંગમ, મુદુ, અરિયસંધાનકારક તથા મળને કિતકર છે; અને વાયુ, કોઢ, વિસર્પ, ત્વઘોષ, વાતરકત, જૂતદોષ, અને લેપ કરવાથી આમડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) નવેલા ઉપરઃ—તપાવેલા મીણની ધુમદી નખપર બેસાડવી અને પોટો બાંધવો, તેથી ચાર પાંચ દિવસમાં શુભ આવે છે. (૨) પગ ફાટે છે તે ઉપરઃ—તપાવેલું મીણ ચોપડવું. (૩) ગુમડા ઉપરઃ—મીમાં મીણ તપાવી, તે ચોપડવું. (૪) રક્તપ્રદર ઉપરઃ—મીણમાં ઘટું ચૂર્ણ ખરસ કરી ચોપડવું.

૨૫—મોરનાં પીછાં.

ઉપયોગઃ—(૧) ઉચ્છી અને ઉલ્લી ઉપરઃ—મોરનાં પીછાંની રાખ અને પીપર, એ મધમાં આપવાં. (૨) સર્પદંડ ઉપરઃ—મોરનાં પીછાં, તળાક સાથે ચલમમાં નાંખી પાવાં; એટલે વિષ ઉતરશે. (૩) માછલાના (વધ ઉપરઃ—મોરનાં પીછાંની ધૂણી આપવી. (૪) વિષબાધા દૂર થવા

માટે:—જે પ્રમાણે ગાંડૂળમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે. તેજ ક્રિયાથી મયૂરપિચ્છમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે; એ તામ્રસત્વની વીંટી કરી તે પાણીમાં બેળાળી, તે પાણી આપવું; એટલે વિપત્તિ ઘટી જશે.

૨૬—વાધની ચરખી.

ઉપયોગ:—(૧) હાડવ્રણ ઉપર:—એ ત્રણ દિવસ વાધની ચરખી ઉપર લગાવવી. (૨) શીતળા થોડા આવવા માટે:—વાધનો સળો દાંત પાણીમાં ધસી એક વખત આપવો. (૩) સંધિવાયુ ઉપર:—વાધની ચરખી, રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ શરીરે ચોળવી.

૨૭—સમુદ્રશીણ.

સમુદ્રશીણ એ, એક જાતના માછલાના પેટમાંનું હાડપિંજર છે. એ સફેદ રંગનું હોય એ ઉપર ઝીણું ઝીણું છિદ્રો હોય છે. એ ખસેરેથી અહીં આવે છે. સમુદ્રશીણ:—ચિકર, તુર, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, શીતળ, પટલાદિ દોષનાશક, સારક, તથા વિપદ છે; અને કર્ણશ્યા, કંક, કંકરોગ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ સમુદ્રશીણ, અંગમંગ કરે છે; એટલા માટે તેનું શોધન કરવું. શોધન—સમુદ્રશીણ લીંચુના રસમાં ખરલ કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) રતાંધળો અને અહિર ઉપર:—સમુદ્રશીણ, અને ખડીસાકરની ભુટી સવાર સાંજ આંખોમાં નાંખવી, એટલે અહિર, રતાંધળો, રતાશ, ગળ, કંઠ વગેરે વિકાર તરિત દૂર થાય છે. (૨) કાનમાંના સણકા વગેરે ઉપર:—સમુદ્રશીણની વસ્ત્રગાળ ભુટી કાનમાં નાંખવી તથા તે ઉપર લીંચુનો રસ નાંખવો. (૩) કર્ણશ્યા, વ્રણ અને ચિકરો ઉપર:—સમુદ્રશીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાંખવું. (૪) કંઠ ઉપર:—સમુદ્રશીણ વાટી ચોપડવું.

૨૮—સર્પની કાંચળી.

જેને ફેણ છે એવા સર્પની કાંચળી ગુણકારી છે. સર્પની કાંચળી પુસ્તકમાં રાખવાથી, તેને ઉધધ લાગતી નથી. ઉપયોગ—(૧) અંગઉપર પિત્ત ઉટે છે તે ઉપર:—સર્પની કાંચળી બાળી, તેલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—સર્પની કાંચળી બાળી તેની ઘૂણી આપવી. (૩) બદ ઉપર:—સર્પની કાંચળી અને અશીણની વડી કરી ઉપર બાંધવી; અથવા સર્પની કાંચળી બારિક કરી, ગોળમાં ત્રણ દિવસ ભક્ષણ કરવી. (૪) આમખિળી ઉપર:—સર્પની કાંચળી પાણીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:—સર્પની કાંચળીની ઘૂણી ત્રણ દિવસ આપવી. (૬) વિષમ-જ્વરાદિકો ઉપર:—સર્પની કાંચળી, શિરસ, હોંગ, અને કડવાં લીંમડાનાં પાન, એનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, તેનો ઘૂપ આપવો. એ રાક્ષસ અને ડાકિની એમનો પ્રતિબંધ કરી, વિષમજ્વરનો નાશ કરશે.

૨૯—સસલાંનું લોહી.

ઉપયોગ:—(૧) મુસી ઉપર:—સસલાના લોહીમાં કપડું બીજવી રાખવું; અને તે કપડું દૂધમાં મસળી તે દૂધ મુસી થએલાં બાળકોને પાવું.

૩૦—સાખરશિંગ.

ઉપયોગ:—(૧) સોજો, જખમ, ગળસુણ અને વાયુએ અંગમાં સણકા આવે છે તે ઉપર:—સાખરશિંગ ધસી લેપ કરવો. (૨) માથું દુઃખતું હોય તે ઉપર:—દૂધમાં સાખરશિંગ ધસી લેપ કરવો. (૩) રક્તાતિસાર અને આમાંશ ઉપર:—સાખરશિંગ ધીમાં ધસી આપવું. (૪) બાળ-કનું તાળવું ઉપડતું હોય તે ઉપર:—સાખરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ધીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને તે ઉપર મીઠા એરંડાનાં પાન લગાવવાં; તેમજ ગાયના દૂધમાં સાખરશિંગ ધસી પાવું. (૫) વાતશૂળ ઉપર:—સાખરશિંગની અર્ધો માસો ભસ્મ, ૧ તેલો ધીમાં આપવી. (૬) ધાતુવૃદ્ધિ

ઉપર:—સાગરસિંગની ભરમ મધમાં આપવી; એટલે માતૃદ્વિ યદ્ય માતૃસ્થાન ત્રી કક્ષી નીકળી જાય છે (૭) ઉધરસ, દમ, ફાલ, અધિ, અપચી અને અઠકદ્વિ ઉપર:—૧ વાલ સાગરસિંગની ભરમ મધમાં આપવી. (૮) સાગરસિંગની ભરમ કરવાની કૃતિ:—સિતાદેવીનાં પાન આરિક ચંદ્ર પ્રમાણે વાટી તેનો લાખો ગોળો કરી, તેમાં સાગરસિંગનો કકડો મધ્યમાણે રાખવો તથા તેને વગડાં છાણાના પૂટ આપના; એટલે તેની ભરમ થશે. એજ રીતે કપાસના રસમાં સાગરસિંગ નાંખી પૂટ આપનાથી ભરમ થશે.

૩૧—હરિણશૃંગ.

ઉપયોગ:—(૧) હૃદ્રોગ, કઠિઅહ, રાધિશૂળ અને હૃદયશૂળ ઉપર:—હરિણના શિંગડાના કકડા કરી, કોડીઆમાં નાખી, છાણાનો અગ્નિ કરી ભરમ કરવી. તે ભરમ અધી માસો, ગાવના ધીમાં આપવી.

૩૨—હસ્તિદંત.

ઉપયોગ:—(૧) કેશઆવવા માટે:—હાથીદંતનો બેરદારદળદરના રત્નમાં ખરમ કરી ભાવના આપવી અને તે ઉપર ગોપડની (૨) શુભકું કુટયા માટે:—હાથીદંત પરથી, શુભડાના મહેલર એક નિક કરવું. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર—હાથીદંતની ધૂળી આપવી (૪) ખરમ, ગજકર્ણ વગેરે ઉપર:—હાથીદંતનો બેરદાર આગી, તે રાખનો ધીમાં ખગલ કરી લેષ કરવો. (૫) દંતવર્ત્તિ:—હાથીદંત, હૃદયના દંત, ઉઠના દંત, બળદના દંત, ગોડડાના દંત, ઘેડાના દંત, ચાંપ, મોલી અને સમુદ્રશીલ્પી મૂલ્ય કરી પાણીમાં ખરમ કરી સળી જેવડી લાંબી ગોળી કરવી; એ પાણીમાં ધમી આંખમાં અંજન કરવું, એટલે આંખમંત્ર કૃષ્ણ પશુજ નવધડી દૂર પામ છે. આ પ્રયોગ કૃષ્ણ દૂર થના માટે યજ્ઞોજ ઉત્તમ છે.

૧૨૭-રસવૈદ્ય.

૧-અભ્રક.

ધોળો, રાતો, પીળો અને કાળો, એમ ચાર પ્રકારનો અભ્રક છે. ઔષધોમાં ધોળો અને કાળો વપરાય છે. કાળો અભ્રક શુભોએ શ્રેષ્ઠ છે. શોધન—(૧) કાળો અભ્રક—અગ્નિ ઉપર તપાવી ગાયતું દૂધ, ત્રિફળાનો ઉકાળો, કાંજ અને ગાયના મૂત્રમાં સાતવાર ભોળવે એટલે શુદ્ધ થશે. (૨) અભ્રક દેવતા ઉપર તપાવી બોરડીના કાદામાં ભોળવે અને હાથથી મસળવે તથા ઉપરતું પાણી કાઢી નાંખી સુકો કરી આપવો; તે ધાન્યાભ્રક કરતાં સારો થશે. ધાન્યાભ્રક કરવાની રીત—અભ્રકનો ચોથો ભાગ ડાંગરમાં મેળવી કામળામાં બાંધી ત્રણ દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવો અને હાથથી પુષ્કળ મસળવો; પછી પાણીમાં પડ્યો હોય તે અભ્રક સુકિતથી બહાર કઢાડી સુકવી આપવો. અભ્રક—તુરો, મધુર, ઠંડો, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુવર્ધક છે; અને ક્ષય, ત્રિદોષ, ગુમડાં, પ્રમેહ, કોઠ, બરોળ, ઉદર, ગાંઠ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. આરણ્ય—(૧) ધાન્યાભ્રક ૧ ભાગ અને ટંકણુખાર ૨ ભાગ, એકત્ર કરી, ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી તીવ્રાગ્નિએ પચન કરવું. પછી દૂધમાં ખરલ કરી પુટ આપવો એટલે ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર થશે. એ ભસ્મ સ્વભાવે શીતળ છે. તેથી બધા રોગો ઉપર યોગ્ય. (૨) ધાન્યાભ્રક કાસુંદરાના રસમાં મસળી પુટ આપવો; એ પ્રમાણે દસ પુટ આપવા; એટલે તેની ભસ્મ થશે. (૩) ધાન્યાભ્રક લઘ આકડાના દૂધ (રસ) માં એક પહોર સુધી ખરલ કરી ગોળ ચઠાકાર વડી કરી તેની આસપાસ આકડાનાં પાન વીંટાળી માટીના કોડીઆના સંપુટમાં ઘાલી વગડાડે છાણાનો ગજપુટ અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી સાત ગજપુટો કરવા. પછી વડતી વડવાઇઓનો ઉકાળો કરી, તેમાં અભ્રક એકેક દિવસ ખરલ કરી ત્રણ ગજપુટો કરવા, એટલે અભ્રકની ભસ્મ સારી થશે. એ ભસ્મથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે, અલ્પ મૃત્યુ દૂર થાય છે, ધોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુપાન આપે તેવો તેનો. ગુણ થાય છે. (૪) ધાન્યાભ્રક ને નાગબલા, બદ્રમોચ, વડતું દૂધ, અથવા વડવાઇઓનો રસ, હળદરતું પાણી; મજ્જનો કાઢો, આ બધાં ઔષધોની અનુક્રમે ભાવના આપવી; અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ દેવા; એટલે અશ્ણુ વર્ણુ ભસ્મ થશે. શતપુટી અને સહસ્રપુટી અભ્રક કરવો હોય તો કુંવરના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવા; એટલે રંગદાર ભસ્મ થશે. મૃત ને અમૃતીકરણ—અભ્રકભસ્મના બરાબર ગાયતું ધી મેળવી, લોઢાના વાસણમાં પચન કરાવવું, ધી પચી જાય એટલે તે ભસ્મ બધા કામોમાં યોગ્ય. જે અભ્રક ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર અને કાળજી જેવી ખારિક થાય તે મૃત જાણવી, તેજ જો સચંદ્ર (ધોળી) રહી તો વિષ જેવી, મૃત્યુ, વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે છે. અભ્રકસત્વપાતન—અભ્રકની ભૂટી એક દિવસ કાંજમાં અને એક દિવસ સુરણના રસમાં રાખવી. પછી કેળના કાંદાના રસની ભાવના આપવી; અને ચોથો ભાગ ટંકણુખાર હ્રદ્રમસ્થમાં મેળવી, ભેંસના છાણમાં સુડીઆં કરી સુકવી, વાસણમાં નાંખી યુગ્મ અગ્નિ કરવો; એટલે અભ્રકતું સત્વ પડશે. તે સર્વ ગોળો કરી મિત્ર પચંકો (ધી, મધ, ગુળ, ગુન્ન, ટંકણુખાર,) મેળવી કુલડીમાં ઘાલી અગ્નિ કરવો; એટલે તેની કાંસા જેવી લગડ થશે. તે પારાને બાળવાને યોગ્ય છે; અને સર્વ લોહ કરતાં ગુણોથી અધિક છે. અભ્રક-સત્વગુણ-શીત, ત્રિદોષનાશક, રસાયન, પુરુષપણુ ઉત્પન્ન કરનાર અને વયસ્થાપક છે. આ અભ્રકસત્વ જેવાં બીજાં ઔષધો ભૂમંડળમાં નથી. અભ્રક દ્રાવણ—અભ્રક દ્રાવણ ભાગ્યોદય વિના કોઇ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. કોઇ ઠેકાણે ભાગ્યયોગે સિદ્ધ થયું હશે પણ જણાતું નથી. (૧) ધાન્યાભ્રક લઘ અગ્નિથી આના પાતના રસમાં મર્દન કરવો. પછી સુરણની અંદર ઘાલી માટીનો લેપ કરી ગોઢ (જનવરોના વાડા)માં હાથબર ઉંડુ એક મહિના સુધી પુરી રાખવું. પછી કઢાડવાથી પારા જેવું પાતળું થશે. અભ્રકભસ્મ અનુપાન—અભ્રકભસ્મ, ૧ ગુન્નથી ૪ ગુન્ન સુધી મધ અને પીપર સાથે આપવી, એટલે પ્રમેહ, શ્વાસ, વિપરોગ, કોઠ વાય.

પિત્ત, કફ, કશ્લય ક્ષતક્ષય સમકંઠી, પડુરોગ, બ્રમ, ક્રમગ્રા, મુત્ય, વગેરે રોગ દૂર થાય છે (૨) વાવડીંગ, મુંઠ, મરી અને પોપ ના ચૂર્ણમા વાકમર આપવી, એટલે ક્ષય, પાડુ સમકંઠી, શ્વેત આ કોઠ, શ્વાસ પ્રમેહ, કામ, મદાગ્નિ, અને ઉરસબધી વ્યથા, એ રોગ દૂર થાય છે, બુદ્ધિ સારી થાય છે, અશુકધાતુની શક્તિ થાય છે (૩) વીસ પ્રકારના પ્રમેહને સાર મધ પીપર અને શીવાશ્વતમા આપવી (૪) ૬ રોગમાં સોનાના વરખ સાથે આપવી (૫) ધાતુશક્તિને માટે સોના અને રૂપાના વરક બરાબર અનુભવ બરાબર આપવી (૬) રક્તપિત્તને સાર હરીતકી ગોળ અથવા એનગીદાણા અને સાકર-બગેચર આપવી (૭) ક્ષય, પાડુ, મૂળ વાધિ, એમા ત્રિપ્લ, ત્રિફળા, આતુર્ગન, સાકર અને મધના સા આપવી (૮) પ્રમેહ અને મૂત્રક્રમ એમા એન્ગીદાણા, ગોખર, ભૂપઆમળા, ખડીસામર અને ગાય-દૂધની સાથે આપવી (૯) પ્રમેહમા સત્ત અને ખડીમાકર સાથે આપવી (૧૦) છત્વનવરને માટે મા અને પીપરમાં (૧૧) નેત્રરોગ અને ધાતુપુષ્ટિને સાર ત્રિફળાના ચૂર્ણ અને મધમાં આપવી (૧૨) શુષ્ક ડાંતે માટે મોરવેલના સત્ત અને ત્રિફળના ચૂર્ણમા આપવા (૧૩) બળશક્તિને માટે ગાયનું દૂધ અને ભોમકાળામા આપવી (૧૪) મૂળબાધિને માટે બીનામા સાથે આપવી (૧૫) વાપુરોગને માટે મુંઠ, પુષ્કરમૂળ, બારગમૂળ અને આસમધના ચૂર્ણ સાથે મધમા આપવી (૧૬) કશ્લયને માટે કાવરણ પીપર અને મધમા આપવી (૧૭) જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે, તથા મૂત્રાધાત, મૂત્રક્રમ, અને મૂત્રપક્ષમા સર્વ ક્ષારો બરાબર આપવી (૧૮) ધાતુસ્તબ્ધને માટે બાગમા આપવી (૧૯) ધાતુશક્તિને માટે ઘવ તથા મધમા આપવી (૨૦) પિત્તરોગને માટે ગાયના ધી અને સાકરમા આપવી

૨-અંબર.

અંબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે એના ગામકા થાય છે એ પૃથ્વીમા ફરોમાથી અથવા સમુદ્રમા તરતું અથવા સમુદ્રકિનારા ઉપર ધણેક ઠેમણે મળે છે એ વિશેષે કરી બાનટિક સમુદ્ર પરશીઆન સમુદ્ર દક્ષિણિના કિનારા ઉપર અને પોપાક, જર્મની, રીકન, મિમલી, પ્રસિયા, ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમા મળે છે અંબર પીણ, કાણુ અને ધોણુ અને તે ઉત્તર ટપકા હેઠ તે ગોળ અરગળ જેવું પીળા રમડું હોય છે પીણુ અંબર એટ છે, અને મણુ સર્વથી એાછી ક્રાંતિતુ છે ખરૂં અંબર મોણુ વેચાય છે, એટલે કેટલાક લોક ખનાવવી પણ કરે છે જે ખરૂં અંબર છે તેના ને ગામકા લઇ એક ઉપર એક પસવાથી, તે ગરમ થતાજ સૂકમ પદાર્થોને લોહચુબક જેવું આકર્ષણ કરે છે દાંત નીચે આવવાથી થોડા અવાજ થાય છે, પણ પીગમતું નથી, માત્ર નરમ થાય છે, અને તેમા થોડી ચિકાસ આવે છે અંબરને દેવતામા નાખવાથી તેના ધૂમાડાની સુગંધ સાગી આવે છે અંબર સુગંધી પદાર્થમા નાખાય છે અંબર-ધાતુવર્ધક, તુલિમારક, પુષ્ટિકર, કામોત્તેજક, ઇન્દ્રિયોને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમ વિષયમા પ્રવેશ ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિવર્ધક કોઠામાંની શરદી અને ગરમીની ઇળ દૂર કરનાર, જવાન તથા ઘરડાને હિતકારક છે ઉપયોગ:- (૧) કંપવાયુ ઉપર:- અલ્લોપીબાર અંબર, મધની સાથે આપવું આ પ્રમાણે સાત દિવસ આવવાથી કંપવાયુ દૂર થાય છે તેમજ તેથી કોઠાખાનો, આતરકાખાનો અને સાધા માનો રોગ પણ દૂર થાય છે (૨) સ્થાવર જંગમ વિષ ઉપર:- અંબર પાણીની સાથે આપવું (૩) વિષુચિકા (કાંલેરા) ઉપર:- અંબરની ધૂણી આપવી, તથા અંબર અને કરતૂડી થોડી ખાવા માટે પણ આપવી (૪) ક્ષીણતા ઉપર:- અંબરનું ધી રાકરમા સેવન કરવું, એટલે ક્ષીણતા દૂર થઈ શરીર ઉપર તેજ આવે છે અને મજબૂત થાત થાય છે

૩-કપીલો.

કપીલો એ રંગે તામ્રવર્ણ હોઈ ઇન્દ્રા બ્રહ્મ જેવા હોય છે એ સુરત પાસે ઉત્પન્ન થાય છે કપીલો - રેચક તિષ્ઠ અને ઉબ્બુ રે, પ્રણ મ્હ, ઉપરસ, જગ અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:- (૧) રેચક થવા માટે તથા પિત્તગુહમ ઉપર - મધમા કપીલો ખરન કરી આપવો એને રેચકાય છે, અને પિત્તગુહમ નિબળ થાય છે (૨) કૃમિ ઉપર:- કપીલા ચૂર્ણ અર્ધો તોલો ગોળ સાથે ખાવા આપવું, એટલે સર્પણે કૃમિનો નાશ થશે

૪-કલ્પ. (સં. વંગ.)

શોધન:—કલ્પ પાતળી કરી નગોડના રસમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં રેડવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત રેડવું. એટલે શુદ્ધ થશે. કલ્પ શરીર ઉપર હિડી આવે છે માટે સાવચેતી રાખવી. મારણ:—

(૧) શુદ્ધ કરેલી કલ્પ કદામમાં ધાલી ચૂકા ઉપર ચૂકી અને નીચે દેવતા કરવો, કલ્પ પાતળી થયા પછી તેમાં ચોચો ભાગ અધેડીનું ચૂર્ણ નાંખી આંખાના લાકડાથી નવાં સુધી ભસ્મ થાગ ત્યાં સુધી ઘુટવું અને ભસ્મ થયા પછી અધેડીનું ચૂર્ણ નાંખતા જવું. પછી તે ગરમ એકત્ર કરી ઉપર કોડીઆતું સાંડ દાંડણ કરી લાલ થાય ત્યાં સુધી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો; અને ઠંડુ થયા પછી કાઢી લેવું. (૨) અન્નમાતું ચૂર્ણ, શિલાહત, અધેડીની ભસ્મ અથવા આમલીના કચુકાતું ચૂર્ણ, એ પ્રત્યેક કલ્પને મારવાના પદાર્થ છે, એટલે એમાંના એકથીજ કલ્પ ભસ્મ થશે. પછી પૂર્વોક્ત કલ્પ ભસ્મ લઈ શુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુર્થાશ અથવા અષ્ટમોંશ તેમાં મેળવી, લોચુના અથવા કુંવરના રસમાં પડોર એ પડોર ખરલ કરી તેના ગોળો બાંધવો. તે કોડીઆના સંપુટમાં પીપળાની છાલમાં રાખી ઉપર ગન્નપુટ દેવતા કરવો. આ પ્રમાણે સાત વખત પુટો આપવા. એટલે સર્વોત્તમ ખડી જેવી વંગ ભસ્મ થશે. એ સર્વ કાર્યો કરે છે, એથી વૈદોનું જીવન થશે. ખીજા પુટોને તાલક દેવી નહિ. કુંવરના તાજા રસમાં ઘુટવી અને વારંવાર પુટ આપવા. (૩) કલ્પ શુદ્ધ કરી તેનાં સારા પાતળાં પતરાં કરવાં; અને ઐાપથી સહિત તે ૩૨ તોલા પતરાં યંત્ર ઉપર રાખવાં તે ઐાપથી-ગરનીની લાંડીઓ ૪ શેર, તલ ૪ શેર, અને હળદર ૪ શેર એ બધાંનું એકત્ર ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમાં થોડો ચૂર્ણનો યર કરી તે ઉપર કલ્પના પતરાં તે ઉપર ચૂર્ણ, તે ઉપર પતરાં, તે ઉપર અર્ધ ચૂર્ણ નાંખી કપડામાટી કરી ગન્નપુટ આપવો. સાંડ ઠંડુ થયા પછી કાઢી લઈ વાલ અથવા અર્ધો વાલ, દેહનું બળ જોઈ આપવી. એ યથાયોગ્ય અનુપાનોમાં આપવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. (૪) કલ્પ હીકરાના વાસણમાં ધાલી ચૂકા ઉપર પાતળી કરી સમઠાના લાકડાથી ઘુટવી એટલે ભસ્મ થશે. (૫) હળદરનું ચૂર્ણ કરી તે નીચેના કોડીઆમાં ધાલી તે ઉપર કલ્પનાં પતરાં મૂકી ઉપર ગાડીનું ચૂર્ણ નાંખી કપડામાટી કરી અગ્નિ કરવો, એટલે કલ્પની ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ લઈ ભસ્મથી ચોચે ભાગે સૂરોખાર મેળવી કોડીઆના સંપુટમાં ધાલી એક ઘટિકા ગંદ અગ્નિ કરવો, અને ઠંડુ થયા પછી ઘોળા શંખ અથવા કુંદ પુખ્ત જેવી સ્વચ્છ ભસ્મ લેવી; અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવી. (૬) ટાટનો કકડો લઈ તે ઉપર તલ અને આમલીની છાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂર્ણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આંગળ પાયરી, તે ઉપર કલ્પનાં પતરાં ઝોણાં કરેલાં નાંખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાંખવું; અને તે ઉપર ફરી કકડો મેલવો, વળી ચૂર્ણ નાંખવું. આ પ્રમાણે સર્વે મેલી બાંધી માટીનો લેપ કરી ગન્નપુટ કરવો. ઠંડુ થયા પછી યુક્તિએ કાઢી લેવી. તે જેવી ભાનતી ધાણી થાય છે એ પ્રમાણે હોઈ યોગવાથી આરિક થશે, અને સર્વ કાર્ય કરશે. આ પૂર્વોક્ત ભસ્મને પ્રાચીન વૈદોએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે. (૭) શુદ્ધ કરેલી કલ્પનો દસમો ભાગ પારો લઈ તેમાં ખરલ કરી રૂના દૂધમાં ખરલ કરવો, અને હીકરામાં ધાલી પાતળી કરી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરી દાડમના સોટાથી ઘુટવું એટલે ભસ્મ થશે. (૮) હરતાલ ખાખરાના પાનમાં ખરલ કરી, તેના કલ્પનાં પતરાંને લેપ કરવો અને ગન્નપુટ કરવો, એટલે ભસ્મ થશે. (૯) કલ્પનાં પાતળાં પતરાં કરી તે દૂધમાં અથવા ભાંગમાં યર ઉપર યર દઈ બાંધુનો પુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થશે. વંગ (કલ્પ) ભસ્મના ગુણ:—શુદ્ધ રીતે તૈયાર કરેલી વંગભસ્મ બળકર, દીપન, પાયન, રૂચિકર, યુદ્ધિપ્રદ, શીતળ, કાંતિકારક, જ્વરાનાશક, નીરોગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને ક્ષય તથા સંપૂર્ણ પ્રમેહનો નાશ કરે છે. વંગ ભક્ષણ કરનાર પુરુષનો સ્વપ્નમાં પણ શુદ્ધિ થનાર નથી. એ નિત્ય ૧ અગર ૨ ગુંળ આપવી. વંગ અનુપાનો:—

(૧) સુખગંધ માટે કપૂર સાથે. (૨) પુષ્ટિને માટે જયફળમાં અથવા દૂધમાં. (૩) પ્રમેહને માટે તુળ-સીના પાન ખરાબર અથવા મંધ અને ખડીસાકરમાં. (૪) પાંડુરોગને માટે ધીમાં. (૫) શુદ્ધ રોગ માટે કુલાવેલાં ટંકણખારમાં. (૬) રક્તપિત્ત અને ઊર્ધ્વ આસને માટે હળદરમાં. (૭) બળવૃદ્ધિને માટે મધમાં. (૮) પિત્તને માટે સાકરમાં. (૯) વીર્યસ્તંભને માટે નાગરવેલના પાનમાં અથવા ભાંગમાં અગર આ. શિ. ૫૦

કસ્તૂરીમાં (૧૦) અગિઆંધને માટે પીપરમાં. (૧૧) ફર્ગધિને માટે ચંપાના ફૂલના રસમાં. (૧૨) દાહ થયે હોય તો લીંબુના રસમાં. (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાંપણોના રોગને સાર ખેરની ઊંચ ઉગામાં. (૧૪) અજીર્ણને માટે આંબળા સાથે અથવા સોપારીમાં. (૧૫) અરિયગત જ્વરને મ માખણમાં. (૧૬) વાયુને માટે લસણમાં. (૧૭) કોઠને માટે સમુદ્રજળમાં અથવા નગોડના રસમાં. (૧૮) પદ્મ નાશ થવાને માટે અધેડીનાં મૂળીઆમાં. (૧૯) લિંગદૃઢિને માટે લવંગ અને સમુદ્રજળ વગ નાગરવેલીના રસમાં ધસી ઉપર લેપ કરવો. (૨૦) મોહનીના માટે જોરોચન અને લવંગમાં તિલક કરવું. (૨૧) મસ્તક રોગને માટે એરડાનાં મૂળીઆ ધસી તેમાં વંગ નાંખી લેપ કરવો. (૨૨) બરોળ રોગ માટે ટકણખારમાં (૨૩) વાયુને માટે અજીરો અથવા આસનમાં. (૨૪) જળોદરને માટે ખરીત દૂધમાં. (૨૫) અર્શ ઉપર કાષામાં અથવા ઘેડીના દૂધમાં. (૨૬) મસ્તક રોગ ઉપર તેના બરાબર અધેડીમાં (૨૭) ધાતુવિકૃતિ ઉપર જલ્યજ્ઞ, જલવંત્રી અને લવંગમાં. (૨૮) કમ્બરની વ્યથાને માટે જલ્યજ્ઞ અને અષ્ટગધમાં. (૨૯) નાડીમણ્ડને માટે નાગવેલી બરાબર. (૩૦) પેટમાં પીક આવતી હોય તો હરીતપી બરાબર. (૩૧) વાતચુક્રમને માટે હાથ સાથે. (૩૨) ફેફસે આવે છે તેમાં લસણના તેલમાં નસ કરવું. (૩૩) શ્વાસને માટે જલ્યજ્ઞ, લવંગ અને મધમાં. (૩૪) શરીર બળવાન થવા માટે દુગ્ધસીના રસમાં.

૫-કાચલવણુ.

કાચલવણુ કાચની ભટ્ટીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એનો રંગ ધોળો હોય છે. કાચલવણુ—પિત્તકારક, ક્રિમિત્ત ખાર, રક્ષ, અમિદીપક, ઉષ્ણ, ચક્ષુખ્ય તથા દાહકારક છે; અને ચામ, યુક્ત, કફ, વાયુ તથા પિત્ત નાશક છે. ઉપયોગઃ—અજીર્ણ ઉપર—કાચલવણુ માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.

૬-કાડીખાર.

કાડીખારને અંગ્રેજીમાં “ નેટ ઓફ સીશ્વર ” અને “ લ્યુવર કાસ્ટિક ” કહે છે. એ રૂપાં બાધી બનાવે છે. કાડીખારની પેનસીબ જેવી ધોળી લાકડી હોય છે. કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળે છે. એ ચાડીને લાગવાથી કાળા ડાહ પડે છે; અને ફાલ્સો ઉઠે છે. ઉપયોગઃ—(૧) આંખોને દાહ, આંખો દુખવા આવે તે ઉપર અને ખરડકા ઉપર—કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળાવી તેનું ટીપુ પીંછીવતી આંખમાં નાખવું. (૨) ગરમીના ચક્રાએ [ચાકા] અને ચાંદી ચતાજ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો. એટલે ચક્રા પ્રસરતાં નથી; અને તે ઉપરનું નિષ બળી જાય છે. (૩) શરીરમાંના સોમે, અવાળુ અને આમખીળ ઉપર—કાડીખાર ચોપડવો. (૪) એક વર્ષની અંદરના આંખમાંના દુષ્ક ઉપર—ચૂનકેતનું અથવા હસ્તનક્ષત્રનું પાણી લઈ ખાટલીમાં રાખી તેમાં, ૧૮ તોલાએ ૧ ગ્રામ કાડીખાર નાખી તેને મજબૂત બાધી રાખવું, ૧૦-૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પીંછાથી આંખમાં નાખવું. નાખતી વેળાએ દલાવવું નેહજે.

૭-કાંતી લોહું (કાંત લોહ).

કાંતી લોહું એ લોહયુગ્મકાથી થાય છે. એમાં શામર અને યુગ્મક એવા પ્રકાર છે. કાંતી લોહું મળવું કઠિન છે. એ સર્વ લોહમાં શ્રેષ્ઠ છે. કાંતીલોહું—કાંતીલોહના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં તેલનું ટપક નાખવાથી પ્રસરતું નથી, અને પાણીને હાંમનો વાસ આવે છે, અને લીંબુનો રસ કાંતી લોહના વાસણમાં નાખવાથી કડવો થાય છે, તથા વાસણમાં દૂધ તપાવવાથી ઉભરા આવી બહાર નીકળી જતું નથી; ઉચું વધે છે. કાંતી લોહનું વાસણ તપાવી તેમાં પાણીમાં જવાળેલા ચણા નાંખવાથી ઊંચ બળે તેને કાંતી લોહું કહે છે. મારણ—કાંતી લોહનું મારણ પોલાદના મારણ પ્રમાણે કરવું. એની ભસ્મ પોલાદની ભસ્મ કરતાં સોગણી વધારે ગ્રહવાળી છે.

૮-કાંસુ (સં. કાંસ્ય).

કાંસુ એ મિશ્ર ધાતુ છે. આક બાગ તાંબુ અને જે બાગ કલ્ક. એમ જે ધાતુ રસ કરી એકત્ર કરવાથી કાંસુ થાય છે. તેનાં બોજનપાત્ર શુભકારક છે. કાંસુ જે પ્રકારનું છે એક પુષ્પક અને પીચું તૈલક, તેમાં પુષ્પક ધોળું હોય છે; અને તૈલક કદ કરે છે. પહેલું રોગશાંતિ માટે આપવું. ધોળું, ચક્ર, ચકિત, મૃદુલ, શબ્દ યનાર, સ્નિગ્ધ, નિર્મળ, ધનાંગી અને સરળ એવું કાંસુ ઉત્તમ ગણવું. શોધન:—(૧) કાંસાનાં પતરાં કરી તપાવી તે તેલ, ગાયનું મૂત્ર, કાંચ અને કગડીના કાઠામાં ત્રણ ત્રણ વખત પલાળવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંસાનાં પાતળાં પતરાં કરી ગોમૂત્રમાં પહોરભર બાદવાં કિંવા અમ્લદ્રવ્યમાં (ખાટા પદાર્થોમાં) બાદવાં એટલે કાંસુ શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—કાંસુ અને પીતળનું મારણ તાંબા જેવુંજ કરવું. તાંબા, પીતળ અને કાંસાના મારણ વિષે:—(૧) સમાન ભાગ ગંધક લઈ તે આકડો, વડ, ગાયનું દૂધ અને નગોડના રસમાં જૂડું જૂડું મર્દન કરી પતરાંને લેપ કરી જૂદા જૂદા જે ગજપૂટ દેવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) કાંસુ કિંવા પીતળના સમભાગ ગંધક લઈ આકડાના દૂધમાં ખરલ કરવો અને સારાં શુદ્ધ કરેલાં પતરાં લઈ તેને તે ગંધકવડે લેપ કરવો; અને સુકની કોડીઆમાં ઘાલી કપડામારી કરી ગજપૂટ આપવો. એ પ્રમાણે જે પુટે કાંસાની અને પીતળની ભસ્મ થાય છે. કાંસ્યભસ્મના શુષ્ક—તે તુરી, કડવી, ઉષ્ણ, લેખન, સ્વચ્છ, સારક, જડ, નેત્રને દિતાવડ તથા રક્ષ છે; અને કદ તથા પિત્તની નાશક છે.

૯-કોડી (સં. વરાટિકા.)

કોડી, અરખી સમુદ્રમાં લખદીવ અને માલદીવ, એ એટા પાસે જડે છે. ધોળી, રાતી અને પીળી, એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે, તેમાં પીળી તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે, રાતી કંડી અને શુભકાને હિતકારક છે, અને જે ઉપર ધોળાં ધણું બિંદુ અને રેશા હોય છે. તે બાળગ્રહનાશક અને નાના પ્રકારનાં કૌતકાને ઉપયોગી છે. જે રંગે પીળી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી, તે રસ યોગને ઠેકાણે આપવી. તે વજને દોઢ તોલો હોય તે ઉત્તમ, તોલાભાર તે મધ્યમ, અને પોણા તોલો કનિષ્ઠ જાણવી. કોઈના મતમાં, જે પીળી કોડી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી, લાંબી, વજને ૭ માસા હોય તે ઉત્તમ, ચાર માસા હોય તે મધ્યમ, અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ જાણવી. કોડી—તિખટ, હૃષ્ય, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, કડુ, તથા શીત છે; અને કર્ણશ્ચળ, ત્રણ, નેત્રરોગ, સંઘ્રહણી, શુદ્ધ, શળ, પરિણામશળ, ક્ષય, વાયુ તથા કદનો નાશ કરે છે. શોધન—કોડી, કાંચમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અથવા એક રાત્રિ છાશમાં અથવા લીંચુના રસમાં પલાળી રાખે એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—(૧) કોડી, કોલસાના દેવતામાં સારી કુલે ત્યાં સુધી તપાવી, કંડી થાય એટલે બારિક ખરલ કરી આપવો અર્થે યોજવી. (૨) કોડી ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂટી કરવી; અને તે એક કાચ કે માટીના વાસણમાં ભરી, સર્વ ભૂટી પલાળી એક આંગળ ઉપર રહે એટલે લીંચુનો રસ રેડવો અને તડકામાં મૂકવું. એ પ્રમાણે નિત્ય લીંચુનો રસ ઘાલી ૭ પુટ આપવા. આઠમે દિવસે તેનો જે પહોર સુધી ખરલ કરી સુકની રાખવું અને ઉપયોગમાં લેવું. એ જે શુભથી એક માસા સુધી આપવી. એ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી. (૩) કોડી, દેવતામાં લાલ થયા પછી લીંચુ અથવા કુંવરના રસમાં ચૂંતાની કળી પ્રમાણે પળાવવી પછી તેને સુકની ખરલ કરી રાખવી. ઉપયોગ:—(૧) કાન વહેતો (દુઃખતો) હોય તે ઉપર—કોડીની ભસ્મ લીંચુના રસમાં અથવા હાકાના પાણીમાં કાનમાં પાડવી. (૨) અપસ્માર ઉપર—કાંદાની ચીરી ઉપર કોડીની ભસ્મ નાંખી તેની પોટલી કરવી અને તે વારંવાર સુંઘવી. (૩) ક્ષય ઉપર—કોડીની ભસ્મ ૨ શુભભાર, સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ એક તોલામાં આપવી. (૪) ધાતુવિકાર ઉપર—કોડીની ભસ્મ, ઘી અને સાકર સાથે આપવી. (૫) શૂળ ઉપર—કોડીની ભસ્મ ઉના પાણીમાં અથવા સાકરમાં આપવી. (૬) ચાંસ, કાસ અને જ્વર ઉપર—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકરમાં આપવી. (૭) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકરમાં આપવી. (૮) દાદર, કંઠૂ, ખસ અને ચટ્ટા ઉપર—તલનું તેલ નવટાંક, કોડી ભસ્મ ૩ તોલો અને જેઠા અર્ધો તોલો એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો.

૧૦-ખડી. (સ ખી)

ખડી ધોળા અને મલિન, એ બેદરડે બે પ્રકારની છે તેમા મલિન ખડી કઠિન હોય છે, તથા ગૌર ખડી મૃદુ પાપાણુ જેવી ઘણી શુભ્ર અને જડ, તે સારી હોય છે ખડી:—દાક રક્તવિકાર: વિષ, શોષ કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે, અને ઠંડી મધુર, લેખન તથા બાળકોને હિતાવક છે પાપાણુ ખડી:—વધુ પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઇ, શીત અને લેપાદિકોમા શુભ્રકારક તથા બંધાયું કરવાથી માગી જેવી લાગે છે

૧૧-ખાપરીયું (સ. અર્પરતુલ્ય)

ખાપરીયું જસતમાથી થાય છે એનો રંગ રાતો હોય છે શોધન-ખાપરીયું મનુષ્યના મૂત્રમા, ઘોડાના મૂત્રમા, કિવા ગોમૂત્રમા, હોનાયત્રે સાત દિવસ પચન કરાવવું એને શુદ્ધ થશે ખાપરીયું-સપ્તૃષ્ઠ મેહનાશક છે, તથા કફ, પિત્ત, નેત્રરોગ, અને ક્ષયનો નાશ કરે છે, અને લોહું તથા પાસાને રમે છે લઘુભાદીની વસંત-ખાપરીયું મે ભાગ અને મરી એક ભાગ એકત્ર કરી તેનો ગાયના માખણમા ખરસ કરવો પછી તેને લીલુના રસની બાનના તેમાનું માખણ ન દેખાય ત્યા સુધી આપરી આવસત તાવ ઉપર બે વાય પ્રમાણે મધ અને પોંપરમાં આપવું આ છલ્લુંજવર, ધાતુગત જવર, અતિમાર, રક્તાતિસાર, લોહીથી થએલા વિકાર, મોટા પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્ચ સબ્ધી લોહી, વિષમજ્જર, નેત્રરોગ, અને સર્વરોગનો નાશ કરે છે અરણીના ફૂલમા ગઢિયુને આપવાથી સપ્તૃષ્ઠ જવરનો નાશ કરી ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે એની પથ્ય દૂધ ને ખાત

૧૨-ગેરૂ.

ગેરૂને “ સોનકાવ ” પણ કહે છે શોધન-ગેરૂ ગાયના દૂધમા ખવવાથી શુદ્ધ થાય છે, કિવા કિચિત્ ધી નાખી શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે ગેરૂ-રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર, કફ ઉચ્છી તથા વિષમજ્જરનો નાશ કરે છે, અને ચક્ષુષ્ય તથા જલ્ય છે ઉપયોગ:- (૧) ઉચ્છી ઉપર:-ગેરૂનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) બાળક માટી ખાધ છે તેને મારો:-માગકને ગેરૂ ખાવા આપવો એટલે વધેલું પેટ ઉતરી જઈ બાળક સચકત થાય છે

૧૩-ગોપીયંદન.

ગોપીયંદનને “ સોરઠી માગી ” પણ કહે છે, ગોપીયંદનની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ (કાઠીઆવાડ)મા થાય છે. એ એક જાતની માગી છે ગોપીયંદનનો રંગ ધોળો હોય છે ગોપીયંદન:-દાક, સંત, રક્તવિકાર, પિત્ત, કફ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે બીજા શુભ્ર ફટકડી જેવા છે ઉપયોગ:- (૧) હિરા કંસીના વિષ અને અજમામાં કાચની ભૂકી ગાંઠ હોય તે ઉપર:-ગોપીયંદન ઘસી પાડુ (૨) ગરમીની માંદીએ ઉપર:-ગોપીયંદન ઘસી ચોપડવું (૩) બાળકોના માથા ઉપર પડે આવે છે તે ઉપર:-ગોપીયંદન ઘસી લેપ કરવો (૪) પ્રદર ઉપર:-ગોપીયંદન ૧ તોભો અને ૪કકડી ત્રણ માસા એકત્ર ખરન કરી કપડમાગી કરી મજપુટ આપવા, પછી તે એક યુજ (ચઢોડી ભાર) પ્રમાણે સાકરમા આપવું (૫) ખાદી થયે છે તે ઉપર તથા ધાવરા ઉપર -ગોપીયંદન ઘસી લમાકડું (૬) સુખરોગ ઉપર:-ગોપીયંદન દૂધમા ઘસી ચોપડવું

૧૪-ગંધક.

ગંધક:-ગંધો, પીત્તો, ધોળો તથા કાળો, એમ ચાર પ્રકારનો છે તેમાં રાતો રવર્ષ કિયામાં, પંજો રમાવન રિપે ૧તમ ધોળો લેખમા કિવા લોદ મારવા માટે આપવો, તથા કાળો મધક ફૂલમાં છે, તે જરા અને મત્પુનો નાશ કરે છે એ.વધોર્મા આમનસારો મધક લેવો શોધન:-દૂધના વાસણુર

કપડું બાંધી તે ઉપર ગંધક પાથરી, ગંધકને ના અડે એવા વાસણને ઢાંકી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે ગંધક પાતળો થઇ દૂધમાં પડશે, તે શુદ્ધ બાળવો. (૨) લોઢાની કઢઇમાં ધી નાંખી અગ્નિ ઉપર પાતળું કરવું. પછી તે સમાન ગંધક ઝીણું કરી તેમાં નાંખવો. ગંધક પાતળો થયા પછી વજ્ર ઉપર ગાળવો તે એવી રીતે કે વજ્રમાંનો બધો ગંધક દૂધમાં પડે. તે ઠંડો થયા પછી કાઢી ધોવો અને સુકવવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત જુદા જુદા દૂધમાં શોધવો; એટલે ભક્ષણ કરવાને તથા યોગમાં યોજવાને શુદ્ધ થાય છે. ગંધક:—રસાયન, મધુર તથા પાકકાળે કડવો છે; અને ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, પાચક, આમનો શોષક, તથા પાકનાર, પારદને વીર્ય આપનારો હોઇ તેનું સત્ત્વ પારદગંધક છે; અને કંડૂ, કુષ્ઠ, વિસર્પ, ખસ, વિપ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ગંધકનાં અનુપાનો:—ચાર માસા શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં સેવન કરવાથી કફવિકાર, વાંતવિકાર, પિત્ત, વિષ, ક્રમળો અને કોઢનો નાશ થાય છે; તથા કામવૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દૂર કરે છે. આ-ત્રિફળો, ધી અને ભાંગરાના રસમાં આપવાથી નેત્ર સારાં થાય છે. રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ચાર માસા ગંધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી શૌર્ય અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે; અને છ મહિના લેવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે; તથા દિવ્ય દષ્ટિ થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે. ગંધક:—કેળામાં ત્વઘોપનાશક છે, ચિત્રકમાં બળદાયક, અરડુમાના કાઠામાં ક્ષયકાંસ ઉપર, ત્રિફળોના કાઠામાં મંદાસિ ઉપર તથા સંપૂર્ણ બિંધ્વ વિકારો ઉપર આપવો. ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—ગંધક કોઢળામાં અથવા કેળામાં ખાવા આપવો એટલે સર્વ ખસ બહાર પડે છે. વળી સાંજે ભેંસનું છાણ શરીરે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. બીજો પ્રકાર:—(૨) શુદ્ધ ગંધક ધીમાં અથવા હાથમાં આપવો. (૩) રક્તવિકાર ઉપર:—શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં આપવો. (૪) શિષ્ણા રોગ ઉપર:—ગંધક અને જવખાર સરસીઆમાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) અપસ્માર ઉપર:—ગંધકની ઘૂણી નાકમાં આપવી. (૬) કંડૂ અને ગાજકર્ણ (ઢાઢર) ઉપર:—ગંધક, ટંકણખાર, કપૂર, માયકળ (માયા), અને મધપુડાનું મીણ, એ સર્વ કોપરેલમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) ભૂત જ્વર ઉપર:—શુદ્ધ ગંધક અને આવળકાંટીનું ચૂર્ણ ૧૦ માસા આપવું, અથવા ગંધક અને ત્રિકટું ચૂર્ણ ધીમાં આપવું. (૮) પ્રમેહ અને પિંટકા ઉપર:—શુદ્ધ ગંધક ગોળ સાથે ખાવા આપવો અને તે ઉપર દૂધ પાવું. (૯) કુષ્ઠ, કંડૂ અને ખસ ઉપર:—ગંધક ગરમાળાનાં મૂળીઆંના રસમાં ઘુંટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ગંધક રસાયન:—૪ તોલા ગંધક અને ૨ તોલા પારાની કંચલી કરી કુંવરના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો, અને કુલડીમાં નાખી સંધિલેપ કરી અગ્નિની આંચ કરવી અને શીત થયા પછી કાઢી લેવું, એક મહિનો મધ અને ધીમાં લેવાથી જરા, વ્યાધિ અને દારિદ્રનો નાશ કરે છે. (૧૧) બીજો પ્રકાર—ગંધક અને મરી સમભાગ અને ત્રિફળો છ ભાગ લઇ ગરમાળાનાં મૂળીઆંના રસમાં મર્દન કરવો, અને તે આપવો એટલે સંપૂર્ણ રોગ નાશ કરે છે. ગંધક ખાનારે ખાંડ, ખાટું, ભાજી, દિલ્લેલાન્ય, સ્ત્રીગમન, અને ઘોડા વગેરે ઉપર આરાહણ કિંવા પગે ચાલવાનું વર્જવું.

૧૫-ચુનો.

ચુનો સુખ્યત્વે કરી બે પ્રકારનો છે, એક ખડીનો ચુનો અને બીજો છીપનો ચુનો. તેને ભટ્ટીમાં પકવે એટલે તેનો ચુનો થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગાંધિલીના અતિસાર ઉપર:—ચુનાનું નિત્યું પાણી નાના ચમચાબર દૂધમાં આપવું. (૨) પ્રણ અને બદ બેસાડવા માટે તથા કર્ણમૂળ અને ગલ સુણાં ઉપર:—કળાચુનો, ગોળ અને ઘૂંવાસનો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ કિંવા ૩ ચોટાડવું. (૩) આંખો દુઃખતી હોય તો:—મસ્તક અને આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૪) અજીર્ણ ઉપર:—ચુનાની ગોળી વાલ જેટલી ખાવા આપવી. (૫) ક્રમળા ઉપર:—કળાનો ભીંજવેલો ચુનો ચણા જેટલો, ચાર તોલા દહીંમાં કાલતી ૭ દિવસ આપવો. પથ્થ દહીં ભાત. (૬) લિલાઓ ઉઠે છે તેને માટે:—નવો ચુનો અને દહીં એકત્ર કરી ચોપડવું. (૭) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—કળાનો ભીંજવેલો ચુનો ૧ તોલા લઇ તેમાં બે તોલા પર્યંત ઉચી તપખીર કાલવવી. ઘટ થાય તો થોડું ચુનાનું પાણી નાંખી મિશ્રણ જેવું તૈયાર કરવું; અને વધેલા અંડને તેનો લેપ કરી મદ અગ્નિનો સહેવાય તેટલો શેક આપતા રહેવું; એટલે કેટલીક

વારે મરતકે જડ થયા જેવું જણાઈ ઉતરી યાય છે; અને માયામાંનું પાણી ઉતરીએ જ પડે છે. એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવાથી ગુણ આવે છે. જેને તંબાકુ લાગવાથી ધણીજ ચકરી આવતી હોય તેને કાદો (કુગળી) ચુંચાડવો તથા ખાવા આપવો. (૮) અગ્નિદંધ પ્રજા ઉપર:—તથા તેવમાં કળીના ચૂના ઉપરનું નિત્યું પાણી છ ભાગ મિશ્ર કરી સમારે ૧ ધરી સુધી સળીથી હલાવતાં રહેવું, એટલે ભડો મયમ થશે. તે મોરના પીઠાવડે ધણી હવડા હાથથી બે ત્રણ વખત ચોપડવું. એથી કરી દાઢ ચમન થઈ ત્વચાના ડેકાણે કઠિનપણું આવે છે, અને જલ્દી ગુણ આવે છે.

૧૬-છીપ.

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદમાં અને નદીમાં યાય છે. છીપો પકાતી તેનો ચુનો કરે છે. જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને છીપની કહે છે, એ છીપની પચ સમુદમાં યાય છે. છીપ:—તીની, રિનગ, દીપન, પાયક, રચિકર, તથા બળપદ છે; અને આંખોને હતાવડ, તથા ગુમ, વિગેર અને ધાતી નાશક છે. શુદ્ધિ અને મારણ:—સંખ પ્રમાણે. ઉપયોગ:—(૧) અજગઢિકા એટલે નાના બાળકોના શરીરપર બારિક મગ જેવી ફાદલીઓ ઉઠે છે તે ઉપર:—છીપ અને રાંધી ધસી લેપ કરવો. (૨) વિસર્પ, વિસ્ફોટક અને રક્તીપદ ઉપર:—છીપો રાત્રીમાં ભાર બાળી ચુનો કરી કપાસના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) નહીઆં ઉપર:—છીપનો ચુનો અને સોફર માખણમાં ખરલ કરી તેની પદી બેસાડવી (૪) ઉંદરના વિષ ઉપર:—સમુદ છીપ પકાતી ચુનો કરવો, ખુમાં ખરલ કરી તેની પદી બેસાડવી (૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:—સમુદ છીપ પકાતી ચુનો કરવો, અને તે ચુનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ ચાવી તેનો રસ લઈ તે સર્વ સોધાએને, અને ત્રિપળે રથળે કુટેલું હોય તે રથળે ચોળતાં રહેવું. (૬) સર્વ ઉંદરરોગ ઉપર:—સમુદછીપો બાણના દેવતામાં નાખી પકાવવી, એટલે ચુનો યાય છે. તે ચુનો, સિંધવ અને જવખાર ગાળના રડોમાં આપવું અથવા શક્તિ પ્રમાણે ચુનો દૂધ સાથે પાવો.

૧૭-જવખાર.

જવનાં નવાં તાજાં પંચાંગ બાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે. એની પાતળી પત્રીઓ હોય છે. એનો રંગ ઘોળો હોય છે. જવખાર:—સારક, ઉચ્ચ, તીવ્ર, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ તથા લઘુ છે, અને વાયુ, કફ, ધાતુ, અરમરી, વાતરોમ, કંઠરોમ, આમથળ, ચક્ર, પીકા, ચક્રમૂળ, ગુમ, માસ, અર્ધ, આનાહવાન, હરોગ, આમ, પાકુ અને સમ્રદણીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) સુવાવડીને મક્કલ આનાહવાન, હરોગ, આમ, પાકુ અને સમ્રદણીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) સુવાવડીને મક્કલ શૂળ થાય છે તેને મારે:—જવખાર માપના ધીમાં અથવા ઉચ્છોદમાં આપવો. (૨) મૂત્રક્રમૂળ, અરમરી અને ખર પડે છે તે ઉપર:—જાસમાં જવખાર નાખી આપવો. (૩) તાળીનું પડે છે તે ઉપર:—જવખાર અને મધ આમળી ઉપર લઈ તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉઠાવતે રોગ ઉપર:—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવો. (૫) શુદ્ધ ઉપર:—જવખાર ૩ માસા અને રોગ ૩ માસાની ગોળી કરી આપવી. (૬) મૂત્રક્રમૂળ ઉપર:—જવખાર પાંચ માસા લઈ સાકરમાં ખાવા આપવો. (૭) અથવા એક માસો જવખાર, કોળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલા, એકત્ર કરી આપવું. (૮) દમ અને ઉધરસ ઉપર:—જવખાર મધમાં આપવો. (૯) કફિશળ, હૃદયશળ, કફિશળ અને બસ્તિશળ ઉપર:—જવખાર, લીમ અને મિધવનું ગૂંચું કરી તે એરડનેશમાં નાખી આપવું. (૧૦) મૂત્રાવરોધ ઉપર:—જવખાર રોઠ માસો ચોખાના ઘોવરામણમાં આપવો.

૧૮-જસત. (સં. જસદ)

ચોખન—જમન પાતળું કરી દૂધમાં વડાગવું. એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું એટલે થઈ યાય છે. જસત બરમ:—જસત કોણમાં નાખી રસ કરવો; અને લીમડાના લાકડાવડે પુરવું, નીચે તીવ્ર બિ સમાડવો. એટલે બરમ યાય છે. તે ઘર્ષ તેને વિસર્પી, કંવર, નિશાં અને બ મરો. એ પ્રત્યેકની પરીક્ષ પરીક્ષ બાતનાએ આપવી તથા પ્રત્યેક બાતનાને અગ્નિ પુદ આપવો. પછી તેને ઉપર કરવી

આપવાનો એક પુટ આપવો; તથા એક પંચાશ્રુત પુટ આપવો. કંઈ થયા પછી કાઢી ખરત કરી વાસણમાં ભરી રાખવું, અને સર્વ રોગ ઉપર અતુપાનવડે જે ગુંજ આપવું. જસતની બરમ ગાયના બુનો ધીમાં આપવાથી આંખોને દિવાવદ અને તાંબુલ સાથે આપવાથી પ્રગેદનારક; અરણી (જયંતી)માં આપવાથી અસિ વધારે છે; તથા તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં આપવાથી વિદોષનાશક છે. જસતનાં ફુલ:—જસત દડાઈમાં નાંખી લોખંડની કડછીથી ઘુટવું એટલે તેની બરમ થાય છે તેને જસતનાં ફૂલ કહે છે. જસત ભસ્મ:—તુરી, દડવી તથા શીતળ છે; અને કદ, પિત્ત, પ્રગેદ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે તથા આંખોને દિતકારક છે. ઉપયોગ:—(૧) આંખો ઉપર છારી આવે છે તેને માટે:—જસતનાં ફૂલ અને ખડીસાકરનો સારો ખરલ કરી તે ભૂછી રાત્રે ઉઘતી વેળાએ આંખમાં આંખની, કિંવા ૧ ભાગ દટકડી અને તેનો ચોથો ડિસ્સો જસતનાં ફૂલનો સારો ખરલ કરી તે ભૂછી ૨ ગુંજ લઈ તેમાં ૧૧ તોલો પાણી નાંખી દિવસમાં જે વખત ખીજાવડે આંખમાં નાંખવું; એટલે આવેલી આંખો, ગળ, પિયા અને લાલીની શાંતિ થાય છે. (૨) ખુપરા, છારી, આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોગ ઉપર—જસતનાં ફૂલ, સાકર, કાથો તથા દટકડી, એ સમભાગ અને અષ્ટમાશ મોરચુયાનો ખરલ કરી દિવસે અને રાત્રે આંખમાં આંખવું.

૧૯—ટંકણુખાર. (સં. ટંકણુ.)

કેટલાંક તળાવોમાં આ ક્ષાર પાણી સુકાઈ ગયા પછી એકઠો થએલો મળે છે. એને “રવાહાગી” પણ કહે છે. શોધન:—ટંકણુખાર ગાયના હાથમાં રાખી પછી ઘોષ નાંખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. કિંવા ટંકણુખાર ફુલાવેલો એટલે શુદ્ધ થાય છે. ટંકણુખાર—અમ્લિકારક, સોના અને રૂપાને શુદ્ધ કરનાર, સારક; તથા વિપદોષ, વાયુ અને કદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કર્ણશૂળ ઉપર—ટંકણુખાર ફુલાવી તે કાનમાં નાંખવો. (૨) પાપણી ઝડેલી હોય તો—ટંકણુખાર લીમડાના રસમાં ધસી પાપણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાવવો. (૩) ધાત જતી હોય તે ઉપર—ફુલાવેલો ટંકણુખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૪) બાહુ-નુત્ર ઉપર—ફુલાવેલો ટંકણુખાર નવટાંક પાણીમાં નાંખી આપવો. (૫) કૌલેરા અને ગોક્કરી ઉપર—ફૂધમાં ફુલાવેલો ટંકણુખાર નાંખી આપવો. (૬) ચાતુર્યાદિ સર્વ વિપમન્યરો ઉપર—ફુલાવેલો ટંકણુખાર જે ગુંજ પાનમાં આપવો, એટલે તેનો રમ જેમ જેમ પેટમાં જાય છે તેમ તેમ જંવર તલ્લાળ નીકળી જાય છે. (૭) છલને ખર પડે કિંવા પેટમાં ક્ષત પડે તો તે માટે—ફુલાવેલો ટંકણુખાર મધમાં કાલવી લગાવવો. (૮) નખ સંખધી-માંસ ઠેકરાવાથી તે દુઃખતું હોય તે ઉપર—નખની બાજુએ ટંકણુખારનું ચૂર્ણ પાણીમાં ચોપડવું. (૯) સોમલ, વછતાગ, કૃત્તિમ વિષ અને સર્પના વિષ ઉપર—ધીમાં ફુલાવેલ ટંકણુખારની ભૂછી ૨ માસા નાંખી આપવી. બાહુ વિષ પેટમાં મળું હોય તો તે પ્રમાણે વધારે ટંકણુખાર ધીમાં નાંખી આપવો. (૧૦) કુંટીમાં ફેલેલી થઈ આવી હોય તો—ટંકણુખાર અને મોરચુયાને ફૂલાવી મધમાં ખરલ કરી ફેલેલી ઉપર ચોપડવું. (૧૧) વાળા ઉપર:—ગળાના રસમાં ફુલાવેલો ટંકણુખાર નાખી પાવો; અથવા હીંગ અને ટંકણુખાર, એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી તે સાત દિવસ સાંજ સવાર આપવું. (૧૨) ત્વઘ્નોષ ઉપર:—ટંકણુખાર અને ગંધક ધસી ચોપડવો. (૧૩) મ્હોં આંબુ હોય તો:—ફુલાવેલો ટંકણુખાર પાણીમાં નાંખી કોગળા કરવા. (૧૪) ખાલી ચડતી હોય તો:—ટંકણુખાર બેંસના માખણમાં કઢવી ચોપડવો.

૨૦—તેલીઓ ટંકણુખાર. (ફુલાવેલો.)

ઉપયોગ:—(૧) દમ અને ઉધરસ ઉપર:—ટંકણુખાર ૧ માસો, આદુનો રસ અને ખડીસાકરમાં આપવો. (૨) ઉલટી ઉપર:—ટંકણુખાર ફૂધમાં કિંવા મધમાં આંખવો. (૩) પ્રદર, ગરમી અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ખડીસાકર ૩ માસા અને ટંકણુખાર ૧ માસો એકત્ર વાટી ગાયના પાશેર ફૂધમાં નાંખી, પછી તેમાં લીંબુનો રસ નાંખી તે પ્રાંશન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું.

૨૧-તાંબુ. (સ. તામ્ર)

શોધન:—કવગી, બાતિ, ઝઘાનિ, દાહ, યગ, કડ્ડ, રેય અને વીર્યનાથ, એ તામ્રાના આડ છે, એવા મા? એનું શોધન કણુ જોઇએ શોધન—(૧) ગોમૂતમા આમની અને મીઠું ના તેમા તામ્રાના પતરા અગ્નિ ઉપર પકોર પર્વત સિન્ધવરા, એવે તામ્રુ સાર શુદ્ધ થાય છે (૨) તે ઘાથ, ગોમૂત અને કુસિત્યના કાકામા શુદ્ધ કરેલું તામ્રુ લઇ, તેના આડ દોષ જવા માટે પ્રાણ પ્રયોગ વિશેષ શોધન કહેવું છે તે એવી રીતે કે યુરીઓ, આકાકાતું દૂધ અને મીઠું, એ પદાર્થો એકત્ર ખર કરી તે કંકરડો તામ્રાના પતરાને લેપ કરવો, તથા અગ્નિ ઉપર તથાની નગોડાના રસમા ત્રણવા ઘુડાઘુ, એવે તામ્રાની શુદ્ધિ થાય છે આરણ્ય:—(૧) નાના નાના અને તે ધણુ પાતળા એ તામ્રાના પતરા કરી તેમને લીમડાના રસમા નાખી ત્રણ દિવસ પર્વત હવડો હવડો અગ્નિ કરી પચવ પછી તે પતરા કાઢી, તેનો અનુર્ધાસ પારો લઇ, જનને ખડમા નાખી લીમડાના રસમા એક પ્રક પર્વત ખરવ કરી, તે પતરા ખત્રમાથી કાઢી, તેની કુપ્ત ગંધક લઈ તે ગંધક લીમડાના રસમા મુર્ડ તેનો તે પતરાને લેપ કરી એક ગોળો કરવો, પછી મીનાફી અથવા આમની અથવા સોગડી, એમાર્ષ એક વનસ્પતિ લઇ વાગી તે ગોળાની આમપાસ એક આગળ જડો લેપ કરી, માટલામા તે ગોળો મુર્ડ તે ઉપર માગીતું કોડીયું ઉધુ મૂકી, તે ઉપર રેતી માગવાના મ્હો પર્વત નાખી પછી રાખ અને મીઠું પાણીમા મેગવી, તેની માટલાના મ્હોને મુદા કરી, તે માટલું ચૂંદા ઉપર મૂકી કમે કરી-હલકો, મધ્ય ગોટો એ પ્રમાણે-ચાર પહેર અગ્નિ કરી, ઠંડો થયા પછી તે ગોળો જહાર કરી મુરજના રસમાં એ દિવસ પર્વત ખરવ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અર્ધો ગંધક લઇ લીમડા વાગી તેનો તે ગોળાને લેપ કરી માગીના બે કોડીઆ લાવી, તે એકમા તે ગોળો મૂકી તે ઉપર ખીજુ ઉધુ દાખી કપડામા કરી વગડાં છાલુનો ગજપુટ આપવો કડુ થયા પછી તે યરાવ-સપુટ કાઢી, તેમાથી તામ્રમરમ કાઢી લેવી આ ભરમ થલો સારો ગુણુ આપનારી છે એનાથી એકારી, બ્રાતિ, ઝઘાનિ, અને મૂઝાં, એ કોષ દિવસ પચુ ઘર્તા નથી (૨) પારો ના ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઈ દૂધીના રસમા ખરવ કરી, તામ્રાના-ગુક કહેવા પતરા ૧ ભાગ લઇ તેને લેપ કરવો, તથા ગજપુટ આપવો, એટલે ભરમ થાય છે (૩) શુદ્ધ કરેલ તામ્રાનો ભૂરો લઇ, સમાન ભાગ પારામા, જ મીરરમમા મંદન કરવો, પછી જનનેતા સમમાગ ગંધકમા ખરવ કરવો તથા એક ગજપુટ આપવો એટલે ભરમ થાય છે (૪) પારો ૧ ભાગ ગંધક ૧ ભાગ, હરનાથ ના ભાગ અને મનરીંગ અજમાથ, એ પદાર્થો એકત્ર ખરવ કરી આરિક કમળી કરવી, તે કમળીએ તામ્રપત્ર ૧ ભાગ લઇ તેનો તે કમળીના પર્માએ લેપ કરવો, તથા તેને વાડુકો ચત્રમા ચાર પકોર પચન કરવું કડુ થયા પછી કાઢી લેવું આ તામ્ર દરેજના બે વાવ ને ને રોજો ઉપરના અનુપાતમા આપે, તે તે રોજોનો નાથ કરે છે, તથા પરિણામથળ, ઉવરથળ, પાડુ જવર, ગુરમ, પીકા, સપ મહાસિ, આસ કાષ અને સમદધણીના નાથ કરે છે એને સોમનાથી તામ્ર કહે છે તામ્રભરમપરીક્ષા:—તામ્ર રંગે મોરના કંક જેવી દેખાય છે અને તેનું ચૂર્ણ સદજ થાય છે અને પારાનો ચોમ લેપ તે આચારિત દેખાય છે તામ્રમરમ દહીમા નાખવા છતાં દહીના રંગ કાપમ રહે તો તે પાકી છે એમ સમજવું તામ્રગુણ:—શુદ્ધ રીતિએ કરેલી તામ્ર, કોહ, પીકા, જવર, વાયુ કષ આસ કાસ ઝાંપક, યગ, કૂમિ, ઉવગી, પાડુ, મોહ, અતિમાર, મૂગબાધિ, ગુરમ હાથ, બમ, મરતકબાધિ અને મોહનો નાથ કરે છે તથા અગ્નિને વધારે છે અશુદ્ધ તામ્ર—સપૂર્ણ ધાણુનો શોભ, નાના પ્રકારના રોગ કોતિનાથ અને કંથ, ત્રિષ, જવર, ઉવગી, રેય સતાપ અને અનેક બાધિને સહાય કરે છે તથા પ્રાણ નાથ કરે છે

ત્રિવિધ તામ્રગુણ:—મોરયુયુ કડવા કરજના તેવમા એક દિવસ રાખી તેનો ચર્મનાથ ટકણુખાર લઇ કુવડીમા ધાલી બૂગમીની કૂકતુ કિવા માણુસના કાગા કેમ મેગવી કૂકતુ એટલે રક્ત જેવું લાલ તામ્ર નીકળે છે એજ પ્રમાણે મદુર (જુલામ) નું સત્ત ૧૫ નીકળે છે મોરયુયુ કિવા તામ્ર એના સત્તની રવિવારે વાગી કરવી તથા તે પાણીમા બોળી તે પાણી પીવા આપવું એટલે તત્કાળ વિપદાથ થાય છે, અને દૂધી થતી ગંધિણીના પચુ જવગી છટકો વાય છે તેમજ હાથ પોષ દાયાનો રનેક,

રામ વત્સોમ સેનાની મુદ્રિતેતિતથાક્ષરમ્ હિમાલયોત્તરેપાર્શ્વે સ્વર્કર્ણશ્ચ મરુદ્રુમઃ ॥ તત્રશૂલં સમુત્પન્નં તત્રૈવ વિલયંગતમ્ ॥ એ મંત્રવડે મંત્રવાથી મોટું શળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતખાધા, અને ગ્રહખાધો નાશ થાય છે. તથા સ્ત્રી સઘઃ પ્રસૂત થાય છે. પ્રણુને ભરી કાઢે છે અને નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે એવું પૂર્વે બાલુકિએ કહેલું છે.

મયૂરપિચ્છાદિકથી તામ્રોત્પત્તિ:—મોરનાં પિછાં લઈ ખરીના ધીમાં શેકવાં; તથા ગોળ, ગુગળ, માછલું, ઉત, ટંકણખાર, સાછખાર, મધ, ચણોડી, ખીંપર, લાખ અને ધી, એકત્ર મેળવી ઉંધી કુલડીમાં ધાલી કુંકવું, એટલે મયૂરપિચ્છ અને ભૂતાગતું તામ્ર થાય છે, તેમજ નાનો ગાંડૂળ લઈ ગોમયમાં પિંડ કરી કુલડીમાં ધાલી કુંકવાથી તાંબુ ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂતાગ અને મયૂરપિચ્છના સત્વોનો ગુણ:—શીત, સંપૂર્ણ ક્રોધ, પ્રણુ; તથા સ્થાવર, જંગમ વિષનો નાશ કરે છે; અને પારાને યોગ કરવાથી તે અગ્નિમાં સ્થિર રહે છે. **તામ્રલસ્મનાં અનુપાનો:**—એક ચણોડીભાર નિત્ય આપવી. (૧) શ્વાસ કાસને માટે મધ અને ખીંપરમાં. (૨) પિત્ત ઉપર સાકરમાં. (૩) વિષમજ્જવર ઉપર મરી અને તુળસીના રસમાં. (૪) વાતગુદ્મ ઉપર હીંગમાં. (૫) ઉદરરોગ ઉપર ગુગળમાં સાત દિવસ આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર હળદર અને મધમાં. (૭) પથરી ઉપર જવખારમાં. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગતું ચૂર્ણ નાખી સુરણના રસમાં. (૯) સંગ્રહણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગોળાનું સત્વ, અજમો, સાકર અને મધમાં. (૧૦) પુષ્ટતા માટે મધ, સાકર અને ધીમાં આપવું. એ ઉપર પથ્થ—ખાટા અને તેલકટ પદાર્થો વર્જ્ય કરવા.

૨૨—દગડી પાપાણુભેદ. (સં પાપાણુભેદ)

આ એક પથ્થરની જાત છે. એ જાળને લગાડવાથી ચિકિટાય છે. એમાં ઘોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. **પાપાણુભેદ:**—હિમ, સ્વાદુ તથા ઉષ્ણ છે; અને પ્રમેહ, મૂત્રરોધ, અશ્મરી, શળ, પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર:—૩ માસ પાપાણુભેદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) ગરમીએ શિશ્ન સુજાયું હોય તો:—પાપાણુભેદ, મનશીળ, મુરદારશિંગ અને થોડું મોરચુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) કમરદુખી; અસ્થિભંગ, ઉધરસ, પ્રણુ અને ધાતુ-પુષ્ટિ ઉપર:—પાપાણુભેદ ગાયના દૂધમાં આપવો. (૪) બદ ઉપર:—ભિલામો અને પાપાણુભેદનો લેપ કરવો. (૫) પ્રદર ઉપર:—પાપાણુભેદ અને શંખજીરાનું ચૂર્ણ ધી સાકરમાં આપવું.

૨૩—ધૂંવાસ. (સં ગૃહધૂમ.)

ચૂલા ઉપર ધૂમાડાથી જે કાળજી એકઠું થાય છે તેને “ધૂંવાસ” કહે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) ગલગુન્ડ, સોજી, ઇત્યાદિ ઉપર:—ધૂંવાસ, ગોળ અને ચુનો ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) આંખો આવે છે તેને માટે:—ધૂંવાસ, ગોળ, અને ચુનાની લમણા ઉપર બે પટ્ટી લગાવવી. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ધૂંવાસ હઠીમાં અથવા ધીમાં ખરલ કરી મસાને લેપ કરવો અને તેના ઉપર વગડાઉ છાણાનો શેક કરવો.

૨૪—નવસાગર. (સં નવસાર.)

નવસાગરની ક્ષારમાં ગણના છે. એ માણસની વિષાથી અને મૂત્રથી તૈયાર થાય છે, તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ તૈયાર થાય છે. એ ઘોળો અને સફેદ હોઈ રેખામય હોય છે. એ સ્વાદે ખારો હોય છે. **નવસાગર:**—અતિ ઉચ્ચ, તીક્ષ્ણ, સારક, અને નેત્રાને હિતાવહ છે, તથા ગુદ્મ, ઉદર, વિષ્ણ, શળ, શોષ, માંસાજીર્ણ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) મૂત્રરોધ, મસ્તકશૂળ, સળેકમ, ઉન્માદ અને વાંછીના વિષ ઉપર:—નવસાગર અને કળાયુનો એક શીશીમાં ભરી તેનું મ્હેં બાંધ કરી રાખવું; અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મ્હેં ઉઘાડી સુંધાડવી, એટલે ઉપલા દોષ નાશ થશે. (૨) હિરાકશીના વિષ ઉપર અને કાચની ભૂકી અન્નમાં ગઢ હોય તો તે ઉપર:—નવસાગર ઘસી

પાવો. (૩) વાળા ઉપર:—નવસાગરની બૂટી કરી તે અર્ધાંક ધીમાં નાખી પાત્રી (૪) અપરમાર ઉપર:—નવસાગર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનું નરમ આપવું. (૫) ચક્રત અને પાણીથી ઉપર:—માસો અમર બે માસા નવસાગર, ૪ તોલા કંડા પાણીમાં જોગાથી તે પાણી પાત્રું; એટલે એ રોગ ત્વરિત દૂર થાય છે. (૬) શૂળ ઉપર:—નવસાગર ગોળમાં આપવો. (૭) કાચ, માટી, ગેરુ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર:—નવસાગરનું બાફણું કરવું.

૨૫—પરવાળાં (સં પ્રવાળ.)

સમુદ્રમાં રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે તે સમુદ્રના તળીઆથી ઉઠીર કાઢી પ્રવાળના ખડક બનાવે છે એ ખડક વેલા પ્રમાણે હોય છે. એટલે તેને પરવાળાંના વેલા પણ કહે છે. પરવાળાંનો રંગ લાલ હોય છે. જે પાકેલા ગિલેડાં જેવાં લાલ, ગોળાં, લાંબાં, સરળ, સ્તિગ્ધ, અને અન્ય, મોટાં એવાં પરવાળાં હોય છે, તે સારાં. જે રંગ પિત્તળ જેવાં, પેશાં, બારિક, સચ્છદ રૂક્ષ, કાળાં, નાનાં તથા ધોળાં હોય છે તે ખરાબ. તે લેવાં નહિ. પ્રવાળ—મધુર, ખાટાં, વીર્યપદ, કાંતિકર, લંબુ, અગ્નિદીપક, હૃદયિકર, પૌષ્ટિક પાયક, સારક, નેત્ર, ધાતુવર્ધક તથા ક્ષયનાશક છે; અને વાયુ, ઉષ્ણ, કષ્ઠ, પિત્ત, પીકુ તાવ, પ્રમેહ, કમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા ચિત્તોન્માદનો નાશ કરે છે. પ્રવાળનું શોધન—(૧) મૃણિ, મોતિ અને પરવાળાં, એ જ્યંતીના (અણ્ણીના) રસમાં દોલામંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પરવાળાં લીંબુના રસમાં ૧ પહોર બીજની રાખમાં અથવા (૩) દૂધમાં ૧ પહોર દોલામંત્રવડે પચન કરવાં અથવા (૪) ત્રિફળાના કાઠામાં બારવાથી શુદ્ધ થાય છે. પ્રવાળનું મારણ—(૧) કુંવેર, તાંદળાં અને માણસના દૂધમાં પરવાળાં તપાવી જોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત બાવના આપવી, એટલે ભરમ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વકાંતમૃણિ અને મોતીની ભરમ થાય છે. (૨) પરવાળાંનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેને લીમકાના રસમાં છુટી વાસણમાં સૂકવવું. આ પ્રમાણે લીમકાના રસની ત્રણ કિલા સાત અને ગુલાબજળની સાત બાવનાએ આપવી એટલે પરવાળાંની ભરમ થાય છે. (૩) પરવાળાંના ચૂર્ણને લીંબુના રસની સાત અને ગુલાબજળની સાત એ પ્રમાણે સર્વપુટા આપવાથી ભરમ થાય છે. (૪) પરવાળાંના ચૂર્ણને ગુલાબજળના ૨૭ પુટા આપવા એટલે ભરમ થાય છે. એને લેવાનું પ્રમાણ ૨ ગુળ છે. પ્રવાળ ભસ્મનાં અતુપાનો (૧) હંબુજવર, કાસ, નાસ, હેઠકી, તથા કોણગત વાયુ વગેરે રોગોમાં મધ અને પીપરમાં આપવી. (૨) તાવ ઉપર:—કરિયાટ, કંઠ, અને દરીતકીમાં આપવી. (૩) પિત્ત ઉપર:—દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૪) ધાતુક્ષય ઉપર:—પાકેલાં કેળાંમાં. (૫) કૃશતા ઉપર:—પાનમાં. (૬) તિડીક પ્રમેહ ઉપર:—ગોખાના ધોવરામળ અને સાકરમાં અથવા ત્રિફળા અને મધમાં. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે ધી સાકરમાં. (૮) પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:—ગામના ધારોળ્ય દૂધમાં. (૯) વાયુ ઉપર:—તુળસીનો રસ તથા મધ અને સાકરમાં. (૧૦) પિત્તકાસ ઉપર:—આદુનો રસ અને સાકરમાં. (૧૧) રતાંધળા ઉપર:—ઉત્તરી લીંડીએ તુળસીના રસમાં ઘસી તેમાં ભરમ નાખી અન્ન કરવું. (૧૨) અસ્થિભંગ અને સ્થિ-ભંગ ઉપર પ્રવાળભરમ મધમાં આપવી. (૧૩) પિત્તરોગ અને શ્મ ઉપર:—આખાંના મુરખામાં ધી અને સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૪) ઉરક્ષતક્ષય ઉપર:—ધી અને મધમાં. (૧૫) કંઠ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ગોખાના ધોવરામળમાં. (૧૬) ગર્ભિણીની ઉત્કટી ઉપર:—તાંદળાના રસમાં. (૧૭) ધાતુસ્થાનની કંકડી ઉપર:—ગામના દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૮) દાહ ઉપર:—વંચોગાન અને સાકરમાં. (૧૯) ઉષ્ણતા, દાહ અને ઇંદ્રિની જગતરા ઉપર:—ગોખાના ધોવરા-મળમાં મધ અને સાકર નાખી આપવી. (૨૦) આંખોમાંની ગરમી અને શરીર ઉપરની સૂકી ખમ ઉપર:—ધી અને સાકરમાં અથવા ધારોળ્ય દૂધમાં સાકર નાખી આપવી (૨૧) મસ્તે-શૂળ ઉપર:—જરામની ખીરમાં આપવી. ખીર કરવાને પ્રકાર:—જડામ દસ બાર લઈ તે મરમ પાણીમાં પગાળી રાખી ઉપરની ફેનરાં કાઢી વાટમાં અને પાગેર માવડું દૂધ મધ તેમાં બે તોલા સાકર નાખવી. અને તેમાં વાલમર પ્રવાળભરમ નાખી આપવી. એટલે મરનકચ્છ, પિત્તવિકાર અને નેવલંબી

રોગ દૂર થઇ આંખોને ઠંડાઇ આવે છે તથા શક્તિ વધે છે. (૨૨) પિત્તોદ્ધલવ પાંડ ઉપર:—
પ્રવાળભસ્મ ધી સાકરમાં આપવી. પથ્ય:—સંપૂર્ણ પિત્તકારક પદાર્થ વર્જ્ય.

૨૬—પાણીશોક.

એ એક પંથરની જાત છે. એના વર્ણ ધોળો હોય છે. એ જીભને પાણી વાળે છે. મૂત્રમાં પાણી આવતું હોય તો પાણીશોક લગાડવો.

૨૭—પાપડીઓ ખારો (સંચોરો.)

પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિંધ કચ્છ દેશમાં થાય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. પાપડખાર:—
એ ગુણોમાં જવખાર જેવો છે. ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:—પાપડખારનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા, નવટાંક દહીંમાં આપવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન કરવું નહિ. રાત્રે ભોજન કરવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨) બાળકોની સસણી ઉપર:—ગોળમાં ચણાની દાળ કરતાં પણ કમી પાપડખાર નાખી તેમાં લગારેક અંગ દૂધ નાખી પાવું; તેથી ઉલટી થશે. આ ઔષધ બે ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવું નહિ. (૩) ભાર ઉપર:—એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટું વેંગણ, એને કલાઇના વાસણમાં ખાશી તેનો ગોમૂતમાં ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઇ ગોળના પાણીમાં પાવું. (૪) પેટદુ:ખી-પીડ ઉપર:—લીમડાના રસમાં પાપડખાર, વાલ કિંવા બે વાલ નાંખી આપવો. (૫) ગંડમાળા અને ખરજવા ઉપર:—પાપડખાર અને કળાયુનો એકત્ર ધસી લેપ કરવો. એથી કરી નવીન થએલો વિકાર જલદી દૂર થાય છે. (૬) શુઠ્ઠી ઉપર:—પાપડખાર અને કળાયુનો એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ચાર ગોળાઓ કરી, તે શુઠ્ઠીની ચાર આંખો ઉપર બાંધી, તે ઉપર એક કલાક પર્યંત પાણી ટીપું ટીપું નાખવું. પછી તે કાઢી એરંડાના પાનને એરંડતેલ ચોપડી બાંધવું.

૨૮—પારો. (સં. પારદ.)

પારો ખાણમાંથી નીકળે છે. પારામાં સીસું, કલંધ, મલ, અગ્નિ, ચાંચલ્ય અને વિષ, એ અસલ્લ દોષ સ્વભાવિકજ રહે છે. તેમાં જડાઇ, અંગ ઉપર ગંડ, એ સીસાનો; કાઢ કલાઇનો; રજ મલનો; દાઢ અગ્નિનો; નાશ, વિષ, એ ચાંચલ્યના તથા મરણ વિષનો, એમ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. પારામાં એ અસલ્લ દોષ છે. એટલા માટે તેનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઇએ. તેમજ પારામાં ઔષધિક સમ કંચુક છે. શોધન:—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ સંસ્કાર કહેવા છે. તે:—સ્વેદન, મર્દન, મૂર્છન, ઉત્થાપન, પાતન, ષોધન, નિયમન, સંદીપન: અનેક જાતિનાં ધાન્યો લઇ છડી ફેતરાં કાઢી પાણીમાં નાંખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટા થતાં પર્યંત રાખવાં તથા ખાટા થએલા પદાર્થમાં તાંદળજે, મુંડી, વિષ્ણુકાંતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી, મોટી મુંગસવેલ, મડાખલા, શતાવરી, ત્રિફળા, ગોકર્ણી, હંસપાદી અને ચિત્રક, એ યથાલાભ વનસ્પતિનું પંચાંગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યામ્લમાં નાંખવું. એ ધાન્યામ્લ પારાની સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને ઠેકાણે ચોળવું, અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાંજ ચોળવી. પારદ સ્વેદન:—સુંદ, મરી, પીપર, રાઈ, મીઠું, હળદર, ત્રિફળા, આદુ, બળદાણા, તાંદળજે, સાટોડી, મરડાશિંગ, ચિત્રક અને નવસાગર, એ સર્વ પદાર્થ પારાના ષોડશાંશ કિંવા યથાલાભ લઈ ધાન્યામ્લમાં વાટવા; તથા કદકવડે વજ્ર ઉપર આંગળ ભર જડો લેપ કરવો, પછી તેમાં પારો બાંધી ધાન્યામ્લમાં દોલાયંત્ર કરી એક દિવસ બાંધવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે. મર્દન:—લાલ ઇંટનું ચૂર્ણ, હળદર, ધૂંવાસ, કામળાની રાખ અને લીંચુના રસમાં પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વજ્રમાં બાંધી કાંજવડે ધોઈ નાંખવો. મૂર્છન:—પારાના મળનો કુવેર નાશ કરે છે, તથા ત્રિફળા દાઢ નાશ કરે છે; ચિત્રકનાં મૂળીઆં વિષ નાશ કરે છે. એટલા માટે પ્રયત્નવડે મિશ્રિત પારો, એકકના રસમાં સાત સાત વખત મર્દન કરવો; એટલે મૂર્છિત પારો દોષશૂન્ય છે. કંચુક નિર્મોક:—કુવેર, ચિત્રક, રાતી રાઈ, રોંગણી

અને ત્રિજાનો કાઠો કરી, તેમાં ત્રણ દિવસ પારો મદન કરવો; એટલે સપ્તઋષી મુક્ત થાય. ઉત્થાપન:—પારો લીધુના રસમાં નાખી ગરમીમાં રાખી ઘુટવો, તથા સુઝાવા પછી ડમર્યત્રમાં ઊંચે પાતન કરવો. ઊર્ધ્વ પાતન:—ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ રાષ્ટ્ર ચૂર્ણ, એ કિચિત્ લીધુના રસ નાખી ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઘુટવું; તથા ડમર્યત્રમાં ચાર પહોર મધ્યમાગ્નિ આપવો અને યુક્તિએ ઉપર વાસણને લાગેવો પારો કાઢી લેવો. અધઃપાતન:—પારો, ત્રિજાં, ચિત્રક, સરગવો, મીઠું અને રાષ્ટ્ર ૩ સર્વ એકત્ર કરી ખરલ કરવો. પારો તેમાં મળી ગયા પછી ડમર્યત્રનાં બે પાત્રો લઈ ઉપરના પાત્રને તેને લેપ કરવો; નીચેના વાસણમાં પાણી નાખવું તથા સંધી લેપ કરી જમીનમાં પુરવું અને ઉપર અગ્નિ કરવે એટલે પારો નીચેના પાણીવાળા વાસણમાં એકઠો થાય છે. તીર્થિકપાતન:—એ સોરકલા (ધડિયા)ની માટલ લઈ, એકમાં પારો અને એકમાં પાણી નાખી અંતરપટ કરી જોડી દેવાં તથા સહિ લેપ કરી, પારો જેમ નાખેલો છે એ માટલાને ચૂથા ઉપર આડું યુક્તિએ રાખી તે નીચે અગ્નિ કરવો, એટલે પારો પાણીમાં પ્રવેશ કરે છે. બેધન:—પૂર્વોક્ત પ્રકારે શોષિત પારો થંદ થાય છે. વારંતે તેની યક્તિ વધારવા માટે ભૂર્જપત્ર, સિંધવ તથા પાણીમાં પચન કરવો. નિયમન:—મોટી મંશુસનેલ (સપાંક્ષી), આમલી, વાંકણી કઠોડી, ભાંગરો, નાગરગોષ અને ધંતૂરાના રસમાં ઢિંવા કાઢામાં એક દિવસ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમવડે રિયર થાય છે. સંઘીપન:—કિરાકસી અને પંચમવણ લઈ તે ઉપર વારંવાર લીમડાનો રસ નાંખવો, પછી સિંધવના ગાંઝાને કોરી તેમાં સિંધવયુક્ત પારો નાખી તે ઉપર પૂરોત સિંધવ અને લીધુ લગાવી તે ઉપર આઠ આંગળ માટી ચોપડી, પછી સહ, મરી, સરગવો અને કડવા સરગવાનાં ખિયાં તથા ટંકણખારને એકત્ર વાટી કાંઠમાં મેળવી તે કાંઠમાં દોભાવત્રવડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો. એટલે તે પારાના જરણ સંસ્કારમાં દીપન થાય છે. અનુવાસન:—દીપન કરેલો પારો મૂત્રાત્ર ઢિંવા પથ્થરના પાત્રમાં લીમડાના રસમાં નાખી એક દિવસ ગરમીમાં રાખવો. યુષોત્પત્તિ:—(૧) વગડાઈ થુરીઆમાં ત્રણ દિવસ પારો નાખી રાખવો એટલે તેને મુખ થાય છે. તે ગંધક, સુવર્ણ અને અમ્લકસત્તવને કણમાં બાંધવું કરે છે. (૨) આકઠો, ઘોર, ધંતૂરો, કળધાવી, કૈણ, ચણોડી અને અરીણ, એ સાત કપત્રિયોમાંથી એકેકને લઈ પારામાં સાત દિવસ ખરલ કરી ધોવો. પછી ખીજ સાથે ૭ દિવસ ખરલ કરી ધોવો. એવી રીતે જૂરો, જૂરો બધાએ સાંધે ધોવો. તેથી કરી પારાને પક્ષ્ઠઉદન થાય છે, એટલે ઉડી જતો નથી અને તેને મુખ કુટી તે સ્વર્ણાદિ ખાતુનો આસ કરે છે. (૪) ખીરખહોડી લાવી તેમાં લીમડાનો રસ અને સિંધવ મેળવી પારાનો ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો. એટલે પારાને મુખ કુટે છે. જરણ:—પારાની યક્તિ વધવા માટે ગંધકાદિ પદાર્થ પારામાં પચાવવા એ ક્રિયાને જરણ કહે છે. પદ્યુણ-ગંધક-જરણ સિવાય આ પારો રોગકરણ કરવા સમર્થ થતો નથી. એ પારાથી મોટા ફળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવર્ણ અને ગંધકજરણ સિવાય અમ્લકસત્તવ જરણ કરવું નહિ. પારો સમાન ભાગ ગંધક જરણ કરવાથી, શુભોએ મુક કરતાં સોગળો વધારે થાય છે. કિયુણ ગંધક જરણવડે સંપૂર્ણ કાંટનો નાસ કરે છે. ત્રિયુણ ગંધક જરણ વડે સંપૂર્ણ જડવનો નાસ કરે છે. ચતુર્યુણ ગંધક જરણ વડે વળીપવિન નાસ કરે છે. પંચયુણ ગંધક જરણથી ક્ષય નાસ કરે છે. પદ્યુણગંધક જરણ સંપૂર્ણ રોગકારક થાય છે. પારો પદ્યુણ ગંધક જરણ કરતાં, અમ્લક સત્તવ સમભાગ જરણ કરવાથી સતયુણ અધિક થાય છે. તથા સ્વર્ણમાસિક, કલખાપરી, ખાપરીયું, ઇલાદિકાએ જરણ કરવાથી મુણપદ થાય છે અને સુવર્ણ જરણ કરવાથી એક દળર મુણ આપનારો થાય છે; તથા હીરકાદિ જરણ પારાનો મુણ સ્વતઃ સિવજ જાય છે. સિંદુરાદિ જરણ:—પારો તથા પારાથી છગણો ગંધક, એ જન્ને એકત્ર ખરલ કરી વાણકાવત્રમાં રીશીમાં નાખી દળને દળને પચન કરી જેમ ગંધક જળી જાય એવી રીતે વારંવાર પદ્યુણ ગંધક જરણ કરવો. એટલે સિંદુરાદિક જેવો પારો થાય છે. પદ્યુણ ગંધક જરણ:—માટીના કુંડામાં પાણી નાંખી તેમાં કોડીક મઠવું; તથા આખા કુંડા ઉપર ઢાંકણ મુકવો માટે તે કુંડાને મેખલા જેઠાએ તે મેખલાનો (હડિખની) મધભાગ લીધી કોડીઆમાં પારો નાખી તે ઉપર ગંધક નાખવો. ઉપર ઢાંકણ છંદ ચાર વગડાઈ છાણ નો અગ્નિ કરવો. (આ પંચને કલ્પ્ય મન કરે છે.) આ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ પદ્યુણગંધક જરણ થાય

એટલે પારો તીક્ષ્ણ અગ્નિ જેવો થાય છે તથા સર્વ કાર્ય કરે છે. વડવાનલ ખીડ:—શંખનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું. તેમજ લીમડાના રસમાં ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું, અને એક દિવસ ધૂંવાસમાં (ચૂના ઉપરના ધૂમાંડામાં) નાખી ગરમીમાં રાખવું. તથા સંચળ અને બકરીનું મૂત્ર એની ચાર પહોર ભાવના આપવી. તેમજ અંતર્જિહ્વારહિત તેપાળો અને સરગવાનાં મૂળીઆંના રસની એક ભાવના આપવી; તથા ટંકણખાર અને ચણેડીની એક દિવસ ભાવના આપવી, પછી સરગવાનાં મૂળીઆંના રસમાં એક દિવસ ભાવના આપવી. સંપૂર્ણ સમભાગ લઘ લીમડાના રસમાં ખરલ કરવું, તથા સારી શીશીમાં રાખી મુકવું. એનું નામ વૈશ્વાનર ખીડ. વૈશ્વાનર ખીડમાં તમ ખલ મધ્યે પારો ઘુંટવાથી મુવર્ણાદિ સર્વ લોહનો ક્ષયમાં આસ કરે છે. જમીન પર ખાડો ખોદી તેમાં બકરીની લોડીઓ નાખી અગ્નિ કરી તે ઉપર ખલ મૂકી અંદર ઔષધ નાખી ખરલ કરે છે, તેને તમખલ કહે છે. હિંગળોડમાંથી પારો કાઢવાની કૃતિ:—લીમડાના રસમાં હિંગળોડ એક પહોર ખરલ કરી ડમચંત્રમાં નાખો નાચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે પારો ઉપર જમ્યો ચોંટે છે, તે શુદ્ધ બળ્યવો. તેને સંપૂર્ણ કામમાં યોજવો. પારદખંધન:—(૧) પારો, કેળનાં કાંદાનો રસ, આકડો, ઘેર, બકમ-લોખંડી, કંચુકશાક, નાગરમોય, ગોમૂત્ર, માણસનું દૂધ, મત્સ્યાક્ષી અને કાકમાચીના દૂધમાં અને રસમાં ઘુંટવાથી પુનઃ ઉકેલો નથી. એચરી ગુટ્ટી:—ત્રણ ટાંક (પૈસાભાર) શુદ્ધ પારો લઘ કાળા ધતૂરાનાં બિયાંના ૮ તોલા તેલમાં સાત દિવસ ખરલ કરવો; કે જ્યાં સુધી તેનું જલૌકાશ્પ થશે. પછી અડદના લોટમાં તેની દોવેટ કરી સારી સુતળાએ બાંધી તડકામાં મુકવવી, અને (રાવણના મતે) સર-સીઆનું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી; તથા ઉતારી શીતળ જળ્યાએ મૂકવી. ઠંડી થયા પછી તે કાઢી લેવી. તે દૂધ ભરેલા વાસણમાં નાખવી. જ્યારે સંપૂર્ણ દૂધ સુકાઈ ગુટ્ટિકા રહે ત્યારે તે લઘ પથુના મુખમાં ધાલવી એથી તેના અંગને આગ થઈ તે મરે છે. અને આ ગુટ્ટિકા જે મુખમાં રાખશે તેને કામ વ્યાકુળ કરશે; તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહિ. જે એ ગુટ્ટિકા પેટમાં ઉતરશે તેા તે મરશે. તે ગોળી મ્હોંમાં એક પહોર રાખવાથી સૌ યોજન જવાની શક્તિ આવે છે; અને સૌ સ્ત્રીઓથી ગંભન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ વીર્યસ્તંભન કરનારી છે. આ ગોળી મ્હોંમાં એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ, તથા ખીજ મુખ અને દાંતને ઉપદ્રવ કરનાર રોગ, અને જીંહડા, તાલુ, કંઠરોગ, ઉપજીંહડા, અધિ-જીંહડા, હંદ્રોગ અને પીનસ ઇત્યાદિકાનો એ ગોળી નાશ કરે છે. અન્ય ગુટ્ટિકા:—પારો ધતૂરાના તેલમાં સાત દિવસ મર્દન કરવો એટલે વિષ નાશ થાય છે; પછી ગંધક ત્રણ ભાગ લઘ ધતૂરાના તેલમાં ખરલ કરી તેની કુકડી કરવી; તેમાં પારો નાખી મ્હોં બંધ કરવું. પછી સાંત કપડમાટી કરી તે ગોળા મુકવવો. પુનઃ મૃત્તિકાપટવડે સાત વખત વીંટાળી ઉપરથી છાણે લોંપી તે ગોળાની પૂજ કરવી; તથા ત્રણ હાથ ખાડો કરી તેમાં છાણું નાખી તેમાં ગોળા મૂકી પુટ આપવો. ઠંડો થયા પછી કાઢવો. તથા તેમાંની કૌતુક દેખાડનારી ગુટ્ટિકા લેવી. તે રોગીના મ્હોંમાં રાખવા આપવાથી શોક નાશ થાય છે; તથા મુખ થાય છે. જ્યાં સુધી મ્હોંમાં ગુટ્ટિકા છે ત્યાં સુધી વીર્યપાત થતો નથી. અન્ય પારદ ખંધન:—પારો બાંધવા વિષે ઔષધીનું વીર્ય અચિંત્ય છે. એટલે ક્રિયા, મંત્ર અને વિધાન એણે સખીજ પારો બંધાય છે. તે વલ્લી, તુણ, ગુદમ, લતા, વૃક્ષ, તથા વનસ્પતિ એવા છ પ્રકારનો છે. કાક્યંડેશ્વર ગ્રંથમાં પારદ-ખંધન ૬૪ વલ્લી કહેલી છે; તે આ પ્રમાણે:—૧. જે વલ્લી ઘોળા અને રાતા કંદોની મળી બે પ્રકારની છે, જેને શુક્લપક્ષમાં પંદર પાન આવે છે, અને કૃષ્ણપક્ષમાં તે ગરી પડે છે. તેને સોમવલ્લી કહે છે. તે પૂર્ણિમાને દિવસે પારો બાંધવા માટે કિંવા રસાયન માટે લેવી. ૨. જલપક્ષિની જેવી વનમાં થનારી સ્થલપક્ષિની. (૩) જેનું અંગ મંડળોએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા જે રસભરી હોઈ જેને પાન થોડાં હોય છે તે અજગરી. ૪. જે વેલ ધણસા જેવી રસભરી હોઈ અદ્ય પાનની હોય તેને ધણસ કાંડ (ઘોનશી) કહે છે તે પારો બંધન કરનારી છે. (૫) જેનો આકાર હુકરના જેવો હોય છે તે પારાને બાંધે છે તે ત્રિજ્યા. ૬. ઈશ્વરી કિંવા શિવલિંગીનો રંગ લાલ છે, અને એ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૭. ભૂતકેશીનાં પાન લીમડા જેવાં હોય છે. ૮. જેનાં મૂળીઆં કાળાં હોઈ જેને ચીક ધણે તે કૃષ્ણવલ્લી તે પારાને બંધન કરે છે. ૯. જેના નીચેની

જમીન હમ્મેશા જીવનપત્રી રહે છે તેને રૂઢતી કિંમત સ્વરૂપી કહે છે ૧૦ જેના પાન યોર જેવ
હોઇ ચીકડાગા હોય છે અને જે વાનરો । (નવ હોઇ કનઈ કમીષ પચ્ચર નીચે હોય છે તેને સર્વેર
કહે છે ૧૧ જેના કદ ઉપર કેઇ હોઇ વેવાને પાન આવે છે તેને વારાહી કિંમત હુકરકદ કહે છે
૧૨ જેને નીક હોઈ વેવા હોય છે અને જેના પાન અધ્યત્વ જેના હોય છે તેને અધ્યત્વપત્રી કહે છે
૧૩ જે ખાગી હોઇ ધગી પચ્ચરાતી નથી તેને અધ્યત્વપત્રી કહે છે ૧૪ જેના પાનને ગધ હોઈ ચી!
આવે છે તેને ચકોરનાસા કહે છે ૧૫ જે વેતો હોઇ પાન અશોકદશ જેવા હોય ॥ અને ચીક
વાળા હોય છે તેને અશોક નામની કહે છે ૧૬ જેના પાન ઉડખ જેવા હોઇ સુગંધી હોય છે અને
જેને ચીક આવે ॥ તે પુત્રાગમનિકા ૧૭ જે સપ જેવી અને સચીક હોઇ દશ ઉપર થાય છે અને
જેના પાસે બહુજ સપ રહે છે, તેને નાગિની કહે છે ૧૮ જવાકાર, સચીક અને જેના મૂળખને
એકજ કદ હોય છે એની જે વેવ, તેને દેવી કહે છે તે પારોઆધના વિષે મહા પ્રમાણ છે ૧૯ જેના રસ
પીગો, જે ઘણી ઉંચી ન હોઇ શુભ જાતની, અને જેના પાન નદરખી જેવા હોય છે તેને સવીર કહે છે
તેના મૂળઆ રસ દ્રવ્ય એણે કરી પાશને લખ્યાબધન કરે છે ૨૦ જેના પાન વાળક જેવા હોઈ રસ પીગો,
અને જે કામળ હોય છે, તે ફરીવતા, જેના પાન પારદખન કરવા મહોપધિ છે ૨૧ જેના પાન યોરવા
જેવા હોઇ રસવાળા હોય છે તેને નજુનદથી કહે છે ૨૨ રાનો અને કાળા એવો બે જાતો ચિત્રો છે
તેમના કાળા ચિત્રો શુભ છે, એ દ્રુધમા નાખ્યો હોય તો તે દ્રુધ કૃષ્ણવર્ણ કરે છે એ બે જાતના
ચિત્રક પારો આધવાના રિત્યમા સમર્થ છે ૨૩ જે કુચર ઉપર થાય છે, અને જેના ફૂલ કાળા રંગના
હોઇ તે ઉપર થોડા દ્રવ્ય પચ્ચ આવે છે, તે કાળપર્ણી. ૨૪ જેના પાન આપ્પરા જેવા હોઇ કામનાની
પીગો રસ નીકળે છે તે પાપાચનિકા ૨૫ જે લીના કમળ જેવી હોઇ પરંપર થાય છે તે
નીચોત્પત્રી. ૨૬ જેના પાન લીના હોઇ રસ પીગો હોય છે અને જેના કદ, કુમારી કદ જેવો
હોય છે તેને રજની કહે છે ૨૭ જેના પાન કળથી જેવા અને ફૂલ ઘોળા તથા કદને શુદ્ધ આવે
છે તે સિલિકા. ૨૮ જે વેલીને ચાર પાન હોય છે અને જેનો શુદ્ધ રતેકમુક્ત હોય છે તમા જેનો
કદ આકારે હાથીકદ જેવો હોય છે, અને જાસુદીના જેવા ફૂલ આવે છે અને જે પવત ઉપર ઉત્પન્ન
થાય ॥ અને જેના કામનાની દ્રુધ આવે છે તમા જેના પાન ગામના કાન જેવા હોય ॥ તે જોષ્ટામી.
૨૯ જેને ત્રુ દ્રવ્ય આવે છે અને રાતા ટપકાં હોય છે, અને જેના પાન લીના હોઇ રસ રાતો નીકળે
છે તેને ખદિરપત્રી એક કહે છે ૩૦ જે તથુના મૂળઆ રાત્રે અગ્રકે છે અને તેથી કરી પર્વત
સાગેશા જેવો જણાય છે તે તુણા પારદખક છે ૩૧ જે પથરાએની વેન હેંધ કાન હોય છે તેને
રૂઢતનદથી કહે છે ૩૨ જેના કદને શુદ્ધ આવે છે, તે બ્રહ્મકદી. એ પારદખન કરવાને એક છે
૩૩ જેને પાન ન હોઇ ગધ જેવો વાસ આવે છે તે મધુતુણ્યા ૩૪ જેનો કદ કમળકદ જેવો
અને રસાળો, તે પદ્મકદી ૩૫ જે રસ સહિત હોઇ કાષ્ઠ પીગા તથા ફૂલ પચ્ચ પીગા તે હૈમકદી
૩૬ જે લાલ વેલ હોઇ પાન આમળીના પાન જેવા, તે વિજયા. ૩૭ જે ઘોળી અને પચ્ચરાએની
તમા રસ સહિત અને આકડીના પાન જેવાં જેના પાન હોય છે તે અગ્રધા. ૩૮ જેના પાન ત્રિકોણાકૃતિ
હોઈ ચિત્રવર્ણ હોય છે અને જે વેવ છે અને જેનો રસ તીળો અને કડવો હોય છે તે જ્યા.
૩૯ જેને ચદન જેવી સુગંધ આવી પાન મોરના ચાનાના રંગ જેવા હોય છે તેને નવી કહે છે ૪૦
જે રસવાળી હોઇ જેનાં મૂળઆ કડવા, અને ચીકા જેવી ગંધવાળી તથા ફૂલ આરક્ત હોય છે, તે
ગ્રી, એ ત્રિલોકમા વેદન કરી મુખમા રાખવી ૪૧ જે વેવ રસસહિત હોય છે તમા જેના પાન સર
ગવાના પાન જેવા હોય છે તે કીમ્બારી (કીકામાર) ૪૨ જન ઉપર ચદનારી રસવાળા હોઇ ઘોળી
ફૂલ જેવી હોય છે તે તુણિકા. ૪૩ જે રસવાળી હેંધ બ્રુમિર્ગર્ભ જેવી હોય ॥ તેને કહેતુ બી
કહે છે ૪૪ મધુરશિખા, એ પાશને બધન કરનારી છે ૪૫ જેના મૂળઆ જેવા પાન અને રંગ
પીગો હેંધ રમ લાલ નીકળે છે અને ફૂલ પીગા હોય છે, તે હૈમવત્તા ૪૬ જેના પાન ઘોળા એરકા
જેવા હોય છે અને ફૂલ તુળડી (તુણિકા) જેવા હોય ॥ તે અમુરી ૪૭ જે વેવ હોઇ પાન સાત
વિજુના પાન જેવાં હોય છે, તે સપ્તપર્ણી. ૪૮ જેનાં પાન તવવાર જેવાં હોઇ જે રસમુક્ત હોય

તે ગોમારી. ૪૯. ખીતક્ષીરા. એ દિવ્ય હોઈ પારાને બંધન કરે છે. ૫૦. જે વેલ ત્રિદળ હોય છે, તે વ્યાધિપાદલતા. ૫૧ જે કાયમી જેવી હોઈ ત્રિદળ હોય છે અને ફૂલ પીળાં આવે છે; તે ધતુર્વ-દલી. ૫૨. જે ઘણી ન પ્રસરનારી, મહાવીર્યવાન; દિવ્ય ઔષધી છે તેને ત્રિશૂળી કહે છે. ૫૩. જે વેલો હોઈ, જેને પાન ત્રણ ત્રણ તથા લાલ હોય છે; તે ત્રિદંડી. ૫૪. જે રસ આપનારી હોઈ જેને ફૂલ પીળાં આવે છે, તથા આકાર શિંગો જેવો, તે શૃંગા જાણવી. ૫૫. જે રસવાળી હોઈ મરી જેવા કાંઠા આવે છે, તથા જેનાં મૂળીઆમાં કંદ હોય છે, તે વજરનાભવદલી. ૫૬. જે અગે ઘોળી હોઈ પાન લાલ હોય છે તે દિવ્ય ઔષધી છે તેને મહાવદલી કહે છે. ૫૭. જેનાં પાન અને ફૂલ કરેણના જેવાં તથા કંદ લાલ હોય છે, તે રક્તકંદવતી. ૫૮. જેનો રસ પેજ જેવો હોઈ કાંઠો મસ્તક ઉપર પીળો હોય છે, અને જેનો રસ ઘણો અને લાલ હોય છે; અને પાન બિલી જેવાં હોય છે, તે બિલ્વ-દલા. ૫૯. જે બિલ્વદલ જેવી હોઈ પારદબંધન કરનારી છે, તેને શેહિણી કહે છે. ૬૦. જે વેલ હોઈ રસવાળી હોય છે, અને જેનાં પાન રાત્રે સતેજ દેખાય છે; તે બિલ્વતકી. ૬૧. જેનો રસ અને ડાળી ગોરોચન જેવી હોય છે તેને ગોરોચના કહે છે. ૬૨. જે નાની હોઈ કાંઠા અને ફૂલયુક્ત વેલ છે, તેને કંદપત્રિકા કહે છે. ૬૩. જે નાની હોઈ જેનાં પાન ડીંટા સિવાય ત્રિકાં હોય છે, તે વિશલ્યા. ૬૪. જેને થોડો અને જલદ રસ આવે છે, અને જે પર્વત ઉપર થાય છે, તે કંદ-રીરા. આ ચોસઠ ઔષધી, જેની દેવ પણ પૂજા કરે છે, તે શુભ દિવસે, શુભ નક્ષત્ર ઉપર, બલિ-ન ધસાદિ કરી, ક્ષેત્રને રક્ષાબંધન આપી, અધોરાત્ર કિંવા શક્તિખીજ અથવા અધોરમંત્રનો જપ કરી કાઢી લેવી. મુનિએ જે સહસ્ર ઔષધી કહેલી છે તે સમજવું. ઘણું કઠિન છે. તે પારદબંધક વન-પ્રતિ તત્ત્વવેત્તા પાસેજ હોય છે. પારદભસ્મ, રસસિંદુર:—પારો દૂધીના રસમાં એક દિવસ રખો-ધુટવો; પછી કામોણીના રસમાં ધુટવો એટલે તેનો દોષ જાય છે. તે પારો ૧૦ ટાંક, ગંધક ૦ ટાંક તથા નવસાગર ૨૦ ટાંક એ પ્રમાણે લઈ કળવી કરી કાચની કુપીમાં ઘાલી કપડામાટી રેવી, તથા તેવું સુખ બંધ કરવું. પછી વાલુકાયત્રમાં આઠ પહોર પારાને પચન કરવો. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તદ્દણ સૂર્ય જેવું અરણ્યવર્ણુ; પ્રવાળ જેવા રંગતું, સંપૂર્ણ કાર્યકારી, માણસોને અત્યંત દુર્લભ એવું સિંદુર લેવું. તે ૫ ગુન્ન મરીમાં આપવું; એટલે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા કામને પ્રદીપ્ત કરે છે. એ સંયોગવડે જવરાદિ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે તથા એ જે રોગો ઉપર યોજવામાં આવે તેનો આ રસરાજ નાશ કરે છે. ષડ્ગુણ ગંધક છૂર્ણ સિંદુર:—હિંગલોકમાંનો પારો ૧ ભાગ તથા ગંધક ૬ ભાગ લઈ કળવી કરવી, તથા કુષેરના રસમાં મર્દન કરવી. સુકાયા પછી કાચની શીશીમાં ભરી તેને વાલુકાયત્રમાં મૂકી સાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. ઠંડુ થયા પછી એ કાઢી લેવું. આ રસ સિંદુર ૧ વાલ મધમાં આપવું, એટલે સ્તંભન, દંડવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ, તેજ, પુંસ્તવ અને પુષ્ટિ આપે છે, અને માતેલા હાથી પ્રમાણે જોર આપે છે; તથા પંદત્વ, વંધ્યત્વ, તથા સન્યાસ પ્રત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એને ભક્ષણ કરનાર એક દિવસમાં ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ આપે છે. એ પાંચસો છસો વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ ષડ્ગુણ ગંધક છૂર્ણ સિંદુર વિશ્વામિત્રે ઉત્પન્ન કર્યું છે. રસસિંદુર:—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા તથા નવ-સાગર અર્ધો તોલો, એની કળવી કરી લીંણના રસમાં ખરલ કરવી, તથા કાચની શીશીમાં નાખી તે શીશીને સાત દિવસ કપડામાટી કરવી. સુકાયા પછી તે હિંદ્રસહિત આકંઠ પૂરી રાખવી, તથા ઇષ્ટ દેવતા અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂકા ઉપર રાખી, આઠ પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડુ થયા પછી હિંગલોક જેવું, દેવ દૈત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદુર કાઢી લેવું. તથા રોગનાશનાર્થે રોગોક્ત અતુપાનોમાં, વાલ કિંવા બે વાલ મધ અને પીંપરમાં આપવું. જે રતિકાળે સ્ત્રીઓને કૈાતુક દેખાડનારૂં. વીર્યબંધક અને સ્ત્રીઓના મદ્યુ નાશક છે. એ અગ્નિમાંથી. યક્ષ્મા, ક્ષય, પાંડુ, શોક, ઉદર, ગુદમ, પ્રમેહ, શ્વળ, પ્લીહા, જવર, દુષ્પ્રજ્વ, અર્ચ, સંગ્રહણી, ભગંદર, ઝોકારી તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. બીજા પારદયોગ:—(૧) કાળા ઉંચરાના દૂધમાં હોંગ નાખી, વાટી તેની બે કુલડીઓ કરી તે એક કુલડીમાં પારો નાખી તે ઉપર બીજી હોંગની કુલડી ઉંધી ગોઠવી, બરાબર રીતે સાંધો મેળવી ગોળો કરા, માટીના શરાવ-

સંપુટમાં નાખી તે ઉપર કપડાંમાડી કરી વગડાડે જાણીને હલકો અગ્નિ તે ઉપર કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૨) નાગરવેલના પાનમાં પારાને ખરલ કરી કંઠાડીના કાંઠા ધારી એક નાનું અને બીજું મોટું એવાં બે ચકતાં કાપી, તે મોટા ચકતાને કારી, તેમાં પારો ઘાલી તે ઉપર તે કાંઠાનો ચૂરો બેમાડી તે ઉપર બીજી ચકતી મૂકી સાંધી મેળવી કપડાંમાડી કરી, તેમાં તેને માટીના ચરાવ સંપુટમાં મૂકી કપડાંમાડી કરી, વગડાડે જાણીને હલકો અગ્નિ કરવો; તેથી કરી પારાની ભસ્મ થાય છે. (૩) પારો, અને ગંધક, અકાલનાં મૂળાંનાં રસમાં ખરલ કરવા, તથા સાંધે મ્હે બધ કરી ભૂધરવત્રમાં પચન કરવું; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો અને અમ્મક બન્ને બે પહોર વાના દૂધમાં મર્દન કરવા, અને વડનાજ લાકડાંનો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૫) પારો ૧ તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઈ, લોખંડની કડાઈમાં નાખી ચૂના ઉપર કડાઈ મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના તાજ સોઠાએ ધુંટવો, એટલે થોડીક વારમાં ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ ૨ ગુળ આપવી, એટલે વીધંદક અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) ધોળા અપેડાનાં મિયાં અને એરડાનું ચૂર્ણ કરી, માટીની કુલડીમાં, પારાના ઉપર અને નીચે નાખી સંધિવેષ કરી પુટ દેવો, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૭) પારો કાંઠાસરીઆના રસમાં નાખી ગરમીમાં મર્દન કરવો; એટલે મૃત થાય છે તે સર્વ કમોમાં યોગ્યો. (૮) તુવના અગ્નિ ઉપર ખરીના મૂતવડે બરેલું માટીનું વાસણ મૂકી, તેમાં પારો નાખવો અને શુષ્ક કરવો; પછી ખેરના લાકડાંનો અગ્નિ સળગાવી ખેરના લાકડાંના દોંડાવડે ધુંટવો, એટલે તે દારની ભસ્મ થાય છે; તે સર્વ યોગમાં યોગ્યો. (૯) રંગણી, કાચળા અને કાળા ધતૂરાના રસમાં પારો એક દિવસ ખરલ કરી માટલામાં ભરવો. તે ઉપર મીઠું નાખવું, અને ઉપર બીજું માટલું ઉંચું મૂકી સંધિવેષ કરવો, અને તે ઉપર જલપટ ધરવો; તથા તેના નીચે દીપ્તાગ્નિ કરવો; એટલે ઉપરના વાસણમાં ભસ્મ જામશે તે કાઢી લેવી (૧૦) પારો કલેડામાં નાખી તેને દીપ્તાગ્નિ આપવો અને આકડાના પાનના રસનો વારંવાર ચૂરો આપવો; એટલે ત્રણ પહોરમાં ભસ્મ થશે. (૧૧) પારો ચિત્રકાના રસમાં ખરલ કરી, જીર્ણ પાતન કરવો; એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. (૧૨) પારામાં ફટકડી, સિંધવ, અપેડાનાં મૂળાં, એ પદાર્થ કમદકિએ લઈ, ચતુર્ધાસ કાંઈ નાખી ધુંટવો; એટલે બહુ થાય છે. પછી ડમરૂત્રમાં ચૂરો ઉપર મૂકી અહોરાત્ર હલકો અગ્નિ આપવો, એટલે ઉપરના વાસણમાં કપૂરના નેત્રી ભસ્મ જામે છે, તે લઈ સર્વ રોગો ઉપર આપવી. એ વાજકરણ્ય યોગોમાં સપૂર્ણ કાર્ય કરે છે, તથા કાંતિ અને પુષ્ટિ આપે છે. એનું નિરંતર સેવન કરવું. આ મિઠ-ગુખરસ, એના કરના બીજું રસાવન ઉત્તમ નથી. (૧૩) શુક પારો ૧ ભાગ, વજનાગ ચતુર્ધાસ અને ગંધક અષ્ટનાંસ લઈ એકત્ર કરી લોખુના રસમાં ખરલ કરવો; સુકાયા પછી ધોરના રસના ત્રણ પુટ આપવા; પછી આકડાના પુરો જ્યાં સુધી ધટ થાય ત્યાં સુધી આપવા; તથા ચાળીમાં મીઠું ભરી તેમાં તે પારાનો ઝોળો મૂકી ઉપર મ્હેપર્વત મીઠું ભરવું, અને ઉપર બીજી ધાળી જીંધી કાંકી સંધિવેષ કરી ચૂના ઉપર મૂકી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. કંડુ ધયા પછી શુક નેત્રી ધોળી, ઉપરની ધાળીમાં ઝોટની ભસ્મ કાઢી લેવી. એ યોગવાદિ છે. સર્વ રોગો ઉપર આપવી. (૧૪) લોડાના વાસણમાં પારો અને અર્ધો ગંધક નાખી આઠ પહોર અગ્નિ આપવો; તથા તે ઉપર વારંવાર ચોર અને આકડાનું દૂધ નાખતા જવું. તથા ખેરના લાકડાંવડે ધુંટવું; એટલે ભસ્મ થાય છે; તે એક ગુળમાર, રોગોક્ત અનુપાનોમાં આપવી. એ ભસ્મ રસાવન હોઈ કાંતિ, પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે. (૧૫) ચંદ્રાચુષ્ક રસ—પારો, ગંધક અને સિંધવ, એ સમાન ભાગે લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખરલ કરી ઝોળો કરવો, અને તેને નાગરવેળીના પાનનું વેષન કરવું, અને જીર્ણ-પાતન યંત્રમાં મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો. ૫ઠી ઉપરના વાસણમાંનો પારો લઈ, ત્રણ ગુળ પાનના ધોળામાં એક મકિનો સેવન કરવો; એટલે સોપાન દ્વારે નાશ થાય છે. એની ૫૮૫, મૂળાંક પ્રમાણે કરવી. (૧૬) ગંધક, ધૂતસ અને પારાને; નવોડ તથા કુરેરના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવો, એટલે કાળો ભસ્મ થાય છે. એ દેવતાઓને ૫૫ દૂધ્ય છે. (૧૭) ગંધક અને પારો સમભાગ લઈ કુશરકંઠના રસમાં મર્દન કરી પુટ આપવો એટલે પીતલનું ભસ્મ થાય છે. તે વરીપલીનનો નાશ કરે છે. (૧૮) પારો ૧ ભાગ અને કથક ૨ ભાગ, ડીળમાં નાખી લોખના સોઠાએ વારંવાર ધુંટવો. અગ્નિ

૧૨ પહોર આપવો, એટલે પારાની પીળી ભરમ યાય છે; તે રોગો ઉપર અતુપાન જોઇ આપવી. પારદહસ્તનાં અતુપાનો—શક્ત પ્રમાણે એ ભરમ ૧ ગુંળથી ૪ ગુંળ પર્યંત આપવી. (૧) પિત્ત ઉપર આવળકંટીનું ચૂર્ણ અને સાકરમાં. (૨) વાચું ઉપર પીપરમાં. (૩) કંકે ઉપર આદાના રસમાં. (૪) તાવ ઉપર લીમડાના રસમાં. (૫) રક્તવિકાર ઉપર મધમાં. (૬) રૂધિરસ્તાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર તાંદળજના રસમાં આપવી. (૭) કાસ, શ્વાસ અને શૂળ, ઉપર પીપર, મરી અને ભારંગમૂળના ચૂર્ણ તથા મધ સાથે. (૮) રક્તવિકાર ઉપર હળદર અને સાકરમાં. (૯) કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંઘ ઉપર ત્રિકટુ, ત્રિશૂળા અને અરકુસામાં. (૧૦) સૂત્રકૃમ્હ ઉપર શિલા-જીત, એલમી અને સાકરમાં. (૧૧) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર લવંગ, કેસર, જવત્રી, હિંગળોક, અશ્વત્થેરો, પીપર અને ભાંગમાં. (૧૨) સર્વજ્વરો ઉપર સિંધવ, લવંગ, કરીઆતુ અને હરીતકીના ચૂર્ણમાં. (૧૩) રેચ થવા માટે સિંધવ, ત્રિકૂળા, લવંગ, કેસર અને હિંગળોકના ચૂર્ણમાં. (૧૪) ધાતુ વૃદ્ધિ ઉપર તાંબુલમાં કિંવા ભોંયકાળામાં. (૧૫) ઉલટી નાશનાર્થે ભાંગ અને અજમામાં. (૧૬) ઉદર રોગ ઉપર સિંધવ, હળદર, ભાંગ અને અજમાના ચૂર્ણ સાથે. (૧૭) કૃમિ ઉપર ચાર વાલ ખાખરાનાં બિયાં અને જમણા ગોળમાં. (૧૮) સર્વ અતિસારો ઉપર અશીણ, લવંગ, હિંગળોક અને ભાંગમાં. (૧૯) અગ્નિમાંઘ ઉપર સિંધવ અને અજમામાં. (૨૦) પુષ્ટતાને માટે ગળોના સત્ત્વમાં આપવી. પથ્ય—પારો ભક્ષણ કરનારે પાન અને રૂઝી વર્જવાં. ૨૧ દિવસ પારો ભક્ષણ કરવાથી માણસ કામાંધ યાય છે તે સ્ત્રિસંગ કરવાથી જીવવા વિષે સંશય ઉત્પન્ન યાય છે, એટલા માટે સ્ત્રી સાથે બાપણ માત્ર કરવું, પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે પાન ભક્ષણ, નિદ્રા, જગરણ, માર્ગ ચાલવો, કોપ, અર્થ, દુઃખ અને કોઈ પણ પદાર્થની ધ્વજા, એ સર્વ અતિશય કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે—સિંધવ, ધી, ધાણા, જીરું, આદુ, તાંદળજ, વેંગણ, પડોળાં, ધાણીના પદાર્થ, ઘઉં, જૂની કાંગ-રનો ભાત, ગાયતું દૂધ, ધી, દહીં, નદીનું કોરા માટીના વાસણમાં ભરી રાખેલું તથા તડકામાં અને આંદરણમાં રાખેલું પાણી, મગની દાળ, અબ્ધંગ, સુગંધ, માળા, શાલ, નારાયણાદિ તેલ, રૂઝી, મસ્તક ઉપર ઠંડા પાણીનું સિંચન અને તરસ લાગવાથી સાકર નાખી નાળાએરતું પાણી કિંવા મગની દાળ, દ્રાક્ષ, દાડમ તથા ખજૂરનું પાણી પાવું એટલે હિત યાય છે. પારો ભક્ષણ કરનારને વર્જ્ય—કાળું, કાકડી, કારેલાં, કાળીંગડાં, દેવડાંગર, કેળાં, કાલત્ય, અળસીનું તેલ, તલ, અડદ, મસૂર, હાશભાત, કડવા, ખાટા, તીખા પદાર્થ; મીઠું, પિત્તકારક પદાર્થ, પીળા પદાર્થ, અને ખોર, નાળાએર, કેરીએ, જવખાર, સુંકે, સરગવો, ભાંગસેવન, રાઇ અને વાતુલ પદાર્થ, એ વર્જવાં. પારદાદિ લેપ—(૧) ખસ ઉપર—પારો, ગંધક, અને ધતૂરાનાં બિયાંને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૨) પારદાદિ મલમ સર્વ પ્રણા ઉપર—પારો અને ગંધકની કજલી ૧ ભાગ, સુરદાડસિંગ ૧ ભાગ, અને કપિલો ૨ ભાગ અને કિંચિત શેકેલું મોરથુથુ, એ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં ચોપટ જૂનું ધી નાખી તે મલમ રૂઝી ધડી ઉપર નાખી પ્રણ ઉપર ખેસાડવું; એટલે આંદરના જખમ સ્વચ્છ કરે છે; અને સંપૂર્ણ સ્વચ્છતા તાલ કરે છે. (૩) પારદાદિ લેપ—પારો, ગંધક, હરતાળ, હિંગળોક અને મનુશીંગ એ દરેક એકેકે તોલો અને સુરદારસિંગ અને શંખજીરું એ બન્ને તોલા, એની આંરિક કજલી કરી તે તેલસીના રસમાં ખરલ કરવી, અને તેની ગોળી કરી તે ગરમી ઉપર ગાયના ધીમાં ધસી ચોપડવી; એટલે જીવ-વજીને ભરી લાવે છે. અશુદ્ધ પારો ભક્ષણ કરવાથી અને વિકાર થાય છે તે ઉપર—(૧) કેરીની મૂળાઆં ધસી પ્રાશન કરાવવાં. (૨) શુદ્ધ કરેલો ગંધક પાનના પીડામાં સેવન કરાવવો. (૩) દ્રાક્ષ, કોળાના કકડા, તુળસી, એલચી, લવંગ, દાલચિની, અને નાગકેસર, એમની સમોત ગંધક લઈ તેમાંથી પહોર સર્વ ગાત્રોએ મેદન કરી ઠંડા પાણીપેડે સ્નાન કરવા આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી પારોના દોષ શાંત થાય છે. (૪) તાગિરવેલીનો રસ, ભાંગરાનો રસ, તુલસીનો રસ, અને બકરીનું દૂધ એ દરેક પદાર્થ શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ અંગે મેદન કરાવવું. તથા ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવું. (૫) અગ્નિમાંઘ અને ભાંગરાનો રસ અને સોરા, એ હાશી નાખી તે હાશ પાંચાથી પાંચવડે થકીલો અતિરહિ નોશ પામે છે. તથા પારો મૂત્રમાંથી મોઢાર નીકળા નીકળે છે. રસાયણ સારીરમાં જીવું હોય તેના ઉપાય—ભાંગળા, દેવડાંગરી, પરળ (ઝાડ)નાં બિયાં અને કાંમોણી, એમથી એકનો કાંદો પાવો.

૨૯-પીતળ. (સં. પિત્તલ.)

પીતળ એ મિશ્રધાતુ છે. એ તાંબુ અને જસતના મિશ્રણથી યાય છે. પીતળ એ પ્રકારનું છે. રાજ રીતી અને ખીન્નું કાળતુંડી. પીતળ તપાવી કાંજમાં બોળવું, એટલે રાતું યાય છે, તેને રાજરીતી સેના પીતળ કહે છે. તથા કાજું યાય છે તેને કાળતુંડી કહે છે; એ કદિ પણ ઓપધ માટે લેવું નહિ. શોધન- (૧) પિતળનાં પતરાં કરી તપાવવાં, તથા તેલ, છાસ, કાંજ, ગોમત અને કૃતિયના કાદામાં ત્રણ ત્રણ વાર ઘ્રાણવાં, એટલે શુદ્ધ યાય છે. (૨) પીતળનાં પાતળાં પતરાં કરી તપાવી નિચુંડીના રસમાં માગ દરેડેનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં અથવા ખાટા દ્રવ્યમાં નાદવાં; એટલે શુદ્ધ યાય છે. મારણ-પીતળ અને કાંસાનું મારણ તાંબા જેવું કરવું. (૧) પીતળનાં પતરાં પાતળાં અને શુદ્ધ લઇ તેના સમાન મધક આકાશના દ્રવ્યમાં ખરલ કરી તે પતરાંને લેપ કરવો તથા કોડીઆમાં ઘાલી મજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટલે પીતળની ભસ્મ યાય છે. પીતળ ભસ્મના શુષ્ક-પીતળની ભસ્મ-સપૂર્ણ મેહ, વાણ, આઈ, સંમદણી, કદ, પાંડુરોમ, થાસ, ઉધરસ, કમળો અને યજનો નાસ કરે છે.

૩૦-પોલાદ. (સં. તીક્ષ્ણતોદ.)

લોખંડના કરતાં પોલાદ સોમલું વધારે શુષ્કારી છે. લોખંડમાં ઘણા દોષ છે; માટે તે રસાયન ક્રિયામાં લેવું નહિ. શોધન-પોલાદ તોલા ત્રિકાળ લઈ આકાંઠલું પાણી નાંખી અષ્ટમાસ કાઢો કરવો, તથા વીસ તોલા લોહનાં પતરાં લઈ તપાવી સાતવાર તે કાદામાં બોળી કાઢવાં એટલે શુદ્ધ યાય છે. મારણ-સપૂર્ણ લોહને પારદ (પારાની) ભસ્મના યોગવડે કરેલું મારણ ઉત્તમ, મુલિષ, વનસ્પતિ છત્રાક્રિયાએ મધ્યમ; તથા ગંધકાદિ ક્ષારવડે કનિષ્ઠ મારણ બાનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને સોહચૂર્ણ ૩ ભાગ, એકત્ર કરી બે પડોર કુવેરના રસમાં ખરલ કરવો; પછી તેના ગોળો કરી એરકાતુ પાનમાં ગોળો વીંટવો; તથા સુતળાવડે આંધી તાંબાના કળામાં ચૂર્ણ ઉપર દાંડલું લગાવી મૃતિાવડે સંધિલેપ કરી શુક્રવી, તે કલિરના ટમલામાં ત્રણ દિવસ પુરી રાખવો. ચોથે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપા ઉપર ગાળી લેવું. આ વખતે ઉપર ગોળેલું લોહ જળ ઉપર લેવું તરે છે. આ લોહભસ્મને સોમામૃત-લોહભસ્મ કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક એ પદાર્થો કુવેરના રસમાં ખરલ કરવા, અને કાંસાના વાસણમાં તાપમાં મૂકવા; એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે. (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ ચણેલીના પાનમાં નાંખી તે ઉપર જાંબુનાં પાનનો રસ નાખવો અને ગરમીમાં રાખવું; આ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું, એટલે ભસ્મ બને છે. (૪) કાંસાનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં લોહનું ચૂર્ણ નાંખી ગરમીમાં (તાપમાં) સાત દિવસ રાખવું. દરરોજ રસ નવો નાંખવો. આકાંઠા દિવસે તેજ રસમાં ખરલ કરી બે બે મજપુટ આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહભસ્મ શુદ્ધ, પાણી ઉપર તરનારી યાય છે. એ ભસ્મ સપૂર્ણ રોગમાં યોજવી. (૫) આવના દહીમાં પોલાદનું ચૂર્ણ નાંખી તે દહીં સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી તેમજ રાખી પછી ઘોઈ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવું, તથા તેને ત્રિકાળના કાદામાં ખરલ કરી મજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ૩ મજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે. લોહભસ્મના શુષ્ક-લોહાદ્યત રંગે કાળજ જેવું અને પારદ્યુક્ત એવું જો બદલણ કર્યું તો તે બદલણ કરનારના દેહમાં કદિ પણ રોગ થવાનો નહિ, તથા ગએલું વીર્ય પુનઃ આવશે. લોહભસ્મ-જંતુવિકાર, પાંડુરોમ, વાણ, શ્લેષ્મતા, પિત્તબાધિ, રધૂજતા, મૂળ બાધિ, સંમદણી, કદ, સોજો, પ્રમેહ, શુક્રમ, વાતરક્ત, જરા, મરણ, કમળો, ક્ષય, અને પાંડુરોમયકી પાંડુર પએલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાસ કરે છે. અને જળકર, ક્રીપિસંગને વિષે દિત કરનાર, સુખકારક રસાયન, મત્યુહર, દહિ અને કાંતને સારી કરનારી એવી છે. લોહભસ્મનાં અવગુણો-લોહભસ્મ ૧ અથવા બે ચૂર્ણ નિત્ય સેવન કરવી. (૧) શુષ્ક ઉપર-હાંઘ તથા ધીમાં આપવી. (૨) છૂર્ણજ્વર ઉપર-મધ અને પાંપરમાં. (૩) વાળા ઉપર-લસણ અને ધીમાં. (૪) થાસ ઉપર-સુંઠ, ગરી, પાંપર અને મધમાં. (૫) કંઠાઈ ઉપર-ગરી અને ખાવાના પાનમાં. એહ ઉપર-ત્રિકાળ અને ખડીસાકરમાં. (૬) ત્રિકાળ ઉપર-આદાનો રસ અને મધમાં (૮) વાતજ્વર ઉપર-ધીમાં.

(૯) [પિત્તજ્વર ઉપર:—મધમાં. (૧૦) કફપિત્ત ઉપર:—આદાના રસમાં. (૧૧) એંશી પ્રકારના વાયુ ઉપર:—નગોડના રસમાં. (૧૨) વાત ઉપર:—સુંઠમાં. (૧૩) [પિત્ત ઉપર:—સાકરમાં. (૧૪) કફ ઉપર:—મધ અને પીંપરમાં. (૧૫) સંધિરોગ ઉપર:—તજ, એલચી અને તમાલપત્રમાં. (૧૬) પ્રમેહ અને વલીપલિત્ત ઉપર:—ત્રિફળામાં. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:—ખડીસાકર અને ચાતુર્જાતમાં. (૧૮) બળવૃદ્ધિ ઉપર:—સાટોડી અને ગાયના દૂધમાં. (૧૯) પાંડુરોગ ઉપર:—સાટોડીના રસમાં. (૨૦) વીસ પ્રમેહ ઉપર:—હળદર, પીંપર અને મધમાં. (૨૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—શિલાજીતમાં. (૨૨) પંચકાસ ઉપર:—અરડુસો, પીંપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં. (૨૩) અગ્નિમોઘ ઉપર:—તાંબુલમાં. (૨૪) સર્વ રોગ ઉપર:—ત્રિફળા અને મધમાં. (૨૫) યથોક્ત ગુણ ઉપર:—આળહરડે અને સાકરમાં આપવી. આ લોહભસ્મના ગુણ વધારે શું કહેવા? પરંતુ જે મૃત રૂપાના ગુણ તે આ કાંતભસ્મમાં છે. જ્યારે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. પથ્યાપથ્ય:—કાળું, તલતું તેલ, અડદ, રાઇ, મધ, ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, જીવશાક, કુલિત્ય, કારેલાં, વ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ, એ વર્જવાં. અશુદ્ધ લોહદોષ:—અશુદ્ધ લોહ પંદવ, કુષ્ઠ, મૃત્યુ, હંદ્રોગ, શ્વળ, અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હંદ્રાસ કરનાઈ, જીવહારી, મદકર, દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, મસ્તકને અશક્તપણું અને હૃદયને વિષે દારૂણ વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે, પારા સિવાય કિંવા અબ્રક સિવાય લોહતું શરીરમાં એકત્વ થતું નથી; કિંવા લોહતું દેહને વિષે બંધન થતું નથી. માટે લોહને પારા અને અબ્રકના સંસ્કાર કરવાને જે વૈધ પારા સિવાય લોહાની ભસ્મ કરે છે, તે લોહ ભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં કીટ ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં સંશય નથી. લોહજ-દોષચિકિત્સા:—શરીરમાં લોહભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો, અગ્નિઆના રસમાં વાવડીંગ વાટી અગ્નિઆના રસમાંજ ભક્ષણ કરવાં; અને તડકામાં ઘણીવાર રહેવું; એટલે લોહભસ્મનાં દોષને પાતળો કરે છે. અબ્રકભસ્મ, વાવડીંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવડીંગના સ્વરસમાં લેવાથી, લોહભસ્મના અજીર્ણથી થએલા શ્વળો ત્વરિત નાશ થાય છે. જે લોહભસ્મથી વિકૃતિ થાય તો, ગરમાળાતું મગજ આપવું. રેચ અથવા લાગે તો દૂધ પાવું, તથા ઔષધ છોડવું. લોહભસ્મ પરીક્ષા:—સંપૂર્ણ લોહભસ્મ લઈ મિત્રપંચકમાં કુલાવવી, તથા નિશ્ચય અને વારિતર એવી થાય ત્યારે તે કાઢી લેવી. ધી, મૃતલોહ અને રૂપું, એ પદાર્થો એકત્ર કરી કડાઈમાં નાંખી ઉકાળવાથી રૂપું જેટલું નાખ્યું હોય તેટલુંજ નીકળે તો લોહ મૃત થયું એમ સમજવું. નહિ તો પુનઃ મારણ કરવું. લોહદ્રાવણ:—(૧) લીંમકાના રસમાં હિંગળોક નાંખી લોહ તપાવી તેમાં ઝમેળાવું. આ પ્રમાણે કરવાથી લોહતું દ્રાવણ થાય છે. (૨) દેવદાલીની રાખ પુરૂષના મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી, તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાંતિલોહું તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) દેવદાલીના રસની ગંધકને ૭ ભાવનાઓ આપવી. તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોહાનો દર્પ લઈ આમળાના રસમાં સાત દિવસ બીજવી રાખી તડકામાં રાખવો, તેમજ ક્ષીરવંદાના રસવડે બીજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવો; પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોઠવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (૫) એક ટાંક લોહતું ચૂર્ણ દ્રણસના દ્રવમાં અને સાત દિવસ તાપમાં રાખવું, પછી ખાટા પદાર્થોમાં મર્દન કરવું, અને કુલડીમાં ઘાલી રસ કરવો; એટલે લખવા જોગ પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે એમાં સંશય નથી. સસધાતુ-ભસ્મ પરીક્ષા:—સંપૂર્ણ મૃત ભસ્મને મિત્રપંચકમાં તપાવવી, જ્યારે ઘાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ તથા પાણીપર તરે તો તે સેવન કરવી. મિત્રપંચક:—ગોળ, ગુગળ, ચણોડી, ધી, મધ અને ટંકણખાર, એ પદાર્થો મૃત ઘાતુના જીવનરૂપે છે. નિશ્ચયાન:—તૈયાર થએલી ભસ્મ અને ગંધક સમાન લઈ, કુવેરના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો, એ પ્રમાણે સર્વ લોહતું નિશ્ચયન કરવું. અપકવ ઘાતુમારણ:—ઘોડાના નખ, હસ્તિદંત, ભેંસના શિંગડાતું મૂળ, બકરી અને સસલાના નખ, મેઢાતું શીંગડું, મધ, ધી, ગોળ, ચણોડી, ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું, એ સર્વ પદાર્થ સમભાગ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહમારણ કરવું. ભસ્મવર્ણ:—સુવર્ણ ભસ્મનો તથા પીતળ ભસ્મનો વર્ણ કાંડીના કંઠના રંગ જેવો, તાંબાની ભસ્મનો વર્ણ મોરના કંઠ જેવો નીળ વર્ણ, રૂપાની અને કલ્પની ભસ્મો સફેદ; સીસાની ભસ્મ કાળા સર્પના વર્ણની અને તીખા લોહની ભસ્મ કાળા યદ એટલે શુદ્ધ યદ એમ સમજવું. એણે કરી વાંતિ બાંતિ થતી નથી. એ સમજાવે છે.

તેના બરોબર કોષથી પણ ઘટાતું નથી. ભરમ સેવન પ્રમાણ—સોનું, રૂપું અને તાંબુ ૧ ચણીઠી તપાસીને લોક, કથક, સીસું અને પીતળ, એ દોઢ વાવ આપવી. એ ભરમ સાથે પાંચ અને શરદા અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ચોળવું.

(૪૪)

ગાળા

૩૧-ફટકડી (સં. ઘુવરી, રાદિકા.)

ફટકડી એ સોરઠ દેશના અરણ્યમાંની શ્રુતિકા છે. એ વસાહતોને લગાવવાથી લાલ કાથ પડે છે. એ ફરિદગુલ છે. ઓષધોમાં એને કુલાવી લેવી. ફટકડી—લીખી, કડવી, ઘુરી, ઉષ્ણ, ખાર સેખન, આદી, ગ્રાહક, આંખોને હિતાવક, પારદનષક, કેસ, કંઠ, મણનાથક તથા યોનિકકાચનકાર છે; એના વિપ્રચિકા, ધોળા કોદ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષકેષ, પિત્ત, ઉવટી, વિસર્પ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ઉપચાર—(૧) મુખરોગ ઉપર—કુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા. (૨) કાન માંથી પડતું કાથ છે તેને માટે—કુલાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચકારી ખારની અથવા કુલાવેલી ફટકડીના વજ્રાગ ચૂર્ણ કરી નાખવું. (૩) સર્પના વિષ ઉપર—ફટકડીનો ગાંઠો આંખમાં દેવરે અથવા અધેરે તોડે ફટકડી પાણીમાં વાગી આપવી. (૪) ગરમીની આંદીએ ઉપર—ફટકડી કુલાવી આંદીમાં મૂકવી. (૫) ખીજી રીત—કુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં ઝોગાળી તેમાં કાચો નાંખી (૫૫) કારી મેલવી. (૬) અગ્નિદગ્ધ પ્રજા ઉપર—ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાવવી. (૭) વીંછી થયેલા બાળકમાં માટે—ફટકડીનો ગાંઠો દીવા ઉપર તપાવી રસ થવા લાગે એટલે લાગશે નાં માટે હોય ત્યાં સુધી એટલે ત્વરિત વેગ રમે છે. (૮) ગર્ભિણીના સ્તનની ડીંદીએ ફાલ થતો હોય તો ફટકડીના પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીંદીએ ધોવી. યોનિદાહ ઉપર—ફટકડીના પાણીની પિચકારી ખારની. (૯) આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પીઆ આવે છે તે ઉપર—(૧૦) કુલાવેલી ફટકડીની વજ્રાગ બૂટી, સવા તોડે પાણીમાં નાંખી, તે સવાર સાંજ પીલાવડે આંખમાં આંદી મેલવી. (૧૧) કાંતમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય અને ફાલ દુઃખતી હોય તેના ઉપર—કુલાવેલી ફટકડીની બૂટી, મધ અને ધીમાં કાવવી દાનમાં મૂગીઆમાં દિવસમાં એ ત્રણવાર લગાવવી. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર—કુલાવેલી ફટકડી ૧ ચણીઠીભાર લઈ ૨૫ તોલા ત્રિફળાના કાદાના પાણીમાં ઝોગાળી તેની પિચકારી ખારની. (૧૩) વાળા ઉપર—નાળાએરના અર્ધસેર પાણીમાં કુલાવેલી ફટકડી ૧ માસે નાખી આંદી મેલવી અથવા કુલાવેલી ફટકડી જોળમાં આપવી. (૧૪) કફકાથ, કાસ, અને ત્યાસ ઉપર—કુલાવેલી ફટકડી મધમાં આપવી. (૧૫) અદીષ્ટ ઉપર—ફટકડી અને સરકો એકત્ર કરી વાગી આપવો. (૧૬) પ્રમેહ ઉપર—કુલાવેલી ફટકડી, પ્રકૃતિનું ખાન બેઈ યોગ્ય પ્રમાણથી દૂધમાં ખડીસાકર નાખી આંદી મેલવી યોગ્ય.

રિપ્ત ૧૬૫૦ ૧૫૫

૩૨-ખીડલુણ.

ખીડલુણ—લેણ, ઉષ્ણ, રશ્મિકર, અમિદીપક, વાતાનુલોમન, રક્ત તથા બવાથી છે; અને યજ્ઞ વાયુ, મેહ, મુત્ર, કફ, મધાવજ્જક, આનાહ, વાયુ, હ્રોગ, બડતા, ક્રે અને દુદનો નાશ કરે છે. ઉપચાર—(૧) અંતરે, મૂળ તથા વાયુ ઉપર—ખીડલુણ લીંચુના રસમાં આપવું. (૨) વાળા ઉપર—ચૂનો અને ખીડલુણ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૩૩-મનરીળ. (સં. મનસિલા.)

મનરીળ એ હંસાગનો બેડ છે. એનો રંગ રાનો હોય છે. મનરીળ—ગુરુ, વર્ણમારક, સારક, ઉષ્ણ, સેખન, તાપુ, કંઠક અને રિનગ્ધ છે; તથા વિદા, ત્યાસ, ઉપરસ, બૂતનાથા અને રક્તવિહારનો નાશ કરે છે. અંતરે મનરીળ—મગનાથક, મગનાથન, મૂત્રરોગ, સર્કસ અને રૂપને ઉત્પન્ન કરે છે. (૧) મનરીળ દગ્ધરના કાદાના દોઢાવજરો પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨) મનરીળને અપચીઆના પાંખની સાત ભાવના આપવી; અથવા આદાના રસની સાત ભાવના આપવી; એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપચાર—(૧) ખસ, કાદર, આંદાં છત્તાઈ સર્વ કુષ્ઠ ચિકારો ઉપર—

મનશીળ, હીરાકસી અને મોરચુથુ ગોમૂતમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) સન્નિપાત ઉપર અંજન:— મનશીળ, અને ઘોડાવજને લસણના રસમાં અથવા મનશીળને ઘોડાની લાળમાં ધસી અંજન કરવું. એટલે અંધારાં દૂર થાય છે. (૩) ઉધરસ ઉપર:—મનશીળ, મરી, જટામાંસી, નાગરમેય અને હિંગણમેટ, એ ઔષધોમાં ગોળ મિશ્ર કરી, તેને ચલમમાં નાખી તેની સુખોષ્ણ ધૂમાડી પાવી; એટલે દોષજ, ઠંડજ, સન્નિપાતજ અને સેંકડો ઔષધોવડે સારી નહિ થનારી ઉધરસ આ ઔષધના ધૂત્રપાન વડે શાંત થાય છે. બીજો પ્રકાર:—ભોરડીનાં પાનને મનશીળ ધસી ચોપડવી; અને તે પાનને ચલમમાં અથવા હોઠામાં નાખી પાવાં; એટલે સર્વ શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે.

૩૪—મીઠું. (સં. લવણ.)

મીઠું એ સમુદ્રના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા હમ્મેશના મોજનમાં આવનાર આ એક પદાર્થ છે. મીઠા સિવાય માણસને ક્ષણવાર પણ ચાલે નહિ. મીઠું ન મળે તો અશક્તિ થાય. મીઠાથી સર્વ પદાર્થમાં રૂચિ આવે છે. મીઠું—રૂચિપ્રદ, હૃદય, અગ્નિદીપક, માળને ઘોળા કરનાર, ભેદક, અગ્નિદાહક, કફકર, પાકકાળે મધુર, તીખું, કડવું, ગુરુ, કિંચિત્ત ઉષ્ણ, પિત્તલ, ખારટ, રિન્ગધ, શ્વળનાશક, વાતનાશક અને સ્વાદુ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી થઈ કફ અને પિત્ત પડવા માટે:—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી આપવું. ઉતાર ધી અને ભાત. (૨) પાનથરી અને કૉલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા આપવું. (૩) અવાળુ સૂળ્યા હોય તો:—મીઠાના ગાંગડાવડે સુજેલા અવાળુ ફાડી પછી કુલાવેલી ફટકડીની ભૂંટી ચોળવી. (૪) સોપારી લાગી હોય તો:—ઠંડુ પાણી પાષ મીઠાનો ગાંગડો મુખમાં રાખવા આપવો.

૩૫—મુરદારસિંગ (સં. કંકુષ.)

મુરદારસિંગ એ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકરાઓમાં, આશુના પહાડમાં અને ગુજરાત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એ બે પ્રકારની છે, એક નાલિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા. તેમાં જે પીળા જડ, ચિકણી, તે શ્રેષ્ઠ તથા શ્યામ-પિત્ત, લઘુ, જેમાંનું સત્ત્વ નીકળી ગએલું તે રેણુકા મુરદારસિંગ એ વર્ગની ઉપધાતુ છે. મુરદારસિંગ:—સારક, ઉષ્ણ, કડવી, કાંતિકર, ભેદક, વ્રણરોપણ અને ઉલટી, મળ, મૂત્ર તથા પ્રમેહને કરનાર છે, અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શ્વળ, ઉદર, કૃમિ, સોજો, આધ્માનવાયુ, ગુદમ, આતાહ, સોજાયકી આવેસો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે. શોધન:—મુરદારસિંગને સુંકના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી; એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:—મુરદારસિંગ અર્ધો તોલો અને રાજ ૨ તોલા, એનો ધીમાં મલમ કરી લેપ કરવો; એટલે વ્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે. અથવા એનું અતિશય આરિક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું, કિંવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:—મુરદારસિંગ માખણમાં ખરલ કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવું. (૩) પ્રમેહ અને ઉપદ્રવ ઉપર:—શુદ્ધ મુરદારસિંગ અર્ધો માસો પાનમાં આપવી.

૩૬—મુલતાની માટી.

એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ પીળો હોય છે. એ રંગના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકની કુટી મુલ આવી હોય તો:—મુલતાની માટીનો કકડો અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરી બહાર કાઢવો, અને તે ઉપર ગાયનું દૂધ નાખવું, એટલે તે કકડામાંથી વરાળ નીકળે છે, તે વરાળવડે કુટીને શેક આપવો. એમ દિવસમાં બેવાર કરવું. (૨) ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તે ઉપર:—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી, રાત્રે કાચના વાસણમાં પલાળી રાખવી. પ્રાતઃકાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપડાથી ગળવી. પછી તેમાં થોડી જીરાની ભૂંટી નાખી આપવી. (૩) ફેરી ખસ ઉપર:—મુલતાની માટી હઠીમાં, અથવા ખોપરાના તેલમાં ખરલ કરી લગાવવી.

૩૭—મોતી. (સ ગૌતમિક)

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, રાખ હાથી, કુમ્મર, સર્પ, વાસ, દેડકા અને મચ્છમાથી થાય છે, એવું કહેલું છે જે મોતી ફિકા, બગ, છીપને લાગેના, આરક્તવર્ણ મત્સ્યાક્ષવડે ચિદ્વનિત, રસ, ઉપર એવ હોય છે, તે બુદ્ધિમતે ધારણ કરવા નહિ, તે દોષકારક છે તથા જે નક્ષત્ર જેવા ગોળ, રિન્ગ, રથૂળ, નિર્મળ અને જડ, તે મોતી મહામૂલ્યવાન સિદ્ધિસાધક છે મોતી—મધુર, શુભ તથા શીત છે, અને વીર્ય, બળ, પ્રુષ્ઠિ તથા આયુષ્યને આપનારા, અને નેત્રરોગ વિષ, ક્ષયદોષ, કફ, પિત્ત, કાશ, શ્વાસ, અગ્નિમાઘ તથા દાહનો નાશ કરે છે શૌધન—મણિ મોતી અને પરવાળા એ જ્યોતીના (અરણીના) રસમાં દોષાયત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવા, એટલે શુદ્ધ થાય ■ ધીમે પ્રદાર—મોતી અમ્લવર્ગના, કાશ, લીંસુનો રસ, ગોમૂત્ર, તથા દૂધમાં શોષવા મારણ—(૧) કુવેર, તાદગળે અને અના દૂધમાં મોતી તપાવી બુઝાવના એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસવડે સાત સાત વખત સેવન કરવું એટલે ભરમ થાય છે (૨) માક્ષિકના મારણ પ્રમાણે—મોતી અને પરવાળાનું મારણ કરવું એ અર્ધગુજ પ્રમાણે આપવું. અનુપાનો—(૧) પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપર—દૂધ અને ખડીસાકરમાં (૨) ઉરક્ષતક્ષય અને નેત્ર-રોગ ઉપર—ધી અને મધમાં આપવા

૩૮—મોતીની છીપ.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ પાસેના સમુદ્રમાં અને ધરિની અખાતમાં મોતીની છીપો ઘણી મળે છે એ છીપો પાણીમાં છુડનાર લોક સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી બહાર કાઢે છે એ છીપોમાંથી મોતી નીકળે છે મોતીની છીપ—કડવી, રિન્ગ, રથૂ, મધુર અને દીપત છે તથા શ્વાસ, હૃદય અને શ્વેતના નાશ કરે છે શુદ્ધિ—મોતીની છીપ હાથમાં એક રાત્રિ પાણી રાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણ—મોતીની છીપ દોષહારના દેવતામાં સારી કુવારી કડી થવા પછી ખરન કરી રાખવી મોતીની ભરમના અભાવે આ ભરમ આપવી એના ગુણ પદ્ય તે પ્રમાણેજ પદ્ય તેનાથી જાણ છે

૩૯—મોરથુથુ. (સ વૃષ્ય)

મોરથુથુ તામાથી કિંમલ થાય છે, એની વિષમાં અણના છે શૌધન—(૧) મોરથુથાના સમભાગ ખીલાડાની વિશા લઈ, તેમાં મધ અને ટંકણખાર નાખી ખરન કરી તેને કુંડડીમાં નાખી કપડામાંથી કરી હલકો પુટ આપવો એ પ્રમાણે ત્રણ પુગો આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) મોરથુથુ ખાટા પલાં થોભા નાખી તેનવડે સિંચન કરવું તથા તે ઘોડાના મૂતમાં દોષાયત્રવડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ—ગણક, ટંકણખાર તથા ચોરનો રસ એકત્ર કરી તેમાં મોરથુથુ ખરવ કરી ઢંધી કુંડડીમાં ઘાલી બે કિલા ત્રણ નાના ગુગે આપવા, એટલે શુદ્ધ થાય છે મોરથુથાનું સત્તન—મોરથુથુ અને ટંકણખારને લોગડાના રસમાં ખરવ કરી ઢંધી કુંડડીમાં નાખી શુ ગળીવડે સળગાવવું, એટલે તાદ્રશ્ય સત્વ ઉત્પન્ન થાય ■ મોરથુથુ—તીખુ, ખાઈ વૃદ્ધિ, લઘુ લેખન રેચક, અને ચક્ષુષ્ય છે, તથા કફ, કૃમિ, અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વિદ્રધિ, ગુમડો, ઇત્યાદિ પકવવા માટે—મોરથુથાના પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો (૨) વિછીના વિષ ઉપર—મોરથુથુ દહીમાં ઘસી ચોપડવું (૩) આખમાંના ખિય ઉપર—આખમાં મોરથુથાની સળી ફેરવવી (૪) વમન થવા માટે—મોરથુથુ કુલાવી તે ચોખા જેટલું મધમાં આપવું, અને ઉપર ગરમ પાણી પુષ્કળ પાડ (૫) અમ્લપિત્તને માટે—મોરથુથુ કુલાવી ચોખાનાર મધમાં આપવું (૬) ખરજમાં ઉપર—મોરથુથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, અથવા મોરથુથુ અને કળીયુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો મોરથુથુ વધારે હોં તે પોળો કાચો પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો (૭) કંડારાના વિષ ઉપર—મોરથુથુ બે કિલા ત્રણ ગુગળ પર્વત, લોખ કડી તરી ઉપર સાધારણ રીતી દહીમાં ઘાલી આપવું એટલે ઉલ્લી થઈ કંડારાના વિષની જાલીમાં નામેરો કરવો એટલે પડે છે વિશેષ ઉલ્લી કિલા રેમ થવા લાગે તે

ઉતાર કાયાની મૂઢી પાણીમાં મેળવી તે પાણી થોડું થાડું પાવું. (૮) ગરમીની ચાંદીઓ માટે:—ચાંદીઓ યતોજ્ય તે ઉપર મોરથુથુ અને ગોપીચંદન ધસી ચોપડવાં. (૯) અક્ષીજ્વના વિષ ઉપર:—કુલાવેલું મોરથુથુ અને કુલાવેલો ટંકજ્યખાર એ બન્ને ધીમાં આપવાં.

૪૦—રસકપૂર. (સં. રસકર્પૂર.)

શુદ્ધિ:—પારો, કટકડી અને હીરાકસી એ સમભાગ તથા વીસાંશ નવસાગર ખલમાં નાંખી ખરલ કરવો અને કુંવેરના રસની ભાવના આપવી. પછી ડગમ્બત્રમાં ક્રમ પ્રમાણે મોટા અગ્નિ સળગાવી પચન કરવું, એટલે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે. બળ્લરમાંના અશુદ્ધ રસકપૂરની વિષમાં ગણના છે. એક તોલો અશુદ્ધ રસકપૂરને એક શેર ગાયત્રી ધી નાખી પચન કરવું, પછી કાઢી, ખરલ કરી રાખવું. એ એક કિંવા બે ગુંળ નવા ગોળમાં આપવું. અનુપાન ચોછ આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે. પૃથ્થ—દૂધ, ભાત અને તાંબુત્ર. શુદ્ધ રસકપૂર:—એ ફિરંગોપદંશરૂપ હાથીને સિંહ જેવું. સંપૂર્ણ કૃષ્ટાને શત્રુ પ્રમાણે તથા સંપૂર્ણ મણનાશક હોષ કામોત્તપ્તિકર, સુવર્ણ જેવી કાંતિ, બળ, અગ્નિ અને તેજને કરનાર તથા સંપૂર્ણ રોગોને હરણ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) ખરજવાં, વિસર્પ, ચાઠાં, ખસ, ઈત્યાદિકો ઉપર:—શતઘાત ધીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) અગ્નિદગ્ધ મ્રણ્ય, ગરમીની ચાંદી, શસ્ત્રના જખમ, ખરજવાં વગેરે રોગો ઉપર:—રસકપૂર અને કાચો એકેક ભાગ, અર્ધો ભાગ સિંદૂર, અને સર્વનાથી ચોગણું ગાયત્રી ધી નાંખી કાંસાની યાળીમાં કાંસાની વાટકીવડે બે પહોર ખરલ કરી, તે મલમતે ૨૧ વાર પાણીએ ધોઈ તે ચોપડવું. (૩) ખરજવાં અને ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:—રસકપૂર મોગલી એરડાના દૂધમાં ખરલ કરી આપવું. (૪) મૂળવ્યાધિને માટે—રસકપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું, અને ખોરડીના અંગારાવડે શેકવું. (૫) ઉપદંશ ઉપર—શુદ્ધ રસકપૂર, કેસર, સાકર, ચંદન, લવંગ અને બવંત્રી, એ સમભાગ લઈ ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળાઓ કરવી. એ સવાર સાંજ બન્ને વખત રાત દિવસ આપવી; એટલે ઉપદંશ વિકાર દૂર થાય છે.

૪૧—રૂપુ. (સં. રૌપ્ય.)

શોધન—(૧) સીસું દઈ શોધેલા રૂપાનાં કંટકવેધી પતરાં કરવાં અને તે આમલી અને દ્રાક્ષના રસમાં જૂદાં જૂદાં શોધવાં એટલે ઉત્તમ પ્રકારનાં શુદ્ધ થાય છે. (૨) રૂપાનાં પાતળાં પતરાં કરી તે અગ્નિમાં તપાવી અગધીઆના રસમાં બેળવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ—(૧) રૂપાનાં ધણાં પાતળાં પતરાં કરી, તેના સમભાગ પારો અને ગંધક, એ બન્નેના સમભાગે હરતાલ, એ સર્વ એકત્ર કરી કુંવેરના રસમાં ખરલ કરવો તથા તે કંકવડે લેપ કરવો અને કોડીઆના સંપુટમાં મૂકી તેને છાણાના દેવતાનો ગળપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિક તથા હિંગ્લોકનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉપર મૂકી વચમાં રૂપાનાં પતરાં મૂકવાં તથા ગળપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે ગળપુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) રૂપાનાં પતરાં ગરમ કરી દુધીના રસમાં સાતવાર ઘુસાડવાં, પછી દુધીની લુગદીમાં મૂકી ૪ છાણાનો અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે સાતવાર કરવું. દુધીના રસમાં તેના ખરલ કરી ૨ લઘુ પુટો આપવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) ૧ તોલો રૂપાનાં પતરાં લઈ તે એક છાણા ઉપર મૂકવાં અને તે પતરાંના નીચે ઉપર ૧ તોલા અન્નનો નાખવો. પછી ખીજું છાણું ઉપર બેસારી તેનું મ્હોં છાણુવડે બંધ કરી લેવું અને તે છાણું સુકાયા પછી તેને અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે ૧૨ પુટો આપવા, એટલે રૂપાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. રૂપુ—તુરં, મીઠું, અગ્નિહીપક, વીરંકર, મેઘ્ય, આયુષ્ય વધારનારૂં, પુષ્ટિકર તથા બળકર છે, અને પાંડુ તથા ક્ષયનું નાશક, કાંતિકારક અને વૃદ્ધાને તરૂણ કરનારૂં, મંગળદાયક, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ, પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ, દેહ, અગ્નિ તથા બળને આપનારૂં છે. રૂપાની ભસ્મનાં અનુપાનો—એ ૧ ગુંળભાર આપવું. (૧) દાહ થતો હોય તો:—સાકરમાં આપવું. (૨) વાત અને પિત્ત ઉપર:—ત્રિકળામાં. (૩) પ્રમેહ ઉપર—દાહચીની, તમાલપત્ર અને એલચીમાં. (૪) પત્તવિકારોમાં—આમળાના

મુરબ્બામાં આવવું. (૫) સનાતનીમાં લીધાથી બળ વીર્ય વધશે અને બૂબ સારી લાગશે. (૬) એવં ઘણા સાકર અને ધીમાં આવવાથી ઉન્માદ, શિરોરોગ, પ્રમેહ, વ્વર, પિત્ત ગરમીના સર્વ રો દૂર થઈ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે.

૪૨-રૌપ્યમાક્ષિક.

રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપા પ્રમાણે ઘોળું દેખાય છે. એમાં કેટલાક ગુણ રૂપાનો જેવા છે. એ રૂપાના અમા જેવું. એ કસોટી ઉપર ધસવાથી કસવડે રૂપા જેવું લાગે છે. જડ, સ્નિગ્ધ, અને ઘોળું રૌપ્યમાક્ષિક તે શુદ્ધ જલવું. રૌપ્યમાક્ષિક—રૂપા જેવું, સોના જેવું અને તેજસ્વી, એ રોધવાથી અતિ ગુ આવનારૂં, તથા સેવન કરવાથી પ્રમેહ, કુષ્ઠ, કૃમિ, સોમ્બ, પાંડુ, અપરમાર અને અસ્મરિના નાશ કરે છે. સુવર્ણમાક્ષિક જેવાજ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ જલવા. રોધન અને મારણ—માક્ષિકનું ચૂર્ણ કરે કટોલી, મેઠાશિંગી અને જખીર; એ ત્રણેના રસમાં એકેક દિવસ ખરબ કરી અરબીમાં તથાવવાઈ રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. એનું મારણ ગ્રે પ્રમાણે જલવું.

૪૩-હુણારખાર.

“હુણાર” કર્મિ ખીસાર પ્રાંતમાં એક સરોવર છે. ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. હુણારખાર—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તકર છે; અને વાત, ગુદમ ક્ષત્વાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૪૪-લોહકાટ (સં. લોહકાટ)

જે કાટ ઘોડા રંગદાર, જડ, સ્નિગ્ધ, તે શુદ્ધ લોહાનો; જે કાળજી જેવો કાળો, જડ અને જેને કિંમ નથી તે તીખા લોહાનો તથા જે પીંગા, જડ, જે ઉપર ચારણી જેવાં કિરો ન હોય, અને રોડવાથી કાંઈક રૂપા જેવો દેખાય છે તે કાંતી લોહાનો કાટ જલશે. લોહકાટથી મંદૂર થાય છે. અગ્નિ, જડ, સ્નિગ્ધ, ઘટ્ટ, સો વર્ષ ઉપર ધએલો ધણા દિવસ ખુશ્કો રહી કાકગ પડેલ હોય તે જન્માનો કાટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર ધએલો કાટ ઉત્તમ, એસી વર્ષનો મધ્યમ, સાઠ વર્ષનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતાં કમી વર્ષનો તે વિષ જેવો જલશે. મંદૂર કરવાનો પ્રકાર:—જડકાના લાકડાના કોથસા કરી તેમાં જુના લોહાનો કાટ નાંખી જુઓળાવડે ફૂટે લાલ થયા પછી તે કાટ જોખનમાં ઝેલોગવો. આ પ્રમાણે સાતવાર તપાવી જોખનમાં ઝેલોળા પછી તે કાટનું બારિક ચૂર્ણ કરી જોખનમાં ખરબ કરી ચરાવ-સંપુટમાં ધાલી અથવા ચૂર્ણનાથી જમણે ત્રિશગાનો કાઠો કરી માટલામાં નાખી તેમાં ચૂર્ણ નાખી સારી રીતે દહાવી માટલાની મ્હોપર કપડામાંથી કરી વગડાડે હાણાનો જગપુટ અગ્નિ કરવો. કંડું થયા પછી તે માટલું બહાર કાઢી તેમાંથી તે કાટનો શુદ્ધ મંદૂર થાય છે તે કાઢી લેવો. બીજો પ્રકાર:—શુદ્ધ કરેલા લોહકાટને ત્રિશગાની કાઠાના પુટા ૨૧, જોખનના પુટા ૨૧, કુવેરના રસના પુટા ૨૧, અને પચામૃતના પુટા ૨૧, કુષ ૮૪ પુટા આવવાથી મંદૂર સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. મંદૂર:—ગુરો, તથા શ્વેતગ છે, અને પાંડુ, સોમ્બ, હલીમક, કમળો અને કુંબકમળાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કમળો અને પાંડુરોગ ઉપર:—(૧) ચાર ગુંજથી ૬ ગુંજ સુધી મંદૂર જોખનમાં કિવા મધ, પાંચરમાં આવવો. (૨) સોમ્બ ઉપર:—મંદૂર સાટોડીના રસમાં આવવો. (૩) સમ્રેદહી ઉપર:—મંદૂર હાથમાં, ત્રીની બૂધી નાખી તેમાં આવવો. (૪) શકિત આવવા માટે:—મંદૂર, ઘી અને સાકરમાં આવવો. (૫) કૃમિ ઉપર:—મંદૂર, મધ અને વાતગમીની બૂધીમાં આવવો. (૬) છર્ણુવ્વર ઉપર:—મંદૂર, મધ અને પાંચરમાં આવવો. (૭) પાંડુરોગ ઉપર:—મંદૂર હાથમાં આવવો. શૂગ ઉપર:—મંદૂર, જોખનમાં કિંમી તેમાં ત્રિશગાનું ચૂર્ણ નાખી, તે મધ અને ધીમાં આવવો.

૪૫-લોહચુંબક.

લોહચુંબક એ એક જશ્વરની જાત છે. લોહચુંબક લોહાનું આકર્ષક કરે છે. એમાં કિંમતી કાંતિદાતા પામળોની ચુંબક અને બામક જેવા ને ભેદ છે. લોહચુંબક:—લેખન, શીતગ તથા લોહિયું બીજાં બીજાં

કરનાર એવું છે; અને મેદ, વિષ, જરા, કંદુ, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂર્છાનો નાશ કરે છે. શોધન—લોહ-ચુબક સરગવાનો રસ અને ખાટા પદાર્થમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અને પારાની ક્રિયામાં ઉપ-યોગી થાય છે. ઉપયોગ—(૧) મૂતરખડા ઉપર—લોહચુબકનો ગાંગડો ચોખાનાં ધોવરામણમાં ઘસી ત્રણ માસા આપવો; એટલે ખડો ગળી જાય છે.

૪૬—શિરગોળ. (સં. વજરાભ.)

શિરગોળ એ સફેદ રંગનો અને કાય પ્રમાણે ચળકનારો પાષાણ છે. જમીનમાં શિરગોળના ઘર ને ઘર થાય છે. શિરગોળ કુટી તેની (કળોટી) રંગોળી કરે છે. શિરગોળ—કિંચિદ્બળ તથા રચિકર છે; અને હંદ્રોગ, જ્વર, શૂળ, ઉષ્વરસ, આધ્માન અને પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર—શિરગોળ પકાવી ખારિક કરવો; પછી તેમાં તેલ નાંખી ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૨) પ્રદર ઉપર—શિરગોળ પકાવી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો. (૩) ઓકારી તથા દાહ ઉપર—તાળી-એરનું પાણી અને પંતાસામાં શિરગોળ પકાવી આપવો. (૪) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર—શિરગોળ પાણીમાં ઘસી આપવો.

૪૭—શિલાનિત.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પર્વત ઉપર મોટી મોટી શિલા હોય છે, તે તાપવડે ધણી તપી રસ ઝરી એકઠો થાય છે તેને શિલાનિત કહે છે. શિલાનિત એ પ્રકારનું છે. એક પર્વતોત્પન્ન, તથા ખીજું ખારી ભૂમિમાં મોટી અને પાણીના સંયોગથી થાય છે તે. શિલાનિત સૌવર્ણ, રાજત, તામ્ર તથા આયસ, એ બેદવડે ચાર પ્રકારનું છે; તે પિત્ત અને શ્વેત ધત્યાદિ બેદવડે ઓળખવું. સૌવર્ણ શિલાનિત જસુંદીના ફલ જેવું લાલ હોય છે; તે મધુર, કડવું, શીતળ તથા પાક વખતે તીખું હોય છે. રૌપ્ય શિલાનિત ઘોળું, ઠંડુ, તીખું તથા પાકવખતે મીઠું હોય છે; તામ્ર શિલાનિત રંગે મોરના કંઈ જેવું, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે; તથા લોહ શિલાનિત રંગે ગરધણીનાં પાંખ જેવું, કડવું, ખાંડ, પાકવખતે તીખું અને ઠંડુ હોય છે, તે શ્રેષ્ઠ છે. સૌવર્ણશિલાનિત વાયુ અને પિત્ત ઉપર, રૌપ્ય શિલાનિત કફ અને પિત્ત ઉપર, તામ્ર શિલાનિત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાનિત ત્રિદોષ ઉપર આપવું. શોધન—શિલાનિતમાં અનેક તરેહના મેઘ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવું. શોધન—(૧) લોહશિલાનિત લાવી ખહારનો મળ જવા માટે કેવળ પાણીએ ધોવું. (૨) લોહ પાત્રમાં કડવો લીમડો, ગળો અને ધીની ભાવના આપવી. (૩) શિલાનિત ગાયના દૂધમાં, ત્રિફળાના કાઢામાં અને ભાંગરાના રસમાં જૂદા જૂદા એકેક દિવસ ખરલ કરી ગરમીમાં રાખી કોઈ કરવું. એટલે શુદ્ધ થાય છે. જે શિલાનિત દેવતા ઉપર નાખવાંથી ધૂણી આવતી નથી, પાકકાળે વિગાકાર થાય છે, સળીવડે પાણીમાં નાખવાથી તંતુ જેવું, તળીઆ પર્વત ગળતું રહે છે અને ગોમૂતના જેવો ગંધ આવે છે, તે શુદ્ધ જાણવું. એ અનુપાન પરત્વે સર્વે રોગ ઉપર આપવું. શિલાનિત—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, પાક કાળે તીખું, રસાયન, હેદિ એવું છે. તથા કંપ, મેહ, અશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુ, અર્થ, પાંડુરોગ, અપરમાર, ઉન્માદ, સોજો, કોદ, ઉદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. સૌરકાંધ્ય શિલાનિત—શ્વેતવર્ણ કિંવા અગ્નિવર્ણ હોય છે. તે મૂત્રરોગ વિષે હિતકારક છે. ઘોળું શિલાનિત—મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, મેહ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. એલચીના પાણીમાં મેળવે એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાવરોધ, મેહ અને ક્ષય ઉપર—શિલાનિત એલચી અને પીપરમાં એક માસો ભક્ષણ કરાવવું. (૨) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર—શિલાનિત એક ચણેડીમાર ચાર તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી આપવું; અથવા શિલાનિત, લાકડા-પાષાણમેદ, પિપર અને એલચી-દાણાનું ચૂર્ણ પાણી સાથે, અથવા ચોખાના ધોવરામણ સાથે કિંવા ગોળ સાથે ખાવા આપવું. એટલે જે મૂત્રકૃચ્છી આસનમત્યુ હશે તેપણ અંચરો. (૩) કંલકમળા ઉપર—શિલાનિત ગોમૂતમાં પાવું. (૪) મૂત્રાધાત વગેરે મૂત્રરોગ ઉપર—શુદ્ધ શિલાનિત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવા આપવું.

(૫) અરમરી અને અરમરીયુક્ત મૂનકૃત્ત ઉપર:—સિદ્ધાન્ત મધમાં આપવું. (૬) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર:—સિદ્ધાન્ત મધમાં અથવા દૂધ સાકરમાં આપવું.

૪૮-શંખ.

શંખની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં થાય છે. નદીમાં અથવા સમુદ્રમાં કલ્પન થનારા જે ભારિક શંખ તેને મુદગંખ અથવા શંખવા કહે છે. જામ દક્ષિણવર્ત અને વામાવર્ત. બેઢરો જે પ્રકારના છે દક્ષિણવર્ત શંખ યુગ્મરોને મળે છે તે જેને ઘેર હોય ત્યાં ઘડી વાસ કરે છે. તે ત્રિદોષસામક, શુક્ર અને નર નિધિમાંનો એક નિધિ છે; તથા મદ્ર અને અવધીની પીડા, ક્ષય, વિપ, કૃષ્ણતા અને નેત્રોમનો નાશ કરવા માટે સમર્થ છે જે ધોળો ચંદ્રકાંત જેવો શંખ તે ઉત્તમ જાણવો. અશુદ્ધ શંખ યુગ્મકરી યવો નથી. શુક્ર કરી લેવા-યકી શુદ્ધ કરે છે. શંખ:—પૌષ્ટિક, જગર, તીખો, ખારો, સીત, માદક, અમુખ અને વધુ છે, તથા ચગ, શુભ, સમઢણી, રેગ, આખોમાંનું દૂધ, દમ અને ફાડીઓનો નાશ કરે છે. સુદર્શન:—સીત, માદી, દીપન અને પાચન છે, તથા નેત્રરોગ, ફેફસા અને સીનજવરનો નાશ છે. શીધન:—શંખ આન્ધ્રવર્ગ અને કાંઠામાં દોષાયત્વડે પચન કરવાથી શુક્ર થાય છે, અથવા હાથમાં એક રાત્રી પલાળી રાખવો એટલે શુક્ર થાય છે. સુદર્શનનું શીધન શંખ પ્રમાણે કરવું; અને મારણ છીપ પ્રમાણે કરવું. મારણ:—શંખના કડકા કોષસાના દેવતામાં લાલ થાય ત્યાં સુધી તપારી લીમડાના રસમાં ઝમેળવા તથા ભારિક ખરણ કરી રાખવા. ઉપયોગ:—(૧) શૂળ ઉપર:—ધી અર્ધો તોલો અને એક ચણોમીમાર શેકેલી હાંમમાં જે શુભ શંખમરમ આપવી. (૨) અણર્ણ ઉપર:—શંખમરમ લીમડાના રસમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી (૩) ઉધરસ ઉપર:—એક શુભમાર શંખમરમ પાનમાં આપવી. (૪) આમાતિસાર ઉપર:—જવણનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો, ધી અર્ધો તોલો, એમાં જે શુભમાર શંખમરમ આપવી (૫) અહીરા ઉપર:—શંખ મધમાં ઘમી અંગળ કરવું. (૬) ત્રિદોષ શૂળ ઉપર:—શંખમરમ, સિધવ, હાંમ અને ત્રિહાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું (૭) પરિણામશૂળ ઉપર:—શંખની ભરમ ગરમ પાણીમાં આપવી (૮) પ્લીહોદર ઉપર:—લીમડાના રસમાં શંખમરમ ૬-૧૦ માસા નાખી તે પાણી, એટલે કાચના જેવી વધેલી પ્લીહાનો પલ્લુ નર નાશ થશે. (૯) સન્નિપાત સંમઢણી ઉપર:—શંખમરમ અને સિધવ તથા માસા પર્વત મધમાં આપવું; એટલે કાંત સમઢણીનો પલ્લુ નાશ થશે.

૪૯-શંખજી.

શંખજી એ એક પર્યટની જાત હોય એવો રંગ ધોળો હોય છે. એ અતિશય મૃદુ હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) કાત-કાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર:—શંખજીની જૂળી સાકરમાં આપવી. (૨) ઉપદ્રશાદિ સર્વે વ્રજ ઉપર:—ગરમીવડે અંજ ઉપર લાલ અને પ્રસરનાર ચાંદાં થાય છે તે ઉપર શંખજી ધી કે માખજીમાં ખરણ કરી ચોપડવું (૩) કાયાવક વ્રજ ઉપર:—શંખજી અને પાપાજીને ધીમાં અથવા માખજીમાં ખરણ કરી ચોપડવું (૪) શુભક, જજમ, ભગંદર અને બદ ઉપર મદ્રમ:—શંખજી ૨ તોલા, જે ૧ તોલો, મુરદારસિમ ૧ તોલો, મીચુ ૩ તોલા અને પા ૫ તોલા ઘર્ષ પડેલાં મીચુ અને ધી કરી પડી તેમાં નાકીનાં ઓપા નાખી મળુને પાણીથી ધોઈ નાખી, તેનાપર પડી નેસાકરી (૫) યોડા ઉપર:—શંખજી, મીચી સોપારી અને ધોળા કાયાની જૂળી માખજીમાં ખરણ કરી ચોપડવી. (૬) કર્ણસ્રાવ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તે ઉપર:—શંખજી તથા ધોળા કાયાની વજાગ જૂળી કરી માખજીની પરાયમાં નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૭) મુખરોગ ઉપર:—શંખજીનું ચૂર્ણ માખજીમાં કાચવી ઝોલાં ચોપડવાની મુખરોગ સારો થાય છે, અથવા શંખજી અને જેડનું ચૂર્ણ યોગવું (૮) યોડસાર ઉપર:—ધોળા કાયાની અથવા શંખજીની જૂળી વારવાર પચવી. (૯) અડકાવ ધળો પડેલો હોય તે ઉપર:—શંખજી અને પાપાજીને ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૫૦—સાજખાર. (સં. સર્જિકાર.)

એ પંચખમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ કાળાશપર હોય છે. સાજખાર—તીખો, ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે; અને ગુદ્મ, શ્વેત, વાયુ, કફ, કૃમિ, આધ્માનવાયુ તથા પેટમાંના વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકોના પેટમાંના રોગ ઉપર—સાજખારનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨) પેટમાંના વાયુ અને શૂળ ઉપર—સાજખાર, સંચળ અને મધ એકત્ર કરી તેમાં હોંગ નાખી તે આપવું. (૩) ગુમકું કુટવાને—સાજખાર અને જવખારનું ગુમકાંના મ્હોંપર એક બિંદુ મૂકવું, એટલે ગુમકું કુટશે. (૪) પેટશૂળ ઉપર—સાજખાર એક માસો કંડા પાણીમાં આપવો. (૫) અલ્પરૂ ઉપર—સાજખાર અને સંચળ આપવો.

૫૧—સીસું. (સં. નાગ.)

શોધન—(૧) સીસું અગ્નિ ઉપર પાતળું (રસ) કરી છિદ્રવાળા માટલામાં આકડાતું દૂધ નાખી તેમાં નાંખવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત સીસાનો રસ કરી આકડાના દૂધમાં નાખવો. એટલે શુદ્ધ થાય છે. એ તપાવી આકડાના દૂધમાં નાંખતાં, સીસું અંગ ઉપર ઉડી આવવાની ધારતી હોય છે, માટે સાવચેતી રાખવી. (૨) લોઢાના વાસણમાં સીસું પાતળું કરી ત્રિકુણાના કાઢામાં કિંવા કુંવેરના રસમાં અથવા હાથીના મૂત્રમાં સાતવાર ગાળવું, એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ—(૧) સીસામાં શુદ્ધ મનશીળ મેળવી મજબૂત કઠાઈમાં નાખી નીચે દેવતા કરવો, તથા અરકુસાના દાંડાવડે ઘુટવું એટલે ભસ્મ થવા લાગે છે. સારી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી સારી રીતે દેવતા કરવો, કે જેથી કરી સર્વ સીસાની ભસ્મ થશે. (૨) સીસું તથા અગથીઆની ઊલ એક જગ્યાએ કુટી સીસાનાં પતરાં કરવાં તથા તે કલેકામાં નાંખી પાતળાં કરી અરકુસાના લાકડાવડે ઘુટવું. બધા સીસાની ભસ્મ થાય એટલે એકત્ર જમાંવી પુનઃ લાલ અગ્નિ જેવું તપાવવું. પછી કલેકામાંથી કાઢી અષ્ટમાંશ મનશીળ મેળવી, અરકુસાના રસમાં ખરલ કરી ગંજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત પુટા આપવા, એટલે સીસાની સિંદૂર જેવી ભસ્મ થાય છે. (૩) સીસું અને મનશીળનું ચૂર્ણ અરકુસાના રસમાં ખરલ કરી ગંજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટા આપવાથીજ સીસાની ભસ્મ સારી થાય છે. (૪) સીસું કઠાઈમાં નાખી તેનું પાણી કરી કેવડાના સોટાવડે આખો દિવસ નિરંતર ઘુટતા રહેવું. એટલે લાલ ભસ્મ થાય છે. એ નિત્ય ૧ અથવા ૨ ગુંજ પ્રમાણે આપવી. (૫) સીસાના સમાન સોરો લઈ સીસાને કઠાઈમાં નાખી નીચે તીલાસિ કરવો, અને સીસા ઉપર થોડો થોડો સુરોખાર નાખી લોઢાની સળીવડે ઘુટવું. બધા સુરોખારનું ચૂર્ણ ચર્ધે રહ્યા પછી કઠાઈમાં ભસ્મ કાઢી વાંટી રાખવી. (૬) પાશેર પર્યંત સીસું કઠાઈમાં નાંખી તીલાસિ કરવો; અને કઠાઈમાં કુંવેરનો ગર્ભ નાંખતાં જવું. એ પ્રમાણે ૨ મણુ ગર્ભ બળી જાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. એટલે સીસાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. કેલઈ જસત અને સીસાની ભુકી—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઈ કઠાઈમાં નાંખી રસ કરી તેને ગાયના ધીમાં છમકારવું. પછી માટીના પાત્રમાં નાંખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો, અને તેમાં ઝં શેર પીસ્તાંનું ચૂર્ણ કરી તે વારવાર નાંખતા જવું. બધાની ભસ્મ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાટા દહીંમાં ખરલ કરી તેની ચેપલી કરવી; અને તે કલેકામાં મૂકી તીલાસિ કરવો. તેને સારો વસંતી રંગ આવે એટલે નીચે ઉતારી લેવી, તે ભસ્મ ધાતુક્ષય ઉપર ૧ ગુંજભાર આપવી. નાગ ભસ્મના ગુણ—સીસાની ભસ્મ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિ નાશ કરે છે, તથા જીંદગી વધારે છે; અને ક્ષય, વાયુ, ગુદ્મ, પાંડુ, કૃમિ, કફ, શ્વેત, મેહ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, શુદ્ધરોગ તથા અગ્નિમાંધનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે. નાગ ભસ્મનાં અનુપાનો—(૧) કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપર—અજમો, પીંપર અને મધમાં. (૨) ઉપદંશ ઉપર—શિતળચિનિ અને એલચીમાં. (૩) ધાતુક્ષીણતા ઉપર—માખણ અને ખડીસાકરમાં. (૪) પ્રદર ઉપર—વંશલોચન, જીરું, એલચી અને ખડીસાકરમાં. ખાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન શેજી આપવી.

પર-સુરમો. (સં. અંજન.)

સુરમો એ તથા કૃષ્ણ (કાળો), એ બેદરે એ પ્રકારનો છે. એમાં કાળો તે સેનાંજન, તથા એત તે સૈવીરાંજન, તે શ્રેષ્ઠ છે. સુરમો:—ચૂડ, ચીડો, ચક્રને હિતાવક, તુરો, લેખન, સિંગધ, આદિ તથા સીત છે; અને પિત્ત, કષ્ઠ, ઓઝારી, વિષ, ઓઝકાર, ક્ષય તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. શુદ્ધિ:—ત્રિશાના કાદામાં કિવા બાંગરાના રસમાં પચન કરવો; એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે. (૨) સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જખીર (૪૩) લીંચુના રસમાં ખરલ કરી એક દિવસ તાપમાં રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. પ્રમાણે દીરાકસી, ટકણખાર, કોડી, ચખ, ફટકડી અને સુરદારસોગની શુદ્ધિ કરવી. સર્વ નેત્ર રોગો ઉપર બૌલીરાંજન ચૂર્ણ:—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર ત્રિશાના કાદાનું પ્રાક્ષણ કરી સુરમો ઠંડો કરવો. આ પ્રમાણે સાતવાર તે સુરમો તપાવી, સાતવાર તે કાદાનો છમકો મારી ઠંડો કરવો. એમ રીતે તે સુરમા ઉપર આના દૂધના સાતવાર આપણ મારી, પછી તેનું બારિક ચૂર્ણ કરી આખમાં અંજન કરવું. તે અંજન આંખોને મલું દિતકારક થાય છે. તેથી સર્વ નેત્રવિકાર દૂર થાય છે. બીજી પ્રકાર:—સુરમાને ત્રિશાના કાદાની અથવા કેળના પાણીની ૨૭ દિવસ ૨૭ ભાવનાઓ આપવી. તેનું અંજન કરવું; એટલે તે નેત્રને ધણે હિતાવક થાય છે.

પર-સુરોખાર. (સં. સર્વકાર. મ. સોરા.)

જે માદીમા ખાર ધણે હોય છે એવા માદીમાંથી સુરોખાર (સોરા) તૈયાર કરે છે. હાલના કાળમાં સુરાખારનો ધણે ખપ થાય છે. શુદ્ધિ:—કાળાચવાળો સુરોખાર ગરમ પાણીમાં ગાળી નાખવો; અને તે તેમજ ધણીકવાર સુધી રાખવો; એટલે તેના આંગડા થાય છે તે કાઢી લેવા. સુરોખાર:—ત્રીકણ, અતિ ઉષ્ણ, રેચક, તીખો, કડવો, અગ્નિદોષક, સ્ક્રમ, ખારો, લઘુ, દાહક, શોષક, માહક, વાતનાશક તથા પિત્તકારક છે; અને પ્લીહા, મૂર્છા, મૂત્રક્રમ્હ, નેત્રરોગ, વાતરક્ત, કુંભકમળો, દમ, નાસાપાક, પિટકા, મ્હેતું કુખતુ, યજ્ઞ અને આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રક્રમ્હ ઉપર:—ચૂના પાનના રસમાં સુરોખાર નાખી આપવો. (૨) મૂત્ર છુટે છે તે ઉપર:—લીંચુ કાપી તે ઉપર સુરોખાર નાખી તે પેઠુ ઉપર ચોળવું, અથવા સુરોખાર ગરમ પાણીમાં આપવો. (૩) શરીરમાંની ગરમી ઉપર:—સુરોખાર હાથમાં આપવો. (૪) વાળો ઉપર:—ત્રણ માસ સુરોખાર હાથમાં નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૫) દમ ઉપર:—૧૦ તોલા સુરોખાર લઈ તે ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવો. પછી તેમાં જુન્નરી અગર અમદાવાદી કાગળ એ ત્રણ મિનિટ ખર્ચે તાપી બહાર કાઢી ગરમીમાં સુકવેલો એ કાગળની ખાંડી કરી પાવી; એટલે દમ જલદી નાશ પામે છે. (૬) મૂત્ર થાકું થઈ હોય તો:—સુરોખાર પાણીમાં મેળવી પાવો.

પર-સુવર્ણમાક્ષિક.

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનું છે. સુવર્ણમાક્ષિક, રાખમાક્ષિક અને કાચમાક્ષિક. સુવર્ણમાક્ષિક એ તાપી નદીમાં થાય છે. એનો રંગ સુવર્ણ જેવો હોય છે. એ કિમિત્ત સુવર્ણના ચુલોથી સમાન છે, એટલા માટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાક્ષિક આપે છે. તાપી નદીના તીરપરનું સુવર્ણમાક્ષિક પચવર્ણ હોય છે, અને જે કાન્કુડળ દેશમાં થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે, સુવર્ણમાક્ષિક એ સુવર્ણવર્ણ, કોણરહિત, જડ તથા હાથ ઉપર ધસવાથી કાળાચ જણાય છે. જે સુવર્ણમાક્ષિક સુવર્ણવર્ણ, જડ, સિંગધ, કિમિત્ત નીલવર્ણ, કસોગી ઉપર સોના જેવો કસ જણાવનાર, તે ઉત્તમ જણવું. સુવર્ણમાક્ષિક:—રવાડ, કાતુ, રૂખ, રસાયન અને ચક્રુખ તથા લિંગર્જી, કંઠરોગ, પાકુ, નેહ, વિષ, ઉદર, મૂળખાધિ, સોળો, વિષ, કંડ, ક્ષય અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. શોધન:—(૧) ત્રણ ભાગ સુવર્ણમાક્ષિક, એક ભાગ સિંધવ નાખી ચૂલાપર કાઠમાં મૂકી, તેમાં લીંચાનો તથા મહાચુનો (બીજોરોનો) રસ નાખી પચન કરવું; અને લોખંડની કાંઈ અથવા તલેતાવડે છુટવું. વાસણ રાત્રે દેખાવા લાગે એટલે શુદ્ધ થઈ સમજવું. (૨) એરંડાનું તેલ:—બીજોરોના રસમાં કિવા કેળના કાદાના પાણીમાં, સુવર્ણમાક્ષિક એ ધગીકા પચન

કરવું, અથવા તપાવી ત્રિકાના કાઢામાં ળોળવું, એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ:—(૧) સુવર્ણમાશિકતું ચૂર્ણ, કુલિત્યનો કાઢો, છાશ અને બકરીનું મૂત્ર, એ સર્વ લોઢાની કઠાઈમાં નાખી લોખંડની કડછીવડે ઢલાવી છુટવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાશિકતું ચૂર્ણ કરી ક્ષેડામાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી, લીમડાનો રસ વારંવાર નાખી લોઢાની કડછીવડે જે પહોર સુધી છુટવું, લાલ દેખાવા લાગે એટલે ભસ્મ તૈયાર થઈ એમ સમજવું. સુવર્ણમાશિકને ત્રિકા, ત્રિકટુ, મરી અને ધી, એ અનુપાનો યોજવાં. ઉપયોગ:—(૧) આંખોમાં ઘોળાં કુલાં પડે છે તે ઉપર:—સુવર્ણમાશિક મધમાં કિંવા દૂધમાં ધસી અંજન કરવું. (૨) પાંડુરોગ, કમળો, વાતપિત્ત અને હલીમક ઉપર:—૩ વાલ સુવર્ણમાશિક ભસ્મ, મધ અને પીપરમાં આપવી. (૩) ક્ષીણતા, સ્વપ્નાવસ્થા, જીર્ણવર, પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—૧ વાલ સુવર્ણમાશિક ભસ્મ, માખણ અને ખડીસાકરમાં અથવા મધ અને ખડીસાકરમાં આપવી.

પપ—સોનું. (સં. સુવર્ણ.)

શોધન:—(૧) ઉત્તમ સોનાનાં પતરાં કરી અગ્નિમાં તપાવી તલવું તેવું, છાશ, કાંઈ, ગોમૂત્ર, કુલિત્યનો કાઢો અને ત્રિકાનો કાઢો, એ પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણવાર ળોળવાં; એટલે શુદ્ધિ થાય છે. એ રીતે ૩૫, તાંબુ, આદિક સસ ધાતુની શુદ્ધિ કરવી. (૨) સોનું અગ્નિ ઉપર પાતળું કરી કાંચનારનાં રસમાં ત્રણ ૧૨ રેડવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ:—(૧) સંપૂર્ણ ધાતુનાં પતરાં કરી તે પતરાંના ભારોભાર પારો અને ધિકતી કળલી લઈ, તે પતરાંના મધ્યોમધ્ય મૂકી વાલુકાયત્રમાં પ્રથમ પ્રથમ બાર બાર ઘટિકા પર્યંત ળોળાવે. એટલે સુવર્ણાદિક સંપૂર્ણ ધાતુની ભસ્મ થાય છે. (૨) પારો અને ગંધક સમાન ભાગ ૧૪ કાંચનશક્તી છાલના રસમાં ખરલ કરી બારિક કળલી કરી, તે કળલીના સમભાગ સોનાનાં પતરાંને કળલીનો લેપ કરવો. પછી કાંચનારની છાલ વાટી, તેના કલ્ક કરી તેની કુલડીઓ કરવી. તેમાં એક કુલડીમાં તે સોનાનાં પતરાં મૂકી તે ઉપર બીજી કુલડી ઢાંચી સાંધી મેળવી લેપ કરી, એક ગોળો કરી માટીના કોડીઆમાં મૂકી બીજી કોડીયું તે ઉપર ઢાંચી, કપડાટી કરી સુકવી, વગડાઉ છાણાનો મોટો તેજ અગ્નિ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ અગ્નિ પુટો આપવાથી સોનાની ભસ્મ સારી થાય છે. ફરી જીવતી થતી નથી. એ ભસ્મ, તમામ રોગો ઉપર યોજવી. આજ પ્રકારે કળલાવી, જાંબુ અને મનશીળમાં પણ સોનાની ભસ્મ થાય છે. (૩) મનશીળ અને સિંદૂર સમભાગ લઈ બારિક ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી ગરમીમાં સુકવવું; એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચૂર્ણને દઈ, પછી સોનાનો રસ કરી તેના સમભાગ ચૂર્ણ તેમાં નાખી મેળવી નહિ જેવું થાય ત્યાં સુધી જીંગળીવડે અતિશય કુંકી, ફરી તે રસમાં ચૂર્ણ નાખી ફરી કુંકવું. આ પ્રમાણે ત્રણવાર કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે. સુવર્ણ ભસ્મના ગુણ:—સુવર્ણભસ્મ કાંતિકારક, ક્ષત, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, અતિસાર, કૃષ્ણ, જવર, પાંડવ અને સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. નિત્ય સુવર્ણભસ્મનું ભક્ષણ કરવાથી તે જરાં અને અપમૃત્યુનો નાશ કરે છે, દેહને દૃઢ કરે છે, અને જીવોનો રતિસમયે ગર્વ ભંગ કરે છે. સોનાના વર્ક:—સંપૂર્ણ વિષ, શૂળ અને અમ્લપિત્તના નાશક અને હૃદયને પ્રિય પુષ્ટિકારક છે. તથા ક્ષય, ત્રણ, અગ્નિમાંંધ, ઉચ્છ્રી, આનાહવાયુ, અને વધેલા કફનો નાશ કરે છે, અને સર્વદા નેત્રાને પ્રિય, તથા કોષ્ટ પણ રોગ ઉપર અનુપાન યોજી લેવાથી સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. સુવર્ણ ભસ્મનાં અનુપાનો:—(૧) એક કે જે ચણોડીભાર સુવર્ણભસ્મ, ત્રિકટુ અને ધીમાં લેવાથી, ક્ષય, અગ્નિમાંંધ, શ્વાસ, કાસ અને અગ્નિનો નાશ કરે છે. ધાતુને વધારે છે. તેમજ તે બળકર, પાંડુનાશક અને પથ્યકારક છે; તથા સર્પ વિષ, સંપૂર્ણ વિષો, તથા સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. એ દૂધમાં લેવાથી બળ આપે છે; સાટોડીમાં આંખોને હિતકારક, ધીમાં આપવાથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે, તજ સાથે લેવાથી પુષ્ટિપ્રદ, કેસરમાં લેવાથી કાંતિકારક, દૂધમાં આપવાથી ક્ષયનાશક, નિર્વિધી બરાબર આપવાથી વિષનાશક, અને સુંક, મરી તથા લવંગમાં આપવાથી ત્રિદોષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. પથ્યાં પથ્ય:—દૂધ તથા સાકરમાં યુક્ત, સિંગધ અને ચીકણાં એવાં અન્ન, વલીપલીત નાશ થવા માટે અત્યંત યોગ્ય ગણાય છે.

૫૬- સોમલ (સં. મદ્ય)

સોમલ એ પ્રકારનો છે. ધોળો અને પીળો. તેમાં ધેળો થઈ જાય છે, તેને થઈ જાયો સોમ પણ કહે છે. પીળો દાઢમના વર્ણ જેવો હોય છે. ધોળો સોમલ કુનિમ હોય છે, તથા પીળો પવૈતમાંથી થાય છે. પીળો સોમલ ઘણો મોટો હોઈ નિતિ વિપારી છે, સોમલ પ્રાણપાતક છે. એટલા માં અગ્નિના દારમાં કદિ પણ આપવો નહિ. સોમલક્રમ:—પરદનધક, સ્નિગ્ધ, દોષન, લોકલેષક, વીર્યકારક તથા કાનિરધક છે; અને ત્રિદોષ તથા સર્વ વ્યાધિનો નાશક છે. એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે સંપ્રેષ્ટાત્તુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાવાસ્રાવ, મૃતિ, અનેક વેદના, બહુ વ્યાધિ તથા તથાને કરે છે. શોધન:—(૧) લાંછળાના રસમાં દોષાયત્રવડે, મદામિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંજીમાં અથવા ટંકજીખારમાં કિંવા ગાયના દૂધમાં સોમલ દોષાયત્રવડે એ ઘટિકા પર્વત પચને કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. સ્વલપાતન:—અને સોમલ આન્નલવર્ગ, ક્ષારવર્ગ, ગોષ્ઠ, ગેર અને વામધમાં એકમ કરી અગ્નિની વ્યાંય દેવી એટલે તેનું સત્ત્વ પડે છે. આરણ્ય:—(૧) ચંદનખટવાના રસમાં સોમલ ૨ દિવસ બીજવી રાખી, ચંદનખટવાની લુમટીમાં મૂકી પાંચ કપડામાંથીના પદ કરી તેને વાલુકામત્રના મૂંઠી, એકો બધ કરી ૩ પહોર સુધી વ્યાંય આપવી એટલે ભરમ ધરી. એ એક ચોખ્ખાનાર ખાવા આપવી. (૨) સોમન, દુધીના રસમાં ૧ દિવસ પલાળી રાખી, દુધીની લુમટીમાં મૂકી વાલુકામત્રના સિદ્ધ કરવો. સોમલની ભરમ નિર્ધમ યરી. તેજ ઓપોયા થોજવી. એ વાત, કષ, શીત છત્વાદિકા ઉપર આપવી. ઉપયોગ:—(૧) મૂળગ્રાધિ ઉદર:—સોમલ ધીમા ધમી ભેપ કરવો; અને ઘોડો શોક આપવો. (૨) વિષ ઉપર:—સોમન પાણીનાં ધપો ભેા કરવો. (૩) આંદી, દાહર અને આમહીની કાળાશ ઉપર:—સુખક ધરી તેમા સોમલ ધસી ચોપડવો.

૫૭-સંચળ.

એ જમીનમાંથી મળે છે. એનો રંગ રાનો હોય છે. સંચળ:—રેચક, ખારો, તીખો, લઘુ, આપતલ, ભેદક, રચિકર, અમિદીપક, પાચક, નિચક, ઉષ્ણ, સૂક્ષ્મ, સ્નિગ્ધ, મુગધી, ઉદગારશુદ્ધિકારક, તીક્ષ્ણ તથા મધસ્તબ્ધ છે; અને જગ્ર, બિર્ધવાત, મુદ્ધમ, આમ, રુગ, આનાહ અને અરોચકનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) અલ્પર્જ ઉપર:—(૧) સંચળ આદુ અને લીંબુના રસમાં આપવો. (૨) શૂળ ઉપર:—સંચળ ધીમાં આપવો. (૩) મલશુદ્ધિ ઉપર:—સંચળ અજનામાં આપવો. અથવા અજમેા મુઠમાં આપવો.

૫૮-સાંબરલુણ.

એ સાંબર નામના સરોવરના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. સાંબરલુણ:—દીપન, ઉષ્ણ, કોષ્ણશુદ્ધિકારક, લઘુ, કિચિત્ આદુ, અભિષ્પદિ, પાકકાચે તીખુ, તીક્ષ્ણ, વિત્તકારક, ભેદક, વ્યવાધિ, કષ્ણાચક તથા સૂક્ષ્મ છે; અને અર્ચ, કષ, આનાહવાયુ, તથા મળવાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—ગુદ્ધમ, વાત, પાનધરી, અલ્પર્જ અને શૂળ ઉપર:—સાંબરલુણ અને જોળને મેરમ પાણીમા આપવું.

૫૯-સિંદૂર. (સં. સિદ્ધર)

સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે. વિલાયત અને ચીન દેશમા સિદ્ધર તૈયાર કરવાનો મોટો મોટો કારખાનો છે. સિદ્ધરનો પ્રયોગ ખાવાના ઔષધોમા કયાંય પણ કહેવો નથી એ ભેષાદિ કામમાં થોજવું. હિમાલયમાંથી પર્વત ઉપર નાના પાવાણામાં રહેનારો ખારો, સુમધે લાલ થાય છે તેને ગિરિસિંદૂર કહે છે. આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરતાં ધસીજ બિન્ન જાતવું છે. સિંદૂર:—તીખું, કડવું, બળસંધાનકારક, પ્રયુષ્ણીપણ તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, ત્રિષ, વિસર્પ, કુટ, ત્વચ્છેપ તથા રુજનો નાશ કરે છે. ગિરિ-સિંદૂર:—ત્રિદોષપામક, ભેદક, પારદનધક, રમે અગ્નિ જેવું, લોકને આરજા કરનાર અને અધિને હિતા

વહ છે. ઉપયોગ:—(૧) કાનમાંથી પડે વહે છે તે ઉપર:—સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું (૨) આંજણી ઉપર:—સિંદૂર ચોપડવું. (૩) શુભકર્ત, જન્મમ, ભગદેવ, બદ અને ઉપદેશ ઉપર મલમ:—સિંદૂર ૩ તોલા, મુરદારસિંગ ૧ તોલા, મોચુથુ ૧ તોલા, મીચુ ૧ તોલા અને તલતું તેલ ૬ તોલા; એમાંથી તલતું તેલ અને મીચુ કઢવી તેમાં ખીજ સર્વ પદાર્થો નાખી તાર આવે ત્યાં સુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું. પછી તેની પટ્ટી લગાડવી. (૪) સિંદૂરનો કાળો મલમ:—સિંદૂર ૧૨ તોલા, મીચુ ૧૦ તોલા અને મોહું તેલ ૯ તોલા લઈ પ્રથમ મીચુ અને તેલ, એ એક વાસણમાં નાખી ચૂકા ઉપર મૂકવું. મીચુ એાગળે એટલે તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી તેને ચપટી સળીવડે હલાવવા માંડવું, એટલે કેટલીકવારે તેમાંનું સિંદૂર કાળું થાય છે. પછી તે મિશ્રણને ઉભરા આવવા માંડે છે. એવા ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી સળીવડે તેનાં બે ત્રણ ટીપાં પાણીમાં નાખવાં તથા તેની બે આંગળીઓની ચીમટીવડે ગોળ ગોળી બને છે કે નહિ તે જોવું. ન થાય તો તે મિશ્રણ ગોળી થાય ત્યાં સુધી તેમજ ધુટતાં રહેવું. દેવતાની આંચ માત્ર મંદ કરવી. આ મલમની પટ્ટી આપવાથી ત્રણ જલદી ભગઈ આવે છે. (૫) ઢારતું શીંગડું ભાગી ગયું હોય તો:—નેલ, સિંદૂર અને માણસના કેશ એકત્ર કુટી બાંધવા. કિંવા ચોરનો રસ ૧ શેર, તેમાં ૪ તોલા સિંદૂર નાખી, શીંગડાને તેમાં બોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું.

૬૦—સિંધાલુણ. (સં. સિંધવ, સેંધવ.)

સિંધાલુણ ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનો વર્ણ ધણેજ શુભ હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં મીઠું વર્ચ્ય કરવું એવી પથ્થ હોય ત્યાં સિંધાલુણ થોડું ખાવા આપવું. એ પથ્થકર છે. સિંધવ:—શ્ચિકર, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, શુદ્ધ, સ્વાદુ, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સૂક્ષ્મ, હૃદય, ત્રિદોષનાશક, ત્રણદોષ, મલસ્તંભ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શીત પિત્ત ઉપર:—સિંધવ ધીમાં અથવા તલના તેલમાં ઘસી ચોપડવું. અને કેટલીકવારે ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું. (૨) કણ્ઠશૂળ ઉપર:—અકરીના મૂત્રમાં સિંધવ નાખી કોકરવર્ણ કરી કાનમાં નાખવું. (૩) કણ્ઠમૂળ ઉપર:—ઘેટીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાનમાં નાંખવો. (૪) ઓંકારી ઉપર:—સિંધવ ધીમાં ખરલ કરી આપવો. (૫) ઉરસ્તંભ ઉપર:—ગોમૂત્રમાં સિંધવ નાખી ઉકાળી તેની વરાળ આપવી. (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ગાયના ધીમાં સિંધવનું ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવું. (૭) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:—સિંધવ અને દેવડાંગરનાં બિયાં કાંઠમાં વાટી મસાને લેપ કરવો, એટલે મોઝ ગરી પડે છે. (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર:—કુંવેરના રસમાં સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ પાવો.

૬૧—હરતાલ. (સં. હરિતાલ.)

હરતાલની ગણના ઉપરસમાં છે. ફટકડી અને અબ્રકમાંથી હરતાલ થાય છે. હરતાલ આઠ પ્રકારની છે. એ સર્વેમાં ગોદંતી હરતાલ ઉત્તમ છે. તેના અભાવે પત્રી લેવી. આ વચસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચક્રચક્રિત, અબ્રક જેવાં પતરાં છુટવાવાળી, તે પત્રી હરતાલ. એ રસાયન વિષે ઉત્તમ ગુણકારક છે. જે પિંડ જેવી હલકી અને જેમાં સત્ત્વ થોડું હોય છે તે પિંડહરતાલ, એ સ્ત્રીઓના પુષ્પનો નાશ કરે છે. શુદ્ધ હરતાલ:—કાંતિ અને વીર્યને વધારે છે. તથા કુષ્ટા, કદરોગ, જરા-અંતે મૃત્યુનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ હરતાલ:—આયુષ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ, વાયુ, મેહ, તાપ, ક્રોધા તથા અંગનો સંક્રમ, એ વિકાર કરે છે. શોધન:—હરતાલના બારિક કકડા કરી તેની કપડામાં પોટવી આંધી દોલાયત્રમાં ધાવી કાંઠમાં એક હોર પર્યંત શીજવની તેમજ કોળાના રસમાં એક પહોર, તલના તેલમાં એક પહોર, અને ત્રિફળાના કાઠામાં એક પહોર શીજવની એટલે શુદ્ધ થાય છે. હરતાલ ભસ્મ:—(૧) શુદ્ધ હરતાલ એકવીસ દિવસ પોંપળાના રસમાં ખરલ કરવી, તથા ગોળા કરી અશ્વત્થની રાખવડે અર્ધા બરેલા માટલામાં તે ગોળા મૂકી, પછી મેઠાં પર્યંત તેજ રાખ

બરી ઉપર ઢાંકણુ બેમાડી કપડામાડી કરી હજાર જાણના પુટ આપવો. એટલે ચાર પહેરમાં બર યાય છે. એ બસ્મ, તપેલા લોહા ઉપર નાખવા છતાં ધૂણી નીકળતી નથી, અને શુભવર્ણ યાય છે. (૨) એક ભાગ શુદ્ધ હરતાલ અને બે ભાગ ધૂંવાસ લઈ, માટલામાં આંમલીની કિંવાપિપાળાની રાખો! અર્ધા બરી, તે ઉપર અર્ધો ધૂંવાસ બરવો. તે ઉપર હરતાલ મૂકી-પુનઃ ધૂંવાસ ઉપર નાખી તે ઉપર રાખોડી કંઠ પર્યંત બરી સુખ ઉપર ઢાંકણુ મૂકી કપડામાડી કરી જુવા ઉપર મૂકવું અને ચાર પહેર અગ્નિ કરવો; એટલે હરતાલની બસ્મ શુદ્ધ અને નિર્ધૂમ યાય છે. જે હરતાલની બસ્મ અગ્નિ ઉપર નિર્ધૂમ રહે છે, તે બસ્મ સારી યધ. એમ સમજવું; તે ધૂમાડા સહિત જણાવ તો તે કાચી બજુવી. (૩) હરતાલ ૨ ભાગ, પારો ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ, એ સર્વે આપધો એકત્ર કરી, ધોળા ઘેટાળાના રસમાં ખરલ કરવો. સુકાયા પછી તેની ચેપલી કરી યરાવસપુટમાં ધાલી સંધિશેષ કરવો, અને ગજપુટ આપવો; એટલે સુંદર બસ્મ યાય છે. એ ચોખ્ખા જેટલી આપવી. (૪) શુદ્ધ હરતાલ કેવેર, કોહણુ અને દહીંમાં ત્રણ ત્રણવાર ઘુટી ગોળો કરી સુકવવી. પછી માટલામાં છ આંગળ મીઠું ભરી, તે ઉપર હરતાલ ભોખડની દાખડીમાં ભરી, બત્રીસ પહેર (ચાર દિવસ ને ચાર રાત્રિ) બૂમાનવડે અગ્નિ કરવો, એટલે ચૂના જેવી બસ્મ યાય છે. એ ચોખ્ખાબાર સાકરમાં આપવાથી વાતરત અને જવરનો નાશ કરે છે. હરતાલસત્ત્વપાતન—(૧) હરતાલ તપાં લાખ, રાઈ, તથા, સરખાની, જાલ, ઠંજણપાર, મીઠું અને ગોળ, એ પદાર્થો હરતાલના નિમે ભાગ લઈ, તેમાં હરતાલ ખરલ કરી સચ્છ કુસડીતું મેઠો બંધ કરવું. તથા પાતાળપત્રવડે પુટ દેવો; એટલે સત્ત્વ નીકળે છે. (૨) હરતાલ ને ઠંજણ-પાર, બેસતું ધી, મધ અને કુલિતના કાઠાની બાવના આપી, તે ઢાંચીમાં ભરી, તે ઉપર સચ્છ ઢાંકણુ બેમાડી સંધિ શેષ કરવો; અને છિદ્રને નળી બેસારવી તથા ચાર પહેર અગ્નિ કરવો. નળીમાંથી ધોળા ધૂમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બંધ કરવો; પછી ઉપરની યાળી કાઢી સત્ત્વ શેવું. (૩) નેપાળાનાં ગિમાં અને ઝેરકામાં હરતાલ ખરલ કરી શીશીમાં ભરવી; અને વાયુકાયત્રમાં મૂકી સિદ્ધ કરી, શીશીના કંઠસ્થિત સત્ત્વ શેવું. હરતાલસત્ત્વ દુઃસાધ્ય વાતરત ઉપર એક ચોખ્ખાબાર, આપવું, તથા પથ્થર માટે ચણા અને ધી ચોળવું, એટલે ચૌદ દિવસમાં રોગવર્જિત પથે. હરતાલબસ્મનાં અનુપાનો:—અર્ધા ચણોડીબાર હરતાલબસ્મ, છ વાલ ખડીસાકરમાં લેવાથી એશી પ્રકારના વાયુ, કષ્ઠ પિત્ત, કુષ્ઠ, મેહ અને અર્થનો નાશ કરે છે. હરતાલબસ્મ એક ચણોડીબાર, ગોળાના કાઠામાં લેવાથી ઉપદ્રવયુક્ત વાતરત અને બ્રષ્ટાદય કુષ્ટોનો નાશ કરે છે. હરતાલબસ્મ વજનાગ અને છરામાં અપસ્માર ઉપર, આંખાહળદરમાં રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્રજળમાં જ્યોદ્ધર ઉપર, દેવદાલીના રસમાં ભગંદર ઉપર, અને ફિરગોપદંશ, વિસર્પ, મંડળ, કંડુ, ખસ, શેલ્લા, વાતરત સંબંધી વિકાર, વિષ, પિત્ત, કષ્ઠ અને વ્રણ ઉપર અનુપાન પરતે આપવી. જવર, ક્ષય તથા પાંડુરોગને માટે ખડીસાકરમાં આપવી. વાયુ, શળ, અને બાળંત (સ્ત્રવા) રોગ ઉપર આદાના રસમાં આપવી. વધ્ય ધી, ભાત, ખીચડી અથવા ગાયતું દૂધ. સનિપાત, અર્ધાંગ વાયુ અને વાયુગોળા ઉપર એજ અનુપાનમાં આપવી. નિર્બળ માણસને ભય-જળમાં, ક્ષય ઉપર પાનમાં, વીર્યશુદ્ધિ ઉપર પાકેલાં પાન સાથે, બીધેશ્વાસ ઉપર હરડે સાથે, દુર્ગંધી ઉપર ચંપાના ફૂલમાં અથવા સુમધી પદાર્થો સાથે, વાયુ ઉપર આદાના ગમમાં, પ્રમેહ ઉપર તુળસીના રસમાં, બંધોદર ઉપર બકરીના મૂત્રમાં, શેષ ઉપર કેસર અને જવત્રીમાં, અગ્નિમાં ઉપર મધ અને પીપરમાં, સ્તંભનને માટે લવંગ, તજ તથા કપૂરની સાથે, બ્રષ્ટાદય કુષ્ઠો ઉપર નિર્જુડી સાથે અને કામશુદ્ધિ ઉપર ગાયના દૂધ સાથે. ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—હરતાલ અને નવસાગર પોણીમાં વાડી શેષ કરવો, અથવા એની ગોળા કરી, તે ધસી ચોપડવી. એટલે વેદના તંત્રોગ નાશ યાય છે. (૨) કર્ણકીટ દૂર થવા માટે:—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી શેષ કરવો. (૩) ગંઠમાલા અને ગાંઠગંઠ ઉપર:—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી શેષ કરવો. (૪) નિર્લોભકરણ:—હરતાલ ૧ ભાગ, રાખચૂરુ ૫ ભાગ અને ખાખરાની બસ્મ ૧ ભાગ એકત્ર કરી લેવા કરવો. (૫) ખોડા ઉપર:—હરતાલ અને કળીચુનો પાણીમાં વાડી શેષ કરવો. (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ચુરીઆના અને કરંજના રસમાં હરતાલ ઘસી શેષ કરવો; એટલે સોજાયુક્ત વાતાશ્લેષનો નાશ યાય છે.

૬૨—હિરાકસી. (સં. કાસીસ.)

હિરાકસીની ઉપરસમાં ગણુના છે. હિરાકસી વાલુક અને પુષ્પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે. હિરાક-
સીનો રંગ લગારેક ઘોળો અને નીલ હોય છે જે કિંચિત્ પીળા રંગની હિરાકસી હોય છે તેને પુષ્પવાલુક
કહે છે. હિરાકસી—અતિ પ્રશસ્ત, ઉષ્ણ, તુરી, ખાટી તથા નેત્રોને હિતાવહ છે; અને વિષ, વાયુ,
કફ, ત્રણ, શ્વેતકોઠ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંડૂ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. શોધન—હિરાકસી
એકવાર ભાંગરાના રસમાં પચન કરવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ—ગંધક તથા હિરાકસીનો એકત્ર
પુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ગંડમાલા ઉપર—હિરાકસી અને બિલામો
અથવા હિરાકસી કપાસના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) વૃષણકૃચ્છ્ર (વૃષણને ખંજવાળવાથી
ફેલાઓ થાય છે તે) અને અહિપતન (ખાળકોની ગુદા ન ધોવાથી તેમાં કંડૂ ઉત્પન્ન થઈ ફેલીઓ
થાય છે) એ ઉપર—હિરાકસી, ગોરોચન, મોરચુથુ, હરતાલ અને રસાંજનનો લીંબુના રસમાં ખરલ
કરી લેપ કરવો.

૬૩—હિંગળોક. (સં. દરદ.)

હિંગળોકની ઉત્પત્તિ—અશુદ્ધ પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૪ ભાગને લોઢાના વાસણમાં કઢવી,
એકત્ર કરી તેના કકડા કરી, કાચની શીશીમાં ભરી તેને એક આંગળ કપડમાટીનો લેપ કરી છાયામાં
સુકવી, વાલુકાયત્રમાં એક દિવસ અગ્નિ આપવો; પછી સાત દિવસ મુઘી કમવૃદ્ધિએ અગ્નિ કરી સાતમે
દિવસે કાઢી લેવો. તે હિંગળોક ધણો ઉત્તમ હોય છે. શોધન—(૧) હિંગળોક ખલમાં નાખી મેંઢીના દૂધના
સાત પુટા તથા લીમડાના રસના સાત પુટા એવા ચૌદ પુટા આપવા; એટલે હિંગળોક નિશ્ચે શુદ્ધ
થાય છે. (૨) હિંગળોક આદાના રસમાં સાતવાર, મોટા લુવયાના રસમાં સાતવાર એવી રીતે ભાવનાઓ
આપી સુકવવું; એટલે નિર્દોષ થાય છે. મારણ—(૧) એક વાલ હરતાલની ભૂછી કોડીઆમાં નાખી તે ઉપર
એક તોલો હિંગળોકનો કાંકરો મૂકી બે તોલા આદાનો રસ નાખવો, તથા તેની આસપાસ ૩ માસા
લવંગ પાચરવાં; તથા ચૂલા ઉપર મૂકી મંદાગ્નિવડે ત્રણ ઘટિકા પચન કરવું; પછી ઉતારી વાટી રાખવું,
તે પાનમાં એક ગુંજ ભાર આપવું. આ ભસ્મ પુષ્ટિકારક છે, એ પાંડુ, શ્વેત, ક્ષય તથા સર્વરોગ ઉપર
આપવી. (૨) હિંગળોકના ચણા જેવડા કકડા કરી ચંદ્રકાંતના અથવા લોખંડના વાસણમાં નાખી
સળગાવવા. તે ગરમ થાય એટલે તેમાં મેંઢીના દૂધવડે દશ વાર, આકડાના દૂધવડે દશ વાર, દીપ્તવર્ગવડે
દશ વાર, કપિલાવડે પાંચ વાર અને દુગધવર્ગવડે ૧૦ વાર એવી રીતે વાસણમાં ભાવનાઓ આપવાથી તૈયાર
થાય છે. આ શતાર્ક હિંગળોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા ભૂખ વધારે છે. એ અતુપાનવડે સર્વ
રોગો ઉપર આપવી. હિંગળોક—કડવું, તુરં, અને તીખું છે. તથા નેત્રરોગ, કંક, પિત્ત, કીલાસ કોઠ,
જ્વર, કમળો, પ્લીહા અને આમવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશ ઉપર—આકડાના
મૂળીઆંત્રી છાલ અને હિંગળોકની; શિશ્નને ધૂણી આપવી. એટલે ચાંદી તથા સોજા ત્વરિત દૂર થાય છે.
(૨) મણુ ઉપર—કસબંદ અને હિંગળોકની ધૂણી આપવી.

ખૂણપાક સંગ્રહ.

—૧૭૭૨૦૨૯૦—

પાક કરવાની રીતિ:—પાક એ પ્રકારના યામ છે. એક પાતળો અને બીજો ઘન (જો પાતળા પાકને સંસ્કૃતમાં અવલેહ નામ આપ્યું છે, ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે. પાક એ ગળ્યો અને મ હોવાને લીધે રોગીને પાકના ઔષધો સેવન કરતાં કંટાળો આવતો નથી. રોગને દૂર કરવો તથા શરીરમાં શ્વાવવી એ એ મોટા ગુણો પાકમાં રહેલા છે, પાકમાં નાખવાની કાષ્ટોષધી જટલી હોય તેટલીતું શુદ્ધ કરવું. તેમજ સુગંધી ઔષધોનું ચૂર્ણ પણ જૂદ કરવું. દ્રાક્ષ, નાળાએર, બદામ, ચારેળો, પીસ્તા, ખસખ અને અખોડ વગેરે ઔષધોનું ચૂર્ણ વચ્ચેથી ચાળવાની જરૂર નથી. એ પદાર્થો થોડા ખાંડીને પાકમાં નાંખ પાકમાં પ્રથમ કાષ્ટોષધિ નાંખવી, પછી સુગંધી પદાર્થ નાંખવા. પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાંખવા. સર્વેના પ કિંચિત્ કેસર ધીમાં વાટી નાંખવું. જ્યાં અધીલું નાંખવાનું કહેલું હોય ત્યાં દૂધમાં ગરમ કરી નાંખવું. જ નાંખવાની હોય તો તે સારીપેટે ધોધ રોજીને નાંખવી. પાકમાં બરોડો નાંખવાની હોય તે પણ પાછળ જ નાંખવી. પાક તૈયાર થયા પછી, તે માં ચોપડેલી પસતમાં પડેલો કરી સુખડીની માફક ચોસ કરવાં; અને કંડો થયા પછી તે સારા ઉત્તમ વાસણ (ખરણી) વગેરેમાં ભરવો. વર્ષાઋતુમાં પાક ધાં કરવો નહિ. વર્ષાઋતુમાં કરેલો પાક અને અવલેહ સર્વેના તડકામાં વારે વારે મૂકના રહેવું, તેથી તે કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિયાળામાં પાકનું સેવન કરવાથી ધણેજ રાશયો છે. પાક ખાધા પછી તે ઉ દૂધ અવશ્ય પાવું; અને મધુર રસનું બોજન કરવું. પાક ખાવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા છે.

ખાંડનો પાક ખતાવવાની રીત:—ખશોર ખાંડમાં ચોલો શેર પાણી કસકના વાસણમાં નાં ચૂસા ઉપર મૂકવું. એક બરોડો આબા પછી ગાળા યુગ્મ તે ચૂસા ઉપર ચૂરી દૂધ ૬ તોલા, તથા પા ૬ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચૂસા ઉપરના પાક ઉપર થોડું થોડું ઘાંટતા જવું, એથી મેલ ઉ આવશે તે કાઢી નાંખવો, એટલે પાક સ્વચ્છ થશે. પછી તે પાકમાંનું એક ટીપુ જમીન ઉપર પાડ તે ટીપું ન પ્રસરતાં તેમનું તેમજ રહે તો પાક સારો થયો છે એમ સમજવું. પાકમાં ખાંડ નાંખવી, ચૂર્ણ ઔષધોના વિચાર કરી તેના માપ પ્રમાણે સર્વ ચૂર્ણોથી જમણી, ત્રમણી અથવા ચોગણી જેટ બેઠતી હોય તેટલી નાંખવી. પાકમાં સાકર નાંખવાની હોય તો મેલ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી.

અવલેહ કરવાની રીત:—ઔષધોના કાઠા, ઉકાળાદિને હલાવી હલાવીને સાકરના પાકના જે ઘન પાક કરે છે, તેને રસ-ક્રિમા કહે છે. તે રસક્રિમાનો પર્માય શબ્દ અવલેહ, લેહ વગેરે કહે છે. તે અવલે સેવન કરવાનું પ્રમાણ ૪ તોલા જાણવું. તેમાં સાકર નાંખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી, ચોળ ચૂર્ણ જમણો અને પાણી, દૂધ, મધ તથા બીજા પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચોગણા નાંખવા. એવો અવલે કરવામાં સર્વ રથજે નિયમ જાણવો. તે અવલેહને પાક સારો થયો છે કે નહિ તે જાણવા

પરીક્ષા:—પાક સારો બને એટલે લેહના તાર યામ છે; પાણીમાં ટીપું નાંખવાથી બૂડે છે, તે અવલે આંગળાએ વચ્ચે દાખવાથી કઠિન અને ચીકણો જણાય છે; અને તે પાકનો મધ, વર્ણ અને રસ અપ હોય છે. એ પાક તૈયાર થયાનાં ઘણેજ જાણવું. તે અવલેહનાં અનુપાનો—દૂધ, શેલડીનો રસ અ પંચમૂળનો કાઠો છત્વાદિ છે, તે રોગ તારતમ્ય જોઈ ચોજવા.

૧—અગસ્તિ હરિતકયાવલેહ.

ગોદી હરડે ૧૦૦, જળ ૨૫૬ તોલા, દશમૂળ ૮૦ તોલા. ચિત્રો, પીપળામૂળ, અધેડી, કચો઼ કાચીમીઞ, સંખપુષ્પી, બારંગમૂળ. ગજપીપળી, જળદાણના ઝાડનાં મૂળોમાં અને પૂષ્કરમૂળ પ્રતેક આ આંડ તોલા પાણીમાં જ્યાંસુધી પાક યામ ત્યાં સુધી બાફવું. પછી ગાળી ઘટ કાઢામાં તે બાફેલી હરડે ૧૦૦ નાંખવી. તેમજ ધી અને તેલ એ પ્રતેક ૩૨ તોલા, અને ગ્રાજ ૪૦૦ તોલા નાંખી, પચવી, જાડું પચ પંચી નીચે ઉતારી, તેમાં મધ ૩૨ તોલા અને પીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાંખવું. પછી તેમાંથી દરોજ

એ હરડે, એમાંના પાકસાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેડકી, મૂળવ્યાધિ, અરુચિ, પીનસ (સજેકમ), સંગ્રહણી અને વલીપલિત રોગોનો નાશ થાય છે. એના યોગથી બળ પ્રાપ્ત થઈ શરીરની ક્રાંતિ સારી થાય છે; અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે. સર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે. ક્ષયરોગવાળા પુરુષે આ પાક ખાઈને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનું સેવન કરવું. આ પાક ખાધા પછી દૂધ કિંવા મધ અને ધી, એ સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—દશમૂળ, કૌચબીજ, શંખપુષ્પી, કચોરાં, બળદાણાનાં મૂળીઆં, ગળખીપર, અધેડી પીંપળામૂળ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, ભારંગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, ધી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાંખી, જવ બદાઈ જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ધી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને પીંપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ એ હરડે ખાવા આપવી, એટલે વલીપલિત રોગનો નાશ થઈ ક્રાંતિ સારી થાય છે; તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ, હેડકી, વિષમજ્વર, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, હૃદ્રોગ, અરુચિ અને પીનસરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—શંખાવલી, દશમૂળ (બીલી, અરણી, ઉભી મોરીંગણી, ખેડી મોરીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખર, શિવણ, પડવણ (પુષ્કરમૂળ), કચોરા, ધમાસો, કુકિલીનાં મૂળીઆં, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળીઆં, અધેડી, ગળખીપર, ગળો, સુંક, પહાડમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, ભારંગમૂળ અને રાક્ષના, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઈ, ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જવ બદાય ત્યાં સુધી કાઢો કરી, પછી તે ગાળી લઈ, તેમાં ને બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાંખવો; તથા પીંપર ૧૬ તોલા, તલનું તેલ અને ધી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાંખી લેહ તૈયાર કરવો. પછી તે નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાંખવું. એનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, ક્ષય, જ્વર, વૃદ્ધત્વ, શ્વાસ, સજેકમ અને અરુચિનો રોગ દૂર થાય છે.

૨.—અમૃતલદ્વાતકાવલેહ.

જે બિલામાં પાણી ઉપર તરતાં ન હોય એવાં ૧૨૮ તોલા બિલામાં લઈ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાંખવાં; અને તેમાં તેટલીજ ગળો નાંખી ચતુર્થાશ પાણી બાળી નાંખી ગાળી તેમાં સુંક, ગળો, ખાવચી, અરણી, કડવેલીમડો, હરડે, આવળકંટી, હળદર, રાતું નસોતર, મજૂક, મરી, સુંક, પીંપર, અજમો, સિંધવ, નાગરગોથ, તજ, એલચી, નાગકેસર, પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરનાં ગિયાં, કચોરાં અને રતાંળી, એ સર્વેનું બળે તોલા ચૂર્ણ કરી નાંખવું. જોકું થાય ત્યાં સુધી તે અગ્નિ ઉપર મંદાગ્નિથી બાફવું. બદાયા પછી ઉતારી માટીના નવા વાસણમાં સર્વ લાલવું. આ અમૃતલદ્વાતક પાણીમાં એક પગ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેવો. જેનાથી બિલામો સહન થઈ શકે તેમ ન હોય, તેને આ ઔષધ આપવું નહિ. આ અવલેહ સવિકારક વાતરકતનો નાશ કરે છે; અને સંપૂર્ણ પ્રકારના કોહ, અર્શ, વિસર્પ, મંડળ, ખસ, સંપૂર્ણ વાતવિકાર, તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થએલા વિકારનો નાશ કરે છે. **પથ્ય:**—આયામ, આતપ, અગ્નિ, ખટાશ, માંસ, દહીં, સ્ત્રીસંગ, તૈલ્યા-વ્યંગ અને માર્ગગમન એ વર્જ્ય કરવું.

બીજો પ્રકાર:—પવનના યોગથી ઝાડ ઉપરથી પડેલાં બિલામાં ૨૫૬ તોલા લાવી ઇંટનો ભૂકો કરી તેમાં ખૂંચ મસળવાં. પછી ઘોષ પવનમાં સુકવવાં. સુકાયા પછી તેનાં કકડા કરી તેનાથી યોગણ પાણીમાં ઉકાળવાં. ચતુર્થાશ પાણી શે. ૨૯૫ પછી ગાળી લઈ, તેમાં સમભાગ દૂધ નાંખી પુનઃ પચન કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા નાંખવી; અને ચુંક, મરી, પીંપર, હરડે, બહેડાં, આવળકંટી, બીમસેની કંપૂર, જટામાંસી, વંશલેચન, નસોતર, ખેરસાલ, ગળોનું સત્વ, ચંદન, અક્કલકરો, પીંપર,

કકોળ, લવગ, સફેદ મુસળી, કાળી નુમળો, મોચરસ, અજગો, અજગોદ તમર, પીપર, બોયકોણુ, જલદળ, નાગરમોચ, જાવત્રી, કાચકા, છૂંદ, અગર, સમુન્નોદના મિયા, મેદા અને મહામેદા (એના અભાવે ચતાવરી લેવી), લોહભસ્મ, પારાની ભસ્મ, કપાઈની ભસ્મ, અગ્રકભસ્મ અને કેસર એ તોલો તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો આ પાક તૈયાર કરે સાત દિવસ થયા પછી દરરોજ સવારમાં ચક્રિત પ્રમાણે સેવન કરવો આ પાકમા અનુપાનની જરૂર નથી ખુશીથી થયેલ આહારવિકાર અને મેયુન પશુ કરવું એના સેવનથી શરીરની સુચર્યના જેવી કાંતિ થાય છે, ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ પુરષ વીર્યવાન થાય છે ઉદ્વિગ્ધો જગવાન થઈ નિરોગી થાય છે ઘાત પુન સારી સ્થિતિમા આવે છે ધોળા થએલા કેચ કાળા થાય છે શરીરે પડેલી કચચીઓ દૂર થાય છે નાક, કાન અને અગુલી આદિ ઉદ્વિગ્ધો પુન સુંદર થાય છે ચાદોઓમા કીડ પડેલી હોય એવો કુદ રોગી, જેવું સુખાએકુ વૃક્ષ પાણી રેડવાથી પુન તાજુ થાય છે, તેવી રીતે પુન સુસ્વરૂપ થાય છે જૂઠ્ઠાસ્થિતિમા જેવો બુદ્ધિવાન થઈ તેને વિસ્મૃતિ કદિ પશુ પ્રાપ્ત થતી નથી

૩-અશ્વગંધપાક.

આસન ૪૦ તોલા સુક ૨૦ તોલા, પીપર ૧૦ તોલા, અને મરી, તમ, તમાલપત્ર તથા લવગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, બેસનુ દૂધ ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયત્રી થી ૧૦૦ તોલા અને સાકર ૧૨૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પડેલા દૂધ તપાવી, તેમા ઉપર કહેલી જાણીસેનું ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું, અને તે દૂધમા સાકર, મધ તથા થી મેળવી પુન તે પચન કરવું જલુ થયા પછી તમ, એલગી, તમાલપત્ર તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી ચોખાના જેવું ઘણાદાર થઈ થી છૂકે પડવા લાગ્યા પછી ઉતારી તેમા પીપળીમળ, છૂંદ, મળો, લવગ, તમર, જલદળ, વાળો, કાળોવાળો, ચદન, ખીંકા, કમર, ધાણા, ધાવડીના દૂધ, વચ્ચેચન, આવગકઠી, કાપો, કપૂર, સાટોડી, આસમંધ, ચિત્રો અને શતાવરી, એ એકવીસ જાણસનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખી એકત કરી કંડુ થયા પછી ધીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવું આ પાકને આસનપાક કહે છે તેમાથી બે તોલા જેટલો, દરરોજ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો તે ઉપર થયેલ ભોજન કરવું, એટલે ઉષરસ, દમ, અજીર્ણ, વાતરજા, પ્લીહા, ઉન્માદ, મેઠ, આમવાત, સોજો, યમ, વાતાર્થ, પડુરાગ, કમળો, સમ્રદહી, ગુસ્મરોગ, અને કંજનિત વાત રોગનો નાશ થાય છે આ પાક મદાસિવાળાને અને જાળકને હિતકારક, બસ્પ અને પૌષ્ટિક છે, તમા સ્ત્રીઓને પુષ્ટ કરી, પ્રસૂત થયા પછી દૂધ ન આવતું હોય તો જેટલું દૂધ કમી આવતું હોય તેટલા દૂધમાં મેળવી ભક્ષણ કરવું એટલે દૂધ આવે છે, અને ક્ષીણ અશ્વત્તીરવાળા, હિતકારક, તથા કામ અને અગ્નિને વધારનાર તથા સર્પૂં વ્યાધિનો નાશ કરનારો આ સર્વોત્તમ પાક છે

બીજો પ્રકાર:—આસન ૩૨ તોલા, ગાયત્રી દૂધ ૭૦૦, તમ, એલગી, તમાલપત્ર અને નાગ કેસર, એ પ્રત્યેક એક તોલા, જલદળ કેસર, વચ્ચેચન, મોચરમ, જલદાસી, ચદન, સીસમની ડાઘ, જાવત્રી, પીપર, પીપળીમળ, લવગ, કકોળ, મરડાસી, અખોડાનું મગજ, ભિલામા, શીંગોડાં, મોખરો, રસસિદ્ધર, અગ્રકભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કાજીની ભસ્મ, અને લાદભસ્મ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા નાખી મદ આસિયા પડવી ચોસકા કરી રાખવા તે પાક ચક્રિત પ્રમાણે ખાવા આપવો એટલે સર્વ મેઠ, અજીર્ણ, શોષ, ગુસ્મ પિત્તરોગ અને વાતરોગનો નાશ થઈ શુક્રદ્રવિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અત કરણને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે

ત્રીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા આસનનું ચૂર્ણ ઘઈ તે ૪૦૬ તોલા દૂધમા પચન કરવું પછી તે ૧૨૮ તોલા ધીમા શીંગો નાખવું, પછી ૧૮૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં આસનનું ચૂર્ણ નાખવું તેમજ તથનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અડદનો લોહ ૩૨ તોલા, અને સુંક, મરા, પીપર, તમ, તમાલપત્ર, એક ચીલાળા શેરણી, વરીઆળા, ચતાવરી, અજગોદ, પુષ્કરમૂળ, છૂંદ, સુંક, મોખરો, જળદાણા, અજગો, પીપળામૂળ, લાદભસ્મ, નાગભસ્મ તથા લામભસ્મ, એ ચાર ચાર તોલા તેમા નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિજગ જોઈ આપવો એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ, કમર, પીક, અને મુદા એ રચનોનો વાક

અસ્થિભંગ, સોજો, દારૂ, સંધિનાત, અંડદર્દિ, હોઠોગ, પ્લીહા, શાસ, કાસ અને પ્રમેહનો નાશ થઈ કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ઘોડા અને હાથી એ જનાવરોને પણ હિતકર છે.

૪-અહિકેન પાક.

૪ તોલા અશીણ લઈ, તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં બાફવું. પછી તેમાં સમભાગ સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપર, લવંગ, જવંત્રી, જયફળ, કંકોળ, અક્કલકરો, ઘોળામુસળી, કાળામુસળી, તાલમખાનું, કેસર, ચવક અને ચિત્રાનાં મુળીયાં એ પ્રત્યેક અર્ધો અઘા તોલો ઠંડુ થયા પછી નાંખવું. દરરોજ બે વાલ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, અગ્નિમાંધ અને સંગ્રહણીનો નાશ થઈ બળ, અને વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે, તથા ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—અક્કલકરો, કેસર, લવંગ જયફળ અને હિંગળોક, એ તોલો તોલો લેવું. પછી અશીણ ૩ તોલા લઈ તે ચાર શેર દૂધમાં પચન કરવું. પછી એ સર્વથી ચોગણી સાકર લઈ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, બે અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી, તે રાત્રે મુખમાં ધારણ કરવા આપવી. એટલે સો શ્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઈ ક્ષયાદિક રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલું બળ પ્રાપ્ત થઈ, અનેક શ્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—શુદ્ધ કરેલું અશીણ ૧૬ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા, અને ઘી ૬૪ તોલા એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાંખવી. તેમજ જયફળ, જવંત્રી, કેસર, આવળકંટી, સમુદ્રશોષના બિયાં, લીમસેતી કપૂર, ઘોળું ચંદન, સુંઠ, મરી, પીપર, શુદ્ધ, કરેલાં ધંતૂરાનાં બિયાં, તગર, કાળી મુસળી, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, ચવક, કાચકામાંનું મગજ, ચિત્રક-મુળ, પીપળીમુળ, જીરૂ, શઠાજીરૂ, અજમો, બળદાણા, ગોખરૂ અને શુદ્ધ તોલો તોલો; ભાંગ ૭૬ તોલા, કલધની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, રસસિંદૂર તથા અબ્રકભસ્મ એ સર્વ મળી ૪ તોલા નાંખવી. પછી સુગંધ આવનામાટે કસ્તૂરી અને અગર તેમાં નાખી, અવશેષ તૈયાર થયા પછી, તે સારા વાસણમાં ભરવો. આ પાક રોજ રાત્રે ખાવા આપવો તે ઉપર ભેંસનું દૂધ પાવું. આ પાકનું સેવન કરવાથી વાંઝણી શ્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે; અને નપુંસકને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ પાકનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, શૈત્ય, અપસ્માર, ઉરઃક્ષતરોગ, એસી પ્રકારના વાયુરોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, ભગંદર, ઉચ્છ્રી, સોજો, પ્રમેહ, કફવાતથી થનારા રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે.

૫-આમલકયવલેહ.

આમળાં યંત્રમાં પીલી તેના રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવો. પછી તેમાં પીપર ૬૪ તોલા, જેડીમધ ૮ તોલા, વાટેલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, આદુ ૮ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા નાંખી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું. પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાંખવું. આ અવશેષ રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરાવવો; એટલે હલીમક, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

૬-આમ્રપાક.

પાકેલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, સુંઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા અને પાણી પગર તોલા, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિવડે પચન કરવું; અને લાકડાના ચાટવાવડે વારંવાર હલાવવું. જાડું થયા પછી તેમાં ધાણા, જીરૂ, તમાલપત્ર, ચિત્રો, નાગરમોચ, તજ, કલૌજ જીરૂ, પીપળીમુળ, નાગકેસર, એલચીદાણા, લવંગ અને જયફળ પ્રત્યેક ચાર તોલા લઈ, નવું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખવું. પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાંખી, તેમાંથી નિલ સવારમાં ૪ તોલા પાક આપવો, અથવા શક્તિ જોઇ તે પ્રમાણે આપવો. આ પાકના સેવનના માણસ બળવાન, હર્ષયુક્ત, પુષ્ટ અને નિરોગી

યાય છે. તેમજ એના સેવનથી સંઘકળી, ક્ષય, શ્વામ, અરુચિ, આશ્વપિત્ત, પિત્ત, રક્તપિત્ત અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—સારી પાકેલી કેરીએનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫૧૨ તોલા, ધી ૨૫૬ તોલા, સુંક ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, પીપર ૩૨ તોલા, અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઈ સર્વ એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાંખી લાકડાના ચાટવાથી હવાચું. તે પછી તેમાં પીપળીમૂળ, નાગરમેાથ, ચરક, ધાણા, છર શહાછર, એવચીદાણા, નામકેસર, તજ અને તાલીસપત્ર એ ઔષધોનું ૧૬ તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાંખી, તે પાક સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. દરરોજ ભોજનના પહેલાં આ પાક ૪ તોલા આપવો, એટલે અરુચિ, કમ શ્વાસ, ઉષ્નરસ, ક્ષય, પીનસ, સળેકમ, પથરી, વકૃત, અશ્વપિત્ત, રક્તપિત્ત, ગુપ્તરોગ, સ્વરભંગ, સર્વ પ્રકારનો ગુગળાધિનો રોગ, પાંડુરોગ, કમળો, હૃદયોગ, અસ્તકથળ, આનાહ (મધ્યમક અને મૂત્રમક રોગ), ખસ, શીત અને પિત્તનો નાશ કરે છે. એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ તરુણના જેવો થાય છે. મૃતમર્મ અને ગર્ભપાત થવાની બોડ ને સ્ત્રીમાં હોય તેને, અને વાંઝણી સ્ત્રીએને પુરોત્પત્તિ થાય છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીએ તરુણ થાય છે. આ ઔષધ દરરોજ સેવન કરવાથી સેવન કરનાર પુરુષ માણસના જેવો પરાક્રમી થાય છે. આ અંગ્રામપાક ઘણેવેળાએ ભાર્ગવ મહર્ષિને કહેલો હતો. આ પાક પીર્વર્ધક, છુદ્ધિર્વર્ધક, આયુર્વર્ધક, સારીરની વૃદ્ધિ વરધા દૂર કરવાવાળો એવો; તથા ગ્રહ, વન, પિશાચ અને અપરમારની હરકત દૂર કરનાર છે.

૭-આર્દ્રક ખંડ.

આદાના બારિક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, માખનું 'ગી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, પીપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંક, ચિત્રો, વાવડીંગ, નાગરમેાથ, નામકેસર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું; અને તેના પાકનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ સવારે સેવન કરવો; એટલે શીતપિત્ત, વર્દ, કોદ અને ઉતોદનો નાશ થાય છે. એ ઉપર લીમડો અને આવળકંટીનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવું અને દૂધમાતની પદ્ધતિ પાળવી; એટલે નવ દિવસમાં ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

૮-આર્દ્રકાવલેહ.

બારિક કરેલા આદાના કકડા ૬૪ તોલા, જોળ ૬૪ તોલા, અને થી ૩૨ તોલા લઈ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર ખચન કરવા. પછી ચાતુર્ગત ૪ તોલા, બોપ (સુંક, મરી, પીપર,) ૩ તોલા, ત્રિફળા ૩ તોલા, તથા લવંગ, ખજેડા, ભારંગમૂળ, અરકુસી, કરીઆત, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, આરમધ, જાંબરી, જામ્બી, અગર ખેરસાસ તથા કાળીદાસ અંકક તોલા, અને લોહભરમ ૨ તોલા તેમાં નાંખી અવલેહ સિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો એટલે ઉષ્નરસ, કમ, ક્ષય, શ્વાસ, કફ, મંદાગ્નિ, ઉષ્ન, હૃદયોગ, રક્તરોગ તથા અગ્નિઆર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઇ વર્ણ અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે; તથા બળ, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૯-આર્દ્રકપાક.

બારિક કરેલા આદાના કકડા, માખનું ઘી અને જોળ એ સમમાત્ર લઈ, લોખંડની કકાઈમાં અથવા માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર ખચન કરવું. એટી નવ એવું બહુ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં સુંક, છર, મરી, નામકેસર, જાંબરી, એલચીદાણા, તજ, તમાલપત્ર, પીપર, ધાણા, શહાછર, પીપળી-મૂળ અને વાવડીમનું ચૂર્ણ સર્વ ઔષધોના ચોથા ભાગનું (ચતુર્થાદ) લઈ નાંખવું. પછી તે પાક, પીપી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો, આ પાક શીતકાગમાં રોજ બે તોલા ખાવા આપવો; એટલે કમ, ઉષ્નરસ, કમ, સ્વરભંગ, અરુચિ, કમ્બોરોગ, નાસિકારોગ, ગુપ્તરોગ, ક્ષય, ઉર ક્ષતરોગ, હૃદયોગ, સંઘ-કળી, યજ્ઞ, ગુદમ અને શીષ્ણનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—ગોળ ૬૪ તોલા, આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા, અને ધી ૩૨ તોલા એ એકઠું કરી પચન કરવું. પછી તેમાં ચાતુર્જાત અને ત્રિકટુ અંકેક તોલો ચૂર્ણ નાંખી, પાક તૈયાર કરી, તે અગ્નિબળ નેષ્ટ સવારમાં સેવન કરવો; એટલે અગ્નિ પ્રદિષ્ઠ ધર્મ વાતરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરિચિ, શૈત્ય, ક્ષયરોગ અને પીનસરોગનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—અન્નમો, લોહભસ્મ, નાગરમોચ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને જીરું, એ ઔષધો બધે તોલા લઘ ચૂર્ણ કરવું; તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ અને ૨૦૦ તોલા આદુના કકડા, એકત્ર કરી તેનો લેહ કરી, તેમાં ઉપલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાંખવું. આ અવલેહ—સજેકમ, સોજો, શળ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, ગુદમ અને તાવ ઉપર ચોખવો.

૧૦—એરંડપાક.

એરંડાના છોલેલા ગોળા લઘ તે આઠગણા દૂધમાં પચન કરવા. પછી સુકવી બારિક વાટી ધીમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું; તથા તેમાં સુંક, મરી, પીપર, લવંગ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, આસન, વરીઆળી, રાસ્ના, ષડ્ગંધા, રેણુકમીજ, શતાવરી, લોહભસ્મ, સાટોડી, હરડે, વાળો, જાવંત્રી, ઇયકળ તથા અબ્રકભસ્મ એ સઘળાં સમભાગ લઘ ચૂર્ણ કરી, તે તથા પહેલાંના દૂધનો માવો, તેમાં ખી, સાકરના પાકમાં મેળવી પાક તૈયાર કરવો. આ વાતાારિ નામનો પાક સવારે ઉડી બક્ષણ રવો; એટલે એંશી પ્રકારનો વાતરોગ, આળોસ પ્રકારનો પિત્તરોગ, આઠ પ્રકારનો ઉર્ધ્વરોગ, વીસ કારનો મેહ, છ પ્રકારનો નાડીમણ, અઢાર પ્રકારનો કોઠ, સાત પ્રકારનો ક્ષય, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, ત્રિ પ્રકારનો શ્વાસ, ચાર પ્રકારની સંગ્રહણી, હ્રોગ, ગલગ્રહ અને અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ રે છે. આ પાકને શુકલપાક રસાયન કહે છે. આ પાક સર્વ રોગનો નાશક છે.

બીજો એરંડપાક:—૬૪ તોલા એરંડાના ગોળા, ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પકવ રવા; પછી તેમાં ૬૪ તોલા ધી, ૧૨૮ તોલા ખડીસાકર, ત્રિકટુ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, વરીઆળી, સુવા, કચોરા, ખીલું, અન્નમો, અન્નમોદ, જીરું, શહાજીરું, દારૂળદર, કળદર, આસોદ, બળદાણા, કાળીપાટ, શેરણી, વાવડીંગ, પુષ્કરનાં મૂળીયાં, ગોખરું, કોષ, ત્રિફળા, દેવદાર, કાળો અને ધોળો વરધારો, એલવાળુક અને શતાવરી એ દરેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી એકત્ર કરી પુનઃ પકવ કરવું. આ પાક વાતવ્યાધિ, શળ, સોજો, ઉર્ધ્વરોગ, આનાહવાયુ, બસ્તિવાત, ગુદમ, આમવાત, કટિગ્રહ, ઉર્ધ્વતંબ અને હસ્તતંબનો નાશ કરનારો છે.

૧૧—કંટકાર્યાવલેહ.

ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, સુંક, મરી, પીપર, નાગરમોચ, ધમાસો, કચોરા, પુષ્કરમૂળ, હરડે, નગોક, તજ, ભારંગમૂળ, ગળો, રાસ્ના અને કાકડાશિંગી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, તથા ઉભી ભોરીંગણી વાટી તેનો કલ્ક ૮૦૦ તોલા લઘ, તેમાં પાણી ૪૦૯૬ તોલા નાખી ચતુર્થાશ કાઢો કરી ગાળી લઘ તેમાં સાકર ૮૦ તોલા તથા ધી ૩૨ તોલા નાંખી કઢવી જડું થયા પછી નાંચે ઉતારી કંડું થયા પછી, તેમાં મધ ૩૨ તોલા, પીપર ૧૬ તોલા, અને વંશલોચન ૧૬ તોલા નાંખવું. આ અવલેહનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, હ્રોગ, શ્વાસ અને ગુદમનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૪૦૦ તોલા ભોરીંગણી લઘ તેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાશ કાઢો કરી, તે ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગળો, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોચ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ (સુંક, મરી, પીપર), ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાસ્ના અને કચોરા, પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; સાકર ૮૦ તોલા, તેલ, ધી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા, નાંખો એ સઘળું પકવ કરવું, પછી નીચું ઉતારી કંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા અને પીપર ૧૬ તોલા, નાંખી માટીના વાસણમાં તે અવલેહ રાખી રોજ ખાવા આપવો, એટલે ઉધરસ, ઉચ્છ્રી (હેક્ટી), અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—ભોતીમણીના પચામ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, અને હરડે નંગ ૧૦ લાખ, એ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પકવ કરી, ઠંડુ થયા પછી ની ઉતારી તેમાં ત્રિકુટું તથા ત્રિફળા બાર બાર તોલા મધ ૨૪ તોલા, વશનોચન, ખેરસાવ, બારગમ્મ કાકાશિંગી, કાયફળ, પુષ્કરમુગ તથા અરકુસી એ પ્રત્યેક બમે તોલા, અને માતુર્જત ચાર તોલા નાખ અવનેલ સિદ્ધ કરવો એના સેવનથી વાત, પિત્ત, કફ, દિગ્દોષ અને ત્રિદોષથી યએતો, તેમજ ક્ષ અને ક્ષયથી યએલી ઉધરમ, પીનસ શ્વાસ, ઉરક્ષતરોમ, ક્ષય અને ૧૧ પ્રકારના ઉમ્મશ્વરોગો દૂર થાય છે આ રસાયન બૃગ્ધ મધિએ કહેલું છે

૧૨—કલ્યાણકાવલેહ.

પહોડમુળ, ધાણા, અજમા, જીર શેરણી, ચવક, ચિત્રાના મૂળીઆ, સિધવ, હરડે, અન્નમોદ વાવડીંગ, પીપર, પીપળીમુળ સુંકે, મરી ત્રિફળા, એચ્ચીદાણા, અને તજ તોલો તોલો લેવા, તેમ ૩ તોલા, નસોતર ૮ તોના, આમળાનો રસ ૧૨૦૦ તોલા, અને ગોળ ૨૦૦ તોલા લાખ, એ બધાનો નડે થાય ત્યાં સુધી પાક તેવાર કરી, તે પાક સવારમાં સેવન કરવો, એથી ઉદરોગનો નાશ થાય છે

બીજો પ્રકાર:—લીલા આમળાનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોના નસોતરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનું તેમ ૧૪ તોલા, પચનવલ્લુ (સિધવ સચળ, બીડનોણ, વરાગડુમીઠું, સમુદનું મીઠું), અન્નમોદ શેરણી, જીર, ત્રિફળા, વદકકું (સુંકે, મરી, પીપર, ચવક ચિત્રક, પીપળીમુળ), પહોડમુળ ધાણા, પીપર વાવડીંગ, એ ઐષ્ઠ્યો તોલો તોલો લાખ તેનો લેહ કરવો પછી તજ, તમાલપત્ર અને એચ્ચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી તે અવનેલ સેવન કરવો તેના સેવનથી મધ્ય, કાંઠનો રોગ, શુક્રવર્તવદોષ, ઉદર, મેહ, સમવલ્લી પાકુરોગ અને મુગબાધિનો નાશ થાય છે

૧૩—કૌચપાક.

કૌચના બિયામાનું મગજ ૮૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા થી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોના, એ સમગ્ર એકઠું કરી મદામિ ઉપર પચન કરવું હનાવવાની કાઢીને ચોરે એવું જલું થયા પછી તેમાં જલપણ, ત્રિકુટું (સુંકે, મરી, પીપર), ત્રિગુલ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), લવંગ, અક્ષતકોરો, જલજી તાલીમ ખાનું, કેસર, સાટોડી, બળદાણા નાગમળ, કાળી યુસળી અધીણ પાસાની બરમ, લોહબરમ, તથા અમ્લક બરમ, એ પ્રત્યેક બમે તોલા અને ચદન, અગર, કચ્છરી તથા બીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો એમાંથી રોજ બમે તોલા પાક સેવન કરવા આપવો એટલે બગ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ યમન થાય છે કામ ચોમણો વધે છે અને ક્ષીણ યએના પુરુષને પણ બળ, પુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે

બીજો પ્રકાર:—૧૨૮ તોલા કૌચના બિયા લાખ તે બરમ પાણીમાં ચાર પડોર બીજરી રાખવા પછી બહાર કાઢી જડા કપડામાં બસી ઉપરનાં જાલ કાઢી નાખી નિર્ભજ કરવા પછી સૂકીને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં નાખી ચતુર્થાંશ દૂધ રોજ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા થી નાખી મદામિ ઉપર પચન કરવું પછી તેમાં અગર જલજી, જલપણ, સુંકે લવંગ, અક્ષતકોરો, જીર, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, બીમસેની કપૂર, કડોળ, સમુરોરોનો બિયા, કેસર, શુક્ર કરેલો દિગ્દોષ, દૂધમાં રોધન કરેલો વજનામ કામગી, પુરાસાની અન્નમોદ કળામચીની અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેક બમે તોલા, નાગબરમ (સીસાની બરમ) બે તોલા, કલબત્રી બરમ બે તોલા, કાળી યુસળી ૪ તોલા, લોહબરમ ૪ તોલા કાચકા ચાર તોલા, અધીણ ૪ તોલા અને સાકર ૧૨૮ તોલા, એ પ્રમાણે ચીજો નાખરી, પાક તેવાર લાખ કડો થયા પછી અનવા અધી પાક તેવાર થયા પછી તેમાં ૧૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી મધ દીધેલા ઉત્તમ વાસળુમાં બરી રાખવો, અને અગ્નિબળ એવ સેવન કરવો આ પાક જલ દાહ. કેળાં ચારાગી, સાકર, થી અને તલનું બદલ કરવું અને

ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ. આ પાકનું સેવન કરવાથી કામીક સ્ત્રીઓ, પાક સેવન કરનાર પુરૂષ ઉપર હ્રસ્વેશ લુપ્ત થઈ રહે છે, યુદ્ધિ વધે છે, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને સર્વ પ્રકારના રોગ દૂર થાય છે. તેમજ શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષય, ઉધરસ, ઉચ્છ્રી, સોજો, મેદ અને સર્વ પ્રકારના વાયુરોગનો નાશ થઈ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષીણવીર્ય, નષ્ટવીર્ય અને ખંજવાયુથી પીડિત એવા પુરૂષોનો વિકાર દૂર થઈ તે પુરૂષો પરાક્રમી થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા કૌચળીજ, ૧૬ તોલા આસન, ૧૬ તોલા આસુંદરાની છાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ધી એ જલુસો લઈ પચન કરવી. ઠંડું થયા પછી તેમાં ૧૯૨ તોલા સાકર નાંખવી; અને ચાતુર્જાત, નાગકેસર, પટ્ટકટુ, જવત્રી, કાચકામાંનું મગજ, જયફળ, લવંગ, ભીમસેની કપૂર, તગર, કાળીમુસળી, સુવા, અક્કલકરો, ધાણા, છંદ, હળદર, જટામાંસી, ત્રિકુળા, શેરણી, પુષ્કરમૂળ તથા અજમો એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા; રસસિંદૂર, તામ્રભસ્મ અને અશ્રીણુ એ ચાર ચાર તોલા; અને ભાંગ ૩૨ તોલા નાંખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા સેવન કરાવવો; તેથી કરી વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉચ્છ્રાંભ, ઉચ્છ્રી, સોજો, કટિશ્વળ, શ્વળ, હ્રોગ, મંદાગ્નિ, ક્ષય, પીનસ અને પ્રદરના રોગોનો જલદીથી નાશ થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૪—કંસહરીતકયાવલેહ.

દશમૂળ ૪૦૦ તોલા લઈ, તેનાથી આઠગણ પાણી લઈ તેમાં દશમૂળ નાંખી, પાણી ચોથો ભાગ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ હરડે નાંખી લેહ કરવો તથા ત્રિકટુ, ત્રિજાત અને જવખાર એ એકેક તોલો; અને ૬૪ તોલા મધ નાંખી સર્વ એક જગોએ કાલવવું. આ અવલેહ, સોજો, આમવાયુ, ગુદમ, મેહ, કૃશત્વ, શ્વાસ, અમ્લપિત્ત, ઉધરસ, અશ્વિ, શરીરનો વિકૃતવર્ણ, તાંવ, ધાતુરોગ, મૂત્રરોગ, મૂળવ્યાધિ અને પથરી એ રોગોને દૂર કરે છે.

૧૫—કસેરપાક.

કચોરાં ૧૬ તોલા, ગાયનું ધી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા લઈ સારી રીતે પચન કરવું. પછી ૧૨૮ તોલા સાકર લઈ તેનો પાક કરવો; અને તેમાં તે કચોરાં અને ૧૬ માસા શુદ્ધનું યૂર્ણ નાંખવું, તેમજ કાષ્ઠપાણીભેદ, સુંક, મરી, પીપર, લોધર, જયફળ, શતાવરી, મછક, ધાવડીનાં ફલ, માયાં, ખીલાની અંદરનું મગજ અને મોચરસ એ પ્રત્યેક બધે તોલા નાંખી ચાર ચાર તોલાના શાકુ બાંધી સેવન કરવા. તેના સેવનથી સ્ત્રીઓના પ્રદર અને યોનિરોગનો નાશ થાય છે.

૧૬—કામસુંદરપાક.

શતાવરી, કાળીમુસળી, ગોખર, તજ, લવંગ, ખારેક, એલચીદાણા, પીપર, આવળકંટી, કમળ, ધોળું ચંદન, કૌચળીજ, તમાલપત્ર, નાગરમોચ, સુંક, તાલીમખાનું અને ધાણા, એ પ્રત્યેક બધે તોલા, સોપારી ૮ તોલા, સાકર ૮૦ તોલા, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર એ છ છ માસા અને ભાંગ ૬ તોલા એ પ્રમાણે લઈ એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ કામસુંદરપાક પ્રમેહ તથા તાવનો નાશ કરી રસાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે.

૧૭—કામાગ્નિસંદીપન મોદક.

શુદ્ધ પારો, ગંધક, અબ્રકભસ્મ, જવખાર, સાજખાર, ચિત્રા, સિંધવ, સંચળ, ખીડલોણ, ખંડીખાર, મીઠું, કચોર, અજમો, અજમોદ, વાવડીંગ, તમાલપત્ર, શુદ્ધ વજતાગ, છંદ, તજ, તાલી-સપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લવંગ એ પ્રત્યેક એકેક તોલો, જયફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા; આ. ભિ. ૫૫.

ધાણા, જેઠીમધ અને કચેરાં એ ચાર ચાર તોલા, બોંધકોણું ૨૦ તોલા, કંતીમૂળ, પીપર, બળદાણા, કૌમ્બીન, જોખર, બીજોર અને ઉદગમ, એ તોલા તોલો; સાકર સર્વ ચૂર્ણના સમાન અને તેટલુંજ મધ લઈ એકેકે તોલાના લાડુ કરવા. આ મોઢકને કામાગ્નિસંદીપન મોઢક કહે છે, એના સેવનથી વાર્યશુદ્ધિ થઈ, સહજ સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે. સિયિચતા થતી નથી; વાતરોગ, પિત્તરોગ, કરોગ, અગ્નિમાંદ, કમ્બો, ભગંદર, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, અતિમાર, કૃમિ, હરોગ, સંમહણી, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, સળેકમ, શૂળ, આમવાત, વગેરે સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે; અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉપર પથ્ય પાળવી. આ મોઢક બળકારક, વલીપલીત રોગનો નાશક અને રસાયન છે. આ પાક મૂળદેવે કહેલો છે.

૧૮—કામેશ્વરપાક.

ઉત્તમ રીતે મારણ કરેલી અમ્બકમરમ, કાવરજ, કોણ, આસન, મળેનું સત્ત, મોચરસ, ધાણું બોંધકોણું, કાળીમુસળી, જોખર, તાલીમખાનું, કેળનો કંદ, રતાવરી, અન્નમોદ, અકદની દાળનો લોઢ, તથા, ધાણા, જેઠીમધ, નાગબજા, કચેરાં, કર્પૂરી, જાવરજ, કેસર, બારમખૂળ, કાકડારીંગી, ત્રિકુંડ, જીરૂ, શકાજીરૂ, ચીનાનાં મૂળીઆં, આતુર્ગત, સાટોડી, દાણ, જાળપીપર, અરકુસી, કૌમ્બીન અને વિરગા એ ઔષધો સમભાગે લેવાં. બધા ઔષધોના ચતુર્થાંશ (કાંઈના મતમા દ્વિતીયાંશ છે.) સાકર લેવી થી એ બધાં ઔષધોના ચતુર્થાંશ જેટલું લેવું. પછી અર્ધાં તોલાની અથવા તોલાની ગોળાઓ કરી રાખવી. ગોળા બાધા પછી સાકર નાંખેલું દૂધ પાડું. તેવી કરી મણસોને વીંધપ્રાપ્તિ થઈ રત્નભન થશે. ક્ષીણ પુરુષોને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે; અને ક્ષય રોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ રોગ નિર્મૂળ થઈ જાય છે. ઉધરસ, દમ, મોટા અતિસાર, અગ્નિમાંદ, મૂળબાધિ, સંમહણી, પ્રમેહ, કફ અને રક્તપિત્ત એ રોગો દૂર થાય છે. એના સેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે; અને કવિ પુરુષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ શુભ પ્રાપ્ત થશે. વધારે શું કહેવું? આ પાક કેવળ અમૃતજ છે. આ કામેશ્વરપાક નિત્ય પ્રતિ લગભગ એક વર્ષ પર્વત સેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલિપતીત રોગ દૂર થાય છે. સર્વ લોકોને દિત કરનાર એવો આ પાક ક્રી વૈદનાથ વેદે કહેલો છે.

૧૯—લઘુકામેશ્વર પાક.

ત્રિકુંડા, ત્રિકુંડ, જાવરજ, જાવત્રી, તાજ, લવંગ, એલચીદાણા અને અમ્બકમરમ એ સર્વે ઔષધો સમભાગે લેવાં. એ ચૂર્ણના અર્ધાં અર્ધ લાગ લેવી. પછી સર્વથી બમણી સાકર લઈ, મધ અને મી નાખી પાક કરી એકેકે તોલાના લાડુ બાંધવા. આ લાડુ પ્રાતઃકાળે બેઠણ કરાવવા; અને સંધ્યાકાળે જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાડું; એટલે કામવૃદ્ધિ થઈ ધાતુનું રત્નભન થાય છે; તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ ગૌરક્ષનાથે નિર્માણ કરેલું છે.

૨૦—કુબેરપાક.

૬૪ કાચકા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારમાં ફોડી તેની અંદરની મીઠા કાઢવી. પછી તે મીઠાથી ચોગણું દૂધ લઈ તેમાં થી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. તે ઉકળી રહી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ નાંખવું. તેમજ તાજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચુંક, મરી, પીપર, જાવત્રી, જાવરજ, લવંગ, લાવડોંગ, વરીઆળી, જીરૂ, નાગમોચ, ચીકણાનાં મૂળીઆં, હળદર, દારૂદળદર, લોહભરમ, તામ્રભરમ અને જંગભરમ, એ પ્રત્યેક બેએ તોલા નાંખવી. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ આ પાક ૪ તોલા પ્રમાણે બેઠણ કરાવવો; એટલે સર્વશુદ્ધિ પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાંદ, બળદાય, પ્રમેહ, મૂત્રરૂઝ, અસ્મરી, ચૂદમ, પાંડુરોગ, પીનસ, સંમહણી, અતિસાર અને અરચિનો નાશ કરે છે. આ મધુ પકવ કુબેરપાક ખાવાથી કામવૃદ્ધિ, ધાતુવૃદ્ધિ, ક્રાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ આવે છે.

૨૧-કુમારીપાક.

કુમારી (કુંવેર)ના કંદ ૮૦ તોલા અને ગાયતું દૂધ ૩૨ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જ્ય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેને છાયામાં સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી પીપર, મરી અને સુંઠ, એ પ્રત્યેક ૭-૭ તોલા; જયફળ, જવંતી, લવંગ, ગોખરૂ, કાકડીનાં ગિયાં, ચાતુર્જાત, અને ચીત્રા એ ચાર ચાર તોલા; એ બધાનું સુક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી તેના ભેગું મસજવું. પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયતું ધી ૪૦ તોલા, ભેંસનું દૂધ ૪૦ તોલા, અને મધ ૪૦ તોલા નાંખી એ સર્વ લોખંડના વાસણમાં ભરી મંદઅગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણ નાંખી હલાવતાં જઈ સારી પેઠે શેકવું. જ્યાં સુધી ધી દેખાતું રહે ત્યાં સુધી પચન કરી, પછી તેમાં લોહભસ્મ, સોનું તથા સિંદૂર, એ પ્રત્યેક અંકેક તોલો નાખી, અંકેક તોલાની ગોળાઓ કરવી. તે પાક સેવન કરવાથી છર્ણુજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, સંતાપ, થળ, અછર્ણુ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે; અને સ્ત્રીઓનું વધ્યત્વ તથા પુરુષોનું પંદત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે. આ કુમારીપાક અશ્વિનીકુમારે કહેલો અને અતિ ગોપ્ય છે.

૨૨-કુખાંડકાવલેહ.

(૧) સાકર ૧૨૮ તોલા, આંખળાનો રસ ૨૫૬ તોલા, અને કોળાના કકડા બારી તેનો રસ ૨૦૦ તોલા, ધી ૧૨૮ તોલા, બાફેલા કોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા, અને અરકુસીનો કાદો ૫૧૨ તોલા, એ સર્વ પચન કરી જઈ યથા પછી હરીતકી, આવળકંટી, બારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, અને તાલીમપત્ર, સુંઠ, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા. તથા પીપર ૧૬ તોલા, અને મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મૂકવો. પછી આ પાક અગ્નિબળ જેઘ ખાવા આપવો; એટલે ઉધરસ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હેડ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને સળેકમનો નાશ કરે છે.

(૨) જીતું અને મોટું કોળું લઈ, તેની છાલ તથા ગિયાં કાઢી નાંખી તેના કકડા કરવાં. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ, ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી અર્ધું પાણી બળી જ્ય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતારવું. પછી કંઠુ યથા પછી તે કકડા કપડામાં બાંધી પીલીને પાણી કાઢી નાંખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકી તેમાં તે કોળાના કૂચા સૂકવી ૧૨૮ તોલા ધીમાં લાલ ધાય ત્યાં સુધી શેકી, પાણીમાં નાંખવા; અને તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાંખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો ધાય એટલે તેમાં પીપર, સુંઠ અને છરૂ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી, તથા તજનું ચૂર્ણ બમે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાંખી તેમાં ખાંડ (કોઘના મતમાં મધ કરતાં વધારે, કોઘના મતમાં મધથી અર્ધી) એ પ્રમાણે નાંખવી; અને ૧૬ તોલા દ્રાક્ષ, લવંગ અને કપૂર અંકેક તોલો નાંખી, પછી તે પાક ધીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ કુખાંડક રસાયન અગ્નિબળ જેઘ આપવું; તે પાક રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃપા અને તાવ ઉપર આપવો. આ પાક વૃષ્ઠ અને તારૂ-ફયકારક; બળ, વર્ણુને આપનાર, ઉરક્ષતવું સંધાન કરનારો, પૌષ્ટિક તથા સ્વર સારો કરનારો છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધી કહેલો છે.

(૩) જૂતા અને મોટા કોળાને છોલી તેની અંદરથી ગિયાં અને છાલ કાઢી નાંખી એનાં ધણુંજ ઝીણું કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ, ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં મંદઅગ્નિવડે હલાવી હલાવી બાફવા. જોકે યથા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયતું ધી ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, કોપરૂ ૧૬ તોલા, ચારોળા અને મરી ૮ તોલા, અને ગોખરૂ ૪ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી, ચાટવાજેવું ધાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમાં સુવા ૧ તોલો; અને છરૂ; અજમો, ગોખરૂ, તાલિમખાતું, હરડે, કાયકાનો મગજ, તથા તજ, એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા; અને ધાણા, પીપર, નાગરમોચ, આસન, શતાવરી, કાળીમુસળી, નાગબલા, વાળા, તમાલપત્ર, કચોરા, જયફળ, લવંગ, બારિક અને મોટી એલચી; શિંગોડાં તથા પિત્તપાપડો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; અને ચંદન, સુંઠ, આવળકંટી, તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉતાર્યા પછી નાંખવાં. આ કુખાંડકાવલેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે બક્ષણ કરાવવો; કિંવા

અગ્નિજ્વળ જોઈ વધારે જોડો ખાવા આપવો. આ પાકના સેવનથી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરચિ, અગ્નિમાંધ, દાહ, વૃષ્ણા પ્રદર, રક્તાર્શ, પિત્તથી યત્ની ઉલટી, પાંડુરોગ, કમળો, ઉપદંથ, વિસર્પ, જીર્ણજ્વર અને વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે આ અવશેષ અત્યંત વૃષ્ણ, પૌષ્ટિક અને બળ વધારનારો છે. તેમજ એના સેવનથી પંકત્ય દૂર થઈ સામર્થ્ય આવે છે. આ અવશેષ માટીના કોરા વાસણમાં ભરી રાખવો.

(૪) કોળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, તથા આવળકંડીનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરી જોળો યાચ એટલે તેમાં સાકર ૩૨ તોલા નાંખી પાક તૈયાર કરવો. પછી એ પાકમાંથી રોજ એ તોલા ભક્ષણ કરવો. આ ખંડ-કુખાંડકાવશેષ-અગ્ન્યાસથી ભક્ષણ કરવાથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, વૃષ્ણા તથા કમળાનો નાશ કરે છે.

(૫) કોહોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, આવળકંડીનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી મંદાગ્નિવડે જોળો યાચ ત્યાં સધી બાફવું. તેમાં ૩૨ તોલા સાકર નાંખી એ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવું, આ પાક અમ્લપિત્તનો નાશક છે. આ પાકને ખંડકુખાંડ પણ કહે છે.

(૬) જૂના કોહોળાનો ગર ૨૦૦ તોલા લઈ, તે ૧૨૮ તોલા ગાયના દૂધમાં લાલ યાચ ત્યાં સુધી શેકવું. પછી ૫૧૨ તોલા અરડુસાનો કાઠો લઈ, તેમાં ૪૦૦ તોલા સાકર નાંખી પાક કરવો; અને તેમાં તે નાંખવું; તથા આવળકંડી, નાગરોધાય, બારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને પીપર ૧૬ તોલાનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાંખી અવશેષ સિદ્ધ કરવો. આ અવશેષ સેવન કર્યાથી ઉષરસ, દમ, તાવ, હેકરી, રક્તપિત્ત, દલીમક, હરોગ, અમ્લપિત્ત અને પીનસનો નાશ યાચ છે.

(૭) જૂઠું ને મોટું કોહોળું છોલી તેના ગારિક કકડા કરવા. તે કાંજમાં અને પાણીવડે ધોવા. પછી ૧૨૮ તોલા દૂધ લઈ તેમાં તે બાફવા, પછી તેને ધીમાં શેકવા. સારા લાલ યાચ પછી તેને ઉતારી, ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કોળાના કકડા, તથા પીપર, સુંક અને મરી આદિ આદિ તોલા; તથા જીરું, શકાજીરું, આવળકંડી, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, સિંગોડાં, ક્યોરાં, પીપળી, મૂળ, અવક, ચિત્રક, ચારોળી, કાળામુખળી, લવચ અને કલમ્બી બરમ, એ બધે તોલા નાંખી સારી પોં મુટી તે પાક અવશેષ સરખો કરવો. પછી તેમાં ધી નાખી, તે પાક બલાબલ જોઈ સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, જ્વર, ઉષરસ, કામિષ્ણ, તમકાસ, બ્રમ, ઉલટી, વૃષ્ણા, શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષતકષય, અપરમાર, શિરોરોગ, યોનિચળ, રક્તપ્રદર અને અગ્નિમાંધ રોગોને દૂર કરે છે. જલ પુરુષ તક્ષુના જેવો યાચ છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રપ્રાપ્તિ યાચ છે. નપુસકને પુરુષત્વ આવે છે. આ કુખાંડકાવશેષ સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે.

(૮) કોહોળું ચીરી તેના કકડા કરી, ૪૦૦ તોલા જોડવા લઈ, પાણીમાં ખારી પછી વચ્ચી નીચોવી નાખવા. પછી ૧૨૮ તોલા ધીમાં તે કુચાને શેકવા. બાદ સાકર ૧૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી, તેમાં તે શેકેલા કોળાને નાંખવું; અને તે સાથે સુંક, મરી, પીપર, અમ્લવેતસ, જીરું, ચીત્રો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર ત્રિફળાં, બલાવચ (બગરજ, જીનેલી, અતિબગા), ચતાવરી, તાલિસપત્ર, મેથી, નસોતર, હતીમૂળ, ગળાપીપર, તાલીમખાનું, તલ, કાલુ, જોખર, નાગરોધાય, અવક, આસન, કાળાવાળો, ચારોળી, કાચગીજ, ક્યોરાં, જેડીમથ, વંસજોચન, પીપર, પીપળીમૂળ, કમળાક્ષ, લવંગ, શીમળાની છાલ અથવા મુદ, બોંગ, કકોળ, બવદગ, બવચી, ભોમકોળ, સિંધવ, કાળામુખળી અને સિંગોડાં એ સર્વ એકાધી તોલો તોલો, તથા અમ્લકબરમ ૪ તોલા નાંખી પાક સિદ્ધ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારની કોટપ્રક્રિ કરી આ પાક સેવન કરવો. આ પાક ધાતુવર્ધક, અગ્નિવર્ધક અને પુષ્ટિવર્ધક છે; તથા ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, શ્વાસ, પિત્ત તથા પ્રમેહ, એ રોગોનો નાશ કરે છે. એના સેવનથી અતિશય બળ પ્રાપ્તિ યાચ છે; અને આ પાકનું સેવન કરનાર માણસ મોટો બુદ્ધિવાન યાચ છે.

(૯) ઉપર પ્રમાણે ધીમાં શેકવા સુંધીની ઉપશેજ વચ્ચને કિંવા કરી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં મધ ૬૪ તોલા, ત્રિફલ, ધાણા, જીરું તથા આપુર્ણન પ્રત્યેક ૮-૮ તોલા નાંખી બેઠ કરવો. એના સેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઈ બળ પ્રાપ્તિ યાચ છે.

(૧૦) કુખાંડકાવલેદની પેડેન સુરણ લઇ, તેનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરવું; એટલે મૂળવ્યાધિ, મૂદવાત અને અગ્નિમાંધતા નાશ થાય છે.

(૧૧) જીનું કાળું લઇ તેમાંનાં ગિયાં કાઢી નાંખી, તેના કકડા કરી તેમાંથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઇ ૧૨૮ તોલા ધીમાં શેકવા. પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા, સુંક, મરી, પીપર, જીરૂ, એલચીદાણા, ત્રિફળાં, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, ચવટ, ગજપીપર, શિંગોડા, ક્યોઈ, કાળા મુસળા અને નાગરમોય એ દરેક ઔષધી ચાર ચાર તોલા, તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા લઇ તે સર્વ એકત્ર પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાંખવું. આ પાકના સેવનથી કફ, પિત્ત, વાયુ, તથા અગ્નિમાંધ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ તે પુષ્ટ થાય છે. ઘોડાના જેવી મૈથુન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અતિશય સ્ત્રીસંગના ચોગે જે પુરૂષો ક્ષીણવીર્ય યજોલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ ઉધરસ, દમ, તાવ, હેઠકી, ઉલટી અને અશ્વિનો નાશ થાય છે. આ ગુડકુખાંડકાવલેહ કૃષ્ણાત્રેયે શોધેલો છે.

(૧૨) ૮ મા પ્રકારમાં કહેલા વજન પ્રમાણે કાળું બાણી પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે કાળાના કકડા તથા પીપર ૮ તોલા, સુંક ૧ તોલો, જીરૂ ૮ તોલા, તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા, અને મરી, એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા નાંખવા. પછી તે પાક નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી, તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાંખી, સારી પેઠે છુટી, તે પાક ક્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો. એ પાકના સેવનથી ઉધરસ, હેઠકી, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને ક્ષનક્ષય એ રોગો દૂર થઇ હૃદયમાં પડેલી આંદોઆ રૂઝાઇ જાય છે; અને બુદ્ધિ, સ્મૃતિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હૃદયને આરોહાદ આપનાર રસાયન અશ્વિનિકુમારે નિર્માણ કરેલું છે.

(૧૩) જીનું અને મોઢું કાળું લઇ બાણી તેના બારિક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં બાફવા. અધે પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તે કકડા વસ્ત્રમાં બાંધી તેમાંથી પાણી નીચોવી નાંખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મુકવું; અને કાળાના કૂચા સુકવી ૧૨૮ તોલા ધીમાં શેકી લાલ થયા પછી કાળાના ઉકાળેલા પાણીમાં નાંખી, તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં પીપર, સુંક, જીરૂ, અને શઢાજીરૂ, પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી, અને તજનું ચૂર્ણ બધે તોલા નાંખવું. તથા મધ ૬૪ તોલા નાંખવું. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા આપવો. એટલે રક્તપિત્ત, પિત્તજ્વર, તૃષા, દાહ, પ્રદર, કૃશતા, ઉલટી, સ્વરભેદ, હેઠગ, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષય, વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ પાક વૃષ્ય (વીર્યવર્ધક), બૃહલ્યુ (ધાતુવર્ધક), અને બળવર્ધક છે.

(૧૪) કાળું છોલી તેના કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ તે પાણીમાં બાફવા. પછી વસ્ત્રમાં નીચોવી કોરા કરવા. એ કોરા થએલા કુચાઓને ૧૨૮ તોલા ધીમાં મધના જેવા લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કુચા નાંખવા તથા પીપર, આદુ એ આઠ આઠ તોલા નાંખવા; તથા જીરૂ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, મરી, ધાણા એ બધે તોલા નાંખવાં. પછી પાક ઘટ થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાંખવું. (તેમાં કોઈના મતમાં મધના દરતાં અર્ધી ખાંડ અને ખાંડથી અર્ધી દ્રાક્ષ નાખવી એમ છે.) દ્રાક્ષ ૧૬ તોલા, લવંગ ૮ તોલા તથા કપૂર ૧૫ તોલો નાંખવું. અગ્નિમળ એમ આ પાક સેવન કરવો એટલે રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, કિન્નરી, તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે. આ પાક વૃષ્ય, તારણ્યકારક, બળકર અને વર્ણકર છે. આ પાક અશ્વિનિકુમારે શોધેલો છે.

(૧૫) કાળું ચીરી તેના બારિક કકડા કરી ધીમાં શેકવા. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કકડા તથા મરી, પીપર, સુંક, જીરૂ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક બળકર અને વૃદ્ધને હિતકર છે. આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિ સ્ત્રીસંગથી થએલી ક્ષીણતા, વાયુરોગ, તૃષા, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

(૧૬) સાઈ પાકેહું કાશું લખ તેની ઉપરની છાત્ર અને અંદરનાં ગિયાં કાઢી નાખી તેના કક્કા કરી તે કક્કા ૪૦૦ તોલા લઈ પાણીમાં બાફવા પછી પાણી નીચેની નાખી કૂચાને ૬૪ તોલા ધીમાં શેકી નાખવા. પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ કાઢી રાખેલા કોળાના પાણીમાં તેનો પાક કરી તેમાં શેકેલા કક્કા, સુંક, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા, જીરૂ અને નાગકેસર એ આઠ આઠ તોલા નાખવું. પાક હડો ઘવા પછી તેમાં ૬૪ તોલા ગધ નાંખવું. આ પાકના સેવનથી ઉપરસ શ્વાસ, ઉરદાન, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉચ્ચટી, નેત્રરોગ, તૂપા અને જ્વર એ રોગો દૂર થઈ ગળું સાદ થાય છે. વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, યકિત આવે છે; અને ઘેરીરંધી કાન્તિ સારી થાય છે. એ પ્રમાણેજ સુરજીપાક કરવો. તે (સુરજીપાક) મૂંઢવાયુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અગ્નિમાંધ, અને મૂળઆધિ ઉપર સારો ગુણ કરે છે.

૨૩ કેસરકાવલેહ.

ત્રિકટુ, ચાતુર્ભાત, ત્રિફળા, લવંગ, કૃષ્ણામર, ઘોશું ચંદન, તાલીમખાતું, અકલકરો, જળપદ્મ, કૌમ્બીજ, મેચરસ, બળદાણા, આસન, ગોખર, કાળીમુશળી, વાવડીંગ સપુરદશાદનાં ગિયાં, શુદ્ધ કરેલા કૌચકાં, જાંબના ફલ, અને કઠોળ એ આપણે સમભાગ લેવા. કેસર ૨૦ ભાગ, કસ્ટૂરી ૧૬ ભાગ અને સાકર ૪ ભાગ નાંખવી. બંગભરમ (કલ્કત્તી ભરમ), પારાની ભરમ, અગ્રકભરમ, લોદભરમ, તાંગાની ભરમ અને કાંતભરમ, એ ભરમે એકેકભાગ નાંખવી. સોનાના વર્કનાં પાન ૨૦૦ અને રૂપાના વર્કનાં પાન ૨૦૦ નાંખવાં. ભાંગ શુદ્ધ કરી ૮ ભાગ નાંખવી. પછી એ સવેનો લેદના જેવો પાક કરવો; આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલો આપવો. તેથી કરી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, કુમાર્ય, વાતરક્ત, અસ્થિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ તરુણ જેવો થઈ આરોગ્ય પ્રાપ્તિ પામે છે; અને બળ તથા કીર્તિની વૃદ્ધિ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૩૨ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયતું દૂધ, એ સર્વ લઈ એકત્ર કરી, ભોખડની કડાઈમાં મદ્દ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ધી ૧૨ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાંખવી. પછી નીચે કિતારી હાંકું ઘવા પછી, તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, પીપળામૂળ, ચીત્રો, જળપદ્મ, જળવંત્રી, કૌચકાતું મગજ, કૌમ્બીજ, ચતાવરી, આસન, ગોખર, શેરણી, કચોરા, આમ્લવેતમ, સુંક, ધાણા, વમડાફ તુલસીનાં ગિયાં, વંદ્યોચ્ચન, શિંગોડાં, નાગરોચ, મેચરસ, વરધારા, દેવદાર, શલ્, અન્નમો, કૃષ્ણામર, કમળ અને તાલીમખાતું એ પ્રત્યેકનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાંખવું. તેમજ અગ્રકભરમ, તામ્રભરમ, સીસાની ભરમ, કલ્કત્તી ભરમ, લોદભરમ અને દૂધમાં શોષન કરેલો વછનાગ, એ પ્રત્યેક આપણે અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવા. આ કેસરાવલેહ દુબેલોને બળ આપનાર, ધાતુપુષ્ટિકર, યકિતવર્ધક તથા કાગિરધક છે વીર્ય, બળ અને માંસ જેવું નષ્ટ થએલું છે; અને જેને ઐયુનની કમ્બા થતી નથી એવા પુરુષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. એના સેવનથી વાત કષ્ટથી ધનાશ રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે.

૨૪—ખંડકાઘવલેહ.

ચતાવરી, બળદાણાના વૃક્ષનાં મૂળાં, ગળા, મુડી, ત્રિફળા, તજ, પુષ્કરમૂળ, બારગમ્બ, અરદૂમ્બી, ભોરિગણી, ઉમી ભોરિગણી, અને ખેરનાં મૂળાં પ્રત્યેક વીસ વીમ તોલા લઈ, એના કાઠો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી પછી તેમાં સુવર્ણમાલિક ભરમ, સુવર્ણભરમ, તથા લોદભરમ એ ત્રણ ભરમે મળીને ૪૮ તોલા; સાકર ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી, તેના ભોખડની કડાઈમાં પાક કરવો. તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમાં વંદ્યોચ્ચન, વાવડીંગ, પીપર, સુંક, જીરૂ, ચઢાજીરૂ, કાકડીના ગિયાં, ત્રિફળા, ધાણા, મરી, પીપર, અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી પ્રથમતા પાકમાં નાખી એકત્ર ખરલ કરવું. પછી રિનગ્બ લોખડના વાસણમાં આ પાક ભરી રાખવો; અને એ પાક મોવા એક તોલો પાક પ્રભાતમાં ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવું, તથા જડાન્ત ભોજન કરાવવું એટલે રક્તપિત્ત, રક્તપ્રવાહ, રક્તચળ, રક્તાતિસાર, રક્તમેહ, ભગંદર, ગળવાધિ, સોજો, આમ્લપિત્ત,

ક્ષય, કૃષ્ટ, શુદ્ધ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઉલ્લી કૃમિ, પાંડુરોગ, પ્લીહા, ઉદર, આનાહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, એ સર્વ રોગોના નાશ કરે છે; તથા ચક્ષુષ્ય, પૌષ્ટિક, ગાંગસ્થ, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ અને પુત્રોત્પત્તિ-કારક હોઇ કામ, અગ્નિ અને બળને વધારનાર છે. આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક જોરાડ ખાવો, તથા નાળી-એરતું પાણી, કુરુડ ચાક્રતતી ભાજી, સુકા મૂળા, પડોળાં, બંતાક, પાકેલી કેરી, ખગુર, મીઠું દાડમ, કોળું, કાકડી, કાલાંગુડ, દારેલું. કડીબ એ પદાર્થ, જળસ્થળનાં જંતુનાં માંસ, આ સર્વ પદાર્થો ખંડ-કાઢવલેહ બક્ષણ કરનાર પુરૂષે વિશેષ કરી વળ્ય કરવા.

૨૫—ખર્જૂરપાક.

ખારેકો ૪૮ તોલા, ધી ૩૨ તોલા, સાકર ૨૮ તોલા, સુંક ૪ તોલા, પીપર ૨ તોલા, મરી ૩ તોલા; તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, ચત્રક ૧ તોલો, ચિત્રક ૧ તોલો અને શેરણી અર્ધો તોલો; એ સર્વ ઔષધિ એકત્ર કરી એના રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ પાક બળવૃદ્ધિ કરનારો હોઇ ક્ષય, કાસ, કંપવાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે; તથા બાળકને પુષ્ટિ કરે છે. તેમજ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ યથા, ધાતુવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—ખારેકો ૧૨૮ તોલા લઇ, પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવી. પછી લોખંડની કડાઇમાં દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમાં તે ખારેકો પચન કરવી. દૂધ બળી જાય એટલે ખારેકોથી જમણી સાકર નાંખવી; અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, તવખોર, હળદર, દારૂદળદર, મરી, જાવંત્રી, ગરૂ, શહાજીર, બહેડાં, સુંક, ચિત્રક, પીપર ધાણા, જાયફળ તથા કપૂર, એ તોલો તોલો અને કરતુરી મેક માસો લઇ સાકરના પાકમાં નાખા. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ધી ૩૨ તોલા નાંખવાં. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુમેહ, કમળો, પાંડુરોગ, કોઢ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો રૂપ યથા ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—ખારેક બશેર, ગાયતું દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયતું ધી ૩૨ તોલા, અને એ સર્વેના બરાબર સાકર લેવી. જીરૂ, શહાજીર, વાવડીંગ, ચાતુર્જાત, કેસર, રસસિંદૂર, કલઇની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, બીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વર્ક, અબ્રકભસ્મ, વાળો, લોહભસ્મ, ગળોતું સત્ત્વ અને શીલાજીત, એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઇ એ સર્વે સંક્રિત પાક તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અંતર્દાહ, ધાતુક્ષય, મંદાગ્નિ અને સર્વ પ્રકારની વ્યાધિ દૂર થાય છે.

૨૬—શુદ્ધ ચી મોદક (ગળોના લાડુ.)

વાળો, કાળોવાળો, તમાલપત્ર, કોષ્ઠ, આવળકંટી, કાળીમુસળી, એલચીદાણા, રેણુકખીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળકંઠ, બીમસેની કપૂર, ચંદન, રતાંદળી, સુંક, મરી, પીપર, જેઠીમધ, આસન, શતાવરી, ગોખરૂ, તાલીમખાતું, જાયફળ, કકોળ, ગંકોડા, રસસિંદૂર, અબ્રકભસ્મ, કલઇની ભસ્મ તથા લોહભસ્મ એ સર્વે ઔષધો સમભાગે લેવાં, અને ગળોતું સત્ત્વ બે ભાગ લેવું. પછી સાકર, ધી અને મધ. લઇ તેમાં મોદક (લાડુ) બાંધી તે સવારે સેવન કરવા, તેથી કરી ક્ષય, રક્તપિત્ત, પગની બળતરા, રક્તપ્રદ મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતકુંડલિકા, પ્રમેહ અને સોમરોગ એ રોગો દૂર થાય છે.

૨૭—ગોખરૂપાક.

ગોખરૂતું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઇ, ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાંખી ઉકાળવું, પછી લવંગ, મરી, લોહભસ્મ, જાયફળ, ત્રિફળાં, સમુદ્રશોષ, પીપર, એલચી, કપૂર, ઉટકટારી, જાવંત્રી, હળદર, આવળકંટી. કાચકાનો મગજ, અને અરીણ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને સર્વે ઔષધોથી અર્ધાં ભાગ લેવી તથા ગાયતું ધી ૧૨૮ તોલા અને સર્વે ઔષધોના બરાબર સાકર લઇ તેના પાક કરી, તેમાં તે સર્વે ઔષધો નાંખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ સવારમાં ૧ તોલો બક્ષણ કરવો; એટલે પ્રમેહનો નાશ કરે છે; અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

બીજો પ્રકાર:—ગોખરનું ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લઈ તે ૫૧૨ તોલા દૂધમાં પચન કરવું પછી જલન લવગ, લોદબરમ, મરી, બીયસેની કપૂર, અક્ષરકો, સમુદ્રગોરના ત્રિપા, કરજના ત્રિપા આસોદરા છાલનું ચૂર્ણ દળદર, આવગકગી, પીપર, કેસર, તજ, તમાવપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, અરીઠા કોચલાં કોચબીજ અને મયકા, એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો લેવા સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લેવ અને માકરના અર્ધા બાને બામ લેવી, પછી ગાવનું ધી ૬૪ તોલા લઈ એ મર્વ ઔષધો તેની આ નાખી મદ અગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો આ પાક નિત્ય સવારે સેવન કરવો એટલે મૂળચાદિ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યસ્તબન થા પ્રુષ્ઠિ અને પ્રુષ્ઠિ પ્રાપ્ત થાય છે

ત્રીજો પ્રકાર:—૪૦૦ તોલા ગોખરના પચામ લઈ, તેથી ચોખ્ખા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી રો રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરવો પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પચન કરવી જલકું થવા પછી તેમ કુંક, પીપર, નાગકેસર, તજ, એલચીદાણા, જલવત્રી, આસુદરાની છાલ અને કાકડીના ત્રિપા એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા તથા વચ્ચેચોચન ૩૨ તોલા નાખી લેક સિદ્ધ કરવો આ લેક રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો, એટલે વીર્યવનન, મૂત્રકૃચ્છ, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને મધુમેહ રોગો દૂર થાય

૨૮—ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ.

કાકડાઈગી, બોલઆમલી, ત્રિફળા, જળદક્ષના ચૂગીઆ, ગંગા, ભે વકોલજી, કચોઈ, હરણુલેષ, દયમળ, ચદન નાગરમેાષ નીળકમળ એલચીદાણા, અરુડી, કાળા દ્રાક્ષ, અજર્મ (ન મળે નો પ્રતિનિધિ લેવ), અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક ઔષધ ૭ ૭ તોલા લેવું પછી આમળા નમ ૫૦૦ લઈ ઉપલા સર્વ ઔષધો અને તે આમળાને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી ચોથો બામ પાણી જળનાં શેષ રહે એટલે તેને ગાળી અને તે આમળામાંના ત્રિપા કાઢી લઈ ચોરીસ તોલા તેલ અને ચોરીસ તોલા ધી લઈ તેમાં શેરી નાખવું પછી ગાળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમાં તે મુખજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી સારો જડો થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો તે પાક કડો થવા પછી તેમ મધ ૨૪ તોલા, વચ્ચેચોચન ૧૬ તોલાં ચાતુર્જાત ૪ તોલા અને પીપર ૮ તોલા નાખી તે અરુડેવ પ્રાચન કરવાના ઉપયોગમાં લેવો એના સેવનથી શેષ ફીણત્વ મૂર્છા, આંધ, ઉલ્મી અને ઉધરસનો નાશ થાય છે

બીજો પ્રકાર:—દયમળ, જળમળ, નાગરમેોષ જીરક, રૂપમક નીલકમળ, સાલવલું પીંકવલું, પીપર, કાષ્ઠિગી મેદ બોલઆમલી એલચીદાણા હરણુલેડી કૂખ્ખામર દ્રામ પોખરમૂળ ચદન કચોઈ, સાટોડી, કાકાલી, ફીરકાકાલ, કામ ગંગા, પીપર મેદ જી, અરુડી, અને પીપરીમૂળ, એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા, આમળા નમ ૬૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ તેમાં ઉપરના સર્વ ઔષધ તથા આમળા નાખી પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી માગી લેવું તદનંતર આમળાના કળિયા કાઢી નાખી તે આમળા, તેલ અને ધી ૪૮ તોલા લઈ તેમાં શેરી નાખવું પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ એ બધાનો લેહ તૈયાર કરવો પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વચ્ચેચોચન ૧૬ તોલા પીપર ૮ તોલા, અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા—એ મધથી નાખવા આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાંતરસિ કરી રહેવું, અને પથ્ય ભોજન કરવું આ અવલેહ અપવન ઋષિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવરથા દૂર થઈ હતી તેમજ એથી ઉધરસ, દમ, તાવ, શેષ હ્રોમ વાતરકત, રક્તપિત્ત, મૂત્રરોગ, વીર્યલેપ અને સ્વરભેદ દૂર થાય ॥ બાળક, જુદ ઉરક્ષતક્ષમી અને કૃચ્છને પ્રુષ્ઠિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ શુદ્ધિ, રમ્ભિ, કાંતિ, આરોગ્ય તથા આયુષ્યવદ્ધિ શુભો વધે છે ચરીરસ્થ વાનુની અતિ મથાથોગ્ય રહે ॥ અભોગમરિયે ઇચ્છા થાય ॥ ઇદિયોને જગ પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે

ત્રીજો પ્રકાર:—દ્રાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમેોષ, દયમળ, હરણુલેડી, કાકાલી, ફીરકાકાલી, મેદ મહામેદા, વમકાઈ મમ, વમકાઈ આદ જલબક, જીરક જેડીમધ જળદાણા કાકડાઈગી બોલ આમલી, લોધર પીપર, હરડે, કમળ, પાખરમૂળ, કચોરા, ગંગા, બોલકોળ, અરુડી સાટોડી અને ચદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ, ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઈ તેમાં નાખવા તથા આમળા નમ ૬૦૦ તે પાણીમાં નાખી

ઉકાળો કરવો. તે પાણી ૧૨૮ તોલા (લગભગ દશમો ભાગ) શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તે આમળાંના ઠીલા કાઢી નાંખી, તેને ધી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લઈ તેમાં શેકવાં. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાંખી પુનઃ પચન કરવું. તેમાં ૨૪ તોલા મધ નાંખવું. વંશલેચન ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાંખી અવલેહ તૈયાર કરવો. આ અવલેહ જરા તથા મૃત્યુનાશક છે, અને ઉધરસ, શ્વાસ, ઉર્જસ્તંભ, તાવ, ક્ષય, ઉલટી, હ્રોમ, મૂત્રરોગ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે.

૨૯—ચિત્રકાવલેહ.

ચિત્રાનાં મૂળીઆં ૪૦૦ તોલા, પીપળામૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા; બળમૂળ, ભારંગ-મૂળ, કચોડ, પહાડમૂળ અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઈ ૧૮૯૨ તોલા પાણીમાં નાખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે તેમ ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાંખવો; પીપર ૧૬ તોલા, વંશલેચન ૮ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણા એ ચાર ચાર તોલા તથા મરી ૪ તોલા, એ સર્વ પદાર્થોને બારિક વાટી પાકમાં નાખી સારી પેટે ઘુટી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા સેવન કરવો; એટલે પ્લીહા (ગાંઠ-ખરોળ), શુદ્ધ, મૂળબ્યાધિ, ક્ષયરોગ, શૈત્ય અને અમ્લાપત્તનો નાશ થાય છે. આ ચિત્રકાવલેહ ભારદ્વાજ ઋષિએ કહેલો છે.

૩૦—ચોપચિની પાક.

ચોપચિનીનું ચૂર્ણ ૪૮ તોલા; અને પીપર, પીપળામૂળ, મરી, સુંક, તજ, અક્કલકરો અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો, તથા સર્વ ચૂર્ણના બરાબર સાકર નાંખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો પાક સવારે અને સાંજે ખાવા આપવો. પથ્ય ચોપચિની ચૂર્ણની માફક રાખવી; એટલે ઉપદંશ (ગરમી), વજ્ર, કોઠ, વાતરોગ, ભગંદર, ધાતુક્ષયથી થએલી ઉધરસ, સળેકમ, ક્ષય તથા સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરી પ્રુષ્ઠિ આપે છે.

૩૧—જતીપચવલેહ. (જવંત્રી અવલેહ.)

જવંત્રી ૬૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી, તેમાં ગાયનું દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર ચીકાસથી ચોંટી જાય ત્યાં સુધી પચન કરવું. તેમજ સુંક, મરી, પીપર, પીપળામૂળ, ચિત્રો, ચવક, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, રૂમામૂસ્તકી, તગર, મોચરસ, ધોળામુસળા, કાળા મુસળા, કૌચબીજ, સમુદ્રરોશનાં બિયાં, કાળા ધતૂરાનાં બિયાં, અશીષુ, કલર્ધની-ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, ગોખર, કૃષ્ણાગર, કેસર, ભીમસેની કપૂર, કંકોળ, વાળો, ઘોણું ચંદન, પુરાસાની અન્નમો અને કાયકા એ ૩૪ ઔષધો તોલો તોલો લઈ તેમાં નાંખવાં. પછી અવલેહ સિદ્ધ થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ અવલેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો. તેથી કરી બળ તથા વીર્ય પ્રાપ્ત થઈ પુરૂષ સ્ત્રીઓને આલ્લાહ આપનાર થાય છે. બુદ્ધિ, ક્રાંતિ તથા સ્મૃતિ ઉત્તમ થઈ, પુરૂષ ઘોડાના જેવો વેગવાન થાય છે. ધાતુવૃદ્ધિ થઈ તેને સો સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે, તેમજ વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, પ્રબળ શ્વાસ, કાસ, જર્ણજ્વર, ક્ષય, અગ્નિમાંદ અને અગ્નિ વજેરે સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. આ જતીપચવલેહ પ્રાણાચાર્યે નિર્માણ કરેલો છે, તેમજ તે આત્રેયાદિકોને માન્ય છે.

૩૨—જતિક્ષણપાક. (જયક્ષણ પાક.)

જયક્ષણ, લવંગ. શતાવરી, ગોખર, વરીઆળી, ગોડંબી, અન્નમો, વોવડીંગ, જવંત્રી, પીપળામૂળ, ચીત્રો, ચવક, અક્કલકરો, હળદર અને ત્રિક્ષણા, એ ઔષધો સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. સાકરનો પાક કરી તેમાં આ ઔષધોનું ચૂર્ણ, પચામૃત રસ ૧ તોલો અને મધ ૩૨ તોલા નાંખવું. આ પાક બળ આપનાર હોઈ વાતરોગ, કફરોગ, સોજો, દમ, પીક, કંમર અને ખરડાના ઠેકાણાનો વાયુ, ઉદર-આ. ભિ. ૫

રોગ, અર્ધિતવાયુ, અપખાણુક, ખંજવાયુ, પાંડુરોગ, અપતંત્રક, અને અપતાનક વાયુ, તથા વસિષ્ઠિત નાશ કરે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવહ છે: સિંહ જન્મ હાથીના સમૂહનો નાશ કરે તેમ આ પાક વાયુ સંબંધી રોગ તથા રક્તસંબંધી રોગનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—૫૦૦ નળવૃક્ષ લઈ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. પછી સાકર ૪૦ તોલા, ધી ૮૦૦ તોલા, વંચલોચન ૧૬ તોલા, તથા ભીમસેની કપૂર, કંકણ, લવંગ, તજ, તમાલપંચ, એલચીદાણા, મોચરસ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા, ચૂર્ણ લઈ પાકમાં નાંખી, પાક તેવાર થયા પછી રોજ એક તોલો આપવો; એટલે આસ, ઉષરસ, સંમંદણી, પ્રમેહ, મૂળબાધિ, ફીણતા, કૃમ્ય અને સ રોગનો નાશ થાય છે.

૩૩—છરકાવલેહ. (જરાનો અવલેહ).

છર ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા, ધી ૬૪ તોલા અને લોધર ૩૨ તોલા લઈ સર્વ એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. અવલેહના જેવું બહુ પથા પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા, ચાણૂંજીત, પીપ્પ્લુ, મુંદ, છર, વાળો, દાડમની છાલ, રસાંજન, ધાણા, દળદર, વંચલોચન અને તવક્ષીર, એ પ્રત્યેક નાં તોલા નાંખવાં. આ છરકાવલેહ, પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી, શુષ્કજ્વર, કાંઠાદ, પીનસ તથા મૂળબાધિનો નાશ કરે છે; અને પુષ્ટિ, જળ, આરોગ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—૧૬ તોલા છર લઈ, તેનાથી ચોમળા બકરીના દૂધમાં મંદ અગ્નિ ઉપર પચ કરવું. પછી તેમાં મધ, સાકર અને ધી પ્રત્યેક ૩૨ તોલા, અને અજીમોદ, અતિવિષ, વાવડીંગ, હાંડિ સિંધવ, કાચકાનો મગજ, ઉદ્બળવ, નાગરોગ, દળદર, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, પીપ્પર, નળવૃક્ષ, લવંગ, પદ્મકાંઠા વાળો, લોધર, લોહજરમ, અમ્બકજરમ તથા તામ્રજરમ તોલો તોલો નાંખવી. આ છરકાવલેહ સંમંદણ રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, અમ્બપિત્ત, ક્ષયરોગ, શુષ્કજ્વર, પ્રદર, આમાતિસાર અને સોજાનો નાશ કરે છે.

૩૪—ત્રિક્ષ્ણાધવલેહ.

ત્રિક્ષ્ણા ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં ૩ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ, શિલાજીત ભાગ તથા શ્પાતી બરમ, હરતાપબરમ, સુવર્ણભાક્ષકબરમ અને લોહબરમ એકેક ભાગ, અને સાકર ભાગ લઈ, તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપલાં સર્વ ચૂર્ણ અને મધ નાંખી, તે પાક લોહપાત્રમાં બરી રાખવે આ પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવો, અને તે ઉપર રશ્મિકર પદાર્થોનું ભોજન કરવું. કળ્ય કાવળી વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ અવલેહના સેવનથી પાંડુરોગ, વિષમજ્વર, કાંઠા, અશ્મરૂ, પ્રમેહ આસ, સોજા, અરચિ, અપરમાર, કમળા અને મૂળબાધિનો પથ નાશ થાય છે.

૩૫—દ્રાક્ષપાક.

દ્રાક્ષ અને સાકર એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા, અને દૂધ ૧૨૮ તોલા, એકત્ર કરી પકવ કરવું. પછી તે તજ, એલચી, તમાલપંચ, નાગકેસર, ત્રિકટુ, કર્સુરી, લોહબરમ, અમ્બકબરમ, કેસર, નવની, નળવૃક્ષ મૃગાક, ચાંદીની બરમ, ધાણા તથા ચંદન એ પ્રત્યેકનું બે તોલા ચૂર્ણ નાંખી, સવારે બે તોલા પ્રમાણે પાક ખાવા આપવો. તે સિન્ધ, શુકર, મેહનાચક, પિત્તરોગનાચક અને મૂત્રાધાત, વિષમ, મૂત્રકૃમ્મ, રક્તપીડા, હૃદય તથા હાય પત્તાની તળીઆંના દાહનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા કાળી દ્રાક્ષ લઈ, પાણીથી ધોઈને સુકવવી. પછી તે આઠગણા દૂધમાં પચવી તેમાં પીત્તપાપેડા, મોરવેલ, અતિવિષ, પટોલપંચ, ધાણા, વાળો, ભાજકરડે અને ભોંપકોલોનાં વસ્ત્રગળ ચૂર્ણ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાંખી તે સર્વના જરોજર સાકર નાખી આ પાક ધીની સાં અથવા માખણની સાથે બક્ષણ કરવો; એટલે પિત્ત, સંમંદણી, પાંડુરોગ, કમળા, અતિવૃક્ષ, ભ્રમ મૂત્રા, તથા, ઉચ્ચ, તમકથાસ, ક્રિઆદ, મૂત્રપેડા, પ્રમેહ, પિત્ત અને મૂળબાધિનો નાશ થાય છે.

૩૬-ધાત્રીપાક.

પાકેલાં આમળાં લઇ તે સોયથી કાચવાં. પછી આદાનાં પાન પાણીમાં નાંખી બાફવાં. તેમાંથી ઘી પુનઃ દૂધમાં બાફવાં. પછી પાણીમાં બાફી તે મધના ભરેલા વાસણમાં વીસ દિવસ રાખવાં, અને ૧૫થી જૂનું થએલું મધ કાઢી નાંખી, બીજા નવા મધમાં નાંખવાં, અને તેમાં ખાંડ, આવળકંડી, ગજ, પીંપર, એલચી, વંશલોચન, લોહભસ્મ અને વંગભસ્મ (કલ્પની ભસ્મ) નાંખી શુભ દિવસ જોઇ સવારે ૧ તોલો બળ માટે તથા ક્ષય રોગો ઉપર ખાવા આપવો. તેના ઉપર મધુર અને પથ્ય પદાર્થો ખાવા આપવા. એટલે પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્હ, કોષ્ઠ, પિત્તપ્રકાપ, પિત્તજન્ય સર્વરોગ અને રક્તવિકારનો નાશ થાય છે, તથા વીર્યવૃદ્ધિ કરી ઉત્તમ પ્રકારનું વાજકરણ કરે છે.

૩૭-નારીકેલખંડ પાક.

ખોપડું ઝીણું ખમણેલું ૧૬ તોલા લઇ, તે ૪ તોલા ધીમાં સારી પેટે શેકી, તેમાં સમભાગ ખાંડ અને ૧૨૮ તોલા નાળીએરનું પાણી નાંખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેમાં ધાણા, પીંપર, નાગરમોચ, વંશલોચન, જીરૂ, શકાજીરૂ, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેમ્બ, પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ કરી, તે અર્ધો તોલો નાંખી ઠંડો થયા પછી ખાવા આપવો. એટલે અમ્લપિત્ત, અરુચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્લેષ્મ અને ઉલ્કાનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—૧૬ તોલા ખોપડું પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવું. પછી તે ચાર તોલા ધીમાં શેકી નાંખવું. પછી ૧૬ તોલા સાકર લઇ તેનો નાળીએરના પાણીમાં જડો પાક કરવો. નાળીએરનું પાણી ન મળે તો ગાયનું દૂધ લઇ પાક કરવો. પછી તેમાં ધાણા, પીંપળીમૂળ અને ચાતુર્જાત એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો. એ પાકમાંથી રોજ ૪ તોલા અથવા બે તોલા પાક બજાણ કરવા આપવો, એટલે પુરુષાર્થ, નિદ્રા, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થઈ, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિણામશ્લેષ્મ તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—લીલું ખોપડું ૬૪ તોલા લઇ પાટીઆ ઉપર બારિક કરી, તે ગોળો એક વાસણમાં મૂકી તેમાં તેનું (નાળીએરનું) પાણી રેડવું. પછી ગાયનું ઉત્તમ ધી ૩૨ તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાંખી, મંદ અગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરી ઘુંટતા જઈ પાક કરવો. તે કંઠીએ ચોટવા લાગે એટલે તેમાં જળકણ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સુંક, જીરૂ, વાવડોંગ, વરીઆળા અને જવંત્રી એ તોલો તોલો નાંખી, તે પાક પરાતમાં પહોળો કરવો. ઠંડો થયા પછી તેનાં ચોસલાં પાટી તેને કપૂર, ઉદ વગેરે સુગંધીના ઘૂપ દીધેલા ઉત્તમ ધીના નિવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક ઉદયને હિતકર, વિષ્ટંભિ, શીતલ, વૃષિકારક, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, વીર્યવર્ધક, બસ્તિશોષક તથા મધુર; રક્તપિત્ત, વિષદોષ, વાતરક્ત, ગ્રંથસી, નેત્રરોગ તથા વાત પિત્તનો નાશક; કામવર્ધક, બળકારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપુષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની કાંતિ ઉત્તમ કરનાર; અને કંઠુ, (ખસ), હંદ્રોગ, કંઠરોગ, મૂળબાધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદરનો નાશ કરે છે. આ પાક અતિ મૈથુનથી ક્ષીણ થએલા પુરુષમાં મૈથુન વિષયની પુનઃ પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ હિતકારક છે. આ પાક રસાયન, જરાબ્યાધિનાશક હોઇ અમૃતના જેવો ગુણકારક છે.

ચોથો પ્રકાર:—લીલું કોપડું ૬૪ તોલા લઇ, તેને પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવું; અને કાળાની અંદરનાં બિયાં કાઢી નાંખી કકડા કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી ૩૨ તોલા ગાયનું ધી લઇ તેમાં તે બંને શેકી નાંખવાં. પછી તેમાં ગાયનું દૂધ ૫૧૨ તોલા નાંખવું. સાકર ૧૨ તોલા નાંખવી; અને મંદાગ્નિ ઉપર તેને સારી પેટે પચન કરવું; પછી ઠંડું થયા પછી તેમાં બારિક એલચીદાણા, ધાણા, આવળકંડી, પિત્તપાપડો, નાગરમોચ, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, કાળીદ્રાક્ષ, શિંગોડાં, કચોરૂ અને તજ દરેક બે તોલા નાંખવું અને પાક નવા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઇ સવારમાં ચાર તોલા પર્યંત સેવન કરવા આપવો. તેથી કરી અમ્લપિત્ત, તાવ, રક્તપિત્ત, અરુચિ, વાતરક્ત, વૃષા,

દાઠ, પાંડુરોગ, કમળો, કાષરોગ અને પરિણામકળોના નિશ્ચયે નાશ થાય છે. આ નારિકેલખંડપાક અધિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે; અને તે કાલિકર, કક્તિવપક, ધાતુવપક, પુરપત્ત આપનાર, નિદ્રાગત અને બળ આપનાર છે.

પાંચમો પ્રકાર:—શુદ્ધ કરેલાં ધાતુસાંત્રી ગિયાં, કાળામુખળી, ખુરાસાની અમળો, તાલિમખાતું અને કૌચળીનું ચુદાં ચૂર્ણ કરવું. પછી રૂના કપાસીઆની અદરતું મમજ કાઢી તેને દૂધમાં વાગી તેનાવડે ઉપલા ચૂર્ણને એક ભાવના આપવી, તેમજ દૂધ અને ધીની પણ સાત ભાવનાઓ આપવી અને તાઠમાઈ સુકવવું. પછી નાળાએરની અંદરનું કોપરું તથા ઉવધું ચૂર્ણ એ બન્ને બત્રીસગણા દૂધમાં બાંધવાં. બાંધવા પછી તેને ધીમાં રોકી નાંખવાં. પછી ચાતુર્ભૂત, લવગ, જાવત્રી અને જલપ્રણ, એ બન્ને તોલા અને સાકર ૧૨ તોલા નાંખી પાક કરવો, પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાતું; એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અચક્તતા તથા ક્ષય રોગો દૂર થાય છે, અને દૃઢ પણ તરલના જેવો કક્તિવાન થાય છે.

છઠ્ઠો પ્રકાર:—૧૨૮ તોલા લીલા નાળાએરની અંદરનું ખોપરું, ધી ૮૦૦ તોલા, ચારોળી ૬૪ તોલા, અને ગાયતું દૂધ ૧૧૦૦ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી પચન કરવું. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી તેમજ જાવત્રી, જલપ્રણ, લવગ સિંજોડાં, કૌચળીજ, જાંબ, તમાલપત્ર, ધાણા, કનૂરી, નામખણ, કાઠમની છાલ, ધોણુ ભોંયકોઢોળુ, આમુદો, જોખર, કચોરા, જડામાસી, આસન, ચાતુર્ભૂત, કાતારી, ત્રિકકું, નામરમોષ, ભીમસેની કપૂર, ત્રિકંગાં, સુવા, કામ અને કામ, એ આપવીઆતું ચૂર્ણ લઈ તેને સ્ત્રીમગની છાલના રસની ભાવનાઓ આપવી. પછી સર્વેનો પાક તૈયાર કરી, તે ધીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૨ તોલા સેવન કરવો; એટલે તેજ, અગ્નિદહિ, વીર્ય, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે આ પાક ખાધા ઉપર મધ્યેય દૂધ પાતું.

૩૮-પંચજીરકપાક.

કસીજીર, વરીઆળી, સુવા, અમળો, અમળોદ, ધાણા, મેથી, મુંક, પીપર, પીપળામૂળ, ચિત્રક, શેરણી, ભોંયકોઢોળુ ચૂર્ણ, કોષ્ટ અને કપીસો એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા; જોળ ૪૦૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને ધી ૩૦ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે પાક સુવાવડીના વ્યાધિ ઉપર પ્રયત્ન છે, તથા સુવારોગ, યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉષરસ, કમ, પાંડુરોગ, કાસ્ય, તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—જીર, શેરણી, ધાણા, વરીઆળી, જોર અમળો, રાઈ, બાવળ, કાસુદો, પીપર, પીપળામૂળ, અમળોદ, સુવા અને ચિત્રાના મૂળઆ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; ધાણા ૧૬ તોલા, કચોરા, તગર, કોષ્ટ તથા અમળો, એ ચાર ચાર તોલા; જોળ ૪૦૦ તોલા, ધી ૬૪ તોલા, અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઈ તેને મદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવો. આ પંચજીરક પાક સુવાવડી બીજોતે ધણીજ પ્રયત્ન છે. આ પાક મર્મપ્રદ હોઈ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ, વાતુરોગ, ઉષરસ, આસ, ક્ષય, હૃદયોગ, પાંડુરોગ, દુર્ગંધ તથા મૂત્રક્રમણનો નાશ કરે છે. આ પાકના સેવનથી સ્તન પુષ્ટ અને ઉપર ઉપસેલા થાય છે. આ પાકનો સ્ત્રીઓએ નિત્ય ઉપયોગ કર્યાથી અનુકૂળ-મગવર્જિત થાય છે.

૩૯-પડવાસપાક.

૧૪ તોલા પડવાસ (સખીની માંઠ), દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ધી ૧૨૮ તોલા, એ ત્રણે એકઠાં કરી મદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવા. કિંચિત્ જાડુ થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા માંઠ નાખવી. જાડો થયા પછી તે પાકને ધીના વાસણમાં ભરી, તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એકચી, નાગકેસર, લવગ, પીપર, સાટોડી, કુધી, કૌચળીજ અને જોખર એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા મજા અને આસન એ બન્ને તોલા, અક્ષતકરો ૧ તોલો, ચુદ ૨ તોલા, નગોડના પાન કિવા મૂળઆ ચાર તોલા, નામખણ, ક્ષયર્ષની જરમ, અક્ષતકરમ, લોક જરમ તથા તામજરમ એ આઠ આઠ માસા; ગોળુ સત્ત અને તવખીર એ બન્ને તોલા; અને વાળો, ધોણુચકન, જડામાસી, ભીમસેની કપૂર, વંદલેચન, જલપ્રણ, જાવત્રી, કેસર અને રક્તચકન (રત્નાળી) એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાંખવું.

આ પાકના સેવનથી દમ, ઉધરમ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, ચોનિરોગ, રજ્જોદોષ, પાંચ પ્રકારનો પ્રદર અને બહુ મૂત્રરોગનો નાશ થાય છે. સ્ત્રીઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, બાળકોના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે અને પુરુષોને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૦—પાપાણુભેદપાક.

પાપાણુભેદ ૬૪ તોલા લઘ, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ગાયના પગર તોલા દૂધમાં નાંખી, મંદાગ્નિ ઉપર મૂકી પાક હલાવતાં હલાવતાં જડો કરવો. પછી એલચી, લવંગ, પીપર, જેડીમંથ, ગળો, હરડે, રેણુકચીજ, ગોખર, અરડુસી, શરપંગો, સાટોડી, જવખાર, બહેડાં, જટામાંસી, સપ્તાંશુલ, કમળ, કલમ્બી ભસ્મ, અંધકભસ્મ, કપૂર, પિત્તપાપડો, કચોરાં, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ તથા શિલાજીત એ પ્રત્યેક બે તોલા તથા સાકર ૯૬ તોલા લઘ ચૂર્ણ કરી, દૂધ જાડું થયા પછી તે સર્વ તેમાં નાંખી, નીચે ઉતારી, ઠંડું થયા પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખી સ્નિગ્ધ વાસણમાં તે પાક ભરી રાખવો. આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો; અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ તૈલ વગેરે વર્જ્ય કરવું. એટલે પાંચ પ્રકારની અસ્મરી, મૂત્રકૃન્ધ્ર, મૂત્રાધાત, પ્રમેહ, મધુમેહ, અધોરકત, બસ્તિગત અને કુક્ષિગત પિત્તનો નાશક તથા તીવ્ર અસ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે. જે આપધ બ્રહ્મદેવે બનાવ્યું અને પવનને કહ્યું તે આજ આપધ છે.

૪૧—ખંડપિપ્પલ્યવલેહ.

પીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, ધી ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ સર્વનો પાક કરી જરા પાતળો થાય ત્યારે તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, હરડે, જીર, ઘાણા, નાગરમોષ, આવળકંટી તથા વંશલોચન, એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ અને શહાજીર, સુંઠ, નાગકેસર, જંબૂફળ, મરી તથા બીમસેની કપૂર, એ સર્વ અર્ધો અર્ધો તોલો નાંખી તેમાં ૧૨ તોલા મધ નાંખી, આ પાક ધીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી સવારે બલાબલ જોઇ ખાવા આપવો. તે પાક અમ્બપિત્ત, મગજમધ, અરચિ, ઉલટી, તૃષા, દાહ, શળ અને હૃદયોગનો નાશ કરે છે. આ રસાયન હૃદયને હિતાવહ છે.

બીજો પ્રકાર:—પીપર ૬૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા અને ધી ૩૨ તોલા એ ત્રણે પદાર્થો એકઠા કરી કઠાઇમાં ઉકાળી જાડું થયા પછી તેમાં લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપળીમૂળ, ઘાણુચંદન, જેડીમંથ, વાળો તથા જવચી, એ પદાર્થો તોલો તોલો તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી અગ્નિમાંધ અને કૃશત્વ વગેરેનો નાશ થાય છે. આ પાક બળકર અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા તરૂણને વીર્યવર્ધક છે. તેમજ વિપુલ બળ આપનાર, દીપન અને પાચન એવો હોઇ ઉધરસ, દમ, પ્રમેહ, ક્ષય, અતિતૃષા, કમળો, પાંડુરોગ, ખસ, પ્લીહા, જીર્ણજ્વર, વાતરોગ, કફરોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—પીપર ૧૬ તોલા, ધી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૩૨૦ તોલા એ સમગ્ર ઉકાળવું. જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોષ, ઘાણા, સુંઠ, જટામાંસી, જીર, શહાજીર, હરડે અને આવળકંટી, એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા, મરી અને ખેરનો સાર એ છ છ તોલા નાંખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક રોગ નિર્દૂજાં અને મધમાં વધાશક્તિ સેવન કરવો; એટલે શળ, અરચિ, હૃદયોગ, ઉલટી અને અમ્બપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ અગ્નિદીપક અને હિતાવહ છે.

૪૨—પિપ્પલ્યાધવલેહ.

૬૪ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ લઘ, તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ધી ૧૨૮ તોલા નાખી, મધના જેવું જાડું કરવું, પછી તેમાં સાકર ૧૬૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ખંચકોલ, મરી, તગર, જંબૂફળ,

નવત્રી, લવંગ, કાચકા, અક્ષતકરો, સમુદ્રશીખનાં ગિવાં, અગર, છૂંદ સકાછૂંદ, સુવા, વરીઆળી, કચો ધાણા, વાવડીંગ, તામ્રભરમ, સુવર્ણપાશિક ભસ્મ, અગ્રકભસ્મ, વંજભસ્મ (કલ્પની ભસ્મ), લોહભસ્મ વચ્ચેયન તથા બીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક જગે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું, પછી તે પાક ઉત્ત પાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાકનું રોજ સેવન કરવાની આયુષ્ય અને ખુદિની વૃદ્ધિ થાય છે. શુક્રદિ વ ઉત્તમ પ્રકારે વાછકરણ થાય છે. વલીપથિત તથા કેસ ધોળા યવાથી મુક્ત યદ્ધ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને સર્વ રોગથી મુક્ત યદ્ધ મોટો જગવાન થાય છે. સરીરની કાંતિ ઉત્તમ યદ્ધ, બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક મધાચકિત સેવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૨ પ્રકારના કફરોગ નાશ પામે છે. તેમજ ૧૮ પ્રકારનો કોહ, ૨૦ પ્રકારનો પ્રમેહ; અરોચક રોગ, મુદ્ધ ક્ષય, ઉષરસ, તમકાદિ સર્વે પ્રકારનો શ્વાસ, છૂર્ણજ્વર, મૂત્રકૃમ્મ, અકટદિ, પ્રદર, પાંડુરોગ, વાતપિત્ત વાતરક્ત, આંક પ્રકારના ઉદરોગ, મેદોરામ, અપસ્માર, ઉન્નાદ વગેરે રોગનો નાશ થાય છે. જેમ કે તામ્બોને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણસોને અમૃત દ્રવ્ય છે.

બીજો પ્રકાર:—પીપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા, ગાખનું ધી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ પ્રથમ દૂધમાં ધી નાખી, તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી કઠરી. જાડું થયા પછી તે સાકર અને મધ નાખવું. પછી તજ, તમાલપત્ર, એવચ્છીદાણા તથા નાગકેસર ચાર ચાર તોલા આં લોહભસ્મ ૧ તોલા નાંખવાં. આ અવશેષ રોજ એ તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો; એટલે ૧૮ પ્રકારના કુ (કોહ) રોગ, ૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉષરસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, નપુંસકત્વ, અશ્વિ આં મદાગ્નિનો નાશ યદ્ધકૃતમ કાંતિ થાય છે અને ૧૦૦ બીજો ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. અ બેજ રસાયન અધિની કુમારે કહેલું છે.

૪૩-પિપ્પલીપાક.

૬૪ તોલા પીપર લઈ તે દૂધમાં વાટવી; અને પછી તે પીપર મદાગ્નિ ઉપર ૨૫૬ તોલા ધીમ શેકવી. પછી ૨૫૬ તોલા આંક લઈ તેનો પાક કરી તેમાં તે પીપર નાંખવી. પછી તજ, તમાલપત્ર એવચ્છી તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ ચાર તોલા નાંખવું; અને તેની ચેપથીએ કરી. આ પાક રોગીન દોષ અને ધાતુમળ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો. તે ધાતુવર્ધક, બળકારક, લલપને દિતાવક તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે. આ પાક છૂર્ણજ્વર અને ક્ષયથી ક્ષીણ થએલા પુરુષને પુષ્ટિકર હોઈ, ઉલ્લી, તપા, અશ્વિ શ્વાસ, શોષ, છૂર્ણરોગ, કમળો, હ્રદોગ, પાંડુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સજેકમ અને આમવાતને નાશ કરે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અંગની વૃદ્ધાવસ્થા જાંજ તરફપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ લઈ તે ચોખણા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તેનો જોળા થયા પછી તેને ૨૪૬ તોલા ધીમાં શેકવો. પછી ૨૫૬ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં પીપરનો જોળા અને એલચી, તજ, નાગકેસર, લવંગ, જટામાંસી, સુંક, મરી, પીપર, નાગરમેધ, ચંદન, તમર, ત્રિકટું, જવેન્ત્રી, કેસર, જેડીમ્મ, તલ, પાસાની ભસ્મ અને રસસિંદૂર, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાંખી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાંખી, તે પાક અગ્નિમળ જોઈ સેવન કરવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકર, રચિકર, નેત્રોને દિતાવક, અગ્નિવર્ધક, બળકારક, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તંભક અને વાછકરણ કરનારો હોઈ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હ્રદોગનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—કપર કહેલા વજન પ્રમાણે ધી, સાકર તથા પીપરનો પાક કરી તેમાં ચાતુર્ભત (તજ, તમાલપત્ર, એવચ્છીદાણા, નાગકેસર), લવંગ, નવત્રી, જવરજ, સિંદૂર સુસળી, કાળી સુસળી, કેસર અને વચ્ચેયન, એ પ્રત્યેક જગે તોલા તેમાં નાંખી, પાક બદ્ધ જડો થયા પછી નીચે ઉતારી કડો કરી, ધીથી નીચેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ સવારમાં અગ્નિમળ જોઈ સેવન કરવા આપવો. આ પાક પદેત્વ, મજા, ક્ષીણત્વ તથા દુર્બળત્વનો નાશ કરે છે, અને સ્ત્રીસંગ કરનારા, જલને તથા જેનો સ્વર બદલાયેલા છે એવા પુરુષોને દિતાવક છે.

૪૪-પીલૂ પાક.

૨૦૪૮ તોલા પીલૂના લીલાં ફળોનો રસ લઈ તે વજ્રગાળ કરી વાસણમાં નાખી જડો થાય ત્યાં સુધી આટવવો. પછી તેમાં ગોળ ૧૨૮ તોલાં, ધી ૬૪ તોલાં અને ચાતુર્જાત, લવંગ, સુંક, મરી, પીપર, જવંત્રી તથા જયફળનું ચૂર્ણ એકેક તોલાં નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સુધી ખાવા આપવો, અને ભજ્યાં, ખાટા ખારા તથા તીખાં પદાર્થ વજ્ર્ય કરવા. એથી વાતરોગ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તવિકાર, અગ્નિમાંદ, કફરોગ, રક્તવિકાર, પીનસ, શોષ, દાહ, સર્વ પ્રકારના ઉદરોગ તથા વિદ્રધિ રોગનો પણ નાશ થાય છે. આ પીલૂ પાક માણસોને સુખદાયી હોઈ સર્વ રોગનાશક છે.

૪૫-પુનર્નવાવલેહ.

પુનર્નવા (સારોડી), ગજો અને દશમૂળ, એ સર્વે મળી ૩૨ તોલા લઈ, ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો, પછી તેમાં આડનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચન કરવું. પછી તેમાં સુંક, મરી, પીપર, તમાલપત્ર, એલચી, તજ અને ચવંક એ પ્રત્યેક ૧ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી નાંખવું. પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી, ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાંખવું. આ પાકના સેવનથી સોજો, શ્વળ, ઉધરસ, દમ અને અગ્નિનો નાશ થઈ બળ, ક્રાંતિ અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૪૬-પૂગપાક.

નાગકેસર, નાગરમોચ, સુંક, ચંદન, મરી, પીપર, આવળકંઠી, ચારોળી, તાલીમખાનું, રીસામણી, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, જીરૂ, શહાજીરૂ, શીંગોડા, વંશલોચન, જવંત્રી, લવંગ, ધાણા અને વરીઆળી એ પ્રત્યેક એકેક તોલા; તથા સોપારી ૩૨ તોલા એ ઔષધો લઈ ચૂર્ણ કરી ૩૮૪ તોલા ૧૬ તોલા એ પ્રમાણે તેમાં નાખી મંદાગ્નિ ઉપર ફરી શિજવું. પછી નિવડેલા વાસણમાં એ પાક ભરવો, અને શક્તિ પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો. આ પાક પ્રમેહ, જીર્ણીજ્વર, અમ્લપિત્ત, રક્તસ્રાવ, મૂળવ્યાધિ તથા અગ્નિમાંદનો નાશ કરનારો હોઈ પુષ્ટિ, વીર્ય, ગર્ભને આપનાર, મદનાશક તથા બીઓનો રક્તદોષ દૂર કરનાર છે.

બીજો પ્રકાર:—કૃતમ દક્ષિણી સોપારી ૪૦ તોલા લઈ કાતરીને તેને પાણીમાં પલાળી રાખવી. તે નરમ થયા પછી સુકવી વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી સોપારીનાથી આઠગણું દૂધ લઈ તેમાં તેને ઉકાળી, ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા અને ખાંડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે બધાનો પાક કરવો. પાક સારો સિદ્ધ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં એલચીદાણા, નાગમળા, બળદાણા, પીપર, જયફળ, શિવલીંગી, જવંત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સુંક, વાજો, કાજોવાજો, નાગરમોચ, ત્રિફળા, વંશલોચન, શતાવરી, કૌચબીજ, કાળી દ્રાક્ષ, તાલિમખાનું, ગોખર, ઉભી ભોરીંગણીનાં મૂળીઆં, ખારેક, ખીરણી, ધાણા, જેઠીમધ, શીંગોડા, જીરૂ, કલોજીજીરૂ, અજમો, જટામંસી, વરીઆળી, મેથી, ભોંપકહોળું, કાળી મુસળી, આસન, કચોરા, નાગકેસર, મરી, ચારોળી, સીમળાનાં બિયાં, ગજપીપર, કમળાક્ષ, ચંદન, રતાંદળી અને લવંગ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી નાંખવું. તેમજ પારાની ભસ્મ, કલકમની ભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, તોલા વજનના લાકડાં બાંધી, તે બળામળ જેમ સેવન કરવા. જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભ પૂગપાકનું સેવન કરશે તે વીર્યવાન, બળવાન, હૃવ્યુક્ત તથા પુષ્ટ થશે. વૃદ્ધ પુરૂષ પણ આ પાકના સેવનથી જીવાન જેવો થઈ પૂર્ણયંત્રના જેવો સુંદર ક્રાંતિમાન થશે.

૪૭—મહાકામેશ્વર પાક.

ઉપરના " પૂગપાક " માં પુરાણની અન્નમો, શુદ્ધ કરેલા ધાતુનાં મિશ્રાં, અદ્યક્ષરો, સમુદ્રોનાં જલપ્રણ, ખસખસ અને તળતળું ચૂર્ણ મેળવવું; અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે બાજે બાંગ મેળવવી, એટલે એ કામેશ્વર પાક સિદ્ધ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—ધાતુ ચંદન, તજ, તમાલપત્ર, એવચીદાણા, નાગકેસર, પીપર, સુંક ચતાવરી નાગરમોષ, શિંગોડા, કમળ, ચારોળી, બોર, આરુગકડી, કમળાસુ, વચસોચન, દાણ, છુર, ધાણુ લવંગ, જવત્રી, શુદ્ધ લોહભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો દિગ્બોજ બને તોલા, લીલા નાળીએરનું કોપર તથા સોપારી કર તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ એકત્ર પચન કરવું. પછી આવળ કંઠી તથા ચતાવરી સોળ સોળ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે સર્વ ચૂર્ણ ધીમાં રોકી નાંખવું કલ્પન ભસ્મ ૨ તોલા અને ખાંડ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપલી સર્વ જથ્થોનો નાખી, પા સિદ્ધ કરી તે સવારે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, વાતરોગ, પેટ ચડવું, યજ્ઞ, ક્ષીણુવ દેન્ય, રક્તપ્રદર, સુખરોગ, મૂળબાધિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કેયળી અદરનો રોગ, જરા (પુઠાવરવા), કૃષ્ક, પિત્ત, અગ્નિમાધ અને હ્રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ, નજ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય ■

૪૮—ભક્ષાતક પાક.

૧૨૮ તોલા બીલામાં લઈ તેના કકડા કરી તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવો. સારા પાક થયા પછી દૂધમાંથી બહાર કાઢી નાંખવો. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ધી અને ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. હરડે, બહેડાં, આવળકડી, નાગરમોષ, મજ્જક, ધાણુ, છુર, ચાતુર્ગત, વાળો, નેદીમધ, પદ્મકાષ્ઠ, કેસર, લવંગ, જવપ્રણ, ભોલકોણુ, કમળ, વચસોચન, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ભીમસેની કપૂર અને ખેરસાર એ સર્વેનું મળી કર તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી સર્વેનો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો. એટલે રક્તપિત્ત, કોઠ, દાદર, ખસ, ઝીણી ફેડકીઓની ખસ, વાતરજ્વ, રક્તસ્રાવી વાતરજ્વ, શરીરમાં રોજ સજ્જા થતા હોય તે, બહેરાપણું, સિધિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૪૯—ભક્ષાતકોવલેહ.

સારા પાકેલા અને ફોડેલા બીલામાં ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી ભેરો, અને તેમાં કાઠાથી ચોમણુ દૂધ અને ચોથો બાજ ધી નાંખી બન થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખી, ધુદી તેમને તેમજ સાત દિવસ રાખવો. પછી અગ્નિમળ જોઈ તેનું સેવન કરવું. આ પાકના સેવનથી સપૂર્ણ કુશરોગનો નાશ થાય છે, ઘોળા વાળ કાંગા થાય છે, દૃષ્ટિ મરડના જેવી તીવ્ર થઈ જાય છે. ક્રાંતિ ચંદના જેવી, વેગ ઘોડાના જેવો, ઉત્તમ બળ, મોરના જેવો શબ્દ, અગ્નિ જેવી દીપ્તિ, તથા શીંગોળે પ્રિય, નિરાશી અને સોથી પશુ વધારે વર્તના આનુભૂતિ થઈ જાય છે. આ પાક સેવન કરનારને—અન્ન, પાન, ગરંથી અને મૈથુનની બધી નથી. આ પાક ખાવાથી સપૂર્ણ રોગોનો નાશ થાય છે. સર્વ પ્રકારના રસાયન મધ્યે આ પાક શ્રેષ્ઠચિરાય છે.

૫૦—મહાભક્ષાતક પાક.

કડવો લીમડો, ઘોળા ઉપલસરી, જમ્બુદી, કડુ, ત્રાવર્ણ, હરડે, બહેડાં, આવળકંઠી, નાગરમોષ, પિત્તપાપડો, બાવંચી, ધમાસો, વર્ચ, ખેરસાર, ચંદન, કાળોપાટ, સુંક, કચેરા, બારબાજ, અરડસી, કરીએણું, ઇન્દ્રવ, કાળી ઉપલસરી, કંઠુ ઇન્દ્રવજુ, મોરેલ, વાવડી, અતિવિષ, ગિરકમળ, કાસાણુ, ગયો અને નાગરમોષ એ એકેક બાજ, અને પંચલવજ, હળદર, દાણદળદર, પીપર, ગરમાગાની શંગિતું મગજ, સાતવીજ, સરસવતી છાશ, ચણેદી, મંજી, કમળાવી, રાસના, સાટીડી, દત્તીમળ, બીલાની અંતરજાલ, બાંગરો તથા કાઠાસરિએ એ પ્રત્યેક બને બાજ લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અઢમાંશ કાઢો કરી ઉતારી ભેરો. પછી ૧૦૦૦ બીલામાં ફેડી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી,

આ કાઢો અને ઉપરના ઔપધોનો કાઢો એકત્ર કરવો; અને પુનઃ અગ્નિ ઉપર મૂકી તેમાં ગોળ તોલા નાંખી તેનો લેહ સિદ્ધ કરવો. તેમાં હળ્મર મિલામાંનાં બિયાં નાંખવાં. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આવળકંઠી, નાગરમોચ, વાવડીંગ, ચિત્રકમૂળ, ચંદન, સિંધવ, કોષ્ઠ અને અજમો એ પ્રત્યેક ૪ તોલા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર એ ચાર ચાર તોલા નાંખી, ધીના વાસણમાં ભરી તેમાં શુદ્ધ ગંધકનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાંખવું. આ બદલાતક અવલેક પ્રાણીઓના હિતને માટે શ્રી મહાદેવજીએ રચેલો છે. આ અવલેક ગળોના કાઢાની સાથે સેવન કરવાથી ધોળો કોઢ, ઉદંબરકોઢ, ઝડલજીબ્હા, પુંડરીક, ચર્મદળ, વિસ્ફોટક, રક્તમંડળ, કાપાલિક, પામા, વિપાદિકા, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, પાંડુરોગ, કલટી, કૃમિ, છ પ્રકારના અર્થ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ભગદરનો નાશ કરે છે. આ પાક સેવન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોજનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. એટલે ગમે તેવા કુષ્ટો હશે તેનો પણ નાશ કરશે. જેને મિલામો સદે નહિ તેઓએ આ (મિલામાના) પાકો લેવા નહિ.

૫૫-ભારંગી હરીતકયવલેહ.

૪૦૦ તોલા ભારંગમૂળ, ૪૦૦ તોલા દશમૂળ અને મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા લાઇ તે બધાથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તે સારા નવા વસ્ત્રથી ગાળી લેવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાંખી, મંદાગ્નિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવો. તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ (તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી), એક તોલો અને જવખાર એ તોલા એ પ્રમાણે નાંખવું. પછી રોજ તે અવલેકમાંથી એક હરડે અને ૨ તોલા અવલેક ખાવા આપવો. એટલે દારૂ શ્વાસ અને પાંચ પ્રકારની ઉધરસ દૂર થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—ભારંગમૂળ અને પંચમૂળ ૪૦૦-૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લાઇ એનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા નાંખી પચન કરવી. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જીરું ગોળ નાંખવો. જીરું થાય એટલે નીચે કિતારી ઠડુ થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિકટુનાં ૩૨ તોલા, સુંઠ, મરી, પીપર, એલચી, તજ, નાગકેસર અને તમાલપત્ર એ ચાર ચાર તોલા નાંખવાં. એના સેવનથી દમ, ઉધરસ, શોષ, હેડકી, એકાંતરીઓ તાવ અને તીવ્ર પીનસ (સજેકમ)નો નાશ થાય છે. આ રસાયન અશ્વિનિકુમારે ઈન્દ્રને કહેલું છે.

૫૨-મદનવર્ધન મોદક.

ગોખર, તાલીમખાનું, આસન, શતાવરી, કાળીમુખળી, કૌચખીજ, જેડીમધ, લેંચી અને બળદાણાનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાંખી તેનો માવો કરવો, અને તેને ગાયના ધીમાં શેકવો. પછી તેમાં ખાંડ નાંખી લાડુ બાંધવા. ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ લેવું. ધી ચૂર્ણના સમાન લેવું અને બધાંથી બમણી ખાંડ નાંખવી. બળામળ જોષ આપવો. એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૫૩-મધુપકવ હરીતકી.

સારી પાકી હરડે વીસ તોલા લાઇ તે ૧૨૮ તોલા ગોમૂત્રમાં પચન કરવી. પછી કાંજ, દૂધ અને હાથ એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લાઇ તેમાં જીરું જીરું પચન કરવાં. પછી અંદરના કીલાકાઢી નાંખવાં, પછી સુંઠ, મરી, પીપર, અજમો, ઈન્દ્રજવ, નાગરમોચ, વાળો, દાડમની છાલ, અમ્બલેતસ, ધાવડીનાં ફૂલ, જીરું, શકાજીરું, પીપર, જટામાંસી, મોચરસ, ખીલાનું મગજ, સંચળ, સિંધાલુલુ, પાષાણભેદ, જાંબુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અનિવિષ, કાળીપાટ, લવંગ અને જમ્બુજીરું એ સર્વ મળી હરડેના ચતુર્થાંશ લેવું. કાઠાનું મગજ, મહુબરસ અને લોહબરસ એ દશાંશ લેવી; અને તમામ ચૂર્ણોથી અર્ધ સાકર લેવી. પછી એ સર્વ ચૂર્ણ અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેમાં ભરી સૂતરથી સાંકે વેધન કરવું. પછી એક વાસણમાં દાઝ નાંખી તે ઉપર ચોરા પાણીનો છંદાવ કરી તેમાં ૨ ૨૨૨ ...

શીજવતી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તે હરડે મધમાં રાખી મૂક-
કણી, પ્રમેહ, શ્વાસ, પાંડુ અને આમવાતનો નાશ થઈ અગ્નિ વધે છે; ધાતુઓ
પ્રાપ્ત થાય છે.

કારક:—દશમૂળ, પીપર, ચિત્રો, કૌયળીજ, જીરું, કાવદળ, મરી, પીપળીમૂળ, રક્તરોહિટી
દંતીમૂળ, છર, હળદર, દારૂદળદર, આવળકંડી, વાવડીંગ, અથેડી, કાકડાચિત્રી, દેવદાર, સારોડ
ધાણા, લવંગ, ગરમાળાની ચીમીની અંદરનું મગજ, ગોખરૂ, વરધારા, કાચકાનું મગજ, પુષ્કરમ
અને પુરાસાની અજીમો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પછી ૨૫૬ તોલા હરડે લઈ ૨૦૪૮ તોલ
પાણીમાં સારાં શીજવવાં. પછી તે સુષ્પટેષ પ્રમાણે મધમાં ૩ દિવસ રાખવાં. પુનઃ બહાર કાઢી બીજા
પાંચ દિવસ મધમાં રાખવાં. પછી બહાર કાઢી વળી બીજા દસ દિવસ મધમાં રાખવાં. પછી બહાર
કાઢી કોરાં કરી, ધીના વાસણમાં મધ નાંખી તેમાં નાખવાં. પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી
નામકેસર અને પીપરનું ૩૨ તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વોક્ત કહેલા ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. આ ચો
ખાણુસેના દિતને માટે ધનંતરી મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના બક્ષણથી સર્વ પ્રકારના રોગોને
નાશ થાય છે. શ્વાસ, ઉષ્નસ, શ્વ, ઉષ્મી, મૂઝા, બ્રમ, મદ, તૃષા, અગ્નિ, અગ્નિમાંંધ, મૃદુ, પથરી,
અંકુશદિ, વિપમન્વર, મૃતકૃમ્ય, પ્રમેહ, દારૂણ વાનરોગ વાતરોગ, બદગુરોદર, રક્તપિત્ત, વિપુચિત્ર,
કોહ, મૂળઆધિ, અપરમાર, પાંડુરોગ અને કમળો વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૫૪-મુસળીપાક.

૩૨ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ લઈ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી ધી ૬૪ તોલા
સાકર ૧૦૦ તોલા, સુદર ૧૬ તોલા, કોર્પ ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા,
જયદળ, લવંગ, કેસર, ત્રિફળો, જટામાંસી, કૌયળીજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નામકેસર, મૂક,
મરી, પીપર, જવત્રી અને કેળનો કંદ એ પ્રત્યેક તોલા તોલા લઈ સર્વેનો પાક કરી બન્ને તોલા વળનના
લાડુ બધી તે ખાવા આપવા. તેથી કરી ધાતુકીજના, અસકળતા, અગ્નિમાંંધ, ઉષ્નસ, દમ, અગ્નિ,
પાંડુરોગ, દુર્બળતા, વિપમન્વર, સર્વ વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલીપક્ષિત રોગો દૂર થઈ, સ્ત્રીજી યજ્ઞેષી
ગાત્રો પુષ્ટ થાય છે; અને મનોહર કાંતિ થાય છે. આ મુસળીપાકના સેવનથી વાંઝણી અને પછ
પુનઃપ્રાપ્તિ થાય છે.

૫૫-બૃહન્મુસળીપાક.

૬૪ તોલા કાળીમુસળીનું ચૂર્ણ લઈ તેનાથી આકંગલા દૂધમાં પચન કરવું. જ્યોષ, ત્રિભૂત,
શેરણી, વરીઆળી, ચનાવરી, છર, અજીમો, ચિત્રો, ગળપીપર, અજીમોદ, પીપળીમૂળ, આવળકંડી,
ક્યોરાં, ગોખરૂ, ધાણા, આસન, હરડે, સયુદ્ધરોહિના નિમાં, લવંગ, જયદળ, જવત્રી, નામકેસર,
તાલીમખાનું, બળદાણા, પેટારીનાં નિમાં, છતાવણી, કૌયળીજ, જીરુંમધ, ગોચરસ સિજોડાં, કમળાંશ,
વંચશોયન, વાગો, કકોલ, અક્કલકરી અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. સારા ચોખા ૩૨ તોલા
લેવા. રસસિંદૂર, અક્કલભસ્મ અને લોહભસ્મ એ પ્રત્યેક બન્ને તોલા લેવું. પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી
સાકર લઈ તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપરનાં સર્વ ઔષધો નાંખી, પાક તેવાર કરી બન્ને તોલા વળનના
લાડુ બાંધવા. પછી શુભ દિવસ જ્વેષ્ઠ ધ્રુવ દેવતાનું પૂજન કરી, રોજ એક લાડુ સેવન કરવો; અને તે
ઉપર ચોક્કસ દૂધ પ્રાચન કરવું. તેથી કરી અગ્નિમાંંધ, મૃદમ, પ્રમેહ, મૂળઆધિ, શ્વાસ, ઉષ્નસ, મૃદુરોગ,
શ્વ, કમળો, પાંડુરોગ, ધાતુકીજના, માંધ, વાનરોગ, પિત્તરોગ, કરોગ, મૃદુલ, પ્રસ, શુદ્ધોષ, ઉરસાવ,
રન્નેદોષ, મૃતકૃમ્ય, મૃતકાવ, મૃતરખડો, પ્રમેહ, મલમલરોગ, કૃષ્ણ, દુર્બળતા, અગ્નિની રોગ અને
વાનરોગનો નાશ થાય છે. તેમજ એના સેવનથી અગ્નિદિદિ કાંતિદિદિ, તેજોદિદિ અને કામદિદિ પ્રાપ્ત
થઈ વલીપક્ષિત રોગનો નાશ થાય છે. સ્ત્રીજીનું પુરુષ અને સ્ત્રીએને માટે અધિનીકુમારે આ પાક
નિર્માણ કરેલો છે. શુદ્ધિ કરનાર આ પાકના કરતાં ઉત્તમ બોલે કાક પાક નથી.

૫૬—મેથીપાક.

મેથી અને સુંક એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લઘ તેનું વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી, ૫૨૨ તોલા દૂધમાં ૩૨ તોલા ધી નાંખી તેમાં તે ચૂર્ણ નાંખી, એકત્ર જાડું ધાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાંડ નાંખી ફરીથી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પાક સારો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી મરી, પીપર, સુંક, પીપ-ળીમૂળ, ત્રિફલ, અજમો, જીરૂ, ધાણાં, કંઠાજીરૂ, વરીઆળી, જાયફળ, દ્યોરાં, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમેધ એ પ્રત્યેક ૪ તોલા, સુંક ૬ તોલા અને મરી ૬ તોલાનું ચૂર્ણ તેમાં નાંખી હલાવી રાખી મુકવું. આ પાકને મેથીપાક કહે છે. આ પાક ચાર તોલા કિંવા શક્તિ પ્રમાણે સવારે ભક્ષણ કરવો. આ પાક આમવાત, અન્યવાતરોગ, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપરમાર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શિરોરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, ધૂપણી અને સૂતિકારોગ એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે, એમાં સંશય નહિ. આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર છે.

બીજો પ્રકાર:—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ધીમાં ૬૪ તોલા મેથીનું ચૂર્ણ નાંખી, મંદાગ્નિ ઉપર પચાવ કરવું. મધના જેવું જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા, તથા મધ ૬૪ તોલા નાંખવું તેનો સારો પાક થયા પછી તેમાં ચાતુર્જાત ૪ તોલા; તથા પંચકોળ ૫ તોલા, અને જીરૂ ૬ તોલા નાંખવું; અને અગ્નિબળ જોઈ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તેથી કરી આમવાત, સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, જ્વર, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપરમાર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, પ્રદર તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે; અને શરીરની પુષ્ટિ થઈ બળ વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૫૭—મેથી મોદક.

ત્રિફલ, ત્રિફળાં, જીરૂ, શહાજીરૂ, ધાણા, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકાશિંગી, અજમો, સિંધવ, સંચળ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જાયફળ, જવંત્રી, લવંગ, મોરમાંસી, ભીમસેની કપૂર અને ઘોણું ચંદન આ આપઘોણું ચૂર્ણ કરવું; અને તે ચૂર્ણના સમાન મેથીનું ચૂર્ણ (ધીમાં શેષી) લેવું. પછી બધા આપઘોણાં બમણાં જૂનો ગોળ લઘ તેને બેગત્રી, તેના લાડુ બાંધી અગ્નિબળ જોઈ ખાવા આપવા. એના સેવનથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ મેદોરોગ, શ્વાસ; સ્વરભંગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે. બળ અને વર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ઝીઝો રિપે ઉત્સુકતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ મેથીમોદક ગહનનાથે કહેલો છે.

૫૮—લવંગપાક.

૬૪ તોલા લવંગ લઘ તે ૪૦૯૬ તોલા ગાયના દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર દૂધ ઉકળે ત્યાં સુધી શીજવવું. પછી નીચે ઉતારી તેમાં સાકર ૬૮ તોલા અને જાયફળ, કંકોળ, પીપર, સુંક, મરી, ત્રિફળાં, હળદર, દારૂહળદર, એલચી, તગર, કેસર, જવંત્રી, આસન, પુષ્કરમૂળ, પીપળીમૂળ, બળદાણા, અરીસુ, લવંગ, અતિવિષ, ગોખરૂ, ભીમસેની કપૂર, ખુરાસાની અજમો, ચક્ર અને નાગકેસર એ દરેક તોલો તોલો તથા પારદભસ્મ (પારાની ભસ્મ), તાંબાની ભસ્મ એ દરેક ચાર ચાર માસા નાંખી, આ પાક રોજ બપોે તોલા, સેવન કરવો; તથા તે ઉપર ગાયનું દૂધ પ્રાશન કરવું. એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, શુદ્ધ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, મૂતરખડો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતરોગ, અર્ણવ, પિત્તપ્રદર, કુષ્ઠ, કચકી, નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ બ્રહ્માજીએ નિર્માણ કરેલો અને સર્વે પાકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ પાકના સેવનથી શેત્ય તત્કાળ દૂર થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—લવંગ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા, ધી ૬૪ તોલા, અને ખાંડ ૨૪ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચાવ કરવું. પછી તેમાં ચિત્રકમૂળ ૪ તોલા, એલચીદાણા, અને ચંદન બપોે તોલા; રસકપૂર (શુદ્ધ), અગર અને તગર એ તોલો તોલો નાંખવું. તેમજ

પંચામૃત, મુંઠ, કાગીમુખળી, ગંગોતુ સત્ત, ચતાવરી અને ગોખર) એ પદાર્થો નાંખી પાક તૈયાર કરવે રોમથી અતી જર્જર દેહ ધણેલો હોય એવા પુરુષે આ પાકનું સેવન કરવાથી ક્ષય, મકાધાસ, પાં પ્રકારની ઉધરસ, વધીપણિત અને અન્ય રોગનો નાશ થાય છે.

૫૯-લસુનપાક.

૧૪ તોલા લસણ મધ જવા માટે રાત્રે છાશમાં પલાળી-રાખી, સવારે તેમથી કાઠી વાટ માવના પૈર તોલા દૂધમાં બાફવું. પછી તે બહુ યથા પછી તેમાં ઘી ૩૬ તોલા, રાસ્ના, કતાવરી અરડુસી, ગંગો, કચોરાં, મુંઠ દેવદાર, વરધારા, અજગો, ચિત્રક, સુત્રા, પુનર્નવા, ત્રિફળા, પીપર અં વાવડીમ એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ નાંખી, કંડુ યથા પછી ૩૨ તોલા મધ નાંખી પાક તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી ખાંડની સાથે ઘોડો ખાવા આપવો, તે પાક આદ્યવાત, હનુમ્બક, આણેપક, ભમ વાત, કટિવાત, ઉસ્તંભ, હઠોમ, સર્વામવાત, ક્ષધિમંગવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પચ્ચકારક લસણપાક વધુકર છે; અને આગ્રુખ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—લસણ સાઈ છોલી તે ૧૪ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ધ નાંખી શીજવડું. તેનો સારો પાક યધ મધુવર્ણ થાય, એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા ધી નાંખી ૧૨૮ તોલા ખાંડ; તથા મુંઠ, મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નામકેસર, પીપળામૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળાં, વાવડીમ, હળદર, દાઢદળદર, શેરણી, વરધારા, પોખરમૂળ, અજગો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખર, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુત્રા, ચતાવરી, કચોરાં, આસન અને કૈાચમીજ એ પ્રત્યેકનું એક એક તોલો ચૂર્ણ નાંખી પાક તૈયાર કરવો. આ લસુનપાક અગ્નિમજ્જા ભોષ સેવન કરવો. એ સર્પૂર્ણ વાતરોમ, યજ, અપસ્માર, ઉરક્ષત, ગુફમ, ઉદરોમ, ઉચી, પ્લીહા, અકટ્વહિ, કૃમિ, મલમલતા, આના દવાત, સોજો, અગ્નિમાંઘ, અગ્નક્ષય, હેઠકી, કમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાત, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષા પાત, અપાતાનવાયુ, અદિતવાયુ, અણેપકવાત, કુખજવાત, હનુમ્બક, કિરોરોમ, ત્રિશયી ગ્રંથસી, ખલ્લી વાત, પંચુવાત, સંધિવાત, બકેરાપણું અને સર્પૂર્ણ પ્રકારનાં યજનો અતિ જલદી નાશ કરે છે. આ લસણપાક વાતઆધિરૂપ કાપીનો સિદ્ધી પેઠે નાશ કરે છે તથા કશ્ચાધિને ક્ષાત કરી જળ અને પુષ્ટિ આપે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૬૦-લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ.

જવની, લવંગ, એલચી, આકાશની છાશ, મરી, નખલા, હરે, નમોતર, મુંઠ, ચતાવરી કમર, ચકન, પુરાસાની અજગો, કચોરા, લીંગાડા, તજ, ગોરમાસી અને કસ્તૂરી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઈ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તુલીયાંચ સુમધિ અતર મેળવવું ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી જમ નાખી. એ માસા લઘુ તેજ (૧) નાખવું. પછી સાકર, સુધાનર્મ રજ અને સુધાનર્મ પાણી નાખી અવશેષ સિદ્ધ કરવો. આ અવશેષ દૂધ, જગર અને અગ્નિદીપક છે.

૬૧-વાસાખંડ.

અરડુસીનાં પાન ૪૦૦ તોલા લઈ તે આદમજા પાણીમાં કદરી, ચતુર્વીસ રોપ રજા પછી તેમાં હરેનું ચૂર્ણ ૨૫૧ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કદરી બહુ યથા પછી નીચે ઉતારી કંઈ યથા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વજ્રચંચન ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા, અને ચાટુર્ભંત ૪ તોલા નાંખી તે રાત્રે તે તોલા ભણકુ કરવો અને તે ઉપર ખુશીમાં આને તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું; એટલે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્યહિ, ઉદરોમ, ગુફમ, તૃષ્ણા, હઠોમ અને પીત્તસ્રોનો નાશ થાય છે. (કોષક જગ્યાએ વજ્રચંચન ૧૬ તોલા નાખવું એવો રિવાજ છે.)

બીજો પ્રકાર:—અરડુસી, મોરીજળી, હરે, આવગઠી અને કલમૂળ, એ બોરો લઈ એમાં આદમજા પાણી ૫૫ ચતુર્વીસ કારો કરી રાખવા. પછી તેમાં સમનામ ગોળ નાખવો તેજમ મુંઠ, મરી, પીપર, જગડાજા, કાગીમુખળી, ચાટુર્ભંત, અજગો, લીંગાડા, બીલાની અદરત્ર મમજ, હળદર, બેરનો મુંઠ, કતાવરી

નયદ્ગ, માયદ્ગ, કકોળ, અક્ષયકરો, કાળુંનસોતર, અજગંધ, નવત્રી, કટકડી અને ગદુલા એ ઔષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમાં નાંખવા, પછી મધ અને ધી નાંખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા કામ વૃદ્ધિ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—અરકુસીનો રસ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, પીપર ૮ તોલા અને ધી ૮ તોલા, એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો. આ અવલેહ બાળકોને હિતકર હોષ શોષ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ઉરઃક્ષત રોગોનો નાશ કરે છે.

ચોથો પ્રકાર:—અરકુસીનાં પાન ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમાં હઝેતું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને પીપરનું ચૂર્ણ ૮ તોલા નાંખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી ને નાગકેસર) ચાર તોલા નાંખી તે પાક રોજ બે તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષયનો વિશેષ કરી નાશ થાય છે.

૬૨—વિજયાપાક.

ભાંગ સારી રીતે ઘોષ નાંખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦૦ તોલા લેવી; અને દૂધ ૪૦૦ તોલા લઈ તેમાં નાંખી કઢવી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં ખાંડ ૮૦ તોલા, ચાતુર્જાત, લવંગ, બોષ, અક્ષયકરો, નયદ્ગ, નવત્રી, આસન, સાટોડી, દુધી, કૌચબીજ અને ચવક એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખવું; અને સારી પેઠે કઢવી. એ સર્વેનો અવલેહ જેવો જાડો પાક થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તે રોજ બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી ધાતુપુષ્ટ થઈ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને દુસ્તર પ્રમેહ, સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શ્મીઓનો પ્રદર અને યોનિશ્ચળ ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે. (કોઈ જગોએ ચવકની જગોએ બળદાણા લેવાનો રિવાજ છે.)

૬૩—વિદારીપાક.

૬૪ તોલા ઘાળાં ભોંયકહોળા (હુંદવાથી જેમાંથી સફેદ દૂધ નીકળે છે તે)નું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા ધી અને ૧૬ ગણા દૂધમાં તે પચન કરવું. મધના જેવું લાલ થયા પછી તેમાં નવત્રી, નયદ્ગ, પીપર, એલચીદાણા, સુંક, ધાણા, જીરૂ, અગર, કેસર, વાવડીંગ, શતાવરી, બળદાણા અને ચણોડીનાં મૂળીઆં એ સર્વ તોલો તોલો નાંખવાં. અને ઠંડું થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાંખવી. આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો; અને તે ઉપર જુના ચોખાનો ભાત કરીને ખાવા આપવો. તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ શ્મીઓનો પ્રદર, મૂત્રક્રમ્હ, પ્રમેહ અને બહુમૂત્રના રોગો દૂર થાય છે.

૬૪—બ્યાઘ્રીહરીતકી અવલેહ.

ભોરિંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઈ સર્વેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તે ગાળી લઈ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાંખી પુનઃ કઢવી. નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાંખવું. આ અવલેહ અગ્નિબળ જોષ સેવન કરવો; એટલે વાત, પિત્ત, કફ, દિદોષ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસ, ક્ષત, કાસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થાય છે. આ રસાયન બૃશ ઋષિએ કહેલું છે.

૬૫—શતાવરીપાક.

શતાવરીનાં મૂળીઆંનો કલક કરી લેવો, અને કલકથી યોગણું દૂધ, દૂધના સમભાગ ગાયનું ધી અને કલકના સમભાગ સાકર લઈ ધી શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ તે બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૬૬-શાલપાક.

દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને આમુદરાની ઊલતું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, એ બે એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર કરવું. પછી તેમાં ૧૪ તોલા ગોળ, તજ, તમાસપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, જાવડા, નામ ગોળ, વચસોગન, માજા, સુંઠ, મરી, પીપર, આસન, દરડે અને લોહબરમ મિશ્ર કરી સેવ કરવું; એટલે હેઠોગ, ક્ષય, શીષ, વાતરોગ, દિકા, રગરોગ વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શિરોત્રિપાક, કપ્પા સર્વ રોગનો નાશ થશે.

૬૭-સુંઠચવલેહ.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૪ તોલા, ધી ૩૨ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા; અને જાવડા, લવંગ, તજ, તમાસપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપર અને ચીત્રો એ તોલો તોલો લઈ, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર સેક સિક કરવો. તે પાક કંડો થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બાળક અને જૂદને પણ આપવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, વાતકરણ, બુદ્ધિ, કાંતિ અને બળને આપનાર હોઈ, સર્વ જેમ અધિકારનો નાશ કરે છે તેમ તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

૬૮-સુંઠીખંડ.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ધી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ કંઠી અને ઝેનો ગોળો કરવો. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો; અને સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાસપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેલું ચૂર્ણ તેમાં મેળવવું, પછી સક્તિ પ્રમાણે તે ચૂર્ણ ખાવા આપવું. તે ચૂર્ણ આમવાત સમાવનાર, ધાતુપ્રદિ કરનાર; બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને જૂઠાવરણ દૂર કરનાર છે.

બીજો પ્રકાર:—સુંઠ ૪૦૦ તોલા ધી ૮૦૦ તોલા, દૂધ ૪૦૬૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, અને સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાસપત્ર, નાગકેસર, પીપળામળ, કૃષ્ણામર, જાવડા, જાવડા, કચોરા, પાષાણમેદ, તામ્રબરમ, કસ્ટૂરી બરમ, સુવર્ણનાત્રિક બરમ, મંદૂર, લોહ અને કાંતિ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર ઝેનો ભેદ સારી રીતે સિક કરવો. આ ભેદ બળ, વર્ધ્ય, આયુષ્ય, વધી-પશિત તથા આમવાતનો નાશ કરે છે; અને કંતમ કાંતિ ખનાવે છે.

૬૯-સુંઠીપાક.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા, ધી ૧૨૮ તોલા અને ધીથી મોગણું દૂધ લઈ સર્વેનો મંદાગ્નિ ઉપર પાક કરી તે પાક થઈ થયા પછી સેવન કરવો, એટલે મસ્તકશયન, આદિતરોગ, સૂર્યાવર્ત, હનુ-કંપ, મન્યાસ્તંભ, ગલમ્રહ, વાતરોગ અને ક્ષોદ્ધિક અન્ય રોગોનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સુંઠ લઈ, ચૂર્ણ કરી મોગણા ગામના અથવા મકરીના દૂધમાં કંઠવી અને તેનો ગોળો કરવો. પછી આમુર્જન, લવંગ, કેસર, પીપર, અમ્લવેતલ, છાશ અને શકાશરાત્રી ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. આ પાક સક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવા આપવો; એટલે શુક્રમ, આરમિ, સોજો, ક્ષય, કૃમિ, નષ્ટુમકલ અને અતિમાનનો નાશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—૩૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પચન કરી ગોળો કરવો. પછી સાકર ૧૪ તોલા લઈ, પાક કરી તેમાં ને સુંઠનો ગોળો અને લવંગ તથા આમુર્જન બધે તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી મસ્તકરોગ, પીનસ અને મમ્લેષ્ણીનો નાશ થાય છે.

૭૦-ચેવંતીપાક.

ધોળા શેવંતીનાં ફલ એક દળદાર લઈ, તે ૧૧૮ તોલા ધીમાં શેકવો. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, આમુર્જન ૧૬ તોલા, કાળી દાણ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા, ગોળાનું સ્નાન, તવખીર, ઘોળુ છાશ, સીસાની અને કલકની બરમ, એ પ્રત્યેક બધે તોલા પ્રમાણે લઈ, સર્વ આયુષી એકત્ર કરી વાલભાર

ભીમસેની કપૂર તેમાં મેળવોને વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તેમાંથી રોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરવો. પથ્ય પાળવી. એના સેવનથી જીર્ણીજ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજરોગ, કોંઠ, નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ થાય છે. (આજ રીતે ગુલાબનાં ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ પથ્ય ઉપર પ્રમાણે થાય છે.)

૭૧-શ્રીફળ પાક.

ખીલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાંખી, તે ૬૮ તોલા લઈ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ધી ૬૪ તોલામાં તે પકવ કરવું પછી તેમાં સુંકે, મરી, પોપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવંગ અર્ધો અર્ધો તોલો અને સર્વ આપધેના સમાન સાકર લઈ પાક તૈયાર કરી, તે રોજ બે તોલા સેવન કરવો. એના સેવનથી લોહી પડે છે તે, તથા રક્તપિત્ત વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, ત્વગ્દોષ અને ચેત્તિરોગ દૂર થાય છે. ત્રિષ્ટિ અને પુષ્ટિ થઈ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે; તથા પીડાકારી મૂતરખડાનો નાશ થાય છે. આ પાક સેવન કરનારે દુગ્ધપાન અવસ્ય કરવું; તથા મધુર આહાર સેવન કરવો.

૭૨-શ્લેષ્માતકયવલેહ.

પાકેલાં ગુંદાંમાંનાં બિયાં કાઢી નાંખી, તેને નડકામાં સુકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લેવું, ટલીજ સાકર લેવી. તેમજ તાલીમખાનું, ગોખર, કાળીમુખળી, શતાવરી, કૌચબીજ, આસન, ઘોળા મેંચકોળાતું ચૂર્ણ, ત્રિકટુ ત્રિસુગંધ, જાયફળ, લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, સમુદ્રશોફનાં બિયાં અને ખુરાસાની ખજીરો તોલો તોલો અને કસ્તૂરી ૩ માસા લેવી. પછી સર્વેનો પાક કરી તે પાક મધ અને ધીની સાથે ત્રવારે અને સાંજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવા આપવો. તેલવાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવામાં વર્જ્ય કરવા. પાન ખાત્રા આપવું. ઠંડું પાણી પાવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકનું સેવન કરવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, પંક્તિ દૂર થાય છે, બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, વૃદ્ધ માણસ જુવાન જેવો થાય છે; તેમજ પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, જીર્ણીજ્વર, અરૂચિ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે.

૭૩-સુરણ પાક.

ઈંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં અથવા ફળ, નાગરમેાથ, સુંકે, દંતીમૂળ, હરડે, નસોતર, કચોરા, વાવડીંગ, ગોખર, ચિત્રક, અને માલકાંકણી, એ દરેક બે તોલા લેવું. સુરણ ૩૨ તોલા, વરધારો ૧૬ તોલા અને બિલામા ૧૬ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સર્વેનો અતુર્યાશ કાઢો કરવો. પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઈ, તે કાઢામાં નાંખી પુનઃ પકવ કરવો. સારો પાકો થયા પછી તેમાં ચિત્રાનાં મૂળીઆં, નસોતર, દંતીમૂળ તથા માલકાંકણી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને બ્યોપ, એલચી, મરી તથા તજ એ પ્રત્યેકનું બાર બાર તોલા ચૂર્ણ નાંખવું. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાંખવું. આ પાકને બાહુ શાલગુક પાક કહે છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિના રોગ, ગુદ્મવાત, ઉદરરોગ, આમવાત, સળેકમ, સંગ્રહણી, ક્ષય, પીનસરોગ, હલીમક, પાંડુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ પાક રસાયન (જરા બ્યાધિ દૂર કરનાર) છે.

બીજો પ્રકાર:—નસોતર, માલકાંકણી, દંતીમૂળ, ગોખર, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, કચોરા, ઈંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં, સુંકે, નાગરમેાથ અને હરડે એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, તથા બિલામા ૩૨ તોલા, વરધારો ૩૨ તોલા અને સુરણ ૬૪ તોલા લઈ, તે સર્વેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં અતુર્યાશ કાઢો કરી, તેમાં ૬૦૪ તોલા ગોળ નાંખવો; અને કહ્નને ચોટે ત્યાંસધી તે પાક કરવો. પછી નીચે ઉતારી તેમાં નસોતર, માલકાંકણી, સુરણ અને ચિત્રકમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને એલચી, તજ, મરી તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાંખવું. આ પાકના સેવનથી અજીર્ણ, ક્ષીણત્વ, પાંચ પ્રકારનો ગુદ્મ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, અને સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે. આ રસાયન યુક્તિની પુષ્ટિ કરનાર છે, અને મૂળવ્યાધિ રોગોનું નાશ કરનાર છે. આ પાકને બાહુ શાલગુક કહે છે.

૭૪-સૌભાગ્યસુંડીપાક.

મુંદ ૩૨ તોલા, મા ૮૦ તોલા, માવનુ દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને મુંદ, મરી તાજ, એલચી તથા તમાવપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાંખી લેવડિધિ પ્રમાણે પાક તૈયાર આ પાકને મુંદી રસાયન કિંવા સુંક કહે છે. આ રસાયન આગસાવનો નાશ કરી કાનિને સારી તથા ધાતુ, બળ અને આયુષ્ય આપે છે અને વલીપણિત અને વૃદ્ધવતો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—ધી ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા, એ પ્રમાણે લખ મુંદનું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાંખી જોળના પાક જેવો પાક કરવો. તેમાં ધાણા ૧૨ તોલા, વરી ૨૦ તોલા, વાવડીમ ૪ તોલા, છર ૪ તોલા અને સુંક, મરી, પીપર, નાગરમેાષ, તમાવપત્ર, કેસર તથા બારીક એલચી, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા નાંખવું, અને પચન કરવું. આ નાગરખંડ કહે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને ઉત્તમ બળદાતા છે. આ પાક તૃષા, ઉલ્લી, તાવ, દાહ, ઉધરસ, પ્લીહા, કૃમિ અને મંદાગ્નિનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—સુંક ૩૨ તોલા, ધી ૮૦ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા સત્ છર, સુંક, મરી, પીપર, તાજ, એલચી, તમાવપત્ર, અજમેા, વરીઆળી, સુરા, ચવક, ચિત્રક અને નામ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખી પચન કરવું. લેદના જેવું ઘાષ એટલે સિદ્ધ થયું બાલુનું બીના વાસણમાં ભરી રાખવો, અને અગ્નિ તથા બળ બેઠ સેવન કરવા આપવો. સુવાવડીએ તો કરીને સેવન કરવો. એના સેવનથી બળ, વર્ણ, અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વલીપણિતનો નાશ થાય આ પાક વધરધાપક, લઘ અને અગ્નિને પ્રેરિત કરનાર છે; અને આમવાત, મસ્તકચળ તથા રોમનો નાશ કરનારો છે.

ચોથો પ્રકાર:—મુંદનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઈ, તે ૧૦૨૪ તોલા જોળના દૂધમાં તે દૂધ જોળા ધાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાંક કરી તેમાં તે મુંદનો જોળા આદુર્ભત, નાગરમેાષ, વંદોચન, મરી, ધાણા, છર, ચદાછર, વરીઆળી, અક્ષકરો, સુંક, લ સતાવરી, કોળી-ચુસળા, મરી, પીપર, કોચબીજ, પદ્મકુંડ, સુંક, મરી, પીપ્પીમળ, ચિવક, અને નાયક, ભવંત્રી, સીનિડાં, વરધારો, નસોનર, કમળાક્ષ, વિરળા, બલાત્ત, વાણો, આસન, ધોણુ અને અમર, વરીઆળી, અજમાલ, વગડાઈ તુલસીનાં ભિયાં, કાળી દાક્ષ, અકોડ, કમળ, અજમેાદ, બા કાપર, ભીમસેની કપૂર, અમ્બકમર, લોહમર, કલાઈનીમર, તામ્રમર, શિલાજીત અને સુવર્ણમા ભરમ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાંખી પાક તૈયાર કરવો આ પાકને નાગરખંડ કહે છે આ સવાર સાંજ સડિન પ્રમાણે સેવન કરવો આ પાક સ્ત્રીઓને ધણો હિતાવદ છે. એના સેવન ઉપર પાંચમી વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર નથી એના સેવનથી ક્ષમ, પાકુરોમ, ઉધરસ, દમ, મંદા સંગ્રહણી, રક્તગુળ્મ, પ્રદર, સોમરોમ, કુચ્છક્ષમ, (દૂધ ન આવતું તે), મુરકુંડા, કમળો, મલ્લે પિત્તરોમ, વાતરોમ અને સ્તનિકરોમનો નાશ થાય છે. આ સૌભાગ્ય મુંદીપાક અધિનિક્રમારે નિ કરેલો છે, અને તેનું સેવન કરનારને ઉત્તમ ગુણગરી છે સ્ત્રીઓને એના સેવનથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

પાંચમો પ્રકાર:—૧૬૨ તોલા સુંકનું ચૂર્ણ લઈ તે ૧૬૨ તોલા ધીમાં રોટી નાંખવું. ૧ તાંબાની અથવા લોહની કડાઈમાં જોળવું દૂધ અને સમભાગ સાકર નાંખી તેમાં પચન કરવી. પછી તે નવલક, નિરજા, છર, ચદાછર, ધાણા, વરીઆળી, એલચી, પીપર, નાગરમેાષ, વાણો, દાક્ષ, રો કોણુ, ચદન અને ચારેક એ પ્રત્યેક બે તોલા, લીલા નાળીએરની અંદાનુ કાપડ કર તોલા, શિલા ૮ તોલા, લોહમર ૮ તોલા, સુરા ૧૬ તોલા ચારોળી ૧૬ તોલા અને નસોનર ૩૨ તોલા; એ પ્રમ નાંખવું. સર્વ આપણોનો એક પિંડ થયા પછી તેમાં સુમધી પદાર્થ કેસર પત્રો નાંખવા. આ સું પાક મદાદેવજીએ પાર્વતીજી પ્રત્યે કહેલો હતો, તથા તેજ પાક નારદે બ્રહ્માના યુગથી સાંભળ્યો હતો આ પાકના સેવનથી બળ, કંતિ, સૌભાગ્ય, સુદિ સ્મૃતિ, ઉત્તમ વાણી સાર્વ અને સુંકમારતા પ્ર થઈ યોની સિધિલતા દર થાય છે. સ્તન લઈ થાય, અને ૮૦ પ્રકારના વાતરોમ, ૨૦ પ્રકારના કરો

૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૮ પ્રકારનો જ્વર, ૧૮ પ્રકારના મૂત્રરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, કર્ણુરોગ, મુખ-રોગ, મસ્તકરોગ, બસ્તીનું શ્લેષ્મ, યોનિશ્લેષ્મ, અને જીમ્મ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

૭૫—હરિદ્રાખંડ.

હળદર ૩૨ તોલા, ગાયતું ધી ૨૪ તોલા, દૂધ ૧૫૨ તોલા, ખાંડ ૨૦૦ તોલા; ત્રિફલ, ત્રિજલ, વાવડીંગ, નસોતર, ત્રિકળા, નાગકેસર અને નાગરમોચ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પ્રથમ હળદર અને ધી દૂધમાં નાંખી પચવડું; પછી સાકર નાંખવી. અને પછીથી બાકીનાં આપવોનું ચૂર્ણ નાંખી, પાક કરી તેને ધીના વાસણમાં ભરી રાખવો તથા સાત દિવસ પછી તે ખાવા આપવો. એટલે ખસ, વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઈ શરીરકાંતિ સુવર્ણના જેવી થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયતું ધી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા, બ્યોષ, ત્રિજલ, નસોતર, નાગરમોચ, છર, વાવડીંગ, દેવદાર અને જેડીમધ, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનો રીત પ્રમાણે ઠંડીને ચોટ એવો બડો પાક કરી તે ઉતારી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જેઠ આપવો. જેથી કોઠ, ખરજ, વિસ્ફોટક, દાદર, ૭ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ, રક્તપિત્ત, આમ્લપિત્ત, પાંડુરોગ અને હલીમક રોગનો નાશ થાય છે.

૭૬—હરીતકી પાક.

હરડે ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા, જવ ૯૬ તોલા અને પીપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, ભારંગમૂળ, શંખપુષ્પી, બળદાણા, કચોરા, સુંક, અથેડી, નાગરમોચ, પુષ્કરમૂળ અને ગળપીપર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમાં હરડે વાટી નાંખવી. પછી તેમાં ગોળ ૧૯૨ તોલા, ગાયતું ધી ૨૦ તોલા અને જ્યેષ્ઠા, કેસર, ચાતુર્ભાન, આવળકંઠી, અન્મો, બહેડાં, જવત્રી, તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, સુંક, મરી તથા પીપર, એ પ્રત્યેકનું બધે તોલા ચૂર્ણ નાખવું તથા પાક સિદ્ધ કરવો. આ પાક જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે, અને તત્કાળ પુષ્ટિ, તુષ્ટિ, તથા બળ આપે છે; તથા રસકોષ, સંઘ્રહણી, ક્ષીણુધાતુ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, દમ, ઉધરસ અને વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે.

બીજો પ્રકાર:—દશમૂળ, ગળપીપર, કૈવળીજ, ભારંગમૂળ, કચોરા, પુષ્કરમૂળ, સુંક, પહાડમૂળ, ગળો, પીપળીમૂળ, શંખાવલી, રારના, ચિત્રકમૂળ, અથેડી, બળદાણા અને ધમાસો, એ પ્રત્યેક બધે પલ (૮ તોલા); જવ ૨૫૬ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઈ સર્વેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કાઢો કરી, તેમાંની હરડે જૂદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા, ધી ૩૨ તોલા; તથા પીપર ૧૬ તોલા, પહેલી હરડે અંદર નાંખી લેઈ સિદ્ધ કરવો. કંઠો તથા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાંખવું. પછી રોજ બે હરડે અવગ્રેહ સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, સંઘ્રહણી, સોજો, અગ્નિમાંઘ, સ્વરભેદ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, મસ્તકરોગ, હ્રોગ, હેડકી અને વિપમજ્જ્વરનો નાશ થઈ શુદ્ધિ, બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હરિતકી-પાક ઉપલા દોષો દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

૭૭—આમળાનો મુરબ્બો.

એક શેર સારાં મોટાં આંમળાં લઈ તેને સોયથી ટાંચી દાખી રાખવાં. તેની અંદરનું પાણી નીકળી જાય એટલે તેને ફટકડીના પાણીમાં મધ્યમ રીતે બાકી ચાર શેર ખાંડનો પાક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં આંમળાં નાંખવાં, અને કેસર અર્ધો તોલો નાંખવું; એટલે મુરબ્બો થયો. આ મુરબ્બો પિત્તશામક અને પૌષ્ટિક છે.

૭૮—કેરીનો મુરબ્બો.

કેરીઓ સારી બેરેષો લીલી લઈ તેને છોલી નાંખી દાખી રાખવી; પાણી નીકળી જાય એટલે કિંચિત્ આશવી અને પછી આંમળાંની પેઠેજ મુરબ્બો કરવો.

૭૯-ખીજેરાનો મુરખ્યો.

સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર વજેરે મસાલે નાંખી તેમાં ખીજેર ચીરી તેની ચીરીએ નાંખ
એટલે મુરખ્યો થાય. પિત ઉપર આ મુરખ્યો ધણે પ્રચલિત છે.

૮૦-ગુલકંદ.

હંચી જાતનાં ગુલાબનાં ફૂલ લઈ તેની ખાંખડીએ ચુંદી લેવી. ફૂલથી જમણી સાકર લઈ જરણી
ખાંખડીના અને સાકરના ઉપરાડપરી ઘર કરવા અને તેનું મ્હો બાંધી રાખી ૮ દિવસ ગરમીમાં રાખ
મૂકવાથી ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ પિત અને શાક ઉપર પ્રચલિત છે.

૮૧-ચાકુતી.

બાંમ અર્ધો શેર કપડામાં બાંધી તેને સારી પેઠે ઘોઘ તેની પોટલી બાંધી ચાર શેર ફૂલમાં
નાંખવી, અને તે ફૂલ સારી પેઠે ઉઠાળવું. તે ઉઠાળેલા ફૂલમાં ખટાસ નાંખી ફાંટી કરી વમોલી માખણ
કાઢી ધી બનાવવું. પછી તે ધીમાં જદામ અર્ધો શેર, પીસ્તા અર્ધો શેર, માવો અર્ધો શેર, ખસખસ
અર્ધો શેર તથા ચારોળા અર્ધો શેર વજેરે મેળવી ત્રણ શેર ખાંડનો પાક કરી તેમાં તે નાંખવો. તેમજ જમ-
ફળ, જવનાં, એલચી, સમુદ્રશીશના ત્રિયાં, અરીસુ, કેસર, રમામસ્તકી, કોકોળ, અપ્પલકરો, સુંક, ખરી,
પીપર અને પીપળીમૂળ, એ સર્વે એકેક તોભો; તથા સાલમખીથી, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, આસન,
ચતાવરી, કૈાચખીજ, જોખર અને તાલીમખાનું, એ જાણે તોલા, એ સર્વે બોપધોનું ચૂર્ણ કરી સારી પેઠે
મસળા બાંમના ધીની અંદર નાખવું. પછી સર્વે એકત્ર કરી જરણી ભરી રાખવી. આ ચાકુતી, અવસેક
જેવી બનાવવી. એના સેવનથી વીરેરતબ, વીર્યશક્તિ ઉત્તમ થાય છે. એના અંગે માદકશક્તિ વિશેષ છે.
એના ઉપર અર્ધો શેર ફૂલ પાલુ જેને કાકી-ટેવ નથી, તેણે એનું સેવન કરવું નહિ. કરવું તો ધણું
થોડું. ઉનાર લીધુ, બાત અને હાથ.

૮૨-દાડમનો સરકો.

૨૦ દાડમ સારા પાકેલા અને રસદાર લઈ તેનો રસ કાઢી કલ્પના વાસણમાં ઉઠાળવો; અને
અંદર સાકર એક શેર નાખવી મધ જેવું જાડુ થાય એટલે તેમાં અર્ધો તોભો કેસર અને એક તોભો
એલચીનો ભૂકો નાખી શીશીમાં ભરી રાખવો. આ સરકો પિત અને ઉષ્ણરસ ઉપર ધણે પ્રચલિત છે.
લીધુનો સરકો પણ આજ પ્રમાણે કરવો.

૮૩-નાળીએરનો સરકો.

૫૦ કુમળાં નાળીએરનું પાણી લઈ કડાઈમાં નાંખવું; અને અધ્યાત્મિકથી મધ જેવું જાડુ થાય ત્યાં
સુધી ઉઠાળી તેમાં કેસર અર્ધો તોભો અને લવંગનું ચૂર્ણ એક તોભો નાખી નીચે ઉતારી સેવું. આ
સરકો સારી રીતે રક્તશક્તિ કરનાર છે, અને ખીજ બોપધોનાં અનુપાનો સાથે સેવન કરવાથી ઉષ્ણોત્તી
લઈ પડે છે અને પુષ્ટિ કરે છે.

૮૪-ગુલાબી સરખત.

ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળાએતો નવિકાપત્રથી અર્ક કાઢી લઈ, તેમાં સાકર નાંખી જાડો
પાક કરવો. આ સરખત સુવાસિક હોઈ સરીરમા ઉતરેલી ગરમીનો નાશ કરે છે. તે કંડુ છે; તથા ઉના-
ળાના દિવસોમાં સેવન કરવા યોગ્ય છે.

૮૫—આમલીનું સરખત.

આમલી સારી સ્વચ્છ બશેર લઇ, એક પથ્થરના વાસણમાં ચાર શેર પાણી નાંખી ચાર પહોર બીજવી રાખવી, અને હાથબંડે ખુબ મસળી, પાણીનો અને તેનો એકરસ કરી તે પાણી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું. પછી તે પાણીને કલ્પના વાસણમાં નાંખી ઉભરો આવે તે પર્યંત ઉકાળી, તેમાં ખાંડ નાંખી, ત્રણતારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી ગરણીમાં ભરી રાખવું. આ સરખત બેથી પાંચ તોલા પર્યંત સેવન કરવું. પિત્તપ્રકૃતિના માણસને સાંજે સૂતી વેળાએ આપવાથી યૌચ સાધ્ય થશે. આ સરખતમાં બીજો એક એવો ગુણ છે કે ઉનાળામાં સવારે એવું સેવન કરવાથી, લુપ્ત લાગવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. જેને હમ્મેશાં બંધકાઇનો સંશય રહેતો હોય તેને આ સરખત ધણું ગુણકારી છે. આના સેવનથી ઝાડો હમ્મેશાં સાચ થાય છે.

૮૬—પાકેલા કોઠાનું સરખત.

આમલીના સરખતની પેઠેજ આ સરખત પણ બનાવવું. આ સરખત શરીરમાં ગરમી ઉપર ધણુંજ ઉપયોગી છે. સિવાય પિત્તશામક અને રૂચિકર પણ છે.

૮૭—ચંદનના લાકડાનો મુરખખો.

ચંદનના લાકડાના બારિક કટકા કરી તે અષ્ટમાંશ બંગડીખાર અને અષ્ટમાંશ પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી બાફવાથી સારી પેઠે બાફાઇ મુદ્દ થાય છે. પછી ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં નાખવી. આ પ્રમાણે શેલડી, બદામ, આદુ વગેરે ન બાફતા પદાર્થો પણ આ ખારવડે બાફાઇ જાય છે. બાફાતી વેળાએ પાણી બળી જવા દેવું નહિ; અને વિશેષ નાખવાની જરૂર પડે તો ખાર મિશ્રિત કરી ગરમ પાણી કરી રેડવું.

૮૮—લીંબુનો મુરખખો.

કાગદી (ઝીણી છાલવાળાં) લીંબુ ૧૦૦, દૂધ ચાર શેર અને પાણી એક શેર, એ પ્રમાણે લઇ પહેલાં લીંબુ છોલી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી તેમાં બધાં લીંબુ બે દિવસ સુધી નાખી રાખવાં, પછી ક્ષિત્તિ સુકવી પુનઃ તેની છાલ કાઢી નાંખવી. એટલુંજ કરી પછી શેર લીંબુએ ત્રણ શેર ખાંડ એ પ્રમાણે લઇ, ખાંડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લીંબુને છિદ્રો પાડીને નાંખવાં. આ પાક ઠંડો થયા પછી સારી, ઉત્તમ બરણીમાં ભરી, ઉપર કપડાથી મઠો બાંધી ત્રણ મહિના પર્યંત બંધ કરી રાખી, પછી લીંબુ બક્ષણ કરવાં. આ મુરખખો પિત્ત ઉપર સારી પેઠે હિતકારક છે.

અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન.

૧-શિરોવ્યથા.

થોડાનું માથુ સુજે છે અને તે નીચે માથુ ધાલે છે; ત્યારે તેને બધા યામેલી છે એમ જાણવું. ઉપચાર:—ખોરડીની છાલ, પીપગાની છાલ, અકાવની છાલ અને એરડાનાં મૂળીઆં, એ સર્વ જાણસો સમભાગ લઈ, પાણીમાં વાટી થોડાના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. ફરવું, તડકા અને ફરક ત્રાસદાયક ક્રિયાથી તેને દૂર રાખવો.

૨-મુખરોગ.

મ્હોં સુજે છે, લાળ પડે છે, ઘાસ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાનાં લક્ષણો થાય છે. મુખ-વાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર:—જવખાર, સરસવ, રાઈ, સુરા, દળદર તથા સિંધવ, એ બધીજાણસો સમભાગ લઈ આમલીના ઠીલાની ખેગમાં ખરસ કરી લેપ કરી કપડાથી બાંધવું.

૩-નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું.

ઉપચાર:—(૧) કાવળીનાં મૂળીઆં દૂધમાં ધસી નાકમાં મૂકવાં. (૨) ઘરડી થઈ નાક અને મ્હોંમાંથી પાણી વહેતું હોય, અને વારવાર મુંપતો હોય તો.—દરડે, ઠાળાછરી, દળદર, મુંઠ, ખરી, પીપર અને ગોળ, એ બધી જાણસો એકત્ર ખાંડી અજનાસો એકથી બે તોલા પર્વત સુવાર સાંજ બે વાર એમ ૭ દિવસ સુધી ખવરાવવું.

૪-નેત્રરોગ.

ઉપચાર:—(૧) કુસ બધવા પડળા હોય તો—બે ગ્રમ વિવસના જાગળી વિષા ખાંજની. (૨) માહલાનું અને બહરીનું પિત મધમાં ખરસ કરી સાત દિવસ અંજન કરવું. (૩) આંખ રાત્રી થાય છે, પાણી વહે છે અને સુજે છે તે ઉપર:—સિંધવ, સગળ કાચપત્ર, એ સર્વ જાણસો સમભાગ લઈ, કાંઠામાં ખરસ કરી અંજન કરવું. (૪) આંખો લીલી રાત્રી થઈ હોય તો:—ગોળ, કપૂર, ખારો અને ગોરામન, એ સર્વ જાણસો સમભાગ મધમાં ખરસ કરી અંજન કરવું. (૫) આંખો સ્વચ્છ થવા માટે:—સાંઘખાર પોણે માસો, આંખાદળદર દોઢ માસો, બેસા યુગલ (૨૫૬) પા માસો, બેસની વિંઝડાની રાખ પા માસો અને માણસની ખોપરીની રાખ પા માસો, એ સર્વ એક ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવાથી ખીજ પજી (વાન, યાગ, મુરોગ) રોમ દૂર થાય છે. (૬) પીપર, મુંઠ અને ખારો, એ જાણસો સમભાગ લઈ મધમાં ખરસ કરી અંજન કરવું.

૫-જવર (તાવ) સન્નિયાત ઉપર.

ઉપચાર:—અજમે પા માસો, લખંજ પા માસો દિ મ પા માસો તથા નગોડાનાં પાન પોણે માસો, એ સર્વ ચૂર્ણ ખતાર મજાલીમાં ખવરાવવું અને શીઠ કરવો. આગાઉક જવર ઉપર:—ભાંજાનાં નવ પાન

તાવ હવા પડાને છે એ સેત્તુનું અઢ કાંઠા પાસે એમ જાણવું. ઘરડી મુંઠ તપેલું, મ્હોંની, ખાવા કપા એમ ન દેવો. દિવસે પચાસેમાં કમી નહીં થવાનું—જવન પડવાને ખવરાવો. કપાથી—એક, તાવની માપાણ જાણવાર નાવરાખાં અને. પડેલું તે ખાવો કાવળા લાવક નહિ દરે એના ખાવાને અરેમિ આ માટેની આપણે છે તે લેવી પુરાણમાં વિશેષ માહિતી ન દેવાથી અને તેને જાણને અનુગ્રહ ન દેવાથી જાના કોઈ વખતે રિક્તારથી કમજા બાધવામાં આવી નથી.

અને કડવા લીમડાનાં સુકાએલાં નવ પાન લઈ તેમાં ૩ શેર પાણી નાંખી એક શેર કાઢેા ખાટી રહે એટલે તે ૩ દિવસ પાવે. લંઘન (દાણા ખાતો ન હોય તે) જવર ઉપર:—જવની, લવંગ, કંકાળ અને નેટીમધ, એ જવસો સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. સંતાપ (યુખમાં દૂર્ગંધ, બનતે કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાંઠ, એ લક્ષણોએ યુક્ત) જવર ઉપર:—કેળનાં મૂળીઆં, કેવડાનાં પાન, ઉંખરાની છાલ, આંખળાં, ધાણા અને ભોંયકોણું, એ સર્વ સમાન ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો મધમાં ખવરાવવું. મન્મથ (મૂત્રમાં ધાતુનું જવું, મૂત્ર પીળું થવું, અને પીચોટી બંધ થતી એવા) જવર ઉપર:—(૧) સેંમળની રાખ અને રાળતો લોટ, પાંચ શેર દૂધમાં ખાટી ૩ દિવસ ખવરાવવેા. એથી ૯ પ્રકારનો તાવ જશે. (૨) ગજો, ધાણા, કરીઆતુ, સુંઠ અને ખારેક, એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસો, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૩) લીમડાનાં પાન, હરડે, આમળાનાં મૂળીઆંની છાલ તથા લસણ, એ સર્વ સમભાગ જણસોતું એક તોલો ચૂર્ણ ધીમાં ખવરાવવું.

૬—ઉદરસંબંધી રોગ.

કુડાતો ભાગ બળવેા, પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થવેા, પરાળે ચોચ જવું, ઉપરાઉપરી શ્વાસ કાઢવા, આળસ, અને સુકાતા જવું, એ લક્ષણોએ યુક્ત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ધી અને તેજ એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવું. મંદાગ્નિ ઉપર:—હરડે, ત્રિત્રા, હળી ભોરીંગણીનાં મૂળીઆં, શુદ્ધ વજ, ભોંયલીમડો, ભોંય આવળ, રીંગણીનાં મૂળીઆં, સિંધવ, સંચળ, વાવડીંગ, હળદર, નંગોડ, અજમો, સુંઠ, પીપળી-મૂળ, પીપર, કરીઆતુ અને નાંખેરો, એ સર્વ જણસો સમભાગ લઈ ગોળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું. મ્હોંમાંથી પીળું પાણી વહેતું હોય અને પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:—આસોદ પા તોલો અને પીપર પા તોલો ગાયના દૂધમાં ખવરાવવાં. વર્તુશૂળ:—શ્વાસ, ધાયલ થવા જેવું, કુખ મરડવી, એ લક્ષણો હોય તો—પિત્તપાપડો ૪૫ માસા, ચોર અજમો ૨૧ માસા, હોંગ ૧૫ માસો અને ખીજેરાની છાલ ૨૧ માસા, એ બધાં ઐપધો એકત્ર કરી ધીમાં આપવાં. શ્રમવિભ્રમશૂળ (મંદ ચરવું, ભ્રમના જેવું વર્તન, લાળ વહેતી, એ લક્ષણો યાય તે.) ઉપર ઉપચાર:—ધીમાં તલતું તેલ મેળવી ગરમ પાણીમાં નાખી, તેમાં ગોળ, હળદર, સુંઠ અને હરડે, એ જણસો સમભાગ લઈ તેનું ૮ તોલા ચૂર્ણ નાંખી આપવું. શરીર ઉંચું નીચું કરવું, પગનો સંકોચ કરવો તથા પેટ કુલવું, એ લક્ષણો હોય તો—હોંગ પોણો તોલો, લસણ ૨૧ તોલા, સિંધવ ૧૧ તોલો અને ગોળ ૧૫ તોલો, એ સર્વ ઐપધો મેળવી ખાટા દહીંમાં ખવરાવવાં. કૃમિશૂળ:—વજ નવ માસા અને પિત્તપાપડો ૪૫ માસા મેળવી ખવરાવેા. દાશુશૂળ:—ભોંય ઉપર પડવું, કૂદવું અને વ્યથિત જણાવું, એ લક્ષણો હોય તો—વજ નવ માસા, પાપાણભેદ ૪૫ માસા અને દંતીમૂળ ૪૫ માસા, એ ઐપધો કાંજમાં વાટી આપવાં. અષ્ટાદશ પ્રકારનાં શૂળ ઉપર:—સિંધવ, કાયલવણ, સંચળ, ગંધપીડ, મીઠું, મરી, અજમો, પીપર, હરડે, ખહેડાં, આવળકંટી, પીળાં પડેાળાં, કોષ્ટ, વજ, બાવળનો ગુંદ, ભારંગી, હોંગ, હિંગણાની છાલ, પિત્તપાપડો, ઇંદ્રજવ, કંટેશાળીનાં બિયાં, આસોદ, રીંગણીનાં મૂળીઆં, નંગોડ અને પુરાંસાની અજમો, એ બધાં ઐપધો સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ બે તોલા, ધીમાં અથવા ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું. પેટ ચડવું:—વખતો વખત શરીર જમીન ઉપર નાંખવું, તમ થવું, એ લક્ષણો થતાં હોય તો:—અધેડાનાં અને કાંગનાં મૂળીઆં અને ખાખરાનાં બિયાં, એ ઐપધો પ્રત્યેક ૪૫ માસા અને હોંગ ૩ માસા લઈ સધેસરાના પાનના રસમાં ખવરાવવું. ખડસશૂળ:—પેટ ચડવું, ડોલવું, અને મળમૂત્રનો પ્રતિબંધ થવેા, એ લક્ષણો હોય તો:—સેમળની છાલ અને દંતીમૂળ દોઢ તોલો તલના તેલમાં ઘસી આપવાં ઉદકશૂળ ઉપર:—(પાણી પીધા પછી કૂદે છે અને હરાંપરાં થાય છે તે) સુંઠ, પીપર અને વજ, એ ઐપધો પ્રત્યેક ૪૫ માસા, ગજપીપર અને સિંધવ પ્રત્યેક ૨૧ માસા, અને હોંગ ૧૫ માસો એ સર્વ ઐપધો ધીમાં ખરલ કરી ખવરાવવાં. દાંત કચડવા, જમીન ચાટવી, કરડવું, એ લક્ષણો હોય તો:—ત્રિકટુ ૯ માસા, વાવડીંગ ૯ માસા અને અજમો ૧ માસો એ બધાં ચૂર્ણ કરી ધીમાં ખવરાવવું. લાઠની સાથે કીડા પડે છે તે ઉપર:—હિંગણાની છાલ ત્રણ માસા અને પિત્તપાપડો ૯ માસા, એ ગોળમાં ખવરાવવું. સંગ્રહણી ઉપર:—(લાઠ પાતળી

ધવી, અને ઉપરાઉપરી હમણું) નાનાં ખીંધાં, લીલા દાઢમના ઘણા અને ધાવડીનાં ફૂલ, એ જાણ્યો સમભાગ લઈ ૧૧૧ તોલો ચૂર્ણ, દહીંમાં ૭ દિવસ આપવું. (૨) દરરો, આરંભણીની હાથ, મેથી અને છર, એ સર્વ જાણ્યો સમભાગ લઈ ૧૧૧ તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં ૩ દિવસ ખવરાવવું. (૩) દરરો આરંભણીની હાથ અને મેથી, એ સમભાગ લઈ દહીંમાં ૧૧૧ તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવું. ઉપચાર—પેડાની આંખોમાંથી પાણી વહેવું, પગ અને ગળું સૂજવું, ઘંત ચોટી જવા, ખાનાનું છોડવું, ઇનાદિ લક્ષણો હોય તો—મરગરનાં મૂળાં, રાફડાની માટી, આમલીનાં અને નરોડાનાં પાન. એ સર્વ સમભાગ વાટી મરતકે લેપ કરવો અને આ છીનાં પાન ૧ તોલો, જીના જોગમાં ત્રણ દિવસ ખવરાવવું.

૭—અગ્નિમાંધ.

ઉપચાર—પેડા ઘણા અને ઘાસ ખાતો ન લેય તો—રંગેલીનાં મૂળાં, ઉમીરોરંગેલીનાં મૂળાં, લીમડાનાં પાન, દરરો, સુંક, કરીઆત, વાવડી, અજમોદ, નરોડ, અરણીનાં પાન, અરુણનાં પાન, એ આપધો પ્રત્યેક દોઢ દોઢ માસો, અને અન્નમે પોણા માસો, એમ સર્વ આપધોનું ચૂર્ણ કરી જીના જોગમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું.

૮—પાદ (પગના) રોગ.

ઉપચાર—પગે અઘાવલી થઇ હોય તો—છીપ અને કોડી બાળી તેની રાખ સમભાગ મધમાં ખરફ કરી ચોપડવી. પગે ગાંઠ યાચ છે તે ઉપર—અર્ધગાંઠ કાપી તેમાંનું પદ છોડવું. પછી જવખાર અને સાજીખાર સમભાગ લઈ, આમલીની ખેગમાં લેપ કરવો; અને સિંધવ, લસણ, સુંક અને વાવડી એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસો; અને અજમો, ૧ માસો, એમ ચૂર્ણ કરી જીના જોગ સાથે પાડું.

૯—અંડશોક (અંડ સ્તન) :

સુંક, દહીં બોરીંગણી, એરંડાનાં મૂળાંની હાથ, સગવાની હાથ, રંગેલી, મરી, ઉમરાની હાથ અને વજ, એ સર્વ સમભાગ આપધો લઈ ૧૧૧ તોલો ચૂર્ણ ધીમાં આપવું અને અંકોસનાં પાન ઉકાળી અંડ ઉપર તેનો શેક કરવો, તેમજ ઉપર ચૂર્ણ ધીમાં ખરફ કરી તે ઉપર ઘોડું ચોગવું.

૧૦—મૂત્રરોગ.

મૂત્ર ઉપરાઉપરી થતું હોય તો—ગાશ, અને કાકડીનાં ગિયાંનું બારિક ચૂર્ણ કરી, મધમાં ઉક્રિવ ઉપર લેપ કરવો. મૂત્રશૂળ—ભોવ ઉપર પગ દોઢવા, કુસિ ઉપર ઝોલવાવું. એ લક્ષણો હોય તો—પીપર અને ગજપીપર મેગરી ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી જોગમાં આપવું. મૂત્રસાથે ધીર્ધ જળું હોય તો—નાગવેલીનો કંક, કેળનો કંક, ભોવકોણ અને છીંકણી ૧૧૧ માસો મેગરી તે ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૧૧—વ્રણાદિરોગ.

દાહી—(દાહ ઉપર જોગા જેવો સોલો યાચ છે તે) ઉપર ઉપચાર—પ્રથમ દસ બોલી સોદી કાઢવું. પછી કાવા લીમડાની સગોળા એક જ બોધી કેવતા ઉપર ગુરુમ કરી તેવરો શેકવું; અને લીમડાનાં પાન, નવસાર, સિંધવ, એ સમભાગ લઈ લીમડાના રમમાં ખગલ કરી લેપ કરવો. ઉપર કપડું બોધી રાખવું. ગોંસ સડવું હોય અને પીગું પાણી નીકળતું હોય તો તે ઉપર—ભોલચુર અને દરરો તેલમાં ખરફ કરી લેપ કરવો; અને તે ઉપર એરંડાનાં પાન બોધી ઘટ્ટી શેક કરવો. તેમજ લસણ, નરોડ અને સિંધવ, દરેક સાડાચાર માસો, અને અજમો ૧ માસો, એ આપધોનું ચૂર્ણ જોગ સાથે ૭ દિવસ ખવરાવવું. અંકક, જખમ, અને વાગા ઉપર—મારીની લોંબી, સિંધવ અને મીઠાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં દિવા મધમાં લેપ કરવો. દહીં ઉપર કાંઠો લઈ તે વરેલા લાગની દેવ તો—ધંધાસ અને વજ, એ સમભાગ લઈ મરતકે ખરફ કરી લેપ કરવો; અને સિંધવ, વાવડી, દરરો અને લેસણ, એ બોરી ત્રણ ત્રણ માસો

અને અન્યો ૧ માસો એ રીતે ચૂર્ણ કરી ધીમાં ખવરાવવું. ખસ ઉપર:—કણક અને મીઠું પાણીમાં પલાળી તેનો રોટલો કરી તે બાળવો; અને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. હુંડી સુજે છે તે ઉપર:—પ્રથમ હાથપગની નસો દબાવવી એમ કહેલું છે. એનો શું ઉપયોગ થશે તે સમજાતું નથી, પરંતુ આ નીચેનો ઉપચાર સારો જણાય છે.—મુંઠ, મરી, પીપર, સરસવ અને હળદર, એ ઔષધો સમભાગ લઈ આમલીના ચીચોડાની ખેળમાં લેપ કરવો, અને ઉપર કપડું બાંધવું; તથા મુંઠ ૪૫ માસા, એલચી ૧૦૫ માસો, લવંગ ૧૫ માસો, કાચમી ૨૦ માસા, હરડે ૨૦ માસા, બહેડાં ૨૦ માસા અને આંખનાં ૨૦ માસાતું એકત્ર ચૂર્ણ કરી ધીમાં ૩ દિવસ આપવું. આમની બાધા—(?) યાવ તો:—શેવાળ અને ધી એક એક તોલો મેળવી પાવું.

૧૨—અગ્નિબાધા.

ઉપચાર—તેલનો જૂનો ઘડો ફેડીને તેના કડકા કરી તેવું પાતાળખંતવડે તેલ કાઢી ચોપડવું.

૧૩—વિષબાધા.

ઉપચાર—શુદ્ધ હિંગળોક, સોમલખાર અને ઘોળો કાચો, એ ઔષધો સમભાગ લઈ આદુનાં રસમાં ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખવરાવવી એવું કહેલું છે. પરંતુ એમાંનાં પહેલાં બે ઔષધો શુદ્ધ કરી લેવાં જોઈએ, તોજ કદાપિ આદુનો શુભુ આવે એમ જણાય છે. આ ઔષધનો ઘણો વિચાર કરી અને કોઈને અનુભવ હોય તોજ ઉપયોગ કરવો એવું એમાં મત છે.

૧૪—ઘોડો તોફાની (ઉન્મત્ત)

ઉપચાર—અન્ને કાનમાં (શુદ્ધ કરેલો) પારો નાંખવો. મ્હોંમાં ૩ ઘાલવું, અને પગના બદ પર પીશાબ (?) ઉપર અને હગરાનાં માંસ ઉપર ગોળ ડામ દેવા. શેક કરવો. ઘેર બાંધી રાખવો. (૨) આર્તવતું (સ્ત્રી અસ્પર્શકાળના રક્તાતું) ચીયડું અને જૂનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તોલો એકત્ર ખાંડી ૩ દિવસ આપવું. ગરમ પાણી પાવું.

૧૫—ખરીનો કચરો જવા માટે.

મીણ, શુગળ, ભોંયલીમડો, કાળાજરી, લાખ, સિંદૂર, મરી અને ગોળ, એ સમભાગ લઈ ધી અને તેલમાં ખરલ કરી ચારે ખરીઓ ઉપર લેપ કરવો. અને લોખંડ ગરમ કરી કિચિત શેકવું.

કઠિન શબ્દનો કોષ.

અધોગત-નિચે ગયેલો.
અધોવાયુ-ગુદાના કારથી નિઃસરતો વાયુ.
અનલ-અગ્નિ.
અનિલ-પવન, વાયુ.
અપાય-જેથી કંઈ પણ ચોતાની ખરાબી પામ એવું.
અભિધાત-કોઈ પ્રકારથી શરીર ઉપર લા થયો.
અમલ-ખાઈ.
અરિષ્ટ-કવાનો એક પ્રકાર, સુત્રા-વકીનો ઝોરડો, અરિઠાનું ઝાક, લીંબડાનું ઝાક.
અવશેષ-આટણ.
અવજન-જનકું.
અવ્યક્ત-સમજાવ નહિ તેવું, સ્પષ્ટ.
અવચુ-જામ.
અંશ-હિસ્સો.
અસ્મરી-પથરીનો રોગ.
અર્થાત-હરેશાં. અટકવા વિના.
અર્થા-આઠ પ્રકારના.
અઠીસા-કુટી ઉપર થયેલો લોહી તથા માસનો ગોળો.
અસુકસાવ-લોહી ઝરવું.
અરિનગધ-સૂકું, કંઠ્ય.
આધિ-મનનું દુઃખ.
આધ્યાત્મ-પેટ કુલવું.
આમ-કાચો પચ્યા વિનાનો મળ.
આમગધી-કાચા માંસ જેવો જે-નો વાસ આવ છે તે.
આમાસય-આધિ પચવાની જગ્યા.
આમસપિત-ખાડું પિત.
આયુષ્ય-આયુષ્ય આપનાર.
આરકન-રાતો.
આતંત્ર-અગ્નિને અટકાવ આવી લોહી પડે છે તે.

આદ્ર-બી જાવણું.
આદ્ર-ધેરાયલો.
આસય-મત, જગ્યા, સ્થાન, હેતુ.
આલ્હાદ-આનંદ.
ઇદ્રિય-અવયવો.
ઉમગધ-સહન ન થાય તેવા અંધ વાળું.
ઉચ્ચ-ઉંચું.
ઉદય-હેતુ, મતવગ.
ઉમત-ભમ, ગાંડપણ.
ઉદકમેહ-પરમાનો એક ભેદ છે.
ઉમાદ-ગાંડાપણું.
ઉરોમ્હ-છાતીમાંનું આંતરકુ સું.
જવાનો બ્યાધિ.
ઉરોધાત-છાતી ઉપર મારવું.
ઉચ્ચવીર-ગરમ, ઉના પદાર્થ.
મતુ-છીએને અટકાવ આવે છે તે.
મતુમતી-અટકાવ આવેલી સી.
કકુ-કકવું.
કંડુ-મુઝલી, ખજવાળ.
કક-જલમ.
કકમ-કકને તોડી છુટા પાડનાર.
કકલ-કકારક.
કકલ-ચટણીના જેવો વાટેલો પદાર્થ.
કાસ-ખાંસી-ઉધરસ.
કાસમ-ખાંસીનો નાસ કરનાર.
કકકુટુટ-એક-લ્હેત ખાડો કરી ૧૦ અડધાંનો અગ્નિ આપવો તે.
કુજનત-કુંડાપણું, એક જાતનો વાયુ.
કુચ્ચ-શરીરને દુઃખ થવું, કષ્ટ.
કોપન-દરદ વધારનાર.
કોષ્ટ-આમ, મત, અગ્નિ, લોહી અને અન્ય પ્રત્યેકનાં સ્થાન.
કોષ્ટવીર-વાયુરોગ.

કલમ-ગાંડી, પાક.
કિનમ-બી જાવણો.
કિનપટ-કંઠ્ય; શુચવાડ.
કલીબ-નપુંસક.
કલેદ-પસીનો.
ખજ-લ ગડો.
મકુષ-કોમળો.
મદ-આભર.
મર્મ-પેટમાં જે બાલક રહે છે મર્મ પાત-કસવાવડ.
મર્મી-દહાકાવાળી સી.
મર્મરથ-મર્મમાં રહેનારો.
મર્મીય-મર્મસ્થાન.
મલમલ-ગળા ઉપર શુભક છે તે.
મલમલ-ગળાનું બંધ થવું.
મર્મીવકુષ્ટ-અસાધ્ય કોઈનું મલ-વજનદાર; ભારે.
મલત-વજનદારપણું.
મલ-પગની છુટી.
મલસી-કમરમાં ભરેલી ઉસ એક જાતનો વાયુરોગ.
માલક-પકનાર, રોકનાર.
ધન-કંઠ્ય, મજબૂત.
ધનત-નકરપણું.
મથ-જમાવ.
મથુષ્ય-આંખને શુભકારક.
માતુર્ગત-તજ, તમાલપત્ર, સમી, નાગકેસર.
માતુર્યક-ચોથીઓ તાવ.
ચિકિત્સક-વેદ, દહીમ, તબીબી
છર્દી } ઉવડી.
છર્દીકા }
છિદા-છિદ.
છિન્ન-કાપણું.
છેદ } છિદ પાડનાર, છે
છેદની } કરનાર.

કેદનીય-કેદન કરવાને યોગ્ય.
 જન્મ-જીની કમ્મરનો આગલો
 ભાગ, જંગ,
 જડ-વજનદાર.
 જનુ-ગરદનનું હાડકું.
 જડય-ભારેપણું, મંદપણું.
 જનણ-આપધોથી વનસ્પતિ અને
 ધાતુઓની ભસ્મ કરવી તે.
 જલગર્દભ-શરીર ઉપર ધણી
 ફેલાવીઓ થાય છે તે.
 જૂભ-ખગાસું.
 જૂભણ-ખગાસો.
 જવરમ-તાવનોશક.
 તત્વ-શૂળ.
 તંદ્રા-નિદ્રાથી આળસ આવી શું-
 ગી આવે છે તે.
 તામ્ર-તાંબુ.
 ત્રીજળા-હરડે, બહેડાં, આમળાં.
 ત્રીજન-તજ, તમાલપત્ર, એલચી.
 ત્રીસુગંધ-તજ, તમાલપત્ર, એલચી.
 બલાત્રય-બળદાણા, લેચી, પેટારી
 (કાંસડી).
 તાલક-હરતાલ.
 તિકત-તોષુ.
 તુલ્ય-મોરચુડ.
 તુલર-તૂર, એક જાતનું કઠોળ.
 તુષ-અંબાજનો છોતરાં.
 તુષાર-પાણીનાં ઝીણાં ટપકાં.
 તૃષા-તરસ.
 તેજ-કાંતિ, શોભા.
 ત્યાગ્ય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય.
 ત્રિ-ત્રણ.
 ત્રિક-પીઠની કરોડ નીચેનાં ત્રણ
 હાડકાં.
 ત્વગ્દોષ } આમડીના રોગ.
 ત્વગરોગ }
 ત્વરિત-જલદી, સત્વર, તાકીદ.
 દશમૂળ-ખીલી, અરણી, ઉભી અને
 બેડી ભોરિગણી, સાલવણ,
 આં. લિ. ૫૬

પીઠવણ, ગોખર, શીવણ,
 પડવણ, પુષ્કરમૂળ.
 દધિમડ-દહીની ઉપરનું પાણી.
 દંશ-કરડવું.
 દારણ-માયાનો ભયંકર રોગ.
 દાદર્થ-કઠિનપણું, દદતા.
 દાહ-બળવું.
 દાહક-બળનારો.
 દિવા-દીવસે.
 દીપક } જઠરાને જગાડનાર,
 દીપન } વધારનાર.
 દુર્જર-હજમ થવું મુશ્કેલ તે.
 દુર્લભ-પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ તે.
 દુષ્ટવણ-એક જાતનો નાસુર છે,
 તેમાંથી પર વહે છે તથા
 તે બહુ ગંધ મારે છે.
 દૂપક-પીડા કરનારો.
 દોષ-વિકૃતિ પામેલા જે-કર, વાત,
 પિત્ત તે દરેક.
 દ્રવ-ટીપુટીપુ ગળવું-ટપકવું.
 દંડ } બે.
 દય }
 ધનુર્વાત-તીર જેવું માણસ વાંકું
 થાય છે તે, વાયુનો રોગ.
 ધાન્યામ્લ-કાંજ.
 નસ્ય-છીક આવવાને માટેનાકમાં
 સુંધવાતું ઓસડ.
 નાગ-સાપ, સીસું.
 નાડી-નસ.
 નાડીવણ-હમ્મેશાં વેહેતોનો નાસુર.
 નાના-બહુ, પુષ્કળ, અનેક.
 નાશક-નાશ કરનારો.
 નાશન-નાશ કરનાર.
 નાસાશોષ-નાકનું સુંકાવું.
 નિતબ-કમ્મરની પછવાડેનો ભાગ.
 નિદાન-મૂળ કારણ.
 નિંદ-નિંદા કરવાને યોગ્ય.
 નિદ્રા-ઉંધ.
 નિદ્રાભગ-ઉંધનો નાશ.
 નિયામક-નિયમમાં લાવનાર.

નિરામય-જેને રોગ નથી તે.
 નિરૂપદ્રવ-પીડા નહિ તે.
 પંચકાલ-પીપર, પીપળીમુળ, ચવક,
 ચીત્રક, સુંક.
 પંચમૂળ-સાલવણ, પિઠવણ, બેડી
 અને ઉભી ભોરિગણી,
 ગોખર.
 પંચામૃત-સુંક, કાળીમુસળી, ગો-
 ખર, શતાવરી, ગળોતું
 સત્ર.
 પકત્ર-પાકેલાં, ધરડાં.
 પકવાશય-પચન થવાની જગ્યા.
 પંચ-લંગડો, પાંગળો.
 પંચુતા-લંગડાપણું.
 પચન-પાકવું.
 પંચામૃત-દૂધ, દહીં, ધી, મધ
 અને ખાંડ.
 પથ-હિતકારક.
 પરિણામશૂળ-આધેલું પચન થકતે
 પેટ ખાલી થયું એટલે
 વેદના થવા માટે છે એવો
 પેટશૂળનો એક ભેદ છે.
 પરિપાક-પચન થવું, હજમ થવું.
 પરિભાષા-જે શાસ્ત્રીય છુટા છુટા
 વ્યવહાર તેની પ્રત્યેકની
 કરેલી વિધિ, વ્યવસ્થા
 વગેરે.
 પરિશિષ્ટ-વધારો.
 પર્યાય-પ્રકાર.
 પક્ષાઘાત-અધીગવાયુ, લકવો.
 પાક-હજમ થવું.
 પાયક } પચન કરનારો.
 પાયન }
 પાંડુ-પાંડુરોગ.
 પાંડુરતા-શીકાસ, પીળાસ,
 પાત-પડવું.
 પાતન-એક જાતની રસાયણ ઉપર
 કરવાની ક્રિયા.
 પાદશાય-પગનો સોળો.

પાદરફાટ-પગની ટાંચ ફુટવાનું દરદ.
 પાદદર્વ-એક જાતનો વાયુરોમ, ઝડપી.
 પાનક-પીવાનું પાણી.
 પાનીય-પીવાને યોગ્ય.
 પિન્ધ-શુદ્ધર નેવું લીમું.
 પિન્ધક-ઝીણી ફાલ્લીઓ.
 પિત્ત-પિત્તને તોડનાર.
 પિત્તજ્વર-પિત્તથી આવેલો તાવ.
 પુટ-ઓસડને સંપ્રુટ, અગ્નિપુટ ઇત્યાદિ સંસ્કાર કરે છે તે.
 પુટપાક-ઔષધાદિકોની આસપાસ પાન લપેટીને અગ્નિમાં નાંખીને પાકું કરે તે.
 પુષ્પ-ઝીનું રંગ, ફલ.
 પુલિમધ-અરામ મધવાળું.
 પુષ્પ-પર.
 પૃથક્કરણ-જુદું કરવું.
 પૃષ્ઠ-પીઠ, બરડો.
 પેશી-ચરીરમાંની માંસ વગેરેની કાચળીઓ.
 પ્રકૃતિ-સ્વભાવ, કુદરત.
 પ્રકોપ-ક્રોધ, વાત, અને પિત્તનો બગાડ થાય છે તે.
 પ્રકોપન-બગાડવું, વધી જવું.
 પ્રખર-ધણું તીવ્રું, અતિશય ઉજ્જ્વ.
 પ્રગલ્ભ-પ્રાદ, ધરડો ઉપર વચ-માં આવેલો.
 પ્રજા-સંતાનિ.
 પ્રતિકૂલ-વિપરીત; ઉલટું, વિરુદ્ધ.
 પ્રતિક્રિયા-નિવારણની ક્રિયા.
 પ્રતિનિધિ-એક પદાર્થને બદલે જે બીજા પદાર્થ તે.
 પ્રતિજ્ઞ-અટકાવ.
 પ્રતિસ્પાય-પીનસરોમ.
 પ્રદર-ઝીનો શુદ્ધરોમ.
 પ્રત્યય-બરોસો; વિશ્વાસ.
 પ્રદીપન-દીપન કરનાર.
 પ્રમાદ-માફક, બેસાવધપણું.
 પ્રમુખ-મેદ.

પ્રમેદ-પરમીઓ.
 પ્રયોગ-આપણ, મંત્ર, યજ્ઞ ઇત્યાદિકોની યોજના.
 પ્રધાપ-અર્થ ભાષણ.
 પ્રવાહ-પરવાળું.
 પ્રવાહ-પાણી વહેવું.
 પ્રચરત-સાર, યોગ્ય.
 પ્રસવ-જન્મવું.
 પ્રસૂતિવાયુ-જન્મવાની વખતે થનારું વાયુનું દરદ.
 પ્રદર્શ-લેણી આનંદ.
 પ્રદાર-મારવું.
 પ્રાકૃતજ્વર-કંડીથી સાધારણ તાવ આવે છે તે.
 પ્રાચન-પીવું.
 પ્રેત-લાસ, યુદ્ધ.
 પ્રેક્ષણીય-જોવા લાયક.
 પ્રાદ-પાકી લખરનો, પાકેલો.
 પ્લીઠન } —પાણ્યપરી ખાદા
 પ્લીઠા } નામનો પેટમાંનો
 પ્લીઠા } આભર.
 પ્લીઠન્ય } ખાદાનો નાશ
 પ્લીઠત્રી } કરનાર.
 પ્લીઠોદર-પેટમાંનું એક ભાગ તરું દરદ.
 રૂળપ્રદ-રૂળ આપનારો.
 રૂક્ષિત-રૂળ આવેલો.
 રાટ-કોઈપણ દવા અથવા વસ્ત્ર-તિ પાણીમાં પલાળી રાખી તેમાંનું સત્ત્વ પાણીમાં લઈ લેવાની રીત.
 ભદ્ર-ભયિલું.
 ભિલાસ-ક્રોધ, જલમન.
 ભલ્ય-મજબુત કરનાર.
 ભરપ્રદ-ભીતી ઉપજાવનાર.
 ભાસ-દેખાવ પ્રતિતી.
 ભિષક-વૈદ્ય.
 ભોજ્ય-જમવા યોગ્ય.
 ભમ-ભાતિ.
 ભગલુ-દેર, ચક્રી, યુસારી.
 બંધ-નાશ.

મંડ-ચોખ્ખાની પેજ.
 મંડલ-જોળ, સમુદાય અથવા યાગીશ દલાડા ને કિના કરવી તેને કહે છે.
 મંથ-સાવના આટામાં સાકર, ધી અને કંડ પાણી નાંખી ને ને પદાર્થ તૈયાર કરે છે તે.
 મલરતંબક } —જાડાને રોકનાર
 મધાવદંબક } બદલિટક.
 મધુરજ્વર-જેને મધુરા કહે છે એવો રોગ.
 મર્મ-રક્તસ જલ્મનાર.
 મલ-વસા, શુક, લોહી, મળન મૂત્ર, વિષા અને કાનમન મેલ, એવા એવા ચરીરમ બાર પ્રકારના મળ હોય છે તે.
 મલન-મળથી થએલો.
 મલન-મળને ઉપેડનાર.
 મસ્તકરોમ-માથાનું દરદ.
 માંધ-મદતા.
 મત્રકુચ-પીસાળ આવવાને ડેકાણે વાતાક્રિયાથી પીડા હોય છે એવો રોગ.
 મૂલ-મૂત્રને વધારનાર.
 મૂત્રાસય-પેટમાંનું મૂત્રનું ડેકાણું; કુંડીનો નીચલો ભાગ. (પેડ)
 મુદ-કોમળ, નરમ.
 મેદ-ચરીરની સાત ધાતુમાંની ધાતુ-મોહ-ચેરી, ચક્રર, મુર્છા, ભમ.
 મુષ-છાર, છારી.
 રક્તજ-લોહીથી ને થાય છે તે.
 રક્તપ્રમેદ-લિંગને રસ્તે લોહી વહે એવો એક પ્રમેદ રોગ છે.
 રજ-ઝીનો અટકાવ.
 રમ-સોબાપમાન, સુંદર.
 રસાવન-ચરીરની કિવા સારી જે સલાવવાની જેમાં ચક્રિત છે એવી દવા.

રૂચિર-રૂચ-રૂચિદાયક, ખાનાથી
સ્વાદ લાગે તેવી ચીજ.
રૂચ-કલિન, સુકાપણું.
રેચક-રુદ્રાચ લાવનાર.
રેચન-ઝાડો કરનાર.
રોચક-રૂચિ ઉપજાવનાર.
લઘુ-હલકું.
લક્ષણ-ચિહ્ન.
લીન-લપ પામેલું, સમાયલું.
લેખન-જે ઔપધ રસાદિ ધાતુ
અને વાતાદિક દોષને
પાતળા કરે તે.
લેખનીય- } લેખન કરવાને યોગ્ય
લેખ્ય }
લેહ-આટણું.
લક-લાંકું.
લમન-ઉલટી.
લમી-લાંતીરોગ, ઉલટીનું દરદ.
લયસ્થ-કિમ્બરમાં આવેલા; તરણુ.
લગ્નનીય } ત્યાગવા યોગ્ય.
લગ્ન }
લર્તિ-સરીરને લગાડવાનો ઉખટણો,
હીવેટ.
લર્વક-મોટો કરનાર, વધારનાર.
લસા-અરખી.
લસામેક-૨૦ પ્રકારના પ્રમેકમાંનો
એક.
લાતમ્-લાતનાશક.
લિકૃત-લિકારવાળું.
લિકૃતિ-લિકાર, મંદવાડ.
લિધ્વ-સ-નાશ.
લિપરીત-હલકું.

(બોધ-વિકટુ-અધુષ્ય)-સુંદ, મરી,
પીપર.
વિપરીય-કલટાપણું.
વિપાક-પરિણામ; પાકાપણું.
વિપુલ-ધણું.
વિમલ-સ્વચ્છ.
વિપ્લવ-વિપનાશક.
વિપ્લવર-અનિયમિતજવર.
વિસર્પ-ઈસમ; આમડીનું એક
જાતનું દરદ.
વીર્ય-ધાતુ; તેજ.
વૃદ-જામાવ, ટોળું.
વૃધ્-પૌષ્ટિક; પુષ્ટ.
વેગ-ગતિ.
વેષ્ટન-લપેટવું.
વ્યકત-સ્પષ્ટ.
વ્યંગ-કમતાઈ; મુખ ઉપરની કા-
ળાશ.
વ્યથા-દુઃખ; પીડા.
વ્યાધિ-રોગ; રક્તપિત્તી.
વ્રણ-જખમ. ખાડો.
શમન-શાંતિ.
શલ્ય-કાંટો; આણું.
શિરોરોગ-માથાનું દરદ.
શીતવીર્ય-જેમાં ઠંડો ગુણુ વિશેષ
છે તે.
શુષ્ક-સુકું.
શલ્મ-શુળ રોગોનો નાશ કર્તા.
શોચ-સોજો.
શોચમ્-સોજાનો નાશ કરનાર.
શોધક-શુદ્ધ કરનાર.
શોધન-શુદ્ધ.
શોદ્ધ-સોજો.

શોષ-તરક.
શોષમ્-શોષી લેવું; આકર્ષણ કરી
લેવું.
શ્લેષ્મ-કફ, બલગમ.
શ્લેષ્મમ્-કફને તોડનાર.
શ્લેષ્મન-કફથી ઉપજેલું.
શ્લેષ્મલ-બલગમવાળા.
શ્વાસ-દમ;
શ્વેત-સફેદ.
પંડ-નપુંસક, હીજડો.
સંધિ-સાંધા.
સન્નિપાત-કફ પાત પિત્તનો અગાડ
થવાથી જે વધાર થાય
છે તે.
સંશોધન-સ્વચ્છ કરવું.
સાધ્ય-સાઈ થવા જોગ.
સારક-ઝાડો કરનાર.
સુખસાધ્ય-સહેલાઈથી સાઈ થવા
જેલું.
સ્તન-પાન.
રયૂલ-પુષ્ટ જડો.
સ્નિગ્ધ-ચિકટ; ચીકણવાળું.
સ્નેહ-ચૂત, તેજનો પદાર્થ.
સ્વર-શબ્દ, અવાજ.
સ્વરમેદ-અવાજનો અમાડો.
સ્વેદમ્-પસીનાનો નાશ કરનારો.
લિક્ષા-કચડી.
હલ-હલવને ઉપયોગી.
ક્ષતમ્-જખમ, મટાડનાર.
ક્ષતજ-જખમથી થએલો.
ક્ષાર-મીઠું, નિમક.
ક્ષુદ્ર-છોટું, નાનું, અલ્પ.
ક્ષોભ-અગાડ, કોષ.

‘परिशिष्ट-१

આર્થભિક્ષુના વૈનાયધી શુભાદર્શ પ્રકરણમાં આયધીઓનો જે જે વ્યાધીઓપર 'ઉપયોગ' જણાવે છે, તેની દરેક વ્યાધિવાર ખતતણી જુદું જુદું ઉપયોગી હોવાથી વ્યારાહી નિવાસી ઠક્કર પ્રાગજી ડોસટ માનાબારે અમ લઈ તે તૈવાર કરી મોકલી છે. આ પ્રકરણમાંની ટીપણીઓ તેમની જ લખેલી છે તે પરિચિદ રૂપે અહીં આપવામાં આરે છે. દરેક ઐયધીના નામ સાથે એના જે નજર આપેલા ■ તે આયધીનું પ્રકરણ ઠહાડીને તેમાંથી તે નંબરવાળો પ્રયોગ જોઈતે પ્રમાણે ઉપવાર કરવો જોઈએ આ દરેક-આયધી કયે પાને આવી છે તે જાળન અનુક્રમણિકામાં જોઈ લેવી. આમાં રોગોના જે નજર આપેલા-છે તે મુખોષ વેધકમાં આપેલા-નંબરો પ્રમાણે છે.

૧. અમલગુ—(૧) અમલગોદ (ગોડી) ૫, અમલગુ ૧, આક ૨, ૫, કાંચી ૭૧ ૧, કાચી (ધાણી) ૬, જવ ૬, ઝેરકોચના ૭, તુભર ૬, બારણા (દાગીયા) ૪, ચૂના ૬, રાઈ ૩, લવંગ ૬, લીંદીપિ પર ૧૬, લીંદુડી ૧, વગડાક અમલો ૧, દરર ૧૫, ૪૪, હોંગ ૧. (૨) કેળના અમલગુ ઉપર-કેળ ૨૧. (૩) ધીના અમલગુ ઉપર-કાંચ ૮. (૪) કેળના અમલગુ ઉપર-કેળ ૬. (૫) તેલના અમલગુ ઉપર-ભાડી ૪.

૨. અંડવૃદ્ધિ—(અતરંગ, વધરાવળ, અંડ કિરણ.) અરણી ૪, ઇન્ડવરણી ૬, ઉડણ ૫, એરંડ ૧૩, કચ્છી ૩, મનસી ૭, ખપાટ (ખરેટી) ૬, ચીત્રા ૫, તંબાકુ ૨, દાદર ૬, દેવનગ ૧, નાદર ૩, પીકુ ૬, ખારગી ૪, ભીલામે ૨૬, રાત્ના ૨, રીસાખણી ૨, વળ ૬, વતાકડી (વેમણી) ૬, વાપાટી ૧, ઘરુખા ૬, હરે ૨૨, ૪૧. (૨) જુલજુલા સોજા ઉપર:—હરે ૨૮. (૩) જુલજુલા વાણ:—આડ ૧૦.

॥ ३. अतिसारः—(आडा) (१) आडोस १, १०, अनयोद (मोडी) ३, भरलु २, असाला (आ-
 सन) ५१, आड ११, आमली १०, आयो ११, १३, छन्दन २, १६, चण्ड, फल्लुरो ८, ज्वाभरो १,
 करंज ३, कडोशिंगी ३, कामरुण ८, कारिंद ४, कडोश २, कुवित्त (कगपी) ३, मठपनी ४, अशीख
 ११, आमारी १७, आमो ४, ६, मोरभ आमली ३, मेर १, नयण ८, नलय ८, दुग्गी (काँदा)
 १७, दीपमाण (गहमाठा) १, धामज १, पांड (काणीपाँट) ४, पुदिना ६, मोरसनी १, आवण ४, ६,
 १७, बीज ११, १४, १६, भीबो १, २, मोकर (मीडीकुंही) १, मोमतवरड (सीनामुप्पी) ८, भग २, गंधा-
 बकी २, रान (नगळी) तुप्तसी ५, रागा १, राज ३, रोमरुण ३, वड ११, वेवतुर १, शिमो १४,
 शबर १, समेरवे १५. (२) आभतिसारः—अरुसो (नन्-२) ३, आड ३७, आयो १ अशीख १,
 १५, नयण ८, वण १०, वरीआणी १, दरडे ४०. (३) ज्वरेतिसारः—धसमणेग ३. (४) पक्ष्यातिसारः—
 अशीख ८. (५) पितातिसारः—अतिविष ३. (६) रेक्तातिसारः—अरुण ४, अग्र ५, आमुंदरो (सानड) ११,
 आयो १२, १५, १०, २३, आंगनी ३५, धसमणेग ३, डंगरो १०, कारिंद ५ अशीख १५, यारोणांत
 जाड १, नलय २, लस २१, तुप्तसी ५, दाडम १४, पीपगे-१६, इजुस ५, नीती १०, मोरडी ३, ८, महार
 २, मेयी ४/मेदी ५, मन १०, यतावरी १६, सारङ्ग ३, ४०. (७) सूक्ष्मप्रत आभतिसारः—मन ६,
 मोय १२, वीडपीपर २, ८. (८) भरडोः—भरडासिग ३, वसण ६.

૪ અપરેમાર.—(વાઘ, ફેફડા, ગોળું, યૃતિ) (૧) અક્ષયકરો ૬, અખરોટ ૨, અમથીઓ ૬, અરિઠા ૧૦, આકડો ૭, ઉરરાખની (બીજ) ૧, (ગીંજ) ૬, યુગપુળા ૧, કોકડો ૧૦, કેવડો ૨, જેમિમ ૧૨, ડુંગળી (કાદા) ૨૩, તલ ૬, બીજેર ૩ મહુડો ૧, મોપ ૮, ૧૦, રાવણ ૧, લમણ ૧૧, લીંછીપીપર ૨, ૧૬, વગ - વાવડી ૪ યનાલી ૬, લોન ૩ કાકળાખી ૫ (૨) પિતા રેમાર:—કારીચણા ૩, (૩) ચિત્રાક્ષ અપરેમાર:—કારીચણા ૬. (૪) ભમરી આવે છે તે ઉપર:—કારીચણા ૧.

૫ અમ્લપિત્ત—(૧) આખાડો ૧, આફ ૧૮, ૨૩, આમળાતું ૩૩ ૧૮, ૩૬, ઇડલી ૨, કોકમ ૫, કોકમ ૪, ગહુડો ૨, ગોરખ આમલી ૩, દ્રોણ ૧, નાળાએરી ૧૨, પાટલા ૬, ખાવળ ૧૦, મૂળા ૭, લીડીપીપર ૧૯, શતાવરી ૧૮, સાટોડી ૧૪, શિવણ ૨, હરડે ૬, દર. (૨) અમ્લાપત્તથી ગાળાની બળતરા:—કુંગળી (કાંદા) ૧૨, ખીલી ૫.

૬ અરોચક—અતિવિપ ૫, આફ ૪૭, આમલી ૨૨, પપનસ ૧, ખીન્નેર ૧૭, ૧૮, લવંગ ૧૦, વાવડીંગ ૩, સમેરવો ૧૫, કપાસ ૨.

૭ અર્શ—(હરસ, દૂગળમસ, મૂળવ્યાધિ.) (૧) અખરોટ-૧, ૫, અરલુ ૧૧, અલખા ૪, આકડો ૧૨, આફ ૨૦, આખો ૧૭, ઉડણુ ૬, ઉખરો ૨૨, કડવાં દુરીયાં ૫, કપાસ ૧૯, કરેણી (કથેર) ૪, કારીદ ૨, કુકરપાડાના પેલા ૩, ૬, કોકમ ૭, ૯, ખજૂરી ૨, ગાંભે ૨, ગોરખમુંડી ૮, ગાંગાવતી ૩, ચિત્રા ૧૫, ૧૬, કુંગળી (કાંદા) ૩૧, ૩૪, દક્ષણી થુરીઓ ૪, દિંડા ૩, દૂધી ૧, દૂધેલી ૧, નાગચંપો ૨, પીલુ ૧, પપૈયો ૨, ખીચવા ૨, ખીલી ૨૭, બીલામો ૨, મરી ૧૩, મૂળા ૪, ૮, રતનજોત (જાસુંદી) ૭, રાજ ૮, રીસામણી ૬, લીડીપીપર ૩૦, કડવો લીંબડો ૧૪, ૧૭, ૧૯, ૩૬, વગડાઉં સુરણુ ૨, વડ ૧૪, વિષ્ણુકાન્તા ૩, શરયુંખા ૧, સુરણુ ૧, ૨, હળદર ૩ ૭. (૨) રક્તાર્શ કે રક્તમૂળવ્યાધી:—અધેટા (ઝીંઝેટા) ૧૨, આમલી ૧, આખો ૪, એલચી ૫, કકોડી ૯, કારેલી ૭, ચુગળ ૭, તલ ૧૩, ભોંય-કાણું ૨, મખમલી ૨, માલકોકણી ૫, રતનજોત (જાસુંદી) ૧૦, સાટોડી ૬.

૮ અસ્થિભંગ—(૧) આસુંદરો ૩, ગહુ (ધઉં) ૪, ખાવળ ૨, ખીવલો ૬, મળક ૭, લસણુ ૧૪, સાંધરૂખ ૧, સુગ્રીણુ ૩, હાડસાંખળ ૧, હાડસંધિ ૧. (૨) અસ્થિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઇ રક્તશ્રાવ થતો હોય તો:—માલેખંધ (ધાકટા) ૧. (૩) ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઇ જવા ઉપર:—ખીવલો ૬. (૪) તીરનો અગ્રભાગ કે કાંટો શરીરમાં પેસી ગયો હોય તો:—ઉંદરકાની (ખ) ૯. (૫) પગ કે હાંચણ (ધુરી) ભોચકાંચો (મરડાંચો) હોય તો:—આવળ ૨, ઉડણુ ૧, ધેવટો (વાલોળ) ૩. (૬) દુઃખતા હાડ ઉપર:—કોકમ ૧.

૯ આનાંહ—(આકરો, પેટનું કુલવું.) (૧) ઇંદરવરણી ૪, ઉંદરકાની (ખ) ૮, કંગોણી (પીલુડી) ૩, ખસખસ ૪, તુખરૂંખ ૧, પરલ ૩, (૨) ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટચરે તે ઉપર:—ફણસ ૭.

૧૦ આમવાત—(૧) આફ ૬, ૭, ૮, ૪૬, એરંડ ૧૬, ૩૭, ખજૂરી ૬, ગળો ૬, ગોખરૂ (ખોડા) ૬, શીરંગીમૂળ ૧, બીડી (શાકની) ૨, મંદાર ૨, મેથી ૨, રાસ્ના ૪, લસણુ ૧૩, લીડીપીપર ૨૬, સોપારી ૪, હરડે ૪૧. (૨) આમ ઉપર:—કલોળ જરૂ ૧, કાંચકી (કાંકર) ૮, ખીવલો ૧, લસણુ ૬, સુરણુ ૨, હરડે ૩. (૩) આમરક્ત ઉપર:—ખટખટી ૨, કુંગળી (કાંદા) ૧૬, ખીલી ૧૩. (૪) આમાંશ ઉપર:—આફ ૪૫, નાગકેસર ૩, માયકળ ૭. (૫) રક્તયુક્ત આમાંશ ઉપર:—કોકમ ૨. (૬) રાતા આમાંશ ઉપર:—રાજતલસી ૧.

૧૧ ઉચકી^૧ (હિડકી):—અફ ૪, અસાળીઓ ૫, કાસુંદરો ૨, કેળ ૫, કોડી ૮, જ્યંદળ ૫, જીમ્મધ ૪, ધમ્મોસો ૪, ધરો ૨, નાળાએરી ૯, પાટલા ૧, પીંખળો ૩, ૧૫, પુષ્કરમૂળ ૧, ખીન્નેર ૭, ભારંગી ૯, મૂળા ૧, ભોંય ૩, રતાંળી ૧, રેણુકા ૧, લીડીપીપર ૭, શેરડી ૫, ૧૨, સરગવો ૩, સુખડ ૮, હરડે ૨, હીંગ ૪.

૧૨ ઉંદર રોગ—(૧) આફ ૧૨, કાસાણુ ૫, આખરો (પલાસ) ૧૧, ચિત્રા ૫, જ્યંદળ ૧, તાંદળાં ૧૫, તુખરૂંખ ૧, મરી ૧૩, લીડીપીપર ૧૧, આવડ ૪, સાટોડી ૧૯, હરડે ૪૪, લસણુ ૧૫, (૨) વાતોદર ઉપર:—સમેરવો ૨૦. (૩) સંજિપાંતોદર ઉપર:—શાખાવળી ૩. (૪) રક્તોદર

(પ્લીઠા-બરોળ) ઉપર:—અમદા (આયુરો) ૧, આકોડા ૩૪, એરડો (દોવેની) ૪૨, કંકોડી ગરણી ૧૨, ચિત્રો ૧૪, જવ ૬, નગોડ ૩, પપૈયો ૩, સરખુંખા ૮, શાવડ ૪, સાટોડી ૭, ૨૭. (૫) આમરડીલા ઉપર:—આદુ ૮. (૬) વઢુતોદર (પેટમાં માંક) ઉપર:—અમદા (આયુરો) ૧, ગરણી ૧૨, ચિત્રો ૧૪, જવ ૬, બેડીબોરી ગણી ૭, રાષ ૬, સોમવણી ૧, હેડ ૩. (૭) જડે ઉપર:—અકોલ ૪, કાસાળુ ૮, ગરણી ૧૨, સાટોડી ૧૭. (૮) બદ્ધચુદોદર ઉપર:—ઈસમગોળ ખીલી ૨૭, મેરણી ૨, હરડે ૧૬. (૯) પીચોટી (આંબોધ) ટળા હોય તે ઉપર:—કુસર ખરસાંણી ૪, બડેડાં ૧, ખાવળ ૮, મોમરો ૧. (૧૦) ઉરમાંથી ને પેટમાંથી લોહી પડવા ઉપર: કલિય (કળયી) ૫. (૧૧) પેટને ચઢવાને નહિ થતા ઝાડા ઉપર:—અવધળ ૬, તુચર ૧, નગોડ ૧. (૧૨) પેટમાં વાળ કે લોહું ગયા ઉપર:—અનનસ ૪, જાણુ ૧૧. (૧૩) પેટપીડ (પેટને ડુંખાવો, શૂળ) ઉપર:—અયેડો (ઝંઝેડો) ૧૬, અનમોદ (મોડી) ૨, અનવડા ૧, અગમો ૧, કપૂર વેલ ૧, કારીલા ૪, કાંચડી (કાંકર) ૧, કાંડામારી ૩, કુનો ૨, ચણા મોટા ૬, કમરો ૧૦, કીકામાળ ૧, પાટલા ૪, ખાદળી ૪, ૫, ખાવળ ૬, મરચી ૧, મોગડી એરડો ૭, મારસકાંટો ૧, રાષ ૩, વા સનવેલ ૪, સાપસન ૩, સુમળી (લીલીઆદ) ૨, હીંગ ૬, ૭ હીવર ૧. (૧૪) અગ્નિમંદ (મંદાગ્નિ અગ્નિ) ઉપર:—અતિવિષ ૫, આદુ ૧૩, ૫૩, આમચી ૧૨, કાંચા છૂંદ ૧, કોડી ૬, કોપમી (કાણુ) ૬, ગાંભે ૬, એરકચુલાનું ઝાડ ૭, બેડીબોરી ગણી ૬, બામરો ૧૩, મરી ૧૩, રતાંદળી ૧૦, રાસના ૬, લવંગ ૬, લીડીપીપર ૧૩, ૩૫. (૧૫) બૂખ લાગવાના ઉપાય:—આદુ ૧૫. (૧૬) નળ કુલવા ઉપર:—કનકજવનું ઝાડ ૭, એરડો (દોવેલી) ૨૬, કહુછર (કાળીછરી) ૨, કુનો ૨, નાગરવેલ ૨, મેંદાશિંગ ૧, વગડાડ સુરણ ૧. (૧૭) નળવાયુ ઉપર:—ચૂળા ૫, સરમો ૬, સાતીળ ૧, હેડ ૪, કુરા ૪, શેરડી ૧૦. (૧૮) નળવિકાર ઉપર:—કાણુ ૫, ઘોર (ચોધારો) ૧૨, રાષ ૧૦, શેરડી ૧૦, સુરપીણ ૫, કુરા ૪. (૧૯) પેટમાંની ગરમી દૂર થવા:—ઉંદરકાની (બ) ૪, અંજીર ૧, ઉંદરકાની (બ) ૭, એરડો (દોવેલી) ૬, કમળ ૨, કાંઠાવાળા ગોખર ૧, કેન ૨૫, ગુપમાથી ૪, ઘોર (ચોધારો) ૫, પરીપાક ૨. (૨૦) પેટમાંના વાયુના સંચાર ઉપર:—નગોડ ૧. (૨૧) આગંતુક પેદ શૂળ આટે—મીઠાનું ઝાડ ૧.

૧૩. ઉદાવર્ત—(૧) એલચી ૬, પીપર ૧, લીડીપીપર ૧૭ (૨) મુત્રાવરોધથી થએલ ઉદાવર્ત ઉપર:—આસુરો ૬, બેડી બોરી ગણી ૧૩.

૧૪. ઉન્માદ રોગ—(ચિત્તભ્રમ) અગધીઓ ૩, કારીવણ ૬, કાસાળુ ૬, કાંઠાવાળા ગોખર ૧, કુંગળી (કાંદા) ૨, લતુરો ૧૦, આઠી ૧, મહુડો ૧, વજ ૪, ચખાવણી ૧.

૧૫. ઉપદંશ—(આંદો, ટાંકી, ગરમી.) (૧) અયેડો (ઝંઝેડો) ૧૮, અગધ ૩, આવળ ૫, આંબો ૧૪, ઉમરો ૧૩, કણેરા (કણેર) ૨, કારીલા ૩, કાંચડી (કાંકર) ૩, ખેર ૧, ચણેડી ૧૮, ચંબેની ૭, ઝિંઝર ૨, દાડિમ ૧૫, નાકળ ૩, પાંપળો ૧, ખાવળ ૧૮, ખાંમરો ૧, મુમવેલ ૨, રતનજોત (જાંબુડો) ૧૦, રોમડળ ૨, લીમડો (કડવો) ૩૯, વાંકેરી ૧. (૨) ઉપદંશ બ્યાધિએ સાંધા પકડાય છે તે ઉપર:—વાસતવેલ ૮. (૩) ગરમી ઉપર:—અનમો ૫, ઉપરસાલ ૪, કાકડી ૭, કાતરવેલ ૧, કારીવણ ૪, કાંડોળ ૪, કેવડાનું ઝાડ ૫, ખીજડી ૭, ગોખર (બેદા) ૬, ચણેડી ૧૩, કુંગળી (કાંદા) ૧૧, ૧૮, તરખુચ ૩, તલ ૧૭, દમજા મરવા ૨, પાટલા ૩, લીબડો (કડવો) ૬, વાંકેરી ૩, દિમળો ૪,

+ ચરીરની આતંકને પણ ગરમી કહે છે તેમજ આ ગ્રથમાં મૂત્રાવાતને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જણાય છે. પરંતુ ગરમી ચબ્બી ઉપદંશ (ચાંદી) ના અર્થ કરવાનો બહુધા રિવાજ બાદ છે, તેથી અમે ગરમી ચબ્બના ઉપયોગો પણ આ ઉપદંશ સાથે (જુદા) અનુસંધીત કર્યા છે. મુજબ બહુઓએ એના ઉપયોગ રિવાજોને કર્યા.

+ ઉપદંશના ઉપચાર બ્યારે કદા કરવામાં આવે છે ત્યારે કાંઈના સાધા ગરમી નથી, માટે બહેતા છે આ દરમિયાન કદા ઉપચાર કરવાનું ન જોઈએ એ કે આ દરમિયાન નામ જાણી છે પણ તે ગરમ થવાનો જીજ્ઞાસા થાય છે.

શેરડી ૧૧, સુખડ ૪. (૪) આગતુક (ચંદ્રાદિ વાગવાથી થએલ) ગરમી ઉપર:—કંકાળ ૪, ડમરો ૯, સાગ પ, સુખડ ૭. (૫) સર્વ પ્રકારની ગરમી દૂર થવા:—અરલુ ૭, આંખો ૧૮, કાંડવેલ ૧, (૬) ગરમીના યોગે શરીરે ચાંદાં થાય છે તે ઉપર:—અરલુ ૮, અરીકા ૭, કડવી કવક ૧, કપૂર ૬, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૪, કુંવર ૮; ખપાટ (ખરેડી) ૨, ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૬, પીળો ધતૂરો ૩, મોંગલી એરડો ૬, મોરવેલ ૧, હરડે ૧૮. (૭) ઇંદ્રિ લાલ થાય કે ઉપર ચાંદીઓ પડે તે ઉપર:—આમળાં ૩૪, તરબુચ ૪.

૧૬ કાર્ણરોગ—(૧) કર્ણરોગ, કાનના પ્રભુ, કાન પાકવો અને કાનમાં ફેદલા થવા ઉપર:—ઉદરકાની (અ) ૩, કાનફોડી ૧, ખેર ૧૧, તુલસી ૧૯, ભારંગી ૭, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૧, સુરપીણ ૧, (૨) કર્ણનાદ (ખેડેરાપણ):—અધેડો ૫, કાંગ ૪, ડમરો ૫, બીલી ૬, સરસવ ૪, હોંગ ૧૬ (૩) કર્ણ-શૂળ, દુખાવો, અને કાનતું કળવું:—અરલુ ૧, આકડો ૧૪, ૨૦. આંખો ૨૦, ખરસાંણી ૬, ચંખેલી ૪, ખીન્નેરૂં ૧૧, હુયતરવડ (સોનામુખી) ૨, લસણ ૧, વછતાગ ૩, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૧, સમેરવો ૭, સરસવ ૪, (૪) કર્ણસ્ત્રાવ (કાન વહેવો):—ધન્નજવતું ઝાડ ૯, કિંન્જળ ૪, દારૂહળદર ૭, ધતૂરો ૧૬, ખાવળ ૧૭, ખીન્નેરૂં ૧૫, ભીલામો ૧૩, વગડાઉ તુરીયું ૩. (૧૫) કર્ણકૃમિ (કાનના કીડા) ઉપર:—કલગારી ૮, ખેડી ભોરીંગણી ૧૦, સરસવ ૩. (૬) કાનમાં ખગાધ વગેરે જંતુના જવા ઉપર:—એરડ (દીવેલી) ૩૯, કાંગાણી (પીલડી) ૪, કાંગર કાનફોડી ૬, કાસુદરો ૬, ખાખરો ૧૯, મરડાશિંગ ૨, ઉતરણુ (નાગ-કા દુધેલી) ૨, ઘોલી (ગિલોડી) ૧. (૭) કાનના ડુટવા ઉપર:—ઉદરકાની ૩, ડમરો ૫, રાળ ૭, લસણ ૧, વળ ૬, સરગવો ૪. (૮) સરદીથી કાનમાં ધાક પડવી:—હોંગ ૧૯. (૯) સરદીથી કાનમાં કાંઈ થવું:—લસણ ૧૨. (૧૦) કાનમાં અતિ દાહ થાય તે ઉપર:—કુંવર ૧૨. (૧૧) કર્ણમૂળ:—આમલી ૧૭, ઇ (હો) ગોરી ૬, ઉંખરો (ઉખરડો) ૨૩, કાળીવેલ ૧, કિંન્જળ ૩, ભોંચ ચેપો ૧, રાધ ૫, વગડાઉ સુરણુ ૩, વછતાગ ૧.

૧૭ કમળો—અરડુસી (નં. ૧) ૨, આકડો ૩, આમલી ૩, આંખળાતું ઝાડ ૩૯, કહું છૂરૂ (કાળી છૂરી) ૬, કડવાં તુરીયાં ૧, કુરપાડાનો વેલો ૨, કુખો ૬, કુંવર ૧૩, ખોરેતી ૨, ગહું (ધહું) ૨, ગળો ૪, ગોરખમુંડી ૧, ચણા મોટા ૧, ચોર (ચોધારો) ૪, દારૂહળદર ૧, પાંડેરવો ૧, માંગરો ૫, ભોંચ આમલી ૪, રીસામણી ૧, રેવંચી ૫, વિષ્ણુકાન્તા ૫, શ્રાવડ ૨, શિર્ણીદર સાટોડી ૮, હળદર ૨૦.

૧૮ કાસ—(ઉધરસ, ખાંસી, કફરોગ) (૧) અધેડી (અંઝેડો) ૨૨, અન્નમો ૧, ૬, અતિવિષ ૪, અરડુસી (નં. ૧) ૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૪, અરડુસો (નં. ૨) ૩, આદત (સડનન) ૬, આકડો ૨, ૨૫, આહુ ૯, ૧૬, ૩૨, આસુંદરો ૬, ૪ (હો) ગોરી ૯, ઇંદ્રવરણી ૨, ઉટકઠારી ૬, ઉદરસી ૧, ઉભી રીંગણી ૧, કાયફળ ૨, કુંવર ૩, ૪, ખરસાણી ૨, ખાખરો ૧૮, ખેર ૧૦, ગરણી ૭, ગરમાળો ૭, ગળો ૮, ચણોડી ૧૯, જવ ૭, જીતેલી ૩, જેડીમધ ૧૦, ૧૩, તરડી ૧, ચોર (ચોધારો) ૧૧, ૧૩, દાંતી ૨, ધમાસો ૧, ધતૂરો ૨, પારસ પીપળો ૪, પીપળો ૨૬, પુષ્કરમૂળ ૧, કુદીનો ૬, બહેડાં ૨, ૪, ૫, ૮, ખાફળી (હોગોત્રી) ૪, ખેડી ભોરીંગણી ૧, ૯, ભીલામો ૮, ભોંચ આમલી ૫, મરેડી ૧, મરી ૪, ૮, મર્યાદેવેલ ૩, મોહડીધોટ ૧, મોય ૧૩, રાસના ૬, લવંગ ૪, ૭, ૧૦ લીંડીપીપર ૭, ૧૭, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫, વગડાઉ અન્નમો ૧, વળ ૧૦, સરપુંખો ૫, શિર્ણીદ ૧, સણુ ૧, સંતાપ ૫, સમુદ્રફળ ૮, સમેરવો ૧૫, ૧૬, સાટોડી ૧૯, હરડે ૨૩, ૩૮, હળદર ૧, ૧૫, હેળુ ૪. (૨) પડછલ પુલવાથી ઉપજેલ ખાંસી ઉપર:—કાસાણુ ૯. (૩) ખાલી ઉધરસ ઉપર:—કોલીન્ન ૧, રીસામણી ૫. (૪) ક્ષતકાસ (ઉરમાં વાયુ ચાંદી કરી રક્ત સહિત કફ પાડે છે તે) ઉપર:—આમલી ૬, દ્રાક્ષ ૯, પીપળો ૯. (૫) કફ જડો થઈ જાતી બેરાય તો:—અરીકા ૩. (૬) કફ પાતળો પાડવા માટે:—ચીત્રો ૨, ચીકાકષ ૧. (૭) ઉષ્ણતાથી જાતીમાં કફ સુકાયો હોય તો:—જેડી મધ ૧૦, (૮) ઉષ્ણતાથી આવનાર ઉધરસ ઉપર:—ચીઆળો ૩. (૯) સરદીની ઉધરસ ઉપર:—નાગરવેલ ૬. (૧૦) કફવાત ઉપર:—મીઠળ ૪.

૧૯ કુંદ — (કોઠ, દાદર, ખરજ, ધ્યાદિ) (૧) કોઠ (કોઠ) ઉપર — કિતરજ ૪ માસુદરો કોસીમ ૨, ખેર ૨, ૧૩ ગરખી ૧, ગરખાળો ૧, મજા ૬, લીંગડો (કડવા) ૩૪ (૨) રક્તકુંદ (૨ કોઠ) ઉપર — મદાર ૨ (૩) મહાકુંદ ઉપર — કડવી કવઠ ૪ (૮) મંડળ કોઠ ઉપર — ચત્રો ૧ (૫) કુંદ (ખરજ, ચેળ) ઉપર — બાળા હળદર ૧, ઈન્દ્રજવનું ઝાડ ૨૨, કેકલી ૧, કોસીમ ૩, અરીજુ ૫, જોખ (ખોડા) ૮, ધણુસરી ૪, ચિત્રો ૧૩, નાગચપો ૩, પડોળ (કડું) ૫, પીતુ ૬, મરી ૨, મુગવેલ ૧, ૨ મોરવેલ (૬) ખરજવાં ઉપર — કપૂર ૩, કવઠારી ૧૦, કામ (પોપળી) ૫ કુવાડીઓ ૭, ખાખરો ૭, ગાજર ૧ શીકામો ૨૧, વડ ૧૪, ચરપુખા ૬ (૭) ખસ ઉપર — અરુસી (ન ૧) ૬, આંમળાનું ઝાડ ૫, આંબ હળદર ૧, ઉંડજુ ૩, કડવી કવઠ ૨, કણ્ઠી (કરળ) ૨, કરમદી ૨, કોસીમ ૨, ખરજિમિ (મેઠાશીમિ) ૧, ખરસાંધી ૫, ગજમણિ ૪, ગરખાળો ૧, ૫, શુદાન ૮, ચિત્રો ૧, ૭ છવેર ૩, ધતૂરો ૧૩, ઘોળા ચપો ૭, નામ ચપો ૩, નાળીયેરી ૧૦, ૧૧, નાંચારા ૧, પોપળો ૫, પીતો ધતૂરો ૬, આવચી ૧, ૨, માયકાકણી ૨, મુગવેલ ૧, ૨, મેદાસિમ ૩, મોરવેલ ૧, લીંગડો (કડવા) ૩, ૧૨, ૧૫ ચિરોડી (ખરજેર) ૫, સુષક ૨ સોપારી ૮ (૮) કદુન (દરાજ, દાદર) ઉપર — એરડો ૬, કામ (પોપળી) ૫, માસુદરો ૧, ૫, કીડામારી ૨, કુવાડીઓ ૧, ૩ ખાખરો ૨, ગજમણિ ૨ ગરખાળા ૧, શુદાન ૮, જોશાણી ૧, ચબેલી ૨, જાનવેલ ૨, ઠાકસી ૮, ૧૪, ધોર (નજી ધારો) ૬, નાળીયેરી ૧૦, પપૈયો ૧, બોળ (હીરાબોળ) ૧, છુપતરવડ (સેનાધુખી) ૩

૨૦ કૃતિરોગ — (પેટમાના કરમ) અકોષ ૩, અખરોટ ૫, અનનસ ૨, અળ (અલ્લી) ૭, આદુ ૫૩, આંમુદરો ૧૦, આબોર, આળા હળદર ૪, ઈન્દ્રજવનું ઝાડ ૧, ઉંદરકાની (અ) ૪, (ક) ૧, (ક) ૧, એરોદસ ૧, કચૂરો ૩, ૬ કડું છર (કડવી છરી) ૬, કારેલી ૧૦, કાસાળુ ૧૨, કાચળી (કાકર) ૪, ૧૩, કીડામારી ૬, કેસર ૧૧, કોળકદ ૧, ખાખરો ૮, ૧૩, મગો ૧૩, કમરો ૭, કીડામાળી ૨, દડિમ ૩, નરવેલ ૧, નાગજન ૧, પડોળ (કડું) ૭, પાન અળમો ૧, પીતુ ૧, પપૈયો ૪, પામળો ૪ કુડીનો ૩, ખીલી ૪, ખીજોદી ૧, ભારગી ૧૧, બીનામો ૧, ૪ મેદાસિમ ૨, લીંગડો (કડવો) ૧૪, ૨૧, ૨૬, ૩૪ વડ ૫, વાવડીંગ ૧, ચિરોડી (ખરજેર) ૧૦, સતાપ ૧, સમુદ્રજ ૧૨, સોપારી ૭

૨૧ ગડમાળા — (કડમાળ, ગજમડ, અપચી) (૧) ગડમાળા (કડમાળ) — આકોઠ ૧૫, ઈન્દ્રવરણી ૧૪, ઉંચરો (ઉંચરો) ૨૪, એરડો (દોલેલી) ૨૪, કડવી કુપી (તુખડી) ૪, કણ્ઠી (કરળ) ૩, કપાસ ૪, કપૂરમેડી ૬, કથમાગી ૩ કચનાર ૪, કુરપાડાનો વેતો ૪, કુશિતપ (કળી) ૨, ખાખરો ૪, ગરખાળો ૮ ગોરખમુડી ૧, જાઆપોતા ૧ નેપાળો ૫, પીતુ ૬, અદાદી ૨ ભચવાર ૨, ભારગી ૪, શીલામો ૭, છુપાસિરડ ૩ મૂળા ૧૦, રીસામણી ૧, તાવતજી ૩, ૧૪ વોકેરી ૩, ચરપુખા ૪, ચરખેરો ૭, સહદેવી ૫ (૨) ગવગડ ઉપર — માકડી ૫, જાઆપોતા ૧, ધતૂરો ૬, મગા ૧૦ (૩) કદુ માસગડ ઉપર — દેવદાર ૨ (૪) વાત ગવગડ ઉપર — એરડો ૫ (૫) અપચી ઉપર — કપાસ ૪, કથમારી ૨, દેવદાર ૩, રીસામણી ૧, વાવતજી ૩ સરસવર

૨૨ ગુલમ — (પેટમા કાળને મોગા ચડે છે તે) (૧) આદુ ૩૧, એરડો (દોલેલી) ૪૦, કડ ૨, ખોરેલી ૭, ચુકો ૧ જવ ૬, તુખર ૧, નાક કોંઠી ૩, પીતુ ૧, બીલી ૨, ખીરમો ૫, મરી ૧૩, મિરજોળ ૪, ધવગ ૧૦, લોડી પીપર ૧૪, ૨૭, ચરપુખો ૭ ચિંકાકથ ૧, સાગડી ૭, ૧૭ સાતીન ૩ (૨) વાત (વાંચુમા) ગુલમ ઉપર — અર્જુ (અગરી) ૪, આલેતી ૧, ઈન્દ્રજવનું ઝાડ ૨૨, કાચળી (કોથ) ૫ તાજ ૫ પીપર ૧, મોરવેલ ૩, રતનલેન (અમુરી) ૧ લોડીપીપર ૨, મરગતો ૫, દોમ ૧ (૩) પિત્તગુલમ ઉપર — નેલાનર ૬ રેણુકા (રેણુકાગી) ૩ (૪) કદુગુલમ ઉપર — અળમો ૭

* કપાડીમાના બીજને થાકી કપડે આગી તેની થીલીના દુધમા ખીર કરી થાપવાથી બે પાંચનો આકારી અને કાઠ પિનારો થવાય છે

+ અગિય બીજ કપાડ ૩ નવસાનવ અરખેર, લોચ રસમે થાલો, કરો કાઠ કા બેર

(૫) રક્તગુદમ ઉપર:—અરીઠા ૧૨, આકડો ૧૮, ઈન્દ્રવરણી ૧૭, તલ ૨૦. (૬) ત્રિદોષ ગુદમ ઉપર:—અરણી ૬, ગોરખમુંડી ૬, વાયવર્ણી ૨.

૨૩. ગ્રંથી-અર્બુદ—કપરબોડી ૬, મયાગ (પોષ) ૧.

૨૪. જવર—(તાવ) અતિવિષ ૫, અરડુસી (નં. ૧) ૨૨, આગીયો ૨, આંમળાં ૨, કસળગોળ ૩, ઉદરકાની (ક) ૨, એલચી ૧૨, કડુજી (કાળીજીરી) ૧૧, કાનકાડી ૩, કાંચડી (કાંકર) ૭, ૧૨, ગળી ૧, ગળો ૧૭, ધાસપિત પાપડો ૩, જીરૂ ૧૦, કીકામાળી ૩, ધરો (દરોધ) ૮, પટોળ (કડુ) ૩, પતલા ૪, કુદીનો ૧, બેડી ભોરીંગણી ૫, મગ ૨, મરી ૧૫, મસુર ૨, મોચ ૯, લવંગ ૧૦, ૨૩, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૪, ૭, વાવડીંગ ૩, શતાવરી ૬, શિખીદ ૧૩, સતાપ ૭, સમેરવો ૧૫, સાટોડી ૯, સાલીન ૩, સોમવલ્લી ૨, (૨) વાતજવર:—ઈન્દ્રજવનું ઝાંડ ૧૭, ડાભ ૩, શતાવરી ૧૦. (૩) પિત્તજવર:—ઉપરસાલ ૭, કમળ ૫, કોથમી ૮, ધાસપિત પાપડો ૨, દ્રાક્ષ ૧૨, પટોળ (કડુ) ૮, લીમડો (કડવો) ૯, વરીયાળી ૪, સિવથુ ૩. (૪) કફજવર:—અધેડો ૩૩, અજમો ૬, અરડુસી (નં. ૧) ૧૩, ૨૨, મોચ ૧૧. (૫) વાત પિત્તજવર:—ધાવડી ૫. (૬) કફ પિત્તજવર:—અરડુસી (નં. ૧) ૨, કારેલી ૨, રતાંદળી ૧૦. (૭) વાત કફજવર:—મૂળા ૧૨. (૮) દાહજવર:—અકોલ ૧૩, પીપળો ૧૦. (૯) અર્બુદજવર:—બેડી ભોરીંગણી ૧૧. (૧૦) વિષમજવર:—અરડુસી (નં. ૨) ૩, ઉતરણુ ૧, કપુર મધુરી ૨, કરમટી ૫, કરેણા (કચેર) ૩, કુમ્બો ૧, કુંવાર ૧, કેસરી ચપો ૩, કોથમી ૬, ખરસાંણી ૭, ખુરાસાની અજમો ૧, ગરણી ૯, ગળો ૧, ઘેરડો (વાલોળ) ૪, તાંદળજો ૪, ત્રાયમાણ ૧, તુળશી ૩, ૧૬, દુધેલી ૩, ધતૂરો ૧૫, નાગચપો ૧, પતુર ૨, પક્કાકા ૨, પેટારી ૫, કુદીનો ૧, ક્ષણદંડી ૧, ખીલી ૧૭, મરી ૫, મંદાર ૧, લવંગ ૩૪, લીંબડો (કડવો) ૧૩, ૪૧, ૪૨, વળ ૧૩, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૬, સરગવો ૨૦, સર્પાક્ષી ૩, સહદેવી ૧. (૧૧) જીર્ણજવર:—અજમોદ (ખોડી) ૮, અરણી ૫, આદુ ૧૭, આચુંદરો ૭, ઈન્દ્રજવનું ઝાંડ ૮, ૧૬, એલચી ૧૨, ખજુરી ૯, ગળો ૧૪, ૨૩, ચંબેલી ૬, જીરૂ ૩, ૭, ૧૧, પતુર ૧, ખીલી ૨૯, બેડી ભોરીંગણી ૧૨, લોધર ૪, વાંકેરી ૩. (૧૨) તૃતીય (ત્રીજા દિવસનો) જવર:—કુકરકંદર. (૧૩) ચાતુર્થિક (ચોથાંઝો) જવર:—અગથીઝો ૧, અધેડો ૧૧, ૨૪, કુમ્બો ૫, ખપાટ ૪, ગળો ૨૨, ગાંજો ૭, ચૌધારી ૧, ધતૂરો ૧૫, ખીલી ૨૮, મોચ ૪, સાટોડી ૧૫, લીંગ ૮. (૧૪) આઘાતુકજવર:—કપાસ ૨૦, તુલસી ૧૮, સુગંધી (લીલી ચાલ) ૩. (૧૫) ભૂતજવર:—કાકામાચી ૭, ખપાટ ૩, ખીલખીલા ૧, ખુલખુલા ૧, ગાંજો ૮, શિરદોડી (ખરજેર) ૧૩, સૂર્યફલ ૧. (૧૬) રાત્રિનો નાવ:—કુકરપાડાનો વેલો ૭, (૧૭) અષ્ટગુણ મંડળજવર:—ડાંગર (ભાત) ૨. (૧૮) શીતજવર (ટાઢીયો તાવ):—અરણી ૨, આકડો ૧૩, કાકડી ૧૧, કારેલી ૨, ખજુરી ૮, ગળજીભી ૪, જીરૂ ૯, ઝેર કચુલાનું ઝાંડ ૭, ૯, ઘોળો ચપો ૫, પટોળ (કડુ) ૪, પાડ (કાળીપાટ) ૩, પીળો ધતૂરો ૨, કુદીનો ૧, રાસના ૬, શતાવરી ૩. (૧૯) ઉષ્ણજવર (ઉના તાવ):—આંબો ૧૦, લીંબડો (કડવો) ૧૦, હરડે ૩૯. (૨૦) હાડીયો (હાડકથર) તાવ:—કુંવાર ૮. (૨૧) દુર્ગંધ જવર:—આદુ ૫૦, હળદર ૧૯. (૨૨) ધાતુગત જવર:—લવંગ ૩૫. (૨૩) તાવ ઉપર પાચન:—કોથમી ૭. (૨૪) તાવથી થણો પરસેવો થાય તે (સેદીયા તાવ) ઉપર:—અગર ૪. (૨૫) વિષમ જવરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તે ઉપર:—વાયવર્ણી ૭. (૨૬) તાવમાં શોષ પડે તે ઉપર:—આમળાં ૧૫. (૨૭) તાવમાં અરોચક:—આંમળાં ૧૬. (૨૮) તાવમાં માથાના દુખવા ઉપર:—આશેત્રી ૬, ચણોડી ૧૨. (૨૯) તાવથી અતિશય ખળંતરા થાય તે ઉપર:—ઝેરડો (દીવેલી) ૪૧, વડ ૭. (૩૦) પિત્તજવરમાં થતા દાહ ઉપર:—લીંબડો (કડવો) ૯. (૩૧) તાવથી શરીર ઉપર કંડૂ (ખરજ) આવે તે ઉપર:—કપાસ ૮. (૩૨) કફવિકાર:—અગથીઝો ૫, અધેડો ૧૦. (૩૩) પિત્ત ઉપર:—અધેડી ૯, આમલી ૨૨, અળુ (અળવી) ૨૨, આદુ ૩૯, ૪૧, ૪૨, ૪૩. આંખળાં ૩, ૧૪, ૨૪, ૩૮. ઉંચરો ૧૫, ઝેરડો (દીવેલી) ૩૩, કણ્ઠી (કણજ) ૫, કાંગોણી (પીણી) ૨, કારેલી ૧, કાસાળુ ૬, કાળી ખજુરી ૧, કાચડી.

(કાંકર) ૩, કેળ ૧૯, માકી ૧, ૬, ખજુરી ૭, ખેર ૧૨, અગ્રે ૭ ગુનાળ ૭, ઘાસપિત્તપાડો ૧, જાણ ૪, ૧૦, કુંભળી (ઘાઘ) ૩૨, તપખીર ૨, દાઘ ૧૬, પાટલા ૭ પિત્તપાડો ૨, શાલસા ૩, બીજોઈ ૫, બીડી ૧, મિદગ ૨ ગતનભેત (જાણ) ૨ લીંગડો (કડવો) ૫ ૨૪, ૨૭, લીજુડી ૬, વાસન ૫ (૩૪) શરદી ઉપર—અગ્રે ૧, અભ્રમોદ (બોડી) ૮, ઉદરગાની (ક) ૪, જામદગ ૩, રાઈ ૪, લવચ ૧, સુમધી (લીલી ચાહ) ૩ (૩૫) શરદી ગરમી ઉપર—કાગર (ભાત) ૩, મેદી ૪ (૩૬) છુખ લાગના ઉપર—ક-દગ ૧૦, કામદગ ૩ કાચમી ૧૬, ખાજુડી ૧, ખીજડી ૫, ગાળે ૧ ચણી ૧૧, કુંભળી (ઘાઘ) ૮, ૧૧, ૨૭, મેળા ૬, સાગ ૬, ૧૦, સાતીન ૨. સંજિપાત જવર—(૧) ત્રિદોષ (સંજિપાત) જવર—અરડુમી (ન ૧) ૧૮, જેડીમધ ૧૪, મહોડા ૧, મીરજોલી ૩, મોચ ૬, ૧૪, સમુદગ ૧૦, સમેરો ૩, હરે ૪૦ (૨) મધુરા (મંથરો કે મુંઝારો) જવર—અભ્રમોદ (બોડી) ૧, કપુરમધુરી ૨, કપુરપાડો વેલો ૫, ગળો ૧૧, તપસી ૧૨, કુદીનો ૨, રતાંણી ૬, રાઘા ૧ વડ ૬, શેરડી ૨, (૩) કંઠકુંજ સંજિપાત—અધેડી ૨૧ (૪) રક્તધીવો સંજિપાત—કાઠા ૩ (૫) પ્રલાપક સંજિપાત—તમરગોડા ૧ (૬) અતક સંજિપાત—હરે ૩૭ (૭) સંધિગત સંજિપાત—હરે ૩૩ (૮) સંજિપાત જવરમાં છલો કાતરો થાય છે તે ઉપર—દાઘ ૭ (૯) સંજિપાતમાં મૂઠ્ઠો થાય છે તે ઉપર—આદ ૪૬, ખરસાડીયો (સરસો) ૭

૨૫ તૃપા-તૃપ્ણા-તરસા—અતિવિષ ૬ કાચમી ૫, જવ ૧, જેડીમધ ૧, કાગર (ભાત) ૭, દાઘ ૫, રતાંણી ૧૦, શેરડી ૧૩ (૨) ગરમીથી લાગતી તરસા—ધસનગેળ ૨

૨૬. દાહ—અગ્ર ૨, ૭, આબો ૧૧, ધસનગેળ ૩, ઉપરો (ઉપરડો) ૨૬, કમળ ૪, કમનાર ૩, કેળ ૧૩, કાચમી ૫-૬, ખજુરી ૧૦, જવ ૧, કમરો ૨, તરણુ ૨, પાડ (કાળીપાટ) ૪, શાલસા ૨, બહેડો ૩, બીજોઈ ૫, અગ્ર ૨, મોચ ૮, ૧૪ રતાંણી ૬, ૧૦, વાળો ૪, ચાતાવરી ૨, સિતાદગ ૩, સિવધ ૭, મુખડ ૧ (૨) રક્તજન્ય દાહ—વાસ ૩ (૩) દાહ પગના તળીયાનો દાહ—કાકમ ૬

૨૭. શીતળા અને ગોવર—(૧) શીતળા ઉપર—કારીવણ ૧૦, બાહી ૩ (૨) શીતળા હલકા આપવા માટે—કેળ ૧૫, તોચ ૪, નામધી ૨ મોરડી ૭, સુરોણ ૨ (૩) શીતળા હલકા થવા માટે—ઉપરો (ઉપરડો) ૧૮, રાઘાની (વાહો) ૨ (૪) શરીરમાં શીતળાની જામેલ ગરમી નીકળી જવા માટે—કાચમી ૨, દાઘ ૧૩ (૫) શીતળા કઠી પછ ન થવા માટે—શિમો ૭ (૬) શીતળાને આજર ન આપવા માટે—અરડુમી (ન ૧) ૧૫, આમલી ૮ (૭) શીતળાના કાતમાં કીડા ન પડવા માટે—લસણ ૩ (૮) શીતળાથી આમોમાં કુહા પડ્યું હોય તો—ચણી ૨ (૯) શીતળા અને ગોવર ઘેરમાં ન જવા માટે—અગ્ર ૨, (૧૦) શીતળા અને ગોવરથી શરીર ઉપર થાકા ઉઠે છે તે ઉપર—આબાહળદર ૩

૨૮. વાળો—(આયુ નાશ) આદ ૫ અરડુમી (ન ૨) ૪, અરીકા ૬, આકોડ ૨૬ આસથ ૧૬, (લી) ગોરી ૧, ઉપરો (ઉપરડો) ૭, હબી ગોરીમણી ૪, કલમી ૧, અરીકા ૧૩ આમરો ૧૪, આજ કાલતી ૨, અરડુમી ૧૧, મહુ (મહ) ૫, ઝેર ક્યુલાનું આદ ૮, તલ ૨૩, ધતૂરો ૫, ૭, નીપાણી ૨, નાગદમની ૨, નાળાંઝેરી ૫ પાણકાદા ૨, બાળળ ૩, બમરડીનો વેલો ૩ લોડીપાંપર ૩૮, લીંગડો (કડવો) ૩૭, વતામી (વેમણ) ૧ વાળના ૨ વાસન વેલ ૭, સળ ૨, સરમેલો ૮, દળદર ૨૨, દા સધી ૨, દોમ ૧૩ હેદ ૨૭, (૨) કંઠથી થયેલ વાળો ઉપર—કમનાર ૨ (૩) શરીરમાં વાળો મરો હોય તે ઉપર—ઝેર કાચલાનું આદ ૩ (૪) રક્તજન્ય (રક્તજન્ય) વાળો ઉપર—વડ ૧૬, ૨૯ નાસારોગ—(૧) આદ ૮, આદ ૨૧ આવશ્ય ૧, (૨) નાસારો ઉપર—અધેડો (અઝેડો) ૨૫, (૩) રાગકમ-પીનસ ઉપર—આદ ૨૨ ઝેરડો (દીવેલી) ૨૩, કેસર ૩, અરીકા ૩, મુલમુલા ૩, ચણા મોઠા ૪, જામદગ ૪, કમરો ૬, કુંભળી (ઘાઘ) ૨૫, તળાકે ૪, પાડ (કાળીપાટ) ૨, કુદીનો ૪,

મરી ૧૧; વજ ૧, શિન્દોડી ૮. સુગંધી (લીલીગાદ) ૩, પ. (૪) નાકના પ્રજા ઉપર:—ખુલ્લુલા ૩, (૫) છીકો લાવવા:—શિન્દોડી ૮, (૬) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—આંખો ૯, આંખનાંતું ઝાડ ૧૯. ૨૯, કપાસ ૧૩, ગહું (ધડ) ૬, ચિત્રો ૧૦, કુંગળી ૪, ધરો (દરોષ) ૧. (૭) ગરમીના લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—દાડમ ૭.

૩૦. નેત્રરોગ—(૧) નેત્રરોગ:—કાળા તલ ૧, ગળો ૫, શિર્ષોદ ૪, સરગવો ૧, ૧૭, હરડે ૨૬, હળદર ૪, ૧૬. (૨) આંખો ફુખવા આવે તે ઉપર:—અધેડો ૬, આદુ ૨૮, આમલી ૧૧, ઉંખરો (ઉંખરડો) ૫, એરડો (દીવેલી) ૪, કુંવાર ૫, અશીથુ ૬, ગળજીલી ૨, ચીમડ ૧, કુંગળી (કાંદ) ૧૯, ૨૯, દાડમ ૧૧, દારૂહળદર ૬, નાકળ ૨, નિર્મળી ૪, પીળો ધતૂરો ૫, બખામ લીમડો ૩, બીલામો ૨૪, લીંબુડી ૫, સરગવો ૧૭, સારફળ ૧, હરડે ૭, ૪૫. (૩) આંખમાં દુકાં પડે છે તે ઉપર:—અધેડો (અંજેડો) ૭, આદુ ૩૪, ઉપરસાલ ૨, એરડો (દીવેલી) ૧૨, કડતી ફૂધી ૩, કણ્ઝી (કણ્ઝ) ૭, કપૂર ૧૦, નિર્મળી ૭, પીળો ધતૂરો ૪, મોય ૪, વડ ૧૦, સમુદ્રફળ ૭, સાટોડી ૧, ૧૮, હરડે ૪૫, હેળુ ૫, કાંકડ ૨. (૪) આંખમાં આગ (બળતરા) બળતી હોય તે શાંત થવા:—આંખનાં ૧૩, ચુલામ ૫, પિત્તપાપડો ૫, શિન્દોડી ૧૧. (૫) આંખમાં માંસવૃદ્ધિ થાય છે તે ઉપર:—કણ્ઝી (કણ્ઝ) ૭. (૬) આંખમાંથી પાણીનું ઝરવું (નેત્રસ્રાવ) ઉપર:—ધ (દા) ગોરી ૪, ખાવળ ૧૩. (૭) આંખો આરક્ત એટલે લાલ કરવી હોય તો:—કબી મોરીગણ્ઝી ૩. (૮) આંખોમાં બળતરા થાય કે તેજ કમી થાય તે ઉપર:—એલચી ૪. (૯) આંખની ગરમી નીકળી જવા:—ગળજીલી ૭, ચુલામ ૧૦, દાડમ ૫. (૧૦) આંખની લાલાશ જવા:—મખમલી ૧. (૧૧) આંખનાં અંધારાં ઉપર:—મોય ૪. (૧૨) ધૂમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તો:—શેરડી ૧૪. (૧૩) આંખનો ભાગ લાલ થઈ બળતરા થાય છે તે ઉપર:—હળદર ૬. (૧૪) રાંજણ (આંજણી) ઉપર:—આંખો ૭. (૧૫) આંખના અહીરા (અર્જુન) ઉપર:—કેસર ૮, ગળજીલી ૨, નેઠીમધ ૧૫, નિર્મળી ૫, હળદર ૪. (૧૬) નેત્રની ખરજ (કંડૂ) દૂર થવા:—સાટોડી ૨. (૧૭) પડળ ઉપર:—સમુદ્રફળ ૪, સાટોડી ૩. (૧૮) રતાંધળા ઉપર:—અધેડો ૮, કડતી ફૂધી ૩, કારેલી ૩, છર ૨, તુલસી ૧૧, મોય ૪, લવંગ ૩, લીંડીપોપર ૯, સાટોડી ૪. (૧૯) દ્રષ્ટિ સ્વચ્છ થવા:—આસંધ ૫. (૨૦) નાસુર ઉપર:—અશીથુ ૧૪, ચોર (ચોધારો) ૯, નગોડ ૬, ઉંદરકાની (બ) ૫. (૨૧) પાપીણી (આંજણી) ઉપર:—કપૂર ૫.

૩૧. પાંડુ રોગ—અન્નવતું ઝાડ ૧૬, ઉત્તી ૩, કાસાળુ ૭, કુકરપાડાનો વેસો ૮, ગોખરૂ (ખોડા) ૧, ચિત્રો ૯, પીસા ૨, ભાંગરો ૧૩ છુપારવડ (સોનામુખી) ૬, ભોંય આમલી ૪, ૫, લીંડી પીપર ૩૫, વાંકેરી ૩, આવડ ૩, સમેરવો ૧૫, સાટોડી ૧૯, હરડે ૮. (૨) મૃત્તિકાજન્ય (માટી ખાવાથી થએલ) પાંડુ રોગ ઉપર:—કેસર ૬.

૩૨. પ્રમેહ—(પરમો, પરમીજો, મેહ) (૧)—અકાલ ૨, અંજની ૧, અરલુ ૫, આશેત્રી ૨, આંખનાંતું ઝાડ ૧૧, ૨૨, ઇસમગોગ ૩, ઉત્કારી (કેતકી) ૨, ઉંખરો (ઉંખરડો) ૧૩, એખરો ૪, કકોલ ૨, ૪, કાંકડ (કરપટા) ૩, કાંડોળ ૩, ૪, કુંવાર ૮, કેવડાનું ઝાડ ૪, કેળ ૨૫, ખાખરો ૯, ખીજડી (સમડી) ૩, ખેર ૯, ગહું (ધડ) ૭, ગળો ૩, ગોખરૂ (ખોડા) ૨, ૭, ચણોડી ૯, ચિત્રો ૪, તલ ૧૧, નિર્મળી ૬, પાષાણમેહ ૨, પીસા ૧, પીળો ધતૂરો ૭, બખામ લીમડી ૫, ખાવળ ૧૬, બિહી ૧, ભોયકાળું ૪, ભોંય આમલી ૩, મચ્છ ૪, મેદી ૬, મેદાલકડી ૨, રતનજેત (જાસુંદી) ૧૦, રાનભાડા ૨, લવંગ ૧૦, લીંડોડી (કડતો) ૧૪, ૩૯, વડ ૨, વાંસ ૪, શરયુંખો ૨, શિસમ ૧, શેરણી ૩, સુખડ ૬, હરડે ૧૯, ૪૨, હરણસુરી ૨, હાશા ૩. (૨) તિડીક (તણખીયો) પ્રમેહ-ખેર ૬, ગોખરૂ (ખોડા) ૫, ચિત્રો ૧૨, તલ ૧૭, ૧૮, કદરલી ૨, બીલામો ૧૬, કમળ ૩, ગરણી ૪, બોળ ૪, રતનજેત (જાસુંદી) ૮, વાંસ ૫, શિમળો ૧૨. (૪) તંત્ર ૮.

કાંઠાવાળા ગોખર ૫, ચણાઈ ૭, ફરલી ૧, વગડાઉ છરીયું ૧. (૫) ધાતુ પરમા:—કાચણ (૬) પુ (પર) પ્રમેહ:—કપૂરી મધુરી ૧. સિરોહી (ખરજેર) ૨, સુખા ૫ (૭) મધુ પ્રમેહ:—અળખ ૪, જાણુ ૬, ફરલી ૨. (૮) વસામેહ:—અણી ૭, કુવાડીયો ૮, ચિસમ ૨. (૯) રક પ્રમેહ:—એલચી ૫, બોળ (હીરાબોળ) ૭, નામકેસર ૪, નાળીએરી ૧૫. (૧૦) વિષમહ:—હળદ ૧૨. (૧૧) શનૈમેહ:—હરે ૨૦. (૧૨) સાન્દ્રમેહ:—સાત્તીન ૩. (૧૩) નીલમેહ:—પીપળો ૨૧ (૧૪) સિકતા પ્રમેહ:—લીંબડો (કડવો) ૩૨. (૧૫) મુરુમેહ:—સિમળો ૧૧. (૧૬) હરિદ્રામેહ:—મરમાળો ૬. (૧૭) ઉષ્ણ પ્રમેહ:—ગોખર (બોડા) ૫, મેથી ૨. (૧૮) તરતનો પ્રમેહ:—આગે ૮. (૧૯) બહુમૂત્ર પ્રમેહ:—અળખો ૪, અનત ૩, આદુ ૪, આંમળો ૨૧, કારીજન ૭, બોચ કોણું ૬, મેથી ૩, વાંસ ૬. (૨૦) ઉદકમેહ:—નિર્મળો ૬, પારિજાતક ૪, શતખેત (જમ્બી) ૧૧.

૩૩. બાળકોના:—(૧) બાળકોના તાવ ઉપર:—અતિવિષ ૨, એરોફસ ૨, લોડી ખીપર ૨. (૨) બાળકોના ઇર્ષ્યજ્વર ઉપર:—માયણ ૬. (૩) બાળકોની ઉધરસ ઉપર—અતિવિષ ૧, એરોફસ ૨, કાકડાસોળી ૨, કાંસાસરીયો ૧, કોચખી ૧૭, મોડાહ ૨, દાહધીયાર ૧, દાહમ ૧, બોરસલી ૭, રાજદંડ ૧, લોડીખીપર ૨૦, વાવડીંગ ૫, વાળો ૩, સિરોહી, (ખરજેર) ૩, સતાપ ૮, સુરખીયુ ૩. (૪) ખાલી ઉધરસ (કાંસા) ઉપર:—હરકટારી (હરકટો) ૧, હેળુ ૨. (૫) દમ ઉપર:—કોચખી ૧૭, વાવડીંગ ૫, વાળો ૩, વાંસ ૭. (૬) ઉલટી ઉપર:—અળખળો ૨, તુલસી ૭, ખીજોર ૪, લોડીખીપર ૨૦, વાળો ૩, વાંસ ૭. (૭) અતિસાર (ઝાડો, હુગામણ) ઉપર:—અતિવિષ ૮, આમળો ૭૭, ઇન્દ્રજ્ય ૧૨, કપાસ ૧૭, કોલીજન ૮, તુલસી ૭, દાહમ ૨, માયણ ૩, રાજ ૨, લોડીખીપર ૨૦, વાળો ૩, સુરખીયુ ૨. (૮) શરદીની હુગામણ ઉપર:—માયણ ૩. રક્તાતિસાર ઉપર:—ખામારી ૨, રાજ ૨, વાળો ૩. (૧૦) આમાતિસાર ઉપર:—અતિવિષ ૭, કારીવણ ૭. (૧૧) બાળકના પેટમાં મરડો:—અરડાસિમિ ૧. (૧૨) બાળકની સંઘ્રહણી ઉપર—દાહમ ૨, ૬, ખીલી ૨૧, માયણ ૩. (૧૩) બાળકની રક્ત સંઘ્રહણી ઉપર—હસબગોળ ૫, તમ ૧૬, નામકેસર ૩, માયણ ૨. (૧૪) બાળકની આમ સંઘ્રહણી:—શ્લેષ ૩, લસણ ૧૦. (૧૫) બાળકના શૂળ ઉપર:—કોચખી ૧૪. (૧૬) બાળકના આમ ઉપર—કોચખી ૧૪ ખસખસ ૨, ખીલી ૧. (૧૭) બાળકના આંતરકટ:—કુમળી ૧૧. (૧૮) બાળકના અલ્પણ ઉપર:—કોચખી ૧૪. (૧૯) બાળકને પેટપીડ (શૂળ) ઉપર—આચા ૧, નરવેલ ૧, પાટલા ૬, સમુદ્રજ ૩. (૨૦) કૃમિ (કરમ, જંતુ) ઉપર—આચા ૧, એરડો (દીવેલી) ૧૮, કપર ૮, ખાખરો ૧, કુમળી (મંદા) ૭, નરવેલ ૧, સાપસૂત ૪, સુરખીયુ ૩. (૨૧) બાળકને શક્તિ અર્થવા (શક્તિવધક)—આસુધ ૪, ખજુરી ૧૩, ખસખસ ૭, તવખીર દહા ૩, નાગલી ૧, ૩. (૨૨) બાળકોના સગામમ ઉપર:—કાંઠાસરીયો ૧, અરીયુ ૧૦, સુરખીયુ ૩. (૨૩) બાળકોના પેટમાં બાર રહે તે ઉપર—ઇન્દ્રજ્ય ૧૩, કારેલી ૯, કાચડી (કાકર) ૧૧, કુવાર ૧૪, બોરેલી ૩, ૪, ૬, ડીકામળી ૫, ભેડી બોરોગણી ૮, બોળ (હીરાબોળ) ૩, બાખરો ૬, બીતમો ૨૫, વતાકડી (વેગણી) ૪, સરગવો ૧૨, સુરકૃષ (સુરકૃષી) ૩, હેલ ૩. (૨૪) બાળકની તુષા ઉપર—કારીવણ ૮. (૨૫) બાળકની ઝોફારી ઉપર—તુલસી ૬, રાન (જમળી) તુલસી ૨. (૨૬) બાળકની આંકડી ઉપર:—કુમળી (કાદા) ૧, હરે ૯. (૨૭) બાળકની શરદી ઉપર:—અગીઓ ૮, અરીયુ ૧૦, આંગરો ૩ સતાપ ૨, ૪. (૨૮) બાળકની ગરબણી ઉપર—કેસરી (પીળો) ચંપો ૨, (૨૯) ધાવરા ઉપર:—કરેણા (કરેર) ૫, ચણાઈ ૮, ફરલી ૩, ધાવડી ૩, મીઠળ ૬, (૩૦) બાળકના કફવિકાર ઉપર—અરડુસી (ન. ૧) ૯, કુઓ ૪, કુસર ૩, ચોર (ત્રણધારો) ૪, નાગદમની ૫, સમુદ્રજ ૧. (૩૧) કફ વિકારે વાય ગમન ઉપર—કુસર ૨. (૩૨) સસણી (વરધ, છુડી, ગધેડી) ઉપર—

+ આ દરે બાળકને બહુમા પેટમાં બાર રહેવાથી થાય છે તેમ તે થવા પછી આડાતી કેમલપત, દોષ ૭ મરે સાચા મનુષ્યે સાવચેતીથી એમ બને તેમ વાઝીદે ઝડો ઉતરે તેવા ઉપાયો કરવા પેટમાં રહેલા વિકારોને દાખો પછે અપાર ૧૭

ઝેરડો ૧૭, કહુછર ૪, કીકામાળી ૬, ચોર (ચોધારો) ૮, સતાપ ૬, દળદર ૮, ૯. (૩૩) રેચા:—
 ઝેરડો ૩૬, રેવંચી ૪, હરડે ૧૭, (૩૪) કંદૂથી દૂધ દૂધિત થયું હોય તે ઉપર:—જેઠીમધ ૧૭, (૩૫)
 મન્ઝી (મોડશી) ઉપર:—મન્ઝવ ૧૩, કુંગળા (કાંદા) ૭. (૩૬) બાળકની પથરી ઉપર:—
 ખોરેતી ૪. (૩૭) બાળકોને છાતીના દરદ ઉપર:—ધોસાળી (ગલકી) ૧. (૩૮) ચર્મ રોગ ઉપર:—
 જેઠીમધ ૯. (૩૯) વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦, ૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફાલ્લીઓ યથા વાળ
 થાય છે તે) ઉપર:—આંબાદળદર ૫, ગરમાળો ૪, વાયવણ ૧૧. (૪૦) નાના બાળકને ગળુએ થાય
 છે તે ઉપર:—દક્ષણી યુરીઓ ૨. (૪૧) ઠંડી હવા હોય વા બાળકોને શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે
 તેને આપવાનો ખેરાક:—ખજુરી ૧૪. (૪૨) બાળકના દૂધરોગ ઉપર:—ચોર (ત્રણ ધારો) ૩.
 (૪૩) બાળકના દંતોદ્ભવ રોગ ઉપર:—કેળ ૧૪, ધાવડી ૩. (૪૪) મુખારખી ઉપર:—કાંડોળ
 ૧, ખેર ૫, દુધેલી ૨. (૪૫) બાળકની આંખ આવવા ઉપર:—કોપમી ૧૫. (૪૬) શીતળા અને
 ગોવરા ઉપર:—ઉંખરો (ઉંખરડો) ૧૪, કાંટાવાળા ગોખર ૫, દ્રાક્ષ ૧૩. (૪૭) ઝોરી ઉપર:—ખા-
 ખરો ૧૨, પીંપળો ૬. (૪૮) બાળકને ટુંટીયું આવે તે ઉપર:—ઉક્ષી ૬. (૪૯) બાળકને મળ.
 સાફ થવા:—કીકામારી ૪. (૫૦) બાળકને તાળવું ઉપર (ગળું પડે) તે ઉપર:—ઝેખરો ૭,
 પાંદલા ૧૦, વળ ૧૧, વાસનવેલ ૬, શિરોહાડી (ખરજીર) ૯, હરડે ૧૩. (૫૧) બાળકનું પેટ ચડે
 તે ઉપર:—કારેલી ૫. (૫૨) બાળકની શીખી ઉપર:—તુળસી ૧૫. (૫૩) બાળકોને મુશી વગેરે
 પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:—આણી ૧. (૫૪) બાળકને જલદી વધવા માટે:—કુંગળા (કાંદા)
 ૧૫. (૫૫) નાના બાળકને ખાર દિવસની અંદરજ રાતી ફાલ્લીઓ થઈ આવે તે ઉપર:—
 શુલ્કયુ (ગુલહડી) ૧. (૫૬) ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય છે તે
 ઉપર:—કરખળ ૧. (૫૭) ક્વળુ ઉપર:—ખીખેડ ૪, ભીલામો ૧૭, મરી ૧૩, મોરવેલ, ૩, હેદ ૩.
 (૫૮) ગરમીથી બાળકના અંગમાં ગાંઠો આવે છે તે ઉપર:—કારીવણ ૫. (૫૯) નાના બાળ-
 કનો શબ્દસ્થિતિ સ્પષ્ટ થવા:—કારીવણ ૨. (૬૦) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ બને છે તે
 ઉપર:—કાંચકી ૯, રતાંળી ૫, સમુદ્રજળ ૩. (૬૧) બાળકોને કાંટા આવે છે તે ઉપર:—કહુછર
 (કાળીજીરી) ૧૦, હળદર ૧૭. (૬૨) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કંદૂથી બંધ થઈ જાય છે તે
 ઉપર:—ચોર (ચોધારો) ૭. (૬૩) બાળકના રક્તમૂળ વ્યાધિ (અર્શ) ઉપર:—નાગકેસર ૧. (૬૪)
 બાળકોને આપનેર (પારિગમિક રોગ લક્ષણ જુઓ પાને ૨૪૬) ઉપર:—પાડ (કાળીપાટ) ૭,
 લીડીપીપર ૨૪, વળ ૧૨, હરડે ૩૧. (૬૫) બાળકની બોખડી વાચા શુદ્ધ થવા:—પીંપળો ૨. (૬૬)
 નાના બાળકનું મેહોં આવી મેહોંમાં આંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—પીંપળો ૭. (૬૭) બાળકના
 શરીરે ફાલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર:—પીંપળો ૨૦, રતાંળી ૭, રેવંચી ૩. (૬૮) બાળકને લાળ
 પડે તે ઉપર:—વાધાડી ૪. (૬૯) બાળક નીરોગી થવા માટે:—વાવડીંગ ૧. (૭૦) બાળકની
 બગલે ઉડે છે તે ઉપર:—સતાપ ૩. (૭૧) બાળકની અળાઈ ઉપર:—સુખડ ૪. (૭૨) બાળકને
 તાણું (આંચકી) નો આજર થાય છે તે ઉપર:—કુંગળા (કાંદા) ૨૬.

૩૪. ભગંદર—કપુરભેડી ૩, ખેર ૩, દાઢહળદર ૫, નગોડ ૬, મોગલી ઝેરડો ૧૦, રામખાણ
 ૨, હરડે ૨૯, ૪૨.

૩૫. ભસ્મક રોગ.—(આહારનું વધી જવું, ભુખ બહુ લાગવી) આમલી ૧૩, ઉંખરો
 (ઉંખરડો) ૧૭, ઝેરડો (દીવેલી) ૨૦, કેળ ૧૦, નસોતર ૪, ખોરડી ૪, ૬.

૩૬ અ. મુખરોગ—(૧) અરકુસી (નં. ૧) ૨૦, અરકુસો (નં. ૨) ૭, અળખર, ઝેલચી

+ આ દરદથી બાળક બચવું ઘણું મુશ્કેલ હોય છે પરંતુ તેને “માળવી ગોખર ૫ અને આમલી (કાંતરા,
 સુકી) નો રસ એકત્ર વાટી હુણે ગળી તોલા ૨ પાઉં”. આ ઉપાય અમને એક મહાત્માની પ્રસાદી છે માત્ર
 બાળક પ્રત્યેની અમારી ખાસ લાગણીને લીધેજ આ અનુભવસિદ્ધ ઉપાય અહીં પ્રકટ કરીએ છીએ.

૧૭, કંઠાય ૧, આખરો ૧૮, અથુ ૭, છૂં ૮, બોરમલી ૬, બાવળ ૧૪ વડ ૧૩ સદરેલી ૩. (૨) મુખપાક (મોઢા આવવા) ઉપર—અથુ ૧૨, અરુડો (નં. ૨) ૯, કારિદા ૧, કાળી ખજુર ૨, વાંઠાસરીઓ ૫, ચમેલી ૮, બાવળ ૧, ગિલી ૨, તિલી ૧૨, બાખરો ૧૨. (૩) મુખવિકાર ઉપર—નોરઝ ૧, વગીયાળી ૨. (૪) મુખમાધુર્ય માટે—અખરો ૭, કંઠાય ૬ (૫) મોંઢાંપરની કાળાશ દૂર થવા—આકડો ૧૦. (૬) મોંઢાં ફાટ્યું હોય તો—ફણ ૧. (૭) મુખની દુર્ગંધ થવા—કોર્બીજન ૯. (૮) મોંઢાંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર—જેઠીમધ ૭, પીંણુ ૪. (૯) મીઠા મોંઢાં ફાટ્યા વગેરે થાય તો—ચણેલી ૬, તવખોર ૧૬ ૧. (૧૦) મુખ સખધીકર વાતરે શાય અને જડપણ, એ ઉપર—ખીજોર ૧૮.

૩૬ ઘ. જીભના રોગ—(૧) જીભ શુદ્ધ થવા માટે—અકલ્પો ૨. (૨) જીભે કાત (ખર) થાય તો તે ઉપર—કાચડી (કાંકર) ૧૦, કેળ ૮, ચમેલી ૧, સરગરો ૧૦. (૩) તાળના થેજે જીભ બળતી હોય તો તે ઉપર—કાળી ખજુર ૨. (૪) જીભ, તાળબું અને ગળાં શાય શાંત થવું મોંઢાંમાં રૂચિ આવવા માટે—દાણ ૧૧ (૫) જીભ કાળી થાય છે ઉપર—ખીંચામો ૧૪. (૬) જીભની ત્રીચેનો ભાગ મુજબો હોય તો તે ઉપર—નોરી ૨.

૩૬ ઘ. તાળવાના રોગ—તાળવામાં કાચા પડે છે તે ઉપર—ધમાસો ૨.

૩૬ ઙ. ગળાના રોગ—(૧) ગંઢરોગ—પાક (કાળીપાટ) ૧, (૨) ગળામાં ને જીભ પાસે મુજબ આવવું હોય તો તે ઉપર—અજુર ૪. (૩) ગંઢરોગ ઉપર—નોરસલી ૬, વિષ્ણુ કાન્તા ૧. (૪) કંઠરોગ—કેવડો ૬, ફણ ૪, સમેરવો ૧૫. (૫) પિત્તથી ગળામાં બળતર થાય તે ઉપર—રાધ ૭. (૬) કંઠ વિકાર ઉપર—પરિપાક ૩ (૭) કંઠ સર્પ ઉપર—પરિપાક ૩, બોરી ૫, વાસનવેળ ૧. (૮) સ્વર મજબૂત કર—આખો ૨૬, આંબળા ૬, કારિવજા ૧૨, જેઠીમધ ૨૨ નામકેર ૮, પુષ્કર મૂળ ૨, મરી ૧૭, કળર ૧૧. (૯) સ્વરસેદન ઉપર—કોર્બીજન ૮, બોરી ૨ (૧૦) ગળુ બેમી જવા કર—ખગરો ૨૩ (૧૧) ગળાનો અંચાજ ખુલ્લવા માટે—કાંખાઈ ૩, ચણેલી ૫. (૧૨) ગળામાં દુખે તે ઉપર—ખીલી ૯.

૩૬ ઙ. દાંતના રોગ—(૧) દાંત રોગ ઉપર—કપરસાય ૬, કાપળ ૧૧, કોર્બીજન ૧૦, સુવર ૪, બોરસલી ૮, મોગલી એરડો ૧૧, લોંડી ઉપર ૨૯, લોધર ૩, સાટોડી ૧૨. (૨) દાંતશૂળી ઉપર—અરેડો ૪, આદુ ૪૮, કરડો ૧, બોરેલી ૮, નાકગીડણી ૧૪. (૩) દુઃખના દાંત ઉપર—અખરો ૧. (૪) દાંતકૃમિ ઉપર—ઈન્દ્રવરણી ૩. ઉરગાની (ક) ૪, કપાં દુરીયાં ૩, કપૂર ૯, કાંઠાસરીઓ ૮, પાપાજીએ ૬. (૫) દાંત કઠણ (મજબૂત) થવા માટે—સુવર ૪, નદામ ૫, બોરસલી ૨. (૬) દાંત છાલતા હોય તે ઉપર—બોરેલી ૮, કાપળ ૫ (૭) દાંતમાંથી લોહી આવવા ઉપર—કાંઠાસરીઓ ૩ (૮) મુખપાકના થેજે દાંત છાલતા હોય તો તે ઉપર—તણ ૫ (૯) દાંત દુખની હોય તો તે ઉપર—કાંઠાસરીઓ ૪, મુગ ૩, કુમળી (કાંઠા) ૩૩. નોગ (દોરા નોગ) ૫, દોમ ૨૧. (૧૦) દાંતમાં કીડા હોય તો તે ઉપર—બેલી બોરીમણી ૩. (૧૧) દાંત મુજબ હોય તો—મોગલી એરડો ૯.

૩૭. મૂંઝાઈ (મોડરો) તન્દ્રા—અગીઠા ૧૧, આદુ ૩, આખરી ૨૧, આંબો ૧, ૨૭, આંખમાં કર, ઈ (ના) ગોરી ૮, ઉરગાની (અ) ૪, કાપળ ૭, અરીજ ૧, ૨, કીડામાંથી ૩, સુવર ૫, દાણ ૬, ધમાસો ૫ નાદરૂબ ૪, નેપાળી ૪, પોણાક ૬, ફણ ૫, કુગીનો ૫, બોરસલી ૫, ખીની ૨૨, ખીંચામો ૨૫, લોંડી ઉપર ૨૫, સમેરવો ૩, કરડો ૧૦, કળર ૧૩, લેજુ ૩, માથ કાંખી ૬, કેમર ૫, કોર્બીજન ૫. (૨) અતિક્રમ ઉપર—અરિદા ૧૧

૩૮. મૂત્રકૃમ્છ્ર—(મૂત્રદાહ પેશાબની બળતરા, ઉનવા) અળસી ૪, આંખળાં ૧૭, ઉટકટારી (ઉલટો) ૨, એલચી ૮, ૧૩, કકોડી ૨, કાકડી ૮, ૧૦, કાસ ૧, કાંટાવાળા ગોખરૂં ૭૬, કુરકુ (લાંબડી) ૩, કેળ ૧૨, એર, ૯, ગળો ૧૦, ગોખરૂં બોડા ૩, ૧૩, ઘોલિકા (હુણીની બાજી) ૧, જેડીનધ ૧૮, દ્રાક્ષ ૧૫, ૧૮, ધમાસો ૬, નાકળ ૧, નાળીએરી ૧૭, પાપાણભેદ ૧, પેટારી ૩, બિહી ૧, વાયવર્ણા ૬, વાળો ૫, શિમળો ૨, શેંદાડ (કુટ) ૧, શેરડી ૪, સમેરવો ૧૮, હોંગ ૧૮, રાન તુલસી ૩, પં. (૨) પથરીજન્ય મૂત્રકૃમ્છ્ર ઉપર:—પાપાણભેદ ૫. (૩) ત્રિદોષજ મૂત્રકૃમ્છ્ર ઉપર:—શતાવરી ૧૭. (૪) દાહ્યુકંત મૂત્રકૃમ્છ્ર ઉપર:—શેરડી ૩. (૫) ગરમીથી પેશાબે ચરચર થાય તે ઉપર:—સરગવો ૬.

૩૯. મૂત્રાધાત—(મૂત્રાવરોધ, મૂત્રબંધ થવું.) અક્રોધ ૧૪ અરકુસી (નં ૧) ૨૩, આકડો ૨૩, આવળ ૭, કપૂર ૧૧, કાકડી ૧, કારેલી ૮, કુરકુ (લાંબડી) ૧, કેસર ૯, કેળ ૧૬, કોથમી ૧૦, ખાખરો ૧૫, ગોખરૂં બોડા ૫, ગોંડાળ ૧, ડામ ૨, તલ ૧, ૧૭, દેવનળ ૨, ધમાસો ૮, નાકળ ૧, નેવારી (નીમાળી) ૧, ફાંગળો ૩, બિહી ૧, બેડી ભેરીંગણી ૪, મરી ૧૨, મૂળા ૧૩, રાન-તુલસી ૬, વાયવર્ણા ૬, વાંસ ૧, સીતાશળ ૨, સાગ ૧, સિવણ ૪, સોપારી ૩. (૨) મળમૂત્ર વડે આબારી (બેઝર) થયેલા ને:—ગ્રાહી ૨, સરગવો ૬. (૩) મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તો:—વડ ૧૫. (૪) મૂત્રશુદ્ધિ માટે:—ગળજી ૭.

૪૦. અશ્મરી—(પથરી, મૂત્રખડા, પાણુતી) અકલકરો ૫, અરકુ ૧૦, ઉદરકાની (ડ) ૩, ઉબરો ૧૧, કડવી ગલકી ૩, કાંટાવાળા ગોખરૂં ૭, કુરકુ (લાંબડી) ૧, કુલિથ (કળથી) ૭, કુવાર ૨, ખોરેતી ૪, ગોખરૂં બોડા ૯, અણા મોટા ૭, ચીમકું ૧. તલ ૧૫, ૨૨, ધમાસો ૬, નાળી-એર ૧૨, નસોતર ૨, પાપાણભેદ ૪, પિંકવણ ૩, પિત્તપાપડો ૬, ખીખેર ૨૧, બોળ (હીરા બોળ) ૨, બીલામો ૧૭, મુસળી ૩, મૂળા ૩, મોરશિખા ૧, રગતરોહીડો ૧, રાઇ ૬, લસણ ૫, લોંડીપીપર ૧૦, વાયવર્ણા ૬, ૮, ૧૦, શિરદોડી ૬, શિમળો ૮, સરગવો ૧૮, ૨૧, સાગ ૧, હરડે ૨૭, હળદર ૧૪. (૨) મૂત્રાશ્મરી ઉપર:—કાસ (કાંખડો) ૧, દ્રાક્ષ ૧૮, સમેરવો ૧૮. (૩) શુક્રાશ્મરી ઉપર:—તલ ૧૫, પાપાણભેદ ૩, મૂળા ૧૧. (૪) મૂત્રશર્કરા ઉપર:—વાયવર્ણા ૬.

૪૧. મૂત્રરેચ—કાકડી ૯, ખાખરો ૧૫, ડાંગર (ભાત) ૪, દ્રાક્ષ ૮, રેવંચી ૨.

૪૨. મેદરોગ—ખીલી ૨૪, ભાંગરો ૧૧, સમેરવો ૯, સાગ ૭, હરડે ૨૫.

૪૩. રક્તપિત્ત—અડદ ૩, અરકુસી (નં. ૧) ૧, ૨, ૩, ૧૦, ૧૯, ૨૨, આસુંદરો ૭, આ-મળાં ૯, ઠંઠ, એરડો (દીવેલી) ૧૪, કપુરબેડી ૫, કેસર ૧, કોથમી ૧૩, ખજુરી ૧૨, ૧૭, ગરમાળો ૮, જવ ૧, દ્રાક્ષ ૧૭, નાળીએરી ૧૭, પીપળો ૨૪, પીળો ધંતૂરો ૮, ખીત્તો ૧, મોગલી એરડો ૧૦, રાયણ ૨, લોંડીપીપર ૩૬, લીંબડો (કડવો) ૭, વડ ૧૨, શીવણ ૫. (૨) ઉષ્ણ પિત્ત ઉપર:—દાડમ ૪.

૪૪. રેચ—અખરોડ ૬, અખઘ (આણુતો) ૨, આણુખખાર ૧, ૨, આમળાં ૨૩, ઉબરો ૨, એરડો (દીવેલી) ૮, કાશિંમ ૧, ખજુરી ૧, ગળી ૨, ગુલામ ૧, ઘણસરી ૨, દારૂડી ૧, દાંતી ૧, ઘોળો ચંપો ૪. નસોતર ૩, પીળો ધંતૂરો ૬, આવળ ૧૫, ખીખેર ૧૦, ભુય તરવડ (સોનામુખી) ૧, રાય આંમલી ૧, રેવંચી ૧, વાતર્ડાંગ ૭, શિકાદાઘ ૧, સૂર્યકુવ (સૂર્ય મુખી) ૫, હરડે ૩૦, હુરા ૫. (૨) મુખ (સૂક્ષ્મ) રેચ:—ગરમાળો ૧૧, હરડે ૨૧. (૩) વાયુના યોગે બુદ્ધાબ થવા લાગે તો તે ઉપર:—અસળીયો ૨. (૪) રેચ બંધ થવા માટે:—મોગલી એરડો ૧, (લીંબડો કડવો) ૩૫, શેરડી ૧૫.

+ રેચ બંધ થવા માટે કાચો પાણીમાં આપવો, એ સર્વોપદિષ્ટ.

૪૫. વમન-(૧) પોળ (કડ) ૧, લીંડીપીપર ૧૫, બીજો ૧૦. (૨) વમન (ઉલટી) બધ થવા માટે:-ગોમતી એરડો ૧. (૩) ઉલટી થઇ કદ પડવા માટે:-મીઝ ૫.

૪૬. માયુ-(ખાંડુક, ચુમકું.) આકાશ ૫, ઉપરસાથ ૪, ઉશી ૨, કડી દુધી ૧, કપુરમેડી ૪, કથમારી ૩, કાંમ (પોપટી) ૧, કાંકડ (કર પટા) ૧, કોસાંગ ૨, કપાટ ૧, ગોરખ આંમલી ૫, ગોરખ મુડી ૩, ગંધવતી ૧, ધા પાન ૨, ચંનેલી ૩, જીનેલી ૧, જોડીમથ ૧૦, કુળી (કાંઠા) ૨૧, ત્રિપુલી ૧, તોરણ ૬, ટિંકા ૨, મમાસો ૩, માવડી ૧, ધોળો ચપો ૨, નગોડ ૬, પોળ (કડ) ૬, પરા ૨, પારિભતક ૩, પાણકા ૧, પુંગવેલ ૨, ખરડાવિંમ ૪, મીઝગુડાં ૬, મોમલી એરડો ૧૦, રાજગેરો ૧, રાન (જામળી) દુલ્હી ૪, રાખમાખ ૧, રીસામણી ૧, રોમળ ૧, લીંબડો (કડવો) ૧, રહ, ૪૩, શેડી ૧, વજામ ૧, વાધાડી ૨, વાવવર્ણ ૩, વાવળા ૧, વાકેરી ૧, ૨, ૩, સરપુખા ૬, શિરોડી (ખરજેર) ૧, સજ ૨, હામા ૧, ૨. (૨) આમંત્રક નજી (જામ) ઉપર:-ખરજ ૩, આંખન (સાંજન) ૧, કપુરમેડી ૨, જીનેલી ૨, જોડીમથ ૩, દારૂદળદર ૪, ધરો ૫, બીમવા ૧, લીંબડો (કડવો) ૪૩, વડ ૩. (૩) મજાશુદ્ધિ:-ઠાવળ ૧૦. (૪) મજા સંબંધી કૃતિ દૂર થવા માટે:-કજી (કરજ) ૬, કરમડી ૩, કવાર ૧૦, કમરો ૮, પારસ પીંગો ૧, કાંમળો ૨, લસણ ૮, વગડાં બળવી ૨, લીંમ ૧૩. (૫) મજા રૂઝાવવા માટે:-ખરસાંકીયો (સરસો) ૬, મોમલી એરડો ૫, લીંબડો (કડવો) ૨, સાતીન ૪, (૬) મજા હરાઈ આવવા માટે:-આમુંદરો ૨, કપાસ ૫, (૭) જામ મમાંથી રક્તસ્ત્રાવ થાય તે ઉપર:-દુલ્હી ૨૦. (૮) નવીન મજા (કાંક) ઉપર:-લસણ ૨૦. (૯) ધા (જામ) રૂઝવા માટે:-ધામારી ૧. (૧૦) ગળાના ભાગ ઉપર થએલ મજા ઉપર:-ખોરેતી ૫. (૧૧) માર પડવાથી બાંધાએલ લોહી માટે:-રક્તોદોષી ૫. (૧૨) અગ્નિદગ્ધ મજા ઉપર:-અગસો ૩, ઉશી ૫, કામળ ૬, કવાર ૫, જામ ૩, કમરો ૧૨, તર્ક ૩, તાંજળો ૧૪, ઘોર (ચોધારો) ૧, પોળ (કડ) ૨, પીપળો ૧૧, પોળો ૧, ભાંગેરો ૧૦, રતાંજી ૪, રાજ ૪, ૬, શિમળો ૭. (૧૩) ચુમકું પકવવા માટે:-આસંધ ૧૩ કાગો ઉમરડો ૪, કુળી (કાંઠા) ૨૮, નામચંપો ૫, ભોસા ૧૧, સચ્ચદગો ૨. (૧૪) કાથ કે કોટા વાગવા ઉપર:-શીડી ૮. (૧૫) મજા પાકીને કુટવા માટે:-ઉતરણ ૩, (૧૬) અસ્તક માંહેના મજા ઉપર:-વાવવર્ણ ૧૩. (૧૭) ડેસ વાગેલા ભાગ ઉપર:-મુંદાલાડી ૩. (૧૮) ચુમકા (મજા) ઉપર:-અગસો ૨, આસંધ ૧૩, દારૂડી ૩, પુંગળો ૧, માં ૧. (૧૯) તેલથી કાઢવા ઉપર:-સમેરવો ૧૧. (૨૦) નાડીમજા ઉપર:-ગોરાણી ૨, ઘરેર ૩, ઘોર (ચોધારો) ૫, દારૂદળદર ૫, રાખઆમલી ૩.

૪૭. વાતરકંત-ખટખટી ૩, ગળો ૧૫, પોડરવો ૨, મજા ૬, રાજ ૫, હરડે ૧,

૪૮. વાયુ-(૧) વાતરોગ (વાયુ, સર્પાંગ વાયુ, વાતવિકાર ઈં) ઉપર:-અગમોડ (બોડી) ૪, અરકુમો ૨, આકડો ૨૫, ડા, કાસણ ૧૧, કુલિય (કળી) ૧, આસંધ ૧૪, ૧૭, કનજા ૧૦, કાંકડ ૪, કાંકસરીયો ૫, કાંકોળ ૫, ગળો ૨૧, ગોરખમુડી ૨, ચણોડી ૧૬, તજ ૬, ઘણસી ૪, ૧૦, નાળીએરી ૨, ૧૩, નારી (કીડામરી) ૧, પીલુ ૨, કુલિનો ૩, પારણી ૨, રાના ૩, ૪, ૫, ટુરીય ૪, માલકામણી ૩, મોરવેલ ૨, લસણ ૭, લીડીપીપર ૩૧, વગડાઉ અગમો ૧, સચ્ચદગો ૧, સરગવો ૧૬, હરડે ૪૪, હાડ સાકળ ૨. (૨) આદ્યેપક સરેવાતુગત વાયુ માટે:-રાના ૪, (૩) હુતસ્તંભ (મો નર્કિં ખુનુ, અથવા ખુલ્લું રહી જવું) એટલે હુતમંદ ઉપર:-ચુકો ૧, પીપળો ૩. (૪) ઉદ્વિગ્ધ-ઉદ્વિગ્ધ ઉપર:-આકડો ૩૨, આસંધ ૧૬ એરડો (દીવેલી) ૩૦, કજી (કરજ) ૧૦, દેવદાર ૧, નાળીએરી ૧૪, લીંબડો (કડવો) ૩૮, (૫) ઉદ્વિ, ત્રિક (ખરડો) અને કટિ એમાંના વાયુ ઉપર:-આદ ૩૧, ચુકો ૧, (૬) અલિલ ઉપર:-ચુકો ૧. (૭) હુતસ્તંભ ઉપર:-બીવામો ૧૫, (૮) અર્દિત વાયુ (મો વાકે ચલુ) ઉપર:-રાના ૧, લસણ ૧૧, (૯) પક્ષધાત (લકવો, અધિગ વાયુ, વાણ ફરી જવું) ઉપર:-ખરજી ૫, આંખન (સાંજન) ૫, આદ ૩૫, અસખસ ૮, પટ્ટો ૧૪, લખિ વાકુ ૨૫, રાજ ૫, રાના ૧, રેણુકા ૨, સમેરવો ૧૨.

(૧૦) મન્યાસ્તંભ (કચ્છી ગળું રહી જવું) ઉપર:—સારના ૧. (૧૧) પગ વળે છે તેના માટે:—કરંબળ ૨. (૧૨) ધુંટણ રહી જવા ઉપર:—આકડો ૧૧. (૧૩) ગુદાસી ઉપર:—અસાળીઓ ૪, આદુ ૩૧, ઝેરડો (દીવેલી) ૧૬, ૩૦, ચૂડો ૧, બકામ લીંમડી ૨, હરડે ૪૧. (૧૪) અપતંત્રક વાયુ ઉપર:—મહુડો ૧. (૧૫) વાતકુંડીલા, વાત બસિત, અને અબીલા માટે:—સમેરવો ૧૯. (૧૬) મૂકત્વ ઉપર:—ભીલામો ૧૯. (૧૭) ધતુર્વાત ઉપર:—અરહુસો ૧૦, ખનુરી ૧૨, તુળસી ૨૧, ભાંગરો ૪, સમેરવો ૧૩. (૧૮) સંધિ વાયુ ઉપર:—અરણી ૯, ઇન્દ્રવરણી ૮, ઝેરડો (દીવેલી) ૧૧, ગોરખ ચુંડી ૫, ચુવર (ત્રણ ધારો) ૧, તંગોડ ૨, પીલુ ૫, ભીલામો ૨૯, વજનાગ ૧, સારકળ ૨, હાડસંધી ૩, ખસખસ ૩, ખાંમ ૧, રોહીસ ઘાસ ૧. (૧૯) વાયુથી અથવા શરીરથી શરીરમાં સણકા આવવા ઉપર:—આકડો ૧, ગુગળ ૪, તુમરૂ ૩૫, ફાંગળો ૬, ફિરંગી મૂળ ૧, ભીલામો ૧૮. (૨૦) વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે ઉપર:—મેથી ૧. (૨૧) કટિફૂળ (કેડ-ફાટવી) ઉપર:—આસંધ ૨૦, ઝેરડો (દીવેલી) ૩૦, સરગવો ૧૫. (૨૨) કશ્વનાદ માટે:—સારના ૧. (૨૩) શરીર વાંકું થાય તે ઉપર:—ઉદરકાની (ખ) ૧ (ક) ૬. (૨૪) પેટમાંના વાયુ ઉપર:—ઝેરડો (દીવેલી) ૧૫. (૨૫) વાયુએ અતિશય જોર માર્યું હોય તો:—કુખો ૩. (૨૬) દુખવા આવેલા ભાગની વેકનાં શમન થવા—દુખતા ભાગ ઉપર:—કપૂર ૧૨, કાનફોડી ૫. (૨૭) પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય તો:—ખાખરો ૧૦. (૨૮) વાયુના ચોગે અંગ બહેરું થયું હોય તો:—ધોળો ચંપો ૧. (૨૯) વાયુથી શરીર અકડાઈ (જકડાઈ) જાય તે ઉપર:—તંગોડ ૨, મરી ૧. (૩૦) અંગમાં કળ લાગે (કળ ચડે) તેને માટે:—નિરજેવી ૨. (૩૧) વાયુનો વિકાર કદિ ન થવા માટે:—મરી ૧૬. (૩૨) તિડિકે ઉપર:—અળુ (અળવી) ૩.

૪૯. વાંતિ (ઉલટી):—અરહુસો ૨૪, આદુ ૩૮, આંમળાતું ઝાંડ ૮, ૧૦, એલચી ૧૪, કાકમાચી ૪, કેળ ૨૪, કોલિંજન ૬, ઘાસ પિત્તપાપડો ૪, જયફળ ૫, જાંબુ ૧૨, જીરૂ ૧૨, જેઠીમધ ૫, ધરો (દરોઇ) ૭, નાળીઝેરી ૯, પક્ષકાષ્ટ ૧, પિત્તપાપડો ૫, ખીજેર ૯, ખોરડી ૧૧ મકાઇ ૧, મીઠું લીંબુ (મોસખી) ૧, મોચ ૯, રતાંદળી ૧૦, લીંડીપીપર ૭, શંખાવળી ૨, સોપારી ૧. (૨) રક્તજનિત (લોહીની) ઉલટી ઉપર:—આંખો ૧૬, જેઠીમધ ૨૧. (૩) પિત્ત-થર્ષ ઉલટી થતી હોય તો:—તજ ૨. (૪) ત્રિદોષજન્ય ઉલટી ઉપર:—તુળસી ૨૦, ખીલી ૨૩, મસૂર ૧. (૫) ઝાકારી (બકારી) ઉપર:—ઉપરસાલ ૫, ચંબેલી ૫, કણ્ઝી (કરંજ) ૧૧, ખીલી ૧૬, લીંબડો (કડવો) ૩૪, હરડે ૧૪.

૫૦. વિદ્રધિ:—(૧):—ખપાટ (ખરેટી) ૧, નસોતર ૫. (૨) અંતર્વિદ્રધિ માટે:—ધમાસો ૮, સરગવો ૧૮, સાટોડી ૧૩, હરડે ૪૩.

૫૧. વિષ:—અંકાલ ૧, અરહુસો ૮, આકડો ૧૦, ઇન્દ્રજવનું ઝાંડ ૬, કડની દુધી (તુંબડી) ૨, કડવી જલકી ૧, કડવાં તુરીઆં ૬, ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૩, નાગદમની ૧, બિયવા ૨, લીંમડો (કડવો) ૨, વિષ મોગરી ૧, શિરદોડિ (ખરજોર) ૭, સપાંક્ષી ૧, સાપસૂત ૨. (૨) પેટમાં વિષ ગયું હોય તો:—કેળ ૧. (૩) વિષ ઉપર ઉતાર:—રાઈ ૧. (૪) વિષારની પરીક્ષા:—કરમદી ૧. (૫) વિષાર ઉપર:—પડોળ (કહુ) ૧૦. (૬) દૂધીવિષ ઉપર:—જાપોતા ૩. (૭) અંગ ઉપર વિષ ફુટી નીકળ્યું હોય તો:—વિષમોગરી ૨. (૮) ઝૂળાં વિષ ઉપર:—ગળા ૨.

૫૨. સર્પના વિષ માટે:—અનંત ૨, અધેડો ૨૧, ઇન્દ્રવરણી ૧, ઉટકટારી (ઉતકંટી) ૪, ઉદરકાની (ખ) ૨, ઉપરસાલ ૮, ઝેરડો (દીવેલી) ૨૨, કપાસ ૩, કપુરમેડી ૧, કરમદી ૪, કલગારી ૯, કંકોડી ૫, ૬, કાયફળ ૧, ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૧, ખાખરો ૨૦, ગળજીલી ૩, ગળો ૨, ૧૬, ૨૪, ચિત્રો ૩, હમરો ૧, તખાકુ ૬, તાંદળજો ૧, દમણામરવા ૧, ધતૂરો ૩, ધોળો ચંપો ૩, ૬, નાગફળી ૫, નાગરવેલ ૧, નેપાળો ૨, પારિજાતક ૬, પીપળો ૮, પેટારી ૧, ખીલી ૩, બારંગી ૫, હુયતરવડ (સોનામુખી) ૭, મહુડો ૪, માલકાંગણી ૭, મહાંદ ૧, લીંમડો (કડવો) ૪, સમુદ્રફળ ૧૧,

સરગવો ૧૧, સાગ ૨, સાપસુત ૧, દુરા ૧. (૨) આઘ્યાયસુસના વિષ ઉપર—અંગાડો ૨. (૩) આગી મણ્યારીના વિષ ઉપર—કટાગ્રી (કટાલી) ૩, તાલગળે ૫. (૪) મણિયારીના વિષ ઉપર—તુગસી ૨, ધાવડી ૭, પારસપીપલો ૨. (૫) ઘોણસ (ઘોણડા-મંડળ) નું વિષ લાગે તે ઉપર—ધજુસરી ૪, ઘોણસી ૨, બારંગી ૨, દુરા ૨, દાકમ ૯. (૬) કુરસાના વિષ ઉપર—અમ, યીયો ૪, અણુ (અગતી) ૧, ઈન્દ્રજવનું ઝાડ ૪, કાળી વેલ ૨, ખરસાણી ૮, ઘોલી (ગિલોડી) ૩, પાટલા ૨, કાંચલો ૧, કાંચ ૧, બગરડીના વેલો ૧, સાગ ૮. (૭) સર્પનું વિષ કદી ન ચડવા માટે—લીમડો (કડવો) ૧૮. (૮) કુરસાના કિંવા ધણસાના વિષથી સોજો આવે તે ઉપર—કેરી ૪.

૫૩. શ્વાન (કૂતરાનું) વિષ—અકાલ ૧૫, અધેડો ૩, આકડો ૮, ઈ (દો) ગેરી ૭, કાળો ઉમરડો ૧, ગળજીલી ૫, તપ ૯, નાગરવેલ ૩, પીપુ ૩, બેડી ભોરીગણી ૧૫, લસણ ૯, ચતાવરી ૫, સાટોડી ૨૦, ઝીઝર ૩, ઝેરકાચાનું ઝાડ ૨, જાકમીખડી ૧. (૨) હંકાકાચા કૂતરાના વિષ ઉપર—કડવાં તુરીઆં ૨, કેળ ૨, દેવગાવળાઓ ૧.

૫૪. હુતા (કાંતરણ) વિષ—હુતિ માટે—આગીઓ ૩, વંતાકડી (વેંગણી) ૩.

૫૫. ઉંદર આદિ અન્ય વિષ—(૧) ઉંદર માટે—અધેડો ૨, આંબલી ૯, ઉંદરમાની (ક) ૭, કણ્ઠી (કરંજ) ૧, કાકમ ૫, ચિત્રો ૪, તુગસી ૧૭, નાગકણી ૨, નાળાએરી ૮, બારંગી ૩, મજાં ૨, વડ ૩, દુરા ૭, હેલ ૧. (૨) ખડક ઉપરનો કોળ (ધુસ) માટે—અણુ (અગતી) ૨. (૩) કોળ ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે—ઝેરકાચા ૬. (૪) મધમાખીના વિષથી અંગ ઉપર ગાંઠ થાય તે માટે—કુણ્ઠી (કડવી છરી) ૧, તંબાકુ ૭. (૫) માખીના વિષ ઉપર—હરેડે ૪૬. (૬) ભમરીના દંશ ઉપર—કુંગળી (કાંઠા) ૧૪, પાન આળો ૨, હરેડે ૪૬. (૭) ભમર વિષ માટે—ચોર (ચોપારો) ૬. (૮) બારીક આંચક જવા માટે—ગોરખમુડી ૪. (૯) આંચક જવા માટે—ગંગાવતી ૨. (૧૦) કાંડરાના વિષ ઉપર—કુરકંદ ૧. (૧૧) માંકણ નારા થવા માટે—તપ ૧૯, બગરડીના વેલો ૧, ગરચી ૩. (૧૨) કૃન્નિમ વિષ ઉપર—તાંતળે ૧૭.

૫૭. સોમલનું વિષ—અરિકા ૧, પ્રસળગોળ ૧, ઉંજરો (ઉંમરડો) ૪, કેળ ૭, બેર ૪, તાંતળે ૮, મરી ૧૦, લીમડો (કડવો) ૨૧, સરખવો ૧૩.

૫૮. જંગાલનું વિષ—દાસ ૩.

૬૦. હરતાલનું વિષ—અરિકા ૧, ગરણી ૫, છર ૬, દાસ ૩, ધમાસો ૮, મરી ૯, રાજા હંસ ૨, સપાંક્ષી ૨.

૬૧. રસકપૂરનું વિષ—શેલીભાસ ૨.

૬૨. કાચનું વિષ—કાચની ભુકી પેટમાં ગઈ હોય તો—ઝેરડો (દોવેલી) ૩૨.

૬૩. વછનાગનું વિષ—અરિકા ૧, ઉંજરો (ઉંમરડો) ૩, કપૂર ૪, લીપુ ૯, તાંતળે ૯, પિપણુ ૨.

૬૪. મુરદાડશિંગ (બોદારશિંગ) નું વિષ—દાકમ ૧૦, મળા ૨.

૬૫. સિંદૂરનું વિષ—(૧) અકલકરો ૩, અણી ૧૪. (૨) સિંદૂર ખાવામાં આઘ્યાયી ગળું બેસી જાય તે ઉપર—ભીલાઓ ૨૦.

૬૬. મોરધુણનું વિષ—૫૩ લીપુ (અથવા લીપુ) ૧.

૬૭. હિંગળોકનું વિષ—આમલી ૧૪.

૬૮. પારાદિકનું વિષ:—પારો શરીરમાં ટુટી નીકળ્યો હોય તો:—કારેલી ૪, નાગરવેલ ૪. (૨) પારો ઉપર ઉતાર:—ગળછબી ૧. (૩) પારો શરીરમાં રહે તો:—વાંસ ૨. (૪) રસાયનો માટે:—કુંવર ૮. (૫) પેટમાં જમેલ રસાયન નીકળવા માટે:—કોરી ૭, તાંદળને ૧૬. (૬) અશુદ્ધ અભ્રક્ષસ્ત્ર આધાથી થનાર વિકાર માટે:—આંખાનું ઝાડ ૭.

૭૦. અફીણનું વિષ:—અરિઠા ૧, કપાસ ૧૧, કીંજળ ૧, અફીણ ૧ થી ૨૧, માલકાંકણી ૧, લીંબો (કડવો) ૨૨, હોંગ ૫.

૭૧. નેપાળાનું વિષ:—ઝેલચી ૩, કોયમી ૧૧.

૭૨. ભાંગ-ગાંજો:—(૧) ભાંગ માટે:—આદુ ૩૩, આમલી ૨૦, કુરકુ (લાંબડી) ૩, જમ-ફળ ૨, કાંગર (ભાત) ૫, તુવેર ૧. (૨) ગાંજા માટે:—કુરકુ (લાંબડી) ૩.

૭૪. ઝેરકોચલાનું વિષ:—બાવળ ૬.

૭૫. ધંતૂરાનું વિષ:—ઝેરડો (દીવેલી) ૧૦, કપાસ ૧૬, ચૂકો ૪, દ્રાક્ષ ૨, ધંતૂરો ૪, વંતાકડી (વેંગણી) ૫, સમુદ્રફળ ૮. (૨) કાળા ધંતૂરાના વિષ ઉપર:—વજ ૫.

૭૬. મઘ (દાર) ની કેફ:—કાકડી ૩, ખજુરી ૧૫, ખીન્નેર ૧૬, માઠ ૨.

૭૭. નખ-દંત વિષ:—મન્દ્રવરણી ૧૧, ખીન્ડી (સમડી) ૨, વડ ૧.

૭૮. સરડાનું વિષ:—નાળીઝેરી ૭.

૭૯. વીંછીનું વિષ:—અધેડો ૧, અરકુસી ૧૪, અરિઠા ૨, આકડો ૧૮, આમલી ૫, ઉટ-કચારી (ઉત્કંટી) ૪, ઉંચરો (ઉંચરડો) ૨૦, ઝેરડો (દીવેલી) ૧૯, ઝેલચી ૨, કપાસ ૧૦, કપૂર ૧, કંકોડી ૭, કાનફોડી ૪, કાંટાસરીઝો ૧૧, ખપાટ (ખરેંટી) ૭, ખરસાંડી ૧, ઘેવડો (વાલોળ) ૧, જાંબુ ૩, ડમરો ૪, ડુંગળી (કાંદા) ૮, તંબાકુ ૭, તાંદળને ૭, તુળસી ૯, ધંતૂરો ૮, નેપાળો ૧, પાંડેરવો ૩, પીળો ધંતૂરો ૧, કુદીનો ૮, બોરડી ૧૦, મોગલી ઝેરડો ૩, રતાગુ ૧, લીંબો (કડવો) ૪૪, વછનાગ ૨, વડ ૩, વક્ષાદની (વાંદો) ૮, શિકાકષ ૩, શિરદોડી (ખરજોર) ૪, શિમળો ૩, સોરડો ૧૧, સૂર્યફલ (સૂર્યમુખી) ૪, હળદર ૧૮, હંસરાજ ૧, હોંગ ૧૨, હુરા ૩.

૮૧. દેડકા (મંડૂક) નું વિષ:—ખરસાંડીઝો (સરસડો) ૨.

માછલા (મત્સ્ય) નું વિષ:—નેતર ૧.

૮૩. ગરોળી (પલ્લી, ધીલોડી) નું વિષ:—કંકોડી ૧, કપાસ ૭.

૮૪. શતપદી-ખગાઈનું વિષ:—કાળા ખજુર ૩, ગુગળ ૫.

૮૫. મશકના દંશ વગેરેનું વિષ:—(૧) કોલ્હાના વિષ ઉપર:—ખાજ કોલતી ૧, નાગર-વેલ ૫. (૨) જીવો મરવા માટે:—કાળા વેલ ૩, દીંચર ૧, તંબાકુ ૮, નસોતર ૧, મીંઢળનું ઝાડ ૭, સિતાફળ ૧. (૩) મેણા કોદા માટે:—આગીઝો ૧, પારિજાતક ૧. (૪) વાઘ કરડ્યો હોય તો:—૧૮. (૬) ખરસાણી ઉપર:—ખરસાણી ૩. (૭) ચણોડીના વિષ ઉપર:—તાંદળને ૧૦. (૮) (૧૦) લીલાંઝો ઉઠે તે ઉપર:—આસુંદરો (સાજડ) ૧, કોયમી ૧, ગરમાળો ૧૦, નાળીઝેરી ૬, બદામ ૧, બીલ

૯૫. વિપૃથિકા—(કાલેરા, કાગળાણું, મરખી, પટખી, તરખી, મોડખી) અષ્ટો ૧૪; અર-
ડસો ૫, ઉગરો (ઉગરડો) ૨૧, કચૂરો ૫, કારેલી ૬, કિન્નજ ૨, ગરવેવ ૧, જવ ૫, જીમખ ૨૦,
કુંગળી (કાંધ) ૫, ૬, પાટલા ૪, ખંલી ૨૭, ૩૦, ભાંગરો ૯, ભોંકર (મોટી મુદી) ૨, ભેંચ કાણું
૯, મરી ૭, મરખી ૨, મોખળી ઝેરડો ૨, મોરસ કાંઠો ૧, લવંગ ૬, લાંબુડી ૪, સાપસન ૩, જવ-
જળ ૬. (૨) કાલેરામાં હાથ પગે ગોળા ચઢે છે તે માટે—અવધન ૧૦. (૩) કાલેરામાં થતી
તૃષ્ણા (શોષ) ઉપર—લવંગ ૯. (૪) કાલેરા કઢી ન થવા માટે—લાંબુડી ૨.

૯૬. વિસર્પ રોગ—ઝેરડો ૬, કિન્નજ ૫, વજનાગ ૭, સોપારી ૬, હરડે ૩૮. (૨) કર્કમ વિસર્પ
માટે—ખરસાંડીયો (સરસડો) ૯.

૯૭. વિસ્ફોટક (ફાટકા)—કિન્નજ ૫.

૯૮. શિરોરોગ—(૧) આદાશિરો માટે—અગધીઓ ૨, આકો ૬, આફ ૨૯, આસથ
૧૮, કડવાં તુરીઆં ૪, કણ્ઠી (કર્જ) ૮, કુખો ૮, કુંવાડીઓ ૬, કેસર ૪, ગંગાવતી ૪,
ચણ્ણી ૧, તંબાકુ ૫, તલ ૭, તંજળે ૧૨, તુવેર ૬, નેપાળો ૩, ભાંગરો-૨, ભીંશાઓ ૯, મરી ૧૪,
મીઠાળું ઝાડ ૫, મુચકુંદ ૨, ગેય ૧, લલચ ૪, વજ ૩, સમુદ્રજ ૬, સમેરવો ૮, સોપારી ૫, હાંગ
૧૫, હેં ૬, પાગસ પીપ્પો ૫. (૨) મસ્તક રોગ (શિરોરોગ) માટે—અષ્ટો ૧૩, અરિષ્ટ ૫,
ઉદરકાની (બ) ૧, (૩) ૫, ઉપરસાથ ૯, કરેણા (કરેણ) ૬, કેસર ૭, ચણ્ણી ૧૫, ધરી (દરોધ)
૬, મદામ ૬, જીવતરવડ (સોનામુખી) ૧૦, લાંબીપીપર ૩૩, સાટોડી ૯. (૩) મસ્તક વાથુ—
આકો ૫. (૪) મસ્તકશૂળ (મસ્તક સંબંધી પીડા) માટે—અગધીઓ ૧, અજમો ૩, આમ-
ળાંતું ઝાડ ૩૦, ઝેરડો (હોવેલી) ૩૪, કંક ૧, કપાસ ૧૮, કાચણ ૯, ગરણી ૩, તમર ૧, મોરસલી
૯, ભેંચકાણું ૫, ૮, મર્ચાલેસ ૨, વજ ૧, સરગરો ૨૨, ૨૪, ઉદરકાની (બ) ૩ (૫) માથું
(કપાળ) ચડેલું ઉતરવા માટે—આકો ૭, કાલિન્ન ૨, ખજુરી ૪, અરીજ ૪, યુગ ૧, ચૂડો
૫, નાક જીંઘણી ૧, પિત્તપાપડો ૩, મરી ૬, જીતાકચિથી ૧. (૬) શીત્ય વડે મસ્તક ચડ્યું હોય
તે માટે—પપતસ ૨. (૭) શરદીથી માથું દુઃખવું હોય તો તે માટે—તજ ૩. (૮) ઉષ્ણતાથી
કપાળ હુએ તે ઉપર—કેવડાનું ઝાડ ૩, કુંગળી (કાંધ) ૩. (૯) માથે વાથુ ચડ્યું હોય તો તે
માટે—નાદરખ ૨. (૧૦) વાતજ મસ્તકશૂળ (પીડા) માટે—કાકોડી ૧૧, મુચકુંદ ૧. (૧૧)
મસ્તકના તાપ ઉપર—પિત્તપાપડો ૫. (૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ માટે—શિરોડોડી
(ખરજીર) ૧૨. (૧૩) માથામાં કાઢણ રોગ થાય તે ઉપર—આંબો ૨૧. (૧૪) મગજમાંથી
ગરમી દૂર થવા માટે—ઉદરકાની (બ) ૧. (૧૫) માથામાંથી ગરમી ને પિત્તવિકાર શામન
થઈ મગજ સુધરવા માટે—દ્રાક્ષ ૧૪. (૧૬) મગજ તરે થવા માટે—મદામ ૮. (૧૭) મગજ
સાફ થવા માટે—ઉદરકાની (બ) ૪, નાળાંઝેરી ૧. (૧૮) મગજ શાંત થવા માટે—કપાસ
૧૮. (૧૯) મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી ટપકવું હોય તો—ઉગરો (ઉગરડો) ૨૫. (૨૦)
સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ માટે—ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૧૦, ભાંગરો ૨, વજ ૩, શેરડી ૬. (૨૧) આ-
ગેવુંક મસ્તકશૂળ માટે—આરંગી ૬.

૯૯. શીતપિત્ત—અજમો ૨, અરણી ૮, કુંવાડીઓ ૧૧, કાકમ ૩, ગળો ૧૯, ચારોળીનું ઝાડ
૨, યુગસી ૧૩, ધમાસો ૭, મરી ૩, સાગ ૯, સિવલ ૬.

૧૦૦. શૂળરોગ (ફક) —(૧) અજમોદ બોડી ૫, આફ ૩૧, ૫૧, આસેની ૧, ઈ (હા) મોટી
૫, ઈન્દ્રવણી ૭, ઉતરણ (ગમ્માર કુષેલી, ઉડાગવા દુષેલી) ૬, ઝેરડો ૨, ઝેલખી ૧૧, કલોંજ ૧,
કુનિય (કળ્યા) ૬, દાદા ૧, ચૂડો ૧, જવ ૬, ઝેરકાંચપાનું ઝાડ ૭, ૯, યુગર ૬૧ ૧, દ્રાક્ષ ૧૦,
નાળાંઝેરી ૧૬, બીજો ૮, ૧૩, ૧૪, જીવતરવડ (સોનામુખી) ૯, ભેંચ આમલી ૫, ચતાવરી ૪,
સમેરવો ૧૭, ૨૦, સાતીન ૩, હરડે ૨૪. (૨) વાતશૂળ માટે—આફ, ૩૬, ઈન્દ્રવણ ૧૪.

ગળો ૨૦, મંદાર ૩. (૩) પિત્તશૂળ માટે:—આમળાતું ઝાડ ૩૧, શતાવરી ૨, ૪. (૪) આમ શૂળ માટે:—લીંડીપીપર ૧૬. (૫) પરિણામ શૂળ માટે:—ધન્દ્રજવતું ઝાડ ૧૧, જીરૂ ૫, લીંડીપીપર ૩૨, વિષ્ણુકાન્તા ૨. (૬) અન્નદ્રવ્ય શૂળ માટે:—કાંગ (ધાન્ય) ૧, સામો ૧. (૭) દ્વેદ્ય શૂળ માટે:—ગળો ૨૦, વાળો ૬, શતાવરી ૪, સમેરવો ૨. (૮) કુક્ષિશૂળ માટે:—ઝેરડો (દીવેલી) ૨, શતાવરી ૪. (૯) પાશ્વ શૂળ માટે:—સમેરવો ૧૬, (૧૦) પૃષ્ઠ અને કુટિશૂળ માટે:—સમેરવો ૨, (૧૧) પેટશૂળ માટે:—આહુ ૭, કાળીખજુર ૪, નાળીઝેરી ૧૨, કુદીનો ૭.

૧૦૧. શોથરોગ (સોજા):—(૧)અન્નકાલ ૧૧, અગથીઓ ૬, અરણી ૧, ૯, આકડો ૯, ૨૭, ૩૦, આવળ ૨, આસંધ ૧૩, ઉદરકાની (અ) ૨, (ખ) ૬, ઉબરો (ઉબરડો) ૮, કડવી ગલકી ૨, કલગારી ૩, કાંરીવણા ૬, કાસુંદરો ૩, કાળો ઉમરડો ૫, કાચકી (કાંકર) ૨, કાંટાસરીઓ ૧૦, કોડામારી. ૭, કુળો ૭, કેળ ૬, ખસખસ ૪, ઘોસાળી (ગલકી) ૨, ચોર (ચોધારો) ૧૦, ચોર (ત્રણ ધારો) ૨, ધતૂરો ૬, નગોડ ૫, પાડ (કાળીપાટ) ૬, ખાવચી ૨, ખીલી ૨૭, ભાંગરો ૮, બીલામો ૧૦, રાઈ ૧૨, લીંડીપીપર ૧૬, વગડાઉ થેટુડી (સુટોડી) ૧, વગડાઉ તુરીયું ૫, વજનાગ ૧, ૪, વૃક્ષાદત્તી (વાંદો) ૪, સમેરવો ૧૫, ૨૦, સાટોડી ૫, ૧૬, હરડે ૪૨. (૨) વાત (વાયુથી આવેલ સોજા) શોથ માટે:—અખરોડ ૩, તુળસી ૨૨. (૩) દાહયુક્ત સોજા માટે:—લીંબડો- (કડવો) ૮. (૪) સર્વાંગ સોજા માટે:—સાટોડી ૧૯.

૧૦૨. શોષ રોગ:—આલુચુખાર ૩, ડાંગર (ભાત) ૬, પિત્તપાપડો ૪, ખીન્નેર ૧૮.

૧૦૩. શ્વાસ રોગ (દમ):—અન્નમો ૪, અરકુસી (નં. ૧) ૧, ૫, ૧૦, ૧૨, ૨૨, ૨૪. અંજીર ૩, આકડો ૨, ૧૫, ૩૫. આહુ ૯, આમળાતું ઝાડ ૮, ઝેરડો (દીવેલી) ૨૧, કાચકી ૪, કાસુંદરો ૨, કેળ ૩, કોઠી ૮, કાચમી ૬, ગરમાળો ૧, ગાંળે ૫, ગોરખ આમલી ૧, જવ ૭, જીતેલી ૩, ટીંબર ૨, ચોર (ચોધારો) ૧૩, ચોર (ત્રણ ધારો) ૫, પારસપીપળો ૩, પીપળો ૨૬, પુષ્કરમૂળ ૧, બહેડાં ૨, બેઠી ભોંરીગણી ૯, ૧૪, ભારંગી ૧, રાસ્તા ૬, લીંડીપીપર ૩, ૫, ૪૪, ૩૫. સમેરવો ૧૬, સરસવ ૧, સુરપીણ ૪, હરડે ૨, ૨૩, ૩૮ હેદ ૪.

૧૦૪. શ્લીષ્ઠ રોગ:—(હાય, પગ જડા થવાનો રોગ) આકડો ૧૭, જીયાપોતા ૨, વરધારો ૧, સાગ ૭, હરડે ૧૨, હળદર ૨.

૧૦૫. સંત્રહણી રોગ:—(જીનો ઝાડો, મરડો) (૧) અન્નમો ૫, ૧૦, અસાણા (આસન) ૧, આહુ ૮, આંબો ૨૨, ધન્દ્રજવતું ઝાડ ૧૬, કંકાલ ૫, ગાંળે ૬, ઝેરકોચલાંતું ઝાડ ૯, પીલુ ૧, ખીવલો ૧, મરી ૧૩, મુસળી ૫, મોથ ૬, રાળ ૧, શિમળો ૧૩, સમેરવો ૧૫, સાલમ ૩. (૨) આમ સંત્રહણી માટે:—ખીલી ૭, લસણ ૧૦.

૧૦૬. સ્ત્રી રોગ (મદર):—(રક્તસ્રાવ, લોહીવા, ધૂપણી, વાંધું.) (૧) અન્નવલા ૩, આસોપાલવ ૨, આંબો ૪, ૨૫, આસંધ ૯, કપાસ ૧, કાકમાચી ૨, કાંટાવાળા ગોખર ૫, કાંડોળ ૪, કેસરી (પીળો) ચપો ૧, કેળ ૧૧, ૨૩, કોઠી ૩, ખજુરી ૧૬, ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૪, ચુલાખ ૭, ગોરખ આમલી ૩, ગોરીનો ફણો ૪, જીરૂ ૪, ડાભ ૧, તાંદળજે ૨, તોરણ ૨, દારૂળદર ૨, ધાવડી ૪, નાગકેસર ૬, ૭, પીપળો ૨૫, પેટારી ૪, ખોરસલી ૪, બિહો ૧, ખીવલો ૧, બોળ (હીરાબોળ) ૭, ભોંય આમલી ૧, મુસળી ૪, રતનજેત (જાસુંદી) ૬, ૧૦, ૧૨. લીમડો (કડવો) ૩૦, લોધર ૧, વરી (મોરીઓ) ૧, શિમળો ૧, સારકળ ૩, સાલમ ૧, સુખડ ૬. (૨) રક્ત પ્રદર (ધોળી ધૂપણી) માટે:—અળોલી ૧, અરકુસી (નં. ૧) ૮, આહુ ૨૬, આમળાતું ઝાડ ૧, ૪૧, કાંગ (પોપટી) ૭, રગતરોહિડો ૩. પિત્તપ્રદર માટે:—અરકુસી (નં. ૧) ૭, ગળો ૧૫, જોઠીમધ ૮, શતાવરી ૭. (૪) વાતપિત્ત પ્રદર માટે:—દારૂ હળદર ૮, રાયણ ૨. (૫) રક્તપ્રદર માટે:—આસોપાલવ ૧, એલચી ૫.

કાળો ઉમરડો ૩, કેવડો ૧, તવખીર ૪, નરવેલ ૧, બાવળ ૧૧. (૬) કંકુમર માટે:—કાળો ઉમરડો ૩. (૭) શૂળયુક્ત પ્રદર માટે:—ચેરણી ૧.

૧૦૭. સોમરોગ:—(મૃત્તાતિસાર-જળપ્રદર) કંવાડીઆ ૪, કેળ ૧૧, નાગકેસર ૨.

૧૦૮. યોનિરોગ:—(૧) યોનિશૂળ માટે:—અધેડી ૧૬, આદ ૪, ઈન્દ્રવરણી ૧૨, એરડો (દોવેલી) ૨૮, કલગારી ૭, ધતૂરો ૧૧, લોંગડો (કડવો) ૨૫. (૨) યોનિદાહ:—આમળાતું ૩૩ ૨૦. (૩) સન્નિપાત યોનિશૂળ માટે:—સમેરવો ૬. (૪) યુષ્માવરોધ (અટકાવ-ઝટ આવવા-ઝટ પ્રાપ્તિ) માટે:—અધેડી ૧૬, ઈન્દ્રવરણી ૫, કલગારી ૭, ખેરેલી ૬, ગાબર ૨, તલ ૪, ધરો (દોઢ) ૫, પીપળો ૧૭, બેળ (દીરાબેળ) ૬, માલકાંડણી ૪, રાયલ ૩. (૫) નંદ્રયુષ્મા એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરોબર થતો ન હોય તો તે માટે:—કપાસ ૧૪, નાક હોંકણી ૨. (૬) યુષ્માવરોધ થવા (અટકાવ-ઝટ ન થવા) માટે:—ખાખરો ૫. (૭) સ્ત્રીઓના રક્તદોષ ઉપર:—કાંડવેલ ૨, મજાં ૫. (૮) સ્ત્રીઓની કંઠરે કનવટ થાય છે તે માટે:—નાગદમની ૪. (૯) સ્ત્રીઓનું યોનિદ્વારે અંગ બહાર આવે છે તે માટે:—રીસામણી ૩, સહરેલી ૨.

૧૦૯. યોનિકંદ રોગ:—ખાખરો ૧૬, નાંદરખ ૧.

૧૧૦. ગર્ભિણીરોગ:—(૧) ગર્ભિણીનાં રક્તપિત્ત, કમળો, સોળો, ઉધરસ, હમ અને જવર માટે:—પિંચણ (નાનો સમેરવો) ૧. (૨) ગર્ભિણીના વિપમજવર માટે:—આદ ૧૪. (૩) ગર્ભિણીના અતિસાર માટે:—આળો ૩, ઉળરો (ઉળરડો) ૧૬, નાંદુ ૫, ધાવડી ૨, ખીલી ૧૬, મજાં ૧. (૪) ગર્ભિણીના યાસકાસ માટે:—ભારગી ૮. (૫) ગર્ભિણીની ઉલટી માટે:—આવળ ૧, કામળી ૧૨, ખીલી ૧૪, ૧૬. (૬) ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે જ ન થવા માટે:—એરડો (દોવેલી) ૪૩. (૮) ગર્ભિણીનો જકરામિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:—અળમોદ (બોડી) ૬. (૯) ગર્ભશૂળ (જુઓ નિદાન ૫૪ ૧૦૫) માટે:—ગોખર (બોડા) ૫. (૧૦) ગર્ભિણીની ધૂપણી (પ્રદર) માટે:—ઉપરસાલ ૧, કાંઠાવાળો ગોખર ૨, કેસર ૧૨, ખીજડી (સમડી) ૩, મઉલા ૧, તલ ૧૪, તાંળળે ૬, ગોગરો ૨, શિંગોડાં ૧. (૧૧) ગર્ભિણીના આનાહ વાયુ (આક્રા) માટે:—વજ. (૧૨) ગર્ભિણીને અધુરા ખાસે રક્તકેશન થાય તે માટે:—પોલી (ધી-લોડી) ૨. (૧૩) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસથ ૨, કાઠાસરીઆ ૬.

૧૧૧. ગર્ભ વ્યસન:—ધોલી (ધીલોડી) ૨.

૧૧૨. ગર્ભસ્થાવ અને ગર્ભપાત:—(૧) બીજે મહિને ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો તે માટે:—આશીની ૭. (૨) ગર્ભસ્થાવ થવાની ખોડ (વારંવાર ગર્ભસ્થાવ થતો) હોય તો તે માટે:—તલ ૧૨, રતનળેત (નમુદી) ૪. (૩) ગર્ભપાત થતો રતનલન કરવા માટે:—ગરણી ૧૦, જવ ૨, તાંળળે ૧, પેટારી ૨. (૪) ગર્ભપાત થવા ઉપર ઉપચાર:—સમેરવો ૧૦.

૧૧૩. ગર્ભજ રોગ:—(૧) મુખ પ્રસૂતિ થવા માટે:—અરડુસી (ન. ૧) ૪, એરડો (દોવેલી) ૨૫, કાકાઆળી ૧, કેળ ૪, મહું (મઉ) ૩, ખીજેર ૨, વજ ૮. (૨) જલદીથી પ્રસવ થતો ન હોય તો તે માટે:—અધેડી ૨૦, આકડો ૨૨, આસેત્રી ૩, ઈન્દ્રવરણી ૧૬, ઉટકટારી (ઉલટી) ૩, કલગારી ૪, કામુદરો ૫, ખીજેર ૧૨, મોલતું ૩, લોંગડો (કડવો) ૨૦, સરગવો ૧૧, સર્પાય (સરજયુખી) ૨. (૩) સલ (હોંડ) વધવા માટે:—ધોલી (ગિલોડી) ૪, વરધારા ૨, પિત્તપાપડો ૭. (૪) મૂઠ ગર્ભ (અવતરે તે) બહાર લાવવા માટે:—કાલસા ૧, સમેરવો ૪. (૫) મૃત (મરેલ) ગર્ભ બહાર લાવવા માટે:—રાઈ ૮, સમેરવો ૪. (૬) ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટે:—ખીજેર ૬. (૭) ગર્ભ કારણ માટે:—આસથ ૮, ખાખરો ૩, નાગકેસર ૫, છપ્તરવડ (સોનાંયુખી) ૫, રતનળેત (નમુદી) ૩. વજ ૪, અમળાની ૧૦. ૧

૧૧૪. સૂતિકારોગઃ—(૧) સૂવાવડી માટે કાટોઃ—નીપાણી ૧. (૨) સૂવારોગ માટેઃ—અતિવિષ ૯, અરડુસી (નં. ૨) ૧, કચ્છો ૧, કાચી ૧, કાચડી (કાંદર) ૧, કાંદાસરીયો ૧૨, એરકા-ચલાતું ૫૩ ૭, મોંકડી ૩, લીમડો (કડવો) ૧૬, સમેરવો ૩. (૩) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તક શૂળ માટેઃ—અનંત ૩, ભારંગી ૧૦. (૪) નંદવાયુ એટલે અનંત વાત (બુઝો નિદાન પૃષ્ઠ ૧૦-૧૮) અનંત ૧, અરિકા ૬, કાસાળુ ૧૦. (૫) સૂવાવડીના રક્તસ્રાવ માટેઃ—તલ ૧૪, તાંદળજો ૬. (૬) પ્રસૂતાના ચક્કર શૂળ ઉપરઃ—હોંગ ૧૧. (૭) ચોનિ સંકેત્ય માટેઃ—એખરો ૫, કડવી દુધી ૬, માયફળ ૪.

૧૧૫. સ્તન રોગઃ—(૧) છં (દા) ગોરી ૩, ઇન્દ્રવરણી ૬, કપાસ ૬, કકોડી ૪, કાળાવેલ ૧, કુંવર ૬, ચીત્રો ૬, પીપળો ૧૪, મીઠળતું ૫૩ ૮, મોય ૨, વાંકેરી ૭, હળદર ૫. (૨) સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા માટેઃ—અખરોડ ૪, અળુ (અળવી) ૬, આસંધ ૧૨, કપાસ ૫, ગળો ૧૨, નરવેલ ૧, મોંયકોળું ૩, મેધા* ૫, લોડીપોપર ૬, રતાવડી ૧. (૩) સ્તનમાં દૂધ કટ્ટોપથી દૂધિત થયું હોય તો તે માટેઃ—જેઠીમધ ૧૬. (૪) સ્ત્રીઓના દૂધવિદાર માટેઃ—રાજદંસ ૩.

૧૧૬. હરોગઃ—(૧) આડુ ૧૯, આસુંદરો ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૩. એરડો (દાવેલી) ૩૮, છતેલી ૩, જેઠીમધ ૧૯, ચોર (ચોધારો) ૧૩, દાડમં ૮, નાળીએરી ૧૪, પીપળો ૪, પુષ્કરમૂળ ૧. કાલસા ૩, ખોરંસલી ૩, ખીન્નેરૂ ૧૩, ૧૪, લોડીપોપર ૨૩, ૩૪, વાવડીંગ ૬, શિમળો ૧૬. (૨) ઉરોધાત (છાતી દુઃખે તે) ઉપરઃ—ખોરડી ૯. (૩) છાતીમાં દુઃખતું હોય કે લોહી બગડેલું હોય તે માટેઃ—રગતરોહીડો ૨.

૧૧૭. ક્ષયરોગઃ—(૧) અરડુસી (નં. ૧) ૧૦, ૧૭, આસુંદરો ૬, ઇન્દ્રવરણી ૫૩ ૨૨, કાચડી (કાંદર) ૧, જવ ૭, ચોર (ચોધારો) ૧૩, પીપળો ૧૮, ખીન્નેરૂ ૧૩, ૧૪, ખોરડી ૯, લોડીપોપર ૨૩, ૩૪, વાંકેરી ૩. (૨) ક્ષેક્ષય માટેઃ—અરડુસી (નં. ૧) ૧. (૩) ઉરઃક્ષત ક્ષય માટેઃ—જેઠીમધ ૧૧, પીપળો ૯, (૪) રક્તક્ષય માટેઃ—ખોરડી ૯.

૧૧૮. ક્ષુદ્રરોગઃ—(૧) ત્વચા (ચામડીના) રોગો માટેઃ—અકાલ ૬, અગરૂ ૧, આસંધ ૭, ગળજંબી ૬, શુગળ ૮, ૯, ૧૧, બુયતરવડ (સોનામુખી) ૧૧. (૨) શરીરની હુડીંધી જવા માટેઃ—ખીલી ૨૬. (૩) વલ્લિક માટેઃ—સાગ ૭. (૪) વલ્લિકા માટેઃ—અગરૂ ૩. (૫) નીલીકા (શરીરપર કાળા ઠાધ પડે છે) તે માટેઃ—વાયવર્ણા ૫. (૬) કરોળીઆ માટેઃ—અથેડી ૧૭. (૭) ઉંદરી (ખરી ગએલા કેશ) માટેઃ—અરલુ ૯, કડુજી (કડવી છરી) ૮, ખજૂરી ૩, ખીજડી (સમડી) ૧, ગોરીનો ફણો ૨, જનવેલ ૧, તાંદળજો ૧૩, ધરો (દરોધ) ૩, પારિન્નતક ૨, પેડકુળા ૧, ખોરડી ૧, રતાંદળા ૮, શિવણુ ૧, સુગ્રીણુ ૧, સુરૂ ૧. (૮) તાપમાં ફેરી આવ્યાથી પગે બળ-તરા થાય તો તે માટેઃ—અરિકા ૮. (૯) કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ માટેઃ—અળખ ૩, આકડો ૨૪, કપુરમેંડી ૬, કલગારી ૩, ચણોહી ૧૭, ચિત્રો ૨, છતેલી ૧, ધતૂરો ૯, નંગોડ ૫, મર્યાદેલ ૧. (૧૦) કાળપુરી (પાઠા) માટેઃ—ઇન્દ્રવરણી ૧૮, કલગારી ૩, કુંવાડીઆ ૨, ખપાટ ૧, ગરમાળો ૩, ધેવડો (વાલોળ) ૨, ચીત્રો ૩, છયાપોતા ૧, યુંગવેલ ૨, વાંકેરી ૫, વિષ્ણુકાંતા ૪, સમેરવો ૧૭. (૧૧) કાખમાંજરી (ખાંખલાધ) માટેઃ—કલગારી ૧, શુગળ ૨, છયાપોતા ૧, બીલામો ૫, રાધ ૧૧, લસણુ ૨, વહનાંગ ૯, વડ ૫. (૧૨) કિરિલ માટેઃ—કાસુંદરો ૭. (૧૩) અળાઈ માટેઃ—જાંબુ ૧. (૧૪) માથા ઉપર લયકર ગાંઠ થાય છે તે માટેઃ—દીપમાળ (ગલગોટા) ૨. (૧૪) દાડુણુ માટેઃ—ખસખસ ૬. (૧૬) ધાવરા માટેઃ—શુલ્યાસી ૧, ગોરીનો ફણો ૧. (૧૭) ગડખાં માટેઃ—શુલ્યાસી ૧. (૧૮) ગલકેરોં માટેઃ—ધતૂરો ૧. (૧૯) ગાલ શુભડાં માટેઃ—સોપારી ૯. (૨૦) ગાલકુલી (લાપોટીઆ) માટેઃ—ઉખરો (ઉખરડો) ૬. (૨૧) ખુપરા માટેઃ—હોંગ ૯. (૨૨)

* કેટલીક સ્ત્રીઓ અને દાઈઓ એમ માને છે કે સૂવાવડમાં મેથી દૂધને સૂકવી નાખે છે.

ખોડા માટે — કંઠ ૩, કડવીકવઠં ૨, કણ્ઠી (કરજ) ૮, કાળી વેલ ૧, કમરો ૩, સરગતો ૧૮, ધં ૪
જવનુ ઝાડ ૫, કડવીકવઠં ૨ પારિજાતક ૫, બોંડી ૨, ભીલામો ૨૨, મુગવેલ ૨, મેદી ૨૭ (૨૭)
બદ માટે — ઉંમરો (ઉંમરડો) ૭, કારયુળી ૩, અરીસુ ૧૨, ગહુ (ઘઉં) ૧, ચોર (ત્રણ ધારો)
૭, દિડા ૨, પીપળો ૧૫, ખાવળ ૭, ખીચવા ૨, ભીનામો ૬, લીમડો (કકવો) ૩૫, વજનાગ ૮
વાવળા ૧, સણુ ૨ (૨૪) બદ પકવવા માટે — કાળો ઉમરડો ૪, કુંગળી (માદા) ૨૮, નરખા ૧,
સામળો ૧૦, હેદ ૧ (૨૫) બદ કુટવા માટે — કાણુ ૪, કાસાગુ ૪, ઝાડ સેવાલ ૧, મિરજેલી ૧
(૨૬) બદ રૂઝાવવા માટે — પીપળો ૧૨, મેગલી ઝેરડો ૪, વાકરી ૪ (૨૭) ગુદલ્લંશ (મતદાર)
બદાર આવવુ, આમલ) માટે — કમળ ૧, ચૂડો ૨, મુચકક ૪, સહરવી ૨ (૨૮) કુંડીમા ફાલ્લી
થાય તે ઉપર — અળખા ૩ (૨૯) બદ નરમ પડવા માટે — અળસી ૨, આકડો ૨૪, પણુમાદા ૨
(૩૦) તાણુપુષ્પ પિટકા (ખીલ) માટે — આસુરો ૧૪, ■ (હી) ગોરી ૨, જયદળ ૩ તલ ૨,
રતાદળી ૩, ભોધર ૨ (૩૧) ગલમ્બાધિ માટે — આસધ ૧૩ (૩૨) ગાંઠ કે ફાલ્લાના ફાલ્લ માટે —
ધન્વરણી ૧૦ (૩૩) પિત્તાધી શરીરે ઉઠેલા ફાલ્લા માટે — તલ ૧૦ શયઆમલી ૨.
(૩૪) ફાલ્લા માટે — જીતેલી ૧, જીર ૧, નાગમ્બો ૩, પેડકુંળી ૨, રતાદળી ૨ (૩૫) ફાલ્લા
કુટવા માટે — અળુ (અગવી) ૮, આઈન ૪ (૩૬) કુંડીએ ગાંઠ થાય છે તે માટે — ઝીઝર ૧
(૩૭) વૈપાદિક (હાથ પગ ફાલ્લા તથા હાથ પગના આસાર) માટે — ગોરખમુડી ૭, ડાગર (ભાત)
૧, ધતૂરો ૧૨, ભીલામો ૨૩, વનજોડ ૧ (૩૮) વેળ માટે — કુવાડીઓ ૮, ખપાટ (ખરેડી) ૧, ચુનજી ૫,
(ચલછડી) ૨, ચિત્રો ૬, કુંગળી (માદા) ૨૮, ઘુરીયુ ૧, ભીલામો ૧૨, ભોધમ્બો ૨, સણુ ૨,
હેદ ૧. (૩૯) વિચર્યાંકો-અટ્ટાં-આઠાં માટે — કાગ (પોપડી) ૫, ગરમાળો ૧, ૨, ગજકણિ ૧,
ગોરીનો ફણો ૩, અમેલી ૨, પીળો ધતૂરો ૩, કુંદીનો ૫, ભીલામો ૨૨ લીમડો (કકવો) ૩૫,
વજનાગ ૭, સોપારી ૬. (૪૦) કોઈ પણ ફાલ્લા માટે — ધન્વરણી ૧૮, ઉંચુ ૪ (૪૧) જળવાત
માટે — જીરવણુ ૪, આઈન ૩, પોપેડો ૫ (૪૨) શરીરમાં ગરમીના આજાર મરવાધી કાખમાં
કિંવા જળના ખાયામાં આંદીઓ પડે છે તે માટે — ઘુરીયા ૨

૧૧૬. વાણકરથુ અને ધાતુપ્રાપ્તિ:—(૧) ધાતુપ્રાપ્તિના માટે—અસાળીઓ ૬, આંખ
ખાતુ જાડ ૪૦, ઉત્કટારી (ઉત્કટી) ૫, એખરો ૩, એલચી ૭, કોપી ૪, ખજુરી ૭, ચણામોઠા ૫,
જાડ ૪, બાવળ ૫, ખીલી ૮, રપ, ખીવરો ૩, બહેકળ ૧, બોડી (સાઘી) ૧ મડકો ૨, મુસળી ૨,
વડ ૬, શિમળો ૫, હરજુનેવ ૧ (૨) પુષ્કતા (પુષ્કાર્થ) માટે—અડદ ૨, ૭ અશર ૨,
ઉત્કટારી (ઉત્કટી) ૫, એખરો ૬ કુવાડીઓ ૫, ખાખડી ૧, ખસખસ ૫ શુવનાસી ૨, ચોધણી
(શુદી) ૨, તરમુચ ૧, બાવળ ૧૮, ભોખકોણ ૭, મુસળી ૧, જૈદ લાકડી ૧, ચતાવરી ૮, સાયમ ૨, ૪
(૩) ધાતુ જાપ તેના માટે—અડદ ૬, આદુ ૫૨, આલોની ૫, કપાસ ૧૨, કોકોડી ૨, કસર ૧૦,
શુવનાસી ૩, ચણેાગી ૩, તા ૧૧, ખીલી ૧૮, શિમળો ૬, શેરડી ૪, ૭ હરજુસરી ૧ (૪) પેશાબ-
માં ધાતુ જવા માટે—કેળ ૧૭, ખીજડી (સમડી) ૬, શિમળો ૧૫, સાયમ ૧ (૪) ધાતુ ક્ષય
માટે—આસધ ૧૧, કાકા ૪, લાંડીખીપર ૩૫ (૬) ધાતુ સ્થળની ઠંડ કી માટે—કાકમાની ૬,
કાંટાવાળા ગોખડ ૫, ખીજડી (સમડી) ૪, સાગ ૫ (૭) ધાતુ સ્થળની ઉષ્ણતા માટે—સાગ ૬,
(૮) વીર્યવૃદ્ધિ માટે—આદુ ૨૭ આમગાનું જાડ ૨૬, આસધ ૧, ૧૦, ઉત્કટારી (ઉત્કટો) ૨,
ચણેાડી ૩, જેડીમધ ૬, કુમળી (કાદા) ૧૩, ૨૨, મુસળી ૧, ચતાવરી ૮ (૯) ધાતુવિકાર માટે—

• ૩ ઢળીએ—દરદીન પાસેર હુઝરી, પાસેર ધીની સાથ,
એ સેને સુ પ્રભાનખા પુછી પામે ધાત
પુછી પામે ધાત, સરીરની પુછી વાસે
માથ ભગ્ન ભજવાન, શુદ્ધ સમા લયિ આસે;
ઠેદ પ્રાગલ એમ, દરદી બચરી દરદી;
ઠાંઠા ધીની સાથ સેવશે નર એ દરદી

આસંધ ૯, ઘંટાવાળા ગોખર ૫, કોડોળ ૩, ગુલાબ ૭, પિસા ૧, ખોરસલી ૪, ખીવસો ૧, રતનજેત (જમુંદી) ૮, ૧૦, ૧૨. રાનભીડા ૨, હરણધુરી ૨. (૧૦) સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુ-વિકારો માટે:—કુદરલી ૧. (૧૧) ધાતુસ્તંભન માટે:—આસંધ ૧. (૧૨) મગજ તર થઇ ધાતુ-પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:—બદામ ૭. (૧૩) બળ અને ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:—ભોંયકોળું ૧. (૧૪) વીર્યસ્રાવ માટે:—ઉદરકાની (૩) ૩.

૧૨૦. પુરૂષત્વ આવવાના ઉપાયો:—(૧) શિથિલત્વ દૂર થવા અને પુરૂષત્વ આવવા માટે:—ઉદરકાની (બ) ૧૦, ખાખરો ૬, કુંગળી (કાંદા) ૨૦, દારૂડી ૨, ધંતૂરો ૧૮, રાનભીડાં ૧. (૨) શક્તિ આવવા માટે:—ખસખસ ૫, નાગલી ૧, ભીંડી (શાકની) ૧. (૩) શરીર બળવાન થવા માટે:—શિમળો ૬. (૪) શરીરની કંતિ સારી થવા માટે:—આંખનાંતું ઝાડ ૨૫, ૨૮. દાડમ ૧૩. (૫) કદી કોઇ પણ રોગ ન થવા માટે:—લીંબડો (કડવો) ૩૩, સોટોડી ૧૦, હરડો ૪.

સંકીર્ણ વ્યાધિ:—(૧) ઉષ્ણ આવવા માટે:—અળસી ૧, ઝેરડો (દીવેલી) ૨૩, કાંગ (પોપટી) ૬, ગાંજો ૬, નયદળ ૨, યોર (ચોધરો) ૩, દક્ષણી યોર ૫, લીંડીપીપર ૪, વંતાકડી (વેંગણી) ૭. (૨) ઉઠાણું માટે:—ઉદણ ૨, કંકોડી ૮, ઝેરકોચલાતું ઝાડ ૪, ભોંયથંપો ૨, લસણ ૨. (૩) ઉષ્ણકાળે શરીરમાં દાહ શાંત થઇ ઠંડક આવવા માટે:—લીંબડો (કડવો) ૩૫. (૪) હોઠ ફાટવા માટે:—ઝેરડો (દીવેલી) ૩૬, કાકમ ૫. (૫) કામિણી રોગ માટે:—અધેડો (અઝેટો) ૧૫, ઝેરડો (દીવેલી) ૩, ૨૬, ૩૫. કડવી ફૂધી ૫, કપાસ ૧૫, કેળ ૯, કુંગળી (કાંદા) ૨૪, ભોંય ૭, લીંબડો (કડવો) ૧૧, ૩૧. શેરડી ૧, સમુદ્રદળ ૫. (૬) કાવળી રોગ માટે:—કડવી ફૂધી ૭, કસગારી ૬. (૭) ગુહધીન માટે:—આકડો ૧૬, કાકડી ૨, નાગલી ૪. (૮) ગોઠ થાય છે તે માટે:—ઝેરડો (દીવેલી) ૫. (૯) ઘાંટસર્પ માટે:—આકડો ૩૬, ખુળખુળા ૨, ગૌલણ ૧, દીપમાળ (ગલ-ગોટા) ૩, દેવનળ ૩, બહેડાં ૬, મંહુડો ૨. (૧૦) મોંટીના વિકાર માટે:—ભુયાંસિરડ ૧. (૧૧) આંખમાં માટે:—શેરડી ૯. (૧૨) ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટે:—ખજુરી ૧૧. (૧૩) ઝરો મૂત્રે તે માટે:—કામુંદરો ૮. (૧૪) રક્ત પડે છે તે માટે:—બીલામો ૨૮, રતનજેત, (જમુંદી) ૫. (૧૫) ડચ્છરો બાહે છે તે ઉપર:—સમુદ્રદળ ૨. (૧૬) ઢાંસ અને ઉમાસા માટે:—ધન્વરવણી ૧૫. (૧૭) ઠંડીના લીધે પગ ચોંટી જાય છે તે માટે:—આળો ૬. (૧૮) થાક ઉતરવા માટે:—કચ્છરો ૪, ખીવસો ૪. (૧૯) નળગુદ (દાહ) માટે:—આશેત્રી ૪, ૮. ધન્વજવનું ઝાડ ૧૮, ઉતરણ ૫, કરમદી ૬, કાનફોડી ૮, કાળો ઉમરડો ૨, ખેરતી ૧, ગરણી ૮, ગોરાકું ૧, થોસાળી ૩, ઝેરકોચલાતું ઝાડ ૫, ધંતૂરો ૧૭, નારી (કોડામારી) ૨, પાટલા ૫, ફણસ ૨, સોટોડી ૫, હેદ ૫. (૨૦) પડછલ માટે:—આમલી ૪, બીલામો ૮, ૧૫. (૨૧) પરસામાં ખડો બંધાઇ હોય તો તે માટે:—હળદર ૨૧. (૨૨) પરસેવો છુટતો (થતો) હોય તો તે માટે:—આળો ૫, કુલિત્ય (કળથી) ૪, અશીણ ૭, જુવાર ૧, નાગકેસર ૯, ભુવતરવડ (સોનામુખી) ૪, વડ ૮, વાળો ૧, સહદેવી ૪. (૨૩) પરસેવો લાવવા માટે:—સુગંધી (લીલી ચાહ) ૧, ૪. (૨૪) પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તો તે માટે:—હરડો ૫. (૨૫) બાલતોડો ન થવા માટે:—રતનજેત (જમુંદી) ૧૩. (૨૬) માંડ માટે:—કાકડી ૨. (૨૭) મુસવ્યા માટે:—કેતકી ૨, કેવડાતું ઝાડ ૭. (૨૮) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ માટે:—ખપાટ ૫, હોંગ ૧૮. (૨૯) મોહરી (ખાલી ચડવા) માટે:—કણ્ઠી (કરંજ) ૪, કેપૂર ૭, ગજકર્ણી ૩, ચણેલી ૧૦, ધરો (દોષ) ૪. (૩૦) અંગેકળ ચઢે છે તે ઉપર:—ભોંયકોળું ૧૦. (૩૧) રક્તખાઉ (શીળો-શીળશ) માટે:—કાળાવેલ ૧, સાગ ૩, હુરા ૬. (૩૨) રક્ત શુદ્ધિ માટે:—ચતાવરી ૧૧. (૩૩) લાલાસ્રાવ માટે:—માયદળ (માયા) ૮. (૩૪) વાતજન્ય માટે:—આદુ ૪૪, તુંબકુદળ ૪, વાયવણી ૯. (૩૫) વૃદ્ધપાણું ન થવા માટે:—આંખનાંતું ઝાડ ૧૨, ૨૭, આસંધ ૩. (૩૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે:—આસંધ ૬. (૩૭) શીળ્યા માટે:—

+ દાંચણું હાલું એટલે જનવો કે ડમરુ કહે છે તે હોલું જોઇએ કારણ “ ગુદા ” એ દાંચણું મરાઠી ભાષામાં નામ છે.

મળા ૯. (૩૮) શુરવી માટે:—નાગચપો ૮. (૩૯) સીંજ માટે:—ખેર ૮, કીકામાલી ૩. (૪૦) સજ માટે:—આફ ૩૦. (૪૧) રથસતતા માટે:—સાટોડી ૧૯. (૪૨) હાથપગના દાહ માટે:—પરિવાહ ૧, બીડી ૩. (૪૩) તાપમાં અડવાણ પગે ચાલવાથી તળીઆમાં અતિશય આગ થતી હોય તો તે માટે:—મેદા ૧.

પશુ ચિકિત્સા:—(૧) દોરોને સર્પદંશ થાય તે માટે:—અરિકા ૧૪. (૨) દોરોને કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ અડચું હોય તે માટે:—આસધ ૧૫, ઉભી ભોરીંગણી ૨, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૧, પરંગ ૧. (૩) દોરોને ધોયડાના સર્પનું વિષ લાગે છે તે માટે:—ધણસરી ૨, ધોણસી ૧. (૪) દોરોના ખાધામાં વિષ આવે તે માટે:—શિકાકર ૨. (૫) દોરના ખાધામાં સોમલ આવ્યો હોય તો તે માટે:—કેળ ૧૮, તાંબળો ૧૧, પાંજરાદા ૧. (૬) દોરના મુસલરોગ માટે:—ગોરખ-આમલી ૪, ધાપાન ૧. (૭) દોરના કંદરોગ (નિદાન પૃષ્ઠ ૨૨૭) માટે:—ધન્દળવનું ઝાડ ૧૫, મુચકુંડ ૩. (૮) દોરને સળેકમ થાય છે તે માટે:—ઉંઠ (લોખાન) ૩. (૯) દોરને શેષ્યા (નાક પાકવાનો) રોગ થાય છે તે માટે:—કુગળી (કાંદા) ૩૦. (૧૦) દોરના લાગ (નિદાન પૃષ્ઠ ૭૨) માટે:—કાણુ ૨. (૧૧) દોરના કર્ણરોગ માટે:—કાનદોડી ૨. (૧૨) દોરના રોગ માટે:—ચદન બટવો ૧. (૧૩) દોરના મૂત્રાવરોધ માટે:—કેળ ૨૦. (૧૪) દોરનું અંગ બહાર આવે (આશા કાઢે) છે તે માટે:—કલગારી ૫ (૧૫) દોરને કે વાહરડાંને કુરમ પડ્યા હોય તો તે માટે:—કુંવાડીઓ ૧૦. (૧૬) દોરને હરીક લાગે તે માટે:—ભામળ ૪, મેળાલી ઝેરડો ૮. (૧૭) દોરના જખમ (ક્ષત) માટે:—કાંજો ૫, માકડી ૪. (૧૮) દોરને કાંધ પડે તે માટે:—વગડાઉ દુરીય ૨ (૧૯) દોરના પગને ફાળ લાગી હોય તો તે માટે:—વગડાઉ અળવી ૨. (૨૦) દોરોની આંખોને છુર આવે છે ને રૂલ પડે છે તે માટે:—શુપાધિરક ૧. (૨૧) દોરનું શિંગડું હાકડું વગેરે ભાગ્યું હોય તો તે માટે:—યોર (ચોધારો) ૨. (૨૨) દોરને દૂધ વધવા માટે:—બીડી ૫ (૨૩) દોરોને ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેથ થાય છે તે માટે:—સોપારી ૨. (૨૪) દોરોના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તે માટે:—કપૂર ૨, કીકામાલી ૧, જનવેલ ૩. કીકામાળી ૪, તબાક ૧, ખીપળો ૨૨, બહેડાં ૭, વગડાઉ થેકડી (સાટોડી) ૨, હાંગ ૨, હેડ ૨. (૨૫) બળદની કાંધ સૂજે તે માટે:—ઝીંકર ૪. (૨૬) બળદ કે પાડા (રેલા) લોહી મૂતરે તે માટે:—ગાળો (બાગ) ૩, કમરો ૧૧ (૨૭) બળદને કાંઈ દુઃખ થયું હોય તો:—આસધ ૨૧. (૨૮) બળદનો પગ સૂજ્યો હોય તો:—આમલી ૧૬ (૨૯) પાડાને રેથ થાય છે તે માટે:—થોડીવેલ ૧. (૩૦) પાડાના વાળમાં જુઓ પડી હોય તો તે માટે:—નિબારા ૨. (૩૧) લેસના ઝાર (ઝોર, મેલી) પડવા માટે:—બકામ લીમડી ૪. (૩૨) ધનુર્વાત જેવો દોરોને છુરકી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે માટે:—અરિકા ૧૩ (૩૩) નાનાં વાહરડાંને ફાલ્સા થાય છે તે માટે:—અળખા ૧. (૩૪) નાનાં વાહરડાંને દૂધના થોળે પેટમાં રોગ (દૂધરોગ) થાય છે તે માટે:—આમળ (સાકળ) ૨, કઠજી (કાળીજીરી) ૯, દુધેલી ૪. (૩૫) નાનાં વાહરડાંને કંઠી અને કુમિ માટે:—કાચડી (કાકર) ૧. (૩૬) ચોડાને નાળ પડે તે માટે:—ઝંઝ (પોપી) ૩ (૩૭) ચોડાને કુરકુરી થાય છે તે માટે:—વતાકડી (વેમળી) ૨. (૩૮) ચોડાને શરદી થઈ હોય તે માટે:—અજુરી ૫ (૩૯) ચોડાને પીઠ પડે તો તે માટે:—બાજરી ૧. (૪૦) તોડાની મોઢો સારો થવા માટે:—ખેર ૭.

પરિશિષ્ટ-૨-પારિભાષિક શબ્દાર્થ.

અજનન્ય-કાળો સુરમે ૧, જસતના ફલ ૨
અને રસવતી ૩.
અમ્લપચકુ-ખેર ૧, કાકમ ૨, કોકમ ૩, ચુકો ૪
અને અમ્લવેતસ ૫.
અમ્લગધ-કપૂર ૧, ચદન ૨, મોચ ૩, કસમ ૪,

દેવદાર ૫, ગોરોચન ૬, કેસર ૭ અને વાળો ૮.
અમ્લવિધ-ચિકિત્સા-શબ્દ ૧, સાલાકમ ૨, બાળ
ચિકિત્સા ૩, અમદદ, વિવતન ૫, વાહરડા ૬,
રસાયન ૭ અને ભૂતવિદ્યા ૮.

પવિષત્રય-નિર્વિધી ૧, અતિવિધ ૨ અને લાંગલી ૩.
 ૧૧૫ઘીપંચામૃત-ગળો ૧, મુશળી ૨, શુંક ૩,
 ગોખર ૪, અને શતાવરી ૫.
 ધૂષણ-લીડીપીપર ૧, પીપળીમૂળ ૨, અને શુંક ૩.
 ટંક તૃતીય-ધમાસો ૧, ભોરીંગણી ૨ અને હમરો ૩.
 ટંકારીત્રય-હભીરંગણી ૨, બેઠીભોરીંગણી ૨, અને
 ગોખર ૩.
 ટુંકધી-શુંક ૧, લસણ ૨, આહુ ૩, અને પીપળીમૂળ.
 હારદ્રવ્ય-જવખાર ૧ અને સાજખાર ૨.
 હારત્રય-જવખાર ૧, સાજખાર ૨, અને ટંકણખાર ૩.
 હારપંચક-ખાખારા ૧, કમળ ૨, જવ ૩ અને
 તલસરા (તલના છોડ) ૪ ના ખનાવેલા ક્ષાર
 અને સાજખાર ૫.
 ક્ષારપદ્-તલસરા ૧, લાંગલી ૨, આહુ ૩, અધેડો ૪,
 મરખો ૫, અને કડો ૬ એ છ ચીજોના ક્ષાર.
 ક્ષારદશક-સરગવો ૧, મૂળા ૨, પલાશ (ખાખરો) ૩,
 આમલી ૪, ચિત્રક ૫, આહુ, ૬, શેલડી ૭,
 અધેડી ૮, મોચરસ ૯ અને જવ ૧૦.
 ચતુરમ્લ-અમલબેદ ૧, કાકમર ૨, મોહું લાંબુ લીંબુ ૩,
 અને ગોળ ખાટાં લીંબુ ૪.
 ચતુરુષણ-શુંક ૧, મરી ૨, લીડીપીપર ૩, અને
 પીપળીમૂળ ૪.
 ચાતુર્નત-એના બે પ્રકાર છે, (૧) તજ ૨, તમા-
 લપત્ર ૨, એલચી ૩, અને નાગકેસર ૪, એ
 ચતુર્નત. (૨) નાગકેસરના સ્થાને મરી હોય
 તે કહે ચાતુર્નત.
 ચાતુર્ભેદક-શુંક ૧, અતિવિધ ૨, મોચ ૩ અને ગળો ૪.
 ચતુર્ધીજ-મેઘી ૧, અસાળીઆ ૨, કાળીજીરી ૩ અને
 અજમોદ ૪.
 ચાતુર્થિકગણ-આમળાં ૧, હરડે ૨, લીડીપીપર ૩
 અને ચિત્રા ૪.
 જીવનીયગણ-જીવક ૧, ઋષભક ૨, મેદા ૩, મહા-
 મેદા ૪, કાકોલી ૫, ક્ષીરકાકોલી ૬, ઋદ્ધિ ૭,
 વૃદ્ધિ ૮, જેઠીમધ ૯, ખરખોડી ૧૦, જંગલી
 મગ ૧૧ અને જંગલી આહુ ૧૨.
 ત્રિકંક- } શુંક ૧, મરી ૨ અને લીડીપીપર ૩.
 ત્રિબુજ- }
 ત્રિકાં-એ ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) હરડે ૧, બહેડાં ૨,
 અને આંમળાં ૩, એ સમાન ભાગે અથવા
 હરડે ૧ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૪
 ભાગ તે ત્રિકાં કહે છે. (૨) દ્રાક્ષ ૧, શવત ૨,
 અને ખજુરની ફળ ૩, એ મધુર ત્રિકાં.

(૩) જમ્બૂળ ૧, લવંગ ૨, અને એલચી ૩,
 એ સુગંધી ત્રિકાં.
 ત્રિબુજ-તજ ૧, તમાલપત્ર ૨, અને એલચી ૩.
 ત્રિસમ-હરડે ૧, શુંક ૨, ને ગળો ૩.
 ત્રિકાપીકા-શુંક ૧, અતિવિધ ૨, અને મોચ ૩.
 ત્રિસિતા-શેલડી ૧, મધ ૨, અને જરના સાંકાની
 સાકર ૩.
 ત્રિકંટક-શુંક ૧, ગળો ૨ અને ધમાસો ૩.
 ત્રિલોહ-સોતું ૧, રૂપુ ૨ અને ત્રાંબુ ૩.
 દશમૂળ-લઘુપંચમૂળ અને બૃહત્પંચમૂળ એકત્ર.
 નવરતન-ગાણેક ૧, મોતી ૨, પરવાળાં ૩, ગરૂ-
 પાચ ૪, પોખરાજ ૫, હીરો ૬, ગોમેદ ૭, નીલ
 ૮ અને વૈદ્ય ૯.
 નીંબપંચાંગ-લીમડાનાં પાન ૨, ફૂલ ૨, ફળ ૩,
 મૂળીઆં ૪ અને છાલ ૫.
 પંચકોલ-એના બે પ્રકાર છે. (૧) લીડીપીપર ૧,
 પીપળીમૂળ ૨, ચવક ૩, ચિત્રક ૪, શુંક ૫.
 (૨) હરડે ૧, અજમોદ ૨, સંચળ ૩, લીંગ ૪
 અને શુંક ૫.
 પંચ પદ્મવ-વડ ૧, પીપર ૨, પીપળો ૩, હમરો
 ૪, પારસપીપળો ૫, એ પાંચે ઝાડનાં કુંપળો
 (અહીં અને પંચ વદ્ધકલમાં પીપર નં. ૩૬૬ વાળી
 યાજ્ઞ છે લીડી પીપર લેવાની નથી.)
 પંચ વદ્ધકલ-પંચ પદ્મવમાં બતાવેલ પાંચે ઝાડોની છાલ.
 પંચમૂળ-એના સાત પ્રકાર છે. (૧) શાલવણ ૧,
 પીકવણ ૨, બેઠી રીંગણી ૩, હભી રીંગણી ૪, અને
 ગોખર ૫, એ લઘુ પંચમૂળ. (૨) ખીલી ૧,
 સીવણ ૨, પાટલા (કાંકય) ૩, અરણી ૪,
 અરણુ ૫ એ બૃહત્ પંચમૂળ. (૩) બળદાણા
 ૧, સાટોડી ૨, સુદગપર્ણી (જંગલી મગ) ૩,
 માપપર્ણી (જંગલી આહુ) ૪, ને એરંડ મૂળ
 ૫, એ મધ્યમ પંચમૂળ. (૪) હળદર ૧, ગળો ૨,
 મોઢી આવળ ૩, સારીવા ૪, અને વિહારી
 કંદ ૫ એ બૃહદ્યાજ્ય પંચમૂળ. (૫) જીવક
 ૧, ઋષભક ૨, વીરાજવંતી ૩, શતાવરી ૪,
 અને જીવકાદિ ૫, એ જીવક પંચમૂળ. (૬)
 દર્બ (કાભડો) ૧, કાંસ (કાસડો) ૨, શર
 ૩, શાલ્ય ૪, અને શેલડી ૫, એ તૃણ પંચમૂળ.
 (૭) ગોખર ૧, ખોરડી ૨, ઈન્દ્રવાણી (તુંસકું
 અથવા કડવી કાદીખી) ૩, કાસંદરો ૪ અને
 સીરીપ (સરસડો) ૫ એ ગોક્ષુરાદિ પંચમૂળ.
 પંચમહાવિષ-સોમલ ૧, હરતાલ ૨, મનશીલ ૩,
 વજનાગ ૪, અને સર્પ વિષ ૫.

પંચોપવિધ-આદ્યાનું દૂધ ૧, યોરનું દૂધ ૨, લાંગલી ૩, ધંતુરો ૪ અને કલેર ૫.

પંચગવ્ય-ગાયત્રી મૂત્ર ૧, હાથ ૨, દૂધ ૩, દહીં ૪ અને મી ૫, એ પાંચે પદાર્થ.

પંચામૃત-અમૃત ૧, કાકમ ૨, મોહું હાથુલી ૩, ગોળ ખાદું હાથુ ૪ અને ખીજોર ૫.

પંચગણ-પાંચવણ ૧, હળી તીંગણી ૨, ભેડી ભોરી-ગણી ૩, વિદારી કંદ ૪, અને ખીજોર ૫.

પંચસમ-એના બે પ્રકાર છે. (૧) સુંક ૧, લીડી પીપર ૨, હરડે ૩, નસોતર ૪, અને સંચળ ૫.

(૨) આંમલી ૧, સિંધાલુ ૨, ચિત્રક મૂળ ૩, હરડે ૪, અને લીડી પીપર.

પંચાંગસેષ-સાટાડીનાં મૂળીઆં ૧, દેવદાર ૨, સુંક ૩, સરસવ ૪, અને સરગવાની હાથ.

પંચભૂમ-કુકરવેશ ૧, ખીજડી ૨, ભાંગ ૩, નજોડ ૪ અને તમાક ૫.

પંચમૂત્ર-ગાય ૧, ખરડી ૨, પેટી ૩, ભેસ ૪, અને ગધેડી ૫, એ પાંચનાં મૂત્ર.

પંચભીજ-એના બે પ્રકાર છે. (૧) રાષ ૧, અજી-મોહ ૨, છૂં ૩, ખસખસ ૪, અને અજીઓ ૫.

(૨) મેથી ૧, માલકાંછી ૨, અજીઓ ૩, કાળાછરી ૪, અને એખરો ૫.

પંચસિદ્ધાપદ-તેલીઆકંદ (એ નાના નળા જેવો હાથબર ઉચો હોય છે તેનાં પાંચ નળા (પીલી જેવાં અને તેની હાથમાં તેલનો પ્રવાહ હોય છે.) ૧, સુધાકંદ ૨, કુકરકંદ ૩, રત્નવંતી (જંગલી ચણા-એનાં પાંચ ચણા જેવાં અને નીચે ચીકણા હોય ૪) ૪ અને અત્યાક્ષી ૫.

પંચસૂરણ-મીઠુસૂરણ ૧, કડવું કુંઠરી સૂરણ ૨, મિ-નાવાળું ચિત્રકકંદ ૩, પાંચ પત્તના ખાટખડું-ખાનોકંદ ૪, અને મળાકંદ ૫.

ખંડાચતુષ્ટય-મલા (ખળ, ખેળ કેટલાક એને ખરેટી એટલે અપાટ માને છે) ૧, મહાખથા (સહેળી, સોનેલું) ૨, નાગખળા (ગજેરી) ૩, અતિખલા (ગાડર કાંગસી) ૪.

મધુરત્રય-મી ૧, ગોળ ૨ અને મધ ૩.

સંપણત્રય-સિંધાલુ ૧, સંચળ ૨ અને બિંહવણ ૩.

સંપણત્રય-સિંધાલુ ૧, સંચળ ૨, ખીંહવણ ૩, વડાશું-મીઠું ૪, અને દરીઆનું કિંવા નદીનું (મસીયું) મીઠું ૫.

વ્યોષ-ત્રિકુટું (શુંક ૧, મરી ૨, લીડીપીપર ૩.)

પરુસ-ગળો ૧, ખારો ૨, ખારો ૩, કડવો ૪, તીખો ૫, અને ટુરો ૬.

પડુણ-સુંક ૧, મરી ૨, લીડીપીપર ૩, પીપળામૂળ ૪, ચણક ૫ અને ચિત્રક ૬.

મુગંધીપંચક-કેસર ૧, અગર ૨, કપૂર ૩, કસ્તુરી ૪ અને ચંદન ૫.

મુગંધીપદક-એના બે પ્રકાર છે. (૧) ભખણ ૧, લવંગ ૨, કપૂર ૩, સોપારી ૪, વાળો ૫ અને ચણકખાળા ૫, એ મુગંધીપદક. (૨) કૃષ્ણાગર ૧, કસ્તુરી ૨, કપૂર ૩, ચિત્રચંદન ૪, ચણકખાળા ૫, અને નોરલેલનો કંદ ૬. એ અહામુગંધીપદક.

પદ્મપ્રાણુ-હરણ-સડેલું માંસ ૧, જલ આંર, બાદર-વાનો તાડકા ૩, ભેંસનું દહીં ૪, પરાડીએ ભી સંગ ૫ અને નિંદ્રા ૬.

પદ્મપ્રાણુકર-તાળું માંસ ૧, નવું અમ ૨, ખાળા આંર ૩, દૂધનું જમણુ ૪, મી ૫ અને ઉના પાણીથી સ્નાન ૬.

સપ્તોપવિધ-આદ્યાનું દૂધ ૧, યોરનું દૂધ ૨, લાંગલી ૩, કલેર ૪, ચણોડી ૫, અશીષ ૬ અને ધંતુરો ૭.

સપ્તોપધાતુ-સર્વથું માંસિક ૧. તારમાંસિક ૨, મોરધુધ ૩, કાંસુ ૪, પિત્તલ ૫, સિંદૂર ૬ અને મંદૂર ૭.

સપ્તધાર-સોનું ૧, રૂપું ૨, તાંબુ ૩, સીસું ૪, કલક ૫, જસત ૬, અને લોહું ૭.

સપ્તસંતર્પણ-દ્રાક્ષ ૧, દાકમ ૨, ખજૂર ૩, સાકર ૪, કાલી ધાન્ય (દાંડર) ૫, મધ ૬, ને મી ૭.

સપ્તોપરતન-વૈકાંત ૧, સર્પકાંત ૨, ચન્દ્રકાંત ૩, કપૂર ૪, રસાદિક ૫, પીરોળ ૬ અને કાચ ૭.

સપ્તવિધ કવાચ-પાચન ૧, શોષન, ૨, કસેન ૩, સમન ૪, દીપન ૫, તર્પણ ૬, શોષક ૭.

* સ્વપ્નામુત્સાહ: કાયસ્ય વરીશેકો ચલાવહ: ॥

તેનૈવ ચોતમાયસ્ય ચલહૃદૈશચક્રુવામ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:-જેના પાણીનો શેક શરીરને બળને આપનાર છે તેનાથી આપના કામને પાવાથી બાળ અને અર્જિના બળને નાશ થાય છે.

શુદ્ધિ વૃદ્ધિ પત્ર.

નીચે જણાવેલી મુખ્ય અશુદ્ધિઓ પ્રથમ સુધારી લીધા પછીજ આવા ગ્રંથનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પ્રેસમાં છપાતી વખતે કોઈ કોઈ સ્થળે હસ્તવર્ધનાં મથાળાં ઉડી જાય છે. દાખલા તરીકે ‘શુદ્ધિ-પત્ર’ નું ‘શુદ્ધ પત્ર’ ‘પ્રાણિજ’ નું ‘પ્રાણજન’ થઈ જાય છે. આવી અશુદ્ધિઓ વાચક પોતે સમજી સુધારી શકે તેમ હોવાથી આમાં તે દાખલ કરી નથી. મંત્રી, સ. સા.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૯	અક્ષલકરાદિ ચૂર્ણ	(૩-૬) અક્ષલકરાદિ ચૂર્ણ
૨	૩૪	મૂળવ્યાધિ	મૂળવ્યાધિ
૫	૧	કડવું લાગે	કડવું ન લાગતું હોય
૫	૪૨	ક્ષાર વક્ષોનો	ક્ષારવક્ષોનો
૧૨	૫	દુર્ધર જ	દુર્ધર સૂજ
૧૪	૧૨	અલ્પી	અલ્પ
૧૬	૩૦	તત્સમાન	તત્સમાન
૨૪	૨૦	પાંડુરોગ	પાંડુરોગ ઉપર
૩૨	૪૧	લોહી	લોહી
૩૫	૯	જેવાં	જેવાં
૪૬	૭	વાંતિનો	વાંતિનો
૪૮	૧૬	ફલ	ફલ
૫૦	૧૪	મૂળવ્યાધિ ઉપર:—(મસા)	મૂળવ્યાધિ (મસા) ઉપર:—
૭૩	૨૩	દાંડાને મંરાહીમાં	દાંડાને શુજરાતમાં શેલડાં અને મંરાહીમાં
૭૩	૨૪	છોલી એનું શાક	કાપી એનું શાક અને કઢી
૭૩	૨૪	તેના તોરા	તેના કુમળા તોરાને દોડી કહે છે તેની કઢી સ્વાદિષ્ટ થાય છે. એ તોરા
૯૯	૨૨	હરડાં, આંબળાં,	હરડે, બહેડાં, આંબળાં
૧૧૨	૩૬	શુદ્ધોદ	શુદ્ધોદ
૧૧૫	૨૬	ઉપાય	ઉપર
૧૧૬	૩૫	છતેલી:—	છતેલી (ગંજેલી):—
૧૨૩	૪	કણ્ઠકીની	કણ્ઠકીને પાણી કે છાસમાં રાંધી
૧૩૫	૫	૨૯૭	૨૯૦
૧૪૬	૨૭	સંધિવાત	સંધિવાત
૧૫૨	૩	છી	પછી
૧૬૧	૧૮, ૧૯, ૨૦	સં તેં પિખલી મં લેડી પીપળા, હિં પીપર-લ બં વિપુલ ક. જાં હીખલી તા. મલા. તિખીલી તું હીખલી ફાં પિલપિલદરાજ અં દારફીલશીલ ધં લોંગ પેપર લાં પાયપર લોંગમ	સં નંદીવૃક્ષ, અશ્વત્થમેદ, પ્રેરાહી, ગળપાદમ, રયાવલીવૃક્ષ, હિં વેલિયા પીપલ, તેં વદી, ચેદુ.
૧૬૧	૨૨	પીપળા જેવાં	પીપળાના ઝાડના ફળ જેવાં

પૃષ્ઠ.	પાંક્તિ.	અધ્યુદ.	શુદ્ધ.
૧૧૧	૨૫	લાડી પીપર	લાડી પીપર
૧૧૧	૪૧ (છેલ્લી)	આ આખી સાધન અર્થે ન ભેદજે પણ પૃષ્ઠ ૨૧૧માંની છેલ્લી સાધન નીચે ભેદજે.	
૧૬૩	૫	પીણુ	પીણુ (બાણુ)
૧૬૮	૩૨	ઝાર ઝાર	ઝાર (ઝોર)
૧૭૩	૧૫	૩૬૩	૩૬૬-૩
૧૭૩	૨૮	૩૬૪	૩૬૬-૫
૧૭૩	૩૮	૩૬૫	૩૬૬-૭
૧૭૪	૫	૩૬૬	૩૬૬-૫
૧૭૬	૯	વર્ણકારક	વર્ણકારક
૧૭૭	૨૫	"સક્તમણી"	"સક્તમણી"
૧૮૨	૩૯	ધાવતેલ	(૩૦)ધાવેલ
૧૮૩	૮	નાકા	નાક
૧૮૩	૧૨	ઝાલ	ઝાલ
૧૮૪		જૂતાકચીરી	જૂતાકચી
૧૮૪	૨૪	૪૧૩ ભોંકર (માટી યુદ્ધી)	૪૧૭ ભોંકર (વાયુકા, માટી યુદ્ધી)
૧૮૬	૯	ફૂલ	ફૂલ
૧૮૬	૨૫	ફેલ	ફેલ
૧૮૮	૧૩	વાતસારક્ષ	વાતરક્ષ
૧૯૨	૨૪	રક્તદોષનો	રક્તદોષનો
૨૧૦	૬	પ્રત્યે	પ્રત્યે
૨૧૦	૪૧	૪૬૨ લાંડીપીપર (પીપર):— (નામ નં. ૩૬૬ પ્રમાણે વાંચવા)	૪૬૬ લાંડીપીપર (પીપર):— સં. તે. વિપ્પલી મં. લેડી પીપળી લિ. પીપર—સ. બ. વિપ્પલ કં. મો. લીપ્પલી તા. મલા. તિપ્પીલી તુ. ધીપ્પલી શા. પિલ્પિલ દરામ. બ. દારેલીલરીલ ઇ. ભોમ પેપર લા. પાવપર લોગમ
૨૧૧	૨	બારીક પીપરને	૧ બારીક પીપરને
૨૧૨	૧૨	ફૂલ	ફૂલ
૨૩૬	૨૮	કરી બાંધવા,	કરી ફલ્યાં બાંધવા, સુધ્યાં બાંધવાથી.
			ફૂલેલ યુમડાં (વજ) રાખ છે.
૨૪૯	૨૩	"અપત્રવાદલકા"	"અપત્રવલ્લિકા"
૨૫૨	૧૮	૫૭૭	૫૭૮-૬
૨૫૨	૨૪	૫૭૮	૫૭૮-૫
૨૫૨	૩૪	૫૬૯	૫૭૯
૨૫૩	૨	પ્રય	પ્રિય
૨૫૭	૧	સુબોધ વૈદ્યક	૨ સુબોધ વૈદ્યક.
૨૬૩	૧૧	કલાઈ, સરોત,	કલાઈપરોત,
૨૬૪	૨૭	આભાશય	આભાશય
૨૬૪	૨૭	(પિટ્તલી)	(સારોડી)
૨૬૫	૩૬	અસુખનો	અસુખનો

પૃષ્ઠ.	પાંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૭૫	૩૫	અનસ	અનનસ
૨૮૫	૧૩	સંધિક	સંધિક
૨૮૯	૩૫	યોગ	યોગે
૨૯૨	૩૯	(લાસુર)	(નાસુર)
૨૯૪	૩૦	ઘોળું, અતિવિષ,	ઘોળું અતિવિષ,
૨૯૫	૧૦	તિમ—	તિમિ—
૨૯૫	૧૩	દાષ્ટ	દૃષ્ટિ
૨૯૫	૧૭	આહર	અહિર
૨૯૬	૧૫	ત્રિકળાતું	ત્રિકળાતું
૩૦૦	૯	(૫)	(૪) વડના અંકુરાનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૫)
૩૦૨	૧૯	કડું, છૂંદું,	કડુંછૂંદું (કાળીછરી)
૩૦૨	૨૮	કડું, વૃદાવન,	કડું વૃદાવન
૩૦૮		(૨) ધમાસાનો કાઢો ધી નાખી આપવો; અને જે જવરનાશક કપાય તે પણ દોષ નોંધ આપવો.	(૨) ધમાસાનો કાઢો ધી નાખી આપવો, એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે. (૩) પંચમૂળનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; અને જવરનાશક કપાય તે પણ દોષ નોંધને આપવો.
૩૦૯	૨૮	નાળીએર તાદળનો,	નાળીએર, તાદળનો
૩૩૦	૧૬	સાવધ	સવિધ
૩૩૨	૮	પારષિક	પરિષિક
૩૩૫	૧૪	સરડાતું	સરડા (કાર્યોડા, કાકિંડા)તું
૩૬૮	૨૨	વિર્યલાવ	વીર્યસ્રાવ
૩૭૦	૨૬	ચૂં	ચૂર્ણ
૩૭૪	૩૩	ખોરક	ખારક

પ્રક્ર.	પંક્તિ.	અનુદ.	શુદ્ધ.
૩૭૬	૧૭ અને ૧૮મી લાક્ષ્મી વચ્ચે એટલી નવી લાક્ષ્મી ઉમેરવી		સુબોધ વધક સંભાળત
૩૭૬	૧૮	૧૨૫ સુબોધ વૈધક	૩ મોવૈધક
૩૭૭	૧	સુબોધ વૈધક	૩૦૦૦૦
૩૭૮	૧	સુબોધ વૈધક	૩૦૦૦૦
૩૮૧	૧	સુબોધ વૈધક	૩૦૦૦૦
૩૮૨	૧	૧૨૬ પ્રાણિજ ઔષધી	૬ પ્રાણિજ ઔષધી
૩૮૧	૧	૧૨૭ રસવૈધ	૫ રસવૈધ
૩૮૨	૪૧	કૃમિનો	કૃમિનો
૩૮૩	૧૮	અધ્યક્ષ	અધ્યક્ષ
૩૮૪	૧૫	ટંકજીઆર	ટંકજીઆર-પાટીઆ
૩૮૫	૩૬	તેલીઆ ટંકજીઆર	તેલીઆ ટંકજી (ખડીઆ) ખ
૪૦૦	૪૧	હાથીને રનેહ,	હાથીને રનેહ એટલે મેલ
૪૦૧	૨	રામ વસ્ત્રોમ	રામવસ્ત્રોમ
૪૦૨	૧૫	પુ તાને	પુષ્ટતાને
૪૧૧	૪	સંધિરોગ	સંધિરોગ
૪૨૨	૨૨	આપતલ	અપિતલ
૪૨૭	૧૭	(પુષ્ટરમણ)	(પુષ્ટરમણ)
૪૨૮	૧૬	કમળ	કમળ
૪૨૮	૨૪	ખડુરોગ	ખડુરોગ
૪૩૨	૧૮	શુકાવર્તવદોષ	શુકાવર્તવદોષ
૪૪૦	૪૧	ખાખરમળ	ખાખરમળ
૪૪૩	૫	ગજ, ખીંપર,	ગજખીંપર,
૪૫૬	૨૫	અન્યગાધ	અન્યગાધ
૪૬૧ થી ૪૬૩ ના		મધ્યે હેડીંગમાં બુદ્ધિવાક સમૂહ	અન્યરોગ-પરિચાર

પૃષ્ઠ ૧૧૨ માં આપેલા ચિત્રાના વિષયની છેવટે નીચેલી કાપલી જુદા કાતરી લખને બાજુએ મોડી દે.

(૮) ચિત્રમૂલક:—ચિત્રાનો કારો અને કક્ષમાં સિદ્ધ કરેલું થી સેવન રસવાથી શુભ, સોનું ઉદર, પ્લીહા, યજ્ઞ, મૂળબાધિ અને સંઘર્ષણીનો નાશ થાય છે. (૯) પાંડુરોગ ઉપર:—ચિત્રમૂલકને આવળકડીના કારોની ત્રણ આવળાઓ આવવી ને તે આવળા થીમાં રાત્રે સેવું. (૧૦) નાકમાં સોહી પડે છે તે ઉપર:—ચિત્રમૂલક ચૂર્ણ મધ સાથે આવવું. (૧૧) મંદલ કોઠ ઉપર:—ચિત્રમૂલકને આવળકડીના કારોની ત્રણ આવળાઓ આવવી ને તે આવળા થીમાં રાત્રે સેવું. (૧૨) તિલક પ્રમેહ ઉપર:—ચિત્રમૂલક તલના તેલમાં આવવું. નિદ્રા આવવા માટે જોળમાં, અજીર્ણ, સમઘર્ષણ અને અતિસાર છાંયના પાણી સાથે પાવું. (૧૩) કંઠ (ખરજ) ઉપર:—ચિત્રાનાં મૂળાંની કારો કરી પાવે. (૧૪) યકૃત અને પ્લીહાકોર ઉપર:—ચિત્રાનો ક્ષાર કારો તે પાવે (ક્ષાર કારવાની રીત જોડાન વર્ણનમાં આપેલી છે, (૧૫) મૂળબાધિ ઉપર:—ચિત્રા, ટંકજીઆર, હળદર અને જોગ સમભાગ લા વાટી તેના મૂળાંની સેવ કરેલો. (૧૬) બીજા પ્રકાર:—ચિત્રાનાં મૂળાંની છાંય વાટી તેને અથવા ચિત્રાનાં મૂળાંની ચૂર્ણનો એક કારો ચાટવાની અંદર સેવ કરી તેમાં રાત્રે દૂધ જાવવું અં સવારે તે દહીં પ્રાપ્ત કરવું. આ પ્રમાણે કેટલાક રિવાજ રસવાથી મૂળબાધિનો નાશ થાય છે.

બૃહદ્ ગ્રંથમાળાદ્વારા નીકળેલા ખાસ મોટા અને ઉત્તમ ગ્રંથો.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા.

૬૦૦ વર્ષપર ભગવદ્ગીતાપર રચાયેલી “ભાવાર્થ દીપિકા” નામે રસિક વિરૂત સુબોધક ટીકાનું ઉત્તમ ભાષાંતર. ગીતાના શ્લોક, શ્લોકાર્થ, તથા જ્ઞાનેશ્વરજીના લંબાણ ચમત્કારી ચરિત્ર સાથે, આઠ પેજ મોટા પૃષ્ઠ ૫૫૦, સોનેરી પૃષ્ઠ, ગ્લેઝ કાગળ છતાં માત્ર રૂ. ૧૧/- પોસ્ટેજ ૦/- બીજો ઠેકાણેથી રૂ. ૪) માં નીકળેલી જ્ઞાનેશ્વરી કરતાં ભાષાંતરમાં, ટાઇપમાં અને કાગળમાં આ જરા પણ ઉતરતી નહિ છતાં ઉલટું આમાંનું ચરિત્ર ઉત્તમ અને વિસ્તૃત છે. વળી રૂ. ૨) વાળી આવૃત્તિ તો કાગળો અને પૃષ્ઠોમાં પણ ખાસ વિશેષતાવાળી છે. આ સંસ્થાના કાર્યોને ઉત્કર્ષ અનેકોને ખુશતો હોવાથી તેઓ અનેકવિધ ભમાવનારી વાતો જણાવે છે, માટે તે વિષે જાતે જોધને વા પૂછીને ખાત્રી કરવા ભલામણ છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર.

વેદધર્મ સભાના ઉત્તમ અને લોકપ્રિય ભાષાંતરની નવીન આવૃત્તિ. મોટા ૮૫૦ પૃષ્ઠ, સોનેરી પૃષ્ઠ, ૭૫ રતલી કાગળો, આવા મોટા અક્ષરો, વિવિધ રંગનાં ૧૫ સુંદર ચિત્રો, છતાં મૂલ્ય પ્રથમના રૂ. ૮) ને બદલે માત્ર રૂ. ૧૦) પો. ૪૦) બાદ

આર્યભિષક્ અથવા હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ.
પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ ભેગા. ત્રીજી આવૃત્તિ રૂ. ૧૧) પો. ૦/-

બીજા નીકળનાર ઉત્તમ મોટા ગ્રંથો.

સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧ થી ૫ ભેગા.
મોટા કદની અને મોટા અક્ષરની નવિન આવૃત્તિ તુરતમાં નીકળશે માત્ર રૂ. ૧)

મહાભારતનું શાન્તિપર્વ.

પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ-રાજધર્મ, આપદધર્મ તથા મોક્ષધર્મ સાથે છાપલું શરૂ થયું છે. ચાલુ ૧૯૭૦ ના ચોમાસામાં નીકળશે. માત્ર રૂ. ૨૦) માં.

એ સિવાય

દાસબોધ ભાષાંતર, યોગવાસિષ્ઠ છંદો પ્રકરણ, રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ગ્રંથ ૨ જો, વાલ્મીકી રામાયણ, પંચદશી, મનુસ્મૃતિ, ભક્ત ચરિત્ર, ઇત્યાદિ ગ્રંથો ખાતે બનતો પ્રયાસ જરી હોઈ એમાંના કેટલાક આવતા વર્ષમાં નીકળશે. જે જે પુસ્તકો નીકળશે તેની ખબર ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ દ્વારા અપાશે તે અંગાઉ તેની માગણી કરવી નહિ.

‘બૃહદ્ અંથમાળા’ દ્વારા નીકળેલા ખાસ મોટા અને ઉત્તમ ગ્રંથો.

ચાર પદારથ પામવા, લેવા જીવન લક્ષ્ય; આદર્શો ઉત્તમ દિયે, મોટા ગ્રંથ મહાન.
શા માટે સહો ભવતૃપા, કરો પ્રેમથી પાન; ઉપદેશામૃતથી ભર્યો, મોટા ગ્રંથ મહાન.
સંસારે પણ સુખ મળે, પરલોકે પણ તેમ; સારા ગ્રંથ સુલક્ષણ, સેવો ધારી પ્રેમ.
ભગવત ભેટે ભાવથી, કંપે કાળ કરાળ; ભાવ થકી ભાઈ ભાને, ‘બૃહદ્ અંથમાળા’

સેંકડો પરાક્રમી રાજા રાણા અને ધીરવીર શ્રી પુરૂષોત્તમ અદ્ભુત ચરિત્રોનો
સમુદ્ર! અનેક ઐતિહાસિક કથાઓનો ઉદયિ!! બીલુ મહાભારત!!!

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ.

ગ્રંથ ૧ લો મેવાડ-ઉદયપુર રાજ્યનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ.

રાજા, બાદશાહ ૪૦ ૪૦ વ્યક્તિઓનાં ચિત્ર તથા સેંકડો ભણવા યોગ્ય નવીન ટિપ્પણી
સાથે, દોહકૃત મહાન ઐતિહાસિક ગ્રંથનું રસિક અને તેજસ્વી શૈલીમાં ભાષાન્તર.
કદમાં, ભાષામાં અને વિગતોમાં સર્વ શુભ રાજસ્થાનોથી વહલવા છતાં આનું મૂલ્ય તો
માત્ર ત્રીજાજ ભાગનું છે! આઠ પૈલો મોટાં ૮૦૦ પૃષ્ઠ, બે મોટાં વંશવૃક્ષ, મજબૂત
પૂઠું છતાં માત્ર રૂ. ૨, ઉંચા કાગળ સોનેરી પૂઠું રૂ. ૨૫. ખાસ ઉંચી આવૃત્તિ
રૂ. ૩૫. સં. ૧૯૭૦ ની આખર સુધી ૬૨ પ્રતે રૂ. ૦૫ કમી. પોસ્ટેજ ૦૫ થી ૦૫૫

ફરેક ભારત સંતાને
અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય

શ્રી શિવાજી

આવાં ૩૫૦ પૃષ્ઠ
મજબૂત પૂઠું
છતાં માત્ર રૂ. ૦૫૫

ઉત્તમ, સચિત્ર, વિવૃત
જીવન ચરિત્ર.

છત્રપતિ

ઉંચા કાગળ રૂ. ૧)
સોનેરી ચિત્ર તથા નામવાળી
ઉંચી આવૃત્તિ રૂ. ૧૫.

આ ચરિત્ર શુજરાતીમાં અગાઉ કદિ નહિ નીકળેલું એવડું મોટું તથા ઘણું
રસિક, સુબોધક અને અસરકારક હોઈ પુષ્કળ ભણવા જેવી ઐતિહાસિક હકીકતોથી ભરપૂર
છતાં કિંમતમાં બહુજ સસ્તું છે

મહાતા જનને મારગે બહેવા ચાહેા વીર, ચરિત્ર વાંચી તેમનાં ધારે શુભ ગંભીર.
ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં અંતર ઉત્તમ થાય, 'ચરિત્રમાળા' આહથી તે અર્થે વંચાય.
મહાજન દેશ વિદેશના પવિત્ર તેનાં કામ, શાણા સ્નેહે સાંભળી ક્રૂડાડો તેવાં નામ.
પૈસો કે પદવી વિના નહિ અટકે એ કામ, શુભ મન-વાણી-કર્મથી મળશે 'મહાજન'નામ.

ચરિત્રમાળા.

જેનાં ગ્રાહકોને, દેશવિદેશનાં પ્રાચીન અર્વાચીન અનેક
મહાન સ્ત્રી પુરુષોનાં ઉત્તમ ચરિત્રોનો
દરવર્ષે પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ નેટલો મહોટો સંગ્રહ.
વાર્ષિક માત્ર રૂ. ૨) માં મળે છે. પાકાં પૂકાં ૩) પો. માફ.

ચાલુ ૧૯૭૦ ના વર્ષનાં પુસ્તકો.

ભારતનાં સ્ત્રી રત્નો ગ્રંથ ૩ જો. એમાં ઉત્તમ ૧૩૨ ચરિત્રો છે ૫૪ ૪૫૦, છુકર દી.
વૌશિંગ્ટનનું અત્યંત યોગ્ય આત્મચરિત્ર ૫૪ ૩૫૦, (આ બે પુસ્તકો તૈયાર છે.) ભારતના પ્રસિદ્ધ
પુરુષો ભાગ ૧ લો એમાં મહારાજ અશોક, ચંદ્રગુપ્ત, મહાત્મા તુકરામ, કર્નેલ મુરેશ વિશ્વાસ,
જસ્ટીસ રાનડે એમાંનાં ચરિત્ર આવશે, જગ વિખ્યાત પુરુષો ભાગ ૨ જો એમાં ડૉક્ટર જૈન-
સન, ગ્લૉસ્ટન, કાર્લાઈલ, રિમાસ્થનીસ કાર્ટર દૉલ્સરાય એમાંનાં ચરિત્રો આવશે.

આગલાં બે વર્ષનાં પુસ્તકોના સેટ એજ મૂલ્યે.

સં. ૧૯૬૮નાં પુસ્તકો પૃષ્ઠ ૧૭૫૦

- ૧-૨ શ્રી છુદ્ધ ચરિત્ર અને છુદ્ધોપદેશ ધર્મ-
પદ, અશોકની આજ્ઞાઓ ઇ. સાથે ૫૪ ૨૮૦
૩ થી ૮ ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ગ્રંથ ૧ લો-પ્રાચીન
સમયની મહાન સતી સાધ્વીઓનાં ઉત્તમ
અને યોગદાયક ચરિત્રો. ૫૪ ૭૨૦
૯ થી ૧૨ ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ગ્રંથ ૨ જો-ઐતિ
હાસિક સમયની સતી સાધ્વી, વીરપત્ની-
ઓ, કન્યાઓ અને માતાઓનાં તેજસ્વી
અને ઉપદેશપ્રદ ચરિત્રો ૫૪ ૭૫૦

સં. ૧૯૬૯નાં પુસ્તકો પૃષ્ઠ ૧૫૦૦

- ૧-૨ ભારતના મહાન પુરુષો ભાગ ૧ લો-
રાજર્ષિ લીખ્મ, યોગી હરિદાસજી અને
મહારાજ છત્રસાહજી ૫૪ ૩૧૨ ચિત્રો ૪
૩... ડૉ. આનંદી બાઈ જોશી. ૫૪. ૯૬
૪થી ૭ ભારતના વીરપુરુષો-પ્રખ્યાત ૪૪ વીર
પુરુષોનાં ચરિત્ર. ૫૪. ૪૪૮
૮થી ૧૦ ભારતના સંત પુરુષો ભાગ ૧ લો-
પ્રસિદ્ધ ૧૪ મહાત્માઓનાં ચરિત્ર. ૫૪ ૩૨૦
૧૧-૧૨ જગવિખ્યાત પુરુષો ભાગ ૧ લો-
સૉક્રેટીસ, ડૉમિયન. ૫૪ ૨૫૬ ચિત્રો ૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,

ઠે. કાલબાહેવી, હાથીબિહીંગ-મુખર્ષી,
જમાલપુર રોડ, ખમાસા ચોકી-અમદાવાદ.

જે તમે તમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓ, બહેનો અને કન્યાઓનાં જીવન અધિક આનંદમય,
 પ્રેમમય, સદ્ગુણમય, અને સફળ કરવા ઇચ્છતા હો તો હરેક પ્રકારે નીચેનાં
 ખાસ સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો પહેલીજ તકે તેમના હાથમાં મૂકો.

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો

(ગ્રંથ ૧ લો તથા ૨ જો.)

ભરતખંડની મહાન પવિત્ર સતી સાધ્વીઓ, વીરાંગનાઓ
 વીર કન્યાઓ ઈં નાં અસાધારણ વીરત્વ અને સતીત્વ પૂર્ણ
 ૩૦૫ ઉત્તમોત્તમ ચરિત્રોનો ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનો

સર્વથી મોટો અને સસ્તો સંગ્રહ.

આ ચરિત્રો એવી તો મુખોધક અને અસરકારક શૈલીથી લખાયેલાં છે કે જેથી
 વાંચનારના હૃદય પર સદ્ગુણની સચોટ છાપ પડ્યા વિના રહેતી નથી.

મૂલ્ય-દરેક ગ્રંથનો માત્ર રૂ. ૧) પાકું પૂઠું રૂ. ૧૫ પો. જુદું.
 ગ્રંથ ૧ લો. પૃષ્ઠ ૭૨૦ એમાં--પ્રાચીન ૧૨૫ ઉત્તમ ચરિત્રો છે.

જેમકે:—દક્ષકન્યા સતી, પાર્વતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી, લોપામુદ્રા, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકયી, સીતા,
 શખરી, ગાર્ગી, મૈત્રેયી, અહલ્યા, વેદવતી, કૌશિકપત્ની, તારા, અનસૂયા, સરમા, સુલોચના, મનોરંમા,
 સુર્ય, સાવિત્રી, દમયંતી, સુનીતિ, વિદુલા, કુન્તી, માદ્રી, ગાંધારી, વિદુરપત્ની, દ્રૌપદી, સુમદ્રા, રૂકિમણી,
 રેવતી, ઉત્તરા, ઉપા, શકુન્તલા, શર્મિષ્ઠા, શૈબ્યા, સુકન્યા, વૃન્દા, દેવહુતિ, અશ્વત્થી, મદાલસા, કલાવતી,
 લીલાવતી, ભાનુમતી, ગૌતમી, સુજાતા, વિશાખા, ભારતી, વાસવદત્તા, ભામતી, શિવા, ખેલુલા, સુલભા,
 અંબાલિકા, અનપૂર્ણા, ધ્વા, કાત્યાયની, ગાયત્રી, ઇત્યાદિ-ઇત્યાદિ.

ગ્રંથ ૨ જો—પૃષ્ઠ ૭૫૦ એમાં ૧૮૦ ઇતિહાસિક ચરિત્રો છે.

જેમકે:—રૂપસુંદરી, દાહિરકન્યાઓ, જસમા ગ્રોડણ, મયણુદેવી, રાણકદેવી, ગુણસુંદરી, સંયુક્તા,
 દેવળદેવી, કર્મદેવી, વીરમતી, પદ્મિની, કોટારાણી, હમીરમાતા અને પત્ની, તારાબાઈ, કલાવતી, નાગબાઈ
 ચારણી, ગુનોરની રાણી, મીરાંબાઈ, શુલબદન બેગમ, દુર્ગાવતી, જવાહિરબાઈ, રૂઠીરાણી, પન્ના, રૂપમતી
 ચમ્પાદે, કમલાવતી, વીરા, બેધંબાઈ, સહીમા બેગમ, નરજહાં, રતનાવલી, કર્મબાઈ, સોનાબીબી, પ્રિય-
 વંદા, કરમેતીબાઈ, મૃગનયની, બેધપુરી, કાતમા, સુમતાજમહાલ, શુલશન, જહાંનઆરા, રોશ-
 નઆરા, એબુનિસા, ચાંદબીબી, રૂપનગદની રાંજકુમારી, જયમતી, હાડીજી, જીવબાઈ, તારાબાઈ, સરખાબા,
 વીરાં, અહલ્યાબાઈ, ભીમાબાઈ, કમળાદેવી, દેવી ચૌધરાણી, લક્ષ્મીબાઈ, ચંદા, રાધાબાઈ, કૃષ્ણાકુમારી,
 સિદ્ધરબેગમ, દુર્ગાબાઈ, રાજબાઈ, રાસમણી, શીરીન, ઉમાબાઈ, ઇત્યાદિ-ઇત્યાદિ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યલય, ઈ. કાલ્યાદેવી હાથીબિલ્ડીંગ—મુંબઈ,
 અને ખાસાચોડી પાસે—અમદાવાદ.

લોક હિતને કારણે, ઉત્તમ ગ્રંથ અનેક; સ્વદેષમૂલ્ય સાદર કર્યો, વાંચો ધરી વિવેક.
સત્ય શ્રેયને પામવા, રાજી કરવા રામ; ઉત્તમ વાંચન વાંચજો; કરજો રૂઠાં કામ.
વૃથા વહેતા સમયની, લેવા શુભ સંભાળ; વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ ગ્રંથની માળ.
ઉત્તમ વાંચન ઉપરે, જો કંઈ હોય વહાલ; 'માળા ગ્રંથ વિવિધ' તણી; તે વાંચો તત્કાળ.

ચાર હજાર નિયમિત ગ્રાહકો ધરાવતી ચાર વર્ષથી ચાલતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા.

દર વર્ષે ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં વિવિધ ઉત્તમ પુસ્તકો.

માત્ર રૂ. ૧૫૫ પાકાં પૂઠાં સાથે ૩) પો. માફ.

ચાલુ ૧૯૭૦ ના વર્ષનાં પુસ્તકો.

૧-૨ સ્વામીરામતીર્થના ઉપદેશો ભાગ ૬ થો, ૩-૪ સામાજિકસેવાના સન્માર્ગ, ૫-૬-૭ વાર્તાઓએ કુટુંબબોધક ક્રંકાં ૧૯ ચલચિત્રો, (આ સર્વ તૈયાર છે). ૮-૯ સ્વામીરામતીર્થ ભાગ ૭ માં, ૧૦-૧૧-૧૨ નેપાલીઅન બોનાપાર્ટનું જીવનચરિત્ર (૭૬૯નાં બે જપાય છે).

આગલાં વર્ષના દરેક નીચલા સેટો પણ એજ મૂલ્યે મળશે.

સં. ૧૯૬૭ નાં પુસ્તકો.	સં. ૧૯૬૮ નાં પુસ્તકો.	સં. ૧૯૬૯ નાં પુસ્તકો.
૧-૨ આર્યધર્મનીતિ ઇ.	૧૩-૧૪ નવસહિતા	૨૫-૨૬ સ્વામીરામતીર્થ ભા. ૫
૩... અબળા હિત દર્પણ;	૧૫-૧૬ કાશ્મીરનો પ્રવાસ ઇ.	૨૭... પદ્યાત્મક ભગવદ્ગીતા.
૪-૫-૬ સ્વામી રામતીર્થના	૧૭-૧૮. વિવેકાનંદના પત્રો.	૨૮... નવલકથા સંગ્રહ ભા. ૧
ઉપદેશ ભાગ ૧-૨-૩	૧૯ .. નવાયુગનીવાતો ભા. ૨.	૨૯... નામદાર શહેનશાહ ઇ.
૭... લંબુ લેખ સંગ્રહ	૨૦-૨૧ સ્વામીરામતીર્થ ભા. ૪.	૩૦ . છાત્રાલાલ પદ્યોદિની
૮... સંસારમાં શુભ ક્યાં છે?	૨૨-૨૩-૨૪ વીર દુર્ગાદાસ	૩૧ વૈરાગ્ય બોધકાવ્ય
૯ . નવાયુગની વાતો ભા. ૧		૩૨... દુઃખમાં વિદ્યાસ્થાસ
૧૦-૧૧ યોગિની		૩૩... કથાગુચ્છ ભાગ ૧ લો.
૧૨ .. અક્ષરમાળા		૩૪ થી ૩૬ કુટુંબી વાર્તાઓ ભા. ૧.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધકે કાર્યાલય, ડૉ. કાલગાદેવી, હાપોબિલ્ડીંગ-મુંબઈ.
જાનાવપુર રોડ, ખમાસા ચોકી-અમદાવાદ.

ઉત્તમોત્તમ ધાર્મિક પુસ્તકો-માત્ર જૂજ કિંમતે.

જૂદા જૂદા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી ચુંટી કહાડેલા, ધર્મ અને નીતિના ઉત્તર
કેંક કરવા યોગ્ય ૮૦૦ થી વધુ શ્લોકનો સંગ્રહ. ગુરુ અર્થ સાથે.

આર્ય ધર્મનીતિ અને આણક્ય નીતિસાર.

૨૫૦ પૃષ્ઠના આ દળદાર પુસ્તકમાં વિવિધ વિષયોનાં ૩૦ પ્રકરણ છે.
કિં. માત્ર ૦૧ પાકું પૂકું ૦૧૧ પૈ. ૦/- છ પ્રતે બે પ્રત બક્ષિસ

સુબોધરતનાકર.

ઉત્તમ દૃષ્ટાન્તોદ્ધારા ભક્તિ અને નીતિનો સુબોધ આપનારા ૧૦૦ થી વધુ
દાખલાઓ એમાં છે. ૫૪ ૨૮૦ મળજીત પૂકું કિં. ૦-૧૧ પૈસ્ટેજ ૦/-

ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને કર્મયોગનાં ઉત્તમ રહસ્યોથી ભરપૂર,
શ્રીમદ્ ભગવતના સારરૂપ, નિત્યપાઠનો એક ધર્મગ્રંથ

એકાદશસ્કંધ.

શ્લોક, ટીકા, છળી સાથે દેશી કાગળોનું ૫૪ ૪૫૦નું દળદાર પુસ્તક
કાગળનું પૂકું માત્ર ૦૧ પાકું પૂકું ૦૧૧૧ સોનેરી ૦૧૧ પૈ. ૦/-

શ્લોક, અર્થ, માહાત્મ્ય, છળીઓ, ધ્યાન, ન્યાસ, છં સહિત.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા.

૦/- થી ૦૧ સુધીના ૫૪ ૩૦૦ ના સુદર અને દળદાર ગુટકા તૈયાર છે.
જાડા ગ્લેઝ કાગળ ૦/- પાકું કે મળજી પૂકું ૦/- રેશમી કે સોનેરી પૂકું ૦/-,
ખાસ ઉચ્ચ કાગળ તથા અતિ સોનેરી પૂકું ૦૧૧૧ પૈ. દરેકનું ૦/-

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, ડૉ. કાંતારાવેલી રોડ, હાથીનિર્ભાગ-મુંબઈ
જમણપુર રોડ, ખમાસા ગોળી

